

अथ ऐतोलोकाग्रये: (१।१।१२) 'एतं होष बह्वृचा मह्युक्ते मीमांसन्ते, एतन्माष-
पर्वण, एतं महावने छन्दोगा.' इति । बहव. ऋचः पठितव्या येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः महति
उक्ते शशे वृहतीसदृशागमे एतं परमात्मानमेव मीमांसन्ते विचारयन्ति । अप्यपर्वणः यदुर्वेदिनः अग्नी
अग्निचपनगतमध्ये परमात्मानं मीमांसन्ते 'युञ्जने मन उन युञ्जने धिय' इत्यादिषु । छन्दोगाः
छन्दसु गानकर्तारः सामवेदिनस्तु महावते महावनगतमध्ये परमात्मानं मीमांसन्ते इति । अत्र
' मीमांसन्ते' इति साशान्मीमांसावाचकत्वमेव प्रयुक्तम् ।

मीमांसा नाम संशयपूर्वनाद्विचारात् जायमानो निर्णयः । सोऽयमर्थः तैत्तिरीय-
ब्रह्मणे उक्तः (२।१।२) यदा चित् पलाय्य गच्छन्तमग्निवरोद्धुं प्रजापतिः अग्नेः पृथनः
अथावत् । न च अतिथेगन्तमग्निवरोद्धुं प्रजापतिरसाजोत् । श्रान्तश्च प्रजापतिर्धर्मव्यासोऽ-
भूत् । ततः सः क्व चिदुपविश्य स्वष्टलाटात् स्वेदजलमुन्मृष्टवान् । तद्य जलं घृतरूपेण
प्रादुरभूत् । एतस्मिन्नन्तरे होमशब्दः प्राप्तः । आग्नेन च होमः कर्तव्यः, तदानी-
मन्यस्य द्रव्यस्याभावात् । तेन तद्राग्नं हीतुं हस्ते गृहीतवान् प्रजापतिः । अपवित्र-
स्वेदजलजन्यत्वाच्च तस्य घृतस्य प्रजापतिः संदेहं प्राप्नोत् । तदुक्तं 'तद् व्यचिक्विसत् । जुह्वानि,
मा हीपमिति । तद्विचिक्रिसायै जन्म । य एवं विद्वान् विचिक्रिसति । वसीय एव चेतयते' इति ।
अस्यायमर्थः— तद् स्वेदजन्यं घृतं प्रति वि-अचिक्रिसत् विचिक्रिसां संशयं प्रापत् । कोऽसौ
संशयः तमाह, किं जुह्वानि अनेन घृतेन किं मया होमं कर्तव्यं, अथवा मा हीपं मया होमो न
कर्तव्यः अनेन घृतेन इति । होमयोग्यं न वा घृतमेतत् इति संशयः । तदेतत् विचिक्रिसायै
विचिक्रिसायाः जन्म । सोऽयमेतादृशः संशयः प्रजापतौ उत्पन्न इत्यर्थः । यः कथित् विद्वान्
एवं प्रजापतिवत् विचिक्रिसति संशयं प्राप्य विचारयति, स वसीय एव श्रेष्ठतममेव चेतयते
जानाति, निर्णयं लभते । एतन्न संशयपूर्वविचारजन्यो निर्णयः इति स्पष्टमेव मीमांसास्वरूप-
मुक्तम् ।

गत्रामयनविकृतिरूपस्य उत्सर्गिणामयनस्य संबन्धि किं चिदहः परित्याज्यं, न वा
इति विचारितं (तैस. ७।५।७) ' उत्सृज्यं नोऽसृज्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, तदाहुरुसृ-
ज्यमेवेति, अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः' इति । अत्रापि ' मीमांसन्ते '
इति स्पष्टः शब्दः ।

बृहदारण्यकोपनिषदि (१।५।२१) ' अथातो व्रतमीमांसा ' इत्यारभ्य
अप्यात्मनिन्द्रियाणां अधिदैवर्न च देवतानां असाधारणं कर्म विचारितम् ।

छान्दोग्येऽपि (५।१।११) औपमन्यवादेयः 'महाद्योत्रियाः समेव मीमांसां चक्रुः
को न आत्मा, किं ब्रह्मेति' इति मीमांसाशब्दः स्पष्टः । ' मीमांसाशब्दः ' इत्येतावनः
क्रियापदस्य स्त्रीकारेऽपि न हानिः ।

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

MĪMĀMSĀKOSHAḤ

Part I

Edited by

Kevalānandasaraswatī

1952]

[Rs. 35

दर्शनरूपव्यवहारैव लिप्यादिज्ञानं विनैव पदपदार्थयोः वाक्यवाक्यार्थयोश्च संबन्धो बोध्यबोधकर-
रूपो व्यवहारैणैव जीवनपर्याप्तो ज्ञायते इत्यर्थः । ततोऽधिकज्ञानमिच्छंस्तु व्यवहारादितरानुपा-
यानवलम्ब्य भूयो ज्ञानं लभते । पदशक्तिग्रहोपायाश्च प्राचीनैरुक्ताः ' शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशासत्राक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ ' वृद्धाः
एतेभ्य उपायेभ्यः शक्तिग्रहं वदन्ति । तत्र अशिक्षितस्य व्यवहारो मुख्य उपायः, इतरे के
चित्तयाप्यं के चित्त नैव संभवन्ति । शिक्षमाणानां च प्रौढानां कोशो व्याकरणं च प्रधानम् ।
सुशिक्षितानां तु कोश एव मुख्यः उपायः भिन्नभाषाज्ञानादौ । विश्वमेदिन्यादयः कोशाः प्राचीनाः
शब्दार्थसंबन्धज्ञानार्थमेव विरचितास्तदात्रे विद्वद्भिः । अमरत्रिकण्ठी तु सर्वेषामेव गीर्वाणवाणी-
संपन्नानामुत्तमर्णा । अत एव 'रघुः लघुः (लघुःसौमुदी) अमरः' इति त्रयी व्युत्पत्तिज्ञाने मातेवोप-
युज्यते इति प्रसिद्धिः । तत्तद्भाषाज्ञानोपकारिणश्च उच्चावचा नानाविधाः कोशाः कोशकारै-
र्विरचिताः । जागतिकज्ञानार्थं च ज्ञानकोशा अपि महान्तो महद्भिः प्रकटिताः । भूयान् हि
कोशग्रन्थानामुपकारः । यथा शब्दार्थकोशा भवन्ति, तथा तत्तच्छास्त्रीयविषयकोशा अपि अती-
वोपकारका भवन्ति । एकशास्त्राभ्यासरस्य इतरशास्त्रविषयकोशा यथा सहायका भवन्ति,
तथा स्वशास्त्रीयविषयकोशास्यापि भूयानुपकारः । एकैकास्मिन् हि शास्त्रे अनेके ग्रन्था भवन्ति,
न चैकेन ते सर्वे ग्रन्था अभ्यसितुं शक्यन्ते, तदा च अभ्यसनीयशास्त्रगतविषयकोशाशलाभ-
श्चेत् तदा श्रमं कालयापनं च विनैव इष्टविषयाज्ञानं सहसैव भवितुमर्हति । अस्माभिरेव
तावत् धर्मशास्त्रं, वेदान्तं चाम्यस्याद्भिः मीमांसाविषयकोशां विना भूयोभूयः स्खलन कष्टं चानु-
भूतम् । तेनैव च हेतुना मीमांसाकोषनिर्माणबुद्धिरुपजा । अत एव १८५८ शक्यायपौपशुद्ध-
चतुर्थीदिने मीमांसाकोषरचनां संरूप्य आरम्भः कृतः । एकदा कृतस्य कियतश्चित् लेखस्य
अन्यदा मभैव भूयानुपयोगः समभूत् ।

वेदोपाङ्गानि चत्वारि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि । तत्र पुराणानि ब्राह्मदी-
न्यष्टादश तावन्वेषोपपुराणानि च रामायणमहाभारतसहितानि । न्यायः वैशेषिको गौतमीयः
कापिलो लौकिकः । धर्मशास्त्रं मन्वादयः स्मृतयः । मीमांसा च विश्वाम्पायाम्बिका पूर्वोक्तत्वेन
द्वेषा विभक्ता षोडशलक्षणी चतुर्लक्षणी चेति । तत्र मीमांसा वाक्यशास्त्रत्वात् पदशास्त्रवत्
प्रमाणशास्त्रवच्च सर्वोपकारिणी । सर्वो वाग्यग्रहार्थः उच्चारणरूपो लेखनपथ वाक्यात्मक एव ।
वाक्यार्थश्च उद्देश्यविषयभावादिविचारं विना न ज्ञानुं शक्यते । वाक्यार्थनिर्णयश्च विना
मीमांसां न सिध्यति । ततश्च निर्णयकार्याज्ञानाय वेदानुसारिणां मीमांसोपयुज्यते । न केवलं
वेदानुसारिणामेव मित्रं तदितरेषामपि शास्त्रान्तरेण प्रक्रान्तरेण वा वाक्यमीमांसयैव वाक्यार्थ-
निर्णयो भवतीति न विवादः । यद्यपि जैमिनिमीमांसा धर्ममीमांसा । धर्मश्च वेदार्थ इति तत्तदधि-
चरणेण वेदवाक्यान्वेष उदाहृत्य श्रुतिलिङ्गवाक्यादिभिरुपगृह्यत् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन उद्देश्यविषय-

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचारणैः श्रीमत्केवलानन्दसरस्वतीभिः पूर्वमीमांसाकोशः साङ्गः सपरिशिष्टो व्यरधि । तस्य स्वरूपं सविस्तरं तैः स्वयमेव प्रस्तावे विशदीकृतम् । अयं कोशः पदसु भागेषु विभज्य प्रकाशयितव्योऽस्ति । अस्य संपादनं सर्वथा श्रीपूज्यपादकेवलानन्दस्वामिभिरेव सुदीर्घकालं जैमिनीयतन्त्रस्य तत्संगतानां भाष्य चार्त्तिकादिटीकानामन्येषां च मीमांसानिवन्धानां, कल्पसूत्राणां, वेदचतुष्टयस्य च आलोचनं कृत्वा निर्वर्तितमस्ति । अत्र स्वयं विशेषो यत् ऐतिहासिकसरणिमनुरुध्य व्याख्याक्रम उपन्यस्तोऽस्ति । अस्य कोशस्यान्ते परिशिष्टत्रयमन्तर्भावितमस्ति, यत्र भाष्यचार्त्तिकादिपूढृतानां श्रुतिवाक्यानां मूलस्थलनिर्देशपूर्वकं विषयस्थलटिप्पणीसहिता अकारादिवर्णानुक्रमेण सूची, याज्ञिकपदार्थविवेचनकोशः, दर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिप्रकृति-यागप्रयोगाश्च संगृह्यन्ते ।

बहुवित्तव्ययायाससाध्यमिद् प्रकाशनकर्म । ये खलु वैदिकविद्याप्रणयिनः उदारधियस्तैरत्र स्वधनव्ययकरणेनानुपमः पुण्यसंदोहः समधिगन्तव्य इति सविनयं निवेदयामः ।

मुंबईराज्यस्य शिक्षाविभागेन दश सहस्राणि रूप्यकाणि दत्त्वा अस्य प्रकाशनव्ययस्य भारो लघूकृत इति तस्य शतशो धन्यवादान् वितरामः । किंच वर्तकोपाह्नेः महादेवतन्त्रैः केशवनामधेयैः पञ्च सहस्राणि रूप्यकाणि प्रकाशनव्ययार्थं दत्त्वा परमौदार्यं प्रकटीकृतमिति ते नितरां प्रशंसामर्हन्ति । पुण्यपत्तनविद्यापीठेन प्रथमभागसुत्रार्थं रूप्यकाणां सहस्रं, मुंबईविद्यापीठेन च पञ्च शतानि रूप्यकाणि दत्त्वा प्रकाशनकार्यमुपकृतमिति तयोर्विद्यापीठयोरनुपमं नितराममिनन्दाभः ।

मार्गशीर्ष शुक्ल ४, }
शक १८७४. }

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्ष प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मज्ञोऽस्य

श्लोकरचरणः । एतान्ना भाष्यीयमधिकरणं समाप्यते । किञ्च आदिमे क्रियति चित् कोपारो
तत्सदुपाख्यवैषयनायप्रणीतो न्यायत्रिन्दुरपि संगृहीत, पश्चात् अन्यगौरवमयात् न्यायत्रिन्दुसंग्रह-
रूपकः । एतेषु भाष्यीयाधिकरणेषु भाष्य तन्त्रवार्तिकं टुप्टीकारार्तिकं भाट्टदीपिका च एतत्
त्रयमक्षरशः सर्वं संगृहीतं, भाष्यवार्तिकयो आन्तरमन्वत्वात् भाट्टदीपिकायाश्च नव्यपद्धत्या परि-
श्रुतानस्यत्वात् ।

सरूपं कण्ठीयानामधिकरणानामपि प्रारम्भे प्राचीनमुपलब्धं क्वचिन्निर्मितकं वा
वर्णक्रमेण शीर्षकमुपन्यस्य ततो भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिकाऽपरपर्याया उपन्यस्ता ।

तौतातिक्रमनतिलको नाम भवप्रसादापरपर्याय अधिकरणार्थप्रतिपादकः प्राय
प्रत्यधिकरणं प्राभाकरमतमनुच खण्डयन् भवदेवप्रणीतः शास्त्रदीपिकात् प्राचीनो ग्रन्थ । स च
यावति भाष्ये तन्त्रवार्तिकं समस्ति ताननेन । अर्थात् प्रथमाध्यायद्वितीयचरणमारभ्य तृतीयाध्या-
यान्त एवायम् । तत्रापि द्वितीयाध्यायान्त एवास्माभिरुपलब्धो मुद्रित इति तावानेन संगृहीत ।
तदेतत् द्वितीयविधमधिकरणम् । तत्र चाधिकरणस्यादिमं सूत्र वर्णक्रमेणोपन्यस्य तत्रतत्र सोऽयं
ग्रन्थो निवेशितः ।

अथ सर्वेषां सूत्राणां शब्दसौष्ठवज्ञानार्थं नूतना वृत्तिरेवास्माभिः प्रणीता । सा
च अधिकरणशो निवेशिता । तत्र आदिमं सूत्र वर्णक्रमेण प्रथमत उपन्यस्य वृत्त्यधिकरण
संगृहीतम् ।

तदेव कोपेऽस्मिन् वर्णक्रमोपबद्धशीर्षकानुसारेण भाष्यीयाण्यधिकरणानि सरूपी-
धिकरणानि च उपलभ्येरन्, तौताधिकरणं वृत्त्यधिकरणं च वर्णक्रमोपबद्धतत्तदादिमसूत्रानु-
सारेणोपलभ्येनेति ज्ञेयम् । एतेषु चतुर्निधेष्वधिकरणेषु आदौ ङ्क एव डमरुचिह्नं निवेशितम् ।

अथ न्याया । अज्ञान्यज्ञनन्याय, अग्निमार्गन्याय, अङ्गुणविरोधन्याय इत्या-
दयो मीमांसाशास्त्रीया, के चित् उत्तरमीमांसाशास्त्रीया, के चिच्च व्याकरणशास्त्रीया परिभाषारूपा
अपि शोचरादौ न्यायशास्त्रेण समोचिता, अन्ये च न्यायसुधाकाश्यादिभिः वार्तिकचरनेकाजतग्रन्थस्या
श्लोकरूपा, ते सर्वे यथात्ममत्र संगृहीता । एते हि धर्मशास्त्रनिग्रन्थेषु च इतरनानाविधेषु
शास्त्रीयनिग्रन्थग्रन्थेषु साक्षात् मीमांसानिवन्धेषु च अर्थनिर्णयार्थं प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । ततश्च
तेषां संग्रह आवश्यक एव । एतेषां मीमांसान्यायानां द्वित्रादीन्यपि नामधेयानि तत्रतत्रोपलभ्यन्ते
यथा पर्णतान्याय पर्णमयीन्यायः पर्णमध्यधिकरण इत्यादि । तत्र एकं किं चिन्नामधेयं अधि-
करणदादौ शीर्षकत्वेनोपन्यस्त, अवशिष्टं तु वर्णक्रमे उपन्यस्तम् । किञ्च शास्त्रीयन्यायवत् लौकिकं वा
अपि न्याया मीमांसान्येध्वेव अधिकरणार्थनिर्णयोपयोगिभेन उपन्यस्ता मूयांस । तेऽपि च
संग्रहीतव्या एव । यदि च केचित्तौत्रिका न्याया कोपेऽत्र निवेशनीया एव, तदा निमग्नसद्व्य-
शिष्टैः, इति लौकिकन्यायसाहस्रपादिग्रन्थेषूपलब्धा सर्वे लौकिका न्याया संगृहीता एवास्माभिः ।

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्

प्रस्तावः १- ७४

- १ मीमांसा प्राचीनैव पृ. १; २ मीमांसा नाम २; ३ मीमांसाकोषावश्यकता ३;
 ४ कोषस्य विषयः ५; ५ अस्मदीयो वर्णक्रमः संविशास्त्रं च ९;
 ६ ग्रन्थकाराः १०; ७ गृहीताः ग्रन्थाः २२; ८ मीमांसायाः प्रयोजनम् २२;
 ९ मीमांसायाः गृहीतकृत्यम् २३; १० मीमांसायाः तर्कसंग्रहः २३;
 ११ मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा २५; १२ सूत्राणां संहितया पाठः २६;
 १३ वृत्तिकारस्य शाबरादिकृत उल्लेखः २७; १४ भाष्यगताः पाठभेदाः २९;
 १५ वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम् ३६; १६ भाट्टदीपिकाकारप्रदर्शितं सूत्र-
 भाष्यादिदूषणम् ४८; १७ याशिकास्तु ५८; १८ संक्षयकाण्डीयाभ्यायादि-
 विवरणम् ६८; १९ संक्षयकाण्डस्य शाबरभाष्यादिकृता उल्लेखाः ६८;
 २० संक्षयभाट्टचन्द्रिकाकृतं भाष्यादिनिरसनम् ७२.

ग्रन्थसंक्षेपस्तिद्विवरणं च ७५

शुद्धिपत्रकम् ८०

मीमांसाकोषः १- ६००

अङ्गानां तु प्रधानैरुपपदेशः इति न्यायवित्तमयः । (आपध, २।८।१३) इति सूत्रं अङ्गानां कल्पसूत्राणां प्रधानवाचिभिः शब्दैः 'छन्दः वेदः ब्राह्मणं' इत्यादिभिः व्यपदेशो न न्यायः इति व्याख्याय न्यायवित्तमयः न्यायविदां सिद्धान्तः इति च व्याख्याय शंकरभगवत्पूज्यपादः 'ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे (भा. १।३।६) स्पष्टं द्रष्टव्यौ' इत्युक्तम् । तेन अन्वयमीमांसाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधकानां बीजभूतानां च युक्तानां न्यायशब्दवाच्यता ज्ञायते । यथा 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते' इति आहृत्यधिकरणस्य बीजम् । यथा वा 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति कर्त्रधिकरणस्य बीजम् । इत्यादि ।

किंच 'तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात् प्रतीयते । नैकेषामेव सा ह्यस्ति, केयां चिद्वा न विद्यते ॥' इति वार्तिकम् (१।३।४।८ पृ. २१६) । तस्याः शब्दशक्तेरिदर्थः । अत्र सुधा (पृ. २०७) 'तस्मिन् सर्वगामित्वे न्यायः युक्तिः यस्याः शक्तेरस्ति सा तन्न्याया, तद्भावः तन्न्यायत्वम् । कीदृशो न्याय इत्यपेक्षायामाह—नैकेषामिति' इति । अत्र न्यायशब्दस्य युक्तिः इत्यर्थः कण्ठत एवोक्तः सुधाकारेण । मीमांसासूत्रेषु च अनेकवारं न्यायशब्दः प्रयुक्तः । तत्र च सर्वत्र युक्तिः युक्तं योग्यं इत्येवार्थः प्रायः प्रतीयते यथा 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ।' इति सूत्रम् (१।३।८।२६) । अत्र भाष्यं—न चैव न्यायः, यत् सदृशः शब्दाः एकमर्थमभिनिवेशमानाः सर्वे अत्रिच्छिन्नपारंपर्या एवेति—इति । लौकिकिन्यायसंग्रहकारश्चाह 'सर्वे लौकिका दृष्टान्ताः लौकिक्यः कथाश्च (योगवासिष्ठाद्युक्ताः दाम्बपालकृष्णाद्याः) न्यायत्वेन उदाहर्तुं शक्यन्ते' इति । सर्वेषां रीतिः पद्धतिः प्रकारः युक्तिः इत्यर्थेनालम्ब्यैव मीमांसाकोषे शास्त्रीया लौकिकश्च सर्वे न्यायाः संगृहीता इति निष्कर्षः ।

अथ कोषे तृतीयोऽसौ लघुसिद्धान्ता नाम । न चात्र लघुत्वं अत्यशब्दकत्वम् । के चिद्धि शब्दतो महान्तोऽपि भवन्ति । ततश्च अधिकरणभिन्नः सन् न्यायभिन्नश्च सन् अल्पो वा महान् वा मीमांसाप्रमत्यस्यो भागः, इति पारिभाषिका लघुसिद्धान्ताः इति । तेषामादौ च * इति ताराचिह्नं निवेशितम् । लघुसिद्धान्तवाक्याना निवेशने चेयं रीतिः—किञ्चिच्छब्दारब्धेषु सिद्धान्तवाक्येषु निवेशनीयेषु तत्रत्यं मुख्यं पदं प्रथमं प्रथमाद्वितीयादिविभक्तिरूपेण, तथापि एकवचनान्तरादिरूपेण निवेशितम् । ततः तद्धितानि सामासिकानि पदानि यथायोगं वर्णक्रमेणानुसृत्य निवेशितानि । क्वचित्तु सिद्धान्तवाक्यानां विषयभेदेन विभागं कृत्वा अर्पानुसारेण निवेशः कृतः, तत्रापि यथायमं वर्णक्रमो न हापितः । सिद्धान्ताश्चैते नानामीमांसाशास्त्रीयप्रमत्येभ्य उद्भूताः । प्रायः अक्षरशो यथादृष्टा एव । भूयःस्थलेषु तु क्वचिदक्षरादिपरिवर्तनं कृत्वाऽपि । के चित् शार्ङ्गकल्प्याः के चित् तात्पर्योद्धारालम्बका अपि भवन्ति । तेन सिद्धान्तप्रदर्शनप्रवणत्वात् यथादृष्टाक्षरालम्बकप्राचीनप्रमत्यस्यः फकिमोडारादर्शनेऽपि नाशेतव्यः संपादकः ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

निर्मम्य निगमसिन्धून् विविधन्यायाभिधानमन्यानैः ।

धर्मसुधामुद्गते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

प्रस्तावः

मीमांसा प्राचीनैव—

मीमांसा किल बहोः कालात् प्रागेव याज्ञिकानुष्ठानेषु प्रवृत्तेति श्रूयते । ऐतरेय-
ब्राह्मणे तावत् अग्निष्टोमगतदीक्षणीयेष्टौ अग्नाविष्णुदेवताक एकादशकपालः पुरोडाश उक्तः ।
तस्य अग्निश्च विष्णुश्चेति द्वौ देवौ । तत्रेयमाशङ्कता कैश्चित् ब्रह्मवादिभिरुपन्यस्ता ' तदाहुः,
यदेकादशकपालः पुरोडाशः, द्वावगनाविष्णू, का एनयोस्त्र क्लृप्तिः का विभक्तिः ' इति । तत्र
अन्यैर्ब्रह्मवादिभिः प्रत्युक्तं, अष्टाकपालः आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः इति । तत्र आग्नेयस्य कय-
मष्टाकपालत्वनियमः इत्याकाङ्क्षायां ' अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेःछन्दः ' इति युक्तिरुदा-
हृता । अयमर्थः, अग्नेः गायत्रीछन्दसश्च प्रजापतेर्मुखात् समकालमुत्पन्नत्वेन संबद्धत्वात्, गायत्र्याश्च
प्रीतचरणमष्टाक्षरत्वात् आग्नेयपुरोडाशस्यपि अष्टाकपालत्वमीति । अथ वैष्णवस्य कयं त्रिकपाल-
त्वमिति चेत्, तत्राह ' त्रिर्द्वादं विष्णुर्व्यक्रमत् ' यस्मात् विष्णुना सर्वं विश्वं त्रिभिः पादप्रक्रमै-
र्व्याप्तं, तस्मात् विश्वव्यापकपादप्रक्रमत्रित्वसंबन्धात् विष्णोः पुरोडाशस्य त्रिकपालत्वं युक्तमिति
(ऐत्रा. १।१।६-७) ।

तथा अग्नीषोमप्रणयने अघ्वर्युणा अनुवचनप्रैषे दत्ते 'सावीहिं देव प्रथमाय पित्रे इति
सावित्रीमन्वाह' इति विधिना होत्रा सवितृदेवताका 'सावीहिं देव' इत्यादिका ऋक् अनुवक्तव्या इत्यु-
क्तम् । तत्रेयमाशङ्कता उद्भावित्वा ' तदाहुः यदग्नीषोमाम्यां प्रणीयमानाम्यां अनु वाचा आह अथ
कस्मात् सावित्रीमन्वाह ' इति । अग्नीषोमप्रणयनाय अग्नीषोमदेवताका ऋक् अनुवक्तव्या, सवितृ-
देवताका कयं विधीयते इति । तत्रोत्तरमेवमुक्तम्— ' सविता वै प्रसवानामीशे तस्मात् सावित्री-
मन्वाह ' इति । सर्वाणि हि कार्याणि सवितृसंमत्यैव भवन्ति, नहि सवितृप्रकाशं विना पदात्
पदमपि चलितुं काश्चित् शक्नोति । तस्मात् सर्गासां कार्यसंमतीनां सविता ईशे ईष्टे । तस्मात्
सत्संमतिप्राप्त्यर्थं प्रणयनारम्भे सवितृदेवताकैव ऋक् अनुवक्तव्या इति । अन्यान्यपि अनेकान्यु-
दाहरणानि शङ्कतासमाधानात्मकमीमांसासूचकानि ब्राह्मणग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि ।

प्यत् । तत्रैव पुस्तके १३३ पृष्ठे —भिन्ने 'ऽपृन्नि' त्यादौ— इति मुद्रितम् । तत्र —भिन्ने 'अपृत्तु' इत्यादौ— इति मुद्रणे को मुद्रकस्य श्रमः । प्रायः सर्वत्रैव संधिशास्त्रप्रवर्तने अवतरणचिह्नदाने च वाचकसुरप्रहणविचारो वा सारासारविवेको वा मुद्रणे नैव क्रियते इति महती विप्रेकभ्रष्टता । सर्वथाऽपि अस्माभिः कोपमुद्रणादौ संधिशास्त्रशैथिल्यमेव वाचकसुखार्थं स्वीकृतम् ।

'मोऽनुस्वारः' इत्यादिविषये च किं चित् साहसं परिभाषारूपमेव स्वीकृतम् । 'प्रयोजनमिति' इति वा 'प्रयोजनम् इति' इति वा मुद्रितव्ये 'प्रयोजनं इति' इत्येव मुद्रितम् । 'ज्ञानमनुमितिः' इति वा 'ज्ञानम् अनुमितिः' इति वा निवेशनयि 'ज्ञानं अनुमितिः' इत्येव निवेशितम् । सेपमस्मदीया परिभाषा वाचकसौख्यार्थमेव इति न शास्त्रविद्विद्वृष्णीया वयम् । सर्वथाऽपि संधिशास्त्रशैथिल्यमेव स्वीकृतमस्माभिः गहने गभीरे विषये वाचकपान्यानां सुखेन प्रवेशनामेति ज्ञेयम् । क्व चित्तु कारणान्तरेण तथा कर्तुं नापारि इत्यपि सत्यम् ।

ग्रन्थकाराः—

येषां ग्रन्थाः कोपेऽस्मिन् संगृहीताः, येषां चापि संप्रहीतमशक्याः, तेषुपि तेषुपि च प्रसङ्गसंगत्या विज्ञानार्थं निर्दिश्यन्ते, ये च तद्वीया ग्रन्थाः स्वीकृताः यथा च, तदपि निर्दिश्यते । तदोपः कालश्च प्राक् विद्वत्साधित एष अनुवृत्ते-यथालम्, न स्वतन्त्रसंशोधनपूर्वकम् । तद्यथा—

मीमांसाचार्याः प्राचीनाः—आत्रेयः । 'फलमात्रेयो निर्देशात्' ४।३।१८, 'मुह्यानन्तर्यमात्रेयः' ५।२।१८, 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादन्त्याधेये ह्यसंबन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतेरित्यात्रेयः' ६।१।२६ इति त्रिवारम् ।

आलेखनः । 'व्यूहभाग्म्यस्त्वालेखनः' ६।५।१७ इत्येकद्वैव ।

आश्रमरथ्यः । 'अनिहतेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्वाश्रमरथ्यः' ६।५।१६ इत्येकद्वैव ।

ऐतिशायनः । 'सर्वेषां वैक्रमन्यमैतिशायनस्य' ३।२।४४, 'स्याद्वाऽस्य संयोगवत् फलेन संबन्धस्तस्मात् कर्मैतिशायनः' ३।४।२४, 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः' ६।१।६ इति त्रिवारम् ।

कामुकायनः । 'तथा चान्यार्थदर्शिनं कामुकायनः' ११।१।५८, 'सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविशेषात्' ११।१।६२ इति द्विवारम् ।

कार्णाजिनिः । 'ऋतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्णाजिनिः' ४।३।१७, 'स कुलकृत्यः स्यादिति कार्णाजिनिरैकस्मिन्नसंभवात्' ६।७।३५ इति द्विवारम् ।

अथातो-होत्राणामेव मीमांसा (शांश्री. १८।२४।३४) । अत्र होत्रनुष्ठान-
विचारानन्तरं होत्रकाणामेव विचारोऽवशिष्टः इति व्याख्यानं आनर्तीयभाष्ये ।

‘अथास्तमिते आदित्ये उदकं गृह्णीयात्, न गृह्णीयात् इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः’
(बौध. १।६।११) इत्यत्र पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टः ।

‘शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः । मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्प-
यन् ॥ ’ (बौध. १।१०।५) इत्यत्र गोविन्दस्वामिनां विवरणे ‘मीमांसित्वा विचार्य’ इति व्याख्या-
तम् । तेन विचारार्थको मीमांसाशब्दः ।

गौतमधर्मसूत्रे ‘तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात्, इति मीमांसन्ते’ (१९।४)
इति संशयमुपन्यस्य ‘न कुर्यादित्याहुः’ (५) इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुपन्यस्य ‘नहि कर्म
क्षीयते इति’ (६) इत्यनेन पूर्वपक्षे युक्तिरुपन्यस्ता । ‘कुर्यादित्यपरम्’ (७) इति सिद्धान्त-
प्रतिज्ञामुक्त्वा ‘पुनःस्तोमेनेष्ट्वा’ (८) इत्यादिभिः सूत्रैः तत्साधिकाः श्रुतय उदाहृताः ।
तेन पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण निर्णयान्तो विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टो भवति ।

‘तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यादिति मीमांसन्ते । (बाध. २२।२) न कुर्यादित्याहुः
(३) । नहि कर्म क्षीयते इति (४) । कुर्यादित्येव तस्माच्छ्रुतिनिदर्शनात् (५) ।’
इति अत्रापि मीमांसापदस्य विशिष्टविचारपरत्वं स्पष्टम् ।

सर्वथाऽपि मानवोत्पत्तिमारम्यैव मीमांसाया अप्यारम्भः । नापि मानवा एव मीमां-
सन्ते पशुपक्षपादनस्तिर्यङ्गोऽपि भक्ष्यामिदमभक्ष्यं वेति मीमांसित्वैव भक्षयन्ति । यनचटकादयः
पक्षिणोऽपि प्रसूति-काले प्राप्ते स्थानं मीमांसित्वा अनुकूले एव स्थाने अनुकूलरचनं कुलायं निर्दिशते ।
इति तिर्यश्चपि मीमांसा समस्येव । सेवं मीमांसा यथाप्रज्ञं वर्धमाना भूपसीगैव परिणतिं कालेन
प्राप्ता । तत्रेदं पण्डितबुद्धिप्रकर्षार्थान् वेदवाक्यार्थनिर्णायकं वाक्यार्थमीमांसाप्रवाहनिर्भररूपं
जैमिनिमीमांसादर्शनं ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यारम्य ‘यथा याज्यासंप्रैपो यथा याज्या-
संप्रैपः’ इत्यन्तं षोडशाध्यायात्मकम् ।

मीमांसाकोषावश्यकता—

मातुः कटिपार्श्वेऽवस्थितः पद्भ्यां रिङ्गमाणो वा बालः मातापित्रादिभिरुच्चारितान्
शब्दान् शृण्वन् तत्कृताश्च क्रियाः पश्यन् क्रियत्या चित्तं कालकृत्या अस्य वाक्यस्यायमर्थं
इत्यवगच्छति । एवमेव नानाविधान् शब्दान् शृण्वन् पश्यंश्च कर्माणि वाक्यावयवान् पदरूपान् तदर्था-
द्यापि भेदेनाकल्पति । एवं पदानयथानपि प्रकृतिप्रत्ययरूपान् आपातनोऽगच्छति । एवं पदानां
पदार्थानां च वाच्यवाचकरुमावं जानन् स्वयमपि तथा व्यरुदरति । अशिक्षिता निरक्षरा ह्यलिक्रान्ता-
विपालादयोऽपि सर्वं व्यरुदरं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । सोऽयं व्यवहारात् साक्तिग्रह इत्युच्यते । अथग-

यानां जैमिनिरेव प्रणेता इति नैष्कर्म्यसिद्धिः । उभयमीमांसासूत्राणां प्रणेता जैमिन्वादेः कश्चित् शिष्यादिरिति नर्णानाः । एवं सत्येव उभयत्र जैमिनिचाद्रायणपदनिवेशः संगच्छते, इति । शास्त्रशीषिकायाधीनत्वाय सिद्धान्तचन्द्रिकायां (तर्जनादेः पृ. ४) ' गुरुवर्षक्रमान्तरुथ संवन्धो यथाऽऽथ कैश्चिदुक्तः । तद्यथा— ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्रे, स च षसिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, स च स्वोपदेशादनन्तरं इमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवान् इति । क्वचित्तु ब्रह्मा महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, प्रजापतिस्त्रिन्दाय, इन्द्र आदित्याय (आदित्यो षसिष्ठाय) इत्येवमादि पाठान्तरम् ' इत्युक्तम् । ' अत उपपन्नं जैमिनिवचनं आकृतिः शब्दार्थे इति ' इति भाष्यकारेण निर्दिष्टोऽयं (भा. १।१।५ पृ. ५२) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिः । एतद्व्यणीतानि द्वादशालक्षण्याः सर्वाणि सूत्राणि संगृहीतान्यत्र कोषे ।

उपवर्षाचार्याः । पाणिनेर्व्याकरणकारस्य गुरुरयमिति कथासत्तिसागरः । पाणिनेः कालस्तु राजवाडेमतेन सनात् प्राचीनमष्टमं शतकम् । चित्रायशखिणस्तु ' राजवाडे-मतेन पाणिनेः कालः १२००-९००, काल्दमतेन च सनात् प्राक् ७०० ' इति वदन्ति । भगवत उपवर्षस्य विशाखग्यायान्कमीमांसायां वृत्तिरासीत् । शबरचार्यैर्वृत्तिकारपदेन उपवर्षपदेन चोद्धेयः कृतः परस्तादुदाहरिष्यते । शारिरकमाथ्ये भगवत्पूज्यपादैः स्फोटवादे (१।१।२८ ब्रसू.) ' वर्णा एव तु शब्दः इति भगवानुपवर्षः ' इति, ' एक आत्मनः शरीरे भावात् ' (१।१।५३ ब्रसू.) इति सूत्रे च ' भगवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तिन्वामिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्यामः इत्युद्धारः कृतः ' इति च उद्धेयः कृतः । एतेन च विशाखिलक्षण्यां उपवर्षवृत्तिरासीदिति सिध्यति ।

भर्तृमित्रादयः । शबरभाष्यात् प्राचीना वृत्तिकारा एते ' प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता । तामास्तिकरूपे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥ ' (श्लोका. १।१।११०) । ननु मीमांसायाश्चित्तनानि भर्तृमित्रादिरचितानि व्याख्यानानि विद्यन्ते, किमनेनेत्यत आह—प्रायेणेति । मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिः अलोकायतैश्च सती लोकायतीकृता 'नित्यनिपिद्धयोः इष्टामिष्टफलं नास्ति ' इत्यादिबहूपसिद्धान्तपरिग्रहेण, तामास्तिकरूपे कर्तुं वार्तिकारम्भयत्नः कृतो मयेति । रत्नाकरः । कृतः कर्तुमारब्धः आदिकर्मणि क्तः । के.

तत्र भर्तृमित्राचार्यः मीमांसासूत्रभाष्यकार एव कश्चित् इति बहुसंगतम् । उदाहृत-श्लोकवार्तिकानु तत्र संशय उत्पद्यते, शबरभाष्यटीकाकारोऽयं प्राचीनः स्यादिति ततो माति । तन्निरूपये तु न प्रवर्तामहे । शबराचार्यात् प्राचीनोऽयं सूत्रभाष्यकार इति मत्वा साधयामः ।

भवदासः । अयं शबरचार्येभ्यः प्राचीनः सूत्रवृत्तिकृत् । स च ' अपातः ' इत्यैकरूपं मन्यते । तथा चोक्तं श्रेयसार्थिके (१।१।१-६३) ' समुदायादवच्छिद्य भव-

भावं निर्णय इतरवाक्योविरोधेन वाक्यार्थं निर्णयति मीमांसा । वेदवाक्यार्थनिर्णयसाधकन्यायैरेव स्मृतिपुराणेतिहासकव्यनाटककारूपानकारूप्यायिकाकाथासरित्सागरादिकं - सफलमेव गीर्वाणवाणीगतं वाङ्मयं लोकभाषामयं चापि नानाविधं वाङ्मयं विचारगोचरीकर्तुं ज्ञातुं निर्णेतुं शक्यतेति नाश्चर्यम् ।

मीमांसा नाम च पूजितविचारः । 'मान पूजायां' इति पूजार्थकमानधातोः 'मान्त्वदान्' इत्यादिसूत्रेण सन् प्रत्ययः । अस्य सन्-प्रत्ययस्य च 'मानेर्जिज्ञासायां' इति वार्तिकत्वात् जिज्ञासासर्वकता । जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानेच्छावाचकत्वेऽपि लक्षणाया इच्छासाध्यविचारार्थकता । तथा च मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारार्थकता । विचारस्य पूजितत्वं चात्र तर्कोपपन्नत्वम् । तर्कश्च ऊहापोहरूपो न्यायरूपश्च । न्यायश्च लोकव्यवहारसिद्धा रीतिः, प्रायश्च पूर्वोत्तरपक्षसाधिका युक्तिः । सैव हि 'तदधिकरणन्यायेन, अदोऽधिकरणन्यायेन' इति न्याय-शब्देन भण्यते । लोकरीतिश्च क्वचित् । अत एव श्रुतिविरुद्धस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणस्य 'अश्वैरपह्नं को हि गर्दभैः प्राणुमर्हति' इति आधारभूतं न्यायमाचक्षते ।

तस्या अस्या मीमांसाया अध्ययनाध्यापनादि नितान्तं तनुतां गच्छति दिनेदिने, उपयोगस्तु भूयान् प्राचीनशास्त्राभ्यासकानां विदुषामाधुनिकानां च । न्यायालयगतानां च प्राचीनधर्मशास्त्रादिवाक्यार्थविचारकाले विना मीमांसां संकटमेवापतति । वेदान्तशास्त्रीयाणां विशेषतश्च धर्मशास्त्रीयाणां ग्रन्थानामभ्यासो विना मीमांसां पदेपदे एव प्रसक्तति । भूयिष्ठान् हि मीमांसासिद्धान्तानाश्रित्य आकरग्रन्थाः प्रवर्तन्ते । 'संयोगपृथक्त्वन्यायेन, ग्रहैकत्वन्यायेन, बलाबलाधिकरणन्यायेन' इत्यादिना हि मीमांसान्यायान् तत्रतत्रोदाहरन्ति । अत एवायं मीमांसा-कोपविरचनप्रयासः सफलः । इत्यलम् ।

कोपस्य विषयः—

मीमांसाकोपेऽस्मिन् सर्वाण्यधिकरणानि, शास्त्रीया लौकिकाश्च न्यायाः, लघुसिद्धान्ताश्चेति त्रितयस्य संग्रहः । तत्र द्वादशलक्षणीस्थानि भाष्यीयाणि, संसर्गकण्ठीयानि माह-चन्द्रिकास्थानि, तौतातिक्रमततिलकस्थानि, केवलानन्दीयवृत्त्यधिकरणानि चेति चतुर्विधान्यधिकरणानि । भाष्यीयाधिकरणेषु तावत् प्रथमं अधिकरणार्थबोधक प्राचीनसंशोधकसंपादित वा अस्म-ज्जिमितं वा शीर्षकमुपन्यस्तं, ततः सूत्रं अध्याय-चरण-अधिकरण-सूत्राङ्कसहितं, ततो भाष्यं, ततो वार्तिकं, ततः शास्त्रदीपिकास्थाः श्लोकाश्च क्वचित् गद्यभागश्च, ततः मूलमालिक्ताऽ-परपर्यायसौमनाधीस्था संगतिः सूत्रार्थः क्वचित् कश्चित् शास्त्रार्थश्च, ततो जैमिनीयन्यायमाला-विस्तरस्यः श्लोकः श्लोकी श्लोका वा, ततो माहृदीपिका, ततो मण्डनाचार्यप्रणीतमीमांसाऽनुक्रमणि-कास्यः अधिकरणार्थप्रतिपादकः श्लोकचरणः, ततः श्रीशंकरमठप्रणीतमीमांसासारसंग्रहस्यस्तादृशः

अत्र विधिनिवेकः (पृ. २७९) ' एषमनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धे कार्यान्वयपरहित-
भूतादिकमपि अस्ममपितुमलमाम्नाय इति, असमञ्जसमेतद् यदि कार्यरूप एव वेदार्थ, कथ
तर्हि मन्त्रार्थवादा सोपनिपत्का । यस्मात् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति, कथ कार्यमर्थमेवमन-
गमयन्ती भूतादिकमपि गमयति ' इति ।

एव इत्यादिना आम्नाय इत्यन्तेन ' चोदना हि भूत मवन्त मविष्यन्त '
इत्यादि चोदनासूत्रस्य भाष्य व्याख्यातम् । अत्र कणिका — ' चोदना हि इति
भाष्यप्रथस्य निरन्धनकृतो व्याख्यान असमञ्जस इत्याह—इत्यसमञ्जसमेतत् । सर्वनामपरामृष्ट
निबन्धनकृतो व्याख्यानमाह— " यदि कार्यरूप एव वेदार्थ, कथ तर्हि मन्त्रार्थवादा सोप
निपत्का भूतार्थाभिधायिन " इत्याशङ्क्य अवतारित चोदना हीति । तस्यार्थमाह— यस्मात्
भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति ' इत्यादि । अप अत्रत्यो बृहतीमण्य (पृ. १६, १८)
' चोदनेति क्रियाया प्रवर्तक वचनमाह इति कार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्य दर्शयति ।
तद्व्यक्षणां धर्म इति वदन् (एतान्यक्षराणि भाष्यमूले न विवन्ते) कार्यरूप एवेति
दर्शयति । चोदना हि भूतमिति । यदि कार्ये एव चार्थे वेदस्य प्रामाण्य, कथ तर्हि भूता-
र्थार्थवागति' मन्त्रार्थवादेषु । तेनापि हि कार्यार्थता द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्त (भाष्ये)
शक्तोत्पन्नमप्यितु इति ' ।

अत्र विचार्यम् । निबन्धनप्रथरतावत् नाद्याप्युपलब्ध । मण्डनाचार्योक्तस्तु
प्रकृतोपयोगि निबन्धनप्रथस्वरूप निधेयम् । बृहती तु मुद्रिता उपलभ्यते । एव सति निबन्धन-
बृहत्स्योस्तुलना वर्तव्या । तत निबन्धन च बृहती च एक एव वा नामभेदेन प्रथ, भिन्नौ
वा प्रथौ इति निश्चेतु शक्यम् । कथ तु प्रथीम निबन्धनबृहत्स्यो यद्यपि अर्थत ऐक्य, तथापि
अक्षरशो विचारे महान् भेद । भिन्ना हि उभयत्र अक्षरपरिपाटी । ननु प्रमाकरगुरुमतप्रति-
पादिकाया निबन्धनाख्यटीकाया विद्यमानायां पुनर्बृहताकार वस्मात् टीकाऽन्तमन्त्रोत् इति ।
उच्यते । साधितं हि प्राक्, यद् गुरु, जरप्रामाकरा, नव्यप्रामाकराश्च भिन्ना इति । तेन
सन्ध्यामपि प्राचीनायां टीकाया स्वतः प्रमाकरगुरुप्रणीतायां नव्यमतप्रतिपादनार्थं नव्यप्रामाकरेण
बृहती नाम अपरा टीका प्राणायि इति न कश्चिदोप । यथा जैमिनिःसूत्रकृतयो वा शाबरभाष्य-
टीका वा नानाकर्तृका मतभेदेन भवति तद्वत् । सर्वथाऽपि निबन्धनात्तत्र भाष्यव्याख्या
भिन्ना, सा साक्षात् गुरुप्रणीता स्यात्, बृहती नाम भाष्यव्याख्या च निबन्धनाद्विना
अन्येन केन चित् प्रणीता स्यात् । तस्मात् गुरुस्य, जरप्रामाकरो भिन्न, नव्यप्रामाकरो
बृहताकारश्च तान्यां भिन्न इत्येव निश्चिनव्यम् । तत्र बृहती शाबरभाष्यस्य टीका तर्जुनादीनां
सर्वा अधिःकरणश सगृहीता तावथा एव लब्धत्वात् । सा च अर्थज्ञानोपयोगिनस्तस्यमन्त्रु
विमर्शशसद्धिता ।

इमे सर्वे न्याया वर्णक्रमेण तत्रतत्र निवेशिताः । न्यायादौ च अधिकरणवत् डमरुचिह्नं निवेशितम् ।

एवं अधिकरणस्यादौ न्यायस्यादौ चैव केवलं डमरुचिह्नं निवेशनीयमिति दण्डकोऽस्माकम् । परंतु सोऽयं प्रथमत एवा निर्णीतत्वात् १८४ पुष्टपर्यन्तं मुद्रणप्रणालीं न प्रापत् । ततः परं तु सोऽयं दण्डक एव सर्वत्र स्वीकृतः ।

तत्र न्यायो नाम परार्थानुमानानामको वाक्यसमुदायः । स च द्वयवयो वा वौद्ध-
वत्, त्रयवयो वा मीमांसकवत्, पञ्चावयो वा तार्किकवत् । प्राङ्विवाकस्य निर्णयपत्रमपि
न्याय एव । इयंस्तु विशेषः, यत् न्याये शरीरलाघवं सूत्रात्मकत्वं च, निर्णयपत्रे तु शरीरगौरवं
भाष्यात्मकत्वं चेति । परंतु न्यायः निर्णयः प्रतिज्ञादिपञ्चकं इति पर्यायाः । रीतिः प्रकारः पद्धतिः
इत्ययमपि न्यायपदार्थः । तथाहि ' ताः प्रमाहं शंसति यथा ब्रूयाकर्षि, धार्पाकर्षं हि, ब्रूयाकपे-
स्तन्यायमेति ' इति ऐतरेयकं ब्राह्मणम् (३०।६।९) । अस्यार्थः— ताः नाराशंसीसंज्ञकान्
मन्त्रान् प्रमाहं पादशः प्रगृह्यप्रगृह्य शंसति ब्राह्मणाच्छंसी । यथा ब्रूयाकर्षि नाम सूक्तं पादशो
निगृह्य शंसति तथा । हि यस्मात् कारणात् इदं शंसनं धार्पाकर्षं ब्रूयाकपिसंबद्धं कर्तव्यम् ।
तत् तस्मात् ब्रूयाकपेः नाम सूक्तस्य न्यायं प्रकारं विगृह्यशंसनरूपं एति प्राप्नोति—इति । अत्र
सायणाचार्यैः न्यायशब्दस्य प्रकार इत्यर्थः कृतः ।

किंच " स होवाच शुनःशोपः (अजीगर्तं पितरं) ' यः सकृत् पापकं कुर्यात्,
कुर्षादेनत् ततोऽपरम् । नापागाः शौद्रान्यायादसंधेपं त्वया कृतम् " इति (ऐत्रा, ३३।५।४)
अत्र सायणः— शौद्रात् न्यायात् नीचजातिसंरन्धिनः कूरादाचरणात् न अपागाः अपगतो न
भवसि इति । तथा च न्यायः आचरणं रीतिः पद्धतिः इत्यर्थः ।

' यद्यत् अल्पसंख्यं, तत्तत् पूर्वं कुर्याणाः तांतां संख्यां पूरयन्ति, याया संख्या
पूरयितव्या ' यथा प्रवेशशतितरात्रे पञ्चाहः षडहो द्वादशाहः इति सोदाहरणो न्याय एवोदा-
हनः ' एतेन तांतां संख्या पूरयति ' इति शाह्स्वापनश्रौतसूत्रेण (१३।१५।११) ।

' वर्णानाग्रमांथ न्यायतोऽभिरक्षेत् ' (गौष ११।९) इत्यत्र न्यायतः इति लोका-
शास्त्राधिकृत्येन मार्गेण इति व्याख्यानं मत्स्करिभाष्ये । ' न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपगमः ' (२९)
इत्यत्र ' अधिगमे अत्राणो तर्कः अनुमानम् ' इति मत्स्करिभाष्यम् । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चावपनं
परार्थानुमानं न्यायपदार्थः इति व्यक्तम् ।

' शाप्याभिज्ञान् योगाननुनिष्ठेत् न्यायसहितान् ' इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्ररथं
(१।२।११) न्यायसहितान् इति पदं ' उपपत्तिसमन्वितान् ' इति शंकरभगवत्पूष्पादा व्याचरयुः ।
तथा च न्यायः उपपत्तिः मुक्तिः इत्यर्थः ।

अत्रत्यंप्रभान्तरगुरुद्वन्द्वेन बृहतीकारो प्राद्यः मङ्गलश्लोकस्यात्वात् इति युक्तम् । परंतु मण्डनाचार्य-
वाचस्पतिमिश्रयोर्वचनात् स्वयं बृहतीकारवचनाच्च तथा प्रतीयं न शक्यते । तस्मात् शालिक-
नापोक्तिः बृहतीकारासंज्ञा वास्तविकनिबन्धकारप्रभाकरगुरुपरैव स्वीकार्या गत्यभावात् ।
अनेन श्रीशालिकरुनाथेन प्रकरणपञ्जिका अनेकप्रकरणघटिता, भीमांसाजीवरक्षा, वाक्यार्थमातृका-
वृत्तिश्लेष्यपि ग्रन्थाः प्रणीताः । तत्र भीमांसाजीवरक्षा वाक्यार्थमातृकावृत्तिश्लेष्येति निबन्धौ शब्द-
सर्वा, प्रभाकरविज्ञपस्यप्रकरणानि वर्जयित्वा अवशिष्टानि प्रकरणपञ्जिकास्यानि प्रकरणानि च
संगृहीतानि अस्माभिः ।

नन्दीधरः प्रभाकरमतानुयायी । केरलप्राज्ञः । प्रभाकरविजय. नाम अनेक-
प्रकरणामकः निबन्धग्रन्थोऽस्य । तत्र एकविंशतिः प्रकरणान्युपलब्धानि मुद्रितानि । तस्यादौ
इमौ श्लोकौ ' यदारानतमेव कृतं कर्माधिभारिभिः । सकलं जायते काले तं वन्दे विष्णुमन्य-
यम् ॥१॥ नापद्वयात्तसारेऽस्मिन् शाखे मम परिश्रमः । शुक्तिभ्रमायते सिन्धौ हरिणोद्भूतकौस्तुभे ॥'
इति । नायद्वयं भवनाथशालिकनाथौ । सोऽयं प्रभाकरविजय. सर्वः संगृहीतः प्रकरणानि वर्ण-
क्रमेण भित्वा । (सन ५००—६००) ।

भाष्यव्याख्याकाराः भट्टपादेभ्यः प्राचीना अनेके आसन् । उक्तं च भट्टपादैः
३।४।९ सूत्रेत्तरं— ' अतः परं पट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र व्याख्यातरो
त्रिवदन्ते । के चिदाहुर्विस्मृतानि, लिखिते ग्रन्थः प्रलय इत्यपरे, फल्यु वाहुपेक्षितानां त्वन्ये,
अनार्थयत्वात् इत्यपरे, वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वव्याख्यातानि ' इति । तत्र किमादिशब्दः चतुरो
व्याख्याकारान् निर्दिश्य पुनः ' वृत्त्यन्तकारैः सर्वैः ' इति बहुवचनेन सर्वशब्देन च निर्देशात्
भूयस्य एव सूत्रव्याख्याः भाष्यव्याख्याश्च प्राचीना आसन् इति स्पष्टं भवति ।

कुमारिलभट्टपादाः । (सन ६५०—७५०) शाबरभाष्ये वार्तिकं प्रणीतमेभिः ।
एतन्नाममाहात्म्येनैव भाष्यप्रस्थान भाष्टमतं इति प्रसिद्धः प्रवादः । भीमांसासंप्रदायप्रवर्तक आचार्यो-
ऽयम् । एभिः श्लोकवार्तिकं, तन्त्रवार्तिकं, तृपटीका चेति वार्तिकत्रय प्रणीतम् । तत्र तर्कपादे श्लोक-
वार्तिकम् । तत्रापि जिज्ञासासूत्रे श्लोका. १२८, चौदनासूत्रे २८६, निमित्तसूत्रे २, प्रत्यक्ष-
सूत्रे २५४, औत्पत्तिनसूत्रे तत्र च वृत्तिनाम्न्ये २६, निरात्मन्वादे २०१, शून्यवादे
२६१, अनुमानपरिच्छेदे १८८, शब्दपरिच्छेदे १११, उपमानपरिच्छेदे ५४, अर्थापत्तिपरि-
च्छेदे ८८, अभावप्रामाण्यवादे (अनुपलब्धिपरिच्छेदे) ५८, चित्राऽऽश्लेषवादे १५, संबन्धाक्षेपवादे
४६, स्फोटवादे १३७, अपोहवादे १७६, वनवादे ९७, संबन्धाक्षेपपरिहारे १४१, चित्राश्लेष-
परिहारे १४१, आत्मवादे १४८ (इत्यौत्पत्तिनसूत्रसमाप्तिः) । शब्दनित्यत्वाधिनरणे ४४४,
वाक्याधिकरणे ३६९, वेदनित्यताऽधिकरणे १९ । संकलनया तर्कपादे वार्तिकश्लोकाः ३८४८ ।

अस्मेदीयो वर्णक्रमः संधिशालं च—

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ इति स्वराः त्रयोदश । ८, १: (अनुस्वारः विसर्गः) कर्माः चवर्णाः टवर्गः तवर्गः एवर्गः शवर्गः इति व्यञ्जनानि पञ्चत्रिंशत् । एवं ४८ वर्णाः उक्तक्रमेणैव अनुसंधेयाः । ततश्च स्वरोत्तरं व्यञ्जनविचारावसरे आदौ अनुस्वारः, ततो विसर्गः, ततः ककारादिः इति क्रमः स्वीकृतोऽस्माभिः । सोऽयं क्रमो वस्तुतः तान्त्रिकसिद्धौ लोकासिद्ध एव च । अनुस्वारविसर्गयोर्व्यञ्जनमध्ये परिगणनमपि च न नवीनम् । उक्तं हि ऋक्-प्रातिशाख्ये 'अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा (१।५)' इति ' सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येव (१।६)' अनेन च सूत्रेण विसर्गस्य व्यञ्जनत्वमेवेति निश्चितं भवति । तत्र अनुस्वारस्य व्यवस्थितविकल्पेन व्यञ्जनत्वमेव स्वीक्रियते इति नापसिद्धान्तप्रसङ्गः । तत्रानुस्वारस्य सर्वत्रैव परसवर्णकरण-नियमं काशीकालीघाटादिगुरुद्वये स्वीकुर्वन्तः ' सन्नयतः ' ' असन्नयतः ' इत्येव मुद्रयन्ति । तत्र सम् + नयतः इति वा सत् + नयतः इति वा अयान्तरपदभेद इति संशय एव भवति । दर्शयै सांनाय्यं कुर्वन् संनयन् उच्यते, अकुर्वन्तु असंनयन्ति । न चात्र कैश्चिदपि ' सत् ' इति अन्तर्गतं पद स्वीक्रियते, किंतु ' सम् ' इत्युपसर्ग एव । तथा सति ' सन्नयतः ' ' सान्नाय्यं ' इति मुद्रणं संदिग्धमेव पदं दर्शयति । एतादृशस्थले चास्माभिः सर्वत्र यथा सदेहो न स्यात् तथैव रीतिः समाश्रिता । यत्र अबण्डपदैक्यं तत्र नकारस्य मकारस्य वा (लोकदृष्ट्या अनुस्वारस्य) परसवर्ण एव कृतः, यत्र तु ' वा पदान्तस्य ' इत्यादिविकल्प एव विहितः, तत्र नैव कृतः परसवर्णः । यथा संगतिः, संतर्दनं, संपादनं, सांनाय्यं इति । परंतु प्रसङ्गः, प्रसञ्जनं इत्यादौ परसवर्ण एव स्वीकृतः ।

विसर्गस्तु सर्वत्र विसर्ग एव निवेशितः, न तु शरि परे शर् कृतः, नापि खरिरे शरि विसर्गलोपः कृतः । ' यस्तु, विसर्गस्तु ' इत्यादौ तु शर् कृतो वा क चित्र वा कृतः । ' य एव ' इत्यादौ यत्र ' यः एयं ' इति वा पदच्छेदः, ' ये एव ' इति वा पदच्छेदः, तत्र संधिमकृत्वा ' यः ' इति वा ' ये ' इति वा अर्थमनुसृत्य निवेशितम् । एवं इको यणचि, आद्गुणः, वृद्धिरिचि, अऊः सवर्णे दीर्घः, एडः पदान्तादति, एचोऽयवायाव ' इत्यादीनां विधीनां प्रवृत्तिः व्यक्तीकरणावश्यकताऽनुसारेण स्वीकृता न वेति ज्ञेयम् । संधिशास्त्रप्रवर्तनाऽऽप्रहित्वे कथं वाचऋकुण्ठीभावप्रसङ्गः तत् किं चिदुदाह्रियते, तत्रैव च अन्तरणचिदनिवेशोऽपि द्रष्टव्यः । भूतिसहितपरिभाषेन्दुशेखरपुस्तके १४ पृष्ठे— अत ए ' वाणो-ऽप्रगृह्यस्ये ' ल्येन्देकवाक्यताप ' नादसो मादि ' ल्येत्— इति मुद्रितम् । एतद्वाचने सत्यं वाचकस्य तापो भवति । कथमेतादृशस्य मुद्रणस्य विद्वांसोऽपि साभुतां मन्यन्ते इति मादृशस्यापण्डितस्य खिद्यते चेत्तः । यदि किञ्च तदेव शेखरवाक्यं— अत एव ' अणोऽप्रगृह्यस्य ' इत्येतेदेकवाक्यताऽऽपन्न— ' अदसो मात् ' इत्येत— इति मुद्रितमभविष्यत् ततः कित्यती महती दानिरगवि-

दीपिकावत् । प्रायः प्रत्यधिकरणं च प्राभाकरमतमनूय खण्डयत्यसौ । आचार्यपार्षात्तारयेः सका-
शात् प्राचीनोऽप्यमाचार्यः, तेनास्य क्व चित् खण्डनात् । ग्रन्थोऽयं सर्वैः संगृहीतः अधिकरणदाः
तर्क्यादयनं अध्यायद्वयाम्बुजः ।

पार्षात्तारयिः । यज्ञामस्तुनः वाचस्पतिमिश्रसमकालिक इति के चित् । न्यापरत्ना-
करः श्लोकवार्तिकस्य टीका, तन्त्ररत्नं दुष्टटीकायाः टीका, न्यापरत्नमाला च अनेकप्रकरणात्मनो
ग्रन्थः विशेषतः प्रामावत्मतखण्डनपरः, शास्त्रदीपिका द्वादशलक्षणी एते ग्रन्थाः प्रणीता एतै-
राचार्यैः । तत्र न्यापरत्नाकरः अंशतः, तन्त्ररत्नस्या भूयांसोऽंशः, न्यापरत्नमाला सर्वा, शास्त्र-
दीपिकास्याथ तत्तदधिकरणस्थाः सर्वे संप्रहस्योकाः, तर्क्यादस्थाः प्रायः सर्वे वादार्थाः
भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः । एतत्प्रणीततन्त्ररत्नं विना दुष्टटीका परिशीलयितुमशक्येति
नातिशयोक्तिः ।

सोमनाथः । मयूखमालिका (सोमनाथी) शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायद्वितीय-
पादमारभ्य द्वादशोऽध्यायान्ता टीका एतद्वर्णीता । ' इति श्रीनिहिलकुलितिलकसूरभट्टमहो-
पाध्यायतन्मभवस्य वेङ्कटाद्रियज्वगुरुचरणानुजस्य सोमनाथसर्वतोमुखयाजिनः वृत्तौ मयूखमालि-
कायाम् ' इति अन्ते उक्तिः । अत्रत्या संगतिः तत्तदधिकरणप्रथमसूत्रार्थः भूयांसः शास्त्रार्थाश्च
संगृहीताः । खण्डदेवात् प्राचीनोऽप्यमिति चिन्नस्वामिनः ।

माधवाचार्यः । एतत्प्रणीतः जैमिनीयन्यायमालावित्तः द्वादशलक्षणी । तत्रत्याः
सर्वे श्लोकाः गद्यग्रन्थश्च क्रियाश्चित् संगृहीतो न्यायाश्च । (सन १३३७-८९)

सोमेश्वरभट्टः भट्टमाधवात्मजः । एतत्प्रणीता न्यायसुधा नाम तन्त्रवार्तिकस्य
टीका राणकापरपर्याया । ग्रन्थतोऽर्थतश्च महान् ग्रन्थः । तन्त्रसारः नाम ग्रन्थोऽपि प्रणीतोऽनेन
' तन्त्रसारे अस्माभिः ' (सु. पृ. ९६६, १५३९ इ.) इत्युक्त्वात् । स तु इदानीं नोपलभ्यते ।
सुधायाः ४७७०६ एतावान् ग्रन्थः मुद्रितः । पञ्चमपष्ठपादौ तु अनुपलब्धत्वात् न मुद्रितौ
चौखम्बायाम् । एवं तृतीयाध्यायप्रथमपादस्थानि १-१२ सूत्राणि न मुद्रितानि । ' इति
श्रीमत्त्रिकण्डमण्डनप्रतिग्रन्तसोमयाजिमहामाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचिनायां तन्त्रवार्तिकटीकायां
सर्वानववक्त्रारिण्यां न्यायसुधाख्यार्था ' इति प्रथमाध्यायान्ते समाप्तिवाक्यम् । अत्रत्याः
सर्वे सूत्रार्थाः न्यायाः भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः । न्यायसुधाऽन्यासं विना तन्त्रवार्तिकं
सम्बन्धतया ज्ञातुमशक्यम् ।

अप्पय्यदीक्षिताः । रङ्गाजदक्षितपुत्र. द्विविधः । एतत्प्रणीतः उपक्रमपराक्रमः
विधिरसायनं च स्वकीयश्लोकन्यायानरूपम् । तत्र उपक्रमपराक्रमस्था भूयांसोऽंशः रसायन-
स्थाश्च के चिदेव संगृहीताः । (१५२०-१५९२) ।

वैस्तुभस्या सर्वे न्याया के चित् लघुसिद्धान्ताश्च गृहीता अस्माभि । भाट्ट-
दीपिका च सर्वे गृहीता । अत्रत्या सर्वे न्याया लघुसिद्धान्ताश्च पुनर् कृत्वा गृहीता एव ।
भाट्टदीपिकाया आरम्भे ' विश्वेश्वर नमस्कृत्य खण्डदेव सतां मुदे । तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्ता
भाट्टदीपिकाम् ॥ ' इति मङ्गलश्लोक । अते च ' जैमिनेरिभलसूक्तिपु मग्न शुद्धिमाप विमर्दा
मम चेत । प्रीतिमेतु नृहरे पदपद्मे येन जन्मनिवहो न पुन स्यात् ॥ ' इति श्लोक ।
सेप भाट्टदीपिका अष्टादशसहस्रप्रयागिका इति काञ्ची-अनन्ताचार्या ।

भाट्टहस्य सर्वमेव संगृहीतम् । अय प्रथ शब्दचोपविचाररूप । सोऽय परि-
च्छेदचतुष्टयात्मक इति वदन्ति । तत्र प्रथमपरिच्छेद एव वेणु काञ्ची-अनन्ताचार्यमुद्रित ।
रहस्येऽस्मिन् ' सृत्वास्मृत्वा मुरारति त प्रसादावलम्बनात् । रहस्य भाट्टन्त्रस्य विशादी-रुर्गुमी-
रुहे ॥ ' इति मङ्गलश्लोक । अते च ' नदीनानां नानामननविशदानामयमहो सुयुक्तीनां पुञ्जै-
रिह विरचित कोऽपि जगति । महानर्कस्वर्कप्रथिततमसजाततमसा सुभाजू मीमांसामनुसुदधूरस्य
जयतु ॥ ' इति उपात्य श्लोक । अत्र सुभाजूत् न्यायसुभाजूत् सोमेश्वर, पक्षे चन्द्रध ।

आपदेवमट्टा । (१७००-१७५०) । मीमांसान्यायप्रकाश एभि प्रणीत ।
अत्रया भूयांसोऽज्ञा संगृहीता लघुसिद्धान्तेषु ।

अनन्तदेवः आपदेवमट्टमुत् । भाट्टालम्बते नाम भीमासायायप्रकाशस्य टीका
अनेन प्रणीता । अत्रत्या के चिदशा संगृहीता । (१७२५-१८००)

वामुदेवदीक्षिताः । एत प्रणीता अश्वरमीमासा-कुतूहलवृत्ति । अस्या तृतीया
ध्यायचतुर्थपादान्त एव भाग वाणाविलासमुद्रणालये मुद्रित । शेषो प्रथमसु अच्यारपुस्तकालये
लिखित सन्तते । तत्रापि द्वादशोऽध्याय सङ्घर्षाण्डाया च वृत्तिर्नास्तेव । कुतूहलस्या सर्वे
न्याया के चिद्वादाया लघवश्चाशा संगृहीता । कुतूहलवृत्ती शब्दे दुसोररोद्धेरात् (५ ७७)
नानेशात् (१७००-१७५०) अर्वाचीना । कुतूहलस्य प्रथमाध्यायाते ' इति श्रीमसत-
सुतन्यामनदयेनकूर्मयोऽशारस्यचक्रान्तराद्यनेऽरगुणविराजमानमहासिधिलसिन्ध्रीदापरिमिनमहाऽस्य
श्रीशहाजिशरमजितुक्रोजिमोसलचोलमहीमहेन्द्रामा यधुधरस्य श्रीमत् आनन्दरायनिद्रासार्प-
श्रीमस्य पञ्चपुरीपोष्येण तद-व्युत्पा वान्य एव तदयानिर्वातितानामिमिनमहासिधिविजुम्भिनयाजपेयसर्प
पृष्टातोर्षामादिविष्टसोममलसतर्पितशतमराप्रमुत्तवर्द्धिमुनेन श्रीमहादेवराजपेययाजिमुनेन अत्र
पूर्णागर्भजातेन अपारपदवाक्यप्रमाणपारापारागीणाप्रज मक्षिष्वेश्वराजपेययाजिनो लघ्विधायिना-
येन वामुदेवदीक्षिताविदुषा निरचिनार्या जैमिनिस्त्रय्यास्याया अवगममासाकुतूहलवृत्ती ' इति
समातिसकल्प ।

दासेन कल्पिताद्' इति । अत्र रत्नाकरः— नानार्थमपि पदद्वयमेकीकृत्य, आनन्तर्यमात्रार्थतया भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्य अवयवस्यैव अयशब्दस्य अष्टमाद्याशब्दवत् आनन्तर्यार्थत्वम् । इति । 'वृत्त्यन्तरेषु केषां चित् लौकिकार्थव्यतिक्रमः । शब्दानां दृश्यते तेषामुपलम्भोऽय-
मुच्यते ॥' (श्लोका. १।१।१-३३) 'केषां चित् भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु !' इति रत्नाकरः ।
उपलम्भः अयं— 'लोकै र्धैर्धैर्षु' इत्यादिकं प्रारम्भभाष्यम् ।

शबराचार्याः— भीमांसाभाष्यकाराः । भाष्यं चेदं सहस्राधिकरणद्वादशलक्षण्या
भीमांसायाः चतुर्विंशतिसहस्रम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयं प्राभाकरं भाट्टं चेति । संसृष्टाण्डालम्-
चतुर्लक्षण्यामपि आचार्यभाष्यं विद्यते एव । परंतु इदानीं कापि नोपलभ्यते इति वदन्ति ।
संसृष्टाण्डाल्यामष्टचन्द्रिकायां प्रदर्शितो भाष्यकारस्तु न शबराचार्यः किंतु देवस्वामी इति
चन्द्रिकाकारेणैव अनेकारं स्पष्टमुक्तत्वात् इति ज्ञेयम् । शबराचार्यप्रणीतं द्वादशलक्षणीभाष्यं
अक्षरशः सर्वं संगृहीतं अधिकरणशः पृथक् कृत्वा । 'काश्मीरकोऽयं दीपस्वामिनः पुनः । एत-
द्विपयकः परंपरागतः श्लोक इत्यं— ब्राह्मण्यामभनद् ब्राह्मिहिरो ज्योतिर्विदामप्रणी राजा
भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । वैश्याया हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती
सूद्रायामभ, पंडेव शबरस्वामिद्विजस्यामजाः ॥ इति ।' इति चित्रावशंखिणः । अप्रमाणमिदमिति
के चित् ।

गुरुः बृहतीकारश्च । वाचस्पतिमिश्रः 'जरत्प्राभाकरमतमुपन्यस्यति' इति ग्रन्थेन मण्डना-
चार्यकृतविधिवैक्यपदिकिं अनतारयति न्यायकणिकायाम् (पू. ९६) । तेन जरत्प्राभाकरः
कश्चित् मण्डनाचार्यात् प्राचीनः सिष्यति । 'जरत्प्राभाकरोन्नीतमर्थं गुरोर्वचसं संगच्छते इत्याह' इत्य-
नेन च पुनः जरत्प्राभाकर उदाहृतः (प्र. १०९) अत्र विशेषस्तु जरत्प्राभाकरात् गुरुर्मित्रः यस्य
वचसोऽर्थं जरत्प्राभाकर उन्नयति इति स्पष्टम् । तेन गुरुत्वं जरत्प्राभाकरात्थान्य. इति वाच-
स्पतिराह । १०९ पृष्ठे एव च नवीनास्तु उन्नयन्ति ' अनिरूपितनियोगन्यापास्य इदं चोचं '
इत्युपक्रम्य ' कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न कर्तव्यतामाह ' इति कणिकोक्ता नवीनप्राभाकर-
पदिकिः बृहत्यां चोदानासूत्रे २९-३० पृष्ठे (चौखन्दा) उपलभ्यते । तेन नन्यप्राभाकरा
नाम बृहतीकारा इति वाचस्पतिः प्रतिपादयति इति स्पष्टम् । एतावता गुरुत्वं, जरत्प्राभाकरो
गुरोर्मित्रः, नवीनप्राभाकरश्च बृहतीकारः ताभ्यां मित्र इति सिद्धं भवति । २८१ पृष्ठे विधि-
विनेकः ' अलं वा गुरुमिर्विवादेन ' इत्याह । अयं साक्षात् बृहत्यामन १८१ पृष्ठे ' तदिद-
मनुपासिनगुरोर्धोचं ' इत्युक्तम् । १०३ पृष्ठे च ' किमनया अनुपासिनगुरुकृपया विकल्पि-
तया ' इत्युक्तम् । एतेन बृहतीनगरात् गुरुर्मित्र इति सिद्धमेव भवति । नहि स्वस्यैवायं गुरु-
पदेन विमर्श इति कल्पयितुमपि शक्यम् । एतावता गुरुः, जरत्प्राभाकरः, नवीनप्राभाकरश्च
बृहतीकारः परस्परमप्यन्तमित्रा इति सिद्धम् ।

येयं ग्रन्थकारमाला प्रदर्शिता, अस्यां ये ग्रन्था निर्दिष्टास्ते केवलमस्माभिर्शतौ वा सर्वतो वा संगृहीतास्त एवेति श्रेयं, न तु तेनेतेन ग्रन्थकारेण तावन्त एव ग्रन्थाः प्रणीता इति भ्रमितव्यम् । अप्यथ्यदाक्षितानां ग्रन्थद्वयमेवास्माभिर्निर्दिष्टं, परंतु तैः नानाशास्त्रीयाः शताधिकाः ग्रन्थाः प्रणीता इति सुप्रसिद्धम् । एवमन्येषामपि । यथ तत्तत्कालनिर्देशः कृतः सोऽपि नास्मत्संशोधितः, अस्माभिः कालसंशोधनस्याकृतत्वादेव । किंतु अन्यैर्विद्वद्भिर्द्यत् क्वचिदुक्तं, तद्ग्रन्थाभिः केवलमनूदितम् ।

शब्दशः संपूर्णा गृहीता ग्रन्थाः एते— अङ्गत्वनिरुक्तिः । दुप्टीका । तन्त्रवार्तिकम् । न्यापरत्नमाला । प्रभाकरविजयः । बृहती । भाट्टचिन्तामणिः । भाट्टदीपिका । भाट्टहृत्स्पम् । भावनाविवेकः । भाष्यं शाबरम् । मीमांसाजीवरक्षा । मीमांसाबालप्रकाशः । मीमांसाऽनुक्रमणिका । मीमांसासारसंग्रहः । लौकिकन्यायसाहस्री । वाक्यार्थमातृकावृत्तिः । विधिविवेकः । संकर्षकाण्डम् । सूत्राणि जैमिनीयानि ।

अंशग्रन्थस्त्वेन गृहीता ग्रन्थाः— उपक्रमपराक्रमः । ऋजुविमला । कुतूहलवृत्तिः । जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः । तन्त्ररत्नम् । तौतातिकमततिलकः । न्यायकणिका । न्यायविन्दुः । न्यायसुधा । प्रकरणपञ्जिका । मीमांसाकौस्तुभः । मीमांसान्यायप्रकाशः । शास्त्रदीपिका । श्लोकवार्तिकम् । सोमनाथी ।

अन्येऽप्यनेके ग्रन्थाः येषां केचिदेवांशा गृहीता न्याया एव वा, तेषां परस्तात् ग्रन्थसंक्षेपप्रदर्शनसमये निर्देशं कारिष्यामः कश्चिद्बु कोपे एव निर्देक्ष्यामः ।

प्राभाकरीया ग्रन्थाः— बृहती । ऋजुविमला । प्रकरणपञ्जिका । मीमांसाजीवरक्षा । वाक्यार्थमातृकावृत्तिः । प्रभाकरविजयः ।

मीमांसायाः प्रयोजनम्— मीमांसाप्रयोजनं स्वयं सूत्रकार एव ' अयातो धर्मजिज्ञासा ' इति धर्मज्ञानमित्याह । भाष्यकारश्च— ' धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासाणि, किंपरश्चेति ' इत्याह । ' धर्मं प्रति हि विप्रतिपत्ता बहुविदाः, केचिदन्यं धर्ममाहुः, केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः कं चिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्मात् धर्मो जिज्ञासितव्यः ' इति च । एतेन विचारपूर्वकं निर्णयार्थकं धर्मज्ञानं मीमांसायाः फलमिति ज्ञायते । श्लोकवार्तिके च (१११११२७-१२८) ' स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये । मतिर्वद्विदां पुंसं संशयात्प्रजायते ॥ केचिदाह्वरसावर्षः केचिन्नासावपं विति । तन्निर्णयार्थमन्येत् परं शास्त्रं प्रणीयते ॥ ' इत्युक्तम् । तन्त्रवार्तिकेऽपि (११३।१३३ पृ. ३१०) ' मीमांसा चापि

टीकाकारः (प्रामाण्यः) । टीकाकारियं मतमुपन्यस्यति — ' प्रमाणान्तरागोचरः शब्दमात्रालम्बनः नियुक्तोऽस्मीति प्रत्यामनेदनीयः सुखादिवत् अपरामृष्टकालत्रयः लिङादीनामर्थो विधिरिति' (वि. वि. पृ. ४८) कणिका. पृ. ४८ । विधिविवेकस्या उपन्यस्ता पङ्क्तिरियं बृहत्या तर्कपादे अग्रहितैग्वियपङ्क्तिरपि नोपलब्धाऽस्माभिः । तथा च कोऽयं टीकाकारो नामेति विचार्यम् । ' टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति— लोके इत्यादिभाष्यस्येत्यादिना' इति बृहती अस्तारिता शाळिकृ-
नायेन । ' तत्र टीकाकारः पृच्छति किमेनात्रधार्यते इति ' (ऋजु. ३८) । ' तदाह भग-
वान् वार्तिककारः (प्रामाण्यः) ' इत्युक्त्वा कानि चिद्वार्तिकानि बिलिख्य ' तदेतत् टीका-
कारो भगवान् न मृष्यति ' इत्युक्त्वा ' यथा गुरुदर्शनं किं चिदुच्यते ' इति - लिखन् शाळिकृ-
नायः वार्तिककारं टीकाकारं गुरुं च भिन्नान् सूचयति (पृ. ९०) । टीका नाम शावरभाष्यस्य
व्याख्या । सा च अनेकविधा मतभेदेन तत्तेनाचार्येण प्रणीता स्यात् । तत्र साक्षात् गुरुणा
प्रणीता निबन्धाख्या निबन्धनाख्या वा एका, अपरा जलप्रामाण्यप्रणीता, तृतीया च नवीन-
प्रामाण्येण बृहती लघ्वी चेति द्विविधा प्रणीता । तत्र बृहती नाम टीकां शाळिकृनायः अनु-
वदति । त्रयोऽपि च ते टीकाकारा एव । तत्र शाळिकृनायः बृहतीटीकाकारं, टीकाकारसन्नेन
अभ्यधादिति स्वीकारोऽपि न कश्चिद् विरोधः । नहि एकेनैव केन चित् टीकाकारेण भाष्यमिति
दण्डके दण्डधारिभिरुच्यते । तथा च वाचस्पत्युक्तं टीकाकारोऽयः स्यात् साक्षात् गुरुः,
शाळिकृनायेन च अन्यटीकाकारः उक्तो बृहतीकारः इति स्वीकारोऽपि न कश्चिद्विरोधः ।

वार्तिककाराः प्रामाण्यप्रदीपाः । उक्तं च ऋजुविमलायां (पृ. ७०) तदाह्वयवार्तिक-
कारमिश्राः ' गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरेर्निभक्त्या वा धूमोऽयं
अलर्तातिरत् ॥ ' इति । तदाह वार्तिककारः ' यात्रच्चायतिरेकियं स हंसेनापि शक्यते ।
विग्रहस्य पुनस्तावत् हेतोर्गमनतावत् ॥ ' इति (ऋजु. पृ. ८४) । इमी श्येकी माह-
वार्तिकेषु नोपलभ्येते । तस्मात् प्रामाण्य एव कश्चित् वार्तिककारः स्यात् । नास्य किमपि
क्रेमे संभदीतुं शक्यम् । कोऽयं नामनो वार्तिककारः इति च न ज्ञायते । शाळिकृनायेन च
अनेका वार्तिकलोका उदाहृताः । तसंभहस्तु नास्माभिः यत्नं पार्थे ।

भगवान् नपविषेकस्य फर्ता । अस्य व्याख्या नयनेशादयः । अयं प्रामाण्य-
गतानुवायी इति प्रमावतरिजपभूमिष्य । एवं शाळिकृनायं चाश्रिय नन्दीचरेण प्रमावतरिजयः
प्रणीतः ।

शाळिकृनायः नन्दीचरात् प्राचीनः । अनेन बृहत्या ' ऋजुविमला ' नाम टीका हता । तस्याः प्रारम्भे ' सूत्र्याऽताननिशाप्यसिनिष्यन्धनयगमम् उदास्ति-
जगज्जाह्वं नमन्वात् प्रभावरम् ॥ १ ॥ ' सूत्रं न. सूत्ररसार्थेनि द्वयः श्येकः ।
' प्रमावतगुणेर्भावे भिन्नगर्भस्माभिः । अज्ञस्य म्यत्रदिप्यन्ती पञ्चस्य विषये मया ॥ ३ ॥ '

अतिदेशप्रमाणानि । स्थानापत्ति ऊहे प्रमाणम् । प्रत्याभ्रानं, प्रतिषेध, अर्थलोप इति त्रीणि वाधे प्रमाणानि ।

पदार्थाः सप्त द्वय-गुण-कर्म-सामान्य-समवाय-शक्ति-अभावरूपा । तत्र द्रव्याणि एकादश पृथिवी-अप्-तेजस्-वायु-आकाश-काल-दिश-आत्मन्-मनस्-अन्ध-कार-शब्दरूपाणि । 'अनादिर्हि कालोऽस्माकम्' । (टुप् ६।१।२।५ पृ. १३५६) ।

इन्द्रियाणि प्राण-रसन-चक्षुस्-त्वच्-श्रोत्र-मनासि इति षट् । तत्र प्राणरसन-चक्षुसश्च क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवायुमृत्तीनि । श्रोत्रं दिगात्मकम् । मन अणुपरिमाण अन्तरिन्द्रिय स्वातन्त्र्येण आत्मतद्योग्यगुणतद्गतजातिमात्रविषयकम् । बाह्यविषयेषु तस्य न स्वातन्त्र्यम् । **संनिर्गमः** (विषयेन्द्रिययो) संयोग, सयुक्तसमवाय, सयुक्तसमवेतसमवायश्चेति त्रिविध । **गुणाः** विंशति रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाण-सयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-सस्कार-अदृष्ट-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-यत्ना । सयोगजसयोगो नाह्नीक्रियते । संख्या पदार्थान्तरम् । कर्म चलनात्मक एकमेव । सामान्यं पदपररूपं द्वेषा । सामान्यस्य सामान्यता भेदाभेद । सामान्य जातिरूपम् । नित्यमेकमेवमानुगतम् । जातिव्यक्तयोः समवायसन्धाह्नीकोरेण अभेदसिद्धि । भेदाभेदः सामान्यतद्गतो, अवयवत्वविनो, गुण-गुणिनोः, क्रियाक्रियावतोश्च । **समवाय** एक । येन सन्नन्वेन आधेय आचारस्य स्वानुरक्त-बुद्धिजनक स सन्नन्व, न तु अयुतसिद्धसन्नन्व । **शक्तिः** त्रिधा सहजा, आधेया, पदशक्ति-श्चेति । **अभावः** त्रिधा ध्वस, अत्यन्ताभाव, भेदश्चेति । **ज्ञानानि** सर्वाणि त्रिपुटीविषय-काणि । त्रिपुटी च ज्ञान-आत्म-विषयरूपा इति गुरव । ज्ञानस्य **प्रामाण्यं** उत्पत्तित इतितश्च स्वत एव । प्रत्यक्षं ज्ञान निर्विकल्पक सविकल्पक चेति द्वेषा । तत्र निर्विकल्पक विशेषण-विशेष्यभावानुपपन्नघटघटवादिविषयकम् । सविकल्पक च विशेष्यक सप्रकारक सससर्गक वा । सविकल्पक च जाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-नामविषयतया पञ्चधा, चाक्षुषादिभेदेन षोडश च । प्रत्यक्षं धर्मं न प्रमाणम् । स्वमज्ञानाना बाह्यविषयत्वम् । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः अङ्गीक्रियते । एव सामान्यलक्षणाऽपि । तृतीया योगजधर्मप्रत्यासत्तिस्तु नाह्नीक्रियते योगिषु मानाभावात् । न चैतिहासपुराणादि मान, तस्य अन्यतापर्यङ्कत्वात् । निषयता अतिरिक्ता । **सृष्टिप्रलयौ** स्वीक्रियेते । **मोक्ष** आत्यन्तिकदुःखामात्र । स च ज्ञानकर्मणो समुच्चयेन ज्ञानेनैव वा । पार्ष-सारपिप्पिशाश्च मोक्षनादे एवमाहु — 'सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकान्तगुणोच्छेदो मोक्ष' । सुख-दुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोर्हृच्छेदात् । धर्माधर्मयोर्हृच्छेदश्च उत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन निरत्यनैमित्तिककर्मालुप्तानेन आमज्ञानेन च, विरोधात् । उत्पाद्याना च कम्प्यानुष्ठाननिमित्ताना धर्माणो तदनुष्ठानेनानुत्पादात् । निहितावरणप्रतिबिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणो विहितानु-ष्ठानेन प्रतिबिद्धान्करणेन च परिहारात् । असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते च अशरीर अवस्थितो

अथ द्वितीयचरणमारभ्य तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकम् । चतुर्थाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायान्तं द्रुपटीकावार्तिकम् । प्रभाकरविजयभूमिकायामुक्तं—, भाष्ये भट्टाचार्याणां पञ्च व्याख्यानानि एका बृहद्गीका, द्वितीया मध्यमटीका, तृतीया द्रुप-टीका, चतुर्थी कारिका (श्लोकाः), पञ्चमं तन्त्रवार्तिकम् । तत्र बृहन्मध्यमटीके संप्रति न वर्तते—इति ।

सुधा—एतदेवाभिप्रेत्य बृहद्गीकायामुक्तं 'अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽद्य-
मेधयोः । दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥' इति । पृ. २०१ । 'लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्यम-
टीकयोः द्रुपटीकायां च निषेधात्' पृ. ९३० । 'सस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा द्रुप्ये-
युर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेत' इति वचनात् स्वित्प्रकृष्यागस्य आज्येन
करणेन बृहद्गीकायामुक्तेऽपि शेषकार्यान्तराणामकरणं पट्टे वक्ष्यमाणं सिद्धं भवति—इति ।
पृ. १९१६.

श्लोकवार्तिकस्थानानां तत्त्वप्रकरणवर्तिनः के चिदेव श्लोका उपयुक्तन्यायस्वत्वाकर-
सहिताः संगृहीताः । तन्त्रवार्तिकं सर्वम् । द्रुपटीका च उपयुक्ततन्त्रस्वसहिता सर्वा । द्रुपटीका
'च अस्मदीयलिखितादेव गृहीता न मुद्रिता । क्व चित्तु लिखितस्य त्रुटितत्वात् मुद्रितादपि
आनन्दाश्रमीयात् संग्रहः कृतः ।

मण्डनाचार्याः । एते सुरेश्वराचार्येभ्यो भिन्ना इति के चित्, न भिन्ना इत्य-
परे । अनयोः पक्षयोर्विस्तारः ब्रह्मसिद्धिभूमिकायां द्रष्टव्यः । एतद्वर्णातो भावनाविवेकः सर्वः
भट्टोन्म्वेत्प्रणीतटीकाशोपेतः, विधिविवेकः सर्वः वाचस्पतिविरचितन्यायकणिकाशसहितः, मीमांसा-
ऽतुक्कणिका च प्रायः एकैकश्लोककरणेन एवैकाधिनरणार्थप्रतिपादिका श्लोकाभिरा सर्वा
संगृहीता ।

उन्म्वेकभट्टः । अयमेव भवमूतिः प्रासिद्धः कश्चिः इति वदन्ति । तथा सति विद-
र्भायपद्मपुरनिरासी ज्ञाननिधिशिष्यः इति के चित् । कुमारिकभट्टशिष्योऽयमित्यन्ये इत्यादि
चरित्रकोशे चित्रावदशाधिणः । मण्डनाचार्यप्रणीतस्य भावनाविवेकस्य टीका अनेन प्रणीता ।
सा च भावनाविवेकार्थज्ञानोपयोगिनी यावती तावती संगृहीता भावनाविवेकेन सहैव । (सन
७००—७५०) ।

वाचस्पतिमिश्राः । एतद्वर्णाता न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका । एतद्वत्ता
बहवोऽप्या विधिविवेकार्थज्ञानोपयोगिनः संगृहीताः, के चिद्वाशार्पाद्य, लघुसिद्धान्ताध्यायान्ये ।
(सन ८७१) । महामदिमान एते सर्वेभ्येन शास्त्रेषु आचार्यत्वेन स्वीकृताः प्रमागभूताः । ब्रह्म-
सिद्धपादौ च टीकाप्रणया अपि एतेः प्रणीताः ।

भट्टदेवः । अनेन लीनानिरुक्तवृत्तिकः नाम भवप्रसादापरपर्यायो ऋषयः
प्रागापि । स च यावन्नि तन्त्रवार्तिकं तावत्सेव मीमांसाभागे इति वदन्ति । रचना चाग्य शास्त्र-

भाष्येण (मा. पृ. १९२८) शब्दसंबन्धितद्वयतिरिकाभिधानात् शब्दस्य देवनाम् निरस भवति । इति ।

अथ द्रुतूहलस्यं किं चिदुदाहियने । “ यत्तु नयमे ‘देवना वा प्रयोजयेत्’ (१।१।१६) इत्यधिकरणं देवनाम् निग्रहादिपञ्चक निराक्रियते, तत् प्रौढिवादमानम् । ” शब्द एव देवता, न तु अर्थं तथा विग्रहादिपञ्चकनिहितोऽर्थं देवता इत्यपि प्रच्छन्नबौद्धप्रलपिनमेव कर्ममीमांसका निरीक्षत्वादिन, तेषां देवतानिग्रहादिपञ्चक नास्ति इति प्रवादस्तु प्रच्छन्नबौद्ध-तदेकदेशिनिषय । ‘ मिश्रद्विज्ञानदेहाय त्रिनेत्रादिव्यचक्षुषे । श्रेय प्राप्तिनिमित्ताय नम सोमार्ध-धारणे ॥ ’ इति श्लोकानुवर्तिकारम्भे (कुमार्ल-) मट्टाचार्य ईश्वरस्वरूपाभिधानाच्च ।

शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य द्वितीयपादे ‘ लिङ्गजम् (३।२।७।१९) इत्यधि-करणे मन्त्रार्थनादेतिहासपुराणादिषु स्वर्गाधीश्वरलोकपालनत्वासुरजैतृत्वादिरूपेण प्रतिपादिताना-कर्मणो बहिरपि सद्भाववगमात् न प्रालम्ब्यभिचार ’ इत्यभिधानाच्च । तस्मात् वैदिकनामा-स्तिकानामस्ति देवताविग्रहादिपञ्चक, इत्यास्ता तान् । इति ।

मातृदीपिकायां तु देवताधिरणे अर्धमङ्गीकृत्येव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराह्वनम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गात् निरा-क्रियते इति प्रसव्य ‘कथमपि न विग्रहादिस्वीकार किंतु शब्दमात्र देवता, अर्थस्तु प्रातिपदि-काशुगेधात् चेतन अचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते, न तु विग्रहादिमान् । उपासनादौ पर-ध्यानमात्रमाहायं तस्य इति जैमिनिमतनिष्कर्ष । मम तु एव बदतोऽपि वाणी दुष्यति इति हारिस्मरणमेव शरण’ इति उपसह्वनम् ।

इदं तु चिन्तनीय, न जैमिनिना देवताना निरस इव । ‘ यज्ञकर्म प्रधान स्यात् गुणत्वे देवताश्रुति ’ इत्येतावदेव जैमिनिराह (१।१।१।१९) । फलदाने कर्मैव प्रधान, देवता तु गुणभूता इति भीमासाशास्त्रस्य गृहीत सिद्धान्त इत्येव तु जैमिनितार्पर्यमिति ।

सूत्राणां महितया पाठः । सूत्राणां जैमिनिप्रणीतानां पाठ प्राक् संहितया आसीत् पाणिनिमूनवत् इति निर्धीयते । अत एव ‘ तेष्वदर्शनादितोषस्य इति वा समाप्ति, तेष्वदर्शनादितोषस्य इत्येवमुपनम वा सूत्र ’ इति वार्तिकोक्ति सम्यच्छते (१।३।७), मुषा च (पृ. ९९४) ‘ शिष्यत्वे समाप्तिवत् ’ इति सूत्रसंहितायां (२।१।१९-२०) ‘ अकारप्रत्ये-णापि विश्वेदसमव ’ इति ।

सूत्राणां मूपसां श्लोकश्लोकपादादिरूपताऽपि दृश्यते यथा ‘ प्रधानाद्यान्यसमुक्तात् सर्गारम्भान्निवर्तते ’ (निवर्तते इति तु पश्चात् विपरिवर्तितं स्यात् । १।०।१।५), ‘ तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ’ १।०।१।६, ‘ स्वाणी तु देशमात्रवाद्निवृत्ति प्रतीयते ’ (प्रतीयते इति

शंकरभट्टः मीमांसाबालप्रकाशकारः । एभिरेव मीमांसासारसंग्रहो नाम श्लोकात्मनो ग्रन्थो विरचितः, यस्यायमाद्यः श्लोकः ' नत्वा गणेशवापामगुर्वङ्गीन् भद्रशंकरः । सहस्रं वक्ति सिद्धान्तान् सार्धश्लोकशतद्वयात् ॥ ' इति । अन्ते च ' आचार्यैरधिकरणान्युक्तानि सब्रह्मसंख्यानानि । तस्सिद्धान्तान् पादैः (श्लोकपादैः) तत्संख्यैर्मष्टशंकोऽवबन्नात् ॥ ' इति । एतावुभावपि ग्रन्थौ शब्दशः संगृहीतौ । (सन १५७५-१६२५) । एभिरेव शास्त्रदीपिकायां प्रकाशाख्या टीका कृता इति तत्कृतोल्लेखादेव ज्ञायते । सा तु अद्यापि नोपलब्धा । एतन्निरासस्तत्रतत्र खण्डदेवैः कृतः परंतु एतान् खण्डदेवो बहु मानयति ।

गामाभट्टः (१६०३) । दिनकरभट्टपुत्रः । भाट्टचिन्तामणेः तर्कपादार्यप्रतिपादकग्रन्थस्य कर्ताऽयम् । शब्दशः सर्वोऽपि मणिः प्रकरणशो भित्त्वा संगृहीतः । गामाभट्टः सूत्रवृत्तिः कुसुमाञ्जलिर्नाम विरचिता । तदुक्तं (मणि. पृ. ८८) ' इदं गुरुमतं तु मद्ब्रह्मित-सूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च भूपितं दूषितम् । अपेक्षितमयाप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वतः शिशुप्रतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥ ' इति ।

खण्डदेवः । नव्यमीमांसकः । जगन्नाथपण्डितराजपितृः मीमांसायां गुरुः, रुद्र-देवस्य पुत्रः दिवाकरभट्टपुत्रविधेयत्वापरपर्यायगामाभट्टस्य शिष्यः (सने १६५७ विद्यमानः) । अन्ते संन्यस्य ब्रह्मभूयं गतोऽयं १७२२ संवति श्रीछपवां गुरुवासरे काश्याम् । कौस्तुभे शवर-कुमारिलभवेवपार्यसागपिसोमनाथाप्यपदीक्षितायुक्तयो युक्तियुक्ता न काश्चिदुपेक्षिताः, अयुक्ति-सहाः न काश्चिदपि न समालोचिताः एभिः इत्युक्तं श्रीचिन्तामणिभिः कौस्तुभभूमिकायाम् । खण्डदेवेन ग्रन्थत्रयं प्रणीतं मीमांसाकौस्तुभः, भाट्टदीपिका, भाट्टरहस्यं चेति । तत्र मीमांसाकौस्तुभः अर्थवादाधिकरणमारम्य बलाबलाधिकरणान्त एव मुद्रितः । एतावानेवायं ग्रन्थ इति वदन्ति । भाट्टदीपिकायां तु १०५।१२ अधिकरणे ' निरूपितं चैतत् रथंतरचरणे कौस्तुभे ' इत्युक्तम् । यदि यथाशुनार्थ एव सोऽयं दीपिकाग्रन्थः प्रमाणं तदा बलाबलाधिकरणादुत्तरमपि रथंतरचरणान्तः (७२) द्वादशाध्यायान्त एव वा भाट्टदीपिकायाः प्रागेव विरचित इति स्वीकर्तव्यम् । बला-बलोत्तरपथ पश्चात् लुप्तः स्यात् । वस्तुतस्तु ' रथंतरचरणे ' इत्यत्र ' रथंतराधिकरणे ' इत्यत्र पाठः स्यात् १०।१।१६ पृ. २६ इत्यत्रेव । काश्ची-अनन्ताचार्यैः भाट्टरहस्यभूमिकायामुक्तं- ग्रन्थकर्ता-ऽपि (खण्डदेवः) स्वप्रणीतेषु ग्रन्थेषु भाट्टदीपिकाया एकरूपा एव संपूर्णता स्वयमेव वक्ति । तथा च भाट्टदीपिकोपक्रमस्यः श्लोकः ' इतः प्राज्ञोऽग्निव भाव्या न्यूनतादोषदूषिताः । इयमेव पूर्णाऽ-भूत् शास्त्रेऽस्मिन् भाट्टदीपिके ॥ ' इति । परंतु अयं श्लोकः मैसूरुमुद्रितभाट्टदीपिकादौ वा नभ्ये वा कः चिद् अन्ते वा नोपलभ्यते । ग्रन्थादौ च ' पूर्णा अभूत् ' इति भूतनिर्देशो नोपपद्यते, अन्ते तु उपपद्येत । स तु अन्तेऽपि नास्तीति श्लोकोऽयं अन्यस्यैव कस्य चिद् स्यात्, न तु ग्रन्थकर्तुः इति कल्पयाम ।

अनुपङ्ग-प्रयोगिताः । सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तरः प्रायिको मनः ॥ ' इति । भाष्यं च 'तद्यैतत् वृत्तिकारेण उदाहरणापदेशेन आह्वयतम् । एतदपि प्रायिकमेव ' इति ।

२।१।८।३३ सूत्रे च भाष्यं ' मन्त्रलक्षणवचनेनैव (ब्राह्मणलक्षणं) सिद्धम् । यस्यैतत् लक्षणं न भवति तत् ब्राह्मणं, इति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् । वृत्तिकारस्तु शिष्यहिताय प्रपञ्चितवान् इतिकरणबहुलं, इत्याहोपनिबद्धं, आह्वयिकास्वरूपं, ' हेतु-निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परत्रित्या पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥ ' एतदपि प्रायिकम् । इति ।

२।२।१।२६ सूत्रे भाष्यं— ' जुहुयादिति शब्दस्य एतत् सामर्थ्यं, यत् होम-विशिष्टं प्रयत्नमाह । न तु अत्र होमः साधनत्वेन विधीयते, साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते । अत एव च वृत्तिकारेण उक्तं होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति, यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोति इति । ' इति ।

२।३।६।१६ ' विशये प्रायदर्शनात् ' इति सूत्रम् । अत्र भाष्यं ' तदेतत् अगमकं सूत्रमेव तावत् अनर्थकम् । अथ काऽत्र प्रतिज्ञा, कश्च संदेह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकार-वचनात् प्रतिज्ञां संशयं चावगच्छामः । अत्र भगवानाचार्यः इदमुदाहृत्य ' वत्समालभेत वत्सनि-कान्ताः (वत्साः नितरं कान्ताः प्रिया येषां ते) हि पशवः ' इति । इयं संशयमुपन्यस्यति स्म किं यजिमदभिधानः एष आलम्बितः, उत आलम्भवचनं इति । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीति स्म यजिमदभिधानः इति इति । अत्र वार्तिकं— ' तदिह भगवान् उपवर्षः किञ्च धेनुदोहाधिकारो श्रुतिमिदं वाक्यमुदाहृतवान् वत्समालभेत इति ' इति ।

३।१।३।६ अत्र भाष्यं ' अनवधारणा एषा द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वादरिभेने इति । अयेदानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिधिक्रिय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजि प्रति शेषमावः, आपेक्षिक इत्येताम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानमावः, फलं प्रति गुणमावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसमा-नादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् संमता अवधारणा । द्रव्यगुणसंस्काराः यागं प्रति नियोगतो गुण-भूता इति ' इति । अत्र वार्तिकं ' वृत्तिकारमतेन सूत्रवत्तुष्टयं अन्यथा व्याख्यास्यन्नाह— अयात्र भगवान् इति ' इति ।

३।२।१।६ 'शालं चैवमनर्थकं स्यात् ' इति सूत्रं ' एवं च सति अतिदेशशालं अनर्थकं स्यात्, अशक्यायत्यात् । तस्मान्न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः ' इति स्वमतेन व्याख्याय भाष्यकार आह ' वृत्तिकारस्तु भेने गानशालं औक्चिपक्यं अनर्थकं स्यादिति । तस्यापमभिप्रायः, सत्यां गतौ नैतवान् प्रयासः शिष्टानामफलः अमुपगन्तुं न्याय्यः इति ' इति ।

वैद्यनाथः तत्संदुपोख्यः । एतच्छतः न्यायचिन्तुः द्वादशाध्यायी लघुवृत्तिः । सोऽयं अधिकारणार्थं संक्षिप्तेन ग्रन्थेन साधु निरूपयति । अत्रत्यानि भूयांस्यधिकारणानि संगृहीतानि परंतु न सर्वाणि ।

रामेश्वरसूरिः । अनेन सुबोधिनी नाम द्वादशलक्षणीसूत्रवृत्तिः । १७५९-१७६१ शकवर्षेषु कार्यां विरचिता । अल्पशः सेयं संगृहीता । (सन १८३७-१८४०)

मुरारिमिश्रः । एतदग्रणीता अङ्गत्वनिरुक्तिः षट्प्रकरणामिका नव्यन्यायभाषा-मयी । तस्या अथमाद्यः श्लोकः 'नमामि तुलजां स्वयंकुलजाद्य(धा)धिदेवताम् । सर्वामीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिर्मिष्टुताम् ॥' इति । समाप्तिसंकल्पश्च ' इति श्रीमन्न्यायमीमांसापारावारपारीणमुरारि-मिश्रविरचिताङ्गत्वनिरुक्तौ षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं समाप्तम् ' इति । अङ्गत्वनिरुक्तिकारोऽयं मुरारिमिश्रो न अनर्थ्यराधवकर्ता, निरुक्तिकारस्य खण्डदेवादपि अर्वाचीनत्वात् अनर्थ्यराधवकर्तृस्तु ९५० सनात् प्राचीनत्वात् । अङ्गत्वनिरुक्तौ च क्व चित् खण्डदेवः खण्डितः अनेकत्र चानुसृत इति स्पष्टम् । अङ्गत्वनिरुक्तिः प्रकरणशो वर्णक्रमेण भित्त्वा सर्वा संगृहीता । मुरारिमिश्रेण केन चित् गोभिलगृह्यसूत्रमपि व्याख्यातं इति गोभिलगृह्यसूत्रभूमिकायां म० म० मुकुन्दशर्मा । स तु अतीवार्वाचीनो नान्गत्वनिरुक्तिकारः इति भाति ।

वैद्यनाथाः । वैगण्ड्यपुरस्वशंकरपाठशाळायां मीमांसाशाखाध्यापकपदमलंकुर्वाणाः मीमांसाकण्ठीरवाः एते तर्कपादादीपभाष्यव्याख्यां प्रभातान्नी प्राणेषुः । अत्रत्याः के चिदंशाः संगृहीताः । सेयं टीका आनन्दाश्रमे भाष्येण सह मुद्रिता । (सन १८२५-५०)

भास्करभट्टः गम्भीराख्यविप्रस्य पुत्रः । संकर्षकाण्डं भाट्टदीपिकाया खण्डदेव-कृतया रहितमालोच्य तदानीमुपलब्धं देवस्वामिभाष्यमम्यस्य भाट्टचन्द्रिकां नाम वृत्तिं प्रणि-नाय । उक्तं च तेनैव ग्रन्थान्ते ' खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैरसंभृता । इत्युदीक्ष्य बुधभास्वरोऽग्निचिद् भारतीं वरिभराम्बभूव ताम् ॥ अद्यावधि कृतिरियाऽऽद्यन्तविहीनिति दीपिका-ख्याऽऽसीत् । षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णौ भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥' इति ' तां पूर्णमतनोत् श्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ।' इति च । सेयं भाट्टचन्द्रिका सर्वा अधिकरणशः संगृहीता । तेन सर्वं संकर्षकाण्डं संगृहीतमिति मन्यामहे सूत्रभाष्ययोरनुपलम्भात् चन्द्रिकायाश्च सर्वसंकर्ष-काण्डव्यापकत्वात् । भाट्टानुयायी सोऽयं खण्डदेवादर्वाचीनः । भाष्यं चादः न शार्वरं किंतु देव-स्वामिकृतं, चन्द्रिकाकारेणैव अनेकत्र देवस्वामिभाष्यस्य स्पष्टमुल्लेखात् ।

रघुनाथशर्मा श्रीगुलाबरायवर्यात्मजः लैक्षिकन्यायसंग्रहकर्ता ।

ठाकुरदत्तशर्मा सुखताननगरनिवासी । अनेन मुजनेशलैक्षिकन्यायसाहस्री संपादिता । सा सर्वा संगृहीता । (सन १९०७)

‘ धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति, परस्ताञ्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत् हि तथा वाक्यम् ’ इति भा. (५१२), ‘ धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति, परस्ताञ्चानन्तर्यमुपादिशति भिद्येत् हि तदा वाक्यम् ’ इति वृ. (७१३) ।

‘ वेदानधीत्य इत्येकस्यां विधीयते अनूद्य आनन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम् ’ इति भा. (५१५); ‘ वेदानधीत्य इत्येकस्यां, विपरीतमेकस्याम् ’ इति वृ. (७१५) ।

‘ किंत्वधीते वेदे द्वयमापतति, गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र गुरुकुलात् मा समावर्तिष्ट, कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽयमुपदेशः ’ इति भा. (५१६), ‘ किं चाधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं, वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि तत् मा समावर्तिष्ट कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थ उपदेशः ’ इति वृ. (८१५) ।

‘ न चाम्नायो नामातिक्रमितव्यः ’ इति भा. (५११), ‘ न चाम्नायोऽतिक्रमितव्यः ’ इति वृ. (८१३) ।

‘ नहि अत्र आनन्तर्यस्य ’ इति भा. (६१५), ‘ नहि आनन्तर्यस्य ’ इति वृ. (१०१५) ।

‘ पूर्वकालतायां क्त्वा ’ इति भा. (६१५), ‘ पूर्वकालतायां हि क्त्वा ’ इति वृ. (१०१६) ।

‘ दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्य ’ इति भा. (६१६), ‘ दृष्टार्थता चाध्ययनस्य ’ इति वृ. (१०१६) ।

‘ न वा इदं स्नानं अदृष्टार्थं ’ इति भा. (७११), ‘ न च इदं अदृष्टार्थं ’ इति वृ. (१११२) ।

‘ अन्यस्य कर्मणः ’ इति भा. (८११), ‘ अन्यस्य अपि कर्मणः ’ इति वृ. (१११०) ।

‘ कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यम् ’ इति भा. (८१२), ‘ कर्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वरितेन स्नातव्यम् ’ इति वृ. (११११) ।

‘ क्षेममुभिक्षोऽयं अतः अहमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति ’ इति भा. (८१४), ‘ क्षेममुभिक्षोऽयं देशः अतः अहमस्मिन् देशे वसामीति ’ इति वृ. (१२१४) ।

‘ धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुं अनधीतप्रेदो न शक्नुयात् ’ इति भा. (८१७), ‘ धर्माय हि वेदवाक्यानि अनधीतप्रेदो विचारयितुं न शक्नुयात् ’ इति वृ. (१२१८) ।

वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम् ।' इति । (१।४।११ पृ. ३२०) ' सर्वत्र हि एतत् विचार्यते किमिदं वाक्यं अस्त्यार्थस्य प्रमाणं, उतान्यस्येति ' इति च । मीमांसा हि वाक्यशास्त्रम् । यथा व्याकरणं पदशास्त्रं, न्यायः प्रमाणशास्त्रं तद्वत् । प्राप्ताप्राप्तविशेषकेन उद्देश्यविधेयमात्रं विचार्य वेदवाक्यार्थ-निर्णयोऽस्मिन् शास्त्रे क्रियते । निर्णीते च वाक्यार्थे कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवति । तदनया रीत्या कर्तव्यस्य धर्मस्य अकर्तव्यस्य चाधर्मस्य ज्ञानं मीमांसया भवति इति धर्मज्ञानमेव मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

मीमांसाया गृहीतकृत्यं नाम गृहभूताः सिद्धान्ताः—जगतः पारमार्थिकत्वं मीमांसायाः गृहीतकृत्यम् । अन्वया स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थं धर्मानुष्ठानासंभवः । उक्तं च श्लोकवार्तिके निरालम्बनवादे ' प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे, पुण्यपापादि, तत्फलम् ।, विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादि-कल्पना । १ ॥, सर्वेषु लक्षणेष्वेवं स्वप्रमाणगणैः स्थितिः ।, वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता । २ ॥, कर्मभ्यः फलसंबन्धः, पारलौक्यैहलौकिके । सर्वमिल्याद्युक्तं, स्यादर्शशून्यास्तु बुद्धिपु । ३ ॥' इति । ' स्वप्नादिभोगवधापि योपभोगस्वरूपना । तन्निवृत्त्यर्थमेवेह परमार्थं प्रयत्नते । ११ ॥ नहि स्वप्नसुवाच्यं धर्मं कश्चित् प्रवर्तते । यादृच्छिकत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः । १२ ॥ परमार्थफलवाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः । प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिमिर्बाह्य-वस्तुपु । १३ ॥' इति च । **गृहतीकारेणापि** औत्पत्तिकमूत्रान्ते उक्तं ' यदुक्तं अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ ' इति मृदितकपायाणामेवेतत् कथनीयं, न कर्मसङ्गिनां इत्युपरम्यते । आह च ' भगवान् द्वैपायनः (गीता ३।२६) ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' इति रहस्याधिकारे " इति ।

किंच, शब्दस्य अर्थेन संबन्धः औत्पत्तिकः स्वाभाविकः अनादिः । जीवात्मा स्थूलदेहमिन्द्रः परलोकागामी कर्ता भोक्ता नित्यः । शब्दो वर्णात्मकः । वर्णां नित्या व्यापका च्चनित्यद्वय्याः । वाक्यं क्रियाप्रधानं अर्थबोधकम् । वेदराशिः अनादिर्नित्यो न केन चिदपि कृतः । वेदस्य स्वतः प्रामाण्यम् । इति मूलभूताः सिद्धान्ताः । ते च प्रथमे तर्कपादे सूत्रभाष्य-वार्तिककारैः प्रतिपादिताः । तानाश्रित्य सर्वा मीमांसा प्रवर्तते ।

मीमांसायाः तर्कसंग्रहः लक्ष्मीयान् । प्रमाणानि तावत् पद् लौकिकानि । प्रत्यक्षं, अनुमानं, उपमानं, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः इति । विधिः, अर्थवादः, मन्त्रः, नामधेयं, स्मृतिः, शिष्टाचारश्च इति पद् धर्मं प्रमाणानि । शब्दान्तरं, अभ्यासः, संख्या, संज्ञा, गुणः, प्रकरणान्तरं इति पद् धर्मभेदकानि प्रमाणानि । श्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं, प्रकरणं, स्थानं (क्रमः), समाख्या इति पद् धर्माङ्गनामधेयानि (विनियोगे) प्रमाणानि । श्रुतिः, अर्थः, पाठः, स्थानं, मुख्यत्वं, प्रवृत्तिः इति पद् क्रमे प्रमाणानि । वचनं, नाम, लिङ्गं इति त्रीणि

‘यदा हि चक्षुरादिरुपहतं मनः’ इति भा. (२७१९), ‘यदि चक्षुरादिभि-
रुपहतं मनः’ इति वृ. (५२१७) ।

‘न शक्यते प्रत्ययत्वादयमन्यः इति वक्तुम्’ इति भा. (३०१२),
‘न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्’ इति वृ. (५६१७) ।

‘अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः’ इति भा. (३०१३), ‘अन्यतो
हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः’ इति वृ. (५७११) ।

‘अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्धयन्तरविषया’ इति भा. (३२११),
‘अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः, न बुद्धिविषया’ इति वृ. (६३११) ।

‘यदुच्यते’ इति भा. (३२१३), ‘यद्युच्येत’ इति वृ. (६६१५) ।
‘ज्ञाते त्वनुमानात्’ इति भा. (३२१४) ‘ज्ञाते चानुमानात्’ इति वृ.
(६६११०) ।

‘अपिच’ नियतनिमित्त’ इति भा. (३५१४), ‘दृष्टश्च नियतनिमित्त’
इति वृ. (६९१४) ।

‘इतरथा तन्त्वादानेऽपि’ इति भा. (३५१५) ‘इतरथा हि तन्तूपादानेऽपि’
इति वृ. (६९१५) ।

‘जीवति देवदत्ते गृह्यभावदर्शनेन’ इति भा. (३८१२), ‘जीवतो
देवदत्तस्य गृह्यभावदर्शनेन’ इति वृ. (८४१७) ।

‘ननु प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि’ इति भा. (३२१३),
‘प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु प्रमाणानि’ इति वृ. (९५१४) ।

‘उपलम्भकानि’ इति भा. (३९१६), ‘उपलम्भनानि’ इति वृ. (९५१८) ।
‘दृष्टविरुद्धमपि भवति किं चिद्धचनम्’ इति भा. (४१११), ‘दृष्टविरुद्धं
च किं चित् वैदिकं वचनम्’ इति वृ. (१००१४) ।

‘शरीरकं व्यपदिशति’ इति भा. (४११२), ‘शरीरं व्यपदिशति’ इति
वृ. (१००१६) ।

‘न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति’ इति भा. (४११४), ‘न च तत् स्वर्गं
यातीति’ इति वृ. (१००१६) ।

‘एवजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनं अप्रमाणम्’ इति भा. (४११५), ‘एव-
जातीयकं च प्रमाणविरुद्धं अप्रमाणम्’ इति वृ. (१००१८) ।

‘नैव शब्दस्वार्थेन संबन्धः’ इति भा. (४३११), ‘नैव शब्दस्वार्थेन अस्ति
संबन्धः’ इति वृ. (१०३१७) ।

सुक्तो भवति' — इति । ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिर्मोक्ष इति भाट्टरहस्ये खण्डदेव (पृ. ३) । इति संक्षेप ।

मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा । अत्र न्यायसुधाराक्यमेव उदाह्रियते प्रथमतः । (सुधा. पृ. ६४३) देवतात्व शब्दमात्रस्य निरस्तम् । ननु शब्दमात्रस्य देवतात्वात् इन्द्रमहेन्द्र-शब्दयोश्च भेदात् कथं देवतैक्य इत्याशङ्क्याह— न चेति । (न च शब्दमात्र देवता इति नवम-दशमपौरभिधास्यते । वा. पृ. ४१७) नवमे 'अपिवा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधान स्याद् गुणत्वे देवताश्रुति' इति सूत्रे (९।१।४।९) भूतभवनसमुच्चारणन्यायेन देवताया वाग प्रति गुणत्वे अभिहिते ' ननु कर्मणोऽपि ईप्सितादभिप्रेतत्व देवताया गम्यते ' इत्याशङ्क्य ' नास्या अभि-प्रेततामपह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा सयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभिप्रेतता गम्यते ' (भा. पृ १६५२) इति माष्येण अनर्थरुवर्णममहस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितचतुर्थ्यासयोगा-योगात् तत्सयोगामिधानेन अर्थप्रहणेन (च) शब्दमात्रस्य देवतात्व निरस्तम् । दशमे च ' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात् तेन चौदना ' (१०।४।१२।२३) इत्यत्र आवाहनादौ येनकेन चित् पर्यायेण देवताऽभिधानसिद्धे विधिगताग्न्यादिशब्दानादर इति पूर्वपक्षयित्वा ' आनेयोऽष्टाकपाल ' इतिविधिगतेन अग्निशब्देन देवताया हवि सवन्नविधानात् मन्त्रकार्ये देवतोद्देशे विधिगतस्यैव शब्दस्य उच्चारण कार्य इति सिद्धान्तिने ' का पुनरिय देवता नाम ' इति पृष्ट्वा इन्द्रादीना श्रुयानाना, वेदे वा यत्र ' अग्निर्देवता, वातो देवता ' इत्यादि-र्देवताशब्द प्रयुक्त, सा देवता इति परमतद्वय अह शार्दूलादीना अनुपसप्रहापचे निरस्य, स्वमतेन ' सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवता ' (भा. पृ १९२७) इति माष्येण ' अग्निर्देवत्व सूक्त ' ' अग्निर्देवत्व हवि ' इत्यादिप्रयोगात् ' आह्वतिभाजो वा अन्या देवता अन्या स्तोम-भाजश्चन्द्रोभाज ' इति लिङ्गाच्च सूक्तस्तुल्यत्वस्य स्वयम्भानहविरुद्देश्यवस्य च देवतात्वाभिधानात् अर्थस्यैव स्तुयत्वोद्देश्यत्वावगते, ' मूर्तानां अमूर्तानां चेतनानामचेतनाना च श्रुत्या क चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सारूपनीधाना देवतात्व भविष्यति ' (भा पृ. १९२७) इति च माष्येण मूर्तानां चेतनानां देवतात्वाभिधानात्, ' यस्य वाचरु शब्दमुद्देश्य रमूला वा हवि स्वस्यामि इति सारूप्य क्रियते सा (तत्र देवता) भवति ' (भा. पृ १९२७) इति च माष्येण उच्चारणा-र्थत्वात् दिशे उच्चार्यमाणेन शब्देन ' प्रजापतिं मनसा यजेत ' इत्यादित्रिधौ वा स्वर्गमाणेन वाच्यस्य देवतात्वाभिधानात्, ' ननु एव सति सुता येनकेन चित् अग्ने शब्देन निर्देश करणीय ' इति चाशङ्क्य ' भवेदेतेदेव, यदि अग्निशब्द अर्थप्रयायनार्थमुच्चार्येत, अर्थोऽपि हवि सवन्नकार्यं प्रत्याव्येत ' इत्युपक्रम्य (भा. पृ. १९२७) ' देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि ' सवन्नधिना शब्देन ' इत्यादिना

‘अपरो षसौ अन्येषुः’ इति भा. (६६।४), ‘अपरो षसौ यो हि अन्येषुः’ इति वृ. (१६६।६) ।

‘तस्मात् तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति’ इति भा. (६६।५), ‘तस्मान्न व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति’ इति वृ. (१६६।६) ।

‘नूनमसौ अनित्यान्तित्यं अवगच्छतीति’ इति भा. (६९।१२), ‘नूनमसौ अनित्यान्तित्यं पश्यतीति’ इति वृ. (१६६।९) ।

‘कामं विज्ञानमपह्नूयेत नार्याः’ इति भा. (७१।५), ‘कामं विज्ञानमपह्नूयेत नार्यः’ इति वृ. (१८६।५) ।

‘नैतदेवं अप्राप्ताधेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्वोपकुर्वुः, संनिवृष्टविप्रवृष्ट-देशस्थौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्’ इति भा. (७९।१), ‘नैतदेवं अप्राप्ताधेत् उपकुर्वन्ति, संनिवृष्टविप्रवृष्टदेशस्थितौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्’ इति वृ. (२१८।१) ।

‘उत्पादयन्ति यात्रदेगं’ इति भा. (७९।६), ‘उत्पादयन्तो यात्रदेगं’ इति वृ. (२२२।६) ।

‘यच्च एकदेशस्य सत’ इति भा. (८०।९), ‘यथैतत् एकस्य सतः’ इति वृ. (२२५।२) ।

‘कामं देशा एव भिन्नाः’ इति भा. (८२।५), ‘कामं देशा एव भिन्नाः स्युः’ इति वृ. (२३१।३) ।

‘अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामृष्टा’ इति भा. (८८।२), ‘अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामृष्टाः’ इति वृ. (२४४।४) ।

‘बुद्धिकर्मणी अपि ते’ इति भा. (८८।५), ‘बुद्धिकर्मणी अपि हि ते’ इति वृ. (२४५।५) ।

‘वायुस्त्रुत संयोगविभागे शब्दो भवति’ इति भा. (९०।१४), ‘वायु.... शब्दीभवति’ इति वृ. (२५२।९) ।

‘यद्यपि औपत्तिक’ इति भा. (९१।१०), ‘यदि औपत्तिक’ इति वृ. (२५४।८) । बृहत्यामेव २७७।४ इत्यत्र ‘यद्यपि औपत्तिकः’ इत्येव अनुवादः कृतः ।

‘पदानि अग्रणि प्रयुक्तानि’ इति भा. (९२।५), ‘पदानि हि अग्रणि प्रयुक्तानि’ इति वृ. (२७८।१) ।

‘कस्मिन्धत् पदार्थे अवगते’ इति भा. (९३।३), ‘कस्मिन्धत् अर्थे अवगते’ इति वृ. (२७९।४) ।

पश्चात्) १०१११०, ' अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयते ' ११, ' तथाज्यभागाग्नि-
रपि ' १६ । इत्यादि । एवं च इमानि सूत्राणि सर्वाणि पद्यरूपाण्येव, चम्बूकत् गद्यपद्यरूपाणि
वा अतिप्राचीने काले स्युः इति कल्पनातरङ्गोऽस्माकम् ।

उपवर्षाचार्यस्य वृत्तिकारस्य उल्लेखाः शबराचार्यकृता उदाह्रियन्ते । १११५
पृ. २५ भाष्यमाह—' वृत्तिकारस्तु अन्येषां ग्रन्थं वर्णयांचकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येव-
मादिम् । ' इत्यारभ्य " स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति " इत्यन्तम् । सोऽयं वृत्तिग्रन्थः
क्रियान् इति विचार्यम् । आनन्दाश्रमीये नीमांसादर्शने पञ्चमसूत्रीयसर्वभाष्यान्ते पष्ठसूत्रीय-
भाष्यात् प्राक् ' वृत्तिकारमतानुवादः समाप्तः ' इति मुद्रितम् । तेन वृत्तिकारस्तु इत्यारभ्य पञ्चम-
सूत्रीयं सर्वं भाष्यं वृत्तिकारमतं इति स्पष्टं भवति । चौखम्बामुद्रिते श्लोकवार्तिके तु निरा-
लम्बनवादात् प्राक् पड्विंशच्छोकान्ते ' वृत्तिकारग्रन्थः समाप्तः ' इति, टीकाभागे च ' इति
न्यायरत्नाकरे वृत्तिकारमतम् ' इति मुद्रितम् । तेन आनन्दाश्रमीयात् अन्यथा सिष्यति ।

बृहत्यामपि निरालम्बनवादात् प्राक् ' अतः सिद्धं यस्य च दुष्टं करणं यस्य च
मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्यः इति ' इत्युपसंहृतम् । ऋजुविमलायां च,
' अधिकारणार्थमुपसंहरति— अतः सिद्धमिति ' इत्यनेन बृहतीग्रन्थः अवतारितः । निरालम्बन-
वादान्ते च शक्यत्वादात् प्राक् ' दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यान्तरोत्पत्तिसामर्थ्यं ' इत्युक्तं
वृत्तिकारग्रन्थे ' इत्युक्त्वात् निरालम्बनवादारम्भात् प्रागेव वृत्तिकारग्रन्थः समाप्त इति स्पष्टं
भवति । वृत्तिकारमतारम्भे च ' वक्तव्यं च (निमित्तपरीक्षणं) निरालम्बनानिारकारणार्थम् ।
तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्शान्तरं ? उच्यते, पूर्वोक्तस्य सूत्रवार्थस्य
साधनभूतं अन्यदर्शान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् । तथा च तत्सतोर्व्यत्यय. लक्षणाभिधानं च
सर्वप्रमाणानाम् ' इति बृहतीग्रन्थः । ऋजुविमलायां च ' पूर्वोक्तव्याख्याने हि (प्रत्यक्षसूत्रस्य)
न लक्षणपरता, किंतु अनिमित्तपरता । अस्मिस्तु (वृत्तिकार—) व्याख्याने लक्षणपरत्वेन
तत्संप्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिष्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्तु
अन्वभिचारप्रदर्शनेन निरालम्बनानिारसः ' इत्युक्तम् । एतेनापि निरालम्बनवादात् प्रागेव
वृत्तिकारग्रन्थसमाप्तेन कश्चिद्विरोधः । यदि पष्ठाधिकरणात् प्राकनः सर्वो वृत्तिग्रन्थः स्यात् तदा
शब्दपरिच्छेदे (पृ. ४५) ' गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः ' इति उल्लेखो न
संगच्छेत । तस्मात् निरालम्बनवादात् प्रागेव वृत्तिग्रन्थस्य समाप्तिरिति सिद्धम् । १११५
पृ. ४५ भाष्यं ' अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः ' इति ।
शबराचार्यः वृत्तिकारग्रन्थेन सर्वत्र उपवर्षाचार्यस्यैव परामर्शः कृतः स्यात् इति मन्तव्यम् ।

२११७३२ सूत्रे वार्तिकं ' वृत्तौ लक्षणमेतेषा- (मन्त्राणां) मस्यन्त-
त्वाऽन्तरूपता । आशिपः स्तुतिसंख्ये च प्रलते परिदेवितम् ॥ प्रैय-अन्वेयग-गृष्ट-आख्यान-

एवमत्र तर्कपादे बृहत्सामन्दितास्येव भाष्यपङ्क्तिषु अत्रोतिरयलेषु आनन्दाश्रमीष-
भाष्यात् पाठभेदाः उपलब्धाः । इतरभाष्ये तु कियन्तो वा कीदृशा वा पाठभेदाः स्युरिति
कल्पनीयमेव ।

वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम्—

सूत्रेषु केषु चित् भाष्ये च वार्तिककारेण यत् तत्रतत्र दूषणं प्रदत्तं, क्व चित्
अन्यथा च व्याख्यातं तत् सर्वं यद्योपलब्धमत्र विचाराणां कृते उपन्यस्यते । उपन्यासश्च पाठ-
क्रमेणैव भविष्यति । तदपि संक्षेपेणैव, विस्तरेणोपन्यासे तु ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः । काचित्को वृत्ति-
कारनिरासोऽपि वार्तिककृतः अत्रैव स्यात् । यद्यपि वार्तिकप्रदर्शितसूत्रेभ्यो भिन्नेष्वपि सूत्रेषु केषु
चित् रचनादिदोषो दृश्यते, स च अत्र प्रस्तावे दोषप्रसङ्गात् प्रदर्शनीय एव तथापि नं भारं
सूत्रविचारकेषु प्रक्षिप्य एकमेवोदाहरणमुपन्यस्य साधयामः । एकमुदाहरणं च यथा—‘ऋत्विक्फलं
करणेष्वर्थवत्त्वात्’ ३।८।२६ इति सूत्रे भाष्येण किं ऋत्विक्फलमाशासितव्यं, उत यजमानस्य
इति संशयं प्रदर्श्य तस्मात् ऋत्विक्फलमाशासितव्य इति पूर्वपक्षं प्रदर्शितः । ‘स्वामिनो वा
तदर्पत्वात्’ २७ इति सूत्रे च ‘तस्मात् यजमानफलमाशासितव्यं’ इति सिद्धान्त उक्तः । अत्र
‘ऋत्विक्फलं—स्वामिनः’ इति पदाभ्यां विप्रतिपत्तिर्न सिध्यति । ‘ऋत्विक् फलमाशंसीत
स्वामी फलमाशंसीत’ इति वा उभयत्र प्रथमा ‘ऋत्विज. फलं, स्वामिनः फलं’ इति वा
पष्ठयन्तं पठितुं युक्तम् । इति दिक् ।

तत्र तावत् ‘लोकं येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति संभवे तद-
र्थान्येव सूत्रेषु इत्यवगन्तव्यम् । नाध्याहारादिभिरेषा (सूत्राणां) परिकल्पनायोऽर्थः परिभाषितव्यो
वा’ इति शास्त्रारम्भे भाष्यम् । तथापि अनेकेषु सूत्रेषु भाष्यकारैरेव अध्याहारादिकं कृतैव
व्याख्या कृता । तदेतत् दिक्प्रदर्शनार्थं श्लोकवार्तिके व्याख्यातम् । तद्यथा—‘दोषभाजां भवेद्धोष
इत्यध्याहारकल्पना’ (श्लो. १।१।१।५४) ‘अपिवा दोषभाजा स्यात् विशिष्टकारणत्वात्’
(६।१।३) इति सूत्रे ‘लोपः’ इति पदस्य अध्याहार विना ‘किं स्यात्’ इत्यस्या आका-
ङ्क्षायाः न शान्तिः, इत्यध्याहारः स्वीकृतः ।

अथ विपरिणामः । ‘विप्रकर्त्वात् पशोश्चेति विभक्ति. परिणम्यते ।’ (५५)
‘पशोश्च विप्रकर्त्तृत्वमप्ये विधानात्’ (१२।२।३२) इति सूत्रे विप्रकर्त्तृशब्द. प्रथमान्तः सन्
पञ्चम्यन्तत्वेन, विधानशब्दश्च पञ्चम्यन्तः सन् प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते अर्थसामोचोन्वाय ।

अथ व्यवधानेन अन्वयः । ‘पदेन व्यवधानं तु लोके सन्निवमादिति ।’ (५५)
‘लोके सन्निवमात् प्रयोगसन्निकर्ष. स्यात्’ (१।१।२६) इति सूत्रे लोके इति पदस्य सन्निकर्षः,
इत्यनेन अन्वयः । स च ‘संनिवमात् प्रयोग’ इति पदाभ्यां व्यरहितः । ‘सूत्रेण व्यवधानं तु
पानव्यापदि कल्पितम् ।’ (५६) ‘दोषात् त्रिषुल्लोके स्यात्’ (३।१।२८) ‘पानव्यापश्च

८।१।२।२ अत्र भाष्यं 'प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहरद्भिर्वृत्तिकारैः सर्व-
सामान्यः शब्दः परिगृहीतः (अतिदेशार्थः) प्रकृतिवत् इति' इति ।

१०।४।१२।२४ अत्र भाष्यं 'तदुक्तं वृत्तिकारेण न वा शब्दपूर्वको ह्यर्पसंप्रत्ययः
तस्मादर्धनिष्पत्तिः इति' इति ।

१०।५।१३।५३-५४ इदमधिकरणं भाष्ये द्वेषा व्याख्यातम् । तत्र पूर्वं
व्याख्यानं वृत्तिकारानुसारेण, द्वितीयं स्वमतेन । अत एव माट्टे "अत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तरे
इत्ययं अपूर्वविधिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा... 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यस्योप-
संहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिमहणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम्" इत्युक्तम् । अत्र च
'भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः' इत्यादि प्रतिपादितम् ।

१२।२।७-८।२२-२३ वृत्तिकारैः प्राचीनैः सूत्राम्यामैकाधिकरण्यं स्वीकृतम् ।
अत्र भाष्यं 'एकाधिकरण्यं तु एके मन्यन्ते' इति । वार्तिकं च 'भिन्ने एवैते अधिकरणे'
इत्याह । तन्त्ररत्नं च 'न्याययोर्विषयभेदात् भिन्ने एवैते अधिकरणे, न तु वाशब्दश्रवणमात्रेण
एकाधिकरण्यं वृत्तिकारान्तररुद्धं सम्पगिति मन्तव्यम्' इति ।

भाष्यगताः पाठभेदाः । आनन्दाश्रमिणि भाष्ये प्रामाणिकीयबृहत्यामनूदिता
भाष्ये च ये पाठभेदा उपलब्धास्ते संगृह्यन्ते । तत्र बृहत्यां न सर्वमेव भाष्यमनूदितं, यत्तु याव-
त्तावदनुदितं, तत्रैव के चिद् पाठभेदा दृश्यन्ते तेषामेतायं विचारः । अत्र 'भा.' इत्यस्य आन-
न्दाश्रमीयभाष्यपाठः इत्यर्थः 'वृ.' इत्यस्य च बृहतीस्यभाष्यपाठः इत्यर्थः । तच्चतुपरि कंसे
मुद्रितस्य अङ्कद्वयस्य क्रमेण 'पृष्ठं । पङ्क्तिः' इत्यर्थो द्वेषः । येष्वक्षेत्रे भेदः तान्यक्षेत्राणि,
तत्राचीनं तत्पराचीनं चैकमेकमक्षरं स्थूलत्वेन निवेशितानि । विषयद्वयं च पाठभेदासंबद्धमपि
भाट्टवृहतीप्रस्थानभेदज्ञानार्थमत्रैव संगृहीतमिति प्येषं पदपक्षीविषयकं प्रथममेव, 'उभयमिह चोद-
नया दृश्यते' इति च क्रमप्राप्तिरुपेते ।

'लोक्ये येष्येषु' इत्यादेशार्थ्यप्रत्ययस्य 'लोक्य इत्यादिभाष्यस्य पदवर्णान् संग्रह-
याने ।' (श्लोका. १।१।१-२६) इत्यादिना वार्तिककारेण पूर्वभाष्यव्याख्याकारोक्ताः पदवर्णाः
वर्षिताः । बृहतीकारेण तु एक एवार्थो यथाश्रुतः कथितः ।

'वेदवाक्यानां अनेकविधो विचार इह वर्तित्वेने' इति मा. (४।२), 'वेद-
वाक्यार्थे विचार इह वर्तित्वेने' इति वृ. (७।८) ।

'अवि च नैव यस्मिन्' इति मा. (४।३), 'अवि च एव सति नैव यस्मिन्'
इति वृ. (७।११) ।

१२।१।१२ अत्र भाष्ये 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्याहा' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्याहा' इति मिश्रल्लिङ्गमन्त्रयोः' इत्युक्तम् । 'तदुदाहरणं भ्रान्तिलिखितं' इति वार्तिके उक्तम् । अनयोर्मन्त्रयोर्मिश्रल्लिङ्गस्यत्वात् । 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्याहा' इत्यादिस्तु मिश्रल्लिङ्गको मन्त्रः इति ।

१।३।१।३१ पृ. ३०२ यत्तु भाष्यकारः विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनैव तदाश्रयगुण-
लक्षणया नञश्च असमर्थसमासमङ्गोक्त्य न द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेत् आकृतिमादिनः इत्याह,
तत् अतित्रिलयं व्यधिकरणनिर्दिष्टगुणप्रयोगाहं च इत्युपेक्षितव्यम् ।

१।३।१।३३ पृ. ३११ भाष्यकारेण संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययात् व्यक्तौ च
क्रियासंभवात् इति । एतदयुक्तं, व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात् कथं जातेरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते । यदि
च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत, ततः संशय एव न स्यात् किमभिधीयते अनेनेति । न च क्रियासंभवः
अभिधेयत्वे कारणं, व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव संशयकारणं मन्तव्यम् ।

२।१।४।९-१२ अस्याधिकरणस्य प्रयोजनं भाष्यकारेण वरुणप्रवासीयशमी-
मयस्रुक्षु, अमश्रुये, तरसमयपुरोडाशेषु चेति उदाहरणत्रये उक्तम् । तत् वार्तिके 'प्रयोजनं तु
अधिकरणस्य न सम्यगनुमन्यन्ते' इत्यादिना दूषितम् ।

२।३।१।३२६ अत्र वार्तिकं 'वृत्त्यन्तरे तु चत्वार्येव भेदकारणानि शब्दान्तर-
संज्ञागुणफलानि उदाहृतानि ।तत्तु अयुक्तमिव दृश्यते तस्मादैकशब्देषु सत्येव...शब्दान्-
न्तररूपनं भाष्यान्तररूपतः ।' इति वृत्त्यन्तरं दूषितम् ।

२।४।१।१ अत्र बह्वचनब्राह्मणे ध्रुयते इति भाष्यम् । बह्वचनब्राह्मणे अधर्शुब्राह्मणे
वा ध्रुयते इति नानीवाभिनिवेश्य इति वार्तिकम् । (भाष्यकारस्य प्रमाद इत्यर्थः) । 'याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिवाक्यविषये इदम् ।

३।१।४।७ इति तेषामर्थाधिकरणे पूर्वपक्षभाष्ये साधकतया "अवशातादयस्तु
पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या" इति उक्तम् । तत् 'तच्च एतदयुक्तमिव' इत्यादिना दूषयित्वा 'तेन
एवं व्याख्येयं' इत्यादिना प्रकरणान्तरेण पूर्वपक्षं साधितो वार्तिके । सविस्तरं प्रतिपादनं तु
निबन्धान्तरस्यैव विषयः ।

३।१।७।१४ पृ. ७१० यत्तु भाष्यकारेण निर्दोषपरिसंख्यविषयं प्रदर्शयता इष्टा-
निष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितं 'इत्यष्टाभिधानीमिति' 'नेत्यादत्ते इति' । 'मन्त्रस्य रूपादेव
आदाने प्राप्तत्वात्' इति च कारणमुक्तम् । तदयुक्तम् ।

३।२।६।१२ 'श्रुतिल्लिङ्गप्रकरणानां अविरोधः इति सूत्रम् । तदिदानीं भाष्यकारो
दूषयति' इति वार्तिकम् । अग्रे भाष्यकारेणोक्तं 'नहि एतदेकं वाक्यं, यः कृत्स्नं सूक्तवानः ।

‘धर्माय जिज्ञासा’ इति भा. (९।१) ‘धर्माय हि जिज्ञासां’ इति बृ. (१३।४) ।

‘एतासां प्रतिज्ञानाम्’ इति भा. (९।६), ‘आसां प्रतिज्ञानाम्’ इति बृ. (१४।६) ।

‘विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते, ब्रवीति वितथं चेति’ इति भा. (१४।१), ‘विप्रतिषिद्ध-
मिदमभिधीयते, ब्रवीति च वितथं चेति’ इति बृ. (२१।६) ।

‘उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति, असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति’ इति
भा. (१६।९), ‘उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति, असति व्यामोहे वेदादपि भवति’
इति बृ. (२४।३) ।

‘विप्लवते हि सुखपि’ इति भा. (१७।२), ‘विप्लवते सुखपि’ इति बृ.
(२५।९) ।

‘प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः’ इति भा. (१७।८), ‘प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात्
प्रत्ययः’ इति बृ. (२६।१२) ।

‘तस्मात् चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः’ इति भा. (१७।९), ‘तस्मात्
श्रेयस्करो धर्मः’ इति बृ. (२७।३) ।

‘यो हि यागमनुतिष्ठति’ इति भा. (१७।१०), ‘यो यागमनुतिष्ठति’ इति
बृ. (२७।९) ।

‘उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति’ इति भाष्यम् (१८।९) । तदा-
क्षेपसमाधानाम्यां भूयो विचार्य ‘उभयादिको ग्रन्थः साध्यसाधनसंश्रितः’ (श्लोवा. २२०)
इत्युक्तम् । तत्र रत्नाकरः (श्लो. २२४) ‘भाष्यं चैवं योजनीयं उभयं चोदनया लक्ष्यते
साध्यं साधनं च, साध्यमपि द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च’ इति । वृहत्पारां तु नामं प्रयासः स्वीकृतः ।
तत्र हि एवमुक्तं (२७।६) “अर्थशब्दस्य अन्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण ‘उभयमिह
चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति’ पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं ‘कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय
ज्योतिष्टोमादिः, कोऽनर्थः? यः प्रत्ययायाप श्येनादिः’ इति निःश्रेयसप्रत्ययायलक्षणं धर्माधर्मव-
मुक्तम् । एवं चोपदर्शयता उभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति” इति । श्रुतुमिमला च ‘भाष्य-
कारेण उभयमपि अर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम्’ इति, ‘भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोद-
नया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति । अर्थः अनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः । तत्र अनर्थो धर्म
उक्तो मा भूत् इत्येवमर्थ अर्थग्रहणम्’ इति च ।

‘नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते’ इति भा. (१९।३), ‘नैव श्येनादयः
कर्तव्यतया विज्ञायन्ते’ इति बृ. (२८।५) ।

‘कथमवगाभ्यते’ इति भा. (२७।७), ‘कथमिदमवगाभ्यते’ इति बृ.
(पृ. ४९।१०) ।

३।५।१।८।४६ 'प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपाय' इति सूत्रे प्रवृत्तत्वात् इति पदं प्रवरस्य होत्रार्थं प्राक् प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थकनया 'अतिज्ञान्तो हि स कथमपनीयेत होत्रु' इति भाष्येण व्याख्यातम् । वार्तिके तु सूत्रं यथाभाष्यं व्याख्याय 'इदं तु इह वक्तव्यं' इत्यादिना भाष्यमाक्षिप्य 'अत एव सूत्रं नेतव्यं' इत्युपक्रम्य 'याग्यन्तरार्थं प्रवृत्तं वात्' इत्यन्यथा व्याख्यातम् ।

३।७।१।२ अत्र भाष्यकारेण 'प्रकरणत्वात् दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एव वेदिवर्हि-
र्धर्मा' इत्युक्तम् । तत्र वार्तिकं 'यत्तु भाष्यकारेण अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणात् इत्युक्तम् ।
तत् उत्तरपरिचोदनाऽन्तारप्रसङ्गात् अतिव्यतिरेकत इत्युपेक्षणीयं तावत्' इति ।

३।७।२।४ अत्र वार्तिकं "यत्तु भाष्यकारेणोक्तं 'तस्मादेषां वरणे सन्नीतेन, न
विधि' इति तत् अविहितवरणनियमप्राप्त्यभावात् अयुक्तम्" इति ।

३।७।१।८।३८ अत्र भाष्ये 'ब्रह्माणमेव ते (सदस्यत्वेन) समामनन्ति । वर्णमपि
चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भव' इति सदस्यस्य निराकरणमुक्तम् । वार्तिके तु-
'सदस्यं वृणोति' इत्युत्पत्तिसंयोगात्...उपहवादिषु ब्रह्मन्त्रण्यतिरेकेणास्य मन्त्र पठ्यते
(सदस्योपह्वयस्य इति) . सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृण्वते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रिया ।
.. यत्तु भाष्यकारेण सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तत् ऋत्विक्त्वनिराकरणपरस्य अतिरभसवचन
इत्युपेक्षणीयम्' इत्युक्तम् ।

४।१।७।१८-२० अत्र भाष्ये उत्तम प्रयाज, पशुपुरोडाश, स्विष्टकृत् इत्येते
यागा उदाहरणमित्युक्तम् । तत्र वार्तिके 'अनुदाहरणं स्विष्टकृत् । मन्त्रस्तावत् इष्टदेवतासन्नीते-
नत्वात् दृष्टार्थं' इत्यादिना अनुदाहरणत्व साधितम् । 'समिदादमोऽपि नोदाहरणम् । तेषु
द्रव्यदेवतस्य गुणभूतत्वात् क्रियेन प्रधानभूता । पशुपुरोडाशयागो देवतासंस्कारद्वारेणैवोपकरोति ।
षण्णयागस्य तु यागान्तर्वत्वे नास्ति प्रमाणम् । तस्मादेषोऽपि अनुदाहरणम् ।' इति भाष्योदा-
हरणानामनुदाहरणत्वमुक्त्वा 'यत्रावृत्तार्थं द्रव्य, देवता तु इष्टा यक्ष्यमाणा वा वीर्यते यागान्तर
च, तदुदाहरणं' इति उक्तम् । पशुपुरोडाशस्य देवतोदेशेन य प्रक्षेप तस्य अष्टाष्टान्ते
नान्यत् प्रयोजनमस्ति (तस्मात् स उदाहरणम्) इति स्पष्टीकृतम् ।

४।१।१।४० 'प्रयाजानुयाजार्थस्य अथमेकदेश समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन
अप्रयोजकता' इति अयुक्तो (भाष्य-) ग्रन्थ । 'यदि प्रयाजानुयाजार्थमेतत्, प्रयाजा आर्थाय
द्रव्यं प्रयुञ्जते एव । अत पूर्वेण उच्च न सव्यते ।' इत्युक्तं वार्तिके । तत मन्त्रवेणे भाष्य-
योजना प्रदर्श्यं खण्डिता । अन्ते 'तस्मात् उत्तरप्रयानुतोद्येन अन्यथा वर्ण्यते' इत्युक्त्वा वर्णितम् ।

४।२।१२-१३।२७-२८ "समुदाये कृतार्थत्वात् इति अयुक्तोऽप्य (सूत्र-)
प्रत्यय । नहि यागशब्दो द्रव्यदेवताक्रिय त्रितयमपि ब्रवीति, किं तर्हि' यजतिधातुवाच्यम् ।

‘अपौरुषेयता वा इति । कथम् ।’ इति भा. (४३१), ‘अपौरुषेयता वा । कथम् ।’ इति वृ. (१०३।८) ।

‘शब्दोच्चारणे मुखस्य’ इति भा. (४३२), ‘शब्दोच्चारणात् मुखस्य’ इति वृ. (१०३।९) । बृहत्यां १०५, १०७ पृष्ठयोस्तु ‘शब्दोच्चारणे’ इत्येव भा-पाठः अनुदितः ।

‘संश्लेषलक्षणं संबन्धं’ इति भा. (४३३), ‘संश्लेषसंबन्धं’ इति वृ. (१०३।१०) ।

‘अभिप्रेत्योच्यते । कार्यं’ इति भा. (४३३), ‘अभिप्रेत्योच्येत भवता । कार्यं’ इति वृ. (१०३।१०) ।

‘०श्रयिभारवादयस्तु संबन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेति’ इति भा. (४३४), ‘०श्रयिभारवादयः संबन्धाः [०श्रयिसंबन्धाः] इति वा] शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति’ इति वृ. (१०३।११) । बृहत्या १०७ पृष्ठे तु ‘यौनादयस्तु संबन्धाः’ इति पाठः अनुदितः ।

‘यो ह्यत्र’ इति भा. (४३५), ‘योऽत्र’ इति वृ. (१०७।५) ।

‘सत्तासञ्चिदक्षणः इति’ इति भा. (४३६), ‘संज्ञासञ्चिदक्षणः संबन्धः इति’ इति वृ. (१०७।७) ।

‘पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्यो वर्णः प्रत्यायकः’ इति भा. (४६१),

‘पूर्ववर्णजनितत्रिशेषसंस्कारसहितः अन्यो वर्णः वाचकः’ इति वृ. (११४।६) ।

‘असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयको भवति प्रत्ययः’ इति भा. (५०४),

‘असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयके भवति प्रत्ययः’ इति वृ. (१२७।६) ।

‘वृक्षा अपि न सन्तीति’ इति भा. (५१३), ‘वृक्षा अपि नैव सन्तीति’ इति वृ.

(१२८।७) ।

‘दुष्यतीति वनेऽपि असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति’ इति भा. (५१५),

‘दुष्यति वनेऽपि ते असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति’ इति वृ. (१३०।२) ।

‘विस्मरणमुपपद्यते’ इति भा. (६५२), ‘विस्मरणमुपपद्यते’ इति वृ.

(१३७।१) ।

‘विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति’ इति भा. (५५३), ‘विद्यमानस्याप्यनुपलम्भो भवतीति’ इति वृ. (१३७।२) ।

‘उच्यते’ इति भा. (६६३), ‘उच्योच्यते’ इति वृ. (१६६।४) ।

‘अन्येषु दृष्टे अपरेषुः अहमिदमदर्शं’ इति भा. (६६३), ‘अन्येषुः दृष्टः

परेषुः अहमिदमदर्शं’ इति वृ. (१६६।४) ।

स्वीकृतः । वार्तिकेन तु 'आशीःशब्देन केशदमश्रुवपंनादयः संस्कारा उच्यन्ते' इत्युक्त्वा स्त्रीणां आशीरधिकारः अपह्नुतः ।

६।१।७।२८ अत्र भाष्ये 'वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य साम कुर्यात्' इत्याद्युक्तम् । तत्र वार्तिकं ' (इदं) विदेशपाठादनुदाहरणम्' इति । विदेशपाठात् भिन्ने देशे प्रकरणान्तरे पाठात् इत्यर्थः ।

६।१।१।४३ 'अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात्' इति सूत्रम् । 'यो न अत्र्यार्षेयः स नाधिक्रियते' इति भाष्यम् । वार्तिकं तु 'त्राणि आर्षेयाणि यः संपादयितुं शक्नोति सोऽधिक्रियते । चतुरार्षेयस्य त्रियसंपादने अस्ति सामर्थ्यम्' इत्याह । तथा च अत्र्यार्षेयस्य पञ्चार्षेयस्यापि अधिकारः स्वीकृतः ।

६।१।८।२८-२९ अत्र भाष्ये ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्षः सिद्धान्तो वर्णितः । तत्र वार्तिकं 'अत्रायुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः । तस्मादियमेवावधारणा दीक्षापरिमाणे यायाकामांति' इति । किञ्च भाष्ये सूत्रद्वयेन ऐकाधिकरणं स्वीकृतम् । वार्तिके तु अधिकरणद्वयम् । प्रथमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे यायाकाम्यं, द्वितीये च द्वादशाहे द्वादशदीक्षानियमः इति ।

६।७।८।१४-१७ अत्र भाष्ये अष्टरात्रान्तर्गते विभजिते एकाहविभजित्त्वं सर्वस्वदानं इति सिद्धान्त उक्तः । स च सौत्र एव । वार्तिके तु 'अस्मिन्नाधिकरणे सिद्धान्तद्रूपणं' इत्युक्त्वा 'द्वादशाहप्रकृतित्वात् तदक्षिणा प्राप्नोति' इति सिद्धान्तितम् ।

७।१।१।१ 'पूर्वेण अध्यायपट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्णमासादीनां इतिकर्तव्यता चिन्तितता' इति भाष्यम् । तत्र वार्तिके 'एतदयुक्तं' इत्युक्त्वा कथं तर्हि वक्तव्यं इत्याकाङ्क्षायां 'प्रकृतौ विकृतौ च उपदेशाच्चिन्तित । सप्तमेन विकृतानामतिदेशेन धर्मा भवन्तीति प्रतिपाद्यते' इत्याद्युक्तम् ।

७।१।१।२ 'सर्वोण्यपूर्वाणि यजिमान्ति इत्येवमादि.' 'स च यजिसंबन्धः सर्वापूर्वाणां तुल्यः' इत्येवमन्तः अयुक्तोऽय (भाष्य-) मन्थः, यागः अपूर्वेण अविनाभूतः, न तु अपूर्वं यागेन । 'अपूर्वं चासंभवन्तो यागे क्रियन्ते' इत्यप्ययुक्तम् इति वार्तिकम् । तृतीये सूत्रे च 'एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना न चैतत् युगपत् भवति इति अयुक्तोऽयं श्रुत्या' इत्युक्त्वा अयुक्तता दर्शिता । पुनश्च 'एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किं तर्हि याग्यार्थः' इति भाष्यमनूय 'इत्यप्ययुक्तं भावार्थाधिकरणविपरीतत्वात्' इति वार्तिकम् । चतुर्थे सूत्रे च 'न च तत्र सम्भवति, अनोऽसौ आकृतिः सहचारिपिण्डलक्षणायां' इति भाष्यमनूय 'अपुक्तमिदं' इत्युक्त्वा द्रुपमुक्तं वार्तिके ।

७।१।२।१६ अत्र वार्तिकं 'अधिकार्ये इतरशब्दे वर्णमाने येऽपि अप्राकृतकार्याः कण्ठकवितोदनादयः, तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यकारव्याख्याने यत् समानं तत् इतरत्

‘ प्रथमश्रुतात् कुतश्चित् शब्दात् ’ इति भा. (९३।७); ‘ प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् ’ इति वृ. (२८०।३) ।

‘ वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतिपन्तोऽर्थं हृदयन्ते ’ इति भा. (९३।९), ‘ वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतिपन्तो दृशन्ते ’ इति वृ. (२८०।६) । अत्र भाष्येऽपि अन्यत्रहितोत्तरपङ्क्तौ ‘ यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः ’ इति श्रुतशब्द एवानुदितः, न अवगतशब्दः । तेन प्रागपि श्रुतशब्द एव भाष्ये स्यादिति भाति ।

‘ ननु पदार्थविद्विरपि अवगच्छद्भिः अकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति ’ इति भा. (९४।२), ‘ ननु च पदार्थविद्विरपि अवगच्छद्भिः अकृतक एव वाक्यार्थसंबन्धोऽवगतो भवति ’ इति वृ. (२८१।६) ।

‘ पदार्थवेदनेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति ’ इति भा. (९४।३), ‘ पदार्थवेदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेवार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति ’ इति वृ. (२८१।७) ।

‘ यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादवकल्पते ’ इति भा. (९४।४), ‘ यदि वाक्यान्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पते ’ इति वृ. (२८१।११) ।

‘ ननु एवं भविष्यति ’ इति भा. (९४।८), ‘ ननु एवं संभविष्यति ’ इति वृ. (२८२।४) ।

‘ तन्न । कथमिव ’ इति भा. (९४।१०), ‘ नहि । कथमिव ’ इति वृ. (२८२।९) ।

‘ मानसादप्याघातात्, यदुच्चारितेभ्यः पदेभ्यः न पदार्था अत्रधार्यन्ते । तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य अपार्थगर्ष्यमभविष्यत् ’ इति भा. (९७।८), ‘ मानसादप्यचारात् उच्चारितेभ्योऽपि पदेभ्यः न पदार्था अत्रधार्यन्ते, न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति । न च नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य पार्थगर्ष्यमभविष्यत् ’ इति वृ. (२९२।९) ।

‘ अवगच्छत्येवास्ती शुक्लगुणकम् ’ इति भा. (९८।९), ‘ अवगच्छत्येवास्ती शुक्लगुणकं द्रव्यम् ’ इति वृ. (२९४।८) ।

‘ नास्य पदसमुदायेन संबन्धः ’ इति भा. (९८।३), ‘ नास्य पदसमुदायेन सह संबन्धः ’ इति वृ. (२०५।५) ।

‘ यत्तु श्रौतः ’ इति भा. (९८।३), ‘ यस्तु श्रौत ’ इति वृ. (२९५।७) ।

‘ सयमेव एवमेतत् ’ इति भा. (९८।४), ‘ सयमेवमेतत् ’ इति वृ. (२९५।१०) ।

८।२।२।३-५ 'सन्ति च तत्र चोदनया प्रवृत्तानि' इत्यादिभाष्यमनूय 'इत्येतदयुक्तं' इत्युक्त्वा प्रतिपादितम् । अन्ते च 'एवंवर्गवित्तव्यमधिवरणं, ययां भाष्यकारेण वर्णितं, तथा बहवो दोषाः' इत्युक्त्वा दोषा वर्णिताः वार्तिके ।

९।२।१।१ 'त्रिविधशोहः' इति भाष्यमनूय 'इत्येतदयुक्तम् । कथं ? ऊहो नाम वितर्कणा, सा चैकरूपा' इत्याद्युक्त्वा विषयभेदेन त्रैविध्यमुक्तं इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम् ।

९।२।१।०।३५ 'अथापि प्रथमं' इत्यादिभाष्यमनूय 'नैतद्युक्तं' इत्युक्त्वा 'कथं' इत्यादिना प्रपञ्चयित्वा प्रथमं वर्णकं दूषितं वार्तिके ।

९।२।१।१।३७ 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अग्रये जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापमन्त्रः । हे हविर्देव्य त्वा त्वां प्रति अग्रये अग्न्यर्थं जुष्टं सेवितं मविष्यति इत्यभिप्रायेण निर्वपामि शर्पे गृह्णामि । तच्च निर्वापकर्म सवितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां, सवित्रनुज्ञया इत्यर्थः । किञ्च अश्विनोर्देवयोर्बाहुभ्यां पूष्णो देवस्य च हस्ताभ्यां निर्वपामि, न मम मर्त्यस्य हस्तेन इति मन्त्रार्थः सरलः । भाष्यकारस्तु 'देवस्य सवितुः प्रसवे देवेन सवित्रा यजमानेन प्रनृते उदिते वा सवितार । अश्विनोर्बाहुभ्यां (अर्च्योः) परिक्रियमभिप्रेत्य (परिक्रेत्रोः) यजमानयोर्देवयोः बाहुभ्याम् । अश्विनौ हि तौ अग्न्याधेये अश्वदानेन । अशितवन्तौ वा तत् यज्ञफलमनुजाते । तद्बाहू इति स्वी बाहू न्यपदिशति । देवताऽर्च्ययोर्बा अश्विनोः एतौ बाहू इति । पूष्णं तु यजमानमेव मन्यते पुष्णातेः ।' इति । अत्र भाष्ये द्युत्यानाः काश्चिद्देवतास्यक्ताश्च स्वीकृताश्चेत्युभयथा ।

९।२।१।१७ 'पादप्रगीतेषु पादे एव गानं कर्तव्यं' इत्यादिभाष्यमनूय 'एतदयुक्तं भाष्यम् । कथं ? ऋचि एवैते सामनी (गोष्ठ्यासिष्टसंज्ञके) उपज्ञे, न पादे' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

९।२।४।२४ वर्णक २ 'एकविंशतिवृत्तः षोडशानि अम्यस्यमाने त्रैशोकाभ्याम्' इति ऐकार्याच्चेतिसूत्रस्य भाष्यमनूय 'एतदयुक्तं, नहि द्वादशाहे षोडशिनः एकविंशतिवृत्तः प्रयोगः किं तर्हि सकृदेव प्रयोगः, तस्मादन्यो वाक्यार्थः 'एकविंशः षोडशी' इति सर्वस्तोत्राणि षोडशानि एकविंशानि भवन्ति, तत्र एकविंशतिवृत्तं संपद्यते' इत्युक्तं वार्तिके ।

९।२।९।३३ 'त्रिरामं कृत्वा अनक्षरं गापिष्यते' इति भाष्यमनूय 'एतदयुक्तं ऋगक्षराणां साम संस्कारकं सप्रथिगत योनौ । तत्र यदि अनक्षरं गीयते अपपात्रवृत्तिकं स्यात्, अष्टथार्थं च स्यात् सर्वं चैनदन्त्याप्यम्' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

तद्वत्' (३।४।३२) इत्येते सूत्रे सूत्रत्रयेण व्यवहिते, तथापि 'तद्वत्' इति पदेन लौकिकपदं परामृश्यते ।

अथ अन्यथाकरणम् । 'पशुसामानविध्यादौ सूत्रमेवान्यथा-कृतम् ।' (५६) 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्' (३।६।१८) इति सूत्रं सर्वपशूनां समानो विधिः इति आद्यपक्षस्य प्रतिपादकं सत् 'स्थानाच्च पूर्वस्य' (१९) इत्यादिसूत्रासंगतिप्रसङ्गात् तत्संगतिसिद्धयर्थं आद्यपक्षमुत्तमं कृत्वा सवनीयस्य इत्यस्मिन् पक्षे अन्यथा कृत्वा योजितं 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात् यदि प्रकरणाविशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रकरणविशेषः' इति (भाष्येण) ।

अथ वाक्यभेदः । 'अग्रपक्ष स्वकालत्वाद् देयधर्मापयातनम् । व्याख्यातं वाक्य-भेदेन ।' (५७) । 'ते सर्वाधाः प्रयुक्तत्वादग्रपक्ष स्वकालत्वात्' (३।७।३९) इति सूत्रे वाक्यभेदमाश्रित्य द्वे अधिकरणे व्याख्याते । किञ्च 'अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात्' (९।४।४१) 'श्रुतोपदेशाच्च' (४२) इति सूत्रद्वयेन अभ्युदितेष्टौ दधिश्रुतयोः देयधर्माः कर्तव्याः इत्युक्त्वा 'अपनयो वाऽर्धान्तरे विधानात् चहृपयोवत्' (४३) 'लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः' (४४) इति सूत्रद्वयेन देयधर्माणामपयातनमुक्तम् । तदिदं पूर्वयोः सूत्रयोः, अनयोश्च वाक्यैक्यभावेन ऐकाधिकारण्यात् अभ्युदितेष्टयोरेव देयधर्मापयातनमुच्यते इति प्रतिभासमानमपि ततो भिन्ना अनिकरणान्तरं पशुकामोद्धिनिर्णयं (भाष्यकारेण) व्याख्यातम् ।

अथ गौणत्वस्वीकारः । 'गुणकल्पास्त्वमी कृताः ॥ (श्लोवा. ५७) औत्पत्तिकस्तु, गव्यस्य, तयोष्णिक्कुम्भोरिति । दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदय इत्यपि ॥' (५८) 'औत्पत्तिकस्तु' इति औत्पत्तिकशब्दः स्वाभाविकः इत्यर्थको गौणः, 'गव्यस्य' इति पदं गोविकार-तदवयववाचि सत् गोसंबन्धमात्रेण गवामयनपरं गौणं, 'उष्णिक्कुम्भोश्चान्ते दर्शनात्' (५।३।६) इति क्लृप्-पदं त्रिष्टुप्-परं गौणं, 'दर्शनाद् विशेषस्य तथाऽभ्युदये' (१०।३।५५) अयं अभ्युदयशब्दः अभ्युदयसाधनभूते द्वादशाहे गौणः स्वीकृतः ।

१।२।१।१० अत्र भाष्ये प्रजापतिवपोल्लेदनार्थवादस्य कश्चित् गौणोऽर्थो वर्णितः । तत्र 'एतस्मिन् प्रक्रमे सत्यं सालम्बनता किन्तु स्तुतित्वमेव हीयते । अतः स्तुतिवा-त्यगोनेनैव स्वार्थस्यैव वर्णयामः' इत्युपक्रम्य वार्तिके वर्णितम् ।

१।२।१।७ सूत्रे 'स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः कियं प्ररोच्यमानाः अनुष्ठानासुप-कार-प्यन्ति क्रियायाः' इत्यादिभाष्यं यथाश्रुतादन्यथा व्याख्याय 'इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यन्ते । यदि हि प्रत्ययोऽस्तीतिः स्यात्' इत्यादिना वार्तिकेन भाष्योक्तस्य विधिप्रत्ययोऽस्तीतिपक्षस्य निरासः कृतः ।

पक्षनिराकरणम् । कथं शब्दस्य धर्मोऽयं क्रमः । अर्थं प्रति शब्दो गुणभूतः . . तस्मात् पूर्वपक्ष-
निराकरणमरुल्यम् । इत्यथवा वर्ण्यते' इति वार्तिकम् ।

१०२।३३ (३४) । ७५ अत्र भाष्ये धाना उदाहरणत्वेन गृहीता । वार्तिके तु
(उक्तं—' धाना इत्येतदनुदाहरणं, द्वेधाऽपि अनुपपद्यमानवात् ' इत्युक्त्वा अनुपपत्तिं प्रसा-
' किं तर्हि उदाहरणं ' तत्रैव मथ ' इत्यादिना उदाहरणात्तर विवृतम् ।

१०३।१११ अत्र भाष्ये चत्वारि उदाहरणानि उपन्यस्तानि, तत्र ' आशुषस्ताव
दनुदाहरणं ' इत्युक्त्वा अनुदाहरणत्व साधितं वार्तिके ।

१०४।२।४४ अत्र वार्तिकं ' भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं प्रस्ताभेदगी
यादौ कण्ठरपतरशब्द इति, तदयुक्तं गीतिषु सामाख्या इति कण्ठरपतरशब्देन साम
उच्यते, न ऋक् ' इत्यादि ।

१०५।९।३७ अत्र वार्तिकं ' नहीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि '
विकृतौ उपदेशक इति । जायुक्तम् । सर्वत्रैवेद उत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन
विरुद्धम् । तस्मादसमञ्जसम् । कथं तर्हि अथ मथ ' उपचयत्वेन ' इति ।

१०५।२।५८५ अत्र वार्तिके ' (गवामयने श्यनीकाविभागनियये—) यदेतत्
व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतं, इदं नोपपद्यते ' इति प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा स्वमतेन विभागो
वर्णितः ।

१११।१११ अत्र एकशब्दाभिसर्गोपात् इति पदस्य व्याख्यानं भाष्ये कृतमनूय
दूषयिष्या स्वयमन्यथा व्याख्यातम् । तत्र ' अत्र मथ य एषां समुदितानामेकं शब्दो वाचकः,
तेन एतानि (आग्नेयादीनि) अभिधाय फलसंबन्धं कृतं दर्शपूर्णमासशब्देन इति ' इति भाष्यमनूय
शब्दशो व्याख्याय ' तदयुक्तं, न दर्शपूर्णमासशब्दं समुदायवचनं ' इत्यादिना अयुक्तता
प्रदर्श्य ' तस्मात् समुदायवचनोऽयं ' इत्युपसहृय ' एकशब्दाभिसर्गोपात् इत्येतदथवा वर्ण्यते ' इति
प्रतिज्ञाय ' भाष्येत् ' इत्यादिना अथवा वर्णनं कृतं भाष्यजातचक्रशब्दसर्गोपात् इति ।

१११।१११ ' योऽयं (भाष्ये) नित्यानित्यविशेष उक्तः, स नोपपद्यते ' इति
प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा ' तेन तर्हि अन्यथा वर्ण्यते ' इत्यादिना अथवा वर्णितम् । अत्रैव
तृतीयसूत्रे ' अत्र मथ विशरणमपि अत्रिधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्त्रिधीयमानयो परस्पर-
संबन्धो भवति इति । अयुक्तमिदं दूषणम् । अरुणादीनामपि अयं दूषणप्रकारः स्यात् यथा
भवता वर्णितम् । ' इति वार्तिकम् । पुनश्च तत्रैव ' अत्र मथ — किं पुनश्च विशेषणेन कार्यं,
यावता रूपवतामाग्नेयादीनां सनिधौ अरूपः यजनिशब्दं समुदायवचनं — इति, तद-
युक्तम् । यथैव आग्नेयादीनां द्रव्यदेवतेन रूपवत्त्वं, एव प्रयाजादीनामपि, तत्र न कश्चित् रूपे

बहून्वेतानि वाक्यानि' इति । तत्र वार्तिकं 'इदमपि तु न युक्तमभिहितं, तत्रपदैर्वैश्वानर-
वाक्यवत् एकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् इत्यादिना अयुक्तता दर्शिता । अन्ते च 'भाष्येऽपि च
यावदेवं सूत्राकसंभवात् एकस्यापि बहुत्वमभिहितं इति द्रष्टव्यं' इति भाष्यतात्पर्यमुक्त्वा
'तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूत्रवाकशब्दः प्रकरणाविभागात्
कल्पितः इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेषामत्रिोपः' इत्युक्तम् ।

३।२।८।२२ 'यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः (अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतमे
गन्त्रे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत इति) स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः' इति भाष्यं दूषितं वार्तिके ।

३।३।३।१० सूत्रे भूयस्त्वेन इति पदम् । न तु एतत् भूयस्त्वव्याख्यानं
(भाष्यकृतं) युक्तम् । इति वार्तिकम् ।

३।३।८।१५ अहीनाधिकरणे पूर्वपक्षे 'यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणया क्रतुकरणैश्च
न हीयते (तेन ज्योतिष्टोमः अहीनः) इति, तदसंबद्धम्' इत्युक्त्वा असंबद्धता प्रतिपादिता
वार्तिकेन ।

३।४।१।३१ "भाष्यान्तरजनितान्वाच्यपनयापं तु पुनरारम्भः । इतरथा हि शक्य-
मिदं सूत्रद्वयं ('अचोदितं च कर्म भेदात्, सा छिद्वादाखिजे स्यात्' ३।४।१।३०-३१)
पूर्वाधिकरणेऽपि व्याख्यातम् ।" इति वार्तिकम् । भाष्यान्तरे सौत्राखिजशब्दात् (अश्वस्य)
प्रतिप्रहीतुः वारुणचतुष्कपाडेष्टिः इति सिद्धान्तितम् ।

३।५।५।१८ एतत् सूत्रं भाष्यकारेण अधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम् । वार्तिकेन
तु तत् दूषयित्वा पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातम् ।

३।५।५।१८ 'भवन्ति चेदशान्यधिकरणानि, येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन
सिद्धान्तो भवति (यथा ३।५।५।१८ सूत्राधिकरणं भाष्यकारेण व्याख्यातम्) न त्वेतत् युक्तं,
संदेहाभावात् । ... तस्मान्नैवं वर्णनीयम् ।' इति वार्तिकम् ।

३।५।६।२० अत्र भाष्ये 'अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति सर्वतः परिहारमाश्रितं
भक्षयति' इत्याद्युक्तम् । वार्तिके तु 'यदि अन्यार्थदर्शनानि भवेयुः, ततः अन्यत्रापि प्राप्तिः
स्यात् । वचनानि त्वेतानि । तस्मात् यथोपदेशं भक्षोऽयं, नान्यत्रेति' इत्युक्तम् ।

३।५।८।२३-२६ अत्र भाष्ये 'धौद्रात्रेण संबद्धाः चत्वारः (सुभक्षणपासहिताः
उद्रातारः) उद्रातृचमसं भक्षयेयुः' इति सिद्धान्तितम् । सूत्रं च भाष्यपक्षमेव साधयति
'सर्वे तु वेदसंयोगात्' इति । वार्तिकेन तु 'न तु एतद्युक्तं' इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य
सूत्रं अप्रपञ्चा व्याख्यातम् । सुभक्षणपासहिताः त्रयः एषोद्गन्तारः उद्रातृचमसं भक्षयेयुः इति
सिद्धान्तः स्वीकृतः । याशिज्यमन्वक्षासौ पशुः । 'स्नोत्रकरिणां वा' (२५) इति मूत्रेण
प्रतिपादित एवायं पक्षः ।

१२।१।२२।२ अत्र भाष्ये अन्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थमपि स्वीकृत्योक्तम् ।
वार्तिके तु 'न देयतापरिग्रहार्थमन्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते, नापि शब्दतः' इत्याद्युक्तम् ।
किंच 'यदप्युक्तं दीक्षणीयया देयतापरिग्रहः कृतः इति एतदप्युक्तं' इत्युक्त्वा अयुक्ता
प्रतिपादिता ।

१२।२।७।२२ अत्र भाष्ये पञ्चदशरात्र उदाहरणमुक्तम् । तत्र वार्तिकेन 'अरिम्न
सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावत् अनुदाहरणं' इत्यादिना दूषयित्वा 'किं तर्हि अत्रोदाहरणं' इति
पृष्ट्वा 'यत्र पञ्च यागाः सह चोच्यन्ते फलं प्रति' इत्यादिना नामधेयादिविशेषराहित्येनैव
उदाहरणान्तरमुक्तम् । तत्राले तु 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टारुपाळं निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे
पुरोडाशमेन्द्रशकपाळं पशुकामः दधि मधु घृतमापो धानाः (तत् संसृष्टं) प्राजापलं
इति सप्त यागाः' इत्यादिना उदाहरणं स्पष्टीकृतम् । तदेव च भाट्टदीपिकायामुक्तम् ।

१२।४।७।२० 'विशेषस्य च (कौण्डिन्यादेः) अन्यपरिच्छिन्नस्य (इतर-
ब्राह्मणावच्छिन्नस्य) एकावसायिनः तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गात् मा भूत् इति (भाष्येण) एवं
बाधो वर्णितः, सोऽयुक्तः । यत् कारण, शाखानुग्रहः कार्य इति नास्ति चोदना ।
यदि शाखानुग्रहमात्रं स्यात्, दधिदाने कृते अनुगृहीतं शाख इत्युभयत्र दधिदानम् । एतन्
नेष्यते । तस्मात् य एव बाधोऽस्माभिर्वर्णितः (१।४।१।२१ सूत्रे पुरुगार्थसमासतः इत्या-
दिना) नित्यनैमित्तिकयो, स एव' इति वार्तिकम् ।

अथ भाट्टदीपिकाकारेण सूत्रवृत्तिभाष्यवार्तिकेभ्यो यत् दूषणादिवस्तुपन्वस्तं तदु-
दाहियते । तच्च पाठकमेणैव । तत्र कश्चित् वार्तिकवृत्तानुवाद एव भाष्यदूषणात्मकः ।
(अत्र भाट्टदीपिकायां सूत्रेषु पञ्च, वृत्तिकारविषये प्रथ., भाष्ये २७, वार्तिके २३, भाष्यवार्तिक-
मतभेदे ११, प्रभाकारमते २, भवदेवविषये १, सामान्यत ७, मिच्छिञ्च ८४ वार किं चिदुक्तम्) ।

भाष्यकारे प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे, तदभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, तत्र श्रुतेः प्रामाण्यं
मूलश्रुतिरूपनाऽभावात् इति सिद्धान्तितम् । वार्तिककारस्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षण-
मप्रामाण्यं इत्यभिप्रायं सूत्रमिति प्राह । भाट्ट. १।३।२,

भाष्यकारः सृष्टिपदं लिङ्गप्रवर्णनास्यसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रमात्रस्य गौण्या अनुवाद
इत्याह । वार्तिककारस्तु मन्त्रविशिष्टोपधानमत्र विशीयते इत्यापाह । १।४।१७,

भाष्यकारेण 'अभिज्ञानं जुनोति' इत्यत्र अनुगतस्यापि आग्यानगम्यस्य
सद्भावात् तद्गौण्यं जुहोत्यन्वयोपरत्तं प्रयान्तोमङ्गलमेवेति सिद्धान्तितम् । तत्तु णमुक्तस्यास्य
पूर्वसत्त्वादिस्वप्नेन जुहोत्यन्वये नैगकावृत्त्याभावात् जुहोत्येव प्रयान्तोमन्त्रशक्तित्वे प्रमाणा-
भावात् अरुणाप्रियकरणेन मन्त्रप्राप्त्याश्च वार्तिककारेण श्रुतत्वात् व्याख्यानम् । ३।१।१०,

‘ जुहोतिरासेचनाधिकः ’ (२८) इत्येतदपि (सूत्रं) अयुक्तम् । पुरोडाशद्रव्येभ्यश्चपि जुहोते-
विद्यमानत्वात् ‘ मारुतान् जुहोति ’ ‘ एकरुपाखान् जुहोति ’ इति । ” एवं दूपायित्वा तदेव
अन्यथा वर्णितं वार्तिके ।

४।१।१।५।२८ अत्र ‘ कथं रूपावचनं ? देवताऽभावात् ’ इति भाष्यमनूय
‘ अयुक्तमिदं ’ इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य ‘ तस्मादन्यथा वर्णयते ’ इति प्रतिज्ञाय अन्यथा वर्णितं
वार्तिके ।

५।१।१।२ ‘ प्रदानोपक्रमा एते (दध्याग्नेवादिधर्माः) न पृथक्पदार्था इत्युक्तम् ’
इति भाष्यम् । अत्र वार्तिकं ‘ अग्रन्योऽयं, लिङ्गदर्शनं च इममेव न्यायं दर्शयति, यस्य पूर्वप्रवदानं
तस्य पूर्वमभिधारणं हेतुवन्निरुद्धेनार्थावदानेन ’ इति ।

५।१।१।३ अत्र तन्त्ररत्नं ‘ अग्न्याधेयस्य इति न ऋतुनक्षत्रातिक्रमव्यतिरेकजनिता पृष्टी,
किंतु अग्न्याधेयस्य प्रकरणे सोमस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् इत्यर्थः । सोमकालब्राधोऽयं नाधान-
कालबाध इत्युत्तराधिस्तरणे स्यात्स्यति । भाष्यकारस्तु आधानस्यापि कालबाधे प्रस्तुताधिकरणसिद्धि-
मन्यमानः अनादरात् आधानकालबाधमेव दर्शितवान् ’ इति । वार्तिकं — ‘ पवमानेष्टिब्राह्म-
ण्यग्निहोत्राणि कृत्वाऽपि सोमो दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्तव्यः । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं,
ब्राह्मण्यः सोमाद्गत्वाद्भवति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निस्फुरात्वात् भवन्त्येव । अग्निहोत्रं तु नास्ति ’
इति ।

५।१।१।४ अत्र भाष्ये ‘ सांनाय्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं ’ इत्यु-
क्तम् । वार्तिके तु ‘ अनुदाहरणमग्नीषोमीयः (पशुः) । तद्विकाराश्चानुदाहरणम् । केवलं आमिक्षा
अत्रोदाहरणं ’ इत्युक्तम् ।

६।१।१।४ ‘ न भृवादयः भृवादिभिः समोत्राः ’ इति भाष्यम् । ‘ अयुक्तमिदम् ।
अनादिर्हि कालोऽस्याकम् ’ इति वार्तिकम् । भाष्योक्तमनादरणीयं इति ज्ञा. भाट्ट । ‘ न देवानां
देवतान्तरभावात् इति येषां शब्द एव देवता, तेषामपि अयुक्तोऽयं ग्रन्थः ’ इति वार्तिकम् ।

६।१।१।७ अत्र भाष्ये ‘ आर्च्यवानेव कुर्वन् अर्च्युः यजतीत्येवमुच्यते ’
इत्यायुक्तम् । तत्र वार्तिकं ‘ अर्च्यवानेषुपन्यासस्त्वयुक्तः । कथं ? व्यापारान्तरे अर्च्यवादीनां कर्तृ-
त्वात्, तत्र (यजेत इति—) एकवचनस्य नास्ति विघातः ’ इत्यादि । किंच ‘ अर्च्यं च सह
पन्यास यष्टव्यं ’ इत्यादि भाष्यम् । तत्र वार्तिकं ‘ इत्यादिस्तु अयुक्तो ग्रन्थः । कथं उदाहृत्वाले
एव अनयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितं, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या इति प्रति-
पादितत्वात् ’ इति ।

६।१।६।२४ अत्र भाष्यं ‘ यास्तु आशिषः, यच्च ब्रह्मचर्यं, तद् पुरुषं प्रति गुण-
भूतं, न तत्रान्यत्तरेण कृते सिध्यति ’ इति । तथा च सूत्रभाष्यकाराभ्यां स्त्रीणां आशीरधिकारः
३. ६

प्रतिग्रहणियमस्य फलकल्पनाभयात् ऋवर्धत्ते हिरण्यधारणादेरपि ऋवर्धत्वापत्ते तेन गतार्थ-
त्वाच्च उपेक्षितम् । ४११२,

यत्तु अत्र भाष्यकारादिभि लिङ्गमुक्त स्फयाद्यानास्य द्वयवदानेन विमलत्वात्
पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि यज्ञपात्रकरणप्रदाहानुपपत्तिरिति, तत् पूर्वपक्षे उद्धनमाद्यर्षपात्राणा
पृथक् सत्त्वात् तेषां च यज्ञसाधनत्वाभावेऽपि आयुधशब्दाभावेन प्रयोजनतयैव यज्ञपात्रोपपत्त्या
दाहोपपत्ते उपेक्षितम् । ४११३,

यत्तु भाष्यकारादिभि पूर्वपक्षे वाजिननाशे आमिक्षानाशे इव पुनर्दध्यानयनेन
वाजिनोपत्ति, सिद्धान्ते तु आग्नेय समापनमिति प्रयोजनमुक्त, तत् पक्षे हविर्नाशादिनिमित्ते
आग्नेय समापनस्य विधिवलेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वात् उपेक्षितम् । ४११९,

सूत्रादौ (समानयन तु इत्यत्र) तु समानयनपद तत्कालीनप्रयानद्वयपर आज्य-
संस्कारस्य समानयनस्य आज्यप्रयोजनत्वसिद्धात्तानुपपत्ते । ४१११५,

सूत्राणि च सुधीभि अस्मिन्नेवार्थे (स्वरु प्रोक्षणादेर्न प्रयोक्त इत्यर्थे)
व्याख्येयानि, न तु भाष्यकारोक्ते (स्वरु उपत्तेर्न प्रयोजन इत्यर्थे) । ४१२१,

' न च वैमृधवत् अस्य (आग्निमारतशस्त्रस्य) अनुपत्तिवाक्यत्वात्, उपत्ति-
वाक्ये च फलपेक्षया प्रकरणात् क्रमङ्गलकल्पना इति मूत्रोक्त युक्तम् । उपत्तिवाक्ये तदपे-
क्षायामपि इष्टसामान्यस्य भाव्यमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दृढप्रमाणेन अङ्गत्वं
कल्पनाऽनुपपत्ते । ४१३१२,

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृते अग्निमासास्याया दर्शोष्ठ्यभावात् पूर्व
पक्षे अकरण इयुक्त, तत् द्वादशरात्रिषु परमानेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च
बोध्यम् । ४१४८,

तत्तत्पदार्थान्तर तत्तत्पदार्था इयेन अनेकपदार्थवृत्तिपौर्णपर्यसमुदायरूपविततिरेन
नाम इति तु मूत्रोक्त पक्ष अशाब्दत्वात् विकृतौ च चित् एकपदार्थलोपे तानपदार्थनृत्ति
पौर्णपर्यसमुदायरूपसम्भवात् व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्ते उपेक्षितम् । ५११११,

यत्तु मूत्रे विततिरूपक्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्यस्य एकवाक्यवमित्युक्त, तत्
अशाब्दाया विततिरिथेयभावयोगात् अनेकदीक्षादेशेन विधाने च वाक्यभेदापत्ते उल्लेखीयत्वात्
वर्तुविधेरावश्यत्वाच्च उपेक्षितम् । ५१११२,

मूत्रोक्तश्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयम् । ५११११,

ऋत्यादीनां अनादिवात् ससारस्य प्रवररणादी ऋष्यन्तरस्यापि समवात् अधि-
धारोऽस्येन इति भाष्योक्त अनधिनारप्रतिपादनमनादरणीयम् । ६१११२,

इत्याश्रीयमाणे । (अस्मत्पक्षे पुनः इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्वात् तेन ज्यौतिष्टोमिकानुद्दिश्य
 श्पेनेन समानं इत्यनेन विकारमात्रं विधीयते इति न कण्टकवितोदनादिप्रोप्तिः इति विशेषः) ।
 इति ।

७३।८-९।१९-२५ अत्र भाष्ये प्रथमैश्वर्यभिः सूत्रैरकामधिकरणं, उत्तरैस्त्रिभिः
 सूत्रैर्द्वितीयं इति विभागः । वार्तिके तु संसभिरपि सूत्रैरकामेवाधिकरणं व्याख्यातम् । किञ्च
 चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयनं दार्शिकं, न सौमिकं इति भाष्यमतम् । न दार्शिकं न सौमिकं किन्तु
 अपूर्वमेव इति वार्तिकमतम् ।

७३।१२।३०-३२ अत्र भाष्ये गर्गत्रिरात्रे स्तोत्रकाले उपनिधेयोऽग्निः नाहवनी-
 यादिः, नापि धैष्याः, किन्तु लौकिक इति सिद्धान्तितम् । वार्तिके तु व्याघारणोत्तरं धिष्यन्तानां
 लौकिकत्वात् उपनिधेयत्वं स्वीकृत्य 'लौकिकानयने प्रयत्नो न कर्तव्यः' इत्युक्तम् ।

७।४।२।५ वार्तिके सूत्रं भाष्यं चानूद्य 'अयुक्तमिदं' इत्युक्त्वा 'तस्मादन्यथा
 सूत्रं वर्ण्यते' इति उक्त्वा वर्णितम् ।

७।४।२।१९ 'शवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः इत्येवमादिः सुख्यं वा पूर्वचोदनात्
 लौकिकत्वं इत्येवमन्तः अयुक्तो ग्रन्थः' इत्युक्त्वा अयुक्ततां दर्शयित्वा 'तस्मादन्यथा वर्ण्यते'
 इत्युक्त्वा सूत्रमन्यथा व्याख्यातं वार्तिके ।

८।१।१।१ 'किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः' इति भाष्यं व्याख्याय
 'एतस्मिन् प्रन्वार्थे न्यायो न विरुध्यते परस्तु ग्रन्थो न संबन्धते इतरेण' इत्याहुक्त्वा 'तस्मात्
 सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽप पक्षः । ईदृशः संशयो युक्तः, किमनियमेन यत्पक्षस्तपचित्
 सकाशात् इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उत अस्ति कश्चिन्नियम इति' इत्युक्तं वार्तिके ।

८।१।२।२ "तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विच्यन्तविशेषेण संयोगः अनुभूतपूर्वः, संयो-
 गिनोश्चान्यतरो दृश्यमानः इतस्मद्दृश्यमानं अनुमानात् बुद्धौ संनिधापयति' इत्युक्तोऽयं
 (भाष्य-) ग्रन्थः । कथम्? यथा अग्निधूमयोः संबन्धे अत्रगते धूमो दृश्यमानः अग्निमकाम-
 यति । एवं निर्वापादयः न शक्नुवन्ति अनुभापयितुं, न चाग्नीषां प्रयाजादीनां च संबन्धोऽस्ति ।
 प्रधानेनैव सह अग्नीषां संबन्धः । परस्परसंबन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् ।" इति वार्तिकम् ।

८।१।३।५ 'अत्र सूत्रं भाष्यं चोभयमप्ययुक्तं' इत्याहुक्त्वा 'तस्मादन्यथा
 वर्ण्यते' इत्यादिना वर्णितं वार्तिके ।

८।१।१।४।२५ 'तस्मिन् प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते' इति भाष्यमनूद्य
 'इत्येतदयुक्तं यत् क्रमश्च तदतिदिश्यते' इत्यादि उक्तं वार्तिके ।

यत्तु मूले अतिदेशसिद्धयर्थं यजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां, अपूर्वप्रयुक्तत्वं वा इति चिन्तान्तरं कृतं, तत् यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्तत्वोपपत्तेः, इतरथा अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेः नात्रमिथेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च उपेक्षितम् । ७१११,

इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्ववत् पूर्वोक्तेतरतःसदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धं, 'चैत्र-
मैत्रयोः कम्बलकौशेये प्रदेये, इतरत् विष्णुमित्राय ' इत्यत्र संनिहितपूर्वोक्तेतरतःसदृशवत्त्वादेरेव प्रतीतिः । अतश्च वार्तिककारायां पूर्वोक्तसादृश्यस्य अनावश्यकोक्तिः उपेक्षणीया । ७११२,

'पञ्चसंचरेषु' इत्यधिकरणे (७११३१७-२१) सूत्रकारभाष्यकारयोर्मत-
मुक्त्वा वस्तुतस्तु इत्यादिना तद्विरुद्धं किं चिदुक्त्वा अतो माध्यमनादस्य सूत्रमेवं व्याख्येयं इत्युप-
क्रम्य " अग्निमयनादिवाक्यानां औचित्येन अतिदेशविधित्वात्पर्यत्वात् 'नेतरार्थत्वात्' इति
सूत्रं विधायकातिरिक्तस्तावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव च अतिदेशवाक्यत्वाद्वाङ्मविधिपरत्वे
लिङ्गं इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः । " इत्युक्तम् । ७११३,

रयंतराधिकरणे ' अन्ये तु माध्यस्थाः पक्षाः असंभवदुक्तिकत्वात् न लिखिताः '
इत्युक्तम् । ७२११,

'माध्यकारः सप्तभिः सूत्रैः (७३११९-२२ [२०-२३ के.], २३-२५
[२४-२६ के.]) अधिकरणद्वयमेवं व्याचक्ष्यौ ' इत्युपक्रम्य व्याख्याय अन्ते ' अतः माध्य-
कारमनेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ' इत्युपसंहृतम् । पुनश्च 'वार्तिककारमतोपपत्तदनं तु '
इत्युपक्रम्य तदुपपादितम् । ७३१७,

वस्तुतरतु यूपकार्ये खलेवालीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिशक्तत्वं, संस्का-
रातिदेशस्तु खानापत्त्या इति सूत्रोक्तदूषणान्तोऽपि असंगत एव । ७३१९,

माध्यकारोक्तं अस्य (सौर्यं चर्हं निर्वपेत्— प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति
इत्यस्य) वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधिप्रकारापत्तेः अयुक्तम् । ७४११,

माध्यकारस्य तु एतादृशविषये (गुणकामेषु) फलोत्पत्तिं मन्यमानस्य अभिप्रायं
न विद्मः । ७११५,

यत्तु पार्थसारथिना वार्तिकस्वारस्यात् आग्नेयैरुत्पन्नम्युपगम्य (अभिमर्शन—)
मन्त्रयोः दृष्टार्थत्वेन विरुद्धात् एकस्मिन् आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ - व्यवस्थाया-
मपि विवृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणामावात् अन्यत्रियतथिकल्पनो मन्त्रयोः इति सिद्धान्तितं, तत्
मन्त्रविकल्पचिन्तायाः द्वादशे संगततया अतिदेशविचारामात्रेण अन्यापसंगत्वभावापत्तेः आग्नेय-
भेदस्य च स्थापितत्वेन ऐक्यानुपपत्तेः उपेक्षितम् । (वस्तुनोऽत्र वार्तिकनिरासोऽपि अभिप्रेतः) ।

९।२।१०।३४ अत्र ' ऋक्स्तोमस्वरकालान्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः ' इति भाष्यमनुष्य ' एतद्युक्तं गीतिषु सामाख्या ' इत्युक्तत्वात् । तस्मात् (सूत्रं) अन्यथा वर्ण्यते ' इत्युक्त्वा वर्णितं वार्तिके ।

९।२।१६।७७ ' अर्थापत्तिः इह धर्मा भवन्ति न चोदकेन इति (भाष्यं) कार्यापत्तिमाह । तदेतद्युक्तम् । कथं ? बृहद्रथंतयोः अग्निष्टोमे समुच्चयः । यद्यपि अग्निष्टोमस्य बृहद्रथंतरे पृष्ठसाधनत्वेनावगते, तथापि तयोर्बैकल्पिकत्वात् एकस्यैवेदं कण्वरथंतरत्नापद्यते । एवं चेत् एकस्यैव धर्मान् प्रहीष्यति इति ' । इति वार्तिकम् ।

९।२।१९।५६-५७ इदं सूत्रद्वयं अधिकरणान्तरत्वेन वर्णितं भाष्ये ' किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां च इति एतत् (भाष्यं) अयुक्तं.....तस्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते ' इत्यादिना नाधिकरणान्तरं इत्युक्तं वार्तिके ।

९।३।३।९ ' यूषो वै यज्ञस्य दुरिष्टं, यद्येकं यूषमुपस्पृशेत्, इतिवाक्ययोः एक-
याक्यतया अपवृक्ते हि, चोद्यते इत्यस्य सूत्रावयवस्य येयं भाष्यकारेण व्याख्या कृता सा न युक्ता तस्मादन्यथा वर्ण्यते ' इति वार्तिके उक्तम् ।

९।४।२।१७-२१ अत्र ' अद्यस्य ' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैः एकमधिकरणं भाष्यकारा व्याचक्षते । वार्तिककारास्तु ' अद्यस्य ' इति सूत्रे ' अयं तावत् सिद्धान्त एव..... न चैतत् पूर्वपक्षसूत्रं समान्नायस्य बलवत्त्वात्, तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरत्रा-
भावात् ' इत्यनेन प्रथमसूत्रामकमेकमधिकरणं उत्तरैश्च चतुर्भिः सूत्रैः अन्यदधिकरणं इत्याहुः ।

१०।१।२।३३ (३५ के.) । ' इमे सूत्रभाष्ये अयुक्ते ' इत्युक्त्वा अयुक्तता प्रति-
पादिता वार्तिके ।

१०।१।२।४ ' अपि च दीक्षणीययैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिष्यति इति अयुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेण उपकरोति दीक्षणीया, नारम्भार्थतया ' इति वार्तिकम् ।

१०।२।४।१७ अत्र वार्तिकं ' याऽसौ चतुःसूत्री (मक्षणां तु प्रीत्यर्पत्वात् इत्यादिः १४-१७) सा अनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव ' इति ।

१०।२।१६।७७ ' अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाऽपनयः स्यात् । चोदकप्राप्तः अन्वाहार्यः अपनीयेत, तत्र चोदको वाप्येत इति अयुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थः । कथं ? पत्नीसंयाजवेलायां अन्वाहार्यो दत्तः ' इत्यादि वार्तिकम् ।

१०।२।३।१।७१ ' न यूपस्य खलेयालीचं, तथा अन्यवहितेन भवतिना संगन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यपहितेन भवतिना परोक्षं स्यात् इत्ययुक्तमिदं (भाष्यश्लोकं) पूर्व-

जीवसत्त्वे विकृतिष्वपि प्रसङ्गात् उपकारकत्वापत्तेः, असत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽपि उपकारकत्वा-
नापत्तेः उपेक्षितम् । ९।१।११,

यत्तु भाष्यकारेण (देवस्य त्वेत्पादिनिर्वापमन्त्रे) गौण्वा अधिशब्दः आधाने
अश्वदानकरणात् दंपतिपरः इत्यादिना निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं, तत् वेदे आरोपकपुरुषा-
भावात् आहार्यारोपाभावमभिप्रेत्य । ९।१।१२,

यत्तु भाष्यकारेण ' पृथिव्युद्यमो माध्यंदिनं सवनं ' इति लिङ्गमपि प्रमथने एवो-
पपद्यते । अत्र हि न यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते वाधात् । अतो जघन्यमाध्यंदिनसवन-
पदे एव लक्षणासङ्गीकृत्य माध्यंदिनसवनाङ्गभूता याः सामवेदे समाहृताः, ताः पृथिः इत्यर्थावगतिः
इत्युक्तं, तत् लक्षणाया आकथ्यत्वे लाववात् माध्यंदिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणात् (दाशत-
यीम्यः) आनीतानामपि तत्त्वोपपत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं २,

यत्तु भाष्यकारेण अन्ययोर्वा अनुद्युभोः समानयनं प्रमथनं वा इति चिन्तितं, तत्
पौनरुक्त्यापत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं ३,

भाष्यकारार्यं नौधसप्रहरणं नौधसस्मारकब्रह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणाथं, तस्य बृह-
त्सामरुद्रष्टवेन श्येनस्यैव प्रसक्तौ नौधसप्रसक्त्यभावात्, गवामपने अभीवर्तस्यैव ब्रह्मसामवेन
विशिष्य विहितत्वाच्च । ९।२।६ वर्णकं ४,

मूले तत्कार्यकारिन्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गलुख्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तम् । यद्यपि
च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं, तथापि तत्सहकारीणि पञ्च इति पञ्चविधत्वम् । ९।२।११,
मूलोक्तं स्थानापन्नत्वं निरस्य मूलोक्तोदाहरणानामपि अयुक्तत्वं प्रतिपाद्य ' अतो मूलोक्तप्रकारा-
नुपपत्तेः एवं वाच्यं ' इत्युक्त्वा प्रकारान्तरं उक्त उदाहरणानि च विवृतानि भाट्टे । ९।२।११,

भाष्यकारेण कण्वरथंते बृहद्रथंतरयोः अविरुद्धसंमीलनादिधर्माणां समुच्चयः
विरुद्धोच्चैर्वादीनां तु विकल्पः ' इति इष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्तिककारस्तु संमीलनादीनां
रेष्ठिको विकल्प एव (न समुच्चयः) इत्याह । ९।२।१५,

यत्तु मूले प्रकृतान्वेव नावशातस्य तत्त्वेन विधेयता, अपि तु अर्धसाधनविशेषो-
पायत्वेन इत्युक्तं, सन्न, तथात्वे प्रकृतान्वेव व्रीहियर्थायागां विदलनादेशानुष्ठाने वैगुण्यपत्तेः ।
९।३।१,

यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं (पञ्चविंशतिस्य बह्मयः इत्यत्र ध्रुतपदस्थावृत्तिः
इति पञ्चस्य) पञ्चविंशतिसंख्यापशुमयसंबन्धप्रधानमिदं वाच्यं प्रतिपद्य भेदेन तत्संबन्धं
प्रकाशयितुं अभ्यसनीयं इति युक्तिरुपन्यस्ता, सा संबन्धस्य पद्यपर्यस्य गुणत्वेन
प्राधान्यशङ्काऽनुपपत्तेः, वाक्यार्थरूपस्य च अशाब्दत्वेन सुनयं तदनुपपत्तेः, प्राधान्येऽपि च तस्य
प्रतिपशह्नेनापि प्रकाशनोपपत्तेः अभ्यासे प्रमाणाभावात् उपेक्षितम् । ९।३।१,

विशेषो विद्यते, न च संनिधाते । तस्मात् प्रकृतत्वाविशेषात् सर्वेषामेव फले विधानं स्यात् । इति । पुनश्च 'यद्यपि च दशपूर्णमासाभ्या स्वर्गं इति संबन्धः इति, एतदपि भार्याधिकरणे निरावृत्तम्' इति ।

११।१।२।६-९ अत्र वार्तिके षष्ठसूत्रस्य सप्तमसूत्रस्य च भाष्यमनूय तदुक्तं । पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षश्च दूषितः । 'तस्मादेतानि सूत्राणि अन्यथा वर्णयन्ते' इत्युक्त्वा चत्वार्यपि सूत्राणि अन्यथा वर्णितानि ।

११।१।३।१-१९ "पूर्वस्मिन् अधिकरणे इदमग्रतं इतोत्तरयुक्तान्यङ्गानि ऋत्-पकार कुर्वन्ति इति । षष्ठे (६।३।१) निम्ने प्रयोगे एरुदेशोनाप्यधिक्रियते, (६।३।२) काण्ये तु वृत्ताभिविर्कर्तव्यता य शक्नोति कर्तुं, सोऽधिक्रियते इति स्थितम् । एतेषु (त्रिषु) अधिकरणेषु स्थितेषु केसं चिन्ता 'काण्येषु किं एरुदेशप्रयोग, उत सर्वाङ्गोपसंशार' इति । तस्माद्युक्तोऽयं विचार, गतार्थत्वात् । तेन 'अङ्गानां तु शब्दभेदात्' (५) इत्यारभ्य पाठश्च 'निधेरेणश्रुतिरात्' (१६, अशिश्ट सूत्रत्रयमपि १७-१९ तच्छ्रेयस्वेनैव) इत्येतावत् एरु-मधिकरणं द्रष्टव्यम् ।" इति वार्तिकम् । तथा च भाष्ये ५-१० सूत्रे एकमधिकरणं, ११-१९ सूत्रेष्वपरम् । वार्तिके तु ५-१९ सूत्रैरेकमेवेति ।

११।१।७।३५ 'अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः यदा प्रयाजा, न तदा प्रथममग्निं अहूर्णं वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजा इति । एतदुक्तम् । कायं ! तस्मिन्नेव क्षणे स्वर्गो भवति कर्तव्यं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव वरणमपि भावरत्वेन व्याप्रियते । इति-कर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव (क्षणे) वरणमनुगृह्णाति । यदि अन्यस्मिन् क्षणे स्वर्गो भवति कर्तव्यं प्रतिपद्यते, वरणमपि अन्यस्मिन् भावरत्वे, तथा सति भाव्यभावरत्वं न भवति । तस्मात् योग्यं स्वर्गपागयो, एवमेव वरणेतिर्कर्तव्यत्वयोः । तस्माद्देषां तुन्यसाधना' इति वार्तिकम् ।

यवानां भर्जने कृते धानात्वाव्याहतेः । अतो यथाप्रकृत्येव अवषातस्य भर्जनात् पूर्वमेव अनुष्ठानो-
पपत्तेः नात्र धाना उदाहरणं अपि तु मन्यः इति । १०।२।३३,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण श्येने 'निधीता ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्याम्नातेन प्रयोगा-
ङ्गभूतवर्तुसंस्कारकेण निधीतेन अतिदेशप्राप्तस्य सर्वकर्मार्थत्वेन विहितस्य चोपवीतस्य बाधमाश-
ङ्क्य अदृष्टार्थत्वात् समुच्चयः इति सिद्धान्तितं, तत् अस्यादृष्टार्थत्वे श्राद्धादावपि प्राचीनावीतेन
सह उपवीतस्य समुच्चयापत्तेः यावज्जीवैकप्रिसूत्रनयतन्तुयज्ञोपवीतधारणाश्रितप्रकारविशेषस्य
उपवीतत्वनिधीतत्वादेः तत्तत्कर्मानङ्गया विहितस्य समुच्चयासंभवात् उपेक्षितम् । यदपि
'संस्थिते षड्हे मन्वाशयेत्' इति विहितमध्वशनेन प्राकृतपयोत्रतस्य तस्मिन्हनि निवृत्ति-
माशङ्क्य अदृष्टार्थत्वादेव समुच्चय इत्युक्तं, तत् मध्वशनस्य देहवृत्त्यनर्हत्वेन पयोत्रतकार्यकारि-
त्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षोक्त्यानाभावात् सुत्यायां पयोत्रनाभावाच्च उपेक्षितम् । १०।४।१,

अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेऽह्न् साम भवति, षोडश्युत्तरे' इत्यत्र वृत्तिकारेण
षोडश्युत्तरे इत्ययमपूर्वविधिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽह्न् द्विरात्रस्य'
इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिशुभ्रणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् । भाष्यकारेण तु
उपसंहारः इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्तावकत्वं इति सिद्धान्तितम् । १०।५।१३,

यत्तु भाष्यकारेण औपदेशिकीं त्र्यनीकामनुक्तवैव आतिदेशिकीं द्वादशाहिकीं
नवाहःसंवन्धिनीं त्र्यनीकां गावामयनिकपूर्वपक्षासि प्राप्तामुदाहृत्य दण्डकलिनवदाहृत्या पूर्वपक्षं
कृत्वा स्वस्थानविद्युद्विसिद्धान्तो लिङ्गदर्शनं च व्याख्यातम् । तन्न द्वादशाहान्तर्गतदशाहप्रवृ-
त्तेरेव सर्वविकृतिषु साधितत्वेन नवाहःसंवन्धित्र्यनीकामात्रप्राप्तेः अयुक्तिसहत्वात् । अतः यथा-
यानिकं औपदेशिकीं त्र्यनीकामादायैव अधिकरणं योज्यम् । एतावत्तु वार्तिककारमतेऽपि चिन्त-
नीयं— यत्र प्रकृतौ न्यूनभागवृत्तिधर्मः, विकृतौ च स भागः अधिकदिनघटितः, अधिकानि च
दिनानि न प्राकृततद्भागप्रकृतिकानि यथा अत्रैव औपदेशिकत्र्यनीकाऽभावे कृत्वाचिन्तया, तत्र
तद्भागधर्मप्राप्तिः कथमिति । १०।५।२५,

यत्तु भाष्यकारेण (मध्वशनस्य) प्रकरणात् द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तं, तत् वैशुधेऽपि
तदापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि तेन मध्वशनस्य यां च यावतीं च मात्रां वृत्तिजननात् तदुत्तर-
कर्तव्यपदार्थोपकारकत्वप्रतीतेः द्वादशाहाङ्गत्वं इत्युक्तं, तदपि तथात्वे तादृशद्वित्रिपदार्थनात्रा-
ङ्गत्वापत्तेः उपेक्षितम् । १०।६।९,

सूत्राण्यपि अस्मिन्नेवार्थे योजनीयानि । १०।८।१०,

सूत्रभाष्ययोरपि अस्मिन्नेवार्थे (स्वाहाकारवप्युक्तयोर्व्यवस्थितविकल्पः इत्यर्थे)
योजना सुधीभिः इहोनेया । ११।२।३,

तत्) उक्त्वा धात्वर्थ एवात्र विधीयते, स्वित्प्रवृत्त्यस्तु अपिप्रक्षिनार्थ इति प्रक्रारान्तमुक्तं, तत् प्रौढिमात्रम् । १२।३।२,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण सूयोंदयात् पूर्वं अग्निहोत्रहोमाकरणे प्रायश्चित्तद्रव्यान्नाममुदाहृतं, तत् उदितहोमिना कालातिक्रमनिभिदत्तोपनिर्घातार्थत्वोपपत्ते इतरथा अनुदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तप्रणयत्ते उपेक्षितम् । १२।३।६.

यदिदं शत्रुचार्येण वृत्तिवृत्ता, वार्तिककारेण शत्रुचार्यस्य भाष्यकारस्य, भाट्टदीपिकया च वार्तिककारस्यापि कियच्चिदन्यथाभरणमुदाहृतं, न तत्र किं चिद्विस्मयानुद्भूतम् । स्वभावात् एव हि निसर्गस्याप्यम् । आ च मानवानामुपपत्ते आ च मानवानामन्तस्तत् प्राचीनैः साकं नव्यानां कलहं सततमभूत् भवति भविष्यति च । नया हि प्राचीनमत्रगाह्यं तत्र काश्चित् विद्यमानान् विद्यमानानपि वा दोषान् स्वसमनमूढभेदिकत्वोपलभन्ते । ताश्च दोषान् परिहृत्य नवीनं कंचित् सिद्धान्तं नवीना वा काश्चित्चना सस्थापयन्ति पूर्वसिद्धान्तसाधिका वा युक्तं परिवर्तयन्ति । अनेनैव न्यायेन नास्तिकान् आस्तिकान् आस्तिकान् वा नास्तिकान् दूषयन्ति । नास्तिकान् अपि परस्परं कलहायन्ते एव, एवमास्तिकान् अपि । कापिलमतं काणमुजेभ्यो न रोचते, वाणभुजमपि अक्षपादोद्येभ्यः सर्वेभ्यो न रोचते, एतत् त्रितयमपि मीमांसकेभ्यो न रोचते । मीमांसकेभ्योऽपि प्राचीनान् वृत्तिनारान् भाष्यकारेण न सहते, भाष्यकार वार्तिककार, वार्तिककार च नव्यमीमांसकान् खण्डदेव । पुनश्च भवदेव पार्थसारथिं निरस्यति, पार्थसारथिं च खण्डदेव, खण्डदेव च केषु चिदशेषु अङ्गत्वनिरुक्तिकारे मुरारिमिश्र । सर्वेष्वेव हि शास्त्रेषु नव्यप्राचीनयोर्नित्यं एव कलहः । न चेदं नव्यत्वं प्राचीनत्वं च त्रिचिकालावच्छेदेन राजमुदामुदितं निश्चितम् । ये अद्य नव्या, ते अत्र प्राचीना भवन्ति । ये परारिसवसरे नव्या, ते परासवसरे प्राचीना, ये च परत्वं नव्या, ते ऐयमोऽन्दे प्राचीना सपयन्ते । कालचक्रं हि यथायथा परिवर्तते तथातथा बुद्धयोऽपि परिवर्तन्ते एव । अत एव नात्र किं चिदाश्चर्यावहम् । आश्चर्यं तु एतावदेव, यत् परित्रभ्रमदपि सर्वमिदं स्थिरं मन्यामहे इति । इत्यास्ता तान् । न न्यनव्यमीमांसकैः प्राचीनप्राचीनमीमांसकमतपरिवर्तनमुदाहृतमस्माकमयमेनाभिप्रायो यत् मीमांसोऽपि शास्त्रान्तररीतिं नातिक्रामतीति ।

याज्ञिकीस्तु । यज्ञानुष्ठानादौ केचित् पदार्था मीमांसकैः अन्यथा प्रतिपाद्यन्ते याज्ञिकैस्तु अन्यथा । याज्ञिकानि च स्वस्वीयव्यसूत्रानुसारेण किं चित् स्वतन्त्रमेव निर्णायकं शास्त्रं निर्मिते, मीमांसकसिद्धान्ताश्च न तथा मन्यन्ते । तत्र कानि चित् स्थलानि भाष्यादीनि निर्दिष्टानि । तत्र भाट्टदीपिकाकारेण अनेनत्र याज्ञिकसिद्धान्ता दूषिताश्च कंचित् भूयिताश्च । तेषां समहोऽत्र क्रियते । आदौ भाष्यस्थभेदं स्थलं निर्दिश्य ततो भाट्टदीपिकास्थानि । सर्वेष्वङ्गीयमात्रचन्द्रिनास्थान्यपि कानि चित् तत्रप्रवृत्ते निर्दिश्यते ।

यत्तु भाष्ये द्वादशशते पदपञ्चाशदेकेन अपरेणापि तावदेव इत्येवं विभागः कथितः, स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात् तत्रापि उभयोः संसृष्टस्वत्वोपपत्तेः उपेक्षितः । द्वादशशतद्वयनिवृत्तौ वा माप्यन्तात्पर्यम् । ६।१।४,

‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावत् एकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात्... एको द्वौ बहवः कर्तारः इति पूर्वपक्षः कृतः, तत् फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य पुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्रतत्र स्थापितत्वात् तद्विशेषणस्य कर्त्रेकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदे तदविवक्षायामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकामावात् उपेक्षितम् । ६।२।२,

प्रतिनिधिविचारे कर्तव्ये मूले तावत् द्रव्यस्य क्रियातः अत्यन्तभेदाभावात् द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेः इत्यादिना पूर्वपक्षिते जगतीतल्यवर्तिनी एकैव कर्मव्यक्तिः अभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते इत्यादिना सिद्धगन्तितं, तत् द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायास्त्वद्भेदे वैजात्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् व्यक्त्यैक्यसिद्धान्ते च अपूर्वापहनवापत्तेः, तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे यजिपदे तद्विशेषणाऽऽपत्तेः उपेक्षितम् । ६।३।३,

मूले उभयविधप्रतिनिधयोरधिकरणद्वयं कृतं, तत्तु मया स्पष्टत्वादुपेक्षितम् । ६।३।३३,

एकदेशनाशादौ यदि ब्रह्मदानग्रहणोत्तरं पात्रीत्यस्य कुम्भीत्यस्य वा नाशः, तदा भाष्यकारमने तावत् द्वयवदानस्यैव हविष्ट्वात् शेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्तिककारमते तु यावन्निरुक्तत्रौहिपरिमितपुरोडाशस्य यावद्दुग्धं सांनान्यस्य च हविष्ट्वात् हविर्नाशसत्त्वेन पात्रीत्यनाशोऽपि आज्येनैव यागः । ६।४।१,

यत्तु मूले क्रियान्तत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधानात् लौकिकस्यैव असत्कृतस्य दध्नो ग्रहणापत्तेः दशार्थोत्पादितस्य प्रसक्त्यभावः इत्युक्तं, तत् ‘ सह श्रयति ’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तुल्यत्वेन हविष्ट्वेनैव विधानस्यावश्यकत्वात् उपेक्षितम् । ६।५।१,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण पक्षान्तरमुक्तं ‘ विभजेत् इत्यनेन नापनयविधिः, किंतु पूर्वयागीयं हविः वैकृतीभ्यो देवनाभ्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभागरूपं दानं उपांशुवाजीयाज्यसाधारण्येन विधीयते । अपनयस्तु पूर्वदेववानामर्थात् । तत्र विशेषवचनात् द्रव्यान्तराणां व्यवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव त्रिम्योऽपि दानं इति ’ तत्तु अपनयविव्यभावे प्रकृत-हविर्ग्रहणे प्रमाणाभावात् सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकतान्त्वविधिविवापत्तेः उपेक्षितम् । ६।५।२,

सोमे दीक्षासंख्याविषये भाष्यकाराभिप्रायं वार्तिककाराशयं च पृथगुक्त्वा उभयस्यापि युक्तता सूचिता भट्टे । ६।५।८,

याज्ञिकास्तु दर्शेष्टी अर्धनिरुत्से चन्द्राम्युदये पदार्थरुदेशस्थापि आर्षिकविधिविहित-
त्वमङ्गीकृत्य अत्रिशष्टनिर्वापं वैकृतौम्य एयानुतिष्ठन्ति । ६।५।५;

याज्ञिकाचारात् यत्र वरुणप्रघासेषु स्तुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्यवत्-
शमीमयत्वादेः विष्वोचित्येन दक्षिणीवहारे एव तन्निवेशात् ऐन्द्रान्वैककपालयोरपि न हिरण्यवत्वा-
यतिदेशः । ७।१।५,

याज्ञिकास्तु पशुवन्धवत् (मध्यमपर्वणोरग्निप्रणयने) सौमिकानेव धर्माननु-
तिष्ठन्ति । उत्तरेदिपरिमाणं परं शम्यामात्रं औपदेशिकं कुर्वन्ति । तन्मते ' प्रणयन्ति ' इति
बहुवचनमपि ब्रह्महोत्रादिसद्भावदुपपद्यते । ७।३।७,

याज्ञिकास्तु असाधारणानामेव (धर्माणां) अतिदेशं मन्यन्ते । (पूर्वग्रन्थस्तु
असाधारणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूननयत्वादीनां चातिदेशः इत्यादिः
चानुर्भास्यविषयको विचारः) । ७।३।८,

याज्ञिकास्तु आग्नेयेव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रक्षेपमधिकं कुर्वन्ति । (सौंध्यं शत-
कृष्णलचरौ) । ७।४।१,

राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वात्, तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात् विकृतौ अतिदेशः ।
अधिकारी आर्षिकविधिवोच्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसंभवः । याज्ञिकास्तु राज-
त्वादेः अधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते । ८।१।४,

याज्ञिकानां अग्न्याधानादिरूपे प्रथमपदार्थे दर्शपूर्वमासारम्भत्वप्रसिद्धिः ।
९।१।११,

याज्ञिकानां केया चित् यवप्रयोग ' ब्राह्मीणा मेव ' इति पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोग इष्ट
एव । ९।१।१६,

याज्ञिकानां ' ऋषभं वाजिनं ' ' अमात्रास्या सुभगा ' इतिमन्त्रगतपूर्वमासा-
मात्रास्याशब्दयोरैव त्यागवेलायामुद्देशः, न तु पर्वशब्दस्य (होमयोः पार्वणशब्दव्योक्त्येवैपि) ।
९।२।१७,

याज्ञिकानां केया चित् विकृतौ पार्वणहोमाननुष्ठानम् । ९।२।१७,

याज्ञिकसंमतः शासवृद्धौ एव ' प्रशसा वाह ' इत्यत्र ऊहः अनुसंधेयः ।
९।५।३(४) .

याज्ञिकाः कपालोपधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्वाध्या उपधानं कुर्वन्ते । शा-
१०।१।१२.

जनकसत्तरात्रे ' चत्वारि त्रिवृन्व्यहानि ' इति चत्वार्यनूद्य त्रिवृत्त्वविधानेन त्रिवृत्त्वस्य उत्पन्नशिशुत्वेन दुर्बलत्वात् गणत्वेनैव सप्तानामपि अह्नां द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताह-
विकारत्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुतस्तु अयमेव त्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । ८।३।२,

यानि चात्र मूले अनेकानि वर्णजानि कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वात् अनुपयुक्त-
त्वाच्च उपेक्षितानि । मूलकारैस्तु ग्रन्थव्याख्यानरसिकतया कृतानि इति ध्येयम् । ९।१।१,

यत्तु भाष्यकारेण अश्वमेधे ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति वचनेन दीक्ष-
णीयाकार्ये यजमानसंस्कारे विहितायां त्रैधातवीयायां पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु
प्रसिद्धत्रैधातवीयाया धर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तं, तन्न, पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ
वाच्यताभावात् । वस्तुनस्तु नेयं त्रैधातवीया प्रसिद्धत्रैधातवीयायाः कर्मान्तरम् । अतो धर्मिकाङ्क्षा-
विरहेण कं स्थानापत्त्यतिदेशप्रवृत्तिः ? । ९।१।२,

यत्तु भाष्यकारेण मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपांशुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं,
तत् नामातिदेशमापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदनाच्छिद्वातिदेशमापितोपांशु-
त्वप्राप्त्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । यद्यपि वार्तिकद्वयै ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ' इत्यादी
उपांशुत्वोहः इत्युक्तं, तद्यपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वानि-
देशापेक्षया प्रावत्यादुपेक्षितम् । ९।१।६,

यत्तु मूले पूर्वपक्षे (यद्यं तन्विध्यन्तौ वाचं यच्छतः इति) यज्ञशब्दस्य विस्तार-
विशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मवमुक्तं, तत् यज्ञशब्दस्य विस्तारं विना अन्यग्रन्थस्य दुरुपपाद-
त्वात् भागवाचकपदाश्रयणाच्च उपेक्षितम् । ९।१।७,

वृत्तिकारेण तावत् एवं सिद्धान्तितं—अन्यन्याधानमारम्भपदार्थः, किंतु ' इदं
मया कर्तव्यं ' इति संकल्प्यापरपर्यायः अव्यवसायविशेषः । तदर्थं अन्वारम्भणीया अन्वाधान-
रहितायामपि विद्वानौ सत्त्वात् कर्तव्यैव । प्रवृत्तौ च आधानोत्तरं सर्वसायज्जीविकप्रयोगाणां सह-
देव संकल्पकरणत्वात् सहदेव अन्वारम्भणीया इति । तन्न, तत् काटावस्थितनसज्जीवनाद्यनिमित्त-
वदोनं तत्तन्नेमित्तिसर्वसायज्जीविकप्रयोगाणां तत्तत्काले एवोपस्थितत्वेन अव्यवसायापत्तौ सर्व-
साधारणाव्यवसाये प्रमाणाभावात् । तस्मात् एवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितं— भाष्यवसायवाची
आरम्भदाब्दः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमेव आरम्भः । तदर्थं अन्वारम्भणीया कर्तारम्भयोग्यं करोति,
इति दर्शपूर्णमासोद्देशप्रवृत्तप्रवर्तनविषयरूपप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गं आरम्भणीया । सा च
प्रवृत्त्यर्थं सहत् कार्या इति । ९।१।११,

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगाग्ने च्छियमाणा आरम्भणीया सर्वप्रयोगागानुरक्तोति, अतः
प्रथमप्रयोगारम्भे एतेषु सर्वेषामनुपकारिका इत्युक्तं, तत् अन्वारम्भणीयाजन्यस्योपकारस्य याव-

इत्यर्थः अत्रिशोपात् । यक्षपति च 'पत्न्यभावे तेजादि लुप्यते' इति । कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति, न पत्नी 'ब्राह्मणोऽग्निमादधात' 'यजेत स्वर्गनामः' इत्यादयः । बह्वृच-ब्राह्मणे चोक्तं 'तस्मादपत्नीकोऽपि अग्निहोत्रमाहरेत्' इति । किंच उद्घाटितमेतत् कल्पान्तर-कारैः पत्न्यभावेऽपि अग्निभावं वदद्भिः । भरद्वाजस्तौवत् 'अथ यथापत्नीकः स्यात्, उभाभ्यां तस्य संस्कारः औपासनाग्निहोत्राभ्याम्' इति । तथा तलवकारकले जैमिनिः 'आहिताग्नेश्चेत् पूर्वं जाया म्रियेत, एनां निर्मन्थ्येन दहेत् संतपनेन वा' इति । तथा 'आहार्येण अनाहिताग्निं पत्नीं च' इत्याश्वलायनः । किंच आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्वविभाण्डक-भीष्मादीनां, यथा च भगवतो दारशयेः । किंच सद्वाधिकोरेऽपि पत्न्याः यजमानसाम्यं तावन्ना-स्त्येन ययोक्तं **मीमांसकैः** 'तस्या यावदुक्तमाशीर्षलक्षचर्यमतुल्यत्वात्' इति (६।१।६।२४) तस्मात् सिद्धं अभावेऽपि पत्न्याः, न कर्मणां निवृत्तिरिति । **रुद्रदत्तः** १।६ । (एतेन मीमांसा-वार्तिककारैः त्रिभाण्डकरामचन्द्रभीष्मादीनां यज्ञकरणे १।१।३ अधिकरणे सदाचारप्रामाण्य-विचारे कृता चर्चा व्याख्याता ।)

आप्रयणेष्टी उपदिष्टवासोक्तसदक्षिणया प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणायाः बाधः मीमांसायां (१०।३।७) प्रतिपादितः । **बौधायनेन** तु श्यामाकाप्रयणे 'अन्वाहार्यमासाद्य वासो ददाति' इति, **ब्रीह्याप्रयणे** च 'अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वसं ददाति' इत्युक्त्वा यवाप्रयणे 'समानं कर्म यथा ब्रीह्याप्रयणस्य' इति अतिदेशः कृतः । तेन वाससो वसस्य च यथायथं दक्षिणात्वेन सत्त्वेऽपि अन्वाहार्यदक्षिणायाः समुचय उक्तः । इति मीमांसातां भिन्नता । (**बौध्.** ३।१२) । 'दक्षिणासु समुच्चीयते वास', श्यामाके' इति लिङ्गात् । **रुद्रदत्तः** ६।८.

आधारे धारायां चादिसंयोगः इति न प्रस्मर्तव्यम् । **रुद्रदत्तः** २।४ । **मीमांसायां** तु आधारे १२।३।१२ अधिकरणे, धारायां च १२।३।११ अधिकरणे कर्मादिः मन्त्रादिश्च सन्नि-पात्यः इति पूर्वपक्षः, कर्मादिर्मन्त्रान्तश्च सन्निपात्यः इति सिद्धान्त कृतः ।

आधानस्य सोमपूर्वत्वपक्षे 'यः सोमेन यक्षमाणः अग्नीनादधात, नर्तुं पृच्छेत् न नक्षत्रम्' इति वचनात् सोमस्य कालबाधः इति 'स्वफाले स्याद्विप्रतिवेधात्' (५।४।५। १९-६) इत्यधिकरणे मीमांसकैः प्रतिपादितम् । **रुद्रदत्तस्तु** आह— सोमकालस्य अनेन बाधं मन्थन्ते तदयुक्तं, प्रकरणात् आधानकालस्यैव अनेन बाधावगमात्, नक्षत्रग्रहणाच्च । नहि सोमस्य किं चित् नक्षत्रमुपदिष्टं येन तत् निषिध्येत । तस्मात् अयुक्तः सोमकालबाधः । ५।१.

आधानकालः 'वर्णासु रथकारस्य' । 'ये त्रयाणां वर्णानां एतत् कर्म कुर्वन्ति' तेषामेव कालः । त्रिषु वर्णेषु अन्तर्भूता एव स्ववृत्तिकर्षिताः ये रथं कुर्वन्ति तेषामवनाधानकालः । **रुद्र-दत्तः** ५।१ । **मीमांसायां** तु रथकाराधिकरणे (६।१।१२ । ४४-५०) रथकारो न त्रैवर्णिकः किन्तु जातिविशेषोऽयम् । 'माहिष्येण करणं तु रथकारः प्रजायते' इति याज्ञवल्क्यः ।

अत्र च (९।४।१७।११ सूत्रेषु) सूत्रव्याख्याऽनुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन भाष्य-
कारेण एकाधिकरण्यं वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयमाश्रितं, तत् प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मया
उपेक्षितम् । ९।४।२,

भाष्यकारादिभिरेव समाहितं (प्रशसा वाह् इत्यत्र) प्रत्यक्षविहितत्वधितिसत्त्वे
मान्त्रवर्णिकशासविधिव्यल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेव इति, तच्च स्वयमेव ' दश
प्रयाजानिष्ट्वा आह शासमाह ' इति वाक्यस्य लिखितत्वात् शासस्यापि पशौ विहितत्वेन उपे-
क्षितम् । ९।४।४,

यच्च मूले वर्णकान्तरेण ' प्राजाफयं धृते चहं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः '
इत्युदाहृत्य कृष्णलेखु वितुनीभावरूपप्रयोजनाभावात् अवघातस्य बाधः इत्युक्तं, तत् कृष्णलानां
प्रदेयवरुप्रकृतित्वं कृत्याचिन्तया । १०।१।१९,

सौत्रामण्यां आश्विनादिदेवत्वस्य प्राकृतमेव कार्यं, ऐन्द्राम्नादिदेवत्वस्य तु अप्राकृत-
मिति सूत्रभाष्यकारयोर्मिप्रायः । वार्तिककारस्य तु गुणात् कर्मान्तरेण प्राकृतपशुपुरोडाशकार्पापत्रं
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं विधीयते इति । १०।१।१९.

यच्च मूले यत्र यजमानस्य गुणत्वं, तत्र अस्थनामेव शुक्लान्यासमादौ अचेतनानामपि
अन्वारम्भानुकूलस्थितिप्रव्यापाराश्रयतया कर्तृत्वोपपत्तेः अतिथिभिरेव अन्वारम्भादि कार्यमित्युक्तं,
तत्रेदं वाच्यं, प्रकृतौ हि यजमानपदवाच्यो यागकर्ता जीवात्मैव कर्तृत्वेनोच्यते । शरीरस्य तु
न कर्तृत्वम् । आगमनश्च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वेनैव, न च मृतस्य तादृशकर्तृत्वसंभवः । अतो क
प्रधाने एव अनुमतिद्वारकं मृतात्मकर्तृत्वमुपपाद्य अच्युर्गुणैव ते कार्योः इति । १०।२।१८,

यच्च मूले प्राकृतगुणकामानां मृताधिकारपक्षे अप्रवृत्तिरित्युक्तं, तत् अधमे एव
तेषां विकृतौ अप्रवृत्तिरित्युक्तत्वात्, कृत्याचिन्तया कथने प्रयोजनाभावात् उपेक्षितम् ।
१०।२।१९,

वाह्यस्यै सप्तदशरात्रे संख्यानुरोधात् सपादचतुःशरात्रपरिमितं पात्रं वृत्वा
तेन चतुर्वीरं निर्वीरः इत्यर्थः भाष्यकारादिभिः कर्त्तृदिभिश्च सर्वैर्निर्णीतः । मम तु प्रतिभाति
साक्षात्साधनीभूताग्निहोत्रद्वयणाः मुष्टीनां च बाधापेक्षया संख्याया एवैकस्याः मुष्टिपरिच्छेदद्वारा
निर्वीरपसाधनीभूतायाः बाध उचितः । वस्तुतस्तु न तस्या अपि बाधः । यागीययावद्द्रव्यसंस्कार-
रकनिर्वीरवृत्तिमुष्टिपरिच्छेदवत्त्वस्य बाधेऽपि अशोपत्वात् । तत्त्वं तु ईश्वरो वेत्ति । १०।२।२७,

लोके पूर्वं किं चिदवहृतानां यवानां भर्जनोत्तरं पुनरवघाते वृते एव धानात्वप्रसिद्धेः
प्रयोजनानुरोधेन प्राकृतक्रमेण चाधित्वाऽपि भर्जनोत्तरमपि प्राकृतं. राधर्मकः अवघातः कर्तव्यः इति
भाष्याभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु दिवारमहृतानामेव धानात्वम् । पूर्वमेव सम्पन्नः वितुनीवृत्तानां

संनयतोरुभयोः इति सिद्धान्तितम् । चन्द्राम्बुदितेष्टौ कृत्वायां “ पुनारज्यायास्तु विकल्पः, तदुक्तं ‘ एकामेव यजेत, द्वे एव यजेत ’ इति । ” इत्युक्त्वा पुनराह रुद्रदत्तः “ निरुतविषये प्रयोर्जा शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति यया प्रवृत्तिमेव अविहृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत, अम्बुदितेष्टौ वा कृत्वा प्रकृत्या पुनर्यजेत, औपवसस्थमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चात् यजेत इति । तदेतत् व्यक्तं नौधापनीये (द्वेषे) ” इत्यादि ।

त्र्यम्बकाणामभिधारणं ‘ तानभिवाचानभिधार्य वा ’ इति विकल्पेनोक्तं आपस्तम्बीये । ८।५ । मीमांसाभाष्ये तु अभिधारणानभिधारणमीमांसावाक्यं अर्पवाद इत्युक्तम् । शास्त्रदीपिकायां च ‘ तस्मान्न विकल्पो नियतमेवाभिधारणं ’ इति सिद्धान्तितम् ।

दाक्षायणयज्ञः । ‘ दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामयनं दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः ? य उत्साही । ’ इति मीमांसाभाष्यकारः । (२।३।४।१०) । रुद्रदत्तस्तु दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः, ‘ यज्ञो दाक्षायणस्य ’ इति मानववचनात्, सार्वसेनियज्ञः बसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञः इत्यादिभिर्नृस्योपायोगाञ्च इत्याह । ३।५.

निपादस्वपतिः । ‘ एतथैवावृत्ता निपादस्वपतिं याजयेत् ’ (निपादो मृगवातकट्टृचिः, स्वपतिर्महत्तरः, निपादश्चासौ स्वपतिश्च) । सा हि तस्येष्टिः (तदुद्देशेन विहितः) । सैव च यावदर्थं अस्याग्निविधे अपि आक्षेप्यति । लौकिकाग्नौ इष्टिः इत्येके । तत्र ‘ हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य ’ इत्यादि न प्रस्मर्तव्यम् । रुद्रदत्तः ९।४.

पत्न्याः यावदुक्तमेव कर्म सर्वत्र इति न्यायविदः । (‘ तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्य-
मनुष्यत्वात् ’ ६।१।६।२४ इति मीमांसाऽधिकरणे ।) भरद्वाजेन तु उक्तं ‘ आत्मसंस्कारा वपन-
वर्जं पत्न्याः ’ इति । रुद्रदत्तः ४।२.

पस्वेकादशिन्यां ‘ प्रतिपद्यु वहाँपि वषाश्रपण्य कुम्भ्य हृदयश्लाघ ’ इति (आपस्तम्ब—) सूत्रम् । तत्र रुद्रदत्त आह— ननु ‘ एकजातीये पशुगणे कुम्भ्यादीनां तन्त्रं, नानाजातीये भेदश्च परिभाषायामुक्तं, न्यायविद्विश्चोक्तं ‘ पशुगणे कुम्भीशुलवषाश्रपणीनां प्रमु-
त्वात् तन्त्रमावः स्यात् ’ इति (१।१।४।८।३३ जै.) । तथा ‘ जालन्तरेषु तु भेदः स्यात् पक्ति-
वैपम्यात् ’ (जै. १०।४।१०।४०) इति । तत् कौण्डिन्य विधेर्विषय इति वक्तव्यम् । उच्यते । यत्र एकजातीया अपि पशवः नानादेवता भवन्ति यया अन्ये सौम्यादयः एकादशिनाः, तत्रायं विधिः । यत्र तु एकजातीयाः समानदेवताश्च भवन्ति यया सप्तदश प्राजापत्याः, तत्र तन्त्रं इति विवेकः । इति । (१।४।२) एतेन आपस्तम्बमीमांसयोः विषयभेदेन विरोधः परिहृतः ।

पुनराधाने पौनराधेयिकीभिर्दक्षिणाभिः अन्याधेयिकीनां दक्षिणाणां बाधः इति मीमांसामां ‘ अन्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे ’ इत्यधिकरणे (१०।३।५।३०—३३)

यत्तु भाष्यकारेण इदं 'सव्या वा एतर्हि वषा०' इति लिङ्ग अकर्मन्तरत्वे प्रयाज-
शेषस्य क्रतुपशुप्राप्तमिधारणेन रिक्तवात् अनभिष्टुतत्वं युज्यते, कर्मन्तरत्वे तु तदर्थं पुन
प्रयाजकरणत्वात् तेनैव तदप्राप्तमिधारणोपपत्ते अनभिष्टुतत्वदर्शनं न युक्तमिति व्याख्यातं, तत्
कर्मन्तरत्वं प्रवेष्टुमि माष्यदिनकालीनपशुपुरोडाशसंन्यायहविषामिदं संन्यायतन्त्रमप्यपातित्वेन
प्रसङ्गितया प्रयाजपुनं करणानापत्ते उपेक्षितम् । ११।२।११,

भाष्यकारेण तान्त् अग्रे सर्वार्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थं अग्नियोग, अत अग्नेर्विमोक
सर्वान्ते एव कार्यं इति पूर्वपक्षिते प्रधानान्ते एव विमोक इति सिद्धान्तितम् । वार्तिकान्तरेण तु
भाष्यकारोक्तयुक्त्यैव प्रधानमात्रार्थत्वमग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य साङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धान्ते एव
सूत्राणि व्याख्यातानि । ११।३।९,

यत्तु चोदकप्रयोगविशेषोत्तरभयो सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावात् (पशुपुरोडाशे
आग्न्यभागादीनां) नानुष्ठान इति प्राभाकरमतं, तत् विधिना विहितस्य गुणविशेषविशिष्टस्य
प्रयाजादेरनुष्ठाने विहितगुणाभावेन प्रयोजनलामानुपपत्ते उपेक्षितम् । यत्तु अस्मिन्नधिकरणे
मूले प्रयोगविधिमद्गीकृत्य चोदकत्वोपेन पूर्वपक्षकरण, चोदकान्नीकरणे प्रयोगविधिमत्त्वोपेन च
सिद्धान्तकरण, तत् नियुक्तिरत्रात् प्रयोजनाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।२,

यत्तु अत्र सूत्रासादिमि अङ्गादृत्तैव दीक्षणीयाया प्रधानमात्रार्थत्वं प्रधानदेव-
ताया वैश्वदेवभ्रष्टीयाया विश्वशब्दस्य सर्वमानित्वात् सर्वेषामेव देवानां देवताचप्रतीति
अङ्गदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहित, तत् विश्वदेव-
शब्दस्य 'आदित्यविद्यमस्र' इति त्रिःशण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढत्वान्नगते दीक्षणीयाया
देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।२२,

यत्तु भाष्यकारेण पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुति प्रयत्नाद् भूयोऽनुग्रहाम् ऐन्द्रा कार्या
इत्युक्तं, तत् सुनक्षत्राऽऽहानस्य देवताप्रकाशनार्थत्वात् एन्द्रप्रकाशेन च अग्निप्रकाशनरूपजायं-
सिद्धेरभावात् भेदेनैव उभयदेवत्वसुनक्षत्राणां गणान्तरे उपेक्षितम् । १२।२।७,

वृत्तिप्रकारान्तरैः भूयस्त्वं न मुत्पत्त्वस्यापवादक, त्रितु पशुक्रामेष्टयोर्भूयस्त्वेन
पूर्वपक्षमभिधाय मुत्पत्त्वेन सिद्धान्तयित्वा ऐकाधिकरण्येन सूत्रद्वय व्याप्येयमित्युक्तं, तत् उक्ते
प्रथम अत्यमुत्पत्त्यानरूपस्यापि दुर्गस्य पश्चात्तानैगपि बहुभिर्भावदर्शनात् उपेक्षितम् । १२।२।८,

यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'सरियते यज्ञे प्रस्तरं प्रहति सत्वरु' इति पाशुग-
न्त्रे प्रतिपत्तिदर्शनादपि संन्यायपशुतन्त्रस्य विन्तन् इत्युक्तं, तत् स्वरो पशुत्रयसाधारण्योदेव
अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनोपपत्ते नासाधारण्यं संन्यायतन्त्रविन्तन्त्वे लिङ्ग इत्युपेक्षितम् । १२।२।१२,

यत्तु सूत्रान्तरेण एवविधि (पशुपुरोडाशतन्त्रिनेन स्विष्टकृति निर्गुणस्यैवान्ते
प्राप्ती स्विष्टकृच्छन्दप्रतिप्रसर्गात्वेन 'आनये स्विष्टकृते समनयति' इत्यम्य सार्धम्य इति यदुक्तं

तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः ऊहं कुर्वन्ति 'अग्न आगच्छ रोहिताश्च वृहद्भानो धूमकेतो विचर्षणे' इति । भा. ९।१।१५।४२-४४.

'इमे त्वा' इत्यादौ छिनद्मि इत्यादिकं पदं प्रयोगकाले याज्ञिकैर्नानुष्ठीयते । केचित्तु अव्याहृतस्यापि उच्चारणमस्त्वैव, याज्ञिकानां तु तदननुष्ठानं अनास्यया इत्याहुः । सोम. २।१।१६.

याज्ञिकानुष्ठानं चेत् तर्हि तेन अस्तु सः । (सर्वत्रैव एकपात्रे कर्तृभेदे इव एकवर्तैरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षणस्य पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । हारियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः इति प्रागुक्तम्) । भाट्ट. ३।५।१०,

अन्तिमस्य चमसभक्षयितुः नानुज्ञाप्रहणं प्रयोजनाभावात्, याज्ञिकास्तु आचरन्ति । ३।५।१३,

याज्ञिकाचारसिद्धः समाख्याभक्षः । (मीमांसायां यद्यपि समाख्याभक्षो न निर्णीतः सदेहाभावात् तथापि न विरोधः । विस्तरे च ३।५।११ अधिकरणे पूर्वपक्षायसरे उक्त एव) । ३।५।१६,

याज्ञिकास्तु दिग्वाद्देव वदन्ति (दर्शे पलाशशाग्राया आहारणं कर्तव्यं भवति । तत्र 'प्राचीमाहरति' इति विशेषनिधिः । तत्र वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां आहरति इत्यर्थः इति मीमांसा । विहारात् प्राच्यां दिशि यो वृक्षः, तस्य शाखां प्राचीं आहरति इत्यर्थः इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।२,

याज्ञिकास्तु चर्वांरावपि प्रणीताः कुर्यन्ति । (पुरोडाशप्रकृतिभूतमजितपिष्टसंप्रयनार्यं प्रणीताः विधीयन्ते । चहप्रयणार्पणमपि प्रणीताः कर्तव्या इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।५,

याज्ञिकास्तु यत्र सूर्यावर्तनात् प्राग् प्रतिपत् पश्चदनी च, तस्मिन्नेन दिने निवृत्तपकार्याः, न तु पूर्वदिने पश्चददर्वा इत्याहुः । सोम. ९।४।६ । याज्ञिकैः धूर्तस्वाम्यादिभिः आवर्तनतत्पूर्वसन्ध्योः प्रवृत्त्यनुष्ठानानन्तरं संधिदिने एव निवृत्त्यनुष्ठानं इत्याणुक्तम् । तत्र १।५।४।७,

याज्ञिकानां मीमांस्यस्य सोमात् प्रागपि अनुष्ठानं यत्, तत् शागान्तरे सांनान्यस्य अन्नीपौमयोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । ५।४।८,

याज्ञिकस्तु तां (मीमांस्यस्योदा) न मन्यन्ते (अद्भुतपर्वण्यूनार्जनीयानिरिकावपयनाशे तु भयनेन आग्नेयं यागः । सीमा मीमांस्यस्योदा इति प्रागुक्तम्) । ६।१।१,

याज्ञिकाने तु 'यदि प्रवृत्तं (हविः नश्येत्) आग्नेयं शेषं मंग्वापयेत्' इत्यापस्तम्बवचनात् अक्षेपयत् । ('यदि अमृतदेवं हविः न्यापयेत्, अन्यत् हविः तदेषं निर्वेत्' इति अक्षरसन्ध्यैः प्राप्तं वाच्यम् । शेषं गिरट्ठम्) । ६।१।२,

याज्ञिकास्तु आधानाद्गसंभाराहरणकाले एव पात्राणामुत्पादनात् जाघनेन मान्यग्निहोत्रहवष्यैव पत्रमानेष्टिषु निर्वापादिकं कुर्वन्ति । मीमांसाऽनुसारेण तु केन चित् पात्रान्तरेण । भाट्ट. १०।२।२६,

याज्ञिकास्तु एवं न कुर्वन्ति, तत्र मूलं चिन्सम् । (पित्र्यादौ यत्र अग्निः कल्प-
वाहनः स्विष्टकृद्देवता आवापिरस्विष्टकृति, तत्र उत्तमानुयाजेऽपि 'देवो अग्निः कल्पवाहनः
स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः ' इत्यादिः मन्त्रे ऊहः, त्यागे च तद्देवतोल्लेखः इति प्रागुक्तम् ।
तत् ' एवं ' शब्देन ग्राह्यम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकाचारस्तु एतद्दर्शनमूलकः । (एतद्दर्शनं—भाष्यकारलिखितेन ' अग्निं
स्विष्टकृतं यजति ' इति वचनेन उत्तमानुयाजे मान्त्रवर्णिकस्य देवस्य देवतात्वाकल्पनात् इति
ग्रन्थोक्तं ज्ञेयम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकास्तु वायव्यादिपशौ मनोतायां नैव ऋगन्तरोहमाचरन्ति । वस्तुतस्तु
इष्येते एव ऊहवाधौ । १०।४।२२,

(याज्ञिकानां) धूर्तस्वाम्यादीनां तु वाक्यशेषस्य (क्लोमानं पृथीहानं पुरीतनं
इत्यस्य) उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य अच्युत्प्या अनस्थित्वेन इडावर्षकत्वात् प्राप्तायां तस्यां होतृ-
नियममात्राङ्गीकरणेन इडामक्ष्मावाधकत्वम् । १०।५।४,

याज्ञिकानां यदि तु तथा आचरणं (प्रतिप्रस्थानुत्कर्तृवहृदयाघवदानभक्षे तस्य
भक्षः) तदा भक्षोत्तरकालीनः प्राहुनः कश्चित् पदार्थः अनुसंधेयः । १०।५।८,

याज्ञिकास्तु तूर्णोहोमेषु अग्निहोत्रधर्मातिदेशं मन्यन्ते । १०।८।५,

याज्ञिकानां दर्शे पूर्णमासे च पृथक् वरणानुष्ठानम् । ११।४।१,

याज्ञिकाश्च एवमेवानुतिष्ठन्ति । प्रथमोपसदि त्र्यह्ने (अतीते उत्पण्याहारः) सुत्यां
इति, द्वितीयायां श्यहे, तृतीयायां श्वः इति प्रयोक्तव्यम् । ११।४।७,

याज्ञिकास्तु तथा नानुतिष्ठन्ति (आश्रयणे नवप्रयाजत्वम्) । भाट्ट. १२।२।१५.

भाट्टदीपिकाकौः याज्ञिकमीमांसकमतभेदे यावानुपदर्शितं स उदाहृतः । अधुना
तु अस्माभिरेव आपस्तम्बादिश्रीतसूत्राणि तद्बृहत्यादिकं चालोक्त्य याज्ञिकमीमांसकविरोधा दृष्टा
निवेद्यन्ते । तत्र च पुनरुक्तिर्षया न स्यात् तथा प्रागः प्रयतितम् । अत्रत्या विरोधाच्च वर्णक्रमे-
णैवोदाहृताः । दिक्प्रदर्शनार्थं एव चायं प्रयत्नो, न तु भूयान् इति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सोऽयं
संशोधनस्य पृथगेव विषयः । तत्र सर्वेषां कल्पसूत्राणां परस्परं च मीमांसया च तुलना कर्तव्या
भवेत् । तत्तद्भाष्यवृत्त्यादिभिश्च अधिकतया निविष्टा विषया अपि संशोधनीयाः स्युः ।

अवहननादि । ' यजमानस्य पत्नी, सा अभिद्रुत्पावहन्ति । यो वा कश्चिद्विद्य-
मानायाम् । ' अविद्यमानायां अनालम्बुऋचादिना निमित्तेन असंनिहितायां अमाये च तस्या.

संस्पर्शकाण्डे ' श्रुतापादृतधामेति यथार्थविनिष्कर्षोऽर्थपृथक्त्वात् ' (२।१।२६)
इति पूर्वपक्षयित्वा ' यथासामान्तात् वा ' इति सूत्रेण यथामन्त्रपाठमेव व्यतिपक्ततया पूर्व-
पूर्वमन्त्रस्य प्रयोगः ' ताम्यः स्याद्वा ' इति सर्वनाम्नः पूर्वपूर्वमन्त्रव्यतिपक्तत्वाच्चरूपदान्तो-
परिचितमादाय आकाङ्क्षाशान्तेः इति सिद्धान्तमिष्यमाणत्वात् । कु. ३।३।८।१४.

संस्पर्शकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे (१) ' देवतासंयोगेन चौद्यमाने प्रदान
आहुतिर्यथा लोके ' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते (हविषः अग्नौ प्रक्षेपः कार्यः न स्वागमात्रं जुहो-
त्यर्थः इति) । कु. ३।१।९।४७.

संस्पर्शकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां आलेखनादमरस्यस्पर्शाजिनीनां प्राचीनाचार्याणां
याज्ञिकानां चोल्लेख उपलब्धः । तत्र सामिधेनीप्रकरणे ' त्रौस्तृचाननुयात् राजन्यस्य '
इति श्रुतम् । ते च तृचाः गायत्रजागतानुष्टुभा उपादेयाः । वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टुभानुष्टुभा भवन्ति ।
' ता वै गायत्र्यो भवन्ति ' इति प्राकृतविधेः नैमित्तिकेन विकारेण बाधः इत्यालेखनो मन्यते ।
आश्मरथ्यस्तु ' अद्यावेतानि हवींषि भवन्ति, अद्याश्चरा गायत्री ' इत्यादिवत् अर्थवादमात्रेण
द्वन्द्वविशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं तृचान्तरपरि-
संख्यार्थत्वेन सार्थक्यात् गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा प्राज्ञा इत्याह । संस्पर्श. ४।२।१.

वाजपेये प्राजापत्यानामुत्सर्ग उक्तः । तत्र यूपादुन्मोचनमेव उत्सर्गपदार्थः इति
काष्ण्णाजिनेर्मतम् । संस्पर्श. १।१।४.

' लोकैष्टृणया उपधाय सूददोहसा अभिमर्शनं कर्तव्यम् । ' याज्ञिकास्तु
उभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति । संस्पर्श. २।१।४१.

संस्पर्शकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः किञ्चित् निरसनादिकं
कृतं, सत् संगृह्यते । भाष्यमत्र देवस्वामिकृत् न तु शास्त्रम् ।

भाष्ये तु चतुरधिकारणा इयं एकीकृत्य व्याख्याता । ' लिङ्गदर्शनाच्च ' इति
चरमसूत्रं तु सर्वसाधारण्यया ' श्रुतं हविः शमिनः ' इति प्रैपे सति ' श्रुतमिति त्रिः प्रत्याह ' इति
लिङ्गं शमनश्रवणयोः समानकर्तृकतां बोधयति इति व्याख्यातम् । श्रवणस्य प्रवृत्तौ अर्चयुक्त-
कन्यादिनिश्चयात् इति तदाशयः । संस्पर्श. १।१।२५.

' दक्षिणापवर्गाः पशवो भवन्ति ' इति आह्वयविधानेन ईशानाद्याग्नेयान्त-
क्रमेण पशुनिषेजने सिद्धं तदङ्गेषु यूपेष्वपि प्रधानसंनिकर्षलाभेन तथैव संमाने प्रसक्ते प्रवर्तमानः
उदगापवर्गविविधेः (उदगापवर्गा यूपा भवन्ति) संभवत्सनिर्वावितोषेनैव नेतव्यः । तथा च
पशुक्रमेणैव नय यूपा मीत्वा दशमस्य स्थानमातिक्रम्य वेद्यग्नित्रयोरे दशमं मीत्वा तदुदगाभागे
एकादशं मितुयात् । एवं सति द्वयोरेव उत्तमोपोत्तमपोः क्रमोपरोधः स्यात् इति भाष्यकारः ।
.....आचार्यस्तु धाचनिकत्वाविशेषात् विकला एव प्रवृत्तौ स्वीकृतः । १।१।२३,

वैश्यायां क्षत्रियाद्रुत्पन्नो माह्वियः, शूद्रायां वैश्याद्रुत्पन्ना करणी । सौधन्वनापरपर्यायः ऋमुशब्द-
वाच्यः रथकारः । तस्येदमाधानं ब्रिहितं इति प्रतिपादितम् ।

इष्टौ 'स्योनं ते सदनं करोमि' इत्यादिः अर्धचैद्वयात्मको मन्त्रः पात्र्यां आग्ने-
पस्तरणाङ्गतया बौधायनेनोक्तः (१।१४) । आपस्तम्बसत्यापादौ तु (सत्या. १।२७।२१)
पूर्वाधमात्रेण उपस्तरणापरपर्यायं पुरोडाशस्य सदनकरणं, उत्तरार्धमात्रेण च पुरोडाशस्य तत्र
आसादनमाह तुः । **मीमांसायां** च बलात्रलाधिकरणान्तर्गते लिङ्गनाक्याधिकरणे वाक्यात् लिङ्गस्य
बलायस्त्वेन आपस्तम्बवदेव सिद्धान्तितं न बौधायनवत् ।

उपांशुयाजः । 'आग्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्णवोऽग्नीषोमीयः
प्रजापत्यो वा' । बौधायनादिभिः अमावास्यायामपि उपांशुयाजविधानात् तन्निरासार्थः पौर्ण-
मास्यामेव इत्येवकारः । **रुद्रदत्तः** २।६ । इदं सर्वं 'धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः' इत्यधिकरणे
(१०।८।१७।५१-६१) प्रतिपादितं **मीमांसायाम्** । कौपीतविक्रान्त्ये तु अमावास्यायामपि
उपांशुयाज उक्तः । आपस्तम्बकल्पे तु स न कर्तव्य इत्यन्यदेतत् ।

ऐक्ष्वयी विधृती आतिष्यायाम् । ऐक्ष्वयी इक्षुपर्णे, काशमूले इति के चित् इति
रुद्रदत्तः १।०।१० । 'इक्षुशलाके विधृती' इति सत्यापादः । ७।३।३५ । इक्षुशलाके
इक्षुन्वगात्मिके, इक्षुपत्रात्मिके इति के चित् इति ज्योत्स्ना । मीमांसावार्तिके तु 'ऐक्ष्वयी विधृती
ये च ते इक्ष्वयवगात्मिके । लोके सिद्धे, तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥' इति काशमूलकमेव सिद्धान-
न्तितम् । अत्र पुनर्ज्योत्स्ना (सत्या. ७।३।३५) वाक्यशेषस्य अत्रामावात् काशमूलपरत्वे प्रमाणा-
भावेन लौकिक एवार्थो ग्राह्यः इति सत्यापाठमताशयः । आश्वलाकस्य काशपरत्वे वाक्यशेषो यथा
स्पष्टोऽस्ति तथा ऐक्ष्वयीशब्दस्य काशमूलपरत्वे वाक्यशेषो (यद्यपि) नास्ति, तथापि
अन्वेषणीयः इति मीमांसकमताशयः । इति ।

चतुर्होतृमन्त्राः । 'तेषां वै विहारसंयुक्ताः आहिताग्नेस्तान् प्रतीयात्, उभयो-
रितरान्' । तेषां चतुर्होतृणां मध्ये ये विहारसंयुक्ता भवन्ति यथा 'दर्शपूर्णमासावालमगानः
चतुर्होतारं' इत्यादयः, ते आहिताग्नेरेव भवन्ति । ये तु विहारेण असंयुक्ताः यथा 'यः कामयेत
प्रजापेयेति' इत्यादिषु दशहोत्रादयः, ते आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति । तत्र आहिताग्नेः
आहवनीये औपासने वा होमः । अनाहिताग्नेः औपासने । **रुद्रदत्तः** १।१।५ । **मीमांसायां** तु
(६।८।१।१-१०) चतुर्होतृहोमेषु अनाहिताग्नेरेवाधिकारः इति सिद्धान्तितम् ।

चन्द्राम्युदितेष्टिः । नार्यं विधिरसनयतः, सांनाप्यसंयोगात् । आह चाश्वलायनः
सांनाप्ये पुरस्ताच्चन्द्रमस्यभ्युदिते इति । भरद्वाजस्वाह सोऽयं नासनयतो विद्यते
इत्येकं, विद्यते इत्यपरं इति । **रुद्रदत्तः** ९।१ । **मीमांसायां** तु (६।५।१।२१-२४)
'सांनाप्यसंयोगान्नासनयतः स्यात्' इति पूर्वपक्षयित्वा 'औपधसंयोगाद्दोभयोः' इति संनयद-

सामिधेनीषु 'त्रिरजानमनूच्य' इति । भावनाविशिष्टभावनाऽन्तरविधानात्
न वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरम्यासोद्देशेन अनवानमात्रविधि इति तु युक्तम् । ४११५,

'अवाच्यत्वान्नेति चेत् स्यात् सयोगपृथक्त्वात्' इति (४११६ अविस्मरणस्य)
सूत्रम् । त्रेधा सयोगे पृथक्त्वव्याख्यानसम्भवेऽपि 'यदि एकैत्रामेव सतनुयात्' इति विष्यन्त-
सत्त्वात् इति यत्तु भाष्यकृतो व्याख्यान, तत् 'अवाच्यत्वान्न' इत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वात्
उपेक्ष्यम् । ४११६,

यत्तु भाष्ये देवताऽऽबोद्धु हव्यबोद्धुश्च एकत्वेन आग्रहनहन्यवहनाभ्यां स्विष्टकृद्याग-
सम्पत्त्वात् असति स्विष्टकृति सर्गहृते देवताऽऽवाहनस्यैव लोप इति, तन्न । तत्तदेवताऽऽवाहने
तत्तद्यागानामेव प्रयोजकत्वात्, स्विष्टकृदेवताऽऽवाहने हव्यवहनस्यैव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्याग-
लोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपामात्रेण देवताऽऽवाहनलोपाभावात् । ४११९,

स्रुगादापनमन्त्रे शारत्ताभेदेन 'इमे वय' 'सो वय' इति पाठौ, तयो विकृतौ
विकल्पार्थत्व इति भाष्ये । ४१२१,

वपन्कृते वापट् - वपट् - वौक्षाट् - पट् इति मन्त्रभेद । तेषां तुल्यवत् विकल्प
'ब्राह्मणस्य' इत्यादयस्तु अग्रधुग्यानुगदा इति घृत्तिकृतां मतम् । भाष्यकारस्तु आह-ब्राह्मणादि-
वाक्यानां वैयर्थ्यस्य अयुक्तत्वात् बृहस्पतिसव- राजसूय- वैश्यतोमेषु क्रमेण त एव शब्दा
नियता । नैमित्तिकैरन्येषां वाधात् नित्यस्य । अवशिष्टानां वपट्काराणां च अग्रतुल्यवदेव
विकल्प इति । ४१२२,

अनुयाजेषु 'उत्तमेनावान्यात्' इति वाक्यस्य अनुवादकत्वेन विशेषविविध्या-
भावात् नोपसहारावगमम् । सूत्रेऽपि अनुवादपद अनुवर्तयितव्य इति भाष्यकार । ४१३१४,

'नामानि गृहीयात्' इत्यस्य एक वातिरिक्तसख्यापत्वेन सुव्याख्यत्वात् न यज्ञक्राम-
पदे प्रमाण इति भाष्याशय । ४१३२१

मीमांसाक्रोपस्य प्रथमे भागे भाष्यीयाधिकरणानि १६२, तीतातिरुधि-
करणानि ७, सफुर्याधिकरणानि १०८, केत्रलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि ६७, न्याया १५२,
लघुसिद्धान्ताश्च २३८० निवेशमलभन्त ।

इति संक्षेपः ।

प्रतिपादितम् । आपस्तम्बीये तु ' उभयीर्दक्षिणा ददाति अन्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च ' इति विहितम् । **रुद्रदत्तः ५।८.**

प्रस्तप्रहरणम् । ' अनुच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पुपतयः स्य इति सह शाखाया प्रस्तरं आह्वनयिष्ये प्रहरति ' । सूक्तवाको नाम इष्टदेवनासंकीर्तनार्थः ' इदं यावापृथिवी ' इत्यनुवाकः, तदनुवचनकाले प्रस्तरं प्रहरति । ' न स्वाहा करोति ' महतां पुपतयः स्य इति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति । ननु अजुहोतिवादेव अप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन ? सस्यं न प्राप्तः, तथापि परमनेन आशङ्कितः प्रतिषिध्यते । एतादृशं मतं जैमिनीयानां— अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाकः, प्रस्तरो द्रव्यं, मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्पर्यः इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः (आपस्तम्बस्य) अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनुच्यमाने सूक्तवाके ' इति । **रुद्रदत्तः ३।२. मीमांसायां सूक्तवाक-
न्याये (३।२।५।११—१५) ' सूक्तवाके च कालविधिः ' इत्यधिकरणे इदं मतमुक्तम् । आप-
स्तम्बभते च ' अनुच्यमाने शंयुवाके आह्वनयिष्ये परिधीन् प्रहरति ' इत्यपि समानमुदाहरणम् ।
अत एवोक्तं रुद्रदत्तेन ' अनुच्यमाने ' इति पूर्ववत् । पूर्ववत् इति ' अनुच्यमाने सूक्तवाके '
इत्यत्रेवेत्यर्थः ।**

प्रवत्प्रवरणे ' त्रीन् यषर्षि मन्त्रकृतो वृणाति । अपिवा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च ' अपिवा यथासंभवं मन्त्रकृतो वृणाति, एकं एकार्षेयस्य, त्रीन् त्र्यार्षेयस्य, पञ्च पञ्चार्षेयस्येति । तथा चाश्वलायनः ' यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणाति यावन्तः स्युः ' इति (१।३।१) । अन्ये तु पञ्चार्षेयानामपि प्रवाणामेव वरणं, एकार्षेयद्व्यार्षेययोस्तु कर्मणि अनधिकार एव, ' एकं वृणाति द्वौ वृणाति इति तु त्रिविधेरेव अवयुत्यानुवादः इति मन्यन्ते । तथा च ' अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ' (६।१।११।४३) इति मीमांसकाः । (तच्च न युक्तं इत्यभिप्रायः) । **रुद्रदत्तः २।५.**

प्रस्तरप्रहरणम् । सूक्ता ब्रूहि इति प्रैपमुक्त्वा ' तं (प्रस्तर) उपरीव प्रहरति ' इति बौधायनेनेोकम् (१।१९) । तेन सूक्तवाकानुवचनकाले प्रस्तरप्रहरणं इति सिध्यति, न तु तयोर्द्व्यभिभावे तत्र किं चिद् प्रमाणम् । आपस्तम्बीयसामकौशिककृतभाष्यटीकायां तु प्रस्तर आह्वतिः सूक्तवाको याज्या इति श्रुतिरुदाहृता । शाखाप्रहरणस्य तु न सूक्तवाकः अङ्गं इति च प्रतिपादितम् । प्रस्तरशाखयोः प्रहरणं तु सहैवोक्तम् । **रुद्रदत्तवृत्तौ** तु एतादृशं मतं जैमिनी-
यानां " अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाकः, प्रस्तरो द्रव्यं, मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्पर्यः " इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनुच्यमाने सूक्तवाके ' इति । (' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति कालविधिः इति आपस्तम्बस्याभिप्रायः) इत्युक्तम् । अत्र सत्यापाठः—
' सूक्ता ब्रूहि इति संप्रेष्यति, सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते (२।१०।२०) । अन्वयः प्रस्तरं

जैत्रा— जैमिनिशास्त्रं सामवेदीयम् ।

दुपू— दुपटीका चतुर्थाध्यायादिद्वादशाध्यायान्तशावरभाष्यस्य विवरणं भट्टपादप्रणीतम् ।
आनन्दाग्रमे १०३१ सने मुद्रितं सभाष्यम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।
तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरस्य या टीका मूतिनीम, तस्याः टीका । काशी ।
संग्रह २००१ ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तमौमुचाः टीका निर्णयसागरीया १९२० सने मुद्रिता ।

ताण्डय— ताण्डयब्राह्मणं पञ्चविंशं नाम । अध्यायः, खण्डः, मूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्डयसा— ताण्डयब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डं, प्रपाठकः, अनुवाकः ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाग्रमे मुद्रितम् ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

तौता— तौनातिक्रमतातिलकः भवप्रसादापरपर्यायः ग्रन्थः भवदेवप्रणीतः मीमांसाचार्य-
श्रीचिन्मस्वामिभिः परिष्कृतः मुद्रितः ।

निरुक्त— यास्नाचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नृपू. भा.— नृसिंहपूर्वतापनीभाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनिर्णयः— शास्त्रशास्त्रीकभाष्यस्य आनन्दगिरिकृता टीका । अध्यायः, पादः, सूत्रं
इत्यङ्कत्रयम् ।

न्यायरत्नमाला— पार्यसारविप्रणीता चौखम्बाया मुद्रिता ।

पं— पङ्क्तिः

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीशालिकृतायप्रणीता प्रामाण्यमतानुसारीणी । अनेकप्रर-
रणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बाया मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः श्रीअप्यप्यदोक्षितप्रणीतः । लिखितः ब्राह्मपाठशास्त्रीय-
ग्रन्थाख्यस्य । पत्र, पृष्ठम् ।

पारि— परिभाषा परिभाषेन्दुशेखरस्या । परिभाषाक्रमाङ्कः ।

पारिमलः— भाष्यताटीकारूपकल्पतरुः टीका । अप्यप्यदोक्षितविरचितः । निर्णय-
सागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा— पाणिनिः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्रवि— प्रभावतनिजयः नन्दीश्वरविरचितः कालिदासायां १९२६ सने मुद्रितः ।

वैशेषिकास्तु पृथक्त्वेन, तथा च सति तन्त्राभावितात् अनूयाजानां उत्कर्षवचनाच्च तेषामुत्कर्षेण भवितव्यम् । उत्तरेषामपि कर्मणां उत्कर्ष एवावतिष्ठते, तदुत्तरकालं एषां प्रकृतिसिद्धमङ्गलं मा वाधीति । तस्मात् युक्तमुत्कर्षवचनमिति । **रुद्रदत्तः** १२।७ । तथा च आपस्तम्बोक्तः उत्कर्ष-पक्षः **मीमांसाविरुद्धः** ।

ब्रह्मचार्यवकीर्णा । “ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दमं पशुमालभेत ’ आहि-
तान्नेः ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं त्रिविधः, आहिताग्न्यधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिणे
एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् । तदुक्तं **भरद्वाजेन** यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति, कत्यायं वादः ?
आहिताग्नेरित्येकं, अनाहिताग्नेरित्यपरम् । इति ” । **रुद्रदत्तः** ९।४-

यदीष्टया इत्यादिविधिना पर्वणि सुक्यानियमात् प्रधानत्वाच्च तदनुरोधेन एका-
दश्यादौ दीक्षा भवति । कल्पान्तरकारेस्तु पर्वणि दीक्षा इत्यपि श्रुतेः मुख्यजघन्यन्यायेन पर्वणि
दीक्षामिष्ट्या तदनुरोधेन अपर्वणि सुत्याऽपि अनुज्ञायते । **सत्यापाठस्तावत्** ‘ यदि त्वेका दीक्षा
तिष्वक्षतस्रोऽपरिमिता वा , तत्रापर्वणि सुत्यमहः दीक्षा वा ’ इति (७।१।१०) । **भरद्वाजश्चाह**
‘ कथमेकापरेषु दीक्षानालेषु ? तत्र पर्वणि दीक्षा सुत्या वा , अपर्वणि वा दीक्षां पर्वण्येव सुत्यां
संपादयेत् ’ इति, तथा ‘ अमावास्याया दीक्षते नामावास्यायां सुत्यमहर्भवति ’ इति च ।
रुद्रदत्तः । **कौपीतिकः**— ‘ अमावास्यायां पौर्णमास्या वा सुत्यमहः दीक्षा वा, शुक्लपक्षे एव
वा ’ इति । **ऐतरेयके**— ‘ आमावास्यायेन वा हविषेष्ट्या पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्
वर्हिषि दीक्षेन एषो (एषा उ) एका दीक्षा ’ इति (१।१।१२) वैजयन्ती ७।१।१०। **मीमां-
सायां** तु (१।२।२।२।२५) पर्वणि सुरया कर्तव्या अपर्वणि दीक्षा इति सिद्धान्तः कृतः ।
तथा च विरोधः ।

यस्योभयं हविः । ‘ अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च अन्यतरदोहार्तौ उभयार्तौ च इत्या
(पञ्चशरावः) उक्ता । सूत्रकारस्तु उभयार्तौ एव वक्ष्यति , तेन अन्यतरार्तौ नेष्यते । **रुद्रदत्तः**
९।१ । **मीमांसायां** तु (६।१।४।२२) नोभयविशिष्टा आर्तिः निमित्तं, एकार्तावपि पञ्चशरावः
इति सिद्धान्तितम् ।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्ठोमे । वासिष्ठो वसिष्ठगोत्रजः । ‘यो वा कश्चित् स्तोमभागान्
विधात् ’ एवं च ‘ तदिमरसि क्षयाय त्वा ’ इत्यादीनि यजूषि सार्धं सविनियोगं च वेद स ब्रह्मा
स्यादित्यर्थः । **रुद्रदत्तः** । वासिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः । ३।६ । **मीमांसायां** (६।६।४।२४)
तु वासिष्ठो नाम स्तोमभागख्यमन्त्रविदेव न तु वसिष्ठगोत्रजः इति सिद्धान्तितम् । परंतु मीमांसा-
सिद्धान्तः सत्रविषयकः, याज्ञिकोक्तिस्तु दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमविषया इति विषयभेदात् न महान्
विरोधः ।

वि— जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । द्वितीयावृत्तिः ।
अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

विवि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यकृतः । काशी—मेडिकल्हॉल । १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्तिः सुबोधिनी काश्यां १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— सत्यापाठश्रौतसूत्रस्य वृत्तिः आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता समूचा ।

व्या.वा.—न्यायतरणवार्तिकम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् । सोद्योतविवरणं महाभाष्यम् । काशी ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीत । मीमांसासारसंग्रहः काश्यां १९०४ सने मुद्रितः ।

शांश्रौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं च । कल्कत्तायां १८८८
सने मुद्रितं समाप्यम् ।

शा— शाखदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता ।
अत्र अध्यायः, पादः, अधिकरणं इति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छांकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता
टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखरः— परिभाषेन्दुशेखरः श्रीनागेशप्रणीतः काश्यां २००१ विक्रमसंवति मुद्रितः ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

श्लोत्रा— श्लोकवार्तिकं भट्टपादप्रणीतं तर्कपादस्थं चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।

संक्षेप— संक्षेपकाण्डस्य भाट्टचन्द्रिका भास्करभट्टप्रणीता नाम वृत्तिः । काश्यां १८९४
सने मुद्रिता मेडिकल्हॉल ।

संग्रहः— लौकिकन्यायसंग्रहः । आनन्दाश्रमस्यः लिखितः ।

सत्यापाठः— तैत्तिरीयहिरण्यकेशिशशाखीयकल्पसूत्रं आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदसं— सर्वदर्शनसंग्रहः ।

समयमयूखः— श्री जगन्नाथ खुनाय घारपुरे इत्येतैः मुद्रितः ।

साम—सामवेदः पं० सातवजेनरमुद्रितः । तत्र ऋक्कमाङ्को मुद्रितः सोऽत्र अङ्कैः प्रदर्श्यते ।

साहस्री— भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री । मुंबई श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रिता शकः १८३० ।
साहस्रपां यो न्यायकमाङ्को निवेदितः स एवास्माभिः प्रदर्श्यते ।

सिद्धान्तकौमुदी— महोजीदीक्षितप्रणीता निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कभादस्यशाखदीपिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे
१९१५ सने शाखदीपिकया सह मुद्रिता ।

इति प्रयाजेषु देवताऽऽदेशस्य निन्दया तदितरत्र देवताऽऽदेशविधिरनुमीयते इति सिद्धान्तयित्वा
 'आम्नातः प्रयाजेषु देवताऽऽदेशस्तस्य प्रतिषेधो वचनमितरेषु' इति गुणसूत्रेण शाखान्तरे
 'तनूनपातं यज' इत्यादिप्रत्यक्षविहितस्य देवताऽऽदेशस्य 'यत्तनूनपातं यज, इडो यजेति
 ब्रूयात्' इति निन्दा, अत्र. प्रयाजेष्वोऽन्यत्र न देवताऽऽदेशः 'आश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति'
 'आश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति' इत्यादिवचनाभावे सति इत्याक्षिप्य 'आम्नातो वैरेषां तद्दर्शय-
 त्यमुष्मा अनुब्रूवामुं यजेति' इति सूत्रेण सर्वत्र याज्याप्रायादौ देवताऽऽदेशः कर्तव्यः इति शाखा-
 न्तरे प्रत्यक्षविहितं, क्व चित् 'इन्द्रं यज' इत्यादिवचनं तु अनुवादः इति समाहितम् । कु. ३।२।२।२.

न च 'एकविंशतिमनुब्रूयात्' इत्यादौ सत्येपालाभात् न संख्याविशिष्टानुचनान-
 त्तरविधिसंभवः इति वाच्यम् । 'प्रकृतित इत्यादमरुतयः' इति संसर्पचतुर्थद्वितीयपादा-
 धिऋणन्यायेन (१) अनुचननःसामान्यात् नित्यस्ताविधेन्यनुचनप्रकृतित्वस्य सत्तात् । कु. ३।१।१।२।२.

संज्ञरूपेण द्वितीयस्य चतुर्थे (२) 'अदेवतासंयोगेन चोद्यमानेऽर्थगृहीता
 देवता, यथा भोजनचोदनायां मनुष्ययोगः' इत्यधिकरणे देवतासंयोगेन विना चोद्यमाने
 'उपांशुपात्रमन्ता यजति' इत्यादौ शब्दैकसमधिगम्याया देवताया अमातात् विनैव देवतया
 द्रव्यमुत्पद्यते इति पूर्वपक्षयित्वा, यजिना मन्त्रवर्गतश्च सामान्यविशेषरूपेण देवताऽऽगमात्
 देवतोद्देशेन द्रव्यत्वागः संभवति इति सिद्धान्तयित्वा, तदुत्तराधिकरणे (३) 'सूक्तयाको याज्या,
 प्रस्तर आहुतिरिष्मः प्रथम आहुतीनां हृतं हृत्येतेन च्यारुयातम्' इति सूत्रेण
 प्रस्तनप्रकरणे इष्माधानं च होमस्य, 'सूक्तयाको याज्या प्रस्तर आहुति' इति 'इष्मः प्रथम आहुतीनां
 हृतं' इति च वाच्यत्वात् होमवाच्यत्वात्, मन्त्रवर्गते विशिष्य देवताऽऽभाश्च इति पूर्वपक्ष-
 यि च, 'प्रथंसा वा, संस्कारः प्रस्तरस्य, संनिधानात्, समिन्धनार्थं इष्मः' इति सूत्रेण
 आहुति येन प्रशस्येय, यत् प्रकरणे प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिः सूत्रप्रयोगोपयुक्तस्य 'प्रस्तर' इति द्विती-
 यान्तेन उपरिक्तत्वात्, इष्माधानं च अग्निहृदपर्यं वात् उद्यार्थं इति सिद्धान्तितम् । 'उपदेशो वा
 याज्याशब्दो हि नाऽऽगमात्' (३।२।५।१२ जे.) इति तु श्रुत्याचिन्ता इत्युक्तं तद्व्याप्ये देव-
 त्वाविधि । कु. ३।२।५।१२.

संज्ञरूपेण 'अनुपजनीत्यनुपदस्तरयोद्यते' इति प्रपञ्चनिरूपणे (१।१।१) 'सोऽऽगते ष्टीत्यनुपजति' इति वाच्यत्वात् 'इत्युक्त्वात् कर्त्तव्यं सोमयागाद्भवति विधियते
 इति वाच्यं । कु. ३।२।१।६।२५.

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठ	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२	५	' धातू	* ' धातू
१५	"	२०	प्राज	* प्राज
"	"	३३	शाला	* शाला
१६	१	१२	' यूपस्या	* 'यूपस्या
"	"	३१	अग्ने	* अग्ने
१६	२	१८	अमो	* अमो
"	"	२४	ताः पत्र	* ता पत्र
"	"	३३	' यस्य ' हि	' यस्य हि
३०	१	२१	क्रान्ते	क्रान्ते
३६	२	३	अग्नि	अग्नि
६४	"	३०	मन्त्रा	मन्त्रा
७५	"	२४	राज्य	राज
७७	१	२४	' ज्योति	ज्योति
८५	"	२५	त्त ।,	त्त ।
८८	२	११	सार्था	सार्था
९३	१	१९	३ ॥	३ ॥
९४	"	७	९।४।८	९।४।९
"	"	२९	९।४।७	९।४।७(८)
११२	२	१०	प्रादन्तो	प्राग्दन्तो
१४१	"	२	विशिष्टो	विशिष्टो-
१५३	१	२	तमान्न	तम्मान्न
१५८	"	८	कास्तुभे	कास्तुभे
१५९	२	१३	सन्ध	सन्धु
१६६	"	६	तानऽ	ताऽन

‘आवापस्विष्टकृतोर्द्वितीयं पञ्चावत्तिनः’ इति सूत्रे वाशब्दादेरंभावेन पूर्वपक्षनिरासे
मानाभावात् एकेषामित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन सिद्धान्तावेव । २।२।९,

‘मध्यादवयति’ इति विधाय ‘यदुभयतोऽवयेत्’ इत्यादिना पूर्वपक्षार्थयोः
अवदानं विनिन्द्य ‘उत्तरार्धादेवोभे अवयेत्’ इति स्पष्टं विधानात् सौविष्टकृतौ अवदानस्यला-
देव द्विरवदानेन हविषः त्रिवदानसिद्धिः इति तु भाष्याभिप्रायः । २।२।९,

भाष्ये तु प्रस्तप्रहरणस्यापि केवलसंनिपातित्वमेव समर्थं पूर्वोपक्रमात् आराहुप-
कारकत्वं कृत्वाचिन्तया इत्युक्तम् । २।४।३,

यत्तु भाष्ये ‘पुण्याहे दैवानि कर्माणि’ ‘ते वा एते पूते मेप्ये अहनी यजनीधे’
‘उत्तरमहर्देवता यजते’ इति श्रुतिषु अहनामेव कीर्तनं इह हेतुकृतं, तत् तन्त्रप्रक्रामिप्रायेण
अहोरात्रप्रत्वेन च ‘अन्यथासिद्धौ रात्रिशब्दः’ इति वदतः सूत्रकृतः विरुद्धं अह.शब्देऽपि
तदुभयसंभवात् । ३।१।३,

भाष्यकृता तु ‘द्वाविंशत्यामालौ’ (संकल्प. ३।१।२ अवि०) इति सूत्रेण ‘यदहरोव
पुरस्ताच्च पथाच्च द्रव्यते, तदहरोपसेत्, श्रोभूते यजेत’ ‘या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिः,
योत्तर सा रात्रा’ इत्यादिवचनैः द्वावपि यागकालावेव इति पूर्वपक्षं प्राप्य अनेन सूत्रेण (१५।
१।६ अधि० स्थेन) तेषां प्रत्यक्षतः कालद्वित्वबोधकताऽभावात् ‘द्वादश वै संवत्सरस्य पौर्ण-
मास्यः’ इत्यादिलिङ्गाच्च एकैक एव कालः इति सिद्धान्तितम् । ३।१।६,

यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरं, तद् अस्थिवाधिरुणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं
सिद्धान्तसूत्रे पाठभेदप्रदर्शनेकाफलकम् । ३।२।१२,

यत्तु भाष्ये अनिप्राह्याणामपि ग्रहत्वात् ग्रहसमानधर्मताऽऽवश्यकतया सवपट्कार-
मेव एषां प्रदानं, न पुनर्द्विष्टोमत्वं इत्युक्तं, तत् दधिमहादिषु व्यभिचारित्वात् उत्तराधिरुणान्ते
एव ‘प्राणाय त्वा’ इत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे सूत्रकृतेन विनियोगरूपेण तद्विरोधाच्च चिन्त्यम् ।
३।३।७,

यत्तु भाष्यकारैः असत्त्ववैवादानिरासेन सेत्वारान्मनः सतः स्वरूपा मना सकार्यवादे
समर्थं सोमस्य रक्त्वपतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधानायोगात् सोमप्रश्नादयं
मन्त्रः उच्येत इत्युक्तं, तत् सोमोत्पादने यामन्त्रेऽपि विनियोगसंभवेन ‘सागर तरेत्’
इत्यादिविधेरेव अप्रामाण्यापादकत्वात् उपेक्षितम् । ३।३।२३,

भाष्यकारस्तु अन्वयैः सूत्रे (६।१।४३ जै.) ग्रहसूत्रे च (संकल्प. ३।४।३)
त्रिरदं पञ्चानामपि उपपत्तयम् । ‘परिमाणाचिरासा’ इति त्रिपञ्चसंख्योत्पिडिशक्तिव्य इत्य-
र्थकः इति न्यायपक्षो । ३।४।३,

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०३	१	३३	यते । अ	यते, अ
"	२	२६	न्वयः ।	न्वयः,
३०६	१	१६	राशसे	राशसे
३०७	"	८	' यथा पु	यथा ' पु
३०८	"	१४	युक्त	युक्तं
३१२	"	१०	ऋतपु	ऋतुपु
३१६	२	३३	धमाः	धर्माः
३२३	"	८	ध्यपन	ध्ययन
"	"	१६	वश्य	वश्यं
३२४	१	१०	युक्तव	युक्तैव
"	२	२२	दत्त	दत्तः
३२५	१	५	मयव्य	मध्यय
३२७	"	१२	विधिवत्	विधिः
"	"	"	संस्कार्ये वि	संस्कार्यतया वि
३३३	"	२१	नाधिका	नाधिका
३४१	"	१	वेत	वेतं
३५१	"	९	हिष्यते ।	हिष्यते
"	"	१२	तद्विशेष	तद्विशेष-
"	"	२८	यत्रेद	यत्रेदं
३५२	२	१२	मननु	मनु
"	"	१५	सूत्राय	सूत्रार्थ
"	"	२६	वङ्ग्री	वङ्ग्री
"	"	२४	वान्वय ,	वान्वय ' ,
३५३	"	१२	भा. ११	११
३५४	"	२७		अथर्वो पृषन् प्रतिप्रत्यात्रा
३६०	१			इत्यादिलेघुसिद्धान्त पञ्च-
				म्यन्ताध्वर्युपदास्यन्वात्
				१ इपङ्क्यनन्तरं पटनीय. ।

ग्रन्थसंक्षेपः तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।
अत्र परिच्छेदः, प्रकरणं, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् । सूत्रं नाम अत्र अवान्तरवाक्यं भाषान्तरोपयोगि ।

अद्वैतचं— अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अद्वैत-चतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत-
अद्वैतसिद्धि-न्यायामृततरङ्गिणी— लघुचन्द्रिकाणां चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

अलंकारः— भाषालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता
चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आपध— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

ऋजु— ऋजुविमला शाबरभाष्यव्याख्यानरूपाया बृहत्याः टीका श्रीशालिक्र्णायप्रणीता ।
चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता पण्डितसातवळेकरैः औन्धराजधान्यां १९४० सने मुद्रिता ।
मण्डलं, सूक्तं, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः,
खण्डः सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

फणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रविरचिता । काशी-
मेडिकलहॉल । सन १९०७ ।

कल्पतरुः— शारिफकशांकरभाष्यस्य भामत्याख्यटीकायाः टीका । निर्णयसागरे १९१७
सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

कु— अथर्वमीमांसाकुल्लङ्घितः श्रीरंग-वाणीविलासे-मुद्रिता । अध्यायः, पादः,
अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसंपादितं मीमांसादर्शनम् । केवलानन्दप्रणीता मीमांसासूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका प्रदीपः नाम । काश्यां मुद्रितः ।

कौ— भाट्टकौस्तुभः उण्डदेवविरचितः चौखम्बायां १९३९ सने मुद्रितः । अध्यायः,
पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयं पृष्ठाङ्कश्च ।

जै— जैमिनिवृत्तज्ञादश्लक्षणी । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

वृत्तिपत्राण्डम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६९	१	१७	तम् । तथा	तं, तथा
"	"	"	मपि, तत्रा	मपि । तत्रा
४९०	२	३३	न्यव्य	न्याव्य
५००	"	७	नाश्यशब्दाः	नाश्य शब्दाः
५०७	१	१४	विद्याभा	विद्याऽभा
५१७	"	१६	तत्रं	तत्र
५३३	"	२२	धम	धर्म
५६६	२	१५	पति०	पतिः ०
५७२	१	१०	पुनः श्रुति	पुनःश्रुति
५७५	२	१५	पद्यते, का	पद्यते का
५७७	"	११	विधयो	विधयः
५८७	"	४	' एवं	एवं
"	"	५	क्रियते'	क्रियते

वाल— मीमांसाबालप्रकाशः श्रीशंकरभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाधिकरणानां संक्षेपेणाय-
प्रतिपादको ग्रन्थः मुंबई—गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शावरभाष्यस्य टीका नव्यप्राभाकरप्रणीता चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रं प्रश्नः पटलं सूत्रं च ।

ब्र.सू.— ब्रह्मसूत्रम्— उत्तरमीमांसासूत्राणि । अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्क-
त्रयम् । अङ्कचतुष्टये तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भगी— भगवद्गीता । अध्यायः श्लोकश्च ।

भा— भाष्यं शावरम् । पुण्यपत्तनत्यानन्दाश्रमीयम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणं,
सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका खण्डदेवप्रणीता । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

भावनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः काश्यां १९२३ सने मुद्रितः ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका । काश्यां २००१ विक्रमसंवति मुद्रिता ।

भाणि—भाट्टचिन्तामणिः श्रीगामाभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९००सने मुद्रितः । तर्कपादमात्रम् ।

मण्डन— मण्डनाचार्यप्रणीता मीमांसाऽनुक्रमणिक्ता चौखम्बायां १९२८ सने मुद्रिता ।

मीन्या— मीमांसास्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

मुरारि— मुरारिमिश्रकृता अङ्गत्वनिरुक्तिः आनन्दाश्रमे मीमांसादर्शनस्य तृतीयभागस्यान्ते
१९३१ सने मुद्रिता ।

रत्न— तन्त्ररत्नं नाम दुर्दृष्टीनायाः टीका, पार्यसाराधिप्रणीतम् । लिखितं
प्राज्ञपाठशाखाग्रन्यालयस्यम् ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकरवार्तिकस्य टीका पार्यसाराधिमिश्रप्रणीता चौखम्बायां
१८९८ सने मुद्रिता ।

रसायनम्— विधिरसायनं अप्पय्यदर्शितप्रणीतं चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्यं— भाट्टरहस्यं श्रीखण्डदेवविरचितम् । मीमांसातीत्या शान्दबोधस्य विचारेऽपि ।
काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणम् ।

लाटया— लाटयायनश्रीतसूत्रं कंठिऋतायां १८७२ सने मुद्रितम् ।

या— तन्त्रवार्तिकं आनन्दाश्रमे १९३१ सने मुद्रितं समाप्यम् । अध्यायः, पादः,
अधिकरणं, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाच— वासिष्ठधर्मसूत्रम् ।

सु— न्यायसुधा राणकापरपर्याया तन्त्रवार्तिकस्य टीका । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७ पृ.' इति स्यात् तत्र सुधायाः तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टम-पादात्मके भागे ग्रन्थान्ते मुद्रिते पृष्ठे अमुकं इत्यर्थः । तत्र भागे किल पृथगेव अङ्का मुद्रिता आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिङ्गा शास्त्रदीपिकायाष्टीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिका सह मुद्रिता । अत्र अध्यायः पादः अधिकरणं इति अङ्कत्रयम् ।

हरदत्त— पदमञ्जरीकारः । काशिकायाष्टीका पदमञ्जरी ।

चरति, उपादानमाश्रयचक्रत्वात् । न चैतं यागनामनी, येन तं विन्धताम् । महण्णामानाधिकरण्याद्धि तन्नाम-
 ल्बनमयोः । इत्यने एवास्माभिः अत्र महण्णमेदः । न च
 साधता यागान्तरत्वं भवति । इत्यदेवतासंयोगेऽपि च एवं-
 जातीयकानां यद्विमर्त्यं निराकृतं 'अचोदकाश्च संस्काराः'
 (२।२।६।१८) इति । अत्र पुनस्तदपि न विद्यते ।
 योऽपि अदाभ्यवाक्ये यजतिः, सोऽपि रेवतीचारवन्तीय-
 पूर्वपक्षन्यायेन (२।२।१२।२०) संकान्तविधिप्रकृतना
 प्रत्ययेन विधीयते । तस्मात् यागमन्त्र महण्णविधान-
 मेवैतत् । अशोः कथं यागसंक्रय इति चेत् ? यज्ञाति-
 सामान्योपरिपतेन ज्योतिष्टोमेन इति के चिन् । अस्येव
 तु अनयोः तैत्तिरीयाणां ज्योतिष्टोमप्रकरणे
 (तैत्. ६।६।९-१०) पुनः श्रवणम् । तदन्यत्रयोजनत्वात्
 कर्मविनियोगं करिष्यति । यथा सातदश्वस्य अनार-
 भ्यवादेन सामिधेनीसंवन्धितया उत्पत्तेः, प्रारुणिकैश्च
 वचनैः विनियोगात् अर्थवचनं, एवमिहापि दृश्यम् । तेन
 'संस्काराश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दव्यान्' (२।२।५।१२)
 इत्ययमेव पक्षः ।

शा—किं ज्योतिष्टोमे महण्णविधिः उत यागा-
 न्तरविधिः । तदर्थे न कि अजुं अश्रान्यं इति
 यागनामनी महण्णनामनी वेति । तत्र महण्णस्य सत्क-
 रत्वात् अवघातादिवत् नामपेयानहंत्वात् यागनामस्य
 'अश्रान्यं यजते' इति । नाम च महण्णतदपि भेदकं
 इत्युक्तं (भा. २।२।८।२२) किमुत अप्रहृतादेव
 ज्योतिष्टोमात् । अशौ तु यगपि यजन्तिनं ध्रुता, तथापि
 संशयैव साधत् कर्मान्तरं कुरुयते । तद्य यज्ञातिचोदना-
 सामान्यात् ज्योतिष्टोमप्रवृत्तिकं इति तदर्थविधिष्यन्तप्रतिः
 इत्यदेवतासंक्रयत्वात् यागो भविष्यति । तस्मात् यागा-
 न्तेरे इति । उच्यते । 'संस्काराणां न नामानि दर्शने
 राजभ्रमणात् । आनन्तर्गतैः श्रान्तं प्रशोरेव नामनी ॥
 अंशौ तावद्यजिर्वाग्निं ध्रुवस्तत्तमाप्य ध्रुतः । अश्रान्यं
 श्रुवमाणोऽपि एवश्रानास नाममात् ॥ तदिदं प्रशो-
 रेव भेदो नामाश्रात् भणत् । न तु यागस्य, तेनात्र
 विधीयते प्रशुभौ ॥ तयोर्महानुपगमात् ज्योतिष्टो-
 मेन संगतिः ॥ अपथा तैत्तिरीयप्रक्रमनोर्विनियोगश्चम् ।

अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः ॥ अश्रान्ये
 श्रुवमाणोऽपि गुणसंक्रान्तसकृतिना । विधिना न
 विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ॥ अंशौ ल्वधुत् एवेति
 विधेयौ फेवली म्रहै ॥ '

सोम—अप्रकृतत्वोक्त्यैव पूर्ववत् प्रत्याभिहारिहात्
 यागान्तरविधिः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थसु-
 अद्रव्यत्वात् इत्यस्य सतुपल्लिखितदेवतायाश्चात्रमात् केवलं
 यज्ञातौ कर्मयोगः ज्योतिष्टोमकर्मज्ञविधिरिव स्यात्
 इति ।

धि— 'यदश्रान्यं गृहीत्येति यज्ञात्पञ्चमिति इत्य ।
 तथागो वा गुणो, यागः स्यादश्रान्यानुवामतः ॥, प्रश-
 योरेव नाम स्यादानन्तराद्विधिस्तयोः । गुणोऽस्तस्य
 वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥ ' इति ।

भाट्ट—अनारभ्य ध्रुतं 'एव ह वै हविषा हविर्धनं
 योऽश्रान्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति, परा वा एतः शत्रुः
 प्राण एति योऽश्रुं यज्ञाति' इति । अत्र हविः सोमः,
 स एव देवता, स एव इत्यमिति प्रथमस्यार्थभार-
 स्वार्थः । प्राण आयुर्वर्षादामभिवर्धयते इति द्विती-
 यस्वार्थः । तत्र न तावत् महण्णमेव ज्योतिष्टोमे क्वी-
 यने, संस्काररूपस्य महण्णस्य अवघातादिवत् अंशुदाभ्य-
 नामक्यानुपपत्तेः, द्वितीयान्तापोमत्तयोः संस्काराङ्गनाम-
 त्वाङ्गीकारे तु अन्यमिचितकृतमुपगमाभावात् न
 इत्यश्रान्योद्देशेन महण्णविधिभारः । अतो इत्यदेवता-
 विधिष्टयागान्तरविधानमेवेदम् । अश्रान्यपदेन हिंसा-
 नहंशोमाश्रयइत्यस्य, अंशुपदेन च निशाङ्गस्य अभि-
 धानात् । द्वितीया चोभयत्र मन्वुत्पत्तेन (२।२।१।२) ।
 देवता तु एजस सोमः, अन्यत्र 'प्रजापतये स्यात्'
 इतिमन्त्राणां प्रजापतिः । यज्ञातिश्च अंशुः अश्रुः,
 द्वितीयं यागस्तकः । तयोश्च यागयोः प्राकारिरेवम-
 मानशर्मापदैत्तिरीयागात्पठ्याश्रान् ज्योतिष्टोमाश्रान्
 इति ध्याते, यज्ञातौ यागस्यभावात् प्रजापताभावात्,
 आपदाक्ये गुणश्रान्तापकृतिना विधिना महण्णमेव
 निषेधकारणमात्र उभयपक्षि महण्णमेव उक्तमर्थकं
 उक्तमर्थकइत्यमस्कारकत्वेन वा विधीयते । एव च
 विनियोगमत्रोऽपि द्वितीयायाः न कर्तव्यो भवति ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७७	१	११	मुत्तु	मुत्तु
१८६	२	२०	'वैकृतेषु	मनु
१९९	१	२८	बन्धि वे	वैकृतेषु,
२१३	२	६	अत्या	बन्धिले
२३०	१	२९	तप्रा	श्रुत्या
२३८	"	३३	इत्य	तप्रा
२४५	२	२८	तेन	इत्थं
२५२	१	१	नाम	ते न
"	"	२२	देशः	नाम्
"	"	२३	सोमे । ८	देशः ।
२५६	"	१५	रात्र	सोम. ८
२६०	२	१२	नामव	रात्रः
२६१	"	४	पूरण	नार्भव
२७४	"	२०	अयातो	पूरणं
२७८	"	७	ध्वसा	अयातो
२८२	"	१४	हीन	ध्वसा
२८३	"	४	वश्य.	हीनं
२९०	१	३२	णात्त	वैश्यः
२९१	"	८	रान	णात्तु
२९३	"	२	'यत्तु एषा	रात्तु
"	२	३४	साधन	यत्तु ' एषा
२९४	१	२४	क्षित	साधन
"	"	२७	कय	क्षितं
"	"	३३	मुक्त	कयं
२९५	"	१८	पृष्ठ	मुक्त
२९६	"	२५	दिक	पृष्ठ
"	२	६	न	दिक
३००	१	१२	साध)	न,
				साध) ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६६	१	३५	शङ्का	शङ्का
३६७	२	३	गमत्व	गमकत्व
३७०	१	२३, २४	इति गौतममतस्य निरा	इति निरा
३७२	"	१०	अमन्त्र	मन्त्र
३७४	२	३४	स्रव	स्रुव
३७६	१	३०	सवा सा	सर्वा सा
३८७	२	३०)ननु)। ननु
३९७	१	८	व्याप्तं,	व्याप्तं
४०४	२	१७	पात्व	पात्वं
४०५	"	२	पेक्ष	पेक्षां
४०८	१	२६	विनष्टा या	विनष्टाया
४१८	"	२	व्यवस्था	व्यवस्था-
"	"	१४	नीय	नीय-
"	"	३३	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष-
४२४	२	१४	४।३।१५	४।३।१४
४२५	"	६	नम् इति। प्रा	नम् । इति प्रा
४२६	१	९	विधिः। 'त	विधिः, ' त
"	"	११	अनुव	अनुव
"	"	१२	'सोमयागे	सोमयागे
४२९	२	२७) तद) , तद
४३०	१	११	इन्द्रं	इन्द्र
४३२	"	१५	छम्येन एका	छम्येत, एका
"	"	२५	यादगा-	यादगा-
४४०	२	१५	स्मृतिः,	स्मृतिः
४४६	१	१०	३।४।५	३।४।९
४५५	२	३२	सर्वत्रमन्थे	सर्वत्र मन्थे
४६५	"	२९	दत्त	दत्त

दत्त

अस्य, न लज्जावृत्तम् । तत्र च 'स्वतीनां विध्यधीन-
त्वादनुवादश्च लक्षणम् । मुख्यत्वात् विधेयांस्तान्नि-
धाच्च कल्पन्ते ॥' विधीयमानं हि स्रोतव्यं, न तु
स्वल्प विधेयं, अग्राह्यार्थश्च विधिः, इति न श्रौतार्थात्
प्रच्यवते । यद्यपि तावत् अर्थवादीपक्रमत्वं भवेत्, ततः
प्रथमज्ञानानुरोधेन यद्वा चित् विधिः वसतिमिषेत, विष्णु-
पक्रमे तु यद् 'अत्ताः शर्कराः' इति । तस्मात् निर्दिष्ट-
सामान्ये यदि अर्थवादी न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते, ततः अन-
र्थको भवति इत्यवकाशः स्वतन्त्रीभवितु, विनाऽपि चार्थवा-
देन विध्युद्देशः समर्थत्वात् न युक्तः सद्भवः कर्तुम् ।
अर्थवादस्तु अगतिव्यात् विधिरथेन वर्तते, विशेषश्च
सामान्यं अप्रभिकारात् शनोति स्मृति, न सामान्य
व्यभिचारवत् विशेषम् । तस्मात् धृतशब्दः स्नेहमान-
लक्षणार्थः । 'काम वा सोऽर्थवादीऽस्तु सामान्यस्थो
पूते विधिः । विना स्वत्या विधानं तु स्नेहप्रपात्तरे
भवेत् ॥' यथा ऐन्द्रेणपि मन्त्रेण सोमो घृह्यमाणो न
चेन्न तदर्थं भविष्यति, अन्यदेवत्वस्य अन्यव्यवशोर-
पत्तेः, एव अन्यशब्दक तैत्त्यस्योपनिषत्तम् । यत्रैव चाद्ये
स्मृतिर्दृश्यते एतन् विष्णुद्देशस्य प्रोचनत्वात्तः अप-
गच्छति, अन्यम् तु अविहृतशक्तिना विधानं, इति सर्व-
स्नेहग्रहणम् । उच्यते । 'सामान्ये विधिः कश्चित्
कदा चिन्नाप्रोचितः । एते प्रोचना इष्ट्या विधिवत्-
ज्ञानुमीयते ॥' यद्यपि तावत् विधिप्रक्रमे तैत्त्यस्यो-
पस्थापदानं, तथापि प्रोचनतो विधिर्दृष्टे दृश्यते, नत-
रथोः, इत्यनुवादत्वे । कल्पयित्वा च तद्विषय
विधेः प्रोचनार्थिः, नरुत्तव च धृते । तस्या च मत्या
वाचनानि वाक्य भिन्नि । एते च कल्पता गृह्यन्
इत्येव च कल्पयन् वैरुष्येणापि विधिर्भवेत् ।
तस्मात् विष्णुद्देशोऽपि तैत्त्यस्योपनिषत्तम् । यद्यपि
तत्र सामान्यशब्दः स्यात्, तथापि न कश्चिद्विशेषः ।
तत्र सामान्यत्वयाऽनुपपत्त्या यत्र क चन अनु-
भूते निमित्ते अपेक्षिते, वाक्येभ्यः चूते एव प्रयत्नो
भवति । एते च मत्तार्थे, यदि भुक्तानुरोधेन अन्यन्त-
भुक्तैवदित्यगः कियते, किं विषयो ? एतेदेषाम हि
तत्र कश्चित्, न तु प्रमाण किं चित् । किन्मात्रमेव

चेह बोधित, न इत्यम् । तत्र न तावत् किं चित्
द्रव्यमाशिक्षेत, यदि कश्चिदपि श्रुतिलेखो न स्यात् ।
धृतार्थानाददर्शनात् अन्यस्वतन्त्र्याया अश्रुतत्वविधि-
कल्पनाया, नात्यन्त प्रमाणमासी इत्यङ्गीकृत्य धृ-
जनविधिर्गम्यते । तत्र त्रान्त्युत्पन्नैतत्त्वानुवादात् निर्-
लयात् वाच्यमाना न दुष्येत इत्यविरोधः । तैत्ति-
ग्रहणे च लक्षणान्न स्यात् । त्रियया द्रष्टव्येण च
विशेषः, धृतशब्देन च सामान्य लक्षयितव्यम् । तस्यात्
धृतग्रहणं प्रमाणमिति सिद्धम् । वृत्त्यन्तरे तु श्रौत-
मन्त्रस्योऽप्युदाहृतः । तत्र तु धृतो किं करिष्यते इति
वचनम् ।

सु— प्राणभृदादिशब्दाना लिङ्गसमवायात् तदि-
ज्ञातकिङ्करोषु प्रकृतौ उच्यते धृतशब्दस्यापि धृतत्वोक्तौ
लिङ्गसमवायात् महतिः प्राज्ञा अत्रापेक्षिते इति
अनन्तरसंगतिः । प्रतिपत्तिप्रामाण्योपयोगिद्वाराण-
मपि तद्विशेषोपयोगिद्वाराणन्तरप्रतिपादनात् पादाप्यार-
सगतिः । ... सद्विधारधारणप्रमाणमप्यविशेषोपयोगि-
द्वाराणन्तरप्रतिपादनाच्च पादशेषसंगतिः । पृ. ५२३.

विष्णुद्देशस्य अर्थवादप्रयोजनात् विना पूर्व-
ज्ञानात्तमेवैऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहाराय अर्थवाद-
वाक्यत्वाभ्युपगमेऽपि विष्णुद्देशस्य धनीकल्पने स्नेह-
मात्रस्य अज्ञानसाधनत्वनिश्चयावगतौः प्रोचनतो विना पुनः
प्रवर्तमानमस्यत्वात्, अर्थवादमनिषी च अर्थवादा-
नर्थक्यम् विष्णुद्देशस्य प्रवर्तकत्वान्न अर्थवादात्
धृतत्वनिमित्तोपपत्त्यात् पूर्वज्ञानाभ्युपगमे ऽ धृतत्व-
साधनत्वनिश्चयान्, प्रोचनता विना पूर्वज्ञानमभवा-
त्तमस्यदेहात् स्नेहमात्रेण अत्रत्याः शर्करा, पुनैवैव वा
इति सदेहः समर्थः, इति परिहारं सदेहः समर्थः ।
.... विष्णुद्देशे अज्ञानतामस्यनुवादनात् तद्विधा-
विहरणपूर्वगते (१११३) विष्णुद्देशस्य उक्तत्वात् न
वर्तयन्त्वोपनिषत्तम् । पृ. ११६८.

ज्ञा—त्यावत्तत्रैव प्रमाण्य अर्थवादप्रयोजनम् ।
इदानीं तद्विधाधर्मनिमित्तं च चित् प्रमाण्यं प्र-
पाद्यते इति श्रुतिः । किं धृतत्वमभवात्तमेव वेन

मीमांसाकोषः

शबरकुमारिल्लुगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।

अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणस्ते ॥

ॐ अंशांशिन्यायः— अंशादित्यायेन तयोः (जीमदक्षयोः) मेदाभेदो युक्तः । श्रीकर. ३।२।२९. अंशः अययः, अशः अस्यास्तीति अंशी अययवी, तयोः न्यायः पडतिः रीतिः । शरीरस्य पडवयवाः, शिरः हस्तौ पादौ मध्य चेति । तत्र शिरआदिका अवयवाः, शरीर अययवि । अययोः भेदेन अमेदेन चेति द्विविधोऽपि व्यग्रहात् दृश्यते । युक्तिश्लोमययापि समाप्ता । तददन्त्यशापीति । कै. ७अंशादित्यायेन परमात्मनः सकलभूतान्तर्वासिबन्धुव्यते । श्रीकर. ३।३।३५ पृ. ३०५.

ॐ अंशुग्रहः— 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽंशु गृह्णाति' अंशुं इत्यत्र यज्ञतैरभयणेऽपि नामप्रसोपबन्धेन अपूर्णयागनिधिः इति प्राप्ते, ग्रहस्यैवाग निधिः । तस्मात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिः इति विद्वान्तः । वि. २।३।९. ७अंशुग्रहः ज्योतिष्टोमे एव विधीयते, न तु यागान्तरम् । भा. २।३।९।२०. ७ अंशुग्रहे णिहितं शिरस्य 'स्तेन मनोऽवृतवादिनीं वाक्' इत्यनेन स्तूपने । तत्र स्तेनमिति प्रच्छन्न रूप लक्ष्यते, अवृतवादिनी इति प्रायेण अवृतवदनस्वभावात् लक्ष्यते । मनः स्तेनवत्-प्रच्छन्न, वाक् प्रायेण अवृतवदनशील, शिरस्य तु तदोद्गम्यारहित इति । कु. ३।३।९।२१.

ॐ अंशुदाभ्यग्रहयोः संयोगद्वयवत्त्वेन काम्यस्य नित्यस्य च ॥ औगनुवाक्ये णिहितोऽश्वदान्ययोर्भा-
न्तराश्व्यां न्यायतुष्यंशान्नापेक्षान्नोनिर्दोषात्तदोपेक्षया
'भात्तुष्यत्वात्तदन्त्योऽश्वयोः सुव्यवस्थाः' इति चनेन
वेतिमल्लदेरेव कल्प्यं श्वादिभ्युत्तरिषतेः काम्यापेक्षेती प्रो

इति प्राप्ते, 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाम्य गृहीत्वा सोमाय यजते, परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाति' इति वचनयोरेवैव्यापत्तेः संयोग-
पृथक्त्वेनोभयार्थत्वम् । अग्निष्टोमस्येवोत्पत्तिविधिफल-
विधिपरत्वेनोभयसार्थक्येऽपि प्राकरगिवाभ्यां विधिभ्यां
कृतार्थरामनपोक्षमेव । संकर्ष. ३।३।२५.

ॐ अंशुदाभ्यग्रहौ— अंशुदाभ्यग्रहयोः उत्पत्ति-
वाक्यस्य अनारम्भाधीतत्वेऽपि विनियोजक वाक्य
ज्योतिष्टोमप्रकरणधीतम् । 'अंशु गृह्णाति' 'अदाम्य
गृह्णाति' इति । वि. ३।६।११. ७ अंशुदाभ्यग्रहद्वया
शोमे अपरौ ग्रहभ्यामौ निधीयते, न यागान्तरम् ।
भा. २।३।९।२०. ७ अंशुदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म
भित्तः । यस्मिन् कर्मणि मरतः तत्रापरी ग्रहभ्यामौ
विधीयते, न कर्मान्तरे इति । भा. १०।६।१२।३८.
७ अंशुदाभ्यग्रहौ वृत्तसोपः, न तु सननसोपः इति आदौ
सृष्टेः प्राची, न प्रतिष्ठानम् । भा. ५।३।६।१५-२६
७ अंशुदाभ्यग्रहयोः येषामनारम्भाधीतानां प्राकरगिषो
विनियोगः, तत्रापि विधिषाट्पलदेव अनुष्ठानसिद्धिः ।
अत एव न तयोरेते करण, अपि तु प्रातःकरणे
एव धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव । भाट्ट. ५।३।६. ७ एकधना-
साठनोत्तर अच्युतुं दधि-अणु-अदाम्य-उपाणु-अन्तर्वा-
मग्रैः क्रमान्तरवन्ति । तत्रत्यं होवा वाच नियम्य
आन्ने । ऐमासा. ८।३।१.

ॐ अंशुदाभ्ययोः दधिग्रहानन्तरं यागः ॥
औगनुवाक्ये च प्रहरेणोऽन्त्यवत्त्वात्तदन्त्य-
विधिदेव पठन्ते, तन्मन्त्रो कृतंशुदाभ्यः पूर्वमप्राप्तौ ।
तत्रानारम्भाधीते सर्वप्रवृत्तानुगतिभ्युत्तरिषतेऽपि द्विरा-

अकारधिकरणम्

शंनिर्णये । ५२।१. * यदि शिरष्यं न विन्देत् शर्वरा अक्ता उपदधात् तेजो घृतम् । सावित्रचपने इदं वाक्यम्, चतुर्दशवर्षे इति के चित् । के. * वाक्यशेषस्य प्रतु- विरोधस्थापकत्वेऽपि विधौ उर्ध्वविषयत्वप्रतीतिः सदेहाभा- धेन अक्ताधिनरणन्यायान्नावात् न वाक्यशेषस्य विधि- सन्नेचम्बन्धनत्वनावसरः । भाट्ट. ५।३।१५, * वाक्यशेषे एकस्तोमज्ञानमेव संकीर्तनात् तेषामेव अन्यशब्देन ग्रह- णात् तत्रैव उत्तरकालत्वविधिः अक्ताधिनरणन्यायेन उचितः इति जेभ, वाक्यशेषस्य अन्ययाद्युपपत्तेः । ५।३।१५ * ' सदिग्धेषु वाक्यशेषात् ' इत्यत्र ' अक्ताः शर्करा उपदधाति ' इत्युपनमगत सदिग्ध अक्तावद वाक्यशेषगतैरे चूलादेन निर्णीयते, न तु बाध्यते इति चेन्न । अन प्रोचननपेधविधायपर्यन्तान दर्शितम् । विधौ सदिग्ध अर्थवादेन अत्रार्थते इति हि तत्र व्युत्पान, न तु उच्यते सदिग्धं उपसहारेण अवधा- यते इति वाक्यशेषादस्य अर्थवादमान्यत्वात् । पराक्रम. १०-११. * सामान्यवचनेन विशेषार्थेऽपि उपनमो वाक्यस्य विशेषे निगमनप्रयोग इति । भा. १।४।१३।२४ पृ. ३६०. * 'सास्त्व मेध' इत्यत्र 'वाच्ये सरस्वती' इति वाक्यशेषात् सरस्वतीशब्दः प्रकृतिः, न तु सरस्वच्छब्दः इत्यादिनिर्णयः अक्ताधिनरणन्याय- क्तव्यः । सोम. १।३।५

ॐ अक्षः—अक्षाः पादा मापाः । नामधेय इ द्वयो. कर्मणोरैकम् । अक्षाः पादा माया इति यमः । (तथा केचले दर्वः दर्शपूर्णमासेकदेशो दर्वः इति । दर्वः इति नामधेयमेक, कर्मणी तु भिन्ने समानकर्मणे) । भा. ५।४।४।३. * अक्षणां अदेवतात्वेऽपि राजसूये विनियुक्तत्वेन तत्सुतेः तच्छेषता । सु पृ. ६४०. * अक्षजं ज्ञान न वाचनानिष्कृतम् । बृहती. १।१।५ पृ. ५४. * अक्षत्रयं विदेपन-निमीतक-न्या- यपवाग्यम् । सोम. १।३।१०. * अक्षशब्दः 'विमीतने- (निकल्पयटक.)ऽधराद्यो हि पयस्यन्यैः प्रयज्यते । तथापि वाचकस्य ज्ञाने शक्यताद्यत् ॥' वा १।३।१।८. ॐ अक्षरसाग्येन निर्द्वात् (निरु. २।१.) इति न्यायः । * भग कस्मादुच्यते भगवान् मदेश्वरः ।

यस्माद् भक्ता ज्ञानेन भजति अनुग्रह्यति च (इति भगः) यान् संयुजति विद्युजति च (इति वाण) यः तान् भावान् परिवृज्य आत्मज्ञानेन योगैर्धनेन महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् मदेश्वरः इति । अथर्व- शिरवपनिपात् (गण्टः ४) । अन उतनिपादास्ये भगवान् मदेश्वरः इति शब्दद्वयस्य यन्निर्वचनं कृत, तत् अक्षरसाग्येन निर्द्वात् इत्यनेन न्यायेन । नारायण- तीर्थश्रुतन्याय्या. अथर्वशिरः. ४

ॐ अक्षसूक्तं ' अक्षैर्नां दैव्यः ' इति यत्र, तत् सूक्तं (ऋग. १०।३।४।१-२४) । इदं राजसूये, तत्र ' अक्षैर्दीयति ' इति विधानात् । के. * अक्षमूलस्य राजसूये अर्थवाक्यम् । सु पृ. ६६०.

ॐ अक्षाभ्यञ्जनम् — असृष्टवशात्प्रादान- र्थैव प्रयोजक, न पासृत्पत्तिपालनयोः । बाल. पृ. १०७. * अक्षाभ्यञ्जन एकहायनीनयनलक्षणानि न तस्य प्रयोजनम् । बाल. पृ. १०७. * दक्षिणदण्डन्यायी 'दण्डान्तराक्षेपकस्य अक्षाभ्यञ्जनन्यायेन इष्टमे' । भाट्ट. ४।२।६. * इविधानाद्यकटोरुत्सस्य सोमप्रणय्याः सतम- पदवातस्थानीयैः पायुभिः आज्यातैः निचते अङ्ग- नम् । के

ॐ अक्षाभ्यञ्जनन्यायः । पदधर्मन्यायः । पदन्वयः । ज्योतिष्टोमे सोमनयनीनयन क्रमप्रयुक्तमेव, न पद- प्रयुक्तम् ।

पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् । ४।१। १०।२५ ॥

भाष्यं—ज्योतिष्टोमे धूयने ' अरण्याया विहृताया एवहायन्या सोम प्रीणाति ' इति । तत्रेदमपर धूयते 'पद् पदान्यतु निष्पन्नामिति ' इति । तथा ' सतम पदं गृह्णाति ' इति । इदमपर, ' नहिं हनिषानि प्राची प्रानयेतुः, तर्हि तेना- धमुपाज्यात् ' इति । तत्र सदेहः, किं सोमप्रणयनपदं पदपास्यये उत धयमयुक्तमिति । किं प्राप्तम् ? नरना- दुभय निष्पन्ने ष्वयः पद च । तस्मादुभय प्रयोजकम् । नहिं गन्धते मितोप इति । तदुक्तं ' एकनिष्पत्ते ह्यं एव स्यात् ' (या. १।१।२२) इति । एवं प्राप्ते धूमः पदकर्म अपयोजकं इति । धुः ? यस्मात्प्रयन कर्तव्यम् ।

धीतमिति यावत्, तत् अंशदाभ्ययमहद्वयं धर्मसंबद्धं, तथा संनिधानात् आरम्भाधीतप्रद्वैरेव संबन्धादिति (इतरेः संनिधानत् इति सूत्रे पाठोऽत्र ।)

वि— 'ग्रहधर्मा अनारम्भोक्तान्शदाभ्यद्वये नहि । विद्यन्ते वा, प्रकरणादाद्यो, वाक्याद्विहास्यन्ति ॥' तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः ।

भाट्ट— ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे अनार्यकप्रसक्तौ ग्रहाणाम्नासापूर्वसाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते दीक्षाणी-वावाहृमिभयान्येन (१११२ वर्णकं २) न तु ज्योति-श्रोमोणापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधनत्व-स्यैव लक्षणात् न अनारम्भाधीतान्शदाभ्ययाम्नासापूर्व-साधनत्वं धर्माणां इति प्राप्ते, प्रकरणादन्येषामिव अनु-ष्ठानसादेन्यात् अनारम्भाधीतानामपि उपस्थितेः वाक्यलं-कोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रब्रह्मिण दुर्ब-लेन वा प्रमाणेन साधनत्वेनागतानां सर्वेषामेव दृष्टिषा वेद्यादिकमहम् । यद्युत्तु अंशदाभ्ययोः अनारम्भोप-नयोरपि प्रारणिकेन वाक्येनैव क्वचिद्गता इति तुल्यत्वमेव ।

न्यायविन्दुः— ग्रहधर्माः प्रारणिकग्रहणानमेव इति प्राप्ते, यागसाधनत्वाविशेषात् अनारम्भाधीतानामपि इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अंशुग्रहाह्वं प्रतिलिखधर्माः ।'

शंकर— 'ग्रहधर्माश्च सत्रार्थाः ।'

ॐ अंशदाभ्याधिकरणम् । अंशदाभ्यग्रहयो-रनारम्भाधीतयोर्ज्योतिश्रोमे एव विधानम् ।

अद्रव्यत्वात् सैवैते कर्मशेषः स्यात् (२१३।१५।२०)

भाष्यं— न कस्य विदुषि प्रकरणे भूयते 'एष वै दृष्टिषा दृष्टिर्वजते कोऽन्तमं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतत्पुष्टः प्राग एति, सोऽंशुं गृह्णाति' इति । तत्र दृष्टेः, किं यागान्तरमेतत् प्रहणकं उत ज्योतिश्रोमनामे प्रदृष्टिषि इति । किं प्राप्तं ? यागान्तरमिति । कुतः ? अपूर्वनामधेयमयोगात् । न प्रकृतौ एतन्नामधेयको यागोऽस्ति । न ग्रहः कश्चित् कोऽम्बल्येन । तस्मात् यागान्तरम् । ननु द्रव्यदेवतं न भूयते । मा भूत् द्रव्यदेवतं, साधनेन यत्रविद्योमे विद्यते । तस्मात् धर्मा-

न्तरं अद्यान्तवत्कं अंशुंशकं (व) यागं करोति इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये श्रयमाणे ब्रूमः, ज्योतिश्रोमे एव प्रारम्भाधिकारविधानं-इति । कुतः ? एतत्तावत् ग्रहस्य नामधेयं, न यागस्य, ग्रहणेन साक्षात् संन्यत्वात्, व्यवहितत्वाद्योग्यत्वात् । अंशु-रिति च मुक्तसंशयमेव मह्यनामधेयम् । न च ग्रहभेदे यागभेदो भवति । न च द्रव्यदेवतं भूयते, यतो यद्वातिः यद्विमद्वचनो भवेत् । यदाप्युक्तं, साक्षादत्र यजतिशब्दो विधायक इति, नैवं शक्यं कर्मान्तरं विधानम् । विहित-यागवचनो हि सः, विशेषाभावात् । तस्मात् यजतिना ज्योतिश्रोमः एवोच्यते । अंशदाभ्यसंबन्धाभ्यामापि अपरी प्रहम्भावौ विधीयते इति सिद्धम् ।

वा— अनारम्भाधीतयोः अंशदाभ्यग्रहयोः आलम्भा-दिवत् (२१३।१६) तेषां राधेहः । तद्वदेव च पक्ष-द्वयं निराकृत्य यजिभती चोदना इति प्रतिज्ञायते । किंच 'प्रह्लादपि भेदुत्वं नामधेये व्यवहितम् । किमुताग्र-तेभ्योऽत्र, यन नैनास्यभेदधीः ॥' नयेतन्नामधेयं प्रकृतौ पक्ष चित् प्रसिद्धं, पक्ष पुनः धूमिसामान्यात् दिग्म्यासः क्रियते । तस्मात् यद्वातिचोदनासामान्येन ज्योतिश्रोम-प्रकृतिः (तिरः) एकाहोऽस्यं लोचने इति मन्यामहे । न च तस्मात्सम्पत्तुत्वात् । एतन्न यजनेः प्रत्यक्षत्वात् अन्यत्र च अन्यभिचारिण्या संज्ञया अन्यत्वे कल्पिते, यद्वातिना समस्तज्योतिश्रोमधर्मप्राप्तेः द्रव्यदेवतासंबन्ध-सिद्धिः । अतो यागान्तरत्वम् । इति प्राप्ते अभिधी-यते । 'ग्रहण नामधेयं च केवलं यत्र गम्यते । कान्त-लम्भादपि न्यूनं तदद्रव्यतयेत्यते ॥' देवता तावत् दूरप्रद्वैव (मुधा— 'सोमाय यजते' इत्यस्य अनुवाक्य-यागविशेषत्वयोगात्, पक्षान् श्रुतत्वाद्य सोमाय दृष्टीया इत्यन्यथाप्रतीतेः 'पक्षे सोमादाभ्य नाम जायति तस्मै ती सोम सोमाय रसाह' इतिमन्त्रानुगतदेवतानुकारोप-पत्तेश्च देवताभिधियायोगात् दूरप्रद्वैवता उक्तम्) । यत् यथ-मानं द्रव्यं, तदपि न केन चिदुपात्तम् । नहि जात्या गुणेन च विना द्रव्यपक्षधयितुं शक्यम् । न च योगोऽ-न्यथास्ति ज्योतिश्रोमनामोऽस्मिन्, येन योगमहणमेव-इति विज्ञापेन । न च यद्वातिः ज्योतिश्रोमं न मयि-

भाट्ट— सोमकथायै एकहायनीं विधाप क्रयदेसे तन्न-
यने प्रियभाणे 'तस्याः पद् पदानि अनुनिष्पामति, सप्तम-
पठ स्वयेन विधिगति, हिरण्यमन्तर्थाय पदे सुदोति, ततः
सतमं पदं अर्घ्यसुः अञ्जलिना यद्वापि, यद्वा हविर्धाने
प्राचीं प्रसर्तयेसुः, तद्वा तेन अधमुषान्ज्यात्' इति श्रुतम् ।
तत्र अधाम्यञ्जनमपि क्रयत् एव हायनीनियन्तव्यं प्रयोजनं,
न्यवन्तत् अद्वयत्वस्यापि उभयत्र समत्वात् । अधाम्य-
ञ्जने हि तच्छब्देनैव पदपाठो निर्दिष्टः इति ते तद-
ङ्गम् । पदस्य च एवहायनीनिरूपितत्व तस्याः सप्तमं पदं
इत्युपपत्त्यात् शापान्तररचनाय अवगत इति छाऽपि
तदङ्गम् । अतश्च नीयमानस्वकारार्थस्य नयन-
स्यापि उभयार्थत्वात् उभयप्रयोज्यत्वम् । न च प्रसर्गादेव
एवहायनीलाभात् तच्छब्दस्य अनुवादकत्वं, प्रसर्गप्रसोः
पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजनत्वफलकान्तरविध्युपपत्तेः ।
न च तथापि क्रयप्रयुक्तविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन
परामर्शात् पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः । तथात्वे फल-
भावेन तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तेः तस्य एकहायनीरूपप्रमान-
परत्वाङ्गीकारात् । इति प्राप्ते, विधिगौरवप्रयो-
जनात्किञ्चल्यनागौरवान्या तच्छब्दस्य पूर्वपर-
मादित्वस्वभावधेन उपगीत्यप्रसर्गप्रसात्तानुवादस्वभावगतेश्च
एकहायन्याः क्रयप्रमाणाङ्गत्वापरत्वात् तदङ्गमभूत-
नवनस्यापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः अधाम्यञ्जनं पदहोमा-
दिकं वा क्रयप्रयुक्तैकहायनीतन्नप्रदानरामेन चरितार्थं, न
एकहायन्याः तत्रवनस्य वा प्रयोजनम् । अतश्च एक-
हायन्या वचार्थं नीयमानाया देवात् प्राग्निं सप्तमपठपाते
अधाम्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रयोगादी
क्रयत्वेषुऽपि वा नैकहायनीप्रयुक्तिः । अधाम्यञ्जनार्थं तु
ये के चित् पाठो प्राक्का एव, गुणरूपेण मुख्यलोमानुप-
पत्तेः । होमस्तु आरादुषकारकत्वात् प्राग्येव । यथा-
शक्तिप्रयोगे तु आहवनीये निरधिकरणकः एव वा इत्यन्य-
देवत् ।

स्याद्यदिन्दु— 'एकहायन्या व्रीणाति' इत्युपक्रम्य
'पद् पदान्यसु निष्पामति, सप्तमं पदमप्युपरञ्जलिना
यद्वापि, तेनाधमुषान्ज्यात्' इति च श्रुतं, तत्र अकाथा-
भ्यञ्जनयोर्दोषोरेरि एकहायनीनियन्तव्यत्वात् तत्रप्रयोजनम्

इति प्राप्ते, क्रयार्थत्वेन एकहायनीश्रमगात् तन्नशाप्ये
नयनमपि क्रयार्थमेव, अधाम्यञ्जनं तु व्रयार्थनीयननैक-
हायनीपदपाठत् उपजीवति इति तदभावे योस्तेविलां-
सुभिः कायं इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पदकर्मप्रयोजनम्' । १२.

शंकर— मण्डनत् । १३.

॥ अक्षयवा वन्धः पशुधर्मः । भा. ३।३।७।

अक्षयाशब्दः आवन्तः यत्कृत्वाचकः । वक्रं चान्
संस्तुतकोशयोः स्पर्शरेषा । यथा दशं बर्हिःसहस्री रजुः
वेधा अक्षया प्रजायते नैऋतरोगप्रमत्स्य ऐवानक्रोभि-
सुपम । तद्वत् पशुन्यनमपि अंशतः । तथा च सत्यां-
पादः 'ऋतस्य एषा देवहविः पातोनाभे इति दक्षिणे
पूर्वपादे अर्धशिरसि च प्रतिमुञ्चति' (४।३।१८) इति ।
अन्याथस्तु 'ऋतस्य' इत्यादिना मन्त्रेण पादं प्रति-
मुञ्चति । क ! पशोः दक्षिणे पूर्वपादे । पूर्वपादे द्वौ पादौ
अपरःस्ये च द्वौ पादौ । तौ च दक्षिणश्च कामश्च । तत्र
दक्षिणे पूर्वपादे अर्धं च शिरसि पाशप्रतिमोक्तः । एवं-
रंशत्वा च पशुसारीरे पाशप्रतिमोक्ते कृते अक्षया कथो
भवति । के.

॥ अक्षयस्यै सुद्रीदमभोजनं निवातजाग्यं चेति
नित्यं दद्यात्स न भोजनं च विकरोति । भा. १०।३।१३२,
१०।१२।८।

॥ अतएवत्वाद्ययः अग्निपथनभूतेष्वनामर्षाः, न तु
प्रथमचिन्तिधर्माः । तस्मात् अग्निपथनभूतासु चिन्ति-
दीष्टत्वात्पि ते सन्ति । वि ३।३।२२

॥ अद्वयतिवाद्— सप्रति सर्वविज्ञानानां यथार्थत्वं
प्रतिपादते । सर्वेषां यथार्थत्वं भ्रान्ताभ्रान्तत्वस्या न
विध्यतीति चेन्न । यथा भ्रान्ता शक्यत्वाविदोरेऽपि हि
विद्यथार्थं, हि विद्यथार्थं तथा यथार्थत्वेऽपि भ्रान्ता-
भ्रान्तत्वप्रयोजनमपि ।

कारणदोषजाधरत्वात् स्थरत्वास्तिष्ठिरिति चेत्,
तद्वा तेनैव भ्रान्ताभ्रान्तत्वस्याऽप्युत् । भ्रान्ता यथार्थत्वे
ज्ञानस्य तापो नास्तीति चेत्, भ्रान्ता वा भ्रान्तत्वाविदोरे
कथं प्रायोग्यपत्तिः ? ज्ञानत्वाविदोरेऽपि 'नेदं रजनात्'
इति ज्ञानोदयदोषात् कथ्यन्ते इति चेत्, यथार्थत्वेऽपि

देवता तु सोमरूपा आचानाक्ये ब्रह्मे एवान्वेति,
इति देवताविशिष्ट ब्रह्ममेव तत्र विधेयते । द्वितीये
तु ' उपशाम्यहीतोऽसि प्रजापतये त्वा शुभं यजामि '
इतिमन्त्राणां ब्रह्माङ्गत्वात् देवताप्रतिर्दृष्ट्या ।
सोममन्त्रस्तु उत्तरभाविष्यगोपकारकत्वादाय नैव ।
देवतानिष्ठग्रहणद्वये च प्राकरणिनाक्येन ज्योतिष्टोमा-
ङ्गतस्य तदुपपाद्यस्य च बोधोपपत्तेः न कश्चिद्दि-
शेषः । प्रबोधनं पूर्वपक्षे वागस्याङ्गत्वात् यथाराधि-
न्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रथान्तावेति ।

न्यायविद्युः— ' योऽदाम्य गृहीत्वा सोमाय
यजते ' ' योऽस्तु यजति ' इति वाक्ययोः कर्मान्तरविधिः
सहाभेदात् । अद्यासस्मरानिधौ तु तस्य नामनेवादर-
नात् तदनुपपत्तिः । अद्युनाक्ये वागाभरणेऽपि यजति-
तिङ्गात् ज्योतिष्टोमातिदेशेन अन्वयेनतासां वाग-
शिद्धिः इति प्राप्ते, अत्रदाभ्यग्रहणेन ज्योतिष्टोमे
निष्ठान्, गन्तारस्यापि गन्तारत्वे वापताभावात् । न तु
वागविधिः, गुणनामे विधितापत्त्यात्, अग्री वागाधन-
भावेति सिद्धान्तः ।

अग्रहन— ' अदाम्य, प्रवृत्तौ प्रादः । '

शंकर— ' अशदाभ्यो ब्रह्मणेन । '

● अत्रदाभ्याधिकरणम् । २।३।५, ३।६।१३ इ-
द्वयमपि अत्रदाभ्याधिकरणमेव । तत्र पूर्वाधिकरणे
अत्रदाभ्यदाभ्योः ब्रह्मनामत्वात् ज्योतिष्टोमाङ्गात्
साधितम् । उत्तरत्र तु तयोः ब्रह्ममन्त्रक साधिता इति
भेदः । के. ● अत्रदाभ्याधिकरणे ' प्ररणात् वाक्य
वर्तितः ' इत्येन बीज न्याययेन स्वीकृत भाष्ये । के
● अत्रदाभ्यन्यायेन उपादकत्वात्सामान्येरेपि नामन्वम् ।
सोम. पृ ६७ ● ' अदम्यं क्तुं कर्ते कर्मदोषः स्यात् '
(२।३।१।२०) इति अत्रदाभ्यन्यायेन वागान्तर-
योगात् । सु पृ ८८०.

● अकर्मवत्यम्—अकर्म. पाठः । ' सागा-
न्विताया वागर्थे यत्र कर्ममात् । सार्थं य पा-
त्वात् वागर्थे अकर्मः ॥ ' आगत्यवत्तदो हि न
निषेधेन अन्वयनेन वा इदं तदर्थं वा कर्म निरूप्यते,
तेन आन्ता अभिधीयते । पत्तिगम्यतेना

तु विविक्तत्वं युज्यमानसाक्षात्सन्धिकर्मव्यभिचारात्
सकर्मत्वम् । न तु भावनाविशेषणे कश्चित् विशेषः ।
वा. २।३।११ पृ ३८५. ● अकर्मत्वत्वात्
कर्मत्वानाधिकरणत्वात्पारत्वाचित्त्वम् । रहस्य. पृ. ४९.

' धातुपातकर्मत्वानाधिकरणत्वात्पारत्वाचित्त्व ' इति
वैगाकरणमतम् । पृ. ८९. ● अर्थात्साख्यातानागपि
तत्—(करोति) सामानाधिकरण्यदर्शनात् ' किं करोति ?
आस्ते ' ' किं करोति ? रोते ' इति सिद्ध एवमादिष्वपि
सकर्मता भावता । तस्मात् सकर्मताकर्मत्वोरपिषोपात्
' आसनेन भासयेत् ' इत्यपि प्रयोगसिद्धिः ।
वा. २।३।११ पृ ३८५. ● धात्वर्थसाध्यस्य
कर्मण अकर्मनेषु अभावात् न सर्वेषां सकर्मक-
त्वापत्तिः । भावनानिष्पन्नस्य कर्मणः सर्वत्र भावात् न
अकर्मत्वम्; भावनाऽनुपपत्तिः । सु. पृ ५८५. ● पुरुष-
निष्ठत्वात्पारत्वाचित्त्वेन कर्मान्तरादृश्यात् अकर्मत्व-
प्रत्ययम् । रहस्य. पृ. ५१.

● अकर्म क्तुसंयुक्तं संयोगादिसानुयादः
स्यात् । ३।४।१।१२ ॥

प्रतनुयुक्त दत्तपूर्वमावप्ररणाधीत अकर्म कर्माभा-
प्रतिपादक अन्वयतदननिषेधक ' नास्तं वदेत् ' इति
वाक्य, संयोगात् पुरुषरूपपरतुंवाचकाव्यातकमिष्याह-
रात् पुरुषार्थं स्यात्, न निधिः । यदि तु स्मृत्यैव
पुरुषार्थतया अहतादन निषिद्ध इत्युच्येत तदा श्रीवोऽय
निषेधः निन्यातुयादः स्यात्, इति पूर्वः पठः ।

विविधो संयोगान्तरात् । १३ ॥

पूर्वपठपक्षेण प्रात वाद्यन्वेन चानन्तरं सिद्धान्त-
माह । निषिध्य नातुवात्, संयोगान्तरम् । निषयानुश-
नेन पुरुषस्य स्वयं स्मरति । वदार्थमपिषेधेन इदं
संयोगः पुरुषस्य । कथमन्वत् अयमान् अन्यगन्तुवादां
मरिष्यति । न नाम अनुशो भवति, य. अन्वय-
समानार्थेन अन्वयने । निषिध्यनिषेधबोध पठ्येन-
दर्पभेदः । निधि. शेष गिञ्चै, प्रविशेणः वागवि-
दन्तियेति । तस्मात् अत्रात्तन्निषेधाय निषिध्यय,
इति सिद्धातः । के.

विज्ञाप ब्रह्मनेत्रा तदन्वेषणाय तीर्थादिषु न प्रवर्तते इति गावः । एवमन्यत्रापि यत्र अत्याशयेन अभीष्टासिद्धिर्जायते, तत्र वहायाससाध्ये प्रेजानता न प्रवृत्तिः इति प्रदर्शनाय अस्व न्यायस्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ६.

ॐ अक्षाधिकरणम् ।

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् । १।४।१३।२४ ॥

भाष्यं— 'अक्षाः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इति श्रूयते । तत्र सदेहः, किं घृततैल्यसनामन्यतमेन द्रव्येण- अञ्जनीयाः शर्करा उत घृतोतैवेति । कथं सदेहः ? अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमः, घृतेन विशेषेण निगमन, यथोपक्रम निगमयितव्य एवस्मिन् वाक्ये । तत्र यद्वा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थे नियम्यते, यद्वा निगमने विशेषः सामान्यलक्षणार्थः, तदा आरम्भनिगमनयोः किं समञ्जस इति सदायः । एव सदितिष्येण उपक्रमे सामान्यवचने विशेषाभावात् न विशेषः परिवर्त्यः । निगमने तु उपजातः सामान्यप्रत्ययः इति विशेषात् लक्षणार्थे घृतवचनम् । यथा सृष्टियु अ-सृष्टियु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमूलं च घृतमित्युच्यते । संदिग्धेषु एवं प्राप्ते ब्रूमः । सामान्यवचनेन विशेषोपलक्षणा उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनतरोन । कुतः ? नहि सामान्य विहितं, येन विशेषो निगमनस्य । कथम-विहितम् ? संदिग्धेषु विधानशब्दाभावात् । नहि विधान-शब्दोऽस्ति, 'अक्षाः शर्करा उपदधाति' इति वर्तमान-कालनिर्देशात् । नापि सामान्यस्य साक्षात् स्तुतिः । प्रथमं तु घृतस्य स्तनम् । भुक्त्वा घृतस्य स्तुतिः, स्त-पया सामान्यस्य, भ्रुतिश्च लज्जणाया ज्वापची । तस्मात् घृतविधानम् ।

एव 'वातः परिभ्रते, एतदे सर्वदिवस्य वातो वा शौम्यम्' इति । तथा 'इमा स्युष्टोद्वायेत्, इमा ह्यौदुम्पर्ते विधा भूतान्युपनीजन्ति' इति ।

द्या— 'विधित्तुल्योः सदा वृत्तिः समानविषये-प्यते । तस्मादेकत्र सदित्थमिदरेणैकाधार्यति ॥' किं पुन-रत्र सदेहप्रसङ्गः ? विधौ सामान्यग्रहणं इति के चित् । तदनुक्तम् । तत्र तान्त्रात्मनिर्णयात् । स्यादेतत् । कथं निर्निषेण सामान्य समरतीति ? घृतम् इति वदामः ।

तत्रापि च नवपुरुषागम्यमादिपादिसदेहलक्षदवसः । तेन मया अत्र घृतमाननिर्णयात् असदेहः, विशेषानभिधा-नेऽपि सर्वैः कार्यसिद्धिः, एवमिहापि सौन्दर्यमर्थद्वय-मानग्रहणात् अलदेहः । तस्मात् अर्थावादे घृतश्रवणात् सदायः इत्यपरि । तथापि न युक्तः, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णीतत्वात् । नहि, 'गौरानीयता युक्तः' इत्यत्र कैश्चित् सदित्थते । रिपय उच्यन्तः । कथं ? 'विधौ यदि विशेषः स्यात् सदेहः कल्प वा भवेत् । स्तुतिसे त्वित-रस्मापि तुल्यैवैषा विचारणा ॥' यदि होन भवेत् 'अक्षाः शर्करा उपदधाति घृतेन' इति, ततो नैव किं चित् विचार्येत । अथ तु अञ्जनवाक्यवत् इहापि एव श्रूयते 'सामान्यं ब्रूमः, प्रभक्तः' इति, ततोऽस्यैव सदेहवारण, इति एतदपि उदाहरणमेव स्यात् । अतः अन्यत्र सामान्य, अन्यत्र च विशेष, इत्येतस्मात् सदेहः । के चिच्च सदायदर्शनादेव विधित्तुल्योः वाक्यान्तरत्वमाचक्षते । 'यदि देहः भवेद्वाच्य विशेषे तत् समाप्यते । विशेषोप-वगमात्तत्र न सदेहः प्रत्यज्यते ॥' वाक्यभेदे पुनः एकं सामान्ये परिसमाप्तं, अन्यत् विशेषपर इति युक्तः सदेहः । यत् 'विधिना वैकवाक्यत्वात्' (१।२।१।३) इति, तत् अङ्गप्रधानवाक्यानामिदं पश्चात् सन्ध्यसद्वाताग्निप्रालेण । तथाहि । 'स्वार्थरोषे समानानामङ्गाद्विवाद्यपेयया । वाक्यादामेकवाक्यत्र पुनः सहस्य जायते ॥' न तु एतानुक्तमिदं । ये हि पदरुपाताः नर्मापविषेषु अर्थेषु पर्यवसन्ति, तेषां नानावाक्यत्वव युक्तम् । न तु अर्थवादानां एकवाक्यत्वात् प्राक् प्रयोगन-लाम, इति प्रथममेव एकवाक्यता । दुर्लभतरश्च सदेहः स्यात्, अन्वयनिरोधयोः सामान्यनिरोधयोः इतरने-तरत्र च पर्यवसानात् । यदेव हि विशेषात् सदेव तत्रा-सदित्थं यद्यते, सामान्यसमाप्तश्च अत्र विधिः, पश्चात् विशेषः स्यात् । मन्त्रपर्यव इति चेत्, एवमपि स-धिकरणनिपकरणात् (६।८।१।३०) पौनःपुन्य-प्रवृत्तः । तस्मात् एकाग्रवचनार्थमेव उपक्रमोपलक्षणायोः सामान्यनिरोधनिपकवचनेन निमित्तिताः, अन्वयमाप्येक-शोचरवाच्य विमयीना कस्य प्रवृत्तिः इति जायते सदेहः नस्य सामञ्जस्यमिति । यत् स्तुतिहृत् तत् सम-

चित् अन्वयन कर्तव्य उत घृतेनैव, तदर्थं च किं विष्णु-
 श्चेत्यर्थवादयोर्विरोधोऽस्ति न वा इति उच्यते ।
 'तत्राक्ता इति शब्देन येन केन चिद्व्यञ्जनम् । प्रती-
 यते, विधिश्चायं वलीयानर्थवादतः ॥ प्राधान्यात् प्रक्रम-
 स्त्वत्वाद्वाप्रतिविषयत्वतः । तदाभाद् घृतशब्दोऽयं
 क्लृप्तार्थो भविष्यति ॥' इति प्राप्ते ऋमः । 'विषयेति
 विरोधः स्याद् भवेदेव, न चास्त्वसौ । नहि सामान्य-
 शब्दोऽयं विशेषेण विरूप्यते ॥' तस्मात् घृतेनैवा-
 ज्ञनम् । १।४।१९.

सोम— नामधेयापवादत्वेन प्रत्ययार्थवादस-
 द्भात् पादस्यविरुद्धोऽपि । सूत्रार्थस्तु—(उचरत्तानुसु-
 र्पोन इत्य भवति) सद्विधिविधौ अर्थवादरूपादाक्य-
 शोपात् सद्विधायकत्वस्या इति ।

वि— शर्करा उपपत्तेऽस्तमितेनो वै घृतमन विग् ।
 तैलादिनाऽञ्जिता अत्रा घृतेनैवाऽधनाऽञ्जनम् ॥,
 तैलादिनाऽपि मुख्यत्वात्तत्राविरुधेयत्वात् । अपास्त-
 र्भवत्तश्चास्य विशेषाद् यत्किञ्चित् ॥, सामान्यमननु-
 श्रेय विशेषस्तु विधौ नहि । घृतेनैवाञ्जन वाक्यशोपात्
 सद्विधनिर्णयत् ॥ अर्थनादभात् चैव स्तुतिश्रुतनुसु-
 र्पोनोपपत्तौ विधेयत्व घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥' १।४।१९.

भाट्ट— 'अक्ता' शर्करा उपपत्ति' इत्यन
 अक्ता इत्यनेन अविशोपात् यत्किञ्चिदञ्जनसाधनद्रव्यस्य
 निर्णयान् निर्णयित्वात् उपसहारत्वेन 'तेजो वै घृत'
 इत्यनेन सक्तोचानुपपत्ते नार्थादास्य सद्विधार्थनिर्णय
 प्रामाण्य इति प्राप्ते, विशेषविशेषानुसुत्वेनैव घृतमान-
 प्रदयेनापि उपपत्तेः इत्यर्थेपरत्वे प्रमाणभावात्, उपन-
 मस्य अविशोपेनैतोपपत्तौ उपसहारत्वस्यापि अर्थवादस्य
 उपपत्तवत्त्वे प्रमाणभावात्, विष्ण्वर्थवादस्य एकवाक्य-
 त्वेन एकविषयत्वस्य आवश्यकत्वाच्च युक्त वाक्य-
 शोपस्य सद्विधार्थनिर्णयेऽपि प्रामाण्य, इति घृतेनैव
 अञ्जनम् । १।४।१९.

न्यायविन्दुः— 'अक्ता शर्करा उपपत्ति, तेजो वै
 घृतम्' इत्यन येन केन चित् तैलादिना अञ्जन कार्यं,
 वाक्यशोपस्युत्पत्तयस्य तु स्मार्तानुसुपरलक्षण इत्यत्र
 इति प्राप्ते, विषयेभितविशेषस्य अर्थवादेन निरमन

युक्तम् । अतो घृतेनैवाञ्जनं इति सिद्धान्तः । १।४।१८.
 गण्डन— 'सदेहे निर्णयः स्तुतेः ।' १।४।१९.

शंकर— 'स्तुत्या सद्विधनिर्णयः ।' १।४।१९.

अक्ताधिकरणम्— 'अक्ताः शर्कराः' इत्युप-
 क्रमगत सद्विध अक्षपद वाक्यशोपगतेन घृतपदेन
 निर्णयितं, न तु वाप्यते । शीघ्रप्रवृत्तिप्रत्यक्षश्रुतिप्रापिते
 घृतरूपविशेषे सति उपनमत्वेनापि इवद्रव्यतामान्येन
 तैलादिविशेषो नाधिक्यते नैयक्यइत्यात् । सूत्रार्थस्तु
 मुभाया (घृ. ५.२३) 'अर्थाद्वा कल्पनेकदेशत्वात्' इत्यु-
 च्यते । (१।४।१८।१९) कल्पना, एकदेशत्वात् इति
 पदद्वय इहातुपञ्जीयम् । तथा चायमर्थः— 'सद्विधेन
 वाक्यशोपात् अर्थवादात् कल्पना घृतादेः व्यकल्पना
 अक्ताधरणा । एकदेशत्वात् एतेऽर्थो विदयते प्रतिपाद्यते
 वाप्या विष्ण्वर्थनादस्या तौ एकदेशी, तत्त्वात्
 विष्ण्वर्थवादयोरेक्यप्रतिपादकत्वात् । सद्विधशब्देन
 आयनसिद्धार्थप्रतीतिरभिमत' इति । पराक्रम. २।४।२.
 अक्ताधिकरणे ब्रीहियाम्ना वैतुष्याथे अनपातोऽ-
 पेक्षितः नाल्लयानाम्नाम्ना, इति 'अपेक्षितविधेः अन्पे-
 क्षितविधाने दीर्घत्वम्' इति न्ययेनापि अवधातस्य औपध-
 द्रव्यमानशोपान् दर्शितम् । ४।१।१. अक्ता-
 धिकरणे 'सद्विधेयु वाक्यशोपस्य प्रामाण्यमुक्तम्' । वा.
 ३।३।१।१. घृ. ८.०३. अक्ताधिकरणन्यायस्य स्वरूप,
 प्ररोचनानपेक्षस्य विधेः पर्ववगागतमे अर्थवादान्यथा-
 सनत्वात् प्रागेव अर्थादिगतिशोपनत्वतया निर्णये घृते
 पश्चात् अर्थनादानर्थकवर्गीहाराय वैतुष्यात्वात् अन्य-
 तराकाहृत्तया अर्थवादान्यदे सत्यपि निर्णयार्थलागा-
 योगात् तदर्थवादस्यैव अनामज्ञस्य अहृत्कार्ये, अर-
 थान्ताने तु अर्थनादानगतस्यैव विशेषस्य प्रहण इति ।
 सु घृ ५.२३. अक्ताधिकरणपुनरुक्तं विष्णुदेशस्य
 उपनमसात् क्लीवरूपोपपत्तिः । घृ १६८.
 उपनमसात्प्रान्त्यानुपगमे अक्ताधिकरणतिसन्तनिर्वाही
 न स्यात् । वाक्यशोपे घृतमार्तान्तान्तं तेनैव दास्यमाणमन
 सिद्धान्तितम् । इद उपसहारप्रामाण्यानुपगमे न निर्णयइति
 इति के चित् । पराक्रम. १।४. कल्पनां तद्विद्वद्व्यप-
 श्रुतो वाक्यशोपे निरुणद्धि इत्यपेक्षित अस्त्यधिकरण-

तस्यै, निमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्थाः आहोसित् सर्वाथी इति । तत्र 'तत् प्रकृत्यर्थे यथाऽन्येऽनारम्यरादाः' (३।६।५।१४) 'प्रकृतौ वा द्विरुचत्वात्' (३।६।१।२) इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते । अयः सर्वाथोः प्रकृति-विहृत्यर्था भवेयुः । कुतः ? स्वमालम्बान् रक्तत्रोत्पत्तित्वा-दित्यर्थः । तदेतत् वर्णितं 'सर्वाथं वाऽऽधानस्य स्वना-लत्वात्' (३।६।५।१५) इत्यत्र । न तु एतत् सर्व-विपर्ययं सर्वार्थत्वमनन्वयते । 'द्वार येषु परार्थीन तेषु तस्याप्यपेक्षया । प्राप्नुवन्तीदृशा भागान् न स्वतन्त्राः कथं चन ॥ शास्त्रेण चोदिता ये हि वर्तिहोमाः स्वरूपतः । तेष्वेवाहवनीयैः स्वाद्य यान्येव्यचोदनात् ॥' 'यजुह्वति तदाहवनीये' इति श्रुते । न च यजेरन् इति । तेन अस्य आहवनीयचोदनाया तावत् प्रतीक्षितम्, यावत् 'चतुरस्रं जुहोति' 'यद् ग्रहान् जुहोति' 'यक्षमघान् जुहोति' इति ज्ञानिदेशेन सन्नक्तं द्वार प्राप्तम् । 'तत्राहवनीयेन सहैशान्निभ्येनः । प्रकृतौ वा द्विरुचत्वादिष्वपि निश्चयो भवेत् ॥' तथा च 'तामामि. प्रकृतितः प्रजावत्' (३।६।६।१६) इति सिद्धत्वं प्रकृत्यर्थेन दर्शितम् । तथा वैद्वत्तत्त्वपुत्रोऽ-ज्ञाना प्रत्ययदर्शिः श्रवणविधानात् गार्हपत्यप्रतिद्वार नास्ति इत्यस्य सगार्हपत्यपेक्ष भ्रमः प्रकृतितः प्राप्नुवन् अपेक्षितत्वम् । अग्निषु पर्यवसितम्, कृत्विषु उत्तरस्य आरम्यते । पृ ११०३-११०४

शा—(अन्तराम्निगी) अग्निषु चिन्ता । ते हि अन्तराम्निजादेन 'अहवनीये जुह्वति' इति हिता होमार्थं तथा विहिताः । ते हि प्रकृत्यर्थो उत वैद्वानामपि आमनहोमार्थाना साधारणाः इति, पर्णान्निवत् प्रकृत्यर्थे न मन्यमानस्योत्तरम् । अग्रतश्च 'सर्वाथं' इत्युत्पत्तेः । तदुत्पत्त्यर्थे च अन्तराम्निजनस्य (सोम—'ते सर्वाथोः' इत्यस्य 'अग्रतः' इत्यस्य मूलस्य च नैस्तन्त्रेण कथम्) । स्वमालम्बान् स्वतन्त्रमानान् अग्रपरार्थीतकारित्यर्थः । न चान् द्विरुचिरोः, प्रकृति-ममकालमेव विद्वानपि उपदिश्यन्तु होमस्य । यत्र तु यागाम्ने चोदिते प्रकृतित एव 'चतुरस्रं जुहोति' इत्येवनेदेशात् प्रकृत्यर्थे प्रतीक्षितम्, तत्र पर्ण-

मयीत्यायः (३।६।१।१-८) । उपदिष्टेषु तु वैद्वेष्वपि होमेषु समानमेव अभिविधानम् ।

वि— 'प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वाथो वहि, राबोऽस्तु पर्ण-पत् । पर्णत्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वगः ॥' 'पथा 'यस्य पर्णमयी जुह्वंरति, न स पाप शोक शृणोति' इत्यसौ पर्णविधिः (पलाशप्रभविधिः) प्रकृत्यर्थः, एवं आधानस्यापि अनारम्याधीतत्वात् आहितः आहवनीया-चमि. प्रकृत्यर्थः, इति चेत्, नैवम् । वैषम्यात् । पर्णक-क्यात् पर्णत्याया यावत्प्रत्ययेऽपि जुह्वंरतिम् । सा च इति प्रकृत्यावेव विहिता विद्वानेषु सर्वथातिदिरपते । आहवनी-यायामेषु ननुप्रवेशो द्वार होमः । स च क्वचित् प्रकृत्यावेव विहितः सन् विद्वतौ अतिदिरप्यते, तत्रथा प्रजावन्नादि-दिहोमाः । तादृशे विषये 'यदाहवनीये जुह्वति' इति वाक्येन अग्निः प्रकृत्यावेव निर्मायते, विद्वतौ तु होमेन सह अति-दिरप्यते, तस्मात्तत्र पर्णत्यायः । यन्तु होमो विद्वतौ उपदिश्यते तत्रथा साप्रकृत्यामिदौ आमनहोमः, तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विद्वतौ उपदिश्यमानतया द्वारिणीऽपि प्रकृत्यावेव वाक्येन विद्वतायपि विधिराविमुमुकणम् । तस्मात् सर्वाथो वहिः । ३।६।२०.

भाट्ट—आहवनीयादयः अयः अनारम्याधीतस्यैः होमापनुजादेन विहिताः पर्णत्यायमेव प्रकृतिहोमार्थं एव । विद्वतौ तु ये तावन्तु होमादयः अतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्रतिकार्यैषम्यात् गृहमेव दिक्त्वम् । वेऽपि आमनहोमादय अवृत्तां, तेषामपि विद्वि-मन्त्रयोश्च रतिरेषण अग्रशब्दाद्यनुपपत्तेः, विद्वेष्व-कृत्वीरसाद्यग्रहणार्थं पूर्वमनिदेशक्यानास्त्वभावात्, तस्य च प्रकृतौ आहवनीयप्रतिमन्त्रेण अनुपपत्तेः नेत्यपि दिक्त्वम् । अग्नेषु नोदनेन, नपि स्यात्कर्मण्यर्थेऽपि अतिदेशेन आहवनीयप्रति- । अतः अधिकरणं रितेव ते इति प्राप्ते, नच अतिदेश-प्राप्तेषु नारदनीयानुपपत्तेः । अर्गेषु तु अयं अन्त-राम्याधीतकत् उपदिष्टेन प्रामिर्लक्ष्यता । नच आम-नहोमार्थं विद्वत्कर्तव्यं हिता ननुप्रकृत्यर्थः, उपदिष्टस्यै इत्यन्त्यायस्य स्यात्तत्रोदनेनपि शास्त्रोक्तस्य परिकल्पना

नहि नयनमन्तरेण विशिष्टे वेदो क्रम उपपद्यते । तस्मात् त्रयेण तावत् नयन प्रयुक्त इति गम्यते । ऋग्यजुषुक्त चेत्, न पदप्रयुक्तमपि भवितुमर्हति । अपि च एकहायन्याः पदपात्रयोर् गृहीतव्या इति नास्ति शब्दः । ननु प्रवृत्ता एकहायनी पदपात्रग्रहणवाक्येन सम्भवत्येति चेत् । 'एकहायन्याः श्रीणाति' इति विशिष्टेन वाक्येन नये उपदिष्टा एकहायनी प्रकृतत्वात् पात्रुनक्येन सम्भवति । प्रकरणाच्च वाक्य मलीकः । अयेदानीं एकहायनी त्रयणार्थे सकीर्णता सर्वा सन्निहितत्वात् प्रवृत्तमुपजीवता पदपात्रुवाक्येन सम्भवति, याऽसौ परार्था एतस्याः पद ब्राह्मणमिति । तस्मात् ऋग्यजुषुक्त नयन, अपयोजक पदमिति ।

किं पुनश्चिन्तायाः प्रयोजनम् ? यदि उभय एकहायनीनयनस्य प्रयोजक, यदा एकहायन्याः सप्तम पद प्रागपि निधीयते, तदा पुनरेकहायनी नीयेत सममाय पदाय । यदा पद न प्रयोजक, तदा नैकहायनी पुनः पद पदानि अनुमिष्यागवितया इति ।

उच्यते—अनेन न्यायेन पदकर्म प्राप्तुं प्रयुङ्कते । ते च अक्षाभ्यञ्जने विनिर्मुखाः तेन प्रयुज्यन्ते । अतस्तेऽपि आत्मसिद्धयर्थं नयन प्रयुञ्जते । ऋयोऽपि आत्मसिद्धयर्थं एकहायनीनयन प्रयुङ्कते । 'पदायनालम्मात्' (४।१।१२।२७) इत्यपि अयमेव पूर्वपक्षः । एवं प्राप्ते आह, ऋये स्वराक्येनैव द्रव्यविशेषो निर्दिश्यते । इत्येव स्वराक्येन द्रव्यविशेषो निर्दिश्यते । प्रयोजकत्वे विशेषात् प्रयोजक काल्यनिकल्प नाप्यते । तदा आह प्रकरणाच्च वाक्य क्लीय, (इति) । तस्मात् नयनमुपकृता सती प्रवृत्तत्वात् पदपात्रार्थाऽर्थाऽपि । अक्षाभ्यञ्जनं यद्यपि पात्रानां प्रयोजक, तथापि यत्किञ्चित् द्रव्यमुपादाय अक्षामभ्यञ्जनात् । पात्रु वाऽपि इत्ययमेव सिद्धान्तो न्याय्यः ।

शा — ' द्रव्योर्नयनसाध्यत्वाद् वाक्ये चाक्षरत्वाद् यथा । सन्निधानात् त्रयणार्थे तथैव पदोपेयता ॥ ' इति पूर्वपक्षः । नैव, तृतीयता तावत् त्रयणार्थैरेकहायनी । यदर्थं सा, तदर्थं तन्व्यम्पारायमत्रो नयनं । नयनस्य पर-

थत्वात् पदकर्माप्रयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पदकर्मापजीवति ॥ ' इति सिद्धान्तः ।

सोम— दृष्यान्वयनरूपेण अत्र पूर्वपक्षोत्तमानात् प्रत्युदाहरणसमितिः । प्रवृत्तैकहायन्याः क्रयार्थायाः तदर्थत्वात्तदारेण स्वरूपेण विनियोगात् पात्रुग्रहणार्थत्वसमवेऽपि अग्निमाधिकरणन्यायेन पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापवत् पात्रुग्रहणमेकहायन्या एव न प्रायोजक, इति कथं तद्द्वारा नयनस्य प्रयोजकम् । न च शास्त्रान्तरे ' तस्याः सप्तम पद ' इति श्रवणात् तत्र च ' तस्याः ' इत्यनेन एकहायन्याः परामर्शात् एकहायन्याः सप्तमपदग्रहणार्थत्वे सति विनिर्गमनाविरहात् नयनस्योपपत्तपि प्रयोजकमेवेति वाच्यम् । तथापि हि एकहायनी न स्वरूपेण प्रवृत्ता, किंतु ' एकहायन्याः श्रीणाति ' इति त्रयणार्थत्वेनैव, इति परप्रयुक्तत्वेन निर्वाताया एव विनियोगात्, इति विनिर्गमनाविरहात्तद्वेदे । तस्मात्तत्र पूर्वपक्षो मन्द इति । याऽसौ क्रयार्था एकहायनी नयनसिद्धयर्थे नीयते, तस्याः सप्तम पद गृह्यति इति त्रयणार्था एवैकहायन्या, बुद्धौ विपरिवर्तमानायाः प्रवृत्तात् पात्रुग्रहणोपकारकत्वात्तान्नेन सन्त्येऽपि सप्तमपदवाक्यनिरानाङ्कताया तदर्थत्वात्तदप्रमाणाभावात् क्रयार्था एकहायनी, न तु पदपात्रुग्रहणार्था । प्रयोजनं पूर्वपक्षे, सप्तमपदस्य प्रागपि प्रक्षेपे तस्यासोरेपचारे च पुनर्नयनं कार्यम् । सिद्धान्ते तु पात्रुस्तरेण अक्षाञ्जनं कर्तव्यम् । न च वाजिनयनान्त अक्षाञ्जनस्य सिद्धान्ते लोप एव न्याय्य इति ऋषि शास्त्रान्तरेणानुष्ठानमिति वाच्यम् । वाजिनयनस्य परप्रयुक्त द्रव्योपजीवित्वात् युक्तो लोपः । इह तु न द्रव्य परप्रयुक्त, किंतु पात्रुग्रहणस्य इत्यस्य यः सत्कार एकहायनी-सप्तमपदनिधानत्वम्, न एव परप्रयुक्तः । तथा च शब्दकारस्य परप्रयुक्तत्वमालम्बेऽपि अस्त्यन्तरेऽपि पात्रुभिः अक्षाञ्जनं कर्तव्यमिति वैयर्थ्यात् ।

वि—' सोमयज्यन्वयनयने पदकर्म प्रयोजकम् । न वा, ऽऽथोऽक्षाञ्जनप्रागपि त्रयणत् सन्निर्गते ॥, तृतीयता त्रयणार्थां गौस्तद्द्वारा नयनस्य च । तादर्थ्यात् तस्युक्तं तत्र प्रयोजकता पदे ॥ '

अभिचयनम्

निन्दानि । प्रत्येस ' निवेशनः समाप्तः ' इति गार्ह-
पत्यमुपनिषत्ते । पौर्वाहिकस्यै प्रत्ययोरप्यदौ वृत्ता
मुख्यचयनस्य प्रथमा चितिः चेतव्या । तत्रादौ चयनदेशे
पट्टग्रादिना हृत्तेन भूमिं वृणति । सीतानु सप्त ब्राह्म्याः,
अष्टदशभागे सप्त आरण्या इति चतुर्दश ओषधीर्वपति ।
प्रोक्ष्य ओषधीनामुपरि लोग्नि नमस्यति । तत आति-
धार्मिकमौगि करोति । ततः चयनकाले दमंशाम्बे पुष्कर-
पर्णे, तत्र रुक्म, रुक्मस्य दक्षिणतः हिरण्यपुष्प, अमितः
पुष्पं खुचौ वृत्तदधिपूर्णे उपदधानि । उपस्थात्र रज्य-
मानृणा अवितुष्या ब्राह्मणेन सह उपदधाति, स ब्राह्मणो
पर दधानि । ततो हिरण्येष्टका मण्डलेष्टका इत्याद्य वाक्षि-
ष्टका उपदधाति । ततो जीरन्त दूर्गं मधुमिश्रेण दद्यात्
अभ्यज्य (मध्ये अग्नेदके) उपदधाति । तत उद्गमल
सर्षपमीमि पूरयिष्या शुभेन सत्रद्वयस्य उपदधाति ।
सिक्तापूरितामुष्या उपदधानि । अथ पशुशीर्षाणि पूर्व-
सिद्धानि उपदधानि । सर्पशिर उपदधाति । तत पुरपा-
हृति चिति चिनोति । पुरुषशिर प्यास्या शिरो भजति ।
पुरषमूलेनोपतिष्यते । तत अग्न्यादिका ष्टका उपद-
धानि । तत्र पञ्चानल प्रणभत, तत्रय एवापानस्युक्ष,
द्वादश कुम्भेष्टकाश्च अद्भि पूरिता भवन्ति । नैवार
चक्षुमुपदधानि । ऋषभ हिरण्यसकन्मुपदधानि । अरविष्ट
प्रथम प्रस्तर लोत्प्राणमि प्रच्छादयति । सृष्टोद्गमा
अभिमृशति । तदुत्तर आपराहिकयो प्रार्थोवसने भजा ।
शोभते प्रार्थोवसदौ इत्या द्वितीया चिति । ऋषभमृति
प्रतिचिति भजति । शोभते मूर्त्या चितिश्च । अत्र चितौ
भूतेष्टका, विभिन्नादवक्षेष्टका उपधीयन्ते । तत्र प्रार्थो
पयदौ । शोभते प्रार्थोवसदौ, चतुर्थी चितिश्च । अत्रैव
यथी उपदधानि । प्रार्थोवसदौ । शोभते प्रार्थोवसदौ,
पञ्चमी चिति । प्रार्थोवसदौ च । शोभते पञ्चमाक्षिते
उपदधानि । तत्र हिरण्यसकन्मुपदधानि अग्निं (तैः)
प्रीणति । शतपथीयं हृष्टोति । निरूपय (श्रीर इत्यु एष
धनुश्च) ब्राह्मण्य दद्यात् । श्रेष्ठमतिष्यते । गरुडमि
मार्गनेन वेत्ततामवरा च अग्निं विष्णोति । दद्यात्
मपुनिशेण अत्रोपति । वैश्वमेनाग्निं उचोति । पूर्वांशुति

उचोति । वैश्वानरोपस्य तत्र प्रथमपति । बहोर्षो
उचोति । (इद सर्वं सत्यापादानुसारेण) के ।
* अभिचयनं अग्नें सुखार । भा २।१।१०।
२१-२३. ' अग्न्यधिरण ' इत्यत्र मावीयमधिरणम् ।
(अभिचयनानिपयस्यत्पुसिज्ञान्तक्रमोऽय अनुवाचनमनु-
सृत्य द्रष्टव्य । के) * ' य एव विद्वानग्निं चितुते ' इति
अग्निशब्द. ब्रह्मन्द्रव्यचयन । अग्नेन च वाक्येन
ज्योतिष्योमादिषु चयनरूपसुखविधि. । भा २।१।१०।
२१-२३. * अभिचयनस्य प्रकृतौ ज्योतिष्योने अनुग्रह
भवति ' अग्न्यतिप्राहस्य ' इत्यधिकरणे द्याग्निने
समर्थात्त्वात् । पराक्रम. * अग्न्यतिप्राहस्योर्द्विती
अतिदेश । भा. १०।८।११२३-२८ ' अग्न्यतिप्राहा
धिरण्य ' इत्यत्र अधिकरणम् । * अभिचयनं यत्र कर्तुं
शक्यते । ' अथातोऽग्निमग्निष्योमेनैवानु यजति त्तु-
कथ्येन, तमतिरायेण, त पोडशिना ' इति श्रुति । भा.
२।१।१०।२१, * ' अथातोऽग्निमग्निष्योमेनानु यजति
तमुकथ्येन, तमतिरायेण, त चक्रारयेण, त पञ्चरायेण, त
पट्टारयेण, त सप्तरायेण, तमण्यरायेण, त नारारयेण, त दश-
रायेण ' इति श्रुति । १०।८।११।२३, * ' अथातोऽ-
ग्निमग्निष्योमेनैवानु यजति तमुकथ्येन, तमतिरायेण, त
चक्रारयेण, त पञ्चरायेण, त सप्तरायेण, तमण्यरायेण, त
नारारयेण, त दशरायेण, तमेकदशरायेण ' इति श्रुति ।
१०।१२।१०८, * ' अथातोऽग्निमग्निष्योमेनानु यजति
तमुकथ्येन, त पोडशिना, तमतिरायेण ' इत्यादि । वि.
२।१।१०, * ' अथातोऽग्निमग्निष्योमेनानु यजति तमु-
कथ्येन, तमतिरायेण, त द्विरायेण ' इत्यादि । १०।
८।११, * शान्कदीपितायां तु ' अथातोऽग्निमग्निष्योमेनानु
यजति तमुकथ्येन, तमतिरायेण, त त्रिरायेण ' इति
श्रुतिप्राहणा । अन्ते च ' तत्र सात्रेणु सात्रेणु च
सात्रेणु भयकनवात् सतमग्निं स्वीयतां, पोडशिनाक्रेण
योमु चेतन ' इत्युक्तम् । आचार्य. महाभाष्येणु । त
उक्तत्वात्पर्यं । अन्तर सात्रेणोः कथंयेव पोडशिना
नास्वत्वात् सत्रम् ' (११।११२) इत्युक्तम् । के
* अभिचयनं प्रथमपदेऽग्निं संमर्शते । शीम. १०।११।२
* चितौ च तदुत्तराग्ने । भा १०।८।११।२३.

पृ. १३. (पूर्वापरीभावेनोदारोऽयम्) एवमन्यनापि क्व चित्)

ॐ अगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न तु अतन्निहितविशेषणा । विशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य बुद्धिर्ज्ञानम् । यथा बुद्ध्या विशेषणं न गृहीतं न विप्रयो-
च्यते, सा बुद्धिः 'विशिष्टस्य' इति वस्तुमेव न शक्यते ।
वा. १।४।१।२ पृ. ३२६. * अगृहीतविशेषणे तदतुरन्ता
विशेष्यबुद्धिनोपजायते । तेन विशेषणेन अतुरन्ता,
विशेषणवियया इत्यर्थः । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९९६.
(' नागृहीतविशेषणा ' इति बिन्दौ च प्रथमम् ।)

ॐ अमयः—महामयः पञ्च । पत्नीशालास्यविहार-
गताः प्राग्हित-दक्षिणाग्नि-आहवनीयाः, आग्नीधीयश्च,
औत्तरवेदिकः आहवनीयश्चेति । सोमे इदम् । संकषे.
३।२।१६. * अमयः सर्वकर्मांशः, अग्निप्रयुक्त चापान
इति तत् सर्वार्थमित्युच्यते । भा. ३।६।१९५. * अमयः
सर्वेऽपि सर्वेषु धारणीयाः इति पूर्वः पञ्चः (अजस्रपञ्चो-
ऽयम्) गतक्षीननित्यस्यैव (ग्रामगोः द्युश्चान् राजन्यः)
अजस्र धारणीयाः सर्वे । इतरेषां तु गार्हपत्य एव
धारणीयो नेतरो (अयमुदरणपञ्चः) । संकषे. ३।२।५.
* अग्निः, अन्वाह्वार्यपचनः । अनमेव दक्षिणाग्निः ।
अन्वाह्वार्यसंज्ञको दक्षिणाभूतश्चरन् पच्यते । मीन्या.
* आग्नीधीयः । ज्योतिष्टोमे वैश्वर्जनहोमावृत्ते प्राचीननश-
गतो वह्निः आग्नीधीये प्रथमिने । वि. ५।१।१५.
* आद्यसध्यः आद्यस्ये गदे भरः । पञ्चान्नापानपक्षे
पृथगपानम् । नेत्रापानपक्षे तु आहवनीये पत्रोपस्थातपः ।
अत्रैव सर्वे गृहपतः पानः । मीन्या. * आहवनीयः
' यदाहवनीये जुह्वति ' इति प्रकृतौ निधीयते, निहृनौ तु
प्रवान-नारिष्टहोमादिदहितः अतिदिव्ये इति अग्निः
सर्वांशः, न केवलं प्रत्यर्थः । स हि साग्रह्या आमन-
होमाद्यर्थोऽपि । वि. ३।७।२०. * उदयः उग्राया
पृतश्चपने । स च सतापेन जनयित शः । वृषाग्रात् पच्यते
वा आहर्तव्यः । ब्राह्मणं वा वैशुतादा । भा. १२।
७।१७. * औपासनः पार्वगस्थानीपानादीना आयत-
नत्वेन निर्दिष्टः । ' लौकिकानां तु निर्दिष्टमायन-
औपासनेऽग्निः ' । भा. १२।२।१२. * गार्हपत्यः ।

' गार्हपत्ये हवींषि श्रप्यन्ते ' । दशौदो पश्चिमदेशगतः ।
ज्योतिष्टोमे च शालामुखीरोऽपि अग्निप्रययनोत्तर गार्हपत्यः
एव सपद्यते । वि. १२।१।६. * चिरनिर्मथितः अचि-
रनिर्मथितश्च । आषानशले निर्मथ्य ससृष्टो नित्यं
पृतोऽग्निः चिरनिर्मथितः । चयनशले निर्मथ्य उग्राया
पृतोऽग्निः अचिरनिर्मथितः । सय एव लौकिकमयनेन
जातोऽग्निः अचिरमथितश्च निर्मथ्यः इत्युच्यते, तेनेष्टकाः
पच्यन्ते चयनार्थाः । वि. १।४।१०. * दक्षिणाग्निः ।
अग्नेव अन्वाह्वार्यपचन इत्युच्यते । अन्वाह्वार्य-
नामको दक्षिणाभूतश्चरः अत्र पच्यते । सिद्धेय-
फणीम्रणहोमौ चात्रैव । मीन्या. * अग्निः देवतास्तु
मुल्यः, प्रजापतेर्मुपतः सष्टलात् । वि. १।४।१५.
* निर्मथ्यः । स च अतिवृष्ये इष्टकापके प्रयुक्तः
' निर्मथ्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति । सोऽव निर्मथनसाध्यो
लौकिकः अयमकः । आग्नीषोमीये पत्नी तु धर्मवान्
निर्मथ्योऽग्निरान्नातः । वि. ७।३।७. * अग्निः प्रति-
दिनं अग्निहोत्रं हेतु गार्हपत्यात् उद्भूत आहवनीये
प्रथिप्यते । (उदरणपक्षे इदम्) वि. १।४।७. * अग्निः
प्रथमाज्यभागदेवतास्य, पुरोडागदेवतास्यार्धमिधः ।
वि. १०।१।८. प्राज्ञहितः । प्राचीनसो पश्चिमवहेः
पूर्वप्रतिद्रमुल्यगार्हपत्यस्य ' प्राज्ञहितः ' इति पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । वि. १२।१।६. * अग्निः फलोपेतः
न तु चितिः (अग्निचपन चित्पञ्चसमुदायः
सफलः, न तु एकैका चितिः इत्यर्थः) । वि.
५।३।६. * अग्निः ब्राह्मणश्च उभौ प्रजापतेर्मुपा-
दुल्लौ । वि. ५।४।४. * मार्जालीयः ज्योतिष्टोमे
दक्षिणभागे । तस्मिन्नेव यज्ञियपानप्रशालनादि नित्ये । के.
* अग्निः (चयनम्) मैत्रायणीयानां अन्वारोहेषु परि-
समाप्यते, न सर्वेषाम् । भा. २।४।२।२०. * अग्निः
वैदिकः आहवनीयादिः सर्वकर्मांशं ज्ययः । ' स्याहं
कर्माणि करिष्ये, वैश्वस्यपिठितः ' इति । मा. ७।३।१२।
२०. * क्षामिजः । अग्नीषोमीयादिप्रयुः अत्र
यामिनेऽग्ने श्रप्यते । वि. १२।१।५. शालामुखीयः ।
प्राचीनसालावशाज्ययाः सुते पूर्वभागे भरः । शालामु-
खीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संपन्नः ' शालामु-

अमिचयनगतेन

'प्रतिसमित्येत्' इत्याहनीयधारणश्रवणपर्येन कथं विदाहनीयधारणगोचरसामान्यचरनं हृदयमागम्य पर्युदाहरं समर्पणीयम् । विकल्पापेक्षया कनेनापि पर्युदासन्यवर्णनस्य ज्यायस्त्वामिति ध्येयम् ।

वि—'धृतिर्विकल्पितोऽव्यस्य किंवा नैरास्ति धारणम् । निषेधात् फल्यनिषिद्धतावाच्ये, न प्राप्तवारणात् ॥'

भाट्ट—'नित्ये त्वय्ये गतधीत्वे निमित्ते आहनीय-त्वादेव प्राप्तमपि अनयधारणं 'न प्रतिभदप्यात्' इत्यनेन पर्युदासरात् न कर्तव्यमेव इत्यपि प्रासङ्गिकमेव ।

न्यायविन्दुः—उत्पत्त्यस्य विकल्पेन नित्यधारणं 'न प्रतिभदप्यात्' इति धारणनिषेधस्य प्रातिपूर्ववाच्येन धारणाविष्यनुमानात्, इति प्राप्ते, आहनीयस्याना-

पन्नत्वात् तद्वत् गतधीयो धारण उच्येऽपि प्राप्तमनेन प्रविविष्यते इति नाश्रुतविष्यनुमानं, तस्माद्धार्य एव उत्पन्नः इति सिद्धान्तः ।

गण्डन—'नाम्य स्यान्नित्यधारणम् ।' (उच्यम्य) शंकर—'गतधीधारणं न च ।'

हृद अमिचयनगतेन उरलद्धृक्षामाद्याहृतेन कान्धेनामिना कल्पसामेधार्थः ॥

उपायां कान्धनित्यसमुच्चयो विधौगे कामदर्श-नात् । १२।४।७।१७ ॥

भाष्यं—अलि अमी उल्पोऽमि. 'गतोपेनामि जन-यति' इति । तं प्रत्ययं श्रूयते 'शृक्षामान्नरतो ब्रह्म-वर्चसकामस्य आहृत्वावदप्यात्, प्राहृत्प्राचक्षामस्य,

वैयुताद् वृष्टिकामस्य' इति । तत्र विचार्यते, वि-कल्पस्य नित्यस्य वाऽमे. समुच्चय, अथवा काम्येन नित्योऽमि. विविधते इति । ततोऽप्येते । उपायां काम्य-

नित्योऽमि. विविधते इति । कुत ? एव सर्वान्नेपसहारी नित्योऽमि. समुच्चयः । कुत ? एव सर्वान्नेपसहारी प्रयोगवचनः अनुपदीष्यते । ननु 'नैमित्तिकं तु प्रहृतौ लक्षिकार. सयोगविशेषात्' (१६।११।१०) इत्यनेन

न्यायेन काम्योऽमिर्नित्यस्य विचारको भविष्यति । न भवित्यति । किं कारण ? निधौगे कामदर्शनात् । अपे-क्षितोऽनेन अप काम. श्रूयते 'आहृत्वावदप्यात्' ब्रह्मवर्च-सकामस्य' इति, न ब्रह्मवर्चसकामस्य अयमर्शितोऽयं भवतीति । एव चेत् आहृतव्यापपानात् एव भविष्यति ।

होमस्तु यथाप्राप्तः उच्ये एव । सतिपातास्य अन्यो. समुच्चयः ।

उप—'वृक्षामान्नरतो ब्रह्मवर्चसकामस्य आहृत्-वदप्यात्' इत्यत्र विचार्यते, किं उत्पत्त्यस्य धार्मास्य च समुच्चयः, उत वाचाश्रितो उत्पत्तो नाप्येते इति । समुच्च-

यस्योः । कुत ? निधौगे कामदर्शनात् । 'ब्रह्मवर्चसकाम-स्याहृत्वावदप्यात्' इति अवधानात् काम श्रूयते नामन्यन्तरात् । एव चेत् अवधानं कृत्वा इत्यर्थः । अत्र नामन्यन्तरं निरुत्पत्तितु शक्योति, तस्मादवधानमात्रात् फलम् ।

असति चासंस्कृतेषु कर्म रथात् । १८ ॥

भाष्यं—यदि च काम्येन नित्योऽमिर्निरिष्येत, त नैव स्यात् । तस्मिन्कालेन अमरुतेषु भाष्येषु कर्म स्यात् । तथा आधानस्य धर्मादेवता नाप्येत । तस्मादि-समुच्चयः ।

तस्य च देवतार्थत्वात् । १९ ॥

भाष्यं—अपि च अन्यन्वाधानेन देवतार्थत्वं कृतम् । यदि होऽमि. उच्येते ततो देवता अपरिचरिता भवेयुः । अन्यन्वाधानेन अपि धर्मादेवता देवतार्थत्वं ।

विकारो वा तदुच्छेदेः । २० ॥

भाष्यं—विचारो वा नित्यस्योऽमे काम्येन । तदेव-चरते । नैमित्तिकं तु प्रहृतौ तदिकार । (१६।११।१०) इति । कामान्येन एतदुक्तं, 'यदाहनीये जुष्टमि' इति । 'वृष्टिरामो वैयुतात्' इति विदोऽमे, तेन कामान्य

नाप्येते । किं कारणं ? स्वाश्रयेण अथवाश्रयितव्यं कामा-न्यस्य ततोऽन्यन्वापि हृत्विममभवात् । विनोपस्य कामान्य-

विच्छिन्नस्य एवावकाशितं तदगम्ये विनोपस्य अगम्यत्वात् उपदेयवैयर्थ्यं ना भूत् इति । अथ यदुक्तं निधौगे काम-

दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् ।

नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्य अथ विनोपस्य काम-दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् । 'प्राहृत्वावदप्यात्' इति दर्शनादिति, तत्र त्रयम् ।

विधीयमाने निधौगस्य च त्रयं, इत्यनेनैवैवत्वात् कर्तव्यं ।

अभिचयनप्रकरणे

विभीषते, येन मोक्षेनेन चमत्स्य प्रवृत्तिद्वारा
 हृष्येत, अथपानस्य विष्यन्तरिद्विष्यत्त्वामनेन आधय
 त्वानुपपत्ते । अतोऽनपानमेव अभिचिदिष्ट उपाधि
 करणं फलोद्देशेन विधीयते । आह्वनीयातिधारणप्रदु-
 क्तोपजीवकत्वाच्च न वरि प्रयोग । उज्ज्वल आह्व
 नीयागे अग्न्यन्तरसंलग्नेऽपि च वाचनिकत्वात्
 दुप्यति । अतश्च फलार्थे अग्न्यन्तरवधानमात्रकरणेऽपि
 आह्वनीयस्य नित्यत्वोक्त्यस्य उपाध्यागात् अनेन

होमादीनि इति प्राप्ते, विष्यन्तरविहितनामायेऽपि
 होमार्थमेव धारणाधितानपानस्य व्यप्राप्तयेन उपरिहित
 त्वात् आधय शेषपत्ते, राधयात् गुणकल्पनात् एवाय,
 इति नित्यत्वोक्त्यस्य निवृत्त्या प्रवृत्तिद्वयुपपत्ति ।

न्यायविन्दु — अनौ (चयने) उपाया
 स्थाप्यमिति प्रकृत्य श्रुत 'ब्रह्माग्निं ब्रह्मवर्षं तन्नामस्य
 आह्वान्यादध्यात्, प्राण्दप्राचनमाम्य' इति । तत्र नित्यता
 म्यथो समुचय, नित्यस्य होमार्थनात् काम्यस्य (च) अत्र
 धानमानभ्रवणेन होमयत्वाभावात् इति प्राप्ते, होमार्था
 यधानमाधित्व अग्न्यन्तरनामस्य फले विधि । अत
 काम्येन नित्यस्य प्राप इति सिद्धन्त ।

मूहन् — 'वाग्भिराह्वते दूम्यम् ।'
 शकर — 'अग्नात्स्य काम्यवाच्य ।'
 अग्निचयनप्रकरणे श्रुतरव ज्वलद्बुक्षामा
 पाहृत्वस्य काम्यागे आह्वनीयत्वं नास्ति ॥
 स आह्वनीय स्यादाहुतिसंयोगात् । १२।१।८।

२६ ॥
 भाष्य — यथाही वैहारकोऽग्निं स आह्वनीय
 स्यात् । कुत ? आहुतिसंयोगात् । एव हृष्यते यस्मिन्
 स आह्वनीय । हृष्यते चास्मिन् नित्ये । तस्मादयमपि
 आह्वनीय ।

अन्यो वोद्बुध्याऽऽहरणात् । २७ ॥
 भाष्य — अनौ वा आह्वनीयात् स्यात्, नायमा
 ह्वनीय । कस्मात् ? उद्बुध आहरणात् । लौकिकोऽय
 उद्बुध आहिते 'प्राग्वाहरेत्' । 'प्राग्वादाहरेत्'
 इति । आह्वनीयस्य च स्वरान्निमित्त सस्वरितु लक्ष
 क्तानात्, अभावात् प्राक् तेभ्य । यच्च आहुतिसंयोग
 दिति, सिद्धे आह्वनीयत्वे आहुतयो विधीयते 'वराह्व

नीये जुहति' इति । विदेन तेन आका (आहुतीना)
 विधानात् न तत्कृतं तत् मति । तस्मादाह्वनीय ।
 प्रयोजन, आह्वनीयधर्माभावः ।

प्रा — सोऽय काम्योऽग्नि आह्वनीयस्य वाच्य
 स्यात्, आहुतये अस्मिन्निति । तस्मादाह्वनीयधर्मा गत
 श्रीधारणादय अत्र कर्तव्या । नेन, आधानबन्धन
 संस्कारविशेषस्य वाचक अप आह्वनीयशब्द, नास्ति
 वस्मिन् स्वरान्ने वर्तितुमर्हति । तस्मादात्र आह्वनीय
 धर्मा ।

सोम — प्रासृगिनी सति । होमाधारतया आह
 वनीयत्वे तु 'आह्वनीये जुहोति' इत्याह्वनीयस्य सतो
 होमे विधि, होमाधारत्वात् आह्वनीयत्वं, इति परत्पत्त
 अयमप्रदानात्, होमाधारत्वेऽपि पदार्थितु तप्रयोगाभावाच्च
 रुद्ध एवायम् ।

वि — सोऽग्निराह्वनीयो नो वा, ऽऽय आहुति
 योगत । अन्योन्याभयतो मैव सस्वरात्स्वच सौऽय
 हि ॥ '

माहृ — सोऽय काम्यसि आह्वनीयस्य वाच्यः स्यात्
 होमवधनत्वात् । अतएव आह्वनीयधर्मा गतधीया
 रणाया कर्मा इति मन्मनानेन आदर्शका । आधान
 जयसस्वारविशेषवाचका आह्वनीयदिशब्दा नास्ति
 तस्मिन् स्वरान्ने वर्तितुमर्हति । तस्मादात्र गतश्रीधारणा
 दय । यस्तुतस्तु गतधीये निमित्ते आह्वनीयधारण
 पुरुषार्थे, इति नाम्ने तदर्थं कर्तुमस्वरणाभावात्, स्वरूपे
 आनयकत्वात् । इदं च सुहृद् भूत प्रवृत्त्याहुतियत् ।
 एयमप्रऽपि ।

न्यायविन्दु — सोऽय काम्योऽग्नि आह्वनीय,
 आहुतये अस्मिन् इति युपपत्ते । तेन आह्वनीयधर्मा गत
 श्रीधारणादयोऽप कर्तव्या इति प्राप्ते, आधानबन्धास्कार
 विशेषस्य आह्वनीयधर्मात्वात् नाम तदर्थं इति
 सिद्धन्त ।

मूहन् — 'तस्मादाह्वनीय ।'
 शकर — 'काम्यो नाह्वनीय ।'
 अग्निचयनविशिष्टे क्रते एकादिरीक्षापक्षणात्
 न वाप ॥ मात्तदिरीक्षात्स्वत्ये इत्यभिनिर्माणवर्तते

तदनुवादेन आहवनीयविधानोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वाभ्याः । (इत्.पर 'स्वितादुत्तर' इत्यादि) ।

शंकर—'समानविधिताऽन्वीनाम् ।' १९.

ॐ अग्निः औत्तरवेदिकः शालामुत्पीपस्य एक-
देश एव, न छन्दसः ॥ सोमे समान्नात 'प्राञ्चमग्निं
प्रयन्ति' इति प्रयजनमविरोधात् सर्वसाहवनीयस्य
औत्तरवेदिकस्यैव इत् आरभ्याहवनीयाधेन तस्यैव
सर्वशोभाभिर्गणनात् इति प्राप्ते, 'एतमाहवनीयमाह-
वनीयात् प्रयन्ति' इति श्रुतौ आहवनीयस्यपादान-
त्वश्रज्जात्, तस्य चान्यापाये ध्रुवत्वेन अस्येवाग्निरोगः ।
अत एव 'पूर्वो यत् सजपरो भवति' इति मन्त्रलिङ्ग
'पूर्वमग्निमन्युदेति' इत्यादौ पूर्वापरनन्देन शालामुत्पी-
याहवनीययोर्व्यवहारश्च भगच्छते । संकल्प. ३।२।११

ॐ अग्निः ज्योतिष्टोमे तदुपवर्गे एव लौकिक,
स्यात् न दीक्षणीयापद्योर् ॥ सोमे दीक्षणीयापद्योत्तर
वियमानोऽप्याहवनीयादिरत्नन्वयेन लौकिक एव इति
प्राप्ते, 'देवता एवोभयतः परित्यक्त यजमानोऽचरन्वे'
इति वचनेन सोमयागीयसम्प्रेष्यत्परिप्ररूपमक्षरस्य
अनिवृत्ततात्पर्यमेव तदुपमापत्तेर्विश्वणीयामित्येव आ
अन्त धार्यते । अन्तुतो दीक्षायाः सौमित्रत्वेन तदुपयन-
न्यापि तदुपमात् सोमापद्योर् एव लौकिकता, न दीक्षणीया-
समाती । अत एव 'न वेदे पन्ती वाचयति नैन मनुष्य-
मश्नित इत् या अत्र यतो यस्मैऽप्यः' इति श्रुति,
सोमापद्योर्भावनतद्वारा अग्नेरलौकिकत्वमेव ध्यनयति ।
अस्मैनालेऽपि 'अपरेणाहवनीयं प्रामन्याह्वयेन प्रयच्छति'
इत्याहवनीयदर्शनं चोपपद्यते । प्रायणीयादीं भवन्निर्दिष्टं
पुनः प्रायणम् । संकल्प. ३।२।१०

ॐ अग्निः सिद्धहस्तं गार्हपत्याधिष्ठाता देवता-
विशेष एव ॥ ग आहवनीयादन्वयेन निश्चिन्तो
देवतास्य एव मन्त्रिमिः स्यात् । सिद्धहस्ते देवताया
एव गामभ्याम् इति प्राप्ते, 'गार्हपत्यं सिद्धहस्तमिति'
इति पञ्चमास्यमग्निं कृत्वापत्तिसंयोगेन सिद्धहस्त-
ममगार्हपत्यामपिद्धहस्तमिति एव सिद्धहस्तं ।
संकल्प. ४।२।१०.

ॐ अग्निचयनम्—अग्निचयनस्य स्वरूप-
मुदाह्रियते । अग्निष्टोमादौ उत्तरवेदित्वेन इदमग्निचयन-
मुच्यते । तच्च पञ्चौ वितत्य पतन् याः रथेनाः, तदाकार
प्रायः कुर्वन्ति । अन्येऽपि च भूयातः द्यूगां प्राकाराः वेदे
उक्ताः । तत्र प्रथमे चयनप्रयोगे अनेकानायाः सहस्रमिष्टका
भरन्ति, जानुदग्गा च वेदिः । तत्र पञ्च प्रस्ताराः प्रतिप्रस्त-
रोत्तरं पुरीष इति पञ्च पुरीषाणि, इति पञ्चचित्तकं चयन-
क्रियते । प्रतिप्रस्तारं शतद्वयमिष्टकाः उपधीयन्ते । द्वितीय-
चयनप्रयोगे सहस्रद्वयमिष्टकाः । प्रस्तारस्य एकं च पुरीष
इति एका चितिः, एवरीत्या पञ्चैव चित्तयः । एव च दश
प्रस्तारः पञ्च पुरीषाणि, नामिष्टका वेदिः । तृतीयं तु
प्रयोगे सहस्रत्रय इष्टकाः, पञ्चदश प्रस्तारः, पञ्च पुरीषाणि,
आम्बदग्गा वेदिः । वयं प्रस्तारस्य एकं च पुरीष इति
एका चितिः, एव पञ्च चित्तयः । पुरीषान्ता चितिः इति
परिभाषा । जानुयांयोऽपि प्रयोगा भरन्ति, तत्र इष्टका-
परिमाणं अधिवाधिसाधित्वेन स्यात् ।

अथ आदौ ऋत्विजो वृत्ता सावित्रीं होम इतरश्च
काश्चिदाहुतीर्हुत्वा अग्निमादाय अथ गर्दभं च गृह्णीत्वा
मृत्तनमन्यत्वेन गच्छन्ति । अभ्या मृदं तनित्वा कृत्वाग्निने-
नायेष्टव गर्दभशुभ्रे स्थापयित्वा आनयन्ति, अश्वस्तु
भूम्यन्तान्मणार्थः । मृदि अस्मैः स्यात्त्वेऽप्यह्वागमिन्-
शानि समिदस्य जलेनादौ कृत्वा विष्टं कृत्वा अग्नि-
स्थापनार्थं चतुरस्रा उपा कृत्वा पचन्ति । ततः
पुरास्य अश्वस्य कृपमस्य मेगस्य वनस्य चेति पञ्च
पशुदीर्घाणि मिष्टानि कुर्वन्ति । सामिन्वेनीरस्यस्य सुच्य-
मापारस्यार्थं दीक्षणीयसिद्धिं कृत्वा एत् आचरिषीः,
पद् आग्निर्हीधेति द्वादश दीक्षाहुतीर्गुह्णीति । ततः पूर्वाका-
याभुत्वाया सतापेन उच्य नाम अग्निं उत्पादयति । तत्र
मग्निं आधाय शिक्ये मग्निमुच्य निदर्शाति । यथापि
वक्रमं प्राप्नुय्य तत् सिद्धिं शिक्यं स्यात्ते प्रा-
गुद्धति । तिस्र्युच्यनादि इत्यादि शिक्यं कृत्वाहुत्स्य
आगन्त्या सादयति । ततो वीरपाः पद् । इदमन् कुर्वन्ति ।
निर्मन्वयेन पचन्ति । ततो गार्हपत्यमिति कृत्वा तदुचरति
उच्यतेमि निश्चयति । ततो दूरं नैर्हन्ता रिषि नैर्हन्ताः
रिषि इष्टका उपरिभाषा । तदुचरति रिषिगन्तव्यं

अग्निचयनायज्ञमूर्त्ताः

पुत्रोति सः अग्नेरगारः, न स्वल्पयाननाभम् ।
तस्मात् तत्रापि यागमग्निनिर्वाहं इति गम्यते ।

शा— वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिवधेन यजेत ' इति वाजपेयाङ्गवेन चोद्यमानो बृहस्पतिवधः किं प्रधानशाले शरदि तेन सह एवप्रयोगः कर्तव्यः, उत अविदिद्यापते स्वशाले वधन्ते, इति सद्यः । तत्र 'साङ्गम्य हि प्रधानस्य विधानं देशनाल्लोः । अह्ना-तरपदस्यापि तदह्नात्वात् सह क्रिया ॥ ' ('अह्नाति तु विधान-त्यात्' ११।१।१० इत्येतादृशे देशनाल्लक्षणं साङ्ग-प्रधानस्यन्यथ वधमागन्तव्यं इति भासः) । नहि वाजपेयः शरदि कर्तव्यः चोद्यते, किंतु वाजपेयकरणो यः फल्गुर्वा व्यापारः प्रयोगः फल्गुभावनात्वात्, तस्मात् फालविधिः, 'शरदि वाजपेयेन' इति तृतीयादिदेशात्, तस्यैव फल्गुमासमीभूतस्य विधीयितस्य फालापेक्षित्यात् । स च व्यापारः अह्नाप्रधानस्यासक्तः, इति तुल्यः प्रधान-स्याङ्गानां च तत्कालप्रयोगः, इति वाचनिकफालविरोधान् अतिरिष्टः कालो ज्ञाप्यते (ननु यथा 'वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिवधेन यजेत' इति वाक्ये सत्यापि तृतीयादिदेशे बृहस्पतिवधः प्रतिरिक्तान्नेषु क्वाप्यवयोनकालस्य एकोच, एव शरकालस्यापि बृहस्पतिवधनिरिस्ताङ्गेषु मन्त्रोचोऽस्तु इत्याद्येन दाहकृते-) ननु अथ कालो बृहस्पति-वधनिर्वाहान्नेषु कृतार्थः, इति नातिदेश वाधिगुण्यहते । (बृहस्पतिवधस्य वाजपेयाङ्गत्वात् सर्वाङ्गप्रयुक्तप्रयोग-मग्रेण बृहस्पतिवधस्यापि बृहस्पतिवधपूर्वकालस्य स्यात्, न च तत् समग्रति, इति ज्ञात्वा 'वाजपेयेनेष्ट्या' इति वगामप्रयोक्तृपूर्वकालस्य बृहस्पतिवधनिरिस्ताङ्गेषु युक्तः एकोचः । 'शरदि वाजपेयेन' इत्यत्र तु सक्तेषु न किं चित् कारणम् । अनिदेशस्य उपदेशान्नेषु दुर्गन्थेन तत्र शोचस्त्वयोगात् । तस्मात् अनिदेशस्यैव एकोचः इति परिहरति-) तर्हि अनिदेशोऽपि कालान्तिरिक्ताङ्गेषु कृतार्थः, इति न वचननकोचादालम् । तस्मात् प्रधानकालत्वम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । 'सप वाचनिवः कालो वाधितेवातिदेशिकम् । बृहस्पतिवधे तेषु शरकाले न चोद्यते । यन् फालविधिस्तादाद् बहिष्येन हि स ध्रुतः ॥ ' वाजपेयकरणो यः स्वक्रान्ति

प्रति व्यापारः शरदि विरहितः, तमेव इत्यपि समभिन्नाह्नेन क्वाप्यङ्गेन प्रतिनिर्दिश्यं ततः पश्चात्तन्वेन बृहस्पतिवधप्रयोगानः तत्रप्रयोगादि-भांशान् न तत्रालं लभते । यदि परं वाजपेये बृहते कर्तव्यः सन् अतिवन्तारणामात्रात् अनन्तरमेव क्रियेत, अस्ति तु अतिवन्तारण कालोऽस्मात् । क्वा च पूर्वकालत्वात् सपते नानन्तरं (वैशुष्यस्य तु 'संक्षाय्य पौर्णमासी वैशुष्यमनु निर्दिशति' इति आनन्तर्यार्थिकादनुत्पन्नत्वात् तदानीमेव कर्तव्यत्वमिति भावः) तस्मात् स्वशाले प्रयोगः । निर्वृत्तमपि न वाजपेयाङ्गं अनेनाङ्गेन कल्पन् क्रियते । १।३।१८.

सोम— वैधान्त्यो अविदेशिककालावधिषु इह तदाद्यः इति प्रत्ययस्यानात् समाप्तिः । 'यथा पौर्णमास्य-मानास्यास्ययोः सनुदाययोः अन्योन्वताहित्वं विना फल्गु-पूर्वासाधनत्वेऽपि ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, अमनास्यायाममावास्या यजेत' इति तृतीयान् सनु-दायापूर्वासाधनत्वावयवः, तथा वाजपेयस्यापि बृहस्पति-सवाह्यं विना पद्मेपूर्वासाधनत्वात् इत्यपि तृतीयान् सनुदायापूर्वासाधनत्वमेव चोप्यते, तेन बृहस्पतिवधकालान् सनुदायापूर्वमेव निष्पद्यते, परमापूर्वं तु बृह-स्पतिवधकालानन्तरमेव इति महदसोमेष्टरमतिः । एव 'अग्निं चित्वा सौनामग्ना यजेत' इत्यत्र च-नेन अग्निवस्वकारनिष्पत्त्यनन्तरं विषामान् अग्निवस्वकारस्य चपननिष्पत्त्यङ्गिते अग्निविधानरूपस्य सवृत्तेण फल्गुस्याभावेन तत्कालत्वात् । 'सर्वान्निष्पत्त्यङ्ग-व्यापनादेः संक्षेपे' शेषामग्न्याः सात्त्विकपद्मत्वमेव न तु चपनाङ्गत्वं, न वा अन्यङ्गत्वम्' इति व्यक्त्व्यापनात्, सात्त्विकपद्मत्वानन्तरं सौनामग्न्या अनुष्ठेयत्वे इति व्यातिदेशिच सत्यज्वायाय स्वकाले पत्रेण अनुष्ठानं चोपनम् । (पूर्ववचः) ।

वि— अग्निं चित्वा यज्ञे चैव सौप्रान्नेयस्ते-तिरिहती । अग्निशाले स्वक्रान्ते वा, स्वशालोऽन्व-

४ अग्निचयनस्य फलनदफलत्वविचारः पणमव्यधिरण-
सिद्धः, प्राहुतयैवृत्तिचारः अग्न्यतिप्राधाधिकरणसिद्धः,
नित्यत्वानित्यत्वविचारः गोदोहनाधिकरणसिद्धः, उत्तर-
वेदित्रिभूताधिकारव्यविचारस्तु सर्वे द्वितीयेऽध्याये
(२।१।२६) सिद्धः। सु पु. ९४९ * अग्निचयने
गविनहोमाः दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः । भा. ५।२।
११।२२. 'साविनहोमन्यायः' इतिविन्दौ अधिरणम् ।
* अग्निचयने साविनहोमाः ' साविनाग्नि जुहोति ' इत्यनेन विहिताः । वि. ५।२।११ * अग्निचयने साविनहोमाः, उदासभरणादिकं, दीक्षणीया, चपनादयो यजमानानस्काराः, ततो रुक्मधारण इति क्रमः प्रत्यक्ष-
पाठस्य प्राप्तत्वात् । के. * सुप्राङ्गनिर्दिष्टानां न भवति । ' दिव्य मुपगं यवला बृहन्त ' ' यवला प्रागिमया ' इत्युभयमपि स्मृतिमानम् । संकषे. २।१।३९, * द्येना-
वृत्तिः चिते. कान्यैव । याज्ञिकस्तु नित्या मन्यन्ते । तां परिभाषामानम् । २।१।४०, * 'सशिरस्क एनाग्नि-
श्रेणव्य. ' ' यवला वा एष प्रतिगया नोषते ' इति अन्-
यात् पश्चिमिरेल उपधान कार्ये इति पूर्वकम्., शिरः-
भुजिका इष्टयेव, न तु प्रयाष पशिमिरे इति सिद्धान्तः । २।१।३८, * 'कङ्कचित चिन्वीत' 'श्रयं-
चित चिन्वीत, यः कागनेत मुशीर्षां असिन्त् लोने यमनेष' इति । भा. १०।८।११।२६, * 'साहस प्रथम चिन्वानाचिन्वीत, द्विपाहस द्वितीय, त्रिपाहस तृतीय' इति त्रैमित्तिकमेव, न नित्यम् । नित्यं तु अष्टादशमन्त्र-
गतोऽपि ।। त्रैमित्तिकत्व च नित्यप्रयोगे ज्ञान्वेति । १।३।२।४ * ' ज्यापास चित्वा कनीयस न चिन्वीत ' द्विपाहस चित्वा एकपाहस न चिन्वीत इत्यर्थः । एव-
मुत्तरदासि । संकषे. २।१।३ * अग्नियोग. प्रधानादौ, अग्निविमोक्ष प्रथानान्ते (इति भाष्यभारतम्) नाङ्गप्रधानस्य आदौ अन्ते चेति वार्तिस्कारमतम् । ' अग्नि युतग्नि० ' इतिमन्त्रेण होमः अग्नियोगः । ' इम स्तान मधुमन्त धयापा० ' इतिमन्त्रेण होमः अग्नि-
विमोक्षः । वि. १।१।३९, * उदासभरण पथेति कर्त-
व्यम् । ४।३।१०, * उपा निपाद्य तस्यमुपाया अग्नि-
र्त्रिये । स नित्योऽग्निः उच्यः नाम । १२।४।७

* उच्यः अग्निः । ' सतापेनाग्निं जनयति ' ' वृक्षा-
प्राज्वलतो द्रव्यवर्चसनामसाहत्याउपध्यात्, प्राधादसाद्य-
नामस्य, वैयुताद् वृष्टिकामस्य । ' भा. १२।४।७।१०.
* काम्येऽग्नौ वृक्षजन्ये भ्राष्ट्र्ये वा आधानादिक नास्ति
पूर्वसिद्धत्वात् सत्कारानुपयोगात् । वि. १२।४।९,
* उच्यताग्निभरण अग्निचयने सर्वस्य कर्तव्यम् । तदभावे
तु नैमिचित्की वैधानरेपिः । शिष्येऽमितहितामुपा निषाय
तच्छिष्य स्वकण्ठे द्यूवा मवत्परपर्यन्त धारयेत् । ४।४।
६, * उच्यो वह्निमुत्प्ला., ' वृक्षाप्राज्वलतो यज्ञनर्च-
सनामसाहत्याउपध्यात् ' इति काम्यः । तत्र कामिनः
काम्यः, अनाग्निनो नित्य उच्योऽग्निः इति व्यवस्थित-
विकल्प, न तु नित्ये होग, काम्यस्य तु धारणमात्र
इति समुच्चयः । १२।४।७, * शिष्य पदुषाम् द्वादशो-
वाम वा उपोष्यापनार्यम् । ४।४।६, * दीक्षणीया
उपासतमणोत्तरम् । ५।२।११ * इष्टयन्ते एव दीक्षित-
धर्माणां प्रवर्तनम् । सोम. ५।३।११. * दीक्षित-
शस्काराः रुक्मप्रतिमोचनान्तेः प्राक् कर्तव्या । भा.
५।२।१२।२३. * रुक्मधारण यजनादिकस्कारोत्तरम् ।
वि ५।२।१२. * अन्यादाने चतुर्णां मन्त्राणा, एतने
द्वयो, मृदाहरणे षण्णा च समुच्चयः । भा. १२।३।४।
३० * ' निर्मन्व्येनेष्टनाः पचन्ति' अत्र निर्मन्व्यशब्दः
न लब्धो न यौगिकः, किंतु योगरूढः । वि. १।४।१०.
' निर्मन्व्येनेष्टना. पचन्ति ' इति निर्मन्व्यशब्दो यौगिक
एव, न सस्कारनिमित्तकः, नापि जातिनिमित्तकः । भा.
१।४।१।२२, * ' निवेदान. सममन ' इत्येष्टा गार्हपत्यो-
पस्थान कर्तव्यम् । ३।२।२।३-४, * 'व्यामनाग्निं पक्ष-
पुच्छालि भवन्ति ' इति ध्रुतो व्याम यजमानस्यैव
नाप्यर्थो । संकषे. २।१।१०. * उपसदा पद्वर दण्ड-
कलितमदाहृत्या न सपादनीय, किंतु स्वस्तानविष्टद्वया सपा-
दनीयम् । वि ५।३।२ * उपसदा पद्वरस्य सर्वसपाद्या,
न तु प्रायेकम् । भा ५।३।२।१-२. * 'नैराव चहुमुप-
ध्याति ' इत्यस्य क्षणिकनिर्गुणोपयिकयथाशुतचरुयथा
नविधानेन निरकारदृश्य ' बृहलतोयै एतद्व. अचीनयाः'
इति उपधानरूपयुगमनन्वपिदेवतासंग्रहप्रतिपाद्यना-
वयदोपासुकारेण यागविधायक्यत्र नाद्वुगीक्रिये ' संयुक्त-

अग्निचयने अग्निचिद्

निर्गुणः, चयनपूर्तीनाम् भाष्यनाम् । आपानस्य तु अग्निमात्मरुद्धं भाष्यम् । तद्यानान्तस्तेषु निर्गुणमिति विज्ञेयः ।

सोम—‘अन्तरं प्रत तद्भूतवान्’ (पा० १।१।२२) इति पूर्वोक्तान्तेषु अग्निहोत्रादिवैप-
 म्येण आपानानन्तरकर्मण्य आदितानिप्रतस्तेषु तद्-
 दधान्तेन प्रत्यख्यानम् उच्यते । ‘वर्मणि’ (पा० ३।
 २।१) ‘भूते’ (पा० ३।२।८४) इति चाधिकृत्य ‘अग्नी
 चे.’ (पा० ३।२।९६) इति कर्मणि अग्नी उपपदे
 विनोवेषांते । किञ्चिदप्यत्ययविधानात् अग्निर्कर्मिका
 चयनकर्मिका भावना भूता सती निमित्त, न तु चयन-
 चयनकर्मिका भावना भूता सती निमित्त, न तु चयन-
 कर्मिका । भाषया च फलनिष्पत्त्या भूता भवति,
 कर्मिका : फलपर्यवर्तिनात् । फलं चात्र अन्नप्रधानार्थस्वा-
 क्नेधारणरूपम् । तेन सामङ्गप्रत्ययमातिपर्यन्तं चयनरूप-
 कानिश्चत्वारिमास्यकभाषयानिर्गुणमिति निमित्ताभावात्
 ‘चयनानन्तरमेव प्रतमद्भिः’ इति न युक्तिम् ।
 आधानस्य तु चयनवत् त्वयस्येत्याभायेन तत्पूर्वसाधन-
 संस्कारस्याभावात् सतन्त्रमेव अग्निगतमष्ट्य फलं, इति
 नाहिताग्निशेषेषु कलन्तप्रतीक्षा । अग्निचिद्भूतानि तु
 चयनेनाग्निं सञ्चरन्तवती विधीयमानानि चयनापान्तरकार्य-
 स्यण्डिल्लक्षणपनादिमानेनाग्निचित्वाभावात् न्वते एव प्र-
 तन्ते इति वैपम्यम् । सूत्रार्थस्य अग्निचित्तुक्तं न्व
 चित्तमाने एव स्यात् निमित्तस्य प्रसे इति ।

वि—‘न पाषेद् वर्षतीत्यादि चित्ती एता कृता-
 झतः, आद्यधितेर्निमित्तत्वात्, न कृतावग्नित्वत् ॥’
 तस्मात् न्वन्ते तानि व्रतानि ।

भाट्ट—‘वर्षति न पावेत्’ इत्यादीनि अग्नि-
 चिद्भूतानि आमरणं धपमानं वा चयने निमित्ते पुर-
 पार्थतया, आपाने निमित्ते आहिताग्निप्रतवदेव विधि-
 तानि । अत्र मत्पदश्रवणादेव उभयनामि सकललक्षणा ।
 पुरपार्थेत्येव वा वाचनिककथनवशात् द्रष्टव्यम् । तदिद-
 मग्निचिद्भवत भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवत् निमित्त-
 त्वात् चयनमात्रे इते वर्णस्य आहिताग्निप्रतवत् इति
 प्राप्ते, ‘वर्मणि’, ‘भूते’ इति चादुर्धर्तमाने
 ‘अग्नी चे.’ इति सूत्रेण कर्तारं चिनोते. विष्णुत्वयविविधा-

नात् कर्मलाद्यन्वयाऽनुपपत्त्या च भाषयाऽऽद्येषात्
 अग्निर्मन्त्रचयनपरजनभावनाया एव भूतायाः निमित्त-
 त्वावगतैः, अग्निद्यब्दाप्स्यत्व न खलनास्यत्वान्ते-
 स्वरूपेण चयनर्मन्त्रभावात् चयननिष्पादितस्यण्डिल-
 धारणवद्वारा वर्मत्वावगतैः, आधारतायाश्च सादृश्य-
 यागवगाति यानत् अनिषत्तेः फलन्ते एव अग्निर्म-
 न्त्रचयनकरणरुपनायनायाः भूतत्वावगतैः तदन्ते एव
 अग्निचिद्भवति । आहिताग्निपदे तु यद्यपि कर्तव्यत्वेन
 तथैव लक्षणया भावनावगतैः तस्या एव भूतायाः नि-
 त्तत्वावगमः तथापि खलनास्यत्वान्तेः आपानान्तरमन्त्रस्य
 स्वजन्यानान्वयपूर्वाधारत्वेनैव वाप्स्यत्वत्, सादृश्यं च
 आपानान्ते एव निषत्तेः तदन्ते एव आहिताग्निप्रतानि ।
 नहि अत्र आहवनीयत्वादिना कर्मत्वं श्रुतं, येन पवमाने-
 ष्यन्ते तन्निस्यत्तिः शङ्क्येत ।

न्यायविन्दुः—‘वर्षति न पावेत्’ इत्यादीनि
 अग्निचिद्भूतानि चयनानन्तरमेव चार्थानि आहिताग्नि-
 मत्तवत् इति प्राप्ते, चयननियत्याः फलपर्यन्तत्वात्
 तन्निमित्तकं तदन्तरमेव कार्यम् । फलं चयनकर्मिकाया
 अग्न्युपकारः होमसाधनान्तेष्वारण इति तदुपमाप्स्यनन्तर
 नैमित्तिकम् । आपानफलं तु अग्निगतं अष्ट्य अनन्तर-
 मेव भवति इति विशेष इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘याने पूर्वोऽग्निचिद्भवत् ॥’

शंकर—‘नृपते त्वग्निचिद्भर्माः ।’

ॐ अग्निचयने अज्यानीहोमेषु मान्दवर्णिकी
 इन्द्रादिवैष्वता ॥ अग्नी श्रुत् ‘अज्यानीहोत्रेण उषद्वत्त’
 ‘आप्रयण निरुच्येता आहुतीः’ इति । ‘शतगुण्य’
 इति यज्ञं गन्ना प्राणश्मशान्तेनाज्यान्वय । उपधानपर्य-
 ताया. ‘तद्वानासाम्’ (पा० ७।४।१२५) इति स्मृत्याऽनुपमे-
 ऽपि एता इति पदेनाहुतिरगततया अप्रतीतेर्नि मान्दवर्ण-
 देवतासिद्धिः । होमे मन्त्रजनयानु नियमानानुसदिद्या-
 दिनाऽप्युपपन्न । देवता तु सामान्यपरिणामानुसारेणान्यैव
 कल्पन्ता इति प्राप्ते, एता इति पदेनेष्टकाना परामर्शं
 अन्वादेशे एता ह्यवपस्या आरभ्यनेन कृत्वा पदमर्थेन
 तासामाहुतिपदसामानाधिकरण्यात्त्वात्पुनरप्येतेषु एत-

इतिश्रुतुक्ता न नित्या, किंतु प्रविष्टाऽभाननिमित्तेन नैमित्तिका । तथा च पञ्च चित्तयोः नित्याः, षष्ठी च चित्ति-
रनित्या, इति पट्टचित्तिनोऽग्निः कर्त्तव्यः । वि. ४।४।७.

ॐ अग्निचयनं वषसद्दिनेष्वेव, न तु वतः पूर्वम् ॥

मन्त्रादागयोर्दोषोत्तरमेव न्यनपादादुपसन्धः पूर्व-
मेनाग्निश्चेतयः, इति प्राप्ते, 'यदहर्षमि चेत्पमागस्तदहर्षम
समस्येत्' इत्यान्वुपसदोरेकादग्निपमाश्वरूपसमासप्रिया-
नादुपसद्दिने एवाग्निश्चेतयः । संकषे. २।१।२७

ॐ अग्निचयनं त्रियारमेव कर्त्तव्यमिति न
नियमः, चतुर्षांसाहारसंभवात् ॥ त्रियारमेवाग्निश्चेतयो
नाधिनात्, 'जातुद्रम चिन्वीत' इत्यादिनाम्नैस्त्रिभार-
माह्विपमाणानामेव स्वर्गिष्णुपरिमाणेऽग्नमाख्याना विधा-
नात्, इति प्राप्ते, यथा नाम्येन नृत्वार प्रतस्य तदाहारस्य
परिमाणस्यैवे गौरवापत्तेः, प्रथमायाश्चरानिमित्तनयुगमान-
विधानपर्यवेनापि तेषां विधीनानुपपत्तेः, 'उत्तरमुत्तर
प्यारात्' इत्यस्य 'नाम्येन त्रिया कर्त्तव्यं चिन्वीत'
इत्यस्य 'बृहत्तमपरिमित म्यंरसाम्चिन्वीत' इत्यस्य
नार्थरत्वात् सन्ति न्तुर्षांसाहारः । संकषे २।१।३०.

ॐ अग्निचयनगतस्य उल्लापयामे. नित्यं न
धारणम् ॥

नित्यधारणे विकल्पे न ह्यनस्मात् प्रविषेधः
श्यात् । १२।४।२०।३० ॥

भाष्यं—तस्मिन्नेव उच्ये चिन्ता, किमत्र नित्यं धार्यो
न वा, अथवा नैव धार्येति । तयोरेव । नित्यधारणे
विषयः, धार्यो वा न वा । पुनः ? नहि अस्मात्
प्रविषेध. श्यात् । धारण्येनेष्वन्य भवति । ' न
प्रतिगच्छेत्, यत् प्रतिगच्छति भ्रातृव्यमग्ने जनयति'
(मदिष्येत्, मदिष्यति इत्यत्र मदिष्यति इति
पाठोऽन्यः) इति धृतिः । धारण्येनैव न च धि
प्रविषेधोऽर्थवान् भवति । यथा, ' न मन्ताय, न
भोजनम्' इति मति मन्ताय इत्ये भोजनमर्थम् च
भवति । न च भूमिन्मोक्ष मगद्यु उतरगते, इति
मिन्ताय इति धृतिः । धृतिः । तदा मतिः,
प्रविषेधेन मिहृतिः । तस्मिन्दिने ।

नित्यधारणात् प्रविषेधो गत्यभिधः । ३१ ॥

भाष्यं— यदि कदा चित् प्रत्यक्षया श्रुत्या
प्रसङ्गे न स्यात् तन्नात्याऽनुमीयेत् । अतित्तु नित्यधारणस्य
प्रसङ्गात् गत्यभिधः धृतिः ' धार्यो गत्यभिध आह्वनीयः'
इति । आह्वनीयस्यानापन्नत्वात् उच्यस्यापि नित्यधारण
प्रयत्नम् । तत्रानिवेषार्थेन धृतिः । तस्मात् श्रुत्यन्तरस्या-
नुमान भवति । अतो नित्यधारणस्य अभिधानात्
कार्याभावाच्च अधारणमेव स्यात् ।

शा—याम्याग्निप्रसङ्ग (प्रसङ्गात् विचार) समाप्य
पुन. नित्यमेवोपाग्निपुत्रस्य चिन्तयति, किमुच्यस्य
नित्यधारण न वेति विवक्ष्यता उपाधारणमेवेति । तत्र ' न
प्रतिगच्छेत्' इति धारण्येनेषः अमत्या प्राप्त्वा अनु-
पपन्नान्. प्रापत्र विविमनुमापयति, तेन चतुर्षामितेन
विधिना प्रापित, तत्रानिवेषेन च प्रतिगच्छे धारण विकल्प-
मर्दति (सामान्यरचनसहितया अपि प्राप्तेः निर्दोष-
शास्त्रनारितवया अत्यन्तव्यापयोगात् तदानीमपि विनश्ये
दुर्गारः इति भावः) इति प्राप्ते, अग्निधीयते । सामान्ये-
नाह्वनीयधारण गत्यभिधो विहित, उच्येऽप्य आह्वनी-
यस्यानापन्नः (आह्वनीयस्यानापन्नस्योच्यस्य आह्वनी-
यधर्मो धारणमपि सामान्यरचनप्रसङ्गात्तदप्ये प्राप्त्वावी-
त्यर्थः । इदं च प्रीतिवादेनोक्तम् । वस्तुतस्तु आह्वनीय
एवाप उच्य., न तस्मान्नपन्नः अन्वेषेति, तत्रैव साधा-
देव सामान्यरचनेन तस्य धारण प्राप्नोति इत्याशयेनाह—)
आह्वनीय एव हि सत्त्वापेन उच्य. सत्त्वात्, तस्य
धारण सामान्यरचनमात्र गत्यभिधो धारण उच्य-
विषये अनेन प्रतिगच्छेत्, इति नामेन अनुश्रुतात्प्य-
नुमान समारति । तस्मात् अथार्थ एवागमुच्य. । (न
च सामान्यरचनमत्प्रविषेधार्थेऽपि विवक्ष्यते दुर्गार
इत्युक्तमिति धारण्यम् । सामान्यरचनमात्रस्य पूर्वदायः
इत्यग्नीहारेण दोषमाहत् । न च तस्य उच्यमितिनारणे
अभिहितत्वाभावात् उच्यमितिनमित्यो भ्रूयमानस्य ' न
प्रतिगच्छेत्' इत्यत्र न पूर्वदायः सत्त्वात् इति धारण्यम् ।
आह्वनीयस्यानापन्न अभ्यन्तर उच्येऽपि. इति वषे
उच्यन्ती आह्वनीयधर्मस्यानापन्नरचनस्य उच्यन्तिवि-
त्तरत्वात् कर्त्तव्येन तस्य प्रतिगच्छेत् पूर्वदाय-
समाहत् । आह्वनीय एवोच्य., न एव. इति वषेऽपि

अग्निचयने इष्टकाविशेष

न्येनेष्टका पचन्ति' इति नियमार्थो विधिः । संकर्ष. २।१।७.

ॐ अग्निचयने इष्टकाविशेष एव सशिरस्क एषाग्निश्चेतव्य इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः ॥ 'शशिरस्क एषाग्निश्चेतव्यः' 'वपसा वा एव प्रतिमया चीयते' इति पश्चिंतुल्यताश्रुतेः, 'अग्नेः शीर्षो अग्नेः शिर उपदधाति' इति मन्त्रगोत्रं, 'पशवोः सृजते' 'त्रिभुता शिरसि सृजते' इत्यादि-विधिदर्शनाच्च इति ग्राह्ये, इष्टकाविशेष एवान् शिरःशब्देनोच्यते । पश्चिमतिमतायाः क्रियतादृश्येनाप्युपपत्तेः स्वमातृगणाहमे 'एता अग्नेः शिरः' इत्यादिवत् गुणवादेनापि मन्त्रगतशिरःशब्दोपपत्तेः 'शिरसि सृजते' इति वैधेऽपि वदे वास्तविकशिरसोऽभावादेव लाक्षणिकता । संकर्ष. २।१।३८.

ॐ अग्निचयने इष्टकाशब्दात् पूर्वोद्विपु नेष्टकाधर्मः ॥ इष्टकात्तराणांमिष्टकाकार्यार्थेऽपि द्वारानो नियमविधेयवदनतया चमयाधिकरणन्यायेनैष्टकात्वखावि-कलाऽभागात् पूर्वोद्विष्यात्तराणांनेष्टकात्वखावि-काय तेष्विष्टकाधर्मोः इति प्राप्ते, 'दूर्वाद्येना उपदधाति' 'शृतेष्टका उपदधाति' इत्यादी इष्टकाशब्दप्रयोगस्य तदर्थमप्येककर्मण्यत्वात् 'सहस्रेष्टकमग्निं चिनुते' इति विशिष्टसंख्यापदप्रत्ययान्न भवेत्पुनस्तन्मधीष्यति इष्टकाधर्मः । संकर्ष. २।१।८.

ॐ अग्निचयने इष्टकासंख्यापूर्णे लोकेष्टुपाग्निः सन्प्रत्युत्पत्ते ॥ यस्या चितौ ये मन्त्रा. प्राकान्तास्तीरेव मन्त्रैः उच्यतेः सासा चितिः पूर्णगो इति प्राप्ते, 'यदेवा-स्त्येन मच्छिद्यते तदेवा पूर्णगो' इति वचनेन लोक-शृणुयात् ऋच एव न्यूनपूर्णे विलियोगात् प्रदानन्वियतस-स्यामन्मन्त्रमातौ अवशिष्टा इष्टकाः लोकशृणुमन्त्रेणैवोप-धेयाः । पुनः पुनरववर्त्यमानत्वादेव 'अयातपाम्नी लोक-शृणु' इति कृतिरुपपद्यते । संकर्ष. २।१।१६.

ॐ अग्निचयने इष्टकासु सर्वान् वर्णान् इति रेखावादः ॥ 'सर्वान् वर्णान्मिष्टकानां सुयात्' इति श्रुतेः पूर्णशब्दः श्रेणादिरूपपदः एव । अन्यत्रमन्त्रैरुपागमन्यव कर्तुंमहाक्यनादेव तादृशान्तराण्यनुयातोरेकारदिद्रव्यत्वेन

आशेषलभ्यः । न तु वर्णशब्द एव तत्परः, 'शशिरस्योमात्' इति सप्तस्वरमात् । रेखाशब्दान्ते वर्णशब्दस्य शक्तिनिर-ध्वोरभावात् । 'वर्णे तु चाशरे' इति वीरोन ननुपुन्यत्व-पक्षे इति प्राप्ते, 'ऋतुरेखाः पश्चाच्च पुरस्ताच्च, स्थालि-विता गण्ये' इत्यन्तेन नानांरेखावतीनामिष्टकानां देशवि-शेषविधानोत्तरं सर्वान् वर्णानित्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रान्तविविधरेणपरत्वावसायात्, सति तत्पूर्व-मदे तदनुपपत्त्या लक्षणगया अपि न्याय्यतया, यावद्विरे-षाया विनियोगविधिभिरिव सर्वरेखाऽश्वेषे सति तदनु-वादके याम्ने तस्या अदोपस्थाच्च, उक्तयोरे चकारेण पुंलिङ्गपदस्याप्यनुयायात् रेखापर एव । संकर्ष. २।१।५.

ॐ अग्निचयने इष्टकोपधाने प्राचीं प्रतीचीं इति कर्तुंमुंत्तवाद् ॥ 'पश्चात् प्राचीं पत्न्यन्वास्ते' इत्यन्वाप्युक्तन्यायेन तस्मात् पश्चात् प्राचीं पत्न्यन्वास्ते' इत्यन्वाप्युक्तन्यायेन सीतिवादे प्राप्ते, गणेषु तथा समेषुऽप्येकस्या तद्वेगोत्त वाच्यशेषे कर्तुंमत्तत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवाय मुग्वादः । संकर्ष. २।१।१५.

ॐ अग्निचयने इष्टकोपधाने प्राचीरुपधाति इति रीत्यपवर्गवादः ॥ 'प्राचीरुपधाति' 'प्रतीचीरु-पधाति' इत्यादी यनेष्टनागगतुवादेन प्राड्मुत्त्वार्थिक विधीयते तत्र चतुरस्रेष्टकात् गुणभावात् प्राड्मुत्कर्तुंमत्त-यत्वेनैवेष्टकानां प्राड्मुत्त्वार्थानुपचारः इति प्राप्ते, एकैकस्या इष्टकाया मुग्वावसभवेऽपि यद्गुणमिष्टकानामुपधाने प्राड्-संख्यावादेरनियमेन प्रातो, प्रागपवर्गा एवेत्यदितिनियमार्थो विषयः । अत एव 'प्रतीचीऽनुपाजान् वदन्ति' इत्यस्य याक्यस्योपे 'प्राड्मुत्तम संख्यापव उत्तमेनेन एव तु सन्निहित' इत्यन प्रागपवर्गत्वे प्राप्ते प्राड्मुत्त्वा आड्-तीर्थिवाय चरमवेत्तयोऽनुसभेदेनैव प्रत्यक्षपुनरुक्तौ । संकर्ष. २।१।१८.

ॐ अग्निचयने इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये पय-नाम्नपरमयोरे अवशिष्टमन्त्राणां उपयोगः ॥ 'लोक-शृणु छिद्र शृणु' इति मन्त्रेषु सहस्रमन्त्रार्थं त्वां इष्टका उपस्था, शशिरस्येना नानाविधमन्त्राणां काड्मुत्त्वात् इति प्राप्ते, सर्वेषु मन्त्रैरुपस्थाः । ये वापिवा मन्त्रास्ते

मिथेत् । तस्मात् नियोगे कामभूतिः । किं तर्हि ? होमा-
वैवाध नियो निधोगः अभिधियोपविधानार्थमनुष्ठते ।
यावदुक्तं स्यात्, वैद्युतमभि होमार्थं कुर्यादिति, तावदे-
वेदम् । एव चेत्, नैमित्तिकः तस्मिन्स्तरिन्तु कार्यं नित्य-
मग्नि विकरोति इत्युपपन्नम् ।

दुप्—‘स्वाश्रयेषु अग्न्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य
ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसभवात्’ इति (भाष्यम् । ‘ब्राह्मणे-
भ्यो वधि दीपता तत्र कौण्डिन्याय’) स्वाश्रयेषु ब्राह्मण-
पिण्डेषु अग्न्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य अपरिच्छिन्नविषय-
स्य विशेषाभिप्रेत्या ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसभवात् । तस्मात्
विरोपात् कौण्डिन्यात् अन्यत्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः
सम्भवयेत् । तस्मात् सामान्यशास्त्रं वृत्तार्थं अन्यस्मिन्
विषये । ‘विरोपस्य चान्यत्र, परिच्छिन्नस्य तदवसायिनः
तदसभवे विषयाभावप्रसङ्गात् उपदेशवैयर्थ्यं मा भूत्
इति’ (इति भाष्यम्) विरोपस्य पुनः कौण्डिन्यादेः
अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्यः अपरिच्छिन्नस्य तदवसायिनः
तदसभवे तस्मिन्सभवे विषयाभावप्रसङ्गात् उपदेश-
वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तदपि विरोपशास्त्रं अनुग्रहीतयम् ।
एव धाधो वर्णितं, सोऽधुक्तं । यत् कारणं, शास्त्रानुग्रहः
कार्यः इति नास्ति चोदना । यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात्,
दधिदाने कृते अनुग्रहीतं शास्त्रं, इन्द्रभयनं दधिदानम् ।
एतत्तु नेष्यते । तस्मात् य एव धाधोऽस्मामिर्णीतः
नित्यनैमित्तिकयो, स एव । अस्य बहुक्तं, अग्न्याधानात्
फलमिति, अन्येष्यते । ‘तामि द्वेष’ (१।१।१६)
इत्यान्याधानेन द्रव्यं विधीयते । दृष्ट एव उत्सारोऽग्नेः ।
तस्मान्नादृष्टाभे इति सिद्धम् ।

यघनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् । २१ ॥

भाष्यं—यघेदुक्तं, अस्ति चासंस्कृतेषु कर्म
स्यादिति, तत्र द्रुमः । वचनात् असंस्कृतेषु कर्म
स्यादिति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचन-
स्यातिभारः । यथा ‘पदे उग्रोति’ इति ।

संसर्गो षापि दोषः स्यात् । २२ ॥

भाष्यं—अभि च यदि समुपचयः स्यात्, प्रादाभ्येन सह
संसर्गः स्यात् वैरारिकस्य । तत्र तु दोषः भूयते ‘अग्नेये

सुवयेऽष्टकपालं निर्वपेत्, यस्याग्निः प्रादाभ्येन सह
सदृज्यते, अद्यचित्त एव योऽग्निः प्रादाभ्यः’ (इति) ।

वचनादिति चेत् । २३ ॥

भाष्यं—आह, नैप दोषः । वचनात् संसर्गः । न
वाचनिके क्रियमाणे दोषः ।

सथेतरस्मिन् । २४ ॥

भाष्यं—उच्यते । इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिकः
असंस्कृतेषु होमः । एवमुपचयं वाचनिकत्वात् दोषामावे
सति नैमित्तिकत्वात् विकार आश्रियते, न समुपचयः ।
उत्सर्गोऽपि कर्मणः कृतत्वात् । २५ ॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं तस्य देवतायैत्यादिति, तत्र
द्रुमः । उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहे न विक्रमः,
कर्मणः कृतत्वात् । अन्यन्याधानेन देवताः परिग्रह्यन्ते,
नाग्निना । एव भूयते ‘यः पूर्वेषुरग्निं यद्वाति, स वै
शोभते देवता अभिपजते’ इति । तच्च इतमग्नेर्ग्रहणम् ।
तेन परिग्रहीता देवताः । अन्यत्रते वचनाप्यजते ।
तस्मादविरोधः ।

श्री—प्राग्नेन नित्यस्य निवृत्तिः । चिकल्पसमुपचय-
विचारे मर्याते समुपचयः । एयासि नास्ति इति चिन्त्यते
इति मर्यातेः ।

सोम—आधनीनामैकार्थत्वात् विकल्पेऽपि उच्यस्य
वाधाप्रदेशश्च भिन्नकार्यत्वात् समुपचयः इत्युचितेः
मर्यातेः । सूत्रे नियोगशब्दोऽयधानार्थकः ।

वि—‘निलोप्याग्नौ काम्यवह्निः सज्येताथा
आषकः । कार्यभेदादादिमो, ऽन्यः कामेनान्यप्रसङ्गनात् ॥’

भाट्ट—अग्नी उत्सोऽग्निः । ‘सतापेनाग्निं जन-
गति’ इत्यनेन उपपन्नः । तत्र उग्रा आहवनीयाग्निधारण-
पानं यजमानगले शिष्येन अन्नमात्रं प्रियते । तस्मिन्
पाने प्रियमाणाहवनीयोऽग्नि उच्यते । तत्र दीशोत्तर-
कालत्वात् अभिहीनोहोमायकरणेऽपि कर्मणो होमाः
क्रियन्ते । त भूयते ‘बृहामाग्न्यन्तलो ब्रह्मवर्षनामस
आहृत्यानदस्यात्, आग्न्यदसायनामस्य’ इति भूयते ।
तदिह काम्ययोगे नित्यस्योच्यस्य आहवनीयादेः काय-
विषया प्रवृत्तिरिति न वा इति चिन्त्याया, नात्र
उपायिनरूपतापानाधिक्ये आहूयारिभिः कर्णेदेतेन

॥ अग्निचयने कूर्मचित्री प्राश्नमिति कर्तुमुद्य-
वाद् प्रत्यक्षमिति तु कूर्मवाद् ॥ कूर्मोपधानं प्रत्य
'प्राश्नमुपदधाति' 'पुरस्तात् प्रत्यक्षमुपदधाति' इति
श्रुतेः कर्तुरिय कर्मणोऽपि प्राश्नमुत्तरसमेवाद् अनियमेन
कूर्मः कर्ता वा प्रत्यक्षमुद्यः प्राश्नमुद्यो वा इति प्राप्ते,
निकल्पस्यान्याय्यादादेव प्राश्नमिति कर्तुमुद्यवाद् ॥ 'पुर-
स्तात्प्रत्यक्षं' इति तु कूर्ममुपवाद् ॥ संकल्प. २।१।२०.

॥ अग्निचयने 'धृतेष्टका उपदधाति' इति
धृतेष्टका उपदधाति ॥ 'धृतेष्टका उपदधाति' इत्या-
दावपि 'धृतं मिमिक्षिरे' इत्यादिमन्त्रेष्वपान मन्मयी-
नामेव प्राणमन्मयापेन (१।१।१२३२) विधीयते
इति प्राप्ते धृतदन्वत्यैवोपधान, धृते पूरणेन तत्सभवात् ।
पुष्करपर्णस्यैव तच्छिन्नमन्त्राणा नमप्रकरणशेषरभावात् ।
वृषभादिकत् विरोधाभावात् ॥ संकल्प. २।१।२४.

॥ अग्निचयने चतुरस्राणामिष्टकानामेव 'मण्ड-
लेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् ॥ 'मण्डले-
ष्टका उपदधाति' इत्यादिना श्रुता मण्डलादीष्टका
नाम्नोऽन्वयकलाप परिमण्डलाग्रानास भेषु इति
प्राप्ते, चयनरूपसार्वाभिलाविरोधात्तुलनागामेवैतानि
नामानि ॥ संकल्प. २।१।२५.

॥ अग्निचयने चतुर्थांशद्वारेषु त्रिवाहस्राधिकं
संख्या स्यात् ॥ चतुर्थांशद्वाराहोषु पुनः प्रथमवारिद्वि-
वधया एकद्विदिगाहका एषेष्टका भेषु । सनीयन्ते
निषेधात् त्रिगाहस्रैरग्न्याः एकवारस्यानाम्नानात्
इति प्राप्ते, प्रहाराणा सख्याना नैमिषिस्त्वानिमित्त-
मन्त्रेषु तदप्रवृत्तेः सख्यान्तरेवाधर्णीयम् ॥ संकल्प. २।१।२६.

॥ अग्निचयने चित्तिमानेषु यजमानगर्भं अध-
र्तुगर्भं वा मारुतं प्राश्नम् ॥ 'व्यामनानापि पञ्चपुच्छानि
भजन्ति' इत्यसौ श्रुतम् । तत्र कर्मण्यप्यसौ. प्रवृत्तत्वात्
अनियमाश्रियमस्य युक्तत्वाच्च तस्यैव व्यासो प्राश्नः ।
'धूर्णं श्रुतेति' इत्यत्र कर्माङ्गस्यैव प्रहणदग्नात्
इति प्राप्ते, चयनात्मकमालम्बनं नन्व (अधर्तुं.) श्रोतित-
व्यात् अनियमः । धूर्णं तु तदर्थमेवैकान्तविधानाद्वि-
भ्यम् ॥ संकल्प. २।१।२७.

॥ अग्निचयने चित्तिशब्दो न प्रस्तरपाटः,
किंतु तदवयवपरः ॥ 'पञ्च चित्तयो भजन्ति. पञ्चभिः
पुरीषैरम्युदिति' इत्यत्र सभेभि कित्तत्वेन चित्तिशब्देन-
वेनः प्रस्तर उच्यते । प्राश्नादादौ स्वयतीनामेध चित्तिरप्य
निर्भूतेति व्यग्रहारदर्शनात् । अत एव न चयनक्रियोच्यते ।
तस्या एकस्याच 'अग्निं चित्तुते' इति विशेष्याद्याय-
भावात् प्रस्तरपञ्चकविधानादेव पुष्करपर्णस्यैवपुष्करत्वप-
मानुष्णाना क चन निवेदो प्रत्येते तेषा पूर्वपूर्वोर्णुचपेत्त-
रविधानं याचनिकं स्याच्छब्दे, इति ते सह नव प्रहारः
इति प्राप्ते, चयनक्रियाया एतन्वेऽपि पुरीषव्यपधानदृ-
भेदेन तदचयनाना पञ्चापाविभागस्यमात् कर्मैवदेवपर-
भित्तिशब्दः । अत एव 'स्वयमात्तुष्णा च चित्ती
नोत्तमे उपदधाति' इत्युक्त्वा 'नान्यामिष्टकानुत्तमु-
दधात्' इत्यादिना सर्वोपरि इष्टकान्तरनिधाननिषेधैव-
र्थापत्तेः पुष्करपर्णादित्तुष्णम्य चनियमेन निवेदो प्रत्ये
नियमाविरोधायो विधिर्न विरुच्यते ॥ संकल्प. २।१।२८.

॥ अग्निचयने चित्तिसमुदायस्यैव वेदिधर्माः,
न तु तदाधारभूमिः ॥ चयनाधारभूमिः उत्तरेदिधर्माः
कार्याः इति प्राप्ते, प्रहारी मन्मथोपचरि विरिक्तया
उत्तरवेदे. स्थाने एव विहृती अग्नेर्निधानेन तत्कार्याप-
न्नता शरीष्विच आग्नेच उत्तरवेदिधर्माः, न तदधीमुचो
भवन्ति ॥ संकल्प. २।१।२९

॥ अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्याधीता-
नामिष्टकानां छोरं पूणात्. प्राग्पुषानम् ॥

प्राग् छोरं पूणायास्त्वस्याः संपूर्णार्थव्यात् ।
५।३।८।२० ॥

आहत्यं—औषानुवाक्ये काण्डे इष्टना. मन्मथाना. ।
'चित्रिणीरुपदधाति' 'चित्रिणीरुपदधाति' 'नूतेष्टका
उपदधाति' इति । तत्र इदं समधिगत, मन्मथाना
चित्तो उपवेया इति । तत्र भवेद्, किं प्राग् छोरं
पूणाया, उत पश्चादिति । किं प्राग् 'अन्ते ऽ
वावरावय' इति (५।२।१।१९) । एवं प्राप्ते,
उच्यते । प्राग् छोरपूणायाः, तस्या. संपूर्णार्थव्यात् ।
संपूर्णार्थेता तस्याः ध्यने 'पदेवास्तोत्र, यच्छिद्र,
तदित्या पूर्वानि, लोक पूण, छिद्र पूण' इति ।

भाष्यं— नैव एता अन्त्याया चितौ । नस्यां तर्हि ? मध्यमायाम् । बुत ? ब्राह्मणवत्य एता इवता, तासा मध्यमा चितिराम्नायते । ' या वै वा चिद् ब्राह्मणवतीमि हकामभिजानीयात्, ता मध्यमायां पितानुपदध्यात् ' इति । ननु सर्वो एव इवता ब्राह्मणवत्य । नेत्याह । अपर लिङ्ग क्रमात् समाख्यानाद्य । तस्मादेता नान्ते स्युरिति ।

शा— शिवेने सवृदनुष्ठाने वनमधिन्यले । किं चित्रि ण्यादीना उत्तमायामुपधान उत मध्यमायागिति । ' कर्त्तव्य मया वातायामन्तेऽनारभ्यचोदिता । या का चिदिति वाक्य तु विधये न भवत्येवम् ॥ ' उच्यते । ' यचना मध्यमाया स्यु प्रत्यक्षब्राह्मणोदिता । जानातिरभिपूर्वोऽथ प्रत्यक्षे वर्तते यत ॥ वाक्य चापवदेव स्याद् वादमान वन धेःकम् । चित्रिण्यादेर्निवेशोऽतो मध्यमाया चितौ भवेत् ॥ '

सोम— अथे आभिमुख्यार्थकत्वात् विषयामिमु ख्यस्य अन्यत्रासभरात् अभिपूर्वो जानाति प्रत्यक्षजाना यत् । अभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षे रुदि इत्यध्यात् । वाक्य च इति (शा) एव च वाक्यार्थस्याप्ये प्रत्यक्ष प्रातिस्विनब्राह्मणपर नमेव वाच्यमिति भाग ।

वि— ' चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधान पुराऽध्याग ।, अन्यत्रायादुत्तमाया, मध्यमाया तु वाक्यवन ॥ '

भाट्ट— चित्रिण्यादीना तु ' या का चन ब्राह्मणर तीमिष्कामभिजानीयात् ता मध्यमाया चितानुपदध्यात् ' इति वचनेन मध्यमचितौ उपधानम् । अत्र हि अभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षजानाचित्यात् वाक्यस्याथवरत्रास्य धराब्राह्मणविहितेऽनोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेवनिधानम् । उपधान तु प्रकृतप्रयास आश्रय । प्रत्यक्षब्राह्मणरत्न इव कामाचिश्रुतगन्धविनिमुक्तमनोपेक्षय इयुक्तमेव भूमा धिरणे (१५१/१० भाट्ट) । न च मध्यमब्राह्मणरत्नस्य उद्देश्यविरोधता, तच्छब्देन विशिष्टपरामर्शेन विशिष्टोद्देशोपपत्ते । अतो मध्यमचित्यापेक्षोक्तानम् । न चेद प्राकरणीयवियय, अनिरीपात् ।

न्यायविन्दु— चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश इति प्राप्ते, ' या वै वा चन ब्राह्मणरतीमिष्कामभिजानी यात् ता मध्यमाया चितौ ' इति वचनात् मध्यमाया इति सिद्धान्त ।

मण्डन— ' चित्रिण्यादा मध्यचितौ । '

शंकर— ' चित्रिण्यादासु नान्तात् । '

अग्निचयने तिसृष्वपदान ब्राह्मणाय ॥ ' खो वा एष परमि, तस्य तिस्र शरण्या प्रतीची तिरक्षपन्वी, ताम्यो वा एष आहृक्षयते योऽग्नि चिनुते, अग्नि त्विवा तिसृष्वपदानचित ब्राह्मणाय द्यात्त्राम्य एव नमस्करोति, अथो ताम्य एवामान निष्क्रीणीते ' इति श्रुत तिसृष्वपदानमपि पूर्वनायेन वचन इति प्राप्ते, खण्डिलस्यैव दत्त्वात्तदीयशरण्याभिगमिवित आमक्षनमेतद्दानेन, ताम्य आमनो निष्क्यतादक्षाया क्रियाशक्ते एजोपपत्ते । न च सनिपातिनोऽङ्गस्यहान्तर विपतिपिष्ट, रथतराङ्गस्य वर दानस्य दर्शनात् । सकर्षे १।१।६

अग्निचयने धार्याभिनाशे ज्योतिष्मतीष्टे नांतुष्ठानम् ॥

धारणे च परार्थत्वात् । १।१।७।२९ ॥

भाष्य— इदमप्राप्यते ' धार्यो गतधिय आहृक्नीय ' इति । अस्ति (च) अग्निहोत्रस्वानुगमे प्रायश्चित्त ' अग्नये - रोतिष्मतेऽष्टावपाल निर्वपेत्, गन्धार्पिद द्यूतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्गमेत् ' इति । तस्योऽर्थे सागयिक, यदा धार्योऽग्नि अनुगमच्छति तत्र त्विनिद प्रायश्चित्त कर्तव्य नेति । किं प्राप्त ? कर्त्तव्यमिति । उपन्यास हि निमित्तम् । एताव दिह निमित्त, अग्नि अग्निहोत्रार्थे उद्गृह्य अङ्गप्रयोजन उद्ग्राहि इति । त्वेह सर्वे प्राप्तम् । तस्मात् कृत्या प्रायश्चित्तमिति । ननु सर्वैकमर्थमेतत्, न वेकल्पयामिहोत्राय । उच्यते । यदि सर्वैकमसमुदायार्थे तत् वेकल्प्याये न भवतीत्युच्यते । यत् एवैकत्वे श्वेन सर्वाय, तत् सर्वैक्योऽपि प्रयुक्त अग्निहोत्रव प्रयुक्त भवति । न चेद सर्वैकमसमुदायार्थे, समुदायस्य अन्वो दितव्यात्, साधनानि प्राणि आकाङ्क्षाऽप्यत्र । एवैक तत्र कम उद्धारणमाकाङ्क्षति । तस्मात् सर्वार्थेनपि सन् अग्नि होत्रार्थे भवति । एव चेत् अनुगमनप्रायश्चित्त प्राप्त पीति । यदा पशुजन परिसमूहन उद्गृह्यपच इवेवमा द्य परया धार्योऽग्नी अहन्वहमि क्रियते, एव प्रायश्चित्तमपि क्रियेन एव प्राप्ते, भूमः । धारणे च ग-

मिरिति विपरिणामावश्यभावात् इन्द्राद्य एव देवताः ।
भाव्यकारेषु नेदनपिकरणमित्युक्तम् । संकर्म. २।१।४.

ॐ अभिचयने इष्टका अश्रिमत्स एव कार्याः ॥

इष्टकाविविशेषात् प्रयोगप्राप्त्यभावात् अनियतस्थान-
वत्त्वे तावा प्राप्ते, इष्टकानां चितिनिर्बुद्धित्वप्रकारप्रयुक्त-
त्वेन स्वरूपापेक्षाभावात् अश्रिमन्तरेण तदयोगात् साधिका
एव भवेयुः । 'चतुरश्रा भवन्ति' इति व्याख्याश्रमुद्देशेन
गुणमात्रविधिः । संकर्म. २।१।९.

ॐ अभिचयने इष्टकाः पक्वा एव प्राहाः ॥ आम-
पक्वतापत्त्येनेष्टकाप्रयोगात् 'पकेष्टकचित्त. प्रासाद.'
इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमिहादरेणैव पक्वताप्रतीतिर-
नियमः, 'नैर्कृतीः कृष्णास्तुगपक्वा भवन्ति' इति कतिपयास्तु
पाकविधानादितरा आमा एव वा इति प्राप्ते, 'न कृष्णा
न लक्ष्मणास्तुपदध्यात्' इति निषेधस्तदव्योजिते संज्ञा
पात्रे, कतिपयानां पात्रे तुगाया राधनत्वमामनियमनिधि-
परत्वे लाघवात् 'अग्निनेष्टकाः पचन्ति' इति व्याख्या-
न्तरे श्रवणाच्च एव । संकर्म. २।१।६.

ॐ अभिचयने इष्टकाः पशुशीर्षाद्युपधाने अन्त-
राष्टपूर्णाथं न विधेयाः ॥ पशुशीर्षाद्युपधाने यदन्तरा-
ष्ट्युपपद्यते तदपूर्णाथंमपि कतिपया इष्टका निर्मातव्याः ।
'इष्टकामि.' इति तृतीयाश्रुत्वा चयन प्रति निरपेक्षकारण-
व्यगमात् । ताया परस्परसम्बन्धान्तरेण नैरपेक्षायोगात्
इति प्राप्ते, निरन्तरत्वेकात्मन्यप्यस्यमात्रात् विन्तापूर्-
णमिधियुक्तस्य अपवर्जनीयार्थिचिन्तनस्यैव वाचनिसाम्य-
यत्तदुद्देशान्तराष्ट्यापि सोढव्यतया श्रुत्याप्राप्त्याद्यदन्तरा-
ष्ट्यन्तरेऽपि 'चित्त. प्रासादः' इति प्रयोगसंज्ञात् पशु-
शीर्षादिभ्यस्ते इष्टका निषेधाः । संकर्म. २।१।४.

ॐ अभिचयने इष्टका. समचतुरस्राः कार्याः ॥

चतुर्भुजांश्यादिभिरपिरोषादीरेचतुर्भुजसमचतुरस्रयोर्वि-
कल्पे प्राप्ते, शीर्षादिपञ्चातरागमित्युक्त्याद्यभावे गम
चतुरस्रापैव बोधादभिरागितागचतुर्भुजस्य 'गम श्या'
(१०११११) इति न्यायेन साम्येन । संकर्म. २।१।३.

ॐ अभिचयने इष्टकापर्माः चतुस्रौषधेषु न
अवहित ॥ 'रीत गापीयुक्त चरमेन चतुस्र चरमेण-

मिष्टकाया निरध्यात्' 'सर्वौषधं वपति' इति विहितयो-
श्चतुस्रौषधयोरपि स्वतन्त्रनिर्वर्तकत्वाविशेषात् इष्टकापर्माः
कर्तव्या इति प्राप्ते, अन्येभ्यो एव स्पष्टितले सर्वौषध-
वपनस्य, समाप्ते च चयनिपानत्व-त्रियमागतया तत्कार्ये-
ष्व्यमावात् तदर्थोः । संकर्म. २।१।१०.

ॐ अभिचयने इष्टकापर्माः नैर्कृतीषु न
भवन्ति ॥ 'नैर्कृती. रक्ता उपदधाति' इति
विहितोपधानार्थत्वेनेष्टकापर्माणां नैर्कृतीष्वपि प्रवृत्तिः
इति प्राप्ते, नैर्कृतीष्वकालेनो ढलकापारशिष्यप्रक्षेपवि-
धानेन तत्रप्रतिपत्तिमात्रार्थत्वेन स्पष्टितलनिर्वर्तकत्वाभावेनो-
पदधातेषांन्येन न मुख्यधर्माणां तत्र प्रवृत्तिः ।
संकर्म. २।१।११.

ॐ अभिचयने इष्टकापर्माः सिक्कतासु न
भवन्ति ॥ सिक्कतानामपि स्वतन्त्रनिर्वर्तकत्वाविशेषादितिष्टका-
प्राप्त्ययोगाच्च सामान्यत्वस्यैवभावेन 'तथा देवतया'
इति मन्त्रेणोपधानं भवेत् इति प्राप्ते, 'तागाभयोरमि-
तामिः सिक्कतामिः पूर्यति' इत्यपरिमितविशेषणेन
सहस्यव्यापारिर्भावात् चतुर्धाकरणे दक्षिणस्यैव
तासिद्धिस्तदप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वात् मन्त्र । संकर्म. २।१।९.

ॐ अभिचयने इष्टकानिर्माणं दीक्षोत्तरनेष ॥
इष्टकानां निर्माणे विशिष्य कालविधेरभावात् याथा-
काम्ये प्राप्ते, दीक्षोत्तरात्. एव नियमने । 'इष्टका-
सूच्यमस्य शृष्टवते तेन संज्ञं अग्रयो भवन्ति' इति
वचनेनोप्याश्रिमसंज्ञो मुदश्च सम्यग्विधानात्, तस्य च
दीक्षातः पूर्वमर्थभावात् । संकर्म. २।१।२८.

ॐ अभिचयने इष्टकापाकः निर्मग्नयेन लौकिक-
येन ॥ ताया वैदिधेनाग्निनेर पाकः कर्मण्यः । पाक-
कालस्यदिनेषु इति-भारणादिषु तत्रैव कर्माङ्गयेन
कल्पनात् इति प्राप्ते, 'आह्ननीये कर्षणे वा
हवीषि भरया' इत्याहस्य विधानेन वैहारिण्येन पर-
कल्पयेऽपि प्रवृत्तेऽग्निनेरि पदस्य लौकिकस्यैव
वाच्य, अन्यथा तदुपादानेनोपपत्तेः । विहासदिने-
वतन चरनमन्तरेण श्रुती लौकिकस्यैवभावात् ।
वृत्तीनीतीव्रव्यनमनिर्माणेन प्रती कालान्तरे 'निर्म-

अग्निचयने षष्टैरुपविष्टे

उपविष्टेऽस्तस्य प्रतिपद्यते । उच्यते । यथा दीक्षणी-
यादयः पुरुषसंस्काराः कल्पतिप्रद्वययोग्यं पुरुष
सुर्वन्तः यागकर्मैः पर्यमानाः तदर्थाः, एवमिहापि
उपविष्टेः अभिधानं कार्यम् । एव च तद्व्यापार
सुर्वन्तः तदर्थता प्रतिपद्यन्ते ।

शा—‘उपविष्टतिना तावदपूर्वं कर्म चोचते ।
पृथग्रन्धोऽपि तस्यैव विषये षष्ट्युल्यताम् ॥’
उच्यते । ‘जपन्यवृत्तिता पृथग्रन्धस्येहोभयोः समा ।
उपतिष्ठतिषालुः समीपस्थितिवानरः ॥’ तद्वचनार्थः
(षष्टैरुपविष्टे इत्यस्य) षष्ट्युल्यतया रथतरादिभिः
समीपे स्थित्वा अग्निं अभिदध्यादिति । तस्मात् अभि-
धानचोदनेति सिद्धम् ।

सोम—अर्धपादागतपुष्यग्रन्धस्य अनतिदेशकत्वेऽपि
विषुदेनागतपुष्यग्रन्धस्य अतिदेशकत्वमस्य इत्युक्त्यानात्
सगतिः ।

अत्र भाष्यादौ ‘उपान्मन्करणे’ इति मन्त्रर-
णार्थे कर्तमानात् उपपूर्वात् तिष्ठते । आत्मनेपदविधानात्
उपविष्टे इत्यात्मनेपदे ष्टसदसकर्मनिधिः इति पूर्व-
पक्षे नोपपद्यते । तथा च तत्र ‘न्यत्ययो बहुल’
(पा० ३।१।८५) इति न्यत्ययः अङ्गीकार्यः, स
नान्याय्यः । न च ‘अकर्मत्राच’ (पा० १।३।२६)
इत्यात्मनेपदं समवतीति वाच्यम् । ‘बृहद्रथतराम्या
पथो, यथायथिषेन पुच्छ’ इत्यादौ अस्यैव ‘उपविष्टते’
इतिपदस्य अनुपगमनीयत्वेन अकर्मत्वभावात् । इति
भ्रामणेपदस्य सर्वथा पूर्वपक्षे अनुपपत्त्या तदलादेव ष्ट-
षाण्यनमन्त्रकरणमभिधानविधिः इति सिद्धान्तितम् ।
उदुत्तुपपन्नम्, पूर्वपक्षेऽपि ष्टसदसकर्मणि स्वरुपा-
ष्येय अङ्गीकर्तव्यमि, अन्यथा ष्टषादस्यवाममवात् ।
तथा च स्तुतीना मुनिनिष्ठगुणाभिधानरूपतया
समा मन्त्रकरणानिषेव तदर्थसमीपस्थितिपतिपादस्य
उपविष्टेः सिद्धान्ते इव मन्त्रकरणार्थे वृत्तिसमवेन आ-
त्मनेपदानुपपत्त्यभावात् । तस्मात् आत्मनेपदानुपपत्तिः, न
पूर्वपक्षे दोषः । इति मन्त्रा मन्त्रारोपे (शाख्यदीपिकारणेण)
आत्मनेपद अष्टुष्टवैर पूर्वपक्षे जपन्यगीर्णप्रसङ्गः इ-
यंभिन्नायेण सिद्धान्तमुक्त्वा उपविष्टेः अभिधानरूपेण

परिहृतं उपविष्टतिना अभिधानमनुमीयते इति प्रतिपाद-
यितुं आत्मनेपदप्रयोजितं, न तु आत्मनेपदानुपपत्तिः
सिद्धान्तमुक्तिरतया इति ध्येयम् । आद्यसुसार्थात्तु
ष्टग्रन्धः कर्मणि स्थात् स्तोत्रमर्मपाचकः ष्टग्रन्धः स्थात्,
तथाभूतस्य ‘रथतर ष्ट भवति’ इत्यादौ स्तो-
त्राचकस्यापि उपदेशात् इति ।

वि—‘ष्टैरुपविष्टे स्तोत्रधर्माः सन्ति न वा, ऽपिम् ।
अभिहोमनया,—न्मेव मन्त्रोक्तेरुपाननेपदात् ॥’ तस्मात्
ष्टग्रन्धो न स्तोत्रधर्मान् अतिदिराति ।

भाट्ट—अग्नौ ‘ष्टैरुपविष्टे’ इति श्रुतम् । तत्र
ष्टग्रन्धेन किं विधीयते इति चिन्ताया, ष्टग्रन्धस्य
स्तोत्रविशेषवचनत्वात् तस्य च बहुत्वभावेन चयनाद्वा-
तया विधानानुपपत्तेः प्रत्ययमिश्रितमात्रानन्तरुपपत्तेः ष्ट-
धर्मकाणि धानूपास्तसमीपावस्थानेतिरन्वयतावानि विधी-
यन्ते । ष्टग्रन्धमकवाच्य तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः । धानूपा-
स्तमपि च समीपानरथाने अकल्पनकार्यत्वात् कर्मोत्तर-
त्रमेव । अथवा पाशाधिकरणन्यायेन (१।३।१५) बहु-
वचनानुरोधेन ष्टप्रतिपादके सौम्यदृगीकारस्य अनुपपत्त्या
बहुवचनेन एकत्वादि लक्षयित्वा चयनाद्वातया ज्योति-
ष्टोमष्टविधिरेवायम् । समीपस्थितितु पूर्ववत् ष्ट-
स्तोत्रस्यैव अङ्गम् । वस्तुतस्तु ष्टग्रन्धव्यवस्थापि ज्योति-
ष्टोमे ऋषित्तमात् सर्वान्धेन ष्टस्तोत्राणि चय-
नाद्वातया विधीयन्ते । न तु ष्टमन्त्रभावा रथतरादि-
साम्ना वा विधान, उपक्रमस्य ष्टग्रन्धे लक्षणाप्रसङ्गः ।
एव च जपन्य आत्मनेपदनेव बाहुल्यतया (पा० ३।
१।८५) साधुत्वाच्च न्यायेयम् । इति प्राप्ते, ष्ट-
ग्रन्धस्य शरीरसमवेऽपि शक्यत्वेन तत्र एकसमीपावस्थि-
तेरपि विधिसमवेन स्तोत्रविधानेन नियमानुभावेन
सद्विधानत्वात् नि.सद्विधानात्मनेपदानुपपत्तेः ष्टग्रन्धेन
अन्यथा नेतुमुचितत्वात् । तथाहि, ‘उपान्मन्करणे’
(पा० १।३।३५) इति स्तुत्या आत्मनेपदशब्दात् समीप-
वस्थाने मन्त्रस्य परलगावगतिः साक्षात् सन्धेन अभि-
धाननिरीते न्यायेतः मन्त्रस्य परलगावगतिःऽपि समी-
पावस्थानप्रतीकनीभूताभिधानद्वारा समीपवस्थानं प्रति
करणादानीयात् तदनुपपत्तेः ष्टग्रन्धस्य मन्त्ररत्नाच-

प्रयोगान्तरे उपशोधयन्ते ' चतुर्दशभिर्वपति ' इत्यादिवत् ।
संकर्य. २।१।१५.

अग्निचयने उपसदां पदद्वयं तिसृणां स्वस्वान-
नविबृद्धपा संपादनीयम् ॥

स्वस्वानान्तु विषर्षेरन् कृतातुपूर्व्यत्वात् ।
५।३।२।३ ॥

भाष्यं—उपसत्तु संदेहः । िमाहृत्तिर्दण्डकलितप-
दुत स्वस्वानान्निविषर्षन्ते इति । किं तावज्जातम् । आवर्त-
नीयानामगानामेप धर्मो यदुत दण्डकलितत्वात् । यो
लुप्यन्ते, विरुवाकः पठ्यतामिति, स भादित आरभ्य
परिसमाप्य पुनरादित आरभते । तस्माद्दण्डकलितवदा-
वृत्तिः । एवं प्राप्ते, भूमः । स्वस्वानान्निविषर्षन्तेति ।
कृताः ? इत्यानुपूर्व्यत्वात् । कृतमातुपूर्व्यमुपसत्तु । प्रथमा
कृता मध्यमा वर्तन्ता, तत उत्तमेति । तत्र यदि दण्ड-
कलितवदावृत्तिः स्यात्, उत्तमा कृता पुनरुपशया
अन्त्ये क्रियमाणे अत्यन्ते सा विवृद्धिः कृता मरति ।
स्वानान्निविद्धो नैप दोषः । तस्मात् स्वस्वाने विवृद्धि-
रिति ।

द्वयं— यथा प्रथमा परिणामान्प्रथमा द्वितीयागुपस्था-
पयति, द्वितीया च तृतीया, एव तृतीयाऽपि कर्मान्तर-
मुपस्थापयति । तत्र दण्डकलितवदावृत्तौ तृतीययाऽनु-
पस्थापिता प्रथमा नियते । स्वस्वानान्निविद्धो तु नैप
दोषः । चोदको धनुमेपाथं प्रापयति ।

शा— अतः सर्वोः सङ्घत् इत्या पुन स्यादादितः
जिया । स्वस्वानान्तु विवृष्टेरन् कर्मरथोऽन्यथा
भवेत् ॥ तृतीया कृता प्रथमाया कियमाणया प्राकृत-
कर्मनाथः स्यात् (सृष्टीयानन्तरमुपस्थितप्रारम्भोऽनुपस्थापि-
त्यनेन प्रथमागुपस्थाने कर्मनाथः स्यात्) । अतन्मदकाधाय
नोस्वे स्थाने दिदिरन्वसित्तया ।

शोभ— पूर्वोत्तराग्नेनेन त्रिपेणविकारात् संगतिः ।
यथा संशयाने क विद् कृत्वात्तर मानदण्ड निवेद्य तद-
नन्तरदेहेऽपि तथैव कृत्वा निवेद्य येन मीपने, तथा
अन्त्येनेत्यत्र प्रथमाः कृता पश्चाद्गी तथैवतनीय
(इति दण्डकलितवदावृत्तिः पूर्व्यात्) । स्वार्थंरथु-
कृतानुपूर्व्यं प्रथमो वदन्कर्मरत् २१ ।

ती. श्ले. ५

वि— ' आहृत्विषपरत्वेषां सप्तस्यैकैवगाऽथवा ।,
त्रिरप्यायं पठेत्वादाविव स्यात् उमुदायात् ॥, प्रथमा मध्य-
माऽन्येति प्राहृतकमसिद्धये । एकैकस्या दिरन्व्यते
पद्व्येत्वाऽपि प्रसिध्यति ॥ '

भाट्ट— तत्र प्रथमैनादद्यादितस्तस्या स्वतंत्रवत्येव
स्पकल्पन्तउपस्थापयन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयाग्येकाधि-
पति, तदङ्गभूतयोः प्राकृतवदङ्गदेवनाप्रनाशकयोःपूर्वयोः
प्रेषयोर्मध्ये पण्णामान्येपामाहृतवदेवमन्वाणा पद्यावा-
ज्जानात् । तद्यदि आद्याना मन्वाणामन्वायः स्यात्, ततो
मन्वाणामपकर्वापत्तिः, समिद्यागव्यस्यानुपस्थितिश्च । अतः
तन्निधानाविरोधाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्गमा-
हृत्तिः । उभयप्राम्यासत्रये च प्राहृतदेवताभयो लक्षणाया
वा तदेवताप्रकाशानमित्यन्यदेतत् । परमदुवाजेप्यपि
मन्वलिङ्गवशादेव प्रथमागुपस्थानस्यावाधानतो दशमश्च ।
द्वितीयस्यदण्डकलितवदावृत्तौ प्रथमप्रमत्यस्यायः । नरैरैवदशौ
तृतीयस्येति । यत्र तु न ि विद्वमक, तत्र निपमप्रपाय-
सत्याकल्पे अत्यपकल्पस्या अपिराया आहृतेरन्ति-
मविपपवात् सर्वस्वाप्यन्तिमविपपनानमेवेत्यपि यथये ।
यत्र तु समसलक्ष्यैःऽऽहृत्तिः यथा तिस्रु उन्मत्तु
पद्व्यधरणे, तमेकैकस्या द्विरहृत्त्वाऽपि पद्व्यर्षपत्तौ
नान्तिमाया एव चतुराहृत्तिः, सहाय्ये निहितमार्थान्यथाऽ-
नुपपन्ना कल्प्यमानाया आहृतेः सर्वेविपप्यौविन्यात् ।
तत्र च ' विरुवाकः पठ्यताम् ' इत्यादी सपूर्णातुवाकस्या-
हृत्तिर्दशनेन प्राहृतोऽप्युपम प्रथमेवकार कृता पुन. कार्य-
मिति दण्डकलितवदावृत्तिः इति प्राप्ते, प्रथमद्वितीययोर्द्वै
तृतीययात् पूर्वं कस्या न्यम, तत्र दण्डकलितवदावृत्तौ
षाप्येत । अतः प्रथमा दि कृता, द्वितीया च दिरन्व्यस्य,
तृतीयाऽपि तथैव कार्येण स्वस्वानान्निविद्धेरेषां सिद्धम् ।

न्यायविद्वु — त्रिवादादरथामनुपस्थानेतर पुनरु-
दित. कर्त्तव्यमिति दण्डकलितवदावृत्तौ पद्व्यर्षपत्तिसिः
इति प्राप्ते, तृतीयोत्तर प्रथमाया प्राहृतकर्मनाथतोरेकै-
क्या द्विरहृत्तिरिति स्वस्वानान्निविद्धेरेषां सिद्धाः ।

सण्डन— ' सण्डनेऽनुपस्थितिः । '
दोहर— ' तत्र सत्यानुरादिः स्यात् । ' (तत्र प्र-
कारितु ।)

अग्निचयने प्रधानादौ

तस्या एतावमर्थवादः (पाहूक्तो यः इति), न तु अग्नियोगस्य । (येन तर्हि यागविरहित आह-) अग्निं युजन्मि शयसा द्रुतेनेति बुद्धेति इति धर्म उच्यते । उपचयमानं च कैमर्थाभिलाषि भवति । (न गुणविष्य- वत्याया न बोधस्वयमरे) तत्र यत् प्रकरणेन वाक्येन भावति । इह तु वाक्येनैवास्व प्रपौत्रन दीयते अग्नि- योगः (अग्निमेव तत् युजति इति) । तस्मिंश्च वाक्ये यज्ञसयोगो नास्ति (येन प्रधानार्थता स्यात्) । यद्यपि तु यज्ञसयोगो भवेत् (उच्यचित्वाक्ये एव), तथापि यज्ञ- दान्ये यागमानस्वनश्चेत् अहङ्गयानानपि वदति प्रधान- यागानपि । तत्राविद्योपात् यागमानेयं योगः (सन्धः) ।

अवशुभे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽप-
वृत्तार्थत्वात् । २१ ॥

भाष्यं—एव च कृत्वा अवशुभे आर्षेयवरणस्य हेतुवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति ' न होतार वृणीते, नार्षेय वृणीते ' इति । यथा न्यायोऽपरिच्छि, ' सोमार्षे हि हेतुवरण इत् यदोतार वृणीते जगतीं तद् वृणीते ' इति । एतस्मिन् न्याये असति, तदपि अहङ्ग- प्रधानार्थे, इति अवशुभेऽपि प्रसज्येत । तत्र वृत्तार्थत्वात् प्राहुत हेतुवरण नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधोऽनर्पकः । नति तु एतस्मिन् न्याये तदपि प्रधानार्थेनेव । तत्रापि हि यज्ञसयोगे ' यद्वृत्ता वपद् बुद्धुं, भ्रातृष्य यज्ञस्वाशीर्गं च्छेत्, यद् युता वपद् बुद्धुंति एकथा तत्रजमाने यज्ञ- स्वाशी' प्रतिनिष्ठति ' इति । प्रधानार्थे चेत् तदवशुभे तत्रार्थमसिद्धं, इति अवशुभे प्राहुत हेतुवरण प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते च । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानार्थवर्गे विमोक्त इति ।

उप—अवशुभे च तद्वत् इत्येतदप्युक्तम् । तथापि यो यज्ञमयोग (यद्दृष्टा वपद् बुद्धुं, भ्रातृष्य यज्ञस्वाशीर्गं च्छेत् इति) अवशुभे युगसाक्यस्वाथेनाह- ' कृत्विज्ञो वृणीते ' इति, उपचित्वाक्यस्य नाथ शेषः । (येन सौमिकमपि अहङ्गप्रधानार्थमेव वरणम्) । यथायदादौ दृष्टार्थं वरणं तत् साहस्य न्येतिष्ठोमस्य, यद् दिगीच तस्मात्प्रकारक, अवशुभे अहङ्गार्थं प्रतिपिच्छेत् ।

तथापि चोदकाभावात् नित्यानुवाद एव । तस्मात् प्रति-
षेधो न (लिङ्गत्वेन) घटते ।

अहङ्गो च प्रसह्यं स्यात् तदर्थत्वात् । २२ ॥
भाष्यं—अहङ्गो च सादृशाह प्रसह्य योगविमोक्तौ दर्शयति । ' स वा अहरहर्षुनक्ति अहरहर्षिमुञ्चति ' इति । तदुपपद्यते, यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथा आद्ये अहनि योगः स्यात् अन्ते विमोक्तः, तदा हि सर्व-
पवर्गे इति ।

दुप—स च (प्रतिषेधः) ' अहरहर्षुनक्ति, अहरह-
र्षिमुञ्चति ' इति अहङ्गप्रधानार्थं योगं विमोक्ते च घटते एव, यद् युजति तत् अहरहः इति गुणविधानम् ।

शा—अग्नियोगः कि प्रधानमानार्थवर्गे स्यात्, अ-
साहङ्गप्रधानार्थवर्गे इति । यदि प्रधानार्थार्थो योगः, तद-
पवर्गे विमोक्तः । साहङ्गप्रधानार्थत्वे तु योगस्य, सर्वान्ते
विमोक्तः । तत्र अग्नेः सर्वार्थत्वात् तत्सम्प्रापो योगः
सर्वार्थः । तस्मात् सर्वार्थवर्गे विमोक्तः इति पूर्वार्थं कृत्वा
' पाहूक्तो यः ' इति वाक्यरोपेण यथायंता योगस्य ।
अतः प्रधानार्थवर्गे विमोक्तः इति भाष्यकारेण सिद्धा-
नितम् । एव च सौमिकमपि वरणं ' यद्दृष्टा वपद्
बुद्धुं, भ्रातृष्यमेव यज्ञस्वाशीर्गं च्छेत् ' इति यज्ञार्थेनेमात्
अग्निषयोम- (अग्नियोगः) उच्यन्त्यां केनच्यप्रधानार्थं
भवति । तत्रावशुभे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नात् हेतु-
वरण प्राप्नोति । तत्र ' न होतार वृणीते ' इति प्रति-
षेध अस्मत्कृतो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरास्य
साहङ्गप्रधानार्थत्वात् अवशुभे वृत्तवरणप्राप्त्यभावात् प्रति-
षेधो न स्यात् इति च लिङ्गुक्तम् । तथा सादृशाह ' अह-
रहर्षुनक्ति अहरहर्षिमुञ्चति ' इति प्रसह्य योगविमोक्तदर्शनं,
इतरथा साहङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदर्शनं
स्यादिति । ननु प्रधानार्थवर्गेऽपि वरणस्यापूर्वत्वात् अवशु-
भस्य हेतुवृत्तवर्गात् । (प्राभाकरसूतेनोपचारमाह-)
तत्र कश्चिदाह, अपूर्वताया एतावमर्थवदो हेतुवरणार्था
साधन स्यादिति । स चापूर्वत्वरणे वरणप्राप्तौ नान्य
अवश्यते, नान्येनेति । यद्ये तु नूनं, यद्यपि अपूर्वोऽ-
वशुभ, तथापि आरम्भापयोग्यं सदासात् हेतुवृ-
त्तप्रधानार्थत्वात् तस्मानपि अहङ्गप्रधानार्थम् । नदि

इति विहितोऽभिविभोक्तः सर्वान्ते एव कार्यः । अत्र अभि-
निष्ठस्य योगजन्यस्य अदृष्टस्य स्वान्तिमकार्यानादयत्वेन
प्रकृत्यैव एतद्विभोक्तस्य अर्थवादवशादवगम्यते । अतः
स्वान्तिमकार्यान्ते एव अविभोक्तः इति पूर्वपक्षिते ' पञ्च-
मियुंनक्तिः पादुक्तो यतः ' इति वाक्यरोपेण यथार्थत्वाव-
गमात् ' दक्षिणा सोमस्य ' इतिवत् सर्वाथैवत्वात्वेन प्रधान-
मात्तार्थत्वावगमात् प्रधानान्ते एव विभोक्त इति सिद्धा-
न्तितम् ।

एवं च सौमिकमपि वरणं ' यद्वृत्ते वपद् वृथात्
प्रातृव्यमेव यथाशाशीर्गच्छेत् ' इति पक्षस्ययोगात् अग्नि-
योगतुल्यत्वान्नतया वेत्तप्रयत्नार्थं भवति । ततश्च सोमा-
द्गभृतेऽनभृते अनिदेशमात्रं होतृवरणं ' न होतार
वृणोति ' इत्यनेन पर्युदस्यते । सौमिकस्य वरणस्य अदृश-
प्रधानार्थत्वे तु औत्तरेदेशिनेन आतिदेशिकस्य वापेनेन
अप्राप्तत्वात् पर्युदासात्पर्युपपत्तिः । यत्र च अवभृथः
अपूर्वः, तथापि आञ्ज्यमागात्पर्ययता प्रकृतस्य होतृवर-
णस्य पर्युदातो नैरात्पर्युपपत्तिः ।

तथा द्वादशाहे ' अहरद्वयुंनक्ति, अहरद्वयुंनक्ति ' इति
प्रात्यहिकयोगदर्शनं प्रधानमात्तार्थत्वे तद्वेदेन भेदो-
पपत्तेः उपपन्नम् । इतरथा सर्वार्थत्वयोः सहदेव अग्नि-
योगविभोक्तयोः प्रात्यहिकत्वेः इति सिद्धान्तितम् ।

धार्मिककारेण तु भाव्यकारोपेक्षयुक्तैर प्रधानमात्तार्थ-
त्वेन अग्नियोगस्य पूर्वपक्षीहृत्वात् सादृश्यप्रधानार्थत्वविधानात्
एव संप्रतिगम्यन्त्यात्मानि । तस्याप्यभिप्रायः । योगस्य
उत्पत्तिराज्ये एव द्वितीयामन्वयगाम्या अग्निधर्मस्वाराध-
त्वात्पर्ये, न शुभराज्येन अर्थवादगतपक्षद्वयवगमात्तया
यथाथं च न्ययितुं युक्तम् । नहि ' दक्षिणा सोमस्य ' इति
परं अत्र अनन्वयोपपत्ता, येन कस्यत् प्रधानमात्तार्थ-
त्वात् न च्येत । अन्तु वा यथासाधंत्वेन, तथापि यत्-
तदस्य ' सर्वान्ते वा एतप्रकारं यत्तये ' इत्यादौ आञ्ज-
यागोपि प्रयोगात् प्रधानमात्तार्थत्वात् दुर्घटेन । एतेन
' स एव पक्षः पञ्चविधः, इत्यादौ यत्तदस्य प्रयत्न-
मात्रे प्रयोगात् प्रधानमात्तार्थत्वं ' इति व्यापमुषोक्तं अजा-
हन्म् । तथाच ' ये यथाहमस्य ' अदृशप्रधानार्थत्वात्प्रयत्न-
पर्युदात्तपर्युपपत्तेः । अतः सादृश्यप्रधानार्थोऽभिविभोक्तः

वरणं च । तत्रापि द्वितीयया ऋत्विक्त्वात्कार्यत्वस्य
अवगतेः आर्थवादव्यवहारार्थत्वस्य अन्वयमात् ।
न चैवमवभृथे तद्व्यवहारमात्रः, प्रधानार्थत्वपक्षेऽपि
दक्षिणावत् प्रधानार्थत्वेन वरणेन प्रकृतस्यैव, अवभृथे
तद्व्यवहारमात्रस्य तुल्यत्वात् । अतश्च उभयान्यामपि एव
प्रसक्तिसंख्या, दृष्टार्थस्य सौमिकवरणस्य सर्वाथैवेऽपि
दार्ढ्यपूर्णसाक्षिकस्य प्रवृत्ते होतारि नियमागमस्य वरणस्य
अदृष्टार्थत्वात् सोमाद्गभृतेष्वपि वरणस्य द्वादशाहे
वश्यमागमत्वेन प्रकृतस्य तस्य अवभृथे पर्युदात्तोपपत्तिः ।
नहि इदं प्रवृत्तौ आराधुपकारक, येन तस्य आज्यमागात्-
नङ्गत्वेन अवभृथे प्रकृत्यभावात् शक्येत, द्वितीयया
प्रोक्षणादिचरुं होतृस्वकारार्थत्वावगतेः । अतस्तस्य कर्तृत्वेन
आञ्ज्यमागाद्गभृत् वरणस्यापि तद्द्वारा आञ्ज्यमागात्-
ङ्गत्वोपपत्तेः प्रकृत्युपपत्तिः ।

न चैवमपि आतिथ्यान्तर्दिप्रोक्षणागमत्वेन (१२॥
१९॥४३-४४) होतृव्यतेरेवतया वीक्षणीयावमेव इत्यस्य
होतृवरणस्य अन्ते प्रकृत्येन उपासकत्वेः नावभृथे
प्रकृत्युपपत्तिः । आतिथ्यान्तर्दिप्रोक्षणात्पर्युपपत्त्यादौ हि
यत्पर्युदात्तोद्देशेन पञ्चवक्त्रैः उच्यते, तत्रपर्युदात्तवद-
व्यवहारस्यैव अन्वयत्वात् प्रवृत्तिं तत्कार्यान्तिमकार्यान्ते नाप्य-
तस्य व्रीहिसोधायाद्ये ऋत्विक्तस्य सत्त्वेन तद्व्यवहारस्य
अनदृष्टत्वात् सादृश्योपपत्त्यापि प्रवृत्ते अभिवाचनार्थादिचरुं
यत्परि व्यतेरेवत्वे निरुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्यैव अनु-
पपत्तेः । नहि होतृव्यतेः यत्पर्युदात्तोद्देशेन उपपत्तिः
तत्रपर्युदात्तवद्व्यवहारः, दार्ढ्यहोतृवरणस्य पक्षेऽपि होतृव्य-
नदृशत्वात् । आत्मन तद्व्यवहारस्यैव अन्वयत्वात् नहि
उपपत्तोत्पत्तिरिति तद्व्यवहारस्यैव नाप्युक्तं, इति विरिष्य
धर्मव्यवहारस्यैव अन्वयत्वात्पर्युपपत्तिरिति नाना । इति
प्रतिप्रयोग आह्वेनः सुवन्तं च अवभृथे वदन्तम् ।

द्वादशाहे प्रथमं प्रोक्षणादिप्रोक्षणात् न च प्रधानमात्तार्थ-
त्वात्तद्वि विद्वत्स्यैव तद्व्यवहारं पर्युदात्तवद्व्यवहारस्यैः
सर्वान्ते एव विभोक्तः इति प्रमेयं प्रात्यहिकव्यवहारस्यै-
मेव, इति सादृश्यप्रधानार्थत्वेऽपि तुल्यम् । अन्तु हा
प्रधानमात्तार्थत्वात्पक्षे ४४ चित्तु भेदप्रतिपत्तिः, तथापि
अनुपादव्यस्य देवार्थावत्ते, प्रात्यहिकव्यवहारस्यैवैव ।

अभिचयने रुक्मप्रतिमोचनादि

न दासतपीत्याः । तेषां प्ररुणपाठानामेनानङ्गत्वात् ।
 'एतद्वा ऋषीणामग्रेयं छन्दो यथासुतेनीः' इति वाक्य-
 रोपेण विवरणाच्च, इति प्राप्ते, दासतस्याः 'अग्निमीळे मधु-
 च्छन्दा' इत्यादिना छेदं पर्येष ऋषीणां सरणात्तेषामेव
 वाक्यरोपेण विवरणात्त एवमेवाः । इच्च 'स्तेनोप-
 दास्यन्मूकस्यानन्देदान' इति सूत्रस्यैव करणत्वेन विधा-
 नात् सूत्रप्रसिद्धे दासतपीतोऽन्यत्रभावात् आसत्तेव्यः
 करणानि । संकर्म. २।१।३२.

ॐ अभिचयने रुक्मप्रतिमोचनादि, दीक्षित-
 संस्कारेभ्यः परस्तात् फलं भवति ॥

संनिपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ५।२।१२।२।३॥

भाष्यं—अग्नी दीक्षणीयायाः परताः रुक्मप्रतिमो-
 चनादि आघ्रातम् । तस्मिन्नेव क्रमे चोदकेन दीक्षित-
 संस्काराः प्राप्ताः । तत्र छन्देः, चि अनियमः, उत पूर्वं
 रुक्मप्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसंस्काराः इति । ति
 प्रातः अनियमः । अथवा यथा प्रत्यक्षपाठनमात्
 दीक्षणीयायाः पुरतः उतासमभरणदशः, एव रुक्मप्रति-
 मोचनादीनि इति । एवं प्राप्ते क्रमः । दीक्षितसंस्काराः
 पूर्वं कर्तव्या इति । कुत ? दीक्षणीया प्रति यः
 पाठनमः, यथा च चोदकः, तथा उभयेऽपि परस्तात्
 दीक्षणीयायाः कर्माः । यस्तेषां परस्परपेक्षः नमः, तत्र
 न वक्षित उतासमभरणस्यैव प्रत्यक्ष. पाठक्रमः पूर्वत्व
 साधयति । अक्षि तु संस्काराणां प्रवृत्तौ पूर्वं पाठः,
 निवृत्तौ रुक्मप्रतिमोचनस्य उत्तरः । तेन यथोक्त एव
 क्रमः स्यात्, अन्ते वैद्वत् इति । अथ किमर्थं
 संनिपात आघाट्कवते, ननु अथ संनिपात एव व्यक्तः ।
 अथदिभ्यो सदिश्वचनमेतत् । यथा, 'ईजाना बहुमिर्ष-
 वैर्वाहया वेदपातराः । यात्राणि चैव प्रमाण स्युः
 प्रास्तास्ते परमाः गतिम् ॥' इति । तस्मात् शेष इति ।

उप— दीक्षणीयानन्तरं प्रवृत्तौ दीक्षितसंस्काराः
 वृत्ताः, चोदकेन उपरैव प्राप्नुवन्ति । ननु रुक्मप्रति-
 मोचनादयो दीक्षणीयायाः परे भूयन्ते, तेषां चोदकप्रस्ताव-
 ङानन्तरहितानामपि परत्र वै न कल्पते ।

शा— 'तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाचनन्तरम् ।
 रुक्मादिभ्योऽपि पश्चाद्दीक्षितसंस्काराः ॥' उच्यते ।

'दीक्षा दीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात् । तेषां उप-
 रितानां च नाश्रियातेरुत्तरि नः ॥'

सोम—पूर्वत्वं प्रत्यक्षानाम् । (प्रत्यक्षोऽपि पाठो
 न नियामकः इति) नगतिः । उक्त्याग्नेः शिक्ये अग्न्य
 कण्ठे धारणे त्रियमाणे उरःप्रदेशादाहाभावात् व्यक्तायां
 'रुक्मममन्तर प्रतिबुद्धते' इति विहितं एकविंशति-
 निरूपणौ र्गामरणविशेषधारणं रुक्मप्रतिमोचनसम्बन्धः ।
 संस्काराः 'एकनिश्चया दर्शयिञ्जलैः पावयति' इत्या-
 दयः । सूत्रार्थस्तु संस्काराणां रुक्मप्रतिमोचनादेश
 संनिपाते अन्ते वैद्वत् इति यथोक्तमेव स्यात् इति ।

वि— 'चयने रुक्मधुत्वादिः पुरतो स्वाभिसंस्कारिः,
 पाठादायो, ऽन्तिमः कन्धकक्रमात् पाठस्य न क्षतिः ॥'

भाट्ट—दीक्षणीयारुणश्रवणोत्तर रुक्मप्रतिमोचनादि
 चयनात् श्रुतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामान्यतो
 दीक्षणीयोत्तर दीक्षितसंस्कारा दण्डदानादयः । तदनामि
 विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य वाचात् दीक्षणीयोत्तर रुक्म-
 प्रतिमोचनादि कृत्वा ततो दीक्षितसंस्काराः, इति प्राप्ते,
 विशेषपाठस्य पश्चाद्वाग्मजोषणेन अन्यथाभिदस्य
 अनर्जनीपतयाऽपि उपपत्तौ दीक्षणीयाऽनन्तर्यानिपामक-
 त्वात्, सामान्यपाठेन कन्धकक्रमात् दीक्षितसंस्काराणां
 दीक्षणीयाऽनन्तरं कृत्वा तदिदं कृत्वाते रुक्मप्रतिमोचना-
 दिकं नार्थम् ।

न्यायविन्दुः—अग्नी दीक्षणीयाऽनन्तरं रुक्मप्रति-
 मोचनादि आघ्रातम् । प्रवृत्तौ तु दीक्षणीयाऽनन्तरं
 दीक्षितसंस्काराः । तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाऽनन्तरं
 रुक्मप्रतिमोचनादिकं, इति प्राप्ते, प्रवृत्तिक्रमक्रमस्येन
 दीक्षणीयाऽनन्तरं दीक्षितसंस्काराः, ततो रुक्मप्रतिमोच-
 नादि । दीक्षणीयाऽनन्तरं पाठस्तु रुक्मादेशः नान्तरावक
 पश्चात्तनुग्रहेऽपि न विरुध्यते । सावित्रहोमादेशु पश्चा-
 दनुग्रहे पूर्वपाठविशेष इति विशेषः इति सिद्धात् ।

गण्डन— 'रुक्म पर दीक्षितसंस्कारः स्यात् ।'

शंकर— 'ततो दीक्षितसंस्काराः ।' तत्र, दीक्षणाः
 परस्तात् ।

ॐ अभिचयने लोकंशुणमन्त्रेण उपपातं सूद-
 दोहता मन्त्रेण च अभिमन्त्रणं, न तु द्वाभ्यां

सामान्यधर्माः हिंकारादयः, विशेषधर्माः 'रथंतरे मस्त्य-
माने पृथिवीं मनसा प्यावेत्, वृष्टिं सद्रुद्रं' इत्येवमा-
दयः । किं चात्र प्राप्तं ? तत्र आह । एतन् तावन्नः परीक्ष्यं
रिमयं पृष्ठराद्यः कर्मणो वाचकः, उत इत्यस्य इति । ननु
विद्वमेतत् । कर्मनामधेयं पृष्ठराद्य इति 'यस्मिन् गुणोप-
देशः प्रधानतोऽभिप्रेतव्यः । (१५।१२।३) इत्यत्र ।
सास्त्रेण चोदनासु एतदुक्तं 'सप्तदशानि पृष्ठानि' । वैश्वं
पृष्ठं' । नैरात्र पृष्ठं' इति । इह इदानीं 'पृष्ठैश्चतिष्ठते'
इत्यस्या चिन्तयते । किं पुनस्तत् पुक्तं । नत आह । कर्मणः
पृष्ठराद्यः स्वात्तथाभूतोपदेशात् । कर्मणो वाचकः पृष्ठराद्यः
स्यात् । कुतः ? तथाभूतोपदेशात् । तथाभूतः क उपदेशः,
यथायं पृष्ठराद्यः कर्मनाम अधिगतः, तथाभूतोऽयमपि ।
किमस्य तथात्व ? पृष्ठराद्यत्तानाम् । पृष्ठराद्यस्तत्र
कर्मवचनोऽधिगतः, स एवायम् । तस्मात् इहापि तद्व-
चनः एवावगन्तव्यो विशेषभावात् । यदि अत्र अन्वयः
फलयेत्, एतः शब्दः अनेकार्थः स्यात् । तत्र को दोषः ?
राद्ये उच्यते उदायः स्यात्, न अर्थप्रययः । तत्र स्पन्दहारो
न सिष्येत् । स्पन्दहारार्थं शब्दप्रयोगः । कारणान्ता य
अत्रणादि अपेक्षयम् । एकार्थत्वे तु निरपेक्षः अर्थप्रययः ।
तस्मात् अनेकार्थत्वमन्वयायम् । तस्मात् कर्मनाम पृष्ठ-
राद्यः । यदा कर्मनाम, तदा यदि तावन् तानि कर्मणि
इह उपदिश्यन्ते, तत्र उपविशेषामन्वयिका । अथ मा
भूत् एव दोषः इति एतदुपस्थानं तत्र विज्ञापते, तत्र इदं
प्रकरणं कथ्येत । तस्मात् सादृश्यविधिरयम् । वृष्टेर-
तिष्ठते, वृष्टरुद्रयोः कर्मविधिरतिष्ठते इति । तस्मादय
च कर्मैर्भवति । तस्मात् कर्मणो धर्माः इति ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु
पृष्ठराद्यः इत्यात् । ३६ ॥

भाष्यं— न धैतदेवं, कर्मणः पृष्ठराद्य इति । किं
तर्हि ? इत्येषु पृष्ठराद्यः स्यात् । अत्राप्येव । 'अनि
त्वा शूद्रोऽग्निः' इत्येवमादीनां ऋचां वाचकः । कुतः ?
अभिधानोपदेशात् । अभिधानोपदेशोऽयं 'वृष्टेरतिष्ठते'
इति । वृष्टेरतिष्ठति इत्यर्थः । अथ पुनस्तत्र उपस्थानजननः
अभिधानार्थः साकरो विस्तारम् ? उच्यते । उपस्थाननि-
वृत्तम् । मन्त्रकारोऽतीवृत्तोः आग्नेयस्य भवति ।

मन्त्रसु अभिधानस्य करणं, नोपस्थानस्य । उपस्थानं
शरीरेण क्रियते मनसा वा । तस्मादभिधानार्थः । स
एव विप्रतिषेधः । यदि पृष्ठराद्यः कर्मणु कल्पन्ते, आत्म-
नेपद ज्ञाप्यते । नहिं तदा मन्त्रः वरणं भवति । अथ
आग्नेयस्य अनुकल्प्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः । तदा
अभिधानार्थता आपत्तिः । तत्र आग्नेयस्यदानुरोधो न्याय्यः ।
पृष्ठराद्यो हि लक्ष्यतया पृष्ठराद्यनं मन्त्रं सुचन्, अर्थवान् ।
आग्नेयस्य तु मन्त्रकरणेनैव ज्ञाप्यते । अतः, पृष्ठरा-
द्येषु मन्त्रेषु पृष्ठराद्यः । आह, नैतत् सुकम् । उप-
स्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठते, आग्नेयस्यदानु-
गात् अभिधानार्थता । न च विद्विगेन श्रुतिर्वाचितव्या ।
उच्यते । नैरात्र श्रुतिर्गन्थते । स्वाधेयं उपतिष्ठतिराह
समीपस्थानम् । तत्तु अभिधानाय । अभिधानं निर्वर्तयितुं
अग्निवर्गेषु विद्येत् इति निरुक्तिराह, आग्नेयस्यदानु-
गात् । आह, एवमपि अभिधानस्य मन्त्रः कर्मणं,
नोतिष्ठते, तत्र अर्थवन्ध एव उपस्थानस्य मन्त्रेण ।
तथा 'पृष्ठैश्चतिष्ठते' इति समुच्चारण अनर्थकं स्यात् ।
उच्यते । अभिधानं अभिनिर्दिष्टवन् मन्त्रः उपस्थानस्य
वरणं भवति, फलोऽस्य प्रयोजनं निर्वर्तयति । नहिं निय-
योजनमनुवीचने । तस्मात् मन्त्रेषु पृष्ठराद्यः । मन्त्रेषु
चेत्, नास्ति धर्माणां प्राप्तिः । नहिं मन्त्राणां धर्माः,
अधर्मैस्तौ इति ।

दुष्— द्रव्यचयनः पृष्ठराद्यः । कुतः ? आग्नेयस्य
मन्त्रकरणे सत्ये । तत्र मन्त्रकरणं नाभिधानमन्त्रेण
भवति इत्यभिधाता धातुः अत्रुमीयेव परमासात् ।
अतोऽत्र भूतानुमीने द्वौ धातुः । तत्र तिष्ठतिः सामान्य-
प्रातः अनुच्यते । उपस्थानार्थः अनुवादः, सामीप्यस्य प्रय-
त्नान् । सम्प्रोक्तान् क्रियते, तस्य कर्मणो एव अभिधा-
तुं क्रियते, मान्यथा । तस्मात् उपस्थानं पृष्ठराद्यः
आग्नेयस्य मन्त्रान् लक्षयति । पृष्ठराद्ये भुवि पृष्ठे
पृष्ठराद्यो अत्यन्तव्याधः आग्नेयस्य इत् । तस्मात्
पृष्ठराद्यो मन्त्राभिधानी । आह, उपस्थानजननः कर्म
अभिधाने वर्तते । पृष्ठराद्योऽर्थः, शोऽभिधानमन्त्र-
वन्धवन् न विरुध्यते । इत्यस्य भावः, अभिधानस्य
मन्त्रः, नोतीवृत्तोः । एवं चो अभिधानार्थः स कर्म

नित्यसातन्वविधेः अनाज्ञानात् अनाश्रयात्, तदा अनु-
त्तं काम्यमेव । वैश्विरीयशाखास्यं ' वशोर्षां जुहोति ' इति सामान्यरचनं तु सामान्यतो द्वादशानां विधानार्थम् । तद्व्यवधानं च अत्रान्तरमन्त्रणसिद्धिद्वारा द्वादशानामपि होमाना सातत्याश्रयसिद्धिः । तदिह सातत्यशब्दस्य साहित्यवाचित्वात् मन्त्रकर्मणोः साहित्यप्रतीतेः नात्र मन्त्रान्तेन कर्मादिस्तिपातः, इति प्राप्ते, अविच्छेदेऽपि संततशब्दस्य लोके प्रयोगात् कर्मणामेव अविच्छेदरूप-
साहित्यविधानोपपत्तेः न न्यायाद्यवगतमन्त्रान्तोत्तरकाल-
ताश्रयत्वेन अनुपस्थितमन्त्रसाहित्यविधायकत्वम् । न चैवं नित्यप्रयोगे तत्साहित्यस्य प्रयोगविध्यगतप्रयोग-
प्राप्त्यभावतोमैव प्राप्तिः तद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । कल्पितविधिविहितान्नोपनिमित्तकानिज्ञातप्रायश्चित्तविनि-
वृत्त्या वाजुर्मेदिकाङ्गभ्रेपनिमित्तकप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं तदि-
धानात् ।

न्यायविन्दुः— 'सतता वशोर्षां जुहोति ' इत्यन साहित्यरूपसततत्वस्य मन्त्रकर्ममन्त्रविधानात् तपोवैगिपद्येन प्रयोगः, इति प्राप्ते, सततत्वस्य अविच्छेदरूपरतात् न साहित्यपेक्षा । तदपेक्षावामपि ' द्वादशैतानि जुहोति ' इति सत्यया कर्मभेदात् तेषामेव अविच्छेदेः सतत शब्दार्थः । ' जुहोति ' इति शब्दोपात्तत्वात्, मन्त्रस्य अनुपादानाच्च । अतः अनापि पूर्ववदेव इति सिद्धान्तः ।

सण्डन— ' धारयागेऽप्येकमेव क्रमः स्यात् । '

शंकर— ' उतता च वशोर्षां । ' (मन्त्रान्ते आरभेत्) ।

अभिचयने वृषभमुपदधाति इति ' स्वामभे वृषभं ' इति मन्त्रोपधेयेष्टपात्रो वृषभशब्दः । ' वृषभमुपदधाति ' इति ध्रुतो वृषभशब्दः पशुपरः कर्मादिस्तु तस्याप्सुपधेयत्वमभावात्, इति प्राप्ते, वित्या-
वित्सा तदुपधानश्रवणेन पशुसु वितितु तदुपधाने जातु-
दन्त्यनविकीर्णात् ' स्वामभे वृषभं ' इति मन्त्रोपधेयेष्टका-
पत्रोऽयं वृषभशब्दः । संकल्प. २।१।२२.

अभिचयने इत्येनाहृतिः काम्येव ॥ ' दिव्य मुपुर्गे ' इति मन्त्रस्य त्रिधापत्त्वानामपेऽपि ' वपता वै '

इति वाक्ये लेटः ध्रुणात्स्य ' इत्येनचिति विन्नीत स्वर्गक्रमः ' इति विधिनोपसहारसंभवात् स्वर्गज्ञानोप-
गन्धात् इत्येनाहृतिर्नित्यशब्दाया ऐन्द्रनायराप्रतावत्, इति प्राप्ते, इत्येनकृत्वायाहृतिविशेषाणां सामान्यतोऽनुवाद-
मात्रेणाप्सुपधेयो लेट्त्वकल्पने मानानाभावात् केषाम्नाम्यैर इत्येनचितिः । नित्येवेति तु याज्ञिकानां परिभाषा-
मात्रम् । संकल्प. २।१।४०.

अभिचयने ध्रुतस्य स्वलद्वृक्षाप्रामादाहृतस्य काम्याग्नेः आधानादिसंस्काराणां लोपः ॥

तस्मिन् संस्कारकर्मं शिष्टत्वात् ॥ ११।४।१२८ ॥

भाष्यं—तरिम्न् वैहारिकेऽग्नौ आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः, शिष्टत्वात् । सर्वकर्माथं हि वे, आधानस्य सर्वरोपत्वात् । यदि न क्रियेरन्, तत् कर्म तेनाहृतेन हीन अफलं स्यात् ।

स्थानान्तु परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

भाष्यं—परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् ? स्यान्तु । तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्वाने अयम-
संस्कृतः ध्रुतः । स वैशेषिकत्वात् तस्य निवर्तकः । स चेन्निवृत्तः, तिमर्थे संस्काराः करिष्यन्ते ? उच्यते. स्यात् शक्येवमर्थे वे क्रियेरन् । अग्न्यहृतेन चानार्थः । तस्मात् शक्येत् ।

श्रा—उत्तरास्तम (भ्राष्ट्रचतौ) आधानादिकाः कर्तव्याः होमार्थेनात् संस्काराणां, अत्य चाग्नेहोमसाधन-
त्वात् । सत्य होमसाधनोऽयमग्निः, तथापि असंस्कृत-
एताव संस्कृतस्यानापन्न इति नाम संस्काराः कर्तव्याः । न हि वृक्षादाहृतस्य अरणिमन्थनादिजन्य संस्काराः शक्यते आधातुम् । तस्मात्तत्र संस्काराः ।

सोम—काम्याग्नेः आहवनीयसम्पत्ति, यतर्षी-
धारणादयः संस्कारस्तत्रापि कर्तव्याः इति पूर्वशेषात्
सयतिः । यद्यपि आधानमाहवनीयायै, तथापि ' आहव-
नीये जुहोति ' इत्याहवनीयशब्दानां आधानपरमान-
जन्त्यादृष्टसंस्काराणां होमे विनियोगात्, संस्काराणां च
साध्यात् होमानाहृतानुपपत्त्या होमनापत्तान्त्वमर्थान्तर-
गमान् काम्यस्यापि होमधारणात् तत्रापि संस्काराः कर्तव्याः
इति पूर्वपक्षः । यदि वाक्यान्तरैर्वा प्राप्त होमधारणुदित्य

गतिः । अत एव समीपानस्थानजन्याभिधानजनस्यमसंगेण
मन्त्राणां समीपाकत्वानं प्रति करणत्वं, इति नाभिधान-
लक्षणाऽपि । वस्तुतस्तु ऐन्द्र्यधिकरणस्यधीर्लुमेक्तन्वायेन
(३।२।२) लक्षणस्य अभिधानमेव प्रकृतश्रिकर्मकं धातुना
विधीयते । तत्रैव वृष्टयदास्य करणत्वं, समीपानस्थानं
परं अत्र 'अभि त्या' इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तं अन्-
यते । वृष्टयेन तु आत्मनेपदानुरोधेन वृष्टस्तोत्रसाधनीभूता
मन्त्रा लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु पाठदिकेण रथतरादियु पट्टु
सामस्य वृष्टयान्त्वान्वानाधार्येवावरोधेन निरुद्धलक्षणायाः
विश्रायित्करणे— (१।४।३) कीस्तुमे मन्त्रस्यवित्तत्वात्
तन्वायेव अभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । सम्यग्नि
च सत्वेपे इहाभिधानं प्रति साङ्गः करणत्वं कदाश्चरामि-
न्धित्वात् । अत एव तदाभारवृत्तानां योनिकचामभि
अभिधानाद्वाच, उत्तरशेषु 'एकं सामं तृपे श्रियते
स्तोत्रीयं' इति स्तोत्रे एव विनियोगात् नाभिधानाद्भव-
प्रसक्तिः । अतश्च योन्वाधारकरधतरादिपाठदिकेणामभि-
शिक्षाभिधानमेवैव स्थण्डिलमकारणत्वेन विधीयते इति
सिद्धम् । सामादौ उत्तरशेषोऽपि अत्र अन्याद्वाच्यं पुरा-
णमनामेव इह चिन्तितः ।

न्यायविन्दुः— अग्नौ 'वृष्टेयपतिव्रते' इत्यत्र अग्नि-
समीपं पित्र्य वृष्टयदौः कर्मभिः कुर्यात् इति अपूर्वकर्म-
विधानं, इति प्राप्ति, वृष्टयस्यैः रथतरादिभिः अभि-
गमोपे स्थिता तमपिदृष्ट्या इति अभिधानाभिधान
'उत्तान्यत्ररणे' इति स्यूते, इति सिद्धान्तः ।

गणहन— 'धर्मोदिदेश न च वृष्टयन्वः ।'
शंकर— 'वृष्टेः साधनत्वात् ।'

ॐ अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानान्ते
च अग्निविमोक्तः ॥

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्पृष्ट-
कर्मणाः परेषु साङ्गेषु तस्मात् सर्वापवर्गो विमोक्तः
स्यात् । १।३।१५।१९ ॥

भाष्यं— अग्नौ भूयो 'अग्निं युजन्मि शरणा
द्वेदे' उरो' भवित्तो'स्तुति' इति । युज-
'इमं स्यात् युजन्मं धत्तां इत्यग्निविमोक्त उरो' ।
इति । तत्र श्रियते विमोक्तत्वात् योः, सर्वापवर्गो

विमोक्तः कर्तव्यः, उत प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गो
विमोक्त इति । किं प्राप्तं ? 'अग्नियोगः... स्यात्'
(सर्वं सूत्रं) । अद्भ्यप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गो च
विमोक्तः स्यात् । किं कारणं ? अविरोधेन भूयते 'अग्निं
युजन्मि शरणा द्वेतेनेति जुहोति अग्निमेवैतद्युजिक' इति ।
न च भूयते तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति । अविरोधात्
सर्वापवर्गः इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्ते अग्नौ
अद्भानि प्रधानानि च त्रियन्ते । तस्मादिपि सर्वापवर्गः ।
तदुक्तं 'सर्वेषां वा दोषत्वस्यातःप्रयुक्तत्वात्' (३।३।११)
इति । सर्वापवर्गो च सर्वापवर्गो विमोक्तः कर्तव्यः । तदा
हि योगस्यैवमवसितं भवति । योगापवर्गार्थं विमोक्तः ।

दुष्— (खिलितदुष्पाठोऽत्र कर्मरथेन तुलितः)
सर्वापवर्गो विमोक्तः कर्तव्यः । युक्तः । 'अग्निमेव तद्युजिक'
इत्यनेन तावत् विरोधो न भवत्येव 'प्रधानार्थो योगः,
नाद्भाना' इति । अग्नौ च (योगात्प्राक्कारणस्येते)
प्रधानं अद्भानि च त्रियन्ते । यथा 'वेद्या इर्ध्वान्माद-
यति' इत्याद्याइतिपि प्रधानहविषां च येषामानादत्त, न
प्रधानहविर्भिर्द्विषोपत्तेः । यदा अद्भानानि विषमागः
समागौ न शक्यन्ते तदा प्रधानस्य योऽग्निः तन्वायं
(समागौ) नाद्भानां योऽग्निरिति । एवमिहापि अग्ने-
रविरोधात् योगः सर्वापवर्गः, प्रदरगस्य अविरोधस्यैव
इत्युक्तं (तथा च सर्वापवर्गो योगे तद्विमोक्तोऽपि सर्वापवर्गः) ।

प्रधानाचयवर्गो वा तदर्थत्वात् । २० ॥

भाष्यं— न वा सर्वापवर्गो विमोक्तः स्यात् । किं
तर्हि ? प्रधानापवर्गो एव । प्रधानसंगेयोगेन हि भूयते 'पत्र-
मिर्जुनं शि पादुक्तो यज, यात्तेन यत्तन्मात्सर्गते' इति ।
यस्यान्यथैव युजन्मि इति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो
योगः । प्रधानार्थं क्षेत्रं, तदर्थवर्गो योगस्यैवमवसितं भवति,
तस्मात् तत्र विमोक्तः । अविरोधपरिधानं कर्मणोयोगेन विरो-
धेन युजन्मानं विरोधार्थं भवति ।

दुष्— प्रधानपवर्गो विमोक्तः । युज् । 'पद्ममि-
मुनित्वात् पादुक्तो यज, इ' अत्रान्त् कर्मणोयोगेन ।
यत्तन्मात्सर्गते प्रधानपवर्गः इति । नैतत्तुक्तम् । 'पद्ममि-
मुनित्वात्' इति युजन्मपवर्गः । तेन (तदेवकर्मणः)
यत्तन्मात्सर्गतेः (न योगेण) । तस्मात्सर्वापवर्गो

अग्निचयने श्रुतानां

‘पृथ्विर्दीक्षयति’ इति । होमप्रयोगवचनस्य प्रदानायान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सनिहितान् गृह्णाति । उभये च प्राहुता वैहृताश्च सनिहिताः । तस्मात्प्र विनिगमनाया देवुरस्ति, इमान् गृह्णाति इमासेति । न च प्रथानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात् प्राहुताना मन्त्राणामहानम् । अपि चान्यायः कृतेऽभ्यासः । सकृदैहृता मन्त्राः पठन्ते । तैर्दीक्षितः संपादयितव्य इति । सकृत्संपादिते तैर्दीक्षिते, कृतेऽर्थे, पुनरभ्यासो न न्यायः । तस्मादपि प्राहुतानामहानमिति ।

पूर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् । २७ ॥

आर्थ्यं—अपि च पूर्वोपरस्यैव भवतः । ‘पृथ्वीं जुहोति’ ‘पृथुत्तपन् जुहोति’ इति । न च नैहृताना वैवलयानामयसमानाना पूर्वोपरतोऽप्युपपद्यते, नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो ह्युत्तरस्यन्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वस्यन्दः । तस्मादपि प्राहुतानामहानमिति । तत्पृथक्त्वं च दर्शयति । २८ ॥

आर्थ्यं—इत्यथ पत्न्यामो न निवृत्तिः, समुचय इति । धृत ! साकामाहुतीना पृथक्त्वं दर्शयति । ‘उभर्फी-जुहोति, आग्निर्दीक्षाऽऽपरिधीश्च’ इति । यदुभयेया मन्त्राणा समुचयज्ञानस्तेषामाग्निर्चादाप्यरिक्तस्य मन्त्रेण निदेश । इतरथा तन्न एताऽऽभिक्यो भवेत्तु । तत्र पृथक् नोपपद्यते । मन्त्रि च पृथक्त्वं । तस्मादनिवृत्तिः, समुचय इति ।

न चाविशेषाद्व्यपदेश एत्यात् । २९ ॥

आर्थ्यं—इत्यभिनवित्तिः, समुचय इति । कुनः ! व्यपदेशात् । व्यपदेशो मन्त्रि ‘अप्यरस्य पूर्वमभ्यासे, उपासि सेतकर्म यदभिकर्म’ इति । पूर्वोपरस्य, अपाप्नोति स्यादेशः । समुचयेऽव्यपदेशे, नापत्ति विरोधे । तस्मात् समुचय इति ।

शा—‘तत्र मन्त्रधराटेन मन्त्रधरवनेन च । वैहृताः प्राहुता मन्त्रा धराप्रेक्षकान्वयः ॥’ इति प्राप्ते, धूमः, ‘न मन्त्रधरेण वाक्येन होमाय वैहृताः श्रुताः । दीक्षार्थेतास्मान् तेषां होमस्त्वान् प्रकल्प्ये ॥ सङ्घप्रयोगमात्रेण सङ्घर्षेणुत्तरपदे । वैहृते प्राहुतानस्मान्

तनुच्चेया न बाधनम् ॥’ तस्मात् प्राहुतवैहृताना मन्त्रा समुचयः ।

सोम—यद्यपि ‘अग्निश्चोतिश्रोमयाद्योः न प्रवृत्ति-विकारभावः, तथापि आग्निर्दीक्षणीयेष्टः सौमिकदीक्षणी-येष्टिविकारत्व, दीक्षाहुतयश्च उभयदीक्षणीयेष्टेव अह्यां इत्याधिकरणप्रवृत्तिमुपपादयन्ति । पूर्ववत् इहापि प्राहुतवाधः श्युत्थितेः सगतिः । (वैहृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहिताना चोदयेन प्रातःप्राहुत-मन्त्रायेन होमाद्गत्वात् तैरेव अमन्त्रैः द्वादश्यापि होतव्याः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्राह—) भवेदेव यदि प्रत्यक्षवचनेन आहत्य प्राहुतमन्त्रावै मन्त्रान्तरविधानं स्यात्, न त्वेतदस्ति, वचनेन दीक्षार्थ-त्वस्यैव सोपनात् । न च स्वाहान्तमन्त्राणा साध्यां दीक्षार्थेत्यानुपपत्त्या ‘दीक्षयति’ इत्यस्य प्राहुतमन्त्राहं-त्वसकत्वमुक्त इति वाच्यम् । ‘आहुतिश्चापि दीक्षार्थत्वस्य श्रुतत्वोपपत्तौ’ दीक्षयति’ इत्यस्य कायंलक्षकत्वयोगात् । एव च आहत्यवचनाभावे आर्थि-कमेव आहुत्वर्षत्व वाच्यं, तथ आहुतिषु मन्त्रान्तर-मानेणोपपन्न इति मन्त्राभ्यासे प्रमाणाभावात् आहुत-भ्यासवनेन समुचय एव न्यायः इति सिद्धान्तः । प्रथमसुशार्थस्तु, ‘पृथ्विर्दीक्षयति’ इति तासां प्राहुती-नामाहुतीना मन्त्रविधायः स्यात् श्रुत्या मन्त्रान्तरविधानात् इति ।

वि—‘पृथ्विर्दीक्षयती यतिगत प्राहुतप्रथमम् । समुचितं या, शपः स्यात् कार्येकत्वात् तत्र वाचनम् ॥ अग्नौ होमाद्राकालेरेतिदिष्टेन मुत्तान् । विनाऽऽग्नि-द्वादशत्वसिद्धये स्यात् समुचयः ॥’

माह—सोमे ‘आयम्यात्वाः सुवेणोरयान दीक्षा-हुतीनुनेति’ इति श्रुतम् । अथ च सङ्घवचनात् सन्ध्या कर्मभेदः । मन्त्राङ्कामानाया उत्तरमन्त्रेण (११११११४०-१२) कर्मपत्रकारणे. न इति-अन्त्याधिकरणत्वात् (११११११४०-४६) । ईशान-प्रकरणे च मन्त्रसङ्घवत् पक्षिणा ‘पृथ्विर्दीक्षयति’ इत्यनेन तेषां दीक्षार्थेन घनमानात् । मन्त्राङ्कवचनात् च

दार्शनिकं धरणं केवलप्रधानार्थं, यज्ञयोगाभावात् । अतः अहमन्वयनिदेशो हेतुवत्पक्ष आद्यभागाधत्तया अल्पे-
वानन्वये प्राप्तिः, इति युक्तः प्रतिषेधः इति ।

तदिदं भाष्यकारिणं अभिचरणव्याख्यानं अनुपपन्न-
मिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ
वर्णितौ । वाक्यरोगात् अरभ्यलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो
योगः इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्य अन्तेः सर्वार्थात्
तयोयोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यरोगवशात् विशेषः,
योगोत्पत्तिविधौ वाक्यरोगाभावात् । तत्र तावत् सर्वार्थत्व
गम्यते, यज्ञसत्त्व्यागुणविधौ वाक्यरोगः श्रुतः, न चासौ
उत्पत्तिवाक्यावगत सर्वार्थत्वं अलं निवर्तयितुम् । किञ्च
यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति, न प्रधानयागमेव । अतो न
तद्वशात् प्रधानार्थत्वम् । अत्रभूय च हेतुवरणप्रतिषेधः
अङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य धरणस्य घटते एव ।
सौमिकं हि धरणमानन्यथम् । प्रादुर्न तु हेतुवरण
प्रवृत्ते हेतोरि किञ्चमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्त्वं तत्रांशु
सोमेष्टिवु वास्य इति द्वादशो वक्ष्यति (१२।१।१८) ।
तस्मात् युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशादे च मत्वह योग-
विमोहदर्शनं अधिमन्त्रेण पक्षे घटते । विधानार्थं हि
एतद्वचनं, नातुतदमात्रं, आनर्थक्यात् । तेन सर्वार्थो
सर्वान्ते च सट्टदेय योगविमोहयोः न्यायः प्रातयोर्नच-
नेन अहरहयोर्गविमोहौ विधीयते । तस्मात् सर्वार्थो
योगः, सर्वोपपन्नो च विमोहः । (सोम—नातु सोम-
पादे योऽभियोगः, तं सादृश्यं सादृश्यप्रधानार्थं इति
वाच्यं । तुभ्यं ! संश्रुतमंगेः योगसत्त्वव्यापारेः तदर्थ-
त्वात् सादृश्यप्रधानार्थत्वात् । तस्मात् परंत्वमि अनुष्ठितो
सर्वान्ते विमोहः स्यात् इत्येव आद्यमूलेण सर्वार्थत्वपूर्व-
पक्षो वर्णितः ॥ 'प्रधानार्थपक्षे वा तदर्थत्वान्त्' इति
श्रीतिरमूलेण वामन्त्रेण पूर्वमूलोऽपि न निरर्थं प्रधा-
नान्ते विमोहः स्यात् यद्यप्येवमिदं अभिचरणव्यं प्रधान-
ार्थत्वात् इति केनचनप्रधानार्थसिद्धान्तो वर्णितः ॥
'अद्यभूये च सोमार्थस्य घटनेस्य प्रतिषेधोऽप्रवृ-
त्तार्थत्वात्' इति श्रुतिपक्षेण अत्रभूये च सोमार्थस्य
घटनेस्य अभिचरणव्यं यद्यप्येवमिदं प्रधानार्थं अद्यभू-
त्वात् आद्योऽपि निवृत्तयोर्नचनत्वात् तत्र सादृश्यप्रधान

प्राप्तौ प्रतिषेधो घटते इत्येव तत्रैव सिद्धान्तलिङ्ग
प्रदर्शयति ॥ 'अद्यभूये च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वान्त्'
इति चतुर्थमूलेण केवलप्रधानार्थत्वात् द्वादशादे प्रत्यहं
योगविमोहदर्शनमुपपन्नं, इति तत्रैव लिङ्गान्तरं प्रद-
श्यते । तेषां च सूत्राणां वार्तिककारपक्षे असादृश्यं
स्यात् (इति चेत्, अशोक्तं तन्मन्त्रेण) । वार्तिक-
कारपक्षे सिद्धान्तोपनमनिदमभिचरणम् । तत्र च प्रथम-
सूत्रे सर्वार्थत्वसिद्धान्तोपपन्नः । द्वितीयसूत्रे केवलप्रधा-
नार्थत्वपूर्वपक्षप्रतिपादनार्थम् । तृतीयसूत्रे पूर्वपक्षे लिङ्ग-
प्रतिपादनार्थम् । चतुर्थमूलं तुल्यद्वयार्थेन चरान्त्रेण
पक्षं न्यायवत् मन्त्रे, केनचनप्रधानार्थत्वे न्यायदेव प्रत्यह
प्राप्तेः 'अहरहयुंनक्ति, अहरहरिमुद्वति' इति न
वक्तव्यं स्यात्, उक्तं च तत्, तस्मात् सादृश्यप्रधानार्थं
तत् इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थम् ।)

सोम—यथा पूर्वं वीरोवादिनपदार्थावैगुण्याय
तदीयहनिष्टदाहाने वारिष्यस्य, एवमिदं हि अङ्गप्रधान-
ार्थत्वेनैव प्रधानमाशयप्रधानान्तरं विमोहे तदुत्तरपादा-
र्थानां योगाभावात् वैगुण्यं स्यात् इति तत्परिहरार्थं
सर्वान्ते विमोहः इत्युक्तिः (दणन्त—)ममतिः ।

वि— 'विमोहोऽपि सर्वान्ते सुखान्ते वा, उभितो
यतः । योगे सर्वार्थता, मेरं सुखायोऽसौ तदन्तः ॥'
इति भाष्यमतेन । 'यन्वसौ तातुभौ पञ्चाशुपञ्चाशुविने
यतः । सर्वार्थत्वं तुणे भाति सर्वान्तेऽन्ते विमोहचनम् ॥'
इति वार्तिकमतम् ।

सादृ—अथो 'अभि युनिमि नरया वृतेनेति सुशोभि
अभिमेनेन युनिमि' इत्यभियोगः श्रुतः, य चायं रोमः
नाशुपुपनरवतया सयनमात्राहस्य, अभि इति द्वितीयया
तपस्कारवत्प्रधानमात् । अत एव सयनमात्राहस्य-
निषेधात्सादृश्यः एतत्तः । अत्रैव उपसंख्येयार्थां स्वीचि-
ष्टोमाहस्येन विमोहेणात् तदर्थत्वमिति तस्य इत्यरि-
दम् । अतो सादृश्यप्रधानार्थत्वत् तदर्थत्वं प्रधानमात्रपक्ष
वा इति च विवक्ष्यते, सादृश्यकारेण तावन्मते. सर्वार्थ-
त्वात् सादृश्यप्रधानार्थः अभियोगः वेदिसर्वार्थत्वान्त्रेण
(१।३।१।१-८), आद्यं 'इमं मनमूलेन्यत्न पत्तया
इत्यागत्य पूर्वं सुशोभि सुशोभि, एव वा अभिचरणः'

- भाट्ट—ये तु सख्यायुक्तवचनविनियुक्ताः, यथा 'ता चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते' इत्यादौ, तेषां समुच्चय इत्युक्तं मन्त्राधिकरणशुभे (१।२।४।२१-४५) । न च एतेन श्रुते पुनःप्रकृत्यनुपपत्तिः, स्मृतस्यापि संस्कार-दाहर्षीयं पुन स्मरणंभवात् । अत एव वचनबलात् पूर्वेषां गन्धार्णा सप्तस्मरद्वारा, अन्त्यस्य तु साक्षादेवा-नुष्ठानोपयोगः इति वैषम्यरूपनेऽपि न दोषः ।

न्यायविन्दुः—'चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते' इत्यादौ सख्या-वशात् समुच्चयः, तेन विना कर्माद्भ्रतुःगन्ध्याया अस्तं-भवात् । तत्र मन्त्रनयस्य सप्तस्मरद्वारेण वरणनं चरमस्य तु यावत्, इति वचनत्वामर्थ्यात् निश्चीयते इति सिद्धान्तः ।

गण्डन—'सख्योपेतान्ते समुच्चयं वाच्याः ।'
शंकर—'सख्यायुक्तसमुच्चयः ।'

ॐ अग्निचयने संवत्सरमुद्धमभारणाभावे वैश्वानररेष्टिः ॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्यत्वात् ।
४।४।६।१२ ॥

भाष्यं— अस्ति अग्निः 'य एव विद्वानग्निं चिनुते' इति । तत्र श्रूयते 'यो वै सवत्सरमुद्धमभ-त्वाऽग्निं चिनुते, यथा साभिगर्भो विपद्यते तदहमेव तदार्तिमाच्छेत्', वैश्वानर इत्येकपाल पुरस्ताद्विधेयेत्, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः, यथा सवत्सरमाप्त्वा बाल आगतो हि जायते एतमेव सवत्सरमाप्त्वा बाल आगते-ऽग्निं चिनुते, नार्तिमाच्छेत्' इति । 'एषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्वैश्वानरः, प्रियामेवायं हनुमावरुषे' इति । तत्र सदेहः किं नित्यो वैश्वानरः, अथ नैमित्तिकः इति । किं प्रातः ? अत्रापि नित्य एवापवादः 'उत्स्यस्य सवत्सरभरणेन कृतो दोषः, वैश्वानरेण विहन्त्ये' इति । नित्यैश्चास्य समानसंख्यत्वं भवति । 'श्रीमेतानि हवींषि भवन्ति, अथ इमे लोकाः, एषां लोकाणांमोहोहाय' इति । लोकानां हविषां यामान्य नास्ति । यदि यथा लोका नित्यास्त्रयः, एवमिमानि हवींषि नित्यानि श्रीणि, एवं लोकाः संस्तवो भव्ये । तस्मात् नित्यो वैश्वानर इति ।

पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् । १३ ॥

भाष्यं— उत्पन्नस्य निमित्ते उत्पन्नाभरणे निष्पत्तेर् संयोगः । न असमुक्तस्य उत्पन्नस्य दोषनिर्वातप्रयोजनता । तस्मादिह न दधिग्रहणत् विरोधोऽस्ति । तेन नार्थवादः, नैमित्तिक इति । अर्थं वेदुक्तं, लोकेः एतान्-संख्यत्वं नित्यत्वे उपपद्यते नान्यथेति, तत्र दूषः । त्रित्वात् लोकानां हविषा च सामान्यादर्षवादे भविष्य-तीति ।

सोम— 'यो वै सवत्सर' इति यच्छब्दः नोद्वेष-समर्पकः, यः सवत्सरममृत्वा अग्निं चिनुते, स अर्घ्यं प्राप्नोति इत्येवमन्वितस्य यच्छब्दस्य उद्देश्यत्वमर्थकारो-गात् इति पूर्वपक्षागमयः । अत्राप्तस्याभरणस्य अनुवाद-योगात् आत्म्यादिना प्राप्तस्य अभरणस्य अदृक्त्व इत्य-नेनानुवादे स्मि, यो न विपृगात् स निर्वपेत् इत्यर्थपर्यव-सानेन यच्छब्दस्य उद्देश्यत्वमर्थकत्वं संभवति इति सिद्धान्तः । प्रथमसूत्रार्थस्तु, 'श्रीमेतानि हवींषि भवन्ति, अथ इमे लोकाः, एषां लोकाणां रोहाय' इति नित्यैर्लोकैः अत्रावैश्वानरादित्यैश्चानराणां हविषा समान-संख्यातोक्त्वा लोच्यदेव हविषा निरग्राह्यगमात् वैश्व-ानरो नित्यः स्यात् इति ।

वि— 'नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् वागो वैश्व-ानरश्चिनुते ।, नित्यः पुरेव यच्छब्दात्, अविरोधाच्च पश्चिमः ॥'

भाट्ट— अग्नौ 'यो वै संवत्सर..... निर्वपेत्' इति श्रुतो यागात् आत्म्यादिना मंदलरपर्यन्तं उत्प-धारणासमये प्राप्यश्रित्तस्यो नैमित्तिक एव, कर्तृगमाना विचरणेन यच्छब्देन किञ्चानर्गुणस्य उद्देश्यत्वावगमात् निमित्तत्वप्रतीतेः । अतो भेदनाहोमादिष्वत् अर्थं सति-प्रकृतुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ।

न्यायविन्दुः— अग्नौ श्रुत 'यो वै..... निर्व-पेत्' इति । तत्रापि पूर्वगत अपेकादमत्र चरनसमरण, इति नित्यत्वा मन्वते । यच्छब्दस्तु कर्तृत्वमभित्यद्भूतो निमित्तत्वा सवत्सरभरणस्य प्रतिपादन्यति, इति नैमित्तिक-त्वेय स्थित्वा ।

गण्डन— 'वत्सरमुद्धमविभ्रत इतिः ।'
शंकर— 'वैश्वानरो निमित्तो स्यात् ।'

तस्मात् साद्रप्रधानापरमो निमोक्तः । एतत्तुल्यत्वाये उदाहरणात्तरे चाहर्गणे पूर्वपक्षे प्रधानसमरादीनाङ्गस्य आद्युक्तिः, सिद्धान्ते तत्र इत्यप्यावेषयोक्ता ।

न्यायविन्दुः—अग्नौ भुतम् । 'अग्निं युनक्ति यत्र वा वृतेनेति उहोति, अग्निमेतं तुनुक्ति, पाह्को यतः' इति, तथा 'इमं सानमूर्जस्वन्तं पयामि (पयसा) इत्यामस्य पूर्णां क्षुचं उहोति, एष वा अग्नेर्निमोक्तः' इति । तत्रानेः सर्वार्थसक्तसत्त्वार्थे योगोऽपि तथा । अतः सर्वार्थपरमो निमोक्तः इति प्राप्ते, 'पाह्को यतः' इति वाक्यस्योपाध्यायो योगः । अतः प्रधानापरमो निमोक्तः इति । अत एष लौकिकमपि वरुणं 'प्रातृत्पमेन यत्सत्त्वा-रार्गच्छेत्' इति वाक्यस्योपाध्यायनेन पेशत्प्रधानार्थे, तेनाप्येषे वदभागद्वोत्रुवरणमराधितं प्रातृमिति तत्राति-पेषण 'न होतारं वृषोति' इत्यस्य संगतिः । अन्वयात् लौकिकस्योपाध्यायार्थेने होतृवरणप्राप्यमात्रप्रतिपेधानु-पादितः । द्वादशोदं न प्रत्यहं योगनिमोक्तद्वयं चिद्रुम् । नन्वेवमपि अत्रयत्स्यापूर्वत्वाद्द्वोत्रुवरणस्याप्राति-रेवेति चेत्, अत्राहुः, अपूर्वताया एवैव स्मृतिः, न तु निषेध इति । वस्तुनस्तु अत्रयत्स्यापूर्वत्वेऽप्यत्रयत्स्याप-त्वेन होतृवरणं प्राप्तेति साद्रप्रधानार्थान्वाद्यो युक्तः प्रति-पेष इति । तदेतद्वाच्यं योऽन्यान्तम् । कार्तिके तु विपरीतं, वाक्यस्योपाध्यायनेन वेत्त्यप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । अन्येः सर्वार्थान्वाच्ययोगोऽपि सर्वार्थः, वाक्यस्योपाध्यायने पञ्च-भिर्मुक्तौपि गुणार्थो भुतः । न चागावुत्पत्तिराक्या-यनमवर्थायनिरन्तरमः । किंन यमगन्धो न प्रधान-भात्रावन्तः, तिनू यमगन्धवर्तनः । अन्ये न वेत्त्य-प्रधानार्थेनम् । अत्रयत्स्य च लौकिकस्योपाध्यायनेऽपि प्रयुक्ते होतारं चिन्मात्रमरुहार्थं तद्वरणं प्रमोदयेवेति युक्त-प्रियेणः । द्वादशोदं तु प्रत्यहं योगनिमोक्तद्वयोपरिरेत, न ननुप्रादी वैपत्त्यारिणि ।

सञ्ज्ञक—'साद्रप्रधानापरमो योगनिमोक्तः' ।

सञ्ज्ञक—'सङ्गान्तेऽग्निमोक्तो इ ।'

अग्निचयने 'प्राणभूतं वदधाति' इति प्राण-वाक्यपठित्वमन्त्रोपधेया इष्टका एष ॥

'सन्नात् उदासी' इत्यपि वस्तुप्रधानार्थेनेन

क्षुद्रजीवामानुषधानसंभयः, इति प्राप्ते, 'तद्वानासा-क्षुपधानो मन्त्रः' (पा० ४।४।१२५) इति स्मृत्या प्राणभूतपदपठित्वमन्त्ररगत्वेनोपपत्तौ न प्राणिहिंसालिपेध-संशयो युक्त इति । संकल्प. २।१।२३.

अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकरणिक-मन्त्रैरेव ॥

राजसूये 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्याद्यो मन्त्राः पठिताः । अग्निप्रसवणे तु 'पृथिव्यसि जन्मना च साग्निना गर्भमाध-त्ताम्' इत्याद्यो मन्त्रा आम्नाताः । उभयेषामपि भूतेति-समाख्या 'भूतानामवैष्टयः' इत्यादिगणित्वात्, 'तत एवैनम-चयनति' इत्यादिवादिनो वनहारश्च तुल्य एव । ततश्च 'भूतेष्टना उपदधाति' इत्यनारम्भाविधौ विविगमना-निरहाहुभवेऽपि समुचिता विकल्पेन योगदेयाः, इति प्राप्ते, कीदृशपयिनामनन्ये नैवयिने च नमोऽपिहीनरुद्रगान्ये-ऽपि 'उत्पन्नयो वा एत यदग्निः' 'उत्पन्नयो वा एत यदग्निरोद्यमः' इत्यर्थसादृश्यादेऽपि परस्परैकाल-दरानन्तु प्रसवणसिद्धाता 'विशिणीवदधाति' इत्यादि-यत् विनियोगान्तरादग्नेनेन गात्राद्गात्रागेनोपधाने विनि-योगः । संकल्प. २।४।२३.

अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं राजसूयगत-मन्त्रैरेवेति पक्षे यथाग्नेतिरेव स्वाहाकारान्तेः कर्तव्यम् ॥

यदि राजसूयगतमन्त्रागमेव विनियोगः स्यात्तदा तस्य-मन्त्रासाधनस्योपाध्यायसिद्धिर्गोरेवोपधानं, तेषां प्रदाने गात्र-भागात्वात् । अभुक्तस्य स्वाहाकारस्य वाप्यनुवासेन योदन्-परिपोजनस्यापि न्यवसिद्धत्वात् । निद्रेण पठित्वात्पत्तया वाप्यात्, इति प्राप्ते, 'स्वाहोरोत्तरिणात्' इत्यादिगान्ये-पित्वा स्वाहाकारस्य प्रधानार्थताभावेन 'स्यान्निहीन' इत्याद्यर्थान्तरसक्तं वा गात्रार्थेऽप्युपधानं भवेन मन्त्र-रगत्तया यथाग्नेनेवोपधानम् । संकल्प. २।१।२४.

अग्निचयने 'षट्पदीणां' इति विधेः द्वाव-सदीभ्य आग्नेयमन्त्रा व्याहायोः ॥

'षट्पदीणां' इति तेषां मन्त्राणां विधिः इति विधि-मन्त्रेण मन्त्रः (अन्ये देवतायां इत्ये, न तु अग्निना कृत्विम इत्ये) मन्त्रैरेवोपधानं कर्तव्यं एव मन्त्रेण,

॥ अग्निचयने 'सांख्यसंज्ञिके द्वाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयसूक्तानां चयनाविरिके षषस्यानादौ नोपयोगः ॥

मिताहृतपेधया किञ्चित्संख्याधिक्ये वा इष्टकानामेकविधायोक्तशतविधत्वान्त्वन्तमपरिमाणाधिक्ये वा ज्यायस्त्वतंभवात् सूक्तानां कतिपयानामभ्युपस्थाने विनिश्रोगः कार्यः, इति प्राप्ते, 'सहपोषात्' इति वाक्ये 'तेन चिन्वीत' इति चयनतथोपात्तं चयनाविरिके न तेषामुपयोगः । संकल्प. २।१।३६.

॥ अग्निचयने सांख्यसंज्ञिके द्वाशतयीभ्य आनीतेः सूक्तैरेव प्रतिमूकमुपधानं न प्रत्युच्यम् ॥

सर्वेषां मन्त्राणामागमे सति तावत् इष्टका अग्निचयनेनीयाः सामिपेनीविद्वदौ षाश्रमिद्विद्वदनात् । इष्टकास्त्वेषुऽपि मन्त्रभूषस्त्वन्वयेन (संकल्प. १।२।४) एकस्यैवान् विरुल्यस्ययः, इति प्राप्ते, 'सूतेनसूक्तेनोपदधाति' इति वचनेन प्रतिमन्त्रमुपधानस्यैव अभावान् यावत्सूक्तमेवेष्टकाः । सूक्तेभ्योऽपीष्टकानामाधिक्ये तु लोकप्रामाण्यवोधानम् । संकल्प. २।१।३५.

॥ अग्निचयने सांख्यसंज्ञिके द्वाशतयीभ्य आहृतानां आग्नेयीनां यादृशेनीमिर्न समुचयः ॥

यादृशेनीनामपि 'घटदा ऋषीणां' इति वाक्येनान्युपिस्त्वविधानेन स्मृतितः प्राबल्यात् भेदिहित्वाद्यकरणत्वम् । न च मन्त्रास्त्वयं दण्डकलितवद्वृत्तियमवात् । कर्मभूषस्त्वाधिकरणत्वायेन (१०।१२।१८३) स्वस्थानविद्वदेनां आहृत्याऽपि यदा कर्मणामभूत्सिदा तावन्मात्राद्यं दाशतयीत आगमः, इति प्राप्ते, 'मिद्वदमिद्वत्' इत्यादात्रिनं प्राहृत्यत्वं तर्पस्त्वापि मिद्वत्तेरवदयमाणात् सर्वमन्त्राणां प्राप्तेपलाभे तदप्राप्तमद्वेषायोगात्, उक्तवाक्येनोपस्य स्तारत्वेन प्राबल्यमात्राद्य, न दाशतयीस्थाना यादृशेनीमि. समुचयः । मूले तु पूर्वाधिक्यपूर्वपरिभाषणस्यापामप च चिन्वीतस्य विचार इत्युक्तम् । तत् 'इत्यमस्य वा विकारः' इत्येतन्निदान्त्युत्पत्त्यारम्भविरोधादुपेक्षितम् । संकल्प. २।१।३३.

॥ अग्निचयने 'साहस्रं चिन्वीत' इति साहस्रशब्दा इष्टकार एव ॥

स्थण्डिलेषु यत् सहस्रत्वं तदपरि, चयनेदक्षिणाद्वारेणैव । साशास्त्रंलान्येव जनुदमन्त्रविरोधात्, उत्तरवेदिपरिमितत्वले स्थण्डिलेषुहृत्त्वस्यातंभवात्, इति प्राप्ते, सहस्रमभ्युपदिशेऽपि सहस्रमण्डपपदप्रयोगात् अवयवावयवविनोदमेष्टात्, अर्थपरिष्पलीपदयोः सामानाधिकरण्यादर्शनात्, सहस्रेष्टवैरैव सहस्रावम् । संकल्प. २।१।३२.

॥ अग्निचयने सुपर्णाङ्घ्रिविधोद्योगमन्त्रः अर्थघादः ॥

पश्चिमतमान्यतुल्यताया विशेषे पर्यवसानमन्तरेणातुष्टानुपराक्यत्वात् 'दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम्' इति मन्त्रयनेन बृहत्सुपर्णपरतया 'वक्षसा प्रतिमया' इत्यस्योपसहायत्, मन्त्रस्य च नित्यवदङ्गत्वात् सुपर्णाङ्घ्रिर्नित्या, इति प्राप्ते, सामान्यवाक्यस्य विशेषमन्त्रस्य च विशिष्टात्मानोपसहाय्योपसंहारकमाभावात् 'हिरण्यपशुः शत्रुनो भुण्णुः' इतिवदुभयमपि स्तुतिमात्रम् । संकल्प. २।१।३९.

॥ अग्निचयने स्वयमातृष्णोपघाने घटदानं अघ्नयोः कर्म ॥

वचनादितरेषां स्यात् । ३८।१।२२
भाष्यं—रिमेप एतेऽर्ग्यः (स्वामी परिष्पलीते इति), नैस्तुप्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनमभ्यति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिष्कारः । 'य एतामिद्वत्सुपदध्यात् य मीन् वरात् इत्यात्' इति ।

या— उत्तरद्वारात् इति परस्मैपदान् अयावमानत्वे अन्धकारिते वदाने कृत्विर्कर्म । तन्निदिक्ष्य सति तावत् साम्बिदेण परित्रयेण लभ्यते, ततः अन्वयेन यजमानस्य कर्तव्यम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपायः इति ।

श्रु— यत्र तु वचनमस्ति तत्र कृत्विजामपि स्यात्, वचनस्य अतिभारामात्रम् ।

सोम— 'मीर्गेऽतिवरोऽन्व', घेनुर्गेऽतिवरोऽन्वः, अनह्वान् वरोऽतिवरोऽन्व' इति आपसृष्ट्याच्चार्योक्तो परगन्तार्यो द्रव्यः । स्वयमातृष्णोपघातः अग्निद्वेषाद्यस्य कृत्विक्त्वात्मान् 'अनह्वान् रोग देवः' इत्यादिननुद्वेषात् सोमम् ।

सिलित्वा उपधातम् ॥ लोऋणसूदोहः पदप्रदिते द्वे ऋनौ पठयेते । ताम्यामावृत्ताभ्या द्वेद्वे इष्टके उपधातव्ये प्रत्येकं करणत्वात् । 'अष्टौ नानावजुपञ्चयोदश लोकपूणा उपधातुः, ता एकविंशतिः सपचन्ते' इति सख्याविरोधाद्वा मन्त्रयोर्निरपेक्षकरणत्वेन विषयः । वस्तुतस्तु लोऋणोष्टकमानमेष्टनेन सख्योक्तैरपिरोधात् सूदोहैष्टकानां पार्थक्येऽपि न दोषः । पर तु 'अनुष्टुभाऽनुचरति' इति विचौ अनुशब्दस्वारस्येन 'ता अस्य सूदोहसः' इति अनुष्टुभोऽप्राधान्यावयामाद् द्राम्यामपि मन्त्रान्यामेकैकैवेष्टनोपधातव्या, इति प्राप्ते, अनुचरतीति पदेनैवोपधानोत्तरकालमन्त्रपाठावगतैकभयोः समुचित्य करणत्वे समप्राधान्येनानुचरत्वमद्वापक्षेभ्य लोऋणोपधातु सूदोहोऽयमिमरांनं कर्तव्यम् । साक्षिकाल्भूषोरैकमन्त्रानिच्छन्ति (नेच्छन्ति इति केवलः) । संकर्ष. २।१।२।

अग्निचयने वसोर्धारायां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः ॥

संततवचनाद् धारायामादिसंयोगः । १२।३।११।

२६ ॥

भाष्यं— अग्नौ धृत्ये 'संतता वसोर्धारा जुहोति' इति । अनापि पूर्वोक्तेन न्यायेन (मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु इत्यनेन) तथैव प्राप्ते उच्यते । धारायामादिसंयोगः, कर्मादिः मन्त्रादिश्च संनिपात्यः । कस्मात् ? संततवचनात् । सप्त इत्येकीभाष्यः, तनोति-विदारः । द्वयोर्वैव सह तनन भवति, तत्र भूपर्वलनोतिर्वर्तते । इह कर्म च मन्त्रश्च संनिहितौ । तस्मात् तनो. सह तननमुच्यते । तच्च आद्योः संनिपाते भवति । तस्मादादिसंयोगः ।

कर्मासंतानो वा नानाकर्मात्वादितररसाशक्यत्वात् । २७ ॥

भाष्यं— कर्मणो वा संतानोऽयम् । 'संतता जुहोति' इति हि होमस्य केवलस्य संतान उच्यते । नात्र मन्त्रकीर्तनमस्ति । ननु द्वयोः संयोगे सप्तद्वौ भवति, एकश्च होमः । उच्यते । नैव दोषः । नानाकर्मात्वात् । बहुभ्येतानि कर्माणि । तेषामनुपमेग

क्रियासंतानो भवति । कर्मनानात्व वचनात् 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति । ननु द्रव्यसख्येया । नेत्याह । नात्र द्रव्यमकीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्याया सुच्यते । 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति, एवसंख्यात् होमान् करोतीति । किंच, इतरस्य च मन्त्रमणोः संतानस्यागक्यत्वात् । धणिक कर्म न मन्त्रेण सह तनितुं शक्यते । तस्माद्नापि कर्मादिसंनिपात एव ।

शा— 'संतता वसोर्धारा जुहोति' इत्यत्र संततवचनात्, तस्य च साहित्यवाचित्वात्, साहित्यस्य च अनेकापेक्षित्वात् कर्ममन्त्रयोः साहित्यसिद्धमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादिश्च संनिपातः । स्यादेव यदि एक कर्म स्यात्, मित्यानि तु अत्र 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति सत्त्वया कर्माणि, तेषामविच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वात् न मन्त्रकर्मणो साहित्य, मन्त्रस्यानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते, न केवलं साहित्ये । अतोऽत्र पूर्वं एव न्यायः, (मन्त्रान्तस्य कर्मादेश संनिपातः इति) ।

सोम— पूर्ववैपरम्येणोऽथानात् संघतिः ।

चि— 'मन्त्रादौ चि वसोर्धारा मन्त्रान्ते वा, ऽत्र संततेः । आग्नौ, होमेषु सातत्याद् द्वादशान्तेषु तदुक्तिः ॥ ' 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति ध्रुक् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सप्तान्तेनमाहुतित्वरूप एक द्वादशम् । तत्रया 'वाजश्च मे, प्रतरश्च मे, प्रवतिश्च मे, प्रसितिश्च मे, धीतिश्च मे, वतुश्च मे, सरश्च मे, श्लोकश्च मे, शानश्च मे, क्षुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे, सुत्रश्च मे' इत्येवैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः एवाऽऽहुतिर्द्वैतव्या । एव एकादश उत्तराहुतयः । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्येमध्ये तिलग्यामावः सातत्यम् ।

माहृ— अग्नौ 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति सख्याभिन्नानि द्वादश कर्माणि वसोर्धारासप्तानि विहितानि । तत्र च 'संतता वसोर्धारा जुहोति' इति वचनेन भाष्यनाशयुदाहृतेन संततव्य निहितम् । चाग्निमपि तद् माहृतसकर्मभिन्न 'य कर्मायेत प्रागानम्यात्राय संतनुकामिनि संतता सत्त्वं जुहुयात्' इति वचनेन विहितम् । यदि तु तैत्तिरीयशाखायां

सस्कारा विधीयेत्, तदा काम्यसाधारणं भवेद्युः, न त्वेतदस्ति, इति ' आद्यवतीये श्रुतेः ' इति वाचयनेन सस्कारं विदधत् सस्कृतस्याप्येति होमार्थ्यमनापादयति । तत्र श सस्कृतान्निवाचनेन काम्येऽस्मिन्निविदात्मनः कर्म सस्कारान् एवेति । तस्मान्न तत्र सस्काराः, इति सिद्धान्तः । प्रथममुत्रार्थस्तु, तस्मिन् काम्येऽथै संस्काराणां त्रिया स्यात्, तेषां सर्वहोमापंतया शिष्टान्नात् त्रिदित्यत्र इति ।

वि—'अस्याधानादि नो वाऽत्र, सर्वरोगत्वतोऽस्ति तत् । न सस्कृतस्यानपातात्मनमन्यत्प्यसंभवत् ॥ '

भाट्ट— अत एव काम्येऽप्यौ नाधानादयः सस्काराः, अस्करुत्वचैव तस्य आहूतिर्पदवाच्यत्वात् तस्मिन् मय- नायसमवाच्य, आधानमप्य धन्यर्थं तामात्रेण तस्मिन् प्राप्य- भावात् । धन्यपूर्वाधानाभ्याम् परिस्तरणसंभवाद्दशो भवत्येव ।

श्यायविन्दुः— तत्र आधानादिहोमकाराः कार्याः, होमार्थ्यवाच्यता, इति प्राप्ते, 'होमकार्यत्वेऽपि वृत्तादाह- तस्य मन्यनादिसंस्काराण्येः नाम संस्काराः, इति सिद्धान्ताः ।

गणहन— ' नतिसिद्धाधानमकाराः । '

शंकर— ' नान्याधानादि कर्म । '

॥ अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाहुतिसन्त्राणां रीतिवदीक्षाहुतिसन्त्रेः समुच्चयः ॥

पह्मिदीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति- संयोगात् ॥ १०३४२३ ॥

भाट्ये—अन्विति, ' य एवं विदामि विजुने ' इति । तत्र दीक्षाहुतारः प्रकृत्यो वैश्वदेव । ' अहूति- र्ति प्रजुज मार, मनो मेतममि प्रजुज मार, विषं विजुजामि प्रजुज मार, कानो विजुजामि प्रजुज मार, प्रजनये मनं मार, अग्नि वैजुजमरप मार ' इति मन्त्रः । तत्र वैश्वदेवः, ' आहूते प्रजुजमरे मार, मेपने मनोऽमरे मार, दीक्षदे मरेऽमरे मार, मरुदे मरेऽमरे मार, अग्ने देवि- भूतमिभ्यंभुते वानृपि उर्वरुत्थम् । वृत्तमिभ्यो इति विजुज मार । विषे देवम मेजुजो हुती मार । विषे एव प्रजुजमि वृत्त हुती प्रजुज मार ।

इति । यतः प्रकृत्य संयामनेति, 'पह्मिदीक्षयति' इति । तत्र संययः । किं वैश्वतीना प्रयोगः, प्राश्वतीना निवृत्तिः, अयम समुच्चयः प्राश्वतीना वैश्वतीना चेति । किं प्राप्तम् ? पह्मिदीक्षयतीति तासां प्राश्वतीनामाहुतीनां मन्त्रवि- कारः स्यात् । वैश्वेतेमन्त्रैः प्रकृता नियत्येत्, श्रुतिसं- योगात् । प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो वैश्वतीनाम् । पह्म वैश्वता मन्त्राः । पह्मन्वेन वैश्वता यजन्ते । तस्मात् प्राश्वतानां वाच्यः न समुच्चय इति ।

अभ्यासासु प्रधानस्य । २४ ॥

भाट्ये—तुघन्दः पशु म्भ्यावर्तयति प्राश्वतानां वाच्य इति । न वाच्यः । समुच्चयः । कुतः ? संभवत् । यत्र हि प्राश्वतैः हुतयोर्गुणपरं समयः, तत्र वैश्वेतेन प्राश्वत वाच्यते । समुच्चये आहूतिः स्यात् प्रधानम्येति । यत्र पुनराहूतिः कृता कर्तव्ये, तत्र द्वेष शोभो भवति, आहूतिः प्रकृतीति । इह वाऽऽहूतिः श्रुते प्रधा- नस्य होमस्य, ' द्वादश श्रुतेः ' इति । अतः संभवत् समुच्चय इति ।

आवृत्त्य मन्त्रकर्म स्यात् । २५ ॥

भाट्ये—नैतदस्ति, समुच्चय इति । प्रत्यक्षश्रुतैः श्रुति- श्लोकात्प्रासाः प्राश्वता वाच्येत् । अथ यदुक्तं, संयवे तदि न नातिवन्त इति । अत्रोच्यते । नाति समयः । कथम् । वैश्वताः पह्म मन्त्रा अन्वो प्राश्वतेषु होमेषु प्रत्य- शेण धरणेन विधीयन्ते । ते चैवोनाः, वैश्वेतेमन्त्रैर्भवि- त्वस्य । तस्मादाहुता मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राश्वता वाच्येभ्येति ।

अथवा प्रतिमन्त्रायाम् प्राश्वतानामहाविः स्यादन्वावाच्यं कृतेऽभ्यासाः । २६ ॥

भाट्ये—अग्निर्वि वृत्तवाहः । प्रतिमन्त्राहु- तयो भवति । अन्वत्वात्पत्र द्वादश्यात् । प्राश्वता अग्नि मन्त्राभेदेन मार, वैश्वता अग्नि मरनेन । प्राश्व- प्रदी व प्रजुजमरवत उमरव संदृष्टि । समुच्चय- संयवे व वाच्यता, न संभवति समुच्चये । कथं हि वाच्यतावित्यत्रापि । न व होमनिवृत्तौ निवृत्ता वैश्वता भूति । तत्र होमभेदेनान्यत्रो वैश्वदेव वाच्य इत्यत्रोक्तम् । एतन्ने हि ते वैश्वताः श्रुते

॥ अग्नियोगः सोमकाले तदर्थंयात् संस्कृत
कर्मणः परेषु साह्यस्य तस्मात् सर्वापवर्गो विमोक्तः
स्यात् । ११।३।१।११ ॥

' अग्निं युनक्ति शकना भूतेन ' इति, मन्त्रेण होमः
अग्नियोगः । ' इमं क्वन मयुग्वन्तं पत्रया ' इति मन्त्रेण
होमः अग्निविमोक्तः । अग्निचयने तौ धृती । तत्र पूर्व-
पक्षमाह । सोमकाले सोमशक्ते साग्निचित्ये यः अग्नियोगः
क्रियते, स साह्यस्य प्रधानस्य कृते स्यात् । तदर्थंयात्
साह्यप्रधानार्थंयात् । संस्कृतकर्मणः अग्नियोगेन संस्कार-
णेन संस्कृतस्य अधिकर्मणः समाप्तत् परेषु कर्मसु
विशेषाश्रयणाच्च । नहि प्रधानाहुत्तरेण कर्मणा
कृते नाम अग्नियोगः, इति विशेषः भूयते ।
तस्मात् सर्वापवर्गं पूर्वाङ्गोत्तराह्यकहितस्य प्रधा-
नस्य समाप्तौ अग्निविमोक्तः स्यात् । सर्वादौ
अग्नियोगः, सर्वान्ते च अग्निविमोक्तः कर्तव्यः
इत्यर्थः । इदं भाष्यमन्ते पूर्वपक्षमूर्तं, वार्तिकमन्ते
तु सिद्धान्तमूर्तं, अक्षरार्थस्तु स एवेति ज्ञेयम् ।
प्रधानापवर्गो वा तदर्थंयात् । २० ॥

सिद्धान्तमाह । न सर्वापवर्गो विमोक्तः, किंतु प्रधा-
नापवर्गो स्यात्, प्रधानादौ च योगः, योगविमो-
क्तयोः तदर्थंयात् प्रधानार्थंयात् । ' पश्चभि-
युनक्ति पाहृत्तो यज्ञो यावानेव यरुहामालभते ' इति
प्रधानस्योनेन योगस्य भवणात् । वाचान्द. पूर्व-
पक्षस्याह्वयर्थः ।

अवसृष्टे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽ-
प्युक्तार्थंयात् । २१ ॥

सिद्धान्ते विशेषकर्मार्थं मूलम् । अत्रार्थं च तद्वत्
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् । आप्तव्यवस्थस्य होतृवरणस्य च
प्रधानार्थत्वेन प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति । प्रधानार्थस्य
होतृवरणस्य प्रधानापवर्गो अपवृत्तार्थंयात् श्रुतार्थत्वेन
समाप्तत्वात्, अपवृत्तः समाप्तः अर्थः प्रयोजनं यस्य
होतृवरणस्य तादृशत्वात् । अत्रार्थे चोदयप्रारम्भस्य होतृव-
रणस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवति, इतश्चात्ते ' न होतार
वृणीते नार्थेव ' इति । तस्मात् प्रधानार्थो योगविमोक्तो ।
प्रधानादौ योगः, प्रधानान्ते च विमोक्तः कर्तव्यौ ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थंयात् । २२ ॥

अहर्गणे द्वादशारे प्रत्यहं योगो विमोक्तश्च स्यात् ।
तदर्थंयात् प्रधानार्थत्वात्तयोः । ' स वा अहरह्युनक्ति
अहरहर्विभुञ्जति ' इति श्रुतत्वात् । तस्मात् अग्निचयने-
ऽपि योगविमोक्तौ प्रधानाभविव । तस्मात् प्रधानादौ योगः
प्रधानान्ते च विमोक्तः इति सिद्धान्तः । के.

* अग्नियोगः सोमकाले० इत्यत्र अग्निः साह्य-
प्रधानार्थत्वेन अग्नियोगव्यापि तद्वद्वारा साह्यप्रधानार्थत्वा-
वसायात् साह्यप्रधानापवर्गो अग्निविमोक्त पूर्वपक्षव्या-
' प्रधानापवर्गो वा तदर्थंयात् ' इत्यनेन ' पश्चभिभुनक्ति
पाहृत्तो यज्ञः ' इति श्रुतेः यज्ञशब्दस्य च प्रधान-
यागवाचित्वावसायात् अग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वाव-
गतेः प्रधानमानापवर्गो अग्निविमोक्त इति सिद्धान्तो भाष्ये
वक्ष्यते । सु. ट. १०६२.

॥ अदिरुद्रधृतः अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः संप-
द्यते ॥

कर्मापवर्गोत्तरमपि अग्नेर्दशानात् तस्य च मार्हा-
पत्यादुद्रुतत्वेन ' सैन साऽग्नेः सततिः ' इति न्यायेन
वैदिकज्ञानपायात् संस्कारलक्षणानां गुणानां गुणिनात्-
मन्तरेणानपायात् तच्चारणस्याभावे कविपयवटिकोत्तर
तत्राने सति ' स तर्हि गतः ' इति श्रुतेः उदरगभ्रुते-
श्वोपपत्तेः यारनाशमपवृत्तेऽपि कर्मणि दक्षिणोपाऽपवर्गो
इव विद्यमानो ज्योतिः, वैदिकमेव, इति प्राप्ते, अरणिस्मा-
योगोत्तर परिदृश्यमानस्यपि ज्वलनमेव कर्मापवर्गोऽपि
तथाव्योपपत्तेः, संस्काराणां कार्यार्थत्वेन यागव्याप्येव तद-
वस्थानस्य शास्त्रादयथायात् ' स तर्हि गतः ' इत्यनेन
होमात्पयवटिकोत्तरमेव गमनश्रुतेः परिदृश्यमानोऽपि आय-
तनरथोऽपि ज्वलनः, संस्काराणांयात् अपवृत्ते कर्मणि
लौकिकः संपद्यते । अत्र एव ' परयोद्रुद्रोऽग्निरुद्रुतेऽग्निहोत्रे
उदायेत् ' इत्यादिना ' तान्येवावशास्त्रानि सतिचाप मन्येत् '
इत्यनेन अग्निहोत्रहोमापवर्गात् प्राक् अपवृत्ताने एव
पुनर्मयनसुवतम् । तेन तदपवर्गो तदभावात् लौकिकत्वं
प्यमितम् । संक्षेप. ३।२।१.

॥ अग्निविमोक्ष नाम होमविशेष । इम स्तन मधुमन्त्र पयसा० ' इति मन्त्रेण वाग्निचित्ये प्रतो प्रथा नात्ते (उद्भवयानन्ते वा) उत । भा ११११११०

० अग्निविहरण ज्योतिष्टोमे । विविध हरण अस्या नामानामद्गाएणा आग्नीषीयान्ते उवासात् पशू ताना अष्टु धिष्येयु स्थापनम् । हेतु, मैशारदण्ड्य, ब्राह्मणाच्छिन, पेतु, नेटु, अष्टायाकस्य इति पण्या मृत्विजा पट्, आग्नीषस्य सतम, मार्जातीय चाष्टम स्वयौ धिष्याति अग्ने स्तानानि एतुवेदिभारुपाणि, तत्रेद विहरणम् । के ० अग्निविहरणमैरे ' अग्नी दग्मीन् विहर ' इति मन्त्र अन्वित, न तु उच्यते । तथा च ' उत्तिष्ठन्नाह ' अत्र विधौ कालशरणया उच्यते इति अग्निविहरणमैरे कर्तव्य, इति वालो विधीयते । वि ११२४

० अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् । ' उच्यतेनाग्निसर्गाधिकरण ' इति विन्दी द्रष्टव्यम् । ११२४११०

० अग्निशब्द ' अग्निं चितुते ' इति श्रुत चिति पञ्चरूपे इत्यन्तरे कति, न तु इत्यन्तमुच्यते । भा ११११२६-२७ ० अग्निशब्द जानिमासमुपस्था पयन् लौकिकवह्निमन्त्रेण चरित्ताय, आहवनीयादि संस्कारवाचके विदोपय विना न वैदिनोपस्थापनो भवति । वि ७१११२, ० अग्निशब्द रुद्धा वह्निमाचष्टे । ११११० ० अग्निशब्द सामान्यरत्नोऽपि तत् ' अग्निं चितुते ' इत्यत्र प्रकरणेनात् चयनग्रहणे षड्भौ प्रवर्तते । वा २१११०१२२ ० अग्निशब्दस्य ' अग्निं चितुते ' इति वैदिकस्य बुधदत्तसमर्थ यस्तुगविनामम् । लौकिकयुष्मन्नामिनाशब्दकल्पस्य च ' अन्तस्य तदसामर्थ्यात् अर्थात्तरे च अनुपलक्ष्येन शक्यन्तरत्नान्ते गौरवापने, गत्यर्थस्य अग्निशब्दो ' अह्नेनेनेनश्च ' (उगादि ४९९) इति सूत्रेण औगादिने निमित्तये कृते अग्निशब्दयुक्तव्यवधारणात् न प्रवृत्तिमन्त्रस्याप्यन्तयेदेन अनुपलक्ष्यात् लौकिकत्वात् अग्निशब्दात् युष्मन्तस्य वैदिकस्य अग्निशब्दस्य रूपान्वयात् अभिधेया । सु ४ २३४

॥ अग्निशिष्यान्वाय — यथा स्वमानत अग्निशिष्या ऊर्ध्वं गच्छति । माधवविनाऽप्युक्तम् — ' प्रसिद्धमूर्ध्वं गच्छन् हनिर्मुक् ' इति (११२) । तत्रागमाऽपि चोर्ध्वं गच्छतीति आर्हता । एव हि उर्वर्दशनसप्रवृत्तदग्नेने अभिहितम्, तथा हि — ' मुष्णलक्षकत्वं स्वपगतरेपालादूनत् एरण्-रीजवत् अग्निशिष्यावच इति ' । अत एव पठति ' अग्नागम निवर्तते चन्द्रमूर्धादयो ब्रह्म । अत्रापि न निवर्तते त्रिलोकाकाशमागता ॥ ' इति । साहस्यो ७०६

॥ अग्निश्च सोमश्च देवता । इतरेतरत्रोगे तु स्वात्त चतुर्विधिमन्त्रव्येष परस्परसाहित्येनान्वय, यथा अग्निश्च सोमश्च देवता इत्यागौ (अग्नीषीमो) । भाट्ट ६११०.

॥ अग्निष्टुत् । अग्निशोमस्य विष्टिरूप कश्चि देवाह । स च प्रवृत्तोने निष्टु स्तोमयुक्ततया निष्टुदि-त्तुच्यते । अग्निशोमस्य स्वात्तत्वात् अग्निशोम इत्यप्युच्यते । वि २१२१२ ० अग्निष्टुत् । ' विष्टुदग्नि शुदग्निशोम, तस्य वायु' वासु (कषु) एवर्षिस अग्निशोम साम कृत्वा ब्रह्मचर्यवचामो यजेत, एतस्यैव देववीसु (कषु) कारवन्तीवमग्निशोमसाम कृत्वा पशुनामो रोतेन यजेत इति कर्मान्तरविधि, न तु कारवन्तीवादेयुंशात् फल्म् । भा २१२१२१२० ० अग्निष्टुत् नाम आग्नेयोमुद्रब्रह्मन्मन्त्रं, स्वोतिरादिनात्ता ऐन्द्रीमुद्रब्रह्मणा प्रवर्तनेन वाप्यते पञ्चदशमेषे । बाल ४ १३२ ० अग्निष्टुत् पञ्चदशमेषे प्रथममह एकादशितुतो विष्टिति । वि १२१२१० ० अग्निष्टुत् पूर्वस्य विष्यन्त रेवत्सादिनामेषु उत्तरेषु प्रवर्तते, सापचना साहसा इये-केन मन्त्रेन युगसदुपादानलक्ष्यमध्याप्यनिकरयता अग्निष्टुदानेना एकाहाना त्रिकायि गजान्तरसामान्येन सुवहात्वात् इति वक्ष्यते (८१११२११९ इत्यत्र) ० अग्निष्टुति ' आग्नेया ब्रह्म यजति ' । तत्र प्राङ्मुखो स्तोमशब्दो यथादेवत उहो न कर्तव्य, तिसु अविचार एव । भा १०१४२४१००, ० अग्निष्टुति प्रष्टु ' आग्नेया ब्रह्म यजति ' इति देवताविधानं यति । १०१४२४१० ० अग्निष्टुति ' त्रिष्टुदग्निशोम ' इति त्रिष्टुत् भूषणे । यदपि मिष्टुत् अन्वयप्रसिद्धया शोने गेगुण्य वृत्ते, तथापि वेदे रुद्धा स्तोमशब्दी । तस्मान्

परिहृतमेवेति । एवं चान्यगताना संख्यानामानिष्टुती चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ।

शा—यम 'विष्टुदमिष्टुत्' इत्यादौ वाक्यरोपात् अयंवि-
रोपो नावगम्यते, तत्र विचर्यते (यद्यपीह अस्तदादिबन्
वाक्यरोपात् न विरोपतात्पर्यमाप्नोति श्वयः, किंतु स्तोत्रीया-
नवकल्पनासौन्दर्ये शक्तिरिय वाक्यरोपात्तुगुण्येन कल्प्यते,
वस्तिताया च तस्या वाक्यरोपाभावस्येऽपि तस्या अन-
पायात् वाक्यरोपाभावः आंकित्वरः, तथापि त्रैगुण्ये
स्तोत्रीयानवचे च शक्तौपयिरोपात् वाक्यरोपाभावस्येऽपि
स्तोत्रीयानवकल्पार्थमस्त्वसिद्धयर्थं न्यायान्तरस्युत्पादनस्यव-
श्यकत्वात् न अकताधिकरणेन [१।४।१३] गतायत्वम्) ।

किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां ऋतुषाषणमा सख्यावि-
कारः, उत स्तोत्रीयानवचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः
इति । तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्सया सर्वद्रव्याणां
(प्रकृतौ यानि द्रव्याणि सख्यायुक्तानि, तेषां सर्वेषामि-
त्यर्थः) त्रैगुण्यविधिः (रुदिरपि महाविषयलिप्सया
त्याग्या), इति प्राप्ते, सूत्रम् : । त्रैगुण्यं शक्यं भुवनं अ-
यमविष्टुत्वात् सूत्रम्, सूत्रम् च स्तोत्रीयानवच, रा च
बलीवती (तया च द्वादशकल्पानुकारेण प्रयोजनकरणता,
इति रुडेः प्रावल्यानुकारेण अल्पविषयत्वमपि न दोषः)
तस्मात् स्तोत्रीयासख्याविकारः विष्टुत्वम् ।

स्तोम— पूर्ववैषम्येगोमानात् सगतिः ।

वि— 'विष्टुदमिष्टुदित्येन सर्वत्र स्तोम एव या ।,
अथस्तौगुण्यार्थिवा, -दन्य स्तोमेऽस्य रुदिरः ।'

भाट्ट—विष्टुत्त्वस्य परिष्पन्नमाने तृचयवानुक्रमगात्
'अपिक्वित्पात्तस्त्रिष्टुता स्तोमेन समिताः' इत्याद्यर्थवा-
दाच्च स्तोत्रीयानवकल्पविलक्षणसामेऽपि लोके वेदे च 'विष्टु-
द्वत्तुः' इत्यादौ क्विबन्धिन्यस्य सत्त्वात् 'विष्टुदमिष्टु-
मिष्टोमः' इत्यादौ अमिष्टुद्यागसन्निवलेन भुतस्य विष्टु-
त्त्वस्य, शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धयर्थं तदीयाद्वागुचित्वाद्-
तस्येवकार्ये निषेधप्रतीतेः प्राट्त्वस्यवाचनेन सर्वान्पि
त्रिगुणितानि वर्गन्वानि, इति प्राप्ते, विष्टुत्त्वस्य त्रैगुण्ये
पौष्टिकत्वात् स्तोत्रीयानवचे च रुद्वलेन प्रकृते योगत्वेन
रुद्वयं प्रकृत्यागतेः, अमिष्टुद्यागाद्वाभूत्स्तोमभावे स्तोत्र-
न्तरवाचनेन विष्टुस्तोमविधिः ।

न्यायविन्दुः— 'विष्टुदमिष्टुदमिष्टोमः' इत्यत्र विष्टु-
त्त्वस्य त्रैगुण्यस्तोत्रीयानवकल्पार्थस्य वाक्यरोपाभावे
विरोपाग्रहणात् त्रैगुण्यार्थत्वे शास्त्रस्य महाविषयत्वसंबन्धेन
सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिः, इति प्राप्ते, योगाद्देवैर्ली-
यत्त्वात् स्तोमस्यैव विधिरिति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स्तोमस्यैव निष्टुत्वं स्यात् ।'

शंकर— 'विष्टुत्त्वन्दो नवचार्यैः ।'

ॐ अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादि-
पदानां नोद्देशः ॥

असंयोगाच्चतर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत । १।१।
१६।१२ ॥ वर्णकं १.

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः
समाज्ञातः, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथ्येभ्यः'
इत्येवमादिः । अग्निष्टुति च ध्रुवते 'अग्नेयी सुब्रह्मण्या
भवति' इति । तदेन्द्रागच्छस्य स्थाने ऊहः क्रियते ।
अथेदानीं 'हरिव आगच्छ' इत्येवमादिषु सद्यसः
ऊहित्व्य, नेति । वि प्राप्तम् । तद्विशिष्टं प्रतीयेत तेन
विशिष्टम् । इन्द्रपरत्वाने ऊहः । एतेन विरोपेण
विशिष्टमविष्टुत्त्वमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ? असंयोगा-
च्चतर्थेषु । नैषा शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवत्तादिषु ।
न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः, प्रमाणा-
भावात् । अविष्टुमानान्त्वस्तोम्यन्ते । एव श्रुत्याऽर्थः
प्रतिशक्तौ भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिव-
त्तादय उच्येरन् । हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लभ्यते ।
अथसमवेतत्वेनास्य सुस्पष्टार्थं एव भविष्यति । आत्मीय
गुण न लभ्यन्ति ज्योतिष्टुत्येत, तथाऽस्यत्पः एव ।
तस्माद्दृष्टार्थं गुण उच्यते, इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् ।
तत्रैव वचनव्यतिर्भवति, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ'
इति हरेर्यजमानं अन्व गुणानाद्येवयति । हरिवत्तादिभिः
सन्त्यमान इन्द्रेऽभ्युदयकारो भवतीति । शक्यते
चाग्निरपि तैः सन्त्ययितुम् । तस्माद्विकारेण गुणानां
प्रयोगः । अशोच्यते । असादेव सामानाधिकरण्यात्प्रवचनान्
इन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते इति । तत्र । अविच्यमानेत्त्वपि
सुस्पष्टस्य सामानाधिकरण्यवचनप्रवचनेन । यथा,
'इन्द्रे वरुण्यविर्देवतः' इति ।

वि — 'इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतविजः ।', स्वामिनः पूर्वं, 'समैवमध्वर्वेषेचानादयम् ॥' ३।८।२.

भाट्ट— यत्र तु वचनं, यथा 'य एतामिष्टकामुप-
दध्यात् स ग्रीन् वरन् दद्यात्' इत्यादी, तत्र अध्वर्यादि-
नामनि दानकर्तृत्वम् । तत्र हि स्वामिकर्तृकत्वे उपधानस्य
सामानाधिकरण्यात् तत्समानकर्तृकत्वावगतैः तस्यापि
तत्कर्तृकत्वे 'उपदध्यात्' इति परस्मैपदानुपपत्तिः ।
तस्य ऋत्विचरत्वेन उपधापमिष्टकामिक्रियाफलकत्वा-
वगतेः । यदि तु क्रियाफलस्य अभ्यासिगतत्वात् परस्मै-
पदोपपत्तिः इत्यादिहृदयेत, ततः प्रातोपधानानुवादेन
दानस्य तत्कर्तृकत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, 'य
इत्यनेन कर्तृप्राप्तिप्रतीतिश्च उपधानस्य अध्वर्युर्कर्तृकत्वाव-
सायात् तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्कर्तृकत्वसिद्धिः ।

(अत्र तैत्तिरीयसंहितायां स्वपमातृष्णाप्रकरणे 'अग्ना-
मिक्षेतस्य इत्याहुः, एष वा अग्निर्वैश्वानरो यद् ब्राह्मणः,
तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्, तां ब्राह्मणंश्च
उपदध्यातां अग्नावेव ददमि चिनुते । ईश्वरो वा एष
आग्निमातृर्वोऽविद्वान् इष्टकामुपदधाति, ग्रीन् वरान्
दद्यात्... द्वावेव देवी... एक एव देवः...' इत्यु-
क्तम् । सत्यापाहश्रीतस्ते तु 'इन्द्राग्नी अव्ययमाना
इति स्वयमातृष्णामिमृश्य, अघेनाचमाम्य, विधकर्मा
त्वा सादयत्नन्तरिश्रस्य दृष्टे ध्वस्वतीमिति मध्येऽग्नेः
अविदुषा ब्राह्मणेन सह उपदधाति शुच इति चैतया
स्याह्लात् । १३।१।९ । किञ्चिं जुहोमि इति स्वयमातृ-
ष्णयां हुत्वा अन्व व्यनिति, अग्निदानं ब्राह्मणे कर्त्त-
व्यमिति । १० ।' इति । एवं सति वरदानस्य कर्ता
अध्वर्युर्वा होता वा इति यत् प्राचीनैरुक्तं तत्र मूलं
मृगम् । के.)

मण्डन— 'वाक्येन स (परिक्रमः) स्यात् क
चिदन्यकर्म ।'

शंकर— 'वचनात् स (परिक्रमः) ऋत्विजाम् ।'
(यथापि इदमधिकरणं भाष्यादेौ न दृश्यते, तथापि
विद्वारे दृश्येव स्वीकृतम् । इति असाधारण्यं भाष्या-
दानं एतादधिकरणोपपत्त्यात् प्रयत्नं कृत्वा अत्र निविष्टाः ।
मण्डनशंकराभ्यामपि दृश्येव स्वीकृतम् । के.)

॥ अग्निचितः केवलसोमयागे एव एकविंशति
लोकंप्रणामिश्रितिः इति गुणविधिः ॥

एकविंशतिलोकेऽग्नाभिरेषा पुनश्चितिः अग्निचित्य-
कर्तृत्वेव स्यात्तत्कारणे पाठः, इति प्राप्ते, अनग्निचि-
त्येवैव ध्वपदेदाविशोयात् 'अग्निं विला यजते' इत्यनुक्त्या
'अग्निचित् सन् यः सोमेन यजते' इत्युक्त्या सोमे
अनग्निचित्यत्वस्यैव भानात् । 'विश्वजिति सर्वदृष्टे प्रहीतव्याः'
'अप्यग्निष्टोमे प्रहीतव्याः' इत्यत्र ध्वपदेशभेदेनैव विश्वजि-
तोऽग्निष्टोमेतत्संख्यस्य ग्रहणात् । किञ्च 'प्र वा, एषोऽस्मा-
होकात् स्यते योऽग्निं चिनुते, न वा एतस्यानिष्टकाहुत्ति-
रवकस्यते, यां वा एषोऽनिष्टकामाहुतिं जुहोति सवति नै
सा, तां हवन्तीं यतोऽन्व परामवति, वसं यश्मानः,
यत्पुनश्चितिं चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठितै' इति वाक्य-
सोपेऽनिष्टकाहुतेरेव स्ववृत्तान्तात् अनग्निचित्यानामेवा-
निष्टकत्वेनोपस्थितेः अग्निचितः केवलसोमयागे एवायं
गुणविधिः । इयं पुनश्चितिः प्रलक्षणेऽप्युच्यते, या तु हृष्ट-
द्वयार्था पुनश्चितिः, सा पुराणाग्नाचम्यस्य वेति विकल्पः
इत्याकरे विषयम् । संकर्म. १।३।१३.

॥ अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंप्रणारूपगुणान्तर-
विधिः ॥

'यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत
तत्रैवास्व पूर्वोऽग्निश्चितः स्याच्चमपरमन्ववधाय यजेत'
इति श्रुते तन्नपरमित्यनेन पुराणामिष्टयसमीपदेशो
लक्ष्यते । पूर्वोऽग्निर्गया यजनीयदेवास्यापरमागे भवेत्,
साहसे देवो यजेतैतत्सर्वात्, नदीमन्ववधितां सेनेसादी
नदीसमीपदेशमानात् । अथवा तं पुराणामिष्टयसमीपवाक्य-
प्रायाशित्य अपरं यजेत पुनर्यजेतेत्यर्थः । पुराणस्याग्निव्यत्य
तनेव सत्त्वेन तदुपयैव यजेतेति यावत् । पचन्नात् पुन-
र्विनियोगे आहवनीयादेरिव निरिष्टिकत्वाभावात्, नद्याः
सकलत्वेन सेनाशकत्वाद्योग्यत्वेन तत्र तीरलक्षणादामपि
प्रकृते तदभावात् । कांस्थसनकटात्तन्वीरवन्वाविशोपे-
ऽपि योग्यत्वैव भोज्यभोज्यभारणे ध्वस्वस्यैव विनियोग-
दर्शनात्, इति प्राप्ते, अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंप्रणारूप-
गुणान्तरविधिः अस्यमेव, अन्यः सर्वोऽपि असीत्यर्थवादः ।
इतिपशुस्यदे च सोमययोगान्तर्गतैरिष्टयुग्मावस्ये, इति न

शा— 'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौ' इत्यादिभिः एते गुणा इन्द्रे सन्तीति गम्यते । उक्तिं चेत्, स्वगुणद्वारेण इन्द्रमेव प्रशंसयितुं अनीषामुच्चारण इष्टार्थं भवति । तेन अग्निरपि स्वगुणद्वारेण प्रशंसयते इति हरिचदादिवाच्यत्वात् अपोदध्वस्य रोहितवदादिवाच्यत्वात् उक्तित्वात्, इति भास्ते, सूक्तम् । 'सत्त्रेतेषु गुणेष्वेवं, तस्य-ज्ञाने तु न. प्रमा । वाक्ययोपास्यदुक्ता ये स्वुगिमान-पठ हि ते ॥' इति । तस्मादृष्टार्थमेव अविद्यमानैरेव गुणैः संबन्धी इन्द्र. प्रशंसयते, इति अग्निरपि तैरेव गुणैः सनद्भ्यः इति अनुहः ।

सोम—यजमानपदवत् इहापि ऊहः इत्युत्थितः उगतिः । अत्र सत्त्ररत्ने न्यायेन अनुष्टुप्ति अग्निष्टुति हरिरदादिपदसुकनियदन्तरपाठकत्वात् तस्यैवानुष्ठान, न शाङ्खायनविद्वत्तस्य इति इदमपि चरण न्यायप्रत्युपादनपर इत्युक्तम् । सूत्रार्थस्तु—हरिवदादिवाच्यत्वात् तदर्थेण हरिरदादिषु अवयोगात् तेषामसमनेताप्यत्वात् इति वाच्यम् । तद्विशिष्ट हरिवदादिभिश्चिदमेव प्रतीयेत, न तु ऊहितव्यतिरिक्तम् ।

दि— 'हरिवच्छब्द ऊहाः स्यादो वेन्द्रे समर-चायत । उड्यो, मैत्र स्वचरन्त्वाद्यत्वात् स्तुतिगमभावात् ॥' मातृ—ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः 'इन्द्र आगच्छ हरिं च आगच्छ' इत्यादिरेन्द्रप्रशंसनम् । इन्द्र-देवत्वञ्च यामागच्छो दसभिः श्रम्यते. गृह्येणुक्तानिःश्रम्यात्मा क्रियमाणं सनमुखीयसञ्जन । तस्मान्नात्रमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदः सिद्ध्यति, न तस्यदेवत्वान्वायावृत्तम्, 'नीहीया मैत्र' इति च । अग्निष्टुत्याये च 'आग्नेया प्रशंसयति' इति वचनात् प्राङ्मन्त्रहीयदेवताज्येनाग्निदेवतापिनात्वात् सनमुखीयेऽप्यग्निदेवता । ततश्च सद्ब्रह्मत्वात् सुब्रह्मण्या इन्द्रपदस्यनेऽग्नि-पदनिधेयेषोऽग्नेये एव । न चैव न्यायदेवोऽग्निहो 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या' इति वचनमप्यर्थापत्तिः । प्रह्वो सनमुखीयान् सननीयहविषामपीन्द्रदेवत्वान्वात् वेदि-वर्द्धिर्न्यायेन (३।३।१) सुब्रह्मण्यानिगदस्योपश्रवण-प्रसन्नो विह्वारसि तदर्थं मेदेनाग्नेयेन वाऽऽहितमुत्स-र्यानिगदवाच्यव्यतिः, 'अग्नेय्येन सुब्रह्मण्या चर्वा' इति

इति तत्कल्पस्याह्यीकरणेण वचनसाम्यं क्वात् । अत एव-वदचनरूपतात्पर्यप्राहवत्तुरोपेण प्रकृत्यापि न सवनीय-हविरपंगं, अपि तु सनमुखीयुक्तामग्निष्टुत्यायर्थत्व-मेव सुब्रह्मण्यानिगदस्योत्पत्तिपर एवेत्यम् ।

के चित्तु सनमुखीये चमत्तैरेव होमः इन्द्रदेवताक, न तत्राग्निष्टुति अग्निदेवताकत्व, ग्रहेष्वेव तद्विधानात् । अतश्च न्यायेनाप्राप्तः एव सुब्रह्मण्याहोः । वच-नेन तु अग्निदेवत्वग्रहत्यागान्वासात्तत्रत्या आग्नेयी सुब्रह्मण्या सनमुखीयात्तच्छब्द विधीयते ह्यनुष्टुः । तत्र, सनमुखीयहोमस्वपि युक्तानिःश्रम्यात्तत्राग्नेयेन सकल-याज्ञिकसिद्धत्वात्, वचनेन अग्निदेवत्वग्रहत्यागान्वासात् औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सनमुखीये आग्निदे-शिकैरेवसुब्रह्मण्यापि प्रमाणान्वावाच, सुब्रह्मण्यायासात्रो-पदेशिकत्वे ऊहात्तद्विचारस्वासरगतत्वापदेशः । अतोऽस्म-द्वचप्रकार एव श्रेयान् ।

इदं तु चिन्त्यते— किमिन्द्रपदे इव हरिरदादिपदेऽ-प्यहो मन्त्रोप नैति । तत्र देवताविषयद्विभक्त्यै एव मन्त्रार्थसादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् हरिवदादेरुगुणानामपी-न्द्रसमनेतत्वात् अग्निष्टुति अग्निगुणप्रशंसनार्थं रोहिताश्वदि-पदानाम्, इति भास्ते, देवतापिनिरणयन्यैव (११।१) मन्त्रार्थानां तन्त्रस्यै प्रमाणान्वावात् हरिवदादिपदानामस-मनेताप्यत्वेन आह्वयार्थेपेणोऽस्तुतिवत् अशिलुवेरप्य-पत्तयेनोह । तदेतदेवतापिनिरणयस्य प्रयोजनस्यश्च य-नार्थम् । प्रयोजनमपि चेदनुह्युक्तत्वात् इति चिन्त्यते । यदा तु उन्दोऽगस्तुऽग्निष्टुति 'अत्र आगच्छ रोहि-ताश्च गृह्यतेनो धृग्रेतेनो जातवेदो विचरंणे' इत्यु-क्त्यायै पाठ समाह्वत्, तदाऽप्यहो सृष्टेर्गोपेणान्वाह्यु-क्त्याभावेनाऽऽहितसृष्टिचर्तु श्रुतिमूलनान्तरवभावात्, तथा चैतदधिकरन्त्यागान्वासात्तत्राग्निष्टुतिपाठ एव युक्तः । सदा च महात्तरस्यदेवताविशेषेणार्थेपयनिदमपि चरण इत्यम् । अत एव मन्त्रे न्यायोपेणान्वाह्यु-क्त्या सृष्टेः सनो श्रुतिमूलने न्यायोपेणान्वाह्यु-क्त्या चर्वा (११।१) ।

१८ विष्णुमित्रो त्वनद्वये सोमेन, तृतीयसंघने तु व्याज्येन व्याचारणम् । १९ विष्णुमित्रो परिप्रवया सोमस्य व्याचारणम् । २० वैसर्जनादिद्विहीमेषु आच्यमेव इति । २१ यस्यैव विष्णुयः इत्यादिश्रुतौ प्राजहितवादे । २२ निरुद्वपवादे शालामुखीयोऽपि स्वादेव । २३ पशौ प्रथमोऽपि पक्षे ऐधिकोऽग्निः आ अन्तं धार्यः । २४ पशौ रायमग्निहोतं न औत्तरवेदिषे । दैवात् कर्मण उक्तं तु सत्या प्रवृत्तौ तत्रैव करणं इति कल्पः । २५ पशौ अग्निहोतहविःपाकः प्राजहिते एव । २६ पशुपुरोडासास्य अग्न शालामुखीयं एव । २७ पशुः सद्यन्तः । २८ पशौ शालामुखीयः अस्ति । वरुणप्रयासेषु आपस्तम्बमते शालामुखीयः नास्ति, धौघायनमते तु अस्ति । २९ सोमापचर्मं प्राजहितस्यैव समासोः । ३० सोमापचर्मं अजस्रस्ये शालामुखीयस्यापि समासोः । ३१ दीक्षाग्निर्नोपात्तं पूर्वं प्रगाले समासोऽप्यग्निर्नोः । ३२ अग्निभेदेऽपि नारणिभेदः । अजस्रपक्षे वा अरणिभेदः । ३३ उल्पाग्निः न समासोः । ३४ गार्हपत्यादेस्तु समासोऽपि नपनम् । ३५ आत्मनि अरण्येऽथ समासोऽपि विपत्सः । ३६ आमस्यमारोपवक्षेऽपि अरण्योत्प प्रत्यरोक्ष मन्थनम् । इति । * अग्निप्रणयनं (गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति) दर्शपूर्णमासयोः अर्धमकम् । भा. ७।३।८।१९, * अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मध्यमवर्षोऽर्थः पर्वणोः, न प्रथमचतुर्वर्षोः । ७।३।९।२३-२५, * अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मध्यमपर्वणो लौकिकमेव, तत्र दर्शपूर्णमासतः चोदकप्रातः । न न तत्र सौमिकमग्निप्रणयनमर्थादिदेव । चि. ७।३।८ * अग्निप्रणयनं कालेन वाप्यते रातपनीत्येत्त्वं । बाट. ४ १३२. * अग्निप्रणयनं सोमे धर्मवत्, दर्शपूर्णमासयोऽथ अर्धमकम् । भा. ७।३।८।१९ * अग्निप्रणयनं सोमे न कर्षस्वेनाहवनीयमस्ति, किन्तु पक्षदेशस्यैव । सफर्ष. ३।२।११ * अग्निप्रणयनादिकेव अग्निहोतिर्कर्षव्यक्त इत्युच्यते । भा. ३।२।१।१२६ ५५० * अग्निप्रयुक्तं आधानं, न कर्मवपुषम् । वर्षोऽर्थात्वाह अग्रय. इति सर्वार्थे इत्युच्यते । भा. ३।६।१।१५, * अग्निप्रयुक्तः पयमानेदिधंस्वारः, न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । ३।२।१।१।१७.

श्री. श्री. ८

* अग्निभेदेऽपि अरणिभेदे' नावश्यकः ॥ अग्निभेदेन अरणिभेद आनयकः, ' एकमासोपे ससर्गापसेः, ' सदारणिमित्तरन्ति ' इति नदीतरणनिधौ अरणिबहुत्वधवात्वात् । ' अरणिभ्या सह तरन्ति ' इति शातान्तराद्यु द्वित्वबहुत्वयोर्विकल्पाः, इति प्राप्तौ, ' रथान्नेन तरन्ति ' इत्यादाविव नदीतरणेऽरणिषाहित्यमात्रविधानेन द्वित्वबहुत्वयोश्चरपररणिभेदाभिप्रायेणलुपतमानम् । अजस्रपक्षामिप्रायेण वा तदुपपत्तिः । संकर्ष. ३।२।२२.

* अग्निमद्य आवह' इति संबोध्योऽग्निः आवहनीयः ॥

' अग्निमद्य आवह ' इत्यत्र वाह्यत्वात् वाहकत्वं चैकस्यैव प्रतीयते, उभयोश्चिप्रपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत्, ' स्व महिमानमावह ' इति स्वाग्निप्रत्य स्मरहित्वात् स्वैर्नैव बहनप्रतीते । स चोभयकालोऽग्निः आग्नेयाज्यमागदेवत्कारण. एव । ' यद्अग्निमद्य आनेहत्वाद् तदाग्निवाज्यमागदायासिमावहति ' इति श्रुतेः, इति प्राप्ते, बहनत्वं नर्मत्वयोरेकस्मिन् विरोधात् स्वमहिमपदस्यापि कौपीतके वातुपरत्नेन व्याख्यानात् ' कालिधेनोभिरीष्टाऽग्निपुष्पस्य अग्निमद्य आवह ' इति अस्यादाहवनीयत्वं. प्रयोगोऽग्निरेव आनेहत्वात् । तेनाहवनीयभेदेऽप्याहितत्वात् तद् औत्तराधिकद्वित्वस्याप्यनेत्रकतया आमच्यते बचनोद्भावादेऽपि अन्यथे ' अग्निमाद्य आवहत् ' इत्यादिरूढः । संकर्ष. ५।२।८

* अग्निमद्य होतारमवृणीत ॥ पशोऽपिपिरो धर्मनात्र आम्नात शुक्तपक्षयोः ' अग्निमद्य ' इति । भा. १।२।१।२।२१. वा—सार्थकः मृत्पाकमेवः अग्नीयोगीये पशौ ' अग्निमद्य होतारमवृणीत ' इत्येव निरृतः । पुन उच्यते पशौ विहिते ' अग्निमद्य होतारमवृणीतया यजमान. शुक्तपक्षो ' इति । यदि ऋगेश्वरित्त्वं तत्र स्थितं, तत्र इदं निरतरान्मानं पश्चिदं शुक्तत्वात् । तस्मात् आम्नातशुक्तपक्षो नियमनी प्रोक्तत्वं । तत्र च मेषावशेषेण कर्षां कियमाणस्य पशोः मारुप्य भवति । (गार्ध पात्रक इव पुष्टेऽर्शयो मन्थनो, न विह्वलः) ।

अग्निष्टोमः

मण्डन— 'स्तोत्रे चक्रे रिपारो न' ।
 शंकर— 'नोहः स्तोत्रे च चक्रे वा ।'

ॐ अग्निष्टोमः— अग्निष्टोम आग्नेयः । भा. ३।६।

७।१८. * अग्निष्टोमः उक्त्वाद्युत्तरस्थापु अन्तर्भवन्ते ।

वि. ३।६।१६. * अग्निष्टोमः एव सोमयागेषु प्रथमपदः ।
 अत्यग्निष्टोमः, उक्त्वाः, 'योइसी' अतिउप., अतोपीमः,
 वाजपेयश्चेति पद् मर्याः आगन्तुवावाताविशेषाः ।

* ५।३।१३. * अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमापात्रस्वस्थाहपः ।
 १०।५।९. * अग्निष्टोमः दर्शदूर्णमासेषुप्रधानात् प्रागापि
 ऋतुं शक्यते । इष्टिक्षोमयोः सौम्यं न नियतम् । अत
 एव सोमपूर्वकमाधानम् । के. ५।४।३. * अग्निष्टोमः

नित्यः । अत्यग्निष्टोमादयस्तु सस्याः काभ्याः । (चित्त्य-
 मिदम् । नोतमधर्ममूत्रे अत्यग्निष्टोमादीनामपि सस्कोषु
 नित्यत्वेन परिगणनात् । इति शैबलः) वि. ५।३।१३.

* अग्निष्टोमः नित्यः वाग्वथ सनेगष्ट्यकलात् दधा-
 दिवत् । के. * अग्निष्टोमः स उच्यते, पसिन् न तौ
 अभिदेषतयाः स्तुतिमधानः के चित् स्तोमाः सन्ति ।

* अग्निष्टोमः यः, यो हि अग्निष्टोमस्तोत्रे (यहा-
 यहीये) समाप्यते । घा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६२.

* अग्निष्टोमः सर्वराजस्यारभ्यायः क्रियते । ' अग्निष्टो-
 ममग्ने ज्योतिष्टोममाहृति' इति वचनात् । वि. १०।१।३.

* अस्त्रि सर्वस्वारः ऋतुः शुनः कर्णोऽग्निष्टोमः । ' मरु-
 कामो ह्येतेन गजेत, यः कामयेत अनामयः सर्गं
 लोकमिषामिति' । भा. १०।२।३।५.०. * अग्निष्टोमं

अपेय उक्त्वादिषु सस्यासु श्रौणक्षोमः, अग्निष्टोमस्तु
 न दीर्घोमः । ३।३।१।२८. * अग्निष्टोम

सपत्नीने पवमानः योइशानामृत्विजा साहाय्येनानु-
 तिष्ठति । अत्र सोमस्य शोमः प्रधान, इतराणि

नर्कान्यद्वापि इष्टिपत्वारिदि । के. * अग्निष्टोमात्
 माह अत्यग्निष्टोमादयः मत्सोमेराः, एकाहाहीनधमस्याथ

सोमविहृतिरुपाः सर्वे सागाः नानुशेषाः । सोमविहृतीना-
 मेवाय नियतः, न तु इष्टिपत्वाराम् । वि. ५।३।१४.

* अग्निष्टोमस्य गुणविचार उक्त्वाद्युः इति न
 सर्वसत्यापारणं प्रकरम् । अवस्तनेव शीघ्रणीचाय-
 ङ्गविधि निवेशयति । उक्त्वादिषु तु चोदनादङ्गान्यति-

दिश्यन्ते । ३।६।१६. * अग्निष्टोमस्य पञ्चशुभोऽभ्यासेन
 जायमानो गणः पञ्चाग्निष्टोमो नाम । तत्र द्वादशाहस्य

विष्यन्तः । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव प्राश्नापि,
 न द्वादशाहत् । ८।३।४. * अग्निष्टोमस्य समाप्तिः

सुखांस्तमयात् प्रागेव । ६।५।१४. * अग्निष्टोमस्य
 'सौम्यस्याधरस्य यत्रकतोः सतदय ऋत्विजः' इति

कर्तृणां नियमविधिः, न तु अनुषादः । भा. ५।३।१।२३-
 २४. * तस्य (अग्निष्टोमस्य) एषयत्तं प्रयाजानुषाता,

न च समिष्टयज्ञेयि ज्ञेयेति, प्रहृष्य परिधीरु ज्ञेयेति
 हारियोजनम्' इति । ११।१।३।३५ पृ. २११५.

* तस्य (अग्निष्टोमस्य) नमतिपत्तं (१९०)
 स्तोत्रीयाः' इति श्रूयते । अग्निष्टोमस्य हि भवति

नवतिपत्तं स्तोत्रीयाः । कथं ? निवृत्त बहिष्पवमानं,
 पञ्चदशान्याभ्यानि, तानि चत्वारि, सा एकोनपत्ततिः ।

पञ्चदशो मास्यंदिनः पवमानः, तेन चतुरशीतिः । सत-
 दशानि पृष्ठानि, तानि चत्वारि, सा अष्टपत्तिः । चतु-

रशीत्या सह द्विपञ्चाशच्छतं (१५२) सप्तदश
 आर्भयः पवमानः, तेन पष्टपत्तिकं पत्तं नव च । एक-

विंशं यहायशीय इति तदेतन्नवतिपत्तं अग्निष्टोमस्य ।
 ५।३।१।३।८. * अग्निष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रं नाम

यहायशीयनामकार्षं द्वादशं स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणार्थं
 प्रहृतिरूपो यः सतिष्ठते । वि. १०।३।५. * अग्नि-

ष्टोमे अधिराजस्यत्कमर्तुर्दैनस्य वापः श्रूयते ' ह्यु वा
 एते पवस्य, यदधिपयणे, न संतुगति, अग्न्युष्णे हि

ह्यु' इति । ३।३।१६. * अग्निष्टोमे एव ' विश्वमिति
 सर्वशुभे प्रहीतव्या अग्निष्टोमे' इति वचनेन अति-

प्राश्ना विधीयन्ते । संकथे. ३।३।२. * अग्निष्टोमे चयनं
 ऋतुं शक्यते ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनेतनु यजति' इति

वचनात् । भा. १०।२।३।३८. * अग्निष्टोमे तृतीयपवने
 आर्भयपवमानस्योपरि पञ्चापशीय साम नीयते । तेन

साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्तिः । अत एव यहायशीयं साम
 ' अग्निष्टोमसाम' इत्युच्यते । वि. २।२।१२. * अग्नि-

ष्टोमे चित्तुदादयश्चकारः स्तोमा विद्यन्ते, चित्तु
 पञ्चदशः सतदयः एकविंशति । ५।३।१५. *
 अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि प्रातःपवने, बहिष्पव-

न चान् सद्यः संभवति । संश्रितस्य संस्थानरा-
योगात् । तत्र अक्षर्यथा अग्निष्टोमसंस्थाया पुदराथाना-
मुत्स्थादिसंस्थानां ऐच्छितो विवक्ष्यः । षाठ्. पृ. १६३.

● अग्निष्टोमसंस्था चाम्य (ज्योतिष्टोमस्य) निजमन्त्रम् ।
घा. ३।६।१६।४१ पृ. १०६१, ● अग्निष्टोमसंस्था
ज्योतिष्टोमस्याविनाभूता । यदा ज्योतिष्टोमाभ्यासस्तदा
अवस्थमाग्निर्त्त । ५।३।१३।३७. ● अग्निष्टोमसंस्थां
अग्निष्टोमसंस्थां सकलवर्गविधानम् । भाट्ट. ५।३।१३. ●
अग्निष्टोमसंस्थायास्तदोत्तरमग्नि अग्निष्टोमसंस्था इत्येव जदि-
वदपः कथाः । ५।३।१३. ● अग्निष्टोमसंस्थाके एव
ज्योतिष्टोमे नवनिघणं स्तोत्रीयाः न संस्थात्तरयुक्ते ।
५।३।१३. ● अग्निष्टोमसंस्था उक्तस्यैव च षोडशी
श्रौतस्य इति 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य श्रद्धीशत् अप्सुङ्ग्ये'
इति वचनेनोच्यते । भा. १०।५।१२।४९. ● अग्निष्टोम-
संस्था ज्योतिष्टोमे अय. पशव आग्राताः अग्नीषोमीयः,
सर्वनायः, अनुसन्ध्यवेति । या. ३।६।७।१८. ● अग्नि-
ष्टोमसाम प्रहृत्य 'धिष्णान् ज्योतिष्मत्. कुप्यात्' इति
विधेः चतुर्थविहरणसिद्धिः । संकर्म. ३।२।१६.
● अग्निष्टोमासुष्ठानान् षाक् एकश्लोकका अनेकश्लो-
का वा सोमविहृतिरूपा. ऋतवो नासुष्ठान् वक्ष्यन्ते ।
वि. ५।३।१५.

॥ अग्निष्टोमविकाराणांमग्निष्टोमोत्तरकाष्ठमनु-
ष्ठानम् ॥

अथान्येनेति संस्थानां वाद. संनिधानात् ।

५।३।१६।३९ ॥

भाष्यं— 'अथान्येन' इति किं सस्याना वादः,
अथ ज्योतिष्टोमविकाराणामेव एकादशीना इति (सदेहः) ।
किं तत्र प्रश्नः ? सस्यानामिति । कुत ? संनिधानात् ।
सनिहितः तस्मिन् प्रकृत्ये सस्याः । तस्या वाद-
प्रसक्तानुसंधाय ।

द्वयं— अथान्येनेति सस्याः । पूर्वप्रकृत्यादन्वत्
यत् संनिहितं, तदभिधीयते सर्वनाम्ना । अग्निष्टोमस्य च
उक्त्यादय. सनिहितः । तस्मात् अग्निष्टोमसंस्था
ज्योतिष्टोमं कृत्वा उक्त्यादयः कर्तव्याः । नवादीनाम-
निधम. ।

सत्यष्टोमैर्वाऽऽपत्तिविहारो हि न तुल्येषु-
पपद्येते । ४० ॥

भाष्यं— तद्यत्तयोर्वा गनादेर्वाद्ः स्यात् । आपत्ति-
विहारो हि प्रकृतिविकारमात्रेषु उपपद्येते, न तुल्य-
शब्देभ्येव ज्योतिष्टोमशब्देषु । नैवमभिधान्यः क्रियते,
'अथान्येन ज्योतिष्टोमशब्दकेन' इति । कथं तर्हि ?
अन्येन इति प्रकृत्यात् इतरत् तर्वाति । न च ज्योतिष्टोमेन
विशिष्यते । नहि शब्दस्थान्यः समीपगतैर्न कृतप्रयोजनेन
एकदेशे अवस्थापितस्यो भवति । नहि वाच्येन
श्रुतिसंस्थते । अथ ज्योतिष्टोमादन्वयेन इत्यभिपन्नस्यते,
ततो नतवा सस्यावादः । कथं पुनरापत्तिविहारो ?
'प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः, स उक्तगतोनाहानसृजत । ते
सुष्टासामनुवन् । न वै खेनाभना प्रभवामः इति । तैभ्यः
स्यातन्व्यं प्राप्यच्छन् । तथा च ते प्राभवन् । तथा वा
इदममेर्वात्तादन्वयेऽप्यो विहितेन, एव वा एतस्मादन्वये
यस्यततो विहितेन । यो वै विशुद्धस्य यस्तनुमापद्यते, स
न दीवकति । अः यज्वरा स त, अः साराद्य स न, य
एवयिंय स तम् । इत्येवमाहुर्वा य इति । एते वै
सर्गे ज्योतिष्टोमा भवन्ति' इति । एव वैज्ञाना
रावीर्त्तान् तेषामेव वाद इति गम्यते । कथं ?
'अथान्येन' इति योऽसावन्, तत्र श्रावृत्तान् धर्मान्
विहृतान् दर्शयति । अतो मन्यामहे अथ यतो विहृतिः,
तेनान्येन इति ।

द्वयं— अन्यथायः प्रकृतादयवाचकः । तस्य न
विरोधो गम्यते, किमुक्त्यादय उक्ता, उन गवाद्य
इति । अतो विरोधानाशयमात् सर्वानभिधये । विरोध-
मागो वा ज्योतिष्टोमो नात्येनोवप्यादिना इति विरोधेयः ।
तथाय 'य एतेन' इत्यस्मिन् निरुकादृशीभूतः इतप्रयो-
जनः किमर्थं अन्यमवस्थापयिष्यते ? यद्यपि विरोधगतैव
उच्यते, तथापि ज्योतिष्टोमादन्वयेन इत्यन्यप्रयोगे पञ्चमी
स्यात् । ज्योतिष्टोमाश्चात्ये गवाद्यः । यदि ज्योतिष्टोमाद-
ग्निष्टोमसंस्थादित्युच्येत, यावत् गिनैत, ज्योतिष्टोमादन्वयेन
तत्र अग्निष्टोमसंस्थादिति । अत उक्त्यादयो गवाद्यश्च
अन्यगम्भियेयाः ।

स्तोत्रीयाणां नवानामृचा अनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिष्टु-
 च्चम् । वि. १०।६।७. * अग्निष्टुतिं पद्भ्यद्वयानस्य
 प्रथमाहो उपसत्काव्येना सुप्रहण्य सोदकप्रासाऽपि आग्नेयी
 न कर्ष्यां, किंतु मंहूनामनुग्रहाय ऐन्द्री एव कर्तव्या ।
 द्वितीयादिचतुर्दशसु अहःसु ऐन्द्री एवेति (वस्तुतस्तु
 प्रथमाहो उभे अपि सुप्रहण्ये पठितव्ये, उभयोः
 प्रकाशनं कर्तव्यं इति भाट्ट - भाष्यटीकप्रयोगशायः) ।
 १२।२।७. * अग्निष्टुतिं पशुग्रामेन रेवतीषु ऋक्षु
 अग्निष्टोमसाम एकविंशत्स्तोमयुक्तं यातयन् । भा. २।
 २।२।२।२७. * अग्निष्टुतिं पृथुस्तोत्रं त्रिष्टुक्तोमकम् ।
 वि. २।२।१२. * अग्निष्टुतिं ब्रह्मवर्चसकामेन वार-
 च्यासु ऋक्षु अग्निष्टोमसाम एतविंशत्स्तोमयुक्तं यातयन् ।
 अग्निष्टोमे तु तत् आग्नेयीषु ऋक्षु गीयते । भा. २।२।
 १२।२७. * अग्निष्टुतिं सुप्रहण्य आग्नेयी भवति, तेन
 इन्द्रस्यैव स्थाने अग्निष्टोमस्य ऊहः 'अथ आगच्छ'
 इति नर्तव्यः । 'इयि आगच्छ' इत्यादी तु गोहा,
 किंतु यथाशुत एव सुप्रहण्यऽऽहानमश्रो ब्राह्मः ।
 अविद्यमानगुणैरपि श्रुतिभेदति । याज्ञिकस्यैव 'अथ
 आगच्छ रोहिताश्च बृहद्रागो धूमपेतो जातवेदो विच-
 पंगे' इति उहं बुयंति । १।२।१६।४२-४४. *
 अग्निष्टुतिं स्तोत्राणि आनिदेशिमानि । वा. २।२।१२।२७
 ट. ५५३.

॥ अग्निष्टुति श्रुतस्य त्रिष्टुचस्य स्तोत्रीयानवक-
 रूपस्य स्तोत्रान्तरगतस्तोममन्त्रावधकत्वम् ॥

त्रिष्टुति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात् ।
 १०।६।७।२२ ॥

भाष्यं— एव ध्रुते, 'त्रिष्टुमिष्टोमः' इति । तत्र
 यथा, 'त्रिष्टुमस्यऽग्निष्टोमस्य साधनस्ये, उत
 स्तोमत्रियया निरूप्यते इति । 'त्रिष्टुमः' त्रिष्टुमस्तीति
 ध्रुयनाणे साम्यामाविकारः स्यात् । कुतः ? त्रिष्टुच्यो
 लोके किलोपदेशे प्रयुक्तः, यथा 'त्रिष्टुच्यो' 'त्रिष्टु-
 च्योः' इति । इहापि 'त्रिष्टुमिष्टोमः' इति त्रिष्टु-
 च्योऽग्निष्टोमः कर्ष्यः इत्युच्यते । तत्र त्रिष्टुमिष्टोम-
 तापनपरिच्छेदकारेण तत्रैवद्विविक्तुक्तं भवति, न चास्यात्,
 सुप्रहण्य साम्यायाः । न चोह संख्येयमित्येव कश्चित्तीय

उपादीयते । तद्विदोपाद् यावान् कश्चिद्विष्टोमसंख्यदः
 संख्या परिच्छेत्तव्यः, सर्वं परितंचवीत् । 'संख्यात्वेन
 सामान्येन तत्संख्या विष्टुयात् । यथा 'द्विष्टुतारालिमिदं व-
 द्तो भोजयितव्यः', देवदत्तवत् यद्दत्तसत्सत्वेन 'इत्युच्ये'
 स्नेहनसामान्यात्सत्त्वं स्नेहनकार्ये एव विनिमुच्यते, नौदन-
 कार्ये इति । एव संख्याऽपि संख्याकार्ये एव विनिमुच्यते ।

स्तोमस्य वा तद्विद्वत्त्वात् । २३ ॥

भाष्यं— न वैतदस्ति, सर्वसंख्याविकार इति । कि
 तर्हि ? स्तोमगतमेव संख्या विष्टुयात् । कथम् ? स्तोमविषये
 त्रिष्टुच्यदस्यैव दशोनात् । यथा, 'त्रिष्टुद्विष्टुमस्यः'
 इत्यन स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं 'त्रिष्टुमिष्टोमः'
 इत्यनापि च एव द्वाब्द उच्यतेः तमेव सर्वविधनमनु-
 मानात् बुद्धौ सनिधापयते । अतः स्तोमलिङ्गत्वात्
 तद्गातामेव संख्या विष्टुयात् । अत्राभिधीयते । नैतत्तु-
 कम् । संख्यात्वाद्वा द्वनिषयतुक्तयो भवति । ते हि
 येनयेन संख्यन्ते संख्येयेन, तत्र परितंचशते । तथा
 चोपरदिगतमेव त्रिष्टुद्विष्टुमस्यैविति । तस्माद्विष्टुम-
 मानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्र परिच्छेद, अन्यत्रापि
 योषः परिसंख्यात्मको भविष्यति, तत्र परिसंख्यात्स्यतीति ।
 अतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यद्वैतनियमस्येति । अत्राभिधीयते ।
 अप्यमिह त्रिष्टुच्योऽतीत्य लौकिकमर्थं विनिष्टुच्येये
 आनरितः, यथा, 'त्रिष्टुद्विष्टुमस्यः' इति स्तोमविष-
 यिण्या नवसंख्यायाम् । 'त्रिष्टुद्विष्टुमस्यः' इत्यभिधाप
 नत्र स्तोत्रीयाः उच्यन्ते, तेन तासु वर्तते इति गम्यते ।
 तथा परस्मिन्नपि दृश्यते 'प्रथमिनःपात्याभिरुक्त स्तोमेन
 समिताः' इति गवाम्ना नपालना विष्टुत्वा स्तोमेन समानं
 यद्द्व त्रिष्टुच्यदस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति । अतः
 प्रसिद्धवत्त्वमप्यत्, सामानाधिकरण्यादस्तोमस्यस्यार्थं
 इति निश्चीयते । लोकेऽपि सामानाधिकरण्यात्परादा-
 नात्तत्त्वात्परिच्छेदान् भवति, यथा 'अथ देवदत्तः'
 इति । तस्मादत्र त्रिष्टुच्योऽपि विनिष्टुच्यत्त्वात्परिच्छेद-
 न्यत्र दृष्टः, इतीरापि प्रयुक्ततामेव दृष्ट्यनेन त्रिष्टुत्
 बुद्धौ सनिधापयति, इत्यनः स्तोमत्रिययो नियम्यते ।
 यद्दुक्तं, सत्याद्वा द्वनिषयतुक्तयो धर्मं संख्यभुवयति,
 एतत् अत्रयत्परिच्छेदत्वात् तदुपद्रवाद्दीष्टत्वाच्च

अग्निष्टोमविकाराणां

वादः इति सर्वेषां तेषां ज्योतिष्टोमात् पश्चाद्गतोऽङ्गं ।
अग्नेन वाक्येन निरूपिते ।

सोम—पूर्वोक्तौषधेन समतिः ।

वि—‘अग्नेनेत्यत्र सखानासुक्तिः सर्वस्य वा, ऽभिपः ।
संनिधे, साद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥’ इति ।

भाट्ट— एतच्छब्दायै निरूपिते अन्यशब्दायै
निरूप्यते । अन्यशब्दात् पूर्वमदत्तदितरत् यद् संनिहितं,
तदाशित्वात् सखाना च संनिहितत्वेन तास्यैव अग्निष्टो-
मोचरत्वस्य विधिः, इति प्राप्ते, न तात्त्वं सखानां
प्रकरणेन संनिधानं, विद्वत्त्वात् । अधिकारोऽपि ज्योति-
ष्टोमस्यैव ‘एष वाच’ इत्यादिवाक्यस्यैव तस्यैव
संनिधानाच्च, यशाना ज्योतिष्टोमोक्तिर्वादीना मध्ये
अग्निष्टोमवशात् एव प्रथमं श्रुत्येकं अन्येषामपि
उक्तिर्वादीना यशुपदेनोपादानाच्च । न चैवं सखाना
अवकाशात् अग्रहणम् । तास्यैव आश्रयस्य यशत्वात् ।
अतश्च अग्निष्टोमसखानाज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे तदु-
चरकालनिधिः । न च ज्योतिष्टोमे यशान्तरापेक्षया
प्राप्यमेव प्रकरणानुग्रहस्य विधीयतामिति वाच्यम् ।
‘एष वाच’ इत्यस्यार्थवादत्वेनाशियापकत्वात्, ‘अग्ना-
ग्नेन’ इत्यनेन तृतीयविधिप्रकारलिप्सया यागान्तरेष्वेव
अग्निष्टोमपूर्वकारकत्वं तदुचरकालत्वमनितस्य विधा-
नसमचै प्रकरणपश्चादौपत्याच्च । न च प्रकरणान्तर-
न्यायेन (२।३।११) अत्र कर्मान्तरत्वपट्ट्या, ‘एष
वाच’ इत्यनेनार्थवादेन उक्तिर्वादीना यशान्तराणां
संनिहितत्वात् । न च तत्रैव कर्मान्तरत्वशब्दात्, तस्य
उचरकालाभिप्रायपत्त्यस्यैव कर्मान्तराणांशेषपत्त्यात् ।
अतः सिद्धं अग्निष्टोमसखानाज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे
तदुचरकालनिधिधितिः ।

न्यायविन्दुः— अन्यशब्देन सखा एव प्रकृत्या-
श्रुत्यन्ते सर्वनामत्वात्, इति प्राप्ते, सखाना अग्रहत्वात्
वाक्यस्यैव सर्वव्ययानां ज्योतिष्टोमविलाना यशान्द्वेन
ग्रहणं इति सिद्धान्तः ।
- मण्डन— ‘अग्नाग्नेनेत्यल्लिङ्गः ऋः ।’
- शंकर— ‘सा च सर्वं, न संशयः ।’ सा विद्वतिः ।

अग्निष्टोमविकाराणामेकानेकस्तोमकानामपि
अग्निष्टोमोचरमनुष्ठानम् ॥

एकस्तोमस्य वा ऋतुसंयोगात् । ५।३।१।५।४३॥
भाष्यं— ‘य एतेनानिष्टाऽद्याग्नेन यजेत’ इति
श्रूयते । तत्र एतेऽर्थः समभिगतः, तद्विकाराणां वाद
इति । अयं दानीं सदित्यते, किं एकस्तोमकस्य ऋतोरेव
वादः, उत एकस्तोमस्यैव एकस्तोमकस्य चेति । किं
प्रातः । एकस्तोमस्य वादः । पुनः ? ऋतुसंयोगात् ।
एकस्तोमे ऋतुसंयोगो मनति ‘यो वै निवृत्त्वं अन्य यश-
ऋतुमापयते, स त दीपयति । यः पशुदशः, स तम् ।
यः सतदशः स तम् । य एकाविंशः स तम्’ (इति)
निवृत्वादयः एकस्तोमकाः । तस्मात् तेषां वाद इति ।
सर्वेषां वा चोदनाऽविशेषात् प्रशंसा स्तोमा-
नाम् । ४४ ॥

भाष्यं— सर्वेषां वैप वादः, एकस्तोमकानामेक-
स्तोमस्य च । पुनः ? अविशेषकत्वात् अन्यशब्दस्य ।
ननु एकस्तोमकाः ऋतवः सतीत्यन्ते, सत्यं सतीत्यन्ते, प्रश-
सार्थं, न विशेषार्थम् । वः पुनः प्रशसार्थः । ‘यो वै
निवृत्त्वं अन्य यशऋतुमापयते, स त दीपयति’ चोदक-
प्राता धर्माः अभ्यस्ताः विद्वतो मुख प्रतिपश्यते ।
शा— पूर्वांशेषेणैवमात्रमन्यते । न सर्वनिर्देशः, किं
एकस्तोमाना निवृत्तमिष्टोमः, पशुदश उक्त्या, एकाविंशः
गोदशौ इत्यादीनामेव । कुतः ? वाक्यतोयात् ‘यो वै
निवृत्त्वं अन्य यशऋतुमापयते’ इत्यादेः अविशेषकत्वात्
वाक्यस्यैव विधेयं अवसत्वात्ते (‘यो वै निवृत्तादयः
वाक्यस्यैव विधेयं अवसत्वात्ते’ इत्यादेः अविशेषकत्वात्
स्तोमः प्रकृतज्योतिष्टोमस्य यशऋतुं प्राप्नोति स त
दीपयति’ इति वाक्यस्यैव निवृत्तादेः दीपनश्र-
णात् इत्यप्राप्तिं विना इत्यन्दीपकत्वात्तमात्रात्
निवृत्तादेः इत्यत्र तु व्याख्यायकत्वात् वाक्यस्यैव एकस्तो-
मकानामेव ऋतुता निर्देशः इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तमाह— ‘न म्येवमन्यशब्देन द्विविधोऽयः प्रतीयते ।’
(‘अथाः शर्मरः’ इत्यत्र एकेनैवाज्ञानसिद्धेः वेनाज्ञान
इति संदेहात् युक्तं वाक्यतोयात् विशेषतत्त्वम् । इदं तु
न तथा संदेहः, अन्यशब्दस्य सर्वपरत्वेऽपि विशेषा-
भावात् । ज्योतिष्टोमस्य प्रथममनुष्ठाने तत्र अभ्यस्ताः

दुष्— (लिखितस्यम्) नैव सन्तीन्द्रे गुणाः प्रमाणाभावात् । ऊर्हं चेच्छता सन्तीन्द्रे गुणा इत्यभ्युपगमनीयं, नेन्द्रसंयन्धमायम् । इन्द्रस्य ध्यात्मियाः (गुणाः) इति चाभ्युपगमे लक्षणा स्यात् अनेनादौ न प्रकृत्यमानेषु । अधोच्येत, अतमवेता एते (गुणाः) इन्द्रे, न चात्गीयत्वं लक्षयिष्यन्ति । द्वौ अपि दोषो परिहरिष्यामः । इन्द्रे हरिवद्गुणविशिष्टः, उच्चार्यमाणः अभ्युदयकारी भवतीति । अनेरसि इत्यर्ता एतैरेव विशिष्टस्याभ्युदयकारित्वम् ।

कर्माभावादेवमिति चेत् । ४३ ॥

भाष्यं— इति चेन्नान् पश्यति, अतिकारेण हरिवदादीनां यवनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्माभावात् एते गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । ' हरिव भागच्छेति, पूर्वेपद्यापरपद्यौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां श्लेषं सर्वं हतीति । मेधातिथेर्मैय इति, मेधातिथि हि काण्वायनं मेयो भूत्वा जहार । षुपपञ्चस्य मेनपा नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रधक्रे । गौरपञ्चदिन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्वाजानं शोभं पिपति ' इतिवचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते । तस्मात् समवेतानना हरिवदादयः दान्दाः । तथा गतीन्द्रप्रत्ययामोचार्थान्ते इति नाट्टशक्यता मविष्यति । तत्रैवं यवनमप्यक्तिः । ' इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ' इति, हरिवत्तारिगुणवान् मत्स्यं, स आगच्छेति । लक्षणा चाट्टशक्यताया व्यापसी । तस्माद्द्विक्रिया हरिवदादयः दान्दा इति ।

न परार्थत्वान् । ४४ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः दान्दा इन्द्रमुत्तर्याः । सुतये हरिवदादिमन्त्रोऽस्य कियते । तान्पुत्रादेशोपसर्गितम् । सुत्यर्थं चाग्नेरपि एतैरभिधंभ्यः शक्यते कर्तुम् । यत्किं, समवेता गुणा इन्द्रस्य रिपवन्ते, ' पूर्वेपद्यापरपद्यौ वा इन्द्रस्य हरी ' इत्येवमारिर्निर्वाचनेरयमता इति । तत्र । न हीमानि यवनानांन्द्रस्य संघर्षिणो हरी विदपति । नद्रेऽमभिधंभ्यः क्रियते, यत्पद्यौ पूर्वेपद्यापरपद्यौ तामिन्द्रस्य हरी इति । नान हि हेतुकारित्वे । ' ताभ्यां श्लेषं सर्वं हरी ' इति ।

नहीदं प्रविद्धं, ताम्बामिन्द्रः सर्वं हतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रवाच्यः । यथा तु इमौ हतारी प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षीयते इति, तथा नेन्द्रस्तामेशं कश्चिद्विरोपः । तत्र एमिरभिधानमयोः प्राप्नोषेव । अथ इन्द्रस्य हतुं विधीयते इत्युच्यते, तथा च वाक्यं भिद्येत । इन्द्रस्यैतौ हतौ इत्येवमपि विधातव्यम् । अथेवम विधीयते, तथा स एव दोषः, नास्त्यनेन्द्रस्य वा विरोपः इति । अथ पूर्वेपद्यापरपद्याविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी, तस्मादिन्द्रे हरियातिनि, तथा हेत्वप्रसिद्धादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैरान्दो भवति । प्रसिद्धवचनो श्लेष इष्टः । ' न वै श्लेषानि लक्ष्यानि सन्ति ' इति यथा । तथा, मेधातिथेर्मैय इत्येवमादि इतिदासवचनमिव प्रतिप्राति । इतिहासे च विधौ सति, आदिमचादोषो वेदस्य प्रवज्येत । अस्तिचि चेत्, तथा सति तस्मात्ताम्यात्वात् मेधातिथेर्हि वाप्यायनस्य भेषः इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानम् । तत्रपरपरिमत् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मात्तैव गुणा इन्द्रे विद्यन्ते, इत्यसमवेतवचनत्वादिकारेण प्रयोगः इति । तदेतन्न दोषवन्ते याज्ञिकाः । ऊर्हं कुर्वन्ति । ' अत्र आगच्छ रोहिताश्व वृद्धानो भूमकेतो जातवेदो विचपंगे ' इति ।

दुष्— ' पूर्वेपद्यापरपद्यौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां श्लेषं सर्वं हरी ' इति यदुक्तं, तत्र अस्य यावेतो करणभूतौ (पद्यौ) ताम्बामिन्द्रो हरति, गान्यः इत्यर्थो न । ताभ्यां श्लेषं सर्वं हतीति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रविद्धे संवन्धे भवति । न चेत्तस्य हतुं प्रमाणान्तरेणापिगत्वं, येन हेतुः स्यात् । न चैतौ इन्द्रस्य करणत्वेन प्रसिद्धौ । अथेतायोः करणत्वं इन्द्रस्य च हतुं विधीयते, तथा वाक्यभेदः । अथ पूर्वेपद्यापरपद्यौ इन्द्रस्य रिधीयेने, तयोश्च हतुं, तस्मादिन्द्रे हरितान् मविष्यतीति, एवमपि हतुंमिन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानगत्वं, येन हेतुः समर्थितो मविष्यति । पूर्वेपद्यापरपद्यौ हेतुं विधीयमानं कथमिन्द्रस्य स्यात्, वाक्यभेदादिदोषश्च शिवत एव । तस्मान् सर्वेषां सुविद्यारेण एकतास्यत्र ।

श्रा— श्रान्तराणा नास्ति ऋमानियम. इति स्थितम् । षे चिदचननात् पौरुषपर्यं भवति (इयु-च्यते) ' तथाविरोपतः खर्वसस्योऽनेन (य एतेन इति खर्वनाम्ना) विमृश्यते । ' (इति पूर्वपक्षः) । ' अग्निष्टोमस्य निव्यक्तुं सखा हागन्तवो यतः ॥ ' ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमस्यसा नैत्र रूप इति तादृश एव प्रतीयते, न सखान्तरपुक्तः, तेषामामन्तुनात् । अपि च ' एतेन ' इति करणनिर्देशात् ज्योतिष्टोमकरणिका मानना इत्या इति सम्येन वच्यते । (ननु सखासु आश्रयमाश्रयिणि ज्योतिष्टोमस्य स्वाह्वलमानान्तरण्य न हीयेत, खर्वेन पशुपुक्तस्य ऋमेष, कान्युपेयु आश्रय-त्वात् । तथा च तखान्तरादौऽपि न करणनिर्देशानु-पपत्तिः इत्यत आह—) न च सखाना प्रतुभावानन्तर्भाव. ऋगर्भत्वात् । अग्निष्टोमसखा तु प्रतुभावानन्तर्गता इति तत्त्वस्यैव परामर्शः (श्रुतिकर्मेत्यतानुक्तस्य करणत्वात् यत्सखा इतिर्त्वेत्यतान्तर्गता, तस्यस्यैव करणनिर्देश-प्रवृत्त न्यायमिति मान.) ।

सोम— एतच्छ्रद्धार्थिचारस्य पूर्वापवादव्यवस्था-पनपूर्वकानात् समति । सूत्रार्थसु— एतेनेति अग्निष्टो-मसखा निर्दिश्यते तासखापुक्तस्यैव श्रान्तरित्वात् इति ।

वि— ' एतेनातिष्ठेति सर्वसस्योऽकिणोम एव वा, अविरोपात् खर्वसस्यो ज्योतिष्टोमोऽत्र खर्वेताम् ॥, अग्निष्टोममन्त्रिवाऽन तस्य प्रथमवदत । तेनेष्टाऽन्येन कष्ट्य सखा आगन्तोऽपरा ॥ '

भाट्ट— स्थिति मिलप्रयोगपरिहृतिना ऋमानियमे, क चित् वचनात् पौरुषपर्यं यथा एष याव गतेपत्यमेव तत्रचरति ' इति । तत्र एतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममान-परामर्शी, तथापि न सर्वसस्यस्य वृत्त, अपि तु अग्निष्टोम-सखस्यैव, सखान्तराणा अन्यशब्देनाभिधानस्य अग्नि-मन्त्रिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्यपि ज्योतिष्टोमोत्तरत्वस्य आवश्यकत्वात्, परिरोपादेव अग्निष्टोमसखस्य पूर्वं करण-सिद्धे । अत एव अतिराजसखास्य ' अतिराजमेके प्रथममाह्वरन्ति ' इति वचनावेव प्रथमं वरणम् । अथु वा अग्निष्टोमसखाऽन्येतिष्टोमपरामर्शकत्वमेव एतच्छ-ब्दस्य अग्निष्टोमसखामभिधेयैव ज्योतिष्टोमे सखस्यभि-धे-

धानात् । अत एव ' तस्य नपतिगतं स्तोत्रीयाः ' इत्युपरचने । अग्निष्टोमसखास्यज्योतिष्टोमे एव हि तापस्यः स्तोत्रीयाः, न गंशान्तराणुने । एव च अतिराजप्रथमाशरोत्तरमपि अग्निष्टोमस्यैसा कृतेव उद्धिदादयः वार्थाः इति इष्टव्यम् । न्यायविन्दुः— ' एष वाव. . अन्येन यजेत ' इत्यय एतच्छब्देन खर्वसस्य-ज्योतिष्टोमालन्तर्पयविरोधात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमसखायाः निरुत्वात् तस्यस्यैव परामर्श इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' अग्निष्टोमस्यैतदर्थः । ' एतदर्थः ' एतेन ' इति एतदर्थार्थः ।

शंकर— ' अग्निष्टोमविहितः पर । ' अग्निष्टोमात् परा परस्तात् कर्तव्या ।

शु अग्निष्टोमे पशुघ्नयार्थः स्वरुतन्त्रम् ॥
स्वरुतन्त्रापवर्ग. स्वादस्खकालत्वात् । ११।३।
५।८ ॥

भाष्यं— अस्ति स्वर ' यूपस्य स्वर करोति ' इति श्रुत । स हि सर्वपशुना तत्र भेदेन वेति । किं प्राप्तम् ? स्वरः यत्तु तन्वेतन्वेऽपशुत्वेत, अस्वकालत्वात् । नास्य स्व कार. उपसौ । कर्मशब्देऽयमुपसौर्वाप्ते, ' स्वरणा स्वपिठिना वा पशु उमनक्ति ' इति । यस्य पशो समञ्जनकाले उपात्तस्यदर्शोऽस्मानिति शक्यते विरोप । तस्माद्भेद. । ननु ' यूपस्य स्वर करोति ' इति स्वकालेतास्योत्पत्ति. । न गत्वेऽपि अन्त प्रयोगैः । अपि च कार्यवचनोऽन स्ववशब्द । स्वव करोति, स्वपशवे करो-तीति । यकारस्य, स्वर्धनं शयते, स्वदरायं तु शयते परो-रञ्जनम् । ननु वचने स्वरौ प्रतिपत्तिर्हृदयते, ' कश्चित् नोमे प्रसार प्रहरति, स्वह चापहृदयसाय ' इति । कल्पमन्त्रि दर्शन, उतु साहमान्यस्य, न स्वविरोपस्य । तन्नागीरोमेर्ये उपात्तस्य तन्त्रणा प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात् । अपना चोदन्प्राप्तस्यानुपपत्त्याकालस्येति उपाये, हि न्याय, यदनुपपत्त्याकालस्य दर्शनं भवेत्, न तन्त्रवया प्रवृत्तस्येति । इत. ? यत उचो न्यायः स्वरुतन्त्रापवर्गं स्वादस्वकाल-त्वादिति । न च दर्शनं केचल छाकं भवति । यथापमान तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं यथा प्रसारस्यानुपपत्त्याकालस्य दर्शनं, तदनु स्वरोपनि भविष्यति ।

अभिष्टोमे पशुप्रथार्ययूष

उनात्तय च यजमानविशेषेन तदपवर्गे अरगान्भेद इति वाच्यम् । उनादानानुवाकपरि 'यः प्रथमः भक्तः पशुपतेर्' उ स्वः' इति वचनेन प्रथमपशुपतेर्व स्वः पशुपतेर्, तस्य वैकल्येन भेदादुपपत्तेः । न च एकस्मिन् प्रहरणे 'यः प्रथमः' इति पशुपदानेन प्रथमगस्यानामपि नानात्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रहरणानुपात्तत्वेन शक्यन्तपरोक्षेण प्राथम्यप्रतीतिः तदेकत्वेनैकरोपपत्तेः । किञ्च, यूषच्छेदनासन्ने एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नावापहारनिवृत्त्यर्थं च, स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यप्यवधारणविशेषत्वादिप तन्त्रं स्वः । अत एव 'सन्तिस्ते सोमे प्रस्तारप्रदति स्वर्ह च' इति अन्ते प्रतिपत्तिविधानमपि सम्यच्छेदे न चापमनुपन्याद्भ्रमृत्यस्य कालविविधेः, न्यायेन स्वकल्पनागतौ शक्तेः प्रमाणाभावात् । अत एव यमन्यायेनैव भेदानगतिः यथा प्रस्तरे, तत्र सकोच इष्ट एव ।

न्यायविन्दुः— पशुपदानपवर्गे स्वरोरुपादानं अज्ञानान्तरेऽन्यस्वोपादानं, इति प्राप्तेः, 'यः प्रथमः शक्यः स स्वः' इति वचनाश्रयणकलोपादान, यूषच्छेदनासन्ने एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं तदुपादानमिति न विशेषप्रश्न, अतस्त्वन्तीवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स्वर्हैक्यं स्वात् प्रयाणा पशुनाम् ।'

शंकर— 'यूपैक्ये स्वरोस्व न चम् ।'

ॐ अभिष्टोमे पशुप्रथार्ययूषसंस्काराणां तन्त्रम् ॥

संस्कारास्त्वायवैतरेत्र्यर्काल्त्वान् ॥११३१३१५॥

भाष्यं— यूषस्वाराधये पशुपतमज्ये त्रिकले, यथा श्रेणममञ्जनासुच्छूषण परिव्याण च, तेषु चिन्त्यते । तिस्रस्तस्य पशोर्भोजनं कर्तव्यं, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् ? मस्कारास्त्वायवैतरेत्र्यं यूपस्य, न यथा यूपस्तन्न तथा स्युः । किं कारणम् ? अर्थसाल्त्वान् । अर्थः पशोर्भोजनम् । कृत्वात् एते मस्काराः । तत्र उद्यते विशेषः । यस्य पशोर्भोजनसले वृत्तास्वर्ग्या इति । इतरस्योश्च पशोरुपादानत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादायवैतरेत्र्यं यथाऽपि समाजंनम् ।

उत्साहास्तु यूपकर्मत्वात् तस्य धर्मविधानात् सर्वार्थानां च धचनादन्वयात्कालम् । ६ ॥

भाष्यं— स्वयमारवैतरेत्र्यं, यद्येते नियोजनसाला भवेयुः । तत्कालान्तेरे दीक्षाकालः । कथं ज्ञाते ? यूपकर्मत्वात् । नेते नियोजनायाः । यूषः एतैः त्रियते, यूपो नियोजनायाः, स च दीक्षासु पवर्ग्यः 'दीक्षासु यूपो नियोजनायाः, स च दीक्षासु पवर्ग्यः' दीक्षासु यूपं त्रिनिति' इति वचनात् । मस्कारैश्च स त्रियते । तस्मादीक्षणसाला एवैते मस्काराः । ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रयते, न यूपविद्या । उच्यते । न किञ्चित् इत्थं यूपस्यमस्ति, यस्य छेदनमुच्यते । तदेतदेव शक्यते, दीक्षासु छेदनाविगमिष्यं करोतीति । छेदनाप्रश्नं च सुख्यत्वात् प्रदर्शनायम् । यत्कारणं, नालौ छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति । एव चेदीक्षणसाला एवैते मस्काराः । सर्वार्थानां च कृता वचनात् केचिदन्वयात् इतम् । यथा 'आग्निनास्तदूर्ध्वमनुपावैश्वरान्ति' इति । तस्माद्यूपवत् स्वकारा अपि तन्त्रम् ।

यूपकर्मत्रयित्वात्परा व्याख्या । यूपकर्म तत्र, ये एते मस्काराच्छेदनायाः । यूपोऽयमेव त्रियते तद्यथादिग्यापारेण । यथा वाक्येयेन सम्राट् सङ्घं हतश्चेत्, तस्य पुनः त्रिया निरार्थका । तस्मादनादृतिः । नन्वेव सति निरुपस्थापयि काम स एव यूपः कर्तव्यो भवेत् । ननु मन्वेत्, परि निरिष्टेन शक्यप्रतिषेधो न स्यात् । अस्ति तु स प्रतिषेधः । तस्मात् भवति । यथा न नैव दर्मे प्रयोगान्तरमपि त्रियते । अथवा यदर्थं स यूपः कृतस्तान्मापहृत्नम् । तस्यापवर्गे यूपोऽव्यपहृत्नः । सङ्गमानं च दर्शयति । ७ ॥

भाष्यं— 'विद्यता यूप परिवीथ तपनीय पशुपतानकरोति' इति परिच्छाणेन यूपकर्मानुक्रममात्रः सङ्गमितत्वात् यूप दर्शयति । इतरथा सुख्यत्वात् श्रेणानोपपत्तेः । आनन्तपार्थम्यमिति चेत् । न । प्रवृत्तित् । सिद्धत्वात् । तस्मादिति तन्त्रं सस्काराः ।

सोम— यूपतन्त्रं विना तन्त्रान्तरं वाप्रस्तवतेः पूर्वार्थितरगोक्तयूपतन्त्रस्योपपत्तिनेन तस्यस्वरात्मकत्वे विचारप्रदर्शनात् सगति । छेदनाविगमिषो हि परस्परनपेक्षाः प्रत्येक गतिरिष्टिकाद्युक्त इष्टमदृष्ट वा स्वकारनोपपत्ति । ते च मस्काराः मिल्ति एव यूपवन्दनाच्चा, न प्रवेदं, तान्त्रस्वात्सिद्धयन्तर 'यूपे

मानमेक, आज्यस्तीर्थाणि च चत्वारि । माध्य-
दिने माध्यदिनपरमानः नाम एक, पृष्ठस्तोत्राणि
च चत्वारि । तृतीयसवने आर्भयपरमानः नाम एकं,
वशावशीयतामसाथ्य अग्निष्टोमस्तोत्रं द्वितीयम् । सकलनेन
द्वादश । ८।१।०. * अग्निष्टोमे 'पञ्चदशाज्यानि भवन्ति,
पञ्चदशो माध्यदिनः परमानः, ततदग्रानि पृष्ठानि, सत-
दश आर्भयः, एकत्रिंशमग्निष्टोमसाम' । जैमा. १।२।५.१.
* अग्निष्टोमे पशुनदस्य तन्वभूतो मूयः अग्नीधोमीयपञ्च-
धत्वेन पूर्वैव. समितो भवति । संकषे. १।५।१९ (१७).
* अग्निष्टोमे पशुधर्माः उपाररण, उपानयन, अक्षया
वच., धूपे नियोजन, नयन, सशपन, विदसन
इत्येवमादयः औपवन्त्येऽहनि पठित्वा. अधीयोपीयस्यैव ।
सर्गमीये अनुपन्थ्या वा च अतिदेवो न स्युः । भा. ३।६।
७।१८-२७ * अग्निष्टोमे षड्भूतो प्रातःसवने बह्विध्य-
मानस्य अविष्टदस्तोत्रो भवति । वि. १०।१।७.
* अग्निष्टोमे प्रथमोदितस्य ऐन्द्रवायवस्य, पश्चात्
उक्तानां मैत्रावरुणादीनां च समुधयः । १०।४।३.
* अग्निष्टोमे 'प्रदस्य परिधीन् जुहोति हारिजोत्रं'
एतस्मिन् काले इनि लक्षण परिधिप्रहरणम् । भा.
११।३।१५।४८. * अग्निष्टोमे बह्विध्यवमाने स्तोम-
विष्टदो न उमान्तपरागम्., त्रिगु कषागम् एव । वि.
१०।१।१०. * अग्निष्टोमे माध्यदिने सवने एव
स्तोत्राणि । एक माध्यदिन परमान, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि
चेति । ८।१।०. * अग्निष्टोमे माध्यदिनपरमानस्य
प्रतृत्वाः । गायत्रीऽन्तरं ' उग्र ते जातं' इति ।
बृहतीऽन्तरं. ' पुनानः सोमं' इति । त्रिगुप्-ऽन्त-
रं. ' प्र तु ह्रं' इति । 'भिच्छन्दा आयापो
माध्यदिनः परमानः' । १०।१।२. * अग्निष्टोमे
'पात्रार्भयान्तो वषां जुहोति' इति क्षुत्वा । तेन
सवाज्यायाः पूर्वार्भयान्तो वषां हुता भवति । भा.
११।४।१।१३ * अग्निष्टोमे रात्रन्त्यस्य, द्विषणरी च
(सर्वेण) पौष्टरी साम. । वि. ११।५।०.
* अग्निष्टोमे पौष्टरी उपपद्यतेऽन्तर आमपयतामसात्
प्रमः । १०।१।१०. * अग्निष्टोमे पौष्टरी मरो
दहीभ्यः गन्धुस्यग्नुन एव । तेन पूर्वैर्यथावसानिः

अन्त्यस्यार्थं च अन्त्युपेतस्यम् । १०।५।१२, * अग्निष्टोमे
पौष्टरी रात्रन्त्यस्य तृतीयसवने एव प्राद्यो न तु प्रातर्म-
ध्यदिनसवनयोः । १०।५।११. * अग्निष्टोमे सवनीयः
ब्रह्मपशुः एक एव 'आग्नेयः पशुः अग्निष्टोमे आलस्यः'
इत्युक्तत्वात् । भा. ३।६।७।१८, * अग्निष्टोमे सवनी-
यपरवद्भ्रमचार. आर्भयपरमानकाले । 'प्रवृत्तौ आर्भय-
काले प्रचरो हृतः' । ११।३।१५।४६.
* अग्निष्टोमे स्तोत्रोपाकरणम् । 'उपारर्तव्य इति
ब्रह्मिभ्यो स्तोत्रमुपात्तरोति' । स्तोत्रं मादेन्द्रम् । 'उपा-
र्तव्य' इति मन्त्रः । उपाररण्य प्राग्भस्त्रत्वा । वि.
१०।४।२ वर्णक २. * अग्निष्टोमे होतृपरण 'अग्नि-
होता स मे होता होतस्त्व मे होताऽसि इति होतार
धृषति' इत्युक्तम् । भा. १२।१।१८।१५, * ताननेन
हि तव (सत्यासु) सोम. 'दस्य मुष्टीर्मिमीते' इति
यननात्, याजनेवाग्निष्टोमे सोम., ताननेन उक्थ्यादि-
प्यपि सत्यासु । उक्थ्यादिप्यपि इगमुष्टिरेव सोमो गृही-
तस्य । विवर्त्त इति च पर्यस्यत्पत्तिस्मात् न शक्यो
बहुपरां गृहीतुम् । विप्रष्टृपरां (दीर्घपरां) गृहीष्यते ।
असि च तृतीये सवने अश्वरेऽऽमिष्यते, तमनेऽर्भयानां
स्युत्पराणं च गृहीष्यति । ३।३।१।२८, ३०-३१,
* निष्टुदग्निष्टोमे निष्टु स्तोम. कृत्वे कर्त्तौ भवति । १०।
६।६।१० * 'यत् अग्निवापुन्त् (वशावशीये) साऽस्य
अग्निष्टोमता' । जैमा. १।२।४०. * यद्योतिष्टोमप्रक-
रणं अग्निष्टोमाभाषण, नोऽप्यादिकाषाणम् । वि.
३।६।१६, * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे अत्रयानन्तीरि-
क्तवर्तुषे प्रथमस्य निषेध । ३।३।१७, * 'अग्नि-
ष्टोममुष्यानि' इति वर्तुषु आह सु आघातैश्चपैर
अग्निष्टोमस्य विधीयते नवनयात्पथे । ८।३।२.
* अग्निष्टोमशब्दः अग्निमातृपराणात् पूर्वार्भयान्तो-
विद्योषे (पूर्वमाता मते शोभांशविद्योषे) वर्तते ।
शु. ३।६।१६।४२. * अग्निष्टोमशब्दस्य संज्ञासमेव
शुभ्रान्तं मयोगनत्यानम्युपगम्यत् । सोम. ३।३।१२.
* अग्निष्टोमसंज्ञं चोऽग्निष्टोम प्रवृत्तौ शीघ्रगीचरयो
धर्माः उपा, न सर्वंरथम् । भा. ३।१।१६।४२.
* अग्निष्टोमसंज्ञेयं भिन्ना कलोऽत्र अन्तः प्राप्या ।

(अथ सत्सूत्रभाष्यं अधिकरणान्तरम्)
 ' य एतेनानिष्ट्याऽथान्येन ' इति द्वायवीमी 'पदायौ
 विचारितौ । इदानीं वाक्यायौ विचार्यते । किम-
 मिष्टोमस्य प्राथम्यं नाम धर्मो विधीयते, उत उत्तरेण
 प्राथम्यप्रतिषेधः, अपवा अन्यः प्रकारः । किं तान्त्
 प्रातः ? ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते प्रकरणात्, इत-
 रेणा न प्राथम्यप्रतिषेधः । तत्र । एष हि ज्योतिष्टोमस्य
 द्वितीयादौ प्रयोगे प्राथम्याभावात् अपहृता प्रसज्येत ।
 नापि अन्येषां प्राथम्यप्रतिषेधः । तदाचकथ्य शब्दस्मा-
 भावात् । तस्मादन्यः प्रकारः । कः पुनरगौ ? ' य एते-
 नानिष्ट्या ' इति क्त्वाशब्दस्य पूर्वकालाचिव्यात् पूर्वमग्नि-
 ष्टोमस्य कर्तव्यतामाह, पश्चात् गमादीनाम् । तेन तद्या-
 प्त्य गमादीनामङ्गं अनेन वाक्येन चोच्यते, वाक्यान्तरेण
 स्वर्गः, अतो द्वितीयादिप्रयोगे फलं न विध्यतीत्यदोषः
 इति ।

प्रशंसा वा विहरणाभावात् । ४१ ।

भाष्यं— वयं न तर्हि तद्विकारणा वादः । तत्र
 न विहारो नापत्तिः । प्ररणादिभिः ते धर्मा ज्योतिष्टो-
 मस्य । यदि ते गमादिषु विहित्येरन्, प्ररणादीनि वाध्ये-
 रन् । तदा आपत्तिः प्रत्यक्षविहता । प्रसजा तेषां
 आपत्तिविहरणाभावात् ।

विधिप्रत्ययाद्वा नष्टकस्मान् प्रशंसा स्यात् । ४२ ।

भाष्यं—अगोच्यते । यद्यपि आपत्तिविहारो न
 विधीयते तथापि चोदयेन विधीयते । ये प्रकृती कर्त-
 व्यास्ते चोदनवचनात् मिहतापि कर्तव्या गम्यन्ते ।
 तदा आपत्तिविहारविधेयं कर्म ममतः, तेनान्येन इति
 गम्यते । नहि अत्रसात् प्रशंसा स्यात् । सोऽगान्यः
 स कथमेतया प्रसज्या लक्ष्येत, इत्येवमर्थो प्रसजा ।

शा—'यस्या एतान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि ताः'
 (यद्यपि सरुता स्वाध्वयज्योतिष्टोममात्रविष्यभावात्
 प्रयोगे प्रकरण, न सरुता, तथापि धनिषित्त्वयमेवम
 प्रकरणं पूर्ववधिगोऽभिमतं, तन्मैव ' अनेन ' इति सर्व-
 नाम्ना परमार्थे प्रयोगेत्वात् । तत्र च ' य एतेन '
 इति पूर्वमङ्गाग्निष्टोमस्य उक्त्याद्य एव समिहितः,
 न त्र्यन्तरागि, इति पूर्वप्रकृत्यादितरन् यन् समिहितं,

तदापिना अन्यशब्देन सरुतानामेव निर्देशः इति पूर्व-
 पक्षः । सिद्धान्तमाह—) ' न त्वेषं स्वात् सरुताना-
 मस्ति प्रकरणं यतः ॥ ज्योतिष्टोमाविकारोऽयं वाक्यशेषे
 च 'धीर्तात् । यशानामिति शब्देन सर्वं समिहितं
 हि ते ॥ ' (ननु ज्योतिष्टोमशब्देन अन्यशब्दान्ये
 अग्निष्टोमान्येन ज्योतिष्टोमेन इत्येवं उक्त्यादिस्यज्योति-
 ष्टोमस्यैव निर्देशः स्यात्, न तु त्र्यन्तराणां इत्यत आह—
 ज्योतिष्टोमेति । अयं भावः, ज्योतिष्टोमशब्दोऽयं एते-
 नेत्यनान्येन निरावाहक्यात् नान्यशब्देन सज्यते, येन
 उक्तरीत्या विशेषणविशेष्यभावः स्यात्, किंतु कस्माद-
 न्येन ? इत्येषायां प्रकृत्याग्निष्टोमशब्देन इत्येवं समि-
 हितो ज्योतिष्टोमः प्रतियोगितया सज्यते । तत्र च अग्नि-
 ष्टोमस्यैवात् ज्योतिष्टोमात् अन्यत्वं सर्वंगमस्ति इति सर्व-
 निर्देश एवायं इति । न चैवं सति सरुतानां वागत्वान्नात्
 यमिसमानादिषु तेनान्यशब्देन कथं निर्देशः इति वाच्यम् ।
 सरुतावदतोऽननिनेदात् यमिसमानाधिनाः प्रयोगेः ।
 अत एवोक्तं सन्तरने ' यशानामग्निष्टोमोक्त्वायोऽदय-
 निरायाप्तोऽर्थमादीनननाणा मध्ये एष प्रथमः प्रयो-
 ज्यः ' इति । दृष्टश्च ' प्रजापतिर्षतानुजत ' ' यत्
 व्याख्यास्वामः ' इत्यादि श्रुतिकल्पसूत्रयोः संशयासाधा-
 रणो यस्यशब्दप्रयोगः इति । अत्र आचार्यैः (वार्तिक-
 कारैः) निमित्तेन अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते, उत
 यशान्तराणां अग्निष्टोमोत्तरण इति सदित्वा प्ररणातुमहाय
 अग्निष्टोमप्राथम्यविधिं प्राप्य ' तस्मादेतेनेष्ट्या अन्येन
 वजेत ' इति यमिकल्पयन्नेन एतच्छब्दात्तदग्निष्टोमे प्राथ-
 म्यविधौ अन्यत्वं वाक्यं स्यात्, यशान्तराणां अग्निष्टोमो-
 त्तरवाल्नविधौ तु धार्यविधि- श्रुत्यनुसहः । तस्मान्
 प्ररुतानादरेण अग्निष्टोमानन्तर्यं इतरेषां विधीयते । न
 च प्ररुतान्तरन्यायात्, (२।३।११) यशान्तराणांमिह
 कालविधिर्न संभवति इति श्राद्धवच्यं, यशानां इति शब्देन
 यशान्तराणामपि विधिरित्यर्थमानयेन अत्रिपरित्यक्तमान-
 ल्यायप्ररुतान्तरन्यायान्नात्, इति तस्मान्प्रामां अधिकार-
 वान्तं वार्तिकं, तस्मिन्प्रथममाह—) तस्मान् ज्योतिष्टोमा-
 न्यत्वाविशेषात् संशयानां, एषादीननननां चापनन-

देव ब्राह्मणपरित्यागेन इति वैशित्यम् । भिन्नत्वेऽपि वा ब्राह्मणनान्येन उपसहारः इति भ्येयम् । अथु वा तेनैव शर्णां प्रयत्नस्य गोडधियागाभ्यासस्य 'नातिशये पोड-
शिनां' इत्यनेन विफलः । ब्राह्मणवाक्ये तु तन्निपमायै पुनःभरणं 'उत्तरेऽहन् द्विराजस्य पृथगे' इत्यादाविव, इत्यन्येन विस्तरः ।

न्यायचिन्तुः— 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्' इति विहितः पोडशी स्तोत्रशस्त्ररहितः कार्यः, अन्यथा पोडशिसंस्थापत्तौ अग्निष्टोमः इत्येतद्विरोधात् अग्नि-
ष्टोमादिपदानां चत्तस्तोत्रराजसंस्तोमनिष्ठात्वात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमे प्राप्ते राजन्यस्य न तस्यास्य, किंतु पोडशि-
संस्था इति वचनार्थः । तस्मात् स्तोत्रशस्त्ररहित एव कार्यं इति सिद्धान्तः ।

सपहन— 'सस्तोत्रशस्त्रः स्वः पोडशी स्यात् ।'
शंकर— 'त च सस्तुतशस्त्रः ।'

ॐ अग्निष्टे द्वाभ्यांद्वाभ्यामेव रक्षनाभ्यां क्रमेण परिष्वाणम् ॥

नामिदमस्येते सर्वाद्या परिष्वाणासम्भवेन एकायेन तत्र परिष्वाय अन्वामिर्षयाऽऽपकश परिष्वाणम् । अथतः प्रवृत्तावपि रक्षनाद्वयस्य परिष्वाणावापि अथर्थातः एव नामिदमन्नामः, इति तं देशमन्तर्भाष्यैः परिष्वायेन । अतो विदुस्तानपि सर्वाभिर्मुंगपदेव नामिदम् परितः परि-
ष्वाणं, इति प्राप्ते, एकादशभिः रक्षनायुगैर्मुंगपत्परिष्वाणे तासां पुनश्चादानवैरत्या युगपदेव मोक्षप्रसन्नः । तथा च षडयुगपरिष्वाणार्थरक्षनादानक्रमलोपापत्तिः । 'अग्निष्ठात् द्वेदे रवने आदत्तैकं पशूप ब्राह्म्याद्वाभ्या परिष्वायति' इति पृथगग्निष्ठापादाननोपादानश्रुतेः । तस्मात् द्वाभ्यांद्वा-
भ्यामेकादशयुगैःऽग्निष्ठाः परिष्वायेत । संकल्प. १।४।१३.

ॐ अग्निष्टे रक्षना वासयति' इति रक्षना-
संस्कारः ॥

युवैकादशिन्या धृत 'अग्निष्टे एकादशिना रक्षनाः परिष्वाय वासयति' इति । अत्र रक्षनाभिः परिष्वाये-
नाभिस्त्वमीपसंभं यूप सस्तुर्वाहित्यं, पृथगौ 'निवृत्ता यूपं परिष्वाय' इति भङ्गत्वात् । अत एव वैष्णवशाक्ये द्वितीयास्तम्यौ 'सकन्त्' इतिवत् 'सप्त जवान्' इति-

वच युगपदानतापरं । परिष्वायेति च प्रवृत्तिलिङ्गस्योपात्तं प्राकृतपरिष्वाणनिवृत्तिः, 'परिष्वायं पशुं नियुञ्जीत' इति वचनेन यूपनिवृत्तेर्दर्शनात्, इति प्राप्ते, 'परिष्वाय वासयति' इति अग्नादग्निष्ठाभिररण्येन परिष्वाणकरणेन वासयेत रक्षनाः सस्तुर्वाहित्यार्थः । विभक्तिभ्यन्तासस्य वासयतिपदस्यैवार्थस्य चायुक्तत्वात्, 'अथ यदग्निष्ठादग्नि-
रक्षना विधिपन्ते, तेन सर्वैऽग्निष्ठाः' इति वचने अग्नि-
ष्ठासमंस्तुतरक्षनागन्धेन पशूपानामप्यग्निष्ठातासंपत्ति-
कथनेन रक्षनासंस्कारत्यागमाद्य । रक्षनासंस्कारके सति युगविधायकस्य परिष्वायेत्यस्य धर्मप्रदशसमपेक्षेन काल-
भेदेन च प्राकृतपरिष्वाणनिवृत्तेः । संकल्प. १।४।१२.

ॐ अग्निंसमार्गन्ध्यायः । २।२।४।१-१२.

उच्छ्रयुपादीनां अग्निंसमार्गन्ध्यायेन उच्छ्रयुप-
संस्कारकृतम् । भाट्ट. १।२।१२. 'संमार्गाधिपरणं'
इति विन्दी अयं न्याये द्रष्टव्यः ।

ॐ अग्निंसंस्कारार्थाः पयमानेष्टयः इत्युक्तम् ।
(३।६।४।१-१३) भा. ३।६।४।१३.

ॐ अग्निंसमिन्धनं प्रशमयन्त्यः (ऋचः) 'सामि-
धेन्यः' इत्युच्यन्ते । वा. ३।२।१।२१ पृ. ७३५.
* भक्तिअग्निन्धनप्रकाशकस्य विना सामिधेनीत्वं न संभवति, अग्नेः ऋतुप्रयुक्तार्थं विना च (सामिधेनीभिः) सामि-
न्धनीयत्वं न सभारति । सु. पृ. १०५८. * अग्निंसमिन्ध-
नार्थः इत्यम् । भा. १।२।४।१८.

ॐ अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् ऋतुगण्डः प्रतीयेत ।
२।३।१०।२१ ॥

अस्त्यभिः 'य एवं द्विदानीमि चितुते' इति । एवं विधाय श्रुते 'अथातोऽग्निमिष्टोमेनानुवचन्ति तमुक्थ्येन, तमतिराजेष, त पोडशिनां' इत्येवमादि । अत्र मदेहः, किमिदमस्यो यगायचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मान्तर 'चितुते' इत्याख्यायेन विधीयते, उच द्रव्य-
वचने ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमेतत् इति । पूर्वमं-
श्रवाण्यस्योर्वाग्निधिररण्येन गुणविधानं प्रतिपाद्य इदानीं
'अग्निं चितुते' इत्यत्रापि प्राप्तेन प्रतिपाद्यते ।

अथायं पूर्वपक्षिणोऽभिरुचिः । यद्यपि 'अग्निं चितुते'
इत्ययं यागो न श्रुते, तथापि उत्तरवाक्ये अग्निष्टोमो-

निवृदादयः पश्चात् ऋत्विजोरे अनुष्ठीयमाना अभ्यस्त-
न्वात् ऋत्विजोरे दीपयन्ति प्रकाशयन्ति, इतरथा
ऋत्विजोरे एष निवृदादीना प्रथमानुष्ठानापत्त्या अनभ्यस्त-
न्वात् क्लेशेन अनुष्ठेयैः ऋत्विजोरेदीपितं स्यात् । एवं
ज्योतिष्टोमप्राथम्यस्तुत्यये प्रवृत्ते वाक्यरोपे निवृदादीनां
ऋत्विजोरेदीपकत्वं ज्योतिष्टोमे अभ्यस्तावतिबन्धनं कल्पितं,
न तु आलोकात् प्रकाशकत्वम् । ततश्च एकदेशसवन्धि-
नामपि इतरेषा ज्योतिष्टोमान्यस्तावतिरोपात् स्वसवन्धि-
क्रान्तरदीपकत्वमुपपद्यते इति वाक्यरोपस्य सर्वसाधा-
रण्येनोपपत्तेः, न ततो विरोधपरत्वं इत्याह—) 'वाक्य-
रोपस्य सयोगमात्रेणोपपद्यते ॥' 'यो वै त्रिभुव् अभ्य
यश्चक्रुन्मापद्यते स त दीपयति' इति विनाऽपि व्याख्या
सयोगमात्रेण निवृदादीना अनेकस्तोमकेष्वपि दीपनत्व
समवति इत्यविरोधात् सर्ववाद इति रिक्तम् ।

सोम— सूते ऋतुषयोगात् एकस्यैव निवृदादेः
वाक्यरोपे ऋतुषयोगादित्यर्थः ।

वि— 'एकस्तोमेऽन्यथाद्यः स्याद् यदुस्तोमेऽपि वा,
ऽग्निः । निवृदन्त्येवार्थादात्, नान्यमापस्य समवात् ॥'

भाट्ट— ननु 'यो वै निवृदन्त्य यश्चक्रुन्मापद्यते स
त दीपयति.....' इति वाक्यरोपे एकस्तोमकानामेव
संकीर्तनात् तेषामेवान्यराभ्येन प्रवृणात् तदैवोत्तरकालव्य-
विधिः अकार्यिकरणव्यायेनोपितः, इति चेन्न, वाक्यरो-
पव्याख्याप्राप्त्युपपत्तेः । यो हि निवृत् स्तोमः प्रवृत्तौ
अनुष्ठितः सोदकेनाप्यं यश्चक्रुन्मापद्यते प्राप्नोति, स
स्तोमः, त यश्चक्रुन् अभ्यस्तात्वात् दीपयति इति
तत्पार्थः । समर्पति च स्तोमान्तरसव्येऽपि निवृदादेरपि
मवात् अनेकस्तोमकत्वादीपकत्व, पुनान्तरसव्येऽपि
एकस्य गुणस्वरविभक्त्या त्रिभुवीपरम्भवात् । यश्चक्रुन्
गुणविभोपस्य प्रवृत्ते अविद्यमानत्वात् त्रिणारादिमाभ्यस्तोम-
कत्वौ च निवृदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेः, यानवतो-
पस्य ऋतुविरोधोऽभावेन सव्येऽपि, त्रिषी प्रतिप्रधानाहुति-
व्यायेन सर्वविषयव्यवर्त्तिते। सर्वेहान्यायेन भक्ताधिकरण-
व्याप्यतात्वात् (११५१९ भाट्ट) न वाक्यरोपस्य त्रिभि-
संनो रत्नवचननाऽऽख्यः । अतः निवृदादिमदृश हुतोनि-
ष्टोमीयाद्गमाभोरान्ध्रं, वदद्गमापस्य तद्विद्वन्नी अभ्य-

स्तात्वेन तद्विकृतिदीपकत्वात् तदुत्तरकालवस्तुत्पुपपत्तेः ।
अत एव अभ्यपदेन न सौर्वादिप्रवृण, तत्र सीमिकाद्वा-
भ्यासाभावात् । अतः तद्विकृतिमानस्य तदुत्तरकालता
इति सिद्धम् ।

न्यायविन्दुः— न सर्वयसप्रवृणं, किंतु निवृदादे-
कैकस्तोमकानामेव 'यो वै त्रिभुव् अभ्य यश्चक्रुन्मापद्यते'
इत्यादिवाक्यरोपात्, इति प्राप्ते, 'यो वै त्रिभुव्' इत्यादेः
अनेकस्तोमेष्वपि समवात् सर्ववाद एवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स चैकानेकशःस्तोमः ।'

शंकर— 'नैकस्तोमप्रवृत्तश्च ।'

ह्यु अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम् ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् । ५।३।१।३।३७ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे भूपते 'एष वाच प्रथमो
यज्ञो यज्ञाना यज्ञज्योतिष्टोमः, य एतेनाग्निष्टोमऽथान्येन
यजेत, गर्तवलयमेव तन्नायते, प्र वा मीयते' इति ।
तत्र सर्वेहः, 'य एतेन' इति कस्यार्थं वादः इति ।
प्रथमैरोपपन्नः । उच्यते । 'य एतेन' इत्याग्निष्टोमस्य
वादः । कुतः ? प्रकरणात् । तस्य हि प्रकरणे भक्तेरुत्त-
रवचनम् । प्रवृत्ताचीनि च सर्वनामानि भवन्ति ।

दुर्— (लिखित्वा) 'य एतेनाग्निष्टोमः' इति
सर्वनासा प्रवृत्तेः परमृत्पत्तेः । प्रवृत्तस्य ज्योतिष्टोमः ।
तस्य चाविनाभूता अग्निष्टोममत्ता, यदा ज्योतिष्टोमाभ्यासः
तदा सा अवश्यमाविर्त्तनी । उक्त्यादयः काम्नाः । ततो
निष्पन्नादग्निष्टोमः परामृत्पते ।

लिङ्गात् ३८ ॥

भाष्यं— लिङ्गमपि भवति । तत्र धृत्यते 'तस्य
नपत्तिद्यत् स्तोमीयाः' इति । अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति
नपत्तिद्यत् स्तोमीयाः । क्व ? निवृद् यद्विषयवचन, यश्च-
दद्याति आग्न्यानि, तानि चत्वारि, वा एकोनव्यस्रिः ।
पञ्चदशो मास्यदिनः परमात्मः, तेन चतुरस्रीतिः ।
सादृशानि दृष्टानि, तानि चत्वारि, मा अष्टवष्टिः,
चतुरस्रीत्मा सह द्विपञ्चाशच्छतम् (१५२) । गतदश
आभंसः परमात्मः, तेन षट्पथिकं शतं न च (१६९),
एकविंश पराशरीपत्तिः । तदेतत् नपत्तिद्यत् (१९०)
अग्निष्टोमस्य । तस्मादपि अग्निष्टोमः ।

वर्षायेते इति । ननु नान्यं नाग्निस्वकारः, ऋयथाग्निर्निनी-
यते, तथाप्युत्तरवाक्ये 'अग्निस्तुपुत्रजति' इत्यत्र ऋम-
प्रचरणापदितीत्यायाः श्रित्यान्तरागेषुत्यात् संनिधेश्च यजन-
नियम संरथ्यते । तेनायमर्थः, चयनसंस्कृतमग्निमतु
अग्निशोभादिभिर्पूजनम् । एवं च सति चयनस्य ऋयर्थ-
त्वात् 'अग्निं चितुते' इत्यत्रापि ऋयर्थत्वादाहवनीय-
विपर्ययमेव चयनस्य निश्चीयते । 'अग्नेः स्तोत्र' 'अग्नेः
शक्तम्' इत्यादि वाक्येष्वग्निशब्दस्य ऋयपरत्वात्तुपपत्तेर्-
शयया यागपरत्वमेव । न चायं वाक्यद्वयेऽप्यग्निशब्दस्य
सुन्यायत्वेषुपि वा चिदनुपपत्तिरस्तीति न यागविधानं,
किंतु प्रकृतिविद्वत्त्वोरवाग्नेश्चयनसंस्कारगुणविधानमिति ।
न न वाच्य 'प्रकृतावेव संस्कारो विधीयताम्,
अतिदेशतस्तु विद्वतौ प्रातिभंविध्यतीति व्यर्थे विद्वतौ
विधानमिति' । यतो निर्दिशश्चयस्य ऋयत्वाद्यन्वयाभावात्
चयनसम्पन्नित्वेन शुभात् ऋयत्वात्प्रवृत्तिः, उपदेशे तु
प्रवृत्तिरिति युक्तमुभयत्र विधानादर्धवचनम् । प्रयोजनं
पूर्वपक्षेऽग्निनामाग्निश्रुतयागान्तरानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु
प्रकृतिविद्वत्त्वोश्चयनसंस्कारमात्रानुष्ठानमिति । सूक्ष्ं तु—
वाक्यद्वयेऽपि द्वयमेवाग्निशब्दार्थो भवेत् । चयनचोद-
नायास्तदर्थत्वात् अन्यर्थत्वादित्यर्थः । इति दशम
चयनविपर्ययम् । वीता.

ॐ अभिस्तु लिङ्गदर्शनात् ऋतुवाच्यः प्रतीयेत ।
२।३।१०।२१ ॥

'य एव सिद्धानमि चितुते' इति विधाय श्रूयते
'अथातोऽग्निमग्निशोभेनानुयजति तनुचयनेन, तमतिरागेण,
स षोडशिता' इत्येवमार्त् । विपर्ययमग्निशब्दः यागचयनः
ज्योतिशोभादित्य. ऋयान्तर 'चितुते' इत्यनेन विधी-
यते, अत्र इत्यचयनः ज्योतिशोभादिषु गुण विषये, इति
विचारं पूर्वपक्षमाह । तुग्व. पशान्तरागेषुत्वर्थः ।
'अग्निं चितुते' इत्यभिः अग्निशब्दः ऋतुवाच्यः ऋतोः
यागस्य वाचकः शब्दः प्रतीयते । लिङ्गस्य दर्शनात् ।
लिङ्ग हि ददयते । 'अग्ने. शक्तम्' 'अग्ने स्तोत्रम्'
'पुत्रपदोऽग्नेश्चित्तम्' इति । यस्य मात्र स्तोत्र उपलब्ध
भवन्ति, तस्य वाचकोऽग्निशब्दः इति गम्यते । यागस्य च
शक्तं सर्वम् । तस्मात् अभिरितिशब्दः ऋतोर्वाचकः स्यात् ।

ॐ ऋयं वा स्याद्योदनायास्तदर्थत्वात् । २२ ॥
चाग्रन्देन पूर्वपक्षं व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । अभिः
इति ऋयं स्यात् न यागः । चोदनायाः 'अग्निं चितुते'
इति त्रिधेः तदर्थत्वात् सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तदहतायात् ।
जलनामर्कं अग्निद्रव्यमुद्दिश्य स्वर्षिदलाधारत्वकल्पेन
चयनरूपसंस्कारादिपरत्वात् । 'अग्निं चितुते' इत्यस्य
चयनेन अग्निं संस्तु हते, वितौ स्थापयति इत्यर्थः । 'अग्निं
अग्निशोभेन अनु यजति' इत्यस्य च अग्निं अनु चयना-
त्मवाग्निस्वकारोत्तर अग्निशोभेन यागेन यजति इत्यर्थः ।
तस्मात् 'चितुते' इति न ऋयान्तरविधिः । किंतु अग्नि-
शब्दो इत्यवाचनः, अभिशोभादिषु गुणविषयत्वं वाक्यं
इति ।

तत्संयोगात् ऋतुस्तदाख्यः स्यात् तेन धर्म-
विधानानि । २३ ॥

'अग्निं चितुते' इत्यत्र अग्निशब्दः ऋतुवाचकः
इतिपूर्वपक्षे यत् लिङ्गमुच्यते, तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती ।
'अग्नेः स्तोत्र, अग्नेः शक्तम्, पुत्रपदोऽग्नेश्चित्तम्
भवन्ति' इत्यत्र तत्संयोगात्, तेन मुख्यविधया अग्नि-
शब्दायें कल्पनेन चयनमश्नुतेन संयोगात् ऋतोः स-
न्यात् ऋतुः यागः तदाख्यः सा आख्या यस्य
स तदाख्य- अग्निशब्दाख्य. स्यात् । तेन कारणेन
च अभिस्तुतुत्रतोरेव तानि 'अग्नेः शक्तम्'
इत्यादीनि वाचयानि धर्मविधानानि शक्त्यादिधर्माणां विधा-
नानि विधाययानि भवन्ति । विधीयन्ते धर्मः एभिः
इति विधानानि । प्रकृते तु अभिस्तुतुः ज्वलनवाचक
एव । तस्मात् 'अग्निं चितुते' इत्यत्र अग्ने. चयना-
ख्यस्य संस्कारो विधीयते इति । तस्मात् अग्निशोभाद्यौ
गुणविधि इति सिद्धान्तः । के

ॐ अभिहोत्रम् । परमनेदिसहित आधान इत्यत्र
आहितमिः गाय च ऋतश्च होम युक्ते । तत्र साय
अग्निश्च प्रकृतिशब्द देवते । प्रकृतं मूर्धश्च प्रजा-
पतिश्च देवते । 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' 'प्रजा-
पतये स्वाहा' इति सायनेभ्यो भन्ती, 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' इति प्रातर्होमभन्ती ।
यः इत्यादीनि दश ब्रह्मणि विचल्येनान भवन्ति । के.

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य - साधारण-
त्वात् ॥ ९ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, प्रतिवत्त्वं स्वस्वमेव इति । किं
तर्हि ? साधारणः स्वात् । कुतः ? यतोऽयमनुनिष्प-
द्यते । यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य साधारण-
त्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः
सर्वपशूनां साधारणः, एवमयमपि अष्टममाणविशेषत्वात्
साधारणो मनिष्पत्ति । नैतदुक्तम् । अङ्गप्रतिकर्षवच-
नात् अष्टममाणविशेषत्वात् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न
तु स्वरोः प्रतिवर्षे किं चन वचनमस्ति, यतोऽष्टममाण-
विशेषत्वादस्त्वापि साधारण्यमुपपद्यते । यदेतत्, 'यूपस्य
स्वस्व करोति' इति, तदन्तःप्रयोगस्यैव स्वस्वार्थमङ्गल
कर्तुं, यमुपादत्ते त यूपदिति । न चान्यस्य साधारण्येनास्य
साधारण्यमुक्तम् । सभवनति लोकस्यापि बहु- ताकल
इति । चोदकप्रयोगवचनाच्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोग-
संबन्धमङ्गलात्मिय प्रतिवत्त्वं प्रापयन्ति, अष्टममाणविशेष-
त्वादित्यतो वेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । यवज्जन्म
नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न चान्यस्मिन् प्रति-
कृत्यमाणोऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतदुक्तम् । अस्यद-
योर्हि तदेव मयाति, न स्यदयोः । अयं च शकलो
यूपमनुनिष्पद्यते । तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रति-
कर्षः । अतो यत्र यूपसनायमपि । यथा, यूपस्य स्वस्व
करोतीत्यन्तःप्रयोगसंबन्धे शुनिरिति, तदपि नैवम् । द्वौ
हि कर्णौ द्वयम् । एक उपपदान्तः, एक उपपत्त्य-
प्रयोगान्तरः । यदि उपपदान्तं नर्हि तदनुपादत्तं कश्चित्
प्रयोगमारभते । नह्यनुपादत्तं वीहीन्, प्रस्तुत्य प्रयोग,
वीहीन् मृगयति । यत्रकुर्मन्तश्च प्रयोग एव न संवर्तेत ।
अयं च यूप छिन्मामननुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदन
तत्रायमपि । यदपि एकस्यापि यूपस्य नश्य स्वस्व
सभयत्तति, स्यादेव, यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादान-
भवेत् । विशिष्टस्य नोपादानमुक्तं, 'वनो यः प्रथमः शत्रुः
परपतेत् स स्वस्वः कार्यः' इति वचनात् । यद्वना च
प्राथम्याभावात् ध्वयो न सभयन्ति । तस्मादेक एव
साधारण स्वस्वदिति ।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिर्दशत्वात् ॥ १० ॥

श्री. श्री. १०

भाष्यं—सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दशत्वात् । 'यदियते
शोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वस्व चायस्वैशसाय' इति । तत्
साधारण्ये एकोपपद्यते । तन्नापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्ते एव
स्वात् । तस्मादपि साधारणः ।

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥

भाष्यं—इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न धोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ।
१२ ॥

भाष्यं—नास्यानुबन्धाकालस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं
कारणम् ? इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते
प्रस्तरं प्रहरति, स्वस्व चायस्वैशसाय' इति । अनेन
कामादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधा-
रणः, तत सर्वपशूनां कृताथे कर्मणि अस्थोत्सर्गविशे-
पस्थाग्नी प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथतु वृथक् स्वात्,
ततोऽग्नीषोमीयस्यान्ते एव दृश्येत । अथ वचनमिदं
कस्मान्न भरति, अग्नीषोमीयान्ते प्रातस्व सोमान्ते वच-
नात् । नैतदेवम् । वचनेन ह्यनुसर्गस्य पिशोर्गो लज्ये-
यात्, अग्नी च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च वाक्य-
भेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति,
प्रदेशात् प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरण-
मुक्तं, 'आशीर्गोः प्रस्तरं प्ररति' इति । चोदनेन
प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्धानामस्य दर्शनं युज्यते, न
स्वस्वप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्मादपि सोमोऽयमुपन्यासः ।

शा—प्रहरणस्यानुपादात्वात् शत्रुमावापेक्षं प्राथम्यं,
इत्येकस्मिन् सूत्रे एक एव प्रथमः शत्रुः, इति तत्त्वम् ।
यूपच्छेदनकाले एव चास्य ध्यामोहनिवृत्त्यर्थं त्राशापहा-
परिहारायै नोपादानं कर्तव्यं इत्यष्टममाणविशेषत्वादि
तत्त्वम् ।

सोम—यूपार्थेनाभावात् न उपपत्त्यात् तत्रता
इत्युच्यते । मयाति । सूत्रार्थेऽनु-स्वस्व अग्नीषोमी-
यत्त्वापवर्गेऽपवर्गो स्वात् स्वस्वत्त्वाभावादिति ।

वि—'स्वस्वमिन्द्रोऽप्येवः स्या, दसनाल्लततो भिदा ।,
प्राथम्यमेकशकटे तत्र स्यादविशेषतः ॥'

भाट्ट—यूपस्य स्वस्वस्य सर्वपशूनामर्थे तत्रेण ।
न च तदुपादाने दीक्षाकालस्यानुबन्धादिशातुयनघाते

'मथान् पूर्वांशेष द्विः अग्रयति' इतिन्त् अविषमित-
गुणार्थं फार्यन्तेन अग्निप्रधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते ।
ततश्च अग्नेः प्राधान्यं एकगण्यत्वं न गुणभानः इत्यादि
पूर्ववदेव शोचनीयम् । वृषाणि इत्येतदपि धातुवचनं अग्नि-
वक्षितमिति श्येयम् । वा. ३।१।३।१४ पृ. ७२२-२६.
* अग्निहोत्रे अम्युद्धरणमन्त्रः ' याचा वा होमा,
प्राणेनोद्गामा, नञ्जुपाऽध्वर्युणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणा-
सीया, एतेष्वपि पन्वभिर्देवैर्होत्रिभिर्ब्रह्मणामि' इति ।
अर्थं मन्त्रः दर्शपूर्णमासार्थं यद्वेदोद्गणे न पठितयः ।
वि. १।४।१, * अग्निहोत्रे उदयमाले अस्तामयमाले वा
आहवनीयगार्हपत्यरूपामिद्वयनामो एव पुनराधानं कर्तव्यं,
न तु एकनाशेऽपि । ६।४।८, * अग्निहोत्रे गार्हपत्ये
श्रपण विहितं, मातामिहोत्रे न प्राजहिते श्रपणम् ।
१२।१।६, * अग्निहोत्रे जर्तिलादिवाक्यं पयोविधे-
र्यवादः । जर्तिल्यत्रयूत्यायः । १०।८।४,
* अग्निहोत्रे ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुवात्' इत्यत्र विहितं
काम्य दधि नित्यव्ययोगे न प्रादभिति चेत् । ' दध्ना
जुहोति' इत्यस्मिन् वाक्यान्तरे काम्ययोगामनुपन्यस्य
नित्यहोमव्ययोगेन दधिषिधानात् । तस्मात् एकस्यैव दध्नः
नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरदम् । ४।३।३, * अग्नि-
होत्रे दशद्वयविकल्पः । अथ अव्यवस्थितो विकल्पः ।
वाल्. पृ. १५८, * अग्निहोत्रे दश द्रव्याणि । ' दध्न्य
दशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम्' । वा. २।२।१।२५ पृ.
५४१, ' पयो दधि यनागुश्च यार्षिर्देवताण्डुलाः । सोमो
मास तथा वेल्मापस्तानि दशैव तु ॥' सु पृ. ८३०.
* अग्निहोत्रे नैयमिके उपसर्गः स्वाभ्यः परार्थो वा न
विष्यन्ते । वा. २।३।१।२४ पृ. ६१४, * अग्निहोत्रे
' याचज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति' इति महृचक्राद्गणे
(कौपीतके) । जीवनातिमितकः प्रयोगमेदोऽप,
इति नित्याग्निहोत्रविधिरयम् । ' याचज्जीविकाधिकरण'
इति चिन्तौ द्रष्टव्यम् । वि. २।४।१, * (अग्निहोत्रे)
सायंतनस्य प्रधानस्य तत्काराद्वाग्ये रोपदुर्पन्ति मान्यकालानि
वैगुण्यत्वात् । एवं प्रातस्तनस्यापि आकर्तन्ते । वा.
१।२।४।१६ पृ. ५०८, * प्रसन्नप्रजानाग्निहोत्रेषु
अम्युद्धरणार्थं प्रोषितस्य - आशीर्नमंन् < ' अमर्

वोऽमर्षं मेऽस्तु' इति) दर्शयति । ३।८।६।१६.
* गार्हपतीयामध्ये अग्निहोत्रकरणे तातपनीयावदायानां
यद्यपि व्रमहातिरस्ति, तथापि अग्निहोत्रस्य यथा प्रगयन-
पदासंश्लेषप्रवृत्त्या, तथा पदासंश्लेषगुण्यं नास्ति ।
सोम. ५।१।१०, * अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथं
चिदधिगच्छति, अग्रको नाधीते कर्त्तव्यं, तथापि
न तस्य तत्र अनधिगतः । वा. ३।८।८।१८, * अग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि गार्हपत्याहवनी-
यान्नाहासंपन्नानिहोत्रो विना न सिध्यन्ति । मा. २।३।३।४
पृ. ५५०, * अग्निहोत्रदोहाधिकारे ' यन्मातामेते' इदं न
कर्मान्तरं त्रिदु स्यादमानरूपः संस्कारः । ' वस्तालम्भा-
धिकरणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २।३।६।१६-१७, * अग्नि-
होत्रद्रव्यस्य चतुश्चयनसंस्कृतस्यैव प्रधानहोमार्थत्वम् ।
के. * अग्निहोत्रद्रव्यस्य धानः (वैवादिना पशोरनुग्रहे
द्वितीयदिने विलिभिते) प्राजहिते एव । संकष. ३।२।२५.
* अग्निहोत्रनाम्नाः ऋषिप्रायिनामयनगतमातामिहोत्रे
धर्मादिदेवः । मातामिहोत्रन्यायः । मा. ७।३।१।१-४,
* अग्निहोत्रप्रकरणे ' दध्ना जुहोति' इत्यादिना न
कर्मान्तरं विधीयते त्रिदु अग्निहोत्रे एव गुणविधिः
वैकल्पिकः । २।२।१।०।२४, * अग्निहोत्रप्रकरणे श्रुते
' दध्ना जुहोति' इत्यादौ अग्निधार्यं दधि इत्यत्र क्रिया-
विशेषणं कर्त्तुं विधीयते ' दधिसाधनकं होम
कुर्यात्' इति । वि. ५।३।१ वर्णक २,
* अग्निहोत्रप्रयोगौ नित्यकाम्यरूपे भिन्नी ।
' याचज्जीविकाधिकरण' इति चिन्तौ द्रष्टव्यम् । २।४।१,
* अग्निहोत्रब्रह्मणः उद्धरणं तस्य अधिपत्यमूर्त्यै काले,
मातश्च आविःमूर्त्यै काले विहितम् । १।४।१,
* अग्निहोत्रशब्दः क्रियावाची, न द्रव्यवाची । १।४।४,
* धामान्तरे ' द्वे आहवनीये, चतस्रो गार्हपत्ये,
चतस्रोऽन्वाहासंपन्नानि, दश तपयन्ते, दशशत विराट्,
य एतं विश्वम् त्रिदुःशेषमग्निहोत्रं जुहोति' इति संप-
होमविधयत्वेन अग्निहोत्रान्द्रव्ययोगात् सर्वविधयतैश्च
अग्निहोत्रशब्दस्य निश्चीयते । टु. टु. ७८१, * आहवनीये
होमो नापरयोः' इति गार्हपत्यान्वाहासंपन्नानिहोत्रविधे-
यात्, महृचक्राद्गणे ' सत न नामानि नियतिश्च

दुप्—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्’ इति सति अग्निष्टोमे षोडशिग्रहणम् । यदि सस्तोत्रराजः क्रियेत, अग्निष्टोमसखा न स्यात् । अस्मात् च (अग्निष्टोमसंख्यायां निमित्ताभावात्) षोडशिग्रहणमेव न प्राप्नोति । तस्मात् स्तोत्रराज यत्र निमित्तविधातो न, तद्विषयम् । इह तु निमित्तविधाताय स्यादिति । कथं च सस्तोमराजो भवेत्, यदाग्निष्टोमस्तोत्रस्य षोडशी अङ्गत्वेन विधीयते । तथा सति प्रधानस्थाङ्गेनाभ्यवधानात् क्रियेत स्तोत्रराजम् । न चाभ्यमग्निष्टोमस्तोत्रराजत्वेन विधीयते, षोडशियागाभ्यासस्य फलवचनात् । न च निष्फलस्पाङ्गिता स्तोत्रराजो ऋति ।

सस्तुतशाखो वा तदङ्गत्वात् । ५० ॥

भाष्यं—सस्तुतशाखो वा षोडशी । मुतः षु तदङ्गत्वात् । यागस्य हि स्तोत्रराज्ये अङ्गभूते ग्रहणमिति । कथम् ? ‘ग्रह वा गृहीत्या चमस षोडशीव स्तोत्रतुषाकरोति’ इत्युपस्यते निमित्ते भवितव्य नैमित्तिकेन । तस्मान् सस्तुतशाखः षोडशी स्यात् ।

दुप्—कर्तव्ये स्तोत्रराज्ये तदङ्गत्वात् । षोडशियागाः फलवान् । फलस्यत्वात् अङ्गान्यपेक्षते । यदि (अङ्गानि) न क्रियेरन् (तथा सति षोडशी) स्वकार्ये नैव साधयेत् । तस्मात् क्रियेत स्तोत्रराजम् । क्रियमाणे तु अग्निष्टोमसखा न स्यात् । अस्तथा चाग्निष्टोमसखया (क्रियेतैव) । तस्मात् सस्तोत्रराजः । [लिखितपाठोऽयं, फलस्य तु तन्मनस्यम् ।]

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

भाष्यं—लिङ्गमन्त्रेणार्थे दर्शयति, सस्तुतशाख षोडशीति । कथम् ? ‘उर्ध्वं वा अन्ये यश्कतनः सति-घ्नते तिर्यङ्गोऽन्ये, ये होतारमन्त्रितविघ्नते त ऊर्ध्वाः, ये वाऽन्यथाक ते तिर्यङ्गः’ । कथं दर्शयति लिङ्गम् ? एत-दुच भवति । इये एत यश्कतनो भवति, ये होतारमन्त्रितघ्नते, ये चाऽन्यथाकम् । यदि सस्तोत्रराजः षोडशीति, तत एतम् । अन्यथाऽयं षोडशी अर्धयुग्ममि सतिरेत । तस्मादपि सन्तोत्रराजः षोडशी ।

वचनान् सस्थान्यत्वम् । ५२ ॥

भाष्यं—अयं यदुक्ते, तति हि सस्थान्यत्वमिति । यचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयं अन्योऽन्तो विधीयते । ऋग्मिन् वचनं न कुर्वात् । तस्मादपि सस्तोत्रराज इति ।

शा—षोडशयेव यदा ‘अप्याग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात् अप्युक्तव्ये प्राज्ञः’ इत्यादिवचनात् अग्निष्टोमोक्त्य-योगं ब्रूते । तदा किं असस्तुतशाखः स्यात्, उत तदाऽपि सस्तुतशाखः, इति संदये, ‘उक्त्याग्निष्टोमसयोगे नास्य स्तोत्रादिकं भवेत् । षोडशितोत्रसखाया नोक्त्याग्निष्टो-मता भवेत् । अग्निष्टोमादिशब्दानां हि स्तोत्रसखाविनि-चनः । षोडशितोत्रसखाया नाग्निष्टोमः ऋग्मंवेत् ॥’ तनाग्निष्टोमे प्राज्ञः इत्येतदेव विरुध्यते । तस्मात्सस्तुतशाखः स्यात् । (अथ लिङ्गान्तः) ‘कथं सस्थान्यताऽऽपि-र्यचनात् न तु दुष्यति । पूर्वसखोपमर्देन सखीनानां विधीयते । उक्त्यसख्यो हि यः प्राप्तस्तथाऽग्निष्टोम-सखिर्भूतः । राजन्यस्य तथा नामी विदुः षोडशि-वर्धितः । इत्येव वचनस्यार्थस्तस्मात् सस्तुतशाखः । तदङ्गत्वेन हि स्तोत्र राज्ये चादस्य चोदितम् ॥’ ‘एक-विंश स्तोत्रं भवति प्रतिशिव्यै हरिवन्द्यस्ये’ इति विहितं सस्तुतशाख, असति विशेषे किं उक्त्याग्निष्टोम-सखस्य न क्रियते ? तस्मात् सस्तुतशाखः ।

सोम—षोडशिग्रहणात् यथप्रवृत्त्या तद्वत्स्तोत्र-राज्यभारतभौ चिन्त्येते इति वञ्चरत्नम् । इह अग्नि-ष्टोमादिसखा निमित्तताया उपदाय षोडशिसखा न विधीयते, किंतु यः ऋग्मः अग्निष्टोमसखायः उक्त्यसख्य-कथं विहितः, स ऋग्मः राजन्यस्य न तत्सखायः, किंतु षोडशिसखा कर्तव्यः इति राजन्यमेव निमित्तीत्य पूर्व-सखोपमर्देन सख्यान्तरं विधीयते । सूत्रे सति स्तोत्रराज्ये सस्थान्यत्व म्प्रादित्यर्थः ।

वि—‘अग्निष्टोमोक्त्यसख्यं षोडशिसस्तुतशाखः । तदुक्तो वा,ऽग्निमः प्राप्तस्तथाऽसख्यमभितुम् ।, स्तोत्रं भवत्येकविंश हरिवन्द्यस्ये ततः । (हरिवन् हरिवान्द्य-सुक्तम्) । इत्येते ह्यन्त्यस्यैव सस्तुतशाखस्तुतशाखः ॥’

भाट्ट—‘षोडशिनो वैद्वत्त्व’ (१०१११५) इत्यत्र षोडशिसखायाः प्रकृत्यङ्गत्वं । अप्याग्निष्टोमे राजन्यस्य

कारयेत् । ' शास्त्रगणधिरणं ' इति रिन्दो द्रष्टव्यम् ।
 ३।७।११८-२०. * अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकाला-
 चधिः । जीर्णस्यासि महापोषादानेन अनुष्ठानं
 यत्कस्य जीवनानधिः कालः, अमहापस्य अत्र अनधिः,
 प्रविशतिः शिवद्रुपर्णमितिवः इति जीवनानधिकालाना
 स्यप्रविशतिवत्त्वात् अत्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रतिप्रक्रियोः
 मासोऽपि वा स्यारक्षितनिपपतया विधानुं शक्यः । सु.
 पृ. ५५०. * अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणि श्रुतद्रव्यापचारे
 प्रतिनिधिना समानर्थाणि । भा. ६।३।११२-१३,
 * अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणां यथाशक्यनुष्ठानम् ।
 ' यथाशक्यपिच्छन ' इति रिन्दो द्रष्टव्यम् । ६।३।११२-३.
 * अग्निहोत्रादिपदानि द्रव्यभूतदिद्रव्यस्वाद्योग्या-
 मियापीनि । वा. २।१।१२।२४ पृ. ६१६. अग्निहोत्रा-
 दियाश्चजीवकर्मणां स्वस्वकाले एतानुष्ठानं न सात-
 त्वेन । अग्निहोत्रन्यायः । भा. ६।२।७।२४-२७.
 * अग्निहोत्रादिविधयः त्रैर्मिनित्यु विद्वन्मु लब्धेयु
 चतुर्धरणस्य त्रिया नाशिरिति । शा. तर्कादे पृ. ६.
 * शोधितस्य अन्वय गगने प्रयत्ने अग्निहोत्रा-
 भावेऽपि सनरोधैव अग्निनेतव्यः । संकर्य.
 ३।२।३१. * अग्निहोत्रार्थं उद्धृतव्यैशमिः उरुने
 ऽप्येतिभ्यतीतिः प्राप्यभित्ते, न तु दशापोद्धृतव्य । वि
 ५।६।७. * अग्निहोत्रेतिवर्तव्यया अग्निप्रययनादिर्षेव ।
 वा. २।२।११।२६ पृ. ५५०. * अग्निहोत्रेष्टिमोष्यमांगा
 अपूर्णव्यान् उद्धृविचारः कर्तव्यः । वि. ५।१।११ कर्षेक १.

ॐ अग्निहोत्रनामन्यायः । (३।३।१११-४)

द्वादशहो प्रथममहाह् प्रायणोप इति नाम तथा
 गगानन्वेऽति । तत्र अग्निहोत्रेणामन्वयेन अग्निदेवः इति
 चेत् मैत्रम् । माताग्निहोत्रन्याय एवापन् । ७।३।१११-४

ॐ अग्निहोत्रन्यायः । अग्निहोत्रादिकर्मणां
 निहितकालकर्तव्यत्वम् ॥

अभ्यासोऽकर्मसोपत्तवान् पुरुषार्थो विधीयते ।
 ६।२।७।२३ ॥

भाष्यं—इदमामन्वितं, ' यावच्छीवमग्निहोत्रं जुरोति '
 ' यावज्जीवं दशपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । पुरुषार्थोऽयं
 तयो विधीयते । नायमभ्यासः कर्मोपे इत्युक्तम् (२।

५।१।१-३) । इहेदानीं सदित्यने, किं सातयेन होतव्यं
 उत्र असातयेनेति । किं प्राणम् ! पुरुषं प्रति तद्विद्विवात्
 सातयेन । अयं पुरुषः, इति सातयेनानुष्ठानम् । ननु
 ' प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं ' ' यजुषाया प्रातः ' इति भूयते
 ' पीर्णमास्या पीर्णमास्या यजेत ' ' अनाश्रम्यायाममासाभ्यां
 यजेत ' इति । नैप सर्वाह्णोपसंहारिनः प्रयोगः । अतः
 शाल्याने हीने न शेषः ।

तस्मिन्संभवमर्थान् । २४ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, यत् जुहुषिजुह्वीत्येन होतव्य-
 निति । यथा शक्नोति, तथा जुहुषादित्युच्यते । न च
 सातयेन शक्यते । अत्रयमनेन आश्रयित्वाहारः
 कर्तव्यः । तस्मादर्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्यमिति ।
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते । २५ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति, यदुन्मर्थाविरुद्धेषु कालेषु
 सततं होतव्यमिति । काल एष भूयते ' प्रदोषमग्नि-
 होत्रं होतव्यं ' ' यजुषाया प्रातः ' इति । तथा ' पीर्णमास्या
 पीर्णमास्या यजेत ' ' अनाश्रम्यायाममासाभ्यां यजेत '
 इति । तस्मात् सातव्यमिति । आह, ननु विद्युपस्यापि
 प्रयोगात् काल आदर्शोप इति । अनोच्यते । न काले
 युगः । निमित्तं तैत्तदित्युक्तम् । तस्मादन्येषु बलिभ्र-
 त्तित्वान्नात् इत्यन्यत्रने स्यात् । तस्मादाग्निवहालस्य
 यानज्जीवं प्रयोग इति ।

दशैतान् काललिङ्गाणां कालविधानम् । २६ ॥

भाष्यं—लिङ्गं च भासति, ' अत्र वा एष स्वर्गा-
 षोराश्रित्यने यो दशपूर्णमासमाजी तन् पीर्णमासीमसा-
 बाभ्य वाऽऽनित्यत्वेत् ' इति । यदि सर्वस्मिन् काले
 होमसदा कस्याविरासि, स्यात् ! तस्मादपि न सततम-
 न्यायः ।

शा—' यावज्जीवं ' इति भूयते । तत्र समायः किं
 सातयेनानुष्ठानं उत्र सापेमात्रसिद्धिर्न, पीर्णमास्यमासाभ्य-
 योश्च दशपूर्णमासो इति । तत्र जीवने निमित्ते कर्मनिपा-
 नात्, नैमित्तिके च अत्रमावित्ताङ्गव्यागेऽपि अनेगु-
 ष्यात्, कालस्य चाङ्गत्वात्, तद्योपेन सततानुष्ठानं
 स्यादन् । इति प्राप्ते द्रव्यः । ' अङ्गत्वेऽपि न कालस्य
 न त्यागोऽस्याङ्गत्वं, बुधोः ? । अनुपादेयव्यवधानात् तस्मिन्

गृहीयात्' 'अप्युक्तये' इति वाक्याभ्या इत्यु-
क्तम् । तदिहक्षिप्यते । नहि अत्र राजन्ये निमित्ते
पोडशिसंस्थायाः अग्निष्टोमाङ्गत्वेन विधिः । अग्निष्टोमादि-
पदवाच्या संस्थेय उद्देश्या भवेत् तदिक्षिप्तो ज्योतिष्टोमो
वा ? नोभयथाऽपि संभवे, एकसंस्थाया अपरसंस्थाऽ-
समत्वात् । संस्था हि वक्तव्योचोचं तस्मात् ननुप्रयोगे
स्रोतान्तरमात्रावः । न च अग्निष्टोमस्तोत्रादेरन्तिमत्वे
पोडशिस्तोत्रस्य अन्तिमता सम्यग्ति । अत्र एव पूर्वपूर्व-
संस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिः इति सिद्धान्तोऽपि अह-
रातः । उपमर्दस्य अराध्याधीत्वेन उद्देश्यविधेयभावेन
वाक्यार्थस्य निरुपायितुमशक्यत्वात् । पूर्वसंस्थोपमर्दपि
पोडशिनि उक्तस्वरभाषविधानात्, अग्निष्टोमाभ्याजोत्तर-
सिद्धान्तसिद्धयनापत्तेश्च । नापि अग्निष्टोमादिपदैः
सुद्धं ज्योतिष्टोम लभयित्वा तदुद्देशेन पोडशिसंस्थाविधिः,
वाक्यत्रयमेवभ्यांपत्तेः । अतो जपन्ये अनुपपत्ते पोडशिपदे
एव मह्यगात्वं पोडशिसंस्थाङ्गत्वं लभयित्वा तदेव अग्नि-
ष्टोमादिपदोद्देशेन तदिहक्षिप्युद्देशेन वा विधीयते ।
तत्र च देवताभ्योपात्तं यागाभ्यासोऽपि आर्थिकः । न
च एतावता तदङ्गभूतस्तौनस्कापि करणम् । तस्य प्रधान-
भूताग्निष्टोमादिसंशोधनसंभारं कृत्वा चाभात्, इति प्राप्ते, न
तावत् संस्थाविशिष्टज्योतिष्टोमोद्देशेन मह्यविधिः । अग्नि-
ष्टोमादिपदैऽपि लक्षणाऽऽपत्तेः । नापि संस्थामानोद्देशेन
संस्थाङ्गत्वस्य, प्रकरणात्प्रमातव्या प्रतिप्रवचार्थसाधिव्यनु-
पपत्तेः । नापि गत्याया निमित्तभूताया 'ज्योतिष्टोमा-
ङ्गत्वेन विधिः, राजन्यस्यापि निमित्तत्वेन उद्देशेनान्वया-
पत्तेः । अतः प्रथमोपरिपदेऽपि अग्निष्टोमादिपदे एव
संस्थोपमर्दात्तदभ्यासप्रकारात् । सनयी च सतिगतमी ।
तथा च अग्निष्टोमाभ्यासे कृते सति इत्यर्थोद्गीकारात्
तदभ्यासोत्तरकालनामिदंशोडशिसंस्थाया राजन्ये निमित्ते
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते । अथाद्यं तस्य निव्या
अग्निष्टोमगत्या, काम्या च उक्तव्यवसा निरर्थकैः ।
काम्या तु पोडशिसंस्था संशोधने इति विनोदः । अत
एव 'त परममुक्तयन्व.' इति उक्तस्वरमाज्ञोऽपि
पोडशिनिः, काम्यसंशोधने अतिशयसंशयसात् च इत्यपि
सौष्यम् ।

इयं ह्यत्र स्थितिः प्रामाणिकी, अग्निष्टोमसंस्थाया न
अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तर उक्त्यापि किं चित् । उक्त्युक्तत्वात्
तु तदुत्तरं उक्त्यस्तोत्राणि, न तु तस्याप्युत्तरं पोडश्यादि ।
पोडशिसंस्थाया तु तदुत्तरं पोडशिस्तोत्रं, न तु तस्यापि
उत्तरमातिरावादि । अतिरात्रगत्वात् तु तेनैव समाप्तिः
इति । तदिह काम्याया पोडशिसंस्थाया अतिरात्रान्तर्गत-
पोडश्याभ्यासे च यथास्थित एव उक्त्यपरत्वावः । अग्नि-
ष्टोमस्वरस्योपमर्दे तु अग्निष्टोमाभ्याजोत्तरत्वं वाचयित्वा
त्तात् उक्त्यस्तोत्राणा लोप एव । एतस्यैव च 'अत्यग्नि-
ष्टोमः' इति संज्ञा, 'अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृही-
यात्' इति शाश्वतस्वरत्वात् । उक्त्यसंशोधनमर्दे तु
तत्र उक्त्योत्तरमात्रस्य प्रतिप्रवचत्वात्, न तत्र उक्त्यना
लोपः । उक्त्यसंस्थायाश्च काम्यायाः एव प्राप्तेः तदुपमर्दं
राजन्यस्य तत्रित्युक्तिः । अन्यथा 'अप्युक्तये' इत्येत-
द्वाक्यस्यैवभ्यांपत्तेः । माऽस्तु वा काम्योक्त्यसंस्थायाः
नित्युक्तिः । निरुसित चैतत् विस्तरेण रथतरवणे
(७२) कौस्तुभे । अतः संस्तुतत्वात् एव पोडशी
संस्थास्यः उक्त्याग्निष्टोमस्वरस्योपमर्देन राजन्यस्य स्यात्
इति सिद्धम् ।

यानि तु 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृहीयात्' इत्या-
दीनि वचनानि, तेषु न पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तर-
विधिः, प्रतिप्रवचार्थसाधिव्याभावेन अग्निष्टोमादिसंस्था-
वैकल्यापत्तेश्च । अनुपपत्तेश्च उक्त्यस्यैव तपाट-
नैवभ्यांपत्तेः । प्रथमोपरिपदेतत्रित्युक्तस्य संशोधनस्यैव
प्रमाणाभावाच्च । अतश्च ननुप्रवचत्वात् पोडशिपदेव
तत्रागाम्यामशक्यम् । तस्य च अतिरात्रसंशोधनेन
तत्रसाक्यज्योतिष्टोमोद्देशेन वा विधानं, मस्यायाः साह-
स्योद्देशेन निरासाङ्गात् । तस्य च पाठान् अतिरात्र-
स्तोत्रोपमर्दान्तरव्यविद्धिः । अत्र एव ब्राह्मणस्य निव्य-
वत् तत्र तस्य प्राप्ते 'नातिरात्रे पोडशिन मुष्ट्यापि'
इत्यनेन प्राधिकात्प्रतिप्रवचं प्रतिषेधः । अतश्च ब्राह्मणस्य
विशेषः, अन्येषां प्रापक्यमात्रमात्रादेरं च नैव इति
स्येयम् ।

यत् 'अतिरात्रे पोडशिनं पृष्ट्यापि' इति च
पितृ शिष्येन वचनं, तत् 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इत्ये-

० 'अग्निहोत्रहोमो च ह्येव च' इति यशासुपरिचोपः निर्ग-
पवाधत्तं पाठपामम् । इन्द्रसंज्ञानागतं चेयम् । 'अग्नि-
होत्रहोत्रस्या हवीषि निर्वपति' यशासुपानि भवन्ति । के.
० अग्निहोत्रहोमो प्रवृत्तौ पचन्तान् भवति । हुप् ।
१०।२।२।७६३. ० अहं प्रधानेन चाप्यते । यथा पच-
मानेषु अग्निहोत्रहोमो निरपिण चाप्यते । चाल.
पृ. १३२. ० यथा अग्निहोमं हुतं सा अग्निहोत्रहोमो ।
शा. १०।२।२. ० अग्निहोत्रहोमप्रभवेऽपि आधाने
पचमानेषु कापदान्तेषु निर्गमः कर्तव्य एव । भा.
१०।२।२।७६३. ० 'अग्निहोत्रहोमस्या हवीषि निर्वपति'
दर्शादीष्टी । भाट्ट. १०।२।२६.

ॐ अग्निहोत्रहोमः सायंतनः पशुवागदिनेऽपि
नोत्तरवेदिषे, देवात् पशुकर्मणः उत्कर्षं तु औत्तर-
वेदिषे, एव ॥

पशो पूर्वपुरेव प्राणन (इत्याचिन्त्या) तद्विनीयं
सायमग्निहोमनोत्तरवेदिषे एव स्यात् । तस्यैव मुल्याहवनी-
कवात्, इति प्राप्ते, (पशोः सप्तस्त्राल्लवेन) उत्तर-
वेद्या नाग्निहोत्रस्य कारणमिति । दैवान् कर्मण उत्कर्षं
तु कल्पा प्रकृतौ तत्रैव कारणमिति वरपः । संकषं,
३।२।२४.

ॐ अग्निहोत्रादिकर्मणां निमित्तानुरोधेन
सावृत्तिः ॥

तेषामौत्सृष्टिकत्वादायमेव प्रयत्नैः । ६।२।१।२८॥

भाष्यं— 'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं, व्युद्राया प्रातः'
इति । तथा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या वजेत' 'अमारा-
स्यायाममाराशस्य वजेत' इति । तत्र मदेहः, किं सञ्ज
प्रदोषे होनय उत प्रदोषप्रदोषे इति । तथा सञ्ज व्युद्राया
प्रातः, उत व्युद्राप्रातुद्रापामिति । तथा किं सञ्ज पौर्ण-
मास्याममाराशस्या या, उत आगतेऽगते काले इति । किं
प्रातः सञ्जं बुद्ध्वा इत्यर्थः सञ्ज, न नियमः पौनःपुन्ये
इति । एवं प्राप्ते वृषः । आगमेन प्रयत्नैः । आगतेऽगते
काले प्रयोगः कर्तव्य इति । पुनः ? तेषामौत्सृष्टिकत्वात् ।
उपशमानेन कर्म कालमुत्कर्षेण उपशमेन । तद्वत् 'निमि-
त्तायाः कालमुत्कर्षः' इति । निमित्ते च समाप्ते नैमित्ति-

कोऽर्थः कर्तव्यो भवति । तस्मात् आगतेऽगते काले
प्रयोगः कर्तव्यः ।

तथाहि लिङ्गदर्शनम् । २८ ॥

भाष्यं— 'अथ वा एष स्वर्गादौत्सृष्टप्रते यो
दर्शयुग्ममात्रज्ञो सन् पौर्णमासीममास्यां वाऽग्निपात-
येत्' इति आगतेऽगते काले प्रयोगं दर्शयति ।

शा— यदि कालस्यानुरोधेन निमित्तमनोचः, ततः
कालस्यान्वयं सञ्जदनुशानेन सपदितात्वात् वदन्नेन सञ्जदेव
सायंप्रातःकालयोः पौर्णमास्यामास्यायोश्च इतः शाब्दार्थः,
इति न पुनःपुनरुत्प्रातस्य स्यात् । मैयम् । नहि कालस्यात्
जीवनस्य निमित्तत्वं हीयते, किंतु तत्कालीनमेव जीवनं
निमित्तं, न कालान्तरीयं इत्येतावत् । तदथ तादृशस्यैव
जीवनस्य पुनःपुनरुत्पत्तौ, सास्त्रमपि पुनःपुनः नैमित्ति-
केषु पुरुषं नियुङ्क्ते । अतो निमित्तात्पत्तौ आवृत्तिर्नैमि-
त्तिकाणाम् ।

सोम— पश्चिमदिशि दिव्यात्कालस्य दर्शादिशब्दार्थ-
त्वात् तत्कालस्यात् जीवनमनकेमेव, न तु नाना, तथाविधं
च निमित्तं, न तु दर्शाद्यवयवार्थं, एकस्मिन्
दर्शादिकाले तथाविधनिमित्तावृत्त्यभावात् न पुनःपुनरुत्प्रा-
नमिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु—तेषां कालानां औत्सृष्टि-
कत्वात् कर्मोत्सृष्टिनिमित्तत्वात् कालस्य पुनःपुनरागमेन
कर्माणि प्रयत्नैः इति ।

वि—'सञ्ज इति दत्ताऽऽशुचिर्दर्शादिः, ध्यास्यस्यार्थतः ।
तद्वत् स्यात्, कालमुत्कर्षजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— कालस्यान्वये निमित्तकालस्य सनेकेऽपि यथा
कालावृत्तिरस्य निमित्तस्य पुनः सनिपातः, तत्र नैमि-
त्तिकावृत्तिः । इतरथा स्वोत्पत्तौ अत्रत्यानुशान्तरूपनि-
मित्तानुपपत्तेः । अत एव यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते काल-
मात्रस्यावृत्तिः, तत्र न नैमित्तिकावृत्तिः, यथा एवस्मिन्नेव
वसन्ते वनात्पत्तौ (न शोभावृत्तिः) । अथ च पूर्वपक्ष-
स्मात्पुच्छानात् सुदृढं बुद्ध्वा उपदेश इति मतव्यम् ।

न्यायविन्दुः— सञ्जदनुशानेन वृत्तार्थव्याप्तौ नावृत्तिः,
इति प्राप्ते, कालस्यान्वयात्प्रातस्य तात्कालिकजीवनरूपनि-
मित्तावृत्तिसञ्जं नैमित्तिकावृत्तिः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'दर्शादिकाले च पुनःपुनः स्यात् ।'

कल्पपोड्यतिरानस्यस्वाविधिपरे ' अथातोऽग्निप्रियो-
मेनैवानुपजति ' इत्यनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिकरूप्ये-
नातनुदादर्शनात् ' अग्निं चितुते ' इत्यनाग्नि-
शब्दस्य यागनामत्वमिति निश्चयते । नामधेयकरणे च
तत्पर्यव्याप्येनैव (११३१४), ' आहवनीये लुहोति ' इति
शास्त्रेणाहवनीयमाते । तेनाय वाक्यार्थः अग्नि-
शब्दक यागं कुर्यादिति । यचनात् ' इष्टकाभिर्गमि चितुते ' इत्यत्र
प्राप्त प्रत्ययप्रयोगार्थमनुयते । अयत्तच्चोदनात्वे-
नास्य ज्योतिष्टोमविकारत्वात् इत्यदेवतात्पम । फलं च
' ऋध्नोत्येव ' इत्यर्थवादावगत ऋद्धिरूपनेव । ' एष
चात्र प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ञ्योतिष्टोमः ' इत्यनेन
प्राप्तस्य ज्योतिष्टोमपञ्चादावस्य अग्निष्टोमादिकाव्यत्ये-
नानुदाब्देनानुवादः । भवतु वा व्यधिकरणोऽयमग्निष्टोम-
शब्दः, तथाप्यग्निष्टोमोऽयं यागसाधनम् । एव हि
तद्गं याचयार्थं, अग्निष्टोमेनाग्निमनुपजतीति । न चाग्ने-
रवागवे अग्निष्टोमादिभिरनुपजनमुपपद्यते, तुल्यरूपाणा-
मेव पौर्वापर्यधोपपत्तेः । यथा गच्छति देवदत्ते देव-
दत्तमनुगच्छतीति । तदन सामानाधिकरूप्यपक्षे अग्नि-
नामधेययामे अग्निष्टोमादिकाव्यैरग्निष्टोमसस्यादिरूपगुण-
विधानं, एषो यागः । नैवधिकरणपक्षे तु ' अग्नि-
ष्टोमेनाग्निमनुपजति ' इति यजतिसामानाधिकरणेन
अग्निष्टोमादिपदेन अग्निष्टोमादिनासत्त्वादिगुणरु-
वदुपात्तज्योतिष्टोमादेरभिना सह अनुशब्देन पौर्वापर्य-
विधानात् फलत्वनिश्चिन्त्यायैव अव्यतत्त्वरामस्य तदङ्गत्व-
मेव । ऋद्धोतीति फलभूतित्यर्थवाद एवेति विवेकव्यम् ।
अथवा ' अथैव ज्योति ' इति वाक्यप्रवृत्तिवैलयायाम-
निरूपितायान्वात् ' य एष विद्वानग्निं चितुते ' इत्येवै-
तदनुवादेन गुणविधानं वा अग्निष्टोमादीन्वायानुरोधात् ।
विनियोगमहस्यं च गत्यन्तरे सति अमभगात् संमन-
नाभेगौरन्वत्सम् ।

ननु इत्यरचनेऽप्यभिधाने द्वितीयाधुतेस्तत्सत्कार-
चयनतपानमेव शुक्लम् । न, अर्धैकितमेतत्सत्कारोप-
गस्य सत्कारोपिरेक्यात्, अनारम्भाधीक्येन च प्र-
रणाभावात् । पर्यावादेऽङ्गादिस्तु मत्व्यभिवासाभावात् ।
अदाप्यन्तु शायान्तरेऽपि मन्त्रेण पुनः सर्कलानु-

पलभ्येथ न ऋक्व्यस्यमिगत्वरूपम् । न च ऋद्धिरूप-
फले एव गुणविधानं, अनारम्भश्रुतत्वेन प्रकृताग्निरुपा-
श्रयामाणात् । अनेनेतोभयसम्बन्धरणे वाक्यभेदप्र-
सङ्गात् । तेनोक्त्यापेनाग्निंशंशयच्छिन्नयागविधिरेवायम् ।
एव च तृतिः ' अग्नेः स्तोत्रं, अग्नेः शस्त्रं, पशुपद्येऽ-
ग्नेः शिष्यस्य भगवति ' इति यागायमिचारिलिङ्गदर्शनात्
उपपत्स्यन्ते इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

द्रव्यं वा स्वाचोदनायास्तदर्शत्वात् । २२ ॥

अयमग्निप्रायः । अथेदेन, यदि ' अग्निं चितुते ' इत्यत्र
जालन परित्यज्यायमग्निशब्दः कथं विद्मि, यागनामधेयं
भवेत् । तथाहि, ऋद्धो अयमग्निशब्दो ज्वलने । न चास्य
मत्वपरलक्षणादोपभवेन नामधेयत्व, निरुद्धार्थस्योत्तर-
परत्वे ' सोमेन यजेत ' इतिवत् मत्वर्थलक्षणाया
अदोपत्वात् । नापि ऋद्धेऽपि वाक्यभेदादीनामन्यतम
नामधेयमारणमस्ति । यत् तु तत्पर्यव्यमस्तीत्युक्तं, तत्र,
विधिसिद्धिगुणप्राप्तिशास्त्रान्तरसद्भावे हि तत्पर्यव्यायो
भवति । न चानाग्निर्विधेवत्वेन प्रतीयते । हि तर्हि ?
द्वितीयायम्योगाद्यनसत्कार्यत्वेन । न चोत्तरवाक्ये यजि-
सामानाधिकरूप्येनाग्निपदस्य नामधेयत्वनिर्णयः, अर्धा-
न्तरप्रसिद्धस्य यजिसामानाधिकरणस्य भवात् । न च वैव-
धिकरण्येऽपि अग्निमनु यजतीत्यनुदाब्दस्य सजातीयक्रिया-
सापेक्षत्वादिमिश्रस्य यागनामधेयत्वम् । ' आहमनु-
शुद्धे ' इति विजातीयक्रियापेक्षाभावात्प्यनुदाब्ददर्शनात् ।
यत्र चतुष्पात् क्रियाविशेषः ' देवदत्तमनुगच्छति ' इत्यादौ,
तत्र सजातीयक्रियाया एव बुद्धिसन्निधानात् तत्त्व-
स्वनामधेयत्वम् । इह तु अग्निमनुशब्दजनक्रियाया एव
बुद्धिसंभूतत्वात् सजातीयक्रियाकल्पनेति वैषम्यम् । अत
एवार्थान्तरप्रसिद्धस्य यजिसामानाधिकरण्यसंभवात्
' अथैव ज्योतिः ' इतिवत् पूर्वोक्तयोगकान्तस्योत्पत्ति-
समाप्तिरित्येवदपि निरस्तं वेदितव्यम् । तदुक्तम् ' अत्य-
न्तच्छब्दत्वाद्वाक्यभेदादिभिर्निना । ज्वलनं न परित्यज्य
श्रुतमिः प्रतीयते ॥ ' इति । (वा. २।१।१।२२ दृ. ६।१.)
तस्मादग्निपदस्य प्रसिद्धार्थप्रदित्वात् विनो-
तिथेयं यागानिधानाद्येऽस्येदेनवाभावात् द्वितीयाऽनुरो-
धाय अग्निं चयनेन सत्कारोतीत्येतादौ चोदनार्थोऽ-

वाक्येनैव वृत्त्यादिध्वित्यन्यायेन (४१३।५।५-१६) । परिनेपादितिकर्तव्यतामकथार्थम् । यथा 'अपूर्वमुद्रपति' इति न दीक्षा विधीयते । नागौ यजमानस्य, न वाऽप्यर्षुः क्तां (रिधीयते), गर्गस्य चोदयेन प्राप्त्यात् । किं तर्हि ? यथातमोऽग्निपनेन प्राप्तः सन् नियम्यते । एवमप्यापि यागमनूय धर्मां विधीयन्ते । उदित्यमानस्य च विदोषणमस्तिवक्षितम् । तस्मात्प्रामाणे (धर्म-) प्रातिरित्यभिप्रायः ।

' अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविदोषे विधीयमाना अन्य-
स्मिन्नपि तदीयविदोषापक्षे मन्थियन्ति । तस्मात्तदोहः सिद्धो भवति' इति । कोऽभिप्रायः ? भाष्यमानेन करणेति कर्तव्यते आकाङ्क्षिते । तस्मात् द्वयोरपि मान्यमानेन सन्धः आनाङ्क्षितत्वात्, भाव्यं चापूर्वम् । न च याग इति कर्तव्यत्वात् नाना न स्थियति, निर्वोतोपायत्वात् (मानस्य लोके । तेन विविधो भावो रिशिशेन करणेन भाव्यते इति न धर्माणां करणेन सन्धः) अरुणाभिन्नरण्यायेन तु (३।१।६।१२) (करणैकिकर्तव्यतयोः) सन्धः । तस्मात् ये दक्षिणोपासप्रकरणे तदपूर्वपरिग्रहीता धर्माः, न ते अन्यत्वं (मन्ति, प्रयाणाभावात्) । तत्र चिद्विती प्रत्यर्थं भाव (अक्षरार्थः) । तस्य प्रत्यभनाक्यविहित-
मेव करणम् । भाव्यमानं च धर्मानाकाङ्क्षति करणानु-
ग्रहद्वारेण । तत् तावद्वेषधते, तन्मिदये धर्माः । न च संनिधाने (धर्माः सन्ति) । तस्मात् (चोदयासामा-
न्यात्) आग्नेयधर्माः सौम्ये अतिदिदकते (साम्राह-
क्षणादाकथय्य) । इह पुनः ईदतोऽतिदिद्य, यथा आग्नेयेन (उरुत्) एवं सौम्येणैव इति । आग्नेये च 'अग्नेये जुष्ट' इति (मन्त्रेण) भाव-
मानमग्निधर्मा देयता प्रयागिता, इहापि तथैव प्रयाग-
यितव्या । न चोहादते शक्यते प्रयागजितु (तस्माद्दूहः
कर्तव्यः) इत्यभिप्रायः । ननु एतन् समनेन गतम् ।
उच्यते । ' यथाग्रं प्रयागं तदि चोदनाभूत् ' इत्यनेनाप-
यनेन अपूर्वार्थाः (धर्माः) इति अन्या द्रव्यमरुहा
(मीमांसि द्रव्य, अरुणादादिश्च संस्कारः) तदीयवर्ण-
पत्रं धर्मान् एभते, न स्वरूपेण (स्वरूपं तु अवि-

हितं) इत्यर्थं उगदियते । ' तस्य द्रव्येषु संस्कारः ' इत्यनेन (मृच्छापणेन ।)

अथवा सतमे अपूर्वे प्रयोजनमित्युक्तम् । इह तु एत-
द्विन्यते, तत् (अपूर्वे) किं स्वार्यमेव (प्रयुक्तते
धर्मात्), उत परार्थं 'भिन्ने जुहोति' इतिनात् । यथा
निमित्तस्य (भेदनस्य) प्रयोजनान्ते (सत्यपि) न
भेदनायो होमः (किंतु) कल्पार्थः । एवमिहापि, अपूर्वे
(तु) प्रयोजकं, यागाधार्थं धर्माः, अनेनापि प्रकारेण
सतमे प्रतिप्रकरणं निपता धर्मा इति सिद्धम् । ऊहस्तु
अपूर्वार्थतामन्तरेण न सिध्यति ।

अत्र चोचते । ये दक्षिणपूर्वमाकाशां (धर्माः) ते
सौम्ये न सन्ति, तस्मात् तत्र अपहृत्तिरेव (धर्मानां
प्राप्तेति) । उच्यते, वैदृतत्वं (वाक्यस्य सागङ्गात्वात्)
अतिदिदो न वा अनुपल्लेगं वा यागाधार्थपरक्षेऽपि प्राद्वी-
रुच्यैः सिध्यति सन्धः (तस्मादिदैन अपूर्वार्थता प्रति-
पाया ऊहसिद्धये, न तु सतमे) ।

(व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा सतमे अपूर्वार्थाः
(धर्माः) इति (सामान्येन) स्थितम् । इह तु संनिपा-
तिनामतादर्थ्यमाशङ्क्य तादर्थ्ये (प्रतिपाद्यते) । तेषां
धर्मानामपूर्वार्थता प्रख्यात् (स्यात्), तत्र (प्रकरण)
अमशुक्तानां प्रादवम् । ये तु (क्षुण्णित्वाकाक्ष्यैः)
सधुक्ताः (संनिपातिनः) तान् न रक्षन्ति । दक्षिणपूर्वमा-
साधिकारे च पात्रात् मधुक्तानामपि प्रकरणे एव
निवेशः । (असुक्तानामपि इति क्व चिन् पाठः । तत्र
अपूर्वार्थमुक्तानामपि इति व्याख्या) । ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं
(श्रेण) न भवति (किंतु मीढित्वरुपायं) तथा
सति नीकरेषु (तत्) न प्राप्तेति । तस्मात् संनिपा-
त्योत्कारकाः (ये धर्मास्तेऽपि) अपूर्वार्थाः इति नमो
(प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धयर्थम्) ।

भाष्यं—अथवा, अन्यामेव चित्प्राप्तिदं वर्तयि-
ष्याम । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उता-
पूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति (सतमे स्थितम्) ।
इदानीं तु, यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति
चिन्त्यते । किं ताव प्राप्तम् ? यजिप्रयुक्ता इति । कुतः ?
यजिद्वन्द्वेति कर्तव्यताया अमिर्वयन्त्यात् । एवं यागं

वाक्येनैव ह्यासादिभक्तिव्यापे (४३।३।११-१६) । परिणेतारिक्तान्नागम-धर्मम् । यथा 'अप्युक्तुं ह्यति' इति न दीक्षा विधीयते । नाम्नी यजमानस्य, न साऽप्युक्तुं कर्ता (विधीयते), गर्ह्यस्य चोदयेन प्रस्तयात् । किं तर्हि ? दीक्षाप्रमोऽनियमेन प्राप्त सन् नियम्यते । एवमपि नागमद्वय धर्मा विधीयते । उदिरयमानस्य च विरोधमविवक्षितम् । तस्मात्प्रामाण्ये (धर्म-) प्रातिरिचयिमाय ।

' अपूर्वप्रयुक्तये तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्य-सिद्धयि तदीयविशेषाद्यपे भविष्यति । तस्मात्तयोऽसिद्धौ भवति' इति । योऽभिमाय ? भाव्यमानेन करणेनिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । तस्मात् द्योतयि भावमानेन स्वयं आकाङ्क्षितयात्, भाव्य चापूर्वम् । न च वाग इति कर्तव्यता विना न सिध्यति, निर्जितोवायात् (योगस्य लोके । तेन विभिन्नो भाव्यो विभिन्नेन करणेन भायते इति न धर्माणां करणेन मन्त्र) अत्रापि चरणव्यायेन तु (३।१।६।१२) (करणेनिकर्तव्यते) मन्त्र । तस्मात् ये दर्शपूर्णमासप्रकरणे वदन्त्यपरिहृता धर्मा, न ते अन्यत (सन्ति, प्रमाणाभावात्) । तत्र विद्वो प्रयथ भाव्य (अक्षरचंस) । तस्य प्रयथवाक्यविहित मेव करणम् । भावमान च धर्मानात्प्राप्ति करणात् ग्रहद्वारेण । तत् तापदेषते, तन्निदये धर्मा । न च सन्निधाने (धर्मा सन्ति) । तस्मात् (चोदनासामान्यात्) आग्नेयधर्मा सौर्वे अतिरिचरते (साराद् धावादाकस्यम्) । इह पुन ईदयोऽतिरिचर, यथा आग्नेयेन (उपरुत) एव सौर्वेणारि इति । आग्नेये च ' अतपे जु' इति (मन्त्रेण) भाव्य मानमत्राधनी देवता प्रसाणिना, इहापि तथेन प्रकाशयितया । न चोहादते धकने प्रनापयितु (तस्माद्दुह कर्त्तव्य) इत्यभिप्राय । ननु एतत् कतमेन सतम् । उच्यते । ' यजकर्म प्रकान तदि चोदनाभूत् ' इत्यनेनानयेन अपूर्वायां (धर्मा) इति अन्या इत्यस्यरत्नर (श्रीव्यादि इव्य, अवयवादिभ्य सकार) तदीयप्राप-पत्र धर्मान् सभने, न स्वरूपेण (स्वरूप तु अविन

क्षित) इत्यर्थे उपरिचरते । ' तस्य द्रव्येषु सस्तर ' इत्यनेन (व्युत्पत्तयेन ।)

अथवा सतमे अपूर्वे प्रयोजनमियुक्तम् । इह तु पव-धिन्यने, तत् (अपूर्व) किं स्यात्तमेय (प्रयुक्तते धर्मान्), उत परथे ' भिन्ने जुशेति' इत्यित् । यथा निमित्तस्य (भेदनस्य) प्रयोजकत्वे (सत्ये) न भेदनायो होत (विनु) कर्म । एवमिहापि, अपूर्व (तु) प्रयोजक, वागायां धर्मा, अनेनारि प्रसारणे सतमे प्रविप्रकरण निवता धर्मा इति निश्चय । ऊहद्यु अपूर्वायतामन्तरेण न सिध्यति ।

अन चोचते । ये दर्शपूर्णमासकार्या (धर्मा) ते सौर्वे न सन्ति, तस्मात् तन अप्युक्तिरेव (धर्माया प्राप्तेरिति) । उच्यते, वैश्वस्य (तस्यस्य सासङ्ग्यात्) अतिदेशेन वा अनुप्रदेशे वा वागायंत्ववच्छेदिति प्राद्वै-रन्ते सिध्यति मन्त्र (तस्मादिहैव अपूर्वायता प्रति-पाद्या ऊहसिद्धये, न तु सतमे) ।

(व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा सतमे अपूर्वायां (धर्मा) इति (सामान्येन) स्थितम् । इह तु सन्निपा-तिनामतादर्थ्यमाद्यदस्य तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते) । तेषा धर्माणामपूर्वायता प्रस्फार (स्यात्), तत्र (प्रकरण) अमयुक्ताना प्राद्वकम् । ये तु (श्रुतिविद्वान्वाक्यै) मयुक्ता (सन्निपातिन) तात् न शक्यति । दर्शपूर्णमा-साधिकार च पाठान् मयुक्तानामपि प्रकरणे एव निवेश । (अमयुक्तानामपि इति क्व चित् पाठ । तत्र अपूर्वायतुलानामपि इति व्याख्या) । ऊहे तु यदि अपूर्वायं (प्रोक्षण) न भवति (किं श्रीशिवरुपायं) तथा तति नीशरेणु (तत्) न प्राप्तेति । तस्मात् सन्निप त्योक्तारका (ये धर्मान्तेऽपि) अपूर्वायां इति नभमे (प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धयर्थम्) ।

भाष्य-अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह नार्थि-व्याम । किं यद्विनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता, उदा-पूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति (सतमे स्थितम्) । इदानीं तु, यतिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्तने । किं ताप्राप्तम् ? यतिप्रयुक्ता इति । कुत ? यतिव्यद्वेनेनिकर्तव्यताया अमिधंयथात् । एव वाग

सर्वस्यरे सायमाहुत्यः, सप्त च दानानि विंशतिश्च सप्तस्यरे प्रातःप्रातः, सायम्योऽग्नेर्गुप्तास्य इक्ष्वाः, सर्वस्यरेण हास्याग्निना चित्येनेष्ट भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इत्याहवनीयाहुतिसख्यैर्न अग्निहोत्रस्य स्तुतत्वात् प्रातर्होमे च आहवनीये अग्निदेवत्यहोमाभावात् तत्पथाश्रयणेन उक्तम् । 'दे आहवनीये जुहोति, चतस्रो गार्हपत्ये, चतस्रोऽन्वाहार्यपचने' इति तु दशाहुतिपक्षे, 'दे आहवनीये, द्वे गार्हपत्ये, द्वे अन्वाहार्यपचने' इति पञ्चाहुतिपक्षे वा प्रातर्होमिऽपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः 'अमये यद्भवत्ये स्वाहा, अमये स्वेषापतये स्वाहा' इत्यादिमानवर्णिकाग्निदेवत्यहोमसन्नात्वात् अग्निहोत्रशब्दप्रवृत्तिः सुतरा दुन्यते । पृ. ४३९, * विराड्वाक्यालोचनेन दशमृत्यः, पङ्कत्वः, दिर्दिवा एकैकसिन् काले अन्यस्तस्य (होमस्य) अग्निहोत्रशब्दाच्छतस्रम् । पृ. ७८७. * अग्निहोत्रहोमः दशस्य उपसथे सायदोहस्य सर्वस्यैव सान्वाभ्यार्मसुपयोतस्य विहितत्वात् यद्वाग्भैव कर्तव्यः इत्युक्तम् । भा. १.१.१.१५.१. * अग्निहोत्रहोमः दैवात् सातपनीयेष्टेः सायमारम्भे सति इष्टिमध्ये एव कर्तव्यं, न तु इष्टिसमाप्त्यनन्तरम् । तदा हि होमस्यापि कालभ्रमः स्यात् । वि. ५.१.१.७. * अग्निहोत्रहोमे सायकालीने प्रातःकालीने वा अपरप्रातःपतितिते लोपसख्यया कालान्तरं प्रतिहोमाः नियन्ते । प्रतिहोमा नाम अतिरान्तर्होमाः । ५.१.१.२. * अग्निहोत्रहोममीमांसा 'होतयमग्निहोत्रं, न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' इति, तूर्णाहोमप्रसन्नसार्था । भा. १.०.८.५.८. * अग्निहोत्रहोमलोपे प्रतिहोमा अग्निहोत्रहोमस्यैव कर्तव्याः । प्रातर्होमलोपे प्रातर्होममारभ्य, सायहोमलोपे तु सायहोममारभ्येति । ६.१.१.२-१.५.४३-४५. * अग्निहोत्रहोमलोपे ये प्रतिहोमा नियन्ते, ते ज्योतिष्टोमे अत्रभ्युक्त्येण दीक्षोक्तं सति निषेधादेव न कर्तव्याः । वि. ६.५.१.२. * अग्निहोत्रहोमानुष्ठाने आपानेन परमानेदिभिश्च सख्येतेष्वग्निपु कर्तं य, न केचलेनाधानेन सख्येतेषु । भा. ५.१.५.१.२१-२५. * अग्निहोत्रहोमारम्भः सानयसूत्रे पौर्णमासोत्तरं विहितः । भाट्ट. १.०.१.२६. * अग्निहोत्रादीनि कर्माणि दृष्टिमेव यचित्वेन वा अग्निना नालुद्रातन्नामि

इति गम्यते । तेन अह्निम एव केचलोऽग्निस्तेषां सायम् इति निश्चीयते । भा. २.१.१.३४ पृ. ५.९९, * अग्निहोत्रादीनि नियतानि ऐन्द्राग्नादीनि च अनियतानि गर्गाणि पथमानेष्टीः कृत्वा सख्येतेषु अग्निपु कर्तव्यानि । ५.१.५.१.२१-२५. * अग्निहोत्रादेः निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे अनाचरितनिषिद्धस्य अकर्तव्यतापत्तेः नावस्यकत्वसिद्धिः । प्रायश्चित्तत्वेन चाधिधानात् नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे नि वित्तु प्रमाणमिति । निरूतरेण च उपात्तदुरितक्षयार्थता तन्त्रसारे अस्माभिरनिरता । उपात्तदुरितक्षयार्थत्वेदोषस्तु विहितानरणजन्येयं दुरितं निहितकालसमीपे प्राप्तत्वात् आहपूर्वस्य ददातेः यद्गणालयं वाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणतोपपत्तेः उपात्तदुरितगमिमेल न्यास्येयः । 'अकरणे दोषमसक्तेः' इति हेत्वभिधानात् (वा. २.५.१.११ पृ. ६२३) अयमेव वार्तिक-दृष्टोऽग्निप्रसौ लक्ष्यते । 'पूर्वो यथा जपन् विमो नैसामेनो व्यपोहति' इत्यादिसिद्धिस्तु निशान्ताविहितकर्मनानुष्ठानजन्यमेनो नैव इत्येव व्याख्येया । 'यद्रथ्या पापमकार्षं मनसा माचा हस्ताभ्या पद्भ्यामुदरेण शिभा' इत्यादि-मन्त्रर्णोऽपि मनःप्रवृत्तीना अन्तात्तत्त्वात् राघवतविहितकर्मनानुष्ठानेन यत् पापमकार्षं इत्येव व्याख्येयः । 'सथ्योपासनमानाद्दि सर्वपापस्ये सति । अग्निहोत्रानुष्ठाने कः प्रवर्तत बुद्धिमान् ॥ कस्य तु धमता करये-('अस्य तु धमता मान्ये' इति पाठस्तु युक्त) त्यवगन्तु न शक्यते । अतो मनुकरोत्यैव पापनाशार्थवोचिता ॥' शास्त्रेण तु अकरणजन्यदोषान्नाशार्थेव अग्निहोत्रादेः कर्तव्यनोप्यते । सु. पृ. ९६६. * अग्निहोत्रादीनामप्युत्पन्नः दीक्षोक्त्यै । भा. ६.५.१.०.३८. * अग्निहोत्रादीना कर्मणा सर्वदुर्गोपसहारेण प्रयोगः । १.१.१.३.१.१-१.९. * अग्निहोत्रादिषु शब्देनैव कार्यकरणमवबन्ध उच्यते । तस्मात्तम तदाले अहदयमानेऽपि फले कालान्तरे फल मविष्यति इति गम्यते । ५.१.१.१.२. * अग्निहोत्रादिकर्मणां निषिद्धात्तदोषेना-दृष्टिः । तेषामौचित्यत्वाधिकरणम् । ६.१.८.१.२८-२९, * अग्निहोत्रादिकर्मणि देवना ऋषीणा तिरश्चा च नाधिकारः । नित्तु मनुष्याणामेनाधिकारः । ६.१.१.१.४-५, * अग्निहोत्रादिकर्मसु उल्लेखं स्वयं कुर्यात् रोपमन्वेन

पुरांरिति । यगे मति अपूर्वस्योपरात्वाणि ,
अगति अनुपकारकाप्रधानीति । तस्मात्त्रिनिमित्त ,
अपूर्व तु प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते
हूमः । यगहूमं प्रधानं, यज्ञोः कार्यम् । तद्धि फल-
सो रवे । तस्यैषु इत्येषु यज्ञाती च यः संस्कारः, सोऽपूर्व-
प्रयुक्तः । तदर्थान्ते इति कृत्वा नियन्ते, न मन्वयेन
तेषामगिसंरन्धः । प्रयोगानन्वयेनै प्रत्यकार्येन सन-
प्यन्ते । स हि सात्त्विकः, न धातुव्यः । तस्मात्पूर्व-
प्रयुक्ता अपूर्वमिति ताश्च । यदुक्तं, अपूर्वस्य प्रयोजकस्य
निमित्तमात्रश्च नोऽन्यत्रते, यत्नन्व्यक्तिभेदादिति । तत्रो-
च्यते । प्रयोजकस्य वाचनिकं, निमित्तमात्रश्च नैव यत्नान-
न्वनिष्पत्तीति । यद्धि येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमि-
त्तम् । यथा, आरामपोषणस्य आरामो वेतनदाने
प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते ।
वेतनेन समर्थो मनस्वाराम रक्षितुम् । तस्माद्दर्माणाम-
पूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं चेति ।

दुष्— अयमा अपूर्वांशं (धर्माः) इति स्थित
सन्निपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च । तत्र (प्रकरणे)
' अत्रये बुद्ध निर्धेवाग्नि ' इति गण आह्वयते । आह्वान-
नसामर्थ्याश्च (तेन) अवदपमुपकर्तव्यं (प्रकरणेन) ।
तत्र कथं तदु उपकरिष्यतीति (विनोपाकाइष्टा जायते),
विशुचाराणामागेष, उत प्रकाशानद्भारैपेति । (तत्र मन्वा-
धिकरणन्यायेन १।२।४) अपूर्वदेवताप्रकाशानमपं-
क्षितम् । शक्नोति चाप्य (मन्त्र) तत् कर्तुम् (न च ह्ये
सति अहं कर्तव्यितुं शक्यम्) । तस्मात् प्राशानद्भारे-
णै उपरुतेति । तेन अग्निं प्रकाशयन् उपरुतेति, इति
निश्चीयते । निमित्तेन चाप्य भवितव्यम् । तत्र अग्निर्नि-
मित्तमस्य (अग्निस्वरूपं निमित्तं अपूर्वे वेति सदेह । तत्र
सामर्थ्यात् अग्निर्निमित्तमस्येति शक्यते । नहि अस्ति
अग्नी अग्निप्रकाशानसमर्थस्य मन्वस्य प्रकाशानद्भारेण अपू-
र्वावेता घटते । न चाग्निम् पक्षे कस्य चित् शब्दस्य
वैरूप्यं सामर्थ्यलभ्यादादिति तस्य) शौर्यं चाग्निनांभिः ।
तत्र निमित्ताभावात् मन्वस्य निवृत्तिः, यथा भेदना-
भावात् होमस्य निवृत्तिः (दर्शपूर्णमासयोः), इति

(पूर्व. पक्षः । सिद्धान्तस्य अपूर्वमेव निमित्तं, नान्व्या-
दित्वरूप इति) ।

शा— अपूर्वस्य गाथ्यानात् तत्रिमित्तात् न युक्तं ।
तस्मात्त्रिमेव निमित्तम् । तत्तुन्यन्वयात्तत्राश्च अवघातादी-
नामपि त्रीणादित्यस्वरूपमेव निमित्तं, इति उदभाषात्
नीपारादियु न स्यात्, इति प्राप्ते हूमः । 'यजेन्नावधि-
मित्तरं न येन चिदिहोच्यते । अपूर्वस्यापि तत्रोक्तमर्थ्या-
त्तस्य निमित्तात् ॥' तस्मात् अपूर्वांशं धर्मास्त्रिनिमित्ताश्च ।
मिष्टुन्यपूर्वमपि तेषां धर्माणांमतिदेशेन साध्यममर्तं,
तसाधनीभूतनीचाराद्युच्येन अनघातादीनुद्युपयति
इति सिध्यति ऊहः ।

सोम— अतिदेशद्वयधनन्तर अनिदिष्टपदार्थविप-
यतया तस्यापेक्ष ऊहो हेतुहेतुमद्भागसंगत्या चिन्त्यते ।
सूत्रार्थस्तु— यज्ञमं यज्ञनिर्वायं अपूर्वं इत्यर्थः ।
तत् प्रधानं, गर्तं धर्मास्त्रयां इत्यर्थः । हि
यस्मात् तदेव चोच्यते, तस्यापूर्वस्य द्रव्येषु सस्कारः अ-
घातादि. तत्प्रयुक्तं अपूर्वप्रयुक्तः अपूर्वावेत्यात् इति ।
अपूर्वप्रयुक्तान् स्यामते इति पक्षे द्रव्यस्वकारप्रवृत्तं सर्व-
धर्मोपलक्षणायेम् । एव द्वितीयवर्गैकद्वितीयव्याख्या-
नेऽपि । प्रथमव्याख्याने तत्प्रयुक्तः अपूर्वताघनत्वप्रयुक्तः
तदर्थेनात् इत्यर्थः । तृतीय व्याख्याने तु यथाश्रुतमेव ।
'अयान्या' इत्याद्यान्तिमपक्षे तत्प्रयुक्तं तत्रिमित्तः
इति ध्येयम् ।

विस्तरवर्णनानि तु अन्यत्र सहीतवान् अत्र न
सगृहीतानि । के

भाट्ट— तदेव सिद्धेऽतिदेशे तद्व्यापितवशांतेविपय
ऊहाक्षिन्त्यते । त्रिविधक्षोभो निरूप्यते । मन्त्रोह,
सामोह, सस्कारोहश्च । तत्र ऊहो नाम प्रवृत्तौ अन्यथा-
दृष्टस्य विवृत्तौ अन्यथाभावात् । तत्र च येन सन्वयेन
यदमावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रवृत्तौ भुव, तस्य तेन
सन्वयेन विवृत्तौ तदमावच्छिन्नमित्तवृत्तित्वम् । अस्ति
येन देवस्याव्याधिमन्त्रेण प्रोक्षणादिस्वकारेण च । मन्त्राणां
हि स्मरन्वन्वयानन्वयेनाभिव्याधयच्छिन्नवृत्तित्वं भुव
प्रवृत्तौ । विवृत्तौ च तैरेव संवयेन तदमावच्छिन्नमित्त-
स्यादिवृत्तित्वात् । एव प्रोक्षणावघातादीनामपि सत्कार्य-

कर्मविधिर्वातः ॥ ' यद्वि प्रयोगविधिवशादनुपादेयं तद्वि ' यथाशक्ति ' इति उपरन्व्यते । कालस्य पुनः अनुपादेयत्वात् । एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः, अस्मिन् काले प्राप्ते कर्म कर्तव्यमिति । ततश्च अर्थात् कालमेव जीवन निमित्त भवति इति न कालात्तरे अनुष्ठानमिति । एतेन अग्निविधे व्याख्याते । तयोरेपि अच्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणत्, प्रयोगविधिना अनुष्ठानत्वत् । एषा वचनव्यक्तिः, अग्निमान् विद्वाश्च अधिक्रियेते इति । प्रत्यक्षमेव च विद्यापतः अधिभारभ्रम ' य एतं विद्वानग्निहोत्रे ' इत्येवं सर्वत्र भ्रमणात् । तस्मात् तत्राले प्राप्ते विदुषः अग्निमतश्च अद्भान्तराणि यथासम उपगृह्य अनुष्ठानम् ।

सोम— स्मृतिरूपत् उपनीतधिकारित्वम् यान्जीवधुनेः मततानुष्ठानं इति प्रत्यक्षमाणात् समाप्तिः । इदमधिकरण न कालमाविषय, किन्तु प्रयोगविध्यनुपादेयाद्गमावधिषयम् । न प्रयोगविधिविधेयतामानेय यथाशक्त्युपबन्धः, किन्तु प्रयोगविधिना यत् कर्तव्यतया बोधने तत्रैव । कर्मन्व हि यथाशक्ति कुर्यात् इति वक्तुं शक्यते, नाकर्तव्यम् । ततश्च प्रयोगविधिना यत् पुरुषकर्मन्व्यतया बोध्यते, तत्रैव यथाशक्त्युपबन्धात् कालस्य ज्ञातव्यत्वात् न तत्र यथाशक्त्युपबन्धः । सूधार्यस्तु— वाद्यन्वो निषेधे । नापमभ्यासः अकर्मतोपपन्नः, किन्तु नियमः पुरकार्थः । ततश्च सातन्वेन अनुष्ठान इति (पूर्वपक्षः) ।

वि— 'यान्जीवेति सातय स्यात्वे वा, निमित्ततः ।, यान्जीवन्नेपादाद्यः स्या, त्वैवात्प्राग्लोऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— सौमनादिनिमित्तसमिहोत्रादी निमित्तस्य प्रतिपन्न भेदात् प्रतिनिमित्त नैमित्तिकगृह्या सक्तानुष्ठानमिति, तदनुषंगेन च अयक्याद्गत्यागस्य वरमागस्यात्, कालस्यापि चाग्नेयेन त्यागोपपत्तेः, काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याप, सातयानुष्ठानम् । अत एव होत्रे वचनस्य निमित्तत्वात् तत्र एकेकस्मिन् षड्वत्करणप्रतीतिः अमात्राव्यादिकल्पानुपदेऽपि न शक्तिः । इति प्राप्ते, आहारविहायतदनुषंगेन निमित्तधुनेः अत्रत्यं संकीचनीयत्वात् अग्निविद्यामामिन कार्थेनापि वा संकीच्यते ।

नहि कालस्याद्भवेऽपि यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वं, यत्सैव हि प्रयोगविधिप्रयोगत्वेन शक्ती अनुष्ठानप्रवर्तिकाः, तस्यैव अशक्ती निमित्तधुत्यनुषंगेन त्यागः । ततश्च यथैव अग्निविद्ययोः विध्यन्वराग्युपबन्धीयत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोगत्वात् न तत्, तथा कालस्यापि तत्राप्येव अननुषंगेन प्रयोगविध्यप्रयोगत्वात् यथाशक्त्युपबन्धविषयानुपपत्तेः । कालविधिनाऽपि निमित्तधुतिसक्तोच्चात् न सातन्वेनानुष्ठानम् । अत एव ' यो दर्शपूर्णमासयानी सन् अमात्रास्या वा वीर्णमार्गी वाऽऽतिपादेव्ये ' इति काले नैमित्तिकानिर्वाणे एव प्रायश्चित्तम् ।

न्यायविद्युः— 'यान्जीवमग्निहोत्रं सुहोति' इत्यादिजीवन्निमित्तक सायंप्रातर्दर्शपूर्णमासादिसाले विनाऽपि कार्ये, नैमित्तिके अयक्याद्गत्यागे अवैशुण्यात्, अतः सततानुष्ठान, इति प्राप्ते, अद्भान्तस्य इत्यमार्थत्वेन यथाशक्तिन्नासाविषयत्वात् तत्रालमेव जीवन निमित्त भवति, इति न सततानुष्ठान इति सिद्धान्तः ।

सूडहन— ' दर्शादियागः सततं न शर्तः । ' शंकर— नागकत्या कालहृत्पणम् । '

अग्निहोत्रग्रन्थायः । न च कालविधौ सति नामपेक्षर नामपेक्षत्वं च मति तदनुषंगेन कालविधिः इति इतरेतरश्रयापत्तिः (वीर्णमास्या वीर्णमात्रा हत्यादी) अग्निहोत्रग्रन्थेन पूर्वं मातागविद्वत्करणेन नामपेक्षने अन्वयारिते पश्चात् तदनुषंगविहितकालानुषंगेन प्रवृत्तिनिमित्तारधारोपपत्तेः । भाट्ट. २।२।२.

अग्निहोत्रग्रन्थग्रन्थायः । आग्नेय्येऽपि नररुपादे धृतो वीर्णग्रन्थः राजवृत्तते वैष्णवे शिखराले अग्निहोत्रग्रन्थवत् नररुपात्पमान् अतिदिशति इति पूर्वपक्षः । वि. अ३।६, अग्निहोत्रग्रन्थग्रन्थायः । (अपमेव अग्निहोत्रनायः अग्निहोत्रनामन्यायश्च ।) ' वृष्टेरपि श्वने ' इति वृष्टमलः अग्निचयनोपपन्नवर्षेण प्रवृत्तमानः अग्निहोत्रग्रन्थग्रन्थेन वृष्टमलप्रधानं उन्वयाने अनिदिशति । इति पूर्वपक्षः । अ३।१५.

अग्निहोत्रहृत्प्रीत्यायः । (१०३१०१६५) . संकल्पनाद्गमापेऽपि अग्निहोत्रहृत्प्रीत्यायं प्रधान-यूनकालत्वात्प्राप्तवत्तेः । अत्रमेव युगपेतरत्वात् ।

अभिज्ञानादीनां धर्मा

वच्छिद्रप्रत्यय प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण वाग्यमानत्वे प्रमाणा-
भावात् । नहि आमेव वावच्छिद्रं प्रति प्रोक्षणापदिता
वा चित्तामप्री वदनाऽस्ति, येन तन्मन्वयनी आश्रेय-
त्वमिन्व्यक्तिर्भवेत् । प्रोक्षणादेरेव तु निषानन्तेन
वन्नामप्री नात्, तद्व्यतिरेकेण तदुपपत्तौ प्रमाणाभावेन, न
वागवस्वरूपादेते आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् । अत
एवाऽरुपनरकाणामपि वागवस्वरूपादेतेनानर्थक्यं, इति
प्राप्ते, यद्यपि तात्त्विकं विजातीयवागसाधनत्वमेव
प्रोक्षणादीनामुद्देश्यताऽऽच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्वे
इव वक्ष्यमाणरीत्या न तत्र प्रीत्यादिप्रति प्रतिषेधमिति
इत्याभावेऽपि तत्त्वतः दूहसिद्धिरिति तर्पणं । यस्तु तस्य,
न निजातीयवागसाधनत्व उद्देश्यताऽऽच्छेदकं, विजाती-
यवागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतवागवावच्छिद्रप्रत्ययत्वन्त-
र्गतत्वात् तदवच्छिद्रं प्रति इत्यनन्वयाच्छिद्रप्रत्यय लोचनं
एव कारणव्यवहारेः, सामग्रीयोनौ प्रीत्यादिप्रत्यय विनाऽपि
द्रव्यान्तरेण वशात् चित्त्वात् निजातीयवागव्यक्तीनामुपलौ-
चावशाभावेन आनर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् ।
न च यान्यान्यसामान्या विरोधकारणतमरहिताया
एव चार्थजनकत्वनिवन्धः, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते
तथावस्थनाया प्रमाणाभावात्, 'तदेव यादृक् तादृक् च
हेतव्यम्' इति लिङ्गादुपपत्तेः । अत एव अन्यत्रैव
रीत्या परमप्राप्तिमुपगतं फलतो नियमविधिवत् प्रीत्यादिविधौ-
नामुपपादते, प्रतिनिधिश्च । अतो इत्यन्तत्त्वकारविषय-
त्वं अपूर्वसाधनोभूतविषया एव । व्यापकीभूतापूर्वसाधन-
वच्छिद्रं प्रति इत्यन्वयादिना कारणस्य लोकात् अकल्पत्वेन
निरुक्तप्रतिषेधनापत्तेः । आरादुपनरकाणामप्यन्यत्रैव
रीत्या अपूर्वजननामुद्देश्यवागवसाधनत्वं द्रष्टव्यं, न तु
वागवर्थत्वं, आनर्थक्यपापतेः । वागवर्तिनिष्ठवागवसा-
धनादन्वयाच्च, न प्राधान्यापत्तिः व्यङ्ग्यविधातो वेत्यादि
शुण्यं कौस्तुभे ।

यस्तु प्रीत्यादिप्रतिषेधोद्देशेन प्रोक्षणादिप्रति
वाच्यत्वे लक्षणाया अनङ्गीकारात्, यथा न निरादरप्रति-
न्यायेन (६।१।१३) प्रोक्षणादिप्रतिषेधौ लोपा वाक्यान्तर-
वस्थनाया अपूर्वसंघेन लक्षनमित्युक्तं, तत् प्रोक्षणादेस्तत्र-
न्यादृष्टस्य वा प्रीत्यादिप्रतिषेधमात्रत्वे अयोग्यताभि-
क्ष-

यस्य प्रतिन्यायत्वात् वाच्यत्वेनानुपपत्तेर्लक्षणादीना-
णात् प्रयुक्तम् । अतो प्रीत्यादिप्रतिषेधोद्देशेनानुपपत्त्या-
च्छिद्राणात् तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिप्रतिषेधिति ते अपूर्व-
प्रयुक्ता एवेति सिद्धः इत्यामात्रो उक्तः । न चैवमपि
धर्मानुष्ठाने प्रीत्यादीनामपि अनुपपत्तयान्ति निमित्तत्वात्
विद्वानो तदभावे भेदताभावे इव धर्मलोपापत्तिः,
यच्छिद्राभावेन प्रीत्यादीनां निमित्तत्वे प्रमाणाभा-
वात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यताऽऽच्छेदकरोती अपरेतौ-
नानुपपत्तयस्त्वानुपपत्तयः । अत एवापूर्वत्वेन तत्प्रतिनि-
मित्तत्वम् । यस्तु तस्य, फलेच्छाया अनुपपत्तयश्चेति फलत्वा-
सिद्धस्यानुपपत्तयत्वे प्रमाणाभावात् फलभूतापूर्वमपि न
निमित्तम् । अन्यत्रैव च दिशा वागवसाधनत्वात्तदुपपत्त-
यत्वे निमित्तत्व प्रयुक्तम् । अतो वाच्यताभावात् सिद्धय-
त्येवोक्तः ।

यानि चान् मूले अनेरानि वर्णयानि इतानि,
तानि पुनरुक्तत्वात्तदुपपत्तयत्वात्प्रोक्षितानि । मूलकारैस्तु
प्रथमव्याख्यानरहिततया इतानि इति ज्ञेयम् ।

न्यायविन्दुः—अनन्वयादीनां प्रीत्यादिद्वारा अपूर्वसं-
घत्वात् द्वासाभावेन नीचारादिषु नोहः, इति प्राप्ते, अपूर्व-
साधनत्वेनैव प्रीत्यादीनां द्वारत्वात्पूर्वसाधनत्वस्य च विद्वत्तौ
नीचारादिव्यपि सज्जात् तदुद्देश्या प्रकृतिवत्पूर्वसाधनत्व-
स्वातिदेशात्सतत्वाद्दूहसिद्धिः । एव 'प्रोक्षिताम्यामुद्-
रत्नमुत्तरान्यामाहन्ति' इति प्रोक्षणास्य नरानिर्भजचरी
नखेयुहः । एव 'अग्नयं सुत' इत्यादिस्वरूपप्रकाशवत्प्र-
स्थान्यकण्या विद्वत्तौ ऊह इति सिद्धान्तः ।

सपहनं—'अतिदेशोऽप्येऽप्येऽप्ये समतो, नन्ते
पुन । अनिदिष्टपदार्थानामुदाहरणव्यवहारणा ॥' ऊहस्तु
'प्रादुर्भावपतिगतपदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विद्वत्
ऊह्यमानतरोदितः ॥'

शंकर—'सतमाधार्थसरण । १ । प्रीत्यादिप्रतिषेध-
सम् । २ । वन्यर्थनिरालो वा । ३ । सनिपातिषु चान
सः । ४ । निमित्तत्वेनाऽपूर्वत्वम् । ५ । सनिपातिषु वा
तथा । ६ ॥'

अभिज्ञानाधिकरणम् (१।१।३४) । एतन्न
द्वैतते गुणे श्रवणार्थे विधियतिः संघ-

‘ शंकर— ‘जीवनेजीवने कर्म ।’

ॐ अग्निहोत्रादीनां धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्वि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तद्व्युक्तस्तदर्थेऽस्यात् ॥ १११॥११॥ ॥

भाष्यं—अष्टमेऽध्याये निरोपातिदिशक्षणं दृश्यम् ।

इदानीमूहलक्षणं वर्तयिष्यामः । त्रिविधश्चोदः । मन्त्र-
सामसंस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन बधयते । अन्य-
दपि त्रिविधोद्घातेन प्रकट्यते च । आदितस्तु अय-
मर्थीभ्यन्तरे लक्षणसिद्धयर्थम् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी
प्रेतिसिद्धेश्चोदाहरणम् ; तत्र पृथग्धर्माः क्त्वात्माताः ।
तेषु सद्यः, किं तेषु पूर्वप्रयुक्ताः, उत यज्ञिप्रयुक्ता इति ।
अपूर्वप्रयुक्तेषु सन्तः सिध्यति । यज्ञिप्रयुक्तेषु तु सस्रो
धर्माणाम् । कथमिव ? सर्वे हि ते यज्ञतयः । यज्ञति-
क्षामान्ये यज्ञतिदाभ्यान्वे धर्मा विधीयमानाः सर्वेऽपि
भविष्यन्मृन्ति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविरोधे विधी-
यमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविरोधात्ते भविष्यन्ति ।
तस्माच्चोदः सिद्धो भवति । नन्वेतत्पर्यं सप्तमे विना-
रित्तं, निर्गतं च । उच्यते । पुनस्तदेव स्मर्यते, उत्तर-
चिन्ताविषयता । अथवा, तत्र मोऽर्थो नोक्तः, तद्विषय-
वेदमुच्यते । कथामि ? ‘ तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तद्व्यु-
क्तस्तदर्थस्यात् (११११११) ’ इति । एतेन चेद् प्रयो-
जनमूढो विरक्षितः । एतद्दि न सिध्यति । तन्नैतन्नो-
क्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्र क्षेतास्त्री चिन्ता, त्रि-
प्रतिप्रकरणं नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वमेव । तदपूर्व-
प्रयुक्तत्वे यज्ञिप्रयुक्तत्वे न सिध्यति, न इत्यभ्यन्तराणा-
भूयंते । तस्मिन् सिद्धम् । तस्मात्पूर्वप्रयुक्तत्वात्सिद्धौ
स्वरहास्यं मन्वित्तुमुदादीयते । तस्मात्पुनरुच्यते ।

दुष्—नु दशमानान्मूहभ्यन्तरेण युक्तः । पुनः ?
उक्तानिदिशे (सति) ऊः (अत्रकल्पते) ।
शास्त्रानिदिशे (गति) ऊः । यथा, प्रकृतौ अन्य-
न्यायानादीनि ब्राह्मणन्यायान्यानि एषीत्वा कथनेऽन्य-
परिचर्यानि (अनेद्यानि तस्या) तत्र वामि
विदाद्यदूरकारणाणि, वामि चित् संनियचोरकारणाणि ।
एतद् शास्त्रानिदिशे, सौर्वे वेपथ प्रथम् । तद् यदति प्रकृतौ
दशमं, तदपि शास्त्रानिदिशे तद् अष्ट उच्यते । कथ-

नीयः वेपथस्य, प्रयाजादीनामिदं । एवमेव ‘ अत्ये जुष्टं
निर्वपामि ’ इति । (यथा शास्त्रानिदिशयते सौर्वेकरी
अतिदिशयत्प्रयाजस्य वेपथस्य उपवायान्तरकल्पनया
वाधो न स्यात्, एवमेव ‘ अत्ये जुष्टं ’ इति मन्त्रस्य
शास्त्रप्राप्तय सौर्वे अदृष्टरूपेणकारान्तरकल्पनात् ऊहोऽपि
न स्यात्) तस्मादष्टमानन्तरं दशमंभ्यन्तरीय । यद्ये
कार्यान्तर्यन्तरोदादिभिः स्थिते, ततो नमन्यापारो युक्तः ।
सत्यम् । (चित्तु) सप्तमेऽतिदिशयत्प्रयाज उक्तः । आग्ने-
यात् सौर्वे इतिस्मर्यता (भवति) इति अष्टमे (विरोधा-
तिदिशः) । नस्मै सौर्वे इतिस्मर्यताया (प्राप्ताया)
विमविष्णुः प्रयोक्तव्य उत निकारोऽपि कश्चित्, इत्यनेन
(प्रकट्यते) नवमो दशमंयापारमनुमन्यमान एवोत्ति-
ष्ठति । ‘ निषे. प्रकट्यन्तरम् ’ इति सूत्रं (१०१११११)
नवमाद्येपैतौऽऽरभ्यते । तस्मात्तवमदशमयो, ‘ अवि-
धाऽपिधानसंस्काराद्यम् ’ (१०१११११) इत्यनेन
सद्धारः । तेनाष्टमानन्तरं नवमः (आरभ्यते) ।

त्रिविधश्चोद इत्येतद्व्युक्तम् । कथम् ? ऊहो नाम
वितरंशा । ना चैरुत्पा मन्त्रानामनस्कारेषु क्रियमाणा, न
तस्याः कश्चिद्विरोधः । सामग्रहणानर्थक्यं च । मुन्त्रग्रह-
णेन मन्त्रारग्रहणेन चोपाचलत्वात् ।

अथ वर्णयन्ति । नैर वयन्मूढेद प्रतिजानीमः ।
चित्तु विषयमस्य निरूपयामः । एषु तेषु बधयमाणेषु
(सः) भविष्यतीति । तस्मादिषयमेतद् (प्रकट्यते, न
दृष्टमेतद्) । ‘ यज्ञतिसामान्ये यज्ञतिश्रज्ज्यान्वे विधीयमानाः
सर्वेऽपि भविष्यन्मृन्ति ’ इति । कोऽपिमायः ?
करणानुमादिशीतिस्मर्यता तेन व्यापेक्षिता । तस्मात् करण-
शुद्धिरन तदेवितरं यत् विधीयते । उद्विषयमानस्य च
विरोधमस्तिरक्षितम् । तस्मात्प्रधानमाये विधानं बधयेन ।

अथ परिचोदने । गामः षडे निधीयमानत्वाद्दु-
पादेव, इतिचर्त्तया प्रति चोदिदशमानः । षट्पुष्पारिते
चोदादीयमानयोदेवने न यज्ञतयः, चित्तुमायेऽत् ।
तस्मादाक्येनेचिर्त्तयत्तान्तरयो न षड्ते । उच्यते ।
‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ’ इति च यमोपदि न विद-
यति, ‘ यज्ञमेषोऽष्टाहाराणे भवति ’ इत्येवमादिभिः
यमोपदि रक्षितं तत् । कर्त्तव्यं यममि न ह्येति, उच्यते-

पश्य उद्धरणविधेः अधिनाराभावेदशाया मन्त्रानुष्ठान-
कृत्यासंभवेन अनल्पे मन्त्रव्ययोगप्रत्यक्तेः । एतं च दर्शा-
र्थाद्धरणदेव प्रतद्भात् अग्निहोत्रनिद्वेः प्रणयनयोगोऽपि न
दोषः इति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु- परार्थसुप्ते यस्याग्निहो-
त्रस्य चोदना, तत्र मन्त्रो न स्यात्, अत्रात्तनाल्पव्यतिरिक्तः ।
वि- ' दर्शार्थाद्धरणे याचेत्सादिर्नो वा, समन्वयम् ।
कृतं स्या, च निमित्तस्य कालस्यान विवर्तनात् ॥ ' १।४।८

भाट्ट-यदा दर्शार्थमितिप्रणयन क्रियते, तदा तस्मिन्-
वेवागौ सायप्रातः-त्रियमाणाग्निहोत्राद्भुमुद्धरण तन्मन्त्रश्च
'वाचा त्वा होत्रा' इत्यादिः पठनीयौ न वैति चिन्ताया, दर्शार्थे
प्रणीतस्यापि अग्नेः अग्निहोत्राद्भावात् तत्संस्कारत्वमुद्धरण
तद्भूतश्च मन्त्रः प्रयोगकसत्वात् भवत्येव । न च प्रणयनस्य
प्रातःकालीनत्वात् उद्धरणे अत्रात्तनाल्पव्यतिरिक्ततामारः,
प्रधानाद्भूतोद्धरणत्वात्तदुपेन तद्भूतकालस्य समया-
ध्यायितरत्वात् अनारम्भणीयत्वात् । यस्तुनस्तु उद्धरणस्य-
द्वेषं अग्निहोत्राद्भावाभावेऽपि प्रणयनाधितार्थिहोद्धरणस्य
तत्संस्कारमेवां अग्निहोत्रोपारम्भस्य तावत् मन्त्रात्
तावत्तैव इत्यर्थोदोर्दधिपयसोः प्रणीताधमंभक्त मन्त्रप्राप्त्यु-
पपत्तिः, इति प्राप्ते, प्रातःकालत्रियमाणावर्णाग्निप्रण-
यनवेत्याया अग्निहोत्रस्य निमित्तायभावेन अतुपस्थितत्वात्
तद्भूतोद्धरणस्य कालाभावेन सुतरामनुपस्थितेः, न मन्त्रस्य
तदानीं समावना । न च अग्निहोत्रेणैव स्वैरुप्यपरिहारार्थं
अनल्पेऽपि तदाक्षेपः, तस्य प्रमद्वसिदाग्नित्वात्, तदु-
द्धरणदिमत्कारकार्यस्य लभेन चोद्धरणस्यैव अनारक्षेपे
तन्मन्त्रादेः सुतरामनाक्षेपत्वात् । अतः प्रयाजाना पशुपुरो-
दाशे अनङ्गत्वात् उद्धरणतन्मन्त्रादेर्नो तस्मिन् अग्नि-
होत्रप्रयोगे सुतरामङ्गत्वात्तदाक्षेपे न तदभावे वैरुप्यप्रवृत्तः ।
अतो न मन्त्रस्य कालान्तरप्रयुक्तव्याप्याभावात्तसो मात
ऊहः, अपि तु तत्र एवैति सिद्धम् । १।४।७

न्यायविन्दुः- दर्शार्थाद्धरणस्यापि अग्निहोत्रोपारम्भ-
कत्वात् तद्भूतोद्धरणमन्त्रो 'वाचा त्वा होत्रा'
इत्यादिः प्रयोगस्य साधननिवेशित्वाद्धर्मोणा, कालाभा-
वेऽपि च न मन्त्रस्य लोपः । अथवा उद्धरणमन्त्रोत्
अग्निहोत्रस्यापि अद्भूतत्वेऽपि त्रियमाणा, अन्यथा
अग्निहोत्रस्य प्रणयनलौगात् वैरुप्यपत्ते, इति प्राप्ते,

अनुपादेयनेन कालत्यागाद्योगात् अकालवृत्तस्य निष्पन्न-
त्वात् नाग्निहोत्राद्भुमुद्धरण तन्मन्त्रो वा इति सिद्धान्तः ।
१।४।९.

सण्डन- ' मन्त्रो दशार्थोद्धृते न च । '

शंकर- ' नेष्टिर्वाचादिमन्त्रिना । '

अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे पुनराधानं प्राय-
श्चित्तम् ॥

पुनराधेयमोदनयत् । ६।४।८।७६ ॥

भाष्यं- अग्निहोत्रे श्रूयते ' यत्सोमावर्षी अनुगतौ
अग्निनिम्नोवेत्, यत्स वाऽभ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य
प्रायश्चित्तिः ' इति । तत्र सदेहः, किं अन्यतरानुगमने
पुनराधेयं, उत उभयानुगमने इति । किं प्रातः ! पुनराधेयं
ओदनयत् स्यात् । यथा पञ्चमरण. (६।४।९।२२-२३)
अन्यतरस्य आर्तौ मरति, एव पुनराधेयं अन्यतरानुगमने
भक्तिमुमर्हति चाक्यभेदप्रसङ्गादिति । यथा ' इह यक्ष्ये '
' इह सुहृत् करिष्यामि ' इत्येवमेवाग्निप्रणय इति ।

उप- यत्सोमावनुगतौ इत्यनुगमन अग्निं प्राप्नुवत्
निमित्तम् । तस्य यत् स्वयदगत पदान्तरगतं वा विरोधय,
त् अत्रिभित्तमित्युक्तम् (श्रौतकाधिसंज्ञे ३।१।७)
हविरार्थधिसंज्ञे च ६।४।९) । इहापि स एव
न्यव । ' इह यक्ष्ये ' ' इह सुहृत्
करिष्यामि ' इत्यग्निदयदर्शनात् सिद्धान्तप्रयोगोऽयम् ।
(' इह यक्ष्ये ' इति वाक्य आहवनीयविरिषयक, ' इह
सुहृत् करिष्यामि ' इति वाक्य च गार्हपत्यविरिषयकम् ।
तथा च अग्निम् चाक्यद्वये अग्निद्वय इत्यनेन । तस्मात्
आग्निद्वयनाशे एव पुनराधेय इति उक्तत्राक्यदोदरत्-
णपरगाव्यार्थे । तथा च ' यथा इह यक्ष्ये '
इत्यादि अन्तिम भाग सिद्धान्तप्रथः, न पूर्वपञ्चमर्थः
इति वार्तिकमार आह । ' प्रमायद्रिर्लौकैः अत्र
लिखितः ' इति चोपसंखल सन्धरत्ने । के.)

द्रव्योत्पत्तिर्बोभयोः स्यात् । २७ ॥

भाष्य- इत्ये विनोदो तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः अत्र
प्रायश्चित्तम् । तस्य दृष्ट मनोवन कथ इत्यं भवेत् इति
पुनराधानं क्रियते । तत्र एव धर्मः, द्वाग्नीं सशोषयेते
न पृथक्त्वेन । तत्र अन्यतरानुगमने न शक्यते एक

बुधादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यज्ञत्वर्थस्य यत् कार्यं तत् प्रथानम् । तदिदं कर्तव्यतया चोद्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवैतिकर्तव्यता । अप यदुक्तं, यज्ञतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणामिति, तदुच्यते । तस्य द्रष्टव्येण यज्ञतौ च यः संस्कारः, स तदप्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यज्ञतेर्द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसन्धः, न स्वैनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते, कर्तव्यं कथमिति, न यज्ञिः कीदृश इति । तस्मादात्मैतत्वं, तस्यैवैतिकर्तव्यतया सन्धः । अपूर्वं न तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

दुपु— अथवा अन्यथैव चिन्ता वर्तयिष्यामः । अपूर्वांशं धर्मा इति विद्यते सप्तमे, नयमे निमित्तं परीक्ष्यते किमपूर्वं निमित्तं, उक्तं याग इति । न नानिमित्ता (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एव) न स्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र भाव्यमानत्वात् दर्शपूर्णमासपूर्वं निमित्तं न, जनेनैव प्रकारेण (भाव्यत्वेनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारिशेष्यात् यागो निमित्तं निष्यन्नत्वात् (निष्पन्नरूपत्वात्, यागोऽपि वस्तुवृत्त्या न निष्यन्नः, तथापि शब्देन तावत् भाव्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले कथं तया उपादीयमानत्वात् निमित्तत्वेलाया च उद्दिश्यमानत्वात् विवक्षाभेदः (न्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामप्यनिमित्तं प्रतिपादयति अर्थविवेकत्वात् (मगोऽनन्तराभावात्) प्रवृत्ता हि यागः फले विधीयन्ते एव गजिना, (तेन यदि एतन्नामपदं कथं तथा वा निमित्तता या न प्रतिपद्येत, अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यजिस्तु कथं इति नाल्पेन शब्दैरल्पम्) । ननु सप्तम्यन्तं निमित्तम् (भवति, तृतीयान्तं चेदम्) । उच्यते । ' निमित्तपत्त्येतेषु सर्वेषां प्रायदर्शनं, इति दृश्यं (तृतीयान्तत्वम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वादिमित्तस्य कथं निमित्तमिति विदितं (नहि उद्दिश्यमानेषु निमित्तत्वार्थाः । यथाप्येव यद्यतिर्न निमित्तं प्रतिपादयति, तित्तु दर्शपूर्णमासपद—) तस्मात् (यद्यपि) विदुषो अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयागो निमित्तभूतो

नास्ति, तदभावाद्दर्शमात्रः (यथा भेदनाभावे होमाभावः) सौर्वं च साक्षाद्भावत् (अपूर्वस्य) अतिदेतेन वा अनुपपन्नोप वा प्रावृत्तेः (अङ्गीः) अङ्गवान् (सौर्वयागः सिध्यति) । ऊह्याभावात् (भवति । पूर्वपक्षव्याख्यानं दूषयति—) अत्रोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् व्याख्यानं, आख्यभागादीनामपि फलसन्धः (स्यात् प्रवृत्तत्वात्, यज्ञेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अविशेषणात्) अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागनाचकः (भवेत्) । न च निमित्तावमिच्छतः सामानाधिकरण्यादुपपद्यते । (यदि हि प्रवृत्तान् यागान् यज्ञिप्रतिपाद्यान् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागवचनो भवेत् । अस्तु तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यं, अत आह—) न चैकस्मिन्नाकारे सामानाधिकरण्यं निमित्ताव चोपपद्यते वैरुष्यापातात् । (पश्चान्तरमाहाङ्कते—) अत्रोच्यते यागपदं निमित्तं (श्रूयात्) दर्शपूर्णमासपदा इति । (दूषयति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविशेषितविशेषणत्वात् यागमानोद्देशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रवृत्तौ (विदुषो) च निमित्तमेव यागतामान्यं (अतश्च साधारणा धर्माः स्युः) न च (निमित्ते मयपि) प्रयोजनाभावात् (विदुषो) अप्रावृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च सौर्वं विद्यते, तस्मादननं (यज्ञिनिमित्तत्वव्याख्यानं) प्रवृत्तिविदुषोः साधारणा धर्माः (प्राप्नुवन्ति तत्रातिदेशाभावात्, न चैतन्मूढाभावः) तस्मादयमपि फलो दुःश्लिष्टः ।

भास्यं— एव वा । एतेष्वेवोदाहरणेभ्यो विचिन्त्यते, किं यज्ञिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् ? यज्ञिनिमित्तं, अपूर्वं प्रयोजनमिति । ननुतः ? नैस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावधोपपद्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजनम् । यजिन् सति क्रियन्ते, सति निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दे अपूर्वांशं एते, अपूर्वं च सति भवन्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि कथं शक्तिरपूर्वांशेषु, अन्या चापूर्वं सतीति । यज्ञिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवस्थत्ये, एव सागेन

प्राप्ते, सुव्यग्रहवनीयत् सुव्यग्रहैवत्यलमे अनुष्णाञ्जितम् मष्पविषयार्हं पम्पमइगे मानामात् एहीयगार्हंपत्याग्ने परकीयगार्हंपत्यप्रदणत्यानुचितराघ प्राजहिते एव अप-
णम् । संकर्म. ३।२।२५.

॥ अग्नीतृ प्रदणः पुरुषः । तृतीयवर्गस्थोऽयम् । अयं तृतीयी तृतीयोद्यमात्, चतस्रो गाः उभते सोमे । वि. ३।०। १७, * 'अग्नीदमीत् विहर' इति मन्त्रः अग्निविहरण-
प्रैरे अन्वितः, न तु जयाने ज्योतिष्टोमे । ३।२।४, * 'अग्नीधं नेत्रा दीक्षवति' सजे । ३।३।१७. * अग्नीधः माहृतदृष्टनेडाभनस्य वनिद्युना निहृष्टिः अग्नी-
योमीये पती । वनिद्यु-अविकरणम् । भा. १।०।५।१७. * अग्नीच्छब्दस्य 'अग्निं हन्वे' इति व्युत्पत्तिः । के. * दर्शार्थे सर्वेण श्रौतक्रमेण अन्यतमः ऋतिकं अग्नीध्र नाम । अयमेव आग्नीध्रः इत्युच्यते । * 'सक्षिते-
सक्षिते अह्नि अग्नीदामीमागां प्रविश्य सुवस्त्रण्य सुवस्त्रणामाह्वय इति प्रेष्यति । 'मरिभतेसस्थिते' इति मीमावचनान् सुवस्त्रणामां दे दक्षयति । भा. १।१।५।१२५.

॥ अग्नीधश्च वनिद्युरभ्युष्नीवत् । १।०।५।१७।
अतिदेशसूत्रम् । अग्नीयोमीये पती 'वनिद्युरग्नीये
हरन्ति' इति श्रूयते । सोऽय वनिद्युः अग्नीधः इडामध-
विकारः । अग्नीये वनिद्युरेव मान्यत् । अद्युष्नीवत्
यथा अद्युष्नी होतुरिडामधविकारः तद्वत्, इति
सिद्धान्तः । के.

॥ अग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्वनिरासन्त्याय-
द्वादसे वक्ष्यमाणः 'निर्वेशाद् वैदिकानां स्यात्'
(१२।२।१३) इति । सु. ३।० प्र. ४०.

॥ अग्नीवरुणयोः अन्वये 'अग्नीराणौ सिष्टन्ती
आवह' इत्यादि सखिष्टकृच्छ्रदक अग्निधान कर्तव्यम् ।
भा. १।०।१।३।४-३५.

॥ अग्नीयोमी देवता इतिवत् । यथा अग्नीरोमयो-
म्यात्तद्वद्वि देवतात्वं एकमेव, अत एव देवता इत्येक-
वचनं, तद्वत् रूपयोः यागकर्तृत्व स्पष्टत्वद्वि, अतश्च
यत्ने शपेभ्यवचनम् । मिन्दुः ६।१।४. * अग्नीयोमी विष्णुः
प्रबोधतिः इति उपाध्यायबदेवता विद्वत्पते । वि. १।०।८।

१७. * अग्नीरोमयोः उपाध्याये प्राधान्यप्रतिदिः 'ताव-
मूतामग्नीयोमी' इत्यत्र षीतेनात् । सु. प्र. ७२५.
* अग्नीरोमयोः देवतात्वस्य व्यास्तद्विवात् अग्नीयोमीयं
इतिः आग्नेयस्यवेदेन न यत्रदिश्यते । रत्नाकरः ३।१।८
श्री. ८. * अग्नीरोमयोः परस्परसापेक्षयोरैव देवतात्वम् ।
'अग्नीयोमी देवता' इत्युक्त्यात् । शा. ६।१।४.
* अग्नीरोमयोर्न स्वस्वस्वस्वार्हं देवतात्वं, किंतु मधुः चतु-
र्थ्यन्तनिर्देष्टव्यम् । स च निर्देशः तयोरेकः इति युक्त-
तन देवतात्वस्यैक्यम् । सोम. * अग्नीरोमप्रणयत्वं ज्योति-
ष्टोमे औपवस्वस्थेऽपि । वि. ५।३।१४. * अग्नीरोम-
प्रणयतवत् । यथा अग्नीरोमप्रणयनयूपच्छेदनयोः
प्रयोगभेदः, तथा वेदिविहरिविवाचनयोः
प्रयोगभेदो नास्ति । सोम. ५।३।१६.
* अग्नीरोमप्रणयनादनन्तरं पयोः बालः ।
तत्र हि तस्य चोदना । भा. १२।१।११. * अग्नीरोमम-
प्रणयनोत्तरं पतितस्यापि यूपच्छेदस्य दीक्षान्ते अपसर्गः ।
प्रणयनस्य तु नापसर्गः । प्रणयनच्छेदनयोः क्रमानुपेक्ष-
त्वात् । अग्नीरोमप्रणयनस्य तोमाहृतत्वात् यूपच्छेदस्य च
परवहत्वात् । वि. ५।३।१४. * अग्नीरोमप्रणयनोत्तर-
काल यूपस्य च्छेदनादयः पठयमानाः वचनेनापकृष्यमाणः
लौकिकजपकर्षयन्ति । कुतः ? मित्रप्रयोगवचनपरिपृष्टी-
तत्वात् । अभिषेद्योपायवचनपरिपृष्टीतेषु हि क्रम आ-
ह्रयते । नमाश्च पूर्वः पदाय उत्तरमुपस्थापयति । तस्मात्
पूर्वः पदार्थो योऽपकृणते, सोऽन्यथावचयति । पाठस्याव
अनूपात्वात् । वा. ५।१।१।२०.

॥ अग्नीयोमीयः । अग्निश्च सोमश्च मिलित्वा एवो
देवः । वीणमासौरो अग्नीयोमीयः पुरोडासो मरुति,
ज्योतिष्टोमे अग्नीयोमीयः पशुभर्वति । के.
* अग्नीयोमीयः पुरोडासः वीणमास्याम् । वि. ५।३।८.
* न चानिदृश अग्नीयोमीयेण, सोमेन यजन्ते ।
भा. ३।२।१४. * अग्नीयोमीयस्य पुरोडासस्य
सोमार्ह्ये उल्पः इत्युक्तम् । वि. ५।३।६.
* अग्नीयोमीये पुरोडासो एकमित्रेव त्रादण्य
सोमार्ह्येकान्वयितम् इतरत् सवित्रयैस्त्वयोपि अस्याग्नि-
इष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विषय्यते । ५।४।४.

कुर्वादिभिः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यज्ञस्यैषा यत् कार्यं तत् प्रथानम् । चादि कर्तव्यतया चोद्यते । येन कर्तव्यता, तस्मैतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यज्ञतिशब्देनाभिसन्नेगो धर्माणामिति, तदुच्यते । तस्य द्वयेषु ब्रजती च यः सम्कारः, स तत्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यज्ञोर्द्वेषाणां च तदीयत्वेन धर्मैरभितरन्धः, न स्वेनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्वरेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्तव्ये कथामिति, न यज्ञिः कीदृश इति । तस्माच्चकर्तव्यं, तस्मैवैतिकर्तव्यतया समन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

दूप— अथवा अन्यामेव चिन्तां वर्तविध्यामः । अपूर्वार्थां धर्मा इति स्थिते सप्तमे, नवमे निमित्तं परीक्षते किमापूर्वे निमित्तं, उत याग इति । न चामिनिना (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एष) न स्यात् । (पूर्वपभनाह—) तत्र भाव्यान्नात्वात् दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न, अनेनैव प्रकारेण (भाव्येनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारिशेष्यात् यागो निमित्तं निष्पन्नत्वात् (निष्पन्नरूपत्वात्, यागोऽपि यस्तुष्ट्या न निष्पन्नः, तथापि शब्देन तावत् भाव्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले करणतया उपाधीयमानत्वात् निमित्तत्वेलाया च उद्दिश्यमानत्वात् विवक्षाभेदः (स्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामपद निमित्तं प्रतिपादयति अक्रियत्कारत्वात् (प्रयोजनान्तराभावात्) प्रकृतं हि यागः पले विधीयते एष यज्ञिना, (तेन यदि पल्लवमपदं वारणता वा निमित्तता वा न प्रतिपद्यते, अनर्थकमेव स्यात्) तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यज्ञित्तु करणं इति नास्त्येव शब्दवैलक्षण्यम्) । ननु सतत्त्वं निमित्तम् (भवति, तृतीयान्तं चेदम्) । उच्यते । ' निमित्तकर्मणोऽपु स्वार्थां प्रापददानं, इति द्रष्टव्यं (तृतीयान्तावम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वात् निमित्तस्य करणयामिकारविधीयते (नहि उद्दिश्यमानेषु विभक्त्यथादरः । परपदेनं यन्निर्णयं निमित्तं प्रतिपादयति, किन्तु दर्शपूर्णमासपदं—) तस्मात् (यद्यपि) विद्वत्पौ अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयागो निमित्तमूतो

नास्ति, तदभावाद्दर्शमात्रः (यथा येदनाभावे होमाभावः) सौषे च साकाङ्क्षात् (अपूर्वस्य) अतिदेनेन वा अनुपकरणे वा प्राकृतैः (अङ्गीः) अद्रवान् (सौषेयागः सिध्यति) । उहामात्रस्तु (भवति । पूर्वपक्षव्याख्यानां दूषयति—) अत्रोच्यते । अयं दीपोऽस्मिन् न्याख्याने, आप्यभागादीनामापि फलप्रबन्धः (स्यात् प्रकृतत्वात्, यज्ञेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अवशिरोपगात्) अपि च दर्शपूर्णमासपद्यो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागत्वचकः (भवेत्) । न च निमित्तत्वमिच्छतः सामानाधिकरण्यामुपपद्यते । (यदि हि प्रकृतान् यागान् यज्ञिप्रतिपाद्यन् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागपचनो भवेत् । अस्तु तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यात्, अत आह—) न चैकस्मिन्नुच्चारणे सामानाधिकरण्यात् निमित्तत्वं चोपपद्यते वैरूप्याभावात् । (पक्षान्तरमात्राङ्कते—) अयोच्येत यागपदं निमित्तं (ब्रूयात्) दर्शपूर्णमासत्वात् इति । (दूषयति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविवक्षितविशेषणत्वात् यागमात्रोद्देशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रकृतौ (विद्वत्पौ) च निमित्तमेकं यागसामान्यं (अतश्च साधारणा धर्माः स्युः) न च (निमित्ते स्वपि) प्रयोजनाभावात् (विद्वत्पौ) अप्रवृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च सौषे विद्यते, तस्माद्देने (यज्ञिनिमित्तत्वव्याख्यानेन) प्रकृतिवित्योः साधारणा धर्माः (प्राप्नुवन्ति तन्नातिदेनाभावात्, न केवलमूहाभावः) तस्माद्यमपि फले दुःखिष्ठः ।

माध्यं— एवं वा । एतेन्येयोदाहरणेऽपि चिन्त्यते, किं यज्ञिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् ? यज्ञिनिमित्तं, अपूर्वं प्रयोजकमिति । उतः ? नैस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावव्योपपद्यते । यदपि हि क्रियते धर्माल्लभ्योऽङ्गम् । यस्मिन् सति क्रियते, तस्मिन्नाम् । न चैकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्थां एते, अपूर्वं न सति भवन्तीति शक्यं चदिदम् । अन्वा हि वचनव्यतिारपूर्वेषु, अन्वा न्नापूर्वं सतीति । यज्ञिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते, एवं यागेन

तापवि भूयते ' जापन्या पनीः संयाज्यन्ति ' इति ।
 वा भूतिः विकल्पे प्राप्ते निम्नार्था भवति । यथाप्राग-
 बोध नियमः । गुणभूता च प्राता । तस्मात् अग्नीषो-
 मीये गुणभूता जापनी, वर्म प्रथमम् । ततश्च तप
 जापनी अर्थवर्म, न प्रतिपत्तिः । १२।४।६।१०,
 * पशौ पादौकत्वपागनुत्वाभिपायिनोर्मन्त्रयोः प्रष्टवौ
 समुद्ययः । पाशापिस्तरणम् । १।३।१।१५-२०. * पशौ
 प्रतिवस्त्रातुः नास्ति भक्तः इति भाष्यारिमतम् ।
 प्रतिवस्त्रापरदानपक्षे तस्यास्ति भक्तः । अथर्वव्यवदानपक्षे
 तु नास्ति भक्तः इति पार्यसारिमतम् । भाट्ट. १०।३।८.
 * पशौ ' तिष्ठन्ते पशुं प्रयजन्ति ' इति ध्रुव, तत्र प्रया-
 जान्ताङ्गवमूहस्य अपकर्षः न तु प्रयाजनास्य । स च
 जीवात्वेव पशौ । भा. ५।१।१।२।२३. * पशौ प्रयाजा-
 दीतिकर्तव्यता अतिदेशिर्वा एव । वि. १०।३।१.
 * पशौ प्रयाजानुयाजा एकादसीरादस । तत्र प्राहुते-
 निवर्तयता प्रापते । प्रातया एवापदानुगुणविधिः । भा.
 १०।३।१।१-१२. * पशौ प्रयाजानुयाजानां एकादशत्व
 सत्या सर्वसपायाः । प्रयाजैसादशत्वव्यायः । ५।३।१।१-२,
 * पशौ प्रैयानुवचनयोः समुधितयोः प्रैयानुवचनः कर्ता ।
 प्रैयानुवचनाधिकरणम् । ३।३।२।४२-४५. * पशौ
 श्रोक्ष्णं पुरोडाशधर्मः चोदकपातः । तत्र ' अद्रघक्ली-
 पधीस्यो जुष्ट प्रोभाभि ' इति मन्त्रः । ८।२।२।११,
 * पशौ बर्हिः साधारणमुच्यते । यदानिष्याया विधीयते
 तदेवोपसदा अग्नीषोमीयस्य च विधीयते । अविशिष्टान्ता
 बर्हिषा संयोग. एवेन सर्वेषाम् । ४।२।१।४।३०. * पशौ
 बर्हिषः आतिष्यादेनात् अग्नीषोमीयदेशे नयनवाले सन-
 हनमन्त्रस्य हेरणमन्त्रस्य च नावृत्तिः । सनहनहेरण-
 मन्त्राधिकरणम् । १२।१।२।१।४६-४७. * पशौ बर्हिषः
 श्रोक्ष्णादि आनिष्यावर्हिषि हृत्तेन प्रमद्गामिद,
 वृयक्तु न कर्तव्यम् । १२।१।२।१।४२-४३. * पशौ
 मनोतामन् ' च ह्यग्रे प्रथमो मनोता० ' इति
 सूक्तम् । १०।४।२।१।४२. * पशौ मनोतायां अति-
 शब्दः प्रस्तरान् समासस्यः प्रतीयमान. साहचर्यात्
 सोममपि प्रतिपादयन् समुदायार्थो विज्ञाप्यते । वा. २।१।
 ५।२१. मनोताश्चकृत्स्थोऽग्निचन्द्रः अग्नीषोम-

समासस्यतिप्रमातृत्वात् अत्रागम्यमानः सहचरितक्षोम-
 लक्षकृत्वात् समुदायस्य प्रकाशानं करोति । सु. वृ. ६५६.
 * पशौ यूपः स्यादिरः वीर्यसामस्य । भा. ४।३।३।५-७,
 * पशौ यूपे स्यादिरत्वं नित्य नैमित्तिक च ययोग-
 प्रयत्नेन । ४।३।३।५-७. * पशौ, यूपे स्यादिरः पशोः
 निमोजनं भूयते । १०।३।१।८।६३. * पशौ यूपः
 शैल्यः ब्रह्मचर्यवपामेन कर्तव्यः । ३।६।३।१०.
 * पशौ यूपच्छेदः दिनत्रयात् पूर्वस्मिन्
 दीक्षाकाले अपरुष्टः ' दीक्षासु यूपं छिनत्ति ' इति तदि-
 धानात् । वि. ५।३।१।४५. * पशौ यूपच्छेदनं वीणासु
 आहृत्यमाण अग्नीषोमप्रमत्तनादिनि नापकपति । यूप-
 कर्मन्यायः । भा. ५।१।१।४।२७. * पशौ यूपपरिव्याणो
 अश्वयो. ' परिवीरसि० ' इति वरणमन्त्रः । होतृश्च क्रिय-
 माणानुवासी ' युग युवासा. ' इति मन्त्रः ज्योतिष्ठोमे ।
 ३।८।१०।२१. * पशौ यूपमार्गं ' वज्रो वै यूपो यदन्त-
 र्वेदि मितुयात् बहिर्वेदेत्, यद् बहिर्वेदि अनवरदः
 स्यात्, अर्थमन्तर्वेदि मिनेति अर्थे बहिर्वेदि, अनरुद्धो
 (नानरुद्धो) मयति न निर्वेदिति इति । अत्र देशमान
 वेदिशब्देन लक्ष्यते । तस्मादेतल्लक्षण । ३।३।६।
 १२-१४. * पशौ यूपवटस्तरणार्हिः, यूपान्तास्य
 च लौकिकम् । यूपवटस्तरणार्हिर्न्यायः । ३।८।३।६।३१,
 * पशौ यूपानुतिः । ' यूपमच्छैत्यता होतव्य, न हि
 दीक्षितस्यार्हि जुहोति । आग्न्य नाराणि वादाय यूपस्या-
 तिनेऽग्निं मथिवा यूपानुतिं जुहोति ' इति । १०।१।१।५,
 * पशौ रशनाधर्मा अग्नीषोमीयवर्गनीयोमन्-
 साधारण. । रशनाधिकरणम् । ३।६।१०।३३,
 * पशौ घनिष्ठु. अग्नीध. इहामसविभारः ।
 घनिष्ठु-अधिकरणम् । १०।३।१।२७. * पशौ
 वसाहोमः ' वाव्यार्धकान्ते वसा जुहोति ' इति
 विहित. । ११।२।१।२४. * पशौ शङ्कु-
 क्षोद्वित्तिरुद्धे प्रतिपत्तिः । शङ्कुक्षोद्वित्तिरुद्धे ।
 ४।१।२।२।२७. * पशौ संक्षत्तक्षोमः ' वत् पशुनांयु-
 मङ्गन० ' इति मन्त्रेण विहित. । स च मन्त्रवेत्तया
 पशुना अङ्गुनेऽपि मन्त्रे कर्तव्यः । वि. ६।८।७.
 * पशौ ' ससिधते यजमानस एहे अशितव्यम् ' ।

सासन्धेन मीहिल्याद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विद्वतौ च तेनैव सन्धेन तद्धर्मान्च्छिन्नभिन्नरूपामानादिवृत्तित्वात् । एव साम्नामपि आग्नीभावादिरूपाणा येन सन्धेन यत्स्थानगतैकारजुत्तिल्य प्रकृतौ श्रुतं, विद्वतौ तेषा तेनैव सन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारजुत्तिल्यादूहः । अन श्रुतत्वं तावत्पर्यमनपैश्च प्रतीयमानत्वं, तेनोत्रैकारजुत्तिल्यस्य शब्दादप्रतीतावपि न क्षतिः । अन च सन्धैक्याविवचनाया श्रुतवशुपुरोडाशयोगोद्देशास्य प्रकृतौ स्मारकत्व-रक्षणवैतान्मीपोमदेवतासूत्रे विद्वतौ अनुपयुक्तान्यदेवता-विधानेन आराहुपकारस्य सन्ध्यान्तरेण ऋणपकारवृत्तित्वात् अतिप्रसङ्गावस्थाया सन्धैक्यविशेषणम् । प्रकृतावेष श्रुतमीहिल्यावच्छिन्नवृत्तित्वेन धृतानामवषातादीना तन्नि-ग्रयनादिवृत्तित्वात् तद्धारणाय प्रवृत्तिवृत्तिपदोपादानम् । प्रवृत्तिस्त्रीहिल्यकल्पपक्षया सौम्यविवृत्तिस्त्रीहिल्यचीना भेदात् आतिदेशिकमीहिल्योपादानेन अवषातादीनामूह-वारणाय यद्धर्मान्च्छिन्नेति विशेषण, सौम्यस्त्रीहियु तद्व्य-त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्त्रीहिल्यभेदात्त्वेऽपि मीहिल्याव-च्छिन्नप्रतियोगिताकन्नेदाभावात् । यवगाध्यविद्वतौ तु ऊहाङ्गीकारोऽप्यदोष । प्रकृतौ प्रोक्षणार्थाना तावपर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वेन विद्व-तावपि तेनैव रूपेण इत्यामाकारजुत्तिल्यादसंगतः । अपूर्वो-दसंपूर्णगोष्ठीपत्वादिना भेदविषयाया तु सौम्यस्त्रीहिल्यति-भ्यात्तिसामाद्यश्च श्रुतवत् निरुक्तप्रतीक्यमानत्वापेक्ष, अपूर्व-साधनत्वस्य तावत्पर्यगताधीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अन चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेऽप्यनक्षिप्रमन्त्रस्य प्राङ्गतत्वावपायान् लक्षणे तत्त्वेति शब्दलक्षणपक्षिः । एव च यत्र प्राङ्गतकक्ष्यानि क्रमन्तारस्योहः, तत्रोहस्यो-भाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽलु तदनुतोषेन तस्येति पद प्राङ्गतत्वकायोपघ्नान्तरपरनिमित्त सधेयम् ।

ए चोहः प्राङ्गतपदार्थाना प्रकृतौ यदुपानच्छिन्नोद्देश्य-रान्धित्वेन विधानं, तदुपानच्छिन्नसन्धियेनैवातिदेशे तिष्ठन्, न तु स्वल्पेभ्योतिदेशे, तथाप्ये अग्निपदस्यै-यातिदेशेन सौम्ये तस्यैगहृदादिप्रयोजनान्तरकल्पनाया प्रयो-गोपन्नतौ ऊहानापत्तेः । अत एषोपकारशुद्धभावेन पदार्थाना

विद्वत्तावतिदेशः, प्रकृतौ निरूपितरूपाभावेन वा विद्वता-वतिदेश इति दशमे वक्ष्यते ।

तदिह ऊहोपोद्गतक्या किं प्रोक्षणवाक्यातादीना 'अग्रेय-जुष्टं निर्वपामि' इत्यादौ अन्याविपदाना च प्रकृतौ मीहि-त्यामित्याद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं, ततश्च मीहान्यादिप्र-युक्तान्ते, अथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन, ततश्चापूर्व-प्रयुक्ता इति चिन्त्यते । मीह्यादिप्रयुक्तत्वे, इत्यामावे-चरो सौम्ये वा मीह्यादीनामभावात् प्रोषणादीना लोप एव, न तूहः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु इत्यामावतीनामपि तदुपान-च्छिन्नत्वात् सिध्यन्तः । तत्र, यनापि आराहुपकारर-क्षले न श्रुतमुद्देश्यताऽवच्छेदक, तथापि करणानुग्राहकान-काऽऽहृत्कारूपेतिवर्तव्यताऽऽकाङ्क्षात्मकसन्धेरूपेण यागाङ्क-तयैव प्रयाजादिविधानात् यागत्यवेगोद्देश्यताऽवच्छेदक, न त्वपूर्वसाधनत्व समगाध्यानाऽऽपत्तेः । न चैतावता पाठिप्रवत्याऽऽपत्तिः, अनुवादस्य सति सगवे सन्निहित-गामित्वेन आग्नेयादित्यस्यैरोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । न वा अतीदेशोच्छेदः, अपूर्वविरोधापत्त्ये इव आग्नेयाचर्य-त्वेऽपि तद्वत् कुर्मात् इत्यतिदेशेन आग्नेयस्थानापत्ते-सौम्ये धर्मातिदेशोपपत्तेः । अतन्ते यागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यत् मीह्यादिसंयोगेनैव प्रोषणादि-अवषात् मीहिल्यादिप्रयोजेरोद्देश्यताऽवच्छेदकमिति । न च मीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणामानर्थक्यं, तेषामप्य-शिवत् पन्धत्वेन तदभावात् । न चाम्नीनागाधान-पति-रेकेणोपत्तौ प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि मीह्यादीना प्रोषणादिप्रयतिरेकेणापि जायमानतया आनर्थक्यताऽऽप-त्तिलादवश्यमेति शक्यम् । तादृशानर्थक्यपरिहारार्थे प्रोषणादिसिद्धिप्रतीक्षाभवेन कल्पितावयवन्तरेण यागार्थ-त्वस्यापूर्वावयवस्यैव वा बोधोपपत्तौ निषादव्यतिथ्यायेन (६।१।१३) मीहियदे यथादिताधारण्येनपूर्वसाधन-र-क्षणाया प्रमाणाभावात् । अलु वा मीहियदे लक्षणा, तथापि एवराहुपक्षितताया विद्वतादीययासाधन-मीहिल्यादिकल्पेण लक्ष्यते, न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न च यागाभ्यापि निशतोपापत्त्येन प्रोषणादिप्रयतिरेकेणापि जायमानत्वादातर्थक्यपत्तिः, यागतरावच्छिन्नत्वापूर्वव्या-वच्छिन्नस्य वा जायमानत्वेऽपि विद्वतादीययागा-

० अग्नीषोमीयसामर्थ्यं. पशुस्यत्तः । तस्मिन्निर्द्वेने तन्नेऽग्नः
प्रतिज्ञानार्हाः । तस्मात् गुदस्य प्रतिज्ञितिरमोऽय दृश्याः ।
१२।४।४।८, ० अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः पशो
ज्योतिष्टोमे । तेषां मूषः सन्त्यम् । ११।३।३।३-४.
० अग्नीषोमीयादिपशयो ज्योतिष्टोमाद्रम् । प्रधान
तु सोमनाम एव । वि. १।३।२. ० अग्नीषोमीयाया
ह्निकर्तृ यता द्वादशदि द्वादशाना यामाना अष्टमागवि-
दोपन्नात् तन्नेन कर्तव्या । अग्नीषोमीयस्य तन्नेनैव ।
घा. १।१।८।३२, ० अग्नीषोमीयार्थत्वेन अनुष्ठानदेसा-
धमोऽपि पशुपरिमाणं भविष्यति । १।३।१।१२

ॐ अग्नीषोमीयः पशुः पयोविकारः ॥

दधन्. स्यान्मूर्धिसामान्यात् । ८।२।३।१५ ॥

भाष्यं— सान्नायविसारोऽपि दध्नो विकारः स्यात्
पशुः, न पयसः । कुतः ? मूर्धिसामान्यात् । मनस्य मूर्धेः ।

पयो वा कालसामान्यात् । १६ ॥

भाष्यं— पयो वा पशुः विकुर्षात् न दधि ।
सद्यस्कारः पशुः, पयोऽपि सद्यस्कारम् । दधि तु
सहकाल पयोऽन्तारेत तद् अहिरद्रम् ।

पश्वानन्वर्थात् । १७ ॥

भाष्यं— पशोश्च पयोऽनन्तरं, तद्वत्पशुः,
न दधि ।

द्रवत्वं चाविशिष्टम् । १८ ॥

भाष्यं— द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति
पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः ।

शा— तत्रापि (सान्नायवेऽपि) दध्नो विकारः
स्यात् घनत्वसामान्यात् । पयसो वा । तद्धि साध्यात्
पशुप्रभव, दधि तु तद्यपेत्तम् । पशुर्हि साध्यात्
पशुप्रभवः । गतिमत्त्वं च पशुपयसोर्गुण्यं तदधिक
दधित पयसः ।

सोम— पूर्वोक्तगान्नायविकारत्वे एव विरोपयित्त्वं
नात् संगति । पशुप्रभवस्य तुल्यत्वात् घनत्वस्य
चाधिकत्वात् दधिविष्यत् इति पूर्वपक्षः । दध्नो घनत्व-
मात्रं, पयसस्तु साध्यात् पशुप्रभवस्य गतिमत्त्वं नोभव,
इति पयोविव्यक्तः स्यात् इति सिद्धान्तः ।

त्रि— 'दध्नोऽय पयसो वा, ऽऽयो घनत्वस्य सम
गत्वः ।, द्रवत्वात्तिसान्नेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः
पशो ॥ '

भाट्ट— तत्रापि दधिविकारः. पयोविकारो वेति
चिन्ताया घनत्वसादृश्यात् दधिविसारत्वमेव । न च
साध्यात् पशुप्रभवस्य दध्नमेव पयोविकारत्वसादृश्यात् । कार-
णस्य स्यात्सिद्धत्वात् अर्थाद्विषय्य आनुमानिकत्वेन
प्रत्यक्षगम्यपनानगोपेक्षया दौर्भवात् । इति प्राप्ते, इदं प-
दीना पयसश्च एतद्विद्वान्तरिताना निकारदर्शनात् एक-
दिनस्यापि त्वमादस्य सतोऽपि मत्स्यमादस्य च प्रत्यक्ष-
गम्यमेव, इति तद्वद्वृत्तत्वेन साक्षात्पशुप्रभवत्वेन एतस्य
घनत्वस्यैव साध्यात् पयोविकारत्वमेव ।

न्यायविन्दु — घनत्वाद्घनः, इति प्राप्ते, साध्या-
त्वशुभ्रमन्वात् पयस एवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पयोधर्मो स तु भवेत् ।' च पशुः ।

शंकर— 'तत्रापि पयसो मतः ।' सान्नायवेऽपि
पशु पयसो विकारो मतः ।

ॐ अग्नीषोमीय पशु सांज्ञाप्यविकारः ॥

पशु पुरोडाशविकारः. स्याद्देवतासामान्यात् ।

८।२।२।१० ॥

भाष्यं— असि ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः. 'यो
वर्धितो यदग्नीषोमीय पशुमात्रभवे' इति । तत्र सधेदः, किं
पशु पुरोडाशविकारः. उत सान्नायविकारः. इति । किं
प्राप्तं ? पशु पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ? देवतास-
मान्यात् । अग्नीषोमीय पशुः, पुरोडाशोऽपि
वदेवस एव ।

प्रोक्षणाच्च । ११ ॥

भाष्यं— प्रोक्ष्य पुरोडाशपर्यन्तं, पशो दधति 'अदध्म-
स्वीरधीम्यो वृत् प्रोक्षामि इति पशु प्रोक्षति' इति ।

पर्यम्पिकरणाय । १२ ॥

भाष्यं— पर्यम्पिकरणेन पुरोडाशपर्यन्तं, तदपि
पशो दधति । 'आहवनीयादुत्सृजेन पशु पर्यम्पि करोति'
इति । तस्मात् पुरोडाशविकारः ।

संज्ञाप्यं वा तत्प्रभवत्वात् । १३ ॥

भाष्यं— सान्नाय्य वा पशुर्विकुर्षात् न पुरोडाशम् ।

मति इति अग्निहोत्रेऽभिहितम् । वा. २।२।६।७
 पृ. ५२०. सत्या गतौ एतन्नैव विधिश्चक्रयुगमस्य
 न्याय्यत्वात् शुणे विधिश्चितः सक्रमति इति
 अग्निहोत्राधिकरणे अभिहितमित्यर्थः । सु. पृ. ७९०.
 इदमेव आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ।

ह्यु अग्निहोत्राभावेऽपि दीक्षितस्य अन्यत्र गमने
 प्रसक्ते समारोप्य अग्निर्नैतव्यः ॥

दीक्षानिमोक्षात् पूर्वं प्रयाणप्रवर्तौ अग्नीना पात्रान्तरे
 ख्यापनेन सह नयन स्यात् समारोपः, 'प्रातरग्निहोत्र
 दुह्या समारोपयेत्' इति विधिना समारोपस्य सौनाम-
 प्यग्निन्यागेन (४।३।१२) अग्निहोत्राङ्गत्वात् । दीक्षितस्य
 चाग्निहोत्रभायेन तदयोगात्, इति प्राप्ते, समारोपणस्या-
 ग्निनयनोपायत्वेन आनन्तर्यमात्रेण चास्तोष्यतीपहोमस्येव
 अग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावाच्च अग्निहोत्राभावेऽपि
 समारोप्यैवाग्निर्नैव । सकर्ष. ३।२।३२

ह्यु अग्निहोत्रार्थोद्धरणमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासार्थो-
 द्धारणकाले नानुष्ठानम् ॥

न तूपत्रे यस्य चोदनाऽप्राप्तञ्जलत्वात् ।
 १।४।८।३ ॥

भाष्यं— अस्वग्निहोत्रे उद्धरणमन्त्र 'वान्वा त्वा
 होत्रा, प्राणेनोद्वात्वा' इत्येवमादिः । तत्रायमर्थः साध-
 यिक, यत् दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणं क्रियते, किं तन्नैव
 मन्त्र कर्तव्यो नेति । किं प्राप्त 'दर्शपूर्णमासार्थमपि
 उद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं हृषते एव । तत्र चेन्मन्त्रो न
 क्रियते, अमन्त्रोद्धृते अग्निहोत्रं प्रवर्तते । तस्मान्मन्त्रेण
 तदुद्धरणं कर्तव्यम् । अथोच्यते, कालाभावे विगुणत्वात्
 उद्धरणं, नाग्निहोत्रस्येति । तत्र । कालमात्रं रूपगतम् ।
 उद्धरणं तु विगुणमपि अग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एतं चेत्
 तमन्त्रक कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ह्युम् । परार्थमुपप्रे-
 ष्यौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते— चोदनेति कर्म ह्युम् - न तत्र
 मन्त्र कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् । अत
 परव्रीधे उद्धरणे न कर्तव्यमिति । उच्यते, ननुक्त विगु-
 णमुद्धरणं अग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रमाणा-
 भावोऽपीति । अत्रोच्यते । न गुणः कालः, निमित्त-

मणौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणं
 अक्षुतं कृतं भाति । तस्मात् तदुद्धरणं अग्निहोत्रस्येति ।
 न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्तव्यः ।
 कृतोऽपि ह्यसौ अनर्थकः इति ।

शा— दर्शोपनये अग्न्युद्धरणे क्रियमाणे किं अग्नि-
 होत्राङ्गभूतः उद्धरणमन्त्रः 'वान्वा त्वा होत्रा' इत्यादिः
 प्रयोक्तव्यो नेति सहाय. । तत्र 'दर्शार्थेऽप्युद्धृते पहाप-
 यग्निहोत्रं प्रवर्तते । साधनान्प्रयुक्तश्च धर्मो नाङ्गमपेक्षते ॥'
 तेन अग्निहोत्रान्गभूतेऽप्युद्धरणे तदुपकारकत्वमात्रेण
 यागार्थयोर्द्विविधयोः प्रणीताधर्मो इव कर्तव्य एव मन्त्रः
 कालमनाहत्य । कालस्य गुणत्वेनासामवेऽपि मन्त्रस्य
 लोपोऽन्याय्य । (एतमुद्धरणस्थानङ्गत्वेऽपि उपकारकता-
 मात्रेण मन्त्रमिति रित्युक्तम् । इदानीं अङ्गमेवोद्धरण इति
 स्वीकार्यम् । तथा च सुवरा मन्त्र. प्रयोज्य. इति पद्यान्तर-
 माह—) अथवा उद्धरणमप्येतत् अग्निहोत्रस्याप्यङ्ग
 अत्रालेऽपि नियमाण, अन्यथा अग्निहोत्रस्य प्रयत्नलो-
 पात् वैगुण्य स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते, 'काले
 खस्यनुपादेवे प्राप्ते कर्म विधीयते । साङ्ग, तस्मात् कालात्
 प्राक् नाधिकारोऽस्ति कर्मणि ॥' अनधिकारिणा च
 क्रियमाणं निष्कृतं स्यात् । तस्मात् नाप्राप्ते काले अग्नि-
 होत्राङ्गमुद्धरणं तमन्त्रो वा कर्तव्यः । १।४।९.

सोम— अन्वार्थोद्धृतानिनासो प्रायश्चित्ताभावेऽपि
 अन्वार्थोद्धरणे मन्त्रः स्यात् इत्युचिते (प्रयुद्धारण—)
 सगतिः । कालस्य यत्पङ्क्त्य, तथापि नाङ्गन्तरत्वात्
 विधिवलाहुपादेसत्वम् । तत्र च काले प्राप्ते तत्प्रयोगिन
 पुरुषमधिकृत्य कर्म चोद्यते । कर्मचोदनया चाङ्गमि
 प्रयुज्यन्ते, इति कालात् प्रागधिकाराभावात् अनधिकारि-
 णा क्रियमाणमनर्थक, इति अप्राप्ते काले क्रियमाणस्या-
 ङ्गताभावात् उद्धरणस्य अङ्गत्वमादाय मन्त्रान्पुनरादाकौ
 द्वितीयपूर्णपक्षप्रकारोऽनुपपन्नः । तथा च अङ्गत्वाभावेन
 उपकारकतामात्रेण साधननिवेरी मन्त्र. प्राप्यते,
 इति प्रथमपक्षेऽपि अनुपपन्नः । उद्धरणस्याङ्ग-
 ताभावेऽपि मन्त्रः उद्धरणाङ्गत्वादेव प्रयोज्यः ।
 कालाभावे च उद्धरणे न तदङ्गभूतमन्त्रेऽपि
 अधिकारताभावात् अधिकारिण प्रति अङ्गभूतगत्यानुष्ठ-

नगमात् प्रसन्नाभावेऽपि प्राकृतस्य पशुश्रवणस्य पुरो-
डाशश्रवणस्य च कार्यभेदाभावेन शामिप्रत्य च प्राकृत-
कर्षश्रवणे दृष्टसामर्थ्यात् अस्ति प्रसन्नः इति विशेषाद्यङ्गा-
निराकरणार्थमिदं अपिश्रवण इति संगतिः । सूत्रे इतरस्य
गार्हपत्यस्य पौरुषादिप्रविधिना प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः ।

वि— अथः पशुपुरोडाशः शामिनेऽग्नायधौदिते ।
शालामुखीपनाम्ना, ऽऽयः पशुवन्मगतत्वतः ॥ श्रवण
विहित गार्हपत्ये सोऽन प्रयुज्यते । प्राग्घृणपूर्वमागे च
होमनैरुपवहानये ॥

भाट्ट— रैसे 'शामिने श्रवयति' इति विहितः
पशुयाके शामिनोऽग्निः पूर्ववदेव (पशु-) पुरोडाशपाके
न प्रवृत्तः, किंतु आतिदेशिकगार्हपत्यकार्ये 'शाला-
मुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति वचनेन
विहितः शालामुखीय एव । न चास्य सामान्यवचनत्वात्
अङ्गप्रधानसाधारणश्रवणानुवादेन विहितशामिनेऽग्नौ
सुखीयनाश्रवणस्य, शामिन्यादस्य शमनसम्बन्धि-
वाचिन्त्वात् श्रवणस्य शमनसम्बन्धावगतौ, तस्य च पशु-
येन सामानाधिकरण्यात् सत्त्वात् पशुश्रवणोद्देशेनैव शामिन-
विधिप्रतीतिः ।

न्यासविन्दुः— पशो शामिनेऽग्निः पशुश्रवणायः ।
अतः पुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रवयितव्यः, पशुश्रवणोन्नीवि-
त्वात्, इति शङ्कायां, पशुश्रवणेन पुरोडाशस्योत्पादा-
त्तभात् घृणम् श्रवणे कार्ये, गार्हपत्ये एव तत् कार्ये,
अन्यथा वैशुण्यात् इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'शामिप्रसन्नो पचिरीपथस्य नो ।'

शंकर— 'शामिने न पुरोडाशो ।'

अग्नीषोमीयपञ्चपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे
निगमेषु च दिग्दृक्कृच्छ्रलक्षणः ॥

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावद्दुक्तं स्यात् ।
१०१११८१३६ ॥

भाट्ट— अस्ति सोमे पञ्चपुरोडाशः । तत्र श्रवणे
'अग्नीषोमीयस्य यथा प्रचर्य अग्नीषोमीय पञ्चपुरोडाश-
मनु निर्वयति' इति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रवणे
'अग्निं यजति' इति । तत्र प्रचर्य, किं यागे एव स्विष्ट-
कृतः गुणलोपः अस्ति इत्युक्ते निगमेषु यथाप्रवृत्तिमात्रं,

उत सर्वत्रैव गुणलोप इति । किं प्राप्त ! स्विष्टकृतोऽग्निः
सगुणस्य गुणलोपे धृयमाणे व्रमः । वरैरोच्यते गुणलोपः,
तत्रैव स्यात् । यागे चोच्यते अग्निं यजतीति । यागे
गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽप्यन-
सीयेत, अश्रुतं कल्पयेत् । यावाश्च श्रुतस्तोत्रार्थं दोषः,
तावान् अश्रुतवत्पनायाम् । तस्मात् यागे एव लोपः
स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ।

सर्वेषु वैकल्पार्थात् । ३७ ॥

भाट्ट— सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्नि-
शब्दस्य गुणो लुप्येत । कुतः ? ऐक्यकार्त्वात् । नैव स्विष्ट-
कृत्यागे एव गुणो लुप्येत । किं तर्हि ? यागप्रयोगे ।
कथं ? 'अग्निं यजति' इति प्रयोगवचनः एव शब्दः ।
सर्वस्मिन् स्विष्टकृत्यागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि
स्विष्टकृत्यागप्रयोगे एव । तस्मात् सर्वत्र लोपः
इति ।

भा— अग्नीषोमीये पशो पशुपुरोडाशः । तत्र चोद-
कमात्रस्य स्विष्टकृतो गुणलोपः श्रुतः 'अग्निं यजति'
इति । किमपि प्रधानमात्रे गुणलोपः उत सर्वेषु निगमे-
ष्विति । प्रधानमात्रे यजतीति लोपश्रवणात् अवाशिष्टेषु
निगमेषु प्रवृत्तिरन्तः स्विष्टकृत्यागप्रयोगमभिधानं, (इति
प्राप्ते, उच्यते) प्रयोगे एव निगुणार्थाविः इति सर्वत्र
गुणलोपः । १०१११९ ॥

सोम— पूर्वेन दिग्दृक्कृच्छ्रलक्षणेऽपि इह अस्विष्ट-
कृच्छ्रस्य निगमेष्वभिधानं इत्युच्यते; संरातिः । न
च 'सधोचरस्य ततो' (१०१११३१२५) इत्यत्र
पशुपुरोडाशस्य प्रयोगान्वयमुच्यते सर्वनिगमेषु वक्त-
व्यशोक्तत्वात् इहापि प्रयोगान्वयस्य तत्र एव सिद्धत्वात्
कथं प्रधानमात्रार्थत्वात् तत्र इति वाक्यम् । भागानान्य-
यतो हि प्रयोगान्वयत्वोक्तं, इह च भागानान्वयत्वी-
कारे भागानुद्देशेनापि विधेः भातोः अत्यन्तप्राथम्यप्र-
ज्ञात् यावथांतुनादेनैव अग्निविरिक्तत्वं, इति पूर्व-
प्रयोगाधानम् । भावपर्यायान्ये सति आनर्षकत्वात् प्रा-
थम्येन अहोरात्र्य भागानामुद्देशेन विधानं न्यूनं न
स्यागद्येन सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्य— पशो सगुणस्य
विज्ञो गुणलोपे निगमेषु प्राप्ये यावद्दुक्तं पत्रे प्रयोगे

नियमः पदार्थप्रयुक्तः इत्युक्ते (१।१।२ वर्णं २) एव-
मिहापि । श्रुतिनिर्देशात् इति । ध्रुतेन वाक्येन सं-
न्यमभिप्रेय श्रुतिमाह । अथवा पदार्थापूर्वेषु संप्र-
मानो लक्षणया, परमापूर्वेषु तु लक्षितलक्षणया संन्यते ।
प्रथमं पदार्थैः (स्वापूर्वाणि लक्षणीयानि) तैः (लक्षितैः
स्वापूर्वैः) अपूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च
लक्षितलक्षणया अभिप्रेय लक्षणया श्रुतिमाह । अथवा
अग्नीषोमीयः पदार्थः, त च उच्यतेः प्राग्भाविनः पदा-
र्थान् बुद्धौ उपस्थापयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेय
श्रुतिमाह ।

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् (२१ ॥

भाष्यं—वाद्यन्तर् पशो विपरिवर्तते । नैतदस्ति ।
तदेतानां धर्म इति । कस्य तर्हि । परमापूर्वस्येति ।
बुतः । तत्संयोगात् । तत्संयोगो भवति यज्ञस्य संयोगः ।
' स्रग वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् '
इति । यज्ञस्य यत् प्राचीनं इति संन्यः, न ' स्रग वा
यज्ञस्य ' इति । बुतः । प्राचीनं विधिपत् ' यज्ञस्य '
इति शब्दो विधिपदस्यो भवति । ततः प्रवृत्तिविशेष-
करो भविष्यति, इतरथा अर्थवादस्योः सन् अनर्थकः
स्यात्, ' वादमात्रं व्यनर्थकं (१।२।१।१९) ' इति ।
' प्राचीनं ' इति च यज्ञभागं ध्रुया वदति, स्मरयति
च तद्वत्त्वं पदार्थान् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुति-
न्याय्या स्यात् । तस्मात् प्राग्देशस्यैव धर्मः । तेनास्य
ध्रुया संयोगः, न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैरस्य लक्ष-
णया संन्यः स्यात् । अथापि अर्थवादपदस्योः यज्ञस्य
इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः ध्रुया धर्मेषु सचप्यते ।
प्राग्देशगताः पदार्थाः लक्षणया, इति यज्ञप्रयुक्ततैर
न्याय्या । अपि च प्राग्देश उच्यतेः पदार्थापूर्वस्य लक्ष्यते,
यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तदुपाश्रुत्वेन शिथिलप्रारनः
भवन्तु अश्लिषः मुष वदुवृत्तान्तं यौन्यगदः निर्घस्यति ।
तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्त उपाश्रुत्वमिति ।

दुष्— न यज्ञशब्दः स्रगवाग्नेन संन्यते अमश्रुति-
विशेषकरत्वात् । यस्मात् प्राचीनवाग्नेन न यज्ञमानः
प्रवृत्तिविशेषकरो भवति । तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागः,
सस्याय धर्म उपाश्रुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः

पदार्थान् संन्यतेति वदितुम् । ध्रुया भागवचन एव प्रती-
यते । अशतोत्थारगतामेतौ प्राग्भागमाह । इतरन लक्ष-
णया, पदार्थान् यदि लक्षयेत् ।

अत्र ग्रन्थः ' अथापि अर्थवादपदस्योऽर्थं यज्ञस्य
इति स्यात् तथापि प्राग्देशमानं ध्रुया धर्मेषु संबध्यते '
इति (नाप्यम्) । बोऽर्थः । प्राचीनशब्दमुद्दिश्य उपा-
श्रुत्वं विधीयते । तत यदि अग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत
प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्येत, तस्मात् विशेष्यते ।
कस्य तर्हि प्राग्भागः । विपरिवृत्त्येनोपनिष्टोमस्येति ।

अनुवादश्च तदर्थवत् । २२ ॥

भाष्यं— अनुवादश्च तदेवपदार्थस्यैव भवति ।
' स्रग वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् ' इति ।
स्रग नाम उद्यगतिः । यथा शुकुनिगाहकस्य शुकुनि
विपृशतः उद्यमना गतिर्भवति । शुकुः पदव्यासः, दृष्टि-
प्रणियानं, अगच्छकरणं च । कथमनवशुदः शुकुनिगुंले-
तेति । एवमिहापि अननुद्यगमिच प्रवृत्तौ यत् प्रच्छा-
रगतिः उपाश्रुत्वं नाम । यथा शुकुनिगाहकस्य यस्मिन् देवो
शुकुः पदव्यासः, न स तदेवार्थः, अपि तु तदेवामि-
गतस्य शुकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहापि उपाश्रुत्वं न तदे-
शाना पदार्थानां अर्थेन क्रियते, तदेवामिगतस्य यज्ञसा-
धेन गम्यते । यत् स्रगशब्दं यश्रुतिरोपं मन्यते तद्य
मुनयामयेवादः परमापूर्वप्रयुक्तता ददांयति । यज्ञस्यैव
स्ररेति । यथा शुकुनेः स्रग एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् । २३ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं (२० सूत्रे) तत् परिहर्त-
व्यम् ।

दुष्— प्रणीतादि तथेति चेत् इति प्रत्यनुभाषण-
स्यम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् । २४ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । तदेवपदार्थप्रयुक्ततैर स्यात्, न
परमापूर्वप्रयुक्ततैरि । नाम पदार्थानां यज्ञभागविशेषकता
वाच्यमर्थस्यै तावत् गम्यते, यज्ञस्याश्रुतित्वात् । नाम
सचन्वी यज्ञशब्दः ध्रुयते ।

दुष्— ' न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ' इति परिहारस्यम् ।

॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशधर्माणां आश्रावैष्णवादी द्विदैवत्ये अतिदेशः द्विदैवतात्वंसामान्यात् । भा. ८।१।१।१-२, ॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशविकार अपि सोमादूर्ध्वं मन्त्रितुमर्हन्ति । ५।४।८।१५. ॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशविकृतिर्यं आश्रावैष्णवस चाश्रावृषिष्यस च पद्माश्रय-साम्यात् । सोमेन्द्रचरोः सोम्वचरोश्च सोमरन्धात् । बाल. प्र. १२०. ॥ अग्नीषोमीयवत् । यथा अग्नीषोमीयपुरोडाशः सोमादूर्ध्वं तथा सामान्यमपि सोमादूर्ध्वम् । भाट्ट. ५।४।८.

॥ अग्नीषोमीयः पशुः अग्निगोमे । के. ॥ अग्नी-षोमीयः पशुः उत्तरवेद्या क्रियते । वि. १।२।१।२०. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः कृष्णसारङ्गः ' कृष्णसारङ्गोऽग्नीषो-मीयः ' इति विधानात् । मीमांसा. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः छाग एव । छागपशुन्यायः । भा. ३।८।१०।३०-४३, ॥ अग्नीषोमीयः पशुः दैसः इत्युच्यते दीशसन्धात् । ८।१।६।१३. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः दीशालु सोमरुच्य-समीपे समाभ्यायते । चा. ३।६।७।८. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः श्वकचोदनः, सोमस्तु अव्यकचोदनः । व्यकचं च द्रव्यदैवतायत्ता । 'अग्नीषोमीय पशुः' सोमेन यजेत' इति । भा. ८।१।५।२२, ॥ अग्नीषोमीयः पशुः सयस्फालः, न तु द्वयसहफालः । ८।२।३।१६. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः खनीयादिपशुना प्रकृतिः इति अश्वमेऽप्युक्तम् (८।१।६) । वि. १।१।२७. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः सौत्यादहनः प्राचीने औपवसथ्येऽहनि अग्नेः सोमस्य च मधुपर्कार्यं क्रियते । के. ॥ 'अग्नीषोमीयं पशुः' इति एकव्य विपक्षितम् । पश्वेकतापिस्त्रयम् । भा. ४।१।१।११-१६, ॥ अग्नीषोमीयं पशु इति लिङ्ग विपक्षितम् । लिङ्गा-धिकरणम् । ४।१।६।१७, ॥ 'अग्नीषोमीयं पशुमालभते' 'सोमेन यजेत' इति आलमनयागौ अयूतं कर्म विधीयते । पशुगोमाधिस्त्रयम् । २।२।६।१७-२०. ॥ अग्नी-षोमीयस्य पशोः अञ्जनं यूपानुमिष्यन्नप्रथमस्यारुह्य-स्वनादौ येन केन चिद् वाडेन वर्तयम् । तेन प्रोक्षणादेः स्ववैर्येव्ये प्रमाणभावात् न स्वः तेषां प्रोक्षकः । भाट्ट. ४।१।१. ॥ पशोः अञ्जनं, 'सुच्यमाधार्यं जुहा पशुम-नक्ति' शशुक्तम् । वि. ८।१।५. ॥ पशोः अञ्जनं स्वशरा

स्वधिताना वा क्रियते । के. ॥ पशोः धर्माः सनीया-दिषु अतिदेश्याः । दैशन्यायः । भा. ८।१।६।१३, ॥ पशोः विद्यसने 'स ते नायुवतिन गच्छताः' इत्यादौ नायुपद्वेण्येण गन्व्यकदसिः । २।१।१७।४५, ॥ 'पशोः स्थाने मैनारुणी पयसा' इति स्थाने पुनर्वच-नम् । तत् द्वे स्थाने ह्यने दर्शयति । ३।८।२।१।३९. ॥ पशोः हिंसायाः क्रवङ्गत्वेन क्रतुफलस्यङ्ग्यातिरेकेण फलान्तरमावात् नानर्थक्यम् । वि. १।१।२. ॥ पशौ अश्वघृणी होतुः कृष्णेडाविकारः । भा. १०।७।४।१२-१६. ॥ पशौ अग्निगुप्पैः । एतद्विषयकं सर्वं अग्निगुप्पैविन्दौ द्रष्टव्यम् । के., ॥ पशौ अनुयाजाः एकादश । ते च परिवहद्राश्रयानोत्तरं परिवष्पित्तानगान्तरम् । के. ॥ पशौ अनुयाजार्थेस्य गुपदाश्वस्य धारणार्थं पात्रं मिश्रम् । पात्रमेदस्यायः । भा. ५।२।८।१६. ॥ पशौ 'दैवतान्य-वदाय न ताकत्येव होतव्यं, सौविष्टकृतान्यवदति । सौवि-ष्टकृतान्यवदाय न ताकत्येव होतव्यं' दिशान्यवदति' इति वचनान् प्रधानदैवतार्थानि, मिष्टकृतार्थानि इदामक्षणाार्थानि चेति त्रिविधानि अवदानानि तैत्रैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते । वि. ५।२।६, ॥ पशौ आघारः 'सुच्यमाणार्थं जुहा पशु-मनक्ति' इत्युक्तः । ८।१।५. ॥ पशौ आलम्भमन्त्राः 'स ते प्राणो वावेन गच्छतां, समङ्गानि यजत्रैः, स यज-पतिराशिया' इति । अत्र द्वितीयमन्त्रे अध्याहृतेन 'गच्छन्ता' इति पदेन व्यस्थानात् तृतीयमन्त्रे प्रथम-मन्त्रस्य 'गच्छता' इति पदं नायुवति । व्यवसायाधि-करणम् । भा. २।१।२।७।५. ॥ पशौ उपयाजाः (उपय-ज्जुहोमाः) । आग्नित्रेण शानिनामेरुशारेषु उपरस्या वेदि-श्रोण्या वहि, स्वामितेषु पशोः मुद्रकाण्डस्य एकादशरज्ज्वान् प्रतिप्रस्थाता एकैकेन अनुयाजेन सह एकैकं इति रीत्या मन्त्रैर्जुहोति यसादौमहकन्या हस्तेन वा । के. ॥ पशौ उप-याजाः । गुदेन उपयजनमाज्ञातं 'गुदेनोपयजति, प्राणो वै गुदः' इति । प्रतिपरितरिष उपयक्तोपयजति । उपयाज-समुच्चयनायः । भा. १।२।४।४।८. ॥ पशौ एकादशशमिरेष अङ्गैर्वागः । १०।७।१३, ॥ पशौ र्दोषपूर्णमासाम्ना चोदनेन ज्ञापन्याः आज्येन सह पशोसवाजेषु विचल्यः प्रातः ।

विशेषादिभिः नास्ति वाच्यसाधनम् । तस्मात् दीध-
णीवादिषु प्रपानेषु विन्ययः प्राप्नोति । उच्यते । दीध-
णीवादिभिः कर्णोक्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चित्कन्दे न
कश्चिद्गोसाधः । तेषु च, कर्णोक्तात् अग्नौपातो
वाच्यते । ' उच्येः प्रयोगे ' इति कर्णविभक्तिनिर्दे-
शात् साङ्गस्य उच्यते । ' उपाङ्गस्यु ' इति
भौतिलेन नित्यानुवादोऽयम् ।

येतन् प्रयोजनं वर्णितं, देवप्रयुक्तत्वे अस्त्रोपाङ्ग-
स्य मासमिहोनादिषु प्राप्तिरिति । तत्र । तेषा नाम्ना
अन्त्यः स्वः प्राप्नोति, चोदकेनोपाङ्गत्वम् । चोदकाय
नामधेयं वदन् । तस्मात्स्यन् प्रयोजन अनामयुक्तम् ।
' पुरस्तादुपवदा सोम्येन प्रचरन्ति, अन्तरं त्र्यष्टेण, उप-
रिष्टाद् वैष्णवेन ' इति ।

शा— विविदप्रयुक्तानुप सोमयागस्य यः प्राग्भागाः
तदधर्मः सन् परमापूर्वप्रयुक्तं, तत्रश्च विद्वदितुषु तद्भागार-
म्भके अप्राङ्गतेऽपि पदार्थे कथितव्यं, उत अग्नीषोमी-
यानुपयोः ये प्राचीनाः पदार्थाः दीधणीवादिषु, तेषा
धर्मः तद्वान्तरापूर्वप्रयुक्तं, तत्रश्च अप्राङ्गते पदार्थे युपा-
यत्स्नराग्नेर्हिर्मन्तु बोधितव्यं इति मया । अग्नीषो-
मीयात् प्राचीनानामन्त्रानां उपाङ्गत्वं इति सिद्धान्तः ।

सोम— सनिषादिना अपूर्वप्रयुक्तत्वे व्यवस्थापिते
तत्रमन्त्रानु सनिषादिविशेषे अत्रान्तरापूर्वप्रयुक्त-
पूर्वविशेषप्रयुक्तत्वं व्यवस्थाप्यते इति संगतिः ।
सुत्रार्थस्तु— प्राग्भागात्पदेभ्यस्तद्भुवभाषु तद्भागवतिपदा-
धाना धर्मः स्यात् श्रुतिनिर्देशात् । अयमर्थः, प्राचीन-
शब्दः साक्षाद्भवत्वात् अत्रय निराकाङ्क्षीर्णत्वं । तत्र
यत्तद्वन्देन श्रुतेन निराकाङ्क्षीर्णत्वं न सम्भति, तदा-
शब्दसन्निवृत्तात् । तत्रश्च अभ्रुतः अन्यो वक्ष्यन्-
कल्पनीयः । तस्मात् श्रुतेन अग्नीषोमीयशब्देन निरा-
काङ्क्षीर्णत्वे । तत्रश्च अग्नीषोमीयस्य अनयवतिलेन
प्राचीनशब्दस्य अयमर्थः अत्रमन्त्रापरारसमन्त्रात् भाग-
वतिपदार्थवत्त्वात् तद्वन् उपाङ्गत्वं तदपूर्व-
प्रयुक्तं तत्त्वापूर्वत्वं तेषु भागसन्निपदार्थेषु भावात् इति ।

वि— ' प्राचीनोपाङ्गत्वात् पूर्व परमेऽन्तरेऽपि
वा । यद्यगोसादिभिः, अन्यो देशान्यश्रुतव्यतः ॥ '

भाट्ट— गोमे ' तदा वा एषा यद्यस्य तस्मात्
यन्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाङ्गं चरन्ति ' इति
श्रुतम् । तत्र उपाङ्गत्वं किञ्चित्प्रोक्तमन्यमग्नीषोमीय-
प्राग्भागाधर्मः सन् तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तं, उत अग्नीषोमीय-
प्राग्भागावर्तितवत्पदार्थधर्मः सन् तत्रान्यत्रान्तरापूर्व-
प्रयुक्त इति चिन्तया, विषये उपाङ्गत्वे उद्देश्यधर्मग्र-
स्तावत् तच्छब्दः इत्यपि गदम् । स ' च पूर्वमन्त्रान्नाग्नीषो-
मीयप्राग्भागाधर्मो परामृशति, न तु पदार्थात्, प्राचीन-
शब्दस्य आहृत्यधिकरणव्ययेन (११२।९) प्राग्भागा-
मात्राधिकत्वात्, एकवचनप्रयोगेण भागस्यैव तदुक्तस्य
तच्छब्देन परामर्शात् । अत एव एतेनैव तच्छब्देन
उद्देश्यमप्राङ्गत्वं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वा अग्नीषोमीयावर्ति-
शेषव्यत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भाग इति
अग्नीषोमीयः अत्रवित्तेन विशेषण, यत्तत्र प्रयोगशाला
सन्निधात्वेन । अत एव यद्यपि न त्तराशब्दविशेषण,
अप्राङ्गविवेकोपरत्वापत्तेः । अस्तु वा तस्मात्तदेन व्यर-
धानात् यज्ञस्य उन्नयतिः इत्येवमर्थाङ्गीकारेण त्तरा-
शब्दस्यैव विशेषणं यद्यच्छब्दः । तथापि प्रवृत्तत्वात्
भागो यज्ञमन्त्री एव । आरभ्यक चेद सिद्धान्तिगो-
ऽपि, अग्नीषोमीयावर्तियज्ञप्राग्भागावर्तिपदार्थत्वस्यैव
तन्मते उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । तत्र च पदार्थाना-
मनुक्तेः लक्षणम् अग्नीषोमीयावर्तियज्ञप्राग्भागावर्तमेव
उद्देश्यताऽवच्छेदकं, तदवच्छिद्योद्देशेन उपाङ्गाविधिः ।
भागे च उपाङ्गत्वस्य साक्षत्वं अत्रान्यात्, तदाग्भक-
पदार्थान्तरमन्त्राणां हारणं योक्तान्तरालम् । उद्देश्यस्य च
भागस्य स्वरूपे आन्तर्येणैव प्रधानं, भागजन्मपूर्वस्यैव
प्रमाणमाजानु दीधणीयवात्स्नियमन्त्रायासमवेन (११२।९
वर्षक २) भागसन्निपद्यत्तत्रपरमापूर्वसाधनत्वेनैव भाग-
निष्ठत्वमेव इति परमापूर्वप्रयुक्तसुभाष्यम् । एव च उपा-
ङ्गावस्थं दृष्टव्यं मयधने । अग्नीषोमीयावर्ति उपाङ्ग-
करणे अन्तर्भावनेन हीनेऽस्ति ननुर्गन्धवदार्थानां अवि-
शेषेण करणात् । एव च तत्तद्वर्धमधर्मत्वामानात् तद्भा-
गारम्भके विद्वतो अपूर्वेषु पदार्थे दक्षिणमदरे उपाङ्ग-
त्वस्योद्देशः । इतरथा तत्रपदार्थावन्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्रा-

अथ सामान्यरूपः पशुंदासविषयकः व्यावृत्तविषयः
 अन्तनुहाविधिः । वाल. पृ. १७. * पशौ
 'सुरिथो वज्रमानस्य गृहे अशितव्य' इत्यनेन 'श्रीतराजको
 मोऽज्ञः' इति विक्रमः । तत् प्रमाणं कर्तव्यमान्यात्
 इत्येव प्राप्ते द्रुमः । सुमुखमाणाः के चित् श्रीतराजकस्य
 भोजनमापदि कृतमन्तः । तत एषां स्मृतिरित्यनगम्यते ।
 अतो न सा प्रमाणम् । भा. १।२।२।३-४.
 * पशौ सूक्तवाक्यैः दार्शिकः 'अग्निमय होता-
 रमवृणीत' इत्येव विकृतः, पुनः सान्नीये पशौ विक्रियते
 'अग्निमय होतारमवृणीताय यजमानः सुतासुती' इति ।
 दुप. १२।२।१२।११. * पशौ स्थाण्वाहुतिः 'स्थाणौ
 स्थाण्वाहुति उहोति' इति श्रूयते (स्थाणुः छिन्न-
 वृक्षस्य भूमौ अवसिष्टं मूलम्) । भा. १०।१।६।१०.
 * पशौ स्वरः उचैष्ट्व अवात्तरपूर्वप्रयुक्तः 'उचै-
 रशीपोनीये' इति वचनात् । वि. २।२।२. वर्णक २.
 * पशौ सान्निविभागस्त्रेणैव 'मन्द्रया आन्व-
 भाग्यान्त' इत्यादिप्राकृतसप्रतिप्रश्नः । सान्निविभाग-
 तुल्य वा साङ्ग प्रथेय तेषां विभज्य मन्द्र-मध्यम-
 चक्षुमोक्षारणसपादनं कर्तव्यम् । वा. ३।२।२।१५. पृ.
 ८१२. * पशौ स्वरुः छेदनादेर्न प्रयोजकः । भा.
 ४।२।२।१६. * पशौ स्वरुः पदत्रयं, न यूपान्नम् ।
 ४।४।२।०।२५. * पशौ स्वरुः यूपमनुनियत्प्रो वृष्टीतस्य ।
 ४।२।२।१६. * पशौ स्वरुः पशुन्याये तन्नेण
 प्रवृत्तस्य सोमान्ते प्रदणम् । १।२।२।५।८-१२. * पशौ
 'हृदयस्याग्नेऽव्ययति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः'
 इति हृदयवादनमेव पदश्लेषस्य प्रयोजकम् । वि.
 ४।२।२.२. * पशौ 'हृदयस्याग्नेऽव्ययति, अथ जिह्वायाः,
 अथ वक्षसः' इत्यन आलभतिः अपूर्वत्वा कर्मणो विधा-
 यकः, न तु अरयतिचौरिताना कर्मणा समुदायस्यानु-
 वादकः । भा. २।२।६।१७-२०. * पशौ 'हृदयस्या-
 ग्नेऽव्ययति' इत्याद्यन्यतित्वा पशुसंस्कारो विधीयते ।
 २।२।६।१७-२०. * पशौ हृदयादीनामेव अयदानस्य-
 न्धितया भूयमागता इत्येतेन तदितरायनाना इति-
 ह्यस्यमित्या । हृदयादिन्याय । १०।३।२।३-९,
 * पशुगतनिर्मन्थयः एकः, अग्निचयनगते एकप्राकार्यश्च

निर्मन्थयः अपरः, अतयोः प्रकृतिविचारभागे
 नास्ति, न च धर्माणामनिदेशः । अग्नीपो-
 नीयपशुगतः सर्मकः, अग्निचयनगतस्य शास्त्रीयधर्म-
 रहितः । (अयं पशुसंस्कारोत्तरम्) ७।३।७।१८.
 * पशुधर्मा अवात्तरपूर्वप्रयुक्ता एव, न तु
 अतोतिष्ठोपरमापूर्वप्रयुक्ताः । के. * पशुपाशमो-
 चने एकचनान्तबहुवचनान्तापरासन्दर्भतौ मन्त्रौ
 द्विपशुभाया विकृतौ दिवचनान्तेन ऊहितव्यौ ।
 भा. १।३।४।१०-१४. * पशुपाशमोचने मन्त्रौ
 शारत्तमेदेन भिन्नौ एकचनान्तबहुवचनान्तौ प्रातौ,
 तयोर्विन्त्येन ग्रहणम् । बहुवचनेन तु ध्यायानवगतसहुलं
 लक्षय्या प्राहम् । बहुवचनान्तस्य प्रसर्गादुक्तयो न-
 वार्थः । वि. १।३।५. * पशुपुरोडाशेन
 सवर्नीपादिपशुपुरोडाशस्य प्रवृत्तसिद्धिर्न भवति ।
 प्रयोगेन च कर्त्तव्यः । भा. १।२।२।२८-१०.
 * पशुपुरोडाशस्य वीर्णमास्यताश्रीतोमीयपुरो-
 दाशविश्रुतिर्न इति धूर्तसाम्यादेशकः उपेक्षा ।
 वाल. पृ. १२३. * पशुपुरोडाशे आन्वभागी
 वर्तनी । पुरोडाशिकाज्यमानान्याय । भा. १।२।२।२७,
 * पशुपुरोडाशे पाशुकमेव तन्नं प्रतज्यते ।
 पशुपुरोडाशाधिरणम् । १।२।२।२।१-६, * पशुपुरो-
 दाशतन्त्रं अग्निचयने अनुनिर्वाप्येयु देवसुवहविशु
 भवति । २।२।२।२।३-८, * पशुपुरो-
 दाशायागः पशुदेवतायत्नारकः । पशुपुरोडाशान्याय ।
 १०।१।२।१९-२३. * पशुप्रयाजादिभिः
 पशुपुरोडाशसंस्कारैः । वि. १।२।१।१.
 * पशुविहाराः इतरं पन्नः । अमीपोनीय-
 पशुस्य दर्शपूर्णमासविहाराः । 'यो हि प्रकृतिभूत.
 पशुस्य स दर्शपूर्णमासविहारा भवति । इतरं तु प्राणि-
 श्रम्यन्त्वसामान्यात् तदितराः' । वा. ३।६।३।१०,
 * पशुविहाराः निम्बवत्कदम्बः । ३।३।६।१०, * पशुविकार-
 रेपु सपन-मयोन्त-तन्ना अगमन, विद्वान्ते प्रयोजनम् ।
 ३।३।२।६. * पशुधर्माः पशुधर्माः । पशुधर्माधिरणम् ।
 भा. ३।६।३।१८-२०. * पदभान्त्रानि पशुपुरोडाशोऽपि
 उच्यन्ति इति न पृथक् कर्त्तव्यानि । १।२।२।२।१-१६.

अतिदेदान्मनेन प्रवृत्तिरहित्यन्पापूर्वत्वस्य अरभ्ये
सिद्धान्तेऽपि इधमाणात्, नोदाहरणं प्रवृत्तापिपरणस्य ।
दिशाना च (अग्नीषोमीयादीनां प्रवृत्तेन) विष्यन्तेन
(वाचयनेपतया कपितेन) धर्माः प्राप्नुवन्ति ।
कथं गद्ययः ? उच्यते । यत् प्राहृतमह्यं
निवृत्तौ श्रूयते, तदेव निवृत्तिः निराकाङ्क्षायात्
स्वीनरोति । यथा गृह्येधीये आम्बभोगश्रवणम् ।
श्रूयते चाम प्राहृतमह्यम् ' ननु प्रयाजाः ' इति ।
तस्मात् तेनैव अल्प निराकाङ्क्षात् रक्षणेधीयन्त । अधि-
वानामुपसिः (रूषे) इति, प्राहृताना निवृत्तिः इत्य-
भिप्रायः पक्षयोस्तुल्यः ।

प्रकृतिवक्ष्यस्य चानुपरोधः । २ ॥

भाष्यं-- एव न नोपरोधो भविष्यति । क उ-
परोधः ? प्रवृत्तिवत् इति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे
स्वीतानिमा अनेकशक्यन्यादिता मृत्ति अपेक्षिष्यते ।
तस्मात् कर्मान्तराणि श्योचन्ते । प्रयाजयागान् परोति,
ननु करोति । आहार करोति, हिरण्यगर्भः समवर्ततामे
इति करोति, इति ।

चोदनाप्रमुखाश्च । ३ ॥

भाष्यं-- इह परिन्दनेपर कृत्स्नम् । ननु एषा
कर्म चोदयितु सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति ? नैतस्मात्
पाक्यात् इदमरण्यमेव याग करोतीति । कथं तर्हि ?
यागे एकादशमन्वा करोतीति । यागे गुणसत्ता भाग-
यति इति, गुणशब्दश्रवणात् । वागमनाया भाग्यमानाया
गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् गुणविधितरुपा
एते शब्दा इति । अत्रोच्यते, अस्ति एतेषा चोदना-
प्रमुखे सामर्थ्यम् । प्रभवन्ति एते कर्म चोदयितुम् ।
कुतः ? आख्यातशब्दा होते । आख्यतशब्दाश्च कर्मज-
शब्दराः समधिगतः ' भावार्थाः कर्मशब्दा ' (२।१।
१।१) इति । ते एते सगुण कर्म चोदयिष्यन्ति, याग-
कर्तव्यः एकादशमन्वा चोति । एष सर्वत्र । तस्मात् कर्मज-
शब्दश्च एते शब्दा । इतिवर्तयता न प्राप्नोतीति ।

प्रधानं त्वद्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात्, तस्य
विष्णुपलक्षणान्, सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविशे-
षान् प्रवर्तितः । ४ ॥

भाष्यं-- न चैतदस्ति इतिकर्तव्यता न प्राप्यते,
कर्मन्तराणीति । प्रधानं प्राहृतमह्यसंयुक्तं, तथाभूतमप-
ूर्वमपि वैतन् स्यात् । उक्तमेतत् ' नियन्ते वा प्रवृत्तिव-
चोदनाया मन्तते तथाहि त्रिह्यगदर्शनं ' (अ।१।१।१०)
इति । तस्य प्राहृतस्य कर्मणो विधिः वैतरेषु कर्मसु केषु
चिदुपलभ्यते । तस्मात् सर्वो वैतौ विधिः पूर्ववान् प्रहृ-
नियुक्तः अभिसोपात् प्रवर्तितः चोदनाद्वचनगम्यते ।
तस्मादिहामि प्राहृती इतिवर्तय्यता प्राप्यते ।
यदुच्यते प्रयाजादिभिः निराकाङ्क्षायात् प्राहृती इति-
वर्तय्यता न प्राप्यते इति, स्यादेतदेवं यदि यागो विधी-
यते । यागे हि विधीयमाने ' एकादश ' ' ननु ' ' हिर-
ण्यगर्भः समवर्ततामे ' इत्येतानि पदानि अनर्थकानि
गर्भेषुः । न च शक्यते यत्रिभु एकादशादीनि अनुच्यन्ते
इति । अपूर्णं हि तानि अरभ्यं विधातव्यानि । तानि
च वाच्येन वागे । अथ यागो विधीयते, यागे च सत्या,
तथा वाच्य भिद्येत । तस्मात् इतिवर्तय्यताया प्राताया
गुणविधय एते इति ।

न चाह्यगविधिरनह्ये स्यात् । ५ ॥

भाष्यं-- इतश्च गुणविधय इति । नहि अनह्ये
कर्मणि अह्यस्य विदोपविधिः स्यात् । भवति च विदो-
पविधिः, ' आश्वकालः प्रसक्तः ' इति । नहि असति
प्रसक्ते प्रसक्तविशेषः सिष्येत । यथा यन्म नास्ति पुनः,
न तस्य पुत्रस्य क्रीडनानानि क्रियन्ते । एतमिहापि प्रस-
क्तस्य आश्वकालता न विधीयते । तस्मात् गुणविधय इति ।
कर्मणश्चैकशब्देषाम् सन्निधाने विधेराख्या
संयोगो गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगा
मित्वाद् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् । ६ ॥

भाष्यं--अप त्वपरो विदोपः, प्रयाजकर्मणो गुण-
कर्मणश्च ऐक्यत्वात् । प्रयोगवचनेन हि एतेन शब्देन
अनुप्रधानानि उच्यन्ते । तस्मात् प्रधानवचनेन समि-
हानि वदन्ति । तेषु सन्निहितेषु गुणविधेनां शहीगण
अभिसन्धो भवति । य प्रयाजशक्यो यागः, तत्र गुण
इति । एव सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात् ।
अख्याता मन्त्रेण न सख्यान्तर मन्त्रान्तर च विनियेत ।
प्रयाजादिविधियानी हि शब्दः । गुणशब्देदस्य ।

युतः ? तत्रभवत्वात् । पशुतः सान्नाय्यं प्रभवति पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्ग्राम् । (न्यायन्तु-
हविःसामान्यं च देवतासामान्यात् बलीयः श्लुक्तम्
(८।१।१७) ।

तस्य च पात्रदर्शनात् । १४ ॥

भाष्यं— तस्य च सान्नाय्यस्य यत् पात्रं उच्यते, सा पशौ दृश्यते 'यदि पशुपलाया पचेत्' इति ।

शा— देवतासामान्यात् अग्नीषोमीये पुरोडाशः प्रवर्तते । हविःसामान्यमपि पुरोडाशोऽनैव विद्यते, इषोरपि भवत्वात् । सान्नाय्यं वा प्रवर्तते हविःसामान्यात् । सान्नाय्यं हि पशुतः प्रभवति, पशुरपि पशुप्रभवः । सन्निवत्वाच्च पशुसामान्ययोः पशुः प्रतीतः सान्नाय्य-
शुपस्थापयति । सान्नाय्यपात्रं चोक्तं पशौ दृश्यमाना तत्रप्रकृतित्वे सूचयति ।

सोम— वाजिनस्य सान्नाय्यविकारत्वेऽपि पशोर्न तद्विकारस्य ? किं तु साराग्रवत् औपधविकारत्वं, श्लु-
स्थानात् संगतिः । हविःसामान्यं तुल्यं, देवतासामान्यं च तुल्यं हविर्गन्तव्यत्वेनैव चापिकम् । यथापि जन्मजन-
भावेन सवन्धित्वं सादृश्यरूपत्वाभावात् न लिङ्गं, तथापि प्रकृतिविशेषस्वारकतया विष्यन्तनिवामन्म् ।

वि— 'पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः, पशौ यतः । देवैक्यमाद्यस्तस्मात्, सो हविर्जन्मादिस्त्वाम्यतः ॥'

भाट्ट— दैवः पशुः दर्शपूर्णमासविकारं श्लुक्तम् । तत्रापि हि अग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः, उत सान्नाय्य-
विकार इति चिन्ताया, भवत्वात्सादृश्यत्वं पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वात्सादृश्यस्य द्रव्यगतस्य सान्नाय्ये सत्त्वात् निवामन्वत्भवत्वं, भवत्वात्स लिङ्गोपग्रन्थत्वात् । 'अवृष्य-
रूपीयवीज्योऽग्नीषोमान्वा त्वा सुत प्रोक्षामीति पशु प्रोक्षति' इति हि प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः । तथा 'पशुं पर्यधि करोति' इति पर्वभिन्नरूपं पुरोडाशविकारस्ये
लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वात्सादृश्यस्यापि उपादर्शनरूप-
लिङ्गोपग्रन्थत्वात्प्रियामकाभावः । तत्रापिऽपि देवतासादृ-
श्यस्यैव अग्नीषोमीयविकारत्वे निवामन्त्वात् । इति प्राप्ते, देवतासामान्योपग्रन्थस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य

अथवासिद्धलिङ्गोपग्रन्थत्वेन अनन्यथासिद्धलिङ्गोपग्रन्थ-
द्रव्यसादृश्यप्रेक्षया दौर्बल्यात् सान्नाय्यविकार एव
पशुः । तथाहि, नानं प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो विधीयते,
येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्रातरगतं प्रोक्षण-
भावनेन अत्र अपूर्तां विधीयते, इति विपरीतसाध-
कत्वम् । पर्वभिन्नरूपं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ
कल्पत, नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं
प्राकृतं, अपि तु अपूर्णमेव, इति न तदपि लिङ्गम् ।
अतो भवत्वात्सादृश्यं न लिङ्गोपग्रन्थम् । 'यदि पशु-
रुजायां पच्यमानः स्फुरेत्' इत्युपादर्शनं तु अवृष्य-
मानत्वात् अनन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतस्तदुपग्रन्थं पशु-
प्रभवत्वेनैव बलीयः ।

न्यायविन्दुः— देवतासामान्यात् अग्नीषोमीयपुरोडाश-
विष्यन्ताप्रतीतौ पशुप्रभवत्वात्साध्याधिक्यात् सान्नाय्यवि-
ष्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पशुः सान्नाय्यधर्मकः ।'

शंकर— 'पशौ सान्नाय्यतश्चातो ।' अतो चोदकः ।

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं शालामुखीये
न तु शामित्रे ॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादित्यस्य प्रमु-
च्यत्वात् । १२।१।५।१२ ॥

भाष्यं— पुरोडाशो एव चिन्ता, किमेतस्य शामित्रे-
ऽग्नौ श्रवणं कर्तव्यं, उत शालामुखीये इति । तत्र च एव
न्यायः, 'इतरस्य प्रमुच्यत्वात्' इति । गार्हपत्ये च
हविषा श्रवणं श्रुतम् । स च प्रमुच्यो विद्यते 'शाला-
मुखीय एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति । तस्मात्
तत्र श्रवणं कर्तव्यम् ।

शा— अग्नीषोमीये पशौ शामित्रोऽग्निः हविःश्रव-
णार्थः श्रुतः । पशुतन्त्रोपगतीं च पुरोडाशः इति
नियतम् । अतः सोऽपि तत्रैव श्रवयितव्यः इति
मन्यते । न पशुश्रवणेन पुरोडाशः श्रवितो भवति । तेन
द्रव्यं श्रवयितव्यः । पुरोडाशश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये
श्रवयितव्यः अथैवमुच्यते ।

सोम— सोमाहुतेः ऐदिकाहुतेश्च भिन्नकार्यात्
सोमाहुतयोर्ना चमसादीनां ऐदिककार्याणां हविःश्रवण-
स्य

न्यास्ये विशिष्टविधौ रम । वाक्यार्थोपविधौ पथ समानः पञ्चोदयोः ॥'

सोम— पूर्वमे पादद्वये वाच. प्राधान्येन ग्युपादितः । इह तु विद्वौ ध्रुतेन प्राङ्मन्त्र्यामाप प्राधान्येन म्युपायते इति पादान्तरत्वं आनन्तर्यं चेत्साहः । यत् अत्राङ्गुगुक्तं प्राङ्गतं श्रूयते तदेतदाहरणं, न तु प्राभाकरयोः औपदेशिनाङ्गुगतं वैद्वत्तमायम् । प्रथम-सूत्रार्थस्तु—विद्वौ प्रधानमानस्य शब्दवत्यात् श्रगणात् गुणानां प्रयाजादीनां अधिशोष्यति. सप्रयान्तारविशिष्टतया उपयति, न केवलमुपविधि., सनिधानात् सनिहितैस्तेष्वेव विद्व्यानाङ्गुक्षात्वात्तेः नानिदेश इति ।

वि— 'प्रयाजैनादशादिविशेषविधिभिर्भुते । पश्चादी सामिधेय्यारिषिष्यन्ते नास्त्युतास्त्यवौ ॥, विशिष्टाङ्गुगतिषी नासी चोदकम्प्राप्तसित ।, लपराद् गुणमानस्य विधे. सोऽस्त्यतिदेशतः ॥'

भाट्ट— वय्या विद्वौ प्राङ्गाङ्गुगन्धेन अपूर्ण-ङ्गभरणं यथा 'एजादय प्रयाजान् यजति' इत्यादी, तत्र अतिदेशेन अङ्गानां समाप्त्युत्सर्गेन प्राप्ते., विशिष्य प्रयाजादिरादिनैव उपस्थित्यभावात् तदवच्छिन्नो-द्देशेन एकादश्याविधानागते., एकादश्याविशिष्ट-प्रयाजविशेषनवनानात्, तदा च यद्देशेभीनाम्यभागात्प्रायेण (१०।७।९) वद्वौपराप्रयाजपुनर्विधानात् तस्मैन पदार्थिमावनाया निराकाङ्क्षत्वात् अनिदेशान्तर्येन अपूर्वत्वावनाते न प्रयाजापरिविस्तारान्तरणं इति प्राप्ते, 'मद्वेदे धान्यसमुद्धारित, साङ्गुलीं कुट्श्च' इत्यादीं सामान्यवर्गपुरस्कारेण प्रातस्य पदार्थस्य सवन्धविधया उपसितविशेषवर्गपुरस्कारेणापि प्राप्सुपपत्ते । प्रयाज-पदेन प्रयाज-रूपेणानुसारेण धारणाभावात्, कर्तव्यविधि-प्रसारलिप्यया प्रयाजोद्देशेन एकादश्यासख्यत्वात्तद्विधानेन अनिदेशोपजीवितया तदाधकारानुपपत्ते नैवराङ्ग-निवृत्तिः ।

न्यायविन्दु.— वरौ 'एजादय प्रयाजान् यजति' इति न प्रयाजानुसारेण भ्रूयान्विधि., तेषां प्रद्वौ पक्षसम्बन्धात् । तद्वत् सख्यविशिष्टप्रयाजविधि । एष च कर्तव्यव्यपङ्गभरणान् अतिदेशवाच., इति

प्राप्ते, विशिष्टविधौ रमन् पदानामिति आहुत्या एकादशपथमकात् नानिदेशवाचः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पञ्चो प्रयाजेषु विविर्गुणम् ।' शंकर— 'परशरी चोदकोऽस्ति च ।'

ॐ अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां सांन्याय-विकाराणां च मोमोत्तरकालम् ॥

सांन्यायाग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवद् । ५।१।८।२५ ॥

भाष्यं—इह सांन्यायविकाराश्च अग्नीषोमीयविका-राश्चोदाहरणम् । सांन्यायविकारस्तावत् यथा आग्निषा पशुरिति । अग्नीषोमीयविकारा 'अग्नीषोमीयमेवादशकपालं निर्वपेत्' इत्यामात्रं ब्रह्मणो वचन्ते ब्रह्मरक्षसकामः । श्येमादयः । तत्र सदेहः, निमित्ते प्रागूर्ध्वं च सोमात्, उत ऊर्ध्वं इति । किं प्रातः ? प्रागूर्ध्वं च, विशेषान-गमात् । एष प्राप्ते ब्रह्म., ऊर्ध्वं सोमात् स्युरिति । प्रकृतिसंज्ञा ऊर्ध्वं सोमात् । नोद्देशेन एषिषिषि ऊर्ध्वं सोमाद्भवितव्यम् । मानस्यस्य ऊर्ध्वं सोमाद्भवनं 'नाभो-मवात्तं मनयेत्' इति । अग्नीषोमीयस्तापि 'आग्नेयो वै ब्रह्मणो देवताय, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवार पौर्णमास इति., तर्हि अनुनिर्वपेत् इति, तर्हि स उमपदेवयो भवति' इति । तद्विद्वितरिषि सोमात्पूर्व्यं भवितुमर्हति ।

दुप— अनुदाहरणमग्नीषोमीयं । तस्य हि वचनेन चौरुप्रागं चालो न्ययते । तद्विद्वितरिषास्तदाहरणम् । न तेषां प्रद्वौ सोमात्पूर्व्यकालोऽनुभूतः । केनरा आग्निजा अनेदाहरणम् ।

शा— 'नाभोमवात्तं मनयेत्' 'आग्नेयो वै ब्रह्मणः' इति उच्यते। सांन्यायविकारयोः सोमोत्तरकालं तद्विकारायामिति अनिदेशात् तावत्तत्र इति सुबद्धं भूया उपदिष्टवान् ।

सोम—सांन्यायविकाराणां 'य पाप्मना वृहीत स्यात्, तस्मा एता मैनावर्षाणि पयसा निर्वपेत्' इत्यादीनां, अग्नीषोमीयविकाराणां 'अग्नीषोमीयमेवादशकपालं निर्व-पेद्वचन्ते ब्रह्मरक्षसकामः' इत्यादीनां च सोमोत्तरकालं विचारयेत् । अत्र भाष्ये सांन्यायविकारत्वेन पशुरदाहृतः,

गुणलोप तत्रैव स्यात्, न तु सर्वेषु इति (पूर्वपक्ष) ।

वि—' स्विण्कलुगुणो लोपो याग एवाखिलेषु वा । य यन्व्यत्राग एव, प्रयोगान्वयतोऽस्ति ॥ ' यन्नति शब्दस्य प्रयोगान्वयवात् अखिलेषु निगमप्रयोगेषु अत्रैव लोपः ।

भाट्ट—दैक्षे षण्णुतोऽन्वात्प्रत्ययान्ते ' अग्नि यजति ' इति श्रुतम् । तत्र भेदकप्रमाणभावे यागात् यादेन देवतामात्रविधौ आवश्यकं, न तावत् प्रकृत तदङ्गवागमाज्ञोद्देशेन विधानं, आग्नेयाग्यभागे तस्या प्राप्तत्वात् सौम्ये तस्या विधौ अपूर्वविधिग्रापत्ते । तद् वरं गुणमानपरिसरत्वात्प्रत्ययमानाग्निविधिरैव सिद्धत्वात्ने लक्षणमादयसीयते । सोऽपि च देवताया द्रव्यवत् उदायन्वविधात् यद्यपि यागे एव, न तु निगमोच्यते, तेषु तस्य सत्कार्यतया गुणान्न विध्ययोगात्, तथापि यागे एव विदितयाम्नास्याः प्राङ्तरायापत्रतया निरुत्तावपि स्मृत्यन्वात् निगुणस्यैवाग्नेरभिधानम् । यद्यपि च प्रश्नो आवाहनादिनिगमस्य निगुणस्यैवाग्नेरभिधानं तथापि आचार्यवत् हीनगपि च या याया आदी सगुण स्यैरभिधानात्, इह तु तथापि निगुणस्यैरभिधानम् । सिद्ध एव चायमपि सिध्यहितार्थं उक्त इति वेदितव्यम् । १०।४।१९

न्यायविदुः—षण्णुतोऽन्वो स्विण्कलुगुणलोप श्रुत ' अग्नि यजति ' इति । तत्र यागमात्रे तलोप, न तु निगमेषु इति प्राप्ते, प्रयोगे एव निगमविधे सत्यं गुणलोप इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' गुणयन्तु सार्धम् । ' शर—' तलोपस्य प्रयोगे । ' ॐ अग्नीषोमीयब्राह्मणभागात्तद्विषयार्थधर्म उपां गुण्य तत्तत्पदार्थान्वायागतरापूर्वप्रयुक्तम् ॥ देवसत्तद्व्युत्पत्तयुध तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशान् तस्य च तत्र सावात् । १।१।६।२० ॥

भाष्य—' अग्निदेवेन समानकथते ' यत् वा एतत् यज्यम्, यस्मात् कन्तिचिद् प्राचीनमग्नीषोमीयत्वं तेनोक्तं यत् ' इति । तत्रन एषोऽपि सावर्णिक, हि जगत् प्रीतोमीयत्वात् यानि धर्मानि तत्रयुक्तानि, ता यन्ना

पूर्वप्रयुक्तमिति । किं प्रातः । प्रागग्नीषोमीयात् यानि अङ्गा-पूर्वाणि आराहुपनारत्नाणि, यत्र प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्र युक्तोऽयं धर्मः, योऽयं देशमयद् । कुत एतत् ? अतिनिर्देशात् । मर्वादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मैश्च सधत्वा । ये एतस्मिन् देशे पदार्थाः, तैस्वायु चरन्तीति । ननु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तः, न श्रुत्या । न श्रुते न वाक्येनेति । किं तर्हि ? श्रुतेन अस्यैकताकता, न प्रकृतेन लक्षितेन कल्पितेन वेति । उच्यते । पृथ्नीम एतद्वापूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यसंस्कारकं यदपूर्वं, तस्यापीति । कतमं तत् ? यत् प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्वस्मिन् देशे स्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्य एवञ्च तीपन्स्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अग्नि हि सोमप्रथमं हृणीय नाम सूक्तं (भद्रदमि० इति एतत् ३।१।१-२-३) । तस्मात् देशधर्मो भविष्यतीति । यथा ' प्रणीता प्रथोप्यन्वा च चच्छति वा सविवृता विसृजति ' इति । अस्मिन् देशे ये पदार्थाः तेषां धर्मो वाग्यम्, न प्रधानगुणस्य । एवमिदमपि उपात्तमिति ।

उत्तर—आधस्ये अधिकरणं समुदायप्रयुक्तमिममिदमन इत्युक्तम् । समुदायप्रयुक्तेन अन्यो य समुदाय इव लक्ष्यते प्रथमं यन्मात्रसमुदाय इति, तत्र विचार्यते किं तत्रयुक्तं (ज्योतिषोमापूर्वप्रयुक्तं) उपात्तम्, उत तत्रयुक्तं (अग्नीषोमीयब्राह्मणविषयार्थजन्तो पत्य पूर्वप्रयुक्तं) इति । अथवा सत्सर्वोद्देशे विचार्यते प्रकृतौ विद्वतो निगमस्य (इति सत्यति) । अग्नीषोमीयात् ब्राह्मणविना पत्राधानसुर्वांशुन श्रुत्या भावति । ननु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तः । न च तृतीयाया विमं लिखितः उच्यते । सत्यं, हिन्द्रुः प्रकृत्यन्तेऽप्यनियतसम्बन्धीत्यर्थः । तत्र यदि सोमयागनं सम्यक् विद्यते प्रकरणस्यैवमित्येन संशयः स्यात् । यदि अग्नीषोमीयस्य सधत्तये, श्रुतेऽपि सधत्तयान्न अग्नीषोमीयात् न प्रत्ययान्न पत्राया, तै सर्वैरप्यन्वाग्निषोमीयत्वात् सधत्तये । ' तस्य च तत्र भावात् ' इति धर्मवचनेन अपूर्वतो य पत्रार्थ इति प्रतीतिः । तेषु यो धर्मो निधीयते तस्यै अनयत् । यथा दीप्यतीत्यङ्-

ॐ अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्यार्वाहियः स्तरण-
फाले स्तरणमन्त्रवापृत्तिः ॥

देवाग्रमृक्त्वाग्नेःऽभ्यावर्तते । १२।१२२।१४५॥

भाष्यं— तत्रैव सारणमन्त्राभिव्यन्ते । ऋग्नीषोमीये
भेदेन कर्तव्यः, अथवा आतिथ्याया प्रयुक्तः स एव प्रस-
ज्जने इति । साधारणे ऋषिं प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन
प्रसङ्गे प्राप्ते, उच्यते, मन्त्रोऽभ्यागति, भेदेन कर्तव्यः
इति । पुनः ? देवाग्रमृक्त्वात् । प्रयोगेनौ देशी उत्तर-
वेदिमनीषं प्राग्रसथ । देवभेदात् सारणमारतैत । सार-
णाह्वय च मन्त्रः ' ऊर्गाम्रदम त्वा स्तुगति ' इति ।
सारणावृत्तौ मन्त्रस्यावृत्तिर्नाम्या, प्रधानतत्त्वपाद् गुण-
नाम् । अनि च सारण देवमस्वारम् । तेन आति-
थ्याया प्राग्भेदादेशः उत्कृतो नोत्तरवेदिदेशः । तत्र ऋ-
ग्नी न प्रयुज्येत, विगुणस्तस्य स्वारः स्यात् ।
तस्मादावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ।

सौम—अत्र प्राहुत्सारणावृत्तानि मन्त्रस्य जावृत्तिः,
किन्तु आतिथ्यामाले प्रयुक्त एव मन्त्रः प्रयत्नादुपकरि-
ष्यति इत्येवं पूर्वः पञ्च इति न अत्र. कर्तव्य., करण-
मन्त्रस्य सारणावृत्तौ आवृत्तेरवर्तनीयत्वात् । तस्मात् स्त-
रणस्य ऋषिःसस्वारत्वात् समन्तरं सारणमेव प्रमज्ज्यते ।
अपरंशोत्तरवेदिं अग्नीषोमीयाथेन नियमात्तु स्तरण सौरु-
र्षामं लौकिकमन्त्रदेव, इति न तद्वत्त्वात् मन्त्रावृत्तिप्रमज्जित.
इत्येव पूर्वः पञ्च । एव च मन्त्रमुक्तेन सारणस्यैव प्र-
द्रावृत्तौ विचार्येते इति ज्ञेयम् । यद्यपि वस्तुतो देशी-
क्येऽपि ' यदातिथ्याया ' इत्यादिकत् देवमाधारण्यविध्य-
भावात् सस्तरणान्नावृत्त्या मवितन्त्र, अन्यथा प्रायगी-
याऽऽतिथ्ययोरपि वस्तुतः एकदेशत्वात् वेदिसस्वारणा
मावृत्तिर्न स्यात्, तथापि एकदेशस्ये प्रसङ्गः संभाष्येत,
न चात्रैकदेशत्वमपि । एव च ऋषिरथे सारणे निय-
माथे वेदिर्वाहियो. आर्षिकमन्त्रेणैकत्वभावेन द्वितीया-
वृत्तये । प्रवृत्तौ मन्त्रेण सारण हविस्सादानाथं, नार-
हापे, इद चापत्नरास्तीये ऋषिदि हविस्सादाने तस्य
वेद्युषं स्यात् ।

वि— वराहाह्वयमन्त्रस्य प्रवृत्तौ यदि ना मित्रा ।
आयः प्रोक्षण, नैव देशसारणभेदेत. ॥ '

भाट्ट—तदेव ऋषिः आतिथ्योपसर्धं प्राग्रसौ ' उर्गा-
ग्रय त्वा ' इति मन्त्रेण वेद्यामावृत्तं पुनरग्नीषोमीयाथे
अपरंशोत्तरवेदिं स्तविते, देशभेदेन तत्तत्स्वारस्तरस्य
वशात्साधारण्यहविस्सादानाथं ऋषिःसस्वारस्य वा आस्तरणस्य
आवृत्तेः प्रयोगानुसारेण आस्तरणत्वात् । अतः प्राहु-
तस्य सारणावृत्तौ तद्वत्प्रयोगे मन्त्रोऽपि आनतते इति
न तत्र प्रसङ्गमन्त्रं वा, आतिथ्याकालप्रदितमन्त्रजन्-
स्मृतेः अग्नीषोमीयास्तीनसारणभेदाया अविवचाननात् ।
सिद्धमेव चेदं सिध्यतिताथेयुत्तम् ।

न्यायविन्दुः—आतिथ्यार्थं प्राग्रसौ स्तवितं तत्र
आनीय अरंशोत्तरवेदिं पुनरग्नीषोमीयाथे ऋषिः
स्तविते । तत्र ' उर्गाम्रदम त्वा स्तुगति ' इति स्तरणमन्त्रः
पूर्ववृत्त एव प्रसज्जते ऋषिःसाधारण्यत्वात्, इति प्राप्ते,
स्तरणस्य ' ऋषिःया वेदिं स्तुगति ' इति वेद्युषेत्वात्
तस्याथ भेदात् मन्त्रावृत्तिः । ऋषिःस्येत्वेऽपि सारणावृत्तेः
तद्वत्प्रमन्त्रावृत्तिः, अन्यथा तदेवगुणपत्तेः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' तेषां तु मन्त्रात् (मन्त्र) स्तरणे पुनः
पठेत् । '

शंकर— ' देशभेदे मित्रा मनोः । ' मनो. स्तरण-
मन्त्रस्य ।

ॐ अग्नीषोमीये पशौ दार्शिकी विध्यन्तः ॥
पशौ च लिङ्गदर्शनात् । १।१।११२ ॥

भाष्यं— पशौ अग्नीषोमीये चिन्त्यते किं दार्शिकी-
मामिनो विध्यन्त, उन सौमिकः इति । किं प्राप्तम् ?
तथैव पूर्वं पठ । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ च लिङ्ग-
दर्शनात् । पशौ च दार्शिकीमामिनिक एव विध्यन्त ।
इत. ? लिङ्गदर्शनात् ' एकादश प्रसङ्गान् यवति '
' एकादशानुवाजान् ' इति । तथा ' सौच्यमाधारमायां
बुद्धा पशुमन्त्रिक ' इति । ननु लिङ्गनवरिष्ट, इतः
प्राप्ति ? चोदनात्तमान्यात् । किं सामान्य ? इत्यतःचोद-
नात्त्वम् । वा व्यक्तिः ? इत्यतःचोदनात् ' अग्नीषोमीय पशु '
इति । इतरत् ' ऐश्वर्य पवः ' इति । अन्यतःचोदनस्य
सौमः ।

शा— पशौ अग्नीषोमीये तद्वितेन देवताविदेयः
आत्सवित्थ दस्युर्गामासहादस्यम् । इशौ अति आत्सवित्थ-

अन्नोपोगीये पशौ प्रतिप्रख्यातु

शा—तु अह्नेभ्योऽपि हृदयदिश्य भग (प्रति-
 प्रत्या) नदानं पुत्रं मधु तन्मे 'दक्षिणतो
 निधाय प्रतिप्रत्याऽप्यसि' इति त्वयात् । (अस्या
 शास्त्रात् भाष्ये वृषाधानव्यवहारात् । तत्रायमाह—)
 यथा शास्त्रात् अन्वयोरित्यादा तद्विषयमिदमपि नरात्
 (यथा शास्त्रात् हृदयदिशु प्रतिप्रत्यात्पूर्वज्ञापदान
 यथा नास्ति, तद्विषयमिदमपि नरात् । तत् यथा
 श्रुतमुत्तरं, सर्वशास्त्रव्यवहारोपात् । तत्र
 यथा शास्त्रात् अन्वयोरित्यादा तद्विषय-
 मपि नरात् इत्येव भाष्यम् । अपमेव च परिहाते
 तु ।) प्रतिप्रत्याप्रदानपक्षे तु जल्पेन भग ।
 (द्वितीय परिहारमन्वयु रूपति—) यत् अत्राहृदयदि-
 मदानं, अत्राहृदयदिशु च प्रदानं तथाभावात् इत्युक्तं
 (भाष्ये) तदयुक्तम् । यद्यपि 'शैतान्यदाव न ताव
 त्येव होतव्यं, यौचित्यान्वायवति' इति मध्ये पदार्था
 न्तरविधानात् नाप्यप्रदानं, तथापि प्रदानार्थं
 नेवेदमदानं, नाहृदयं । (प्रतिप्रख्यातु अदानकर्तुं
 च्यमन्वयु, तथापि नानी प्राहृदयकर्तुं कर्तव्यं
 यौचित्यान्वायवति यद्विदित्वा नान्यथा प्रदानेन वा
 भावेन प्रदानोपकरणमहृदयदायदानकार्यं नान्यथात् । तत्र
 प्राहृदय इति उत्तरकारणार्थं यद्वदानं तदध्यक्षेणैव नर्तयं
 न प्रतिप्रत्यात्, इति न तस्य मध्यप्रसक्तिरित्यर्थः । तृतीय
 परिहारस्तु समान्यपरिहात तस्यापि शास्त्रीयव्यवसामधेन
 आर्थिक प्रश्नौ भाष्योपेक्षान्वात् प्रदानेनैककर्तृत्वात् समा
 ख्यानत्वात् अन्वयुर्कर्तुं शास्त्रीयमेव । तत्र पुत्रं
 प्रतिप्रत्यात् जल्पेनैव भवति । तस्मात् कृत्वाचित्त्वेन इत्येव
 तथ्यम् । अदानान्तरमिति वा इति । अप्यर्थान्नपक्षे
 तु नास्य (प्रतिप्रत्यात्) भग, वरात्वा नि शेषत्वात्
 इत्येतान् अन्वयुत्तरात् ।

मोम— मेषवत्त्वात् प्रतिप्रत्यात्परि वार्ययुक्तो
 भग इत्युच्यते सगति ।
 वि— प्रतिप्रत्यात्परि मधो नो वा, यथासौ ।
 पचत्वतोऽस्ति, नो पत्वा वपा सर्वो हुता यत् ॥'

भाट्ट— तत्रैव (अन्नोपोगीये पशौ) प्रतिप्रत्यात्परि
 भगो भवेत् वैति मध्ये तस्यापि कर्तुं गत् कर्तुं वरा-
 त्तो भगो भवेत् । नहि यदपि तन्प्राप्तं यत् भग
 तत् तद्विनांगमन्त्रिषु पश्यन्तुं गत्प्राप्तं इत्यत्र प्रमा-
 न्ति, प्रदानेनोपनिधायकत्वेन (४११४)
 इति मन्त्रारण्ये सत कर्तुं गत्प्राप्तं समाप्तं नान् ।
 अतश्च वराश्रयणकर्तुं प्रतिप्रत्यात् हृदयदिशामहृदि
 तन्कर्तुं गत्प्राप्तं चे प्रतिप्रत्यात् आहृदये तिरोपे
 न्यत्वात् उपस्थितं यत् यदपि मन्त्रारण्यं यत् भग्नं तत्
 तद्विनांगमन्त्रिषु पश्यन्तुं गत्प्राप्तं, तद्विनांगमन्त्रिषु
 परिष्यमाणपदावतिषु प्रदानरूपं वा मन्त्रारण्यं ननयति
 इत्येव वक्तव्यं, प्रतिप्रत्यात् वराश्रयणकर्तुं वरात्वा
 तर्हमेव शेषमत्राप्रसक्तं, हृदयदिशामन्त्रिषु प्राहृद-
 यदायकर्तुं वराभावेन च तद्वि विषयमत्राप्रसक्तं न तस्य
 भग्नम् । अत एव हृदयदिशामन्त्रिषु पश्यन्तुं गत्
 कर्तुं गत्प्राप्तं वराभावात् न तस्य तद्वत् । ननु
 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रत्याऽप्यसि' इति वचनात्
 हृदयदायदानस्यापि प्रतिप्रत्यात्पूर्वज्ञापदाने तच्छेद-
 न्नाप्रसक्तिः । नहि इह अत्राहृदय अदानान्तरं प्राहृदयव-
 दानात्प्राप्तं प्राहृदयकार्यं प्राहृदयदानेन विधानात् दक्षिणतो निधा-
 नस्य च प्राहृदये दक्षिणश्रेणिप्राप्तं यैमानुजायत् । यद्यपि
 पार्थसारथिलेपनात् शालान्तरे वैश्विनिक अध्वर्युर्कर्तुं
 मपि हृदयदायदानं भवेत् तथापि अप्युक्तं कर्तुं नपक्षेऽपि
 वराश्रयणमात्रं प्रतिप्रत्यात् आपत्तं नानुजायते
 मादिपक्षो न विरुद्धते । तस्य हृदयदिशान्तरात्प्राप्तं
 नस्यापि लोहितदिशु शोभात् (अविरोधात्) ।
 अतो हृदयदायदानस्य अनप्युक्तं चेऽपि प्रतिप्रत्यात्
 महोपपत्तिः, इति चेत् सच, तथापि प्रहृतौ न
 आनतिरूपं कर्तुं गत्प्राप्तं, तस्य दक्षिणानिममेन त्वेव
 सिद्धे । परिष्यमाणपदावतिषु प्रदानरूपं एव ।
 न चासौ प्रतिप्रत्यात्पूर्वज्ञापदाने हृदयदायदानस्य
 मन्त्रोत्तरं प्रतिप्रत्यात् कश्चित् । अतो न तस्य
 भग । पार्थसारथ्ये प्रतिप्रत्यात्पूर्वज्ञापदानं

कृतकार्यापन्ने वेदान्तराये स्वरसिद्धेशरहिते च तस्मिन्
उपाशुत्वस्य कथमपि अप्राप्ते ।

यत्तु भाष्यकारेण 'मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके
उपाशुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं, तत् नामातिदेश-
प्राप्तितस्य निरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदना-
लिङ्गातिदेशप्राप्तितोपाशुत्वमाप्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । यदपि
वार्तिककारैः 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति' इत्यादी
उपाशुत्वोहः इत्युक्तं, तदपि सौम्यमानपुरस्कारेण कल्पित-
स्यातिदेशस्य सामान्यमिहितोपाशुत्वतिदेशापेक्षया प्रा-
प्त्यादुपेक्षितम् । न च उपाशुत्वतिदेशस्य प्रधानसम्बन्धित-
तया प्राप्त्य, आधानतन्नादाविव प्रधानसम्बन्धित्वस्य
अङ्गेषु स्वरप्राप्तौ दौर्लभ्याप्रयोजकत्वात् । इतरथा मासाग्नि-
होत्रेऽपि तदापत्या भाष्यकारमतदुपगणानुपपत्तेः । न चैव
प्रकृतावेषे दौर्लभ्याप्राप्तौ वदनापत्तिः, औपदेशिकत्वेन
तत्र उपाशुत्वस्य प्राप्त्यात् । इतरथा प्रकृतावेषे
नामातिदेशविषये उपाशुत्वस्य प्राप्त्वनपत्तेः । अतः
पूर्वोक्तविषये एव उपाशुत्वप्राप्तिः प्रयोजनम् ।
इति प्राप्ते, यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामा यधर्मपुरस्कारेण उच्ये-
त्तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण अनुत्तेषु बुद्धपदार्थत्वेव प्रयोगात्
नर्पुसकनिर्देशाच्च अग्नीषोमीयावधिक्यपञ्चमभागवर्ति-
कर्मत्वेनैव तत्रपदार्थानां उद्देश्यता । अन्यथा भागस्य
पुल्लिङ्गत्वात् नर्पुसकनिर्देश, 'ययाचीन' इत्येतावतैव
सिद्धे. यत्किञ्चिच्छब्दश्च व्यर्थं स्यात् । एकस्मिन् च
सागान्नाग्निप्राप्तेण बहुल्लक्षणार्थम् । अतश्च तत्रपदा-
र्थानामेव उद्देश्यत्वात् वाक्यरूपे आनयिकव्यपदेश्यै तत्रपदा-
न्तरापूर्वसाधनानामेव लक्षणोद्देश्यते । इतरथा पदार्थसमु-
दायरूपभागस्य साक्षात् यज्ञापूर्वसाधनत्वे प्रमण्यभावात्
पदार्थद्वारा तदाश्रयणे लक्षणाऽवच्छेदके गौरवम् । पुनश्च
उपाशुत्वस्य साक्षात् भागे अनव्ययात् पदार्थमन्नाणा
द्वारत्वकल्पन इत्यतिगौरवम् । अतस्तदाव्यपदेश्यधर्म एव
उपाशुत्वम् । अतश्च विद्वतौ तद्भागारम्भने अपूर्वे न
तस्योहः । इह चोपाशुत्व विदोषविहितनिर-
कारास्वरन्तरास्वरपञ्चमभागादिपञ्चातिरिक्तपदार्थविषय
इति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ।

न्यायविद्गुः— यद्वाच्यस्य स्वरान्तरविशेषणत्वं, न
तु प्राचीनमित्यस्य, व्यवधानात् । 'यत् किं चित्'
इत्यस्य अनेकार्थत्वाच्च अग्नीषोमीयप्राप्त्यतिनामङ्गानामेव
उपाशुत्व धर्मः । तेन विद्वतौ अप्राप्तौ पदार्थं नोहितव्य
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'उपाशुता प्राच्यवन्निप्रयुक्ता ।'

शंकर— 'उपाशुत्व पदार्थगम् ।'

अग्नीषोमीयपञ्चमभागादिषु एकादश-
त्वादिगुणविधिः ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् । १०।३।१।१ ॥

भाष्य— अस्ति सोमे पश्यामीषोमीय. 'यो दक्षितो
यद्ग्रीषोमीय पशुमालभते' इति । तत्रैव समाग्रा-
यते 'एकादश प्रधाजान् यजति, एकादशतुयाजान्
यजति' इति । तथा चातुर्मास्थानि 'चातुर्मास्थै.
स्वर्गनामो यजेत' इति । तन्नाप्याग्नायते
'न न प्रधाजान् यजति, नवास्तुयाजान्' इति । तथा
'वायव श्वेतमालभेत मृतिकाम्' इति । तन्नाप्याग्ना-
यते 'द्विर्यज्यर्षं समनतैताग्ने इत्याधारमाधारयति'
(इति) । तथा अवयुष्ये श्रूयते 'अन्नु तृण
प्रास्य आचारमाधारयति' इति । तदेतेषु सस्य, किं
प्राप्तौतिवर्तव्यता न प्राप्यते अप्राप्ताया कर्मान्तराण्येतानि
चोच्यन्ते, अथवा प्राप्यते प्राप्ताया गुणविधय इति । किं
प्राप्तं न प्राप्यते इति । विद्वतौ तस्मात्सया शब्दवत्
प्रधान, नाङ्गानि । तस्मात् अग्नीषोमीयादिषु गुणसंगो-
पविधाना उच्यते । यजति, आधारमाधारयति इति च
कर्मान्तराणि एतानि विधीयन्ते । तथा हि भुविस्तच्छ्रुता
भवति । तैरेव च तानि साङ्गानि जायते । तस्मात्
प्राप्तौ इतिवर्तव्यता न प्राप्यते । सन्निहितं हि सा
प्रवृत्तौ, न प्रवृत्ति सन्निहिता अतिक्रमिष्यतीति ।

दुष्— अवयुष्यस्तावदनुदाहरण, अपूर्वत्वम् ।
(ज्योतिष्टोमे 'वाद्येनैत्र्यपालेनामयुष्य सन्ति' इत्यनेन
अवयुष्यसङ्गोऽपि विषय भूयते 'अप्युमन्तावाग्भागो
यजति' इति । तथा चानेन कृत्स्नोपकारस्यै. प्राप्त-
स्यैव आश्वभागापूर्वधानेन ताम्नामेव नैत्र्यादृश्यात्,

पशोर्भो विधीयते, 'विद्वाया अग्रगति' इत्येवमादयश्च, तथा तानि अभवन्तोऽनुवादः स्यात् । वध ? अयमानन्तं (अयमपरायः आनन्तं) वति । यथा च पूर्वोत्तरी पशोर्भो अग्रगती, तथा आनन्तपर्यम् । यथा तु तौ न सन्ः, कथानन्तये ब्रूयात् । अग्रगती चेत्, पाठादेवात्पत्ताः प्रम, तथाप्यन्तोऽनुवादः । न च भवता पशोर्विधानविधाने, येन अथवाग्रः अग्रगत्थ अनुवादो स्याताम् । तस्मात् हृदयादिनिष्ठः अग्रप्रतिनिधीयते । एतु विद्वादिष्यति । एतु च यस्मात् प्रथाप्रदीयते तद्विनिर्दिष्टि । यथा 'ऐन्द्रवायव यद्वापि' इति वाक्यैः द्वयं प्रथमं कल्पते, तदेव मुख्यं इति; एतानिहापि । न चैते एतावन्त अग्रगतयः अदृश्याः । पशोरेव सत्राणां द्वयप्रदानात् साग इति । अस्मिन्तु पशो अदृश्यांस्त्वमेव बोधः । एतेषु सागार्थेषु न हि चिददृश्यम् । पशुचोदनाऽपि एतान्प्रथमा हृदयादीनि लयायन्ती अग्नीषोमाम्या मह मन्थते । एतु च येषामदृश्यानामग्रतिः भूयते, तान्येव सागसाधनानि, नादृश्यान्तराणि । कुतः ? पशु-राष्ट्रोऽयं हृदयादीनि वास्त्यनि दृष्ट्वा ततो लथागावृथा कल्पित । नानि दृष्ट्वा कल्पित, तान्येव लक्षयति । अन्येषामभूयतापाना कः प्रसङ्गः, येन तानि हविष्येन लप्स्येत् ।

श्लो— 'तद्धितेन पशोरेव देवताऽन्वयबोदनात् । समस्तस्य पशोर्भोर्भेत्त्रस्य पशोर्भो यथा ॥' (सोम— हविष्यं देवतोर्देशेन लयमानानपत्ताय यस्य देवता सयोगः तस्यैव वचनं युक्तं, 'माऽस्य देवता' इति सूक्तहविषोरेव देवतासद्विनिष्ठापनात् । अत एव 'सोमेन यजेत' इति उपत्ती धृताया अपि एताया न हविष्यं, किन्तु 'ऐन्द्रवायव यद्वापि' इत्यादिकावयेषु देवतासयोगस्य सोमत्वे अत्रात् तस्यैव हविष्यम् । तथा च देवतासयोगात् पशोरेव कृतवन्त्य देवतोर्देशेन स्यात् । यथा 'ऐन्द्र पशोऽमानस्याया' इति देवतासयोगात् कृतवन्त्य पशोसत्याया, न इन्द्रदानमानस्य तद्वत् इति पूर्व पशः । इति प्राप्ते श्रुतः । पशुच्यत प्राट्टतापे हि हृदयादिषु दस्यते । तस्मात् नैप्रप्रतिव्येन देवतासयोगि-पशोः ॥' हृदयादिष्वयं हि मासविशेषवचनाः, न

युक्तं वा एतुप्रदेशलभ्यावर्था नीयन्ते, हृदयादीनामेव अग्रदानोत्सवे; । अग्रदानं च प्रकृतौ इति.सर्वसत्तार्यं, इति इहापि अग्रदानं हविष एतु युक्तं, तथा हृदयादिषु दस्यते, इति हृदयादीनामेव हविष्यं निश्चयते । न च उपत्तिवाक्यसिद्धिपशुविशेषः, तस्य हृदयादि-प्रहृत्पिनेन सागसाधनत्वेनापि देवतासयोगोत्पत्तेः । (सोम— तथा च सूक्तहविषोरेनि व्याकरणस्यूतौ हविःस्य हविष्यप्रहृत्पिसाधयार न्यायानुतरात् व्याख्ये-यम् ।) यदि हि प्रगाड्या प्रमाणं न स्यात्, ततः पशोरेव गाडाहीयेत । अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिषु अग्रदानवचनं विश्वनवचनं च । तस्मात् हृदयादीनि हवीपि देवतापे देयानि, तेभ्य एतु च इन्द्रदानं गृहीत्वा ब्रूयते, तत्रप्रतिश्व पशुः ।

श्लोम— सोमसागारेवपशोपशुवाचनानन्तरं तद्वह-भूनेषु पशोरेषु मध्यपूर्वोर्धोदिगायो निष्कापते इति पादान्तरत्वं आनन्तत्वं चेत्याहुः । पशोर्भोविष्णु-माणात् 'पशुर्भोव्यं करोतु मे' इति साक्षिकानां ऊहप्रसार-श्रित्य । सूत्रार्थस्तु— पशो कृतवन्त्यैव देवताम-उत्पिनेन बोदिनात् त एव एकं इति; इति पूर्वः पशुः ।

बि— 'पशुः कृतो हविः तिंवा प्रत्यङ्गं हविर-न्वता ।, आद्यक्षोदनया, मैमनप्रदानपुष्यकवतः ॥' तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

भाट्ट— 'अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इत्यत्र यद्यपि उपत्तिवाक्ये पशोरेव पुरोडासात् देवतामन्थित्वेन हविष्यप्रतीति । अतश्च तेनैव अग्निदेवप्रातपशोसाध इत्यानाति, तथापि 'पशु विगास्ति, लोहितं निरल्पति, गह्वं मयतिष्पति, वषासुदरति, कुम्भ्यामङ्गानि पचति, हृदयदलेन हृदयं (पचति)' इत्यादियस्वरत्ताक्यपर्य-लोचनया सोमस्यैव स्वावपरादाय साधनं इत्यर्थीयते । युक्तं च वाट्टीनां पशोपशोरेव यति तावर्षमाहवप्रमाणे परपरया साधनत्वम् । व्यापारेण व्यापारिणोऽप्यथसिद्ध-माणात् । नहि विश्वनतोऽप्युत्तं प्रथमिषावते, येन लक्ष्येऽपि तस्यैव साधनं कल्प्येत । एतानिप्रत्यक्षेणानि पशुसन्धिचानुमानमात्रम् । अन्यथा विनय. पशु इति

नानर्थकं पुनर्चनम् । तस्मात् इतिकर्तव्यता प्राप्यते ।
प्राताया गुणविधय इति ।

अकार्यत्वाच्च नाम्नः । ७ ॥

भाष्यं— न च शक्यते वदितुं नामनाभिसम्बन्धोऽयं
विधीयते इति । अन्या हि चचन-सूक्तिः शब्दार्थसंबन्धे
विधीयमाने भवति, 'एकादश यागान् करोति, ते च
प्रयाजानुवाचसंज्ञा भवन्ति' इति । वाक्यं हि अम्यं
चचनम्बन्धौ भिद्येत । अयं पुनरेषां प्रसिद्धानामकानां
उच्चारणं गुणविधानार्थम् । तस्मादपि इतिकर्तव्यता
प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ।

तुल्या च प्रभुता गुणे । ८ ॥

भाष्यं— इदं पदेभ्यः कैभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि
तानि पदानि ? यदुक्तं प्रयाजानुवाजा असनिहिताः, न
शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत् परिहर्तव्यम् ।
अनेच्यते । तुल्या हि एषा प्रभुता गुणान् प्रति चोद-
कस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राग्
गुणविधानपरे बान्धने इह सकीर्त्यन्ते । यद्वा उल्पाद्य
प्रापयिष्यति, ते गुणचचनेन संबन्धस्ते इति । तत्र
उल्पाद्यानां प्राशिल्लेषीयता । प्राकृतान् प्राप्य क्रतुार्थः
शब्दो नापूर्तान् उल्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनात्तं
चचनगुणादकं इति चेत्, नैतदेवम् । गुणचचनार्थमेव
तत्, गुणचचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु गुणवि-
धय इति । अथ यदुक्तं आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधा-
यज्ञाः 'सावार्थाः कर्मशब्दास्तोभ्यः क्रिया प्रतीयेत'
इति । तुल्या एषा प्रभुता आख्यातशब्दानाम् । ये हि
उक्तवन्ति गुणचचनराहितः गुणं कर्म च विधातुं, शक्य-
वन्तितया ते केनलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान्
भक्षयति, ईश्वरराक्षस्य मुद्गरधनुष्यः इति । तस्मादपि
गुणविधय इति ।

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् । ९ ॥

भाष्यं— एतं चेत् पश्यसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं
विधाकृतीनि । एवं सति सर्वं प्रधानं, आख्यातशब्द-
वाच्यत्वादिति ।

तथाभूतेन संयोगाद्यर्थविधयः स्युः । १० ॥

भाष्यं— नहि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूते
गुणभूते वाऽर्थो भवति । यः स्वभावो गुणभूतोऽर्थः,
नासौ आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति ।
तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथार्थ-
विधयो भवेद्युः । यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यत् गुण-
भूतं तत् गुणभूतमेवेति ।

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः
कर्मणा योगात्, तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् । ११ ॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः ?
विधित्वं चाविशिष्टम् । प्राकृतानां वैकृतैः अर्थवादकर्मणा
योगो न विशिष्यते । 'अग्निं श्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रति-
ष्ठित्ये' इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतौ अर्थवादे
भवति । 'अग्निं श्विष्टकृतं यजति, यज्ञमेव प्रतिष्ठापयति'
इति । तथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यमानी'
इति प्रकृतौ, 'आज्यमानी यजति, चक्षुषी एव नान्त-
रेति' इति विकृतौ । तस्मात् सर्वमेवजातीयकं प्रधानार्थं
विकृतौ गुणभूतमिति ।

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्काररधिकारः स्यात् । १२ ॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थ-
मपि किं चिदस्तीति । समाद्युत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुवा-
जानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुवाजानां संस्का-
रणमधिकारः, तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथं ?
'प्रश्नापतिर्षणमनुवृत्त, स आज्यं पुरस्तादनुवृत्त, पशुं
मन्थतः, पृथदाज्यं पश्चादिति, तस्मादज्येन पुरस्तात्
प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मन्थतः, पृथदाज्येन पश्चादनु-
वाजा वर्तन्ते' इति प्रयाजानुवाजानां स्वकर्मणा दर्शनं
प्रधानार्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मात् न सर्वं
प्रधानं, प्रधानार्थमपि किं चिदस्तीति ।

शा— किं तत्र चोदकेन प्राकृतौ इतिकर्तव्यता प्राप्यते
न वेति । तदर्थमिदं विचार्यते किमेतैः गुणविशिष्टप्रया-
जादिविधिः, उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधिरिति ।
तस्मात् संस्कारविशिष्टाः प्रयाजादयः एवात्र विधीयन्ते,
न प्राकृतौ इतिकर्तव्यता अतिदिश्यते, इति प्राप्ते
ब्रूमः, 'प्रनास्त्वापतः प्रातेऽतिदेकेन कर्मणाम् । तान्यनूय
गुणः शक्यो विधातुमिति तद्विधिः ॥ न च ह्यसौ गतौ

मण्डन— 'अस्त्रेण मैत्रावरुणस्य भक्षः ।'

शंकर— 'इष्टाभक्षः प्रशासुः स्यात् ।' प्रशासुः मैत्रावरुणस्य ।

ॐ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्यैकः एव भागः ॥

द्विभागः स्याद् द्विवर्तयान् ॥ १० ॥ ७ ॥ २ ॥

भाष्यं— अपेद्यानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भर्गव सदेहः, 'ति द्विभागो मैत्रावरुणः', उत एवभाग इति । 'ति प्राप्तं ? द्विभागः स्यात् । अप्ययुक्तिंकारत्वात् अप्ययुक्तां प्राप्नोति, होतृविकारत्वात् होतृभाग प्राप्नोति । तस्मात् द्विभागः स्यादिति ।

एतत्पाठिकभागः स्याद्, भागस्याश्रुतिभूतत्वात् । २१ ॥

भाष्यं— वाराहः पशुं व्याजतयति । न द्विभागः स्यात्, एकभागो भवेदिति । कुतः ? भागस्याश्रुतिभूतत्वादिता । नेहोप्युक्तानां मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृभागः । यदि हि उभौ श्रूयेयाता, एतेन भागेन वृत्तेऽपि यस्मिन्ने द्वित्वोऽपि यत्नमागम्यात् स्यात् । चोदकेन तयोः प्रातिगम्यते । तत्र एकत्वाभिमतावरुणस्य एकैनेन भागेन चायती प्राङ्गी शक्तिः, सा वृत्ता, इति द्वितीयमाग चोदको न प्रापयति । तस्मादेकभागः स्यादिति ।

शा— विगम्य मैत्रावरुणः द्वौ भागौ भक्षयेव, उत एकमिति । इषोः षर्मं कुर्वन् द्वौ लभेत, इति प्राप्ते ब्रूमः, 'अप्ययोर्वायती तृतिहोतृस्तृतिश्च यावती । तन्नेग तावती तृतिर्भागेनेनैव लभ्यते ॥' तस्मादेकभागः स्यात् ।

सोम— पूर्वोक्तोपजीवनेन अत्र विशेषान्तिस्नात् संगतिः । सक्तारो हि वृत्तिलक्षण एव, नान्य । वृत्तिश्च एतेनापि भागेन प्राङ्गी जायते, इत्येतेनापि भागेन सत्कारितेदेः, न मागद्वये प्रमाणमस्ति ।

वि— 'द्विभाग एकभागो वा, द्विभाग स्यात् द्विकर्मतः । एकः पुनैवयतो नो वेद् वैषम्यं प्रवृत्तानपि ॥'

भाट्ट—तत्रापि उभयसमर्थवत्त्वात् भागद्वयं प्राप्नुयात्, इति प्राप्ते, तत्तत्कार्यं भूतादास्तृप्ते. तन्नेगोपयतेः, प्रकृतौ च वाचकानुगा समर्थिभावस्यैव सत्त्वेन इहापि तथैव प्राप्तेः एक एव भागः ।

न्यायविन्दुः—मैत्रावरुणस्य द्वौ भागौ, इति प्राप्ते, तन्नेग अप्ययुक्तेतृत्तिहोतरेष्वेव भागस्य भक्षार्थं दानं इति विद्वान्तः ।

मण्डन— 'एतन्मु मैत्रावरुणस्य भागः ।'

शंकर— 'भागस्यैक एव च ।' तस्य प्रशासुः ।

ॐ अग्नीषोमीये पशौ चागसमाप्युत्तरं लौकिके यूपसर्गं प्रायश्चित्तम् ॥

लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन, प्रकृतौ स्याद्भागित्वात् । १९।३।९ ॥

भाष्यं—अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र अग्नीषोमीये पशौ आम्नायते 'यत्रैकं यूपमुपपश्येत् एव ते वापो इति व्रयात्, यदि द्वौ एतौ ते वायु इति, यदि बहुन् एते ते वायवः इति' (इति) । तत्रैषोऽर्थः सादायिनः लौकिके वैदिके च यूपोपसर्गाने प्रायश्चित्त, उत वैदिके, अथवा लौकिके इति । किं प्रातः ? लौकिके वैदिके वा अनियमः इति । कथं ? विरोधानाशयत्वात् । नहि विशेष आधीयते लौकिके वैदिके वेति । तस्मादनियम इति । वैदिके च । तथा हि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोगानामिच्छन्धो भविष्यति । इतरथा दूरगतेन अप्ययुक्तेन परोक्ष सन्धयः स्यात् । तस्मात् वैदिके यूपोपसर्गाने इदं प्रायश्चित्तमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिके उपसर्गाने भवितुमर्हति, न वैदिके । कुतः ? दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं 'यूपो वै यत्स्य दुरिष्टमाशुञ्चते, ययूपमुपपश्येत् यत्स्य दुरिष्टमाशुञ्चते, तस्याप्यो नोपपश्येत्' इत्यभिप्रायः 'यत्रैकं यूपमुपपश्येत्' इति समाम्नायनं । तस्मात् यत्र दोषः, तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषः, न वैदिके । वैदिके हि अज्जनसुच्ययश्च कर्तव्यमुत्तम् । न तत्रैतत्प सत्र अस्त्येव भविष्यति । सायकाय चोपसर्गानप्रतिषेधस्य लौकिके अविरुद्ध भविष्यति । अपि च अपवृत्ते षर्मणि चोद्यते निमित्तेन । कथं ? 'यूपो वै यत्स्य दुरिष्टमाशुञ्चते' इति । यत् निरा पते दुरिष्टं तत्र यूपे आशुञ्चते, यत् सुजनं तत्र जमाने इति । सर्वमिदं प्रदासार्थं, न विविपदान्तेरेण सवध्यते । इहवाच्य एव एको विधिपदे. मन्त्रमुपैति, प्रसशापदेरपि संबध्यमानः इदं समिहितो भवति ।

तत्तु दुपुटीकायां दूषितम् । तथाहि, प्रकृतिभूतोऽग्नीषोमीयः पशुस्तपस्योदाहरणं, तस्य सोमाद्गतया सोमप्रयोगमाध्वे ' न एष उपवसथीयेऽद्दि द्विदेवस्यः पशु-
राखन्वते ' इति विरितिकालविरोधेन सोमोत्तरकालवस्य चोदकृतः सिद्धान्तविदुमथकम्वात् । नापि तदिकारानिरूढपश्चादयः, तेऽपि प्रकृतिभूताग्नीषोमीयपशौ अविद्यमानस्य सोमोत्तरकालवस्य चोदकप्रत्यसम्भावात् । तस्मादिह पशुर्नोदाहरणमिति । विकृतिकालनिरूपणप्रत्यावात् सान्नाय्यादिविद्वित्काल मुद्गद्राघेन उक्ततान् इति नान पूर्वपक्षे यतः कार्यः ।

वि--'अभिस्सादेरनियतिः स्वात् सोमादूर्ध्वमेव वा । अविरोपादधियो, ऽन्वो नासोनेति विरोपतः ॥ '

भाट्ट--' नासोमयाजी सन्वेत् ' इति असोमयाजिनः सान्नाय्यर्षुदासः । तेन तस्मापि अग्नीषोमीयवत् सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुमवविधारेष्वपि तदेवत्येव अन्यदेवत्येव वा सोमोत्तरत्वमेव । नहि अत्र असोमयाजिनः अभिस्सादेर्षुदासः, येन विरुतौ नातिदिस्येत । कर्तृसान्नायाधिकरण्यात्तु शागकर्तृत्वपशुर्दास एव । अतश्च युक्तोऽतिदेशः । अत्र च दैक्षस्य गोदाहरणाय, औषदे-
शिनसोमप्राकाशत्वविधानात् । तदिकाराणां च प्रवृत्तौ अत्रङ्गत्वान् न सोमोत्तरत्वनिषेधः । न च अन्वाहार्यस्येन प्रकृतौ अभावेऽपि प्रकृतिप्रवृत्तितो ब्रह्मणमिति वाक्यम् । अपेक्षितविषये एव तथाग्रहणेन सोमोत्तरत्वस्यानपेक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु अपेक्षायः उपायान्तराणि निवृत्त्युपपत्तेः न अन्वाहार्योऽपि प्रथमम् । अन्यथा शिवुमेवस्त्रिंशरे शोनुवणस्यापि अतिदेशापत्तेः । न चैवं दैक्षविकाराणां अनिर्दिष्टकालविरोधाणां औषवसश्चात्तरसापत्तिः, तस्य अङ्गत्वनिश्चयतया तदभावे अपात्तेः । अतस्तद्विधमिकाराणां सोमोत्तरत्वमेव । पशुशाक्षिकानां प्राग्व्यनुग्रहं, तच्छाजान्तरे सान्नाय्याग्नीषोमीययोः प्रागपि विधानादवगतत्वम् । एवं ऐन्द्राप्रविकाराणामपि सोमप्राकाशत्वमेवेति स्पष्टं तस्याप्युपलक्षणमिति के चित् । पशुतस्तु अद्यततः इत्यस्य यद्यन्तरस्य कर्तृत्वमानाभिस्सादेर्षुदासात् अपिनापिरोपयत् ।

स्यैव प्राधान्यावगततेः तस्य चानतिदेशात् युक्तं तदिकाराणां अनियतकालत्वम् ।

न्यायविदुः--'सान्नाय्याग्नीषोमीययोः विद्वतीनामपि अतिदेशात् सोमोत्तरत्वं, ' नासोमयाजी सन्वेत् ' इत्यादियवनात् ।

मण्डन--' सोमोर्ध्वं सान्नाय्यधर्मा विकारः । '

शंकर--' सोमोर्ध्वं दोहवैकृतम् । '

ऋ अग्नीषोमीयवाक्यन्यायेन इहापि ' सौमारीदं च द निर्वपेत् ' इति प्रकृत्य ' परिश्रिते याजयेत् ' इत्यत्र यजिषान्यधर्मविधायावितिदि । सु. ट. १३१.

ऋ अग्नीषोमीयादिपशुत्रयायेः शूलस्तत्रम् ॥

' त नाग्नीषोमीये करोति न सन्तीये, अनुबन्ध्याया तु करोति ' इति हृदयशूलप्रकृत्य भूयो । तत्र अग्नीषोमीये पूर्णविधाय पुनः प्रतिषेधात् हृदयप्रपणे शूलस्य विकल्पः । सवनीये च पशतः प्राप्ते एव तदभासो नियमते । अनुबन्ध्याया तु उद्गावनियमः, इति प्राप्ते, नयाणामपि पशुना शूलं तत्र इत्युक्तव्यायसिद्धार्थानुवादकावे समवाते अट्टोपशुदो विकल्पो न युक्तः । सर्वथात्वर्थानुस्यूतक्रियसामान्यसाची करोतिः इह उद्गावनक्रियापरः । एतन्नाप्येव तर्गन्ते एव उद्गावनं, न पूर्वयोरिति । ' यते गान्दमिना पच्यमानादमिषालु निहितस्याभिधायति । मा तद् भूम्यामाश्लिपन्मा वृणेपु देवेन्वस्तदुद्गावस्यो रातगस्तु ॥ ' इति मन्वे हृदयशूलस्य भूवश्लेयाभाजनयनमपि अत्रैव लिङ्गम् । अन्यन्यपि लिङ्गदर्शनाति इह भाष्यतोऽवयन्त्यानि । संकर्ष. २।२।१

ऋ ' अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासी ' इति न प्रकृतानुवादः ॥

' अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीमनायास्यनमिचरत् ' इति प्रथमगावये प्रकृतः एवाग्नीषोमीयो यागः अवेष्टिवत् पृथक्पृथक् फलस्य निर्धायते द्वितीयविधियन्तरे अतीव लघुतात् । तथा च ऐन्द्रयागसामतात् नित्यान्वोऽय, इति प्राप्ते, समुदायवाचित्पौर्णमासीपदस्यैवर्षापत्तेः उक्तरीत्या चतुर्थं एव निधिमन्तरे युक्तः । संकर्ष. १।२।१०.

मण्डनयेत्, ततो निषेधस्यापि व्रतमध्यवर्तकगामनागा-
नादिप्रभुक्तपुष्यसंनिवयवेन 'नास्तु यदेत्' 'न मियमुपे-
यात्' इत्यादिना व्रतद्वययोगनेन रथस्य व्रतस्यैव
पादकन्याशपात् तत्राप्रक्षिप्तनेन अप मन्त्रविधि. व्रतं
एव । एव च ध्यानेऽप्ये न्यायादेर 'एतो ते' इत्यादौ
मन्त्रवृत्तिवर्षे पुन पश्यते । न चैवमपि उचितमन्त्र
ठमाप्रत्य प्रयोननालमेऽपि 'यदि दौ' इत्यादिविनियोगप्र
योजनाभार, दैक्षमन्त्रिपिठिताना प्रयागमेवा
पानाधिकरणव्यायेन (१ । ३ । ५ । १५-२०)
तत्रैव विनक्षप्रसक्तौ उक्तपैठिउत्तरावात् ।
इति प्राप्ते, वस्तुतो यस्या पापपरपथायदु-
रिहजनन शमापेऽपि निन्दार्थवादे व्रतप्रयोगजन्यमूपनिष्ठ
दुरिपुत्र्य यूपसर्वावर्गोत्तरनेन अस्य निषेधस्य
यक्षप्रयोगमाध्युत्तरावात् न चागमात् पुरुषार्थन्वावगते ।
अस्यापि तदोपनिषागार्थस्य प्राप्रक्षिप्तस्य निन्दनेन
प्रकरण प्राथित्वा पुरुषार्थमेव । अत एव सूत्रमाध्य-
स्वारस्यात् यूपसर्वावर्गोत्तरनेन प्राप्रक्षिप्त, न तु
कार्तिकादिस्वारस्यात् ननुमध्यगतैरिक्त्वर्थेऽपि इति
प्येवम् । अत एव यक्षस्यैव यूपनिष्ठोपजनकत्वात् पश्यात्
पूर्व कारणभावेन अपुत्रित्वापरपथायदोषामावात् व्रत-
मध्यगतैरिक्त्वर्थेऽपि न दोष । अत एव 'यूपधि
त्यायुपस्यर्धने स्तापात्' इति स्मार्तमपि प्राप्रक्षिप्त नहि
ननुविषयमेव, निषेधस्य सूत्रप्रकारजन्यत्वात् । अस्तु वा
तस्य सामान्यविषयत्वात् अन्व कुतश्च तत्रैव निषेधस्य
मपि । ननु तु कश्चिद्वर्तते निहितोऽपि स्वर्गं यामि
व्रतं निषेधविषय एव । तमपि तस्य प्रवृत्तस्य आर्थि
व्यविधातोपरते । सर्वथा यूपसर्वावर्गो एवाप पुरुषार्थो
मन्त्राण्ड । अत एव निषेधवाक्यप्राप्तयूपमन्त्र मन्
त्रमिदं स्वतन्त्रमेव तत्र तत्कारणपरमो निषिद्धे तन्व्यरोप
निर्वातायै निषेधपदे, न तु कश्चित्कस्य चिद्दूह इति सिद्धम् ।

व्याघ्रिन्दु — 'यद्येन यूपस्युत्तरात् एव ते वायो
इति मृगात्' इति यूपसर्वावर्गश्चित् लौकिक वैदिके
चाविरोपात्, प्रकरणदा वैदिके एव कृष्णकलना
यज्ञात्, इति प्राप्ते, स्वर्गनिषेधस्य लौकिकविषयत्वात्
तदोपरिहाण्य प्राप्रक्षिप्तमपि तत्रैवैति सिद्धान्त ।

मण्डन— 'स्युर्गैतिषे गंधन एव मन्त्रा ।
शंकर— 'लोकं यूपसुगौ दोष ।'
ऋ अग्नीषोमीये पशौ वषाधामिव सर्वेऽनृगोपु

पश्चात्तरावपु ॥
यथाश्रुतीति चेत् । १०।३।२।५२ ॥

भाष्य — अस्ति ऋग्वेदिद्योमे यूपसुगौमीय 'यो
दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पृथुमालभते' इति । तत्रेदमास्ता
यते 'ययपि चतुरवती यजमान पश्चादवैव वषा कार्या'
इति । तत्र एषोऽयं मारुचिर्हि हि वषाया धूममाग
पश्चात्त अद्ग्यापूर्वे चतुरवत निरतयति, उत नति ।
हि प्रातः इति चेत् सप्तम, नेति । कुतः यस्मिन् श्रुत्वे
पश्चात्त तत्रैव चतुरवत निरतयति, नान्यत्र । यथा
व्रततो न निरतयति, एवमद्गापूर्वेष्वपि
पश्चात्तश्रुतिर्न निरतयितुमर्हति ।

दुपु — 'पश्चात्तैव वषा कार्या' इति । निमन
विधीयते तत्रैव, येन अद्ग्योऽपि मन्त्रेण नहि अत्र
अवदानोद्देशेन मन्त्रा विधीयते, किन्तु वषोद्देशेन पश्चा-
त्तरावम् । उद्देशविरोधस्य चाविषया उक्त, नोद्देश्य
स्यापि । इतरथा ब्रह्मस्यापि अविनाशितत्वात् वासतेष्वपि
तमायं स्वात् । तस्मात् वषावर्गापूर्वेष्वुक्तनिदम् ।

न चोद्देशकत्वात् । ७३ ॥

भाष्य — नैवदेवम् । एषा वेषा चोदना
'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पृथुमालभते'
इति । तत्र प्रकरण पश्चात्त श्रुतम् । अत
प्रकरणत्वात् अद्ग्यापूर्वे भविष्यति । आह, ननु वाक्यात्
वषाया भावतुमर्हतीति । नेत्युच्यते । वषा हि द्रवम् ।
न तस्मिन्ने प्रयोगमन्त्रीति । उच्यते । पश्चात्तता वषा-
प्रयोगमन्त्र उपमहरिष्यति । तथा न दोषो भविष्यतीति ।
अनेत्युच्यते । एव यत्पि अद्ग्यापूर्वे पश्चात्त वषा चेत् । कथं
एषा हि सा चोदना अद्ग्याप्रयोगे वषायागश्च । तेन चेत्
पश्चात्त सप्रच्यते, तदा अद्ग्योऽपि भवितुमर्हति । ननु
च वषावर्गापूर्वे वषा पश्चात्त, नाद्ग्यातीति । उच्यते ।
नैवदेव वचन वषा पश्चात्तचेति । कथं तर्हि । पश्चात्-
तैव वषति । यत् एवकारणतः ततोऽन्यत्रावकरणम् ।
न चाविरोधेण सा पश्चात्तताऽऽपि सा नृक्या वषा-

विद्यते 'ईषामात्मैत' इति । इत्यते च पशोरालम्भनदिदृष्टायांङ्गसिद्धये अतिदेशापेक्षा । तस्मान्न पेशिको विध्यन्तः ।

सोम— ननु युक्तमिष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरिति लिङ्गसद्भावात्, पशौ तु लिङ्गसद्भावात् नैष्टिकविध्यन्तप्राप्तिः । न च तद्विदितेन देवतानिर्देशे इष्टिलिङ्ग, उपमायुजे भसतस्तस्य इष्टिलिङ्गव्यापेयात् । नापि आलम्भितः, दर्शपूर्णमासयोस्तददर्शनात् । इति सङ्ख्या उपमानात् संगतिः । यथाय पशुकल्पनः ऋक्सविधौ, न तत्र धर्मा आम्नाताः, किंतु औपवसथ्येऽहनि । तत्रोपत्तौ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्रदेशान्तरात्मातैर्धर्मैश्चान्तेः, तदर्थं ऐष्टिकविध्यन्तप्रवृत्तिः अप्रवृत्ता । सूत्रार्थम्— 'सूच्यमाधार्थं बुद्धा पशु समनक्ति' इत्यादिलिङ्गदर्शानोपोद्भूतत्वात् चोदनालिङ्गात् ऐष्टिकविध्यन्तः इति ।

वि— 'न पशवैष्टिकः स्वादा, न कृपाताद्यमावतः ।, स्याद् स्वतद्रव्यदेवत्वप्रवाङ्मुच्यसाभ्यतः ॥' 'अग्नीषोमीय पशु' इति द्रव्यदेवते, 'एकादश प्रयाजान् यजति' इति प्रयाजत्व, 'सूच्यमाधार्थं बुद्धा पशुमनक्ति' इत्याधाराङ्गने आलम्भश्च इति लिङ्गानि ।

भाट्ट— (एकादशमासस्य एतेनविशतिसूत्रपर्यन्त नवभिः सूत्रैस्तृतीयमधिसरणमेवात्र । तत्रय तु प्रहृताधिकरणविषयकमृदुध्वय स्यतेऽन) एवं पशवोपि अग्नीषोमीये वैश्वसङ्के तद्विदितपदविहितदेवताकल्प्यादेव (दर्शपूर्णमासविकारत्वम्) । न च तत्र मूपादिनहुतरश्चर्मविधानादेव निरासकाङ्क्षात्वादनतिदेशः । तथापि आगहनात्तदननुम्भ्याद्विबुधतरदृष्टार्थधर्मान्मनेन तासद्भूतत्वात् । निच क्रयमनिधी आम्नातो निर्धर्मको दैवः प्रथम तावदतिदेशे कल्पयत्येव । ततश्च प्राष्टैर्धर्मनिर्णयकाङ्क्षय 'स एव औपवसथ्येऽहनि' इत्यनेन औपवसथ्येऽहनि अनुष्ठानेऽन्यते अनुष्ठानसादेरपात् उाशेमन्यानेन (५।१।९) यूपविप्रहणेऽपि नातिदेशरत्पताप्रतिश्रम् । ' एकादश प्रयाजान् यजति ' जीदरमाधारमाधार्थं पशुमनक्ति ' इत्यादिलिङ्गमपि एषङ्गभवचते ।

मण्डन— 'इष्टोभेर्देशपशुर्विशारः ।'

शंकर— 'सोऽग्नीषोमीय इष्टेः स्यात् ।' सः विध्यन्तः ।

इति अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षो नास्ति ॥ प्रतिप्रस्थातुश्च वषाश्रवणान् । १।०।७।८।२२ ॥ भाष्यं— अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋषिक् भूयते । तं प्रति सदेहः, किं तस्य शेषभक्षो भवेदेति । किं प्राप्य ? भवेदिति । कुतः ? वषा हि अपयन् अप्वयुर्कर्म करोति 'प्रतिप्रस्थाता वषा श्रवयति' इति । तस्मात् स्यादस्य भक्ष इति ।

अभक्षो वा कर्मभेदात्, तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । २३ ॥

भाष्यं— अमथः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? यस्मिन् यागे अगौ अप्वयुर्विकारः, तस्य द्रव्यदोषो नास्ति । वषामगौ श्रवयति, तस्याः सर्वप्रदानत्वम् । तत्र शेषामात्रत्वं किं भवयेत् । यत्र दोषोऽस्ति हृदयादिष्वैषु, न तत्रागौ अप्वयुर्विकारः । अन्यादि वषाऽप्येव अङ्गपूर्वात् । नोदनेन न यस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य कर्मकर्तरे भक्षः । एव हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यमर्मकरे भक्षयति तदुपकारभावात् अगङ्ग स्यात् । तस्मात् नाम्यकर्मणि गक्षण चोदकः प्रापयतीति । ननु अङ्गैरपि प्रतिप्रस्थाता अप्वयुर्विकारः, स हि अवदान करोति 'दक्षिणतो निशाय प्रतिप्रस्थाता अवयति' इति । यस्या शान्तायामेतत्तथास्ति, तत्रैषा विकारणा । अथवा अन्यकार्यनेतदवदान अन्यकार्यकं प्राहृतम् । तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भे भवदाने ऋतेति द्विसंख्या केवलं भूयते, नावयत्यर्थः । इह पुन प्रतिप्रस्थातुः अवदानं चोद्यते, नारम्भः । यदभावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः । तत्र प्रकृतौ प्रदाने चितीरिति अर्थादप्वयुर्विकारितः अवदानं निर्धर्मयति । तेन वा अन्येन वा तत् कर्तव्यम् । तत्रिधानात् अप्वयुरेव करोति, न नियोगतः तत्र तत्र अप्वयुर्मयं । यन्मायात् कृत, न तत्र चोदकः प्रापयति । अर्थादेन तदिह अप्वयुर्वा अन्येन वा कर्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं निवारणार्थम् । तस्मात् न अवयनसि प्रतिप्रस्थाता अर्थावुर्मयि कर्तव्ये, इति नाम्य अङ्गे भक्षः स्यात् ।

अद्ग्रेण तद्प्रशस्यमाने 'तानि द्विर्दिवसति' इति वाक्य-
 रौन पैन'सोपेः, तथारिहास्ये वषायाणस्यैव एकस्य
 पशुदामांशोरेण्युप' इति वाक्यम् । वषायाणस्यो-
 पश्याय नामधेयसि अद्ग्रेण जामदग्न्येयस्य पश्यादान-
 प्रसक्तः तत्पश्यादकनया प्राप्तविचारायैव द्विपदिशुपपत्तेः
 वैपश्याभावात् । इति प्राप्ति, पश्यावदानाक्ये
 एतद्व्यवहाराभद्रपरिहास्ये पश्यावदिश्यादानान्तरस्य
 प्राद्वनसार्वावसर वरोद्देशेन विधान, अनिदिशपशुतेः
 पूर्वपशुदन्तानां प्राद्वतानदानस्यैव पश्यानिशि-
 द्दस्य वरोद्देशेन विधानम् । अत एव द्वितीयस्य पश्या-
 वदाने नित्यसिद्धस्यै विधिः, अन्तानामे च हवि-
 द्दसिद्धस्यै एकप्रसक्तताभद्रपरिहास्ये वेति प्रथमम् ।
 उभयथाऽपि अवज्ञानात् अतिदेशप्रतिश्रुत्यात् उपसित-
 त्वात् हृदयारिहास्येण वषायाणस्यैव तानदानस्य हृद-
 यायुद्देशेन विधिः । न च वैपरीत्यमेव हि न स्वादिति
 वाच्यम् । अन्तानानुपदानेन पश्यावधिषो एतद्व्यवहा-
 राद्देशेन निवृत्ततायात् । न च उपसितसिद्धस्यैव का-
 वरोषे सत्सार्वावसर विपरीतायोग, सोमसत्कारार्थस्यैव
 अभिप्रायभावादेः पूर्वाभ्यासकालावस्थानत् प्रधानभूत-
 सत्सार्वावसरानुपरोषेन निविशोक्तान्तरस्यैव जपनाभावात् ।
 सत्सार्वावसर उपपन्नत्वविशेषेन कर्मभेदाभावात् ।
 अतश्च वषायाणस्यैव तानदानस्यैव हृदयायुद्देशेन विधानम्,
 तस्य च पश्यावदिश्यादतया, हृदयादिभ्यामि नित्य पश्या-
 वदानप्राप्ति । तद्व्यवहारः पर तन्तन व्यवस्थिता ।
 प्रसक्तस्यैव वषायाणस्यैव पश्यावदानस्यैव प्रसक्तस्यैव तानदानस्यैव
 विधानम् अन्तानस्य च प्रसक्तस्यैव तानदानस्यैव इति
 वीक्ष्यते । १०१७१८.

व्याख्यन्तुः— अग्नीषोमीये पशौ श्रुत 'यमि
 चतुरन्ती पशमानः, पश्यावचैता वषा कर्मा' इति । तत्र
 वषायामेव पश्यावदान न हृदयस्यैव चमलाधिरण-
 न्यायेन (३११८) प्रातिपदिकार्थस्य विज्ञितत्वात्
 वषाऽपूर्वमेतन्न, इति प्राप्ते, अन्तानस्य प्राप्तत्वात् तदु-
 द्देशेन पश्यावदानविधिः, उद्देश्यविशेषणत्वात् वषा न
 विवक्षिता, तेन वषाप्रसक्तताप्रसक्तताम् । यद्यपि 'पश्या-
 वषा' इति समासैवपदेन उद्देश्यविशेषणताः अयुतः,

इति मन्व्यानिशिद्यादानमेव विधिं, वषाप्रसक्त च ह्य-
 मर्षयत् भवति हृदयादिस्वार्थानात्, तथापि एवं सति
 ' एषावम वै पशोरवदानानि, तानि द्विर्दिवसति' इति
 वचनं व्यर्थं स्यात्, प्रसक्त एव प्राप्तेः, पश्यावदानस्य वषा-
 मायविषयत्वात् । सर्वत्रिपयवे तु पश्यावदानस्यैव हृदये
 हृदियेऽपि स्वदाने प्राप्ते ह्यवदानवचनमर्षयत् । तस्मात्
 सत्सार्वावसानार्थकत्वात् वषाप्रसक्तताप्रसक्तं इत्येव युक्तम् ।
 अतः अद्ग्रेण ह्यवदानवचनान् उपस्तरणविवृद्धया अभि-
 धारणविवृद्धया वा पश्यावदानवपत्तिः इति सिद्धान्तः ।

मण्डस— ' पश्यावदान हृदयारिहेऽपि । '

शंकर— ' पश्यावदानः पशुः सः । '

अग्नीषोमीये पशौ याग्विसर्गः पौरोडाशिरु-
 कर्मार्थे हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः ॥

पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ।
 १११३८१८ ॥

भाष्ये— अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशस्य । तयोः
 पाशुक पौरोडाशिरु च तन्त्रम् । अत्रापि सैव (पूर्वाधिरण-
 वन्त्) चिन्ता, हि पाशुककर्मार्थे हविष्कृदाह्वानकाले
 वाग्विसर्गः कर्तव्यः, उत पौरोडाशिरुकर्मार्थे इति ।
 तथैव पूर्वोत्तरपशौ येषौ । अत्रापि अधिपतरणप्रदेश
 एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति, ओपथ्यर्थात् ।
 सर्वार्था इत्येव इत्या चिन्त्यते । ह्यवानित्तेपम् ।

ज्ञा— अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः । तत्र ताप-
 दस्ति हविष्कृदाह्वान, पशौ अग्नि अस्तीति इत्या
 चिन्त्यते, हि प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः पुरोडाश-
 काले वेति । प्रासङ्गिकत्वात् पशुपुरोडाशस्य पाशुकनेन
 वाग्वियेन कार्ष्णिदेः न वाग्वियेन कार्यम् । तस्मात् पशु-
 काले वाग्विसर्गः, इति मन्वानस्य उक्तम् । वाग्वियोऽय
 आशरुपकारकः । वरुणस्कारस्यैव । अतो विस्तृताया
 क्रियमाणा. पौरोडाशियाः विगुण भवेत् । तस्मात्
 पुरोडाशकाले विरुयः ।

सोम— पाशुकनेन कार्ष्णिदेः पौरोडाशिरुकार्थाना
 पर्मलोपाभावात् पूर्वम् ईह मान्ते वाग्विसर्गः । इत्या-
 नात् समाप्तिः । हविष्कृदाह्वानस्य वाग्वियेनार्थमूलकालो-
 पश्यावदानस्यैव उपस्तरणविवृद्धया उपस्तरणविवृद्धया

पक्षे तस्य भ्रामिषान् निर्मूलमेव । यदि तु याज्ञिकानां तथा आचरणं, तदा भ्रमोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चित् पदायुःसुमधेयः । अस्य नाधिकरणस्य यजमानपञ्चमत्ववाचकतया वाधोपयोगः ।

न्यायविन्दुः— वपाधरणस्य अर्धयुक्त्यास्य कस्यात् प्रतिप्रस्थातुः इडामभः स्यात्, इति प्राप्ते, तस्य यदपूर्वकर्तव्यं तस्य तच्छेषमक्षणम् । तत्र प्रतिप्रस्थातुः वपाया नि शेषहोमात् न भक्षप्रतक्तिः । न च 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवचति' इति वचनात् हृदयावदाननारिवेन तद्रक्ष, स्यादिति चाच्यम् । इयापत्तेः । एतदधिकरणं तु यच्छागया अल्पयोरैव अवदानं तद्विषयमिति हेतुम् । तेन अल्पयोरैव अवदानं कर्तव्यं पक्षे न प्रतिप्रस्थातुरिडामभः, इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'प्रस्थातृभूय न पशो वदन्ति ।'

शंकर— 'प्रतिप्रस्थातुर्गो भधः (पशो) ।'

ॐ अग्नीषोमीये पशो प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ॥

पशोरैकहविष्वे समस्तचोदितस्यात् । १०।७।

११ । ॥

भाष्यं— अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीपितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' इति । तत्र सशयः, किं वृत्तः पशुरेक हविः, उत प्रत्यङ्ग हविर्भेद इति । किं प्रातः ? वृत्तः पशुरेक हविरिति । कुतः ? समान्य चोदितत्वात् । समानो हि पशुः अग्नीषोमी प्रति चोदते, न पृथग्गानां अग्नीषोमीयता । तस्मात् पशुवृत्तिनात् प्रत्यावदयत्वात् अग्नीषोमान्या दातव्यम् । अङ्गरविष्वे पशुवन्दे लवणा स्यात् । तस्मात् वृत्तः पशुरेक हविः । तच्च दर्शयति 'अयो रत्न्यात्, क्षमेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्पर्यस्य पशोरवत् भवति' इति, 'अयो रत्न्यात्पूर्वोवापया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्पर्यस्य पशोरवत् भवति' इति वृत्तस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि वृत्तः पशुरेक हविरिति ।

तुम्— द्वितीयेऽप्याये (२।१।१।१०) 'हृदयस्याग्नेऽवयति' इत्येतादीनि न यागं चोदयन्ति इति

स्थितम् । इय यागचोदना 'अग्नीषोमीयं पशु' इति । किं हृदयादीनि हवीषि, उत पश्चात्कृतलिङ्गता व्यक्तिः हविरिति । तत्र पूर्वपक्षः, पशोः अग्नीषोमसङ्घः श्रूयते, न हृदयादीनाम् । तेषामग्नीषोमसङ्घे लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्य सानान्यात् विध्यन्तः । तेन गत्यात् पूर्वाभाञ्च अवदाने प्राप्ते हृदयादिदेशा विधीयन्ते । तेषां च विकल्प इति ।

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवद्वानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् । २॥

भाष्यं— वाच्यः पक्षः व्यावर्तयति । नैतदस्ति वृत्तः

पशुः एक हविः इति । किं तर्हि ? प्रत्यङ्ग हविर्भेदः । कुतः ? पृथक्प्रकल्पनत्वात् । पृथग्गानां प्रकल्पन्ते 'हृदयस्याग्नेऽवयति (अय) जिह्वया अवयति, (अय) कृषोऽवयति, दोषोरवयति, पाश्वोरवयति, सुदस्यावयति' । हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते । नैतदस्ति सति पशो सत्यन्ति । तस्मात् हृदयावयनेन विशसितस्य पशुः । तर्हिअ विशसमाने पश्चात्कर्तव्यं भवति । तदेवमावयति । पश्चात्कृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपश्रूयते । ता पश्चात्कृतिसन्तर्पणं च न शक्यते साक्षात् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम् । तस्मात् प्रणाख्या सा आहुतिरुपकर्तुमर्हति इति परवाहुतिरस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि यानि, तानि हवीषि । तेषोऽवदानं प्रदातव्यमिति । ग्रहवत्, यथा सोमे 'येन्द्रायां यज्ञाति' 'मैत्रायणं यज्ञाति' 'आग्निं यज्ञाति' इति वृथक्कल्पनत्वात् सोमस्यो हरिः न सोमलता, एवमजापि द्रव्यम् । समस्तान्दोषानु अङ्गहविष्वेऽपि प्रणाख्या अत्रकल्पते एव । अयं यत् दर्शनमुक्तं, तत् सुतरां अनेकहविष्वे उपवयते । नय ? वृत्तपशोरवदानं अन्येनाहुतवृत्तं न वृत्तस्य पशोरवदीयते इति दर्शयति ।

तुम्— एतस्मावदयमेव दोषो लक्षणा हृदयादिदेशात् इति । निरूप्यदोषः । यस्य पशुस्यजिह्वविरिति, तस्य तस्य एव व्यक्ते सनायात् अवदानं प्राप्नोति, न हृदयादिस्य । अथ अत्राहृतिसुदा इति तत्र, यदि अनयान्मन्य हृदयादीनि विधीयेत्, ततः अथतच्छाप्रवन्दो अनयानी स्थानाम् । विधानं तावत् शक्यते वाक्यभेदमयम् । न चान्तेत, अप्राप्त्यात् । यदि च हृदयावचनिविष्टः

प्रत्ययानुपपत्तेः । अतोऽन विशसनादिवाक्यानुरोधात् पशोः प्रदेवप्रवृत्तिरमेव, न तु सभावाचदेवत्व, तत् स्वावयवादीनामेव, इति त एव पयोऽधकाः । तेनेव पयोधर्माः ।

न्यायविन्दुः— 'अग्नीषोमीयं पशु' इत्यन तदितेन पशोरेव देवतान्वयधोवनात् समस्तस्य पशोः पुरोडाशवत् त्यागः, 'हृदमस्यादेवयति' इत्यादीनि एकादश अत्रदानस्थानानि मध्यपूर्वार्धेयत् । तस्मात् पशुरेक हविः, इति प्राप्ते, अत्रदीपमानत्वात् हृदयादीनामेव हविष्मन् । अवदानं हि हविष एव सत्कारः । पशुस्तु हृदयादिप्रकृतित्येन देवतान्वयी । तस्मात् हृदयादीन्नेव देवतायै दद्यानि, तेभ्य एव दत्तदानग्रहण इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पशौ हविः स्यात् पृथगुत्तममङ्गम् ।'

शंकर— 'हृदयादि पशौ हविः ।'

ॐ अग्नीषोमीये पशौ प्लशशाऽराया निवेशः ॥

अग्नीषोमीये पशौ 'प्राथमुत्तर बर्हिर्मन्ति समेघस्यैव पशोरवयति' इति श्रुत प्राशशाशानामय बर्हिः मन्तिहिते सजनीयपशौ उच्यन्ते उत्तरपदविशेषेण सजनीयपशोरेवोपहिते, 'यदातिष्ठावर्हिस्तदग्नीषोमीयम्' इति वाक्यस्यावन्तरप्रसङ्गाद्विषयत्वान् । पञ्चावतारस्यैव जामदग्न्यप्रयोगे असमन्दिरेवास्य प्राकरणिकस्यापि चतुरवत्तस्थोत्कपेदर्शनात्, इति प्राप्ते, उत्तरानन्दसोत्तरपदस्यै लक्षणपत्तेः उत्तरपदस्यै एव तत्पाषाणानाकारत्वेन विनिर्धोगविधानात् भिन्नार्थसोर्गोध्यराधकमवाभारादनुत्कपेः । संकपे. १।१।१५.

ॐ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रायरुणस्यास्ति मन्त्रः ॥
अप्राकृतस्याग्नीत्रायरुणस्यामक्षरम् । १०।७।
६।१८ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिषोमे पशुत्तमीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति । अस्ति तत्र मैत्रायरुणः अन्विद् । न प्रति मदेहः, ि तस्य चोदप्रदाताः शोपमशोऽग्नि नेवि । ि प्रायः 'अगाहृदोऽग्नी, न तस्य मशे विचमाले मरुतिन्' इत् भवति । तस्मात् अगाहृत्तान् मैत्रायरुणस्य अभधनम् ।

स्याद्वा द्वोत्रयर्षुविशाह्यान् तयोः कर्माभिसंयन्त्याम् । ११ ॥

भाष्यं— स्याद्वा मैत्रायरुणस्य मन्त्रः । प्रैषेपु हि यसौ अप्यर्षुविकारः, अनुपवनेपु होतुः, 'तस्याग्नीत्रायरुणः प्रेष्यति चातु चाह' इति । अतस्तस्य तयोः कर्माभिसन्धत्त अर्षोपत्या (सः) भक्षं लभते । तस्मात् समयः स्यात् इति ।

ज्ञा— अप्यर्षुहोतुस्तरतार्यत्याद्भक्षस्य मैत्रायरुणे प्रैषकरणत् अप्यर्षुनायै, अनुपवनेप्रणाच होतृकार्ये कुर्वाणे अस्ति भगवतिः ।

सोम— यथा वनिष्टुना अग्नीषः इजभधजायः एवं मैत्रायरुणस्यापि इजभधजायः इत्युचितेः संगतिः । यद्यपि 'यनिष्टुममीये' इति द्वितीयावयोगात् हनिःप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं, तथापि तत्र अप्यर्षुविकर्तृमियमाग्नामनात् नियमसो तन्मस्त्रायर्येमपि भवति, यथा 'प्रियाजशोपेण हर्षीयमिषारयति' इत्यमिषारणस्य प्रयाजशोपप्रतिपत्त्यर्थं स्यापि हविषाचारतानियमात् हविःसत्काराद्येव तद्भत् । एव च यथा हविःसस्त्रसो मा विलोपि इति सनिहितसर्वहःपुःपु अमिषारण, न तु एरुधिमन्, एवमिहापि कर्तुस्त्रसो मा विलोपि इति मैत्रायरुणस्यापि भक्षणम् ।

वि— 'मैत्रायरुणाग्नीषोऽन भशो नास्त्यस्ति वा, नहि । अमाहृताना, दध्यर्षुहोत्रन्तर्भावनोऽस्ति सः ॥' सः मन्त्रः ।

माहृ— प्रहृत्तौ इजभधजायस्य शोपमशः द्वितीयया शोपप्रतिपत्त्यर्थं अपि प्रयाजशोपमिषारणत्यायेन (४।१।१५।१३-१९) कर्तुमस्त्रायर्या अपि इत्युक्तपदे (६।४।१) । कर्तुंश्च तत्कार्यायैष्यत्कथनत्वेन उदेव्यता, न तु अप्यर्षुविकाररूपेण । अतश्च पशौ मैत्रायरुणोऽपि प्रात्रतर्षोपप्रत्वात् भक्षयेदेव । न हि तानर्षुवैप्रैषानुपवनप्रशाना 'होतु चत' इत्यादिमैषागां प्राहृत्ताप्यर्षुवैप्रैषोत्यादिप्रैषार्षोपप्रत्वात् अप्यर्षुवैप्रैषोपपत्तः । आश्वभागापनुत्कप्याना च होतुर्षुवैप्रैषो मैत्रायरुणेन पाजत् होतुर्षोपपजोऽपि । अतः कर्षोपप्रत्वात् शोऽपि भक्षयेत् ।

न्यायविन्दुः— पशौ मैत्रायरुणस्याप्यर्षुवैप्रैषो मैत्रायः, इति प्राप्ते, प्रैषानुपवनेरुप्यर्षुवैप्रैषोपपत्तः कारित्वात् कर्तुमस्त्रायर्यो भशो भवतीति सिद्धान्तः ।

खिष्टकृतदोषो 'व्यङ्गोः' इति वाक्ये विधानम् । तेषां च खिष्टकृतानां प्रति गुणत्वेन विधानेऽपि प्रकृतौ प्रधानहरि-
त्तराधंश्यापि स्वाग प्रति गुणत्वात् तत्र तावत् गगान-
विषयत्वात् वाधनं गुणभेदेन । प्रक्षेपात् प्रति प्रकृतौ
तस्य सत्कार्यत्वमपि च, अथात् तन्निर्देशरूपेण प्रक्षेपया-
पनागम्यापि सत्त्वात् समानविषय प्रोपपत्तेः उपदेशेन अति-
दिष्टव्यं यथ । यन्मुनश्च इहापि प्रक्षेपस्य उपयुक्तगम्यार-
त्वात्सम्भवेऽपि निदत्तस्यद्राणां परमुनिपुत्रत्वेन आर्शि-
र्षेणरत्नात् लोहितनिरगनादिकत् तन्मराररन्ध्रयोःपत्तेः
तदोऽपि समानविषयत्वेनैव यथः । प्रकृतानि इहापि
श्रुतमागविधिना स्वागारां प्रति गुणत्वेन द्रव्यविधानेऽपि
आर्धनेन विधिना प्रक्षेपात् प्रति द्रव्यस्य प्राधान्योपपत्तेः
न तृतीयाया लक्षणाऽपि । ननु (इति चेत् इत्यन्त शङ्का)
एवमपि खिष्टकृतप्रक्षेपस्य प्रकृतौ द्रव्यान्तरस्वकार्यत्वेन
विनियुक्तस्य इह द्रव्यान्तरस्वकार्यत्वेन विनियोगेऽपि
प्रत्युद्देश्यमाह्वयत् तत्रेण वा सत्कारोपपत्तेः नोपदिष्टेन
अतिदिष्टस्य जायापत्तिः । नहि अन ऐन्द्रीमन्स्य
श्रुत्या गार्हपत्याह्वयेन विनियुक्तस्य प्रयोगात्कारुणाशान्तेः
इन्द्राह्वययोग्यश्रुत्यल्लयनत् इह खिष्टकृतः अनिश्वा-
शेषस्वकार्यत्वेन निराकारुण्य इत्यादोषार्थेत्वात्त्वत्त्वं
इति यत्तु शक्यम् । इत्यादोषार्थत्वस्य प्रकृतौ
कृतत्वेन इह अकल्पत्वात्, प्रदेयोत्तरार्धप्रतिपत्ति-
स्त्रोपकारस्य इदानीदेते कारणाभावेन तदुपमावेन
तज्जननीभूतखिष्टकृतप्रक्षेपार्थत्वात्तिदेशे जभरामावाह ।
न च तज्जननत्वेन प्राप्तस्य इह द्रव्यान्तरस्वकार्यत्वेन
विनियोगे प्राकृतप्रकार्यत्वस्य यथः इत्यन प्रमाणमिति,
तन्नेगोमयमरारकृत्योपपत्तेः अपिरोधात् । नहि अन
प्राकृतस्वकार्यस्य प्रतिपत्त्येवशास्ति, येन सज्जनान्त्येन
प्रक्षेपो नानुदीयेत । न चैव सौममया पशुपुरोडाशे
देवतान्तरविधानेन अप्राकृतकार्यत्वेनेऽपि प्राकृतकार्य-
स्यापि अनिदेशात् पुनः पशुपुरोडाशाभावात्प्रकारणापत्तिः,
प्राकृतकार्यस्य सुपदिष्टत्वकर्मन्तरान्त्यन्यविधानेनैव
यनकान्तराह्वयत्वात् । प्रकृतौ तु तत्कार्यत्वान्यथासिद्ध-
त्वात् युक्तं तन्नेग खिष्टकृतप्रक्षेपकरण इति चेत्,
सत्यम् । इहापि तत्रप्रतिपत्तेः हरिःशोषभक्षणस्य सिद्धेः ।

प्रकृतौ हि 'हरिःशोषान् मध्यवन्ति' इति हरिः-
शोषभक्षणं अविशेषेण श्रुतमपि उत्तरार्धदक्षिणाधारी
खिष्टकृदिन्द्रादिप्रतिपत्त्यन्तरगमनात् सन्वितम् । प्रकृतौ
च खिष्टकृतः कार्यान्तररूपेण प्रयोगान्तरात्कारुण्यत्वात्
तत्त्वज्ञोच्यत्वाभावेन शोषभक्षणरूपप्रतिपत्तयेव प्रदेयोत्तर-
ार्धस्वकारोपपत्तेः न खिष्टकृतप्रक्षेपार्थत्वम् । अतः
सिद्धे अनिश्वाशोपाणामेव खिष्टकृत इति । यद्यपि च
मुदस्य इत्यादोषपरमस्ति, तथापि न तन्मध्यमागस्य
खिष्टकृत अविदेयतः प्राप्यते, अपि तु मुदकृतौत्तर-
ार्धस्यैव, इति तत्रापि सत्कार्यान्तरता ।
न्यायविदुः— खिष्टकृतप्रथमो हृदयादिभ्य एव
कार्याः, 'व्यङ्गैः खिष्टकृतं यवन्ति' इति यत्नं तु
तेषामेव निषेधार्थं, इति प्राप्ते, एवमस्तरामभङ्गेच
अङ्गानुवादेन त्रिभुविष्ययोगात् 'शो.पू.अं.भ्य',
मुदमप्यतः, श्लो.अ.अ.अ.अ.' इति वाक्यत्वेने अन्वेषा
कीर्तनात् तैरेन त्रिभिः खिष्टकृतद्वयः । आर्शिर्षेणरत्वेन
तत्प्रतिपत्त्यर्थं यत्नेन खिष्टकृदिनियोगात् हृदयादिवाधः
इति सिद्धान्तः ।
मण्डन— 'व्यङ्गैर्येजेतेति न वागदोषः ।' वाग-
युतेः इति वा पाठः ।
शंकर— 'तदन्वैः खिष्टकृतं त्रिभिः ।'
अत्रे खिष्टकृत आवाहनं हृदयवह्न्याय-
मेवेति तथैव आर्शिर्षोडाशेति निगदः ॥
स चोद्धमानो होमार्थमेव अतिः । होमशब्दस्य
होमपरत्वात्, कतिपयहोमाधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्,
'यत्सिन्नेवैतद्गमाहृतयो हृदये' इत्यादिना होमार्थेभ्य-
वप्राच, इति प्राप्ते, होत्र' कर्म होन, तच्च हृदयप्रापणम् ।
'हृत्वा च्च वविष्ट वा ते अय' 'यथा नो वेत यथा
हृत्वा नो वक्षन्ति' इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन त्वनिर्णयेत्वात्,
होमार्थेति तादर्थ्यं चतुर्थ्यं च हृदयवह्न्यापयोग्यत्वप्रतीतेः ।
अतः शक्यत्वात् पत्नीयवाक्याभावेऽपि भवेदेवात्र
होमत्वेति निगदः । संकषे. ५।२।२१.
अमुरातमसमारोपेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोह्य
मथनं कार्यम् ॥
आत्मसमारोपेण विधेयत्वेनेऽत्रेण संस्कारमाह्वयत्वेन
आत्मन्यन्वेषो च समारोपे समुपनीयेकात्, इति प्राप्ते,

सनिहितत्वाच्च पदान्तरैः सचष्यते । यथा 'दृण्डो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर शीघ्रं' इति रमणीयमनोहरसंज्ञेषुऽपि सति सनिहितत्वात् 'प्रहर शीघ्रं' इत्येतैः पदैः सचष्यते । एवमिष्ट्याग्नेऽपि सनिहितत्वात् सचष्यते । इष्टे यदि यूपमुपसृष्टोद् एव ते वाचो इत्येवमादि ब्रूयादिति । सोऽयं इष्टः इति अपवर्गस्य वाचा शब्दः । अपट्टके चेत् उपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् । तस्मात् लौकिके यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके । अपागित्वात् प्रतिषेधस्य अपवर्गस्य च, वैदिके न संभजतीति । १॥

दुष्ट— येषं सूत्रायन्यास्याया 'अपट्टके हि चोद्यते' इति 'यूपो वै यशस्य दुरिष्टं' 'यपेऽरुमुपसृष्टोत्' इति वाक्ययोः एकवाक्यतया, सा न युजा । अर्थरुवादेववाक्यस्य इति हि उक्तम् (२।१।१४।४६) । अर्थभेदान् भिन्ने एते वाक्ये । स्तुतिस्तुत्येवमाचार्यभेदः । यूपो वै यशस्य इत्येतया निन्दया प्रतिषेधः सचष्यते 'तस्मात्प्रोपसृष्टवः' इति । यपेकं इति अस्य अपरा स्तुतिः । न च दुरिष्टिद्वयः समातिनाशकः । इष्ट्याग्नेन सा उच्येत वा न वा । षोडशस्तु सप्तदशप्रतिदया वापवचनः । दुरिष्टं पापं इत्यर्थः । यथा दुष्टतम् । न च उपस्पर्शनं निमित्तत्वेनानुपमानं दुरिष्टेन उपवदेन निरोपयितुं न्यायं आर्तिन् । तस्मादन्यथा वष्यते । अपट्टके हि प्रतिषेधे सति चोद्यते मन्त्र उपस्पर्शनेन निमित्तेन । प्रतिषेधो हि उररमः अनितिवर्तव्यतास्यः, न प्रयोगात् । यच्च इतिवर्तव्यतास्यं, तन् प्रकरणेन कथ्यते । प्रतिषेधस्तु युक्तार्थः । न हि स्वयमात् विचारत् पदा विदुषस्सुदोदपि कर्ममध्यगतो वा । तत्र प्रतिष्यन्ते नोत्सृष्टोरिति । तत्र हि पापमात्रमिति । यस्य च प्रतिषेधः, तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं ब्रह्मरथः इति । तत्र एवं वचनमकिर्ममिति, यपेऽरुमुपसृष्टोत् एवं ब्रूयारिति । प्रकरणं यूपं इत्यनुवादः । न च वाक्या गीत्या उरध्वं इत्यर्थाच्च यूपानुवादः । यूपान् निमित्तभूतो वासकयः संमन्त्रा विरोधितुं प्रहरत् । इत्येवास्याः 'म्युनेर्मुं' 'युव-विन्यापुनरगतं न्यागात्' इति । ननु प्रतिषेधोऽपि प्रारणात् 'नान्तं पदेत्' इति च । इति चेत्,

वच्यते, दिताधनेके कर्मणि षीहिमयं संकल्प्य यमयो न पयः इत्युक्तम् । इह तु न द्वौ प्रयोगौ, सोपस्पर्शनकः अनुपस्पर्शनकश्च, यत्र अनुपस्पर्शनके स्पृशप्रतिषेधः अङ्गं स्यात् । यत्तु तत्राणानुपस्पर्शनं, तद्वाचनिकं तत्राणादितरि च ।

इदमधिकरणं उदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वश्लोहः प्रातिपदिकविषयः । इतः प्रभृति वचनविषय एव । पादां पानी पाशान् इतिवत् ।

शा— प्रायश्चित्तं वैदिके एव इति प्राप्ते उच्यते, 'दोषनिर्हरणार्थे प्रायश्चित्तं निषीयते । दोषश्च प्रतिषिद्धे स्यात् प्रतिषेधश्च लौकिके ॥' तस्मात् लौकिके प्रायश्चित्तम् । प्रासङ्गिकनिर्दिशकप्रकरणम् ।

सोम— पूर्वाधिन्ये पूर्वपथादिदृग्दर्शनेन 'यपेकं' इत्यादिगम्यं प्रकृतं तत्पदङ्गात् इदमधिकरणम् । सूत्रार्थस्तु— लौकिके उपस्पर्शने अयं विधिः स्यात् दोषमयोगात् । कथं दोषमयोगः ? हि यस्मात् अपट्टके प्रतिषिद्धे स्पृशने तेन निमित्तेन विधीयते मन्त्रः प्रकृतं यतो प्रतिषेधस्याभासित्वात् । तस्मात् दोषनिर्घातार्थत्वात् लौकिके एव स्यात् इति ।

वि— 'यूपस्पर्शं वैदिके वा लौकिके मन्त्रनिर्तनम् ।, आत्तः प्रकरणा, नमैर् लौकिके प्रतिषेधतः ॥'

भाट्ट— देशे पशौ 'यूपो वै यशस्य' नोपसृष्टवः यपेकं यूपं वाचयः' इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्रकृतत्वात् तत्राप्याजस्यस्य एवेदं मन्त्रनिर्धानं इत्यभिवादम् । यतोः परं निहितः अविहितो वा इति चिन्ताया, प्रकरणादिना अधप्रतिषेधिन्यायेन (३।१।१४ माट्ट.) च विहितस्वार्थाङ्गताया तस्मिन्निर्दिशतया वा नैमित्तिकनिर्दिष्टं कर्माङ्गताया निषीयते । नहीरं दोषनिर्घातार्थं, येन विहिते तदभयस्यप्रवृत्तिः, यशस्य विहितेन दुरिष्टजननात्मनेन अर्थनाशमात्रत्वात् । यदि तु अत्र स्वर्गनिषेधाधिकत्वात् यदिगन्तोपादानाया अधप्रतिषेधिन्यायमागच्छयेत्, ततोऽप्यु अयं विहितयेन यूपान्वाग्भेदेः स्वस्य प्रकृतत्वात् प्राथिन्यायिकस्यो निषेधः । तावच्च तत्रत्यर्थे अयं मन्त्रगतः अङ्गं इति कतिगन्तुविषेधः । यदि तु अन्तोरदुरिष्टनिवन्निश निषेधस्य सम्प्रदायस्यस्यविषयन-

इति । तथा 'उपहृन्मन्त्रेणा एतद्गृहणं यदतिग्राह्या' इति । तत्र गदेहः, ि अग्न्यतिग्राह्य विद्वतो चोदकः प्रापयति, उन नेति । ि प्रातः ? अग्न्यतिग्राह्यस्य विद्वतो अप-
 वृत्तिः इति । अग्निश्च अतिग्राह्यश्च अग्न्यतिग्राह्यम् । तद्
 विद्वतो न प्रवर्तते । युक्तः ? विद्वतो उपदेशात् । विद्वतो
 ि तदुपदिश्यते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनातु पजति,
 तमुक्थ्येन, तमतिरुप्रेण, त चतुराग्रेण, त पञ्चराग्रेण, त
 षड्ग्राग्रेण, तं सप्तराग्रेण, तनष्टराग्रेण, त नगराग्रेण, त
 दशराग्रेण' इति । तथा 'यद् वृष्टयेऽतिगृहीयात् प्राञ्च
 यत्र वृष्टानि सगृहीयुः, यदुक्थ्येऽतिगृहीयात्' इति । न
 नूनं अग्न्यतिग्राह्य चोदकः प्रापयति, यद् साक्षात् वस्था
 यित् विद्वतो चोद्यते इति ।

मासिमहणं च तद्वत् । २४ ॥

भाष्यं— इह चाग्नायते 'मासिमासि अतिग्राह्या
 गृह्यन्ते' इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न 'मासिमान्य-
 तिगृह्यन्ते' इत्युपदेशः स्यात् ।

महणं च तुल्यत्वात् । २५ ॥

भाष्यं— गृह्यन्ते वा चोदकेन अग्न्यतिग्राह्यम् । न हि
 अस्य अन्यैरह्नोरस्ति विशेषः । अन्यान्यद्गानि गृह्यन्ति,
 एतन् गृह्यन्ति, इति नैतदप्रकल्पते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २६ ॥

भाष्यं— लिङ्गात् एवमपि दृश्यते 'कङ्कचित् चिन्वीत'
 'चौर्ध्वित् चिन्वीत, य कामयेत गुर्गीणां अस्मिन् लोके
 सम्भवेयुः' इति । तथा 'पञ्चैर्द्धानतिग्राह्यान् गृह्णाति'
 इति । वङ्गावराता ऐन्द्रता च विदोषं भुवन् अग्न्यति-
 ग्राह्यस्य विद्वतो प्राति दर्शयति ।

ग्रहणं समानविधानं स्यात् । २७ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं विद्वतो उपदिश्यते इति,
 तद् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । यस्या विद्वतो उपदि-
 श्यते तस्या, प्रवृत्तौ च समानं स विधिः । अराशि-
 श्च विद्वतितु चोदकं प्रापयन्तीति ।

उप— यद् 'समानविधाने गुणकामाना प्रवृत्तिः'
 तत्रोपपत्त्ये । कथं ? प्रवृत्तौ वैकल्पिकोऽग्निः उत्तरलेखां
 निधातव्यं रूपले वा । स चोदकेन वैकल्पिक एव
 प्राप्नोति । तत्र पुनर्वचनं नियमायं भविष्यति । यथा

तदित्यादिपुनर्वचनं नियमायम् । यदि अग्निः द्विराग्ना-
 दीनां प्रवृत्ते आम्नायेत अग्नित्वं कर्तव्यं इति, एव
 नियमार्थं स्यात्, यथा 'स्मरितो यूषो भवति' इति ।
 अत्र तु अग्निः अनात्स्य सेतित्तयतातो विहितः । त
 रिधाय एभिर्विक्रैः तस्य वस्तुसन्धः क्रियते । एतानि
 च वाक्यानि अस्मिन्नेव प्रकरणे । तत्र च द्विराग्नादीनां
 प्रकरणं न विपरिचरति, येन द्विराग्नादिषु चोदकेन
 प्राप्तस्य निषामानि स्युः । तेन द्विराग्नादीनां चोदकेन
 वैकल्पिक एवाग्निः । पुनर्वचनं तु यदा अग्निः, तथा
 गुणकामाना प्रवृत्तिरिति ।

मासिमहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् । २८ ॥

भाष्यं— अथ मासिमहणं कथमिति । तदभ्यास-
 प्रतिषेधार्थम् । न अहन्त्यदनि गृह्यन्ते, मासिमासि गृह्यन्ते
 इति ।

शा— सोऽयमग्निः यामु विद्वतितु वाक्येन नोप-
 लिष्टं यथा योऽग्निषु वाक्येषु च, तत्र किं चोदकप्राप्या
 कर्तव्यो नेति सद्यः । तथा अतिग्राह्याः नाम प्रहाः
 प्रवृत्तौ भुक्त, विद्वतित्वस्य कासु चित् उपदिष्टा 'उक्थ्ये
 गृहीयात्, वृष्टये गृहीयात्, विश्विति प्रगृहीयात्' इति ।
 तेऽपि विद्वत्यन्तरेषु ग्राह्याः नेति सद्यः । तत्र 'चोदके-
 नाग्न्यतिग्राह्या विद्वतो न प्रदिश्यते । कासु चिच्छ्रुण
 तस्य तथाहि स्यादन्वयकम् ॥ तस्मात् तदर्थं ग्राह्या प्रदेयो
 नेति कल्प्यते । तेन यत्रोदकेऽप्य तत्रैवाऽन्यत्र न
 निषा ॥' उच्यते, 'अद्धान्तरवदस्यापि प्रातिशोदकतो
 भुजः । चोदकार्थस्य इत्यनात् । कासु चिच्छ्रुण पुनः ॥
 सामानविध्यलिङ्गार्थं नातिदेन निषारयेत् । सोऽर्थः, सामा-
 नविधौ चेद् गुणकामप्रवृत्तम् ॥' यामु विद्वतितु विधी-
 यते तामु, प्रवृत्तौ च समानं विधानं भवति । विद्वत्य-
 न्तरेषु तु चोदकतः प्रातिः इति न प्रवृत्तित्वं विधा-
 नम् । समानविधाने च यत्रोक्तं अग्न्याधितानां गुण-
 कामाना विद्वतितु प्रवृत्तिः । यामु विधिर्नास्ति, तामु न
 गुणकामा प्रवृत्त्ये 'विद्वत्सिर्गं कर्त्तव्यम्' इति न्यायात्
 (८।१।१४।२४) । तत्रैव गुणकामप्रवृत्त्ये विद्वतितु
 कासु चिच्छ्रुण इति न तद्वदेन अतिदेशात्मादं शक्यते
 कल्पयितुं, तस्मादिति अतिदेशः ।

सन्त्येन निवर्तयितुम् । निवर्तकस्य शब्दस्याभावात् । तस्माद्दग्नेषु न चतुरवत्तम् । अपि च एषायासिधेषु अह्नेषु पञ्चानसे कृते ततोऽपर चोदना 'तानि द्विरव्यवति' इति । वषायास्य तत्र हविल्लेखार्थं प्राथम्यादवसप्राप्तं श्रूयते । विधिसिद्धे हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गाः । तस्मात् अह्नेष्वपि पञ्चानसमेवेति ।

दुष्—उच्यते । अयत्तेत्यनेन निश्रान्तेन द्रव्यमनदानस्युक्तं स्त्रीलिङ्ग एवमव्याख्युक्तं चोच्यते । तस्मान्ना पञ्चसत्या विधीयते । तस्य चानुत्थमानस्य यदि लिङ्गस्यैव विवक्ष्येत, वषया च निश्रियेत, वाक्यभेदः स्यात् प्रदाधिकरणव्यायेन (३११०) । तस्मादवदानप्रतिपदिकस्य पञ्चसत्या विधीयते । सा च विधीयमाना प्रकरणात् शरतेन युद्धते । तच्च प्रारणानिरोपात् सर्गादानेषु निविशते । मनु एषान्नश्रवणात् अन्यनिश्रुतिर्गम्यते, न पश्चमव्यवधानम् । यथा 'पद्विशतिरित्येन श्रूयत्' इति चतुस्त्रिंशद्वाप्युत्थे, न पद्विशतिविधानार्थं, एवमिहापि चतुरवदाननिवर्तनमित्, न पञ्चानसप्रातिषास्यम् । तस्मात् पञ्चानदानमपि न प्राप्नोति, अन्यपरत्वात् वाक्यस्य । उच्यते । पञ्चसत्येदान विधीयते (पञ्चानस्य प्राप्त्यभावेन अनुत्थानसंभवात् तद्-प्रश्न प्रमादपठित स्मारितरथा) तस्या च विधीयमानस्य चोदकप्रानो मेन भवति इत्यथैदिवत्साराधौ लभ्यते, सोऽनुत्थः । स तु दे सत्ये प्राप्नुतः, तत्र एतस्यः अन्यतरत् निवर्तयेत् । तत्र एतस्यार्थः परिश्रुयते । इह समाप्ति ।

शा—(लीडान्तश्लो) ' वषायासिध चोदयेत् यदि पञ्चानदानतः । स्थादेमनदाने तु पञ्चसत्याऽत्र चोदते ॥ ' तस्मात् सर्वत्रिषु पञ्चान, तस्य अद्रेषु एतदाननस्यनत् उत्तररथनिश्रुत्या अभिषाणपरिश्रुत्या वा उपपद्यते । तस्मादह्नेष्वपि पञ्चानदानम् ।

सौम—यसानी धर्षेऽपि हृदयासिधु न चतुरवदानस्य । इत्युच्यते संगतिः । यतस्मात्तत्र द्विरव्यवत्तेन अत्रापदाने पञ्चान इति पञ्चान्तरत्वेन उच्यते । (न च दतोदेनेन अरदानस्य शान्त्यर्थं त्रिषो वाक्यभेदप्रकृतिः, त्रिष्वप्यत्र स्मिन् समायादेव संज्ञकदान-

वैशिष्ट्यसिद्धौ विध्यादृत्तिलक्षणसक्यभेदानवकाशात् ।) चतुरवत्तु गान पञ्चसत्याविशिष्टावदानान्तरविधिः, किन्तु यपोदेनेन शब्दतः पञ्चसत्याविशिष्टावदानविधिप्रतीकारपि प्राप्ताप्राप्तविधेरेव पञ्चसत्यामात्रे विधेः पर्यवसानं, यथा ' रोहितोष्णीपाः ' इत्यादौ । अन्यथा तत्रापि समानत्वात् लौहित्यमानविधिर्न स्यात् । एष च तात्पर्यगत्या अवदाने सत्याविधिपर्यवसानेऽपि शब्दतः सत्याभावात् न प्रमरभेदापत्तिः । उत्तरतोया च ' तानि द्विरव्यवति ' इति वाक्यानर्थक्यपरसङ्गात्, वषायास्यस्य पादान्-हविर्मात्रेणलक्षणात्त्वात् हृदयासिधु पञ्चानदानसिद्धेः । सूत्रार्थस्तु-यथाभूत् यत्र पञ्चावत्तल श्रूयते यथाशा, तत्रैव प्राकृतं चतुरवत्त निवर्तयति, नात्यम् इति पूर्वं, पशः ।

वि— ' वषायासिध विधाऽन्वेष्यति पञ्चानदानता ।, यपोदेशादात्रपशोऽवदानोदेशतोऽन्तिमः ॥ ' सर्वेषा वषामानाना चतुरवत्तिल पञ्चावत्तिल च गोमभेदेन स्मृति-करिः पठते ' जामदग्न्या वसविदा वाग्धिषेणाश्च ते मयः । पञ्चानसिन एवात्ये सने चतुरवत्तिनः ॥ ' इति । (' जामदग्न्या वसविदा वाग्धिषेणास्तथैव च । सार्गोऽन्वेष्यता औसोः पञ्चानसिन ईरितः ॥ ' इति गोमिल्लस्यमन्त्रमाये समुपलभ्यते ।)

भाट्ट— दैक्षे पशौ ' यथापि चतुरवत्ती गजमानः पञ्चावत्तेव यथा कार्या ' इति श्रुत पञ्चानदान वषाया-मेव, उत अह्नेष्वपि इति चिन्ताया, नात्र अवदानानुत्थानेन पञ्चानविधिः । तथापि हृदयासिधकस्यै, तेषामेवानदानस्यन्येन हविष्णान्, यथाच, इतदह्णान् तदभावेन अनदानप्राप्ते, वसवधनस्य अनुत्थानानुत्थानं । एव-मित्त्तु पदे उदेश्यासिधेयभागाह्नीगरे एकप्रकारता-भङ्गत्त्वेऽथ । अतोऽत्र अवदानमेव हृदयासिधकस्य इव यपोदेनेन हविष्कृतिद्वयेन विधीयते, पञ्चान तु जाम-दग्न्यादीनाः अदिदेनेनैव प्रातःप्रात् पाशिनानुत्थः । वस्तुतस्तु एषसरथवगत् यद्यपि ' चतुरवत्ती ' इत्यनु-वादस्य जामदग्न्याजामदग्न्यप्रारभ्यत्त्वेन निश्रुत्यासिधस्यै पञ्चानस्यापि त्रिष्वपिर्निश्रुतिर्निश्रुतिर्निश्रुतिः, तथापि वषा-यासिधकस्यायेन (३११०) (१६-१०) वषायासिधकस्या-नस्येन लक्षणात् प्राकृतं पञ्चानदानमपत्तिः । य ए

असत्यपि हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गसम्भवात् न चिन्ताऽनु-
पपत्तिः । सूत्रार्थस्तु— पशौ पुरोडाशे च समानतन्त्रता
स्यात्, पाशुनो वाग्यमः पौरुडाशिकाह्वानवर्णन्तमनुवर्तनीयः
इति यावत् ।

वि— 'पशुशाले पुरोडाशाले वा वाग्विसर्जनम् ।,
तन्त्रित्वादादिगो, ऽन्त्यः स्याद् वाग्यमात् कर्तृसृष्टिः ॥'

भाट्ट— पशौ अग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः श्रुतः ।
पशौ च प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानवोरभावोऽपि तदुप-
लक्षितमालापरिग्रहस्य च सम्भवेन, कथं चिदसम्भवेऽपि वा
वाग्यमस्य प्रवृत्तौ विशिष्य तत्तत्पदार्थधर्मत्वात्, कतिपय-
तद्वर्णाणां च पशौ सत्त्वेन तद्वर्णवाग्यमोपपत्तिः ।
अस्ति च पशुवास्तरणादिवत् यज्ञयोगादिपदार्थज्ञात प्रणी-
ताप्रणयनहविष्कृदाह्वानमभ्यवृत्तिसान्नाय्याद्रमपि प्रकृतौ ।
अतश्च तस्य पशानपि अतिदेशात् शुक् एत तद्वर्णवा-
ग्यमवतिदेशः । नहि प्रवृत्तौ तस्य हविष्कृदाह्वानमभ्यवृत्ति-
त्वेन लदेश्यता, येन पशौ हविष्कृदाह्वानामागत्य वाग्यमा-
तिदेशो न भवेत् । तत्त्वेनैव तु लदेश्यत्वात् तदतिदेशो
निर्वापः । तेन पशौ हविष्कृदाह्वानवृत्तिसान्नायिकः मूले
सुवैर । अतश्च पाशुनवाग्यमेवैव प्रजाजादिवत् कार्यसिद्धेः
पशुपुरोडाशे न पृथक् वाग्यमानुग्रहणम् । यदि तु प्रसङ्ग-
विषया पूर्णपथारणे अप्यावासगतितः इत्याद्यङ्कमेत
सतोऽस्तु पशुपुरोडाशे तन्त्रवृत्ताचित्त्वात् अथ विचारः ।
सर्वथा न वाग्यमस्य पृथगनुग्रहं, इति प्राप्ते, मनःप्रणि-
धानद्राता वाग्यमस्य दृष्टोपनारकत्वे संभवति प्रजाजादि-
वत् आराहुपकारकस्य अन्यास्यत्वात्, पूर्णसजातमनः-
प्रणिधानस्य च वाग्विसर्गोत्तरक्रियमाणपौरुडाशिकृतप-
दार्थेषु अनुपयोगात् न तन्न प्रसङ्गो वा ।

न्यायविन्दुः— हविष्कृदाह्वान पशानपि अस्तीति
ह्यत्र चिन्तयते । पुरोडाशस्य प्रसङ्गितरत्यात् पाशुनेनैव
वाग्यमेन कार्यसिद्धेः पशुशाले एव वाग्विसर्गः, इति
शङ्कायां, वाग्यमस्य कर्तृमस्कारत्वात् सिद्धत्वात् क्रिय-
माणा, पौरुडाशिका विमुखाः स्युः, अतः पुरोडाशाले
वाग्विसर्ग इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— पौरुडाशो वाग्विसर्गः पशौ चेत् ।'

शंकर— पशुशाले च नात्र चिन्त । च वाग्विसर्गः ।

ह्यु अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वपट्ट-
कर्तृणामेव वरणम् ॥

दक्षे श्रुत 'देव च मानुषं च होतारौ ह्युता थावप्राथायं
सौमिकान्त्वित्तो वृणीते' इति । परिदन्वित्तिवरण कर्म-
मध्ये विहितं तत् ऋत्विक्सस्कारकत्वात्विशेषात् सर्वार्थम् ।
'सप्त वृणीते' इति तु 'दश गृह्यन्ते' इतिवदवयुत्प-
वादः, इति प्राप्ते, 'यद्वृता वपट्टकृत्युभ्रांतृत्यं यज्ञस्या-
शीर्गच्छेदथ यद्येते ह्युता वपट्टकृत्येकपथेव यजमानं यज्ञ-
स्थाराशीर्गच्छति' इति यचनेनाह्वानात् वपट्टकारमिन्द्रया
वपट्टकृत्यणमेव वरण नियम्यते । अत एव 'ऋत्विजो
वृणीते' इत्युक्त्वा 'वृत्तिच्छन्दास्येव वृणीते यद्येतांरं
वृणीते, यदाग्नीप्रमतिच्छन्दस तत्' इत्यादिना
'वाच तद् वृणीते' इत्यन्तेन कतिपयानामेव गणनं
सम्बन्धेन, वपट्टकृत्येन प्रयत्नी 'नान्द्रयाक् वृणीते'
इति निषेधोऽपि । संकल्प. १।१।१९.

ह्यु अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वपट्ट-
कर्तृणामेव न वरणान्तरम् ॥

'तिस्रो जुहोति' इत्यादावपि 'सप्त वृणीते' इत्यन
भावार्थे एव सख्यान्वयः, ऋत्विजा वृत्त्येन सप्तपदस्य
सख्येयवख्यायोगात्, 'अग्निर्देवीनाम्' इत्यनेन यजमान-
नस्यापि वरणोक्तेश्च । ततश्च वपट्टकृत्येन वरणमिति
नियमेन पूर्वोक्तवरणस्य कर्तृमस्कारार्थत्वेऽपि एतद्वचनविहि-
तरणान्तराणामाराहुपकारकाणां तदतिरिक्त्वा ऋत्विजः
परिशेषात् कर्मकारकत्वाऽन्वेषितम्, इति प्राप्ते, पूर्वोक्त-
वरणे यजमानेतेरेपामद्यना मध्ये अन्वयुप्रतिप्रसारेरे-
येन मन्त्रेण द्वियचनान्तेन वरणाभिप्रायेण 'सप्तर्त्विजो
वृणीते' इत्यनुवादमात्रम् । संकल्प. १।१।२२.

ह्यु अग्नीषोमीये पशौ सप्तानामपि वरणं लौकिक-
कथा वाचा ॥

दशपूर्णमासयोः 'अग्निर्देवो होता' इति मात्रस्य
होत्रारणे समाम्नातस्य बोद्धव्यः प्राप्तत्वात् होत्रुयेथाव-
रणयोर्देविकया वाचा, अन्येया लौकिकया वरणमिति
द्वयोरेव पशुधर्मः, इत्यत्र लोमकर्तृः, इति प्राप्ते, सर्वेऽपि
लौकिकस्यैव सिषेत् । 'सप्त वृणीते' इत्येवमिधिरिदिते एष-
सिन् कर्मणि वैश्वानराणां । 'वृष्णविवागात् वपट्ट-

उच्यते । ' एवाहाहीनाप्रापि यमिस्वारद् प्रतीप्यति । अतुगाब्दधिने तेषामतुगान् परिच्यति ॥ ' यदि हि अयमभिवाच्य समानाधिकरण स्यात् ततोऽप्य नीयेत्, यदि नैवा कर्मणि द्वितीया स्यात् । अथ तु व्यधिकरण, कर्मोपचरनीयवृत्ते द्वितीया । अत्रायमर्थ, अक्रिययनमपु अपि होमादिभिर्बुधैश्च इति । अभिराब्दश्च सामाचरतोऽपि सन् अत्र प्रभरणसत्त्वं तस्य तास्वृते वृत्तौ प्रवर्तते । ययन सस्वरात्तरात्रयव्य इत्यर्थ । तेन प्रभरणमात्रेण ययनयत्नैरेव एतानि ययनानि । जोदयेनैव प्रवृत्तानां विवृतिषु पुन श्रुति क्रिमर्थेति चेत् । दशमे वक्ष्यते ' ब्रह्मण समा नविधानं स्यात् ' (१०८।१।२०) इति । न चारभ्य तुल्यवर्तमानयोरेव पौत्रोपमे भवति, अनुल्यवर्तमानयोरेपि पौत्रोपमे भवति यथा ' कर्मसु भुङ्क्ते ' इत्यवितोपयोगे । यत् ' देवदत्तो यशदत्तसु गच्छति ' इत्येतत् तुल्यम्भनं भण्यते इति, युक्तं तत्र कर्तृमात्रोपादाने सति क्रियाकारुण्योपादानात् । इह पुन अगि सस्वरात्तरात्र चयनसमं विद्यते इत्यवमानम् ।

तत्सयोगात् क्रतुस्यदाहय स्यात्, तेन धर्मविधानानि । २३ ॥

भाष्य— यत्तु लिङ्गदर्शनसुक्तं शायरान अगि शब्द इति । तत् तेष्वेव लिङ्गसमुच्चेषु वचनेषु न सर्वत्र, तेषु चित्वागिभयोगात् कामे लक्षणशब्द । तेन प्रवृत्तवचनानि चतुर्भविधानानि इत्युच्यते ।

वा— ' अग्ने स्तोत्र ' इत्यादिषु आग्न्या आश्रयणम् । ज्वलनेन सव्यं स्वयं लक्ष्यते, नापि चद्रात् क्रतु । न चैकत्र लक्षणाऽऽश्रयणमिति सर्वत्रैव सा आश्रयितव्येति । तस्मात् सत्या गती द्रव्यवचनचयेव युक्तम् । यस्तु अत्रैराधिकरणे भाष्यकारादरेण अग्ने फलपदं चन्द्रादरेण तस्मिन्निवत्यन्तरेणैविविचारविचारव विचार कृत, स उदाहरणान्तरेषु अधिकरणान्तरमिदं इत्यन्तरेणोऽपि स्मरणमात्रवर्षेणोपन्यस्तं ह्युपेक्षितम् । तस्मात् नैववातीयेतो गुणो भेदक इति सिद्धम् ।

सुप्र— फलपदव्यवहार कर्मोपचरणीयसिद्ध (४।१।१) । प्राङ्मुखैवैतल्यविकारसु अस्मिन्नेवोदाहरणे अन्यविशदाधिकरणसिद्ध (१०।८।११) । नित्यवा-

नित्यविकार गोदोदोदाहरणे तृतीयाधिकरणसिद्ध (३।६।१) । उत्तरवेदिविचारविकारविकारसु सकर्षे द्वितीयेऽप्यापे (२।१।२६) सिद्ध । १४१

वा— हि ' अग्निं चिनुते ' इति यागविविधि, उत अक्रियस्वकारमात्र स्वतत्र विधीयते, किं ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयते । तदर्थं न हि अक्रियवद्वयागनामपेय, उत द्रव्यवचन इति उदेह । उत यागविविधा स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते । ' अग्ने ध्यातामस्वकारमात्रमत्र विधीयते । तस्मात्पतोऽग्निमि त्यादियाक्ये स्यात् क्रतुमगति । बह्वी रुदोऽग्निव्योऽय न हि यागस्य वाचन ॥ ' तस्मादग्निं ज्योतिष्टोमादिषु गुणविविधि ।

सोम — पूर्वैरप्येण प्रत्यख्यानत् समगति । सिद्धान्ते ' अयातोऽग्निमग्निद्योनेनानु यजन्ति ' इत्यादीनि यजन्तानि अग्निविधियोगानि । तत्राग्निद्योमसत्याया कल्प्यं चत् अग्नेस्तादृशांसमवात् अग्निद्योमसत्येव यागेन इति तत्रैव यागलक्षणा । उक्त्यादिविचारकेषु तु उक्त्यादिविचारानुसुक्त्यादिविचारमात्रपरमेव न तु तेषु कृतवागपरत्र, तागामेव सत्यानां फलवचनं अग्निं प्रति शेषित्वगमनादिति ध्येयम् । सूत्रार्थसु— अग्निं अक्रियवद्वयागनाम प्रतीयेत ' अग्ने स्तोत्रं अत्र शम्भ ' इति स्तोत्रगत्वयुक्तवत्ता निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रगत्वयो नवकस्य विधानात् इति स्तोत्रगत्वगकये अत्रुपरवितरणत् लक्षणया अक्रियवद्वयं तदुक्तवत्तुपरवत्ता मायेण विद्वद्वक्ये (य एव विद्वानग्निं चिनुते इत्यम्) यागनामचमिगिगन्दस्य नास्त्युपेय इति सिद्धा ताग्य ।

वि— अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा ससृष्टि, यन्नि । चिनुतेन यागनामगात् यजिनां चातुसादत् ॥, रुदो द्रव्यस्य नामैतद् बह्वेदधानव्यविति । सस्वरा ससृष्टे यद्वाग्निद्योमो विधीयते ॥ तस्मात् सस्वराविविधि ।

भाट्ट— अनारभ्यैव श्रुत ' य एव विद्वानग्निं चिनुते ' इति । तत्र चिनोतिना नामिसस्वराण्येन चयनविविधि, अपि तु अक्रियवद्वयं यागस्यैव विधि । ' अयातोऽग्निमग्निद्योनेनानु यजन्ति, तदुक्त्येन,

एकादशानां मध्ये त्रिनव्या विद्यते क्रियायोगगुणयोगा-
भावात् । यच्च एकादशानां मध्ये त्रीणि गृह्णीयात्, तेन
अनोद्धारप्रयत्नः कर्तव्यः । सोऽपि अधिकृतानां त्रयाणां
ब्रह्म करोति, तेषामि समाहारप्रयत्नः कर्तव्यः । यस्तु
दोषादीनि छद्मति, तस्य उभयदोषाभावः, प्रमाणात्तरेण
समाहारोपोद्धारयोः कृतत्वात् । ननु यामद्रव्यरोपस्य
अपनिपादनात् अप्राकृतकार्यमापद्येत, तस्मात् द्विरभ्यासः
स्वित्कृतः प्राप्नोति । एवं कर्ममार्गे उच्यते । स्वित्कृतद्वय
अभ्यस्य विधीयते प्राकृतत्वात् कार्यात् आच्छिद्य इति ।

ज्ञा— पशवेव चोदकप्रातः स्वित्कृत्यागः किं प्रधान-
हविर्भ्यो हृदयादिभ्य उत्तरार्धे गृहीत्वा कर्तव्यः, उत
अङ्गान्तरेभ्य इति सद्ये, प्रधानशेषप्रतिफल्यर्थत्वात् प्रकृतौ
पश्चादपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः । 'न्यद्गैः स्वित्कृत
यजति' इति वचनं चोदकप्रतिपत्तौ सर्वेषु प्रधानहविर्षु
त्रिनवविंशत्याङ्गानामेव स्वित्कृतं विधानम् । तत्र इत्यारो-
पाभाभङ्गानां प्राक्तत्वात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन त्रिनवविधौ
पर्यवसानम् । एतच्च शब्देन विशिष्टवैशेष्येण विष्ण्वत्
समासे एतेनाद्येन उद्दिश्य अपरेणानेन विधानतन्त्री-
यत्वात् न सामर्थ्यविधातन्त्रिभ्यसमासात्तुष्पत्तिदोष-
सङ्घः) । तेन तेषामेव मध्ये त्रिभिः स्वित्कृद्गैः ।
इति प्राप्ते ब्रूमः । (त्रिनवविंशत्याङ्गविधौ अनिज्या-
शेषैः स्वित्कृतं, अद्गैः त्रिनवविधौ तु इत्यारोपैः इत्य
नुदानमेवेन शब्दतो विशिष्टनिपतयता प्रतीयमानस्य अङ्गा-
न्तरविषयकत्वोपपत्त्या हृदयादिषु त्रिनवविधैः पर्यवसान-
मयवयम् । तथा चेद् त्रिनवविधिमिच्छतां प्रमाणात्साम-
भवात् अङ्गानुदानेन त्रिनव शब्दगणैः विधीयते इति
वक्तव्यम् । तथा सति असाधारणं समासात्प्रपत्ति
स्यदेव इत्याद्येनाह—) ' त्रिनवानुदानेन त्रिषु
शब्दयते तथा । तस्य प्रसवमेवेन सामर्थ्यं हि विहन्यते ॥'
एक हीन समासपदं न्यद्गैः इति । तदेकप्रसव युक्तं
सकलनुदेशक उपादायक वा, (हृदयादीनां—) उत्तरार्धे
तु उद्दिश्य पूर्वार्धे विधीयमाने प्रसवमेवात् सामर्थ्यविधा-
त्वात् समासो न ख्यात् । (ननु चोदकप्रतिपत्तौरोपादायाय
अतमर्थसमासमपि स्वीकृत्य त्रिनवविधिरैव युक्तः इत्यल-

स्यादाह—) अपि च ' दोः पूर्वार्धस्य, गुद मध्यतः,
श्रोणिं ज्वनार्धस्य' इति वाच्यशेषे अनिज्यारोपाणां
कीर्तनात् स्वित्कृतं अनिज्यारोपाणां विधानं, तैश्च प्रत्याम्ना-
नात् इत्यारोपाणां नाशः । ननु अनिज्यारोपाणां अङ्ग-
त्वेन विधानात्, इत्यारोपाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन
प्रधानतया प्रातानां विषयमेवादयुक्तो नाशः ।
(उच्यते—) प्रधानभूतानामपि निर्देतेरुदात्त
तस्मिन्नाते अनिज्यारोपाणां विधानात् आर्षेणमस्येव
तुल्यविषयवत्त्वं । नहि अनिज्यारोपैः त्रियमगो
यागः तेषां प्रतिपत्तये अलं भवति । तेन गुण-
भूतैरपि युक्तः प्रधाननाशः । किंच अनिज्यारोपाणामपि
हृदयाद्यर्थाल्लभ्यपदानुनिष्पन्नानां आक्षीर्णकराणां प्रतिपत्त्य-
पेक्षानात् चोदकेन इत्यारोपप्रतिपत्त्यर्थतया प्रातः स्वित्क-
ृत्यागः तस्यैव तेषां वचनेन विनिश्च्यते, यत् स्वित्क-
ृता प्रतिपाद्य, तत् त्र्यङ्गानि, न हृदयादीनि, (इति)
तस्माद्युक्तो वायः ।

सोम— यदि हृदयादीनां हविर्ष्वं, तर्हि तेभ्य एव
स्वित्कृतं, इत्युचितैः संगतिः ।

वि— ' इत्यारोपैरोपैर्गो अङ्गैः स्वित्कृतो हृतिः ।,
आद्यैः प्रकृतिय, नैव पूर्वार्धेऽनुक्तिरोपतः ॥' तस्मात्
अनिज्यारोपैरङ्गैः स्वित्कृतोमः ।

साह— पशौ एकादश ' हृदयं, जिह्वा, वक्षः,
सान्निभ, वृक्चन्द्र, सव्यं दोः, दक्षिण पार्श्वं, सव्यं पार्श्वं,
दक्षिणा श्रोणिः, गुद तृतीयं' इत्येतानिषानि हविर्षि । तेषा-
मेव चोदकार्थत्वं स्वित्कृतं अतिदेशेन प्रातः । तनेदमपर
वचनं ' न्यद्गैः स्वित्कृतं यजति' इति । तत्र यद्यपि
स्वित्कृत्यागसाधनभूतानुदानेन त्रिनवविधाने विशिष्टो-
द्देशः एकप्रवृत्तामङ्ग आपतति, तेषामि स्वित्कृतद्वयवादेन
अतिदेशतः पूर्वपट्टवर्तीकरणे त्रिनवविशिष्टाङ्गानामेव
प्राकृतानामागतानां हृदयादीनां विधानम् । यद्यपि तेषां
प्रतिपाद्यं त्रिन न गुणवत्, तथापि समासार्थं प्रति गुणत्वात्
विधानोपपत्तिः । अतश्च स इत्यारोपाणामेव, इति प्राप्ते,
' दोष्णो दक्षिणस्य पूर्वार्धस्य समन्वयति, सव्यं शोणि-
र्द्वन्द्वतः, गुद मध्यस्य' इति वचनात्तरेण अन्येयामनि-
ज्यारोपाणामेव अपदेयत्वेन स्वीर्तनात् तेषामेव त्र्यङ्गानां

देवता यत्र च तदुभयतः परिग्रहं दीयते' इति । येन देवतापरिमहार्थां, प्रसङ्गात् ऐश्विनानां प्रायेण तापयिष्य-
वीति ।

दुपु — (अन्वाधानस्य देवतापरिमहार्थंत्वमस्युपे-
त्यानि दीक्षणीयता प्रवृद्धः साधितः । यन्ततः अन्वाधानस्य
देवतापरिमहार्थं न हि चित् प्रवर्णं इति परमार्थ-
माह—) न देवतापरिमहार्थं मान्यन्वाधानं यत्कृतोऽवगम्यते ।
'ममाग्रे यनो निरुपेयस्तु इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति,
देवता एव पूर्वसुगृहीता श्रोतुं यजते' इत्यर्थं शब्दो
देवतापरिमहार्थंत्वमनगोपेयः । न च ईदरोन शब्देन
देवतापरिमहार्थं प्रतिपादयितुं शक्यते, अर्थवादात्तादस्य
वाचकस्य । अन्वाधानमेव अनेन सूच्यते । एतं च अहङ्-
कल्पना न भविष्यति । मन्योऽपि स्वामान्येन अग्नि-
मिदधाति, मान्यं किं चित् । यदप्युक्तं, दीक्षणीयता
देवतापरिमहः कृतः इति, यतदप्युक्तम् । कथं ?
'दीक्षिष्यमग्नः' इति शान्ता कर्ता अभिधीयते, लटा
भविष्यत्वालः । दीक्षाशब्देन सुष्ठुनयनान्तरिकस्वारी
लक्ष्यते । तेन तद्विषयः समस्यः । तस्मादीदृशः
संस्कारो विधीयते आग्रावैष्णवशुभ्या । अग्नौ दीक्षा सवा-
दयितुम् । तस्य विधीयमानस्य 'सर्वांश्च देवताः परि-
गृह्णाति' इत्यर्थंशब्दोऽयं आग्रावैष्णवस्य सुव्यायः । न
चेदरोन देवतापरिमहः शक्यो विधातुम् । देवतापरि-
ग्रहार्थाया च सत्या पुरुषसंस्कारिका, देवतापरिमहार्था,
इति वाचकभेदः स्यात् । द्विरलक्ष्यता च ।

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

भाष्यं— उच्यते, न सिध्यति । दीक्षणीया प्रधा-
नार्था । सा प्रधानदेवतापरिमहार्थं वर्तते । शेषास्तु
अङ्गान्ना देवता अपरिगृहीताः । तत्परिमहार्थं दार्ग-
चोर्गमासिकं ऐश्विकेषु कर्तव्यम् ।

न वैश्वदेवो हि । २६ ॥

भाष्यं— न कर्तव्यम् । दीक्षणीयैः प्रवृद्धात् देवता-
परिमहार्थः संस्वयति । ननु प्रधानदेवतापरिमहार्थां दीक्ष-
णीया इत्युक्तम् । प्रधानदेवतायां सती अङ्गदेवता
यद्वाति । कथं ? वैश्वदेवो हि । अग्निं सोमो वैश्वदेवो
प्रहयतिः । तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते । तन्मध्ये च अङ्ग-

देवता अपि । तस्मात् ताः परिगृहीताः । अनेन तत्प-
रिमहार्थेन ऐश्विकेन अग्न्यन्वाधानेन नार्थः ।

इयाद्वा ष्यपदेशात् ॥ २७ ॥

भाष्यं—राज्ञा अर्थः ऐश्विकेन अग्न्यन्वाधानेन ।
नाङ्गदेवतापरिमहार्थम् । ननु विश्वे देवा इत्यन्ते इति
परिगृहीताः । न तत्र यानां देवता इत्यन्ते । किं तर्हि ?
विश्वेदेवतायाः । यथा साध्या यजते इति । कथं
शक्यते ? ष्यपदेशात् । ष्यपदेशो मन्वति 'अग्निर्वसुभिः,
सोमो रुद्रेः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पति-
र्निश्विदैवैः' इति पसादिभ्यः अर्धान्तरभूतात् विश्वान्
देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन्, विश्व-
देवशब्देन तेषामोऽर्धान्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्व-
देवशब्दो गणशब्देन एतः । एवं चेत् अपरिगृहीता अङ्ग-
देवताः । तदर्थं ऐश्विकमग्न्यन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न गुणार्थत्वान् ॥ २८ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । तस्मात् ? गुणार्थत्वात् ।
नानेन ष्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्य कल्पयितुम् ।
गुणार्थोऽयं ष्यपदेशो बृहस्पतिप्रसङ्गार्थः । अग्न्यादग्नौ
पसादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु सर्विणैः तैश्चा-
न्येक्षेति । यथा सेनापतिर्भूत्यनलेन सहायत समाहर्ता
निज्जेन घलेन, राजा तु सर्वेभ्यः तैश्चान्येक्षेति । अपि
च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः, सर्वे तु देवाः मन्त्रादेनाय-
गमन्ते । तथा च दीक्षणीयता अङ्गदेवतापरिमहोऽपि
प्रवृद्धात् सिध्यतीति न कर्तव्यं दार्गचोर्गमासिकं ऐश्विकेषु
अग्न्यन्वाधानम् ।

श्री— यद्यपि (अग्न्यन्वाधानं) देवतापरिमहार्थं,
तथापि प्रायणीयादिषु न कर्तव्यम् । दीक्षणीयाया अपि
हि वाचकशेषो देवतापरिमहार्थता श्रूयते । यद्यपि 'दीक्षा
सोमस्य' इति वचनात् प्रधानार्थां दीक्षणीया प्रधानदे-
वता एव परिगृह्णाति, तथापि वैश्वदेवप्रभे सर्वदेवतासमाग-
यात् तत्परिमहं सुर्वीदी दीक्षणीया प्रवृद्धात् अङ्गमर्तदेवता
अपि गृह्णाति । नहि विश्वदेवशब्दः कस्य चिद्वेदतागणस्य
वाचकः प्रतिज्ञावाचकस्यैव समुदायस्य वाचकन्तरकल्पनायां
प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वदेवतासमागयात् तत्परिमहे च
सर्वान्तर्गतानामङ्गदेवतानामपि प्रवृद्धतः परिग्रहात् अङ्गत्वम्-

अग्नेर्नयनोपायशेरेकार्थत्वेन समुचयायोगादिकल्पः, आत्म-
समारोहस्य स्वरारमर्तवे च मत्ताभावात् । संकर्ष. ३।२।३५.

ॐ अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् । ३।६।१२।३५ ॥

एतन्मुक्तामभिव्यक्तिरूपम् । सिद्धान्तसूत्रं चेदम् ।
अप्रकरणे चयनप्रकरणमिन्ने स्थले समाप्ताताभिनिष्पा-
दयः इष्टताः अग्न्यङ्ग अग्नेः पञ्चचितिसमुदायरूपवेदेः
अङ्गमेव स्यात् । तद्वत् पूर्वोपिस्त्रणोक्तप्रवृत्तम् ।
अनारम्य पठिता. उभारदशान्वाद्यो प्रहा यथा ज्योतिष्टो-
माद्, तथा इष्टता अपि अग्न्यङ्गमिति । के.

ॐ अग्न्यतिप्राहास्य विद्वत्तातुपदेशाद्प्रवृत्तिः
स्यात् । १०।८।११।२३ ॥

अग्निः अग्निचयनं च अतिप्रायाश्च तेषां समाहारः
अग्न्यतिप्रायाश्च । तस्य कस्य विदेव विद्वत्ता द्विराप्रादौ
उपदेशात् चनेत्या विद्वत्तौ अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न
स्यात् । यनोपदेशेनैव स्यात्, नान्यत्रेति पूर्वं; यधः ।

मासिप्रहणं च तद्वत् । २४ ॥

तद्वत् अग्न्यतिप्रायास्य विद्वत्तौ उपदेशात् ' मासि-
मास्यतिप्रायास्य गृह्यन्ते ' इत्यत्र मासि इतिप्रहणमपि
नोदशमान्ने साधनम् । इति पूर्वपक्षी आह । चयनो
हेत्यन्तरमुपधार्यः । मासि इति प्रहणं मासिप्रहण इति
संभजानपूर्वपदः कर्मधारयः ।

प्रहणं वा तुल्यत्वात् । २५ ॥

विद्वान्प्रहणम् । विद्वत्तुपदेशात् अग्निचयनस्य अतिप्रायासा
च नोदशेन प्रहणं स्यात्, अग्न्यतिप्राये इतरेषु चाद्वेषु
नोदशरत् तुल्यत्वात् । वाग्यः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

' कर्तव्यं चिन्वीत ' ' शोभं चिन्वीत ' वाच-
येदे ' पशोऽनानिप्रायाश्च पृच्छति ' इति लिङ्गदर्शनात्
अग्न्यतिप्रायास्य विद्वत्तुपदेशेन प्रातिपदिके । इति
सिद्धान्ते हेत्यन्तरम् । हेत्यन्तरार्थं च न वाग्यः ।

प्रहणं समानविधानं स्यात् । २७ ॥

अग्निचयनं अतिप्रायाश्च कस्य विद्वत्तौ उदशरन्ने
तस्यां विद्वत्तौ प्रहणं च तेषां प्रहणं समानविधानं
स्यात् । एतेनैव विधानेन उदशरन्ने विधानम् । अग्नि-

छातु च विद्वत्तुपदेशेन प्रातिः अग्न्यतिप्रायासात् ।
अनेन पूर्वपक्षे ' विद्वत्तौ उपदेशात् ' (सू. २३) इति
यदुक्तं तत् परिहृतम् ।

मासिप्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् । २८ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ' मासिप्रहणं ' (सू. २४) इति,
तथाह । ' मासिमास्यतिप्रायास्य गृह्यन्ते ' इति गजामयने
मासिपदोच्चारणं अह्न्यहनि अभ्यासस्य प्रतिषेधार्थं,
न नोदशाभावात्कर्मम् । तस्मात् अग्निचयनस्य अति-
प्रायासा च विद्वत्तुपदेशेन प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ अग्न्यतिप्राहास्य विद्वत्तातुपदेशाद्प्रवृत्तिः
स्यात् ।

' य एष विद्वानग्निं चिन्वते ' इतिवाक्यविहितं अग्निं,
' उदशग्मान वा एतद्यस्य वदतिप्रायाः ' इति वाक्य-
विहितान् अतिप्रायाश्च उदशह्यन् अभ्यतिप्रायास्य विद्वत्तौ
अतिदिश्यते न वा इति मदिश्ये, अग्नेः ' तमुच्यते ' इत्यादिना,
अतिप्रायासा च ' यदुक्तं वेदतिप्रायासात् ' इत्यादिना वासु चित् विद्वत्तुपदेशात् अतिदिशास्य-
वृत्ति पूर्वपक्षविषया, निर्देस्य अपराप्यप्रवृत्ते सार्द्धमे
तुल्यत्वात् अग्न्यतिप्रायास्यमासि प्रहणं ' प्रहणं वा
तुल्यत्वात् ' (सू. २७) इत्यनेन सिद्धान्तिने, ' विद्वत्तौ
सर्हि उपदेशः विमर्षः ' इत्याद्यङ्क्य अतिदिशास्यवृत्ति-
स्यापि वासु चिद्वित्तुपदेशेनेन प्रहणे गुणरत्नमह-
त्यर्थं समानविधानं प्रयोक्तव्यं इति ' प्रहणे समानविधानं
स्यात् ' इत्यनेन वक्ष्यते । सु. ४. १५. ८ ० ' अग्न्य-
तिप्रायास्य विद्वत्तातुपदेशाद्प्रवृत्तिः स्यात् । ' ज्योतिष्टो-
मादिषोऽनेन तन्निवृत्तुपदेशेन चयनमासिग्न्य द्विराज-
द्विष्यति प्रातिपदिकारपि तेषु पुनर्यनं चयनाधित-
गुणसामाना ' ज्येनचित् चिन्वीत स्वर्गसामः ' इत्यादिना
प्रात्यर्थ्यं इति वचनेन वक्ष्यते । को. २।३।१०।२२.
० अग्न्यतिप्रायास्य विद्वत्तातुपदेशाद्प्रवृत्तिः इत्यभिप्राये
वचनम् ज्योतिष्टोमेऽपि सज्जानः समर्थः । पराक्रमः.
ॐ अग्न्यतिप्राहाधिकरणम् । अग्न्यतिप्रायासां
विद्वत्तौ अतिदेशः ॥
अग्न्यतिप्राहास्य विद्वत्तातुपदेशाद्प्रवृत्तिः स्यात् ।
१०।८।११।२३ ॥
भाष्यं— इत्यन्तरान्ते ' य एषं विद्वानग्निं चिन्वते ' इति

ॐ अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे क्षीक्षणीयादियु न कार्यम् ॥

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते । १२।१।११-१।१९ ॥

भाष्य— सोमे दीक्षणीयादियु ऐष्टियेयु कर्मसु चोदकप्रसंगमग्न्यन्वाधानं हि कर्तव्यमिति । कर्त्तव्यं, एवं चोदकोऽनुष्ठीतो भविष्यति । एषं प्राप्ते उच्यते । न कर्त्तव्यम् । वृत्तः १ धारणार्थं गत् । विद्वत्प्रसंगे. धारणार्थं तत् । सोमार्थेन च विद्वत्प्रसंगे. वृत्तम् । तेन धृतोऽपि । न च धृतस्य धारणार्थमस्ति । ननु अमन्त्रत इत् । तस्यमन्त्रक, अपि तु तत् कृतम् । न च वृत्तस्य मन्त्रार्थे पुनरुपस्थितिरिति तस्मात् कर्त्तव्यम् ।

सोम—पूर्ववत् अत्रापि वृष्य कर्मयथा इत्युत्पितेः संगतिः । अन्वाधान नाम विद्वत्प्रसंगेन आयो यो धारणार्थः काष्ठैर्गन्धर्वगणैः सन्निधेयं यापारः, तदर्थं. काष्ठायामात्मयापारः, न तु सन्निधेयार्थं धारणार्थमात्मम् । विद्वत्प्रसंगेन अत्रियं यापारश्चैव एव, इत्यन्वाधानस्य न पुन पुन करणमभवत् । विद्वत्प्रसंगेन अन्वाधानस्य पुन पुन कर्त्तव्यमकारणम् ।

पि 'अन्वाधानं दीक्षणीयादियु क्वाप्नोति वा,ऽसि तत् । चोदना, सासि सौमिकरिदोरेण पूतवत् ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः प्रथमनोत्तरं कृत्वा अग्नौत्तरं वा अग्नीनां समन्त्रकं अथ सन्निधेयं विदितम् । तत् अग्निदेवेन सोमाद्देविदुत्तरं चर्षणी क्षीयान्वाधाने प्राप सपि न कार्यं, ता पूर्वमेव कर्त्तव्यमिति चोदनायात् चर सन्निधेयस्य वृत्तत्वात् । यद्यपि तदन्वयः अर्थमेव च, तथापि तदर्थमेव कार्यं च ज्ञेयं तत् न दीक्षणीयादियु वृष्यगन्तव्यम् । न च एतन्न सन्निधेयं पुनर्वाच्यार्थं समप्रसंगमिच्छतीति, 'समन्त्रे चर्षणी इति पूर्वस्यैव परिश्रुतिः' इत्यनेन प्रोक्तत्वात् सन्निधेयस्य अन्वाधानस्यैव एव कर्त्तव्यत्वम् । न च पूर्ववदस्य अन्वाधानस्यैव एव कर्त्तव्यत्वम् । अत्र च पूर्ववदस्य अन्वाधानस्यैव कर्त्तव्यत्वम् ।

विशेषगत्वमद्भिद्वय प्रथमान्वाधानविधिरत्वात् । अत एव 'देवता एव पूर्वपूर्वक्षीयन्वा शोभते दजते' इत्यर्थे-वादानुष्ठेयान् पूर्वपूर्व पूर्वेषु, काल्पित इत्यपि वेदा चिदुक्तं परास्तं, लक्षणाऽऽपत्तेः, पूर्वेषुःवाचीनानेकमन्त्रेण मन्वाद्युक्तिप्रमत्ताच्च, यद्वै तद्यथाख्या समन्त्रकान्वाधानमरण्यानपरत्वेच्च, दीक्षणीयादेः सद्यःकालतया प्रवृत्त-सिद्धिकथनस्य अनुक्तिः सहायाय । अतः असदुक्तरीत्येन आवागन्वाधाने मन्त्रविधेः युक्त एव दीक्षणीयावै प्रवृत्तः ।

न्यायविन्दुः— सोमाद्देवु ऐष्टियेयु अग्न्यन्वाधानं कार्यं, इति प्राप्ते, तस्य धारणार्थत्वात् सोमार्थधारणेनेव च प्रवृत्तसिद्धेः न कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'न त्वादधानिः क्रतुमध्यवेष्टियु ।' आदधानिः अन्वाधानम् ।

शंकर— 'सोमेऽग्न्यन्वाधानेति च ।'

अग्न्यन्वाधानम् । इदं अन्वाधान इत्युच्यते, अन्वाधानिः इति च । के. ० अग्न्यन्वाधान ऐष्टिक ज्योतिष्टोमे सौमिकविहरणेन प्रवृत्तसिद्धत्वात् वृष्यत् न कार्यम् । वि १२।१।१०. ० अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे ऐष्टियेयु कर्मसु देवतापरिग्रहार्थमिति न कर्त्तव्यं, प्रथमदेवतायत् अग्निदेवतामिति यद्विद्वत्वात् । भा १०।१।११-१४-१८, ० अग्न्यन्वाधानं यदि देवतापरिग्रहार्थं, तदपि निरुद्धो भवेन कर्त्तव्यम् । प्राग्जनेन अग्न्यन्वाधानेन अमात्यवेदेना परिश्रुतिगाः, न न रक्षोराऽपि परिश्रुति । १०।१।१८ ० अग्न्यन्वाधानं वे दानिः कर्त्तव्यमिति चोदनायात् चर्षणी इति चोदना, तथा इत एव सन्त्रकम् (मन्त्रमे वने.) अस्ति । अथ तु किं विद्वत्प्रसंगेन तदपि किं कर्त्तव्यमिति चोदनायात् अथ पुनर्वाच्यत्वमिति चोदनायात् किं कर्त्तव्यमिति चोदनायात् इति चोदनायात् । चोदनायात् किं कर्त्तव्यमिति चोदनायात् । भा ३।१।१३।१८. ० अग्न्यन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चोदनायात् । तथा एतन्मते मन्त्र कर्त्तव्यमिति चोदनायात् । न च उच्यते अग्नी माकर्त्तव्यं । अग्न्यन्वाधानेन मन्त्र कर्त्तव्यमिति चोदनायात् । भा. ३।१।१३।१९. ० अग्न्यन्वाधानेन अग्निदेवेन, कर्त्तव्यम् ।

अन के चिदाहुः— अनारम्भाधीतोऽग्निः प्राकरणिनोत्तरेदिविरोधात् प्रवृत्तौ न लभते निवेशम् । अप्राहुत्तश्च न विवृत्तिषु अतिदिश्यते, तेन उपदेशेनैव अस्य विवृत्तिषु प्राप्तिः, इति अनुपदेशतः षोडशिकाजपेययोः नारिणश्चेत्य इति । (अग्निराकयेनैव ऋतुसन्भाषणमात् युक्तः प्रवृत्तौ निवेशः इत्याह—) तदयुक्तम् । अग्नि-
शोमवाक्येन प्रवृत्तावपि निधानात् । न तु विवृत्वग्निशो-
माभिप्रायं तत् भविष्यति, प्रवृत्तौ प्राकरणिनोत्तरेदिवि-
रोधात् । नहि प्रकरणेन वाक्यस्य नोचो युक्तः । किंच
प्रवृत्तेरवाग्निशोमत् अग्न्यापेक्ष, विवृत्तौना तु अतिदेशा-
पेक्ष इति प्रवृत्तिरेवानेनाभिधीयते । अग्निशोमस्यन्दस्य
ननुमेवाभिषेते इति तस्यत्वो वाक्यवृत्त इति न
प्रकरणेन वागमईति । तस्मादक्षि प्रवृत्तौ अग्निः, इति
विवृत्तिव्यपि अतिदिश्यते । तत्र सायण्ये (एकरिन-
सायण्यत्) सारस्वतेषु च खेषु (प्रधानवागाना अनुदिनं
अग्न्याश्रयशास्त्रप्रदेशेषु वर्तन्त्येवात्) अत्रक्यपान्
काममग्निं नीयता, षोडशिकाजपेययोस्तु चेतयः ।

सोम— साहाय्यस्वोरसद्वाराभावेन पुनः भग्नरहित-
दर्शीहेमेषु वाधाभावेऽपि अग्नेः पुनः भग्नरहितविवृ-
त्तिषु कायेः इत्युचितेः संगतिः । यदुक्तं विधिरसा-
यने ' यदि अन्याधितगुणप्रविधिप्रवृत्तेः पूर्वं
अग्निप्रकरणे तत्तत्प्रकरणेषु वा उपदेशेनानिदेशेन
वा ऋतुसन्धित्वेन विद्व एवाग्निः स्वैतावृत्त्यादि-
गुणस्यनिधिषु आश्रयनेन अनुवायः स्यात्,
तदा प्रथमं शुद्धगुणारूढे श्रीरदेशिते एतामौ आश्रयवे-
नाग्निते चरन्प्रतीतिदेशिसग्नेः आश्रयान्त्यो न
मनेन, इति तस्यापि तदाश्रयनेनाग्न्यायं पुन पुनश्चापेक्षः
सर्वः स्यात्, न त्वेव अग्निशोमादिसक्ये. ऋतुसन्ध-
वृत्तान् प्रागेव ' य एव विद्वान् ' इत्युपसम्प्य शुद्धगाम्नेः
आश्रयनेनानुपदेशसंभवेन ऋतुसन्धित्वेन एव आश्रयवे
प्रमाणमाह, शुद्धस्य नामिः आश्रयनेनाग्न्यासन्तत्
अग्नेः ऋतुसन्धये सति अग्नौ ऋतुसन्धित्वेनोऽग्निः आश्रय
इति पर्वरसवति । आश्रितः चापूर्वीगाम्नेः आश्रयन् ।
येषु अग्नेः औददेशिसन्धीनः, येषु पातिदेश्याधीनः,
तेषु गर्भेऽपि अनिसेषेण तिष्ठति । तस्मात् गुणसाम्या-

प्यर्थं सामानविध्यम् ' इति । तच्चिचन्त्यम् । मोदेच यदि
शुद्धस्याग्नेः आश्रयत्वस्योप्यता स्यात्, न त्वेवं, शुद्धस्य
सिद्धरूपत्वेन क्रियानुपदेशं निना आश्रयत्वावोप्यतात् ।
उक्तं च चतुर्थं तन्वरत्ने (४।३।१।१) ' औदासीन्य-
प्रच्यारत्ने ह्याश्रयः, क्रिया च तथा, न द्वयं ' इति । अग्नेः सिद्धरूपत्वं च विधिरसायने एव ' पशु-
यामाश्रिन्वीत ' इत्यादिना फलार्थत्वेनावगतस्यागोः आश्रया-
र्थात् ' अथातोऽग्निमिश्रोमेन ' इत्यादिसाक्यानि इति
प्रतिपादनावसरे आश्रितम् । एव च यथा सिद्धरूपस्य स्वतः-
फलसाधनत्वासंभवेन तदर्थमाश्रयापेक्षा, तथा सिद्धरूपस्य
आश्रयत्वावसरे तदर्थं ऋतुसन्धेतापेक्षाया अग्निशो-
मादिनाक्यैः क्रत्वन्वितो योऽग्निः, स एव आश्रयः स्वी-
कार्यः, न तु शुद्धः इति गुणसाम्याग्निः पुनः भग्नप्रयो-
जनमुपपद्यते इति । नहि उक्तवेष्या सह निवृत्तित-
स्यायोः नियमावधेयता वापु विद्विष्टानिषु पुनः श्रमणोपपत्तेः
न गुणसाम्याग्निः तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् ।
द्विराश्रितत्तद्विद्वित्तोदकचकालोचनारम्भोत्तरवैदिप्रप्य-
पेक्षानियमानापेक्षया अग्निप्रकरणगतदाश्रितगुणसाम-
प्राप्तेः सनिहितवत्तया तथा एव प्रयोजननोचित्यात् ।
यत्तु सनिहितप्रयोजनात्पदः, यथा षोडशिसहस्रिधि-
नियमे ' उत्तरेऽहन् द्विरानस्य गृहते ' इत्यादौ, तत्
तत्तत्त्वोदकाधीनप्रतिमापेक्षोऽपि नियमः फल अगत्या
स्वीयित्ते । इह तु सनिहितप्रयोजनात्पदं न नियमः
प्रयोजनमिति ।

नि— ' नातिदेशोऽतिदेशो वा बहुनविमाल्लभो, नं चः ।
विवृत्तौ पुनरुक्तानुपदेशोऽज्ञात्परम् भवेत् ॥, प्रवृत्तेर्-
वृत्तीना च साम्यात् स्यात् पुनरर्थः । नाम्ने च
गुणसाम्यात् प्रवृत्तः प्रवृत्तानि ॥ ' ततश्च
पुनरिधाननैष्यांभाषान् अस्ति अतिदेशः ।

माह— ' य एव विद्वानग्निं चितुने ' इत्यनेन उप-
सम्प्य चयनरूपस्याग्नेः ' अथातोऽग्निमिश्रोमेनातु यन्ति ' इति
अनारम्भाधीनेन ज्योतिशोमाङ्गनेन विधिः इति
रिपत् द्वितीये (२।३।१०।१-२०) । अत्रवाग्निशोम-
शब्दस्य ज्योतिशोमस्यत्वया षीस्तुभे अत्रग्यायित्वात् ।
तथा अनारम्भाधीनानिर्वा अग्निमाह्वरुषानां ऋतानां

एकपदादिगोरूपाया प्राकृतीना दक्षिणाणां शिष्टत्वात्
विहितत्वात् । तस्मात् समुच्चयः ।

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि । ३२ ॥

पूर्वपक्षे स्तान्म्या प्राप्तं तुशब्देन प्यार्तयन्
सिद्धान्तमाह । यदि 'पुनस्त्यष्टो रथो दक्षिणा,
पुनस्त्यष्टं वातः, पुनस्त्यष्टोऽनङ्गान्' इति पुनस्त्य-
ष्टाशानं आधानप्रकरणे भवेत्, ततः तत् आधान-
दक्षिणा न वापेत । अप्रकरणे तु आधानमन्त्रशास्त्राना-
भावे तु यत् पुनराधाने पुनस्त्यष्टत्वादि विधीयते, तत्
काग्यशानं प्राहुः नित्यं ब्राधमानमेव निविशते ।
तस्मात् काम्यनैमित्तिकाधानदक्षिणाशानान् विकारः
आधानदक्षिणायाः । एवं च पुनराधानदक्षिणाया
आधानदक्षिणाया वाचः, न समुच्चयः । विन्याः,
अप्रकरणे हि यस्मात् काम्यानि पठितानि इति सूत्र-
पदान्त्वम् । आधानदक्षिणायाः पुनराधानदक्षिणा विकारः
वाचिनः । हि यस्मात् काम्यानि पुनराधानदक्षिणा-
द्रयाणि अप्रकरणे आधानप्रकरणान्त्वम् पुनराधान-
प्रकरणे पठितानि इति अन्वितपदार्थः ।

शङ्कने च निवृत्तेरुभयस्य हि श्रूयते । ३३ ॥

सिद्धान्तं हेत्यन्तरेण साधयति । यतः निवृत्तेः
शङ्कते । प्राहुःतदक्षिणाया स्वल्पत फलतश्च निवृत्ते.
शङ्का मनसि ह्य्या हि यस्मान् उभयत्र श्रूयते । एक-
शेषे दक्षिणाया उभयनिदि दशयति धृतिः 'यदेकृती-
र्दवति दक्षिणाः, उभयोऽपि तेन दक्षिणा प्रसा
भवन्ति' इति । यदि उभयोऽपि दक्षिणा स्वल्पेण
एव दत्ता. विनशिताः, ततः 'उभयोऽपि प्रसा
भवन्ति' इति नाशयन् । तस्मात् पुनराधेयदक्षिणाणि
आधानदक्षिणा वाचयते इति सिद्धान्तः । कै.

● अग्न्याधेयस्य ब्राह्मणप्रश्नवैयक्यानां प्रापनाणि
अत्रगति । तेन सूत्रस्य नत्र नतिप्रकारः । या २।१।१।८
७९५, ● अग्न्याधेयस्य सोमपूर्व चरसे सीनिककुनशका-
निरमो यशनात् । १।४।१।२०-२६, ● अग्न्याधेये इष्टि-
पूर्वेवं सोमपूर्वेवं वा विनश्येत् । ७।४।१।२०-२६, ● अग्न्या-
धेये एक एव पुमान् स्वीगद्वितीयः अपिवासी, न तु द्वौ
पुमानौ । ६।१।१।२२-२३, ● अग्न्याधेये एकपदाद्व्यस-

दिगोदक्षिणाया विकल्पः । १।२।४।५।१९, ● अग्न्याधेये
'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन अष्टाचत्वारि-
ंशद्वर्षाणि वेदत्रयान्वयं चरणं विरूपते । १।३।
२।२, अर्गुत्तरं प्रच्छाद्यन्तः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेद-
ब्रह्मचर्यं चरितवन्तः । तत एवा स्मृतिरित्यगम्यते ।
१।३।२।४, ● अग्न्याधेये त्रयाणा निर्देशो भवति 'वयन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, श्रीन्मे राजन्व्यः, शरदि वैश्यः'
इति । छूदत्वाधने धृतिर्नसि इति अनग्निः छूदः
असमर्थः अग्निहोनादि निर्वातं विनुत् । ६।१।७।२६,
● अग्न्याधेये परमानेष्टिपु परमानपात्ररूपविदेवताकातु
तन्त्रभेदः । स च भाव् एवं स्यात्, प्रथमाया भेदः,
उत्तरयोस्तत्रम् । ब्रह्मचर्यमत्रमस्य तु तिसृषामपि
सहप्रयोगः । १।१।४।१।२१-२४, ● अग्न्याधेये
परमानेष्टिपु 'सुधन्वात्तत्रैकः कार्यः, पात्ररूपं सोम्यः'
इत्याश्रमागयोः निर्गुणत्वेन अग्निश्च सोमश्च श्रायी ।
सुधन्वान् पात्ररूपश्च मन्त्राधेयः । २।४।१।५।३०-३१,
● अग्न्याधेये ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वं सोमपूर्वं वा इत्युभौ
पशौ । अग्नीहोतरीयहविर्मात्रं तु गोमान् परस्तात् उक्कृ-
त्यम् । ७।४।१।१०-१४, १०-१८, ● अग्न्याधेये
सामगानमुपात्र, आधानस्य यात्रुर्नैदिकत्वात् । १।१।२।९,
● अग्न्याधेयगतानि वैकृत्तनादीनि पात्राणि सर्व-
यागेषु दर्शपूर्णमाशप्रभृतिषु निविशन्ते, न तु परमान-
द्विषु एव । १।१।२।२२, ● अग्न्याधेयगतानां दक्षि-
णाया पुनराधाने निवृत्ति, न समुच्चयः । १।०।१।१०-३३,
● अग्न्याधेयगतवृत्तमानेष्टयः न परमानेष्टि-
गोन्दतेऽगौ, किन्तु आधानमात्रवरुते कर्त्याः । ३।६।
६।१६-१७, ● अग्न्याधेयप्रकरणे श्वराशानान्यपि
परमानेष्टीणि वाक्येन प्रकरणं चापित्वा अग्नेर श्रुणु-
तानि भवन्ति । ३।१।२।२२, ● अग्न्याधेयप्रकृतौ
यस्मादादां चाग्न्यस्य नियमः । २।३।१।४।२-८९.

● अग्न्याधेयन्यायः । अग्निहोतरीयां इत्पुणे
कदादिहमपि आनीयते । संभट्टः । यथा 'अग्निहो-
तरीयता' इत्युक्ते अग्नेरिहमपि यस्मिन्नने अग्न्याधेये
अग्न्याधेयः इति, तथा प्रकृतेऽपि । सादृशी. १०१.

भाष्यं—अख्यमिः 'य एव विद्वानमिं चिनुते' इति । एव विधाव श्रुते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनेवानु यजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त पोढदिना' इत्येवमादि । तत्र सदेहः, किमयमग्निशब्दो यागवचन ज्योतिष्टोमादिभ्य कर्मान्तर चिनुते इत्याख्यातेन विधीयते, उत द्रव्यवचनः ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति । किं प्राप्त ? यागवचनः इति । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्ग हि दृश्यते, 'अग्ने, सोम' 'अग्नेः शस्त्र' इति । तथा 'पशुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इति । यस्य सोमशस्त्र उपसदश्च, तस्य अग्निशब्दो वाचक इति गम्यते । यागस्य एतत् सर्वम् । तस्मात् यागवचन इति । ननु लिङ्गमसापरु, प्रातिरूपता इति । अनोच्यते । 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनेवानु यजति' इति यागमभिनिर्भवेति इत्युच्यते । त अग्निमिति विशिनष्टि । तस्मादग्निवचन इति गम्यते । अनुशब्दोऽपि उपसर्गो यज्ञोर्विशेषकः एवमुपपद्यते, यदि अग्निर्वागः । तस्मात् ऋतुशब्दः प्रतीयेत ।

वा—'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि त्रैषैव सदेहः । किं अर्चुवशागविधिः, उत चयनमानविधान, उत प्रकृति विष्टुविपु गुणविधान इति । तत्र अथद्यान्मयत् प्रकरणे पुनरसवीर्यनात् उत्तरमानस्य च फेवलस्य प्रयोजनासम्भवात् सश्रैव नन्वन्तर कल्प्यते । तथा च फल्धवण 'ऋध्नोत्येव' इति । न च गुणात् फल्मिति शक्य वन्दु, प्रकृतश्रयात्पुपत्तेः । तथा च ऐवात्तकलोमयागविद्गानि उपसर्गादीनि उभयम समन्तानि भूयन्ते । तथा इममि वचनामि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनेवानु यजति' इति । तत्र 'अग्निं यजति' इति 'समिधो यजति' इतिवत् 'तप्रत्य चान्यदाश' इत्येव सिद्धनामधेयविशिष्टागविधान विज्ञायते । तस्यै च अग्निष्टोमादिखल्व विरोधणम् । द्विराशदयश्च काठश्रियोषा विकल्प्यन्ते । अथवा तस्मानिपिपरं वाक्ये यजन्तुवाद्-एवमनवत्यते, यदि उपसर्गाक्ये चिनोति । यजिमद्वचनः । तस्मात्सत्फलत्वेन यजतिस्मानागवि-करथेन आशानेव अग्निशब्दः ऋतुनामधेयमिति निश्ची-रते । अनुशब्दश्च 'य एतेनानिद्र्या' इत्यनेन प्राप्त

ज्योतिष्टोमात् पश्चाद्भावमनुवदति । यद्वा अग्निं अग्निष्टो-मादिस्रथै, वागी, अनु यजति इत्युक्ते यदि अग्निर्वागः, एवमसौ अनुयष्टुं शक्यते । सर्वत्र हि तुल्यरूपाणां तुल्य-धर्माणां विभागे धोर्नापर्यं भवति । तथावा देवदत्तमनु गच्छति इति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छति, एवमनुगमन-मवकल्पते । तथा अनुयजनमपि । तस्मात् धृतानु-मितेनिकर्तव्यतावत्कतुविधान एतत् इति । पश्चिमे तु व्याख्याने अग्निष्टोमादिभ्यः पश्चात् क्रियमाणोऽय तदङ्गमेव भवति इति फलभूतिरर्थवादः स्यात् । पूर्वत्र तु स्वतन्त्र-त्वात् 'फलभावेनो निर्देशात्' (४१३।१।१८) इति फलविधित्वात् पुरुषार्थमिति विरोधः ।

द्रव्यं वा स्याद्योदनाद्यास्तदर्थत्वात् । १२ ॥

भाष्यं—द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कतमत् द्रव्यं ? यदेतत् ज्वलनः । अन षोण प्रसिद्धः । चिनुते इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यत्सर्वं यजनेति वदितुम् । चयनेन एव सत्कृष्ये, चित्तौ स्यापयति इति । अनुशब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति, चयने निर्दूचितं पश्चात् अग्निष्टोमेन वागेन यजति इति ।

वा—'अत्यन्तरुदितशब्दत्वाद् वाक्यमेवादिभिर्विना । ज्वलनं न परित्यज्य ननुपमिः प्रतीयते ॥' नहि अग्नि-शब्द उद्दिष्टादिवत् बौगिकः । नापि वाक्यमेवदत्तव्यत्य-तद्रूपपदैर्युक्तः, येन कर्मनामधेयत्व विज्ञायते । यत्तु तद्रूप्यमस्तीत्युक्तं, भवेत्तत्, यदि त्रयङ्गत्वेन अग्नि-र्विधीयते । स तु प्राप्तकृतज्ञानः एव चयनसंस्कारतया भूयते । न च तद्रूप्येण युक्तमित् प्राप्तः, इति तद्रूप्या-न्यशास्त्रान्तराभावात् । तस्मात् द्रव्यमेवागमिति । 'कत-मत् द्रव्य' इति (भाष्ये)— 'चयनसामानाधिकरण्य-विरोधामिप्रायेण प्रथमः । सिद्धान्तनादी तु 'प्रीहीनवदन्ति' इतिवत् वैषधिरूप्येनैव संस्कार्यसंस्कारसंश्लेषोपपत्तेर-विरोध मत्वाऽऽह—'यदेतत् ज्वलनः' इति । तस्मात् अग्निशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिव्यात् चिनोतेश्च वागा भिधानाद्युक्तेः द्रव्यदेवताऽभावाच्च, अग्निं चयनेन सत्क-रोति इत्येतादनेन चोदनार्थोऽवभासते । तथा च द्वितीया समर्थिता भवति । कर्मनामधेयत्वे तु अग्निष्टोमवत् क्लेशः स्यात् । अनुयजति इति शब्दः कथमिति चेत्,

दुर्देहेनापि तेन (प्रहरणेन) प्रत्यर्थन्त्वादिस्त्रादेर्लभ्यते । इह तु ऐन्द्रनापसादिदेवतानि विश्वप्रदेशस्वरूपस्य अत्रैके प्रदेशतापटिततया त्वादिरत्वादिवत् लोकासिद्धागमात्तेन तत्पररूपशान्नापयता द्वादशाहप्रकरणे चूदाग्मानस्येन प्रहरणान्मानस्यार्थवत्त्वेन आनर्थक्यभावात् न तन्मात्रेण प्रत्यर्थत्वस्यापि स्वामः इति वाच्यम् । एवमपि ' ऐन्द्रनापयं ' इत्यादिवितीयापयोगात् कार्गीषद्वयभस्वारार्थान्नागमेन तद्गन्धदेव प्रत्यर्थनेऽपि तद्वाक्यस्यैव तावत्पर्यङ्गनीयित्वात् । केवलस्वरूपशान्नापयत्वे तु चूदाग्मानान्न स्वप्राधान्येनैव प्रहाणामान्मानं स्यात्, न तु प्रत्यर्थद्वयभस्वारस्येन । तस्मादिह चत्वारव्यन्मानानात् ऐन्द्रनापसादिप्रातिस्विक्रिमीनां नव्यर्थतात्पर्येण प्रवृत्तानां प्रवृत्तात् स्वल्पशान्पनद्वारा कामस्योपगमाक्येऽपि उपरान्तरमात्र, न तु एतावता कामार्थत्वमेवेति । किंच ' वायु ' इत्यादिशान्नापविधानमपि न साक्षात् प्रनुसयोग, किंच प्रातिस्विक्रिमिषिद्धिद्वाना पुनराग्मानानर्थक्यद्वारा क्लानीयः । तन् वर सस्वाकृत्यत्वात् प्रत्यर्थत्वस्येन, पुनराग्मानमपि च उक्तरीत्या उपरान्तरार्थमयोः काम्य-गुनाप्रवादिगुण प्रति आश्रयत्वान्तरत्वेन अर्थेनदेव, इति कथं तदानर्थक्यम् । तस्मात् ग्रन्थोक्तमेव प्रयोजनम् । सुनार्थस्तु ऐन्द्रनापयात् पुरस्तात् उपरान्तरार्थमयोर्दुर्धुं गुनादेरपर्ययः स्यात् धाराग्रहाधिकरिषराप्येन काम्याव्रतावेगत्वेन कृत्वात् इति ।

वि— ' स सर्वादावेन्द्रनापयादौ वा, ऽनादिरोपतः । सर्वादानाश्रया, ऐन्द्रनापयादौ धृतेरपि ॥ ' स पूर्वात् प्रतिकर्षे, सर्वादी उपशौरपि पुरस्तात्, ऐन्द्रनापयादौ वा स्यात् इति सप्रय । अत्र अविरोपतः सर्वादी इति पूर्वपक्षः । धाराग्रहागमाश्रयात् ' शारयेवुस्त ' इति धृतेः उक्तत्वाच्च ऐन्द्रनापयादौ प्रतिकर्ष इति सिद्धान्तः ।

भाट्ट— प्रतिकर्षोऽपि मध्यपदस्यैव प्रमाणभावात् महाप्ररणेन सर्वप्रहाणामेवाश्रयलोपपत्तेः, ' काम्या एषा ' इत्यस्य च प्रयोजनान्तरसद्भावेन महाप्ररणशान्पक्यानुपपत्ते सर्वादित उपाश्रयत्वात्पूर्वमपि । इति प्राप्ते, तत्रान्ताशुक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वेन प्रयोजनान्तरस्यापि अशान्तस्वरूपशान्पदस्यैव प्रयोजनत्वात्, तद्यथादेव च

तेन धाराग्रहाणामेवाश्रयलोपपत्तेर्लभ्येन पूर्वं गुनादेः प्रतिकर्षः ।

न्यायविन्दुः— अविरोपात्सर्वादितः सुरमहः, इति प्राप्ते, ऐन्द्रनापसादिधाराग्रहाणां प्रवृत्ततात्तदाश्रितैव गुनाप्रता फले निर्धीयते इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः । इदमेव चक्ष्यमाणानां ' ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा शयन्ते ' इति वीरतनस्य प्रयोजनं यत्प्रहाणमाश्रयत्वान्मान इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' काम्येऽपि न स्यात् सकलप्रदेश्यः । ' प्रतिकर्षणम् ।

शंकर— ' स तु धाराग्रहाश्रया । ' सा अग्रता ।

अग्रता — (सू. १०।१।६२) अग्रे आदौ इत्यर्थः । ज्योतिषोमादौ ये धाराग्रहा गृह्यन्ते, तेषु को ग्रह आदौ प्रायः इत्यत्र साममेदेन भेद उक्तः ' यदि रथतरमात्मा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवायान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्तामा गुनाग्रान्, यदि जगतामा आश्रयग्राहान् ' इत्यादिना । बृहत्तामात्वे गुणग्रहः आदौ गृह्यते ततः ऐन्द्रवायवादयः एतं सर्वत्र । तदिदं अग्रताश्रयेन गृह्यते । के. * अग्रताया एष देवो निष्कतः, यत् उपरान्तरान्मान्यामूर्ध्वं पुरस्ताच्चैन्द्रवायवस्य । भा. १०।१२०।३०. * अग्रताह्वयविधिः द्वादशाहस्य समूहस्य स्पर्णीकत्वा अर्नैमित्तिकः । रथतरमात्वेऽपि ऐन्द्रवायवायान्, बृहदमात्वेऽपि गुनाग्रान् इति । यथा गर्गविश्वेन बृहत्तामात्वाभावेऽपि गुनाग्रान्म् । वि १०।१२२

अग्रमेव धाराच्छेदनादेः प्रयोजक, न मूलम् । भा. १०।१।१८-९.

अमहत्वाद्द्वान्तपरायः स्यात् । १।१।१।२१२. अत्र पूर्वपक्षस्य पूर्वपक्ष, सोपक्यान्तरपरमागार्थत्वेन अनुपकनीयः । सु घृ. १।१४.

अभियवती प्रतिपत् प्राट्टी नैमित्तिकी अपचितौ एसादे वागुपेसा, किन्तु अन्येन प्राया । भा. १०।१।१६।१२-६१. * अभिपन्नौ बृहत्पुंस्य प्रतिपदं कर्मात् । ' अभिपन्नद्विकृतां ' प्रयुगे वाचो अभिनः ' इत्येताम् । शा. सोम. १०।१।१६.

तमतिराणेण, तं द्विराणेण' इत्याद्युत्तरवाक्येषु
अग्निष्टोमादियज्ञानां अभ्यन्वयजनत्वरूपगुणाद्भानात् । नहि
अभ्यन्वयजनत्वं अप्रेरयागवदे अवकल्पते, 'देवदत्त-
मनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगे एव
अनुशब्ददर्शनात् । अतश्च अग्निर्वाक्यस्य यागस्य
समिमेव विधौ गौरवात्, विद्वद्वाक्ये एव चिनोतिना
रुद्रगण तद्विधानम् । स च अव्यक्तात्वात् ज्योतिष्टोम-
विकारः । उत्तरवाक्यैश्च तस्य ऋत्वङ्गत्वसिद्धिः ।
'इदकामिग्निं चिनोति' इत्यनेन च चयनस्य प्राप्तत्वात्
चिनोतिः निर्वपतिवत् अनुवादश्चकान्तः । इति प्राप्ते,
'पाकमनु शुङ्क्ते' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽपि
अनुशब्ददर्शनात् न तदनुषोभेन अग्निशब्दस्य चयन-
शब्दस्य च यागपरत्नकल्पना युक्ता । अतो विद्वद्वाक्ये
चयनमेव अग्निर्वाक्यार्थे विधीयते । अग्निशब्देन च
यद्यपि शक्या ज्वलनः एवामिधीयते, तथापि
सदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्तेः निरुद्धलक्षणया आहवनीयादिपर-
त्नान्नाभाद् तदुद्देशेनैव चयनं सकारकतया विधीयते ।
शंकरश्च स्रामाभ्यां चयननिष्पादितस्वण्डिलक्षणरूपः ।
स्थापितस्वामिः उपयोगापेक्षया 'अथातः' इति वाक्येन
सस्य ज्योतिष्टोमाद्भवेन विधानम् । तत्र हि अग्निशब्देन
चयननिष्पादितस्वण्डिलस्थापितः अग्निः चयनमेव वा
रक्षणया अमिधीयते । अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन
सस्यास्योऽपि घृत्कल्पनायेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयो-
गादमिषते, पार्यगन्द इवानुनम् । अतश्च ज्योतिष्टोम-
समेव लाघवात् उद्देश्यताऽवच्छेदकं, न तु अग्निष्टोम-
सस्यकल्पनमपि । यद्यपि चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगमन्त-
त्वात् अनुष्ठानसादेव्यादेव तदङ्गत्वसिद्धिः, तथापि
'पशुनामग्निन्वीत' इत्यादिवाक्यैः अग्नेः
काण्डकावगमात् ऋत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तत्र विरुध्यते ।
अपं चाग्निः प्रवृत्तौ 'अग्निः सोमज्ञ वेत्ता' इत्यादि-
वचनाद् वैवर्तिकाः । अग्निपथे च 'उत्तरवेद्यां
हामिधीयते' इति वचनात् उत्तरवेद्यां सपुचयः ।
सदभावे चोत्तरवेदिनामं 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति'
इति वचनात् । अतश्च 'सपुचयेन' इत्यादिवाक्यानि
वैकल्पिकत्वात् विकृतिविशेषे तस्यिष्यार्थानि चयनाभित-

व्येनाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्त्यर्थकानि च इति
दशमे (१०।८।११।१३-२८) वक्ष्यते ।

न्यायविन्दुः—'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'
इत्यत्र अग्निर्वाक्यगविधिः, चिनोतिस्तु 'इदकामिग्निं
चिनुते' इति वाक्यप्राप्त्यनुवादो निर्वपतिवत् । अग्नि-
शब्दस्य यागनामत्वं च 'अथातोऽग्निमिष्टोमेनातु
यजन्ति' इति वाक्ये यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेन
इत्यग्निर्वाक्यगानुवादेन अग्निष्टोमसंस्थाविधानादभ्यगम्यते ।
एवमनुयजन्ति इत्यपि गमकं, अप्रेर्यागरूपत्वामावे तमनु
यागान्तरवोधासंभवात्, 'देवदत्तमनुयजन्ति यज्ञदत्तः'
इत्यादिवत् एकनातीपवोरेव तथा व्यपदेशात् । इति प्राप्ते,
अग्नेः चयनसकारमानमेवान विधीयते । तस्य 'अथा-
तोऽग्निं' इत्यादिवाक्यैः ऋत्वर्षयः क्रियते, न तु
अग्निशब्दः अश्रुतयागनाममेवम् । अनुयजति इति तु
चयनानन्तर्येणापि उपपद्यते, 'पाकमनु शुङ्क्ते' इति
विज्ञातीयेऽपि प्रयोगात् । इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'नाग्निना कर्त्तव्येत् ।'

शंकर—'अग्निर्गुणो न यजिमतः ।'

ॐ अभ्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयदिपु
देवतापरिप्रहार्थमपि न कर्त्तव्यम् ॥

प्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थरयान् ॥१११११२२४ ॥

प्रहार्थं—पूर्वोक्तं अभ्यन्वाधानं मौमिकं प्रसङ्गात् ऐधि-
केतु कार्यं साधयतीत्युक्तम् (१२।१।१०।१९) । तदिदानी-
माधिष्यते । धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च
तत् केवलं धारणार्थम् । किं तर्हि ? धारणार्थं च देवतापरि-
प्रहार्थं न । एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'ममाम्ने
वचो विद्मोपेवस्तु इति पूर्वमग्निं यज्ञाति, देवता एव
तत् पूर्वयुर्वेदीताः शोभते यजते' इति । तत्र यद्यपि
धारणार्थे लीमिणेन प्रसङ्गात् सिध्यति, (तथापि) देव-
तापरिप्रहार्थं तत् दर्शपूर्णमासिकं ऐधिकेतु कर्मसु कर्त्त-
व्यम् । आह, नैतत् युक्तम् । देवतापरिप्रहार्थमपि प्रसङ्गा-
देव सिध्यति । कुतः ? इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि
दीक्षणीयेधिः देवतापरिप्रहार्थं श्रूयते 'आग्नावैष्णवमेकाद-
शक्रालं निर्वपेत् दीक्षिष्यन्नाग्नेः, अग्निः प्रथमो देवतानां,
मिष्युः परमः, नरागावैष्णवमेकादशक्रालं निर्वपति,

वयसम् । तदुपकारार्थं च तदुपकारप्रयोजक वम् । तेन प्रधानाङ्गाङ्गामिधमभादेः प्रधानोपकारजनकत्वेऽपि नान्यासिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थवर्लक्षणोऽपि काम्यकाले उपनयनाद्याश्रितपञ्चमर्पादौ, काम्यजातौ न दृष्टित्वादि-रूपायामन्यासिः, तथोरननुष्ठेयत्वात् । ऋत्वर्थवर्लक्षणे पूर्वोदाहृतगोदोहनादावतिव्यासिः । किंच आधानाध्ययन-योहभयमिन्नत्वेन तन्परुनोत्तेः तत्र नत्वर्थवर्लक्षणति-व्यासिः । एतेनेतिकर्तव्यत्वात्वेनातिवत्व ऋत्वर्थव, तद्विधाय पुरुषार्थवर्लक्षणे शास्त्रद्वीपिकोक्तमपि परा-स्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थवर्लक्षणतिव्यासोः । सिद्धपदार्थस्य गोमादेरितिकर्तव्यत्वात्वेनान्वितत्वाभावात् तत्र लक्षणद्वये नमैवाति-याध्वव्याप्यापरोक्ष । तस्यापि न्यापारावित्स्य इतिकर्तव्यतात्वमिति यदि विभाव्यते, तदा द्रम. उभयार्थत्वात् तत्र तद्विज्ञानत्वाभावात् पुरुषार्थवर्लक्षणस्यान्यासिरिति ध्येयम् ।

(भट्टदीपिकायतुर्थव्याख्यस्यमन्यूर वृषयति-) के षिचु स्वयप्रार्थितवृष्ट्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतात्वात् पुरुषार्थव, स्वयप्रार्थितमिन्नवृष्ट्युद्देश्यतानिरूपितविधेय-ताद्यालित्व ऋत्वर्थत्वम् । अत्र स्वयप्रार्थितत्व पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसकलरूपे, न तु ताप्यवा-नुष्ठेयत्वात्किंच । एतेन कालादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नान्यासि । न वा पुरुषार्थेषु अन्यनुशाविधिषु दोषाभायो-द्वेदोऽन तत्तद्विधानेऽप्यन्यासि । आधानाध्ययन-योषु स्वयप्रार्थितमिन्नान्यर्थज्ञानोद्देशेन विधानात् ऋच-शंत्वस्वीकारेऽपि न दोष । ' ऋ च पुरुषार्थत्वात् ' (३ । १ । ११५) इत्यत्र त्रुष्टे पुरुषार्थवर्लक्षणद्वार अन्व-ध्वव्यद्वारवन्नात् इत्याह । तदपि यथाश्रुत न तापीय । ' अयन्म ' इति मन्वस्य लिङ्गकल्पितधृत्या स्वयप्रार्थित-स्वगोर्देशेन विधानात् तत्र पुरुषार्थवर्लक्षणस्यातिव्यासे । अत एव स्वयप्रार्थितमिन्नवृष्ट्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताक-त्वाभावात् ऋत्वर्थवर्लक्षणस्यावयोध । किंच ' हीपिति वृष्टिकामाय निघन कुर्वात् ' इत्यादौ वृष्ट्यानुद्देशेन स्वसाधनसौभरीयनिघनाधारत्वस्य चैन विधीयमानेषु हीपादियु लक्षणस्याति कल्पनस्याती (पुरुषार्थवर्लक्षण-

स्यातिव्यासिः, ऋत्वर्थवर्लक्षणस्याप्यासिः श्लेषर्थ.) । नहि-तेषा पुरुषार्थवर्लक्षणम् । शापामेदेन सौभरीयनिघनाधा-रतया विदिताना हीपादीनामनिघनेन वृष्टयर्थसौभरीय-निघनाधारत्वप्रती ' हीम् इति वृष्टिकामाय निघन कुर्वात् ' ' उर्वीत्यद्याद्यपामाय ' ' ऊ इति स्वर्गजानाय ' इत्यादि-वाक्यैः तत्तत्पुरुषार्थसौभरीयनिघने हीपादीना नियममात्र-करणात् । अत एवोत्तरस्यनेन वृष्ट्यानुद्देशेन हीपादेरति-वस्तुतः तत्तत्पुरुषार्थसौभरीयनिघने आधारतया हीपादिनि-यमे एव तत्तद्विधितत्पर्यम् । न चैवमपि वृष्टिकामादिपदेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरीयनिघनाधारत्वस्य तदीयनिघनाधारत्वस्य च हीपादिविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरीय स्वयप्रार्थित-त्वाभावात् नान्यास्यनिघाती इति वाच्यम् । औत्त-कालिनियमविधिलक्षणानुरोधेन गुणधर्मावच्छिन्ने लक्ष-णाया अन्यास्य वात्, तदपेक्षया अपूर्वविधिनासादवस्य-सौभरीयनिघनपूर्वपथ्यमित्यस्य (२ । २ । १३) फलान्तरोद्-देशेन हीपादिविधेरैव युक्तनेन तद्विधिरितिज्ञानानुप-पत्ते । अतो निघनविधिरस्य तत्रयसिद्धान्तस्योत्तरप्रकारे-एव तात्पर्यमिति स्पष्टैव तदपिनरूपे प्रतिपादितम् । अत कथं स्वैरितिद्वन्द्वलक्षणरूपेण युज्यते । अत एव-तदुक्तरीत्यैव तदोषामिधानम् । वस्तुतः ' हीपिति वृष्टि-नामाय निघन कुर्वात् ' इत्यादौ न वृष्ट्यानुद्देशेन निदत्त-स्य चैन हीपादिविधि, तथा च वृष्टिनामपुरुषार्थदोषप्रतया धृताया वृष्ट्युद्देश्यता अन्वयायोगात्, वृष्टिनामपदे वृष्टि-लक्षणपत्तेः श्रुत्या ' कर्मवर्लक्षणोऽऽपत्तेः । अतो लक्षणा-द्वयपत्तेरपेक्षया एवलिङ्गितमपदे वृष्टिप्रशेन निघन-लक्षणया तदुद्देशेनेव हीपादिविधियुक्त । निघनपदोत्तर-द्वितीयया कर्मत्वस्य शक्यतेऽनेनत्वात् लक्षणान्तराप्रगते । न च्यास्त्वते वृष्टिकामादिपदे कर्मधारयान्तीराश्रय-लक्षणान्तराप्रगतिरिति वाच्यम् । तथापि वृष्ट्या-श्रयवतावच्छेदनानवच्छिन्नकर्मवर्लक्षणपेक्षया निघन-पदेनैव स्वयप्रार्थितवृष्ट्युद्देश्यतानिरूपितनिघनलक्षणाया-अचित्तत्वात्, विधिसिद्धिरित्यस्य पदरजोदेश्यमप्यर्थक्ये-शमरति विग्रहप्रदस्य तत्तात्पर्ययोगात् । अति च भर-मते निघनरदात्तारो निघनोत्पन्न । न च यं कथ-तापदेनाहङ्गना तदुपयोग, निघनार्थविधयानुपदीत-

मन्वाधानम् । यद्वा तन्वाभ्युपगमपक्षे दीक्षणीयाया कर्तव्यमेवान्वाधानं ततः परं तु न कर्तव्यम् ।

सोम— व्रतोपानवैलक्षण्यात् संगतिः । देवतापरिग्रहस्यैव तद्व्यवहारेऽपि देवतासंस्कारकत्वात् सद्यस्ताया एव तस्याः कर्मोपयोगेन पशुपुरोडाशो मान्यनूपाजाद्यष्टोपनायोगजीमन्तत् भाव्युपजीनसासमवात् दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं कर्तव्यम् । सूत्रार्थस्तु— पूर्वमन्वाधानं ग्रहणार्थमपि निवर्तते दीक्षणीयाया अपि तदर्थेन्यादिति ।

वि— परिग्रहाय देवतामन्वाधानं भवेत् यत् । अपिद्वान्वाधवे, नैमं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥'

भाट्ट—यदुक्तं अग्न्यन्वाधानस्य धारणाथेत्वात् सोमाद्देवतायोरपि अग्न्यन्वाधानं न विद्यते इति, तद्व्यतिरिक्त्यसमाधीयते । नान्वाधानं अग्निधारणार्थं, अपि तु 'देवता एव पूर्वैर्गुणैर्हीत्वा श्वोभूते यजते' इत्यर्थवात्पश्चात् देवतापरिग्रहार्थम् । अत एव 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं परिग्रहति' इत्यत्रापि 'इन्वाना.' इति मन्वकर्णोपज्ञात् परिग्रहश्रित्तान्यन्वाधानेन प्रथमं अग्निदेवतोपलक्षिताः सर्वाः प्राहता देवताः सस्कुर्वन् इत्यर्थः । अतश्च आनुपद्विके अग्निधारणे जायमानेऽपि तदर्थेत्याभावात् सोमाद्गुणैश्चादियु देवतापरिग्रहार्थं कर्तव्यमेव अग्न्यन्वाधानम् । इति प्राप्ते, यद्यपि, देवतापरिग्रहार्थं तत्, तथापि तत्तुल्यन्यायतया 'आग्नाग्नेममेसादद्य रूपालनिर्षेपेत् दीक्षिण्यमाग, अग्निरामो देवताया विष्णुः परम, देवता एव तदुभयतः परिग्रह्य दीक्षितः' इति दीक्षणीयायाक्यसोपे तस्या अपि देवतापरिग्रहार्थत्वापगतैः युक्तमपि प्रसङ्गः । 'दीक्षिण्यमाग.' इत्यत्र च उच्यते काल्पनाय विरक्षित, न जन्वन् इति तथापि कथं चित्प्राकृत्यतोऽपि ततः । न च 'दीक्षाः सोमस्य' इति वचनात् तस्याः प्रधानमागार्थत्वापगतैः तदेवतापरिग्रहार्थमेव नान्वाधानमागार्थेऽपि तद्व्रतनदीभूतदीक्षणीयायाः आगार्थादिवदेवतापदसंज्ञेने प्रमाणभावेन अद्भुतप्रधानसाधारण्यदेवतापरिग्रहार्थेन्यागत्वात् । यत्तु अयं सूत्रकारदिभिः अग्नीष्टोत्रेण दीक्षणीयायाः प्रधानमागार्थेन प्रधानदेवतायां

वैश्वदेवग्रहीयाया विश्वान्दस्य सर्ववाचित्वात् सर्वेषामेव देवता देवतात्प्रतीतिः अद्भुतदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्तिः इति समाहितं, तत् विश्वदेवशब्दस्य 'आदित्य-विश्वसवः' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे लुट्त्वापगतैः दीक्षणीयायाः देवतापरिग्रहार्थत्वापक्षे प्रधानमागार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् । अतो देवतापरिग्रहार्थत्वापक्षेऽपि युक्त एव प्रायणीयायि प्रसङ्गः । दीक्षणीयाया तु तस्यामन्यताया देवतापरिग्रहस्य अजातत्वात् कर्तव्यमेव तदेवतापरिग्रहार्थं प्राहृतमन्वाधानम् । यस्तुतस्तु दार्ष्टिकान्वाधानवान्ने अग्निपदस्योपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावात् लिट्गोवदस्यभुक्त्वा अन्वाधानसाक्षिधारणमागार्थत्वाप्रतीतिः, दीक्षणीयायाश्च लट्भुक्त्वा दीक्षोपादकत्वापगतैः नोमयोपि देवतापरिग्रहार्थत्वं । अर्थवादस्तु उभयत्रापि एवकारोपपत्त्यात् अद्भुतकणेन न प्रधानदेवतायाः सन्धापरम्पनात् त्वेन परिग्रहत्वोपेक्षया स्तुतिमानम् । अतश्च सोमार्थसिधारणोर्नैव दीक्षणीयाया-मपि प्रसङ्गसिद्धेः तस्यमपि नान्वाधानम् ।

न्यायविन्दुः— अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत् पूर्वैर्गुणैर्हीत्वा श्वोभूते यजते' इति श्रुतेः । अतः प्रायणीयादिष्वपि तदर्थमग्न्यन्वाधानं कार्यं इत्युक्ताक्षेपे प्राप्ते, अग्निधारणरूपदृष्ट्यसमवे सति अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वापक्षे अर्थवादत् कल्पनाया असमत्वात्, सप्रवेऽपि च दीक्षणीयैश्च लक्षिद्धिः । 'अग्निस्त्वमे देवता, विष्णुः परम, देवता एव तदुभयतः परिग्रह्य दीक्षते' इति तदर्थवादभ्रवात् । यद्यपि 'दीक्षा सोमस्य' इति वचनात् सोममागार्थां दीक्षणीया प्रधानदेवता एव यद्वाति, तथापि तत्र विश्वदेवदेवतासत्त्वात् अद्भुतदेवता अपि यद्वाति । अस्मिन् पक्षे दीक्षणीयाया कर्तव्यमेव अग्न्यन्वाधानं स्वदेवतापरिग्रहार्थं, ततः परं तु न कार्यं इति विशेष इति सिद्धान्तः ।

गणहन— 'अन्वाधानमप्या न च देवतापरम् ।'

शंकर— 'दीक्षोर्धोऽन्यादिनिर्दि न ।'

त्वाभावप्रयुक्तोभयामात्रतात् स्वर्गाग्निच्छेदेप्रतायाश्च
अपूर्वीयत्वान्निच्छन्त्वामात्रप्रयुक्तोभयामात्रतात् ना-
न्यासिः । आधानवेद्युः प्रत्यर्थत्वनिष्ठमेव ।

ननु ' तने पयसि दधानयति ' इत्यत्र पय उद्दिश्य
दधानयनं विशीयते इत्यष्टमे (८।२।४) सिद्धमि-
त्तम् । तत्र पयसो नापूर्वीयत्वेनोद्देश्यता । एतद्राक्यप्र-
वृत्तेः पूर्वं पयस्य अपूर्वतापनत्वानवयामेन पयःपदेन लक्ष-
णाऽयोगात् । नहि ' मीहीननरहित ' इत्यादिवाक्येन
निरपेक्षप्रवृत्तिकेन ' मीहीनमिषंजेत ' इत्यादिवाक्येन
मीहीन्यामिव प्रकृतगणधनिरपेक्षेण केन चिद्वाक्येन पय-
सोऽपूर्वतापनत्वमग्रतः, येन लक्षणावच्छेदकस्य पूर्व-
नुपस्थितत्वात् तदरन्धिष्ठे अवयवादिवाक्यस्य मीहीनपद-
स्यैव पयःपदस्य लक्षणा भवेत् । ' सा वैश्वदेव्यामिक्षा ' इति वाक्ये तु प्रकृतगणधनिरपेक्षेण, परामर्शान्तरच्छन्द-
श्रुतत्वात् उत्तरप्रवृत्तिकमेव, इत्यपूर्वीयत्वेन पयस्य उद्देश्य-
त्वामेवोपात्तं पयस्यैवोद्देश्यता वाच्या, तथा नापूर्वीय-
त्वान्निच्छन्त्वस्वयमार्थितत्वेऽप्युद्देश्यतातिरिक्तविधेयताकथा-
दानयने पुरुषार्थलक्षणातिरिक्तमिति । एव पयस्योद्देश्य-
ताया निरुक्तोभयामात्रव्यवस्थाभावात् प्रत्यर्थत्वनिष्ठान्याति-
रिति चेन्न । पयस्य आनयनासाध्यत्वेन अन्वकाप्रपञ्चेः
पयःपदस्य पयस्यवयवमात्राधिकरणधर्मावच्छिन्ने लक्षणा
इतीकारात् । स च धर्मः, आमिक्षावाक्यप्रवृत्तत्वात्-
मदूर्वतापनत्वैरूपः एवेत्यनगमात् पयोऽप्युद्देश्यतापान-
दवच्छिन्नत्वात् नोक्तान्याप्यतिरिक्तमिति । अत एव
' मीहीननरहित ' इत्यादी मीहीन्यारन्धिष्ठेऽप्युद्देश्येन अ-
न्वकादेर्निधानात् न अपूर्वावैल्यकल्पनमित्यपूर्वीयत्वलक्षणा-
रन्ध्रनप्रसङ्गे विधित्वापनोक्तोऽपि निरस्तः । अयोग्य-
तानिश्चयस्य प्रतिरन्ध्रकल्पनेन प्रथमम्, शान्दोपचयेऽप्यु-
दयात् लक्षणाया आग्रस्यत्वात् । न चैवमपि
वैतुष्यारिषिषिष्ठे एव मीहीनपदलक्षणाऽस्मिन्मि-
षाच्यम् । लक्षणाया आग्रस्यत्वादेः आनयनपरिहारान्
अपूर्वीयत्वविशिष्टलक्षणाया, एतीवित्यात् । (पय २९)

नन्वेवमपि ' मीहीननरहित ' इत्यादी अपूर्वतापन-
त्वलक्षणायामपि ' तने पयसि ' इत्यत्र न लक्षणा, तथा
इति पयःपदस्य वस्तुस्थानं लक्षणावपेक्ष्य तन्मरणोपसर्ग-

कत्वविशिष्टदधानयनस्य आराहुपकारकत्वेनैव विधान-
स्योचितत्वात् । अहदप्रत्ययानुप्रयुक्तगौरेवस्य फलानु-
त्पेनादोषत्वात् । अवयवादिवाक्ये तु आराहुपकारक-
त्वस्ये प्रधानीभूतद्वितीयायाः कर्णने लक्षणाप्रवृत्तान् गुण-
भूतमातिपदिके एवोक्तलक्षणाङ्गीकारात् सनिपत्योत्तराव-
त्वमिति विशेषः । इति चेन्न । तच्छन्दस्य पूर्वोत्थितप्र-
धानपयसमर्शत्वेन पूर्ववाक्ये प्रधानीभूतपल्लवत्वभागे
तदनुपपत्तेः, ' ज्वन्ता सुज्यं पयः ' इति मन्वराग्निनि-
र्णयपय शक्तिमिषापदसममिषाद्युक्ततच्छन्देन च द्वि-
पयसमर्शायोगात् तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः पूर्वोक्तलक्षणाङ्क-
मङ्गीकृत्य पयसः उद्देश्यत्वावच्छेदकत्वात्पूर्वतापनत्वेनैव
पयस्य उद्देश्यत्वावच्छेदकत्वात्तदनुपपत्तेः । अयं च
प्राचीनमीमांसिकोक्तवाक्यार्थमभिप्रेत्य दोषपरिहारः ।
वस्तुनस्तु निपादस्यप्राधिकरणविरोधात् (६।१।१२) नायं
वाक्यार्थः समञ्जसः । तच्छन्दस्य मन्वराग्निपुरो-
भूतपयःपरामर्शकत्वात्तदनुपपत्तेः । पयसः उद्देश्यत्वेऽपि
शाब्दयोगे गुणत्वेनैवत्वत्वात् भवनमतेऽपि तच्छन्दस्य
प्रधानपरामर्शकत्वामात्राच्च । नहि वस्तुतो यत् प्रधानं
तत्परामर्शकं तच्छन्दस्य । ' राजपुरुषः स मुन्दरः ' इत्यादौ
वस्तुतोः प्रधानेऽपि राशिमुन्दरवान्वत्वात् । अत एव
यैवैवधन्यायेन (४।३।११) पदान्तरकल्पनया तन्मरणो-
धिकरणपरिदिष्टदधानयनस्य पयोऽङ्गत्वेन विधिरिति
केञ्चिदुक्तमपि प्रस्तुतम् । पदान्तरकल्पनगौरेवेण
निपादस्याप्यधिकरणविरोधात्तदवस्थात् । वैमृष्यस्ये तु
द्वितीयान्तविद्यमानपदस्यैवानुप्रधानमात्रकल्पनात् निपाद-
स्यपयधिनरन्ध्रविरोधः । अतो मन्वराग्निपुरोभेन तच्छन्दस्य
गुणीभूतपयःपरामर्शकत्वमस्तुपैव पयोधिकरणकत्वमिति-
ददधानयनभावात्, इत्यस्यान्योद्देश्येन निधीयते ।
इतिविरोधात्तदनुपपत्तेः सामर्थ्यात् वाक्यान्तरकल्पनया
प्रधानानुभूतानिर्णयदेधेन निरुक्तगणधनविधिः । न च
वाक्यान्तरकल्पनया सामर्थ्यादामिक्षाया इव काश्चिन्मन्वा-
प्युद्देश्यत्वात्तदनुपपत्तेः आनयनपयोवत्त्वात्तदनुपपत्तेः । धु-
नवाक्ये पयसः आनयनत्वात्पयधिन्याप्यता आग्रस्य
धिनरताक्ये उद्देश्यत्वोपि येन तदौ प्रयोक्तव्यम् ।
तत्र चापूर्वतापनत्वस्य पूर्वमन्यतात् तत्त्वेनैव

अग्निधारणात् देवतापरिमहः । १२।४।७।१९, अग्न्य
न्याधानेन देवताः परिच्छिन्नेते, नाग्निना । एवं श्रूयते
'यः पूर्वेषुः अग्निं यज्जाति स वै शोभते देवता अभि-
यजते' इति । १२।४।७।२५, अग्न्यन्वाधानस्य
देवतापरिमहार्थता वाक्यशेषे भूयते 'ममामे वचो
विद्वेष्यस्तु इति पूर्वमग्निं परिच्छिन्ति देवता एव तत्
पूर्वेषुः परिगृहीताः, शोभते यजते' इति । तत् परि-
ग्रहार्थमपि अग्निधारणार्थं भगव्येव । १२।२।५।१८,
अग्न्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपरार्थे यजिषन्ता
दर्शपूर्णमासपरम्परास्य प्रसिद्धिः । भाट्ट. १।१।११.
अग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तं,
द्विष्टवादीनां तु कृतम् । अग्न्यन्वाधानादि प्राणुताकर-
णात् साधारणं सर्वेषां सृष्टं कृतम् । दुष्. ५।१।५।८.
अग्न्याद्यो पयसीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशनाः ।
न ते प्राणरूपा हि प्राणरूपानपेक्षणात् ॥' ऋजु.
४. २२१.

अग्न्यादिदेवतापदप्रयोगेऽपि न सप्तदश-
प्रज्ञापरित्यक्तः ॥

'अग्नेऽनुवदि' इत्यादाविव 'अग्निं यज' 'ये
यजामहेऽग्निं' इति तत्तद्देवतानाम्ना योगे सप्तदशाक्षरत्व-
यद्वापत्तेः नियमादग्रिरीशोत् अशुक्तत्वेन भानामात्रात्
आफाङ्घितसंभेदस्य 'छिन्वमि' इत्यादिवत् अर्था-
घाहारेणापि उपपत्तेः अग्निरदस्ताप्याहारेऽपि तस्य
प्रेयादी प्रतिवचनान्ते एवेति नियमेऽपि मानामात्रात्
द्व्यक्षरपञ्चाक्षरापे नौ प्रयोगौ, इति प्राप्ते, सर्वदेवता-
पदसाधारणशामादाभागे सप्तदशाक्षरपेपत्तेः अर्था-
प्याहारस्य निरुक्तवाच्यं देवताविशेषपदमन्तरेण याग-
रिरीशप्रतिपक्षेतरभावेन अनन्तरपि यत्राविद्वद्वहार्थेतरमहा-
पत्तेः देवतानामामादेहेः । अत एव शाण्डिल्ये
'अनुष्ठा अनुवृत्ति' 'अनु यज' इत्यादिवचनेः
देवतानामविरीशोक्तः अदःशब्दः श्रूयते ।
'अग्नयेदि' 'अग्निं यजाम' 'इदमहमनुष्ठा'
इत्यादिवचनेः देवतापदशोभार्थविषयान्तेऽपि एतादृशपदेषु ।
यद्यु पिन्द्रसंगमवृत्तं मूले "यत् त्वनामं यज इत्ये
वनेपि म्यास्यानि स्यात् यजनेत्येव म्यात्

'मास्तसावयन् मरुद्भयोऽस्तुवृत्तीसाश्राव्य मस्तो
यजेति ब्रूयात्' इत्यादिवाच्यत्वात् अग्न्याग्निं देवता-
पदमाप्तिः" इति तत् शाण्डिल्ये 'तपुनपातं यज'
इत्येव पाठात् तन्निर्देशार्थकत्वेन पूर्वस्य, इतरस्य
तु विधिरूपत्वेनापि उपपत्तेः विपरीतसाधकं इति
तत्रैवोक्तम् । संकल्प. २।३।२.

अग्न्याधेयम् । अग्नीनां आधानं स्थापनमेव ।
सपत्नीकस्य सपुत्रस्य गृहस्थस्य अग्निशेवहोमदर्शपूर्ण-
मासदिश्वोतिहोमादिसर्वश्रीतर्कमार्तुद्रानार्थं प्रथमं यजः
पञ्च वा अग्रय विधिना स्थापनीयाः अरिमन् कर्मणि ।
अनेन कर्मणा सृष्टेत्यु आहवनीयावयमिषु श्रौतानि
कर्मणि भवन्ति । इदमेव आधानं, अग्न्याधानं, अग्न्या-
धेय इति शब्दैरुच्यते । के. अग्न्याधेय अग्निप्रयुक्तं न
कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्माणांस्तु अग्रयः । इति सर्वार्थमित्यु-
च्यते । भा. ३।६।१।१५, अग्न्याधेयं न पवमानोऽप्ययं
किंतु पवमानेऽप्य एव अग्न्यर्थाः । ३।६।४।१२.

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके शुभविकारे
दक्षिणादानमधिकं स्याद् वाक्यसंयोगात् ।
१०।३।५।३० ॥

आधाने 'एत देवा, पट्ट देवाः, द्वादश देवाश्चतुर्वि-
धातिर्देवाः, इत देय, सहस देय, अपरिमित देय'
इति दक्षिणा श्रुतः । अयं 'योऽग्नीतापाय भाग्यन्यानि
पुनन्यानि वा जीयेत न पुनरुदधीत' (न्यानिः शानिः
नाराः) इति नैमित्तिके पुनरग्न्याधेयं श्रुतम् । तत्र
नैमित्तिके पुनरपेये शुभस्य प्राट्टदक्षिणायाः 'पुन-
र्निवृत्ते रथो दक्षिणा' 'पुनरभ्युत् वारतो दक्षिणा',
पुनरुद्युष्टोऽनुवृत्तम्' इति वाक्येन विचारे वापि
प्रातेऽपि, दक्षिणादानं, अग्निं स्यात् वाक्यसंयोगात्
'उभयोर्दानेन अग्न्याधेयिरीशं पुनराधेयिरीशं' इति ।
तस्मात् पुनराधाने प्रथमाग्न्याधेयिकया, पुनराधेयिकया-
श्वेति उभयोर्दक्षिणयोः समुच्चयः, न तु अग्न्याधेयिकया,
पुनराधेयिकया वाच्य. इति पूर्वापत्ताः ।

शिष्टरग्न्येतरासां यथाऽधानम् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे साधनान्तरमाह । मन्थान्नं स्नानं अमन-
विक्रम्य कमानुसरिण इतच्छा वैश्वान्त्यो निधानं

प्रयोगरहितं त्वत्प्रयोगमात् वाजपेयस्वरूपे इव तन्मन्त्ररमाप्-
 र्वस्वरूपेऽपि आनर्भन्वान् प्रक्रमणस्मितक्रान्तेन, वैमृष-
 न्यायेन (४।३।११) वा बृहस्पतिरमस्य नापूर्वसाधनीमात्-
 वाजपेयोद्देशेन विधानं, अपि तु स्वाराज्यभूतक्रमाधनी-
 भूतवाजपेयोद्देशेन । तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधानेऽपि
 विशेषोद्देशेन विधानस्य आनर्भन्वत्वात् स्वाऽज्यो-
 द्देशेनोक्तिं बृहस्पतिरिति विधिरिति सर्वत्रैव स्वर्गार्थित-
 वृत्तुद्देश्यतापदितलक्षणेण बृहस्पतिरिति न योक्तृत्वादि-
 ख्यतीत्यनेन हीपादौ चातिशक्तिः । अपूर्वाञ्छिन्नरूपति-
 तनत्पर्यन्तलक्षणे चायातिरिति मूषमनोक्ष्यते तत्रापूर्वा-
 र्थत्वञ्चपेव्योद्देश्यताऽनन्वच्छेदकत्वं स्वयमार्थितविशेष-
 णम् । स्वर्गं पुरुषार्थमेव अभिमतवत्परम् । स्वाराज्यदेशु
 वाजपेयादिनिष्ठवृत्तुद्देश्यताऽनन्वच्छेदकत्वमाद्यति-
 व्याप्तिः । स्वर्गार्थितमिन्द्रवृत्तुद्देश्यताऽनिरूपितविषय-
 तावत्तत्र च कर्मधर्मम् । अतो नाव्याप्तिः । 'अमन्त्र'
 इत्यस्य च अपूर्वाञ्छेदोद्देशेन विधौ अपूर्वोद्देशेन
 विशेषान्तरत्वान्त्वं अपूर्वलिङ्गोद्देश्यतामादाय सर्वमन-
 चम् ।

तत्रोभयविधमन्त्रत्वं प्रत्येकं द्विविधम् । सिद्धरूपं
 क्रियारूपं चेति । तत्र मीयादिकं सिद्धरूपं कर्तव्यम् ।
 क्रियारूपं कर्तव्यं प्रयाजावकाशादि । एतं सिद्धरूपं पुरुषार्थं
 दक्षिणोद्देशनादि । क्रियारूपं पुरुषार्थं ज्योतिषोद्देशोद्देशोद्देशो-
 मागादि । क्रियारूपकर्म च द्विविधं सनिपत्योपकारकं,
 आराध्यकारकं चेति । तत्र यदेतत्तन्मन्त्रविशेषोद्देश्यता-
 निरूपितविषयताशालिं तमे सनिपत्योपकारकम् । यथा
 श्रेयसात्मकतापुत्रोद्देशादि । 'अग्नीषोमीयस्य वयस्य
 प्रवर्षाग्नीषोमीय पशुपुत्रोद्देशात्मेवादादकत्वान्त्वं निर्वपेत्' इत्य-
 नेनोच्यते : पशुपुत्रोद्देशात्पशो हि स्त्रीयोद्देशेन पशु-
 याग्नीषदेवतास्कार्यं इत्युक्तं दशमे (१०।१।१०) । अत्र
 'यस्य वषण्ययी जुहुर्मरिचि' इत्यादौ पर्यन्तादेः सिद्धरूप-
 कर्मण्यस्य मन्त्रविशेषोद्देश्यतानिरूपितविषयताशालित्वात्-
 निरूपितः कर्मत्वोद्देशनाम् । यत्तु इत्येवताऽन्वयार्थ-
 सारकं कर्म मन्त्रिणोपकारकमिति । तत्र । यत्त-
 मानमिन्द्रमन्त्रादिद्वन्द्वान्वाह्याहृष्टान्वाह्याहृष्टान्वाह्याहृष्टि-
 नोरारण्यस्य एकस्याभावेन तद्विदित्यन्वयत्वात् ।

केचित्तु इत्येवताऽन्वयतन्निष्ठापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
 द्देश्यताऽनिरूपितविषयताशालिं सनिपत्योपकारकम् ।
 अन्यथा पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणीकारैरिव स्वर्ग-
 कामपुरुषानुद्देशेन विधीयमानज्योतिषोद्देशेन सनि-
 पत्योपकारकत्वावच्छिन्नत्वाद्वाह्यः । तत्र । यथापुद्देशेन
 विधीयमानोद्देशनादौ अवाप्तेः । तस्याहृष्टरूपत्वादि-
 स्वरूपे आनर्भन्वाभावेनापूर्वाञ्छेदोद्देश्यताऽनिरूपित-
 ज्योतिषोद्देशेन पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वमित्यदम् ।
 भावनाया भाग्यानाहृष्टाया सिद्धरूपस्य भावनायोगेन
 स्वर्गसामाधिपदस्य लक्षणात् स्वर्गोद्देश्यताऽनिरूपित-
 यदा तु उद्दिष्टादेः पदनादित्रयोद्देशेन विशानात्तत्रातिशक्तिरिति
 विभाव्यते, तदा अस्तु प्रवृत्तत्वेन न्यर्थत्वनिवेशः ।
 अस्तु वा अस्मदुक्तोत्तरात् अपूर्वाञ्छेदत्वनिवेशः । न
 त्पूर्वाञ्छेदकत्वं अन्वयत्वात्तत्रोद्देश्यताया निशेष्यतामिति
 श्येयम् । निरूपितविषयत्वोपकारकमिन्द्रत्वधर्मनिशान्वय-
 आराध्यकारकम् । सनिपत्योपकारके अतिव्याप्ति
 वारणाय भिन्नान्तम् । पुरुषार्थज्योतिषोद्देश्यतायाऽनिरूपित-
 व्याप्तेः कल्पयेति । सिद्धरूपकर्मव्यवहारणाय त्रिधात्वो-
 पादानम् । एतेषां लक्षणानामानुरोक्तत्वं लक्षणानुगम्यननु-
 गती गुणीभिविधानतीये ह्यल्ल पलवितेन । सुरारि-
 ११५४-११६२.

नावं सुरारि गुणीयस्य पयः प्रमेता । सिन्धु उप-
 देवरादि अरावीनो न्यायवद्भ्रम्यचारी मीमांसकवरेण्यः ।
 पार्ष्ण्यारयेरिव माट्टरीरिजाया अपि अनूपं गण्डितत्वात् ।
 अन्ननिश्चितमाल्यस्तु निरूप्योऽस्य विद्वानोद्देशः ।
 के.

● अङ्ग प्रथमं वाच्ये । यथा परमनेष्टिपु
 अग्निहोमहन्त्री निर्गमिणः । प्राणस्योऽन्नः । बाल १.
 १३२ ● अङ्ग द्वं तन्मन्त्रं । अन्नमन्त्रस्यार्थेन एवार्थे,
 तन् तस्य प्रत्ययने, यथा पाशुना. प्रजाजा. पीरोऽशितेषु ।
 भा. १२।१।३१, ● अहं हि द्विविधं अन्नमन्त्रकारकं
 भवति । किं चिरपूर्वस्य एतन्नस्य विधिश्च इत्यनेन
 कारणेन अहंमेव संरक्ष्यते । किं चिन् अन्वयैवोद्देश-
 सत्त्वं स्वरूपेणैव कालेन संरक्ष्यते । यत् अपूर्वसंरक्ष-
 ष्यत्वं वेनोद्देशाय धर्मज्ञानं अहंविशेषेण संरक्ष्यते, तत्

ॐ अभ्युपस्थानं क चित् कर्मविशेषे प्रगीतयेव क्वा 'अयं छद्मसामन्यः (साम. ४९८) इत्येतया, आहवनीयमुपतिष्ठते' न तु अप्रगीतया । वि. १।२।८ वर्णकं २, ७ अभ्युपादानं न काष्ठम् । संकर्म. ३।२।७.

ॐ अम्रतायाः काम्याया विधौ शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्र-वायव्यग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न तूर्पांशोः प्राक् ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याप्रस्य कृत्तदेशत्वात् । १०। ५।२०।७० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिषोक्तम् । तत्र ऐन्द्रवायव्यात् परे ग्रहाः काम्या भ्रूयन्ते, 'आश्विनाग्रान् यक्षीयादा-मपाविनः, शुक्राग्रानभिवरत', मन्थ्यमानभिवर्षमाणस्य' इति । नैषा स्वस्वमहाणा ग्रहण, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् । अपेक्षानीमिदं सदृशमेतं किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, मतः कुतश्चिद्वा, उतैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति । किं प्राक्तम् ? नियमहरिणः शास्त्रस्या-भावादभियम इति । एवं प्राप्ते भ्रूमः । पुरस्तादैन्द्रवाय-वस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः ? अग्रस्य कृत्तदेशत्वात् । एषोऽग्रस्य देवो निशतो यदुधारावन्तर्षामान्यामूर्ध्वं, पुर-स्तात्नैन्द्रवायवस्य । कथमितं कृत्वा ? पूर्वेण वचनेनैन्द्र-वायव्याया ग्रहाः प्रकृतः 'यदि रथं तत्सामा सोमः स्वादै-न्द्रवायव्याग्रम् महान् यक्षीयात्' इति । तथैन्द्रवायव्या-सुदिरय तेषां महणं निदिशत् । तेनैव निदिशत्वाच्च पुन-रादिनामेतु शुभाभेत्तु मन्थ्यमेतु च प्रदणं विधीयते । अतो वाक्येन तदमत्रा विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायव्या-ग्रणां, प्रकृतत्वात् । अभिवरतः शुक्रग्रमान् किं बुधार्त् ॥ यक्षीयादिति प्रकृतोनाभिवर्षयन्ते । शुक्राग्रान् प्रदानिति गातित संवन्धः, अग्रान्द्राभावात् । केन तर्हि संवन्धः ? प्रकृतैन्द्रवायव्याग्रान्देन, शुक्राग्रान् यक्षीयात् ऐन्द्रवा-यात्प्राप्तिः । के ते ग्रहा इति, तयोक्तम् । तस्मादैन्द्र-वायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति ।

सुन्यवधर्मस्याम् । ७२ ॥

भाष्यं— सुन्यवधर्मश्च ते ऐन्द्रवायव्ये । तत्र धारा-संयोगो दृश्यते । तस्मादागमहात्तुरिदैन्द्रवायव्या विधीयते । समा च तिद्गृहीतमेव । ७२ ॥

भाष्यं— 'धारयेयुस्तं, यं काम्या यक्षीयुः । ऐन्द्र-वायवं यक्षीयात् सादयेत् । अथ तं सादयेत्, यं काम्या यक्षीयुः' इति काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ।

शा— इदमेव वक्ष्यमाणानां ग्रहाणां साधारणोपक्रम-प्रयोजनं, कथं नाम सर्वे एव वक्ष्यमाणा ग्रहाः काम्यानां शुणानामाश्रयणं प्रतिपद्येत् इति ।

सोम— पूर्वमेव विशेषविचारत्वं संगतिः । अस्त्य-स्मिन् धाराग्रहाणां सामान्येनोपक्रमे अवितोषादुपास्वन्त-र्यामवोरपि शुक्राग्रत्वादिगुण प्रति आश्रयता स्यात् । सति त्वस्मिन् सतिहितानां धाराग्रहाणामेव आश्रयणं लभ्यते, इतीदमेवास्य सामान्यविधिः प्रयोजनम् । न च एतदि-ष्यभावेऽपि 'अप्या धारया यक्षति' इति धाराग्रहा-यिचारदेव उदारवन्तर्षामनयोः आश्रयणव्यावृत्तित्तिद्वेः नेदं प्रयोजनमिति चाच्यम् । 'अप्या धारया' इति वाक्ये न ग्रहणविधिः, किंतु ग्रहणे गुणमात्रविधिः । तत्रैव ऐन्द्रवायव्यादीनां सामान्येनोपक्रमभावे 'ऐन्द्रवायवं यक्षति' 'मैत्रावरुणं यक्षति' इति प्रातिविचरविधीनां वक्ष्यमाणानां गुणसाक्यविवेकनिधिपाटाभावेन ऐन्द्रवा-यव्यादिष्वेव अयं गुणो विधीयते इत्यत्र प्रदायाभावेन धारावाक्यगतयक्षतिना सर्वग्रहात्पुत्रादेन गुणविधिप्रयत्ने सति सर्वेषां धाराग्रहत्वापत्त्या 'अप्या धारया' इति वाक्यस्य ऐन्द्रवायव्यादिग्राह्यविषयस्य त्वनिधिपरिद्वितो-क्तगामान्यविधिविधेन 'अप्या धारया' इतिवाक्यविचार-मात्रेण उदारवन्तर्षामनयोः आश्रयणव्यावृत्तत्वाभावात् ।

सम्प्रस्तादाँ शुक्रासामान्यविध्यभावे ऐन्द्रवायव्यादिवाक्ये-रुपमानां ग्रहाणां आश्रयणविचारणं विचारणेन 'ऐन्द्रवाय-व्यामात् यक्षीयात् यः कामयेव यथापूर्वं ग्रहाः कृपेरन्' इति वाक्यस्युक्तताकथनेन पुरुषार्थस्येवैव मात्तोरिति इति प्रारम्भेनप्रतिप्रणयार्थं सामान्यविधिः इति प्रयोजनान्तर-मुक्ता, सञ्ज्ञियम् । एव गतिं गारिरादेरिति कथयन्त्येव न स्यात्, तत्रादि 'गादिरो मूषो भार्ति' इति वाक्ये मूषमन्थमाक्रमेण आश्रयेन कृत्तव्यं भावा प्रारम्भकत्व-तया तत्राश्रयेन 'गादिरो मीमंशाम्' इति वाक्येन वेत्तुपुत्रार्थं उक्तत्वात् । न च अस्त्यस्यमान्यवर्षवन्निव

० हृद्येन तु अर्थे अङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्थानत्वात् । भा. १११।७।१५, ० न आचारः क्लामाद्य एव प्रयत्नेषूपपद्येति । यत् कारणं तस्मिन् काले प्रधानान्येन न सन्ति । यदा तु सर्वोपपन्नानि कृतानि, तदा तन्मन्त्रा-पूर्वाणि संभूय प्रयत्नेषूपपन्नानि । १११।१०।५७, ० पौर्णमास्यं अथागा कालमयोगात् तन्नेगाङ्गानि (एतन्मन्त्राण्यथावपि) । तुप्. ११।४।४।११, ० प्रधानार्थेन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते । अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युः इति । भा. १११।१०।५४, ० श्रुतिलिङ्गादि-पदरूपमित्तेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपपन्न्य 'दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येवरूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि । तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि त्रिवारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जानिद्रयमख्यादीनि । तानि च दशार्थव्येव । त्रिवारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्मणि प्रधानकर्मणि चेति । एतान्येव सनिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्वयानुद्देशेन निधीयमानं कर्म सनिपत्योपकारकम् । यथा अथवातप्रो-क्षणादि । तत्र दशार्थमदृष्टार्थं च । दृष्टार्थमागतादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टार्थार्थं पञ्चपुरोडासायागादि । तदि द्रव्यत्यागादोनादय, देवतोददेशेन च देवतासुरेण दष्टं करोति । इदमेव च आश्रयिकर्म इत्युच्यते । तत्र सनि-पत्योपकारकं द्विविध उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रानुपानप्रोक्षणादि उपयोक्ष्यमाणार्थं, मीहीना यत्ने उप-योक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्म इडाभक्षणाद्युपयुक्तपुरोडास-सम्कारकम् । उपयुक्तस्वार्थानुतामिन्नवर्तकं कर्म प्रतिपत्ति-कर्म । उपयुक्तसम्कारार्थं च उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थत्वं दुर्लभम् । उपयुक्तार्थेषु उपयोक्ष्यमाणे अत्यादरात् । अत एव 'प्रायणीयनिष्कारे उदयनीयमनुनिर्षेपति' इत्यत्र निष्कारस्य निर्वोक्ष्यार्थत्वं, न तु तस्य तदर्थत्वं, निष्कारत्वोक्तत्वात् इत्युक्तमेतदने (१११।१६) । तत्र सनिपत्योपकारकानुपकारकात् क्लीयः । ननु अथवातादि भरतु क्लीयं तत्र दृष्टार्थत्वात्, आस-दुपकारस्य चाप्यर्थत्वात्, दृष्टे समस्तदृष्टव्यात्वात्वा-त्वात् । प्रोक्षणादि सनिपत्योपकारकं तु कथं क्लीयः, उपयोरदृष्टार्थत्वविशेषात् । किंच आरादुपकारकं

साक्षात्प्रधानाहं तन्मन्त्रोद्देशेनाविधानात्, सनिपत्यो-पकारकं तु अङ्गाद्य कर्माङ्गनीत्यानुद्देशेन विधानात् । अङ्गाङ्गपेक्षया च साक्षाद्दृग् क्लीयः, 'अङ्गदुपकारविशेषे च तादर्थ्यात्' इति न्यायात् । अत एव 'य इष्टया पञ्चना सोमेन यजेत सोऽमासम्याया पौर्णमास्या वा यजेत' इति अविशेषविधानेऽपि पूर्वानुग्रहः सोमयाग-स्यैव क्रियते, न तु रीक्षणीयादेः । अतः कथं सनिप-त्योपकारकस्य क्लीयत्वम् ? उच्यते । सत्यव्यहृष्टार्थत्वा-विशेषे सनिपत्योपकारकमासदुपकारात् क्लीयः । सनिपत्योपकारके हि कर्मणि उपकारोपकारकौर्हीद्विभोज-णयोः समन्वो वाक्यकल्पः । उपकारार्थं तु कल्प्यम् । आरादुपकारकस्य तु दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजानुयाजयोः समन्वः कल्प्यः, उपकारोऽपि । किंच आरादुपकारक-स्येव प्रत्यय विनियोजक, इतरत्र तु 'मीहीन् प्रोक्षति' इति वाक्यमेव मीहीपदेनापूर्वसाधनलक्षणा-श्रुत्या नती विनियोजकमिति नलीयत्वम् । षडुक्तं 'अङ्गदुपकारविशेषे च तादर्थ्यात्' इति न्यायेन दुर्लभत्वमिति । तदन्तः नहि मीहीनानुद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति, तत्रैवमेव आनयंश्वात्, किंतु तत्संस्कार-द्वारा शब्दार्थमेव । सनिपत्योपकारकागमृत्युत्पूर्वप्रयुक्त-त्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत उपयविधमप्य-ङ्गजातं शब्दार्थमेवेति नाङ्गदुपकारविशेषन्यायावतारः । रीक्षणीयादेः पूर्वानुग्रहस्तु रीक्षणीयात्वं एव, तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् । अतो युक्तं साक्षात् प्रधानाङ्गेन प्रधानपूर्वानुग्रहेण स क्षाप्यते इति । तत् सिद्धं सनिपत्योपकारकानुपकारकात् क्लीय-रत्वम् । अत एव खगौ 'स्वाग्नादुति सुक्षेति' इति विहिता स्वाग्नादुतिः यूपनश्रमन्याणुद्वारा यूपसंस्कारार्थं, देवदत्तधारितायाः सजः शुचिदेशनिधानमिदं देवदत्त-धारणार्थम् । न तु स्वाग्नादुतिरागदुपकारिणे युक्तं दयमे (१०।१।६) इति दिक् । द्रव्याद्यनुद्दिश्य वेवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि । तदेव निरूपितं द्विविधमप्यङ्गजातम् । तत्र न यागादि-संस्कारप्रयुक्तं, स्वरूपे आनयंश्वात्, तदन्तरेणापि तन्निष्ठैः, किं तदपूर्वप्रयुक्तमेव । नहि तदन्तरेणापूर्व

अधन्यायः । (ब्रह्म. ५।१।१।१३) 'तदविमम उत्तरपूर्वाचरोरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यथमव-
न्यायः । अप्यपार्थ तस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशः । पुण्यस्यापि
अक्षेपविनाशायो अधन्यायो निर्दिष्टः । तदविमम ब्रह्म-
प्राप्तौ सत्या उत्तरस्य अवस्य अक्षेपः स्यात्मान, पूर्वस्य
चापस्य विनाशो भवति, तद्व्यपदेशात् तयोः अक्षेप-
विनाशयोः श्रुत्या व्यपदेशात् इति न्यायसूनार्थः । के.

अङ्ग नाम तत्, यत् प्रधान फलवत् करोति ।
भा. १।२।३।५।१६, * इतिकर्तव्यतावाङ्मस्य सनिधौ
श्रवमाण इति फलवत्ताविशेषणत्वेन परिपूरणसमर्थं यत्,
तत् अङ्ग भवितुमर्हति । ४।५।१।१।२५, * तद्धि अङ्ग,
यत् प्रधानव्योपकरोति, न यदपकारे वर्तते । ६।३।२०।४१,
* प्रधानस्य फलनिर्वापमङ्गम् । १।१।१।३।२३, * यद्धि
येन रूपेण पुरुषस्य समीहितं भवति, तेन रूपेण तद्वस्तु
तत्समीहितमित्तपुरुषस्यापारमोचरौ भूतेन येन वस्तुना
साध्यते, तत् तस्य अङ्ग इत्युच्यते । इदमेव च परो-
द्देशप्रतुत्कृतित्यान्वयलक्षणत्वात् पारम्ये इत्युच्यते ।
सोम. २।१।४ घृ. १०९, * 'अङ्गमाकृष्यमाण तु
नाङ्गान्तरमसगतो ।' (आहूयमाणमह्यं अङ्गान्तर
नापकर्षति, अङ्गस्य अङ्गान्तरेण सम्भ्रामाभात् इत्यर्थः) ।
षा २।२।३।६ घृ ४८६. * अह्यं गुणवत् नियते,
प्रधानं सगुणं स्यादिति । तच्चेदह्ये गुणवति क्रिय-
माणे प्रधानं निगुणमापद्येत, कोऽर्थोऽह्येन गुणवता
वृत्तेन ? भा १।२।१।१५ * अह्यं द्विविधं,
ऋषयः पुरुषार्थं चेति । आद्यं प्रजावादि । द्वितीयं
ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । अप्ये किं नाम ऋषयः
पुरुषार्थं वा । नहि ऋषयः प्रजाकारकं ऋषयः वा,
पुरुषोपकारकं पुरुषार्थमित्येति युक्तम् । पुरुषार्थेनोदो-
हनादेरपि प्रणयनद्वारा जन्तुपारम्येन ऋषयः यापयते ।
प्रजाकारेणैव प्रजापतयः पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वा-
पत्तेः । उचल्लक्षणवैरेण ऋषयः पुरुषोपकारकत्वादिपन्नाया
नृमयार्थदध्यादाव्यगते, नानाविधोपकारकताधारण्या-
पत्तेः, उपचारकत्वस्यैवस्याभावेन तद्व्यपदेशितलक्षण-
स्योपायः । नपि ऋषयः विधीयमानत्वं ऋषयः,
पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरुषार्थं नम् । फलवत्त्वप्राप्तौ

ननुद्देशेन विधीयमानत्वाभावात् ऋषयः लक्षणव्याप्यते ।
नस्यप्राप्तौ. ननुद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टो
द्देशेन विधाने विरोधोद्देशेनापि विद्येत्तदवयवत्वे,
अपूर्वीकत्वविशिष्टस्वोद्देशकत्वात् अस्तु अपूर्वोद्देशेनापचाता-
वेर्निधानम् । न तु व्यापारतत्कनूद्देशेनापि,
मानाभावात् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणव्याप्यो
पुरुषार्थं लक्षणव्याप्यं वापचापत्तेः । ज्योतिष्टोमादेः
सर्गाद्युद्देशेनैव विधीयमानत्वात् पुरुषार्थं लक्षणव्या-
प्यत्वापत्तेरपि इति चेत् ।

अन तन्मरते पार्थसारथिः स्वयंप्राथितसाध्याधी-
नातुष्टान्. पुरुषार्थं, तदुपकारार्थं ऋषयः इति तयो-
र्लक्षणे आर । तत्र स्वयंप्राथितसाध्याधीनातुष्टान्तं
स्वयंप्राथितसाध्याध्यायप्रवृत्तिगणवत् । अस्ति चेदं
ज्योतिष्टोमादी । फलेच्छाया उपायेच्छा प्रति कारणत्वेन
स्वयंप्राथितसाध्याध्यायप्रवृत्तिगणवत् । अस्ति चेदं
तस्य तत्र उच्यते । स्वयंप्राथितत्वं च शास्त्राधीनेष्टसाधन-
ताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वम् । यागादयो हि न शास्त्राधी-
नेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वात् । तद्धि लोमावगतेष्ट-
साधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञा-
नानाधीनेष्टाविषयत्वाद्वा भवेत् । न चोभयमपि यागादी
समवति, तत्र लोमादिष्टसाधनत्वानवगते, इष्टसाधनता-
ज्ञानं विना सुखवादिप्रारब्धज्ञानादेव सुपादाविव याग
प्रमहारकज्ञानेऽपि इच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न
यागादी स्वयंप्राथितत्वम् । स्वगदिस्तु सत्कवन्दनवनिताद्य
धित्प्रणीभूतदेवाविशेषरूपत्वे तस्य लोकात् एवेष्टसाधन-
ताजन्येच्छा, सुराविशेषरूपत्वे तु स्वयंवादिप्रारब्धज्ञानादेवे-
च्छोत्पत्तेश्च उच्यते स्वयंप्राथितत्वम् । पश्चादिके फले
इष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वाभावात्तस्मिन्, अतः
शास्त्राधीनेति । पश्चादे तु लौकिकेष्टसाधनताज्ञानादेव
इच्छोत्पत्तेर्न दोषः । इच्छाजन्येच्छासुपादाने तु शास्त्रा
धीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छासुपादाने तु शास्त्रा
धीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वात्तस्मिन्, अतः
यागादेः स्वयंप्राथितत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्य
च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वात्तस्मिन्, अतः
प्रवृत्तिजन्यं निरसतेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाजन्यप्रवृत्ति-
जन्यत्वं वा पार्थसारथिमतौ पुरुषार्थं लक्षणं पूर्व-

यानि विद्मन्ति समुच्चयेन अनुप्रेयानि इति द्वितीयः पक्षः । सर्वाण्यङ्गानि संभूत एतौपकारजननेन कण्ठासाहस्यं पुरयन्ति इति सर्वाण्येन अङ्गानि समुच्चयेन अनुप्रेयानि इति सिद्धान्तः । वि. ११।१।३. ७ अङ्गानां कालस्य एकादगन्त्यायेन (११।२।२।३-१०) प्रयोगान्त्वः । सोम. ५।१।१७. ७ अङ्गानां वेगां वित् वचनादन्वयात्त्वं सर्वाणानामपि । यथा ' आग्निमासतादूर्ध्वमनुवाजैश्चरन्ति ' इति । भा. ११।२।४।६.

अङ्गानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फलान्यत्रम् । ११।२।१५ ॥

तुनपदः पूर्वैलक्षण्यार्थः । यथा दर्शपूर्णमासयो प्रधानानां समवेतानां फलं नैमङ्गानाम् । अङ्गानां तु फलान्यत्रम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं स्यात् । शब्दभेदात् ' समिधो यजति ' ' तन्तुपात यजति ' इति चोदनाभेदात् । प्रत्यङ्गं हि 'पृथक् चोदना भवति इति फलस्यापि पृथकत्वम् । वतुवत्, यथा सौर्यः ऐन्द्रागः इत्यादिषु पृथक्चोदनाचोदितेषु क्रतुषु पृथगेव फलसम्बन्धं तदत् इति पूर्व पक्षः ।

अर्थभेदस्तु तत्राथेहेवाभ्यां वैकर्म्यम् । ६ ॥

आह सिद्धान्ती । तत्र सौमदी नती अर्थभेदः फलभेदो युक्तः, भेदेन विधानात् । इह प्रवाजादिषु तु अङ्गेषु ऐकाभ्यां प्रधानोपकाररूपप्रयोजनैकत्वात् ऐक्यकर्मै एवकारत्वं सभूतकार्यैस्त्वमेव युक्तम् । तस्मात् अङ्गानां न भिन्न फलम् । एकः अर्थो येषामङ्गानां तानि एतार्थानि, तेषां भावः । ऐकार्थं, तस्मात् । अर्थं प्रधानोपकारः । एकं कर्म तेषां तानि एककर्मणि, तेषां भावः ऐक्यकर्मै प्रधानैः फलकारं च सभूत एव फलजनकत्वम् ।

शब्दभेदात्प्रैति चेत् । ७ ॥

शब्दभेदात् ' समिधो यजति ' इत्यादिचोदनाभेदात् न अङ्गानां फलैष्वपि इति चेत् बाधः स्यात् ।

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दार्थं स्यात् तदर्थत्वात् ।

८ ॥

तत्राह सिद्धान्ती । प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि प्रयोगस्य ताच्छब्दस्य स्यात् । तेनैव प्रधान-

प्रयोगावाचनेन शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्येत । तस्य प्रधानप्रयोगस्य शब्द एव शब्दे यस्य अङ्गप्रयोगस्य च तच्छब्दः । तस्य भावः ताच्छब्दम् । कर्मार्थत्वात् क्रियापत्वात् फलजननापेक्षया दर्शपूर्णमासयोः, तदर्थत्वात् दर्शपूर्णमासार्थत्वाच्च अङ्गानाम् । इति कर्मत्वता-उहितस्य हि कर्मणः प्रयोगाधीयते । तस्मात् यथा प्रधानानां एकादशाभिसंयोगात् फलैश्चं एवमङ्गानामपीति । कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु । ९ ॥

अत्राह पूर्वपक्षी । कर्तृषु प्रधाने विधिः ' दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ' इति, यथा अङ्गेषु विधिः ' साङ्गाम्बा ' इति, तस्य कर्तृविधेः तयोः तिष्ठोः इत्यर्थः, गुणप्रधानेषु नानार्थत्व प्रवच्यते । ' प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधात यानि, अङ्गानि प्रति अनुद्यानि इति प्रधानेषु विशदङ्गुणसंनिपातः । न च विष्णुतानो युगवत् सम्भवतः । तस्मात् नैवेन वाच्येन प्रधानानि तेषां चैतिकर्तृयना शक्या निधातुम् । अतो न प्रधानचोदनादृष्टीतान्यङ्गानि । ' इति भाष्यम् ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

प्रधानतयोरानन्वयेन अङ्गानामपि प्रयोगो निषीयते । आरम्भस्य न्यापारस्य क्रियायाः ' यजेत ' इति शब्दपूर्वत्वात् । यजेत इति शब्दात् भाव्यकरणेनिर्गम्यताः सौम्यपदेन संन्यन्ते । तथा च अङ्गानामपि यजेतेतिशब्दप्रमाणत्वात् प्रधानमपि अङ्गजातमपि प्रयुज्येत । तेन न प्रधानेषु विशदङ्गुणसंनिपातप्रश्नः । के.

अङ्गानां तु शब्दभेदात् (११।२।२।५-१९) इत्यादिपदप्रदासूत्रे द्वितीयेऽधिरूपे प्रधानानुवाजादीनामङ्गानां विकल्पः, अङ्गपूर्वस्य फलपूर्वस्य वा इति पूर्वपक्षस्य निरस्य एकप्रयोगविधिविधेयत्वात् सदुच्यत उक्तः । वाल. ५ ६६. ७ प्रयोगस्य एव दशाधिकरणत्वायेन (अङ्गानां तु शब्दभेदात्) साङ्गतायै प्रधानविषयत्वात् अङ्गानां इत्यस्य प्रधानतापरस्परताद्वित्यस्य च विधेयविरोधत्वात्वेन विचक्षितं यात् एवमित्युं काले युगवत् साङ्गप्रधानपरकर्तृ यता-सिद्धिः । कौ. २।२।३।१५. १००. ७ अङ्गानां पृथगनुष्ठानं वक्ष्यमाणेषु दधिपरिहारं त्रियमाणपरालम्भम् । भा. ११।२।५।३५-४३. ७ अङ्गानां प्रधानदेवतात्वात्प्रत्ययः ।

आमिधाया उद्देश्यता । कम्पुत्रत्वात् वाक्यान्तरकल्पना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वये उच्यन्त्याप्तित्व्याति-
घाताऽपीति ।

नन्वाहवनीयत्वयुपायादेरपि आधानच्छेदनादिजन्य-
विजातीयपूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात् तदवच्छिन्नोद्देश्यतायाः
अपि अपूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वात् पुरुषार्थलक्षणे
आधानादिकारकत्वप्रार्थितवृत्तित्वस्य, क्रत्वर्थत्वलक्षणे
अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावात्तस्य निषेधद्वयमर्गतायां
गौरवेणापूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणयोनो-
पपत्तौ उभयभावात् च वैयर्थ्यमिति
चेन्न । आहवनीयादिनिष्ठापनानुद्देश्यतायाः
आभारतासंबन्धेन विजातीयपूर्वकत्वाहवनीयत्वावच्छिन्न-
त्वेन अपूर्वैसंबन्धिरूपापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वात्, उक्तत्वा-
भ्यामप्यतिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणार्थ-
क्यात् । न चैवं स्वर्गनिष्पन्नोद्देश्यतायाः अपि लक्षणात्
साधुतासंबन्धेनापूर्वावच्छेदकत्वापत्तेः अपूर्वीयत्वानवच्छेद-
त्वेन आद्यलक्षणे 'अगन्म' इति मन्त्रेऽतिव्याप्तिः,
क्रत्वर्थत्वलक्षणे अमातिश्च द्रुवोरिति वाच्यम् । ताभ्यवादेः
संयन्त्रथे म्रानामप्येन अपूर्वस्य तेन संयन्त्रेन तत्रवच्छेद-
कत्वानुपपत्तेः अपूर्वसाध्यत्वेनैव स्वर्गस्योद्देश्यत्वात् । अतः
एव साधुतासंबन्धेन अपूर्वविशिष्टे लक्षणामपह्वाय ब्रीह्या-
दिपदे अपूर्वसाध्यविशिष्टे एव लक्षणा अङ्गीकृता
तेषामर्थान्तरतादौ (११।५४) । आभारतायास्तु
संयन्त्रथे अविवादात् तत्संबन्धेन अपूर्वस्यैव आहवनीय-
युपादिनिष्ठोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वान्नोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न
चैवमपि अपूर्वीयत्वस्य साध्यतासंबन्धादिरूपत्वेनानु-
गतत्वात् तद्वदितलक्षणाऽप्योगः । अपूर्वसाध्यत्वसाध-
नत्वयोरेपूर्वपदितत्त्वमन्वेनास्तुगमात् । अपूर्वपदितत्वं च
नापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । अपूर्वस्यापि तत्त्वेन
उक्तलक्षणद्वये उक्तरीत्या विशेषणद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ।
नार्थि स्वापिषयस्मन्तीतिविषयपूर्वाविषयप्रतीत्यविषय-
रत्नम्, स्वापिषयस्मन्तीतिविषयविशेषणम् अपूर्वं
वाच्यत्वात् लक्षणद्वये अतिव्याप्त्यपत्तौ क्षयात्
तद्द्वारयत्वंप्रार्थितवृत्तित्त्वेनमयाभारनिशेषणदानस्य प्रधा-
न्यादि पदस्य इतिव्यापनराहकत्वात् ,

गौरवाच्च । किन्तु निरूपितत्वंप्रत्ययेनापूर्वविशिष्टत्वम् । तच्चा-
पूर्वव्यावृत्तमेवं । अतो नोक्तविशेषणद्वयवैयर्थ्यम् । न चा-
पूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपपूर्वसाधारणापूर्वपदितत्व-
पदितलक्षणेनैव सामञ्जस्ये किमित्यपूर्वव्यावृत्तापूर्वपदित-
त्वपदनया उक्तविशेषणद्वयोनदानमिति वाच्यम् । तस्य
लक्षणान्तरत्वात् । अपूर्वीयत्रीपुत्रुद्देशेनावघातविधौ
अपूर्वोद्देशेनापि तद्विधेतावस्य कृत्वेन अपूर्वाविषयप्रती-
त्यविषयधर्मानवच्छिन्नपूर्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयता-
वत्त्वात् अत्रघाताद्युक्तोपु अतिव्याप्तिवारणाय तल्लक्षणेऽपि
स्वर्गप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणत्वस्याकलाच्च ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नतायाः अपूर्वावच्छि-
न्नायाः अपूर्वनिष्ठायाश्च कर्ताभङ्गीभोद्देश्यतायाः स्वर्ग-
प्रार्थितवृत्तित्वविशेषणनैव वारणाय, 'अगन्म' इति-
मन्त्रोद्देश्यतायाः स्वर्गनिष्ठतायाः वारणाय अपूर्वसाध्यत्वा-
नवच्छिन्नत्वमेव उद्देश्यताविशेषणम् । अतो नापूर्वपदि-
तत्वनिर्वननाय यतित यम् । अस्मिन्श्च पक्षे अपूर्वसाध्य-
त्वानवच्छिन्नत्वस्वर्गप्रार्थितवृत्तित्त्वेनोभयाभावात्तद्विषयत्व-
लक्षणे अपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वामात्रमात्रोक्तौ 'अगन्म'
इत्यादिपदद्वयकत्वप्रार्थितवृत्तित्त्वात्तद्वेत्तु अव्याप्तिः । अतः
स्वर्गप्रार्थितवृत्तित्वपदितोभयाभावात्तुष्णत्वम् ।

परमाथस्तु पुरुषार्थत्वलक्षणे अपूर्वानवच्छिन्नत्वमे-
वोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपार्थावच्छेदकतायाः पर्वा-
तिसंबन्धेन विशिष्टे इव स्वरूपसंबन्धेन विशिष्टपदोक्त-
विशेषणेष्वपि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिष्कन्त्रव्यपा-
पूर्वानवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्पन्नोद्देश्यतायामूर्वसाध्य-
रूपविशिष्टपार्थावच्छिन्नतायामायेन तद्वारणसमवात् ।
अपूर्वनिष्ठापनानुद्देश्यतायास्तुच्यते स्वर्गप्रार्थितवृत्तित्ति-
विशेषणम् । क्रतुर्धत्तलक्षणे च अपूर्वानवच्छिन्नत्वमेवो-
द्देश्यताया निवेशनीयमिति नोभयाभावात्तद्वारणायोऽपि ।
सर्वेयामेव क्रतुर्गानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतया उद्दे-
श्यताऽवच्छेदकपदकृतया वा अपूर्वसाध्यत्वच्छेदकत्वमिति
नायातिः । अपूर्वनिष्ठापनानुद्देश्यतायामूर्वसाध्यत्वानवच्छेद-
कत्वेऽपि श्रुतरीत्यादिनिष्ठोद्देश्यतायासाधारणत्वात्तद्वि-
लक्षणसमन्वयः इति दिक् । यद्दि तु 'वाग्भयेनेत्या-
वृहस्पतियत्वेन वजेत' इत्यनेन पृहस्पतियत्त्वस्य वाग्भयेय-

अपूर्वप्रयुक्त भवति । राद्यं च विद्वतौ अर्धान्तरे
 तत्कार्यार्थे कथितव्यं भवति । यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य
 धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र
 यद्यपि तेन धर्मवत्त्वं अपूर्वं साध्यते तत्र साध्यमानमपूर्वं
 न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोगकम् ।
 तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विद्वतौ
 अर्धान्तरे तद्व्याप्यत्वात् ऊर्ध्वो नावकल्पते । १।१।२।२
 पृ. १६५२-५३. * अविहितस्थानङ्गत्वात् अनङ्गस्य
 च प्रयोगान्वयेनाग्रहणात् । वक्ष्यति हि (३।१।१।१३)
 न चाविहितमङ्गं भवति इति । वा. ३।१।१।९,
 * उल्लिखिताप्रामात्रि विध्यनुपसङ्गहीतं नैवाद्भ्यु भवति ।
 ३।६।३।१० पृ. १०३६. * नहि व्युत्पद्यते किं
 विदपि अङ्गं कस्य चित् भवेत् । के. * नहि प्रधानं
 प्रधानेन अङ्गमङ्गो न सन्धत्तं याति । भा. १।०।८।१७।५९,
 * अङ्गानि अवशिष्टानि न तन्त्रं, राजसूये । भा.
 १।१।१।१।८-१०. * अङ्गानि इतरेतरयुक्तानि न रूप
 कारं कुर्वन्ति इति पूर्वस्मिन्नधिकरणे (१।१।१।१।५-१०)
 अग्रगतम् । दुपु. १।१।१।३।११. * अङ्गानि करण-
 पौक्यवशात्कानि । वि ३।८।२०. * अङ्गानि कानि
 चित् आरादुपकारकाणि, कानि चित् कनिष्योपकार-
 काणि । दुपु. १।१।१।१।१ पृ. २६३५.

* अङ्गानि तु विधानतयात् प्रधानेनोप-
 दिदेरन् । (१।१।२।२।८) इति अङ्गाना-
 मपि प्रधानविधिविहितत्वं वक्ष्यते । कु. ३।३।२।८.
 * 'अङ्गानि तु विधानतयात्' इति अन्तरागमिणीन्याये
 अङ्गानां प्रधानकालोक्तम् । सु. पु. ७३३, * 'अङ्गानि
 तु' इति एवादेशाधिनिरूपयिष्यन्ते य एव प्रधाने देश-
 कालान्तरः, त एवाङ्गेषु इति यद् अङ्गप्रधानेषु
 कर्तृत्वमभिधानं, तत् दृष्टिगत्या. सर्वाप्येव सति
 उपपत्स्यते नाम्नया । (इदं पूर्वपक्षे) ३।७ पृ.
 १०. * 'अङ्गानि तु विधानतयात्' (१।१।२।२।८)
 इति न्यायस्य स्वरूपं- 'विद्यार्थितस्य हि वक्षिन् काले
 वर्तस्य इति कालोपेक्षा । कल्पार्थितस्य कल्पामपीभूत-
 साङ्गप्रधानानोन्तरः कल्पारतनाख्ये व्यापार एव विधी-
 र्तिनी न प्रधानपक्ष, अङ्गानुग्रहनाभावे कल्पनिष्यते ।

अतः आङ्गदृष्ट्यावशात् साङ्गप्रधानत्वैव कालसंबन्धो न
 प्रधानमानस्य अनाकाङ्क्षितत्वात्' इति । सोम. ५।३।
 १८ पृ. ३९३. * ननु यावन्मानसाधानस्य यजुर्दे-
 विहितं तन्मानस्यैवोपाश्रयमित्यवगमात् नैनं साम-
 यानस्य प्राप्नोति, प्रधानमात्रं च अङ्गान्तराणि च
 याजुर्देविकानि, तेन तेषां केवलमुपाश्रयमिति । नैव-
 देवम् । वक्ष्यति हि 'अङ्गानि तु' इति । वा. ३।३।
 २।९ पृ. ८९०. * समहाविपयकृत्यापारामकप्रयोगे एव
 कर्तृत्वसन्धः इति 'अङ्गानि तु' इत्यधिनिरूपे
 व्यस्तापयिष्यते । कु. ३।१।१।०।१९. * अङ्गानि
 तिस्रयुक्तयोर्द्वयोः न तन्त्रं, राजसूये । भा. १।१।५।
 ३।६-३, * अङ्गानि द्विविधानि आरादुपकार-
 काणि सामवायिभानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवा-
 यिकानि गरीयासि । तत्र हि साक्षाद्भवम् । आरादुप-
 कारणेषु तु प्रवृत्तेन परीक्षेण एतन्नव्यता स्यात् ।
 १।०।४।१।१।३८, * अङ्गानि न तन्त्रं राजसूयगतान्-
 वैष्णवादीनां पृथग्दक्षिणायुनानाम् । १।१।४।१।१-३,
 * अङ्गानि प्रवृत्तौ सक्षेपेण निक्षेपेण चोच्यन्ते ।
 'पञ्च प्रधानात् सजति' इति सक्षेपेण, 'समिधो यजति'
 इत्येवमादिना निक्षेपेण । ३।६।३।६. * अङ्गानि
 प्रधानवेदक्यपदेशे लभन्ते इति गुणमुख्ययतिप्रने
 (३।३।२।९) इत्यत्र व्याख्यातम् । वा. ३।७।२।१।०.
 * अङ्गानि प्रधानसम्बन्धहीतानि, यत्र प्रधानं तत्र
 विहायते । यद्य प्रधानं तस्य अद्यतनात्सङ्गानि, यत्
 अद्य तस्य अद्यकालानि । भा. १।१।४।६।२३, * अङ्गानि
 प्रधानानि च कर्तृत्वस्तुल्यानि 'दस्यपूर्णमासयोश्च गार
 ऋत्विजः' इति । देवातस्तुल्यानि 'दमे दस्यपूर्ण-
 मासान्या यजेत' इति । कालतस्तुल्यानि 'पौर्णमास्या
 पौर्णमास्या यजेत' 'अमासास्यामामासास्या यजेत'
 इति । १।१।१।०।५६, * अङ्गानि प्रधानेन कल्पितौ
 उपदिश्यमानेन सह उपदिश्यन्ते । १।१।२।२।८.
 * अङ्गानि प्रजाजाव्यमागदीनि करणे मिषानुपकारान्
 संकादयन्तीति पूर्वपक्षः । द्वाग्देहेऽपि उत्तराः एक
 एव इति सिद्धान्तः । तदुपकारात्साक्षात्प्रादीनां द्वाग्देहेऽपि
 ओदननिष्पादनलक्षणं प्रधानद्वयं विद्यते । वि. १।१।१।१२.

धानादि भ्रूयते । तस्मिन् आसङ्गित्यात् सन्धिधा
नाच्च एतत् भवति, अपमस्मिन् व्यापार, येन याग
स्वर्गं करोतीति । तस्मिन् विधीयमाने, नास्ति वाक्यभेद ।

अथवा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानानि
प्रति विधिरविरुद्ध । कथं कृत्वा ? दसपूर्वमासाभ्यां स्वर्गं
साधनमपूर्वमुच्यते । तस्य सविशेषस्य उच्यते प्रयुज्यते । यथा
' एतत्सर्वं रेवतीं चारुवीपममिश्रोममाम कृत्वा पशु
कामो ह्येतेन यजेत ' इति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचने
नैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयते इति ।

द्वु- नैसान यागमय्य इति स्तंभता विधीयते ।
किं तर्हि ? भागनयै इति कर्तव्यतासङ्गः । यथा
' यजेत ' इत्यस्मिन् भागनायनने उच्यते तिल
आनाइला ज्ञायते । तत्र विधौ भागो न पुरुषाय,
स उच्यते पतति । द्वितीयस्या करणम् । तृतीयस्या इति
कर्तव्यता । एताश्चापेना यैराग्नेयं सन्ध्यते । क्रमेणा
रथायते । यथा ' अरुणाय श्रीगति ' इति यस्मिन्नेय
धने एतद्वाचनी भवत्यते तस्मिन्नेय धने अरुणाऽपि,
न च भेदेन । एतस्मिन्नेय एतन्नेयानि यानि यानि यानि
प्रयोगेऽपि (उपायः) प्रयोगे प्रति (उपाय
प्रति) यो व्यापार, स ' भागना ' इत्युच्यते । यदुक्तं
' शीर्षे इति कर्तव्यता न प्राप्नोति ' इति । उच्यते । भाग
नया सन्ध्यमानेय इति तत्र यथा करणमनुवर्तनी सन्
ध्यते । यथा अरुण एतद्वाचनीविरुद्धेऽग्नेयं क्रमेण
सन्ध्यते । एतं सति इति कर्तव्यता पौर्णमासीवाग्नु
आयनने, अनायासवाग्नु च । तस्मात् अनेयानां
फलं साधयता अङ्गमिति कर्तव्यता । शीर्षेऽपि यथा साध
यति (सति) इति कर्तव्यता सन्ध्यते । अत्र त्वान
स्तान् यजित एत (मायाया इति कर्तव्यता सन्ध्यते
इति त्वान भाव्ये नरमात्रे तर्हि) । यथा तर्हि किं
इति कर्तव्यता संकल्पते न यानेन, यथाभु पूजारीभूता
हीनायता यज्ञवि, न निरवस्य । यथा पशुमाय
सिद तदा नामार्थे कर्तव्यं । त च द्रोणाम्नां सन्ध्यो
ऽस्ति ।

शा- अत्र प्रथमि तस्मिन् निरवस्य
(७-१०) ' एतेनापि सन्ध्यते ' इत्या प्रथमि ।

नरमि सूत्रे (११-१९) अधिष्ठाणात्तार भाष्यकारेण
न्यास्यात् इति प्रतिपाद्यते । तत्र च पूर्वोच्यते अङ्गानां
कार्यभेद पूर्वोच्यते एतद्वाच्यं सिद्धान्तितम् ।
उच्यते अङ्गाने तु तस्मिन् एकस्मिन् कार्ये विरुद्धमात्राद्वय
समुच्चय प्रतिपाद्यते इति न्याये (प्राभाकर) ।
तदिदं यार्तिनासो नानुमेने । तस्मादेवमेवेद
पञ्चदशमून् समुच्चयप्रतिपादनायमधिकरणम् ।

यथेह पक्ष, एक अङ्गानां इतरेतरनिरपेक्षानां
ननुपकारकतया विरुद्ध, उत एकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च
उपकारसिद्धि उपकारभूतत्वात् च एतद्भूतत्वात्, उत
समुच्चितानामेव उपकारकत्वं इति । तदयमिदं विचार्यते,
किं अङ्गानां आनीयैरिति प्रयोगो विधीयते, त्रिधा
प्रधानविधिभि इति । तत्र प्रधानानि एकेन शब्देन
तत्रेणामिहितानि युगपत् कथं निमित्तानि, युक्तं यत्
पथे समुच्चयते । अङ्गानि तु पृथक्-शब्देनाभिहितानि
पृथगेव विहितानि एतन्नेयमायानि अन्वयेनिरपेक्षानेय
ननुपकारकतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति । तेषां
हि स्वार्थीरेव विधानम् । अत्रापि विधाने अङ्गानां
नुरनने । उक्तं हि ' तस्मात्सहितमय्य भवति ' इति
(भा. १.१.११) । स्वार्थकतानि च तेषां एतन्नेय
विधिप्रति इति युक्तं समुच्चय । नहि कश्चित्कथ्येऽस्ति,
येन एतेषां सदितानामनुष्ठानमुच्यते । तस्मात् यथा
तथैव पशुमाय विनियुक्तानां पृथग्विधानात्
अनुष्ठयत तथा अङ्गानामपि इति प्रथमं पक्ष ।
उत निरपेक्षकानुपकारकत्वं सन्त्ये, तस्मात् पक्षद्वयान्
सामान्यं विचार्य च अथाप्यत्र तेषामेकमपि
प्रयुचीत तथा न, कृत्वि । अङ्गभूतत्वात् च उपकार
भूतत्वात् एतद्भूतत्वं इति द्वितीयं । सिद्धान्तस्तु,
युक्तं विधानेन नैरपेक्षत्वं । तेषु हि प्रतिपाद्य भेदेन
कामना भ्रूयते । तस्मात्सि तु यद्यपि प्रतिपाद्य
विधिभूतत्वात् एतन्नेय उपकारे, एतद्भु त
प्रतिपाद्य भ्रूयते । प्रधानमायना हि एतेषां एतद्भूतत्वात्
कामनायैः तस्य सद् इत्यप्येन तेषां । एतं च
सद्भूतत्वात् सद्भूतत्वे अप्यन्नेयैः तस्मात् युगपत्
प्रतिपाद्यनां विधीयते इति सिद्धं समुच्चय । यद्यपि च

भगतीत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं प्राधान्यात् अदृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । फलभावनायां कारणैव कारणत्वात् अङ्गानां च कारणानुमादकत्वात्तदर्थेव बुद्धे, तत्र चानर्थक्यप्रवक्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सनिकर्षात्, दीध-
षीयादिसन्देहेन तदपूर्वं, न तु फलमुपस्थान्यते विप्र-
कर्षात्, अतो न तद्व्युक्तत्वमङ्गानाम् । अत एव
' अगन्तु सुतः सुवरगन्तु ' इति मन्त्रो विद्वत्तौ ऊहि-
तस्यः इत्युक्तं नगरे ' फलदेवतयोश्च ' इत्यत्र (१।१।
३।४) । फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्षादिविद्युनिषु स्वर्गोप-
पन्नभावान्गन्तो न प्रवर्तेत, नतरा चोहितस्यः स्यादिति ।
तस्मिन् अङ्गानामन्वयप्रवृत्तानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वम् ।
तथापि सन्निपत्सोरन्तरकायां द्रव्यदेवतादिसम्भारद्वारा
यागस्वरूपयोगात् उच्यतेपूर्वार्थत्वम् । अत एवोप-
धर्मानुपातादीनामात्म्ये अप्रवृत्तिः, तेषामात्मैकार्थप्रयुक्त-
त्वात्, आन्वयस्य च तदर्थत्वाभावादिद्वयुक्तं द्वितीये
(तृतीये ३।१।४) आराधुपकारकाया तु स्वरूपे अनुप-
योगात् परत्वात्पूर्वार्थत्वम् । तत्रोच्यतेपूर्वस्य यागस्वरूपात्
छानानन्तरमेवोपयमानत्वात् सन्निपत्सोरन्तरकाया पूर्वा-
ङ्गानां तदुत्पत्तापुत्राणां, उत्तराङ्गानां तेषां च तस्मिन्तौ
उपयोगः । परमापूर्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुद्धानानन्तरमेवो-
पयमानत्वात् सर्वेषामाराधुपकारकाया तदुत्पत्तौ, प्रयोग-
ग्रहीभूतस्य तु तस्मिन्तौ उपयोगः । यथा बृहस्पतिसप्तम्य
' वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिसप्तमेन गजेत ' इति त्रिहि-
तस्य वाजपेयेनेष्टरत्नमद्रव्येन त्रिहितस्य वाजपेयापूर्व-
शिक्षितौ उपयोगः, तस्य प्रयोगोपपन्नाराधिसुखं चतुर्थे
(४।१।२७) । तत् सिद्धं सर्वथा अङ्गानामपूर्वार्थत्वम् ।
मीमांसा. पृ. २०५-२२०.

• अङ्गेन एवेन अर्धरत्नायां अथ उपरारो बहु-
भिर्देशत् । भा. १।१।१।१५. • अङ्गेन प्रवृत्तिप्रधानस्य
प्रवृत्तौ यथा वाचात्प्रभूतभावेन नित्याभावात्त्वा-
भावात्स्य । यात्. पृ. १५०. • अङ्गेन विद्वत्प्रधा-
नस्य प्रवृत्तौ यथा वाचात्प्रभूतभावेन नित्याभावात्स्य
प्रवृत्तिप्रवृत्तिः । पृ. १५०. • अङ्गैः अनिगतादीभिः
सिद्धिप्रयोगो ज्योतिषोमे अधीनीमेव परी । भा. १०।

७।३।१०-१२, • सवनीयपशोस्तन्नस्य विप्रकर्षः श्रुतः,
' यथा प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यदिने,
अङ्गीस्तृतीयसवने ' इति । १।२।२।२।३२.
• अङ्गस्य अङ्गितानुभावेना । सु. पृ. ५२५,
• अङ्गस्य अङ्गीकृतसकलस्य अतिवर्गे प्रायश्चित्त-
विविधयुक्तः । पृ. १९६. • अङ्गस्य एतद्धि सामर्थ्यं,
यत् प्रधानेन एककर्तृकं सत् उपकारं शक्नोति कर्तुं, न
मित्यकर्तृकम् । वा. ३।४।१।१।३१ पृ. ९६५.
• अङ्गस्य पुनः उच्चपरिमाणं फल प्रधानानां फलत्व-
संपादनम् । भा. १।१।१।७।३२ • अङ्गस्य प्रवृत्तिप्रधानेन
प्रवृत्तिप्रवृत्तिः यथा, काम्येनामागस्याधादेन यावाद्यङ्गभूत-
आहस्य प्रवृत्तिप्रवृत्तिः चाल. पृ. १५०. • अङ्गस्य
प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमाहृत्तिः भा. १।१।१।१०।५९.
• अङ्गस्य यदुपकारकं भवति प्रगाध्याऽपि, तत्
क्रियाया अपि उत्तरात्तम् । दुपु. ४।१।५।१९.
• अङ्गस्य विद्वत्प्रधानेन प्रवृत्तिप्रवृत्तिर्नैवा, काम्यग-
रुपादिभावेन यावाद्यङ्गभूतभावात्स्य । चाल. पृ. १५०.
• अङ्गानां अज्ञातफलानां प्रधानरत्नस्य वक्ष्यते (१।१।
३।१।१ इत्यत्र) । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४७. • अङ्गानां,
अपरत्नत्वायां प्रातरादिकालभेदेनानुगीयमानानां यथा-
शास्त्राणामर्थं भेदेनानुग्रहान्, न तन्मन् । भा. १।१।२।४।
१९-२३, • अङ्गानां अपि हि संभूयकारित्वमुक्तं 'अपेदे-
कार्थार्थैककर्म्ये (१।१।१।२।६) इति । १।१।१।१०।५७,
• अङ्गानां आपारादीनां तद्व्येगं अनुग्रहान् दर्शयन्तीमा-
स्यो । १।१।१।१०।५४-६७, • अङ्गानां आहृत्तिः दर्शयन्ती-
मासपात्तुर्मास्यसङ्गमेषु तत्तद्व्युत्पाद्यप्रयोगानुत्पेने । १।१।
२।१।२-१८. • अङ्गानां आहृत्तिः कालभेदेन संया-
नुग्रहमेवे, यथा दर्शं पूर्णमासे च । तत्र यथा यागानां
द्वौ अज्ञानतरसंधौ, दर्शं च पूर्णमासश्चेति । तयोश्च काल-
भेदः । त्रि. १।१।२।३. • अङ्गानां एककार्यं देवाभ्याम् ।
भा. १।१।२।६. • अङ्गानां परत्नत्वात्सङ्गत्वं-
पेधा । सु. पृ. ५२५. • अङ्गानां परत्नत्वंप्रधानानां
करणस्य हीनत्वंप्रकाशं प्रवृत्तौ गतिः । पृ. १०५३.
• अङ्गानां करणे योऽप्युपकारः, स केन विदेधेनाङ्गेन
विद्वत्केन ख्यत् इति एतः पत्रः । पत्रभूतत्वाये इच्छया

संकर्षे १११४. * अङ्गानां प्रधानाद्योगविधिप्रयो-
ज्यत्वेन वेदान्तरीपतानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वम् ।
सु. पृ. ११७७. * अङ्गानां प्रधानादीनां एकस्मिन्
प्रयोगे सहदनुग्रानम् । भा. ११११।७२९. अङ्गानां
प्रात्यात्मिकमिन्द्रव्यापारद्वारा सहस्य एकोपकारसाधनत्वम् ।
सु. पृ. १२०७.

॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् यद्योक्तमुत्कर्षे
स्यात् । ५।११।२।२२ ॥

दर्शादी हविषि वेद्यामासादिते प्रयाजा इत्यन्ते ।
अग्नीषोमीये पशौ अपि पशुसंज्ञनादूर्ध्वे हविषि आसा-
दिते पशुदेवे चोदनेन प्रयाजाः प्राताः । ते चान
'तिष्ठन्त पशु प्रयञ्जन्ति' इति वचनत् जीवत्येव पशौ
अपञ्चन्ते । सोऽय अपकर्षः । तथा सवनीयपशौ
'आमिमाशानूर्ध्वमनुयायैश्चरन्ति' इति वचनेन
अनुयाजानामुत्कर्षः श्रुतः । तत्र प्रयाजमानस्य अपकर्षः
उत्त प्रयाजदिरुगणशब्दस्य अपकर्षः, एव अनुयाजमानस्य
उत्कर्षः । उत अनुयाजदिरुगणशब्दस्य उत्कर्षः इति विचारे
प्रयाजमानस्यपकर्षः, अनुयाजमानस्य चोत्कर्षः इति
पूर्वपक्षमाह इदं सूत्रम् । मुख्यस्य प्रधानस्य काल एव
कालो येषां तानि मुख्यकालानि अङ्गानि । उत्कर्षे कर्तव्ये
सति अङ्गानां मुख्यकालत्वात् हेतोः यद्योक्त उत्तमनति-
क्रम्य प्रयाजमानमेव श्रुत उत्कृष्येत न प्रयाजादि ।
उत्कर्षशब्दः अपकर्षस्याप्युपलक्षणः । एव अपकर्षे कर्तव्ये
सति अङ्गानां मुख्यकालत्वात् यद्योक्त अनुयाजमानस्य
चोत्कर्षः । अन्यथा येषां विद्वद्गानां प्रधान-
विपकर्षः स्यात् । तस्मात् प्रयाजमान अपकर्षश्च, अतु-
चात्रमानं च उत्कृष्येत् ।

तदादि वाऽपिसवन्धात्, तदन्तमपकर्षे स्यात् ।
२४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रातः वाच्यत्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
न प्रयाजमान अपकर्षणीयः न वा अनुयाजमान उत्कर्ष-
णीयः, किन्तु तदादि अनुयाजदिरुगणशब्द उत्कर्षे कर्तव्ये
उत्कर्षणीयः स्यात्, तदन्त प्रयाजान्त च अपकर्षे कर्तव्ये
अपकर्षणीयः स्यात् । अस्मिन्तन्धात् प्रकृतौ सूत्रचानाना-
मनुयाजोत्कर्षकालवचनात् । प्रयोगविधिरुपलक्षणम् इति

वा । यदनुयाजानां परस्तात् समाप्तमयते तत् प्रधानादन-
न्तर प्रयोगवचनेन प्राप्तं बाधित्वा पाठसामर्थ्यात् अनुया-
जस्यः परस्तात् म्रियते, यत्ततः परः, स ततः परस्तात् ।
एतमेव लक्ष्यमाणम् । सर्वं युगसाण्डमुत्कर्षति । तथा
अपहृष्यमाणः अपकर्षतीति । तस्मात् तदादि उत्कर्षे,
तदन्तमपकर्षे च स्यात् । अनुयाजादि लक्ष्यते प्रया-
जान्त चापहृष्यते इति सिद्धान्तः । अस्मिन् सूत्रेऽपि
अपकर्षशब्देन उत्कर्ष उपलक्षणीयः । के,

॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्य-
कालत्वम् । ११।३।११ ॥

कालशब्द उपलक्षणं देवकर्षोः । अङ्गानां मुख्यकाल-
देवकर्षकत्वात्, वचनात् वचनवाच्यं अन्यकालदेश-
कर्तृत्वमपि ह्य चित्तं स्यात् । यथा 'पूर्वपुरमावास्थाया
वेदिं करोति' 'अस्य अन्त्येन नरन्ति' चयते दौत्र-
मण्या च दक्षिणामेदारं अन्यकर्तृत्वम् । के

* अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वाच्यत्वात् विनाऽप्ययम् ।
कालोऽस्त्वेष्वेति नैतस्य वचसोऽन्य निमित्तात् ॥ ('पौर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिचक्षतः) उच्यते 'मुख्य-
कालमङ्गानां न स्थित मान्वर्णिकम् । इदमेव हि तद्वक्ष्य
यद्दलेनेतदुच्यते ॥' वा. २।२।३।१६ पृ. ४८२. ननु फलं
मत्रद् मावयेत् अनेन इह इति प्रयोगविधिना अङ्ग-
प्रधानयोर्गुणपदनुग्रानविधानात् प्रयोगविधिरशेत्येव अङ्गानां
प्रधानकालत्वसिद्धिः एतद्वान्यमनर्थकं इत्याशयेनाशङ्क्य । सु.
पृ. ७३३ * अङ्गानां वेद्यादीनां मुख्यमुख्यरागोभयार्थत्वेन
सर्वाधीनाः । मुख्यानि दर्शपूर्णमासपुरोडाशवेद्यादीनि,
अनुष्कानि प्रकाशदीनि । वेद्यदीनि तु स्वधर्म-
सहितानि मुख्यमुख्योभयार्थानि । वि. ३।७।१,
* अङ्गानां सतिपुरोपकारिणां आरादुपकारिणां च सामा-
न्येन अदूर्ध्वप्रयुक्तानां सप्तमस्य प्रथमेऽधिनरणे वर्णितम् ।
१।१।५. अद्विगानां मथुशं कार्यं 'निषेत्स्वैकमुक्तिनात्' ।
(१।१।३।१६) इत्यनेन न्यायेन । भा. १।१।३।१८.

॥ अङ्गानां समुच्चित्तानामेव प्रधानोपकार-
कत्वं वाच्येषु ॥

एकेनापि समाप्तेन कृतायत्वाद्, यथा प्रत्य-
न्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । १।१।३।११ ॥

न करणस्य 'वेन कर्णात्' इति, तस्य निर्दिष्टानात् दर्शपूर्णमासाम्भिमिति । तन्मात्रं समिदादीनां पक्षेन सयोगः । यदि च समुत्त्वेन, समानि आग्नेयादिभिः स्युः । समत्वाच्च अगुणत्वम् । तत्र यदुच्यते, एक-वेगाद्भुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नार्हति ।

एककर्म्म्यादिति चेत् ॥ १४ ॥ (नवरहितः पाठः)

भाष्यं— ये तु 'एककर्म्म्यात्' इति सूत्रं पठन्ति तेषामप्यन्वयः । इति चेत् परमसि प्रधानानां अङ्गत्वतया अङ्गानि निगन्ते इति । तस्मात् एककर्म्म्ये भगवतु, एकमेवाङ्गं प्रयुज्यता एकैकानामि प्रयत्नं अङ्गत्वं भवति ।

नार्थवृथक्त्वात्, समत्वादगुणत्वम् । १५ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । कस्मात् ? अर्थवृथक्त्वात् । अर्थवृथक्त्वं भवति, उपस्यारवृथक्त्वम् । एकेनाङ्गेन अर्थवृत्तानां अल्पः उपकारः, ऋत्विर्महान् । कथं ज्ञापते ? यमपाठगुणत्वम् । यदि एकेन ऋत्विश्वं सम उपकारः स्यात्, तत एतस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अग्नेपाम-गुणान् त्याज्य, अनङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र नहूनामाङ्गान्-मनर्थकं स्यात् । न चैषा विकल्प इत्युक्तं 'विधेस्त्वेक-श्रुतित्वात्' इत्यन (१६) । तस्मात् अङ्गभूयत्वमे- पत्नभूयत्वमिति ।

विधेस्त्वेकश्रुतिस्त्वात्पर्यायविधानादित्यवच्छ्रुत भूताभिसंबन्धादर्थेन युगपत्प्रातेर्पथाप्राप्ते स्व-शरीरे निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । १६ ॥

भाष्यं— न तु एतदेव एकदेशेनापि अङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि ? सर्वाङ्गोपसारेण । कुतः ? विधेः एकश्रुतिनात् । एकेन शब्देन अङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासान्या वजेत इति सर्वापेभ्यः इत्युक्तम् । सा त्वपेक्षा कुन्ते वा अन्व्याधानादिन्यापारे तदेकदेशे वा । तत्र एकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? अपर्यायविधानात् । इत्याव्यङ्ग्यानि न पर्यायेण विधीयन्ते कदा चित् समिधो यजति, कदा चित् तप्लपातमिति । कथं तर्हि ? मिथान् यथाभूतानि च श्रुतानि, तथाभूतानि अपेक्षया अभिधनन्त्यन्ते । अमोच्येत, नित्यनच्छ्रुतानामपि सदा एकदेशोऽपेक्षित्यन्ते इति,

नैतद्युक्तम् । कुतः ? अर्थेन युगपत्प्राप्तेः । अर्थेन प्रथानोपसारेण ग्लेभ्योऽवत् युगपत् यनिपतन्ति अङ्गानि । तत्र न यद्यत् विशेषः इदं प्राप्यते, इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वराध्यामो निवीतवत् । यथा 'निवीता ऋत्विजः प्रवृत्तिः' इति ऋत्विग्विशेषपामात्वात्, रावेषा च समिधानात्, सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ।

तथा कर्मोपदेशः स्यात् । १७ ॥

भाष्यं— तथा च कृत्वा 'चतुर्दश पीर्णमासामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशमासास्माका' इति आरुदिसत्क्य पाशिक्रान् न भवित्यति ।

कृत्यन्तरेषु पुनर्वचनम् । १८ ॥

भाष्यं— तत्र यदुक्तं 'यथा कृत्यन्तरेषु' (मू. ११) इति, युक्तं तथा कृत्यन्तरेषु पार्यक्यम् । 'सोर्षे चरुं निर्वपेत् प्रदायनैतकामः' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते 'एन्द्राग्रमेकादशकपातं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । निमतः ? अतस्तेषां परस्परानपेक्षणा कार्यं, न सम्युच्य, इति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरः वृथक्त्वेन विधीयते । अथेह 'विधेस्त्वेकश्रुति-त्वात्' (सू. १६) इत्यनेन न्यायेन सम्युच्य कार्यमङ्गानां युक्तम् । तस्मात् वैपरम्यं ऋत्विभिः । उत्तरास्यश्रुतित्वाद् विशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत । १९ ॥

भाष्यं— 'प्रातेषु चोत्तराष्वत् स्यात्' इति षड्ङ्क, युक्तं च उत्तरास्य यावत्त्व दोहन, अश्रुतित्वात् । नानो-त्तराणां दोहनं विधीयते । किं तर्हि ? अयुज्यते । किं कारणं ? कृतार्थत्वात् विशेषाणां, यत्विग्विसर्गादीनां विधानेन कृतार्थे तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधानमुपसहते । विधीयमाने अर्थदोहे विधेयं यावत्त्वम् । अनुवादश्च प्राप्त्यर्थस्य भवति, अर्थाच्च यावत्त्व दोहनं प्राप्तम् । अर्थात् अस्व न दोषाः । तस्मात् सर्गोः कथं दोषाः ? उपरिष्ठादेवत् वक्ष्यामः । तथा पर-प्रतिषेधः कुमाराणां इत्यन (११.१.१८.५२) । तस्मात् यथाकामी प्रतीयेत । (यत्) यावत्को गानः स तान्तीर्हीरथति ।

अङ्गगुणविरोधन्यायेन

(जयादिशेषेषु) आद्वनीयतायेषु कर्मसु अङ्गगुण-
 संभवे वैयुग्यापादकद्रव्यायोगात् अपुत्रा । (पूर्वपक्षे)
 सु पृ १४८२ * अङ्गगुणविरोधन्यायेन आद्वनीया-
 भावे लौकिकेऽप्यत्रो जयोमाना कर्तुं शक्यवात् । (इद
 पूर्वपक्षे) कु ३।४।१३।२२ * अङ्गगुणविरोधन्यायेन
 उपकारे आधने एव ' नतु पुच्छेत्र नक्षत्र ' इत्यनेन
 कालराधस्य न्याय्यत्वात् । (इद पूर्वपक्षे) भाट्ट
 ५।४।१० * अनुनिर्गम्याणा देवसु वा हविषा अन्ययंतया
 (चयनायंतया) पशुपुरोडाशार्थं वासमनात् ' पशुपुरो-
 डाशमनु निर्वपति ' इति कालार्थ एव सयोग, न तु ' वैमृध
 मनु निर्वपति ' इति नत् अङ्गान्निभाव, तेन अङ्गगुण-
 विरोधन्यायेन पुरोडाशवर्मस्य ग्रहं किं न स्यात् इति
 शङ्काऽनवकाश । सोम १२।३।२ * अपच्छेदे । न च
 पुन प्रयोगस्य प्रायश्चित्तता पूर्वप्रयोगाद् वात् ' तत्र तद्
 दद्यात् ' इत्यनेन च पूर्वप्रयोगाद्वापुन प्रयोगाद्भवत्सं-
 दधिणागनेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाद्दक्षिणाया एव उत्तर-
 भयोगात्सिक्तमात्रविधानात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्ग
 भूतप्रयोगाद्दक्षिणागनेन प्रधानभूतप्रयोगाद्दक्षि-
 णाया एव देव-मुचितमिति धार्यम् (पूर्वपक्षे) ।
 * (' प्रयो वेदा अयायन् ' ' उच्चैर्देवा क्रियते ')
 उपनमसत्यापि वेदपदस्य गुणभूतात्पर्यार्थादस्य ये
 प्रधानभूतविष्णुदेवतासंक्रमादिषु नि उदिषु अङ्गगुण
 विरोधन्यायेन लक्षणतात्पर्यसंक्रमादिसात् वेदपदे एत तदेक-
 देवतासंक्रमादिलक्षण इति प्राप्ते । भाट्ट ३।३।१ * दत्ते
 अन्वाधानप्रधानयो उगयोरपि चन्द्रशंभवावयवेषु
 द्वाहशक्तिप्रधानयो अङ्गप्रधानयो तदुभयो अङ्गगुण
 विरोधन्यायेन अन्वाधाने एव तदाधस्य युक्तत्वात् । सधर्ष
 ३।३।११ * न चातिदेवो समारोह (सुच समार्थ)
 चन्द्रोपशान्तानाङ्गीरसगुणविनिर्दिष्टेषु प्राप्तत्वात् सदान
 धाव सुप्रददणुचोवपति, प्राहुतानाङ्गीरसनाकापय
 सुप्रददणुकोनाङ्गीरसे अङ्गगुणविरोधन्यायेन प्रधानभूत
 नानाङ्गीरसनागनेन सुप्रदरेण शमीयगदिनिविद्योवपते ।
 को ३।३।४।२२ पृ ८३, * न चैवमपि इन्द्रोऽपदे
 ' बहुमीशे प्रथमा पूर्वपद ' (पा० ६।३।१), इति
 समानानुवायत् पूर्वपदे प्रातिस्तरस्य इत्येवोपपन्नम्

बहुवीहिशापस्य वैदिके पठमानन्त्यात् नटुनीहित्वावगते,
 वायुकराङ्गीरसे च अन्योदात्तत्वात्, कथ तपुकराङ्गीरस
 इति धार्यम् । तस्मिन् बहुवीहिशापके स्वरे प्रधान-
 भूतत्वात्पुनप्रकाशे तपुकरावधारणात् शब्दवर्त्मस्य स्वस्वैर
 अङ्गगुणविरोधन्यायेन ' सुप्रतिरुपमहलिङ्गनाशा ' इत्येव
 व्यत्ययेन व्याख्यानात् । ३।२।१०।२७ पृ २७८. * पूर्वपक्षे
 समन्तकर्मविधिवत्त्वात्, पूर्वणि अर्थयननियेधाच्च मन्त्राणा
 कर्मसु विवक्ष्य इति पूर्वपक्षो म द । अङ्गगुणविरोधन्यायेन
 मन्त्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्, ' पंनि
 मन्त्रमपरिस्वागेन मन्त्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्, ' पंनि
 नाथ्ये ' इत्यस्य स्मार्तवेदेन प्रहणाध्ययेन सावका-
 शत्वेन च, वर्माङ्गत्वेन मन्त्रविधे श्रौतत्वेन निरवका-
 शत्वेन च अनुव्यवहृतत्वात् । सोम १२।३।७.
 प्रत्वेन च अनुव्यवहृतत्वात् । सोम १२।३।७.
 * यत्र आदिभ्यस्कारोऽपि विरोध, तत्र द्विविधस्यापि
 रणकारस्य आदिभ्यस् प्रति गुणत्वात् अङ्गगुणविरोध-
 न्यायेन आदिभ्यस्त्वैव अनुग्रह, न सत्कारात् । भाट्ट
 १२।३।१३, * येन वर्मणेऽपि तत्र जवान् उदुवत् ।
 न च प्रधानसादेवामभवात् अनङ्गत्वं, अङ्गगुणविरोध-
 न्यायेन तदर्थमप्येऽपि अङ्गत्वोपपत्ते, वृष्टिदेवो अग्नि-
 नर्पनेन समानदेशतर्कमाच्च । (इद पूर्वपक्षे) ।
 ३।४।११ * विष्णुदेशस्य प्रत्यत्वात् तदनुगारेण तदा-
 न्यत्वात् उपक्रमकोऽपि अङ्गगुणविरोधन्यायेन अन्यत्वा
 नेव । दादुरपि यदि दोष स्यात्, विभुम प्रीप्रतिवृ-
 दीति । वृ ३।४।२।१३ * विष्णुदेशापेक्षया अङ्ग-
 गुणविरोधन्यायेन अर्थसादृश्यागमन्ययेन अभिरिते अर्थ
 वादस्य विष्णुदेशाद्भावे सति विष्णुदेशगुणव्यवाधुनत्वात्
 रोपेन अर्थसादृश्यागमन्ययेन अङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरो
 १०० * मीरीगा नामाङ्गरे अङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरो
 दाशाद्भूतवीरुवादात्तमे इति लक्षणे प्रयोगेन । से.
 * साक्षात् प्रहणाद्भूतवर्माङ्गत्वेनासात् प्रहणाद्भूत-
 वासाद्भूतवर्माङ्गत्वेन अङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्न्यात् । भाट्ट
 ५।३।८, * मीरीगीना इत्याद्यागमन्ययेन प्राप्तेन इत्यनेन
 तत्र यनन्परात्तत्र यनन्परात् प्रहणाद्भूतवर्माङ्गत्वेन
 मीरीगीनाद्येऽपि आदिदेशविधिवत्त्वात् प्रहणाद्भूतवर्माङ्गत्वेन
 अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्न्यात्
 एव तदाप्यपि विदिते विदिते अङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्न्यात्

तस्मादेतानि सूत्राणि अन्यथा वर्णन्ते । 'अर्थ-
भेदस्तु तत्रायेहैकाध्यायैककार्यम्' (६) इत्य-
नेन सूत्रेण सर्वंगामङ्गाना इतरेत्युक्ताना कल्पकार-
निवृत्तिः फलं कथ्यते । कथमावाकाङ्क्षायामुपज्ञाया
अङ्गसम्बन्धः । स कथंभायो यस्मिन्नेव धर्मे प्रयाजान्
शुद्धाति, तस्मिन्नेव अनुयायाजदीन्यपि । न च भिन्नः कथ-
मावः, येन भिन्नानि सवध्वरेत् । तस्मात् सर्वेषा इतरे-
त्युक्ताना कल्पकारनिवृत्तिः फलम् ।

शब्दभेदाच्चेति चेत् । ७ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं चोदनामेवात् अङ्गानामर्थ-
भेदो न्याय्य इति, तत् परिहृतव्यम् । परिहृत तदेवार्थ-
त्वेन । न परिहृियते, धर्माणि च प्रथानस्योपकुर्वुः, भिन्नानि
च कार्याणि कुर्वुः । तद्यथा कारकाणि कर्मा-
दीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च
प्रतिकारक कार्यभेदः । इदं तर्हि परिहृियते, यदि सति-
दादिभिर्नानैव अङ्गानां प्रयोग उच्यते समिधमिः
प्रयोगकथ्यः, तन्मूयायचि प्रयोगकथ्यः इति, ततः स्यात्
प्रयोगनाकाङ्क्षा । सा च भ्रन्ती भेदेन स्यात् । न तु
अथ प्रयोग उच्यते । किं तर्हि ? रूपमावमाङ्क्षावते, एत-
त्प्रयोगो याग इह भवतीति । तत् कस्य हेतोः ?
प्रयोगचनस्य प्रायवस्थामावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्त
त्वात् । किं पुनरेषा प्रयोग उक्तः ? उक्तसूत्रे दर्शयिष्यामः ।
न चेदत्र प्रयोगनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोगेन, कुतो भेदः ।

दुष्— 'शब्दभेदाच्चेति चेत्' इति प्रत्यनुभाषण-
सूत्रम् ।

कर्तार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थ-
त्वात् । ८ ॥

भाष्यं— प्रधानाना प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि
ताच्छब्दं स्यात् प्रयोगस्य । तेनैव प्रधानप्रयोगचनेनैव
शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते 'दर्शपूर्णमासाभ्या
यजेत' इति । कुतः ? कर्तार्यत्वात्, कियार्यत्वादि-
त्यर्थः । फलस्य क्रियासौ दर्शपूर्णमासौ भूयते दर्शपूर्ण-
मासाभ्या स्वर्गं कुर्वीत् इति । तत्र आसाङ्गा भवति
कथमिति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निनयति 'समिधो
यजति' 'तन्मूयात् यजति' इत्येवमिति । तत् कस्य

हेतोः ? तदर्थत्वात् । तदथा एताः समिदादिचोदनाः,
तेनाकाङ्क्षितत्वात् अकलत्वात् फलास्तलिधानाच्च ।
सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्तव्यता । न
च इतिकर्तव्यतामन्तरेण कर्मचोदना अर्थवती भवति ।
तस्मात् सेतिकर्तव्यताकस्य कर्मणः प्रयोगश्चेत्ये ।
तथा न सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगचनेनैव
शब्देन अङ्गाना प्रयोगश्चेत्ये इति । एव च सति
एकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि । तत्र यथा प्रधानाना एक-
शब्दाभिसयोगात् फलैक्यं, एवमङ्गानामपि ।

दुष्— 'कर्तार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्
तदर्थत्वात्' इति प्रत्यनुभाषणपरिहारः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वात् गुणप्रधानेषु । ९ ॥

भाष्यं— अनाह, नैतद्युक्तम् । कुतः ? कर्तुः यश्च
प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इति, यश्च
अङ्गेषु साङ्गाम्या इति, तयोर्नानार्थत्वं । प्रधानविधिः
फलार्थः, अङ्गविधिः प्रयानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं
प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनुधाणि । न च
विध्यनुवादी युगपत् सभरतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन
प्रधानानि तेषा चेतिकर्तव्यता दाय्या विधातुम् । अतो
न प्रधानचोदनाश्रुतानि अङ्गानि ।

दुष्— 'कर्तृविधेर्नानार्थत्वात् गुणप्रधानेषु ।' इति
पुनः पूर्वपक्षः । ययपि याग, फलं प्रति विधीयते, इति-
कर्तव्यता प्रति अनुयेत । नहि सङ्गुहचरितः उभयार्थो
कल्पते । आङ्गीकृति च वाक्यभेदः । अगोच्येत, न याग-
मनूय सकथ करिष्यति, किं तर्हि भावनाया सर्वेषा
सन्ध इति, तथा सति इतिकर्तव्यता न दर्शपूर्णमासाङ्ग
स्यात् (किंतु फलभावनासन्धत्वात् वरणत्वात् फाङ्गमेव
स्यात्) । तत्र को दोषः ? सौर्व आमेयविध्यन्तो न
स्यात्, आमेयस्य इति तत्रं बतः अङ्गात् ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

भाष्यं— तत्राह नैवदुक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ?
आरम्भो व्यापारः क्रिया इत्यनर्थान्तरम् (न अर्थान्त-
रम्) । यागेनेह स्वर्गस्य क्रियेच्यते यजेत - यागेन
स्वर्गं कुर्वीत् - स्वर्गार्थं व्याप्रियेत इत्यर्थः । इदं तु न
जायते, कोऽसौ व्यापार इति । तस्मिन्नेव च अन्यन्वा-

प्रत्येकं विधि. श्रूयते, तथापि अशनवालाभात् अग्नौ उदास्ते । भाष्यास्तु विष्वक्कामजलादेव पुरुषार्थरूपः अपेक्ष्यते । एतानामेव च तत्र विधेययोगः । तद्भावे धारण्यं एव भाष्यादौऽपि निर्यतेत् । यथा च फणपेक्षाया प्रवृत्तभावनया युगपत् सन्धात्, तस्मात् सर्वान्निशिष्टायाः युगपत् प्रधानविधिना विधानात्, अङ्गानामपि तत्र एव अनुष्ठानसिद्धिः तस्मिन्सर्वे अन्नविधीनामनुवादक्या, सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः ।

सोम— पूर्वैवभ्येण उधानात् संगति ।

वि— पञ्चमादिदशमान्तापसूत्रान्तामशक्तिरूपविषयकोऽय श्लोकः । 'कार्यभेदे न वाऽङ्गानां, सौर्विध्यादिषु द्विधा ।, कर्त्तव्यत्वे तदेकत्र द्वारभेदे बहुत्वतः ॥ '

भाट्ट— इदमपि उयोद्वात एव । प्रयाजाद्यङ्गानां क्रतून्तराख्यफल प्रति विकल्पेन कारणता, अत समुच्चयेन इति चिन्ता । तत्र प्रधानानां प्रत्येतेत्यन्तावपि विनियोगे साहित्यानगमात् युक्तौ दण्ड्यत्रादित्तु समुच्चयः । अङ्गानां तु प्रत्येकमुद्यङ्गानां प्रत्येकमेव प्रयोक्तव्याङ्गानां विनियोगविधिरूपेणात्, सत्यपि एकस्य प्रधानस्य एतस्मिन्नेव क्रतून्तराख्ये फले, सर्वेषामङ्गानां तत्र साहित्यानगमात् विकल्पेनैव लृणारणीमणित्वायेन कारणता । न च निरपेक्षकारणत्वेऽपि नङ्गानामान्यामर्थान् भूयान् करणे कल्प्या, तदर्थैरानामे तु एतेनैव क्रतून्तराख्येऽपि साहित्ययोग्याः माने ईदमकल्पनादा अन्तराख्यत्वं । अतो ग्रीहिकान्द्रित्तु विकल्प. एव । एव न वैरुत्विजानामङ्गानां एवैरुत्विजानामपि प्रधानप्रयोगविधिनैव प्रयोगविधाने एतद्विशिष्टप्रधानप्रयोगरूपत्वं संश्रापसंदेशत्वात् विजातिङ्गानां साहित्यानगमात् न तत्रानम् । तन्मुक्तु ' सन्निधौ यजति ' इत्यपि प्रत्येकं विधिधनक-नैव्युपपत्तेः प्रतानप्रयोगरूपे अङ्गानामधनार्य प्रयाजाद्यङ्गानां उपसिधिविनियोगोत्तरं प्रयोग्यापि पार्ष्वेनैव प्रीति सुवरां न तत्रानम् । न ना प्रधानप्रयोगनपत्तान । अपि तु एक विधिद्वय प्रकल-प्रयोगेऽपि प्रयोग धारणम् । इति शब्दे, वृष्युत्कल-नानङ्गानां वृष्येव प्रयोगनरूपत्वेऽपि एकस्य प्रधानस्य

एक एव कृपाधानतामर्थोद्देशाख्यः उपकारः सकृदैव स्वीपायमपेक्षते । अतश्च तथा एकैवैव आकाङ्क्षायां लक्ष्यपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गान्क्यानां प्रधानो-पसिध्याक्यैकैराक्यतामङ्गीकृत्य समिदाद्यङ्गोपवृत्तप्रधानेन दृष्टं मानयेत् इत्येवविधिविनियोगविधेः एकस्यैव कल्प-नात् एकराक्योपादानेन सर्वेषामङ्गानां कल्पकाराख्ये फले जन्यमाने साहित्यागततेः प्रधानवदेव अङ्गानामपि युक्तं तन्त्वयम् । उस्तुतस्तु प्रधानाकाङ्क्षातद्वृत्ता-प्राथम्येराङ्गानाङ्गानामेव तन्मात्रविषयकविनियोग-कल्पनोत्पत्तौ इतदङ्गप्रतीक्षणे प्रमाणामात्रात् समिदाद्येन कल्पकार मानयेत्, तन्वापायागेन कल्पकार मानयेत् इत्येव प्रातिस्विन् एव विनियोगविधिः । अत एव वैमुधादी अतिदेशोत्पत्तिरपि । इतरथा हि प्रधानादीनां प्रकृत्यङ्गत्वस्य वैमुधीष्वङ्गत्वं तत्रममनालतया मुदस्यैव वैमुध्यस्य प्रकृत्यङ्गत्वत्वे, पश्चात् अनिदिष्ट-प्रयाजाद्यरूपेऽपि क्रतुविमुपयानावतिः । विनियोगविधि-भेदे तु वैमुधाङ्गतामोच्यत्तिरेवैवैव प्रयाजादीनामङ्गता-बोधोपपत्तेः अतिदेशरूपेणैव वैमुधे अङ्गवैशिष्ट्ययो-पपत्तेः युत तदभावे क्रतुविमुपयम् । अतश्च विनियोग-विधिभेदमन्येऽपि प्रयोगविधैक्यमादाय एकाङ्गसमुच्चय उपपादनीयः । तथाहि, नाद्रविधिषु तस्यपि विधि-धनये प्रत्येक प्रयोगविधानम् । उपसिधिविधिनं चरि-तायस्य तस्य प्रयोगेऽपि तात्पर्यरूपेणैव गौरवात्, प्रयो-गस्य अन्यत् सिद्धत्वाच्च । अत एव ' सन्निधौ यजति ' इत्यादी विधिधनप्रयोगादौ अनुवाद एव । न चैव उपपत्तेः आख्यातात्तरदधनकामेवैवैव सिद्धेः ऐत्-धनगोचर्ये, तद्भावे प्रवर्तनामोधाभावेन यागवैधेय समानरदधनस्य भाष्यतरप्रवृत्तौ तस्य प्रयोजनतायाङ्गत्वेन अङ्गानात्पत्तेः । अतश्च उपसिधितक्ये तु विधिधनत्वेऽपि, न तत्र प्रयोगविधानम् । अपि तु प्रधानप्रयोगविधानेन, तस्यत्वात् । अन्नविधीनामपि प्रकृत्यङ्गतां कल्पविधा ' वीर्गमभ्यां गात्रे. वीर्गमार्गसंज्ञकैः प्रधानैः वृत्तिरि-यन्ति ' इत्येव प्रधानप्रयोगविधिनैव अङ्गानामपि प्रयोग-विधानम् । भाष्ये न च एतद्वृत्तोरुत्पत्तौ प्रधानता-मिन् अङ्गानामपि साहित्य उपपदेविनियोगात् सिद्धिः ।

व्यम् । तथा च श्रुत्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः । नापि विहितव्यपदिष्टं तत्, पश्चाद्भूतपञ्चाजगोदोशनादीनां पुरो-
डाशप्रणयानुपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः । अथ अन्यानु-
पकारकत्वपदिष्टं तत् । प्रशाखादीनां पुरोडाशाद्युपकारक-
त्वेऽपि पुरोडाशाद्यव्यपन्नकारकत्वावोचान्ङ्गत्वप्रसङ्ग इति
चेत्, उच्यते पश्चाद्भवानापत्तेः । अथ अन्याप्रमु-
क्तत्वपदिष्टं तत् । प्रशाखादीनां पश्चाद्पुरोडाशाद्युपकार-
कत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वात्प्राप्त्याप्तिः, पुरोडाशाद्यव्यपन्नप्रयुक्त-
त्वात् न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः इति चेत्, मूढति-
प्रयुक्तानामङ्गानां विहृत्यङ्गत्वानापत्तेः ।

ननु यदन्यमाद्यप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारकं यत्,
सत् तदङ्गम् । यदन्यमाद्यप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वं सति
यदन्यप्रयुक्तत्वं, एवञ्चात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशे अप्र-
योग्यत्वात्परोडाशाद्यङ्गेषु अन्याप्तिः, अतो विशिष्टाभावात्
सत्स्यै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं विरोध्यम् । (एव यदन्यप्रयुक्त-
त्वस्यै निवेशे विहृत्यङ्गप्रवृत्तिप्रयुक्तत्वानामङ्गानां विहृत्यङ्ग-
त्वानापत्तिः, अतो यदप्रयुक्तत्वे सति इति विशेषणं प्रीष्यम्)
एव च प्राङ्गाङ्गानां विहृत्यङ्गप्रवृत्तिप्रयुक्तत्वेऽपि विहृ-
त्यप्रयुक्तत्वमावात् विशेषणमाद्यप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन
यदन्यमाद्यप्रयुक्तत्वम् । अतो नान्याप्तिः, इति चेन्न । पुरो-
डाशाद्यङ्गत्वस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तेः । 'पुरोडाशाद्यङ्गत्वेन
तुषानुपवपति' इत्येन हि 'कपालेषु पुरोडाशां श्रवयति'
इत्यनेन पुरोडाशाद्युक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य तुषोपवा-
पाङ्गत्वेन विधानात् 'पुरोडाशाद्यङ्गत्वस्य न तुषोपवापाद्यु-
क्तत्वमित्युक्तं चतुर्थे (४।१।११।२६) । अतस्तुषोप-
वापान्यपुरोडाशाद्यङ्गत्वानुपकारकत्वात् पुरोडाशाद्यङ्गत्वस्य तुषोप-
वापाङ्गत्वानापत्तिः । यद्वि तु यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदक-
मदुपकारकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वं तत् तदङ्गमित्यनवच्छेद-
कत्वपदिष्टं तत्, तथा च प्राङ्गाङ्गानां विहृत्यङ्गत्वोप-
पत्तिः । तथा हि । प्राङ्गाङ्गानां तावद्विहृत्युपकारकत्व-
न मूढतिप्रयुक्तत्वव्यवच्छेदकत्वमित्यादिना, तमित्यादेरनु-
गतत्वेन प्रत्येकसतिदिक्कल्पने गौरवापत्तेः । अपि तु दसं-
पूर्णमाद्यव्यपन्नप्रवृत्तेन सर्वोपवापान्नानुगम्य दसंपूर्णमास-
संबन्धैर्विहृतिमुपकारादित्ये सतिदिशकरुण्यना निरुक्त-
रूपेषोपवापरकत्वम् । मूढतिप्रयुक्तत्वं तु तत्तद्वाक्यैस्तदङ्ग-

पेषोपवापगतमिति तदङ्गत्वस्यैव मूढतिप्रयुक्तत्वावच्छेदक-
त्वम् । अतश्च विहृत्यङ्गत्वप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रवृत्तिप्रयु-
क्तत्वरूपानिहृत्युपकारकत्वावच्छेदकरूपमयत्वात् प्राङ्गाङ्ग-
ज्ञानां विहृत्यङ्गत्वानापत्तिः, न चा पुरोडाशाद्यङ्गत्वस्य
तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः, कपालत्वस्य पुरोडाशाद्युक्तत्वानव-
च्छेदकत्वेन पुरोडाशाद्युक्तत्वावच्छेदकपुरोडाशाद्यङ्गत्व-
तुषोपवापोपकारकत्वावच्छेदकरूपत्वव्यापिति विभाव्येत ।
तदा भेदनहोमस्य दसंपूर्णमासाङ्गत्वाऽनापत्तिः । भेदन-
रूपमितिकतमनुक्तत्वावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैव दसं-
पूर्णमासोपकारकत्वावच्छेदकत्वात् । न च प्रकृतेऽ-
न्यप्रयुक्तत्वं अन्यनिष्ठोद्देश्यतातिरूपकतृतिवियप्यत्वम् । तत्र
चोद्देश्यत्वमिति तद्वत्त्वरूपं, न त्वनुपादेयवत्प्रवृत्तिसाधारणम् ।
(अनुपादेयवत्प्रवृत्तिसाधारणमुद्देश्यत्वं च, इतिरामवाचापदिष्ट-
सम्बन्धेन मूढतभावनाऽन्वितत्वे सति मूढतविधिप्रयुक्तत्ववि-
प्यत्वरूपं श्रेयम् । ' देवाः कालो निमित्तं च फलं स्वर्गार्थं-
नेव च । मीमांसानिपुणः प्राहुरुपादेयवत्प्रवृत्तम् ।'
इत्यमिमुक्तप्रसिद्धया देवादीनामनुपादेयत्वं विवक्षितम् ।
कर्तुंस्तद्वैकल्यस्य चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्तत्वविप-
यत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिरामवाचापदिष्टसम्बन्धेने-
त्याद्य विशेषणम् । यागाद्यवन्तिव्याप्तिवारणाय मूढतविधि-
वोधितानुष्ठानाविप्यत्वरूपं मूढतविधिप्रयुक्तत्वविप्यत्तमिति
च श्रेयम् ।) तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते उक्तविधो-
द्देश्यत्वानापत्त्यात् निरुक्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् विजातीय-
होमत्वेऽक्षतमिति वाच्यम् । तथापीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वानव-
च्छेदकत्वधित्वादिनैव होमोपवापरकत्वात् दक्षो होमोपवा-
पानापत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वविजातिना इन्द्रियोप-
कारकत्वात् तदङ्गत्वानापत्तेः । किञ्च मिजातीयस्वर्ग-
प्रयुक्तत्वानवच्छेदकदसंपूर्णमासयादिनैव पापशुचोपवापरक-
त्वावच्छेदकदसंपूर्णमासादीनां पापशुचाङ्गत्वानापत्तिः,
नहि स्वर्गप्रयुक्तत्वव्यवच्छेदकत्वैवासातिरिक्तं पापशुचोपवा-
परकत्वावच्छेदकं वैवाच्यमस्ति, तथाप्यै स्वर्गार्थं ननुऽप्यव-
योगेण नित्यस्य प्रसङ्गविद्यतानपत्तेः । अपि च दसंपूर्ण-
मासप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् यमागत्यैव एवमेवोपवापरक-
त्वात् आश्रयभावनोपार्थमेवोपवापानापत्तिः । नहि विहृ-

अङ्गभेदस्यैव परपदादुपरिषते, कथं कर्मकारकभेदरूपस्याङ्गिभेदस्य ततः प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानगवित्त्ववेषताया अङ्गिभेदसा तस्मादुपरिषतिप्रभात् । नहि स्वभित्तस्वर्गोद्देश्यकृतित्पारकत्वरूपं लक्षणं सम्भवति । स्वत्वानुगुणानुभेदेन लक्षणभेदप्रसङ्गात् । अत उक्तभेदे एव परपदतात्पर्यम् ।

ननु क्रियाजन्यपदशक्तिरूपकर्मत्वाप्रच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेदो गौरवात् कर्मत्वस्यारण्योभापिरूपत्वेऽपि च सामान्यताः कर्मत्वत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयानादिकरणकृतिकर्मदर्शपूर्णमासादावपि अभावेन स्वर्गोद्देश्यकृतितर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेदो गौरवाद्भाष्येन स्वर्गानुभवलक्षणे निषेधोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षणभेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिवाक्योपासकगणना पश्चादीना स्वर्गाद्भवावपे, स्वर्गानुभवच्छिन्नभिन्नत्वे कति उक्तकृतित्पारकत्वस्य पश्चादौ स्यात् । न च ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति वाक्ये प्रवृत्तिप्रयोगेन न समानपरिपद्यत्वरणेद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् पश्चादौ चर्गात्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतित्पारकत्वस्याभावात्तदोप इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वोद्देश्यताऽनवच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्ये तत्त्वोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नोद्देश्यताकृतित्पारकत्वस्य पश्चादौ यत्नात् । वाक्यभेदेन कृत्विभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव परश्रयमनुश्रीयमानप्रयोगान् स्वर्गस्याप्युत्पत्तिर्गोसिद्धयधिरणोका (४।३।९) संगच्छते । अतश्चास्तुलोपाधिरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वाप्रच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदपटितमेव लक्षणमन्वीकार्यम् । पञ्चतस्तु स्वाप्रच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतित्पारकत्वोद्देश्यतात्वस्यभेदेन स्वर्गत्वप्रतिपन्नं प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । स्वर्गपश्चादेष तेन सम्बन्धेन स्वर्गत्वव्यवहारातिव्याप्तिः । न चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाद्यज्ञत्वात्पत्तिः, ' ग्रीहिर्यजित ' इत्यादिवाक्येभ्य स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासाद्यनुकृतत्वात्पेव दर्शपूर्णमासोद्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतित्पारकत्वोद्देश्यत्वस्यभेदेन स्वर्गत्व-

वत्तस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्यादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकाप्रच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वस्यभेदेन स्वर्गत्वप्रतिपन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । ' दर्शपूर्णमासकरणकृतौ स्वर्गोद्देश्यता ' इत्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणकृतित्वेन स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽनवच्छेदका सिध्यतीति तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यतावत्त्वस्यभेदेन स्वर्गत्ववत्त्वं सन्ने, यागे तद्विधत्तमिति लक्षणसम्बन्धः । नह्येव स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकत्व ग्रीहिकरणकृतित्वेऽस्ति, येन तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकानुसन्धेन स्वर्गत्ववत्त्व यागे सामान्यते । ग्रीहिकरणकृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमिति प्रतीतेरभावात् । वृष्यनियामसन्धसम्बन्धान्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि भेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपि ईदृशोभेदपरतत्वेव व्याख्येयमिति तत्त्वम् ।

नन्वेवं सोमादेरपि स्वर्गाद्यज्ञत्वं स्यात् । नवीनमने मत्त्वयंलक्षणाऽनुरागिकारेण यागस्येव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यकृतित्पारकत्वात् । न च कारत्वं वक्ष्यमाणरीत्या क्रियाऽन्वितकर्तृत्वाद्यन्वयतामन्वितयम् । तत्र क्रियाऽन्वितत्व कारकान्तरपटितसम्बन्धे प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । तथा च सोमपरणतस्य स्वनिरूपणगगणत्वस्यसम्बन्धेन माननाऽन्यथात् उक्तसम्बन्धेन क्रियाऽन्वितकर्तृत्वाद्यन्वयतामन्वितत्वाभावात् सोमे लक्षणातिप्रयङ्ग इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वादेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वादिरूपकर्मकारकपटितसम्बन्धेन माननाऽन्यथेनासमापत्ते । अथोक्तत्वात्तिशारणाया प्रकृतकृतित्पारकपटितसम्बन्धेन क्रियाऽन्वितत्व प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । ' रामिणे यजति ' इत्यादौ प्रयानादिकरणत्वस्यैव कृतत्वत्करणभूतदर्शपूर्णमासादिरूपमाद्यपटितसम्बन्धेन भायनाऽन्यथाऽन्वितत्वे, प्रकृतौति । ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादिवाक्यपदवाक्यतोपासककृतौ दर्शपूर्णमासयो, करणत्वेऽपि ' रामिणे यजति ' इतिवाक्यपदवाक्यतोपासकविधायस्तुत्कृतौ लोकोपस्थादितिः प्रतीतिर्भवतीति नास्तीति । ' सोमेन यजेत '

पूर्वपक्षे प्राप्ते, चकारोऽपि तु यद्वद्वान्नायेन पूर्वपक्ष-
निरासे सूचयन् सिद्धान्तमाह । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य
विरोधे सति अङ्गस्य प्रधानार्थत्वात् । प्रधानतादगुण्य-
सिद्धयर्थे हि अङ्ग भिद्यते । तस्मात् पूर्वणि सुत्या अप-
वर्णि दीक्षा वर्तया इति सिद्धान्तः । अङ्गस्य गुणः
अङ्गगुणः । अङ्गगुणस्य प्रधानगुणस्य स्यात् । तच्च
विरोधदानुसारत्वात् तृतीयान्तात् । तथा च प्रधानगुणेन
अङ्गगुणस्य विरोधे सति इयधरयोचना । के.

अङ्गगुणविरोधे च इति न्यायेन प्रधानगुणस्य प्रबल-
त्वम् । सोम. ६।३।२१, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात्
इति न्यायः । अङ्गगुणन्यायः । अङ्गगुणविरोधाधि-
करणन्यायः । इति सर्वसिद्धेः कमेव । अङ्ग-
गुणविरोधे च तादर्थात् इदं न्यायप्रतिपादक
सूत्रम् । अथ न्यायस्य स्वरूपं तु 'धर्मधर्मविरोधे च
धर्मिणो बलवत्तपः' इति । वा. १।३।३।५. 'प्रधान-
तादगुण्यार्थत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य प्रधानत्वेन पूर्वकाल-
तादि ।' इति च । सु. पृ. १७५. अङ्गाप्रापेयक
साक्षाद् बलीयः इति न्यायार्थः । मीमंसा. अङ्गगुण-
विरोधे च तादर्थात् इति प्रत्यर्थं बलवान् । (सने)
यत्तत्त्वेन पुरुषार्थस्याविप्रतिषेध. तत् (सर्वे यजमानाः)
स्वार्थे करिष्यन्ति । विप्रतिषेधे तु परकीय क्रत्वर्थम् ।
नन्वर्थे हि अनियमाणे नतुरेव न सपद्यते । पुरुषार्थे
तु हीने पुरुषो विगुणः । भा. १।२।४।१।४।३९, अङ्ग
गुणविरोधे च तादर्थात् इत्यत्र अङ्गतादगुण्यानुष्ठानस्य
प्रधानतादगुण्यापेताया वक्ष्यमाणत्वात् विशेषण-
विरोधकस्य प्रधानान्वयः । सु. पृ. ८६७.
अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात् इत्यधिकरणे मुख्य-
त्वादि दीक्षाणीकारणस्य पूर्वमेव यद्वद्वद्विचारक्यमात्रस्य
एकरीक्षापक्षे प्रधानमुक्त्याकालेन पूर्णा बाधो वक्ष्यते ।
कु. ३।३।१।१. अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात् इत्य-
नेन अङ्गत्वात् प्रेक्ष्य वर्तुलोगे युक्तौ न प्रधानस्य । वा.
३।८।१।२।३. अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात् इत्यनेन
न्यायेन विरोधाभावे निष्पुद्गदेसाध्यादविरोधे निष्पुद्ग-
देसाध्यापूर्वधारणस्य भाविभूतिर्बलीयत्वात् तदनुरोधेन

अर्थवादरूपोपक्रमस्या वेदश्रुतिर्न्यायेया । सु. पृ. १ १६७.
अ यदि गुणमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्या-
ख्यायते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात्' इत्यनेन
सह अपौरुषेयस्य सप्रधारणीयम् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८२४.
अ तदिदं भाग्यकारिणमधिकरणं (गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणं
३।३।२।८) अङ्गवेदस्वरस्यापि उच्चैस्त्वस्य प्रधाने श्रुतस्य
अङ्गद्वारा प्रधानोपकारकतया तद्व्यापेऽपि प्रधानवैगुण्यस्य
तुर्वारत्वात् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात्' इति द्वादश्याधि-
करणेन गतप्राक्त्वात् प्रधानविप्यतिश्रवस्य प्रधाने श्रुतस्य
अङ्गोप अनुष्ठानकल्पनस्य गुणत्वात् । कु. ३।३।२।८.
अ 'नतु प्रतीक्षित' इत्यादिना आधानप्रवर्णनात् तस्यैव बालः
प्रतिपिप्यते न सोमस्य, अप्रकृतत्वात् । एव च अङ्ग-
गुणन्यायस्य अविरोधो भवति । सोमाङ्ग हि अयस्य,
तेषामपि अङ्गमाधानं इति तस्यैव कात्यायो युक्तः ।
(पूर्वपक्षे) रत्न. ५।४।९. अङ्गगुणन्यायविरो-
धादपि लिङ्गस्य प्रातिपदिकत्वात्प्रवृत्तत्वात् जातेर्नान्य-
न्वित्यस्यो न युक्तः । सु. पृ. १४४४. अ तिसुप्रामपि
एतासा (प्रयोग-विनियोग-उपसर्तना) सामरूपान्-
विपयत्वात् नाङ्गगुणविरोधन्यायोऽपि । नहि प्रधान-
भूते आधाने अस्माभिरुपाद्यत्वात् प्राप्यते, येन स आप-
येत । कौ. ३।३।२।९ पृ. ३२०. अ न च अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । उभयो. (करणक्रियमाणानुवादिमन्त्रयोः)
अङ्गत्वाविरोधात् । दुप्. ३।८।१९०।२१.

अ (अस्य न्यायस्य विपयार्थित्वयोः) यानि प्रयोग-
विधिः उपादेयत्वेनाङ्गानि विधत्ते तन्मात्रविधयः. अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । यानि विध्यन्तस्य युक्तानि स्वयसिद्धानि वा
अङ्गत्वेन परिगृह्यन्ति प्रयोगविधिः, तानि तु स्वरूपं एव
अधिधारित्विरोधपत्ता प्रतिषद्यन्ते, न तु तेषु अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । नापि सर्वत्रस्वामिभिरन्यायः (६।३।२)
अन्याथा निर्गमधिपकरणे (६।३।२) अङ्गानुवर्तन प्रधान-
वाक्यत्वतोऽनाशयग असंगतत्वात् । कु. ३।४।२।३।२.
अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्गसुश्रवणं प्राकृत्यापिच-
पस्य युक्तत्वात् । सु. पृ. ६३५. अङ्गगुणविरोधन्यायेन
अर्थवादस्य अयमशङ्क न्यायम् । वा. ३।४।२।३।२०.
अङ्गगुणविरोधन्यायेन आह्वयनीययामयत्वात् तु

भ्यातिः । अपि च भवन्मते तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वात्-
 पत्तिः । अद्गत्वघटनीभूतरक्षणव्यतिरोधकत्वेन हि तृती-
 यादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमित्युक्तम् । भवन्तु च लक्षणस्य तु तद-
 घटितत्वात्तदनापत्तिः । अन्वये तु परोद्देश्यप्रवृत्तत्वं शेषम् ।
 प्रवृत्तिरिति चेतनाचेतनकर्तृकव्यापारमानमभिधीयते ।
 अस्ति च सर्वकारणात् स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । सभवति
 चौद्देश्यताऽऽभिप्राय विषयता, तत्रापि प्रयोजनानां 'पानाय
 पाशानि ज्वलन्ति' 'आन्वय जल प्रस्रति' इति
 न्यनहाणत् । न्यनहारे चाचेतनशब्दरूपेऽभिधाव्यापारे
 मन्तनीनामुद्देश्यत्व इति भवदेव, प्रवृत्तिकर्तृकव्यापारे च
 प्रपञ्चोद्देश्यत्व इति कथितः । तत्र च यदुद्देशेन
 यत् व्याप्रियते, तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्य-
 उद्देश्यकव्यापारकर्तारि श्रद्धादावपि यागाद्यङ्गत्वापत्तेः,
 विहितानविषयोऽपि च तथापि स्वल्पतत्सङ्कर्तृकमणि
 विहितानाहुः क शेषतादरम्यात् । यदुद्देश्यकव्यापारयत्त-
 त्वेन यद्विहित तदङ्गमित्युक्तौ च, दध्यादिषु रन्तुतो
 होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृकेऽपि तत्त्वेन विहितत्वाभावा
 कृपातो ह्येवमित्युक्तम् । विधिभङ्गेऽप्यप्रमाणयत्तुद्देश्यक
 व्यापारकर्तृत्व यत्, तत्र तदङ्गत्वमित्युक्तौ तु न कोऽपि
 दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि
 यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वम् । पर तस्मिन्नुक्तलक्षणापे-
 क्षया सुकृतात्तदुपेक्षेति श्वेयम् । इदं च परार्थत्वमङ्गत्व-
 स्वरूप, नाङ्गत्व लक्षणम् । सूर्यारिः पृ. ११४८-११५४

• यदेव हि अङ्गत्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यता-
 ऽवच्छेदक, गान्त्व । तत्राङ्गत्वं नाम पाठस्य, तत्र
 यदुद्देश्यप्रवृत्तवृत्तिरारम्भेन विहितं यत्, तत्र तदङ्ग-
 त्वम् । स्वर्गोद्देश्यप्रवृत्तपुरुषार्थौ यागानुष्ठानया यागत्व
 सारत्वेन विधेयत्वात् यागे लक्षणमन्वय । मन्वानो-
 द्देश्यप्रवृत्तपुरुषार्थौ प्रजाजायप्रवृत्तया प्रजाजादे वारक-
 त्वेन विधेयत्वात् प्रजाजादावपि सः । द्रव्यगुणरूपराल-
 देवादी च यागाद्युद्देश्यकव्यापारानुष्ठानौ करणचरतृ-
 त्वापिरक्षणत्वादिवाक्येन विधेयत्वात् यागाङ्गत्वा-
 विधायः । पञ्जीस्यले च सन्नपञ्चामान्याभिधानेऽपि धार-
 क्त्वे एव पर्यवसानात्प्रत्यक्षः । निमित्तत्वं च त्रिगान्धयि-
 नोऽपि धारकत्वाभावात् नाङ्गत्वापत्ति निमित्तत्वानुष्ठान-

कारणत्वोद्देश्यत्वेऽपि ईश्वरित्वाद्योद्देश्यत्वाभावात् न
 यागत्व निमित्ताङ्गत्वं, लक्षणे तादस्याः द्योद्देश्यत्वात्
 विषयित्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मसारकत्वाभावात्
 कारकपद तदतिरिक्तम् । दध्यादेरपि यागवृत्ति-
 कारकत्वात् अङ्गत्वप्रसक्तौ विधेयत्वात् । यथा चास्य
 न धाप्य चाप्यतिव्याप्ती तथा कौस्तुभे विस्तरः । एव
 च यदेदं न लक्षणं यथा यागादेर्मौन्यादिकं प्रति, तत्र
 भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । पयसि च नेष्टमङ्गत्वं
 ध्रुवादिप्रमाणकं, कारकत्वमानानभिधावित्वात् तृतीयादेः,
 तथापि तदर्थः स्वर्गोद्देश्यत्वात्, तदुद्देश्यकत्वं स्वर्गा-
 दिना, वृत्तिरालम्ब्यतात्, कारकत्वं तृतीयादेः, विधेय-
 त्वेन विषयत्वमभिव्याहारात् । विधिर्हि विशिष्टभावना
 विदधयार्थं विशेषणान्यपि विधेय, इति स्वर्गोद्देश्यत्व-
 त्वेन विधेयत्वेन वा विधेयत्वम् । अत एव अङ्गत्व-
 घटनीभूत्वप्रशङ्कान्तरणं प्रमाणान्तरेण प्रविष्टापि तद-
 पत्तककारकत्वस्य ध्रुवादिगम्यत्वात् तेषामङ्गत्वप्रमाण-
 त्वन्यतर । भाट्ट ३।१।२.

• अङ्गधर्मः प्रधानधर्मो वाप्यते । प्रधानतोऽप ।
 यथा दीप्तशीतया पर्वकाले मुख्यपर्वकाले च । बाल.
 पृ. १३२. • अङ्गधर्मः प्रधानानि न लभामन्ति । घा.
 ३।३।२।१ पृ. ८११. • अङ्गधर्मप्रधानधर्मयोर्विरोधे
 प्रधानधर्मस्त्वेनानुग्रहः । अङ्गगुणविरोधन्यायस्य स्वरूप-
 मिदम् । भा. १।२।१।२ • 'अङ्गधर्मोऽनुष्ठानस्य
 प्रधानसादृश्याप्येतात् प्रधानद्वारधर्मोऽनुष्ठाने स्वरूपनि-
 र्वाचनधर्मोऽस्ति नो न्यायः ।' इति गुणगुणव्यतिथिमापि-
 करणन्यायस्य स्वरूपम् । सु पृ. ११०.

• अङ्गनिर्णयः । 'अङ्गस्वरूपमन्वयप्रमाणं सन्न-
 रत्वं । यदुक्तं वार्तिने मन्वुत् तत् श्वेयेण कथ्यते ॥ १ ॥'
 पराङ्गस्वरूपं यथापि च, यथा तस्य प्रधानेन सन्नपो
 यथा च, यत् तत्र प्रधानं यथा च तत्रप्रमाणं भवति, तत्
 सर्वं यथावार्तिस्मृतमुपस्थाप्यम् ।

तत्र 'दृष्टादृष्टोभवायत्वात्' नेषाऽऽहमिति प्रवचने ।
 दृष्टाहमिति चतुर्धा स्मृतीनिद्रव्यगुणव्यतिथिः ॥ २ ॥ अद-
 दृष्टाय द्विधा कर्म, दृष्टार्थमपि तत्तत् । दृष्टार्थेऽपि सर्वेषु
 नियतादृष्टवियत्ते ॥ ३ ॥ विक्रियमाङ्गत्वात् दृष्टार्थमदृष्टा-

कारकाङ्गत्वम् । यजेतेत्याख्यातामिहितसख्याया भावनाऽ-
ङ्गत्व समानाभिधानधुतेः, एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् । न
चाङ्गतायास्तस्याः कर्म यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृ-
परिच्छेदद्वारा ऋषुपत्तेः । मीन्या, पृ. १२६-१३२.
* अङ्गत्वं शेषत्वम् । तत्र परार्थम् । के चित् रिक्त
येन विना यत्र भवति बीजादिना इव अङ्कुरादिः, स
बीजादिः तस्माङ्कुरादेः शेष इत्याहुः । तदयुक्तम् ।
रुरसादीना आग्नेयादीना च मिथः अविनाभावेन शेष-
त्वापत्तेः । प्रमोन्नावं शेषत्वं इत्येतदपि पुरोडाशकाला-
पिपु अग्रोन्येभ्यमपि शेषत्वसंभवात् अन्यापकम् । अन्ये
स्तु यत् यस्मादधिकं विधीयते, स तस्य शेष इत्याहुः ।
तदतिमन्द्म् । अङ्गप्रधानाना परस्परधिकत्वात् । अन्ये
विषयन्तविविहितत्वं शेषत्वमाहुः, तदपि विध्यादिविहिताना-
मपि शाखाच्छेदानादीना अङ्गत्वदर्शनात् अयुक्तम् ।
तस्मानुपकारकत्वमेव शेषत्व इत्यन्ये । तदयुक्तम् ।
प्रधानान्यपि अङ्गानामनुडाशोन्योर्मं कुर्वन्ति शेषत्व
सञ्छेदुः । ' तस्मात् पाठार्थमेवैकं युज्यते शेषत्वक्षणम् ।
परोदेशप्रवृत्तिश्च परार्थममिधीयते ॥ ' शा. ३।१।२.
परोदेशप्रवृत्तयुक्तं यापारगोचरत्वं परार्थम् । तथा च
प्रधानस्य अङ्गोदेशप्रवृत्तगोचरत्वात् नातिप्रसङ्गः ।
कर्तुरपि यागाद्युदेशप्रवृत्तसमीमावादिष्यारविषयत्वात्
नात्यातिः । तथा कालस्य प्रतीक्षणं यापरविषयत्वात्,
देशस्य प्राप्सनुकूलं यापरविषयत्वात् नायातिः । यद्वा
देशकालयोः न्यापारसन्तर्गभाव्येऽपि प्रधानक्रियायाः तना-
नुडाशत्वं तमेव न्यापारगोचरत्वं लभ्यमानम् । फलस्यापि
पुरोडाश स्तोत्रमोक्तस्य उत्पाद्यत्वात् तस्यापि पुरुषशेष-
त्वोपपत्तिः । सोम. * अङ्गत्वं शेषत्वम् । ' शेषः परा-
र्थत्वात् ' ३।१।२ । द्रव्यगुणतत्त्वोरेषु (शेषत्व इति)
जादरीः । ३ । वर्णाप्यपि (शेषः इति)
जैमिनिः फलार्थत्वात् । ४ । फल व (शेषः) पुरुषार्थ-
त्वात् । ५ । पुरुषश्च (शेषः) कर्मार्थत्वात् । ६ ।
तेषां (द्रव्यादिपुरुषान्नाना) अर्थेन (प्रमोक्षणेन)
सम्बन्धः । ७ । जैमिनिस्त्रयान्येतामि । * पाठार्थमेव हि
अङ्गत्वमुच्यते । परलोपत्तेः कर्म पा यत् अनुप्रास्य
पठति, तत् परार्थमित्युच्यते । तदेव याङ्गम् । तस्मात्

विनियोगकृतमेवाङ्गत्वं, न प्रयुक्तिकृतम् । वृहसो. पृ. ३.
* स्वरूपे कर्म्ये च उपयोगिनः अङ्गत्वमवधीयते । सु. पृ.
१०५०. * अङ्गत्वगिरुक्तिः । ' नमागि बुलजा स्वीयकुलजा-
यधिवदेताम् । सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरमुदुताम् ॥
सुरारिससेनमनुशुबुद्धिः कुमारिल्लोकमतानुसारी । सुर-
रिरङ्गत्वनिश्चितमेता करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम् ॥ ' तत्रा-
ङ्गत्वं न तावच्चातिः, तस्मात्तथाभावात्, क्रियात्वादिजात्या
साकर्माच्च, जालादिसाधारणाङ्गत्वस्य जातित्वायोगाच्च,
' श्रीहिमिर्जनेत ' इत्यादौ श्रीशिष्यद्वयान्धवात्पदेरेव द्रव्य-
परिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तविज्ञानत्वात् अङ्गत्वस्य
सन्निरूपकत्वेन जानित्वायोगाच्च । एकलाङ्गताधारणानु-
गतापारप्रतीतेरभावादेव नान्यदोषाधिकत्वम् । अतः ' शेषः
परार्थत्वात् ' इति सूत्रेण परार्थत्वेनाङ्गत्व जैमिनिपठ ।
न च सूत्रे शेषत्वपरपर्यावाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य
पञ्चम्या हेतुत्वोक्तेः, हेतोश्च साध्याभिन्नत्वात् कर्ममङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषत्वगान्यत्वस्य
साध्यात्वात् । अत एव शेषत्वदवाच्यत्वानुमाने, इतमेद-
साध्यकानुमाने इव पक्षताऽवच्छेदकमेतदेव । अन्वयगतौ
साध्यतद्वाच्यविलक्षणसाध्यत्वमानापि नराणापठित्वाति-
ज्ञानत्वैवानुमितिरुतत्वा पक्षताऽवच्छेदकहेतोरैक्येऽपि
शिद्धसाधनाद्यभवात्, प्रवृत्तानुमानस्य स्यतिरेनानुमान-
त्वेन साध्याभावव्यापरीभूतानामप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेक-
न्यातिशान्त्यानुमितिरुत्वेन तदभावाच्च । यत्तुतो
व्यापकत्वानापि नराणां रूपव्यतिशान्तस्य अनुमितिरुत्वेण
पक्षताऽवच्छेदकहेतोरैक्ये न शिद्धसाधन, पक्षताऽ-
वच्छेदकरूपहेतौ साध्यत्वमानापि नराणां प्रवृत्तौ तुल्य-
वित्तिवदत्वा साध्ये पक्षताऽवच्छेदकाविकरणवृत्तित्व-
मानेऽपि पक्षताऽवच्छेदकावच्छिन्नविरोधकताव्यवसा-
निर्णयान्नात्वात् । अत एव वृषिपीठाकारेण वृषिप्यादि-
रुद्धगन्धमुक्तं तदर्थैरैरित्यन्यदेतात् । शेषत्वस्य पक्षता-
ऽवच्छेदकमात्रेणैव, अन्यानिफोक्तः । अत एव
शेषत्वस्य वक्ष्यमाणताया नानात्वेन तस्य नानार्थक
बोध्यम् ।

अथ किं नाम परार्थत्वम् ? न तन्नम् परोपकार-
कत्वम् । तद्धि यद्युपकारकं तत्तदन्नमिति विविधं निर्वा-

त्यन्तरेऽतिदेशप्रतिपादनात् प्रकृतिसम्भित्वेन विकृत्युप-
कारकत्वंदिहाऽऽप्यभागयोर्दशपूर्णमाससम्भित्वेन एव-
मेधीयोपकारकत्वं, येनान्यप्रयुक्तत्वात्तन्वच्छेदकदर्शपूर्णमास-
सम्बन्धद्रव्यरूपग्रहमेधीयोपकारकत्वात्ऽन्यच्छेदकत्वरूपत्वात्
आज्यभागयोर्ग्रहमेधीयाङ्गत्वं भवेत्, 'आज्यमागौ यजति'
इति ग्रहमेधीयप्रकरणस्यप्रत्यभ्यन्तनेन आज्यभगात्वेनै-
वाऽऽन्यमागविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससम्बन्धद्र-
व्यमपि विकृत्यन्तप्रयुक्तत्वात्तच्छेदक भवत्वेनेति तद्यपि
तस्य ग्रहमेधीयोपकारकत्वात्ऽन्यच्छेदकत्वे नाऽऽन्यभागयो-
स्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताङ्गानां विज्यङ्गत्वा-
नापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव, तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षण-
भेदादेकैकान्युपकारताऽन्यच्छेदकदर्शपूर्णमाससम्बन्धद्रव्य-
देरपि विकृत्यन्तप्रयुक्तत्वात्तच्छेदकत्वात् ।

नापि परोद्देश्यकृतविधिविषयत्वं परार्थत्वं इत्यविषये
कालदायकत्वे । अत एव नोक्तविसमवायित्वमपि, कर्त्तरि
लक्षणत्वेऽपि प्रयाजादानं याते । अथ गमरायणस्यैव
वाचिनान्यतामसम्बन्धेन साहायकृतिमत्तम् । प्रयाजादौ
साध्यत्वसम्बन्धेन साहायकृतिमत्तमसम्बन्धोनाप्याति । इति
चेन्न । जाल्पादिरूपादिऽन्यतमसम्बन्धेनाप्युक्तत्वेरेवमादा-
न्याते । येन केनापि सम्बन्धेनोक्तवृत्तिसम्बन्धित्वेनोक्तौ
निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्वचं परार्थत्वमिति चेन्न ।

अत्र ब्रूमः । निरूपकसम्बन्धेन तन्निष्ठोद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यद्, तत्तदङ्गत्वम् । यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकार-
कत्वं दर्शपूर्णमासयोः । अतस्तयोस्तादङ्गत्वम् । एव
'सन्निधौ यजति' इत्यादिवाक्येभूपसितवर्गपूर्णमासयोरे-
वोद्देश्यत्वेनान्यथात्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकार-
कत्वं प्रयाजादीनामतत्वेया तदङ्गत्वम् । एष द्रव्ययुगशाल्या-
दीनां कारणेन, कर्तुंश्च कर्तृत्वेन, कालादेरपि तत्रात्वे-
नान्यथात्वं क्वाप्यन्याति । अत्र यथात्वादेरेनतुगमात्
स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्ग-
त्वमित्येवरीत्या उद्देश्यताऽन्यच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो
दोषः । न तदङ्गत्वात्तच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणे अप्रवे-
द्यात् । अत एव स्वर्गाङ्गसम्बन्धताकारणमेवमङ्गात्, न तु
आग्नेयवामिरीषीयव्यारिभेदेन लक्षणभेदः इति ज्ञेयम् ।

प्रकारतया निरूपकसम्बन्धेनोद्देश्यता (निरूपकत्वस्य
प्रकारतया प्रवेदो प्रकारताऽन्यच्छेदकसम्बन्धस्यपि प्रवेशनीय-
तया गौरवम् । सम्बन्धविधया प्रवेदो तु सम्बन्धस्य सम्बन्धा-
न्तरानपेक्षणात् एवमत्र) निरूपकत्वसम्बन्धेनोक्तोद्दे-
श्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वमित्येव सम्बन्धविधया
तन्निवेशः । तद्यथाजनं तु साहाय्यप्रयोगान्त्वसम्बन्धेन,
अन्तत एवज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यता-
विशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वात्-
तिव्याप्तिवारणम् । अत्र सुदृक्कृतिकारकत्व — उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्व — निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां
प्रयाजादौ स्वर्गाङ्गसम्बन्धेन च सत्त्वादतिव्याप्तिरितौ विशि-
ष्टसुधात्तम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यताऽनुपादाने तु निरूपकत्व-
सम्बन्धेन सन्निष्ठप्रयोगताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकार-
कत्व प्रयाजादीनामतत्त्वसुधादानम् । कृतीति स्वस्वरूपकथ-
नं, तन्निवेशो प्रयोजनाभावात् । न च 'स्वर्गोद्देश्यतो
याव' इत्यादिप्रतीत्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वं
दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्, तत्कारकत्वस्य च तत्तत्क-
र्त्तव्यादावपि सत्त्वात्, तन्नातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति
वाच्यम् । असन्मते कारकत्वस्य भावमैरनिरूपितत्वेन
पालार्थयुगात्निरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च देशिकका-
लिकविशेषणत्वात्तिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन, इतरथा कालिक-
सम्बन्धेन प्रयाजादिकरणकृत्युद्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्ति-
त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयवीर-
त्वरूपसम्बन्धेन । इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतायानुपादाने-
ऽपि न क्षतिः, प्रयाजादिकरणकृत्युद्देश्यताया विषय-
त्वोपलब्धसम्बन्धेन स्वर्गनिष्ठताभावात् । निमित्तादावति-
व्याप्तिवारणाय सम्बन्धव्यतिरेककारकत्वनिवेशः ।
निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्या अकारकत्वाद्दोषः ।
अत एव निमित्तादावर्थात्तस्या उपपदवि-
मशित्वमुक्तं तत्तत्तत् । इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय
निहितेति । न चोक्तवृत्तिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात्
तस्य स्वाङ्गत्वात्तिरिक्ति पाच्यम् । कर्मकारकमित्त-
कारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् । एतदर्थमेव
सूत्रे भिन्नार्थक परपदम् । न च सूत्रे 'वेददत्तोऽयं
परान्तरकः' इत्यादिदोषोक्तिकर्मप्रतीयोक्तिरन्यत्वात् ।

वि— 'वेद्यादिमुंल्यकाले स्यात् स्वकाले वे, तरङ्ग-
वत् । मुख्यकाले, न पूर्ववृत्तित्याद्युक्तेः स्वकाल्यः ॥'

भाट्ट— अङ्गानां प्रधानाना च एकप्रयोगविधिपरि-
रक्षिताना एवदेशसामान्यत्वं इत्युक्तम् । क चिद् वचने
सति अन्यकालदेशकर्तृकत्वमपि । यथा 'पूर्ववृत्तमावास्यायां
वेदिं करोति' 'अन्वु अवभृथेन चरन्ति' 'वडवा
दक्षिणा' इति । अथ च कालाद्यन्यत्वं ज्ञेया । क चिद्
महाप्रयोगान्त. पातेऽपि प्रचारतिप्रकर्षमात्रेण, छ चिद्
प्रयोगान्तिभोवनैव, यथाप्रमाणान्तरम् । आन्यङ्गलौना-
मण्यत्वे च दक्षिणामेदात् कर्तृभेदो पश्यते (११।४।१।
१-३) । इदं च सिद्धमेव मुहूर्त् भूत्वा उत्तरविवक्षायां
स्पायते ।

मण्डन— 'पाकभाद्रे देशकालादिभेदः ।'
शंकर— 'अङ्गादिभिः कालभेदः ।'

अङ्गप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वम्यायः ।
(११।१।१।१२२) यद् इति अश्वप्रतिपद्यत्तः कर्मणः
पाकशीतिः अश्वमेधेभ्यश्चकारित, तदा अङ्गप्रधानाना-
न्यायत्वं यः एव प्रतो. कर्ता, तैरेव इवर्मा कर्तव्या ।
यश्च प्रतोः कर्ता, न अश्वस्य दाता । तस्यात्परिष्वयेव
दापुरिष्वपि भवितव्यम् । धा. १।१।१।१२२ पृ १६५.

● अङ्गप्रधानानां प्रयोग. अविभक्तः इत्युक्तं 'अङ्गादि
सु विधानात् प्रकानेनोरिष्वयेत्' (११।१।१०४)
इति । धा. १।१।१।१२२, ● अङ्गप्रधानार्थे अभिप्रायं न
प्रयत्नार्थमेव । १।१।४।८, ● अङ्गप्रधानार्थे वेदिं लक्षि-
मांश्च, वेदिः वेदिप्रार्थाम्, न वेदा- प्रधानार्थं हर्षपूर्वमा-
सतोः । १।१।१।१-५, ● अङ्गप्रधानार्थो ज्योतिष्टोमे
वेदिः । १।१।१।१०, १. ● अङ्गप्रयोगव्यवस्थाः प्रयत्नार्थः
षोडश । तथाच, औपदेशिकेनान्येन औपदेशिकेन
प्रवृत्त्याः । तथाचि नैमित्तिकेन निवृत्त्य यथा— नैमित्तिकि-
त्वात्प्रकारेण निवृत्त्य पादप्रवृत्त्यम् । तथा चाग्नेन
निवृत्त्य नैमित्तिकेन च, यथा प्रवृत्तेन चकारिणो-
त्वेन पादप्रवृत्त्यम् निवृत्त्य, वेदान्तैमित्तिकेन च प्रवृत्त्य-
इत्यम् । औपदेशिकेन औपदेशिकेन यथा हर्षपूर्वेन
प्रवृत्तयेन निवृत्तयेन प्रवृत्तयेः । औपदेशिकेन
औपदेशिकेन यथा प्रवृत्तेन प्रवृत्तयेन प्रवृत्तयेन

र्थस्य प्रयाजादेः । आतिदेशिकेन औपदेशिकेन यथा
'एकविंशतिमनुभूयात् प्रतिशकामरय' इति वाक्ये अनु-
वचनान्तरे नित्यानुवचनप्रवृत्तिके अतिदेशिभिः सामिपे-
नीभिः प्राकृतसामिपेनीकार्यस्य अतिशक्तिभ्यन्तर प्रवृत्तः
सिद्धेः तासा वाच्यः । धात्व. ४ १२३. ● अङ्गप्रधानाः
स्वाङ्गपरिपूर्णाः परमभारनाया सन्त्यन्ते, न तदधीन-
त्वेन तासा स्वधर्मनिवृत्तिः । धा. १।१।१।१२२ पृ. ७३२.
● अङ्गभूत चोदकेन गृह्यते । भा. १।१।१।१०,
● अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् । १-०।१।
४।७, ● अङ्गभूतस्यैव फलभूतत्वम् । १।१।१।१५,
● अङ्गभेदः कर्तृभेदात्, कर्तृभेदश्च दक्षिणामेदात् ।
१।१।१।१२, ● अङ्गभेदः कालभेदात् । 'तथाच पौर्ण-
मासतागत्याङ्गाणि कालभेदात् न दर्शस्योपबृणन्ति' ।
१।१।१।१२.

अङ्गवत् ऋतूनामानुपूर्व्यम् । ५।१।१।२।३२ ॥
इतिरूपाः पशुरूपाः सोमरूपाश्च ये जलान्, तेषामनु-
ष्ठाने आनुपूर्व्ये अनुपूर्वेन अनुपमः पाठाभ्यासेन भवि-
ष्यति । चेदेषु येन क्रमेण वाग्याः उत्तरक्रान्तः पठिताः,
तैरेव क्रमेण तं अनुष्ठानायाः । अत्रानु- पठन्ती अङ्गानां
अनुष्ठानक्रमो यथा पाठक्रमेणैव भवति तदनु- । अङ्गानां
अनुष्ठान- इति पठनत्वात् यतिः । इति पूर्वः परतः ।
न चाऽऽर्ग्यमेषाम् । ३३ ॥

पूर्ववत् सूत्रेण प्राप्तं पाठक्रमेण नियम विज्ञातमाह ।
न पाठक्रमेण अनुष्ठानात्, अथकल्पन् मेवां परस्पर
संन्यासात् । नहि तस्मि कस्मिं परस्परसंन्या-
सिन् तस्मात् तत्र पाठक्रम. प्रमाणम् । तितु यथावाम-
मनुष्ठानम् ।

वाग्यम्याच । ३४ ॥
निष्ठाने देवान्तरं गृह्यन् । मेवां कर्मणां वाग्य-
वत् वाग्यनिमित्तकं च, वाग्यम् न अस्ति । तदनु- यथा
वाग्यं तदा तद् कर्म इत्युक्तं अनुष्ठेय, न तु पाठक्रमेण ।
चकार गनुदये ।

आनर्थक्यमिति चेत् । ३५ ॥
तुम् इत्युक्ते । पाठक्रमेण आनर्थक्यम् आनर्थक्य
प्रवृत्तं न अनुष्ठाने कर्मत्वेन, तितु पाठक्रमेण
अनुष्ठाने इति चेत् ।

इत्यादौ यागकरणत्वस्योद्देश्यत्वगोचरितत्तत्त्वेन भावना-
ऽन्वयेऽपि प्रकृतवृत्तिकरणयागाद्यधितत्तत्त्वेनैव क्रियाऽ-
न्वयाश्लोकोपेतः । सोमादेस्तु प्रकृतवृत्तिकरणयागारिधित-
संश्लेषेन भावनाऽन्वयात्प्रतिप्रसङ्ग इति चेन्न । 'दध्ना
जुहोति' इत्यादौ अग्निहोत्रकरणकृतावैव अग्निहोत्रस्योद्देश्य-
त्वेन तत्र च स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वस्वरूपकृतकृतिवरण-
धितत्तत्त्वेनैव दधिकरणत्वत्वान्वयादध्नो होमाङ्गत्वाना-
पत्तेः, इतो प्रकृतत्वानिरुक्तेऽथ । ननु प्रकृतत्वानवयव-
कास्यात्प्रतिपाद्यत्वं कृतौ प्रकृतत्व, 'दर्शपूर्णमासग्न्या
स्वर्गनामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तिव्यादिरूप-
प्रकृतत्वसमवेऽपि दर्शपूर्णमासग्न्यप्रतिपादकसकलवाक्य-
साधारणप्रकृतत्वानिरुक्तेः । यदि तु स्वर्गोद्देश्यकत्वा-
दिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमते नाप दोष इति विभाव्यते ।
तथापि दध्नादाक्यातिस्तदपस्यैव । अतः सोमादौ
स्वर्गायङ्गत्वप्रयत्नो दुर्वार इति चेत् । सत्यम् । सोमादीना
स्वर्गायङ्गत्वमिष्टमेव । नहि तत्स्वीकारे किञ्चिद्वाक्य-
मस्ति । न चैव तुल्ययुक्त्या 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय
पशुमालभेत' इत्यत्र यथास्येन पश्वदेरपि ज्योतिष्टो-
माङ्गत्वप्रकृती तद्वदेव ज्योतिष्टोमविहृतावतिदेशापत्तिः,
अग्नीषोमीयपशुभवेत्यातिदेशस्येष्टत्वान् । अग्नीषोमीया-
भावनया विहृतौ तु द्वारसोपादेव नातिदेशः ।
अग्नीषोमीयस्थानापत्रयागान्तरसत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीय-
विहृतिव्यादेरतिदेशः । सोमार्थेः समप्रधान्यं तु याग-
द्वारेणोपाङ्गत्वेन निररणीयमिति ज्ञेयम् ।

उद्देश्यत्वमनेषित्वरूप, न त्वनुपादेयपञ्चकताया
रण, तथात्वे यानग्नीरमित्यादौ धाल्योदेर्निमित्ताङ्गत्वस्य
दुर्वारत्वात् । अत एव यानुपादेयपञ्चकताधारणो-
द्देश्यताया निवेशः, यथा प्रतोद्देश्यकृतिव्याप्य-
त्वरूपप्रयोज्यत्वे, तत्र निमित्तप्रयोज्यत्व
निमित्तविषयप्रमेय । अत एव द्वितीयविभक्तेरङ्गत्वप्र-
कोद्देश्यतागोचरत्वेन अङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृती-
यदेस्तु उद्देश्यकरणव्यादिविभक्त्यर्थेणोपसंभवेन तत्तत्त्वव-
हारः । लिङ्गादीनां तु बलात्तदधिकरणत्वव्ययिनः (३।३।७)
एतदन्वयगोचरद्वितीयातृतीयादिरूपप्रतिपत्त्यस्य येन सः ।
एतेन द्वितीयायाः माधान्वरस्योद्देश्यत्वव्यावृत्तिना-

ङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निरस्तम् ।
अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निविष्टत्वेन तदेकदेशयोपकत्वे-
नैव तत्प्रमाणगोचरत्वेः । इतरथा तृतीयादेरपि सपुदिता-
ङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टं तदेक-
देशप्रमाणजनकत्वेऽपि तत्प्रमाणजनकत्वव्यवहारः, यथा
परमते (नैयायिकमते) द्वितीयायाः फल्गान्प्रमाण-
कत्वेऽपि तद्व्यधितकर्मत्वप्रमाणजनकत्वव्यवहारः इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत् कृतिहेतुत्व,
धात्वर्थदिरूपकरणकारके अन्वयतेः । नहि कृतिसाध्ये
यागादौ कृतिहेतुत्व सम्भवति पूर्ववृत्तित्वाभावात्, दध्नादि-
गुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्ववत्त्वेऽपि यसमादिवदन्वयासिद्ध-
त्वेन अनन्वयासिद्धत्वाभावात्— अत एव भावना-
करणत्व भावनाभाव्यनिर्वैकल्यरूप पारिभाषिकमिति
साप्रदायिकः— निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्त्वेनातिव्या-
प्यापत्तेः । नापि कृत्यन्वितत्वम् । धात्वर्थे यागादौ
करणव्यादिसम्भवेन भावनाऽन्वयस्वीकरणे लक्षणेयपत्तावधि
तदितरकारणाया विभक्त्यर्थे वरणत्वात्त्वैवान्वयेन तेष्व-
व्याप्तेः, वरणत्वादीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेः ।
नहि सोमो यागान्निमित्तवत् सोमकरणत्व यागान्निमित्ति
कश्चित् प्रलेति । गुणरूपसम्बन्धविधाद्येव पर गुणकरणत्व
फल्गान्मित्युक्त साप्रदायिकैः । यस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव
फलद्वय, इतरस्यैलक्षणे प्रमाणाभावात्, भन्मते
दध्नादेर्होमार्थत्वात् तत्करणत्वस्य चैत्रिचार्थत्वात् 'एतस्य
व्यभवत्ये सयोग्युक्तकत्वम्' इति सूत्रे (४।३।१०)
एकस्यैवोभयार्थत्वात्किञ्चिदतिशयप्रसङ्गश्च । न च
'दध्ना जुहोति' इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन
विधानानुपपत्तिरिति याच्यम् । तथात्वे दधिकरणत्वस्ये-
न्द्रियरामत्वात् इव स्वनिरूपनाश्रयतापेक्षयात्स्य प्रमाणा-
न्तरेणानुपपत्तिते एतद्व्यवहारिण्यथाऽङ्गत्वप्रतिपत्त्यापत्तेः ।
इन्द्रियवामानाक्ये तु प्रमरणेन स्वनिरूपकीभूतोहोम-
स्याश्रयसमजात्रिदासाङ्गत्वमिति विरोधः । किञ्च
दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तत्त्वदृष्टविक्रया
होमोपाररत्वेऽपि दृष्टविषया तद्वनक्यात्
होमसिद्धयर्थमभियतदध्नाद्योपावृत्तिः, एतद्विषयपूर्वविधि-
व्यावृत्तिर्भवेति ज्ञेयम् । नापि इत्यन्वितत्वान्वितत्व,

अतिदेवाः क्रियते । चशब्दः पूर्वोचद्रव्यहीनदृष्टान्तार्थः ।
 अङ्गहीनः अङ्गविकलोऽपि चेत् प्रतिग्रमापेयैकत्व-
 यात्, तदा स तदमां, द्रव्यहीनपर्या । द्रव्यहीनस्य पूर्व-
 पक्षे यो धर्मः कर्माधिकारव्यत्वम्, यश्च सिद्धान्ते धर्मः
 वैकल्यस्य प्रतिग्रमापेयत्वेन कर्माधिकारवत्त्वं तौ द्रव्य-
 हीनस्य धर्मौ एव धर्मौ यस्य सः अङ्गहीनः तदमां
 स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे कर्माधिकारभावः, सिद्धान्ते च
 कर्माधिकारवत्त्वं इत्यर्थः । तदमां इत्यत्र ' धर्मादनिच्
 केनलत् ' इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः ।

अत्र मुधा. (पृ. ५३१) । यः शक्तुयात् स
 बुधात् इति वक्तव्ये प्रतिग्रमापेयाङ्गवैकल्ये सति तिमिरा-
 च्यपनयनेन आपादितस्यापि अधिनारस्य उद्भाव ' अङ्ग-
 हीनश्च तदमां ' इत्यत्र पठ्याधिकरणे एव नक्ष्यमाणं
 सूत्रयितुं यथा शक्तुयात् तथा बुधात् इत्युक्तम् । इति ।
 के.

ॐ अङ्गाकर्षणन्यायः । 'प्रधानं गीयमानं हि तत्राङ्ग-
 न्यनपत्ति' इति तस्य स्वरूपम् । यदा हि भावना अन्यतः
 प्राप्ता मनसि, तदा तस्याः पिपेयिष्यन्तु प्रतिज्ञाद्युक्ति-
 विधायक. ता अनिदधान, न तस्यगतायानेकविधिव्यापार-
 प्रसवतेतुर्न प्रतिपत्ति । निश्चिद्विधाने तु अर्गापत्या
 विज्यन्ततपि कल्पन्ते । भा. २।२।३६ पृ ४८६.

ॐ अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन, प्रधानोपरारि इति
 विश्लेष्यते । भा. ३।७।१४ ॐ अङ्गाङ्गापेक्षया साक्षादङ्ग
 चलीयः । ' य इदया पशुना सोमेन वा जलेन सोऽमा-
 वास्याया वीर्णमाया वा ज्येत ' इति अत्रिदोपरिधानेऽपि
 पांशुब्रह्मः सोमयागस्यैव क्रियते, न तु दीउणीकादेः ।
 नीन्या. ॐ अङ्गाङ्गिभावः आपादाग्रभागाप्रसवाद्युपादा-
 द्यः काल्पसोममन्तरेण आम्नाता, आयेशादय पद्-
 द्याग्राजु काल्पसोमेन चोदितः । ते सर्वे न समप्रधानाः,
 किं तु पद् मगा एव मुख्यः काल्पस्यात् । आपादा-
 द्यस्तु शेषः निष्कल्यात् । वि. ४।४।११, ॐ अङ्गाङ्गि-
 भावः प्रकरणात् । ' दर्शपूर्णमासान्या सर्गशामो योत'
 ' सामिषो यजति ' इत्यादीना वाक्यैश्चास्वकाररूपमवर-
 पान् प्रशाशनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गम् । ३।३।४.
 ॐ अङ्गाङ्गिभावे विमतिमित्तेलानिषीयमाने निष्परोन्न-

त्वमपवादः, न तु प्रयोजनसदृशत्वात्वेन अङ्गाङ्गिन, इति
 विवेचः । भा. २।१।१।२ पृ. ४९३, ॐ अङ्गाङ्गिसं-
 न्यः प्रतुन्यंभावमद्दृष्टात् स्यात् । २।२।१।२।३ पृ. ५६२.

ॐ अङ्गाधिकयात् फडाधिक्यं इति न्यायः ।
 स्वदार्थः । (यथा प्रभूत्वपारवारणे गौः प्रभूत् दुष्यं
 ददाति, प्रभूतेषु वा गणेषु अन्वाहितेषु अग्निर्गौ वषटे
 तदत् ।) कल्पतरुः ३।३।४२ द्रष्ट.

ॐ अङ्गातुष्टानं गिले यथाशक्ति । वि. ६।३।१,
 ॐ अङ्गापूर्व, प्रधानपूर्व, समुदायापूर्व, परमापूर्व इति अप्-
 संस अत्रान्तरेदाः । २।१।२, ॐ यत् प्रधानाद्यङ्गात्,
 तत् अङ्गापूर्व इत्युच्यते । प्रोक्षणाद्यङ्गजन्यानि अङ्गापूर्वा-
 ष्येव । तत्र सनिपत्तोपरारकाङ्गजन्यानि उद्यमपूर्वेनिष्पत्तो
 व्याप्रियन्ते । आरतुपकारकाङ्गजन्यानि तु परापूर्वेनिष्पत्तो
 व्याप्रियन्ते इति विदोयः । २।१।२. ॐ अङ्गापूर्वाणि ।
 यदा तु सर्वाणि अङ्गानि वृत्तानि, तदा तन्मन्वापूर्वाणि
 समूय प्रधानेऽप्युत्पत्ति । भा. १।१।१।१०५. ॐ अङ्गा-
 पूर्वेऽप्युक्त एव 'तान्या वाचा वाक्येन तास्ता
 दीक्षणीयावा ' इत्यादि. स्वरः, न तु परमापूर्वमुक्तः ।
 २।१।२।३ वर्णक. २.

ॐ अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् । अपूर्वाधिकरण दृष्ट-
 न्यम् । भा. २।१।२५.

ॐ अङ्गाङ्गमेव प्रधानव्यारूप्यम् । भा. ४।१।२।२
 ॐ अङ्गावतारन्यायः । (३।१।४।२८) 'उपात्त यत्-
 वेदेन क्रियते ' इति वक्तव्यम् । (कला. ३।१।२५)
 उपाद्युक्त शब्दधर्म इति वक्तुर्देहिदितवर्गनि अग्नेमनात्
 यत्वेदेनहितवर्गान्तेषु मन्त्रेषु उपात्तुन परंश्वन्ति
 अङ्गावतारन्यायात् । वैजयन्ती । ननु प्रारण्यगत-
 प्रधानार्थेन्यस्य मुदीकरणेदेः अङ्गान्तारन्यायात्
 अङ्गाङ्गत्वे सति एवमात्रप्रारमन्त्रेण प्रारण्यन्माननार्थक्य-
 परिहारात् अनेत्रेषुदेपु अन्तरत्तन्मानन्दुपवर्ते. अपन-
 न्नर्ननेतोत्तय विदोषारवाग्लेगर्ते. आयेदनादिमात्रे
 अन्तरत्तन्मानात् न सिद्धान्तगिदिः श्व्या इत्यनाद्वन ।
 मृ. पु. १०००, ॐ अङ्गावतारन्यायावय (अनर्थक्य-
 तदङ्गनापन्य ३।१।१) अन्तरे न मतिः । पु.
 १०३०, ॐ वारन्तीरन्य वारान्तरत्तत् वारान्त्रूते श्रोते

विधानात् सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसमन्वरूपे, न तु साध्यत्वानुपेक्षयात्मिके । तेनोक्तविधेयत्वाभाववति कारादी उक्तोद्देश्यत्वाभाववन्नरकाभायोद्देशेन विधीयमानविधाहार्थानुवदनादी च नान्यापितः । न वा तयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावेन लक्षणासमनः । एवविधाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वादेव च स्वप्राथित्यस्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्व— स्वयप्राथित्यमिन्द्रियस्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वयोः क्रत्वर्थत्वपुदपार्थत्वयोरङ्गत्वविशेषत्वेन मूले तृतीयसिद्धत्वोक्तिः । पूर्वीकाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वे तु विधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोर्मिश्रितकारकत्वादिस्वाङ्गत्वशेषत्वामात्रानुवृत्तयसिद्धत्वमिति चतुर्थे निरूप्यत्वापत्तिः । न च निरूपककारकत्वादिरूपाङ्गत्वव्यापकत्वादेव नत्वर्थत्वपुदपार्थत्वान्यतरस्य तृतीयसिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथाचैव आभिधाप्रत्येयत्वस्य आभिधाङ्गत्वव्यापकत्वात् तृतीयसिद्धत्वेन चतुर्थे प्रतीपाद्यत्वानापत्तेः । यदि निरुक्तोद्देश्यतानिरूपक इति कारकत्वस्य मत्वर्थत्व पुदपार्थत्व च निरूप्य पूर्वीकाङ्गत्वविशेषतया तयोः समर्थते, तदा ' अमानान्यायामपसङ्गे पिण्डमित्पञ्चने चरन्ति ' इत्यादी स्वर्गादिनिर्गोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन पिण्डमित्पञ्चशादेरिव कारादेरपि पुरुषार्थत्वापत्तिः । असन्मते तु कारादी स्वर्गादिनिर्गोद्देश्यतानिरूपितविधेयतायाः स्वरूपसमन्वरूपाया अभावेन नोत्पत्तिः । कारपत्तारिपन्नाया गौरव तु सुस्पष्टमेव । अतोऽस्तुकाङ्गत्वस्वीकारेणैव निरुक्तविधेयत्वरूपयोः प्रत्यर्थत्वपुदपार्थत्वयोश्चादित्योपत्य समच्छते । स्वरूपसमन्वरूपत्वमेव निरूप्यः । न चैवं धृत्वादीनामङ्गत्वैवदेशेनोपसम्भवात् मानान् अङ्गत्वमप्ययानापत्तिः । स्वरूपसमन्वरूपोद्देश्यताना एव लक्षणपट्टकत्वात् द्वितीयाया अत्र तदभावादिति वाच्यम् । अद्रव्यस्योद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन अङ्गत्वमप्ययानापत्तेः । कर्मणो ह्युद्देश्यतेनैवान्यत्वात् कर्मस्युद्देश्यप्रयोजनम् । कर्णादीनां तु विधेयत्वेनान्यत्वात् कर्णादीनां विधेयत्वयोरन्यम् । तत्र धृतेर्निरुक्तान्यतनयापत्तेर्नैव निरुक्ताङ्गत्वमप्यन्यम् । द्वितीयां तु

साक्षात्परम्परया वा निरुक्तान्यतमवाचकधृतिवत्त्वकत्वेन तत्त्वमिति विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव च अङ्गत्वपट्टकीभूतोद्देश्यतासाहित्यरूपमङ्गत्वमर्थसिद्धमेव । अतो न स्पष्टे तदुक्तं, न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यत्रिधिविधेयतानिरूपितोद्देश्यतायाः यत्, तत् तदङ्गि । निरुक्तमङ्गत्वपट्टकविधेयतासाहित्यरूपमङ्गत्वमर्थसिद्धमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्त्वत्त्वैर्देशेननुगमादिद्विधिवैव लक्षणाणां निर्वचनत्वात् प्रधानापेक्षयाऽङ्गाना बहुत्वात् तत्तद्व्यतिरिक्तानिर्गोत्तौ गौरवपत्तेरेव विनिगमनत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

के चित्तु परोद्देश्यमनुपेक्षितव्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याजुर्मिति । अत्र परोद्देश्यमनुपेक्षितं परोद्देश्योद्देश्यतायादित्यम् । तत्र कृतिव्याप्यत्वस्य विशेषणम् । व्याप्यत्वशब्देन चोद्देश्यत्वानुद्देश्यतायापारणमियत्वमुच्यते । तत्र च विधेयत्वव्याप्यतायाः प्रतिपत्तत्वात्तुपत्तिर्नोद्देश्यत्वमेव परिहिते, तत् तस्याः तदर्थं चेत्युक्तमिति । प्रसिद्धं होतुं प्रेशानुवृत्तौ अनुपेक्षार्थविषयत्वं तत्साध्यपुरुषोद्देश्यत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति । मति च यन्नादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषोद्देश्यत्वमेव, तदुद्देश्यत्वानुपपत्तिपरिहारश्च प्रत्यपूर्वोद्देश्यत्वमेवेति वचनपुरुषोः पुरुषत्वमङ्गत्वसिद्धिः । इत्यवस्थास्योः स्वयंपुरुषी प्रति शेषत्वमूत्रम् । भवति हि ' यामः निमर्षं कर्तव्यः ' इत्याद्येपे स्वर्गाथेति समाधिः । ' स्वर्गः निमर्षमुत्पातः ' इत्याद्येपे पुरुषार्थमिति समाधिरिति । अत्र त्विदं विधानवीर्यम् । कथमेतदङ्गण कारादिषु योद्धनीयं, नदि विधेयत्ववृत्तिवृत्तिकारादितिपत्यप्रसिद्धमस्ति, येन तदनुपपत्तिसौम्योद्देश्यत्वमेव परिहिते । त्रिधा हि कृतिविषयता साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति । तद्यथा ' स्वयंभुवुदिस्य याम साधयितुं हविःसादिकमुपादधे ' इत्यादिप्रतीत्या यामे साध्यताऽऽप्यविषयता, स्वयं उद्देश्यताऽऽप्य, हविरादाउपादानताऽऽप्य । न च कारादी अन्यतमविषयताऽप्यस्ति, वन निरुक्तप्रतिरिक्तानात् । अनुपादेयपद्मत्रयापारोद्देश्यता तु न कृतिविषयता, अन्यथा निरुक्तस्यापि कृतिविषयतापत्तेः । अत्रः वाच्यत्व-

अन्ययो वाऽनारभ्यविधानान् ॥ ५४ ॥

भाष्य—अन्ययो वा षोडशिनोऽपि अस्मिन् ऋतौ । पृथिव्याप्यभिर्भृशं श्रमं वैशानस एव पूर्वेयुर्भगति, षोडश्युत्तरे' इति । कथमन्यः ? अनारभ्य विधानात् । यतोऽनारभ्यविधिः ? 'उत्तरेऽह्न द्विरात्रस्य गृहते' इति । तेन प्राप्ते उपसहारः नियते । यदेतत् द्विरात्रस्य उत्तरे गृहते इति, एतत् अङ्कितसां द्विरात्रस्य गृहते नान्येति ।

(अथ भाष्यकारः स्वमतं रचयति—) अथवा एवं प्राप्तम् । 'अभावाद्द्विरात्रेषु गृहते' इति । यदेतत् प्राकृतं अतिरात्रेषु षोडशिम्रहण, वैकल्पिकं तत् । विरुद्धेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियमेत 'उत्तरेऽह्न द्विरात्रस्य गृहते' इति । तस्योपसहारे इति अन्यद्विरात्रेषु अमानः । अभावात् अङ्कितसां द्विरात्रे नियते गृहते 'षोडश्युत्तरे' इति । 'अन्ययो वाऽनारभ्यविधानात् ।' अन्वितानि षोडशिनं सर्वद्विरात्रेषु उत्तरा-प्यहानि, प्रत्यक्षध्वजात्, 'उत्तरेऽह्न द्विरात्रस्य गृहते' इत्यनारभ्यविधानेन । ननु उपसहारः परिसरण्या वा 'षोडश्युत्तरे' इति । उच्यते । न चक्य प्रत्यक्षध्वजा परिसरण्या विदोषाननेन । नचो हि दोषाः प्रादुःशु अस्वार्थं नहर्णं, परार्थकल्पना, प्राप्तवाचश्च । न चोप-सहारः, भिन्नानात् वाचयोः । निमग्नं तर्हीदं 'षोड-श्युत्तरे' इति । नैवैतद्विधानं षोडशिनः । नि तर्हीदं वैशानसस्य साम्नः । वैशानस तत् साम पूर्वेयुर्भगति इति विधीयते, उत्तरे षोडशी इत्यनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ब्रह्मणिति ।

दुष्—'षोडश्युत्तरे' इति प्रकरणात् अस्मिन् द्विरात्रे इति गम्यते । द्विरात्रानने शुभ्रैव विधानम् । तस्मात् अङ्कितसां द्विरात्रे अनेन प्रथमं प्रातिः, पश्चात् प्रकरणात् । किमर्थं तर्हीदं प्रकरणात्नानं ? परिसरण्यार्थम् । काऽन परिसरण्या ? अङ्कितसां द्विरात्रे एत षोडशी, नान्येषु द्विरात्रेषु । न पदार्थपरिसरण्या (षोडशेन, नान्येषु पदार्था इति) यदि नहर्णः पदार्थां द्विरात्रेषु श्रूयेत्, तथा सति पञ्च (वचन) पदार्थपरिसरण्या कुर्यात् । न च पदार्थाः श्रूयन्ते । तस्मात् ननुपरिसरण्या

शा—पृथक्तरसाख्यात्वात् अथिपरणस्यानुपपत्ति इति गन्वानेन भाष्यकारेण न्यायान्तरमात्रम् । तत्र यः पूर्वमितान् व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसरत्येति । सिद्धान्तस्तु परिसरण्यायाः निरोधत्वात् वैशानसविधौषोऽयं, न विधिः परिसरण्या वा । तस्मात् सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेपामहा नियत एव षोडशी, सामान्य-वचनेन प्राप्तत्वात्, वचनान्तरेण अपरिसरण्यातत्वात् ।

सोम—स्तोनरात्रवाचयत् द्विरात्रान्तरे षोडशिनोऽप्यत्राधः परिसरण्याया अभावादिद्विरात्रेः संगतिः । नहि सामान्यशास्त्रेण सामान्यशास्त्रेण दुर्गन्धं, किन्तु मन्थप्रवृत्तिक्रिया । इह तु सामान्यशास्त्रमेव शीघ्रप्रवृ-त्तिकं, न विरोधत्वात् इति सिद्धान्तः । सूर्यार्थसु-अङ्कितसां द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्यभावात् अप्राप्तवि-धानात् परिसरण्या । ततश्च तद्विरात्रेऽपि गृहते इति वृत्तिकारपक्षे, भाष्यकारपक्षे तु द्विरात्रान्तरे परिसरण्यात्वात् षोडशिनियमस्याभावात् अङ्कितसां द्विरात्रे एव नियमेन षोडशी गृहते इति ।

वि—'द्विरात्रेऽङ्कितसां षोडश्यात्तः किं विधीयते । परिसरण्यायते वा, ऽऽन शोडश्यान्वीप्रमुदितः ॥, अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसरण्याऽतिदेशतः । विकल्पोऽन्य-द्विरात्रेषु प्रोक्त इति इतो मतम् ॥' अथ भाष्यकारमतम्—'परिसरण्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता विदोषतः । अप्राप्त-स्वार्थमादेन विधेयः स न गम्यते ॥'

भाट्ट—अङ्कितसां द्विरात्रे वैशानस पूर्वेऽह्न एव भवति षोडश्युत्तरे' इति भूतम् । तत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तरे इत्येव अपूर्वविधिः इति पूर्वपक्ष इत्या 'उत्तरेऽह्न द्विरात्रस्य गृहते' इति अनारभ्यविधिना उत्तरस्मिन्नहर्णि अतिरात्रस्यस्य गत्वा सर्वद्विरात्रेषु विर-त्येन अतिदेशतः प्राप्तस्य षोडशिनो नियमविधायिना उपसहारार्थः । न च अनारभ्यविधिः अतिदेशतः ब्राह्मणकर्तृकत्वनिमित्ते प्राप्तस्य षोडशिनः अनैमित्तिकत्वा-त्वेनापि उपसहारेः नावश्यं नियमार्थत्वं इति वाच्यम् । तथात्वे अस्यापि अनैमित्तिकत्वात्वात्प्राकारेण उप-सहारोपसहारेः नियमकारत्वे सम्यग्नि अपूर्वत्वमन्वय-न्यायत्वात् । वस्तुतस्तु उपदेशेन षोडशिविधौ निमित्त-

र्थमुपार्थमिति । दृष्टार्थमपि जानिद्रव्यगुणक्रियात्मन्म् ।
 तन्न जातिगुणौ 'पशुना यजेते' 'अकण्ठया क्रीणाति' इति
 क्रियासाधनत्वेन विनिर्मुक्तौ तत्साधनद्रव्यावच्छेदेन दृष्टे-
 नैवोपकरणे तस्याः शेषभाजनमुपगतः । कथं पुनर्द्रव्य
 परिच्छेदान् क्रियासाधनमिति चेत् । उच्यते । विनि-
 द्रव्य क्रियासाधनत्वात् तस्य च विनोपगामीनप्रतिपत्ति-
 स्वादप्रतिपत्तस्य च साधनभावासम्भवात् तत्प्रतिपत्युपायभूत-
 योर्जातिगुणयोस्सद्दारेण भवति क्रियासाधनत्वम् । गुणस्य
 तु साधनत्वं श्रुतं यद्योकेन प्रकारेणोपपादयितुं तद्विशि-
 द्रव्यं द्रव्यसाधनत्वं कल्प्यते । तदेव जातिगुणयोर्दृष्टार्थत्व,
 द्रव्यस्य तु साधनत्वं । क्रियाऽपि चवभावादित्दृष्टार्थत्वं,
 या सनिपत्योपकारकमाचक्षते । अदृष्टार्थत्व तु क्रियाया
 एव । सा च द्वेषा सनिपत्योपकाररूपत्वा प्रोक्षणदिः,
 आराधुपकाररूपा प्रयाजादिः । सनिपत्योपकाराणि च
 दृष्टार्थानि कर्माणि स्वभावगणा कर्मादीनामुत्पत्तिं प्राप्तिं
 विनाशं वा कुर्वन्ति सन्ति, तत्साधनत्वं प्रधानस्योपकुर्वन्ति ।
 यथा सधनं पिष्टव्योपचितं, दोहनं पचयः प्राप्तिः, अन-
 यातो श्रीहिनिकारम् । अदृष्टार्थं तु सनिपातिसंस्कार
 स्वभावकस्य कुर्वन् प्रयानोपकारि भवति । तदेवमुत्प-
 स्वादिसाध्यमेदात् सनिपातिं कुर्वन्ति भवति । तत्र
 कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायस्युत्पत्तारि करोति ।
 तत्रथा कर्मण्यवयवतः, कर्तारि प्रव, फरणे प्रयाजदो-
 पाभिषारण, सप्रदाने पशुपुरोडाशायाग, अयादाने
 'अग्नेस्तृणाभ्यवचिनोति' इति, अर्थिकरणे दधानयनम् ।
 आराधुपकारकं तु न धारकदार, आर्षुदरं तु तत्
 प्रधानस्योत्पत्तौति । दृष्टादृष्टार्थं च किं चित् कर्म यदा-
 भविष्यन्नाभिषानीयकं भवते, यथा पशुपुरोडाशायाग, ।
 स हि त्यागादोनादृष्ट, उद्देशानेन च दृष्ट देवतासाख्य
 करोतीत्युभयार्थः । 'एकं वा योदनेत्यन्वत्' (५।३।६।१४)
 इत्येतेनैव विध्युपपत्तेः प्रयोजनस्य न युक्तमिति चेन्न,
 दृष्टत्वादेव तावत् प्रयोजनोपेक्षायां प्रथमं कारणं स्वीचि-
 यते । स्वीरने च तस्मिन् त्यागाद्यस्य तन्नोपयोग्यत्वरूप-
 पुनरुपेक्षा चापत्तेः, सा चादृष्टत्वन्येन निरन्ते । तेनैव
 जातिपशुभवाधम् । सत्सु यामास्यं साप्रादृ हदोसकारि-
 त्वाभावात्, तद्व्याभूतयोः काले समन्वयस्यैव कुर्वन्तोऽपि

अधिकाराननुप्रविष्टे तत्र विनियोगासम्भवात्, तस्य चापूर्व-
 मन्तरेण तदनुपवेशात्मभावाददृष्टार्थत्वं, अङ्गद्वारेण च
 दृष्टार्थतेत्युपार्थत्वं स्वियदृष्टादीनामाह, तस्य पशुपुरो-
 डाशायागः । पूर्वमेवाहङ्गसम्भवात् दृष्टं कुर्वन्
 नोपार्थम् स्यात् । तेन यद्योतेनैव न्यायेनोपार्थत्वम् ।
 अनैतैव च न्यायेन सर्वेषु दृष्टार्थेषु नियमादङ्गमुच्येयम् ।
 यदि तु दृष्टमेव तुपविमोचनमवहनस्य प्रयोजनं स्यात्,
 ततस्तस्यान्यतोऽपि उपनैजांरूपमन्यतोऽनुचीयेत,
 तत्रास्य विविचयकथ्येत । तेनययतेन अदृष्टातुविद्वारत-
 षडुला निष्पाद्यन्ते इति कल्प्यते । क्रियानिष्पाद्यमपि
 चादृष्ट नियमस्य प्रयोजनोपेक्षाया तत्सन्तत्वेन कल्प्यमानं
 नियमादङ्गनिर्मुच्यते इति ।

किं पुनरेषामङ्गत्वम्, किं न तत्र
 प्रमाणम् ? तदुच्यते 'कर्तुः समीहितं येन
 विद्वत्पत्न्या तदुच्यते । प्रमाणं च विधित्तत्र
 श्रुतिरिन्द्रगादिसमुत्तः ॥ ४ ॥' समीहितसाधनत्वं तावद-
 दृष्टत्वं, यद्यथा समीहितं पुरुषस्य, तत्रथा येन तत्स-
 मीहानिमित्तपुरुषव्यापारयोचरीभूतेन साध्यते, तत्तस्य
 समीहितत्वाद्गुणमुच्यते । इदमेव च पारुष्यम् । यमोक्तं
 'उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते' इति । उद्देशः
 समीहाऽमिसभिरिच्छेति पर्यायाः । तेन समीहितं
 साधनमहङ्गचन्देन सोपगुणादिपर्यायेणोपार्थियते । तत्र च
 निधिः प्रमाणम् । स हि चेतनप्रवर्तनात्मकः । न चासी
 समीहितसाधनादन्वयनं प्रार्थयितुं शक्यते । तेन विधिरेव
 स्वात्म्यं मा भाजीति स्वविषयस्य समीहितसाधनभावं कस्य
 यत् अहङ्गत्वे प्रमाणम् । यदा तु श्रेयं साधनत्वमेव निधि-
 रित्वाधीरते, तदा श्रौतमेगाद्गुणत्वम् । तत्रथा विधिवाच्य
 एव श्रुत्या अर्थादा अङ्गत्वं कोपपत्तिः । कथं तर्हि श्रुत्या-
 दीनि विनियोगात्कारणानि ? तादर्थ्यमेव विनियोगः, तथे-
 दिधितं, न श्रुत्यादीनां वारणत्वमुत्पन्नते । अत उक्तं
 श्रुतिरिन्द्रगादिसमुत्तं इति । विधिर्हि भावनतयाः सामान्यतः
 श्रेयं साधनत्वं बोधयन् तद्विनोपयमंरमन्वदपेक्षते । नहि
 प्रीत्यादिश्रुतिमन्तरेणानरतादिभारनाया प्रीत्यापयं
 मियति, यद्वैरानमं तस्य च रिन्द्रगमन्तरेण एतानादर्थं,
 दामस्य वा स्वर्गदामादिपशुभवाभिषाहात्म तरेण

॥ अचिकित्साङ्गवैकल्यस्य काम्येषु नाधिकारः । नित्याना तु तन्नुमराक्यनात् ईपदङ्गलोपं सोद्वाऽपि अधिपारो भवति । वि. ६।१।१०.

॥ 'अचिन्त्याः एतद् ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्' इति न्यायः ।

ये भावा जगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्माऽधर्मादयः पदार्थाः चिन्तयितुमयोग्यास्ताञ्च तर्केण साधयेदिति । नहि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते, तर्कात्तरेण तेषां साधयमाणात् । साहस्री. ७५५.

॥ अचेतनान् चेतनोत्पत्तिरिति नाम्नि इति विनादास्यदीकृतनिदानम् । ऋजु. ट. १४५.

॥ अचेतनोत्पत्तिं चेतनचतुष्टयचारेण दृश्यते इति न्यायः ।

देशान्तरप्रतिरक्षणकार्यदर्शनादचेतनोत्पत्तिं त्रियाय्यवहारः 'अयमस्य मोषोऽभिनिःसृतः, अयमभिप्रविष्टः' इति । 'अभिनिष्पामति द्वारम्' (पा० ४।३।८६) इति सूत्रमहाभाष्योक्तोऽयं न्यायः । साहस्री. ८४१.

॥ 'अचोदकाश्च संस्काराः' । (२।२।६।१८) द्रव्यदेवतासंयोगेऽपि च एतन्नतीपराना यन्निमित्तं निराकृतं 'अचोदकाश्च' इति । या. २।३।१।२० पृ. ६०९-६१०. 'एन्द्राश्व यहाति' इत्यादी द्रव्यदेवताश्रयणेऽपि यन्निमित्तस्य निस्तत्त्वात् । सु. ट. १५४. सूत्रार्थस्तु — चराब्धौ युक्तन्तरसमुचये । दृढावैकल्यवशादिदृढव्यदधर्माः अचोदकाः पागाना विधायनाः न भवन्ति । किंतु मस्काराः अनदानप्रदण-विधायिनः एते । कु

॥ अचोदितं च कर्म भेदात् । ३।४।१।३० ॥ काराचतुष्फालेष्टिः अश्वस्य प्रतिप्रतीतुर्गुणं इति विचारे पूर्वपक्षमाह । काराचतुष्फालरूपं कर्म अश्वदानवर्तुः यत्रमानस्य अचोदितं, न चोदितं, न विरहितम् । भेदात् दानप्रतिप्रहरमणोः भेदान् 'कारतोऽश्वान् प्रतिप्रतीतुर्गुणं' इति वचने च प्रतिप्रहस्यैव ऋत्विजमंगः उक्तत्वात् । चराब्धः तुऽप्यर्थकः सिद्धान्तराजस्य व्यापकः ।

अथवा यत्रमानं चतुष्फालरूपं चोदितं विदानीम. इत्यर्थः । किंवा चतुष्फालरूपं कर्म कारणेः निमि-

तत्वेन अचोदितं इत्यर्थः । अचोदितपदस्य नेश सन्त्यः, अक्षरार्थान् एक एव । अत्र कर्मभेदात् इत्येवपद्यपि दानप्रतिप्रहस्ययोः कर्मणोः भेदात् इत्यर्थः । कर्म अचोदितं भेदात् इति पदभेदाद्ये अन्यथः । तस्मादिगमिष्टिः प्रतिप्रतीतौ ऋत्विजा कर्तया इति पूर्वपक्षः ।

सा लिङ्गादात्विजे स्यात् । ३१ ॥ सिद्धान्तमाह । सा इष्टिः न प्रतिप्रदवर्तुः, किं तर्हि दैववर्तुः प्रतिप्रदकारयितुः दत्तवर्जमानस्य स्यात् । आत्विजे ऋत्विजः प्रेरके यत्रमाने दातार इष्टिः स्यात् । कुतः ! लिङ्गात् 'प्रजापतिविरुगायाध्वमयवत्' इत्याद्युपक्रमे दातुः पीडाश्रयणात् । उपक्रमानुसारेण 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीनात्' इति वाक्यरोधे प्रतिग्राहयेत् इति विबन्धाहारेण अर्थपरणस्यानवकृत्वात् । तस्मात् दातुरिष्टिः इति विद्वान्तः । यद्यपि मैत्रयणोयशास्त्राणास्मानुसारेण प्रतिप्रतीतुरिष्टिः इति सिध्यति तथापि शास्त्रान्तराक्यानुसारेण वस्तुरिष्टिः इति स्वीयत्वमेवेति इह साधित इति न दोषः । के.

॥ अचोदितं च कर्म भेदात् । येन कारणेन अर्थरादादुरोधेन विधिर्न भवति, तेन कारणेन प्रतिप्रहनिमित्तं च येन भुत इष्टभास्य कर्म दातुरचोदितम् । सु. पु. १५५.

॥ अच्युत्तारः दैतुः पुराणः । तृतीयवर्गलोऽयम् । अप तृतीयं तृतीयपाठमात् । चतस्रो वा एतन्ते । 'अच्युत्तारं नेश दीधर्षति' । वि. ३।१।१०. ॥ अच्युत्तारवत्यस्य साम रेत विश्वकिति कर्तुरेष्टे । सा. १।१।१।१४, ॥ अच्युत्तारस्य शास्त्रं वृष्ट मिथमिति । ३।३।३।८.

॥ अत्र पशुमुच्यते, प्रजापतेर्मुपतः स्युत्तारम् । वि. ३।१।१४. ॥ अजस्य बालः परंटे । 'वर्जस्यका पशु' इति तु अमरः । भा. ३।१।४।१. पृ. १२०. ॥ अजद्रव्यस्य माहृतस्य वापः, वागश्रुतिमयी पशु-कल-कामशाब्दोपदिष्टोऽभ्येन । सा १।१।२।१।६८, ॥ अश्वस्य माहृतस्य धारण्यपत्नी दारिष्टेन श्वेनुयुगेन न वापः । १।१।२।१।६९. ॥ अजमांसात् अविमत्याना च विपमः वापः । वागश्रुतेन आत्मानि पचन्ते, तावता आत्किमिति त्रिरीत्ये । १।१।१।१।१३.

तन्मात्राणामेव अमी कालादयः, नाङ्गानां प्रधानदेशकाल-
कर्तृत्वम् । तस्मिन् तु वचने कालान्तरादिव्यपि कर्तृत्वानि ।
इति प्रसिद्धे अभिधीयते । ... यदा सर्वे प्रयोगवाक्यशेषात्
कालादीनां, तदङ्गानामपि तत्कालत्वं सिध्यति । तथाहि,
साध्यसाधनाशासुका अवगता भावना कथमिति इत्थंभाव
मपेक्षते । भावनागतस्वरूपविशेषः इत्थंभावः । प्रकृत-
रूपा च भावना कालादीनपेक्षते । तेन प्रसारपेक्षया
भावनया तत्परत्वेन प्रयाजादियु अवगतोपु सामस्य-
रूपेण भावनाख्ये व्यापारे प्रयोगापर्यायिणि आगते तच्छे-
पत्वेन कालादयो विधीयन्ते इति अङ्गानामपि त एव
देशादयो भवन्ति । द्रव्यदेवतं तु पुनरं समस्तप्रयोगमन-
विधौवेन विधीयते, अनपेक्षितत्वात् अयोग्यत्वात् । नहि
आन्यन्वाधानार्थैः स्वरूपाद्युक्तस्य प्रयोगस्य द्रव्यदेव-
तापेक्षा । नापि तद्विपर्ययी द्रव्यदेवत समर्थे, किंतु फल-
भावनाऽवयवस्यागमरूपनिष्पादनेन द्रव्यदेवतं अपेक्षितत्वात्
योग्यत्वाच्च संभवते । तस्माच्च प्रधानसमन्वि-
द्रव्यदेवतं अङ्गानां भवति । कालादयस्तु आग्नेयादिपरिष्कारिणां फल-
भावनायां समग्ररूपया सप्रव्यमानाः तदतर्गतानामङ्गानां
मपि भवन्ति इति विशेषः ।

सौम— अथ भाष्ये अङ्गेषु किं समादिदेशकाल-
कारणैः, उत अनियमः इति अन्तराचिन्तान्तरम् । यद्यपि
अस्मादात्म्यदिशाच्छ्रद्धायां प्रधानमात्रावित्तेऽपि 'अङ्गाना-
स्थया यजेत' इत्यादितुर्वीर्यानिर्देशेन तत्करणरुभावना-
प्राप्तिः तदन्वितानां देशादीनां 'उच्येः प्रसवेण'
'अप्यु अवश्रयेण' इत्यादीनामिदं अङ्गप्रधानार्थत्वमयान-
सिद्धं, तथापि यत्र देशादिविधानेन तुर्वीर्यया प्रधान-
निर्देशः, तत्रापि देशादीनां शाङ्गप्रधानार्थत्वाभावात्
अन्तराचिन्तार आक्षेपक इति ध्येयम् ।

वि— 'अङ्गे ये वेऽपि देशायाः हिता वे, देव-
तादिवत् । अनन्तरात् वेऽपि, मेव प्रयोगेण परिष्-
कार्त्वं ।'

मण्डन— 'तदेवाङ्गेषु नो पृथक् ।'

शंकर— 'अङ्गेषु च तदङ्गमिति । अङ्गानि-
वन्तम् ।'

॥ अङ्गप्रधानयोः वचनं तत्र अन्यकालत्वमपि
भवति यथा 'पूर्वोत्तरमावास्याया वेदिं करोति' इति ।
भा. १।१।१।१।

॥ अङ्गप्रधानयोः वचनवलात् मित्रदेशकाल-
कर्तृत्वत्वमपि ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् ।
१।१।१।१।१ ॥

भाष्यं— अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशान् मुख्य-
कर्तृत्वं चोक्तम् (१।१।२।२।२।२) । एवं च सर्वत्र प्राप्तम् ।
वचनादन्यकालत्वम् । यत्र वचनं तत्र अन्यकालत्व
अन्यदेशत्व अन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा 'पूर्वोत्तर-
मावास्याया वेदिं करोति' 'अप्यु अवश्रयेण चरन्ति' ।
अमी सौत्रात्मनो दक्षिणामेवादित्यकर्तृत्वं विशावते ।
'वडया दक्षिणा' इति ।

शा— प्रधानसमानदेशान् प्रधानसमानकालत्वं चाङ्गा-
नामुक्तम् । यत्र तु आहत्य अङ्गस्य मित्रदेशकालत्व
वचनेनैवोक्तं तत्र तथा भवति, इति सुब्रह्मभूवोक्तम् ।
नात्र निराचार्यमहि ।

सौम— पूर्वोत्तरं वादे कालादीनामङ्गप्रधानेषु तत्रता
प्राधान्येन निरूपिता । इत्यादीं तदपवादकाया क चिदङ्गप्रधान-
योर्भिन्नकालत्वं प्रमुख मित्रदेशकालानामङ्गानां तत्रान्
न्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च । 'अप्यव-
श्रयेण चरन्ति' इत्यादीं मित्रदेशान्, 'पूर्वोत्तरमावा-
स्याया वेदिं करोति' इत्यादीं मित्रकालत्वं, अमी सौत्रा-
त्मनो च 'वडया दक्षिणा' इति दक्षिणामेवादित्य-
कर्तृत्वं च द्रष्टव्यम् । 'अङ्गानां प्रधानदेशान्तरान् प्रयोग-
विधिविहितं, मित्रदेशकालत्वमपि प्रगुत्तराहृतत्रचनविदिम्,
इयुमर्षोर्विन्त्यः, इति पूर्वपक्ष इत्यां मन्वाङ्गस्य प्राति-
रिक्त्वचनेन कालविधिभिः, न तस्य कारणान्तरासंभवा
इति तदतिरिक्तप्राप्तिवयव प्रयोगविधिः इति प्रतियोग-
नार्थमिदं' इत्युक्तं प्राभाकरैः, तदनुक्तं, विशेषेण
सामान्यवाच्यस्य सांगेव स्पष्ट्यापितं तम् । न च सामान्य-
वचनस्य विशेषवचनेन कथयित्वापि सामान्यवचनासां-
वधारणेति तत्रैवताभूत्तानामस्य साधुप्राप्तनार्थमिदं इति
सुब्रह्म, वचनसाधे न्यायसाध्यस्य वैदित्यिद्वयपरिद्वयम् ।
सूत्रे कालप्रधानं देशादौत्पन्नत्वम् ।

अञ्जलन्यायः। अचः स्वराः। हलो व्यञ्जनानि। अयं श्लोकेन विवृतः। तथाहि—‘एनाफिनीऽपि राजन्ते सारसत्वाः स्वरा इव। व्यञ्जनानीय निःसत्वाः परेषामनुगामिनः ॥’ इति। साहस्री. ९३४.

● अज्ञातशक्तिकस्य ज्ञापकत्वायोगः। सु. ५. १२१०.

● अज्ञानय-‘शतायुषाय’ इति पञ्च मन्वाः प्राणमृत्न्यायेन (१।४।१२।३-६)। संकषे.

● अञ्जनं अग्नीषोमीयप्रभोः। ‘क्षुच्यमापार्यं जुहा पञ्चमनक्ति’ स्वर्णा स्वयित्तिना वा। वि. ८।१।५.

● अञ्जनं चक्षुषोः संस्कारः ज्योतिष्टोमे ऋत्विषेः पचमानार्थं, नाथी फलप्रयुक्तः। तत्र फलभूतिरयंवादः। ४।३।१. ● अञ्जनं जुहा परिधिघर्मे। ‘वसुरति’ इत्यादिसप्त मन्त्रः। भा. १२।२।१६०।२६. ● अञ्जनं युवतस्कारो धृतम्। ११।३।४।५. ● अञ्जनं शर्कराणां धृतम्, न तैलादिना। वि. १।४।१९. ● अञ्जनं इविधानं शक्नुयात् स्व कोमलवर्णीपदरजोभिः घृताक्तैः। ४।१।१०.

● अञ्जनस्य (‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ ‘तेजो वै धृतम्’) ऋष्यलामान्येन करणात्मनेन, प्रवृत्ते वैशेषिकविययत्वेन सामान्यस्य विदोषे पर्यवसानाय याक्परोपावयवत्त्वम् (स च ‘तेजो वै धृत’ इति)। पराक्रमः. ● अञ्जनस्य स्वर्कं शशोत्तकः। अग्नीषोमीये पत्नी यूपानुनियन्नाप्रथमवक्त्रान्नादो येन येन चित् पात्रेन अञ्जनं परोः। भाट्ट. ४।२।१. ● अञ्जन-अभ्यञ्जन-वपन-पावनानां त्रिव्यतिशित एक. पदार्थः, इति यदुपक्रमान्तेषु अर्थान्तरिषु तादृशेन पदार्थेन अनुक्रम्य.। भा. ५।२।३।४-५. ● अञ्जनवपनादि यजमाने शुभभूतम्। ४।३।१।१. ● अञ्जनाभ्ये पञ्चगव्यवृत्तं त्रिभिः दशैर्पूर्वमासगतान्कान्कान्त धर्माया नानिदेयाः। ७।३।७।१८. ● अञ्जनादीनां मोक्षयत्पातित्व संस्काराधिकरणवृत्त्यायम् (३।८।२।३-८)। सु. ३।७. ५६. ● ‘अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नापसृजेत्’ इति वचनेन यजमानस्य यूपनाशनिषेधः यूपैकादशिन्या अञ्जनादिपाराङ्कानुक्रमये सति उपपत्ते न पदार्थानुक्रमये। वि. ५।२।५. ● अञ्जनादि-

परिव्याणान्तमाण्डस्य यूपगणे अनुक्रमयः। ‘यूपस घृतेनाञ्जनं, उच्छृण्वं, अवटस समूहनं, यूपमूलस्य परिवृद्धं, मध्ये रक्षन्त्या परिव्याणं’ इति। सने तु येन वेनापि यजमानेन धारणसमवात् पदार्थानुक्रम्य एव। ५।२।५.

● अञ्जनाद्याः यजमानसंस्कारः सने सर्वेषामेव, न तु गृहपतेरेव। वि. १२।४।१४. ● दीक्षितो दक्षिणं नयनं प्रथममद्भृक्ते ‘स्यं हि मनुष्याः पूर्वमद्भृते विधुयै’। वा. १।३।४।९. २२१. ● ‘यदाद्भृक्ते चक्षुरेव भ्रातृत्वस्य बुद्भृक्ते’ इति विहितं तत्त्वयं, ननुप्रमत्तश्च प्रकरणेन। फलभ्रमं च अयंवादः। वि. ४।३।१.

● अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे गौगुलवादिना नवनीतरस्य समुच्चयः॥

संस्कारे चान्यतयोगान्। १०।४।६।१०॥

भाव्यं— अस्मि अञ्जनाभ्यञ्जने नाम एकोनवशांशदायः। तत्रेदं समाप्त्याये ‘गौगुल्वेन प्रातःसवने समञ्जने, अस्मि वाऽऽहृते, वैश्वदेवयेण माष्यंदिने सवने, सौमिष्येन वृत्तीयसवने’ इति। अस्मि तु प्रवृत्तौ नवनीतेन अभ्यञ्जनम्। तदिह चोदधेन प्राप्तम्। तत्र सदायः ति वा वैश्वदेवेन वाप्यते, उत नेति। किं प्राप्तं? प्रत्यक्षभूतत्वात्, ‘वैश्वदेवो अञ्जने अस्मि वाऽऽहृते’ इति च प्रवृत्तिलिङ्गसंयोगात् वाप्यते इति। आह, ननु मुन्यासल अञ्जनं अभ्यञ्जनं च सने, दीक्षावले नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रवृत्तौ, अन्यशास्त्रात् प्रभोव्रतान्तरे पतते इति साधो न स्यात्। सचयते। प्रयाजन्तं अन्यशास्त्रमिति तत्त्वार्थमेव इत्ययम्। शास्त्रमात्मन्यन्तं, पदार्थस्यु स एव। यथा ‘निवृत्तं पञ्च प्रवजनि’ इति निवृत्तिं पञ्चो प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृत-कार्यता एव भवन्ति, एतन्निहाय इत्ययम्। एवं प्राप्ते भूमः। संस्कारे अचने अभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह सनु-धयः स्यात्। वृत्तः? अन्यययोगात्। अन्ययात्निर्दि-ककारान्तरे वर्तते। एव नोदकोऽनुमदीयते। तस्मात् सनुपय इति।

प्रयाजयदिति चेत् ११॥
भाष्यं— इति यदुक्तं सत् परिहर्तव्यम्।

अत शब्द वृत्तस्थापदेशो हेतुः । यथा 'क्षेमशुभिकोऽयं, अत अहमस्मि देवो प्रतिनिवृत्तानि' इति । एव अपीतो वेदो धर्मविज्ञातया हेतुर्ज्ञातः । अनन्तर धर्मो जिज्ञासिताय इति अत शब्दस्य सामर्थ्यम् । भा १।१।१।१ पृ ८

अतर्क्या कुट्टनीकुटरचना हि विधेरपि' इति न्यायः । परतर्पणं परपुत्रा योजयिषी 'कुट्टनी' इति प्रसिद्धा । 'कुट्टनीं समीचीं समे' इत्यमरः । तस्या वृत्त रचना, कपटरचनेत्ययः । साहस्रो १५७

अतस्मिन्स इत्येतद्वचति इति न्यायः । अयं 'पुत्रोपादाख्यायाम्' (पा ४।१।४८) इति वृत्तमहाभाष्येऽभिहितः । तथाहि—'चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्ये तद्वचति—तास्यात्, तादृग्मात्, तसामीप्यात्, तसाह चर्मात् इति । तास्यास्तायत्—'मञ्जा इत्यन्ति' 'गिरि-देवते' । मञ्जा इत्यन्ति इत्यत्र बालेषु मञ्जालोपांमञ्ज शब्दप्रवृत्तिः इत्यन्तीतिपदा तत्प्रयोगाद्विज्ञायते इति कैयटे । तादृग्मात्—'बटिनं यान्तं प्रबन्तं इत्याह' ब्रह्मदेवो यानि काशाणि, ब्रह्मिन्यपि तानि कियन्ते इत्यतो ब्रह्मदेव इत्युच्यते । तस्यागीप्यात्—'गङ्गाया घोष' 'घुषे गर्गात्पुलम्' । तसाहचर्मात्—'कुन्तान् प्रवशाय' 'घी प्रवेशय' इति । इत्येयं यत्र विवक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्तते । साहस्री ६२९

अतिक्रमाधिकरणम् । अतिरमणाधिकरणम् । फर्मोपपत्ताधिकरणम् । फरणमत्रसाय फर्मोपयोगि फल श्रुतिग्यामि ॥

कर्माथं तु फल तेषा स्वामिन प्रत्यर्थयस्वाम् । ३।१।१।१।१ ॥

भाष्य—इदं समभिगतं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिन फलमाप्सितत्वमिति । त्रिभेध एवोत्तरं 'नेत्याह । ए विद्यायज्ञामपि फलमाप्सितत्वमिति, यत्र कर्माथं फलम् । यथा 'अन्त्याविष्णु मा वामरक्षयिषि विविहायां मा मा संतामम्' इति । अतस्ततोऽप्यस्यं यम शक्योति वर्तुम् । कर्मविशिष्टं यजमानस्योपकारिणः, श्रुतिवक्त्र-मादासितत्वमन्त्रेति ।

या—यत् असतापादि फल कर्मप्रयोगे एवोपयुज्यते, तत्रयजमानेनापि तपेज्यने एवेति नाऽऽमनेपदेन विरुध्यते ।

व्यपदेशाच्च । ३० ॥

भाष्य—यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽप्येवम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्यापस्ताचचार उपरका प्रादेशशुभं प्रादेशान्तराला । तत्र हस्तौ प्रवेशाध्यर्तुर्ब्रह्ममानमाह, निमनेति । स आह, भद्रमिति । तसौ सहेत्यध्यर्तुं प्रत्याह इति व्यपदेशो भगवत्यध्यर्तुर्ब्रह्ममानस्य च । तसौ सहे युमयोर्वचनमध्यर्तुर्ब्रह्ममानयो । तस्मादध्यर्तुफलमादा-सितत्वमन्त्रेति ।

चा—'व्यपदेशादितरेणाम्' (३।१।१।१४) इत्यत्र ब्राह्मणमतमुदाहृतमिह तु प्रस्तापवशेन मन्यतम् । तद्धि कलेनेन कल्पयमान कदा विदुमन्त्रेण शक्यते कल्पयितुं मित्सादृक्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगप्रभृतेरविशिष्ट इति न किं चिन्नोरयम् । अयं कस्तानोभावेन प्रवृत्तते । यदैकेनापि प्रयुज्यमानं प्राक्रोत्येवोभयग्यामि फल प्रकाश-यितु, तदा सिद्धेऽर्थे न किं विदुभयकृत्येन प्रयो मन-मस्तीवध्यनुनियम् ।

शा—'मा मा छतात' इति असतापनादिक फल कर्मानुष्ठानोपयिक यजमानस्य आभीयन्माविषातार्थं श्रुतिग्यामि इति युक्तम् ।

सोम—'पूर्वन्यायात् यजमानग्यामित्य फलस्य इयु-धानात् सगति ।

वि—'मा मा सतामित्येतत् कसिर्त्, स्वामिनि पूर्वम् । अध्यायान्तु तन् तेन स्वामिकर्मोपयोगे ॥'

भाट्ट—यत्र तु 'मा मा सतात' इत्यादी इतिकरण विनियुक्त एव असतापनादिरूप फल श्रुतिग्यामि यैऽपि मन्त्रियोरविद्यतापरित्यक्तवता तदुपयोगि, तत्र 'यत्र मानस्य सा' इति पद्यपा परपरत्वाऽपि उपरपे त्रिदा धनुरोथात् श्रुतिग्यामिभेन ।

न्यायविदु—'मा मा संतामम्' इति पत्रं तु श्रुतिग्यामिनेनानुष्ठानोपयोगिताया यजमानस्येवमिति श्रुतिग्याम्येन युक्तम् ।

मण्डन—'न स्वामिनोऽनेवतन फल स्यात् ।' १५.

शंकर—'अत्रैतापाचारविदुः तु ।' १७

अपगतो न समवति इति परिहर्ते ' यो हि प्रथानोव-
कारित्वेन ध्रुवते स तदङ्गोऽपि स्थितः उपमरोति इत्येवं
कल्प्यते ' इत्यौद्गम्यराधिकरणवार्तिके (वा. पु. १३६)
अह्गवतारन्यायस्य अह्गमानविषयकत्वं स्मारयति । पु.
८५५, * ननु यागभावनाविनोपणत्वेऽपि साक्षात् तदन्व-
यायोगात् अह्गत्वेन च अह्गवतारन्यायविषयत्वात्
तदह्गानतास्यवगतेः । इत्याद्याद्यङ्क्यम् । पु. ८६५, * कार-
वन्तीपस्य अह्गवदेवतात्मकत्वेन यागसिध्यसाक्तत्वात् न
साक्षात् प्रकृतयागान्वयोऽस्ति अह्गवतारन्यायाविषय-
त्वाच्च स्तोत्रद्वाराऽपि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति, कल्पयत्वपक्षे
तु अह्गवतारन्यायविषयत्वात् अस्ति, इति वैषम्यम् । पु.
८६१, * अह्गवतारन्यायोद्धारणे समदशरत्नित्वे
वाचयेयाद्बल दर्शयति । पु. ८५५, * अह्गाश्रितं
अह्गकर्मा कर्तव्य इति कर्तुस्त्वगन्त्याय । परिमलः
१।५।१३।४ ऋषु.

॥ अह्गानां (वेदाह्गानां) धर्मसूत्राणां च स्मृति-
त्वमविशिष्टम् । ' अथापि स्मृतिराब्देन नाह्गानाम-
भिधेयता । तथाच्येया न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिश्चयः ॥ '
वा. १।३।८।२७ पु. २८५. * अह्गानां (यणां)
वेदोपकारत्वम् । तच्च शिक्षायाः स्वरादिनिश्चयद्वारा,
कल्पस्य शारान्तरसद्विधिविध्युपसहारद्वारा न्यायलम्बाय-
तात्पर्यनिर्णयद्वारा च, व्याकरणस्य वैदिकोद्देशिज्ञानद्वारा,
(निष्कलस्य वैदिकशब्दमुद्रणसर्वनिर्णयद्वारा), छन्दसा
वैदिकशास्त्रपरिमाणनिर्णयद्वारा, ज्योतिषस्य वैदिककर्म-
प्रयोगोपयोगितात्प्राग्निज्ञानद्वारा । सपि. पु. ५,
* अह्गविद्यानां निगमनिष्कलम्पकारणादीना उपदेशः
वाच्यनिक्रमेदपक्षे अर्थान् । ऋषु पु. २००. * अह्ग-
विद्यायामपि (पङ्क्तं) कल्पयत्वपुरुषार्थप्रतिपादन
लोढनेदपूर्वकत्वेन विवेकान्यम् । वा. १।३।१।२ पु.
१६७, * वेदाह्गान्यपि वेदशब्दाच्यपि स्मर्यन्ते 'मन्त्र
ब्राह्मणयोर्दे इति नामधेय पङ्क्तमेकं ' इति । ' तस्मात्
तान्यपि वेदा या, प्रमाणानि स्वतोऽप्यन । प्रतिमान्तीति
चर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥ ' १।३।६।११ पु. २३०.
* व्याकरणशब्दाधयनविधानं पुनः न कस्या चिच्छासत्या
ध्रुवते । (पूर्वपक्षे इदम्) १।३।८।२४ पु. २६४.

॥ अह्गारन्यायः । यथा अह्गारः उच्यस्तापयुक्त-
श्चेत् हस्तं दहति, उगोऽह्गारे यद्येते हस्तो दग्धो भवति
इत्यर्थः । शीतलश्चेत् स हस्तं मलिनीकरोति च, एवम-
ह्गारसंगानो दुष्टवनोऽपि । अत एव तत्संगे न कुर्या-
दिति विनये अस्य प्रवृत्तिः इति । साहस्री, ६४०.

* ' अह्गांश्चैव सवने विहरन्ति ' इत्यादिना विहितं
धिष्ण्याना विहरणं आग्नीमीयादेव । संकल्प, ३।२।१५.
* अह्गाराणां मसना सह अध्यारोपस्य वाचः शोर्षे
चरौ । भा. १०।१।२।८।५६, * न शक्यते एकस्याह्गार-
रापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुं इति प्रतिप्रधानमावृत्तिः ।
१।१।१।२०।५९, * अह्गारापोहनादीनि सत्यशादीनि च
प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । १।१।१।२०।५९.

॥ अह्गि मुखं, अह्गं गुणः । वि. ३।१।२, * अह्नी
अह्गैश्चकृतः फलं साधयति । तथा सति अह्निनः अह्ग
कृते उपकारे तासादपेक्षा । उपकारद्वारा तु अह्नेषु ।
१०।१।१ वर्णकं १. * अह्निनः अद्रसमन्वापेक्षा ।
सु. पु. ५२५.

॥ अह्गिरसां द्विरात्रे पोहशिप्रहस्योपसंहारः ॥
अभावात्तत्रिरात्रेषु गृह्यते । १०।५।१३।५३ ॥
भाष्यं— (वृत्तिकारमतेन) अस्ति अह्गिरसा
द्विरात्रः । तत्रेदमात्मन्यते 'वैश्वानस पूर्वेषुः साम भवति,
पोहशुत्तरे ' इति । तत्रायमर्थः सशयिकः किमत्र पोह-
शिने विधान, उत प्राप्तम् परिस्मर्यान इति । किं प्राप्तं ?
अत्रातस्य विधानम् । आनुमानिकशोधकः । स विहिते न
प्रापयति । विहितश्च ' उत्तरेऽह्नु द्विरात्रस्य यद्यते '
इत्यनेन वचनेन । तस्मात् 'चोदको न प्रापयति, इत्य-
प्रातस्य विधानमिति गम्यते ।

दुष्— ननु ' उत्तरेऽह्नु द्विरात्रस्य यद्यते ' इति
(अनेन वचनेन) प्राप्नोत्येन । तस्मात् विनयेन ' पोह-
शुत्तरे ' इति । सच्यते । द्विरात्रमार्गं वर्णोपात्त, द्विरात्र-
विशेषः (अह्गिरसा द्विरात्रः) नोपात्तः । द्विरात्रवि-
शेषो वर्णोच्यते, तस्मादेतद्विधानम् । ननु सामान्यवचने-
नापि लभ्यते एवेत् । सर्वं लभ्यते । किं तर्हि ?
प्रमाणवत्याया केन शीघ्रं प्रमीयते इति प्रमाणार्थक
निरूपयामः न विधीयमानमर्थम् ।

अतिप्राहाणां माहेन्द्र

भ्यो समानुपरोधेनैव वैराजादिपालनियमनात्, 'उप-
साम्नं वा अतिप्राहाधके पृष्ठानि' इति पृष्ठरुद्वयस्यो-
गाद्य, वैराजतामस्तोमेरतिप्राहाणां सामन्वत्येन सवनाद्य।
संक्षेप. ३।३।२.

ॐ अतिप्राहाणां माहेन्द्रमदानन्तरमेव होमः,
न तु सह ॥

अतिप्राहानेव प्रकृत्य 'माहेन्द्रमनुहृयन्ते' इति
श्रुतौ अनुशब्दः सहस्यचनः, गाम्तु बलभरतीति साहि-
त्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । तदस्यवदितोत्तरपालस्यानुयागाय-
कदात्वात् वाचनिकत्वादेव अन्यदेयत्वाऽपि माहेन्द्रमह-
याज्येषु ते हूयेरन् । इति प्राप्ते, 'अग्ने तेजस्विन्'
इत्यादीना मन्त्राणा होमकरणत्वेनाम्नानेन वरजान्तराणा-
फाट्टशतता माहेन्द्रयागाव्यवहितोत्तरपालपर एवानुशब्दः,
अनुपजतीति विधेयतरणानेषु रज्यायकाशलेन प्रकृते
आनन्तर्गोदो बाधस्य युक्तत्वात् । तेन माहेन्द्रेणैत्या अति-
प्राहान् हुत्वा अनुपपदं युक्तं । यत्तु भाष्ये अतिप्राहा-
णामपि महत्त्वात् महसमानधर्मताऽऽवश्यकतया सकपट्ट-
कारमेवैषा प्रदान, न पुनर्दर्मैर्होमत्वमित्युक्तम् । तत्
दक्षिणहृदियु व्यभिचरित्वाद्युत्तराधिकरणान्ते एव
'प्राणाय न्ना' इत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे सप्तहृत्तैव
विनिगोक्तधनेन तद्विरोधाच्च चिन्त्यम् । संक्षेप.
३।३।७.

ॐ अतिप्राहाणां विद्वत्सु अतिदेशः 'यत्
पृष्ठयेऽतिग्रहीयात् प्राञ्चं यत् पृष्ठानि ग्रहीतुः'
'यत्तुच्येऽतिग्रहीयात्' इति । भा. १०।८।१।१२३.

ॐ अतिप्राहाणां समानविधित्वम् ॥

अग्नेय वेन्द्रः सौर्यश्चेति यत्रोऽतिप्राहास्याः प्रहा-
स्तोषा सामानविध्यं पूर्वमुक्तमिति स्मारित धर्मिष्ठानार्थम् ।
संक्षेप. ३।३।१.

ॐ अतिप्राहानिषेधः पार्थिकोक्त्ये एव ॥

'यत्पृष्ठेन ग्रहीयात् प्राञ्चं यत् पृष्ठानि सत्तृणीसुर्बु-
च्ये ग्रहीयात् प्रत्यञ्चं यत्प्रतिप्राहाः सत्तृणीसुः' इति
निन्द्यार्थवादनाम्यः उक्त्यसंस्कारौ अतिप्राहानिषेध
उक्तन्यायेन प्रकृतिसाम्भवे । इति प्राप्ते, 'यत्पृष्ठेन'
इत्युपक्रमेणोक्त्ये पार्थिकत्वस्त्विति शेषशलाभात् पार्थिके-

क्ये एवायं निषेधः । न च विशिष्टोदेशः, अनुमित-
वाक्ये तस्यादोषत्वात्, समानस्यदस्यैवानुमेयत्वात् ।
संक्षेप. ३।३।३.

ॐ अतिप्राहाधिकरणम् । इदं 'अग्न्यतिप्राहाधि-
करणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । अतिप्राहा नाम प्रहाः प्रकृतौ
धृताः । तेऽपि विशृङ्खलन्तरेषु प्राहा न वा इति सद्यो

प्राहा इति सिद्धान्तः । भा. १०।८।१।२३-२८.

ॐ अतिजगती । पादेषु अधरणि १।२।२।२।८।८.

उदा० 'प्र चो महो मलयो०' (ऋष ५।८।७।१) ।

ॐ अतिजगत्यामुत्पन्नं त्रैलोक्यं नाम साम द्वादशदि-
चतुर्थेऽहनि । भा. १।२।५।११ चर्कं २.

ॐ अतिधिवत् । 'देवता चा प्रयोगेयद् अतिधिवद्
भोजनस्य तदप्यत्वात्' यागो नाम देवतापूजा, तस्माद्
यागो देवताप्रमुक्तः । तदेतदतिधिवत् द्रष्टव्यम् । यथा
यावत् किञ्चिदतिधेः परिचल्य सर्वं तदतिधियमुक्तं,
एवमिदमपीति । भा. १।१।१।६.

ॐ अतिदिष्टं तन्निताऽऽपवादकं न भवति । आग्रयण-
गतप्राहापृथिव्यस्य प्रद्वयवर्धित्वं । वि. १।२।१।५.

ॐ अतिदिष्टस्य अभावस्य उपदिष्टेन अभावेन वैकरिणो
बाधः । उ ह न समगति (इति नोदाहरणम्) । बाल.
पृ. १३३. ॐ अतिदिष्टस्य अभावस्य उपदिष्टेन भावेन
वैकल्पिको बाधः । उ च यत् प्रकृतौ किञ्चिदियमेन

निषिद्धं, विद्वत्तौ चदेव वैकल्पिकतया विधीयते । उदा-
हरणं मृग्यम् । पृ. १३३. ॐ अतिदिष्टस्य भावस्य

उपदिष्टेन भावेन बाधः । यथा पत्नी आश्वनागो अति-
देवताः प्राती 'न तौ पशो क्रोति' इति निषेधात्

वाच्येते । पृ. १३३. ॐ अतिदिष्टानां उपदिष्टैर्वागो

यथा कुशाना दरीः । भा. १०।४।१।१-२ चर्कं २.

ॐ अतिदिष्टानामेव अह्नवन्नम् । यथा वरुणकृता-
नेषु उत्तरे विहारे अह्नव इति.पु अनिदिष्टाना प्रयजाना

त्त्वम् । बाल. पृ. १५८.

ॐ अतिदेशः । (स्वरूपं-) अतिदेशो नाम के

परस्य विहिता धर्माः समस्तस्य अन्यत्र तेषां देशाः । यथा

देवदत्तस्य भोजनविधिं हुत्वा 'शालिच्यमासापूर्वेवदत्तो

भोजयित्वन्.' इति, तमेव विधिं यद्दत्ते अतिदिष्टाति

सदन्वस्येव अमानपक्षस्यापि अनतिदेशात् फलद्रव्यस्यापि सिद्धिः इति फलकार्यमेवात्र युक्तम् । 'चतुर्थेचतुर्थेऽहन्वहीनस्य' इत्यत्र चतुर्थीतिरिक्ताहन्तरेषु अतिरानस्यकारत्वे तत्र षोडशिरासिख्यायैवात् फलद्रव्यकार्यमपि । अत्र च प्राचा मते षोडशस्थले परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् द्विरानपञ्चपुत्रराहस्यैव उद्देश्यत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । यदा तु षोडशस्थलेऽपि ध्युत्पन्नतरफल्पनागौरवपरिहारायै तस्या अपि त्रिषाऽन्वयः एवाङ्गीक्रियते तदा द्विरानापु-
 द्वेऽनेव षोडशग्रहणनियमविधिः । तस्य च उत्तरेऽह-
 न्येन अतिरानससाफल्येन पक्षप्रतिः उत्तरेऽहनीलतुनादः ।
 अथवा अस्तु द्विरानापुद्देशेन उत्तराग्रहरधिकरणरूपो-
 षिग्रहणविधिः । अत्र एव 'मन्थनेऽङ्गिरान्तस्य'
 इत्यादौ त्रिरानमध्यमस्य क्व चित् अतिरानमंस्याकल्पाभावे-
 ऽपि तदधिकरणस्य अपूर्वस्यैव षोडशिनो विधानात् न
 क्षतिः । अतश्च 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन्
 द्विरानस्य' इत्यस्योपसंहारात् द्विरान्तरे षोडशिग्रहण-
 विकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् ।

भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमा-
 क्षयः । न तावत् पूर्वपक्षो युज्यते । मन्थरेणापि अतिदे-
 शेन विकल्पस्य, मन्थरेणापि च सामान्यराकयेन षोडशि-
 ग्रहणनियमस्य प्राप्समानतया विधिवैयर्थ्यात् । नापि
 सिद्धान्तः, सामान्यवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन उपसंहारानु-
 पपत्तेः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ हि शास्त्रा-
 न्तरावाध वैयर्थ्यम् । 'सतदत्र सामिषेनीः' इत्यादावपि
 एकेन द्वारसन्त्यः, अपरेण नृत्तसन्त्यः इति न वैयर्थ्यम् ।
 एवमन्यत्रापि तत्रतत्र सार्थक्यं द्रष्टव्यम् । प्रवृत्ते तु कथ-
 मपि सार्थक्यासम्भवात् नोपसंहारः । किञ्च वैतानतविधि-
 दोषस्यास्य तत्रतावकत्वेनोपपत्तौ न विध्यन्तरवस्वपनया
 उपसंहारस्य युक्तम् । अतः उपसंहारः इति पूर्वपक्ष
 कृत्वा स्थापनस्य इति सिद्धान्तः कार्यः, इत्येवाधिकरण-
 रचना कार्येति ।

न्यायचिन्तुः—अङ्गिरसा द्विरात्रे 'वैतानस पूर्वेऽ-
 हन् साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति षोडशिविधिः ।
 न च 'उत्तरेऽहन् द्विरानस गच्छते' इति सामान्यन-
 नात् प्राप्तिः, अस्य विरोधवन्तत्वेन शीघ्रपश्या विधि-

सम्भवात् । इति प्राप्ते, प्रयोजनाभावात् शीघ्रप्रवृत्तेः
 द्विरानन्तरपरिसस्यैव षोडशिनियमस्य क्रियते । तेन
 अङ्गिरसा द्विरात्रे एव नियमः, द्विरान्तरे तु प्रकृति-
 यत् विकल्प एव इति दृष्टिद्वयः । भाष्यकारास्तु परि-
 सप्तमया नैदोप्यात् वैतानतविध्यर्थवैवाच्यमेव इत्याहुः ।

मण्डन—'प्राप्तस्य तस्य भ्रवणं द्विरात्रे ।'

शंकर—'द्विरात्रेऽङ्गिरसा नित्यः ।' १३, 'सोऽ-
 न्येष्वपि मतान्तरे ।' १४.

ऋ अङ्गुलीकृता ग्लानिर्न दोषाय इति न्यायः ।
 सोमपानं हि लोके वननायैव प्रयोजनाय क्रियते ।
 वनने हि अन्यागतदोषनिःसारणेन धातुसाम्यं जायते ।
 ततश्च तात्कालिकेन्द्रियवैयर्थ्योपास्त्युपयमेनैव लोके वनन-
 प्रवृत्ते, 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय' इतिन्यायेन लौकिक-
 सोमवमने दोषो नास्ति । कु. ३।४।१६।३९.

ऋ अङ्गुलम् । 'तियं यनोदराग्न्यष्टावृषां वा ग्रीह-
 यक्षयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् ।' सु. पू. १२८.

ऋ अङ्गुलीदीपिकया ध्वान्तार्थसविधिः इति
 न्यायः ।

अङ्गुल्या र्थिता दीपिका अङ्गुलीदीपिका । अनया
 ध्वान्तस्य अन्यत्रास्य ध्वन्तविधिः क्रियमाणः नो स-
 क्तता प्राप्नोति । यत्र महाकर्मनिष्पत्तये स्तस्य अर्थात्
 तनासमर्थप्राय कारणं प्रयुज्यते, तनाय सचरति इति ।
 साहस्री. ८७७.

ऋ अङ्गुलस्ये करिणां शतं इति न्यायः ।
 यत्र अश्रद्धेयतोपन्यासः विरक्ष्यते, तत्रापि अचरति
 इति । साहस्री. ८७८.

ऋ अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यति । या.
 १।१।२।६. * अङ्गुष्ठपर्वमात्रता अनदानधर्मः पुरो-
 दासादौ । वि. ३।४।१८. * प्रमाणबेलाया यावदङ्गुष्ठ-
 पर्वमात्रेण लक्षितः (पुरोडाशादिः) स यागतापनम् ।
 वा. ६।४।१२.

ऋ 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चरये क्वात् यमः' इति
 यदपि द्वैपायनेनेतत्, तदपि काव्यदोषात् विषयद्वय-
 व्यग्रहारप्रसक्त्यायं न पत्तिवृत्ताप्रसङ्गादेर वाक्ये प्रजापति-
 यतोत्प्रेदनादियत् दृष्टव्यम् । वा. २।१।२।५. पू. ४०३.

साहचर्यं शब्दघटितमर्थपरितं च । भाट्ट. ८।१।१.

* (स एकस्मिन् एकरत्नात्) अतिदेशः एरस्मिन् क्रमणि एकरत्नादेव क्रमणः न तु सर्वक्रमण्यः । भा. ८।१।१।२.

* (स पदार्थानामेव, क चिच्छास्त्रय) अतिदेशः पदार्थानाम् । 'पदार्थानामधिकरणन्यायेन उपनारमुल्लेखे पदार्थानामतिदेशो न स्वरूपेण । ततश्च अखिलपदार्थविशिष्टाजण्डोपवादातिदेशो उपनारात् प्रथमाभावेन पदार्थानां स्वातन्त्र्येण अनुपरिधत्तत्वात् नियोजनस्य स्वरूपेण बुद्धौ विपरिवृत्तिर्नास्ति । सोम.

१।२।२ पृ. ११. * उपकारस्य तदुपग्रामाभावेन पदार्थानामेवातिदेशः, न तु पदार्थबोधकात्प्रणामम् । तथापि इह (एतद्ब्राह्मणान्येन ह्यन) शास्त्रस्यैवातिदेशः ।

पशुगान् अत्रापि अर्थस्यैवातिदेशः । भाट्ट. ७।१।२.

* (तस्य विभागः) अतिदेशः द्विविधः । वचनातिदेशः नामातिदेशश्चेति । आद्योऽपि द्विविधः प्रत्यक्ष-

वचनातिदेशः अनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमित

वचनातिदेशोऽपि निविध. साहचर्यकल्पितवचनातिदेशः,

स्थानापरिचयकल्पितवचनातिदेशः, आश्रयोपस्थितकल्पित-

वचनातिदेशश्चेति । ७।१।२. * अतिदेशः निविधः

प्रत्यक्षवचनात् नामपेयात् चोदनात्पशुमितवचना-

च्चेति । तत्र प्रत्यक्षवचनात् तावच्चिन्त्यते । (श्री,

पञ्चशब्देषु, वैशदेवे काये एकरत्नात् ऐन्द्राग्ने द्वादश-

कपाले च, साक्यमैधीणि, कन्वलादिषु चेति) । भा. ७।१।१

पृ. ५.२७,

इदानीं नामातिदेशः प्रत्यक्षे । (अभि-

होत्रं, प्रायणीय (न), सर्वगृहः, अन्वयः, वैश्वानरः

(न), निर्मन्थः (न), प्रग्वन (न), स्वरात्तमा)

७।१।१,

कर्मनामपेयानां अग्निहोत्रादिब्रह्मदाना उक्तम-

तिदेशकत्वम् । यौगिन्द्रानां प्रायणीयादिब्रह्मदाना युग-

विधीनां च वैश्वानरादिब्रह्मदाना युगविधिनात् लिङ्गविशेष-

सूत्र्यानां नास्ति अतिदेशनिमित्तकमिच्छुक्तम् । कर्मनाम-

पेयस्य संस्कारानाम्ना युष्वादीनां सिद्धमेव अतिदेशकत्वम् ।

७।१।१.१,

गतौ नामातिदेशः, इदानीं आनुमानि-
येन वचनेन अतिदेश उच्यते । ७।१।१.

चोदनात्पशुमितवचनेन अतिदेशो विचार्यते शीघ्रं
चरी । (प्रथमे पादे प्रत्यक्षवचनात्, नामपेयात् तृतीये
पादे, अनुमितवचनात् चतुर्थे पादे) सोम.

* अतिदेशः प्रत्यक्षवचनात् 'समानमितरन्ध्रेनेन' इति

इषी । वि. ७।१।२, 'एतद्ब्राह्मणान्येन पञ्च इवापि' इति

वक्ष्यप्रधात्तेषु । ७।१।२, 'एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राम एतद्-

ब्राह्मण एककण्ठः' इति वाक्यमेषु । ७।१।२. * आनुमा-

निक्रमवचनातिदेशोऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिकः । भाट्ट.

७।१।३. * अतिदेशः लिङ्गानुमितवचनात् शीघ्रं चरी ।

वि. ७।१।२, स च वैदिके एव । ७।१।२, ज्योतिः गौः

आयुः एतेषु तु द्वादशाहिको नास्ति, किंतु ऐन्द्राह्विः ।

७।१।२. * प्रत्यक्षवचनातिदेशः ७।१-२, कर्मनामा-

तिदेशः ७।१।२-७, चोदनात्पशुतिदेशः ७।१।८,

संस्कारनामातिदेशः ७।१।२-१२, कल्पितवचनातिदेशः

७।१।१, नामातिदेशसत्त्वे न चोदनात्पशुतिदेशः ।

७।१।२ इति भेदः सतमेऽध्याये के. * वाचनिकवचनात्प्रत्य-

क्षमित्राक्यविधया प्रमाणं वात् । उपस्थिताक्ये इतिकर्तव्य-

तास्तामान्याद्येषु आवश्यक एव । भाट्ट. ७।१।३ पृ. ३४४.

* स पुनः विमलविभागेन सत्रविधः । प्रथम

तानत् नामातिदेशो वचनातिदेशश्च इति द्वेषः । तत्र

नाम त्रिविध अतिदेशक कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिक

चेति । वचनं पुनर्द्विविध प्रत्यक्षधृत आनुमानिकं चेति ।

आनुमानिकमपि त्रिविधं चोदनात्प्रामाण्यवतिदेशः,

आश्रयवतिदेशः, स्थानापरिवृत्तिदेशश्चेति । तत्र यद्यपि

अन्यो द्वौ भेदो सप्तमान्याये नोती तथापि तयोः

इन्द्रियकामाधिकरणे (४।१।१।२-७) निरूपितः ।

बुद्धौ विपरिवर्तमानः आश्रयः एव हि तत्र हेतुनिर्णय-

सायाः 'आश्रयश्च' इति कल्पनया प्रागर्षो भवति,

न चोदनात्प्रामाण्यम् । स्थानापरिवृत्तिदेशोऽपि पञ्चवच-

साधिकरणे (३।१।१९) निरूपितः । न च 'सोम

मशयति' इति चोदनात्प्रामाण्यमिह भवत्युत्तरिति

याच्यम् । इन्द्रियकामाक्ये ह्येतदिति नारायणविभागा-

रूपेण, मशयति इत्यादिमशयार्थस्येन चोदनात्प्रामाण्य-

अजगरवृत्तिन्यायः । अजागते यथा एकदा मुखा बहून् वारान् भोजनं विनैव आस्ते । किंचा स्त्रूलसारीखात् गमनादिष्वयहरं मन्दमन्दं करोति तद्वत् । साहस्री. १५७.

अजस्रपक्षः नाम अजस्रं निरन्तरं जपोऽप्यगमः पृथग्भाषा इति । उदरपक्षे तु गार्हपत्यः एव निरन्तरं भाष्यते, होमकाले तु गार्हपत्यायतनात् क्रियाश्चिदग्निः आहवनीयायतने दक्षिगाम्नायतने च स्थाप्यते । होमोत्तरं तु तौ निर्वाती स्वाताम् । इदानीं तु प्रायः सर्वैः अजस्रपक्ष एव स्वीक्रियते, उदरपक्षे प्राथमिचिदाधिक्यप्रलङ्घात् । के. अजस्रपक्षे अवेद्वाने प्रायश्चित्तं न ज्योतिष्मतीष्टिः, किंतु मनस्वीहोमाद्येव । भाट्ट. १।४।६.

अजस्रपक्षे अरिगन्धं, उदरपक्षे तु एकैवारणैः । उत्तराधरमेदेन तु भेदः । संकर्व. ३।२।३२, अजस्रपक्षे आहवनीयस्य तदा प्रदीपनं अग्निर्वा सदा धारणोपायः । ३।२।६, अजस्रपक्षे होमान्ते शाल्यमुखीयस्वाग्नि सनारोपः । ३।२।३०.

अजहृत्स्वार्थां वदेत्यती, मुख्यार्थस्य ताक्यागं अन्यथात् । जहृत्स्वार्थां तु दुर्गल, अनन्यथात् । चाट्ट. पृ. १४२, अजहृत्स्वार्थां लक्षणा यत्र शक्यलक्ष्ययोऽप्यभयोरपि प्राधान्यं ' कानेभ्यो ऽपि रहतां ' इत्यादी, तत्रैव इति सौतमीयाः । तन्तु परिमाणिकम् । पृ. १४२.

अजहृत्स्वार्थां वृत्तिः इति न्यायः । यथा एवं हि दृश्यते लोके, मिथुकोऽयं द्वितीया मिक्षां समासाय पूर्वा नो जहाति, सवयस्यैव प्रवर्तते । किंच, यत्र द्वाभ्यामर्थस्य अर्थान्वयः, तत्र अजहृत्स्वार्थां वृत्तिर्भवति । यथा ' छत्रिणो गच्छन्ति ' ' कानेभ्यो ऽपि रहता ' इत्यादि । गण लक्षिपदमेकतार्थानाहित्वेन छत्र्यच्छत्रिणमस्ति । फलपदं च काकलदितरतापारणपदप्युपपातकजान्च्छिन्नपामन्तीति श्रेयम् । साहस्री. ४३६. अजहृत्स्वार्थाः सर्वां वृत्तयः सति लक्षिदिसृष्टे उक्तम् । सु. घृ. १०८०.

अजहृत्स्वार्थाः सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः, पूर्वस्यस्यलुसारस्यमेव शक्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । वा. १।४।१२।३-१४. ३५६. न जहाति चण्डः स्वमर्थं वासु वृत्तिपु इति विग्रहः । सु. पृ. ४५८. अजहृ-

त्स्वार्थया जहृत्स्वार्थां भाष्यते, ते उभे अपि प्रकृतिपते, यथा ' सृष्टयथाकेन प्रकारं प्रहरति ' । अत्र ' सृष्टयथाकदेवतानां संयोगे कल्पिते तदुपपत्त्यर्थे प्रथेपविशेषको गगः प्रहरतिना लक्ष्यते इति । बाल. पृ. १४२, अजहृत्स्वार्थया जहृत्स्वार्थां भाष्यते प्रकृतिप्रत्ययगते उभे अपि । यथा ' प्रोद्गतानां ' इत्यत्र उद्गातृप्रातिपदिकं उद्गीयास्त्वृतीयसाममत्केयांतुः एकस्यैवाभिधाषकम् । तत्र उद्गातारिपुरुषपलक्षणा अजहृत्स्वार्थां । बहुवचने तु एकत्वलक्षणा जहृत्स्वार्थां, सा पूर्वया भाष्यते इत्युक्तं तृतीये । घृ. १४२. अजहृत्स्वार्थलक्षणाया केवलविषेपस्तुतिपरत्वं अर्थसादानां, न स्वार्थपरत्वं इति प्रच्छलपीढाः के पिन्मीमांसकमन्याः (प्राभाकराः) संविन्दते । वैदिकशिशोपणयो वार्तिककृतस्तु सर्वेष्वपि अर्थसादाकथयेपु अवयवार्थानतिक्रमेणैव अजहृत्स्वार्थलक्षणाया प्रादास्त्वपरत्वं (सगिरन्ते) । छु. १।४।१।१८ पृ. ३०. अजहृत्स्वार्थां शक्यलक्ष्ययोमपस क्रियात्वविलिखे इति संप्रदायः । स्वधनार्थाविशेषान्वयविशेषप्रयोजिका अजहृत्स्वार्थां । यथा ' यष्टीः प्रवेद्यय ' इत्यादी, शक्यार्थस्वाग्नि क्रियाऽन्यथात् । इयमेव उपादानलक्षणा इति आलेकारिकाः । मणि. पृ. ७५.

अजाकृपाणीयन्यायः । अजाकृपाणपदार्थानां तदागमनपतने लक्ष्यते । अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणां, ततः अजाकृपाणमिव अजाकृपाणीयमिति । एवमागच्छन्त्या अजायाः कृपाणपतनाद्यथा वषः, तत्कष्टां मरणमिति कल्पितोऽर्थः । साहस्री. ५६.

अजागलस्तनन्यायः । यथा अजायाः छायाः गले काठे सनी सनाकारो मासविकारो निष्येयोनी सः, तथा प्रकृतेऽपि । उक्तं च वक्षिप्रतिद्वान्ते ' चतसंस्कृतसिप्यायोः सक्रमो यः सुकर्मसः । अजागलस्त इव शशिसक्रान्तिवच्यते ॥ ' इति । साहस्री. ५८२.

अजातपुत्रनामोत्कीर्तनन्यायः । भागिर्ज्ञाप निर्दोषो विवक्षितोऽत्र । साहस्री. १६७.

अजायशाब्देन बोधिते कर्मणि एगाशाब्देन चापिपु विगमा भवन्ति । सा. १०।४।४।२७.

अतिदेशः

मयनगतज्योतिरिष्टु । ७।४।१।२३ २०, * देकादशिन-
 पशुधर्माणां पशुगणेषु । ८।१।८।१५, * ऐष्टिकधर्माणां
 चाश्विनधर्माणां सुरप्रदे च । ८।२।१।२-९, * गवामयन-
 गतस्वरवामधर्माणां 'वृष्टय पशवो द्वौ स्वरसामानौ'
 इत्यम् । ७।३।१।०।२६ २७, * गवामयनधर्माणां सवस्वर
 सनेषु । ८।१।१।१।२८, * चानुर्मास्यवद्वगप्रजासगतयैक-
 कपालधर्माणां सामनेषीयवैश्वानरैककपाले । ७।१।०।२३,
 * चानुर्मास्यैश्वदेविन-जाकाष्टयिष्यैरनपालधर्माणां आम्रयग
 गतगानाष्टयैरैककपाले वद्वगप्रजासगतयाकाष्टयिगैककपाले
 च । ७।३।१।०।२६-२७, * चानुर्मास्यैश्वदेविकैश्वदेव्या
 मिश्राविष्यन्तस्य भैरानरूपामिश्रायाम् । ७।३।१।०।२६ २७,
 * दर्शपूर्णमासधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।०।२२,
 * दर्शपूर्णमासधर्माणां देवद्रादित्यपशु । ८।१।४।११,
 * द्वादशाहस्य सत्राभिरुप्य धर्माणां पञ्चदशरात्रे कुण्ड-
 पाथिनामयने च । ८।२।६।२९-३२, * द्वादशाहस्य सत्रा
 हीनोमया मरुस धर्माणां सत्रेषु अहीनेषु च व्यनस्या ।
 ८।१।०।२४-२८, * द्वादशाहधर्माणां अहर्गणेषु द्विराज
 दिषु । ८।१।०।१७, * द्वादशाहधर्माणां अहर्गणेषु द्विराज
 द्योक्तस्य-शताशिशेन-शताक्षिराजदिषु । पर तु तयत्र
 तत्र सखता । ८।१।४।८-९, * द्वादशाहिकानां सताना
 महा जनकतत्राते । ८।३।२।३-५, * धर्माणाम्नि
 देश वाहस्यविशेषेण नियतप्रकृतित । ८।१।२।२,
 * पशोधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।३।१५-१८
 * यजमानानां दर्शपूर्णमासविसंरेषु । सकरे २।२।
 ४ * सोमिष्यस्तोत्राणां उत्सव्योक्तेषु । मा १।२।१।०।
 ३३-३७, * रथतरलोनिर्गते रथतरस्य उत्सव्ये । ७।२।
 १।१-२१, * वाचिनयागस्य आमिषाधिकारे, अनु
 नियतप्रतिनिधि च । माट्ट ७।१।१९ * वाग्गप्राधा
 सि क्रमाधन्यदविशिष्टाण्डस्य सारुमेधैवै प्रारैककपाले ।
 मा ७।१।४।२२ * वैश्वदेवगतानां पशूनां हविषा
 द्वादशस्य वद्वगप्रजासगतेषु पशवु हविषु । माट्ट ७।१।३
 * श्वेनविदोषधर्माणां इत्ये यगे । मा ७।१।२।१३-१६,
 * पट्टसगतपशूनां विश्ववित्ति । ७।३।१।६ ११, * पशु
 धर्माणां पशुनिघण्टवे । ८।३।१।६-७, * सनीपशु
 धर्माणां देकादशिनेषु पशुषु । ८।१।७।१४, * साना

व्यधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।२।१०-१४, * साना-
 व्यधर्माणां 'आग्नेय पय' इत्यम् । ८।१।१।७।३२-३४,
 * सानाव्यपशोधर्माणां वैश्वदेव्यामिश्रायाम् । ८।१।४।१५-
 २३, * साहस्य-जायस्वने पूर्वयोर्धर्माणां उत्सवेषु साहस्य
 सायस्वनेषु । ८।१।१।२।१९, * सौमिकधर्माणां उद्विदा
 दिषु अन्वत्तगणेषु । ८।१।१।१।६, * सौमिकावपशुधर्माणां
 (केषा वित्) वद्वगप्रजासगतवशुषु । ७।३।४।२२-२५,
 * स्तोत्राणां अग्निषोमीयादीनां शताशिशेनादिषु । ८।१।
 ५।१०

* (अतिदेशो न तस्य यस्मिन्) अतिदेशो न
 अग्नीषोमीयनिर्णयधर्माणां चयनगतनिर्मल्ये । मा
 ७।३।७।८, * न ऐष्टिकधर्माणां सोमे । ८।१।३।३ १०,
 * न दर्शपूर्णमासगतनिर्धर्माणां पशुगतयूगावर्षादिषु शर्हि-
 नान्मा । ७।३।७।८, * न दर्शपूर्णमासगतव्यधर्माणां
 पशुगतयूगावर्षाणां । ७।३।७।८, * न दार्यधर्ममग्नि-
 कस्य फलनियमकृतं समुदायस्य सौम्यदिषु । ८।१।१।३।
 २० २३, * न द्वादशाहगतययमात्रधर्माणां प्रायणीय
 नाम्ना गवामयनयते प्रथमेऽहनि । ७।३।१।, * न
 पवमानेऽग्नीनां पवमानेदिषु । ३।६।६।१६-१७, * न
 पार्श्वधर्मयो विद्वतौ । १।२।१।८।१९ १६ * न प्रहृति
 धर्माणां क विद्व विद्वतौ । वि ५।१।११ * न प्राह-
 ताना गोदोदनादीनां साम्यपुगानां, विद्वतौ । मा.
 ८।१।१।४।२३ २५, * न गूपधर्माणां धन-वक्राणां लवणये
 म्ये । ७।३।१।३।३३ ३४, * न वारुणपुत्रेणस्य
 वद्वगप्रजासगतवशुषु । ७।३।१।१६, * न सौमिकवृष्ट
 धर्माणां अग्निचयनगतयुष्टेषु, अग्नी वृष्टशब्दस्य भत्र
 वाचियान् । ७।३।१।२।३-३६, * न सौमिकमिप्रगयन-
 धर्माणां चानुर्मास्यगतमिप्रगयने, किंतु दर्शपूर्णमासगता-
 धर्माणां चानुर्मास्यगतमिप्रगयने । इति माध्यमत्तम् । न दार्शिक न
 सौमिक, किंतु अपूर्णवित् अग्निप्रगयन इति वातिक-
 मत्वम् । इदं च प्रायन माध्यमयोरेव परंते । ७।३।
 १।२३ २० के * न सौमिकानिष्येष्टिगतवैश्वानरधर्माणां
 वाचम्ये पूर्वेनिगतवैश्वानरकाले वैश्वानरन्देन । मा.
 ७।३।६।१७.

नार्थान्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यं— न च प्रशागवत् भवितुमर्हतीति । कुतः ? अधोन्यात्वात् । स्नेहनाथं आदौ नवनीतं सुतप्रचाराय । प्रदत्ते कार्ये सुत्याकाठं गौगुलवेन अभ्यञ्जने विरुद्धी करणार्थम् । प्रत्यक्षं कार्यन्तरं वर्तते, इति न प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति ।

सोम— पूर्वत्र भिन्नकार्यत्वात् अनिश्रुतावपि इहैककार्यत्वात् मिश्रितिः इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सस्कारे अभ्यञ्जने (गौगुलवादीनां नवनीतेन) समुच्चयः भिन्नकार्ययोगात् इति । [यत्तु सोमनाथेन गौगुलवेन 'यन्नाशुनायसपादितरुगुलुद्धरणेणैर्यः' इत्युक्तं तत्र, गौगुलनादिशब्दत्रयेण तत्तत्तैलानामेव विपश्चित्त्वात् इति ध्येयम् । के.]

वि— 'अभ्यङ्गो नवनीतः किं बाध्ये गौगुलवादिभिः । न वा, ऽऽथो लेपवैकल्या, च शैत्यस्नेहमेदत ॥'

भाट्ट— अञ्जनाभ्यञ्जनाव्ये सजे 'गौगुलवेन प्रातः-सजनेऽभ्यञ्जते' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतिप्राप्ताभ्यञ्जनानुवादेन कालद्वयरूपानेकगुणविधाने वाक्यमेदात् अत्रय्यविधातन्वेन अभ्यञ्जनान्तरेण प्राशशाध्वर्युदानवत् (१०) ३१७१६३-६४) प्राष्टवर्णमिण्यत्वे, प्राकृताभ्यञ्जनात् तदीयकालद्वयबोध बाधः । इति प्राप्ते, यदि तावत् प्रकृतौ अभ्यञ्जनात् दीक्षाऽङ्गत्वात् दीक्षामात्रं फलाधानयोग्यतासंपत्त्यनुकूलत्वेन अभ्यञ्जनात्सापि अट्टशर्यत्वं, तदा उपहोमन्यायेन (५१२/११७-२०) एतदभ्यञ्जनात् तत्कार्यप्राप्ते नैव विधिः प्रमाणात् । अथ तु अस्य दीक्षारूपत्वेऽपि शरीररूपणीकरणद्वारा कर्तुं सस्कारकत्वस्य अभ्युपगमात् एकानर्थनमुच्येत, ततो नवनीतेन प्रष्टवौ रूक्षणीभावत्रयेऽपि गौगुलवेन रूक्षीकरणत्वं न तस्य तत्कार्यप्राप्त्यत्वं । अथु धा तत्, तथापि कर्तृसस्कारस्य तदुत्तरमाविकरिष्यमाणत्वंपदाधोपकारकत्वात् प्रातःसजनेपूर्वभाविपदाधौ नवनीताभ्यञ्जने भाधनाभावात् युक्त एव समुच्चयः ।

न्यायविन्दुः— अञ्जनाभ्यञ्जने सजे 'गौगुलवेन प्रातः सजनेऽभ्यञ्जते' इति गौगुलनाभ्यञ्जने प्राष्टतन्वनीताभ्यञ्जनात् निवर्तयम् । इति प्राप्तिः, नवनीताभ्यञ्ज-

नस्य स्नेहनाथत्वेन, गौगुलवादेस्तु चन्दनारिवत् रूक्षीकरणार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'तथा गौगुलवाञ्जनम् ।' ८.

शंकर— 'नवनीतं च गुरुगुलेः ।' बाध्यं न । ८.

* अञ्जलिः द्विहस्तासमेगः सव्याकोराः अर्धात् कर्तव्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्तयितुम् । भा. १।४।१४।२५. देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ सहतहस्तसयोगमात्रमञ्जलिः । 'नाञ्जलिना वारिं पिबेत्' इत्यादौ ग्याकोराः । वा. * 'अञ्जलिनां शक्यत्प्रदाय (प्रदाये इति भाष्ये पाठः) शुशुयात्' । अन अञ्जलिः सक्तुप्रदण्डवत्तया प्रकृतो प्राणाः, न नमस्कारकालीन इव । वाकित्वात् नियामिन्न । वि. १।४।२०. * अञ्जलीं प्रत्यङ्गमृतो दक्षिणस्य पाणेः सव्यः पाणिः । तेन विना अञ्जलिर्यत्र न भवति । नहि द्वाभ्यां दक्षिणाभ्यां अञ्जलिः इत्युच्यते । भा. ६।६।२।१५.

* अणिमाद्यैश्चर्यं 'स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्' 'तस्मिन् शोकमात्मवित्' 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्प्यादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सपद्यो महोमते' इत्यादिना भोगजन्याणि-माद्यष्टगुणैर्धर्मफलानि वर्णितानि । वा १।२।१।२७ पृ. १८८.

अणुरपि विशेषोऽप्यवसायकरः इति न्यायः । इदमिधमेवेति विषयपरिच्छेदोऽप्यवसायः । अप्यवसानमप्यवसायः । सङ्ख्ये. १४९.

* नच पठ्यादिकाश्राय विनिगमनाविरहः 'अणुरपि' इति न्यायेन समाहकृताया श्रुत्याः लघुत्वस्यैव विनिगमनत्वात् । भवान्गदी-प्रकाशे उपाधी । * यत्र तु 'कः सि धुट्' इत्यादौ उमदोरप्यपारितार्थ्यं, तत्र 'वसिन्' इति सूत्रपेक्षया 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्य परत्वात् तेनैव न्यवस्था । (श्रेखरः) विप्रतिषेधभावेन 'विप्रतिषेधे' इति सूत्रविषयभावेऽपि 'अणुरपि विनेयः' इति न्यायेन 'तस्मात्' इति सूत्रस्यैवाम प्रवृत्तिविधिः । मृतिः पृ. २६० परि० ७१.

अण्डकुक्कुटीन्यायः । अर्धजलीयन्यायवत् अस्वार्थः । साङ्ख्ये. २१८.

गणताम् । गणः एव सघातधर्मः गणमनुवर्तीतुं समर्थः नैसाहः । 'द्राम्या लोमावघनि, द्राम्या मास' इत्येत-
द्रास्ये द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गणमथने दर्श-
यति । तस्मात् अहर्गणना द्वादसाहः प्रवृत्तिः ।

द्वा—द्विराश्रयिषु अहर्गणेषु अत्यक्तं गणत्वं च
अधिकं विद्यते । तस्मात् द्वादसाहविध्यन्तः । एवं च
'पत्नीसप्तशान्तानि अशानि सतिष्ठन्ते' इत्यादयो गणधर्मा
रहन्ते ।

सौम—ननु द्विराश्रयिषु अत्यक्तत्वात् सौमिक एव
विध्यन्तः । न च गणत्वात् द्वादसाहविध्यन्तप्रतिः,
तथाप्ये गणत्वाविशेषात् यद्युत्पत्त्येवमादशनीविध्यन्त-
स्वापि प्रसङ्गात् इति उच्यतेः संगतिपूर्वपक्षौ । अत्य-
क्तत्वे सति गणत्व लिङ्ग, तच्च न सौमे, नैसादशिन्या,
इत्याद्यम् । न च अहर्गणितोऽन्यथा गणो द्वादसाहः,
उत्स्युषहितोऽन्यथा गणः द्विराश्रयि, इति वैसाह्येदयात्
कथं तदिकारत्वं इति चाच्यम् । अहःशब्दस्य रात्रि-
नशब्दस्य च अहोरात्रपर्यन्ते उभयोरपि अहोरात्रमिति च-
रणत्वेन वैसाह्येदयात्वात् ।

त्रि—'अहर्गणेषु सोमस्य द्वादसाहस्य वा, ऽपिमि ।
पूर्ववद्, दिनसप्तविंशतिरिति नाम भवेत् ॥'

भाट्ट—गणमथनादिष्वेते द्विराश्रयिष्वेते च युवा-
गणेषु द्वादसाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यस्मैवापिपद-
वाच्यं यत्सामान्यान् । अत्र हि रात्रिशब्दः अहं शब्दश्च
अहोरात्रसाध्यकर्मविशेषपरः । मुखागणान्तर्गतत्वसाहचर्याच्च
द्वादसाहविकारत्वम् । अत्र एव गणमथनादौ 'द्राम्या
लोमावघनि' इत्यादिना द्वादशोपसत्त्वात्तदो विधन्त-
स्तुत्यर्थः संगच्छते । क्षिते च द्वादसाहविवारत्वे प्रथमो-
क्तौ वर्जयित्वा दशाहस्यैव प्रवृत्तिः इति वक्ष्यते ।
तत्रापि तत्रेते गणमथनस्य, अरीनेषु अहीनामथनस्य च
द्वादसाहस्य अत्रान्वरत्वाद्भवत्वात् इत्यपि वक्ष्यते (८१२)

५) । ८११३.

मण्डन—'स्वाद् द्वादशाहोत्समहर्गणेषु ।'
शंकर—'द्वादसाहदहर्गणे ।' विध्यन्त । ११.

ॐ अतिदेशः इषौ इत्येनीयविशेषधर्माणाम् ॥
समाने पूर्ववत्त्वादुत्पत्त्याधिकारः स्यात् ।
७११२।१२ ॥

भाष्यं—अस्ति इयुनां एकाहः, अपरः श्वेनः ।
तौ द्वारपि आभिचारिणौ । तत्र इषौ काश्चित् धर्मान्
विषाव आह 'समानमितरत् इत्येनेन' इति । एतदधि-
न्यत्वे निमथमनुवादो विधिर्वैति । यदि विधिः, ततो-
ऽतिदेशः, श्वेनधर्मान् इषौ अतिदिशति । अथ अनु-
वादः ततो नेति । तत्र किं प्राप्तं ? तत्र सूत्रेण उपन्यते
' समाने पूर्ववत्त्वादुत्पत्त्याधिकारः स्यात् ' ' समानमितरत्
श्वेनेन' इत्यत्र उत्पत्त्याधिकारः स्यात् । अनुवादः इत्यर्थः ।
कुतः ? पूर्ववत्त्वात् । अर्थं इयु पूर्ववत्त्वं ज्योतिष्टोम-
पूर्वकं । ज्योतिष्टोमिनेऽत्र विध्यन्त इत्यर्थः । अत्र चोदयेन
उत्पत्त्याः ज्योतिष्टोमिका धर्मा सन्ति । श्वेनेऽपि ज्योति-
ष्टोमपूर्वकं । तत्रापि ते सन्ति । ये इषौ श्वेने च
समाना भवन्ति, तानधिकृत्य अथ वादो युज्यते । तस्मात्
उत्पत्त्याधिकारत्वात् अनुवादः । किंच इतरत् इति च
अभावे नोपपद्यते । इतरशब्दश्च असमिहिते अनुपपन्नः
समिहिते एव भवति । यथा ' इतरः प्रावारो दीपताम् '
' इतरं कर्मणो दीपताम् ' इति समिहितो र्भवते, न
प्रावारमात्रं कर्मणोत्र वा । ज्योतिष्टोमिकाश्च समिहिताः ।
तस्मात् तेषामनुवादः । विहिता हि ते चोदयेनेति ।

श्वेनेनश्वेति चेत् । १४ ॥

भाष्यं—इति चेत् परंपरि ज्योतिष्टोमिनामनुवादः
इति, नैवम् । श्वेनस्य वैरीषिषाणा मोहितोष्णीपादीना
धर्मोपा विधि । कुत ? श्वेनग्रहणसामर्थ्यात् । एव
श्वेनग्रहणं व्यर्थं न भविष्यति, धर्मान् विशेषणम् ।
इतरथा अनर्थकं स्यात् । यदेवा हि एवाह-शशीन-सम्राणां
ते समाना, तत्र भविष्यति । यावद्दुकं स्यात् समान-
मितरत् इति, तत्रादेव समानमितरत् श्वेनेन इति ।

नासन्निधानात् । १५ ॥

भाष्यं—नाप श्वेनवैरीषिणाणां वादो युज्यते ।
कस्मात् ? असन्निधानात् । अथ इतरशब्दः समिहितो
मयि । न च श्वेनशब्देन वैरीषिकाः इषौ धर्मा, समि-
हिताः । यत् श्वेनशब्दे वैरीषिको भवतीति, विधिपक्षे
अवैरीषिकत्वं दोषः स्यात् । अनुवादपक्षे तु नैव
कश्चित् विधीयते, किं निनोपविष्यति । ज्योतिष्टोमिनास्य

* अतिक्रमे अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे गुणधर्मः अतिक्रमितः । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१०.

* अतिक्रमे निषेधस्य, पुरुषः प्रत्यवैति । भा. ६।२।५।१९-२०.

ॐ अतिक्रान्तावेक्षणन्यायः । विहावलोकनन्यायसमानार्थक एवायम् । भूतपूर्वस्य पुनर्विचार इति तदर्थः । के. । 'वाक्यात् भविष्यति' इति वाक्ये 'किं भविष्यति' इत्यपेक्षया अतिक्रान्तावेक्षणेन युगगतस्य व्यापारस्य विषेयत्वप्रतीतिः इत्यवगमः । सु. पृ. ७७५.

ॐ अतिग्राह्यः पृष्ठधे पङ्क्ते 'वैराजस्तोज्ञाय आमेयो गृह्यते' इत्यत्र देवताविधिः ॥

'वैराजस्य स्तोत्रायामेयो गृह्यते' इति वचनेन वैराजस्तोत्राख्यदेवताकायागविधिः । अद्योय इत्यस्योपासनादिवचनाभयेत्येव देवतातद्विस्तारयोगात्, चतुर्थ्या आनर्धक्यप्रतिहतत्वाच्च । इति प्राप्ते, मान्यवर्णिकदेवतात्मनेन हस्तव्यन्यायेनैव नामत्वेन देवताऽनाकाङ्क्षात् सन्नवसामान्यायै पृष्टीकाने चतुर्थ्या । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या ग्राह्या स्तोत्राङ्गत्वं विनियोगाङ्गेन वैपरीत्यं वा ब्रह्मकर्म, 'ये वा अग्नी वैराजस्य स्तोत्रास्तैरिवैते सामन्वन्तः' इति श्रुत्या यतोऽन्यत्रहोमसाम्यसामिपादपिपया गौणसामवत्त्वोपपादनस्वारखविरोधात् । 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति नवयान्तरपालवाद्यो वा सप्तमीकल्पनमेति द्रष्टव्यम् । संकर्ष. ३।३।९.

* अतिग्राह्याः (१०।८।२३ सू.) अतीन्द्रिय ऐन्द्रवायवादीन् गृह्यन्ते इति अतिग्राह्याः नाम प्रहविशेषाः, अग्निष्टोमे माण्डिकिने सवने आग्नेयः ऐन्द्रः सौर्यः इति त्रयः । के * 'मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' सने । भा. १०।८।१।१२४.

ॐ अतिग्राह्याः प्रकृतौ अग्निष्टोमेऽपि, न विश्वजित्त्येव ॥

तामेव प्रकृत्य 'विश्वजिति सर्वदृष्टे प्रहीतन्मा अन्यत्रिष्टोमे' इति श्रुतौऽग्निष्टोमशब्दः प्रकल्पदग्निष्टोमस्य विश्वजित्प्रागसः । इति प्राप्ते, 'अप्यग्निष्टोमे' इति अपिचान्दात् द्वितीयवाक्यत्वेन निश्चितेऽपि विश्वजित्पदानुवृत्तौ विशिष्टोदेरापसेवैक्येन प्रनरत्वात्प्रादग्निष्टोम-

संस्थत्वेन यागस्योद्देश्यत्वात् प्रकृतौ वेति न्ययेन (३।६।१।२) प्रकृत्यग्निष्टोमे एवैव विधिः । संकर्ष. ३।३।२.

* अतिग्राह्यां चमनं च विकृतिषु चोदकः प्रापवति । भा. १०।८।१।१२४.

* 'पञ्च ऐन्द्रान् अतिग्राह्यान् गृह्णाति' । क विद् विकृती । भा. १०।८।१।१२६.

ॐ अतिग्राह्याणां पाष्ठीकैक्येषु विकल्पः, न पर्युदासः ॥

प्रकृतितः प्राताना प्रतिषेधे प्रागुक्तव्यभागन्यायेन (१०।८।२) विकल्पापत्तेः पूर्वदासत्वं एवाश्रयणीयं, अनुमितवाक्ये लक्षणाया अप्यभावात् । इति प्राप्ते, पृष्ठधे-पङ्कतप्रकरणे एव 'वैराजस्य स्तोत्रायामेयो गृह्यते, शाक्यराणामैन्द्रे, वैराजाना सौर्यः' इति विधाय 'पृष्ठानि वा एतानि पृष्ठयाच्न्यावयन्ति, यदैव पृष्ठानि शुभ्येस्तेषु तेऽतिग्राह्याः' इति पुनर्विधिसंज्ञेन ब्रह्माग्रहणवद्विकल्प एव । पाष्ठीकैक्येतरान्तामनुपस्थितत्वेन पर्युदासत्वायुक्तत्वात् । संकर्ष. ३।३।४.

ॐ अतिग्राह्याणां पूर्वत्रयहे उत्तरत्रयहे च व्यवस्थितविकल्पः ॥

यद्यप्यैच्छिकस्य तुल्यवद्विकल्पस्य अद्योयदुष्टत्वात् व्यवस्थितविकल्प एव युक्तः । नानादृष्टये पङ्क्ते अतिग्राह्या भवेद्युः, बृहद्रथरुद्रदृष्टये तु नेति वैराजस्तोत्रादिकाले एव तेषां विधानात् । तथापि पृष्ठदसामान्ये प्राताना ग्राह्यामाङ्गभूतवैराजादिसौत्रानुसारेण सर्वोच्चारणात् सर्वत्रैच्छिको विकल्पः । न च ग्राह्या पृष्ठप्रचतुतिहेतुत्वकथनस्याङ्गत्वे एव पर्यवसानात् प्रधानपृष्ठानुसारेणाङ्गभूता ग्राहा नियन्तु युक्ता इति वाच्यम् । 'यदा सौत्रानुपयन्ति तदा ग्राहाः' इत्येनं समानकालिकत्वमात्रबोधनफलत्वेनापि तदप्रचतुतिहेतुत्वोक्तिर्बभूव । अतस्तुल्यवद्विकल्पः । इति प्राप्ते, 'तान् वै पूर्वसिन्ध्वये गृह्णायात्' 'उत्तरसिन्ध्वये प्रहीतन्माः' इति वचनद्वयवशात् व्यवस्थित एव विकल्पः । स्पष्टद्वयेऽपि प्रत्यहं नशाग्नान्याग ग्राहणे पृष्ठविधिनैव तत्सिद्धौ अनयोर्वैक्यार्थापर्येव प्रत्यहमेकैक एव प्रदो ग्राह्य इत्याकारकतमासविधायकत्वेनैव कार्यकल्पकत्वत्वात्, उत्तरसिद्ध-

शा—उत्वं इतरत्—अन्धः सनिहितं अभिघते न तु
रन्मानम् । त्वितु पूर्वनिर्दिष्टस्य सनिहितं च यत् इयं,
तदभिघते । तदिह यत् सनिहितं ज्योतिष्टोमिक, न तत्
पूर्वोक्तस्य, अप्राप्तानां सतदादीनां पूर्वमुक्त्वात् ।
यत् अप्राप्तं लोहितोष्णीपादि इयेनवैशेषिक, तत्
यद्यपि असनिहितं तथापि सादृश्यमस्ति, इति अत्रय
हातये अन्यतरमिन्, वचनापर्यवसाय सनिधिं हिल्वा
सादृश्यपरिग्रहेण इयेनवैशेषिकाया वादः । (इति माध्य-
मतम्) । यदा चोदकप्राप्तानां विद्युत्वादीनां विकारः 'इष्टं
विद्युति' इत्यादिना पूर्वं विहितं, तत् इतरत् चोदक-
प्राप्तं इतरच्छन्देन उदिस्य, तस्य लोहितोष्णीपादि-
विकारः इयेनात् अतिदिश्यते । एष च सनिहितच-
नत्वं अर्थवत् च यचनस्य भाविष्यति (इति वार्तिक-
मतम्) ।

सोम—किंचिदमंपुरस्कारेण दुदिस्यमाधये एकरिन्
उपयुक्ते तदप्रशिष्टं यत्, तत् इतरशब्दाव्याप्यम् । तस्य
च नदमंपुरस्कारेण प्रथमं दुदिस्यता, तदमंमादाय
सादृश्य सनिहितत्वं च अस्ति इति । इत्थं इतरशब्दस्य
सनिहितसदृशपरत्वं लोकसिद्धम् । भाष्यकारेणापि
अनुमेयार्थमङ्गीकृत्य सतदादीन् विशेषान् अनुक्रम्य
' इतरत् इति प्रयोगात् वैशेषिकप्राया सप्तदशेन सनिहितेन
च भवितव्यम् । तत्र च उभयार्थभावात् अन्यतरपरि-
ग्रहे वचनापर्यवसाय सादृश्य परिग्रहते ' इत्युक्तम् ।
वार्तिककारमते तु चोदकप्राप्तानामप्ये विद्युत्वादे. विकार-
विधानार्थं उपयुक्तत्वेन तत् इतरत् यत् ज्योतिष्टो-
मिक, तत् इयेनेन समानं फलत्वं, इयेने यादव्य-
विकारपुच्छं तादृशविकारपुच्छं कर्तव्यं, इति सनि-
हितसदृश्यचनतोपपत्ते. सनिहितत्वं न परित्याज्य
इति । सूत्रार्थस्तु—समाने 'समानमितरत्' इति वाक्ये
उपस्थाधिकार. चोदकावगतनिर्देश. स्यात् । कुल ?
पूर्ववत्त्वात् इषो ज्योतिष्टोमिच्छन्देनेत्यनुवादकम् ।

बि— 'इषी समानमितरच्छन्देनेत्यनुवादकम् ।
इयेनवैशेषिकाया वासन्तिदेशोऽप्राप्तवादकः ॥ ज्योति-
ष्टोमविकारत्वात् तदमंभोदकत्वं समाः । इयेन्योरितर-
श्लोकिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥ इषुवैशेषिकानुसंधितत्वं

इयेनयं स्फुरेत् । वैशेषिके लोहितोष्णीपादि तेनाति-
दिश्यते ॥ '

भाट्ट—प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते (सतमस्य
प्रथमे पादे) । इषुनाम एकाहः ज्योतिष्टोमविष्कारः ।
तत्र प्राहुते सामिन् वषट्कारनिषनमास्नात्, प्राहुतवि-
ष्टुवौ च इत्याकारत्वं, स्तोत्रे प्राहुते सताहाख्यं सामं
(सतह इति पाठः भा. या.) । ततः 'समानमितर-
च्छन्देनेन' इति भुवत् । तत् किं अनुवादः, उत अति-
देशविधिः इति चिन्ताया इतरशब्दस्य सनिहितचन-
त्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् नास्य असनिहितइयेनवैशेषिक-
धर्मकाचित्वं, तेषामसनिहितत्वात् । अपि तु ये ज्योति-
ष्टोमातिदेशेन सनिहिता. तत्परत्वेनैव । तेषां च इयेने-
ऽपि अतिदेशप्राप्तत्वेन इयेनसादृश्योपपत्तेः अनुवादः
एवाय, इति न इयेनवैशेषिकाया वचनातिदेशः । इति
प्राप्ते, इतरशब्दस्य सनिहितसाचित्वात् पूर्वोक्ततरत्वं
इयसाचित्यमपि लोकसिद्धम् । 'चैत्रमैत्रयोः कम्बल-
वीशेये प्रदेये इतरत् विष्णुमित्राव' इत्यस्य सनि-
हितपूर्वोक्तेवरत्वंसादृश्यसादेरेव प्रतीते । अतश्च वार्ति-
ककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अत्राप्यन्वोक्त. उपेक्ष-
णीयैव । ततश्च यत् सनिहितं प्राहुत, न तत् पूर्वोक्त-
सदृशं अप्राप्तानां सतदादीनां पूर्वोक्तत्वात् । यच्च
सदृश इयेनवैशेषिक अप्राप्ततरसाधर्म्यात्, न तत्
मनिहितम् । ततश्च अत्रयहातये अन्यतरमिन्, वच-
नस्य अर्थवत्त्वात्, सनिहितं हिल्वा सादृश्यपरिग्रहेण
इयेनवैशेषिकायामेव इतरच्छन्देन प्रथमम् । नहि अन्यथा
विष्यन्तरादोपभूतस्य अप्राप्तस्य अर्थवत्त्वं समगति ।
ततश्च इयेनसादृश्यवत् यत् पूर्वोक्तसदृशं सत् पूर्वोक्त-
मित, तत् इषी कुर्वति इति वाक्यार्थः । इयेनसादृश्य
च इयेनमिश्राङ्गुत्तिसमंममानजातीयधर्मजत्वम् । भरति
हि इयेनमिश्राङ्गानां कण्टकवितोदनादीनां ये धर्माः
कण्टकवितोदनादयः तत्पदानावर्तीया. स एव, तदस्य
कण्टकवितोदनादौ । अत एव इयेनपद इयेनाङ्गपर, न
तु यथाभुवत् । नहि इयेनमतिशोभिक सादृश्य कण्टक-
वितोदनादौ समगति । अतश्च फलत्वं इयेनयमां एव
पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तमित्रास्य कार्या इति पर्यन्तितो-

‘ देवदत्तान् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः ’ इति । भा. ७।१।१।१२. * अन्यत्रविहितानां धर्माणां तत्सम्बन्धापरि-
त्यागेन अन्यसंबन्धप्राप्तिक्रमं शास्त्रम् । मीन्या.
* ‘ अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्वाया धर्मसत्तेः । अन्यत्र
कार्यतः प्रसिद्धिदेशोऽभिधीयते ॥ ’ वि. प्रस्तावे ७।१।१.
* अन्यधर्मानेनावगतानां तत्संबन्धादरेण अन्यत्र प्रदेसो
प्रापण येन व्यापारेण भवति, सोऽतिदेशो नाम । तथा
चोक्तं ‘ प्राकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्सामान्येषु कर्मसु ।
धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥ ’ इति ।
अयमन्यत्वम्, प्राकृतात् कर्मणः धर्मप्रदेशो येन स्यात्
सोऽतिदेशः । क धर्मप्रदेशो इत्यपेक्षायांमाह—यस्मात् तत्स-
मानेषु इति । यस्मात् प्राकृतात् अपेक्षायादधर्माः प्रविश्यन्ते
तत्समानेषु सौर्वाद्येषु कर्मसु इति । शा. ७।१।१ पृ ५.२६.
सोम— अतीत्य देशः अतिदेशः । व्यापारस्याति-
देशत्वे तद्वन्तः शास्त्रस्य कर्णस्युत्पत्त्या गान्धे अतिदेशत्व-
व्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ... अन्यधर्माणामन्यत्र
प्रापकस्यापारः अतिदेशः इत्येव लक्षणम् ।
तत्समानेषु इति तु प्राथमिकस्वरूपकथनम् । * यः
पदार्थो यादृशोपकारद्वारा भद्रत्वेन अन्धारितः,
तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकार-
द्वारेण अन्याङ्गतायोपेक्ष प्रमाणम् (अतिदेशः) । भवति
हि ‘ प्रकृतिवत् विद्वत्. कर्तव्या ’ इत्येवमादिकं वाक्य
प्रमाणादिपदार्थानां यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाङ्गत्वेन अन्ध-
धारितानां आग्नेयादिसंबन्धित्वेन रूपेण, तादृशोपकार-
द्वारा सौर्वाद्यङ्गत्वयोपेक्षम् । ‘ एतद्ग्राहणान्येन पञ्च
हवींषि ’ इत्यपि च तदीयब्राह्मणव्यवस्थापनद्वारा तदीय-
धर्माणां ब्राह्मणधर्मभूतानां उत्तराचार्येण विश्वव्यवस्थापन-
कम् । मासमाग्निहोत्र इति नामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया
सौष्येन वा उपातिपाङ्गत्वयोपेक्षम् । एष स्थानापत्त्यति-
देशो आश्रयतो धर्मातिदेशोऽपि च लक्षणसमन्वयो
कोष्य । अत्र च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेन अन्ध-
धारितानां तेनैव द्वारेण पापक्षयाङ्गतायोपेक्षे कावजीना-
दियास्ये अतिप्रसङ्गावधारणया तत्संबन्धित्वरूपेण इति विदो-
षणम् । नहि दत्तादिः स्वर्गसंबन्धित्वेन रूपेण वापक्षयार्थता
प्रमाणाभावात्, अपि तु दर्शत्वादिनैव । भद्रत्वे तु प्रमाणादीनां

आग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैव अनुगमात् तदेव विकृतिर्बन्धि-
ताऽवच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशसंबन्धित्वेन
अन्धारितस्य तेनैव रूपेण तुष्टोपवापाङ्गत्वात् तद्व्यवस्थाकमे
अतिप्रसङ्गावधारणया तादृशोपकारद्वारा इति विशेषणम् ।
पुरोडाशो स्वयंयोजनीभूतश्रयणाधिकरणत्वेन, तुष्टोपवापे
स्वयंयोजनीभूतोपवापकरणत्वेन इति तत्र द्वारमेवात् ।
के चित्तु सादृश्यकल्पितान्यत्वं अतिदेशकत्वं इत्याहुः ।
तन् अतिदेशान्तरेषु अन्धापकात्वात् उपेक्षितम् । भाट्ट.
७।१।१.

* (स कदा भवति, न भवति च) अतिदेशः
उपदेशान्तरे भवति । वा. ३।६।१६।४१ पृ. १०६१,
* अतिदेशः पञ्चविधोपदेशप्रत्यक्षमाये कल्प्यते । ३।६।
७।१९. * अतिदेशः कृत्स्नन्धोत्तरकालः । मीन्या.
* अतिदेशः उपदेशानन्वयते न प्रवर्तते । वा. २।१।२।५
पृ. ३९०, * अतिदेशः कथमाये अवति न प्रवर्तते ।
२।१।७।२१ पृ. ५२५.

* (अतिदेशः कौटुहः क उच्यते) सतमादि-
(अप्याय-) पट्टः उपदेशपूर्वकान्तिदेशविपर्ययः ।
वा. ३।१।१।११ पृ. ६५१. * अनिदेशाङ्गण सामान्यतः
सप्तमेनाप्यायेनोक्तम् । भा. ८।१।१।११. * तदेवं
त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचनन्तमाति-
देशयोः फाल्गुने चिन्ता हुता । चोदनात्त्रिविधतिदेशस्य
तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थे अष्टम
आरभ्यते । भाट्ट. ८।१।१. * अतिदेशः विशेषतः
प्रतिपाद्यते अष्टमाध्याये । भा. ८।१।१।११

* (तस्य निगानकम्) अतिदेशाशङ्कः
एकस्यस्योपेक्ष प्रयोक्तव्यत्वरहितः । भाट्ट. ८।१।१ पृ. ५.
* अतिदेशप्रमाणानि वचन-नाम-लिङ्गानि त्रीणि ।
मणि. पृ. १३. * नहि अतिदेशस्य त्रिभिः कर्णं
साकृत्प्रभन्त्वेन वचनान्वात् (सतमाध्याये) ।
अथ कर्मार्थत्वा, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराहृतम् । ...
(न च साकृत्प्रमेवैकमतिदेशस्य कारणम् । ’ यथा ‘ दध्ने-
न्द्रियमास्य ’ इत्यत्र व्याख्यातम् (३।६।१।३।६ पृ. ३९) ।
वा. ३।६।१।६।३ पु. १०६८. * यद्येव सादृश्य-
विशेषेण शीघ्रोपरिचयः, तत्र एव धर्मातिदेशः । तस्य

(नच विशेषनिषामनाभावेऽपि दर्विशोभनदपूर्वत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । दर्विशोभानामपूर्वत्वेऽपि वाच-
 निद्रव्यदेवतासद्भावेन समयति शास्त्रपर्यन्तानाम् । इह
 तु 'यजेत' इत्येतान्मात्रं ध्रुयते यागश्च द्रव्यदेवता-
 निर्वर्तितः । तथा च कुतश्चित् प्रवृत्तेः द्रव्यदेवतायोरलाभे
 यागनिर्वाहमात्रात् शास्त्रमपर्यन्तं स्यात् इति तात्पर्या-
 वसानाय अनियमस्यैव युक्तत्वात् इति भावः), उच्यते,
 सौमिकः स्यात् अन्वयकत्वतामान्यात् । केयमन्वयकता ?
 स्वार्थतया विनियुक्तदेवताविरहः । (सोमयागे च न
 स्वार्थतया विनियुक्ता देवता ' ऐन्द्रवायवं यज्जाति ' इति
 प्रहणार्थतयैव विनियोगात् । ननु इदमन्युक्तं प्रहणाध्याया
 अपि देवताया यागापेक्षा वर्जितं, यागादन्वय देवताया
 अष्टमभावात्, ' सोमेन यजेत ' इति यागस्यापि देवताऽ-
 पेक्षा विद्यते, तयोश्च नशाश्वदम्बरथवत् परस्परसम्पा-
 दपश्यमावात् इत्यत आह—) न तद्विदित्वदुर्धर्मान्कर्तव्यैः
 यामार्थतयैव देवता विनियुक्ता तत् स्यक्त, इतरस्तु
 अन्यन्तम् । (अत्र एकवर्षेण प्राथम्यं लभ्यते । तथा
 च तद्विदितविभिर्नाशयित्वा प्रथमं देवताविनियो-
 गराहित्य अन्यन्तस्य, तच्च सोमयागेऽप्यस्येव ।
 एकवारमदृष्ट्वा गृह्यते—) ननु ' ऐन्द्रवायव
 यज्जाति ' इति तद्विदितेनैव देवताऽपि सोमे विहिता ।
 (एवकार गृहीत्वा उत्तरमाह—) न यागे देवता अनेन
 (प्रथमं उच्यन्तिवाच्ये) विधीयते, किंतु ग्रहणे । तद्वता-
 यास्तु पश्चात् आर्षेणो यागसम्पन्नः, न प्रथममेव यागा-
 न्तये इति अन्यक्तव्यम् । (के वित्तु महणाध्याया देव-
 तायाः प्रसङ्गात् यागे उपकारकत्वं न तादर्थ्यं इत्याहुः ।
 तन्न । तथा कति गोदोहनादिवत् विवृतिपु अतिदेशा-
 भावप्रसङ्गात्) ।

सोम— इतिपु प्रवृत्तिचिन्तानन्तर स्वाङ्गदीक्षणोका-
 दिपु तदपेक्षया ज्ञाप्यस्य सोमस्य विवृतिपरपर चिन्त्यते
 इति पेटिकासंगतिः । पूर्ववत् विशेषनिषामनाभावात्
 अनियमः इत्युच्यते । अन्यान्तरसंगतिरित्याहुः । सूत्रे
 चोदनाभिप्रायेण अन्यत्वात् इति स्वीकृत्यनिर्देशः ।
 वि— इहेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजिह्वस्योच्यते ।
 अविशेषादैच्छिनाः स्युः, सोमस्याप्युच्यते ॥ '

माह— उद्दिदादिपु तु अव्यक्तत्वताहस्यात् ज्योति-
 रोमाविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं च स्वात्रतया अतिहितेन-
 ताकत्वम् । प्रहणाद्भूताया ऐन्द्रवायव्यादेवतायाः
 प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिरोमात्त्वताभावात् ।
 अतश्च अव्यक्तत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिकप्रहणा-
 द्यद्भूतदेवताया उद्दिदाद्युपनारण्यकत्वत्वेन अपालायः
 सुखम् । अत एव इत्येनं दीक्षणीयादिप्राप्तौ ' दीक्षणी-
 याया द्वादशमान हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्राय-
 णीयाया ' इति दक्षिणादानविधिः संगच्छते । (८।१।३
 स्व मित्रा यहीतमिदम्)

मण्डन— ' अव्यक्तयागेषु तु सोमधर्माः । '
शंकर— ' अव्यक्तनोदिति सोमात् । '
ऋ अतिदेशः ऐकादशिनपु पशुपु सवनीय-

पशुधर्माणाम् ॥
ऐकादशिनपु सौत्यस्य द्वैरश्वस्य दर्शनात् ।
 ८।१।७।१४ ॥

माह्वं— ऐकादशिनः पराव उदाहरणं ' कृष्ण-
 शर्षा आम्रेव ' इत्यारम्भ आम्नाताः । अन्वेषा च
 (शश्विना) ' आम्रेवेन चापयति, मित्पुन सारस्य वा
 करोति, प्रजनयति सोमेन ' इति । तेषु सदेहः किं
 अग्नीषोमीयविष्यन्त, उत सवनीयविष्यन्त इति । किं
 प्राप्तं ? पूर्णोक्तेन न्यथेन अग्नीषोमीयस्य । इति प्राप्ते
 उच्यते । ऐकादशिनपु सौत्यस्य । सौय इति सुयाफल
 त्वात् सवनीयमाहुः । तस्यो विष्यन्तः ऐकादशिनपु ।
 कुत ? द्वैरश्वस्य दर्शनात् । ' अग्निडात् द्वे रश्वे
 आदाय द्वाभ्या रशवान्वा एकैकं मूप परित्यजति ' इति ।
 अग्नीषोमीयपशुतित्त्वे एवैवरश्वस्य स्यात् । अथ यचन-
 मिदं कस्माच्च भवति ' अग्निडात् द्वे रश्वे आदाय '
 इत्येतत् । अत्र विधीयते । यदि रश्वान्द्वयमपि विधी-
 यते, तदा याच्य मिचते । तस्मात् अन्वृत्ते । ननु
 लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः ? उच्यते । समाने पशुने
 सुयाफलात्वा वैरोधिकं लिङ्गम् । हात् प्राप्ति ।

सोम— ननु ऐकादशिनपु दीक्षस्यैव विष्यन्त,
 न सवनीयस्य, तस्य स्वयमपरमेकत्वात् इत्युच्यतेः
 संगतिः । सुयाफलात्त्वसामान्याधिकत्वात् सवनीय

अविदेशः ऐन्द्रे

इति, जल्पनियमित्तं हविः, तयोर्विरोधे गुल्यानुग्रहे न्यास्यः, मुख्यस्यापि बद्धप्रतिव्यात्, जल्पन्यस्य तु गुल्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः । इति प्राप्ते भ्रूम् । विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तौ एतस्या हविर्देवतयोः हविषा निष्यन्तो नियम्येत । कुतः ? कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । कर्म देवता प्रति द्रव्यस्य उत्सर्गः, स च हविषु उपाख्यायते उल्लस्यते इत्यर्थः । हविः त्यज्यमान इत्यन्ते । किमतः ? अतो हविः कर्मणः प्रत्यातन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि योगेन समन्ता, न तथा विना योगो भवति । उच्यते । सत्य समन्ता । आरादुपकारिणो तु सा । नासौ त्यज्यते । तस्मात् बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्य बलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

भाष्यं— तेन च हविषा सद्युज्य कर्म चोद्यते । ऐन्द्र आमेध इति हवि प्रधानः शब्दः । किमतः ? अतो हविष्य बुद्धौ सनिहितं, तन् लिङ्गं भवति । यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्न अप्रेलिङ्गं, न विद्यमानः ।

गुणत्वेन देवताभ्रुतिः । ३४ ॥

भाष्यं— ननु देवताऽपि अतः श्रूयते ऐन्द्र आमेध इति । उच्यते । विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविः विशेषणत्वेन । विशेष्य च बुद्धौ सनिहितं भवति, न विशेषणम् । तन् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ? विशेष्यानुपस्थययोगात् । यथा 'राजपुरुषः पूज्यः' इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा । एवमिहापि । ऐन्द्र पय इत्युक्ते हविः बुद्धौ सनिधीयते, न देवता । यथा बुद्धौ सनिहितं, तन् लिङ्गं इत्युक्तम् । तस्मात् हविःसामान्य बलीयः । अतः ऐन्द्रे पुरोडाशे आमेधस्य विष्यन्तः । आमेधे च पयसि सान्नाप्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताभ्रुतिः इत्येतस्य अपरा न्यास्या । इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हवि सामान्य बलीय इति, नैतदुक्तम् । देवतासामान्य बलीय इति । कुतः ? सर्वोऽयं प्रयासः, देवतासामान्यः एव । सा अस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते 'तूत एयैनमिन्द्रः प्रजया पनु-भिसारंयति' इति । पश्च इन्द्रस्य प्रसादोपायः इति शतः, पुनरपि इन्द्रे प्रसादमित्येव स एव आस्येयो भवति । तस्मात्

देवतासामान्यं बलीय इति । अत्र भ्रूमः । स्वादेतदेवं यदि देवतातः फलं स्यात् । यागात् फलं 'स्वर्गंयामो वजेत' इति श्रूयते । यतु 'तूत एयैनमिन्द्रः' इति, तनेदमुच्यते; गुणत्वेन देवताभ्रुतिः । यामे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं स्तुत्या उच्यते । यथा 'अमात्येन मे ग्रामो दत्तः' 'सेनापतिना मे ग्रामो दत्तः' इति । न च अमायः सेनापतिर्नां ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति । इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्मात् यथोक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीय इति ।

शा— मुख्यत्वप्राधान्यान्मा देवतायाः प्रावर्त्तनं मन्वानस्य उत्तरं 'हविषस्तस्यममानत्वात् प्रत्यासत्तिर्हि कर्मणि । उद्देश्यमानस्वरूपाद् देवताऽऽरादुपस्थिता ॥'

सोम— यदि शीर्षादौ देवतासामान्यात् आमेध-विष्यन्तः, तदा ऐन्द्रपुरोडाशादौ अपि इत्युच्यते; संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतासामान्यहविःसामान्य-पलनत्वविप्रतिपत्तौ हविषः सामान्येन विष्यन्तो नियम्येते कर्मणो हरिस्वयागस्य त्वन्यमानहविर्मिरूप्यत्वादिति ।

वि— 'देवो बली हविर्देवैः पुरोडाशे, ऽग्निनो पतः । देवो मुख्ये, ऽन्तरङ्गं तद् हविः कर्मण्यतो बलि ॥'

भाट्ट— एष सादस्यस्य निषागह्वे निरूपिते अधुना तयोर्विरोधे बलान्न चिन्तयते । तत्रापि द्रव्यपटित-देवतापटिततादस्ययोः यत्र विप्रतिपत्तिः यथा 'ऐन्द्रः पुरोडाशः' 'आमेध पयः' इत्यादौ, तत्र वस्य बल-वच्च इति चिन्तायाः, देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्य-त्वात् प्रधानत्वाच्च तत्तादस्यमेव बल्यत् । 'तूत एयैनमिन्द्रः प्रजया पनुभिस्य तंयति' इत्याख्येवाद्बशात् हि यामो देवताऽऽरपनामः । आराधिता च सा फलं ददाति इति तस्याः प्रधानत्वम् । देवतासादस्य च यद्यपि निरुक्ते-कदेवतास्वरूप (८।१।० भाट्ट.) द्रव्यतादस्यविरोधि, तथापि समानशब्दार्थेऽन्यरूपं तद्विरोधि इति तस्य बल-वत्त्वम् । इति प्राप्ते, प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविष्यन्त-काल अविदेशकत्वान्नात्, तदा च द्रव्यस्यैव प्रयासप्रत्ये-शीघ्रोपस्थितेः, तत्तादस्यस्यैव कान्तरम् । यागो हि बृह-ध्वन्यदारात् देवतोदेशानिदिष्टद्रव्यसागरूपः । तत्र द्रव्यस्य प्रधानभूते स्याते विशेषणं, देवतापारुष्य विशेषणभूते

। * (प्रकीर्णकम्) अतिदेशविषयाः प्रवृत्ति-काण्ड-
मुख्यक्रमः प्रधानभूताः पदार्थाः । वा. ५।१।१।१ पृ.
१२७७. * अतिदेशस्थलेऽपि वैधवाब्देनैव देवताभिधान-
म् । वि. १०।१।१५. * उत्पत्तिश्च सर्वत्र उपदेशेन
गम्यते , नातिदेशेन । वा. २।१।७।२१ पृ. ८९५.
* स्पष्टहितातिदेशश्च ' पानव्यापश्च तदत्र ' (१।७।२२)
इत्यादिषु आश्रिताः । १।७।१।९।१ पृ. ८९५.

ॐ अतिदेशः अध्वरकरुपागतप्राप्तवैष्णवादी
अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणाम् ॥

हर्षिगणेषु परमुत्तरस्य देशसामान्यात् । ८।१।१।११ ॥

भाष्यं— इह हर्षिगणा उदाहरण ' आग्नावैष्णवे-
कादशकपालं निर्वपेत् सारस्वतं चरुं ब्राह्मैस्त्व्य चरुम् '
' अग्नये पाचकाय, अग्नये शुचये ' इत्येवमादयः । तत्र
चिन्त्यते किं शुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तः आग्ना-
वैष्णवस्यापि आग्नेयविध्यन्तः, उत विपर्ययः इति । किं
प्राप्तं ? हर्षिगणेषु पर शुचिदेवतं उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य
विचारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णवं पूर्णस्वाग्नेयस्य विचारः ।
सुतः ? देशसामान्यात् । क्रमसामान्यादित्यर्थः । इह
शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतौ अपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः ।
इतरप्रापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृतारपि आग्नेयः
प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन पर उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य
विचारः ।

देवतया वा नियम्येत शब्दवरादितरस्याश्रुति-
त्वात् । ९ ॥

भाष्यं— न वा देशेन नियमः स्यात् । किं तर्हि ?
देवतया , देवतासामान्यात् । सुतः ? शब्दवती देवता
आग्नावैष्णवं, अग्नये शुचये, इति । इतरस्य देशस्य अभु-
तित्वात् । देशो न भूयते । किं तर्हि प्रचयात् गम्यते ।
विमतः ? एतदतो भवति, देवताप्रत्ययः परमचोदनाया
अनन्तरत्वान्मुन्यः । इतरस्तु पौर्वापर्यविधया उच्यते,
तस्मात्प्रत्ययः । मुन्यान्तुप्रदश्च न्याय्यः । अतः शुचिदेवतस्य
आग्नेयस्य विध्यन्तः, आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य ।

सोम— अध्वरकन्यायामयं विचारः । प्रथमद्वितीय-
भावस्य इतरनिरूप्ययेन विलम्बितत्वात्, निरपेक्षतयो-
त्पत्तिवैतापमेव प्रथमप्रतीतदेवतासामान्यं प्रकृतं, इति

देवतासामान्यात् प्रथमस्थानेऽपि आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्थानाग्नीषोमीयविध्यन्तः, तृतीयस्थानेऽपि ब्राह्मैस्त्व्ये प्रथ-
मस्थानाग्नेयविध्यन्तः । सूत्रार्थस्तु— हर्षिगणेषु परं हृदिः
उत्तरस्य हृदिषो विचारः स्वादेशसामान्यादिति ।

चि— 'आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः । अग्नी-
षोमीयविकृतिरयथा न्यत्यस्यो द्वयोः ॥, प्रथमत्वद्वितीयत्व-
साम्यादाव्यो, ऽन्तिमो भवेत् । द्विदेवतौकदेवत्वसाम्यस्य
भूतिमत्त्वतः ॥ ' द्विदेवतादिसाम्यस्य भूयमाणत्वेन
अर्पेसिद्धत्वानतो बलीयस्त्वात् ।

भाट्ट— ' आग्नावैष्णवेकादशकपालं, सारस्वतं
चरुं, ब्राह्मैस्त्व्यं चरु ' इत्यादिहर्षिगणेषु क्रमसामान्यात्
प्रथमतृतीययोः आग्नावैष्णवब्राह्मैस्त्व्ययोः आग्नेयाग्नीषो-
मीयविकारत्वम् । इति प्राप्ते, क्रमसामान्यस्य अद्यावदस्य
अन्यथापेक्षत्वेन विद्यमानोपरिस्थितकत्वात् उपसिद्धिकत्वगत-
देवतासादृश्यस्य अनन्यापेक्षत्वेन वागवत्परपरिचापक-
त्वेन च शीघ्रोपरिस्थितिकस्य कल्पयत्वात् । तेन आग्ना-
वैष्णवस्य अग्नीषोमीयविकारत्व ब्राह्मैस्त्व्यस्य च आग्नेय-
विकारत्वम् ।

न्यायविन्मुः— ' आग्नावैष्णवेकादशकपालं निर्व-
पेदमिचरन्, सारस्वत्यान्वभागा, ब्राह्मैस्त्व्यं चरुम् '
इत्यत्र प्रथमे प्रथमस्वाग्नेयस्य तृतीयेऽग्नीषोमीयस्य स्थान-
साम्यात् अतिदेशप्राप्तौ, एतानेकदेवतानाम्ना प्रथम-
तृतीययोः तृतीयप्रथमविध्यन्तः इति सिद्धान्तः । स्थान-
स्यस्य बहिरह्णत्वेन दुर्गलत्वात् ।

मण्डन— ' हर्षिगणेषु देवतयाऽतिदेशः । '

शंकर— ' स्थानसाम्यात् चोदकः । '

ॐ अतिदेशः अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम् ॥
गणेषु द्वादशाहस्य । ८।१।१।०।१७ ॥

भाष्यं— इह अहर्गणा उदाहरण द्वादशाहस्यः शत-
रामपर्यन्ताः । तेषु सवेदः किं श्रौतियोमियो निष्यन्तः,
उत द्वादशाहिकः इति । पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते
उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको निष्यन्तः इति । सुतः ?
चोदनासामान्यात् । ' द्वादशाहेन यजेत ' ' द्वादशेण
यजेत ' इति । अदःशब्दोऽपि अश्लेषपरत्वम्, यकि-
शब्दोऽपि । एतन् शब्दगर्णं लिङ्गम् । अर्पणतमपि

सोम— यदि धर्मनाथप्रसङ्गात् न ऐन्द्रपुरोडासो
 यान्त्वयिष्यन्त, तर्हि कृष्णलक्षणात् तत एव नीपध-
 विष्यन्त इत्युच्यते सगति । चरुशब्दस्य ओदन
 गतत्वेन प्रथमोऽस्त्वित्यन्तात् तदुपोऽन्तिनेन विद्यत्वेन
 प्रथम औपधविष्यते निमित्ते न प्राज्ञाविपरिमाणयो न्याय
 प्राप्तत्वाददोष । विद्यद् विभक्तावयव इति ' भक्ष्येण
 मिश्रीकरण ' (पा० २।१।३५) इत्यन ह्रदत्त ।

वि— 'कृष्णलेपु धूनस्योत धीहेतु, तेजोपुतेर्मनेत् ।
 घृतस्य, मैत्र वैश्यायचरुशब्दयुतेस्तथा ॥ '

भाट्ट— द्रव्यनिष्ठतादृश्ययो परस्परविरोधे तु देवता
 सादृश्योपलब्धत्वात् द्वयसादृश्यस्य औत्तलिङ्गोपलब्ध
 द्वयसादृश्योपेक्षया लुप्तत्वम् । यथा ' प्राजापय घृते
 चरु निर्वपेत् शतकृष्णमासुष्णाम ' इत्यन कृष्णलक्षणा
 दीप्तिप्रकलक्षणतेऽस्ति यथासादृश्यं प्राजापितेदेवताक वसा
 दृश्योपलब्धत्वात् कठिन नपपर्यायविद्यत्वात्सादृश्योपेक्षया
 दुर्बलत्वम् । तेन नाय याग तेजस्वि वसादृश्यात् उपात्त
 यानविकार । अपि तु कठिनवसादृश्यात् आग्नेयविकार
 एव, चरुशब्दप्रयोगात्, ' घृते क्षयति ' इति श्रवण
 विधानाच्च । यद्यपि नाय विकिरत्यभावेन मुख्यश्च ,
 तथापि अचरी चरुशब्दानुकार चरुधर्मयोगानुपपद्यते
 इति औपधधर्मप्रापक भवति लिङ्गम् । न च आग्नेये चरो
 रभागात् आग्नेयधर्माणा चरुगतवाभावेन कश्च चरुशब्द
 तन औपधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्वचरो आग्नेय
 विचारत्वेन आग्नेयधर्माणामपि चरुगतत्वात् चरुशब्दस्य
 वप्रापकत्वमवभावात् । एव श्रवणवाक्येऽपि । यद्यपि न श्रव
 णानुगदेन घृताविधिः, श्रवणस्य आग्नेयविकारत्वेऽपि
 विकिरितिरूपप्रयोजनाभावेन नाथात्, घृतस्योपनिगन्तव्ये
 प्रातःश्राव, तथापि अग्निगोमगानरूपश्रवण रावया
 लक्षणया वा प्रतिप्रसक्तविधया विधीयते । तच्च घृतविशिष्ट
 शब्द वा इत्ययदेतत्, क विशिष्टविधि न इत्यन नियाम
 सामान्यात् । उपनिगन्तव्ये घृतस्य परंपराग्रन्थेन पाठान्वये
 तस्य विश्वोपस्थितिकत्वात् अत्रैव विशिष्टविधि इति
 तु युक्तमुपर्यवाम् । यद्यपि च श्रवणस्य उपात्तयान
 विकारत्वेऽपि प्रतिप्रसक्तविधि न युज्यते एव, आग्नेयऽपि
 अग्निधर्मोपसङ्गात्, तथापि द्रव्यान्तरधर्मयोग्य

अत्यन्ताप्राप्तस्य उपात्तयानविकारत्वे विधेयत्वात्त्वे,
 आग्नेयविकारत्वे द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तन घृतविधाने
 लक्षण इति लिङ्ग प्रोपत्ति । एतदस्वरेतेनैव वा भाष्यश्रवणे
 ' तस्मिंश्च श्रवणश्रुते ' इति सूत्रस्य (१९) घृत
 श्रवणवसादृश्यात् उपात्तयानविकार रमाशब्दस्य घृतस्य
 अधिकरणलक्षुते प्रदेनभाभावात् इति व्याख्यानान्तर
 कृतम् । सर्वथा औत्तलिङ्गोपलब्धस्य सादृश्यस्य वन्तत्वात्
 हिरण्ययाग औपधविकार एव । एव च यन हिरण्ययागा
 न्तरे लिङ्गभावात् तन देवतासादृश्यात्, तदभावेऽपि
 वा आग्नेयधर्माणा भूयसामनुमदात् तेजस्वित्वसादृश्येन
 आग्नेयविकारमेव । ऋरुशब्दस्य वा खालीपुलान्न्यायेन
 (७।४।२।१२) गमनत्वात् औपधविकारव कृष्ण-
 लेष्टिविकार न वा । ८।१।९

न्यायविन्दु — कृष्णत्वे चरी दीप्तिमत्त्वद्वान्म्यात्
 आग्नेयतिदेशे प्राप्ते, विविक्तवचनवात् चरुशब्दस्य
 औपधातिदेशे इति सिद्धान्त ।

मण्डन— ' चरी हिण्ये मिथिरीष स्यात् । '

शंकर— ' कृष्णले च सप्रमता । ' १९

ॐ अतिदेश गवामयनगतभोज्योतिरिपु
 एवाहकाण्डपठितभोज्योतिरिपिधर्माणाम् ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे वत्प्रकृतित्वाद्देवाहिकमधि
 कागमान् तदाप्य स्वादेकाहवत् । ७।४।२।१३ ॥

भाष्य— ' प्रजाकामा गवामयनसुपेयु ' इति सत्र
 विधाय आम्नायते ' ज्योतिर्गौरु ' इति । गवामयने
 द्वादशाहिको विध्यत इति वक्ष्यते ' गणेषु द्वादशा
 हस्य ' इति (८।१।१०।१७) । तत्र सोदयेन द्वादशा
 हिस धर्मा प्राप्यन्ते । एवाहानामपि यस्यास्य नामनि
 प्राप्तिस्त्विका । ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिके अवि
 द्वाद्, ते यथाप्राप्त त्रियते । विरुद्धेषु गद्यप ति
 द्वादशाहिके धर्म वर्तन्त्य, उत ऐकाहिक इति । मि
 प्राण । तत्र सूत्रेणोपक्रम ' द्वादशाहिकमहर्गणे वत्प्रति
 गात् ' । द्वादशाहिकमहर्गणे विध्यतेनैव प्राप्यन्ते ।
 ननु एव नामधेय वाच्यते । न वाच्यन्ते नामधेय
 ज्योतिरसि । अधिरागमान् भवित्यति । ये ज्योतिष्ठे
 मिधेभ्य अधिका रतोऽपानविकार, तदागमात् ।

सर्गसाधारणाः यन्तः श्येनस्यापि भवन्ति इत्यनुवादो
युज्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमिनामनेन अनुवादः ।

अपिवा यथापूर्वत्वादिददधिकार्यं ज्योतिष्टोमि-
नादिष्वेस्तद्वाचकं समानं स्यात् । १६ ॥

भाष्यं— अथिवेति पक्षान्तरपरिग्रहे । विधिर्यं
श्येनशैरोपिनासा, न ज्योतिष्टोमिनामनुवादः । कुतः ?
अपूर्वत्वात्, एवं अपूर्वं अर्थे विधास्यति । तथा
प्रवृत्तिविशेषोपपत्तेरु भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्ति-
विशेषसरोऽनर्थकः स्यात् । ननु इतरशब्दोऽप्य सनिहिते
भजति । उच्यते । इतरदधिकार्ये । समानमितरत् समा-
नमधिकं इत्यर्थः । ननु सनिहितपत्रोऽप्य नाधिसार्थ-
वचनः इति । उच्यते । न फेरल अयं सनिहितपत्रनः
एव, पूर्वोक्तपत्रमपानिहितमपि व्रूते, भवतिशं च ।
यदा हि यत्राणि अनुकल्प्य इतरशब्दः प्रयुज्यते ' देव-
दत्ताय वरुणे दीयता, विष्णुमित्राय वीरोपं, यशदत्ताय
सौमं, इतरत् वैशव्य ' इति तदा कल्पेन प्रदीयते, न
हिरण्यं रजतं वा । इह ज्योतिष्टोमिरेभ्यः अधिसान्
रोहितोष्णीपादीन् धर्मान् अनुकल्प्य इतरशब्दः प्रयुक्तः,
तेन अस्यापि अतिक्रान्ते वस्तुमर्हति, तथा अधिरु-
चयनो भवति । अथ ज्योतिष्टोमिसान् व्रूते, तथा सनि-
हितपत्रनः । तत्र अनर्थक्यं न्ययत्वात् हेयम् । यदि अधि-
कार्यतां हित्वा सनिहितायैता आधीयते, अनुवादमात्र
अनर्थकं भवति । श्येनशब्दश्च अविरक्षितार्थः । अथ
सनिहितायैता हित्वा अधिसार्थता एष्यते, न यद्वि-
दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकारः आह ' इतरदधिकार्ये ' इति । अतो ज्योतिष्टोमिसान् विधेः अधिसाः श्येनशैरो-
पिनाः ये, ते इह अतिदिश्यन्ते । तत्रान्तं समान
स्यात्, समानशब्दः स्यादित्यर्थः । भवति श्येनशब्दश्च
विशेषितः ।

दृष्टुं— (भाष्यसिद्धान्तमाधिरति—) इतरशब्दो
नाधिक्ये लोके प्रसिद्धः (साहच साहचर्यमत्र न वाच्य-
मित्यर्थः) । किं तर्हि ? उरुयुक्ताय वा इतरत् मंदि-
ति तत्र (प्रसिद्धः) । न च एह्यम् (शब्दम्)
हायथौ । तस्मात् (मुष्ण्यथंयमात् ' ज्योतिष्टोमाप्यो-
द्वेन ' इतिना उक्तो मन्थः) इषी यथाकार-

निषनविदुतिसत्तर्हं भवति इत्युक्त्वा समानमितरत्
श्येनेन इति । (पूर्वशब्दे ' यथाकारनिषनं भवति, इषुं
विदुति करोति, सत्तर्हं भवति ' इत्यन प्राट्टे साम्नि
यथाकारनिषनं, चोदकनाताया विदुतेः इनाकारत्वं,
सतहास्यं च साम स्तोत्रस्य विहितम् । तत्र—) ज्योतिष्टोमात्
चोदकेन यत् प्राप्तं, तत् इतरशब्देन परमृदय (श्येन-
सन्धी—) विज्ञाने विधीयते । यत् इतरत् ज्योतिष्टोमात्
प्राप्तं, तत् श्येनेन समानम् । तस्मात् लेहितोष्णीपा-
दिमात्रमतिदिश्यते । (स्यायंमाह—) इतरदधिकार्ये,
पिकारे इत्यर्थः । (स्ये इतरत् इति ' समानमितरत्
श्येनेन ' इति वचनं निर्दिश्यते । ' अधिसा यदि ' इति
यत्रापि सा इति विपर्यय पक्ष्याहृत्तौ व्याख्येयम् ।
तद्वचनार्थः— ' यदि अदूर्ध्वविधिलाभाय ' समानमित-
रत् ' इति वचनं ज्योतिष्टोमिसान् चोदयप्रतादिवेः
अधिकविधाविधानार्थं, तदा तद्वाचकं समानपदं स्यात्
ज्योतिष्टोमिसानामतिदेशप्राप्तानां श्येनत्वं विनाशः
कर्तव्यः ' इति) अथवा (अधिसार्थः प्रयोजनम् । अयं-
शब्दः प्रयोजनतानी । इतरत् इति च पदनिर्देशः । तेना-
यमर्थः— ' इतरत् इति पदेन विनाशविपर्ययविधानार्थं
ज्योतिष्टोमिसा अतिदिश्यन्ते, तस्य च विनाशस्य समानपद
विधायक ' इति । एवं च चोदनासामान्यात् ज्योति-
ष्टोमिविनाश एव इषुं, न श्येनविनाशः । विनाशमात्रं तु
श्येनादतिदिश्यते वचनेन । भाष्यसारपत्रात् अस्मिन्
पथे अनुग्रानविशेष दर्शयति—) अधिसार्थे (अधिरु-
चाचिनि) इतरशब्दे वर्णमाने येषुपि अस्मात्प्रमाणः
(पदार्थाः श्येने निर्दिताः) कण्ठश्रितोदनादपः
तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यसारपत्रात्कान्ते फत्
(श्येनेन) समानं तत् इतरत् इत्यधीयमाणे । (अन्त-
रपथे पुनः इतरशब्दस्य संनिहितमपि चार तेन ज्योति-
ष्टोमिसानुदितस्य श्येनेन समानं श्येनेन विनाशमात्र
विधीयते इति न कण्ठश्रितोदनादिमात्रेः इति विनाशः ।
यत् सुपर्यमिति तथाह—) श्रितिरपि नोद्यते । (यत् ?)
प्रदेशान्ते (पाकान्ते) श्रुतिः । प्रदेशान्ते च
' समानं (इतरत्) ' इति (वचने) । तस्मात्
आनर्थक्यात् वाच्यम् पूर्वपक्षानामप्यतिक्रान्तिरपि ।

‘अभिनामात् तदाख्य स्यादेकाहवत्’ इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, गौणः सन् अनुवादमानमनर्थकः स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्माणां धारकमिति ।

दुष्— उल्लसमानमेव कर्म आकाङ्क्षावितयसन्दम्बलवद्यते । तत्र अस्मिन् (उल्लसि-) वाक्ये नामधेयं भ्रूयमाणं लक्ष्यया शक्नोति इतिवर्तन्मकाननगममिन् आनीयाम् । चोदवस्तु उपमितलक्षितपापणेन (इति-कर्तव्यता) अवगमयति । तत्र न किञ्चित् प्रत्यक्षम् । यागसामानाधिकरण्याच्च यागनामधेयमिदं, न धर्माणाम् । यदपि अधिक्रयामान्यात् इति, तत्र किञ्चित् (अनुवादमानानर्थक्यात्) । वस्तुलक्षणा दोषः ।

लिङ्गं संपातधर्मः स्यात्, तदर्थापत्तेर्द्रव्यवत् । १६ ॥

भाष्यं— अथ यद्विद्वन्नुपदिष्टं द्वादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य कः परिहारः ? उच्यते । लिङ्गं संपातधर्मः स्यात् । द्वादशाहः अह-संपातः । स फलम् चोच्यते, ‘द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः’ इति । गवामयनमपि अह-संपातान्तरं, तस्मिन्नेव कार्यं पञ्चसिद्धौ विधीयते । तस्य तत्कार्यापत्त्या द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदनेन । द्रव्यवत् । यथा द्रव्ये वीही धर्मो भूताः, ते तत्कार्या-पत्तेषु नीयन्तेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, न चोदनेन, तद्वत् ।

न चाऽर्धधर्मत्वान्, संपातस्य गुणत्वान् । १७ ॥

भाष्यं— नैतद्युक्तम् । कुतः ? अर्धधर्मत्वात् अपूर्व-धर्मत्वादित्यर्थः । अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्व, न संपातधर्मः । कस्मात् ? संपातस्य गुणत्वान् । अहानि अत्र प्रधानानि, द्वादशाहेन इति द्वादशत्वं तेषां गुणः, विरो-पणमित्यर्थः । विरोधे एव कार्यं प्रतीयते, न विरोधे यथा ‘राजपुरुष आनीयता’ इत्युक्ते पुरुष आनीयते न राजः । यथा च ‘सृष्टं सृष्टकृते देवदत्तः’ इत्युक्ते च राजः सृष्टे वा प्रतीयते । यदेव प्रधानं, तत् प्रतीयते । किमतः ? अतः अहानि फलमिति, न संपातः । फलवत्तश्च धर्मोः । तस्मात् द्वादशोपसत्त्व संपातधर्मः । एव चेद् न गवामयने कार्यापत्तितो धर्मो प्राप्यन्ते । अतः अपरिहारोऽयम् ।

अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् । १८ ॥

भाष्यं— यच्चोक्तं इत्यपिदिति, युक्तं द्रव्येषु । तत्र हि प्रीष्टिरायांपन्ना नीवाराः कार्यापत्तितः तदर्थान्तरं लभन्ते । इह पुनः द्वादशोपसत्त्वं नैव संपातधर्मः इत्य-पदिष्टो हेतुः । तस्मात् अदृष्टान्तो द्रव्यमिति ।

प्रष्टव्या नियतरस्य लिङ्गदर्शनम् । १९ ॥

भाष्यं— आह, कथं तर्हि लिङ्गदर्शनम् ? अत्रो-च्यते । गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः प्रायणीयोऽपि-रान । तस्य धर्मो द्वादशोपसत्त्वम् । तदुपादाने मुख्य-स्यानुग्रहः । पशुपसत्त्वोपादाने जपन्याना ज्योतिष्टोतीना मुख्यस्य प्रातराल अनुग्रह इति कर्मिन् विवित् कारणं नास्ति । अतः तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति । तस्मात् मुख्यया प्रष्टव्या नियतस्य एतदर्थानं, न चोदकस्याप्या । यस्मात् चोदको नामधेयात् अत्रनः । वक्ष्यति च ‘विप्रतिपिद्धधर्माणां समराये भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्’ (१२१।७।२२) ‘मुख्यं वा पूर्वचोदना-लोकान्’ इति (१२१।८।२३) ।

दुष्— ‘गवामयने द्वादशाहिक’ इत्येवमादि-‘मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकान्’ इत्येवमन्तः अनुवृत्तो भावः । (भाष्यं) । प्रायणीयशब्दो यौगिकत्वात् नातिदेशकः (इत्युक्तं ७।१।२।२०) । तस्मात् वृत्तोऽत्र द्वादशोपसत्त्व-प्राप्तिः । अतः प्रायणीयातिराने (द्वादशाहगवामयनयो) उभयोरेभि ज्योतिर्विच्यन्तः (ज्योतिष्टोमिको विच्यन्तः) । ‘भूयसा स्यात् सधर्मत्व’ इति नेद पूर्ववत्सत्यम् । किं तर्हि ? यत्र नहूना अस्याना च धर्मविरोधः, तत्र भूयोऽ-नुग्रहः । यत्र तुल्यसत्त्वानि, तत्र ‘मुख्यं वा पूर्वचोदना-लोकान्’ इति । नहि न्यूनसत्त्व मुख्यत्वेन कारणेन भूयसि सधर्मं वापिनुम् । तस्मादन्यथा वर्तते । भूयसा-मत्र द्वादशाहिको विच्यन्तः (प्राप्नोति) । अन्याना-मैकाहिकः । तत्र भूयसा रथाऽनुग्रहः इति अपिष्टप्रष्टव्या (नियतस्य द्वादशाहिकोपसत्त्वस्य) लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ।

विहारदर्शनेन विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रष्टव्यं वेत्यात् । २० ॥

भाष्यं— अत्र यद् द्वितीयं लिङ्गदर्शनमुच्यते, एतद-दृष्टिन्यां विहारदर्शनम् । तत्रोच्यते । अनारभ्य एषा-

ऽयं । पूर्वोक्तसाहचर्यं च अप्राकृतत्वेन, प्राकृताङ्गसुदिश्य विहितत्वेन वा । तेन इयेने ये अपूर्वा धर्माः कण्टक-वितोदनादयः ते इहापि अतिदिश्यन्ते, ये वा इयेने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताः लोहितोष्णीपादयः, त एव अतिदिश्यन्ते ।

यत्तु अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियमः इति तन्त्र-रसोक्तं, तत् अचान्तरसाहचर्यत्वागे प्रमाणाभावात् उच्ये- शितम् । अस्मिन् पक्षे इयुयागोद्देशेन अनेकप्रदाय-विधानायोगात् पदत्रयेण लक्षणया इयेनीयप्राकृताङ्गसन्धि-विकारनामस्य इयुद्देशेन विधानम् ।

यदा इतरपदे सतिहितत्वत्यागे प्रमाणाभावात्, प्राकृताङ्गानामपि च उद्देश्यतया पूर्वमुक्तत्वात्, पूर्वोक्त-प्राकृताङ्गभिन्नतत्त्वसाहचर्याङ्गान्तराणामेव इतरपदेन प्रह-णम् । तेषामतिदेशेन सतिहितत्वात् तादृशप्राकृताङ्गो-द्देशेनैव च इयेनसाहचर्यविधिः । साहच्यं च अग्न्य् पक्षे इयेनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्परम् । स च धर्मः इयेनप्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विनारो लोहितोष्णी-पादिः । अत एव साहच्यं न इयेनिरूपितं, अपि तु इयेनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानत्वाऽवच्छेदकसम्-न्वेन इयेनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीपादेः तेनैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गेषु अभावात् उच्यमानत्वाऽवच्छेदकसम्बन्धेन उपमेपट्टित्वे एव उपमानियमात् । अत एव अस्मिन् पक्षे इयेनपदं इयेनीयप्राकृताङ्गरम् । ततश्च फलतः तादृशधर्मा एव इत्यपूर्वसाधनीभूतासाहचर्याङ्ग-साङ्गोद्देशेन नियम्यन्ते । अत एव नियेषामप्यानुवादेन इयेने यो नितारो यथाङ्गताङ्गे विहितः, तथाङ्गताङ्गे एव सोऽयं विधीयते । इतरथा अप्राकृतस्यैव विहितोऽयं पक्षः । अत अस्मिन्नपि पक्षे विशिष्टतया इयुष्यन्धि वैनेय तादृशइयेनीयविकारविधिः । न चैव अस्वातिदेशस्य कश्चित्वाभावात् आनुमानिकरचनातिदेशापेक्षया प्रा-त्येऽपि इयेनेन समान इति परद्रये तादृशविहासलक्ष-णायाश्च आनन्दस्यत्वात् नामातिदेशापेक्षया प्राच्ये माना भावः, नामातिदेशस्येति अभिप्रेक्ष्यतेन अनभिहितानामेव धर्माणां लक्षणा, यत्नानिदिशे तु समानपदेन उच्यमानेन तादृशधर्माणां विधेयत्वाऽवच्छेदकीभूताइयेनीयप्राकृताङ्ग-

वृत्तिकारत्वारन्धिञ्चत्त्वविद्यमर्थे लक्षणा इति तस्य तद-पेक्षया प्राच्यत्वात् ।

न्यायविदुः— इयुसत्रके एकाहे ' समानमितर-च्छेपेनेन ' इति श्रुतम् । तत्र ज्योतिष्टोमधर्माणामति-देशात् इयेने इव इहापि प्राप्ते. अनुवादेऽयम् । इति प्राप्ते, इतरस्यस्य सतिहितत्वसाहचर्यात् ज्योतिष्टोमि-माना संनिरित्तत्वेऽपि पूर्वोक्ताप्राकृतासाहचर्यात् तत्सह-साहच्यं च लोहितोष्णीपादेः इयेनैवेतिपिन्स्य अलनिहित-त्वेऽपि यचनार्थवत्त्वात् साहच्यमानकारिपहेण इयेनैवे-तिपिन्स्येतिः । यदा इतरस्येन अतिदेशप्रसमुद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीपादिदिसारः इयेनादतिदिश्यते । सोऽयं प्रलक्षनरचनातिदेशः इति सिद्धान्तः ।

सण्डन— ' इयौ इयेनसमी निधिः । '

शंकर— ' यचनात्प्रातिदेशनम् । '

॥ अतिदेशः उक्तिवादिषु अव्यक्त्यागो-सौमिकधर्माणाम् ॥

अव्यक्त्यासु तु सोमस्य । ८।१।१११६ ॥

भाष्यं—इदं श्रूयते ' अभिजिता यजेत ' ' विश्र-विता यजेत ' इति । एतज्जातीयस्य यततयः । तेषु विध्यन्तविन्ता किं एषु सौमिगे विध्यन्तः, उत दार्श-णीयमासिकः इति । अविशेषात् अनियमे प्राप्ते उच्यते । अव्यक्त्यासु तु सोमस्य । का अव्यक्त्या इत्येवैवत्य-नाचः । इत्येवैवतेन हि वागोऽभिव्यज्यते । एताश्च अद्वय-देवताश्चोदनाः ' अभिजिता यजेत ' इति । एतासु अव्य-क्त्यासु सौमिगे विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अत्रतथासा-न्यात् । सोमोऽपि अव्यक्तचोदनं ' ज्योतिष्टोमेन यजेत ' इति । ननु ' सोमेन यजेत ' इत्येव व्यक्तचोदना । तथापि देवताया अभावात् अव्यक्तता । तथा च ' इयेनेन यजेत ' इति अव्यक्तचोदिते दक्षिणीयासुनि सोमाङ्गानि दर्शयति ' दक्षिणीयायां द्वादशमाना हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमाना प्रायणीयायां ' इति । तस्मात् तानु सौमिगे विध्यन्तः ।

शा— ' विश्रविता यजेत ' इत्यादिषु एषाण्यु-दादसादे च किं दार्शणीयमासिको विध्यन्तः, उत सौमिकः इति संशये विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते

आहुः कुर्वित्, यदेते ब्राह्मणन्तः नव पञ्चन आह-
भ्यन्ते नामिषं भ्रातृव्यमतिरिन्यते, न वनीय आहुः
कुर्वित्' इति । गद्यामये हि सर्वेषाम्दक्षिण्या दक्षिण-
द्वारमाहृतौ द्विपञ्चाशदधिकशततम्य अहानि पूर्यन्ते, अव-
शिष्टानि नव, तत्र पुनरेषादक्षिनीकरणे अतिरेकः समासो
वा अग्रयेत् । अतो ब्राह्मणरता तेषु विधानम् । तत्
यदि नोद्गालिहानिदेशेन ज्योतिषादिसुत्यास्वपि विहारः
प्राप्यते, तत एव तद्विभ्रमुपयेत् । यदि तु नामातिदेश-
प्रारम्भं, तदा तद्वलेन ज्योतिषादिमुत्यासु सपूर्णाया एसा-
दक्षिण्या एव प्राप्तेः विहारदर्शनानुपपत्तिः । इति चैत्र,
एकादक्षिनीविहारस्य अनारण्यान्गतस्य गद्यामये औप-
देशिकत्वेन तदसौ नामातिदेशप्रथात् । तथाहि, 'यथा हि
प्रथमः पञ्चवः स्युः तावेताम् अनुचीनात्प्रभेरन्, आग्नेयमेव
प्रथमेऽह्न्यात्प्रभेरन्, स्वारस्वतीं मेयीं द्वितीये, सौम्य
वभु तृतीये, वासुदेवतत, अथ पुनर्ज्योतिषादीना पर्या-
वर्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्नि' इत्यादि अनारण्याधीतस्य
एकादक्षिनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिषेभ्यो, द्वादशाहे वा
ज्योतिषाद्यः सप्तमहाभयेन निषेद्यानुपपत्ते तृतीयप्रकृतौ
गद्यामये निषेधाः । अन्तत एकादसेऽह्नि । अतश्च
औपदेशिकत्वात् नामातिदेशः तदसौ एव वाधेत इत्युप-
पन्न लिङ्गम् । ७।४।२.

न्यायविन्दुः— गद्यामये ज्योतिः सौः इत्यादिस्वरह-
यानेषु 'गणेषु द्वादशाहस्य' इति द्वादशाहेनिकर्तव्यता,
नाम्ना ज्योतिषाद्येकाहगता च अविरोधे क्रियते ।
विरोधे तु आनुमानिकतिदेशो वयान्, पञ्चोपधाक्य-
गतत्वात् । तत्रैव हि ऋणव्यादितिर्नस्यताऽऽकाङ्क्षा,
न च तत्र नाम भ्रूयते । इति प्राप्ते, नाम्ना प्रत्यक्षत्वात्
न तद्विरोधेऽनुमानम् । प्रयोगवाक्य च उपरतिशयक्या-
लोचनेनैव प्रवर्तते, इति तद्व्रतनाम्ना उपरिपतेतिकर्तव्यतेन
वन्ती इति सिद्धान्तः ।

सङ्घटन— 'एतेनाहान्नेनेन' । सन्नेषु ये एकादा,
तेषामत्र प्राणम् ।

शंकर— 'चोदकात् वचनान् ।'

अतिदेशः चित्रेष्टौ मधूदकयोः सर्वांशुयान-
घर्षणागाम् ॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पञ्चोविकारः स्यात् ।
८।१।१९।४० ॥

भाष्यं— चित्रयाषिष्टौ भ्रूयते 'दधि मधु कृतं पञ्चो
धाना उदकं तण्डुला, तत् ससृष्टं प्राजापत्यं भवति'
इति । तत्र मधूदके पञ्चोविकारः स्यात् । कुतः ? द्रव-
सामान्यात् । द्रवे च मधूदके, पञ्चोऽपि द्रवम् ।

टिप्— प्रथमपादान्ते । (' तत् ससृष्ट' इत्यत्र—)
तदिति सर्वनाम्ना एकरचनान्तेन यत् परामुश्यते तत्
देवतासंज्ञि- । न च तेन धानादीनि परामुश्यन्ते ।
यदि हि परामुश्येरत् तानांति बहुवचनं स्यात् । यत्र
तत्तत् इति वीप्सालिदेशः (स्यात्) । तस्माच्च धानादीना
परामर्शः । यदि चैतानि परामुश्य (तच्छब्देन) देव-
ताया सकल्येरत् (ततः) प्राजापत्यानि इति बहुवचन-
मविविच्यन् । अतः सर्वनाम्ना एकरचनान्तेन ससृष्ट
इति परामुश्य (तस्य) देवतासंज्ञि- (नियते) एव
चैतो वागः । पञ्चान्तरमाह—) तत्र (के चित्) एवं
चर्षणान्ति । ' सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम्' ।
इत्यादि च निर्दिष्टानि, न संसर्गः । (तस्मात् द्रव्याग
परामर्शः) । तर्हि बहुवचनान्तरः कथं ? (उत्तरम्—)
प्रातिपदिकविरोधत्वात् अविवक्षितं वागवत् । अथवा गुण-
त्वात् (शुभचनन इदित्यर्थः । सर्वनाम—) यद्यत् पर-
मुगतिं तस्य लिङ्गं सत्या (च) भजते । (तर्हि
बहुवचनं स्यात्, वशाह—) तस्य वैकैकस्य (धानादि-
द्रव्यस्य) परामर्शात् एकरचनमविविच्यम् । (ननु तर्हि
वीप्सा स्यात्, अत्र आह—) अत्राप्यापि वीप्साया
वीप्सान्तर्गते वर्तते (सर्वनामस्य—) । ऽयं (च कति)
ससृष्टमिति एकवचनान्तात् अनुवर्तते । (यत् प्राजापत्य-
शब्दो बहुवचनान्तः स्यादिति, तस्माह—) प्राजापत्यमिति
एकदेवतामिमापैरेकरचनम् । (एवमेवतान्तात् संसृष्टं
एकीभूतं प्रदीपते इति तदभिप्रायनेकरचनं इति ।
तस्मात् बहुतो यथाः । इति पुनः
प्रथमपञ्चादिनः आहुः) इत्यमि (दर्शनं) अर्धे-
मनम् । यदि संनिर्दिष्टस्य निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकं

विकारत्वम् । सुग्राकालत्वं च 'प्रतुपसराः ऐकादशिनश्च विकल्पन्ते' इति विकल्पविधानात् अवगम्यते । सवनीये 'त्रिवृता यूपं परिवार्य' इत्येका रसाना, दैश्वविकारत्वात्पर इति द्वैरसान्यम् । इहापि 'द्वेदे रसाने यूपमुच्छतः' इति द्वैरसान्यदर्शनात् सवनीयविष्यन्तः । ततश्च 'आग्नीश्रीये सवनीयस्यान्वानि यद्भक्ति' इत्यादिधर्मप्रसक्तिः ।

धि— 'स्यदैकादशिनो दैशात् सौत्याद्वा, ऽऽयोऽस्तु पूर्ववत् ।, रसानाद्वयनौत्यत्वविशेषोपास्तित्तोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ऐकदशिनो तु सुग्रादिनस्तत्त्व आधि-
क्यात् प्रजापतिप्रकारादित्त्वपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशु-
विकारत्वम् । 'अग्निद्रात् द्वेदे रसाने आदाय द्वाभ्याद्वाभ्या
रसानाभ्यामेवैक यूप परिच्ययति' इत्येतदपि द्वैरसान्यरूप-
सवनीयधर्मानुयादकमुपपद्यते । नहि अयं चिधिः, 'अग्नि-
द्रात् द्वेदे' इत्यस्य विधेयत्वात्, विध्यन्तरेकवाक्यत्वाद्वा
लिङ्गत्वोपपत्तेः । (८१।३ मध्यखं भित्त्वा यहीतमिदम्)

मण्डन— 'सौत्यस्य वैकादशिनोऽनु धर्माः ।'

शंकर— 'सौत्यादैकादशिन्या स्यात् ।' अतिदेशः ।

ॐ अतिदेशः ऐन्द्रामादिविहृती दार्शोपीर्ण-
मासिकधर्मोपाम् ॥

इष्टिपु दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ।
८१।४।११ ॥

भाष्यं— इष्टय उदाहरण 'ऐन्द्राममेकादश-
कपाल निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्येवमाद्याः । तत्र सदैहः
किं दार्शोपीर्णमासिको वा सोमिनो वा विष्यन्तः, उत
दार्शोपीर्णमासिक एवेति । किं प्रातः ? अल्पियमः । दर्श-
पूर्णमासयोरेपि विष्यन्तोऽस्ति, सोमिऽपि । इमाश्च इष्टयो
विष्यन्तापेक्षाः । एकेन च विष्यन्तेन मविततथ्यमित्यु-
क्तम् (८१।४।११) । न च एवमेव अन्यतरनियमे
विशेषः । तस्मादनियमः । एवं प्राप्ते लक्ष्यते । इष्टिपु
दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । देवुर्नोत्तः, प्रकृत इति । कः
पुनस्तौ ? नोदनाया प्रवृत्तिलिङ्गसंयोगः । किं पुनस्तत्
प्रवृत्तिलिङ्ग ? तद्वित्तेन देवतोपदेयः, कपालवत्त्वा, निर्व-
पतिराब्दश्च 'ऐन्द्राममेकादशकपाल निर्वपेत्' इति ।
इतरत्रापि तथैव 'ऐन्द्रामो द्वादशकपाल' इति निर्वपति-

रपि 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति ।
प्रकृतिलिङ्गेन च विष्यन्तविशेष उक्तः 'यस्य लिङ्गग्रथं-
संयोगात्' (८१।२।२) इति । तस्मात् दार्शोपीर्ण-
मासिकः तासु विष्यन्तः । तथा दर्शयति 'प्रयाजेप्रफाजे
कृष्णलं जुहोति' इति । अलिङ्गास्वपि स्वाधीपुलाक-
वत् तिङ्गिः ।

वा -- 'सौत्ये चरं निर्वपेत्' इत्यादिपु इष्टिपु
निर्वपत्यादिसामान्येन दर्शपूर्णमासविष्यन्तोपस्थानात्
तस्यातिदेशः । इत्थं च 'यस्य लिङ्ग' (८१।२।२)
इत्यस्य प्रपञ्चः, इति नस्तीत्यपूर्वपक्षे यतितव्यम् । पञ-
मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

सोम— प्रपञ्चादेव संगतिः ।

धि— ऐन्द्रामादौ शौमिकः स्यादैहिको वा, द्वयो-
रिह । सभयादैहिकोऽन्त्योऽन स्यात् कपालादि-
लिङ्गतः ॥'

भाट्ट—सौत्यादिपु इष्टिसामान्यात्पु इष्टिसामान्यात्व-
सामान्यात्, निर्वपतिधातुमद्राक्षत्यर्थं भवत्वात्, तद्विद-
पदविहितदेवताकत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत
एव 'प्रयाजेप्रफाजे कृष्णलं जुहोति' इति लिङ्गम् ।
(८१।३ स्मृ)

मण्डन— 'दर्शोधिधर्मः सकलेष्टिगामी ।'

शंकर— 'दर्शोधिध्वितो मतः ।' दर्शात् इष्टिपु
असौ अतिदेशः मतः ।

ॐ अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोहासो आम्रेयपुरोहाश-
धर्मोपाम् ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत्, कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् । ८१।१।७।३३ ॥

भाष्यं— इदं श्रूयते 'ऐन्द्रमेकादशकपाल निर्वपेत्'
इति । तथा 'आग्नेय पयः' इति । तत्र रादेहः किं देव-
तासामान्यात् ऐन्द्रपुरोहासो सानाम्यस्य विष्यन्तः,
आग्नेये च पयसि औपस्य, देवतासामान्यं बरुत्तरः,
अथ हविःसामान्यात् उतएव सानाम्यस्य, पूर्वन
औपस्य, हविःसामान्यं क्लीपः इति । किं प्रातः ?
उच्यते । देवतासामान्यं क्लीप इति ।
जुतः ? मुख्यत्वात् । मुख्यनियमित्वा देवता ऐन्द्र, आम्रेय

उद्देशे । अतो द्रव्यं यामे प्रत्यासन्नम् । यद्यपि च देव-
ताप्रसादस्यैव अर्थवादवशात् यागस्य फलसाधनत्वे द्वारत्वं
कल्प्यते , तथापि देवतायाः शान्द्रशेषे याम प्रति द्रव्य
प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणभावात् । प्रत्युत द्रव्यस्यैव पार्थि-
कान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यापगतौ न देवतासामान्यस्य
बलवत्त्वाद्वाङ्गा । यस्तुतस्तु ' न देवताप्रसादस्य द्वारत्वं ' इति
जैमिनिमतं वक्ष्यते एव (१।१।४।६-१०) । अतः अन्तरङ्गत्ववशादेव
द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् । एषं धर्मानुग्रहोऽपि आज्ञस्येन सगच्छते । इतरथा
पुरोडाशे शास्त्राच्छेदनादीनां श्रधापत्तेः । एवमन्यनानि
अन्तरङ्गत्वादिना सर्वान् सादृश्ययोः बलात् बल द्रष्टव्यम् ।
यन तु न्यायेन अन्यादहन बलबल, कल्पसूत्रयाचि-
काचाराथ अन्यादहशाः, तन तन्मूलभूतश्रुतिरूपय-
नानिदेशेन न्यायकल्पनातिदेशस्य बाधः इत्येवं द्रष्टव्यम् ।
अत एव ' सौम्यशब्दः ' इत्यादौ शब्दार्थगतसमानल-
रूपसादृश्यस्य निरुक्तैकदेवताकल्पकसादृश्यपक्षया अन्त-
रङ्गत्वेऽपि न अग्नीषोमीयविकारत्वं, अपि तु आग्नेयविका-
रत्वमेव । एवं ' आग्नेयमेकादशकपाल ' इत्यादौ देव-
तासामान्यस्य कपालसंख्यासादृश्याद्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि
नाग्नेयविकारत्वं, अपि तु अग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव ।
के चिन्तु एतादृशविषये कपालैकादशत्वादीनां द्रव्यनिष्ठ
साधनताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्यघटकत्व-
मेव इति अग्नीषोमीयविकारत्व समर्थयन्ते । ८।१।८.

न्यायविन्दुः—ऐन्द्रपुरोडाशे आग्नेये च पयसि
सुख्यारप्राधान्यात्मा देवतासादृशत्वात् सान्त्वय्यस्य औप-
धस्य चातिदेशः । इति प्रामे, स्वयमान्वयेन हविषः
कर्मप्रत्यासत्तेः तत्सादृश्यादेवातिदेशः । देवता तु प्राति-
पदिकार्यतया सुख्याऽपि बहिर्द्वम् । प्राधान्यं तु नास्यैव
यागगुणत्वात्, औपधे सान्त्वय्यधर्माणां सान्त्वय्ये औपध-
धर्माणामुपगमात् । अतो हविःसाम्यं बलवत् इति
सिद्धान्तः ।

मणहन्—' भवेददीपो हविषः सहकत्वम् । '

शंकर—' देवतातो बलि हविः । ' १८.

इति अतिदेशः कृष्णलचरो आग्नेयधर्माणाम् ॥

हिरण्यभाज्यधर्मं तेजस्त्वात् । ८।१।१८।३५ ॥

भाष्यं—' प्राजापत्यं वृते चर्चं निर्वपेत् शतकृष्ण-
लमायुष्कामः ' इति श्रूयते । तत् हिरण्यं आज्यधर्मं
स्यात् उपाशुयाजविध्यन्तस्तन भवेत् । कुतः ? तेजस्त्व-
सामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमदमना तेजः,
आज्यमपि गवा, सार ह्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि
तेजस्विनाहुज्ज्वलं, आज्यमपि रिन्मत्वाहुज्ज्वलमेव ।
तस्मात् सामान्यात् उपाशुयाजधर्मां शतकृष्णलशब्दः ।

धर्मानुग्रहाच्च । ३६ ॥

भाष्यं—हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुग्रहान्ते
अपेक्षणादयः । औपधधर्मास्तु ह्यियेरन् अवहन्त्यादयः ।
तस्मादपि आज्यधर्माः ।

औपधं वा विशदत्वात् । ३७ ॥

भाष्यं—अथवा औपधस्य हिरण्ये विध्यन्तः ।
कुतः ? विशदत्वात् । हिरण्यमपि विशद, औपधमपि
विशदम् । कः पुनस्तयोः सामान्ययोर्विशेषः ? न खलु
कश्चित् । किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयं (विशदत्व चकत्व
चेति) लभेद्रलक्षम् । तेजस्थितायाः तद्धर्मानुग्रह एकः ।

चरुशब्दाच्च । ३८ ॥

भाष्यं—चरुशब्दान् भवति ' प्राजापत्यं चर्च ' इति
चरुशब्दश्च औपधस्य वक्ता । तत् ब्रह्मद्वेष-
धस्य लिङ्गम् ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः । ३९ ॥

भाष्यं—तस्मिंश्चाज्ये श्रपणं श्रूयते ' वृते श्रप-
यति ' इति । विमतः ? अत एतद्भवति, औपधविध्य-
न्तेन श्रपणं प्राप्यते, तत्र वेचलमान्यं विधाविध्यन्ते ।
आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् ।
तथा वाक्यं भियेत ।

' तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ' इत्येतत्स्वापरा न्याख्या ।
आह, साधादेवेह आज्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्त
इति । तव उक्तमिदं तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः (इति)
दास्यौर्गमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाज्ये श्रूयते । गुणगवं
तत् सामान्यं, इविर्गतं तु वैशद्यं चरुशब्दश्च । तस्मात्
बलवती ।

च पूर्वस्य उत्तरेण प्रवृत्तिः स्यात् । इतः ? निनायित्व-
सामान्यात् । सादृशाणां सादृशसामान्यात्, सायस्नागां
सायस्नासामान्यात् । एवं सर्वत्र । पूर्वसिम्भं सादृशे
सदृश दक्षिणा आम्नाय उत्तरस्मिन् दर्शयति ' यावदस्य
सादृशत्वं उत्तरा गौः समाहिता भवति, तावदस्मादौरात्
असौ लोकः ' इति । तथा पूर्वस्मिन् सायस्ने 'साण्डस्त्रि-
सनाम्नः सोमऋयगः स्वयंमानानां' इत्याम्नाय उत्तर-
स्त्रिभवि तमेव दर्शयति ' स्त्री गौः सोमऋयगो, स्यादृता
क्षेया स्वर्षिता ' इति । तस्मात् पूर्वत्र उत्तरेण यमाः ।
सोम— पूर्ववत् विरोधनिनायमात्रात् अल्पक-
त्वेन सोमिक्विप्यन्त एव इति उच्यते. संगतिः ।

वि— ' सायस्त्रे सोमिनः पूर्वपर्वो वा, ऽन्यक-
भाक्त्वात् । सोमिनः स्या, देवनामैकपक्षत्वतोऽग्निमः ॥'

माह— ये तु सादृशाः सायस्नाः इत्येव एकसहा-
योगिनो यागाः, ते सघातव्यनिकाययोगात् निनायिन
उच्यन्ते । तेषां य एव एको धर्मवान्, तस्य अधर्मेनेषु
प्रवृत्तिः, एकसहायोगित्वत्वाद्दृष्ट्यात् । न चान नाम्नैव अति-
देशः, सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकत्र मुख्यस्य
हि नाम्नः अपरत्र गौमन्वे नामातिदेशः, न तु सर्वत्र
प्रवृत्तिभित्तत्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैन प्रायणीयस्येऽपि
एकसहायोगात् अतिदेशापत्तिः, तस्य प्रायम्यसिद्धयर्थत्वेन
ब्राह्मणादिः द्वितीयाहर्षमर्दानेन चानतिदेशकत्वात् । अत
एव प्रयोगान्तररहितः एव एवसहायोगः अति-
देशतापकः । अत च य एव धर्मवान्, तस्य अधर्मेनेषु
प्रवृत्तिः । य पूर्वो वा उत्तरो वा युक्तिसाम्यात् । प्रायशः
पूर्वं एव तादृश इति स्मृत्वाद्यौ तयोक्तिः । अत एव पूर्व-
पूर्वस्य क्विचिद्विदधिक्यमनन्तरे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः ।
अत एव पूर्वस्मिन् सादृशे सदृशं (दक्षिणा) विधाय
उत्तरस्मिन् ' यावदस्य सदृशस्य उत्तरा गौः समाहिता
भवति, तावदस्मात्क्षेयादासौ लोकः ' इति सदृश दक्षिणा
दर्शयति । सायस्त्रे च पूर्वस्मिन् साण्ड सोमऋयग
विधाय उत्तरस्मिन् तज्याती ' स्त्री गौः सोमऋयगो,
स्यादृता क्षेया स्वर्षिता ' इत्यनेन त्रिवो विधान स्वर्षिता-
स्यादृत्वत्वादाश्च एगच्छते । ८।१।१।११-१९. (अस्त्य
एकदेशो दृहीतोऽय)

न्यायविन्दुः— सादृशाः सायस्नाः इत्येकनाम्ना
सुगमदुपगम्य पश्चात् क्रमेण विहिता यागा निनायिनः ।
तेषु एकसमूह्यवर्तिवं एकनामर्त्तं च अगन्तरसादृशमन्वित्,
इति पूर्वस्य उत्तरेण विप्यन्ताः, न तु सोमस्येति ।
सण्डन— ' निनायिनां पूर्ववदुत्तरेण ।'
शंकर— ' निनाय्यायात् परेषु स. ।' विप्यन्तः ।

१३.
अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने
च सत्रात्मकद्वादशराह्यमांशानाम् ॥
अन्यतरतोऽतिरात्रत्वान् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं
कुण्डपायिनामयनस्य च, तद्भूतेष्वहीनत्वस्य
दर्शनात् । ८।१।६।२९ ॥

भाष्यं— पञ्चदशरात्रं कुण्डपायिनामयनं च उभाव-
प्यहीनौ । कस्मात् ? अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । उग्र-
वापि एतौ अन्यतरतोऽतिरात्रौ, तेन अहीनौ इति ।
पञ्चदशरात्रस्याकं ' निष्टदमित्युदमिश्रोमः, निरात्रः, दश-
रात्रः, उदयनीचोऽतिरात्रः ' इति । कुण्डपायिनामयनमपि
' भासममिश्रोम इति ' इत्यारभ्य यावत् ' दशरात्रः,
महान्त, उदयनीचोऽतिरात्रः ' इति । यक्षान्यतरतोऽ-
तिरात्रः सोऽहीनः । कथं ज्ञायते ? ' तद्भूतेषु अहीनत्वस्य
दर्शनात् ' तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु अहीनत्व
भूयते ' यदन्तरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनः ' इति ।

दुष्— द्वितीये अल्प (अधिकरण व्याख्यायते) ।
यत्र अतिरात्रोऽन्ते (दृश्यते) सोऽहीनः । (यथा
द्विरात्रादिः) अत च (पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च)
अतिरात्रोऽन्ते (दृश्यते, नात्रै) । तस्मात् तत्त्वम् (अही-
नत्वम्) । एव चेत् अहीनविप्यन्तोऽत्र ।

अहीनत्वचनार्थ ३० ॥
भाष्यं— अहीन इति चाप पञ्चदशरात्र. प्रत्ययसुक्तः ।
' यदन्तरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनः ' इति । सत्त्वात्प्यहीन
इति ।

सत्रे षोपायिचोदनात् । ३१ ॥
भाष्य— सत्रे येते, गहीनौ । कुत्र. ? उग्रायिचोद-
नात् । ये एव भूतिकार्यमित्युच्यते एवं पञ्चदशरात्र-
सुषेयुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि ' भूतिक्रमा उपेयुः '

एकाहवत् । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिः-
शब्दः अधिसगमात् भवति, सन्तु ज्योतिष्टोमिकेषु
ज्योतिष्टोमे अभावात् अधिकधर्माभ्योऽयं शब्दः । न
च अधिसगमाद् द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्मात् द्वाद-
शाहिक धर्मजातं विशुद्धं कर्तव्यं इति ।

‘अधिकसगमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत्’ इत्ये-
तस्य अपरा व्याख्या । ये द्वादशाहे अधिका एकाह-
केभ्यः के चित् धर्मा उच्यन्ते ‘असिद्धः अन्यहं
भवति’ ‘गौरिजीतं अन्यहं भवति’ इति, तेषा अधि-
कानां आगमात् तदाख्यं स्यात् एतत् द्वादशाहिकं
शब्दः ज्योतिराख्यं आयुराख्यं वा । कथं ? एकाहवत् ।
यथा तस्मिन्नेव एकाहे अयं ज्योतिरादिशब्दः ज्योति-
ष्टोमिकेषु ज्योतिषेषु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति,
एवमिहापि अधिकसगमाम्नात् गौणो भविष्यति ।
यथा पाठद्विवाना दृष्टाना भावात् एकाहः विधजित्
पदहः इत्युक्तं ‘उमेकाहं पदह इत्याचधते’ इति ।
एवमिहापि । गौणश्चेत् प्रायः । तस्मात् नास्ति नाम-
धेयात् धर्मप्रतिरिति ।

दुर्—चोदकनामधेयवोः बलानलं विन्यते । तत्र
चोदको जलयात् नामधेयात् । कुतः ? फले विधीयमाने
इतिकर्त यतामाकाङ्क्षति । गणश्च फले विधीयते । (अतो)
गणत्वसामान्यात् द्वादशाहिको विन्यतः । अथवा चोदक-
प्राप्त्येवो यत् अधिकं ज्योतिष्टोमादभेदात् (स्तोत्रशुद्धादि)
आम्नायते, तदपेक्ष्य गौ. आयुः इत्येवमाथाः (सहाः)
प्रवृत्ताः । इहापि नामधेय धूयमाणं तान् विशिष्टान्
धर्मान् अतिदिशति । अथवा तत्र (सुखे ज्योतिरादौ)
अधिकधर्मागमात् नामधेयं प्रवृत्तम् । इहापि (गवानयने)
अधिकधर्मागमेनैव नामधेयं भविष्यति । असिन् परो
नामधेयं नातिदेशकम् ।

लिङ्गाद्य । १४ ॥

भाष्यं— लिङ्गाद्य एतज्जायते यथा द्वादशाहिकं
कर्तव्यमिति । किं लिङ्गं भवति ? ‘द्राम्या लोम अरयति,
द्राम्यां स्वच, द्राम्यामयन्, द्राम्यां मास’ (द्राम्या-
मसि, द्राम्या ममानं) इत्येवं पठ् दिक्त्
अनुक्रम्य आद् ‘यद् द्वादशोरवरो भवति आमा-

नमेतन्निरवद्यते’ इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं
दर्शयति, तदुपपद्यते यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि
कर्तं यत् । इतरथा च एकाहिकं व्युत्सवं स्यात् ।
तस्मात् पश्यामो द्वादशाहिकं कर्तव्यं इति । तथा इदम-
पर लिङ्गम् । ‘यस्मादतिरिक्तमेवादसिन्नामालभेत्
अपिधं भ्रातृव्यमतिरिच्येत । अथ यत् द्रौदौ पशु सम-
स्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीन् । यथैतं ब्राह्मणन्तः
पगव आलभ्यन्ते नापिधं भ्रातृव्यमतिरिच्येत, न कनीय
आयुः कुर्वते’ इति एकादशिन्या दिहात् द्वादशाहिकं
धर्मं दर्शयति । कथं ? विशारो सति अतिरेकः पशुता
आपद्यते । अतिरेकभावाच्च द्वयोर्दोषोः समासः । एका-
हधर्मजातो विशारो न स्यात् । तत्र एतदर्शनं न युज्यते ।
तस्मात् द्वादशाहिकं कर्तव्यम् ।

न वा कृत्वमिधानादधिकानामशब्दत्वम् । १५ ॥

भाष्यं— न वा द्वादशाहिकं कार्यं, किं तर्हि ? ऐवा-
हिकम् । किं कारणं ? चोदनेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति,
नामधेयेन ऐकाहिकं, नामधेयं च चोदकात् बलीकः ।
कुतः ? प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं तु
आनुमानिकम् । ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः । सत्यं,
प्रवृत्तौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विवृत्तौ तु आनुमानिकः ।
नामधेयं पुनः विवृत्तौ अपि प्रयत्नम् । प्रत्यक्षं च अनु-
मानात् बलीकः । तस्मात् ऐकाहिकं कार्यम् । ननु अधि-
कार्यं नामधेयं इत्युक्तम् । अशोच्यते । अधिकानां अशब्द-
त्वम् । अधिसगमात् शब्दो नास्ति । ह्ये ज्योतिरादयः
शब्दाः कर्मनामधेयानि इत्युक्तं ‘अपिवा नामधेयं स्याद्
यदुत्पत्तायपूर्वमविधायन्त्यात्’ इति (११५।१।२) । यत्
‘अधिसगमात् तदाख्यं स्यात्’ (१३ सू.) इति,
तत्र द्रम् । वचनात् अधिसगमः, न नामधेयेन । यत्
तेषु असत्सु शब्दस्याभावात् इति, नैते वदा चित् आयुषु-
दियु न सन्ति । कथं ? तेषामामारे शब्दस्या-
भावात् इष्टः । यत् ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्द-
इति, कर्मान्तरत्वात् ज्योतिष्टोमे आयुषादिः शब्दो
नास्ति, न धर्माभावात् । तस्मात् ऐकाहिकं विष्टं धर्म-
जातं कर्तव्यमिति ।

समानोऽयं 'ब्राह्मण' इति शब्दः विधीना अथवादाना च । स यथा अर्थवादान् गृह्णाति, एव विधीनापि । गृह्णाति चेत्, तानपि अतिदिशति । यत्तु विधीना हविर्भिः सन्धो नास्तीति, विधेयविधायकसन्धो नास्ति, उपकारलक्षणं सन्धो भविष्यति । क उपकारः ? यदेया अन्नानि विदधति । अस्ति चेत् सन्धः, ब्राह्मणशब्द-श्रुत्या सर्वोतिदेशो न्याय्य इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १९ ॥

भाष्यं— लिङ्गं च विधीनामतिदेशं दर्शयति । किं लिङ्गं ? वरुणप्रघासेषु श्रूयते, 'निगदाहुतयो हूयेरत्, वाकिनो यजन्ति आहुतीना सपत्नै निगत्वाय' इति । वरुणप्रघासेषु निगत् आहुतीर्दर्शयति । यदि विधयो नातिदिरयेरत्, ता न स्युः । तस्मादतिदिरयन्ते ।

विहितान्मानाभ्रेति चेत् । २० ॥

भाष्यं—विहितान्मानात् इति यदुक्तं तस्य क परिहारः ? इति आभाषात् सूत्रम् ।

नेतरार्थत्वात् । २१ ॥

भाष्यं— अत्रोच्यते । विध्यतिदेशोऽपि सति, न अग्निमन्थनादीना आम्नान अनर्थकम् । इत्यस्य हविषो-ऽऽर्थेन भविष्यति, दक्षिणवैहारिकस्य मारुणाप्यस्य । तस्मात् न एतत् शक्यं विधीना अनतिदेशस्य भविष्यति ।

शा— 'पूर्वेषां ब्राह्मण यत्, तदुत्तरेष्वतिदिरयते । सोऽद्यते येन वाक्येन, तत् तेषां ब्राह्मणं मतम् ॥ यद्यप्यङ्गविविधिमिदं विधाया न विधेयता । तथाप्यस्येन सप्तध-स्तसन्धश्चोदनात् ॥' तस्मात् सर्वेषामतिदेशः ।

सोम— पूर्वोपनिषदो भावनया साक्षादपेक्षितधर्म-सोत्तरः अतिदेशो निरूपितः । इदानीं ततो जप्य-धर्मोपनिषदात्मिकातिदेशो निवार्यते इति संगतिः । वैश्वदेवे पूर्वणि ' आग्नेयमशकृत्वात् निर्वपति, सीष्यं चरु, सापिय द्वादशकपाल, साखल चरु, पीणं चरु, मारुतं सप्तकपाल, वैश्वदेवीमामिथा, यामाहृथिष्यत्रेक-कपालम्' इति अत्रो हवींषि आम्नयाति । तथा वरुणप्र-घासेषु । तेषामप्यानि पञ्च हवींषि आम्नान् तेषु ' एत-द्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्-ब्राह्मणानि इतराणि ।

इत्यनेन इतराणि वैश्वदेविकानि पद्-ब्राह्मणानि, एतद्-ब्राह्मणान्येव वारुणप्रघासिकानि पञ्च हवींषि इति ब्राह्मण-मतिदिष्टम् । अर्थवादानामपि न साक्षात् विधायकत्व, किंतु विधेयकत्वतया । सा च अन्नविधीनामपि अवि-शिष्टा । सूत्रार्थस्तु— आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि सर्वेषु पर्वतु सचरन्ति इति पञ्चसचराणि, तेषु अर्थवादातिदेशः हविर्विष्यन्तर्गततया हवि सनिषानादिति ।

वि— 'वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादभाषाः । सवादान्नविधिस्यो वा, हविर्विष्यन्त्याद्भवेत् ॥ अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ, मैवमन्नविधेरपि । समानः सोऽन्यतोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिरवताम् ॥'

भाट्ट— वाहुर्मध्येषु वैश्वदेवे पूर्वणि आद्यानि पञ्च हवींषि सपर्मैकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि । तेषां च विनियामनविशेषेण अन्यासात् कर्मन्तरत्वम् । वरुणप्रघासस्यहवि सनिषी च 'एतद्- ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानि इत्यर्थः । अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः । यद्यपि न अन्यत्र उपकारस्य तत्पुत्रभानेन पदार्थान्-नेवातिदेशः, न तु पदार्थान्नेत्रकृत्वात्साक्षात्, प्रयोजनाभावात् । तथापि इह लक्षणाया प्रमाणाभावात् शास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रातिदेशो तदोपहितवशात्तानां भाट्टोपकाराभावे उपकारान्तरत्वत्वात् ऊहनापानुपपत्तिः, शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारत्वेनविजातीयमपवादव्यतिथिपक्षतया निरु-पितरूपत्वेन अतिदेशात् उपकारान्तरत्वेनाऽनुपपत्त्या ऊहनाधोपपत्तेः । यत्तु तस्य ब्राह्मणपदेन अथविधायक-वाच्यस्य उक्तत्वात् व्यपवात् अपेक्षितत्वात् अमापि भर्षत्वेनातिदेशः । अत्र एतदतिदेशोऽलक्षणापि नाद्य-तम् । तदिह अर्थविधायकत्वमप्येन एतद्ब्राह्मणपदेन उक्तत्वात् कर्मवादात्कस्यैव विधायकत्वात् आसृष्ट्याऽ-भावेन प्रथानातिदेशाभावेऽपि स्तुतिमाम्नास्यातिदेशः, न तु अङ्गानाम् । एतेषां स्वस्वाङ्गविविधिरपेक्षत्वेन हविर्वि-धिपेक्षत्वाभावात् । अत्र एतद वरुणप्रघासेषु 'अग्निं मृष्यति' 'प्रतुतो भवन्ति' इत्यादिविधयोऽपि उप-पद्यन्ते । अन्यथा अतिदेशादेव प्राप्तयेन वैयर्थ्यापत्तेः । इति प्राप्ते, अन्नविधीनामपि एतद्वि-धयन्त्यङ्गविधायक-

दक्षिण्या विहारः शिष्टः । ' यथा हि प्रभवः पशवः स्युः । तानेव अनुचीनानद्वह आळमेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आळमेरन्, सारस्वतीं मेधीं द्वितीये, सौम्यं वसुं तृतीये... वारुणमन्ततः (एकादशेऽहनि) । अथ पुनः ज्योतिरादीना पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्तालमेरन्, सारस्वतीं मेधीं द्वितीये, सौम्यं वसुं तृतीये... वारुणमन्ततः ' इति । तदनारण्यवादाना प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोम प्रविष्टं, तत्र अह्ना बहुव्यस्याभावात् अगमवात् अपरा प्रकृतिं द्वादशाह आगतम् । तत्रापि पुनः ज्योतिरादीना पर्यावर्तेषु इति एतन्न उच्यते, इति तृतीया प्रकृतिं गवामयनं (आगतम्) । एवं आगतस्य एतदर्थेन इति ।

श्रा—चोदको बलीयान्, इति प्राप्ते अभिधीयते । 'प्रथमं ध्वते नाम चोदकस्तानुमानिकः । न प्रत्यक्षविच्छाधर्मतुनां प्रकृतिः । '

सोम—चोदकनामधेययोः अतिदेशप्राप्ताप्यनिरूपणानन्तरं प्राहापरतया तथोर्गलज्ज चित्तये इति संगतिः । अत्र किं द्वादशाहिसाः कर्तव्याः, उत ऐकाहिसाः इति फलमन्यः; किं चोदको बलान्, उत नामधेयं इति अधिकरणाङ्गस्यैव द्रष्टव्यः । तत्रापि चित्तये, नामधेययुक्तेषु अहःसु अविच्छादः द्वयेऽपि कर्तव्याः, विच्छाद्यु नामप्रापिताः । विच्छादो अपि अनुत्पाकाल ये सर्वेषामह्ना तन्नेगानुष्ठेया धर्मा, ते भूयोऽनुग्रहत्यागेन चोदकप्राता एव कर्तव्याः, न नामप्रापिता इति । सूत्रार्थस्तु—अहर्गणे गवामयने द्वादशाहिकमेव धर्मशातं प्राप्यते, अहर्गणस्य द्वादशाहप्रकृतिकत्वात् । ऐकाहिकज्योतिरादिनाम तु ज्योतिष्टोमादधिकान्ता धर्माणां सद्भावात् मुख्ये ज्योतिरादौ प्रवृत्त, इत्यपि द्वादशाहिके अविच्छादः सन्ति, इत्येकादशवर्षिनामधेयान्यादनुवादः, नातिदेशिकमिति ।

वि—' गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी । ऐकाहिकी वा, ऽनुमानादायो, ऽन्यो नामप्रापनात् । '

भाट्ट—उदेव निरूपितः मिकिवोऽतिदेशः । तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादपि अतिदेशात् प्राक्त्वं पर्याप्तमुपासनात् वाक्यान्वयान्तेषु पूर्वमेव प्रगङ्गा-

दुपपादितम् । अतः तादृशविषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नामस्तु यदि समानविषयत्वं, तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृश्यमावयैव नाप्नो गौगत्वपत्तेर्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नावयवत्वेन न सादृश्यपत्तिः, तदा नाम्नोऽपि, अविच्छादधर्मातिदेशकत्वमवश्यम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि समाने असमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना, नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तैवेव इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव गवामयने ' ज्योतिर्गौरासुः ' इत्येवमादिषु अहःसु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः, न तु गणत्वसादृश्यात् द्वादशाहधर्माणां । न च अहन्त-रथे अनस्यकल्पयेन गणत्वसादृश्यात् गवामयननिष्ठद्वादशाहिनानातिदेशेनैव तद्गम्यशक्तिरेव आवश्यकी, तत्सदृश्यात्तिवाक्येष्वेव भावनाया इतिवर्तमानताऽऽकाङ्क्षाया गन्तव्यतावसादृश्येन चातुर्मासान्तर्गतप्राप्तिवत् प्रत्येकमेव अतिदेशकल्पनेन ज्योतिरादिनामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव अकल्पनात् । न च एवमप्यतु गवामयने एक एवातिदेशः, गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रत्येकमेव फलमवधानात्, साधनानां समुच्चयेऽपि तत्सत्ताधनानां प्रत्येकमेव इतिवर्तमानताऽऽकाङ्क्षाया प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः । न च एव तेषु च्युपसत्त्वस्यैव प्राप्तेः ' द्वाभ्यां लोमाव-चति द्वाभ्यां मास ' इत्यादि पट्टं द्विजान् अनुक्रम्य ' यद् द्वादशोपसदो मरन्ति ' इति द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्व-दर्शानुपपत्तिः, तस्य भूयोऽहन्तज्योतिरेण नामातिदेश-प्रापितप्रतिवचनकत्वोपपत्तेः, द्वादशसु तिसृणामपि उप-कारकत्वोपपत्तेश्च । तस्मात् तत्सत्त्वान्नास्तीनाहानां अन्ये पामपि वा नित्यव्यतिरिक्तानामेव नामातिदेश इति सिद्धम् ।

ननु एवमपि एकादशिन्या विहारदर्शानुपपत्तिः । तथाहि, ज्योतिष्टोमे सौम्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनी समागता । तस्याश्च द्वादशादे विहारः ध्रुवः । तस्या-तिदेशेन गवामयने एकपश्यापिच्छतत्रयसुत्यामये प्राप्ती इदं ध्रुव ' यस्मात्तिरिक्तनेनादशिन्यामालमेरन् अभिर्षं भ्रातृमगतिरिच्छेत्, यदि द्वौ द्वौ पशु सगच्छेत्तुः कनीय

प्रकृतेरिति चेत् ॥ १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं ' दार्शयौर्णमासिके अवभृये शुणभिमेषु' इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूत्रम् ।

न भवितुवाम् ॥ १५ ॥

भाष्यं— नैतदुक्तम् । कुतः ? यतो नास्ति दर्श- पूर्णमासयोरवभृयः । ननु 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृयः' इति श्रूयते, सत्यं श्रूयते, न त्वेव अवभृयत्वमस्य भवति । कथं ? उच्यते । ' एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृयः' इत्येतस्य वाक्यस्य द्वयी नवनव्यक्तितः, निर्घांतावभृयत्वस्य वा पदार्थस्य दर्शपूर्णमासयोरवभृयत्वस्य उच्यते, यथा ' देवदत्तो यशदत्तस्य पुत्रः' इति निर्घांतपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यशदत्तस्य उच्यते । निर्घांतपुत्रत्वस्य वा अनिर्घांतावभृयत्वस्यावभृयत्वं, यथा 'अयमासो यशदत्तस्य पुत्रः' इति निर्घांतयशदत्तस्य आस्यपुत्रत्वमुच्यते । तदस्य अपा व्युत्पत्तयः दर्शपूर्णमासयोरवभृयः प्रकरणादि- र्घांतः, नावभृयः, अतोऽस्यावभृयत्वमुच्यते, न चाव- भवभृयः । ननु अपमपि अवभृयो भवतु । नैतदुक्तं, अन्वयोऽनेनार्थेनम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः ? छाट- स्यात् । किं साटस्य ? अन्वु घञ्च । य एष भक्त्या प्रसादाद्दः अपा व्युत्पत्तयः, अवभृय इत्यप्यमिति, यथा आश्रे पुत्रनादः । तस्मात्प्राप्तिं दर्शपूर्णमासयो- रवभृयः । अतो नाम शुणभिमेषः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १६ ॥

भाष्यं— लिङ्गं नैतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? एतमाह ' नायुदो जुदेरिति, न काम मायति, न वा गमनस्य ब्रह्मि' इति श्रीमिच्छावभृयधर्मणि प्रतिषेधं नुक्तुं उद्दर्शयति दर्शयति । तस्मात् श्रीमिच्छा- दवभृयात् धर्मप्रदेश इति ।

शुा— अपा व्युत्पत्तेऽपि अवभृयस्यप्रयोगात् वस्तु- यादः । ननु तत्र गौणेऽवभृयस्यन्दः, न चेह गौणग्रहण- न्याप्यम् । तुल्यविदं तस्मिं गौणत्वम् । अरि च ममापुत्रादे गौणः, तत्र १ विधिः, तन्मादसं व्युत्पत्तेः शुणभिमेषः । (इति प्राप्ते ब्रूमः) ' क्व मन्मपि पुत्रनामसि उतु प्रमानम् । कर्मन्तरे प्रयुक्तकार्,

भवतस्त्वप्रमाणवत् ॥ गौणत्व नहि शब्दस्य स्वखादव- गम्यते । अयान्तरे प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत् ॥' न चेह अपा व्युत्पत्तेः कर्मत्वे अवभृयस्यन्दस्य प्रमाणमस्ति । ' यन्ति' इत्यनेन तु प्रकरणात्तरन्यायेन (२।३।२१) कर्मन्तरं विधीयते । तत्र प्रयुक्तमानोऽवभृयस्यन्दः मुख्यावभृयस्यन्दस्य विदधात् तद्वर्मानतिदिशति इति न्याय्यम् ।

सोम— गौणत्वादिदोषेऽपि ' ताप्यर्थाङ्गं द्विष्टिः, न वृत्तेस्ताप्यं' इति कर्मान्तप्रतिषेधेण सामानाधिकर- ष्येन तत्परत्वमिश्वात् सिद्धान्ते गौणत्वं सम्भवति, पूर्व- पक्षे तु अपा व्युत्पत्तेः कर्मत्वस्य प्रमाणात्तरेणानिश्वात् गौणत्वं न सम्भवति । सूत्रार्थेस्तु— यथा सर्वद्वयस्यन्दः पाडद्विक्रतिदेशकः, तथाऽवभृयस्यन्दोऽपि श्रीमिच्छाव- भृयधर्मनामतिदिशति इति ।

वि— ' विष्कत्तेन त्रैश्वानभृय यन्तीत्यत्रूयते । नीरोत्तेकः कर्मणो वा विधिः श्रीमिच्छाधर्मणः ॥, यो दस्य- पूर्णमासाभ्यां वाक्या चोद्देशगतः । व्युत्पत्तेनोऽनुकृतामेष, मेव कर्मणि श्रीमिच्छे ॥ सुष्मानभृयस्यन्दो यस्तत्सादस्य- विवशया । धर्मानतिदिशन् कर्म स्थितं धर्मसमुत्तम् ॥'

भाट्ट— बहणप्रधासेषु ' वाक्या निष्कत्तेन त्रै- श्वानभृय यन्ति' इति ध्रुत्वम् । तत्र दार्शपूर्णमासिकं अपा व्युत्पत्तेः अवभृयधवेनानुत्तरं लापयात् तुपनिष्कत्ते विधीयते (वाक्याः इति) यद्गीरलात् (त्रैश्व इति) चयन्दस्य निपातत्वाच्च परस्परान्वयस्य भुवस्यनेन न विधेयानेकता दोषात् । अस्ति च अपा व्युत्पत्तेऽपि अवभृयधर्मप्रयोगः ' एष वै दस्यपूर्णमासयोरवभृयः' इत्या- दी । अतो नाम विधिधर्मन्तरेविधिः, न वा अवभृय- स्यन्दस्य विधिः गौणत्वमद्वितीयस्य नामाविधेयस्यम् । इति प्राप्ते, अनेकप्रतिषेधत्वमिति अपा व्युत्पत्तेः अपा- वादिच्छानभृयस्यन्दस्य जलधर्मिपारासादस्येन गौात्, प्रातस्म्यनुत्तरेन अनेक्युत्पत्तयाने तावन्भेदात्तयोऽथ कर्मन्तरेणविधेयत्वम् । कस्यामि न निगतस्य उतारार्थो- न्यवन्वुयत्ती उपरदापेऽप्यस्य परस्परान्वयस्युत्पत्तयभागात् विधेयनेक्यस्य लक्षणे । अतश्च शुात् प्रकरणात्परतः भव- कर्मनेदः । ताप्यर्थाङ्गस्य नैव्युत्पत्तयेन (२।३।२१)

उर्वनाम्, (ततः) अगन्तरत्वात् तण्डुलानामेव तत् परा-
गर्हकम् । किञ्च तत् इति नपुंसकलिङ्गप्रातिपदिकार्थ-
वान्कम् । अतो यत् (नपुंसक-) लिङ्गं (विद्यते)
तदनेन परामृत्यते (दधि मधु क्वं उदकं च), धानानां
तण्डुलानां च नपुंसकलिङ्गत्वान्वात् अत्राक्यः परामर्शः
(विलिङ्गत्वात्) । अयं च न्यायः अन्यत्राप्यभिहितः
' लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती
स्त्रीत्वात् ' (१।१।१७४५) इति (सूत्रकारेण),
पुलिङ्गं मेष्णं न संवप्यते स्त्रीत्वात् (इति) । अतः
ससृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेन अस्य (तच्छब्दस्य)
सम्बन्धः (लिङ्गानुगुणत्वात्) । तस्य च (ससृष्टस्य)
एकत्वात् एकदेवतासम्बन्धे (सति) एकवचनं न वि-
ध्यते । अत एको वागः ।

(भाषाङ्गिकं परिग्रहमाप्य अधिकरणमनुसंधते-) मधु-
दके द्रवसामान्यात् इति । विशेषे धर्माणां भूयस्त्वेन धर्म-
नियमं वक्ष्यति (विप्रतिपिद्धधर्माणां १२।२।७२२
इत्यत्र) । तेन सिद्धेन इदं (अभिहरणं) आरभ्यते
किमान्यात् धर्माप्रतिः (मधूदकयोः), उत सान्नाय्या-
दिति ।

आर्ष्यं वा वर्णसामान्यात् । ४१ ॥

भाष्यं— आर्ष्यं वा इमे, विकुर्पाताम् । उपासु-
मानस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? वर्णसामान्यात् ।
समानवर्णे मधूदके आर्ष्येन ।

धर्मानुमहाश्च । ४२ ॥

भाष्यं— आज्यधर्मोश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः
कृते उपवनादयः, न तु पयोधर्मां दोहनादयः ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् । ४३ ॥

भाष्यं— यत् पूर्वं कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं, तद-
विशिष्टम् । आज्यमपि अग्निसंयोगात् दवीभवति ।
तस्मात् उपासुपाशविध्यन्तो मधूदकयोरिति ।

शा— ' वर्णसाम्यस्य चाधिक्याद् द्रवत्वस्याविशो-
पतः । अनुग्रहाश्च धर्माणामज्यधर्मं मधूदकम् । ' इति
सिद्धन्तः ।

सोम— हिरण्यवत् मधूदकयोरपि नाज्यधर्ममृष्टिः
ह्युच्यतेः संगतिः । न च यो गुण ऊपसौ दृश्यते,

त तस्य स्वाभाविकः यथा पटस्य स्वामता, तथा
आज्यस्यापि द्रवत्वं स्वाभाविकमेवेति वाच्यम् । कृत्वा-
कटिन्यादौ व्यभिचारात् । इतिरक्तधाया हि सान्यमपे-
क्षितं, विलीनानवस्थाऽऽपवमेव च इतिः, इति तदभावात्
द्रवत्वस्य सद्भावात् स्वाभाविकत्वकृतो विशेषः अकि-
चिक्तरः ।

वि— शीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्य, श्रिमो
यतः । द्रवत्वं, न पृतेऽप्यस्य क्त्वाद् वर्णाच्च सभवात् ।।

भाट्ट— चिनेष्टी अनेके वागाः इत्युक्त विनाधि-
करणे (१।१।३) कौस्तुभे । तत्र दधिद्रव्यपयोधाना-
तण्डुलयागानां निर्णीतैश्च प्रकृतिः । मधूदकपोक्षु वर्ण-
साम्यात् उपासुपाशविचारत्वं प्रकृतोदाहरणे देवतासामा-
न्यस्य आधिक्याच्च, न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्याद्
पयोयागविकारत्वम् । सत्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य
निर्णायकत्वाभावे बहुतराज्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् ।
नैमिचित्कद्रवत्वस्य आज्येऽपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वधर्मानां
एककल्पत्वेन एकतन्त्रत्वात् भूयसामनुग्रहाय न्याया
मधुसुतोदकयागानां उपासुपाशधर्माः तत्रानुग्रीयमानविच्छ-
धर्मविषये कार्याः । आहृत्या अनुग्रीयमानद्रव्यस्वरकार-
विषये तु तत्तयागीधर्माः तत्तद्द्रव्येषु कार्याः । ८।१।१०.

न्यायचिन्तुः— निश्चैष्टी मधूदकयोः सामाविक-
द्रवत्वात् पयोर्विध्यन्तप्राप्तौ वर्णसामान्याधिक्यात् आज्य-
विध्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' आज्यस्य धर्मां मधुनीरयोः स्यात् । '

शुकर— ' आज्यममधूदके वाती । ' विध्यन्तः । २०.

अतिदेशः धर्माणां सादृश्यविधोरेण नियत-
प्रकृतितः ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् । ८।१।२।१॥

भाष्यं— यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्ग
नितित् शब्दगत अर्थगत वा वैकल्या कर्मचोदनाया तद्-
गुणगत्त्वे वा दृश्यते, तत्र न विध्यन्तः स्यात् । कुतः ?
अर्थसंयोगात् । तस्य अर्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशो-
पणेन संयोगः अनुभूतपूर्वः । सद्योभिर्नोश्च अन्यतरो दृश्य-
मानः इतर भदृश्यमानमपि अनुमानात् सुद्धौ सतिषय-
यति । अभिधानवत् । यथा ' अग्निहोत्रं ' इत्यभिधानं

वचनानीतराणि । ७ ॥

भाष्य— इतराणि तु सीधणीयादीनि वाचनिकानि प्रातेरभावात् । अगत्या च वाक्यानामनेक्येता एतुग-
भनेविधानेन ।

न्यपदेशश्च तद्वत् । ८ ॥

भाष्य— ' राधैरेव सीधणीयामाप्नोति, लोकममिः प्रायणीया, सिंहलोमभिरासिप्या ' इति । सोमविवास्त्वे प्रत्यक्षमेव सीधणीयादीनि प्राप्नुवुः । प्राताना राप्तादिभिः तदातिवचन नोपपद्यते ।

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् । ९ ॥

भाष्य— पशुपुरोडाशात् च ब्रह्मणा श्रूयते ' नैतेषा पशुना पुरोडाशा विवन्ते, ब्रह्मपुरोडाशा ह्येते पशवः ' इति । तत्र तारादन ब्रह्मः पुरोडाशाः । ब्रह्म एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मज्ञः, तत्र एतदुपपद्यते । तस्मात् पौरो-
डाशिकः सेतु विष्यत् ।

सोम— पूर्वपादे स्पष्टलिङ्गाविदेश उक्तः । तद्वि-
त्तेन देवतानिर्देशैकदेशेवतान्त्वनिर्वपत्वादीनां स्पष्टत्वात् । इह तु अस्पष्टलिङ्गाविदेश इति पदान्तरान्मानन्तर्पे च । वाजिनस्यै रथ्यमाणलिङ्गानां यथाकथञ्चित् उपपत्ती-
यत्वात् दृष्टित्यप्रतीतिश्च अस्पष्टता । अर्थसादगतस्य सोम-
शब्दस्य वाचनिकरूपधर्मनिरवयवेन वा प्रत्यक्षायव-
गत वा सिद्धमेव सादृश्यमादान् स्यात्सर्वतया उपपत्तिः
निष्पुदेशगतमिहोमशब्दम् साध्यसादृश्यपरत्वे प्रमाणा-
भावात् नाविदेशरूप इति सिद्धान्तः । अत्र सोमशब्द-
स्यायं सादृश्यत्वात् अनविदेशकार्यमिति सिधेतेऽपि सतमे
(अ३११३) ' उपपद्यो यूपो भवति ' इत्यत्र पृथगाप्यन्त-
न्यवगात् विधातृस्तेन यूपशब्दस्याविदेशकार्यमादात्स्य
पृथगाप्यन्तव्यवधानेऽपि पृथगन्त्यापराधकारणात् विष्यन्त-
रेकतास्यन्त्याप विषयक्यमाभावात् अनविदेशकार्य इत्य-
पुनरुक्तिः । मूमयंस्तु— तात्रिणे शीप्राम्निप्रदेशे च
शोमप्रतिष्ठन शोमशब्दत्वात्प्रति ।

वि— ' शुचरात्रिनयोः शोमशब्दः ।
भाषो, मेरु इति, यन्मात् शोमशब्दः प्रयस्ये ॥ '

भाट्ट— यात्रिनतामप्य अनिजाऽनुनिष्पन्नयात्रिन-
प्रतिष्ठितं शोमोऽपि अन्नापेक्षायां हि शीप्रैः प्रतिदेशः, उच

दार्थिक इति चिन्त्यते । शीप्रामप्यद्भेदवशात्कारार्थ-
सुप्रमक्षेपु च एवमेव चिन्त्य । तत्र ' शोमो वै वाजिनं,
सुरा शोमः ' इति अशोमे शोमशब्दः शोमधर्मातिदेशार्थः ।
न च ' उपपद्यो यूपो भवति ' इतिवत् अर्थवादशक्त्यात्
अनविदेशकत्वं, तद्वदिह सिद्धसादृश्याभावेन नामाति-
देशायवश्यकत्वात् । अत एव अनुपपत्त्यकारण्यो, समुपहृत
भक्षण (च) उभयत्र दर्शयति । सुराया शीसेन कृषण,
कुशलकृत्तुभिः भक्षण, एका पुरोदहू, उपयाम इति
मन्त्रः, गृहीत्या आसादन, शीने वासति उपनहन (च)
दर्शयति । प्रहयन्तश्च एव सति मुतरानुपपद्यते । इति
प्राप्ते, आर्थवादिकत्वं शोमशब्दस्य प्रहयन्तश्चरूपसिद्ध-
सादृश्येन उपपत्तौ वाक्यभेदापादाकविधिपरत्वे प्रमाणाभा-
वात् ब्रह्मशब्दस्य प्रायणीयत्वं ब्रह्मण्य औपदेशिकत्वेनैव
उपपत्तेः । लिङ्गानां च वाचनिकत्वाऽपि उपपत्तौ अमति-
भेदेन चोदनालिङ्गातिदेशेन दार्थिकविष्यत्वं एव ।
तस्मापि वाजिने पशुप्रमत्तवशात्कार्यत्वं पशोपागमिष्यत्वात् ।
सुराया पौरोडाशिकः, औपधर्म्यकारणात् । अत एव
' राधैरेव सीधणीयामाप्नोति ' इति सीधणीयामाप्ति-
वचनं सयच्छते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन प्राप्तिव-
नेन स्तुतिः असंगती स्यात् । तथा ' नैतेषां पशुनां
पुरोडाशा विवन्ते ब्रह्मपुरोडाशा ह्येते पशवः ' इति ब्रह्मे
पुरोडाशशब्दानुवादः तदर्थमकृत्वे संगच्छते । यद्यपि च
एतेषां प्रहयमान्तया दार्थिककारणते पशुपुरोडाश-
कार्यापन्नत्वं दश्यते (१०११३३ ग्) नश्रमाणत्वात्
स्थानात्त्वेन पुरोडाशचयनोपपत्तिः, तथापि स्थानात्त्वा-
ऽपि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्तेः लिङ्गोत्पत्तिः । यन्मुन्यु
अन्नापेक्षायां अन्नापित्तवशात्स्योऽपि पुरःस्थितिकृतेन
स्थानात्त्वाविदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बलत्वात्
औपधर्म्यकृतेन सर्वप्रतिभूतदस्यंभवावधिप्रादुर्भवे ।
अत एव ' एषामर्थमेव कुर्वन्ति विधानीं शुभ ' इत्यादौ
' शीप्रतया शीधणीया ' इत्यादौ च न गोविद्योनादि-
(शीधणीयादि) पनाः । यत्र तु दार्थिककृत्यभक्त्यकार-
ण्यत्वात् (१०११३३ ग्) प्राङ्मुख्यपुरोडाशकार्ये एव
सुप्रमत्तवशात्तानाद्यर्थः इत्याभीष्टे, तदा शोमशब्द-
शब्दं नामातिदेशनिरूपकत्वमात्रं इत्यभिप्रेत, न ह

को दोषः ? अर्धंभव इत्याह । यदि पृथ्वाब्दः पृथ्वाभि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम् । अथ अनुवदति तथा शक्यते, पृथ्वाभि तु अविहितानि भवन्ति । तेषु असंख्य कस्येदं सर्वत्वं विधीयते ? उभयकियात्वात् अर्धंभवः । अथान बृहद्रथंतरोः विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्यं केवलं विधीयते सर्वपृथो भवतीति । उभे अपि बृहद्रथंतरे भवतः, नैकमिति, ततोऽयं दोषो न भवति । तस्मात् द्वयोरपिकारः ।

न, व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य । १२ ॥

भाष्य—नैवमेतत् । कुतः ? व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य । एवं छति सर्वशब्दे व्यर्थो भवति अर्धशब्देः । अयं हि बहुविधयो द्वयोरं युज्यते । पाठद्विकानां तु विधाने नैव दोषः । ननु च तत्रापि द्विकारः शब्दो भविष्यति । उच्यते । न भविष्यति । सर्वत्वं केवलं पृथ्वाभि विधास्यति, न पृथ्वाभि । ननु उक्तं पृथेपु असंख्य कस्येदं सर्वत्वं विधीयते इति । उच्यते । पृथ्वाभि सर्वत्वं हि निहितम् । तत् संपादयितव्यम् । न च पृथ्वाभि अकुर्वता तत् संपादयितुं शक्यते । तत्र अर्थात् पृथ्वाभि करिष्यति । एवं न द्वयर्थः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः । तस्मात् पाठद्विकानां अतिदेशः इति ।

श— यन्मैतमानाधिकरणदक्षिणमिच्छोऽयं अतिदेशः इति नामाधिकारे विहिततः । परमार्यंतस्तु याचनिक एवायं अतिदेशः ।

सोम— प्रवृत्तौ संगतिः । पृथ्वाब्देन पाठद्विक-पृथ्वीनामतिदेशः इति कल्पना युक्ता, न तु साम्ना, पृथ्वाब्दस्य लक्षणप्रवृत्तौ । लक्षणद्वयोरं च माहेन्द्रादिषु चतुर्षु 'सतद्रूपानि पृथ्वाभि' 'पृथेः सन्ते' इत्यादिषु निरूपाणा एव स्वीकृत्युचितत्वेन लक्षणप्रवृत्तेन प्रथमपूर्वपथनिवृत्तये अनुवदयंत्वात् । न च 'रथंतरे पथाने' इति साम्नादेन अन्वयव्यवहारात् साम्नात्वं शङ्कनीयम् । यमाज्जति स्वरस्या यच्छब्दा इति प्राथमिक-पृथ्वाब्दमुत्पन्नत्वात्प्रायेण स्वीयानेन प्राप्ती निश्चित्यात् अन्वयव्यवहारात्प्रायेण अतिदेशस्य गुणत्वात् । किंच साम्नां लक्षणप्रवृत्तयेन अन्वयव्यव-

अप्राकृतसर्वत्वं स्यात् । साम्नायां तु अट्टाद्यंतया न अप्राकृतसर्वत्वापत्तिः इति ।

अन 'विश्वजिता रथेत' इत्युपमे विश्वजिति पृथ्वाभि सर्वतावाश्च विधौ अपि न वाक्यभेदः । विशेषण-वैशिश्यादौ विशेष्यादौ च यदि विश्वजितायाः, तर्हि वाक्यभेदः । इह तु विश्वजितायां विभवे समासव्यवहारे पठद्विकविश्वजिताद्यंतया, 'वपद्वक्तुः प्रथममथः' इत्यन प्राथम्यविश्वजिताद्यंतया, 'विश्वजिते विश्वजिताय' इति व्यतिरेकः किनाऽपि समासे सामानाधिकरण्या-मामलम्बविश्वजिताद्यंतया इव च न वाक्यभेदः इति चार्थक-कारिण्याः । पृथ्वात्सर्वतावाश्च पृथ्वाभि अर्थात् प्राप्तिः इति भाष्यकारिण्याः । सूत्रार्थस्तु— विश्वजिति 'सर्व-पृथो भवति' इति नैतिशेदोमिक्रानि पृथ्वाभि अनुवदन्ते, विश्वजितो ज्योतिशोमिच्छत्वात् । अस्ति च माहेन्द्रादिषु चतुर्षु पृथ्वाब्दः, तथा च पृथ्वाभ्यं ज्योतिशोमे उपपन्नं, इति तदनुवाद इति ।

वि— 'विश्वजित् सर्वपृथः किमनुवादे रथंतरे ॥ बृहता वा समुच्येन यदा पाठद्विकानि पठ् ॥ अतिदेशानि, तत्रयो माहेन्द्रादिचतुष्टये । पृथ्वाब्दाद्योरंकेन सर्वेयामिह संभवात् ॥ समुच्यते वा, विभवे सर्वत्वं बह्वपेक्षया । न तु द्वयोरतः पृथ्वाभ्यामतिदेशनम् ॥' यद्यपि विश्वजितः पृथ्वाब्दकत्वात् ज्योतिशोमिच्छित्वमेव, न पठद्विकत्वात्, तथापि सर्वपृथोक्तिरत्यन्तं तानि पठ् पृथ्वाभि अतिदेश्यन्ते ।

भाट्ट— 'विश्वजित् सर्वपृथोऽदिसयः' इत्यन सर्वपृथ्वाब्दः अनुवादः, अथवा पाठद्विकानि रथंतरे-बृहत्-वैरुच-नैराच-शाफर-द्वैतानां साम्नां विधिः इति विन्तायां, पृथ्वाब्दस्य साम्नाविश्वजितात् साम्नात्वे विधौ लक्षणाऽऽपत्तेः, ज्योतिशोमे च 'पृथेः सन्ते' इत्यनेन पृथ्वा पृथ्वात्सर्वतावा विधानस्य विश्वजिताद्यंतया (१११३) कौमुभ्ये स्तुवारादित्वात् इह आदिदेशेन बहुवचनप्र-पत्तेः, विश्वजितेभ्योरेवाय अनुवाद एवास्ति । इति प्राप्ते, अनुवादो नैव प्राप्तेः 'पथाने रथंतरे, अर्धंभे इहत्, मयाऽ इहत्, वैरुचं शोः पृथे, नैराच मेच-वपनर, शोः प्राप्तेः अतिदेशः, साम्नात्सर्वतावा' ।

दशिनाना प्रभृतिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः ? प्रतिपशु-
यूपदर्शनात् । ' यत् णिपु यूपेष्वाल्मेत वहिर्धांऽस्मादि-
न्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेत्, एकयूप
आल्मेत ' इति यूपनिर्वा प्रतिपिष्य एकं यूपं सौत्रामण्या
विदधाति । तदुपपद्यते, यदि ऐन्द्रादशिनविष्यन्तः । तत्र
हि प्रतिपशु यूपः । अग्नीषोमीयग्रहृतिव्ये एक एव यूपः
स्यात् । तत्र एतन्नोपपद्यते । तस्मादैकादशिनाना
विष्यन्तः पशुगणेषु ।

शा—सौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्या-
तिरेकात् ऐकादशिनविष्यन्तः ।

सौम—ननु सौत्रामण्यादिपशुगणेषु अग्नीषोमीय-
विष्यन्त एव युक्तः । न च गणत्वसामान्यात् ऐकादशिन-
प्रातिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमेव पशूना इतिक्रान्तताऽऽ-
वाह्यत्वात्, प्रत्येकं गणत्वामावात् । अतो मूलग्रहृति
तथा अग्नीषोमीयविष्यन्त एवेत्युच्यते: संगतिपूर्वपक्षौ ।
सूत्रार्थास्तु—पशुगणेषु ऐकादशिनविष्यन्तयूपमूतिः स्यात्
सौत्रामण्या णिपुनामा ' यत् णिपु यूपेष्वाल्मेत वहिर्धांऽ-
स्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् ' इति यूपनियेधत्वेन प्रति-
पशुयूपप्राप्त्यगमात् ऐकादशिनेषु पशुभेदेन यूपभेद-
वद्भावात् इति ।

वि—' त्वामादिगणे दैधादैकादशिनतोऽथवा ।
आशौ वितोपरादित्वा, न गणत्वाविरोधतः ॥ '

भाट्ट—पशुगणेषु तु सौत्रेषु अशौच्येषु च पशुगणा-
न्तर्गतत्वसादृश्यात् गणधर्माधिक्यत्वभावात् ऐकादशिन-
विचरन्त्वम् । अत एव सौत्रेषु प्रनाएविप्रकथांशदातो
अपि गणधर्मान्तरप्रातिरपिकदा । अत एव सौत्रामण्या,
प्रतिपशु वैश्विकं यूपानेकव्ये प्राते यत् प्रतिपिष्य यूपे-
क्यनियमविधिः ' एतन्नूप आल्मेत ' इत्यनुपपद्यते ।
८।१।२।११-१२. (एकदेशो षष्ठीतोऽनम्)

मण्डन—' गणेषु वैस्रदशिनस्य धर्माः । '

शुकर—' तस्याः पशुगणेषु, स. । ' तस्याः एकाद-
शिन्याः, सः विष्यन्तः ।

ॐ अतिदेशः वरुणप्रपासगतपञ्चसंचरेषु वैश्व-
देविकसार्धवादिविधिषुऽण्डस्य ॥
पञ्चसंचरेष्वर्धवादातिदेशः, सनिधानात् ।

७।१।१।१७ ॥

भाट्ट्यं—जातुमांस्त्वान वैश्वदेवे धर्माणि आग्नेयादीनि
ह्रींषि सार्धवादानर्थेऽर्हितानि । धर्माश्च तेषामुक्ताः ।
वरुणप्रपातेषु केवलानि हर्षांषि आग्नाय यत् वैश्वदेवि-
वाना प्राज्ञां, तत् तेषामतिदिदन्ते ' एतद्-नाह्मगा-
न्वेष पञ्चहर्षांषि, यद्वाह्मणानीतराणि ' इति । तत्र किं
अर्धवादानस्य अयमतिदेशः, उत सार्धवादस्य सति-
धिकस्य कूलस्य काण्डस्य इति । कथं पुनः अर्धवाद-
मानस्य अतिदेशो भवति ? यथा ' पशुपुल्लयप्रति-
माश्च वृधाः ' इति । के पुनर्विषयः, के अर्धवादाः ?
' तेषां सनद्ध र्हिर्भवति, तेषां सनद्ध इष्यः ' ' नव
प्रवाजा इष्यन्ते, नवानुवाजाः ' इत्येवमादयो विषयः ।
' चार्त्नानि वा एतानि हर्षांषि ' इत्यर्धवादाः । तत्रेद-
मुच्यते । पञ्चसंचरेष्वर्धवादातिदेशः सनिधानात् । पञ्च
एतानि हर्षांषि सर्वेषु संचरन्ति इति पञ्चसंचरणि
इत्युच्यन्ते । तेषु पञ्चसंचरेषु अर्धवादानस्य अतिदेश
इति । कुतः ? सनिधानात् । इतिषा सनिहिता अर्ध-
वादाः हविर्विधिभिः एतन्वाक्यसमत्त्वान्, न धर्म-
विषयः । किमतः ? अत एवद्वयति, यत् पूर्वेषां ब्राह्मण-
मिति व्यरदेशो पुन्यते । तदिदं तेषां ब्राह्मण वेन सन्यथः,
अन्यत्र विधेरविधाकभावात् । अर्धवादश्च एतानि
विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः । धर्मविधिभिस्तु धानि
विधीयन्ते, न तानि हर्षांषि । तस्मात् अर्धवादानामनि-
देश, न धर्मविधीयान् । अपि च वरुणप्रपातेष्वर्धव के
चित् वैश्वदेविक धर्मां विधीयन्ते, यथा ' अग्निं मन्थनि '
' धनुषो भञ्जति ' इति । तेषां अतिदेशेन रिहिताना
पुनस्तन्मान अनर्थकं स्यात्, यदि विषयः अर्धवादे-
रन् । तस्मात् अर्धवादानतिदेश इति ।
मर्षस्य वैहृदाच्यान् । १८ ॥

भाट्ट्यं—नैतदेव अर्धवादानस्य अतिदेश इति ।
सविधिकस्य सार्धवादान इत्यत्र चञ्चल्यतिदेश
इति । कुतः ? ऐकादशिनान् सनानस्यत्त्वान् इत्यर्थः ।

शा—‘दधि क्षीरं च ससृष्टन्माभिद्येत्समिधीयते । उभयोश्च रसस्तस्मात् दृश्यतेऽतो द्वायात्मिका ॥ विरोधा- प्रशशात् तस्माद्गुणयोर्विकृतिर्भवेत् । ततेपयसिवाक्ये तु सप्तम्या गुणतः पयः ॥ दधि द्वितीयानिर्दिशात् प्रधानं, तेन सा—पयम् । दध्नेव प्रतिनिर्दिश्य तेन चञ्चति देव- ताम् ॥ दध्नेरातो हविस्तस्मात् सायदोश्चिकारता । (इति प्राप्ते उच्यते) पयसस्तु प्रधानत्वं तत्र कर्म- समाहितः ॥ दध्ना हि नीचत्वानेन तदेव न्याप्यते पयः । कर्मतोऽपि प्रधानत्व तस्य स्यात् सप्रदानकत् । सर्वनाम्ना परामर्शस्तस्यैरातोऽवकल्पते । तदेव दधित्तोयाद् घनी- भूतमतो हनिः ॥ तस्यैव देवतायोग आभिद्याऽपि तदेव नः । प्रातर्दोहविचारचमामिद्याचारस्ततः स्थितम् ॥’

सोम— पयोर्दधिविकारत्वाभावेऽपि आभिद्यायाः दधिविकारत्वं स्यात् इत्युत्थितेः संसतिः । चतुर्थे (४१ । १ । २२-२४) दध्न् प्राधान्येऽपि आभिद्येन दधान्य- यत्प्रयोजिना, न चाग्नि इति हिन्दे, पयःप्राधान्य अत्य- नेव वस्तुनातिमनुसृत्य व्यञ्जित, इहैव विरोधातिदेश- सिध्यर्थं पयःप्राधान्य साधनीय इत्यनुपनिषक्तिः ।

धि—‘इतोर्दध्नोऽयं पयश्च आभिद्याया, द्विजायतः । इतोर्दध्नो पनावेन, प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥’

भाट्ट—आभिद्या तावन्नार्यान्तर, अस्ति तु दधिपयोऽ- न्यतरूप इति याचित चतुर्थे (४१ । १ । २) । अतश्च तदन्वयसिद्धिर इति तावदपि वादम् । तत्रापि तु विरोधा- चिन्तायां ‘तते पयसि’ इत्यत्र द्वितीयानिर्दिशदध्नः पयः ‘सा वैश्वदेवी’ इति तच्छब्देन परामर्शः, न तु सप्तम्यन्तरदनिर्दिश्य पयसः, गुणभूतत्वात् । न च ‘आनयति’ इति द्विकर्मस्वरूप पयसो न्याप्यमानत्वेन दध्नेपेक्षयाऽपि प्राधान्यास्यति, द्विकर्मकथासुखले अधिहरणत्वादिस्वरूपान्तरविचारानां सप्तम्यावधिपेक्षया च संव्यप्यमान्ये पद्वीप्रती ‘अकथितं च’ इति शब्देन (फ० १ । १ । १२) कर्मसंज्ञास्वरूपात् द्वितीयविधानागगारवि प्राधान्ये प्रनाशभावात्, प्रकृते सप्तमीधरोत्तरे अधिहरणत्वादिपेक्षाऽसंगतोः द्वितीयकर्मसंज्ञाभावात् । अत्राम दधिप्राधान्य- आभिद्यायाः दधिविकारिस्वरूपेण ही लौकिकस्य पयसः

अधिहरणत्वम् । इति प्राप्ते, मधुरसम्भूतत्वात् दध्न्- भावेऽपि च अन्वयान्तरेण आभिद्यासपत्तेः अन्वयव्यति- रेकाभ्यां, ‘जुगता युज्यं पयः’ इति मन्त्रवर्षाच्च पयस एव अवस्थाविरोधापन्नस्य आभिद्यापदवाच्यत्वात्वातोः तदुत्प्रे- षेन तच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपयःपरमार्शित्वस्यैव अयगतेः पय एव आभिद्या । अतश्च तस्याविकारत्वमेव । एतं च ‘तते पयसि’ इत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयया च यजुन्यायेन (२ । १ । ४ । १२) करणत्वलक्षणा इत्यपि श्येयम् । अवस्थाविरोधरूपा आभिद्या च न तां विना, इति न तस्यापि विन्या । यदि तु तां विनाऽपि आभिद्या लोके सम्भाव्यते तदा न सप्तम्या प्राधान्य- लक्षणाऽपि । ततपयोऽधिहरणत्वविशिष्टदधान्यनयत्वेव अतस्याविरोधविशिष्टपयोरूपामिद्योर्दधेन विधेयत्वात् उद्देश्यस्यैव ह्यवदकल्पनाया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यै च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरा लिङ्गोपपत्तिः । अधिहरण- त्वस्यै च दधान्यनयन प्रति अङ्गत्वेऽपि पयसो नाङ्गत्वं, कर्तृप्रतीकनारात् इति श्येयम् । अत आभिद्यायाः अवस्थाविरोधाविशिष्टपयोरूपत्वात् पयोरागाविकारत्वम् । तेन परस्येव प्रातर्दोहादिपर्यायः । दधि तु लौकिकमेव संस्कारकम् ।

न्यायविन्दुः—आभिद्या उभयव्यन्त्यादुभयविकारः । पनत्वाद्वा दधिभिन्नः । इति प्राप्ते, ‘तते पयसि’ इति वाक्ये पयस एव प्राधान्यात् तदेवाभिद्या । अत्र पयोविकारत्वमेवेति सिद्धान्तः ।

सपहन—‘आभिद्यायां पयोगताः ।’ पर्यायः ।

शरर—‘आभिद्यायां पयसोऽसौ ।’ निष्पत्ताः ।

अतिदेशः शतोकध्यादिसंख्यागणेषु द्वादशा- द्विकथमांशाम् ॥

संख्यागणेषु उद्देश्यस्यः प्रतीयेषु, कुञ्जलक्षणम- ध्यात् । ८ । १ । ४ । ८ ॥

भाष्य— ११ संख्यागण उदाहरण ‘अभिद्येन, पदोदध्या, शतभिद्येन नर्या, यज्ञानिद्येन भार्या’ इत्येवमादयः । अत्र चिन्त्यते हि त्तोऽपिरोमव्यापनमन्त्रः, उत एतसंख्यायां संख्याभिदिशानाम्नायां वाद इति । हि प्रत ? संख्यागणेषु उद्देश्यस्यः प्रतीयेषु । तस्यै च अत्यन्त

त्वेन एतद्ब्राह्मणव्योपपत्तेः शास्त्रस्य महाविपल्व-
 विद्वयमे अज्ञानां स्तुतेश्चातिदेशः । न च अपेक्षारुमे-
 षैव सर्वत्रान्वयात् अर्थभावनायाः इतिकर्तव्यताऽपेक्षायां
 अज्ञातिदेशो भवगते पश्चात्
 तद्विशिष्टार्थभावनायाः विधिसवन्भावगमोत्तरं तस्य
 स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेशः इति विरम्य-
 व्यापारापत्तिः, इष्टसामान्यवत् इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेपा-
 देव तद्विशिष्टभावनानुविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावैल्यमेव
 अतिदेशप्रवृत्तेः । अत एव अनुमानिकवचनातिदेशोऽपि
 व्यर्थवादातिदेशसिद्धिः । या तु एवं यति विभक्ति-
 आतिदेशिकार्थनादिकफलकलनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे
 एव निरस्ता । वस्तुवस्तु वाननिजातिदेशस्य भिन्नवाक्य-
 विधया प्रमाणत्वात् उल्लिख्यते इतिकर्तव्यतासामान्या-
 क्षेपः आवश्यक एव । न च प्राशस्त्यातिदेशो तस्य
 निरुक्तान्वयवत्त्वे प्रमाणाभावात् अतिदेशलक्षणस्य
 अन्वयान्तिः, लक्षणे अङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वेन
 अन्वितस्य विवक्षितत्वात् । अतश्च अर्थभावनेतिकर्तव्य-
 तात्वस्य तत्करोपरद्वारजनकव्यवस्थस्य शब्दभावेति-
 कर्तव्यतावत्त्वं च इतिरूपतत्करोपरजनकज्ञानविरय-
 त्वात्त्वस्य द्विविधस्यापि सम्यहः । अन्वितपदोपादानाद्य
 आर्थिके प्राकृष्टिके वा उपकारजनकेऽपि नातिदेशः,
 तस्य प्रकृतिभावनानुन्वितत्वात् । तस्माद्भवान्तिदेशः ।
 अस्मिन्मनसोत्तरे तु दक्षिणरिहारे प्राप्यभावात् युक्तः
 तदमे पुनरितिः । अत एव नरप्रवाक्यशब्देरतिदेशात्
 'वाञ्छितो यजन्ति' आहुतीनां शब्दो विद्यत्वात् इति
 लिङ्गमपि उपपद्यते । इतरथा विद्यत्वनुपपत्तेः इति
 सूत्रकारभाष्यकारो । वस्तुवस्तु मास्वीनागव्यापि वैश्व-
 देवित्यामिधारागर्वावकारत्वात् नरप्रवाक्यशब्दरेरतिदेश-
 मयनसोनामपि प्राप्तिप्रसक्त्यात् नारं वैश्वर्यरिहारेः,
 आमिधेककपालानुपरोधैव च नरप्रवाक्यशब्दसिद्धेः
 विद्यत्त्वस्यापि उपपत्तिः । न च भूयसां दशमसुप्तस्य
 विकारत्वात् तदनुपरोधेन पद्यप्रवाक्यत्वं, पद्यपुरोडाशान्
 नकारुत्तारि पद्यत्वविरोधात् । अतो भाष्यमनाहव
 स्तुमेवं श्वास्त्रेण, अस्मिन्मनसादिदृशकानां औचित्येन
 अतिदेशविधिसिद्धत्वं चान्नेत्यर्थेन च इति सूत्रं (२९)

विधायकत्वातिरिक्तत्वावक्यरूपप्रयोजनकयनार्थे, तदेव च
 अतिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गं इति लिङ्गदर्शन-
 सूत्रस्यार्थः (१९) । अतः सिद्धं अज्ञानामपि अति-
 देश इति । न च आमिधेककपालानुपरोधैव वैश्व-
 देविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः अतिदेशविध्यान्वयं च, यत्र वाच्या-
 विद्याजादिविरुद्धतानाधर्मविषये मुख्यत्वभूयत्वाभ्यां
 दार्ढ्यकधर्मप्रसक्तिः, तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन
 सार्थक्यत्वात् ।

न्यायविन्दुः— चातुर्मास्येषु 'एतद्ब्राह्मणान्येव पत्र
 हवीषि' इति वैश्वदेवपूर्वगतानामायानां पद्याना इविगा
 यत् ब्राह्मणं, तत् वारुणप्राधासिषेयु पत्रम् अतिदिष्टम् ।
 तत्र ब्राह्मणशब्देन विधायकं वाक्यमुच्यते । तत्र प्रधान-
 वाक्यस्य अतिदेशानुपरोधात् अङ्गविधीना च प्रधान-
 विधायकत्वाभावात् प्रधानविध्वन्वादा एवातिदिष्टवत् ।
 इति प्राप्ते, अङ्गविधीनामपि प्रधानसंन्ययङ्गविधायकत्वेन
 प्रहणसमवात् तेषामपि अतिदेश इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अतिदेशो विधेयः ।'

शंकर— 'स्यात् पद्यचरोत्प्रेयम् ।'

अतिदेशः वरुणप्रघासावभूये अवभृथनासा
 सौमिकावभृथपर्माणाम् ॥

वधाऽवभृथः सोमात् । ७।३।४।१३ ॥

भाष्ये— वरुणप्रघासेषु भूयते 'वाक्त्वा निष्पत्तेन
 त्रैश्वानर्यं यन्ति' इति । तत्र शब्देः हि दशमसुप्त-
 मारिके अर्था लुसेके तुमिन्नास्य शिधीस्ते, उत गीमि-
 कदवभृथान् पर्माणोदेय इति । हि युक्तं । दशमसुप्त-
 मारिके गुणरिषिः, एषं धर्मिहितप्रत्ययोऽनुपरोधो,
 धर्मिहितो ह्यो चोर्धन प्रापितः । ननु नापी अत्र
 भृथः । उच्यते, अस्ति तद्वदभृथशब्द इति 'एव वै दश-
 मसुप्तानुपरोधभृथः' इति । एवं प्राप्ते, इदमाह 'वधा-
 ऽवभृथः सोमात्' । यथा पद्यान् पृथानामातिदेशः, एषं
 गीमिकदवभृथात् इह पर्माणोदेयः । तुताः । अस्मि-
 हितो न्यायः 'उक्तं किञ्चनिकानं वस्तुप्रवाक्यत्वं इति-
 मरेयः स्यात्' इति (ग०।१।११) ।

वादः, किंतु स्यात्साप्तसोमपविशिष्टापूर्वकर्मविधिः प्रसरणात्तरान् । अतो गणरूपत्वान् द्वादशाहविष्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

गण्डन— 'सप्तदिनाना ग्रहण दिनेभ्यः ।'

शंकर— 'द्वादशाहन्तोकथ्ये सः ।' सः चोदकः ।

ॐ अतिदेशः शतोकथ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोकथ्यादित्योत्राणाम् ॥

गणादुपचयसदस्त्रकृतिस्त्वात् । ८।३।५।१० ॥

भाष्य— 'शतोकथ्यं भवति' 'शतातिरान् भवति'

इति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्त्यन्ते । तानि च प्रायेण उक्थ्यसत्त्वानि, द्वौ अग्निष्टोमौ । 'शतोकथ्यं भवति' इत्युक्ते अग्निष्टोमयोः उक्थ्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः, 'शतातिरान् भवति' इति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र विन्यते किं द्वादशाहम् उपचयः कर्तव्यः, उत्र ज्योतिष्टोमात् इति । किं प्राप्तः ? गणादुपचयः । कुतः ? तत्प्रवृत्तित्वात् । द्वादशाहमव्यवहारे एते अर्हगणाः, येषु द्वादशाहिको विष्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहदुपचयः, एव चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् गणादुपचयः । एकाहाद्वा तेषां समस्त्वात् स्यात् । ११ ॥

भाष्य— एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयः, न द्वादशाहान् । कस्मात् ? तेषा समस्त्वात् । द्वादशाहिकानामहना इदेषैर्बृहतेः समत्वं भवति । तान्यपि अन्यतः सप्त आकाशक्षन्ति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकाद्यमाह्वन्ति, एति अन्यस्मिन् प्रसवसमये अग्निष्टुके । किन्तु तदुक्तं भवति ? द्वादशाहे सप्तास्तोत्राणि आम्नातानि, इत्यतः यन्मात्तानि तत्र आकाशक्षन्ति, वैद्वेषु अहं तु तानि नाम्नातानीति । तस्मात् वैद्वेषु अहानि यत्र निहितानि, तत्र एव आकाशक्षितुमर्हन्ति । ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि । तस्मात् ज्योतिष्टोमादुपचयः ।

सौम— यदि शतोकथ्यादौ गणे द्वादशाहविष्यन्तः, तर्हि उक्थ्यस्तोत्राण्यपि तदोक्थ्यस्तोत्रविषयः इत्युच्यते । संगतिः । यद्यपि पूर्वं द्वादशाहविष्यन्तः इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि इत्यामिन्त्वायेन (१०।५।४। १२-१३) तदीयो दशम एव प्रवर्तते । स च सप्तव-

पूर्णाग्नेः शतोकथ्यादौ आवर्तनीयः । दशराने च अग्निषो द्वौ अग्निष्टोमौ, मध्ये अष्टौ उक्थ्याः । केना चित् शतोकथ्याः, तृतीयः षोडशौ । तथा च शतोकथ्यादौ विश्वतिरग्निष्टोमाः, ते चोक्थ्यसत्त्वया वधयित्स्वाः । पक्षात्तरे च षोडशिनः उक्थ्यसत्त्वोपचये कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्यैव षोडशिस्तोत्ररहितस्य प्रवृत्तिः, न तु ज्योतिष्टोमिकस्य । सूत्रार्थस्तु— गणात् द्वादशाहदुपचय उक्थ्यस्तोत्रादीनाम् । कुतः ? द्वादशाहविकृतित्वात् सर्वेषामहर्गणानाम् । ततः छविधानादुक्थ्यस्तोत्रोपचयोऽपि तत्र एव ग्राह्यः इति ।

वि— 'शतोकथ्यादी स्तोत्रद्विर्गणादेकाहतोऽपवा ।, अष्टौ गणविकारत्वा, दन्त्योऽन स्तोत्रजन्यतः ॥'

भाट्ट— शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशस्यम्यरुचिः इत्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमौ अतिरात्रसंस्थाकौ । दशरात्रप्रथमोत्तमौ च अग्निष्टोमसंस्थाकौ । मथ्यगतानि च अष्टौ उक्थ्यसत्त्वकाणि । केना चित् सप्त उक्थ्यसत्त्वकाणि, एकः षोडशौ । तदिह शताग्निष्टोमे तात्र अतिदेशप्राप्तानां उक्थ्यार्थानां चापात् अग्निष्टोमसंस्थाकत्वे न काऽपि छतिः । उक्थ्यतिरान्त्वेन येषु अतिदेशैरेव उक्थ्यस्तोत्रादि प्राप्तः, तेष्वपि न का चित् शङ्का । येषु तु अग्निष्टोमसंस्थाकत्वप्राप्तिः, तेषु वचनादेव उपस्थात् कर्तव्येषु द्वादशाहिकान्तेन उक्थ्यतिरान्स्तोत्राणि उपरिधत्तत्वात् कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, न तावत् अतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथम इत्येव ऋणेन प्रत्येकमेव तत्तदहः तु तत्तदहना अतिदेशेन यानि अहानि उक्थ्यसंस्थाकप्राकृताहर्विकाराणि, तेषु तद्विषयेकप्राप्तानां अग्निष्टोमसंस्थाकप्राकृतताहर्विकारिषु तत्राती प्रमाणाभावात्, प्रथमोत्तमोत्रेव अतिरात्रसंस्थाकत्वेन चरौ. वापि अनतिदेशेन रात्रिपर्यायाणामुत्तराम्प्राप्तिश्च । अतः शतोकथ्यादौ तेषु तेषु अहं च वाचनिकानि स्तोत्राणि, ' नहि भिक्षुने भिक्षुगन्तव्यं याचते ' इति न्यायेन ज्योतिष्टोमसंस्थान्तरे वाच्ये । अत्र च नातिदेशः, अपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावत्वात् एत उक्थ्यप्रसिद्धिः, तत्रापि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च स्तोत्राणामुपस्थितिः ज्योतिष्टोमे एव । द्वादशाहे तु अतिदेशमसंस्तोत्रानुवादेन धर्मविरोध-

परान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वात् एकादशे दक्ष्यमाण-
मर्थकर्मत्वे पर तुषारो इत्युक्तं प्रकरणान्तराधिकरणे
कौस्तुभे (२।३।११ पृ. ८५) । अतश्च तत्रावभृथ-
नाम्ना सौमित्रान्मृथधर्मातिदेशः । अत एव 'नसुदा
जुहोति, न काम यायति, न गमनमन्वं जपति' इत्यादि-
निषेधोऽपि संगच्छते । अतिदेशोऽपि च न तदीय-
द्रवस्य एकरूपात्त्वात्तिदेशः, औपदेशिकेन विरोध-
विहितेन च तुपनिष्कसत्रयेण लाक्षणिकस्य सामान्य-
विहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रवस्य बाधात् ।

न्यायविन्दुः— वरुणप्रघासेषु 'वारुण्या निष्कासेन
तुपेऽभारभृथ यन्ति' इत्यवभृथदान्देन अपा व्युत्सेकं
दर्शपूर्णमासातिदेशप्राप्तमन्त्रस्य तत्र तुपनिष्कसत्रविधिः ।
इति प्राप्ते, अवभृथदानस्य तत्परत्वे मानाभावात्
'यन्ति' इतिविहितकर्मान्तरे अरभृथदान्दे तौषः,
इति मुख्यवभृथधर्मातिदेशः, इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'धर्मांश्च सोमावभृथात् प्रघासे ।'
शंकर— 'तुषावभृथकर्म मित् ।' मित् मित्रं
किन् ।

अतिदेशः वाजिनसुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्मा-
णाम् ॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौरामण्यां च ग्रहेषु
वाच्यञ्चान्त् । ८।२।१।१ ॥

भाष्यं— चात्रुर्मांशेषु वाजिनेभ्यः भृता 'वाजिभ्यो
वाजिन' इति । सौमामण्या च सुराग्रहाः 'आश्विन
ग्रहं गृह्णाति सात्स्वत्वे ऐन्द्र' इति । तत्र सूर्यायः किं
उभयोः सौमित्रो विष्यन्तः, उत दार्वापीर्गमासिक इति ।
तदुच्यते । वाजिने, सौमामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वं,
सौमित्रो विष्यन्तः । कुतः ? वाच्यञ्चान्त्, सोमवच-
न्त्वात् । सोमवचन्त्सु अथ भ्रूयते 'सोमो वै वाजिन,
सुख सोम' इति । न तावत् वाजिन सोमः, न सुख ।
न च तयोः सोमने सादृश्यमस्ति । सादृश्यस्य परासदः
परत्र प्रवर्तते । तस्मात् सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्य
चात्र सोमधर्मरूप धन्य विधात्र, नान्यत् । स एष
नाम्ना धर्मातिदेशः, न विष्यन्तेन । यथा वीन्द्रपादि-
नामने अभिहोत्रे ।

अनुवपद्काराच्च । २ ॥

भाष्यं— अनुवपद्कार च सोमधर्मं दर्शयति 'वावि-
नस्य अग्ने वीहि इत्यनुवपद् करोति' । सुरायाः वीहि
इत्यनुवपद् करोति' इति ।

समुपहूय भक्षणोच्च । ३ ॥

भाष्यं— समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः तत्र दृश्यते
'शेषं समं विभज्य समुपहूय भक्षयन्ति' इति ।

क्षणश्रयणपुरोरुमुपयामग्रहणासादनवासोप-
नहनं च तद्धत् । ४ ॥ (कषण च, श्रयण च, पुरो-
रूक् च, उपयामग्रहणं च, आसादनं च, दासोपनहनं
वासने वाससा उपनहनं च, तेषा समाहारः)

भाष्यं— कषणादींश्च सोमधर्मानं सुराया दर्शयति
'सोतने वलीनात् क्रम्या' 'कुनल्लक्षुमिराशिनं
श्रीणाति' इति । 'एना पुरोरूक्, एका वास्या ।'
'उपयामग्रहीतोऽस्यच्छिद्राय र्गाऽच्छिद्रणाशिनं ग्रहं
गृह्णाति इति गृह्णाति, यक्षीया सादयति । मिरान संहृत्वा
यसन्ति । सोमो वाससि उपनदानि तोनमानि शष्पाणि
(च) भवन्ति' इति । विधौ सति अनेसार्थानि
वाक्यानि स्युः । क्रगादीन् शीतवादींश्च विदधति ।
तस्मात् उभयोः सौमित्रो विष्यन्तः ।

हविषा वा नियम्येत, तद्विकारत्वात् । ५ ॥

भाष्यं— हविःसामान्येन वा अत्र दार्वापीर्गमासिके
विष्यन्तो नियम्येत । कुतः ? तद्विकारत्वात् । दार्वापीर्ग-
मासि हस्य हविषो विचारः सुरावाजिने । औपधिविहृतिः
पुष्ट, धानाम्यविकृत वाजिनम् ।

प्रदोसा सोमदान्दः । ६ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं वाच्यञ्चान्त् इति । तत्र ब्रूमः ।
प्रदोसापीन्द्र सोमग्रन्धः, न विष्यर्थः, विषयस्य-
भावात् । 'सोमो वै वाजिन, सुख सोम' इति ग्रह-
च्छिद्रान्त् सोमस्य तद्भागेन सुखाजिनयोः प्रदोसा,
यथा 'सिहो देन्द्रतः' इति पुष्यस्य । तस्मात्प्राय
नाम्ना धर्मातिदेशः ।

हर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामावाभावात्, नामत्वेऽपि वा यौगिकत्वेन उक्तविधायित्वाद्धतः नामातिदेशकत्वयोगाच्च । नापि प्राकृतपडहनुवादेन संख्याविधिः, द्वादशाह्वानुपपत्त्या तस्य अनतिदेशात् । अतः कर्मान्तराण्येव सख्यया चतुर्विंशतिविधीयन्ते, न तु पडहस्य चतुराश्रुतिः । तथात्वे चतुःपडहो भवति इति क्रियाऽभ्यासवृत्तिविहितमुच्यमत्यापत्तिः । 'चत्वारो भवन्ति' इति श्रवणात् पृथक्त्वविधेयिण्या संख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्यात् दशाहं द्विरभ्यस्य अपरशिष्टेषु चतुर्षु दशाहाद्याना चतुर्णां प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि तथापि पडहस्यवत्त्वसादरत्वेन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नाम तावन्ति कर्माणि, चतुर्विंशति-संख्याया अभ्यगात् । पट्टसंख्यायाश्चतुःसंख्यायाश्च 'एकत्र द्वयं' इति न्यायेन कर्मान्यपमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशज्ञापनेः, पट्टसंख्यायाः समासगतत्वेन तथाऽन्वयानुपपत्तेश्च । अतः 'एकविंशति अपरवैशिष्टयं' इति न्यायेनैव पट्टसंख्याविशिष्टे चतुःसंख्यान्वयो वाच्यः । अतश्च सत्यापि एकत्रान्यथे प्रपञ्चैकादशकान्यायेन (५। ३। १) निर्गतवस्तुत्वात् चतुःसंख्या आवृत्त्यापारिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यातश्रवणात् अत्रापि मित्रवाक्यत्वमेव । तेन पणामेव कर्मणां चतुर्वारमाश्रुतिः । मुच्यमत्यागावेऽपि च प्रमाणाचरेण आवृत्तिरुत्तरे न बन्धिदोषः । अतः सूत्रभाष्यसारस्येन पणामेव आवृत्तेः पट्टसंख्यन्वसादस्यादिना पडहस्यैव बारचतुष्टयं धर्माः ।

न्यायविन्दुः—पट्टिशास्त्रे 'पडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इति चतुर्विंशतिरह्वानि विधीयन्ते । तत्र च गणत्वसामान्यात् द्वादशाह्वगतदशरात्रविध्यन्तप्राप्तौ चतुर्विंशतिगणस्य अशाब्दगात्, पडहानां च प्रत्यक्षभुतेः, तद्विध्यन्तः एवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'अभ्यस्य धर्मः पडहस्य कार्यः ।' चतुर्वारमन्यस्य कार्यः ।

शंकर—'पडहेषु गणत्वतः ।'

इति अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणां ॥

गन्धस्य च तदादिषु । ८।१।११।१८ ॥

भाष्यं—इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणं आदित्यानामयनप्रवृत्तीनि । तेषु जित्वा किं द्वादशाहिको विध्यन्तः, उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्ते अमिधीयते । 'गन्धस्य च तदादिषु' । गन्धमिति गवामयनं धूमः, गोसंज्ञत्वात् 'गावो वा एतत् सनमासत' इति । तस्य विध्यन्तः तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः ? संवत्सरसामान्यात् । 'पत्न्य उपगायन्ति' इति च माहात्मतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति, 'ऋषिषु उपगायन्ति' इति च सप्तसंवत्सरे ।

शा—संवत्सरसत्रेषु आदित्यानामयनप्रवृत्तिषु संवत्सरसन्त्वसामान्यात् गवायननिष्यन्तः ।

सोम—ननु आदित्यानामयनादिष्वपि गणत्वसामान्यात् द्वादशाह्विध्यन्त एव युक्तः । न च अयनत्वात् गवामयनविध्यन्त इति वाच्यम् । दाक्षायणविध्यन्तस्यापि प्रवृत्तात् इति सगतिपूर्वपक्षो । गन्धशब्दो यद्यपि 'गोपयसोर्गत्' (पा० ४।३।१६०) इति परोक्ष्यतिरिक्तविकारावपयोर्व्युत्पन्नः, तथापि 'गावो वा एतत् सनमासत' इत्यर्थेवादात्प्रागतसंवत्सरसत्रेण उपचारात् सूत्रे गवामयने प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

वि—'द्वादशाहस्य गन्धस्य वाऽऽदित्याद्यदिकृत्याने ।, पुरेषाद्यो, गन्धधर्मा वत्सरत्वादिच्छिद्वतः ॥'

भाट्ट—सत्रेषुपि यानि संवत्सरसत्राण्यनि सत्राणि, तेषु संवत्सरसन्त्वसामान्यात् अयनशब्दस्यसामान्याच्च संवत्सरनियमादिधर्मत्वाभावात् गवामयनस्य विध्यन्तः । अत एव गवामयनान्तर्वर्तीत्वादात्मतिकं 'पत्न्य उपगायन्ति' इति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं संवत्सरसत्रान्तरे अनुवदति । ८।१।३. (एकदशरात्रोद्धारोऽयम् ।)

मण्डन—'गन्धस्य शाकतरिका विकाराः ।'

शंकर—'गन्धात् तदादिषु ।' १२.

औपधन्वन्कत्वलिङ्गप्रतिदेशसिद्धयर्थं, एतद्व्यत्ययस्य
पृथुपुत्रोडासास्य दशपूर्वाभासविश्वस्वविद्वेः इति ध्येयम् ।
न्यायविन्दुः— वाजिने सौनामशीपशेषु च सोपाति-
देशः 'सोमो वै वाजिने, सुरा जेवः' इति सौग-
म्येणात् । इति प्राप्ते, अर्थेनादस्यानिधायकत्वात् वाजिने
पयोविष्यन्तः, सुराप्रशेषु च औपधन्विष्यन्तः इति
सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'न वाजिने सौमधर्मः ।'

शंकर— 'पयोसो वाजिने च सः ।' विष्यन्तः ।

अतिदेशः विश्वजिति पडहरातपृष्ठानाम् ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाच्चौतिष्ठोमि-
कानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः । ५।३।३।७ ॥

भाष्यं— 'विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति' इति
श्रूयते । तत्र विचार्यते किमयमनुवादो विधिर्वेति । किं
मात ! अनुवाद इति । कुतः ? यो हि असर्वपृष्ठः, तस्य
सर्वपृष्ठता विधेया । यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं
विहितया । अयं च सर्वपृष्ठ एव । कथं ? तत्पूर्वकत्वात्
ज्योतिष्ठोमपूर्वकत्वात् ज्योतिष्ठोमिकानि सोत्राणि अत्र
प्राप्यन्ते । तेषु मादेन्द्रसोत्रादीनि चत्वारि सन्ति, तानि
स्राण्यस्य । तैस्यं सर्वपृष्ठो भवति । ननु न तानि
पृष्ठानि । उच्यते । अस्ति च पृष्ठशब्दः, तेष्वस्ति
पृष्ठशब्दः 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति । तस्मादनुवादः ।

पडहाद्या, तत्र हि चोदनाः । ८ ॥

भाष्यं—नायमनुवादः । किं तर्हि ? विधिः । अनु-
वादः अग्रशक्तिरूपः अनर्थकः स्यात् । अथि च
ज्योतिष्ठोमे न पृष्ठमन्वमस्ति, यस्यायमनुवादः स्यात् ।
पडहे तु उपस्थितिः । तत्र हि चोदनाः पृष्ठानां 'रथतरं
पृष्ठ भवति' इत्येवमायाः । तस्मात् पाठद्विकाना
आतिदेशिभ्यो विधिर्वेति ।

द्रुम्—ज्योतिष्ठोमे 'रथतरं पृष्ठं भवति' (किमनु-
वादमात्रं सर्वपृष्ठशब्दः, उत विपक्षप्राप्तयोर्द्वैतधर्तृत्वोः
सामन्वयनिधानं, आशौस्तित् पाठद्विकानां सर्वेषां पृष्ठान्त-
मस्तिदेशः इति चिन्त्यते । तत्र प्रथमे पञ्च दूपयति—
इत्येकत्वं पृष्ठस्य लिङ्गत्वात् (बहुत्वापेक्षिणः) सर्व-
शब्दस्याभिधेयाभावात् वाक्यान्वयस्य (प्रवृत्त्ये) ।

पडहे तु नायमं प्रकृत्य उपाणि पृष्ठानि (कार्याणि) इति
विहितं, तत्र सर्वपृष्ठशब्दाद्यर्थवत्ता । ज्योतिष्ठोमे (तु)
छिनित्वायेन पृष्ठशब्दस्य (मादेन्द्रादिषु) प्रयोगात् लक्षणा ।
'सप्तदशानि' इति च उक्तव्यत्वा विधीयते, न पृष्ठता ।
(चरान्द्रो हेतो । द्वितीयं पञ्च दूपयति) न च
निकल्पप्राप्तयोः समुच्चयेनार्थवत्ता, व्यर्थत्वादेव सर्व-
शब्दस्य (बहुपेक्षत्वात्तस्य) । सर्वपृष्ठ इति
समासोऽयम् । समासेन च विदधतो नानैकगुणविधानं
दुष्करम् । (नाथोक्तं परिशरमाह—) अथवा पृष्ठगत्य
सर्वता साक्षात् विधीयते । (न चाधिप्राय पृष्ठानि तत्सर्वता
शक्या विधानम्) । तस्मात् (अर्थापत्त्या) पृष्ठाना विधा-
नम् । तस्मात् पाठद्विकानि सर्वपृष्ठानि विधीयन्ते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

भाष्यं—लिङ्गं च एतमर्थं दर्शयति 'पवमाने रथतरं
करोति, आग्नेये बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरुषं होतुः
साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रथतरं ब्राह्मणाच्छंसिनः,
शाकरमेच्छावाकस्य' इति विनिरूपणे वाक्ये
पाठद्विकानि पृष्ठानि दर्शयति ।

द्रुम्—(लिङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रार्थमाह—) एवं च क्रम-
विधिपर वाक्य ('पवमाने रथतरं, आग्नेये बृहत्'
इत्यादि) उपपत्त्ये कसिम् (विश्वजिति) ।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्ठोमः । १० ॥

भाष्यं— अयं पडुक्तं, अस्ति च पृष्ठशब्द इति,
तत्र द्रुम् । न तु तत्र औपधन्विकः पृष्ठशब्दः । उल्लेखानां
सोत्राणामसौ अधिपत्यः यानि एतानि पृष्ठानितीति ।
शते च नेमा पृष्ठत्वे तदुपपद्यते, न च तत्र शतम् । कथं
तर्हि अयमनुवादः ? लिङ्गसमजायात् । एवं तत्र मादेन्द्र-
शब्दोऽस्ति इति । पाठद्विकाना पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातम् । कथं ?
तत्र हि चोदना इत्युक्तम् । तेषां वादे श्रूयते : पृष्ठशब्द-
स्मार्थः परिग्रहीतो भवति । इतरथा लक्षनिकः । तस्मात्
पाठद्विकाना प्रदेय इति ।

द्रयोर्द्विविधिरिति चेत् । ११ ॥

भाष्यं— पाठद्विकाना पृष्ठाना निधिर्वेति, नैकगु-
णत्वं । किं फलत्वं ? दिक्त्वं एवं सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपगम्यो
भवति पृष्ठानि च निदधाति, तेषां च सर्वान् । अन्व-

भाट्ट—अहर्गणेपु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः शयुक्तम् । द्वाद-
शाहै चास्ति सनत्समहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तत्र आसी-
त्स्व, उपेयुः इत्यादिचोदनाचोदिते सनत्वं अरण्योपाधिः,
अनियतस्वामिके यजतिचोदनाचोदिते च अहीनात् अरा-
ण्योपाधिः, बृहद्व्यवहारात् । तत्तद्वर्गकल्पे निमित्ते च तत्त-
द्वर्गविरोधा विहिताः । तथा अन्येऽपि सनत्सजाः अही-
नसहजान् अहर्गणा अभर्माः समाभ्यस्ताः । तत्र द्विवि-
धेष्वपि द्वादशाहस्य एकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतः अवि-
रुद्धाः समुचीयन्ते, निरुद्धाश्च विकल्पन्ते । गृहि अन
द्वादशाहभेदेऽस्ति, येन अघान्तरसामान्यात् 'तत्तद्-द्वाद-
शाहवत्' इत्यतिदेशात्कथं कल्प्येत । भेदे प्रमाणा-
भावाच्च 'द्वादशाहवत्' इत्येव अतिदेशात्कथं कल्पने
अभ्यन्तरेण युक्ता इति । एवं प्राप्ते, तस्यपि द्वादशाह-
त्वेनैव अतिदेशे, सनत्स्वनिमित्ताभावात् तत्रैवमिति-
धर्माः नाहीने, अहीनात्स्वनिमित्ताभावाच्च तन्वैवमिति-
धर्मो न सद्ये प्रवर्तन्ते, इति कथ्यते ध्यरिधत्ता प्रवृत्तित्व
सनात्समकेपु अहर्गणेषु उनात्समकस्य द्वादशाहस्य, अहीनात्स-
केपु अहीनात्समकस्य इति । द्विराश्रादारम्भ आ एकादश-
राश्रान्त अहीनाः, द्वादशाहः उभयामा, मनोदशराश्रादा-
रम्भ चर्षे घनभूता एव, तथैवोक्तलक्षणसंज्ञात्, बृह-
द्व्यवहारात् । अतस्तेषु तेषु तत्रैवस्य द्वादशाहस्य
प्रवृत्तिः ।

न्यायविन्दुः—कपालेष्वहर्गणेषु घनत्वरद्वादशाहा-
विदेशः, अहीनेषु अहीनस्य इति विज्ञान्ताः ।

मण्डन—'धर्मो मन्त्रस्वभावात् स्यात् ।'

शंकर—'उनाहीनेषु षाट्शत् ।' उनाहीनात्समात्
द्वादशाहात् ।

अविदेशः साकमेधीयैककपाले पारुण-
प्राधासिकेककपालप्रमाणम् ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्तिराप्रयत्ने सर्व-
होमापरिवृत्तिर्दानीत्समभ्युत्थे च सकृद्-द्वयदानस्य
वचनात् । ५।१।५।२३ ॥

भाट्ट—'साकमेधे (धे) भवते 'एतद्-आद्य
एतद्व्यात्' इति । तत्र भिन्त्यो वैश्वदेविकस्य एक-
कपालस्य इदं प्राण, उत्र पारुणप्रवृत्तिरस्येति । किं

प्रातः ? वैश्वदेविकस्येति श्रूमः । किं कारणं ? तस्य
विहिता धर्माः 'अलङ्कृत्य अमिपूर्वं उपायु यष्टव्यः,
आविःपुत्रः, नार्यः' इत्येवमादयः । पारुणप्रधासिकत्वं
अधर्मकः । यस्य विहिताः धर्मास्तत्रैतदुच्यन्ते वक्तुं तद-
दिदं कर्तव्यमिति । तस्मात् वैश्वदेविकस्य महणम् । ननु
ऐन्द्राद्यसमुच्चाराणात् एककपालेऽपि पारुणप्रधासिक एव
स्यात्, नाच्यस्य एकवर्षणोरेत्र समुच्चारणेन भवितव्यं,
नानापर्वणोरपि समुच्चारणमविचरम् । तस्मात् वैश्वदेवि-
कस्य महणम् । इति प्राप्ते उच्यते । पारुणप्रधासिकस्य
एककपालस्य प्रवृत्तिमिति । कुतः ? यत्र एककपालानां
वैश्वदेविकः प्रवृत्तिः । कथं ज्ञायते ? आश्रयणे सर्वहोमा-
परिवृत्तिदर्शनात् । आश्रयणे घातावृत्तिवैधिस्य एककपालस्य
सर्वहोमं अपघातवृत्तिं च दर्शयति 'कत् सर्वहुत करोति सा
त्वेका परिच्छा, हुतोऽहुतः पयान्वर्तते सा द्वितीया, आच-
स्वैन घातावृत्तिश्चो यजेत' इति आश्रयणावधिपरिघात्स्ये
एककपालस्य सर्वहोमं अपघातवृत्तिं च प्राप्तां दर्श-
यति । एतस्मात् दर्शनात्, अथभूत्वे च सकृद्-द्वयदान-
नस्य वचनात् । अनस्यैव च अत्रकारणं भवति 'इदमेव
एककपालस्य द्विराश्रयति' इति । तेन ज्ञायते नूनमन्यत्र
न द्विराश्रयणमिति । तत्र एतत्सर्वं वैश्वदेविके एककपाले
निहितम् । तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्तिः ।
किमतः ? साकमेधिकेऽपि एककपाले वैश्वदेविका धर्माः
प्राप्ताः, तेषामतिदेशः अनर्थकः । पारुणप्रधासिकस्य
ये धर्माः वैश्वेदिका अप्राप्ताः, तेषामतिदेशः अर्थवान् ।
तस्मात् पारुणप्रधासिकस्य एककपालस्य इदं प्रवृत्तिमिति ।
उच्यते, सिद्धमेतत्, कुतः प्राप्तिः ? इति । प्राप्तिमुत्तरं
वक्ष्यामः 'स्वरसामिन्-कपालाविधे च' (५।१।१।२६)
इत्यत्र । के पुनस्ते धर्माः ? 'हित्यन्यस्यः मुचो भवति,
धनीमन्यो वा' इत्येवमादयः ।

सोम—'एतद्-आश्रयणान्येन पञ्च इषिणि'
इत्यत्र 'अनन्यस्य चरुविषा' इत्यन्तान् साद्विधिस्यैव साध-
नदस्य ह्यस्यस्य चरुदस्य अतिदेशः, 'तस्य अथापि
श्रुतिपरत्वाभावात् वैश्वदेविकविधिस्य इत्युच्यते, पूर्वं
आनामन्यः सिद्धस्य ह्यस्यस्यविदस्य विदोतीवा-
रात् संततिः ।

इति सन्निवेशमात्रविधिरूपतापर्यं ग्राहकत्वेन सर्वशुद्ध-
शब्दस्य निरुद्धलक्षणया पाङ्क्तिवरपरतरादिसामपत्त्वावगतैः
तेषामेव विधिः । निरुपितश्च पृथग्शब्दस्य निरुद्धलक्षणा-
ऽन्यस्यानापेक्षः अपेक्षादः कौस्तुभे । अत एव सर्वपदेन
अतिदेशप्राप्तयोः वैकल्पिकयोः बृहद्रथतरयोः समुच्चयविधिः
द्रव्यापास्तम् । हेतुः पृष्ठे वैरूपस्य औपदेशिकत्वेन तयो-
र्बाधात्, सर्वशब्दस्य बहुव्यापेक्षत्वेन द्वयोरसम्भवाच्च । अतः
पाङ्क्तिगतानां विधिः । यन्मते तु एवमेव प्रवृत्तौ पृष्ठरतोऽन
शुद्धयं वा तन्मते प्राप्तत्वादपि जानुवादः ।

अथ च यद्यपि न गन्नातिदेशः सर्वशुद्धशब्दस्य पङ्क्ति-
वाचित्वाभावात्, विश्वजित् बहुमीहितैश्च प्रवृत्ते. गौणस्या-
भावाच्च । न चा अप्य वचनातिदेशः, यद्गन्धीने 'आज्य-
भागौ यजति' इतिवदेव पङ्क्तिवत्त्वं विधेयताऽनवच्छे-
दकत्वात् । तथापि उपदेश एवाय रथतरादीनाम् । अत
एव न पङ्क्तिपरान्तराणां इह करण अन्यकर्माद्वात्सव
एतद्वाच्यमप्युच्यतेः पूर्वविगमसाम्यात् । नर्मसमानाधि-
करणपदान्मत्यत्वसाम्याच्च सप्तमे नामातिदेशप्रस्तापि
समारम्भः । 'प्रधान गीयमानः' इति न्यायेनैव च
रथतरादिपर्यायां आचर्यन्तस्तोभादीनां पवमानादिकार्या-
न्तरोपयोगिरथतरादिसाफलत्वेनापि प्रातिरविरुद्धा ।

न्यायविन्दुः— 'विश्वजित् सर्वशुद्धः' इति
ज्योतिषोमातिदेशान्तराभावेऽपि रथो न चतुष्टयानुसद, तेषु
'सप्तदशानि शुद्धानि' इति शुद्धशब्दप्रयोगात् । अथवा
बृहद्रथतररतोऽप्येव शुद्धशब्दः, अन्यत्र गौणः । तेन
विकल्पेन प्राप्तयोः सर्वत्र समुच्चयो विधीयते । इति
प्राप्ते, बृहद्रथसर्वशब्दस्य द्वयोरेवंभवात् पाङ्क्तिगतानां पञ्चा
शुद्धानां वचनादतिदेशः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन — 'स्यात् सर्वशुद्धे पङ्क्तिवत्पृष्ठम् ।'

शंकर — 'सर्वशुद्धेऽतिदेशः स्यात् ।'

अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सांन्याय्यपयो-
धमाण्याम् ॥

आमिक्षोभयभाष्यत्वाद्भवविकारः स्यात् ।
८।२।३।१९ ॥

भाष्यं— वैश्वदेव्यामिक्षा उभयोर्दक्षिणपयोर्विकारः
स्यात् । उभयभाष्यत्वात् । उभाभ्यां हि या भाष्यते ।

तत्र न गृह्यते विशेषः अज्ञेय, नेतरस्येति । तस्माद्दु-
भयोः ।

एकं वा चोदनैकत्वात् । २० ॥

भाष्यं— एकं वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नोमे ।
चोदनैकत्वात् । एकैवा चोदना 'वैश्वदेव्यामिक्षा'
इति । सा एकैव विध्यन्तेन निरुद्धाङ्गीक्रियते । तस्मादेकं
विकुर्यात् ।

दधि संघातसामान्यात् । २१ ॥

भाष्यं— यत्तु न गृह्यते विशेष इति, तन्नोप्यते ।
सहत् दधि, आमिक्षाऽपि सहता, पयो द्रवम् । एष
विशेषः । तस्मात् दध्नो विचारः इति ।

पयो वा, तत्प्रधानत्वाद्भोक्तवद्, इत्यन्तर्दधत्वात् ।
२२ ॥

भाष्यं— पयो वा आमिक्षया विक्रियते, न दधि ।
पयःप्रधानत्वात् अस्व सर्यात् । किं प्राधान्यं पयसः ।
भूयस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः, अस्व दधि । दध्नश्च तद-
थात्वात् । दधि च तत्र पयो धनीभाववित्तुं उपसीयते ।
क्षेत्रवत् । लोकेऽपि पय एव धनीभाववित्तुं दधि उपा-
दीयते । कथं ? दध्नभाष्ये अन्येनाम्येनापि काञ्जिवादिना
क्रियते । तथापि च आमिक्षाऽन्ते भवति । दधिमियमो
अन्ते हि अदृष्टार्थः । तस्मात् पय एव अन्तस्त्वयोगेन
धनीभूत आमिक्षा इत्युच्यते । पयश्चेदामिक्षा, पयस एव
विचारो न्याय्यः ।

धर्मानुग्रहाच्च । २३ ॥

भाष्यं— उच्यतेऽत्र धर्मः पयोविचारत्वेन अनु-
ग्रहीष्यते, वैश्वदेवस्य सद्यस्कालत्वात् । दधिविकारत्वे
वाभ्येत् । वैश्वदेवोऽपि स्यहृत्कालः क्रियेत्, तथा तस्य
धर्मो वाच्येत् ।

सद्योभावं च दर्शयति । २४ ॥

भाष्यं— 'जुपन्ता युज्य पयः' इति । यदि दध्नो
विकारः स्यात् तथा स्यहृत्कालमात्रे दातव्यं, न कथं चन
पयः स्यात्, तत्र एवदर्शनं नोपगच्छते । तस्मात् पयो-
विकार आमिक्षा, दध्नधाधनेऽस्त्वत् ।

‘एतद्-ब्राह्मण एककपालो यद्-ब्राह्मण इतरः’ इति वाक्याभ्यां सार्धं चादिकसाङ्गविधिविषयान्धस्य अतिदेशः श्लुत्तरविवक्षया स्मार्यते ।

न्यायविन्दुः—वैश्वदेवे चापापृथिव्य एककपालः, वरुणप्रजापतेषु ऋषि एरुकपालः ऐन्द्रामो द्वादशकपालश्च । तेषामद्वातिदेशः तत्सदृशेषु एककपालादिषु ।

मण्डन—‘तद्देवककपालके ।’

शंकर—‘ऐन्द्राद्वैककपालयोः ।’ अतिदेशानम् ।

ॐ अतिदेशः सौर्यादी इतिकर्तव्यतायाः ॥

इतिकर्तव्यताऽविधेयजतेः पूर्ववच्यम् । अ११

१११ ॥

भाष्यं—अनारभ्य किञ्चित् श्रूयते ‘सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः’ इति । तत्र एतेऽप्येः समाधि गतः, यागोऽय चोच्यते इति ‘यजतिस्तु द्रव्यफलमोक्तु-सयोमादेतेषा कर्मसंज्ञयात्’ इति (२।१।११४) । तथा इदमायुक्त कर्मफलयोः सन्धे कर्म शुण्ठतः, फल प्रदानतः इति ‘प्रत्ययं चाभिसयोगात् कर्मतोऽङ्गभिस-न्धसत्सत्तात् कर्मोदेशः स्यात्’ इति (६।१।१।१३) । इदमपि चोक्त यज्ञिः अपूर्वं साधयति, ततश्च अपूर्वात् कालान्तरे फल भवति इति ‘चोदना पुनरारम्भः’ इत्यत्र (२।१।१।५) । एतन्नेतस्मिन् सति ‘सौर्यं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः’ इत्यत्र सौर्ययागेन अपूर्वं इत्या ब्रह्मवर्चसकामः इत्येव विज्ञायते । आह, यत्र तृतीयानुक्तो यज्ञिः, तत्र युक्तो गुणमात्राभ्युक्तकामः यथा ‘यज्ञोतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । इह तु असत्या तृतीययाया कथं तृतीयार्थो गम्यते इति । उच्यते । किमत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कार्यं, यदा स्वभारसिद्धः कर्मणा फलं प्रति शुण्ठमाचः । यथाप्यसौ भुतः, तत्रापि अकिञ्चित्कर एव, गतायैवात् । तथा यत्रापि द्वितीयया श्रुतिः यथा ‘अग्निहोत्रं शुशुणात्’ इति, तत्रापि विभक्ति-व्यत्ययो वा ईप्सिततमावक्ष्य वा अविषया । क्वम् वा शान्तयेन्वन् स्यात्, न तु कथं विद्वि कर्मणः प्रति शुण्ठमाचः प्रक्यः अप्यद्वेनोत्तम् । तस्मात् यागेन अपूर्वं-साधन अत्रोच्यते । तत्र यागो विज्ञायते, लौकिकोऽसौ पदार्थः । तेन तु कथं अपूर्वं साधयते इत्येतन्न विज्ञायते ।

इह तु यागेन अपूर्वं साधयेत् इत्येतावदेवोक्तम् । कथं साधयेत् इति इतिकर्तव्यता नोक्ता । येषां चार्माना ज्ञायते एव इतिकर्तव्यता, तेषां कर्तव्यमान उपदिश्यते यथा ‘ओदनं पचेत्’ इति । येषां तु न ज्ञायते, ते सह इतिकर्तव्यतयैव उपदिश्यन्ते यथा दसंपूर्णमासौ । एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्वनिर्दिष्टौ इतिकर्तव्यता यस्मादोक्ता तस्मात् नूनं अत्रो अस्तीति । आह, यदि अस्ति लोके ततो ज्ञायते, अथ नास्त्येव कथं प्रक्या ज्ञानं इति । उच्यते । नादमस्ति लौकिकी वैदिकी च । लौकिकी तावत् पार्वण-स्थाटीपादादिषु, वैदिकी दसंपूर्णमासादिषु । यदि तदुक्तं एताश्चोदनाः तदपेक्षा. सौर्ययागेन अपूर्वं साधयेत् यथा-ज्ञायता इतिकर्तव्यता इति, ततो युक्त इतिकर्तव्य-ताया अविधिः । न च विधीयते । अतः इतिकर्तव्य-ताया अविधिः यत्रतेः पूर्ववच्य विहितेति कर्तव्यताकृत्यं इति । अथ ये आहुः, यजेत याम कुर्यात् इति, जुहु-यात् होमं कुर्यात् इति, तेषां किं नैव धर्मानाङ्क्षा भवति ? भवतीति ब्रूमः । यद्यपि प्रशतेतिकर्तव्य-ताको यज्ञिः दस्य देवता प्रति उक्तव्यते इति, तथापि यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मानाङ्क्षा इति । नहि अध-र्मकत्वात् फलं भवति । कथं ज्ञायते ? यो हि असेष्य दस्य, उच्छिद्यते. शवानः श्रौतपादो वा, वामेन हस्तेन वा पादेन वा, यथाकथञ्चित् देवतायै उच्छ्रजति, तस्य फलं न भवति इति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु नेत्रं दस्य, शुची वेदो, प्रयत्नः, प्राङ्मुखः, दक्षिणेन हस्तेन, सग्राहितमना- गन्धन्त्- नियमवच देवतायै उच्छ्रजति, तस्य फलं भवति इति स्मरन्ति । तस्मात् शवान् यजतिः फलाय आम्नायते, स सर्वो धर्मानाङ्क्षति । अत-स्तेषामपि अस्ति धर्मानाङ्क्षा । सत्यामासाङ्क्षायाम्निहितेर्धर्मैः अविप्रतिषिद्धः सन्ध- प्रकृतौ, विकृतौ तु आनुमानिकैः ।

उन् — नाम्ना अतिदेशोऽभिहितः । इदानीमा-नुमानिकेन (वचनेन) अतिदेश उच्यते । ‘किमत्र तृतीयया कार्यं ? यदा स्वभारसिद्धः (एव) कर्मणः फलं प्रति शुण्ठमाचः’ (इति भाष्योक्त आक्षेपसमाधान

ज्योतिष्टोमस्य अयमन्वारः । कुतः ? कृतलक्षणमद-
णात् । तस्य एतत् कृतं लक्षणं अग्निष्टोमः, उक्थ्यः,
पोडशी, अतिरात्रः इति । तस्ययोगेन एताः संस्थाः
उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लब्धयितुम् । त च लब्ध-
यित्वा संस्था केनल्य विधास्यति । नानाऽऽह्ना तु नादे
संस्था संस्था च उभयं विधीयते, ' उक्थ्यसंस्था भवन्ति,
ते च पञ्च भवन्ति ' इति, तथा याक्यं भियते ।
तस्मात् ज्योतिष्टोमगान्धारः ।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विदिष्टा स्यादभिधानस्य
तन्निमित्तत्वात् । १ ॥

भाष्यं— नैतदेवं ज्योतिष्टोमगान्धार इति । कथं
तर्हि ? प्रकृतिः तद्विदिष्टा स्यात् । द्वादशाहिकानि
अहानि संस्थाविदिष्टानि स्युः ; कस्मात् ? अधिवारात् ।
तानि अन चोदयेन अधिभूतानि । एव चोदकानुग्रहे
भविष्यति । ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमः अग्निष्टोमा-
दिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथं ? अधिधानस्य तन्निमित्त-
त्वात् । अग्निष्टोमाद्यभिधानं सत्त्वानिमित्तं, न ज्योतिष्टो-
ममिधानम् । तत्तत्स्य ऋतुं वरितुं शक्नोति, न
ज्योतिष्टोममेव । वचुं अनेकार्थत्वमिति, नानेकार्थत्वं
भविष्यति । गणचोदनया प्राताना अह्ना पन्ताना
संस्थामान विधापिष्यते । शताभिष्टोम इत्यपि समासः
उभयविशेषणविशिष्ट गणमाह । स एक एवार्थः, यथा
' लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इति । वृथकथनिये-
धिनी च एव संस्था अनुपदीता भविष्यति, तस्मात्
द्वादशाहिकाना नानाऽऽह्ना वादः ।

शा— ' संस्थानिमित्तास्तेषु न ज्योः कस्यापि
याचकाः । संनिध्यभावतः संस्थाविशिष्टगणचोदना ॥ '
तस्मात् द्वादशाहविध्यतः ।

शोम— पूर्तं पञ्चशतैः न प्रविदपटशार्थं, इह
तु प्रविदज्योतिष्टोमार्थं ह्युत्थितैः संगतिः ।
सूनाथैस्तु—ज्योत्स्नादिषु संस्थागणेषु ज्योतिष्टोमगान्धारः
प्रतीयते, उक्थ्यादिभिः कृतलक्षणस्य कृततत्त्वस्य
ज्योतिष्टोमस्य मदान्दनुवाद इति ।

वि— ' शतोकथ्ये ज्योतिषो यदा द्वादशाहस्य,
नामतः । आचः, समानिनामैव चपत्वादिन्तिको भवेत् ॥ '

भाह— अनारम्भ ' शताभिष्टोमं भवति, शतोकथ्यं,
शतातिरात्रं ' इति श्रुतम् । तत्र अग्निष्टोमादिशब्दानां
ज्योतिष्टोम एव प्रवृत्तयोर्भावात् तदनुवादेन शतसंस्था
अन्वयात्पादिना विधीयते । नहि अग्निष्टोमादिशब्दानां
संस्थाविशिष्टऋतुसामान्यवाचिन्त्वं, तथात्वे ' अथातोऽग्नि-
मिष्टोमेन ' इत्यादौ प्राकरणिक्कोत्तरवचरोधेन चयनस्य
विकृतौ निवेद्यापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वात् नान् द्वाद-
शाहप्रवृत्तिः । अथवा अग्निष्टोमादिशब्दानां नापदीत-
विशेषणान्वायेन संस्थामानवाचित्वात्, ज्योतिष्टोमे निरुद्ध-
लक्षणाङ्गीरोऽपि प्रवृत्ते तदाभयणे प्रमाणाभावात्, नित्य-
ज्ञानस्य संस्थाऽनुवादनेव शताहृत्विचिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे
ज्योतिष्टोमस्यैव आशयत्वादिना सत्त्वात् गणातिदेशः ।
अस्तु वा इदं कर्मान्तरं, तथापि अन्यपदार्थस्य
एकवचनान्तत्वात् एकमेव तत् । शतसंस्थायाश्च
संस्थामानत्वेन अभेदकत्वात् । अतः शतसंस्थानं अन्वयत्
एकं कर्म ज्योतिष्टोमविकारः, इति न गणातिदेशः । इति
प्राप्ते, एकप्रस्ताभङ्गापत्तेः न वाच्यं ज्योतिष्टोमोद्देशेन
संस्तोद्देशेन वा संस्थाविधिः । अतः वपटुवृत्तं भक्षयदेव
कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथाप्ये एकस्य कर्मणः अनेक-
संस्थाकत्वस्य अन्वयासमन्तरेण अनुपपत्तेः अश्रुतमुत्वा-
ऽऽभ्यासकत्वेनाऽऽपत्तेः । अतः अग्निष्टोमोक्थ्यादिपदानां
' निवृत्तमित्युद्दिष्टोमः ' उक्थ्यो वैरूपवामा ' इत्यादौ
विवृत्तियशसामानाधिकरण्यानि काचित्प्रयोगेण सामति-
कलक्षणया तत्संस्थाकथयान्तरपरत्वं अङ्गीकृत्य शतसंस्था-
मित्रवाच्यत्वात्विधिरित्याम् । एव च अन्यपदार्थः न कर्म,
अपि तु शत उक्थ्यसंस्थाकाः यथाः करण यस्मिन् इति
स्युत्पन्ना चक्रमेव इति ज्येयम् । तदपि च नोदित्य
यशविधिः, एकप्रस्ताभङ्गात्तद्व्यवस्थापत्तेः । अपि तु
वाच्यमंगला अघनयविशिष्टवाचनानाधिकरण्यात् इति युक्ता
गमस्यैव अतिदेशात् शतरात्रमाहृतिः । दिगुसमासत्वाद्वा
न कश्चिदोपः । कर्मैक्येऽपि वा आहृत्तेऽप्यवयवत्वेन
सुत्यागमत्वानपानाद्वा दद्याद्भ्रमाविशेषः ।

न्यायविदुः— ' शतोकथ्यं भवति ' इत्यादौ
उक्थ्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामैव तदनुवादेन शता-
हृत्विचिविधिः । इति प्राप्ते, संस्थानाचकत्वात् न फलनु-

काङ्क्षा, न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्च एकजातीयस्य सौर्यस्य वैकल्पिकोभयनालकत्वात् वैकल्पिकोभयविकारत्वावगते । अव्यवस्थयैव तत्तद्भेदप्रयुक्तित्वं मन्त्राणां चाव्यवस्था इति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना चार्तिकस्वारस्यात् आग्नेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोर्द्वैपार्थवेत्तं विकृत्यात् एकस्मिन् आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यरस्यायामपि विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावात् अक्यवस्थितविकृत्यो मन्त्रयोः इति सिद्धान्तित, तत् मन्त्रविकल्पचिन्तायाः द्वादशे समतया अविदेशविचारभावेन अभ्यासगत्यभावापत्तेः आग्नेयभेदस्य च स्थापितत्वेन देव्यानुपपत्तेः उपेक्षितम् ।

ग्यायविन्दुः— आग्नेयविकारे सौर्ये 'चतुर्दोना पीर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चदोनाऽमलास्याया' इति प्रकृतिवत् व्यवस्था । इति प्राप्ते, हविरन्तरानुरोधेन प्रकृतौ आग्नेयी व्यरस्था, न तु शास्त्रार्थः । समुद्रायद्वयेऽपि आग्नेयकत्वेन समुद्रायकृत्यवस्थायाः शास्त्रीयाया असम्भवात् । तस्मात् विदुर्लौ अव्यवस्थेय इति सिद्धान्तः ।

सण्डन— 'सौर्ये विकल्पादभिमर्गमन्त्रः ।'

शंकर— 'सौर्ये मन्त्रयवस्था न ।'

ॐ अविदेशः सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्मोऽयम् ॥

लिङ्गसाधारण्याद् विकल्पं स्यात् । ८।१।१६।

२७ ॥

भाष्यं—सौर्ये कर्मणि दार्शनीर्णमाधिके विध्यन्तः । इत्युक् 'इतिषु दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः' (८।१।१।११) इति । सन्ति तु तत्र कर्मणि आग्नेयादीनि । तत्र विचार किं यस्य कस्य पितृ दार्शनीर्णमाधिकस्य कर्मणः । सौर्ये विध्यन्तः, उत आग्नेयस्येति । किं प्रायः ? विकल्पः । कुतः ? लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्ये दार्शनीर्णमाधिकविध्यन्तमतीत्यत् लिङ्गमुपदिष्टं 'प्रयागेप्रयागे कृगल सुशेति' इति, तत् साधारण सर्वेषां विध्यन्ते समसति । न च समुपनः । तस्मात् विकल्पः ।

पेक्षाधर्वाद्वा नियम्येत, पूर्ववत्त्वाद् विकारो हि ।

२८ ॥

भाष्यं— आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः ? ऐकाधर्वात्, एकदेवतात्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवतः, सौर्योऽपि । तेन एकदेवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानाम सौर्यं, पूर्वनामिहित विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि, विकृतिरेषा । सर्वाश्च विकृतयः पूर्ववत् । जोदनावाक्यानामसमासात् । तत्र लिङ्गेन विध्यन्तानियमो भवतीत्युक्तम् (८।१।२) । अस्ति च एकदेवतत्व लिङ्गम् । तेन आग्नेयविध्यन्तः ।

अश्रुतत्वाच्चेति चेत् । २९ ॥

भाष्यं— अनाह, स्वादेवदेव यदि अन एतत् श्रूयेत । न तु श्रूयते । कथं ? तद्विद्वेनाय निर्देशः सौर्यमिति, तथा आग्नेयमिति । तत्र वचनव्यक्तिर्न शक्यते किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यो न सूर्योऽप्येति । तथा आग्नेयेऽपि ।

स्थासिद्धिभावात् । ३० ॥

भाष्यं— स्याद् व्यवस्थितिरकत्वस्य । कुतः । लिङ्गभावात् । लिङ्गमनास्ति । किं ? चापचरोपे एकत्व श्रूयते । सौर्ये तावत्, 'असुमेवादिष्य स्येन भागपेवेनोपधानति स एतैम ब्रह्मचरंषं गमयति' इति । आग्नेयेऽपि 'अङ्गिरसो वा इत उतमा स्वयं लोकमापन्न, ते यजवास्तु अभ्यायन्, ते पुरोडाश कूर्मे भूत्वा प्रथर्षन्तमपदकन्, तमनुवन् इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति, स तानाह न ध्रिये, तमनुवन् अग्रे ध्रियस्वेति, सोऽग्रवीत् ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽणत्रालोऽमनास्त्वाना पूर्णमास्यां चाप्युनो भरति, अग्निमेव स्वेन भागपेयेन समर्षयति' इति ।

तथा चाप्यार्थदर्शनम् । ३१ ॥

भाष्यं— अनुवाक्यायामेकत्रधरणं (च लिङ्गम्) 'अग्निर्मुषो दिव' इत्याग्नेये 'उदु ल जातेदद' इति सौर्ये । ननु पुनश्चक्रेवत् लिङ्गस्योपदर्शनमिति, तदुच्यते । नैकत्वं पुनश्चक्रेत् । एतदयं जोदनागत, एतन्मन्त्रवत् । जोदनागत प्रायकं, मन्त्रगत प्रायस्य श्रुतकर्मिति ।

सोम— सौर्यस्य आग्नेयविकारत्वं सिद्धं कृत्वा पूर्वं विचार प्रार्थितः, तदेवेदानीं विध्यन्ते इति समष्टिः ।

धर्माः ते सर्वकर्मसु विहिता भवन्ति, तत्सर्वैरेव धर्मैः ऐन्द्राद्भादशोऽपि धर्मवन्त उक्ताः, तथा कर्तव्याश्चेति नार्थ उत्तरेण पट्टकेन । अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते ते तत्रैवोक्ता भवन्ति ततः अधर्मैकापि ऐन्द्राग्नादीनि, इति तेषु चिन्ता भवति किमेषा धर्माः सन्ति, उत नैति । यदा च सन्ति तदा के क्रियन्ते वा कथं चातुश्रतव्या इति । तदर्थं उच्यते पट्टकः प्रवर्तनीयः । तत्र सतमेन तावत् सन्ति धर्मा इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे अस्येति । इयं प्रवोक्तव्या इति नवमेन । दशमैकादशद्वादशैः एतावन्तः प्रवोक्तव्या नातोऽपिक्ता इति ।

तत्रेदं विचार्यते किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः कथं यजिः गुणान् स्थात् इत्येवमर्थे आम्नायन्ते, आशोस्तिन् अपूर्वप्रयुक्ताः कथमपूर्वं स्थापिति । यदि यजिप्रयुक्ताः, ततः धर्माः । अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथा-प्रकरणं व्यतिरिच्यते । किं पुनरत्र युक्तं ? अपूर्व-प्रयुक्ता इति । अपूर्वं हि कर्तव्यं, अकरो यजिः । कर्तव्ये च प्रयासो विधीयमानोऽयं कर्तव्यं भवति । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ताः धर्मा इति । अतः पर आचार्यस्य सूत्रोक्त-व्याहः 'धृतिप्रमाणत्वात् शोषाणां सुखभेदे यथाऽपि-कारं भावः स्यात्' इति । मुख्यानि अपूर्वाणि । जानि हि कर्तव्यत्वात् प्रधानानि । प्रधाने च मुख्यशब्दः । तेषां भेद उक्तः शब्दान्तपरिभेदेऽपि । तस्मिन् मुख्य-भेदे उचि यथाऽपिह्यर भावः स्यात् शोषाणाम् । ये यस्य अपूर्वस्थापिह्यरे प्रकरणे सिध्यन्ते ते तस्मै भवेयुः, धृतिप्रमाणान् । अयमस्य अपूर्वत्व शोषः अयमस्य, इत्यत्र धृतिरेव प्रमाणं क्रमते, न प्रत्यक्षदीनान्त्ववयम् । भ्रूता च ये यस्य प्रकरणे ध्रुवन्ते, ते तस्मै भविष्य-इति । न च अनन्वोक्तोऽयं अन्वयः भवति । नहि यत् देवैश्च यथा च्याद्यनादिक, तत् यद्वदवस्य भवति । तस्मात् यथाप्रकरणं भ्यस्तथा धर्माणाम् ।

दुर्ग— 'प्रत्यक्षमिदित्थमार्गां दशपूर्वमावादीना इति कर्तव्यता चिन्तितः' इति एतत् (मात्रं) अत्रुक्तम् । सर्वश्रुतानां चि ह्यश्रुतसार्थात् सिद्धत्वेन अत्रेदेवं, उत भेदेन इति चिन्तित (२१५/११६) । तथा 'द्वि-नर्त्तानाम् भवति' इत्येवमादिषु प्रत्यक्षधर्मैरेव इति

चिन्ता वृत्ता । अत एवं वाच्यम् । प्रवृत्तौ विवृत्तौ च उपदेशचिन्तितः (पूर्वपट्टके) । 'सतदथ प्राजापत्यात्' इत्येवमादिषु प्रत्यक्ष एवोपदेशः । सर्वश्रुतसिद्धिषु आनुमा-निकवचनोपदिष्टाना उपदेश एव चिन्तितः ।

सतमेन विवृत्तीना अतिदेशेन धर्मा भवन्ति इति प्रतिपाद्यते । अष्टमेन विशेषातिदेशः । नगरे विशेषा-तिदेशमष्टमेन आरभ्यते, किं मन्त्रः अत्रिस्वरूपप्र-शानार्थमुच्चार्यते, उत अत्रिस्वरूपं अत्रिविहितं तस्मात् इत्य प्रवोक्तव्य, इति अतिदेशप्रकार एव चिन्त्यते । स दशमव्यापारमनुमन्वमान एव आत्मानं कथते । दशमे न्यायानुचारादुविधादिनी शोषेपचा-चिन्ता । इवचाप्रवृत्तेन च एकादशः प्रयोगेवचाविचा-रार्थमारभ्यते । तन्नाशनेन ईदृश्या इत्यस्या प्राताया तदपरादत्वेन द्वादशः आरभ्यते । अन्यादृशी इत्यत्र प्र-वृत्तेन भवति । यद्यपि तन्नाशापप्रवृत्तः उभयत्र (उपदेशे अतिदेशे च) अवशिष्टः, तथापि पूर्वपट्टके नैषामारभ्यः । यावत् भेदो नाश्रुतः तावच्छेषशोषिता नास्ति । प्रयोज-नप्रयोजनरूपं च शोषशोषिताहते (नास्ति) । तथा नमः प्रयोजनप्रयोजनरूपताहते (नास्ति) । ततः ईदृशैः (भेदाभेदशोषशोषप्रयोजनप्रयोजनैर-क्रमयुक्तैः) कर्मैः योऽपि क्रियते इत्यधिकारलक्षणमापतति । न च पदव्यवहारेण च तन्नाशापप्रवृत्तानामारभ्यः । (कथं ?) अधिभारानन्तर इदं विपरिचरते, किं धर्मैः यामोऽपि-क्रियते (उत) न (किं अपूर्वं) इति, अनेन प्रवृत्तेन आद्य (सतमाद्य) आरभ्यते । अथवा शोषशोषः प्रादुर्भावमपि क्रियते अतिदेशेन (प्रमाणेन, किं) न इत्यनेन प्रवृत्तेन सतमाः (अप्यान आर-भ्यते । तद्वत्त्वेन च विशेषातिदेशोऽत्रापाणानामारभ्यः । परि-शरान्तराह—) परंशोषाविशोषाद्य दशमानन्तर तन्ना-चारप्रवृत्तः प्रवृत्त्ये । 'धृतिप्रमाणत्वात् शोषाणां सुखभेदे यथाऽपि-कारं भावः स्यात्' (सूत्रं) इति । ह्यन-इति कर्तव्यता-नामरद-विशिता भावना विधीयते । तत्र यत् अस्यो ररग इति कर्तव्यता च, तत् अन्वय न भवति, कर्मान्तरत्वात् (मानानन्तरत्वात्) । श्रुत्यान्तरे कर्मभेदः (२१५/१८) इत्युक्तम् । इति कर्तव्यता च

वि—‘कि वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशानम् । साक-
मेधेषु वरुणप्रपादात्सादुत्ता, ऽग्निमः । प्रहृतावर्धनाहल्या,
दन्तिमः सनिपानतः । ऐन्द्राग्रहाहचर्षाच सार्थत्वम
चिकवतः ॥’

भाट्ट— एककपालस्य प्रकृतिभूत एककपालः वारुण-
प्रपासिक एव, न तु धर्मभूयस्त्वेषु वैश्वदेविकः, वक्ष्य-
माणात् सवैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेवि-
कधर्मप्राप्तिः सिद्धेः । अनन्यलम्बकतिपयधर्मप्राप्तयर्थं वारुण-
प्रपासिक एव । एवं च ऐन्द्राग्रहापाठोऽपि उपपद्यते ।
तत्र हि न दार्ढ्यैन्द्राग्रहातिदेशविधिः, चोदनालिङ्गाति-
देशादेव सिद्धेः । नापि ऐन्द्राग्रहान्तराणां, अनुपरिधत्-
त्वात् । अत एव चातुर्मास्यप्रकरणसत्त्वेन उपरिधत्-
त्वात्, वैश्वदेवे च ऐन्द्राग्रहाभावात् वारुणप्रपासिकस्यैव ।
अतः तत्प्रापपाठादपि साकमेधैककपालस्य वारुणप्रपासि-
कैककपालप्रकृतिकत्वम् । धर्माश्च ‘ हिरण्यमयः सुनो
भवन्ति ’ इत्यादयः सामान्यविहिताः इति भाष्यकारः ।
चस्तुतस्तु साकमेधसम्बन्धवदेषु अतिदेशविधिरस्ति, न
वा ? अन्ये द्वावृण्णमासविकात्यापत्तेः भूयोऽनुग्रहस्य
न हिरण्यमनादिप्रसक्तितः । आयेऽपि एतदधिकरण-
न्यायस्य अन्यलम्बकस्य अभावात् धर्मभूयस्त्वलाभाय
वैश्वदेवियन्त्रसम्बन्धरागमेव धर्मतिदेशात् तथैव वारुण-
प्रपासिकहिरण्यमनाद्यप्राप्तिः ।

चस्तुतस्तु पाश्चिकाचार्या वन वरुणप्रपासेषु
सुगन्धरोत्थविप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्यमपत्तदग्नीमपत्तादे-
र्विधौचित्येन वक्षिणविहारे एव तत्रिवेधात् ऐन्द्राग्रेक-
कपालधर्मोपि न हिरण्यमपत्तातिदेशः । अस्तु वा छः,
तथापि यदि ऐन्द्राग्रहातिदेशविधिवैधर्म्यमित्येव भूयसा
अनुग्रहमपि अनङ्गीहृत्य हिरण्यमपत्तासम्बन्धान् शस्यन्त्येत,
ततः ऐन्द्राग्रेककपालधर्मोपमे अन्यतर्गातिदेशेनैव तत्राप्ति-
सिद्धेः इतरानर्थक्यम् । अतोऽवश्य तत्तद्विरोधविहितधर्म-
प्राप्तिविधयर्थमेव इदं अतिदेशद्वयम् । विदोषपरिहित-
धर्माश्च ऐन्द्राग्रे यान्नादयः । एककपालेषु के चित्
सात्तान्तर्येषु अनुपपद्येतेः इति ध्येयम् ।

न्यायविन्धुः—साकमेधेषु वैश्वकर्मणः एककपालः,
ऐन्द्राग्र एवाद्वादशकपालः । तत्र एतद्ब्राह्मण एककपालः

इत्यातिदेशः वैश्वदेविकयोरेव, तत्र अङ्गनाहुत्वात् । इति
प्राप्ते, अत्यन्तानात् वचनार्थवत्त्वात् वारुणप्रपासिक-
योरेव इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘ प्राधासिकातिदेशः स्यात् ।’

शंकर—‘ द्वितीयपर्यन्तच्छब्दम् ।’

ह्रि अतिदेशः साकमेधीयैन्द्राग्रैककपालयोः
वारुणप्रपासिकसार्थचाद्विधिकाण्डशय ॥

एककपालैन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ ७१।१४।२॥

भाष्यं— वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः ‘ द्यामा-
पृथिव्या एककपालः’ इति । वरुणमनोत्पत्तयो ‘ वय एक-
कपालः’ इति । तत्रापरः ‘ ऐन्द्राग्रौ द्वादशकपालः,
मारुहामिशा’ इति । तथा साकमेधेष्वपि एककपालै-
न्द्राग्रौ आम्नातौ ‘ ऐन्द्राग्र एकाद्वादशकपालः, इद्राव भृशे
चरः, वैश्वकर्मण एककपालः’ इति । तनेदम्नाम्नातं
‘ एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः, एतद्-ब्राह्मण एककपालो,
यद्-ब्राह्मण इतर इतरश्च’ इति । तनेदमुच्यते । ‘ एक-
कपालैन्द्राग्रौ च तद्वत् ।’ यद्वत् पञ्चसन्तराणि ।
अत्रापि सविधिरस्य सार्थचादयस्य काण्डस्यातिदेशः तत्रैव
न्यायेनेति । न्यायिभूतमेतत् उत्तरपरिन्तार्थम् ।

सोम— ननु अतुल्यरूपे न्यायातिदेशो युक्तः, न तु
तुल्यरूपे उदाहरणान्तरे, न्यायप्राप्तेः स्वतः सिद्धत्वात्, इति
चेत्, उच्यते । नाम मूलकृतोऽतिदेशो व्यापारः, किं
उत्तरविवक्षया प्राप्तिप्राप्ते । न च एककपाले एव न्याय-
स्युत्पादनं विषयतां, तथा च सूत्रकृतः उत्तरविवक्षया
प्राप्तयर्थं यन्तान्तरमपि न भवेदिति वाच्यम् । वैश्वदेवे
‘ मिशत् सपद्यन्ते’ इत्याहुतीनां प्रिशत्वयुक्तं, वरुण
प्रपासे ‘ वाग्निने वजति आहुतीनां संघर्षे विप्रत्तयाव’
इत्याहुतिमिशरादिदिङ्गकलेन शुद्धतया पञ्चसन्तरैर्येन
न्यायस्युत्पादनस्य युक्तं गत् ।

वि—‘ भूतमेककपालस्य ब्राह्मणप्राप्तिदेशानम् । तत्
पूर्वत उगीन्द्राग्र एतद्ब्राह्मण इत्यादि ॥ । पूर्व-
न्यायस्य विपत्त्यापत्ते वक्ष्यमाणोदाहरणस्य स्मारणात्
वीचवधनम् ।

भाट्ट— एव साकमेधेषु भूतयोः ऐन्द्राग्रेककपालयो-
रपि ‘ एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः, यद्-ब्राह्मण इतरः,

साख्यात् । तृतीया च कालस्य अपेक्षित गुणभागा-
मालोच्य उपपद्यते । तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वाणां
भवन्ति ।

दूष्—यजिप्रयुक्त धर्माः (ततश्च पारिष्कन्मा इति) ।
कथं ? तत्र के चित् (भाष्यमनादल पूर्वपक्ष) वर्ष-
यन्ति । प्रकरणाभ्यान्नातुमितेन वाक्येन (धर्माणां यजिना)
सम्बन्धः (इति) । एतत् (व्याख्यान) अपरे
(भाष्यानुसारेणः) दूषयन्ति । यः फले चोगते स
कथमावासादृशी सन् न धर्मः संप्रप्यते । स च
विशेषः याज्ञहृत्सः । तस्मात् अन्यस्मिन् (विशेषा-
न्तरे) कुतो धर्मप्राप्तिः । अत्र यजिविशेषः श्रुत्या
वाक्येन प्रकरणेन च (धर्मः) संप्रप्यते (तस्मान् पारि-
ष्कलम्) । तत्र (तस्मिन् पक्षे दूषिते पुनः
पारिष्कलसिद्धयर्थे पक्षान्तरं दर्शयन्तः) प्रयोगानव
(दर्शपूर्णमासाभ्यां यत्रेव इति) धर्मसम्बन्धित्वेन
उदाहर्यन्ति (अतो न यागमुदिरव धर्माः
विधीयन्ते । कथं ?) यागोपरतिः (तावत्) नानेन
क्रियते, वाक्यान्तरेः (' यदायज्ञोऽष्टाह्यालो भवति '
इत्यादिभिः) उपपद्यताम् । कन्सम्बन्धश्च (नानेन
क्रियते) विश्वविन्यायेन प्राप्तत्वात् । परिशेषात् इति-
कर्त्तव्यतासंज्ञायांमिदम् । यथा ' अभ्युत्सुं दूषति दीध-
यित्वा ' (ब्रह्मण वी-उपति) इति दीधकर्मपर वाक्यं तद-
र्थम् (धर्मविधानार्थम्) । तत्र उदिरमनात्वात् यागस्य
स्वरूप (यद्वैश्वानर) पदान्तररूपं वा (इविकर्म-
परम्) विशेषणविरहितत्वं तस्मात् (अविशेषितेन
यजिना आग्नेवादिदर्वरागोदेशात्) सर्वरागेषु धर्मा
(विधीयन्ते) । न च दर्शपूर्णमासवर्देन संप्रप्यन्ते
(धर्माः) अन्यन्तराक्यन्ताम् । यागे विधीयमानेषु
(धर्मेषु) पाल्ये हि विधिधानात् धृतिः (पीडिता
म्यात् । सोऽत्र भाष्यप्रसिद्धः पक्षः । कविदार्ढ्यं प्रथम-
पक्षगतिनो दूषयन्ति-) एवदप्युक्तम् । प्रत्यावादी-
नामपि अनेन (विश्ववि-) न्यायेन (स्वगंहर-)
कर्मप्रपक्षः खल्व् । तत्रश्च (अद्वैताभावात्) क्वारे
धर्मभ्रष्टत्वेन ? विश्वविधि (इ) अन्यथाऽप्युक्तत्वात्
कन्सम्बन्धः । इह इ यागस्मात् कन्स्य धर्मप्राप्तु-
-

पत्तिः क्षीणा । तस्मात् (विश्वविन्यायेन फलकल्पनाऽ-
भावात् ' प्रयोगवाक्येनैव कन्सम्बन्धपरं, न धर्मपरम् ' इति)
प्रथममेव व्याख्यानं (युक्तम् । प्रकरणाभ्यान्नातुमितेन वाक्येन
धर्मसम्बन्धः इति । तदेवं देहा पूर्वं पक्षः प्रयोगवाक्येनैव
धर्मसम्बन्धः, प्रकरणाभ्यान्नातुमितेन वाक्येन वेति । यत्तु
अस्मिन् पक्षे पारिष्कल्यसिद्धिः आग्नेवादिवागपिशेष-
स्यैव फले विधानात् तेनैव धर्माणां सन्धात् इत्युक्तं तत्राह-
सम्बन्ध-) य. फले चोगते स इति कर्त्तव्यत्वात् (संप्रप्यते ।
स तु) संप्रप्यमानः इतिकर्त्तव्यता प्रति प्रधानम् । प्रधा-
नस्य च उदिरयमानस्य विशेषणविरहितम् । प्रकरणा-
भ्यान्नातुमितेऽपि वाक्ये स्वकस्या सर्वयागानां धर्म-
सम्बन्धः । (तदेवं देहाऽपि यजिप्रयुक्तत्वे पारिष्कल्यत्वं
[सर्वयागान्] धर्माणां प्रतिपाल, इदानीं यजिप्रयुक्तत्वे
युक्तिं पक्षद्वयवाच्यार्थी दर्शयति-) उपपत्तिश्च- कल्याण-
प्रसिद्धिर्वा इतिकर्त्तव्यता (लेने) दृष्टा, इहापि तथैव
भवितुमर्हति ।

' सर्वयपूर्वाणि यजिनन्ति ' इत्येवमादिः ' स च
यजिसम्बन्धः सर्वयामपूर्वाणां तुल्यः ' इत्यन. अत्युक्तः
(भाष्य-) ग्रन्थ (पृ. १०२८ प १-८) । (कथं ?)
यागः अपूर्वैर्ग अग्निभूतः, न तु अपूर्वं यागेन (अविना-
भूत, होमार्गेषु अपूर्वसंज्ञात्वात् । तस्मादत्युक्तं सर्व-
पूर्वाणां यजिसम्बन्धः इति । यद्य भाष्यसारेण ' अत्यु-
त्तौ पिष्पभावात् ' इति सतमे सूत्रे ' केचन यज्ञो भूयन्ते
किन्ते च, नैतारता तदथां भवन्ति ' इत्यादि उक्तं
[पृ १०२२ प. ७-१०] उदर्थतः पठित्वा आधि-
पति-) ' अपूर्वं चायमात्तो यागे किन्ते ' इत्यपि अत्यु-
क्तम् । (पर इ) अन्यत्र (अपूर्वं) धृताः अन्यत्र
(यागे) इत्या. एतु । (न चैवं युक्तमिति । प्रथमा-
धेयं समाधेये-) अयिनामागदीह्य ' सर्वयपूर्वाणि
यजिनन्ति ' इति प्रतीति (यानि यजिपिपासिणि अपूर्वाणि
यागानिभूतानि तदभिप्रायमिदं भाष्यं, न तूर्त्तमात्राभि-
प्रायम् । द्वितीया समाधेये-) अपूर्वं चायमभ्यन्तः इति
(अति युक्तं) यागस्यैव परिष्कल्यत्वेति । यजिनन्ति
(सन्ने) क्रियन्तः । नाभूते ह्या नानि (यदि-
प्रतिपत्तयोः अत्यन्तमेवमात्तारिणी) ।

अविदेशः सौर्यादी

आशिपति- एतदयुक्तम् । (कुत ?) साध्यताधन-
 संनघस्य वैदिकक्यात् । (तेन) यथा धृतं, तथा भरति ।
 (ततः किं तत्रह-) न चाश्रवणे तृतीयायाः, (फल-)
 साधनता (यागः) प्रतिपद्यते । न च सामान्यतोदृष्टे,
 लौकिक कर्म गुणभूत (दृष्टम्), अनेनापि (कर्मत्वात्)
 गुणभूतेन भवितव्यम् (इति, सामान्यतोदृष्टस्य एव-
 जातीयकेषु आममाणत्वात्) । अतः च (अस्य भाष्य-)
 मन्थन्यार्थं । (समाधत्ते-) यजेत इत्युच्यते (भावना-
 ऽगमात्) तिष्ठ आकाङ्क्षा (समुपच्यन्ते । तत्र)
 क्रिमिति (आनाङ्क्षाया) नित्यमेव पुरुषार्थं आशि-
 प्यते साज्ञात् पारपर्येण ना भाव्यतया । फलस्तु करणी-
 भवति पुरुषार्थस्य कर्मभूतत्वात् । अत आह (भाष्य
 कार) स्वभावादिदः कर्मणा गुणभाव (इति । पुरुषार्थ-
 भाष्यवत्या भावनया सप्रपन्नान कर्म स्वयमपुरुषार्थ-
 स्वभावत्वात् करणत्वैरेव सप्रप्यते इति भाष्यस्य)
 अथवा स्वर्गं प्राथयमानस्य करणमभिलषत तृतीयाया
 कण निर्दिश्यते । (तत्र यथा) ईदृश्या (करण)
 विवक्षया दर्शपूर्णमासादीनि (तृतीयान्तानि) निर्दि-
 श्यते, स्वर्गं प्राथयमान केनाभ्युत्पद्येन कुर्वात् ? तत्र
 (उपायत्वेन) याग कुर्वादिनि । (तथा) ईदृश्यामेव
 विवक्षया (अतृतीयान्ता अपि) सौर्यादौ विधीयन्ते
 (तस्मात् वेपामपि फल प्रति गुणत्व स्वभावत्विदम् ।
 इति भाष्यार्थं) । भरति हि द्विमकारस्य
 (अपि स्थेके) अपेक्षा (सापस्य साधनस्य च) ।
 तस्मादविषेध (भाष्यस्य) ।

“ वेपा नार्थानां ज्ञाते एवेतिकर्तव्यता (वेपा)
 कर्तव्यतामात्रमुपदिश्यते, यथा 'ओदन पचेत्' इति ”
 (इदं भाष्यभाषिपति) अनुसमिदम् । ओदन पचेत्
 इत्यनपि तिष्ठ आकाङ्क्षा विचन्ते । एत चेत् (किं
 केन कर्ममिति) आकाङ्क्षाया (यत्वा) इति न प्रप्यताऽ
 पि घनप्यते । मन्थनादिना तत्र (पाके इति न प्रप्यता)
 निर्दिश्यते । इह तु (दर्शपूर्णमासादौ) शास्त्रेण निर्दि-
 श्यते । आकाङ्क्षामान तुल्यम् । (अत) ओदन
 पचेत् इत्यत्र केन (पाक) न निर्दिश्यते । (आधेन
 यमाधत्ते-) फलेन तु प्राय (योजनितव्यम्) ।

(तून् योजयति-) यत्र (सौर्यादी इति न प्रप्यता)
 समपि नाम्नावते तत्र कस्यापि कर्तव्यतया भवितव्यं
 (कथं भावनावाङ्मत्वात्) यथा विश्वजिति फलमु-
 पज्यते (अप्याह्वितये इत्यर्थं) । एवमिहापि (सौर्यादी
 इतिकर्तव्यता आहर्तव्या) इति । इद एव उत्तरविषयार्थं,
 न्यायादेवैतत् ज्ञायते ।

शा- यागेन भावयेत् ब्रह्मचर्येण इति भावना इति-
 कर्तव्यताऽपेक्षामुपदिश्य श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्य-
 ताया असमर्पणात् नूनं अन्यतः सिद्धा इतिकर्तव्यता
 अत्र शास्त्रेण अङ्गीकृता इति निश्चीयते । अस्ति चान्यत्र
 लौकिके (स्वाते) पार्ष्णसात्वीयासादौ, वैदिके च
 पूर्णमासादौ । तपोरन्यतरात् इह प्रतिदिश्यते ।

सोम - प्रत्यक्षवचननिमित्तातिदेशविचारानन्तरं
 कल्पश्रुतिक्रमया ततो विरहितानामपेयनिमित्तातिदेश
 विचारार्थं अनन्तरं दृश्यस्य वचनस्यैव कल्पतया नामा-
 पेक्षयाऽपि विरहितेन चोदानादिद्रानुमितवाद्येनातिदेशो
 विचार्यते इति पादभेद आनन्तर्यं च ।

वि - ' सोमे चरो न धर्मां स्तु र्युर्वा, मानवियर्ज-
 नात् । न स्तु, र्तु नराण यामोऽपेक्षते क्षुपकारिणः !! ”

भाष्ये प्रथममपि नराण एकसूतामकमेव । द्वितीय-
 दिवाद्वाच्यते द्वितीयमपि नराणम् । गाहादौ तु प्रथमादि
 द्वादशमि एते एतन्नेवापिनरणा स्वीकृत तदेवम्
 उद्ध्रियते । के

भाट्ट- तदेव सप्रपन्नो नामातिदेशो निरूपित ।
 इदानीं कल्पितवचनान्तिदेशो निरूप्यते । यत्र उद्विरी-
 यार्थो नैव इति न प्रप्यता आभन्ता, यत्र वा इत्यपेक्षतोप-
 होमादिक्रिया यमात्ताऽपि न निराहृती न उपजतमर्था,
 तत्र भावनास्ताभावेन तस्य नराणामुपेक्षयात्प्रति-
 कर्तव्यताऽऽपेक्षया वक्ष्यमाणत्वात्तत्वेन प्रवृत्तिभारानोत्र
 स्थितौ तद्वचनस्यैव उपस्थिते, तत्र च फलरक्षणो
 अनपेक्षितत्वादिना अविदेशस्य निरासरित्यमाणत्वात्
 इति न प्रप्यते प्रवृत्तिवत् इत्येव कल्पितेन विद्विषात्प्र-
 रोपरूपातिदेशेन विद्वन्प्रवृत्त न विधीयते । न च प्रप-
 मनात्वेन प्रवृत्तत्वात् अत्रगतारा कथं विद्वन्प्रवृत्त इति
 वाच्यम् । प्रवृत्त्यापि विद्विषिषेण इति न प्रप्यताऽऽपेक्षया

निर्दिष्टं ब्रह्मरचं सक्रामं' इति । तत्र अविभागो भवति । उभौ अपि (मन्वी) अभिमर्शने प्राप्नोते । तयोरेकार्थत्वात् समुद्यो न समरति, तस्मात् विकल्पः । यत्तु प्रकृतौ स्ववशेति, नासौ कालकृता, किं तर्हि ? समुदायकृता । न च सौर्वे तौ समुदायौ सः । यदि एव, अभिमर्शनयेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययोरभावादिति । अन्यो च्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोः अभिमर्शनमुच्येत । तयोस्तु अगमिन्नष्टमत्वात्, समुदायिना तदुच्यते लक्षणा । समुदायविकारश्च सौर्वे । तस्मात् तत्रापि चोदकं प्रापयति तत् ।

दूष्— सौर्वे आग्नेयात् उपमितलक्षितप्रापयेन इति कर्ताप्यता शक्यति (इत्युचरे अधिहरणे वक्ष्याम) । आग्नेयस्य च पौर्णमास्या अमावास्याया च विद्यमानत्वात् अष्टकमवधारयितुं किं पौर्णमासि स्वस्य चर्यावनी इति कर्तव्यता प्रवर्तते, उत आमावास्यायेति । तस्मात् अष्टकमासविशेषत्वात् विकल्पः । ' आद्यत्रापि ह्यपीति अभिमृशति ' इति हविरभिमर्शने मानस्य करणत्वात् विकल्पे प्राप्ते, यद्यपि कालकृता व्यनस्था (हविरन्तरवनेन प्रकृतौ जाता, तथापि विदुतौ अचक्ष्णा स्ववस्था) कर्तुं न शक्यते सौर्वे कतरस्य आग्नेयस्य धर्मा प्रवर्तते इति । तस्मात् आग्नेयाविशेषात् विकल्पः ।

शा— ' व्यनस्था प्रकृतौ दृष्टा प्राप्नोते विदुताप्यति । प्रकृताकार्थिनी त्वेषा विदुतौ नातिदिश्यते ॥ ' (पूर्वार्थे पूर्वपक्षः, उत्तरार्थे विद्वान्तः) ।

सोम— गोदोहरादीनां अनविदेशेऽपि व्यवस्थान् अविदेश इत्युच्यतात् संगतिः । व्यनस्थाया आधिष्ठानत्वात् शास्त्रगम्यत्वाभावात् नाविदेश इति सिद्धान्तः । अथ केचित्तु पौर्णमास्याममात्रास्याया च आग्नेयो भिद्यते अर्चमन्दिरेत्यस्यमुच्यन्त्यात्वात् । तथापि, ' यद्यद्येतेऽष्टककालेऽमावास्याया च पौर्णमास्या चान्युतौ भवति ' इत्यादिमेतदपि चान्ये अमावास्यापौर्णमासीत्येकाल्पद्रव्येन च समुद्येन अर्चमन्दात्, नापि विकल्पः चर्यावन्निर्देशात् । तस्मात् निश्चयसमुच्चयेऽप्युच्यते अर्चमन्दात् अर्चमन्दात् । तथा च पौर्णमास्यानुगम्यमेव चतुर्दशेन अत्र, अमावास्यानुगम्यस्य चतुर्दशे, इति व्यवस्थायाः भेदेन कर्म-

मेदात् शास्त्रीयं, न तु हविर तरावितोषप्रसक्तत्वादायिकी । एव च सौर्वस्य रथतराविकरणत्वात् (२१११) आग्नेयद्रव्यविनास्त्वात् मानस्यप्राप्त्या अभिमर्शने निरपेक्षत्वात् नयो समुदायसमवेन विकल्पादव्यवस्था विद्यति इतीदमधिहरणं प्रपञ्चायमित्याहुः । अन्ये तु एकस्मिन्नेव कर्मणि कालद्रव्यसमन्वयमानेन चर्याव्यपत्तेः एक एवाग्नेयः, तत्र मानस्यस्य कालभेदेन व्यवस्थायाम् शास्त्रीयत्वे सौर्वेऽपि व्यनस्थां प्राप्नोति, अतोऽत्राधिकरणे व्यवस्थाया आधिष्ठानत्वं प्रतिगदनीयम् । आग्नेयश्च पौर्णमास्यमावास्यायोः रूपज्ञ उभयसंज्ञकः, तेन चतुर्दशेन पञ्चदशेन च तस्य कालद्रव्येऽभिर्मर्शने इत्यादिप्रत्यक्षरतादपि एतन्वमेव प्रतीयते इत्याहुः । सूत्रार्थानु— एककर्मणि सौर्वे चोदनेकत्वादिभाग आग्नेयवत् व्यवस्थाहेतुकभेदाभाव इति ।

वि— ' सार्वद्वयं व्यनस्थाप्य विकल्प्य वा, व्यवस्थितिः । प्रकृतावित्, नो तत्र तस्या शब्दव्यवर्जनात् ॥ '

भाट्ट— सौर्वेऽपि औपचर्यकपदेकदेवताकल्पान्मा आग्नेयवित्तार इति वक्ष्यते (अन्यवहितोत्तराधिकरणे) । आग्नेयसंज्ञे च आग्नेयद्रव्यं पौर्णमास्यामावास्यातल इत्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे (२१११) वीष्टुमे । सौर्वेऽपि विनियमानाविरहात् उभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्वे च ' य इष्टया ' इति वचनात् वैकल्पिकं पौर्णमास्यामावास्याकालः । तत्र आग्नेयस्यो किं पौर्णमासी-कार्थीनमौप्ययोगे पौर्णमासीनास्तीनामेवस्य, अमावास्या-कार्थीनसौर्वेदेशो च अमावास्याहातीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतिर, उत अन्यवस्थितं विकल्पेन इति विन्तायां, तत्रत्वात् अत्र रथतराविकरणत्वात् व्यनस्थितम् । एव च ' चतुर्दशेना पौर्णमासीमभिमुदोत्, पञ्चदशेना अमावास्या ' इति विहितवचनमन्वोरपि व्यवस्था । अथ हि पौर्णमास्यादिसंज्ञाप्रधानसंज्ञाविशिष्टे पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मानमापयति । अभिमर्शने तु ' आद्यत्रापि ह्यपीति अभिमृशति ' इति वाच्यत्वेन प्रातः जायतेन अन्यत्वे इति लक्षितं तृतीये (२१११) । अनर्थमत्रोदरपि व्यवस्थेयपत्तेः प्रकृतिर (विदुत्) व्यवस्था इति प्राप्तं, भागलाग विना-सीनामावास्याधिकरणस्य वा अनुप्राद्वक्ष्यते । कृतव्यवस्थाऽ-

अङ्गनाम्पैकवाक्यत्वाऽऽपन्नप्रधानविधिना तद्विशिष्टापूर्व-
भावनाविधानोत्तर अङ्गप्रधानयोः पार्थिकान्वयात्
नाङ्गानामुपदेशतः कर्मान्तरसम्बन्धः, किंतु अतिदेशादेव
इति सिद्धान्तः । अतिदेशश्च क्व चित्तुपदिष्टानां कर्मान्तरे
सादृश्यात् 'तद्वत् कर्तव्य' इति विधिः । स च क्व चित्
प्रत्यक्षवचनात्, तथा नामभेदात्, आनुमानिकवचनाद्वा
इति निविधयः ।

मण्डन— 'व्यवस्था स्यात् प्रयाजादौ ।'

शंकर— 'पारिप्राज्ञा न धर्माः स्युः ।'

* अतिदेशन्यायः । तद्वत्करणमतिदेशः । यत्र
तस्यानापत्ते तदमरौषोऽतिदिरयते, तनायमवतरतीति ।
साहस्यौ. ६१५.

* अतिदेशपारायणम् । 'विकृतौ ये पदार्थानामति-
देश न मन्वते । करणस्थोपदेश च तेषामुत्तरमुच्यते ॥११॥
प्राक्तनोपकरणे पदार्थैश्च वैतृत् । प्रयोगविधिना
स्वेन विधिरन्वित उच्यते ॥२॥ यद्यदाज्ञहित योग्य समि-
धान् प्रपद्यते । तेनान्वितो हि विध्यर्थः स्वशब्देनैर
मप्यते ॥ ३ ॥ साध्यभूतश्च विध्यर्थे उपकरणपेक्षते ।
त्रिधाविधिः प्राक्तनश्च योग्यः समिधाप्यते ॥४॥ अन्व-
शाऽन्वगम्यत्वाद् यद्यप्यङ्गपुरःसरः । उपकारः प्राक्तनो-
ऽसौ विकृतौ समिधाप्यते ॥५॥ तथाप्यपेक्षितत्वेन प्रकार
प्रथम विधिः । स्वीकरोति पदार्थेषु प्रतीतानप्यपेक्षते
॥ ६ ॥ पश्चानु वैरिपुनरुपकारसिद्धये । अपेक्षितै-
स्सरोऽन प्रतैरन्वयसृजति ॥ ७ ॥ गुणप्रधानभावेन
सर्वत्रैवान्वयो मतः । प्रथमं च विधिधर्मं गुणस्य प्रति
समताः ॥ ८ ॥ अनित्यतासिद्धान्तं च न शब्दोपरिधत्ते.
परम् । दर्शनात् चित्तुप्रशदौ कल्पेनाप्यधिकारिणा ॥९॥
सद्विधाना न सर्वेण सहसैगन्विताऽऽभिधा । समन्विता
समिधानक्रमेण तु यथायथम् ॥१०॥ प्रकृतौ तु स्वशब्द-
त्वात् पदार्थानां पुरोऽन्वयः । उपनारस्य कल्पस्य पश्चा-
दिति पर सिद्धा ॥११॥ स्युक्तमेगोपकरणे पदार्थैश्चैव
वैतृत् । प्राक्तनैर्विधिरन्वैति शोऽतिदेशश्च समतः ॥१२॥
मस्य देसे विधिर्गोसिद्धतोऽप्यत्रापि पन्नतिः । अतिदेशः,
प्रकारस्य धर्माणां चैव युज्यते ॥ १३ ॥ अन्वयन्ये
वशाऽन्वयन प्रकारोऽन्वयमृच्छति । तथा धर्मा अपीप्यन्ते

तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥ नन्वेवं दशमाद्येन विरो-
धस्ते प्रसज्यते । नैव धर्म्यान्पेक्षोऽसावतिदेशो निवारितः
॥ १५ ॥ तद्वद्भावेन सन्त्यो धर्माणामेव चेद्वेत् ।
अनपेक्ष्यकारत्वात् तदा बोधो न सिध्यति ॥ १६ ॥ प्रकृतौ
हि पदार्थानां सन्त्येऽवगते यथा । द्वार दृष्टमदृष्ट वा
सन्त्यार्थं प्रकल्प्यते ॥ १७ ॥ कार्यनिपेक्ष्यसन्त्ये तथैवावगते
वति । द्वार दृष्टमदृष्ट वा कल्प्ये (स्य) स्याद् विकृताप्यपि
॥ १८ ॥ गतो न वदते बाधः कार्यलोपनिम्बनः ।
दृष्टाभावेऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य सत्तु समवात् ॥ १९ ॥
कार्यपिधा यदा धर्मा विकृतौ यान्ति संगतिम् । वदा कार्य-
क्लोपेन तेषां बाधः प्रसिध्यति ॥ २० ॥ प्राप्नुवन्तो हि
कार्येण धर्मा द्वारसमन्विताः । प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्प-
नाऽवसरस्तदा ॥ २१ ॥ कल्पद्वाराक्लोपेन तेषां बाधः
प्रमाणवान् । अतिदेशेन धर्माणां प्राप्तानामपि सिध्यति
॥२२॥ धर्म्यान्पेक्षसन्त्यो धर्माणामुच्यते यदि । दश-
मावतिरोपः स्यात्तदानीं, न च तत्तथा ॥ २३ ॥ तद्व-
द्येन न किं धर्माः प्रकारो वाऽपि शक्यते । श्लेषा दश-
माये हि विन्ता बाधप्रसिद्धये ॥ २४ ॥ पूर्वपक्षी च
तदाह पदार्थानां परिग्रहम् । नोपकारे हि धर्मन्यो विना
शकर निरूपणम् ॥ २५ ॥ यद्यप्याकारुद्धति विधिः
प्रकार प्रथम स्वयम् । तथापि तस्य प्रकृतापि नैव स्वरू-
पतः ॥ २६ ॥ परिधानं, किंतु यथाश्रुतैर्धर्मैश्चैव हि ।
तस्मात् पदार्थपूर्वैव सदा तस्या निरूपणा ॥ २७ ॥ अतः
पूर्वप्रतीतत्वात् पदार्थैरेव वैतृत् । विधिः सवन्धमागोति
तान् शक्यता तु स स्वयम् ॥ २८ ॥ उपनार प्रकृतिकत्
कल्पयन्त्यात्मसिद्धये । अतश्च प्राक्तने द्वारे एते बाध तु
नार्हति ॥ २९ ॥ रात्रान्ती तु बदन्त्ये सत्य धर्माः पुर-
स्तत् । तथापि तेन शब्दने तदानीमनपेक्षणात् ॥ ३० ॥
प्रकारे हि पुनः साध्यरूपे विधिरपेक्षते । न पदार्थानिति
हि तान् प्रतीतेनाप्युपेक्षते ॥ ३१ ॥ प्रकारेणैव सन्त्ये
प्रथमं प्रतिपद्यते । प्रकारकल्पितैः पश्चात् पदार्थैरिति
दर्शितम् ॥ ३२ ॥ धर्मणात्मनरीयानां कथमन्वय
संगमः । इति नेदुपकारोऽपि तुल्यमेतदुपेक्षते ॥ ३३ ॥
नोपनारस्य सन्त्य इति हास्यनिर्दि वचः । यद्यपि
नान्वरीयः स्यात् कथं तस्मिन्तिरिष्यते ॥ ३४ ॥

दानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणत्वं अनन्तरं विशेष-
लक्षणं बक्ष्यमाणः । तदुच्यमानं यथाशक्तं बोद्धव्यं इति ।

उप — 'किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मणु धर्माति-
देशः' इति (अस्व भाष्यप्रत्ययस्य यवि तावदपमर्थः -)
एकस्मिन् कर्मणि (दर्शपूर्णमासादौ) ये धर्माः समा-
न्ताताः ते सर्वकर्मणु (शष्टिपशुग्रन्थसोमादिषु) अति-
दिश्यन्ते, उताहो नेकस्मात् सर्वकर्मणु अतिदेशः (इति
सोऽपमयुक्तः । कथं ?) एतस्मिन् ग्रन्थार्थे (यद्यपि)
न्यायो न विरुध्यते । परस्तु ग्रन्थो (एकेन निरुद्धते
इत्यादिः) न सवध्यते इतरेण (सद्ययव्ययेन) । यदि
एकस्या विकृतौ सर्वधर्मा अतिदिश्यन्ते इत्ययं पक्ष
आश्रितः स्यात्, तत इदमुत्तरं युज्यते, एकेन विध्यन्तेन
निरुद्धाङ्गीकृते (कर्मणि) द्वितीयस्य प्राप्तिसंज्ञि (इति,
मान्यथा) । अप (एवं वर्णते) एकस्मिन् कर्मणि
सर्वधर्मातिदेशः (सर्वकर्मणु ये धर्माः तेऽन्ताति-
देशः), उताहो न (एवं, किन्तु) एकस्मात्
(एव एकस्मिन् कर्मणि अतिदेशः) इति ।
(तथापि न युक्तम्) सर्वकर्मणुतिदेशः इत्ययं
पक्षो निरुद्धतः (विध्यन्ताधिकरणे ७।४।२ । तत्र
हि—) अथ कस्मात् उभे (अपि) इतिकर्तव्यते
(लौकिकी वैदिकी च सह) न प्रवर्तते (इत्यादाङ्क्य)
' भिषो विप्रतिषेकात् ' इति सूत्रेण (७।४।६) निराङ्गो-
ऽयं पक्षः । एका निराङ्गङ्गीकृते द्वितीया न प्रवर्तते,
प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽयं
पक्षः । (इत्याद्युक्तोऽयं भाष्यकारोपः सद्यः । तस्मात्)
इत्याः संशयो युज्यतः किं अनियमेन यस्य कस्य
चित् सक्रमात् इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उताहित कश्चित्
नियमः इति । तत्र अनियमः इति पूर्वः पक्षः । उत्तर-
स्तु नियतेन (एता इतिकर्तव्यता प्रवर्तते । सूक्त-
माह—) 'अथ विशेषलक्षणम्' इति एकस्मात्प्रियता प्रवर्तते
इत्यर्थः । (कथमपमर्थः इति चेदाह—) विशेषः इत्य-
साधारण्युच्यते । यदि चाऽनियमेन (प्रवर्तते) ततः
असाधारण्यं न (स्यात्) । असाधारण्यभावाच्च विशेषो
न (स्यात्) । अथवा अन्यः सूत्रार्थः । विशेषात्
विशेषस्य धर्माः प्रवर्तन्ते (इति सिद्धम् । तत्र) कतर-

स्तात् (विशेषात्) कतरस्य इत्यत्र आह 'यस्य लिङ्ग-
मर्थसंयोगात्' इति । संशयस्तु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे ।
(अस्मिन् पक्षे प्रथमद्वितीयसूत्रद्वयान्वयकर्मधिकरणं
द्रष्टव्यम्) ।

शा—विध्यन्ताधिकरणे (७।४।२) सौर्वादिषु आनु-
मानिकयचनेन वैदिकी इतिकर्तव्यता अस्तीत्युक्तम् ।
तस्येदानीं विशेष उच्यते कस्य विध्यन्तः क प्रवर्तते
इति ।

सोम—सामान्यतोऽतिदेशनिरूपणानन्तरं विशेषा-
तिदेशो निरूप्यते इत्यध्याययोः संगतिः । 'सामान्याति-
देशलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणं बक्ष्यमाणः' इति भाष्ये
सूत्रं न्याख्यातम् । वार्तिके तु विशेषास्वरस्य असाधार-
णार्थतामङ्गीकृत्य एतैवेतिकर्तव्यता प्रवर्तते इत्यर्थं
व्याख्यातम् ।

वि — 'कस्माच्चिदतिदिश्यते नियतात् कर्मणोऽ-
थवा ।, अविशेषादादिमो, इत्यः शास्त्रार्थस्य प्यव-
स्थितेः ॥ '

भाट्ट— तदेवं निविषोऽतिदेशो निरुचितः । तन्नापि
प्रत्यक्षयचननामातिदेशयोः कारुण्येन चिन्ता वृत्ता । नोद-
नालिङ्गातिदेशस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिवि-
शेषनिरूपणार्थं अग्रमः आरभ्यते । तत्र एकस्मिन् सौर्वादी
एकविध्यतेनैव निरासाङ्क्षात् सर्वविध्यन्तसमुच्चययोगे-
ऽपि नियामकाभावात् अनियमेन अनेकप्रकृतिविध्यन्त-
मातिः । इति प्राप्ते, अष्टदोषद्वयविकल्पात्तेः नस्यैव
सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपरिधितिः, तत्र एव धर्मातिदेशः ।
तच्च सादृश्यं शब्दघटितं अर्थघटितं च उत्तरत्र प्रपञ्च-
विध्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा साजाष्टुष्ये एककपाले, तत्र अग्नीतोर्मवै-
न्द्रामोर्षिकल्पेनैव प्रकृतिवत् ।

भ्यासचिन्तुः— एतस्मिन् कर्मणि अतिहोत्राद्यनेक-
तिदेशात् तत्रचित् इतिकर्तव्यताया चिकल्पे प्राप्ते, नियमेन
एकस्यैव एतन्न इतिकर्तव्यता, अन्यथा अन्यत्वात् सोऽप्येव
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'सौर्वे चतवद्भविशेष इहः ।'
शंकर— 'अग्रमार्थस्य प्रतिभूतिः ।' १. (२८

अतिदेशन्यायः

चोदनाशेषभावाद्वा तद्वेदाद् व्यतिरेकैरन्तु-
व्यतिरेकगुणभूतत्वात् । ३ ॥

भाष्य—कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाप्ताय एक-
देशभूत इत्यर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अनया अग्न्य-
न्वाधानादिकया इतिकर्तव्यतया इति । तस्या चोदनाया
यज्ञेगुणभावः श्रूयते दर्शपूर्णमासाभ्यां इति । दर्शपूर्ण-
मासशब्दे हि यजिवचनः । कल्पमात्रोऽन यजेः श्रूयते
दर्शपूर्णमासाभ्यां यानसमुदायेन अन्यात् कुर्वात् इति ।
यत् ततोऽन्यद्, तत् कर्तव्यतया चोद्यते, न यजिः ।
अपूर्वे च तत् । ननु फलमन वाक्ये श्रूयते, स्वर्गकामो
यजेत इति, तत् कर्तव्यं स्यात् । तस्य श्रूयते, न तु तय-
जिना क्रियते, विनष्टे यज्ञो तद्रवति । अपूर्वे तु तेन
क्रियते । तस्मात् तस्य कर्तव्यता उच्यते । यस्य कर्त-
व्यता, तत् इतिकर्तव्यतया सप्रच्यते । तस्मादपूर्वार्था
धर्माः । तेषां चापूर्वोक्त भेद उक्तः । अतः तद्वेदात्
व्याप्यकरणं व्यतिरेकिते धर्मा इति ।

अथ एतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो
विशेष्यते । उच्यते । नैवान यागो विशेष्यते । किं तर्हि,
अपूर्वभावनेव उभयपदव्यतिरेक उच्यते । यथा 'अहणया
पित्राक्षया एकहापत्या क्षेमं श्रीणाति' इति विषय
उच्यते । तत्र हि अन्यत् द्रव्य अन्यो गुणः । तेन
तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते । इह पुनर्याग एव तौ दर्श-
पूर्णमासौ, तेन इह उभयपदविशेषणत्वं न युज्यते ।
उच्यते । इहापि यजेत इति सामान्य, दर्शपूर्णमासौ इति
विशेषः । अन्यच्च सामान्य अन्यो विशेषः । एतन्पि
श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विशेषस्य । न चैतत्
युगपद्भवतीति ।

एवं तर्हि नैवान श्रुत्यर्थः परिगृह्यते । किं तर्हि
वाक्यार्थः । किं कारणं । श्रुत्यर्थं परिगृह्यमाणे दर्शपूर्ण-
मासशब्दोऽनर्थको भवति, यद्वर्तिभानुवादः, यत्रत्याम-
कत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यत्रविसामानाधिकरण्याच्च
दर्शपूर्णमासशब्दस्य ।

तुम्—चोदनाशेषभावात् भावनाशेषभावात् इत्यर्थः ।
तद्वेदात् व्यतिरेकैरन्तु [अप लिखिते मुद्रिते च
विषयान्तोऽपि द्वय-मन्यः तन्त्रले न स्पष्टः ।] उच्यतेः

(उच्यते अनेनानपूर्वे इत्युत्कर्त्तार्याः । तस्य भावनां
प्रति—) गुणभूतावकात् । यागो हि तस्याः (भावनाना-
करणत्वेन) गुणभूतः । (तस्मात्) न स धर्मः सप्रच्यते ।
सप्रच्यमाने च स्वाधेपरार्थता च (चराब्दे हेतौ) वाक्य-
भेदाद्विशेष्य (स्यात् । उपसहरति—) अतः सर्वविशेषो-
पणविशिष्टा भावना विधीयते । अर्थात् (हेतुार्थात्)
परस्परनियमः (उपकार्योपकारकव्यलक्षणः) ।

एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विशेष-
णस्य । न चैतत् युगपत् सम्भवति इत्युक्तोऽयं (भाष्य-)
ग्रन्थः (पृ. १५२९) (तत्र) उपस्येयलक्षणया (विशेषण-
सम्बन्धः (भावनानाः) तृतीयया तादर्थ्येन (कल्पभावेन)
दर्शपूर्णमासयोः (भावनाऽन्वयः) । तत्र उपस्येय-
लक्षणया तादर्थ्ये (अस्तद्भवेन) कल्पयम् (तृतीयया
तु उक्त, अतो विपरीतं वक्ष्यन्तम् । किञ्च अतिरोधा-
दपि न श्रुत्या वाक्यस्य बाधो युज्यत इत्याह—) यदि
दर्शपूर्णमासौ भावनया सप्रच्यमानौ यागस्तु भाव्यस्य
(भावनानाः—) वरजता प्रतिघेयता, ततः विशेषे
(सति श्रुतिः परित्यज्यते) श्रुत्या (या) वाक्य
वाक्येत् । इह च विशेष एव नास्ति (इतिकर्तव्यतात्प-
सम्भवात्) । यदि च ईदृश्यः (वाक्यविशेषित्याः)
श्रुत्यः (एव वाक्य वाधित्या) परिगृह्यन्ते, ततः
(' सोमेन यजेत ' दशापवित्रेण ग्रह समाप्तिं ' इत्यादौ
सर्वत्र) नामपदाना असम्भवात् (रजसाः ।) सर्वव्या-
भारात् इति उभयपदगुणः) केरलान्यायप्रकारेण अत्र-
तिग्रेत् । (एव चोद्यभाष्यमाधिष्य परिहारभाष्यमपि
आधिपति—) ' एवं तर्हि नैवान श्रुत्यर्थः परिगृह्यते,
किं तर्हि ? वाक्यार्थः ' इति (एतदपि—) एतत्,
किं तर्हि ? वाक्यार्थः ' इति (एतदपि—) एतत्,
भावाभाधिकरणविपरीतरतात् । (तत्र हि चार्थय एव
परम्भारनाया करण भवति, न नामार्थः इत्युच्यते ।)
किञ्च यागसामानाधिकरण्यात् यागसम्बन्ध (दर्शपूर्ण-
मासपद भवति) । तत्र (सामानाधिकरण्यात्) यागस्य-
संबन्धे (सति) भवति । (तदभावे गुणविधिर्वनेन
स्यात्) तस्मात् न यागते किमनेनोच्यते इति ।
अपि च कले विधीयमानस्य आश्रयो देवः किना । त

प्रायः । इह तु शुल्बं एव समवति । गुणार्थ एव द्वाब्दः । गुणेन क्रियायोगेन तस्मिन् कर्मणि शुल्बैव प्रयुज्यते । प्रान्ति अनेन इति प्रायणीय, प्रवर्तते अनेन यने इति ।

वाक्यस्योपाय । ६ ॥

भाष्य— वाक्यस्योपाय एतमेवार्थमाह ' ज्योतिरेव पुरस्ताद्भाति ' इति । येन ज्योतिः प्रायणीय भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इत्यर्थो ' ज्योतिरेव पुरस्ताद्भाति ' इति । तस्मान्नायमतिदेशः ।

दुष्— (पूर्वाधिकरणपदान् आरभ्यते । तेनैव न्यायेन पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तमाह—) प्रयन्ति (आरभन्ते) अनेन इति प्रायणीय इत्यनेन योगेन द्वादशाब्दे (प्रथमेऽहनि) इव सदा प्रवृत्ता । गवामथने च (प्रथमेऽहनि) भय योगो विद्यते एव । तस्मात् (कृत्स्नयोगेनानेन मुख्य-ल्योपसर्गे गौणा वृत्त्या) धर्मातिदेशो नास्ति । यत्र तु पञ्चमः पदो वा प्रायणीय, तस्य द्योमाभावात् अनुदाहरणत्वम् (तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन भवत्येवातिदेशः) । तस्मात् तादृशो न पूर्वोपिप्रायणपदान् ।

शा— अतिदेशो प्राप्तिऽभिधीयते ' प्रायणीयपद येन निमित्तेन प्रवर्तते । प्राथम्येन तद्वरुयेन गवामवधिकेऽपि नः ॥ तस्मात् सिद्धनिमित्तेन श्रुत्या नामवत्प्रभवात् । न गौण्येन धर्माणामतिदेशोऽनकल्पते ॥

साम— आपरादिना भवति । प्रयन्ति प्रारभन्ते अनेन इति प्रायणीयः । बाहुल्यत्वात् करणे अनोयत्प्रत्ययः, प्रायणानारम्भः, तत्र भयः इति वा प्रायणीयः । गदादिषु वेणुस्रदेशादृतिगणत्वात् एषः । तथा च प्राथम्य प्रायणीयपदान् प्रवृत्तिनिमित्तम् । नच द्वादशाहिन्यागमयनिस्त्रोक्तत्वं इति उभयत्रापि नामधेयं, इति न गौणत्वेन धर्मातिदेशफलम्, एव च यत्र चतुर्थे पदान्ते वा अहनि प्रायणीयपदान्, तत्र प्राथम्यरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभिप्रायात् गौणा वृत्त्य धर्मातिदेशान्न युक्तम् । एतेन ' चतुर्दशः प्रायणीयो भवति ' इति चतुर्विंशत्यंतिर्द्विषोऽहनि प्रयुक्तस्य प्रायणीयपदान्त्स विधायकानाम्-द्वादशित्यप्रमाणप्राप्त्या प्राथम्यमात्रेण प्रयत्नं कर्तुं अनतिदेशकत्वं इति वेदभाष्ये माधवोक्तं चिन्तयम् । उभयपक्षतः

प्राथम्ये एव प्रायणीयपदान्त्स मुख्यत्वं, मासादिक्रिये-द्वेषधया तु प्राथम्ये गौणत्वमेव । तथा च अवश्यमाविनि गौणत्वे धर्मविधिलिप्सया अतिदेशाकल्पस्यैव युक्तत्वात् ।
सूत्रार्थस्तु— सन्दर्भेण गवामथने एया श्रुतिः प्रायणीयपदान्त्सः गुणार्थः अवयवयोगार्थं स्यादिति ।

वि— ' गवामथन आयेऽहनि प्रायणीयेति नाम यत् । तद् द्वादशाहिन्यादहनी धर्मानतिदेशेन वा ॥, पूर्वन्यायेनातिदेशो, मैत्र प्रथमत्वा द्वयोः । अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्वं सम नातिदेशोदत्त ॥ '

भाट्ट— द्वादशाब्दे प्रथममहः प्रायणीय सधर्मक विधाय गवामथने ' वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमह-भवंति ' इति ध्रुतम् । तदेते द्वे कर्मणी विनिगमना-विरहात् इति निर्गतिं प्रन्तान्तराधिकरणे (२।३।१२) कौस्तुभे । तदन गवामथनिक प्रायणीयपद पूर्वन्यायेनैव द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदना-ल्लिङ्गातिदेशादेव तत्रातिदेशः नामातिदेशवैयर्थ्यं, गण-व-साम्येऽपि द्वादशाहिन्यात्तद्वादशाहिन्ये चोदनाल्लिङ्गाति-देशेन धर्मप्राप्तेर्वैयर्थ्यमाणात् । इति प्राप्ते, येनैव, प्रथम यन्ति अनेन इति ध्रुपत्तया प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशाहिके अहनि प्रवृत्तिः, तेनैव गवामथनिकेऽपि इति प्राथम्य-योगेन उभयत्रापि मुख्यत्वेन प्रवृत्तौ गौण्ये प्रमाणाभारः । न चान् पूर्ववत् द्वादशाहिके प्रचुरतरप्रयोगः, येन तस्यैव रुद्धिः निरुद्धलक्षणा वा, अन्यत्र गौणी इत्यधीयेत् । अतो-ऽन न नामातिदेशः प्रायणीयपदे । वैश्वानरपद तु प्रन्तणे वैश्वानरप्रार्थनात्वात् न प्रत्ययस्मापेन नामपेक्षया वैश्व-ानरप्रकृत्य कर्मान्तरस्य अप्रतिदेशः नैवतिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपद तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रणयार्थं कर्तुं भावयेन अतिदेशकम् । तेन एत मुनायां विरोधे न गव-णामान्यात् द्वादशाहिक्रित्तिं वाहर्णम्, अपि तु ज्योति-ष्टोमिभ्यः । साधारण्यत्वात् त्रयोऽनुपसर्गात् द्वादशाहिक एव ।

इह चापिप्रायण गवामथनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीय-पदस्य प्रायण्यस्येति-नात् अरम्भत्वम् । यत्र तु उ-दो-गत्त्वानुवारेण प्रायणीयपदस्य गवामथनिके दिशिषे चतुर्विंशतिऽहनि प्रयोगः, यत्र अतिदेशो भावयेति ध्येयम् ।

शा— 'वन प्रकृतिसकृधात् विकृतावतिदेशानम् । प्रयाजादिवदेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ प्रकृत्यैव निवद्धत्वाद् विकृत्या सह नान्वयः । न चातिदेशतः प्रातिरिःथंभावात्प्रयाजे ॥'

सोम— अन्नवत् फलादीनामपि अतिदेशः इति उच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— कर्मणः करणस्य विकृतौ अपवृत्तेः फलादीना तत्रियत्सकृधादप्रवृत्तिरिति । यि— फलं च नियमः कर्ता सद्यः सीधे न वा, ऽपिम् । प्रयाजवत्, य विधादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥'

भाट्ट— एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमसूत्रं समुदायादे तेषां न प्रकृतिवत्, यत्सोपामनतिदेशः । तथापि, प्रकृतिफलं तवत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदियते । नहि प्रकृतिरपि अतिदेशेण शक्या, विकृतिभावनया विकृतिकरणेनैव निराकारुक्तात् । न च सौर्षादियाक्ये द्रव्यदेशवतानविशिष्टभावनविधौ कृते साहचर्येन साकृतभावनोपस्थितौ तत्त्वचिन्तकस्यैव प्रयाजादिवत् अतिदेशोपपत्तिः इति वाच्यम् । अनुमितिसामान्या ध्वन्यत्वेन सूत्रादिदेवतया सामान्यमानस्थापि आवश्यकतया शान्दयोपे विजातीययागस्थापि भावनविशेषणतया विशेषवश्यकत्वेन करणकक्ष्माऽभावात् अतिदेशानुपपत्तेः । न च तथापि तद्वैश्याये आग्नेयत्वभेदकत्वेन गौरवात् तथापे आग्नेयत्वापत्तिः, विनिगमनारिरहृहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्याना भेदसिद्धेः, अन्यथा-आग्नेयेऽपि सौर्षात्वापत्तौ सौर्षादीना लक्ष्यापत्तेश्च । अतः सौर्षादीना भिन्नानामेव करणाना ल्यभात् न तेषामतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावात् न तत्त्वन्-फलातिदेशः । न च तदभावेऽपि अन्नवत् विकृतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति तद्वत्सकृदादिभुतफलेनैव निराकृतत्वात् । यथापि विश्वजिदादी न फलश्रवणं वनापि न तदतिदेशः । स हि अन्नातिदेशकेन प्रकृतिवच्छन्देन भवेत् भिन्नेन वा ? नाद्यः, एकेनैव 'प्रकृतिवद्विप्रति । कार्या' इति वाक्येन विकृत्युद्देशेन अन्नविधानं, फलोद्देशेन च विकृतिविधानं, इति नैरूपानुपपत्तेः । यथापि च प्रकृतिवच्छन्दमानस्य विप्रतिविधिकाक्यरोपलक्षणतया अनन्यविशिष्टविकृतिमान्यविधानेन अद्वैरूप इत्याशङ्क्येत, तथापि एक-

स्यैव प्रकृतिवच्छब्दस्य अङ्गसो विशेषसमर्पकानं, फलासो च उद्देश्यसमर्पकत्वं इति वैरूप्यापत्तिः तदवस्थैव । नान्तर्यामि, स्वविद्युत्स्थापितविश्वत्रिन्व्यायेनैव (४।१।५) फलकल्पनोपपत्तौ अतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न फलस्यातिदेशः । नियमो निमित्तम् । तस्य विकृतिभावनया अनपेक्षितत्वादेव अनतिदेशः । न हि निमित्तमन्नं, येन प्रयाजादिवत् अतिदेशो भवेत्, प्रमाणाभावात् । कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि यदि प्रकृतिवदिति स्यात्, ततो भेदनवत् विकृतायेव निमित्तसन्निपाते नैमित्तिक विकृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रयज्येत भेदनहोमानुष्ठानवत्, न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विकृतेः । कर्ता अधिकारतः, तथापि प्रकृतौ अनङ्गत्वात् तद्विशेषणाना स्वर्गकामायाहिताभ्यन्तरीना अनतिदेशः । अत एव स्थपतीप्रयाजो आहिताभिव्यक्त्य व्यनतिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात् तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात् विकृतौ अतिदेश इष्ट एव । नहि तत्र प्रकृतौ अधिकारविशेषण, अधिकारिणः शान्दविशेषणत्वपक्षे उद्देश्य-विशेषणस्य राजत्वादेः अविशेषाऽऽपत्तेः । यत्तुस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन चाराग्यन्यामपदस्य फलपरत्वात् अधिकारिपरत्वात्तुपपत्तेः अधिकारो आर्थिकविधिवोच्य एव इति तत्र न शान्दस्य राजत्वादेः अन्यव्यसभनः इति राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वमेव । अत एव आहिताभिव्यक्त्यादेः यौक्तिकस्य आर्थिके अधिकारविधौ विशेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकेभ्यस्तु राजत्वादेः अधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते । समुदायः अग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरसाहित्यम् । तस्य प्रकृतौ अङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्तसौमीयोऽपि प्रातिप्रतिप्रोक्तिस्तत् तदभावे विकृतौ नातिदेशः । ८।१।४.

न्यायविन्दुः—स्वर्ग-पापज्जीव-स्वर्गकाम-आग्नेयादिसमुदायानां प्रधानत्वेन कर्मानुष्ठानात् न विकृतावतिदेश इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'फलादयोऽप्यत्र न चातिदेश्याः ।'

शंकर—'फलादेर्नातिदेशः स्यात् ।'

अन्यत्र ग्रन्थवीचल देवोऽतिदेश उच्यते । तद्वशावेन तत्प्रती विरोधश्च विद्यते ॥३५॥ तद्ब्रह्मवीचपत्तयं पदा-
 थैष्वपि तत् समम् । प्रतिपत्तिविरोधोऽयमन्यदीयान्य-
 सगमे ॥ ३६ ॥ मुगान्तरण सन्धे स च नास्ति कथ-
 चम । ये तु नेच्छन्ति धर्माणां धर्म्यं वैकृतैः सह ॥३७॥
 अपूर्वं प्राकृतज्ञाना मन्थस्तेषां विरुध्यते । ततमाहमयो-
 स्तोषां प्रकारप्रतिचिन्तनम् ॥३८॥ न युक्त, तत्र चिन्ता
 हि पृक्केऽस्मिन् कार्यग्रन्थना । नियोगोऽप्यथ कार्ये चेत-
 तदर्थमपि चिन्त्यते ॥३९॥ चतुर्थाध्यायचिन्ताऽपि पृक्के-
 ऽस्मिन्प्रायस्तेषां । कार्यतो ह्युपदेशाद् विध्यार्थत्वं प्रती-
 यते ॥४०॥ यथा तस्योपरिदृष्टं तथाऽप्यक्षेण वक्ष्यते ।
 तेन विध्यर्थमुच्यते । कार्यमन्यत्र समाश्रितम् ॥ ४१ ॥
 इतरमूलमिष चिन्ता कार्यपृक्के द्विधीयते । अतिदेश,
 पदार्थानां तेन पृक्केऽत्र चिन्तितः ॥ ४२ ॥ तस्यैव
 हेतुभूतः स उपकारोऽपि दार्ढ्यतः । पृक्केऽतिदेशवत्तत्त्वं
 प्राकृतानां च वैकृतः ॥ ४३ ॥ अङ्गभूतेनज्ञाना वाध-
 श्चैव प्रसज्यते । प्रधानबोधवाहात्वाद्युपकारप्रसिद्धये ॥ ४४ ॥
 नैव प्रयुक्तिमात्रेण कियते प्राकृत पुनः । अत्र कार्याति-
 देशोऽयं समतस्त्वोपदेशिकः ॥ ४५ ॥ उपदेशममेव विष्-
 यैर्नोपकल्पित । प्रकृतानुपकारस्य यदपूर्वेण कल्पना
 ॥ ४६ ॥ नियोग्यस्य च बुद्धानामुपदेशेन संमता । उप-
 देशो हि नामान् प्रथमदर्थ उच्यते ॥ ४७ ॥ स च
 प्रमाण निष्पत्ते कार्यरूपेऽवधारितः । योऽयं प्रतीयते
 यस्मात् स पर नोपदेशिकः ॥ ४८ ॥ विध्यर्थः स्वप्रती-
 त्यर्थे यमाक्षिपति तोऽपि च । अपर्यवसन् निष्पत्तोऽयं
 प्रत्यक्षितु क्षमः ॥ ४९ ॥ औपदेशिकता युक्त तस्या-
 प्यन्वरोप्यता । उपकारविशेष च विधिः कल्पयितु क्षम
 ॥ ५० ॥ न पदार्थविशेष तु वैकृतः प्राकृतो यथा । उप-
 कारविशेषस्य कल्पनायां धर्मोऽस्ति चत् ॥ ५१ ॥ प्रहारेणैव
 गच्छति व्याप्य तत्र करणम् । कृतकग्रन्थविशेषे हि एतु-
 कृतपरिग्रहः ॥ ५२ ॥ स्वकारणानामलिङ्गैश्च कृततोऽहो
 संनिपाद्यते । पदार्थभेदमाहित्यु नोपकार विना भवेत् ॥
 ५३ ॥ तस्याते कार्यवलोकाप्रकारश्चोपदेशतः । निह्यो चर्न-
 तो धर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ॥ ५४ ॥ उपदेशोऽपि वैत-
 स्तिप्रतिदेशप्रदानिभ । निरापत्तिश्चि तस्यार्थे देतोऽन्यत्वं

निवाद् विधेः ॥ ५५ ॥ उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य
 विरुध्यते । नोपदेशातिदेशो हि प्रमाणे इति समते ॥ ५६ ॥
 उपदेशातिदेशो हि प्रमाणे भवतो यदि । तदा विरोधो
 जायेत न चैवमिति समतम् ॥ ५७ ॥ तेनोपदेशमेवलादुप-
 देशत्वमिष्यते । अन्यनिमित्त्यतन्भावादिदेशोऽपि युज्यते
 ॥ ५८ ॥ उपदेशः कार्यरूपप्रमाणद्वयस्य श्रयो । पृक्कागुभौ
 नोपदेशमतिदेशं च सञ्चितौ ॥ ५९ ॥ अतिदेशाप्रत्यये
 हि वापि तन्ने च भूयसी । उपदिष्टार्थविषया चिन्ता
 नैरोपपद्यते ॥ ६० ॥ इतरवार्थाधयत्वे तु सर्वानुप-
 पन्नता । चिन्तानामिति चिन्तेह युक्ता कार्यसमाधया ॥
 ६१ ॥ नम्बेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रसज्यते । वार्थवै-
 र्थि यतो विषयोऽन्वित उच्यते ॥ ६२ ॥ उच्यते
 शब्दतैम स्वाभोपदेशप्रमेयता । प्रमाणद्वयभेदोऽयमुपवा-
 ननिगन्धनः ॥ ६३ ॥ उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्य-
 यमुच्छति । स औपदेशिको ज्ञेयः स च द्वैधनुपस्थितः
 ॥ ६४ ॥ प्रत्येनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपरित्यक्तथा । यथो-
 पकारः प्रकृतो निरोप्यो वा श्रुतो यथा ॥ ६५ ॥ प्रका-
 रोपस्थितो यश्च द्वेषा नासाद्युपस्थितः । तेनोपदेशिको नाहौ
 केवल कार्यगन्धनः ॥ ६६ ॥ पूर्वनिगन्धनिगन्धनमनेन
 सम्प्रगीहमानेन । शालिकनाथेन कृतः कृतानामानन्दो
 यत्नः ॥ ६७ ॥ (इति शालिकनाथप्रणीतार्था
 प्रकरणपञ्चिकायां अतिदेशपाठयणम्) पञ्चिका.

पृ. २२६-२३९

अतिदेशविशेषप्रतिपादनप्रतिज्ञा ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ २११११ ॥

आरथ्यं — एतं तावत् सामेनाप्यायेन सामान्यतोऽ-
 तिदेशलक्षणमुच्यते । अवहितधर्मकेषु ऐन्द्राप्रारिषु धर्ममु
 विहितधर्मकेषु दर्शनमाकाशिनो धर्मा अतिरिच्यन्ते
 इति । तत्र चिन्ता भावित, कि एतस्मिन् धर्मणि सर्व-
 धर्मतु (धर्ममन्थः) धर्मातिदेशः उत एवस्मात् इति ।
 अविसोपात् सर्वेभ्य इति प्राप्तम् । एतेन तु निगच्छद्वि-
 द्यते धर्मणि द्वितीयधर्ममातो कि चित् कारण नास्ति ।
 सत्य, तदेन तु च तापदे वस्मिन् कश्चित् । तदर्थ
 विरोधात्कथं तन्वय अस्मिन् अय इति । तदिदं अर्था
 नादौ प्रतिज्ञायते ' अथ विशेषलक्षण ' इति । अथ-

* अतिनिचून् गायत्री । पादेषु अक्षराणि ७।६।७ उदा० 'पुरुषं पुरुषा' (ऋष. ६।४।२९) । बाल. पृ. ६६, के.

* अतिपातनस्य अनारम्भरूपत्वे प्रमाणाभावात् यागानुरूपस्य ध्वंसमापनस्यैव अतिपातनवाङ्गीकरणे तदर्थनोपपत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि वा द्रव्याबन्धस्य प्रयोगविहितत्वाद्वाङ्गीकरणे प्रयोगान्त.पातेऽपि भूतिवननप्रमाणादिभेदेव प्रतिप्रयोगाद्वाङ्गीकरणे अतिपात दर्शनं न वा चिदनुपपत्तिः । भाट्ट. ४।१।२ पृ. ८५.

* अतिरात्रः अतीनेषु आवृत्तः अन्ततो वा भरति ।

'सर्वं एवाहीन. अन्यतरतोऽतिरात्र.' । भा. ८।२।६।२१,

* अतिरात्रः कश्चिन् सहस्रमहासि । 'अतिरात्रेण सहस्रसाधने यजेत.' । १०।६।१।१३७. * अतिरात्रः काम्यः सत्यादिभेदो ज्योतिष्टोमस्य । अथ अग्निष्टोमात् प्राक्

नानुष्ठेयः । वि. ५।३।१३, * अतिरात्रः प्रायणीपरुषः उदयनीयरूपस्य द्वादशाहे । १।२५. * तत्र (ज्योतिष्टोमे) सत्याः समाख्याताः अग्निष्टोम, उक्थ्य, योऽवी

अतिरात्र. इति । भा. ३।६।१६।४१ * अतिरात्रा प्रबोदग— यत्सतदश. प्रज्ञानामस्य । २ विपुसात् ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिकस्य । ३ गौ भ्रातृपत्त । ४ आयु. स्वर्गसामस्य आमवाविनो वा । ५ ज्योतिष्टोमातिरात्र

कश्चिन्नामस्य । ६ विश्विदतिरात्र. पशुसामस्य । ७ विष्टतिरात्रः ब्रह्मयज्वसामस्य । ८ पञ्चदशतिरात्र

कीर्णसामस्य । ९ सप्तदशतिरात्र अष्टायसामस्य । १० एकविंशतिरात्र. प्रतिग्रहसामस्य । ११ अप्तोषामतिरात्र

। १२ अभिषिदतिरात्रः भ्रातृपत्तः । १३ सर्वं स्तोमातिरात्र बुभुषत, इति कार्तीये । घ.ल. पृ. ३४.

* 'अतिरात्रेण प्रज्ञानाम यानयेत्' इति यचनात् अतिरात्रमहा काम्या । भाट्ट ३।६।६. * अतिरात्रस्य शतवारमप्यन्ते शततिरात्रो नाम गाय. । तत्र द्वादशाहसप्तदशरात्रस्य विघ्नत. सप्तदशमास्यान् । इति

दशरात्रस्य च भाष्यन्तो द्वाविंशदोऽपि । तत्र स्तोत्रविष्टोमस्य अतिरात्रस्य संगदनीयम् । तत्र स्तोत्रविष्टोमस्य ज्योतिष्टोमादेव, न तु द्वादशरात्रम् । के. * अतिरात्रे एकविंशदौ आगमेन सत्यान्पूर्णे पाठयन्नेति ऋचः आगमयितव्याः । भा. ५।१।६।१६.

ॐ अनिरात्रे एकविंशदौ काम्ये अधिकसख्या- पूरणमप्राकृतानां साम्नामागमेन कर्तव्यम् । स्तोमविष्टोमो प्राकृतानामभ्यागेन संख्यापूरणमधिकारान्, संख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतिरात्रान् । १०।२।६।१५ ॥

भाष्यं— इह विष्टस्तोमका क्रतव उदाहरण 'एनविशोनातिरात्रेण प्रज्ञानाम यानयेत्, यिष्वेनोक्ताम, अश्विनोने प्रतिग्रहसाम' इति । तत्राय सयव. किं प्राकृतानां साम्नामप्यन्तेन संख्या पूरयितव्या, उत भ्रान्तानामप्यन्तेनेति । किं प्राप्तम् ? अनियम अविरोगात् इति प्रामे ब्रूम । स्तोमविष्टोमस्यन्तेन संख्या पूर्वते । एत हि प्रकृतमर्थ, इतरथा अप्रकृतियेति । संख्या हि प्राकृतानां प्रज्ञानभूतानां साम्यां गुणमपेक्षेत्, न प्राधान्येन । न चात्परं सामान्यं भूत्वा विधीयते । याशाश्च धुनस्यार्थस्यो मों दोषस्तापानभुक्तत्वनाशम् । तस्मादनसिन् यानि प्राकृतानि सामानि यथा धुरि सामान्येति ।

तुपु— पूर्वपक्षम्, प्राकृतस्य सत्याविक्रान्त (प्रत्येन्येन सत्याविक्रान्तम्) संबन्धेयस्याविति रात् (नदि केन चिन् राभ्यन् संख्येयानां साम्यां निष्टिर्गम्यते) । तस्मात् तेषामेवाम्नास्य (संख्येयानां सत्याविक्रान्तस्य) यथा प्रज्ञानानो एकरदश वै विधीयमाने महारा- (मास) विधान मन्वेयस्य त एत (अश्विनोने वनी) ।

आगमेन वाऽभ्यागमस्यश्रुतिरात्रान् । १६ ॥

भाष्यं— चारान्य पत्र व्यावर्तयति । अश्विनोने साम्नामागमेन सत्यां पूरयितव्येति । तुपु ' भग्नागो नदि भूयते । एतान् भूयते, 'एतान्नातिरात्रेण प्रज्ञानाम यानयेत्' इति । काशश्च भूतगो मों दोषस्तापानभुक्तत्वनाशम् । न्यागामोऽपि न धूयते । उच्यते । उच्यते इत्यर्थे अश्विनोने आगमो न्यासः । एतानामप्यन्तेन संख्या सम्यक्ता भविष्यति । इतरथा अस्याप्यन्तेन अगमनाया स्यात् । तस्मादगमेन पूरयितव्येति ।

तुपु— विज्ञानेषु प्रकृतमधिकेण महारात्र (सत्या) यत्र वचनं नास्ति । (यानेन तु सत्यां यथा धुरि ' आश्विनोने पूरयितव्येति ' इति ।) यत्र

तुपु— पूर्वपक्षम्, प्राकृतस्य सत्याविक्रान्त (प्रत्येन्येन सत्याविक्रान्तम्) संबन्धेयस्याविति रात् (नदि केन चिन् राभ्यन् संख्येयानां साम्यां निष्टिर्गम्यते) । तस्मात् तेषामेवाम्नास्य (संख्येयानां सत्याविक्रान्तस्य) यथा प्रज्ञानानो एकरदश वै विधीयमाने महारा- (मास) विधान मन्वेयस्य त एत (अश्विनोने वनी) ।

आगमेन वाऽभ्यागमस्यश्रुतिरात्रान् । १६ ॥

भाष्यं— चारान्य पत्र व्यावर्तयति । अश्विनोने साम्नामागमेन सत्यां पूरयितव्येति । तुपु ' भग्नागो नदि भूयते । एतान् भूयते, 'एतान्नातिरात्रेण प्रज्ञानाम यानयेत्' इति । काशश्च भूतगो मों दोषस्तापानभुक्तत्वनाशम् । न्यागामोऽपि न धूयते । उच्यते । उच्यते इत्यर्थे अश्विनोने आगमो न्यासः । एतानामप्यन्तेन संख्या सम्यक्ता भविष्यति । इतरथा अस्याप्यन्तेन अगमनाया स्यात् । तस्मादगमेन पूरयितव्येति ।

तुपु— विज्ञानेषु प्रकृतमधिकेण महारात्र (सत्या) यत्र वचनं नास्ति । (यानेन तु सत्यां यथा धुरि ' आश्विनोने पूरयितव्येति ' इति ।) यत्र

तुपु— पूर्वपक्षम्, प्राकृतस्य सत्याविक्रान्त (प्रत्येन्येन सत्याविक्रान्तम्) संबन्धेयस्याविति रात् (नदि केन चिन् राभ्यन् संख्येयानां साम्यां निष्टिर्गम्यते) । तस्मात् तेषामेवाम्नास्य (संख्येयानां सत्याविक्रान्तस्य) यथा प्रज्ञानानो एकरदश वै विधीयमाने महारा- (मास) विधान मन्वेयस्य त एत (अश्विनोने वनी) ।

आगमेन वाऽभ्यागमस्यश्रुतिरात्रान् । १६ ॥

भाष्यं— चारान्य पत्र व्यावर्तयति । अश्विनोने साम्नामागमेन सत्यां पूरयितव्येति । तुपु ' भग्नागो नदि भूयते । एतान् भूयते, 'एतान्नातिरात्रेण प्रज्ञानाम यानयेत्' इति । काशश्च भूतगो मों दोषस्तापानभुक्तत्वनाशम् । न्यागामोऽपि न धूयते । उच्यते । उच्यते इत्यर्थे अश्विनोने आगमो न्यासः । एतानामप्यन्तेन संख्या सम्यक्ता भविष्यति । इतरथा अस्याप्यन्तेन अगमनाया स्यात् । तस्मादगमेन पूरयितव्येति ।

अतिदेशो न उपशये

चौनमधिकरण प्रथमम्) ' एकस्मिन्नेतद्विधन्तः । ' २.
(इद भाष्यगतं द्वितीयमधिकरणम्) ।

ॐ अतिदेशो न उपशये यूपसस्काराणाम् ॥

सस्करणं स्यात् तच्छब्दत्वात् । ७।३।१३।३३ ॥

भाष्ये— एकादिशिन्या ध्रुयते ' उपशयो यूपो भवति ' इति । तत्र सदेहः किं एतदुपशयद्रव्यं सस्वृत्, जोगणादयः सस्कार अत्र कर्तव्याः, उत नेति । किं युक्त ? तच्छब्दं स्यात् । कर्तव्या अत्र जोगणादयः सस्कारः । कुतः ? तच्छब्दत्वात् । अयं यूपशब्दः सस्कारनिमित्तः, स एषः असम्बु सस्कारेषु नोपपद्यते । तस्मात् ते कार्या इति ।

भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाद्, गुणानामभिधानत्वात् । २४ ॥

भाष्ये— न वा कर्तव्याः । कुतः ? अयज्ञशेषत्वात् । एते सस्कारः अस्मिन् काष्ठे निष्कन्ते, एतेन द्वायेण यजतिना समन्वयते, इत्थं सस्वृते काष्ठे निष्कन्ते न पतुना यजिः क्रियमाण, अपूर्णं निर्वर्तयति इति । अस्मिन् उपशये न पशुर्निष्कन्ते, तत्र हृताः सस्कारः अन्वयंताः स्युः । ननु वचनसामर्थ्यात् अट्टायां भविष्यन्ति । उच्यते । नान वचनं, यूपं कर्तव्य इति । वर्तमानापदेशोऽप्यम् । ननु वर्तमानापदेशोऽपि न पठते संस्काराणामभावे । उच्यते । भक्त्या भविष्यति, यथा ' यजमानो वै यूपः ' इति । आह, तत्र साहचर्यात्, इह पुनः कथमिति ? उच्यते । गुणानामभिधानत्वात् । यूपगुणानां यूपसस्काराणां अभिधानत्वात् । यूपसस्काराणां के चित् अर्घ्यप्रकारेणोपशयः तूर्णीकृतो ऽस्ति । तैत्थमभिधीयते यूप इति अयुः सन् । यथा ज्ञाता कन्या अनलकृता मालागुणेनापि अलकृता इति । एत एतद्वैतोनापि सस्काराणां संस्वृताः इति श्रुत्या अभिधीयते ।

शा— ' उपशयो यूपो भवति ' इति अनुशासोऽय उपशयस्तुभ्यम्, न सस्वृत्निर्भवेति । यस्मात् लौकिकं न्युपशयो के चित् छेदनादयः उपशये वचनद्वन्द्वोन्वये, तेषु निमित्तेन गौरोऽत्र वाः ।

सोमः— सस्कारानाम् अतिदेशकत्वं उक्तं च विदोद्यते इति संगतिः । उर्या यूपानां सविपतः उपशये इति उपशयः काष्ठविशेषः स यूपः । न धर्मातिदेशकत्वं यूपशब्दस्य इति सिद्धान्तः । सुवार्धस्तु— उपशयद्रव्यं सस्वृत् यूपशब्दाभिधेयसस्कारयुक्तं स्यात् सस्वृत्वाचकयूपशब्दश्चर्यादिति ।

वि— ' सस्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोचितोऽपिमः ।, न स्याद्विजोनाभावात् तूर्णीकृतेन यूपता ॥ '

भाट्ट— यूपैकादिशिन्या यूपतमीये एकं वाह सापनीयं इति विधाया ' उपशयो यूपो भवति ' इति ध्रुवम् । तत्र उपशये काष्ठे यूपशब्दोऽयं यूपपर्यायं जोगणादयः सस्कारनिमित्तत्वात् असत्यपि स्वानापस्वतिदेशो नामातिदेशविधया अतिदेशोत् । इति प्राप्ते, अस्य गोप्याशपत्नैव वा धर्मविधापित्वे वास्तुपदेशपत्ते, उपशयस्तुत्यर्थत्वेन तद्विधेयवास्तुतापत्त्यस्य अयं पृथक् विधिः स्वानुपपत्ते, अर्घ्यप्राप्तकतिपयच्छेदनाद्विधर्मनोत्पेन गोप्याशप्या उपशयस्तुतिरेव इह, न तु नामातिदेशवत् ।

७।३।१२.

श्यासविशुः— ' उपशयो यूपो भवति ' इत्यपवादः छेदनादिनिमित्तः, न तु आतिदेशिकः इति सिद्धान्तः ।

सपहन— ' यूपस्य नैरोपशयेऽङ्गजातम् । '

शकर— ' स्तुतिस्युपशयो यूपः । '

ॐ अतिदेशो न प्रायणीयनाम्ना ॥
अपिधा सप्रक्रमेण गुणार्थेषां श्रुतिः स्यात् ।

७।३।१५ ॥

भाष्य— किं एष एतेषां सर्वे वर्तमाना अप्यभ्युपगमाणा परमांता प्राहकमिति । एव न तु प्रथमम् । एव प्रथम इदानीन्वये । यतनयने ध्रुवो ' वेधा-नयो रजोविशेषः प्रायणीयत्वमेवैतत् ' इति । अस्ति तु द्वादशाहं प्रथममहः प्रशान्तं नाम ' प्रशान्तोऽस्ति-रात्र ' इति । उत्रेनांताय तैत्थं न्यवेन विद् ' प्रश-यान्तर प्रशोबनाप्यन ' इति (७।३।१५-६) तत्र अत्र प्रशान्तस्यः परमाति भूतमणे न परमांता इति किं छेदः ? गुणार्थेषां श्रुतिः । क्व ? ' यथा न न-पि न परमांतां प्रहकनुवत् । अर्घ्यं न भुवये लक्ष्मणो

अतिरात्रे काम्यस्तोम-माध्यं

हस्तम्यानुकमानन्तर्षस्य पर्याते ऋषे प्रमण्णाभावात्, समा-
ख्यामाश्रय मृहती पाठप्राप्तान्तिमस्यानुरूपानुवादकत्वेन
स्नानविधिस्वरूपमाभावात् अन्ते एवागन्तुना निवेशः ।
द्वादशाहे पार्थिवे द्वितीयेऽहनि तु वाननिकं वृषणतो-
स्तुचयोः प्राकर्यातादनुष्ठानम् । तदनि तगौरव । तदि-
कारिष्यन्तेषामागमस्त्वन्ते एव ।

माध्यविन्दुः—वह्निष्पमाने स्तोनीतोऽनुरूपः पर्याह-
येति प्रमृष्टुचा विद्वदस्तोमकेषु ननुपु अतिदेशप्रणाः ।
तनागन्तुनामृचा पर्यासात् प्राक् निवेशः । द्वादशाहे
वृषणतीना पर्यासात् प्राक् पाठदर्शनात्, तन्मात्र
तथाऽनुमानात् पर्यासात्प्राक् चान्तावचनव्यपसिद्धेः ।
इति प्राप्ते, अनुमानस्याप्रमाणत्वाद्दन्ते निवेश एव
न्यायादिति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘स्तोमेषामगमस्त्वन्तेऽन्ततः ।’

शंकर—‘आगन्तुन्तेऽन्ते पर्यासात् ।’

अतिरात्रे काम्यस्तोमविद्वद्धी संख्यापूर्णाद्यं
माध्यंदिनार्भेयवसानयोरागमितानां साम्नां
गायत्रीठन्दरके तृचे आवापः ॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् । ५।३।५।१३ ॥

भाष्यं—इहापि विद्वदस्तोमकाः जनन उदाहरणम् ।
वशोचरतो, पवमानयोः साप्रामागम इति वक्ष्यते (१०।
५।७।२६) । तत्र आगम्यमानेषु सामसु तदेष्टः किं
तेषामन्ते निवेशः, उत गायत्रीवृहत्सुपुष्पु इति । किं
प्राप्तम् ? अन्ते, उत्तरयोर्दध्यात् । उक्तोऽन न्यायः,
‘अन्ते तु पादरथगः’ इति । तस्मादन्ते निवेश इति ।

अपिवा गायत्रीवृहत्सुपुष्पु वचनात् । १४ ॥

भाष्यं—गायत्रीवृहत्सुपुष्पु निवेशः । वसन्त्
वचनात् । ‘त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री वृहत्सु-
पुष्पि, अत्र होमोऽवपन्ति, अत एवोदराणि’ इति
पचने नाशुकरात्मनः । तस्मात्तेषामन्ते निवेश इति ।

शां—अथवा नैवान विचारः पूर्वोक्तवह्निष्पमानप्रह-
मप्रदाहरणमाश्रितम् । वह्निष्पमाने परान्ते निवेशः,
उचरतोऽह्नि (पचमानयोः) गायत्र्यादिष्वेव निवेशो
वचनादिति ।

सोम—पूर्वैर्न अन्ते निवेश इति प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । दशमे ‘पचमाने स्यात् तसिसावापोद्गम-
दर्शनात्’ (१०।७।१।२१-२२) इत्यधिकरणे अथ
वचनस्य (अत्र होमोऽवपन्ति इत्यादेः) विधिराव-
पिष्यते, एवं च पूर्वैरक्षामावात् नेदमधिपन्नं युक्तम् ।
त्रि—‘आर्भवे साम्ना आगन्तोऽन्ते मध्येऽथग,
ऽग्रिमः । पूर्वैर्वा, त्रीणि यज्ञस्येखुपया मध्ये निवे-
दानम् ॥’ ‘उच्चा ते जातमन्वसः’ इति माध्यंदिन-
पचमानस्य आगे गायत्रे तृचे, ‘स्वादिष्टया’ इति
आर्भेयपचमानस्य आगे गायत्रे तृचे च आवर्णयम् ।

भाट्ट—य ए विद्वदस्तोमकेष्वेव फलुपु उत्तर-
योर्माध्यंदिनार्भेयपचमानयोर्वक्ष्यमाणः सामागमः, तत्र ए
नान्ते, अनारभ्यापीतेन ‘त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि
गायत्री वृहत्सुपुष्पु, अत्र होमोऽवपन्ति अत एवोदराणि’
इति वचनेन अप्रातिशब्दव्यतिथिरिति नैव गायत्र्यादिष्वेव
पचमानावविधानात् । अतो नान्ते इति प्रमुदाहरणमाश-
नितम् ।

माध्यविन्दुः—विद्वदस्तोमेष्वेव वह्निष्पमानोत्तर-
योर्माध्यंदिनार्भेयपचमानयोः सामागमो वक्ष्यमाणोऽन्ते
तृचे । इति प्राप्ते, ‘त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री
वृहत्सुपुष्पु च, अत्र होमोऽवपन्ति अत एवोदराणि’ इति
वचनात् पचमानवतमावस्यादिष्वेव निवेश इति
सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘गायत्र्यादाहृगवापः ।’ ऋगावापः
तदध्वदस्तामावपः ।

शंकर—‘गायत्र्यादिपु सामसु ।’

० अतिरात्रे प्रपचमानः चत्वारः आग्नेयः, ऐन्द्रागः,
ऐन्द्रो बुध्निः, सारस्वती मेरी चेति । भा १।१।१।७।५५,
० अतिरात्रे यद्वाति पोटदिनं इति विधाप (नातिरात्रे
पोटदिनं यद्वाति इति) प्रतिषेधार्थं स्यात् । १०।८।
६।१, ० ‘अतिरात्रे यद्वाति पोटदिनं’ इति निश्चितं पोटदी
‘नातिरात्रे यद्वाति पोटदिनं’ इति प्रतिषिद्धः । तेन
पक्षे द्वयोः स्तोनीयो अतिरेव, पक्षे त्रिभूताम् । तस्मा-
ददोषः । वयं पुनरप्यं द्वयोर्निष्ठाया वा अतिरेवः ?
(उच्यते—) विद्वदधिष्पमान, तत्पानवकम् । पद्मदराणि

५।१२.) * अत्यमिश्रोमः साम्यः अमिश्रोमस्य आगन्तु-
काराविशेषः । अमिश्रोमानुष्ठानात् प्राद्वानुष्ठेयोऽयम् ।
वि. ५।१।१३. * अत्यमिश्रोमः ज्योतिष्टोमस्य केवल-
विकार एव, न युगविकारः ज्योतिष्टोमप्रकरणे तद्विष्य-
माणात् । छ. ३।६।१६।७०.

* 'अत्यमिश्रोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति
वचनान् अत्यमिश्रोमो राजन्यस्य नित्यः । भाट्ट.
३।६।१६. अत्यमिश्रोमः नाम सोमस्य द्वितीया सखा ।
तस्मिन् धनिषस्य यजमानस्य षोडशिनं ग्रहं गृह्णीयात्
इति श्रुत्यर्थः । के. * 'अत्यमिश्रोमे राजन्यस्य गृह-
णीयात्' इति साङ्गतरवचनम् । यत्र अमिश्रोमद्योने-
त्तर उन्मथपर्यायात् अहत्या षोडशिक्षोत्रेन क्रियते सा
अमिश्रोमास्यैव अत्यमिश्रोमपदवान्या । भाट्ट. ३।६।१६.

ॐ 'अत्यन्तवलयन्तोऽपि गौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि वाच्यन्ते पुरुषे. पार्थिवार्थात् ॥' इति
न्यायः । अथ यत्र निर्मलानि प्रत्यक्षहायेन प्रगने
वाच्यते तत्र प्रयन्ते । माहञ्जो. २३१. * 'अत्यन्तग-
वन्तोऽपि०' (वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४२.) पदार्थ-
प्राक्त्वान्वापस्य (३।३।४) स्वरूपमिदम् । के.

* अत्यन्ताह्वयार्थं निजमाह्वयेन वाच्यते । अप्रात-
वाधोऽयम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. यथा अजघाते
आव्यलान्ताध्वार्थगौपकार्थेन । बाल पृ १४०.

* अत्यन्तायावः । 'शिरसोऽयस्य निम्ना बुद्धिकाति-
न्वयर्हिताः । शशगुद्गारिरूपेण सोऽत्यन्तामार उच्यते ॥'
श्लोवा अन्तःप्रासाद्यसदरे ४. * अत्यन्तायावप्रत्ययः ।
नक्षत्रमभिः साहायभावे यवदार्थयो. आधाराधेयभाजसह-
र्षेण अन्वयः, तत्र नक्षत्रमभिः साहारे अत्यन्ताभाजप्रत्यय ।
सर्जि. पृ. १०८.

ॐ 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्षे श्चन्द्रः करोति हि'
इति न्यायेन (श्लो. १।१।२।६.) वाधितव्यापि
द्वारवाक्यार्थस्य दोषः शब्दवाचिन्वाभावात् उल्लङ्घनं न
दण्डकारितः । प्रमाणप्रकाशः पृ. २६४.

* अत्यष्टिः । पदेतु अथवापि १२।१।८।८।८।१।२।८
उश० 'अग्नि होतार मन्वे' (कर्म. ३।३२७।१) बाल.
पृ. ६६. के.

* 'अत्र होवाचपन्ति' अग्निबृद्धलोमने
श्रीत्वादीना न्याकादेव पत्रमानद्वये एव प्राकृतकगधिर-
णशारापिदौ पत्रमानवृत्तिनिद्वयाधधिरणवकपावृत्ति-
पत्र- गायत्र्याधधिरणनियमोऽय इति श्वेयम् । भाट्ट.
१०।४।१२. * 'अत्र होवाचपन्ति' इति वचनेन
श्रीत्वादिषु समस्तप्रकृतकामरापैत्र पत्रमानलोमनोरैत्र
निवेशः इति पूर्वपक्षी । श्रीत्वादिन्यायेनैत्र समस्तप्र-
प्राकृतकामरायकत्रया कर्त्तव्यत्वेनेत्र तद्विषेयप्रकृतौ माह-
र्यविशेषेण तत्रियमः अस्य सामान्यावाक्यत्रात् इति
सिद्धात्वात् । १०।६।६. * 'अत्र होवाचपन्ति' इत्यस्य पत्र-
मानवृत्तिनिद्वयावृत्तिस्वरूपं उक्तम् । १०।७०.
* 'अत्र होवाचपन्ति' इत्यादौ अत्रात्परिसर्येन अग्नीहोत्र
श्रीष्टुमे । १।४।२. * 'अत्र होवाचपन्ति' इत्यादौ
एवकारयुक्तेऽपि विधिदर्शनात् एवकारस्य विधिप्रति-
प्रतिवचनरूपे मानागार. इति पूर्वपक्षी । १।४।२. * 'अत्र
होवाचपन्ति' इत्यादौ एवकारार्थविधौ विकल्पपत्तिरित्युक्तं
श्रीष्टुमे । १।४।२. * 'अत्र होवाचपन्ति' इत्यादौऽरीत्रेन
देवतानिषोपविधिरयम् । वि. १०।७६. * 'अत्र होवाचपन्ति'
सर्वलोत्रेषु अनेन सामारापस्य पत्रमानमाधधिरणव-
सपादनात् स्तोत्रान्तरेषु तपरिर्वरुका युक्तैः । भाट्ट. १०।
७।६. * यत्र तु न निषेधपूर्वकता तत्र अनुमत्तमपदेन
कारकगन्धस्यापि निषाये न का चिन्म क्षतिः, यथा
'अथ होवाचपन्ति' इत्यादौ । १।४।२. * 'अत्र
होवाचपन्ति, अत्र एवोद्वपन्ति' अत्र गायत्रीरत्यनुष्टुप्
एव साम्ना आवापोदानौ इत्यर्थः । वि १०।४।१२.

* अग्नीजा नारागशो द्वितीय. प्रमाण । भा.
६।६।१।१.

ॐ 'अग्नीर्गर्भिकेन निवादेन कृत्वमपि आधान
आह्वयनीयमशारावायकं न भवति, तस्य आधाने
विशेषप्रयत्नाभावात्' इति न्यायः गन्धधिरण्ये
प्रतिपादितः । (६।८।१।१०-११) परिमल ३।४।१।
४१-४२ मन्.

ॐ अत्र्यापैयस हानं स्वान् । ६।१।१।१।१३ ॥
दृश्याणामान्ते * आर्षेण हर्षाते, एव हर्षते, द्वौ
हर्षते, त्रीन् हर्षते, न चतुरे हर्षते, न पञ्चासि हर्षते'

संख्येयानुरादेन सख्याविधानं, यथा 'एकादश प्रथमाज्ञा' इति । (तत्र हि प्रथमाज्ञा चाकर्मनोपाज्ञाः) तत्र संख्याऽन्वयस्यते (अभ्यासेन सख्या पूर्वस्यते) । उपात्तत्वात् सख्येयस्य । इह तु नोपात्त सख्येय (वाचयेत्), यथा प्रथमज्ञेयु । तस्मादत्र पृथक्त्वनिवेश एव, (नाप्यातः) ।

संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् । १७ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमेनेति । कुतः ? पृथक्त्वनिवेशिनी हि सरया यथा अष्टौ घटा इति । अभ्यासेनापृथक् स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ।

परान्तशब्दत्वात् । १८ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमेनेति । कुतः ? परावन्तशब्दो हि भवति । 'परम् बहिष्पन्नमनेन म्रुणन्ति' इति । स नामन्यासस्य वाचकः । यथा, 'परावीः सामिधेनी-रन्वाद्' इति, अनन्यस्या इति गम्यते । तस्मादभ्यागम ।

उत्तानिनारायण । १९ ॥

भाष्यं— इतश्चाऽऽगमः । एवमुक्तव्याविकारो भवति । निम्निद अतिरात्र इति । अपुनर्वचनम् । तत्र जामिन्तादोषो न भवित्यति । अभ्यासे हि स स्यात् । 'जामि वा एतत्प्रत्यय नित्ये यदेक भूय' नियते' इति ।

अश्रुतिद्वाराधेति चेत् । २० ॥

भाष्यं—इति चेत्, इति पुनर्वदुक्तमागमोऽपि नैव श्येने इति । तत्परितर्क्यम् ।

स्यादर्धं चोदिताना परिमाणप्राप्तम् । २१ ॥

भाष्यं—अर्धेन सामानि चोदन्ते । कर्मनेनार्धेन ? 'एतन्निनोनातिरात्रेण प्रथमाज्ञा वाचयेत्' इत्येवमादीनां वाचकानामर्धेनेति । ननुप्रमाणमनेषु सामानु एता संख्या सामग्रस्येन समान्ति । तस्मादर्धचोदितानामिद परिमाणगतानां कृत्वा कृतार्थः सत्यः 'एतन्निनोनाति-रात्रेण प्रथमाज्ञा वाचयेत्' इति अर्धमात्रमागम न चकनोति वाचयितुम् । तस्मादागमेन पूरयति ।

आधावचनं चाभ्यासे नोवचस्यते । २२ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगम इति परान्तः । आधावचनं हि भावः । 'श्रीणि इ ये षष्ठ्योदराणि गापदी

बृहस्पनुष्पु । अत्र होवाऽऽवपन्ति, अत एवोदपन्ति' इति । एतदभ्यासे नावकल्पते । तस्मादभ्यागम इति ।

सामान्तां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् । २३ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमः । कुतः ? साम्ना होवमुप-त्तिरर्थवती भवति 'दृष्टं जामराहस्याणि शतानि च ननुदस्य । साद्गानि सरहस्यानि यानि गापन्ति सामगाः ॥ अशीतिशतमाग्रेषु पात्रमान चतुःशतम् । ऐन्द्र स्यात् सप्तविंशानि यानि गापन्ति सामगाः ॥' इति । इतरथा एषा साम्नामुत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादभ्यागम इति । धुर्येवपिपीति चेत् । २४ ॥

भाष्यं—अथ यदुपरार्णितं, यथा धुरि सामस्विति । तपरिहर्तव्यम् ।

नाऽऽवृत्तधर्मत्वात् । २५ ॥

भाष्यं—नैवदेव, युक्त धुरि सामसु, आश्रुतिधर्मकाणि हि तानि, यचनप्रामाण्यात् । इदं तत्र वचन 'आश्रुत् धूर्णुं स्रुस्ते' 'पुनराश्रुत् पृथैवपतिष्ठेने' इति । यचन-त्तत्र नित्यते । तददिह यचन नास्ति । तस्माद्विगममे-तदुपरार्णनम् । अनाऽऽगमेन संख्या पूरयितव्येति सभ्य-नेतदिति ।

सोम — पूर्वस्य यथा 'सप्तभिराधुनोति' इत्यादेः सख्यामात्रविधायकत्वात्, एवमिहापि एवविदोऽन इत्यादीनां सख्यामात्रविधायकत्वात् अभ्यासः । इत्युचितेः समातिः । ननु अथ नियारो न तावत् परमाननियमः, तत्र 'श्रीणि इ ये षष्ठ्योदराणि' इत्यवपानचने जामिन् अभ्यासेन सख्यापूरयामिति पूर्वसंज्ञानुचितेः । नापि स्तोत्रान्तर-विषयः, स्तोत्रान्तरेषु विद्वान्तोऽपि अभ्यासोत्तर संख्या-पूरयामुपयमात् । तस्मादिदमधिरात्रमागमनर्थक इति चेन्न । नहि 'श्रीणि' इति यचनपूर्वविधिः, किंतु परिमंन्नाविधिः । तथा च अत्यन्तमिदमधिष्ठने यत्र ऋषौ प्राहुनेभ्योऽपि धानि सामानि, तत्र पठितानां साम्नां पाठयामात् यत्र च चिदरापे भासे 'परमानन्तरे, नेत-रेत्' इत्येव पराएत्याव 'श्रीणि इ ये' इत्यस्य परि-त्तार्थत्वात् । यत्र विद्वद्भ्योऽपे न वेतोपिस्त्रामागमः, तत्र कथं 'परमानन्तरेणान, इतराभ्यासात्' इति परान्त-व्या-तः, आगमनापेकतयाभावात् न्यायस्युपपत्त्या-

वक्ष्यते (१०।५।७।२६) । अथ बहिष्यवमाने वैकृते-
 प्वानीयमानेषु भवति संशयः किं वैकृतानामन्ते निवेशः,
 उत प्राक् पर्यासादिति । किं प्राप्तम् ? पुरस्तात् पर्यासा-
 दागन्तवः स्युः , तथा हि दृष्टं द्वादशाहे । ' स्तोनीयानु-
 रूपौ तृचौ भवत । वृषण्यन्तस्तृचा भ्रान्ति । तृच
 उत्तमः पर्यासः ' इति । इहापि प्राक् पर्यासादागन्तुभि-
 र्भक्तित्वम् ।

दृष्— बहिष्यमानस्य अन्त्यतृचात् पूर्वमागन्तवः
 (तृचाः) स्युः (नागन्तवः) । कुतः ? ज्योतिष्टोमे
 बहिष्यवमाने परस्तृचा अभूत् स्तोनीय अनुकल्पः पर्या-
 सश्चेति (एतंसंज्ञकाः) । द्वादशाहस्य षाडहिके द्वितीये-
 ऽहनि स्तोनीयानुरूपौ (प्राटृचौ) पठिन्वा (ततः परे)
 अपूर्णस्तृचाः (वृषण्यन्तः) पठन्ते । तत उत्तरः
 (प्राटृच एव) पर्यासः पठितः । तस्मात् (द्वादशाहे)
 पर्यासात् पूर्वं (आगन्तृचा) निवेशो दृष्टः । इहापि
 (विदुःस्तोमेषु नृष्यन्तरेष्वपि) तथैव भवितुमर्हति ।

पर्यास इति चान्ताऽऽहया । ८ ॥

भाष्यं— पर्यासशब्दश्च अन्तःपत्रो लोके दृश्यते,
 यथा ' क्षेत्रपर्यासः, नदीपर्यासः ' इति । एव पर्यासः
 अन्ते कृतो भविष्यति ।

दृष्— पर्यास इति चान्त उच्यते । तस्य (पर्या-
 सस्य) उपरि यदि अन्ये (आगन्तवस्तृचाः) क्रियेरन्,
 ततः (तस्य) अन्ततः व्याह्रयेत् ।

अन्ते वा, तदुक्तम् । ९ ॥

भाष्यं— अन्ते वा एतज्जातीयकं वैजन्तं स्यात् ।
 उक्तं ' अन्ते तु नादराशयः ' इति (५।२।९।१९) ।

दृष्— (अन्ते तु नादराशयः इति—) न्यायात्
 अन्ते एवैते निवेशाः । द्वादशाहे तु प्रथमप्राकारे वृष-
 ण्यता मध्ये निवेशः । द्वादशाहमाहृतिरेष्वपि (सनाही-
 नेषु) विविशानामेषु (वृषण्यन्तः) तृचानां (चोदक-
 बलात्) मध्ये निवेशः । नहि अपमपूरुणा (पर्यासात्
 प्राग्भावित्व-) यमोश्चयः स्यात् ।

वचनानु द्वादशाहे । १० ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं ' तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ' इति,
 तन्निरहत्वेत्यम् । अश्लेष्यते । वचनान् द्वादशाहे

भवति । ' स्तोनीयानुरूपौ तृचौ भवतः, वृषण्यन्तस्तृचा
 भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यासः ' इति । नहि वचनस्याति-
 भारोऽस्ति ।

अतद्विकारश्च । ११ ॥

भाष्यं— न चायं तद्विकारः, यत्तौ धर्मात् गृह्णी-
 यादिति ।

तद्विकारेऽप्यपूर्वेत्यात् । १२ ॥

भाष्यं— योऽपि तद्विकारः, तन्नाप्यन्ते एव निवेशः ।
 कुतः ? अपूर्वेत्यात् वृषण्यन्ता तृचानाम् । वृषण्यन्तावेव
 प्राक् पर्यासात् ' यावद्वचनं वाचनिकं, न तदमनुसंगता-
 मति ' ।

शा— ' तत्र प्रत्यक्षपाटेन द्वादशाहे वृषण्यन्ताम् ।
 प्राक् पर्यासान्निविष्टादादन्त्यान्पानुमीयते (पर्यासात् प्राह-
 निवेशः) ॥ ' उच्यते, ' नेदशेनानुमानेन शास्त्रार्थोऽ-
 ध्ववसीयते । समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति
 साऽप्यतः ॥ अन्ते निवेशमागन्तोन्त्याग्रामतः न गच्छते ।
 द्वादशाहविकारेऽपि वेचलमना वृषण्यन्ताम् ॥ प्राक् पर्यासा-
 निवेशः स्यादतिदेशविषेर्बलात् । अन्ये त्वामन्तवोऽन्ते
 स्युर्नादराशयदर्शनात् ॥ '

स्तोम— पूर्वेन धार्याशब्दान् इह पर्यासशब्दोऽस्ति
 इति प्रत्यक्षानानात् संगतिः ।

वि— ' स्तोमवृद्धौ विमथन्तोर्मध्येऽन्ते वा, ऽस्तु
 मथ्यतः । द्वादशाहव, दन्त्यन मथ्यानुकतेर्न मथ्यतः ॥ '
 तस्मादागतत्वात्मानन्ते निवेशः । एकविकरोऽतिरात्रे तत्पूरणाय
 नन्तारस्तृचा आगमयित्वाः । निरास्तोमपूरणाय पट्
 तृचाः । त्रपक्षिस्तोमपूरणाय अष्टौ तृचाः ।

भाट्ट— प्रकृतौ बहिष्यवमाने त्रपस्तृचाः स्तोनीयोऽ-
 नुरूपः पर्यासश्चेत्येवमशसाः । विद्वदस्तोमज्ञया विद्वतौ
 बहिष्यवमाने ऋगाग्नौ वक्ष्यते । तत्रायम्वनानानाटृचा
 प्राक्पर्यासान्निवेशः । पर्यासशब्दस्य ' ग्रीचीपर्यासः, क्षेमपर्यासः '
 इत्यादौ अन्तवचनत्वेन प्रतिषेधः समाख्ययैराणितमस्यान-
 त्वान्तरागतेः तदराशयै प्राक्पर्यासादागतत्वात् निवेश-
 कल्पनात् । अत एव द्वादशाहे पार्श्विके द्वितीयेऽहनि
 पद्मदशम्येनके स्तोनीयानुरूपौ पठित्वा वृषण्यन्तौ तृचौ
 समाख्याय पश्चात् पर्यासः पठितः । इति प्राप्ते, पठन्ति-

आश्वानि, तानि ताम्रवारि, तेन सा पृष्टिः । पञ्चदशो माष्यदिनः पनमानः । तथा पञ्चदशसंख्याया सह पूर्व्या च नवसंख्याया चतुरशीतिः । (९+६०+१५=८४) । सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भगः पनमानः । पञ्च सप्तदशानि तानि इति पञ्चाशीतिः । पूर्व्या चतुरशीत्या सह एकोनवमतिगतम् । एकविंशं यज्ञायज्ञीयं, तथा एकविंशत्या सह तस्य 'नवतिशतं (१९०) स्तोत्रीयाः' इति ब्राह्मणशब्दः अग्निष्टोममात्रमभियेय उच्यते । सा विराट् संपूर्णा । विराट् इति दशमस्य्या । (१९०-१० अवशिष्टं न किमपि इति विराट् संपूर्णा) ।

यत्र एकविंशत उक्त्यर्थमात्राः, सा त्रिपृष्टिः, एकविंशः षोडशी, तथा एकविंशत्या सह चतुरशीतिः । पञ्चदशस्य सवित्रयोवास्त्रयः । तत्र एकैकस्यैव चतुरशोऽस्तोत्रः । तत्र अतीतिशतं, संपूर्णा विराट् (१८०-१० पूर्णम्) ।

विद्वन् रथंतेरं पञ्चसप्तम तत्रयक्रमम् । ततः चतुरशीतिः एकं नवक्रमागच्छति (अग्निष्टोमोत्तरं षोडश्यन्ता या चतुरशीतिः तस्याः एकं नवक्रमं अधिकं आगच्छति । अयमर्थः—अग्निष्टोमस्तं १९० स्तोत्रीयाः । ततः षोडश्यन्तं ८४, ततः सवित्रयोवाया १८०, रथंतेरं ९, मिलित्या ४६३ स्तोत्रीया भवन्ति । तत्र दशमिर्भागद्वये तिस्रः अतिरिच्यन्ते इति । तदाह—) तथा तिस्रः सप्ततानां विराजं अतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न युज्यते, तदा एकविंशत्या विना (४६३-२१=४४२ दशमिर्भागे) द्वे सप्ततानां विराजं अतिरिच्यन्ते । २।४।२।२७, ७ अतिरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । 'समीरायेण' वं अग्निं अतीरात्रेण अनुवृत्तति इति । १०।४।२।३।७८, ७ अतिरात्रे तानुत्तरं (षोडशतः उत्तर) द्वादश स्तोत्रात्मकः सती सवित्रयोवाः आश्विनयोव न । सा अतिरात्रमन्त्राः । (अत्र एकोनविंशत् स्तोत्राणि) भाट्ट. ३।६।१६६. ७ अतिरात्रे वशिष्ठमन्त्रे । वशिष्ठमन्त्रमन्त्रे प्रोक्तम् । वि. ७ 'अतिरात्रे सप्तसप्तय यज्ञीयान्' अत्र न पूर्णमन्त्रोत्तरं न संशयः सति । सप्तसप्त विराजं, अतीरात्रं सप्तसप्तमन्त्रमन्त्रेण स नीर, इति शब्दात् । (यज्ञीयान् षोडशिनं नाम षोडशम्) भाट्ट. १०।

५।१२. ७ अतिरात्रे माष्यदिनामवपवमानयोः षोडशप्राती पञ्चदशसप्तदशस्तोत्रौ वाचितुं एकविंशतिः सिन्दुस्तोत्रः यचनादनुशीपते । तत्र वशिष्ठमन्त्रमन्त्रं क्रमागमनं न भवति, किन्तु सामागमेन स्तोत्रपूर्ण इति दशमे वक्ष्यते । तत्र ' उच्यते ते जातमन्त्रयः ' इत्येव माष्यदिनपनमानस्य आद्यस्तुत्रः । 'स्वार्थिष्ठ्या' इत्येव आर्भगपनमानस्य । ताशुभौ शायनीऽन्दस्त्री, तपोराजपः । न तु सिन्दुपूजगतीऽन्दस्त्रीस्तुत्रयोः साम आयपनीयम् । वि. ५।३।२. ७ अतिरात्रे ' यदि बृहस्पत्याऽतिरात्रः स्यात्, सौमस्तुक्त्यानां ब्रह्मसाम कार्यम् ' इति नैमित्तिकं षोडशस्तुत्रम् । को. २।२।१।२० पृ २९३.

अतिरात्रे रात्रिपर्वोद्युः प्रहृष्यमानानां समुद्युः ॥

रात्रिपर्वोद्युःपनमानास्तोत्राणि स्युतवाग्यणि सन्ति । तेषु सोमाराट्शुभ्रायां ' सार्धं वा यज्ञीत्या चमसं षोडशीय स्तोमशुभ्रायुत्तरं' इति चयनाद् द्वयो वा चयनो वा निकल्पेन प्राप्नोति । ब्रह्मणा चयनात्तरैः प्राप्तयेन तदर्थे अस्य चयनस्यनुशासनात्तत्रेण चमसं सवित्रात्तरात् चमस एव । इति प्राप्ते, क्व चिकेत्तरात्तराणां चैतद्वचनमानां च, क्व चित् समुद्युतानां च तत्रप्रागान्याममतिविरचनेरेव यथाचय प्राप्तयेन तेषु स्तोत्रास्तोमयत्रयो स्तोत्रोवापरये विरहितराट्शुभ्रायुत्तराणां प्रवृत्तेऽस्मिन्वाच्ये ' स्युत-मन्त्रयः सोमाराट् ' इत्येव सप्तमचयनमात्रम् । रात्रिपर्वोद्युः तु प्रचयमानानां समुद्युः एव, तत्रानुचयनमात्र-पिशात्तरात् । संकषे. ३।३।१६.

७ अतिरात्रे ' स्वयन्ता षोडशिनं संश्रिता ' इति मन्त्रान्तः शीः श्रमः षोडशिनस्यस्योमे । भा. ५।१।१।७. ७ अतिरात्रे षट् स्तोत्राः विद्वान्, पञ्चदशः, साप्तदशः, एकविंशः, विराट् (२७), नवविंशः इति । अत्र षोडशी द्वयो भवति । के. ७ 'अतीरात्रे षोडशिनं यज्ञीयं' । अयमर्थेऽस्ति मन्त्राऽऽस्यत्तरं मन्त्रे कृतम् । भाट्ट. १।३।१५०. ७ अतिरात्रे षोडशिनं यज्ञीयं' इति, 'अतीरात्रे षोडशिनं यज्ञीयं' इति च शब्दोः । अत्र अनुष्ठानविचयनस्यैवोद्युः सिद्धमेवोद्युःपत्तयं सप्तसप्तमन्त्रात् विराजंऽनुत्तरैः । वि. १०।२।३.

अध्ययनमात्रादेव स्याते शास्त्रार्थे गुरुगृहात् समावर्तित-
न्यम् । इति प्राप्ते अभिधीयते । ' लम्बमाने फले
दृष्टे नादृष्टपरिचयना । निषेध नियमार्येनाज्ञानार्थकं
भविष्यति ॥ ' तेन अर्थज्ञानावसानं अध्ययनं अध्ययन-
विधिना विधीयते इति, विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेः,
अध्ययनविधिरेव विचारमाशिष्यत् तद्विरुद्धं स्यात् खानं
वाधते इति, सिद्धं अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा नर्तव्या
इति । सूत्रे धर्ममद्वेषमुपलक्षणार्थे, अपर्येखायि हानाय
विशास्यत्वात् । अनात्मसंश्लेषेण वा सूत्रं अपरमंजिज्ञासाया-
मपि व्याख्येयम् ।

चि— ' स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयु-
क्तितः । विचारमात्रं नारभ्यमारभ्यं वेति सद्यः ॥ ,
अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोहसिद्धिराऽवघातात् । निवामक
नचैवातो वैधायम्भो न सभवी ॥ , दर्शापूर्ववद-
स्त्यन क्रत्वपूर्वं निवामयम् । अर्थनिर्माणकं शास्त्र-
मत आत्म्यता विधेः ॥ ' गुरुमतेन तु—
' अथवाऽध्यायानाद् सिद्धेर्नैवात्म्यव्यक्तौ निधिः । तेन
पूर्वोच्यते पक्षे प्रत्याप्तान्यवहेतुभिः ॥ विधेवाध्यायन
विदेद् वास्तव्यार्थेषु विना । तेन निर्दिश्य आत्मं
निष्पन्नं चोदुपेक्षताम् ॥ स्वतः प्रत्यर्थनोक्तस्य विवक्षाऽ-
नपनोद्भवत् । विपयदि सुसंवादं श्वात्ममरम्यते ततः ॥ '
' अद्यत्वं ब्राह्मणमुपनयीत्, तमप्यापयीत् ' इत्यध्यायन
विहितम् । न चान नियोज्याभावः, आचार्यत्वमभिनो
नियोज्यत्वात् । ' उपनयीत् ' इत्यनेन आचार्यकरणे
' संमाननेऽसङ्गानान्यार्थकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः'
(अथ हिं० कौमुदी—अथ उल्लङ्घन-ज्ञान-विगणन-व्ययाः
नश्चतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाध्यः । तथाहि, ' शास्त्रे
नपते ' शास्त्रार्थ सिद्धान्त शिष्येभ्यः प्रापयति
इत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमानन फलितम् ।
उल्लङ्घने ' दृष्टमुद्ययते ' उन्धिपतीत्यर्थः । ' माण-
यकमुपनयते ' विधिना आत्मसमीप प्रापयतीत्यर्थः ।
उपनयनपूर्वेषुध्यायनेन हि उपनेतरि आचार्याय
क्रियते । शनै ' तत्र नपते ' निश्चिनोति इत्यर्थः ।
' धर्मकारानुपनयते ' भूतिदानेन स्वसमीपं प्रापयती-
त्यर्थः । विगणनं ऋणादेर्विर्वातनम् । ' पर विनयते '

राष्ट्रे देयं भाग परिचोषयतीत्यर्थः । ' शतं विनयते '
धर्मार्थं विनिमुक्तं इत्यर्थः । इति) इति पाणिनि-
सूत्रेण (१।३।३६) विहितेन आत्मनेयदेन नियोग्य-
विरोधेण आचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो निषेधः स
एवाध्यायनेऽपि, तदोक्तप्रयोजनत्वात् । एवं सति
आचार्यकर्तृकं अध्ययनं माणयकमनुक्रेणाध्ययनेन विना
न विध्यति, इति अध्यायनविधिप्रयुक्त्यैव अध्ययनानुष्ठान-
निधेः न पृथक् अध्ययने निधिरभ्युपगतत्वः । भूय-
माणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनापि उपपद्यते ।

विचारमात्रं विषयः अपेक्ष चैवं वेति सद्यः । स
वैधायवादी प्रश्नः, विधेयं आचार्यकर्तृमध्यायनं हिं
माणयकस्य अर्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत, किंवा पाठमानम् ।
नाशः, अन्तरेणापि अर्थज्ञानं अध्यायनसिद्धेः । पाठमात्रं
तु विचारस्य विषयो न भवति । आपाततः प्रतीतः
सद्विषयोऽर्थो विषयः, तथा सति यत्र अर्थप्रतीतिरेव
नास्ति, तत्र सदेहस्य का कथा । निर्णयो विचारस्य फल,
सोऽपि निययवत् दूरापेक्षः । अतो विषयप्रयोजना-
भावात् विचारमात्रं नारभ्यणीयम् । इति पूर्वः
पक्षः । अत्रोच्यते । मा नाम अध्यायनेन अर्थोप-
शोधः प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निराम
निरुक्त्यावरणैः व्युत्पन्नरं पौरोयद्वन्द्वियं वेदेऽपि
अर्थोपशोधः स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा ' विप
मुद्ध्य ' इत्यन प्रतीयमानोऽप्यर्थो न निवर्तितः, तथा
वेदार्थस्यापि विवक्षाद्यमावसादवस्य इति चेत् न ।
विरहाया अपनोरितुमशक्यत्वात् । विपनोवनशब्दस्य
आसप्रणीतत्वेन वाधो मा भूत् इति मुष्णार्थस्य परि-
त्यक्तः, वेदे तु कुतो न विवर्तितार्थवत् ? विवर्तिते
च वेदार्थं यवयनं प्रकल्प्य सदेहः, स सर्वोऽपि विचार-
शास्त्रस्य विषयः । तस्मिन्नेवः प्रयोजनम् । ततः अध्या-
यनविधिप्रयुक्तेन अध्ययनेन बुध्यमानत्वार्थात्सा विचार्य-
त्वात् विचारशास्त्रस्य वैधायं सिद्धम् ।

भाट्ट— ' विधेश्वर नमस्कृत्य सखदेवः सतां
मुदे । वसुते तत्रमादेन सञ्चितां माहृतीपिमम् ॥ ' इह
रूपं निखिलपुमार्थानंरंषाभनौ धर्मधर्मौ साहृगोयद्रवेदा-
ध्ययनसमधिगम्यौ । तय विचारमन्तरेण न भाग्यायाः,

इति प्रत्ययान्तं ध्रुतम् । तत्र अन्वयैवस्य यो न
 आर्षेयः निप्रत्ययान्तः तस्य आर्षेयवर्णे अर्थात् यश्चै
 कर्मणि हानं त्यागः स्यात् । तस्य न कर्माधिकार इति
 सिद्धान्तः ।

अत्र यथाध्रुतसूत्रमाप्त्वा एकाप्येवस्य
 पञ्चाप्येवस्य च नास्ति कर्माधिकार इति भाति । परंतु
 यार्निष्कार एवमाद् 'श्रीणि आर्षेयाणि यः सपादयितुं
 शक्नोति सोऽविक्रियते । चतुर्णाप्येवस्य त्रित्वसंपादने
 अस्ति सामर्थ्यम् । मनुष्यस्य तु यस्याप्येवो यस्यापि
 पञ्च, तस्यापि सङ्घदेवोचारणं मनुवत् इति' इति ।
 आर्षेयं प्रत्ययः । श्रीणि आर्षेयाणि यस्य स आर्षेयः । तथा
 यो भवति एकाप्येवो वा द्वयाप्येवो वा पञ्चाप्येवो वा, सः
 अन्वयैवः । तस्य यथाधिकारो नास्तीति जैमिनिमतम् ।
 तस्यापि अस्ति इति इतरेषा ऋषीणा मतम् । इत्यादि
 'अधिकारः आर्षेयस्यैव' इति विन्दो भाट्टे द्रष्टव्यम् । के.

ॐ अथर्ववेदः 'श्रीतयानक्रमोभ्यामत्राङ्गं चाथर्ववे-
 दिकम् । न च तस्याप्रमाण्ये किञ्चिद्व्यक्ति कारणम् ॥
 यदि यज्ञोपनीयानि मेहास्त्यायवर्णध्रुतेः ; अन्वितप्रमा-
 णं येनास्त्याः प्रतिदृश्यते ॥ (अथर्वान्तरेषाद्-)
 शान्तिपुष्टयनिकायायां क्षेत्रज्ञनिर्वाहिताः । त्रिधास्त्या
 म्नीयन्तेऽथाप्येवाऽऽन्वीयमोचराः ॥ न चागमनि यज्ञ-
 इतिविः शान्त्यादिशास्त्रम् । अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं
 पुरुषार्थे न वाच्यते ॥' वा. १।१।१।४ प्र. १८९.
 ॐ अथर्ववेदोक्तं कर्म यथा गोचरं तथा काम्या इत्येव
 गोप्या इति तापु प्रधाने उपाह्वयम् । वि. १।८।२०.

ॐ जप विशेषलक्षणम् । ८।१।१।१ ॥

अथ सामान्यातिदेशप्रतिपादनान्तर विशेषस्य
 अतिदेशविशेषस्य लक्षणं उच्यते । इति अष्टमाध्याया-
 र्थस्य प्रतिज्ञा । के.

ॐ अथवाच्यः आनन्तर्यं वर्तते । यथा च पूर्वोक्तौ
 पदाभौ अगमौ एव आनन्तर्यम् । यदा तु तौ न स्याः,
 कस्य आनन्तर्यं भूयात् ('अप विद्वाया अप
 वस्यः' इत्यत्र । सुप्. १०।१।१।२ प्र. २०२२. ॐ अ-
 वाच्यः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियाभौ वृत्तः । ...तस्य पंदाप्य-
 यनम् । तस्मिन् दि धि वा (विज्ञाना) अयच्छते ।

भा. १।१।१।१ पु. २-३, तादृशी तु धर्मविज्ञानामधि-
 हृत्य अथवाच्यं प्रयुक्तनामानाचार्यः, या वेदाप्ययनन्तरेण
 न सम्भवति । कथम् ! वेदावाक्यानामनेगविधो विचारः
 इह यतीत्यते । प्र. ४, वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यं,
 अनन्तर धर्मो विज्ञासितय इति अथवाच्यस्यार्थः । प्र. ८,
 ॐ अथवाच्यः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियाभौऽयम् । यावच्च
 पूर्वोक्तपदाभौ नानभूतौ तावदास्ति । तौ चेदकभूतौ
 पाठादेव नमः सिध्यति । धृतिरपीयं चापेक्षत्वात्
 दुर्वला 'द्वयस्यापेक्षव्यति अप विद्वायाः' इत्यादौ ।
 यत्तु प्रमाणान्तरेण अवपृष्टः कर्तव्यः पदार्थः, अपरः
 अन्येन, तत्र अथवाच्यः आनन्तर्यं वर्तति । सुप्.
 ५।१।१।१ प्र. १२८९. ॐ अथवाच्यस्य आनन्तर्य-
 वाचिनं मन्वस्यै । भाट्ट. ५।१।१ प्र. १५४.

ॐ अथातः प्रत्ययपुरुषार्थयोर्निहासा १४।१।१।१ ॥
 अथ शेषोविनिरूपणानन्तरम् । अतः शेषोवि-
 मानस्य प्रयोजनत्वाप्रयोजनत्वनिर्णयवैयुक्त्या इदानीं क्लृ-
 यंस्व पुरुषार्थस्य च निहासा विचारः, प्रन्यते इति
 शेषः । कः क्रयर्थः, कः पुराणार्थः, कः प्रयोजकः, कश्च
 न प्रयोजकः, अर्थात् कः प्रयोग्य, कश्च न प्रयोग्यः इति
 चतुर्थाप्याये विचार्यते । के.

ॐ अथातः शेषलक्षणम् । ३।१।१।१ ॥
 अथवाच्यस्य आनन्तर्यार्थे धर्मप्रमाणेदतिरूपणान-
 त्तर इत्यर्थः । अधिकाराभौ वा अथवाच्योऽयम् । अतः-
 वाच्यः समतिभूतनायः, हेतोर्निरूपणानन्तरं हेतुमती
 निरूपणं युक्त इत्यर्थः । तस्मात् शेषस्य लक्षणं आर-
 म्नाते । शेषश्च शेषपदवाक्यताङ्गदेवक, धृत्वादीनि यद्
 प्रमाणानि, तेषां विशेषेण वाच्यत्वं, विशेषः ध्यातव्यं क
 नास्ति, इत्यादिः, तस्य लक्षणं निरूपणं आरम्भते इति । के.

ॐ 'अथातः शेषलक्षणं' इति सूत्रेण
 'श्लेषाभ्याः परं शिष्टं शान्तिचनं लक्षणम् । तत् सर्वं
 यस्तुमारम्भनपातः शेषलक्षणम् ॥' " यस्तु शेषः
 परार्थोवाचित्यनन्तराङ्गम् । तद्वद्वन्वयं वाच्यत्वात्
 तन्मात्रोच्यते ॥' यदुच्यते हि तन्वयार्थेण विविधोऽपि
 क्रमात्तद् एवमात्रद्वारात्, शेष एतत्तदन्वयोरपि
 परार्थोच्यते इति प्रतीयते । तन्मात्रं शेषो विद्यते इति-

तादृशेष्टसाधनताज्ञानजन्यं च । तादृशज्ञानज्ञानं च धर्म-
ज्ञानत्वसामान्यत्वज्ञानव्याप्यत्वा इति । तेन च अधीत-
वेदोऽपि तद्रीतिः प्रदीयते । इदं च सूत्रं स्मृतिरूपं स्वतृचि-
त्वाधानुशास्त्रप्रमाणवशात् इति अभ्ययनविधिपूर्वकम् ।
तेनापि वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थज्ञानाय विचारविधानात् ।
..... अधीतवेदस्य प्रयोजनवत्त्व चोपयमनतेयम् । विधीनां
प्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाज्ञानं, अर्थवादानां प्राप्तास्त्वज्ञानं,
मन्त्राणां विशिष्टार्थसात्त्विकं, नाम्नां कर्मभेदो गुण-
फलोपपन्नः सकलवशात् च, साम्नां अक्षराभिप्यक्तिः,
सौम्यानां सामकालपूर्तिः, उरगिपदां पारलौकिककर्म-
कर्मप्रवृत्तिजनकशरीरत्वतिरिक्तजीवात्मज्ञानं कर्मज्ञानादि
च यथेष्टमूहनीयम् ।

अधिष्ठाणं च पञ्चाहम् । विषयः सदायश्चैव पूर्वपक्ष-
स्तयोत्तरः । प्रयोजनं च पञ्चाहं शास्त्रेऽधिकरण
स्मृतम् ॥ 'सगतिश्चेति क चित् पाठः । तद्येत्थम् ।
अध्ययनविधिविषयः वेदाध्ययनोत्तरं धर्माधर्मज्ञानफलक-
विचारविभागकः, न वा इति सदायः । अध्ययनस्य
सुखदुःखोत्पत्त्यापूर्वकेशास्त्ररूपत्वात् तस्य विधजिदत्
स्वार्थत्वात् 'अधीत्य स्नायात्' इति स्नानविधिना न
कर्तव्यं इति पूर्वपक्षः । उक्तयुक्त्या अध्ययनविधे
अर्थज्ञानपर्यन्ततया तस्य विचारमन्तरेण असम्भवात्
कर्तव्यः । स्मृतिस्तु अध्ययनकरणकभावोत्तरकालं स्नान
इति न्यायव्येया, श्रुत्यनुशेषात् इति सिद्धान्तः ।
प्रयोजनं स्पष्टम् (निर्णयार्थज्ञानम्) । तथा च सिद्ध
धर्मज्ञानाय शास्त्रमारम्भणीयं इति । तस्मान्न च स्वरूप-
प्रमाणताधनप्रयोजनविचारद्वारेण इति तथिन्ता ।

एव सूत्रे अकारप्रत्ययेण अपरमंचिन्ताया अपि शास्त्रे
विषयत्वमुक्तम् ।

अन जैमिनेः विन्ताभावनिश्चयात् प्रत्यादौ न
मङ्गलवचने प्रवृत्तिः इति जीर्णो । वस्तुतस्तु अतः परेन
अध्ययने हेतुत्वेनैव आनन्दवर्षेणापि अप्रमात्तत्वात् अय-
शब्दान्तर्गतापत्त्या अयश्चन्दो मङ्गलार्थकः । मणि. पृ १६-६.

० अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्रं 'वेदमधीत्य'
इति स्मृतेः अपन्यायमूलता कथयितुं प्रवृत्तम् । यदि
स्मृतेः 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति वेदाध्ययनोत्तरकाल-

ताविशिष्टज्ञानमात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि
मूलान्तरं कल्प्यं स्यात् । यदा तु अध्ययनानन्तरं
अरुणानादिनियमनिवृत्त्यर्थता भवेत्, ततः पूर्वपक्षन्याय-
मूलत्वात् नादृष्टमूलान्तरालुमानं स्यात् । तत्र अदृष्ट-
कल्पनाया असम्भवात् दृष्टे पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलत्वमेव
न्याय्यं स्मृतेः । तन्मूलत्वे च अस्ति विरोधः । पूर्वपक्षे
हि अनुवचनान्त एव आचार्यकरणविषयं । तस्मिन्
निवृत्ते तथयुक्ताः श्रौऽपि अस्नानादयो नियमाः
नियन्तरे इति वेदाध्ययनानन्तरमेव गुरुकृत्वात् निवृत्तिः ।
अतः अपन्यायमूलता स्मृतेः कथयितुं सूत्रं इति
सिद्धम् । श्रुतु पृ. १०-११.

० (अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्रस्योः 'अप,
अतः' इति शब्दयोः व्याख्यानम्) अतो वेदाध्ययनात्
देतो, धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्तव्या । हेतोः
सिद्धत्वात् विलम्बानुपपत्तेः । कथयध्ययनानन्तरमेव हेतुः ।
यस्मात् अध्ययनानन्तरं अर्थावशोऽपि, तस्मादध्ययनं
हेतुरिति । तदिदमप्युक्तम् । हेतुमदानन्तर्यं हेतुत्वाव-
गमाय इति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेः हेतु-
मदयश्चन्दव्याख्यानं युक्तम् । श्रुतु पृ. १२.

अथातो धर्मजिज्ञासा । धर्मशब्देन गौतमीया-
दिवन् नापूर्वमुच्यते । किंतु तत्साधनं यागाद्येव । तदुक्तं
श्रेयस्वदमात्ये ' धर्मेश फलस्य च कर्मं यागादि
वर्षते ' इति । अपरादतया चात्र अधर्मोऽपि जिज्ञास्यः
द्वितीयलक्षणं भेदापवादत्वेन अभेदवत्, इति न शास्त्रस्य
विषयनात्वं शङ्क्यम् । इह च धर्मजिज्ञासापदं न
विचारं लक्षयति । औपनिषदानां तु ब्रह्मविज्ञानापदं
तल्लक्षकं इति वैषम्यम् । ' धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत् '
(भा पृ ८), ' तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्यः ' (गा. पृ. ११)
इत्यादिमान्ये ' संवन्ध विषयोर्बोधेन सूते शास्त्राय ते
पुथक् ' इत्यादिवातिनि, तस्याप्यस्यै न्यायव्यापारे च
' अध्ययनजिज्ञासात्रिययोः स्वयं अयशब्दो ब्रूते, ते च
शास्त्रादत्यन्तमिधे, नहि जिज्ञासाशब्दो मीमांसापर्यायः '
इति श्रीतार्थहरत्ववेद्योने । तथा 'आनन्दवर्षेणोत्थि-
राभितैवात्र गम्यते' (श्लोत्र, प्रतिशास्त्रे ८६) इति यामिने
अयशब्दः आनन्दवर्षेणो मापिशापायः इत्युक्तम् । जिज्ञासा-

सर्ववादः स्यात्' (४।३।१) इत्यर्थादता वक्ष्यति । न च अभीतवेदस्य स्नानानन्तर्यं एतत् विधीयते । नहि अत्र आनन्तर्यस्य क्त्वा कश्चित् शब्दोऽस्ति । पूर्वकाल-ताया क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्ये । दृष्टार्थता वा अध्ययनस्य आनन्तर्यं व्याह्रन्येत । लक्षणया तु एषोऽर्थः स्यात् । न वा इत् स्नानं अदृष्टार्थं विधीयते । किंतु लक्षणया अस्ना-नादिनियमस्य पर्वपक्षानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः ' वेद-मधीत्य ज्ञाययात् ' । ' सुककुलान्मा समावर्तिष्ट ' इति अदृष्टार्थतापरिहारार्थैव । तस्मात् वेदाध्ययनमेव पूर्वम-भिनिर्वर्त्य अनन्तर धर्मो जिज्ञासित य. इति अयशब्दस्य सामर्थ्यम् । न च भूमः, अन्यस्य कर्मण अनन्तर धर्मजिज्ञासा न कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नात य, अनन्तर धर्मो जिज्ञासित य. इति अयशब्द-व्यर्थः ।

अतःशब्दो ह्यतस्मात्पदेशो हेत्वर्थः । यथा ' क्षेम-मुभिद्योऽय अतोऽहमस्मिन् देवो प्रतिवसामि ' इति । एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्जातः (अत) अनन्तर धर्मो जिज्ञासित य. इति अत्र शब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माप-हि वेदशक्त्यानि विचारयितुं अनधीतवेदो न शक्नुयात्, अत एतस्मात् कारणात् अनन्तर धर्मं जिज्ञा-सितुमिच्छेत् इति अतःशब्दस्यार्थः ।

धर्माप जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातु-मिच्छा । स कथं जिज्ञासित य. ? को धर्मः, कथलक्षण, यानि अयं साधनानि, यानि साधनाभासानि, दि-परक्षेति । तत्र को धर्मः, कथलक्षण इत्येवम स्वयेन व्याख्यात ' वेदान्तरक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति । यानि अयं साधनानि यानि साधनाभासानि, किंपरक्ष (कि फल.) इति सोपलक्षणेन व्याख्यातम् । यं पुरुषपत्य, क न पुरुषो गुणभूत । इत्येतत्प्रतिज्ञाना पिष्टस्य एतत् सूत्रं ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति ।

धर्मः प्रविद्धो वा स्वादप्रविद्धो या ? स चेत्प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्य । अथ अप्रसिद्धः, ननयम् । वदेतदन-भङ्गं धर्मजिज्ञासायनरामम् । अपवा अर्थम् । धर्मं प्रति हि निमित्तपत्ता बहुविध, वे विद्वान्य धर्ममाहुः, वे विद्व-न्यम् । सोऽयमपिचार्त्तं प्रानमान. क विद्वेय उपादानो

विहन्वैत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्यः इति ।

श्लोका— ' विद्युदज्ञानदेहाय त्रिवेदीरित्यव-क्षुपे । धेय-प्रातिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे । १ ॥ अभिवन्ध्य गुरुनादौ शिष्यधीपद्मिनीरखीत् । तयसादात् करिष्येऽह मीमासाश्लोकवार्तिनम् । २ ॥ तदिद्विज्ञोऽनु-यहन्तु वित्तश्रीनैः प्रसादिभिः । सन्तः प्रणयिवाक्यानि यहन्ति ह्यनमूयव. । ३ ॥ न चाश्वतीर कर्तव्य दोषदृष्टि-पर मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चिन्ताना प्रकाशते । ४ ॥ कुतो वा यहते दोष सूर्यो मदिधोचिपु । नेष्यते यः परस्त्रोऽपि स सण यहते कथम् । ५ ॥ निदोषवै-कजाक्यव क वा सोऽस्य दृश्यते । सापगदा यतः के चिन्मोघस्त्वर्वापि प्रति ॥ ६ ॥ आगमप्रणयश्चाह नाप-वाच. यत्कचपि । नहि सद्यमंगा यच्छन् स्तन्वितेव्य-प्यधोऽयते । ७ ॥ यथाकथमविदारम्भा अधीमार्गानुसारिणी । वाग्मुक्तिरह्यसाऽपि श्रद्धाधानस्य शोभते । ८ ॥ मीमा-नाशास्त्रतेजोभिर्दिशेष्योऽन्तर्गृहीत । वेदार्थज्ञानरत्ने मे सृष्ट्याऽतीन विब्रूमते । ९ ॥ प्रायेणैव हि मीमासा लोके लोहायतीहता । तामास्तितरुपये कर्तुमय यत्न कृतो मया । १० ॥ (रत्नाकर-भर्तृमिश्रादिभिः ' नित्य-निषिद्धयो इष्टानिष्ट फल नास्ति ' इत्यादिब्रह्मप-सिद्धान्तपरिग्रहेण मीमासा लोहायतीहता नास्तिरुपये नीता । तामास्तितरुपये कर्तुं वार्त्तिकारम्भय न. इति)

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमापदिष्ट इत्तम् । धर्मास्य विषय वस्तु मीमासाया. प्रयोजनम् । ११ ॥ सर्वत्रैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् । शक्त प्रयो-जन नोक्त तावत् तत् केन यहते । १२ ॥ मीमासाक्या तु विषये बहुविधान्तराश्रिता । न ह्यधुनयित् शक्या प्रम-तुकत्वा प्रयोजनम् । १३ ॥ विचारवस्तु न (वा) स्पेत्तद् यद्यभीष्ट प्रयोजनम् । अनर्थप्रापण तावत् तेभ्यो नादादृश्यते क चित् । १४ ॥ मीमासाया निराज्ञाते दुर्ज्ञाते वाऽवि-वेद्यते । न्यायनामं महान् दोष इति बलोनवयंता । १५ ॥ तस्मात् प्रयोजन पूर्वमुक्त एतदृता स्वयम् । यत् स्वेनोक्त वदेयुक्त भाष्यनारायण. कथम् । १६ ॥ सिद्धार्थं शातकम्भ श्रोतु श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादी तेन वक्तव्यः

चित् । अतः खितपूर्वपक्षनिरासनसमर्थं पदद्वयं मन्वानः
भाष्यरार आह— ' लोके वेद्येषु प्रतिद्वानि पदानि,
तानि सति सभवे तदर्थन्येव सूत्रेण इत्यन्वयत्वं, नाप्या-
हारादिभिः एषा कल्पनीयोऽ (परिकल्प्य इति गूढे) यः
परिमापितव्यो वा, इति । किंच न केवलमस्य अलौकिका-
र्यादाह्वानिरासोऽवगम्यते परिनापादिव्यनगीरनत्तत्त्वात् ।

' तत्र लोके अयं अधशब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रि-
यायो ह्यष्टः । न चेह किं चित् वृत्तमुपलभ्यते ' इति
(भाष्य) अलौकिकार्यादाहृका प्रकृतयति । ' मरित य
तु तेन ' इति न्यायानपेतत्वं आशाहृकायाः कथयति ।
श्रुतसिद्धयर्थे हि प्रकरणादि अन्वेष्यम् । श्रुतर हि अय-
थार्थत्वे न ध्रुत्वमेव कारणम् । तत्र प्रकरणादिक सर्वम-
नास्तीति ' तत्तु वेदाध्ययनं ' इत्युक्तं ' तस्मिन् हि सति साऽ-
वकल्पते ' इति । इदानीं अविचक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनवादी
आह, यदि तावत् भगान् सकल्पतन्नाथपर्यालोचनया
वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते, तदनुक्तम् । स्वाध्यायाध्यय-
नविधेः आचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वात् अविचक्षितस्वार्थैतव
अवगम्यते । अथ अदृष्टार्थमेतद् सूत्रं वेदमधीत्य अनन्तर
धर्मजिज्ञासा इति, एवं तर्हि अर्थद्वयविधानं प्राप्नोति
' वेदमधीत्य, अनन्तर च ' इति । यदि च ' वेदमधीत्य '
श्लुच्यते, अन्वेष्यापि कर्मणः अनन्तर धर्मजिज्ञासा
अवकल्पते । अथ आनन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात्
प्राप्नोति । न च अदृष्टार्थस्य चाकल्प्य अर्थद्वयविधानं द्विधा
शक्यते । उच्यते । नैतद् अदृष्टार्थं सूत्रं, वेदाधेविचारयैव
इदमारभ्यते । कुतः ? ' तादृशीं तु धर्मजिज्ञासासाधिकात्वं
अथारम्भं प्रयुक्तवानान्यार्थः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम-
वाति वेदवाक्यार्थं विचार इह वर्तिष्यते ' । ननु (न तु
इति युक्तं पठितुम्) अविचक्षितस्वार्थं वेदाध्ययनमित्युक्त-
वान् । विचक्षिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वकं आनन्तर्यं विधा-
नेन, स्वतः प्राप्तेः । ' अपि च एव सति नैव पचमिह वेदा-
ध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं क्षिप्यः (क्षिप्यः)
परस्ताच्च आनन्तर्यम् । नहि एतदेकं वाक्यं पुरस्तात्
(च) वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति (चेदि-
ष्यति) परस्ताच्च आनन्तर्यं उपदिशति (प्रकीर्यति) ।
मिद्येत हि तदा (तथा) वाक्यम् । वेदानधीत्य इति

एकस्या, विपरीतमेकस्याम् । अर्थैकत्वाच्च एकवाक्यतां
वश्यति ' । अत एव अदृष्टार्थादाह्ना नैव सूत्रे कर्तव्या ।
किमर्थे तर्हि सूत्रं ? स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्य-
करणात् गुह्यलुभितवृत्तिरेव अनन्तरं माति । अनङ्गत्वानु
स्वार्थपरतैव न्याय्या, नाविचक्षितार्थता इति सूत्रस्य प्रयो-
जनम् । तदिदमाह ' किंच अधीते वेदे द्वयमापतति
गुह्यलुलाच्च समागतिं तव्यं वेदवाक्यानि (च) विचार-
वितव्यानि । तस्या ममावर्तिद, कथं तु वेदवाक्यानि
विचारयेत् इत्येवमर्थं उपदेशः । यद्येव, न तर्हि वेदा-
ध्ययनं पूर्वं ' अनन्तरं धर्मजिज्ञासायाः (धर्मजिज्ञासायाः
पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, आनन्तर्यं तु नास्ति, इति
भाष्यं पूरयति अनन्तरशब्दं प्रक्षिपन् । ऋगु.) । अविच-
क्षितस्वार्थता वेदाध्ययनस्य स्मृतिव्यतिरेकं मन्यते ' वेदमधीत्य
स्वाध्यात् ' इति । न वेदमन्वाय्य स्मृतिवचनं स्वाध्याया-
ध्ययनविधेः विनियुक्तविषयत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च स्वार्था-
वगतेः । तस्मादविचक्षितार्थैतैव न्याय्या वेदादवगम्यते ।
' न चाम्नायोऽति क्रमि त यः ' तदुच्यते । अति क्रमिष्याम्
इमाम्नाय, अनतिनामन्तो वेदमर्थान्तं सन्तमनर्थकं
कल्पयेत् आचार्यकरणविधेः अध्ययनमात्राच्च नार्थावरोध-
प्रत्यर्थता सभङ्गति । ननु च स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजन-
द्रव्यासभवात् अविचक्षेत् । (उत्तर—) केन चोक्तं स्वाध्या-
याध्ययनविधेः प्रयोजनं एतत् (आचार्यकरणनिष्पत्तिः)
इति । (किं तर्हि प्रयोजनं ?) ' दृष्टो हि तस्वार्थः
कर्माधनोपना नाम ' । उक्तं च अशोभत्य स्वाध्यायाध्यय-
नस्य, तस्वाधिवारोधकत्वात् । तदिदमाह " न च तस्या-
ध्ययनमात्रात् तन्मनन्तो याशिकाः क्ल समाप्तमन्ति ।
यद्यपि च समाप्तमन्ती तस्यापि ' द्रव्यसत्कारकम्पु परा-
र्थत्वात् क्लृप्तश्रुतिरर्थवादः स्वात् ' (५१११) इत्यर्थवा-
दात् वक्ष्यति ' इति । ननु नैवान विरोधो विचते, किं विरोध-
निराकरणार्थेन सूत्रेण ? कथमनिरोधः ? ' न वाधीत-
वेदस्य स्नानानन्तरमेतत् विधीयते । नहि आनन्तर्यस्य
वक्ता कश्चित् दाह्योऽस्ति । पूर्वकालताया हि क्त्वा
स्पर्धते नानन्तर्यं । दृष्टार्थता च अध्ययनस्य आनन्तर्यं
न्याहन्त्ये ' । स्यादेतदेवं यदि अस्यः स्मृतेर्मूल-
ान्तरमस्ति । आचार्यकरणविध्यपरिसमाप्तिरेव अस्य

कपालाभिहोमनिमित्तकस्त्रेऽथानरेष्टौ। भा. १०।२।१६।४७.
 * अष्टाध्याये सनिषोपकारकं त्रिविधं सूतोपयोग-
 संस्कारार्थं भाव्युपयोगसंस्कारार्थं उपयोगसमकालं चेति ।
 तन्नायं यथा हुतवदिर्वाहः शिक्षाचारकल्पविधिप्रसक्तः ।
 भाव्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि द्विविधम् । साक्षादग्निमुत्त-
 संस्कारार्थं साक्षादग्निमुत्तस्य यदुपकारकं, तसंस्कारार्थं
 चेति । तत्रापि यथा 'श्रीहीन् प्रोक्षति' इति । द्वितीयं यथा
 स्वामाहुतिः । तृतीयं यथा एककपालं 'अपयोवर्तयन्
 जुहोति' इति । बाल. पृ. ८२-८३. * अष्टाध्याये कार-
 स्वते सने कामेष्टी दक्षिणादानम् । भा. १०।२।१५।४५-
 ४६. * अष्टाध्यायानि अङ्गानि फल्गोप्यतामपि (कर्तुः)
 कुर्वन्ति, नाङ्गानात् प्रत्यन्तते च । वा. ३।१।२।६ पृ.
 १०७८. * अष्टाध्यायानि । एतद्विषयको विलसतः 'विधिः
 द्विविधः' इति चिन्दी कात्प्रसक्तो द्रष्टव्यः । के. * अष्ट-
 ध्यायान् यद्व्युत्सिः (लज्जया) स्त्रीयसी (सुखं, बल-
 वर्ती इत्यर्थः) । भा. ११।१।१।४९. * अष्टाध्यायस्य
 चयने सर्वोपचारपातल्य अनम्यात् । ११।१।६।२८.
 * अष्टाध्यायेषु प्रतिनिध्यमात्र । सोम्या * अष्टा-
 र्थयो ऋतुयाग्यारणपरिहणयो अनुष्ठानं कार्यं दादगा-
 हादौ तत्रै । भा. १०।२।२६।६२. * अष्टाध्यायानां
 उपकारकत्वात् अल्पीयसी न्याया । ११।१।१ पृ. ४६२.
 * अष्टाध्यायानां समुच्चय इति चेत । प्रकृतयाग्यव्यये
 क्षणेन दृष्टार्थं सन् । कल्पमि वादृष्टार्थत्वे निरपे
 क्षाणा गलन्तरे सति समुच्चयानाभयत्वात् । वा. ३।१।१।
 १२ * अष्टाध्यायेषु कार्यमेतद् वैतृतेन प्राङ्गनस्य न
 वाप । वि. १०।१।१ * 'आश्रितान्तरद्विधिभ्ये
 रज्जुदृष्टार्थेषु कर्मसु ।' वा. १।३।१।१ पृ. २६९.
 * अष्टाध्यायदृष्टार्थं नियमदृष्टार्थेन कार्यते । अग्रमन्त्रः ।
 ३।३।१।१ पृ. ८६. * अष्टाध्यायेषु दृष्टार्थं म्युनि-
 चाप्येते । अग्रमन्त्रोऽप्यम् । ३।३।१।१ पृ. ८६. * अष्ट-
 ध्यायना आभिनियमम् । भा. ४।१।१।८-१०
 * यावामिह अष्टाध्यायैः न वैदिकविधिप्रतिषेधकत्वादेव
 लक्षणः । वा. ३।३।१।२७ पृ. २८२.

अद्रोपनिषत्सु म सुतो विमुक्तो इति न्यायः ।
 अयं सुतोपनिषा प्रथमसंस्कारोपनिषाप्रथममस्ति परो
 द्रष्टव्य इति । साहस्री. ५.११.

* अद्रोपनिषत्तार्थं अनियतनिमित्तकं वैदिकं कर्म
 यथा ' भिक्षे जुहोति ' इत्यादि । बाल. पृ. ८५.
 * अद्रोपनिषत्तार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयः । भा.
 १२।३।६।१७.

* अथ ह्युक्ते धः परश्वो वा इति नोक्तो भवति ।
 भा. ११।३।११।२२. * अद्यतनत्वं वर्तमानहोतृप-
 द्धुत्तिप्रागभावध्वमाव्यतराप्रतिषेधोपपत्तिकत्वम् । तद्विभक्तं
 अनद्यतनत्वम् । मणि. पृ. १२६. ' अनीताया रात्रेः
 पश्चात्तं आगामिन्याः पूर्वार्धेन च संहितौ दिवशः
 अद्यतनः ' इति भद्रोनीदीक्षिताः कालोपसर्जनं च तुल्यं
 इत्यत्र । के.

अद्रव्यत्वात् केवले कर्मज्ञेयः स्यात् ।
 २।३।१।२० ॥

न कस्य चिदपि प्रकारेण भूयते ' एष वै हविषा
 हविर्यजते, योऽदाम्य शरीत्वा सोमाय यजते । ' ' एष
 वा एतस्यायुः प्राण एति योऽयं यजति ' इति । अत्र
 सदेहः 'ि यागान्तरमेतद्गुणश्च, उत ऽप्योष्ट्रोमे कारो
 गुणविधिः इति । पूरे ' परमिष्टुन पालीतमुत्सृजति '
 इत्यस्य ध्विमिदमिधानं निरुक्त्य इदानीं प्राङ्गादध्याय-
 म्पवाक्ययोरपि ध्विमिदमिधानं निराविद्यते । अथात्र
 पूर्वपक्षिगोऽभिधिमिधः । सुत्या तादृश विधिः कल्पनीयः ।
 अथदाम्यराक्ये तावन् प्रधानं तन् शम एत क्त्वा-
 विदुमुचित, अनाश्रयधीतयेन तदनुगतेन प्राङ्गितोप-
 रितमदाम्यगुणविधानागमसत् । सोमापेति चतुर्णां
 सोमो देवता, इत्यमरि ' हविषा हविर्यजते ' इत्यु-
 यायान् । तत्रैव हविषा हविर्यजति, करि गोमन्त्रायै
 सोममेव देवता यजते । अत्राभ्यर्चनां सोमाऽपि, अष्टा-
 ध्याय प्रधानागमैरेव गुणोत्तमफलसम्पत्तिः, न
 दृष्टार्थस्य प्रष्टव्य, यत्नां विनाऽपि तत्र चरदृष्टार्थमसत् ।
 सोमद्वयसन्तत्त्वं ऽप्योपनिषत्तकरोऽप्यम् । तथा च मरि
 प्रष्टव्यमपि प्रकृतिसंज्ञासङ्गते । तेन अष्टाध्यायस्यै
 तावन् सोमद्वयस्य सोमदेवता च कर्म विधीयते, इति
 निश्च कर्मनामधेयत्वम् । तत्र च प्रष्टव्ये मातरं तेन नाम-
 धेयत्वसंज्ञोपपन्नं प्रथममोऽन संज्ञाऽपि विधी-
 यते अग्नं कुर्वतेति । इत्यत्र मन्त्रोऽपि । अष्टाध्यायस्य च

अविवक्षितोऽर्थः । अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः, प्रयोजना-
भावात् । अकर्तव्ये च निर्णये न विनारः कर्तव्यः इति
तदामर्कं गीमासाद्याज्ञानमर्थं कृत्वात् अनारभणीयमिति ।
कथमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं न स्वविधिप्रयुक्तम् ?
उच्यते । ' न स्वाध्यायविधानात् नियोगस्तत्र चासति ।
न प्रयोजनता युक्ता प्रयाजादिनियोगात् ॥' नहि अनधि-
कारस्य विधेः विषयानुष्ठानकत्वं समवति प्रयाजादिनियो-
गान्तु । न च स्वाध्यायाध्ययनविधौ अधिप्राप्ता भूयते ।
तस्माद्वास्य प्रयोजकत्वं संभवति । ' न च कल्पयितुं
शक्यो नियोज्यः पितृपुत्रवत् । अकल्पितेऽपि यत् तस्मि-
न्नुपग्रानं हि सिध्यति ॥' अथयमाणोऽपि नियोज्यः
पितृपुत्रादिवत् कल्प्यते इति, तत्र । अकल्पितेऽपि
नियोज्ये यस्मादनुग्रानं सिध्यति । सिद्धे तस्मिन् नासौ
कल्पयितुं शक्यते, अनुपपत्त्यभावात् । अनुग्रानाधीन-
सिद्धिर्हि नियोगः तस्मिद्धयर्थे अनुग्रान्तरमाधिष्य अनधि-
कारिणि अनुग्रानुत्वासंभवात्, अनियोजनस्य च अधिकारा-
समवात् नियोज्ये कल्पयति । यदा तु विध्यन्तरानुष्ठानपि-
नैव विषयेण स्वात्मलाभं परयति, तदा अनुपपत्त्य-
भावात् न नियोज्यं कल्पयति प्रयाजादिनियोगात् ।
समवति चेह आचार्यकरणविधिनुष्ठानपितेनैव आत्मविष-
येण अध्ययननियोगसिद्धिः इति न नियोज्यकल्पना-
संभवः । कथं पुनः आचार्यकरणविधिः अध्ययनं प्रयुङ्क्ते ?
तदुच्यते । उपनीय अध्ययनान् आचार्यकं भवति । न
च अध्ययनं अध्ययनान्तरेण संभवति, इति तदाङ्घि-
यति । उपनयनमपि कथाप्रत्ययेन अध्ययनसमाप्तमर्हति
अवगम्यमानं तद्वन्मेव विज्ञाप्ये । तस्य च द्वायपेक्षाया
उपनेषात्तत्रेव द्वार द्विद्वाद्वयगम्यते । उपनेषोऽपि
नाकिञ्चित्कत्त्वं अहं, इति तद्व्यापारापेक्षाया उपनयनं
प्रक्रम्य अधीतमध्ययनं अध्यापनोपकारित्वेन तदुपापार-
त्वेन अध्ययनीयते । एवं च वेदाध्ययनं कुर्वन् माणसः
अध्ययनस्य उपकरोति इत्यत्रगम्यात् तद्विषयमेव अध्य-
यनं आचार्यकत्वात् इति तद्वद्वारेण सर्वस्य अध्ययनान्नस्य
प्रतादेः सत एव अनुग्रानसिद्धिः । तस्मात् आचार्य-
करणविधिसिद्धिप्रयोजनत्वात् अध्ययनस्य अविवक्षित-
स्वार्थतात् वेदस्य, न तदर्थनिर्णयार्थं गीमासाद्याज्ञान-
आरम्भण इति । (पूर्ववद्भः)

सिद्धान्तस्तु । सत्यं, आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्य-
यनं, न तु तस्मिद्धिरेव अस्य प्रयोजनं, बहिरङ्गत्वात् ।
कर्तृगामित्वेन अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन
स्वीक्रियते । ननु प्रथमावगमनेन प्रयोजनापेक्षं अध्ययनं
आचार्यक्रमेण तावत् स्वीकरोति, स्वीकृते च तस्मिन्
अपेक्षाऽभावात् पश्चादवगतमर्थज्ञानं अन्तरङ्गमपि न
प्रयोजनं भवितुमर्हति । मैवम् । प्रथमं आचार्यकस्य प्रयो-
जनतापरित्यजनात् । यदि अकल्पिते तस्मिन् अध्य-
यनस्य अनुग्रानं न सिध्येत् तर्हि तत् कल्प्येत । न त्वेत-
दस्ति । अकल्पितेऽपि तस्मिन् अनुग्रानलाभात् । अनु-
ष्ठिते तु अध्ययने प्रयोजनापेक्षायां अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञान-
मेव अङ्गीक्रियते । ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजनं
स्यात्, नार्थज्ञानम् । न । अर्थज्ञानस्यापि प्रतीय-
मानस्य स्वाभावोऽस्ति । तेन उपयोऽपि प्रयोजननं युक्तं,
अगमत्वात् अर्थज्ञानस्य नियोगस्य च । तत्र अर्थज्ञान-
रूपं प्रयोजनं न विचारमन्तरेण अध्ययनेन संपादयितुं
शक्यते इति अध्ययनविधिरेव तस्मिद्धयर्थं विचारमा-
धिपति इति तदामर्कं शास्त्रमरम्भपथमिति । पृ. १-४,

शा— अनेन सूत्रेण प्रारिष्यितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्र-
वृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते । ... य एवायं
प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनत्वसंबन्धः स एव
शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति हि साधनत्वमेव
साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तित्वः ... ।

अनेदं चिन्त्यते किं अध्ययनानन्तरं धर्मज्ञिज्ञासाया
गुरुद्वेऽवस्यतात्वं, उत गुरुगुहात् समार्तितात्त्वमिति ।
यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्मज्ञानार्थे अध्ययनं
स्वार्थाद्यर्थेन विधीयते, ततस्तस्मिन्नेव शास्त्रार्थस्य समाप्त-
त्वात् ' अधीत्य ज्ञायत् ' इति स्मृतिप्रबन्धनेन च
समार्तिताय इति । अयं अक्षरप्रहायादिपरस्परमनामना-
वाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्त-
रेण व्यसमत्वात् अध्ययनविधिनेव अर्थात् विचारो
विहितः, इति गुरुमुदे एव अस्तथाय विचारवित्तो
धर्मः । तत्र ' विनाऽपि विधिना ज्ञानलाभादिति तद-
मता । कल्पस्तु विधिरात्मन्योत् स्वर्गो विश्वविदादि-
यत् ॥' ... तस्मात् अदृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनं इति

इति तत्प्रदर्शनाय परमत्राणिको भगवान् जैमिनिसाचार्यः
 एकविंशोपचारिणीं धर्ममीमांसां 'अथातो धर्मजिज्ञासा'
 इत्याख्यं 'विद्यते वाऽन्यथात्वान् यथा याज्याद्यग्नौ
 यथा याज्याद्यग्नौः' इत्यन्तैः सूत्रैः बहुविकरणार्थिता
 षोडशश्लोकां अर्थाहता विद्या प्रकटीचकार ।

अधिकरणं तु वेदवत् पञ्चमम् । वदाहुः 'विषयो
 विद्ययश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् । प्रयोजनं सगतिश्च
 प्राज्ञोऽधिकरणं विदुः ॥' इति । सगतिस्तु प्रवृत्तादि-
 भेदात् बहुविधा । तदेदमाद्यमधिकरणम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा । अत्र 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः'
 इत्यध्ययनविधिकाख्यं विषयः । वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थ-
 विचारः कर्तव्यो वा न वा इति सदेहः । तत्र पूर्वैः
 पक्षः -- 'अपीत्य स्थायात्' इति स्मृत्या अध्ययनान-
 न्तरेण गुरुकुलात् परावर्तनविधानविरोधात् न कर्तव्यः ।
 न न अध्ययनविधित एव अर्थज्ञानभाष्यकलावगमात्
 तत्तद्विद्विः, अर्थज्ञानजनकत्वेन अध्ययनस्य लौक्यिदत्वेन
 अविधेयत्वात्, तद्विद्यमस्य च अर्थज्ञाने अनुपयोगात्,
 अयमिचरितानुसन्धानभावेन न तु यावत् उपयोग-
 कल्पनाऽनुपपत्तेश्च न विधेयत्वम् । अतः स्वार्थपरमेव
 अध्ययनं विधीयते । खेरुतः पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेण
 यथाभूतायेज्ञानार्थं वा अध्ययनमेव वा भावनाभाष्यमस्तु ।
 न चैवं इत्यमायकत्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, 'अन-
 धीवान् प्रात्या भवन्ति' इति वचनेन अक्षरणे
 प्रत्यागम्योपेक्षेनापि प्रवृत्तिविदेः । तस्मात् नार्थविचा-
 रार्थं गुरुकुले अवस्थानं इति । सिद्धान्तरस्तु, न
 स्वाध्यायविधिः स्वार्थपर्ये अध्ययनं विधत्ते, दृष्टे
 उभवति अदृष्टव्याऽन्यायनात् । नापि यथाभूताये-
 ज्ञानार्थम् । तथाचै प्रत्यागतोपेक्षयाच्येन अध्ययनस्या-
 वयकरत्वात्, गृहीतप्रदर्पदार्थसगतिरूपं 'साधुरय
 भारद्वाजः रिलाम्दवीत्य वेदं न विजानाति षोऽर्थम्'
 इत्यादिपञ्चमाद्यं ज्ञानस्याप्यारम्भकत्वेन यथाभूतायेज्ञानस्य
 आनुपद्भिस्तथाऽपि विदेः स्वाध्यायविधिपर्यन्तप्रसङ्गात् ।
 एतेन अध्ययनभाष्यस्वरूपोऽपि निरस्तः । अतो
 वेदार्थनिर्दिष्टार्थे प्रयोजनस्य धर्मज्ञानानुद्देशेन स्वाध्याया-
 ध्ययनं तावत्प्रत्येन स्थायया निधीयते, प्रयोजनस्य-

ज्ञानादितापनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वा अध्ययनमानं,
 तन्व्यप्रत्येन स्थायायस्य कर्मत्वामिधानात् । अतश्च गुरुप-
 रदन-अध्ययन-अधाराविति -- तदर्थज्ञान-साधनीभूत-
 स्वाध्याय-धर्मनुष्ठान-पुनस्त्वर्ग-विधिदिपास्तु उत्तरोत्तरस्य
 पूर्वपूर्वभाष्यतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् न यावदर्थज्ञानं
 गुरुकुलात् परावृत्तिः । अतः सिद्धः अर्थविचारः ।
 उच्यं च 'अतो नित्यः क्रतुविचारः त्रैर्गणित्वायस्य'
 इति । स्मृतौ कवाप्रवयस्तु उत्तरकालमानपरः इति ।

उपोद्घातः संगतिः । प्रयोजनं तु १५४म् । वेदा-
 ध्ययनानन्तरं अर्थविचारः धर्माधर्मज्ञानाय उपनीतेः
 कर्तव्यः सहकारिणात् इति सूत्रार्थसात् अनुन्व-
 चतुष्कसिद्धिः । एवं प्रत्यधिकरणं अग्रानुपयोगिनि ।

न्यायविन्दुः— अध्ययनस्य स्वार्थपर्यत्वात् कर्त-
 व्यान्तराभावात् तदनन्तरमेव गुरुग्रहत् समर्थवर्तितयम् ।
 इति प्राप्ते, अर्थज्ञानरूपदृष्टपक्षे समन्विते अदृष्टकल्पनाऽ-
 योगात् अर्थज्ञानस्य च विचारं विना अर्थभगत्तं तं
 कृत्वा समानर्तनं इति सिद्धम् ।

मूषडन— 'अथाय धर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय प्रमाणतः ।
 आदौ.....'

शंकर— 'अपीतिरत्र दृष्टार्था ।'

अथातो धर्मजिज्ञासा । अनेन सूत्रेण नियमप्रयो-
 जनकधनद्वारा शास्त्रारम्भकर्तव्यता प्रतिपाद्यते । कर्तव्य-
 पदाध्याहारिणं जिज्ञासापदे विचारलक्षणया च वेदाध्ययनान-
 न्तरं वेदाध्ययनहेतुकः धर्मज्ञानेच्छाप्रयोज्यः धर्मप्रमाणानु-
 विचारः कर्तव्यः इति सूत्रार्थः । तेन विचारहेतुत्वेन
 शब्दरूपशास्त्रस्य धर्मज्ञानप्रयोजनज्ञता धर्मविषयता चोक्ता ।
 सन्धोऽपि प्रतिपाद्यतिवाद्भवामः । वेदाध्ययनहेतुज्ञता
 चापीतवेदस्य 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिसाक्ष्येभ्यः,
 सामान्यतो धर्मज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारज्ञानेच्छाहेतुतात् ।
 तथाहि, 'धर्मेण' इतिवाच्येन सामान्यतो धर्मज्ञाने
 तदुत्तरं तदनुस्यरहायै धर्मज्ञानस्य सामान्यत्वात्
 सकल्पधर्मज्ञानज्ञानं, पदत्वगामान्यत्वात्वात्वा नीलपद्मादि-
 ज्ञानम् । ता. तद्विषयचेच्छ, इति क्रमेण सामान्य-
 धर्मप्रकारज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारेच्छाप्रयोजकम् ।
 ता चेच्छा 'सामान्यधर्मज्ञानं ज्ञायते' इत्याद्यागारिच,

७ अधिकरणं हि (कारकं) कर्मादीनि धारयति । तानि अपार्यमाणानि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनियन्तव्यि-
 पुम् । भा. ३।१।६।१९ पृ. ६९६. ७ अधिकरणस्य
 आपेयसम्भारार्थत्वेन ' अगारे गावो वासन्ता ' इत्यादौ
 प्राधान्यदर्शनात् लक्षणया अधिकरणानिन्याः सप्तम्याः
 प्राधान्यार्थता युक्ता । सु. पृ. ७२२ ७ अधिकरणे
 पट्टी नारदविभाषितरूपा विनियोक्ती भ्रुतिः यथा ' पञ्च-
 कृत्यो दिव्मं अहो मुहुक्ते ' । बाल. पृ. ४५, ७
 अधिकरणे सप्तमी धारकविभक्तिकरूप विनियोक्ती
 भ्रुतिः यथा ' समे दर्शपूर्णमासाम्ना यजेत ' । पृ. ४५.

८ अधिकश्च गुण. साधारणेऽविरोधात् कार्थ-
 भोजितरदमुखवेऽपि । १२।१।४।३५ ॥

अमुख्ये अपि नेमित्तिवेऽपि आश्रयणगतत्वान्नाशुचि-
 र्विर्हतिषि अधिकः गुणः ऐन्द्राग्रवैश्वदेवर्हिरेषेभया
 अधिकः गुणः सपुण्यत्वं स्वात् । ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोः सपु-
 ण्यत्वामपुण्यत्वविशिष्टे बर्हिषि साधारणे सति सपुण्यत्वस्य
 अविरोधात् । कास्यभोजितत्वं । तद्यथा शिल्पस्य कास्य-
 भोजित्वनियमः, उपास्यास्य च न नियमः । यदि तयोः
 एकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते, तदा अमुख्यस्यापि
 शिल्पस्य वृत्ते उपाध्यायेनापि कास्यप्राप्तये प्राप्ताम् । तथा
 सति शिल्पस्य नियमो न व्याहृतः स्वात्, उपास्या-
 यस्यापि वांश्चराजने न विरोध आपद्येत, तदप्य अत्रापि ।

अत्र एव स्थितिः । आश्रयणे चानाशुचिय. एक-
 कपाल, तत्र प्रकृतेः सनामात् सपुण्य बर्हिः प्राप्तम् । तत्र
 ऐन्द्राग्रवैश्वदेवर्हिषि अपि प्राप्तम् । न च तयोः सपुण्य-
 वेऽपि विरोधः, तद्विर्हः सपुण्यप्राप्तययोः साधारण
 चान्त् । चानाशुचिये तु एककपाले चोदरप्राप्त सपुण्यन-
 मेर नियमम् । यत्रपि चानाशुचियः अन्तिम गदमुख्यः,
 तथापि सर्वस्मिन् आश्रयणे सपुण्यमेर बर्हिर्ह्ययम् । तेन
 अमुख्यस्य नियमः, केवल्यति मुख्यस्य च न विरोधः
 इति । तस्मात् आश्रयणे अमुख्यानुरोधेनापि सपुण्य बर्हि-
 म्नात् इति सिद्धान्तः । के

७ 'अधिकश्च गुण. साधारणेऽविरोधात् कार्थभोजि-
 तरदमुखवेऽपि' इत्यत्र आश्रयणे प्राज्ञाशुचिर्वाप्यैरुक्तत्वात्
 वैश्वदेवैककपालप्रवृत्तिरनेन प्रयुक्तवर्हिर्नियन्तु अनिरव-

र्हिर्गो मुख्यस्यापि ऐन्द्राग्रादे. अनुख्यानुरोधेनापि प्रयु-
 क्तवर्हिर्नियमो यद्यते । सु. पृ. ६३३. ७ अधिकरण
 न्यूनत्वे लक्षणा इत्यमोदाहरण ' चतुरवत्तं जुहोति '
 इति । अत्र जुहोतेर्देवतोद्देश्यतागविशिष्टप्रक्षेपवचनस्य
 आग्नेयवदिवोदरत्वेन इतरयोर्दशयोः प्रागौ प्रक्षेपनाश-
 परत्वेन न्यूनत्वे लक्षणा । बाल. पृ. ४, ७ अधिकस्य
 सतो न्यूनत्वे चाकवभेदः इत्यमोदाहरण ' वषट्कृतुः प्रथम-
 मशः ' इति । अत्र हि प्राथम्यमाश्रयणौ भक्षानुगतत्वात्
 प्राथम्यस्य च विधानात् एकत्वे च उभयावतमात् वाक्य
 भेदः । पृ. ४.

८ अधिकारः अग्निहोत्रादौ प्रतिपत्तमापेयाङ्ग-
 वैरत्यस्यापि ॥

अङ्गहीनश्च तद्वर्मा । ६।१।१।४१ ॥
 भाष्यं— अग्निहोत्रादिभ्येन अङ्गहीन प्रति सदेरः
 निमलो अधिचिपत्वे, उत नैति । तथापि अधिकरणति-
 देन । अत्रमर्थ इति वृत्ता पूर्वः पक्षः । शनैरियमा-
 नत्वात् (अस्ति अधिकारः—) इति उत्तरः पक्षः ।
 तदिदमधिधीयते अङ्गहीनथा तद्वर्मा इति । क्रियमां !
 अद्वयमेति (अद्वयत्व. इत्यर्थः) ।

वा— अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनत्वं प्रतिपत्तमापेयनेन
 तत् कुर्वात् । द्रव्यहीनः परिदत्त अपि नार स्वरो लीत्
 अङ्गहीनस्तु अन्तरङ्ग विष्णादि इति विशेषादात् ।
 (नहि द्रव्यहीनोऽङ्गहीनश्च प्रतिपत्तमापेयनेपेय प्राप्ता-
 करत् अस्माभिरनुष्ठानमिच्छते । अत्र एव अन्तरङ्ग-
 विचिन्त्य स्वस्मिन्परितोदाहार -) अथवा अद्वय
 चङ्गहीनत्वात् सिद्धयेऽभिप्राय उत्तरनियमः (अद्वि-
 त्तमापेयाङ्गप्रयुदाहरणयोगोत्तर शरत्नियमम्) । अनुदटी-
 तयोः नवकल्पम् ।

मोम— न्युत्वे तद्वर्मा द्रव्यहितपरत्वं तत्पुत्र इति ।
 वि— ' अङ्गहीनोऽन पुत्रत्वे वर्मा वा, नाश्रम
 त्वन ।, तस्मात्तद्वर्मास्त्वेन वर्गेति द्रव्यहीनत्वम् ॥ '

भाट्ट— चानुगुण्यहीनोऽपि आश्रयणेऽप्यगिर्मति
 वर्मपि प्रतिपत्तमापेय चानुगुण्य अविचिपत्ते ।

स्यापिर्दुःखः— अङ्गहीनोऽपि तत्र प्रतिपत्तमापेयनेन
 अद्वयत्वं अधिचिपत्ते ।

पदस्य च विचारलक्षणत्वे अविचारार्थताऽप्यविच्छेदा इति । तृतीयेऽप्युक्तं ' प्रथमाध्यायमथामसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणस्या ग्याख्येयत्वेन अनुप-यासात् अनन्तरानु-ष्ठेयमानमेव उपदेष्टव्य इत्यभिप्रायर्थत्वं नोक्तम् ' (वा. पृ. ६५१) । ' इह त्वध्यायकर्म वा तदर्थात्मकमेव वा । अथाख्येयमधिकर्तुं हि शक्यते शीललक्षणम् ॥ ' (वा. पृ. ६५१) इति ग्रन्थयोः । आद्ये प्रथमसूत्रे विचारानु-पादानात् अविचारार्थता व्ययशब्दस्य नान्तीत्युक्तम् । द्वितीयामसूत्रे तु तृतीयाध्यायादसूत्रे विचारोपादानात् अवि-कारार्थतेति । तस्मात् सर्वस्य (शास्त्रस्य) धर्मो विषयः । समस्तस्य चाथैस्य द्वादशविधस्य वक्ष्यमाणस्य प्रतिश-पिण्डोऽयं ' धर्मजिज्ञासा ' इति ।

अत्र सूत्रे धर्मगीमाता आरभ्या, न वेति विन्यते । तदर्थं च अपवाद्वेन योग्यतया अप्यकानन्तर्पस्युक्त्या धर्मजिज्ञासा कर्तव्या इत्युपदेसात्मकमैमिनित्त्वस्य-स्यूत्या 'अपीत्य स्नायात्' इति स्मृतिः श्रुत्या, न वेति । तदर्थं च अध्ययनविधिः स्वर्गाद्यद्वयार्थः, उत फलवद्-शान्त्यर्थोपलक्षणार्थः इति । तत्र ' स स्वर्गः स्नात् ' इति विश्वजिन्नामेन पूर्वपक्षविरुद्धा दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाऽ-ननरागात् सिद्धान्तिताम् । ततश्च अध्ययनविधिस्यूत्या मैमिनिस्यूत्या 'अपीत्य स्नायात्' इति स्मृतेः श्रुत्या यथावदपेक्षानामे न्यायनिरूपणमिना सीमाशा आरभ्या । वाच. पृ. १-२.

॥ अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ ११११११ ॥

गीमाताशास्त्रममनीयादानार्थं प्रथमं सूत्रम् । धर्मः कथं जिज्ञासितव्यः, यो धर्मः, कथंलक्षणः, मान्यत्वं साधनानि, कानि साधनमागमनि, किंपरश, कः पुराणवत् न वा पुराणो युगभूत इत्येतासां प्रतिकानां विवृत्तः प्लान्भूयम् ।

अथानन्तः अनन्तर इत्यर्थः । आनन्तरं च वेदा-ध्ययनात् । अतः शब्दो हेत्यर्थः वेदाध्ययनस्य कर्मानुष्ठानोप-योगिसामान्यरूपद्वयार्थं भूते । धर्म-द्वितीयसूत्रे वक्ष्यमाणः । काण्डमिच्छा विज्ञाना । कर्तव्या इति पद अप्युद्धारणम् । कर्तव्यरक्षणार्थं च जिज्ञासापदस्य कर्तव्यत्वात्परिचित-रूपता । परस्य विज्ञाना इति तावत्तः । धर्माय जिज्ञासा

इत्यपि समाप्तः स्वीकृतः । मुख्यस्तु पथीत्वस्य एव । तथा च वेदाध्ययनस्य कर्मानुष्ठानोपयोगिनेदार्थानुद्देशेनैतन्व्यात् वेदाध्ययनात् अनन्तरं धर्मज्ञानार्थं वेदाध्ययनार्थविचारः कर्तव्यः इति वाक्यार्थः । निर्णीतार्थज्ञानार्थं सीमाशा-शास्त्रं आरम्भणीयं इत्यधिकरणार्थः । अत्र सूत्रे धर्मपदं अधर्मस्याप्युपलक्षणं, अकारणश्लेषोऽपि वा । अधर्मज्ञानं च त्यागार्थम् । के.

● ' अथादधीत ' इत्यनेन आशाने एव बालशब्दः इति वक्ष्यते । भाट्ट. ५।४।३.

॥ अथाध्येनेति संस्थानां वाद्, संनिधानात् । ५।३।१४।१५॥

' एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ज्योतिष्ठोमः, य एतेनानिपुत्रा अथाध्येन यजेत गर्वफयमेव तज्जायते ' इतिवाक्ये ' अथ अन्येन ' इति अन्य-शब्देन उक्त्यादीना सख्यानमेव वादः उक्तिः इति शेषः, प्रकरणे तावगेन संनिधानात् संनिहितत्वात्, एवंनाम्ना च प्रवृत्तनाचिव्यात् । इति पूर्वं पथः ।

तदप्रकृतेशोऽऽपत्तिविहारो हि न तुल्येपूपपद्येते । ४० ॥

सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्षं वाच्यत्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह । अन्येन इति तदप्रकृतेः निर्देशः स्यात् । सः अग्निधोमः प्रवृत्ति-र्यस्य उक्त्यादेः गोशोमसूत्रोपादेयः, सः सर्वः तदप्रकृतिः । तस्य सर्वस्य अन्यत्वेन निर्देशः स्यात्, न केनच गत्या-नामेव । वृत्तः ? हि यस्मात् तुल्येपु ज्योतिष्ठोमस्येषु उक्त्युपोद्वयव्यतिरिक्तोपयमित्यु आत्पत्तिविहारो न उपपद्येते । आपत्तिः निवृत्तादीनां निवृत्तिभूतानेधोमरूपतामिति । निहारश्च निवृत्तादिभोमानां अग्निधोमात् निर्गमनम् । तत्र ' प्रवृत्तानां अग्निधोमः स उच्यतेनहानाद्युक्तं, ते स्यास्तननुत्, न वै रथेनामना प्रमाता । तेभ्यः स्नातस्य प्रायच्छत्, तथा च ते प्रायजन ' । तदथा या इदमग्नेशोताग्नेऽऽगो विदियते, एत वा एतस्मात् यसादन्ते यतवतो विहितान्ते । सो वै निवृत्तस्य यतवतु-मानसो स त दीपवति, यः पश्यन्त स तं, यः गतवत् स तं, य एतद्विद्य स त, इत्येवमाहुर्वेदोक्तं इति । एते वै सर्वे ज्योतिष्ठोमा भवन्ति ' इति भूति.

अधिकार आर्विष्ये

कृत्येन विधानात् । वैश्वदेवेन अपूर्वसातदश्वविधौ पात्रदशपनापापत्ते । 'वासिष्ठानां' इत्यत्र तु स्वयस्वार्थत्वात् तथाऽऽहीरण इति विशेष । अतश्च वैश्यकृत्यसातदश्वानुसोभेन तस्यैव तासु अधिकार । इति प्राप्ते, साभिषेनीतापनीभूतसातदश्वोद्देशे विधिषोद्देशात्ते, सातदश्वमाशोद्देशे च विहन्यपूर्वेषापनीभूतमाभिषेनीनामेव विधिष्य उरत्पापनाभावेन अनुगदायोगात् यूपसातदश्वदशपि विधानापत्ते प्रन्त्रानुगदाश्व, वैश्वोद्देशेनैव तदधिकारैकदर्शपूर्णमासमन्त्रिणामभिषेनीवृत्तियस्य चेतन सातदश्व विधीयते, अथांश वैश्यस्य निमित्तत्वम् । निवृत्तौ च अनेमित्तिकवार्थे पुन श्रयण इति संश्लेषः ।

न्यायविन्दु — 'सातदश्व वैश्यस्य' इति दर्शकस्य सातदश्वेन साभिषेनीसातदश्वान्नाशेन वैश्यवृत्तौ निधीयते । तेन यनाश्वरकल्याणौ सातदश्व, तत्र वैश्यस्यैव अधिकारः । इति प्राप्ते, प्रकरणे एव वैश्वानुगदेन सातदश्वविध्युपापत्तौ उत्कर्षयोगात् प्रवृत्तौ वैश्यनिमित्तकसातदश्वम् । अश्वरकल्याणौ तु स्वामाविक, इति प्रयागान्यायधिकार इति सिद्धान्तः ।

मण्डन — 'भवेद् विशामेव न सातदश्वम् ।' शबर — 'वैश्यस्यैव न परदारि ।' (अत्र परदारि इति न समच्छेत् । इति तत् किं स्यादिति न ज्ञायते । के)

४२ ॥ अधिकार आर्विष्ये ब्राह्मणस्यैव ॥ प्रभुत्वार्थात्विष्य सर्ववर्णानां स्यात् । (१०।१।१५)

भाष्य — ऋषिकल्प सर्ववर्णानां ब्राह्मणस्यैव वैश्वतानां स्यात् । इति प्रभुत्वम् । प्रप्रान्ति सर्वे सन्वन्ति कर्तुम् । सर्वे अश्वयनवन्त विद्वानश्व । गृहि अविद्वान् विहितोऽस्ति (३।१।८।८) । कर्तव्यवर्ण सर्वेषां वर्गम् । प्रदर्शनायै ब्राह्मणस्य इत्युक्तम् (६।३।१३११) ।

स्मृतेषां इत्याद् ब्राह्मणानाम् । ४३ ॥ भाष्य — ब्राह्मणानामेव आर्विष्य स्यात्, ननस्योपापत्तौ । इति १ स्मृते, एव शिला स्मरन्ति 'जात्र नापापप्रतिपत्ता ब्राह्मणस्यैव वृत्तुपाय' इति ।

स्मृतिश्च प्रमाणमियुक्त 'अपिना करणाग्रहणे प्रभुत्वानि प्रतीयेत्' (१।३।३।३) [इति] । तस्मात् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ।

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् । ४४ ॥

भाष्य — इतरेषां राजन्यवैश्यानां फलचमसो विधीयते । 'स यदि राजन्य वैश्य वा याजयेत्, स यदि सोम विमलशयिषित्, न्यनोषतिमिनीराहृत्य ता सपिष्य दधनि उमृत्थ तमसै म्लध प्रनच्छेत् सोम' इति । यथा यदि धीरि लिप्यति वरु दीयते, तथ यदि वा धीराभाजो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरूपीरभोजित्वम् । इहापि सोमे विमलशयिषिते फल्गनि दीयन्ते, तथापि सोमागतौ वा, यदि वा भोक्तुरसोमस्य विज्ञायते । तत्र सोमस्यान्तं समिहित । तस्मात् न सोमभ्यां । भोक्तुस्तु अनोमस्य विज्ञायते । न चासोमस्यान्नाशक्यते आर्विष्य कर्तुं, नियमत् सोममलशयः । तस्मात् न राजन्यवैश्ययोर्निषिध्यम् ।

सानाव्येऽप्येव प्रविषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात् । ४५ ॥

भाष्य — अपि च सानाव्ये मन्त्र राजन्यवैश्यो प्रतिषेधन् अतोमपीथत्वे हेतुनाह । 'न राजन्यो न वैश्यो वा सानाव्य पिबेत् अतोमपीथो ह्येव' इत्येव मुन्यु सोमरीयामार राजन्यवैश्यानां दर्शयति ।

चतुर्धोरूपे च निर्देशान् । ४६ ॥

भाष्य — दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धोरूपे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यते । 'ब्राह्मणानामिदं इति सोम्यानां सोमनीधितानां, नेहाब्राह्मणस्यास्ति' इति । सोममलशय चतुर्धोरूपे इत्युक्तं (३।१।१०।०) । सोममलशय ऋत्विजाम् । यदि राजन्यवैश्योऽपि आर्विष्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेव इदं इति स्यात् । राजन्यवैश्ययोःपि यथे स्यात् । तत्र इदमन्त्राण्य अश्वमेधे भवेत् ।

अन्वाहार्यं च दर्शानाम् । ४७ ॥

भाष्य — दर्शपूर्णमासिकानां च अन्वाहार्यदर्शानां ब्राह्मण एव दान्त । 'त एते वै देशं अहृताने यद् ब्राह्मणं दान्तान्वाहार्यमस्ति ताने तत्र दीयन्ति' इति । दर्शानां च ऋत्विज्यो दीयते । तस्मात् ब्राह्मण

अदर्शनादृष्टन्यायः । अदर्शनात् दर्शनाभावात् अदृष्टं अज्ञातं नास्ति इति गम्यते तद्वत् । सप्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणेष्वलयात्, प्रसिद्धादिशिवसा- विपयमूलस्य च प्रमाणान्तरस्य अदर्शनादृष्टन्यायमूलव- समवे च अदृष्टमूलान्तरकल्पनाऽयोगात् न्यायमूलवाच- गतिः, न्यायाविरोधे सप्रदायात् वेदाध्यायवगमेऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिगद्दशतनुत्तारेणैव शाशिकैरपि व्याख्ये- यत्वात् तद्-न्यायिचर्यासा चिन्तयितुं युक्तं । सु- ट्ट १००७.

• अद्राक्षिण्य-सर्वत्रद्राक्षिण्यचोर्विकल्पः अप- च्छेदयोगपथे । वि ६।५।१८.

• अदाभ्यः ग्रहः काम्यो नित्यश्च । 'शान्त् यवता- ऽदाभ्यो ग्रहाः ' 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमस्य यजते' इति वचनयोर्नैयर्ष्यापत्ते- सयोगपृथक्त्वेन उभयार्थत्वात् । सकर्षे. ३।३।१५
• अदाभ्यः ग्रहः ' देवा वै यद् यजेऽर्चयंत तदसुरा अर्चयंत, ते देवा अदाभ्ये छन्दांसि सवनानि समवसा- पयन्' इति वचनान्तरं ग्रहणाद्ग्रहम् । सोम. २।३।९
• अदाभ्यः नाम ग्रहः ऋतुतोषः, न तु सवन- शेषः । तेन तस्य सङ्गतं ग्रहणं प्रातः सवने पाठप्रदेश्यः पूर्वमेव, न तु प्रातिसवनम् । के. • अदाभ्यश्च अगु श्वेति ग्रहो ज्योतिषोमे एव विहितो न तु तत् सागा- न्तरम् । भा. २।३।१।२०, • 'अदाभ्य गृह्णाति' अयं ग्रहः प्रातरशिकैर्मरैः समुद्यते ज्योतिषोमे । १०। ५।२।३. • 'अदाभ्यं यजति' इति अनारम्य श्रुतम् । तत्सादान्यस्य सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्माः सन्ति । वि ३।६।११, • अदाभ्यग्रहस्य विनियोजकं चाक्य तैत्तिरीयाणां पठनशब्दे षष्ठे प्रपाठके प्रातरणिकं द्रष्टव्यम् । २।३।९.

• 'अदितिः पार्श्वं प्रमुनोक्त्वेत' इति दैशे एव एण- पादाप्रमोचने अनुमत्तगमनः । भाट्ट. १।३।४,
• 'अदितिः पादान् प्रमुनोक्त्वेताम्' इति दैशे षण्- पादाप्रमोचने षण्पचनान्तो मन्त्र आम्नातः । (मैथं. ५।२।१०८, काशं. ३०।४८.) भाट्ट. १।३।४.

• अदृष्ट. उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । वि. १।१ १।७. • 'अदृष्टो योऽश्रुतो वाऽशौचं स नास्तीत्यगम्यते । तस्मिन्नस्ति दृष्टश्चेच्छ्रुतो वा न विरुध्यते ॥ विरुद्धप- माने कल्प्य-स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् । विशेषश्चेन्न गम्येत ततो नैरोऽपि कल्प्यते ॥' भा. २।२।१।१ ट्ट ४६२. • यो हि यस्य कल्प्य फलवतो वा शेषत्वेन अचकारितो भवति, स कथं तस्य उपकरिष्यति इत्यपेक्षितो सति दृष्टशुपकारमपरमद्भिः तस्मात् अदृष्टं परिकल्प्यते । भा. ३।१।२।२ ट्ट ६५७, • आम्नानान्यथाऽनुपपत्त्या हि अदृष्टं कल्प्यते । तच्च आम्नान (यत्) अन्यथैव दृष्टार्थतया उपपन्न (तत्र) अर्थापत्तेरसंभवं । ३।१।४।१० ट्ट. ६६८. • अदृष्टान् दृष्टकार्यं वनीय. । भा. १०।१।१।२३, • अदृष्टकल्पनाया लक्षणा ज्यायसी प्रमाणादि सा भवति । ३।२।१।५।३७. • सर्वत्रैव च अदृष्टकल्पनाया तादृश कल्पयितव्यं, यद् दृष्टं न विरु- ण्धि, न वा अदृष्टान्तरमासङ्गयति । वा १।३।१।२. ट्ट १६३, • प्रमाणवशाच्च अनेकादृष्टकल्पनाऽपि निर्दोषा । ३।२।१।२।१ ट्ट. ५२६. • अदृष्टकर्मोजिज्ञो यज्ञमानस्य अदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः । वि ३।७।२. • प्रतिप्रयोगे अदृष्टभेदान् कर्मनानाल भवेत् । भा. ३।१।१।१।४९. • 'अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ।' वा. ३।१।२।२. ट्ट. ३९९. • यः पठ्य अदृष्टार्थः, ततः अपूर्वम् । भा ५।१।१।१९. • अदृष्टार्थः सामान्यविशेषविधी यथा उदाहृतौ भाववनीयपदविधी । प्रतिप्रम्यविधिस्तु द्विविधोऽपि अदृष्टार्थे एव । उपसहारविधिः पुत्रापर्यो पूर्वोक्तः अदृष्टार्थे । व्यवसायविधिस्तु प्रागुक्तः. सर्वोऽपि अदृष्टार्थे एव । पर्युदासविधिस्तु प्रागुक्तो द्विविधोऽपि पुत्रापर्यः अदृष्टार्थे एव । अभासविधिः. पुत्रापर्ये. अदृष्टार्थः । बाल. ट्ट. २१, वेत्यादृष्टार्थः. नियमविधियथा प्रज्ञो वैकल्पिकयो. यद्दृष्टतरपृष्टयोः अदृष्टार्थयोः अयतरम्य क चित् मित्रतो नियम श्रुते इति । ट्ट. २५, परिश्रंल्याया इतरनिवृत्त्याः सर्वत्रापि अदृष्टार्थे एव । अदृष्टार्थोत्तररुणु पुद्गमेपीये पञ्चमे षष्ठे इति । ट्ट २६. • अदृष्टार्थं द्वेषाव दान दार्शनैर्मासिकान्नीर्यवाजगत-

शा— पुरुषार्थोत्तमद्वयनात् लामात् नाद्रवस्य तदर्थं ननुमिरादिषु । अतो नितुनामिन्द्रव्यनता मधिकार । नैतत् गुणम् । विद्या हि प्रत्यक्षनिधिसिद्धा मफाम्, इति तैरत्र उच्यते कतर, न श्दस्य (विद्या) आक्षिपन्ति इति युक्तम् । (ननु विष्णन्तरा भावेऽपि भोजनाद्यधनुषात् यस्य द्रव्यमस्ति, तत्र एव क्रान्तुगान्तदिदे अद्रवस्य न प्रतुभिर्द्रव्याद्ये इत्यत आह—) द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां द्रव्यकारिरेव आधेत यम् । तत्राविशेषात् भोजनादिवत् नतुनामपि तदाधेपरम्यं न चार्थे । (भवेदेव यदि ' भोजनादिविरव द्रव्यमाधेय, न ननुमि ' इति नियमे किं चित् प्रमाग स्यात् । भोजनादयोऽपि हि द्रव्यकार्यत्वात् द्रव्यमाक्षिपन्ति इत्येतावमानम् । तथा सति क्रतोरपि द्रव्यकार्यत्वाविशेषेण भोजनादितुल्यतया द्रव्याधेपरम्यं अर्जनं गीम् । न चैतान्ता अर्जननिधनस्य मत्वम चमस्य, धन्याद्यभावात् अर्जनस्य ननुमिभित्तास्य) अत अद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जमि न युजात् ।

वि — ' धन्येन कर्तोऽपि, धन्येन विधिसिद्धयेत ।, अन्योऽपि कृते द्रव्यमाक्षिपेद् अक्षिपत् ननु ॥ ' धनी द्रव्यवान् एव कर्ता उन अन्योऽपि इति सत्यं । सार्थं साधक्यात् ।

भाट्ट— अतिविशेषोरेव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादि पुरुषार्थोत्तमनिधिरागदेव लानवता ननुविधिसिद्धिनाशे पात् परममुक्तसिद्धद्वयवत एनाधिकार न तु अगिद द्रवस्य तदर्थिनः । इति प्राप्ते प्रतिग्रहापुनरावपरेपि अनुनामिधिमामनस्य स्थापितपात् (१११२ वणक ३) द्रव्यस्य स्वतन्त्रविधिसमुत्पत्त्याभावात् नानादिशयेणैव ननुनाऽपि तदाधेपोरपने प्रतिग्रहादेरपि संयोगद्रव्यरुत् न्यायेन (११३३१२) नावयवस्य स्थापितत्वात् प्रया जादिवत् ननुनाऽपि तदाधेपोरपचेक्ष अद्रव्योऽपि द्रव्य मर्जमित्वा अधिक्रियते एव ।

न्यायविन्दु — एतन्नैव, सिद्धद्रव्याण्यमेवाधिकार, क्रतुभिर्द्रव्यार्जनाधेपे गौरवात् । इति प्राप्त, द्रव्यस्य प्रयोगवशेनार्जनात् भोजनादिवत् ननुनामपि तदाधेव कथमविविद्धम् । विद्या तु न रागप्राप्त, किंतु मन्त्रवतिवि सिद्धेव यज्ञे इति भेद इति सिद्धान्तः ।

मण्डन — ' अद्रव्योऽप्यधिकारनात् । ' शंकर — ' प्रतीकारोऽद्रव्यवत् । ' आदौ अद्रव्यतोऽपि अद्रव्यनस्य प्रतीकारे कृते सति यागानुष्ठानमधिकार सम्भवतीत्यर्थः ।

ॐ अधिकार कुलाययज्ञे मिन्नद्रव्ययोरपि ॥ वचनात्तु द्विसंयोगसाम्पादेकस्य पाणिवत् । ६।६।२।१२ ॥

भाट्ट — ' एतेन राजपुरोहितौ सायुधकामी वक्ष्याता ' इति । तत्र सदेह किं राशे द्वौ पुरोहितौ वक्ष्याता, उत राजा न पुरोहितश्चेति । किं प्रातः ? राशे द्वौ पुरोहितौ इति । कुत ? पुरोहित शब्दात् पर द्विनचन श्रूयते, तत् शब्दवाच्यस्य द्विष राजनीति वस्तुम् । पुरोहितश्च तच्छब्दवाच्य' ध्रुव, न राजा । पुरोहितवचन पुरोहितशब्द । एतद्वया युगपदधिकरणवचनताया हि सङ्गति । ननु एतस्य द्वौ पुरोहितौ न सः । ' पुरोहित वृणीते ' इति हि उक्तं व मानस्य निगमितमेव क्वमिति । उच्यते । वचनादेवत् मपिप्यति । किं हि वचनं ? कथंयत् । एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यत । यथा वचनम् ' अञ्जग्ना तुजोति ' इति एतस्यैव द्वौ पाणी मत्रत, यद्यपि सद्य अप्राप्त सपाणीति ।

तुप — अगिनस्त्वानामधिकार इति प्रथम स्थितम् । इह राजपुरोहितौ इति मिन्नद्रव्ययोरधिकार इति मति पादविदु अधिकरणम् । (राजपुरोहितौ इति) निम्न पद्वीत पुरुषैरुपेय, उन कृतेऽप्येव उक्तपदेन वतुह्य, उत समानाधिकरणैरुपेय, उत इह इति स्यात् । तत्र न तावत् कृतसमासस्य एकत्रेण रागान्तामयवचनात् । राज एव हि स मत्रति । न च कृतेऽप्येव उक्तपदेन इति (पते) भाष्य एतेनम् (उतरम्) । न यथा नाधिकारोऽप्येय, राह अपुरोहितान् । इतोऽप्यु इति सिद्धान्तः । मिन्नद्रव्येन इह अधिकारः ।

अर्थाभावात्तु नैव स्यात् । १३ ॥ भाष्य — तुशब्दात् कर्तो विपरिवर्तते नैः स्यात् द्वौ पुरोहितौ इति । कुत ? यथाभावात् । नैनायमयोऽस्ति, द्वौ पुरोहितौ इति । एतस्य राज

प्रातविषयत्वाद् ग्रहणलिङ्गेनैव ग्रहणत्वमस्त्वोतीवते, न ज्योतिष्टोमगतदिदृष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धात् । यागरूपैव अंशु-
सहित्वा क्रिया विधीयते इति यथाकथञ्चिदत्र पूर्वपक्ष-
गमनिकेति । तस्मादक्षदाम्ययाकथयोरपि यजिमद्रभियान-
मिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव्यं, यदि ग्रहणरूप-
सस्वारम्भानुपूर्वसितोऽयं विधिर्भवेत् । तथाहि न ताव-
द्न विधिः स्रष्टे, किंतु कल्पनाऽसौ । यदि विशिष्ट-
यागविषयोऽसौ कल्पेत, तदानीमांशुविशेषणविधि-
कल्पनं, अतिदेवाकल्पनं, फलकल्पनं चैति कल्पनागौरव-
भाष्येति । ग्रहणत्वरूपसस्कारविधिरूपनानाया तु न
कल्पनागौरवमिति तद्विधिरैव कल्प्यते, यागश्चानुद्घाते । स
च सोमद्रव्यश्रुतेः सोमयागो निर्णयिते, ननु सोमायेति नार्यं
द्रव्यनिर्देशः । किं तर्हि ? देवतानिर्देशोऽवमित्युक्तम् । मैत्र
विधौ लक्षणाप्रसङ्गात् । किंतु अनुशासनवशादिव तादर्थ्ये
ननु हीं द्रव्यनिर्देशार्था । तेनायं सव्यः, सोमार्थमदाम्य-
सशक्यग्रहणं कुर्वदिति । सामानाधिकरण्याददाम्यस्य ग्रहण-
नामवैयर्थ्यमेव । न च संस्कारे नामवैयर्थ्यानुपयोगः ।
' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इत्यादियु त्रैधातवीया-
नामावच्छिन्नस्यैव सस्कारस्य दीक्षणीयादिवार्ये विधानोप-
योगदर्शनात् । तेनायं सोमस्य देवतात्वाभावात् ' हविषा
हविर्पजने ' इत्यर्थेचादादपि न सोमद्रव्यदेवतासंबन्ध-
प्रातिरिति न यागाशङ्कसंभवः । तस्माददाम्ये तावन्न याग-
विधानम् । किंतु ज्योतिष्टोमाशुवादेन अदाम्यसशक्यग्रहणा-
न्तरविधानमेवेति । अथौ यद्विचारान्मायात् द्रव्यदेवता-
सकृत्वाभावात् विधिदलीयमानः अंशुग्रहणविषयः एता-
वतिष्ठते । ज्योतिष्टोमसद्व्यक्ष वैदिकगृह्यतिथिनामान्येन
ज्योतिष्टोमस्यैवोपरिस्तिर्निर्भीयते ।

सदुक्तं 'ग्रहणं नामवेयं च देवत्वं यत्र गम्यते । यत्ता-
ल्लमद्रपि न्यूनं तदद्रव्यत्वेत्येते ॥' इति (या. ५. ६. ०. ९)
एतत्तु अंशुपगमनादेनोक्तम् । यस्तुतस्तु श्रीमत्सैत्तिरीय-
शास्त्राणां ज्योतिष्टोमप्रकरणे एषानुपेक्षाप्रतिनिधि र्युटं
ज्योतिष्टोमे एव ग्रहणविधानम् । तथा न सति यथा
' शतदश शानिषेनीस्तुभ्यान् ' इत्यनारम्यगदेन शानि-
षेनीशतदस्वरस्योपसिः मित्रिन्दिग्धरद्वयायां प्रहरणापो-
तेन रिक्तियोगः, तथा अत्रापि अनारम्यभूत्वा उपादक्य,

आरम्य भुत्स्य च विनियोगकत्वमिति विवेकः न्यम् ।
अतोऽनापि गुणविषयकत्वं, न तु यागविषयकत्व-
मिति सिद्धम् । प्रयोजनं पूर्वापक्षे ज्योतिष्टोमपरमं
यागान्तरमनुष्ठेयम् । सिद्धान्ते तु ज्योतिष्टोमे एव ग्रहणा-
न्तरानुष्ठानमिति । सूत्रं तु अद्रव्यत्वात् देवतासंबन्धिद्रव्या-
भावात् केवले ग्रहणे भुते फलवतो ज्योतिष्टोमस्यैव
ग्रहणं रोपो भवेदिति । तौता.

अद्रव्यदेवताकत्वात् केवले कर्मरूपोः
स्यात् । २।१।१२० ॥

अनारम्य भूयते ' एष वै हविषा हविर्वज्रते योऽ-
दाम्यं गृहीत्वा सोमाय वज्रते ' इति, ' परा वा एत-
स्यासुः प्राण एति, योऽसु गृह्णाति ' इति च । अप्य कि यागा-
न्तरमेतत्, उत ज्योतिष्टोमे ग्रहविधिः इति विचारे, अदा-
म्यसशक्य अंशुसशक्यं च यागान्तरं स्यात् अपूर्वनामोपेय-
सयोगात् इति उक्ते पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तामाह । केवले
द्रव्यदेवताकत्वेनामवेयं श्रूयमाणे सति कर्मरूपोः ज्योति-
ष्टोमपरमणः शेषः स्यात् । प्रहाभ्यासविद्योपनिधानं
स्यादित्यर्थः । उक्ताम्या याक्याम्यां अंशुसशक्यः अदाम्य-
सशक्यश्चेति द्वौ भद्री धारामहेभ्यः प्राक् कर्तव्यौ विहितौ ।
भुतः ? अद्रव्यदेवताकत्वात् अंशुसदाम्ययोः । नहि वाच्येन
द्रव्य देवता वा विहितौ । तस्मात्त यागान्तरं सम्भरति ।
द्रव्यं च देवता च द्रव्यदेवते । अविद्यमाने द्रव्यदेवते
यसोः तौ अस्वदास्यौ अद्रव्यदेवताकौ तादृशात्वात् ।
इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्याहृत्यर्थः । के.

अद्रव्यत्वात् केवले कर्मरूपोः स्यात् । इत्यपि-
करणे यजतिना जुहोतिना वा अन्येन वा शब्देन यागो
यत्र चोदते देवतोदेव्यद्रव्यत्वात्काम्यः, तत्र हि द्रव्यं, वा
देवता इति विशेषाशङ्क्यानां मन्त्रार्णोत्पन्नत्वं द्रव्यविशेष
देवताविशेष च समर्थयति । न तु अत्रयामपि यागयोद्-
नायां कल्पयितुं प्रभवति इति शितीनस्य तुर्वापे अतो-
चाम । कु. २।१।१।२.

अद्विचरत्वं वा भुविस्संयोगविशेषात् (२।१।
२।१६) इत्यत्र सृष्टे अनेपेयामपि नानायागस्य यागक्यानां
एकपरमोपेयत्वं अपेयपुण्यापेदेन अनातगवन्मन्त्र-
कर्मोपचितत्वं यस्यो । की. २।१।२।२.

यदप्याहुः, अज्ञानजन्यः प्रपञ्चः ज्ञानेन विनाशयते, मृत्योर्नस्तु स्वप्नप्रपञ्चश्चेति । तदप्युच्यते । नहि कुल्यादिभ्यामस्मान्मानीयेन अज्ञानेन घटनदुःखत्रः प्रपञ्चः मृत्योरस्थानीयेन ज्ञानेन नाशयते, तथापि न असत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगात् अनित्यतामान स्यात्, नालम्बनाभावात् । केन च ज्ञानेन नाशः ? नात्म-ज्ञानेन, विरोधाभावात् । निःप्रपञ्चामज्ञानेन इति चेत् न । तत्र आत्मज्ञानाद्यस्य अविरोधात् । निःप्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशमिति पारिदोष्यात् आपन्नम् । प्रपञ्चाभावात् निःप्रपञ्चत्व, न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावात्तत्र उच्य-चुमर्हति । ज्ञानेन हि उपपन्ने प्रपञ्चे नाशितव्यः, प्रादु च ज्ञानात् मध्य एव प्रपञ्चः, तस्मिन् सट्टेषु न स्थिते कथं तदभावादिपक्षस्य ज्ञानस्थोपपत्तिः । तत्र ज्ञानोपलौ गत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तदिदानीं च सति तदभावा-दिपक्षज्ञानोपपत्तिः इति इतरैरसम्भवात् । एतेन मृग-नृपिणसम्बन्धस्य ज्ञानविनाशस्य प्रसूदम् । नहि तज्जा-स्य पश्चात् नाशयते । प्रागपि हि तत्र नैव ज्ञम् । अज्ञानेन हि स्वप्नप्रपञ्चस्य अज्ञाना ज्ञानान्ना भव-गत, पश्चात् ज्ञानेन यथाविधिरूप अगम्यते, इत्य-लम्बनेन नाशकल्पितेन । (इत्यद्वैतमतनिरासः) शा. १।१।१५ तर्कवादे पृ. ११०-१११. * अद्वैत-वादिनां सर्वेषामेकैकैकान्तप्रतिपादनम् । सु. पृ. १३१.

* अधर्मः । धर्माधर्मत्व नि. धेरासप्रत्ययपरत्तमम् । बृहती. पृ. २३. * अधर्मः चाणक्यस्य प्रथम-धर्मो भवति, अभेदस्यो हि सः । तस्मिन् सति न भेदो भविष्यति । भा. ३।८।३१. * अधर्मसर्वे निर्वर्तक-वेदसक्यस्यैधिकादिशक्त्याधनत्वात् । कु. १।१।१।१०. * अधर्मः निषेधोपपत्तितात्त्विकानिष्टाणापवनात् । नशि. पृ. १. * अधर्मस्य प्रत्ययपरदेऽनेनोक्तं अगम्य-त्वेन चोदनाच्छगुत्तम् । श्वश्रु पृ. २३. * अधर्म-फलं दुःखम् । भा. ३।८।३१.

॥ अधिकं च विषयं च जैमिनिः, स्तोम-शब्दस्यात् ॥ १।२।१।१३।८॥
 गोप-शक्तम् प्रसङ्गात् । अधिकं ऋगधरनिष, विवर्तं ऋगाग्रेः अगम्यम् । अधिकं च परं विवर्तं

तादस्य अक्षरस्य अक्षरसमुदायस्य वा स्तोमशब्दार्थं जैमिनिराचार्यो मन्यते । लोके तादस्यैव स्तोमशब्दस्यात् स्तोमशब्दवाच्यत्वस्य प्रतिद्वयात् 'देवदत्तेन सभाया परं प्रपत्ता बहुस्तोमं कथितं' इत्यादौ । अत्रति हि हि चिदधिकं, न विवर्तं यथा 'श्चादिः श्चादिः' इति अभ्यासः । तथा हि चित् विवर्तं नाधिकं यथा विवर्तः 'ओका ई' इति । तस्मात् अधिकत्वे सति विवर्तानं स्तोमत्तमम् । के.

॥ अधिकं तु प्रविष्टं न तद्वानिः इति न्यायः । यत्र अधिकप्रवेदोऽपि प्रवृत्तस्य न हानिसिद्धयश्च प्रवर्तते इति साहस्री. ५.११. * अधिकं प्रविष्टं न तु तद्वानिः इति न्यायः । सर्वेषु वाक्येषु अत्र महत्त्व मुक्तस्य एवमेवऽपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भागात् स एव तस्मिन्नास्तिज्ञानानन्दे वक्तव्ये परामुदयते । तत्तद्विद्वादिशाम्येन तस्य सर्वत्राभि-धानोपपत्तेः 'अधिकं प्रविष्टं न तु तद्वानिः' इति न्यायात् । अद्वैत. ४।६।१२-७४.

॥ 'अधिकं नैव दोषाय' इति लौकिक-न्यायेन तृतीयवचने पश्चाद्दोषः, न तु यथाच न्यून-सुखा । द्वा. भा. ७।१।१९.

* अधिकरणम् । तस्य विषयः, संवेदः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चासयताः । वि (मद्यानायाम्) ओ. ०-८ * अधिकरणं पञ्चाङ्गम् । 'विषयः गंसयश्चैव पूर्वपक्षयोः सः । प्रयोत्र न पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' संगतिश्चेति च चित् पाठः । मणि. पृ. ५. 'विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षयोः सः । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥' इति अन्यं पाठः । तत्रापि 'संगतिश्च' इत्येव 'पञ्चाङ्गानि' इति पाठः । के. * अधिकरणं तदाहरणमेव न निश्चयं । न्ययवि-षयत्वेन तु अधिकरणानां तद्वेद एव अधीनस्त्वये हेतुः । वा. १।२।११९ पृ. ११०. * यानि वेदशास्त्राणि अधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्ष इव यत्नेन सिद्धान्तो भवति । न येषामुक्तम् । १।१।१।१८. * अधिकरणेषु एवस्मिन् विन्ताइव न सुकम् । 'प्रयोग-चोदनाभावादर्थान्तरभावात्' (१।१।११०) इत्य-नुक्तो विन्ताइव । सु. पृ. ७२०.

कन्या प्रति । स्मार्ते च क्षुतिविरुद्धं विक्रमं नानुमन्यन्ते । तस्मान् अविक्रमोऽयं इति ।

स्वव्रत्तामपि दर्शयति । १६ ॥

भाष्यं— 'पत्नी वै पारिणयस्थेष्टे पत्नैव गतमनुमतं भियते' । तथा 'जापत्या पत्नीः सयाजयन्ति, भगदीर्गा हि पत्नयः, भसदा वा एताः परगृहाणामैश्वर्यमरुन्धते' इति ।

श्रीनरबाचु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते । १९ ॥

भाष्यं— स्थितादुत्तरमुच्यते । वृथाव्यः पथं न्यारवैयति । नैतदस्ति, यदुक्तं स्वस्ती स्तीति । प्रीता हि सा, दृष्टार्थं चान् अतिरभशतदानस्य । अतो यदस्य स्वामित्वमुच्यते, तत् भक्त्या । यथा 'पूर्वोऽस्माकं नदीर्दानामाष्टे' इति । एव पत्नी अपि पारिणयस्थेष्टे इति ।

फलार्थित्याचु स्वामित्वेनाभिसंबन्ध । २० ॥

भाष्यं— नैतदस्ति नयो मुख्य, गौगं न्यामि-रन्ति । फलार्थीनि हि सा, स्मृतिनाऽऽदरिष्यते । स्मृच्यतुरोवात् अस्या स्यात् । स्वस्ती क्षुच्यतुरोवात् ।

फलवशां च दर्शयति । २१ ॥

भाष्यं— 'स पत्नी पत्या सुकुवेन गच्छता यदस्य पुत्रं युक्तावभूताम् । संजानानौ निजहीता-मरातीर्दिति ज्योतिरजरमारेतेषाम् ॥' इति द्वायोः कश्च दर्शयति । तस्मादपि उभौ अधिष्ठतौ इति सिद्धम् ।

आ-- 'तम पुलिन्दमिर्देशात् पुम एवाभिभारिता । प्रत्यर्थनया लिङ्गं सत्त्वात्प्रतिभितम् ॥' उच्यते, 'प्रत्यर्थोऽपि गृह्यतेदुदरेयस्य विदोषणम् । मन्वया तुपत्नीतिशास विनशा प्राप्ते ॥' न च अष्टम्यवमस्या, नर्ननादिभिरजेनसंभवात्, सिगादिदत्तनमयात्, टायादि-सभस्यत् । 'पुत्राभावे दुदितः' इत्यादिस्मरणान्, पत्या अर्जितस्य नोभयसाधारणत्वात् 'धर्मं चापे च कामे च नातिचरितव्या' । 'पातिप्रहृष्टान् सरत्नं वर्मसु तथा पुत्रास्तेषु प्रत्यगिप्रहृष्टे च' इत्यादिप्रवचनान् । 'ये यतर्पनीं वर्धन्' इत्यादिमन्त्रागैश्च स्वष्टं स्त्रिया अधिनारः, पत्नीशब्दस्य स्वामित्वमनायात् ।

सोम-- यथा अन्धादिकं प्रति ननोरविधानात् तस्य अनधिनारः, एतं स्त्रिया अपि, इति प्रत्यक्षत्वानात् संगतिः । सूत्रार्थं तु-- स्वतोर्दं यतः आन्यापेक्ष-णान्वाग्भादिनचनार्थकर्म्यं महप्रयोगः स्यादिति ।

वि-- 'स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुलिन्देन तर्दागणात् । प्रत्यर्थतया लिङ्गं सत्त्वात्प्रतिभितम् ॥, अन्धुदेवगतत्वेन मन्वया सट्वात्प्रतः । यदिभक्तिविना-रदरेष्वस्तप्रहृष्टे तु ॥'

भाट्ट-- ननुपु पुस एवाधिनारः, उत स्त्रिया अपि इति चिन्ताया 'स्वर्गमम' इति पुलिङ्गभ्रणत्वात् पस एव । नहीद अधिनारिविदोषणं कर्तुं गमानाधिभ्रणत्वेन तद्वि-दोषणस्य अस्य अथुताधिभारिविदोषणत्वानुपपत्तेः । अतश्च आख्यातोपत्तैव न्यन्देव पुमस्त्वपि अस्या विरथां नानुपपत्ता । किंच अत्र पत्यादपि स्त्रिया नाधिनारः 'भार्या पुत्रश्च दामश्च त्रय एवापना स्मृताः । यते समधिगच्छन्ति पत्नैते तस्य तदनम् ॥' इति यच-नात् । 'यतमतिरथ दुदित्युमते दद्यात्, आप्तविकारो गोमिथुनम्' इत्यादिना विद्या भर्ते ग्रीत्येन दामस्य विधीयते । अत एव 'गर्भोपनिशाने' हतेन भूयदा' इति यत्साधनपुगर्मजननशङ्का भूयश्चान्यपशहन्तवत्लिङ्गं अत्रत्यते । अन्वया स्त्रीनेन विज्ञातेऽपि यदहन्त्याविदोषणात् अविज्ञातयद अनर्थकं स्यात् । तथा 'आपेयी ह्या भूयदा' इति लिङ्गम् । आपेयी सवर्मा । अतः पुत्रानेव अधि-नियते । इति प्राप्ते, यद्यपि कर्तुर्विदोषणं पुत्रेव, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अधिनारस्य गते-विधिप्राप्तगनु-रोयेन माधुवार्ये अग्न्यानुवाद एव पुंस्य, यथा 'गमन्ते प्राणान्' इत्यादी । प्ररते तु अनपेक्षितान् मास्य कर्तुर्विदोषणस्य, अपि तु योग्यान् अधिनारि-विदोषणमेव । ततश्च तस्य कश्च प्रत्यनि प्राथम्यात् उदरेयत्वेन तद्विदोषणविरथा । यदुत्तम् प्रथमापेक्षित-त्वात् स्वर्गकामादिप्रदस्य कश्चरत्नमेव इति च पुत्रस्य विरथाप्रवृत्तिः । न चात्र न च वर्नादिभिरजेनसंभवात्, त्रियादिदत्तस्य टास्य च स्मृतिरूपान्वाच्यं, 'धर्मं चापे च कामे च नातिचरितव्या' इति स्मृत्या पत्या अर्जित-

मण्डन-- 'अङ्गहीनोऽप्यधिकृतः ।'

शंकर-- 'अङ्गाभाववत्सत्त्वात् ।' प्रतीकारे कृते ।

अधिकारः अध्वरकल्पादिषु श्रुतसामिधेनी-
सात्तदस्यासु विकृतिषु वर्णनप्रत्यक्ष्यापि ॥

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनिवमः स्याद्,
यज्ञस्य तद्गुणत्वाद्भावादितरात् प्रत्येकस्मिन्नधि-
कारः स्यात् । ६।६।७३६ ॥

भाष्यं-- अध्वरकल्पा उदाहरणम् । आग्रथणेतिः
पञ्चः इत्येतेष्वग्नयानि कर्माणि, तेषु सतदस सामिधेन्यः,
तेषु सदैहः किं नवाणामपि वर्णाना एभिः कर्मभिरधि-
कारः, उत वैश्यस्यैवेति । किं प्रातः ? एतस्या विकृतौ
पुरुषकल्पेन कर्ता निवम्येत । कुतः ? परस्य तद्गुणत्वात् ।
यतोऽयं अध्वरकल्पतिः एतन्मन्त्रगुणकः । इयं च
मत्स्या वैश्यत्वोक्ता 'सातदसामनुवाद् वैश्यस्य' इति ।
तेन वैश्य एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थः । सतदस
गुणमेतत् कर्म । तच्च सातदस्य औदयेन नियमाण-
मनाधु । इतरान् प्रति हि तन्न चोच्यते । तेन 'यजेत'
इति अत्रामर्त्यात् नान्नागमिन्यान् नाधिकारिण्यतीति ।

तुम् -- 'सातदस्य वैश्यसामनुवात्' इति सात-
दस्यस्य वैश्यः यतो विधीयते इति पूर्वपक्षनाशप्रियायः ।
तदिति अध्वरकल्पादीनि नाप्यः शनोति कर्तुमिति ।

लिङ्गान्चेड्यादिशेषान् । ३७ ॥

भाष्यं-- लिट्प्रय च भवति यथा वैश्यस्य सातदस्य-
मिति 'सातदसो वै वैश्यः' इति । तेन नौष्यस्य सात-
दस्यम् । अतो वैश्यस्य एतज्जतीयसामिधेनि कर्माणि । यथा
इत्यादिशेषो वैश्यस्य भवति 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत'
इति वैश्यमत्राणात्, एत सातदस्य तस्यैवेति ।

न वा सयोगपृथक्त्वाद्, गुणस्येड्याप्रधान-
त्वात्संयुक्ता हि चोदना । ३८ ॥

भाष्यं-- न चैतदस्ति । पृथगेती शयोगी । एक वाक्य
'सातदस्य वैश्यस्यानुवात्' इति, वाचयन्तार अध्वरकल्पा-
दिषु 'सातदसामनुवात्' इति । न च गुण इत्याश्रयानो
मात्रे, न इत्यः गुणार्थः । स्मिन्तो यजेत ? यजेता
तत्र तद्गुणेन भवितार, न यम गुणः तमेवय्य,
वैश्यस्य गुणनुरोपेन इत्यादि । प्रयोगो यार्थानामिन्द्रा ।

सा तत्र गुणमाकर्षतीति । अपि च इत्यागुणभूतस्य
अपरा चोदना, न सा वैश्यसयुक्ता । सा तु औदयेन
गुण प्रत्याययति । प्रथमं सौश्यकमिति चेन्न, वैश्यस्य
प्रधानत्वात् । प्रधानभूतस्तत्र वक्ष्य श्रूयते तस्मात् सर्वा-
धिकारः ।

तुम् -- वैश्यस्य सातदस्यमुपकारकं विधीयते इति
सिद्धान्तः ।

इत्यायां तद्गुणत्वाद् विशेषेण नियम्येत । ३९ ॥

भाष्यं-- अथ बहुफल वैश्यतोमे यथा, तथा इहा-
पीति, युक्तं तत्र, इत्या वैश्यस्य श्रूयते, तत्र वाच-
निरनेन विशेषेण नियम्येत । तस्मात् तत्र अदोष इति ।

शा-- 'प्रवृत्तौ हि श्रुतं वाक्यं ततो नोत्कर्षमईति ।
तस्माद् वैश्यानुवादेन सातदस्य विधीयते ॥ तच्च वैश्य-
निमित्तान्नाद् प्राहदस्यस्य वाषाणम् । वैश्वतैर्वचनैः सात-
दस्यं नश्यद्गुण्यते ॥ तदनेनिसिधकल्पेन नवाणाम् न
विशिष्यते । तस्मादप्यल्पत्वाद् नवाणामपिभरिता ॥'
इति सिद्धान्तः ।

सोम - सत्रे अनाहिताग्निम् प्राहम-
क्षानियवोर्नाध्वरकल्पादी अधिकार इति प्रत्यक्षान्नात्
संगतिः । श्रिते नामिन् प्रकरणान् वैश्यस्योदस्यने
प्रकरणानुपरात् नाराशक्तत्वेन वसिष्ठविधिः इत्या-
नान्नागमिनिरणर्थे पादाय इत्यनुपकरणता इति सत्र
रत्ने । सूत्रार्थानु-पुत्राविशेषकर्तृत्वेन अस्मात्प्रात
वक्ष्यकल्पेन विकृतौ अध्वरकल्पादी कर्तुमिवमः स्यात्,
यत्राध्वरकल्पादेः सातदस्यगुणान्, इतरान् नान्नाग-
दीन् प्रति तद्भागात् सातदस्यानुवादात्, एतस्मिन् वैश्यं
एव विधिसा स्यात् अत्रुपेयनास्यात्, 'सातदसो वैश्यः'
इति लिङ्गाच्च वैश्यस्तोमसन् वैश्याधिकार इति ।

वि-- 'सामिधेनीमातदस्य वैश्यं वैश्यस्यमुत् ।
वर्णनप्रत्यक्ष्या वा, ऽऽथोऽसु वैश्यकर्तृनिधानतः ॥,
प्रवृत्तौ पाददस्यस्य वाषाणं वैश्यं इतिवत् । विकृतौ तत्र
वाक्यं यतोऽतोऽप्यधिकारिणः ॥'

साह-- यानु विकृतिषु 'सातदस्य सामिधेनीस्तुत्वात्'
इति श्रुतं, तथा वैश्यस्यैवाधिकारः, प्रवृत्तौ 'सातदस्य
वैश्यस्य' इत्यनेन तत्तद्विहितसातदस्यानुवादेन वैश्यस्य

नामार्त्विज्यम् । यस्मादित्थं स्मृतिः । ता च एतानि दर्श-
नानि उपोद्ब्रह्मन्ति । तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यात्
नेतरथोर्वर्णयोरिति ।

शा— 'विप्रतिपेधे पर' इति सूत्रे (१२।४।१५।
३९) 'वाजमानार्त्विज्ययोर्धर्त्विज्यं करीयः' इति
सिद्धम् । तत्रमद्भात् आर्त्विज्ये कर्तारभिनयन्ते । दर्श-
पूर्णमासप्रोतिष्ठोमादिषु किं निमिरपि द्विजातिभिः
आर्त्विज्यं कारयित्वा, उत ब्राह्मणैरेव इति सशयः । तत्र
'प्रयोऽप्यार्त्विज्यमर्हन्ति विद्वत्पात्, स्मरण पुनः ।
पुरुषार्थमतः कर्मरैगुण्य नास्ति किं चन ॥' इति प्रामि-
डभिधीयते 'द्विजोत्तमानामार्त्विज्यं न तु धनिय-
वैग्ययोः । ब्राह्मणाद्विग्यनियमः कल्पयेंनापि हि स्मृतः ॥'

सोम— वाजननिवागशास्त्रस्य नियमार्थं प्रवृत्तस्य
भ्रतुविधिष्वपि उपकरणे तच्छब्दस्य प्रसङ्गविचारपर्यव-
सानात् अन्वयिकरणस्य साधादपि संगतिः समवति ।

वि— 'आर्त्विज्यं च निरणस्थं त्रिप्रयोगेन वा,
ऽप्रिमः । निवागना, च तत्पुक्तं ब्राह्मणस्यैव तन्मृते ॥'

भाट्ट— प्रसङ्गात् ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यं, उत त्रयाणामपि
वर्णानां इति किन्ताया विद्वत्प्राविशोपात् त्रयाणामपि ।
यसु 'पण्णा तु कर्मणामन्यं त्रीणि कर्मणि जीविका'
इत्यनेन ब्राह्मणस्यैव वाजनमुक्तं तत् पुरुषार्थम् । अतश्च
धनियैरेवयोः प्रत्यवाय सोदूनाऽपि आर्त्विज्यकरणे न
ऋतुरैगुण्यम् । इति प्रामे, 'यसु व्याख्याम्यामः'
इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणा कृत्विजः' इति कल्पसूक्तकैः
कात्यायनादिभिः आर्त्विज्योदेशेन ब्राह्मणविधानात्
मन्त्रार्थवादेतिहासादी तत्तद्रमकल्प्याच ब्राह्मणस्यैव
आर्त्विज्यं इति सिद्धम् । तदेव निरूपितौ ब्राह्मणमिरप्यायैः
धर्माधर्मौ । 'कैनिनेर्निमलसूक्तिगु मद्रं छुडिनाप विमला
मन चेतः । प्रीतिनेतु रुदरेः पदपञ्चे येन जन्मनिचशे
न पुनः स्यात् ॥' १२।४।१५.

श्याथविन्दु — आर्त्विज्यं त्रयाणामपि वर्णानां
विद्वत्प्राविशोपात् । 'वाजनं ब्राह्मणस्यैव' इति
स्मृत्युक्तस्य नियमः पुरुषार्थः इति न तदतिव्रतमे भ्रतु-
रैगुण्यम् । इति प्राप्ते, 'यसु व्याख्याम्यामः' इत्युपक्रम्य
'ब्राह्मणानामार्त्विज्यं' इति यमादूनकारस्मरणं प्रत्ययं-

विनैव नियमत्रोधकम् । अत एव रामायणे 'धनियो
याजको यस्य ब्रह्महास्यस्य विदोपतः । कथं सदति भोक्तारो
हविस्तस्य सुरपयः ॥' इति । सुराः देवताभूताः, ऋष-
यश्च ऋत्विग्भूताः इत्यर्थः । देवताया अमोक्तृत्वात्
ऋतुरैगुण्ये एव तत्पर्यम् । तथा 'राजयाजकायजस्य
विनश्यति यथा हविः' इत्यपि वचनं ऋतुरैगुण्यबोधक-
मेव । एवं वैदिकलिङ्गान्यपि 'ब्राह्मणानामिदं हविः'
इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । तस्मात् ब्राह्मणानामेव आर्त्विज्यं
इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'आर्त्विज्यं ब्राह्मणस्यैव ।'
शंकर— 'विप्रणामेन तत्र नः ।' तत् आर्त्विज्यम् ।
नः अस्माकं भतेन ।

ऋ अधिकारः कर्मसु द्रव्यरहितस्यापि ॥
त्रयाणां द्रव्यसंपन्नं, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥
६।१।८।३९॥

भाट्ट्यं— अग्निहोत्रिवेव सदेहः किं अद्रव्यस्या-
धिकारो नेति । उच्यते । प्रशणा (असक्षत्रमिवा) द्रव्य-
संपन्नोऽधिक्रियेत, नाद्वयः । कुतः ? न हि शक्नोति अद्रव्यः
द्रव्यसयुक्तं कर्मानुग्रहम् । तस्मात् अद्रव्यत्वानधिकारः ।

अनिलत्वान्तु नेधं स्यादर्थोद्धि द्रव्यसंयोगः ।
४० ॥

भाट्ट्यं— नैव स्यात्, यदुक्तं अद्रव्यत्वानधिकार
इति । कुतः ? अनिलत्वात् । अनित्यः अद्रव्यसंयोगः ।
न हि कश्चित् ज्ञात्वा (जन्मान) अद्रव्य एव पुरुषः ।
अमृत्युपणो येन द्रव्यज्ञानं भवति । य. शक्नोति यदु,
तस्य 'यजेत' इति वाचनो भवति । यी न कथं
चिदपि शक्नोति यागमभिनिर्वर्तयितुं त नाधिक्रियेति
'यजेत' इति शब्दः । यस्तु येन किन्त् प्रकरणे
शक्नोति, न त वनेतिवा प्रवर्तते । अर्थाच्च इत्यस्ययोगो
गविष्यति । जीयिष्यति विना धनेन, इत्येतत् विप्रति-
पिद्धम् । तद्विदं अमिधीयते । तस्मात् अर्थादेव
द्रव्यसंयोगः । अधिकारः अद्रव्यस्यापि इति ।

ट्ट्— न च ज्ञात्वा कश्चित् अर्थो नाम,
येन इतरे अधिक्रियेत् । तस्मात् द्रव्यतत्त्वस्य अनन-
स्वित्वात् कारणस्य, सर्वे अधिक्रियेत् ।

सख्या । (एव) 'यनेत' इत्यत्रापि यदि अविचक्षितेन, तत सामानाधिपत्यमुपपद्यते (एकार्थवृत्तिवत्) । एकत्र (तु आख्याते) विनक्षिता सख्या, न (तु) इतरत्र (स्वर्गसामयदे) इति (अम्बुपमसमाने) नास्ति सामानाधिपत्यम् । किंच सर्वं ' फलेनाह व्याप्तेषु ' इत्येवमर्थं वदते । (कथं ताहँ अनुदान-सिद्धिः । अत आह—) तत्रैतस्या (यदि नानुमिषति, तत) ' फलमह नाप्नुया ' इत्यर्थात् यागमनुतिष्ठति । एव चेत् अनोदितजातु प्रयोगे (पुष्टयस्य) कथं तस्य सख्या विवक्ष्यते ? । ' प्रयोगे अपुरुषभुते ' (सूत्र) प्रयोगे पुष्टयस्य अश्रमनादित्यर्थे । अथवा प्रयोगे पुष्टय भुते प्रयोगे पुष्टय क्षारविद्या कृताय शब्द । ' तेन याग कार्य ' इति यदि ईदृश उपदेशो भवेत् ततो निर्वर्तनयेन (युगभावात्) विवक्षिता संख्या स्यात् । न च ईदृश उपदेशोऽस्ति ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाष इति चेत् । ४ ॥

भाष्य — इति चेत्, एव चेत् मया परमपि अविचक्षितमेतत्त्वमिति । प्रत्यर्थं श्रुतिभाष स्यात्, याग ममिनिर्वर्तयेत् ततश्च फल प्राप्नुयात् इति । बुत । एतदुभय हि एतस्मादप्यगम्यते । कत्रदत्र ऋषीम् इति नाश्रयस्थाम । तस्मादुभयमपि प्रयेत कम् । आह तदु अनेनाप्यवचनात् न न्याया इति । उच्यते । यत्रगम्यते तत् न्यायम् । उभय न प्रीयते । तस्मादुभयावयवना तेन न्यायत । याग प्रति च युगभावात् विरक्षित एव नवनम् ।

दुर्ग — (यदुर्ग) फलेन प्राप्तमानस्य नान्तर्यं परमार्थं कामे युगभाष इति । एतन्नोपपद्यते । कथं ? स्वर्गं साध्य, याग साधनम् । तत्र साध्यसाधनसंयोगो विधीयते । नहि (विधिमतरेण) व्यथात् यग साधन (साधन) प्राप्नोति । अतो विधीयमान (यग) निर्वर्तक कर्तारमपेक्षते, तत्रविच्छेदिका न साधनम् । तस्मात् (अपेक्षारहात्) अस्मिन् (आख्याते—) पदे विवक्षित्य संख्या । (यत् अविचक्षितमनुमति, तत्रह—) परार्थवृत्तिसाध्यं यदप्यस्य यदप्येव (साधनविधि) परमार्थमस्य तदा एव तत्र

रेण (काम—) फलेन संश्रयते । (कथं सामानाधि-परममन आह—) तस्मात् यद्यपि स्वर्गसामयदेन अनियता सख्या प्राप्ता, तथापि अनया आख्यातनियत विरोगविरोप्यतया (आख्यातेन सह या विरोगविरो-प्यता नियता अवश्यमाविनी, तथा) सामानाधिपत्यं मुख्यं स्यात् । (कर्तव्यकारिणौरेकव्यात् आख्यातोरगत कर्तृमख्या अर्थाधिकारिणामुच्छिन्नत्ति इति विरोग विरोगयभावेन एकार्थवृत्तिगात् युक्त सामानाधिपत्यम्) । अथवा उपाशीयमानात् (' उपाशीयमानस्य विरोगप त्यात् ' इति तु तत्रत्रये पाठ) निवक्षिता संख्या । (कामपदेन तु) व्याप्तमानत्वात् अविचक्षिता । न चाप (सख्या—) युवतेन ज्ञियमाणो याग एत साध्यतियं दद विवक्षिता स्यात् आख्याते सख्या । न च यावत्पदे दोष । यत्र सट्टुदुपरिते (सट्टे) द्वे रूपे (विवक्षितता निवक्षितये) गतत, तत्र यावत्पदे (शेष स्यात्), इदं तु मिलायदोषात्तात् विवक्षिताविक्रमभेदोपो नास्ति (काम पदे हि अत्रिणा, आख्यातपदे च त्रिणेत) । यदुर्ग न याग कर्तव्य उपदिश्यते, यागेन या कर्तव्य (क) इव (नोपरिदश्यते) । उच्यते । ' याग युगार्थ ' इति भाष नोपरिदश्यते । यदि यागे (फल) युगार्थ इति नोपरिदश्यत, तत्र साध्यसाधनसंयोगात्वात् क न स्यात् । तत्रश्च सर्वमेव (यावत्) नोपरिदश्यत (आ-धक स्यात् । कथमात्रकथमत आह—) न सर्वमेव इति विधीयत । यस्मिन् प्रीति ' इति रूपे कर्तारिये यावत् प्रतिपात्तात् । तस्मात् अनयश्च यावत् स्यात् । तस्मात् (यागस्य विधेरत्तात् । तदितरेतकस्य पुष्टयस्य परित्यक्तवचन) विवक्षिता संख्या ।

विद्वान्मूलप्रति न युक्तिरुत्तरम् । (११ इत् ताव पूर्वक विवक्षितमनुमतिप्रत्ययम्) ।

नाश्रयत्वेन युगार्थता, अनुपपत्त्यात्तरयात्, कर्तुं प्रयानमूलचापम् । ५ ॥

भाष्य— नोदरे सत्ये युगे प्रजाभूत म् नान्तर्यं पुष्टय प्रीयते । अनुपपत्त्यात्तरयात् । अर्थात् रूपे युगभावात् प्रयानम् । प्रयानम् अथ कर्तव्यं तत्रावयवत्वात् । अनेन युगभाष क

एक एव पुरोहितः उपादेयत्वेन ध्रूयते 'पुरोहितं करोति' इति। एकत्वं मिश्रितम्। ननु वचनादित्युक्तम्। उच्यते। न तु वचनादेतत् शक्यं, सस्वारनिमित्तत्वात् पुरोहितशब्दस्य। किन्नाभागेऽपि न पुरोहितः स्यात्।

अर्थानां च विमक्तत्वात् तच्छ्रुतेन सवन्धः।

१४ ॥

भाष्य—अर्थात् च विमक्तत्वं ध्रूयते 'तेजः-सस्तरो ब्राह्मणस्य' 'वीर्यसस्तवो राजन्वस्य' तस्या वर्णाभ्या तेनतेन पठेन राजन्वोऽनूयते। तस्मादपि न द्वौ पुरोहितौ एकस्य राज इति।

पाणेः प्रत्यङ्गभावदासंबन्धः प्रतीचैत ॥ १५ ॥

भाष्य—अथ यदुक्त एतस्मादेव वारणात् एकस्यैव पुरुषस्य द्वौ पाणी भवत इति। युक्तं तन, पाणेः प्रत्यङ्ग-भूतत्वात्। अङ्गत्वी प्रत्यङ्गभूतः दक्षिणस्य पाणेः सन्धः पाणिः। तेन विना अङ्गतिरेव न भवति। नहि द्वाभ्या दक्षिणाभ्या अङ्गतिरित्युच्यते। तस्मात् राजा च पुरो-हितश्च स्यात्। ननु तन राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितौ यजेयाता इति। उच्यते। न तौ सापुञ्ज-कामौ भवतः। स राजा पुरोहितेन सह एकवार्यौ भवति, न तु पुरोहितः पुरोहितेन। उभावपि तौ हि राजानमभि चरन्तौ पुरोहितौ इत्युच्येते, नहि तमि-च्छन्तौ, तस्वारान्द्रो हि पुरोहित इति। ननु लक्षणा भवति भग्नपठे। उच्यते। श्रुत्यभावे लक्षण्याऽपि ध्वजशारे भवति, यथा 'अग्ने तिष्ठति' 'अग्ने तिष्ठति' इति। तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ इति।

शा—उच्यते, पुरोहितस्य चाप (कुलाययज्ञे) मित्र-रक्षणेरेव ततोर्वचनम् अधिकारः।

सोम—पूर्वापवादात् संगतिः। यद्यपि प्रयाजादिषु नृस्यः कस्यो राजपुरोहितोऽपि रुभरति, तथापि 'हवि-ष्टदागृहीति राजन्वस्य' 'समभ्ये भ्रक्ष प्रथच्छेत्' इत्येव वृत्तो राजन्वस्य कलावन्तस्माननेन राजन्वपुरो-हितयोः एकस्यप्रयोगस्य अत्यन्तमप्रभितत्वात् मित्र-कलायमपमंवीषम्।

वि—'सापुञ्जकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहिती। राम, पुरोहिती रक्षोत्तौ न राजानमराजभौ ॥ द्वयोर्द्व-

समासो वा, तुल्यत्वात्प्रामिभो द्वयोः। सिद्धयै द्वितीयो राजोक्तिवार्थत्वाय तृतीयकः ॥, अयाह्वयै चतुर्थः स्याद् यचनाद्विचित्रत्वतः। तन्नूनपाधाराशौ विकल्पेते सम-न्तत ॥'

भाट्ट—'एतेन राजपुरोहितौ सापुञ्जकामौ यजे-याता' इत्यत्रापि न मित्ररक्षणेराधिकारः। इदं स्य युगपदधिकरणजननत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणावृत्तत्वात्, तद-नङ्गीकारेऽपि वा साहित्ययोर्वाभ्यं पदद्वये लक्षणाया आन-द्वयकत्वाच्च। अन्यथा देवतात्वादेः व्यासव्यवृत्तित्वात्-पपत्तेः। अतः तस्युपा एतावत्, तदुत्तर च एकलोगः। अतश्च समासादुपपन्नं द्विरन्येन तदर्थस्यैव द्विवचनम्। तस्मात् राजद्वयमवन्धिनी द्वौ पुरोहितौ समानकस्यामेव यजेयाता, इत्याद्याः पक्षः। द्विवचनस्य विशेषान्वयित्वमुच्यतेः संख्याधिकरणे (२।२।७।२१) व्युत्पादितत्वात् एकस्य अनेकस्य वा राजो द्वौ पुरोहितौ, इत्यपरः। अथवा एकत्रोप कृन्वैव तस्युत्तर कार्यं, इतरथा पदद्वयावृत्ति-प्रसङ्गात् राजपदयोर्भयसङ्गाच्च। अत एव एकस्यैव राजो द्वौ पुरोहितौ इत्यन्यः। पूर्वपदे लक्षणाया प्रमाणाभावात् 'पुरोहितं वृणीते' इत्युपादेयतादाशया एकस्यस्य विचरितत्वेन एकस्य राजः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय एतावत् (इति चतुर्थः पक्षः)। इति प्राप्ते, ब्राह्मणा-नामेव पुरोहित्यभरणत्वात् कर्मधारयानुपपत्तेः इदं एवा-यम्। न च तत्र पदद्वये लक्षणां, युगपदधिकरणजनन-त्वस्य निराकृतत्वात् (६।१।५)। न च साहित्यप्रतीत्यर्थं लक्षणां, तत्रप्रतीतेरानुमानिकत्वेनापि उन्नयौ लक्षणाया प्रमाणाभावात्। समाशारे पर एतावन्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदायलक्षणा इति विशेषः। वस्तुतस्तु इतरतरद्वयेऽपि व्याप्त्यभावेन साहित्यप्रतीतेः अनुमानिकत्वायोगात् अत्रय प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि लाक्षणिकत्वात्तद्वयक-मेव, तथापि तद्व्युत्पत्त्या एतद्वयेऽपि समानत्वेन सर्व-पक्षेषु आरदयकत्वात् प्रतीत्युक्त्या द्वययोग्यपत्तिः। अतश्च राजः पुरोहितस्य च मित्ररक्षणेरापि अधिकारः। पुरोहितोऽपि तस्यैव राजः, पुरोहितस्य समन्वित्वत्वेन राजप्रतिपौवित्वात्तद्वयभावे ऐरिक्तस्य एतद्वयप्रतिपत्त्य-सापुञ्जकत्वात्तस्य अन्यत्रानुपपत्तेः। अन्यथा अन्यव्यापि।

अन्यस्य रगादिति चेत् । ८ ॥

भाष्यं— इति चेन्नान् पदयति एवं सति यदि स्वर्गनामः अन्यस्यापि स्वर्गे कामयमानो भवति, अन्यस्य स्वर्गे कामयमानोऽपि अन्यो यजेत (इति), तत्र पूर्वोचो न्यायः प्रसुद्धतो भवति ' सास्त्रफल प्रयोक्तारि ' इति (१।१।८।१८) ।

उप— यदि स्वर्गकामग्राह्यः परस्य आत्मनो वा यः स्वर्गे कामयते तत्र अविशेषेण वर्तते, एव चेत् (अनुवादपक्षेऽपि) परस्यापि स्वर्गमित्यन् यजेत इति । (अयं मुद्रितपाठः । लिखिते तु ' यः स्वर्गे ' इत्यादि सर्वे वर्तते, तत्र प्राक्तनं तु नास्ति)

अन्यार्थे नामिसवन्ध । ९ ॥

भाष्यं— न परस्य स्वर्गकामो न, इत्येव न यजेत, नापि अन्यस्य स्वर्गनामराष्ट्रो न वाचक इति । किं तर्हि ? पन्मसौ न प्राप्नोति इति । कथं पुनः फलस्याप्राप्ति ? उपप्रदविशेषधरणात् यजेत इति । यद्वा आधाने ' प्राज्ञागो वस तैःस्मिमादधीत ' इति । तदा तु कामभूतो उपप्रदः, अनुवाद एव ।

उप— आत्मनेपदान् कर्तुंगामि निष्पापलम् । तस्यात् यो न कर्ता तस्य (निष्पा-) फल नास्ति । शौर्यवीना तु आधानगतामनेपदेन आधानकर्तुं । फल भवति । ननु आधानस्य अग्न्युपचिरेव (अग्निगताह- ह्योपचिरेत्यर्थः) फल ? उच्यते । ज्वलनपचनप्रसादा नाग्निनि आधानुश्च (अनाधातुश्च) तुल्याति इति (हेतो) न तत् फल (ज्वलनादिक आत्मनेपदेन कर्तुं) नियन्तु शक्यम् । तस्मात् अह्नवर्नायेन यानि साध्यन्ते अपूर्वाणि (कर्तव्याणि) तदभिप्रायमात्मनेपदम् । दशपूर्णमास- ज्योतिषेमादिषु फल आहवनीयत्वात् (प्रधानफलं गुण फल वा) तत्र अनुवायेन आत्मनेपदम् । यानि तु अन- मिताप्यानि (अह्नवर्णानि) ' गोत्रोद्देशेन पञ्चकामस्य ' इत्यादीनि तदर्थम् (प्रधानवाक्यगतमात्मनेपदम् ।)

फलकामो निमित्तानति चेत् । १० ॥

भाष्यं— एव चेत् भवान् मन्वते, न स्वर्गकाम- राष्ट्रो न वाचक इति अन्यो न यजेत, फलसायात् नास्य वाय इति, सूत्रं वाचकत्वात् तर्हि यजेत, ' आजास्तेऽयं यज-

मानः आगुराशास्ते ' इति प्रयोक्तारितार निर्देशयति होता । पन्निषिध ' एतच्छास्त्रेन प्रसार प्रहरति ' इति विषा- नात् । यदि फलविधिरनं, मान्यार्थिकी देवता । तत्र मूलवायेन प्रसारः प्रहृतो भवति । इतरथा अष्ट कल्प्यते । तस्मात् आनुपङ्क्तिफलार्थे अन्यस्य स्वर्गनामः अन्यो यजेतेति ।

न नित्यत्वान् । ११ ॥

भाष्यं— नैतदस्ति । यत्नैव प्रधानमप्यत्र तस्यैव आनुपङ्क्तिमपि भवितुमर्हति । एव स्वार्थेन आधान इव भवति । नहि आधानस्य स्वायत्तायामाशि विशेषः । प्रधानफलं वा आनुपङ्क्तिं वा सर्वमेव आधातरि समये तुमर्हति । नित्यकाम्यत्वात् विध्यते । यदि आपुरादि- कामो यजेत, न तर्हि नियम् । यदि नित्यं, न आधुरादि- कामः । तस्मात्प्रातिपद्यते न्यायः प्रसुद्धमित्येव । न च पुरुष प्रधानभूतश्रोत्रवे । गुणमात्रानु अस्य विवक्षितमेव- त्यम् । तस्मादेव एव यजेत ।

कर्म तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं दशोर्हाना न याग दशार्थि ' यूप हि त्वं स्वर्गते इति दशोर्हजमानसोः प्रतिपदं कुर्वन् एते असुप्रमिदयः इति बह्वृष्यो यज्ञमानेभ्यः प्रतिपदं युयात् ' इति द्विपञ्चमानके प्रहृयजमानके च कर्मणि प्रतिपदिधाने कर्म तथायुक्तं स्यात् इति । तत् परिहर्तव्यम् ।

न, समवायान् । १३ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । समवेतं हि कर्म विधेने दान्यां यज्ञमानानां बहुभिन्न यज्ञमनैवैवनेन । यथा अर्हाना । तेषु प्रतिपदिधाने अर्थेयत् भविष्यति । तस्मात् एवो यजेतेति ।

शा— ' फलार्थिनं सन्निदिप कर्मणामुपदेतानात् । उद्देश्यगामिनी सख्या प्रहृयत् विवक्षिता ॥ ' इत्याम्- तम् । यद्यदि वार्मयद्यता मख्या उद्देश्यगतत्वात् सन्न- दिह्यत् प्रहृयत् अविदग्निना, तस्यापि आत्मनो- पात्ता सख्या निषीदन्तनिष्पादऽऽशिवगुणभूतकर्तृ- गामित्वात् निवक्षितेति । तद्वन्तम् । अविदग्निनात् निष्पाया । यतो न स्वर्गमाप्नुवन्त इत्येवमुच्यते, तदु-

त्वात् । तस्मात् स्त्री अपि प्रतीयेत, ज्ञात्यर्थस्य
अविसिष्टत्वात् ।

चोदितस्वागथाश्रुति । ९ ॥

भाष्यं— अथ बहुक्त 'पशुमालमेत' इति
पुंशुगुणस्यते पुल्लिङ्गवचनतामर्थ्यात्, एयसिहापि
पुल्लिङ्गवचनतामर्थ्यात् पुमानधिक्रियते यामपयनेनेति,
तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नाम जातिः द्र पक्ष
लक्षणत्वेन श्रूयते । यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयते, ततः
स्त्रिया अपि याग उक्तो न पुत्रवचनेन निवर्त्येत । इदं तु
पशुव्य यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते । तत्र पशुव्यस्य
यागस्य च सम्यक्, न द्रव्ययागयोः । यथा
पशुत्र यागार्णवद्ध, एत पुत्रं एतत्र च । तोऽर्थं
अनेनप्रतिशेषणविक्रियते यागः श्रूयते । स यथाश्रुति एव
वर्त यः, उपादेकत्वेन चोदितत्वात् । यथा दोषभ्रुति-
रविसाते गर्भे हते आनेष्या च पुत्रुक्तत्वेनेति, तत्
परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । अत्रिसातेन गर्भेण इत्यनुवाद-
प्रसामर्थ्यं । आनेषी च न हन्त वेति, इत्थं गर्भो न
हन्त यः, यदव्यक्तेनापि एतस्वी भवति । पुल्लिङ्गविक्रिः
श्रवणात् न चोदोति स्त्रिय निवर्तयितुः, निमद्ग पुनः
अविसातगर्भवचन लिङ्गम् । तथा गौत्रप्रशंसार्थं आनेष्या
अवधमर्चनीयम् । न च आपन्नसत्या आनेषी,
गोष्ये होतवः । नहि अप्रशस्त्यात् अथ तद्विदित उच्यते ।
समर्थानां हि तद्विदित उच्यते । न च अप्रशस्त्य
सामर्थ्यमस्ति ।

द्रव्यवचनत्वात् पुंशुं श्याद् द्रव्यसंयुक्त, क्रयवि-
क्रयप्रशंसामद्रव्यत्व स्त्रीणां, द्रव्यै समानशोभित्वात् ।
१० ॥

भाष्ये— पुत्रा तु स्थात् अधिकारः द्रव्यत्वात् ।
द्रव्यवचनो हि पुमासः, न स्त्रियः । द्रव्यसंयुक्तं चैतत्
मर्मं 'स्त्रीहिभिर्दत्तैः' 'यैर्दत्तैः' इत्येषमादि । कथं
अद्रव्यत्व स्त्रीणां ? कथयिकयाभ्याम् । क्रयविनयसंयुक्ता
हि स्त्रियः । पित्रा वित्रीकृत्ये, भार्या न्रीदन्ते । वित्रीकृत्या
पितृवचनानां अनीशित्यः, श्रीतत्वाच्च मर्तृवचनानाम् ।
विक्रयो हि श्रूयते 'शतमतिरथ दुहितृभूते दद्यात्,
आप्ये गोमिथुन' इति । न चैतत् दृष्टार्थं सति

आनमने, अट्टदार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः
समानशोभितं स्त्रीणाम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ११ ॥

भाष्यं— 'वा पत्या नीता सती अयायैश्चरति'
इति श्रीतता दर्शयति ।

सादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम् । १२ ॥

भाष्यं— आह, यदनया भक्तौलपणेन वा कर्तनेन
वा धनमुपाजितं, तेन यक्षयते इति । उच्यते । तदपि
अस्याः न स्वम् । यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा
यत् तदीय, तदपि तस्यैव । अपि च स्वामिनः तथा
कर्म कर्तव्यम् । न तत् परित्यज्य स्वकर्म अर्हति कर्तुम् ।
यत् तथा अन्येन प्रकरणेन उपाजयते, तत् परत्यजेत् स्व
भवितुमर्हति इति । एतं स्मरति 'भार्या दासश्च पुत्रश्च
निर्धनाः सर्व एव ते । यत् ते समभियच्छन्ति सस्य ते
तस्य तद् धनम् ॥' इति ।

फलोत्साहाविशेषोपात्तु । १३ ॥

भाष्यं— तुशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । न चैतदस्ति
'निर्धना स्त्री' इति । द्रव्यवती हि सा फलोत्साहा-
विशेषात् । स्मृतिप्रामाण्यात् अस्यायां तथा भवितव्यं
फलार्थिन्याऽपि । श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यद्ययम् ।
यदि स्मृतिमनुशुद्धयमाना परनशा निर्धना च स्यात्
यत्नेन इत्युक्ते सति न यत्नेन, तत्र स्मृत्या श्रुतिशोभेत ।
न चैतन्न्याम्यम् । तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृति
अप्रामाणीकृत्य इयं परित्यज्यीयात् यत्नेन चेति ।

अर्थन च समवेतत्वात् । १४ ॥

भाष्यं— अर्थेन च अस्याः समवेतत्व भवति ।
एत दानकाले सवाद् क्रियते 'धर्मं चार्थं च
गमे च नृतिचरितया' इति । यत्न्यते भार्यावो
निर्धना इति, स्वर्गमाश्रमपि निर्धनतं अन्याप्यमेव
श्रुतिविशेषात् । तस्मात् अस्मात्कस्य अनेन प्रकरणेन
उच्यते मन्वराहस्पतिद्वयवर्षम् ।

क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् । १५ ॥

भाष्यं— यत्तु क्रयः श्रूयते, धर्ममान तु तत्,
नामौ नच इति । यत्रो हि उच्यतीचरवपणो भवति,
नियतं तु इदं दानं शतमतिरथ शीमना अशीमना च

अधिकारः विश्वसृज

यागमात्रविधानेन तस्या अनुनायक्यात् तद्विरोधपरस्य तन्मूर्तिविरोधपरस्य एतन्नस्य अनिच्छा इति एवो द्वौ बहवो (या) कर्तारः इति पूर्वः परः वृत्तः । तत् फलोदेश्यकस्य विवादीपरस्य पुरुषप्रयत्नस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्रात्र एतद्विरोधपरस्य फलोन्मुखस्य विरोधपरतोः स्वर्गनामरूपे तदविवक्षायामपि तन्नामानाधिकार्ये प्राप्य-कामावात् उपेक्षितम् ।

अत्रथा पूर्वपक्षो रच्यते । आख्यातोपाचैकस्य विज्ञायामपि अनेकेण कर्तव्यम् । तदिदं वर्तुष्वे अन्वेति न तु तदाश्रये, अन्यथा दप्लोः स्वासाम्युचितिसूत्रानु-परतेः । अतश्च तदाश्रयाणां अनेकरूप पत्नीरुदाय आरम्भकत्वे पुरुषानादाय तत्परणे प्राप्यकामावात् अनेके-धामपि कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, भवति निर्गोपग्राहक-प्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिरुमे कारणामावात् एकस्यैव प्रतीतिः आनुभविनी । अत एव सध्याकन्दनभाद्रादौ एकस्यैवपिनामः । तत्र 'धमे' च 'इत्यादिनाकस्ये प्रमाणान्तरतिसदृश्वपिनाक कर्ममानविपपरये पत्न्या अपि प्रहणे प्रमाणगमावे पुरुषान्तरस्य अपसत्तेः । यत्र तु पत्नीप्राहवप्रमाणगमावः, तत्र स्वपि तासा कर्तृत्वाधिग-नत्वे पुरुषस्य परस्वैव तद्, प्रथमातिरुमे कारणामावात्, 'स्वर्गनामो यजेत, यजमानः केशरमभु वपते, मेतत्प्रा यजमान' इत्यादौ विना कारणं सुनुपचित्यस्य पाक्षित-सुसदत्वानुपपत्तेः । अतः पुरुष एक एवाधिकारि ।

न्यायविन्दुः— 'स्वर्गनामो यजेत' इति स्वर्ग-नामरूप उदेश्यत्वेन उद्वेककृत्याविपक्षितायात् एवो द्वौ बहवो वा यजेत् । न च आप्यतोपासकस्यया क्रिया-ऽऽक्षितकर्तृविरोधण, फलपदेव फलमानायाः रागप्रत-त्वात् । इति प्राप्ते, परैरुपप्रायाः प्रातयेऽपि भावनाया-व्यात् । अतोऽपि तदाशिते कर्तारि विरक्षितमेवैतन्म । नहि प्रवृत्तस्यैव फलं इति लौकिको निर्गोपते । तस्मात् एक एव वर्तते सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'दशाधिक्याये यजमान एकः ।'
शंकर— 'विश्वसृजा कर्तृत्वान् ।'

अधिकारः विश्वसृजनामयेन मनुष्याणामेव, संवत्सरशब्दस्य द्विसप्तपरत्वात् ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु । ६।५।
१३।३१ ॥

भाष्यं— अस्ति सहस्रसंवत्सरं सप्त विश्वसृजनामर्तं (नाम), 'पञ्चपञ्चागतस्त्रिभुतः सवस्वराः, पञ्चपञ्चा-रातः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चा-शत एतद्विंशतिः, विश्वसृजनामर्तं सहस्रसंवत्सरम्' इति । तत्र सदेहः ति ये सहस्रायुषः तेषामनेन अधिकारः, उत मनुष्याणामिति । यदाऽपि मनुष्याणां, तदाऽपि महवो विकल्पा वक्ष्यमाणाः, अधना दिक्तेषु श्वत्तर-शब्दः इति । किं प्रातं ? सहस्रायुषा भवितुमर्ति । कुतः ? असमागमनुष्येषु । न मनुष्याणां एतादायु-र्विद्यते । गन्धर्वादयस्तु एतावदायुषः इति भवति सृष्टिः । उपचारोऽन्यार्थदर्शनं च 'प्रजापति वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिक्षानं, स तपोऽतप्यत सहस्रसंवत्सरम् पाप्मानं विनिहासन्' इति । विरुषं चेद सहस्रसंवत्सरम् । तस्मात् मनुष्याणामिति ।

अपिवा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् । ३२ ॥
भाष्यं— अपिपेति पत्न्यावृत्ति । न गन्धर्वादी-नाम् । मनुष्याणामेवाधिकार इति । कुतः ? तद्विना-रात् । मनुष्याधिकारं शास्त्रं तमपिगतमिति । ते हि मनुष्वन्ति कात्स्व्येन यथोदित विधिमुपसहस्रमिति । आह, ननु नैतावदायुषो मनुष्याः । उच्यते, रसायनीः आयुः सौषं प्राप्स्यन्तीति ।

नासात्मधर्मात् । ३३ ॥

भाष्यं— न रसायनीनां एतावत् सामर्थ्यं दृष्ट, येन सहस्रसंवत्सरं जीयेतुः । यजमानं हि अतोर्वैषमनि, पत्नी-परितरप नाशमनि, स्वयमेवशास्त्रानि, नैषाजनानि । नैषाजनायुषो दातुमि इत्यन्ते । ननु स्वयमेवशास्त्रादिदर्शन-नादेव जीवन्तीनामपि अनुमास्यते । नैति प्रमः । कुतः ? 'गतायुर्न पुरुषः' इत्यनुमयः, स एव जीवन्तीना-नापस्वन्ते । अत्रोच्यते । प्रतानि आयुस्य इति विप्र-हीत्याय- । नैव सक्तानामप्यना समस्त इत्येते । न च गन्धर्वाणि भवन्ति । दिवचनसृजनात्वात्ना असमाह इति च अभिमुक्तवचनात् ।

कुतः— 'सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु' ।

संबन्धो विचालितवान् । ३८ ॥

भाष्यं— एतदुक्तं अन्वतरत् वचनं गौणमिति, नदन्वतरयितव्यम् । तदुच्यते सन्वतरवचनं गौणमिति । कुत ? विचालितवान् । विचाली हि सन्वतरशब्दः । सान्नोऽपि गणितदिवसः, सौतोष्यशाल्युणोऽपि, चाद्रमनोऽपि । स एष्वलक्षगः अनुवादः शक्यते कल्पयितुम् । पञ्चपञ्चाशतः इत्यर्थं तु व्यक्तपरिमाणस्य अर्थस्य वाचकः, एतेनापि ऊने न भवति ।

मासाः प्रकृतिः स्यादधिकारान् । ३९ ॥

भाष्यं— सान्नमन्वे मासाः प्रकृताः । मासेषु च सन्वतरशब्दः उक्तः 'यो मासः स सन्वतरः' इति । तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो मासा इति (८३ सव० ४ मासाश्च) ननु एतस्मिन् पक्षे सद्द्वयमन्वतरशब्दो नारभ्यते । उच्यते । नामधेयमेतत् सद्द्वयमन्वतरशब्द इति, न गुणविधिः । नामधेयं च न विधीयते । अविधीयमानं च येन येन चित्तं गुणेन अत्रनल्लिख्यते । नैरोऽपि पक्षो युज्यते । अत्रापि हि ग एव दोषः । न तान् जीनमस्ति, वाचका एतदन्वत्येन दाराभिकालसोमपूर्वनापेक्षयेति । तेन एतस्मिन् क्रियमाणे अस्तिगमात् एव अस्त्रायुः पूर्वपञ्चकं स्यात्, तथा च अप्यनान्देष अदृष्टं कल्प्येत । एव तर्हि द्वादशाहः प्रकृतिः, इति पञ्चपञ्चाशतो द्वादशाहा भविष्यन्ति इति । तथा च दृश्यते 'द्वादश वै सन्वतः सवत्तरस्य प्रथिमाः (मा ?) इति । तत्र स दोषो न भविष्यति । नैमम् । तत्र सन्वतरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन सयोगान् । अपिच 'पञ्चपञ्चाशतस्मिन्वतः' इत्युक्तम् । विद्वच्छब्दश्च द्वादशाहे दिवसे दृष्टः, न द्वादशाशये । तस्मादेवम् ।

अहानि चाऽभिर्संशयश्चान् । ४० ॥

भाष्यं— यादृशः पक्षं ध्यातव्यमिति । न चैतदस्ति पञ्चपञ्चाशतो द्वादशमासा इति । अहान्येव विद्वच्छब्देन आरम्भयन्ते । तस्मात् अहं तु सन्वतरशब्द इति । अपरं, यादृशः पञ्चपञ्चाशतं ध्यातव्यमिति । न पञ्चपञ्चाशतो मासाः, हि तर्हि दिवसाः । द्वादशाहे विद्वदहः प्रकृतम् । तत्र सन्वतरशब्दो दृश्यते । 'आदित्यो वा सर्वं क्रतुः, स यदेवेदिति अथ यद्यतो, यदा सन्वतोऽप

श्रीमो, यदा मर्च्यदिनोऽयं वर्षाः, यदाऽपराहोऽयं शब्दः, यदाऽस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ' इति सर्गा-
दहं अहनि स्यादयति । सर्वं च क्रतुः सन्-
वतरः । तस्मात् अहः सन्वतरशब्देन उच्यते ।
अपि च पञ्चपञ्चाशतस्मिन्वतः इति निवृत्ता पञ्च-
पञ्चाशतम् । न च द्वादशाशतस्मिन्वतः । एक हि
द्वादशाहे विद्वदहः । न तत्र विद्वत्सख्याया द्वादशाशतम्
मुख्याया वृत्त्या सामानाधिकरण्यात् । निवृदहः सन्व-
लक्षणा स्यात् । अमित्यर्थं निवृदहः । तेन श्रुत्यैव
सामानाधिकरण्यात् । ध्रुतिश्च लक्षणाया ज्वरणी ।
तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि सन्वतः इत्यदिति ।
(अस्मैव सूत्रस्य अन्वयावाक्यानरूपो माध्यम्यः
तिष्ठितपुस्तनयूपलब्धः इति भा-टिपणी । स च
एवम्—) वागच्छः पक्षं ध्यातव्यमिति । न चैतदस्ति
द्वादशाहे सन्वतरशब्द इति । 'हि तर्हि' अहःसु । कुतः ?
दर्शनात् । 'अहस्ति सन्वतरः' इति प्राज्ञानम् ।
ननु द्वादशाहे सन्वतरशब्दः । नैव हि तत्र सन्वतरशब्दः ।
साक्षात् प्रतिमाशब्देन सयोगान् । अहानि पञ्चपञ्चा-
शतस्मिन्वतः इति विद्वच्छब्देन आरम्भयन्ते, न
सन्वतरः । तस्मात् अहं तु सन्वतरशब्द इति (इति) ।
आ - 'विद्वदादिन्दैः श्लोमविधिषुमहर्ष्यते ।
नाहं संपन्नतोऽहं तु गौणी मत्र सत्ताभिधा ॥'

सोम— पूर्वेण वृष्णिगोत्राणामेव इति नियत-
मायेऽपि इह सन्वतराधिनादनिबन्धोऽस्ति इति प्रत्य-
यस्यानात् सगतिः । सूत्रार्थस्यु- महत्सर्वानन्दं मत्र
मनुष्येष्वगमनात् महत्सुपुत्रा सन्वतरादीनां स्यादिति ।

वि - 'सद्द्वयमन्व तत्र सन्वतरादीनां स्यात् ।
सन्वतरेण विद्वानां कुप्यन्तोऽप्येवमित्येव ॥ तदापु
र्तस्य सन्वतरादीनां स्यात् । सन्वतरादीनां स्यात्
द्वादशाशतम् इत्येव च ॥, आहो दीर्घानुवाः सन्व-
न्वतरेण सन्वतरेण । द्वितीयेऽप्यु सन्वतरादीनां स्यात्
सन्वतरेण । सन्वतरेण । सन्वतरेण । सन्वतरेण ।
पञ्चमोऽप्यु सन्वतरादीनां स्यात् । सन्वतरेण । सन्वतरेण ।
यो मत्र एव सन्वतर इत्येवम् ॥ सन्वतरादीनां स्यात्
वेदस्य सन्वतः ॥ सन्वतरादीनां स्यात् सन्वतः इति

स्वस्य विहितत्वात् इतरहोमवदेव आहिताग्निमात्राधिकार-
कत्वम् । 'यत् एषा वै अनाहिताग्नेरितिः' इति चतु-
होतृसन्निधौ वचनं, तत् वेद्यं अनाहिताग्नेः क्रिया जपार्दि-
त्या सा इष्टित्वया इत्येवं इष्टितादृश्यमानानुगदेन जप-
मिमांशकृता नानुपपन्ना । यद्दि तु विध्यन्तरगोपना-
भावेन अर्थवादात्प्राप्तपक्षे, अपि इष्टितादृश्यस्य कथमपि
अनुपपत्तेश्च 'येषु त्यागघटितत्वसादृश्यात् चतुर्होतृहोम-
रूपा इष्टिः सा अनाहिताग्नेः' इत्यर्थान्निगारेण विधिः
इत्याश्रीवित, तथापि अस्य आहिताग्निपरिसत्त्वार्थत्वे
प्रमाणान्नात् पिण्डपितृभक्षणत् उभयाधिकारिकत्वम् ।
इति प्राप्ते, प्रत्यश्वचनेन अनाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्
एव स्मार्तान्यधिकरणरूपप्राप्ते आह्वनीयाधिकरणक-
त्वस्य असमनादेन नाथात् परिसत्त्वत्प्राप्तानापक्षे अनाहि-
ताग्नेरेव अधिकारः । पिण्डपितृवदे तु 'एतमनाहिताग्नेः'
इति वचने अनाहिताग्नेरपि अभ्यनुष्ठानात् उभयाधि-
कारः इति विशेषः ।

श्रावविन्दुः— 'चतुर्होतार प्रयुञ्जिन' 'चतु-
र्होना प्रजागामो जुहुषान्' इति चतुर्होतृसंज्ञकमन्त्रैः
जहोमा. श्रुताः । तत्र होम आहिताग्नेरेव । 'एषा
ह वा अनाहिताग्नेरितिः' इति तु जपविषयम् । जपे
एष स्तुत्यर्थमिष्टिगणः । इति प्राप्ते, वचनतापत्त्याप
अनाहिताग्नेरप्यधिकारो वचनार्थ इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'चातुर्होतरेऽनग्निरेवाधिपारी ।'

शंकर— 'चतुर्होतारि लौकिके । १ । होमा नैव
नतोरद्रम् ।' २ ।

अत्र आदिमैत्रिभिः सूत्रैर्मभिरुक्तम् । चतुर्होत-
रिदंशमान्तेर्द्वितीय इति श्रीगुरुभद्रमिमांशः ।

द्वौ अधिकारः दशपूर्णमामादी एकस्यैव कर्तुं
श्रोतद्वितीयस्य ॥

प्रयोगे पुरुषसूत्रेऽर्थधान्यामी प्रयोगे स्यात् ।
६।२।२।३। (प्रयोगेऽपुरुषश्रुते. इति वा वार्तिरे पाठाः)

भाष्य— 'दशपूर्णमामाद्या स्वर्गस्यो यजेत'
' ज्योतिषेमेन स्वर्गस्यो यजेत' इति श्रुते । अत्र
सूदेहः किं अनियमेन एषो द्वौ बरुो वा यजेत्,
अथवा एक एव यजेत इति । ननु तृतीये उक्त

'श्रावकत्वे प्रयोक्तारि' इति (३।७।८।१८) । यद्
प्रयोक्तारि तदा वितद्विद्यमेकव्य यथा, तथा वक्ष्यामः ।
इत् तु तदेव आशिष्यते, पुनश्च निर्गम्यते इति । किं
प्राप्त ? यथानामी प्रयोगे स्यात् । कुतः ? पुरुषश्रुते ।
पुरुष श्रुते । पुरुषे यागं श्रावयित्वा कृतार्थः शब्दः
एकस्य द्वयो बहूना वा याग न धारयति । नाहौ
पुरुषो यागे श्रुते, यागमभिमनिर्घर्तयेत् यागेन वा
फलमभिमनिर्घर्तयेत् इति । कथं तर्हि ? यागेन पक्षं
प्राप्नुयात् इति । यागस्य वा फलनिर्घर्तौ नात्र पुरुषः ।
यदि हि अद्रममभिव्यत् यागे फलनिर्घर्तौ वा, तदा
सत्या गुणभूता तदद्भ्य पुरुष परिच्छिन्त्यात् । अयं
पुनरद्रभूत प्रकाशयत् एवाणस्येनैव पुरुषस्यैवः सज्येत,
न गुणरचनतया, तत्र चाविरहित सत्त्वानचनम् ।
यागनर्था समर्थश्च, तापन्तं सर्वं अधिष्ठत् एतद्दु-
च्यमानं न शक्यते एतेन वचनेन निरोपयितुम् ।
वथ च पुरुषप्राधान्यं ? न पक्षोपस्था किं वित्
प्रयोगेनमसि, न यागोपस्था । आगमा तु फल्यंशदः
सर्वस्येष्टः । तदर्थं कर्म कर्तव्यम् । इतरथा उच्यमान-
मपि न ज्ञेयत । तत्र वचनानर्थक्यं स्यात् । तस्मात्
यायासाम्य स्यात् एषो द्वौ बरुो वा यजेदिति ।
तथा च दर्शयति 'युव हि स्य स्वर्गो इति द्वयोर्ब्र-
ह्मणो. प्रतिपदं कुर्यात्' इति । तथा 'एते
असुप्रमिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्य.' इति
द्वयोर्बहूना च यागं प्रदर्शयति ।

दुष्— ननु यागनिर्घर्तव्येन उगदीयमानत्वात् विव-
क्षिता सत्या, कुत सत्याः ? उच्यते । पक्षेन व्याप्य-
मानत्वात् कर्ता प्रधानभूत । प्रधानभूतस्य च अनिश्चिता
सत्या । तत्रही नान्तरीयसत्त्वात् यागमनुगिष्ठति । तस्या
(प्रधानतः-विशेषात्) अविश्वक्षिता सत्या । अथवा
यागप्रयोगनिर्घर्तव्येन कर्ता उपदिश्यते (उपादीयते) ।
उपदेत्ताप्य निराश्रित सत्या । किं प्राप्त ? अनिश्चिता
(सत्या) । 'यजेत स्वर्गस्यः' इति (पदद्वयस्य)
सामानाधिकरण्यम् । स्वर्गे (च) कर्ता व्याप्यते ।
भरति व्याप्यमानस्य (स्वर्गः, तत्ताप्य च प्रति) प्रगत-
भूत । तत्र. अस्मिन् (स्वर्गस्य-) पदे अनिश्चिता

तेन चतु सवस्तरमिदं सत्रं सार्धं गतद्वये, त्रियमाणं सत्रम्यतस्तत्र इति । इदमपि 'चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीत्' इति वचनविशुद्धम् । अतः सवस्तरस्य, एनाह परः । सावस्तरस्येति आपानापूर्वम् तावन्मी चनासभवात् इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अद्वा सहस्रसख्या स्यात् ।'

शंकर— 'सहस्रस्तरं पुंसाम् ।'

७ अधिकार सत्रे प्रत्येकं कृतस्तेन फलेनार्थिनाम् । प्रयोजनाधिकारमिदं इति तन्त्रेण । तस्मात् तत्र विन्दो द्रष्टव्यम् । ६।१।११-२.

८ अधिकारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविरोधात् । ६।१।११-६ ॥

भाष्य— इह सत्राण्युदाहरणम् । 'य एव विद्वत् सत्रमाहते' 'य एव विद्वत् सत्रमुच्यन्ति' इति । तत्र सदेहं किं सत्राणि प्रयोगामपि वर्णानां, उत ब्राह्मणानामेवेति । किं प्रातः ? सत्राणि सर्ववर्णानां भेदेयुरिति । तस्मात् अविरोधात् । नदि कश्चित् विदोष आश्रीयते, अमीप वर्णानां सत्राणि मनन्ति, अमीपा नेति । तस्मात् सत्राणामपि वर्णानां अधिकार इति ।

टिप्पणी— 'सत्राणि सर्ववर्णानामविरोधात्' (६।१।११-६), 'न स्वामित्वं हि विधीयते' (२०) । (पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रे इह पठिते) । 'ये यजमानास्ते कृत्विजः' इत्येव यत् आनुपूर्व्यम्, तत्र यजमानकृत्विक्-शब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या एकेन लक्षणायेन भवि सत्यम् । तत्र सुव्यवस्थात् यजमानानाम् भुक्तिवृत्तं, कर्मभ-व्यात् कृत्विक्शब्दे लक्षणाऽप्य । यत्कृत्विक्शब्दे (यथा क्रम) उद्देशप्रतिनिर्देशकौ इति (रिषते) को वाक्यायं इति चिन्त्यते । तत्र (सर्ववर्णानां) यजमानानां निर्दिष्ट प्रतिनिर्दिष्टानां आर्चिष्य विधीयते (सस्मरचेन) इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तसु, (सत्र) सर्वे वर्णा उद्दिष्ट प्रतिनिर्दिष्टा ('सत्रमासीत्' इति विरोधाश्रवणात् । किंतु इह) यजमाना आर्चिष्यस्य कर्तृत्वेन विधीयन्ते । तदिह प्रथमम् । तस्य (स) द्वौ धर्मौ (प्रहृणित प्राप्ते) अन्यकर्तृकता ब्राह्मणकर्तृकता च । तेन अन्यकर्तृकता (यचनेन) व्यावर्तते । ब्राह्मणकर्तृकता (वृ)

सत्रमौ कर्तृणां यजमानानां (गुणभूतानां सत्रमासीत् इति ब्राह्मणमात्रचरितार्थत्वान्मन्वचनप्रातेन) धर्मो भेदनिर्णयत्वेन न जहाति । तदुक्तं 'अह्नगुणविदोषे च सादर्यात्' (१।२।१।१२५) इति ।

लिङ्गदर्शनाद्यः । १७ ॥

भाष्य— इतद्य पर्यायः प्रयाणा सत्राणीति ।

कुत ? लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति ? एतमाह, 'नदिद्विर ब्राह्मणस्य ब्रह्मसामं कुर्वात, पार्श्वरुद्रम सत्रजन्त्यस्य, शयोवाजीयं वैदस्य' इति द्वादशाहे भवति क्वचन ब्रह्म सामविधानपरम् । तस्मिन् राजन्वयैत्यानां दर्शनं भवति । तस्मादपि सर्ववर्णानामधिकार इति ।

ब्राह्मणानां वेतरयोरास्तिव्याभावान् । १८ ॥

भाष्य— चादाब्दं पक्षं व्यावर्तयति । न चैत दक्षि, सत्राणामपि वर्णानां अधिकार इति । किं तर्हि ? ब्राह्मणानामेव स्यात् । कुत ? इतरयो आर्चिष्याभावान् । इतरयोर्हि वर्णयोः राजन्वयैदयो आर्चिष्य प्रतिषिद्धम् । स्वयमेव आर्चिष्येन विना विगुणवत् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव स्यात् ।

यचनानादिति चेत् । १९ ॥

भाष्य— इति चेत् पक्षसि राजन्वयैदयोर्वैगुण्यमाहते इति । यचनान् यजमानानां सत्रं कृत्विजो भविष्यन्ति 'ये यजमानास्त कृत्विजः' इति । ये पुनर्वयजमाना ? ये सत्रजः वाचयमाना सत्रमर्थि प्रोक्षा, ते राजन्वा अपि, वैदवा अपि । तेषामृत्विजमं रिषीरते । तत्र पक्षत् स्यात्, येतस्मादिदं शक्यं कर्तुं तेषामिदं आर्चिष्यविधानमिति । नैतदेतम् । यथैव ब्राह्मणानां यजमानानामप्रातः यचनप्रामाणान् भवति, एवमप्रातःकालामपि यजमानानां यचनप्रामाण्यदेव भविष्यतीति इति । तस्मात् आर्चिष्यसत्प्रातः राजन्वयैदयो अपि सत्रमासीत् इति ।

न, स्वामित्वं हि विधीयते । २० ॥

भाष्य— नैतदेतम् । स्वामिचमनेन यचनेन विधीयते, एवमात्रा सत्रमासीत् इति निधीयते, नास्ति इतम् । अथ 'ये यजमानास्त कृत्विजः' इत्येव यचनेन विहितमार्चिष्य इति । उच्यते । तदपि न ।

रत्रकल्पते । (तन्त्रख्ये तु ' तादर्थातुगुणार्थता नानुक्तेऽ-
र्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ' इति सूत्राधारपाठः)

दुष्— फलेन व्याप्यमानत्वात् प्रधानभूतः (पुरुषः) ।
प्रधानभूतश्चेत् अविचक्षिता सख्या । ततो ' यजेत ' इति (आख्यातगता) या सख्या प्रतीपते, सा गुण-
भूताशेन विचक्षिता इत्येतन्न । (कुतः) अनुक्ते (हि)
न्याये खान् (विचक्षा) । उक्तश्च (ब्रह्माभिः अवि-
चक्षितत्वे) न्यायः । व्याप्यमानगता (कामपदस्था)
सख्या (तानत्) अविचक्षिता । (अतः) तद्विरोधात्
इतरदपि (आख्यातगतं) अविचक्षितम् (एकत्वम्) ।

चोदनेकत्वान् । ६ ॥

भाष्य— एत हि विचारिणा चोदना । सा यदि
फलेनैव विचक्षिता वा विचक्षेत् तदा कर्ता न स्वार्थेन,
यदा पुनः स्वार्थेन यदा यागः फल वा तादर्थ्येन । न
चैतन्न यौगपथेन भवति । स्वार्थे एकः, तदर्थ इतरः,
वैपरीत्येन वेति । यथा ' उभाम्या बाहुभ्या इत्यन्वयि' ।
देवदत्त इति गम्यते, न च यौगपथेन । यदा दक्षिणे-
नास्ति, तदा तथेन धनुःपृष्ठं नमयति, न तेनापि
अस्ति इति गम्यते, तत्र व्यापृतात्वात् । एव यदा
पुरुषप्रधान्यं, तदा यागस्य फलस्य वा गुणमात्रे गम्यते,
तत्र व्यापृतात्वात्, न तयोः प्राचायमपि गम्यते ।
तस्मात्त यागे फले या पुरुषस्य गुणमात्रः । अतो
यायाकाम्यं स्यात्, एषो द्वौ बहवो वा यजेरिति ।

अपिवा कामसंयोगे संवन्धाम् प्रयोगयोगोप
दिश्येत, प्रत्यर्थं हि विधिभ्रुतिर्विपाणायत् । ७ ॥

भाष्य— अपिनेति एकवाचुः । प्रयोगाय
उपदिश्येत कर्ता न स्वार्थेन । कथं यजेत इत्यस्य अर्थ-
यागं युक्तं स्वार्थेन वा युक्तं इति सत्ताऽभि-वक्षिमात्र
गम्यते, न फलस्य कर्ता आधारता वा । स्वयंकाम-
शब्दश्च स्वयंकाममात्रे वर्तते, न विरोधमन्वज्यते
आत्मनः परस्य वेति । शब्दप्रमाणश्च यत्र ईदृशो
अर्थो । कथं तर्हि ? कामस्य आत्मगन्धोऽवगम्यते
सम्प्रदात् । फलकामः अनुक्तेऽपि सन्नेन आत्मनः
एव फलं कामयते, न परस्य । यत्र तु उभारथौ
वक्तव्यौ न्यतः, प्रत्यर्थं तत्र विधिः भूयते, यथा

' कृष्णविप्राणाम् कण्डूयति ' ' चात्वाले कृष्णविप्राणां
प्रास्थिति ' इति । यत्र एवं द्वे भ्रुती विधास्यौ भवतः,
तत्र गुणगात्र-प्राधान्यं च गम्यते । न तु अत्र एवं द्वे
विधाधिके भ्रुती विद्येते । गुणभूतस्तु पुरुषः श्रूयते
भाग्येदिति । तत्र यन्वर्थः करणं कर्म वा । सम्प्रदात्तु
पुरुषप्राधान्यं, न कस्य चित् सुलेन उपधेन
प्रयोजनम् । सुत्सन्धेन आत्मनस्तु कृत्यम् । तस्मात्
सम्प्रदात्तु पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न भ्रुतेः । अतो
गुणभूतस्य पुरुषस्य सख्या विचक्षितेति ।

दुष्— फलेन व्याप्यमानस्य (पुरुषस्य प्रधान-
भूतस्य) एकवाचविवक्षा । सा च अर्थात् (स्वारस्यात्)
फलेन व्याप्तिमात्मनः इच्छति । (तेन) या अत्र
(काम-)पदे (फलप्राप्तिं प्रति प्राधान्य-) विवक्षा,
सा न शास्त्रात्, किं तर्हि अर्थात् स्वयंकामसन्धेन
अनुवृत्ते । अत्र व्याप्यार्थता (फलस्य) सिध्यति ।
यजेत इत्येकत्वविनक्षा तु वास्मात् (कर्तृसख्याविनक्षाऽपि
उपलक्ष्यते) । तत्र यदि शास्त्रात् द्वे अपि (गुण-
प्रधानत्वे) विचक्षिते स्याता, ततः अर्थान्तरत्वात्
(अर्थमेवात् वाक्यभेद-)दोषो भवेत् (न त्वेवमस्मि ।
यस्मात् स्वार्थमेव फलं काम्यते-) तस्मात् यः स्वयं
प्राथम्यमानः आत्मगन्धनिधतया आत्मनः इच्छति,
तस्य वागोऽभ्युपायः इत्यथदिवावगम्यते । तस्मात्
विचक्षितमेतन्वन् ।

अथवा यजेत इति भावना प्रतीपते कालोपमद-
निमित्तादिनिषिद्धा (दर्शादिना कालेन, कर्तृगामिफलय-
रूपेण उपलक्षेण आत्मनःपदेन, जीवनेन च निमित्तेन,
आदिपदस्य प्रयाजादिभिरङ्गैः, स्वयंदिपदेन, तत्रोपश-
प्रधानपुरुषेण, निर्धर्तरेण च गुणभूतेन कर्ता विधिश्च
भाजना अवगम्यते) । तत्र संख्या (उपायः) पुरु-
भूतस्य पुरुषस्य (कर्तृरूपस्य) परिच्छेदिका (अर्थ-
गम्यमाना) येनाऽशेन व्याप्यते (पुरुषः) तेन
(अशेन निवृत्त्या) अत्रिचक्षिता, (कर्तृसंज्ञेन तु
रिचक्षितैव) । तदुभयमपि (गुणार्थं प्रमाणं च)
अनन्य- (प्रमाण-) गम्यत्वात् अस्मिन् (११ वाक्ये)
विचक्षितम् ।

अधिकार सत्रे वैशा

अधिकारपदे एव तत्रापि लक्षयिना यजमानसंस्काराद्यधेन
 तात् विधीयते, यच्छब्दप्रथमस्याप्या यजमानस्य उद्
 श्वसप्रतीते । अत एव षट्मुनचात् अपाहृतमार्गं
 कल्पनाऽपि न दोष । एव ऋद्धिनामत्वावशेषात्
 प्रयाणामपि वर्गानां आर्चिन्त्यसंस्कार्यं चानगते प्रयाणामपि
 सत्रे अधिकार । अत एव द्वादशाहे ' गार्हपत्ये ब्राह्म
 णस्य' इत्यादिलिङ्गमपि उपपद्यते । एव च यजमानसंस्का
 रस्यैव ऋत्विक्प्रदायं प्राकृतनृपकारत्वापि सिद्धे न
 तदर्थं परिष्कारमि ऋत्विग्वरसंपादन इत्यपि द्रष्ट
 व्यम् । इति प्राप्तेः शपकसत्त्वे स्वरहितान्यवकल्पनया
 शाब्दनेपथ्ये लोके दृष्टमात् इह अपूर्वविधिग्राह्यरूपा
 प्राहृतनृपस्यनादिदोषमिथा यच्छब्दस्य व्यपहितान्वयेन
 स्वरूपप्रतिमानसूत्रेण वा ऋत्विक्प्रसवे च उद्देश्य च
 मन्त्रीइत्य यजमाना वर्तते विधीयते । न च एतान्ता
 अन्वितिकर्तृत्वव शक्यं, यजमानानामपि ऋत्विक्त्वस्य
 स्थापितत्वात् । यथादिवाधुष्नीत यजमानमिन्द्रं पर
 अतिदेशप्राप्त उपदेशेन वाच्यते । न तु एतान्ता
 श्वाभक्षणकर्तृत्ववमपि, इति तदनुसारात् ब्राह्मणानामवा
 चिनार । गार्हपत्यादिदशान तु अहीनाभिप्रायेण ।
 न्यार्यायन्तु -- सत्रे प्रयाणामप्यधिकार
 यजमानास्त ऋत्विजं, इति यजमाने संस्कारवेन
 आर्चिन्त्यविधि, गुणभूतकर्तृपरिच्छेदकतया ब्राह्मण्य
 आर्चिन्त्यम् । अत उ नृत्तमपान्यान् द्वारलोनात्
 वाच्यते । इति प्राप्ते, संस्कारवेन आर्चिन्त्यविधी
 अपाहृतमार्गं वाच्यते तदुद्देशेन यजमानविधि । तेन
 अन्वितकर्तृत्ववजाय । प्राहृतकर्तृत्वं (कवस्य) तु
 वाच्यकमिति । अतो ब्राह्मणानामेव तम् इति सिद्धान्त ।
 संप्रदान -- ' अत्राहृतस्याधिकारितं सत्रे ।'
 शबर -- ' सत्रेऽधिकारो विप्र स्वार्त् ।'
 अधिकार सत्रे ' यथाभिप्रततमानकल्प
 नामेव च ।

वासिष्ठाना वा, ब्रह्मरत्नियमान् । ६।१४।२४॥
 भाष्य -- एतत् समधिगत ब्राह्मणानामेव सत्रं, न
 राजन्त्यन्यमानामि । अथेदानीमिदं सत्रित्थं किं सर्वेना
 ब्राह्मणाना, उत वासिष्ठाना स, उत भृगुजनकारिण्यन्

वर्जयिना अन्वेषामिति । किं प्रातः ? सर्वेषामविशेषात् ।
 न किञ्चित् प्रसंगे भाष्योक्ते अमीया ब्राह्मणाना सत्रं,
 अमीया नति । तस्मात् सर्वेषामिति । एव प्राप्ते ब्रूम ।
 वासिष्ठाना ब्राह्मणस्य नियमात् वासिष्ठाना सत्रं स्यात्,
 नान्वेषाम् । इतः ? ब्रह्मणस्य नियमो भवति ' वासिष्ठो
 ब्रह्मा भवति ' इति । अतो वासिष्ठानां तस्मान्
 कल्पाना च सत्रं स्यादिति ।

सर्वेषां वा, प्रतिप्रसवान् । २५ ॥

भाष्य -- सर्वेषां वा सत्रं स्यात् अविशेषात् । ननु
 वासिष्ठो ब्रह्मा इत्युच्यते । नराह । पुन प्रतिप्रसवते ' य
 एव कश्चन स्तोमभागमधीयते स एव ब्रह्मा भवेत् ' इति ।
 वासिष्ठोपदेश इदानीं निमग्न इति चेत्, स्तोमभागप्रा
 यत् । स्तोमभागान् जपौयान अवासिष्ठोऽपि वासिष्ठ
 कार्यं समथं कर्तुमिति ।

वैश्वामित्रस्य हीननियमाद्, भृगुशुक्लवसिष्ठ
 नामनधिकार । २६ ॥

भाष्य -- स्वर्गानां अनधिकारं स्यात् । ननु ?
 वैश्वामित्रस्य हीन नियमतेः विश्वामित्रो होता भवति'
 इति । तस्मात् वैश्वामित्राणा, तैश्च यजमानस्त्वाना
 अधिकार इति ।

सोम -- पूर्वनेन विगोपिचारत्वं समाति ।

त्रि -- ' निग्रह्य सत्रं सप्तस्य वासिष्ठस्यैव या मयेत् ।
 विश्वामित्रस्यै वा ऽऽय ऋद्धीच्युत्तं मथ्यम् ॥ ब्रह्म'
 त्वाय यजामिहे ब्रह्मना स्तोमभागत् । वैश्वामित्रस्यमागना
 मन होतृ नसिद्धये ॥ ' रश्मिरसि धयाय त्वा ' इत्या
 दयो मथ्य स्तोमभागगा नाम । ताधीयान स्वयम
 वासिष्ठोऽपि वासिष्ठ एव ।

माह -- प्रह्वौ ' वासिष्ठो ब्रह्मा, वैश्वामित्रो होता '
 इति ब्रह्मनापुद्गलेन वासिष्ठसिधिमामान् तयोश्च निरुद्ध
 नकल्पत्वात् सत्रे विनश्य । इति प्राप्ते ' य
 एव कश्चिन् स्तोमभागानधीते स एव वासिष्ठ '
 इत्यत्रादेन 'नेनयन्देशे विधिश्चमिष्ठोऽस्य ऋगना
 स्तोमभागमप्यनुमात्यरं गवगणात् ' उपपत्तंरिच्यमानेन
 वैश्वामित्रममानकल्पानामेव अधिकार । भाष्य तु ' य
 एव कश्चिन् स्तोमभागानधीते स एव ब्रह्मा भवेत् ' इति

प्रयागः, तनूनगरिखरेषाम् ।' एवं के चित् नारासं-
कल्पः, के चित् तनूनगरकल्पाः । तत्र किं तावत्
प्राप्तं ? संनिराते वन्दनां यजमानाणां ये एव तुच्छाः, ते
एव सह सत्रमासीत् । कुतः ? अवेगुण्यात् । इतरथा
यस्य कस्यो नोपसंदिश्येत तस्य वैगुण्यं स्यात् । यथा
प्रकृतानि च विना सादगुण्येन फलमायः एवमिहापि इति ।

दुष्— सिद्धान्तोत्क्रमनिदमधिकरणम् । (इयं पद-
कृतिः मुद्रिते लिखिते चास्ति, परंतु तन्मरने नास्ति) ।
भिन्नहत्यानामधिकारः (अस्ति) इति पूर्वः पक्षः ।
(कुतः ?) एवंकामाः सत्रमासीत् इति सामान्यवचन-
प्रत्येः । वसिष्ठानां कर्तॄणां नारासंख्ये द्वितीयः प्रयागः ।
इति पूर्वार्थः भिद्यते । तत्र (वसिष्ठानामितरेषां च कर्तॄन्-)
संनिराते (सति) अतर्कानुवात् (अरसिष्ठकर्तॄन्वात्,
कृतौ) निमित्तविभाजनात् अनङ्गं नारासंसः । (पक्षान्तर-
माह—) तर्कानुवादा (नारासंसं कर्तॄन्वात्) वसिष्ठानां,
तेषु क्रियमाणेन नाराससेन इतरेषां कल्पसिद्धिः
(कार्यसिद्धिः) इति पूर्वः पक्षः । (वसिष्ठ इह कर्तारो
नारासंसं साह, इतरे तु तनूनगरमाह । उभयकर्तृसंनिपाते
तु द्वयोपि कारकत्वेन कर्तॄन्वात् नारासंसोऽपि तावत्
वासिष्ठेन कियते एव इति नास्ति वैगुण्यम् । एव तनूनवा-
दापि अविगुण एव इति येन केनापि सगुणः क्रतुः सर्वेषां
फलसाधनमिति । सिद्धान्तम् — वसिष्ठानामिति (पत्नी)
स्वामिपत्न्यार्था, (अतः) येषां स्वं नारासंसं, तेषामेव
कर्मसिद्धिं करोति, नेतरेषाम् ।

अप्रमाण्यपि अनेककर्तृकानि उदाहरणमेव (तुल्य-
न्यायकत्वात् । प्रदारांनार्थे तु भाष्ये उभयप्रणम्) ।

वचनान्नाहो वचनं स्यात् । २ ॥

भाष्यं — वाच्यत्वं पक्षो विपरिवर्तते । न चैत-
दस्ति भिन्नहत्यानामधिकार इति । तेऽप्यधिकियेयम् ।
कुतः ? अविदेषात् । अत्रितोषेण सर्वेषां यजमानानां
प्राप्तिः । न च भिन्नहत्यानां प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं
भिन्नहत्यानाम् । अपोष्यते । वचनान्, सामान्यवचनेन
भिन्नहत्या अपि षडीताः । तत्र शिरोरत् साधः स्यात् । यथा
'पुत्रसर्वांगसुवदधाति' इति वचनसामर्थ्यात् राजशिरसां
सर्गमं स्मृतिविप्रतिषिद्धमपि कियते एवमिहापि । अथवा

आशिरवत् । यथा ऋतपेये 'पुत्रवतो भवति' इति
वचनान् प्रतदुहि निवृत्ताणां अभ्यामाशिरे गां कल्पयति ।
एवमेतदपि वचनान् भविष्यति ।

न वाऽनाभ्यवादात्वात् । ३ ॥

भाष्यं — नेतदस्ति, यदुक्तं भिन्नहत्यानामपि अवि-
चार इति । समानकल्पा एव अधिक्रियेरन् । कुतः ?
अवेगुण्यात् । अथ यदुक्तं वचनान् वैगुण्येनापि सेत्स्य-
तीति, तत्र, अनारभ्यवादत्वात् । तद्धि वचनान् प्रक-
ल्प्यते, यस्मिन् अकल्प्यमाने वचनमनर्थकं भवति । यदि
हि आरभ्य भिन्नहत्यानाम् एतदुच्येत, ततो वचनमनर्थकं
भवति, इति भिन्नहत्यानामपि सत्रमभ्युपगम्येत, न तु
आरभ्य भिन्नहत्यानाम् एतदुच्येत । समानकल्पेषु अर्थवत्ता
अस्य वचनस्य भविष्यति । तस्मात् भिन्नहत्यानामपि-
कार इति ।

स्याद्वा, यज्ञार्थस्वारीदुष्मरीयत् । ४ ॥

भाष्यं — स्याद्वा भिन्नहत्यानामधिकारः । कुतः ?

यज्ञार्थत्वात् कल्पस्य । वसिष्ठानां नारासंसं कस्यो यज्ञस्य
साधकः । स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः परकल्पेनापि
सिद्धः सिद्धो भवति । यथा 'यजमानेन समितामौ दुष्मरीं
परिवासयति' इति यस्य कस्य चित् परिमाणेन
सिद्धो यज्ञः अन्येषामपि सिद्धो भवति । उच्यते । ननु
यथाकस्य वाक्येन पुत्रपसंयन्धः । स च प्रकरणप्रार्थना
यागार्थता साधिष्यते इति । नेति ब्रूमः । फलं हि तदा
कल्पयितव्यम् । ननु इतरथाऽपि अदृष्टं अवश्यं कल्प-
नीयम् । तत्रोच्यते । सर्वं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु
प्रयोगवचनेनैकवाक्येन । द्वितीये तु पक्षे कल्पयित्वा उच्यं
तेन एकवाक्यता स्यात् । अशेष्यते । क्व चित् सामा-
न्यातेन सह एकवाक्यता भविष्यति, तथापि अवयवेन
व्यवहितेन च कल्पयमाना प्रकृतकल्पनायाः सुस्तरा स्यात् ।

च, तत्प्रधानत्वात् । ५ ॥

भाष्यं — नैतदेवं तत्प्रधानत्वात् । पुत्रपार्थो श्रेय
कल्पः । फलं ? वसिष्ठार्थेना नारासंसो यज्ञाद्भूमिः ।
यस्य यस्य यज्ञाहं, तेन सह फलं कर्म तस्य भवति ।
तेन एवमभिसंयन्धः कियते, वसिष्ठार्थेना नारासंसेन
सहितं कर्म फलं भवतीति ।

शतान्याशुरस्य इति विग्रहीष्यामः, इति (चोत्रे) उक्ते ' नैनं सख्यादाश्राना समास इत्येते ' इति (उचरमुक्तं भाष्ये । तस्यार्थः—) यौ द्विवचनबहुवचनान्तौ सख्या-शब्दौ, ताम्या न समास इत्येते । कया उपपत्त्या ! द्विव-चनबहुवचनान्तयोः प्रमाणाभावात् । राजपुरुष इत्युक्ते न राजशब्दात् पर द्विवचनं बहुवचनं वा श्रूयते । ननु एरूपेऽपि प्रमाणं नास्ति, तेन वा कथं विग्रहः ? उच्यते । एकानं जालपेक्षं छिद्रं अर्थप्राप्तव्यकल्पेक्षम् । तस्मादेक-वचनान्तेन अन्वतमलिङ्गयुक्तेन विग्रहो भवति । चिन्माः इति विश्वा गावो यस्य इति (बहुवचनान्तेन) विग्रहे प्रयोगस्मृतिः प्रमाणम् । भूमादिप्यथेपु मनुष्यादयः इति (सखात् । मान्ये हि बहुनीहिः, भूमिं च मनुष्य-स्यते, इति बहुनीहिरेव भूमान गमयति, इति युक्तौ बहुवचनेन विग्रहः) ।

सद्यन्धादर्शनात् । ३४ ॥

भाष्यं— नहि एतावदायुषा रसायनाना सज्जो दृष्टपूर्वः । न च सद्यन्धादर्शने अनुमानमस्ति । ननु सामान्यतोऽहं भविष्यति । दृश्यन्ते तावत् अल्पस्य स्थिर-भासस्य कारणाणि । एवमन्वयस्त्वमानानि दीर्घवृत्तमानि स्थिरसतीरता उपादापियन्ति । सतापुः पुरः इति छल्पि-वचने अपि कं जीनं दृश्यते एवेति । अत्रोच्यते । नायमे-षान्तः । यदा चित् या च यावती च शरीरस्थिरता उपादेयुः, न शक्तिशालम् । यथा प्रकामन्तोऽभ्यातात् प्रसमाणा वृद्धेः या च यावती च माया प्राप्नुवन्ति, न तु अल्पवन्तः पुरुषाणुपेक्षाणि, योजनमात्रं प्रक्रमेयुः । एतन्मि-हापि संक्षणाभावात् सहासायुद्धं प्राप्नुयुं वेति संदि-ग्धम् । सतिथं चेत् सामान्यतोऽहं न प्रमाणम् । न च अदृष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरेण शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्माद्-संशयं नैवारदामुपः सन्तीति । पुष्यवचने चोक्तम् ।

स कुलश्रवणः स्वादिति काष्ठाग्निनिरेकरिभ्र-संभवात् । ३५ ॥

भाष्यं— कथं तर्हि ? स यनुपनिषत्सु लो-कान्तो भविष्यति इत्येवं काष्ठाग्निनिरेकार्थो मन्वते स्म । पुनः । एकस्मिन् अर्थमज्ञानं । पुष्यवचनान्तेन पु-शासनम् । न चैतदेकः शक्तोऽपि पाठयितुम् । यथा

शक्यते तथा पारयितव्यं इति मन्वतेन बहुव-चनवन्तः प्रवर्तेतु । अन्येऽपि ताकुलीनाः अन्येन आरब्धं समापयेयुः इति ।

अपिवा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् । ३६ ॥

भाष्यं— शालाफलं हि प्रयोक्तार इति समधि-गतम् । यश्च फाल्स्व्येन विधिसुपसहते समर्थः, स एवाधिक्रियते इति । तस्मात् कुलकस्योऽवकल्पते । कथं तर्हि ? सप्रदायमाश्रेण धर्म इत्यध्यनसीयते । एवं श्रूयते ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति । एवं तर्हि एतदध्यव-सेयं, वचनप्रामाण्यात् एतत् धर्मं कुर्वता आयुर्वर्धते इति । तद्य न, प्रमाणभावात् । नहि एतस्मिन्धर्मं वाक्यं अन्यदा प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः, अन्यथा आनर्थक्यं भविष्यतीति । उच्यते । नानर्थ-क्यम् । अध्ययनादेव ऋदि अष्टं भविष्यति । तथाहि सामान्येन अष्टं कल्पयितुं लघीयः, न तु कर्मणा आयुर्वर्धते इति विशेषादष्टरत्नना । अथवा आनर्थ-क्यमेव अभ्युपगम्येत काम, न अयुक्ति फलरत्नम् । अधोच्येत, अर्थवृत्तीयानि सतानि (२५०) दीक्षियन्ते, चतुर्विधैः समाप्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं सीयते ' चतुर्विधसतिपरमाः सतदशासराः सप्तमासीन् ' इति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहारणं परिमाणं हापयिष्यते इति चेत्, तदयुक्तम् । अध्ययनात् फलमस्ति तस्माद्रेया कल्पनेति ।

विप्रतिषेधान्तु शुष्यन्त्यतरः स्यादिति ल्यायु-कायनः । ३७ ॥

भाष्यं— कथं तर्हि ? एवं, अन्यतोऽन गौगः शब्दः स्यात् । यदि वा अगारं चरत्सराशब्दः, यदि वा पद्मप्रयासतः इति शब्दो गौग इति । कुत एवम् ? विप्रतिषेधात्, विप्रतिषेधो हि भवति उभयस्मिन् विहिते । कथं ? काकं हि भिद्येत् । यदि पद्मप्रयासतः विवृतः, न संरसतः; अथ संरसतः विवृतः, न पद्मप्रयासतः । तस्मात् विशेषार्थं अन्यार्थं वचनं गौगं इति शब्दमयन आगतं मन्वते स्म । अतार्थमार्थं वृथापे नात्मीयमाप्रतिषेधार्थम् ।

गत ॥, नारायणाय नमः स्वामिभोगेदंशुर्वकम् । नारायणायै सतिर्यात् सादुभुग्योऽन्ति ॥ ’

भाट्ट— दशपूर्वमासयो कल्मसेद श्रुत राजय वासिष्ठाना नारायणो द्वितीय प्रयाज, तत्प्रादयेया’ इत्यादिना । अत्र हि ‘ तन्तुगत यजति ’ इत्यनेन एक देशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेय अग्नीष्टय मिहितस्य द्वितीय प्रयाजस्य क्रमे शांभोदेन समाप्ततात्तमे नारायणतन्तु पात्रमन्त्रो अन्वयस्य विरुद्धेन द्वितीयप्रयाजमन्त्रेण त्वेन प्राप्तयो वासिष्ठमन्त्रमात्र नारायणस्य क्रियते । अत एव नारायण इति तद्विद्वि द्वितीययद प्रयाजयद जानु याद । तत्रश्च परिदोपादेय तन्तुपात्रमन्त्र अन्वयमन्त्र सिद्धे ‘ तन्तुपादयेया ’ इत्यपि ‘ षोडशुत्तरे ’ इतिान् अनुवाद एव । न च नारायणमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दशपूर्वमासप्रकरणे पाठाभावा इति केषां चिदुक्तं युक्त, पशुप्रकरणेऽपि सूत्रे वैश्वानरात्मन्त्रपाठेऽपि ‘ नारायणोऽयं आरभ्य वेतु ’ इत्यस्य दशपूर्वमासप्रकरणे पाठान् । अत एव आश्विन्यादादिभि तत्रैव न पठित । यत्तु नारायणस्यैव द्वितीयप्रादिविशिष्टप्रयाजा तरविधि, तस्य च वासिष्ठमन्त्रेणैव निधानान् अयेषामभाव इति, तत्र, तथावे तमियागोत्तररूपद्वितीयस्य नारायणस्यैव विधानेऽपि वासिष्ठानां तन्तुपात्रमात्रे प्रमाणाभावात् नारायणोत्तर त इत्याशयने । नहि द्वितीययदे तत्कर्तव्येन नारायणविधि, येन तेषां तन्तुपात्रां भङ्गयेत । तथावे सिद्धात्ते वासिष्ठानामपि उद्देश्येन वाक्यभेदादपि । न च ‘ तन्तुपादयेया ’ इत्यनेन अयेषामेव तन्तुपादिविधानात् वासिष्ठानां तदुत्प्रेषणस्य, तस्य एतत्वाक्येनोत्पत्तौ वाक्यभेदाद्विद्वेद प्रमाणाभावात् विशिष्टविशेषपूर्वविधिकर्मन्त्र कल्पनागौरवमङ्गलम् । अत पूर्वोक्तप्रकरणे मन्त्रस्यैव वासिष्ठमन्त्रविधानेन कल्मसेद उपायनीय । न च दीपनीयादिद्वारा अनेककर्तृत्वेण सनादिषु प्राप्त ।

तत्र सनादी भिन्नप्रदानामप्यधिकार उक्त समानकल्पानामेव इति चिन्ताया अग्नीष्टयात् भिन्नकल्पानामपि । न च एतत्प्रकरणे अयेषा वैशुष्ट्यप्रद वासिष्ठाना इत्यत्र मन्त्रस्य पुत्रस्यसिद्धपरिधान प्रकरणशेषा

पत् । ननुयुक्तपुत्रधर्मवे च परिसंख्याऽऽपत्ते वासिष्ठयस्य, नारायणस्ये हीये वैश्वामिनविधानात् साक्षा कर्तुं परिच्छेदस्येन विषयोभेदेऽपि प्रयोञ्जन्तुभूतपदानां परिच्छेदस्येन वासिष्ठत्वविशुद्धयत्ते, सनादी औदुम्बरस्य मानयत् एकमासिऽऽकर्तृत्वेऽपि अन्येषा वैशुष्ट्यानापत्ते । अतो भिन्नकल्पानामपि अधिकार । इति प्राप्ते, विरुद्धेन प्राप्तयोर्मेन्त्रो नियमाद्येन वाक्यसाधक्योपरतो निषतप्रानासिद्धयावृत्तिरूपपरिसंख्याकल्पयोगात्, वासिष्ठोरेरेभ्यै प्रमाणतरंगान् वासिष्ठमन्त्रनिषतकल्पनीभूतदशपूर्वमासांभूतद्वितीयप्रयाजद्वारा नारायणमन्त्रनिषेधाविति । अतश्च नारायणमन्त्रस्य वासिष्ठेषु निषेधाभावादेव निवृत्ति, इति न तपरिसंख्याया वाक्यप्रवृत्तिरूपकल्पम् । अतश्च भिन्नकल्पानामपि अधिकारे एषांभूतमन्त्रादे इतरेषा कल्पानापत्ते समानकल्पानामेव अधिकार ।

न्यायविदुः— दशपूर्वमासयो ‘ राजन्वकासिष्ठाना नारायणो द्वितीय प्रयाज, तन्तुपादयेया ’ इति श्रुतम् । तत्र दीपन्यायद्वारा संशये प्रसिद्धे । स च वासिष्ठमन्त्रे इतो नारायणो वासिष्ठकर्तृक संपन्न इति, एव तन्तुपादपि अयै, इति कश्चित् कल्पमाधिस्य भिन्नकल्प अपि न युक्तुं । इति प्राप्ते, वासिष्ठस्यैव त्वेन नारायणादिविधि, कल्पकारद्वारेण सादृश्ये इति न कल्पतरुत्वना, धाव्यस्य विधेय च युक्त सन्निर्गन्तु । एव च एककल्पाश्रयणे अन्येषां श्रुतवैशुष्ट्यात् समानकल्पानामेव स च इति सिद्धान्त ।

संयहन— ‘ १ भिन्नकल्पा एव सतिन स्यु । ’ शब्द— ‘ स युक्तुं गुल्लकपा । ’

अधिकार सारसम्बन्धमन्त्रेषु आदिवासी नामेव ॥
विद्वारस्य प्रभुत्वाद्दत्तप्रदानामपि स्यात् । ६।६।१ २७ ॥

भाष्य— सनादय उपायत्तम् । ‘ य एव विद्वान् यत्नवान्ते ’ य एव विद्वान् यत्नवान्ति ’ इति । तेषु सदेह हि सनातोमन्त्राणां च तां भवति उत सग्नीतमन्त्र इति । हि सना । सग्नीतमन्त्राणां च ।

सण्डन— 'सनेऽधिकारा न भवेत्तिसिद्धिः ।'
 शकर— 'आधानाधिष्ठवः सने ।' अधिकारी ।
 अधिकारः स्मार्तादिकर्मसु उपनीतस्यैव ॥
 तस्मिन्सु शिष्यमाणाणि जननेत प्रवर्तेरन् ।
 ६।२।६।२२ ॥

भाष्यं— इह स्मार्ताः पदार्था उदाहरण प्रत्युपलित-
 नियमाश्चाऽऽचारा । 'सुरसुगन्तव्योऽभिसादयितव्यश्च'
 'बृहद्वक्त्राः प्रत्युपयोगः समन्तव्यश्च' इति । तत्र सदेदः
 किं जातमानाणामिमे पदार्थाः, उतोपनीतानामिति । किं
 प्राप्तम् ? अविसोपेपदेशाज्जातमाणाणां । कुतः ? पुष्पे
 शे शिष्यन्ते, जातमात्रश्च पुष्पे भवति । तस्माज्जातमाणा-
 णामिमे पदार्था इति ।

अविद्या, वेदसुखयत्नादुपायेन प्रवर्तेरन् । २३ ॥

भाष्यं— एव प्राप्ते इमः । अविद्येति पक्षाया-
 द्दृष्टिः । उपायेन प्रवर्तेरन् । उपनयनेन सह प्रवर्तेरन्,
 वेदतुल्यात् । वेदतुल्या दि स्मृतिः । वैदिका एव
 पदाणां सार्यन्ते इत्युक्तम् । वैदिकाश्च पदार्था उपनयनो-
 चरकाले समागताः । स्मार्ताश्चित् वैदिका एव । तस्माद्दु-
 पनयनोत्तरकाल एते इति ।

दुष्-- (अत्र भाष्यकारेण सामान्योत्पेदेन सिद्धान्त-
 कथित, तन्नाशयित्वेन) न सामान्योत्पेदेन नास्ति यदाहातः
 (युक्तः) येन उपनयनोत्तरकाले वैदिकानि कर्माणि
 (ह्यस्मि, तस्मात्) इत्यपि (वैदिकस्यैव नियमकम्)
 उपनयनोत्तरकाले (एव) प्रवर्तेरन् स्मृतिः (इत्युत्मान-
 म्बुक्त्वात्, तस्मात् तेन सामान्योत्पेदेन (सिद्धान्तः)
 अवहत्सते । कथं तर्हि ? 'सुरा न वेद्य' 'सामान्ये न
 हन्तव्य' इत्यादौ जातमात्रेण न कर्तव्यं. (तस्यै
 शिष्टैः स्मरकम्) । अन्यत्र (सामान्ये प्रविष्टावपि)
 प्रागुपनयनात् कामनास्वादिभ्यां इति (प्रविष्टान् वेत्तुं)
 अपरिधिद्वारात् (अनुवर्तते) कतिपयैः । (तथा)
 उपनयनोत्तरकाले अभिसादनप्रत्युपनादेति उपदि-
 श्यन्ते । (सुष्येर्दृश्यन्ती -) स्मार्तादेऽपि तत्रापि
 एव (उपनयनोत्तरकाले उपरिचरन्ते) अतः (वेदात्म-
 यनकाले उपदेशत्) वेदप्रत्युपनात् (वेदापनयनप्र-
 चारात्) इति (उपनयो) । अपरा विदित्वादे

एव एते सार्यन्ते । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेदतुल्यात् ।
 (वेदमूलत्वात् स्मृतीनां, तानु च उपनयनोत्तरकालमेव
 अभिसादनप्रत्युपदेशात् उपनयनेन सह एवा प्रवृत्तिः
 इति सूत्रार्थः) ।

सोम— पूर्वोक्ताधिकारिविधोपविचारत् संगतिः ।
 न च 'उपनयनानिर्णयमः' इति स्मरणे जायति कथं
 पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽपि हि 'सामान्यो
 न हन्तव्यः' 'न सुरा पिबेत्' इत्यादीनां शक्तमात्म-
 धिकारित्वमिच्छन्ते, तददन्त्येतामपि तथात्वमिच्छता इति
 प्रतिपन्त्या वृत्त्याचिन्तया वा तदप्रवृत्तेः । 'न कल्प्य भउ-
 येत्' इत्यादीनां तु उपनीतधिकारिकत्वमेव । द्वितीय-
 सूत्रे 'तस्मिन्' पुष्पे इत्यर्थः ।

त्रि— 'प्रादुसुपनादिनिर्णय उपनीतेः पुत्रोऽप्युव ।
 ऊर्णे, मन्वाग्न्यसाध्यानादाद्यो, ऽन्त्योऽस्य तथा
 स्मृतेः ॥'

भाट्ट— भीतेषु स्मृत्युपेयु च निषेधेषु, तथा सात्ते-
 प्येन अनश्रिताप्येषु अन्नक्याप्येषु विधिषु उपनयनात्
 पूर्वमपि शक्योपविचारः, स्मार्तादिषु उपनयनानिर्णये
 प्रसंगभावात्, उपनयनस्य वेदमात्राभ्युपेयाद्भावात् ।
 निषेधेषु तु जातमात्रस्यधिकारः । 'सामान्ये न सुरा
 पिबेत्' इतिष्वपरिषेधपरिष्काराया अपि भद्रादि
 भाष्याणां निषेधात्, तत्र च स्मृत्याप्युपनयनानुपनी-
 गात् । इति प्राप्ते, स्मृत्याप्युपनयनार्था 'सामान्येन
 पठन्ती वेदोऽप्येती जेयश्च' इति स्मृत्या उपनयनप्र-
 विष्टानात् स्मार्तादिधीतमपि उपनीतधिकारकतया ।
 निषेधेषु तु 'प्रागुपनयनात् कामनास्वादिभ्याम-
 न्या' इति स्मृत्येवमप्युपनयनोत्तरकाले च ।
 अत्र एव दर्शयित्वास्वैव उपनयनानां मूलकालादिनिषे-
 धानां जन्मान्धिकादिभिरुपेयैः स्मृतिविद्येन । वेदां तु
 दृष्टान्तां उपनयनान्तेन वेदां विनशादाद्यं, तस्य तदन्त-
 नयेन विष्णुत्वात् ।

स्वावदन्तु— प्रवृत्तौ सुष्ये, इत्येते स्मार्ता
 यानि प्रागुपनयनात् प्राप्तेः उपनयनान्तरकाले च ।
 इति प्राप्ते, 'उपनयनानिर्णय' इति 'प्रागुपनयनात्
 कामनाः' इति च स्मृत्येवमप्युपनयनोत्तरकाले च ।

कथं ? नानैषा यजनयक्तिः, ये यजमाना इति उद्देश्यवद्
ऋत्विजः इति विधेयपदम् । तथाहि सति आर्त्विज्यमङ्गं
यजमानसंस्कारकं विधीयते, न यजमानाः आर्त्विज्यस्य
अङ्गम् । तत्र प्राङ्गतायां नैषामार्त्विज्यानां स्वात् ।
संस्कारश्च अदृष्टः कल्प्येत । स च यजमानविषय इति
पुनरदृष्टम् । तस्मात् यजमानानां सतामार्त्विज्याः
पदार्था विधीयते । किं तर्हि ? आर्त्विजानां पदार्थानां
अन्यत्रचर्तृता । एषा च यजनव्यक्तिः, ऋत्विज इति
उद्देश्यवद्, ते इति विधीयते, ये यजमानाः त एव
ऋत्विजो भवन्ति नान्ये, इति आर्त्विज्ये पदार्थेषु
यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । प्रत्याम्नानात् अन्ये
निरर्नन्ते । एव सति प्राकृतप्रयोजना एव आर्त्विजाः
पदार्थाः, न यजमानसंस्कारः अदृष्टो विधीयते इति ।
यजमानसंस्कारस्यापामयि एषामदृष्ट इति यदि कल्प्येत,
तत्र भ्रमः । इतस्मिन्नापि पक्षे यजमानविषयः सोऽदृष्टः
संस्कारः इत्यस्य वक्ष्यमीदम् । यक्षोभयो पक्षयोर्दोषो
न तमेकक्षोभो भवति ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधत् । २१ ॥

भाष्य — गार्हपते पदार्थे राजन्वरेणौ गविष्यतः ।
न च तत्र आर्त्विजेन प्रयोजनम् । तस्मादविप्रतिषेधस्तथा-
मिति ।

न वा, कल्पविरोधान् । २२ ॥

भाष्य — न वैतदस्ति गार्हपते वा पदार्थे
राजन्वरेणौ इति । कल्पविरोधो हि स्वात् । यजमान-
त्वमगः, सोममयः एषेपा, कल्पमममप एषेपाम् ।
तथा ब्रह्मसाम गार्हपते ब्राह्मणानां, पार्थुरस्य राजयानां,
राजोयानीय वैश्यानाम् । तस्मात् गार्हपते निवेश
इत्येतदपि नास्ति ।

श्यामिरवादिनरेपामदीने तिङ्गदुशेनम् । २३ ॥

भाष्य — अथ यदुक्तं चिद्रदोनादिभिः, तत् परि-
हृत्तम् । अत्रोच्यते । अदीनेनेर मयउन्देन वक्ष्यति ।
याः स्मभिरामुन्निवा विधीयन्ते । अत्र ऋत्विजां
स्मभिरामुन्निवा राजन्वरेणना मय नाहपते इति ।
तस्मात् अदीने चिद्रदोनाम् ।

शा — 'तत्रापि सर्वप्राणा भवेयुर्विरोधतः ।
ऋत्विजामादिवाक्येषु विरोधः भूयते नहि ॥ प्राप्तेषु चिद्र-
वर्षेषु वच्छब्देनोपनयनात् । संस्काराद्यथा तेषामार्त्वि-
ज्यमुपयुज्यते ॥ ' एवं प्राप्ते भ्रमः । 'नार्त्विज्य यज-
मानानां संस्कारादेन चोदते । तथाऽप्याहुः कार्यमार्त्वि-
ज्यस्य प्रसज्यते ॥ तेन वच्छब्दयोगेऽपि नोद्देशः
स्वामिनामिह । आर्त्विज्यमेव त्दिस्य यजमानविधिर्भ-
वेत् ॥ ' तस्मात् ब्राह्मणा एव सत्रमावीरन् ।

सोम — पूर्ववदिहामि राजोऽधिकारः, इति प्रत्यव-
स्थानात् संसतिः । यजमानऋत्विज्यस्यो भिन्नार्थयोः
श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावात् एकस्य लक्षण्ये, जन्यस्य
ऋत्विज्यस्य तत्कार्यपदार्थलक्षणाभावात् तेषु यजमानाः
कर्तृत्वेन विधीयन्ते । न च ऋत्विज्यस्य कृत्ययजननिमित्तः
इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं समन्तीति वाच्यम् ।
वस्तुतः ऋत्विज्यस्य कृत्ययजननिमित्तत्वेऽपि अस्मिन्
वाक्ये तत्पक्षे यजमानानां लक्षण्येन विषयवैतथा
वाक्यान्वयक्यापत्तेः । ये परार्थे कर्तारो यजन्त तत्पक्षे
मुख्यसामानाधिकरण्याभावात् । एव च कृत्ययजननिमि-
त्तेन ऋत्विजमेव सता यजमानानां ऋत्विगिरसोपकार्येषु
परार्थेषु विधिः ।

वि — 'सर्ववर्णस्योत्तं विप्ररेण, -विरोधतः ।
प्रत्ययः, नैव स्वागित्य रिष्यणामुत्तिना सताम् ॥ '

भाट्ट — तत्रेऽपि 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति
भ्रुतम् । तत्र न तावत् यजमानानां कृत्ययजनसं-
त्यस्यस्यलिन्यत् आदाय द्वयोः प्रपञ्चगतयोः सामाना-
धिकरण्यान्वयः । 'स्वामिसमदता' इतिनाम्येन
(३।०।१।०।३८) प्राततया वाक्यवैधर्ष्यादेः । अत्रो-
ऽत्र ऋत्विजस्य परिक्रमणीयत्वम् । तेनापि च न
यजमानस्य वाक्यवैधर्ष्यात् । इवेन सामानाधिकरण्या-
न्वयः, स्वामिनि परिक्रमण्येन वाचात् । न च
ऋत्विजस्येन मन्त्रो यज्जो ये परिक्रमणीयाः तत्रा-
न्यन्तु अभिप्राय तेन सत् यजमानस्य ओशान्यः,
सुशान्यो परिक्रमण्येन आशुस्यत्, तिष्ठित्य-
लक्षण्येन तत्राशुस्यत् एव ऋत्विजस्येन व्य-
त्पाय । अत्रो 'यो होत गोऽप्यन्' इति च कल्पे

'सम्बन्धु जुहोति' इतिवत् सूतीयार्था इति । मीमंसा. पृ. २३६-२३७. * वर्णप्रथम्यापि धृतसामिकेनीकात्-दक्षत्तु अप्परत्वात्पि । भा. ६।६।७३६-३९, * विश्वित्वात्तर्जनिनः अतिदोषादिर्मयु । ६।२।७। २३-२६, * वैशामिणत्त्वमानस्यगामेन सवे । ६।६।२४-२६, * समानकल्पानामेन सवे । (कल्पसन्तोऽत्र प्रयोगविषयकः, न तु कल्पसून-निषयकः) । ६।६।११२-११३, * सर्गोद्गोसहारागमर्थस्यैव काम्येषु । ६।३।२।८-१०, * साधारणप्राणामेन सवे । ६।६।६।३३-३४, * त्रिधा अपि कृत्यु । ६।१।३।६-३६. ननु एवं त्रिधा अधिकारो न स्यात् तस्या अप्य-यनप्रतिषेधे तद्विधितद्वन्द्वानामावात् । न च नारत्येवेति वाच्यम् । 'यजेत स्वर्गनामः' इत्यादौ स्वर्गनामपदस्य उद्देश्यसमर्थत्वेन पुत्रवस्य उद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहेक्यम् अविश्वित्तत्वेन त्रिधा अधिकारस्य साधितत्वात् इति चेत्, सर्वं अधिकारः साधित, न तु स्वातन्त्र्येण 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात्, स्वातन्त्र्येण कर्तव्ये प्रयोगप्रथम्यापि वैगुण्यपत्तेः । यज-मानप्रयोगे पत्नीकृत्यं प्रायश्चित्तादिलोपप्रसङ्गात्, पत्नीप्र-योगे च यजमानकृत्यं प्रायश्चित्तादिलोपत्वात् । अतो दपत्यो. सहाधिकारः । सहाधिकारत्वेन यजमानविरथैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न ज्ञान विना तस्या अधिकारतुल्यपत्तिः । 'पाणिग्रह्यासु सहस्र सर्वैर्मयु तथा पुत्र्यस्येषु' इति वचनेन त्रिधा अविनारनिर्णयः । मीमंसा. पृ. २३७-२३९. * (यस्य न यत्र) अधिकारः न अप्परत्तु-चक्षिरसूत्राना निरुधा वा वैदिके कर्मणि । वि. ६।१।२। ४-५. * अधिकारः न अप्रतिगमनेषामुद्देश्यत्वम् कर्मणु । भा. ६।१।१०।४२. * अधिकारः न द्वादशशतस्यून-धनस्य विश्वामिति । भा. ६।७।१।१८-२०. * अधिकारः न दृष्टस्य यागादौ । तस्य अन्वयनमिधि-सिद्धज्ञानमावात्, आपानमिद्राग्नमावात् । अन्वयनस्य उक्तनीताधिकारत्वात्, उक्तनयनस्य च 'अष्टमं द्वादश-मुपनयति' इत्यादिना वैशामिण्यधिकारत्वात्, आपान-स्यापि 'यस्यो द्वादशगोऽमीनादधीत' इत्यादिना वैशामि-ण्यधिकारत्वात् । मीमंसा. पृ. २३६. * अधिकारः न दृष्टस्य

वैदिके कर्मणि । भा. ६।१।१०।२५-३८. * प्रेषापूर्व-कारिणा फलोद्देश्ये विना अधिकारयोगः । सु. पृ. १३८।१. * अधिकारन्यायः (६।१।१।११-३) अत्र स्वर्गं प्रयातः, कर्म गुणतः इति, स्वर्गनामभिहित्य 'यजेत' इति वचनं, इत्यधिकारत्वात्तद्विद्वं भवति, इत्यु-च्यते । इदमेव स्वर्गनामभिहित्यम् । स्वर्गादिकमुत्पन्नैव काम्ये कर्मणि अधिकारः इति न्यायार्थः । के. * अधिकार-लक्षणस्य प्रकरणस्य विनियोजनत्वं नामुपगमते । सु. पृ. ११९२. * अधिकारविधिः फलस्यन्योपेक्षो विधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गनामः' इति । मणि. पृ. ९९. * फलस्यन्योपेक्षो विधिरधिकारविधिः । फलस्यार्थं च कर्मस्यन्यन्योपेक्षत्वम् । स च 'यजेत स्वर्गनामः' इत्येतेषुः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यार्थं विदधता स्वर्गनामस्य यामकन्यफलोक्तत्वं प्रतिपाद्यते । 'यस्याहिताग्निर्मिर्णान् दहेत्, सोऽश्वे धामपतेऽशु-कपाल निर्वपेत्' इत्यादिभिस्तु अग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधतिः निमित्तततः कर्मस्यन्योपेक्षस्यन्य-स्वाम्य प्रतिपाद्यते । तत्र फलस्यन्य तस्यैव, योऽधिकारि-विशेषणमिच्छतः । मीमंसा. पृ. २३५-२६. * अधि-कारविधिष्विषयकं 'विधिः द्विविधः' इति विन्दी बालप्रभादो द्रष्टव्यम् । के. * अधिकारविधेः पर 'कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन प्रयोग-विधिष्वेवैकमसत्ताद्वावधारणपूर्वत्वेन प्रयोगविध्युत्पत्ते-रुक्तिः न्याय्यम् । सु. पृ. ५३१. * अधिकार-हेतुः । यसु उपदानहेतुता (अनुदानहेतुता) स्तपिपणते तत् अधिकृतो कारणम् । वृद्धी पृ. ३०. * अधि-कारात्मकस्य प्रकरणस्य प्रवृत्तमात्रावैशान्यत्वं दृ-ष्टानामत्याना च प्रवृत्तकारिणोक्तत्वं तुल्यसाध प्रवृत्तमात्रे न अगन्तराग्राधिकारतो वलान्वयविशेषोऽस्ति । सु. पृ. ९१।

* अधिकारि आग्निभूतगान्द्राणस्यार्थं, नाद्राण-मप्याग्निभूते अधिकारान् । कणिका. पृ. ३४०. * अधि-कारो इति कर्मणा उपरिमानेनावस्थित, न्यामि इत्यर्थः । या. ६।१।१।३. पृ. २३५. * अधिकारी कर्मसु तिष्ठत पुनर्विदितेन विद्यात् अधिकृष्यते ! । यावत् विश्वेन

स्यात् । फलता असंयत्ता अनन्वयात् । नहि फल-
संन्ययना उपस्थानमात्रेण फलमस्ति । हि यस्मात् उप-
स्थानं अपूर्वतिरिक्तेन फलत् फलयुक्तं न भवति ।
तस्मात् प्रकृतौ आमिषी ऋक् पाद्मा इति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा - प्रवैक्यवित्तयेऽपि आमीषादीनां
उपस्थानस्य तत्स्वरूपान्वयिष्यतेने तद्दशरूपान्वया-
योगान् आमीषादिशब्दानां च सम्भारनिमित्तत्वा-
भावेन आह्वनीयादिवत् स्वरूपनिष्ठायेव सम्भारणपे-
क्षायां नैकत्वपक्षेः उपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सम्भा-
रस्य फलरूपस्यैव उपस्थानेन । अन्वयः स्यात् इति फलता
इत्यन्तस्यार्थः स्पष्ट इति ।

सर्वेषां चोददिष्टत्वात् । २४ ॥

'आग्नेयाऽऽमीषानुपतिष्ठते' इति विहिता आग्नेयी
ऋक् प्रकरणस्यैव प्राद्या इति सिद्धान्त उक्तः । ननु
प्रकरणश्रुतानां आग्नेयीनां स्तोत्रादिप्रयोजनान्तरसं-
न्येन निराहृत्यतात् प्रयोजनाकाट्याणां अप्रवृत्तानामेव
ग्रहणं युक्तं इति चेत् तत्रह । सर्वेषां च सर्वेषामेव
मन्त्राणां वाचःस्तोमादी उपदिष्टत्वात् प्रयोजनान्तरसंन्येन
निराहृत्यत्वमपिशिष्टं प्रकृतानामप्रवृत्तानां च । तस्मात्
प्रकृतग्रहणमेव युक्तं इति सिद्धान्तः । चे

अधिकारो नास्ति कर्मणि अप्रतिस्माधेया-
ङ्गवैरुपस्थेय ॥

उत्पत्तौ नित्यसयोगात् । ६।१।१०।१४२ ॥

आरभ्य—यस्य तु अप्रतिस्माधेय अङ्गवैक्यस्य त
प्रति विचारः किं अधिक्रियते नैति । पूर्वाधिकरणेन
अधिक्रियते । इति प्राप्ते ब्रूमः नाधिक्रियते इति ।
कुतः ? यत्कामावात् । नासी केन चिदपि प्रकरेण
शक्नोति युग्म् । तस्मात् तस्याधिकारो न याम्यते । ननु
बन्धनोक्तिः, तत्राधिक्रियते इति । वयुर्विकले विना
आन्वावेक्षणानेन, विना विष्णुर्मै पद्भु, विना
शैलदिश्रण्येन च नपितः । एतान् पदार्थान् प्रति
वयुर्विकलादीनां अनधिकारः इति । नेत्युच्यते ।
नान्वावेक्षणानि पुरुषा प्रति निर्दिश्यते । यदि हि त
प्रति निर्दिश्येत, ततो विकल्पेऽपि अधिक्रियेत । अतः
प्रति एवानुपदेशः परस्परविरोधात् । पुरुषस्य च

आख्यातेन अनभिधानादिति । उन्मयेत् 'विधिर्वा
संयोगान्तर्गतः' (३।४।४।१३) इत्यत्र । तैश्च विना
विशुभं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं वाचयेत् । तस्मात्तस्य-
नधिकारः ।

शा—यस्य तु अप्रतिस्माधेयमङ्गवैक्यं, स न
कथं चित् प्रकरोति कर्तुं इति न काम्येऽधिक्रियते ।
नित्येषु तु आहिताग्निभेदं यथाशक्ति कुर्वन् अधिक्रियते
एव ।

सोम—सूत्रार्थस्तु — उत्पत्तावेव येषामङ्गवै-
क्यं जात्यन्वादीनां, इदमुपलक्षणं सर्वेषामप्रतिस्माधेयाङ्-
गवैक्यत्वात्, ते नाधिक्रियन्ते आन्वावेक्षणानिभिः
प्रतोर्नित्यसयोगादिति ।

वि—'अस्माधेयवैक्ये कथं, काम्येष्वस्तुता ।
नित्येषु तादृशताग्निभेदं यथाशक्ति करोति हि ॥'

अतः—अप्रतिस्माधेयपङ्गवैक्ये तु काम्ये नाधि-
क्रियते । नित्ये तु यथाशक्तित्वात् (६।१।१।१-२)
अधिक्रियते एव । यत् पार्यन्तादिभिः 'आहिताग्निभेदं
नित्ये अधिक्रियते' इत्युक्त्वात् आधानस्यापि नित्यवै-
नोपेक्षितम् ।

अत्र विचार्यम्—आधानात् प्राक् अप्रतिस्माधेयाङ्ग
वैक्ये प्राप्ते आधानादिनित्यकर्मस्वामी तस्याधिकारो न
स्यात् । आधानोत्तरं तादृशे वैक्ये प्राप्ते तु इत्यन्त-
नित्यकर्मणि यथाशक्तित्वात् अप्रतिकारो न निरत्येत ।
एतदभिप्रायः एव भाष्यादयो प्रधाः स्तुः । तथा न
पार्यन्तारभ्युक्तिरपि एतदभिप्रायं युक्तैवेति । के.

न्यायविन्दु—यस्य तु अप्रतिस्माधेयं अङ्गवैक्यं,
स, अस्मत्तं गत् न काम्येषु अधिक्रियते, विद्येषु तु
आहिताग्निभेदं यथाशक्ति कुर्वन् अधिक्रियते एव ।

अपहन—'न एतत्तादृशिनः ।'

शंकर—'नाह्वानावाप्यङ्गवैक्ये ।'

अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशशत
म्यूनपनस्य ॥

विचारः सन्तुभययोऽभिनेयात् । ६।१०।१।१८ ॥

आरभ्य—विश्वजिति 'सर्वत्र ददाति' इति । उन्
एयोऽर्थं वाचयित् किं यस्य द्वादशशतं अधिक्रियत वा

औदुम्बर्या परार्थत्वात्, कपालवन् । ६ ॥

भाष्य— अथ यदुपवाणीतं यथा औदुम्बरी तथा इहेति । परार्थत्वाद् औदुम्बरी । यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । ननु तत्रापि प्रयोगवचनः पुरुषप्रधान्यं कुर्यात् । नैप दोषः । एकेनापि यजमानेन संमिता चेयं सर्वेषां यजमान संमिता भवति । न तु इह एकस्य कल्पे सगृहीते ज्ञेया सगृहीतो भवति । तस्मात् औदुम्बर्याः पारार्थ्यं कपालवत् । ‘यथा पुतोडाशकपालेन तुपानुपवपति’ इति परार्थकपालेन तुपा उपवत्त्वा इति उपादीयते, एवमेतदधीति ।

अन्वेनापीति चेत् । ७ ॥

भाष्य— एव चेद्वान् पश्यति, यजमानेन समानं तत्प्रयोगेन, न स्वेन अन्येन वा यजमानेनेति, तथा प्रयो गान्तरे यो यजमानः, तेनापि समानं प्राप्नोति ।

नैकत्वात्, तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात् । ८ ॥

भाष्यं अत्रोच्यते । न प्रयोगान्तरस्य यजमानः प्रवच्यते । न तु यजमानशब्दे कश्चित् विशेषः, यतो यजमानशब्दात् स्वस्या स्यात् । किं तर्हि ? एकस्य विप्रक्षितत्वात्, न शम्भ्या याजमानानि कर्तव्यानि इति नान्य आनीयते । आद, अन्य एव तर्हि सर्वेषां यजमानेषु मरतु । नैमम् । कामिन हि अधिकृत्य साद्रस्य यत्तस्य पचनम् । यजमानशब्दश्च अविभक्त इह औदुम्बर्याः यमाने । तस्मात्प्रान्यो मरिष्यति ।

सनिपातात्तु निमित्तविधात रथाद्, बृहद्रथेत्वर-
यद् विभक्तशिष्टे राक्षसिद्धिर्वैर्वै । ९ ॥

भाष्यं— पुनश्चः पञ्च पारार्थवति । यज्ञेय यज-
मानेषु संनिपातात् निमित्तविधात स्यात् । कुतः ? विभक्तशिष्टत्वात् । वशिष्ठमिदं प्रयोगे नारायणे नैमि-
त्तिकः, अन्यस्मिन् तद्वत्तस्य नैमित्तिकः । यत्र इदानीं उभयो कर्तारः सद्यश्चैव, तत्र निर्दिष्टं पेशरेण । तस्मात् केनः कर्ता । न चेत् कालिड केनः कर्ता, तर्हि तन्निमित्तं तत्र न कर्तव्यं, न चेत्तन्निमित्तम् । उभयो-
रपि अन्योच्येन विधात । बृहद्रथत्वरत् । तत्रथा
‘बृहद्रथत्वरं वृत् भवति’ इति न बृहद्रथत्वरं, न प-

तरत्वापन्नक इति नैव तत्र वृहत् निमित्तं भवति, न रथत्वर वा । एवमिहापीति ।

अपिवा कृतानसंयोगाद् विधातः प्रतीयेत, स्वामि-
त्वेनाभिसंबन्धात् । १० ॥

भाष्य— अपिवेति पञ्च व्यावर्तयति । वृत्न प्रति
केवलस्य कर्तृत्वेन सयोगो भवति । तस्माद्विधातो नैमि-
त्तिमानाम् । कथं पुनः काल्प्येन कर्तव्यं ? स्वामित्वेन
अभिसंबन्धात् । कर्म प्रति स्वामित्वेन केवलानां वसि-
ष्ठादीना अभिसंबन्धो भवति । कर्म पुरुषाणामुपकारकम् ।
तद्वि एकैतस्य शक्नोति फलं निर्बन्तियितुम् । तस्मादेवैरुः
कृत्स्नस्य कर्ता इति तत्रैमित्तिकं सर्वं प्राप्नोति । यथा
वृषट्माने दीयता इति । यद्यपि सा तुष्टडमित्येवोर्भाता,
तथापि तस्यै दीयते । काल्प्येन हि तस्य सा माता
भवति, नहि प्यातव्यते मातृत्वम् । तद्विहापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात् अतमानवत्त्वानामनपिनारः ।

साम्नोः कर्मवृद्धयैरुद्देशेन सयोगो गुणत्वेना-
भिसंबन्धमन्तरमात् तत्र विधातः स्यात् । ११ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं बृहद्रथत्वरदति, तत् परि-
हरणीयम् । बृहद्रथत्वरयो साम्नोः नैमित्तिककर्मवृद्धया
एकदेशेन सयोगो भवति । तत्र हि उभयो साधनम्,
नैमस्य । स्तोत्रेन्द्रेदीन तु तत्र साम्नोः सन्धः, न
कृत्स्नेन स्तोत्रेण । गुणत्वेन हि तत्र साम् श्रूयते, स्तोत्र
प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विधातः स्यात् ।

सोम— न च ‘ राजन्याविरथंशौश्यशुनरातां
वृत्तरास्यसप्तहृत्तिसाना नारायणो द्वितीयः प्रयाजः,
तद्वत्तस्येवोपा’ इति वाक्ये धातोरित्यस्य कथं धान्यर्थ-
विधानमुच्यते इति पाल्यम् । अत्र अत्रस्य विधिप्रत्यय-
स्य कल्पनीयत्वात्, तस्य न प्रवृत्तिं विना अनुपगत्या
प्रवृत्तेश्चि कल्पनायां ‘ एतेनां नारायणं द्वितीयं प्रयजेत्’
इत्येव रूपं संशयं नश्य, इति धान्यर्थविधानोपरते ।
‘द्वितीयः प्रयाजः कथं’ इति धान्यनाश्यामपि वृत्तित्यामन्-
यारस्य प्रयोगे एव परंपरागत्या धान्यर्थविधानस्यै ।

के— पूर्वापराशक्तं मंग्गिः ।
वि— ‘ भिन्नप्रजाकारिणो अग्निं गन्धेऽपिधा-
रिणः । तुनापन्ता एव वा, ८८शो वसिष्ठविरचिषा-

इत्यत्र शाक्यानामयने दृष्टदि वेपणाय मांसमात्रम्
'मातमसि भिन्दुहि देवान्' इति ऊहेत । वि. १।१।१३
वर्णकं २.

• अधिष्णयणादि-अभिषामानन्तेन काण्डेन
वाक्यवस्तुप्रकालपुरोडाशेषु अनुसमयः कर्तव्यः । वि.
५।१।२.

• अधिषवणफलके अयम्यदेशे नेतव्ये । एतत्
प्रतिभक्तिर्गो । भा. ४।२।८।२०-२२. • अधिषवण-
फलकयोः (सोमाभिषागाधारभूतकाण्डफलकयोः) उक्था-
दियु विवृतिषु सतर्दनं नाम दृढ संश्लेषः कार्य ।
वि. ३।३।११. • अधिषवणफलकयोः सतर्दनं
उक्थादिसखासु अहीनादियु च निविशते, ज्योतिष्टोमात्
तु नेतव्यः, न च अग्निष्टोमे निवेशः । भा. ३।३।
११।२४-२१.

• अधिष्ठातृक्येऽपि व्यवदेशमेव । 'सत्यादि
द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाध्यायदेनत्वात्तरल्यम् (इन्द्रो महेन्द्रः
इति) । आह न 'आचार्यो मातुलक्षेति द्रव्यै-
कत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्त्वम् ॥'
भा. २।३।५।१० पृ. ४२४. अत्र सुधा- आचार्य-
द्वन्द्वार्थस्य शिष्यमेव प्रति सद्भावेन शिष्यापेक्षत्वात् अपे-
क्षणीयभावे चापेक्षाऽनुपपत्तेः अपेक्षणीयः शिष्यः प्रति-
संकल्पानार्थस्य शिष्यापेक्षार्थः हेतुः । मातुलस्य न
भागित्वेवापेक्षार्थं भागित्वेव हेतुः । तद्वेदेन द्रव्यैक्येऽपि
पृथक्त्वेन व्यवहारो दृश्यते इति दृढश्लोकार्थः ।
पृ. ६५३-५४.

• अधीतेऽपि वेदे धर्मविचारणाय गुणकुले एवाधि-
वातः कर्तव्यः । वि. १।१।११ • अधीतवेदो हि
निदितवेदार्थं वेदार्थेषु अधिषिष्यते । शास्त्रीवेदेषु शास्त्री
यस्य धामर्षस्य अपेक्षितत्वात् । के.

• अधीतेः गुरुमुक्तोचरणात्प्राप्तवृत्तिना अर्थः ।
मणि. पृ. १४०.

• 'अधीत इत्याद्यान्' इति स्मृत्या अध्ययनन-
न्तर्गते गुरुकुले परावर्तनीयत्वं वेदाध्ययनानन्तरं
वेदार्थविचारः न कर्तव्यः इति पूर्वशः । स्मृतौ
क्यामन्यः उत्तराश्रमकालतः न तु अध्ययनपरः ।

तस्मात् वेदार्थविचारः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । भाट्ट.
१।१।१.

• अध्ययनं अनारम्यविधानात् विधेरेव साध्यत्वात् ।
प्रधानकर्षेदम् । ऋजु. पृ. १० • अध्ययनं जपस-
पारायणक्रतुशानसिद्धिप्रयोजनम् । रत्नमाला. पृ. २८.
• अध्ययनं हृष्टे सति नादृष्टाय । भा. १।२।१।१३.
• अध्ययनं दृष्टार्थज्ञानार्थम् । शा. तर्क. पृ. ६०.
• अध्ययनं न प्रारभ्ये न पुराण्ये इत्युक्तं तन्त्रले
द्रवार्जननपेक्षे (४।१।२ वर्णकं २) । बाल. पृ. ८१.
• अध्ययनं नित्यं क्रतुशानस्य नित्यत्वात् । वि. ६।
२।११. • अध्ययनं नियं तत्फलस्य कर्माधिकारस्य
आनन्दवक्तात् । अस्मिन् तस्मिन् नित्यनेमिसिक्कननुष्ठानेन
प्रत्यत्पत्त्वात् । सर्वसाधि वेदशाध्ययन आनन्दवक्तात्-
यणाद्युपयोगित्वादावश्यकमेव । रत्नमाला. पृ. २८.
• अध्ययनं नियमापूर्वद्वारेव क्रतुशानसाधनं सत्
असौपक्यज्यापूर्वजनकं भवति । वि. १।१।११.
• अध्ययनं विद्याः नाम्नि । 'अध्ययनसिद्धय
विद्या सत् (उग्रहानादि) अनुष्ठानमात्रकत्वत्वात् ।'
६।१।१६. • यत्तत्तात् उग्रहयाय शिष्यमनियौ
तत् (अध्ययनं) प्रश्नार्थम् । कर् शिष्यः, सदा-
रणात् । प्रश्नधारणे प्रयोगार्थे । भा. १।२।१।१३.
• यमनियमादिभिः अध्ययनं पुष्टार्थत्वेन अयतनम् ।
वा ६।१।१।१० • अध्ययनस्य, कर्मणां नित्यता
पत्रतो नित्यम् । मणि. पृ. ४. • अध्ययनस्य
ज्योतिष्टोमस्यैवाभावेऽपि तद्विचारणार्थत्वात् प्रार-
भ्यम् । भाट्ट ४।१।१० पृ. ८२. • अध्ययनस्य पुनः स्वार्थः
पत्र, दृष्टप्रयोजनस्य अनुष्ठेयविचारणार्थं संभारम् । वि. १।
२।११. • अध्ययनस्य दृष्टार्थता । भा. १।१।१।११ पृ. ६०.
• अध्ययनस्य नित्यत्वमिति 'आ उर्षी यन्तर्दने' इति
वाक्येन 'अनर्षीकता प्रत्या भवति' इति निरुक्तिः च ।
मणि. पृ. ४-५. • अध्ययने अत्रान्ते चान्तकाल ।
न तु निष्कार्थकं तु मन्त्रगठे अन्तकाल । वि. १।१।१।१३.
• अध्ययनधर्मो वदीनि माधेवं, यजे नप्येव ।
मन्त्रिनी नप्येव इत्यत्र । तेन कर्मणि मन्त्रेणार्थः ।
भा. १।१।१।१८-१९. • अध्ययनवर्तः मन्त्रेणैव

कुतः ? निहारस्य प्रमुक्तात् । प्रभवति हि परत्रीषोऽपि विहारः सर्वेषां ह्युक्तम् । ऋषौ हि तेन सिध्यति । स यदीयेन तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मादनन्तीनामपि भवितुमर्हति इति ।

सारस्वते च दर्शनात् । २८ ॥

भाष्यं— सारस्वते च सने भवति दर्शनम् । ' पर-
रथैर्ना एते स्वर्गे लोकं यन्ति, येऽनाहिताग्रयः सन्मागतैः '
इति अनाहिताग्नीनां सन दर्शयति । तस्मादपि सर्वेषाम् ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । २९ ॥

भाष्यं— प्रायश्चित्त विधीयते ' अग्रये विविचयेऽ-
ष्टाकपाल पुरोडाश निर्वपेत्, यस्याहिताग्रेत्यैरग्निभिर-
यतः सस्येत् ' इति सप्तमैः अग्नीनां प्रायश्चित्त दर्श-
यति । स (ममर्गः) एव स्यात् अनाहितैः, नान्यथा ।
तस्मादपि अनन्तीनां सनाणीति ।

माग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् । ३० ॥

भाष्यं— माग्नीनां वा सत्राणि नानन्तीनाम् ।
कस्मात् ? इष्टिपूर्वत्वात् । इष्टिपूर्वत्वं सोमना-
माग्नात् । ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेत ' इति
ज्योतिषोक्तस्य इष्टिपूर्वत्वम् । तच्चोदरुपरवरा सत्राणि
प्रति प्रातम् । तस्मात् नानन्तीनां तानि भवेयुरिति ।

स्वाधेन च प्रयुक्तत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— स्वाधेन च अग्रयः प्रयुक्ताः । कथं ?
उपग्रहनिरोधान् । उपग्रहनिरोधो हि भवति ' अग्नी-
नादधीत ' इति । तस्मात् अन्यस्याग्निभिः अन्यस्य न
सिद्धिः, यद्यपि प्रायश्चित्तं अग्रयः इति ।

सन्निवाप च दर्शयति । ३२ ॥

भाष्यं— ' सारिशाणि होषन्तः सन्निपेत् ' इति ।
तेनापि साग्र्य सत्राणि उपासते इति गम्यते ।

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् । ३५ ॥

भाष्यं— एव लिङ्गपरिहारस्येतिऽपि फलणे अन्यत्
चित्तये । ... अथेशानी पूर्णोक्तम् (२९ सूत्रे) लिङ्गस्य
परिहार उच्यते । प्रायश्चित्तमस्त्यथेऽपि अत्र लिख्यते ।
कथं ? अरन्ध्रे कान्तरे गच्छता स्थितानां वा दग्धुमयन्
आरदमयाज्ञा ज्ञाने ज्ञाने, दानामिना वा सस्येत् मिथो
या, स त्रिषण प्रायश्चित्तस्य भवित्येति इति ।

शा— ' तत्राग्नीनां परार्थेनाद् यस्य कस्य चिदग्निषु ।
साधितं कर्म सर्वेषां फलं साधयति ध्रुवम् ॥ ' नैत्रम् ।
' इष्टिपूर्वकता सोमविभारणामवस्थिता । इष्टौ चानाहि-
ताग्नीनां न कथं चिदग्निषु ॥ आधातुरग्रयः कार्यं
नान्येषां साधयन्ति च । उपग्रहविरोधेण कर्तुरेव फलान्-
यात् ॥ '

सोम— पूर्वैरेव विरोधविचारात् संगतिः । यत्र-
नात् सारस्वतमन्त्रे अनन्तीनामधिकारेऽपि नान्यथाधिनारः
प्रमाणान् । सूत्रार्थस्तु— निहारस्माग्नीनां अन्यदीयाना-
मपि अन्योपकारे प्रमुक्तादनाहिताग्नीनामपि सन स्यादिति ।

वि— ' अनाधातुश्च तत् किंवाऽऽधातुरेवा, यिमो
यतः । एष्यस्माग्निषु तल्लिङ्गि, नं स्वाग्निष्वामनेपदात् ॥ '

भाष्यं— सारस्वतमन्त्रे ' पररथैर्ना एते स्वर्गे लोकं
यन्ति, येऽनाहिताग्रयः सन्मागतैः ' इति विधौ सन्नद्ध-
णस्य प्रवरणेन सत्रोक्ते प्रमाणाभावात् सर्वत्रयेण अनाहि-
ताग्नीनामपि आहिताग्निसहितानां अधिकारः इति मन्यते ।
अत एव सारस्वतसत्रस्यैव इतरसर्वसत्रस्येतिरिक्तविषय-
मेव आधानमतागनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरात्ता तु
प्रत्यङ्गत्वात् एक ए चित् तादृश इष्टिसोमोत्तरं अपेक्ष्यो-
पक्षेन । नहि तत्र इष्टिसोमसोमार्त्तुं कृत्वमपि विधीयते,
वाक्यभेदप्रमद्वात् । इति प्राप्ते, ' दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
ष्ट्या सोमेन यजेत, य एतेनाग्निषु उत्तरेण यजेत यत-
पत्यमेन तद् भावति ' इति पाप्येभ्यः अतिदेशान् एक-
कशाऽदोषादानेन वाक्यभेदाभावात् इष्टिसोमसोमकर्तृ-
कत्वात् गतेः । तत्र च आधानमतागनेपदानुरोधेन आहि-
ताग्निमापकर्तृकत्वात्, सारस्वतसत्रप्रकरणस्येतिविशेषक्ये
च त्रीन्द्रादिवत् तत्रैव अनाहितभिः अभ्यनुज्ञानान्
आत्मनेपदानुरोधेन इतरसत्रेषु अनाहिताग्नीनामेव अधि-
कारः ।

श्याययिन्दुः— अनाहिताग्रेण, कस्य चिदग्निभिः
साधितं तेन तद् सत्रेऽपि यजेत । इति प्राप्ते, सोम-
विभारणम् इष्टिपूर्वत्वात् अनाहिताग्रेण इष्टयमाणात्
साधिनारः । ' आदधीत ' इत्यात्मनेपदात् आधातुरेवा-
ग्रयः कर्मसाधनं, अतोऽपि नानन्तीनामधिकारः इति
सिद्धान्तः ।

अकर्तव्ये न निर्णये न विचारः कर्तव्य इति तदात्मकं मीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वाद्गदरम्भणीयमिति । कथं आचार्यरक्षणविधिप्रयुक्तमध्ययनं, न स्वविधिप्रयुक्तं ? उच्यते—

न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यस्तत्र चासति । न प्रयोक्तृकता युक्ता प्रयाजादिनियोगवत् ॥ ७ ॥

नहानधिनास्त्व विधेर्विप्रकृत्युपकल्प सभवति प्रयाजादिनियोगवत् । न च स्वाध्यायाध्ययनविधावधिकारी भूयते । तस्मात्प्रत्य प्रयोजनस्य समवति ।

न च कल्पयितुं शक्यो नियोग्यः पितृयज्ञवत् । अकल्पितेऽपि यत्तस्मिन्ननुष्ठानं हि सिध्यति । ८ ॥

अध्वयमाणोऽपि नियोग्यः पितृयज्ञादिवत् कल्प्यते इति । तत्र । अकल्पितेऽपि नियोग्ये यस्मादनुष्ठान सिध्यति । सिद्धे तस्मिन्नातो कल्पयितुं शक्यते अनुपपत्त्यभावात् । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोग्यः तत्सिद्धयर्थमनुष्ठानारमाक्षिप्य अन्विधिरागः अनुष्ठानुत्वात्समाधात्, अनियोज्यस्य चाधिनाशान्मवाधियोग्य मस्ययति । यदा तु विध्यन्तरानुष्ठानितेनैव विद्येयं स्वात्मलाभे परयति, तदा अनुपपत्त्यभावात् नियोग्य कल्पयति, प्रयाजादिनियोगवत् । सधर्तुः चेह आचार्यरक्षणविध्यनुष्ठानितेनेनामविपयेनाध्ययननियोगसिद्धिरिति न नियोज्यकल्पनासमयः । कथं पुनराचार्यरक्षणविधिरध्ययनप्रयुक्तेः । तदुच्यते । उपनीत्याध्यापनसंस्कारेण न चाध्यापनमध्ययनसंस्कारेण संभरतीति तदादिधयति । उपनयनमपि क्वाप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृत्वमगम्यमान तदङ्गमेव विश्रापने । तस्य च द्वारापेक्षावापुषेनेयानसिरेव द्वारे सिद्धादवगम्यते । उपनेयोऽपि नाति क्लिप्तः अङ्गनिर्गतत्वात्प्रायेणोपनयनं प्रथम्याधीनमध्ययन अध्यापनोपकारित्वेन तस्मात्कारत्वेनाप्यसंकीयते । एत न वेदाध्ययन कुर्वन् माणवकः अध्यापनस्योपकरोऽपि त्वराम्ना तद्विषयमेवाध्ययनमाचार्यरक्षणधर्तुः इति तद्विचारो सर्वत्राध्ययनान्तरं प्रतादेनैव एवावुष्ठानविधिः । तस्मादाचार्यरक्षणविधिसिद्धिमतेजनत्वात्परस्परं अविनाशितस्वार्थं चादेहस्य, न तदर्थनिर्णयार्थं मीमांसाशास्त्रमन्तरम्भणीयमिति (पूर्वः पृष्ठः) ।

सिद्धान्तस्तु यत् आचार्यरक्षणविधिप्रयुक्तमध्ययनं, न तु तस्मिन्निरेवास्य प्रयोजनं यदिरङ्गत्वात् । कर्तव्यमित्येनांतरङ्गात् अर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीक्रियते । ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजनानुपेक्षणमध्ययनं आचार्यकर्मण तावत् स्वीर्यते । स्वीकृते च तस्मिन्नेषामभावात् पश्चादङ्गतमर्थज्ञानमन्तरङ्गमपि न प्रयोजनं भवितुमर्हति । नैषम्, प्रथममाचार्यकस्य प्रयोजनत्व्यापि कल्पनात्, यद्यनसिते तस्मिन् अध्ययनस्यानुष्ठानं न सिध्येत् तर्हि तदकल्प्येत, न त्वेतदस्ति अकल्पितेऽपि तस्मिन्नुष्ठानत्वाभावात् । अनुष्ठिते व्ययने प्रयोजनानुपेक्षत्वात्तदङ्गत्वादर्थज्ञानमेवाङ्गीर्यते । ननु विशेष एव शक्यवतः प्रयोजनं स्वाद्यार्थज्ञानम् । न, अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य स्वाद्योपात् । तेनोभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तमवगतत्वात् अर्थज्ञानस्य नियोगस्य च । तत्रार्थज्ञानरूपं प्रयोजनं न विचारमन्तरेणाध्ययनेन संपादयितुं शक्यते इति अध्ययनविधिरेव तस्मिन्नेषां विचारमाक्षिपति, इति तदात्मकं शास्त्रमारम्भयमिति ।

अध्यापनीयते नायं विचार उपपद्यते । अध्यापनप्रयुक्ते हि स्वाध्यायाध्ययने सति । ९ ॥ विचारो युज्यते यत्तु न तत् तेन प्रयुज्यते । स्वयंयेनेष विधितान प्रयोक्तुं शक्यते यतः । १० ॥ यदि अध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमभिधीयात्, ततः ति तस्मिन्निरेवास्य प्रयोजनं, उपार्थज्ञानमिति विचार उपपत्त्यन, न तु तत्रयुक्त, स्वकीयेन विधिना प्रयुक्तसमात् ।

नियोग्याभावात्ततो यद्यु प्रयोक्त्वन्विचारणम् । अध्यापनेऽपि तत् तुल्यं न हि तत्राध्ययमौ युतम् । ११ ॥

नियोग्याभावात्ततो यद्यु प्रयोक्त्वन्विचारणम् । अध्यापनेऽपि तत् तुल्यं न हि तत्राध्ययमौ युतम् । ११ ॥ नियोग्याभावात्ततो यद्यु प्रयोक्त्वन्विचारणम् । अध्यापनेऽपि तत् तुल्यं न हि तत्राध्ययमौ युतम् । ११ ॥

मण्डन— 'स्मार्ताश्च धर्मा उचनीतव्याः ।'

ऊंकर— 'निष्ठा उचनीतपूर्वम् ।'

* अधिकारः (स्वरूपलक्षणम्) पुरुषस्य ऐश्वर्यं कर्मणि (अपं अनुग्रहे प्रवृत्तयुक्तः) । ऋजु.

पृ. १५. * अधिकारः फलमोक्तृतया स्वामित्वम् (इत आरभ्य अधिकारः पठ्यायावधिपर्य एव) । वि. ६।१।१.

* अधिकारः सान्नाह्नयुद्धिनिपरिवृत्तिः (अप अनुवृत्तिरूपः प्रवृत्तगतः) । की. ३।३।५।२३ पृ. ३३०.

* (क निरूपितः) अधिकारः कर्तृसमीहितसाधनाभिनया. कर्तव्यतायाः निषेधाः इति पठे निरूप्यते । कणिका. पृ. ४३०. * अधिकारः कर्मस्वरूपे अन्वहिते तद्योग्यतया शक्ये निरूपयितु इति पञ्चापि लक्षणानि (अध्यायान्) प्रतीक्षते (पठ्याध्यायार्थः) । वा. २।१।१।१ पृ. ३०२. * अधिकारः यद्योपदिष्टस्मानुष्ठानगामार्थेन कर्तव्यतायां इति समन्वितमवर्णनोपदेशज्ञानोत्तरमात्र आरभ्यते । ३।१।१।१ पृ. ६५१.

* अधिकारः पठ्याध्यायार्थः । के.

(कस्य क) अधिकारः अनाहिताग्नेरेव वतुर्होतृहोत्रेण । मा. ६।१।१।१-३०, * आहिताग्निनामेव सारस्वतमिहसत्तेषु । ६।१।५।२०-३२, ३५, * उचनीतस्यैव स्मार्ताधिकर्मसु । ६।२।६।२१-२२, * एकस्यैव पुंसः क्षीरद्वितीयस्य दर्शपूर्णमासादी । ६।२।२।३-१२, * एकस्यैव पुरुषस्य क्षीरद्वितीयस्य, न तु द्वयोः पुरुषयोः, आधाने । ६।१।५।२२-२३. * अधिकारः तत्तत्कृतप्रतिपादकसाध्यायाध्ययनगत एव तत्तत्कृतो इति वार्तिककारः । तथाहि 'यन्मि स्वाध्यायमंशेन सन्ने वेदः परिग्रहीतः, तथापि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ष्वीतिश्रेमिन्मन्त्रमात्रेण न क्वचिदुपयुज्यते इति असदपि नाधिकारः स्यात्तयति इतिदेदेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तथाजिनः साधानेन स्वाध्यायः ।' वा. ३।०।८।२८. * व्याप्यस्यैव दर्शपूर्णमासयोः । 'श्रीणि आर्षेणानि यः पणदक्षितुः शक्रेति सोऽधिक्रियते ।' दुष्. ६।१।१।५।२. * दपत्योः यद्, कर्मसु । मा. ६।१।५।२०-२२, * इयद्विदित्व्यापि कर्मसु । ६।१।८।२९-४०, * निपादस्यतेः अल्प-

यन्विधिसिद्धज्ञानविरहिणोऽपि 'एतया निपादस्यपति पात्रयेत्' इति वचनात् निपादेष्टव्याम् । निपादस्यतिसन्देहि निपादश्चागौ स्वयतिश्रेति कर्मधारयः, न तु निपादाना स्यातिः इति पठ्यीतुल्याम्, पठ्यर्थे लक्षणाऽऽपत्तेः । एतारास्तु विनेयः, निपादस्य अभ्यवनिधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेः. तत्कर्माप्यिहज्ञानाद्येपकत्वम् । मीमंसा. २।१९-४०. * निपादस्यपतेः रीद्रे चरौ । मा. ६।१।१।२।२३-२९, * पुंस एव उरस्थानादियु, स्त्रियास्तु यानदुक्त आशीर्षलक्षणम् । ६।१।६।२४, * प्रवृत्तियामेव न मन्वयिष्या, स्वगन्धिष्येरणानगतिहेतुः कानुष्ठेयतागतिपूर्वकस्तीरानुष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मसु अधिकारसन्देहेन विवक्षितत्वात् । सु. पृ. १३८।१. * प्रतिषमापेयाङ्गवैकल्यापि कर्मसु । मा. ६।१।९।१।१, * प्रत्येकं कृत्स्नमन्मोक्तव्या सते । ६।२।१।१-३, * फन्नामस्यैव तत्तत्कृतसाधनेषु कर्मसु । ६।१।१।१-३, * ब्राह्मणानामेव आर्षेण्ये । १।२।५।५।२३-४०, * ब्राह्मणानामेव सते । ६।६।३।१६-२३, * मित्रसद्वयोरेपि कुलवयवते । ६।६।३।२१-१५, * मनुष्याणामेव विश्वसृष्टामयने, सवत्सरसन्दस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१।३।१-४०, * यथाशक्त्यप्यनुष्ठानरुपि नित्ये कर्मणि । ६।३।१।१-७, * रथकारस्य सौध्वनापरसर्वायस्य आधाने । ६।१।१।४।४-५०, यद्यपि च 'वर्षासु रथमयोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन रथकारस्य सौध्वनापरसर्वायस्य आधानं विहितं योगात् रुडेर्नलीयत्वात्, तथापि नास्य उत्तरकर्मसु अधिकारः, अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकार इति वाच्यम् । तस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि 'वर्षासु रथमयोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन विधित्वा आधानमात्रोपविशज्ञानापेक्षणात्, अन्यथा एतदौ विधेरनुगततेः । अतश्च रथकारस्य आधानमात्रे अधिकारोऽपि नोत्तरकर्मसु अधिकारो निगोऽभावात् । एव च तदाधानं नातिव्यस्यते सङ्कृतानामग्नीनां उत्तरश्रेणयोगमावात्, किन्तु तदाधानं होत्रिनाश्रित्युक्तं विश्वजिन्वायेन स्वर्गपठ च स्वयमभेन प्रकानम् निधीयते । अग्नीन् इति च द्वितीया

प्रागपि सममति, तथापि अध्ययनकालानियतिभयात् पश्चादेव क्रियन्ते । तद्वत्सममतिदूरात् । सिद्धतापदस्य ज्ञानकामस्याध्ययननियोगस्य वृत्तिः । प्रयुक्तध्यापने एव नियोगो न संभवति, आचार्यकृत्य सामायतोऽपि प्रागसाद्वचनादनवगमादिति अनन्तरमेव वक्ष्याम ।

अथानियोगजन्यत्वान्नियोगव्ययश्च विशेषणम् ।

न युक्तमर्थविज्ञानं तुल्यमाचार्यवेऽपि तत् । १४ ॥

यदेव हि नियोगकृत् तदेव काम्यमानतया नियोय्य मन्वेष्टेनुमलं तुपविमोहादिवत् । ज्ञानं तु विषयभूताध्ययनकृत्, न नियोगजन्यमिति न तत्रामस्य निलोभ्यत्वसंभतीति चेत्, तर्ह्यनेन हेतुना आचार्यकामपि न नियोज्यविशेषणं स्यात्, तस्मापि विषयकत्वात् । किञ्च, प्रमाणान्तरविज्ञाते कामनोत्पद्यते प्रिये ।

आचार्यकृत् तु न ज्ञातं मानेनाभ्येन केन चित् । १५ ॥

आहवनीयादिवदलौकिकमाचार्यकं प्रमाणान्तरेणानवगतं अध्यापनविधायकेनैव कन्देनावगम्यते, इति भर्ता दर्शनम् । न ज्ञानगते कामना संभतीति न तत्रामस्य नियोज्यत्वसंभवः । अनेनैव तु वचनेन ज्ञात्वा काम्यते ह्युत्पाद्यमाने परस्परश्रयदोषापत्तिः ।

सिद्धं तत्त्वाममुद्दिश्य विधितेषु प्रवर्तते ।

विधायकमिदं प्रवृत्ते च तत्कामस्य निरूपणम् । १६ ॥

स्वादेतत्—

अधिकारादनुष्ठानं विद्यते न त्विहापि च ।

असत्यपि नियोज्यत्वे तद्धि साक्षात् साधनम् । १७ ॥

नियोगं प्रति हि नियोज्यत्वात्, काव्ये तादात्रियत्वात् साक्षात्साधनं, किंतु नियोज्यत्वेन संभवत्यस्य पुनरपि नियोगकर्मण्ये भवति । स एव हि नियोगः, यो नियोगसमेदं चार्थमिति बुध्यते । यत्र च नियोगकर्मण्यस्य च तस्याधने कर्मण्यधिनारे भवति, स्वकर्मसाधनत्वात्, अधिकारात्तदनुष्ठानम् । यत्र चान्तरेणापि नियोज्यत्वमधिकारे भवत्यवगतं, यत्र तुन एवानुष्ठाननिष्ठे हि नियोज्यत्वेन । विद्यते चाध्यापने अधिकारः, आचार्यक-

साधनत्वात् । आचार्यकृत्साधनत्वेनाध्यापने वचनेन प्रतिपादिते तदर्थिनस्तत्र अन्यार्थिन इत्याधने अनुष्ठानसिद्धिः । तदर्थितादनुष्ठानेनैवाध्ययनेन लक्ष्यामस्य अध्ययननियोगो न नियोय परिच्छेद्यतीति । एव तर्हि—

अधिकारादनुष्ठानसिद्धरक्षयनस्य च ।

अध्यापनप्रयुक्तत्वात् चोक्तिकारणार्थिका । १८ ॥

विनापि विनियोग्यत्वं अर्थज्ञानसाधने अध्ययने रणाधिकारादेव तर्हि तदर्थिन अनुष्ठानसिद्धेरध्यापनप्रयुक्तत्वात्तुपपत्तिः । भग्निरपि चेद्यत्वे एवाध्ययनेऽधिकारः । नियोज्यत्वात् तत्र नेष्यते । न तावत्ता परप्रयुक्तत्वमुच्छाने संभवति, स्वकीयदेवाधिकारादनुष्ठानत्वात् । सत्यपि च नियोज्ये कृत्वाधने कर्मणि तत्र एवानुष्ठानं, न नियोगात् वामाधिकारवत् । कृत्वा तत्रापि नियोज्ये साधनानुष्ठानं प्रयोक्तुं धममिति हि नियोज्यत्वमन्वयविचारेण । यत्र तु नियोज्याधीनं कृत्वावगति विश्वनिदादी, तत्र भग्नं नियोज्यत्वात्, अत्र तु अन्यरेणापि नियोज्यमपैतानसाधनत्वेनाध्ययनमगम्यते इति तत्र एवानुष्ठानसिद्धेर्नाध्ययनसाध्यापनप्रयुक्तत्वं संभवः । ततश्च—

अप्रयोजकता तुल्या नियोज्यतामायतो ढगो ।

अधिकारान् प्रयाकृत्य समानमुभयोरपि । १९

यदि नियोज्यता तादप्रयोजकतामध्ययनरिः, ततो-

ध्यापनविधेरपि तत्राभावादपेक्षकं भवति । अर्थाधिकारात्तदनुष्ठानं तस्य प्रयोजकं च, अध्यापनविधेरपि तर्हि तत्रानुष्ठानं प्रयोजकं तुनमित्युभयेऽपि तुल्यत्वात् नाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वात्पर्यवस्य संभवति ।

विद्यारस्य प्रयुक्तिस्य नाचार्यविधानतः ।

तर्ह्येव स्यधिकारेण तद्व्ययनस्य सा । २० ॥

आचार्यकर्मणान्साध्यापनप्रयुक्तत्वात्तदनुष्ठानं न विचारः, विचारमन्तरेणाप्यवगतत्वात् । हेतुवत्साध्यापनकन्देनैवाधिकारेण विचारमन्तरेणाप्यवगतत्वात् तत्र युक्तिसाम्यं । तदर्थेवाध्ययनगति तर्ह्येव प्रयुक्ति साम्यं चेति न प्रयोजकमन्तरेण स्यात् । येन हि चार्थज्ञानाभ्येति कर्मण्येनाधिकारः प्रयुज्यते, प्रयुज्यते-एतन्नेन कर्मण्यवगतम् । अयोध्येव अध्ययन-

विद्यते तस्यापि विश्वजिति अधिकारः, उत यस्य सरुल्ले अधिकं वा तस्यैवेति । किं प्रातः ? विकारः सन्नुभयतो-
ऽविशोऽनान् । न विशोऽपः कश्चिदाधीयते । यस्य द्वादश-
शतं अधिममूनं वा अस्तीति । तस्मात् सर्वस्य विश्व-
जिति अधिकार इति ।

अधिकं वा, प्रतिप्रमवात् । १९ ॥

भाष्यं— न वैतदस्ति सर्वस्य विश्वजिति अधिकार
इति । कस्य तर्हि ? यस्य द्वादशशतमस्ति अधिकं वेति ।
कुतः ? प्रतिप्रमवात् । प्रतिप्रमत्रे हि ज्योतिष्टोमे सर्व-
स्वस्य उच्यते । द्वादशशतं विधाय आह ' एतावता
वाप कृत्वित्ज. आनेया अधिवा सर्वस्वेन ' इति । यदि
एतावता नेच्छेद्युः सर्वस्वेनापि आनमयितव्या इति ।
तनुदि द्वादशेन शतेन नेच्छन्ति नेच्छन्तितरा ततो
न्यूनैः । तस्मात् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे, यदा सर्वस्वम् ।
तद्विह उभयमपि प्राप्तम् । तत्र एकः पक्षो नियम्यते,
सर्वस्व देवमिति । स एव न विधिः, प्राप्तत्वात् । अनि-
यतप्राप्तयु नियम्यते । स चेन्नियम्यते वादशासन,
वादश एवेह । तत्र च द्वादशशतं अधिकं वा सर्वस्व,
इहापि तददेव । तस्मात् न्यूनमवस्य अधिवा इति ।

अनुपदानस्य षाड्मत् । २० ॥

भाष्यं— चदन्नेन अन्त्याचदः । इतश्च अधिक
सर्वस्वम् । अधिकं हि दीपमाने तदन्तर्गतत्वात् द्वादश-
शतमपि दत्तं भवति । षाड्मत् । यथा कार्पाणे दीप-
माने षाडोऽपि दत्तो भवति, एतद्विहापीति ।

ज्ञा— 'तत्र न्यूनैऽपि च षाडपि सर्वमन्तोवपत्तितः ।
उभयोरेधिकारः स्वात् न्यूनपिर्दायितोः ॥ इदं तु
प्रातः प्रातः सर्वदान नियम्यते । तत्र चानतिविदपर-
मधिकं सर्वमीरितम् ॥ '

सोम— यथा सर्वविश्वजितामनिशोऽपः, एव सर्वस्व-
दाने उभयोरुपागामनिशोऽपः इति प्रत्यवसानात् संगतिः ।
सुधास्यस्तु— सर्वस्वधर्मः प्रकृतिरिन्द्रः सन् उभयतो
न्यूनैऽपिके च स्वदविशोर्गार्हित ।

वि— 'न्यूनैऽपि च शतान् किं स्वात् सर्वेताऽपिक
एव वा ।, यमरात्रिमिमे, ऽन्त्यः स्वदानये सर्वेण-
नात् ॥ '

भाह— प्रकृतिभूते विश्वजिति द्वादशशतादिन्यून-
धनस्यापि सर्वस्वपदान्त्वलोपपत्तेः तद्वतोऽन्यधिकारः ।
इति प्राप्ते, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे ' यदि एतावता कृत्वित्जो
जानमेयुः अपि तु सर्वस्वेन ' इत्यनेन द्वादशशतवाप्या-
यामानतौ सर्वस्वविधानात् तत्र च तदधिकस्यैव योग्य-
तया प्राप्तेः, तादृशस्वीभाव पक्षप्राप्तस्य नियममानकरणान्
द्वादशशतवापि रूपमयत एव विश्वजिति अधिकारः ।

न्यायविन्दुः— सर्वस्वं द्वादशशतानुमपि देयम् ।
इति प्राप्ते, प्रकृतौ पक्षे विहितस्य सर्वस्व इह नियम-
मानविधानान्, तत्र च ' यतोऽतावता न नमेमुदपि सर्व-
स्वेन ' इति द्वादशशततदधिकस्यैवोक्तेः, तद्दानमेवेति
विद्वान्तः ।

मण्डन— ' तद् द्वादशशतानुर्ध्वम् । ' तत् सर्व-
स्वम् ।

शंकर— ' सर्वस्व प्राहृताधिरम् । ' ११.

ह्यु अधिवपनकालेऽपि समन्त्रक एव विभागः ॥
चरुपुरोडाशाः । यत्र सर्वस्य पुरोडाशास्यं च श्रीहि-
निर्वाणदितश्चुडीरुणान्तरिवा वृत्ता, तत्र तेषां तन्नेगा-
धिरपनस्यार्थभरात्तस्मिन्नैव काले विभागः प्रवक्तः । स
चामन्त्रक एव कार्यः, प्राहृतत्वात् भिन्नत्वात्वेन
मन्त्राप्राप्तेः । सान्प्रहापीने कुम्भीतो दास्यमेयु दोहाना
प्रहणदशायामदानधर्माणामन्यसाल्लादेव प्राहृत्यभासात् ।
इति प्राप्ते, अवदानादिप्रदानान्तोत्पदायैप्रथमावयवरूप-
हविर्ग्रहणस्याभिक्रमणादितः पूर्वकालिकस्य कुम्भीभिरैव
वृत्तत्वात्, दास्यप्राणां हेमकरणवनिर्वादेकस्य प्राणत-
स्याप्राहृतेन चतुरदानरूपत्वाभासात्, तत्तदनयोर
कारणादेऽप्यहृतापि हविर्विभागस्य सामर्थ्येन प्राणैः
वस्येऽपि प्राहृतत्वाभासात् तदन्नमन्त्राणां च प्रधानानु-
कारित्वात्प्रथमाणात्, पाशुभ्यप्राणानामन्त्रात्वात्वेऽपि
तन्मन्त्राणामिन्द्र प्रकृतिः । संकर्म. ॥३१२१.

● अधिवापः दस्यपूर्वमाशयोः । ' अधि च वपते ' ।
भा. ३।८।११९. अत्र सत्यापादः— ' एतदि तद्वृत्त-
नधिपयत्र ३।५।८२ । निरंजुग, एतौ चतुर्थं ८३ ।
तिनष्टि ८४ । ' येनपि एतदि तद्वृत्तत्वात् अधिवापः ।
के. ● अधिरापमन्त्रे ' धान्यमस्ति धिनुदि देवान् '

विधिनाऽपि तथा भवितव्यम् । न, प्रसोन्नानुगम-
लाभात् । अनुग्रामार्थं तद्विधायोऽपेक्षते । तस्ये तु
तस्मिन् न तदपेक्षया निवृत्तमस्ति ।

स्यादेतत्, अध्ययनविधिपरिहारपर्यायाधी विधि-
त्वादविहीनादिविधिवत् इति । तदयुक्तम् । अप्यन-
विधिरधिहरवियुर तदमानेऽपि लक्षात्तरत्वात्, यस्य
विधेरुद्देशोऽपि आमन्त्रणो भवति स तद्विधुर, नैति-
चित्तविधिरित् कन्विधुर, इति प्रतिदेवुमद्राणात् । यदि
चातुरश्रमावेऽपि अन्यत्र दृश्यते इत्यादिपरिहार
कल्पते, तत्र कर्त्तव्यं तत्र कार्येषु दृश्यते नैमित्तिक-
कर्मविधिरिति तद्वर्तते न चान्, न वेत्तव्यं मयात् ।
तस्मात्तात्पर्येऽपि परिहारसिद्धिः । अथ विधे अतत्पर्येऽ-
पि दृष्टवादयस्तान् प्रसोन्नानुगमिन्विते, इत्त अत परत्वे-
ध्यनस्याप्यनपरत्वेन प्रतीयमानस्याथस्याविवक्षितत्वात्,
अविनाशितस्य च विचारानर्हत्वात्, अनारम्भमेव याञ्च
स्यात् । अत्रापि कथं चिद्विद्वद्वे तेषां विधेरतत्पर-
त्वात् वैधर्य विचारस्य सिध्यति । अथैवम न वैध-
स्याननुकूलमस्ति । यदि तदध्ययनविधिरेवाध्ययनमथं
ज्ञानाशान विद्वत्त्वात् तत्तन्नेन विचारमनरक्षणस्य
शान्ताकपरादिनायोऽप्यर्थोऽस्ति स्वविद्वत्त्वानुस-
र्त्तम् । यदा न्यायमनादाये विध्यर्थोऽस्तुति, तदा न
विधिस्तावद्विचारानुगममाधिरति । यदि परमुत्तरकर्म
मुद्रानार्थं पुत्रा इच्छेत्तदा लौकिकेन रूपेणयज्ञानोपायेषु
उद्देश्यवन्नानादिषु प्रत्येयान् कदा चिद्विचारमपि कुर्यात्,
तथा सति कर्त्तव्यत्वेन समुपस्थिते, सति उपदेश्यमे-
वासायानुदीयते, ततो नावश्यमध्ययनानन्तरमेवानुग्रहान्
सिध्येत् । नन्वध्ययनाद्भूतो विचार नवानुग्रहेन वरपेन
विधि सिध्यतीति विधिरैव स्वसिद्धयर्थं विचारमनुग्र-
हणीति कथमप्येष विचारस्य । समस्तप्रवृत्त विचार,
तस्यापि न विधिसिद्धाश्रयत्वेन अध्ययनाभ्यासाद्यौगन्धि-
त्वात् । न च कर्त्तव्यत्वोपदेश्य कर्त्तव्यत्वेन तदेव रूपेण
नापि श्रुतिस्मार्त्तवैधेयं कौशल्यादिनासायनानुग्रहो
सोमिनीमयाद् ऊर्ध्वनिधन प्रयुजते । अथ विधिरव्य-
शानार्थाव्ययनकारणात् तद्विधिरव्ययनै विचारमाधि-
पतीत्युच्यते, तद्विचारनविधियुक्तं विचारस्य निरायु-

द्विरस्मान्निर्गतत्वात् । यद्यप्यर्थानायमप्यन, तदपि
न तेन रूपेण विधिमाधन, स्वल्पेणैव तत्त्वाननवत् ।
यदन्तरेण विधिर्न सिध्यति, तस्यैवायानुग्रहमाधिरति,
नान्यथा । यद्यपि विचारमन्तरेण विधिर्न सिध्येत्, तथापि
नापी विचारानुग्रहमाधिरति निरोध्यात्तत्त्वात् । न ह्यन-
येन चिन्तयुक्तो मनेद् अर्पयति प्रतीयते, तेन न च
त्वानन्यपि तावत्तर प्रेरयेत् कुत एव स्वसिद्धयुगावे ।
अत एवाध्ययनेऽध्ययनकारणात् न सिध्यति । यत्त ई-
कर्मोऽपि निरोध्यात्तत्त्वात्तदुत्तरत्वात् न समर्थे, तत्र
कर्मनानुगोप्य समवेत् । तस्मात्तत्रैव विचारस्य
सिध्यति ।

स्यादेतत् अत्रनविधिर अत्रनन्यार्थान् शत-
मप्यन प्रसोन्नानेन स्वीकृत्य तस्मिन्मथं विचारमधि-
तीति । तदयुक्तम् । अध्ययनविधिरर्थान् शान्तमर्थान्
प्रत्येयत्वेन स्वीकरोतीत्यस्य बोधः । न तावत्तत्र विधि-
यत्वे, प्रमाणान्तर एव तत्रावधत्ताऽध्ययनात्, अत्र
घातादिनिमित्तमविच्यनगमाच्च । अथ तादर्थ्यमनुमन्यते
इत्युच्यते, तत्र अननुमतरापि तादर्थ्यस्य लाभात् । यद्
नुमन्यमानेऽपि तदर्थ्यते तत्रानुमन्यते, इति शक्ये
तत् । तस्येनान्तराणां विद्यनुमति अप्यनस्यैव-
ज्ञानायतेति बोधोऽयुक्तमना । तस्मात्तत्रैव विचारस्य
वैधर्य सिध्यतीति न तद्वेन सानोक्त्य शक्यते कर्तुम् ।
अध्ययनमन्तरेण समाने विध्यर्थे सति व्यन-तर 'वेद-
धीन्व स्नात्वा' इतिस्मृतितत्त्वेन स्नात्वा पश्चात्तन्नेने
मादकर्मानुग्रहे समुपस्थिते तस्मिन्मथमुपायान्तराभ्ये
च विचारोऽपि कदा चिदुदीयते वा न वा, इति
नामातो धर्मसिद्धेति मूयमानत्वेनविचारमननुग्रह-
मात् । तस्मात्तद्विचारविधियुक्तमध्ययनमिति ।

न साहाय्यव्ययनविधि, यद्युक्तमपरत्वं । गदुच्छेत्
'तस्मिन्मथं गिष्य वेदमप्यनवेद् द्विद । तस्य
सदस्य च तदावर्त्त प्रवृत्ते ॥' इति स्मृत्युक्तिन
उपनीसाध्ययनकारणं भावयति इति एवमप्यवचनमिति,
तदयुक्तम्--
नाध्यायनमिद् पाठ्य विद्यायुक्तमस्ति, यत् ।
दृष्ट्यार्त्तार्थं प्राप्तत्वाद्युक्तत्वेन च सम्यगे ॥२८॥

कारिरीवाक्याख्यनादी । वि. २।४।२, * अध्ययननिय-
मात्रयस्यापूर्वस्य अशेषक्रतुजन्यमपूर्वं कल्पकम् । १।२।१.
* अध्ययनप्रकरणपठितस्यापि अध्यायानध्यायादिधर्म-
जातस्य स्वरूपे कार्ये च अनुपयोगात् अध्यय-
नेनैव फलवत्त्वमांबोधे च भावयेत् इति अध्ययननियमस्य
अनारभ्यावेदितस्त्वपि अध्ययनजनितज्ञानोपसाधितहेय-
कर्माद्गतया सामर्थ्यापवृद्धितेन संनिधिना अवधारणात्
तद्द्वारा कर्माद्भवगतिः अमावास्यादौ कर्माद्भव-
याग्यानुवाक्यादिमन्त्रोच्चारणं न कार्यं इति 'मन्त्राणां कर्म
सयोगे स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् धर्मस्य तद्विमित्तत्वात्'
(१२३।७।१८) इति सूत्रेण पूर्वप्रयत्नत्वात् प्रकरणेन
अध्ययनाद्गतया अवधारितस्य अन्यायेन प्रमाणाभावात्
अविज्ञपरितमत्पर्यवेत्त तदुपयोगसम्भारत् कर्माद्भव-
भावेन कर्मोक्ते अध्यायानध्यायादिधर्मानाद्वेरेण अमा-
वास्यादानपि कर्माद्भवोच्चारणं कार्यं इति 'विद्या प्रति
विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात् कर्माधत्वात् प्रयोगस्य'
(१९) इति सूत्रेण सिद्धान्तवियुत्वे । सु. पृ. ५२.
* न च तस्य (वेदस्य) अध्ययनमाज्ञात् तनभवन्तौ
पाशिकाः फलं समाप्नन्ति । यदपि समाप्नन्तीव
तत्रापि ' द्रव्यसत्कारकर्मसु ' (४।१।११) इत्यर्थनादत्ता
वक्ष्यति । भा. १।१।११ पृ. ६. * अध्ययनविधिः
अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च । बाल. पृ. २२. * अध्ययनविधिः
एव सर्वस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाण इति स्वमतेन
वार्तिककारः प्रतिपादयति । सु. पृ. २१. वार्तिक
चेत्तत्र । " सकलस्य तावत् वेदस्य ' स्वाध्यापोऽप्ये-
तव्यः ' इति अध्ययनभावना विधीयते । तत्र किं माययेत्
इत्येतेषां अध्ययन इत्यागतमपि पुरुषप्रवर्तव्यमाकिसुकोन
विधायकेन अपुरुषार्थेष्वध्याया भायनाया प्रवर्तनादकित-
प्रसक्तैः तद्वशात् निराक्रियते । तत्रश्च अध्ययनेन इत्यवि-
शेषात् संनिधेश्च कर्णादो तिविद्यते । ' तेन किं ' इत्ये-
दिति ' यत् शक्यते ' इत्युपबन्धात् अश्रमहेन इत्यापत्तति ।
तस्यापि अपुरुषार्थेणान् ' तेन किं ' इति पदानुधारणं
इत्युपदिश्यते । तेनापि पदार्थेण, तेन वाक्यार्थेण, तेन
च अनुष्ठाने, अनुष्ठानेन स्वगोचिरुपपत्तिः इत्येतावति प्राप्ते
निराकाङ्क्षीभवति । " इति । धा. १।२।१७ पृ. ११३.

* अध्ययनविधिः कर्तृसापेक्षः कार्यापेक्षान् उपनीतानेन
कर्तृन् युद्धान्ति इति अध्ययनविधिप्रयुक्ताध्ययनजन्यार्थज्ञानं
त्रैगुणिकज्ञानमेव सिध्यति । मणि. पृ. ४. * अध्ययनविधिः
त्रैगुणिकज्ञानमेव न दृष्टव्यः । वि. ६।१।७. * अध्ययन-
विधिः प्रतिग्रहादिनियमनात् अध्ययननियमार्थः । तस्य
निषेधेषु अध्ययनेनैव निषेधार्थमज्ञानान् प्रत्ययेयात् इति
कल्पनात् साफल्यम् । इति पितृवरणा । मणि. पृ. ३.
* अध्ययनविधिः स्वार्थः विश्वतित्त्वायेन इति
जिज्ञासाधिकरणे पूर्वपक्षः । दृष्टे समवति अदृष्टकल्प-
नाऽननकाशात् फलवदर्थवबोधेणरूपदृष्टार्थः इति सिद्धान्तः ।
बाल. पृ. २. * अध्ययनविधिः ' स्वाध्यापोऽप्येतव्यः '
इति अश्रमप्रहणानवकर्मवलापी इति के चिन्मन्वन्ते ।
अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोगेनायेदगध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं
च विचारमन्तरेण न समवति । ततो विधिः विचार-
शास्त्रस्य प्रयोजकः इति सिद्धान्तः । वि. १।१।१.
* अध्ययनविधिना अध्ययनेनैव वेदोपदाननियम
उक्तः । सु. पृ. ६९०. * अध्ययनविधेः प्रयोजनवदर्थ-
बोधेन दृष्टं प्रयोजनम् । अश्रमप्रहणार्थे तु अदृष्टार्थता
स्यात् । कृषिका. पृ. २७१. * अध्ययनविधेः फलं
अर्थज्ञानवर्षतं गुच्छुल्लासः विचारकरणं च । मणि,
पृ. ४. * मोऽयं अग्निहोत्रादिषु अपीतवेदानां
त्रैगुणिकज्ञानमेव अधिकारः न अनधीतवेदानां दृष्टानां
इति अधिकारनियमः, स प्रयोजनं अध्ययनविधेः ।
शा. पृ. ६. * अध्ययनविधौ स्वाध्याय इति द्वितीयया
गुणत्रयेण कल्पते अन्यथा स्वाध्याये वाजपेयनाक्ये इव
कार्ये गुणविधौ वैकल्प्यापधेः इति भवदेवः । तत्र
' ध्रुवमागल्य वाक्पथस्य न्यूनाधिनविकल्पने । लक्षणा-
याक्यभेदादिदोषो जानुमिते लक्षौ ॥ ' इति वार्तिकोक्त-
न्यायेन परिदायात् । बाल. पृ. २.

* अध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनं नाध्यापनविधि-
प्रयुक्तम् ॥ आचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्य हि स्वाध्यायाध्य-
नस्य प्रयोजनापेनाया पुरुषान्तरागतमित्येन बहिरङ्गमपि
प्रयमनानन्तेन संनिधिरेतस्य प्रयोजनं उक्तं, नन्वर्थज्ञानं
पश्चाद्गमित्वात् । तेन अन्यायेनाद्वैदाध्ययनस्य अविन-
शितोऽर्थः । अविनशितश्च न निर्गतव्यः, प्रयोजनाभावात् ॥

अथाचार्यकृतामस्य नियोज्यत्वं प्रकल्प्यते ।
ज्ञानरत्नस्य किं नैवमन्यत्रापि प्रकल्प्यते ।

१२ ॥

यदि छात्रापनविधावाचार्यकृतम् अश्रुतो नियोज्य कल्प्यते, तदाध्ययनविधावपि अथज्ञानकामस्य कल्पना तुल्यैः । ननु नार्थज्ञानकाम उभयत्रि यो नियुज्यते । ज्ञात स्थावदर्थो ज्ञातनादेव न ज्ञातुमिष्यते, नान्यज्ञातेऽर्थे ज्ञानेच्छा समभवति । कथं हि बुद्धयनासुद 'अहमिमां शिक्षा सेव' इति ज्ञातुमाशक्षीत । तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता समनतीति । तदुच्यते । अहो उत भवान् आमाम शिक्ष्यान् सकल च लोभमनमिषधायमुद्युक्त । कथं हि दुर्गं वर्मैतामिन दस्तुसरीसुपकम् अथवा प्रकृषीररादिस- दसद्भ्रायविहासपा तत्रतत्र दष्टिं चालयन्तमापान वदा धनुमुत्तया वा आमामनुपपावत शिक्ष्यान् प्रिषादिस- न्नायविहासपा ततमपरक्यादिदेवामनलोभकमान दास्य अत्रपुस्तकनिरोधकादियु च तत्रत्यज्ञानार्थं परमान सफल च लोभमनमिषधाय ज्ञानेच्छापन्नं यक्यते कर्तुम् । अथवा अस्य नेदशो निहन्तो विस्वयवदम् । अथ द्वागो पात्र सर्वलोभप्रसिद्धं दिव्यद्रादिज्ञान धर्माधर्मानुदानस्य चार्थानर्थहेतुन निहन्ते । तातेन तु वयं शोचाम, ये एव वेदाध्ययनस्योपपादन्तो बुद्धसा नाम नास्तीति खल्वोऽत्रिपरीतमभिधानं न निरहति । सूत्रसरश्च कथं हि विहाय सुमनः कर्त्तव्यं शिक्षायां कर्त्तव्यं चेन प्रति- पादयति, माध्याह्नारेणपि नैषा प्रसिद्धा अमसिद्धनेनातिष्य समाहिता । कथं पुनः समाधानम् ? उच्यते । यत्रपि नात्यन्तपरिज्ञातेऽर्थो ज्ञातुमिष्यते, नापि सर्वान्माना ज्ञात तथापि चेन चिदात्मना ज्ञात, चेन चिदात्मना शिक्षास्यते, तथा दर्शनम् । यथोद्दिद्रादिप्रपुण्यमान्यत रामिपाचिनेतावयत विनेपल्पेण जिहास्यते । यथा च लोभे बुद्धयारिष्यरहिते देतो एवावाक्यनादिना वस्तुमत्ता मापनपगम्य गताधारविशेषं विज्ञास्यते तथा धर्माधर्मौ वर्णानर्थहेतु उभाभेण बुद्धेभ्यः पित्रादिस्योऽवगम्य विनेरूपेणपरिज्ञातेऽर्थेणो हानोगदानागते तत्परि ज्ञानेच्छा समनतीति पुनर्नैवैत 'ज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं, धर्माधर्मज्ञानकाम एताव्यारमयीपीत' इति ।

यस्तु षडति न यथा ज्ञानेच्छामपहतुमहे, तस्याः सर्वलोभप्रसिद्धत्वेनाशक्यनिहन्त्यात् । इगनिष्टपातिपरिहा रोगायज्ञानं हि सर्वं प्राथम्ये कस्त्र विपत्तिपयते । वेदाध्ययने तु नास्ति वापनेयुच्यते । यदि हि सकलस्य वेदाध्ययनेमिष्टपातिपरिहारहेतुता भवेत्, ततस्तज्ज्ञानं पुत्रेणार्थं न त्वसावसित, नैमित्तिकनिषेधाधिगार- योर्विष्यनुदानमानपरिनिष्ठितं जात् । तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति । स यच्छठय किमिदानीं नैमित्तिक वाक्यायज्ञानमनपेक्षितमेव । यथेन, तर्हि पित्रददानकाक- ददानविमर्शवदृष्ट किं सर्वेन यत्नो प्रवृत्ति स्यात् अपि वाऽप्येकदेशे, तथा च कालमपि किमनाद्य मजस्येयेव यद्यत् उत फाले एव, मुख्यभावे द्रवात्तर प्रतिनिषेध उत न, तत्र यद्यमसदृशमिमादि न कर्त्तव्यं स्यात् । निणयार्थं चाद्विगर्भस्य, तदर्थस्य चानिर्णिनीयितवात् । अतोऽरथमस्यपि फले विध्यनुदानसिद्धयर्थमेव तदाक्यायज्ञानमपेक्षितं यमित्युपयन्तं यमिति युक्तं यथाज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति । यथेन तर्हि प्रागेव वेदा- ध्ययनादमविहासोपादात् 'अभातो धर्मविज्ञास्य' इत्यनुप- पन्नं स्यात्, न जिज्ञासाभेदात् । यथा,

जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुते ।

ज्ञातवेदाङ्गस्यया या या भीमानामपुर सरा । १३ ॥

इति ।

प्रथमं तात्रदर्शनार्थं ज्ञातवाविति बुद्धेभ्यः श्रुत्वा तस्त्रुमिच्छन्त्वाप्यावाप्यनतिविना तादर्थेन विहि तमभ्ययनमपि वेत्त्य एवात्रार्थं अभीते वेद, तत आनु- त्यस्य अभीतादपि वेदाध्ययनानुदवात् किमनेनोच्यते इति पुरात्वाद्यं जिज्ञासा जायते, तदतो न च श्रुत्य द्युपाये निगमनिश्चयकारणविशेषणे यतते, ततश्च पदापज्ञानाङ्गकार्यं प्राग्विज्ञानो न्कापनरकारणात् संश्र- यितो भवति, तत्र पुनर्गर्भयविशेषविज्ञासा भवति, तदिदं पश्चात्तं निगासादपमभिनेय अयातो धर्मविज्ञा- सेयुजम् । यथोऽ भाष्यसंज्ञेन न जिज्ञासामायाभिज्ञाये वेदमुच्यते, नियं ' तादृशीं धर्मविज्ञासामपि ज्ञानायमय- दान्दं प्रयुज्यतां नार्थं, वा वेदाध्ययनं तत्र न संभवति' इति । प्रथमं ज्ञानाङ्गविज्ञासा तु यद्यपि वेदाध्ययनात्

अध्ययनविधिप्रयुक्त

मतनियमादीतिरतं यतोपेताध्ययनस्य प्रादितज्ञानव्रतमेतेतर
 कर्मस्वधिकार । तथा यद्यपि नाध्ययनस्य कृत्यमिति ।
 इदं तापदेकदेशिनामस्माकं च तुल्यमेव । अध्ययनं तु
 स्वविधिप्रयुक्तमाचार्यं नरणाविधिप्रयुक्तं वेत्यत्र विवादः ।
 तेनाप्रकरणाधीतं यासापूर्वाज्ञानाद्यतयाऽध्ययनविधानं येन
 कृत्यमेव स्यात्, किं नप्यनयापादितं ज्ञानं कृत्यं इति ।
 तत्सिद्धं नियमार्थस्वान्नानर्थक्यं विधेभेदेन ।

तेन दृष्टार्थतात्पर्यभादर्थज्ञानार्थता गिहता । २९ ॥

कथं च धनिकाद्यधिताराधनेपादिप्रतिपादनस्य वेदभागस्य
 ब्राह्मणादिभिरर्थज्ञानायमध्ययनम् । यद्यपि कथं चिद्
 ब्राह्मणस्य याजनोपयोगिताज्ञानायमध्ययनं समायेत तथापि
 ह्यश्रियदैवयो वैश्वस्तोत्राभ्रमेधाययनमनर्थकमेव ज्ञानार्थं
 ना । कथं च निषेधकायेषु नागुरेन ह्यगत् इत्यादिषु
 नियमवर्णनम् । यदि तादृश्याद्यनयापादितज्ञानं एतान्
 गौरणानुष्ठानं प्रत्ययायकरं नात्यख्येति कल्प्यते तथा
 सति अनिष्टफलकमेवाध्ययनस्य स्यात् । को हि नाम
 प्रत्ययायकरं निषेधकाकार्यं ज्ञानमिच्छेत्, यस्तान्मम
 अध्ययनमनुष्ठेत् । अथ निषेधं अननुष्ठानस्य नास्त्वर्थं
 त्वान्निषेध एवायं नियम इति अध्ययनपूर्वज्ञानव्रत
 एतानुष्ठानं प्रत्ययायपरिहास्य भवति इतरेषां वनानुष्ठाने
 ऽपि नैवातो परिहिते इति तथा सति अनधीतयत्न
 नावननुष्ठाने प्रत्ययायपरिहास्य गद् अनुष्ठानेऽपि तस्य
 तावन्गत् यथाकामं निषिद्धानुष्ठानं स्यात् । न चैतच्छ्रु
 अर्दिसादीनां सर्ववर्णतापारणं गत् । तस्मात् तत्र निय
 मोरसति । कथं च स्वाध्यायाध्ययनसङ्घे नियमः । नहि
 तदर्थानुष्ठानं तत्प्ययनपूर्वकं समभवति अध्ययनमत्र हि
 वान्मयाथ । कथं नाध्ययनपूर्वकमध्ययनं समभवति,
 आमाश्रयनोपममज्ञानम् । अपेनगणितु अदृष्टयमध्ययनं
 तथा सति अवैक्यात् नर्वदेव तथा प्रसज्येन ।
 तस्मान्नाप्यज्ञानायमध्ययनमिति । अत्रामिधीयने —
 न केवलार्थविज्ञानमिन्द्रियस्य प्रयोजनम् ।
 अपेक्षितं दृश्यते यत् सर्वं तत्फलमिदं यत् । ४ ॥
 यदि अध्ययनस्य कर्तृत्वमप्येव प्रयोजनमस्माभिरि
 च्यते, ततो यथोक्तद्वेषेण तदसंभवमुक्तव्यं स्यात्,

न तु केवलं तत् प्रयोजनम् । यद्येव हि विध्यन्तोरगोप्य
 पेक्षितमध्ययनं वाप्यमानं दृश्यते, तत् सर्वमस्य प्रयोज
 नम् । तेन यथा क्रतुविधिभक्तज्ञानमपसिद्धिमात्रं तत्
 प्रयोजनं, एव नियमेति किञ्चन यत्नाराधनादिविधिभि
 'अहरह स्वाध्यायोऽप्येत य' 'वाञ्छयिषा प्रतिशुभं वान
 भक्ति स्वाध्यायं यदमकीर्तय' इत्यादिभिर्वेदस्वरूपानुपाय
 मपथितयमिति, तदपि प्रयोजनम् । तेनाध्ययनोपायस्य
 वदस्य यथायोगं प्रयोजनकल्पनात् तन्मुद्योभेन च
 नियमवर्णनान् उचितोपादिष्वप्यनार्जितनैव वेदेन
 विशतं न तु फलं साध्यतीति नियमः । मन्त्रेषु
 ध्ययनोपायमन्त्रवृत्तमव स्रणमनुष्ठानाहमिति । हुमादिषु
 अध्ययनोपायैरेव गीतिबालोपमं भवतीति रीतं ब्र
 जयमानोपयोगिषु च तदुपायैरेव स्तोत्रादि पापनिर्नि ।
 निषेधकायेषु च ब्राह्मणादीनां चाश्रमेपादिषु जपयज्ञादि
 मानोपयोगिषु अध्ययनोपायैरेव जपयज्ञादि कर्तव्यमिति ।
 आह च 'यत् तान्दु गुरुतारासादृश्यते विचारस्तत्र
 लान्तरकल्पनात्तर' इति । 'अध्ययनविधिषु तु तदिधेय
 साधारणजपयज्ञानुष्ठानसिद्धिरितारासादृश्यं यत् कश्चि
 लान्तरकल्पनात्तर' इति । 'अध्ययनविधिषु तु तदिधेय
 स्वाध्ययनस्य करणाध्ययनपूर्वकं आमाश्रयनोपममज्ञानं
 समस्तीति तदिधेयस्यैव विचारस्य इतिकर्तव्यताभूत्स
 भवति तपूर्वकं नियमः । अध्ययनोपायैरेव अध्ययनविधिना
 विचारस्य कर्तव्यतामगम्य विचारो तु उक्त ए इति ।
 अत एवाध्ययनविधिभेदं विचारस्य कर्तव्यतां विचार
 अनुष्ठानं प्रागेवागन्तुं नास्तीति अध्ययनविधियवशाय
 विचारं कृतं । अयं तादृश्याध्ययनोपायैरेव प्रयोज
 यित कर्मानुष्ठानमिति । उपनिषत् यामि क्रतुपयोगि
 क्तुभोक्तृरूपां मन्त्राणां सति यच्चानि तैरध्ययनोपायै
 रैव भूतमौक्तिक्यपातानिस्ति मासशिविनपनोरगोप्य
 मामानं ह्यनं कर्तुं शक्यं इति । यामि तु अनुष्ठानपूर्वक
 मन्त्रिणां सति अन्नामाऽप्यहतात्मा विबरो विभूतु'
 इवेवमस्मिन्नि तेषु मानस्य स्वयमेव गतोश्च कामानुष्ठाने'
 न यं पुनरागते' इत्यादिप्रतीतिभ्युत्पत्तिं येन क
 रण्ययनोपायसिद्धिरिति सिद्धिं सन्निवृत्तां मन्त्रानुष्ठानं
 यमि श्वेतकर्मकं भवतीति नियमः । सर्वेषां नियमं कर्तुं
 एव कथं, न तु वाक्याय एव हि इत्यम् । न नैव नात्

विधिरेव विचारस्थिति प्रयोजकः, स हि विशिष्टप्रयोजनाध्ययनगोचरमप्यापन विदधत् तत्सिद्धयर्थं तादृशमध्ययन प्रयुङ्क्ते, तादृशत्व साध्ययनस्य विचारमन्तरेणानुपपन्नमिति तेनैवासौ आक्षिप्यते इति ।

तदयुक्त विशिष्टस्य यथाध्ययनस्य सः ।

अनुष्ठानं प्रयुङ्क्ते न ज्ञानस्थानम् भावतः । २१॥

यद्यपि उपनयनद्वारेणाध्ययन प्रयुक्तानोऽप्यापनविधिः उपनयनप्रक्रममाधौतस्वाध्यायोऽध्येत यद्ध्येतद्राक्यविहित यदर्थज्ञानार्थमध्ययनं, तस्यैतदुष्ठानं प्रयुङ्क्ते, तथापि वास्वरूपमन्तरेणोपकारकत्वात् प्रयुङ्क्ते, न त्वर्थज्ञानानुष्ठानं अनुपकारकत्वात् । यदि तु अर्थज्ञानमध्ययनाङ्गं भवेत्ततोऽध्ययनप्रयोजकत्वेन विधिना तद्द्वारेण प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमविधिनेव वीक्षणीयाद्वारेण वाङ्मिषमः । न तज्ज्ञानमध्ययनाङ्गं, अध्ययनमेव तु तदङ्गं, न चाङ्गद्वारेण प्रधानं प्रयोक्तुं शक्यम् । यत्र ज्ञानं न प्रयुङ्क्ते, नासौ तत्सिद्धयर्थं विचार प्रयोजकमिति । ननु यद्यपि न ज्ञानमङ्गं विचारस्वरूपमेव, सत्यं, न त्वध्ययनाङ्गत्वापि तद्द्वारेणाप्यापनेन प्रयुक्तिरुच्यते ।

यदि तेन विना न स्यात्प्रधानस्थानसंभवः ।

• प्रयोजकस्य चासिद्धिस्तनस्तेन प्रयुज्यते । २२॥

अन्यथाऽपि तु गच्छामि स्वात्मलाभे च सिष्यति ।

नैव वर्यान्तराङ्गस्य प्रयुक्तिरस्तेन सिध्यति । २३॥

- अप्यापन साधनमन्तरेणानुपपद्यमान तस्वरूपमानमेव तावत् साक्षात्प्रयुङ्क्ते, न तु तदङ्गम् । यदि स्वङ्गेन विना प्रधानभूतमध्ययनमेव न सम्भवेत्, ततस्तद्द्वारेणाङ्गमपि प्रयुञ्जीत परत्पूर्वमिदं यूपद्वारेण छेदनादीन् । यदि नाङ्गत्वान्वाध्यापनेनाप्यापनं न सिध्येत् यत्सिद्धिस्तत्रोपेतमेवाध्ययनमप्यापनोत्तरेण स्यात्, ततोऽप्यापनविधिनेवाध्ययनाङ्गं प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमेनेव वाङ्मिषमः । न त्वैतदुभयमवस्थिति, विनाऽप्यङ्गान्वाध्यापनस्वरूपसिद्धेः, अप्यापनस्य तत्पररूपमात्रेणानुपपत्त्यात् । तेन यद्यप्यदिप्रारिषमाप्युत्प्रेषितत्वात् अध्ययनस्वरूपोत्प्रेषितत्वात् तदादीनां सरूपवेदाप्यापनविधेणाकार्यविधिना अविज्ञपरिषमाप्याप्याङ्गिणा प्रयुक्तिरुच्यते, तथापि न विचारस्तेनाक्षिप्यते, कार्यान्तराङ्गत्वात् । अर्थज्ञानाद्ये हि

कार्यान्तर साधयतोऽध्ययनस्य विचारोऽङ्गं, नाप्यापनोपकारिणः । तेन नासाध्यापनविधिना प्रयुज्यते, किंतु अध्ययनजन्मेनाधिष्ठात्रेण । ततश्च—

तद्वदध्ययनस्यापि तत एव प्रयुक्तिः ।

नाध्यापनविधानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते ॥ २४ ॥

अथ मन्यसे सत्यमध्ययनेऽस्यैवाधिकारः किंतु—

अधीयानेन बालत्वात्तदा त्वेव न गम्यते ।

न चाधिज्ञायमानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते । २५ ॥

समाप्ताध्ययनेनासौ व्युत्पन्नेनावगम्यते ।

ज्ञातेन च तदा तेन विचारोऽपि प्रयुज्यते । २६॥

ज्ञायमानो ह्यधिनारः प्रयोजको भवति, न साध्ययनमन्तरेण बालेन माग्यनेन असाधयन्तुं शक्यते ।

अतो नाध्ययनं स्वाधिकारप्रयुक्तं, विद्वदधिकाराप्यापनस्यो-
नैवतुद्धितेऽध्ययने साङ्गे व्युत्पन्नेन माग्यनेन वेदार्था-
वगमात् । अप्ययने ज्ञायमानो नासौ अवगन्तुं शक्यते,
वेदाभांगवगमनादाध्ययने स्वाधिकारोऽवगम्यते, अवगतेन
च तेन विचारः प्रयुज्यते इति, तदयुक्तम् ।

हितकारिभिरैवासौ ज्ञायमानः प्रवर्तकः ।

कर्त्रोऽविज्ञायमानोऽपि नैव स्यात्प्रयोजकः ।

२७ ॥

यथैवाद्युत्तरार्थे भिषज्यद्विहितकारिभिरौषधसेवाफल-

वेदिनिः आगुरापेक्षितफलान्तरप्रतिपादनेन तत्फलप्रदर्श-

नेन वा सामना वा उपयेनानुग्राह्यमानस्यौषधस्य स्वाधि-

वारः एव प्रयोजकः तदभिषेदिप्रदत्तत्वात् । औषधफलमेव

ज्ञारोप्यमभिषेधाय नियन्त्रयत्कामानुग्राहयन्ति, तथा

अनाप्यध्ययनसाध्यमथियारमनाच्छिद्धिहितकारिभिः वि-

यादिगिरनुग्राह्यमानस्याध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिता उपपद्यते ।

यदि चागम्यमनुग्राहने प्रयोजको जातः च, ततोऽप्यापन-

विधिरपि गलेन वेनाज्ञापमानः प्रयोजको न स्यात् ।

अतो यथा तस्य साधयन्तुस्य प्रयोक्त्रेण, एवमप्य-

यनसाध्यत्वापि अधिनारस्य भविष्यति, इति नाप्यापन-

विधिप्रयुक्तमध्ययनम् । यदि च तत्प्रयुक्तं स्यात्ततो नार्थ-

ज्ञानार्थता सिध्येत् । नहि प्रतिरन्धानुग्राहयन् प्रयोजना-

पेक्षा समर्पितं, यदन्तराङ्गात्प्रदम्यमानस्य प्रयोजनत्वं स्यात् ।

ननु अधिनारपर्यवशापिनः सर्वे विषय इति अध्ययन-

शक्यते कर्तुं तस्मै एव समाख्यायते, शक्यते चानेन पदार्थोऽभिधातुं, शक्यते च क्रियागते प्रतिपत्तुम् । तस्माद्देदः पदार्थश्च सातुमुपादेयाः क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम् । न च गम्यते विद्योपो विधातुमप समाह्वयते न प्रतिपत्तुमिति । अनवगम्यमाने विद्योपे उभयार्थमुपादेय इति गम्यते । तत्र प्रतिपत्तुं चानेन क्रमेण शक्यते नान्येन, इति । (बहुः पाठभेदोऽत्र) यत्र तु मन्यो विद्यते, तत्र तन्व्यनन्वयार्थत्वात् । विधायकस्य तु विधानेनापि वृत्तार्थत्वात् नमन्यस्यैव सारकत्वम् । अत एव तत्र मन्त्रक्रमेण पदार्थानुष्ठानं न विधिक्रमेण, तत्र ब्राह्मणक्रमो जपपशादायुपपृथग्यते, तथा फलन्तरप्रतिपादकानामपीत्यलमति-विस्तरण । तत्सिद्धं दृष्टार्थत्वेऽपि अध्ययनविधेर्नियमार्थत्वादानर्थक्यमाहादर्थज्ञानार्थमध्ययनम् । न चायं नियमो यत् क्रान्त्यैरेव नियमविधिरिति, पुरुषार्थेष्वपि द्रव्याज्ञानादिषु नियमविध्यम्बुपगमात् । तेन तद्विद्यमविधिरर्थज्ञानेन । फलत एव तु पूर्वोक्तनीत्या नियमं न्यायिदो वदन्ति । तस्मान्नववक्राण्यप्यनुष्ठानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम् । अत एव नियमम् । तत्फलत्वं चार्थविचारस्यैववदन्तानात् । अतस्ति तद्विचारित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन फलत्वात् । सर्वज्ञापी वेदस्याध्ययनमावश्यकपारावधानाद्युपयोगि ज्ञात् आनश्यक्रमेण । तथा चानधीतवेदस्यानधिज्ञातत्त्वं दूद्वनज्ञान समरन्ति 'योऽनधीत्य द्विषो वेदानन्वयं दुष्टेन भ्रमम् । स च्छीनयेत् दूद्वनमात्रं गच्छति गान्धव ॥' 'त दूदेन समरत्ताउपादेवे न शक्यते ।' इत्यादिभिः । तस्मादर्थज्ञानार्थत्वाद्ध्ययनस्य, तस्य च विचारमन्तरेणासमायातदन्तरधर्मविक्षाया कर्तव्येति सिद्धम् ।

आचार्यमत्तमाश्रित्य श्रीमद्ब्राह्मस्मसुनुना ।

पार्थमारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलक कृपः । ४३ ॥

० अध्ययनविधिविचारः । अथाध्यात्मशास्त्रपरिचर-पञ्चम्यावस्यपार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते । तत्र द्वाव्य विचारमन्तरेणासमायात् अध्ययनविधिनेव अर्था-दिचारो विहितः, इति मुख्यदे एतान्नवव्य विचारवित्तो धर्मः । तत्र 'विनापि विधिना ज्ञानप्रमाणादि तद्वयेन । कल्पन्तु विधिनामासुं स्वतो विधातिरिचर् ॥' स्ताप्यासंस्तरादशोध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुं विधेन विधिना

प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये निष्ठाप्रथमकत्वम् । न चा-वधातादिविधिरनियमार्थत्वम् । अनजतो हि दर्शपूर्णमाहा-पूर्णे नियम्यते अनयातिपथ्यैरेव तण्डुलैरपूरे स्थित्यति, न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरवितोकात् । तद्विरिणी ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्यत्वे नियमार्थम-वात् कृत्यपूर्वत्वेन अप्यवननियमो विधातयः, अर्थादेरेव वेदेरान्यतानि कार्याणि फलदानीति । नचैवं युक्तम् । अथान-र्थत्वाद्ध्ययनस्य, अन्तरस्यापीतत्वात् ध्रुवाद्यमात्रायाफल-थत्वम् । तस्माद्दृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययन, इत्यध्ययनमाहा-देव तस्मात् शब्दाच्च मुख्यहात् समावर्तितत्वम् । इति प्राप्ते-ऽभिधीयते— 'तन्व्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिच-रणा । विधेश्च नियमार्थत्वात्प्रानर्थक्यं भविष्यति ॥' यदुक्तं—ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः समन्वयि, तथाभिधीयते । नोभयथाऽपि ब्रूमः । क्व तादृ, योऽयमिति होमादिषु अर्थाववेदाना श्रेयार्थिज्ञानानेनाधिकारो नानधीत-वेदाना दृष्ट्यामित्यतिचारनियमः, स प्रयोजनमध्ययन-विधेः । तथाहि असति अध्ययनविधौ अग्निहोनादिसामान्यि विज्ञायस्यत्प्रमानानि भविद्वोक्तमेवापिदृश्य विचारमन्तरेण तुज्ञानासमनादियामासित्यति अविद्योपाचयुरो वर्णानधि-दुर्गुः । तस्ति स्वध्ययनविधौ श्रेयार्थिज्ञानानेन विदुषामधि-कारो भवति न तुरीयादेः । तथाहि 'वमन्ते ब्राह्मण्य-पनधीत, भीमे राज्ञ्य, प्रादि वेद्य' इति द्वितीया-निर्देशात् तानवनतरवृत्ताश्रेयार्थिना 'हिमस्त्राभिः वर्तय' इत्येवेक्षन्ते । तस्मिन्नी चाध्ययनमतिर्दिष्टवर्तुं विधीयमानं चान्तरमेवेत्येते । तस्मात्प्रामाण्यविधोष्येरेव विज्ञास्यते 'श्रेय-र्णैरेतोरन्तरेः अन्तरमदृशेनाध्ययनादिपरपरया अर्थगम-पर्थय' इति । एतच्च फलवदध्ययनकर्तुंभूतमात्रपर्यव-रान् उच्यतेनमध्ययनाद्, अध्ययनमपि दृष्टार्थताार्थे, अर्थज्ञानं तु अजुज्ञानीविधिरात् प्रविद्यन्त्येवेने । तयो-कत्वम् । एतच्च श्रेयार्थिषु सिद्धं तन्व्यो नासिदो-दिशिचरधनुर्भंगार्थे विद्यामासित्यति, किं श्रेयार्थिज्ञानेन विदुषोऽपिदुर्बन्ति । नोऽयमधिचारविमः अत्यु-धिदृष्टो (६।१।३२-२८) यत्रमालोऽप्यवनविधि-मत्तत्वात् इति चान्तरमेव विधिः । नैवार्थज्ञानपदान-मध्ययनमध्ययनविधिना विधीयते इति विचारमन्तरेण

यथैव 'एतथाऽज्ञाद्यज्ञम वाचयेत्' इति याजयतेः पर. श्रूयमाणोऽपि विधि. यागविधिपर एव प्रयोजक-
भ्यापारपरः शब्दो द्रयार्जनार्थेप्राप्तकल्पित्वापारानुवाद
इति स्थास्यति, तथा 'अध्यापयेत्' इत्यध्वयनविधिपर.
एव, नाध्यापनविधिपर., द्रयार्जनेनोपायनयैव प्राप्तायात् ।
अपनयननपध्यापनाङ्गनेन अध्वेतुपरकारणात् । एतेनैव
'अष्टरुं द्वाहाशुनुरनयीत तमध्यापयीत' इतिपचन
व्याख्यातम् । ननु तत्रोपनयनस्यात्मनेपदप्रशङ्गाद् आचा-
र्यंकार्यवमगाम्यते । न, अर्कर्ममिपायत्वाप्रयतेरात्मनेपद-
विधानस्य । अन्यथा 'स्वस्तिजित' इत्यनेनैवाचार्यक
साधनेऽप्यथैवर्तमानानुपतेरात्मनेपद विधत्तीति समा-
ननेतिदूषमनर्थक स्यात् । तथा चाहुः 'अनर्भिमि-
प्राचार्य. पुनसरम्भ.' इति । तस्मादध्वेतुसत्कारद्वाराप्य-
यनाङ्गनेशोपनयन अनुपद्गाद् - चानिनिमित्तमिन्द्रार्थ
दध्यापनन आचार्यक साधयति, न तु तदार्थम् । तस्मादा
न्यायकार्यतया अध्यापनस्य विधायक वचनमस्ति । किंच,
न तालीकिरुमानार्थक, उपनीय वेदाध्यापयित्वाचार्य-
शब्दो वाचक पाठहादिवत् । उपनीय तु म शिष्य
मित्यपि शब्दाथप्रतिपादनपरमेव । तेनाविद्यमानत्वाद्यध्या-
पनविधेर्न तदप्रयुक्तमध्ययनम् । अथापि 'विद्यादानेन
मुमतिरेकानेके महीपते' इत्यादिभिर्विद्यादानात्मनवा-
दध्यापनमपि फलान्तरस्योपतया विहित भवेत्, तस्मात्
तत्र सर्वं निरोध्याश्रयणादधिकारमात्रस्य चाध्ययनेऽपि
सद्भानत्, विचारस्यैवमध्यप्रसङ्गात्वापनविधिप्रयुक्त-
मध्ययनम् ।

कश्चित् पुनराह, यत्रपध्यापनस्य स्वाधिकारेण
प्रयुक्तिः तत्रानति, तथापि नामानुश्रितितु प्रयुजते । त माहि,
ज्ञानेनाध्यापनस्य ध्यान् स्वमहिद्विना प्रयोजकम् ।
तस्मादध्यापनमिद्वेनादि तद्द्वारेण प्रयोजकम् । २९॥
न स्वर्गज्ञान स्वयमुपुकार्यत्वाद्यध्वयनस्य प्रयोजक
मभियुग्मंति । ज्ञाननाध्यापि तु अधिरोध्यापयुगंलि तद्-
द्वारेण प्रयोजकानि भवन्ति, न तु तेषां ज्ञानमह किन्
पकारकमात्रम् । आचार्यकस्य तु अध्यापनमङ्गमेव अत
कात् स्थाङ्गद्वारेणापि प्रयोजकत्वं लभते, अभिद्वेनापुगंलि
रूपकारकद्वारेण । न चाभिधावद्वारेणापि प्रयोजकत्व-

रामे सति उपकारकद्वारेण वागिनान् प्रयोजकत्व युक्त-
मङ्गीकृतं, तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति । तद-
युक्तम् । यद्यपि हि,

न ज्ञानं कर्मणामङ्गं ज्ञानरथाध्ययन मतम् ।

अङ्गं नाध्यापनस्येतन्न तेनातः प्रयुज्यते । ३०॥

यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञान, अध्ययन तु ज्ञानाङ्गमेव,
तेन प्रयुज्यमानमध्ययन शेषिप्रयुक्तमेव भवति, न त्वध्या-
पनमह, अतस्तेन प्रयुक्तमध्ययन उपकार्यमात्रमुक्तं स्यात्,
न शेषिप्रयुक्तम् । तेन शेषिप्रयुक्तत्वे सभार्य-
मात्रवयुक्तत्वमयुक्तमिति सुतरां स्वाधिकारप्रयुक्तमध्ययन
नाध्यापनप्रयुक्तम् । यद्यपि ज्ञान स्वरूपेणापुरुषार्थे., तथापि
कर्मानुष्ठानीयविक्रवात् पुरुषैरर्थते एवेति पुरुषार्थ-
त्वाद्यध्ययनस्य प्रयोजकत्व सभयत्वाचार्यकत्वात् । तदपि हि
स्वरूपेणानिमिलयित दक्षिणालम्बसिद्धयर्थेव पुरुषार्थ-
र्थति । अतो यथा तस्य प्रयोजकत्व, एव ज्ञानस्यापि ।
नहायस्य स्वकृपैणैवार्थित प्रयोजकमिति नियम समरित,
सुलसाधनपशुनुनादिवत् फलान्तरसाधनतया अधितस्य
प्रयोजकत्वातिरोधात् । यद्यपि चाग्निहोशाद्यपूर्वमेव ज्ञान-
द्वारेण प्रयोजक, तथापि तदेव युक्त नाध्यापन, पुरुषा-
न्तरमभि जात् । अध्वेतुगान्येव तु ज्ञान वा त साध्य वा
अग्निहोनादि प्रयोजकमध्ययनस्य युक्तम् । योऽपि अङ्ग-
द्वारेणाध्यापनविधे प्रयोजकत्वमुपकारकद्वारेणाग्निहोना-
दीनामिति विशेषोऽपिहित. योऽपि नास्ति । इयोरप्य-
ङ्गमुपकारकत्वं च द्वारमेव । तथाहि । अभिहोनामुपकार-
कत्वंत ज्ञानं तदङ्गनाध्यापन प्रयुङ्गते । आचार्यकं तु
अङ्गनादध्यापन तदुपकारकत्वाध्यापन प्रयुङ्गते इति
नम्येदमात्रम् । नैतावत् कश्चिद्विद्वेण समानपुरुषगामि-
त्वादिद्वेनादीनामेव प्रयोजकत्व नाध्यापनविधेरिति । न
चाग्निहोनादि प्रयोजक, ज्ञानमेव तु प्रयोजकमित्युक्तम् ।
तदेतद्विशेष एव प्रवक्ष्यिष्यते । कथं चाचार्यमविधि पुरु-
षान्तरगामी पुरुषान्तरनृत्तमध्ययन प्रयुञ्जीत । समान-
पुरुषगामिनि हि दर्शपूर्णमासादिविधव कार्यतया प्रतीक-
माना युक्त वा तस्यैव पुरुषस्य स्वगार्थेण प्रजाजातिपु
स्वशिक्षयर्थमनुष्ठान प्रयुञ्जते । अन्यथाप्य तु कार्यमनस्य

अध्ययनविधिविचार

भाग्यमानस्य अर्धज्ञानेनापि कर्मसिद्धिः अप्रयुहा । पुत्र
पशु पर प्रयत्नैः इति तृतीये ' शते च वाचन नम्र
विद्वान् निहितोऽस्ति ' (३।१।१८ सू.) इत्यत्र भाष्य
घातिंशो स्यम् । न च स्वाध्यायविधिगतस्वग्रन्था
मुगारेण ' वेदोऽध्वेय ' इतिवेदग्रन्थस्य स्वशागमानवर
वेऽपि ' श्रेय ' इत्यसौ वेदग्रन्थस्य तथा सनेचे माना
भास इति याच्यम् । अध्वेय इत्यत्र अन्वितस्यैव वेद
ग्रन्थस्य स्वशागमानवरतया निश्चितस्य ' श्रेय ' इत्य
श्रापि अन्वयनशादयेव तथा सनेचवलमान् । कृत्स्नवेदा-
र्धज्ञानस्य अध्ययनविधिप्रयुक्त-शाभागादेव कृत्स्नग्रन्थ
यनमर्षेणम् । उक्तं च भवस्वामिभाष्ये ' ज्ञातृगाना
वहु मान्, एकैकस्यां शासनाया अयस्समाप्तवान्, अर्थस्य
च दुर्गोपयान् अणुपक्रीनवाच्य, सद्भव्यविरणाथे सुप्र
धुद्वेष कर्माण्यनुयाय फलानि सर्वे प्राप्नुवु इति कृत्स्न
आरम्भ आचार्येण ' इति ।

किंचैव ' यो ह वा विधित्तर्पणेष्वन्दोदैवतप्राप्तयेन
मन्त्रैः शान्तिं वाऽध्यापयति वा, स्वायु बर्द्धेति गतं
वा पश्यते प्राप्नोति भवति, प्र वा मीयते, पातशामान्यस्य
चन्द्रासि भरन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रेभ्यः विद्यात् ' इति
ताण्ड्यतल्लक्षणादिशास्त्रेषु मन्त्रविद्याय
देवताना विनियोजनप्राप्त्याना च सरणविधानं कृत्स्न
वेदायज्ञानस्य आवश्यकत्वे अनर्थकं स्यात् । मन्त्रेषु देव
वायवगमस्तु कात्यायनादिप्रणीतसर्वाणामधिकारि
प्रथमो वेदायज्ञानमात्रोऽपि मुख्य एव । विनियोजक
प्राक्तमसकपज्ञानं च कृत्स्नज्ञानं मुख्यमेव, गानायागगत
विनियोजनप्राप्त्यायकचस्रज्ञानं च कृत्स्नज्ञानम् ।
' एवविदमेवाप्तुं कुर्वीत नानेवविद ' , ' एवविदमेव
होतारं कुर्वीत नानेवविद ' , ' एवविदमेवोद्गातारं कुर्वीत
नानेवविद ' , ' एवविदमेव ब्राह्मणं कुर्वीत नानेवविद '
इत्यादि शान्तिप्रयोगादिशास्त्रगतानि स्वायम्भुवादि
प्राक्तमदर्शविदमैव अन्वयविचारणतया च कृत्स्न
वेदार्थज्ञानस्य अनिवार्यवत्त्वा गमयन्ति । अत एव च
कृत्स्नज्ञानेन स्याद्गोपवद्वेषस्य प्रवृत्तेषु कृत्स्नवेदायज्ञान
कर्माधिकारिसिद्धयतया नोपनिषदम् । किंच ब्रह्म
मीमांसया तृतीयतन्त्रस्यैव विधाने ' शेषेणान् पुत्राणां

वासे यथाऽन्येष्विति जैमिनि ' इति सूत्रेण (३।१।
१।२) आत्मज्ञानं कर्मोपरभूतकर्तृद्वारा पर्याप्तदिग्
कर्माज्ञं, ' तरति शोकमाभिवृत् ' इति कृत्स्नवित्तु
अपारश्लोकश्चकारिवत् अध्ययन इति जैमिनिमत पूर्व-
पद्यवया उद्गातव्यं ' तद्वतो विधानान् ' (३।१।१६
मसू.) इति सूत्रान्तर्गत ' आचार्येषु गृह्येदमपीत्य ' इति
श्रुत्या उपलब्धेर्वाग्यज्ञानमत कर्मविधानादि विद्वान्
कर्माज्ञं आभिवृत्त्या इति स्वयं पुत्रस्य उल्लेखाय ' अधि
कोरवेद्यात्पुत्रादरायमेव तदर्थेनान् ' (३।१।१८
मसू.) इति सिद्धान्तानुगमित्य ' अध्ययनमानवत् ' इति
सूत्रेण (३।१।१९ मसू.) ' आचार्येषु गृह्येदमपीत्य '
इति वाक्ये वेदाध्ययनमानवत् कर्म विधीयते न तु उद-
भेदानमत, येन कृत्स्नवेदायज्ञानमत कर्मविधानान्
औपनिषदात्मज्ञानस्य कर्मोपरता स्यात् । ऋतुविधिप्र-
वृत्तार्थज्ञानं तु आधिकार्यात् न कर्माज्ञं ग्रीह्यादिनिषी कर्मा
णादिवत् । एव च ऋतुविधिमि विद्याप्रयुक्तवेदमानना-
भाष्यज्ञानस्य अपद्यमानं न तद्विद्वदनिर्गुणा महात्मस्य कर्म
शेषता पुत्रते इत्यस्मित भगवता वाच्यत्वेण । तदेतद्
भाष्ये भगवतादे तन्व्याख्यातृभिश्च वाचस्पतिप्रकृतमि
वहुधा प्रकृतं इति नैव तन्वत । किंच ' न प्रथम
यत्ते प्रवृत्तान्, प्रवृत्तान् ' इत्युपनिषत् ' योऽनुचान
श्रोत्रिय तस्य प्रवृत्तान् ' इति आपस्तम्ब-स्वभाष्ये-
मारदात्राशुवाहृतम् उच्यते ' एषा शास्त्रमपीत्य
श्रोत्रियो भवति ' इति लक्षितश्रोत्रियस्य, ' साक्षा
प्यापी अनुचान ' इति लक्षितानुचानस्य च प्रथमयो
प्रवर्गनिर्माणसाधनात् अतयाविषयस्य प्रथमयो प्रवर्ग-
निष्पादको पर्यवसानायगमात् कृत्स्नवेदायज्ञानस्य कर्म-
शेषता दृष्टासता । ततश्च स्वाध्यायविधि स्वशाग-
मानाध्ययन प्रवृत्तयति । ' श्रेयश्च ' इति विधित्तं स्वशाग-
मानाध्ययनस्य प्रवृत्तय । तदनुवर्तनेष्वन्वयतो पुत्रस्य
मात्राध्ययनस्य प्रवृत्तय । तदनुवर्तनेष्वन्वयतो पुत्रस्य
अनुवृत्तययवयो । ऋतुविधिप्रयुक्तयत्पुत्रस्येव तदर्थं
गमनानेपति इत्याद्यां कृत्स्नवेदायधिकारिणे तान्
नेन ग्यादिन्ते । एव च अथवादिनेषु स्वाध्यायविधि
प्रवृत्तयर्थाज्ञानान्नात् तेषां विधुदेवशास्त्राद्युक्तान्

अध्ययनविधिविचारः

स्वस्थापनात् । किञ्च नामधेयवादे ' वैश्वदेवे विकल्प
 इति चेत् ' (१।४।१०।२३-१६) इत्यधिकरणविरोधः ।
 तत्र 'सद्विश्वेदेवाः समयज्ञत तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवस्य'
 इति निर्गन्तमाश्रित्य वैश्वदेवमश्वस्य नामधेयव-
 स्वनस्थापनात् । किञ्च तसिद्धयधिनरणविरोधः
 (१।४।१२।२३-१) । तत्र 'यजमानः प्रहार' इति
 यजमानशब्दस्य ऋतुनिर्वर्तकत्वमुक्तयोगात् गौण्या धृत्वा
 प्रहारे धृतेर्व्यंस्थापनात् । किञ्च जायधिनरणविरोधः
 (१।४।१२।२३-२) । तत्र 'अग्निर्देवब्राह्मणः' इत्यग्नि-
 शब्दस्य 'स सुयत्तञ्चिद्वृत्त निरमिगीत, तममिर्देवताऽ-
 न्यसृज्यत, गायत्री छन्दो, रथतर छाम, ब्राह्मणो
 मनुष्याणाम्, अजः पशुनाम्' इति सुयत्ततवमुक्तयोगात्
 गौण्या धृत्वा ब्राह्मणे धृतेर्व्यंस्थापनात् । किञ्च
 सार्वव्याधिकरण- (१।४।१२।२३-३) विरोधः । तत्र
 'यजमानो यूयः' इति यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वःरगुणयोगात्
 गौण्या धृत्वा यूये धृतेर्व्यंस्थापनात् । किञ्च प्रदासा-
 ऽधिकरणविरोधः (१।४।१२।२३-४) । तत्र 'अपशवो
 वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वः' इति अपशु-
 शब्दस्य अपशवत्त्वमुक्तयोगात् गौण्या धृत्वा अजादियशु
 धृतेर्व्यंस्थापनात् । किञ्च 'सद्विश्वेषु वाकवरोपात्'
 इत्यधिकरणविरोधः । तत्र 'अक्षा- चार्कस्य उपदध्यात्'
 इति विहित. सामान्यापगत अञ्जनसाधन 'तेजो धृत'
 इति वाक्यरोपात् धृते म्यनतिधृते इति ध्यन्स्थापनात् ।
 एत अधिष्ठानान्तराणि बहूनि विरुध्येरन् । विस्तरमिषा
 निरूप्यते । तस्मादर्धवादेषु अयवसाधनानि क्रमेणैव
 अजहत्सार्धैरुपशान्ना प्राशस्त्यपरत्तम् । कु पृ २७-३१.

७ अध्ययनविधिविचारः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य'

इत्यन अध्ययनरूपकमानसा अर्थज्ञान भाव्य
 कर्मानुष्ठानीतिरित्येन पुत्र्यार्थत्वात् इति । स्वार्थ-
 त्वमिति चेत् न, अहङ्कारोत्पत्तेः । नापि अश्रमसदय,
 पुत्र्यार्थानुष्ठानमित्यात्, ग्याकरणादीना वेदाङ्गत्वोक्तत्वेत्थ ।
 अङ्गत्वात्पार्थिवान्ते उच्यते । तत्र वेदाध्ययनस्य
 अर्थज्ञानार्थत्वे उपपद्यते । व्याकरणदीना वेदाध्ययन-
 पदोभित्यात्, स्वार्थत्वे वा तदनुपयोगात् । वेदाध्ययन
 इत्यनकदृष्टार्थक अर्थवद्विषयकविहित्वात्प्यनव्यात् अङ्गा-

प्ययनवत् इत्यनुमानात् । अत्र स्तोभाष्यने व्यभिचार-
 वारणाय अर्थेन्द्रियपथेति । विषमन्त्राध्ययने व्यभिचार-
 वारणाय नित्थेति । अतः अर्थज्ञान भाव्यम् । न च
 अर्थज्ञानस्य भाव्यत्वे अनप्यायादिनियमाना स्वरूपकार्थोः
 अनुपयोगात् अध्ययनाङ्गानुपपत्तिः, कार्थो-
 योग्याभावेऽपि विषमनियमार्थत्वेन स्वरूपोपयोगिवात्,
 नियमापूर्त्ते उपयोग्यात् । कर्मानर्थकत्वप्रत्ययानु सन्धमते
 लक्षणिकः । 'विष भुनक्ति,' 'सपत्न्यं बुधेति' इति यत्
 अनीधितकर्तव्यपरते वा । 'इति तत्कर्मैतत्परत्वेऽपि
 स्वाध्यायस्य कर्मानानाशिशिद्यत्वरणभाजनविधिवेन एत-
 स्य विधेः अर्थज्ञानभाव्यत्वम्' इति कश्चित् ।

अन स्वाध्यायस्य स्वशापायम् । त्वल च परंपराया
 अध्ययनविषयत्वं, अनुष्ठानविषयत्वं च । तेन वेदनया-
 न्तर्गतवैकल्यापपरः स्वाध्यायशब्दः । तेन अध्ययनानुष्ठान-
 मयो स्वपरंपरापरिग्रहीताध्ययनानुष्ठानविषयकत्वोपपत्तिः ।
 तत्र इति कर्तव्यताऽपेक्षया योग्यतया विचारः
 इति कर्तव्यतात्वेन सत्यत्वे इति विचारकर्तव्यतासिद्धिः । एवं
 च 'स्वाध्यायस्य मारुहः' इत्यादिभ्यो वेद न विजानाति
 योऽर्थम् । योऽर्थश्च इत् सकल भद्रमस्तुते नास्मतेति
 ज्ञानविधुताप्याम् ॥ (निरुक्त १।१८) इत्यर्थाभिप्रे-
 तदनमिदं निन्द्यास्तुती उपपद्येते इति वार्तिशब्दम् ।

पितृचरणारसु प्रोक्षणादिविधौ अपूर्वसाधनत्वेन
 ग्रीहीणामिष अनापि प्रयोगेन वदर्थज्ञानजनकत्वेन स्वाध्या-
 यस्यैव भाव्यम् । वेदार्थज्ञानस्य द्रव्यप्रतिप्रतिष्ठोपधिक-
 त्ववत् कर्मानुष्ठानीतिरित्येव इति लोकादिकं पुत्र्यार्थत्वं
 द्रव्यार्जनम् । अतोऽयं निधि प्रतिग्रहद्वियनियमम्
 अध्ययननियमार्थः । ननु अध्ययननियमस्य निधेषु
 नोपयोगः अध्ययनैव विषयं जानन् विधेषु उपानेन
 फलमाप्तुयात् इति च, अध्ययनो निधेषाम्यं जानन्
 निधेषु उपानेन प्रत्येयात् इति च, न । तत्र अगत्या अध्ययनेन
 मनुष्ययोगात् इति चेत्, न । तत्र अगत्या अध्ययनेन
 निधेषाम्यं अजानन् प्रत्येयात् इति कल्पनात् । न
 चैतान्ता अहङ्कारेण, नापि विधिभोगमङ्गः । 'सदेव
 विदया करोति' इति वाक्यं तु अर्थज्ञानस्य नाङ्गा
 योपक, किन्तु अङ्गो विदयन्त्यज्ञानार्थवादः, अष्टु वा

अध्याहारः

व्ययहारस्य पारमार्थिकतया अध्यारोपदृष्ट्या उपन्यहाम् ।
अन्तः पयः अपवाददृष्ट्या व्ययहारपरत्वेन । सनस्तु-
जातीयं नीलरुण्डः २।३६. * शिवस्यप्रतिपर्यन्तं भेदः,
ततो नदीसमुद्रवत् जीवनदणोत्भेदे न विरोधः । अध्यारोप-
प्रच्यवते इति न्यायातिक्रमणे शान्तस्यमावेन मुन्स-
गावप्रसङ्गात् । श्रीकरः २।१८ प्र०.

* अध्याहारः अभिमतस्य बुद्धिमतिधानम् । शा.
२।१५ पृ. ८२. * अध्याहारः अश्रुतपदान्तरकल्पनम् ।
वैशनायः २।१।११ पृ. ३. * अध्याहारः अनुपद्रेण
वाच्यते । यथा 'या ते अग्रे रजागपा' इत्यादी । बाल.
पृ. १४४. * अध्याहारः वाक्यदोषः । वा. १।४।२३

पृ. ३२९. * अध्याहारः । 'विश्रजिता वृजेत' इत्यन
स्वर्गनामः इति वा स्वर्गार्थमिति वा, 'सौर्ये चक्रं निर्व-
मेत् ब्रह्मनचंसनामः' इत्यादी प्राकृतान्यन्याधानादीति-
कर्तव्यतावाचकस्य आग्नेयवत् इति पदस्य, 'प्रतिष्ठिति ह
वा य एता रात्रीरुपयन्ति' 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी'
इत्यादी विशिष्यस्य, सौर्षादिभिक्रौ आतिदेशिकमन्त्रे
अर्चनेलेपेन निवृत्ताभिपदेके सूर्षादिपदस्य च अध्याहारात्
इति व्याख्याताम् । स्वस्थानस्थितस्य पुनर्युक्तधानमाहृषिः ।
नेदीय स्थानान्तरस्थस्य अनुसधान अनुपद्रे । द्वीय स्था-
नान्तरस्थस्य अनुसधान अनुदृष्टि । सा च सिंहाव-
लेपित-मण्डूकच्छति-गङ्गास्रोतोवधिति त्रिधा । आहृ-
त्तनुपद्रेणद्वयस्यधारणरक्षण ध्रुवपदस्थानुसधानम् ।

अश्रुतपदस्थानुसधान अध्याहारः । स च
स्वविधया जल्प इति । मणि पृ. ७१.

* अध्याहारः 'स ते प्राणो वातेन' इत्यादौ एकवाक्य-
न्यर्थे, न तु अनुपद्रे, च्येतेत्वात् । वि २।१।१८

* 'अध्याहारोऽधुताद्येनोप्यतासौ व्ययपि पदे । मतो
विपरिणामोऽसौ प्रकृतिप्रत्ययान्वया ॥ वाक्यान्वयालनरज
व्ययधारणरूपनाम् ॥' तत्र अध्याहारोदाहरणं यथा 'विश्र-
जिता वजेत' इति । अत्र हि चतुर्थे स्वर्गनामपदाप्याहार
उक्तः । बाल पृ. ३६. * विकल्पवाक्यपर्ययोस्यमनात्
अवाचकप्रयोगानुपपत्तेश्च अध्याहारः । वा २।१।१५
४७ पृ. ४५०. * भवति च अध्याहारोऽपि कल्पना ।
यथा द्राघ्यात् इत्युक्ते सतिप्रता अपाग्नियता इति वा ।

भा. ४।१।२।२१. अध्याहारात् वरमनुपद्रे । वि.
२।१।२६. * अष्टाहासात् स्वरहितकल्पना ज्ञायसी ।

अध्याहारो हि अश्रुतः दान्दः कल्पेत, इत्यन श्रुतेन
सन्त्यः । सा. ७।२।१०. * परिवलागात् वर अध्या-
हस्य पूरणम् । अध्याहारादपि स्वपददृष्टिरेव स्वाहित-
कल्पनया र्पोषसी, धर्ममात्रमाधात् । वा. २।१।१२
पृ. ५७३. * अध्याहारे यः समवेतार्थः, सः अध्याहि
यते । १।१।७।२८. * अध्याहारदोषं न्यूनस्य
अभिप्रायविषयव्ये यथा- 'विश्रजिता वजेत' । अन
स्वर्गकल्पना अधिना । सा च अगत्या स्वीकियते ।
बाल पृ. ३.

॥ अध्याहारन्यायः 'अनुपद्रेणिरण' इति
चिन्दौ द्रष्टव्यः । भा. २।१।२६।४८.

॥ अध्याहारानुपद्रेणन्यायः 'अनुपद्रेणिरण'
इति चिन्दौ द्रष्टव्यः ।

* अध्याहारप्रेक्षया लक्षणाया ल्युत्त्वम् । मणि.
पृ. ११०. * अध्याहारोदाहरणं सूत्रे 'सोपमाजा
भवेत्सोप इत्यध्याहारकल्पना' । श्लोवा. १।१।१।४.
अत्र न्यायरोनाकरः- दशपूर्णमासस्य प्रधानार्थस्य
अवदानस्य नासादोपापहारेतु सप्तु सोपदवदान पूर्वपधीकृत
हविरन्तरोपादाने सिद्धान्तिते सोपकारार्थं दृष्टव्यस्यावदान-
नस्य नासादौ सति हि कर्तव्यमित्येषाया सूत्रं 'असिवा
सोपमाजा स्यात्' (६।४।३ सू.) इति । अत्र हि
स्यात् इत्यस्य अनिर्देशात् अनन्तरोत्त हविरन्तरोत्पादान
संबध्यते, तच्चाशुक्तं, नहि प्रतिपत्तिरस्य प्रयुङ्गते । अय
त्तद्-व्यावृत्तिसमर्थात् असिवाचकत्वात् तत्रत्यपूर्वपक्षोक्त
सोपावदानं संबध्यते, तदप्यशुक्तम् । सोपमा प्रतिपत्तन्त-
गाहीतस्य नगपयनपूर्वप्रतिपत्तिसम्प्रत्यामानात् । तस्मात्
सोपः एष अस्यां दमाणा युज्यते इति सोपपदाप्याहार
कल्पयित्यते । इति । * न शक्य परिपूर्णं वाक्ये अध्या-
हस्यम् । भा. ४।१।११०

॥ अप्युष्नी तु होतुस्त्वय्यद्विहामश्चक्रिकारः
स्यात् । १०।७।४।१२ ॥

स्यपनिराकार्यं । अती-
सिद्धान्तत्वम् । तुगन्द्ः स्यपनिराकार्यं । अती-
योमीये पत्नी सोपमभे अप्युष्नी विश्वर एत होऽः

प्रयोजनार्थीरणात् वैरूप्यमध्ययनविधेर्मन्त्रश्च, स्वाध्याय
संस्कारभूतेनाध्ययनेन यच्छक्यतेऽपेक्षितं संपादयितुं
तत् कुर्वन्निश्चयैः वचनमध्य्या सर्गर्षिलाभेन वैरूप्या
भवात् । यदि अध्ययनं स्वाध्यायप्रकारं कदा चित् स्यात्
प्रधानं कर्म, कदा चिच्च स्वाध्यायसंस्कारं तदा 'स्वाध्या
योऽप्येतन्न' इति पदद्वयार्थयोगुणप्रधानभाववैरूप्य
स्यात् । न त्वेतदस्ति, सर्वधैर्याध्ययनस्य स्वाध्यायप्रधान
त्वात् । कश्चिन्नराह न संस्कारमध्ययनस्योपपद्यते, एता
ध्यायस्य भूतमायुषयोगाभावात् । नहि तस्यायत्ताने
विनियोजकं किञ्चिदस्ति । न चाध्ययनविधिरेतास्य
विनियोजक इति युक्तं, संस्कारविधिनात् । सक्तुसंस्कार
होमविधिनात् (यथा) सक्तुं संस्कारं विनियुञ्जे ।
तेन नाध्ययनसंस्कारार्थं संस्कारः ।

तदेतद्वाच्यमिति श्रमोपायस्योपपत्तिरितिहासात्
तिरस्त्रविधेः मीमांसायास्योपपत्तिरितिहास्यं अतु
पासितवृत्ते मातु प्रियस्य यत्किंचिदप्रवृत्तम् । तथाहि,
स्वाध्यायमात्रपर्यं न विनियोगो भवत्यम् ।
दोषा, ऽप्येहानपर्यंते सति सामादिव्यङ्ग्येत् । ४१ ॥

यदि हि अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमात्रपर्यंतो
विनियोगः स्यात्, तदाऽयं दोषः स्यात् । यदा तु अध
यनस्याक्षरब्रह्मादिपरंपराऽर्थज्ञानवापनस्य हृष्ट्यामर्था
नुगारेण तपर्यंत एव विनियोगः, तदाऽन्यैः विधिना
स्वाध्यायस्योपर्यंजाने विनियोगो ऽप्यस्ति । तस्यैव
द्वारेण तस्याप्रधानतानसामर्थ्यात् विमिति पुनस्तमाने
पर्यन्तमिति । तद्वदपि द्वारोऽयं शक्यतुज्ञानं फलं वा
वाच्यं चच्छति, न भवति एव सिद्धत्वात् ज्ञानस्य फल
वक्तुं तुज्ञानात्त्रयं सामर्थ्यादेव नियमेन सिद्धं इति न
तत्र स्वाध्यायविधेर्नियमेन स्वाध्यायः । अध्ययनादि तु
ज्ञानपर्यन्तं न नियमतं सिद्धमिति भवति तत्र विधेरर्थ
त्वात् । तेन ज्ञानप्रदुत्तमप्यथा । न तु प्रयुक्तमिति
तेनाध्ययनेन यथाहृष्ट्यामर्थाध्यायानं कुर्वन्निश्चयं अत्र
मध्यं गच्छते 'अपीतेन स्वाध्यायैर्नार्थं जानीयात्' इति ।
अतः पर्यंजाने प्रति उगदेवतथा स्वाध्यायस्य धर्मात्
परिष्कारं गतान्तरादिपर्यंते दर्शितं । तस्यां तादृश
स्तुतौ विनियुक्त्यादि स्वाध्यायविधेरुत्पत्तिरिति न हीयते

तद्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात्, नहि तत्र ऋचां वाक्या
न्तरेण स्तुतौ विनियोगोऽस्ति, अथ च तत्संस्कारस्य
मेव साम्नो भवति, तथा स्वल्पनिष्पन्ने अविनियुक्तेऽपि
वरी 'चक्रमुपदाति' इत्यनेनैव चरुपाचने स्वल्पान्नवया
विनियुक्ते तस्य स्वयं स्वल्पनिर्वर्तकत्वाभावात् उपहितेन
चरुणा तत्रिद्वैचिदर्थेनात् तद्वारेण चरुपाचनसाधि एव
धत्ते संभवति आराहुपसंस्कारस्य कल्पनाऽयोगात् वरी
स्वल्पान्न उपधानस्य च तत्संस्कारस्य भवति । अत
एवजातीयकं स्वभावात् संस्काररूपमपि पूर्वाविनियुक्त
संस्कारोद्देशेनाविधानात् कदा चिदर्थकर्ममिधाममपि
यमते । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं 'अथकर्मण्यपि चोपधान
प्रति प्राध्यायमत्येव' इति (वा २३।३१८ पृ
६०) । न तु परमार्थतोऽध्वनम सामत्येव । अत
संस्कारकर्म । संस्कारं तु अनन्यं विनियुक्तं कार्यस्याद्भ
मिति । एतेन ऋचा स्तुतौ अविनियोगादन्यमभिध
धाना उपेक्षणीया । तत् सिद्धं नाध्ययनविधेरैरूप्यमिति ।
नन्वमत्यपि वैरूप्ये नानाप्रयोगनक्षयनमयुक्तं 'एकं वा
चोदनेऽन्यत्' (४।३।१४) इति न्यायत्वात् । च्यदेतत्
यदि कल्पनीयं स्यात्, कल्पतेन तु तत् । यथोक्तं बहु
प्रयोजनसाधनमध्ययनस्य स्वभावात्, ततश्चाध्ययनेन
स्वाध्यायद्वारं यदपेक्षितं गच्छते संपादयितुं तत् संपादये
दित्येवमप्यनेनैव सर्वार्थं ज्ञानमात्रं किं चित् गौरव वैरूप्य
वा । अत एव विधायतानामपि सविदादिवाक्यानां
संस्कारकर्मव्यपगतमप्येते यत्र मात्रं स्वाध्यायं न विद्यते,
गच्छते हि विधायकैरपि सर्वार्थं ज्ञाननिमित्तं संस्कार
संपादयितुम् । अर्थमन्त्रोऽपि स्वाध्यायविधिद्विदस्य वाक्य
कर्मस्य एवकर्मत्वेन वाक्ये पर्यायां स्मृत्या इति ।
यदि विधौ तेषां प्रवेशं कार्यमस्ति स्मरणं तु दुर्घटतामेवां
क्रमं स्मरणे प्रथमाध्याय साधनं ज्ञानं प्रयुक्तं न पश्यती
मन्यद्भम् ।

तदेतत् सूत्रवारेण पश्यते स्पष्टीकरितम् ।
इत्येकस्य परार्थं वात् तस्याद्वयाभावाच्च १२४
। ४२ ॥
'अनेनैव परव्यक्तं' (१।३।६) इत्येवमपि
स्वाध्यायैः साधनस्यो ररति परार्थं हि वेदं गच्छेत्

अप्यूषीन्यायः

तां होत्रे, नान्यस्यै' इति । होत्रे तु अन्य भक्षं कुर्वन्तीति । अविच 'होत्रे हरन्ति' इति आनन्तर्यादेकवाक्यता प्रपञ्चा । इत्यसिन् पक्षे : अप्यूषी हरन्ति' इति च होत्रप्रत्ययप्रधानत्वात् स्वरवित्या भवेत् । तस्मात् भागे नियमो रथवत् । यथा 'चतुर्भुजं रथमध्यत्रे ददाति' इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तवान् अन्यप्रधानाच्च अप्यनुंगाने नियमः । एकविंशति होत्रभागे नियम इति ।

अशास्त्रत्वानु नैवं स्यात् । १४ ॥

भाष्यं—तुदास्यः पक्षं व्यावर्तयति । न भागे नियमः, इवामश्वविहार इति । पुत्रः ? नास्ति शास्त्र येन इवामश्वे अप्यूषी स्यात् । ननु इत्युक्ते 'अनस्थिमिरिडा वर्षयन्ति' इति । उच्यते । अनुवादत्वरूपत्वादस्य, प्रातःवाच्ये अनस्थिमिरिडा वचनान्तरेण 'अथ चन्द्रं परिशिष्यते' इत्युक्तवत्त्वान्प्रधानयति, यद् द्वयस्य प्रसूति, बिहा, वसः, सनिम, तस्मा वनिष्टुं' इति अनुवाद इति गम्यते । न चात्र अप्यूषी कीर्तयते । तस्मात्प्रातः, अत्रात्वा नेत् होत्रहरणमुद्दिश्य विधीयते । यत्तु स्वप्रधानात् अत्रात्वेण प्रत्ययव्यवस्था कल्पयित्वा इति, अप्यूषीत्वात्प्यूष्याः अनुवादात्भावे अनर्थक्यपरिहारण कल्पविग्रामः । एतच्च स्वप्रदगत हरणं विहितं सतिष्पति । इतरथा तु होत्रप्यूषीत्वव्यो विधीयते, न स्वप्रदगत हरणम् । तस्मादपि मश्विचारः ।

अत्रिणा दानमात्रं रगाद्, मश्वरुद्धानमि- संयोगात् । १५ ॥

भाष्यं—अत्रिनेति पञ्चम्यद्विचि । यद्येवं, न वचनान्तरेण इवामश्वे अप्यूषी प्राप्ता, सा अनुक्तं हर्तव्या विधीयते, न तर्हि मश्विचारः । दाननामनेत् 'होत्रे अप्यूषी हरन्ति' इति । नात्र मश्वरुद्धानेन अभिप्रेतोऽपि विधीयते । तस्मात् मश्वविचार इति ।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिद्वामश्वविचारः स्याच्छेषप्रत्ययिच्छित्त्वात् । १६ ॥

भाष्यं—तुदास्यः पक्षं व्यावर्तयति दाननामनेत्, न मश्वविचार इति । नैवदानं दातुमश्वत् । एतुर्द्वै एव संज्ञित्वः यथा यदतिन्ना नात्वं स्वस्यै अनेन

कार्यानेति । तेन स्वात्म्यमावात् दानं नास्ति । कथं स्वात्म्यमात्रः ? शेषं प्रति अवशिष्टत्वात् । शेषं प्रति यथा वचमानत्वात्वा होता । उभावाते न प्रयत्नो द्रव्यस्य, इति नास्ति दानम् । अथ कथं मश्वरुद्धानमित्येवोने मश्वः ? चतुर्भीध्रवगात् । चतुर्भी तादर्थ्यं भवति, होत्रया अप्यूषी, तस्मा होता अभिप्रेते, सा होत्ररुद्धोति । सा मश्वमात्रा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य स्वभाव यथा च यावत्वा च मात्रा उपकारिणी भवति । तत्र चतुर्भीभ्रुवित्तुयुक्तते । इतरथा न अद्वयभावे उपकारे चतुर्भीभ्रुवित्तुयुक्तते । तस्मादिदामश्वविचार इति ।

शा—यत् होत्रे हरन्ति तदप्यूषी इति प्रकृतं होत्रस्यप्रदानक हरणं अप्यूषीमतिपादने विनियुज्यते । तस्मात् इवामश्वविचारः ।

सोम—श्वरैरित्येतोः इदमप्येवमित्येतोः नामात्वात्पि अनित्यारोपमत्वात्प्यूष्या न तेषा माश्वः इत्युच्यते । समातिः । (अप्यूषी इत्यादिस्त्रीऽन्तरङ्गं इति के वित् । अनस्थिमिरिडाया शिक्षाया अप्यूषी इत्यने) 'अप्यूषितारो माश्वः' इति धूर्तत्वानी । स्वार्थानु- अप्यूषी होत्रमश्वविचारः स्यात्, यथा श्वानामित्येतोः विचारत्वं तदिति ।

वि—होत्रैरित्येतोः अप्यूषी किं वेदा विभक्तौ सा, अनस्थिमिरिडि प्राप्ता होत्रः पक्षे नियम्यते ॥ अनुवादोऽनस्थिमिरिडाया प्रसिद्धा परिशिष्टः । नाप्यूषी तत्र तेनेन होत्रैर्विचिष्यते तथा ॥

भाष्यं—परो इदा अतिवेद्यमाना प्रथमं 'अप्यूषी होत्रे हरन्ति' इति श्रुता अप्यूषी मश्वरुद्धानस्य होत्रिदाभागात्वर निर्गमना न सा इति विवक्षिता, अप्यूषी तत्रत्वं अथ इतिनाम्यनादुद्देशेना प्रविचयता च आर्थात्तरत्वात् । एतुर्द्वैतव्यं च होत्रप्रदानक मश्वस्ये इत्येव प्रकृतमश्वरुद्धानेन विधीयते । हरणं च यद्यपि न दानं अप्यनेन, न्ययमात्रेण तत्त्वानुगतं, तथापि मश्वस्ये सन्तरे, तत्रैव च रथं चित् संप्रदान- योगरतिः । अथवा होत्रैर्द्वैतमश्वेनोपदेनेन होत्रस्यैव तदर्थं चतुर्भी इत्युक्तं । यथा होत्रैर्द्वैतमश्वं प्रकृतं तदर्थं चतुर्भी इत्युक्तं । अथवा अप्यूषीमश्वरुद्धानेन विधिः । अत्रिदेव-

तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपन् तद्विरुद्धं
धर्मात् खान बाधते इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा
कर्तव्येति । शा. १।१।१९ वृ. ५-७.

३ अध्ययनविधिबिचारः । 'स्वाध्यायोऽप्येतयः'
इति वेदाध्यायनाय अध्ययनविधिः । अन हि विधौ
कर्तव्ये तन्वप्रत्ययः । उल्पायत्व आप्यत्व उत्सर्गत्वं
वा कर्मत्वं यथा 'घटं करोति' 'ग्रामं गच्छति'
'मीहीन् प्रोक्षति' इति । अध्ययन च भावार्थाधिकरण-
न्यायेन (२।१।१९ वर्णकं २) भावनाया करणत्वेन
अन्वेति । स्वाध्यायस्य च तेन उल्पायत्वाद्यभवात्
आप्यत्वं उत्सर्गत्वं वा कर्मत्वं भवति । ततश्च
'अध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयात्' इति वचनग्राहिकः,
'अध्ययनेन स्वाध्यायं सक्तुमर्हति' इति वा । तत्र अध्ययनेन
अनात्मस्य सत्कृतस्य वा स्वाध्यायस्य स्वतः अगुरुवार्थ-
त्वात् फलान्नाह्वयाया अधीतवेदन्यधर्मावबोधस्य दृष्टस्य
स्वर्गादितापनतया फलत्वात्, कति च सम्भवे अदृष्ट-
फलनाऽयोगात् तमेष प्रबोधनवदार्थावबोधोपारनामयेव
अधीतस्वाध्यायः फलत्वेन गृह्यति, अनारम्भाधीतस्यापि
अध्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुविध्यासिद्धार्थज्ञाने उपयोग-
संभवात् । ततश्च, 'अधीतेन स्वाध्यायेन अर्थान्नोप-
भावयेत्' इति पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्र अर्थवादानीं वाम्य-
विषया धर्मप्रतिबिम्बनसकल्यभावेऽपि कृतस्य वेदस्य
प्रबोधनवदार्थावबोधपर्यवसान बोधयता अध्ययनविधिनेत्र
विध्यपेक्षितव्यवस्थापार्षान्नयनमुत्सेन उल्पायितकस्य
विषया त्वयतिपादनद्वारा विध्युपयोगात् धर्मप्रामाण्यमुप-
पद्यते इति वार्तिनादिप्रत्येयु दिश्यतम् । यस्तुतस्तु
स्वाध्यायविधिः अक्षरानुपूर्वधारणरूपमहर्थाः । अर्थान्
बोधस्तु गृहीतवदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव भवति, न
तु तत्र अध्ययनविधेर्याभारः, पर्यायनोक्तत्वे अध्यय-
नाकारणसंग्रहद्वारा । ब्राह्मणस्य राजसूयमहर्थात् तन्मन्-
ब्राह्मणमध्ययनस्य स्वर्थत्वात् । किञ्च अग्निहोत्रादिरुत्सर्ग-
वेदार्थस्य अध्ययनात् प्राक् संयोगसंवनन विद्यागुरुदेशतो
नाने मनी कालत्वादेव तदनुपपत्त्यं काम्यत्वाभावात्
फलानुपपत्तिः । ततः प्राक् तदज्ञाने तु न च यममिदु
दास्यः । ज्ञाने एव इच्छानियमात् । अथ काम्यत्वे ज्ञाने,

विशिष्य अज्ञाने तद्विच्छा सम्भवति । पित्राद्युपदेयतो विशि-
ष्यावगतोऽपि औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयाय पुनर्वी-
धरामना च युक्ता इति चेन्न । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानना
हि न तात् एवमुद्रया विशेषावतरेण उद्देशः, अनन्तत्वात् ।
सामान्यानांरेण उद्देशे च सामान्यज्ञानमेव विधिफलं स्यात्,
न तु विशेषज्ञानम् । अतः अर्थान्नोपवस्य उद्देश्यत्वा-
योगात् न फलत्वम् । न च अध्ययनविधेः अर्थान्नोपवस्य-
त्वाभावे वेदस्य कथं स्वायं तात्पर्यांगमः इति वाच्यम् ।
उपक्रमोदिसहकृतान्दन्वयत्वेन तत्सम्भवात् । तस्मात्
अध्ययनविधिः अक्षरप्रद्वयमानपत्रक एव । तथा च गुरु-
पार्थानुशासनसूत्राणि वेदभाष्योदाहृतानि 'बोधान्तत्वे-
ऽप्यनार्थात्पर्यम्' । 'सोऽकाम्यः प्राज्ञोऽप्यभाना-
भानयोः' । 'उद्देशावोगाम्य' इत्यादीनि । एवं च व्याक-
रणमहामात्रे पत्यराहिते 'ब्राह्मणेन निष्पारणो वेदः
पङ्कटोऽप्येवो ज्ञेयश्च' इत्युदाहृताया श्रुते 'शेषश्च'
इति पृथक् ज्ञानविधिः अर्थवान् भवति । अध्ययनविधिः
बोधान्तत्वे तु तदानर्थस्य स्वप्नेन । निष्पारणः- कार्यते
अनेन इति कारणं फलम् । दृष्टप्रबोधननिरोधः सिधा-
न्यामरणदिपदहृत्सहितो वेदः अध्ययनेन प्रायः तदर्थश्च
प्रतिपत्तयः । सोऽय धर्मो न दृष्टयः, नित्य इति
यान् । तदभावे हि प्रत्ययः स्वयंते 'स्वागुरव मार-
दारः नित्यभूदधीत्य वेद न विज्ञानाति योऽर्थम्'
इत्यादिः । न च गृहीतवदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव
ज्ञानसंभवात् तद्विधिरर्थं इति वाच्यम् । नहि
अस्य गृहीतवदपदार्थसंगतिकेन भाव्य इति लोको-
लस्य, 'अनुपपन्नमामि गुरु'मुपपन्नम्, पदपदाप-
संगतिप्रद्वयमात्रमवेऽपि अतिगहनवेदाध्यायनस्य न्याय-
विचारमन्तरा अनुपपत्तेश्च । अतः पदपदार्थसंगति-
मधियम्य स्वायत्तिवारतो यथायन् वेदाध्यायनमात्रं नित्य-
तथा विधीयते । तदपि स्वायत्तिप्रतिष्ठागतवेद-
भाषणानामात्म्य, नेतरस्य वेदभाषणस्य, स्वाध्यायविधौ
स्वरदानपर्यवसानात् । तथा च स्वरागाताय अध्ययन अर्थ-
ज्ञानं च नित्यम् । इतरागताना तु अपरान् अर्थज्ञान
च कर्तुमिच्छित्तुक्त आर्थिकमेव, न च तत्र स्वाध्यायविधि-
स्यैतः । एव च स्वरागागामनि स्वाधिकृतधर्मविधि-

अग्निगुरूपैः प्रातः

कार्त्स्न्येन उद्धरणं कथं स्यादित्येवमर्थः । 'गार्गमात्र-
मख्यानान् वृथुणात्' इति वचनात् । १।४।५।२७,
० अग्निगुरूपैः प्रातःश्रवणे । १।१।४।२०।५४, ० अग्निगु-
रूपस्य आहृतिर्गोत्रेषु प्राजापत्यपशुपु कृतपशुपु च काल-
नेरात् । १।१।४।२०।५४-५६, ० 'अङ्गानि ज्ञातिनामानि
चोपमाधेन्द्रियाणि च । एतानि नोहं यच्छ्रुति अग्निगौ
विपमं हि तद् ॥' इति श्रीकारादिकृतम् । पा. १।१।८।२४
श्रु. २६४. माता इत्यादीनि ज्ञातिनामानि । इयेनमस्य
इत्याद्याः उभयाः । चतुः सूर्य इत्यादीनि इन्द्रियाणि ।
अन्यैः ऊहविपमैरेवमात् नोहं गच्छन्ति । सु. श्रु. २८५.
(अग्निगुरूपैः प्रातः प्राजापत्यपशुपु पाठनमेवैव उत्तरे
ल्युपिजान्ता निवेशिता इति ज्ञातयम् । के.)
० 'आद्यालाना मेधपतिभ्या मेध' इत्यत्र मेधपतिशब्दो
देवतापरः । तथा च एक-दि-बहुदेवतासुधारण मेध-
पतये मेधपतिभ्या मेधपतिभ्यः इत्येवं यथायथ ऊह-
नीयः । ऐतरेयब्राह्मणे तादृशोऽस्य मेधपतिशब्दो देवता-
परः स्वीकृत्यैव स्पष्टमेव विधानात् । के. १।१।१।२-
४०. ० एकदशिनोऽपु पशुपु मेधपतिशब्दः एकदशिनः
निवर्तते, द्विचक्रिगदस्तु 'मेधपतिभ्यो मेध' इति ऊहितस्य
एव देवतापृथक्त्वत्वात् गणवामावात् । भा. १।१।१।४२.
० बहुदेवताके पशो देवानां गणत्वे सति 'मेधपतिभ्यो
मेध' इत्यनेन सह 'मेधपतये मेध' इत्येक-
वचनात्तोऽपि सन्तो विकल्पते एकरचनेन गाल्य गोप
नात् यथा 'अवि यशान्नादित्येभ्यः कान्नापात्मेत'
इत्यत्र । वि. १।१।११. ० अग्निगुरूपैः मेधपतिशब्दः
बहुदेवतये पशो द्विचक्रिगदः ऊहेन, एकरजिगदश्च
अविद्वतः इत्युपयोर्विकल्पः । भा. १।१।१।४२-४२.
० यत्र तु देवताना गणत्वं नास्ति तिनु पृथक्पृथकोऽपि
देवत्वं यथा ऐवादिशितेषु, तत्र 'मेधपतिभ्यो मेध' इति
बहुवचनान्त्वमेव ऊहनीयं, न तु विकल्पः । वि.
१।१।१४. ० 'प्राज्ञे' इत्यस्य न विकारः यत्र अमी-
गोमीयः सन्तीयाश्च समानविधानाः । भा. १।१।८।२२.
० अतिप्राथम्यस्यवनीपरपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रिये 'प्राज्ञे' इत्यस्य
बहुवचनत्वेनोद्देशे न कर्तव्यः । कृत्वाचित्तेयम् । वस्तुतस्तु
उद्देशः कर्तव्यः । वि. १।१।८. ० अग्निगुरवचन अग्निगो

कारत्वस्या नेत्याम् । यदि साधारणाः पशुधर्माः, ततः तार-
स्वती अग्निगुरवचने अग्रता । अथ आग्नीषोमीयधर्माः,
ततः प्रसा अग्निगुरवचने ऊहेन प्राप्यते 'प्राज्ञे अग्नि'
इति । भा. १।१।१।४२५. ० उक्त्यगतामनीयपशुधर-
विषये 'प्राज्ञे' इत्यत्र द्विवचनान्त्वानेन ऊहे न कर्तव्यं ।
कृत्वाचित्तेयम्, वस्तुतस्तु कर्तव्य एव । वि. १।१।८,
० षोडशिमगतमनीयपशुधरविषये 'प्राज्ञे' इत्यस्य
बहुवचनत्वेनोद्देशे न कर्तव्यः । कृत्वाचित्तेयम् । १।१।८.
० 'सूर्यं चधुर्गमयतात्' इत्यादौ द्विवहुवचनयोगे तु स-
रीन्द्रवचनचक्रधुरादिशब्दानां गोत्रकवाचिनामाणां
द्विवहुवचनान्त्वानेन ऊहे न कर्तव्यं । भा. १।१।१।७
२७-२८. ० 'एकघ्रा' इत्यस्य प्रतिपद्यु अग्रतः
कर्तव्यं । एकघ्रा सहस्रायनेन इत्यर्थः । तत्र द्विवहु-
कत्वे एकधैरुपाऽननोऽप्येववाच्यक्यतात् इति, बहुने तु
एकधैरुपैकधैरा स्वच आच्छपतात् इत्यर्थः । के. १।१।
१।१२९-३१. ० 'एकघ्रा अस्य स्वचनान्त्वतात्'
इत्यत्र 'अस्य' इति पर पशुगणे यथायथ द्विवहुवच-
नान्तेन ऊहितस्य इत्यविगदम् । भाट्ट. १।१।११,
० 'एकघ्राऽस्य स्वच आच्छपतात्' इत्यत्र स्वच इति परं
पशुगणे यथायथ द्विवहुवचनान्तेन ऊहितस्य इत्यविग-
दम् । १।१।११. ० 'इयेनमस्य षष्ठाः वृथुणात्' इत्यत्र
यथा इयेनमदसं वक्षः न नश्यति तथा साकल्येनोद्देश-
गोथ इत्यर्थः, न तु वक्षः इयेनाकारोदादवम् ।
एव घाल-करय-करय-लेकयणैः कास्त्वमेव
प्रतिपाद्यते न तु आकारविरोधात्संवादानम् । वि. १।४।६.
० 'प्रयता बाहू' इति प्रशमागदइत्यस्य अतिः इति नार्थः
तिनु प्रयतो इत्यर्थः । तथा द्विवहुवचने प्रयतान्त्वस्य
द्विवहुवचनान्त्वानेन ऊहः कर्तव्यः प्रयतो बाहू इति
तत्र प्रयतो बाहू इति वा । अथवा प्रयमत्तस्यः स्वति-
एव उद्देशः । स्वपितिबहुने प्रयमत्तस्य इत्यर्थः अक्षमेव ।
के. १।१।४ 'गाल्य गोपती' अत्र परवचनेऽपि घाल-
घन्दे नोद्देशः, एतेनापि उभयानेन कारत्वस्य उभयान्त्व
राक्षयत्वात् । घाल्य गाल्यत्वेनमदनी । घाल्यकृती
इति भट्टभास्करः । दोषो मुञ्चो । सोम. १।४।६,

नात् विध्यर्थवादानां परस्परकाङ्क्षावशात् एकनाक्यर्थे इति सिद्धान्तो वार्तिककारानुक्तः अनुपपन्नः ।

अर्थवादानां स्तुतिपरतया विध्येत्वाक्यता तु अन्यतराकाङ्क्षयेव उपपाद्या । तथाहि । यथा ' रक्तः पटो भवति ' इति वाक्ये ' पटो भवति ' इत्येतावति निघण्टुवाङ्मोऽपि ' रक्तः ' इत्यस्य भवति किं वाऽन्यत् विना आनर्भस्यापत्वां संनिधिपाठवैयर्थ्यापत्त्या च पटवाक्यस्य रक्तपदे आवाङ्मोऽपि तौ पटविशेषणसमर्पकतया रक्तपदं पटवाक्यान्तर्भावमापद्यते, तथा अर्थवादानां स्वार्थतो निघण्टुवाङ्मोऽपि विधिप्रत्ययगम्यायाः शब्दभावनायाः अत्र प्रथमपक्षमाणायाः विधिप्रत्ययत एव भाष्यज्ञातं पुरुषप्रवृत्तिं, करणार्थं शक्तिब्रह्मादिकं च व्याकरणादितो लब्धवत्याः, तृतीयायां स्तुतिं अपेक्षमाणायाः स्तुतिलाभमन्तद्य अनुपपत्त्या विध्युद्देशसन्निध्याज्ञानवैयर्थ्यापत्त्या च अर्थवादानां विध्युद्देशाकाङ्क्षा उच्यते । तदग्राह्यं लक्षणया तेषां स्तुतिपरत्वं इति भाष्यानुपपत्ती सुनामः पन्थाः । किंच ' औरथ सिन शिवा ते बर्धयन्ते ' इत्यादिलीनिकवाक्येष्विधेयं ' स आभनो वषामुदकिन्दत् ' ' गात्रो वा एतत् समनासत् ' इत्याद्यर्थवादावकाशेष्वपि अमदद्गुणान्तरभ्यनेन फेनलविधेयस्तुतिपरत्वं, न तु स्वार्थपरत्वमपि, तथा सति अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नहि धेदे नाशानामस्यापि आनयैक्यमित्येते । तथा च ' तत्तामान्यादितरेषु तथाय ' इति न्यायेन (१।१।२।१३) तदितरेषामपि ' वायुर्न धेपिडा ' इत्यव्ययवादानां न स्वार्थपरत्वं । किंतु जहत्स्वार्थलक्षणया फेनलविधेयस्तुतिपरत्वं इति प्रच्छन्नदोषः के चिन्मिमांसकमन्याः (प्रामाण्याः) शसित्ते । वैदिकशिशोमणयो वार्तिकरुद्रतुत्तु तर्षेष्वापि अर्थवादवाक्येषु अनवशार्थनिवृत्तौ नैव अमदद्वत्तार्थं लक्षणया प्राशस्त्यपरत्वं (प्रतिपादयन्ति) । ' स आभनो वषा ' इत्यपि शशांशे परमेश्वर एव स्वमहिम्ना वयुरूपं अन्यदेकं श्रीहृदयं तदसौ इत्येतेन धर्मे प्रायुक्तं इत्येव प्राशस्त्यं तर्षेण स्वार्थे सत्यता उपेक्षा । ' आमा वा इमेनेक एवाम् आसीत् ' ' पराऽप्यं शक्तिविधेयं भूयो ग्राभरिरी ज्ञानवर्जिता च ' इत्याद्यर्थवादवाक्यैः अभिव्यक्तिकारणेभ्यस्तर्षेण इत्युच्यते ।

कारात् । ' आदित्यो ययः ' इत्यादावपि ऊर्ध्वत्वादिगुणयोगात् स्वार्थपरताऽपि । तथा च ' विशेषे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ ' इति मन्यन्ते । युक्तं चैतत् ' गुणवादस्य ' रूपात् प्राधात् ' दूरभूयस्यात् ' स्थयपराधात् कर्तुंश्च पुनर्दर्शनात् ' ' आकालिकेष्वा ' इत्यादिभिः अर्थवादाधिरणगुणवद्वैः ' स्तेन मनः ' इत्यादिषु गौण्यां ह्युत्था अवयवार्थपरत्वात्पि प्रदर्शनात् । किंच अर्थवादानामन्यतार्थपरत्वाभावे ' निधिशब्दाश्च ' इति मन्वाधिरणस्यगुणस्यविशेषः । तत्र ' अग्रे गृहपते मुष्टहपतिः ' इत्यादिमन्त्रेषु ' शतं हिपाः ' इत्याद्यशानां ' शत एव हेमन्तानिःश्वयीय इति वाच्यतादाह ' इत्यादिवाक्यस्योपाः मन्वाणां निवधितार्थत्वे लिङ्ग इति न्यरक्षणानात् । किंच स्मृतिपादे यत्रराहाधिरणविशेषः (१।३।१।१८-१९ वा. पृ. २१८-२२०) । तत्र यत्रराहदेवसरायानां क्रमेण मिषद्गवायसद्गधूपुत्तदीर्घस्यमन्त्रस्युत्प्लेषु च लोके प्रयुज्यमानानामपि वेदे ' यवमयश्चर्भवति ' ' वाराही जगानोऽपमुज्जते ' ' वैतेते कदे प्राजापलान् संचिनोति ' इत्यत्र ' यान्या ओषधयो म्याकतेऽथैते मोदमाना इति लिङ्गितं ' ' वराह गायोऽनुधापन्ति ' ' अप्पुजो नेतसः ' इति वाक्ययोः दीर्घस्यमन्त्रस्युत्प्लेषस्यन्यत्स्यपदानात् । किंच विध्युत्प्लेषधिरणविशेषः (१।३।१।१९ वा. पृ. २२१-२२४) । तत्र अश्वत्थरायस्य ' यज्ञो नै देवेभ्योऽश्वो भूताऽप्राशाम्, सोऽपः प्राविनात्, न वाल्मी एहीत, ए वालन् मुञ्जा विवेच, ते वालाः काशा अभान् ' इति वाक्यस्योपाः काशमरता वरक्षानात् । किंच विद्याज्याधिकरणविशेषः (१।१।२।१३) । तत्र ' मरुतिमनुः तदाशानामाज्यत् ' इत्याज्यशब्दनिर्वचनेन ' आगो वा ऋत्विजमाऽन्तं तातां वायुः प्रथं स्पन्तं ' इत्यादिः सुनानामत्र वायुस्यार्थं रथतराशानामुपतिर्वाशानेन स्पन्तं च प्रथं इति निर्वचनेन च आगस्युत्प्लेषोर्नामधेयं सत्यं गमनात् । किंच ' तद्वपवदेच न ' (१।१।४।४) इत्यधिरणविशेषः । तत्र ' यथा इ वै देवो निरवाद्यो एवमर दिवत भ्रातृन् निरवदे ' इति वाक्यस्योपाः गौरीं शृतिमाभिव्य नामधेय-

अग्निगुप्तेषुपगतस्य मेघ

मण्डन— ' नोरोऽग्निगौ तुल्यविधानपदे । '

शंकर— ' नोरेष्यादाग्निगुत्तया । ' नोत्रः ।

ॐ अग्निगुप्तेषुपगतस्य मेघपतिशब्दस्यैकरचना-
न्तर्य एकादशिन्यामूहः ॥

अर्थान्तरं विचारः स्यादेतत्पृथक्त्वादेकाभि-
सनवापान् स्यात् । ९।३।१४।४४ ॥

भाष्यं— अह्येकादशिनौ 'प्रायःऽऽग्नेयेन वापयति,
मिथुनं सारन्वया करोति, देवः सौम्येन दधाति, प्रजन-
यति वौणेन' इत्येवमादि । अस्ति च प्रकृत्याग्निगुप्ते
एकरचिगदो द्विवचिगदश्च मेघपतिगदः । तस्येह चोदक-
प्राप्तिभित्तपते । द्विवचिगद ऊहितय एव । अथैक
वचिगदः निमविकारेण प्रवर्तते, उच निवर्ततेति । कि
वचिगदः ? ' विक्रलो वा प्रकृतिवत् ' इति (पूर्वोपिकरण-
प्राप्तम् ? ' विक्रलो वा प्रकृतिवत् ' इति (पूर्वोपिकरण-
न्यायेन) । एवं प्राप्ते ब्रूमः । विचार एकादशिन्या,
न विकल्पः । तत एवैकरचनान्त्येन निरर्तितयम् । हुतः ?
देवतापृथक्त्वात् । पृथग्य देवता अन्यस्य परोरन्त्या
देवता, अन्यस्यान्येन्येनम् । नाम गणो देवतात्वेन । उद-
भावात् सर्वातीत्यमपि नास्ति । प्रकृतौ चैतत् इय काण
एकरचनान्तस्य निवेदो । न उदभावादिहास्ति प्रकृतिः ।
यवोक, ' एतत्वेऽपि गुणानपायात् ' इति (९।३।
१३।४०), परपलमनास्य तद्वचन, न स्वयम् ।
वस्माददोष इति ।

शा— गथाग्निप्रायेण पूर्वन्दरूहं मन्वानल्लोत्तरं देव-
तामन एकावादेविकारः पुरोहितः । तद्रूपस्य तु मित्रत्वे
भो नामोद् मित्रारोत् ॥ '

सोम— बहुना देवतात्वात् देवतानारन्स्वेक्यात्
पूर्वन्दरूहः इत्युचितेः संगतिः । सूत्रार्थेस्तु—अर्थान्तरं
वेकादशिन्यादी देवताकारकमेवादिकारः स्यात् प्रत्येकमेव
तद्विधादिसमवापान् प्रत्येकमेव देवता स्यादिति ।

वि— ' वृज्यामीरादिके नोह ऊहो वा, ऽस्य न पूर्वं
वरं, देवत्व न गमस्यत ऊहो बद्धमिषिसया ॥ '

भाट्ट— यत्र तु देवतात्वानि अनेकानि अपिज्ञानं तु
एकमेवैक वा तत्र (अग्निगुप्तेषुपगतस्यग्निगदस्य)
एकरचनान्तस्थापि ऊहः । यथा ' त्वाहं पानीवते '
' अमये पानकाय पशुमालमेत ' ' आग्नेयः वृज्यामीयः,

सारस्वती मेरी, वधुः सौम्यः ' इत्यादौ । अत्र तद्वृ-
पलीयतोः अग्निनामस्यैव अधिज्ञानैरन्त्येऽपि तद्वि-
चतुर्थीमेदात् देवतात्वमेदः । तृतीयोदाहरणे तु उभयभेदः ।
अतस्तत्र उभयोरपि मन्त्रयोः तत्तत्सत्यापरोन ऊहः ।
न च अनयोर्मन्त्रयोः अयं देवपरोरन्त्यापरोन ऊहादीहारे
प्रकृतौ मित्रो वा देवतात्वतदधिज्ञानरूपायैमेदात् समु-
च्चगापतिरिति धार्यम् । उभयोरपि उभयार्थप्रतिपाद-
कत्वेन विक्रलोरपत्तेः । एकरचनान्तो हि देवतात्वे
परंपरासन्त्येन मेघपतिवत् वदन् परंपरासन्त्यपदक-
तया अधिज्ञानमपि उरथापयति । अग्नीशोमनादिना
तदुपसिधितितु मेघपतिपदात् अद्यकथं । द्विवचनान्तोऽपि
अधिज्ञाने मेघपतिवत् वदन् सौम्यापराख्यनक्रथस्य देवता-
त्वापीनन्त्यात् देवतात्वमपि उरथापयति इति एतन्पि
विषयताभेदे उभयोरपि उभयोपस्थापकत्वात् विक्रलो-
पयति ।

न्यायविन्दुः— पशुगणे तु गथामिप्रायेणोकरचनामूहं
मन्वानस्योत्तरं देवतात्वभेदे ऊह एव, तदैवै परं
नाह्व इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' एकादशिन्यां विहितं तत्र ' तत्र
मेघपतिगन्दे विहितः विचारः ऊहः ।

शंकर— ' देवताभेद ऊहः स्यात् । ' भेदे ऊहः । १५.

ॐ अग्निगुप्तेषुपगतस्य मेघपतिशब्दस्यैकरचना-
न्तरस्य बहुदेवस्यै पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः ॥

नियमो यदुदेवस्यै विचारः स्यात् । ९।३।३।४४॥
भाष्य— अस्ति बहुदेवस्यै एव । ' स एतात्
पशुपतिव्येभ्यः कामावाऽऽरभन्ते ' इति । तथा ' वैश-

देव भूषागाल्मेन ' इति । अस्ति तु प्रकृतान्तीतोनीये
द्विवचिगद एकरचिगदश्च मेघपतिगदः । अत्र चोदक-
प्राप्तः मदिहाते किं द्विवचिगद ऊहितम् । एकरचिगदो
निवर्तते, लोभापयि पररारेण निवन्त्वानो निविदो-
यातामिति । किं तावत्त्वानम् ? द्विवचिगदः समवेताभि-
धावित्वावृत्तितः । एकरचिगदः अलसुनप्रमिपानु-
मित्येतास्ता इदमेव निवर्तते । एव नियमः । आह ।
ननु प्रकृतौ दिव्यस्वाविश्लेषाविकारेण प्रयोगः
प्राप्तीति । उच्यते । अविदोवकमप दिव्यं, न तु तत्र

‘यन् करोति’ इति वैदिककर्मणामन्यदिस्य विद्या-
 पदलक्षितार्थज्ञानविशेषनियमार्थः सन् अज्ञताशेषकः
 ग्रीहिविधिवत्, तथापि न फलपूर्वार्थज्ञानजनकत्वेनैव
 उद्देश्यता, येन अध्ययनस्य अज्ञता स्यात्,
 स्वाद्य प्रकरणोपधा । स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वादेव
 यद्गतेकत्वाविषयता ‘वेदानधीन्य’ इत्यादिस्मृतेः
 एतन्मूलकत्वे न तन्मूलभूतत्वरूपनगौरवम् । तेन
 अर्थनविधिवत् अर्थज्ञानजनकत्वेनैव उद्देश्यता इति
 अर्थज्ञानफलकविधिः विचारकर्मत्वताऽऽक्षेपक इत्याहुः ।
 तेन अर्थज्ञानपर्यन्तं शुद्धकुलवासी विचारकरणं च
 अध्ययनविधेः फलं, कल्पविचारनियमाद्य । तथाहि
 ‘पतन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्त्यं, धरदि
 वैर्यं’ इत्यादिकाश्चैः ब्राह्मणायज्ञत्वेन उपनयनं विधीयते ।
 ‘अथर्वे ब्राह्मणमुपनयीत’ इत्यादिकाश्चैव ब्राह्मणानुद्देशेन
 अथर्वेत्यादिकविधिः तासंनिविषितश्च अध्ययनविधिः
 कर्तव्योपधः कायपिशाच् उपनीतानेव कर्तव्यं
 गृह्णाति, इति अध्ययनविधिसुखाध्ययनजन्यार्थज्ञाने
 त्रैवर्षिकानामेव सिद्धे । ऋतुविषयोऽपि अर्थज्ञा-
 नोपायाक्षेपकत्वामानलक्षणसहकृताः ब्राह्मणादिवराः एव
 भवन्ति, इति धर्मद्वेः उपनीतकर्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञान-
 रूपाङ्गसंवादानसमर्थस्य नधिकारः । ‘तमप्यापयीत’ इति
 संनिधिसिद्धोपनीतकर्तृकत्वानुनादः, यद्वा उपनयनाप्या-
 पनयकत्वयोः प्रयोजकत्वात्तदपिषयता उपगमनाप्ययन-
 विधिः, ‘अथर्वो ब्राह्मण उपगच्छेत् योऽपीयीत’ इति ।
 धातान्तराद्यत्वेन स्वाध्यायविधेरानयकत्वम् । कर्मणा
 नित्यतया उपनयनाध्ययनयोः फलतो नित्यत्वम् । यद्वा
 ‘ब्रह्मज्ञानविशालं काल औपनायनिकः परः । अत ऊर्ध्वं
 पतन्त्येते’ इतिवाक्येन ‘अनधीयाना आद्या भवन्ति’
 इति निषेधेन च नित्यत्वसिद्धिः । सगि. वृ २-५.
 * अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणं न हेतुना सर्वस्य वेदस्य
 व्यंशत्वावधारणम् । सु. वृ. १२४. * अध्ययनादिनियमे
 औते उपनीतस्वाधिकारो गतुपनीतस्य । वि. ६।२।६.
 * अध्ययनाधानयोः निर्यातैर्वाकिककृतत्वात् रादधीन-
 सिद्धीना कर्मणा आर्षेयसंवादाद्येऽपि सति अप-
 र्वादिपत्यत्वेनवाचितेते (तथा च दृश्यधिकारो

नास्ति) । या. २।३।२।३ वृ. ५७९. * अध्ययनानन्तरं
 गीमोला कर्तव्या न वा इति संशये धर्मशान्ते
 कर्तव्या इति सिद्धान्तः । भा. १।२।१२।३.
 * अध्ययनम् । यागनाप्यापनमतिग्रहः ब्राह्मणस्यैव
 दृष्टुपायाः स्मृत्युक्ताः । भा. १।४।१५।४३. * अध्या-
 पने प्रहाराथं ‘पर्यगि नाप्येवं’ इति निषेधः । वि. १।२।७.
 * अध्ययनविधिप्रयुक्तेन अप्यपनेन प्रयुक्तं धर्मविचार-
 शास्त्रं इति प्राभाकराः । साध्यात् अध्ययनविधिप्रयुक्तमेव
 तत् इति भाटाः । १।२।१. * अध्यापनादि अपि मित्रा-
 चारुत्रिवैश्वमतिपोगित्वात् संदिग्धम् । सर्वं च दुष्टधृष्टु
 संभाव्यमानत्वात् अनिश्चितम् । या. १।२।१२ वृ. १०८.
 * अध्याये दक्षमे वाध उच्यते । ‘निवृत्तिकादि-
 प्रकृष्टो दग्मे वाध उच्यते ।’ वि. दशमाध्यायप्रस्तावना-
 याम्. * अध्यायनामानि अध्यायार्थमतिपादकानि-
 ‘प्रमाण-भेद-शेषत्व-मयुक्ति-कर्मसंशकाः । अधिकारो,
 ऽतिदेशश्च सामान्येन, विशेषतः । ऊहे, वाधश्च,
 तन्नं च प्रसङ्गोद्दिताः क्रमात् ॥’ वि. प्रस्तावनायां
 श्लो. ११-१२. * अध्यायादिसंवाद्यो हि अर्थद्वारः,
 न मन्मस्वरूपाश्च । या. ३।१।१।१ वृ. ६४९.
 * अध्यारोपापवादस्यायः । विवेकिनां बुद्धि
 आत्मनि अतारविषुं विशेषणविशेषादिव्यवहकल्पना
 यथाप्रतीति सत्तामादाय क्रियते अप्यारोपापवादस्यायेन ।
 उपदेशसाहस्यो पर्व. रामतीर्थः १८।१२५. * अप्या-
 रोपापवादाम्या निष्पन्नं प्रपञ्चितम् । ननु ब्रह्मणो निर्दि-
 शोपत्वात् आनन्दप्रदायकारं अनुपपन्नं, अप्यारोपा० प्र-
 क्षितं इति पूर्वार्थापोकन्यायमनुत्पन्नं प्रपञ्चस्य व्यवहार-
 मानस्यत्वाद्गीतात् इति चेन्न । श्रीकरः १।१।१५ वसू.
 * अप्यारोपापवादाम्या निष्पन्नं प्रपञ्च्यते इति न्यायः ।
 वस्तुन्यवस्वारोपोऽप्यारोपः । यथा-असर्पभूताया रज्जौ
 सर्पारोपः, अरजतमूलाया मुक्तौ रजतारोपश्चेति वेदान्तिनः ।
 अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रवदस्तुवि-
 र्तत्वात्सुतोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य यस्तुमात्रकमिति । ताम्या-
 मप्यारोपापवादाम्या निष्पन्नं यथिदानन्दानन्दार्थं ब्रह्म
 प्रपञ्च्यते, तिस्राथेते इति भावः । साहस्यो. ४७.
 * अप्यारोपापवादाम्या० इति न्यायेन आद्यं पद्यपदद्वयं

अग्निगुप्तेपगता द्येन

तिवचन गम्यते, यथा 'अग्नी विप्रविष्टा हिंदा
त्रियन्ता' इति, 'अनुनवदरा मेवा द्रियता'
इति विश्वस्मृतियचन मेरुणाऽऽहृतिवचन च गम्यते। एष
द्येनाहृति यश्च कथय, शान्ताहृती दोगणी, कदम्बाहृती
अगौ, कदम्बाहृती ऊरु, कदम्बाहृती अग्नीयन्तौ
इति।

कात्स्न्यं वा स्यात् तथाभावात् २६ ॥

भाषा— वागन् पञ्च म्पावर्तयति, न चैतदिति
आहृतिवचन इति। किं तर्हि? इत्योदरण विनञि
तम्। इत्यानि उद्धृतानि एतानि एवदहृतिरानि
भवन्ति। यथा द्येनाहृतिरानि भवन्ति तथेतानि
उद्धृत, इत्यानि उद्धृत इत्यवमर्थोऽवगम्यते। लघुगता
इद चोच्यमान दृष्टार्थं भवति। इत्योदृतेर्हि ते प्रयो
जनम्। तथाहि तदाहृतिवानामवत् भवति। इत्यथा
अतदाहृतिराना अनयात्। तस्मात् कात्स्न्यमवगम्यते
इति।

अग्निगोश्च तदर्थत्वात् २७ ॥

भाष्य— अग्निगुब् अज्ञानमुदरणं, अज्ञाना
कात्स्न्येनोदरणं यश्च कात्स्न्येनगम्य। कथं एव हि
भवति यचन, 'गणनामस्थानान् इत्युपात्' इति।
तस्मादपि द्येनादिभि इत्योदरण गम्यते इति। प्रयो
जन पक्षोक्तम्।

ना— यश्च उद्धृत्य कर्तव्यानुपायेन पञ्चवरणवच्चारि
सपादनेन द्येनस्यपान कतय (इति पूर्व पक्ष)।
नैतनुक् अरण्यताप्रद्वान्, कर्तव्ये च यश्चो वैकल्यात्
हविर्विनासा स्यात्। तस्मात् साकल्यमन विधीयते
(इति विद्वान्)। १४।६

सोम— प्रशस्तामन्त्रस्य प्रासादात्तरवे आनयंरवात्
तन्मुखेन साकल्यपरत्वेऽपि द्येनादिवाच्याना साहच्य
मान्वात्स्योपपत्ते न तन्मुखेन साकल्यफल इत्युच्यते
समाति। शला दोगणी इत्यन "दोगणी शुची, शला
शल्पकलेमसहरी" कावित्तु शल्पस्तप्येति शलाही
शल्पकलेमसहरी" इत्यमरस्योपात् शलाकपरौ इति भट्ट
भास्कर। अहो कथमे कच्छरी इव इति माधव।
ऊरु कथया कथान्तदहरी इति भट्टभास्कर। तस्या

सहरी इत्यन्वे। अगिन्तौ ऊरौ पूर्वभागी। ऋग्-
ब्राह्मणभाष्ये मायवोऽन्वेवनाह। सेनयां परवीरपन
सहरी। पुराणकहरी इति भट्टभास्कर। सूत्रार्थस्तु-
द्येनादिवाहृतिवचन चऽनुवर्णनाद्यन्यतराणाभिधान
स्यात् प्रसिद्धस्य द्येनादे तनिधाने तदाहृतेन यदिति
प्रवृत्ति इति।

वि— 'साहच्यमुत् साकल्य द्येनाद्युक्त्या विविधि
तम्। प्रतिद्वतनिषेधाय, साकल्यदखिलोद्धृति ॥'
१४।६

भाष्य— तत्रैव (अग्निगु)मैरे द्येनमस्य चल इत्यु-
ताम्' इति ध्रुतम्। तत्र द्येनपर इवयान्दानुग्वग वक्ष्य
उभयार्थे इत्यविकारम्। इवयान्दार्थं साहच्य इ यति। तत्र
नूततरणम् समवे कतिपयवम् अन्त्याप्यत्वात् आद्य
विशेषेणैव। अतश्च यश्च उद्धृत्य कर्तव्यानिगा द्येना
कारता सपाय कथय इति। यश्चोवेषिस्तु एतन्मृ प्रक-
तिवने। इति प्राप्ते, अवदानवाच्येऽपि 'अथ कथत'
इति अत्रगत् सत्येन हविश्यप्रवृत्ति न कर्तव्यादिना
तदाग यथा कल्पयितुम्। तेन साहच्यमपत्ति अपि
कलेदरण्यदेन जायते इति अविकलेदरण्य प्रशान्तिरुनेन
साहच्यानुवादो दृष्टार्थत्वात्। इत्यथा द्येनाकारताया
मानवर्गिक्या विधाने गौरव अरण्यता या आनयेत्।
एव 'शला दोगणी, कथयेवाला, कथगोक, सेकगर्ग
ऽग्नीन्ता' इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। यथा शान्ते।
कथना इव कच्छरी इव। कथया गतिगापनाधारिता
सहरे। सेकगण कर्तव्यगर्गाहृती। अग्नीन्ता अग्नि
सपुत्री। अथ पूर्वपक्षे विद्वान्ते च द्येनादीना उरमान
त्वस्य आकथ्यकल्यात् तनानि च इत्यमरअभयनेन 'निहो
वेवदत्त' इतिन्तु योगतामानान् मित्र इवैते वीरा
इतिन्तु कथोकिरुदौ अगृहीतयेनदेनेन उमानसिद्धे
अगृह एव द्येनादिपदाना न्यायसिद्ध कथम्युक्ततराम्
तक्षेति। यद्यपि इत्यभिकरणा नोहविकारोयोगेति, तथापि
प्राक्शिक्षणान् न क्षेप।

न्यायसिद्ध — 'द्येनमस्य यश्च इत्युपात्' इति
द्येनादित्यन्यर्थे। तेन कर्तव्यानुपायेन द्येनाहृति यश्च
कर्तव्यम्। इति प्राप्ते, एत सति अहचयनाऽऽपत्ते

स्यात् न संयवः । अध्यूनी इडामशविकारः स्यात्
इतरस्य इडामशस्य विकारः शयः स्यात् । अध्यूनी-
मित्रा इडा होतुनांस्तीत्यर्थः । ध्यङ्गवत् । यथा अनिग्या-
शेषैः त्रिभिरिडाः इत्याशेषाणि अङ्गानि बाध्यन्ते तद्वत् ।
अध्यूमी नाम विश्रल्लो भाग इति के चित् । ऊषसः
उपरि वर्तमानाः स्तनभागरूपा इत्यन्ये । यद्यपि पुंस्यशो.
ऊषसः स्तनसाधि चामावा तथापि तस्यानीये मास-
विण्डे तात्व्यम् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्रथयन्निवमः स्यात् । १३ ॥

याशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । अध्यूनी न इडामश-
विकारः । सा शेषे समवैति 'अनस्थिभिरिडा वर्ध-
यन्ति' इति तस्य । इडाया हरण प्राप्तम् । तस्मात् होतु-
भागे तस्या नियमः स्यात् होने एव हरन्ति नान्यस्त्री,
होत्रे अन्य भक्ष कु कुर्वन्त्ये इति । रथवत् । यथा,
'यतुंभुंक्ष रथमन्वये ददाति' इति रथस्य अव्यर्तुभागे
नियमः तद्वत् । इति पूर्वः पक्षः ।

अशास्त्रत्याजु नेवं स्यात् । १४ ॥

तुगन्तः नियमपूर्वपक्षव्याजुत्यर्थः । एव न स्यात्
अध्यूण्याः होतुभागे नियमो न स्यात् । अशास्त्रत्वात्
तादृगस्य शास्त्रस्य प्रभावात् । अध्यूनी इडायाप्रमाणा
'अथ यदत् परिशिष्यते तस्यमरत्तथाप्यामानपति,
यद् हृदयं प्रासति, जिह्वा, वक्षः, स्तनिम, वनिमुं' इत्यत्र
अध्यूण्याः वीर्यनामायात् । तस्मात् सा होतुहरणमुदिस्य
विधीयते अध्यूनीमेव होने हरति नान्यत् इति । तवश्च
इडामशविकारः इति सिद्धान्तः ।

अपिच दानमार्त्तं स्याद्, भक्षश्चदानमिर्सयो-
गात् । १५ ॥

अपिच इति सिद्धान्तस्य व्यावृत्तिः । अध्यूनी न
इडामशविकारः त्रित् तस्याः होने दानमात्रं स्यात् । भक्ष-
श्चदानमिर्सयोगात् । भक्षश्चन्देन भक्षेण तस्याः अमि-
संयोगस्य सत्यस्य अभावात् । सा हि अपूर्वा विधीयते
न भक्षार्थं । भक्षश्चदानमिर्सयोगात् भक्षश्चदानमिर्सयो-
गस्य अभावात् । तस्मात् भक्षविकारः, नापि नियमः इति
तत्प्यगद्वयम् ।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषे
प्रत्यविशिष्टत्वात् । १६ ॥

तुगन्तः दानशक्त्या वाच्यत्वर्थः । अध्यूण्याः न दानम् ।
दातुः अविद्यमानत्वात् । यजमानेन आदालेन अग्नीषो-
माभ्या पशुः सकल्पितः । ततश्च शेषे प्रति यजमानस्य
होत्रा अविशिष्टत्वम् । यथा होता न प्रभुः तथा यजमा-
नोऽपि । अप्रभुत्वमिदानीं अविशिष्टम् । शेषे प्रति अवि-
शिष्टत्वात् दातुः अविद्यमानत्वं, तस्मात् अध्यूनी होतुः
इडामशविकारः स्यात् । होने अध्यूनी एव, नान्यत्
इदामत किं चित् । इति सिद्धान्तः । के.

अध्यूमीन्यायः । अग्नीषोमीये पशौ अध्यूण्या
होतुः कृत्तेडाभक्षस्य निवृत्तिः ।।

अध्यूमी तु होतुस्त्वयज्ञयदिडाभक्षविकारः
स्यात् । १७ अशा १२ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिषोमे पशुस्त्रीषोमीयः 'यो
दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' इति । तदेदमा-
न्नायते 'अध्यूनी होने हरन्ति' इति । तत्रायमर्थः
सागविक्रं किमध्यूनी होतुभक्षस्य विकार उक्तविकारः,
होतुर्निमग्नते इति । कथं विकारः स्यात्, कथं नियम्यते
इति ? यदि अध्यूनी विधीयते 'होत्रे हरन्ति' इत्ये-
तद्वत्, ततो विकारः । अथ अध्यूनीमुदिस्य होने
हरन्ति इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तं ? होतुः
भक्षस्य विकारः स्यात् । कुत ? अपूर्वा अध्यूनी अद्वैत-
शेषत्वात् इदामश्वे न प्राप्त, सा न शक्याऽनुत्पद्यितुम् ।
अतो विधीयते होतुभागरहणे । अध्यूनी भजन्ती होतु-
हरणे प्रत्यक्षा अनुमानिकमिडाभक्ष निरवर्तयतीति ।
न्यङ्गात् । यथा अनिग्याशेषैः इत्याशेषाणि निष-
वन्ते तद्वत् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्रथयन्निवमः स्यात् ।
१३ ॥

भाष्यम्— याशब्दः पक्ष व्यावर्तयति, इडामश-
विकार इति । कथं स्याद्विद्यमानविकारः, यजमानं
अध्यूणी स्यात् । सा हीदाया समवैति । कथं ? 'अन-
स्थिभिरिडा वर्धयन्ति' इति तस्य हरण प्राप्त, होतुर्नियमो
न प्राप्तः, ए विधीयते, 'यदिनां अध्यूनी हरन्ति,

प्राप्तं हरणमवृत्तं तदाश्रितं होतृसप्रदानकृत्वायेव वा तद्वेदेषु विधीयते । एतावद्यथा प्रथम्येऽपि अविशिष्टम् । परंतु ' अनरिधिमिरिडा कर्षयन्ति ' इति वचनात् अनरिधिरुपायाः शिक्षारुपायाः अभ्युप्याः इडाया प्रातःकालात् तत्र होतृसप्रदानकहरणस्यापि पक्षे प्रातःकाले तस्मिन्मन्त्रि-प्रतीतेः । होतुरेव अभ्युप्या इत्यर्थान्गमेऽपि न तस्य भागान्तरमिच्छति । इति प्राप्ते, ' अथ यत्त्वं परिशिष्टं तत्तत् समन्तधान्यामारयति । यद् हृदयं प्रास्यति, जिह्वा, वक्त्रः, स्तनिम, तस्यै वनिष्पु ' इति वचनेन हृदयादीनामेव इडाया प्रासनविधानात्, तदभिप्रायेणैव च अनरिधिमिः इत्यस्य पर्वभागपदेशस्य अनुवादोपपत्तेः अभ्युप्याः इडायाप्रातःकालेन तस्या होतृनियमायोगात्, प्राकृतहोतृहरणमेव उपरिधितयात् अप्राकृतसम्प्रायन्तर-सम्पन्निवेन विधीयते, प्राकृतहरणश्रितो होतैव वा तथा विधीयते । तत्र तदहरणस्य प्रकृतौ मन्त्रार्थत्वात् अभ्यु-प्या अपि मन्त्रसिद्धिः । प्राकृतेऽप्यभ्युप्यास्य च पूर्ववत् कर्त्तव्येणैव विद्ये, न तस्य पुनः होना अनुष्ठानम् । अत एव नात्र होतृसप्रदानकहरणान्तरमेव अभ्युप्या-सत्कारार्थमेव विधीयते, प्राकृतेऽप्यभ्युप्यास्यैव होतृसप्रदान-सिद्धित्वेन कर्त्तव्येणैव प्रमाणाभावात् । अतः सिद्ध-कृतस्य होतृसिद्धिभागस्य अभ्युप्या मिच्छतिः इति । यदा तु आपस्तम्बानुक्तरीत्या हृदयादीनामाद्याना-पन्मा प्रदेयानामेव इडाया तसत्कारार्थं च ' अनरिध-मिरिडा कर्षयन्ति ' इत्यनेन अनरिधिमिरिडा कर्षयन्ति विधी-यते, तस्यापि च हृदयविधया भूश्रीपिमिस्यात् भूश्रीपि-मेव, तस्यापि ' क्लेशान प्रीहान पुतोत ' इत्यभिमतस्य-शेषेण आनरिधिमिरिडा अनरिधिमिरिडा अर्थात् अभ्युप्याः प्राथम्यभावेन पूर्ववत् अर्थात् एव हरणस्यन्तरात् प्राकृते-ऽप्यभ्युप्यास्यैव सिद्धिः । पूर्वस्थास्यादीनां तु यान्ययो-पस्य उक्तस्य तदानीं ह्ये अभ्युप्याः अनरिधिमिरिडा कर्षयन्त्यात् प्रासत्या तस्या होतृनियमायोगादीन्तरं इत्य-भ्युप्यास्यैव सिद्धिः, उक्तस्यैव प्रमाणाभावात् सिद्ध-तिम् ।

न्यायनिन्दुः— पशो ' अभ्युप्यां होत्रे हरति ' इति धृतम् । तत्र ' अनरिधिमिरिडा कर्षयन्ति '

इति वचनात् इदन्तर्गता अभ्युप्या नाम ऊषस उपरि-स्वनभागस्या होतृमार्गे नियम्यते इति नेडाभ्युप्याविका । इति प्राप्ते, ' अनरिधिमिः ' इत्यस्य ' हृदयं प्रास्यति जिह्वां वक्त्रः ' इत्यादिवचनोक्तानुवादात्, तत्र च अभ्यु-प्याकीर्तनाभावात्, ' यद् होत्रे हरति, तद् अभ्युप्या ' इति अपूर्वविधानात्, इडाभ्युप्याविकैव इति सिद्धान्तः ।

मन्त्रेण - ' अभ्युप्यास्यैव होतृमन्त्रोर्विकारः ' मन्त्रेः भागस्य ।

अंकर— ' अभ्युप्यास्यैव होतृमन्त्रोर्विकारः ' ।
 * अभ्युप्यास्यैव होतृमन्त्रोर्विकारः । ' न चास्य (वायुर्वे-
 क्षेपिष्ठा इत्यस्य मन्त्र-) तादृश्याप्रतीतेः, अभ्युप्यास्यैव-
 भावात् । ' वा. १।४।१।१। ५. ३२१.

* अधिगुप्तैः । मन्त्रः— (आश्रमौ ३।३।१) ' देव्याः शमितार वारमच्युत मनुष्याः, उपनयत मेधा दुर् आशा-
 साना मेधपतीभ्या मेधम् । प्रासा अग्नि भरत, सृणीत
 वरिः, अन्वेन माता मन्त्रात्मनु पिताऽनु भ्राता सभ-
 र्भ्याऽनु सता सभुष्य । उदीचीनात् अस्व पदो निध-
 तात्, सूर्यं चतुर्गन्धतात्, वात प्रागमन्ववृजतात्,
 अन्तरिक्षमसु, दिशः श्रोत्र, सृष्टिर्नी शरीरम् । एकधाऽस्य
 त्वचमाच्छद्यतात्, पुरा नाम्या अपि दासो वपामुत्तरितात्,
 अन्तरेवोप्राण वारयन्तात् (वारयतात्—तैत्रा.),
 रथेनमस्य वक्ष. कृणुतात्, प्रचसा पाद्, क्षण
 दोगणी, कश्यपे गता, अन्दिष्टे धोणी, कश्योरु, स्ये-
 पर्णाऽऽशीनन्ता, पृथ्विरिति रस वदकृयस्ता अनुश्रयोभ्या-
 वषताद् वागमन्ववृजन्तात् कृणुतात् । ऊरुपयोर्दे पायिन
 यनतात् । अस्ता रक्षः संसृजतात् । यमिनुमस्य मा रावि-
 द्योरुक मन्वमाना नेद्रतोके तन्मे रथिता रथञ्जितारः ।
 अधिगो दामिध्व सुतमि दामिध्व शमीरमभिगाऽऽऽऽऽ
 अचाव " इति । अत्र मन्त्रे पशो वानि अद्गानि
 कीदृशानि तिनः प्रादृशानि इति सर्वे होता शमिते आह ।
 के. । ' लिङ्गात् शमितेवैवमेवमन्त्राः । तथास्यापि
 हि अत्र वाक्यानि ' देव्याः शमितार उच मनुष्याः
 आरमन्थम् ' इति । तथा पृथ्विरिति रस वदकृयस्ता
 अनुश्रयोभ्यामन्तात् ' इति । भा. १।४।१।१.३,
 * अधिगु, अद्गानो (पशो.) उदरार्थः । अद्गानो

* 'कश्यपेवांसा' इति । पशुबहुल्येऽपि कश्यपाशब्दे नोहः, तस्य कार्त्स्न्यसंपादनपरत्वात् । अंता=अती । कश्यप इव कच्छपाप्रिव इति भाषणः । १।४।६, * कश्यपोरु इत्यत्र पशुबहुल्येऽपि कश्यपाशब्दे नोहः तस्य कार्त्स्न्यपरत्वात् । ऊरु वचना कगटपटहौ इति मट्टमालकरः । गतिगामनाश्चादियानमहसौ इति माह-रीपिका । खट्वात्सहस्री इत्यन्वे । के १।४।५।२५-२७, * 'सोऽकर्णाऽडीन्ता' । पशुबहुल्येऽपि सोऽकर्णाऽशब्दे नोहः, तस्य कार्त्स्न्यसंपादनपरत्वात् । अशीन्ती ऊर्गो पूर्वभागी । सोऽकर्णा-कस्वीरपनमहसौ । शुक्रपत्रसहस्री इति मट्टमास्करः । अशीन्ती अस्थिसुलौ इति माह-रीपिना । १।४।५।२५-२७ * अथमेवे 'षड्विंशतिरस्य वद्भ्यः' इत्यस्य स्यादे अथार्थे 'चतुर्विंशद्राजिनो देववयो' (कर्म. १।१६२।१८) इति कर्त्तुं पठित्वा, तूपनोमुगोरर्थे 'द्विपञ्चाशदनयोर्वद्भ्यः' इति पठितव्यम् । किंवा 'षड्विंशतिरेषा वद्भ्यः' इति समस्य वचन कर्त्तव्यम् । भा. १।४।१।१७-२१, * 'षड्विंशतिरस्य वद्भ्यः । ता अनुप्रयोञ्ज्यापरत्वात्' इत्यत्र 'द्विपञ्चाशदनयोर्वद्भ्यः', अष्टमतिरेषा वद्भ्यः' इत्येव पशुसंख्यानुसारेण मुख्याना वद्भ्योऽपि सम्बन्धार्थं द्वि-चतुःपशुसंख्येयु वधावप समस्य वचन कर्त्तव्यम् । १।४।१।१२-१६, * 'यनिष्टुमस्य मा राशिं ठरुक मन्यमाना' इति । अत्र ठरुकशब्दस्य वधा इत्यर्थः । तथा च अनेनगानु विज्ञित्यु एवचनान्तोरुक्तशब्दः द्विचतुश्चनान्तेन वधावप ऊरनीयः । तत्र द्वित्वे 'उरणी के मन्यमाना' इति पदभेदपक्षे 'ठरुके मन्यमानाः' इति पदभेदपक्षे वक्तव्यम् । बहुल्ये च 'उरणि कानि मन्यमानाः' इति वा 'ठरुणानि मन्यमानाः' इति वा वक्तव्यम् । १।४।३।२२

॥ अग्निगुप्तैपगतस्य प्राग्मे इति षडस्य अग्नी-पोषीयमवनीययोः समानविधित्वपक्षे न विचारः ॥

अग्निगी सघनीयेषु तद्वत्, समानविधानाद्येन । १।३।१।२३ ॥

भाष्य— अस्मिन् सोमे पशुधर्मीरोमीय. 'यो दीधिनो परमीरोमीय पशुनाम्भने' इति । तत्र अग्निगी इव समानावयो 'प्राग्मे अग्नि भवतः, राग्नीत मरिः

अन्येन माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता' इत्येव-मादि । यदा तु अग्नीरोमीय. सघनीयाश्च समान-विधानाः, तथेद विचार्यते किमग्निगी 'प्राग्मे' इत्येव-मादि पद ऊहित्य, उत नेति । किं प्राग्मे ? ततोऽतिरेशः त्रियते । अग्निगी तद्वत् इति । तत्र यः पत्न्यधिकरणे (१।३।७) पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः । य. सिद्धान्त स इह सिद्धान्तः । ऊहः इति पूर्वपक्षः । अविकार इति सिद्धान्तः ।

शा— तृतीयेऽध्याये सत्यापशवः समानविधानाः इति पूर्वपक्षे (३।६।१६।४१-४७) समान-विधानत्व यदुच्यते, तस्येद प्रयोजन पूर्वाधिकरणेन सिद्ध-अनेन मतेण कथ्यते । यदा समानविधानाः, तदा उक्तपक्षोऽप्यदिदिनहुपशुकेऽपि सघनीयगणे प्रवर्तमानः प्राग्मे इत्यग्निगुप्तैपगतैरुच्यते अन्तः शब्दः पत्नीशब्दवदेव नोहितय, विचार्यते तु ऊहित्यम् ।

यि— 'अग्नीरोमीयसघनसामान्यविधयो यदि । प्राग्मे इति तदा मन्त्रो पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥' परमा-श्वेतस्तु सघनीयपशुना अग्नीरोमीयविज्ञित्वात् अस्त्येव लिङ्गवचनयोः पाठान्यायेन ऊहः ।

भाट्ट— एव क्रतुपशुना समानविधानत्वपूर्वपक्षे 'प्राग्मे' इत्यग्निगुप्तैरे एववचनान्त एव तेषु प्रयोक्तव्य-पत्नीशब्दवत् । न तु एकत्रचनानुरोधेन एवपशुने एव दैशादी । एतत्रचनस्य प्रत्येकत्वकथमिदं प्राग्मे गणेषुऽपि श्रुत्येव समानत् । अत एव पत्न्य पुल्लिङ्गस्य भुक्त्वा स्त्री-पुमगणे अस्तमन्, तत्र व्यवहृतिपिदल्लक्षणया प्रमाण-मानत् संवैराने पुपशुल्येव संवैर इति वैश्वस्यम् । अयमानविधानसिद्धाते तु प्राग्मे इत्येव वचने लिङ्गे च 'प्रेमो अन्त्या अग्नि भवतः' इत्येवमूहितय एव । तदे-तत् तानीयस्य समानविधानव्यवहारस्य प्रयोजनमान-कथनम् ।

म्यापविन्दु — संस्थापयता सामानरिप्यपूर्वपक्षे द्विवद्पशुने सघनीयगणे 'प्राग्मे' इत्यग्निगुप्तैपगतमेव वचन पत्नीशब्दवदेव नोहितय इति प्रयोजन, सिद्धाते तु ऊहः इति प्रवृत्तद्वयम् । प्राग्मे इति पुत्रिण तु अव्यन्तानुरोधेन न ग्राह्यत्वात् प्रवर्तते इति वैश्वस्यम् ।

सम्प्राप्तानेन धन्देन एकवाक्यत्वं पठते । ननु द्रव्य-
वाचिना गुणपरत्वं क्व चिन्न दृष्टं, अत आह-) दृश्यते च
प्रयोगः यथा इन्द्रामी देयता इति । यदा देवतात्वेन
गणः (सन्नुदाय.) विवक्षितो भवति न च प्रधानभूतः,
तदाऽपि विनैव पठ्या सामानाधिकरण्यां दृश्यते यथा
देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्यवसिती । अत्र पर्यवस-
द्बन्ध प्रधानभूतः, इतरे देवदत्तादयः शब्दाः तद्विशेषा-
त्वेन, तथा वेदेऽपि पञ्चपञ्चाशत्संस्कृतः संपरसराः
इति । अत्र (पञ्चाशद्-) संख्या प्रधानभूता, तथापि
विनैव पठ्या (विष्णुसत्त्वरराशब्दाभ्यां सत्येववाचिभ्यां)
सामानाधिकरण्यम् । ननु (अत्र) सख्या सत्त्वरविशि-
ष्टायां । (नैयाह-) तथा सति पञ्चशब्दः अतिनि-
श्चयो भवति, पञ्चाशच्छब्दं तु (सख्याप्रधानं) विरो-
धपत् अर्थवान् (भवति । उपसहरति-) तस्मात्
सख्या प्रधानभूता ।

(अथ) जसुर्धेः पक्षः । यद्विशिशब्दः अस्यद-
विरोधानं, संख्या च (तत्रैव विशेषणम्) । ननु अस्यदशब्दः
पठ्या परार्थः, (सः) कथं प्राधान्यं प्रतिपद्यते ।
(उत्तर) आह, ' यथा इन्द्रस्य नु वीर्षाणि प्रयो-
जम् इति ' (पुरोऽनुवाक्याया) इत्ये पशुी चास्ति,
न च (तावता) परार्थः । (खोत्रशब्देषु हि गुण-
वचनस्यैव प्रधानत्वात् वीर्षविरोधोपनिन्द्रः, पुरोऽनु-
वाक्याया तु स देवताभूत प्रकाशयित्त्वः । अत्र
आह इत्युक्त्या भाष्यदृष्टितरिमिश्रेता नास्ति। कारस्य,
सा च प्रस्तापित्तरेणे नास्ति, परतु २११-।२४ सूत्रे
' अपि तु धृतिसदोमो भवति पशुीमन्त्रिषयोगः, यथा
इन्द्रस्य नु वीर्षाणि प्रयोग इति) तैत्र देवताशब्दः स्तुति-
संस्कारार्थः इत्युच्यते ' इति भाष्यपरत्निर्विषयते, तैवेर
अभिप्रेतः ख्या इति ध्येयम् । लोके च यथा ' विष्णुः
आनीयता ' इत्युक्ते पशुीमन्त्रिशोऽपि (विग्रहे शुक्लः,
सामान्यलेखाः) प्रधानम् । एतन्निहासि (पठ्या विरोधा-
भूतेऽपि पशुः तात्पर्यरूप्या प्रधानं भवति । तेन-)
यत् द्वौ पशु विद्येते, तत्र द्वयोः प्रशानं पर्यव्यम् ।
तत्र (अनन्वयेन) अस्याधन्देन न कियते (तस्मात्
अस्यदशब्दः अस्यवित्त्वः । कथं पशुः प्रधान, तथाह-)

पशुभ्योरितः (प्रयोगान्) स च प्रकाशयित्त्वः
(अनुग्रहनाय) ।

विद्वान्तस्तु (पञ्चमः पक्षः । अस्याधन्देन पद-
विरोधित्तन्देन च) उभाभ्यां यद्वृत्तीपत्ता परिशिष्ट्यते
एतान्त्वोऽस्य दृष्ट्वयः इति अस्याधन्दस्य पठ्यन्त्वात्
सस्यादान्दस्य (च यद्वृत्तिसाधित्तदस्य) सत्येववाचा
न्यात् । (तत्रः किं ? तथाह-) तत्र यत् द्वौ पशु
(विद्येते), तत्र यद्वृत्तीपत्तापरिश्लेधः शब्दः
उच्चारयित्तयः । न च समाप्तान्तरणे (तत्र) इत्यत्
शक्त्यते वदितुम् । (तस्मात् समस्य वचनं ' द्विपञ्चा-
शदनयोर्वद्वृत्तयः ' इत्यादि वर्तव्यम् ।

इदानीं प्रातिलोम्येन चतुर्थो देवताह-) तत्र
यत् तावत् पशुवाक्यत्वं, तत् यन्नरतित्तन्देन प्रत्युक्तम् ।
(यथा ' ये यन्नरतित्त यथोन्न ' इत्यत्र) यन्नरतित्तः (वर्म-
रागवेवस्वार्थि) परविरोधोपवाक्यं प्राधान्यम् । ' मेघवि-
पशोरपि यद्वृत्तिसोपवाक्यं प्राधान्यम् । ' मेघवि-
शब्देन प्रत्युक्त ' इति क्वचित्तु पाठः । तत्र यन्नरतित्तद-
द्वयं मेघविशब्दः इति व्याहृत्यम् । क्व चित्तु ' मेघ-
पतिपशुधन्देन प्रत्युक्त ' इति पाठः । तथायमर्थः, यथा
' मेघपतिभ्यां मेघ ' इत्यत्र यन्नमान्त्व मेघपतिवै मेघ-
पत्ये यो मेघः पशु- तत्पुत्रवत् इत्याधीयमाणे प्रयोगता-
निर्देशत्वात् नाशङ्क्यं नाकर स्वान् इत्युक्तं मेघपत्य-
पित्तये १।३।१२, एतन्निहासि पशुधन्धानं तावद्दृ-
त्तपुत्रादैनं प्रत्युक्त इति] [इत्यत्र यद्वृत्तिसो-
परि- न यद्वृत्तीनां तु वागर्थं भाव्यं प्रशानान्नरत्तत्वं कर्त्तव्यं,
' तिन यद्वृत्तीनां तु वागर्थं भाव्यं प्रशानान्नरत्तत्वं कर्त्तव्यं,
' तिन यद्वृत्तीनां तु वागर्थं भाव्यं प्रशानान्नरत्तत्वं कर्त्तव्यं,
ता हि इति, न तु पशु, स इत्यत्र प्रकृति । तुशब्दः
न च शब्दार्थः । तथा च दृष्टार्थेता अग्निगोमन्त्रि इत्युक्तं
न च शब्दार्थः । तथा च दृष्टार्थेता अग्निगोमन्त्रि इत्युक्तं
न च शब्दार्थः । तथा च दृष्टार्थेता अग्निगोमन्त्रि इत्युक्तं
पशुधन्धानं इति । तस्मात् न परतो प्राधान्यम् '
' पशुधन्धानं इति । तस्मात् न परतो प्राधान्यम् '
इति पशुः तत्परत्वे उच्यते । इत्युक्तं तु अत्रच
न विनष्टान्त्वते । इति विचार्यमित्त्वम् ।] (तृतीयपठ-
पुत्रागाह- यद्वृत्तिसा-) मेघशब्दाः प्राधान्ये (यत्)
सामानाधिकरण्यं लभ्यन्तः, स पत्तं दोगः, अदृष्टार्थेता च
(दोगः) । न च सर्वं प्राकृतं (भवति) तत्रापि पठ्ये
विगती विगतप इति वचनान्तपञ्चाभावात् । द्वितीयं पठ्ये
द्वयपति -) अदृष्टार्थेते (नान्तपञ्चा) अदृष्टार्थेते दोगः

अग्निगुप्तये

निर्दिश्यते । तदिह 'पट्विंशतिरस्य वट्टययत्सा ।' इति चट्टनीणां प्रतिनिर्देशः पार्श्वार्थः । तस्मात्तस्मात् प्राधान्यमिति ।

अपित्यसंनिपातित्वात् पत्नीवदाज्ञातेनाभिधानं स्यात् । ९ ॥

भाष्यं — अपित्यति पञ्चम्यावृत्तिः । नैतदेवं समसितन्या वट्टकृत्य इति । किं तर्हि ? अपिवृत्तः पट्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुतः ? असनिपातित्वात् । असनिपाती अग्निगुः न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रमाशितं कर्तव्यं न भ्यानादिनेति मन्वान्तेन कर्मसनिपातः स्यात् । तत्राद्यन्वमविवृतेन यौगपथं कर्तुमिति विकल्पिते, अन्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं नियमाणानुगदि नयनसालम्विगु-वचनमनेनप्रसिन् पत्नी चोदकेनान निपातितम् । तत्रैया स्वसप्त्यापत्नीवट्टनीरभिवदितुमशक विपतिपरत्वरूपं तत् । तस्मात् तद्वट्टनीणामियत्ता वदितव्या । किं तर्हि ? पट्विंशतिसंख्यायाः सन्धः कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्दः एकवचनान्तो न सख्यया पत्नीः परिच्छिनत्ति । किं तर्हि ? एकत्वेन सप्रप्राति, एवमित्यादि । तस्माद्विकारेण प्रयोगः । एवमविकारे, आर्षमनुग्रहीष्यते इति ।

दुपु — (सूत्रार्थमाह —) अकरणेन अग्निगुणाकरणे समाम्नात्वात् प्रस्तराणिः उपकरणव्यम् । तां कथ (इत्यपेक्षायां) यथा शत्रुयात् (इति उपग्रथ्यते) किं च शत्रोत्यय (कृतुं ?) इति (अपेक्षायां) निया-प्रधानेन (अनेन मन्त्रेण) यथासाम्नातैः पदैः अभिधान (नियामान् दान् कर्तुम्) ततः निमित्तत आह — तत्र पट्विंशत्युपविंशत्यभिधानात् अष्ट यथा प्रकृतौ, तथा विद्वतानि इति ।

विकारस्तु, प्रदेसात्वाद्यजमानवत् । १० ॥
भाष्यं — दुष्टम्भात् पत्नी विपरिवर्तते । नाविकारः, ऊहः कर्तव्य इति । यत् यत्कल्पेयु आहृत त सख्योक्तव्ये, तत्र वचनप्रामाण्यात् विपतिपरसख्यारुष्य शब्दस्य प्रसु-वचनान्तस्यादष्टोऽप्युपस्युगम्यते । यथा, प्रकृतौ पत्नी-शब्दस्य । न त्विह आहृत्य पट्विंशतियुक्तः अनेनसिन्त् पत्नी प्रसुज्यते । किन्तु चोदकेनेह प्राहृतवचन प्राप्यते ।

तत्र यत् न्याय्यं तयोदकः प्रापयिष्यति, न आहृत्य पट्विंशतियुक्तम् । किं तन्न्याय्यम् । यत् प्रकृतौ विवक्षितम् । प्रकृतौ च वट्टनीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह सा प्रदिश्यते । नन्वेतदुक्त नाग्निगोः करणत्वेन निर्देशः इति । यदा च न करणं, तदा कथयत् वट्टनी-यत्तापयनः, श्रुत्या पट्विंशतिसख्यानचनः एव भवितु-मर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य वृत्तीयथा निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपग्रहीतः सापत्नी मवत् वचन्य दृष्ट-मुपकार करिष्यति अन्यतः अवदानप्रशान्तम् । अत्रो-च्यते । नास्यावदानैरभिसङ्घ-प्रवृत्तयामप्रयोगवचनो-यागेन संनप्राति । तत्र च हविःसंकीर्तनं दृष्टं प्रोजनम् । पट्विंशतिसख्योऽपि वस्तुतये भवितव्यमिति । नैतदेवमिति सूम् । प्रस्तरात् यागमात्रेणाभिसङ्घ-सति क्वचिन्न-प्रेषः इति गम्यते । त्रिणाशु शान्तिसुत्रेयमेनमथ्यपत्वाः । तपारुष्याणि क्षय वाक्यानि, श्रैत्याः शानितार उत मनुष्या-आरमथ्य इति । तथा, 'पट्विंशतिसख्य वट्टययत्सा अनु-दष्टोऽप्य्यावपत्तात्' इति । तस्मात्पट्विंशतिसख्य वट्टययत्सा अनु-पट्विंशतिसख्यानचनः । यथा, यजमानशब्दे एकवचनमानवाचिनि स्वसख्यावाचि एकवचनमिति वृत्त्या दिव्यमानवै च प्रयोगे स्वसंख्यावचनप्रदेशाद् इत्येते, एव-निहापीति ।

दुपु — उच्यते । यदि चट्विंशत्युपविंशत्यो- (शब्दयोः प्रकृतौ) समवेतार्थता नापिष्यत्, ततः अदृष्टार्थतामपश्येत् । अस्ति तु उगवेतः अनदान-शब्दः वट्टनर्थः । (तेन चट्विंशत्यद्वैतान् समवे-तायः) । स च (वट्टनर्थः) स्वभार्या (प्रकृतौ) पट्विंशत्यैर परिच्छिनत् । (तेन सख्योदकशब्दोऽपि समवे-तायः) । तस्य (च वट्टनर्थस्य) आहृत्यः (नागुः) सख्यो दृष्टार्थमेव प्रसज्यते । (अन्वया विस्मृत्या विरला उदरेत् । तस्मात् वट्टनीणां) प्रशान्तार्थं प्रकृतौ (अग्निगुपचनम्), तद्वत् (विद्वतौ) अपीति (समल-वचन कर्तव्यम्) ।

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् । ११ ॥
भाष्यं — यदुक्त पत्नीरिति । युक्त पत्न्या, न तत्रै-कपत्नीके यजमाने पत्नीशब्दः समाश्रितः, द्विपत्नीके

सासामेव प्राधान्यम् । संयमा तु तद्विशेषणत्वेन उपात्ता-
ऽपि सावस्वत्पुत्रिणा इति नादृष्टार्थात्ऽऽपत्तिः । एवं च
पशुविशतिवदगतैरुचननस्य धृतारुलक्षणार्थत्वेन असम-
वेतार्थत्वात् नैव ऊह्यंमानना । अपि तु पशुविशतिप्राति-
पदिके एव समवेतार्थात्गतौ ऊहः । अतश्च द्विपञ्चाशदनयो-
र्बहुक्यः इति सामस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रवृत्तावपि
एतेनस्मिन् पार्श्वे प्रणोदराप्रणोदश बहुक्यः समस्यैव
पशुविशतिपदेन उक्ताः इति इहापि समस्यैव उच्यते । प्रस-
ययित्वाः इति सम्पत्ते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपि इदं
समासजननं 'एकथा पशुविशतिरिति द्विबहुना (द्विर्वि-
हूना इति सोमः । द्विर्विहूना इत्येव तु आश्वलायनः ३।४।
३ । द्विवहूना पशुना संवत्सरेणैव एतौ शब्दौ द्विः ब्रूयात्
इति गार्ग्यवृत्तिः) इत्याश्वलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्य-
ऽनुवृत्त्या आभासोऽर्तुमुच्यते, तथापि 'पशुविशतिरिति
समासेनैव' इति साख्यायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्यपक्षे
समासस्यापि अभ्यनुज्ञानान् न विरोधः । (वस्तुतस्तु 'एकै-
कथा पशुविशतिः पशुविशतिरिति, समासेन वा ' इत्येव
साख्यायनश्रौतसूत्रे ६।१।१० पाठः । 'एव शोभनतरः
पशोऽस्मिन्नेत आचारंश्च' इति तद्वत्परं समासपक्ष-
भिरप्रायेण-के) । अत एव पक्षे अभ्यासोऽपि विचार-
येव, न तु वाक्यस्य । एकथाशब्देऽप्येव इति द्रष्टव्यम् ।
वीर्यवैव वाक्यस्य एकप्रथमस्येव निर्णयोपपत्तेः ।

मण्डन—'समस्य बहुक्यो वाच्यः ।'

शंकर—'समागोहश्च पशुविशु ।'

अग्निगी सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्चेत् ।

५३।८।२३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ अग्निगुणैश्च 'प्रासादा अग्निं भरत'
इत्येवमादि समाभ्यासते । यदा च अग्नीषोमीयः पशुः
सवनीयाश्च पशवः समानविधानाः इति पक्षः स्वीक्रियते
तदा प्रासे इत्यादिषदं ऊहित्वं न चेति विचारे सिद्धान्त-
माह अविदेशेन । समानविधानाश्चेत् अग्नीषोमीयेषु
पशुना सवनीयाः पशवः, तदा सवनीयेषु पशुषु अग्निगी
अग्निगुणैश्च तद्वत् पूर्वाधिकरणोक्तसवनीयत्वं ज्ञातव्यम् ।
पन्तीशब्दे यथा नोहः, तथा प्रासै इत्याद्यवधि नोहः
इति । के.

० अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । 'आग्नावैष्णवं
प्रातरुप्रातरादे निर्वपेत्, सारस्वतं च, वाहेस्वतं चक्षुम् ।
आग्नावैष्णवमेवादशकालात् प्राथंदिने, सारस्वतं च, वा-
हेस्वतं चक्षुम् । आग्नावैष्णव द्व्यदशकालमपरुहे,
सारस्वतं चक्षुं, वाहेस्वतं चक्षुम्' इति । (जौग्ये
अध्वरे यथा सवनजनं तथा अस्थामपीदौ सवनमये साम-
मित्रचयं इति अध्वरसाम्यात् अध्वरकल्पा । ईपत्
न्यूनः अध्वरः अध्वरकल्पा । 'ईपदसामाती कल्प-
देव्य-देशीयः' इति पाणिनिस्मृतये शब्दविधिः ।
के.) भा. १।१।२।१९, ० 'सवमेवैवमा प्राप्नोति'
अध्वरकल्पाया इष्टेः इदं कल्म् । १।२।२।१९, ०
'यस्य भातुगः सोऽनेन यजेत' । भा. १।१।२।१९. अनेन
अध्वरकल्पायाः शयुनायाः फल इति ज्ञापते । ० अध्वर-
कल्पायां आग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः ।
८।३।१।१-२. ० अध्वरकल्पादौ सामिषेनीसातदस्य
सत्त्वेऽपि वर्णनव्याप्यिकाः । वि. ६।६।१०. ० पशु-मित्र-
विन्दाऽध्वरकल्पादौ सातदस्यं प्रकृण्विहितं, तास्वैव तत्
अतिदेशमात्रात्तद्वदस्येन निविशते । तथा च सामि-
षेनीसातदस्यमत्र । वा. ३।६।२।१९. ० 'सत-
दश सामिषेनो भवन्ति' इति अध्वरकल्पादिषु वाक्य-
शेषः । भा. १०।३।१।२२, ० तथापि मित्राणां
'कालमेदात् अह्याना एवते विरोधः । वसाश्चेद ।'
तथा च अह्याना न तन्मन् । १।१।२।२२. ० 'पुष्ट
वाचः प्रदितोर्निर्वपेत्' इति विहितो निगमः इति
'प्रथमस्य वाक्यजन्यम्' । प्रथमस्य दानविकस्यैव अयं
निरूपकालः । न साध्यदिनीवापरकल्पितो । तत्रोक्त
स्वस्त्यादे एव । के. १।१।२।२२, ० यद्यपि अयं
व्यवस्थितः, तथापि 'कौक्यात्' 'सोऽनेन यजेत' इति
दृष्टिवोधकः एकवचनान्तः शब्दः युक्त एव । तस्मान्
मिभिः जिहैः एको मायः । १।१।२।२२.

० अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । (इपमानैर)
'आग्नावैष्णवमेवादशकालात् निर्वपेत्, सारस्वताग्नाया
रुपात्, वाहेस्वतश्चक्षुः' इति । भा. ५।१।१०।१९.
० अध्वरकल्पायां आग्नावैष्णवदशकालात्पुं ऐन्द्रा-
विनारुत्वात् आग्नावैष्णवस्य सारस्वतायां आग्नायाया

भाष्य— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुपतीपोमीयः, ' यो दीक्षितो वदमीपोमीय पशुमालभते ' इति । तत्राधिगुपैये इदमालाभते 'पशुविंशतिरस्य वदक्य' इति । तत्रोदकेन द्विपश्चादीन् पशुगणान् संग्रह्य, ' नैव श्वेतमालभते, काक्य ऋणमया चोपपीना च सपावन्नकामः ' इत्येवमादिषु । अयमर्थः साशविक्र. किं पशुविंशतिशब्दोऽभ्यस्तित्व्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमानमूर्हितय, अथवा अस्वपदाभ्यातः, उत समस्य वचनमिति । किं प्राप्तम् ? पशुविंशतिशब्दोऽभ्यस्तित्व्यो द्विपश्चादीन् पशुगणेषु । किं कारणम् ? प्रवृत्तावेकस्य पशोः पशुविंशतिर्वदक्य ऊच्यते । इह यं गुणः प्रविभक्तः । पशोपशौ पशुविंशतिर्वदक्य इति । तत्र यद्यविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्वा पशुकारमिवदेत् । अथ समस्य वचनं कियते, तथा पशुविंशतिशब्दो निवर्तेत, तत्राऽऽपि वाचितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वदन्निभिः पशोः सवन्वोऽस्ति । पशुदस्य ताभिः सन्त्य । न च पशुदस्य पशु । ननु पशोः कार्यं यः पशोः स्थानं, स वदन्निभिः सवन्वधितय, तथा हि प्रवृत्तौ वचनकृतम् । समस्ताभिर्नद्विभिः पशुदस्य सन्त्ये कृते एनैकस्य पशुविंशत्या सन्त्ये प्रत्यावितं स्यात् । अत्रोच्यते । नैव प्रवृत्तौ कृतम् । प्रवृत्तौ च साधात् पशुविंशत्या पशुसन्त्ये । इह परमख्यया सन्त्ये नियमाणे पशोश्चा अवयवसख्यया सवन्त्ये आनुमानिकः स्यात् । न च नियोगात् पशुविंशत्या एनैकस्य संस्ये प्रत्यावितं स्यात् । पशुविंशतिरेकस्य सवन्तिरेकस्येष्टगमनि तत्र गम्यते । न चैव प्रवृत्तावधिधानं कृतम् । तस्मादभ्यस्तित्व्ये इति ।

दुष्— अस्मिन्धिकरणे पञ्च पक्षाः । (पशुविंशतिः अस्य इति पदोऽभ्यास इति प्रथमः । अविकारः इति द्वितीयः । पशुविंशतिपदे वचनोदः इति तृतीयः । अस्य-पदस्य ऊहः इति चतुर्थः । समासः इति पञ्चमः । तत्र—) पशुस्य वचनव्यक्तिः (तापयै) निरूप्यते । पशुविंशतिः (अस्य वदक्य) इति त्रिपद वाक्यम् । तत्र एकः पक्षः सवन्त्येप्रधानः । (कः सवन्त्ये इत्युच्यते—) ' पशुविंशतिः अस्य ' अनयो-

(पदयोः) यः सवन्त्ये (सोऽन मन्ते प्रधानम् । एतच्च प्रथमः पक्षः सिध्यति ।) तस्य (च सवन्त्ये) शब्दो वचनो नास्ति, येन औचो उच्येत । यः (च) प्रधानः, सोऽवस्य प्रकाशयः । तत्र अर्थात् सवन्तिधौ अभ्यस्तित्वे (पशुविंशतिः पशुविंशतिरस्यस्य वदक्यः इति । अस्योपपत्तिमाह—) एतं (सवन्त्येप्रधानान्ये अभ्यासमात्रं) अस्य विवृतं भविष्यतीति । (तर्हि वदन्ति शब्दस्य वचनमन्वपः ? अत आह—) वदन्तिशब्दश्च पशुविंशत्यर्थः (पशुविंशतिशब्दविशेषणार्थः,) प्रथमः । (अथ) द्वितीयः पक्षः । अकणोऽयं मन्त्यः प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न (च प्रमाणान्तरेण) प्रकाशितस्य प्रकाशने प्रयोजनमस्ति (इत्यदृशार्थोऽयम्) । एव च यत् प्रवृत्तौ कृतं, तत् विवृतौ भवति, (इति) न किं चित् जाधितम् (तस्मादविकारः इति) ।

(अथ) तृतीयः पक्षः । पशुविंशतिशब्दः उताभ्या (अस्य वदन्तिपदाभ्या) विशेष्यते । सोऽन प्रधानभूतः । (एतच्च तृतीयः पक्षः सिध्यतीत्याह—) द्वयोः (पशुयोः) पशुविंशतिशब्दे प्रकाशयते । ते च अविवृतेन पशुविंशतिशब्देन अशक्ये प्रतिपादयितुं, तस्मात् वचनोदः (पशुविंशति इति । उपपत्तिमाह—) एवमस्य विवृतं भविष्यति । (आस्रातास्तु इति द्वादशे सूत्रे ' ननु पशुविंशति इत्यभिधाने ' इत्यादिभाष्ये अर्थतोऽनुभाष्ये व्याचष्टे—) ननु पशुविंशतिशब्दप्रधानान्ये वदन्तीणां प्रथमा न प्राप्नोति इति । कोऽभिप्रायः ? देशा हि संख्यासन्दाः (प्राक् विंशतेः सख्येयप्रधानाः, द्वौ त्रयः श्रुत्याद्यः) ऊर्ध्वं (तु) विंशतेः उभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्या आसमानसुपसर्जनीकृत्य सख्येये वर्तते, तदा विना पशुया सामानाधिकरण्यं भवति यथा ' विंशतिर्गवाः ' इति । यदा (पुनः) सख्या प्रधानभूता (सख्येये न सृजति) तदा पशुमन्तरेण सख्येयशब्देन सामानाधिकरण्यं नास्ति ' विंशतिर्गवाः ' इति यथा । इह च सख्या प्रधानभूता (त्वन्ते) वदक्यश्च प्रथमान्ताः । (तत्) कथं विना पशुया सामानाधिकरण्यं इत्यभिप्रायः । परिचोदयत । अत्र (उत्तरमाह भाष्यकारः १२ सूत्रे) लक्षणायां सामानाधिकरण्यं वाक्येन इत्यर्थः (नहि अन्यथा

(च) प्रतिनिर्भित्, न तापदङ्गत्वम् । अङ्गत्वे चाव-
 पृते (पश्चात् प्रयोगवचनेन) समीपस्थस्य (अङ्गस्य)
 संभ्रं. (प्रयोगः) । तस्मात् प्रयोगवचनस्य पश्चात्प्राणी
 नयात् तदाश्रयो यः क्रमः, न आश्रयस्य (प्रयोग-
 वचनस्य) दौर्बल्यात् (प्रत्यक्षोदकाभित्तात्) दुर्बलः ।
 अत आह (भाष्यकारः) उत्तरकालः (प्रयोग-
 वचनः) पूर्वकालप्राप्तं (चोदकं) न वाधितुमर्हति
 प्रत्यक्षोऽपि सन् वह्निरङ्गत्वात् (पाश्चात्प्रायात्) ।

शा—‘आग्नेयैण्यमेकादशकपालं निर्वपेदभिवरत्,
 सरस्वत्याम्प्रभागा स्यात्, चार्हस्यत्यश्वः’ इति । तत्र
 उपायुवाक्येयविकृत्योः आग्नेयचार्हस्यत्योः वस्य धर्मा.
 प्रथममनुश्रेयाः । किं प्रयोगचोदितान्द्रप्रधानप्रत्यासत्य-
 नुद्धान् मुख्यक्रमेणाव्यधर्माणां प्रथममनुश्रान्, उत चोद-
 कवशादान्प्रथमैभ्यः पूर्वं चार्हस्यत्यश्वोपधर्मां. पतंत्या
 इति । ‘तत्रौपदेशिकत्वेन प्रयोगवचनभाष्य । मुख्यनमो-
 ऽतिदेशेन प्राप्तं ज्ञाप्यते क्रमम् ॥’ नैवम् । ‘प्राताना
 हि पदार्थानां विद्वत्तौ क्रमचिन्तनम् । ते च तत्रमका
 एव प्राणन्ते चोदकादिह ॥’ नैराकाङ्क्षात् क्रमस्येव, न
 भूयोऽन्य. प्रकल्प्यते । शक्यत् प्रातत्राधोऽत्र कल्प्यत्वा
 चोपपद्यते ॥’

सोम—औपदेशिकक्रमोर्बलान्प्रविचारानन्तर औप-
 देशिकान्तिदेशिकयो. तद्विचारान् संगतिः । ननु प्रयोग-
 वचनश्लोदकापेक्षया दुर्बलं इति द्वादशे ‘त्रैमिणे
 परतन्त्रनापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ।’ (१२।१।२।७)
 इत्यधिकरणे वक्ष्यते । ननु कथमिह प्रयोगवचनप्रारब्धेन
 पूर्वपक्ष इति चेत्, सत्य, अन्यत्र प्रयोगविविधि
 दुर्बलं, क्रमविषये तु स एव प्रत्यक्षं, सर्वत्र नमकल्पने-
 प्रयोगविध्यधीनत्वात् इति पूर्वपक्षाराधय । पदार्थप्रत्यक्ष
 धीनत्वात् प्रयोगविषेः, तत्रत्येक्षोदकाधीनत्वात् चोदको
 पत्नीवितया प्रयोगविविधिरुर्वलं इति सिद्धान्तपश्चाभिप्राय ।
 एव च स्वचरत्वरान्ऽशक्तत्वापि प्रयोगविषे. कल्पना-
 मन्त्रोच्छेदात् न क्रमान्तरकल्पकत्वं इति क्रमविषयेऽपि
 प्रयोगविविधिरुर्वलं । सूत्रार्थस्तु—विज्ञातो यथाप्रधान क्रमः
 स्यात्, पदार्थानां यथाप्रधानक्रमवचननमोविविधिरालत्
 इति ।

वि—‘सारस्वताज्ये पूर्वत्वं चार्हस्यत्यश्वरजुवत् । धर्मा-
 णामान्यमिज्ञाना प्राथम्यमुपदेशतः ॥, सरस्वत्या
 पदार्थानां चोदकप्रापितत्वंतः । प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेय-
 विद्वत्तौ चरी ॥’

माट्ट—इदानीमातिदेशिसाराठनमापेक्षया विद्वत्तौ
 मुख्यक्रमस्य ज्ञानस्य चिन्त्यते । अध्वरकल्पया ‘आग्ने-
 यैण्यमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यप्रभागा स्यात्,
 चार्हस्यत्यश्वः’ इति श्रुतम् । अत्र सत्यपि वाक्य-
 मशेषेण यागप्रविधाने ‘एतथैव यजेताभिवर्णमाप्तः’
 इति वाक्यान्तरेण अभिवारनिर्वाहकाल्येनोद्देशेन
 संहितानां विधानात् त्रयाणामपि एकप्रयोग-
 विधिपरिग्रहः । अत्र आग्नेयस्य शक्यस्य द्विदेवत्वत्वं
 औपधद्रव्यत्वात् ऐन्द्रामाग्नीषोमीयान्तरविषयत्वं ।
 के चित् समानाधरतादितान्तरपदकत्वसादृश्यात् आग्नी-
 षोमीयत्ववैधेति वदन्ति । (१२।२।३ इत्यत्र तु द्विती-
 यात्परकत्वसागत्यावैण्येव आग्नेयविकारत्वमुक्तम् ।) द्विती-
 यस्य आग्नेयत्वत्वात् उपायुवाजविषयत्वं । तृतीये
 एकदेवताकत्वात् औपधद्रव्यत्वात् आग्नेयविधि तः । एवं
 आग्नेयद्रव्यक्यागधर्मापेक्षया आग्नेयैण्यस्य धर्माः
 आतिदेशिकपाठमुख्यनमधोरविरोधादेव प्रथमतः कार्याः ।
 चार्हस्यत्यस्य तु मुख्यक्रमान् पश्चात् कार्याः, उत
 आतिदेशिनःपाठकत्वात् पूर्वं इति चिन्तया, मुख्य-
 क्रमस्य औपदेशिकप्रयोगविध्युत्पत्तिवचनेन औपदेशिकत्वात्
 सत्यपि अतिदेशोत्तरकालकत्वे तदादिवत् कार्यापेक्षे-
 मुंन्यक्रमस्य कल्पनत्वम् । इति प्राप्ते, प्रयोगविषे औपदे-
 शिकत्वेऽपि स्वल्पेण मुख्यक्रमस्य कल्पनत्वात् कारणापानु-
 पपत्तेः, कञ्चनया चार्षेयामुत्वेन प्रयोगविध्युत्पत्तौप-
 प्राथम्यमितिदेशनापितपाठनमैगैः आचार्यभाषया उच्छेदात्
 रचनेनारौ आतिदेशिकत्वात्कालिकत्वविविधेव आतिदेशि
 नपाठनमप्रापितक्रमस्यैव जरीयत्वम् । तदेतत् सिद्धमपि
 चोदकस्य प्रयोगविषयेषया ज्ञानवत्परस्परैरकारणैः क्रम-
 लक्षणे पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् । न चैवं आग्नेयैण्य-
 चार्हस्यत्यश्वमाणापि माट्टतत्त्वप्रत्ययमैगैः अनुश्रान्तपत्तेः
 यादितानां वैद्वगमुत्पन्नमानुश्रेयेन आग्नेयैण्यस्य
 प्रथमं निर्वाचनमुश्रान्तिरुच्यतेति वाच्यम् । प्रती-

तस्यां दृष्टार्पितायाम् । (प्रथमपक्षं दूषयति-) न च संकथो वचनेन (मन्त्रत्राकथेन) चोदितः (निहितः) यः प्रसादयते । (अयापि नाम शक्यते प्रनाशयितुं, तथापि-) अदृष्टार्थता अवस्थितैः । (तनापि च पक्षे-) प्राहृतवाच्यपक्ष (असूयेन, अभ्यासाश्रयणात् । दूषणा-न्तरमापि द्वितीयपक्षे इतरेषु पक्षेषु दर्शयति-) 'ता अनु-श्रवोऽप्यावयतात्' इति च सर्वनामशब्दो वदन्तीयता-श्रवणमरीकः । (तत्र) यदि (पशुप्राधान्यमाश्रित्य) वास्पदस्याभ्यासः (कियते यथा चतुर्थपक्षे, ततः पशोः पुंसिद्वात्) 'तौ' (ताम्) इति प्राप्नोति । (तत्रश्च तत्रपदेऽपि आर्षवाचः । प्रवृत्ते च पशोरेकत्वात् पुंस्तत्पञ्च 'तं' इति प्राप्नोति) । यदि सख्यायाः (प्राधान्यं यथा तृतीयः पक्षः, तथा सति एकात्वात् सख्यायाः 'तौ' इति (प्राप्नोति । प्रथमपक्षे तु सन्ध्ये प्रथाने तस्यैकत्वात् पुंस्त्वाच्च 'तं' इति प्राप्नोति । तेन 'ताः' इति निर्देशात् वदन्तीया प्राधान्यं गम्यते) ।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥

भाष्यं— इति चेन्नवान् पश्यति, समाप्तवचने अप्राहृतः शब्द उच्यते भवतीति । अभ्यासेऽपि अन-भ्यत्तं प्रवृत्तौ वचनम् । इह साम्यासमाप्राकृतं स्यात् ।

न, गुणादर्धकृतत्वाच्च । ३ ॥

भाष्यं— नैव दोषः । गुण एव शब्दस्याभ्यासो नाम् । स मन्त्रो अप्राहृतः, तत्रपक्षे पुनः शब्द एव । 'अह्न-गुणविरोधे च तादृष्यात्' (१२४२।१२०) इत्युक्तम् । अर्थाद्य मन्त्रैस्तदुक्तमुपादीयते, प्रतिभक्तं गुणं यत्पुम् । यच्च धुनविर्वाप्यं अशुभं कियते, इत्यन्ते एव तद-समाप्तिः । तस्माददोषः ।

सामानेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

भाष्यं— इति चेन्नयमिति, अभ्यासवचने चोदकोऽ-नुग्रहीतो मतिष्यति । वाच्यत्वेन वदन्प्रयो वचने इति । सामानेऽपि चोदकानुग्रहः वाच्यत्वेन वदन्तीयाभिधानम् । अत्रि च समाप्तवचने चैगमनवचनानु प्रयोगवचनः अनु-ग्रहीतो भवति । तस्मात् यमवित्त्या मन्त्रवचनः इति ।

नासंभवात् ॥ ५ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । मम चोदकोऽनुग्रहीतः, पृ-र्विवातिशब्दप्रयोगात् । तत्र प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभ्रमति चोदके प्रयोगवचनं प्रति आदर्शत्वम् । वदन्तीयान् हि चोदकः । स हि धर्मागमुत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोगवचनः प्रातानानुपसग्राहकः । स उत्तरकालः अर्थ-विप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ।

स्वामिश्र वचनं प्रकृतौ, तथेह स्यात् ॥ ६ ॥

भाष्यं— स्वामिश्र वदन्किमिः पशुवपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैतोल्लक्षयितव्यः, सोऽभ्यासवचने वचयते । समाप्तवचने हि परसंख्या यदुदायपशोका भवति, तथा न स्वामिः पशव उपलक्षिता भवति । तस्मादसदेवत् ।

वदन्तीयां तु प्रधानत्वात् समाप्तेनाभिधानं स्यात्, प्राधान्यमग्निगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

भाष्यं— तुराब्दः पक्षं व्यापयति । नैतदेवं अन्य-सितयः पृष्टविवातिशब्द इति । किं तर्हि ! तमस्य वदित्त्या वदन्प्रय इति । कृतः ? तत्र वदन्तीयां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ पृष्टि-शक्तिरेता वदन्प्रय इत्यभिगमनस्योपलक्षितः । पृष्टि-शक्तिरेता वदन्प्रयो मणिकाः । न तामिर्गणितामिः पशु-वपलक्षितः । किं कारणम् ? वदन्किमिर्गणितामिर्दृष्टं प्रयोगवचनं, कृतत्वं पार्श्वमुद्धरिष्यते इति । न तु वदन्किमि-र्गणितामिः पशो उपलक्ष्यमाणो किं चिद् दृष्टमन्त्रविक भवति । तस्मात् पशुवपलक्षितः विरहितः । एव प्राधान्य वदन्तीयाम् । अभिगोः वदन्प्रयत्वाच्च तस्य संख्यापशु-वपलक्षः प्रयोगवचनम् । तस्मात् तमस्य वचनं सर्वत्रियम् । एतावानं प्रवृत्तापुनमिति मित्रतौ एकापशोर वपलक्ष्येति । तस्मात् तमस्य वचनं सर्वत्रियमिति (सिद्धान्तः) ।

तासां च वृत्तवचनानाम् ॥ ८ ॥

भाष्यं— तासां च वदन्तीयाभिर्दं वाच्यत्वंमुच्यते, न वदन्ताम् । 'ता अनुग्रहोऽभ्यासवचनम्' इति, पृष्टि-शक्तिर्दृष्टवचनताः प्रयनेनोद्धरित्या इति । इतरथा पृष्टि-शक्तिरेता वदन्प्रयत्वं प्रयनेन किञ्चिद् दुर्भाविष्येनमभि-संरन्धो भवेत् । यदि तत्रने, तदि कासंरन्धकायै प्रति-

अध्वरकल्पान्याय

दुष्— (सिद्धान्तमाह—) कालभेदात् एवैकस्य शक्तिवर्तमानताया आवृत्तिः । किञ्च यथापराहणे (द्वादश कपालविनिर्वापस्य) वरण प्राप्त (प्रधानकालवात्,) तस्य न प्राप्त सामाय (प्रातः,) नापि प्रातर्विरोधः । यस्य च पूर्वाह्णे वरण (प्रातः) तस्य प्रातर्विरोधमान विधीयते, सामान्य प्राप्तमेव । तस्मात् यत्रैव विधीयते, स गृहीतव्यः ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् । २३ ॥

भाष्य— यत्तु निशेषस्य एककालवात् इति, तत्र ब्रूम । प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वाप, तस्यैवत् कालवचन 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति । ननु प्ररणात् सर्वेषां प्राप्नोति । न प्ररणा धर्माणां विरोधश्चम् । किं तर्हि ? विनियोजकम् । 'इदमत्र भवति' इत्येवत् प्ररणास्य सामर्थ्यम् । न 'अस्येद तस्येद' इति । यथाया च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायेत् । तस्मात् नास्ति विरोधस्य एककालवत् । कर्मणा च तत्रभेदः कालभेदात् इति ।

फौलकत्यादिद्विशुद्धो, यथाऽन्यत्र । २४ ॥

भाष्य— यत्तु इतिरिति, मिथानामपि कर्मणामेक फलानां फलस्यैकत्वमेवैक एववचनं नयति, फलान्तं वा दीराया । यथा सर्ववृष्टेः, मृगारोष्ठे तुमना नामेष्टि इति ।

शां— तत्र (अध्वरकल्पाया) विमद्गानि तत्र, उत त्वगामापि विमद्गानि तत्र विमद्गानि आवर्तनीयानीति । इदमिदं चित्ते 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति किं सर्वैर्निर्वापस्यापनय उत प्रातः कालीनस्यैवेति । (तत्र) प्ररणाविरोधवात् सर्वनिर्वापपरम् । अतश्च नवापि यथा तत्रेणोपपन्नान्ता भवन्ति । यथोपनय च समापन इति उत्तरेणामपि अङ्गानां तत्रम् । (इति प्राप्ते उच्यते) 'साद्येव यदि निर्वाप सर्वेषामपटुभ्यते । प्रातः कालिकमात्रस्य तद्विशेषोऽत्र नोचते ॥' तस्मात् प्रातर्मध्यदिनापराहणवर्तिनां प्रधानानां अङ्गान्यापि तत्र तत्रावर्तनीयानि इति तत्रभेदः । ११।२।३

सोम— इन्द्रिय वै वीर्यं वृद्धौ भ्रातृभ्यो यजमान, यजमानस्य अध्वरकल्पे तत्र निर्वपेत् भ्रातृभ्यो यजमाने, नास्तेन्द्रिय वीर्यं वृद्धौ' इति श्रुत्या विद्यमानयाम्नाति

विधानायां अध्वरकल्पा । इह सत्यपि विमद्गयस्य कालभेदे नाङ्गानुष्ठानावृत्ति इत्युच्यते समाति । सूत्रार्थस्तु अध्वरकल्पाया पद्यन्त अङ्गानुष्ठानतः प्रता स्यात् विरोधस्य निर्वापानां तत्रलापस्य एककालवचननात् इति ।

वि— 'अङ्गायध्वरकल्पाया प्रातः कालादिवर्तिषु । त्रिषु सपेषु तत्रेण स्युर्भेदेनाशया, ऽस्मिन् ॥ उपस्य शेषनिर्वापवात् तद्-द्वाराऽङ्गापकयणात् । प्रातर्निर्वपेतेषु प्या मुन्यकालाय मिश्रता ॥'

भाट्ट— अध्वरकल्पाया 'आश्रावणेषु प्रातःकालप्रालो षोऽनेन यजेत' इति श्रुतम् । अत्र च 'यस्य भ्रातृभ्य षोऽनेन' इति वान्येन नवानामपि यामानां फले त्रिभिर्योगात् आख्यातभेदाच्च तत् तापत् पृथक्वाक्यम् । पूर्वं न यदि एकमेव यामय स्यात्, तदा नवमि द्रव्यदेवतासंयमै नवसु बाणेषु कल्पितेषु तत्तद्-द्रव्यदेवताविशिष्टावकायां विधानं कृते पाठिकान्यद्वेलायां द्रव्यान्तरे देवतान्तर सवधस्थानि आपत्ते मिश्रान्येव यतानि उवत्तिवाक्यानि नन् । प्रातःकालीनप्रयोगसंयमस्य, तथापि तत्रकालीनप्रयोगविशेष न आश्रावणप्रयोगस्य, तथापि वारस्रवतत्राहंरत्कयो त्रि पाठवैयर्थ्यापत्ते । अपि तु त्रिहै वारस्रवतत्राहंरत्कयो त्रि पाठवैयर्थ्यापत्ते । अपि तु त्रिहै विष्क एवैक । न च प्रातःकालीनप्रयोगस्य अनुपपन्नत्वात् एवैकस्मिन् काले एवैकद्विविधप्रयोगस्य दाहना, उपसि विधेरेव प्रयोगाद्विधावयस्य अनुपपन्नस्य च कल्पना वेधया निर्वापादतिवदानुपपन्नेन 'प्रातर्निर्वपेत्' इत्यस्य आन तयोर्तु शिह्विष्क एव प्रयोगो विधीयते । तदेव स्थिते 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इत्यनिदेशप्राप्ते निवाप काङ्क्षिरोध श्च । स किं प्रातःकालीन हविषामव, उत सर्वेषां इति चिन्तनां, अविरोधात् सर्वेषामेव । न च प्रातःकालीनहविषा पक्षं तत्रकालीन निवापप्राप्ते नियममात्रवरो लाघनात् माध्याह्ननिवाप उच्छिष्टहविर्निर्वापस्य च पक्षेऽपि एतकालप्रयत्नप्रयत्नेन तत्र तद्विधानं अनुपूर्वविधिवापते सापगतयोरेन प्रातःकालीनहविर्निर्वापस्यैव अथ कालविरोधाविति इति धार्यम् । प्रातःकालस्य उदयोत्तरभागेन च तत्रापीन हविर्निर्वापस्यैव वाक्यप्रदानत् पूर्वं अमरकतयात्,

बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा, एकस्या पत्न्या स्वसख्यावचन, एव द्वयोर्वह्ना च स्वसख्यावचनः इति । तस्माद्द्वैपम्यं पत्न्याम् ।

आम्नातस्त्वधिकारात् संख्यासु सखेगामि-
स्वान् । १२ ॥

भाष्य— तुशब्दोऽन्य पञ्चमवतारयति, न तमस्य वचन, सरयोहः स्यादिति । यथासमाज्ञातपद्भिर्वाति-
प्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम् । एवमविकारे, आपानुब्रह्मो भविष्यति । प्रविमत्त गुणमभियदितु वचनमूह्यते । पद्भिर्वाती एतयोर्वह्नुय इति । ननु पद्भिर्वाती इत्य-
मिधाने वह्नीणां प्रथमा न प्राप्नोति । उच्यते । यदा पद्भिर्वातिगुण प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेष-
णार्थे संख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथममन्तेनापि लक्षणया सख्या विनोच्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा द्विद्वैरैववर्ग-
कर्मणोऽर्था गुणो विवक्षितो भवति, तदैकचनान्तं द्विवच-
नान्तं, द्वेन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया विशिनष्टि । तथा च प्रयोगो दृश्यते, 'पञ्चपञ्चातस्त्रिवृत सवत्सराः, पञ्च-
पञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चत्रिंशदशतः समदशाः, पञ्चपञ्चा-
शतं प्रकर्विशा' इति सख्यावचनः शब्दस्त्रिवृत इत्यनेन लक्षणया विनोच्यते । यथा देवदत्तवत्तदत्तविष्णुमिश्रः
पर्यदिति । एव पद्भिर्वाती वह्नुय इति । एवमविकार-
रक्ष भविष्यति, सर्वोपह्निगामी च पद्भिर्वातिसाब्दो
भविष्यतीति ।

उप— (तृतीयः पक्षः । तत्र भाष्यकारेण सख्यास्य-
गुणप्रधानोऽयं तस्मान् रचनोद्- इत्युक्ता नोदित-)
ननु पद्भिर्वाती इत्यमिधाने वल्कीणां प्रथमा न प्राप्नोति
(इति । तस्य) कौ०र्ध. ? (कथं सख्यायां प्राधान्यं,
यनेदं चोय इति प्रश्नार्थं । उत्तर-) गुणवचनो हि
कश्चित् द्वयसस्यगुणवचनो भवति यथा दुक्त्वं पद
इति । कश्चित् (तु) निष्कटगुणवचनः । (भवति)
यथा शौचस्य पदस्य इति । तत्र (सख्यासाब्देपु ये)
प्राक् िशिते. (ते) सस्यगुणवचनाः (एव यथा)
'पञ्च गात्रो, दश गात्रः' इति । विद्यादयस्तु उमप-
वचनाः । (तत्र) यदि इह द्वयं प्रधानं (ततः)
'वह्नुयः' इति प्रथमापद्भिवचननिर्देशात् पद्भिर्वाति-

शब्देनापि (समानाधिकरणेन) बहुवचनान्तेन भवितव्यं
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति (सर-
णात्) । दुष्परिहरश्चायं (प्रसङ्गः), अतोऽन्यः पक्ष
आग्नीयते । निष्कटो गुणः प्रधानभूतः पद्भिर्वातिरित्यभि-
धीयते । ननु एव वह्नुयः इति प्रथमा न प्राप्नोति,
पठया भवितव्यम् । (उत्तर-) शक्यपरिहारं तु
इदं चोच्यम् । तत् (च) परिहृतं भाष्यकारेण (लक्ष-
णया सामानाधिकरण्यमिति, विवृतं वासाभिः प्रागेव
प्रथमसूत्रे) ।

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्, चक्षकश्च पुनः
प्रधानम् । १३ ॥

भाष्य— सत्यमुपपद्यते एव वचनं, पद्भिर्वाती
वह्नुय इति । सख्याप्रधानस्तु एव निर्देशः कृतो
भवति । पद्भिर्वातिगुण प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशे-
षणत्वेन वह्नीणामुच्चारणम् । वह्नुयः पुनः प्रहृतौ
प्रधानं, न सख्या । तदुक्तं, 'प्राधान्यमग्निगोत्तदर्थवत्'
(१५४।१७) । 'तारा च वृत्तवदवत्' (८)
इति । तदेव न प्रहृतिरदभिधानं कृतं भवेत्, तत्र
सोदक एव भाष्यते । तस्मात् समसितव्यमेव वचन-
मिति ।

उप— 'सत्या त्वेन प्रधानं स्यात् वह्नुयः पुनः
प्रधानम्' इति उक्तम् (इति सूत्रं निगदन्त्याख्यातम् ।
पूर्वोक्तं चोयपनुभाष्यते-) ननु एव सति पद्भिर्वाती
बहुवचनं प्राप्नोति (अन्यथा वह्नुयिभिः सामानाधिकर-
ण्ययोगात्) । उच्यते । उमपत्र (वह्नुयिभे पद्भि-
श्रुतिपदे च यथाप्यगं) प्रथमेन प्रातिपदिकेन (च)
उपात्तं बहुवचनं (सामान्यं) तद्विशेष्यं (पद्भिर्वात्या-
त्मकं) । तत्र वह्नुय इति यत् तद्वत् (प्रायवगतं सामान्य-
रूपं) वह्नुय यच्च पद्भिर्वातिप्रातिपदिकगतं विशेषरूपं,
तयोः (सहितयोः) एकं वह्नुयिभ्यश्चरणम् । अतः
(तयोः सामानाधिकरण्यात्) विशेष्यविशेषणभावः
(युक्तः) । यत् पद्भिर्वाती एकरचनं, तत् विशेष-
णस्य एकरचनम् । स्वमणोऽती विद्यादीनां यदेते स्वामि-
श्वेरादीनां सख्या भजन्ते, न तु द्वयसख्याम् । तत्रथा
'विद्यतिगात्रो गच्छन्ति' इति (सख्याविशिष्टाः)

वह्निप्रसादानार्थे 'पह्निविशतिरस्य' इति पदद्वयावृत्तिरेव । अत एव प्राकृतपदराधे प्रमाणभावात् न क्व चिदपि एकत्रचनोहः, 'अदितिः पाश' 'मेघपतये मेघ' इत्यादावपि अन्यासेनैव सर्वपञ्चादिप्रसादानोपपत्तेः, अभुतत्रिवचनागुप्याहारपेक्षया भुतस्यैवान्धासकल्पने स्वपञ्चन, अन्यथा त्रिधा त्रिधा इत्येव ऊरुनैव प्रसादानोपपत्तौ एकथापदस्यापि अभ्यासानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतौ एतान्त्वादिना अनुदेस्यत्वात् अपूर्व-
 छापनीभूतसंख्यात्वेन प्रसादाने च विवृतानपि पशुवृ-
 त्वादेः अपूर्वछापनीभूतस्य प्रसादानार्थे बहुवचनादिप्रये-
 पावश्यमभारः इति वाच्यम् । 'आग्नेयं कृष्णमीनं, सौम्यं
 बभ्रुं' इत्यादौ पदवेकत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्व-
 स्यादिति कर्तव्यम्, 'प्राज्ञात्पत्यान्' इत्यादावपि यागप्रवृत्त्या-
 र्थमेव बहुवचनोपादानेन अतिदेशप्राप्तस्य पदवे-
 कत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रसादानार्थे
 आहुतिरेव भूतपदस्य युक्तं, न तु सर्वादिपदवत् पदान्तर-
 प्रवेशः । यस्तु मूले एतत्पञ्चसाधनार्थे पह्निविशतिसंख्या-
 पञ्चभवनस्यप्रधानमिदं वाच्यं प्रतिष्ठु मेदेन तत्तन्प-
 प्रसाधयितुं अभ्यमनीथ इति मुक्तिरन्यत्वात्, सा
 संन्यस्यस्य पशुपदैस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्काऽनुपपत्तेः,
 वाक्यार्थरूपस्य च अप्राच्यत्वेन सुतरा तदनुपपत्तेः,
 प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपत्तु ऊरुनापि प्रसादानोपपत्तेः
 अन्यत्ते प्रमाणाभावात् उपेक्षिता । अत उक्तसुक्तस्यैव
 पदद्वयावृत्त्यात् प्रत्यापत्ते इति प्रथमः पक्षः । द्विती-
 यस्तु, पर्याये एकप्रयोगविधिरपि रूढीतानां अनेकेषां
 माद्वानां वाचानां यौगपदान्तरेः अर्थप्रसादानकार्यस्यापि
 यौगपदात्मकत्वात् तदनुपपत्तेन गुणपदाने प्रसादानपदप्रये-
 पस्य आरम्भत्वात् न क्व चित् भूयमागस्यैवम्यात् ।
 'अदितिः पाश' इत्यादौ तु गुणानुपपत्तेन प्रसादानप्राप्ति-
 पदित्वेन अभ्यासे प्रमाणाभावादपि नास्ति, अपि तु बहु-
 वचनागुह एव । यद्यपि च बहुत्व न कस्य विद्वद्, तथापि
 यागप्राप्तिदिशेन अनेकराशोनादाने साधुत्वात् तत्प्रयेन-
 र्थेन आरम्भत्वात् । न च एकवचनान्वानीशब्दवत्
 प्रत्येक्यकल्पमिमांशेन एकवचनप्रयोगः, तस्य पाशैक-
 त्वानेकवचनेद्वयजन्यत्वात् निर्गणत्वात्वात् प्रकृतिर-

द्वावनाथप्रसङ्गेन अप्रयोजकत्वात् । अत एव 'त्रिधा
 अनयोस्तत्रौ आच्छद्यतात्' इत्यादाङ्गीकारेऽपि
 एकैक्यविचि प्रथमाद्वयसाध्यच्छेदनकृत्यशङ्काजनकतया
 निर्गणकत्वाभावादेव अगत्या एकथापदे अभ्यासाङ्गीकर-
 णम् । प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये सहायजनकत्वाभावात्
 यौगपद्यत्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव युक्तम् । तथापि पद-
 विंशतिप्रातिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् पदविंशती
 पदविंशतयः इत्येवं चचने एव ऊहः । सख्याप्रधान-
 त्वाच्च अस्य वाक्यस्यायमर्थो निर्गणितो । तथाहि सर्वत्र
 द्वौ भवः इत्यादयः संख्याशब्दाः उपलयेप्रधाना एव ।
 त्रिंशत्साध्यान् सख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्राप्राधान्ये
 'अन्यूनयोः पार्श्वयोरेवचति' इति वचनात् साकला-
 त्वमेव तत्राद्यस्य व्युत्पत्त्यात् । अतः प्रधानभूत-
 पदविंशतिप्रातिपदिके नान्यथाभावः । न चैव 'त्रिंश-
 त्तिगंवा' इतिवत् वह्नीया गुणत्वे पह्नि-
 शब्दस्य पञ्चपत्तत्वापत्तिः, सख्याप्राधान्येऽपि 'देव-
 द्वात्पयः पद' 'पञ्चपञ्चासत्किञ्चित्तः स्वमयः'
 इत्यादौ लक्षणायां सख्येयस्यस्य सख्यातामानाधिकरन्थ-
 दर्शनेन वह्निमल्लक्षणया वह्निशब्दस्यापि सामानाधि-
 करणोपपत्तेः । न च लक्षणाभिन्नं सख्येयवह्निप्राधान्यं
 'विंशतिगंवाः' इतिवत् इति वाच्यम् । तथाप्ये-
 ऽपि पदविंशतिवाम्भ्यं सख्येयसामानाधिकरन्थत्वे
 तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यं भवति । 'नामापेयो. पातिंशान्यव-
 वेत्यायामपि अर्मेदेनेत्यन्वयः, इति नियमान्ङ्गीकारे तु
 मनापि वह्नीया समवेतत्वसन्त्येन सख्याप्रधानयोरेवचे-
 न लक्षणा । न च वह्निशब्दस्य वह्निमल्लक्षणया
 साम्याविशेषणत्वे तस्या एतत्त्वेन एकवचनापत्तिः, बहु-
 वचनस्य स्वयत्स्यात्पदसमवेतवृत्तिव्यसन्त्येन एकान्वय-
 षार्थत्वात्, तत्र मतेऽपि सख्येयप्राधान्ये पदविंशति. इत्ये-
 कवचनेन स्ववक्तव्यपदसमवेतवृत्तिव्यसन्त्येन बहु-
 लक्षणा आरम्भत्वात् । न चैव विंशतिगमनिरहः,
 वह्निचिदे जनन्यवचनेन नियमकत्वात् । अतश्च प्रधान-
 भूतपदविंशतिरेव अभ्यासाभावात्तदनुपपत्तेः 'पदविंशती
 अनयोरेवचय' इत्येव वचनोह एव । इति प्राप्ते, 'ता
 अनुपजा उच्छ्यायतात्' इति वह्नीयमेव परामर्शात्

प्रातः पौर्णमासतन्त्रं बाध्यते । बाल. ट. १४१. * अध्वर-
कल्पाया एत्यपि यागनवविधाने ' एतयैव यजेत-
भिचर्यमाणः ' इति वाक्यान्तरेण अभिचारनिरासाल्य-
फलोद्देशेन सहितानां विधानात् नयाणामपि एकप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । भाट्ट. ५।१।१०. * अत्र पूर्वे नार्हस्यस्य
धर्माः, तत आग्यस्य, चोदको हि प्रयोगवचनात् बल-
वत्तर । भा. ५।१।१०।१७-१८ * ' आग्नायैष्णव-
मेपादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वतीमाग्यस्य यजेत ' इत्यत्र
आग्यभाग्यो. पुरोऽनुज्ञान्ये बृधन्यस्यौ एव, न तु वानंध्यौ
अतिरोधे प्रथमस्य प्रबलत्वात् । के. * अग्नायैष्णवस्य
प्रथम निरापाद्यमुष्ठान्, ततो बार्हस्पत्यस्य चरोः वैद्वत-
मुखक्रमानुरोधत्, तत. सारस्वतस्याग्यस्य । के.

ॐ अध्वरकल्पान्याय । (एकः) औपदेशिक-
मुख्यप्रमाणेषु वाऽऽतिदेशिकपाठनमस्य बलरत्वम् ॥
तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् । ५।१।
१०।१७ ॥

भाष्यं— अस्य अध्वरकल्पा नगोष्ठे, ' आग्नायैष्णव-
मेपादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वत्याग्नायमाणा स्यात्, बार्ह-
स्पत्यध्वः ' इति । तत्र सदेहः निमाग्नेयविकारस्य बार्ह-
स्पत्यस्य पूर्वे धर्माः कार्याः चोदको बलवत्तरः प्रयोगजन-
नात्, उतोपागुपात्रविकारस्य प्रयोगजनको बलवत्तरश्चो-
दकादिति । किं प्रातः ? विद्वतौ अस्या यथाप्रधानं स्यात्,
तद्वचनान् । तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ । तेन सनि-
हितानामद्गानामुपसंहारक. प्रयोगजनको हि प्रत्यक्षः, तद्व-
माणां वाऽऽनुमानिकः । चोदकेन हि स प्रातः ।
तस्मात् प्रत्यक्ष. प्रयोगजनको मन्वत्तरः । चेत् चोदक
आनुमानिको बाध्यते ।

दुर्— तृतीयः (बार्हस्पत्य. एकदेवत्वत्वात् औप-
द्रव्यकल्पात्) आग्नेयविकारः । द्वितीयः (सारस्वत.
आग्नेयविकृत्वात्) उपागुपात्रविकारः । प्रथमः (तु
आग्नायैष्णवः द्विदेवत्वत्वात् औपद्रव्यकल्पात्) अग्नीषो-
मीय विकरोति । (तत्र आग्नायैष्णवधर्माणां प्रथममनुज्ञा-
नमसद्विधम् । इतरेषु च विन्ता) किं प्रथम आग्नेय-
विकारस्य (बार्हस्पत्यस्य) धर्माः कार्याः चोदकसाम-
स्यान्, उत उपागुपात्रविकारस्य (सारस्वतस्य धर्माः)

प्रयोगजनचनस्य (वैद्वतस्य) सामर्थ्यात् । किं प्रातः ?
प्रधानानामत्र प्रत्यक्षपाठात् मुख्यक्रमो बलीयान् । इतरः
चोदकप्रातस्त्वात् आनुमानिकः । तस्मात् (आनुमानिक-
त्वात्) प्रत्यक्षेण प्रयोगजनचनेन परिच्छेदितः क्रमो बली-
यान् ।

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्युपाप्रकृति । १८ ॥

भाष्यं— मुख्याङ्गनमविप्रतिपत्तौ वा, यथा प्रकृतौ
तथैव विद्वतौ भवितुमर्हतीति । कुतः ? प्रकृत्यन्वयात् ।
यादृशा. प्रकृतौ धर्मास्तदृशा एव विद्वतौ भवितुमर्हतीति
मुख्यनगणेन नियमाणां न प्रकृतिकृताः स्युः । चोदको
हि प्रयोगजनबलवत्तरः । स ह्युत्पादयति प्रापयति च ।
प्राप्तितानभिधनीश्वय प्रयोगजनचनः उपसहरति । स प्राप्ते-
पूषन्नः प्रातिनिमित्तक उत्तरकाल पूर्वप्रात न त्रिधितुम-
र्हति चोदक प्रत्यक्षोऽपि सन्, बार्हस्पत्यात् । यथाप्राप्ता-
नेरोपसहरिष्यति । तस्मात् पूर्वे बार्हस्पत्यस्य धर्माः,
तत आग्यस्येति ।

दुर्— मुख्यप्राहृचिनी (क्रमो) प्रयोगजन-
अतित्वात् दुर्बले, श्रुत्यर्थपाठकण्ठानां (तु)
चोदकाश्रयत्वात् बलीयस्त्वम् । किं कारणं ? कथमित्या-
वाद्क्षाया (विकृतिभावनाया) उपसाराया (सत्या) वा
(प्राकृत-) पदार्थालोचना अय (अग्न्यन्वाधानादि-
पदार्थं.) इति, सा उपसृतिरिय उदत्ति. (प्रथमाऽव-
गतिः इत्युपचर्यते), तादृशान् अवपृतात् (पदार्थान्)
प्रापयति (विकृतौ विनियुक्तं) । तत उत्तरकाल
प्रयोगजनचन. (उल्लेखान् विनियुक्तं) समीश्वय
(प्राहृतान्) कृत्वात् उपसङ्गृह्णाति (अनुप्रापयति) ।
मृते किमप्यात तदाह—) उपसृष्टत्वात् (च)
यादृशाश्चोदकेन प्राप्तितान्, तादृशानुपसंहाराति (नान्या-
दृशान्) । तेन (चोदकेन च यथाप्रकृति) विशिष्ट
क्रमका एव प्राप्यन्ते । अत. प्रत्यक्षस्यापि (प्रयोगजन-
नस्य आनुमानिकादपि) चोदकादेव उत्तरकाल आग्य
लभात् दुर्बलत्वम् । (कथं दुर्बलं तदाह—) यथा
यस्य सकारात् आत्मानं लभते स तमसमर्थो वापिब्रम् ।
(तदधीनानामलाभत्वमाह—) यावदुत्पत्तिर्नास्ति, न तावत्
प्रातिः । (नहि अनुपद्रव्य विनियोगो घटते) यावत्

हि यन् पाठादिप्रमाणकः क्रमः, तन् 'तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थैः कार्यैः' इति विशिष्टैश्च वाक्यरूपत्वं, मुख्य-
त्रमत्त्वं लक्षणत्वं धर्मिप्राहृकप्रमाणान्नाद्य 'आद्यप्रधान-
धर्मानन्तरं उक्तप्रधानधर्मा अनुष्ठेयाः' इत्येव कल्पनं, न
तु विशिष्यं, न वा आग्नेयवादिप्रवेशः । अत एव विद्वृतौ
अपूर्वाङ्गप्रवेशोऽपि न वाक्यान्तररूपत्वं इत्यपि लक्षणम् ।
एवं प्रवृत्तिर्नमेऽपि 'वत्सप्रथमकाङ्गप्रवृत्तिर्नमेण इतरे
पदार्थाः कर्तव्याः' इत्येकवाक्यरूपत्वं । अतश्च विद्वृ-
त्तावपि 'आद्यप्रधानधर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधान-
धर्मानुष्ठानं' इति आग्नावैष्णवस्य प्रथमं निर्णयः, पश्चात्
वाह्यैस्त्वयस्य । एव साधकस्य स्नानगम्यनमनोपाकरणस्य
याचनिकातिदेशान्या इत्या चिद्विद्वृतौ वाचनिकोपा-
करणस्यत्यपे व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्त्यैव निषेधनान्दिनमः ।
एव च केना नित् एतादृशविषयदमेऽपि याशिकाचारे
मूलं चिन्त्यं इति प्रकृतिकल्पनक्रमेणैव सिद्धान्तकरण
मूलस्योक्तत्वादुपेक्ष्यम् । अत आतिदेशिकपाठविरोधे
एव मुख्यप्रमादेदोर्नैव इति स्थितम् ।

मण्डन— 'वत्सवांशोदरक्रमः ।' १२.

शंकर— 'कमान्मौल्याया चोदकः ।' बली ।

मौल्यात् मुख्यत्वात् । १३.

• अध्वरकल्पान्यायः । अग्नीश्रीनीयपूषच्छेदन-
स्यै दीक्षाकालविधिः । विशेषतश्च अध्वरकल्पा-
न्यायेन तस्यैत्रोपस्थितत्वात् तस्यै दीक्षाकाले अपकर्षः ।
भाट्ट ११।१।३।

• अध्वरकल्पान्यायः, (द्वितीयः) । संघत्रये
अज्ञानां भेदेनानुष्ठानम् ॥

तथा स्वाध्वरकल्पान्यायं, विशेषैर्यथैकपालदत्वात् ।
११।२।४।२० ॥

भाट्ट्यं— इदं श्रूयते (अध्वरकल्पेषु) 'आग्ना-
वैष्णव प्रानरशकपालं नियमेत्, सारस्वत चर्चं, वाह्यै-
रस्य चर्चम् । आग्नावैष्णवमेवादशकपालं माघ्यदिने,
सारस्वत चर्चं, वाह्यैस्त्वयं चर्चम् । आग्नावैष्णव द्वादश-
कपालमरशक्ये, सारस्वत चर्चं, वाह्यैस्त्वयं चर्चम् । यस्य
प्रातः, सोऽनेन यजेत' इति । तत्र चिन्त्यते किं शिषु
कालेषु प्रपुत्र्यमानानामेतेषां धर्मसमुद्रापाना तत्रेण अग्राना

क्रिया, उत भेदेनेति । किं प्राप्तं ? तथा स्वाध्वरकल्पान्यायं
यथा पशौ तन्मज्ञानां प्रयोगः । कुतः ? विशेषस्य एक-
कालत्वात् । अन्नविशेषः कश्चिदेया मित्रकालाना तमु-
दायाना एककालः श्रूयते 'पुत्रा वाचः प्रवदितोर्नियेयेत्'
इति । कथं पुनस्तयते सर्वेषां निर्माणानां अयं कालविधि
रिति । (उच्यते) सर्वेषां हि एषा एवकल्पनादेकं
प्रकरणम् । सैषा अध्वरकल्पेष्टिः, 'यज्ञमेवैतया प्राप्नोति'
इति च एकेन शब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात् । तस्मि-
न्नेव काले क्रियमाणः उत्तरकालयोः समुद्रापयो. निर्णयः
प्रतिश्रूयते । स प्रतिश्रूयमाणः ततः प्राग्भावितानामज्ञाना
प्रतिकर्षे वर्तेत 'तदादि वाऽमितिकल्पात् तदन्तमपकर्षो
स्यात्' (५।११।२।२४) इति । तस्मिं प्रतिश्रूयानि
सर्वेषां तत्रं भवन्ति । तेषु तत्रेषु उत्तरेषामपि तत्र-
भानो युक्तः । कुतः ? यदि यस्मिं तत्रं क्रियन्ते, नास्ति
तन्मभावे क्रमभेदः । अथ तु भेदः, ततः पूर्वस्य यरे
शुभकालत्वं अपवृत्त्य उत्तरस्योत्तरक्रमेण भवितव्यम् । तथा
निर्वाणान्तेषु प्रतिश्रूयमाणेषु क्रमभेदो भवति । न तानत्
पूर्वस्य प्रोक्षणार्थेनि क्रियन्ते, यत्तदुत्तरस्य निर्वाणान्तानि
न हृतानि । अपि च सहोपक्रमे युगपच्चिकीर्षा । तस्या
च सत्या यज्ञत् आपतति, तत्तत् अष्टमागविशेषान्तात्
साधारणं भवति ।

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः । २१ ॥

भाट्ट्यं—सैषाध्वरकल्पेष्टिः इति चैकवत् अग्रम् ।
तत्र तानदेकैनेति । यद्य एते यागाः । यदि तु सह
क्रियन्ते, ततः सर्वसमाप्ती यतीभावः परंपरसिद्धो भवति
इति एकादुपनवर उपपद्यते । तस्मात् तन्मम् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वान्, तेषां च तन्मविधानात्,
साज्ञानामुपदेशः स्यात् । २२ ॥

भाट्ट्यं— नैतदेतं तन्मज्ञानीति । किं तर्हि ?
भेदेन । कुतः ? कस्मिं तानदेतानि आग्नावैष्णवश्रीनि
पृथग्भूतानि । तेषां तन्मविधानं नानाकालेषु प्राप्तमर्थ-
दिनेऽप्यसदृशे इति । तेषां साज्ञानामुपदेशः स्यात् ।
अतः कालभेदात् अज्ञानां मृते विरोधः । तस्मात्
भेदः ।

अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः

न लभ्यते 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात् । अत एव गद्गपदस्य लीमर्थः । लक्षणेन तप्रतिपरि-
सम्भादियुक्तं गीमातात्यापमनात् । साहस्री. ७१२.

● निपगतः शक्तिग्रहापेक्षे शब्दे अस्व न्यायस्य
अप्रयुक्तिः । अन्यथा षड्भादिपदे पदस्य लक्ष्यदा
प्रतीतिरुभयान् अराच्यता स्यात् । घाल. पृ ९४.

● अनन्यलभ्यो हि शब्दायो भवति । शा. ३।४।८.
● अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः इति न्यायः ॥
शास्त्रस्वरूपमुक्तं शाब्दे- 'श्रुत्युः सामायां च भारतं
पाश्चातनम् । मूलपामान वैर शास्त्रगित्यभिधीयते ।
यद्यनुवृत्तेतस्य तच्च शास्त्रं प्रतीतितम् । अतोऽन्यः
शास्त्रविस्तारो नैव शास्त्रं कुर्वन् तन् ॥' इति । तदनेनाऽ-
नन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन श्रेयस्य प्राप्तयेन तत्र
न तात्पर्यं, किञ्चैते एव वेदशास्त्रानां तात्पर्यमिति धूर्त-
प्रसंगे उक्तमिति । साहस्री. ७१२.

● अनन्यलभ्यो वाच्यः, अन्यलभ्यो गम्यः
इति न्यायस्य सामान्यविपर्ययात् कर्ता अन्यलभ्योऽपि
वाच्यः इति विरोधाविपर्ययेन आगमैर्न बाधोपरतिगा-
यकस्य सामान्यविपर्ययापि न्यायस्य, न्यायपेक्षत्वेन मन्व-
यात् वैधियेयागतात् शीघ्रं प्रयुक्तिः । सु. पृ. १४१८.

● 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको षड्भूषणवान्'
इति न्यायः । अनन्योऽपि सन् आत्मा यथा अन्यशब्दे-
नोच्यते, तथा एव सन् गुरुषुषणवान् इत्युच्यते इत्यर्थः ।
न्यायापृताद्वैतसिद्धौ भूमिका पृ ४.

● अनपायश्च कालस्य लक्षणे हि पुरोडाशो
इति न्यायः (१०।८।१९।६९) । अनपायश्च इति
शुभपदेन 'उपायुपायमन्तरा यजति' इत्यन्तरालेन-
लक्षणेपुरोडाशद्वयनापीन्वयामावात् 'नालीमयाजिनो
ब्राह्मणश्राद्धीमेधीय पुरोडाशो विरुते' इति अशोम
शुक्लस्य ब्राह्मणस्य एकपुरोडाशायामपि वीर्णमास्यां उपा-
युक्ताभोऽस्ति इति व्यवसाययिष्यते । कु. ३।१।२६.

● अनपायश्च इति न्यायेन एकपुरोडाशाया पुरो-
डाशद्वयमलक्षितान्तरालपर्यन्तं उच्येत्यु उच्छेद्येपि
उच्येत्योपलक्षितकालस्थानवाचात् नाभ पोडदिनः अनुक-
र्षपेक्षे कालबाधः इति दृष्टम् । सोम. ५।१।१८.

● अनपायश्च कालस्य इति न्यायेन एकपुरोडाशाया
वीर्णमास्यामपि अमाशान्वायामपि उपायुपायानेवपिनः
वीर्णमासीवित्यभावे वीर्णमासीशब्देन लक्षिता । सु. पृ.
७।७, ● अनपायो हि इति न्यायेन कल्पेन होम-
लक्षणाया एकशब्दलक्षितहोमस्य कालान्तरेऽपि अन-
पायात् अवीर्णमलक्षितोपायुपाये विधीयमानस्य वीर्ण-
मासीनालस्य देवतान्तरखुत्तेऽपि प्राप्तिः । पृ. ७८२.

● अनपेक्षितविधिः अपेक्षितविधिना बाध्यते ।
यथा होमव्यवहारेऽपि वैदिकहोमस्य यमने, न तु लौकि-
कस्य इति । घाल. पृ. १४४.

● अभिमहितत्व अभिमहितत्वाभावः । तच्च अभि-
हितत्व न तिसादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा । तथात्वे
'पाचयेन गम्यते' 'चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते' इत्यादौ
तुर्वायाचनपक्षेः कृष्यन्येन कर्तुंशक्तत्वात् क्त्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वोक्त्या कर्तुंशक्तादानात् । नापि अभि-
हितत्वात्पाचय, 'चैत्रेण पक्व' इति क्त 'चैत्रेण पाचकः'
इति प्रयोगपक्षेः, सूत्रे लक्षणाऽऽपक्षेः, 'विपद्युञ्जो-
ऽपि स्वर्ष्यं स्वर्षं छेत्तुमवाप्त' इति निपातेन 'युज्यते'
इति निपातिपाचयेन संख्यानाभिधानात् वृद्धमितेति द्वितीया-
ऽऽपक्षेः । अपि तु यद्द्विसिक्कारकत्वं स्वाभ्यधिक्रिया-
प्रतिपादनेन पदेन कृत्वा प्रतिपाद्यते तत्पत् । अन्ति चेदं
'चैत्र. पचति, ओदनः पच्यते' इत्यादौ चैत्राद्विधि-
कर्तृत्वकर्मत्वादेः निष्कापदेन प्रतिपादनात् । 'पाचयेन
गम्यते' इत्यादौ च कृतुपात्तस्य पुष्यस्य गमनार्थेन
अभ्यधिक्रिया, न तु पाचक्रिया, तस्या एव तसिप्रत्ययत्वं ।
तद्दृष्टिं च कारकत्वं न कर्मात्प्रायेण अभिमहित, इति
युक्तं तत्र तृतीया । एव चैत्रेण इत्यस्य भुजिक्रियाया-
मनन्वयात् गमननिपायमेवाभ्यधिक्रियाद्विधौ कृतौ यो-
पत्तिः । 'मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते' इत्यत्र तु पक्त्वा
इत्यनेन कर्तृत्वपक्षेन च तत्र कर्तारं 'मया' इत्यादितृतीया,
अपि तु 'आत्मानमा मया वेत्ति' 'अनेनैव जीवेना
त्मनाऽऽनुभवितस्य नामरूपे न्यायस्वार्थानि' इत्यादिवत्
करणे, इति न वा चिदनुपपत्तिः । 'पक्त्वा ओदनो
भुज्यते' इत्यादौ तु पचपाठो. कर्ताकारकत्वात् द्वितीया-
न्यौदनपदात्पादादरेण वाक्यपूरणम् । नहि प्रधानक्रियाया-

अत्रत्ययागानां चतुरस्रदेवताकल्पेन पौर्णमासीविकारतया उदयोत्तरमेव सर्वनिर्वापस्य अतिदेशप्राप्तत्वाच्च । अतश्च सुर्नेनिर्वापकर्षे तदन्तापकपेन्ययेन (५।१।१२।२४) 'निर्वापान्तापकर्षांतां सर्वप्रयोगीकाणा तन्नेण करण, यथो-पक्रमं च समापनं' इति नियमाद्गीकारे च उत्तरङ्गानामपि । इति प्राप्ते, देवतागतैकत्वसंख्यपेक्षया तदक्षरमात-चतुरस्रस्येनाया अन्तरङ्गत्वाभावात् धारस्वतर्गाहस्यत्वयो-स्तावत् आग्नेयविकारत्वमेव । आग्नेयैव्येऽपि अष्टा-ध्यापकत्वस्य त्यागगतद्वयत्कपालत्वस्याख्याल्यस्य त्यागा-ङ्गभूतोद्देशतोद्देशेवतातदाश्रयाश्रयतात्प्राप्तत्वात्तदुत्तरा-पेक्षया अन्तरङ्गत्वात् आग्नेयविकारत्वमेव । अतश्च प्रात-वालीनयागमनस्य आग्नेयविकारत्वात् तस्य च पौर्ण-मास्यायावास्याधारणत्वेन 'उदित आदित्ये पौर्णमास्या-स्तन्न प्रनमर्षति, प्रमुदपादनात्कल्पायाः' इति सचन-विहितस्य उदयप्राकाशनीनत्वस्यापि निर्वापे प्रथमतः प्रात-सत्रैव चान्तरङ्गपूर्वकालीनरतिनियमोपपत्तेः अपूर्वविधि-नियमविधिरुदयपूर्वकालीनरतिनियमोपपत्तेः अपूर्वविधि-नियमविधिः । न च आदित्येऽपि उदयप्राकाशनीनत्वस्य औपदेशित्वेन प्रात-कालेन वाधात् तत्रापि पथप्रारम्भमाद्यः 'एव प्रातश्चोदय ऋषिपते उदिते वा' इति आश्रयायन-सूत्रानुसारेण (आश्व. २।४।२३-२४) उदयात् पूर्वमपि प्रातःकालमन्वात् । अतश्च शास्त्रादुक्तिकापराल्लि-कयोः निर्वापकर्षाभावात् न तन्नेणाङ्गानि । यदाऽपि 'सस्वत्याव्यभगा' इति शास्त्रान्तरवचनात् मध्यमस्यो-पाश्रयाजविकारत्वं, तदाऽपि उपाश्रयावस्य ऋषुचक्राद्येण (कौपीनिके) अमावास्यायामपि विधानेन साधा-रण्यमुपपाद्य सिद्धान्तः समर्पणीयः । १।२।२३.

मण्डन—'अङ्गान्यातोऽध्वराभिषे' ।

शंकर—'अध्वरकल्पाऽपि तद्विधा ।' अङ्ग-भेदवती ।

● अध्वर्युः उत्तरवेया शिल्वा प्रेषति, मैत्रावरुणस्तु हृदति स्त्रिन्वा प्रेषति । संकर्ष. २।३।१३. ● अध्वर्युः एतेन प्रशासितमनुष्ठारयामीति (आश्वमयश्राणादिमन्वात् पठेत्), यत्रमानस्तु न प्रमदित्थामतीति । भा. ३।८।१।१७. ● अध्वर्युः एव सत्यां यन्तौ चमर्षेऽंशुवात् । ब्रह्मोमन्या-

पृतत्वेन कदा विद्वक्तौ चमसाप्यवो जुहुयुः । वि. ३।१।२२. ● 'अध्वर्युर्हृदपति दीक्षयित्वा' इत्यादिदीक्षा-वाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतयः ऋषिज. षोडश, न तु नमसाध्वर्याः इति निबन्धो ब्रह्म. ३।१।१७. ● 'अध्वर्यु-र्यहपति दीक्षयित्वा' इत्यादिना तने तत्तत्संस्कारकरीशो-त्तरकालव्यविधानात् वाण्डानुममव एव सत्रे । भाट्ट. ५।२।३. ● 'अध्वर्युर्हृदपति दीक्षयित्वा मन्वाण दीक्षयति' इति न दीक्षा विधीयते । नासी यजमानस्य, न याऽध्वर्युः कर्ता, सर्वेऽन्य-चोदनेन प्राप्तवन्तः । किं तर्हि ? दीक्षाक्रमः अनिय-मेन प्राप्तः सन् नियमते । वा. १।१।१।११ पृ. १६३६. ● 'अध्वर्युर्हृदपति दीक्षयित्वा मन्वाण दीक्षयति तत उदात्तात्' इत्यादिना ब्रह्मोद्देशादिसमागन्ध्यासयोगदीक्षास्यो-पयोः आदित्यव्यवधानयोत्तयोः प्रतिभानात् तने यज-माना एव ऋषिज. वि. १।०।१।१५. ● अध्वर्युः दस्युर्पूर्ण-मासादीना कर्मणा साहाना कर्ता । भा. ३।४।८।२२. ● 'अध्वर्युः पुरो विमर्षते' इत्यन एकलुक्श्रुतेः 'अध्वर्युं शृणोति' इत्यन एकत्वविधयोपपत्तिः । भाट्ट. ३।१।११. ● अध्वर्युः यजुर्द्वैक करोति । तस्य पुत्राव्ययः प्रति-प्रसता मेधा उज्जता चेति । अथ प्रथममर्थस्य । अयं पूर्णा दक्षिणा द्वादशगोरुपा लभते योगे । वि. ३।१।१७. ● 'अष्टौ अध्वर्युवतरे विहारे हवींभ्यासादयति' चातुर्मास्य-गतवक्रप्रधासेत् । भा. १।१।१।१२५, ४१, ● 'आश्वि-नमध्वर्युः, सास्वत ब्रह्मा, दिन्द्र प्रतिप्रसता' ब्रह्म आदत्ते सौममयाम् । ३।२।३।१५. ● कृष्णविषाणया वासासि विश्वयति । ततोऽध्वर्युः परिषते । १।०।५।१।१५. ● दशैतानध्वर्युः प्रातःसत्रे ब्रह्मं यज्जाति (व्योतिष्ठोमे) । २।२।६।१७ पृ. ५२१. ● योऽध्वर्युः अतिक्रि सोऽध्वर्यु-रिहामिप्रेत. । १।०।३।१।७६३. ● अध्वर्युः प्रतिप्रसता दीक्षयित्वा अर्थिने दीक्षयति सने । ३।१।१।७३७. ● 'अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते, यजमान पानी, पानीमिदरे पुषध्वातर. । तान् अद्वेतेन वाससा रुष्यव्याव वासतोऽन्ते सुमृद्व्युपनिष्य प्रचरण्या नैवर्तनानि जुरोति' इति कल्पवृत्तम् । 'पेठनेनीयं वातोऽध्वर्यु-र्गुहति' इति सृष्टिः लोममूलनत्वमसात् न प्रयागम् ।

परिपृच्छति, तदा तद् व्रतं त्रियमाणमनर्थकं स्यात् । अजीर्णं पत्रमानो रुग्णः स्यात् । तस्मान् तदा अनर्थकं व्रतं अनित्यं स्यात् । न भक्षयेत् । जरणमलायां तु भक्षयेत् । पूर्वोपरिचये भक्ष्यादेर्नित्यत्वमुक्तं, अप अनित्यत्वमुच्यते इति पूर्ववैलक्षण्यार्थः तुल्यः । के.

● अनर्थकश्लेषदेशः स्यादधमत्वात् फल्गुत्वात्, नासुपरस्थान फल्गुत्वात् । ३।२।१।२३ । आग्नीप्रवृत्तौदविधा-
नाना क्रयैकान्तिनत्वात् तस्यल्पत्वान्यमानविधानेऽपि अनिष्टादितत्वेन फलवन्व्यासिद्धेः वाक्यभेदपरिहा-
शङ्कानिरोधार्थं शून्यम् । क्रयैकान्तिनत्वेऽपि आग्नी-
शरीरान् उपरवानस्य तावत्कृत्वाप्यनित्यत्वेन तद्द्वारत्वं-
फलवन्व्यायोपात् आग्नीभादिचन्दानां च सत्कारनिमि-
त्तत्वाभावेन आहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै सस्कारा-
नपेक्षणात् नैष्कल्यापत्तेः उपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः
उपस्थानस्य फलप्रदसंज्ञापात्तेः अनर्थकः स्यात् इति फल-
वत् इत्यन्तस्य सूत्रावयवस्यार्थः । नहि इत्यादिसूत्रावयवः
आग्नीभादिद्वारोपरस्थानस्य फलवन्व्यायोगेऽपि प्ररणात्
फलवत्त्वं भविष्यति इत्याशङ्कानिरोधार्थः । प्ररणात्
त्रयन्वयः प्रतीयमानोऽपि भविषीयमानः अननुष्ठानस्य
निष्पत्ते इति सामान्यान्वयस्यापि निषेधत्वात्, गौरवे
रिति अपरिहार्यत्वापत्तेः धर्मन्ययशून्यं उपस्थानं न
फलवत् इति सूत्रावयवेन शङ्कानिरोधः । सु. वृ. ११३१

● अनर्थगतमपेक्षितं च विष्णुदेशान् शब्दे ।
पराक्रम. पृ. ३।२.

● अनर्थवयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः इति न्यायः ।
सिद्धत्वं धर्मोपदेशान् अनर्थविधिगतान्त्, यथा लौकिकनैदि-
केभिवति । सिद्धमेतत् । कथम् ? धर्मोपदेशान्मिदं शास्त्रम् ।
धर्मोपदेशान्ऽस्मिन् शास्त्रे अनर्थवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।
यथा लौकिकनैदिनेषु च कृत्वात्तेषु । लोके तावत्, प्राज्ञाणो
न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति, ब्राह्मणमात्रं न हन्त्यते,
सुरामात्रं न पीयते । यदि चानर्थवयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः
स्यात्, एकं च ब्राह्मणगृहत्वा एकां सुरामदीत्या अनर्थ-
धामचारः स्यात् । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युच्येदः इति
पूर्वसंज्ञोमानं प्रत्युपीयते यदि चानर्थवयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः
स्यात्, एकं पूर्ववयसं मन्त्रुत्यावाऽन्वयं वानचारः स्यात् ।

तथा वेदे गत्वपि ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निश्रोमादिभिः
ऋतुभिर्वसन्ते' इति अन्याधाननिमित्तं वसन्तेरसन्ते इगते ।
यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, उद्दिष्ट्या
पुनरिच्छानां न प्रवर्तेत, एवं प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. ६२१.

● अनर्थस्यान्यायः । उपपादोपपादकयोर्विधा-
नितरिति गीमासकाः । अनर्थविद्यतपरपरोपाधिना अनि-
ष्टप्रवृत्तरूप इत्यन्ये । ' भातोः ' (३।२।१९) इति
सम्प्रदाहभाष्ये तु ' आ कुतोऽयं धात्वधिकारः । किं प्रा-
त्तदिगादाहो स्विदात्तुवीषाभ्यायपरिसमाप्तेः ' इति बहुधा
संमीमांस ' ननु चोक्तमडनन् अपुनन् इत्यत्रापि
प्राप्नोति । नैष दोषः । लोपे वृत्ते न भविष्यति । नात्र
लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् ? ईत्वेन बाध्यते । नात्र
ईत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? अन्तिभावेन बाध्यते ।
नात्रान्तिभावरः प्राप्नोति । किं कारणम् ? जुसुभा-
वेन बाध्यते । नात्र जुसुभाषः प्राप्नोति । किं कार-
णम् ? लोपेन बाध्यते । लोप ईत्वेन । ईत्वमन्तिभावेन ।
अन्तिभावेन जुसुभावेन । जुसुभावे लोपेनेति चक्र-
मनवस्था च प्रसज्येत ' इत्याहुतमित्यन्वयं विस्तृतः । किंच
पञ्चदशीग्रन्थस्य तत्रविधेः नग्यप्रथमविधेः - ' विक्रयो
निर्गिकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् । आद्ये व्याहृति-
रन्यथाऽनवस्थाऽऽस्माभवादयः । ' इत्यत्र आत्माशयाऽ-
न्योन्याभयनत्वाऽनवस्थाधकार एतेकताः । साहस्री-
६१२ ● अनर्थस्या यथा आरम्भणीयायां आरम्भणीया
कर्तव्या इति पदे । ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भ-
णीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे
अन्या इत्येन आरम्भणीया न व्यतिष्ठेत् । अनर्थकानु
संज्ञेन सामर्थ्येन स्वरसा भविष्यति । सा. १०।१।१।६.
● सान्निध्यस्याना सामर्थ्येन व्यवस्थानात् । यावत्सो किं
अधिकालं वीर्णमात्ममावासादिकं नातिनामन्ति तावत्स्यः
करिष्यन्ते । वा ३।६।१।१६.

● ' अनर्थवानं यजति ' इति वाक्यव्युत्पत्तौ-
मंष्ये श्राद्धनिषेधेन तयोरेकवृत्तकत्वमनर्थक्ये । वि.
३।५।१८.

तेषां कृष्णलक्षरौ ब्रह्मसम्भो विधीयते । तस्मात् अन्येषा
मक्षणं वाच्यते । वि. १०।२।५. * अध्वर्युप्रवरः पश्चात्,
होतृप्रवरः पूर्वः दसादौ । संकर्म. ४।२।६, * अध्वर्यु
प्रवरैर्यु ' कर्णान् अध्वर्युवच्छब्दात् ' इत्यादिना तद्वि-
द्विनिर्मुक्तप्रतिपदिवासा बच्छब्दान्तानां प्रतिलोभ्येन फलो
विहितः । ३।४।४, * अध्वर्युप्रवरनिगदे ' अग्निर्होता
देवान् यक्षत् ' इति आह्वनीयनाद एव । ४।२।१८.
* अध्वर्युब्राह्मणे ' मान्जीवमग्निर्होतुं जुहोति ' इति
जीवन निमिनीकृत्य निव्योऽग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते,
न तु कर्ममे फलरूपमर्थः । वि. २।४।१. * अध्वर्यु-
भागमात्रस्य षाड्तरस्य अक्षमेपगतप्रान्श्यास्या श्रावः ।
भा. १०।३।१७।६३-६४. * अध्वर्युयजमानोभय-
गामि ज्योतिष्टोमे उपरवेपु ' भद्रं ' इतिमन्त्रोक्त फलम् ।
वि. ३।८।१६, * अध्वर्युयजमानोभयप्रयोग्यः ' वाजस्य
मा० ' इति मन्त्रः दर्शपूर्णमासयोः षाड्दशेऽपि
पठितत्वात् । ३।८।८. अध्वर्युविकारः मैश्वर्यगः
प्रेषेपु । भा. १०।७।११. * अध्वर्युव्यापारे च
' अम्यनक्ति ' इति परस्मैपदेन निर्देशात् ' अम्यहृक्ते '
इति आत्मनेपदयुक्तो विधिर्यजमानस्य इति गम्यते ।
वा. ३।८।१५, * अध्वर्युश्राव्यासु सर्गसु दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादीनि समस्तद्रव्यदेयव्यादियुक्तावात् अन्यो-
न्वनिरेक्षण्ये विधीयन्ते, इति वेदशास्त्रा सहन्ते । न
त्वेव वेदान्तोऽपि । तत्र हि द्रव्यदेयतादिव कर्ममास
प्रस्तुत्य त्थोम-शब्द-वाज्यातृयकथादिमास विधीयते । न
च तारता अस्य नैराहारश्च भवति । दद्याथानामेव
द्रव्यदेवतातत्संस्कारणामभ्यासात् । ३।४।१८ पृ. ६३३.

॥ अध्वर्युस्तु दर्शनात् । ३।८।१२।२४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' ज्योतिष्टोतादय इमान् हिंस्रवादाय '
इत्यारिः प्रेयो वक्तव्यः । प्रैयार्थश्च केन चित् पतन्त्यः ।
' तिर्यग्यं स्वन धारयेत्, यदन्त्यं धारयेत्, यज्ञेगाध्वर्यु
शिषीत ' इति तिर्यग्यारणं विषय तच्छ्रेयोऽर्थवादः
स्वमन्थ गारुण तासु अग्नीषः नियमन, य च अध्वर्यु
शिषीत हिंस्रत इति यद्व अग्नीषं स्वयन्तं प्रैयं
दर्शयति । अर्थात् प्रैयार्थकानां अध्वर्युः इति सिध्यति ।
ततश्च अग्नीषः प्रैयकर्तृन्म्य दर्शनात् अध्वर्युं च प्रैयार्थं.

कर्तृत्वस्य दर्शनात् अध्वर्युः प्रैयार्थकर्ता प्रैयः इति पूर्वः
पक्षः । तु-शब्दः समाप्तनायाम् । एवं संभवति इत्यर्थः ।

गौणो वा, कर्मसामान्यात् । २५ ॥

सिद्धान्तयति । वा-शब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । कर्म-
सामान्यात् यत्रुं दविहितकर्मकारित्वसामान्यात् ' अध्वर्यु
शिषीत ' इति अध्वर्युशब्दः आग्नीषे गौणः स्यात् ।
आध्वर्युसामान्यया तु अध्वर्युरेव अध्वर्युशब्दस्य
सुव्योऽर्थः । अध्वर्युविदोक्तकतिपयकर्मकारित्वयुगेन च
आग्नीषे गौणः अध्वर्युशब्दः । तस्मात् अध्वर्युरेव प्रैयः
प्रैयकर्ता । आग्नीषश्च प्रैयः प्रैयार्थकर्ता इति सिद्धान्तः ।
तैत्तिरीयके स्वधारणं अध्वर्युरेव कर्म । तेन
स्वपृच्छतर्तृत्वं प्रैयैऽपि अध्वर्युर्नृत्तं एवेति आग्नीष-
स्यैव प्रैयत्वं सिध्यति । अधिकरणं तु द्वितीयांताध्वर्यु-
पदपठितशास्त्रान्तरैरप्यास्यशेषमपेशैश्च बोध्यम् । के.

* अध्वर्युहोत्राद्गो ' मध्यतः कारिणः ' । वि. ३।७।१०,

* अध्वर्युहोत्राद्गो नानाविधाः कर्तारः प्रबलचोदकयशात्
प्रततापिव स्वेनवाजपेयादिष्वपि स्वस्वधर्मेषु व्यरतिष्ठन्तो,
न तु स्वेनः उद्गमैव, वाजपेयोऽध्वर्युर्गौण इति सम्यक् ।
३।७।२३. * अध्वर्युर्वादिभिः (विन्त्यसले) अन्य-
तर पक्ष परिध्यामः ह्युक्ता न लापरादिवदेव पुन-
र्निवदितव्यम् । (तावत् यदेत् इति निषेधात्) वा.
३।४।४।१३ पृ. १४३, * अध्वर्युदीनां दक्षिणा
परिक्रमार्थं, कर्मयोगात् । ३।१।६।१२ पृ. ६१७.

॥ अध्वर्युदीनां समाप्तयवा नियतपदार्थ-
कर्तृत्वम् ॥

ते सर्वाथोः प्रयुक्तत्वादमयश्च स्वकारुतयात् ।
३।७।१५।३५ ॥

भाट्य— स्वामित्वाद्गता ज्योतिष्टोमस्य ऋग्निवः
सामधिगताः । अनेशानीमय संदेहः किं सर्वं पुष्यशर्मा
नैः कर्त्तुं, अग्निमिध गार्हपत्यारिभिरधिगार्ये, ता का
सिद्धान्तस्यैपि । किं सावयाम् ! ते सर्वाथोः प्रयुक्त-
त्वादमयश्च स्वकारुतयात् । ते ब्रूताः सर्वाथे पुष्यशर्मा
सुः । अयमथाधिगार्यं । सुवः । तैः कर्त्तुं सावयु-
तयात् । प्रीत्य प्रयमेगामतृवादः । स्वकारुतयात्
यश्च सर्वाथो इति समधिगामेत् ।

रणा अणामाणमुक्तम् (गौष. १।३-४) । आह—'यदि वेदविरोधः स्याद्विष्येतेषां प्रमाणता । स्मृतिराम्नाय-शब्देन न तु वेदवदुच्यते ॥' न त्वेतदपि युक्तं, स्मृतिप्रत्येऽपि आम्नायशब्दप्रयोगात् । स्मार्तेषुर्धर्मधिकारे हि शब्दलिखितार्था उक्तम् 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति । ग्रन्थकारगतायाः स्मृतेस्तत्र तत्र प्रामाण्यः स्मृति-प्रमाणाप्यायिना स्मृतिधारणार्थं चेतोक्तः । ततश्च मन्वादि-याकप्रतिपिद्धाचाराणां प्रामाण्यमत्राक्षयमभ्युपगन्तुम् । आपस्तम्बवचनं तु (आष. २।३।७-९) यौषायादेन स्मृतिविरुद्धद्वयचारोदाहरणान्येषु प्रयच्छता नियु-क्तम् । शब्दगामादिहेतुन्तरदर्शनात् न विच्छदानाणामाप-स्तम्बवचनस्य वा धृतिमूल्यमोक्षति । आह, येन या यद्व्यपौना सुरापानं प्रतिपिद्यन् । इत्येते । 'तस्माद्वा-दागणत्रयौ वैश्वश्व न सुरा पिबेत्' इत्यनेन । वा. पृ. २।०-३।१. 'पश्या विपत्तिर्दिष्टिगतः—अतुनीतेन भार्यया च सह भोजनं, पर्युषितभोजनं, उच्छिष्टभोजनं, पितृष्यमात्रादुहितुंरिणयनमिति । तभोरतरं, पश्या—ऊर्णाविवशः, यौधुपानं, उभयतोऽग्नि-स्वरहासः, आशुधीयकं, समुद्रयानमिर्मा' (गौष. १।०।२-५) इति यौषायेन स्मृतिविरुद्धद्वयचारोदाहरणानि इत्या 'इतर इतरमित्त् युर्नन् दुष्प्रीति नेतरमित्त्' इति देवा-णामाणमन्त्राणां प्रामाण्य उक्त्वा 'मिष्येतिदिनि गौतमः, उभयं चेतस्मादिकेते, शिष्टस्मृतिविरोधत्वात्' इति गौतम-मन्त्रस्य नियुक्तत्वात् आरसाभ्यन्नापि मन्वादिष्वदमंशाग्रस्य षड्गुणस्य वाहकत्वेन स्मरणात् तद्वचनस्य लिप्यासाधने-ऽपि यद्विनियच्छरन्मापतरतासं वत् प्रामाण्येन इत्याद्यत् । मनुवचनं तु 'तेन यथात् सतां मायं' इति विरोधत्वात् अत्रिरुद्धव्युत्पन्नविषयत्वेन अत्रिरुद्धम् । सु. पृ. १।९. ७. अनाचारः = दुरितुमनसम् । अयमणमनम् । परदारभितोः । अन्तरासांरिता अमन्त्रयः । चण्डा-याजवम् । वैश्वक्रमचारिणा अत्ययोगावनम् । आशम-धर्मव्यतिक्रमेणसत्तनम् । अरनीकस्य षड्ग्रहेण । अन-पिष्टमिना । अश्वस्य धनवन्तम् । इतिश्रुतिनपनोत्पी-षनं स्वेनेन । इनीसोऽर्कितभ्रूयन्तमिष्टतनम् । अचानं-मन्त्रावर्षमन्त्रभावनम् । चण्डादुरितुमनसम् ।

सुरापानम् । वेसरिणः, अश्वस्य, अश्वतरस्य, ररस्य, उरुस्य, उभयतोऽतश्च दानं प्रतिग्रहो विनयश्च । भाष्यो-पत्यमित्त्रैः सहभोजनं (एकपादे) । आसन्वेत्यभोज-नम् । मित्रस्वजनानामुच्छिष्टभोजनम् । मित्रस्वजनानां शृष्टभोजनम् । सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्भूलादनम् । ताम्बूलमशुणोत्तरमनाचमनम् । निर्गोत्रकधौतगर्दभास्व-वस्त्रपरिधानम् । महापातककारिणः (ब्रह्महत्यातिरिक्तस्य) अपरिहरणं इत्यादयः । वा. १।३।१७ पृ. २०३-२०४.

४ 'अनादाविह संसारे दुर्बारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥' इति न्यायः । (संसारसाधनानिः अतिरिक्तकालिकः । मन्त्र-ध्वजः काम, स्त्रीसमागमेच्छा दुर्बारा दुर्बला । बुल्परपटा च संस्था कामिनीमूलेन । तेन सत्वर एव संभाव्यते । मुद्बजातिविरोधकल्पना तु न्यथा इत्यर्थः) । सनातन. मकरशः पृ. २५५.

५ 'अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं न्यक्षितम् । विवर्ततेऽपंभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥' (हरिः १।१. न्यक्षित इत्यत्र यदस्य इति मूले पाठः) इति-यदग्निः शब्दब्रह्मादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थेनिरुधत्वात् । सु. पृ. १०११.

६ 'अनादिनिघना वेदशागुल्यश्च स्वयंयुवा' इत्यारिष्टतनः (वेदस्य) नित्येव एवोपपद्यते । भाट्ट. १।१।७ पृ. १४.

७ अनादिन्यायः । सत्यं च स्यारूपे यदि सत्तुरेव हेतुको वा पुनः स्यात्, तान्तोः प्रविद्धजाति-यन् नैव दुर्जनता भवेत्, तस्येतेन, एष सत्तुर्वजोत्पि इति अनादिन्येन जातिरवधार्यते । वा. १।२।१।१३.

८ अनादेशो आनं हविः । संवर्ष. १।०।२०.

९ अनादेशो प्रकृतिः प्रत्येकदया इति न्यायात् विधेः धनुकानि हवीषि शौभ-न्यस्वी-स्वीकाशी-चरे गरी पुष्टिमाणाः । मत्सावाद्दधौतवृत्तं. चण्डिवा. २२।५७.

१० अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमन्त्रानेषु हि विभागः इत्यात् ४ २।१।५३३॥

सोम—'शास्त्रकं प्रयोक्तरि' (१।७।१८) इत्यादिना प्रवृत्तस्योपोदात्तस्य तस्यप्रसक्तानुप्रसक्तस्य च समाख्या प्रातवसरोऽयं विचारः । (तथा चावसः संगतिः) । सूत्रे प्रयुक्तत्वात् ऋत्विजां सर्वपदार्थकरणशक्त्या पदार्थैः सर्वेषां प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः ।

वि—' न कार्यं नियतं तेषां नियतं वा, ऽप्रिमो यतः । शक्ताः, केन किमित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्या ॥ ' तेषामूत्विजात् ।

भाट्ट— तत्तत्कृत्यु प्रमितानां तेषां तेषां कर्तृणा अभ्यवस्यैव असति विशेषविधिं लिङ्गप्रकरणान्यां तत्तदर्थककर्तृत्वं, न तु तथा दुर्बलया आध्वर्यकारित्वाख्याया शक्येव । (स्थितं तावदर्थव्यसितम् । स्थितादुत्तरं) नात्र समाख्याया लिङ्गप्रकरणयोर्भाषा, किंतु ताभ्यामभ्यवस्यया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवसायानुपेक्षितं क्रियते । अतश्च दैनसमाख्याताः पदार्थाः होत्रा कर्तव्याः, आध्वर्यवसमाख्याताश्च अध्वर्युणा, औद्गाव. समाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदेषु ये पदार्था विहिताः, तेषामेताः क्रमेण समाख्याः याज्ञिकानां प्रसिद्धाः । यौगिकश्च एते शब्दाः न पदार्थानामध्वर्यादिसंक्रन्धयतिरेकेण सम्भवन्ति इति तेषु तेषां योग्यत्वात् कर्तृत्वसिद्धिः ।

मण्डन—' तेषां समाख्यया कर्म । '

शंकर—' समाख्या पुंनिपायिका । ' २०.

* अध्वर्यादिवत् कर्मकरत्वेन परिहीतस्य स्वामित्वात्संभवः । सोम. ६।१।४. * अध्वर्यादिवत्—पत्नी पुमांसं, यजमानश्च स्त्रियं अध्वर्यादिवत् सस्ययोगे परिकल्प्यतीति चेन्न । रत्न. ६।१।४. * अध्वर्यादिवत्—पत्न्या न प्रामाण्यमत्र इव अनुमतिमात्रेण कर्तृत्वं, अनुमतेर्विशिष्टात्पर्ययाभावेन अनुमत्या तदनुकूलाचार्येऽपि अध्वर्यादिवत् सायनूर्त्वात्तुपपत्तेः । अतो न केवलं यजमानैवैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः कर्तव्यः, किंतु पत्न्या अपि, इति भासक्तमेव तयोः कर्तृत्वम् । सोम. ६।१।४. * अध्वर्यादिसमाख्या-नुत्वेन ज्योतिष्टोमे द्वादशरातदक्षिणया विभागः । मा. १०।१।१।२-५५. * अध्वर्याध्वर्यवशब्दौ

प्रकृतिविकारत्वात् (वस्तुतः) अन्योन्यान्पेशौ निवृत्तं च अर्थाग्निता, तथापि शब्दस्य अर्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटखनित्वाभावात्, निवृत्तस्य च नैमित्तिकत्वेऽपि अविरोधात् आध्वर्यवत्प्रकृतौ पाष्यत्वेन आध्वर्युशब्दायां न्यपक्ष निमित्तत्वात् आध्वर्युशब्दस्य आध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचयं प्रकृतिविकारत्वात्वाख्यानम् । सु. पृ. १२०१.

* 'अनङ्घ्राहौ युनक्ति' अत्र द्वित्वस्य कारक. द्वारा क्रियाऽन्वयः । पश्चाच्च द्वित्वस्य कारकावच्छेदकत्वम् । तथा च द्वयोरेव योजनं, नैकस्य बहूनां वा । वि. ४।१।५. * 'अनङ्घ्राहौ युनक्ति' इत्यत्र पुंशुं शतित्वात् द्वित्वस्य विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् । ४।१।५.

* अनतिदृश्यं वेद्यादेः स्वरणं पुण्यार्थमेव । 'अनतिदृश्यं स्तूपाति' । (यथा केचला वेदिः न द्रष्टुं शक्येत तथा दर्भैरुच्छेदनं अनतिदृश्यं स्तरणम् । न अतिदृश्यं अनतिदृश्यम्) । भा. ४।१।२।२१ वर्षकं २.

* अनधिकृतक्रिया अनाचारः (यस्मिन् कर्मणि स्वस्वाधिकारोऽस्ति तत् स्वापेक्षया अधिकृतं कर्म । न अधिकृतं अनधिकृतं स्वाधिकाराविषयभूतं कर्म अनधिकृतं, तस्य क्रिया करणम् । कर्तृपरं वा अनधिकृतपदम् । अनधिकृतेन क्रिया अनधिकृतक्रिया । यथा कश्चित् आ राज्ञे स्वामिगृहहरणं कुर्वन् चौरत्वागतं दृष्ट्वाऽपि न बभूवे । कुत एतदिति गर्दमेन दृष्टः कुक्कुरो बभूवे अहमनाधिकृतः त्वया नात्र किं चिद्व्यक्तव्यमिति । तच्चायुक्तं मन्यमानो गर्दमः स्वामिनं जागरयामीति हृद्यया उच्येः कणकडु रराट । स्वामिनः सवात्ताच्च लघुद्वयारात् उन्ने इति । कै.) । वा. १।३।१।७ पृ. २०४.

* अनधिगतार्थकत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वाम्यरहितपूर्वपक्षइत्तितानविषयविषयकत्वम् । (न अधिगतो ज्ञातोऽर्थः पक्ष, तन् अनधिगतार्थकं पदादिज्ञानम् । तस्य भावः अनधिगतार्थकत्वम् । स्वं ज्ञानं, स्वसमानाधिकरणं स्वाधिकरणं आत्मा, तदधिकरणकं, स्वाभ्यहितपूर्वपक्षइति स्वाधिकरणपक्षपक्षहितपूर्वपक्षइति च यत् ज्ञानं तस्य विषयो न भवति यः, तादृशो

'हृद्गोमेरुन्दसि' इत्यादिच्छान्दसविकारामारब्ध । मन्वले द्वयोःपि भाव इति । सूत्रं तु—अनाज्ञातेषु ऊर्ध्वरत्नमन्वेष्वमन्वत्वम् । आज्ञातेषु 'मन्तोऽयमिदं ब्राह्मणम्' इत्येव विभाग इति । तौवा.

॥ अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः । २।१।५।३४ ॥

'सूर्याय जुष्ट निर्वपामि' इत्यादिः ऊहः । यत्र यजमानस्य आर्यस्य भिद्यते स प्रवरः । यस्य यजमानतपुत्रादीना नामग्रहणं तत्रामन्वेत् । अनाम्नातेषु ऊर्ध्वरत्नमन्वेषु अमन्त्रत्वं नास्ति । हि यस्मात् आम्नातेषु वाक्येषु विभागः सत्यत्वेन ब्राह्मणत्वेन च विभक्तं भवति । ऊर्ध्वरत्नं न छात्रादाज्ञाताः । तस्मात् तेषु मन्वथ इति विद्वान्तः । के.

॥ 'अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत्' इति न्यायेन गनादिपदस्य अनेकप्रभिरवर्णमुदाहरणमन्वत्वेन योग्यतासंभवात् पदानादिजातिरदेव साधुवादिजातिरपि गनादिपदमिदं निराकर्तव्यम् । की. १।३।८।२४ पृ. १०९.

● अनारभ्य 'अगुं पृथ्वाणि' 'अदाम्यं गृह्णाति' इति त्रिदिवयोः अन्वयस्ययोः सादनसंभवाद्गोद्वयोः प्रथमाः सन्ति । भा. ३।६।१।१२-२४, ● अनारभ्य अग्निं विदितं 'चिकितीह्यन्वपानि, पञ्चितीह्यन्वपानि, भूतोऽहो अन्वपानि' इति । तावपि चयनप्रयोगे षष्ठिण इत्यन्वपानिः कर्तव्याः, तावमपि अन्वपानिः । ३।६।१।२।३०. ● अनारभ्य आम्नाते 'वाचस्य श्वेतमान्श्वेत' 'श्वेतं चरुं निर्वपेत्' इति । अत्र श्वेतानुबन्धस्य तु पूर्वरेव विहितोऽन्वपानोऽपि, न गुणविधिः, न कः साधुभक्त्याविधिः । वि. २।३।१. ● अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं ध्वजे 'लम्बान् श्यापानोऽप्येत्स्य' इति । श्वेतं प्रथमभूतीदृशीं वेदाध्ययनम् । लम्बान् विशन् कर्मन् अन्वपिद्यते । भा. ३।८।८।८. ● अनारभ्य विदितः 'ऊर्ध्वं वासि' इति अग्नेरन्वपानं. वायुमन्वपानं च अन्वपानं चोत्तरेण मन्वपाने. पर्वणे. । वि. ३।१।१. ● अनारभ्य विदितं निन्दितुस्तः 'अमन्वपानं नरणात्वे निन्दितुस्तं चरति' ।

इति । नायं दर्शयज्ञं, किन्तु स्वत्वन्वः पुरवार्षाः । अमावास्यायान्द्रव्यं कल्पधावकः । ४।४।८, ● अनारभ्य विदितः 'प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेत्' इति विदितः चतुर्होत्रोमे । 'एषा वा अनारहितोमेरितिः पञ्चतुर्होत्रः' इति पञ्चनात् लौकिकेऽप्यौ फलम्भः । ६।८।१, ● अनारभ्य विदितं 'यदाहुके चतुरेव आतृष्यस्य वृहते' इति चतुरन्वयं प्रत्यये न पुरवार्षम् । कल्पध्वजं तु अर्थवादः । ४।३।१. ● अनारभ्य विदितं 'मुवास्ता मयित्वम्' इति शोभनवस्त्रधारणं पुरवार्षमेव । भा. ३।४।८।२०-२४. ● अनारभ्य ध्वजे 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् चक्रकाम.' इति । इयं तेजस्कामेतिः कर्मान्तरं, न तु दर्शयज्ञमाहयोः फलविधिः । वि. २।३।१२, ● अनारभ्य ध्वजे 'जगत् जुहुवात्, सप्युतो जुहोति, अन्वगतान् जुहोति' इति । तत्र 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादयो जपाः । 'श्रुतावाद्' इत्यादयः सधूमतः । 'अग्निर्भूताना' इत्यादयः अम्नातानाः । अत्रं जगादिशोभः वैदिकेऽप्येव कर्मन्तु, न वृष्यादौ लौकिके । ३।४।१२, ● अनारभ्य ध्वजे 'न कल्पे भवयेत्, न लप्यन्, न गृह्यन्म्' इति । नरणात् भीतस्य अस्मिन्निषेधे अधिकारः, न स्वर्गकामस्य । ६।१०, ● अनारभ्य ध्वजे 'नेधेतोऽन्वपानिन्व नाम्ना यन्व वदा चन' इति । इमानि अन्वपानसंभवादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरवार्षानि । नायं पुरवार्षो निषेधः । नमोऽत्र पुर्युदाहोऽर्थः । ४।१।३, ● अनारभ्य ध्वजे 'यस्य पुर्युदाहोऽर्थः' इत्यन्वपानिन्व पुर्युदो भरति' इत्यादि । यस्य जुह्वादिषु पुर्युदाहोऽर्थः प्रवृत्तिमात्रमासीत् । ३।६।१, ● अनारभ्य शोभनमन्वपानस्य विदितस्य आहवनीयस्य विदितस्यान्वपानिन्व पदेन कर्मना वा कथं । 'यदाहवनीये जुहति' 'पदे जुहोति' 'कर्मन्ति जुहोति' । १०।८।८, ● अनारभ्यवाद्ः ध्वजे 'आभाषदेति चतुरार्षं, अहं भीरुदीं चतुरार्षं' इत्यादि । तन्नेकं 'यद्वेत्तु पदं चनरं वदेति, ननुतन्नेत्' इति । अनवेरेववाचकत्वं अनुवाक्येतिरेषु यद्वेत्तु देवकामतः कर्मन्तः इति पुर्युदाहो नवदेः । तस्मात् अनुवाक्ये देवकामस्य न विद्वान्तः । १०।८।१०. ● अनारभ्यवाद्ः सर्वं. वाचक-

भाट्ट— अध्यायानुपयोगपरिपालनादयः अध्ययन-धर्माः कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगरूपमाध्ययने एव स्युः, प्रह-णाध्ययनस्य धारणाध्ययनस्य वा दृष्टार्थत्वेन तत्र स्वरूपे कार्ये वा अदृष्टार्थधर्मविधिवैयर्थ्यात् । इति प्राप्ते, अध्ययनपदार्थस्य गुरुमुतोच्चारणपूर्वकारणरूपस्य प्रयोगबले ज्ञभावात्, उच्चारणमात्रस्यापि च प्रररणाद्यभावेन ऋ-कालीनस्यैवानुपस्थितेः । प्रकरणत्वात्, 'तपोविरोधै-र्विधिवैयर्थ्येति अतिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधियन्तस्यः सद्दृष्टो द्विजमना ॥' इति स्मृतेश्च धर्माणां अध्ययनमात्राद्गन्तव्यगतेः । यथादृष्टार्थके ब्रह्मज्ञाध्ययनेऽपि ते न धर्माः, तत्र कः प्रसङ्गः कर्मप्रयोगमध्ये धर्माणात् । न चाध्ययने तत्कार्ये एव चाऽर्थज्ञाने धर्माणां-मुपयोगः, निर्विघ्नपरिसमाप्त्त्यर्थत्वेनोपयोगसमवात् । विधिवलेन धर्माणांमकरणे अध्ययने निष्कल्पनात् । न चैतद्वत्त प्रयागदीनामपि निर्विघ्नप्रयोगसमाप्त्य-र्थत्वकल्पन, करणनिष्ठनोप्यतया जनकाकादृश्या कृत् पकारजनकत्वस्यैव तत्र कल्पयितुं युक्तत्वात्, प्रयागा-दीना प्रयोगानङ्गत्वात् । न चात्रापि अध्ययननियमा-दृष्टे एव धर्माणामुपयोगः, अध्ययननियमादहस्य क चिदप्यनुपयोगेन अकल्पनीयत्वात्, कल्पनाया प्रमाणा-भावात् । इदं चाधिकरणं प्रसङ्गानुपयोग्यापि कारिष्य-माणमन्त्रविचारोपस्थितमन्त्रप्रसङ्गाहुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

सण्डहन्— 'पाठयोऽनप्यादेऽपि मन्त्रोऽध्वरादी ।'

शंकर— 'कर्मण्यधर्मेवा मन्त्राः ।'

* अनध्यायानिनियमानां स्वरूपकार्योत्पु-योगात् अध्ययनानुपयोगपरिः इति चैत्र । कार्त्तव-योगाभावेऽपि बिघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वरूपोपयोगित्वात् नियमापूर्वं उपयोगात् । मणि. पृ. २.

* अननुपपन्नाधिकरणम् । 'व्ययेताननुपपन्नाधि-करणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २।१।१७।५९.

* अननुपपन्नलक्षणमप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनाम् (वार्तिकमते) । १।१।१।४ वर्णकं २.

ॐ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायः । (परिभाषेणु. ६२) । 'अपरे तु पुन्यमपिषयोः फात्रे' प्रयुक्तं इति उक्त्वात्परम् (८।१।

२३), तत्र अन्यवहितस्य आश्रितस्य अपरः प्रवेशो प्राक्तः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् इति ज्योत्सना । * प्रथमोपरिपत्तयमूलिकैवेव परिभाषा । मध्येऽपवाद-न्यायापेक्षया अनन्तरस्येति न्यायः प्रवतः इति कैचटः । प्रत्याखत्तिसूत्रकोऽयम् । लक्ष्यतुरोपायं न्ययस्या इत्यपि पक्षान्तरम् । तत्रतत्र क चित् स्वरितत्वप्रतिशासामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः । यथा टिड्डेति सूत्रेण ङापा न्यवहितस्यापि ङीपो विधिः । 'न पट्' इत्यादिना द्वयोरपि टाप्शीपोः प्रतिषेधः । इयं च 'शि सर्वनामस्थानं' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टा । प. शेररः. * हन्तेः अपूर्वत्वैव नस्य पत्वं नान्यस्य । प्राचन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (विधिः प्रतिषेधो वा समीपस्य-स्यैव भवति न दूरसस्य इत्यर्थः) इति न्यायमपि बाधित्वा एकानुत्तरपदे इति पत्वमपि निवार्यते । सिद्धान्तकौमुदी हन्तेः इति सूते.

ॐ 'अनन्तरेण संबन्धः स्यात् परस्याप्यन-न्तरः । उदाहरणः पुनः पश्चात् तदानन्तर्यम-स्तुते ॥' (वा. २।१।१६।४८ पृ. ५९५) इत्यनु-पपन्नाधिकरणन्यायेन अज्ञान्तरन्यवधायकत्वाभावात् । ('तवः पुनश्चदारुदः' इति वार्तिके तृतीयवचने पाठः) सु. पृ. १०६९.

* अनन्यथासिद्धत्वं अन्यथासिद्धवैविध्यराहित्यम् । यद्येतत्स्वतन्त्रान्यवधतिरेकानुविधानावच्छेदकमर्थत्वं आ-द्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्तित्वप्रद्वेनुकल्पार्थपूर्ववर्तित्वप्रद-विषयत्वं द्वितीयम् । कल्पमन्वय-यतिरेकानुविधानसहित्वं तृतीयम् । अत्र अकल्पताम्बवधतिरेकानु-विधानानु-विधायिनः इति विवक्षणीयम् । तेन न कारणान्तरस्य अन्यथासिद्धिः, ईश्वरज्ञानादिसंग्रहश्च । तस्य उपादान-प्रत्यक्षतया स्वतन्त्रान्यवधतिरेकानुविधानात् । मणि. पृ. ५९.

ॐ अनन्यलभ्य शब्दार्थः इति कर्मधिकरण-न्यायः ॥ (१।४।४) पाठ. पु. ९३.

* अनन्यलभ्यः शब्दार्थः । विधि, पृ. २२, मणि. पृ. ११४. * त एव हि शब्दस्यार्थः यः प्रथमन्तरेण

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥

भाष्य— मरुतौ वा निविशेरन् अनारभ्याधीतानि पात्राणि । पुन ! अद्विरुक्तत्वात्, एव अद्विरुक्त भविष्यतीति । द्विरुक्तताया नो दोष ? असंभव इति ब्रूम । यदि प्रकृतौ विद्वतौ च भवति अस्ति तत् प्रकृतौ । मरुतौ चेदस्ति, चोदनेनैव विद्वतितं प्राप्नोति । ततो न अनारभ्याधिक्रमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनाकाङ्क्षितयान् अनारभ्याविधिं न तत्र विदधाति । तेन ब्रूम प्रहृत्यर्थं एवेति ।

वा— सर्वविधीना अग्रसप्तविधयवात् यत्र प्रमाणत्वेण प्रातिनिधित्वं, यत्र ग्नादिरवात्पदेन । प्रकृतौ च न ह्युच्यते प्राति । विद्वद्विदु अहृगान्तरार्थे अवश्यरस्वनीयेन अतिदेशेन ग्नादिरवायपि प्राप्नोति, इति नोपदेशामपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्य असंभव इत्याह । तत्र द्विरुक्तत्वात्, अद्विरुक्तत्वात् मम इति सूत्रम् । तद्वज्रं तु घचनमग्रे । ३ ॥

भाष्य— अन्तरगात् प्रवृत्तिरित्यर्थेनैव इत्युच्यते । यत्तु चोदनेन प्राप्नोतीति, अनारभ्याविधिना प्राप्ते न चोदकभाषाङ्क्षति । तस्मात् अनारभ्याविधिर्न चोदक प्रापिष्यति । अनारभ्याविधिराक्येन प्रत्यक्षेण सुवे ग्नादिरता, चोदकभाष्येन आनुमानिकेन चिद्वतौ । आनुमानिकात् प्रत्यक्षं वाच्यम् । तस्मात् प्रवृत्तिरित्यर्थे अनारभ्याविधि ।

वा— (तद्वज्रं तु घचनमग्रे) प्राप्ते इति वा पाठ । तस्य द्विरुक्तत्वमन्यस्य, तत्र कुत एतत् अतिदेशप्राप्तत्वात् उपदेशो विद्वन्ते, न पुन उपदेशसिद्धि आविदेश एव प्रापयेदिति ? । युक्तं च यदार्थवियक्तत्वात् अतिदेशो न स्यात्, संनिभ्यास्तु पूर्वेतरप्रवृत्तौ चोदकभाष्येन । अथोच्यते सामान्यविधयवात् उपदेशो दुर्बल इति, तत् अतिदेशेऽपि सर्वोपविधयवात् अनिर्दिष्टम् । तस्मात् सर्वोप अनारभ्याद इति ।

दर्शनादिति चेत् । ४ ॥

भाष्य— यदि अनारभ्याविधिं चोदकत्वं कल्पयन्, अनारभ्याविधिना प्राप्ते न चोदकभाषाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे नैते कर्मणि चोदको नैव प्राप्नोति । तत्र प्रया-

जादीना दर्शनं नैव उपपद्येत । ह्यस्यन्ते च प्रयाजादय एव चित् 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं सुशोभति' इति । अथ चोदको जलोयान् तत्र एतदर्थानमुपपद्यते । तस्मात् प्रहृत्यर्थे अनारभ्याविधि ।

वा— स्थिताया प्रतिशया चोदयति । यदि अतिदेशादुपदेशो क्लृप्तान्, एव सति तेनैव उपदेशेन अवश्यत्वात् अतिदेशो नैव स्यात् । कुत ? शक्नोति हि प्रवृत्तिरित्युक्तिसाधारण ग्नादिरत्वं प्राज्ञोत्तरकारणत्वेन दृष्टं शकित्वात् विद्वतितं निराकाङ्क्षीकृतम् । तत्र च प्रयाजादिदर्शनं विरुध्यते । तस्मात् अतिदेशविनिर्गुणताया प्रकृतत्वेन निवेशो युक्त इति ।

न, चोदनेकाकार्यात् । ५ ॥

भाष्य— न प्रहृत्यर्थं, सर्वार्थं इति ब्रूम, अयं करणे समाम्नात्वात् । यदुक्तं अनारभ्याविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति, तत्रोपपद्यते । नहि अनारभ्याविधिं चोदना निराकाङ्क्षीकरोति । प्राप्ते हि चोदनेन सुवे, ग्नादिरता अनारभ्याविधिना शक्या विधातुम् । असति चोदने अनारभ्याविधिरपि नास्ति । न च अनारभ्याविधिं सुन प्रापयति, तस्य च ग्नादिरताम् । युक्तं च 'चोदनैसाध्यात्' । एवार्था हि चोदना 'स्य ग्नादिर सुवे भवति' इति । न चात्र सुन ग्नादिरता च उभय विधीयते । सुनस्य सत् ग्नादिरता एव शब्द आह, न च चोदनेन प्राप्ते । तस्मात् अस्ति चोदक । स हि अनारभ्याविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तं वर्धयित्वा अन्य प्रापयति । तस्मात् प्रवृत्तिरित्यर्थं अनारभ्याविधि ।

वा— नैतावता शक्यं सर्वार्थं वर्धयितुम् । नहि एवस्मिन्नदो अतिदेशो वापि चोदनेन वापि नो भवति । सप्रथा चरे सुशोभेति निर्निर्दिष्टपि न प्रयाजादयो निर्गन्ते । समानविधयवाते हि वाप्ये विहायते । तेन ग्नादिरतादिप्राप्तयवात् प्राप्ते अतिदेशो निवर्तते । न च ग्नादिरत्वं अक्रियामशक्यत्वं शक्नोति विद्वति निराकाङ्क्षीकृतम् । युक्तं च प्रवृत्तिरित्युक्ते प्रवर्तमाना अत्र च प्राज्ञोत्तरत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षं तु तत्र सुव्याप्यभावात् । न च अतिदेशात्प्राप्तयवात्प्राप्ते सुशोभेति संभवति । न नैतत् वाक्यं सुनस्यपि विहाय च,

सुकस्य कारकस्य शुभभूतक्रियायामपि उक्तिः इति विषये प्रमाणमस्ति, येन अध्याहारं विनाऽपि वाक्यं समर्थं । तथाच 'ओदनं सुक्या दाखं पठ्यते' 'श्रुत्याऽप्यर्थं नातुमतत्तेन तोऽर्थः कुतुदिना' इत्यादित्वात्प्रयोगानुपपत्तेः । यदि तु उक्तप्रयोगेण अनाश्रुतः, 'मयैव पकरा मयैव सुक्यते' इत्यत्र च कर्तारि एव आया तृतीया, 'पक्त्वा ओदनो मुक्यते' इत्यत्र नाध्याहारप्रीत्यर्थं, तथा उत्तनियममङ्गीकृत्य करणपर्ययस्यापि च भावे एव शक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्ववाक्यस्य समानकर्तृकरणसंज्ञायां उत्तरक्रियायां अन्यतोऽङ्गीकृत्यते, तदा अस्तु यद्-वृत्तिकारकत्वं स्वान्वयि-प्रधानक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते तत्र अभिहितत्वं, तदभावः अनभिहितत्वं, तत्र तृतीया इति संशेषः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति 'लः' इति पठ्यन्तं विवाधान्ति तं वाच्यं, प्रथमान्तात्स्य अनन्वयात् । अतश्च लस्य इति सूत्रमेषां पक्षिः, लादेशभूतशान्नादेः कर्त्तारिवाविवानुपपत्तिश्च । न च 'कर्त्तरि कृत्' इत्यनेन तद्व्यतिरं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे वाक्यमकेभ्यः सङ्घातेः स्यान्तराविषयतात् । अत एवं परिहृत्यं, लः इति प्रथमान्तं कर्मणो एतन्वेति । न तु एतान्ता तस्य वाच्यत्वम् । लपदेन वृत्त्या तद्रूपत्वस्यैव शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शक्यते तद्व्यापारस्त्वान् । सा तु प्राधान्यं विनैव सिध्यति इति सिद्धमाख्याते कर्त्तारैरवाच्यत्वं, शान्नादो च वाच्यत्व इति । 'लस्य' इति सूत्रस्य च तिगादीनां लादेशानुपपत्त्यस्य न वैषम्यम् । भाट्ट. १।१।८८ ट. ३२२-२५. ० अनभिहित-शब्दः एव (अनभिहिते इति पाणिनिशब्दे २।३।१) लक्षणया विशेषात्ताना अनवगतत्वे वर्तेते । पत्नीपच्यतेऽस्यार्थो न संन्यासप्रकारात् विशेषरूपेण कर्त्तृकर्मणो गण्यते । तस्मात् उत्तदिमिच्छित्वाद्यने । कारकान्तराणि न कदा विदेत् विशेषरूपेण प्रतीयते इति निमित्तीक्यादपत्तिः । कारकान्तराणिऽपि च यथा कर्त्तृकर्मणोरेव विशेषमतीतिः संज्ञासंबन्धश्च भवतीति तयोक्तम् । यस्तु भारतीयसंज्ञासंबन्धेण स्वभिचारः

'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इत्यादिषु पविमानविषयाया कर्त्तृकर्मणोऽनाध्याहारत्वात् पातर्प्यमानयोराशङ्क्यते ततश्चात्मत्वमिति । तत्रोच्यते 'तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः । वाचकरागपक्षेकान्तो गमकस्यैव नेह्यते ॥ ' यथैवम किंवाया अतैः शक्तिरुत्वात् अन्यनागमकरागमापद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्त्तारंभिधानात्, 'ओदनः पच्यते' इत्यत्रापि अनभिधातुत्वात्-यद्गः । अथ व्यभिचार्यस्यै केन विदनुष्टुतः सन् अभिधास्यति, तथा ममापि तदर्थो गमविषयतीति अविशेषः । नच सर्वत्र सत्कर्मनामकरागपक्षेऽपि तदविशेषोपपदविशेषज्ञानात् अभिधातुत्ववत् गमकरं विविच्यते इत्यनुशास्त्रमः । इतरथा तेषां च भावस्यैव कर्मणोऽपि विषयि दर्शनं यतेशब्दस्य इत्यन्विच्छरणामनेयरीय-यद्-यद्-न्यइमप्येव च अविशेषः इति अत्यन्तसंज्ञापद्येत्-त्वमेव अभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात् तद्वृत्ताधिकरणो-क्तेनेन अन्यव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनीयम् । ततश्च विशेषेणुभिः शक्यो गमकस्यस्यो निर्गन्तुम् । वा. २।१।५।१९ ट. ९२८-९३६.

० 'अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैरुक्तवान्' इति न्यायः (१।१।१।७।३५) । प्रथानापदानां परस्परप्रयोगे अभ्यासो न कर्त्तव्यः, प्रयोगवचनैरुक्तात् अज्ञानं प्रथानाना च प्रयोगवचनस्य एकरात् इति न्यायाधारायः । 'अनभ्यासस्तु अज्ञाना यथोक्तं न्यायेन' । भा. १।१।१।७।३७.

० अनर्थः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यगापय द्येनः, यत्रः, श्नुः इत्येवमादिः । कथं पुनरसौ अनर्थः ? इति हि हि, हि, हिता च प्रतिपिदेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतया विज्ञाप्यते । यो हि हिंशितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युत्पाद्य इति हि तेषामुपदेशः । 'द्येनेनाभिरत्त द्येनेत' इति हि समामनन्ति, न अभिचरितव्यमिति । भा. १।१।२।२ ट. ९८.

० अनर्थकं स्वमित्यं स्यात् । ६।१।१।२९ ॥ ज्योतिशे 'मध्यदिने अमर्याये च प्रल वनयति' इति धूने । विहितं पचभादि मररं मयवती इति प्रत वनयति इत्यन्वयः । यदि तु मन्वेन न स्यात्

विद्यमर्थे युगपदेव प्रयाजात्पूर्वाणि गृह्णन्ते । तैश्च प्रयाजा-
दयः । प्रयाजादिविपरि स्वरास्त्राणि । तेन प्रकृतिग-
ह्येवरूपस्य अतिदेशस्य एतन्वात् सर्वात्रेण अवशिष्टस्य
सर्वत्र प्रकृतिः अप्रकृतिर्वा, नैकदेशेषु । अरूपि युगाः
प्राप्ता एव बाध्यन्ते इत्युक्तं ब्रह्मबलाधिकरणे (१३३/७)
१४) । तत् यदि तावत् अनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिर-
त्वाविविषये अतिदेशः परित्यज्यते, तत एव अन्नान्त-
रेष्वपि, इति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र चोक्तम् (अत्रैव
पञ्चमसूत्रे) । अथ केषां चित् प्राकृतानामनुरोधेन तदि-
ष्यः अतिदेशः प्रमाणं क्रियते, ततः स्वादिरत्वादिप्राप्ति-
रपि अनिश्चिता इति स्पष्टं द्विरक्षयः प्राप्नोति । यामगत-
न्यायातोपेक्षित्वाच्च स्वप्नकरणान्मनमपि अतिरम्य,
विहृतवत्. प्राकृतं तावत् गृह्णन्ति इति सर्वत्र स्वापयि-
ष्यामः । तेनावि अनारभ्यवादात् अतिदेशप्राप्तेः प्राथ-
म्यम् । अथर्वं च प्रकृतिषु सुनादिप्राप्तिः अपेक्षितव्या ।
शायता च यत्र न सुगन्धः प्राप्नुवन्ति, तावता स्वादिर-
त्वादयोऽपि, इति नोपदेशानियमनं भवति । न चैषां
शत्रुसंघो निरपटः । सोऽपि अन्यथाऽनुपपत्त्या सुवादि-
द्वारेण कल्पयितव्यः । सर्वाथैवसादी च प्रकृतिर्वन्थ तावत्
अभ्युपगच्छति । तेन च परिहृते आनर्थक्ये, विहृति-
संज्ञक्ये निःप्रमाण्यः । प्रमाण्यस्तपे हि अतिदेशेन कृ-
तञ्चः । येषां तु शत्रुसंघ एव प्रत्यक्षः, ते अनारभ्य
वादा अपि तयोर्षो एव तथा ' एव वै मतदा. प्रमा-
पतिर्नमन्तावत्तः ' इत्येवमादयः । तस्मात् स्वादिरत्वादि
प्रकृत्यर्थे इति सिद्धम् ।

शा— अनारभ्यवादविचारप्रत्याकाशानुरोधेन विषय-
निवारणमाप्य इदानीं तमेव अनारभ्यवादं अनुमपत्ते ।
' जुह्वादिप्राप्तिमात्रं हि पर्णतादरेपेक्षितम् । या
चोपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्यथा चातिदेशिकी ॥
सथा सा प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुषादतः ।
दिधीयमान पर्णत्वं सर्वाथेभिति गम्यते ॥ ननु
येनाविदेशेन विहृतौ प्राप्यते जुहूः । तेनेव पर्ण-
ताऽपीति व्यर्थं तदुपदेशनम् ॥ नैष प्रत्यक्षसिद्ध-
स्यात् पर्णत्वं नानुमानतः । चोदकात् प्राप्यते,
समात् सर्वाथोः पर्णतादयः ॥ नैष द्विरुक्तिदोषः

स्यात् प्राप्रस्य हि पुनर्विधेः । पृथक्त्वेन पदार्थानां
अवेधेचोदकस्ततः ॥ तद्वज्रं युज्यते प्राप्तिः प्रकार-
स्वतिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषण-
भावतः ॥ समुच्चिताश्च ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेष-
णम् । तेन यावज्जुहूप्राप्तिर्विकृतौ तावतैव च ॥
प्राप्तिव पर्णताऽपीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधिः । अवश्यं
च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधेः ॥ तथा सहैव
पर्णत्वं प्राप्ते, न तु विधीयते । प्रकृतावेव पर्णत्व-
विधिरस्तेन व्यवस्थितः ॥'

सोम— यस्मान्नारभ्यवादस्य आतिदेशिकपदार्थानने-
षत्व, तत्र प्रत्यक्षस्य शीमन्तुतेः प्रकृतिविहृतिमाधारण्य-
मेव । यथा 'आश्रवयेति चतुरक्षर, अस्तु औरडिति चतु-
रक्षर, यजेति द्व्यक्षर, येनजामह इति पञ्चाक्षर, इत्यत्रो-
क्त्वाकारः, एव वै सतदनाः प्रजापतिर्व्यजमन्वापचः'
इत्यादी, तत्र विहृतिरूपवत्स्य आतिदेशिनत्वाभावात्
इति स्पष्टम् । प्रयोजनं यस्मान्नारभ्यविहितवक्ष्यार्थिता
गुणा. मग्नि, तत्र गुणसामाना विकृतिषु प्रकृतिः
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु आश्रयित्वायेन (८१११३२०)
अप्रकृतिरिति । सुभाषेणु— पर्णतादिक सर्वाथे कस्य
चित् प्रकरणे अनाम्नात वै न सर्वाथेन्यन्याप्यन्वात् इति ।

वि— 'प्रकृतौ विहृतौ वा स्यात् यस्य पर्णेपसौ
विधिः । प्रकृतावेव न, तुल्यादचनानुसरोरौ ॥, जुहू-
माभिय पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रम् । सोदनेनोप-
प्राप्तेर्विहृतौ विधिनाऽत्र विन् ॥'

भाट्ट— अनारभ्य भूतेन 'यस्य पर्णेपसौ जुहू-
मंसि' इत्यादिना अन्वयिचितिकतुषुर्गतिजुहूदेशेन
विधीयमाना पर्णता तदु-शरेण जुहूपाप्यवचनम्, इति
भित्ते ना हि प्रकृतिविहृतिमात्रायां, उत प्रकृतेरेव
इति चिन्तायां, अत्रितोषान् सर्वोपामपि । न च
विहृतौ अनिदेशेनापि प्रते द्विरक्षरतासि, उ-
दनेनेन प्रतिगत्वे अतिदेशस्य युगाविवरणाकम्पनवत्
पर्णविषयत्वाकारान्तात् । न च विहृतौ जुहूप्राप्ते-
अतिदेशस्यस्यत्वात् ताव च प्रकृतेः सर्वोपपत्त्योत्तर-
वर्तिनत्वेन पर्णत्वविधेः प्रथमं प्रकृतेर्विषयतादोष-
जनकचरणभवे पुनर्विधिविधये तत्तन्कृतोनेन

* अनशनरूपं तपः वाजमानं ज्योतिष्टोमे । ' सर्वे ऋत्विज उपवसन्ति ' इत्यादिवचनात्तु क्व चित् ऋत्विजामपि । मा. ३।८।३।९-२२.

अनागतावेक्षणन्यायः । यथा अनागतं न आगतं भविष्यत् कार्ये आदावेव अवेक्ष्यते विचार्यते तद्वत् । के. * तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः इति भाष्यावयवानुपेक्षेण परिहारायै ' तेन ' इत्यादि भाष्यं (पू. ८५३ पं. २८) ' क्लृप्त-शेषैः ' (क्लृप्तप्रयोगशेषैः घा. पू. ८५४ पं. १०) इति वार्तिकेन अनागतवेक्षणन्यायेन अर्पणो व्याख्यातम् । सु. पू. १.२६३. * नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागता-वेक्षणन्यायेन अत्र (४।२।९) कौस्तुभे च मन्वादिस्थले (१।२।४) एव प्रदर्शितः । माट्ट. ४।२।९. * प्रसिद्ध-संभवो हि शक्योति लक्षमितुं इति जनन्यभाष्योक्ता उपपत्तिः अनागतावेक्षणन्यायेन ' विरोधो हि प्रसिद्धं भवति, न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्धः ' इति अरुणविकरणवार्तिकेन उक्ता । सु. पू. १.०२०. * प्रामाण्यस्य स्वतन्त्र अर्थार्थोऽभावेन उभयं ' अनेषध्वनात् ' (१।१।५।५) इति सूत्रायवोक्त-त्वात् तद्-व्याख्यातव्यसरे वाच्यमपि अनागतावेक्षणेन वक्ष्यमाणतयैव बोद्धव्ये एव वार्तिककृता उक्तम् । घाल. पू. ६. * यक्ष्यमाणः इति अयतनी विभक्तिः इत्ययमर्थः वक्ष्यमाणेन अनागतावेक्षणेन अत्रापि वाक्ये तुल्यः इति मन्वा भाष्यसारेण दर्शितः । एत. ५।४।३।५-९. * यस्मिन् आनुमानिकवचनप्रामाण्यं विरोधातिदेशनिरूपणं विना न पर्यनसति इति तदन्तरमेव पलनलक्षित्वा युक्तं, तथापि अनागतावेक्षणन्यायेन भाविपर्यवसानमा धित्य इह (७।४।२।२) क्रियते । सोम. ७।४।२. * यागविधिप्रकारश्च अन्नाग्निः अनागतावेक्षणन्यायेन आग्नेयधिसंस्थे (२।३।१४) एव प्रदर्शितः । कौ. २।३। ५।१४. * यावन्नोऽध्वन् इत्यदिपूर्ववस्तुपूर्वस्य प्रति-ग्रहीतृविषयत्वेऽपि तदपनेः दातृविषयधेतिरिष्यामर्ष्ययोग-राक्षान्निराकार्यं ' इदं भूयते ' इत्यदि (भा. पू. ९९५ पं. ३) ' नियमेत् ' इत्यन्तं भाष्यं (पू. ९६६ पं. १) ' अत इह यद्यपि ' इत्यादिना (वा. पू. ९६३ पं. २२)

' दातृरिधिर्विज्ञापते ' (दातृरिति विश्रायते) इत्यन्तेन वार्तिकेन (पू. ९६५ पं. १०) अनागतावेक्षणेन संदे-होपपादनवेलायां अवयवयो व्याख्यातम् । सु. पू. १.४९९. * सन्ति तावत् अनागतापूर्वाणि । तदेतत् अपूर्वाधिकरणे एव अनागतावेक्षणेन प्रतिपादितम् । शा. ३।१।४. * सप्तमद्वितीयपादे वक्ष्यमाणस्यैव गीति-मानवत्पत्नस्य (सप्तमशब्देन) इह लक्षणवर्धनाय अनागतावेक्षणन्यायेन भाष्यकृता उक्त्यात् अप्येनरु-क्तम् । सु. पू. ६७८.

* अनाचाराः । अक्षरत्वेऽपि अहिच्छन्नपुत्रा-निवासित्वाद्गणीनां सुरापानम् । वैश्वदेवशाश्वतरवरीद्वीभय-तोद्दानप्रतिप्रदविक्रयव्यवहारमार्थापत्यमिभसइभोजनानि उदीच्यानाम् । मानुलदुहितुद्वाहाहन्दीस्यभोजनानीनि दाक्षिणात्यानाम् । मिनस्वनोऽच्छिष्टस्यभोजनं उर्ध्ववर्ण-परस्परस्युष्टाम्बुलादनतद्वत्तानानावचमनिर्णयकभूतगर्द-भारुववर्षपरिधानप्रदहत्यातिरिक्तमहापातकवार्यपरिहर-णानीनि उभयेषाम् । अतिस्थूलानि प्रतिपुत्रजाति-कुलावस्थितवयुभूतवर्षाव्यतिक्रमणानि तु अनन्तमेदानि सर्वत्र विमानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्ति इति नैवशालीयकमिश्रकृतवाचस्पेताप्यनस्तानसंभवः । धा. १।३।३। ७. पू. २०४, यत्तु अद्यतनाना आहिच्छन्नक-माभ्युजादगणीनां सुरापानदि, दाक्षिणात्यानां मानुलदुहितु-विवाहादि स्मृतिविरुद्धस्यन्यत् । तत्र के चित्तावदाहुः । स्थूलाचारयोः इतरेतरनिरोधेऽवमूल्येन तुल्यवत्त्वात् विहितप्रतिपिदविक्रमसातुग्रामाधयणात् अक्षर इति । तत्तु वक्ष्यमाणबलात्त्वभिभागात् अयुक्तम् । अन्ये तु एवमाहुः ' सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यव-स्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टप्रयमाभितम् ॥ येषां परं पराश्रयः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्टेषुयुक्तपरिर्जनैरे जनाः ॥ ' तथा मनुनाऽ-प्युक्तं ' येनाप्य विवते पाशा येन पाशाः रितामहाः । तेन यायात् गतां मार्गं तेन गच्छथ दुष्यति ॥ ' येषां तु यः विनादिमिरेव अर्थो नाचरितः स्थूयन्वत्प्रतिपि-दश्च, ते नं परिहरन्त्येव । आरिहरन्तो या स्वत्रनादिभिः परिहियन्ते । ननु गीतमेव आभाषयिष्यन्तानां आचा-

प्राकरणिकेन बाध्यते । यथा अनारभ्याधीतं साप्तदशयं पाञ्चदशयेन । बाल. घृ. १४१. * अनारभ्याधीतं ' यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति ' इतीदं पर्णमयत्वं क्लृप्तं, तस्य वाक्येन क्रतुसंबन्धः, क्लृप्तवर्णं तु अर्थवादः । वि. ४।३।१. * अनारभ्याधीतं ' सप्तदश सामिधेनीरनुव्यात् ' इति सामिधेनीसाप्तदशयं वैश्वधाध्वरकल्पादौ उपसंह्रियते । भा. १०।८।१।१७-१९, * अनारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदशयं विवृत्वर्थम् । ३।६।२। ९. * अनारभ्याधीतानि वरुणामाणि आपानमारभ्यैव आमरणं धार्वाणि, न केनलं पौर्णमासीमारभ्य । वि. ११। ३।१४. * अनारभ्याधीतयोः अन्वयदाभयोः न सर्वमदन्ति अनुष्ठानं, किंतु प्रातःसवने एव धारप्रवेष्ट्यः पूर्वमेव, येषां प्राकरणिको विनियोगः तेषां विधिबल्यदेव अनुष्ठानसिद्धेः । भाट्ट ५।३।६. * अनारभ्याधीतयोः अंशदाभयोः वाक्यात् क्लृप्तयेव संबन्धात् सोमेन संबन्धः, न सवनेन इति प्रतिष्ठानं नावृत्तिः । वि. ५।३।६. * अनारभ्याधीतयोः ' यत्प्रकरणेण वा स्वाहाकरणेण वा देवैभ्योऽन्नात् प्रदीपते ' इति स्वाहाकरवपट्टकारयोः ' पृथिव्यै स्वाहा ' इत्यादौ र्वर्षेभ्यो नोपसंहारः । भा. १०।८।१०।२०-२२. * अनारभ्याधीतानां विशिष्याधीतानिश्चकाना अग्निना संबन्धः, न तु विल्या । तेन प्रत्येकं चित्तौ नावृत्तिः, किंतु मण्यमचित्तवित्तं । वि. ५।३।६. * ' अनारभ्याधीतानां प्रवृत्तिगामित्वं ' इति न्यायेन (प्रथमाप्यावगत-मन्त्राणां द्वितीयतृतीयप्यावगतविद्युतीनां च अनारभ्या-मन्त्रानां) प्रवृत्तमगमत् । ताण्ड्यभा. पृ. २. * अनारभ्याधीतानां यत्र नीदनाप्रवृत्तिः तत्र निवेद्यं, यथा पर्णता दशादौ गृहमेधीये च । साप्तदशयं तु अनारभ्याधीतमपि विद्वन्निषेधं प्रवृत्तभूतसाप्तदशयु मित्रविन्दारिपु गच्छति उपसंहारम् । श्रीभा. * अनारभ्याधीतानां दिव्यमरण- (३।५।२२) जगति- (३।८।२३) अधमग्निप्रवेष्टि- (३।५।१४ १५) पानप्यावतीनां (३।८। १६) विचारे प्रवृत्ते यन्मन्त्र इतिःशेषविषयान् तत्रप्रवृत्ताग्रवि रोपविषयविचारमन्त्रात्पौ पुनरारभ्य-विचार एव विषयः नृवीर्यम् पठे । श्रीम. ३।६।१. * अनारभ्याधीतौ प्रथाम्नातेन प्रवृत्तं बाध्यते ।

बाल. पृ. १३१. * अनारभ्याधीतं सर्व-
क्रतूनां अविशेषेण उपलियतिः । संकर्ष. ३।३।१४.
* अनारभ्याधीतप्रवेष्टनानां क्लृप्तप्रियोपता । प्रवेष्ट-
काधिकरणम् । भा. ५।३।६।१०-१६. * अनारभ्याधी-
तत्वात् ' ऐन्द्राम्नैसादसकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः '
इत्यादि कर्मान्तरविद्यम् । वि. २।३।१२. * अनार-
भ्याधीतत्वात् ' चतुर्गुहीतं जुहोति ' इति चतु-
र्गुहीतत्वं सर्वहोमेषु स्यात् । भा. ४।३।१७।४८.
* अनारभ्याधीतन्यायः (३।६।३।१-८) ।
(स्वरूपं-) ' कल्पक्रतुसंस्थे अनारभ्याधीतं क्लृप्त-
क्रतुसंबन्धात् प्रकरणधीतात् दुर्बलं क्रतुसंस्थविप्रकषात् '
इत्येवरूपः क्लृप्तप्रविषयः । सु. घृ. १३१. * बहुभि-
र्गिजिमन्त्रैः स्वरफानात् प्रकरणविच्छेदोपपत्तेः उत्तमप्रश्न
अनारभ्याधीतन्यायेन सामिधेयद्रोहोपपत्तेः नोपवीत-
विधौ प्रकरणानुवृत्तिः । कौ. ३।१।१।२१ पृ. २०९,
* यत्र तु बहुव्यङ्गानि पठित्वा दूरे क्व चित् वाचनिवा-
द्गम्यान्, तत्र अल्पातुलेषु बहुभि विच्छेदकानि अप-
नीय प्रकरणानुवृत्तिरुक्त्याऽयोग्यात् अल्पयेव अनारभ्या-
धीतन्यायेन अन्वयः परिकल्प्यते । अत एव तापूर्व-
भावसंबन्धकस्य विशिष्यददेः स्वर्गकल्पयनं, अन्यथा
प्रकरणान् दर्शाद्गत्वापत्तेः । ३।१।१।२१ पृ. २००.
* आमशान्त्यं न कर्मप्रकरणसंस्थोऽस्ति, येन प्रयोगवि-
धिना परिरुद्येत् । नापि अनारभ्याधीतन्यायावतारो-
ऽस्ति । पर्णताया जुहुयत् आत्मशान्त्य इह द्राघ-
भावात् तस्य जुहुयत् भवनिचारभावात् । संक्षेपशारी-
रके समर्थायः ४।११. * अनारभ्यामन्त्रात् सामिधेनी-
यामस्य प्रवृत्तौ पाञ्चदशयेन चायितं सर्वविद्युतीरुत्पत्तं
क्षमु चित् विद्वित्पु पुनः भूयते । वाक्यसोपोऽयं वैश्व-
पादिपु अनारभ्यविधानस्य वैश्वे, अपरकल्पायां, पथौ,
वानुर्मास्येपु, मित्रविन्दयां, प्रेषातप्यायां, आमरणेष्टया
इत्येषामु विद्वित्पु साप्तदशयं इत्युत्संहारः । भा. १०।८।१।
१०-१९. * अनारभ्योक्तः (पर्णमयीत्वं-अङ्गनं-
मन्त्रादिभवेन च) श्रुत्यनुना एव, न कल्पद्रुक्ता उभय-
मनुक्ता वा । इति कर्मान्वयमभ्यासमपि अनुष्ठेयाः ।

ऊहप्रवरनामधेयेषु सशमः । मन्त्रज्ञाहणात्मके वेदे निरूपिते ऊहप्रवरनामधेयाव्यभि मन्त्रान्तरात्वात् प्रसङ्गेन मन्त्रा नेति विचार्यते । अत्रायं पूर्वापक्षिणोऽभि-सधिः । विद्वत्तौ अतिदिष्टे तु मृद्वितिसयवेतार्थमिच्छावियदो-द्वारेण विद्वत्तौ समवेतार्थमिच्छामि पदभूयते । एवं 'प्रवरे यजमानादीन् वीर्तयेत्' इति वचनेन यजमानस्य प्रवरीर्त्तनं नामधेयवीर्त्तनं च मन्त्रविहितमस्ति । तत्रो-हितपदस्य प्रवरपदस्य नामधेयपदस्य च मन्त्रमन्वपतनात् तत्सहितस्यैव च मन्त्रस्य विहितार्थस्मारकत्वात् तेषामपि मन्त्रत्वमेवेति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव यदि मन्त्रमध्यपाठो विहितार्थस्मारकत्वं वा मन्त्रलक्षणं ब्रूमः, किन्तु अध्ययनकाले अभियुक्तमन्त्रपदविषयत्वम् । न चोद्भवस्यानामधेयेषु मन्त्रपदप्रयोगविषयत्वमस्ति । तदु-क्तम्— 'स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु' इति ।

इदानीं भाष्यकारानमिहितमपि मृद्वेतोपशोणितया विचारान्तरमारभ्यते । निमूढप्रवरनामधेयानां निधेये तर्क-स्येनामन्त्रत्वं, उक्तं निश्चितस्यैवेति । अत्रायं पूर्वापक्षिणोऽ-भिधेयः । यथा अर्थात्सरत्वंक्रमप्रत्यभिज्ञाने मन्त्रत्व-प्रत्यभिज्ञानं भवति, तदन्वये तु मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानाभावाद्-मन्त्रत्वमेवेति । तदुक्तं 'स्वरसर्गात्पूर्वपादविशिष्टे हि प्रयुज्यते । मन्त्रशब्दस्ततोऽन्वये न तस्यार्थः प्रती-यते ॥' इति (वा. पृ. ४३७) । तस्मादेकसर्गापायेऽपि अमन्त्रत्वमेवेति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव यय वचनितः समूहस्य वा एकदेशागम्येऽपि प्रत्यभिज्ञापमान तादस्य विद्येते । गहि गौर्गुडिनि जाते विषाणे वा ममे गोयप्रत्यभिज्ञाऽविधिः । येन वा कतिपयवृष्टोपव्यवा-पचयान्तां प्रत्यभिज्ञाविद्वेः समूहे प्रत्यागे भवति । तद्-दिहापि एतासत्प्रामयेऽपि पदान्तरप्रयेऽपि प्रत्ययेण चत्प्रयनशालाधगतमन्त्ररूपप्रत्यभिज्ञानात् प्रथितरदमान-स्येगामत्र, न तु सर्वस्यैवेति । तदुक्तं 'असृष्टी-नामभिधयार्थार्था यथ विशिखरुषिडा । नासायवय-धाधिक्ययिनामेतु यिनदयति ॥' इति (वा. पृ. ४३८) । अत्र च पदान्तरावयवोपनिधेद्वारादृतिप्रदान गोप्यरक्षान्तर्फलिति । न च 'न गितगिरेति मूपादेर-ग्रयोऽपेत्' इत्यादि गितपरोक्षोरेण इतरदन्त्यामन्त्र-त्वं

प्रयङ्ग इति वाच्यम् । अध्ययनकाले एवालोक्येदमवगतं, यत् 'मृद्वत्तौ गिरपदवानय मन्त्रः, विद्वत्ताविरापदवान्' इति । तेन वेदप्रतिपादितेरापदस्य भवतु मन्त्रत्वम् । सूर्यादिपदानां तु न्यायगम्यत्वादिति वैषम्यम् । तदुक्तं 'यत्र वैदिकमन्त्रस्यं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते । न्यायेन कल्प्यमाने तु न ऋक्यं स्मिन्नरूपम् ॥' इति (वा. पृ. ४३८) । ननु सर्वसंख्यावगम्या बोदना इति न्याया-दृहादिकमपि न्यायगम्यश्रुताधीनचित्तकल्पितवेदगम्यत्वादि-रापदत्वमेवेति । नैवम् । नियतस्वरक्रमोच्चारितमेव हि वाक्य वेदः । तस्माधीयमानमेव पर तथा मयति । तेन यत् किं चित् भुताधीयत्वा वेदे कल्प्यते, तत् सर्वं वेदानुमत-त्वाद्देद इत्युच्यते ; तेनोद्घाटीना वेदाप्रतिपादितत्वात् नैव इरापदत्वत्वत्वम् । नन्येवमपि 'प्रस्ननामधेयानि वीर्तयेत्' इति प्रत्ययवेदीपदेशात् प्रस्ननामधेययोर्मन्त्रत्वप्रसङ्गः, न चैतत् । इरापदस्यैव वेदे प्रस्ननामधेययोर्मन्त्रत्वप्रयोगवि-शेषरूपेणाज्ञानाभावात् । अत्र हि प्रस्ननामधेय-अस्तित्वेवल्-शाण्डिल्यादिप्रारम्भिषावियदधीर्त्तनं, नामधेयशब्देन च यजमानाभिधायिविष्णुधामार्दिनामरीर्त्तनमभिमतम् । तेषां च वेदे अनाज्ञातत्वात् मन्त्रत्वमिति । एव तर्हि यय मन्त्रे 'असावेप ते पिष्टः, ये न्याम त्वामनु याथा त्वामनु तस्मै ते स्वाधा' इति पठ्यते, तत्रापि सर्वनामस्थाने पितृनाम निश्चिप्यते, तस्य स्वरूपाज्ञानाभावाद्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । नैतत् । आज्ञानसमर्पितस्य हि मन्त्रत्वम् । तदपि सर्वनाम्ना तास्ना-गस्यान्तरसमर्पकत्वं तदा तेषां मन्त्रत्वम् । अथाज्ञातस्य सर्वनाम्नातेषां प्रयोगे अप्रामाण्यं, ततो न मन्त्रत्वम् । तत्र तादृत् सर्वनामपद 'प्रस्ननामधेयानि वीर्तयेत्' इति चत् प्रमाणम् । किन्तु पिषादिविशेषनाम्ना आनन्त्या-दाज्ञानमपचक्यत्वात् पिषादिनिर्गोपार्थपदानार्थम् । न चास्य ररतस्तपितरान्तरसामर्थ्यमस्तीति स्वयं प्रयोगान्दं सत् विशेषशब्दानेव प्रयोगाद्भूत्वाप्रत्ययति । अतः सर्व-नामाज्ञानसमर्पितस्य पिषाद्यर्थनिर्गोपयित्वात् प्रस्-नान्दन्त मन्त्रात्कयनिवेशिनो दर्शयत्विति तदर्थमेव सर्व-नामपदमध्ययनविधिना अप्यागीतमिति सिद्धीरवे । तस्य च निष्ठादिनाम्नामपि आज्ञानज्ञानात् मन्त्र-त्वमेवेति । प्रयोगजनम्—अमन्त्रत्वं मन्त्रज्ञानव्यभिज्ञानाभावात्,

विशेषार्था पुन श्रुतिः । ८ ॥

सदृश प्रत्ययव धेति उभयथा परिश्रये प्राप्ते 'नामनो दक्षिणा' 'अयुतं ददाति' इत्यादिः तत्प्रत्यये प्राप्ते पुनःश्रुतिः परिक्रमविशेषार्था । अथयत्वे दक्षिणादान अदृष्टार्थे इति गात्रः । तस्मात् राजसूयक्रमे कृतानामेव ऋषिना राजसूयसमाप्तिपर्यन्तं नियमः इति सिद्धान्तः । के.

* अनियमेन उपसंहार्यस्य उपसंहारविषये प्राप्ते उक्तस्यारूपः प्रतिषेधः यथा— 'यत्तुमुक्तं रथमभ्यर्षवे ददाति' इति । बाल. पृ. १७, * अनियमेन तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिश्रयविधिः । यथा स्मार्ते 'पञ्च पञ्चनदाः मरुताः' इति । पृ. २६.

॥ अनियमन्यायः । (११११८११ म. न.) अनियमन्यायस्य प्रतीकम्यतिरिक्तैर्यसि उपासनेषु उपपत्तेः । शांभा. ४।१।६।१५. 'अनियमः सर्वसामविशेषः शब्दानुमानाम्याम्' इति सूत्रम् । देवयानगतिः यासु उपासनासु श्रूयते तथैव श्रातस्या, उत यासु शाण्डिल्यविद्याश्रियु न श्रूयते तत्रापि श्रातस्या इति विचारो सर्वसा उपासनाना एवा गतिर्भवेति इति धेनम् । एव अनियमो गतेः । कात्वेन श्रूयते उपसंहारविद्याश्रियु रात्वेवेति न नियम । कुत एतत् । 'तथे इत्य विदुः ये चेमे अरभ्ये श्रद्धा तत्र इत्युपासते' इति शब्देन भ्रुवा, अनुमानेन 'श्रुत्कृत्ये गती' इति सूत्र्या च तथा अनियमः सिध्यति इति न्यायसूत्रार्थः । अनेन न्यायेन प्रतीकोपासनाभिप्रासु सर्वासु अहमहोपासनासु देवयानगतिः अनियमेन श्रातन्येयुक्तम् । के. * यत्तु अनियमन्यायात् अविशेषेण सर्वेषा विकारात्मनाना एषा गतिरिति, तत् रूपमिति (भाष्यकारः) । न्यायसि ४।१।६।१० म. न. * सर्वेषु उपासनेषु अनियमन्यायात् विकारात्मनेषु विशेषास्तिः पूर्वपक्षे । ४।१।६।१५ म. न. * प्रतीकालम्बनान् न नयति, विकारात्मनाना नयति इति उभययोगमे सति 'अनियमः सर्वेषां' इति न्यायस्य न कश्चिदोपः । सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनादिरिकविषयत्वसिद्धेः । ४।१।६।१५ म. न., * अनियमाधिकरणन्याये शुभोरसहायस्य हेतुत्वेन स्थापयति (भाष्यकारः) । ४।१।

६।१५ म. न. (अयमेव अनियमन्यायः प्रसमीयास्यः) ।

॥ अनियमोऽन्यत्र । ५।१।३।३ ॥

क्रमः कश्चिदियामकः । अन्यत्र तु कश्चित् क्रमस्य अनियमः न नियमः । यथा दर्शपूर्णमासयोः याजमानाना प्रयाजातुमन्त्रगादीना गानाशासतासाम्नाताना मन्त्रगात्रम् । सिद्धान्तसूत्रमेवेदम् । के.

॥ अनियमोऽविशेषात् । ६।७।१।२३ ॥

आधाने दक्षिणा एका गौः, प२, द्वादश, शतं, सहस्र अपरिमितं वा गावः इत्युक्तम् । तत्र अपरिमितपदेन का चित् संख्यैव प्राद्या इति पूर्वाधिकरणे साधितम् । सा तु सख्या सहस्रात् न्यूना अधिकता वा का चित् प्राद्या इति अनियमः स्यात् अविशेषात् विशेषस्य अनुकत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अधिकं वा स्यात्, बहुर्थत्वादिवरैः संनिधानात् । २४ ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । 'सहस्र देय, अपरिमित देय' इत्यत्र अपरिमितशब्देन सहस्रात् न्यूनं समं वा न प्राद्य, किंतु अधिकमेव प्राद्य, बहुर्थत्वात् अपरिमितशब्दस्य । अपरिमितशब्दत्वात् बहुवच्यैकः । बहुत्वं च सापेक्षं पूर्वपक्षया प्राद्यम् । तत्र इतरैः एकत्वादिभिः सहस्रान्तैः संख्याविशेषैः संनिधानात् सहस्रापेक्षं बहुत्वं प्राद्यम् । तस्मात् 'अपरिमित देय' इत्यनेन सहस्राधिकं देयं इत्यर्थो प्राद्य इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादश्च तदर्थयत् । २५ ॥

आधाने दक्षिणासु 'सहस्र देय अपरिमितं देय' इति अपरिमितशब्दः सहायिकत्ववाची इति सिद्धान्ते अर्थवादशक्तनिरूपेणैवत्वन्प्रतिपादनायै मूलम् । चशब्दः हेतुसमुच्चयवाची । अपरिमितशब्दस्य अत्र सहस्राधिकसंख्याज्ञाचक्रवे सति इति तच्छब्दार्थः । 'उत्पद्य वै अपरिमित' इति अपरिमितत्वस्य सहस्रात् उत्पद्यता मुक्त्वं अर्थवादः, 'सधिष्यु वै परिमित' इति च सहस्रान्तस्य सधिष्युत्वं मुक्त्वावधारः अर्थयत् शापान्ये नृसक, अर्थयत् सहस्रं । तस्मात् अत्र

सद्योगेन अदृगं विषये, लिङ्गेन वा केन विद्यमि चारिणा । या. ३।५।८।२४, * अनारभ्यवादा अपि येषा ऋतुसम्बन्ध एव प्रत्यक्षः, ते सर्वाणि एव । यथा 'एष वै सत्तदाः प्रजापतिर्विश्वमन्वायतः' इत्येवमा- दयः । ३।६।१।८, * अनारभ्यवादेन आश्वनीयः सर्वदोषार्थः इति तद्वहितकर्मान्तराभावात् आहिताग्नेरधि- कारः (कर्मसु) । ३।२।१।६।३९, * अनारभ्यवादेन यजतिषु येननामहः प्राप्तः, अनुयाजेषु च ' नानुया- जेषु ' इति निषेधः । तत्र अनुयाजनर्षितेषु यजतिषु इति पदुदासः । भा. ३।०।८।१।२-४, * अनारभ्य- वादेनापि षोडशः न्यायादेन प्राप्यमाणः, स एव प्राप्यते । या. ४।१।२।७।४८, * अनारभ्यवादस्य प्रहन्ययताया सिद्ध्याया 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्येतस्य अनन्यप्रयोजन- त्वात् प्रतिषिध्यप्रतिषेधकार्णतः गम्यते । ३।१।२।२।३ पु. ८७९-८०, * अनारभ्यवादस्य यत्र आदिदेशिकपदार्था- नपेक्षान् तत्र प्रत्यक्षस्य तस्य शीघ्रप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविट्टिताया रण्यमेव यथा 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्यादौ । कु ३।६। १।८, * अनारभ्यवादानां यदिदं प्रहृत्यैवं अभिधास्यते नैतत् वाचनिक, कथं तर्हि, द्वाश्रयणाऽनुपपत्तिवारि- तम् । या. २।३।५।१३, * अनारभ्यवादस्यायेन (३।६।१) आधानरदेव पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ किं आश्वनीयपदयः प्रहृत्यर्थाः आहोस्वित् सर्वाः इति । ३।७।१।२९ पु. ११०३, * अनारभ्य- विधिः प्रवृत्तये निविद्यते । वि. ३।६।१, * अना- रभ्यविधिः यदि चोदकात् षष्ठीयान् तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैतन्नयेत् । दृश्यते च प्रयाजादयः क्व चिन् 'प्रयाजेप्रधाने कृष्यन् जुरोति' इति । अथ चोदके षष्ठीयान् तत्र एतदर्शनमुपपद्यते । भा. ३।६।१।४, * अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः, निजविन्यादिप्रकरण- रणम् निजोपविधिः । मीन्या, * अनारभ्यविहित- पदार्थाभिर्दशगुणाः यत्र सन्ति तत्र गुणसमानां विद्व- त्तिषु न प्रवृत्तिः । यत्र अनारभ्यवादादिदेशिकपदार्था- नपेक्षान् तत्र प्रवृत्तिविट्टितायाण्यमेव । यथा— 'आभाययेति चतुर्यरः' इत्यादौ, तत्र विद्वत्सिम्भ- वरागोदेशान्नाभावात् । सोम. ३।६।१.

ॐ अनारभ्याधिकरणम् । अनारभ्यन्यायः, अनारभ्यवादस्यायः, अनारभ्यवादधिकरण, अनारभ्या- धीतन्यायः, इति वा । सुवाधिरणः, पर्वतन्यायः, पर्व- मणीन्यायः, द्विरक्तन्यायः इत्यपि ।

सर्वार्थमप्रकरणात् । ३।६।१।१ ॥

भाष्यं—अनारभ्य किं चिदुच्यते 'यस्य पारिः सुषो भवति स च्छान्दसामेव रसेनावचति, सरला अस्याहुतवो भवन्ति' 'यस्य पर्वमणी जुहूर्भवति न स पापं शोकं ज्ञानोति' इत्येवमादि । तत्र सदेहः किं पारिरता सुवे, पालादाका जुहा प्रवृत्तौ निविद्यते, उत प्रवृत्तौ विद्वत्तौ चेति । किं प्राप्तः ? सर्वाणि अप्रकरणात् । प्रवृत्तिविकृत्यमे एवञ्जन्तीयकम् । कुतः ? अप्रकरणात् । न कस्य चित् प्रकरणे भ्रूयन्ते । तानि वाचयेन सर्वत्र भवेत्पुरिति ।

वा—इदानीमनारभ्याधीताना प्रवृत्तिविकृत्ययुक्ताना प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रवृत्तिप्रसङ्गसंबन्धः, उत सर्वा- येव इति विचारः । तत्र भ्रुवादिपदकार्णमवेऽपि अश्व- प्रतिप्रवेष्टिवत् ऋतुसंबन्धो दोषयितव्यः । सुनासुहेदेन हि अत्र रादिरत्वादीनि विधीयन्ते । ते च सुनादयः 'सुवेणावयति' 'सुवेणापारम्भाधारयति' 'सुवेण पार्वणौ जुरोति' 'जुहा जुरोति' इत्यादिभिर्नामैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः । तत्संबन्धत्वेन च उपनीत- मानाण्येव पारिदत्तादीनि सुरसंस्पर्शानां प्रतुकरणमामेन एवमेव । नहि वेपामन्यात् फल्मरित इति चतुर्थे (४।३।१।१) वचनान् । न च निर्यांकारान् जातिविशेषात् फलोत्पत्तिरूपमन्वते । न च स्यात्पारसंबन्धजननायां वा चिद् क्रिया प्रवृत्ता दृश्यते । नापि वाचयोगात् । न चान सुवाधिरिणीपेते, वाचयनेदप्रवृत्तान् । अतः सुनापद्य वादेन विधीयमानाना पारिदत्तादीनां सदादिसरूपे अन्वयाऽपि उपरपमाने अनर्थकं रिषान इति तदुप- प्रानितकर्मसंबन्धो विहायने । तत्र अनारभ्यवादस्यैव सुवाधिरिणं च यत्र प्रवृत्तिविद्वत्तिषु अधितेसात् सर्वाण्येव इति पूर्णः पद्यः ।

• अनिषिद्धसंभवे च निषिद्धोदादानानाद्येषः ।
सु. ३।७ पृ. ३५.

• अनिष्टप्राप्तिः प्रतिविद्यवर्माणामनुष्ठाने सति भवति । वि. ६।२।५

• अनिष्टाप्ययस्य श्राय्यधान्यमक्षणनिषेधः ॥

‘ तस्मात्तानिष्ठाऽऽमरणेन नवस्थाशितव्यम् ’ इति निषेधः फलवृष्टागत्यागतन्यैव, न द्रीहियवादानस्य ‘ याः फलवृष्टास्तासामितरेण ’ इति वाक्यस्योपे फलवृष्टकीर्तनेन विशेषे व्यरथापनात् । तस्मात् फलवृष्टातिरिक्तानां प्राण्याणां मद्यम निषेधः । इति प्राप्ते, अन्नस्य द्रव्यसामान्येन करणासम्भवेन प्रकृतेर्विशेषैकविधपक्षत्वेन सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानाय वाक्यस्योपावश्यकत्वेऽपि निवृत्तेर्नवधान्यसामान्यादानविषयकत्वात्तुपपत्तेरभावेन यवानाकाङ्क्षितस्य वाक्यस्योपेणासम्भवात् फलवृष्टार्थशब्दः उक्तिवत् लक्षण्या स्तव्यकर्मजनिति सर्वप्राण्याणामपे मद्यमप्रतिषेधः । संकर्म ३।१।२०.

• अनिष्टाप्ययस्यापि शमीधान्यानां च निषेधः ॥

मुद्रादिशमीधान्यानामपि पत्रौषधिव्याविशेषेण निषेधे प्राप्ते, तेषामयामयोग्यत्वादेव न निषेधः । संकर्म. ३।१।२२

• अनिष्टाप्ययस्यापि शाकापकौषधीनां मक्षणं यथाकामम् ॥

‘ सस्य नाधीनाद् ’ इति वचनात्त्वेण शाकादीनामपि मद्यमनिषेधे प्राप्ते, तेषां यागयोग्यत्वाभावेन ‘ देवा ओषधीषु पक्वास्ताजिर्मायुस्तानिन्द्राभी मपम सुदृज्यताम् ’ इत्युपक्रम्य नशचमनिषेधेन देवेषु दातु योग्यानां चान्यानां पक्वानामपे तैस्तेभ्योऽनिष्ठा मक्षणस्य निन्द्या पत्रशासना हरितयवादीनां मद्यमे याथाकामम् । संकर्म. ३।१।११.

• अनीकवती इष्टि चतुर्मासपगतसामनेषावयन भूता प्रातः सर्वस्या सवस्कात् । ‘ अग्नयेऽनीकवते प्रातः सहाकालः ’ इति विरिक्त । भा. ५।१।१।१९-२२.

• अनीकशुण्डकरुपादीनि प्रजातत्रितानि पुष्यायांनि । भा. ५।१।१।२-६.

• अनीकवते कर्म चतुर्विधम् । ‘ द्वितीया ’ इति विन्दौ मगौ द्रव्यम् । • अनीकवितवस्य द्वितीया-कान्त्यं सकन्दधिरणे (२।१।१।११-१२) निषिद्धम् । सु. पृ. १०८७.

• अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति ’ इति न्यायः । ‘ यथा लोके य एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते, य एवमसावधीते इति तस्याऽनुकुर्वन् दद्यात् यजेत चाधीषीत च सौऽभ्युदयेन युज्यते ’ इति ‘ ऋक् ’ सूत्रमहामान्ये सुविद्यारः इति । साहस्री. १९७.

• अनुकर्म्यः परस्य पुरस्तात् भवति । के.

• अनुत्तमप्यूहृति पण्डितो जनः, इति न्यायः । विचक्षणो जनः अकथितमपि विषयमनुभवतीति विषयेऽस्य प्रचारः । उक्तं च ‘ उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि शृणोते इवाश्व नागाश्च बहन्ति चोदिताः । अनुत्तमप्यूहृति पण्डितो जनः परेऽङ्घ्रितज्ञानकृत्वा हि बुद्धयः ॥ ’ इति । साहस्री. ६५९.

• अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकं प्रायः-श्चित्तं कर्तव्यम् । वि. ६।५।१९.

• अनुगमनं इत्यादीनां ‘ गुरुत्पुनन्तव्यः अभिवाद्यितव्यश्च ’ ‘ बृद्धवयाः प्रजुयेयः समन्तव्यश्च ’ इति विहितानां निमित्ताहृतौ आवृत्तिः । भा. ९।२। १०।२०.

• अनुज्ञा च ‘ उपह्वयस्य ’ इति मन्त्रेण । ‘ उप-हृत ’ इति मन्त्रेण च अनुज्ञापनम् । भा. ३।५।१६।४२.

• अनुज्ञा च सोममन्त्रे न्यूनापिकस्योपपरिहास्ये एकपात्राणामपे । ३।५।१७।४३. • अनुज्ञा च सोममन्त्रे वैदिकमन्त्रेण न तु लीकिकोक्त्या । ३।५।१५।४२.

• अनुज्ञातमक्षणम् । अग्निशोभे चमसस्य सोमं हुत्वा सदसि मद्ययन्ति । तत्र एकैकथमवः बहुमिर्कलिभिर्मश्वते । न च तेन उच्छिद्य मयन्ति, तथा विधानात् । मद्यमकाले च स चमसो यस्य शोभादेर्भवति तस्मानुज्ञा कृत्यते ‘ होतृसाह्वयस्य ’ इत्यादिमन्त्रेण, सोऽपि च ‘ उभूत् ’ इति मन्त्रेण अनुज्ञां ददाति । तदिदं अनुज्ञातमक्षणं नाम । के.

हसिन्-स्थाने तदद्वानि क्रियेत् पशुपुरोडाशाहानि
अन्यस्थानानि भवेयुः । तेषां स्वस्थानत्वान् पशुपुरोडाशस्य
तन्त्रं कर्तव्यम् ।

रियष्टकृच्छ्रणामेति चेत् । ६ ॥

भाष्यं—इति षड्क तत् परिहर्तव्यम् ।

विकारः पशमानवत् । ७ ॥

भाष्यं—अत्रोच्यते । एवं च पशुपुरोडाशस्य
तन्त्रेण अनिरुक्ते सिद्धकृति प्राप्ते विकारो वचनात् भवि-
ष्यति । 'अग्नये सिद्धकृते समवचति' स्थितकृच्छ्रकं
वचनं कर्तव्यमिति । यथा 'अग्नये पशमानान् निर्वपति'
इति वचनात् पशमानशब्दको निर्वापः क्रियते एवमि-
हापि ।

अविकारो वा, प्रकृतिपञ्चोद्गनां प्रति
भावाच्च । ८ ॥

भाष्यं—व्यविकारः अस्तिष्टकृच्छ्रकं वचनं
कर्तव्यं षडृतिवत् अतिदेशात् । यत् वचनादिति, नात्र
विकारो विधीयते । किं तर्हि समवदानं देविषाहविषा
'अग्नये सिद्धकृते समवचति' इति । तत्र विकारे
अन्यसिन् विधीयमाने धार्यं निश्चते (मिथेत्) ।
कथं तर्हि सिद्धकृच्छ्रकं चोदनां प्रति भावाच्च ।
दर्शपूर्णमासयोः या अस्ति सिद्धकृच्छ्रोदना, सा
सिद्धकृच्छ्रशब्दका, तत् प्रति एतद्वचनं तदुपसृ-
णात् । तस्मादग्नये षोऽष्टौ चोपभाक् इति पापदुक्त-
स्यात्, तान् अग्नये सिद्धकृते इति । यथा 'शरभ्यं
वर्हिर्मवति' इति 'नन्तीतमाभ्यं' इति षडृतं कार्यं
लक्ष्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन, एवमिहापि सिद्धकृच्छ्र-
न्देन प्राकृती लक्षणया देवता अनुच्यते ।

शा—अनुनिर्वाण्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसन्नित्व
विपरीतं वा इति संशये भूयस्त्वात् अनुनिर्वाण्याणाम् ।
इति प्राप्ति उच्यते । नहि तेषां सह चोदना, नापि
सहोपक्रमः । किञ्च पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रकान्ते अनुनि-
र्वाण्याणां तन्त्रमध्ये विधानात् विस्तर प्रसन्नित्वं इत्यस्य
च तन्त्रित्वं, तन्त्रियर्थे च प्रसन्नित्वं उपजीवनीयः इति
पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् ।

सोम—पूर्वत्र विरोधाभावात् भूयस्त्वस्य अकिंचि-
त्कारण्येऽपि इह भूयस्त्वेन ध्यनया इत्युचितेः संगतिः ।
अत्र अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रित्वं, उत पुरोडाशस्य इत्येवं न
विचार्यते । गहूनामापि तन्त्रमध्यमतेन प्रसन्नित्वस्य अवि-
चारितविद्वत्त्वात् । किञ्च पुरोडाशास्यैव तन्त्रित्वं अनु-
निर्वाण्याणां प्रसन्नित्वं इति सिद्धं कृत्वैव धर्मविप्रतिषेधे
किं भूयसां प्रसन्नित्वानां धर्मो ब्राह्मः, उत एकस्यापि
तन्त्रिणो धर्मः इत्येवं विचार्यते इति ध्येयम् । प्रसन्नविधेः
तन्त्रविभ्युपजीवनेन प्रवृत्त्या तन्त्रिणः प्राबल्यात् तद्वन्नं
एव ब्राह्म इति । पशोः पुरोडाशस्य अनुनिर्वाण्याणां च
धर्मविप्रतिषेधे पशोः स्वाधर्म्यम् । पुरोडाशस्य अनुनिर्वा-
ण्याणां च धर्मविप्रतिषेधे पुरोडाशस्य स्वाधर्म्यं इति
योष्यम् ।

वि—'स्वाधर्म्यमनुनिर्वाण्येष्वस्ति नो वा, बहु-
त्वतः । अस्ति, मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रस-
न्नित्वा ॥'

भाट्ट—वचनात् अग्नीषोमीयपुरोडाशानन्तरं
'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवा हवीषि निर्वपति'
तथेन अनुसन्धादौ 'देविकाहवीषि निर्वपति' इति च
श्रुतम् । तदेवा अनुनिर्वाण्याणां हविषा बहुत्वात् तन्त्रित्वं
पुरोडाशास्यैव तु पश्चपेक्षया कृतप्रसन्नित्वस्य प्रसन्नित्वम् ।
यदि तु अनुसन्धयोगात् 'वैश्वस्रमनुनिर्वपति' इतिवत्
उत्तरकालत्वप्रतीतिः तस्य च प्रयोगान्वयित्वात् पशुपुरो-
डाशप्रयोगविधिविहितान्नेषु पशुपुरोडाशाशानन्तरं अनुनिर्वा-
ण्याणां स्वाहोपेतानां प्रयोगविधिः इति विभ्रान्त्ये, तदा
अस्तु वैश्वस्रत् प्रयोगमेव एव इति मानयोर्मिथः तन्त्र-
प्रसन्नित्वानः । अतश्च यथैव वपाकागोचरं पशुपुरोडाशा-
प्रयोगविधानात् अन्यतः अलक्ष्योपकाराणां निर्वापसिद्ध-
कृदादीनां पशुपुरोडाशाप्रयोगविधिविषेयानां वपाकागोचर-
मेव करणं, तथैव देविषाहविषामपि स्वप्रयोगविधि-
विषेयनिर्वापसिद्धकृदाद्यहोपेतानां चाप्रसन्नपुरोडाशोत्तर-
कालमेव करणं इति न निश्चः प्रसन्नः । उभयोरपि तु पशु-
तन्त्रमध्ये पाठात् पाठात् तदीयप्रयाजादिप्रसन्नः । इति
प्राप्ति नाम पशुपुरोडाशवत् प्रयोगविधिः । तथाप्ये तद-
देव सिद्धकृच्छ्रेऽप्यस्या शतपथे पशुपुरोडाशयत्नमभि-

प्रातिकाल्यैवम्यापत्तिः इति वाच्यम् । वैमृषादिवत्
 पर्णताम्यतिरिक्ताद्गृहघनधनेन प्रकृतेः पूर्णत्वम-
 द्गीहृत्य विहृतौ अतिदेशोपपत्तौ पर्णतायाः पश्चा-
 देव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैमृषे-
 ऽपि वैमृषम्यतिरिक्ताप्रजाजादितिदेशानापत्तेः । इति
 प्राप्ते, यत्किंचिदितिकर्तव्यताकर्मैवोपेतकलाङ्गसम्बन्धेनैव
 प्रकृतेः पूर्णत्वमद्गीहृत्य वैमृषे अतिदेशकल्पनायामपि
 येषामहृगानां स्वाहृगसंभन्धेन निरुक्ताद्दृष्टता, तेषामे-
 वातिदेशः, न वैमृषस्य, अहृगविशेषानवगमेन तद्भाव-
 नाया अपरिपूर्णत्वात् । अतश्च पर्णतारूपाद्गृहघनत्व
 विना प्रकृतेः पूर्णताभावात् अतिदेशतो जुहुमाप्यनन्तर
 पुनः पर्णताविधौ प्रातिपाल्यैवम्यापत्तेः प्रकृत्यर्था एव
 पर्णता । यथा च एवं सति 'दीक्षासु यूपं जिहति'
 इत्यत्र अग्नीषोमीपयज्ञीयानुष्पयचक्रभ्युपदिष्टातिदिष्टच्छे-
 दनसाधारण्येन दीक्षारालविधौ न प्रातिपाल्यैवम्य, तथा
 सौम्ये (११।३।४) षड्यामः । कथुतस्तु नैव तत्र
 साधारण्येन विधिः, प्रकृत्यर्थेन विहितस्य अतिदेश-
 तोऽपि प्रातिसेमत्वात् । तथापि यूपैक्य मिसमातिक्रमेन
 अग्रामाग्निरोगत्वात् पात्ररदेव नानुपपन्नम् । प्रयोजन
 पूर्वपक्षे पर्णतालोपे वेदान्तरीयविहृतौ याजुर्वेदिकत्वात्
 तद्भेदप्रत्यक्षितम् । विद्वान्ते अग्निज्ञातप्रत्यक्षित, विहृति-
 वेदीयं वा । भूरादिमायधितानामपि उपक्रमानुगारेण
 उपैस्त्वादिवत् वेदधर्मत्वात् ।

मण्डन — 'न पर्णता म्यादिरहौ दिरुक्तेः ।'
 शंकर — 'प्रकृतौ पर्णतादि च ।'

० जनारम्भाधिकरणे अनारम्भविधिना विहृतिव्यति
 प्रादिरत्वादिप्राप्तेः तद्वन्नै प्रकृतिविहृत्यर्थेन दिरुक्तत्वं
 प्रकृतौ अतिद्वयसङ्घापे उक्तं, चोदकस्य अनारम्भ-
 विधौ दीर्घत्वं तेषां विहृतिवैधायकत्वात् चोदका-
 भावात्सा तन्प्राप्त्यन्तजादौ 'दस्यनादिति चेत्' (४)
 इति सूत्रेणोदकस्य 'न चोदकस्यार्थ' (५) इत्य-
 मेन अनारम्भचोदनायाः प्रादिरत्वाद्येवार्थरत्नेन सुता-
 वधिपत्तन्त्वं विहृतिवैधायकत्वात्तन्प्राप्तेः चोदकस्य
 दीर्घत्वेऽपि अनारम्भविधयन्तन्प्राप्तेः अतिद्वयव्यति-
 युक्तत्वं, निजात्वेऽप्येतिमतेन दिरुक्तत्वात्तद्व्यति अतिद्व-

त्वमभ्युपेत्य संक्षेपवित्तरूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधि-
 दृष्टान्तेन प्रादिरत्वादिपक्षेः प्रकृतिमानार्थत्वात्तन्प्राप्तं 'उल-
 चिरिति चेत्' (६) इत्यनेनाद्यहृत्स्य, 'न तुल्यत्वात्'
 (७) इत्यनेन आमनशोभादिविधेर्विहृत्यर्थत्वापि
 संक्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेन अनेकान्तिकतरात् अनुमाना-
 योगस्तुत्या, 'चोदनापर्यन्तत्वात्सु मुख्यविप्रतिपेधात् प्रकृ-
 त्यर्थम्' (८) इत्यनेन अनारम्भविधेः स्वविधेय-
 प्रादिरत्वादिपयभूतलुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदक-
 स्वैव बलीयस्त्वात् अनारम्भविधिविषयजनानुपपत्तेः
 कृतस्य प्रादृताहृगजातस्य चोदकचोदनापेक्षायामेन
 अनारम्भविधेरित्युपपत्तेः मुख्यस्य विहृतिविधेः
 चोदकः दोषः अनारम्भविधिर्दोष इति विप्रतिपेधापत्तेः,
 तत्प्रादिरत्वात् अनारम्भविधानं प्रकृतिमात्रार्थं इति द्विरुक्त-
 त्वमप्यस्य अतिद्वयसङ्घानिरासेन विद्वान्त उपसहरि-
 ष्यति । सु. प्र. १२७७, ० अनारम्भधिकरणविद्वान्तस्येय
 'प्रकृतौ न' (२) इत्यनेन प्रादिरत्वादेः प्रकृतिविहृत्य-
 र्थत्वे द्विरुक्तत्वमपि लक्षणः न्यायः उक्तः । ३।७. प्र. ४१,
 ० अनारम्भाधीतः प्राग्यं 'पुरस्तादुपसहरी प्राग्यं प्रकृ-
 णक्ति' इति शोभाप्यभिवर्तितोरस्यदितिसंन्यात् शोभ
 सञ्चति, तन्नापि अनारम्भन्यायेन प्रकृतिभूते ज्योति-
 शोभ, तन्नापि प्रथमसञ्चस्येवोपात्तं तदीयायप्रयोगम् । कु.
 ३।३।१०।२८. ० अनारम्भाधीतं आधानं न कस्याप्य-
 ह्यम् । वि. ३।६।४, ० अनारम्भाधीतं 'उत्तरेऽहर्त्वं दिरा-
 नस्य यद्यत्' इति प्रत्यक्ष विषयन्तरम् । तेन कोदकी
 धरेषु दिराप्येव प्रातः क्व अङ्गिरसां दिरापे षय, नान्येषु
 दिराप्येव इति परितस्म्यावत्ते इति वृत्तिरारम्भान् । १.०।
 ५।१३, ० अनारम्भाधीतं 'तस्मात् सुपते दिरस्य भाग्यं,
 सुपतेऽस्य प्राप्सो भवति' इति सुपतेऽस्य
 पुरुषाप, न कस्यप्यम् । ३।१।१२. ० अना-
 रम्भाधीतं प्रकरणाधीनेन धातुने । अग्रतःसाधः ।
 या. ३।३।१०।४ प्र. ८६०. ० अनारम्भाधीत
 प्रकृतिगामि । अत्र प्रकृतिशब्देन 'चोदकत्वं एव अङ्गाना-
 मजातिः सा प्रकृतिः' इत्यर्थो प्रकृत, न तु 'विहृति-
 यतोऽप्राप्ति इत्यति सा प्रकृतिः' इति, परमेधीये
 पन्तत्वात् अभावात्तद्व्यात् । मीमा. ० अनारम्भधीतं

पशुपुरोडाशाह्नानि अन्यस्थानानि भवेयुः । स्वस्थान-
त्वाच्च प्राण्यम् । तस्मात् तेषां स्वस्थानत्वलाभाय पशु-
पुरोडाशस्य एतन्न कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

स्विष्टकृच्छ्रपणात्रेति चेत् । ६ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । स्विष्टकृच्छ्रकं स्विष्टकृतो वचन
पशुपुरोडाशस्य देविस्वाहयिष्य च ध्रुपते ' अग्नये स्विष्ट-
कृते सममगति ' इति । तन् अनुनिर्वाण्यणा तन्ने उप-
पद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशगतम्, तदा अस्विष्टकृच्छ-
रकं स्यात् । तस्मात् अनुनिर्वाण्यतप्रस्य नियमः, न
पशुपुरोडाशस्य । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

विहारः, पवमानम् । ७ ॥

उच्यते । पशुपुरोडाशस्य तन्नेण अनिरुक्ते स्विष्टकृति
प्राप्ते ' अग्नये स्विष्टकृते सममगति ' इति वचनान्
विहारः स्यात् अस्विष्टकृच्छ्रकं वचनं स्यात् । पव-
मानम् यथा ' अग्नये पवमानाय निर्वाण्ये ' इति वचनान्
पवमानस्यस्ये निर्वाण्ये । क्रियते तद्वत् । अग्नयस्य वचन-
मिदं, न तु सिद्धान्तः ।

अत्रिकारो वा प्रकृतिरच्योदनां प्रति
भाराच्च । ८ ॥

अग्निचयने देविस्वाहयिषु ' अग्नये स्विष्टकृते सम-
मगति ' इति ध्रुपते । तत्र विहारः कर्तव्यं अस्विष्टकृ-
च्छ्रकं वचनं कर्तव्यं इति पूर्वपक्षिणा वक्तव्यम् । तत्र
सिद्धान्ती आह । अत्रिकारः, न विहारः कर्तव्यः, अस्वि-
ष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्तव्यं इति । या-उच्यते- पूर्वपक्ष-
निराकरणम् । यथा तर्हि अग्नये स्विष्टकृते इति अग्नयः ।
तत्राह चोदनां प्रति भाराच्च इति । दर्शपूर्णमासयोर्नां
स्विष्टकृच्छ्रोदनां, या स्विष्टकृच्छ्रकं, तां प्रति अग्नये
स्विष्टकृते इति अग्नयस्य मायं तदुपपत्तिरिति अग्नय-
मानी । दर्शपूर्णमासयोर् स्विष्टकृच्छ्रोदने कर्तव्ये इति
दर्शयितुं एतच्छ्रुणुम् । न तु देविस्वाहयिषु स्विष्ट-
कृच्छ्रकं निश्चिन्तयितुम् । चयने अनुनिर्वाण्येषु देविस्वाहयिषु
पशुपुरोडाशगतम् अस्विष्टकृच्छ्रकं च यत्नं कर्तव्यं
इति सिद्धान्तः । ६.

इदं अनुपदिष्टं सन् कथं शक्यं विज्ञानु, अलक्ष
कथं शक्यं प्रतिपत्तुं इति न्यायः ।

स्वाहार्थोऽयं प्रत्याहारहिने । (तत्र नैदं लभ्यते) ।
साहस्री. ८२९

• अनुपनीतस्य ' प्राशुसुगोऽह्नानि सुश्रुति ' इत्यादिस्वाहार्थं कर्तुं नाधिसारः किन्तु उपनीतस्यैव ।
मा. ६।२।६।२१-२२.

• अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः । ऋजु. पृ. ८६. • अनुपपत्तिप्रमाणक अपूर्वम् । वा. ३।।१।१।१ पृ. ३७४.

• अनुपलट्टिचिः अभावप्रादक मानान्तरम् । न च अभावस्य केवलधिसरणात्मकस्य प्रत्यक्षेण ग्रहः इति वाच्यम् । तस्य अधिसरणत्वेनैव भूतं घटमात्रः इति आघातपेयभासप्रतीत्यनुपपत्तेः । किंच 'घटो नास्ति, नाश घट ' इत्यादिव्यवहारस्य सद्यो प्रसङ्गात् न भूतत्वाभास विषयः । घटविविक्तस्य विषयत्वे अभावधिसरिचाल्य विवेकस्य असमाप्तत्वं सिद्धमाभावेन । तद्प्रादक च योग्यानुपलट्टिमानान्तरम् । तथाहि, अमारो नेन्द्रियप्रायाः, धनिसर्पांभावात् । न च विरोधेण गतिः संनिकर्षः, तस्य प्रत्यक्षवृत्तिवशात् समपत्तिरुपमाभावेन संनिकर्षत्वायोगात् । न च एतन् अभावान्तरण, पूर्वं तदनुभवमात्रात् । एव च तस्य अनुपलट्टिचिः प्रमाणान्तरत्वेऽप्यम् । योग्यानुपलट्टिचिश्च दर्शनयोग्यस्य अदर्शन दर्शनाभास इति यावत् । तेन घटमात्रादिजन्य दर्शनाभावेन प्रतियोगितत्त्वप्रसङ्गान्प्रसङ्गितप्रतियोगित्वेन ' यदि घटः स्यात्तदा इदमेव ' इत्याकारेण घटमात्रो ज्ञानत्वे । योग्यता च योग्यप्रतियोगिक-नयोग्याधिसरक-सदिसरणा तत्तदभासस्ये नानैव । अतः सिद्ध अभावप्रादक अनुपलट्टिचिः मानान्तरम् । अत्र प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः कर्ण, अनुपत्तिः । अभावान्तर-स्यापत्, अभावान्तरणम् । अर्थात्तौ तु ज्ञानं कर्णं, अनुपत्तिज्ञानं अन्तराप्यापरः, उपपत्तकज्ञानं कर्ण इत्यनयोर्भेदमाह । अत एव प्रमाणानि । वस्तुतस्तु अर्थात्तनुपपत्त्यो अर्थो यमेव अनुपपत्ताच्च भेद नाक-रूपम् । मणि पृ. ६१-६२ • अनुपलट्टिचिः अन्तःक (मट्टनां) प्रमाणान्तरं, या च यत्तामन्तेन इतिव्ययं मानान्तरं वा गन्तव्यं । रत्नाकरः अनुमान, श्ये. १६८. (अनुपलट्टिचिः किं चिन् अन्तःकविदौ

सकृत्वाक्यानामर्थवादत्व तु औदुम्बरधिकरणे साभि-
तम् । भाट्ट. ४।३।१.

॥ 'अनार्यसंगमाह्वरं विरोधोऽपि समं महा-
त्मभिः' इति न्यायः । मातृविः (११८) । अनार्याणां
सखनानां मिनत्वात् एवासात् महात्मभिः सः विरो-
धोऽपि श्रेयस्वरः इति शब्दायः । साहस्री. १६२.

० अनार्यशङ्किते आराद्धितवनन यथा- 'शाब्दाणि चेत्
प्रमाणं स्युग्तास्ते परमा गतिम् ।' इति । भा. १०।८।
१४।४२.

० अनाहिताग्नेः आहिताग्नेश्च पितृवत्तः 'अप्य-
नाहिताग्निना कार्यः' इति वचनात् । भा. ६।८।११८.

० अनाहिताग्नेः इष्टो न विद्यन्ते । न हि अनाहिताग्नेः
क्रतवः सन्ति । ६।८।२१५. ० अनाहिताग्नेरेव चतु-
र्होत्रोत्सर्गः । ६।८।११६-१०. ० अनाहिताग्नीनां
उभे नाधिकारः । वि. ६।६।५. ० अनाहितेऽग्नी अप-
कीर्णपशुः । (लौकिकेऽग्नी इत्यर्थः) । भा. ६।८।४२२.

० अनाहितेऽग्नी उपनयनहोमः । ६।८।११६-१९.

० अनाहितेऽग्नी चतुर्होत्रोत्सर्गः । ६।८।११६-१०.

० अनाहितेऽग्नी स्वपत्नीतिः । ६।८।१२०-२१.

० अनाहिताग्निता अपातत्त्वेन स्वयते । सु. ९।१५.

० 'अनाहुतिर्बर्जिताश्च' इति बर्जितानां
होमद्रव्यत्वेन निषेधः । भा. १०।८।४७.

० अनित्यगन्त्रेणैः विभिरद्भिः सिद्धिद्यागानुष्ठान
अमीषोमीषे पत्रो ज्योतिषोमे । भा. १०।७।१।१०.

० अनित्यस्य नित्येन न कथञ्च- 'न चानित्यस्य
कामस्य नित्यैरभ्यादिकर्मभिः । कथं चिदपि
संपन्नः साध्यसाधनरूपतः ॥ ' वा. २।३।२।२५.

० अनित्यप्रारब्धकर्मणः नित्यकर्मणश्च भुतद्रव्या-
पकारं प्रतिनिधिना समापनम् । वि. ६।१।४.

॥ अनित्यसंयोगपरिहारन्यायः । न्याकरणात् न तु
पौरुषेयं मन्त्राधीनत्वात्, मन्त्रार्थसादृशानित्यसंयोग-
परिहारन्यायेन अनार्यैरेद्वियत्वेन नार्यार्यैः वा,
१।३।८।२४ पृ. २-३. मन्त्रार्थसादृशानित्यसंयोगस्य
परिहारं यो न्यायः 'नित्यामित्यसंयोगविषेयरूपः' वेदे-

त्यर्थः । सु. पृ. २६९. 'सुधाया न्यायस्य स्वरूप-
मुक्तं, यार्तिकं तु विनियोग उक्तः । के.

० अनियतनिमित्तकः नैमित्तिकपुरुषार्थधिकार-
विधिः 'यस्याहिताग्नेरिगृहान् दहेत्, अग्नये क्षामवते
पुरोडाशामशकपालं नियंपेत्' इति । बाल. पृ. १४.

० अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म द्विविधं
दोषनिर्घातार्थं अदोषनिर्घातार्थं चेति । आद्यं यथा

'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेत् अग्नये पपि-
कृतेऽष्टाकपालं नियंपेत्' इति, 'योऽमावास्यां पौर्ण-

मासी वाऽतिपातयेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं नियंपेत्'
इति च । दोषनिर्घातार्थत्वादेव एकार्थत्वादनवोर्निकल्यो

द्वादशे (१२।३।५।१६) 'प्रायश्चित्तं नैकाध्यात्'
इत्यधिकरणे वक्ष्यते । द्वितीयं यथा 'गित्ते नुद्वेति'

इति द्वादशे एव 'समुच्चयस्वदोषनिर्घातार्थं' (१२।३।
६।१७) इति पूर्वोपपादार्थेऽधिकरणे प्रतिपादितम् ।

पृ. ८५. ० अनियतफलकं कार्यं वैदिकं कर्म यथा-
'चिन्वा यजेत पशुकामः' इत्यादि । पृ. ८६.

० अनियमः भेदस्य भिन्नकर्मत्वं दद्यात्पत्रैः । वा.
१।३।१२।२३.

॥ अनियमः स्यादिति चेत् । १।३।२।३४ ॥
राजसूयोपक्रमे ये ऋत्विजः, त एव समातिपर्वन्तं

इति अनियमः न नियमः स्यात् । उत्तरोत्तरे कर्मणि
अन्येऽपि स्युः इति चेत् ।
नोपदिष्टत्वात् । ५ ॥

सिद्धान्तमाह । न अनियमः । किंतु ये एव उभ-
त्रये, ते एव व्या संपातेः स्युः, उपदिष्टत्वात् । आदायेव

वरणशाले यजमानेन ऋत्विभानुपदिष्टं 'अनेन मां राज-
सूयसंश्रयेन कर्मसमुदायेन यावयत' इति । तस्मात्
नियमः ।

लाघवापत्तिश्च । ६ ॥
कर्तृनियमे लाघवस्य आपत्तिः प्रातिः सिद्धिर्मरति ।
प्रतिकर्म भेदोपशान्ते तु गौरवं स्यात् । सम्भाषियमः ।

प्रयोजनैकत्वात् । ७ ॥
अनातिक्रमस्य दृष्टिगतां प्रयोजनस्य एकत्वात् अत्र-
यजमानस्य अनुपशान्तिः सिध्यति । तस्मात् ए एव

क्रतारः स्युः ।

चैवं पशुवादिजातिः पश्वेक्यावपि च अनुपादेयं स्यात् । न । तस्य पशुव्यक्तिद्वारा कृतिव्याप्यत्वेन उपादेयत्वात् । यवमानव्येकेषु स्वहृत्त्वव्याप्यत्वात् तद्द्वाराऽपि न तदीयैकत्वव्यादि तद्कृतिव्याप्यं इति अनुपादेयमेव । आह्वयनीयविद्योस्तु कृतिव्याप्यत्वेन उपादेययोरपि सतोः विध्यन्तरसिद्धयोरैव उपादानात् प्रयोगविध्यनुशाप्यत्वमात्रेण यथाशक्तित्वात्प्राविपयत्वम् । अत एव 'यदाह्वनीये जुहोति' इत्यस्य 'अनुपादेय-सक्यवचिविधः अशक्तिविधः प्ररूपान्तर' इत्येतन्मात्राविपयता इष्यते । ननु यवमानस्य आत्मीयमेतन् ब्राह्मण्यादि-जातिश्च अनुपादेया चेत् तत्संबन्धवचिवेनानपि असंनिधिना प्ररूपान्तरत्वात् भेदः स्यात्, तत्र आयोदाहरणं 'यदाह्वनीये जुहोति' इत्येव । जायुदाहरणमपि भूम्यं इति चेत् न । रुद्रालमात् । जुहोतिर्हि प्रायारणः, न कं चिद्व्येवविशेष निव्येनोरक्षापयति, यदीया इति कृत्येयता अतिदिश्यते । अत एव 'दर्शिदोमा अपूर्णाः' इत्युक्तमप्येव (Cris) । उपदेशस्तु नाल्पेव । अनाख्यायते तु 'ब्राह्मणे यजेत' इत्यादिधरणे 'विश्वजिता यजेत' इत्यादिस्तु अन्यक्तनोदितत्वेन अतिदेशतो रूपरामसंभवात् प्ररूपान्तरतः कर्मभेदः इष्ट एव । अतो न पश्वेव अनुपादेयानि इति सिद्धम् । घाल. घृ. १७-१८, * अनुपादेयेन उपादेय वाच्यते । यथा शावनीयो-स्त्वरे अग्निप्रायन कालेन वाच्यते । घृ. १३२. * अनुपादेयानां कर्मभेदत्वम् न भवति । भा. २।३।१३।२६. * अनुपादेयानां प्रशान्तमपि सन्निधौ प्रयुदाहरणानि (अत एव 'संनिधौ त्वविभागात् पञ्चधेनः पुनःधुतिः २।३।१३।२६ ') दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'यावन्तीर्षं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्णमासो यजेत' इति चतुर्णाम् । सिद्धकृतं प्रह्वय 'दोषान् निवृत्तय यजति' इति दोषरूपसंस्कार्यस्य । अत सर्वत्र सन्निधानात् स्वविपय-वृत्तिविषयवचनित्वात् प्रतापैव धर्मैः कालदेशवि-शिष्टप्रयोगमात्रं विधिक्रमत्वात् अनुपपद्यते, न तु कर्मोच-

त्तिमपि विधत्ते । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्रातः 'य इत्या' इत्यादी, तत्र प्रातःप्रयोगानुमानेन कात्यादिमात्रविधिः संभवति । देशकालयोः उपादेयत्वासंभवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तस्थले तु मिथो निमित्तानैमित्तिकयोः अङ्गाङ्गत्वासंभवात् प्रातःस्थापि कर्मणो निमित्तसंस्थानुमित्तपापक्षयार्थत्वेन विनियोगविधिः इति वक्ष्यते । फलस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्तकर्मविनियोगविधिः स्वष्ट एव । अतो न सन्निधिवच्येऽपि अनुपादेय-पुण्ययोगेऽपि कर्मान्तरम् । भाट्ट. २।३।१३. * अनुपादेयपञ्चकं देश-काल-निमित्त-फल-संस्कार्यान्तरम् । वा. १।३।१० घृ. २।२, १।३।१२।२ घृ. ६।५. * अनुप्रसर्पिणः । अनु प्र स र्पति र्गमोपं गच्छन्ति मद्यगायं इति अनुप्रसर्पिणः । राजसूयान्तर्गते दशपेये नाम सोमपागाविशेषे शतं ब्राह्मणाः दश सोमचम-सान् मद्ययन्ति । तत्र दशदश ब्राह्मणाः एकैकं चमसं अनुप्रसर्पेयुः इति अनुप्रसर्पिणा सतयस्या उक्ता । तत्र राजन्वचमसोऽपि ब्राह्मणैरेव यज्यते । मद्यगं नाम सोमपानम् । के. * अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् । ३।५।२।५२ ॥ पूर्वपञ्चसूत्रम् । राजसूयान्तर्गते दशपेये सोमे 'शतं ब्राह्मणाः सोमान् मद्ययन्ति' इत्युक्तम् । तत्र प्रतिचमसं दशदश इति शतम् । तत्र कृत्विक्त्वमस्येपु ब्राह्मणा एव स्युः । यवमानचमसे तु ये अनुप्रसर्पिणः चमस-मयका, 'तेषु सामान्यात् राजावीचयान् धमिषा एव स्युः । नृपसत्तात् एधिन्त्यायेन (१।५।१।२३-५.) ब्राह्मणस्यम् । इति पूर्वः पद्यः । ब्राह्मणा वा, तुल्यशब्दत्वात् । ५३ ॥ पूर्वपञ्चमिषासायो वाशब्दः । राजन्वचमसमपि ब्राह्मणा एव अनुप्रसर्पेयुः न राजन्वाः । तुल्यशब्दत्वात् 'शा ब्राह्मणाः सोमान् मद्ययन्ति' इति वचने तुल्येन ब्राह्मणान्द्वयेन सर्ववचनेषु ब्राह्मणानां प्रतिपादनात् । तुल्यः ब्राह्मणशब्दः देशं राजन्वचमसवृत्तितानां दशानामपि चमसानां तेषु प्रसर्पेयुः । देशं मापशुस्यशब्दत्वात्साम् राजन्वचमसमपि ब्राह्मणा एव प्रसर्पेयुः इति सिद्धान्तः । के.

विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुति-
न्याय्या, न लक्षणा । तस्मात् येन येन चिदभिधानम् ।
आन्तान्तसामर्थ्याद्द्वाराभेदेन । तथा, पृथग्ज्ये देवताया
यो विधिष्वद उक्तः, तेन यन्त्रं कर्तव्यम् । विधिनिगम-
विमतिपत्तिर्न चोचते । तस्मात् वनस्पतिराभेदेन निर्देशः
कर्तव्य इति ।

दुप— सिद्धान्तस्तु समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदा-
हृतः ।

सोम— यदि चोदकानुग्रहाय मन्त्रविशेषणत्वाश्रयणं
तरिहाय तदनुग्रहाय येन येन चिदभिधानं इत्युच्यते:
संगतिः । आपस्तम्बाचार्यैस्तु “मिनावरुणाम्या गोर्व-
पाया भेदोऽनुग्रहे” “मिनावरुणाम्या गोर्वपाया भेदः
प्रेत्य इति संगतिः” इति गोशब्दनिगम एकोक्तः ।
स न शातान्तरे तथापाठपरिकल्पनाया कथं चिदुप-
पादनीयः । अत्र विधिनिगमभेदवैकल्याधिकत्वात् न
चोदकानुग्रहव्यतिरिक्त्येव सिद्धान्तः, तदर्थिकत्वेन चानियमे
निरले उदाहरणमिदं वनस्पतिराभेदनिगमश्च पाठ-
व्याख्याद्विधायाश्च न्यायान्तरादेव सिध्यति इति नैतद-
धिकरणमुच्यते ; ततोऽप्युदाहरणद्वयेऽपि सिद्धान्तैर-
रुपात् अधिकरणैक्यमिति तन्मन्त्रेण । १०।४।१७.

यि— किं गोनस्पती येनाप्युक्तोऽपि विधानः ।
वक्तव्यो, निगमाभेदो विषेष्टलक्षणाऽभिधानः ॥ स भेद
आर्थिकस्तु प्रापयेद्योदं नहि । उक्ता प्रन्तराभ्याना-
द्वैपत्येन वनस्पतिः ॥ १०।४।१८.

अष्ट— यत्र प्रकृतयेव इत्यवकाशकपद मीक्षिष्यादि-
रुमं ध्रुव, तत्र तस्य वर्मणि इत्यवकाशकत्वेन चरितार्थ-
त्वात् न देवतापदवच्छब्दविषयवत् । अत्र एव त्याग-
काले चतुर्थ्यन्तदेवतापदशाब्दोपसर्गसंज्ञानार्थं प्रत्यस-
निर्दिष्टं सा न्यक्तिरिदं देवैव परमार्थेण, न तु विधि-
गतपुरोडाशपरिदेवैव न्यक्तं, पुरोडाशत्वावच्छि-
न्नस्य त्यागार्थमत्वात् । निगमेषु तु यत्र यः पठितः, स
एव तत्रेयपि निर्दिष्टमेव । यथा ‘मीहीया मेघ’
‘छागस्य बपाय भेदः’ इत्यादी । विद्वानपि मीहि-
च्छागादिकत्वे स एवेत्यपि तथा । यत्र तु ‘गोस्तु-
सुप्या’ इत्यादौ साहचर्यवाच्येन इत्यन्तरादेविः तत्र छाग-

पदलोपेन पदान्तरप्रक्षेपे प्राप्ते, न साहचर्यदमेवेति नियन्तुं
शक्यं, गोपदस्य विधिस्यस्य इत्यवधानेन चरितार्थत्वात् ।
न चोपरिष्ठतत्वात् विधिगतस्यैव पदस्य नियमः, अपरि-
रिभत्या तद्वाचकपदमात्रोपरिष्ठतेः, विधिगतपदस्यैव
प्रयोगे विध्यन्तरकल्पनागौरवाच्च । अतश्च गोशब्दोऽन्यो
वा यः कश्चित्तद्वाची प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । न च
प्रकृतौ विधिगतपदप्रदायेक्षया अन्यस्यैव छागशब्दस्य
निगमेषु दर्शनात् विधिनिगमभेदप्रतीतिरिहाय तदशेन
गोपदमित्येव पदं प्रयोक्तव्यमिति वाच्यं, विधिनिगम-
भेदस्य प्रकृतौ आर्थिकत्वेन इहानतिदेशात् । नहि प्रकृतौ
विधिगतपदमित्त्र पदं प्रयोक्तव्यमिति विवक्षा, अजादि-
पदप्रयोगे वैगुण्यानापत्तेः । अपि तु छागपदस्यैव, इति
तद्विधौ विधिनिगमभेद आर्थिकः प्रकृतौ, इति विद्वान्तौ
तलोपे तस्यापि लोपः । एवं न यत्र पदविशेषणप्रव-
नायः, तत्रानियम एव । यत्र तु क्त, यथा अनुबन्धा-
यामेव ‘उदायै बपाय भेदः’ इति मन्त्रपाठः, तत्र नैव,
पदान्तरप्रक्षेप इति सिद्धम् । एवं प्रकृतौ स्तिष्टकृति
अग्निः स्तिष्टकृदेवता, निगमेषु च वैकल्यादेरेव विधानं,
न स्तिष्टकृदुत्सुगस्य । पशो च वनस्पतिगायः समानात्,
स च स्तिष्टकृदागविकार इति संकर्षे वक्ष्यते । तथापि
विधिनिगमभेदस्य प्रकृतौ आर्थिकत्वाभेदातिदेशः । यत्तु-
वस्तु तत्र गुणमात्रस्य निगमेष्वभिधानेन विशेष्यभूतोऽ-
भिष्टु विधिगतशब्दप्रतिपाद्य एवेति विद्वानपि वनस्पति-
विधिगतशब्देनैव प्रकृतनीयः । १७.

मण्डन— छागशब्दोऽनुबन्धायात् । १९.

शङ्कर— उद्येयानुबन्धे वा । १९.

• अनुभवप्राप्तिं व्यवस्थाविधिः यथा चतुर्हो-
पद्रोहोत्सवयोः, तयोः प्रवर्त्ते वनाभ्यानात् । यथा
वा ‘यज्ञये च प्रजापतये न छागं जुदोति, स्यायं च
प्रजापतये च प्रातः’ इति मन्त्रेण देवताविधिपथे
अभिष्टुत्सोत्सवोः । मात. पू. १८.

• अनुभवः । न एतद् अनुभवः दृष्टान्तमपेक्षते ।
ना भूत् मन्त्रादी असाधारणान्यादिगुणानुभवानम् ।
कणिका. पू. २६४. • अनुभवस्य ‘अनुभवामि’
इति मन्त्रातिशयः यथाचार्यामिदं प्रतिपादयन्ती-

* अनुज्ञापनम् । एकपात्रे सोमे साधारणे संस्कर्तव्ये 'समं स्यादशुतत्वात्' (१०।३।१३।५३) इतिन्यायेन समो विभागः प्रमोदि । तत्र अविभज्य पीयमाने कदा चित् अन्येन पाठव्य अन्यः पिवेत् । तत्र अनुज्ञापनं संभवति 'त्वयार्थं पातव्यं मयार्थं, कदा विदहं अन्यधिकं न्यूतं वा पिवेवं त्वं अनुज्ञातुमर्हसि' इति । 'एकपात्रेण त्वया सह आचरन् अहं तत्र चित्तप्रसादनं न्याहन्त्या' इति संभवत्यनुज्ञा । भा. ३।५।१७।४३, * अनुज्ञापनस्य च एतद्रूपं, यत्र अन्येन कर्तव्यं अन्यधिकीयेत् सः 'अनुमन्यस्य' इति ब्रूते । सहभोजनानि वा आचरितुकामः निचं अन्यस्य अनुकूलयति । ३।५।१७।४२.

* अनुज्ञापयेव एकपात्रे अनेकैः सोमो भक्षयितव्यः । भा. ३।५।१७।४०.

॥ अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्, प्रयोजनेन संबन्धात् । ४।३।१४।३६ ॥

ज्योतिष्टोमे 'प्रह्वस्य परिधीन् ज्योति हरियोजनम्' इति पठितम् । अत्र परिधिप्रहरणं हरियोजनहोमाङ्गात्वेन विधीयते, किंवा परिधिप्रहरणोत्तर हरियोजनहोमः इति होमश्रुतौ विधीयते इति चिन्ताया सिद्धान्तमाह । तत्र तावदेदमुत्पत्तिवाक्यं, अन्यतः सिद्धत्वात् । तथा च अनुत्पत्तौ उत्पत्तिवाक्यभिन्ने अस्मिन् वाक्ये कालः स्यात्, कालस्यैव विधानमेतत् । प्रहरणहोमयोः प्रयोजनेन ज्योतिष्टोमापूर्णेण फलेन सह संबन्धात् परस्परं संबन्धो नास्ति । तस्मात् काल एव तेन वाक्येन उच्यते । पूर्वपक्षोक्तौ रचिनेलक्षणार्थः त्रयाब्दः । के.

* 'अनुत्पाद्य सुतं मोहान्मोक्षमिच्छन् पतत्पथः' इत्यविरक्तस्य प्रत्ययाद्यश्वशात् प्रमोत्यादनं नित्यम् । भाट्ट. ६।२।११. * 'अनुत्पाद्य सुतान् न लोकं गच्छति' इति प्रमोत्यादत्तं वाच्यमिति चेत्, मैवम् । 'अनुत्पाद्य सुत मोहान्मोक्षमिच्छन् पतत्पथः' इति स्यूतेः प्रमोत्यादनं चोपपत्तं विद्यापत्तं नित्यम् । वि. ६।२।११.

* अनुदिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । भा. १।२।१।३१. ६. २२।१९.

* अनुनिर्वाण्याः आगन्तवः । भा. १२। ३।२।२४. * अनुनिर्वाण्याः कस्य चित् यागस्य समाप्त्युत्तर अन्ये के चित् यागा निहिता भवन्ति । तयोश्च उपकार्योपकारक्रमाद्यो भवति । तथापि परमापूर्वं एव स उपकारः । यथा 'अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपति' इति । यथा वा अनुबन्धायाः पुरी देविकाहवींषि अनुनिर्वाण्याणि । निर्वप्युं निर्वापं कर्तुं योग्यानि क्रमाणि निर्वाण्याणि । क चित् यागमनु निर्वाण्याणि अनुनिर्वाण्याणि । यत् 'अनु निर्वपेत्', 'अनु निर्वपति' इति विधानं स्यात् तानि अनुनिर्वाण्याणि । के.

॥ अनुनिर्वाण्याधिकरणम् । अत्रिचयने देवसुवा हविःपु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः ॥

अनुनिर्वाण्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् । १२।३।२।३ ॥

भाष्य — अग्नी ध्रुवते 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवा हवींषि निर्वपति' इति । अनुबन्धायापि देविकाहवींषि । तत्र भूयस्त्वेन तत्र नियमत्वे, अनुनिर्वाण्याणां बन्धत्वात् । तत्रान्न पशुपुरोडाशो प्रवृत्तेत । किंच यत् सिष्टकृच्छ्रकं सिष्टकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडाशस्य देविकाहविषा च 'अग्नये सिष्टकृतं समवाचति' इति, तत् अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रे उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं, तदा अस्विष्टकृच्छ्रकं स्यात् । तस्मादनिर्वाण्ये स्यात् ।

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादित्यस्य च मुख्यत्वात् । ४ ॥

भाष्य — आगन्तवोऽनुनिर्वाण्याः श्रुतिविशेषात् । एतं हि ध्रुवते 'पशुपुरोडाशमनु निर्वपति' इति । एवं ध्रुवते पूर्वं पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनिर्वाण्या भवन्तीति त मुख्यः, इतरे तु जपन्याः । अतस्तेषामागन्तुकत्वात् इत्यस्य च मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ।

स्वस्थानत्वाच्च । ५ ॥

भाष्य — अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यत् वयाप्यचात् परतः, अत्रैरपि तस्य तस्यानेरेव भवितव्यं प्रथमं देयत्वात् तेषाम् । यदि अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रं स्यात्, तदाः

अनुमन्त्रणं

मन्त्रजन्यानुस्मृतिः मन्त्रपाठोत्तरकाल इति तत्र मन्त्रमु-
 चारयन् सरोत् इत्यनुपपन्नम् । ऋजवस्तु षरणत्वाम्भवे
 सति ' इति (लक्ष्मणश्लोके) विवक्षितत्वात् न करणेषु
 अतिप्रसङ्गः । उच्यारयन् इति च 'वर्तमानप्राप्तौ
 वर्तमानपत्रा' इति शब्दात् । 'मन्त्रार्थत्वेन' इति मन्त्रप्रति-
 पाद्यत्वेन इत्येवार्थः इत्याहुः । वाल. पृ. ११२-११३.

० अनुमन्त्रण यज्ञमानस्य दर्शपूर्णमासयोर्दशदाना
 कर्मणो मध्ये वेणु चित् । भा. ३।८।१२०.

० अनुमन्त्रणमन्त्राः एकादशानु अनुपाजेषु बर्हि-
 नैवायंरथोः चत्वारश्चत्वारो विकाराः, अवशिष्टाः प्रयत्न
 स्थिष्टवृत्तो विकाराः इति तत्तदनुमन्त्रणमन्त्राणा तत्रतत्र
 अतिदेवः । दशमस्य तु प्रथमविनालयम् । देवतासाम-
 न्यस्य उपरत्तिसमसमायामतत्वात् । संकल्प. २।३।४, ५.

० अनुमन्त्रणमन्त्राणां वृत्ताहुत्प्रत्यवेक्षणाय अनु-
 ष्टितायानुस्मृतिफलकत्वम् । सु. पृ. १०२. *दर्शपूर्णमासयो-
 र्याजमानाना प्रयाजानुमन्त्रादीनां नानाशास्त्रान्तर-
 समाशाताना 'वचनमुद्रता श्रीणानि' इत्येवमादीना
 नमस्य नियमो नास्ति । भा. ५।१।३।३.

० अनुमान आगमकण्डिप नोदीयते । कणिका पृ.
 ३०४. ० अनुमान कार्यकारणयोरेव इति के चित्, तत्तु
 अयुक्त, अपार्यकारणभूतानामपि वृत्तिकारिणां अधि-
 रोद्धतरोहिष्वादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । अतो गम्यगम-
 कायमेव कार्यकारणभाव मन्यते । ननु होऽपि अनुमा-
 नोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् । शालम् । अन्वयिमन्त्रेण तु संकल्पे
 सति पश्चात् प्रतिष्यन्तमेन अनुमानम्यहारोपलक्ष्यत्वेन
 ऊच्यन्त्यति । यदा शक्यमिष्टप्रयाय, ययोरेव हि म्यातिप्रह-
 णकाले गम्यगमकायमर्थात्मना कार्यकारणभातिव्येन सा
 अवष्टात्, तत्रैव हेतुता । भा. १।२।१।२६ पृ. १३९.

० अनुमान च प्रत्यक्षविशेषात् (विशेषे सति) न प्रमा
 णम् । भा. ६।१।१।२ पृ. १३५. ० 'अनुमान ज्ञात
 संकल्पस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिष्टे
 अर्थे बुद्धिः ' (भाष्यम्) अनुमानस्य धर्मविषयत्वं दर्श-
 यितुं तद्व्युत्पन्नमभ्युत्थते । ज्ञातसंकल्पस्य पुरुषस्य एकदेशदर्श-
 नात् एकस्य संबन्धिने दर्शनात्, एकदेशान्तरे संसन्त्यन्तरे
 असंनिष्टे अर्थे बुद्धिः अनुमानम् । यथा हाटतद्विष्णु-

नियतसामानाधिकरण्यास्य पुरुषस्य धूमरूपैकदेशदर्शनात्
 असंनिष्टे एकदेशान्तरे यद्गौ बुद्धिः इति । एवं च
 धर्मसंबन्धिने लिङ्गस्य अग्रहात् नानुमानसंभवः इति
 भावः । न्यायचिन्तुः १।१।५.

० अनुमानं ज्ञातसंकल्पस्य एकदेशदर्शनात् एक-
 देशान्तरे असंनिष्टे अर्थे बुद्धिः । तत्तु द्विविधं प्रत्य-
 क्षतोदृष्टसंबन्ध सामान्यतोदृष्टसंबन्धं च । प्रत्यक्षतो-
 दृष्टसंबन्ध यथा, धूमाहुतिदर्शनात् अन्याहुतिविशा-
 नम् । सामान्यतोदृष्टसंबन्धं यथा देवदत्तस्य गति-
 पूर्विका देशान्तरेप्रातिष्ठुपलम्प आदित्यगतिसारणम् ।
 माहयं. पृ. ३६-३७.

अत्र भाष्ये अनुमानशब्दः अनुमितिपरः । ज्ञातः
 संबन्धः तिङ्गलिङ्गिनोर्ब्याप्त्यास्यः संबन्धो येन प्रमाणा
 पुरुषेण तस्य । लिङ्गलिङ्गिसंबन्धास्यव्याप्तिसाक्षान्ततः पुरुष-
 स्वैत्यर्थः । अनेन च व्याप्तिस्मृतिपञ्चमंताशनन्यं शानं
 अनुमितिः इति लक्षणमुक्तं भवति । यत्र विशेषो-
 र्देव प्रत्यक्षेण संबन्धो रद्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो-
 दृष्टसंबन्ध इत्युच्यते । यथा यश्चिन्नेव धर्मिणि गोमये.
 न्यनामिदोपपत्तगम्यधूमविशेषयोः संबन्धप्रहण प्रत्यक्षेण
 जातं, तस्मिन्नेव धर्मिणि कालान्तरे तस्यैव धूमविशेषस्य
 दर्शनेन तस्यैव संदिग्धानुसङ्गायस्य अभिविशेषस्य यद-

नुमानं तत् प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धानामनुमानम् ।
 आहुतिप्रहण आहुतीरैव इतरव्यन्धेदकत्वेन हेतुलाभ्य-
 न्यवस्थापर्यरथानार्थम् । यत्र सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण
 संबन्धो रद्यते तत् सामान्यतोदृष्टसंबन्धम् । ' आदित्यो
 गतिमान्, देशान्तरेप्रातिष्ठामन्त्रात्, योयो देशान्तरेप्राति-
 मान् सद्य गतिमान् यथा देवदत्तः ' इति । अत्र गति-
 प्राप्थोः सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो एतैतः आदित्ये
 गत्यनुमानोपागौ इतीदं सामान्यतोदृष्टसंबन्धश्चानुमा-
 नानम् । विद्यानाथः पृ. १६-३७.

(भाष्यार्थः) 'प्रमाणा ज्ञातसंबन्ध, एकदेश-
 द्यध बोच्यते । कर्मपादपक्षो वा संबन्धिन्वे-
 कदेशवा ॥' (श्लोका. अनुमान २.) येन प्रमाणा ज्ञातः
 संबन्धः, तस्य बुद्धिः इति एतौपार्थं यद्बुद्धिः इत्यह
 मनातेति । यस्य हाकायसंबन्धस्य लपचक्ष्य महानशा-

• अनुबन्धः । ज्योतिष्टोमे पशवः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धाः । तेषां यूपः तन्मयः । भा. १.१३।३।३-४. • अनुबन्धः पशुः अन्नभूषादूर्ध्वमाह्वयते । सायक्रे तु भवाग्रमपि पशुना सहलब्धवन्वत् सवनीयानन्तरमेव अनुबन्धः कर्तव्यः । वि. ५।१।६. • अनुबन्ध्या गोः ज्योतिष्टोमे । तत्र निगमेषु गोरभिधानं उहायान्देनैव कर्तव्यं, 'उहायै वपायै मेदगोऽनुबुद्धि' इति । भा. १.०।४।१६।३२-३३. • अनुबन्ध्यायाः स्थाने विकल्पेन कर्तव्या मैश्वर्यस्यामिक्षा चातुर्मास्यैश्चदेविक्रमैश्चावस्था-मिच्छाविकारः इति तदर्थमितिदेशः । के. • अनुबन्ध्यायां गोर्यागस्य विहितत्वात् । भा. २।१।६।३३. • अनुबन्ध्यायां चानननिमाणुत्वं छात्रं प्रपौतं श्रेया विभज्य मन्द्रमन्मोचमोषाण कर्ष्यं अग्नीषोमीयत् । ज्योतिष्टोमे । या. ३।३।२।९. ८. १२२. • अनुबन्ध्यायान्तरस्य अनुनिर्वाप्येयु देविनादविःशु प्रवृद्धः न तु पैरतिव्यम् । भा. १.२।३।२।३-८. • अनुबन्ध्यादिसामां परिसामाख्यानां स्वरूपतः प्राप्नो वपावेदस्वरो मुक्तः । सु. ८. ११८३.

• अनुबन्ध्यायनस्पतियोगोनिगमेषु विधिगतोहायनस्पतिगदाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोरभिधानम् ॥

विधिनिगमभेदान् प्रकृतौ, तत्प्रकृतिस्वात् विष्णुत्वायपि भेदः स्यात् । १.०।४।१६।३२ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र भूयते, 'गोरनुबन्धः' 'अजोऽग्नीषोमीयः' इति । सन्ति तु गोरभिधानानि—उहा, उहाय, अदी, मदी, अरिणि, हल, इति । तत्र संशयः हि निगमेषु केन विदेव शब्देन गोरभिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिगन्देन कर्तव्यमिति । तथा, 'यूपदायैव वनस्पति यजति' इति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृषः पशवो द्रुमी नग इति । तत्र संशयः हि निगमेषु केन विदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिगन्देनेति । हि प्रायम् । केन विदेवेति । कुतः । विधिनिगमभेदान्, प्रकृतौ विधिनिगमभेदः कुतः । 'सो दीपितो परमोतीवीय वपुना-रुपते' इति ऋषी, मन्त्रे 'एषव्य वनाया मेदगोऽनु-

बुद्धि' इति । इहापि चोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृतारहितः । उहात् ए प्राप्यते । उहायशब्दः प्रकृतौ कृतः, एन ए कल्पते गवि कर्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु दाक्यते । तस्मादुहादीनामन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । तथा, 'अग्निं स्थिष्टवृत्तं यजति' इति विधौ, निगमेऽपि 'पिपीहि देवौ उरतो वयिष्ठ विद्वौ कर्तुंरुपते यजेद् । ये देव्या ऋषिजस्ते-मिरो व्ये होतृशामस्यावयिष्ठः' इति । विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्थिष्टवृत्तिकारश्च वनस्पतिरिति संकल्पे वक्ष्यते । तस्मात्तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो येन केन चिदन्तरस्यभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः, तत्प्रकृतिस्वादि ।

दृषु— ननु 'उहायै वपायै मेदगः' इति मन्त्राज्ञानादनिवक्तो नैन प्राप्नोति, विधिगन्दो वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न त्वनेन कर्तव्यमिति विधीयते । चोदकस्तु विधिगन्दादन्वेन प्राशयानं प्रापयति । तस्माच्च नियमः । नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । वनस्पतो तु विधिगन्दा एव प्राप्नोति उक्तेन न्ययेन (१.०।४।१६।३२) । उच्यते । स्थिष्टवृत्तिकारो वनस्पतिः । स्थिष्टवृत्ति न विधिगन्दादन्वेन प्राशयानं, विष्टवृत्तौ (चोदकेन) तथैव प्राप्नोति । न चेद् गुणनेयः । निर्गुणाकादाम्नास्य । अन्यच्च कर्तव्यं विधिगन्दात् । तत्र पर्यायशब्दप्रसङ्गः ।

यथोक्तं वा, विप्रतिपत्तेन चोदना ॥ ३३ ॥

भाष्यं— यथोक्तं वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोः उहायान्देन । स हि तथाऽऽम्नातः उहायै वपायै मेदगोऽनुबुद्धीति । आह । मन्त्राम्नातमेव, न वचनमस्ति अन्वेन कर्तव्यमिति । वचनं तुनश्चोदके विधिभिक्षेन वक्ष्यमिति । नेनेदेयम् । न विधिगन्दि चोदकः प्रापयति । नहि यत् प्रकृतारहितं, तत् विष्टवृत्तौ कर्तव्यमिति केन विद्याप्यते । हि तु यत् प्रकृतौ विष्टवृत्तौ चोदनाभिधेयं नाकारं प्राय, तथोदकः प्रापयति । न च प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विधिगन्दाः । 'एषव्य वनाये मेदगोऽनुबुद्धि' इत्येव इहायपि विधीयते । तथाप्यं विधिनिगमभेदो कृतः । उहायस्परिधानं भूषा शप्यते,

शाधारण्यः स्मृतित्याहूचो जातिविशेषः । न तु अग्रहीत-
 ग्राहिलं, धाराग्राहिके अभ्यान्तेः इति तार्किकाः । तदेत-
 द्युक्तं, ' अनुभवामि ' इति प्रतीतिविहितानुभवत्वस्य
 साक्षात्कारे एव सत्त्वेन अनुभियादौ अभ्यान्तेः । ' स्वर्ग-
 मनुभवामि ' ' पर्वते वह्निमुभवामि ' इति प्रतीत्य-
 नात्वेन अनुभित्यादौ तत्त्वत्वे मानामावात् । तस्मात्
 अनधिगतार्थगन्तव्यमेव अनुभवत्वम् । न च धाराग्राहिके
 अभ्यासिः, तत्तल्लक्षणविशिष्टधरादेः पूर्वपूर्वशानाग्रहीतस्यैव
 उत्तरोत्तरज्ञानविषयत्वात् । ' इदानीं स्मृशामि ' ' इदानीं
 पश्यामि ' इत्यादिप्रतीत्या फलस्वापि पठिन्निप्रवेक्ष-
 त्वात् । फलान्यदन्वयाद्युक्तत्वस्यैव रूपकार्यताऽनच्छेद-
 कत्वात्, अनुभवानुधारेण कार्यकारणभावकत्वात् ।
 अन्यथा साधारणत्वात् साक्ष्यत्वस्यैव कार्यताऽनच्छेद-
 कत्वापत्तेः । न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं
 प्रत्यक्षप्राप्त इति वाच्यम् । ज्ञानधाराया हि उपरतायां
 ' किमत्र घटोऽवस्थितः ' इति पृष्ठः सन् कथयति
 ' अस्मिन् क्षणे मनोपलम्बः ' इति ' घातरास्य एता-
 वन्तं कालं मनोपलम्बः ' इति च । कालभेदे तु अग्र-
 हीते कथमेवं भवेत् ? ' रातपत्रपत्रशतं मया नूच्या युग-
 पत् मिश्र ' इति तु स्यूक्तकालविषयकम् । वस्तुतस्तु
 धारावाहिकस्यते तात्कालरूपपिनी एकैः ज्ञानस्यसिद्धिः,
 कारणभेदाभावात् तद्वेदकत्वेन मानामावात्, योग्यविमु-
 चित्तोपयोगानां विश्रान्त्याविलम्ब्य परिभाषामात्रत्वात् ।
 वस्तुतस्तु स्वसमानविषयपरशानानपेक्षोपसिद्धज्ञानत्वमेव
 अनधिगतार्थानुभवत्वम् । अतः कालभेदस्य इन्द्रिय-
 वेद्यताभावेऽपि न क्षतिः । दिमान्तरे पहीतस्य घटादेः
 दिमान्तरे पुनर्ज्ञानमपि प्रयेत् । कु. १।१।१।५.
 * अनुभवानां प्रथममावृत्ति इति वैयाकरणः । मणि.
 पृ. ८१, * अनुभवानां स्मृतिमिच्छानुभवम् । स्मृति-
 जनकताऽनच्छेदकज्ञानमिच्छानुभौ वा । न च स्मृती विश्व-
 कत्वेन ज्ञानत्वेन वा जनयता इति वाच्यम् । गौरान् ।
 न च स्मृतिव्योऽपि स्मृतिजनकता नानुभवत्वेन स्मृति-
 हेतुता इति वाच्यम् । प्रथमानुभवत्वेन संस्कारात्
 एव हेतुता । अतः अनुभवत्वेन स्मृतिजनकता ।
 संस्कारं प्रति तु उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन । संघर्षात् संघर्ष-

जननात् निश्चयेति । समानप्रकारकस्मृतेरेव संस्कारनाश-
 कत्वकल्पनात् समुदाहृत्यनादितो न एकैरूपोत्पत्तिक-
 स्मरणानुपपत्तिः, उद्देशकत्वमवधानस्यैव तात्त्वमृतिजनक-
 त्वात् । अनुभवत्वं जातिः । वस्तुतः संस्कार प्रति
 उपेक्षान्यसंघयान्याननुभवत्वेन स्मृति प्रति ज्ञानत्वेन जन-
 कता । नातः पण्डसंस्कारकल्पनेति युक्तम् । एवं च
 संस्कारजनकताऽनच्छेदकत्वात् अनुभवानुजातिविधिः ।
 पृ. १२

* अनुभवत्वं यथा अनुपपन्न इति न कल्प्यते,
 तथा वैदिकमपि वचनम् । भा. १।१।१।३ पृ. १७४.

* अनुभवत्वे पुरोडाशमन्त्रात्पूर्वं निर्गपति' इत्यादय
 इत्यः राजसूये श्रुताः । तासां फलत्वादर्हित्वम् । विदे-
 वनादिकं तु अकारण्यं अद्रुम् । वि. ४।४।१, * अनु-
 मत्यादयः दसंपूर्णनामैरिष्टिदृश्यते राजसूये विदिताः ।
 तासु आरम्भणीकाऽस्ति न वा इति संशयः । दीक्षणीका-
 द्वात् अनुमत्यादीनां अन्वाहनात्तासां चोपमयागन्तु
 सर्वासांमन्त्रित्वेन उपक्रममभवात् तद्वशात् आरम्भ-
 णीका अस्ति इति पूर्वः पक्षः । यद्यपि अर्द्धभूता अनु-
 मत्यादयः, तथापि एकैकस्मा इष्टेः पृथगात्सो नास्ति ।
 न च सद्यः दसंपूर्णनामैरिष्टिदृश्यते । राजसूयात्मरत्वेधार-
 म्भार्थश्च अग्निशोभ एतासात् । तस्मात् आरम्भशास्त्र-
 लोपात् (अनुमत्यागर्थे) आरम्भणीया न भवेत् ।
 १०।१।३.

* अनुभवत्रणं अभिमन्थ्य उपसिद्धिः जपश्च
 नाम- ' मन्त्रमुच्चारणेन मन्त्रार्थत्वेन संसारेत् । सोपि
 तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुभवत्रणम् ॥ उदेव्यामित्युक्तं तु
 स्यात्तदेवमित्युक्तम् । उपसिद्धिस्तु योषः स्यात् योषान्तो-
 धारण जपः ॥ ' कु. १।१।४।४ पृ. ४६. अनुभवत्रण-
 लक्षणमिदं यत्र मन्त्राणां लिङ्गात् पूर्वमन्त्रवेद्यार्थद्वय-
 शकता लक्ष्ययत्वात् प्रापि, लिङ्गभूत्वात् । यदा मन्त्र-
 र्थत्वेन इति न मन्त्रप्रतीकत्ववत् इत्यर्थः, परमन्त्रवेद्यत्ति-
 प्रकत्वात् । किं मनोवचनत्वेऽप्यर्थद्वयः । तत्र च क
 विदप्रतीकत्वः, क चिन् प्रतीकत्वः सोपि मन्त्रप्रतीकत्व-
 त्वेन यत्र स्मरति, तदनुभवत्रण इत्यर्थः । एत च ' मन्त्र-
 मुच्चारणम् ' इति शब्दमन्त्रयोर्वाचनार्थः समर्थितो भवति ।

पत्तिनिरासाधेमुक्तम्) । अदृष्टस्वल्क्षणनिपयमनुमानमस्ति विचारद्विषु (नियाया शक्तौ च) । कथं पुनः अदृष्टस्वल्क्षणे (शयोः) सन्धिः (न्य) दर्शनम् ? । अत्रिणम्. (ख-) पञ्च दर्शनात् इत्युपादितमपसार् अस्माभिः श्रुत्यवादे । अतः सामान्यमानपर्यवसायि अनुमानमस्ति । दर्शित च (भाष्ये) 'देवदत्तश्च गतिपूर्विका' इति ।

(लक्षणाभिधानप्रयोगेन वृच्छति) क. पुनरनुमाने व्यभिचारः ? यथा प्रत्यक्षे श्रुतिवादद्विषु । ननु इदानीमेव द्विविध रा देन पदार्थितम् । ननु आनुमानिकेति आनुमानिक निरसनीय, न पुन. आनुमानिकस्य उद्धारो वक्तव्यः । कश्चान् विरोधः ? येऽपि हि आनुमानिक व्यनानुम निरभिच्छन्ति तेऽपि अनुमान व्यभिचारयन्तेः । तस्माद्वापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानत्वा प्रयोगेनम् । किञ्च प्रमेयेऽपि सन्तः (अविषेः अस्ति सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते) न महानसादित्यु दृष्टो भूत् पवतेत्यामिं प्रतिपादयितुं क्षम. इति के चित् । निरोधा एतादवगम्यन्ते इत्यपरे । स्मृतिमाननित्यन्ये । (सन्धिः सन्धिः सन्धिः सन्धिः सन्धिः) यस्मादेव सन्तोऽस्ति -) तस्मात् ' शतमन्त्रस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे ज्ञान असन्निष्टे ' इति विशिनष्टि । किमनेन नियतम् ? स्मरण तावत्सिद्धा समिष्टे इति वचनात् । अप्रतिपत्तिरपि निरस्यैव बुद्धयुगादवकान् । सधन्यायगमात् इति विरोधावगतितरि निरस्यैव । ननु च न बुद्धयुगादावचनमानात् प्रमाणात् शक्यते वक्तुं, पुनिकाद्विषु व्यभिचारात् । असन्धस्य तु दर्शनं सन्ध्याभिधानादेव प्रयुक्तम् । सन्ध्यायगमे च पूर्वानुमनो दुर्मिवात् । अत्रो अयमविवेचिनो महान् प्रमाणात् । किं पूर्वदृष्टश्च अनुमनो न संभवति ? अनुभूतिश्च न प्रमाणम् । अन्य च स्मृतिः, अन्योऽनुमान । (तदेवाह-) सत्यसंज्ञस्य दर्शनादि स्मृतिः (भूमेऽविर्गन्धिषु) सचयन्तरे तु (अत्रो) अनुभव एव । तत्र च असत्यपुन. पुनर्दृश्यमान दृश्यते एव इति लौकिका व्यादिशन्ति, न स्वयते इति । सिद्ध च अनुमानाद्विषु प्रमाणाच्चमनुभूते । किं तर्हि असन्निष्टे इति ? सात्त्विकानुमानस्यै

इत्यर्थः । सन्निष्टावगमे हि स्मरणमेव मन्त्यते । ननु च स्मृतिप्रमोपेतुल्यत्वा एव प्रयोति । न । कारणान्तरस्य विद्यमानत्वात् सिद्धादेः । (पूर्वानुमनोपजीवि विज्ञान स्मरणम् । सच तदुपजीवितं प्रतिभासतो वा ' स पदः ' इत्यादी अनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात्, कार्यते वा रचतादि प्रतीतेरन्यथाभावात् । अनुमानस्य सिद्धादेव कारणमस्ति इति पूर्वानुमनोपजीवित्व नास्ति । अतः प्रमाणमेवेद, न कारणम् ।) नतन पूर्वानुभूतिरेव कारणम् । तत्र हि प्रमोप. स्मृतिविपर्यये हेतु । इह तु सिद्धादि प्रत्युत्तर कारणमस्ति इति सिद्धं प्राप्ताभ्यम् । तस्माद्वापि यत् प्रमाणं न तत् व्यभिचरति इति वक्तव्य, उक्तं च । इद उपमानादिष्वपि शोध्यम् । पृ. ६९-८१. * अनुमानं ज्ञायमानं सिद्धम् इति के चित् । भूतभावादिद्विज्ञान्या अनुमित्यजननापत्तेः तज्ज्ञान इति युक्तम् । तज्ज्ञानान् द्विविध स्तौ परार्थे च । परामर्शेन स्वयैव (पुरुषस्य ज्ञान) साध्यज्ञानजनक स्तौ पर्यम् । प्रतिज्ञायजनकप्रयोगेन परस्य साध्यज्ञानजनकं परार्थम् । अवयव च अनुमानस्यैकदेशवत् । ते च प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च । साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकसाक्यस्य प्रतिज्ञान, यथा ' परतो वह्निमान् ' इति । तृतीयान्तरपक्षप्रतिज्ञाननुमितिप्रयोगेन साक्यस्य हेतुप, यथा ' धूमः स्यात् ' इति । सद्यज्ञानात्प्रातिज्ञानप्रतिपादकसाक्यस्य उदाहरणं यथा ' यो धूमः सौऽग्निमान् यथा महानस. ' इति । प्रातिविशिष्टपक्षप्रतिपादकसाक्यस्य उदाहरणं यथा ' तया चयम् ' इति । प्रातिविशिष्टपक्षप्रतिपादकसाक्यस्य हेतुसंसाध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकसाक्यस्य निगमनच, यथा ' वह्निः साध्यः धूमः स्यात् वह्निमान् ' इति । उदाहरणं साध्यस्योदाहरणं यथा ' यो धूमः सौऽग्निमान् ' इति । हेतुमनुदेशेन साध्यमनुदानं आद्यम् । साध्याभावात् हेतुमनुदेशेन साध्यमनुदानं द्वितीयम् । तत्र एतेनैव गतापर्यन्तम् न दोषोपपन्नतेति । एव च अवयवत्वैः अवान्तरसाक्यस्य ज्ञाने ज्ञाने ' धूमज्ञानसाध्यवह्निमनुदेशेन परतो धूमस्याप्यवह्निमहानसदृशः यद्विज्ञानात् धूमः स्यात् इति वह्निमनुदेशः ' इति महानसाक्यस्योदाहरणं वद.

देषदेशिनः अविद्यमानो नियमाख्यो ज्ञातः, तस्य यो धूमाख्यः एषदेशः, तस्य पर्यवसायी दर्शनात् तत्रैव एकदेशान्तरे अग्निमुद्रिः इति वा पञ्चमं बहुव्रीहिः इत्याह— एषदेशीणि । अत्र कर्मधारयसमासोऽप्यम् । एकदेश-ज्ञानाख्या च सन्धिर्नोदगिधानम् । सन्धः सन्धिर्नो-ध्यांस्य वनमानः एकदेशी, एकदेशी च सन्धिनी । ज्ञातव्यासौ सन्धश्च, तस्य यः एकदेशः सन्धी धूमः, तस्य दर्शनात् सन्धन्तरे बुद्धिः इत्याह— कर्मधार-येति । (रस्ताकरत्वेन) । 'द्वयं वा ज्ञातसंवेद्यधुमुप-लब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशज्ञानाभ्यामुच्येते समु-दायिनौ ॥ ३ ॥ ' ज्ञातसन्धः लिङ्गलिङ्गिसुदानः । तस्य एकदेशो समुदायिनी । तत्र एकस्य समुदायिनः दर्शनात् अन्यस्य समुदायिनो बुद्धिः इति बहुव्रीहौ एष अर्थान्तरमाह— इतिमिति । 'संवाधो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना । व्याप्यस्य गमकत्वं च, व्यापकं गम्यमित्येते । ४ ॥ यो यस्य देशकालाभ्यां नमो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्यो, व्यापकत्वात् नमो वाऽभ्यवहितोऽपि वा । ५ ॥ नेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थं व्यापकस्तस्य गृह्यते । नह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः । ६ ॥ व्यापक-त्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः । आधिक्येऽ-प्यविन्दुत्वाद् व्याप्यं न प्रतिपाद्येत् । ७ ॥ विस्पष्टं दृष्टमेतद्य गोविपाणित्ययोर्मितौ । व्याप्य-त्वाद् गमिका गारो, व्यापिका न विपाणिता । ८ ॥ तेन यथाप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसंभवौ । तत्रापि व्याप्यतैव स्वादृशं, न व्यापिता, भित्ते. (अनु-मितेः) । ९ ॥ तेन धर्म्यन्तरेष्वेषा सत्य येनैव यादृशी । देशे चावति काले वा व्याप्यता ग्राह-निरूपिता । १० ॥ तस्य तादृशं सादृकं स दृष्टो धर्म्य-न्तरे पुनः । व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रति-पादकः । ११ ॥ 'भूयोदर्शनगतस्य च व्याप्तिः सामान्य-धर्मयोः (व्यभिचारे अनवगते) । ज्ञायते भेद-ज्ञानेन, 'क चिद्यापि विशेषयोः । १२ ॥ कृत्तित्तो-दयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तित्तित्तित्त' । 'व्याप्येऽथ दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः । १३ ॥ अस्मिन्

सत्यमुना भाव्यमिति शक्या नित्यप्यते । अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । १४ ॥ तैर्दृष्टै-रपि नैवेष्टा व्यापकांशवधारणा । १५ ॥ ' ननु हिंसात् अमीशोमीयादिहिंसाया अपर्मात्मनोभाषयेत्, अस्ति तस्य अपर्मात्मेन व्याप्तिः ब्रह्महत्यादौ अत आह-व्यापेरिति । सर्वं अस्ति हिंसात्वस्य व्याप्तिः, तथापि न अपर्मात्वात् वातेस्तत् प्रयोजकम् । यदेव निपिद्वारं अस्ति अपर्मात्वे सति अमुष्य निपिद्वलस्य भवितुं शक्तिः इति निरूप्यते, तदेव प्रयोजकम् । अन्ये तु हिंसात्वादयः परेषु निपिद्वलेन प्रयुक्ता व्याप्तिं उपजीवन्ति । अतः सत्यामपि ज्ञातौ तैर्दृष्टैरपि व्यापकधर्मत्वं नावधारयितुं शक्यम् । कः पुनः प्रयोजकः ? यस्य धर्मान्तरविरहेणापि साध्यान्वयो दृष्टः, स प्रयोजकः । यस्य तु अन्यसहितस्यैव साध्यान्वयः, स तदभावे निश्चिते तदहितो न प्रयोजकः । निपिद्वारस्य च हिंसात्वविरहेणापि सुप्रधानादौ अपर्मान्वयो दृष्टः, इति तदेव अपर्मात्वव्याप्यतेः प्रयोजकम् । हिंसात्वात् तु निपिद्वारविरहेण न कश्चित् अपर्मान्वयो दृष्टः इति तत् अप्रयोजकम् । यत् तु द्वयोः सहितयोरेव साध्यान्वयः, तत्र द्वयोरपि प्रत्येकं अपर्मात्वव्याप्यत्वं महिताभ्यामेवानु-मानं, नैरेनेति । अपर्मात्वव्य उदाहरणतो दर्शयति पञ्चमिः— 'निपिद्वलेन हिंसाना-मधर्मत्वं प्रयुज्यते । १७ ॥ तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकत्वात् । हेतुद्वये प्रयुक्ते च निश्चात्ये सर्वयुद्धिषु । १८ ॥ ज्ञानत्वोत्पत्तिमत्त्वादि-साधको नाप्रयोजकः । त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च यागादिः स्वार्गहेतुका (का) । १९ ॥ न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रस्येन प्रयुज्यते । कृतसाययवत्यादिप्रयुक्ता च विनाशिता । २० ॥ प्रयत्नानन्तरज्ञानमदर्शनं प्रयुज्यते । जातिमन्त्रेन्द्रियस्यादि यस्तुसन्मात्र-बन्धनम् । २१ ॥ शब्दानिद्वयमिद्वयं को यदेवो न शार्किकः । तस्मात् एव चस्याप्यो दृष्टः साधन-शक्तिः । २२ ॥ स एव गमकत्वेन न प्रसङ्गा-न्वितोऽपि यः । २३ ॥ ' प्रमेयविये आह— 'वस्मादर्थगृहीतव्याप्तमनुवर्षय गम्यता । ३२ ॥ न स्यात्तस्येण मन्तव्या यथा दृक्त्वादिदन्दतः ।

अनुमानं

मयमं तावत् तद्वद्विरोधात्मनैव प्रतीयते । तदाम-
 कस्य तु साध्याशानुगमाभावात् सामान्यमानं विपक्षि-
 तमिति दृष्टान्तप्रयोगवैलम्बान्नैव अनपार्यते । १।२।३।३०
 पृ १४२. * अनुमानं लोके व्याप्यविरोधेन सामान्य-
 रूपस्यैव धूमादेः हेतुत्वावगमात् । वेदे तु हेतुन्यथा-
 ऽनुपपत्तिकरूपस्य दृष्टान्तसम्पत्त्यै सामान्यव्यातिविषय-
 तायोगात् न तदनुरोधेन हेतोः सामान्यरूपताऽऽपत्तिः ।
 सु. पृ. ११. * अनुमानं लौकिकं प्रमाणम् । मणि.
 पृ. १३. * अनुमानं 'क्षदिग्ध' चेत् सामान्यतोदृष्ट न प्रमा-
 णम् । भा. ६।१।२।३।४. * अनुमानं सर्वत्र दृष्टा
 नुसारि । सामान्यतोदृष्टमपि न दृष्टोपमर्देन क्व चित्
 वर्तते । ऋजु. पृ. १४६. * दृष्टानुगुण चानुमानं न
 दृष्टविरोधि । बृहती. पृ. २०२. * न च अनुमानं
 प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । भा. १।१।२।२ पृ. १७,
 * न च प्रत्यक्षविरोधे अनुमानं सम्भवति । १।२।१।१४
 पृ. ८५३. * प्रत्यक्षेण अनुमानं काप्यते मृगयुष्मादि-
 प्रत्यक्षाश्च वा. १।१।१।१४ पृ. ८५९. * सभावित-
 भ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यमाने । अन्यैव प्रकृष्टि-
 ताप्रकृष्टिवभ्रमकारणतया उक्तं न्यायविद्भिः ' भवति चै
 प्रत्यक्षादपि अनुमानं क्लीयः ' इति । बृहती. पृ.
 २०४. * सर्वत्रैव च वस्तुवत्ताप्रोधाय अनुमानं अपर्याप्तं
 इति उक्तं शास्त्रं (प्रत्यक्षपक्षे लोकावर्तिके) । वा. २।१।
 ५।२ पृ. ३९०. * अनुमानेन अनुमानाभातो वाप्यते ।
 बाल. पृ. १३१. * अनुमानात् इतिकर्तव्यतासद्भावा-
 त्कतः । ए च आग्नेयात् प्रतीते इति नैतद्विषयमनुमानम् ।
 अपोच्यते, येन एकदेवरास्य रूपं साधयत. अन्यन्याभा-
 नादि दृष्ट, अयमपि च एकदेवरास्यः (लौकिकैः) तस्मात्
 आस्य भवितव्यं अन्वयान्वापनादिमितिति । तत्र । देव-
 दत्तस्य प्रयोगेन साधयतः शुक्ले वाससी ज्ञाते, यदन्व-
 यमपि प्रयोगेन साधयतः ते एव प्राप्नुवतः स्वर्दीयेन ।
 किंच फलवतोऽङ्गं प्रमाणा दृष्टाः, अग्निहोत्रव्यापि पृ-
 क्तत्वात् तस्य स्युः । तस्मात् अनुमानेन इतिवर्तव्यं
 ताया बहु अवगम्यम् । अत उमानेन धर्मप्राप्तिः ।
 दुष्पृ. ८।१।२।२ पृ. १५८. * अनुमानात् प्रत्यक्ष
 कारणं बलवद्भवति । भा. ३।१।८।२३. * अनुमानात्

प्रत्यक्षं क्लीय इति नैयायिकाः । बृहती. पृ. २०४.
 * अनुमानात् प्रयोगो वृत्तान् । रास्यस्य कर्तारं 'राजा'
 इत्यनुमिमीमहे, क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं (राजशब्दं) प्रत्य-
 खानुपपत्तमाग्रे । भा. २।१।२।३ पृ. ५८५.
 * अनुमानात् वास्तवी कार्यापत्तिः । ' मयाप्रभूताना
 चक्षः ' इति । अवहननस्य वृत्तगतिमोर्न फलं दृष्ट्वा
 अनुमानं भवति, नूनं उदाहरणवृत्तानां नत्वा वर्तन्ते
 इति । दुष्पृ. १।२।१।२।४ पृ. १७३. * प्रत्यक्षं चानु-
 मानात् क्लीयः । दुर्बलस्य च साधो न्यायो न च
 क्लीयतः । भा. १।१।२।३ पृ. २२२३. * सद्यो-
 गिनोः अन्वयतो हृदयमानः इतर अहृदयमानमपि
 अनुमानात् बुद्धौ समिपापयति । भा. ८।१।२।२.
 * अनुमानस्य देशशालाधिक्यात् युक्तं अशरीर-
 प्राहितम् । रत्नाकरः. पृ. ३६३. अनुमानस्य प्रत्य-
 क्षस्य च अविषयो धर्मः । वि. १।१।२. * अनुमा-
 नस्य प्रत्यक्षेण उत्पत्तिप्रतिपत्त्यर्थको ज्ञानो भवति । सु-
 पृ. १३७. * अनुमानस्य मानसप्रत्यक्षरूपितविषयता ।
 कणिका. पृ. ४६. * अतश्च दृष्टसद्यो हि अनु-
 मानस्य हेतुः प्रवृत्ततायाः प्रादुर्भावपक्षेऽथ (अत-
 जातीयम्) अनमित्यन्वयः वा धूमस्य व्यापृच्छिः तदपेक्षम्) ।
 बृहती. पृ. ८३. * परार्थानुमानस्य तादृशतापि
 न पञ्जानयत्, किंतु एव एव । तदुक्तं ' तनु पञ्चतय
 ये चिद् द्वयमन्ये च यं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं यदोदाह-
 रणादिकम् । ' इति । बाल. पृ. ८. * अनुमानेऽपि
 भ्रान्तिरविशिष्टा । न नमः अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नास्तीति
 किंतु अप यदाप्रवृत्तात् तदुक्तिः अतस्मात्प्रति भवति ।
 बृहती. पृ. २०४. * अनुमाने निश्चितं गतम् । भा.
 १।१।२. पृ. ७७. * धर्मस्य सादृश्यं तुमे भवति इत्येवमादि-
 विचारः, ' धर्मस्य परत्वात्. सुच. ' इति संशयः । परत्वा-
 त्प्रतीतिरिति, अयमन्येनरूपः, तस्मात् प्रादु-
 र्भावे सामान्यतोदृष्टानुमानम् । भा. १।१।२।२.
 * वेददेवतां न सामान्यामना साध्योर्बन्धोऽवगतो न
 मिश्रीयामना, नोऽपुनैव अर्थावगा कलपनीयः । तत्र
 विरोधम्योत्पादानात् सामान्यप्रतिदेक्षं तन्वरीत्यागमिभि-
 र्वाच्यं अर्थमवगतं उक्तविरोधमनोर्बन्धुत्वात्प्रादु-
 र्भावः

घायके, । ६७ ॥ श्रोत्रादिनासिततायां च, शब्दा
 नित्यत्वसाधने ॥ ' दृश्यादंशानागतग्रहाम्भावकल्पि-
 तस्य बहिर्भावस्य अभावप्रतिज्ञा अभावपूर्विकया अर्था-
 परया बाध्यते । २- प्रत्यक्षतागतदाहकल्पिततच्छब्दोः
 अदाहकनं अतच्छब्दित्वं प्रत्यक्षपूर्विकया, ३-चेदानुमित-
 ज्ञानकल्पिताभिधानशक्त्यनुमानं अनुमानपूर्विकया, ४-
 शब्दज्ञानकारणत्वेनानुमितस्य कर्णशक्त्ववच्छिन्नस्य
 दिगाकाशाङ्काराणां न्यतमस्य सामर्थ्यं कल्पिते तदभावा-
 नुमानस्य अनुमानपूर्विकया अर्थापत्त्या बाधः, ५- अर्था-
 पत्तिविज्ञाभिधानशक्त्यनुमानाऽनुपपत्तिकल्पितशब्दमित्यत्र-
 विपरितीनात्प्रत्यक्षस्य अर्थापत्तिपूर्विकया । श्रुता-
 र्थापत्तिविशेषमाह— ' श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र यदा-
 ऽऽस्तोक्तनिवारिते । ६८ ॥ दिवाभुजौ निविभ्येत
 हेतुना रात्रिभोजनम् । ' अनुपलब्धिविशेषमाह—
 ' शशशृङ्गादिसद्भावविरोधोऽनुपलब्धतः । १९ ॥ '
 ' एवं च धर्मसंबन्धवाधस्तावदुदाहृतः । धर्मधर्म्यु-
 भयेषां च स्वरूपस्य विशेषयोः । ७० ॥ श्रुतार्थापत्ति-
 योर्वीक्ये वाच्यः सर्वप्रमाणकः । ' तत्र धर्मविरोध-
 बाधमाह— ' तृणादिक्रियाहेतोरभिमानमसा-
 धने । ७१ ॥ प्रत्यक्षतागतच्छब्दात् तद्विशेषोप-
 बाधनम् । ' अग्निः उष्णत्वात् स्वरूपकमुष्णत्वात्मा-
 क्षिपेत् । तस्य च प्रत्यक्षतागतेन शैत्येन बाधात् तद्
 न्यात् । अग्निरपि बाधितो भवति । धर्मस्वरूपतद्विशेष-
 वाधमुदाहरति— ' अधर्मो विहितो दुःखं करो-
 त्यल्पमितीह तु । ७२ ॥ विहितत्वाद्धर्मस्य
 स्वरूपस्यैव बाधतम् । तथा दुःखनिमित्तत्वं विशेष-
 रतस्य बाध्यते । ७३ ॥ ' आगमेनापि बाधः । उभय-
 स्वरूपतद्विशेषवाधमुदाहरति— ' अयधार्मा धियः
 सर्पो इत्युक्ते इयवापानम् । स्वरूपस्य विशेषाभ्यां,
 तद्धर्मिण्यथात्वसाधनात् । ७४ ॥ क्षणिकाल्यन्तमि-
 त्त्वान्ते विशेषो ध्वजो रिति । ' ज्ञानस्वरूपस्य
 तद्विशेषस्य च क्षणिकत्वस्य, अयथात्वेत्यत्र तद्विशेषस्य च
 अत्यन्तिकत्वस्य बाधः, तद्विशेषिणामपि धिया मिथ्या-
 त्वात्तात् । एतत् भाष्यार्थमिति शब्दमिति स्मृताः प्रतिभा-
 भासाः प्रसिद्धाः । संज्ञति देवामासाः अक्षिप्तानैका-

निकविद्वदाः प्रपञ्चयन्ते । तत्र एकदेशदर्शनात् इत्यनेन
 दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तं असिद्धं दर्शयति—
 ' दर्शनादेकदेशेत्यनेनैतत् व्युद्भवत्वे । ७५ ॥
 यत्रैकस्योभयोर्थाऽपि संशयाधीविपर्ययाः । ' वादि-
 प्रतिवादिनोः एकस्य द्वयोर्वा सदायश्च, अर्थाः अज्ञानं च,
 विपर्ययश्च यस्मिन् सः अनिश्चितत्वात् असिद्धः । द्वयोर्वि-
 पर्ययासिद्धिमाह— ' शैत्यान्न दाहको वह्निः श्यामु-
 पत्यादित्यता । ७६ ॥ शब्दस्येत्येवमादींस्तु द्वयोः
 सिद्धो विपर्ययः । ' अन्यतरस्य विपर्ययासिद्धिमाह—
 ' कृतकत्वगुणत्वादीं परोके याक्षिकं प्रति । ७७ ॥
 स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्वादिसिद्धोऽन्यतरस्य तु । '
 शब्दानित्यत्वे यदेव मीमांसकं प्रति वैतोपिनदिभिः कृत-
 कत्वगुणत्वादिक हेतुत्वेनोच्यमानं प्रतिवादिनः असिद्ध,
 तदेव मीमांसकेनोच्यमानं बाधसिद्धमिति । संदिग्धप्रसि-
 द्धमाह— ' वाष्पादिभावसंदिग्धो द्वयोरन्यतरस्य
 वा । ७८ ॥ धूमस्त्रिधाऽप्यसिद्धः श्यदेवं तावत्
 स्वरूपतः (इयं स्वरूपासिद्धिश्चता ।) ' एत एव
 प्रकाराः स्युराश्रयासिद्धिरूपेण । ७९ ॥ हातेऽपि
 हि स्वरूपेण नाऽस्तद्धर्मोऽस्ति हेतुता । सर्वत्र दृष्ट-
 कार्यत्वादात्ता सर्वगतस्त्विति । ८० ॥ धौंश्च प्रत्या-
 श्रयासिद्धो लौकिकादेस्तु संशयः । ८१ ॥ ' शब्दस्य
 आत्माभावनिश्चयात् विपर्ययासिद्धिः । पृथग्जनानां देशति-
 रिके पुंसि सशयान् सदित्वाश्रयासिद्धिः । अनेकान्तर
 विरुद्धो भाष्यसत्तातत्संबन्धवदन्वयवर्तिनो सदायनिर्णय-
 रेत् दर्शयति— ' संदेहविपरितीतत्वेत् पात्र निरा-
 कृतौ । ८३ ॥ हातसंबन्धवचनात्, त्रयः संशय-
 हेतवः । सत्साम्ये तदभावे वा द्वाभ्यां व्यावृत्त
 एव च । ८४ ॥ द्वौ विरुद्धासंबन्धौ यायेकत्रैक-
 देशिनि । ' साध्यतदभावयोः सप्तविपर्ययोः सर्व-
 मानः साधारणनैकान्तिकः । तान्या तस्यविपर्ययाभ्यां
 व्यावृत्तः केवलत्वे एतत् वर्णमानः अथाधारणः । धर्म्यन्त-
 रेण विरुद्धासंबन्ध हेतुद्वय एतन्न एकदेशिनि इत्यमानं
 विरुद्धास्यमिवाचि । साधारणमुदाहरति— ' प्रमेयासि-
 त्यत्वाऽसिद्धिर्धर्माः साधारणा द्वयोः । ८५ ॥ नित्या-
 यत्नोत्सवत्नोत्थाऽनित्येषु द्विरनित्यतः । ' अग्नि-

अनुमानपरिच्छेदः

‘यावान् कश्चित् प्रतिशेषः स सर्वोऽनुपपन्नः’ इति । तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि । अग्री सति धूमः इति तानन् प्रत्यक्षेणाराम्यता, अथति तन्मौ धूमो नास्तीति किं प्रमाणम् ? नन्वनुपलब्धिद्विक्रममुमानमेवेति । अनुपलब्धावपि तदर्थभावः पर्यपितव्यः । स तानन तादात्म्येन । तन्मात्रानुपपत्तेन हि तादात्म्य सिध्यति । तन्मात्रानुपपत्तिद्विरपि विपक्षे बाधप्रमाणप्रवृत्तेः । अनुपलब्धिरेव च बाधक प्रमाणम् । सर्वप्रतिषेधानामनुपलब्धिवाचनं वात् । बाधप्रमाणभूतानुपलब्धावपि चोक्तं न्यायेन अनुपलब्धप्रतिषेधायामनवरथाप्रसङ्गात् । नापि तदुक्त्या अविनाभावसिद्धिः । कार्यकारणभावविश्वानुपलब्धिसापेक्षत्वेन अनन्यथाप्रसङ्गादेन । तदेवं तदुपचैरविनाभावानुपलब्धौ दुर्लभः । तादात्म्येनापि तादात्म्यस्यानुपलब्धिनिश्चयतन्मात्रानुपपत्तिद्वयधीनतात् अनन्यथाप्रसङ्गादेव अविनाभावो दुरन्तस्य । किंच यदपि वक्ष्ये कार्ये तदपि तेन विना निमित्तं न भवति । कारणमात्रादिति चेत् । कारणमात्रे कार्यं न भवतीत्येवदेव बुद्धेः । अकारणस्य नित्यं उत्पत्तय वा स्यादिति कादाचित्कत्वात् कारणेन विना कार्यं न भवतीति निश्चयते । तदुक्तं ‘नित्यं सत्त्वमसत्त्वं का हेतोरन्यानेपेक्षणात् । अपेक्षानो हि भावानां कादाचित्कत्वसमनः ॥’ इति । अत एव च कारणान्तरादपि कार्यस्य संभवो निरस्तः । कारणान्तरकर्मनो हि कार्यस्य द्वयमपि कारणं न स्यात् । एवञ्च भवतोऽन्याभावेऽपि भावात् । तत्राकारणत्वापत्तेः कादाचित्कत्वसिद्धौ इति भावात् । न अन्यपेक्षस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वमित्यस्यैव निश्चयस्य प्रमाणभावेन अनन्यत्वेन । कादाचित्कत्वरर सापेक्षत्वं न्यायप्रमुपलब्धम् । व्यापकभावे च न्यायन भवतीत्यनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेरस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्व वा स्यादिति निश्चीयते इति चेत् । न । व्यापकभावे न्यायस्य नास्तीत्यस्यैव निश्चयस्यानन्यत्वेनात् । अतदात्मनः अतत्त्वमित्याद्यं एतात् रूपानुमानं न स्यात् । यदि तादात्म्यतदुपलब्धिप्रमाणेनापि नामान्विनयः । अधोच्यते, एतन्तान् कार्यतन एव हेतुमनुमावपत्ति, प्रसङ्गसामर्थ्येनादानानन्यत्वात्कारो च स एतदु रथ

जनयति तादात्म्यहेतुमुमानेन स्वरूपहेतोः प्रवृत्ततामर्थस्यानुमानम् । प्रवृत्ततामर्थ्यां कारणत्वं कार्यमूलस्य रूपस्यानुमानमिति । तन्न । लोभस्येवमप्रतीतिः । स्वनेव रथालोभः प्रतिपद्यते । लोभिका च प्रतीतिः परीक्षकैरप्यनुसर्णीया । यत्र तु कारणात् कार्यमुमानं, न तत्र हेतोः कार्यं, नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः स्यात् । अपि च चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्धयनुमाने वृत्तितो दयाच्च रोहिण्यासत्त्वमुमाने नैषाऽपि कल्पना संभवति । तादात्म्ये च यदनुमानं, तदपि न साधीयः । सिद्धं हि तादात्म्यमुपपद्यते । परमावर्तेन वृषावर्तितारापाल्यभेदो नास्तीति चेत् । न । वस्तुभूततामान्यत्रादिना भेदाभ्युपगमात् । कालनिकरादिना तन्भेदो नास्ति, भेदाभेदयोस्तु विपक्षत्वात् । अपि च कालान्तरमेव धर्मधर्मविभागमाश्रित्य अनुमानानुमेयव्यवहारः, तत्र कल्पनाशब्दे एव वृद्धयसिद्धयवयोः । अथ भेदेऽपि शिवाग्रमाश्रानुपपत्तित्वात् वृद्धयस्य शिवापाल्य वृद्धयविनाभावात् । एव तर्हि साधनधर्ममात्रानुपपत्तिवैयर्थ्याविनाभावात् । तदाकार्यस्य अतदात्मनोऽपि यदि संभवति, तदा तस्यापि समसत्त्वमुपपन्नम् । समसति च अन्यस्यापि तत् इति इदं वक्ष्यामः । एतेनैव न्यायेन येऽपि कार्यकारणभावसयोगसमावृत्तौ नार्थसमवायविरोधाभ्याम्पन्नं यत्र सत्त्वमात्रेण कार्यं समधि एकार्यत्वमपि विरोधि चेति लौकिकं (‘ अत्येद कार्यं कारणं सयोगि विरोधि चेति लौकिकं ’ इति तु मूले पाठः । बहोः समसति चेति लौकिकम्) इत्यनुमानसंयमालोकेऽपि निगह्यता । समसत्त्वमात्रेणार्थसमवायानु नातुमानोपपत्तौ कारणम् । नहि वामगदलुना द्वात्रातुमानं, नापि रजादेः पृथिव्यात्तु मानं, नापि रूपात्तुमानमिति । यद्य विद्वज्जगत्तु मानं बोदाहरणं, भूत वर्णनसं भूतस्य वाद्यग्रहयोर्मूलस्य तुमापन्नम् । तथा अर्भूत वर्णनसं भूतस्य वाद्यग्रहयोर्मूलस्य तुमापन्नमिति । तदनुपपन्नम् । भागान्तरयोर्मूलस्य तुमापन्नम् । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । शिवाग्रमुमानस्य समसत्त्वम् । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । शिवाग्रमुमानस्य तुमापन्नम् । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । शिवाग्रमुमानस्य तुमापन्नम् । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । शिवाग्रमुमानस्य तुमापन्नम् ।

इह प्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते । १०० ॥ समवायो यथेहाऽयं घट इत्यादिसंगतिः ।' संगति-
 प्रयोगः । तत्र स्वरूपभ्रंशं दर्शयति— 'अत्राप्यसम-
 वायत्वं संयोगस्यैव सिध्यति । १०१ ॥ तेन धर्मि-
 स्वरूपस्य वैपरीत्याद् विरुद्धता ।' अयं विशेष-
 विशेष दर्शयति— 'यच्च सत्तावदेकत्वं समवा-
 यस्य कल्पितम् । १०२ ॥ तत्र संयोगवद्भेदात् स्या-
 द्द्विषेणविरुद्धता ।' संयोगे हि प्रतिद्वयं भेदेन व्याप्तं,
 इत्यन्यहेतुत्वं समवायस्यापि भेदमापादयत् तस्य विशेष-
 सत्तान्त एकरत्वं वैशेषिकमिमतं वापेत । उभयस्वरू-
 पाधमुदाहरति— 'नित्यमात्मस्तिता कैश्चिद्यथा
 सौत्रान्तिकं प्रति । १०३ ॥ साध्यतेऽप्यवभाषाद्
 व्योमवद् द्वयवाचनम् ।' सौखान्तिरूप आवरण-
 नावननं व्योम, अगावस्य तुच्छत्वात् स्वरूपमेव नास्ति
 तत्रा नित्यत्वम् । अतस्तनैतं दृष्टान्तेन आत्मनोऽपि
 स्वरूपं नित्यता च अनवयत्नं वापेत । उभयविशेष-
 काधमुदाहरति— 'तदोभयविशेषस्य वाधो-
 ऽयं साध्यते यदा । १०४ ॥ पारार्थ्यं चक्षुरादीनां
 सघाताच्छयनादिवन् ।' यदा चक्षुरादीनां यथना-
 दिन् सघातात् पारार्थ्यं साध्यते, तदा अथ उभय-
 विशेषस्य बाधः इत्यन्वयः । साध्यानां प्रत्यतिरिक्त
 पुमासं साधयता अथ प्रयोगः । शिद्धे वाच्ये नोऽसौ
 परः, स पुमान् इत्यभिप्रायः । सघातात् सत्त्वरजसम-
 आत्मकात् । तत्र विशेषविशेषे दर्शयति— 'ज्ञाने
 संघपारार्थ्यं भौतिकव्याप्तहेतुके । १०५ ॥ आत्मज्ञानं
 प्रति पारार्थ्यमसिद्धमिति वाचनम् । असंहत-
 पारार्थ्यत्वे दृष्टे संहतताऽपि च । १०६ ॥ अनर्ह-
 कारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।' जयन्नादिषु
 सघातात्मकपारार्थ्येन भौतिकत्वेन च व्याप्तः सहत-
 त्वहेतुः दृष्टः, इति न चक्षुरादीनामपि सहतपारार्थ्यं
 सघातात् इदं अर्हतरूपं प्राङ्गीः सत्त्वरजसमभिः अर्ह-
 त्वत विन्यायस्य आत्मानं प्रति पारार्थ्यं धर्मविशेष
 धर्मिणापि चक्षुरादीनां धर्मविशेष आर्हकारिणं
 वापेत । हेत्वाभावा दर्शितः । इदानीं भाष्यसंगतत्वं न्य-
 पदस्यावर्तिताः दृष्टान्तदोषा दर्शयित्वाः । - तत्रादी

दृष्टान्तवचनं प्रतीति— 'गमकस्यैकदेशस्य व्याप्ति-
 रान्येति भाषितुम् । १०७ ॥ साध्यसाधर्म्यवैधर्म्य-
 दृष्टान्तः प्रतिपाद्यते । तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य साधो-
 पादानमिष्यते । १०८ ॥ उद्देश्ये व्याप्यते धर्मो
 व्यापकश्चेतरो मतः । यद्बुद्धतययोगः प्राथम्यमित्या-
 द्युद्देश्यलक्षणम् । १०९ ॥ तद्बुद्धतमेवकारश्च स्याद्-
 पादेयलक्षणम् । बदत्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो
 वक्ष्यनपेक्षया । ११० ॥ साध्यहेतुत्वमर्थानां
 व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः ।' तस्मादप्रत्यूषो वाक्ये
 रचनाविशेषः । रचनादोषमाह— 'तत्राज्ञानाद्यदा
 यक्ता साहचारविचक्षया । १११ ॥ विपर्य-
 येण वा हेतोर्न व्याप्तत्वं विवक्षति । विव-
 क्षन्पि वा शब्दं तद्योग्यं न वदेदपि । ११२ ॥
 घटे कृत्वकनाशित्वे, नाशित्वयाप्तं छुतेन वा । न
 तदेष्टस्य हेतुत्वं स्यादनिष्टस्य चैव तत् । ११३ ॥
 तस्माद् व्याप्यत्वरूपेण वाक्यो हेतुत्वसंमतः ।
 यदा सम्यक् प्रयुक्तेऽपि वाक्येऽर्थो न तथा
 भवेत् । ११४ ॥ साध्यहेतुत्वमव्याप्तिशक्त्यस्य
 परमार्थतः । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात् फलं वन् पर-
 माणुवत् । ११५ ॥ घटवद् व्योमवद्यपि, तद-
 सद्वादिनं प्रति । धर्मसिद्धावपि ह्येवं दृष्टान्ता-
 भासता भवेत् । ११६ ॥' व्योमरिति च तद-
 भावनादिनं सौत्रान्तिकं प्रति धर्मसिद्धयाऽपि तत्राभासता
 स्यात् । साधर्म्यैरधर्म्यासिधिये आह— 'व्याप्त्या
 साधर्म्यं तर्के च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते । सहभावित्व-
 दृष्टया तु यदा व्याप्ति न लक्ष्येत् । ११८ ॥ परः
 साधर्म्यदृष्टान्तात्, तं च नापेक्षते यदा । वक्ता या
 सहभावित्वं शूद्रं तेन वदेत्तदा । ११९ ॥ विपरी-
 तावयं वाऽपि तत्तत्साधित्तया तदा । पूर्वज्ञानोप-
 मर्देन वैधर्म्येणैव साधनम् । १२० ॥ व्याप्यव्यापक-
 भारो हि भावयोर्वादिगम्यते । १२१ ॥ तयोरेमा-
 वयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते । १२२ ॥ तस्मा-
 द्भूमेन साध्यत्वमपेः प्रार्थयते यदा । १२५ ॥ तद्व-
 ऽनमित्पुमेन व्याप्तो वाच्यो न चान्यथा । १२६ ॥
 के चित् साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्त्याऽपि कथिते

दर्शनाददृष्टोऽप्यन्वयसंयोगो धूममपि प्रति आरुह्यमर्हति ।
 उच्यते । बहुरात्रेऽप्यनोपाधिषु धूमसम्बन्धयोगः, तद-
 भावे भवत्येव बहुधूमसंयोगाभावः । धूमस्य तु वह्नि-
 संयोगो नौपाधिकः, कथमसौ न भविष्यतीत्याशङ्कते ?
 कथमनौपाधिकावगमः ? प्रत्येकानाम्बन्धिष्वभाषे औपा-
 धिकावानगमात् । तच्चेत्तत् भूयोदर्शनायतमिति मन्यमाना
 आचार्या भूयोदर्शनं दृष्टवन्तः । नन्वेव सम्बन्धनियमावसाय-
 समये एव यावद्भूमिमादिभाविता बहुत्यादिसम्बन्ध-
 स्थापनतत्वात् धूमादिसंचानिध्यादधिक निश्चेत्य
 नावशिष्यते, इत्यनुमानमप्रमाणं स्यात् । सत्यम् । स्वायदि
 अनधिगतार्थगतं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं स्यात् ।
 अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तम् । धूमाच्च व्यक्तिसानुमान-
 वापारप्रवृत्तं धारावाहिकत्वं । न चात्र स्मृतिप्रमो-
 क्त्यपना, प्रसूयवकारणसम्भवात् । अनुभवकारणासम्भवे
 श्रुतिकारजतादितु स्मृतिप्रमोयः प्रतीत्यनारुहोऽप्या-
 धितः । इह तु सम्बन्धनियमसंरणमेवदेशदर्शनं नानुभव-
 कारणमस्तीति यथाप्रतीत्यनुभूतिरूपतयेव आश्रयितुमुचितं,
 इति युक्तमेवानुमानस्य प्रामाण्यम् । के चित्तु देश-
 कालविदेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः । तदयुक्तम् ।
 लिङ्गस्य हि देशकालो अतिरिच्येते । अशेषदेशकाल-
 वर्तिनस्तु लिङ्गस्यैङ्गिकसंज्ञकः सम्बन्धनियमावसायसमये
 प्रभावधृतः । अन्यथा सम्बन्धनियमः प्रधानवगतः स्यात् ।
 एतेन 'विशेषेऽनुगमाभावः, सामान्ये सिद्धसाध्यता ।'
 इति प्रत्युक्तम् । प्रगता क्षुण्डक्षितानां देशकालविशेषाणां
 सम्बन्धनियमावधारणात् 'योगो धूमवान् एवोऽस्मिन्' ।
 इति । 'यः कश्चिदेव यथैह सम्बन्धो निरुपाधिः ।
 प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको भवः ॥' इति
 समहस्येकः । शातसम्बन्धनियमः नैकदेशस्य स्मरणे
 नोपकारकम् । ऐङ्गिकदेशविषय सम्बन्धनियमः स्मरणे
 पुरुषस्य निगतसम्बन्धदेशदर्शनात् या बुद्धिसादनुमानम् ।
 एव देशाभिहित उच्यते । 'एकदेशान्तरे' इत्यनेक-
 देशशब्दः आभिहितवचनः एव । न चाभिहितत्वाभयमन्व-
 र्ण समभोऽस्तीति आश्रयार्थे नैकदेशायां भिन्नरवा-
 न्यवसायेन, एवाशेषेभ्योऽप्यति । अपि नान्तरदेशान्दो-
 ऽपि एवमात्रेण एव समर्थितो भवति । अतश्चैवाभ-

याभिहतयोरेव गम्यगमकतोक्तः । उदाहरणं तु महानसादी
 शाताशिसंयोगनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्तिनो दर्शनात्
 पर्वतनितम्बगतोऽसौ ज्ञानम् । ननु नितम्बोपरिदेशयो-
 र्भेदात् नैवाश्रयाश्रितत्वमश्रिधूमयोरेति कथमनुमानम् ।
 तस्मात् धूमाश्रितोऽमित्येवोपाधिः साध्यते । तदाश्रितं च
 धूमत्वं हेतुरिति युक्तम् । उच्यते । न तावदेव सर्वं
 लोकस्य प्रतीतिः, किंतु पर्वतादिगतमप्यति लोकोऽनु-
 मिनोति । न चाश्रयभेदः, एकत्वात् पर्वतावयवनिः-
 तदाश्रितत्वादिप्रमोयोः । नितम्बोपरिभागो तु तस्यै-
 वायवयवविति न कश्चिद्व्योयः । अत्र च 'ज्ञातसंबन्ध-
 नियमस्य इत्येव शातसन्देशनासाधारणत्वाहेतुत्वमुक्तम् ।
 यथा 'रक्तती गन्धवत्वात्' इति । अत्येव हि गन्धा-
 त्यस्यैवदेशस्य रसात्येवैकदेशेन एवार्थसमावृत्तलक्षणः
 सम्बन्धो नियतः । स तु सप्रधनियमो न प्रतीत-
 पूर्वः । वृषिबीयतिरेणोपायन गन्धस्यावर्तमानत्वात् ।
 वृषिब्याश्च शिखासित्तर्गमत्वात् । स चापमहाधा-
 रणः सद्यत्वेनुरिति चेत् । तदयुक्तम् । यो हि येन
 संबन्धो दृष्टः, स तनुपन्यस्यवितुमलम् । यश्चोभयधर्मसंबन्धो
 प्रतीतः, स उभयोः स्मृतिः जनकत्वं एकरूपेभ्योऽप्यव-
 विशेषात् सदेहमापादयति । यस्य तु येन चिदपि सह
 संबन्धो नावधारितः, स कश्चिदपि स्मृतिः जनयितुमशक्यः,
 इति वक्ष्ये सशय प्रवृत्तौ । तस्माद्भिन्नरूपदर्शापाणो
 ऽपि धर्मो न संशयदेव । संबन्धग्रहणेन न बाधनस्य
 हेत्वाभावात्प्रत्युक्तम् । यथा 'नित्यः शब्दः इत्यकत्वात्'
 इति । इत्यस्यस्य हि नित्यत्वेन सह संबन्ध एव नास्ति,
 किंनित्यत्वेनैव सह । अत्र प्रतीतसंबन्धनिश्चयः स्वसाध-
 र्त्वेनानित्यत्वमुपसर्गव्यवृत्तं नित्यत्व साधते इति सिद्धाधि-
 यितव्यमगधात् बाधयो हेत्वाभावात् । नियमग्रहणेन च
 साधारणस्य निरासः यथा 'नित्यः शब्दः प्रमेय-
 त्वात्' इति । प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन संबन्धोऽपि
 शातश्च, किं त्वनियतः, नित्यत्वेन प्रमेयत्वदर्शनात् ।
 संशयदेवत्याय, नित्यत्वानित्येनोभयसंबन्धावसायान् ।
 उभयत्र स्मृतिजनकत्वात्, एकस्य च धर्मिणे नित्य-
 नित्यत्वविशेषात् । स चापमनैवातिव इति नैवने ।
 यथा 'एकदेशदर्शनात्' इत्यनेकदेशप्रकारं हेत्वा-

(न्यासिप्राहकविचारः) ननु कथं न्याप्यता भूमादेरव-
सीयते ? न तावत् प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यं, तस्य वर्तमान
कालऽऽकलितसंनिहितदेशपरिधत्तार्थमात्रविषयत्वात् ।
अव्यभिचारो हि न्यासिः । अव्यभिचारश्च सकलदेश-
न्यायित्वे सति इति । न चानुमानमत्र प्रमाणं, स्वयमसिद्ध-
त्वात् । नासि शब्दं, कार्यैरविषयत्वात् । नोपमानं, सादृश्य-
मात्रविषयत्वात् । अर्थापत्तिस्तु सिद्धान्त्यभिचारोपजीविनी,
इति न तत्र द्रमते । यदपि कोऽपि अपरिपक्वाद्यभूतमिमा
भाषया भाषते ' मानसमिद एवविध प्रत्यक्षपुत्रीयते '
इति, तदपि न निरासादरमर्हति । यतः सर्वत्र मनसो
वहिरथैव सहकारिनिरपेक्षस्य न प्रवृत्तिः । सहकारि-
विशेषापेक्षया च तस्यैव असाधारणत्वात् तेनैव व्यप-
देशात् न प्रमाणान्तरपत्तिः । असाधारणतारणानु-
प्रवेदनिरूपणं हि प्रमाणान्तरत्वम् । अन्यथा सर्वत्र
मनसो व्यापरात् मानसमेक प्रत्यक्ष स्यात् । अत्र
प्रमाणमालापरिमलमिदमत्रापः प्रतीकारमारभन्ते । यद्
यस्तु येन प्रमाणेन सन्धिपिशिष्टं यस्मै, यथा प्रत्यक्षेण
धूमः अग्निसन्धिपिशिष्टः, तस्य तेनैव प्रमाणेन सन्धे-
न्याप्यताऽपि गम्यते । तथाहि । स्वस्वदेन तावत् इदं
भारम् भाषयतु, ' धूमोऽयं अग्निसन्धिः ' इति किमत्र
देशकालान्यां धूम एव वेद्यत्वमकल्पितः प्रतीयते । अथ
सन्धिपिताऽपि तस्य देशकालव्यवच्छिन्ना प्रतीयते इति ।
तत्र यद्य तावत् इदं तथा सनिहितवर्तमानानामिदमपि
लिङ्गिनो धर्मिभूतो धूमः अरमाति इति पदकामः । न
न धर्मिभूतः अग्निसन्धिपोऽपि परविशेषणभातोऽधीगस्त-
मावः । तत्र धूमस्यैव केवलं कालान्तरदेशकालस्यैव
प्रमाणान्तरमपेक्षते । अग्निसन्धिपस्तु प्रमाणान्तरसन्धि-
सिद्ध एव । तत्र एव च प्रतीतेऽपि विषये प्रमाणान्तरे
यत्र परिप्यते । ननु एव तर्हि वह्निरपि धूमसन्धी
सिद्धा स्यात् । न स्यात् । एतत्सन्धिपोऽपि तन्कास्तीति
धूमस्य च भविष्यति इति किमत्र प्रमाणम् । अतस्त-
त्त्वव्यापिभो धूमोऽपि स्यात् । तत्र ते एव प्रमाणान्तर-
पारदरानां विशेषमनिदधति । यद्विषे हि यत्र दर्शनं,
तत्राभूते एव तत्रान्ता भवति । यत्र च नुनभि-
उत्पत्ते गद्यतः यत्र अत्र, अत्रैव नगरात्, तस्य तदु-

पापिविगमात् अहमन्धोऽपि । न च धूमस्य अग्निसन्धिः
औपाधिकः । कथमयं विभागो विवेचनीय इति चेत्,
तदन्यत्र यतिकाम्या तु । यस्य हि यत्रोपाधिकं सभायते
तद्विगमेऽपि चेदुपलभ्यते, ज्ञापते, नाप तदुपाधिकं इति ।
एतच्च अत्र हृद्दर्शनप्रमत्ता इत्युक्तं ' अव्यभिचारस्तु
असकृद्दर्शनगम्यः ' इति । तदिय दिगुपदर्शिता ।

तत्र शास्त्रसन्धिबन्धने (भाष्यत्वेन) साधारणसाधा-
रणविद्वद्वाः हेतुदोषा निरस्ताः । अत्र असाधारणः ' गन्ध-
वात्वात् नित्यं पृथिवी ' इति । अथ हि भूमाश्रयित्वत्वात्
तस्माच्च त्रिपाथविधितनित्यतास्यधर्मत्वात्सिद्धौ च सव-
न्धिना सह सन्धिधावधारणानुपपत्तेः न शास्त्रसन्धिबन्धम् ।
साधारणस्तु ' नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ' इति । अस्य
प्रमेयत्वलक्षणस्य धर्मस्य नित्यतया एव सन्धिपोऽस्ति,
न्यासिस्तु नास्ति । तेन शास्त्रं सन्धिपो यत्र इति पठ्यर्थ-
भावात् न शास्त्रसन्धिबन्धम् । विकृष्टः पुनः ' पदो
नित्यः वृत्तकत्वात् ' इति । अस्य सन्धि एव नास्ति
इत्यशास्त्रसन्धिबन्धता । ' एवदेशदर्शनात् ' इति अपर-
धर्मस्य हेतुत्व निरस्तम् । यथा ' प्रत्यक्षं
कर्म रूपरात् ' इति । नहि धर्मो रूप धर्मः ।
कस्य तर्हि ? इत्यस्य । तथा असिद्धस्य हेतुत्व दर्शन-
प्रमाणेन निरस्तम् । तदेव सन्धे न्यासिनधर्ममेव हेतोः
रूपे निश्चिने अनुमानाद्य इति सिद्धिः ।

बृहती— तत्र द्विविध इति (भाष्य) निमित्त
द्वैविध्यम् । एतन्नद्वैविध्यं तावन्नास्ति, एवदेशदर्शनात्
इत्येवत्वात् एतन्नस्य । अथ प्रमेयद्वैविध्यमर्हत्य एत-
दुच्यते, एतस्य विशेषात् विशेषोऽनगम्यते, अन्यत्र
सामान्यात् सामान्यत्वगतिरिति । एव च हेतुमद्देशात्
हेतोरेषि भेद उच्यते भवति । किं पुनरनयोर्भेदकस्या-
प्रयोगेन (न किं चिदित्यर्थः) । एतन्नाभिधानेन च
अव्यभिचारिता उच्यते भवति । तदर्थेभ्यः प्रयासः
(अग्निसन्धिपरिधत्तार्थः एतन्नामः) । हेतुहेतुमदो-
र्द्वैविध्यं भवतु वा, मा वा । अत्र के चित्
नीतिरन्वयः । अत्र शास्त्रसन्धिबन्धने किं चिदनुमानेन
साधारणतो (सामान्यरूपेण) एतदे इति मन्वते ।
तद्व्यवहारान्तरेण एतदुक्तं ' तत्र द्विविध ' इति (सिद्धि-

वमेष्वसन्नधः' इति । अवश्यमविता च प्रत्यक्षवदाग-
मस्याप्यनुसंधायात् । उपमानवाधस्य 'न गौर्यवयसदृशः'
इति । अर्थापत्त्या चानुमानविषयवाहो यथा 'जीवन्
देवदत्तो वेरमन्वविद्यमानो वहिरपि नास्ति' इति ।
के चित्तु वाधितविषयत्वमपि असाधितविषयत्वमपि
अनुमानकारणमाहुः । प्रमाणान्तरच्छेदेषु विषये,
नानुमानं वर्तते यथा प्रत्यक्षवगते यद्नेरौभ्ये । तत्र
प्रभावरमतानुसारिणो नानुमन्यन्ते । सिद्धविषयमेवानुमान-
मित्युक्तम् । तद्यथा स्यन्धनियमावधारणसिद्धविषय
विनिति नोपपद्यते ? प्रमातास्त्वु निवृत्तप्रमात्ता । तत्र
संबन्धनियमानुसंधानं प्रती नोदियते इति नानुमानमु-
देति । यदि च अनुसंधितसंबन्धनियमैकदेशदर्शनेऽपि
विषयसिद्धौ नानुमानमुपपद्यते, ततो भयेदेव भसाधित-
विषयत्वमपि अनुमानकारणम् । नैवमस्ति । तस्मात् पूर्णं
सिद्धं अनुमानकारणपरिमाणं नियतसन्नधैऋदेशदर्शनं,
संबन्धनियमसमूहान् च, अत्राप्यत्र च, असाधितविषयत्व
चेति । यदि असाधितविषयत्वमपि अनुमानकारणं,
कथं तर्हि चानुमानेदप्रार्थितं । अनुमानस्योदयः ? प्रत्य-
क्षेण हि संबन्धे जालेभ्यमेवे प्रतीनेऽपि यदोदरदिवर्ति-
प्रमाणस्य दर्शनान्नेदोऽनुमीयते । प्रसाधितविर्हि तैजोवचन
विसरणमन्तरेण नोपपद्यते । अवयवविहरणे चावयवनि-
मित्यतो विनाशः । दृष्टो हि तन्तुविभागात् पटविनाशः ।
तेन विनाशया ज्वालया दृश्यमाना ज्वाला ततो भिन्ना-
ऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे दृश्यमानसन्तुस्ततो
भिवर्ते । 'पूर्वज्वाल विनष्टा त्रिशोर्गावयवत्वात् पटपत्र',
दृश्यमाना ज्वाला, विनष्टा वा भिन्ना तस्या विनष्टात्वात्
त्वममानत्वात्, पटविनाशे पदान्तरम्' इति । उच्यते ।
साधितविषयत्वं यत्र निश्चितं तत्रानुमानं नोपपद्यते, यत्र तु
विषयवशात् सादृश्या तत्रानुमानमुपपद्यते एव । इदं तु
संबन्धे जालेति प्रतीतिं जातव्यमिति शक्यं अवतरत्येव ।
सादृश्येन साधितकारणत्वयोर्भेदावसायान् एवंविधा प्रतीतिः
भेदेऽपि दृष्टा । तेन हि भेदेऽपि सादृश्यवरीन भेदादह-
ण्यदेवविधा प्रतीतिः उक्तभेदेभ्येति शब्दभेदस्यात् साधित-
विषयत्वं संशयमिति नानुमानोपपत्तिप्रतिषेधः । अत्र
एव समानवर्तितावर्तिनीयु बहोषु ज्वालानु ज्वालत्व सामा-

न्य नाश्रीयते, भेदादहणेनापि प्रतीतिरप्यवसायत्वात् । वस्तुनो तु
उष्णत्वप्रतीतिरन्यथा संभारयितुमशक्येति निश्चितं साधित-
विषयत्व, अतस्तत्र युक्त एवानुमानविरोधः । अन्ये
युतः असत्प्रतिपक्षत्वमपि अनुमानकारणमाहुः । यथो
दितलक्षणोऽपि हेतुर्बोधितत्वेत्वंतत्प्रतिपक्षो नानुमान
जनयति, किंतु संशयम् । यथा 'अप्यथो वायुर्द्रव्यमेव सति
अरूपत्वात्' इत्यनेन हेत्वन्तरेण प्रतिपक्षः 'प्रत्यक्षो वायु-
र्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात्' इत्यत्र हेतुर्बोधी प्रत्यक्षत्वा-
प्रत्यक्षत्वसदस्यमावाप्यति, न त्वनुमानं जनयितुमस्मिति ।
तदनुपपन्नम् । यथोदितलक्षणयोर्द्वैलोकिक समवाया-
त्वात्, भावे वा वस्तुनो नित्यत्वमपि तदर्थमेवापत्तेः । तथा
हि, अरूपत्वादित्यत्र हेतुः स्पर्शद्विषयान्वयवतिरेकानुविधा-
यितया वायुप्रतीतिरेतनुमानसाधितविषयः । इदं च अनु-
मानं यथा शीघ्रभावि, तथोदितमेव प्राप्तम् । प्रत्यक्षं हि
निर्गेषता क्व विदुःस्य प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरणीयं, इन्द्रियान्वय
व्यतिरेकानुविधापि प्रत्यक्षमित्युच्यते । ननु न स्पर्शनेन
वायु प्रतीयते, किंतु स्पर्शमात्रेण । नैत्युच्यते । स्पर्श-
न्तरप्रत्ययेऽपि इत्यप्यत्र भिन्नात् । यदि स्पर्शमात्रमेव
स्वार्थेन ध्वेत्, तदा स्पर्शभेदेऽपि किं प्रत्यक्षमायेत ।
ननु वायोः स्पर्शभेदो न संभारनि, अनुष्णारानैकस्पर्श
एव वायुः । तस्य तु तोषर्षवर्कत् तद्वतः शीतस्पर्शः
प्रतिभाति । एतत्तेज संयोगादुष्णस्पर्श इति । उच्यते ।
सत्यं वायोरनुष्णशीत एव स्पर्शं, तोषतेजोगतौ च
शीतोष्णस्पर्शौ, तथापि ताभ्यामभिभूते स्पर्शे शीतोष्ण-
स्पर्शापि प्रतीयते, अन्वयिनी प्रतिपत्तिः । सा च स्पर्श-
मात्रप्रत्यये नोपपद्यते इति यद्वचनः । तस्मात्तनुमानसाधित
विषयत्वात् अरूपसाधितं अप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति ।
स्पर्शसत्त्वादित्येतेदेव निष्पत्तिरनुमानं जायति ।
तस्मात्तथोदितत्वमत्र तत्र एव तत्रपि सति इति नैव पृथ-
गुच्यम् ।

' प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टत्वलक्षणम् । प्रत्यक्ष-
वशं कर्तव्या प्रमाणफलवर्षणा ॥ ' इतिपदनुमा-
नस्य प्रमेयम् । किं चिद् दृष्टत्वात् यथा बह्व्यदिकम् ।
किं चिदादृष्टत्वलक्षणं यथा स्वार्थिदम् । कथं
पुनरसं स्वलक्षणं न प्रतीयं तदनुमात् शक्यते । येन हि

दृष्टः, इति कथं वेगात्मा सस्कारः शरवर्षापादोन तेषोऽवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः यद् संयोगविषयौ आरभते, इति न शक्यमाशयितुम् । कर्मरेवभिमतदेव विभागसंयोगौ उच्येते इति युक्तमेव कर्मांतुमानम् । न च कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्तिनार्पांस्मभिनियमोऽवधारितः, तस्य कार्यासम्भवात् । यदि च तस्याप्ययं नियमः स्यात्, तदा कर्मैव नीययेत । तस्य कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभते, किंचित्तु वेगास्य सस्कार-मपि । संयोगस्य तस्योरपत्तिः, मूर्तद्रव्याणि च तस्य आश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयस्वरूपेण प्रसिद्धम् ।

सर्वमानानां च शक्तिः अदृष्टवृत्तशक्त्याऽपि कार्यानुमीयते । अत्रैवंया भूतादेव दाहो दृष्टः, तथा भूतादेव मन्त्रौपधिप्रतिघटने कार्यं न दृश्यते । न तत्र दृष्टमेव रूपं धारयाम् । तस्याजनकारस्यातो विलक्षणत्वामात्रात् कार्यानुदयप्रसङ्गात् । यच्च सत्त्वं अजनकदशातो निरति-शयं, ततः कार्यं नोत्पत्ते कुल्यादिव उदाहृतम् । यदा तु तत एव कार्यं दृश्यते, तदा तदवस्थातोऽस्यैव वैलक्षण्यं, तीक्ष्णत्वमिव । अग्रे च कार्यानुदयदशातो विलक्षणं न कार्यादवयवमेव प्रत्यक्षदृश्यं रूपयुक्तदृश्यते । भवितव्यं च वैलक्षण्येन, अन्यथा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् इति कार्याद्वयेऽ-तीन्द्रियं किं चिद्द्रव्यं बह्वैरनुमीयते । तस्य मन्त्रौपधिप्रयो-गेण विनायात् कार्यं नोत्पद्यते । न च काव्य मन्त्रौ पधादिभिरुत्तीन्द्रियं रूपं न किं चिद्दिनाशयते, किंतु मन्त्रौपधिसिद्धान्तमेव कार्यान्वयः इति, कारणानुगुणे कार्यादवयवविधातुल्यमत्रात् । अथोच्येत मन्त्राश्रययोगोऽपि कार्यान्वयतिमित्त्वं, सप्रयोगे चाप्रयोगो निवर्तते इत्यस्ति कारणानुगुण्यमिति । तन्न । अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् सर्वमानानां च भावकारणनियतत्वं दर्शनात् । अमानस्य क्वचिदपि कार्यं जनकत्वाधरगतानुत्पत्तेः । यच्च अती-न्द्रियमग्नेः रूपं तच्छक्तिं सामर्थ्यादिनाश्रयतया लोके प्रतीतं, तस्य च कार्यानुत्पत्तौ इयी गतिः, अभिमते वा विनाशो वा । यच्च कदाचिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते, तत्र विनाश एव कथ्यते । यच्च पुनः प्रतीकारवरीन कार्यादवयवः, तन्नाभिमतमात्रम् । तस्य चैव बह्व्यपि-प्रसिद्धस्य सर्वमावेषु कार्यादवयवस्य कार्यायादकात्-

मानेन परिकल्पनीयम् । तस्य च नित्याश्रयाश्रितस्य नित्यत्वं, अनित्याश्रयाश्रितस्य तदनुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । नरनाराश्च अस्वापमेव विद्योयः । सस्कारो हि नाम निलेपनियः, अनिलेपु च कारणान्तपद्यतः इति । प्रत्यक्षरथास्यापि प्रमाणानुवर्णना कर्तव्या । यदा अनु-मितिरनुमानमिति प्रामितिः प्रमाणमिति चावधीयते, तदा अन्यादिविषया लिङ्गदर्शनरूपेणादात्मनः सन्निकर्षादु-त्पत्त्या अधिगतैरेवानुमानं प्रमाणं, क्लृप्तं चोपदानादि-क्रिया । यदा च अनुमीयतेऽनेनेत्वानुमानं, प्रतीकते चानेनेति प्रमाणमिति कर्णाश्रयं तदा आत्मनः सन्निकर्षोऽनुमानं, सव्यनियमसमरणमेव देवदर्शनं चेति कर्तव्यता, क्लृप्तं च लौकिकविषया अनुमितिः । साधकतमस्य वा कर्णाश्र-यत्वात्, तन्मर्थस्य चातिशयरूपत्वात्, न्यवहितोपपत्त्या च सन्नित्यैतत्स्यविशेषयोगात्, लिङ्गदर्शनादीनां प्रमाणत्वम् ।

‘ परप्रत्यायनेच्छुनामनुमोद्यसाधनम् । यच्चनं दूषणेः सार्धमर्थोदितेन वार्धितम् ॥ ’ इत्याऽनुमान-मुपपद्यते । स्वप्रमत्तुहितया वा अनुमानोपादासामप्रया परप्रयुक्तत्वात् चोपितया वा । तदनुमानोत्पत्ति-सामग्रीप्रतिपादनेनैव तद्विषयकत्वात्सत्त्वस्वरूपमपि सूचित-मेव । तत्र अशयितः इति प्रतिज्ञा, शातप्रवृत्तिय-मन्वेत्यनेन दृष्टान्तरवन, एकदेवदर्शनादिति हेताभि-निधानं, तदेव स्ववरसाधनम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा ‘ शब्दो नित्यः ’ इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टं च विषये तस्याशयित्वं शक्यते-ऽऽगन्तुमिति । तथा ‘ एतद्देशादरे ’ इत्यनेनपि एकदेशान्तरभूतस्य अनुमानमियुक्तम् । तदपि प्रतिज्ञा-वचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशाय प्रतिज्ञा कर्तव्या । एतेनैव प्रत्यक्षारिशाधितव्यप्रतिनिर्देशः प्रतिज्ञायात् इत्युक्तं भवति । दर्शयानि प्रत्यक्षारिशाफो-दाहरणमिति । एकदेशस्य च साध्यं दृष्टवितुं सिद्धं धर्मिगनुत्पत्तय साध्याविधिर्दंशितव्य इत्यदितिनिर्देशः पञ्चमाश्रयः (यथा) ‘ शर्मो वीरराजः ’ इति । प्रति-ज्ञाऽऽसाधनम् ‘ ज्ञाता मे वचना ’ इति । अहिस्य हि मातरं न वक्ष्यन्व विषातुं शक्यते, तस्या अन्तराश्रयत्वेन अन्वितभिवचनस्य संभारत् । ‘ यावज्जीमहं मौनी ’

अनुमानपरिच्छेदः

स्वीकृतं वीष्माऽवधारणचक्रयोः प्रयोगः क्रियते । योषो भूगणत् ससोऽग्निमानेवेति । तस्मात् सत्यकृष्णधर्म-
दृष्टान्तप्रयोगेन सन्धनियमावयतेः अनयं क वैधर्म्य-
दृष्टान्तोपादानमिति । अथोच्यते । ना भूत् दृष्टान्तद्वयो-
दानं किन्तु विकल्पोऽस्तु । वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हि साध्य-
धर्मविरहितानुदिरव साधनधर्मविरहविधौ कृते सर्वसाध्य-
विरहिणा साधनधर्मविरहव्याप्यवगमादन्वय साधनधर्मो-
ऽवकाशमलभमानः साध्यधर्मवत्येव वर्तते इति साध्यधर्म-
सन्धनियमावयतेः वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हेतुत्वं समर्थित-
मेव भवतीति तुल्यसार्थतया साध्यधर्मवैधर्म्यदृष्टान्तयो-
र्विकल्पो न्याय्य इति । तदयुक्तम् । ऋतुमार्गैर्णार्थ-
सिद्धौ न यत्सामानाधिकरन्तः यतः, साध्यधर्मदृष्टान्तश्च साध्य-
सन्धनधर्मविरहावयती ऋतुमार्गः, वैधर्म्यदृष्टान्तो यतः
इति न विकल्पो युक्तः, अनुत्पन्नानुपायमानस्य ।
इत्याम्बतं, यथा साध्यधर्मव्यतिनाभावः अनुमानमार्गः,
तथा तदभावात् स्यादुत्पन्नमपि । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तेनो-
च्यते, इति विकल्पाश्रयणमिति । तत्र । स्यादुत्पन्नमाव-
रूपायाः क विद्यते कारणकारणमात्रम् । सर्वकार्याणि
भावसाधनानीत्युक्तम् । न च विषयप्रवृत्तिः शक्यतेऽ-
वगन्तुम् । विषयानामन्तत्वात् साध्यधर्मसन्धान्मि-
चाररूपस्य सन्धनियमो यथाऽवगन्तुं युक्तस्तथोदितमेव ।
तस्मात् सर्वेण साध्यधर्मदृष्टान्त एव केवलः प्रयोगश्च इति
रिद्यतम् । नत एतन्निध समानं, अतो दूरागमनि पक्षस्य
सिद्धयमेकदेशासिद्धय अकारणत्व साधारण च साध-
कत्व चेति । दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पात्, साधनविकल्पात्,
सन्धनियमनिष्पत्त्या, नियमस्युत्पत्त्या, विपरीतनियमता ।
प्रतिशदीनामात्रावकत्वा अप्रयोगक्षेत्रे । प्रतिशामानान्याय
प्रतिशद्वातिरिभिन्नैः । संज्ञानोऽपि दूरागन्तरदूर्वकःसाद-
दूरागमेव । दूरीतरसो हि कार्य प्रतिशामानरहन्तुः । अत
एव च प्रतिशान्तरागनि घृण्य दोषो न भवति, दूरीन-
पूर्वप्रतिशम्बेन प्रतिशान्ततरागमन्यत्वात् । हेतुप्रतिशक्तिरोषो
ऽपि न दूरागन्तरम् । अमसिद्धये हेतोःसिद्धयेन दोषः,
सिद्धये वा तद्व्याहृत्यनगन्तत्वात् पक्षस्य दोषः । अमसिद्ध
विदोषगता तु अदृष्टत्वत्पक्षसाध्यनुमानान् दोषः । इति

प्रकरणमञ्जिकायां प्रमाणपारायणे अनुमानपरि-
च्छेदः ।

* अनुमानवादः (शा.) । प्रत्यक्षस्य सत्यप्र-
योगजन्यत्वलक्षणतः लोकसिद्धेन अथभिनारमुक्त्वा
इदानीं अनुमानादपि अथभिनारायणे लोकसिद्धमेव
दृष्टान्तमाह- (भाष्यकारः) । ' अनुमानं शास्त्रसंग्रहस्य
एकदेशदर्शनात् एतदेशान्तरे अर्हन्निदृष्टे अर्थे बुद्धिः '
(इति) । यस्य सादृश्यस्य, येन सादृशेन उद, साक्षाद्वा
(इति) । यस्य सादृश्यस्य, येन सादृशेन उद, साक्षाद्वा
प्रमाणत्वा वा सादृश्यः सन्धः सयोगः, समसाय, एका
धर्मसमायः, कार्यसमायः, अन्यो वा दृष्टान्तधर्मेषु
धर्मसमायः, कार्यसमायः, अन्यो वा दृष्टान्तधर्मेषु
नियतो ज्ञातः, तं तादृश साध्यधर्मेषु दृष्टयतः तस्मिन्
तादृशे तादृशकारुच्यस्यपि प्रत्येन प्रमाणेन तादृश्य
तद्विषयमाया अपरिच्छिन्ने वा बुद्धिः, सा अनुमानम् ।
यथा धूमस्य अनुपगतोऽप्येगमनस्य अग्निताहितं मदानसा-
द्विषु नियतमुत्पन्नस्यतः एतं तदर्थान्तं अग्निज्ञानम् ।
ननु नियमानुपायार्थाधीनत्वे कथं तादृश्येण अपरिच्छिन्ने
प्रवृत्तिः ? । ईदृशो हि नियमः ' यद्यपि धूमः,
तत्रतन्मिः ' यन्त् रजत्, तत्रत् रूपवत् ' इति ।
एवं चेत् सादृश्यस्य अग्निज्ञानस्य समर्थति इति । अत
नापरिच्छिन्नविषयस्य अनुमानस्य समर्थति इति । अत
एव चोच्यत् प्रियत्, के चिन् अपरिच्छिन्नस्य सार-
णाभिमाननिरासायै स्याचद्यते गृहीतप्रार्थिवमेव अनुमा-
नस्य स्वीकृताः । तथापि नाप्रमाणत्वं, नहि अगृहीत-
प्रश्न प्रमाणत्वं, अनुभूतिर्हि तद्व्यवहारः । अनुमानं
च गृहीतप्रार्थिवेऽपि प्रयुज्यमन्निद्व्यवहारणवचयेन संस्कार-
मात्रस्य साधारणम् अनुभूतिरेव इति तुनासाय प्रामा-
ण्यम् । अथ स्मृतिप्रयोगः कस्मात्साधीयो ? प्रयुज्य-
कारणत्वात् । सम्भारतिरिक्तवरागत्प्रत्ययेन हि
' इ रजत ' इत्यत्र अनुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य
व्यक्तं स्मृतिप्रमाणस्य प्रयोगः अदृशीर्हत् । अत्र तु
निद्व्यवहारणस्य अनुभवसाधारण्यं सद्भावात् अयुक्तं प्रतीति-
विद्यस्य अनुभवसाधारण्यं अदृश्येन स्मृतिप्रयोगाधीनत्वात् ।
निति । सोऽन्वयेनां असाधारणः ज्ञातः । तथाहि, यदि
हि सादृश्यस्यसाधारण्यं असाधारणः स्यात्, ततो
गृहीतप्रार्थिवे आदृश्येति, न तु एवमिति । मह-

संबन्धस्य । अग्न्यादीनां च धूमादीन् इति अनुगमननियम-
नग्यापानक्रियाऽसमवादात् । तस्मात् कार्यकारणभावादेव
एव संबन्धा यस्य येन नियता अयमिचारिणः, स हेतु
रिति दर्शयितुं शक्यसंबन्धनियमस्येत्युच्यते । धूमस्य हि
कार्यकारणसंबन्धो नियतः, अग्नेरनुगमनियतः । तथा रसस्य
रूपेण सर्वकार्यसमनाधरक्षणः संबन्धो नियतः, न रूपस्य
रसेन । गन्धस्य पृथिव्या सह समवायलक्षणः संबन्धो
नियतः, न रसादीनामिति । अनया दिशा सर्वहेतुषु
संबन्धे नियमोऽनुसरणीयः ।

किं पुनः संबन्धनियमावगमे प्रमाणं ? न तावत्
प्रत्यक्षं, संनिहितदेशान्तमानसाल्पकस्युपविषयनियमात् ।
येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु सर्वत्राद्येषु च धूमादीनाम-
ग्न्यादिसंबन्धोऽवगम्यते, तेन तेषां संबन्धनियमोऽनु-
गम्यते । न च प्रत्यक्षं तत्र समर्पणम् । कतिपयदेशत्राल
गतसंबन्धावगममाश्रेयं च नियमो नावगम्यते । अत्रैरपि
संबन्धनियमप्रज्ञात् । नाप्यनुमानेन संबन्धनियमावगमः,
अनरस्यावसदात् । शब्दप्रयुक्तकार्योपविषयनियत-
प्रामाण्यं, अत्र शब्दाऽपि नास्ति । तयोपमानमपि सादृश्य-
मानविवरणं नाम प्रमाणम् । अर्थापत्तिरपि संबन्ध-
नियमसाधेया अनरस्यावसदादेव नातुमानसत् प्रमाणम् ।
संबन्धनियमस्यनया च विना कस्यान्युपपत्तिः । धूमा-
दीनामग्न्यादिसर्वस्य इति चेत् । न । यद्विन्यासोऽपि
धूमस्यान्यसर्पावगमसात् । न ह्यन्ये तावदन्यसर्वता
इति चेत् । अस्य । तथापि शब्दादिपरमाणवस्यम् ।
कारणभेदे कार्यभेदात् एवस्थानेऽस्मात् भ्रूयो नोपपद्यते
इति चेत् । न । यत्रमि व वित् कारणभेदे कार्यभेदे
ह्यप्ये, तथापि न सर्वत्रैव तथेति चरयमन्यथापिद्रुम् ।
अतोऽग्निसर्वस्य धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा
कारणान्तरादपि संबन्धावगमः न संबन्धनियमाध्यखान
पुत्रम् । अतयोऽग्नौ धूमदर्शनं गतव्यथानमौ धूमादर्शनं
संबन्धनियमनन्तरेण नोपपद्यते इति मयुच्येन । तत्र ।
यत्र द्वयं च दर्शनमदर्शनं वा, तत्र तदा नैव संबन्ध-
भावाभावाद्यो तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावा-
भावाभिधत्तयोपपत्तिर्नास्त्येन संबन्धनियमनिश्चिः ।

कश्चित्सु मानसं प्रत्यक्षमन प्रमाणमित्याह । तदनुप-
पत्तम् । मनश्चेद्विहितेऽपि कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तते, तदा
सर्वः सर्वदर्शी स्यादविवेशोपात् । अथ भूयोदर्शनसंस्कार-
सचिव नदिरपि प्रवर्तते इत्युच्यते । तत्र, सत्कारस्य सृष्टि-
मायहेतुगतादधिकार्यपरिच्छेदासमवादात् । इति यद्यपि
सर्वप्रमाणासाधारणं मनः, तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्षं,
किं त्वसाधारणज्ञानानुप्रवेशेन प्रमाणांतराव्यवहारः ।
एव चेदसाधारणभूयोदर्शनसत्कारानुप्रवेशात् प्रमाणांतर-
मापयेत् । अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविवेशोपात् अत्रापि
संबन्धनियमज्ञानं किं न स्यात् ? तथाभूतमपि तद्व्यभि-
चरति ततो नानुमानमिति चेत् । धूमोऽपि तर्हि न
व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणम् ? अपि च अथवा गतौ
मानसं प्रत्यक्षमित्याधीक्ये, अस्ति चान्या गतिरिति
यथामः । अग्रेष्वप्ये । यद्विधूमादीनां तावत् संयोगादि-
संबन्धः प्रत्यापत्तिभिरवसीयते । तथापि धूमो विदो-
पण्येन, गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रत्वभावात्, विदोष्य
तथा च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते । देशकालावपि
विदोषणकालेनैवनाभातन । यद्विहितदेशवर्तमानत्रालता
दीटना, ता च विदोषणोच । एव च देशकालाभ्यां
सयोगादिसंबन्धेन च त्रिशिष्टौ द्रव्यभूतौ यद्विधूमौ अर-
गम्येते, न पुनर्देशकालाभ्यां संबन्धस्य निश्चिष्टसावगतिः ।
तथापि, 'समुच्चयिमी' इति प्रतिपत्ति, न पुनः 'अवयवयोः
मयोग' इति । देशकालान्तरनिश्चिष्टः प्रथममभिधूमयोः
सयोगश्चनः संबन्धो द्वयोरस्म्यवते । तथापि कदा चिदग्रे-
भूमावयुक्तस्याप्यसमवादात् सयोगसंयोगसौधं परस्पर-
विरोधात् कार्यभेदाभित्त्वारिरोधं कल्प्ये । तेनाग्रे
धूमसंबन्धस्य कालान्तरनिश्चिष्टोऽनुप्रवेशः । धूमस्य तु कदा
चिदप्यभिव्यक्तयोगादित्प्राप्तमनो नास्ति । यत्रपि च यदा-
दित्तौ धूमो विनाऽप्यभिव्यक्तयोगं यत्तते, तथापि यादृश-
म्भानसिद्धिप्रोदयस्य गमनात्पत्तिर्नोऽपि त्रिभ्रमिष्येते,
सादृशत्वं नास्येति सयोगादिरहितो दर्शनमिति तस्याभि-
सयोगो देशकालान्तरनिश्चिष्टो धूममागत्युक्तो नियतः इति
निश्चीर्न । तथा च गतिं धूमस्यैव देशान्तरे कालान्तरे
वा प्रमाणमपेक्षते, न तु तस्मात् सयोगादिव्ययोगः । तस्य
धूममागत्युक्तविषेनागतम् । नन्वगौ अथपुत्रस्यापि

अनुमानवादः

परिच्छेदे देशे काले च अभिरेनुमीयते, स येन प्रमा-
णेन प्रागग्रगतः ? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्बन-
त्वात् । न चान्येन केन चिद् । किञ्च अभिरेधूमयो-
मिथः सन्नयो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणाग्रगतः इत्ये-
वावदेव भवान् ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तर-
संनयः अमेरवगतो भवति । तस्मात् अग्रहीतप्राहि एव
अनुमानम् । निम्न अग्रहीत ? अग्निवामान्य तान्त्
ग्रहीतमेव, पर्वतोऽपि प्रत्यक्षेणाग्रगतः, अभिविशिष्टस्तु
पर्वतो न केनाप्यवगतः, इति सौऽनुमेगो मविष्यति ।
तत्र च प्रासादात्तविवेचनेन सन्नपमानं प्रमेयमवधिष्यते ।
यथा ' दृष्ट्वा ज्ञेहोति ' इति विशिष्टविषयोऽपि विधिः
विशेषणपरो भवति, तथा इहापि विशिष्टविषयमेवानुमानं
विशेषणविशेष्योपलौ प्राप्तत्वात् ' यत्पूर्वकं रयमध्वयवे
ददाति ' इतिचत् सन्नपविषयं भवति इति ।

यस्य प्रतिपन्नार्थं पर (प्रति) अनुमानेन प्रतिपिपाद-
चिपति, तेन साधनं प्रमेयञ्च्यम् । येन साधनेन यस्वानु-
मानबुद्धिरुपचयते तत् साधनमित्युच्यते । ' तत्र पञ्चसयं
के चिन्त्, द्वयमन्ये वयं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं,
यद्बोदाहरणादिकम् ॥ ' अक्षपादीयाकारत् प्रतिहा-
रेत्बोदाहरणोपनचनिगमनेः पञ्चापन साधन मन्वन्ते ।
अनित्यः शब्दः इति प्रतिष्ठा, वृत्तत्वात् इति हेतुः, यत्
कृतकं तत् अनित्य इष्ट यथा पत्रादि इत्युदाहरणं, इत्-
कथं शब्दः इति उपनयः, तस्मादनित्यः इति निगमनम् ।
अर्थं तु अतिविस्तारो गद्यार्थः इति मन्वानाः सौगता-
ख्यपन उदाहरणोपनपात्यक मन्वन्ते । सर्पमापनियम हि
लिङ्ग वाच्यार्थमिणि अनुसंदधानस्य स्वमेव लिङ्गि-
बुद्धिरुपचयते, तेन ' यत् वृत्तकं, तत् अनित्य ' इति
वृत्तकत्वस्य अनित्यत्वेन स्वातिनियम स्यार
मिवा ' कृतकथं शब्दः ' इति उपनयमाने कृते शब्दस्य
अनित्यत्व अवगम्यते एव इति इतमवयवान्तरेः । एव
इत्यन्ततशाश्रुदृष्टमेव साक्ष्यं चलेद्यगम्यार्थे मनति इति
न्यवयवमेव युक्तम् । ' अनित्यः शब्दः, वृत्तकत्वात्, यत्
कृतकं तत् अनित्यं यथा पत्रादि ' इत्येव उदाहरणान्त
साधनं सर्वत्र धार्तिककारः प्रयुक्ते । 'अथवा यत् कृतकं
वत् अनित्यं यथा पत्रादि, वृत्तकथं शब्दः, तस्मादनित्यः'

इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम् । एवमपि अन्यून-
धिकमेव साधनम् । तथा च ' यत् कर्म तत् फलान्त
होमोऽपि कर्म, तेनापि फलवता भवितव्यं ' इत्येव
सर्वेन भाव्यकारः प्रयुक्ते ।

प्रतिशब्दोपाः प्रत्यक्षविरोधादयः अप्रतिबन्धविरोपणा-
दयश्च धार्तिके प्रपञ्चिताः । असिद्धिः, अनैकान्तिपत्वं,
साधकत्व च इति नयो हेतुदोषाः । तन असिद्धिः
पञ्चधा ' बुद्धो धर्माधर्मवेदी, सर्वज्ञत्वात् ' इति स्वरूपा-
सिद्धिः । नहि सर्वज्ञत्वरूप क चिदस्ति । ' बहूनि
अदाहकं, शीतत्वात् ' इति सन्नपसिद्धिः, शैलस्य
बहूनिस्वप्नाभावात् । ननु एव समुद्रबुद्धौ चन्द्रोदयस्य
हेतुन न स्यात्, उदयस्य समुद्रस्वप्नाभावात् । एक-
कालसन्नपान् उभयोरोधोः । यदा तर्हि चन्द्रस्य नभो-
मध्ये स्थिति इहम् पञ्चदशनाडिकाऽतिनान्ता समुद्र-
बुद्धिरनुमीयते, तदा कथं ? तत्रापि परपरसन्नपान् उभयो-
रोधोः । नहि छाशासन्नपः एव सन्नप उपनयेन निवर्तं, तत्
येन साक्षात् प्रगाढया या वेनापि सर्वथाभीयते । यदि
तस्य श्वेष अनुनापकं भवति, इति दृष्टिकोमेवेत् ।
तेन पादरा. सन्नयो हेतो. वागिना दग्धितः, तदसिद्धौ
दोषो भवति नाम्यथा । ' गोशब्दः कारनादिमद्रचनः,
गोशब्दत्वात् ' इति स्वतिरेवासिद्धिः । नहि धर्मिभ्यति-
रेणेण गोशब्दत्वं नाम किं चिदस्ति । ' नित्यमात्रा ' इति
अनवयवद्रव्यत्वात्, इति सौधातिकर आकाराभाव-
गारिन प्रति आश्रयासिद्धिः । ' वायुः आराश्व
अनित्य, मूर्तत्वात् ' इति व्याप्यसिद्धिः । ' नृत्तत्वस्य
आकारो व्याप्यत्वात्वात् इति । अनैकान्तिक्त्वं द्विविध
सन्नपिचार सप्रतिस्थापनं च । ' नित्यः शब्दः, अमूर्त-
त्वात् ' इति परमादिपु अनियेच्यवि अमूर्तत्वस्य संभवात्
स्वभिनारि अमूर्तत्वम् । 'अप्रयोजो वायुः, इत्यनें कति
अरूपत्वात् ' प्रयोजो वायुः, महत्वे सति स्वर्गभवात्
इति सप्रतिस्थापनत्वात् उभयमपि अनिर्णायकं सप्रपदेषुः
अप्रयोजनत्वात् अत्राद्युभयोः । कश्चित् आहं बलुनि नित्य-
हेतुवत्त्वत्पन्न एकत्र संभवेति, तत्रापि बलुनि नित्य-
स्यवार्त्ते. । इत्येव सति अरूपत्वस्य अपरोक्षव्याप्यसिद्धि-
रोपात् अप्रयोज्यत्व अनुमानादिपु अवागम्यात् रोरेत्यम् ।

भाष्यमुक्तं यथा 'द्यौम प्रत्ययं रूपरत्नात्' इति । रूपपरं ज्योतिरुद्देशत्वेनासिद्धम् । उन्मीलिते हि नक्षुपि यदोपहारयिषु यद्रूपमुपलभ्यते तत्तैश्वर्यमौदिकं वैलुके तत्त्वालोके । तथा यस्य पक्ष प्रति एकदेशत्वमनैरुद्देशत्वं च तस्याप्यत एव निरासः यथा 'वेदः कृत्तः उपाख्यानात्मकत्वात्' इति । विधिभागं ह्युपाख्यानात्मकत्वात् न व्याप्नोति । ननु धूमोऽपि न हेतुः स्मात्, कृत्तन-परंतव्यापस्याभावात् । भैष्यम् । तत्राप्यपी परंत एकः तपैरुद्देश एव धूमः । इह तु न वेदावपरी एकः, इति युक्तं भाषासिद्धत्वं । दर्शनप्रक्षणेन स्वरूपासिद्धिं देवाभासं दर्शयति यथा 'बुद्धो धर्माधर्मौ प्रत्यक्षदीप्तते सर्व-ज्ञत्वात्' इति । नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं केन विदपि प्रमा-णेनावशन्तं राक्षसते इत्युक्तम् । तथा विद्यमानस्याप्येक-देशस्य यानर्तनं नास्ति तावदहेतुत्वं यथा अन्धसरे धूमस्य । 'एकदेशान्तरे' इति स्वतन्त्रस्य अस्यादेः गम्यत्वं निराकरोति । अन्धरक्षणेन च भित्ताधारयोगंग-गमकभावो निराहृतः । ननु चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्धयनु-माने वृत्तिरोदयाद्य रोहिणीसन्निधानरन्ध्रे यथा उमानाथ-यत्नम् । अत्रोच्यते । एकसालार्तिं चन्द्रोदयसमुद्र-वृद्धयोः संन्यः, तत्र कालः एवैक आशयः इति । तथा, वृत्तिरोदयरोहिणिसंयोगे एकाहोरात्रार्तिं चैव संन्यः, तेन वृत्तिरोदयादहोरात्र एव आहोरात्रोद्देशोऽनुनी-यते । एतेन मध्यगतनद्यदर्शनाद् अष्टमनक्षत्रास्तामयोद-यानुमानमुक्तम् । अथोत्तरीयुत्तरीयोरित्यर्थात्तुमानमन्वेषणेन ज्योतिर्यायम् । एका हि नदी तथाप्याश्रयः इति । त्रिशोभुः ब्राह्मणता मयुधस्य ब्राह्मणानुमानं के विदि-च्यन्ति, तत् प्राभाकराः नास्तुमन्वन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यो हि त्रिशुभ्यनुसन्तिरेव ब्राह्मणता, नास्या । तेन ब्राह्मण-चन्द्रस्यश्रीमुखयत्तयादस्य च ब्राह्मण नातीति भाष्यतु-मानानुमेयभावः । 'अवाधिते' इत्यनेन प्रमाणांतरवा-धिते विषये नानुमानमुपयोगो इति दर्शयति यथा 'बहिर-नुज्जे इत्यन्' इति । ननु इतराण्यनुमानेन सर-स्यः एव नास्ति, एताप्येव अक्षयानुमाने इत्यन्यथा दर्शनम् । तेन संबन्धनियमाभावेऽनुमानानुदय, न पुनरपि नस्ति । उच्यते । परि कथितीत्येऽप्यनु-

मानमुपपद्यते, तदा द्रव्यस्य संबन्धनियमाभावे एव न भवेत्, बहोरप्यनुमानेनैव अनुमानस्य सिद्धत्वात् । सर्व-मानुमाने अनुमितितविषयनिरपेक्षमेव संबन्धानुपाकरणमुप-योगि । द्रव्यस्य च बहिरनिरपेक्ष सर्वत्राऽनुमानत्वेन सह सम्बन्धनियमावधारण जातमिति तद्वलेनानुमानोदये पाश्चा-त्योऽपि संबन्धनियममज्ञो नामान लभते । तस्मात् वाधितविषयपादेवानुमानानुदयात् संबन्धनियमोऽपि भव्यते इत्यराधितविषयत्वमनुमानस्य कारणम् । अतो इत्यत्र बहौ प्रत्यक्षवाधितविषय नानुमानगुत्वादवति । अनुमानवाधोदाहरणम् । 'शब्दः श्रोत्राज्ञो न मनसि गुणित्वात्' इत्यनुमानस्य विषयोऽनुमानेन वाधितः । यद्विषया हि यज्जतीतिः यत्करणीका, तद्विद्विषय तस्य ग्राहकमुच्यते । चन्द्रविषयायाश्च प्रतीतेः अन्यव्यव्यतिरे-काम्वा शोधरक्षणत्वमवगम्यते । अनुपहते हि भोवे शब्दप्रतीतिरूपजायते, उपहते च नोपजायते, इति शोधान्यव्यतिरेकानुसारिणी शब्दप्रतीतिः शोधरक्षणीका । तदन्वयपरिवरेकानुविधापिचि हि तत्ररक्षणे नियतसंबन्ध-त्वम् । अतः 'चन्द्रप्रतीतिः शोधरक्षणीका शोधान्यव-व्यतिरेकानुविधापिचिवात्' इत्यनुमानेन शोधप्राप्तत्वमनु-भूतं सत्, यो वादी नास्तीत्यार तस्यानुमानमनुमानेन वाप्यते । ननु संबन्धनियमग्रहणतः सारोपरुद्देशदर्शनवापे-क्षस्य अर्थांतरासमनिरपेक्षोपपत्तिकं प्रत्यक्षं शोधजन-यता, अरसंभारितया च विषयदानादुत्पत्तिं प्रति-षध्याति, अनुमानेन तनुमानस्य कथमुपचित्तिरन्वयः इति यथाप्यम् । उच्यते । येन नाम शोधप्रक्षेत्रं चन्द्रस्य निराकर्तव्यं, तेनासत्त्वं प्राप्नोतिहृद्यन्वयः प्रथममर-गन्तव्यं, अन्यथा नियेधानरन्ध्रान् । अथगामेव वस्तु विषयान्तरे प्रतिशिरयो, न तु सर्वथा अनरगतमेव । तेनान्यत्र प्राप्नोतिहृद्यन्वयं चमन्वयस्यस्यता अर्थात्ता तात् अन्वयव्यतिरेकानुविधापिचिद्रूप्य अनुमानस्य प्रतीतिरिति शोधमान्यनुमान अनुमानान्तरस्य विषयवद-हत्त्वं वाप्यते प्रतिशिरयो । यथा अनुमानपूर्वं अनुमानान्तर-प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं प्रथममर्थि, तथा प्रतिज्ञाहृद्यनु-मानं प्रथमप्राप्नोतिहृद्यनुमानानुपाकरणार्थि वैदितव्यम् । शब्देन चानुमानस्य विषयवारहातः यथा 'नस्ति

अनुमानवाद

देव प्राक् अस्वरूपार्थं तेनैव हेतुना प्रत्यज्येत । स्वरूप प्रतिपादने च ऋषिते अर्धप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूप भाषितमेव । नहि प्राक् सत्रप्रहाएव अर्धांतरप्रतिपत्ति शक्यते यत्न, प्रतीतिविरोधादेव । सर्वत्र यो हेतु पाहन्ति शेषविशिष्टेन साधनेन दृष्टा तदधर्मिणु निवत्, स ताहन्ति शेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणांतरविरोधात् साधनासम्भवेन विपरीत विशेष नियमनत्वात् स्वयमेव साधनानो निर्दिशेगस्य च साध्यस्य असमनात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्त दुःपक्षितस्य वैद्यान्वुदादीना चेतनकर्तृकवशापनापोष्यमान शरीरिणक्षेतनस्य अनुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वात् अशरीरस्य तेनैव हेतुना पटादिवत् निवारणात् निशाद्वयगन्त्यस्य चेतनस्य असमनात् चेतनकर्तृकत्वमेव अनुपलब्धिमेव निषण्ण्डि इति भवति दूषणम् । धर्मिणि शेषविरोधात् साध्यविरोधित्वात् न दूषण, प्रयुक्त सिद्धान्ता तददूषणत्वात् प्रतिपादिन एव निरूहस्यानत्वात् दूषणत्वात् भवति, न सादिन । यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेष विरोधसम्भेदपि तद्विहित साध्यमान हेतु साधकत्वेन, सत्र विशेषांतरमाश्रित्य विधयति इति वदति, तस्य उक्त्याभिनिवत् दृष्टादिविकार दिने इत्यमान शैत्यप्रत्यक्ष विरोधात् औष्ण्यसम्भेदपि अनुप्यनेवापि साधयेत् । यस्मात् धर्मविशेषविपर्ययतापत्त्यन हेतोः अनुपपत्त्येव ।

उदाहरण द्विषि साधर्म्योदाहरण वैषम्योदाहरण च । साधर्म्ये लिङ्गसुदृश्य लिङ्गिन उपादान 'सोमे धूमवान् महानगरि', स सर्वोऽस्मिन्नु दृष्ट' इति । सम्बन्धुत्वे च साधर्म्ये न वैषम्यं वक्तव्य, गतायत्त्वात् । यदा यद्यन्मापन्नति, तदा लिङ्ग्यभासमुदिरस्य लिङ्गाभाशे पादान 'यगातिनासि, तत्र धूमोऽपि नासि यथा शोपादिषु' इति । यत्र भावेन भाव साध्यते, तेनैव विधिरूप साधर्म्यं, तत्रप्रतिपक्षरूप च वैषम्यम् । यत्र तु नेषामावादिना दृष्टपापभावा साध्यते, तत्र साधर्म्यमेव प्रतिपक्षरूप यथा 'यदा यत्र मधोपचितनासि, तदा तत्र दृष्टिर्नासि' इति । वैषम्यं तु निधिरूप 'यत्र दृष्टिर्नासि, तत्र मेघोत्पत्तिरसि' इति । तेन यत् भिक्षुणा

उक्त 'प्रत्ययप्रतिषेधामन्मेव वैषम्यं' इति तदनादरणीयम् । साधर्म्याभावाश्च साध्यविकल्पादय, वैषम्याभावाश्च साध्याभाववैकल्यादय धार्तिके एव द्रव्या इति । 'तत्तु द्विविध' इति (भाष्य पृ ३६) 'दृष्टस्वरक्षणविपर्ययमेवानुमान' इति मन्वानान् निराकृतौ अदृष्टस्वरक्षणविपर्ययम् अनुमान क्रियादिविपर्ययमस्ति, इति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । नहि क्रियास्वरक्षण प्रत्यक्षेण कदा चित् पश्यते, पूर्वोत्तरदेशयोगेन विभागमानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । ताभ्यामेव आगन्तुविभागमानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । तत्र द्विष्येच्छते । कस्या आगन्तुक कारणमनुनोवते, तत्र द्विष्येच्छते । ननु द्रव्येण कारणत्वात्, न, तस्य प्रगति सदृशात् । ननु क्षणान्तरे अन्यत् द्रव्य सर्वसंस्काराणां सति कदाचित्, सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम् । तत् यदा समानत्वात्, सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम्, तदा विद्यतीति लक्ष्यते । देशे पूर्वपूर्वे उत्तरोत्तरमारभते, तदा विद्यतीति लक्ष्यते । यदा तु अन्ततःपूर्वे पूर्वपूर्वे उत्तरोत्तरमारभते, तदा शब्दतीति लक्ष्यते । दीपममनत्वं छायागमनत्वं सदृशात् पदपरस्योपादान् उत्तरोत्तरदेशाप्रारम्भाना गमनारम्भात् निमित्तात्वात् कृत क्रिया । किंच अनुपपन्नस्य क्षणस्य क्रियाभयक्षणायोगात्, उपपन्नस्य च विनाशप्रलान्तात् क्षणक्रियाऽऽरम्भकत्वं यथा आहु 'क्षणिना सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुत क्रिया' इति । तदिदं शक्यमपि वरणे निराकरिष्याम । तत् रिशरत्वे सति तन्मात्रेण अनुपपत्ते क्रियाऽनुमान युक्तमिति । न युक्तम् । कार्ये हि कारणमापद्येतेषु, तच्चेह दृष्टमेवास्ति । प्रयत्न विरोधानन्तर रि शरीरे देशसंयोगविमगात्पत्त्यनुपमान उत्पत्त्येते, तत् स एव निमित्तम् । तददानांतरसयोगश्च असमवायि, शरीर च समवायि इति किमत्र अदृष्टान्तानुमानेन । ननु अग्रमवायि कारणभूतस्य संयोगस्य स्वाधये स्वाधयस्यमेते वा धार्म्यं नाम्न्य तन्नुसंयोगानामिन् स्वाधयेषु तन्नुपत्त्यनुपपत्तेः संयोगस्य वा संयोगस्योपादानेन । यत्र नरात्तस्योपादानेन अनेनविधे स्तोमिन् रूप संयोगमारभते ! अतः कारणान्तरवचनीय इति चेत्, न । तन्नुसंयोगेन स्वाधये एव पत्त्यन्वते, पत्त्यं बहुतन्नुपात्तित्वात्, संयोगानां च श्लोकोत्तरेण इति । किंच उत्पत्त्यसंयोगात्

सह हेतोः सन्धः प्रतिपन्नः, स तस्माद्देतेरनुमातुं शक्यते । न चाहदृष्टस्वल्पेण सह सन्धनिश्चयावधारणं कस्य वित्तं सम्भवतीति नादृष्टस्वल्पगणनानुमातुं शक्यते । उच्यते । सामान्यतोऽपि सन्धनिश्चयावधारणो भवत्येवानुमानोपचयौ निमित्तम् । यथा ' मत् कदाचिन्नु तत् आगन्तुकाज्ञायमानं, यथा तन्तुसवोमेभ्यः पटः, कदाचिन्नु न द्रव्यस्य संयोगविभागौ, इति ताभ्यामागन्तुकं वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुकं, तस्य प्रत्यभिज्ञानेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यते वस्तु भिन्नान्येव द्रव्याणि अत्र तस्माद्द्वयेनाप्रतीयमानभेदादि तद्व्यत्ययविपर्यायोव भासन्ते ज्वालादिप्रतिदिति, द्रव्यभेदे प्रमाणाभावात् । ज्वालादिप्रमाणसुपन्यस्तमेव । विभागसंयोगादिपार्श्वोपचित्तु यथा प्रतीते द्रव्यस्यैवं सत्यपि आगन्तुककर्मानुपगमेनाप्युपपद्यते, इति न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति । अत्र कश्चिदाह । न कर्म अदृष्टस्वल्पेण प्रत्यक्षत्वात् कर्मणः । तदाह भगवान् शरद्वरः (कणादः) ' सत्याः परिप्रमाणानि पृथक्च संयोगविभागौ परत्वात् इति कर्म च रूपद्रव्यसंप्रतयाचाद्युपपत्तिः ' (VI 111) इति । तथाहि । गच्छत्यभिहितं प्रतीतिः । इन्द्रियान्वयन्यतिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणम् । न च वाच्यं कर्मफलविभागसंयोगविशेषपरत्वेनैवेव प्रतीतिरिति । तच्चिन्धन्त्वे स्थाणवपि एवमेवैवियुजे स्थेनान्तरसमुक्ते चापत्ते, चलिन्वा स्थितेऽपि न चरतीति वर्तमानावमासप्रतीतेः, विभागासंयोगयोर्नर्तमानत्वात् । अतीन्द्रियेण च स्थोम्ना संयोगविभागयोरेत्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतन्निगि चरतीति प्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानुपपत्ति कर्म शक्यते । तदि न नियं, विभागसंयोगयोः सदोदयप्रसङ्गे । अनित्यत्वे तस्यापि असमवायिकारणमन्तरमाश्रयणौषम् । तदा विभागसंयोगयोरेत्यादिपति न कर्मानुमाने किंचिदपि लिङ्ग समर्थम् । सद्गुणः ' निरुत्तरे च सदा जन्म मयात् संयोगविभागयोः । अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्ततोरेवास्तु तेन किम् ॥ ' तदिदमस्मात् । प्रत्ययेन हि गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्तमित्येवमुपपत्त्येः परत्वं गच्छतीति प्रत्ययः, स विभागसंयोगानुमित्तिकाऽऽलम्बनः । सा

च क्रिया न स्वाणौ अनुमीयते । उत्पत्तः स्थेनस्य यो देवान्तरसंयोगः, तस्य ततो निष्पत्त्यनवकल्पनात् । तद्वत्कर्मानुपपत्तानुमानप्रसङ्गात्, निपत्ततश्च स्थेनान्तरस्य प्रसङ्गादिविभागोत्पत्त्ये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च । स्थेनोस्तु कर्मणोरनुमित्तयोः सन्धये तयोर्देशान्तरसंयोगविभागौ । तस्मात् स्वाणौ चरतीति न युज्यते । चलित्वा स्थितत्वापि च देवान्तरसंयोगेन किञ्चाविगतत्वात् वर्तमानक्रियाप्रत्ययानुवादः । अतीन्द्रियत्वेऽपि च स्थोम्नो विपत्ति विततालोऽवयवसंयोगविभागानुपपत्त्या पतति पतन्निगि विशिष्टशुद्धिः, तद्वलेन च क्रियाऽनुमानमपि सुकरमेव । न च कर्मान्तरकल्पनमपि दोषः, कर्महेतोः संयोगविभागोत्पत्त्यवभावात् । तथाहि । शरीरे तावत् प्रयत्नापेक्षाप्रसङ्गयोगात् कर्मोत्पत्तिरवकल्पते । उपोमो हि स्वाभये स्थाभयसमवेते वा द्रव्यान्तरे कार्यभारभते इति नियतम् । यथा तन्तुसंयोगास्तन्तुपु पटमारभन्ते, प्रचयाक्यश्च संयोगः, अवयवेषु समवेतं स्थाभयसमवेते अवयवदिशि महत्त्वं जनयति । योऽपि संयोगः संयोग जनयति, सोऽपि तस्य स्थाभयसंयोगसमवेतयोर्वेनकः । तन्तुरीसंयोगो हि पटतुरीसंयोगस्य जनयिता इत्येव । तस्य तुरी तावदाश्रय एव । प्रयोऽपि तन्वाश्रयत्वात् स्थाभयसमवेतः । आत्मशरीरसंयोगश्चात्मनि शरीरे च समवेतः, स कथं देवो कार्यभारभेत तस्मात्समवायत्, येन सह एकार्थसमवायाभावाच्च । कर्म तु स्वाभये शरीरे जनयितुं शक्नुमादेषैति कर्महेतौर्विभागसंयोगावकतुपायमानौ ततोऽन्यत् कारणं कल्पयन्तौ कर्म अनुभाषयतः । एतेन नोदनाभिधातात्मनो कर्महेतु संयोगविभागो ब्रह्माव्यावो । नोदनात्मनो हि शरणासंयोगः तयोस्तत्त्वमवेते वा कार्यमाविर्भावयितुमलमिति न तत शरीरकाव्यगतौ संयोगविभागानुत्पत्तिरुपेयात् । तथा अगिपातात्मनोऽपि वेगान्मुक्त्येव शरणासंयोगसमवेतं कथमुत्पत्तः ऊर्ध्वं मुह्यत्य वाकाराव च संयोगविभागो आरमेव । यथा वेगात्स्य सत्कारं कर्महेतुत्पत्तये, ततोऽपि संयोगविभागो अनुपपन्नो । सत्कारस्य स्वाभये एव कार्यभारमनियमात् । मातृनाम्नो हि सत्कार आमसमवेतः आमन्वेन सरणलक्षणं कर्म जनयत्

अनुमानव्यवस्थानाम्

कारण, देशान्तरगतप्रत्ययवृत्तितानामपि होलाका-
चाचारदर्शनात् । नापि प्राच्यादिदेशनिर्गते व्यख्या-
कारणं, अन्यदेशीयानां तद्देशभिरादिनामपि तद्दर्शनात् ।
अत एव कृष्णमूर्च्छिनादेशीयत्वं लोहितशब्दादिकं वा न
व्यख्याकारण, सर्वेषामेव व्यभिचारदर्शनात् । उच्यते ।
एकैकशः सर्वेषां व्यभिचारेऽपि, प्राच्यादिसमाख्या तान्त्र-
यकलानुग्रहत्वाकारणी समस्ति । सैन व्यख्याकारण भवि-
ष्यति । तेन समाख्याया एव तावत् व्यख्यतानुमानहेतु-
त्वात् समाख्यायुक्तपुत्रविशेषविषयमेव प्रमाणं स्यादिति ।
एव प्राप्ते अभिधीयते ।

अपिवा सर्वेषामः स्यात्, तन्व्यायत्वाद्विधा-
नस्य । १६ ॥

अथमभिप्राय । भवेदेव, यदि प्राच्यादिसमाख्या अत्र
व्यख्याकारण भवेत् । सा हि प्रसंगानां पाणिनीय
स्मृत्यनुसारेण चतुर्धा प्रवर्तते । तथाहि तस्मिन्म-
'सोऽस्य निरा.' (५।३।८९) 'तत्र भव.' (५.३) 'तत्र
जात.' (२९) 'तत्र आगत' (७४)
इति । तदथमर्थः, प्राचि वसति, प्राचि तिष्ठति,
प्राचि जात, प्राच आगत प्राच्य इत्युच्यते । तदुक्त-
'सम्बन्धैर्बहुभिर्देशममाख्या हि प्रवर्तते । निवास-
३।० ४ २४४) । न चैनभूतऽपि समाख्या व्यख्या
कारण, प्राचि दाक्षिणात्यजनितस्य प्राग्देशनिराखिनोऽपि
होलाकाद्यनुग्रहदर्शनात् । तस्यैव दाक्षिणात्यसमाख्या
निमित्ततामेऽपि आहोमैत्रुपायनुग्रहदर्शनात् । अथ न
व्याकरणस्मृतिनिश्चयना समाख्या निमित्त, किन्तु
उच्छृङ्खलैव लोचिनी समाख्या निमित्तमित्युच्यते, तथा
एतै दाक्षिणात्यस्थानि सारिते स्थाच्यादिनाम्नो होला-
काद्यनुग्रहप्रमाणं । अतो व्यख्याकारणमात्रात् प्राच्यादि-
पदयुक्त भूतिकल्पने गौरवमशङ्क्य अभिप्रेतैरेव होलाकादि
कर्तव्यताप्रतिपादिका भूतिरनुमीयते । यत्न केनां चिदस्मा-
कमेवैतदनुग्रहमिति वृत्ता अस्थानुग्रह अन्येषां चाननुग्रह,
तत् भ्रान्तिनिश्चयमेव । एत वेत्तु सामान्येन प्रचल
भूतिस्मृतिविहितेऽपि कर्मणि केनां चिदनुग्रह अननुग्रहं
वान्येषाम् । यथा साधारणविधानेऽपि दुर्गोच्ये एव पर-

दादी जग्गललीलानुग्रहं, यद्गमाश्चालानां तु चैत्रयुक्त-
चतुर्दशमेवेति न किं चिदनुपपन्नमिति । प्रयोजनं, पूर्व-
पक्षे प्राच्यादिभिरेव होलाकाद्यनुग्रहं, सिद्धान्ते तु सर्व-
रेवेति । सूत्रं तु—होलाकादिकर्म सर्वेषामेव 'धर्मः'
स्यात् । होलाकादिकर्मविधानस्य सर्वेषामेव तत्रापि प्रा-
च्यापरत्वादिति । सीता.

अनुमानव्यवस्थानाम् तत्संयुक्तं प्रमाणं
स्यात् । १३।७।१५ ॥

देशाचाराः प्राच्यानां होलाकादयः, दाक्षिणात्यानां
आहोमैत्रुकादयः, उदीच्यानां उद्भृत्प्रमथकादयः । ते किं
तेषांतेषामेव धर्मः एत सर्वेषां इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
अनुमानस्य धृत्यनुमितिनिराणीभूतत्वेन लिङ्गभूतस्य
आचारस्य व्यवस्थानात् देशभेदेन व्यतिरिक्तत्वात्,
प्रमाण आचारेणानुमितं भूतिः तस्ययुक्तं तद्देशाचारक-
पदसंयुक्तमेव स्यात् । 'होलाका प्राच्याः दुर्गः' 'आहो-
मैत्रुका दाक्षिणात्या दुर्गः' इत्यादिरूपैव भूतिरनुमेया
इत्यर्थः ।

अपिवा सर्वेषामः स्यात्, तन्व्यायत्वाद्
विधानस्य । १६ ॥

पूर्वप्रतिपादितैः अपिवाशब्दः । होलाकादिः सर्व-
धर्मः सर्वैरिक्तस्थाना जनानां धर्मः स्यात् विधानस्य
तन्व्यायत्वात् । विधीयते अनेन इति विधानं शब्दः ।
तस्य सर्वेषामेव तत्रापि प्राच्या, 'विधेः सर्वविषय-
यत्न' यस्मिन् कल्पे विधाने विधापक्षे वाच्येऽपि
तत् तन्व्याय, तस्य भाव तन्व्यायत्वात् । विधानस्य
तन्व्याय सर्व विधापक्षकामस्य सर्वविषयत्वात् होला-
कादिः सर्वेषामः स्यात् इत्यर्थः ।

देशानाद्विनिर्वाहो स्यात् । १७ ॥

ननु यथा शिप्राकालो भूतिविषयः केचित् त्रिदिगा,
केचित् पश्चिदिगा, तथा होलाकादयोऽप्याचाराः तत्र-
दिक्स्थानामेव पुत्रो न स्युः इति चेत् । गोव्यव-
स्थास्य शिप्राव्यवस्थायाः यद्यप्यत्रकोरेव उक्तं स्यात् ।
तदर्थं ननु शिप्राकालस्यापि त्रिदिगोः स्यात् त्रिदिगेन
व्यवस्थाया विषयः स्यात् । 'यत्र साक्षात् घनप्रति-
पन्नमत्र त्रिदिगा इ' इति शिप्राऽप्युक्तस्य 'यथादि

इत्यनुमानवाध एव, न स्ववचनवाधः । शब्दश्रवणादि
कार्याच्छब्दोच्चारयित्त्वमनुमीयते, शब्दानुच्चारकत्वं च
मौलित्वं इत्यनुमानवाध एव । स्ववचनं तु मौलित्वा-
भाह, न पुनरमौलितामिति न तेन वाधः । गन्धैरु-
देसान्तरनसंघनियमश्च गमकैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति
तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम् । यावदि कसिश्चिदमिणि
एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः संघननियमो न
प्रदर्शयति, तावदनुमानमेवोत्पादयितुं न शक्यति । यत्र धर्मिणि
संघननियमो दृश्यते, स दृष्टान्तो महानसादिः । स बोधं
दर्शयितव्यः 'पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय योषो धूमवान्
उषोऽग्निमान् यथा महानसादिः' इति । यस्तु साध्य-
विकल्पः, साधनविकल्पः, तदुभयविकल्पः, संघननियमनि-
कलश्च स दृष्टान्ताभासः । यथा 'शब्दः प्रपनोत्यः,
तदनन्तरमुपलब्धेः, मनोमोदकादिवत्' इति । मनोमोदका-
दिषु प्रयत्नोपलब्धं नास्तीति तत्संघननियमो हेतोलभ्य
दर्शयितुमशक्यः । 'शब्दः नित्यः अपूर्णत्वाद् घटवान्' इति
घटस्थगम्यत्वं नास्तीति तस्य नित्यत्वेन संघननियमो
दर्शयितुं न शक्यते । तथा 'शब्दः अनित्यः कृतवत्वात्
गगनवत्' इति, गगने अनित्यत्वं कृतवत्वं च नास्तीति
न तत्र संघननियमः शक्यो दर्शयितुम् । तथा 'शब्दः
अनित्यः प्रमेयत्वात् द्रव्यवत्' इति, किंचिद् द्रव्यं
नित्यं परमाण्वाकारात्ममनोदिकात्वादिर्द्रव्यं, किंचित् चा-
नित्यं द्रव्युपादि, तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह संघन-
नियमो नास्तीत्यसंभवमेव दर्शयितुम् । येन च वचनेन
एकमि साध्यसाधनयोः संघननियमो नास्तीत्येते, तद-
प्याभासमेव । तत्र द्विविधं अयमर्थितसंघननियमं निरतित-
संघननियमं च । यथा 'पर्वतः अग्निमान् धूमवान्
महानवत्' इति, यत्रपि महानते यद्विषयो साः,
तथापि यान्त् धूमस्यमिना सह संघनो नोभ्यते तादृश-
मह एव । तथा तस्मिन् प्रयोगे यदेवमुच्यते 'योषो-
ऽग्निमान् सध धूमवान्' इति, तत्रापि गमनाभिनतस्य
धूमनस्य सम्बन्धितेनाभिनतस्य सह संघननियमस्य अर्थ-
तत्वात् धूमस्य न समर्थितं गमनश्रवणमिति साधना-
भासत्वम् । संघननियमं स्मरतः एकदेशदर्शनादनुमान-
मुपपद्ये इत्येकदेशस्य हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् । यथा

अग्निमत्त्वे साध्ये धूमवांश्चायमिति । तेन यस्यैकदेशस्य
नास्ति, तत्राभासत्वं युक्तमेव । येन वचनेन सदिपि दर्श-
यितुं न शक्यते, तदप्याभासत्वमेव । यथा अथाचन-
शब्दप्रयोगादयः । असाधारणादयश्च हेत्वाभासाः सर्वे
एवान्वापि योजयितव्याः । दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगो
क्रमनियमो नादरणीयः । एकदेशदर्शनपूर्वकादपि संघन-
नियमस्मरणानन्तरं शब्दसाध्यज्ञानं जायते । तथा संघन-
नियमस्मरणपूर्वकमपि एकदेशदर्शनं अनुमानमुत्पादयत्येव ।
तत्रैकदेशदर्शनपूर्वकसंघननियमस्मरणं कुर्वतो प्रतिज्ञाऽ-
नन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यं पर्वतोऽग्निमान् धूमवान्
इति । दृष्टान्तपुरस्तरं तु प्रयोगो प्रतिज्ञासुखदायक योषो
धूमवान् उषोऽग्निमान् महानसादिवदिति चाभिधाय
धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा-
नन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततोऽ-
प्यनन्तरमुपपन्नं प्रयुज्यते धूमवांश्चायमिति । तत्र हेतु-
नययोरन्यतःप्रयोगेणापि साध्यसिद्धेरुपयोगदानमनर्थक-
मिति नीमांस्तथाः । तस्माद्भववत्तादयमग्निमानिति
निगमनमप्यनर्थकमेव, यद्योदितहेतुत्वरूपविद्यावाप्यर्थस्य ।
वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च के चित् साधनवाक्ये कुर्वन्ति
यथा 'अग्निर्नास्ति यत्र, तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा
जलहृदे' इति । तदनुपपन्नम् । साध्यमसंघनवत्त्वेन
हेतोरगम्यत्वम् । तत्र साध्यमदृष्टान्तेनैव समर्थितम् ।
अधोच्यते साध्यमदृष्टान्तमात्रेण साध्यमसंभवति
हेतोर्नृत्तिरवगम्यते, न तद्विरहिणो निरुत्तिः । न
च तत्रास्ति हेतोः साध्यसंभवस्तिस्रोऽवस्थास्तते,
अतस्तदर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तोऽनुपादेय इति । तत्र ।
नहि साध्यमसंभवति हेतोर्नृत्तिमात्रं साध्यमदृष्टान्तोभ्येते,
त्रिषु विधा एव साध्यमसंघनो दृश्यते । तथाहि
साधनपमोदितेन साध्यमसंविधिः साध्यमदृष्टान्तेन कियते ।
तत्र धूमवत्ताशोरलक्षणो न धूमवत्तावगुणद्विधात्, प्र-
द्वेष्यं वाक्वत्तरिष्मासोः, सर्वेषां धूमवत्तावगुणद्विधा विरि-
तेति नास्ति संभानना विनाप्यमिना धूमो भवेदिति । उदे-
श्यता च प्रयमप्रयोगेनागम्यते धूमवत्तावगुणद्विधा ।
एव निषेधयन्तदप्रयोगेण शोऽग्निमान् यो धूमवत्तावगुण-
प्रयुदेववत्तावगुणद्विधा विरिष्मा विनाप्यमप्यते निरुत्ति च

रक्षणधर्मताशानजन्म ज्ञानम् । नैगधिकास्तु लय-
यात् व्यभिचारवीविरोधिवी विपापमप्रसारद्वयधर्मता-
शानकज्ञानमनुमितिरेति यद्वि । तत्र परामर्शादे
निराकरणेति । मणि. पृ. २०-२१, ० अनुमितिः संज्ञा-
कारा न इति अशक्यताः । संज्ञाकारा अनुमितिरेति
इत्यन्ये (२ नतीयाकारः) । पृ. ४२, ० यदि पञ्चविशेष्यकः
परामर्शः तदा तद्विरोधिपक्षे अनुमितिः । हेतु-
विरोधपक्षे तु साध्यविरोधिपक्षे इति मणिहृत् । उभय-
विरोधापि पञ्चविशेष्यकैः इति नयाः । पृ. ३७,
० धूमलिङ्गकार्त्तलङ्गलिङ्गविषेयानुमिति प्रति धूम
परामर्शस्य हेतुत्वम् । पृ. ३७, ० अनुमितेरपि
बहिर्विशिष्टः पर्वतो विषयः इति अनधिगतापेयवृत्त-
रूपं ग्रामाणाम् । कु. १।१।५५, ० बन्धाद्यनुमितौ
बहिर्व्याप्यलोकाणां पर्वतः इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यैव
हेतुत्वं, न तु आलोको बहिर्व्याप्यः आलोकाणां पर्वतः
इति ज्ञानद्रव्यस्य, गौराणां । यत्र च ज्ञानद्रव्यादनुमितिः
तत्र विशिष्टज्ञानरूपानाम् न व्यभिचारः इति शीत-
मीयाः । मीमांसकास्तु बहिर्व्याप्यधूमानाम् पर्वतः इति-
विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वमदिनये व्याप्यस्य निश्चय-
निवेदन धूमसोऽपि निश्चय-निवेदनीयम् । तथा
च निश्चयस्य तदभावात्कारकत्वरूपवृत्तत्वात्पर्यपटि-
त्वेन तेषां परस्परविरोधविरोध्यभावे विनिगमना-
विरहेण कार्यकारणकारणरूपत्वम् । ज्ञानद्रव्यादिनये
तु ज्ञानस्य विवृतता निश्चयत्वमप्येवोऽपि न मियो विनि-
गमनाविरहः, तत्र लयन इत्याहुः । मणि. पृ. ३८,
० अनुमितिसामग्र्याः - प्रत्यक्षसामग्र्येषु च
वाच्यम् । भाट्ट. ८।१।४.

० 'अनुमिनोमि' इत्यनुपपत्तयमान विषेयताऽऽप्य-
विपक्षताकालिन एवेति नियमः । कु. १।१।५५ पृ. ६.

० अनुमेयानां कार्यमप्यनुम् । धृइती. पृ.
२४७.

० अनुयाजः दस्यूर्णमासयोः तृतीयः सिद्धदेवता-
संस्कारकतत्र समिन्तोरकारकः । भा. १०।१।१३८.

॥ अनुयाजः दशमः वार्हिविंशतः ॥
उक्त्यायेन दशमानुयाजस्य सिद्धदेवतास्ये प्राप्तेः
देवतासामान्यस्य उच्यतेसामान्यगतस्य प्रयोगेण
पयवक्रमात् यत्तत्रानेन प्रथमविद्यमानेन । संसर्प.
२।३।५.

० अनुयाजाः अग्नीशोमीये पत्नी एकादशेन, न तु
प्रत्यनुयाज एकादशस्यमत्ता । एत यथाज्ञा एकादशेन ।
एत चातुर्मास्येषु प्रथमा अनुयाजाश्च नवनयेन । भा.
५।३।१११-२. ० अनुयाजाः अग्नीशोमीये पत्नी
पुण्यद्वयेन यद्व्याः ' पुण्यद्वयेनानुयाजान् यजति '
इति तद्विधानाम् । वि. ५।२।८. ० अनुयाजाः आति
व्यायां न सन्ति । ' इदन्ता आतिव्या सतिव्ये नानुया-
जान् यजति ' । भा. १०।७।२।२८, ० अनुयाजाः
उपसक्तु न सन्ति । ' अननुयाजास्ताः ' इति विदे-
धाम् । १०।७।१।४३. ० अनुयाजा औग्ण्यात्प्रथमो-
जकाः दस्यूर्णमासयोः । वि. ५।१।१५, ० अनुयाजाः
ऋत्विधाः । तत्र कथमन्य तु अपेक्षदः । ४।१।१,
० अनुयाजाः ऋषिद्वेषेने सनतीपरगुणताः परव्रजम् ।
४।३।१५, ० अनुयाजाः दस्यूर्णमासयोः अह्न, न
प्रथानम् । ४।४।११. ० अनुयाजाः दस्यूर्ण-
मासयोः आग्नेयव्याः । भा. १२।१।१।२. ० अनु-
याजाः दस्यूर्णमासयोः पयः, चातुर्मास्येषु नव,
पत्नी एकादश, अथर्वे द्वौ एव कर्हिविंशती ।
आतिव्यायामुपसक्तु च त्रैशोऽपि । के. ० अनुयाजाः
दस्यूर्णमासयोः प्रादिकारिभक्तोत्तमिगन्ते । के.
० अनुयाजाः पत्नी एकादशसंख्याः त्रिमित्युपायेः पुत्रो
ज्ञानस्य कार्यम् । तथा पुण्यद्वयेनानुयाजाः पत्नीरिगन्ते,
वेदवेदान्तानेन च पुत्रोऽज्ञानस्यः । भा. १२।१।१।२.
० अनुयाजा पत्नी ' देव कर्हिविंशती ' इत्यादिभिः पातु-
शोवक्रगदशोः एकादशमिमन्तैः क्रात्या शोमाः ।
ते च परव्रज नामिनापञ्चास्यम् । वि. ४।३।१५.

॥ अनुयाजाः पातुशः प्राकृतस्य साधारणस्य
प्रथमस्य त्रैशस्य त्रिकाशाः ॥
पत्नी अन्वयेवेकादश प्रेताः नैकपत्न्यान्तुः
सन्ति । वे सव्ये प्राकृतोः यन्वेकतन्वयोरनोर्द्वयः,

नसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्मिषु प्रागनुमानान्त धूमस्य अग्नि-
साहित्यमवगतं, न सर्वत्र, प्रमाणप्रभावात् । यथा चाचं-
भनः, तथा न्यायखनमालयामेव प्रप्रक्षितम् । दृष्टान्त-
धर्मिष्वेव बहुधाः अग्निसाहित्यसुरलक्ष्यताः, अनग्नौ च क
चिदपि प्रत्यक्षेनाविष्यमाणे धूमं अदृष्टवतः साध्यधर्मिषु
अग्निमत्ताज्ञानं उत्पद्यते । आह च 'साहित्ये मितदेश-
त्वात् प्रसिद्धे बद्धिधूमयोः । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गम-
कृतं प्रकल्प्यते ॥' इति (श्लोवा. अर्थापत्तौ ४२) । 'मम
द्व्यदृष्टिमात्रेण गमकः सृष्टचारिणः ।' इति च (४०) ।
तत्र च अनुमितस्य न सर्वेषां धूमवता अभिमत्ता अव-
गन्तव्या, नापि सर्वत्र अनग्नौ धूमस्याभावः । सूर्योऽ-
ग्निसाहित्यं व्यभिचारादर्शने इत्येतावदेव अनुमानार्थिभिः
अभ्यर्थनीयं, नाधिक किं नित् । यत् इदं 'पनयन
धूम, तन्तनाग्निः' इति ज्ञानं, तत् अनुमानमेव इति
तत्रैवेत्यम् (न्यायखनमालयात्) । ननु एवमपि
अग्नेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमरता अग्निमत्ता अव-
गता इति यत् पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनात्
अग्न्यनुमानं, तस्य दृष्टीतप्राहित्यं तदवस्थमेव स्यात् ।
सैवम् । सामान्यविशेषमेवात् । सामान्येन हि धूमरता
अग्निमत्ता अवगता, पर्वतादेशु देशविशेषस्य स्वल्प-
मपि प्रागवगत, नतरा अग्निमत्तम् । यत् अवगत
मेवेति मन्यते, तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्रातः पर्वता-
समीपस्थैः केन प्रमाणेनावगत इति यत्कल्पम् । न प्रत्य-
क्षेण, नान्येन प्रमाणेन । न च अनवगतपर्वतः तस्मा-
द्गिमत्ता अवगारयितुमशक्यम् । यदि च इदानीतनं पर्वत-
साद्रिमत्ता प्रातोरावगत स्यात्, ततः अग्न्यर्थं विनैव
धूमदर्शनेन अग्नये पर्वतमारोहेत् । नहि अग्न्यर्थिनः
अवगतेऽग्नौ, प्राग्दर्शनेन अर्थः कश्चित् । किंच धूमो
पलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्य अग्निमत्तयोऽवगतः
इति वदता धूममत्तयोऽपि अवगत इति यत्कल्पम् । नहि
अशातसंबन्धमुपलक्षण उपलक्ष्यमुपलक्ष्यवितुं शक्यम् । अथ
देशसामान्यं धूमेनोपलक्षणं, न देशविशेषस्य, ततः अग्नि-
मत्तमपि तन्मात्रस्यावगत, न देशविशेषस्य, अतो द्वि-
लक्षिणोः अविशेषात् 'द्विप्रत्येव देशकालनिर्रेकः, न
द्विदिनः' इति प्रमाणमाप्तम् । अपि च 'यत् अग्नी-

न्धनसवोगः, तत्र धूमः' इत्यनेन धूमोऽपि अवगत
एव, इति न किं चिदपि अवगन्तव्यमवशिष्यते धूम-
ज्ञानेन, इत्यलं बालजल्पितेन । यदि च अवगतमेव अनु-
मानेनावगम्यते, ततः स्वरूपमेव प्रमुषिततद्भाव अनु-
मानज्ञानं स्यात् । न च प्रत्यक्षकारणत्वात् अस्मृतित्वं,
तदसिद्धेः । संबन्धदर्शने हि सद्यदर्शनवत् स्वरूप-
सुदोषयेत्, क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम् । सस्कार-
श्च उद्घोषितः स्मृतिं जनयति इत्यविवादम् । स्मृतिश्च
प्रमोपः शुक्तिवारजतादिवेदनेषु क्लृप्त एव । तदेवं
क्लृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोपसौ को नाम अक्लृप्तं
लिङ्गस्य द्विजिज्ञानहेतुत्व कल्पयेत् । कल्पनाया
वा शुक्तापि रजतवेदनस्य अनुमानरूपत्वात् तदुपपत्तये
दोषस्यैव अनुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् । अकल्पने तु
अनापि स्मृतिप्रमोपात् अप्राप्तव्यमेव स्यात् । तस्मात्
अवश्यं अग्रहीतप्राहित्यं अग्नीकृतव्यम् । ननु अग्निविशेषस्य
अग्रहीतसम्बन्धस्य अवगम्यत्वात् सामान्यमेव अनुमेय,
तच्च प्रागवगतमेव इति कथं अग्रहीतप्राहित्यम् । यथा आहुः
'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।
अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन् निमग्नौ बादिद्विदिनः ॥'
इति । नैप दोषः । अवगतत्वापि सामान्यस्य देश-
न्तरकालान्तरसम्बन्धस्य अग्रहीतस्य प्रहणात् उपपन्न प्रमे-
यत्वम् । इदं चार एकदेशिना वक्तव्यं, केन प्रमाणेन
धूमदर्शनस्य अग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यते इति । तदा-
नन्त्यात् इति चेत् । तस्य सस्कारद्वारेणापि उपपत्तेः ।
अनुभवरूपत्वमुपपन्न इति चेत् । स्वरूपस्यापि तत्रावगम-
प्रमोपेण अनुभवविमानोपपत्तेः । वस्तुतः अनुभवत्वं तु
असिद्धमेव प्रमाणाभावात् । नहि अग्निज्ञानस्य अनु-
भवत्वे प्रत्यक्षमन्वद्य प्रमाणमस्ति, अस्ति तु स्मृति-
प्रमोपत्वे । अथ स्मृतिप्रमोपत्वे बाधक स्यात्, न च
अग्निज्ञानस्य वदन्ति, इत्यतो न स्मृतिप्रमोपः इति
चेत् । स्मृतिप्रमोपस्यापि अशापदर्शनात् । पक्षिप्रभा-
दर्थिनः मणिजुद्विज्ञावत् स्मृतिप्रमोप एव, अन्यथा
विपर्यतव्यातिप्रसङ्गात्, अथ च प्रवृत्तस्य मणित्यमात्
न बाधकमस्ति । तस्मात् स्मृतिरेव अनुमानं इति अप्रा-
माण्यापत्तिः । यत् च रथीतप्राहित्यमनुमानस्य, अत्यन्त-

यावत् । तथा च प्रवरगवितिनोव्यादारुपकारकात् तस्य
व्यापस्वादिति ।

वि— 'अनुयाजोऽन्तिमो योऽथौ किमाणुप-
कारकः । खिद्यङ्कृतस्फुटित्वां, ऽऽथोऽनुयाजान्तराभ्यतः॥,
खिद्यङ्कृत्युपस्थामेः प्रथमिहाऽर्थवत्त्वतः । दृष्टार्थेव्याप
संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥'

भाट्ट— द्यौर्पूर्वमासयोरनुयाजेषु तृतीयोऽनुयाजः
आग्निस्विद्यङ्कदेवत्वः । उ ऋ शोपप्रतिपत्स्यस्य आचारिक-
स्विद्यङ्कृत्यागस्य देवतासंस्कारार्थेः, उत अनुयाजान्तर-
वत् आराधुपकारक इति चिन्तनायां, उभयोः प्रकरणेन
द्यौर्द्रव्यावयवमात् न परस्परान्नत्वे प्रमाणमस्ति इति
आराधुपकारक एव । इति प्राप्तौ, दृष्टे संभवति अट्ट-
स्थान्याप्यत्वात् तृतीयदेवतासंस्कारार्थवत्त्वमेव । न च
विनिगमनाविरहः, प्रथेपस्य वाक्यादेव शोपप्रतिपत्स्य-
त्वेन कृतार्थत्वत्, त्यागांशस्थिति प्रधानप्रयुक्तद्रव्योप-
जावित्वेन प्रधानाद्भवत्य धरणं विनैव अवयवसंभवाच्च ।
अतु शास्त्रीयधिकार्यां तस्य इष्टदेवताप्रारम्भेन कृतार्थ-
त्वमुक्तं, तन् मनस्य इष्टदेवतासंस्काररूपेऽपि कार्ये अ-
र्थाया एव अग्निस्विद्यङ्कदेवताया विधानात्, उदेरांशस्य
इष्टदेवतासंस्कारार्थत्वात्वात् उच्यते । न च एतानि
उतमानुयाजे मान्यार्थिकस्य देवभ्यां देवत्वात्प्रतिः,
तस्य च आचारिकस्विद्यङ्कृते देवतायाभावात् कथं
तृतीयदेवतासंस्कारार्थेऽपि वाच्यम् । भाष्यकारनिधि-
तेन ' अग्नि गिद्यङ्कं यजति ' इति वचनेन ' गिद्यु
यजति ' इति च देवताविधानेन मान्यार्थिकस्य देवस्य
देवतात्वकथनमात् । याज्ञिक्याचारानु एतदनुयाजसं-
मूहः । उक्तं संवत् देवतासंस्कारेण न दितीयायाः मान्य-
स्योपघना दोषं चोच्यते । तस्मात् उतमानुयाजस्य
आचारिकस्विद्यङ्कदेवतासंस्कारार्थत्वात् यथैववत्त्वान्न
द्विष्येदौ आचारिकस्विद्यङ्कदेवतः, तत्र उतमानुयाजस्योप-
योगः । यत्र वा विष्णोर् अग्निः कथंकारनः खिद्यङ्क-
देवता आचारिकस्विद्यङ्कृते, तत्र उतमानुयाजेऽपि ' देवो
अग्निः कथंकारनः खिद्यङ्कं यजति ' मन्त्रः कथं ' इत्यपिः
मन्त्रे उच्यते, तत्र च तद्वैकल्येनः । याज्ञि-
कानु एवं न वृत्तं, उत मन्त्रे विलम्बः । १०११२०.

मणहन— ' अनुयाजः खिद्यङ्कृत्यागः । ' २२.

शंकर— ' अनुयाजोऽन्त्यस्तु संस्कारका । ' २२.

ॐ अनुयाजानां ' आग्निमाहतादूर्ध्वं कर्तव्याः '
इति काष्ठे विधीयते ॥

अनुत्सर्त्तौ तु कालः स्यात्, प्रयोजनेन
संयन्धात् ॥ ४।३।१४।३६ ॥

भाष्य— ज्योतिष्टोमे भूयते ' आग्निमाहतादूर्ध्वमनु-
याजैश्चरन्ति, महत्त्वं परिधीन्तु जुरोति हारिषोऽनन्त ' इति ।
तत्र संदेहः किमत्रं विधीयते, उत काल इति । अत्रविधाने भ्रुतिः, काटविधाने व्यथा । तस्माद्द-
विधानम् । इति प्राप्तौ, मन्त्रः । अनुयाजानां पञ्चमन्त्रे, तत्र
न तयोः परस्परं सव्यः । तथा परिधरः परदन्त्रे,
हारिषोऽनन्तदेव प्रधानम् । अनुयाज आग्निमाहतां च
मन्त्रं, मान्यवत्स्य तयोर्न मन्त्रं, तद्विधीयते, तथा
हारिषोऽनन्तस्य परिधिरारण्यस्य च । एवं च मति न हारि-
षोऽनन्तस्य परिधिरारण्येन कथिदुपकारः कियते, हारि-
षोऽनन्ते वा परिधिरारण्ये । अतु परिधिरारण्ये उ-
द्विद्यङ्कतेन तत्सोऽपि कियेति । उच्यते । नहि उद्वि-
द्यङ्कस्य परिधिरारण्यमनुवेत्तु । सिद्धे परेण पर्यवर्षम् ।
तस्मिन् मति तत्सोऽपि कियते इति । मन्त्रात्
व्यापार्थः संशय इति ।

शोम — पूर्ववत् इत्यत्र अत्राग्नि-वररता इति प्रत्य-
यत्वात् संशयः । प्रयोक्तव्यं प्रमाणद्वयसंघे (कथंकार-
विधिक्ये) आग्निमाहतासंस्कारात्तस्मात् अन्त्य कान् मन्त्र-
नपरवर्षानुयाजः मन्त्रादे कथंकारः । शिष्टोऽपूर्वसंघे
(अत्रुत्तरेऽनन्तसंस्कारविधिक्ये) मन्त्रीपरवर्षस्य चोद-
कथनानुयाजानां तत्र अग्नि-उत्त आग्निमाहतासंस्कार-
प्रत्यय विधानात् मन्त्रीपरवर्षे अनुयाजसंस्कारं सिद्धि-
मितु अन्त्याकारः । शिष्टान्ते तु (काटवर्षसंघेऽपि-
क्ये) मन्त्रीपरवर्षस्योदक-आग्निमाहतासंस्कारात्तस्मात्
मन्त्रं न मन्त्रादे पूर्ववत्कथनानुयाजं, न वा मन्त्री-
शिष्टमितु अनुयाजसंस्कारः, सिद्धि कालार्थः मन्त्रे इति ।
सुवार्थस्य— कथंकारवर्षे आग्निमाहतासंस्कारे कथं

स्पर्शानानुमान तु अविबुद्धं ज्ञानत् इति न द्वयोस्तुल्य-
बलत्वं, अतो नास्ति सप्रतिषाधनो हेतुः इति । (दूष-
यति -) स वक्तव्यः, स्वयमिन्नरोऽपि तर्हि न सद्य-
हेतुः स्यात् नित्यसद्यपर्यन्तिस्रष्टद्वादेव । सद्यपि तस्य
सद्यहेतुत्वे प्रमाणात्तरेण निर्णयसम्भवात् न नित्यसद्यया
पक्षिः, इति चेत्, तर्हि इहापि प्रमाणात्तरेण निर्णय
सम्भवादयोः । तथा सति यत् प्रमाणात्तरेविबुद्धं, तस्य
दुर्भेदात् इतरस्य वहीयस्यत्वात् अनुत्पन्नलज इति चेत्,
पेन चोक्त उभयं तुल्यजलमिति, किंतु अगृह्यमाणबला-
कल्यमानम् । तथाहि, प. स्याणुव पुरुषाव वा नाय-
धारयति तस्य ऊर्ध्वत्वं सद्यहेतुर्भवति, निर्णीति तु
अन्यत्तस्मिन् रूपे सद्यो निवर्तते । तथा यो वायोः
अपरोक्षावभासं नायकारितवान्, तस्य दृष्टिस्वादिपु
प्रत्यक्षत्वव्याप्त स्वयंयत्वं, स्पोमादिपु अप्रत्यक्ष
स्वभास अरुणत्व वापी उल्लसमानस्य भवत्येव सद्यः ।
स तु प्रमाणात्तरेण निर्णये सति निवर्तते । इत्यास्ता
साधत् । तस्मात् सप्रतिषाधनमपि स्वयमिच्चारवत् सद्य-
हेतुः । तथा च भाष्यकारः 'धर्म कर्म तत् फलजत्, होमोऽ-
पि कर्म, तेनापि फलजता मवितव्य' इत्यस्य 'उपरते कर्मणि
द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तर फल दृष्ट, इति द्रव्य
मपि फलवत् स्यात् ' इति प्रतिषाधनं भुवन् सप्रतिषाध-
नत्वमपि दूषण इति दर्शयति । तस्मात् सोऽपि सद्य-
हेतुः । असाधारण तु गन्धरत्नं पृथिव्या दृष्ट न क
चिदपि बुद्धिमादधाति, इति न सद्यहेतुः । साधारणं
हि द्रव्योः साध्यतदभासयोर्दृष्टत्वात् उभयत्रापि अनवस्थया
बुद्धिमादधत् सद्यहेतुः इति युक्तम् । तथा विबुद्धार्थ-
व्याप्तमपि हेतुद्वय एकत्र दृश्यमान स्वपापक एकस्मिन्
धर्मिणि उपसहस्य एकस्य विबुद्धोपर्युक्तसाम-
यात् संशय जनयति । न च एवमात्र. असाधारणस्य
संभवति, इति नाय संशयहेतुः । तथा बाधको नाम
हेत्वाभासः, यो विबुद्धः इति तर्कितैरभिधीयते । स च
पटुविष इति के चित् धर्मधर्मममेवा स्वरूपस्य विरो-
पस्य च बाधात् । चतुर्णां इति के चित्, उभयस्यैव
धर्मधर्मिणां धर्मधर्मोत्पत्त्यात् । एकधा इति अपरे, सर्वथा-
समीक्षितधर्मविपर्ययसाधनत्वात् । इदमेव युक्त, असाधार-

मेदस्य अनुभवयोगात् । यदि अवश्यमानान्तरमेदो वक्तव्यः,
तर्हि द्वैविध्यमेव वक्तव्यं धर्मस्वरूपज्ञानं, तद्विशेषज्ञानं
चेति । नहि धर्मितद्विज्ञानेववाधकृत्य नाम हेतोरूपं संभ-
वति इति स्वयमेव वार्तिककारेण ' धर्मिस्वरूपबाधेन
विबुद्धो योऽभिधीयते ' इत्यादिना दर्शितम् । (गोदा
विभेदाः श्लोकराजैके १६ श्लोकारस्य वार्तिकः । ' धर्मि-
स्वरूपबाधेन ' इत्यादि तु नोपलभ्यते वार्तिके) ।
तथाहि ' द्रव्यातिरिक्तः समवायः इहप्रत्ययहेतुनात्
सयोगात् ' इति । अत्र इहप्रत्ययहेतुत्वं असम्भवात्तवेन
भेदेन च व्याप्त सद्योमे दृष्टं समवायस्य अज्ञानापातं
भेदं च आपादयत् समवायधर्मिस्वरूप तद्विशेषणं च
एकत्र बाधते इत्युदाहृतम् । तदुक्तम् । इहप्रत्ययहेतुत्वं
हि समवाये धर्मिणि दृष्टं, न वा ? यदि अदृष्टं, ततः
असिद्धत्वात् न कस्य विदपि साधक बाधक ना भवति ।
यदि दृष्टं, तत् कथं तत्रैव इदंयमानं, तस्यैव बाधनं
कुर्यात् । विरोधे हि सति जायते । न च तदर्थतया इदंय-
मानस्य कथविदपि तेन विरोधः संभवति । ननु समवा-
यस्य बाधते इत्युक्तम् । यदि समवायस्य नाम समवाय-
धर्मिण. अतिरिक्त, तत्राद्येऽपि न धर्मिस्वरूप जायते
स्यात् । अथ धर्म्येन, तत्र तस्य बाधकं सम्भवीत्युक्तम् ।
तस्मात् न धर्मिस्वरूपज्ञानं नाम हेतुद्वयोः क चित्
संभवति, सर्वत्र अदृश्यमानस्य अद्यत्वात्, दृश्यमानस्य
चाविरोधात् । धर्मिविशेषणस्यैकस्यैव कामं सम्भवति बाधः,
न तु एतत् दूषणम् । यदि यत् इहप्रत्ययहेतुत्वं समवा-
यस्य एकस्य विबुद्धत्वात्, ततो द्रव्यातिरेक साधयतः किं
हीयते ? नहि द्रव्यातिरेकसाधनत्वात् एकस्यसाधनं, यत-
स्तस्य दूषणत्वेन सम्भाव्यते । तस्मात् धर्मस्वरूपस्य तद्वि-
शेषस्य च बाधनात् द्वैविध्यमेव बाधकम् । तत्र ' नित्यः
शब्दः कृतकत्वात् ' इति कृतकस्य अनित्यत्वेन व्याप्त-
त्वात् नित्यस्वरूपेण बाधते । यस्तु स्वयमेव शब्दाना
मभिधेयं, नार्थान्तर, इत्येतमर्थं प्रतिषिपादयिषुः तस्मि-
न्प्रथमे एव प्रबुद्धे ' अद्यहीतव्यंयथायस्योऽपि शब्दः
स्याभिधेयमर्थं प्रतिपादयति, विमलित्वत्वात्, गृहीत-
संज्ञकत्वात् ' इति, सद्यस्य धर्मिनोपनिषयसाधनो हेतुः ।
पश्चादि सन्ध्यादृष्टान्तं असम्भवतितादन दृष्ट इति तद-

ॐ अनुयाजेषु 'देवान् यज' इति प्रैषः त्रितय-साधारण एव ॥

अनुयाजेषु 'देवान् यज' इति प्रैष आम्नातः, स च बर्हिर्वाग्विषयक एव । नरायंस्त्विष्टवृद्धोः 'यज यज' इति प्रैषान्तरम्नात् । बहुवचनं त्रिवि-क्षितार्थम् । उपरमन्नेषु तथा दर्शनात् । सर्वाधिके संनि-पातिनोः प्रैषयोः एमुच्चवाद्येन विनस्यापत्तेः । इति प्राप्ते, त्रितयसाधारण एतस्य प्रैषः । उपरमन्त्राणां करणत्वेन मय्युपरमप्राप्तयेः एकैस्मिन्नुपरवे बहुवचनभवेन अवि-वक्षितार्थक वेऽपि प्रकृते समस्तो बहुवचनस्य तदयोगादि-द्वेन वमसाधात् । तृणारथिमिगेन्यायेन सनिपातिनामपि एमुच्चवल्गाविरोधात् । 'आवह देवान् यजमानाव' इति एतान्येनाभिधाय 'अग्निमत्र आवह' इत्यादिविरोधा-पिधानमित्यस्य षोडशे बक्ष्यमाणत्वात् । अत एव भुव्य-स्य 'देवान् यजेत्युक्त्याऽऽह, छन्दाति वै देवाः, छन्दाभ्येन तद्यजति, यद्बर्हिर्ब्रूति गावथ्री तद्यजति, यजसायनं विष्टुमं तत्, यदग्निं विष्टवृद्धं जगती तत्' इत्युपपद्यते । तेन 'अपवर्हिषावन्वाजो यजति' इत्यव-श्येयी बर्हिर्वाजाभावेन 'देवो यजयत्र' इत्युक्तमुच-याम्या नरायते प्रैषः कल्पि । संकर्षे. २।३।२.

● अनुयाजेषु देवजामहस्य निषेधः पशुंरातेन । 'नानुयाजेषु देवजामहं करोमि' । 'यजतिषु देवजामहं करोति' इत्युपरीकृतकथनात् । अनुयाज्यतिरिचेषु यजतिषु देवजामहः कर्तव्यः । इति पशुंरातेनानुदान-मिति । वि. २०।८।२.

ॐ अनुयाजेषु सर्वेष्वेवायनयानस्य, नोत्तमे एव ॥ अनुयाजान् प्रष्टव्य 'अनयान यजति' इति श्रुतम् । घान्तोरे च 'उत्तमेनायानात्' इति श्रुते । तत्र अनुयाज्यमश्रामान्येन प्रातस्य अनयानस्य उत्तमे उच्ये-हाः । इति प्राप्ते, उत्तमेनेतिशक्त्या अनुनादकत्वेन त्रिविधविधिन्याभावात् नोमहात्त्वम् । एतेऽपि अनु-यादस्य अनुवर्तिवत्य इति भास्यकारः । बर्हिर्नरायण-याभयोः अलगात्त्वेन तत्रन् भये अयानस्य कदा-विक्रमेन प्राप्ती अनयानोपरन निदध्यते । रिच-श्रुतनुयाज्यमश्रामात् अतिदीर्घत्वात् मन्वे अनयानं

नित्यमेव प्रवक्तं, अतस्तस्य प्रतिषेधः । तेन अनयोर्भिन्न-विषयत्वात् विधिप्रतिषेधरूपत्वाच्च नैवेन अन्यस्योपहासः । एतं सत्यपि प्राणान्पासमालिनः दीर्घयाज्यायामपि कदा-चित् अयानस्य अप्राप्तिरप्यस्ति इत्येतास्मादेव पाक्षिकीं प्राप्तिमादाय 'परिधी पशुं निपुञ्जीत' इति विधेरित् निषमविधित्वं तृतीयायानादपि सभत् न निरविष्टुं शक्यम् । अत एव 'सृष्टदगन्वात् एवमप्य-नयानं' इति न्यायसिद्धयेन गौणानयानस्य कथतः अनुनादेन 'अनयान यजति' इति विधिगतानयानस्य गौणमुपलक्ष्येन न्यायशणा भुक्तिः अनुयाज्यस्य-विषयक्य विषेत्तुमन्ते । अतः तेनैव सिद्धौ, प्रति-षेधः अनुयादत्वात् नोऽस्याररुमः इत्यास्यः । संकर्षे. ४।३।१५.

● अनुयाज्यदेवतासहायनाय चातुर्मास्येषु मातृयाज-हनमन्त्रस्य अधिकारेणैव प्रयोगः । भा. १०।४।२५। ५०-५९.

● अनुयाज्ययायेन (संकर्षे. २।३।४) दशमायु-याजस्य सिष्टवृद्धिस्तरे प्राप्ते, देवतासामान्यस्य उपासि-समसमायगतस्य प्रयोगस्तत्रागत्यमात् ४५५त्त्वेन प्रथम-विशालमेव । संकर्षे. २।३।५. ● अनुयाज्यहृषीकण्ट-दायकारणस्य, प्रयाजहृषीकण्टकारणस्य च वाग्भेदः कर्तव्यः अग्नीशोमीये षष्ठी । भा. ५।२।८।१६. ● दूर्घपूर्ण-मासयोः उत्तमस्य वाचा अनुयाजादिः । (अनुयाजानास्य उपेः स्वरेण अनुयाजम्) । पा. ३।१।२।५८ ८११.

● अनुयाजागुरुकर्षेययाजाजान्पावर्षाधिक्यम् । उपा-दितदन्त्यस्य. इति धि द्वी इष्टम् । भा. ५।१।१।२।२-२४. ● अनुयाजोर्हृषीकण्टे तु त्रये तुकास्ये तृतीयादेवतातां उच्यते एतन्नास्य. ११।१।१।६।२-५४. ● चातुर्मास्येषु 'दृष्टदगन्वेतानुयाजान् यजति' इति दृष्टकायोः त्रिषीपमान-प्रत्यनुयाज निजने । १०।१।१।३।५४. ● षष्ठी 'दृष्टदगन्वे-नानुयाजान् यजति' इति त्रिषीपमानः दृष्टकायुक्त-मयनुयाज नियते । १०।१।१।३।६४. ● षष्ठी प्रयाजातु-याजाः षष्ठायाः । तुप्. १२।१।१।२. ● दूर्घ-पूर्णमासयोः शीघ्रकृतस्य प्रत्यनुयाजास्यार्थता । भा. ५।१।१।५०-८५.

शिष्या निदधाति ' इति स्मृतेश्च दर्शनात् विनियोगः ।
त्रिप्रस्थाः शिलाशयं, पञ्चप्रस्थाश्च शिलापञ्चकं निदधाति
इति युक्तम् । होलाकादौ तु नास्ति तादृक् किं चित्
प्रमाणं इति सर्वधर्मतैव ।

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य । १८ ॥

ननु बृहत्-स्यामात्य-होदितावाचादि तत्तद्देशस्थ-
कर्तृलिङ्ग आचाराणां निश्चयदेवानां व्यवस्थापयिष्यति
इति चेन्न । नित्यस्य देशभेदेन व्यवस्थितस्य कर्तृलिङ्गस्य
अभावात् । बृहत्स्यस्यामादीन्वपि न देशनियतानि ।
नित्यस्य लिङ्गस्य नामावात् होलाकादयो न व्यवस्थिताः,
किंतु सर्वधर्माः ।

आख्या हि देशसंयोगात् । १९ ॥

ननु दक्षिणात्या उदीच्याः इत्यादिः समाख्या
होलाकादीन् आचारात् देशभेदेन व्यवस्थापयिष्यति
इति चेन्न । हि यस्मात् दक्षिणात्यादिः आख्या समाख्या
देशसंयोगात् भवति । पुनश्च कश्चित् दक्षिणात्यः दक्षिण-
देशादिर्गतः प्रायु वा उदयु वा गता स्थितो भवति ।
स च आहूनीवृत्तं करोत्येव । तस्मात् समाख्ययाऽपि
आचारव्यवस्था । किंतु होलाकाया आचाराः सर्वधर्मा
एवेति सिद्धान्तः ।

न इयादेशान्तरेष्विति चेत् । २० ॥

दाधिगात्यादिराख्या देशसंयोगाद्भवतीत्युक्तं सिद्धा-
न्तिना तत्र युक्तम् । यदि देशसंयोगात् आख्या
स्यात् देशान्तरेषु तस्मिन् कर्तारि गते सा आख्या न
स्यात् । भवति तु देशान्तरस्थस्यैव मधुरया अर्धमद्र-
थापि माधुर इति आख्या । तस्मात् देशसंयोगादाख्या
इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

स्याद् योगाख्या हि माधुरवत् । २१ ॥

उत्तरमाह सिद्धान्ति । हि यस्मात् प्राच्यादिषमाख्या
योगाख्या योगमात्रापेक्षा स्यात्, न भूतार्तमानमविष्यसं-
ख्यापेक्षा । ' संबन्धेर्बहुभिर्देवममख्या हि प्रवर्तते ।
निसप्त-भय-जातव्य-वदागमनवेतुमिः । ' ' सोऽस्य
निवासः ' ' तत्र भवः ' ' तत्र जातः ' ' तत्र आगतः '
इत्येवमादिरित्यागेन न कदा चित् प्राच्यादिषमाख्या
वर्तते । माधुरवत् यथा मधुर निवारोऽस्य मधुरवत्

वा मधुः, मधुरायां वा जातः, मधुरयाः सकाशादागतो
वा माधुर उच्यते । तद्वत् । तस्मात् समाख्यया व्यवस्था
आचाराणात् ।

कर्मधर्मो वा, प्रवणवत् । २२ ॥

आह पूर्वपक्षी । होलाकायाचारव्यवस्थायां कर्मधर्मः
देशो निर्मितं स्यात् । यः कृष्णमृत्तिकाप्रायोदेशः स
आहूनीवृत्तस्य इत्यादि । प्रवणवत् यथा ' प्राचीनप्रणये
वैश्वदेवेन यजेत ' इति प्राचीनप्रणयो देशः वैश्वदेव-
कर्माङ्गं तद्वत् ।

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण । २३ ॥

सिद्धान्ती आह । बृहत्स्यस्यामत्वादिना पूर्णोक्तेन कर्तृ-
धर्मेण कर्तृधर्मेण तुल्यमेतत् देशस्य कर्मधर्मत्वं, न व्यव-
स्थापनम् । तद्देशनिवासिभिः तदनाचरणत्वात्, ततो
निर्मितैश्च तदाचरणत्वात् । तस्मात् होलाकायाचारः सर्वधर्मः
इति सिद्धान्तः । तत्र होलाका प्रतिष्ठा । आहूनीवृत्तं
ब्रुवाचारगतवतिविष्टवृत्तब्रूवा । उद्बृहपमवशः ब्रुवभाषा
ब्रुवाब्रुवामयुक्तवः इपीनतैः नियमाणः । (पोडा,
बैतूर इति भाषा) । के.

* अनुमितवाक्ये लक्षणाया अभावाः । संकर्म.

३।१४, * अनुमितवाक्ये विदिष्टोद्देशस्य अदोषत्वात्,
समासपदस्यैव अनुमेयत्वान् । ३।११२. * अनुमित-
शब्देन कार्यावतिर्यथा- ' न गिरागिरिणि ब्रूयात् ऐर
कृतोद्देशम् । ' अत्र प्रतिषिद्धे गिरापदे ताकार्ये साधना-
मिलापि लक्ष्यते । तत्र च लक्षितैरापदस्य साध्यामिलापिणो
विधिः । घाल. पृ. १३०, * अनुमितानुमानलक्ष्यशब्देन
कार्यावतिर्यथा- ' ब्रुवा वा एतार्दि वाग्भवति यदि ब्रुवः
पदद्वयः सतिष्ठते ' इति । अत्र संक्षया प्रतिषेधो लक्ष्यते,
नहि संक्षितः कर्तव्यो भवतीति । प्रतिषेधेन च कार्ये
लक्ष्यते, तस्मिन् लक्षिते मध्ययनवृत्ताने विधीयते ।
एवमत्र लक्षितलक्ष्यगया स्वगन्दः । पृ. १३०.

* अनुमितिः ज्ञानस्वरूपिका । मणि. पृ. १९.

* अनुमितिः स्यात्स्मृति-प्रवचनमज्ञानजन्यं ज्ञानम् ।
वैराज्यायः । १।१५।२. पृ. ३६. * अनुमितिः स्यात्प्राप्त्याऽव-
च्छेदकं-प्रवचनकथधर्मतान्निधायकं ज्ञानम् । स्यात्प्रवच-
नमे तु स्यमिचारपीतिरूपेपीतिवकताऽवच्छेदकधर्मनञ्जा-

इति रत्ननाथनरुणी विधोपेयताम् । वि. १०।४।२२.
 * याञ्चानुयाक्यायुगलद्वयस्य ऐन्द्रावार्हस्पत्ये
 कर्मणि विक्रमः । ' इदं यामास्ये हरिः-त्रिगणित्वाद्दृ-
 स्वरी इत्येकं ' अयं वा परिधिच्यते—तोम इन्द्रावृ-
 स्वर्वा इत्यपरम् ' । भा. १२।४।२३-४. * अनु-
 याक्याधिकरणम् । ३।१।१३।२३. वारणाधिरणपोरि-
 त्तस्य अज्ञायतात्स्य अनुनाक्याधिरणेन उच्चैरनात्
 वाक्प्रतिरोधः प्रमस्य परिहृतः । (' वार्धनी-अधि-
 कारणं ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।) सु. पु. १०७२. * अनु-
 याक्योच्चरं याम्प्राप्येते होतृर्गाममन् । ' याम्प्रा-
 चानुवाक्यां चान्तर न म्य(च)येत् ' । संकप. ४।३।९.

* अनुवातं दूरदुपलम्बते यद्दः । भा. १।१।
 ६।१३ पु. ८०.

* अनुवादः अप्रवृत्तिविरोधकरः अनर्थकः स्यात् ।
 भा. ७।३।३।७, ८।४।५।२२, १२।२।१५।६४. * अनु-
 वादः अस्तया गतौ आश्रीयते । वा. १।१।१५।६४.
 * अनुवादः मातस्य कथनं शब्दोपाधिके धर्मः । वि.
 १।४।६. * अनुवादः शानपूर्वकः पश्चात् वादः । कणिका.
 पु. २७२. * अनुवादः दर्शपूर्णमासयोः अष्टौमयाग्निः
 पुरोडाशद्वयध्वजम् । भा. १०।८।१।४।३५-४६, * अनु-
 वादः नित्यप्रातस्य यथा ' नान्तरिक्षे न दिव्यमिक्षे-
 तस्यः ' इति । न सत्या गतौ नित्यानुवादः । १०।७।
 १२।३९, ४०, * अनुवादः यथाशुचयान्क्य दर्शपूर्ण-
 मासयोः । ४।१।४।७-१०. * अनुवादः कथाविका-
 तस्य भवति । वा. १।२।३।२९ पु. १४२. * अनु-
 वादः ' ये पुरोदसो दर्भास्तान् दक्षिणाम्रास्तीयात् ' इति
 तच्छब्दोपेक्षितोद्देश्यविरोधसमर्पकः प्रेताग्निहोत्रे । भाट्ट
 ३।१।४-१. * अनुवादः लक्षणा उपपद्यते । विदि-
 तस्य स भवति । भा. १२।१।१०।६४, * अनुवादः
 ' सत्राद्गुदराय शुश्रमनीयेन यजेत् ' इति बहुवच-
 नम् । ' अनुवाद एव बहुवचस्य भवितुमर्हति ' ।
 १०।२।२।४।३. * ' अनुवादादेष्वधारिते ' इत्यस्यो-
 दाहस्य ' अग्निर्मस्य वेपथु ' इति नृसिंहा-
 भर्मरुक्, तत्र । ' यद्युर् वेपिण्ड देवता ' इत्याद्येव

' अनुवादादेष्वधारिते ' इत्यशोदाहरणम् । वाळ.
 पु. ४८, * अनुवादेन विधिर्न चाप्यते । यथा अव-
 भूये ' अनीरुणो स्वित्पृथो वजति ' इत्यत्र वजतिना
 प्राट्प्रसिद्धरूपमपेन उद्दिश्य अनीरुणोर्वीची एक-
 विशेषस्त्वानामसिरेव, इयोः इति विशेषणं प्रातमेव
 अन्वये इत्युक्तं दशमे । पु. १४३. * अनु-
 वादस्य सति संभवे मनिहितगामित्वनिधमात् । भाट्ट.
 ७।१।१ पु. ३३९. * अनुवादे गोणीवृत्तिर्न दोष्य ।
 संकप. १।१।८. * अनुवादे प्रमाणान्तरानुसारित्वात्
 प्रसज्यमानाऽपि लक्षणा न दोषः । सु. पु. ४।३.
 * अनुवादे हि लक्षणा न्यास्या, न विधौ । भा. ४।७।
 ८।१९. * अनुवादकं न ' उपाशुकावमन्वरा यजति '
 इति यजतिपदं, किंतु विधायकम् । के. * अनुवादकं
 विद्वद्राज्य ' य एतं विद्वान् पूर्णमार्त्तं यजते ' इत्यादि
 दर्शपूर्णमासयोः । विन्दु. १।२।२. * अनुवादकत्वे
 संभवति, विशिष्टविधानानुपपत्तेः । वा. ३।४।१०।३९.
 * अनुवादपक्षे न लक्षणाया दोषः । भा. १।४।१२।
 २३-५, * अनुवादमात्रमनर्थकम् । ४।१।१।२४,
 * अनुवादमात्रस्य यक्तारो भवन्ति लोके ।
 यथा-अस्मिन् ष्टे मे प्राद्वगते आनीकृता, देव-
 दत्तो यजदको विष्णुमित्र इति । १०।७।८।२४, * अनु-
 वादरूपत्वं सति संभवे न चाधितव्यम् । (परिभाषा)
 १२।४।३।७, * अनुवादवचनं धर्मापेक्ष भविष्यति ।
 यथा-' एतस्यैव रेवतीतु वारवन्तीयमग्निहोत्रमताम कृत्वा '
 इति । १०।८।१४।३६. * अनुवादवाक्यानां
 स्वतन्त्राभिप्रेक्षणत्वात्पर्यवर्तितपूर्वधर्मनर्तितानुविपयविषय
 यत्वरूपाग्रहीतप्राहित्वेन प्रामाण्यम् । मणि. पु. १३.
 * अनुवादसाहस्य वै-शब्दमयोपात् । ' एतामि वै दद्या
 यथाशुपानि ' । वा. ३।१।५।११ पु. ६७२. * अप्रातस्य
 अनुवादायोगः । सु. पु. १३८०. * ' त (सोम) वै
 दशभिः क्रीणानि ' क्रीणास्तुतरीद्वयम् । अनेनाथंवादेन
 विधिः कस्याव विहायेन ? तथापि अनुवादरूप कोष्यते ।
 तद्य सति संभवे न चाधितव्यम् । भा. १२।४।३।७.
 * तस्मान् अन्यतः प्रातमनुवते यत् तादृशेण
 मात प्रत्यभिज्ञायते । वा. ३।६।७।२१ पु. १०४६.

येन अनुपपन्नेत । यस्तु वाक्यभेदप्रवक्तृत्वधर्मैव अनु-
पपन्नमित्येतेषु घृण्यदति यः । तत्र तु पुनःपुनः ' चरित्या'
इत्येतस्य विधानात् यावदनुपपन्नं उपसदात्मनुष्ठानं प्राप्नोति ।
अनिर्दष्टं चैतत् वेदाभ्यनुष्ठानमावात् । अथ अग्निहोत्र
स्यैव पुरस्तात् वृत्ताभिः सर्वाणुपपन्नार्थघपादन इत्युच्येत,
तथा सति शब्दोच्चारणमपि एवमेवावशिष्यते अग्निहोत्रा-
दीनां पाठकमानुषेधेन उपपरिष्कृति इति नार्थोऽ-
नुपपन्नेण । घा. २।३।१।२।४ पृ. ६१४-१५.
* अनुपपन्नः कष्टमन्त्रेऽप्युक्तो मन्त्राधिकरणे । ' अम्यत्
सा त इन्द्र ' इत्युचि उपरितन्त्रामुचि ' त्व त् न
इन्द्र ' ' त रयि दाः ' इति श्रूयते तदेवानुपपन्नेण द्रष्टव्य
इति पुरस्तादनुपपन्नोऽयम् । बाल. पृ. ६०. * अनुपपन्न-
द्विविधः अनुपपन्नः अनुकर्षधेति । पूर्वस्य परस्तादनुपपन्नः,
परस्य पुरस्तादनुकर्षः । के. * अनुपपन्न. नेरीय-
स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधानम् । मणि. पृ. ७१. * अनुपपन्न-
न्यवेतस्य नास्ति । ' स ते प्राणो वातेन गच्छता, सम-
न्तानि यजन्तैः, स यरुपतिराशिषा' अत्र मन्त्रमन्त्रे बहु-
वचनान्तरेण ' अङ्गानि ' इत्यनेन अन्वेतुमयोग्यत्वात्
तद्व्यवायेन बुद्धिसानिध्याभावात् नास्त्यनुपपन्नः । वि.
२।१।१८. * अनुपपन्नः शोषाकाङ्क्षया शोषाकाङ्क्षया
पेति प्रकारान्तरेण द्विविधः । ' अयाशाया राजाया
हराशया ' इत्यत्रायः । ' चित्तवित्त्वा पुनात्तच्छिद्रेण
मविनेण ' इत्यादी द्वितीय । के. * अनुपपन्न. सङ्-
त्कटितस्यापि व्याप्यानवेत्या उच्चारणानुक्तिः । सु. पृ.
१७७. * अनेषु साकाङ्क्षेषु एकस्मिन् शोषान्वयेन
निराकाङ्क्षीकृतेऽपि इतरनैरकाङ्क्षया अनुपपन्नो युक्तः ।
पृ. ६९५. * अनुपपन्नेण अप्पाहारो भाष्यते । यथा ' या
ते अग्ने राजाया ' इत्यादी । बाल. पृ. १४४.
* अनुपपन्नेण विभिर्द्विविधः । पुरस्तादनुपपन्नं, परस्ताद-
नुपपन्नम् । तत्र आद्यो यथा ' यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-
स्पत्य मन्त्रे निषाय आहुतिमाहुतिं तुला तमभिचार-
येत्, यदि राज्ञस्य ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ' इति ।
अत्र ऐन्द्र वैश्वदेव इत्यत पर ' मन्त्रे निषाय ' इत्यादि
अनुपपन्वते । द्वितीयो यथा, ' अथैव ज्योतिः ' ' अथैव
विश्वज्योतिः, ' ' अथैव सर्वज्योतिः. ' ' एतेन सहस-

दधिणेन यजेत ' इति । अत्र ' एतेन ' इत्यादि पूर्व-
वाक्यस्य अनुपपन्वते । पृ. २७. * अनुपपन्नस्य सत्या
गती अन्यायत्वात् । घा. १०।३।१।५।९.

॥ अनुपपन्नाधिकरणम् । अथाहारन्यायः । अथा-
हारानुपपन्नन्यायः ॥

अनुपपन्नो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्ययोगि-
त्वात् । २।१।१।६।४८ ॥

भाष्यं— ' या ते अग्नेऽयाशाया तन्वर्विंश गह्व-
रेष्टोमं यज्ञो अयावधी त्वेष यज्ञो अयावधी स्वाहा, या
ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया ' इति ।
अत्र सदेहः तन्वर्विंश इति किं सर्वेषु अनुपपक्तस्य,
आहोस्वित् लौकिको वाक्यस्यैव कर्तव्य इति । किं प्राप्तः ?
' या ते अग्ने रजाशया ' इत्येतस्य तन्वर्विंश इति न
वाक्यस्यैव । नहि अस्य अस्मात् परः प्रयुज्यते । एवं
प्राप्ते भूमः । अनुपपन्नो वाक्यसमाप्तिः स्यात् तन्वर्विंश
इति । यथैव हि व्यं ' या ते अग्नेऽयाशाया ' इत्येतस्या-
नन्तर, एव ' या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया'
इत्येतयोरपि । हराशया इत्येतस्य न्यवहित इति चैत्,
तत्र, समुदायस्य अन्वेषणानात् । अन्वेषणितो रजाशया
इति समुदायः । समुदायेन च वाक्यस्यैव संवन्धा-
भावात् समुदायिन्या संवन्धः । समुदायिसंबन्धे च न
गम्यते विनोपः । तस्मात् सर्वत्रानुपपन्नः । अपि च
साकाङ्क्षस्य सनिधौ परस्तात् पुरस्तादा परिपूरणसमर्थः
श्रयमाणो वाक्यस्यो भवति । त्रियास्तु बालः सनिधिः
इति । उच्यते । यावति दत्तोति उभौ अपि अपेक्षितम् ।
कथासौ ? आन्तर्यं संवन्धिपदस्यमयो वा । तावति हि
शब्दोति उभावपि अपेक्षितम् । संवन्धिपदस्यमयो हि
सन्वादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यथापि अपरेण साका-
ङ्क्षेण न्ययाप, तथापि अस्ति संबन्धः । द्वयोरपि हि
वाप्ये वक्तव्य इति परः पूर्वमपेक्षते । अनपेक्षमाणे
अन्यतर, प्रमादापाटः स्यात् । शक्यते चासौ अपेक्षि-
तम् । तस्मात् यथैवाय एवस्य सनिधौ, एवमवरस्य ।
द्वयोरपि अतवद्भेः ' वदे ' अन्वेषणितत्वात्, द्वयोरपि
आधाद्भावत्वात् । एतावच्च वाक्यस्योपसर्गधे कारण,

एव स्यात्, अनुयाजानां प्रयोजनान्तरसम्बन्धनामामिमाह-
 तार्थतया विषययोगादिति ।

बि—‘निर्मात्रिमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरेदिति । अहं
 कालोऽध्याग, उद्गृह्णादतिवाराभ्यन्वयथा ॥ , पुराऽऽ-
 मिमाहत्स्वाह्यं गता सोमार्थता तथा । अनुयाजाश्च
 पदार्थाः सयोग, कालसिद्धये ॥ ’

के— ज्योतिष्टोमे सवनीयपदार्थानामनूयाजानां
 आमिमाहत्सञ्चोत्तरत्वं विहितं, तथापि विचारः ।

भाट्ट—सोमं ‘प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं बुद्धोति’
 ‘आमिमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति’ इति श्रुतम् । तत्र
 प्रहरणं तावत् द्वितीयया परिधिप्रकारकं, परिधयश्च
 यद्यपि न सोमयागाद्, तथापि तद्ब्रह्मनीयाद्यहत्वेन
 प्राप्त एवेति तेषां कल्प्यते । अतश्च हारियोजनस्यापि
 यद्यपि नेद्वयुपसिद्धाकर्म, तथापि तदुपसिद्धाकर्म कल्प-
 नशक्यत् तस्य परिधिप्रहरणाद्गन्तुम् । यद्यपि नार्थं सोम-
 यागाम्हात् एव, तथापि एतदग्न्यासस्य परिधिप्रहरणाद्गन्तुं
 अभ्यासान्तरणां स्वर्गाद्यर्थत्वेऽपि उद्गमपञ्चोदमितिचतुः-
 प्रयोगत्वेन न विदुष्यते । एवं द्वितीययाच्ये अनुयाजा
 यद्यपि न सोमयागे प्रहृताः, तथापि तद्ब्रह्मनीयाद्यह-
 त्वेन कल्प्यते । आमिमाहत्सञ्चस्य तु यावत्
 प्रहरणात् कल्प्यते, तावत् वाक्येनैवानूयाजा
 द्रव्यम् । न चान् वैमृषयन् पदान्तरकल्पनाऽपि, अह-
 भूतस्त्वन्निशेषावैतौवाहान्नोपपत्तेः । न च वैमृषयन्व्यानु-
 पसिद्धाकर्मत्वात्, उपसिद्धाकर्मैव कल्प्येतासां प्रहर-
 णात् कल्प्यते इत्येति सूत्रेण युक्तं, उपसिद्धाकर्मै
 तदपेक्षाकर्मणि इष्टतामात्रस्य कल्प्यते इत्येव वाक्या-
 न्तरेण निमित्तयोगोपपत्तौ युर्व्यवसायेन अहत्त्वकल्पनाऽनु-
 पपत्तेः । इति श्रुते, हारियोजनस्य तावत् ज्योतिष्टोमत्वेनेव
 अगोपितस्य कल्पना कल्पनात् न वैमृषयत्वेन पदा-
 न्तरकल्पना प्रहरणात् प्रमाणादिति । आमिमाहत्स्य द्व
 यद्यपि न विहितं वाक्येन कल्प्यते, तथापि ‘हारा
 गन्तेऽमिष्टोमः’ इत्याद्यन्वयात्सिद्धिद्विष्टोमत्वेन प्रह-
 रणेनैव कल्प्यते इत्येव वाक्येनाहत्त्वकल्पनाऽयोगः । यन्त-
 रान्तरकल्पनाकोटोरेण कल्प्यते आमिमाहत्स्य च विधी-
 वाक्येनैव प्रहरेः, परान्तरविचारिणां कल्पनामि तिरो-

पणविधिकल्पनागौरवापत्तेः नानेन वाक्येन आमिमाह-
 स्त्वाऽनूयाजाहत्वेन विधानम् । अत एव ‘आमिमाहतादूर्ध्व’
 इत्यत्र पदद्वयेन लक्षणाया तत्प्रतिषेधोपनिषेधः कालः । एवानु-
 याजोद्देशेन विधीयते । ‘दूर्ध्वपूर्णमासाभ्यामिष्टुत्वा’ इत्यादी
 तु तृतीयान्तास्य इष्टुत्वा इत्यनैवान्वयान्तरं लक्षणेति ध्येयम् ।
 वस्तुतस्तु न प्रकृतेऽपि लक्षणा, ‘तां चतुर्भिः’ इतिवत्
 विशिष्टभावनामोरेऽपि कर्तृत्वमाननिषिक्तकृतया
 विधेयानेक्याभावात् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सवनीयविकारे
 सोमयागान्ते हारियोजनामिमाहत्तयोः कारणम् । सिद्धान्ते
 नेति । ४१३।१२.

मण्डन—‘परिष्पृक्तिः स्वकृतायां ।’ १५.

शंकर—‘कालः स्वादांमिमाहते ।’ १५.

० अनुयाजानां आतिथेयिणानां साम्प्रपेक्षो उपरिद्वैः
 आमनहीमिः सनुचयः । भा. १०।४।४७, ० अनु-
 याजानां उत्कर्षे अनुयाजादिकण्डस्य उत्कर्षः । ५।१।१२।
 २३-२४. ० अनुयाजानां सवनीयपरयान्तरेण आमि-
 माहत्सञ्चोत्तरकल्पनादिति न स्वकाले पृथगनुष्ठानं, न
 वा सवनीयपरिष्पृक्तितु अनुयाजाभावः । सोम. ४१३।१५.
 ० अनुयाजेषु अनवानां विधानं उच्येऽनूयाजे नोप-
 संहरणं नित्यवसाधारणत्वात् । संकर्म. ४१३।१५.

॥ अनुयाजेषु एकादशसु चत्वारो बर्हिषो
 विकाराः, चत्वारो नरासंस्थ, नयम एकादशश्च
 नियच्छतः ॥

‘एकादशानूयाजान् यजति’ इति प्रयोग-
 गामिनी संक्षेपे युक्तम् । तेष्वेकादशसु प्रत्येकं माहृत्कवित-
 यमार्गां निरूप्येन प्राप्तिः, आग्नेयविकारे तथा दर्शनात् ।
 इति प्राप्ते, ‘एव स्यात्’ इत्येवमेव (१०।१।१३।
 ५३) विमर्श प्रवृत्तिविधयः । गणितशास्त्रे दि
 यन्तिसमागमात्वे वैधीत्य निरिद्धे इत्येव वा यथोपपत्ति
 विभाग उक्तः, तद्वत् निरिद्धत्वेऽपि सर्वं श्रेया निमागा-
 संघातस्य वैधीत्येनैव वाच्यमनुष्ठानमिति चत्वारो बर्हिषो
 बर्हिषं उच्यते इति, आदिनाः नियच्छतः इति
 तदनुष्ठानं नयमश्चाग्नेयं तत्रानुष्ठानेऽपि । संकर्म.
 २।१५.

वद-न्यापारविमोक्षश्च सफलान्वेषणक्षये ॥
 वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणशयो न
 लौकिकः, बोधनात्प्रथममनियमात् । यदा तु वेदः
 सर्वांगना अश्विभ्यमगोऽपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते, तदा
 लौकिकमपि अनुजानाति । सा चान्येषणा यथास्तनिकर्षे
 प्रवर्तते । तत्र 'अदृष्टः प्रकृतावर्षः प्रत्ययेऽम्बि-
 व्यते पुनः । पदे स्वरिमन्नलब्धस्तु प्रार्थनीयः पदा-
 न्तरे ॥ स्वरिमात् वाक्येऽपि न स्याद्येन्मूग्यो
 वाक्यान्तरे ततः । वाक्यान्तरेऽपि न स्याद्येन्मूग्यो
 प्रकरणान्तरे ॥' एकस्मिन्नेषे साकाङ्क्षे अभिहिते
 प्रहत्या प्रत्ययेन वा, तन्तन्मध्यमर्थे अर्थान्तरं यदि वा
 तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम् । अग न दृश्यते, ततः
 प्रमादालस्ये परित्यज्य प्रहृतौ प्रत्यये चान्येदम्ब्यः । तयो-
 रपि चेन्न दृश्यते, ततः परस्तात् पुरस्तात् वा अनन्तरौ-
 चरिते पदान्तरे । न चेदन्तरेऽप्युच्यते एतान्तरद्वान्त-
 रादिभ्यर्हाते । यदि तु स्वनाम्ने न लभ्येत, ततस्तत्रैव
 ऋणेन प्रहृते वाक्यान्तरे । वाक्यान्तरेऽपि तु अलम्ब-
 मानो यथोपस्थाप्यमानानुसारेण प्रकरणान्तरे । यदा तु
 तनापि न लभ्यते, यदा लोके । लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो
 नास्तीत्येवमवधार्य आकाङ्क्षापुद्धिं भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य
 निरुक्ताङ्गीकर्तव्यम् । सर्वत्र च 'संनिच्छष्टो न लब्ध-
 श्वेद विप्रच्छष्टोऽपि वैदिकः । स एवावैदिकस्तु
 स्यात् प्राप्तः संनिहितो यदा ॥' तदिह रथाद्यया-
 दृशयथावाक्ययोः शेषः स्वदह्वनाक्ययोः अलम्बमान-
 त्वात् चान्यान्तरे नूनं इत्युपलक्ष्यते । स च वाटया-
 काङ्क्षितः तादनेव एतान्तरं पुरस्तादुपलभ्यते, अन्यस्य
 न्यवहितः । यद्यपि चानौ प्रथममन्त्रे दृष्टार्थत्वात् न तौ
 आकाङ्क्षितौ, तौ ट तेन विना अनुपपन्नानौ आत्म
 समीपे अन्यस्य अनाज्ञानात् एवं पुरुषं प्रयुञ्जाते, 'सर्व-
 समीपे सद्गन् पठितुमशक्यः प्रमाणान्तरलभ्यत्वाच्च पुनः-
 पुनरभावितोऽप्य आशयोरपि अर्थेन आज्ञातः शेषः,
 नैकस्मै संनिधिषिशेषमिच्छन्त्या कल्पयितव्यः' इति ।
 यद्यपि च पुरस्तादाज्ञापते, तथापि यजद्वयवर्तित्वेन
 ताभ्यां काङ्क्षितः, तत्रैव विनियुज्यते । युक्तः । 'प्रतीति-
 मात्रलाभार्थं दत्तप्रदेशे स पठणते । योग्यत्वात्

संनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रवदिच्छते ॥' स हि सद्गदाश्रय-
 मानः सर्वेषामधीयते प्रदेशे न दृश्य आज्ञात् इत्येकस्य
 यथाक्रममाज्ञातः, इतरत्रोश्च यावत् बुद्धिविषयता-
 मापद्यते, तत्रश्च यद्दितः सन् स्वपमपि प्रदेशान्तरे स्यात्तु
 समर्थः, ताभ्यामपि च अन्यवृत्तित्वेन आनादृक्षितः, पूर्व
 च परस्ताद्भावितत्वा दृष्टसामर्थ्यः परस्तादेव निवेश्यते ।
 भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठात् अद्य
 माणविशेषः शेषः उभयोरपि आनन्तरीयैः सन्तर्ष-
 इत्युक्त्या तृतीयस्य व्यपधानात् अत्रानुपमानादस्य अर्थ
 स्वाविरोधात् उभयोः समुदायापदानेन अन्यथा
 साधिते, समुदायरोपत्वमेव तर्हि प्रप्नोति इत्याद्यङ्क
 तस्य अपयोगार्हत्वात् प्रयोगार्हसमुदायिवचन्यः, तनापि
 तयोः प्राधान्यात्, अन्यथा च नैरुक्तादृश्यानुपपत्तेः,
 प्रत्येकं सन्तरोपवन्तसिद्धिः इत्यभिप्रायं पुनर्भाष्ये
 न्तरभारभ्यम् । अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ इति
 (सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् इति सूत्रावयवस्य सर्वेषु शेषेषु
 तुल्यदोषानन्वययोगित्वात् इति पूर्वव्याख्यानं, तुल्यता-
 न्वांसंनिधिषोक्त्यायोगित्वात् इत्येवं म्भारत्यान्तरम् इति ।
 मुष्ठा. पृ. ६९३) तत्र वैश्वत् व्याख्याविकल्प एव
 इत्याधितम् । (स्वमतमाह-) अपरे तु वदयित,
 पूर्वत्र अपरितोपात् उत्तरं इत्तम् । किं कारणं ' न
 तावत् समुदायस्य केन चिन्निर्मितं तयोः । पुनः
 प्रत्येकनिर्मणे न च हेतुः प्रतीयते ॥' समुदायत्वं
 हि एकसाधनेन एकदृष्ट्येनादानेन वा भवेत्, न चाप
 एकमप्यस्ति । ननु इदं एककार्यं एकगत्वस्योपपन्नं
 नाम । अहो नु उक्तं मन्त्राणां कार्यं (प्रत्ययप्रदानं)
 विहातम् । अपेक्षा हि तत्र उभयोः स्यात् । कथं तत्
 कार्यमिति, उच्यते । शेषश्चासौ तयोः, न तदसौ
 समुदायत्वावसिद्धता । पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव
 तस्य संगतिरिहा इति आदित एव समुदायत्वं न लभ्यते ।
 यदि न समुदायव्यपन्नो ततः पुनः प्रत्येकं सन्तर्षः,
 इति राज्ञेयपुष्करीया आपद्यते (एकपुष्कस्य अन्यत् विप-
 त्वेन विरुद्ध्यमाननिगारणात्, राजनीयत्वेन च अन्यैरनि-
 चारणात् अन्यत्वा अनाप्या यथा क्रीडा तथा
 इय इति मुष्ठा. पृ. ६९३) पुरस्तादेव च

० अनुराजकभेदः अनुरन्धमेदमाधिपति, मान-
नाया धार्यार्थवच्छेदं विना भावनाऽन्तरात् व्याहृत्यप्रतीतिः
एकभावनाऽवच्छेदकत्वविरोधप्रवृत्तेन एकस्या भावनाया
अनेनानुराजकभेदापेक्षायोगात् । सु ५. ७०४.

० अनुरूपो नाम वृचो ज्योतिष्टोमे बहिष्पन्नमाने
'द्विविद्युतला कचा०' इत्यादिर्द्वितीयवृचः । प्रथमस्तु
प्रतिपद् नाम तृतीयस्तु वृचः पर्यायो नाम । वि.
५।३।४.

० 'अनुषचनानि हीनाणि' इति शाहिकसमाख्या ।
तत्र व्यस्तानि अनुरचनानि हीनाणि, सतस्त प्रैषातु-
वचनं तु मैत्रावरुणम् । वि. ३।७।२१. ० अनुषचनानां
सर्वेषां हीनसमाख्यानम् । वा. ३।७।२१।४३. ० अनु-
षचनेषु प्रैषान्तोष्वेव मैत्रावरुणस्य कर्तृता । भा. ३।७।
२१।४३-४५. ० अनुषचनेषु मैत्रावरुणो हेतुर्विचारः ।
१०।७।११. ० अनुषचनार्थः दधिगृहविधानदेशः ।
३।७।१५-१७.

० अनुषपट्टकारः । सोमस्य होम यदा अप्यवुः
करोति तदा होला याग्या पठति याग्यान्ते षपट्टकार
उच्यते । उतः सद्य एव होला 'सोमस्यामे वीहि'
इति मन्त्र पठति अप्यवुश्च तदा पुनरपि अग्निर्दं सोम
यजति । सोऽर्धं मन्त्रः अनुषपट्टकारो नाम । के.
० अनुषपट्टकारस्य देवः अग्निः । वि. ३।२।२६.

० अनुषपट्टकारस्य द्रव्यं पूर्वैष्टोप एव ।।
सोऽयमनुषपट्टकारो श्रेणतल्लक्ष्यभ्येण यष्ट्यः, तस्य
भ्रीमावपत् सर्वायैस्तात् श्रेणकल्प्य प्रष्टस्य 'एषा वा
एतेषां योनिः' इति भ्रुतेः, 'न सर्वं ज्ञरोति' इति
वचनान्तरस्य सोमसामग्र्यस्योपस्य अग्रार्थवैतयाऽप्युप-
पत्त्यः । इति प्राप्ते, मन्त्रस्तुषपट्टकारस्यापि पूर्वैष्टोप एव
द्रव्यम् । 'संस्था वा एषा यदनुषपट्टकारः संस्था मघः'
इति पूर्वैष्टोपस्योपस्य भ्रुत्स्यविशेषात् 'ध उ एष सोमस्य
रिपट्टकृद्गायः' इति भ्रुत्स्य अनुषपट्टकारस्य रिपट्टकृद्गायस्येन
प्रतिगतिनात्प्राप्तमात्रम् । एतेन सावित्रे 'तानुषप-
करोति न मघपति' इत्यपि निम्नपुत्रप्रम् । संकषे.
१।१।२.

० अनुषपट्टकारस्य द्विदेवत्वकृत्याजादियु निषेधः ।
संकषे. १।१।१२.

० अनुषपट्टकारस्य प्रतिशेषमाधृत्तिः न तु
पूर्वैयानेन तन्त्रम् ॥ तस्यार्थेवादेवद्वैकृतमन्त्रार्णसमर्पि-
तामिस्त्रिष्टुष्टुदेवतातया दार्शयैर्गमाधिकस्त्रिष्टुष्टुदेव
तन्त्रेणानुष्ठानम् इति । प्राप्ते, अनुषपट्टेन तत्तदस्यासोत्तर
कालविधानेन तस्य चाप्यनहितस्यैव स्वरक्षणः प्रतीरो-
धृत्तिः । न च श्रुतान्तरं पाशान्तरे श्यापन, एषदेव-
द्रव्यकृत्येनाप्येवमन्त्रात् । एतेन द्विदेवत्वकृत्याजादियु
अनुषपट्टकारनिषेधोऽप्युपपन्नः । एवमेव भक्षणपान्या-
धृत्तिष्यपदान्तीया । संकषे. १।१।३.

० अनुषपट्टकारे आश्रावणादीनां प्रतिषेधः ॥
अनुषपट्टकारस्याग्रेऽपि 'यद्येवद्वैकृत्यायतः' इति
वीच्यथा आश्रावणादयो भवेदुः । यस्तु धारान्तरे
'नाश्रावयति' इति प्रतिषेधः, सोऽपि च प्रातिपूर्वक
एव । इति प्राप्ते, अनुषपट्टकारेण विप्रनर्थाभावोक्तेर्निर्वृत्ता-
नात्माश्रावणादीनामनुषपट्टकार एव प्रतिषेधः । संकषे.
२।३।५.

० अनुषपट्टकारे 'सोमस्यामे वीहि' इति याग्या-
मन्त्रः । वि. ३।२।२६. ० 'वाग्निस्तस्य अग्रे वीहि'
इत्यनुषपट्टकरोति । मा. ८।२।१।२. ० 'पुरायाः
वीहि' इत्यनुषपट्टकरोति शौभामण्याम् । ८।२।१।२.

० अनुषपट्टकारयामः पूर्वैष्टोपपादेव कार्यः,
सकृद्वदानादि न कार्यम् ॥ अनुषपट्टकारस्य सौमि-
कानुषपट्टकारस्य स्विष्टकृदिकारलात् प्रकृतित्वं प्राप्तं
सकृद्वदानादि कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, अनुषपट्टेन अप्यन-
हितपूर्वस्य प्राप्तेः षपट्टकार अनु अन्यो षपट्टकारः
इत्यर्थस्य अवदानादिना विप्रार्थे वाधापत्तेः, अत्रदानादि-
विशिष्टप्रतिक्रियागद्वये द्वितीयस्य अनुषपट्टकारः इति-
व्यवहारभावात् पूर्वैष्टोपपादेव यामः कार्यः । अत एव
'प्रथमा हृदिपि रिपट्टकृते न समरदति' इति न्याय-
प्राप्तानुवादः । नयागा इत्यस्य सोम-नर्तन-पत्तांणा-
नित्यपः, वेपामेवोक्तमात्रम् । संकषे. १।४।३.

० अनुषपट्टकारयामः 'सोमस्यामे वीहीत्यनुषपट्टे'
इति वाक्यान्तरनिदिधत्वात् कर्मान्तरं सोमसामग्र्याप

वाक्ययुगादानात् तसमानवापारः चित्तवित्ति-
नन्तरे, नैव अचिद्राविप्रतियोगिभ्रणान्तरभ्रमणमस्ति,
येन एतद्विपरिणतं । न च कर्तृप्रयुक्तं कर्णं, यतः
तद्रेदात् स्पर्शगोचरेत् । कारणानां क्रियाशित्तत्वेन पर-
स्परसंबन्धमात्रानात् । ननु एवमपि मन्वान्तरगतानां
पुनानु-शब्देन अप्युपपत्तः स्यात् । नैव दोषः । दर्श-
पूर्णमासार्हार्धमं वत् स्पर्शगामिदिः । (यथा बहि-
र्धर्मंगा प्रकरणात् दर्शपूर्णमासार्हैर्यत्वावगतेः न विण्ट-
पितृपुत्रार्हपि प्रवर्तिः, तथा अस्यापि शेषस्य प्रकरण-
पठितपुनानु-शब्दैकराकयतया तादार्थ्यवगतेः न मन्वा-
न्तरगतपुनानु-शब्दाव्यवप्रवर्तिः । सुभा. पृ. ६९६) इह
प्रकृत्य पुनानु शब्दस्य यत् कार्यं तत्प्रयुक्त अचिद्रादि-
विशेषण मन्वद्रोहोऽपि तदेक, इति प्रत्यक्षमवगच्छामः,
न मन्वान्तरे, कर्मान्तरात्तदन्तरसंस्कारार्थत्वात् ।
अनु एवं सति एकरास्यत्वात् मन्वविकल्पः प्रसज्येत,
(विद्यामन्वत्रत् युक्त एव अत्रापि विकल्पः इति परि-
हरति-) युतो वा एवमादीनां सख्यायुक्ताविधानात्
अन्ते समस्य ? । (अर्धब्रह्मपदप्रयोगादपि न मन्वान्तरेषु
प्रवर्तिः इत्याह-) सर्वेषु विपरिवृत्तिभङ्गासन्निधि-
समायेत, न मन्वान्तरेषु इति विशेषः । ' तस्मान्
पुनानुशब्दोऽयं सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् । अचिद्राप-
हृत. सर्वैः पुनस्तद्वानपेक्षते ॥ ' सर्वान्यात्तान्ताभि-
हितेन अचिद्रोहोत्पत्तिना अनन्यगतिकत्वात् यदा पुनानु
शब्दः स्वीकृत, तदा ' पुनावच्छिद्रेण ' इत्येव कल्पिते
सन्धेय एव अनन्तरः पुनानुशब्दः, स एव पूर्वो
रपि इति कारणसंबन्धप्रदर्शनवैलक्ष्यं अन्येति । क्रियाः
पदार्थाः सन्त तामपेक्षमाणा. उपरिपरिमेव आनाद-
यन्ति इति सर्वत्रानुरङ्ग. । एव वा अनुपपत्तेः प्रयोजन्ये
वे तन्नेन प्रयुज्यते, तथा तदावस्थामानम् । पुरस्तात् पर-
स्तादा वाक्यशेषस्य अनुपपत्तौचित्तेशे सति यत् पुरस्ता-
द्यनुपपत्तेः अन्वीयते इति कैश्चिदुच्यते तत् विशेषप्रसिद्धि-
मात्र इति द्रष्टव्यम् ।

शा— अत्रापि यत् परिमाणमेव चिन्तते (इति
प्रकृतिपत्रस्य संगति.) । ' एकत्रैव निबद्धो हि
स्मान्नायेन वैदिकः । शेषोऽभ्यक्ष न नेतव्यो

लौकिकस्त्वनिवन्धनः ॥ ' इति प्राप्ते, ' यथापेक्षित-
रूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । चेदेन, लौकिकः
शेषो न मृग्यो निप्रमाणकः ॥ '

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे मन्त्रशेषमात्राधिकार-
भातः । सिद्धान्ते तु तस्योद्धारः । यद्वा अस्या
हृतस्य लौकिकस्य शेषस्य अमन्त्रत्वात् पूर्वपक्षे प्रयोग-
काले उच्चारण नानुपपत्तेः, बुद्धौ प्रतिष्ठानामानेषां अपि अर्थ-
प्रत्यापकत्वमभवत् । अत एव इयं त्वा इत्यादी छिन्-
द्वी इत्यादिकं यद् प्रयोगकाले याम्बैतानुपपत्तेः ।
अनुपपत्ते तु मन्त्रत्वात् प्रयोगकाले उच्चारणमपि कर्तव्यं
इति । केचित्तु अप्याहृतस्यपि उच्चारणमन्त्रत्वेन, यात्रि-
कानां तु तदननुष्ठानं अनास्थाया इत्याहुः । सूत्रार्थरतु-
अनुपपत्ते इत्यनुपपत्तेः, सः वाक्यपरिहारातिः वाक्यपरि-
हारायक. सर्वेषु शेषेषु वाक्यशेषस्य योग्यवैतानुपपत्ते
इति ।

वि— ' या ते अग्ने रजोवप्यादापो यदाऽनुपप-
न्नम् । तन्नरित्यन्वोपवादाव्याहारोऽयं लौकिकः ॥, वेदा-
वाद्वा पूर्णोपा वेदेनेत्यनुपपन्नम् । अन्यशेषोऽपि
बुद्धिस्यो लौकिकस्य न तादा- ॥ ' २।१।१।६।४८.
' नानुपपत्तोऽनुपपत्ते वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य, शेषिणी ।
चित्तवित्तत्वेत्यनावाद्भावतो (वाङ्मयी अतो) नामानु-
पपत्ते ॥, कर्ण-वं क्रियाऽऽपेक्ष क्रिया चैका पुनान्विति ।
मन्वद्रोहोऽतस्तद्वाप सर्वशेषोऽनुपपत्ते ॥ ' २।१।१।६।४८.

भाट्ट— एव वदन्ना शेषापेक्षिणा आगत्य अनन्तर
शेषः समाप्तातः यथा ' या ते अग्ने अयागवा ' इत्यस्यानन्तर ' तन्वीरिंशा ' इत्यादिः शेषः । उत्तरो
मन्वी ' या ते अग्ने रजाशफ, या ते अग्ने हरादावा ' इति । तत्र उत्तरयो शेषापेक्षिणो. अयमेव शेषः अनु-
पपत्ते, न तु लौकिकः अप्याहित्ये अकल्पत्वात् ।
न वासो एवत्र निरदः अन्यत्र नेतु न शक्यः, सर्व-
पेक्षेण आम्नात्वात् । न च आचक्ष्य अनन्तर अपेक्षित-
देशे पठित्यात् तदर्थमाम्नात्वात् शक्यम् । आवा-
द्वाशेषोपपत्तयोः अविशिष्टत्वात् । आतलेरपि अक्षरनिध-
पदाव्यवधानरूपायाः सर्वत्र अविशिष्टत्वात् । नहि
आनन्तरमेव उपपन्नकारण, तदभावेऽपि शब्दशेषस्य

प्राप्यनुपपत्तेषां । अतश्च विद्वत्तावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यपक्षा उपलक्षणीया, नानुवपदकारदेवता ।

मण्डन — 'सा नोपलक्ष्या तु वपदृक्त्वेषा ।'

शंकर — 'देवभानुवपदकारे ।' नीलेत,

● अनुवाकपत्र — यो वृष्यते 'त्रिरनुवाकः पत्रवतां' इति, स अदितः आरभ्य परिष्माम्य पुनरादितः आरभते इति दण्डकलितवत् आहृतिः । भा. ५।१।२।३.

● अनुवाक्या पुरोऽनुवाक्या अनुवचन इति पर्यायाः । अथ्यस्यैदा हविर्मुक्ता यद्वाति तदा 'अनुवदि' इति प्रैषं ददाति, तदा होता क विन्मैत्रावरुणे वा मन्त्र मन्थौ वा पठति, स तौ वा मन्थौ अनुवाक्या नाम । के.

● अनुवाक्या उपादेयत्वेन चोच्यते तत्र एकरा विचक्षितम् । भा. ३।१।१३।२३ पृ. ७४०, ● अनुवाक्या दर्शपूर्णमासयोः आग्नेये पुरोवाचो 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इति । ८।१।१६।२६, ● अनुवाक्या देवगोपलक्षणार्थाः । ५।१।२।२, ● अनुवाक्या शीघ्रं चरी 'उदु त्व जातयेद्य' इति । ८।१।१६।२६, 'द्वे तावज्जानुवाक्ये स्तः कर्मरूपे कर्षं च ।' वा. ३।१।१३।२३ पृ ७३९,

● 'वाग्नेयी पीगमास्त्वामनुव्येते वृषन्वती अमावास्याया' आन्वभागयोर्वाग्नुवाक्ये । २।३।३।३ पृ. ४७५, वाग्नेयी पीगमास्त्वामनुव्येते वृषन्वती अमावास्यास्योः । पृ. ४७८, ('अग्निर्मूर्धा विद्वन्वत्' इति वाग्नेयी । 'अग्निः प्रनेन जमना' इति वृषन्वती ।)

● नदि एकरा कर्मणः अनेनया देवता अनेनया (च) अनुवाक्यया कार्यमिति । २।३।३।३ पृ ४७५, ● अनुवाक्याभ्या विद्यः मह द्राम्यां न प्रधानस्य कार्यमिति । मैक्य काल्य द्राम्यामनुवाक्याभ्या प्रयोक्तव्यम् । भा ३।१।१३।२३, ● अनुवाक्याया गाग्यायाश्च चोदितदेवतामन्त्रसंस्कारः एष्ट प्रयोजनम् । वि. १०।१।२२, ● वाग्नेयाः नानुवाक्यानां वाग्मयागाङ्गा । ३।२।७.

● अनुवाक्यासु वाग्यासु च गाग्र्यीत्यपुरस्तादहमत्वादिधर्मिणां विद्वन्नी पथापथ समुच्चयः । दर्शनमन्त्रहरणे 'गाग्र्यी प्रथेनुवाक्या भवति,

त्रिष्टुप् गाङ्गा', 'त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति, चतुष्पदा यान्या' 'पुरस्तादहश्मा पुरोनुवाक्या भवति, उपरिष्ठाहश्मा यान्या ।' 'मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति, निवृत्तवती यान्या' इत्येववर्गीयवर्गानि वदन्ति वाक्यानि श्रूयन्ते । 'अग्निर्मूर्धा' इत्येषा ऋक् त्रिपदा गाग्र्या । प्रथमपादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । 'सुवो यसस्य' इति तु चतुष्पदा त्रिष्टुप् उतरार्धे देवतापदवती निवृत्तपदवती च । एवमन्या अपि ऋचः यथासंभव वर्तन्ते । तेन एतयोरेव श्रमप्रकरणार्थ्यां प्रास्ताङ्गताकरो-ऋचो. स्वाक्यानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानि इमानि । इति प्राप्ते, ऋमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्याङ्गताऽवच्छेदकत्वेन बोधितस्य बाधेन गायत्रीत्यादिपर्यागा अङ्गताऽवच्छेदक्यत्रयोधनेन सार्धक्यसम्भवे न केनल नित्यानुवादः । तेन भाजनास्यस्येन विचक्षिततया आर्थिकत्वाभावेन बोद्धतः तेषामपि अतिदेवो वस्या विद्वती एतद्विद्वत्ता ऋच आङ्गताः, तत्र उपदेशेनैव अतिदेवतापथः । यासु अनाङ्गतापानुवाक्यानां निवृत्तयः, तत्र सति सम्भवे आनीयमाना ऋचः चोदकतिविष्टधर्मिणा एव आनेया. इति सिध्यति, तेन पर्यागा विद्वन्नी संभर-त्सुचयो पथापथ बोधः । संकषे. ५।३।११.

● अनुवाक्यायत्. पूर्वं वाग्व्यवहारवादः अनुवाक्योत्तरं वाग्व्यमनस्यैर्योधिः ॥

'गाङ्गा नानुवाक्यां नान्तरा न न्यावदेत् यवावदेत् यत्र विच्छिन्त्यात् पुरोऽनुच्य यजस्य संतन्ये' इति अतो पुरोऽनुवाक्यातः पूर्वं वाग्म्यरहातो यजसंततिपत्रको नियम्यते । इति प्राप्ते, उत्तरकाले वाग्व्यमनस्य विदित-त्वात् तत्रागमास्य तस्यैर्योधिऽय वादः । सकर्षे. ५।३।८.

● अनुवाक्याद्ययं विधेयी 'द्वेदे अनुवाक्ये' इति विधिवन्वत् । सु पृ. १०६४. ● अनुवाक्यादि-त्पराश्च आन्वभागयोर्नियताः, न प्रधाने । आन्वभागयोरेति एकेऽग्निम् एकेऽन्यम् । 'वाग्नेयी पीगमास्त्वामनुव्येते, वृषन्वती अमावास्यायाम्' । भा. ३।१।१३।२३. ● अनुवाक्यापाठः आग्नेयेन कर्षं, वाग्म्यराजसु विद्वत्कार्यः । 'तद्वत् वाग्म्यमन्त्राद्, आग्नेयः पुरोऽनुवाक्या'

तत्र प्रथमाया इहेः ' या ते अग्नेऽथाशया ' इत्ययं मन्थः सपूर्वोत्तराशयाः । द्वितीयायास्तृतीयायाथेहेः ' या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया ' इत्येता- चदसपूर्णान्वात् छायाद्द्वौ । तत्रायं एवेहः, किं प्रथममन्म- समासात्तत्र ' तन्पूर्वविंशः ' इत्यादिवाक्यशेषस्य द्वितीय- तृतीयमन्मन्वोरनुपद्मः, अथवा लौकिकस्याध्याहार इति । पूर्वमनुपद्मज्ञेन यत्तु परिमाणे निरूपिते सति इदानीमनु- प्रसङ्गेनैव असपूर्णस्य यत्तुपः तिमन्त्रादरेण पूरणं, उतातुपद्मोणेति । अथयं पूर्वपश्चिमोऽभिधमिः- न तावत् ' या ते अग्नेऽथाशया ' इत्येतन्टोपभूतस्य ' तन्पूर्वविंशः ' इत्यादेः ' या ते अग्नेऽथाशया या ते अग्ने हराशया ' इत्येतन्टोपभावः सम्भवति, पूर्ववाक्यशेष- त्वेनैवाप्यनविधिना अप्यापितत्वात् । यथा आहवनी- यस्य होमशेषत्वात् वेदावगतस्य ' अग्निमुपनिधाय स्तुवीत ' इत्यन रतोत्रोपलेशोपनिधानं, किं तर्हि ? लौकिकस्यैवाम्नेः सर्वोपस्य, तथा लौकिकस्यैव वाक्य- शेषोपशेषोत्तरमन्मन्वोरध्याहार इति । तदुक्तं ' नान्यग्नोऽसहते गन्तुं वैदिकं संनिवन्धनम् । यथेष्टविनियोगं तु सर्वोपं वस्तु लौकिकम् ॥ ' इति (वा. पृ. ४२३) । तस्मात् वैदिकः शेषः, किन्तु लौकिक, एवेति । एव प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव, यदि वाक्यगता आकाङ्क्षा सति समवे अवैदिकेनापि पूर्वेत । तथाहि- वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणधमः । तत्र वेदगतैरन्वेषणोचिता । तदुक्तं ' अट्टः प्रकृतानवर्थः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः । पदे स्वस्मिन्नल्लभश्चेत् प्राग्भीय पदान्तरे ॥ स्वस्मिन् वाक्येऽपि न स्याधेन्मूय प्रकरणे तत्र ' । यदि प्रकरणे न स्यान्मूयः प्रकरणान्तरे ॥ ' इति । (वा. पृ. ४२३) । चोदनाल्लभ्यमर्थनियमान् इह तु वैदिकस्यैव तन्पूर्वविंश्यादेः सर्वोपत्वमभ्यास लौकिकवशः स्थितः । तदुच्य ' त्रिसुक्त्यापृती वेदे लौकिकनाशरस्थितिः । तद्दद्यापारधिमो- वश्च सकलान्वेषणक्षये ॥ ' इति (वा. पृ. ४२३.) । यत्तु वाक्यान्तरशेषत्वान्प्यनविधिना अप्यापितस्य न वाक्यान्तरशेष सम्भवीत्युक्तं,

तदुक्तं सर्वतोपचैरुपरैर वाक्यशेषोपस्थाप्यनविधिना अप्यापितत्वात् । न च आनन्वयविशेषोपस्थाप्यनशेषोनापि पूर्ववाक्यशेषोपस्थाप्यनोपस्थितं, न तु सर्वोपत्वमिति याच्यम् । यत्र आकाङ्क्षाशेषोपस्थाप्यनोपस्थितो हि संस्था- दिकारणम् । सन्निधिश्च दुद्विविपरिदृष्टिर्नाशान्तरम् । ते चाकाङ्क्षादयश्चिधैर मन्मन्वोविशिष्टा इति सर्वोप- त्वेवाशान्तस्य । सर्वथाऽऽज्ञानस्य आवयवकेनाप्यानन्तयेव भवित यमिति नान्तरायकमानन्तर्विनिशेषोपादानम् । तदुक्तं ' आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति तत् प्रथम् । संबन्धवारणत्वेन फलतं नानन्तर- श्रुतिः ॥ ' इति (वा. पृ. ४२५) । न च रजाशयेत्यनेन स्पष्टत्वात् हराशयेत्यनेन सह न संन्यः, सर्वविषयव्यतिस्कारान्तरितत्वादेव । 'अन- न्तरेण संबन्धः स्यात् परस्थाप्यनन्तरः । ततः पुनस्त- दारूढः परानन्तर्व्यमदन्तुते ॥ ' इति (वा. पृ. ४२५) । प्रयोजनं-पूर्वपथे लौकिकान्वाहान्मन्मन्वोत्तरस्य मन्म- नाशान्निधित्वात् प्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते त्वनुपकपदाना मन्मन्त्वान्मन्मन्नाशान्निधित्वात् प्रायश्चित्तमिति । सूत्रं तु- अनुपम्यने इत्यनुपद्मो वाक्यशेषः वाक्यपरिसमाप्तिरनेनेति शेष वाक्यपरिसमाप्तिः । सर्वेषु तुल्ययोगित्यात्तत्त्वसम्बन्धा- दित्यर्थः । अथेह कथं भवित यम् ? यत्र निरसाङ्क्षायां सन्निधौ परिपूर्णसम्बन्धः श्रूयते । यथा ' चित्तवित्त्वात् पुनस्तु, वाक्यवित्त्वात् पुनस्तु, देवकृता सविता पुनस्त- च्छिद्रेण परिनेज वशे, सर्वस्य रश्मिभिः ' इति । पूर्वाकाङ्क्षोप शेषितु प्रतीक्यमानाकाङ्क्षस्य शेषोपशेषस्य प्रतिपाद्य, इदानीमप्रतीक्यमानाकाङ्क्षोप शेषितु गात्र- हृद्यस्य शेषोपस्थानेन मन्मन्वापुद्मः प्रतिपाद्यते । अप्राप्तं पूर्णपश्चिमोऽभिधमि-शेषोपस्थानावधियन्नाहृद्यान्तरशेषो- चनन्त्येनैव पूरिताः । अतो मातनुपद्म शालोपरितः । तदुक्तं 'अनन्तरेण संबन्ध शेषस्य च कृताव्यता । शेषोपशेष निरसाङ्क्षाः किंनिमित्ताऽनुपद्मवी ॥ ' (वा. पृ. ४२७) । तेन ' देवकृता सविता पुनस्तु ' इत्यनेनानन्तरितेन तद् ' अन्विष्टेण पवित्रेण ' इत्यस्य वाक्यशेषस्य सम्बन्धः, न तु ' चित्तवित्त्वात् पुनस्तु ' इत्येतान्यामपीति । एवं प्राप्ते अभिधीयते ; भवेदेव,

* न च यौगपयेन विद्मन्नुवादी संभरतः । भा. २।१।१।४ पृ. ३८९. * नहि अमर्त्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुपदितं यं, सर्वानुवादानां यथाप्रथमं प्राप्त्यंशेवात् । वा. ३।१।१।३१ पृ. १००६, * नहि विधिभवे समस्तानुवादादस्यं युक्तम् । ३।१।२।०।५३ पृ. १०२८. * नित्यानुवादमात्रं अनर्पकम् । यथा ' इन्द्रेण देवेन वृष्टं ' इवान्ता आतिथ्या रुतिष्ठते नानुवाजान् यजति ' इति । भा. १।१।१।१३ पृ. २१०२. * पुरोवादानुवादयोः पुरोवादस्य प्रादास्यम् । पराक्रम. पृ. ४३. * पूर्वमान् अनुवादी भवति । भा. ३।४।१।३, ७।१।१।२. * 'प्रवृत्त-प्रत्यभिहारं वाक्ये यथोपलभ्यते । तत्र स्यादनुवादस्यं ' । वा. २।२।६।१७ पृ. ५१२. * प्रतिषेधः नित्यानुवादः अवति प्रकृते । भा. १।२।१।१८, * प्रयो-जनस्वभावात् नानुवादः । ३।७।१।२४, * प्रते वचन न विधिरिति गम्यते । प्रातस्थानुवाद्दो मवित्तमर्हति । ६।१।१।१।३१, * यदि अशतः, ततो विधिः । यदि शतः, ततः अनुवादः । १।४।१।८, * यादमानं हनर्ग-कम् । तत्र विधिर्न्यायः अपूर्वत्वात् । १०।६।१।३ पृ. १९८५, * विध्यनुवादयोः विधिर्न्यायान् । यत्र तु पदान्तरात् अर्थाद्वा प्रातिरवगम्यते अर्थस्य, तत्र प्रमागान्तर-प्रतीत्यत्वात् शब्द उच्यन् अनुवादः इत्यवगम्यते । स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति । नाप्यन् पुरुषः क्रियानु-स्थानार उक्तानुपपद्यते इति अर्थेप्राते विधि-प्रत्ययोऽपि अनुवादः इत्यवगम्यते । १०।६।१।३ पृ. १९८६-८७. * विशिष्टानुवाद्दो न वाक्य मितस्ति । वा २।२।१।२।३ पृ. ५५७, * एतदनुवादाद्वाग्भवे च विप्रश्नानुवाद्दोऽपि आधीरते । यथाप्यस्येधो द्वि उ भवति । ३।४।१।१-२, * स नामानुवाद्दो भवति यः अन्तगमनानार्थेन अवपायते । ३।४।१।३ पृ. ५११, * 'सर्वत्रान्वातर्षेधे भूयमाणे पदान्तरे । विधि-सम्बन्धुगमने स्यादनुवादात्ता ॥' परानुवद् विशिष्टानुवाद्दोऽपि लक्षणाद् पूर्वमेव अनेदृशो-क्यनामन् अनुवादः लक्षण भाति । १।४।

२।३ पृ. ३२८. * सर्वदा यत् प्राप्नोति तदनुवाते । टुप्. ४।२।१।२४. * अनुवृत्तिः दवीय.स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधा-नम् । हा च सिद्धावलोकि-मण्डूकपुत्रि-गङ्गास्रोतो-वत् इति त्रिधा । आद्युत्पन्नगङ्गापुत्रिसिद्धाधारण लक्षणं धृतपदस्थानुसंधानम् । मणि. पृ. ७१. * अनुवृत्तिर्न्यायः । अनुवृत्तिः सेवा, अभ्यास इति यावत् । यथाभ्यासप्रत्ययविवक्षा तत्राऽयं प्रवर्तते । तत्रथा- ' सिद्धो ज्ञेय इन्द्रियरू-मासभोक्ता स्रवस्त्रेण कुर्वते रतिमेकवारम् । पारावतः यरशिलाकणभोजनोऽपि मामीति नित्यमनु-वृत्तिरिहापि हेतुः ॥ ' इति । साहस्री. ५५३. * अनुव्यवसाये हानस्य विषयत्वेन हेतुत्वम् । मणि. पृ. १०. * अनुवृत्तौकेन साम्ना पश्चाद् उदयः स्युते महागते । १०।८।८।६. * अनुपद्मः अन्ध्रेणेत्यादेः ज्योतिष्टोमवीक्षण-करणे ' नित्यविद्यना पुनातु ' इत्यादौ, दोषस्य भावा-द्वाच्यत्वात् । वि. २।१।१७, * अनुपद्मः अप्याहारान्तरम् । २।१।१६. * अनुपद्मः अर्थवादः ' यद्वर्ततेन कर्तव्येन पामनभावुराः प्रजाः स्युः, यद् सम्येन नममावुसां, कृष्णविषाया कर्तव्ये, अग्निष्टम स्यते' इत्यत्र 'प्रजा. स्युः' इत्यनुपद्मः । वाल पृ. ५०. * अनुपद्मः । ' उतश्चिद्व्यतिरा मावमग्निष्टोमं पुरोनि, मास दसंपूर्णमावासां यजते ' इति । तनेन स्यात्, इहापि उतश्चिद्व्यतिरा इत्यनुपद्मत् अग्निष्टोमत्त्वं (दसंपूर्णमावसाकेऽपि) तदयुक्तम् । कुतः ? ' विना यप्रानुपद्मो भवेच्छ्रुतिरनर्थिका । तत्रैव द्वाहृताय-नामनुपद्मो न चेद्द सः ॥ ' वप्रानुपद्मो युक्तो यत्र तेन विना न हि विदुक्त भाति । यथा अत्रैव ' मास वैश्वदेवेन ' इत्यादि वाक्य ' यत्रो ' इति नानुपपद्यते, तावत् न हि विदुक्त इत्यवगम्यनुपपत्त्यम् । इह पुनः दसंपूर्णमावासायास्वामि वाक्यं स्वर्गैव निरवच्छेदी-भूयति । ' उतश्चिद्व्यतिरा ' इत्यवगति पूर्वमेव परि-तर्षेत्वात् न हि विदयेयो । तत्र न कश्चिदपि हेतुर्हति,

१०२।२१।५-५६. * अनुष्ठानस्य विध्यर्धानावात्
 मिषि निना अनुपपत्तिः । सु. पृ. ३३४. * 'अनुष्ठाने
 पदार्थानामथर्थाभावित्ती स्मृतिः । अतन्व्यसाध-
 नानन्वयकार्यभेदेः प्रसाध्यते ॥ ' न तान् अनुष्ठान-
 वेत्तानां अस्मृतः कश्चित्यर्थः शक्यः क्वे इत्यन्वय-
 भागिन्या स्मृत्या शक्यसाधनमात्रापेक्षणात् यत्किञ्चित्
 मासापरदार्थानुष्ठानं वा पूर्वपदार्थप्रत्येक्षकं वा सूत्रग्रन्थो
 वा आर्वायप्रशङ्गाकस्यानि या उपद्रव्यादि वा साधनं प्रहीत-
 मारभ्यते । तत्र अनन्वयप्रयोजनान् मन्वान् प्रकरणे पठ्य-
 मानान् सामान्येन ' विमपि एभिः कर्तव्यं ' इत्येव
 प्रयोगसन्धानेन यद्यमाणाऽनुपलभ्य यादौन वाक्येन स्मृतिः
 कर्तुमात्राद्दृश्यते तद्व्या एते इति विदित्वा लिङ्गप्रकरण-
 विषया श्रुत्या विनियोगे कति अभिधानार्थता विशास्यते ।
 ततश्च उपायान्तराणि अप्रमाणकृतात् निवर्तन्ते । निरमा-
 दृष्टिसिद्धिश्च 'मन्त्रैरेव स्मृत्या कृतं कर्म अस्त्युदयकारि भवति'
 इत्यन्वयार्थे । वा. २।१।६।३२ पृ. ४३२. * अनुष्ठान-
 काले विधिभ्रूलपीनः पुण्य. । छ हि तत्र तथा प्रवर्तते,
 तत्र अभिहिते अनभिहिते वा विनियुक्ते अविनियुक्ते वा
 तुल्यन्तु प्रवर्तते । ३।१।७।१२ पृ. ७००. * अनुष्ठानकर्मो
 नियतः । वि. ५।१।११ वर्णक १. * अनुष्ठानदेशकमोऽपि
 पशुमार्गा अग्नीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति । वा. ३।३।१।२
 पृ. ८२०. * अनुष्ठानदेशकमोऽपि कर्मः विनियोगहेतु
 पशुमार्गाभिररणे (३।६।९) नमस्य प्रकरणविरोधपरि
 हारेण पशुमार्गां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यते । सु. पृ. १२००
 * अनुष्ठानसादेद्यथा पशुमार्गांमग्नीषोमीयार्थत्वं,
 औपवसथ्येऽङ्गि अग्नीषोमीय. पशुरुद्रव्येते तस्मिन्नेव च
 दिने ते धर्मोः पठयन्ते इति । अतस्तेषा वैमर्ष्यांका-
 दृक्षाया अनुष्ठानवेनोपस्थित पशुपूर्वमेव भाव्यत्वेन
 सव्यत्वे । शीम्या. २०८-२०९. * अनुष्ठानसादेद्य-
 लक्षणस्य च धर्मस्य प्रकरणादिकल्पनद्राग विनियो-
 जकत्वम् । सु. पृ. १०६७. * अनुष्ठानसाधारण्यविधि-
 र्थाया उपदेशेन अग्नीषोमीये, अहिदेशेन च सक्नीया-
 नुष्ठानयोः अङ्गभूतस्य सूयस अनुष्ठानसाधारण्यार्थः
 'दीक्षास्तु सूय त्रिनचिति' इत्यङ्गपरिविधिः । भाट. पृ. २१.

* अनुष्ठानस्वरूपं द्वितीयादित्रिभिरप्यावैर्निश्चितम् ।
 पत्रमे तु अनुष्ठानकर्ममित्यन्ते । वि. ५।१।१ उपदेशात्.
 * अनुष्ठानार्थसमारका मन्त्रा. भा. १।२।४।१-५३.
 * अनुष्ठानमयः अङ्गनादिपरिष्कारान्तेन यूपयोगे ।
 (सप्ततिरिक्ते इति भाट.) भा. ५।२।५।१०-९,
 * अधिश्रपगाद्यभिवाचनान्तेन काण्डेन वाक्यचतुष्क-
 पालपुतोडाशेषु । ५।२।२।३. * अत्रदानादिप्रदानान्तेन
 आग्नेवादी दर्शपूर्णमासयोगे । भाट. ५।२।४. * एक-
 त्रिंशत्तिस्रभिर्निष्कृष्टसमुदायेन वाक्ये । भा. ५।२।३।४-५,
 * कपालाष्टादिषुसमुदायेन कपालोपधाने । ५।२।३।४-५,
 * कृष्णाग्निस्तरणादिवत्पुत्रप्रदानान्तेन यूपान्तेन नाम-
 कीयेषु । ५।२।३।३-१५, * कंठयमक्षसमुदायेन वपने ।
 ५।२।३।४-६, * निचेन अङ्गने अन्वङ्गने च । ५।२।३।
 ४-५. * दैवताप्रदानादिप्रदानान्तेन, विभिन्नदेशकत्वत्वे
 असमन्विष्यपदार्थान्तरस्यवधानेऽपि पश्चात्तद्वैतसमादक-
 त्वेन, दैवताप्रदानस्यापि प्रदानावधारणोपपत्तेः । एकदेश-
 तापे तु पदार्थानुष्ठानमेव अनुष्ठानमयः । भाट. ५।२।६,
 * द्विरुदानेन सान्त्ये । ५।२।३, * नेन-
 द्याङ्गनेन साङ्गने अङ्गने अहीने । ५।२।३, * मध्य-
 पूर्वाश्वसमुदायेन द्वेषदानेन अवदाने । भा. ५।२।२।
 ८-५, * मुञ्जितुप्रवममुदायेन निवापे । ५।२।३।
 ४-५. * कापहानुसमयः अनेकाश्रप्रतिप्रत्येकं वाक्य-
 चतुष्कपालेषु एकैकस्य एषदा सर्वधर्मानुष्ठाने । वि.
 ५।२।२, * पदार्थानुसमयः अग्नीषोमीये षष्ठी दैवता-
 शवदानेषु । ५।२।६, * पदार्थानुसमयः वाङ्मेषयपशुता
 सर्वेषां एकदा उपाकरणदिपार्गाणामनुष्ठाने । ५।१।१
 * किं नाम अनुष्ठानेपदार्थानां पदार्थत्वम् ।
 अत्र ' कृष्णाग्निस्तरणान्तर. ' इति भाष्यीयाविवरणे
 ' भाट ' प्रपटके द्रष्टव्यम् ।
 * 'अनुष्ठानः (-प्रवन्ने साङ्गेऽपीती गुरोमु तु य. '
 इत्यन्तर.) । ' कर्म तु योऽश्रुवानः भोविचः स्यात्,
 तस्य प्रवृत्त्यात् ' इत्यनुष्ठानमरण ब्राह्मणस्य अनुष्ठानच-
 सप्तधात् सप्तियैरेवनिष्ठत्वमे भविष्यति । (विद्वारस्तु
 प्रवर्थाधिकरणे द्रष्टव्य.) । वा. ३।२।२।२।३ पृ. ८८८.
 * अनुष्ठानव्यतिरिक्तकर्तृषु अग्निप्रयोगे एषां

नानन्तर्यम् । अन्वयघने विच्छेदेऽपि भाति सन्त्यः । तस्मादनुपद्गः ।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निरासादृशाणां सतिषी परिपूर्णसमर्थः श्रूयते, यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु अच्छिद्रेण पवित्रेण वशोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति । अपरं हि पुनात्वन्तामि परिपूर्णानि, न त्रिचिदासादृशानि । ननु अच्छिद्रेण इत्येतदासादृशति । सत्यमासादृशति, आसादृशति एतत् एकमासादृशत्, एकेनैव तत् निरासादृश सपद्यते इति । एकेन हि निरासादृशितो नेतरी आसादृशयति । अनयैकत्वादासादृशति, एकेन च सन्देशे नानर्थको भाति । तस्मात् नेतरी आसादृशति । इतरावपि परिपूर्णत्वात् न तमासादृशतः । ननु एतस्य वाक्परोपस एकमपि आसादृशतो न गम्यते विशेषः, येन निरासादृशिक्रियते केन वा नेत्रि, तेन अनन्तर्यमाने विशेषे सर्वैः सह संभवत्यते । आह, नेतदेवम् । येन अस्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे, तेन सह संभवत्यते इति गम्यते विशेषः, तस्मात् तेन अनन्तर्ये सह संभवत्यते इति नास्ति सर्वानुपद्ग इति । आह, नेतदेवम् । पुनातु-शब्देन अस्य प्रत्यक्षमानन्तर्यं उपलभामहे, पुनातु-शब्दस्यापि चित्तनिष्ठा इत्येवमादिभिः । एकश्चासौ पुनातु-शब्दः पुनःपुनरुचरितः । तेनापगच्छामो यत्र पुनातु-शब्दः प्रयुक्तः, तत्र तेन एकाकपत्वात् अच्छिद्रेण इत्यवमपि प्रयोक्तव्यः । तथा च एति चित्तनिष्ठा इत्येवमादयो निना पुनातु-शब्देन साधाह्वानः । ते च पुनातु-शब्दं आसादृशन्ति, स च पुनातु-शब्दः अच्छिद्रेण इत्यनेन विच्छिद्यः । तेन पुनातु-शब्देन सानुपद्गेन नियोगः सर्वे निरासादृशीर्होभ्याः । तस्मात् सर्वेषु ह्यनुपद्गोः इति साकपराविधमातिरनुपद्गयो ।

वा—सोऽशोभे िगुनामपि उरगदां आदौ आश्रयो विदित्ता 'अभिन्ननीकं' इति । तत्र प्रथमपादः प्रथे 'सा ते अशोऽपरासा' इति निरासादृशो नत्र आसादृशते । तसरोपानुपद्गो 'सा ते अशे रवाशसा' 'सा ते अशे इराशसा' इति । एत एतौऽशोऽपरासादृशितस्य

स्त्रीपदाथेन केन विदित्ता परिपूर्णता नास्ति । न च अपरिपूर्णं स्वयंहीरोऽव्यवस्यते । तत्र तदन्वयाऽनुपपत्त्या अन्तर्यं परिपूर्णत्वमर्थो वाक्य-रोपः कल्पनीयः । कुतः ? 'न्यूनवाक्प्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः । कश्चित् कापि स्थितः शेषः सोऽन्वेष्टव्यः प्रत्यस्ततः ॥' नहि वैदिकान्कान्ता प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणम् । तद्वदेव हि अनुमानादीन्यपि प्रमायानि । सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमये च पदेन अभावः परिच्छिद्यते । तदिह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्परोपे न तावत्वेन उपस्तत्यम् । यदि अनुमानादीन्यपि निवर्ति-प्यन्ते, तत एतावानेतावत् मन्त्रः इति वच्यविध्यामः । अथ तु तैः कश्चिदवगम्यते, ततः तत्परितोऽयं मन्त्रः सकृद्व, प्राक् तस्माद्भूतः, इत्यप्यवस्थामः । तदिह अर्था-पत्वा तावत् सामान्यतः कश्चित् भाति रोपः इत्यप्य-वसेयम् । ततश्च अमापस्य अनवरतरत्, ऊनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हं, तत्र विशेषासादृशाया लौकिकः कल्पनीयः, उत्र वैदिक एव पूर्वमन्त्रस्यः तत्पूर्वित्वा इत्यादिरनुपत्तमः इति पद्ये लौकिक इत्याह । तथाहि, 'नाम्यप्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं संनिपद्यतम् । यथेष्टविनियोगे तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥' यथैव आहयनापादयो वैदिकाः तन्निर्दिष्टकार्यप्रतिरिपेण न प्रयत्नन्ते, तथैव वैदिकः रोपः, यत्र वाक्ये सामान्या-थेन विनियुक्तः, स तत्रियन्मन्त्रात् नाम्यत्र प्रयोग-यमते । लौकिकः पुनः अनिबदन्त्यात् सर्वार्थः सर्वो-कादृशापूर्वमायापि नियुग्मानो न विरुप्यते । तस्मात् लौकिकः । तत्र यदि वैदिकमपि रचितान् प्रयुज्ज-प्रयोगं रचयित्वात् अत्रैदिकान् लौकिकान्ता मन्त्रानः प्रयुक्ते, न केन चिद् कारिते, वैदिकानुक्तिः तत्र न कार्य्या । तथाहि, 'छानेय वैदिकान् वणात् भारतादिनिवेशितान् । स्वाध्यायनियमं दिव्या लोचयुद्धया प्रयुज्जते ॥' यदि तु आनन्तर्यविरो-वात् एतावता इत्यनेनपि संभवोऽनुपद्गम्येव ताते पद्यनिवेश प्रयोगात् पुराणादेवाथ प्रयोगः कल्पतोऽ । तन्मादपि न वैदिकः रोपः । इति मन्त्रे वच्यते । 'विमुक्तकपापूतो वेदे लौकिकपसरतीपतिः ।

अनृतवदन

कृत्यर्थे कर्मिणो यद्वति, उत पुरुषार्थे इति । तथा हि कृत्यर्थे (अनृतं) वदेत्, उत पुरुषार्थ-मिति । यद्ये च वदनं तदर्थस्यै अनृतवदनं निरोपणम् । प्रतिषेधवैलक्षणं च तयोरो विधिः, इति तेषां भवकारितैदमर्थं अनुवदितव्यम् । ततश्च एकत्र (ल्हो निषेधपरत्वे) एवं पचनां व्यञ्जते ' वद् पुरुषार्थमनुवदनं, तत्र कुदात् ? ' इति । अण-रन् (गमो निषेधपरत्वे) तु एवं ' यत् कृत्यर्थ-मनृतं वदेत्, तत्र ' इति । ततश्च एतस्य सर्वस्य आप्यातनिरूपणाय चात्वात् तद्वतोऽर्थं विचारो भविष्यति क्रियाख्यातेन कर्ता अभिधीयते, नेति । (इव आरण्य ' अभिधानानभिधानविचारः ' इत्यन्तो वार्तिह्रमयः (पू. १.०८ पं. ७) प्रच्छिन्न कर्त्रधिरोपे निवेशितः । किं प्रातः ? प्राणेण यावः अनृतवादिनीत्यात् यत् पुरु-पस्य आत्मागर्थे वदने अनृतं प्रसक्तं, तस्यैव प्रतिषेधः पुरुषार्थां प्रत्ययवधिराएवार्थो विधीयते इति । कुतः ? ' वदेदिति श्रुतेः पुरुषः संप्रतीयते । विधिरप्य-र्थयानेव, कृत्यर्थेऽनर्थको भवेत् ॥ ' समानपदो-पातेन हि कर्ता संन्यः श्रौतत्वात् प्रत्यये वाधते । नोऽति विधिष्यापारः, तोऽपि पुरुषार्थेऽर्थपक्षे अत्यन्ता-प्राप्तो, विधीयमानः अर्थवान् । कृत्यर्थेऽपि तु प्रयोगवचने-नैव उपनीतमात्रात्पर्यविधानात् प्रात्यागिनो विधिः अनर्थकः स्यात् । तत् दर्शयति (मायं-) ' इतरथा वदनं भवति इत्येतावन्त्ये ' सन्तुक्तं उतिधिकं च पदं ' वदनमनुतिष्ठेत् ' इत्येवंरूपं अनर्थकं स्यात् । तस्मात् विषयत्वात् पुरुषार्थाः । ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनु-सारित्वात् पुरुषार्थत्वसिद्धिः । ततः आत्मोपसाराय ' पुरुषो नाश्रुतं वदेत् ' इति शास्त्रार्थोऽवधार्यते । स्वमिदानीं बोधयति (भाष्यकारः) ' ए चायमर्थः पुरु-पस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासाधिकारात् उपनयनकालमेव स्मृतितः प्रातः, तेन पुरुषस्य संयोगात् ऋतुसंयुक्तवदनं नित्यमुपादः । कथं पुनः पुरुषार्थेऽप्यां ऋतुसंयुक्तवदनं उच्यते । ' सिद्धान्ते ऋतुसंयुक्तं समाग्रायेन बोध्यते । न्यादा प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तं वायगोचरः ॥ ' वदेत् ऋतुसंयुक्तमभिषेकं, ऋतुसंयुक्तं वा समाग्रातं, प्र-

रणादा यच्छ्रुतसंयुक्तं प्रातः, तत् पुरुषार्थं भूतत्वात् नित्यानु-वादः स्मारितः । ' ननु एषा श्रुतिः तस्याः स्मृतेर्मूलं ' इति (भाष्यम्) । ' सर्वा तावत् स्मृतिनित्यं श्रुतिमूलप्रमाणिका । तेन स्मृत्यर्थयाचित्वात्तात्-वाद्यो भवेदसौ ॥ ' यदि तु स्मृतेः स्वात्कथ्येण प्रामाण्यं भवेत्, ततः तद्वतो श्रुतिः नित्यानु-वाद्यो भवेदपि । तस्मात् मूलभूता श्रुतिः अवहनं कर्तव्याया । तत् क्रिमन्वां वां चित् कल्याणत्वा इयं अनु-वादीक्रियता, उत इत्येव मूलं प्रयत् इति, अस्यां प्रत्यये-णोपलम्ब्यमानायां नान्यस्याः कल्याणायां प्रमाणमिति । इयं हि तथा नियमाण्यक्रमाभ्येति, श्रुतपरित्यागाश्रुत-कल्याणाऽऽप्युपगमात् । तस्मात् नित्यानुवाद्यो नेति । यत्तु अशोचरं (भाष्ये उक्तं) ' दर्शपूर्णमासवोरिति हि स्वयं, उपनयनकाले एव चात्मोपवेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषार्थे इत्युपदिशति । तस्मात्पैवा स्मृतिः, अतः श्रुतेः इति । ' नैवैतत् पौर्णम्येण सक्रदं द्रव्यते । तथाहि । ' यदि प्रकरणं तस्मिन् पुरुषार्थेऽभिषिच्यते । ततः स्मृतिसमानार्था नेष्टा मूलं कथं श्रुतिः ॥ ' यदि हि कृत्यार्था सती श्रुतिः मूलत्वेनाभ्युपगम्यते, तत उभयोर्मूलगुणिनोः ऐक्यरूपाभावात्, अस्याश्च अत-द्वत्वात् मूलत्वं न स्यात् । इयं तु यतः प्रनरां अधिवा-द्वत्वात् मूलत्वं न स्यात् । तेन उपनयनकालमेव पुरुषार्थमर्थेन स्मारिता, तेन उपनयनकालमेव प्राप्नुवती विमिति श्रुतिः स्मृतेर्मूलं न भविष्यति, विमिति वा दर्शपूर्णमासवोरिति स्वयं, वा च उपनयन-कालपुरुषार्थलोपदेशयोर्विद्वत्ता । तेन अयुक्तं मूलव-कालपुरुषार्थलोपदेशयोर्विद्वत्ता । तेन अयुक्तं मूलव-निराकरणमिति । (आद्येऽपि निरस्त-) नैप दोषः । कम् ? ' पूर्वापक्षाभयो ह्यत्र आद्यकारस्य संभवाः । पूर्वादिनन् मूलमूलत्वं, परयोस्तनुवाद्युत्ता ॥ ' यदि अग केवलपुरुषार्थमेव पूर्ववशः स्यात्, ततोऽयं अद्यतदो ग्रन्थो भवेत् । इह तु एतद्वत्प्रणयन्याऽऽप्युपनय-नयः पक्षाः क्रावन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना गम्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत् सूत्रनिषेधः केवलपुरुषार्थ-त्ववशः । तस्मिन् नैव स्मृतिरूपत्वमिति । यदि तु अनृत्यमुपनयनित्यत्वा, ततो मूलमभिधानाभ्युपगमेनैव नैवत्या । तस्मात् नियतवादिक्लरहिते परिपदीते

प्रयोगः प्राप्नोति, तथाभूतेन समुदायानन्तर्यात् । न वा अग्र्यमाणविशेषत्वं देयमेदनित्यतन्ममेदात् । प्रथमस्य हि अर्थो यथाऽऽकाङ्क्षिते दैवी स्थितौ मोक्ष-
रयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् । (किं तत् इति, आह-) ' आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति च त्रयम् । संवन्धकारणत्वेन बलहंतं नानन्तर-
श्रुतिः ॥ ' यो हि ब्रह्मा संवन्धित्वेन सद्ब्रह्मान्वाप्ते तस्य अवश्यंभावि एकेनानन्तर्ये इति न तदेव तदा सन्वन्धकारणत्वेन आधीयते, तथापि अस्मादेव कारण-
श्रयात् संवन्धसिद्धेः । सनिधिविशेषानु तदाश्रयप्रति-
पत्त्या भवति श्रान्तिः । सा तु साक्षाद्ब्रह्मयोग्यसंनिहित-
संवन्धनकारणत्वात् निवर्तते । यथा पात्वर्षादिषु विधि-
श्रुतिः शुभाशुपादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र ज्ञायते, सर्वार्थोऽयं आम्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यासम्भवात्
वाक्यैकत्वाच्च कस्य चित् एकस्य समीपे पठ्यते । तस्मा-
दकारण आनन्तर्यमिति । सनिधिरिति (भाष्यपद)
सुद्धौ विपरिश्रुतिः (इति तदर्थः । विशेषणविन्येषु
सुदयानुवृत्तिं विना सर्वविशेषणविशिष्टैकसुदयुक्तसम्भवात्
विशिष्टसुदयुक्तं भावत् विशेषणविशेषणसुदीनां अनु-
वृत्तिरिष्यते विशेषणविशेषणान्वयस्य अपेक्षाऽधीनत्वात्
इति शुभा, पू, ६९४) । सा च आनन्तर्येण सवद्वपद-
श्रयाये च भवति । सवद्वपदव्यवधिरपि आनन्तर्यप्रसार
एव । कथं ? अनन्तरेण संबद्धः स्यात् परस्या-
प्यनन्तरः । ततः पुनस्तदाकारुद्धः परानन्तर्यम
इत्युक्ते ॥ ' या ते अग्ने रजाश्रया ' इत्यनेन अपेक्षितः
शेषः परस्तादलम्बमानः पुरस्तात् परतृष्य आलोच्य
मानः सम्पद्यते तन्वर्षा इति । यदा च तत्रारुद्धः, तदा
हराशया इत्यस्य आनन्तर्यभूतः पुनरेवमेव तृतीयैनापि
एव संवन्धते । ततः पर तु अन्यस्य अनाम्नात्वात् ताव-
त्तेन उपधीयते । सर्वमैवमपेक्षा पुरस्तात् परस्ताच्च प्रत्युता
एकत्र आरुद्ध इत्येतेन अनन्तर्यमनन्ती तावदपेक्ष्यमाणा
निवृत्त्यापि, भावत् विविन् न योग्यमिति अपेक्ष्यं
चोरन्त्वम् । ततः सर्वमालोचित उग्रहृदय निवर्तते ।
यदापि च प्रमेयोपारणात् संनिधिरपिप्रमर्शं प्रतीयते,
तथापि नित्यकारुद्धेन अनन्तरे इत्येव च सुप्रतद-

पेक्षा सन्नपेक्ष इति पश्चादवगमत् न प्राप्ताप्ये
कश्चिद्विशेषः । एवं वाक्ये पदानां, प्रत्यये च
वाक्यानां सन्नपेक्षे वावत् साक्षाद्ब्रह्मेण तत्सन्नपेक्षेण
परस्यापि अनन्तर्योक्तं समर्थेन व्यवधानम् । ' अय-
धाने विच्छेदेऽपि ' (इति मार्थं) विशेषिना पदेन
अव्यवधाने विप्रतृष्यत्वे भवति संवन्ध इत्यर्थः । तस्मा-
दनुपङ्गः समाप्तिः । अनुपङ्गते इत्यनुपङ्गः । स एव
समाप्यते तेन इति समाप्तिः ।

यत्र तावत् शेषिणः साक्षाद्ब्रह्मः तत्रैवम् । यत्र नैराका-
ङ्क्ष्य, सर्वेषु शेषिषु एकः शेषः साक्षाद्ब्रह्मः पठ्यते, यथा
' विव्यतिस्त्वा पुनात् ' इत्येतेषामन्ते ' अच्छिद्रेण ' इत्यादिः, तत्र कथमिति । किं प्रात ? ' अनन्तरेण
संवन्ध शेषस्येष्टा कृतायेवा । शेषिणश्च निराकाङ्क्षाः
किंनिमित्ताऽनुपङ्गधीः ॥ ' उच्यते । ' अनन्तरस्य
वाक्यस्य यदि शेषो भवेदयम् । तत एवं भवेदेष
त्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥ ' (ततः एव भवेत्,
एव तु) आनन्तर्यविशेषेण हि अर्थ ' पुनात् '
इत्येतेन सवन्धते । स च एक एव त्रिव्यपि वाक्येषु ।
तदेकत्वाच्च अर्थस्याप्येकत्वम् । न च कारकमेदात् तस्य
भेदो भवति, येन नित्यत्वादिसन्नत्वात् अस्य अनन्तर्य
विज्ञायते । न च अच्छिद्रेण इत्येवमर्थां श्रिया, येन
सद्ब्रह्मत्वेन सतुष्येत् । ' तस्मादस्य क्रियार्थत्वाद्
शेषशेषा प्रमुञ्चते । तावदेव प्रयोगित्वं फाष्टानां
पचने यथा ॥ ' अद्योच्यते एकत्वेऽपि अस्याः बलपूर्व-
विशिष्टात्म्यात् यः करणसन्धः भ्रूयते, तद्विशिष्टेषु
तेन योजयित्वा । यथा एकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य मेष-
वद्वपदशान्वातविशिष्टस्य पयसा भयग चोदितं नाति-
प्रहृष्यते, यथा च अत्रैव विव्यत्वाद्यो न सर्वं सर्वत्र
भवति । उच्यते । ' भयगानां व्यवस्था हि मित्राऽ-
पूर्वं प्रयुक्तवः । फर्तन्तस्यारोधाच्च चिरपर्यादेर-
संदरः ॥ ' ऐन्द्रतावतादिब्रह्माद्यानां अहर्षार्थत्वात्
तद्वेदेन भयगव्यवस्था युक्ता । नहि तथा ऋचितं वाग्य-
मरितं, करणस्य क्रियां प्रति उग्रहृदयत्वात् । करणश-
यनशारेण शैव क्रिया पुनः प्रकल्प्यते । सा च
एतेन अनिश्चिद्वरणं प्रकल्पनमेवते । यथा च

असंरन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभविकत्वात् । सर्वव्यवधानस्य सृष्ट्यादे अत्रकथयता आसाद्भादित्येवैव न सर्वाभिलशानोपपत्तेः, आनुचित्वाटस्य सर्वान्तावाटस्य च अपादयितुमशक्यत्वात् । अपेक्षितदेशपाठस्य च लिङ्गेनैव शाब्दं शक्यत्वात् आम्नास्य सर्वार्थत्वावगतेः अनुपद्ग एव । न चैवं अव्यवधानस्य अत्रारण्ये पदश्रुत्या यागस्यैव करणत्वानुपपत्तिः, तस्य अकारणत्वेऽपि सदेहे नियामक्रममात्राद्दृशीनासत् । प्रकृते तु आसाद्भादिवद्येन सर्वार्थत्वस्यैव प्रतीतेः नियामत्रासाद्भादभावेन अनुपद्ग एव युक्तः । अतश्च तद्-स्येपेऽपि यत्तुत्रैव-प्रायश्चित्तयेव ।

यन निरासाद्भाणमेव शेषिणां नूना अन्ते सापेक्षः शेषः उमात्मातः यथा 'चित्वातिस्त्वा पुनातु, वावप-चित्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्येतेषामन्ते 'अच्छिद्रेण परिश्रेण' इति, तानपि सनिधिष्येय-त्तयोः अविशेषात् सर्वानुपद्गः । न च उद्याप्या-कादृशाया एवमन्तयेनैव चरितार्थत्वात् आन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्तिः, शेषासाद्भादया आसाद्भादोपपत्तेऽपि प्रधानत्वात् शेषिणा विनिर्वायमादिरहेण सर्वेषामेव शेष-मादृक्त्वावगतेः, आन्तर्यस्य अनियामत्रत्वात् । अत एव अनेकहविषविवृत्तिसनिधिपठितोपशोमाना सर्वाय-त्यमेव । अतश्च मुजनामिगुरुकप्रदेशपायनाथेषु एतेषु मन्त्रेषु शेषोऽपि अनुपद्गस्ये, प्रतिप्रधानादृष्टित्वात् ।

मण्डन—' रजासपादि'स्तुपत्र्य पूर्तिः ।
शंकर—' अनुपद्गोऽप वर्णितः ।'

● अनुपद्गाधिकरणव्याख्यारूपं तु 'जनन्तरेण संसद्दः स्यात् परस्पायनन्तरः । तदारूढः पुनः पश्चात् तदानन्तर्यमननुते ॥' इति । सु. ट. १०६२ । २।१।१६।४८ सूत्रार्थिके तु 'तत् पुनस्तारूढः' इति श्रुतीपवादः पठ्यते । के.

(● अनुपद्गाधिकरणे) अनुपद्गस्ये आम्नास्य सर्वार्थत्वेनैव सापेक्षिण्यभावात् अनुपकस्य आम्नात-त्वेन मन्त्रस्य यत्प्रत्ययापि उपसंघेः पूर्वरत् यत्-परिमाणविक्षात्मकम् । ... वैदिकस्यैव सर्वानुपद्गः । आसाद्भादोपपत्तयधियपस्य कारणम् । प्रत्येक अनु-

पवत्क्षेपे यत्तुत्रैपमितकप्रयश्चित्तप्रतिः । ... एवं तावत् अनेनैवा उचितत्वाद्भाण संनिधी आम्नायमानः शेषः सर्वानुपद्गस्ये इत्युक्तं (प्रथमवर्णने) । उद्या-प्याकादृशाया अनेकेषा संनिधी आम्नायमानः शेषः सर्वानुपद्गस्ये (इत्युक्तं द्वितीयवर्णके) । अन अद्य-वन्धिपदाव्यवधानेऽपि अनुपद्गः साधितः । अस्य प्रत्यु-दाहरणं तु व्यनायाधिकरणम् । की. २।१।१८।४९-५०.
● प्रधानकर्मभावस्तु अभितः अत्यमव्यवधानं उक्त्या यावदन्त गच्छति इति अनुपद्गाधियरणे व्याख्यातम् । वा. ३।१।२४।४५ ट ७८१. ● सुद्विन्दित्वेः (सुद्वि-द्वेषेः) सनिधित्वेन अनुपद्गाधियरणे अभिहितत्वात् । सु. ट. १।११२, ● मन्त्रशेषार्थः एकान्त्रव्यवधानित-शेषमन्त्राशित्त्वेन निरासाद्दृशीत्वोऽपि मन्त्रावतराव्यवधाना सासाद्दृशत्वात् पुनस्त्वभासाद्दृशः सन् पुनस्त्वशिरित्पूर्व-मन्त्रशेषमन्त्रादावर्त्वं प्रतिप्रयत्ते इति अनुपद्गाधियरणे साधितम् । ट. १२२८. ● वावपित पदानि मन्त्रिकर्त्त-विप्रकर्त्तव्यानि, तानि सर्वाणि अनुपद्गाधिकरणोक्तेन मागं अनादस्य सनिर्वापिकर्त्तं सुगम् सनिवन्ति । तत. सन्विशेषविशिष्टा अनुग्रहयोषा मानामासाद्य विधिः समाप्तते । स च एतेनैव प्रपत्तेन ता विशिष्टा विदधाति इति न अनेकशक्तिकल्पना शेषः । वा. २।२। ३।६ ट ४८०. ● अनुपद्गाधियरणप्रत्युदाहरणं व्यनायाधिकरणम् । व्यवैतानुपद्गाधियरण इत्यत्र द्रष्टव्यम् । भा. २।१।२।७।६०.

● अनुपद्गो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्य-शोभित्वात् । २।१।४८ ॥

' या ते अग्नेऽसाया तदूर्वर्षिडा गह्वरेऽग्नें यवो अपारपीत्येण यवो अपारपीत्यसाह । या ते अग्ने रजासाया, या ते अग्ने हरासाया' इति । तत्र संदेहः । किं 'तदूर्वर्षिडा' इति सर्वानुपद्गस्ये, आहोरेतन् लौकिको वाक्यसंघः कर्त्तव्य इति । अत्रैवा विपपमुद्विः, ज्योतिष्टोमे ' विष एव साहस्योत्तरः शार्वाः' इत्युक्तं ज्ञानानि श्रीभि कर्माणि ध्वन्ते । तेषां चाप्रभूकथितत इत्योऽस्मिन्नेत्या. 'अग्निमनीरम्' इत्येवमादिवाक्य-विदिताः सन्ति । आशां धमे यवो मना. गमात्प्रताः ।

अनृतवदन

पक्षम्यम् । तदुच्यते । 'विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारतां गताः । ते सर्वे याजमानाः स्यु-
 र्दीक्षासंस्कारवर्गीवन्तः ॥' एवं हि तस्मिन्नाद्यः ऋच्यन्तर-
 गताः स्तोत्राद्यत्रवाद्येषु पूर्वपद्यानिः पुरुषसंस्काराः ।
 ते च 'याजमानास्तत्रमानत्वात् कर्मवत्' (३।८।१४)
 इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः । तत्र तस्मिन्नादीनां
 यागागमकत्वात् द्रव्यत्वागम्यापारेण दीक्षणीयादिनत् उच्य-
 मयाऽपि याजमानत्वात् तद्देव च यजमानविशुद्धावपि
 तत्रैव प्रयोग इति न चञ्चित् विशेषो दृश्यते । ये तु
 स्तोत्राद्यत्रवाद्यः, ते युगभूतकर्तृकर्मनिबन्धसमर्थो
 प्रधाननियमानविद्युत्वात् प्रयानौत्सर्गादिसमाख्या प्राप्तित्वा
 दन्तचावनादिबन्ध यजमानकर्तृक कर्मेषुः । यजमान-
 विद्युत्कौ च साधारणद्रव्ययानमप्येन तन्मूलं न समवति
 इति प्रतिपन्नमान भिद्येत् । प्रतिपेक्षेऽपि च यदा
 विध्यां एवमवधारितः 'ऋतुयुक्तपुरुषोपकारि अनृत-
 वदनं' इति, यदा अत्यैव अनृतविशिष्टप्रतिपेक्षात्
 अन्यमर्थो भवति 'यजमानेन आत्मसंस्कारार्थे आदी-
 प्रयोगादिसु यदुच्यते, तत्र वैकल्पिकव्यवहारेण स्वरूपो-
 च्छारेण वा मृत्पाल न कर्तव्यं, अन्यत्र तु अन्येषां च
 वषेष्टवादित्' इति । शुद्धऋतुधर्मप्रतिपेक्षे तु 'यान-
 वृत्तौ किं चिद्वदनं (तत्र) यजमानस्य ऋत्विजा या
 अश्वत् प्रसज्यते तर्त् सर्वं न कर्तव्यं' (इत्यर्थः) ऋतु
 संबन्धित्वाविशेषात् । अतश्च यथैव यजमानेन धीहिमप
 संकल्प्य न यजमानो दात यः, तथैव अप्यन्योदिभिरपि
 'अन्वतर पक्षे कर्तव्यमानः' इत्युक्त्या न लघुवादिबन्धेन
 पुनर्विस्तमितं यत् । यदपि च पुनः संस्कारार्थं किं चिद्,
 तदपि ऋतुयौगैव वर्तयित् यत् । ननु च प्रतिपेक्षार्थं
 युगभूतः पुरुषः, तत्र आप्त्यर्थसमाख्यो नियामिका,
 इति प्रणीताप्रयत्नादिबन्ध अर्चयित्ः अतःप्रतिपेक्षमन-
 उच्येत, सत्यमन्वत्मेव, यदि प्रतिपेक्षार्थः अनृतो
 भवेत् । अप्य तु अनुष्ठानाभावात्कर्मत्वात् न कर्तृविशेष-
 नपेक्षते । अतएव (निपेक्ष्यत्सर्वार्थलगात्) च
 प्रतिपेक्षः प्राप्या (निपेक्ष्यप्राप्या) संबद्धः । सः
 (निपेक्षः) यत्र प्रातः, तत्र स्वस्वामर्चनं गच्छन् न
 दास्यते समाख्यया पारिविद्यम् । ननु 'वदेत्' इत्ये-

तावत् विध्यां समाख्यया समाख्या निबन्धितः,
 ततश्च प्रतिपेक्षोऽपि तदनुष्ठानत्वात् नियतो भविष्यति ।
 नैतदेवम् । पर्यन्तिते हि शास्त्रार्थे तदनुष्ठेयत्वात् सत्यां
 समाख्या अन्तरति । न च 'वदेत्' इत्येतान्नतः
 समाख्या अन्तरति । प्रतिपेक्षं न्यत्वात् हि तन् अनु-
 स्थाप्येन रियतम् । न च अनृतमानस्य भुतमपि विशेषो
 भवति इति प्रशयिष्यते (३।१।१०) साधितम् ।
 विन्तुत समाख्यया विधीयमानवदार्थकर्तृविशेषव्यवहारे
 एव व्याप्यते । 'तस्मादनुष्ठानस्यान् वदनं न विशेषो-
 च्यते । प्रतिपेक्षोऽपि तद्गामी विशेषो नैव प्राक्यते ॥'
 तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोगेन, अतः सम्यक् विचारितं
 इति सिद्धम् ।

शा— ऋतौ पुरुषे च अर्पितः प्रसक्तं पदार्थं प्रतिपे-
 क्षन्तः ऋतुपकरणगताः प्रतिपेक्षाः श्लोदाहरणम् । दर्श-
 पूर्णमासमोर्हि 'नानृतं वदेत्' इति श्रूयते । तत्र उच्यतेः
 किमयं पुरुषधर्मः विधिः, उत ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः
 अनुवादः, किवा ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः विधिः, उत शुद्ध-
 ऋतुधर्मः अनुवादः, अपवा शुद्धऋतुधर्मः विधिः
 ऋतुधर्मः अनुवादः, अपवा उत अनुवादः । विधि-
 इति (सोम—किमयं विधिः, उत अनुवादः । विधि-
 पक्षे किं शुद्धऋतुधर्मः किवा ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः उत
 शुद्धऋतुधर्मः । तथा अनुवादपक्षोऽपि किं ननुयुक्त-
 पुरुषधर्मः उत शुद्धऋतुधर्मः इति संघर्षनिर्करणः) तदर्थं
 च प्रतिपिष्यमाना त्रिधा विचारयित्तया किमर्थं गती
 प्रतिपिष्यते, किं प्राप्तार्थं त्रिधा पुत्रपार्थं इति ।
 ततोऽपि पुनर्विचारयित्तया त्रिधा लक्षणात् कर्तव्यं-
 भिष्यते, न वेति । तत्र 'प्रतीतिः, रगरणात्,
 कर्तृविशेषैरनुष्ठेयकृष्यते । कर्तृवाचित्वात्सावत् कर्तुः
 यस्यावसीयते ॥' वदेत् इत्याग्यातात् कर्तुः
 प्रतीतिः । 'कर्तारं ह्यु', 'लः कर्मणि च'
 इति खण्डात् । पक्षेति देवदत्तः इत्यादिकर्तृविशेषवचनेः
 देवदत्तादिपदेः अत्युक्तं श्रुतेः चतुर्भोगात् सामानाधि-
 क्यत्वात् । तदपर्ययं, यत् पुरुषोपकारितया प्रसक्तं
 वदनं तत्र तथा, किन्तु अपहृत्तमेकस्य साध्यति । तेन
 श्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थः प्रतिपेक्षः । यन्तु सार्तः
 प्रतिपेक्षा, तस्याप्येतदेव मूल इत्येकः पक्षः । श्रुति-

यदि ' देवस्या सविता पुनातु ' इत्येतस्यैव वाक्यस्य अचिच्छ्रेण इत्यत्र शेषो भवेत् । किंतु करण्येन त्रियासाहास्युपदानन्तररहितया पुनातिक्रियया सञ्च्यते ! सा च त्रिभिः वाक्येषु एकैवेति युगपदेवाख्य मन्त्रप्रय-
 शेषत्वम् । न च एतद्वेऽपि त्रिणाया, कर्तृभेदेन भिन्न-
 द्वादश-तरितसमितुक्तं पुनातिक्रियासम्बन्ध एवास्त्वोचित इति । स्यादेव, यदि एविन्मादिकर्तृभेदोऽस्य वास्तवो भवेत् । किंतु दर्भयुगलेन पूर्वाग्रया आग्नेयत्वमेव एकेनाध्ययुष्णा त्रियमागे मन्त्रोऽर्थं पठते । तत्र चैक एवाध्ययुः परमायेंत, कर्ता, चित्तव्यापुन्यासः मूल्ययं एवेति न कर्तृभेदात् पुनातर्पभेदः । तदुक्तं 'अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि श्लेषो भवेद्भयम् । तत एवं भवेदेव स्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥' इति (वा. प्र. ४.५७) । न चैव सति प्रवृत्तान्तरीयपुनातर्पेनास्य संरन्धः द्वाङ्गीय, प्रवृत्तापूर्वेष्वीतत्वेन अस्य दर्भपूर्वमासर्वाहर्षिभ्यं यत् अन्यसंज्ञासभगात् । न च अभेदेऽपि ज्योति-
 होमस्य यथा ' मैत्रावरुण धीनाति ' इत्यन्वासापूर्वभेदा-
 देव श्रवणचरस्या, तथा अत्रापि पुनातर्पेस्वेकत्वेऽपि मित्रापूर्वाभ्यासरोनेय स्वरत्येति वाक्यम् । तत्र मित्राभ्यासापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्मव्यरस्योपपत्तेः । न चात्र तथेति वैयर्थ्यम् । नाथ्येऽत्रियान्वयित्वेन चित्त-
 व्यादिर्नृणांमपि सर्वशेषत्व, कर्मन्तरासच्छदत्वेन कर्मन्तर-
 प्रोक्तसभगात् । तदुक्तं ' कर्तृजानां व्यवसाया हि भिन्नापूर्वाप्रयुक्तितः । कर्मन्तराशरोवाद्य चित्तव्या-
 देरसंकरः ॥' इति (वा. प्र. ४.५८) । अत सर्व-
 शेषतामेव वाक्यस्येति सिद्धम् । प्रयोजन पूर्वाधिरण-
 यदेव । सूत्रं तु न्याय्यातमेव । तौदा.

३ अनुपद्मो वाक्यसमाप्ति, सर्वेषु तुल्य योगित्वात् । २।१।६।४८ ॥

' या ते अग्नेऽशाशया, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हृदाशया ' इत्यत्र प्रत्येक ' तन्पूर्वांश गह्वरशः ' इत्यादिवाक्यम् अनुपद्मः कर्तव्यः । तेनैगानुपद्मेण तत्त-
 दास्यस्य समाप्तिः स्यात् । वाक्यस्य समाप्तिः येन ए वाक्यसमाप्तिः । अनुपद्म. वाक्यसमाप्तिः वाक्यसमा-
 प्तः । युक्तः । तन्पूर्वांशः इत्यादे. सर्वेषु पूर्ववाक्येषु

तुल्ययोगित्वात् तुल्यं युज्यते इति तुल्ययोगि, तादृशानात् तुल्यसम्बन्धात् । तस्मात् स्ववाक्ये विविधतासौपरिसमाप्तौ पूर्वतः परतो वा अनुपद्मः कर्तव्यः । तेन मन्त्रैकत्वं सेव्यति । एत 'चित्तव्यतिस्ता पुनातु, वाक्यव्यतिस्ता पुनातु, देवस्या सविता पुनातु' इत्यत्र प्रत्येक 'अचिच्छ्रेण पवित्रेण वसोः सर्वस्य रदिमभिः' इत्यस्यानुपद्मो शातयः । पूर्वस्य नियमाद्व्यवेऽपि उत्तरस्य सान्नाहृत्वात् । के.

• अनुपद्म । यस्मिन् मन्त्रे अष्टाक्षराः चत्वारः पादा भवन्ति, तस्य मन्त्रस्य छन्दः अनुपद्म नाम । ' रामो हरिः करी भूभूत् ', ' यस्य ज्ञानदयासिन्धो. ', ' चरितं स्युनापस्य ' इत्यादयः श्लोक अनुपद्मछन्दस्का एव । के. • अनुपद्म्यायनीद्वयप्रयत्नेन संपादिते आतु-
 धुमे तृचे इवाशान्धीगवसास्रोगीनम् । भा. १।२।६।
 २५-२८ वर्णकं ३, • गाथनीहृत्वात्तुपद्म एव आगम्य-
 मानाना सासा निवेदाः विद्वद्धस्तोमेषु कतुपु माथ्यं-
 दिनाभंगपयमानयोः । ५।२।१।१२-१४.

• अनुष्ठानं श्चमर्थे प्रति भवति । भा. ६।१।१३ प्र. १३५४, • अनुष्ठान अन्वयत्वस्य धनान्तु महारहितस्ये । १०।२।३।५४, • अनुष्ठानं कतुवाभ्यावरणहिरण्य-
 दानयोः अष्टाध्यायो द्वादशाशदौ सधे । १०।२।२।६।१२,
 • नत्वर्थांना अश्विषये मृतकतुंनत्वपक्षे । १०।२।१९।१०,
 • निर्वोपस्य अग्निहोमद्वयान्तोषेऽपि आशने पयमाने-
 श्चिपु । १०।२।१०।६३, • पूर्वदणोत्वेचनादीना सायसके
 रत्तेनात्वात् । १०।२।३।३।०३, • पात्रस्य हातुत्पन्त्र-
 चरी । १०।२।१।१-२, • प्रतिहोमानां सयमग्नि-
 होत्रप्रभृति । ६।१।३।४३, • आहृतान्वाहासंभर्गानां
 आश्रयणगततासोऽसोः । १०।२।१।३५, • अनुष्ठान
 यथासक्ति य. करोति, तस्य नित्येऽधिरार । ६।३।१।
 १-३, • मृतकवास्तुगतं-आशुपराशक्ताने, सर्वस्यार
 जीवदशायां त्रियमागजापणीयादी । १०।२।२।५।६०-६१,
 • हिरण्यपदानस्य अष्टाध्यास्ये आशेषाय सधे । १०।२।
 २।६।६२, • अनुष्ठान न भवति शुभ्रमानां अश्विषस्य
 मृतकतुंनत्वस्ये । १०।२।१०।१९, • अनुष्ठान न भवति
 प्रतिहोमानां उदनमर्गानोऽपि । ६।१।२।२९, • अनु-
 स्थान नामि होत्रमानां अश्विषस्य मृतकतुंनत्वस्ये ।

तथापि भावनया आशितस्य आख्यातेन लक्षितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात् तदर्थैवैककल्पनं न दोषः । अतश्च वैमृषवत् (४।३।११) प्रकरणवाचने युद्धपुरषधर्मत्वा वृत्तिः । यदा च अनृतवदनप्रतिषेधस्य उपनयन-प्रभृति प्रवृत्तेः स्मार्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापि इदमेव मूलं इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, सत्यापि पुरुषप्राधान्यावयमे स्वर्गप्रत्ययादिकल्पनापेक्षया ऋतुपतपञ्च-धानयोग्यत्वाद्योग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणावयवतस्य ध्रुत्वपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जङ्गम्यमान-मन्दवत् (३।४।९) एषा ऋतुयुक्तपुरषधर्मत्वम् । तदा च ' विषं च नामृतं ज्ञापयेध धर्मः स्नातनः ' इति स्मृतौः स्नातनप्रवृत्तेन धर्मैकालिखविषयत्वावयवतेरेतन्मूल-कावाप्तमवेन मूलान्तरस्य आवश्यकत्वात् सर्वदा च अनृतं वर्जयतः ऋतौ अनृतप्रसक्त्यभावात् अनुवाद एवा-यम् । (वृत्तीचस्तु) अतु वा पुरवार्थप्रतिषेधेन पुरुष-स्नानुत्तरदने प्रत्ययावधौषेऽपि ऋतुवैगुण्यात्प्रसक्तौ प्रमाणा-भावात् यः प्रत्ययवां सोद्वाऽपि ऋतु मरुण कर्तुमिच्छेत्, तस्य धीहिर्मिर्वश्ये इत्युक्त्वा सप्रत्ययेव यैर्यागे अनृत-प्रसक्तिः इति ऋतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधाय-कत्वम् । अतश्च एतदतिशये शीतप्राप्यभित्तप्रातिष्ठ-कत्वम् । इति प्राप्ते, सत्यं नातुवादः, ऋतुयुक्तपुरषधर्मत्वे तु न किञ्चित् प्रमाणमस्ति । यद्यपि तावत् कर्ता वाच्य-स्यात्, तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तवैतैरोपादानात् न तावत् सप्तत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तर-बुद्धयनया वैमृषादिपत् कर्तुः प्रतीकनपत्वसिद्धयर्थं अयस्य प्रकरणलोचने क्रियमाणे ऋतोरुपस्थितयेन तस्मात्तुगुणवैगुण्यरिद्दरयोरेव प्रत्ययन्यायेन (३।३।१२) कर्तव्यितु युक्तत्वात् । अत एव यत्पशुपुरोडाशादौ वदे शशिशय्य दृष्टविषया देवतासंस्कारजात् नाच्छोकार-कल्पना, तत्र समिस्तोपकारान्वलाभाय परपण्डगी करणमप्यदोषः । जङ्गम्यमानमत्रे तु यद्वदे (३।४।९) । प्रवृत्ते तु समिदादेः प्रवृत्तं साधनीभूतपुरोडाशेदेन प्रवृत्तपशुपुरणपयोम्यतासंपा-दकतया विधाने वीरवाच्ये. एवमात् प्रवृत्तापूर्वतावन-प्रवृत्ततादाशुग्यस्यपदकत्वमेव समिदादीनाम् । अनृत

वचनस्य च तद्वतैगुण्यस्यपदकत्वम् । अतः ' इन्द्रवज्र-पतीत्वमेव कर्तव्योन्मत्त्वपक्षेऽपि युक्तम् । वस्तुवस्तु न तस्य वाच्यत्वं, प्रतीतेरन्यायाऽपि उपपत्तेः । तथाहि, आख्यातात् तावत् कर्ता कृतिः एकत्वादिक च प्रतीक्ये इत्यविवाद्मत् । तत्र अनेकार्थमेवोच्यपदे' सर्वैव एकत्र शक्तिः, अपरत्र आक्षेपादि इत्यपि तथैव । इत-रथा अनेकद्राक्चिकल्पनाऽप्युपपत्तेः । तत्र च नियाम-कापेक्षाया प्रधानेन गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावद्विधायामरुम् । तत्र यथा ' सत्यप्रधानानि नामानि ' इत्यनया स्मृत्या वृदन्तादिनामसु सत्यरूपस्य कर्तुरेव प्राधान्यावगमात् वाच्यत्वं न वृत्तेः, लक्षण-दिनाऽपि तत्प्रतीक्युपपत्तेः । एव आख्याते ' भाव-प्रधानमाख्यात ' इति स्मृत्या भावनाया एव प्राधा-न्यात् वाच्यत्वं नाथयस्य कर्तृकर्मादेः, लक्षणयाऽपि तत्प्रतीक्येः । अत एव यत्र न किं चित् प्राधान्यनियाम-कं तत्रैव घटत्वादी नापक्षीतविरोधपणान्याय. इत्यादि कौमुद्वे स्पष्टम् । यत्र तु न एकत्वादी स्पष्टिवादा-क्षेपः, तत्र अतिरिक्तैव शक्तिः न तु कर्मादी । या तु स्मृतिः, यत्र प्राश्नः । ' ब्रह्मेकमेवैवैवचनैकचयने ' ' ब्रह्मपु ब्रह्मचयन ' इति संख्याशास्त्रेण ' लः कर्मणि ' इत्यादेरेकवाक्यता । अत्र हि द्वैकयोः इत्यत्र भाव-प्रधानो निर्देशः, द्वितैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्वयेषु इति ब्रह्मचयनापत्तेः । तथा च कर्मादी कर्त-मानेषु एककारियु लकारादेशुभूतिकापेक्षवचनादीनि भवन्ति इति स्पष्टमायं, न तु कर्मादी लकारः सप्तत इति । न चैव कर्मादिरनभिरित्वात् तत्र वृत्तीयाद्यापत्तिः । उक्त्या अनभिधानेऽपि लक्षणया अभिधानादिति । (' अत्रानभिहितत्वं ' इत्यदिः ' न वैक्यै ' इत्यनो प्राय ' अनभिहित ' इति विदो प्रथित्य-यदीत । एव च) कर्तुराच्यत्वात् वाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दृष्टव्यत्वात् न ऋतुयुक्तपुरषधर्मत्वम् । एतेन लक्षणया तन्मोतरिधत्वादेव लक्षणया इति निरूपणम् । प्रयोजनं तु आनृगते स्मृतेः प्राप्यभित्तम् । ऋतुपुरषधर्मं वे पण्डित्यन्तरत्वात् यवनानेवैव विधियति-पेक्षार्थेऽप्यनृत, न तु यमान्यस्य अभ्युत्थियम् । दृष्ट-

* न प्रथमपक्षे प्रवृत्त्येवात् इति निषेधः । वि. ३।३।१७.

० अनृत्यमानस्य न श्रुतमपि विरोधण भवति इति प्राक्कथिते (३।१।१०) उचितम् । वा. ३।४।१।१३ पृ. १४३.

० अनृत्यकानि सामानि पञ्चनिघन्त । अर्कशीर एरुम् । पञ्चानुगामनये सामनयम् । हाउदोस साम एरुम् । हाउसाकू सामानि श्रीणि । साचोन्ने ड्रे । सव-स्वर्धि एरुम् । परमेष्ठिहाम एरुम् । आङ्गिरसवन्त एरुम् । इलान्द एरुम् । सधसं एरुम् । देनतानि श्रीणि । पत्तयमीनं एरुम् । प्रजापतेर्द्वेदय एरुम् । वनहुद्वन्त एरुम् । महादिनाकीर्णानि नय । सत्ता भूत एरुम् । आदित्यान्त एरुम् । इन्द्रोचनं एरुम् । इलाना सधारः एरुम् । इति । घाल. पृ. ७२-७३.

० अनृतम् । ' दमेत खेतेन ' इति शास्त्रेण अनृतस्य दशमं प्रातिः । सु. पृ. १२९३, ० अनृते प्रायश्चित्तं ' गावशीमन्त्रे जपेत् ' इति यथाङ्गव्याख्येण निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तम् । पृ. १४६२, ० अनृत-निषेधस्य ऋतुगतपुरुषार्थमन्त्रे यजमानेनैव अनृत वर्जनीय, ऋतुधर्मत्वे तु यजमानेन ऋतिभिन्ना इति प्रयोजन-विशेषः । पृ. १२९५. ० अनृतमापणं आचार्यमाह्वान-वधाय अनाचारः । वा. ३।३।१० पृ. २०६, ० अनृत-वदनात् गरुडप्रातिभंगति । ३।४।१।१३ पृ. १११.

० अनृतवदननिषेधः स्मार्तः पुरुषार्थः । तत्र स्मार्त प्रायश्चित्तम् । यागाङ्गलवदनप्रतिषेधस्तु उक्तो भिन्नः, तत्र ऋतुगामि प्रायश्चित्तम् । वि. ३।४।८, ० अनृतवदन-निषेधस्य ऋतुधर्मता, दशपूर्वमाह्वयोः । ३।४।८.

० अनृतवदननिषेधेदन्वयपारणान्यायः । अनृतवदनान्यायः । अनृतवदनप्रतिषेधन्यायः । अनृत-वदनवर्जन्यायः । अनृतवदननिषेधो दशपूर्वमाह्वयतः न्ययः ।

अहमं ऋतुसंयुक्तं संयोगसित्वात्तुवाद् इयान् । ३।४।१।१२ ॥

भाष्यं—दशपूर्वमाह्वयोऽपराधो ' नाश्रुतं पदेत् ' इति । तत्र भेदेः किमत्र प्रतिषेधो दशपूर्वमाह्वयस्य पारणाय, प्रकृतो एव निषेधः, अथ ऋतेण प्रकृत-

कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयमिति । किं प्रातम् ? पुरुषधर्मः स्यात् । पुरुषस्वायम्पुत्रदिश्यते, न दश-पूर्वमाह्वयोः । उतः ? पुरुषप्रयत्नस्य अग्रगण्यं वदेदिति । वदनमनुष्ठितेदिति श्रुत्या गम्यते, तस्य पुरुषधर्मः श्रुत्यै, कर्मसम्बन्धः प्रकरणात्, श्रुतिश्च प्रकरणादस्ती-यसी । इतरथा वदनं भवतीत्येतान्ति अर्थे वदनमनुष्ठिते-दित्यविप्रक्षितस्वार्थः परार्थो विध्यर्थो भवेत् । पुरुषस्यो-दने पुनर्विप्रक्षितस्वार्थः एव शब्दः । तस्मात् पुरुषस्यो-पदेशः । यस्य चोपदेशस्तस्मात् प्रतिषेधः । स चायमर्थ उपनयनकाले एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः, तेन सयोगेनायं नित्यानुवादः । नन्येषा श्रुतिद्वय्याः स्मृत्युक्तम् । नैषा तस्या गूढं भवितुमर्हति । यदि इव तन्मूलिका भवेत्, दशपूर्वमाह्वयोरिति स्मर्येत । उपनयनकाले एव चास्यो-पदेशो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्मं इत्युपदिशन्ति । तस्मात्तौ स्मृतिरतः श्रुतेरिति ।

या—तेनैव श्रुत्यादिभ्यस्य प्रकरणेन एव विरोधा-विरोधनिवारणत्वात्तेन दशपूर्वमाह्वयप्रकरणताः पूर्वमन-वधारितकल्प्येपुरुषार्थपदाधर्मनियता. ' नाश्रुतं पदेत् ' इदे-यमादयः प्रतिषेधाः सामर्थ्यमाह्वयवदनार्थानि प्रतिषे-धन्तः उदाहरणम् । तेषु छेदेः किं फलार्थाः, पुरुषार्था इति । उतः सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविपर्ययात् तदन्वय-व्याधीनो निर्णयः, इति शेर (प्रवृत्तिः) प्रथम विचार-यितव्या तिमर्था एव प्रतिषिध्यते इति । परार्था व्याधी-निर्धारयित्वे, तदर्थः प्रतिषेधो निश्चास्यते । नहि अन्व-यायाः प्रतिषेधः अन्वयाधी भवति, अनाह्वयविधि-त्वात् । एवं एव यो वदथेप्रवृत्तः सत् भिन्नार्थे, स तदर्थेनैव प्रतिषिद्धो भवति इत्यत्राप्येते । तस्मात् प्रवृत्ति-कैमर्थ्यचिन्ता । प्रवृत्तीनामपि अभिभावप्रकृत्यवयवो-पेदमर्थं निरूप्यते, इति आह्वयवदनप्रतिषिद्धावितव्याः । किमर्थः पुनः प्रवृत्तीनां तदनु-बन्धनम् इति । तत्रापि प्रतिषेधदशमित्य, यावत् आह्वयनिर्णयो न जातः । तेन एतदुक्तं भवति, ' ये पुरुषार्थपदान्तोरेण-संबन्धः प्रकरणता विधय, ते किमर्थं भावनामभि-दधति ' इति । तत्रैव एतस्मिन्नेव शब्दे ' तमिथो वदति ' ' तत्पुत्राय वदति ' इत्येवमन्वयोऽपि यो उदाहरणं किं

- अनेकविधौ च वाक्यभेदात् । वा. ३।३।१।२७.
- अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन वाच्यते । यथा न्याकरणशिकरणे (१।३।८) । बाल. पृ. १४०.
- अनेकशब्दार्थत्वं एकशब्दार्थत्वेन वाच्यते । अप्रातर्वाचः । वा. ३।३।७।४ पृ. ८६०.
- अनेकस्तोमकानां एकस्तोमकानां वा सर्वेषामेव अग्निष्टोमविकारणां अग्निष्टोमोत्तरकालता । भा. ५।३। १५।३-४४.

• अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । नासौ अपूर्वकर्म-चोदनाया दोषः । यथा— 'एतस्यैवं रेवतीपु नारवन्तीय-मग्निष्टोमसाम कृत्वा पद्यसामो ह्येतेन यजेत' इति । भा. १।३।१५।६४, • अनेकार्थत्वं (शब्दस्य) अन्याय । अन्यायश्च अनेकार्थत्वम् । ३।३।१।१ पृ ७४८.

• अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन वाच्यते । यथा— आशुत्यधि-करणे द्वितीयवर्षके (१।३।९) । बाल. पृ १४०; • अनेकार्थविधानं अल्पार्थविधानेन वाच्यते । यथा ' दम्बा जुरेति ' इत्यादौ विशिष्टविधि. गुणविधिना । पृ १४०. • अनेकार्थविधानं एकार्थविधानेन वाच्यते । अप्रातर्वाच. । वा. ३।३।७।४ पृ. ८६०, • अने-कार्थविधानं प्रधानकर्मविधाने इति उपपद्यते । ३।४। ३।२९, • अनेकार्थविधानात् वैकल्पलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । यदि जापस्युरेदोम च कर्म विधीयते, पल्पश्चास्य विधीयन्ते तत । ३।३।१०।२१ पृ. ८००

• अनेकार्थविधाने वाक्यभेद । पुष्यौ प्राप्ते स्त्रीरपु, पदाव फल, विभो गुण. इति न शक्यमेतेन वाक्येन विधातुम् । भा. १।४।३।३ पृ. ३२९. एकगुणविधान गुणान्तरानाद्येषात् अर्थापत्त्यभावे औत्तमिकविधि-न्यापारकल्पनाया पुन पुनरुपलक्षणं प्रत्ययस्य कर्तव्य इति वाक्यभेदः स्यात् । आह च— ' अर्थादनेकमर्थ्ये विधापयति भावता । विशेषणविधिसंबन्धस्य दृग्णाति विशेषणम् ॥ ' इति । वा.

• अनेकाभितत्वेऽपि योगस्य (द्वाधाशयत्वे-ऽपि) मयस्यन्यतराक्षयो व्यपदेशः ' इति न्यायः ॥ दधिष्टोममन्त्रपक्ष द्वाधाभितत्वेन द्रव्यमाभाभितत्वाभावात् द्रव्यसंश्लेष(विध)त्वस्य अतिदत्तनामदन्त्य ' अनेकः ॥

इत्यनेन न्यायेन एकाभितत्वाविरोधपक्षनाशे. तच्छब्दः । सु. पृ. ७४९.

• ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुभवविषय नामत्वे व्याकरवाणि ' इत्यत्र करणे वृत्तीया । भाट्ट. ३।४।८.

• अनेन (एतेन इत्यपि पाठः) ' राजपुरोहितौ यजेयाताम् ' इति जुलययश्च प्रकृत्योक्तम् । तत्र राजः पुरोहितौ इति समास के चित् वदन्ति । राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च इत्यस्मिन्नर्थे कृतैकरोपत्वात् उभयोः राजोः पुरोहितौ इत्यन्वे । राजानो च तौ पुरोहितौ च इति कर्मधारयमपरं । राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तिनौ एकस्मिन् व्याहृतौ । तस्मात् राजा च पुरोहितश्च इति द्वंद्वसमास एवात्र । तत्र वचनबलात् भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयो. समप्रधानत्वात् नारायसत्तन्-पातौ विकल्प्येते । वि. ६।१।२.

• अनेकागतिक साध्यसद्वहनको हेतुः । सद्वह-जनस्य च साध्यतद्भावस्यसम्भिवहानेन सद्यतिपधि-तत्वेन च । यथा नित्यः शब्दः, अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तत्व अनित्यनिपादिशाधारणत्वात् साध्यसद्वह-जनयति । मणि. पृ ४१.

• अनेन्द्राणां महानां विदितित्वात् तद्व्यसमभे इन्द्र-उपलक्षणीय इति चेत्, अनेन्द्रेषु अम प्रकमेय भक्षणम् । नास्ति च प्रवृत्तिविहितभावः । कृत्वाचिन्ता । वि. ३।३।२०

• अनेन्द्राधिपकरणम् । ३।३।१।२८-२९, ३९, ४४ । वसुमद्व्रणदिस्यन्तानां प्रात सर्वनादिस्यन्तानामाना-धिकरण्य अनेन्द्राधिकरणे न्युपादयिष्यते । इदमेव इन्द्रोत्ताधिकरणम् । सु पृ. ११३४.

• ' अने ददाति ' । जातिशब्दोऽयम् । नाप तद्यगादिनियामतिरिच्यति । सिद्धमेव अनेो देयम् । वि. ७।३।११. • अनेोषद्वृत्वं दृश्यते ' अनाति परन्-सन्ति ' इति । तस्मादपि अनेोऽन्तर उदादेशे जोतिष्टोमे पत्रपुरोडाशादिनिर्वाणयम् । भा. १।३।३।१८-१९

• अनेोवाच प्रकृतिशब्दानां साहचर्यनिमित्तता । भा. ७।३।१।२८-२९.

सूत्रपदागमितं पश्यन् अनुवादत्वसमर्थेनाथे ऋतुयुक्तपुरुष-
धर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाले एव
प्रतिषिद्धः' इति ब्रवीति । तत्र परः तमेव केवलपुरुषा-
र्थत्वपक्षमद्गीहृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्या अनुवादत्वमाक्षिपति ।
सिद्धान्तगदी तु 'नैषा तस्मात् मूल' इति ब्रुवन् इमं पक्षं
परिग्रह्णाति । नैष केवलपुरुषार्थमेव मया अद्गीहृत्य,
किं तर्हि 'प्रवरणविशेषाद्वा तदुक्तस्य तत्संस्कारो ह्यनृत'
(शाखाभा१५) इत्यनेन ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः अभिन्नमणवत्
विश्रायते, न सार्थनिरुः । एवं भूतिः प्रकरणं च उभय-
मपि अनुमहीष्यते । ततश्च स्मृतिः अविशेषेण प्रवृत्ता
न विशेषस्तथा श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यते
इत्यवश्यं आत्मानुरूपश्रुत्यन्तरं मूलं कल्पयति । तस्मिंश्च
कश्चित्ते तदर्थकदेशान्तरगतत्वात् दर्शपूर्णमासवृत्तिस्यः
प्रतिषेधः अनुवादी भवति । वो हि उपनयनादारभ्य अनृत
वर्जयति, वर्जयति तत्रमसौ दर्शपूर्णमासस्यः । तस्मात्
उपनयनमरणान्तघटवर्तित्वात् दर्शपूर्णमासस्यो नित्य
प्रात एव पुरुषस्य अनृतवदनप्रतिषेधः अनृतत्वे, न
मूलत्वम् । 'अपि च पुरुषधर्मः इत्युपदिशन्ति' इत्ये-
तदपि (भाष्य) केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृतोः
पूर्वेष्वेव (ऋतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षेष्वेव) योजयितव्यम् ।
अथवा अनेनैव पक्षान्तर (सुदृढपुरुषधर्मकतुयुक्तपुरुष-
धर्मपक्षाभ्या अन्यत्) परिग्रह्यते । नैषात्र ऋतुयुक्तपुरुषा-
र्थोपन्यासः भिद्यते, किं तर्हि ? दर्शपूर्णमासयोः अनृत-
वदनप्रतिषेधः भूयते, स किं अपाततिविधिः, उत प्रातानुवाद
इति । किं प्रातः स्मृतिहृत्वात् संयोगात् नित्यानुवाद इति ।
ननु च अन्य एव स्मृतैः संयोग. पुरुषार्थः, अन्यस्यैव
ऋतुधर्म इति । सदस्येयं, तथापि नित्यानुवादः । वृत्तः ?
'पुरुषं हि प्रतिपद्यथ नानृतं प्राण्यते क्रतौ ।
पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निसिद्धं तत् क्रतावपि ॥'
यद्यपि पुरुषार्थान्तं प्रतिषेधात् ऋतुधर्मः प्रतिषेधो विपका-
न्तर भवति, तथापि प्रसन्नोपनयनार्थत्वात् न विधि-
प्रतिपद्यते । नहि पुरुषः स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति,
कत्वर्थं च वर्जयति, इति संभवति । तस्मात् पुरुषार्थप्रति-
षेधान्तरालाप्रतिपत्त्यात् क्रतोरपि अस्त्येव प्रतिषेधः इति

नित्यानुवादता । न च एतस्मिन् पक्षे मूलमूळिभाषा-
शङ्का, स्मृतौ पुरुषधर्मत्वोपदेशात् ।
अथवा आवृत्त एवाभ्य ('नैषा तस्मात् मूल'
इत्यादि समस्तमेव भाष्य) 'दर्शपूर्णमासयोः इति हि
स्मृतौ' इत्यादि समस्तमेवोचरम् । (ऋतुयुक्तपुरुषधर्म-
त्वाद्यनेन अनुवादत्वे 'स चाय' इति भाष्येणोक्ते तदा-
द्याजानात् 'ननु' इति भाष्योक्त्यायाः शङ्कायाः
पूर्वपक्षारथविवरणेन परिहाराथं 'नैषा' इति
भाष्ये ऋतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशात् योऽर्थो 'नानृतं
वदेत्' इत्यनेन भूतिवगात् प्रकरणं कश्चित्वा
दुंशो निषेधः, स स्मृत्यैव निषिद्धः, तेन पुरु-
षार्थेन निषेधसंयोगेन क्रतवापि प्रसन्नत्वात् निषेधसंयोगा
सिद्धेः नानुवादोऽयमिति— सुधा. पृ. १३८७) । अतो
मूलान्तोपनयनस्मृत्युक्तानुवादमात्रमेव ऋतुप्रथमार्थम् ।
अन्यार्थप्रसन्नैरपि एवमादिभिः ऋतुयुक्त्यमानो बह्वहत्वेन
प्रसन्नः प्रतिभाति, इत्यर्थवादता ।
विधिर्वा, संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥
भाष्यं—विधिर्वा अथ दर्शपूर्णमासयोः 'नानृतं वदेत्'
इति, नानुवादः । वृत्तः ? संयोगान्तरात् । नियमानुशा-
नेन पुरुषस्य सन्ध्यः स्मृतौ, पदाथं प्रतिषेधेन इह संयोगः
पुरुषस्य । कथमन्यत् श्रूयमाणं अन्यस्मानुवादी भवि-
ष्यति ? तस्मात् विधि. प्रतिषेधस्यापाम् । आह—सद्गीम
एतत् विधिरिति, पुरुषधर्मः इति तु गृहीतः, पुरुष-
प्रकल्पस्य भूतत्वात् । अत्र ब्रूमः । (इत. परं कर्मणि
करणे एतद् कृत्वा 'कर्मधिरण' इति विन्दो निवेशितम् ।
तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् । तत्र भा. पृ. ११३ आरभ्य
भाष्यम् ।)
चा—केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तावत् भाष्यस्य संयोगा-
न्तर धर्षणति । स्मृतौ हि 'सत्यं ब्रूवात्' इति धर्माप
सत्यनियमः भवते । 'नानृतं वदेत्' इति तु अनृतप्रति
षेधः । मिथो चैतौ अर्थौ । न चान्यत् श्रूयमाण
अन्यस्य श्रूयमाणस्मानुवादी भवति । तस्मात् विधि. ।
ननु इषी एव पुरुषस्य मानयनवृत्ति. उत्पत्त्यनेन अनृत-
वदनं च । तत्र यदा सत्यं नियतं, तदा अथोदेव अनृत
प्रतिषिद्धं भवति, इत्यनुवादत्वं प्राप्नोत्येव । नैतदेवम् ।

अनो वासश्च देवम् । निर्मेत्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मन्थनक्रियाविधायक्यम् । यूपशब्दे तु मिथानाद्योत्तरं प्रयोगेऽपि तज्जन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठत्रयित्वात् न छद्मजातिवाचित्वे, इति युक्त एव तत्र संस्कारातिदेशः । वस्तु-तस्तु यूपकारि रथेनाग्नीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिशक्तत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्त्या, इति सूनोक्तयूपपददृष्टान्तोऽपि असंगत एव ।

मण्डन— ' नोत्पादयेद् वस्त्रमन्थ यत्ने । '

शंकर— ' वासोऽनसोर्न क्रियाऽद्भ्यम् । '

● अनोवासोऽधिकरणन्यायेन पशुपुरोडाशो लोक-विद्वैक्यदशकपालस्यैव ग्रहणात् न प्रयोगाम्भे तत्करणावश्यकता इति पूर्वपक्षः । माट्ट. १२।१२, ● अनोवासोन्यायेन प्रवृत्तौ पुरोडाशानामविधिपर्यालोचने विशेष्यौ लौकिकस्यैव पुरोडाशस्य ग्रहणपाती । १०।१।३०. ● यत्र तु मिष्टतण्डुलादौ प्रदेशत्वेन अरण्यप्रतिः, पुरोडाशादिपदवाच्यरूपिण्यद्वादिदृष्टकपाकप्रयोजनकस्य तदभावे वैश्ववत् लेवीचित्वात्, तत्र अनोवासो-न्यायेन सिद्धस्यैव मिष्टस्य उपादानम् । कौ. ३।१।४-१० प्र. १।५. ● 'यथाकथंचित्' -शब्देन विशदनाद्युपसि-मकारणियमाभ्यां ' येतकेनचित् ' इत्यनेन च प्रया-नुपादानप्रत्यारनिदमाभारमुक्त अनोवासोन्यायेन उपादा-चित् ' क्वं वा ' इति सप्तमधिकरणसिद्धान्तमूलं पठितम् । सु. प्र. १३०१.

● अन्तरङ्गत्वाच्च वाईश्वत्यचरुमिगांवादयः पूर्वं-माविनः, पश्चात् सारस्वताज्यधर्माः, अन्तरङ्गन्यायाम् । प्रथममाविनः आग्नेयस्य हि विहितोर्दंस्त्वचक्षः, पश्चा-द्भाविनश्च तत्राद्युपाशास्यस्य विकृतिः सारस्वतमात्र इति । वि. ५।१।२०.

● अन्तरङ्गवाहिरङ्गयोश्च अन्तरङ्गं घटीयः इति न्यायः । तत्र कस्य देतोः ? अथ हि पूर्वंः प्रययो भवेत् । ये धर्मा आरुग्ंभोः, ते साक्षात् आरुग्ंभ अर्ध-वप्यमानाः तद्रेणु रिष्ठानन्ते । अतस्तत्र बुद्धिः अरुग्ं-संभवेन निवर्तमाना अरुग्णो प्रवर्तमाना अन्तरङ्गो वाग्नापत्ति । ततो व्यर्थदिते बहिरङ्गो । यत्र च पूर्वं-

मापत्ति तत्रैव तिष्ठति, तदतिक्रमे कारणाभावात् । मा. १२।२।१२२७.

● अन्तरङ्गानपि विधीन् वाहिरङ्गो लुगु यापते इति न्यायः । (प्र. २००, ५२ परि.) अथ च ' प्रययोत्तरपदयोश्च ' इति सूत्रं शापकम् । त्वत्वं इत्यादौ ह्यगपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् विमक्तिनिमित्तकेन ' त्मावेकनचने ' इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत् तस्या-पसम् । इयं ' गुपो धातुः ' इति लुगुविययैव इति के-चित् । ' एद्बहुस्वात् सद्युदेः ' न यावयोः ' इति सूत्र-स्थावरप्रामाण्येन लुग्मात्रवियक्त । अनेन न्यायेन अन्तर-ङ्गनिमित्तचित्त्वित्वात्कलुषः तत्प्रयोजनसमामादीना च प्राप्त्यं बोध्यते । अन्तरङ्गानपि विधीन् इत्यादेरपि अस्मादेव (अष्टतम्यहपरिमाणवा) अन्तर्भावः । शैलर.

अन्तरङ्गेन्यः नित्येन्यः परेण्यश्च कार्येन्यः लुक्-वर्तीयात् इति न्यायार्थः । ' नतु सप्तमिपये पयोर्देव-स्यैव (पक्षस्य) स्वीकारे ' सञ्चरन्+अम्, पुचरन्+म् ' इत्यवस्थाया पूर्वं भर्तृशया अलोपासतिः । न च अन्तर-ङ्गानपि इति न्यायेन अलोपो नैति वाच्यम् । पयोर्देव-पक्षे ' अलोपोऽनः ' इत्यथ ' यच्च भं ' इत्यस्य अनुप-स्थापना (गुपो धातुमतिपरिचयो. इति) लुगुस्य-मपि मयशयाः सत्त्वेन लोपप्रतिः एतः अन्तरङ्गनिमित्त-विद्याद्यन्वामावात् ' इत्युक्तं भूमी । अन्तरेण च ' अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन मयशयाः पूर्वमग्रहाय्य-दोषाभावात् ' इत्युच्यम् । मुनश्च " न च संज्ञाविपये अन्तरङ्गानपीतिन्यायाग्रहतिः । अत एव ' जितररे प्रययण्यश्चप्रतिपेधः ' इति वार्तिकं संभवत्ये । अन्यथा गार्गोः इत्यादौ इत्याद्याः प्रागेव उक्तन्यायेन लुकि-स्वराप्राप्त्या वार्तिशयमिति इति वाच्यम् । इत्यंताया उक्तन्यायाग्रहतिन्पीकारेऽपि सप्तमात्रे अग्रहतिरीकारे-प्रमाणामावात् " इत्युच्यम् । भूति.. ● वृषल्यनीपुत्रः इत्यत्र अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन विमक्तिरुचि प्रयय-परत्वाभावेन नादेकारत्वेः । तत्त्वप्रकाशिका प्र. ७७.

● अन्तरागर्भिणीन्यायः । ' देशान्तरं ' (१।१।६।२०) इति सूत्रान्तर्यं ' वदेमानां ' (१।१।६।२०) इति सूत्रपर्यन्तं परस्मैपिबन्धम् । एव ' प्रगी-

यत्तु पुरुषप्रयत्नः अनर्थो भवति, कर्मधर्मपक्षे प्रयोग
वचनेन कर्तृयवोगचनादिति, तदुच्यते । अहं सत्
प्रकरणेन यक्षते । न च अविहितमहं भवति । तस्मात्-
दङ्गल्यव्य विधातव्यं अस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्त्याग्रे
प्राकरणीयस्यायं निषेध इति । तस्मात् अत्र यद्वदत, तत्
न चाप्यमिति । तेन यत् संकलित, तदङ्ग, तदेव कर्त-
व्यम् । मीहिमयं सकल्प्य, न यवमयः (पुरोडाशः) ।
मदेवः । आह— यदा उभयोपि पक्षयोः नाद्यत् यदि
वर्त्य, तदा धो विचारणाथ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्
पक्षे पुरुषधर्मः, तत्र अतो स्मार्ते प्राक्क्षितम् । सिद्धान्ते
दर्शपूर्णमासधर्मः, तत्र अतो याजुर्वेदिक प्राक्क्षितम् ।

धा—ततश्च (५. १४०) कर्तुः आल्लतामिषेयत्वा-
भावात्, वारकभ्याधारस्य— श्रौतत्वाभावात् न प्रकरण
चाप्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहित-
त्वात् प्रात्याभिने विधिनाथं च्छात्, तस्मात् पुरुषार्थ-
वेति, तत्र इमः 'वायव्य विधिसंस्पर्शश्चायव्यस्य
प्रयोजनम् । विना च तेन धात्वर्थो न करवह्नं
प्रतीयते ॥' विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यात्
प्रतिपद्यमान, अनपेक्षितप्रयोजनत्वात् न चाप्यते दर्शपूर्ण-
मासकर्मभावेन प्रतीयते । न च तेनाग्रहीत. प्रयोगान-
नेन विधातुं शक्यते । तस्मादयदत्र प्रात्याभिनेन
विधिना साध्यात् पारपर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा
चावर्षे करणीकृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यापेक्षाया
श्यां शिहितदर्शपूर्णमासोपनारसंन्ये तथा अङ्गत्वं कल्प-
यित्वा, अन्यथा च हतैरुपभय स्यात्, अङ्गत्वात् विधि-
विषेयाङ्गत्वमिति । तस्मादर्शवान् अङ्गविधिः । अतश्च
'वदेत्' इत्यनेन एतावदवगत 'दर्शपूर्णमासोपहार
वदनेन साधयेत्' इति । ततः अङ्गत्वं तस्मात्प्रात्या-
एव भवति । यत् वदनेन बुधात्, तत् अनुनेन' इति ।
पुनश्च नस्येवभात् । यत् अङ्गत्वं तस्मात्प्रात्या-
इति वचनं स्पष्टयते । तस्मात् दर्शपूर्णमासोपकारण
यदतो यत् अनूत प्रयोगते, तद्विधेयो विधीयते ।
तस्य वायत् (वायत्) कर्मार्थः संवादः, तत्र तदंश
अनूत धर्मनीयम् । वे । 'वायव्यः पुरोडाशः कर्मव्यः'
इत्येवं आरी अप्यर्षुवा 'उपवर्षे मे यदा मति-

प्यन्ति', तस्मात्, मीहिमयः क्रियता' इत्येवं न विध-
यदित्यप्यम् । 'सकल्प्य' इति च तत्पूर्वत्वात् वदनेव
प्रतिरुद्धयति । अथवा स्वने वचनेन अप्यर्षुमेव संकल्पं
कारयित्वा इति द्विगिकन्तस्य स्य द्रष्टव्यम् । आह—
यदा स्मृतिप्राप्तमित्याजुवादे, सयोगान्तराच विधौ 'नाद्यत्
यदित्य' इत्ययमंशखुल्यः, किं तदा चित्तायाः प्रयो-
जनमिति । तदुच्यते 'स्मृतिप्राप्तानुवादे हि स्मार्तं
नैमित्तिकं भवेत् । विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्वेदज्ञ-
क्रिया ॥' स्मृतौ च यत् अनुत्पन्नमिति च प्रा-
क्षित तदेव (वायव्यमनूते जपेत् इति) कर्तव्य, यदि
अनुवादः । विधौ पुनः अस्य याजुर्वेदिकत्वात् श्रेयस्य,
यजुर्वेदतो यतो विनष्टः इति अन्वाहार्थवचने 'धुनः स्वाहा'
इति होतव्यम् । स्मृतेषु अन्वतरमूलानानुवादाणात् न
वेदश्रेयसिमिति च प्राक्क्षितानुवादाणात् स्यात् । एवं मूलमू-
लानामनुपयोगेऽपि स्मृत्यैव (नानुत्पन्नत्वात् इत्यनयो) तदर्थः
(निषेधाथः) तदतिक्रमश्च अनुत्पन्न. इति तदीयमेव प्रा-
क्षितम् । ननु तत्वापि याजुर्वेदिकत्वज्ञानात् तदेव
प्राक्क्षितमेव भवेत् । नैतदस्ति । एतद्वि आह-
यनीयारिविषयत्वात् आहितान्यधिकारमवलम्ब्यते, अनूत-
प्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वात् अनाहितानुवादेऽपि अव्यथितः,
तेन अस्य तावत् अत्रत्यं स्मार्तं प्राक्क्षितमेव श्रेणीयम् ।
तच्चेदपेक्षित, एङ्गत्वमिति च अस्य आहितानुवादेऽपि तदेव
शुक्त, इति वैदिकप्राक्क्षितभावः । किंच 'यद्येऽ-
न्यतमवेदाङ्गे श्रेते नैमित्तिकं श्रुतम् । अयहाङ्ग-
विनाशे तु न तदायसरो भवेत् ॥' 'यदि कर्तव्यो
यद्येऽर्तिमिवात्' इति हि धर्मो श्रेयाः यद्येऽर्तिमि-
नित्तलेन श्रुते । ज्योतिषोमर्त्यमिषिनश्च प्रकरण-
दाद्यत् । तत्र 'वेदश्रेयोमात्रं प्रकरणेन चाप्यते' (३।३।
१।८) इत्यनेन न्यायेन शक्यं यजुर्वेदत्वात् प्रकरणेन ता-
दतिक्रमेण, न तु यद्येऽर्तिमिवात् इत्येव । तस्मात्
अयगतोऽपि श्रेयोमर्त्येऽपि पुरुषधर्मो न तन्निमित्तं प्रा-
क्षितं कर्तव्यम् । यदा तु पुरुषधर्मभावात् प्रकरणेन
यजुर्वेदपुरुषधर्मो भवति एतन्नाडीयस्य इति पूर्व. पद्य,
श्रद्धयुपमेव च सिद्धान्तः, तदा तद्यमर्थं याजु-
र्वेदिकश्रेयसिमिति चमेव प्राक्क्षित इति प्रयोजनान्तर

शब्दान्यां उभाम्या मयवेनो लक्षते, न अङ्गाङ्गिभाजो विधीयते । वा. ३।७६।१४.

॥ अन्तर्वेद्यन्यः इति लक्षणाया देशविधिः ॥
 सामिधेयीव प्रकृत्य 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहि-
 वेद्यन्यः' इति ध्रुवं, तत्र 'अर्धमन्तर्वेदि' इत्यादाविव
 न स्थानविशेषलक्षणा याक्यद्वयेन सम्भवति । तादृश-
 स्थानस्थैः तैः पादोऽन्यन्यान्त्यः पाद इति कथन-
 स्वारस्यविरोधापत्तेः । तस्माद्देशेऽन्तर्वेद्यन्य 'प्र यो
 याजा अभिद्यवः' इति पादो वक्तव्यः, तद्विष्णुविद्यय
 'हविष्मत्तो वृषाभ्या' इति, पुनस्तदन्तर्वेद्यन्य 'देवान्
 जिगाति सुव्रतुः' इत्यादिरौत्या सामिधेयीरनुवृत्त्यादित्यने-
 नैकयाक्यवया सिध्यति । इति प्राप्ते, 'विष्णुब्रह्म' इति
 विधेः स्थानविशेषमाकाङ्क्षत्वेन तत्समर्पकतयैक-
 याक्यत्वे समग्रति वाक्यभेदायोगात्, तादृशस्थाने स्थित-
 वतोऽर्धचदस्यन्यभेदेन होतुः पादद्वयस्यस्थानेनान्यः पाद
 क्षयस्थानुनादावसम्भवात्, अन्यपादमाहेतुत्वात्कारकमत्वेना-
 निर्देशात्, पादद्वयस्य ऋकपादादव्यययोगात्, स्थानविशेष-
 लक्षणाया तत्र होता स्थित्वाऽनुवृत्त्यादित्यर्थः । संकर्ष. ५।१३.

● 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति, बहिर्वेद्यन्यः'
 इति देशविशेषलक्षणाया गार्हपत्यपुरोभागस्थैः विधानम् ।
 भाट्ट. १।१२।१. ● 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतु-
 र्भवति बहिर्वेद्यन्यः' अत्र न होतुः, पादो वेदेक्षपकारार्थ-
 त्वेन उपदिश्यते । किं तर्हि ! देशानामनेतत् विधीयते ।
 तस्मिन् देशे होतुः स्वात्सव्यं, पशवश्च एकः पशुः अन्त-
 र्वेदि भवति, बहिर्वेदि अन्यः इति । नाम उभयोर्विधि-
 एकवाक्यत्वात् । भा. १।१२।१।०८. ● 'अन्तर्वेद्यः
 पादो भवति बहिर्वेद्यः' इति दशमस्कन्धाध्यायेः ध्रुतम् ।
 तत्र हविष्ठाद्विष्णुः शार्दूलः वेदेः एकपादोद्देशेन
 विधौ एकत्वस्य उद्देश्यविशेषस्य अविशेषाऽऽपत्तेः, बहि-
 र्वेद्यः इत्यस्य अनुवादावयोगात् विधाने याक्यभेदा-
 पत्तेः, अगत्या देशविशेष एव स्थानमा शौचस्थानो
 होतुः विधीयते । भाट्ट. ३।७६.

॥ अन्तर्वेद्यन्यो वृद्धिर्वा इति न्यायेन अष्टा-
 चत्वारिंशत्स आहुतान् अन्तर्वेद्यन्ये चन्द्रीमाना चतु-
 श्चक्रा पूजनीय । वैश्वसा. ७।३।३.

॥ अन्ते तु वादरायणः इति वा, अन्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुन्यायः इति वा, आगन्तुसनामान्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुना न्यायः इति वा, आगन्तुनामन्ते निवेशः
 इति वा, न्यायः । अत्र तु आयचोर्द्वयोरेव निवेशः कियते ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इति न्यायस्य निष्कृष्टं स्वरूपं
 तु 'आगन्तुना अन्ते निवेशः' इति । भाष्यचयधिकरणं
 तु (५।२।१।१७-२०) 'नारिकेल्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इत्यस्य अन्तर्वाहः, दशमं एवदशं
 च इत्यधिकरणद्वयम् । रत्न. ५।२।१०-११. ● साम्यां
 आगम्यमानाना उत्तरयोः परमानयोः अन्ते निवेशः,
 'उक्तोऽत्र न्यायः अन्ते तु वादरायणः' इति पूर्वः
 पक्षः । भा. ५।३।५।१३, ● सामिधेयीना काम्यविवृद्धौ
 अगन्तुनामन्ते निवेशः अन्ते तु वादरायणः इत्यनेन
 न्यायेन इति प्राप्ते । ५।३।१।४. ● अर्धचदस्ययोः श्रीरा-
 नुवाक्यकाम्ये एव कथमकमश्महाणा परत एव मिषेरी
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् प्राप्ते । संकर्ष. ३।३।
 १४. ● राजस्ये अभिषेकनीयमद्ये प्राग्देहस्तोत्रात्ते
 अभिषेकस्यैवैवपर्यः अन्ते तु विदेकनादयः 'अन्ते तु वाद-
 रायणः' इति न्यायात् अभिषेकनीयतकमप्राग्ताम्रोत्तर-
 काले पर्यन्त्याः इति प्राप्ते । शा. ५।२।१. ● विद्म-
 स्तोमकेषु व्रतुषु आगन्तवः स्तोमाः अन्ते एव निवेश्याः
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् । रत्न. ५।३।१।१०.
 ● सामिधेयीमादीना वैश्वतानामन्ते प्रयोगः अन्ते तु
 वादरायणः इति न्यायात् । भा. ५।३।१।१२२.
 ● दीपशीपादीनामिह प्रयत्नप्राप्तेन केचननुमति-
 क्तवामावात् नाम 'अन्ते तु वादरायणः' इति न्यायप्र-
 वृत्ति इत्यत्र आद पूर्ववर्णी । मोम. ५।३।१०.
 ● लोहपुत्रायाः शिशुपूत्रकाम्य चित्यन्तरेऽपि साम्यपदा-
 न्यात् न चिन्मिमादीना अन्ते निवेशेऽप्यन्यायस्य निर-
 वादास्य वाचः पूर्ववर्णे । भाट्ट. ५।३।८.

॥ अन्ते तु वादरायणः इति वा, अन्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुन्यायः इति वा, आगन्तुसनामान्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुना न्यायः इति वा, आगन्तुनामन्ते निवेशः
 इति वा, न्यायः । अत्र तु आयचोर्द्वयोरेव निवेशः कियते ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इति न्यायस्य निष्कृष्टं स्वरूपं
 तु 'आगन्तुना अन्ते निवेशः' इति । भाष्यचयधिकरणं
 तु (५।२।१।१७-२०) 'नारिकेल्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इत्यस्य अन्तर्वाहः, दशमं एवदशं
 च इत्यधिकरणद्वयम् । रत्न. ५।२।१०-११. ● साम्यां
 आगम्यमानाना उत्तरयोः परमानयोः अन्ते निवेशः,
 'उक्तोऽत्र न्यायः अन्ते तु वादरायणः' इति पूर्वः
 पक्षः । भा. ५।३।५।१३, ● सामिधेयीना काम्यविवृद्धौ
 अगन्तुनामन्ते निवेशः अन्ते तु वादरायणः इत्यनेन
 न्यायेन इति प्राप्ते । ५।३।१।४. ● अर्धचदस्ययोः श्रीरा-
 नुवाक्यकाम्ये एव कथमकमश्महाणा परत एव मिषेरी
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् प्राप्ते । संकर्ष. ३।३।
 १४. ● राजस्ये अभिषेकनीयमद्ये प्राग्देहस्तोत्रात्ते
 अभिषेकस्यैवैवपर्यः अन्ते तु विदेकनादयः 'अन्ते तु वाद-
 रायणः' इति न्यायात् अभिषेकनीयतकमप्राग्ताम्रोत्तर-
 काले पर्यन्त्याः इति प्राप्ते । शा. ५।२।१. ● विद्म-
 स्तोमकेषु व्रतुषु आगन्तवः स्तोमाः अन्ते एव निवेश्याः
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् । रत्न. ५।३।१।१०.
 ● सामिधेयीमादीना वैश्वतानामन्ते प्रयोगः अन्ते तु
 वादरायणः इति न्यायात् । भा. ५।३।१।१२२.
 ● दीपशीपादीनामिह प्रयत्नप्राप्तेन केचननुमति-
 क्तवामावात् नाम 'अन्ते तु वादरायणः' इति न्यायप्र-
 वृत्ति इत्यत्र आद पूर्ववर्णी । मोम. ५।३।१०.
 ● लोहपुत्रायाः शिशुपूत्रकाम्य चित्यन्तरेऽपि साम्यपदा-
 न्यात् न चिन्मिमादीना अन्ते निवेशेऽप्यन्यायस्य निर-
 वादास्य वाचः पूर्ववर्णे । भाट्ट. ५।३।८.

॥ अन्ते तु वादरायणः इति वा, अन्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुन्यायः इति वा, आगन्तुसनामान्ते निवेशः इति
 वा, आगन्तुना न्यायः इति वा, आगन्तुनामन्ते निवेशः
 इति वा, न्यायः । अत्र तु आयचोर्द्वयोरेव निवेशः कियते ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इति न्यायस्य निष्कृष्टं स्वरूपं
 तु 'आगन्तुना अन्ते निवेशः' इति । भाष्यचयधिकरणं
 तु (५।२।१।१७-२०) 'नारिकेल्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 ● अन्ते तु वादरायणः इत्यस्य अन्तर्वाहः, दशमं एवदशं
 च इत्यधिकरणद्वयम् । रत्न. ५।२।१०-११. ● साम्यां
 आगम्यमानाना उत्तरयोः परमानयोः अन्ते निवेशः,
 'उक्तोऽत्र न्यायः अन्ते तु वादरायणः' इति पूर्वः
 पक्षः । भा. ५।३।५।१३, ● सामिधेयीना काम्यविवृद्धौ
 अगन्तुनामन्ते निवेशः अन्ते तु वादरायणः इत्यनेन
 न्यायेन इति प्राप्ते । ५।३।१।४. ● अर्धचदस्ययोः श्रीरा-
 नुवाक्यकाम्ये एव कथमकमश्महाणा परत एव मिषेरी
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् प्राप्ते । संकर्ष. ३।३।
 १४. ● राजस्ये अभिषेकनीयमद्ये प्राग्देहस्तोत्रात्ते
 अभिषेकस्यैवैवपर्यः अन्ते तु विदेकनादयः 'अन्ते तु वाद-
 रायणः' इति न्यायात् अभिषेकनीयतकमप्राग्ताम्रोत्तर-
 काले पर्यन्त्याः इति प्राप्ते । शा. ५।२।१. ● विद्म-
 स्तोमकेषु व्रतुषु आगन्तवः स्तोमाः अन्ते एव निवेश्याः
 अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् । रत्न. ५।३।१।१०.
 ● सामिधेयीमादीना वैश्वतानामन्ते प्रयोगः अन्ते तु
 वादरायणः इति न्यायात् । भा. ५।३।१।१२२.
 ● दीपशीपादीनामिह प्रयत्नप्राप्तेन केचननुमति-
 क्तवामावात् नाम 'अन्ते तु वादरायणः' इति न्यायप्र-
 वृत्ति इत्यत्र आद पूर्ववर्णी । मोम. ५।३।१०.
 ● लोहपुत्रायाः शिशुपूत्रकाम्य चित्यन्तरेऽपि साम्यपदा-
 न्यात् न चिन्मिमादीना अन्ते निवेशेऽप्यन्यायस्य निर-
 वादास्य वाचः पूर्ववर्णे । भाट्ट. ५।३।८.

प्रकरणयोर्विरोधात् ननुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं, 'धर्मं कुर्या-
णस्य अनृतं वर्जयितव्यं' इति । षोऽयं स्मृतिमातातु-
वादः इति द्वितीयः पक्षः । ऋत्वं एव
आराधुषकारकः प्रतिषेधः, षोऽपि तु अनुवाद एव
इति तृतीयः पक्षः । अत्राभिधीयते 'ऋत्वर्थत्वे-
ऽपि यत् तावदनुवादत्वमीरितम् । तत्र संयोग-
भेदेन विधिरेव हि गम्यते ॥' इदानीं ऋतुयुक्तस्य
पुरुषस्य वा धर्मः, उत द्युद्धनतुधर्मः । इत्येतावदवशि-
ष्यते । अत्रोच्यते ' आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया
अभिधायकाः । तत एव प्रतीदस्य न कर्तुरभिधे-
यता ॥ न स्मृतिः कर्तुवाचित्वे संख्यावाचित्व-
योचरा । सामानाधिकरण्यात् लक्षणतो रयादि-
वत् ॥ ' तथा च धृतिविरोधाभावात् ऋत्वर्थः एवाय
प्रतिषेधः । स च संयोगान्तरत्वात् नानुवादः (ऋत्वर्थः
सयोगः एकः, पुरुषार्थश्च संयोगः भिन्नः) इति ।
३।४।८.

सोम— पूर्वोक्तानुवादावयादात् संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु— ऋतुप्रकरणपीठ अर्धमं अनृतवदनायकरण
नित्यानुवादः स्यात्, तस्य द्युत्था उपनयनप्रभृति पुरुष-
संयोगात् इति ।

वि— 'अनृतं न वदेत् वैशः पुंषमो वाऽनुवाद-
मीः । सप्तौ पुंसि शुद्धे वा प्रती यद्वा विधिः प्रती ॥
अनृतोक्तः पुमर्थत्वात् तन्निषेधस्यैवाभिधेयः । स्मार्तोऽनुवादः
पुरुषत्वोः धृतिप्रतियोगोर्नशात् ॥ नाख्याते पुरुषानुक्तिः
प्रतापेय प्रयाजनत् । सत्योति नियमादप्य- संयोगोऽतः
प्रती विधिः ॥' वैशः विहितः प्रतिषेधः पुषमः पुरुषार्थः
इत्येकः पक्ष । सप्तौ पुंसि ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः प्रतिषेधः
वाक्यं तु अनुवादमीः इति द्वितीयः । शुद्धे प्रती शुद्ध-
तुधर्मः, चाक्यं तु अनुवादः इति तृतीयः पक्षः
सिद्धान्तः । ३।४।८.

भाट्ट— तत्रऋतुप्रकरणस्याः विधिप्रतिषेधविरोधाः
'सन्निधौ यजति' 'जानुन वदेत्' इत्यादयः ऋ-
द्धपुरुषधर्मः, उत ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः, उत द्युद्ध-
नतुधर्मः इति विधातः । यद्यपि च प्रतिषेधस्य
परोक्षेयनश्चद्विचारकत्वेन विषेधव्यर्थ्य अङ्गनोद्य

द्वर्थचम् । प्रतिषेधपदार्थस्य निवर्तनादाः वदनातु-
युक्तत्वभावस्य वा सवन्धात्परेण ह्यन्यत्रविधेऽपि विधि-
त्वादिवत् कृतिकारकत्वाभावात्, उपकारनन्वन्ध्याप्यस्य
अङ्गत्वस्य व्यापनाभावे असंगताच्च । प्रतिषेधवदनादेस्तु
ऋत्वङ्गत्वपुरुषाङ्गत्वे अविहितनादेन कृत्वादिवत् दूरा-
भास्ते । अतः अङ्गत्वासंगतादेव तद्विरोधाविचारार्थमव-
जनकत्रिधाविषयत्वम् । ननुयुक्तपुरुषधर्मत्व च ऋतुसव-
न्धिपुरुषपदानायोग्यतासंपादकक्रियाविषयत्वम् । इदं ननु-
धर्मत्व तु ननुगतसैगुण्यापादकत्रिधाविषयत्वम् । इदं च
यत्र न प्रतिषेध्यात्रिधा विशिष्य शास्त्रेण विहिता यथा
प्रत्यूदाहरणे । यत्र तु सा विशिष्य विहिता यथा षोडशि-
ग्रहणादी, तत्र प्रतिषेध्योऽदिग्रहणाभावेऽपि कृतोः
फलजनकत्वं इत्यस्यैव निषेधेन आख्यातत् उक्तविधायानु-
भापकत्वेनैव प्रतिषेधस्य ऋत्वङ्गता इति ध्येयम् । अत एव
गौणमुख्यसाधारण्येन अङ्गत्वमेव अध्यायार्थः इति न
लक्षणासंगतिः ।

तत्र सत्यरि भावार्थाधिकरणोक्तन्यायेन भावना-
वाचित्वे आख्यातस्य प्रतीऽपि वाच्यः एतत्त्वादिवत् तत-
स्तस्यापि प्रतीतेः । 'कर्तारि कृत्' (पा० ३।४।७)
इत्येतन्मूलककर्तारित्येतदनुनपेणार्थचकारदुक्तेन 'सः
कर्मणि च भावे चाकर्मण्यः' (पा० ३।४।९)
इत्यनेन कर्तृकर्मभारानामपि आख्यातार्थेणस्मृतेश्च ।
'चैत्र- पचति' इति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्च
एवम् । स च 'भाष्यप्रधानमाख्यातं' इति स्मृत्या एक-
त्वादिरदेन यत्रापि भावना प्रति विरोधन्यत्वेनन्वीक्यते,
तथापि उरशिरतत्वात् तद्वचनकृतान्तरमात्ररूपयत्वा तदु-
पकारस्यैव भावनायां भाष्यत्वेन अन्यतः न तु कर्मणः,
विलम्बितप्रतीतिकृत्वात् । इत्येते च गुणत्वेन प्रतीव-
द्यारि प्रयोजनात्तद्व्यापारं प्राधान्यं यथा पशुनुरोडायादी
देवतादेः (१०।१।९) । विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये
तद्विरोधानिश्चेषानुपदेशोपाय एतमेव युक्तम् । अतश्च
विधिसत्वे स्वर्गं, निषेधव्यले च प्रत्ययाश्च एव क्रियाकर्तृ
सामानाभिपन्नविधिधृतिर्ग्यां, न तु ऋतुधर्मः प्रक-
त्वात् । एतं च यद्यपि आख्यातेन कर्तां नाभिधीयते,

यवति' इति । विना वचनेन अन्यलोप एव न्याय्यः ।
१०।५।२।६ ।

ॐ अन्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके कृतौ माध्य-
दिनपवमानस्तोत्रे, आद्ये एव वृत्ते गानम् ॥

एकत्रिके वृत्तादिषु माध्यदिने छन्दसां ध्रुवि-
भूतत्वात् । १०।५।२।७ ॥

भाष्यं— अस्त्येकत्रिकः प्रदुः, 'अथैव एकत्रिकः,
तस्यैतस्या वदिभ्यमान, तिस्रु होतुरव्य, एकस्या
मैत्रायणस्य, तिस्रु वाहणाच्छसिनः, एकस्यामच्छना-
कस्य, तिस्रु माध्यदिनः पवमानः' इति । तदत्र
माध्यदिने पवमाने संशयः किं वृत्ताद्यासु गान कर्तव्यं,
उताऽऽद्ये वृत्ते इति । किं प्रातम् ? एकत्रिके कृतौ
माध्यदिने पवमाने वृत्ताद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् ।
वृत्तः ? छन्दसा ध्रुविभूतत्वात् । भ्रुविभूतानि हि
श्रीणि छन्दासि प्रकृतौ, 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्य-
दिनः पवमानः पञ्चामा' इति । तानीह चोदयेनैव
प्राप्तानि । तान्येवमुपसहत्तुं शक्यन्ते, यदि वृत्ताद्यासु
गानम् । तस्मान्नुचायास्त्विति ।

आदितो वा तन्वाद्यस्यादितरस्यानुमानि-
कत्वात् । ८ ॥

भाष्यं— नाशब्दः पथं व्यावर्तयति । आद्ये वृत्ते
गान कर्तव्यम् । एष हि न्यायः, कम एकमतश्रुतीतो
भवति । इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य प्राकृतत्वादिहा
नुमानिकत्वं भवति । आह । ननु क्रमोऽपि प्राकृत-
त्वादानुमानिकः । उच्यते । उमपोरनुमानिकस्यो
क्रमानुग्रहो व्पायात् भवति । कथम् ? तत्र हि प्रथमे
गायन्ते छन्दस्वमितिवृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्राख्या ।
प्रथमादमेगे हि पदार्थः क्रियमाण उत्तर पदार्थमभि-
नियच्छति । अप्रवृत्ते करिमिक्षित् पदार्थे छन्दे वैकरिपकं
प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदस्यत्वादप्रातम् ।
प्रातस्य च क्रिया प्राता । तस्मात्प्रवृत्ताद्यनुग्रह-
प्राप्त्यभ्यादादिनन्त्यः । अत्र किं सदेव प्रातस्य परि-
समाप्यतामशान्यदप्रातमारन्वतामिति । तन् परिश्रमायन्
भुक्तं करोति, परिश्रम्यन् भुक्तं जहातीति प्रातस्य परिश्रमाय
नीय गन्तव्ये । अथेदानीं क्षरिमिक्षित्ते वैकरिपकं कृतव्यं-

त्वादप्रातम् । तस्मात् क्रमानुग्रहो न्यायो, न छन्दोनुग्रह
इति । तत्राऽऽह । ननु गायन्तं छन्दा पूर्वं क्रियमाणे,
नोत्तरकाल नैतुभमप्युपनन्त भवति । उच्यते । सत्यु-
पनान्त भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामहृत्वा । अथ
तयो. इत्योः पूर्णे वृत्ते नैव छन्दसा प्रयोजनम् ।
तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयनोत्तरयोः स्तोत्रीययोः
क्रमस्य, क्रमानुग्रहो ज्ञायान्, न छन्दोऽनुग्रह इति ।

दुपु— ननु प्रवृत्तौ क्रम आनुमानिकः । त्रिच्छ-
न्दस्य तु ('त्रिच्छन्दा आवापो माध्यदिनः पवमानः'
इति) वचनेन प्रतीयते । चोदयेन प्राप्नोति । तस्मात्
(आनुमानिकत्वात्) क्रमस्य वापरच्छन्दसामनुग्रह इति ।
उच्यते । युक्तं प्रवृत्तौ कलावलम् । तत्र प्रत्यक्षाणि
शास्त्राणि । इह पुनरुपकारा अतिदिश्यन्ते, न शास्त्राणि ।
तेन विवृत्तौ धृतिप्रातस्य समान्याप्रातस्य च कलावल-
शब्देव नास्ति, अनाम्नानात् । अथस्या कलावलताङ्गा-
यामुभय कर्तव्यं, यदि विरोधो नास्ति । इह तु विरोधः ।
तत्र च्छन्दसामनुग्रहः किमुत क्रमस्येति । क्रमस्येति
क्रमः । अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः 'अप्रवृत्ते करिग-
थित् पदार्थं छन्दे वैकरिपकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते' ।
वैकरिपकाना (हि) सर्वेषा युगपत् प्राप्तिः । याव-
दन्वताऽप्यपरायो न भवति, तायात् (सर्वेषां) तुल्या
(प्राप्तिः), इत्ये (अभ्यगमने) तदेवानुपेय (इत-
रेषां निवृत्तिः । वदुक्तं 'निर्देशान्तु विवक्षते यन्
प्रवृत्तम्' । ६।१।२।२।२८ इति) प्रवृत्ते च ततोऽन्यत्र
भवति अशक्यत्वात् । अत्र च (तायात् शोभारम्भात्)
पूर्वेण सन्धन्तारं (उच्यते ते जात इत्यादिना स्तोत्रादि-
भूता प्रथमा) गायत्री प्राप्नोते (प्रातरम्यते इत्यर्थः)
इत्युपपत्तिदम् । ता च गायत्रीयेव (द्वितीयां) पूर्व-
पन्तस्यति (इति शेष वर्णन्ता) न (तु) द्वितीया
छन्दः (प्रातस्यस्य, प्रत्युत्पापकाभागात्) । तस्मात्
क्रमानुग्रह इति (आद्ये वृत्ते गानमिति) ।

ययानिवेशं च प्रकृतिपान्, सद्यसासत्रविकार-
स्यात् । ९ ॥

भाष्यं— इत्यत्राऽऽद्ये वृत्ते गेयमिति । वृत्तः ?
यथाश्रित्येव प्रवृत्तिवच्छन्देन प्राकृत्यु स्तोत्रीयस्य, 'नियु-

ऋतुपरमत्वे तु विधिमु चति संभवे तथा नियमः ।
निषेधेषु तु तस्याः नियमकालसंभवात् कर्तृनाशेण
वर्जयितव्यं इति । ३।४।८.

मण्डन— श्रुत्यत्राद्योऽनुत्तवराण्यस्य ।

श्रुत— विधिर्नाशुतमित्ययम् । १०

अनुत्तवदननिषेधमध्योवधारणन्यायः ।

उदक्यासंवादननिषेधस्य चाद्यात् ऋतुयुक्तपुरुषार्थत्व-
प्रमाणाभावेऽपि प्रियासंवादस्य आनन्दजननतामध्यात्म-
केन लिङ्गेन ऋतु-अक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्
सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तचित्प्रियत्वात् तद्वधारणाधीनो
निर्णयः इत्यधिकत्रधिकरणवार्तिकमिहितेन अनुत्तवदने-
दमध्यावधारणाधीनततिषेधमध्यावधारणन्यायेन उदक्या-
संवादननिषेधस्यापि ऋतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्यापत्तिः ।

सु. ट. १४७४. * अनुत्तवदनन्यायः । 'मलव-
दासता न संवदेत' इति प्रतिषेधः अनुत्तवदनन्यायेन

ऋत्यर्थे एव इति पूर्वः पठः । कु. ३।४।१।२४.

* अनुत्तवदनप्रतिषेधन्यायेन ऋत्यर्थेऽथ अ-
शौकस्य प्रथममानस्य प्रतिषेधः (इदं पूर्वपक्षे उक्तम्) ।

वा. ३।४।१।३ ट. १४७५. * मलवदासः संवादस्य

ऋतौ पुरुषे च अविशेषप्रसक्तः अमिहितेन अनुत्तवदन-

प्रतिषेधन्यायेन 'पञ्चि पल्पेप ते लोहः' इत्यादिः

ऋत्यर्थस्य संवादस्य प्रतिषेधः इति प्राति । ३।४।

७।१८. * अनुत्तवदनयजेतन्यायः । युज्यते च ऋत्यर्थे-

तया प्रयत्नस्य अकारणतः प्रतिषेधोऽपि अनुत्तवदन-

वर्जनन्यायेन ऋत्यर्थे इति वक्तुं पूर्वपक्षे । कु. ३।४।

१०।२६.

* अनेककर्तृकाद्यानरूपगुणव्यक्तव्यः उपा-

स्थानासंवादकृत्यः अर्थनादकृत्यः विधिः यथा

'तावन्न्यामसीरोमो आन्वस्येव नो उपांशं पौर्णमास्यां

यजत्' इति । घाट. ट. १२.

* अनेकरुणविधानं अगुणविधिरे वाप्ये

मरति इत्युक्तं 'वन्दुगण्डु विधीयन्' (३।४।

६।९) इत्यम । भा. २।३।१।४ ट. ५९३.

* अनेकरुणविधानं समासेन विदधती न दुष्करम् ।

प्रथममार्गः इत्यम । ३।४।१।३८. * अनेकरुण-

विधानं 'सर्वप्रथमः' इति समासेन विदधती गानेकरुण-
विधानं दुष्करम् । दुष्. ७।३।१०. * अनेकरुणवि-
धानात् वाक्यं भिद्येत् । भा. ३।४।७।२२.

अनेकदेहादानन्यायः । के चित् पतिते पूर्व-

देहे देहान्तरमाददते, के चित्तु क्षिते एव तस्मिन् एवधर्म-

वशात् अनेकदेहादानन्यायेन (देहान्तरमाददते) ।

शां. भा. ३।३।१९।३२. तस्य । एकस्यैव भावाविनो युग-

पदनेतृदेहादानव्यस्तः अनेकदेहादानन्यायः । न्याय-

निर्णयः । अनेकेषां देहानां युगपत् आदानं, तस्य या

योग्यात्प्रीया पदवतिः प्रकृत्याप्रादिकाः, अत्रापि चतुर्थे

व्यक्यमाणा च, सा पदवतिः अनेकदेहादानन्यायः । के-

* अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकवाहित्यं युक्तम् ।

यथा युगपदनेकवृण्डाद्यदिस्पृष्टादौ नैमित्तिकस्य तन्नेष

कृदनुग्रहणम् । यथा वा अनेकवृहदादादौ । भाट्ट-

५।२।२२.

अनेकपितृकाणां तु पितृवो भागस्वरना

(पाठ. म्य. २।२२०) इति न्यायः । यदा अग्ने पुना

मृताः, पौत्र एव च वर्तन्ते, तदा अग्ने पौत्र एव स्वतान्

लभन्ते 'अनेक' इत्यनेन न्यायेन, 'सूर्यां पितामहोनात्'

(१२९) इत्यनेन च न्यायेन । धर्मकोशे व्यवहार-

काण्डे मदनपरिजातः ट. ६६०-६६२.

* अनेकप्रधानेषु संनिपातिनां पदार्थानुसमयः ।

भा. ५।२।१।२-२.

* अनेकप्रसौ निषमविधिर्षपात् । वि. ६।३।१२.

* अनेकयजमानकप्रतिपदः षोडशोऽथानुत्तवः ।

'युवं हि सः स्वर्गती इति द्वयोर्व्यजमानयोः प्रतिपदं

कुर्यात् । एतौ अमृगमिन्द्र इति वृत्त्यो यजमानेभ्यः ।

कुलायवले यजमानद्विध्यामन्तं सवेदु च यजमान-

बहुत्वम् । स्तोत्रोक्तयोः पठनीया कर्तुं प्रतिपत् । वि.

३।३।२४.

* अनेकलक्षणा एकलक्षणा यावत् । यथा, दत्तमे

(१०।४।१।१६ वर्षकं) रथयोगे इत्यम समाहादन्दः

इति पूर्वपक्षे पदद्वयलक्षणा स्यात्, तदुपने द्व पूर्वपक्षे

एवेति च एव युक्तः इति सिद्धान्तितम् । घाट. ट.

१२४.

भाष्यं—अत्रौ तु आधूननायां मन्त्राः 'वैशीनां तां पमवाधूनोमि' इत्येवमादयः । तां मृष्टव श्रुयते 'सतमिधपूजोति' इति । तथा अमी (बीन-) शप नायां मन्त्राः 'या ओपधीः' इत्येवमादयः । तावपि मृष्टव श्रुयते 'चतुर्दशमिर्षपति' इति । तत्र सहायः किं आचोपादानं, उत अनियम इति । किं मार्तः ? आचोपादानम् । 'आदितो वा तन्त्यायत्यात्' (११।५।२।८) इति । एवं प्राप्ते मूमः । अपूर्वाणु तु सत्याणु अप्रवृत्तिपूर्विकाणु श्रयमाणानु मूमः । विकल्पः स्यात् । एवं सर्वासा सख्यानां अर्थवत्त्वं भविष्यति । आचो- पादाने हि देवां चिन्मन्त्राणां उत्पत्तिर्नश्चिकैव स्यात् । गम्यते च ताभिर्वपनं प्रकरणात् । या हि प्रवृत्तिपूर्विका भवन्ति, हाहा प्राकृतप्रयोगेण अर्थवत्ता । आनर्थक्येन च कारणेन सुख्यातिक्रमः सख्यायाः ।

टुपू— (सिद्धान्तात्—) प्रकरणे मन्त्र आश्र- यन्ते, ते च (प्रकरणात्) सर्वे प्रयोक्तव्याः । भ्रुत्या (च) चतुर्दशानां प्रयोग उच्यते । ए च (प्रयोगः) अनियमेनापि घटते । क्रमो नियतवर्माणेव प्राप- यति, प्रकरणेन तु सर्वे प्रयोक्तव्याः । नतु क्रमोऽपि नैव प्ररूप बाधते, मृष्टप्रहणात् । उच्यते । सर्वमिपपदा प्रकरणेनावगता (क्रमो) बाधते । हा च (सर्व- विषयता) क्रमानुसारे न घटते । तस्मात् प्रकरणात्प्रहः । अतो विकल्पः ।

शा— प्राहुस्ताना बहुनास्मेकदेशग्रहणे सति आचो- पादानं अन्तर्लोपः इति स्थितम् (१०५।१११-६) । यत्र तु प्रकरणपठिताना मन्त्राणामेकदेशग्रहणं तत्रापि किं आचोपादानं, उतानियम इति सहाये क्रमानुसदात् आचोपादाने प्राप्ते, क्लीयमा प्रकरणेन सर्वेषामद्रव्याव गमात् संख्याभूतश्च अनियमेन तत्संख्योगदानेऽपि अविरोधात् क्रमबाधेन आदितो मध्यतोऽन्ततो वा सताना चतुर्दशानां चोपादानम् ।

सोम— द्विरादादीं द्वादशहिक्रमनाहमा आचोपा- दानामवेऽपि इह आचोपादान इत्युत्पत्तेः संगतिः । पूर्वख्येनैव आचोपादाननियमः इति सिद्धान्तमीर- याप अतिदिष्टविषयः पूर्वन्दायः । अयं तु विचारः

उपदिष्टविषयः इति विषयभेदः । उतासत्याने यदाधूननं, तदयां मन्त्रा आधूननार्थाः । (यस्तुस्तु अदाम्यग्रहग्रहणे सोमासृजना जले यत् परिस्प्यानं तत् आधूननं नाम, तदर्थं एते मन्त्राः । प्रष्टव्यमेतत् सत्यापाद्रीये श्रौतसूत्रे ८।६।३७-३९ सूत्रेषु । के.) बृष्टे अग्निश्रेत्रे नात्वावीजानामावपनार्था मन्त्राः आवपनार्थाः । नतु यत्रलेन प्ररणेन सर्वेषामद्र- व्यावगमात् कथं दुर्बलेन क्रमेण आचोपादानं इति पूर्वपक्षः इति चेत् नाम सर्वेषामद्रव्यसमनः 'सतमिधपूजोति' इति श्रुत्या ताभ्यामपि क्लीयमा सतानामेव विनियोगात् । अत्र 'के सत' इत्यपेक्षाया निष्पन्नादित्वात् क्रमाद- ध्यवस्थितिः, नमस्य श्रुत्यपेक्षितविशेषउत्तरमर्कत्वमात्रेण आचोपादाननियमनत्वंन्यथे इति पूर्वपक्षः, न तु विनियोजकत्वमाश्रित्य, येनोक्तदोषः स्यात् । सतमिध- इति वाक्ये न मन्त्रविनियोजकं किंतु लिङ्गप्रकरणाभ्या अङ्गत्वेनापगतेषु मन्त्रेषु एवमिदं केवलं सत्यामाप- विषयक्रमः । ततश्च श्रौतविनियोगामावे आचोपादान- मिच्छता क्रमस्य विनियोजकत्वमाश्रित्य तदुपपादनीयं, क्रमस्य च नाम विनियोजकत्वसमवेतं दुर्बलत्वात् । लिङ्ग- प्रकरणाभ्यां सर्वेषामद्रव्ये निश्चिते संख्याश्रुतिः अनि- यमेन यथाचिन्मन्त्रोपादानेऽपि उपपत्ता विकल्पनेवा- पादयति, न तु प्रागवगत सर्वेषामद्रव्यमपि विहन्ति, इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थेणु—अपूर्वाणु सत्याणु उरीषु विकल्पः स्यात् आदितो मध्यतोऽन्ततो वा वाः सत- चतुर्दशानादिसत्याः, तासां सर्वाणामर्थवत्तत्वात् इति ।

धि— धूनेन वपने चतौ सत क्रोकाश्चतुर्दश । विभागात्प्रमनियमः किं वाऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ॥ कपलवत् क्रमः प्रातः, ये चित् प्ररणीदिताः । म्पर्या, स्तुष्टेन मन्त्राणामात्मानोऽप विकल्पितः ॥'

माह— प्राहुस्तानामेकदेशग्रहणे आचोपादानमन्त्र- लोपश्चेति स्थितम् । यत्र तु औसदेदिका बहुने मन्त्रः ऋष्टप्रकरणे समाम्नात्वात्, एतदेतेन च विनि- तुकाः, यथा अन्यदादी आधूननार्थां वरुनार्थां मन्त्राः 'सतमिधपूजोति' 'चतुर्दशमिर्षपति' इति न्यून- सरुपायुजाः, एत नियमेन आचोपादाने अपशिष्टानां वैषम्यारोचेः अनियम एव । न च वाच.प्रीमादीं देवा

॥ अन्धदर्पणन्यायः ॥ अन्धस्य दर्पणे दर्शनं न्ययम् । साहस्री. ३०२.

॥ अन्धन्यायः ॥ 'इमामगुणान्' इति मन्त्रस्य अष्टाध्याये तु अन्धन्यायेन यत्रैव नीयेत तत्रैव वर्तिष्यते । वा. १।२।४।३१-१-१. १४६.

॥ अन्धपद्गुणन्यायः ॥ यथा वक्षिन् चक्षुष्मान् पुमान् पद्गुः अन्धमन्थ नरमाक्षित्य प्रवर्तयति किं चित् पद्गुद्विरथ, तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानः मनुचिरादिमदचेतन प्रधान प्रवर्तयति इति साहस्री । उक्तं च 'पुरुषस्य दर्शनार्थं वैकल्याणं तथा प्रधानस्य । पद्गुमन्धरदुमगोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्वः ॥' इति । साहस्री. १०७.

॥ अन्धपरंपरा । अन्धपरंपरादोषः । अन्धपरंपरान्यायः । अन्धपरंपरावचनन्यायः । जालन्धपरंपरा । जालन्धगाक्यवत् । * अन्धपरंपरा अतीन्द्रियेऽप्ये स्यात् । सु. १. ११३७. * सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यात् अन्धपरंपरा । कल्पतरुः. २।२।७।३७ ब्र. सू. * यथा केन चिदप्येन 'स पदो रचते' इत्युक्ते 'दुवः इदं धृत' इति परखासाहस्यात् स यदि अन्यामन्धं तदुपदेष्टारं भूयात्, सोऽपि अस्त्युक्तः अन्धमन्ध, सोऽपि अपरमन्ध, न कश्चिदपि स्वोपदेष्टारं चक्षुष्मान् भूयात् । अनया अन्धपरंपरया प्राप्त, पठ रक्षिता यथैवाप्रामाणिक, एव इयमपि कर्मेश्वरयो प्रकल्पप्रवर्तकमानपरंपरा । परिमलः. २।२।७।२७ ब्र. सू. * पूर्वं कर्म कथं ईश्वरवर्तित इक्षरप्रवर्तनक्षय काये करोति ! तस्मात् प्रवर्तित ईश्वरेण पूर्वतनप्रवर्तितेन इत्येव अन्धपरंपरादोष । मामती २।२।७।३७ ब्र. सू. * अन्धपरंपरान्यायः । यथा अथेन नीपमाना अन्धाः पतन्ति तथा प्रवृत्तेऽपि । अथ अन्धप्रकाशले एषोऽदृश्यते । साहस्री. २४. * न वाच सद्यस्तुवास्वधे अन्धपरंपरान्याय, अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रवचन्यात् । नहि अभिदोषम्वर्गादि साध्यवाचनभाववत् भूषानुवाचस्य अप्रवचनम् । अतो यथातुवाकदाभ्यान्वोऽप इयेतु तावत् प्रमाणम् । वा. १।२।१०।२५. * ननु (व्याकरणस्य) पुंवाक्यमूलत्वे

अन्धपरंपरान्यायः स्यात् इत्यादाहक्याह । १।३।८।२७ १. २८६, * यतस्तु इह (अष्टमासु) स्वर्गादिवाक्यसाधनसकथः सम्यक्ते नासी पुद्यान्तोषु उच्यतमानः वैधित् इत्यते इति अन्धपरंपरान्यायेन अप्रमाणता । 'योषो महीता जालन्ध स स्वयं नीपलन्धान् । स्वाव न्येगापृष्टेति च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥' १।२।१।११ १. २६२, * यदि हि अक्षयुगाद्योऽपि अर्थः असदादिभिरैव कल्प्यते, तथा सति आत्मचेष्टितसरोन प्रामाण्यमन्धुपगतं स्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणयुच्येत, एवमपि तदसरोन वैरस्येव अन्धसरोन इति अनादित्वे सति अन्धपरंपरान्यायेन सर्वेषां परस्परसात् न कश्चित् प्रामाण्यमानस्यानम् । १।२।१।१७ १. ११३, * 'यथैव हि मन्थ. सप्रदायाद्विच्छिन्नः अस्तित्वं भङ्गते, तनु अयुक्तं' अन्धपरंपरान्यायादेव । वा हि चोदना न कदा चिदुच्यते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षप्रतिप्रताभावात् दुर्लभतत्प्रसितत्वम् । १।२।१।२ १. १६४, * समानदेशान्नान प्रकरणार्थं पदानां परस्परसमिधि सचच धा न वेदो वदति । किं तर्हि ? पुरुषेषु आमनन्तु तथा दृश्यते । तैरप्येवमप्येस्यो दृष्ट इत्यनादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनत्वभावात् अन्धपरंपरान्याये निहते भवति मन्थस्यम् । १।३।७।१४ १. ८५८. * ननु व्याकरणानुगतसाधुचानन्तर प्रत्यक्षेण अर्धवीर्णसाधुचदर्शने मा सूत्रं अन्धपरंपरान्यायापत्तिः । संवीर्णस्य तु साधुत्वस्य पूर्वदृष्टस्य व्याकरणमात्रानु विवेकज्ञाने तदापत्ति अपरिहार्ता इत्यादाह्य आह-नावानिति । अयमरायन, न तावत् अदृष्टसाधनवत्सङ्गशुभ्रविचैके अन्धपरंपरान्यायापत्ति, विधिविधेयमूलकतात् । अविनष्टरूपसाधुत्वविवेकेऽपि न तदापत्तिः, चेदादिविद्यास्तान प्रयोगमूलकतात् । सु. १. ११७, * ननु विधिविधेयस्य भुक्तिमूलनपेशपरंपरामानेण साध्यसाधुत्वविवेकविदेः विधिविधेयनिराकरण अनर्थक, मूलश्रुतेप्रायामपि वा साध्यनुदासनात्मकत्वेन व्याकरणस्य साधुविधिसाम्येण-त्वत् असाधुविधेयनिराकरण अनर्थक इति चेत्, मिमूलत्वे अन्धपरंपरान्यायापत्तेः न साधुसाधुविवेकविदि- इति । १. १६४. * वीर्येणमन्धकारणमपरंपरानपि तदनुगतसाधुचानन्तरदर्शनम्, पूर्वाद-

तादि तथेति चेत् ' (२३), 'न यद्यथाभुतिव्यात् ' (२४) इति सूत्रद्वयात्मकं अधिकरणान्तरं उक्ताधिकरणस्य अन्तरा वर्तते, तथाह शास्त्रदीपिका— 'अथवा अनेन सूत्रद्वयेन अधिकरणान्तरं प्रस्तुताधिकरणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्धयर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च पूर्वपक्षं वक्तुं अन्तरगार्भिणी-न्यायेन विचार्यते' इति । गार्भिणीशरीरमप्ये यथा गर्भशरीरं तथा एवाधिकरणमध्ये अपरमधिकरणम् । एकं शरीरं, अन्तरा अपरं शरीरम् । के. ७ तत्र एवं अन्तरगार्भिणीन्यायो भवति इति अन्यथा सूत्रं कथ्यते । भा. १०।३।१६।६०-६१. (मीमांसाया अन्तरगार्भिणीरूपाणि अधिकरणानि ब्रह्मणि वर्तन्ते । के.)

॥ 'अन्तराऽनूच्यं' इति मध्यमस्य स्वरस्य विधिः ॥

'अन्तराऽनूच्यं सदेववाच' इति श्रुतौ अन्तरेत्वेन दशहोत्रग्राह्यतिमेषामागे यामिषेनीपाठविधानेन पाठकामादिवापः । न च अन्तराशब्दः मध्यस्वराचरत्वेन षोडाशपि मसिद्धः, 'उच्येकैश्चा नियते' इत्यादिना स्वस्व प्राप्तत्वेन तदनेपेक्षणात् । इति प्राप्ते, 'यत् श्रौद्धमन्याह आशुं तत्, यन्मन्त्रं मातुषं तत्, यदन्तरा तत् सदेवं' इति भुलन्तरात्तन्तरापदेन तारमन्त्रोपगममध्यमभूमिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिश्य अन्तराऽनूच्यमिति विधाने तत्सर्वोपखितेन तस्य व्रमविधायकत्वम् । संकषे. ४।१।२.

० 'अन्तराऽनूच्यं' इत्यादीनां वस्तुतन्त्रु न साभिषेनी-माशोदेनेन विधानं, प्रमाणाभावात् । अपि तु अनुवचन-सामान्योदेनेन । भाट्ट. ३।१।११, ० 'अन्तराऽनूच्यं सदे-ववाच' इत्यत्र साभिषेनीतुगा उवाचः । ३।१।११.

० 'अन्तर्वेदि' च बहवः प्राणिनो कातमितिः । धमन्ति रूपमिः सधमेदेहेर्मुस्यात्तुमज्ञात् ॥ ' वा. ३।१।७।३ पृ. ७०२.

० 'अन्तर्वेदीशरीर्ये दि योपितामिन् वातसो ।' वा. १।३।१।४ पृ. १८८.

॥ अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तायां गम्यते इति श्यायः ॥ अयं न्यायः 'दिव्येचनेऽपि'

(पा० १।१।५६) इति सूत्रे महामाष्ये अमिहितः । साहस्री. १९०. 'तद्यथा दधिनपुंसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्तं इति गम्यते । नहुवलोदकं पादरोगः, पाद-रोगनिमित्तं इति गम्यते । आयुर्पूर्तं, आयुषो निमित्त-मिति गम्यते' इति भाष्यम् । दधिनपुंसं इति समा-हायद्वन्द्वः कर्मधारयो वा । दध्यैव विशिष्टावस्यायुक्तं यपुंस इत्युच्यते इति कैचटः ।

० 'अन्तर्देशाद्वाह्यत्वात् चेत् पुनर्मरणवन्मनी । तावत् स्वादनुनिर्मिती यावत् तत् स्वादनिर्दमम् ॥' इति पूर्वांशोचामाशो अशौचान्तरनिमित्तसमिपाते पूर्वांशोचकारलोपेण मनुना द्युद्धिसुक्त्वा 'निमित्ताद्युचो नैमित्तिकाशौचानार्भुतिः अन्याया' इत्याद्युद्धानिरा-करणाथे पूर्वांशोचपरिच्छेदायप्रवृत्तेन दशाहादिना प्रसङ्गेन अन्तःपतितस्य अशौचान्तरस्यापि परिच्छेत्तु शक्यत्वात् अशौचानाहुतेः न्यायत्वं 'न यथेदेषा-हानि' इत्यनेनोक्तम् । सु. पू. १६३.

॥ अन्तर्वेदिपिकान्यायः ॥ अयं मुण्डनोपनिषदीय-शङ्करमाष्ये । तथाहि 'सत्त्वेन सम्प्रसापरा क्षेप आत्मा सम्प्रसात्वेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इति । नित्यं उवा, नित्यं सत्त्वेन, नित्यं तपसा, नित्यं सम्प्रसात्वेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्वेदिपिकान्यायेनानुपपत्त्य इति । साहस्री. ६५९.

० अन्तर्वेदिमहः द्वितीयो मन्त्रवाण्डविधि-वाण्डयोः । वि. १०।५।१७. ० अन्तर्वेदिमहः प्रातः-सन्ने द्वितीयः । उपाशन्तर्वेदिमोक्षु न यपट्टकारोम-त्वम् । सोम. २।२।६.

० 'अन्तर्वेदि' तिष्ठत् एतन्मणि उरोति' इति वेदिदचनं न नाशिवहोमिषात्तत्प्राप्य, द्वि उरोन-लक्षणात्तत्प्राप्य उपायम् । भाट्ट. ८।५।२. ० 'अन्त-र्वेदि प्रणीता तिनपति' द्वितीयका संश्रयत्वात्तत्प्राप्य तिनपन प्रतितित्त्वरः संश्रय इति न प्रयत्नस्य प्रशो-जकम् । वि. ४।३।५. ० अन्तर्वेदिपिच्छेदिपिच्छेदिपिच्छेदि-रिषोपस्य युवमानाद्वा 'अर्धमत्तर्वेदि निरोप्यं बर्दिर्वेदि' इति । भा. ३।७।६।१-१४. ० अन्तर्वेदिपिच्छेदि-

इति अमागोस्पायां पूर्वेषुर्दिररणे ग्यवस्त्वापिते अर्थात्
इतिरभिसाधनोत्तरं वेदिकरणं पीर्णमास्यां ग्यवस्थितं
भवति । बाल. पृ. १९.

ॐ अन्यतरतोऽतिरात्रत्यात् पञ्चदशरात्रस्या-
हीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीन-
त्वस्य दर्शनात् । ८।२।६।३० ॥

पञ्चदशरात्र. कुण्डपायिनामयन च एतौ अहीनभूतौ
सप्तभूतौ वेति विप्रतिपत्तौचारे पूर्वपक्षमाह । पञ्चदश-
रात्रस्य पञ्चदशभिर्दोषासु साम्यस्य यागविशेषस्य, कुण्ड-
पायिनामयनस्य एत्प्रामाण्यस्य च यागविशेषस्य अहीनत्वं
स्यात्, न सप्तत्वम् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्यात् । अन्यतरत.
आदौ वा अन्ते वा यस्य अतिरात्रभागो भवति तादृश-
त्वात् । अन्यतरतोऽतिरात्र च अहीनस्य रात्र्यम् ।
तद्वानयोर्भवति इति अहीनत्वम् । 'यदन्यतरतोऽति-
रात्रस्तोनाहीन.' इति भूतौ तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्र-
भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात् ।

अहीनवचनाच्च । ३१ ॥

पञ्चदशरात्रः अहीनः अह.समुद्गसाध्यत्रतुविशेषः,
न तु सप्त इति पूर्वपक्षे देवन्तरमाह । चक्रयः समुच-
यार्थः । 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तोनाहीनः' इति वचनेन
प्रत्यक्षमेव पञ्चदशरात्रस्य अहीनत्वमुक्तम् । एव अहीन
वचनात् पञ्चदशरात्र अहीनः इति पूर्वः पक्षः ।

सत्रे घोषाधिकोद्देशनात् । ३२ ॥

सिद्धान्तमाह । नाशब्दः पूर्वपक्षे व्यापकत्वयति । पञ्च-
दशरात्र. कुण्डपायिनामयन च इमे द्वे अपि सन्ते स्यातां,
न अहीनौ । उपाधिकोद्देशनात् । 'य एव भूतिकायं-
मिच्छन्तस्त एन पञ्चदशरात्रमुपेतु' इति, कुण्डपायिनाम-
यने च 'भूतिकाया उपेतु' इति, उपोपपत्तेन इह गतौ इति
धातुना चोदिते एते । तस्मात् तेषु सत्रे एव । 'यद-
न्यतरतोऽतिरात्रस्तोनाहीन.' इति नैतद्वचनं विधायकं,
किंतु अनुवादोऽयं स्वत्वम् । स्वयिञ्च नित्येन अहीन
लिंगेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनत्वं नोपपद्यते ।
यतः सर्वं एवाहीन. अन्यतरतोऽतिरात्रः । सप्तस्य तु
उपपद्यते । अचरतोऽतिरात्रप्रकारं अहीनः, स्वरूपेण

तु सत्रं, इति उभयानामन्वात् श्रेयोऽयं इति । तस्मात्
पञ्चदशरात्रः सप्तमेव ।

सत्रलिङ्गं च दर्शयति । ३३ ॥

कुण्डपायिनामयने 'गृहपतिर्गृहपतिः, सुनक्षत्र्यः
सुनक्षत्र्यः' इति सप्तस्य लिङ्गं दर्शयति । गृहपतिर्हि
सन्ते आम्नातः प्रत्ययान् वाचमानान् वक्तुम् । तस्मात्
कुण्डपायिनामयनं सप्तम् । एव पञ्चदशरात्रोऽपि सप्तम् ।
उभयोः सप्तस्येव नाहीनत्वं इति सिद्धान्तः । के.

० अन्यतरप्रतीत्यवसावधिकिर्षया- 'वाशिष्ठना
नायकस्य द्वितीयः प्रजाजः, तन्नरात् अन्येषां' इति ।
अन हि विधिवाक्येनात् तन्नरावपेय द्वितीयो प्रादो न
नराशत । यथा वा- 'यदि रथन्तरासामा सोमः स्यात्
ऐन्द्रायावतामानं ग्रहान् गृह्णीरात्, यदि गृह्णामां शुक्रा-
शान्' इति । अत्रापि पाठत. ऐन्द्रायावतामवैव प्रजाता, न
शुक्राशत इति । बाल. पृ. १८.

० अन्यतरानाङ्क्षातः उभयानाह्वा वल्यवची ।
मीन्या. पृ. १७२.

ॐ अन्यत्र कृतार्थं अन्यत्र प्रतिपाद्यते इत्येष
हि न्यायः ॥ (लोमलिताना त्र्यपाणां अवच्ये नवनं
प्रतिपत्ति. इत्यादिविषये) । भा. ४।२।८।२२.

ॐ 'अन्यत् साध्यतदृष्टैव यागादीननु-
तिष्ठतः । धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगाद्विधि
गच्छते ॥' (श्लोका चोद्देशनात् १९२) इत्यनेन
न्यायेन यागादिरूपस्यैव धर्मन इत्यापन्नम् । सना-
तनधर्मप्रदीपे प्रामाण्यप्रकाशे पृ. ७१.

० अन्यत् सामान्यं अन्यो विशेषः । 'यत्तै'
इति सामान्यं, 'दर्शपूर्णमास्यान्वा' इति विशेषः । भा.
४।१।१३.

० अन्यथाकरणं सूत्रे यथा- 'पशुसामान्य-
विष्यादौ मन्त्रमेकान्यथाकृतम्' (श्लोका १।१।१।१६)
ज्योतिषोने पशुधर्मविधि. किं त्रयानामपि पशूनां साधा-
रणं, अथवा सर्वनीयस्यैव, अथवा अमीतोमीपश्वनी-
ययो, उत अमीतोमीपश्वैव इति सत्त्वे । तुल्य. सर्वेषां
पशुविधि प्रकरणादिशोभात् । (१।६।१।१८) इति
सूत्रम् । तदिदं सर्ववदन्ता समानो विधिः इति भाष-

सिद्धान्तकथनार्थं सूत्रम् । अपिवा इति पूर्वपक्ष-
निरासः । 'अन होवावपति अत एवोद्वपति' इति
चचनात् आगम्यमानानां साम्ना गायत्री-बृहती-अनु-
ष्टुप् एव निवेशः, न अन्ते इति । तथापि गायत्री-
छन्दस्के तृचे एव निवेशः । के.

ॐ अन्ते निवेशन्यायः इति
त्रिन्दी द्रष्टव्यम् । ५।२।१।१७-२०.

ॐ अन्ते मतिः सा गतिः इति न्यायः । यथा-
'यं वाऽपि सारन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तंतमे-
वैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥' इति श्रीभगव-
द्वाक्यात्कृत्वेऽयं न्याय इति । साहस्री. १६६.

ॐ अन्ते यूपानुतिस्तद्भवत् । ११।२।७।२७ ॥

अन्ते यूपस्वान्तिके या यूपानुतिः, सा यूपैकादशिन्या
मेदेन स्यात् । तत्र यथा भिन्नदेवतेषु पशुषु बराहोमः
स्वल्पाभ्यापचर्चान्तेषु मेदेन क्रियते, तद्वत् प्रतियूपं यूप-
ानुतिः वृषभ् कार्या, न तन्न इति पूर्वः पक्षः ।

इतरप्रतिपेधो वा । २८ ॥

सिद्धान्तमाह । यूपैकादशिन्या यूपानुतिः नैव मेदेन
कर्तव्या इति वाच्यद्वार्यः । किं तर्हि ? तन्न स्यात् । इत-
रस्य मथितान्तेऽस्य आहवनीयस्य प्रतिपेधोऽयं 'यूपस्वा-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपानुतिं जुहोति' इति । तस्मान्
अन्यत्र विधीयते नान्तिकम् । तस्मात् एकस्मिन् मथिते-
ऽग्नौ यूपानुतिः तन्त्रेण यूपैकादशिन्या इति सिद्धान्तः ।
अनुवाद्मात्रमन्तिकरय । २९ ॥

सौकर्यन्यायप्राप्तस्य अन्तिकस्य 'यूपस्वान्तिके
जुहोति' इत्यनुवादनामम् । सहस्रिणां यूपान्वेषण
दुष्करं, यूपान्तिके तु अग्निं मथित्वा जुहते होमः इति
न्यायप्राप्तमन्तिकम् । एव सति अनन्तिके होमेऽपि न
दोषः । तस्मात् यूपैकादशिन्या तन्न यूपानुतिः ।
'अशास्त्रत्याघ देवानाम् । ३० ॥

व्यविपमानं शास्त्रं चाश्रमं येषां ते देवाः अशास्त्राः,
तेषां माघः अशास्त्रम् । 'यूपस्वान्तिके' इत्युक्त-
मन्तिकत्वं तापेधम् । देवानां अन्तिकदेवानां अशास्त्र-
पान्त् अशास्त्रमीपत्वात्, अन्यस्मिन्पक्षे अन्तिकत्वस्य
चाश्रमं न शक्यते कर्तुम् । तस्मात् अन्तिकत्वमन्तिक-

त्वम् । यावत् अन्तरे मथितुं शक्यं, यत्र च अग्नौ
प्रदीते सति यूपशुभस्य उपदाहो न स्यात्, तत्र मथित्वा
तन्त्रेण यूपानुतिः कर्तव्या । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो नं
सः इति न्यायः । ऋतुमासेषु सिध्यतोऽर्थस्य वक्षेण
साधनं व्यर्थम् । संमहः.

ॐ अन्ते स्युरव्यवायात् । ५।३।७।१७ ॥

अग्निचयने पिनिष्यः वज्रिष्यः इत्यादयः इष्टाः
अन्ते पञ्चम्या चितौ उपवेद्याः स्युः । चद्रकनागा इत-
राणामिष्टदाना अव्यवायात् व्यव्याभावात् स्युरधाना-
भावात् । मध्यमाया उपधाने तु व्यवधानं स्यात् ।
तस्मादन्ते स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

लिङ्गदर्शनाद्य । १८ ॥

पूर्वपक्षे हेतुन्तरपर सूत्रम् । चकारः समुच्ये ।
'आवयनं या उत्तमा चितिः, अन्याभन्या इष्टना उप-
दपाति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् चिनिष्पादीना उच-
माया पञ्चम्यां चितौ उपधानं सिध्यति ।

मध्यमायां तु चचनाद् ब्राह्मणवयः । १९ ॥

चिनिष्पादय इष्टकाः पञ्चम्या चितौ उपवेद्या इति
पूर्वपक्षं सूत्राम्या प्रात तुशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
चिनिष्पादय इष्टकाः न पञ्चम्या चितौ उपवेद्याः, किंतु
मध्यमायां चितौ । यतः ता ब्राह्मणवयः तासां विधापकं
ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणवय्यात् ताः मध्यमायामेवोपधातव्याः ।
'या वै कां चिद् ब्राह्मणवयःमिष्टकामभिजानीयात् ता
मध्यमायां चिताउपदध्यात्' इति ब्राह्मणम् । यास्तु
लिङ्गकर्मवयः समारण्यात्त्वश्च, ता न मध्यमायामेव । के.

• अन्त्यदिने एव आहर्षणे कृष्णविषाणायाः प्राध-
नम् । भा. १।३।६।१३-१४.

• अन्त्यदी जसं वग्निहविष्टुदाहानकाले एव मास्य-
तगौ एवस्ये नानावीजेषु । भा. १।३।७।१५.

• अन्त्यलोपः आदितो ग्रहस्य यात्रसंख्यं
विह्वी एकदेशाहर्षणे होत्रोरादानमवज्ञे । भा. १।४।१।
१-६, • अन्त्यलोपे न्यायेन प्राप्ते यत्र चचनं
भवति, तत्र अग्नीय मध्यममग्निं विधिर्भवति । यथा-
'अपचर्हिः प्रवासात् यजति' । 'अपचर्हिंवारव्याजौ

रामाकादिक च वृत्त्यपमेव । एतेनापि वृत्तिर्वािन
स्वादेव । न तत्र उभयसमुच्चयपेया । तस्मान् प्राङ्मुखस्य
आख्यादानस्य निवृत्ति इति सिद्धान्त । के

● 'अन्याअन्या ऋचो भवन्ति' । न च एक
वृत्त पठित्वा अन्त्यामृच पुनश्चादाय अभिमन्त्रकद्रव्यापट
इत्येव क्रमप्रथममेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अन्या-
अन्या इतिवचनम् तस्मिन्प्राङ् । अतः पादप्रथममेव
प्रागप्ये । भाट्ट १।१।१६ वणक ४ पृ १११

ॐ अन्यायश्चानेकार्थत्वम् (इति न्याय) ॥
कुत ? आह- यस्या अभिधानक्रियाया गोशब्दं करण
तस्यां सास्नादिमान् कर्म, यस्यां चासौ कर्म तस्या
गोशब्दं करणम् । एव नियमे अत्रगते यदि प्रमाणान्तरेण
एकस्मै शब्दस्य अर्थान्तरमभिव्येय, अपस्य वा शब्दान्तर
अभिधायकं गम्यते, तत्र अत्रगतोऽपि नियमो वाच्यते ।
एव अवगतनियमवाच्यप्रसङ्ग इति । रत्नाकर संनया
शेषवादे श्लो १३ पृ ७०१ ● 'अन्यायश्चानेक-
शब्दत्वम्' (१।१।१।२६) न चैव न्याय यत् सदृशा
शब्दा एकमपमभित्तिविद्यमानानां सर्वे अविच्छिन्नवारपर्या
एवेति । तस्माद्गोया एक अन्यादि, अन्येऽप्यत्रया ।
इत्त कर पाणि इवेवमादिषु तु अभियुक्तोपदेशान्
अन्यादि अनीया अर्थेन शनच इति । भा १।१।१।२६
● यया अनेकार्थव एकस्य शब्दस्य अन्याय, एत
एकस्य अर्थस्य अन्याय्य अनकशब्दव इत्यपि
न्याय । ततो 'योतिष्ठोमज्योति शब्दौ' नैऋतस्य क्रमगो
वाचकौ । कल्पतरु १।१।१।११ म् अन्यायश्चानेक
शब्दत्व इति न्याय प्रकृते उदाहरतम् । परिमल

ॐ अन्यायश्चानेकार्थत्वम् (इति न्याय) ॥ भा
पृ ३०१, ४१०, ७४८, १३४०, १२६६, १७००
● अन्यायश्चानेकार्थत्वम् इति मूय माप्यहृता अन्याय
श्चानेकार्थत्व इति रुदित्वा पठितम् । सु पृ ३७६
● अन्यायश्चानेकार्थत्व इत्यस्य धीव अनसंक्षितप्रमाथ
प्राङ्ग, अनेकार्थवाचकशक्तिरुदितनाप्राङ्ग, विकल्पदोष
प्रसङ्गश्चेति शिक्तम् । चण्डक कार्ष्णि 'न्यायन हि स्थित
एकस्य शब्दस्यार्थस्य अनर्थपर्यवर्तमानशब्दवाचक-
शक्तिरन्यनविकल्पशोभप्रसङ्गान्' इति । वा १।१।१।

३० पृ ३०१. ● अन्यायश्चानेकार्थत्व इति एकैक
मुख्यव, नोमपन । सोम. ७।१।२. ● एक शब्द अन
कार्यं स्यात्, तत्र को दोष ? शब्दे उच्चरिते सदाय
स्यात्, नापनिश्चय । तत्र व्यवहारो न सिध्येत् । म्वन
हारायश्च शब्दप्रयोग । कारगान्तर वा प्रकरणादि अन-
स्यम् । एकस्य चैव निरपेक्षोऽथप्रत्यय । तस्मान् अनका
थाव अन्याय्यम् । भा ७।१।१।४३० पृ १५३३-३०,
● कर्मान्तरस्य एतत् (प्रीणमास इति पर) वाचक इति
प्रमाणभावः । प्रकृतस्य वर्णनो वाचक इति मन्वसम् ।
यथा सप्रमाणक त् प्राहम् । अन्यायश्चानेकार्थत्वम् ।
५।१।१।१४ पृ ३४०, ● माणनको नाभिशब्दात् प्रती
यते । कथमवगम्यते ? उक्तः अन्यायश्चानेकार्थत्व इति ।
१।१।१।१ पृ ७४८ ● यथायमेदेन पृथक् शक्तिरूपन
तत्रैव अन्यायश्चानेकार्थत्व इति न्याय, नैकशक्तिरपिपयाय
मेदमात्रेण । सोम ७।१।२ ● स्या गतौ साकारण
शब्दताऽपि अनुक्तः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । वा
५।१।१।१४, ● अन्यायो दानेकार्थत्व इत्यनेन न्यायेन
(वाडशदिनामपेयाना) प्रथमानामे कति कर्मणि
लक्षणयेन प्रयोगोपपत् । १।१।१।२० ● सतिभावपि पूर्वा
सदृशार्थे सत्तान्तर प्रतीवमान अन्यायश्चानेकार्थत्व इति
न्यायात् उक्तगत अर्थान्तरस्यनान्तर् पूर्ववृद्धि र्प्यञ्जि
नचि अपूर्ववृद्धि च प्रमृते इति लोकादिम् । भासती
१।१।१।१ व स ● अन्यायो दानेकार्थत्वम् । भा
७।१।१।४, ● अन्यायो दानकार्थत्वम् । १०।१।१।०।
३०, ● अन्यायप्रथमेव द्व्यर्थत्वम् । १०।१।१।०।४२
● 'न च एकस्य शब्दस्य द्वावर्थौ' । तुप् ७।१।१।१६
पृ १७३६

ॐ अन्यायस्त्वधिकारेणाट्टपठित्वापि पाठित्वादि
शेषाद्य तेषां । १।१।१।१० ॥
अस्योपमेयै पयो पायमत्र तैत्तिरीयरे एकवचना
न्तराशपदघटित पठित 'अदिति पाठ प्रमृनो
कत्व' इति, मेषापायै कान्ते च बहुवचनान्तराश
पदघटित पठित 'अदिति पाठान् प्रमृनोक्तेनात्'
इति । दिपत्रके तु यगे बहुवचनान्तराशपदघटितस्य
मन्वस्य अविचारण दिवचनान्तेह्मपविकार विना प्रमाण

माध्यदिन ' इति शैल्यामामस्य प्रयाग्रापो न क्रमस्य ।
आह । ननु यथा क्रमस्य न प्रयागात् एव छन्दसामपि ।
उच्यते । सत्यमेतत् । मुख्यस्तु प्रमानुग्रह, अपत्य
छन्दसाम् । तस्मादप्याद्ये वृत्ते गात्वमिति ।

श्री— प्रवृत्तौ इय श्रुति, अथ पाठ इति ज्ञानं
चिन्त्यम् । विवृत्तौ तु सर्वस्य प्रवृत्तितो एषामनस्य
प्राप्तस्य न तद्वत् कश्चित् मूलप्रत्ययेषु । किन्तु यत्
विवृतायेव शीघ्रमुपविशते, तदुपादेय, अतः प्रथम एवाम
बलीयान् । प्रथमा हि गायत्री समाप्यमानैव द्वितीया
गायत्रीमुपस्थापयति, सोपरिपता उपरतैव भवति इति
नान्यस्यावसर । तस्मादाद्ये वृत्ते माध्यदिन पतमान
स्तोत्रम् ।

सोम— आद्योपादाने स्फुपादिते षीटशमाद्यमुपादेय
इति विचारणात् स्रगति । सूत्रार्थस्तु— एवमिने प्रवृत्तौ
माध्यदिन पतमान प्रयागा मिनायामाद्यत् (ऋषु)
मेय स्यात् ' निच्छन्दा आवाषो माध्यदिन पवमान ' इति
प्रयागामपि च्छन्दां भुतयादिति ।

वि— ' वृत्ताद्यम् वृत्ते वाऽऽप्ये, निम्बुधियुच्यतेऽ
गिम ।, निच्छन्दात् प्राहुः तत् प्रमाद्य वृत्तोऽ-
गित् ॥ ' प्रवृत्तौ माध्यदिनस्य पतमानस्य प्रवृत्तुवा
' उपा वे जात ' इत्यय प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्क ।
' पुनान योग ' इत्यय द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्क । ' म
जु द्र ' इत्यय तृतीय विष्टुच्छन्दस्क ।

भाट्ट— अल्पेतिरो नाम प्रवृत्तौ ' तस्यैरवा
(कोपीशया) वाच्यमानेन स्युनी रियुत् होरात्प,
एवम् ' मैत्रयरागस्य, त्रिष्टुत् ब्रह्मगाच्छन्ति, एवम्
मच्छासकस्य, त्रिष्टुत् माध्यदिन पतमान ' इत्येव आ
अन्तादेव तित्थ ब्रह्मोनीक स्परिद्वेग भूयते । अतश्च
उक्तव्योपीपागामन्तलोपेत्तु माध वृत्तापिच्छन्दि
संदिग्ध एव । माध्यदिनपतमाने तु प्रवृत्तौ प्रवृत्तुवा
समाप्तात्तु गापय प्रथमो षोडशो द्वितीयोऽष्टमस्तुपीप ।
तत्रि एवमिने त्रिष्टुत् गीयमाने षि त्रयां वृत्तागमाया
कच उपागमाया, उत आपगुत्तु सद्ये मात्र इति
संदेहे, तत्र वृत्तापिच्छन्दानेन आद्यस्य उक्तस्य
वृत्तस्य मह्यं, तस्मिन् ' निच्छन्दा माप्यो माध्यदिन

पवमान ' इति श्रुतिविहितनिच्छन्दस्वभावापत्ते, तद-
नुपेयेन पाठनस्यस्य क्रमस्यैव वाच्यमित्याद्य । न च
प्रवृत्तौ च्छन्दास्यैव वरूपजलान्तरत्वेऽपि विरोधाभावेन
वाधामादाद्विष्टुत्तौ चातिदेशेन युगपत्प्रापितयोर्विरोधेऽपि
च्छन्दास्यैव वरूपजलान्तरभावात् कथं निच्छन्दस्त्वेन
क्रमस्य इति वाच्य, तथाप्येऽपि शिष्टलोपाधिकरण-
' यायेन (१।१।२) पदार्थभूतेन निच्छन्दस्त्वेन तदर्थस्य
क्रमस्य जाधोरपत् । न च नमप्ररणपाठादेव ऋक्-
माप्या निच्छन्दस्वस्यार्थसिद्धत्वात् अविधेयेन तेन कथं
क्रमस्य इति वाच्य, ननानामुवा पाठेऽपि पञ्चदशस्तोत्र
कत्वानुपेयेन अन्त्यासामागम्यमानानामुवां अन्यच्छन्द-
स्वप्रमवक्तौ निच्छन्दस्वविष्टुत्पत्ते । अत एवागम्यमाना
कचोऽपि गायत्रीवृहतीत्रिष्टुत्पतमच्छन्दस्वस्य एवेति
निच्छन्दस्वस्यपि विधेयत्वेन पदार्थत्वात् तदर्थमत्रमापो
युक्त एव । इति प्राप्ते, निच्छन्दानस्य मन्वतच्छन्द-
स्त्रित्वा मन्वस्य अष्टगांघ्रयेन मात्राङ्गभूतनमवायकत्वा
नुपगति । यस्तुतु निच्छन्दस्वमपि प्रवृत्तौ नैव विधेय,
निच्छन्दस्ववृत्तव्यमानादेय प्राप्तत्वात् । न च स्तोमसं
पत्यसंभोग्यमानस्यो अन्यच्छन्दस्वप्रमवक्तव्य विधेयता-
वन्दयत्, ' पराङ्घ्रिधरमानेन स्युते ' इत्याभ्यास-
पत्तेनेन पराङ्घ्रिधरेन सवत्र स्तोममपे न्यायप्राप्तस्य
ऋगागमस्य स्तोत्रान्तरे इय माध्यदिनपतमानेऽपि परि-
संख्यातत्वात् । अत एव सदिधवमानातिरिक्तस्योपे
अन्त्यासैनेन कचसंख्यापूर्वकं यथ्यते । अन्त्यासोऽपि च
माध्यदिनपतमाने भाष्योऽनुच्यते, ' गाप्यक्रमदीपवे
गाप्ये वृत्ते धरत ' इत्यादिन्त स्योरेर सद्युपितसाम-
द्वारिषान्तात् । अतश्च निच्छन्दस्वस्य पाठादेव श्योः
अविधेयत्वेन पदार्थतामारात् प्रमवाय । अत आद्ये
एव वृत्ते गाद्यत् । १०१।२.

मण्डन— ' एवमिने स्यात् वृत्तापये । '

शुकर— ' एवमिनेऽप्येऽप्ये । ' अन्वयो
पतमानस्ये । अत्र तु सर्वमन्वे माध्यदिने एकोऽवत्तम् ।

अन्वयलोपाधिकरणम् ॥

अपूर्वाम् तु संख्याम् विद्वन् रयात्, गर्धा-
सामर्थवत्त्वात् । १०१।५।१४ ॥

अत्रानि इति । तदिदं प्रयाजादीनामङ्गत्वे अन्यार्थ-
दर्शनम् । एवमन्यथापि । के. * अन्यार्थदर्शनानि
यानि अनन्यगतीनि, तेषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते ।
पा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. * अन्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गं
साहचर्येण संकथेन कस्य विदर्पस्य शापकम् । तद्य
सत्येव मूलभूते प्रमाणान्तरे तत्सहकारि भवति, न तु
स्वयमेव कस्य विदर्पस्य निश्चयमादाधति । आभरणं.
३।३।२।१५५ ब्रह्म. * अन्यार्थदर्शनरूपस्य लिङ्गस्य
स्वतो निश्चायकत्वं तान्निष्ठाणां अक्षप्रतिफलम् । सोम.
५।३।१०.

अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात्
विशेषकत्वं इति न्यायः अपरिमितभक्तिव्यपत्तिपादितः
(६।७।१०) । पराक्रमः पत्र २०/१२.

* 'अन्यूनयोः पार्श्वयोरवधति' इति वचनत्
पद्योः साकल्यावगमः । भाट्ट. १।५।११.

अन्येन चाऽन्यस्य विधिभ्रंशतीति न्यायः ॥
तद्यथा देवदत्तसमाप्तं शरवैरोदनेन च यद्दत्तः प्रति-
विधत्ते, तथा संभ्राम हस्तधरवपदादिभिः इति । येन
विधिहादन्तस्य' (पा० १।१।७२) इति मूलनाम्ये
उक्तः । समारो भोजनम् । साहस्री. ६०५.

अन्ये स्युर्भक्तिजः प्रकृतिवत् । १०।६।
१।५।५१ ॥

सधे सप्तदशम्यो यजमानेभ्यः अन्ये कृत्विजः स्युः ।
प्रकृतिवत् । यथा प्रवृत्तो ज्योतिष्टोमे यजमानादन्त्ये
कृत्विजो भवन्ति तद्वत् इति पूर्वः पद्यः ।

अपिवा यजमानाः स्युर्भक्तिजानभिधानसं-
योगात् तेषां स्याद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

न यजमानेभ्योऽन्ये सधे कृत्विजः इति अपिवा-
च्यत्सार्थः । किन्तु यजमाना एव कृत्विजः स्युः । कृत्विजा
अभिधानसंबन्धेनात् 'अध्वर्युर्दधरति दीक्षयित्वा ब्रह्मण
दीक्षयति' इत्यादौ दीक्षासक्ये कृत्विजा यानि अभि-
धानानि तेषां यजमानेषु संबन्धेनात् संभ्रमणत्वं संभ्रमण-
नात् । तस्मात् तेषां कृत्विजाभ्यं यजमानत्वं स्यात् यज-
मानत्वमेव च अभिचिन्त्य स्यात् ।

; कर्तुंसंस्कारो घचनादाधातुवदिति चेत् । ५३ ॥
सने न यजमाना एव कृत्विजः । 'अध्वर्युर्दधरति
दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति' इति वचनान् कर्तुंसंस्कारः
कर्तुणा कृत्विजामेव दीक्षारूपः सरस्वतः स्यात् । कर्तुं
आत्मीयानिः सङ्गमिः उपलक्ष्य घचनासामप्यति तेषां
दीक्षासंस्कारो विधीयते । आधातुवत् । यथा आधाने
'यस्तं श्लोऽग्निमाधासन् स्यात् स एना एनि व्रत
चरेत्' ' न मातमश्रीयात्, न स्त्रियमुपेयात्' इति
वचनात् आधातुः अध्वर्योः नियमो विधीयते, यथा या
ज्योतिष्टोमे 'सर्वाभिव उषवसन्ति' इति कृत्विजामुप-
वातो विधीयते, तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।
स्याद्विज्ञेये तन्व्यायत्यात्, प्रकृतिवत् । ५४ ॥

आधातुवत् इति पूर्वपक्षिणा उक्तं दृष्टान्तं वैवस्वयेय
परिहरति । स्यात् आधातुः व्रत, वचनेन अपूर्वविधा-
नात् । परन्तु विशये सने यजमाना एव कृत्विजो न वा
इति संशये तन्व्यायत्यात् 'अग्निना यजमानाः स्युर्भक्ति-
जानभिधानयोगात्' (१०।६।१।५।५२) इति
न्यायात् यजमाना एव कृत्विजः इति युक्तम् । स न्यायो
येषां ते तन्व्याया यजमानाः, तेषां भावः तन्व्यायत्वं,
साहचर्यात् इति विग्रहः । प्रकृतियत् यथा प्रवृत्तो
ज्योतिष्टोमे दीक्षासक्ये यजमानसंस्कारः, तद्वत् सनेऽपि
'दधरति दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति' इति यजमान-
नामेव दीक्षासंस्कार उक्तः स्यात् । यत्तु कृत्विजासुपवात-
विधान आधातुर्नतविधानं च, तत्त्ववचनात् भविष्यती
इति विषयो दृष्टान्तः । तस्मात् सधे यजमाना एव
कृत्विजः इति सिद्धान्तः ।

इत्यास्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् । ५५ ॥
'अध्वर्युर्दधरति दीक्षयित्वा' इति दीक्षासक्ये
अध्वर्युः ब्रह्मा इत्याद्या आख्याः स्वाभ्यग्याः स्वाभिना-
माद्याः स्युः । स्वानि एव ते गणैः कृत्विजस्य अन्ये
एव स्युः । गृहपतिवत् यथा गृहपतिः इति आख्या
स्वानि एव न कृत्विजः तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् ।

न, प्रसिद्धप्रहणत्वादसंयुक्तस्य तदर्थेन । ५६ ॥
दीक्षासक्ये अध्वर्युर्दधरतिव्याः स्वाभ्यग्याः इति

सायंस्व, एतन्ननुप्रकरणपाठस्य तथापि वैयर्थ्यात् । न च
प्राप्तुमुन्मग्नवत् तदावेऽपि अद्योषः, तत्र लिङ्गेन तदावेऽपि
प्रकृते नमानुरोधेन वाचानुपपत्तेः ।

। मण्डन— ' नाथादरः स्याद् वपनादिमन्त्रे । '
शंकर— ' विकल्पोऽपूर्वस्येवायु । '

- ७ अन्वयस्य धनवत्त्वं अनाचारः । वा. १।३।७।
१४ प्र. २०४. ७ अन्वयस्य निरंशत्वेन धर्माभावात्
यातास्रमयः । सु. प्र. १८५.

॥ अन्वयस्येवाव्ययलक्षणस्य विनिपातः पदेपदे
इति न्यायः । यथा अन्धानुशापिनोऽप्यस्य प्रतिपद विनि-
पातो भवति, तथा भूर्जानुष्पदिमूर्जस्य नामीदृशिक्षिः,
निन्वनपेपाविरैव भवतीति भावः । साहस्री. ३४१.

॥ अन्वयगजान्यायः । यत्र तत्रामभिसमूपाणां पर
स्वरकरदृशात्रायमवतरति । अन्धैर्निराशितो गजोऽन्ध-
गजस्तस्य न्याय इति मध्यमपदलोपगमः पक्षीतपुरुषः ।
यथा हि लोके भूयते— जन्मान्या बहवः कं विदन्त्य
पुष्टयमनुस्मान् गज दशयति, स च गजशालया
शब्दीया उत गजावपयं तेनेतेन प्राहविला चोत्राच अय
गज इति, ते च ततमवपरमेव गजत्वेन निक्षिप्य स्वस्थान-
मागताः परस्परं फल्हं चतुः । सर्पवद्वरो गज इति
कर्मास्पर्धी, महासर्पसदृश इति पुष्पाग्राही, स्तम्भतुल्य
इति जट्टाग्रहीता, पुच्छम्राहकस्तु रक्षुल्लज्जुसमो गज
इत्युपायेति । तथा वेदशास्त्राभिप्रायानभिहा अपार्मास-
यादिनोऽपि फानि चित् तुस्तुभ्रुतिमभृतिवाचयानि स्वस्वा-
मीष्टमराशीय परवन्तः इतराणि तु परवन्तोऽप्यपरवन्त इव
तन्मज्जानन्तोऽन्योन्यं निरन्दन्ते इत्यर्थः । साहस्री. ७६.

॥ अन्वयधर्तृकीयन्यायः । अन्ध एव अन्वयः ।
स्वार्थः कः । श्वेतिहीन इत्यर्थः । वतिहा पक्षिरोप, यन्-
चटप इति प्रसिद्धा । देवाभावात् तु 'वटेस' इति प्रसिद्धा ।
अन्वयधर्तृ वतिहा चाऽन्योः उमादरः अन्वयधर्तृवन् ।
' स नपुंसकम् ' (पा० १।१।१७) इति नपुंसकत्वम् ।
अन्वयधर्तृगिरान्धधर्तृकीयम् ' उमाशयं वदिपयान्'
(पा० ५।३।१०) इति स्तुतेन व्यन्ययः । एतस्य इव ।
अयं न्यायः बाह्यतानीयन्तान्तरित्वेदित्यर्थे अनीदृ-
श्यामे पापवदति । यथा कश्चित्पक्षः पुनश्च कदाचिन्न

कर ताडयन् वतीते, तस्य हस्तद्वयमध्ये वतीका पक्षि-
विरोपो दैवात् सनापाति, स तु बुद्धिभः । तथा मानुष-
जन्मनि सत्वा सद्रोऽतिदुर्लभः । अत एवोक्तं 'धंसारसागर-
मिम प्रमता नितान्तं जीवेन मानवमयः समवापि
दैवात् । तथापि यद् भुवनमानुष्युले प्रसूतिः ससद्गतिश्च
तदिहान्धकत्वतःकीयम् ॥ ' इति । किंच यथाऽन्वयस्य पुंसः
पाद्व्यागोऽवर्तितो वर्तिसाख्यविरगोपरि पतेत् तथा
तत्सदृशमन्वयवर्तकीयमिति । साहस्री. ६५५.

७ अन्वयकारो द्रव्यं इति भीमावकाः । तेजः-
सामान्याभाव इति नैयायिकाः । ' द्रव्याणि ' इत्यत्र
प्रद्वयम् । मणि. प्र. २१.

॥ अन्वयपुत्रपतनन्यायः ॥ अनेन यथा वान्तध-
मिति सपुत्रपेणोपदिष्टस्त फन्यान् सुदन्तयो यथा वृषे
पतति, एवं वेदानुपदिष्टमायं परित्वनशसो नरसादिदुःखेषु
पततीत्यस्य न्यायस्य तत्र मृत्तृचिदिति । साहस्री. ४९३.

॥ अन्वयगोलाद्गुणन्यायः ॥ कश्चित् किल
दुष्टामा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वन्धुपुरे निगमित्यु-
वाच तिमत्र तस्मा दुःखितेन क्षीयते इति । स चान्धः
कर्ममूर्तं वचनमाकर्ण्य तमात मत्या कमापि ' अहो
मन्दागपेय यदत्र मा वीन स्वामीष्ट पुत्र प्राप्नुमसमर्थं
युः ' इति । स च विप्रतिपुर्दुष्ट गोपुमानमानीय तदीय-
त्वादूलमन्धं प्राहयामास उपदिदेश च एव गोपुता त्या
स्वपुत्र नेप्यति मा त्यव एतस्य एतद्गूलमिति । स चान्धः
भ्रदानतया तदवलम्ब्य स्वामीष्टं पुत्रमाप्य अन्धपरपुत्र
प्राप्तवान् इति । तथा अहस्य मुमुक्षोः पदि अहवपदि-
रूपमताव्यान आलोत्पुत्रदिरोत् शब्दः, स च भ्रदान-
तया अन्धगोलाद्गुणन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यज्य
तद्-न्यायिकि चामानं न प्रतिपद्येत्, तथा सति पुरुषा-
र्थात् निरुच्येत अनर्थं च प्राप्नुवान् । संमहः.

॥ अन्वयचटकन्यायः ॥ यथा साहस्रादन्वय इत्ये
पतितश्चट्टोऽप्येव पक्षी इति लोके प्रसिद्धिमयाद्यथा
देवाऽन्वय स्वामीष्टं रोषदेवनेनामितेत्तरदत्त मन्वते
इत्यर्थः । पुनस्तदन्वयविरपमे एतान् मृत्तृचिदिति ।
साहस्री. ८१.

अन्यो वा स्यात्

० अन्यो वा स्यात् परिक्रयाज्ञानात् । ३।७।२० ॥
 यनास्याऽपवादत्वेन एतदपि विचामीते, किं परिक्रयः
 आप्त्यैवादिषु आज्ञानात् तत्तत्माख्यायाः पुरुषैः वर्तव्यं,
 उत स्वामिना इति । सिद्धे तु एतस्मिन् ' अन्यो वा ० ?
 इत्येतत् द्रष्टव्यम् । वा. ३।८।१।१. ० ' अन्यो वा स्यात्
 परिक्रयाज्ञानात् ' इत्यत्र अज्ञाना ऋत्विक्त्वृत्त्वं वक्ष्यते ।
 सु. पृ. २४९८.

० अन्यवयः गुणप्रधानभावमन्तरेण न समञ्जसि, द्वयो-
 र्गुणयोः परस्परमङ्गलारहितत्वेन अन्यवयस्यत्वाभावात् ।
 एव द्वयोः प्रधानयोरेव । अतो व्युत्पत्तिर्भवनात् क्रिया-
 कारकतदवयवा यथा शाब्दाः, तथा तदन्तर्गतः शेषदोषि-
 भावोऽपि शाब्दः । वि. ३।१।१. ० अन्यवयस्य एक-
 विषयत्वनिश्चयनत्वात् एकविभक्त्यन्तव्य विना एक-
 विषयत्वप्रतीतिः । सु. पृ. ८२२.

० अन्यवयस्यतिरेकन्यायः ॥ यस्मत्त्वे यस्त्वग-
 न्ययः, यदाभावे यदाभावे व्यतिरेकः । अन्यवयस्यतिरेकौ
 स्तोऽस्मिन्, इति । अन्ययेन व्यतिरेकेण च स्यात्सिद्धि-
 हेताय प्रवर्तते । यथा यद्गौ राघो धूमवचम् । य-
 य धूमसप्तम्यामित्यन्यवयवातिः, यत्र चङ्गिर्नास्ति तत्र
 धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकस्यातिः यथा महानछादे ।
 साहस्यौ. ४१९. ० आहृत्यधिकरणोत्पत्तेः (१।३।१६)
 अन्यवयस्यतिरेकन्यायेन प्रीतेरेव (स्वर्गशब्द-) नाप्यत्र,
 न तत्र स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचिता लुपा । रस. ६।१।
 १।१.

० अन्यवयस्यतिरेकाभ्यां, आहृतिशान्तने व्यति-
 शान्, आहृतिशानाभावे व्यतिशानाभावा इति आहृति-
 रेव शब्दार्थः, न व्यक्तिः, एव प्रीतितत्त्वे स्वर्गशब्द-
 प्रयोगः, प्रीत्यभावे न, इति प्रीतिरेव स्वर्गशब्दनाम्ना
 के. ० अन्यवयस्यतिरेकाभ्यां नाप्यवयस्येनयो विहा-
 यते । वा. ३।१।१।१ पृ. ७८६. ० अन्यवयस्यतिरेकन्या-
 यार्थास्य विभागोऽस्मात्प्रते । भा. ३।१।१।१ पृ. ७४७.
 ० अन्यवयानुपपत्तित्वेऽप्यानीजम् । न तु तापयो
 नुपपत्तिः, वेदे तदवयवनात् । सजि पृ. ७६.

० ' अन्यहं द्वादशादं ददाति ' इति अदीना-
 यने द्वादशादे तत्पदस्यैव द्वादशव्यतिथिनात्

नाम दक्षिणायाः दृक्त्वनयोगाद्भवम् । अयं विधिः न
 प्रधानार्थत्वबोधकः, तितु द्वादशादातिरिक्ताश्चादिपरि-
 सप्त्यर्थ एव । अन्यह इति तु अतिदेशप्राप्तप्रधानार्थ-
 त्वात्तुपादः इति पूर्वपक्षः । प्राप्ताय दक्षिणायाः पुनस्तद-
 ज्ञानेन विधौ वैयर्थ्यापत्तेः सहाधिक्यमागत्वेन प्रसक्त्याः
 अन्यहं इत्यनेन आवृत्तिविधिः । अश्वादिपरिसप्त्यर्थत्वे
 अन्यहं इत्यस्य आनर्थक्यापत्तिः । इति सिद्धान्तः । भाट्ट-
 १०।६।१७, ० ' अन्यहं ' इत्यनेन द्वादशादे आवृत्तिक-
 र्कोऽन्यदकारणे विधीयते, द्वादशादस्यापि विधाने वाच्य-
 मेदापत्तेः । ६।७।८, ० ' अन्यहं ' इत्यनेन प्रत्यहं
 विभाज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणामेदः इत्युक्तम् ।
 ११।४।१, ० ' अन्यहं विहृतानि सहापि ददाति
 चतुष्टयेने अश्वसहस्रं ' इति मानवसूत्रे अश्वसह-
 स्रस्य दशमेऽहनि विधानम् । न तु पापैसारथिरीला
 दत्त्वा अग्रशिष्टेषु गना सहस्रसं, अश्वसहस्रं तु एकादशेऽहनि ' इत्ये-
 संरूपे विभागः । अतः षोडशस्य दशमेऽहनि अश्वसहस्रं
 दत्त्वा अग्रशिष्टेषु गना सहस्राणि इति विभागः । १०।
 ६।१७, ० ' अन्यहं स्वाप्यगोऽप्येतव्यः ' इति नियमः ।
 भा. ७।२।१।१, ० ' अन्यहमेवैकमालभेत द्वादशे आद्य ' इति
 वचनेन द्वादशादे विदारणयो विहितः । भाट्ट १०।६।४.

० अन्वाधानम् । अभ्यर्थुः यत्र-
 मानो वा गार्हपत्यस्य पश्चात् पद्मालनेनोपरिवय विधिः
 स्वाहागारान्तोर्कर्ममैरित्तनः स्यूताः सतिथः अन्वा-
 द्यापि । ततो दक्षिणायां उर्ध्वेनातुण्यविव वधेना-
 न्यायाय गार्हपत्यस्य पश्चान्नामोय आगव्य आहृत्यानात्
 पाययदेशे प्रश्रयोऽन्याय तथैव तिस्रः तस्मिन्नेऽन्या-
 दधाति । तत्रस्तथैव तिष्ठन् दशमेन ऋतुगणेषु उरालानं
 गतेति । तदेतत् सकल कर्म अनुक्तं परिप्यमागव्य
 परमगः सन्निधाप्रधानं इति ध्युरणा अन्वाधानवि-
 च्यते । के ० अन्वाधान अतिपारणाथम् । सद्यः पारण
 दीधणोर्गादिभ्यः प्रार्थनेन मीयनेनैव विहरणेन सिद्धम् ।
 तस्मात् दीधणोर्गादिषु नान्वाधानम् । वि. १।२।१।१०.
 ० अन्वाधान वज्रयोऽहनि पूर्वमिन्नं वा इति विकल्पः ।
 न तु नियमः कालभेदः । संकल्प. ३।१।८. ० अन्वाधान-
 करणमन्त्रे (आहृत्यानादेः) धुन कः दशमानं

विवेकज्ञानमानवरत्वात् वा न अन्धपरंपरायचनन्याय-
प्रसङ्गः । वा. १।१।८।२७ पृ. २८२. * तद्यथा
कश्चित् ज्ञानन्धो वेदेत् 'सुराम्यहं अस्व रूपविशेषः'
इति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानं इति च पर्यनुपुक्तो ज्ञानन्धमेव
अपरं निर्दिशेत् । तस्य कुतः ? ज्ञानन्धान्तरत् । एवं
ज्ञानन्धपरंपरायामपि तस्यां नैव ज्ञातुं चित् सप्रतीतु-
र्विज्ञाणः सम्भवन्मेवति । भा. १।१।१।१ पृ. १६२.
* 'असमाधितमूलं हि वीक्ष्येवं यदुच्यते । मूले तस्या-
प्रतिष्ठलं रूपे ज्ञानन्धवाक्यवत् ॥' इह तु समूल-
त्वात् (व्याकरणे) एकान्तरितप्रामाण्यसिद्धिः । वा. १।
३।८।२७ पृ. २८६.

* अन्धधरिभूतपह्य्यादीनां आज्यावेशणा-
द्यज्ञानानाशकत्वात् न यागायधिकारः । भा. ६।१।
२।४-५.

॥ अन्धसंधान्यायः ॥ अन्धस्य संध्याकालज्ञानं नास्ति
तदत् । प्रगाहीनस्य प्रधानस्य अन्धसंधान्यायवत् काल-
ज्ञानयोग्यात् न कदा विदपि जगत्कारणत्व उपपद्यते ।
श्रीकरः. २।२।३ अतु.

॥ अन्धाऽनन्धन्यायः ॥ यथाऽन्धः सन्ननन्धो
भवति, तथास्य प्रवृत्तिः । यथा यदा 'अहं ब्रह्मस्मि'
इति वाक्योक्त्या पिया आत्मानं योगी पश्यति, तदाऽन्धोऽ-
प्यनन्धो भवति । तथा च भ्रुतिः 'तं वा घृतं सेतुं
तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति' इति । सेतुं मर्मादा-
विधारकं परमेश्वर तीर्त्वां प्राप्येति भ्रुतिपदयोरेयं इति
भीष्मपर्ययि नीलकण्ठः । साहस्री. १.१२.

* अन्नकामस्य एकविंशतिमनुष्वात् कामिणेः
दंशपूर्णमासयोः । भा. १०।१।८।२७.

* 'अन्नमेव तद्विद्यतो दधाति, तस्मादधिगेन
इस्तेन पुत्रयोऽन्नमति' । वा. १।१।४।९ पृ. २२१,
* 'अन्नमेवोभयतो दधाति, तस्माद्भ्राम्यां इस्ताभ्यां पति
पुत्र पुत्रयोऽन्नमति' । १।१।४।९ पृ. २२१, * अन्न-
विधारसुरसामाश्रय वैशर्गिणानां प्रविषेयः । १।१।३।३ पृ.
२०९. * अन्नाद्यकामः षोडशेऽंशे उरुप्यानां ब्रह्म-
सामि योमरे ऊर्ध्वं इति निषणं कुर्वत् । ' ऊर्ध्व-
प्रायसमान' । भा. २।२।१।१२८, * 'मैत्र भेजना-

मेत वारुणं कृण्वं अपा चौपधीनां च संधौ अन्नाद्य-
कामः' । ८।१।८।१५, * 'संनमयश्चेन यजेतान्नाद्य-
कामः' । २।३।४।५, * अन्नाद्यकामं दिशामवेष्टया
याजयेत् । ' एतयैवान्नाद्यकामं याजयेत्' ।
१।१।३।८, * अन्नाद्यकामस्य वैश्वो युगः इति
फलविधिः । ' वैश्वमन्नाद्यकामस्य' । ४।३।१।३.
* अन्नाद्यकामस्य सप्तदशतिपात्रः । (काटीये)
वाळ. पृ. ३४. * आधृत आहृत्यावदध्यात् उच्य-
मस्मि चयने । ' आधृतान्नाद्यकामस्य' । भा. १२।४।
७।२७.

* अन्यगामिकले कर्मणि अन्यस्य प्रेरणाऽनुप-
पत्तेः । पराक्रमः. पृ. १२.

॥ अन्यगेहस्थिताद्भूमाम्न रोहान्तरमस्मिदिति
न्यायः ॥ यत्र साधनीयोऽर्थः संदेहविययीभूतो भवति, स
पशुः । यथा-पर्वतो वह्निमान् इत्यमी साध्ये पर्वतः । तत्र
चेद्वेदुर्न वनेतेति, किन्तु अन्यैरासौ स्वात्, तेन च यदि
साध्योऽर्थः साधयितुमिष्येत तदा 'अन्यगेहस्थिताद्भूमाम्न
रोहान्तरमस्मिन्' इत्येव न्यायः श्लोकः । यथा विद्वत्सो
देवदत्तो भूयिष्ठे ह्यभ्यपनं त्रिण्डुदत्तस्येति । अत्र विद्वत्स-
मन्त्रसाधनमभ्यपनभूयिष्ठं देवदत्तपञ्चमिने त्रिण्डुदत्ते
एव वनेते इति । साहस्री. ८८०.

॥ 'अन्यतः प्रातान्यद्धानि समीक्ष्य प्रयोग-
विधिर्निषत्ते' इति न्यायेन प्रयोगविधिः यथाप्राप्येन
अद्धानां प्रातान्यद्धानिसंविधायकृत्वात् । कु. ५।१।८।१५.

॥ 'अन्यतः प्राप्ते कर्तृकर्मणोरुपाच्यता' इति
लौकिकन्यायातुगारी ' द्रव्येक्योः ' इत्यादिमुद्रायां
भवति । सु. पृ. १४२६.

* अन्यतरकोटिरुच्यवशया बोध्यन्तरस्य आभिर्वा
व्यगत्या भवति । सा पुनः भागविषया अभाविषया
च । तत्र आया यथा ' आग्नेयो वै ज्ञानगो देयताया,
ए होमेनेष्ट्वा अग्नीशोमीशो भवति, यदेवाद्ः वीर्णनाग
इति, तज्जहि अनुनिर्वपेत्, तर्हि स उरुपदेरतो भवति'
इति अग्नीशोमीशुदेरतो इत्युपदेरतुपनिषद्वेन
व्यगत्यापिते अर्वात् तदभावाः आहृत्योमवर्णुपनिषदेन
व्यतरिती भवति । ' पूर्वोत्तरमप्यात्वां मेदिं करोति'

न कार्यमाग्रणे । १०।३।१।३७, * अन्वाहार्यस्थाना-
पन्नयोः कस्योपसयोः अभिचारणस्य वाचः आग्रणे ।
१०।३।१०।३८.

॥ अन्याहेति च शब्दवत् कर्म स्यात्, चोदना-
न्तरात् । १०।३।२०।३९ ॥

दशपूर्णमासयोः 'पुरोनुगाकथामन्वाह' 'वाग्वा-
मन्वाह' इति 'अन्वाह'शब्देन उक्तं अनुवचनं
कर्म प्रधानकर्म स्यात् । वाग्वातुगान्तयोः समाख्ययैव
प्राप्तयोरेव अन्वाह इति चोदनान्तरात् पुनर्विधानात् ।
अखनत् । सोमे यथा स्यात्तुवचनं प्रधानं कर्म तद्वत् ।
इति पूर्वं पद्यः ।

संस्कारो वा, चोदितस्य शब्दस्य वचनार्थत्वात् ।
४० ॥

वाग्वादेन पूर्वपक्षं व्याख्ययत् सिद्धान्तमाह । अन्या-
हेति शब्दोक्तं अनुवचनं संस्कारः स्यात्, न प्रधानम् ।
चोदितस्य समाख्यप्राप्तस्यार्थस्य वाचनीयं च शब्दः
'अन्वाह' इति, तस्य वचनार्थत्वात् अनुवचनार्थक-
त्वात् । तथा च समाख्यया बहुक्तं, तस्यैवायं अन्वाह
इति शब्देन अनुवादः । अथवा चोदितस्य समाख्यया-
प्राप्तस्य शब्दरचनार्थकत्वात् मन्वराग्रस्य यत् वचनं तदर्थ-
कत्वात् अन्वाहशब्दस्यापि च स एवार्थः इत्यनुवादः ।
तस्मात् वाग्वाऽनुगाकथाऽनुवचनं देवतासंस्कारः, इति
सिद्धान्तः ।

अवाच्यत्वमिति चेत् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी शङ्के । न अनुवातो युक्तो निरर्थकत्वात् ।
अवाच्यया प्राप्तत्वात् पुनः अन्वाह इत्यस्य अवाच्यत्वात् ।
पुनरं वचस्य निरर्थकत्वात् । इति चेत् पूर्वपक्षी स्यात् ।
स्याद्, सुगार्थत्वात् । ४२ ॥

समाख्याप्राप्तस्यारि वाग्वाऽनुगाकथाऽनुवचनस्य 'पुरो-
ऽनुगाकथामन्वाह' 'वाग्वामन्वाह' इति पुनर्वचनं स्यात्
सकलम् । सुगार्थत्वात् 'सिद्धं पादशामन्वाह' 'अग्नीनः
पुरोऽनुगाकथामन्वाह' इति स्थानाद्यन्वयानुविधानार्थं
उपवचनत्वात् । तस्मात् वाग्वाऽनुगाकथावाचनं देवता-
संस्कारः, न प्रधानकर्म इति सिद्धान्तः । के.

* अन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षायोग्यतासंनि-
पानानि प्राहृमन्वाख्ये अन्विताभिधाने प्रयोजकानि,
न तु शब्दोदात्तत्वमपि । तथाचैव शब्दानामिहितस्य प्राहृ-
तोपकारस्य वैकृतविधिना अन्विताभिधानामाग्रप्रवृत्त्यात् ।
उक्तं च शालिक्रमाधेन 'प्राहृतेनोपकारेण पक्षार्थभेद
वैकृतः । प्रयोगविधिनाऽन्वेति विधिरन्वित उच्यते ॥
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रयत्ते । तेनतेनान्वितः
स्वार्थः स्वशब्देनैव भण्यते ॥ साध्यरूपश्च विषयं उप-
कारभेदोत्तरे । वाक्यादिभिः प्राहृतश्च स योग्यः सन्निधा-
प्यते ॥' इति । 'अन्वितस्याभिधानं च न शब्दोपस्थितः
परम् । दर्शनात् विदुषादी कल्पेनाप्यधिकारिणा ॥'
इति च । यदि च जमस्य अनुवचनमनुवचनपदार्थो-
क्तत्वरूपत्वेन प्रयत्नसाध्यत्वाभावात् न विधेयत्वं, तदा
तदुद्गीहृतं तार्त्तियमस्य विधेयत्वं विद्वेत् । तस्य
पौरुषार्थस्य शब्दाभिधानमस्ति । वाग्वादिभिर तु
विश्वित्वाद्यग्रमस्य नास्ति शब्दाभिधानं इति वैकल्प्यं
च उक्तरीया अन्विताभिधाने शब्दाभिधानस्य अग्र-
योग्यत्वात् अकिञ्चिदम् । इह च न्यायपरम्-
मालायां प्राक्षितम् । सोम. पृ. ४०६. * अन्विताभि-
धानमपि अत्राद्यत्वेन उच्यते परवैकल्यादिभिरपि,
न्यायपरमालया अङ्गनिर्गमे चोक्तम् । शाल. पृ. ४२.
* अन्विताभिधानस्य शब्दे प्रवृत्तिप्रयत्नोरेव निरख-
त्वात् कृतानुवचनेन स्वार्थं प्रयत्नो वदति । सु. पृ. ३०८.
* अन्विताभिधानवाङ्मरणम् वाक्यार्थनिर्गमद्वयम् ।
तत्र चाभिहितान्वयेऽपि साधितः । वाक्यार्थसंविदो
मूलं बहुधा वादिनो विदुः । तत्र वार्त्तिककारीयै-
न्याययोर्मार्गं प्रवृत्त्यते । १ ॥ तत्र के चित्वाङ्-
विधानमेव शाक्ये व्यञ्जकमितिभेदात् तेनतेन वार्त्तिक-
विरवाङ्मना अग्रमन्वितं तन्मस्य वाक्यार्थस्य प्रति-
पादकमिति मन्यते । अन्ये त्वेवविधानेव ज्ञानं वाक्यं,
तदन्वयं चानेकद्वयविद्युत्प्रवृत्तिवाच्यमात्रं विशगमेव
वाक्यार्थं, वाप्येकारागमं एव च वाक्यवाक्यार्थयोः
संबन्ध इति प्रतिज्ञायते । उभयमिहापि वयो वाक्य-
निश्चयदशार्थसंभवोपुप्यदिभिरभ्युपगमः । अत्रदे तु पर-
वत् वाक्यमपि पूर्वपूर्वार्थसंस्कारविधेः शब्दो वर्गे

पक्षस्य प्रतिपादकं च' स्तानाद्य पूर्वस्य' (३।६।७।१९) इत्यादिश्रुत्यास्यप्रसङ्गात् तत्संगतिविद्वयस्ये आद्यपक्षं दमनं कृत्वा सखनीयस्य इत्येतरिभूत् यद्ये अन्यथा कृत्वा चोक्तिं, तुल्यं सर्वेनां पशुविधिः स्यात् यदि प्रारण-विशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रारणविशेष इति ।

अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्नियमोऽपि इति न्यायः । आशुं देवे वैदिकशान्तिः क्रौटिकप्रार्थनाश्चित्त-सौम्यदानहेमाद्युपदेशयो भागः अप्रमाण इति चेत् (नौदशद्वयम्) न, तुल्ययोग्येमाणात् । (चिकित्सा-भागोऽपि अप्रमाण स्यादित्यर्थः) एतदेवास्ति प्रवेद्य-स्वापि संभवात् इति चेत् । अन्येऽप्यप्यपि तुल्यप्रदाया-निच्छेदात् अथयानरणे० इति न्यायात् । सनातनधर्म-प्रदीपे प्रमाणप्रसारे पृ. २४६.

अन्यथाख्यातिः । स्वर्गे दिवसानुभूतदेवतागन्तर-गताः शिरस्छेदादयो विधयोः अद्योदोषितसस्फारवयात् स्वर्गमाणा मित्रारूपदोषनरोन आत्मनिष्ठतया भावन्ते । एव च अन्यसंभित्वेन अरागतानां अन्यसंभित्वेन मानं शुचिरजतज्ञानवत् । इत्येव च अन्यथाख्यातिः । न च वाद्यनिपत्येयु मनसः तदानीमसंभवात् कथं मान-मिति याच्यम् । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्याख्येरेद्वीर्यायत् प्रमुष्टवानस्मरणान्नीकारदा न दोषः । मणि. पृ. २६, अन्यथाख्यातिरूपरजनत्वविशिष्टज्ञानस्यैव प्रदे मह चादिदेवता युक्ता । पृ. २०.

अन्यथात्वकरुने निषीणामरोगाः, स्वरहित-कन्तनादोषः, स्वरपारणजननादोषश्च । तत्र प्रथमोदाहरण आशेषान्वयम् । द्वितीये, प्रतिनिष्ठन्ति इत्यन प्रतिविडा-मन्ति, सध्रीरुपेयुः इत्यन्यथात्वे वदिते ये इत्यन रात्रिकम-भिप्राहणस्य ये प्रतिनिष्ठामन्ति इति स्वरहितजनना । तृतीये तु ' मानोऽश्नात् प्रतिश्रीरुत् सागो पादगन्त-व्युपगतान् निर्दिष्टम् ' इति । माळ. पृ. ४.

अन्यथाऽनुपपत्तिः । नहि अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रारणसमपिगम्या । कर्त्तव्यविचारसमपिगम्या हि सा । आशुंमिन्तरश्च अशुंरुंनरुंनरुंनः । पृथ्वी पृ. ८५. अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणम् । सा च यत्रयेर हेतु-नुराजं, सा. अधिदृष्टत्वात् न प्रमदती । या. १।३।

४।३० पृ. १४२, अन्यथाऽनुपपत्तिः सर्वप्रमाणव्यक्त-गये भवति । १।२।१।० पृ. ११५, अन्यथाऽनुप-पत्त्या विश्वजिते कल्पजनना । ७।१।१।२ पृ. १५२६, तच्च (अशुं) अनुपपत्तिप्रमाणम् । तत्र एतापूर्व-कल्पनया उपपत्ते नादृष्टान्तरजननाप्रमाणमस्ति । यो हि अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यसवेकम् । तद्यत् कल्पितं, अर्थवत्तत् वाक्यस्य क्षीणा अन्यथाऽनुपपत्तिः नापूर्वांतरस्य प्रमाणं भवति । २।१।१।१ पृ. ३७४.

अन्यथासिद्धरं निषेधम् । यदीयत्कत्वान्वयव्यति-रेकाननुविधानात्तच्छेदकधर्मत्व आद्यम् । अन्यनिरूपित-पूर्ववर्तित्वप्रदहेतुककार्यपूर्ववर्तित्वप्रदलिपयत्व द्वितीयम् । कथमान्वयव्यतिरेकानुविधानाहाह्वय तृतीयम् । अत्र अकथमान्वयव्यतिरेकानु (वानु ?) विधायिनः इति विवक्षणीय, तेन न कारणान्तरस्यान्यथासिद्धिः, ईश्वर-ज्ञानादिप्रदृश्यं । तस्योपादानप्रयत्नतया स्वतन्त्रान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् । मणि. पृ. ५५.

अन्यद् भुक्तमन्यद्वान्वयमिति न्यायः । यथा विष्णुविधाताय इतं मद्गल शिष्यशिष्याये निरप्यातीत्यत्र विष्णुपक्षं प्रति मद्गलस्य कारणता अभिहित्वा सिद्धा-मिहना । तत्र वादिना तु, ननु मद्गलं न विष्णुपक्षं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं, निनाऽपि मद्गल नास्तिरा-दीना प्रत्ये निर्दिष्टासीत्समाप्तिर्दृष्टंनार्थित्युक्तम् । अत्र वादिमते अभुक्तवान्तापत्तिदोष प्रवृत्त्यायवः आपाति, न वा समाप्तिं प्रतीयुतेरिति । साहृष्टी. २०१.

अन्यपूर्वकं अभीहितं कर्म यथा विषमनु-द्रुष्यति, अस्मिन्नु यती इति । मणि पृ. ११०.

अन्यदभ्यर्थं ' एतन्नागानां वैश्वदेविकः प्रथि. ' (७।१।०।२३) इत्यधिकृत्यायः । ' एवद-धिकृत्यायस्य अन्यत्प्रत्ययः ' । माट्ट. ७।१।५.

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि-पृथ्वयंम् । १२।१।१।४।३० ॥

एते अन्यस्य भोजनद्वयस्य ' पते प्रन भावदस्य, यसाय सखनस्य, आमिथा वैदस्य ' इतिपचनेन विषयान्, दशेतेरैतन्निष्ठं शोदकज्ञान अल्पस्य रसादास्यरे. भोजनं न स्यात् । दमनं हि कल्पान् तुल्यारिकं

पदत्वं यन् विलक्षणपदानाम्नाय चोपपत्तीति छन्दस्तत्तद्विदः
प्रतिपत्ताः ।

अत्रोच्यते । व्यञ्जकप्रतिपत्तयः षण्णोपधा-
पितस्य च । क्रमस्यार्थाभिधाऽङ्गतत्वं देव्यादेरिव
संमतम् ॥ ३ ॥ तेषु यथातत्क्रमेण स्मरणेषु युगपदनुभवात्
सभूपकारित्वात्प्रमत्त इति मतं, तदस्तु, युगपदेव तु षण्णेषु
स्मरणमर्थान्तरेष्विव षट्पदादिषु कनादनुभूतेष्वपि भवति ।
यत्नेव व्युत्पन्नेऽपि अर्थावगतिः, स्वादिति, तदुक्तं नम-
स्याप्यङ्गत्वात् । यद्यपि स्मरणस्यापि युगपजन्मनः क्रमो
नास्ति, षण्णेषु विसुप्तु नित्येषु वस्तुगत्या नमो नास्ति,
तथापि व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमवर्तित्वात् तैर्वर्णेष्वभि-
व्यञ्जमानेषु तदीयजन्यो व्यङ्ग्येषु षण्णेषु दीर्घानादिभ्यं
व्यादात्स्वत्वमहत्त्वे इव मुखे समारोपितः प्रतीयते, ततश्च
स्मरणमपि पञ्चाङ्गायमानं विशिष्टानुपूर्वीसमालिङ्गित-
शरीरानेव वर्णां गोचरपत्तीति अममेदान् पदभेदः । एष-
मनुष्यारितापञ्चायामपि स्मृत्यादयैश्च क्रमवितोषेण ज-
राजयत्ययोः भिन्नपदत्वसिद्धिः । तेन ध्वनिषमाणामेष
दीर्घादात्तमादीनां षण्णेषु समारोपितानां स्मृत्यादयान्-
मार्थाभिधानाङ्गत्वात् न क्विचिदनुपपन्नम् । आह च-
तद्दूरो न च वर्णानां व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः । एवं
ध्वनिशुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थिता ॥ वर्णा
अनुपतन्तः स्मृरर्थभेदावप्रोपवाः ॥ इति । तत्किञ्च
न वर्णाविरिक्तमनवयव पदमस्तीति ।

भागावगमादेव वाक्यमपि जानयन्न लिप्यति । कथं
सादै वाक्यार्थावगतिः ? पदार्थवदिति सूत्रम् । यथा
वर्णम्य एव सदित्यस्य पदार्थोऽवगमयते, तथा तेष्वपि
एव वाक्यार्थोऽपि । तद्वर्णान्येकत्र्यंकरणेण च ह्येतेऽपि
वर्णा एवैक वाक्यमित्युच्यते । आह-अपेक्षते न वा
वाक्यं स्वार्थसंगतिसंविदम् । परस्मिन् सर्वसंविद्धि-
पूर्वमिदं तु कथं चिन् ॥ इति । यदि तादृशदीर्घ-
संज्ञानेव वाक्यं वाक्यार्थमभिदध्यात्, तत्र
षण्णेषामपि वाक्यमभिव्यक्तिं वाक्यार्थसंविद्धिं स्मरन् ।
न वाग्युपपन्नपदार्थसंगतीनां जादये । अथ तु पदवर्ण-
वाक्यमपि स्वाथेन यद्वद्विदुमपेक्षते, तत्र अपूर्वनाक्य-
अवगते न कस्य चिदपि वाक्यार्थवगतिः स्यात् । अथ

पदपदार्थव्युत्पत्तिरङ्ग वाक्यादाक्यार्थवर्णितारपि ह्युच्यते,
तदुच्यते, यदि हि वाक्यान्वयरणः पूर्वपूर्ववर्णजनित-
संस्कारसदिति स्मृत्यारूढा वा वर्णाः पदार्थम्यः अर्था-
न्तरमभिदधति, तर्हि पदपदार्थसंविद्धिं तत्र कथमिदोपकार-
कुर्यात् । पदार्थज्ञानमिति चेन्न, तेनाप्युपकारादर्शनात् ।
नहि वाक्यादाक्यार्थवर्णितौ पदवर्णितपदार्थज्ञानेन कश्चि-
दुपकारः । कोऽपि नाम कल्पने इति चेत् तर्हि अदृष्टकल्प-
नेव दोषः । किञ्च अत्रैरेव पदवर्णानुदापमेदेन वद्वि-
वाक्यादीह रच्यते, तत्र सर्वेषामेव शक्तिं कल्पयतो
मदान् क्लेशः । न च वाक्यार्थप्रतिपत्तेरुपपत्तिः, यत्
इमा वेदानामनुगमेन, लोकसिद्धार्थाभिधाभिधिः पदरेव
तदुपपत्ते । कथं पुनस्तौपूर्ववाक्यार्थावगतिः । तत्र टीका-
कारस्तापदाह-पदार्था एव वाक्यार्थं मियः संगति-
शक्तिः । आचक्षतेऽभिधीयन्ते पदरेते च तथा-
विधा ॥ पदार्था एव तावत् परस्परान्विता वाक्यार्था
इत्युच्यते, ते च तथाभूता एव स्वादेरभिधीयन्ते ।
तेन पदनेव वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति । न चार्थस्वरूपमेव
पदाभिधेयं नास्तिमिति वाच्यम् । पदानन्तरजाता हि
संविद्धित्वगोचरा । अभिव्यक्तार्थाभिधावित्त्वं पदा-
नामुपकल्पयेत् ॥ ४ ॥ विविधार्थविवयदत्तेन हि
न्यवहरमाणस्य विविधविवयेव व्युत्पिद्युना सविदनुनीयते,
सा च पदभ्रमणान्तरं जायमाना तत्कारयित्तेव निश्चरते ।
यद्यपि च पदमेषातभ्रमणानन्तरं विविधज्ञानं जायते,
तथापि न संज्ञातात्मना वाक्यं वाक्यार्थस्याभि-
धायकम् । अव्ययव्यतिरेकाभ्यां भागशक्यत्तु
वाचकम् ॥ ५ ॥ गानाननाक्षमानं इत्यादी गतादिपदार्थादि
गतादिपदार्थावगतात् तदुच्यते बोधानात् वाक्यमज्ञानानेव
वाक्यार्थमज्ञानात्तत्र वाक्यमज्ञानं न संज्ञानस्य वाचकं
वाच्यत्वं वा संभवति, स्थितिवारुत् संज्ञानमज्ञानसंज्ञाया ।
आनन्त्यादाक्यार्थार्थानां न संज्ञानमज्ञानं संज्ञारिः ।
भवत्यर्थे वा कथमनन्त्यादाक्यार्थमिधेयत्वं ? अन्विता
मिधापि हि पद, अथवा गतादिविज्ञानानपत्तौ अभा-
वित्वमानपत्तौ, तत्त्वमप्यत्र संज्ञानमज्ञानमभिधानो वा ।
तदुच्यते- न निष्पत्तेः साधोःपत्तेः सदात्तप्रत्ययत्वं ।
आनन्त्येऽप्यन्वितानां स्थान् संज्ञानमज्ञानं मम ॥

अन्यायः न्यायस्यैव । एतं एकवचनान्तपादापदप्रतिस्थापि मन्त्रस्य शेषम् । तत्र एकवचनान्तस्य प्रकृतौ एकपशुकृपा अदृष्टप्रतिपातित्वम् । नास्य एकस्मिन् पादो प्रवर्तमानस्य मन्त्रस्य दृष्टः प्रतिपातः विरोधः । अत्र अदृष्टप्रतिपात-
शब्दात् मायर्थीयो शेषः । अदृष्टप्रतिपातत्वात् इति वा पाठः स्वीकार्यः, तदा च बहुव्रीहिः । अथ काठके मेवावणीये च एकपशुके एव एकपादाद्ये अग्नीषोमीये पशौ बहुवचनान्तपादापदप्रतिष्ठो मन्त्रो विहितः । स च यद्यपि अन्यायसंरूपः एकरिभ्यः पादो बहुवचनस्य न्यायस्तत्वात्, तथापि विधिनत्वात् प्रागस्य अवयविनः एकैवेऽपि तदवयवानां बहुलं अभिप्रेत्य, बहुवचनस्योप-
पत्तिर्वक्तव्या । तथा च तत्रापि अदृष्टप्रतिपातित्वं ज्ञातुं शक्यते । एतं प्रकृतौ एकपशुनाया एकपादाशिकाया रिपते, द्विपशुके यागे विचारः कस्य प्रवृत्तिः पशु निवृत्तिः, करिभ्यः करिभ्योः इति । तत्र पारौक्याभिधाया मन्त्रः द्विपशुके द्विपाद्ये प्रयोगे दृष्टप्रतिपातित्वात् न प्रवर्तते । अन्यस्तु मन्त्रः यथा एकपादाद्ये अविनारेण प्रयुज्यते, तथा द्विपादाद्येऽपि प्रयोगे शक्यत्वात् च प्रवर्तते अतरेन इति प्रथमः पक्षः ।

विचारो वा, तदर्थत्वात् । ११ ॥

यदुक्तं प्रथमपक्षे, तन् प्यावर्णयति वाच्यः । निवारो नेति यदुक्तं तत्र, विचारः कर्तव्यः, मन्त्रस्य तदर्थत्वात् पाशोभोवनमभोगार्थत्वात् । स तु विचारः पारौक्या-
भिधायिभ्यो एव 'अदितिः पाशो प्रमुणोक्त्वो' इति कर्तव्यः । अन्यस्तु मात्र. उरुणाभिधातयमने विनत्याभि-
धानमन्याय इति अविधित्वमन्यायस्यमात्रप्रमाणत्वेन अत्रमात्रभिधातयत्वात् न प्रवर्तते इति द्वितीयः पक्षः ।

अपित्वन्यायसंपन्धान् प्रकृतिवत् परेष्वपि यथार्थं श्यात् । १२ ॥

द्वितीयं च 'अपित्व' इति परं स्वानर्थक्ये । अन्याय-
संबन्धात् अन्वयस्य वाच्यत्वं अभिधायिनो मात्रस्य संबन्धात्
नः अविधारेण प्रवर्तते प्रकृतिवत् । प्रकृतौ यथा अवयव-
बहुत्व अवयविनि उपवर्षं प्रवर्तते, तथा परेष्वपि मन्त्रि-
विधेयानि विहितानुपयोगानि यथापि मन्त्रिदिव्यमन-

तिक्रम्य पादावहुत्वमभिधाया मन्त्रः अतरेन स्यात् ।
पारौक्याभिधाया तु ऊहेन प्रवर्तते इति तृतीयः पक्षः ।

यथार्थं तु, अन्यायत्वापोदितत्वात् । १३ ॥

सिद्धान्तमाह । तुरादरेण पूर्वसूत्रोक्तवृत्तीयपत्रप्रतिष्ठः ।
यथार्थे अर्थमनतिक्रम्य पारौक्यपादानुहत्याभिधायिनी-
मन्त्रयोर्द्वयोःपि द्विवचनोद्देशः कर्तव्यः । अन्यायस्य प्रकृति-
वदनुहितपादाद्यस्य अचोदितत्वात् तस्मादुभयोर्द्वयेन प्रयोगः
इति सिद्धान्तः ।

छन्दसि तु यथादृष्टम् । १४ ॥

ननु यथा प्रकृतौ एकरिभ्यो पादो पादावहुत्वमभि-
धाया मन्त्रः प्रवर्तते अन्यायसंज्ञोऽपि, तथा द्विपशु-
कायां विहृतावपि प्रवर्तता इति । तथाह सिद्धान्तात् ।
बहुवचनान्तपादापदप्रतिष्ठो मन्त्रः प्रकृतौ पारौक्येऽपि
वचनेनैव विहितः इति छन्दसि दृष्टमनतिक्रम्य यथादृष्टं
स्वीकर्तव्यम् । पारौक्योचनं तत्र कर्तव्यम् । नैकत्वेन बहु-
त्वेन वा तत्र प्रयोजनम् । द्विपशुकायां तु विहृतौ न तथा
साधात् विधानम् । तत्र न्यायानुवारेणैव कर्तव्यम् ।
तस्मात् विहृतौ ऊहः कर्तव्यः । के.

तु अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं मवतीति न्यायः ॥

तत्रथा—शास्त्रेषु बुद्ध्याः प्रयोगेन, ताम्यस्य प्राचीन्यं पीथते,
उपस्थुन्यते च, शालनश्चाम्यन्ते, तथा प्रवृत्तेऽपि । 'बुद्ध्या-
दस्यां वृत्तिमा सरित्' इत्यमरः । 'बहुवचनमुदति सज्जता'
(पा० १।१।२३) इति सूत्रमहाभाष्ये । साहस्री. ४२७.

● अन्यार्थेनानि भिन्नस्योपपत्तौ भाति यथा पशुभिः

प्रवाजादिभिः पशुपुरोडासाद्य । वि. १३।१।१६.

● अन्यार्थेदोषेन अन्यत्वं निपातुं प्रकृतौ वाक्येन अन्य-

रिभ्यो लिङ्गदर्शनम् । कु. १।४।२।८ वृ. १३१ ● अन्वा-

र्थदर्शनम् । किं किन् वाक्यं प्रकृतम् अर्थत्वं अन्वयेन

अर्थे प्रतीयदत्तपि, परतु तेनैव अन्वयेन वाक्येन

दृष्टेन प्रकृतौ वाक्यार्थेऽपि बभिवदुत्तरोत्तरो मवति । अन्यायेन

प्रकृतौ किपित्युच्यते । वाच्यस्य वाक्यस्य दर्शनं

तत् अन्यायेदर्शनं नाम । यथा 'वाच्यं श्रीमान्मया'

आहुतो ह्यग्रे, तत्रोदा अत्रावाह्यत्वात्' इति वाच्यं

दत्ते वीर्यमग्रे च क्वी आहुतः इति प्रतीयदत्तपि । तेन

च वाक्ये दर्शनं अन्वयेनैव प्रकृतौ मात्राद्वयस्य

विपर्ययः, अश्वान्ये गोपदस्यात्काश्चाऽनुपपत्तात् । ननु तस्यापि प्रत्यक्षाद्यवगताभिः स्वित्यादिभिरैव क्रियाभिराकाश्चा विरयेत्, तेन प्रमाणात्तरेण स्वितौ अश्वे च संनिहिते, गौरानीयतामित्युक्ते 'गोस्तिष्ठति, आनीयतामश्वः' इति वाच्यद्वयं प्रतीयेत, तत्र, एकत्राकथन्यावगमात् । यावन्ति हि पदानि संहत्य प्रयुज्यन्ते, तावतां सति सभवे संहलैकविशिष्टाद्यैः प्रतिवक्तिपरत्वं लोके दृश्यम् । तत्र धृतयोरेवान्ये निर्वहति, अन्यथा शक्येत् । किञ्च एकैकैवान्येनोमयोपाकाश्चोपरमत्तंभवे अनेकान्वयमस्वनमयुक्तं गौरवात् । तस्मात्पदान्येवाऽन्वितामिधायांनि वाक्यायंस्व प्रमाणमिति ।

अत्रामिधीयते, नैतन्मत्तमप्युपपत्तिर्न । अष्टकल्पनैतस्मिन् मते हि स्याद्गौरिषी । १० ॥ दृष्टवाधप्रसङ्गश्च तस्माद्भिहितान्वयः । दृष्टानुगुण्यं तत्र स्यात् कल्पना च लघीयसी । ११ ॥ अन्वितामिधायांनि हि पदानामवश्यमेव विशेषणभूतोऽप्यन्वयोऽमिधातव्यः । अन्यथा अन्वितप्रतीतिः उल्लस्योग्यात् । तत्रश्च अन्वयान्वितराक्षिकद्रव्यकल्पनाददृष्टकल्पनाशुद्धता स्यात् । ननुक्तं न प्रथमन्ये शक्तिः कल्प्यते, एकैव हि सा अन्वितप्रतीतिः कल्प्यते इति । तदुक्तम् । शक्त्यैकया कथं हि स्यादुभयोरभिधेयता । एक एव विशिष्टोऽर्थः सत्यमन्यद्विशेषणम् । १२ ॥ यद्यपि हि विशिष्टरूपोऽयं एक एव, तथापि विशिष्टाद्विशेषणमन्वदेव, तस्मिन् अपटीते न तद्विशिष्टं विशेष्यं प्रहीतुं शक्यते । न च तस्य प्रमाणान्तरं प्रादुर्भावतीति शब्देनैव तदभिधानुपपत्तौ विशिष्टमिधातव्यमिति राक्षिकद्रव्यकल्पनादौरेवं स्यात् । तस्यात्कल्पनाप्रममिधातव्यमिति युक्तम् । न चेवं वाक्यायंमयस्यानुपपत्तिः, यतः स्यात् स्वरूपाभिधानेऽपि धीविशिष्टार्थगोचरा । विशेषणीर्हि सामान्यादान्यासेन सिध्यति । १३ ॥ हांवासातामान्यात्मनि पदार्थंस्वरूपे वर्देनाभिहिते तत्र एव अन्वितरूपारहाविशेषणमिधेयं तत्रदमिधातव्यमिति कल्पयितुं शक्यते ।

यद्यैवं सति गौरानीयतामित्यत्र कारकत्रयिया च क्रियाकारकमाद्येनाम निषेधेन गोः आनयनेन, आनयनं

गनाऽन्वयं लभतेत्युक्तं, तत्रोच्यते- तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः । यत्तु तत्रैकवाक्यत्वं पदार्थेष्वपि तत् सभम् । १४ ॥ योऽप्याभिधानिकमन्वयमेच्छति, तस्यापि तुल्योऽयं दोषः । प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे स्वित्यादिके कारकान्तरे चाश्वदिके संनिहिते सति गौरानीयतामित्येतत् पदत्रयमुच्चारितं संनिष्पेक्षापोषणानामविशेषात् स्वित्यन्विता गां, आनयनं चाश्वान्वितमभिधेयात्, न निषेधेन गवानुपनान्वयसिद्धिरिति, तत्र यदुच्चरं तथा सत्येकवाक्यत्वं वाध्येतेति, तदपदार्थेष्वपि सभानम् । यद्यपि गोपदार्थेन क्रियामाश्वान्वय आश्लिष्यते, आनयैत्यनेनपि कारकमाश्वान्वयः, तथापि तदपिनापदकयोः पदयोरेव विशिष्टार्थप्रतीतिपरत्वैकलक्षणैकवाक्यत्वावगमात् तस्मात् कापीति धृतयोरेव परस्परनियमः । यत् एव चारं नियमः पदान्तरसममिध्याहातात्मकाद्वाक्यदेव सिध्यति न पदार्थसामर्थ्यमात्रात्, अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं, अन्यथा अनुमानं स्यात् । तेन पदार्थसामर्थ्यादनियमेनानेकवाक्यार्थपरिच्छेदे स्वयति, अत्रत्यामपि वाक्यायंविशेषणमौ परस्परसममिध्याहातयेव विशिष्टवाक्यार्थगतिरिति । आह च- तत्रानैकान्तिकानेकवाक्यार्थोपपत्तये सति । अन्योऽप्यारमन्वयचष्टेदादेकत्र स्थाप्यते सतिः ॥ अतोऽन्वयतिरेकाश्वानुमाने यद्विद्यते । एकायैकान्तिकत्वं तदन्यथैवात्र लभ्यते ॥ इति । यदनुमाने भातिः पदयोरेकायंनिर्णयत्वं, तदप्रान्वय एव पदान्तरसममिध्याहातयत्वाद्वाक्यात् विष्ण्वीत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति, उभयोरपि कारिणोरनेकसाधारणान्वितप्रतिपादकवाचिः एकाकथनया मिधो निगम्यते इत्येतावदन्वय कल्पनीयम् । एवं प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे संनिहिते पदान्तरेण आनयने गौरान्याकाश्चात्विशेषादुभयान्वितगौरान्यादान्वयमेवपि आनयनेकवाक्यत्वात् तदन्वितमैव न्यायमभिधेयं इति कल्प्यं, माम तु गोपदार्थः स्वमाकादेव केन केन चिदन्विनं स्वमाकादेव प्रतिपादयितुं समर्थः पदान्तरेकवाक्यत्वात् सदर्थान्वितमिध्यामानं प्रतिपादयतीति कल्प्यं, इत्येतावदाद्योपपत्तयः । पदत्रयं तु भगवत् विशिष्टे राक्षिक कथयति, यं

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तच्च, प्रसिद्धग्रहणात् आप्त्यर्थादि कर्म द्युर्भाषणा कृत्विजा कर्मनिमित्तेन प्रसिदाना आख्याना ग्रहणात् प्रहणात् । व्यप्रत्ययः स्वार्थिकः । तस्मात् ताः स्वाम्याख्याः । ग्रहपतिः इति आख्या तु तदभेदं कृत्विज्यभेदेन अर्धमुक्तस्य स्वामिन एव इति यजमानाभिषेकता उपपद्यते । प्रकृतावपि अयं ग्रहपति-शब्दः 'ग्रहपतिर्भवेत्' इति स्वामिनि प्रयुक्तः । तस्मात् एते यजमाना एव कृत्विजः, कृत्विज एव च यजमाना इति सिद्धान्तः ।

बहूनामिति च तुल्येषु विशेषपचनं नोपपद्यते ।

५७ ॥

सने कृत्विधु कृत्विज्यस्येन केपलेन यजमान-त्वेन तुल्येषु सस्तु 'यो वै बहूना यजमानानां ग्रहपतिः सनस्य भवेता, स हि भूषिष्ठासूक्ष्माधोति' इति बहूना इति विशेषपचनं नोपपद्यते । एकस्मिन् ग्रह-पतिरिति विशेषपचनं सतदस्यां ग्रहपतिना अनुस्यत्वे सति उपपद्यते, न तुल्यत्वे । यदि सर्वे कृत्विज्यस्यः-ग्रहपतिकर्म कर्तुः न कर्मान्तरं, ततो विशेषाभावात् ग्रह-पतो विशेषपचनानुपपत्तिः । अस्मात् विशेषपचनान् एते कृत्विज एव यजमाना इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यवदेशश्च नोपपद्यतेऽर्धयो-नित्यभाषित्वात् । ५८ ॥

'दीक्षिताः सवैष्वन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्वजन्ति' इति दीक्षिताश्च अदीक्षिताश्च इति व्यवदेशः निर्देष्ट-सम्प्राण स्वयं कर्तृव्यत्वाभावे नोपपद्यते । अर्धयोः स्वार्थ-यजनसम्पन्नपचनस्येषोः पत्रपानेन कृत्विजि च नित्य भाषित्वात् । यजमाने स्मार्थयजनस्य, कृत्विजि परार्थ-यजनस्य च नित्यं वर्तमानत्वात् । तस्मात् दीक्षिता-दीक्षितव्यवदेशात् एते स्वयं कर्तृत्व इति सिद्धान्तः ।

अदक्षिणस्थाप । ५९ ॥

'अदक्षिणाणि सप्ताण्योषाहुः, नद्यम गोर्द्विषते न वाधो न शिरस्यं' इति सप्तस्य अदक्षिणत्वात् अविद्य-मानदक्षिणकृत्वात् दक्षिणाद्यप्यत्र सप्ताणि स्वयं कर्तृ-काणि । कृत्विजा भिद्यते तु अदक्षिणात् न संभवति । तस्मात् एते ये यजमानास्तैः कृत्विजः इति सिद्धान्तः । सं.

बी. डी. ५५

* अन्योन्यानापेक्षदुद्धिजन्मविषयत्वं 'गोर्द्विषते पूर्वदीर्घस्य' इति न्यायस्य (६५५११५४) । सु. पृ. १२२०.

* अन्योन्याभावः 'गवि योऽश्राद्यभावस्तु योऽन्योन्याभाव इत्येते ।' श्लोवा. अभावपरिच्छेदे ३.

* अन्योन्याभावस्य न्याय्यवृत्तित्वं इति जीर्णाः । तस्यापि अन्याप्यवृत्तित्व इति नन्याः । मणि. पृ. ३४, * अन्यो-न्याभावः तदात्म्यसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्, तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिविषयभावात्, प्रतियोग्यवच्छेदक-देशकालवच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावात् वा । पृ. १५५, * अन्योन्याभावत्वं समानविभक्तिप्रतियोग्य-योगिवाचकसमभिव्याहृततन्पदजन्यदुद्धिविषयत्वम् । इत्याहुः । पृ. १५८, * अन्योन्याभाववचोपः । नन्पदभिन्नाहाराभावे यादृशप्रतियोग्यतोगिवाचकपदयोः विरुद्धिपक्षवर्धनव्यवहारयोः अपेक्षान्वयव्युत्पत्तिः, तन्म-भिव्याहृततया अन्योन्याभाववचोपः । पृ. १५८.

॥ अन्योन्याश्रयन्यायः ॥ स्वप्नशेषोद्यग्रहणेषु-ग्राहकस्य इति तार्किकाः । परस्परशून्यतापेक्षानाशय-रूप इति स्मार्ताः । यथा अन्योन्याश्रयाणि कायाणि शास्त्रे न प्रथमं, यथा नीरानि यद्ध नैतराणाप्य भव-तीति मद्राश्रये वृद्धिरादैत्रादिननुसूक्त्याप्यनापवरेऽ-भिहितम् । तथा वाऽन्यश्रोत्रम्- 'हरन्त्यम्' 'आदि-रन्त्येन सहता' इत्येतयोर्मिथो इतिच्छाद्यनोपाप-कृत्योन्याश्रय आगत इति । इति संशयः । साहज्यो. ६१०.

॥ अन्योपसर्जनं अन्येन नाभवेति इति न्यायः । एकस्य यत् उपसर्जनं विशेषणं, तत् अन्येन साकं अन्यं नातुमर्हति इत्यर्थः । सं.

यस्य न्यायस्युद्योगप्रत्यक्षत्वात् प्रातिपदिकेन अर्ध-नाचिनाऽपि उद्देश्यतान्त्रयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणा अङ्गी-कृत्य तत्र तद्विद्यमानस्यैवैवताम्बुभाङ्गीकारात् सन्धो-दितायो देवता इति प्रतीयते, सन् पदविशिष्टे अर्धे सार्ध-त्वात्सोद्देश्यत्वस्य कथात् विशेषणोपपत्तत्वात् एव च अन्योपसर्जनं इति न्यायेन अनुपपत्तत्वात् उपसर्गोपपत्तम् । श्री. २।१।३।१६.

तस्य स्वाभाविकत्वात् । स्यादेतत्, यथा सञ्चयान्तराभावे-
ऽपि वाचकत्व, एव स्मारकत्वमपि भविष्यति । तत्रैतं,
स्वाभाविकत्वाद्वाचकत्वस्य । प्रत्यायनं हि वाचकत्वं,
तत्र स्यात्प्रत्ययस्यऽप्युपपन्नं चतुष्टयीनामिव रूपादिषु ।
ननु तत्रापि सयोगसमुच्चयमवापतत्समादयलक्षणः
संज्ञको विद्यते एव । सत्यम् । उ तु रसादिस्वाधारणः ।
शक्तिरेव तु अवाधारण प्रत्यायकत्वे निमित्तम् । तद्
ऋद्धत्वापि ध्याभाविकत्वेन दसगा प्रतिपादकत्वं भवि-
ष्यति, स्मारकत्वं तु स्वकारोद्देशेन । न च सव्यप्य-
थान्तरादर्शनेन अवौ उद्देशयितुं शक्यते, क विदप्य-
दर्शनात् । ननु प्रत्यायकत्वमपि अवतरन्निधौ नैव
दृष्टं स्वाभाविकशक्तिशालिनामपि चतुष्टयीनां सव-
प्यैव प्रतिपादकत्वान्, अन्यथा दक्षिणानामपि प्रहणप्रस-
ङ्गात् । शब्दस्य तु न कश्चिदर्थेन संज्ञोऽस्ति । तत्क-
थमस्य प्रत्यायकत्वम् । अध्याप्यनादृष्टमपि तदिहैव
कल्प्यते, तर्हि स्मारकत्वमेव निमित्तं न कल्प्यते ।
वस्तुन्यो वा विरोधः । स ज्ञच्यते । सर्वथा तारदन्यता
संनन्धिनः, अदृष्टमपि स्मारकत्व प्रत्यायकत्वं वा शब्दस्य
कल्प्यम् । तत्र प्रत्यायकत्वकल्पनमेव न्याय । चान्दान
न्तरागर्थप्रत्ययदर्शनात् तस्यैव तत्र काण्त्व कल्पयितुं
शुक्त, न तु शब्दात् स्वकारोद्देशः, वतश्चार्थप्रतीतिरिति
शुक्त, प्रणाल्या प्रमाणभावात् । तस्मादधिषायकमेव पदं
न स्मारकमिति । गृहीतवाहिल्यात् स्वरणमेव पदत्रयित
विज्ञानमिति चेत्, तदशुद्ध, अतल्लक्षणत्वात् । न यहीत-
श्राहित्य लक्षण स्वरणम्, किंतु स्वरारम्भाग्रज्यत्वम् । प्रत्यु-
त्पन्नस्वरणजनितं तु यत् यहीतमाह शन, तदनुवाद इत्यु-
च्यते, न स्मृतिरिति । कथं तर्हि शार्तिकपदना, सत्यं पठते
एव, अनुवादस्यापि यहीतश्राहितया स्वरणदक्षिणित्वान् ।
'भारतावचनकाराणां स्मारकवि लोकरत्' (श्लोक वाक्या
धिकरणे २४८) इत्यादिश्लोकाचारिकः स्वरणम्पराह ।
तथा च 'पदमप्यधिकारिकाणां स्मारकात् विधिभते' इत्याह
(श्लोकः शब्दपरिच्छेदे १००), न तु स्मारकमिति
दर्शयति । तेनार्थस्वरूपमाधेऽपि वाच्ये अधिषायकत्वं
पदस्य युक्तमिति । प्रादुर्भूतं कारणं यत्तु तद्विपर्यय-
साधनम् । ये वाच्यार्थोऽभिधातृत्वे तैऽप्यनैकान्धि-

कीकृते । १५ ॥ इति सम्यक्श्लोकः । किंच यदभिधानम्
एकान्वित्तमतीतिः कथं तर्हि [गङ्गाया घोष इत्यादिषु
लाघनिकस्य तीरसदेषोपान्वितस्य प्रतिपत्तिः । नहि
तत्स्वरूपमपि गङ्गासम्बन्धस्वमित्येव प्रागेवान्वितम् ।
अथोच्यते] (अथ प्रत्ययः ऋचिप्राप्ति,
आवश्यकत्वं) गङ्गासम्बन्धेन निमित्तभूतेऽर्थस्वरूपे स्मारिते
सति तेन यत्सञ्चयात् स्मारितं तीरस्वरूपं, तेनान्वितं स्वार्थं
घोषशब्दोऽभिव्यते, गङ्गासम्बन्धेन तीरस्वरणमात्रेणोपगतिः ।
यत् तर्हि सर्वपदानामेव लाघनिकार्थत्वं न कस्य विदपि
मुष्णोऽर्थो विद्यते, तत्र कथमन्वितप्रतिपत्तिः । अस्ति वा
तादृशं वाक्यं सत्यं यत्र न विद्यते । कार्यं तद्-
न्वितं वाऽपि यथा गच्छति भूमिपः । १६ ॥ सर्व-
धामेव पदानां कार्यं तन्वितं वा अभिव्येयम् । सिद्धा-
दीनां कार्यमन्येया तु तदन्वितम् । यत् लोके वृत्तहृत्प्रभ-
प्रतिवचनत्वम् । सिद्धार्थविषयः सञ्चयमन्वयः कार्यस्यो
दृश्यते यथा 'कोऽस्य गच्छति, भूमिनि गच्छति' इत्यादिः
कवीनां गार्थविरोधवर्णनारूपः यथा- नीलोत्पलरने-
प्यथा चरन्तश्चासुररवाः । रामाः कीदृशेपसंकीर्ताः
कादम्बा इव शोभनाः ॥ इत्यादिः, स लाघनिक इति
हि मन्वां सम्यक् । तथापि नान्वितसखिदलत्वेन ।
न चासौ पदैकदेशमईति, तेषामन्वितप्रतिपत्त्यात् ।
नहि भूमिपशब्दस्य कार्योन्वितत्वात्प्राप्तमभिधायात्वात्
आसङ्गादिप्रचालिनाऽपि गच्छत्यर्थेनान्वितः स्वार्थोऽ-
भिव्येयः, तथा गच्छतेऽपि तदन्वितः अन्वितमेव एवेति न
पदनिमित्तान्वयप्रतीतिर्भवेत् । तेनावश्यं पदस्मारितमिति च-
भूतार्थस्वरूपमाधेयं आसङ्गाद्योपान्वेयकारणव्यवहाराभावात्
इत्यन्वितप्रतिपत्तिरुपमाभावादपि इत्यन्वयान्पुनरागतम् ।
तत्रापि सर्वत्रैव तथाऽप्यु किमन्वितताभिधानकल्पनम् ।
अथ तत्रानुधानेन सखिदन्वितगोचरा । जायते, न
पदैर्नापि पदार्थैरिति मन्यसे । १७ ॥ यथा मिश्रापेयु
न पदनिमित्तात् कारकसंज्ञकित्, तथा पदार्थनिमित्ताऽपि
न भरति, किन्त्वनुमाननिमित्ताः । कारकत्वना हि
पौरुषेणैव विशिष्टार्थनिकषण्णुर्वैरा तामनुमायवति । सा
च स्वस्वरूपान्वित विशिष्टविषयः, तेन च विपर्ययार्थ-
नुमानसिद्धौ न सर्वत्रार्थानान्वितप्रतिपत्तिनादनुमानार्थ-

दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।८।१४. * अन्वाधान-
प्रधानयोर्मध्ये इष्टयन्तरनिषेधः नैमित्तिकासु इष्टियु
षामेष्टयादियु, न तु ऋचङ्गमत्सु । संकथं. ३।१।७.
* अन्वाधानमन्त्रस्य (श्वो यत्ताय इतिपदप्रतिनत्वात्)
सप्तस्मालप्रवृत्तौ लोपः । सप्तस्मालविह्वलौ तु 'अथ
यत्ताय' इत्युदेन प्रयुज्यते एव । वाल. ट. १२७.
* अन्वाधानमन्त्रादीनां यजुर्वेदे विधानम् । सु.
पृ. ११७८.

* अन्वारम्भणीया । 'आग्नेयैः श्वोऽथवा दशकपालं
निर्वपेत्, सत्सत्तै चर्चं, सत्सत्तै द्वादशकपाल, अथवे
भगिनेऽष्टकपाल निर्वपेत् यः कापयेत्तदादः ख्यामिति ।
नित्यश्लेके भगिनमापनन्ति' इति विहित । भा.
१।१।१०।३४, * (अन्वारम्भणीया आरम्भणीया इष्टियु
एकैः) अन्वारम्भणीयार्थे अन्वारम्भणीया न कर्तव्या ।
१।१।४।६-८, दर्शपूर्णमासवृत्तावपि तदर्थं अन्वार-
म्भणीया आदौ सञ्चये कार्या । १।१।१।३४-३५, इव
ज्योतिष्टोमाद्भूतदीक्षणीयात्यर्थं न कार्या । १।१।२।४,
इवं दर्शपूर्णमासविष्टियु शौर्थादियु कर्तव्या । १।२।२।६।
१९-२१. * अन्वारम्भणीया कर्तुं संस्कारद्वारा दर्श-
पूर्णमासान्न इति स्थितम् (१।१।१।३४-३५) । भाट्ट.
१।१।१२. * अन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासप्रभेदे सञ्चय
कार्या, न प्रतिप्रयोगम् । भा. १।१।१।३४-३५. इयं कं
१. * आरम्भभ्य सर्वमथोपवाधाभारणः इति प्रवृत्तौ प्रति-
प्रयोग आरम्भणीयाऽभावेऽपि प्रवृत्तिमित्यन्वयोरारम्भभेदात्
विष्टियु आरम्भणीया कर्तव्या इति ह्यदन्ते (१।२।२।
६।१९-२१) यथ्यते । सोम. १।१।१२, * अन्वार-
म्भणीयायाः पुरातनस्कारकल्पं न साध्यात्, किंतु 'आग्ना-
वैश्वानरश्लेकादशकपाल निर्वपेत् दर्शपूर्णमासप्रारम्भनाम्नः'
इत्यारम्भर्वजोमात् आरम्भशत इत्युक्तं नभसे (१।१।
१।३४-३५) । १।१।१२. * अन्वारम्भणीयायाः
वाधः राजसूये अनुमत्यादौ । भा. १।१।३।१५.

* अन्वारोहाः नाम ऋषिबन्धने सत्यारोहणमन्त्राः ।
के. * अन्वारोहेषु वैश्वानरीक्षानामभिः परिष्णान्पन्ते,
न सर्वेणाम् । भा. २।४।२।२०.

* अन्वारोहणे तु पुनः स्वागिनेव मातुः सापिण्ड्यं
कुर्यात् । आसुरादिनिवाहोपसः पुत्रिणापुत्रश्च माता-
महेन । वाहादिनिवाहोपसः पिता मातामहेन पिता-
महा वा विकल्पेन कुर्यात् । वाल. पृ. १६४.

* अन्वाहार्यः । दर्शपूर्णमासयोः कर्मानुष्ठानमनु यः
अहार्यते दीयते ऋत्विग्यः दक्षिणात्वेन, सः चरुः
अन्वाहार्यः । के. * अन्वाहार्यं चर्चं दक्षिणाग्री
पचन्ति । वि. १।२।२।१. अन्वाहार्यस्य महापितरपति-
मित्तस्यापि सञ्चयुन्मार्त्विक्त्वंतृषयापार्श्वतत्वात् आनत्य-
राक्तिः । सु. ट. १४७२. * अन्वाहार्यं ओदने
अभिधारण स्वादिमे विपते । स्वादिमा हि ओदनस्य
परिहृत्ये उपशरोति । भा. १।१।१।३८. * अन्वा-
हार्यचरुर्न दक्षिणा यजुर्वेदे उन्नाग्नात् । वि.
३।८।१. * अन्वाहार्यदक्षिणायाः दार्णिक्याः गोमा-
त्रदीक्षणीयादियु गौमित्तदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धिः । भा.
१।२।१।१६।३२, * अन्वाहार्यदक्षिणायाः प्रावृत्तायाः
आमकणोपदिष्टागोऽन्तदक्षिणया वाधः । १।१।२।६।३४,
* अन्वाहार्यदक्षिणायां दार्शपूर्णमासिक्या ब्राह्मण
एव दध्यन्ते, 'त एते वै देवा अतुतादो यद् ब्राह्मण
यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेन तेन प्रीणाति' इति । १।२।
४।१५।४७. * अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणं 'गौमित्त-
दक्षिणान्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । १।२।१।१६।३२.
* अन्वाहार्यदक्षिणादादिदानं कर्मसंयुक्तम्: अभिधा-
नात् 'परिक्रम्यं वा कर्मसंयोगात्' (१।१।२।८।२३)
इति दशमे वक्ष्यति । या. ३।७।८।२०. * अन्वाहार्य-
घर्माः । " दक्षिणस्य चरुदर्वरे' इति संश्लेष्यति ।
ये ब्राह्मण उच्यन्तेऽन्तु यन्माव आह 'दक्षिणत् एत'
इति । नेम्योऽन्वाहार्ये दद्याति । 'ब्राह्मण भयं य
ओदनः । प्रतिष्णोति । उत्सतः परीत' इति संश्ले-
ष्यति" (कर्णसूत्रमिदम्) प्रतिप्रमन्त्र पठित्वा ऋत्वि-
जश्च स्वीयुष्यति । पारोऽपि अन्वाहार्यघर्मः । वि.
१।१।३०. * अन्वाहार्यघर्मोऽनुष्ठानं आम्रप्रणयस्यो-
वसयोः कर्तव्यम् । भा. १।१।३।३५, * अन्वाहार्य-
स्नानापन्नेऽपि यस्ते पाशानुत्तनं न कर्तव्यम् । १।१।
८।३६, * अन्वाहार्यघर्मापन्नेऽपि वाग्यि पाशानुत्तनं

कल्पयति, अतिप्रसङ्गात् । यन्मि च तस्यामरथाया-
मन्यनाननवधारणाच्छब्दानन्वार्णाच्छब्दन्यन्वन् भ्रान्त्या
अरगम्य शब्दस्य शक्तिभ्रान्त्या अरगम्यते, तथापि पश्चा
द्व्यञ्जन्यत्वमवगम्य तद्व्यञ्जन्यत्वान्नो मिष्टत्वाया तन्नि-
मित्ता शक्तिभ्रान्तिरपि निरसिष्यते एवेति धूमयमान
धूमसिद्धयनितधूमश्चज्वित्ज्ञानवत् । तद्वि स्वरूपेगावाधि-
तमपि लिङ्गशब्दादेव निरसते । तथा शब्दस्यापि वाच-
कत्वकल्पना कार्यरथात्तद्व्यञ्जन्यत्ववधारणात् निरसितुमर्हति ।
नन्वनुमितमप्यपे पश्चादनुषङ्गात्कथं वाचक शक्यं स्यात् ।
तत्र, अनुसङ्गकत्वे प्रमाणभावात् । ननुसङ्गकत्वमन्तरेण
किं चिदनुपपन्नं, यन्तत्कल्प्येत । उक्तत्वाद्दनुसङ्-
गतमिति चेत्, तद्विधेरेतदश्रयं शक्तिरनुसङ्गतश्च
शक्तिरिति । तस्मात् वाचकत्वं सिध्यति । यदि परार्थ
विशेषविषयज्ञानानुमानसिद्धयर्थे पुनर्नोच्यतेमरस्याप्येन,
तत्रान्तरेणापि वाचकत्वं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेणैव
व्याप्तिप्रसङ्गभवादनुपपन्नं, तस्माच्छब्दवचनमनुमानत्वेन
प्रमाणत्वाद्भक्तिरूपे पदाना वाचकत्वाद्योगादप्रतिपादकत्वेना-
प्रामाण्यं वेदस्य स्वरिति तस्याप्रामाण्यसिद्धयर्थे
लोकेऽपि शब्दाना शब्दत्वमेव प्रामाण्यमनुप-
पन्नमम् । ननु भा भूत्वस्य प्रामाण्यं, न तु वाचका
प्रमाणमन्तरेण वाचकत्व कल्प्येत, नहि किं चिद्
प्रमाणमस्ति यतः शब्दस्य वाचकत्व कल्प्येत । उद-
भावेऽपि यथोक्तेन न्यथेनानुमानत एव लोके शब्दानन्त
रमर्थावगमसम्भवात् । स्यादेतदेवं, यथासङ्गकत्वश्रजगादे-
कार्यदुष्टेर्जन्म स्यात् । जन्म सुखं तु बुद्धिभावात्तानात्-
गिरां श्रुतो । न चानातोक्तिकाया धीर्लिङ्गादुत्पत्तु-
मर्हति । २४ ॥ शब्दशक्तिरवः कल्प्या तदुत्पत्ति-
प्रसिद्धये । ये त्वनातोक्तिको बुद्धेरुत्पत्तिं प्रचक्षते
। २५ ॥ लिङ्गत्वं चातवाक्यस्य तेषामेव तु दूषणम् ।
एवावानेष भेदः स्यादात्तात्तागिरां मतः । २६ ॥
यत्रानातोक्तिकावायाः प्रामाण्यं स्थाप्यते धियः ।
वक्तृदोषेण दुष्टत्वादातोक्तेश्च तु जायते । २७ ॥
प्रामाण्यं स्थाप्यते तस्या वक्तृदोषेहेतुसंभवात् ।
बुद्धिजन्मोभयत्रापि विद्यतेऽतो न दूषणम् । २८ ॥
अनन्यमनस्त्वाना रितिमिनात्तागमना वक्तृदोषेण, एत

चात्तानातत्वमनाकल्पनामेव यतः कुतश्चिदुत्पत्तिरिति
पदानि सङ्घैश्च पंविदमर्थगोचराण्युपादयन्तीति
वर्षजनीनमेतत् । न च तत्रानुमान संभवीति शब्दानामेव
वाचकत्वशक्तिरवश्यं कल्पनीया, तेन नास्माक किं चिद्
दूषणम् । ये तु सर्वजनसिद्धमप्येतत्प्रहृत्य अनुमानत्वमेव
लौकिकस्वत्वा सगिरन्ते, तेषामेव वेदाप्रामाण्यमपद्यते ।
नद्यतदुत्पत्त्याद्वाकार्यविज्ञानात् शब्दस्याभिधानपक्षे कल्प-
यितुं शक्यते प्रामेयान्तिताभिधायित्वं, अस्तिद्वालादन्वित-
प्रवीतिः । नहि शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोगवद्दृष्ट्यान्वितवधि-
दुदये किं चन प्रमाणमस्ति, यदन्वितार्थविषयत्वं शब्दस्य
सिध्येत । प्रमाणमनुमानं चेन्न, सङ्घेतेरेवशनात् ।
अथ प्रवृत्तिलिङ्गत्वं सन्नानेकान्तिना हि सा । २९ ॥
स्यादेतद् अनुमानेन प्रयोगवद्दृष्ट्यान्वितवधीतिरवगम्यते
इति । तत्र, अनुमानस्य लिङ्गादर्शनात् । ननु प्रवृत्तिरेव लिङ्गं,
सा हि विशिष्टारगतिर्युक्तिं तात्तुमारयतीति । तत्र,
जनैवात्तित्तत्त्वं प्रवृत्तेः । सा हि मन्यते स्मृतिरगागमि
रजतार्थिने विवेकाप्रवृत्तिरिति सिध्यति । तेन गामानये-
त्यत्र गोप्रातिपरिषेन, द्वितीयया, वाचका, विधिप्रययेन च
चतुर्थधेयु स्वरूपमात्रेणाभिहितेषु अनभिहितेऽल्पत्वमे
अनन्यथाप्रहायेव प्रवृत्तिरिदोर्नान्वितप्रवीतिः कल्पयितु
शक्यते । यो हि रजतमिदमिति पुरःसिद्धतत्त्वगुणोचरां
वविद्बुद्धीरममा याथावृत्तौऽपि कल्पनकारानुपपत्त्या
अपहृत्य अनन्यथाप्रहायेव भेदाप्रवृत्तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं
अहहकल्पनाऽविशेषेऽपि दोषसहितेन्द्रिकादेवकार्यज्ञान-
जननमरगम्यनुकारे अकल्पयित्वा कल्पयति, स कथं
कल्पनवृत्तिहेतुमायभेदाप्रवृत्तस्य सिध्यन्त्या प्रवृत्त्या औ-
कान्तिकया अन्वितवधिदं परस्मानुमाय तथात्वेनेन
चान्यथाकल्पमपि शब्दस्य सामर्थ्ये कल्पयत एतन्ने ।
यद्युच्यते भेदाप्रवृत्तिरवनस्य स्वरारस्य विद्यमानो
भवति, यथा तन्मैव स्मृतिरकथा रजतस्वरहास्ये, न च
गामानयेत्यादिपु विद्यमानः समन्वित, तस्मात्प्रवृत्तिसि-
ध्यन् इति । तदुक्तं, अत्रप्रवृत्तिरवनस्यापि परस्मैकत्व-
स्वरारस्य स्वरारस्यस्वरारस्य वावित्वाद्दर्शनम् । तथा,
विषुमयावदारादूर्ध्वं धार्यं विदोवयत् ।
अप्रिसृष्टाऽभिमानेन प्रवृत्तो न विहृष्यते । ३० ॥

चाचक इत्यादिना भगौणं सादृश्यमेव प्रतिष्ठासंबन्धाव-
यवभूतपदजनितपदार्थसंविदुपायं वाक्यार्थस्य चाचकं
सुरिन्ते । पदान्देव पदार्थान्तरान्वितं स्वार्थमभिदधतीति
टीकाकारपादाः । पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थ
प्रतिपादयन्त्याचार्याः । तत्र ज्ञानात्मकाराक्यराक्यार्थ-
शादस्तावत् स्वामिनि क्रियाविरोधाद्द्विरवभासाच्च शून्य-
वादे एव निरस्तः । पदपदार्थव्यतिरेकविषयस्थायि
अनेकान्तवादाश्रयणेन परिहारः । वाक्यं हि नाम एकवि-
दिप्राथम्यप्रतिपादनपरामि पदान्देव । वाक्यार्थोऽपि पदार्थ
एवैकार्थान्तरव्यतिपक्षतामा इति यद्यपि नात्यन्तभेदे
भेदो वा शक्यतेऽमिधानुं, तथापि अत्रान्तरस्थित्युप-
पत्तेर्न बहिर्भूतौ तौ शक्येते अपह्नोतुम् । निर्भागवाक्य
वादोऽपि भगावगमादेवापास्तः पदपदिति चेत्, अस्ति-
द्वयात् । तत्रैतत्स्यात्, यथैव वर्णात्मकमागवगमे सत्येऽपि
एकपदान्तरसादृश्यप्रतिपक्षे च वर्णस्यः अनुपपत्तेर्मागव-
गमस्य मिथ्यात्वान्निरवयवमेव पदं पदार्थस्य वाचकमा-
धितम् । तथा वाक्यमपि, तत्रापि हि एकमिदं वाक्य
मिति परामर्शोऽस्तीति स एव नानात्वं प्रतिक्षिपति,
नानात्वैकत्ववैधिरिधात् । वाक्यार्थप्रतिपत्तिश्चानन्योपाया
वाक्यमेव निर्भागं कल्पयतीति, तत्रैवं दृष्टान्तसिद्धेः ।
नहि नो वर्णातिरेकेणानवयवः पदात्मा विद्यते । यस्यैक-
पदमिति परामर्शः, स बहुनामन्यैकार्थप्रतिपत्तिनि-
मित्तः । भवति हि बहुनामपि एककार्यनिबन्धनमेकत्वं,
यथा सेनेति, यथा वा राजसूय इति । अत एव अर्थक-
त्वमज्ञानता नास्त्यैकपदावयवैः । प्रत्यक्षेण तु पदस्वरूप-
मेक अनौपाधिकं संहितापाठमात्रेण व्युत्पन्नानामितरेषा
च अनुपपत्तेर्निद्रियागामनिरोधेण प्रसारोत्, तत्र तावदेक-
पदावभासात् वर्णातिरिक्तपदसिद्धिः, मत्सुतासत्त्वेव नख
नेम्यानुपलब्ध्या निश्चीयते । न चार्थप्रतिपत्त्याऽपि
पदमन्यत् प्रसिध्यति । वर्णानन्तरजाटा हि सा
तत्कारणिकैव नः । २ ॥ यदा वर्णा एवास्तमीगोचर
नामपदिनि स्थितं, तदा वर्णानन्तरजापमानः अर्थप्रतिपत्तिः
तस्मिन्निचैव विज्ञायते । तत्त्वान्तरस्य तु प्रत्यक्षानुपलम्भ-
निरस्तसद्भास्यस्य दृष्टापास्तमेव वाचकत्वं, नान्यथाऽनुप-
पत्त्याऽपि कल्पयितुं शक्यते । तेन वर्णानामेव एकपदनु-

चारणापादितनैरन्तर्याणां स्वरविशेषभाजां सद्भावानामनु-
पूर्वीविशेषशास्त्रिणां अनन्तरमर्णागमादर्थानात् तादृशाना-
मेवावर्थाभिधायकत्वं निश्चीयते । कथं पुनः क्रमवर्तिनां
साहित्यम् ? अत्रान्तस्थापारवशादिति ब्रूमः । पूर्वपूर्वो
हि वर्ण उपलभ्यमानः संस्कारपरनामधेयं अत्रान्तरन्यापारं
जनयति । तादृशद्विद्वान्तो वर्णः अर्थप्रतिपत्तिं जनयति ।
एवं तादृं प्रतिवर्णं संस्कार एव ह्यवः कल्पनीयाः
स्युः, तद्वरमेकमेव वाद्वतत्वं कल्पितम् । नेत्याह ।
न तदु प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तकत्वस्य तस्य सद्भाव-
स्त्वयाऽभ्युपेयः, संस्कारस्तु दृष्टोपपत्त्ये कल्प्यमानो
नातीव लज्जामावहति, अनेकमपि दृष्टोपकारकं कल्पनीयं,
दृष्टविक्रमं तु न किञ्चिदपि । यदा नामाकृतसंस्कारा-
न्तरपरिकल्पना, कदाता एव स्मृतिदेवतः संस्कारः, त
एव चैतेऽपि । यदुममभाविताः तत्रैव स्मृतिं जन्-
यन्ति, न त्वर्थात्प्रतिपत्तिमितेति चेत्, नैव तेषां स्मृति-
भ्योऽन्यत्र व्यापारोऽभ्युपेयते, तावदेव तु स्मृतिं जनयन्तः
अर्थप्रतिपत्तौ अपि उपायीभवन्ति स्मृतानामेव वर्णानां
वाचकत्वात् । नन्वनुपपन्नत् स्मृतयोऽपि वर्णेषु क्रमेण
जायमानानां समभन्ति अर्थप्रतिपत्तौ । अथ नयेषानु-
भूतानामपि युगपदेव स्मृत्ये, ततो व्युत्क्रमेणापि उच्चा-
रिता वाचकाः स्युः, तत्रापि स्मृतिदेवसंस्कारजननात् ।
अममनादस्य स्मरणस्य च सर्वेषु युगपदुपपत्तेः । अप
त्स्वरूपक्रमोऽपि अहमिष्यते, तथा एति वेगदृष्टकल्पना ।
संस्कारोऽपि हि स्मृतिदेवतः क्रमात्तरेऽपि जायते एव,
तस्मिन्निचं च स्मरणम् । तत्र किमपरं क्रमविरोधेण कार्य-
मदृष्टकल्पनात् । न चादृष्टमपि कल्पयितुं शक्यते, अन्त-
रेणाप्युच्चारणं तत्कम च स्मृत्याकृष्टाभ्यां जरापञ्चम्याभ्या
नाममद्वरातरुपाभ्यां अर्थविशेषावगमात् । यदि वर्णा
एव पद, ततो राजतरादन्तरोर्षेणैवेन्द्राभावात् अनुचारिता-
वस्थाया चोच्चारणतत्त्वानुपपन्नमममयोः अविद्यमानत्वात्,
स्मरणस्य चैकस्यैव युगपदेकवर्णयोरवस्थोपलव्यमानस्य
अत्रपन्त्यात् वृत्तः पदभेदावगाथः, वृत्तवत् चार्थभेदाव-
गमः । न च वर्णाः स्वरूपेण नित्या विमनो देवकालो-
पाधिकं क्रम भवन्ते, यद्वेदावयवभेदः स्यात् । तद्वन्देव

अयेदानं पदार्था अभिहिताः सन्तो याक्यार्थममरोध-
यन्ति' इत्याह । यत्त्वस्य व्याख्यानं क्रियते 'व्यतिपत्ता-
भिधापि पदं, न व्यतिपत्ताभिधापि, व्यतिपक्ततः अव-
गतेर्भ्यतिपत्तस्य' इति । तस्य तादयमर्थः, यथैव आहृत्या
शब्देनाभिधीयमानया सह प्रतीयमाना व्यक्तिः शब्दञ्च
प्रतीतिगोचराऽपि आहृतिगम्येत्युच्यते, तत्र आहृतिप्रययो
हि व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति, नहि तनाकृतिमानं
शब्देनागम्यते, तथा व्यक्तिरपीति युक्तं, केन्यथा
जातेः प्रत्येतुमदाक्यत्वात् । स्वभावात् एतस्यै आहृतेर्य-
दसौ नात्तरेण व्यक्तिप्रतीतिगोचरोऽपि भवेत्, रूपं हि सा
व्ययैः । न च रूपिणस्या रूपे बुद्धिरस्ति, यदि स्यात्
रूपितैव न स्यात् । तस्मात् सह व्यत्यैव जातिः प्रती-
यते, अथ आहृतिप्रत्ययो व्यतिप्रत्ययस्य निमित्तमित्यु-
च्यते । तत्कस्य हेतोः ? शब्दे हि स्वशक्त्या जाति-
मेवाभिधत्ते, तस्मात् व्यतिमन्तरेण प्रत्याययितुमशक्य-
त्वात् व्यक्तिमपि प्रत्याययति । तेन स्वाभाविक शब्दस्या-
हृतिप्रत्यायकत्वं, तन्निमित्तं तु शक्तिप्रत्यायकत्वमिति
आहृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते,
न तु शब्देन प्रथममगता आहृतिः पश्चादाति-
भववोधप्रतीति । तथा अन्वितभिधापिना शब्देन
अन्वयमन्तरेणान्वितस्य धोपयितुमशक्यत्वात् अन्वयोऽ-
वशोप्यमान. पदार्थनिमित्तक इत्युच्यते, भाष्ये च पदार्थं
शब्देनावित इत्युच्यते, याक्यार्थं शब्देनावयव', पदार्था
याक्यार्थममरोधयन्ति अन्विना अन्वयममरोधयन्तीत्यर्थः ।
अन्वितप्रतिपादकानि निमित्तमन्वयप्रतिपादकत्वमिति वाच-
यति । सेषे क्लिष्टेन मार्गेण ग्रन्थव्याख्या न
शोभते । पदार्थानां हि याक्यार्थं स्पष्टोक्ताऽत्र
निमित्तता । ३३ ॥ यथान्वितभिधापित्वं पदानां
युक्तिभिर्दृष्टम् । क्लिष्टेनापि प्रकारेण ग्रन्थव्याख्या
ततो भवेत् । ३४ ॥ परैरभिहिताः स्वार्थाः याक्या-
र्थस्यापवोधका । प्रसाधिता यदा युक्त्या तदा
नेयोपपद्यते । ३५ ॥ अन्वितप्रतिपत्तेऽत्र निमित्तं
पूर्वपक्षिणा । जातिज्ञं तेन तन्मूलं भाष्येणानेन
कथ्यते । ३६ ॥ अन्वयेत्यान्विते मूलं यदि
स्यात्पूर्वपक्षिणा । आक्षिप्तमन्वये मूलं सनाधीयेत

तस्यतः । ३७ ॥ न त्वेतदिति तेनेद् व्याख्यातं
नोपपद्यते । यत्तु व्यक्तित्वदियुक्तं तदयुक्तं न
शब्दतः । ३८ ॥ व्यक्तिसतीतिरस्माकं जातिरेव
तु शब्दतः । प्रथमायगत पश्चाद्व्यक्तिं यां कां
चिदाक्षिपेत् । ३९ ॥ ज्ञान्यमिवापि हि शब्दः तागेर
शोधयति न व्यक्तिं, तनासमर्थत्वात् । असमर्थं च कार्यो-
त्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् । ज्ञान्यगतेरपि अग्रपादोत्पत्ति
संभवात् । अथ व्यक्तारपि शब्दस्य सामर्थ्यमस्तीत्युच्यते
तर्हि साऽप्यभिधेया स्यात् । यदि तु यत्र स्वाभाविकी
शक्तिस्तदभिधेयं, जातिश्च तथा, तदभिधापयन्त्यनिमित्ता
च व्यक्ति शक्तिरस्ति, ततो नासापिधेयेत्युच्यते, तद्-
युक्तं, प्रमाणाभावात् । यदि तस्यार्थद्वयेऽपि शक्तिद्वयं
शब्दस्य कल्पितं, ततः केन प्रमाणेनावगमनान्तरविभागः
अवगम्यते स्वाभाविक्यामाहृती शक्तिः, स्वचो तु तद्वि-
न्धनेति । अथ न व्यक्ति शब्दस्य शक्तिः किंतु जातौवेन,
सा तु शब्देनैव प्रतीयमाना वस्तुत्वभावात् व्यतया सह
प्रतीयते इत्युच्यते तत्र, व्यक्तिप्रतीतेः कारणभावात् ।
अप्रतीयमानया च तथा सह जातेः प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
वयं व्यक्तिप्रतीतेः कारणं नास्तीति । उच्यते, शब्दस्य
शक्तत्वेनाकारणत्वात्, चातिप्रतीतेश्च तत्र. पूर्वमनिपत्त-
त्वेन तत्कारणत्वावोपात् । तेन पूर्वोक्तनिवृत्तिरङ्गीकर्तव्या ।
मन्वयी न केचन प्रत्येतुं शक्यते, एतं तर्हि अस्या अप-
सीतिः मन्वयेत । ध्यतिस्तत्त्वमन्वयकायासाश्च प्रतीयते,
तस्यां चाप्रतीयमानाया न तथा सह जातिः प्रत्येतु
शक्यते, केचन च न प्रतीयते इत्यपिरीरेव जातिः
स्यादिति । तस्मात्प्रतिरेव शब्दात् प्रतीते इतीति-
रन्व । रूपिणस्या च रूपेषु बुद्धिरस्त्येव तद्यथा ।
दिमर्थविति हेतुमेतौ शैल्यर्षिचरमिन्द्रियम् । ४० ॥
तथा गन्धयति द्रव्ये नासाऽममथिरोहति । न द्रव्ये
जायते संविद् गन्ध एव तु जायते । ४१ ॥ तस्या-
ज्यात्वभिधापित्वात् शब्दस्यैव धोपयत् । सा तु
शब्देन विज्ञाता पश्चाद् व्यक्ति प्रयोधयेत् । ४२ ॥ मन्व-
या जतिनामभिधानगन्धेनापि शब्देनान्वयमन्वयेन
अवगम्यमाना व्यक्तिसं वृत्त शब्दशक्तिः प्रतीयतीति । न
विदत्तया, त्वयश्चक्रिम तरेणान्वयमन्वयमात् । जातिदि

निवृद्धमपि । न विद्विष्यते चे समग्रं कृपया तदनुग्रहः क्रियते ॥' तत्र कार्याधीनदिनः एव भागं भावनामपूर्वं च वाक्यार्थान् प्रतिजानीते । तत्रापूर्वमेव वाक्यार्थ इति साधनीयम् । तस्य मूलं पदानामपि तथाविधापितेति सामेव तावदादौ परिशोधयति । अत्र ये प्रत्यक्षमितपद विभाग वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमित्याचक्षते, ये च वाक्यान्त्यवर्णः एवेति, ये च पदैरभिदिताः पदार्थाः परपरान्वय आत्मनोऽप्यगमयन्ति इति, तद्विरासाय प्रतिजानीते—' पदेष्वेव एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते यथा । तथा वचं निवृत्तनीमः प्रभाकरशुरोर्मतम् ॥' पदेष्वेव एव न वाक्यात्, नाप्यन्त्यवर्णात्, नापि पदार्थेभ्यः इत्यर्थः । त प्रसार वक्तुमुत्क्रमते— 'पदैरेवान्वित स्वार्थमात्रोपक्षेपज्ञाकिमिः । स्वार्थाश्चेद् बोधिता बुद्धौ वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥' वाक्यार्थप्रतिपत्तौ हि पदानामनुपापत्ते तदन्यथाऽनुपपत्त्या वाक्यमेकं तदुपायभूतं कल्पते । यद्यपि द्युत्पत्त्यनेपशात् सञ्चार्थो नावगम्यते, यद्यपि चानन्त्यात् वाक्यात् तदर्थानां च वैदिकस्य चार्थस्य नित्योपायत्वात् व्युत्पत्तिरवाक्या, तथापि वाचनिकपदपदार्थेषु पक्षिच्छेदात् वाक्यात् वाक्यमत्रगच्छतीत्याधीयते । यदि वा कालविक्रमे पदपदार्थानां प्रमाण भावादेवैकदर्शोच्चारणे, अर्थानिर्देशात् क्रमोच्चारितां च गुणच्छब्दाद्युपायकार्त्तु पूर्वकर्णोऽस्ति तत्रैतत्परिहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यासत् । तस्य च पारमार्थिकपदपदार्थेषु पक्षिः सहकारिणीति पक्षः स्वीक्रियते, यदि वा पदैः सुकरानुवचन्य अगन्तिताः एव स्थाप्यं अभिदिता वाक्यार्थमत्र बोधयतीत्युपाधीयते । यदि तु पदाद्येन अन्वितात् स्वार्थानभिदयतीति शक्यते साधयितुं, तदा वाक्यार्थमत्र बुद्ध्यात् नैवा कल्पना आगमन एवमते । एष पुन पदानामन्वितायत्वायैवमत्रोपपत्ते वाक्यार्थान्मति निष्पत्तित्वाद्—'प्रधानगुणभावेन सङ्घात्योऽन्यसमन्वयान् । पदार्थानेष वाक्यार्थं संगिरते विपश्चितः ॥' ननु तेषां भूयकार्त्तु भूयानो वाक्यार्था वाक्यानि च द्युत्पत्त्याद्—'भूयानो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते वृथङ्पृथक् । प्रयोजनतया रथेकवाक्यार्थं संप्रवक्षते ॥' तत्र प्रतीत्येकवाथैवाद्वाक्यमप्येकमुच्यते ।' कथं पुन

रेकस्य प्रयोजनत्वमित्याह— 'प्रतिपत्तिगुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥' यदि प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं प्रतीयते इत्येवमर्थे गुणना प्रतिपादनम् । तेन तत्रैव वाच्यम् । तदेव प्रमेयम् । तावत्परिपत्ते एव शब्दस्य प्रागाग्याभ्युपगमात्, तस्य तत्राभूतस्य प्रतिपत्तिर्नैकपदनिवृत्तनेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणम् । अत एव च यद्यप्ये 'न पद नाम हि चन वाक्ये, न पदार्था नाम ये चन वाक्यार्थे' इत्युक्तम् । पृथग्भूतं पद नाम न किं चन प्रमाणमिति, पृथग्भूताथ पदार्थाः न प्रमेयाः सन्तीत्यर्थः । एतच्च तत्रैव स्पष्टमुक्तम् । संप्रति वाक्यमेव वाचक वाक्यार्थस्येति ये ब्रुवते, ये च वाक्यान्त्यवर्ण एवेति, तद्विरासरथाह—'व्यवहारेषु बुद्धानां वाक्यश्रवणभाविषु । आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ॥' यद्यपि बुद्धयवधारणार्थिभ्यः सर्वा व्युत्पत्तिः, वाक्यैरेव च प्यन हात्, तथापि कपदापाये यस्यार्थमात्स्याजायः बहुङ्कारे चोद्धारः, तस्मिन्नेतरेषु तस्यैव वाचकशक्तिरवधीयते । न च तथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते, यथासाक्षात् न्यायस्य । येन कार्यज्जेन वाक्यमेकं प्रत्यक्षपरिदृश्यमात्रार्थभेदात्कल्पेन कल्प्येत । किंच 'शिशो गामानव' 'शिशो ग वधान' 'वाल्क गामानव' 'वाल्क गं पधान' 'अमं ग गामानव' 'अमं ग वधान' 'दिग्ध गामानव' 'दिग्ध गं वधान' इत्येतां वाक्यानामग्रे वाचकशक्तयः कल्प्याः । पदापरिदृश्यतायां वाक्यानां एत तात्पर्य इति । अन्तरेर दिशा श्रुतमितिवदप्रमेये वाचकशक्तिः अज्ञानपर्य कल्प्या । पदशक्तिस्तु पदैः । अत्रार्थार्थिने च पदविभागे निर्याभिता व्युत्पत्तिरनुपायभूततीति चिन्तनीयम् । ये तु पक्षिः सत्यवर्णस्य वाचकशक्त्यात्, तामोऽपि वाचकपदायैविभाजनस्य पारमार्थिककार्त्तु पदैरेव व्युत्पत्तिः । ननु वाचकशक्त्येव पदार्थमेव व्युत्पत्तिरनुपपत्ते । न च वाक्यान्त्यवर्णोवाचकशक्तिदिना पद पदार्थस्य वाचकम् । अतस्तामोऽपि निरिपदैव व्युत्पत्तिः । एकपदे । न निरिपदा, नित्येनैवित्येव वाचकशक्त्यात्पुनरागार । केवलवाचक्ये निमित्तात् । नैव दीप । परशक्तिः पदपदार्थेने अतिक्रमे तपि पदपदार्थीयते वाक्यार्थः

तु स्वरूपमने, इति महान् विरोधः । अपेक्षाभावाददोष इति चेन्न । सत्यामपि अदक्षांतात् । श्यादेतत्, न वर्ष साधारणी पदवाचिरेकवाक्यतया नियम्यते इति कल्पयामः । कथं तर्हि अर्थान्तरेणान्विताभिधान न भवति, अपेक्षाऽभावात् । सा अन्विताभिधानोपलक्षणम् । न च प्रमाणात्तरप्रतीतयोः क्रियाकारकयोरपेक्षा विद्यते, ध्रुतयोः स्वपेक्षा, सा च परस्परसम्बन्धादपि निवर्तते, इति नार्थाः । न्तारान्वयसङ्घ इति । तन्नैवम् । सत्यामप्यपेक्षायामन्वयाऽदर्शनात् । भवति हि कदा चित्त्रियमवस्था, यदैकस्मिन् देशे हेपादिघञ्चान्नाश्रमनुमाय तस्य क्रियाविशेष निराश्रयते, निमश्रो गच्छति विद्यति धेति । प्रदेशान्तरे च पदनिक्षेपसङ्घेन गतिमनुमाय वाक्विशेषोप निराश्रयते, किमश्रो गौरश्रो वा गच्छतीति, तस्यामन्वयायां गौस्तिष्ठतीति पदद्वय वशिष्ठुचारयति, तत्र यदेकवाक्यत्रय नियामकं नेभ्यते, ततो हेपादिघञ्चान्नाश्रमनुमाय तस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात् विद्यतीति पदारगतायाः क्रियायाः कारकविशेषापेक्षत्वात् परस्परान्वयः स्यात् तिष्ठत्यश्व इति । तथा पदविशेषसम्बन्धात्प्रतिपत्तयमनश्य कारकापेक्षत्वात् गोपदावगततायाश्च गोः क्रियापेक्षत्वादन्योन्यान्वयः स्यात् गौर्यच्छतीति । न नियमेन गौस्तिष्ठतीत्यन्वयः सिध्येत्, संनिष्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषात् । न चैवं दृश्यते । न च पदसामर्थ्यमेव पदान्तरस्मारितान्वितस्वार्थविपवायत्रोचनाय ध्यन्स्थापमिति वक्ष्येवम् । अश्वाद्यैरपि अन्विताभिधानस्येष्टत्वात् । तस्मान् पदसामर्थ्याज्रियमसिद्धिः । अत एकवाक्यतैः शरणात्मर्षनीया नियतैकान्वयत्रोचनाय पदैरप्यन्विताभिधापिदिभिः, सा च पदार्थैरपि स्वभावविद्वान्वयत्रोपपन्नसामर्थ्यासन्निवृत्ताभापेक्षितु धम्यते इति कृतमन्विताभिधानपरिकल्पनान्यतमेन । किञ्च धरतरिदौ इत्यादिपु 'युगपदधिकरणे इदं' इत्यनुपपन्नात् वाचकान्धानुपपन्नाभा अवश्यत्परिहो द्विवचनान्वयाय तद्वितीक्यतात्मान उच्यति नामिपत्ते, यो केनापि सदिवांसस्य तदन्वयत्रोपपत्तौ किमिति भवसिद्धीत्यमेवात्मान उच्यति । तदैकवाक्यत्वादिदि चेत्, तर्हि तदैव सर्वत्र पदार्थानामप्यन्वितात्पर्यवशात् फलान् भवतीति न कदा चिदस्मद्गृह्यत्वम् । सुखैव शक्तिरूपता स्यात् तथापि पदार्था एव

वाक्यार्थे प्रमाणं युक्तमङ्गीकृतं, न पदानि आनन्तर्व्याख्यानाभ्याम् । अन्विताभिधानवादेऽपि हि पदैः पदार्थेष्वन्वयतेषु पक्षाद्वाक्यार्थोक्तान् जायते, अन्यथा सन्निवेष्टुं न भवति । ते तु तैरभिहिताः स्मारिता वेत्यत्र विवादः । सर्वथा तावत् पदमहणानन्तर पदार्थेषु प्रतीतेषु वाक्यार्थावगतिरित्यविवादम् । तत्रश्च अनन्तरानुभूतपदावगतिरुक्तमेव व्यङ्गितानि पदानि न युक्तं यद्वाक्यार्थावगतेः कारणं भवतीति कल्पयितुम् । न च पुनः पदानुसंधानमस्तीति किं चन प्रमाणमस्ति । किञ्च दीर्घतेषु वाक्येष्वश्वत्रयनेमानुसंधानम् । असत्यपि च तस्मिन् पदार्थानुसन्धानमात्रेण वाक्यार्थः प्रतीयते इति सर्वज्ञाननेतत् । तेन दृष्टानुगुण्यादपि पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थः, न पदनिमित्तो दृष्टानुसंधानम् । तदाह-पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमवद्वयम् । आनन्तर्थास्त्रिवाक्यार्थैश्चतुष्टयः न युज्यति ॥ इति । एतेन यत्वा-नामेवाप्यन्विते सामर्थ्यमित्यत्र कारणमुक्तं प्रादुर्भावदिति, तद्विपर्ययसाधनमिति वेदितव्यम् । यत्तु तावत्पदं पदानामेव साक्षादन्वितप्रतीपादकत्वं युक्तमित्युक्तं, तत् साक्षात्मानन्वेषितत्वालाना पाकसाधनान् अश्रमेयादीना चतस्मिन्तावान्तरव्यापराणां परमकार्यसाधनत्वमापादयेत् । अथ तत्रामेयादिवस्वरूपे तिरोहितेषु जायमान परममूर्धे न तैः साक्षात्जनयितुं शक्यते, तावत्पे चावान्तरव्यापारद्वारेणापि साधयतामविकल्पमित्युच्यते, तद्व्यापि समानम् । अत्रापि हि तिरोहितेष्वेव पदेषु पदार्थानुसन्धानानन्तरमगम्यमानस्य वाक्यार्थस्य पदार्था एव साक्षात्साधन, पदानि तु तद्द्वारेणैव साधन न साक्षादिति । नन्वेवमभिधावत्तत्र पदानां न स्यात्, पदार्थस्वरूपानगतेः स्मरणमिति सिद्धत्वात् स्मरणत्वमेवास्तु नाभिधावत्त्वम् । भवत्वमिति केचित् । तथा च-भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति ढोक्यत् । पदमन्वयचिकाभावात् स्मारकात्र विशिष्यते ॥ तेषुपि नैवारमुत्वा यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः । तस्मात्तत्संरणेष्वेव संगतेषु प्रमाणता ॥ इत्याहुः । अन्ये त्वाहुः । मन्वाहवितिभिर्वा स्मारकं, न च पदपदार्थयोः संयोगमतावादिप्रधानं प्रायासित्यति, यतः स्मारकत्वं स्यात् । वाचकत्वमिति चेत्,

विकरणे श्लोका. २२९) पदार्थप्रतिपादनं च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां पदानामवयववार्यापार, इति च तेषामेव व्यवहार 'वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रयुक्तौ नान्तरीयकम् । एते चालेव काष्ठानां पदानां प्रतिपादनम्' ॥ (३४३) इति ।

एतामात्राद्युपेक्षैव तावत् दोषात्तर परिहरति - 'आकाङ्क्षासन्निधिमात्रयोग्यार्थान्तरसगत्वान् । स्वार्थां नाह्नु पदानीति व्युत्पत्तिं सञ्चिता मया ॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तथा दोषो न कश्चन ॥' इति वदुक्तं, आनन्त्याच्छब्दव्यवहारानुपपत्ति, अच्छीतशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्ग इति । तदनुपपन्नम् । उपलक्षणाभयणेनाऽपि सन्धयोपश्लेषात् । आकाङ्क्षितेन योग्येन सन्निहितेन चान्वित स्वार्थे पदं यत्ति इति व्युत्पत्तिरधीयते । तेन 'यद्यदाकाङ्क्षित योग्य सन्निधानं प्रपद्यते । तदन्वितं पदं नार्थं स्वकीयं प्रतिपाद्यते ॥' उक्तार्थं श्लोकः । का पुनरियमाकाङ्क्षा ? प्रतिपत्तौ शिक्षाया । किंनिश्चयना पुनरसौ ? अविना भवतिरपनेति केचित् । क्रिया हि कारकाविनाभा विनीति ता प्रतीत्य कारक शिक्षासते । एव कारकमपि बुद्ध्या क्रियामिति । तदनुपपत्ति मन्वते । शिक्षाया तथा । तदीयजननतस्मिन्वतन्तरकान्तारमि शिक्षायाऽप्यापाद्यते । अयं प्रयोजनाभावात् कारकानिरसमन्वय शिक्षास्यते, तर्हि क्रियामायावगमेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजनं नास्ति, तत्र शिक्षाया न स्यात् । अनुपेयतया हि क्रियाकारकमताया कारकमन्वयेन तदनुष्ठानानुपपत्ते कारकज्ञानं प्रयोजनम् । वर्तमानापदेशान्ते वननुपेयतया नास्ति कारकज्ञानेन प्रयोजनम् । अथ च तत्रापि वाक्यमन्तरि पूर्णं मन्वते, साक्षात्कारमिधितयतया चपरिपूर्णता, अत एव च तत्रावधारमन्ति कुर्वन्ति । यत्रापि चानुपेयक्रियाऽवगम, तत्रापि न निरीपनरकविशाला स्यात् । तथा, वैचरत्तं सामान्येति करणानुसन्धानापरिपूर्णा स्यात् । अथैकारकज्ञानेनापि तावदनुष्ठानोपपत्तेन कारकान्तरमि शिक्षाया, तर्हि 'वैचरत्तं सामान्यं एतेन इति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तदाकाङ्क्षा न स्यात् । तत्रावधारमाङ्क्षितत्वान् तस्य तदन्वयेन न स्यात् वाचकार्यं । अथ

दण्डपदोच्चारणात् तदाकाङ्क्षा परिकल्प्यते, अपदार्थेऽस्या नन्वये तदोच्चारणमनर्थकं स्यादिति, एवमपि 'अरण्यैक हायन्त्या मित्राक्षया सोमं श्रीणाति' इत्यनन्वयप्रसङ्ग । नहि वेदपदोच्चारणेनामर्थेन भवितव्यमिति किं चन प्रमाणमस्ति । अतो न तत्राकाङ्क्षोदये किं चित् कारणमस्तीति सोमं श्रीणातीत्यतोऽपिकस्यानन्वितता स्यात् । अपि च लौकिकत्वात् निश्चयकरकरोर्षोऽपि चिक्रियानारकोसादानेऽपि तथिद्वेषे विघाताज्जातीय विरोधनिश्चया घटते । असावे हि ज्ञानेच्छा घटते, न पुनर्ज्ञतेऽपि । अत्रोच्यते, अमिधानापर्यवसानमभिधेयपर्यवसानं च विज्ञासोदय निगमनम् । एकपदप्रयोगे हि द्वारमित्यभिधानमेव न पर्यवस्यति । नतनुचरिते प्रतियोगिसन्निधायिनि पदे अन्वितामिधानं शक्यते । पुत्रपरारथरोन अन्वितार्थप्रतिपादनपत्त्या पदानामवयवारितेति तदर्थं युनेच प्रतियोगिसिद्धिः । यस्याप्यभिहितत्वञ्च इति राजान्तं, एतन्तेऽपि पदार्थस्य पदार्थान्तरेणत्वव्यवसायमप्यात् तदुपपत्तये युक्तेव प्रतिपाद्यता । तस्यां च सत्यामपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया लोके भयहारस्य विहितत्वात् प्रकरणादिवरोन योग्यप्रतियोग्यव्याहारं क्रियते । 'अमावास्यायामपश्ये विष्णुविग्रहं चरन्ति' इत्यादिपु अनेनैव प्रयोगात् अन्वितामिधानेऽप्यभिहितस्य कार्यस्यापूर्वामन अनुष्ठानं विना कार्यत्वानुपपत्ते । यत्रां च विना तदर्थं मयात्, अपिचाराद्ये च तदयोगात्, निरोग्यमन्तरेण च तस्यामनकरपन्नात्, तदुपपत्तये युक्तेव निरोग्यमि शिक्षाया । तस्यां सत्यामपरिपूर्णात्कारणमात् लोकादप्युच्चारं कर्तव्ये अन्तःपुत्रे परिषेऽनुष्ठानाद्येनो मा कल्पित्वेति तपरित्यागेन काम्यनिरोग्यविरोधो विधे सर्ववामिपुत्रद्वयानि स्वगर्भैव निरोग्यविरोधेण यथोक्तं वात् स्वर्गभामो निरोग्योऽप्याहियते । तथा वाच्यवन्निधौ अन्यप्रयुक्तानुष्ठाननिरादिषामभावे निरोग्यो नाप्याहियते । अन्वेषिकता धानुं वारं निरोग्यं यथावधारमन्तराकाङ्क्षा निरवर्तेत । अन्वेषिकतादेव च, 'शौचं नृक निर्वेषदं स्वर्गसंक्राम' इत्यादी करणोत्तरमन्तरेण विधे विद्वन्मवयत् तमि शिक्षाया, तत्रनकरपदमि शिक्षाया च । अत एव तदमर्थे मन्वयते वाक्यानां 'युनतमन्वयव्य परिद्वितार' ।

मुपनस्यन्ति शक्यते इति । यद्येवम् - यत्रापि कार्यसं-
 वित्तिरत्राप्येव प्रसज्यते । पदानामपि सामर्थ्यम-
 न्वितेऽतो न सिध्यति । १८ ॥ गामानयेत्यादिष्वपि त्वहु-
 च्यैव नीत्या अनुमानपरपरया विशिष्टकार्याङ्गव्यतिथिर्देने
 पदानामपि अभिव्यक्त्याभिधानसुख्यम् । अत्रोच्यते ।
 यदर्थव्यपेयं वाक्यं तेनासाधनुमीयते । नान्यस्ते-
 नान्विते सिध्येत् पदानां शक्तिनिर्णयः । १९ ॥
 विशिष्टार्थव्यपेयव्यवहारदर्शनेन हि व्यवहरमाणस्य तद्वि-
 पयमेव विशानमुपपन्नमित्यारम्भज्ञीकर्तव्यम् । न च तद्वा-
 क्यमागतं सिध्यति, किन्तु विशिष्टवाक्यावगमात् । तस्य
 चार्थाभिधायित्वमेव विशेषः । विशिष्टवाक्याव्यतिपाद-
 पेन हि वाक्येन तद्विषयविवक्षां वक्तुमुत्तमाय ततो विधि-
 ष्ठाव्यतिपादव्यतिपादानुमानद्वारमर्थविशेषमनुमाय प्रयोग्यद्वयो
 विशिष्टार्थव्यवहाराय घटते नान्यथा । तेनाश्रयं विशिष्टार्थ-
 प्रतिपादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । तथाप्यप्यतिरेका-
 भ्यामन्यवयवव्याप्येति सिद्धं पदानामभिव्यक्त्याभिधायित्व-
 मिति । यथेवं-सिद्धार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्यो विशिष्टार्थां
 व्योषणात् । पदानां चासमर्थत्वात् पदार्थानां निमित्त-
 त्वात् । २० ॥ सिद्धार्थेभ्योऽपि हि वाक्येभ्यः पार्थिवो गच्छ
 तीत्यादिभ्यो राजगमनादिरूपविशिष्टार्थव्यपेयमेव विशान-
 मुपजायते, तत्र यत्तुर्विशिष्टज्ञानानुमानात् । विशिष्टवाक्य
 रचनाया च तादृशज्ञानानुमानम् । वाक्यस्य च विशेषस्त
 दर्शप्रतिपादकत्वात् स्यात् नान्यथा । तेन विशिष्टार्थप्रति-
 पादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च पदानां पार्था-
 न्वित्वाभिधायित्वानुमानादहेतुं सामर्थ्याभावात् पदार्थ-
 द्वारेणैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेतव्यम् । यद्युच्येत
 नाश्रयमन्वितप्रतिपादनेन वाक्येन तद्विषयविशानानु-
 मानं, अर्थविशेषमश्रयपदसंघातविशेषपादेव विशिष्टा-
 नुमानताभावात् । तथाहि इदं हि न्यासिसिद्धिं ' यो येषां
 पदार्थानामितरेतरान्यवयवोपानां प्रतिपादकानि पदान्यास्त
 अनुपगच्छति, तस्य तेपान्वये शानमसि' इति । एवं च
 अन्तरेणैव पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वं पदविशेषरचना-
 येन शानानुमानद्वारेण सिद्धार्थेषु विशिष्टवाक्याव्यतिपादानु-
 संभवात् न पदार्थनिमित्तत्वं वाक्याव्यतिपादकत्वं सिध्यति । एवं
 तर्हि-पदार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्यः एवमेव प्रसिध्यति ।

वाक्यार्थवेदानं तेन न सिध्येदन्वितार्थता । २१ ॥
 गामानयेत्यादिवाक्येष्वपि पदानां पदार्थस्वरूपाभिधाय-
 फलनात्तेषामपि विशिष्टज्ञानानुमानपुरःसरं विशिष्टवाक्या-
 र्थानुमानसंभवात्तन्वित्याभिधायित्वं सिध्येत् । विनाऽप्य-
 न्विताभिधायित्वं स्वरूपाभिधायित्वमन्वित्यापि 'येषां पदार्थ-
 स्वरूपागामान्वययोग्यानामभिधायनानि पदानि येनात्तेनो-
 च्चारितानि, स तदन्वयवित्' इतीदृशैव व्याख्या विशिष्ट-
 ज्ञानानुमानसंभवात् । किंच स्वरूपमानमपि नाभिधायं,
 पदविशेषस्यैव वाचकत्ववत् विशिष्टार्थव्यपेयैव विशानेन
 न्यासिसिद्धिप्रसंगमात् । यथा हि वाचकत्वं प्रतिपदमर्थ-
 विशेषं प्रति युज्यते गोवर्धं सारनादिमतो वाचकं अश्वपद-
 वाग्निवाचकमिति, तथा तदन्वितार्थव्यपेयविशानन्यासिः
 तस्यतस्य पदस्य अर्थात् शक्यते ' अस्तस्य गोवर्ध-
 रचना आकाङ्क्षितमिदमित्येवोपान्तगच्छितसारनादि-
 मद्भिज्ञानपूर्विका' इति । तत्र च पदानां अर्थस्वरूप-
 वाचकत्वमपि नैव प्रसिध्यति । प्रागेवाभिव्यक्त्याभि-
 त्वमतो चेदाप्रमाणता । २२ ॥ नष्टगोवर्धस्य
 वस्तुज्ञानानुमानद्वारं वाक्याव्यतिपादकत्वं वेदवाक्यस्य
 संभवतीत्यप्राप्तव्यं स्यात् ।

स्यादेतत्, शब्दश्रवणमनन्तरमभिव्यक्तिं प्रयोग्य-
 शब्दस्य चेष्टामुपलभ्य विशिष्टार्थव्यपेयता प्रतीतिस्तस्य
 कल्प्यते । सा च शब्दानन्तर्याय तत्प्रतिपत्तिरिति शब्दस्य
 तद्वाच्यतायाः कल्प्यते, पश्चात्तु सस्य चित्तं अर-
 धार्थपदरचनामुपलभ्य कथं भवित्कारिणो वाक्यात्
 प्रयोग्यशब्दस्यार्थनिश्चयः संज्ञा इति निमित्तिरस्य एत-
 मन्तरव्यति, ' नृगमनेनेवाम वक्षेयमन्तरव्यतिः, नापग-
 नन्वितार्थानि पदानि प्रयुक्ते, तेन नृगमेतेनेवामन्वयो
 ज्ञातः इति शानानुमानपुरःसरमर्थं निश्चितान्तर' इति
 कल्पयति । पूर्वान्तरं तु वाचकत्वं न सिद्धा मन्वते,
 तस्मादस्ति वाचकमिति । नैतरसारम् । नहि कार्य-
 दत्तवन्न्याच्छक्तिः शब्दस्य कल्प्यते । स्यात्तु शब्द-
 न्यव्यतिप्राप्तेर्भासितः सा च निश्चरति । २३ ॥ नहि
 प्रयोग्यशब्दस्य शब्दानन्तरमभिव्यक्तिं प्रतीतिः शब्दजन्या
 यतस्य शक्तिं कल्पयेत्, शब्दानुमितवस्तुगुणान्ति-
 जन्यात् । न चान्यतो निष्पन्नं कार्यमन्यस्य शक्तिं

च प्रकृतपदार्थैः अशब्दोपस्थापितेषु सिद्धमन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षावच सनिधावपि सनिधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः । तदनुसारेण चान्विताभिधानमपि तथैवेति । 'संनिधिः शब्दजन्यैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् । अप्याहूतेनाप्यर्थेन लोके संबन्धदर्शनात् ॥ सहसैव न सर्वेषां संनिधिप्रतियोगिनाम् । सनिधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसी ॥ यथायथा संनिधानं जायते प्रतियोगिनाम् । तथातथा क्रमेणैव शब्दैरेन्वितवोधनम् ॥' इति सप्रहस्रोक्तः । तौ यपोक्तौ आसादृशासनिधी प्राप्तमाकाङ्क्षितं संनिहितं योग्यं च यत् पदार्थान्तरं, तेन संगतमित्यर्थः ।

किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम ? यत् सन्नवाह्वत्वं । संबन्धाह्वमिति कथमवगम्यते ? सन्निधौ न दृष्टत्वात् । नन्वेवं तर्हि कथमपूर्वं कार्येऽन्विताभिधानं वेदे, तेन सह वक्ष्यं चित् संबन्धादर्शनात् । उच्यते । सामान्यतो योग्यताऽवधारणं विरोधप्रतिषेधौ उपाय इत्यदोषः । यदपि तदपूर्वं, तदपि कार्यमेवेति दृष्टकार्यसंबन्धं यत्, तत् योग्यमित्यनुमीयते । 'सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् । तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥' अन्ये तु अदशोपस्थापनावधारितं तत् योग्यं, तेन प्रमाणांतराप्रतीतेरपि विष्णुपेनान्विताभिधानं सिध्यतीत्याहुः । तदिदं नसारम् । यथा प्रमाणांतरावेषे चरुति नस्य चित् योग्यताऽवधारयितुं न शक्यते, तथैवायोग्यताऽधीति सर्वस्य सर्वेण प्रकारेण तस्मिन्त्वयः स्यात् । भावार्थस्यैव विपर्ययेनान्ययोऽनुता-देयविरोधप्रतिषेधस्यैव नियोग्यत्वस्य अन्वयः इति नियमो नोपपद्यते इत्यन्तर्निप्रसङ्गेन । नन्वन्विताभिधानपक्षे ध्युत्पत्तौ उदरशशाधयगमेव गौरवमित्यत्राह— 'पदार्थेष्वपि चैवैषां सामान्यत्वधर्मोधिनी ॥' यस्तापि मते पदार्था एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति, तेनापि प्रतिनियतान्वयदोष-विद्वपर्यसिद्धसाधयणीयमेव 'आसादृशासनिधियोग्य-वन्तः एव पदार्था अन्यं बोधयन्ति, नान्ये' इति । एतदेव कथमिति पर्यनुत्वेन ब्रह्मन्तररे तथा दर्शनादिति परि-हासे वाच्यः । तस्मात्प्रत्ययवधारणार्थं दूरनाम् ।

नन्वेवमपि केन विरोधेनाभिहितान्वयं परित्यज्यान्विता-भिधानमाश्रितमिति । अत्राहुः— 'किंतु तेषामदृष्टेया शक्तिमान्तरद्वेषौ । कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसं-रपशंभाविता ॥' पदार्थानां हि शब्दादन्वयतः प्रमाणात् प्रतीयमानानां अन्योन्यान्वयबोधकत्वं न प्रतीतमिति शब्दाभिधेयानां तदवगमशक्तिः कल्पयितव्या । तस्या-श्रौतौ शब्दसंस्पर्श एव हेतुरित्याशयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरत्वात् लोचन्यवहारेषु प्रमुग्धमानो दृष्टः । न चातो साक्षात्कारार्थप्रतिपादने समर्थः, इति पदा-र्थान् अत्रान्तरभाषापरिकरोति । ते च यदि अन्योन्यान्वय-बोधने समर्थाः स्युः, तदा तेषामन्तरन्यापरत्वात् स्यात् नान्यथा, इति विशिष्टार्थबोधोपरत्वात्संस्पर्शादेव तेषामेवा शक्तिरुपिर्भवतीति शब्दस्यापि पदार्थशक्त्याधानशक्तिरा-शयणीया । स्यादेवं, यदि मानान्तरावेषेयानां पदार्थानाम-न्योन्यान्वयवागममे सामर्थ्ये न स्यादिति । अस्ति तु दैवैकस्या-नवधारिताधयविरोधस्य प्रत्यक्षदृष्टस्याशक्यं अप्रतिपत्तुग-विरोधस्य च प्रत्यक्षदृष्ट्याशब्दादिमत्त्वं यदविरोधशब्दादु-मितस्य चाज्ञातं ननुभेदस्य धारनस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्य-न्वयबोधकत्वदर्शनात् । तदाहर्षवर्जितकारणात् । 'एतत्तः श्वेतनारुषं द्वेषशब्दं च शृण्वतः । सुरनिष्पेदशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ दृष्टा शक्यवितिर्मुत्तर' इति (श्वेता. वाक्याधिकरणे ३०८-२९९) । आहर्षं अत्यक्तरूपमित्यर्थः । तेन युगिद्विदोषो न प्रपञ्चम-नीयते इत्यर्थः । अत्रोच्यते— किं येनैव पुरारेण श्वेत-समानाश्वौ द्वेषाभ्यनिरपदविरोधशब्दो अवगती, तथैवेव श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः, उत यस्यापादानान्प्यव-द्यात्, तस्मादीति । किञ्च । यदि तावदप्ययक्ति-द्वेषाभ्यनिरपदविहारमिर्षोः, न स्युरियुज्यते, तदा प्रतीति-विरोधः । उद्येन प्रतिपाद्यते, भवितव्यमित्यत् देवो नूनमभेन, भवितव्यं न केन विद्वद्यतेति । अथाश-शरन्धिनमेव सुरसुदृष्टद्वारवमम्याशरमाम्नीति, तत्राऽग्री-वध्वार्तिनीमेव वैगवती गमिन्मुनिनोऽतीति । न पुनः येनान्येकसंगम्य तस्मात्तान्वयं पदार्थसामर्थ्येन अ-व्युत्पत्ते । योऽपि तस्मिन्नेतेन नान्यत्वेऽभादिनि निश्चि-यपरितोप्यादशानान्त्ववधारयेति हेतुत्वनेः श्वैक्यमना-

इति । अत्रापरे भुवते । नैवं लक्षणा, स्वार्थापरित्यागात् । स्वार्थपरित्यागेन हि गङ्गाऽऽदिषु लक्षणा दृष्टेति । ते तु ग्रीष्मणतः प्रातः पातवैकल्पेनैवमाहुः । लक्षणीयवचनेन हि क्व चित् स्वार्थस्य त्यागः संभ्रहो वा । 'सृणीष्यदप्रति' इति लक्षणस्यापि स्वीकारं गुणिना लक्ष्यमाणवात् तदत गतं वाच्यं सृष्टयर्थस्य । तथा 'वीर्णमार्त्तं यजते' इत्येक वचनानुपपत्त्या वीर्णमार्त्तशब्देन यागवचनो यागसमुदायलक्षणार्थः । न च समुदायपरिभ्रंशे समुदायित्यागः, उदाहरणवात् तस्य । तथैतरेतरद्वन्द्वे दिवचनानुवचना नुपपत्तेरन्तर्गतसहितवस्यलक्षणा आधीयते । न चापत्या वत्यरित्यागः । तथा निपादस्वपथकिरणपूर्वपक्षे पद्वयर्थलक्षणा स्यादियुच्यते, न तेन प्रत्ययर्थस्य त्यागोऽप्यापद्यते । तथा रथजोपयोग्येत्थं रथस्यापरित्यागः । तथा मेधमित्येकवचनान्तरस्य गणलक्षणया मनस्य-प्रकृतौ निवेशः । न च गणिनोऽग्नीषोमयोस्त्रं हानमिति सर्वा योपरित्यागेऽपि युक्तैव लक्षणा । अत्रोच्यते । कथं पुनरियं लक्षणा । 'वाच्यस्वार्थस्य वाक्यार्थे सव्यधानुपपत्तितः । तत्सव्यधयश्चात्राश्रयान्वयाहङ्गणोच्यते ॥' इत्युत्तरस्योक्तं । 'गङ्गाया वीथ' इत्यादियु औतस्य गङ्गाऽर्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयार्थं भवात् त परि त्ययं तत्तत्तत्कारं लक्ष्यमुद्धिसन्निधे कूलस्य वाक्यार्था न्वयिता अप्यवधीयते । अत एवाहुः — 'अनुपपत्त्या संवयेन च लक्षणा भवति' इति । इह च सामान्ये शब्देन न औतस्यार्थस्यावयवोप्यस्य, नापि अन्विता वक्ष्यमानवचन-प्राज्ञता, अन्वितार्थस्यान्वयात्तरासम्भवात् । अथ मा भूदेया लक्षणा, किंतु किंचा अवगतता करकान्वयिनीमात्रेणो दशामवगमपथि अविनाभावो दिति । उच्यते । शब्दच तादृदि यमत्तनुतामन्वयान गमस्य, किंतु सामान्यतोदृष्टानुमाननोचरता अन्नुपगता भवति । तथा विशिष्टान्वयावगति अनुपपत्त्यामा निर्मूल्य-मापद्यते । अथ विशेषान्वयं विना न्यवहारानवकल्प-नादनर्थकं शब्दोच्चारणमिति उदाहरणं, एवमपि प्रेक्षा पूर्वकारिणा स्वार्थैकवाच्यमात्रप्रयोगिणां वचनात् विशेषान्वयप्रगमः । वैदे त्वानर्थक्येन च भवितव्यमिति प्रकाशा मात्वा शक्यते विशेषोऽवगन्तुम् । न च लोकेऽप्या

नर्थक्यमापद्यते इत्येतावता कारणेन उपाधादिनापि विशेषान्वयाभ्यवसानं युक्तम् । नहि दन्त्युक्तमस्य उदोपादान-मनर्थकमिति जल्पस्य दाहशक्तिराविर्भवति । काममान-र्थक्यं, न पुन गामाश्रितोदृष्टस्य विशेषावगतिः । अथ आकाङ्क्षितोनिहितसौम्या चयपरता वृद्धस्यवाहारे पदानामवगतेति व्युत्पन्नमुद्यारेण विशेषान्वयावगमः । तत्र । तत्र वृद्धस्यवाहारे एव तत्परता पदाना वा पदार्थाना वा उपायमात्रेण कथं नाम निर्दिशति । चिन्ता सा हि पदाना वा पदार्थानां वा शक्तिवर्तनां विना अनुपपद्येति गत्यामहे । सा च पदानामेवैत्याह— 'प्राथम्याद्भिधातृत्वात् तात्पर्योपगमाद्द्वि । पदानामेव सा शक्तिवर्तनभ्युपगम्यताम् ॥' प्रथमभावतीति पदान्यतिरल्लक्ष्यं नार्थेषु वाक्यार्थोपगमनशक्तिरभ्यति युक्ता । किंच, पदानि तावदभिधायनतीति निर्दिशद्दम् । तेन तेषामभिधानशक्ति सप्रतिपत्तेवेति तस्या एवान्वय-पर्यन्तता कल्पयितुं युक्तम् । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव कल्प्या । तेन धर्मिकल्पनातो वर धर्मकल्पना इत्येवता भिधानशक्ति पदानामेव कल्पयितुमुचिता । किंच पदानि अभिधायकानीत्येते, तत्र यदि स्वरूपमात्रवियया मेव पदार्थोद्दिष्टमादधुः, तदाऽप्यभिधायकता हीयते, तस्या मुदे तदधमदणसमवजातपदार्थोपपत्तेस्ततो मेव-प्रथमवात् । अवश्यं हि संबन्धसारणसिद्धयर्थं तन्निध-भूतार्थस्वरूपस्वरूपोद्देशोऽङ्गीकरणाय । तस्मात् सन्धमदणसमवजातविगतान्वितार्थप्रतिपादनभ्युपगमे एव शब्दानामभिधायकतेति सामञ्जस्यार्थं पदानामप्यतिरिक्तमि-धायकता आश्रयणीया । यस्तु 'पदमन्वयिक्रमाणां सारकात्र विशिष्यते इति, तदा भाष्यतत्परनस्तावन्-तां सारपति । लेखनिति च आकाशवर्तनदर्शनात् सारकतामेव पदानामभिधायकवमाह' त प्रत्याह । ताव-संबन्धमादधीति । येनापि वादिना पदानां सारकत्वमेव पदार्थोपपत्तिरणीयं, सोऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिपरतां पदा-नामभ्युपगमेव, अन्यथा वाक्यार्थस्याशब्द-व्यवहारः । एव-थैव पदानामेव साक्षात्कथयतेनोपगच्छिरसु, किं पर-सम्भवात्प्राज्ञान् । तेन पदार्थेषु पदानां सारकवातिरिक्त-वेऽभिधायकवात्ता, तेषां शक्तिवर्तनता । एता तावत्

व्यक्तेरर्थान्तररूपा, युक्तं यत्स्यामभिधीयमानायामपि न
 व्यक्तिरभिधामनुपविशतीति । नहि व्यक्तिसमैव जातेः
 कर्म, येन अभिधेयानुपवेशात् व्यक्तेरप्यभिधेयत्वं स्यात् ।
 अन्वितस्य चान्वयवचैव रूपमिति तस्मिन्मभिधीयमाने
 अन्वयस्याभिधानानुपवेशः स्यादेव । तदस्तनापि शक्तिः
 कल्पनीया । अथान्वितशब्देन पदार्थानां स्वरूपमुपल-
 क्ष्यते, तच्चान्वयमभिधातुं शक्यते इत्युच्यते,
 न तर्हि शब्देनान्वयप्रतीतिरिति । नहि जातिवत्
 व्यक्तिः अन्वयमन्तरेण पदार्थस्वरूपमनिरूप्यं, येन तद-
 पर्यवसानाच्छब्देन प्रत्याख्येत । ननु यथा जातिर्न क-
 चिदपि व्यक्तिविकला अवगता, तथा पदार्था अपि न
 भवतिपञ्चविकलाः क्वचिदप्युपलभ्यन्ते, अन्ततः अन्वयधे-
 नापि सर्वान् धर्षपदार्थानामन्वितत्वम् । तस्यापि अन्व-
 यवसानादेव सिद्धेनाभिधेयत्वमिति । सत्यं, अन्वयमान-
 मपर्यवसानात् यस्म्यते, तद्विशेषस्तु नान्तरेणाभिधानं
 शब्दात् प्रतीतिमात्रेणैव, तस्मादन्विताभिधायित्वे शब्दस्य
 शक्तिरूपनागौरवात् स्वरूपमानमभिधेयम् । कर्म तर्हि
 भाष्यकारेण 'प्रातिपदिकादुत्तरान्ती द्वितीयविभक्तिः
 प्रातिपदिकार्यो विशेषकः इत्याह' (१।१।७।२५
 पू. ९९) इति प्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वं उच्यते ।
 भङ्गमते वा कर्म सर्वशब्दानामन्विताभिधायित्वे
 सति विशेषेण तद्व्यत्ययस्य कथ्यते । तेन
 श्रुत्यानुगुण्याच्छब्दान्तराणां स्वरूपमानमभिधायित्वं, प्रत्य-
 यस्य चान्विताभिधायित्वमिति व्यवस्थाप्यम् । यत्र अने-
 नापि अन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते, किं तर्हि ।
 प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावयवप्रत्ययस्य
 रक्त एवावयवम्यते इति तत्रान्वयव्यतिरेकस्य प्रकृतेः
 प्रत्ययस्य च स्वत्वेऽर्थे, अनुपगमो च प्रकृतिप्रत्यय-
 समभिव्याहारस्यैव पदार्थान्तरानुपगममिति च त्वं विवि-
 च्यते । यथा ग्रहणस्वरगात्मनि प्रत्ययभित्ताने ग्रहणशब्दे
 द्विपनिमित्तत्वं, सूरणाशब्दस्य च संस्कारनिमित्तत्वं, यथा
 च वस्तुन्तरमावविशिष्टे वस्तुन्तरे श्मशाने विशेष्यस्य
 भानाशब्दस्य प्रथमशब्दविषयत्वं, विशेषणस्य चान्तराश-
 ब्दमावविषयत्वं विविच्यते, तथा अनाप्यनुरागाशब्दस्य
 प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारशब्देन प्रतीतिसिद्धेन प्रत्ययस्य

तदभिधायकत्वं, स तु स्वार्थमेवाभिधायते । आह च
 (हरिः) 'प्रकृतिप्रत्ययो द्वयः प्रत्ययार्थे सहेति यत् ।
 येदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तदुच्यते ॥ पाकं हि
 पत्रिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता
 वाच्यो नैकस्य कस्य चित् ॥' इति । मन्वर्थास्तु विशिष्ट-
 मेवाभिधायते । नहि तोषा वाच्यान्तरं निरूप्यते । 'हिरण्य-
 मालिनः कृत्विजः' इत्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमाला
 तावत् प्रकृत्यैवाभिहिता, कृत्विजोऽपि हि विशेष्याः
 स्वपदेनैव, मन्वर्थायः विभक्तिरप्यादित्यविशिष्टात्,
 तदसौ विशिष्टाभिधायकः । अन्येषामपि तु येषां युग-
 पदनेकार्थाभिधायित्वं विभक्तैव लिङ्गसंख्याकारकाणां,
 तोषामप्यन्विताभिधायित्वम् । एतच्च सर्वं अङ्गनिर्णये
 एव वक्ष्याम इति । इतरेषां तु शब्दानां स्वार्थरूपमेवा-
 भिधेयं अन्वितरूपस्तु वाक्यार्थः पदार्थगम्य इति । अत
 एव 'वाक्यार्थो लक्षणिकः' इति मीमांसकः, अग्नि-
 हितार्थसंबन्धादभिगम्यमानत्वात् । नन्वन्विताभावमिति चा
 लक्षणा, न च पदार्था वाक्यार्थविशेषेणाविनाभूता
 इति स कथं लक्ष्यते ? नावयवविनाभावमिति च
 लक्षणा, एकवाक्यताऽपि तत्र निमित्तम् । अत एव
 अस्यप्यविनाभाषे ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र दर्शपूर्णमासैक-
 वाक्यतया तत्साधनत्वलक्षणोपपत्तिः । एकवाक्यता च
 क्वचित् प्रत्यक्षा यथा सोमेन यजेतेति, क्वचित्
 मात्रणाद्यनुमेया यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत समिधो
 यजतीत्यनयोः समिधुपेता दर्शपूर्णमासभावना कर्मदा
 इत्येवैकैकान्वयता कल्पते, एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।
 तस्मात्त वाक्यं न पदानि साक्षाद् वाक्यार्थबुद्धि-
 जनयन्ति, किंतु । पदरूपरूपाभिहितैः पदार्थैः
 संलक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत् । ४३ ॥ पार्थ-
 सारथिमिश्रेण निर्णयोऽभिहितान्वये । यथागमं
 यथाप्रज्ञं धार्तिकोक्तः प्रदर्शितः । ४४ ॥
 इति न्यायरत्नमालायां वाक्यार्थनिर्णयः पू. ७३-१०२.

● अन्विताभिधानवाद्दसमर्थनम् । (वाक्यार्थमात्रम्)
 इति तु प्रत्ययवृत्तमभिधानम् । एतदुक्तत्वेन च
 'उपोद्गातभूतं अन्वितमभिधानं प्रजापत्यं इत्युक्तमाश्रयेव ।
 तेनन विशेषः । के.) गम्भीरविवृतमर्थं वाचा संश्लिष्यत

स्वरहाउतुपरस्तिभिन्वाविर्यादत् ' इदं विधेयमिदमदत्तं, इदं प्रथममिदं गुणभूतं, इदं त्रिकथितमिदमविदथितं ' इत्यादि न संघर्षार्थे, तावच्च फ चिदेदवाक्यार्थमन-
 युष्यते । तदुक्तं धार्तिककारादैः ' तावदेव हि संदेहो वेदान्तये श्रुते भवेत् । यावच्च यचनन्यक्तिरतस्य स्पष्टाऽयथापत्तेः ॥ शाला च यचनन्यक्तिः मीमांसान्याय-
 कातराः । प्रलीयन्ते समस्माश्च वेदवाक्यार्थसंगत्याः ॥ ' इति ।
 अत एव भीमात्मया वेदवाक्यप्रतिपत्तौ इतिकर्तव्यता-
 त्यम् । तदुक्तं तैत्तिरेय ' धर्मं प्रथमीममाणे हि वेदेन करणा-
 त्मना । इतिकर्तव्यताभागे मीमांसा पूर्विष्यति ॥ ' ननु
 लोके द्रव्येन वाच्यार्थावगतिनैपत्यां सामग्रीमपेक्षते ।
 उच्यते । अन्यन्त्यायत्तेषु वाक्येषु स्वादेवम् । अदृष्टपूर्वेषु
 स्मृत्यादिवाक्येषु लोकेऽपि नानाविधविवादाद्युत्थानात् कुतो
 द्रव्येदार्येनित्यत्वः । अथि च कारणामपेक्षानामि लोकात्वात्
 विधेयो गतिः । तदुक्तं- ' यदुक्तमिदं गुणद्रव्यधर्मभेदात्-
 लभिनः । प्रत्ययान्तं सहासा साता शेकलाक्षगिणात्मनात् ।
 न लोकः कारणभाषाशिर्षार्थवितुमिच्छति । अन्यथायदि-
 तिप्रथमं वाक्यमस्तु विविद्यते ॥ ' इति ।

यथेदं सर्वपदानामन्वितामिधायाविलम्ब्यते, तत् सर्वेषु
 श्रौतार्थेषु पदेषु । एतदुक्तमिदं श्रौतार्थेषु नु यथेव
 श्रौतार्थेषु पदं तदेवाऽन्वितमिधायायम् । इतरत् पदं प्रति-
 योतिःसंनिधापनपरमेव । तत्र वाचकत्वानवधारणात् स्वार्थ-
 स्मापि तत् तदानीमथावर्त्तं, अन्यथाऽप्येवमावात् । किंतु
 तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वसंनधि सदृश वा स्वयमन्य
 योग्यमुपसत्प्यते, तेनान्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभि-
 धत्ते इति दर्शनसहसमिदम् । न च सर्वपदान्येव खल
 षिकानि गौणानि वा वाक्ये संभवन्तीति निरवद्यम् । क
 चिदग्निधान निमित्तं क चिदग्निहितोऽर्थः इति च यदुक्तं
 तन्तच्छ्रौतस्मापितत्तां दर्शयितुं गौणमिहितत्वमरणम् ।
 कथं पुनरग्निवाग्मिधाया पदेन स्वरूपमात्रेण
 स्मारयितुं शक्यमित्याह- ' अग्निवत्स्वार्थमिधानोऽपि
 स्वरूपं चिद्यते सदा । तेन स्वरूपमात्रेऽपि
 शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥ ' एवं संघर्षप्रद्वान्तरांतं
 स्वरूपसारणमुक्तम् । अंतति स्वरूपमात्रसारणमपि
 पदादेव ज्ञानुपपन्नमित्याह ' यथाऽर्थेनाप्रमाणेन

स्वपदं स्मारयते क चित् । पदेनाप्यप्रमाणेन
 तथाऽर्थः स्मारयिष्यते ॥ ' नहि यत् प्रमाणं
 तत् सारणसारणमेव, प्रमाणं तत् । यस्य तु येन च
 कदा चित् प्रत्यासक्तिः प्रतीतपूर्वा, सा तत्र संस्कारोद्गोप-
 द्वारेण शमोयेव स्मृतिं जनयितुम् । अस्ति च स्वरूप-
 स्मापि तदभिव्येयत्वार्थया शब्देन प्रत्यासक्तिरिति शब्दोति
 तनापि शब्दस्मृतिं जनयितुमर्थयत् । यथा निर्विकल्पक-
 दशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रं अनभिव्येयमपि शब्दं सारयति,
 तथा शब्दोऽप्यर्थमिति तिस्रस्तुपदेन, एतेन शब्दोत्तराणा-
 नन्तरा पदार्थस्वरूपमतीतिः प्रदर्शिता । अग्निहितान्य-
 धादिनोऽपि सा न प्रमाणं, अन्यथास्मर्थपरिच्छेदा-
 भावात्, अनविगतार्थगेतु प्रमाणमिति सिद्धान्तानुस-
 रणात् । तदुक्तम्- ' उपर्यस्ताऽनुसृज्येऽपि प्रमाणार्थं
 स्मृतिरन्यथा ' (श्वे, वा, प्रत्यक्षसूत्रे ११) इति ।
 यदि पुनः स्मृतिरेषा नात्युपेक्षते, तदा प्रमाणस्मृतिबंधय-
 तिपर्येष्यः प्रतिषत्यन्तरानुसृज्यमात् ' पदान् स्वरुपापै-
 प्रतीतिः कान्तमन्वितामिति वाच्यम् । अत एवाग्निदि-
 तान्वयवादेऽपि स्मारकत्वमेवात्म्यं रोचते । इतरेतत्-
 त्रयमिदानीं परिहरति- ' स्मृतिःसंनिहितैरेवमर्थैरग्नि-
 त्तमात्मना । अर्थेमाह पदं सर्वमिति नाग्नोन्व-
 संघयम् ॥ ' स्वार्थस्वरूपमात्रसारेण हि न पदं पदान्त-
 रमपेक्षते । स्मृतिःसंनिहितमपीदं भवत्येव संनिहितम् ।
 नास्ति तेनेतरैतदाशयत्वम् । ननु वृद्धमन्यद्वारेण श्रुत्यतिः ।
 अग्निवाग्मिधायाविलम्ब्यते श्वेद्वारः । आहाहर्त्वाग्नि-
 त्प्रतिपत्तिरेवानुमातुं शक्या । न त्वनन्वितपदार्थमात्रसार-
 णम् । सचयने । स्वरहाउतुमितान्वितप्रतिपत्त्ययाऽनुस-
 रणविरहेन अनग्निवत्त्वार्थसारणसंभवे प्रमाणम् । दर्शित
 होतात् । ' नानात्वित्प्रतीतिमन्तरेणान्वितप्रतिपत्तिरप्यपेक्षते'
 इति । अत्र कश्चिदाह- ' यदि स्मृतिःसंनिहितमाश्रित्य
 अग्निवाग्मिधायां पदेः किञ्चैत, तदा सारण्यस्य प्रत्यासक्ति
 निवर्धनत्वाद्नेनेन वाचांतां प्रत्यासक्तिःसंभवात् तेषु
 स्मृतिःसंनिहितेषु अग्रप्रमाणविशेषतया ' उपायां पवति'
 इति नोपया पवत्यर्थान्वितरे वेदलाऽभिधीयते ।
 सा च हि निर्वोपादान्विताऽपि प्रतिपद्येवैति सारणात्
 तदन्विताऽस्तुता अग्निधीयते । तथा च पदार्थोऽपि

प्रतीयेते, तत् पदं तस्यार्थस्यावाचकमपि भवति निमित्तम् । किंतु तन्मतेऽपि शक्तिर्व्यवहारगौरवं पूर्वोक्तान्येन तुल्यमेव । येष्याहुः वाक्यमेव स्मृत्याहुः वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति, तेषामपि प्राच्य कल्याणगीर्यद्वयमवाक्यपरिहारम् । भाष्यकारवचनं च ' पूर्ववर्णजमितत्संस्काररहितोऽन्वयो वर्णः प्रत्यावरः ' (१११५ पृ. ४६) इति निर्णयम् । अत्रक्यं च महाभाष्यस्य उद्धृतं स्वरणम् । तस्मात् पदानामेव वाचकशक्तिराशयणीया ।

अत्र के चिन्वोदयन्ति—ननु ब्रह्मव्यवहारप्रयुक्ते वाक्ये पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पुत्रपवाक्यानामर्थं प्रति लिङ्गाभावेन प्रमाणव्याप्त्युपगमम् । वाक्यादि कार्यभूतात् प्रत्ययितस्य वस्तुत्वादर्शयित्वात् पूर्वविज्ञानं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य हेतुत्वमिवास्ति-त्वात् शेषभूतार्थमिष्यः, इति न वाचकशक्त्युपगमः । उच्यते । न गूढं भगवन् नीतिपथोक्तमर्थं (नीतिपथाख्य-प्ररणोक्तं) सम्प्राकाशयति । परिहृतं हि तदेवम् । पाले हि श्रुत्यप्रमाणः प्रसोम्यब्रह्मस्य शब्दभवनव्यवहाराभावेनीतिविशिष्टैश्चानुमितमर्थप्रतीतिं शब्दकारणिकामवगच्छति । य तथा श्रुत्यस्यः यदा चित् कस्य चिदन्वितार्थपदरचनं वाचकप्रणमते । तपोपलभमानस्य चैव विमर्शो जायते, ' संभाष्यमावाङ्मन्यितार्थपदरचनमिदं वाक्यं कथं ब्रह्मसा-ऽर्थनिर्धनं हृतम् । ब्रह्मस्यै प्रवरायते वाक्ये अन-न्वितार्थपदरचनशब्दा मयेव संमगति' इति । तस्यैव विविचिन्वोदये पुनरेव निश्चयो जायते ' मन्मनेनार्थं प्रयोक्ता इत्यद्वयकारितः अन्वितार्थान्तेव यदन्वयं प्रयुक्तोः इति तद्यतिपरदयोगनियमस्याप्यनुपपद्येऽन्वये नोनरचने ' इत्येवमन्वयोपगमं अनुमितानेनान्वयो निश्चयेन, निश्चिते वाक्ये वाक्यमेतद्-नुपपन्नभूतमर्थस्येति । एवं वेदनुपपन्नवत्त्वात् तस्याप्येव उदाहरणं वाक्यमेवेति पूर्ववाक्यशक्तिज्ञानं, नावकार्य-मिति मन्यो, यदि परं मात प्रयुक्तमनुपपद्यतेऽर्थ-निश्चयोऽप्येति नाचकत्वं, साऽपि शेषमात्रनिश्चिते अन्वये विविचिन्वोदयानुपपत्त्या, साऽपि पदानां स्वान-मानव्यवहारं नोनरचते, किं तितोपपन्नम् । न च

शक्तेरन्वयः पदानां विशेषोऽवगम्यते । ततो मयेव अने-नापि अमीमां पदानां वाचकशक्तिरवधारिता, तेन विशि-ष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात् तद्विषयं वक्तुः पूर्वज्ञानमनुमित-वान् । इति गम्भीरोऽयं नीतिमहाह्वदः ।

अत्र के चिदाचक्षते—भवतु पदानां पदार्थेषु शक्तिज्ञानं, तथाप्यन्वितमिधानं न सिध्यतीति । तथा हि, प्रतिबोधिनामनन्ततया अन्वयानन्त्यात्, तदानन्वये चान्वि-तानामन्वयानन्त्यात् संवन्धग्रहणं दुष्करम् । अग्रहीत-संज्ञस्य च पदस्य न वाचकत्वं, एकस्मात्सन्ध्यात् धर्ता-र्थमतीतिप्रवृत्त्यात् । सामान्यान्वयमिधानं च नाशङ्क-नीयमेव, वाक्येभ्यो विशेषान्वयव्यवहारात् । स्वरूपमात्र-मिधानेनापि च वाक्यार्थयतिपत्तौ अन्वितमिधानाशयणे शक्तिकल्याणगौरवात् । तथा पदेन अन्वितत्वार्थोऽभि-धीयमानाः किमभिहितेन पदार्थान्तरेण अन्वितोऽभि-धीयते ? उक्तमभिहितेनेति विकल्पनीयम् । अनभिहितेन चेत् पदार्थान्तरप्रयोगेयमर्थं, एकस्मात् पदार्थस्य स्वार्थपत्तीतिप्रवृत्तः । अभिहितेन चेत्, तदपि तर्हि पदं अन्वितमिधायावितया पदार्थान्तरोपार्थमर्थाभिधानम-वेद्यते, इति तदेतत्तथाप्यं प्रश्नोति । तस्मात् पदानन्तरमि-धानानपेक्षस्वरूपमात्रमिधानमेवार्थानां परैः कियते । ते च तथाभूताः पदैरर्था अभिहिता आसाद्वाद्यामिधि-योम्यतान्तो वाक्यार्थमन्वयमिति । न तेषां संवन्धग्रहण-पेक्षा गृहणीया । ततः पदार्थोऽयं, नावयार्थमर्थः । तदाह भाष्यकारः— ' पदाति हि स्वरमर्थमभिधाय निवृत्तव्याकराणि, अयेदानीं पदार्थां अभिहिताः ' इति वाक्यार्थमन्वयमयति ' (१११०१५ पृ. १६) इति, उदेतक्षिप्रचतुर्गुणमये—' ओष्यन्ते शोद्धिमन्ते च स्वार्थां अन्वयव्याजलिनाः । अन्वितेष्वेव सामर्थ्यं पदानां तैत गच्छते ॥ ' अत्राह, स्वयमन्वितव्यवह-रिण्यवयेव आगोदारी, तथाप्यन्वितमिधानमवगमम् । पदार्थयोगि चतुस्वयोः । तथा हि, परैरन्वितोऽभिहितो-ऽर्थैः अन्वितव्यवहारेणैमित्ते मातर्ति पदानां पदार्थान्-वितेनैति हेतुम् । तथाह्वोर्वाचकप्रवृत्त्याः— ' न निवृत्तौ सामर्थ्यं वाक्यार्थोऽपि पदानी नः । तन्वाच्य-मिधोऽप्येव पदार्थेन च गच्छते ॥ ' इति (वाक्य-

स्वायं हि सर्वे पद नियमेन संबन्धसमर्पणा स्मारयति । नार्थान्तरम् । तत्रैव तेनैव पदान्तरस्यान्वितस्वार्थबोधक-
तेति न कश्चिदोप । किंच यदि अभिहितैरेवान्वित
स्वार्थबोधनान्मुपगमे प्रतिनियता वयनोपो ष्टते नाप्यथा,
तर्हि कल्पता पदानामन्वितामिधानवाचि रपि । द्विरमि
धानमैवापद्यते इति चेदापद्यता, न कश्चिदोप । पूर्वं
केवल पदमनन्वितस्वार्थमभिषेचते, प्रतिशोषिपदान्तरामि
हितवस्त्वन्तरमहाप्राप्सा तु तत्तदन्वितमयनाह, इति न
कश्चिदोप । इधमपि चास्तमते शक्तिकल्पनालापन-
मस्ति पदार्थगता वयनोपनशकत्याधानवाचि स्वरूपनात्याग ।
द्वयव्यापामपि शक्तिकल्पनाया पदानामैवान्वितनोपनराचि
शश्रयैतदुचित, न पदार्थाना प्रथमानगतत्वात् वाक्यार्थे
य तात्पर्यस्वावयवतात्त्रादिति ।

कथ तर्हि भाष्य, पदानि हीत्यादि (५ ९६।८) ।
तनाह ' अन्वितेषु पदेषु बोध्यमानेषु शक्तिभि ।
अन्वयार्थगृहीतस्वाधान्या शक्तिमपेक्षते ॥ ' आदा
इतिोत्तरमिदं भाष्यम् । विनाशकितम् । नवाचित
मिधापीनि पदानि, तर्हि नाम्नामिधापीनि । तस्मि
दर्थेषु पदाना शक्यतर कल्पयमिति । अपद्रुत्तरम् ।
य पदमन्वितामिधायाक, अन्यथाऽचित एवापौ नामि
हित स्वादित्यन्वितरूपेणाथेनान्वय स्थीयत, त विना
तदर्थमवाचिदि भाषरा तद्विषया पदाना वाचि कल्प
नीया । कथ पुनरुत्तरमपद्यते इत्याह— ' प्रतीवन्नन्वय
यसनात् प्रतीयाद्भिवत् पुमान् । व्यक्तिकर्तृविमि
धाथोऽसाधिति सपरिकीर्यते ॥ ' अन्वयपदानेन
द्वान्वित । सोऽन्वयाप्रतीती न प्रतीत एव स्थात्, किंतु
स्वरूपमानमेव । न च तद्विगतमुच्यते । वस्मात् तदन्वय
प्रतिपद्यमानोऽन्वित त प्रतिपद्यते । यथा व्यक्ति प्रति
पद्यमानो जातिम् । अथ तु विशेष, अन्वयपदानेनान्वित
उच्यते, इत्यन्वयोऽप्यमिधानानुप्रविष्ट । व्यक्तिसत्तैव
जातित्वरूप न भवति, किंतु व्यक्तेराकारमृता जातिस्तनो
मिमा, छा चेदाहृति शब्दमिधेयक, न प्यनिराकारमि
धानानुप्रविधिनी, किंतु आकारमृता जाति यतिरिक्ताऽपि
वस्तुत्वमायेन व्यक्तिसन्तरेण प्रतीतिमनुभवति । एतावत्ता
च साम्प्रेन, दृशन्तो न उवाचाना । ननु एषानिज्ञाना

रूढा कथ व्यक्तिरनभिधेया, शब्दो धापितविराजानविषयता
प्रमिधेयता, अस्ति च व्यचरेपि तथा भाव इति कथ
मनभिधेयतेति । श्रुयतामनभधानेन सर्वथ प्राभाकरा-
णाम् । सत्यनेकव्यक्तिविषयता जातिव्यक्यो, तथापि
चिन्तनीयमिदं, कथमेवा सवितिकरुमवयवयव जायते
इति । किमस्योभयविषयवे शब्दमात्रस्यैव व्यापार,
उत जातिमात्रविषयत्वे शब्दस्वरूपमात्रेण व्याप्यते ।
व्यक्तिविषयवे जाल्यमिधायकतथा जातेरयथा बोधयितु
मशक्यतादिति तावत् अनन्तसु व्यक्तिसु संबन्धमहणा
शक्ते, आहृ युपलक्षितासु च यद्यपि संबन्धमहण सुकर,
तथापि तद्वय येनैव शब्दराजस्वरूपानात्, उपलक्षयवे
कारणाभावात्, चिह्नमार्थेन च त्रियाऽन्वयासमवादा
दृष्टिविषयत्व तावच्छब्दस्वरूपनिचयनम् । एव चेत्
तद्विधायकतयैव व्यक्तिविषयवे शब्दव्यापार इति निश्ची
यते । तेनाहृतिनै व्यक्ति ममयति, किंतु शब्द एव
तद्विधायकतयेति आहृतिनो व्यक्ति कल्प्यते । अतोऽन्विता
मिधानान्वाप्यवस्थापद्यतेवात् अलाभ्यव्यो नामिधी
यते । तेन व्यतिपत्तामिधान वदन् अयतिपत्तामिधान,
निष्कृतामिधान न भवति । यतिपत्ताऽनन्वये व्यतिपत्ता
व्यतिपत्ता विना अमिधानानुपपत्ते । भाष्याधराणामय
मर्थ, पदानि अन्वितममिधाय निहृत्तयाशराणि
नाम्यय प्रथममिधयति । अयेदानीमन्विता प्रतिपत्ता
अवयवपि प्रतीत सपादयन्तीति । एते च पदाधानां
संबन्धमहणमये एव विरिदायात्, कारकान्तरे चान्य
यान्तरस्यैव प्रतिपत्तायात्, तपस्तेव वाक्यरूपति ।
वाक्यार्थशब्देन भाष्यकारोऽव्यमाह । वेदे वपुर्वात्वात्
वाक्यार्थ इति वक्ष्याम । एष न स्वरूपमप्यनवयव,
इति अन्वयस्यैव वाक्यवात्तात् । एवमुत्तेन जायेन
विशेषैरेवान्वितामिधान समर्थितम् । ये अन्वितामिधाने
एवमाह— शब्दस्वरूपहारे प्रसिद्धसंबन्ध शब्दोऽर्थस्य
वाचकः । अन्वयव्यतिरेकान्वाय च संनधानकारणम् । न च
विशेषान्वायविषयो तौ संभजत । किमप्यदि कारक
सामान्यव्यतिरेकान्वाय क्रियया एव अन्वयव्यतिरेको
भवते, विशेषान्तरान्वयव्यतिरेकान्वाय । एव कारकपदेऽपि
यो जीति । तन्निराकरणायाह— ' सामान्येनापि व

ननु एवं तर्हि यत्र पदत्रयं प्रवृत्तते, 'गामानय
शुद्धा' इति लोके, तत्र हि कारकद्वयस्यासंभवात्तावाट्सा-
ऽस्तीति कथमन्विताभिधानं, गामानयेत्येतावतैव परि-
पूर्णगान्धकपदस्य । सत्यम् । पदान्तरानुचारेणैवम् ।
उच्यते तु तस्मिन् तस्याप्यानयतिभिधानादेकगान्धकस्या-
वगमात् आनयत्यन्वितायांभिधावित्वात् आकाङ्क्षा
विना च तदसंभवादानयतेराकाङ्क्षा परिकल्प्यते । तथा
चोक्त भाष्यकारेण ' भवति च रक्तं प्रति आकाङ्क्षा '
इति । तेनान्विताभिधानसिद्धयर्थमेवाकाङ्क्षा । यदि
परमार्थे विशेषो, द्वारमित्यादी तस्यैव पदस्यान्विताभिधा-
नापकाङ्क्षा, ' गामानय शुद्धा ' इति तु पदार्थान्तर-
त्वेति । ' अन्विताभिधानार्थमुक्त्वाऽर्थघटनाय वा ।
प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति
शीयते ॥ ' इति उपरक्षोकः ।

सा चेत्यमाकाङ्क्षा भवन्ती ध्युत्पत्तौ उपलक्षणमाश्रीयते ।
निमित्तं पुनः संनिधियोग्यत्वे एव नाश्रीयते । आकाङ्क्षे-
णान्विताभिधानादर्शनात् । ' अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽ-
यमपनीयता ' इति पुत्रपदसंबन्धनिराकाङ्क्षो राज्ञः न पुरु-
षेणान्वीयते । कस्मात् पुनरनयोः पुत्रपुरुषयोः संनिधि-
योग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञः संबन्धो, न पुरुषेण ।
सद्यते । न्यायसाधेयत्वात् याक्यस्वार्थप्रतिपत्तेः नित्यसापे-
क्षेण पुत्रेणैव राजा संबन्धते, तत्संनिधिनिराकाङ्क्षश्च न
पुरुषसंबन्धमनुभवतीति । आराङ्क्षाऽपि ध्युत्पत्तुपलक्षण-
माश्रीयते ' परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्थाप्यनन्दय ।
ध्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणम् ॥ '
इति उपरक्षः ।

सा चेत्यमाकाङ्क्षा प्रतियोगिपु सर्वेषु न तद्वैभवेप-
जायते, किंतु कारयोगनिपातक्रमेण । तथाहि, निषयमन्त-
रेणापूर्वे कार्ये प्रत्येमेव न शक्यते, इति प्रतिपत्त्यनु-
बन्धभूतविषयपेक्षा प्रथमे विधेः । अथ प्रतिपत्ते विषय-
संबन्धनि विषयं विशेष्यमन्तरेण तसिद्धयर्थमवादि-
योग्यताङ्क्षा । तथा विषयीभूते च भाषार्थं
प्रत्येकस्यै वैतृतापूर्वाकां करोतिप्रकाराद्वा । लब्धे च
तस्मिन्तद्व्यवहारादापकाङ्क्षेति । तथा वाङ्मूः- 'प्रतियो-
गिपु सर्वेषु नाकाङ्क्षोदेति वक्ष्यताम् । कारयोगनिपातानु-

पूर्वेण तु यथायथम् ॥ ' तत्क्रमेणान्विताभिधानमपि
क्रमेणैव । श्लोकश्च मनति- ' जिज्ञासा- जायते बोद्धुः,
सन्निधियु यथायथा । तथातथैव शब्दानामान्वितार्था-
भिधायिता ॥ ' अथ यथा संनिधिकथने, तथा शुद्धौ
विपरिवृत्तिः । सा च न शब्दनिबन्धनैव केवलान्विताभि-
धानव्युत्पत्तौ उपलक्षणं, अप्याहुतेनारि लोके अन्विताभि-
धानदर्शनात् । न च वाच्य शब्द एवाप्याहुतेते स-
चायंमुपलक्षणतीति, अनुपयोगादप्रमाणकत्वाच्च । यद्यप्य-
र्थापत्तिप्रमाणत्वेऽप्याहारः, तथापि शब्दकल्पनमनुप-
पन्नम् । येन हि विनाऽनुपपत्तिः, तदेवार्थापत्तिप्रमे-
यम् । न चाथानां शब्दमन्तरेणानुपपत्तिः । एवमन्तम् ।
अर्थकल्पनाविधायां पत्तिः प्रवर्तमाना तस्यार्थस्य सविकल्प-
कथानवेद्यात्वात्, सविकल्पकथानाना च शब्दपुरःसर-
त्वात्, पुरोवर्तिनि शब्दे एव पर्यवसतीति । तदसत् ।
यथैव शब्दपुरःसरंऽपि सविकल्पकथाने सिद्धस्येन्द्रि-
याणां च निर्दिश्यकथनायामर्थे एवानुभारितव्यत्वाच्च
शब्दमन्ते पर्यवसानं, तथा दृष्टार्थापत्तौ साक्षादुपपादके-
ऽयं एवाथोपपत्तेः प्रामाण्याभ्युपगमात्, श्रुतार्थापत्तावपि
तथैव तस्याः प्रामाण्यं युक्तं, न शब्दे, तस्य साक्षादनु-
पपत्तिरामनासमर्थत्वात् । किंच सर्वत्र सविकल्पकथाने
शब्दस्मरणविपरिवर्ति न प्रमेयता प्रतिपत्तुमर्हति । सवि-
कल्पकथानेषु पूर्वप्रतीयमानता च शब्दस्य नातीन प्रमाण-
वती, क्लियर्थप्रतीतावेव । समानमाल शब्दस्मरणमिति
प्रतीत्याल्ल, तेन श्रुतार्थापत्तिः शब्दविषया । न च
शब्दानुपपत्त्या शब्दकल्पनैरोचिता, तस्य स्वतोऽनुप-
पत्त्यभावात् । अन्विताभिधानानुपपत्त्या तु कल्पनेन प्रयस्यती
योग्यप्रतियोग्यविषयव्यतिवृत्तते, तस्यैवाकाङ्क्षितान्द-
दृष्टमात्रस्यावेन पदार्थानु पूर्वप्रतीतस्यापि शब्दस्यैव
धर्णीयत्वात् । न च द्वारमिति यथाभ्युपगमात्, तस्याप्या-
भियतां संनिधितमिति वा क्वचिदुपपत्तिर्वाते. प्रमविद्युता,
सामान्यकल्पनानामन्तरेण वा । तसादपरिपूर्णापरिपूरक-
तया लोकेतः एवाप्याहारस्याऽनुपपत्तिः । तत्र योग्य-
तया प्रकरणादिपदेन च विवेचनप्रकारादर्थः एव च
परिपूरकः इत्यनुपगमां शब्दस्याप्याहारः । अतो विश-
विगदी नियोग्येन च, सर्वत्र च द्वारयोग्येन, निरुद्धे

इति, तथा 'भावप्रधानमाख्यातं' इति । अन्विताभिधानवादान्ते तु मन्वर्थाभ्यान्तेष्वपि अन्विताभिधानमुक्तम् । 'मन्वर्थाभा अपि विशिष्टमेवाभिदधति, नहि तेषां चाभ्यान्तरं निरूप्यते' 'हिरण्यमालिनः कनिनः' इत्यत्र विशेषणीभूता हिरण्यमाला तावत् प्रकृत्यैवोक्ता, कनिनोऽपि विशेष्याः स्वराब्देन, मनुष्यं तु निगमिदध्यात् अन्यत् विशिष्टात्" इति । तत्रैव पदेऽपि अन्विताभिधानं न वा इति मतद्रव्यमुक्तम् । तत्र हि कथं तर्हि भाष्यकारेण (१११।७।२५ पृ. ९९) प्रातिपदिकादुचरन्ती द्वितीया विभक्तिः, 'प्रातिपदिकार्यो विशेषक इत्याह' इति प्रत्ययस्य अन्विताभिधायिव्युत्पत्त्ये इति गुरुमतवे दृष्ट्वित्वा द्वेषा समाहितम् । 'मन्वत्त्वे वा कथं सर्वशब्दानां अन्विताभिधायित्वे सति विशेषणं प्रत्ययस्य तत् कथ्येत, तेन ग्रन्थानुगुण्यात् शब्दान्तराणां स्वरूपमात्राभिधायित्वं, प्रत्ययस्य तु अन्विताभिधायित्वं इति व्यक्त्वाभ्याम् । यदा अनेनापि अन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य ज्ञेयते, किं तर्हि प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमाद्यतमप्रत्ययानुरक्त एवावगम्यते इति तन्मन्वन्व्यतिरेकान्या प्रवृत्तेः प्रत्ययस्य च स्वस्वार्थे अनुगम्यते च पृष्टमित्यवसम्भिव्याहारस्यैव पदान्तरप्रमत्तव्याहारस्यैव पदार्थानुरागे निमित्तत्वं विविच्यते । अतः अनुगम्यादाय समभिव्याहारदेव प्रतीतिविदेः न प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः । स तु स्वार्थमात्रमेवाभिधायते । तदुक्तं शब्दे 'प्रकृतिप्रत्ययो वृत्तः प्रत्ययार्थं सहेति यत् । भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येनैतदुच्यते ॥ नात्यावयवशक्तिवत्त्वां शक्तिः का चित् पदाभया । विशते यत् एकस्माद् विशिष्टार्थगतिर्भवेत् ॥ नित्यं विशिष्ट एवार्थं प्रत्ययो यत् प्रपतते । तत् पूर्ववरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥' इति । अत्र द्वितीयपत्र एव पाठ्याधिक्यं इत्येवमतया शब्दान्तराधिकरण- (२।२।११)-विद्वान्तान्तर्गतं भट्टसोमेश्वरेण ध्यायन्तात् । यस्मात् पृष्टनिप्रत्यययोः स्वार्थभिधाने व्युत्पत्त्यादाय नित्यं विवक्षितमन्वेन पूर्वप्रत्ययप्रकृत्यर्थानुगुण्ये प्रतिपत्तौ प्रत्ययाः संनिपततः तद्वृत्तानुक्रमेणैव स्वार्थं यदन्ति, तस्मान् न

कदा चित् प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । ययोकं 'प्रातिपदिकादुचरन्ती द्वितीया विभक्तिः प्रातिपदिकार्यो विशेषक इत्याह' इति सोऽयं गुणन्वित्वन्तरदयोः उक्तः प्रसारः पाचकारिदृशन्तेऽप्युक्तः । 'पाकं तु परिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो वैकस्य कस्य चित् ॥' (फेनारोनामिषीपते इति चतुर्थचरणपाठः वाक्यपदीये) । अयमेव प्रकारो देयतातदिते मन्वर्थाभाशब्दो च संगतः । अतः 'पदश्रुतेर्वर्लीयस्या विविद्युत्वा हि भावना । अवरुद्धा न यागादिभाष्यमालम्बितुं श्रमा ॥' इत्यादिः (शा.) स्वार्थानामधिकरणदौ विशदीयना पदे श्रुतित्वपरहाते नान्विताभिधाननिवन्धनः । न च विशेषणाभिधानं विना कथं विशिष्टाभिधानं इति वाच्यम् । 'विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिद्विहासिते ॥' इति कर्त्तृकरण- (पृ. १.१५) वार्तिकोक्तरीत्या तदुपपत्तेः । ननु 'यद्येत् पशुना' इत्यादिपदं विशिष्टाभिधानमत्रात् चेत् श्रुतिः, ततः समाख्याया अपि तत्रोत्थात् अतिव्यापतिः, तेन तदधिकरणे तस्याः श्रुतित्वमाशङ्क्य 'पाकं तु परिरेवाह' इति हरिकारिकोपन्यासेन अन्यन्यानाभिधानात् श्रुतित्वामात्रोक्तिरपुक्ता । सत्यम् । अन्वेषणपदविकिरेवैवा सतीकता । या तु इतः परं तत्र युक्तिरुक्ता, 'अथापि समाख्या संनभगाभिदध्यात् तथापि न या तत्र प्रमाण' इति, सैव श्रुतित्वनिरासहेतुर्मुखः । किंच पाठार्थमूले अभिहितं 'न भुत्यादयः पाठार्थमभिदधति इति ब्रूमः, किं तर्हि विधिहितताः पाठार्थं शेषयति' (शा. २।१।२) इत्यादि । तेन विधिमात्रादपि न समाख्यायाः श्रुतित्वं इति समञ्जसं सर्वम् । बाल पु. ४२ ४४.

- अन्वेषणमन्त्रः—अथ तत्रै—प्रत्ययः कृत्यायः विशेषः । अन्वेषणमन्त्रः । बाल पृ ४०
- 'अन्वेनें माता मन्वत्तां' इत्यभिगुण्ये माणादित्यन्वेदप्रतिषेधोऽपि 'न माता वधते न पिता' इत्यादिरूपः । भाट्ट. १।१।२.
- अन्वेषणमन्त्रः—'योऽपि वृत्तोऽपि कृत्यायि

विकरणमहत्त्वमप्यध्वस्यति, तस्यापि गृह्यात्वे इव
 महिर्भावावगतौ अर्थोपतिः 'योऽयं श्वेतः, स
 एषोऽश्वः' इत्यत्र प्रमाणम् । यस्तु श्वेतसमा-
 नाधिकरणौ हेत्वाप्तनिष्ठरूपुष्टङ्कारौ अप्यध्वस्यति,
 तस्याप्यध्वत्वे वेगवति च गमने श्वेतवर्तिनैवातुमानं,
 न स्वतन्त्रवोरिति प्रमाणान्तरेणासंनधानमात्माना
 पदार्थानां क्व चिदप्योन्वयसम्बन्धशेषकत्वमनुमानार्थोपति-
 व्यतिरेकेण प्रतीतम् । अपि च यदि पदार्था-
 वेगेतिमात्रादेवान्वयावगमः, तदा करिन्मु प्रमाणे कस्या
 न्तर्भावः इति चाप्यम् । न तावच्छब्दे, शब्दाभावात् ।
 पदार्थाभिधानान्तरव्यापारेण हि यच्छब्दादन्यज्ञानं तद्
 शाब्दमित्येव यो राधान्तः । कस्मान्नायं शाब्देऽन्तर्भावः ।
 प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शाब्दस्योच्छेदः । शब्दावगत-
 पदार्थविव्येऽपि तस्यैव प्रमाणप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दा-
 भिहितानां पदार्थानामन्यत्राद्यद्यथे वाक्यार्थबोधनसामर्थ्ये
 कल्पयितव्यम् । तदापानरात्मिकं शब्दानामपीति कल्पना-
 लपर्यच्छब्दानामेवान्वितस्वार्थबोधनरात्मिकान् कल्प-
 यितुं न्याय्यम् । तेन पाटपरेण पञ्चानामन्वितेषु सामर्थ्य-
 मिति निरस्तम् ।

ननु अनन्तरप्रतियोग्यवितस्वार्थबोधनविषया अनन्ता
 एव शब्दस्य हाक्च कल्पयितव्याः स्युः । अभिहितान्वय-
 वादे त्वेकरिन्मु अर्थे एकस्य शब्दस्यैकैव राक्तिरिति ।
 तत्र । एकस्यैव आकाङ्क्षितसंनिहितयोर्ग्यान्वितस्वार्था-
 भिधानशक्त्या प्रतिभोगिभेदेन कार्यभेदोपपत्तेश्चापुरादोना-
 मिव । येषु एकत्र दर्शनशक्त्या चक्षुर्ग्राह्यप्रतियोगि-
 त्वाद्यभेदात् ज्ञानानि मिथानि जनयति, तथा शब्दो
 ऽपि प्रतियोगिभेदादिति भन्तव्यम् । किंच पदार्थे
 ष्यपि हत्वमेतदिति न किञ्चिदेतत् । अन्ये त्वाहुः—
 आराद्वाद्यभिधेयोऽन्तः पदार्था वाक्यार्थौ
 भवन्ति, न पुनर्गन्तव्यमेव बोधयन्तीति, तदि-
 द्मतिमन्दम् । वाक्यार्थान्गतेः कारणान्तरमद्वात् ।
 अनुसामत्वे हि पदानामन्वयप्रवृत्तौ पदार्था अपि चेत्
 कारणं, अस्मरणीयं तप्यते । स्यान्मत्तम् । त्रिवापदेन
 कारकपदेन वा साक्षाद्दोऽर्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण
 योग्यप्रतीयोगिनपदार्थान्तरं संनिधाप्यते, तदेव तस्य संनिध-

त्वेनावतिष्ठते इति । सत्यमेवम् । अवगतिस्तु तत्सं-
 ग्गस्य किञ्चिन्वनेति चाप्यम् । अत्र पूर्वपदार्थे साक्षाद्दो-
 यत् पदान्तरमुपारितं, तत् संनिधितपैव स्वार्थमुपनयति
 प्रत्ययवद् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्ययः स्वार्थानायाः
 स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिप्येत्, तथा पदान्तरमपि । तदुक्तं,
 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति । प्रकृतिः
 स्वार्थे प्रत्ययार्थंविशेषणत्वेनोपनयतीति प्रत्ययेन सह तदर्थ-
 मादित्यर्थः । स चोक्तसिद्धयर्थे विशिष्टे एवार्थे प्रत्ययो पत्
 प्रयुज्यते तत् पूर्वतरविज्ञानप्रकृत्यर्थेविशेषणारिति, अद्वी-
 षुत तर्हि द्वितीयस्य पदस्यान्वित्याभिधानम् । प्रथमस्य
 तथापि नास्तीति चेत्, वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभा-
 वात् । यदेव कदा चित् प्रथमं, तदेव कदा चित् द्वितीय-
 मिति सर्वपदानामेवान्वित्याभिधानमापतितम् । अभिहिता-
 न्वयवाची च प्रकृतिप्रत्यययोरपि अन्वयव्यतिरेकानुपारित-
 व्यतिरेकराक्तियोरभिहितान्वयमेव पदवदिच्छति ।
 तथा च 'प्रकृतिप्रत्ययो ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहति
 यत् । भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तयोव्यते ॥
 पार्कं हि पश्चिरेवाह कर्तार प्रत्ययोऽप्यहः । पाक-
 युक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्य चिन् ॥' इत्याह ।
 किंच प्रत्ययभेदव्यतिरिक्तार्थी, तदा तद्विरोधात्
 पदानामप्यन्वित्याभिधायित्वा किमिति नाम्युपेयते । किमर्थं
 वैरासेन । यदि प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्वित्याभिधानमस्ति, न
 तर्हि द्वारमित्यन्वित्याभिधानानुपपत्तिरिक्त्वात्साक्षाद्दया
 विनियता समिवार्थं वेत्त्यप्यहः । सत्यते । द्वारमिति
 प्रथमेऽं प्रतिपरिकरादतिरिक्तार्थाभिधायिनी । तेना न वेन
 एतेत्यन्वित्याभिधानम् । व्यतिरिक्तार्थे प्रत्यये प्रविरो-
 त्यादौ योऽप्याहारः, योऽभिहितार्थमुपपत्तौ विश्वविदा-
 दिवदिति न दोषः । यातिङ्गान्तरादास्तु हास्यगिहान्
 सर्ववाक्यार्थानिच्छन्तः पदार्थानामन्वयव्यतिरेककल्पनां
 निराहुयन्तः अनवितयस्यो हि पदार्थोऽभिहितः अन्वि-
 तान्तरां स्वसंनिधानं लक्षयति । अथत्याजते हि संव्या-
 दस्यान्यभिहिते भवत्येवमस्याऽदृष्टेऽपि बुद्धित्या । सर्वत्र
 च संनिधिमि ह्ये संन्यन्तरे बुद्धिर्भवतीति कृतमेव ।
 तेन नास्ति पदार्थानामन्वित्येवमेव साधिकात्पत्तेति ।
 तदाह, 'वाक्यार्थो एवमनागो हि सर्वत्र हि लक्ष्ये'

● अपचिती (नाम यागे) उभे बृहद्रथंतरे
 कुर्यात् । तत्र बहिष्पवमाने प्रतिपत् न उपवती, न अभि-
 यवती, किंतु अन्यैव । (उपासौ गायत इत्युपवती,
 प्रयुक्तो वाचो अग्निषः इत्यभियवती) । सा. १०।५।१६।
 ५९-६१, ● अपचिती एकाहे बृहद्रथंतरोः होतः पृष्ठे एव
 समुच्चित्त निवेत्ताः । १०।६।८।१४-२६, ● अप-
 चिती एकाहे रथंतरदिपमाणां प्रकृतिवत् व्यवसा ।
 ९।२।१७।४९-५०, ● अपचिती एकाहे श्रुते ' उभे
 बृहद्रथंतरे कुर्यात् ' इति । तत् समुच्ये सति न स्यात् ।
 तस्मादपि निवृत्तः । १०।६।४।१३, ● अपचिती बृह-
 द्रथंतरे कुर्यात् । एकाहत्वात् विभागासम्भवात् समस्ते
 साम्नी । १०।६।८।१४-२६..

● अपच्छेदः । यत्र आद्ये प्रयोगे केवलमुद्राता
 अपच्छिन्नः तन्निमित्तो तु द्वितीये प्रयोगे केवलं प्रतिहर्ता
 अपच्छिन्नः, तत्र आद्यप्रयोगगता द्वादशरातदक्षिणा
 उद्रात्प्रच्छेदात् द्वितीयप्रयोगे प्राप्ता ' यत् पूर्वमिन्
 दास्यन् स्यात् ' इति । सा द्वितीयप्रयोगगतप्रतिहर्तृपच्छेद
 निमित्तेन सर्ववेदनेन नाच्यते । ननु द्वितीयः प्राथम्य-
 रूपत्वेन आद्यप्रयोगाद्गन् । ' ययुद्राता अथन्यः स्यात् '
 इत्यत्र चेदमुक्त पूर्वप्रयोगाद्भूतैव दक्षिणा उत्तरप्रयोगे
 लक्ष्यते, न तु आद्यप्रयोगे अदाक्षिप्यं विधीयते इति ।
 तत्र ब्रह्मरातदक्षिणा आद्यप्रयोगाद्गत्वात् नैमित्तिक
 लक्ष्यताद्वितीयप्रयोगाद्भूतं प्रतिहर्तृपच्छेदनिमित्तं सर्वं
 वेदत्वमेव कथेत अद्रुणविरोधन्यायान् इति चेन्न ।
 एवमुक्तमपिपिपेः अहृत्प्रथमं प्रथम्येत् । नहि उत्तरप्रयोग
 गतया दक्षिणया पूर्वप्रयोगौपरिवर्त्ता आनतिः विद्यते ।
 किंच पूर्वप्रयोगाद्गत्वेनैव अवगता दक्षिणा तत्र अपच्छिन्न
 उत्तरप्रयोगाद्गत्वेन इह विधीयते अदाक्षिप्यनाक्यतोप-
 र्यात् । न गिरापरिवेतिनाक्यतोऽप्येन गिरापदस्तापवि-
 हारपदस्य । ननु आच्छिन्नविधानं चतुर्थे निरस्तं ' यदा
 त्रिप्यायां बर्हिः ' इत्यादौ । न । तत्र हि आतिष्यप्रकरणे
 प्रस्तं बर्हिर्मिदं च त्र्यम्बकप्रकरणे चतुर्थेऽप्येन आतिष्यप्र-
 मेवावस्यत् । तत्र च तस्य निर्विषयताऽऽपत्तेः कार्दिक-
 गाच्छिन्नविधानं न युक्तमित्युक्तम् । इह तु आच्छिन्नवि-
 धानं पठते एव नैमित्तिकत्वात् । निमित्तानामेव च तत्राः

दक्षिणयाः पूर्वप्रयोगाद्गत्तोपत्तेरिति । किंच द्वितीय-
 प्रयोगाद्गत्तमूर्तिसिद्धयर्था इयं दक्षिणा तद्यप्रयोगाद्गत्तैव
 इत्युचितं नाद्यप्रयोगाद्गत्तैवेति । आद्यप्रयोगाद्गत्तमूर्त-
 तिसिद्धयर्थस्याभावात् । अन्यप्रयोगस्य हि कृत्तित्तः
 (द्वितीयेयं) संस्मरोति (दक्षिणा, कर्ता) अन्यप्रयो-
 गस्य चाहं इत्यपूर्वा मुक्तिः । तत्र च तदक्षिणालेपे
 प्राथम्यमपि द्वितीयप्रयोगाद्गत्तमेव, नाद्यप्रयोगाद्ग-
 तमिति । तस्मात् आद्यप्रयोगगतोद्रात्प्रच्छेदनिमित्तके
 द्वितीयप्रयोगे उद्रात्ता द्वादशरातदक्षिणा द्वितीयप्रयोगगत
 प्रतिहर्तृपच्छेदनिमित्तकसर्ववेददक्षिणावत् द्वितीयप्रयो-
 गाद्गत्तमेव नाद्यप्रयोगाद्गत्तं, इति अहंरातन्यायविप-
 र्यात् न पूर्वया उत्तरा नाच्यते, किंतु अनयोदितेन पौर्वा-
 पर्यन्यायेन पूर्वैव उत्तरया बाध्यते इति मुख्यम् । इति आद्य-
 प्रयोगे केवलोद्रात्प्रच्छेदे, द्वितीयप्रयोगे च केवलप्रतिहर्त-
 र्पच्छेदे पौर्वापर्यन्यायप्रकृतिरुपपन्नम् । बाल. प्र. ११६-
 ११७. ● अपच्छेदेन उद्रात्कृतृत्वेन विशिष्टस्यैवः
 आश्रितिरहर्गमे, न तु सर्वस्याहर्गमेव । भा. ६।५।२।
 ५९, ● अपच्छेदेऽहं उद्रात्कृतृत्वेन परत्वे तन्निमित्तक-
 पुन प्रयोगे सर्वस्वदानम् । ६।५।२।५५. ● अप-
 च्छेदे उद्रात्कृतृत्वेन विचारः । ' ययुद्राता अथन्यः स्यात्
 पुनर्यथे सर्ववेदं दद्यात् यत्तरसिन् ' (६।५।२।५५)
 इत्यधिसरणे उक्तं, पौर्वापर्यं पूर्वदोषं त्वे स्तिते चिन्त्यते,
 यदि प्रतिहर्तृपच्छेदे जाते पश्चात् उद्राता अपच्छिद्यते
 तदा पुनर्यथे सर्ववेदं देयं, उत द्वादशरातमिति ।
 तदपि ' ययुद्राताऽपच्छिद्येत् अदक्षिणो यः परिसमाच्यते '
 इति अदक्षिणता विधीयते, अन्यथा तेति (निवृत्तौ यम्)
 तत्र ' यत् पूर्वमिन् दास्यन् ' इति ऋतुसामान्यात्
 द्वादशरातमेव देयं प्राप्यते । न च तस्य प्रतिहर्तृपच्छेद-
 निमित्तकसर्ववेदनेन बाध्यात् सर्ववेदमेव दास्यन् आशीर्
 इति उद्रात्प्रच्छेदे तदेव पुनः प्रयोगे देयं इति प्राच्यम् ।
 तस्यापि उद्रात्प्रच्छेदे विशिष्टेन अदक्षिणं बाध्यात्
 इति प्राच्यम् । सिद्धान्तस्तु । नाम अदाक्षिप्यं विधीयते
 वाक्यमेवात् । किंतु पूर्वमिन् प्रयोगे दास्यन् सर्वा
 दक्षिणा तत्र उद्रात्प्रच्छेदप्रयोगे निश्चित्यते, तेन
 ' अदक्षिणो यः ' इत्यनुवादः । पूर्वप्रयोगे च उद्रात्-

पदानामभिधायकशक्तिः, अपरा च पदार्थगता अन्वयशो-
धनशक्त्याधानशक्तिः, पदार्थानां चान्वयज्ञानशक्तिरिति ।
स्मारकत्ववादिनस्त्वभिधानशक्तिः हिला शक्तिकल्पनालाप
वाद्युक्तैव न्यायेन पदानामेव शक्तिकल्पना न्याय्या ।

उचितत्वाद्दन्विताभिधायीनि पदानीति स्थापितम् ।
संप्रति पूर्वोक्तमितरेतराश्रयदोषं परिहर्तुं यथा पदेभ्यो
वाक्यार्थप्रतिपत्तिरुपाया दर्शयति— 'पदजातं श्रुतं सर्वं
स्मारितानेनैवतार्थकम् । न्यायसंपादितव्यकिं पञ्चा-
द्वाक्यार्थबोधकम् ॥ ' यत्तावद्वहीतसम्बन्धः, यथा च
संबन्धग्रहणसंस्कारो ज्ञेयतः प्रपञ्चो वा, स वाक्यार्थप्रति-
पत्तौ नाधिनियते । यत्स्वल्पप्रसन्नसम्बन्धग्रहणसंस्कारः,
स पदं श्रुत्वा नूनं तावदिदं स्मरति, इदमिदमस्याकाङ्क्षित
समिहितयोग्यप्रतियोग्यन्वितस्य वाचकमिति । एव च
स्मरता स्मृतमेव अनन्वितमपि स्वरूपमान्यमानम् । न
चैतदश्रयो वाक्यार्थोवर्ततेति किञ्चिदन्वयेते । अभि-
हितान्वयवादिनोऽपि हि मात्रं पदान्तरमप्यन्तरं बोधस्था-
पयति, तावदन्वयवागमो नास्ति, पदार्थस्यान्वयवागमोऽपि न
पदार्थान्तरापेक्षयात्, प्रतियोगितापेक्षालादन्वयस्य । अत-
स्तन्मतेऽपि ' सर्वपदैरन्वितस्वार्था अभिधीयमानाः
पश्चात् तेभ्यः सर्वेभ्यः स्मृत्याकृतेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्ति-
रद्विपरणीया । तदाहुर्वैतिकाकारपादाः— ' तेऽपि
नैवास्मृता यस्माद् वाक्यार्थं भवत्यन्ति नः । तस्मात्
तस्मरणेभ्येव सहतेषु प्रमाणता ॥ ' इति । अत एव
तत्रमवत आचार्यस्य वाक्यग्रहणं 'सहस्य अर्थमभिधायति
पदानि वाक्य' इति । ननु अन्विताभिधानवादिना कथं
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । श्रूयमाणेन हि पदेन योऽर्थो नाव-
बोधितः, स कथमन्तर्हितेन तस्मिन्प्रभासेते । उच्यते ।
अभिहितान्वयवादिनोऽपि नाथ नियमः, श्रूय-
माण एव पूर्ववर्गमस्मृतवत्स्मरणदिदोऽन्वयो वर्णः पदार्थं
प्रतिपद्यते इति, वाक्यदशाऽपीतत्वात् प्रायनवपूतार्थात्
अद्वपरिज्ञानसंस्कारात् पश्चात् स्मृतादपि वेदार्थाङ्गमदर्श-
नात् । तेन स्मृत्याकृतस्य अगमकत्वमदोषः । श्रूय-
माणेन हि पदेन प्रतियोगितापेक्षयादन्विताभिधानस्य
प्राक् सहाकारिपरिहादर्थो नाभिहितः । पश्चाद्भिधीयते
इति विमनुपपन्नम् । चेऽपि वादिनः एवमाहुः — एक-

मेव पदमन्विताभिधायकमस्तु, इतराणि च पदानि प्रति-
योगिसंनिधानमनेन एव व्याप्येयानां, न च गृह्यमाण-
विशेषता, प्रायश्च्येन प्रधानपदत्वेन वा विशेषग्रहणात् ।
अत एवमाहुः, ' प्रधानं पदं वाक्यं ' (आद्यं पदं
वाक्यं ' इति, तान् प्रत्याह । सर्वमिति । प्रथमस्यैव
स्यात् वाक्यता, यदि सर्वपदार्थानां प्रथमपदार्थान्विता
स्यात् । न चायं नियमः, ' अहमवैकहापत्या पित्राश्रया
शोभं क्रीणाति ' इति क्रयमानान्वयित्वादाहयस्य । किंच
वाक्ये पदानामानुपूर्व्यनियमान्मावात् कदा चित् तदेव
प्रथमं सदन्विताभिधायकं, अन्यदा नेति न युक्तम् ।
तथा प्रधानपदस्यापि वाक्यत्वमनुक्तम् । शोभपदेन सह
सर्वेषामनन्वयात् । यद्यन्तरादादीनां सर्वेषां शोभं प्रति
शेदमर्थ्यमस्ति, तथाप्यस्मिन् वाक्ये त्रये एवाक्यत्वादीना-
नैदमर्थ्येन किपाकारकभावेन चान्वयः, नयदारेण तु शोभं
प्रति शेदमर्थ्यमाश्रयः । अथ यद्यपिपादनपरं वाक्यं, तत्
प्रधानमित्युच्यते, इह तु क्रयः एव सर्वकर्मकरणाव-
च्छिन्नः प्रतिपाद्यते । तेन प्रीणातीत्येव प्रधानं पदं, तद-
न्वयिता च सर्वेषामण्णादीनामिति । अत्रोच्यते ।
वाक्यस्य च तावत् तावत्, तत्र व्यक्त्विपत्तम् । क
चिदाख्यातपरमेव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति, क चित्
गुणविधिपरत्वं ' दक्षा जुहोति ' इति । तेन प्रधान-
पदत्वस्यापि सर्वेषां पदानां संनानत् सर्वेषामेव पदानाम
न्विताभिधानशक्तिराश्रयणीया । तथा च यदि यवापि
गुणपरत्वं, तत्रापि कृद्गणकिकृत्तया अन्विताभिधायकत्व-
मविरुद्धम् । पदार्थेष्वपि चैतत् तुल्यमेव । नन्वेवं
' गामानय ' इत्यादौ परस्परपर्यायता सर्वेदाश्रयानां स्यात् ।
यथा गामित्यनेनान्विताभिधानं, तथा आनयेत्यनेनापि ।
उच्यते । द्वौ एतावर्थौ, यदान्वयान्वितव्ये गोचः, गत्रान्वितं
चान्वयनमिति । तेन एवैकेन एकैकस्यार्थस्याभिधानात्
कुतः पर्यायत्वप्रसङ्गः । पदार्थेष्वपि चैतत् समानम् ।
ननु त्रीणास्यैस्त्वहम्यादनेनान्विताभिधानादावुचित्वाद्यो
वाक्यभेदः स्यात् । न । तत्रोच्चारणात् । वैरुच्ये च
तत्रताऽनुपपत्तेर्वचनभेदः स्यात् । न्यायसंपादितव्यकिं
इति किमिदं, यावन्त्यायेन वचनव्यक्तिः संनानते,
तावत् पदजातं वाक्यार्थस्याऽश्रयोपेक्ष न भवति । लोह-

त्वात् अविद्वत्त्वात् असाध्यम् । इह - एवंलक्षणः
श्रुतिलिङ्गादिविरोधे प्रमाणानुपत्तिलक्षणो वाधः । उपक्रम-
पत्नौ उपसंहाराद्व्यर्थकत्वनायां लक्षणापरिमोहेण शब्दाय-
विज्ञानस्य धर्मवाधः । नित्यनैमित्तिकयोः नित्याध्यात्मोः
प्राकृतवैकृतयोश्च पौर्यापर्यनैमित्तिकन्यायेन पूर्ववाधः ।
सामान्यविशेषेषु सामान्याध्ययस्य विशेषलक्षणया सर्व-
प्रतिः । विशेषाश्रयस्य तु श्रुत्या । श्रुत्या च लक्षणाप्राप्तं
वाच्यते, तत्र साम्यसंबन्धविज्ञानवाधः । पैकलियकरोषु
एकनिमित्ताश्रयणात् । अपूर्वे हि धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं
च इति पौर्यापर्याभावात् इतरंतरवाधनम् । इह तु पूर्वदौ-
र्बल्यमिति ।

सोम— पूर्ववदिहापि विकल्प इति प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । प्राभाकरास्तु— स्यादेतदेवं यदि कर्मज्ञापक-
शास्त्रवत् इदं सकृदेव बोधकं स्यात् । नैवं, किंतु नैमि-
त्तिकदशात् नैमित्तोपपन्नने प्रवर्तमानं निमित्तसाधिकादि-
विशेषणत्वात् अधिकारिद्वारकं सत् प्रयोगशास्त्रमिति प्रति-
प्रयोगमाहृत्तैव बोधकमिति प्रयोगभेदाश्रितेन पोषाश्रयेण
संभवति वाधः इत्याहुः । तत्र प्रतिप्रयोगं शास्त्रमहृत्तौ
प्रतिप्रयोगं एकैकशास्त्रवाचिकः संबन्ध इति तत्त्वप्रयोग-
महृत्तशास्त्रव्यक्तेर्निरवकाशतया सुतरा वापालंभव इति
दूयम् । सूत्रे प्रकृतिवत् तथा प्राकृतस्य कुशादेः वैहन-
शास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं तद्वदित्यर्थः ।

वि— 'अपच्छेदकमे पूर्वं प्रकृतः स्यादुत्तरः । ,
असंजातविरोधेन पूर्वोत्तरवाधनम् ॥ निरपेक्षोत्तरत्वात्
जायते पूर्ववाधः । न वाधकान्तरं तस्य तेन प्रकृत्युत्तरम् ॥'

आह— यदा क्रमेण निमित्तद्वयसंनिपातः, तत्र
असंजातविरोधित्वात् आद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् ।
अथवा नाम शास्त्रद्वयस्य सामान्यविशेषपरिस्वरता यथा
यत्नम् । नापि प्रमाणतदभासरूपतया, उभयोरपि समानैव
प्रमाणत्वात् । अनुज्ञानवैकल्यां पौर्यापर्ये तु न सामा-
न्यावधारणाय अल्पम् । अतो विकल्प एव । इति प्रति,
यथैव मित्यं द्वादशघटनं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन वाच्यते पर-
त्वात्, तद्वत्त्वेन च द्वादशघटनविधेः निमित्तारहितप्रयोगवि-
षयत्ववर्तनं, तथैव परेषामपि नैमित्तिकेन पूर्वस्य
नैमित्तिकस्यापि परत्वावितोषादेव वाधः । पूर्वनैमित्तिक-

विषयश्च परनिमित्तारहितप्रयोगविषयत्वकल्पना, तद्वदेव च
अनुज्ञानवालीनमेव पौर्यापर्ये शास्त्रार्थावधारणत्वेत्यं
पूर्वमेव आलोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनां, इति न
प्रकृतं विरोधः । न च संजातविरोधित्वेन, इह परवि-
ज्ञानस्य अनुपत्तिः, शापकस्य प्रमाणस्य कर्तव्यत्वेन तद-
योगात् । नहि अत्र उत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेन एकवाक्य-
तया स्तार्थबोधजनकं, येन तदुपजीवित्वेन तदनुपपत्त्येन
वर्तेत । अतः उत्तरमेव निरपेक्षतया लक्ष्यमानं पूर्वप्रमा-
णस्य परनिमित्तकत्वप्रयोगविषयक्यांते सिष्यात्वं कल्पयति ।
न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तत्वव्यवधा-
विषयक्यांते सिष्यात्वं किमिति न कल्पयेत् । नहि अत्र
नित्यापेक्षया नैमित्तिके इव निरवकाशत्वमस्ति, उभयो-
रपि एकैकनिमित्तकत्वप्रयोगे सावकाशात्वात् इति वाच्यम् ।
पूर्वनिमित्तोपनिपातवैकल्यां परप्रमाणजन्यज्ञानस्य नियमेन
उपरिपत्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात् तद्वत्त्वस्य पूर्वनिमित्त-
त्वव्यवधिगविषयत्वादे सिष्यात्वस्य कस्यापिनुमाकृतत्वात् ।
परनिमित्तोपनिपातवैकल्यां तु पूर्वविज्ञानस्य विधीयित-
विषयत्वेन पुनःसूचित्त्वात् धर्मिज्ञानवत्त्वेन तद्वत्त्वस्य
स्वकल्पने न किञ्चित् वाधकम् । यदि तु परनिमित्तोप-
निपातोत्तरमेव पूर्वेण सिष्यात्वकल्पनामिच्छासङ्कल्पेत्,
तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाणविसर्पणं
तदा तेन उत्तरस्य सिष्यात्वकल्पनाऽनुपपत्तेः अवयवं भव-
न्मते पूर्वप्रमाणसर्पणं कल्पयत् । मन्वते तु यदा देव-
यद्यात् पूर्वप्रमाणसर्पणं, तदा तस्य सिष्यात्वकल्पनेऽपि
विस्मरणे परनैमित्तिकस्यैव अनुज्ञानात् न किञ्चित्
कल्पयम् । तथा च अवयव क्रमः । परनिमित्तोपनिपात-
वत्तैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानं पूर्वविज्ञानसर्पणं च, ततः पर-
ज्ञानस्य तेन सह विरोधकार्यं, ततः तेन अपेक्षाबुद्ध्यात्म-
केन विनश्यदवत्त्वेन अनुपपत्त्ये पूर्वविज्ञानस्य भावितव्य-
कल्पना, विशेषज्ञानदशाया तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थस्येत्यात् सा इति न विरोधः । अतः सिद्धं परेण
पूर्वस्य वाध इति ।

मण्डन— ' परं पूर्वस्य वाधकम् । ' २०.
संहर— ' क्रमे पूर्वं तु प्रापते । ' २१.

पद्मसिद्धोऽथयत् इति तत्सम्प्रदायैर्दत्तान्वितोऽभिधीयेत ।
 अन्वितान्वयवादे तु नायं दोषः । एवैकस्यार्थस्माभिधेय-
 त्वादिति । अत्रोक्तं यत् । पदात् तावत् पदार्थप्रतीतिः
 स्मरणात् भिन्ना बधितु न शक्यते, तेन स्मृतानाभिधा-
 न्वयदोषत्वमित्याश्रयणीयम् । तथा च तुल्यो दोषः ।
 अयं शब्दैः स्मारितानामन्वयगोचकत्वात् बृहस्पवहारे
 तथा दर्शनाददोषः, मत्वात्तरेऽपि तुल्यमेतत् । न
 चायमेकांतः, बृहस्पवहारे अप्याहतेनाप्यप्येन अन्विता-
 भिधानदर्शनादित्युक्तम् । अथ शब्दैर्बहुवोऽर्थाः स्मार्यन्ते,
 किंतु तेषां कतमेनान्वयगोचकत्वमिति, अन्वितान्वयवादे
 तु अभिहितेनान्वयगोचकत्वं युक्तमेवेति । तदसम् ।
 स्मारकत्वातिरेकिणी का अन्वा अभिधायकता,
 या न्यवस्थाभिन्नत्वम् । अधोच्येत । स्मारकत्वं नाम
 प्रत्यासक्तिभिन्नत्वम् । तेन तदतिरेकिणी अभिधेयाभिधा-
 यकतात्तरत्वात् प्रत्यासक्तिरङ्गीकरणीयेति । नैतदेवम् ।
 स्मारकत्वैर्नैव बृहस्पवहारे दर्शनत्वं स्मारकत्वोपपत्तेः ।
 प्रत्यासक्ति हि वाच्यत्वात्कदा, सा च यद्यपि अभिधूनादीनां
 संज्ञकान्तरात्पूरिका दृष्टा, तथापि शब्दे तथा नाधीयते ।
 किंतु वाचकानामामादेव वाचकत्वम् । एव स्मारकत्वात्
 गमादेव स्मारकत्वमिति, किं प्रत्यासक्तान्तराश्रयणेन । अपि
 च अन्वितार्थवादिन एवेदं प्रतिनियतान्वयत्वमुपपद्यते, यत्
 पदार्थान्तरान्वितताभिधायकतया स्मार्यते । तदन्वितत्वेन
 बृहस्पवहारान्तरार्थत्वदर्शनात् । यन्वाच्यत्वात्तत्र, तत्रापि
 सन्निधापकत्वोने विशेषान्विताभिधानलाभ इति लोकात्
 एव ज्ञातमिति न कश्चिद् दोषः । ज्ञात वाच्यत्वं,
 यदनेन पदेऽन्वितो वाङ्मार्थः इति । यद्यन्येनापि
 अन्विताभिधानं स्यात्, तदा वाक्यभेदो भवेत् ।
 न चातो एकवाक्यत्वसम्भवे न्यायम् । तदुक्तम् - 'संभ-
 यत्येकवाक्यमत्ये वाक्यभेदश्च नैऋतः' इति । अत एव
 यथाकर्मविधेयवाचकत्वोपपत्तौ वाक्यभेदस्याव्याप्यत्वात्
 लोके लक्षणा गौणी च वृत्तितान्क्यभेदत्वेव । अन्यथा वाक्य
 भिन्ना विभिन्यादात्त्य गोप्यमर्थान्तरं सर्वत्रान्येन मुक्ता-
 र्थानि नाधीयते । वदेऽपि एव वाचकत्वमन्वयवादेवाप्यंशु
 शुभरादाभयने निमित्तान्वयवर्गनं, औद्भयराधिरणे वा
 क्यं चित् पदुवाचकत्वं, चिदाऽधिकरणे रुद्रिपरित्यागेन

'पद्मदशान्वान्यानि भवन्ति' इतिवत् कथं चिन्नामभिधेयत्वा-
 श्रयणं, वाच्येयाधिकरणं च वाक्यभेदप्रवादेव नामभिधेयत्वा-
 श्रयणं, गौणीमास्यधिकरणे चानेकगुणविधाने वाक्यभेदा-
 पत्तेः समुदायानुवादकत्वसिद्धिः, प्रकरणान्तपठिकरणे
 च वाक्यभेददोषादेवाभिहितोऽन्वयस्य गौणत्ववर्णनं, प्रशुधि-
 करणे चैकत्वस्वाविबधितत्वं, 'अर्थमन्तवेदि मिनोऽर्थं
 वहिर्वेदि' इत्यत्र देशरक्षणगणत्व, धौनाधिकरणे च
 पुंश्वविधानहानं, आर्यधिकरणे चोभयपदस्वाविबधितत्वं,
 वाक्यानि निष्कासेन तुपैवेत्यत्र निरपेक्षत्वत्यागः, पर्युदाधि-
 करणे च नञर्थस्य लक्षणात्कथं इत्यादि बहुत्र दृश्यते ।
 तत्र यदि अप्याहियमाणस्य पदस्याभिधेय परित्यक्त्या-
 न्येन सहान्वयो लक्ष्यते, तदाप्येकवाक्यत्वा हीयेत । शब्दे-
 भेदेऽनुक्तं, न्यायसंबाधितव्यत्किं इति । एकवाक्यत्वं हि
 नाम महान्वय । तदनुकारेण शोऽर्थं, शोऽत्र वाचकत्वा-
 श्रयणीयः । बृहस्पवहारमुख्यस्तिमित्ताया शब्दाधीयत्वो
 ये न्याया बृहस्पवहारे वाक्याभिधानविधेहेतुत्वा विदिताः,
 तानपरिबद्धता वाक्यार्थां बोद्धव्याः इति सर्वात्मिकायु-
 पपत्तीनामनवनाशः । भवतु तर्हि पदार्थान्तरेण ताव-
 दन्विताभिधान एकवाक्यत्वमन्वयत् । तस्मात्तरेन स्वयं
 स्मारितेन च तदेकवाक्यत्वानुगुणेनार्थान्तरेणापि विमि-
 त्यन्विताभिधानं न भवति । उच्यते । पदद्वयेनैवान्वि-
 ताभिधानसिद्धिराकाङ्क्षोपपद्यते । अथ नोपशान्ता आका-
 ङ्क्षा, तर्हि को नाम तत्रान्विताभिधानं चारयेत् । अत
 एवेकपदोच्चारणे तदर्थत्वमन्वयतोऽनुगुण्येन स्मृतिसिद्धि-
 तेषु मन्वाशंस्य केन चित् प्रसारेण विशेषो रह्यते, तेनै-
 वान्विताभिधानम् । अथवाप्येते तु विशेषे अनव्यसनायाद
 प्रतीतिरेव । अत एव त्रिकृतिपु तन्नाहद्वयेन परस्परं स्वर्गमात्र
 स्वोपकारर स्मारकत्वे, तदीयेनैतेषां शोरेण परिपूरणम् । अतो
 मत्र बहुतरत्वेनैवाभारत्वेनिकथ्यत सादर्यमन्वयव्योक्तं, तथैव
 शीघ्रं स्मृत्युपपत्ते तदीयोरसादरपरिपदः एव । दर्शितेषु
 तु शर्थांशुगामरितोषान् विशेषोऽपि त्रिकृतिपु मन्वाशंस्य-
 श्रयण एव सादरत्वोपपत्तयेति तथैवोपकारकत्वाऽपि ।
 मन्वाशंस्यत्वात्पुत्रमम वाक्यार्थान्त्रोपः, तत्र यदेव
 पदेन अनवप्रसन्नपदस्यैकत्वस्य पुत्रपत्य नियमेन
 स्मार्यते, तेनैवान्विताभिधानं पदान्तरस्य दृश्यते, नान्येन ।

स्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्यस्मिन्नपरो भविष्यति ।
एवमविरोधः । तस्मादुभयं प्रायश्चित्तमिति ।

न चैकसंयोगात् । ५३ ॥

भाष्यं— न चैतदेवम् । श्रुतः ? एकसंयोगात् । स
एव यागः पुनः क्रियेत । यदि अन्यतरेण विना वेगुण्य
इत्यवधार्येत, सर्वत्रे क्रियमाणे अदाक्षिण्याभावात्
विगुणः स्यात् । न अन्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः
प्रयोगः अनुपपद्यते । न च अदाक्षिण्यस्य सर्वस्वदानस्य
च प्राधान्यम् । गुणवत्ता प्रयोगेण कर्म सन्धयितव्यम् ।
तस्माद्विकल्पः ।

शा— एकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापतति तदशक्यं
समुचेत् इति विकल्पः ।

सोम— पूर्वोपजीवनात् संगतिः ।

वि— 'समुचयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वये,
ऽस्मिन् । अदाक्षिण्यत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽप्यनु
पक्षिमे ॥, प्रयोगे पक्षिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्
द्वयम् । प्रातमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद् विकल्प्यते ॥ '

भाट्ट— योगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयं अविरोधात् समुच-
येनैव । प्रतिद्वन्द्वेऽस्मिन्निमित्तं सर्वस्वदानं उद्गात्रपच्छेद-
निमित्ते पुनः प्रयोगेऽपि शक्यते एव कर्तुम् ।
अथवा दक्षिणोत्तरपविशिष्टपुनःप्रयोगमात्रं तत्रैकनितिक
पुनः अदाक्षिण्यमपि, तत्र अभ्यंभ्रातवेन अनुपपन्नत्वात् ।
अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदाने न कश्चित् विरोधः ।
इति प्राप्ते, न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदानं, अउ-
त्सर्पि अदाक्षिण्यस्य नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्तरत्वेन पूर्व-
प्रयोगे सर्वस्वदाने अनुपपद्यते । नापि पुनः प्रयोगे
सर्वस्वदानं, प्रतिद्वन्द्वेऽप्येव प्रयोगे एव तद्विधानात् ।
अन्यथा एवस्मिन् प्रयोगे प्रतिद्वन्द्वेऽप्येव ततोः उद्गात्र-
विनोगात् तदुक्तसर्वप्रयोगेण सर्वस्वदानायतिः । निमित्त-
वति प्रयोगे नैमित्तिकस्य देवादेकरणे प्रयोगान्तरेऽपि
तदामतिः । अतो विरोधात् अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्य
योर्विकल्प एव । पुनः प्रयोगमात्रं परं अविरोधात् अ-
त्येव । तेनापि विकल्प के विद्विच्छन्ति ।

मण्डन— 'नैमित्तिकविकल्पोऽयम् ।' १९. अथ
अपच्छेदयोगपद्ये ।

शंकर— 'योगपद्ये विकल्पः स्यात् ।'

इह अपच्छेदयोगपद्येऽपि प्रायश्चित्तम् ॥

विभागाश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते ।

६।५।१।७।४९ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे प्रस्तोत्रुद्गात्रोः उद्गात्रप्रतिद्वन्द्वोर्ना
यनं युगपदपच्छेदः किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यादेति भवति
संशयः । किं तावत् प्राप्तं ? प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते ।
श्रुतः ? विभागाश्रुतेः । विषयः अपच्छेदे प्रायश्चित्तसाम-
नन्ति । अपच्छेदश्रायं विभागः । स इमांश्चोपाख्याते । इह
चैकेन साध्यमाने श्रूयते प्रायश्चित्तं उद्गात्रा प्रतिद्वन्द्वं वा ।
न च यदपरेण सह क्रियते, तत् केवलं कृतं भवति ।
यदि हि केवलं कृतं स्यात्, तेन कृते अपरः किं
कर्तव्यं । तस्मात् न युगपदपच्छिन्नयोः प्रायश्चित्तमिति ।
स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकम् । ५० ॥

भाष्यं— स्याद्वा प्रायश्चित्तं योगपद्येऽपि । प्राप्तं हि
निमित्तं अपच्छेद उद्गात्रोः प्रतिद्वन्द्वं । यत्र हि द्वयोः पच्छेदः
तत्र द्वयपि अपच्छिन्नौ, एवोऽपि, अपच्छेदपि । समुक्तस्य
हि प्रथमावः अपच्छेदः । स च उभयस्योऽपि । एष-
नापि तत्र च्छेदः क्रियते अनपेक्ष्य अपर, अपरेणपि ।
कालमात्रं तु तत्रैकम् । न च कालेकत्वात् अपच्छेदयोर्वैक्यं
भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तं युगपदपच्छेदेऽपि ।

शा— (विद्वान्तः) ' स्यादेवं यदि कर्तुं
सपेक्षसुभयोर्भवेत् । दैकिकरय तु यत्नेन निरपे-
क्षेण जायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तव्यं द्वयोः प्रायेक-
मस्ति न । कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो
मयेत् ॥ '

सोम— पूर्वस्य श्रद्धार्थस्वयमात्रत्वात् न तेन
संगतिः । पूर्वतरेण तु यथा ' भिमे लुहोति ' इति प्राय-
श्चित्तं न सर्वत्र, एष अपच्छेदनिमित्तमपि न योगपद्ये,
इति भयवत्यानाम् संगतिः । ' अपच्छेदप्रयोगात् संतनु-
यात्, प्रश्नोक्तारमुद्गात्रात्, उद्गात्रात् प्रतिद्वन्द्वं, प्रतिद्वन्द्वं
ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानं, यजमानं प्रजापत्यां ' एवमेव
परस्परमन्वारस्य दक्षिण्यवयानाम् गच्छन्ति । स्वार्थानु-
विनायश्रुतेः विनश्यते मन्वेकश्रुतेऽप्यच्छेदे प्रायश्चित्त-
श्रुतेरित्यर्थः ।

वाच्यं पदानां च प्रचक्षते । नियतेन विशेषेण
तेषां स्यादन्वयः कथम् ॥' दर्शितमिदं विशेषा-
न्वयेऽपि आकाङ्क्षासंनिवेशोद्योतपाविशेषेन संबन्धपूर्णं
सुकरमिति, उदमिधायकैव युक्तं पदानाम् । यदि तस्यौ
नेष्यते, तदा वाक्यार्थप्रतिपत्तिरेव नोपपद्यते विशेषान्वय-
स्त्वत्पदाङ्गकार्यस्य । ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषो-
पान्वयमाद्येष्वस्योति निर्दिशोपस्य सामान्यस्य प्रत्ये-
तुभस्यकोरिति विशेषान्वयप्रतिपत्तिरुपपद्येवेति, अत्राह—
' यद्यप्याक्षिप्यते नाम विशेषो न्यक्तिजातिवत् ।
निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥' यथा ज्ञाति-
व्यक्तिसाक्षिपत्यपि न प्रतिनियतं विशेषमाक्षिपति, तथाऽ-
त्रापि प्रतिनियतविशेषामावात् नियतविशेषात्मकवाक्यार्थ-
प्रतिपत्तिरनुपपत्त्या । अथ विशेषमात्रयोपेऽपि आकाङ्-
क्षितसंनिहितयोग्यत्र निशेषः पदान्तरेण समर्प्यते, स
एव गृह्यते, तदतिरिक्तो प्रपञ्चभावादिसाह— 'यद्यप्या-
काङ्क्षितो योग्यो विशेषः संनिधौ धृतः । संब-
न्धबोधकाभावो गृह्यते न तथाप्यसौ ॥' सामान्या-
न्विताभिधानवादिनो मते पदानि तावत् तन्मात्रे एव
पर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामपि अन्वयबोधनशक्तिर्ना-
स्तीति नयेत् । न च सामान्यान्वयेऽपि नियतविशेषमाक-
न्दति । तेनाकाङ्क्षितेऽपि योग्ये च विशेषे पदार्था-
न्तरेण संनिधापितेऽपि तदन्वयबोधकप्रमाणमावात्
तदन्वयेन न प्रवीक्षेतेन । अत आकाङ्क्षासंनिवेशोप-
त्त्वादीनि अनुपयोगीत्येव । विशेषान्वयवादिनस्तु मते
संबन्धपूर्णं प्रति उपाधिखेन प्रविष्टानि वाक्यार्थप्रतिपत्ती
उपगुण्यन्ते । तदाह— 'संबन्धबोधगुण्यत्वात्तुपाधिखे
सामाविशेषत् । विशेषान्वयवादे तु योग्यत्वात्तुपाधिखे
कम् ॥' 'पदानां पदार्थान्तरसंबन्धः स्वार्थो बोध्यः'
इत्यस्यां ग्युत्यन्तो उपाधिखेन योग्यत्वादिक्मनुपरिशेत् ।
विशेषान्विताभिधानवादिएष उपकारकं, न सामान्या-
न्विताभिधाने इति दर्शितं प्राक् । दूपगन्तरे चार— 'किंच
धस्तुपलेनैव सिद्धे सामान्यसंगमे । तस्या वाच्य-
त्वमिच्छद्विर्भूया दण्डः प्रवेक्षितः ॥' निष्कारक-
स्वभावात्लेखनवाऽपि धारकमात्रेण त्रियामात्रेण चान्व-
कारणविद्येर्भूया सामान्यान्वयविभाषकता दृश्यता-

ज्ञीक्रियते इति । 'वाक्यमेकं न निर्माणं वाक्यान्वयोऽ-
स्यवोऽपि वा । पदद्वन्द्वं त्मुविशेषं वा प्रथमं पद-
मेव वा ॥' अन्वयवात्पदार्थं वा पदार्थो वाऽप्यन-
न्विताः । सामान्यान्वयबोधो यो हेतुर्बोध्यार्थ-
बोधने ॥ पदान्वये समर्थानि वाक्यार्थस्यावबो-
धने । विशेषान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः ॥'
इति संग्रहश्लोकाः । तथा चोक्तम् । अस्ति वा पदस्यार्थः ।
चादमस्ति । कथं तर्हि वाक्यवाक्याप्येयोरीत्यस्तिरूढम् ।
बृहत्त्वव्यवहारात् । सत्यम् । स त्ववयव इत्युक्तम् ।
इत्यन्विताभिधानवादः शालिकनार्थीयः ।

• अन्विताभिधानविचारः । कर्षकत्वादिसंख्या
भावनया विनियुज्यते श्रुता । अथ च तीताविक्रमते
अभिहितान्वय उत्तर्यः । तदपवादस्तु अनेसार्यकप्रत्यये
कर्षकत्वविधिभ्यां अन्विताया भावनायाः तिष्ठि युपि च
' पशुना' इत्यादौ एकव्यक्तिङ्गान्मां अन्वितस्य कर्णादि-
कारकस्य, देवतातद्धिते च देवतया अन्वितस्य द्रव्यस्य
अभिधानाङ्गीकारात् । तदुक्तं तन्शरत्ने पञ्चेकत्वाधि-
करणे (४११११११-१६) ' किंच एकेनाभिधानेन
गुणपदभिधीयमाने सख्याकारके विधेः अन्विते एकाभि-
धीयते, अन्यथा गुणपदभिधानयोगात् अशादिसन्देश-
दधानात् । अतः अभिधानादेव करकत्वा प्रतीयमानस्यै-
कवत्स क्रियार्थत्वं औत्तमेवेति । न्यायरत्नमालायां च
अङ्गनिर्णये उक्तं ' तद्यथा अनेनाप्यभिधानं एकेन
शब्देन गुणपदवति विमक्येन लिङ्गसंख्याकारत्वाणा,
तम तेषा अन्वितानामेवाभिधानम् । अन्वितानां अनेके-
षामर्थानां एकेन शब्देन गुणपदभिधानस्य एकतोपमन्त-
रेणासंगत्वात् अङ्गसन्देहेन विदेवनादीनाम् । अन्यथा
' यामानय' इतिवत् ' वा का चित् भक्तिमत्प्रमाणय'
इति नियुक्तो विदेवनादीनामन्वयतं भगवन्वेत् न संदि-
हीत, संदिष्ये च ' किंपरोऽयं प्रयुक्तः' इति । तस्मात्
अन्विताभिधानम् । तथापि प्रतीतिमलेन धारकं प्रधानं,
लिङ्गसंख्ये गुणतः युपि । तिष्ठि अपि भावना प्रधानं,
कर्तृमंस्वदि गुणभूतम् । देवतातद्धिते इयं प्रधानं,
देवता गुणभूता इत्यदि । तथा चोक्तमिदुक्तेः ' यदा
कर्तादयो विमक्यसर्थाः, तदा एकाग्रदयो विशेषगयेन'

चोदकप्रसक्तं सर्वमनुपेयम् । इति श्रौते ब्रूमः । 'अनुम-
न्तावाग्यमागौ यजति' इति परिसंख्यानात् यावदुक्त-
मेवानुपेयं, न सर्वम् । वि. १०।७।१५. * 'अपवर्हिप-
श्वरुः प्रयाजान् यजति' * 'अपवर्हिषी द्वावगृह्णाती'
इत्यनेन सौमिके अपवृथे प्रयाजचतुष्टयस्य अनुपाग-
द्वयस्य च वस्तुतो वर्हिःप्रयाजानुयाजन्त्यतिरिक्तस्य विधानं,
विशिष्टविधिभ्यामेव वा पर्युदासविशिष्टप्रयाजानुयाज-
विधिः, न तु वर्हिःप्रयाजानुयाजपर्युदासमात्रम् । भाट्ट.
१०।७।१३.

* अपभ्रंशः— अविनष्टैः शब्दैर्माणस्य स्वयं-
यशोपकारो भवतः । यात्रे च कर्मणि अपवर्हैर्माण-
भागस्य अनृतमिव वदतः प्रतिपिद्धाचरणनिमित्तकतु-
वैगुण्यप्रसङ्गः । यथोक्तम्— 'वयमोमविद् दुष्यति
चापवर्हैः ।' इति । वा. १।१।८।२७. पृ. २८१,
* असाधुशब्दसूयिषाः शाकपत्रैर्नागमादवः । अतस्त्रिगुण-
नावाच शास्त्रं न प्रतीयते ॥' मागवदाशियाव-
त्तदपभ्रंशप्रयाजाशुशब्दनिबन्धना हि ते । 'मम वि हि
भिन्नाये कर्म वचरही सवे ।' तथा 'उच्छ्रिते
लोहमिम् उभे अथि वारण, पडणे नथि वारणम्' ।
'अणुभवे वारण इमे संकृता धर्मा समवन्ति संरणा,
अकारणा विणस्सन्ति ।' 'अणुत्पत्तिहारणम्' इत्येव
मादयः । ('मम अथि हि मिधवे कर्म वर्तेते सर्वम्' । 'उत्-
क्षिते लोटे ऊर्ध्वे अस्ति वारणम्' । पत्ने नास्ति वारणम्'
'अणुभवे वारण इमे संकृता धर्माः संभवन्ति संरणाः,
अकारणा विनस्सन्ति' । 'अणुत्पत्तिहारणम्' इति
सकृत्तम्) । 'तत् श्रावत्स्यशब्देपु युक्तस्तेष्वर्थस्यता ।
दृष्टाप्रप्रदरूपेषु कथं वा स्वदनादिता ॥'
१।१।६।१२. पृ. २३७, * अपभ्रंशः । एक एवायं
शब्दः (गौः इत्यादिः) पुत्रप्रायश्चित्तप्रमाद-
कारणादिभेदात् तानां वर्णानुनातिरेककामन्यागपचस्य
अनुपलब्धतेन अपभ्रंशरूपेण यद्यमागः तमेवार्थे प्रति-
पादयति, इति न पर्यायकत्वमया चावत्प्रशब्दान्तरत्वेका-
न्तविधिः । किंच— 'देवदत्तादिनामानि निःसंदि-
ग्धानि यानि च । शालैस्त्वचादिरूपेण नाद्वयन्ते
तैश्च संशयः ॥' तत्रादिरान्दारी हि चाल्पयुक्तता

तदनुकारिकटोरनुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्ययमुपलभ-
मानः कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शनाभ्यामेव चाचकत्वमप्य-
स्येत् । 'अपभ्रंशाश्च ये के चिद्ब्रूवा गाव्याद्यदो
जने । तेषुपि गाव्यादिरूपेण नाद्वयन्ते व्यभिचा-
रिताः ॥' कतियु चिदेव गाव्यादियु चिरपभ्रद्वत्वात्
रुदयाद्यद्वाया साधुत्वमितिभवेत् । ये तु संप्रत्येय जड-
प्रायज्ञानकरणैः अमिन्वगाव्यादिरूपेण विनास्वशब्दाः
प्रयुज्यमानाः प्रकृत्यनुसरणद्वारेण वा अर्थे प्रत्यापयन्तः
उपलभ्यन्ते, तेषाम्पि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्ति इति अनेका-
न्तिमता । 'ततश्च स्वप्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यवराध-
माह । अनेकान्तिवकतादीपात् न ह्यसौ साधन-
क्षमः ॥ अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रयते
यथा ॥' १।१।८।२५. पृ. २७६-७७. * अपभ्रंशाः
गाव्यादयः सास्नादिमति अर्थे न प्रमाणम् । एकः शब्दः
अविच्छिन्नपारपर्यः अर्थाभिधायी इतरे अपभ्रंशाः । भा.
१।१।८।२५, * एकमर्थमभिगोविश्रामानानां शब्दाना-
ममीषा एकोऽनादिः अन्ये अपभ्रंशाः । १।१।८।२६,
* गोशब्दमुच्चारयितुकामेन पेन चित् अशक्या गावी
इति उच्चारितम् । अपरेण शब्दे सास्नादिमन् अस्व
विचक्षितः, तस्यै गौः इति उच्चारयितुकामः गावी इत्यु-
च्चारयति । ततः सिधित्वा अपरेऽपि सास्नादिमति विर-
क्षिते गावी इति उच्चारयति । तेन गाव्यादिभ्यः सास्ना-
दिमन् अवगम्यते । अतुरूपो हि गाव्यादि, गोशब्दस्य ।
१।१।८।२८. * गोशब्दस्य गाव्यादयः अपभ्रंशाः इति एव-
विदः नारविदः । तेषां नैव गाव्यादिभ्योऽपि अर्थेऽन्यनुप-
चते गोशब्दादेव अर्थे प्रतिपद्यन्ते इत्युक्तं व्याख्यातृभिः ।
बृहती. पृ. २३७, सर्वेऽप्येते अपभ्रंशा आदिमन्तः ।
तत्र पेन चित् बृहतेन गोशब्दमुच्चारयितुकामेन प्रमादात्
गावी इत्युच्चारितम् । तत्रापरो बृहदः अर्थेऽप्ररणादियदीने
तरीया त्रिवच्यमवयवम् 'गोशब्दमुच्चारयितुकामः गावी
इत्युच्चारितवान्' इति उच्यिचारयितितान् गोशब्दादेव
गतार्थे प्रतिपद्यते, न पुनः गावीशब्दात् । श्रुतु. पृ.
२३८. * देशमापभ्रंशपदानि हि विष्णुत्पत्तिव्याप्ति
न शक्यन्ते विवेकान् । वा. १।१।१।१०. पृ. २२६,
* शब्दापभ्रंशः, अर्थापभ्रंशः, प्रमादजः, अशक्तिजः ।

को नामासि यस्य ते नामामन्महि यं वा सोमेन्द्राती-
रुधाम' इति । पाळ. पृ. ५९.

* अन्वेषणरूपः अर्थवादाः— 'इह वा स इह
सः' इति । पाळ. पृ. ५०.

* 'अपः प्रणयति' इति प्रकृत्य श्रूयते 'मृन्म-
येन प्रतिष्ठाकामस्य' इति । इदं मृन्मयत्वं काम्यं नित्य-
प्रयोगे नान्वेति, किंतु 'अपः प्रणयति' इति विधानात्
अन्यत् किं चित् पार्श्वं ग्राह्यम् । कृत्वाचिन्तेषु 'चमसे-
नापः प्रणयेत्' इत्यनेन नित्यत्वेन विहितश्रमस्य एव
नित्यप्रयोगे ग्राह्यः । वि. ४।३।२, * 'अपः प्रणयति'
'प्रणीतामिहवीथि संयौति' 'अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति'
अत्र प्रणीतानामपः हविःस्यवनमेव प्रयोजनं, अन्तर्वेदि
निनयनं तु प्रतिपत्तिः । प्रणीतानां सयजनमेव प्रयोक्कं,
निनयनं न प्रयोक्कम् । ४।२।५, * अपां प्रणयन्
'चमसेनापः प्रणयेत्' इति विहितमाश्रित्य गोदोहन
विधीयते । तस्य पशवः फलम् । १।४।२. * अपा प्रण-
यन् पशुकामस्य गोदोहनेन दर्शपूर्णमासयोः । भा.
३।६।३।१०. * अपां प्रणयन्ते मृन्मयादेः काम्यात्
नित्यार्थेनन्यत् उपादेयम् । न तु तदेव काम्यं सत्
नित्यार्थेऽपि । शा. ४।३।२.

* अपां यातः पशुकामेष्टौ सप्तयामगतः उपाशु
याजस्य विकृतिः । वि. १२।२।७ वर्णक २.

* अर्षां द्युत्सेकस्य दशपूर्णेमाससंबन्धः प्रकरणा-
जिज्ञासो नात्प्रभृत् । कथं तर्हि (अरुमृष) शब्द-
प्रयोगः ? साहस्यत् । किं साहस्यं ? अभ्यु सन्धः ।
स एष भक्त्या प्रशंसनादः अपां द्युत्सेकस्य अत्युभय
इवापमिति । भा. ७।३।५।१५.

* अपकर्षः अग्नीषोमीये पशौ प्रशजाना जीवत्येव
पशौ श्रुतः । स च प्रशजानतसाहस्यमूहस्य । वि. ५।१।
१२, * अपकर्षः अग्नीषोमीयस्यसूपच्छेदस्य 'दीक्षासु यूप
छिनत्ति' इतिषचनात् दिनप्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षा-
काले । ५।१।१५. * अपकर्षः अग्निषेवैकेण सह विदेयना-
दीना राजसूये । द्रुप. ५।२४।०।२१, * अपकर्षः अग्नि
षेकस्य राजसूये अग्निषेवनीयाद्भूतमादेन्द्रस्तोत्रकाले ।

५।२।१०।२१. * अपकर्षः द्वादशोपसत्तायाः । 'अप-
कृष्येत द्वादशोपसत्ता अर्षोतिगात् ज्योतिष्टोमेन, अग्नी-
नैकनाक्यत्यस्य प्रत्यक्षत्वात्' । भा. ३।३।८।१६,

* अपकर्षः मसमन्तस्थानां केषां चिद्वाक्यानां
भक्षणयाक्यात् प्राक् 'रूपोपदेशाम्यामपकर्षो भवेत् केषा
चिदत्र' । ३।२।१।२६.

* अपकर्षः न अग्नीषोमप्रणवनादेः शौमि-
कस्य, 'दीक्षासु यूपकर्मापकर्षेऽपि । शा. ५।१।१५.

* अपकर्षः न अमावास्याया पूर्वैश्वर्येदेरपकर्षेऽपि हवि-
रभिवासनान्तस्य समूहस्य प्रमाणाभावात् । वेदिविषये
तु सामान्यावबोधस्य 'पूर्वैश्वर्याभावाद्या वेदिं करोति'
इति विशेषवचनेन बाधः । 'वेदिरवहृत्ययाणा हविर-
भिवासनं नापकर्षति । सामान्यावबोधो विशेषेण बाधते ।'
वा. ५।१।१६।२९. * अपकर्षः न प्रदानस्य,
आश्विनादिमहमहणस्य आगम्यान्वाचयं अपकर्षेऽपि ।
भा. १०।२।२।७५-७६.

* अपकर्षविधिः उपदेशेन अग्नीषोमीये,
अतिदेशेन च सग्नीयानुबन्धयोः अङ्गभूतस्य यूपस्य
अनुष्ठानसाधारण्यार्थः 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इति ।
पाळ. पृ. २१.

* अपचयः इदानीं (योऽधिकरणे) चिन्तते ।
अपचयः पूर्वाधिकरणे चिन्तितः । भा. ८।३।६।१२.

* अपचारेऽपि देवता-अग्नि-शब्द-क्रियाणां न
प्रतिनिधिः । (अपचारेः विनाशः अलमो वा) ।
भा. ६।३।५।१८-१९, * अपचारे प्रतिनिधिः, श्रुतद्रव्य-
सदसमेव अन्यत् ग्राह्यं, न तु प्रतिनिधिः प्रतिनिधिः । ६।३।
१५।३२, * अपचारे मुख्यस्य, पुनर्मूल्यमासी मुख्यस्यैव
उपादानम् । ६।३।१६।३५, * अपचारे दीक्षादेः श्रुत-
द्रव्यस्य, वैकल्पिक यथाद्विद्रव्यं प्रतिनिधित्वेन नोपादेयम् ।
६।३।१९।२८-३०, * अपचारे श्रुतद्रव्यस्य, तत्पदस्य
एव प्रतिनिधिर्वाह्यः । ६।३।११।२७, * अपचारे श्रुत-
द्रव्यस्य, निरुत्कर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च प्रतिनिधिना
समापनम् । ६।३।५।१३-१७, * अपचारे श्रुतप्रतिनिधिः,
मुख्यद्रव्यसदस्यैव प्रतिनिधित्वं, न तु प्रतिनिधिसदस्यस्य ।
६।३।१५।३३-३५.

यस्य या संख्या, सा प्रतिधिष्यते । कुतः ? तच्छ्रुति-
त्वात् । परिमितशब्दप्रयुक्तान्तरितमवगम्यते । तच्छ्रुति-
दिकम् । तस्य नशब्देन प्रतिषेधः क्रियते । तत्र
श्रुतोऽर्थः कृतो भवति । इतरथा अपरिमितशब्दे प्रसिद्धि-
रूप्यन्ते । लक्षणाया बहुत्वमस्यार्थः कल्प्यते । तस्मात्
परिमितस्य प्रतिषेधः इति ।

कल्पान्तरं वा, तुल्यव्यवहृत्ययान्तात् । २२ ॥

भाष्यं— कल्पान्तरं वा श्वात् । अपरो दानकलो
विधीयते । यथा एका देवेति दानविधिकल्पः, एवमेवो
ऽपि दानविधिकल्प एव श्वात् । तुल्यव्यवहृत्ययान्तात् ।
तेन हि पूर्वेण तुल्यमेवेदं प्रसंख्ययते । काऽस्य पूर्वेण
तुल्यता ? प्रतिशतस्यार्थस्वावगमिका श्रुतिरस्तीति ।
पूर्वेण हि देयशब्दश्च दान विधीयते इति, इहापि देय-
शब्दभूतिः । सा श्रयमाणा शक्नोति दानं विधातुम् ।
प्रतिषेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः । तत्र
दुर्बल श्रुति प्रति । तस्मात् कल्पान्तरम् । यथापरिमित
शब्दे प्रसिद्धिर्वाच्यते इति, समुदायप्रसिद्धिरव्ययप्रसिद्धे
बोधिकैव समधिगता । ननु नाम प्रसिद्धिः, लक्षणमम् ।
यद्दु, तत्र शक्य परिभाष्यम् । तस्मात्परिमितत्वेन
लक्ष्यते बहुत्वमिति । तत्र न, अनेकमित् अशक्यपरि-
माणे सति बहुषु लुटः । अपरिमितमत्र धन, नङ्किति
गम्यते यथा कुशलः प्रवीण इति । बहुषु कुशानां
प्राप्त्युपेक्षु सन्तु निपुणतायानेव कुशलशब्दमयोगाद्भू-
तशब्द एव भवति । बहुषु च बीणावादस्य उपेक्षु सन्तु,
निपुण एव प्रवीणशब्दो वर्तमानो लुट इत्युच्यते ।
तस्मात् सत्यपि लक्षणतत्वे श्रुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः ।
(कल्पाकारापुराणेऽपि ' रोहतिशब्दः ' इत्येव पाठः ।
परतु ' रोहति शब्दः ' इति भिन्ना मुद्रितम् । तेन
श्रुतिसामर्थ्यात् अपरिमितशब्दः पूर्वस्मात् कल्पात्
कल्पान्तर रोहति आरोहति प्रतिशदयति इत्यर्थो
माद्यः) । तस्मात् समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्दे
अवयवप्रसिद्धिर्वाच्यते अशक्यशब्दवत् । अतः कल्पा-
न्तरमिति ।

भा— निश्चितपरिमाणेष्वपि बहुत्वमाद्येणपरिमित-
शब्दप्रयोगः । तस्मादयमपि संख्यान्तरविधौ दानविधिः ।

सौम—यथा सर्वस्य ददाति इति नापूर्वविधिः,
एवमिदं न च्छयान्तरविधिः इति प्रत्यक्षयान्तात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— अपरिमाणे श्रयमाणे शिष्टस्यैकदेः या
संख्या एकत्वादिका, तदप्रतिषेधः स्यादिति ।

वि— ' देवैका पट् शतं वाऽपरिमितं विधि वार-
येत् । एकदशिकं पूर्वसंख्या यत्र सत्त्वान्तरं विधिः ॥,
नन्-प्रयोगविधेयः स्यात् व्युत्पत्त्या मानयन्तता ।,
रुदया बहुत्व नैवादिनिर्देशोऽन्यविधिस्ततः ॥ '

भाट्ट—आधाने ' एका देया, पट् देयाः, द्वादश देया
श्चतुर्विंशतिर्देयाः, शत देय, स्रष्ट देयमपरिमित देयम् '
इति श्रुतम् । तत्र अपरिमितशब्दः परिमाणशून्यं अवयव-
व्युत्पत्त्या अगम्यते । न च परिमाणशून्यस्य दानं संभ-
वति । इत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । तेन प्रकृत-
परिमाणप्रतिषेध एवायम् । इति ज्ञाने, शतपरिमाणे-
ऽपि बाहुल्यमाद्येण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगात् बाहुल्ये
शक्तिः । तत्र अशक्यतादिवत् रुदया योग्याया
नाय पूर्वपरिमाणप्रतिषेध, अपरिमितशब्दस्य नञ्समा-
सत्वेन तदन्तर्गतस्य नञ् क्रियान्वयपुत्रप्राभावेन निषेधा-
योग्यात्, प्रकृतपरिमाणस्य अनेकत्वत्वेनैव विकल्पप्रति-
निषेधयोग्यात् । प्रकृतपरिमाणातिरिक्ता नियतपरिमाणक-
ल्पान्तरविध्वङ्गीकारे च लक्षणायोच्यतेः पर बहुत्वा-
वच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम् । बहुत्वस्य च आपेक्षि-
कत्वेन पूर्वप्रकृतसहायविकल्पनिषेधात् तदपेक्षया
अधिकत्वेव अपरिमितम् ।

मण्डन— ' देय कल्पान्तरं बहु । '

शंकर— ' संख्याऽऽस्य चापरिमितम् । ' १२

• अपरिमिताधिकरणप्रतिपादितः स्याद्य
'अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावदात् विदोषकत्वं' इति ।
पराक्रम २७१२, • श्रुतिलिङ्गादिव्यपि यत्र स्वमेव
आकाङ्क्षितः संनोच, न तस्य तर्जनी शक्य, यथा
अपरिमिताधिकरणे स्यान्तानुकरणे भुक्तिर्नोचः ।
२१।१.

• अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधप्रकृत-
त्वात् । ६।७।१०२१ ॥

पच्छेदे सति द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमा-
सीत्, अतस्तदेव पुनःप्रयोगे देयमिति । यत्र विशिष्टं नैमि-
चिकं, तत्र त्रिनोपनावे विशिष्टमेव बाध्यम् । अतः प्रकृते-
ऽपि सर्वस्वदानेन पुनःप्रयोगविरोधेने पूर्वप्रयोगदेयदक्षि-
णादाने बाधिते पूर्वमुपनय नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोग-
विषयं ह्यनमेव बाध्यते इत्येव न्यायम् । घा.ल. पृ. ११५,
* अपच्छेदे प्रतिहर्तृवृत्तनयने विचार्यते यदि प्रतिहर्ता
जयन्त्यः स्यात् किं भवतीति । प्रतिहर्षपच्छेदेवति प्रयोगे
विहितेन सर्ववेदसेन पूर्वजातोद्गामपच्छेदे निमित्ते प्राप्तं
नैमित्तिकं बाध्य इति वीरार्थन्यायेन स्थिते, किं
पुनःप्रयोगोऽपि बाध्यते, उत उत्कर्षविषयसिद्धं
अदाधिगममाशयति । तत्र विरोधनिमित्ततो राधः, न च
पुनःप्रयोगानेन सह विरोधोऽस्ति सर्वस्वदानम्, किंतु
दक्षिणोत्पणैश्च पूर्वप्रयोगादाधिगमद्वारा इति तावदेव
बाध्यते । उच्यते । यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं तत्र विरोधपण
बाधे विशिष्टमेव बाध्यमित्यतः प्रकृतेऽपि सर्वस्वदानेन
पुनःप्रयोगविरोधने पूर्वप्रयोगदेयदधिगामे बाधिते
पूर्वमुपनय नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोगविषयं ह्यन-
मेव बाध्यते इत्येव न्यायम् । तेन अवमम वाच्यार्थः,
प्रस्तोतृमतेर्द्वैतपच्छेदे दाननिवारणमात्रं, उद्गामपच्छेदे तु
पुनःप्रयोगोऽपि इति । ततश्च नेतव्यो. पुनःप्रयोग
इति गम्यते । अन्यथा वीरार्थेऽपि ' तत्र निमित्तियेवत्
विनश्यः ' (६१५१८) इत्यपि रणकोत्ते रिकल्लोऽपि
उच्यते, पूर्वपक्षे एव तु अनुपपन्नः द्विः स्यात् ।
तत्रापि हि विरोधनेनैव गद सर्ववेदस्य त्रिनोपनाह
विरुद्धः स्यात् पुनःप्रयोगश्च स्यादेव । पूर्वप्रयोगे च
उपनय सर्ववेदसं दीयते इति वीरार्थेऽपि अनुपपन्न एव
स्यात्, न विकलाः इति तदपि रणकोच्छेदापत्तिः ।
तस्मात् त्रिनोपनामात्रं सर्ववेदसेन यद्व उपेक्षणीयः
एव इत्युपपत्त्ये । पृ. ११६, ११७

३ अपच्छेदन्यायः । पदान्यायः । पूर्वरीर-
हन्यायः । वीरार्थन्यायः । वीरार्थन्यायवचन्यायः ।
व्योमितेनेन कनेतापच्छेदे उत्तराशनीनापच्छेदनैमित्तिकं
दादमित्युक्तं ॥

वीरार्थमे पूर्वरीरवचनं प्रकृतियत् ॥ ६१५११५४॥

भाष्यं— यत्र आनुपूर्व्येण भवति अपच्छेदः तत्र
किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तं, उत्र उत्तरनिमित्तं इति भवति
संशयः । किं प्राप्तं ? पूर्वस्य बलीयस्त्वम् । पूर्वोपच्छेदे
यत् नैमित्तिकं प्राप्तं, तस्मिन् एतत् तद्विरुद्धं न शक्यं
कर्तुम् । न चात्राव्ययमुपदेसाहं भवति । पूर्वविक्रानं
प्राप्तमिति न संशयः । तस्मात् तदविरोधेन अन्यत् कार्यं,
न विरुद्धम् । क्व तर्हि तत् स्यात् ? यत्र केवलं निमित्तम् ।
तस्मात् पूर्वविक्रानं बलवत् । एवं प्राप्तिं ह्यमः । वीरार्-
थमे पूर्वरीरवचनं स्यात् । कुतः ? आख्यातेन हि योऽर्थः
कनेत्य इत्युच्यते, तत्र एतदनुबद्धं ' यथा शक्यते तथा '
इति । तत् पूर्वविक्राननायेन शक्यते, नाप्यथा । तेन
पूर्वविक्रानं बाधित्वा इदं कृतव्यं इति भवति शक्यार्थः ।
ननु पूर्वविक्राने इदमुपपद्यते, यदनुत्तरं विरोधकं विक्रानं
भविष्यति तन्नियमेति । अभूत् हि तत् न शक्यमाभितुं
इदं नाम तदिति । न च अत्रापिदं तस्मिन् न
पूर्वविक्रानं समनति । तस्मात् अत्रापिदं भविष्यति ।
यदा तु तत् भवति, तदा पूर्वविक्रानं वापतायमेव उच्य-
ते । तद्विदानीं बाधितं न शक्नोति उत्तरं बाधितुमिति ।
प्रकृतियत् । यद्वि प्राहृतं वैदेनेन बाध्यते, तत्रापि एत-
देव कारणम् । न अत्राशिता पूर्वविक्रानं वैदत्तं संभवति
इति । प्राहृतं च पूर्वम् । यतो विक्रानो तदपेक्षा ।
प्रत्यक्षत्वात् वैजनं, आनुमानिकं प्राहृतं ज्ञापते इति
चेत् । प्रत्यक्षत्वेऽपि एतन् नैव ज्ञापते, यदि यथावर्तनी-
ऽवमाख्यातार्थे न मन्येत् । एतन् पूर्वविक्राने अयक्य-
त्वात् प्रत्यक्षं प्राहृतं बाधेतेन । तस्मात् परबलीयस्त्व-
न्यायमेवेति ।

दृष्टं— वीरार्थोपकारिणं निमित्ततोः त्रिनोपनाहनात्
पूर्वेण न्यायेन विरुद्धः इति पूर्वः पक्षः । अत्र पूर्ववरी-
यत्त्वेन पञ्चानुत्तरम् । उत्र, तद्वीरार्थत्वात् परवरीयत्वं इति
सिद्धान्तः । यद्वत् पूर्वं नित्यं परेण नैमित्तिकेन बाध्यते,
तद्वत् नैमित्तिकविक्रानं पूर्वं परेण नैमित्तिकविक्रानेन
बाध्यते । अतः इह उपपन्नं पूर्वविक्रानस्य विद्यमान-
रुद्धस्य उत्तरेण विक्रानेन कन्या प्रवृत्तं निरुद्ध-
मानस्य चतुर्थे एते बाधो भवति यथाव्ययमुपनामा-
प्यते । परत् अनुपनयनेन अत्रावत् अत्रार्थमेव-

अपशब्दाः । ' कल्पसूत्रमृद्विमन्थनीमांसा-
हारिणः । शिष्टा दृष्टाः प्रयुखाना अपशब्दान-
शः ॥ ' ' समानमितरच्छेनेन ' इत्यादि तदार-
पमान्तनुसङ्गप्रयोगेषु मशकोन (नाम प्राचीनसाम-
त्स्यरारेण) तत्रतत्र प्रयुक्तं ' समानमितर ज्योति-
न ' ' समानमितर गवा ऐकाहियेन ' इति ।
उद्योग) सूत्रकारेणापि अभिहितं ' अहीने बहि-
म्भानैः सदसि स्तुवीरन् ' (लट्प्या. २।१।१) इति
नेमिप्रायक्रियाफलवर्जितेऽपि ऋत्विक्पूर्वके स्त्राने
यत्रन्ति याजकाः ' इतिवत् परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये
शकरणमनपेक्ष्य आत्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथा आकलय-
न ' प्रत्यसित्वा प्रायश्चित्तं श्रुयु ' (८।१।२।४)
इति समासेऽपि रूपं न प्रयुक्तः, ' आव्येनाशिणी
भान्य ' (५।१।१६) इति व्रतमासेऽपि प्रयुक्तः ।
तथा शिक्षाया नारदेन (द्वितीयाध्याये २ वण्डिकाया
श्लो. १) ' प्रयुषे ब्रह्म चिन्तयेत् ' इति गान्यादिशब्दतुल्या
एव प्रयुक्तः । (वाराणसीमुद्रणे तु ' जीर्णारारः प्रयुद्धः
सन् उपसि ब्रह्म चिन्तयेत् ' इत्येव पाठः । वार्तिक-
मतेन तु ' प्रयुषे ' इत्येव पाठः स्यात् । ' प्रयुषोऽहर्मुल
कल्प ' इत्यमरात् प्रयुषशब्दो न गान्यादितुल्य इति तु
वक्तव्यम् । परतु पिकतामरसद्ययो. अमरे पाठेऽपि,
नेमशब्दस्य च सर्वादिगणे वायिनिना पाठेऽपि पिकनेमा
धिकरणे तेषां भ्लेच्छप्रतिद्वलमेवोक्तं, तत्र प्रयुष-
शब्दस्यापि भन्तव्यम्) तथा मनुनाऽपि ' शतार
सन्ति मेलुकवा ' (८।१७) इत्यत्र ' सन्ति म
इत्युक्त्वा ' इति वक्तव्ये न्याकणमनपेक्ष्यैव संहिता
कृता । तथा मीमांसामपि ' गव्यस्य च तदादिषु '
(८।१।१८) इति गोर्विकारावयवविषयतापुत्रप्रयोगोप-
शब्द. अन्यत्रैव वयामप्यने प्रयुक्तः । तथा ' शत्वोल्पयेति
चेत् ' (१।३।१९) इति दावानुधिक्ये इति वक्तव्ये
लक्षणहीनमेव वदु प्रयुक्तम् । तथा शूद्रवारणे ' मूर्धन्य-
मिमात्र ' इति वक्तव्ये ' मूर्धन्यमितिमात्र ' इति अवि-
पने त्रिमादेश. प्रयुक्तः । काल्येऽपि व्यावरणस्य निरुक्ते
हीनलक्षणा. प्रयोगा यद्वन्, यद्वत् ' ब्राह्मणो ब्रवणात् '
इति ' संवत्सर शशायाना. ' इत्येतन्म प्रगतमण्डूक-

विषयत्राहाणशब्दनिर्दिचने दिवमाणे (१।६) यचन-
शीलकनिमित्ता दर्शयता ' ब्रूवो वधिः ' (पा०
२।४।१२) इति यच्चादेशमङ्गलैव ब्रवणात् इति
प्रयुक्तम् । (' संवत्सरं ' इति ऋग्भ्याख्याने ' ब्राह्मणा
मृतचारिणो ब्रुवाणाः ' इति वाक्य कल्पते, ' ब्राह्मणो
ब्रवणात् ' इति तु नोपलभ्यते), ' अन्तो नास्त्वप-
शब्दानामितिहासपुत्राणयोः । तयोर्माभ्यादिरूपाणां
इतिशिक्षादिकारिणाम् ॥ ' युगपत् उभाभ्या
दन्ताभ्या यः प्रहार., स उभ्याभ्यः इति सर्वै. पालकार्य-
(काप्य) राजपुत्रादिभिः व्याकरणनपेक्षमेव प्रयुक्तम् ।
' वेदेष्वपि प्रयोगात्ते मूयांसोऽपेदेत्संमताः ।
सामान्यं छान्दसं चाऽपि तेषां नास्त्वेष लक्षणम् ॥ '
वा. १।३।८।२४ वृ. २५९, * ' अपशब्दाश्च शब्देभ्यो
भूयस्त्वेन स्थवसिचताः ' । १।३।८।२४ वृ २५३.

* ' अपशब्दोऽन्ये गोअश्वेभ्यः ' इत्यत्र पदवन्तर-
निपेधेन गोअश्वेभिः स्तुतिः । वि. १०।८।३, * ' अपशब्दो
अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअशा. ' इत्यत्र
अजादीनां तत्रतत्र विहितत्वात् पशुभ्यो प्रतिषेधस्य पूर्व
दासस्य वा अनुपपत्तेः अर्थवादवत् । अपशब्दो घटादौ
मुख्यः गवाश्वगजमादास्तथाभावरूपगुणयोगात् अजादौ
गौणः सन् लक्षणया गवाश्वप्रदासार्थः । प्राचां मते तु
नष्टमात्राणामंतपशुपदेन गवाश्वगजमादास्तस्य लक्षिका
नसा तदमारुपो गुण उपस्थाप्यते इति विदिय ।
सर्वथा प्रथया गौणीनिमित्तवदिका इति सिद्धम् । भाट्ट.
१।४।१६. * ' अपशब्दो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः '
इत्यादौ अपशब्दादिभ्यः गवादिस्तुल्यार्थाः । ' गोऽभान्
प्रसिदु अन्येषा पशूनां निन्दा ' । मा १।४।२।२२-४.

॥ अपशुद्राधिकरणम् । शूद्रस्य वैदिके कर्मणि
नाधिकारः ।।

चातुर्वर्ण्यमविशेषणम् । ६।१।७।२५ ॥
भाष्य— अशिशोवादीनि कर्माणि उदाहरणम् ।
तेषु सदेह. किं चतुर्षो कर्मानां तानि मनेषु, जन अय-
शुद्राणां प्रथया वर्णानामिति । किं तावत् मत्त ! चातु-
र्वर्ण्यमङ्कित्य चोत् श्रुयान् इत्येवमादिशब्द उपरति

• अपच्छेदन्यायस्य स्वरूपं - ' परस्मान-
न्यथोत्पादात्ताद्याप्येन समम् ' इति । ' परत्वेमिच्छितेः सति
तस्मिन्निच्छादास्यं दुर्निवारमवृत्तिव्यात् तस्य च पूर्वोपपेन
अनुपपत्तेः पूर्वोपपदेनैव व्यतिरिक्त्यात् परमिच्छितकमेवा-
नुपपेयं ' इति च । पराक्रमः ७१-२. • एकस्मिन्नपि
प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां तत्तत्रैमिच्छिकर्तव्यतयोः
संदर्भले त्रयामररूपयोरिव जमेण उत्पादात् रूपज्ञान-
द्वयान्तं कर्तव्यतासांनद्वयमपि प्रमाणमेव, इति न परेषु
पूर्वज्ञानात्पे अपच्छेदन्यायः उदाहरणं इति यत्तु, तत्र ।
परिमलः १।१११ प्र. १-२१ अष्ट. • प्रयोगविधेः विनि-
योगः उत्पत्तिशेषत्वात् तयोः पूर्वोपपत्तौ तद्वि-
बन्धनस्वरस्य शीघ्रोपस्थितिकृत्वेन असंजातविरोधित्वात्
बलवत्त्वम् । अत एव प्रयोगविधेः सापेक्षत्वात् अपच्छेद-
न्यायोऽपि । कौ. १।१।१५ प्र. २२०. • अपच्छेद-
न्यायेन पूर्वस्य परेण बाधमाद्यन्वयः । परिमलः १।१।१
प्र. ९ अष्ट. • ' अथवा इदमत्र आसीत् ' इत्यन अश-
च्छेदस्य अनभिप्रेतपरत्वेन अनिपेयात् न अपच्छेद-
न्यायेन प्राप्त्त्वम् । अद्वैत. ३।४।३५७. • नापच्छेद-
न्यायेन विधित्वपदानां प्राबल्यं पूर्वोपरमानयोः एकविशि-
ष्टार्थप्रमाणकत्वे सति उक्तन्यायाप्रवृत्तेः । अद्वै. चंद्रिका.
३५६. • निरुपपत्तयः स एव गणनायात् अपच्छेदन्यायेन
प्राप्तस्य प्रगोचोत्तेः । अद्वैत. ३।४।३५२, ३५५.
• वेदा अस्त्यन्त... उचैकैवा नियते ' इति नेहो-
पपमस्य प्राबल्यं, परत्वेन उपसंशरत्वेन अपच्छेदन्यायेन
प्रपत्तोपपत्तेः । न च तद्विरिह अर्थवादसापेक्षत्वेन पूर्व-
निरपेक्षत्वाभावात् तन्नायाप्रवृत्तिः । विधेः सत्येते तद-
वैशतयापि वाच्यार्थपरत्वात् तदपेक्षाऽभावात् । माऽ-
स्तु वा इहापच्छेदनायमवृत्तिः । कौ. ३।१।११ प्र.
३।२. • विशिष्य निवमेत प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे
अपच्छेदन्यायोदाहरणं इत्तम् । परिमलः १।१।१
प्र. ९ अष्ट. • ' अथो वेदा अस्त्यन्त उचैकैवा नियते ' ।
न च उपक्रमगतस्यापि (वेदपरस्य) अपच्छेदाधिकरण-
न्यायेन परेण बाध. इति वाक्यम् । तस्य हि विधेय-
स्युक्तिशेषत्वेन अर्थवादैकवाक्यतायाः आवस्यमात्
पूर्वविरोधे परस्परानुबन्धादेव अमृते. । माष्ट. ३।१।१.

• न चात्रापि (तेजो वै धृतं इत्यादि) अपच्छेदाधि-
करणन्यायेन । उदाहरणप्राबल्यं शङ्क्यम् । तस्य मित्र-
वाक्यविपयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । (इदं पूर्वपक्षे) ।
कौ. १।४।१११ प्र. २९४. • विधिमन्त्रोपमेये उत्तर-
भात्प्रवृत्तिकानां मन्त्राणामेव प्राबल्यं स्यात् अपच्छेदा-
धिकरणन्यायेन । ' पूर्वात् परत्वीयत्वं तत्र नाम प्रती-
यताम् । अन्योन्यनिरपेक्षायां यत्र जन्म विधाय भवेत् ॥ '
' पूर्वोपपत्तेः पूर्वोपपत्तौ प्रकृतित्वम् ' (६।५।२१५४)
इति वचनानुसारत् । सनातनधर्मप्रदीपः । विवाह-
प्रज्ञादो. प्र. २९२. • उपक्रमगतस्य अपच्छेदाधिकरण-
न्यायात् परेण बाधः इत्यपि प्रसुक्तम् । परस्य लभ्यात्म-
कत्वे एव तन्नायाप्रवृत्तेः । कु. ३।१।१२. • अर्थवादना
पदैकवाक्यत्वात् अयच्छेदाधिकरणन्यायाविपयत्वेन
उपक्रमस्यविधिसंभवावभावात् उपसंशरत्वेनप्राप्तपदत्वैव
तदनुपपेन वृत्तित्वं युक्तमाशङ्कितम् । कौ. १।४।११२
प्र. २९३. • न चैवं तस्य (अज्ञाधिनारस्य) अप्रतिपदस्य
सात्पर्यप्राहकत्वेपरत्वात्पि प्रधानविद्यारस्यापि तथात्वेन
तथाऽऽपत्तिरिति वाक्यम् । अप्रतिपदपरत्वोत्तौ तेन
पूर्वोपपत्तयः साधुन्यायनियततात् । ३।१।१०२ प्र. १९५.
• अपच्छेदयोगपद्ये अदाक्षिणसर्पस्वदाक्षि-
ण्ययोर्विकल्पः ॥
तत्र विप्रतिपेधाद्विकल्पः स्यात् । ६।५।१८।५१ ॥
भाष्यं - यदि उदात्तप्रतिहर्षोपगुणपरच्छेदो भवति,
तत्र संदेहः निमदाक्षिण्यं सर्वस्य वेति भवति विकल्पः,
तत्र समुच्चय इति । किं प्राप्त । तत्र विप्रतिपेधात्
विकल्पः स्यात् । विकल्पे छेदो कर्तव्यो यन्तत्पदाक्षिण्य
च । तदाद्विकल्पो भवितुमर्हति ।
प्रयोगान्तरे योभयायुमहः स्यात् । ५२ ॥
भाष्यं - वाच्यः पठ स्यात्तर्थात् । न चैतद्वि-
द्विद्वत् इति, उभयोर्विधानात् । सराज्ञोपगुणद्वयोः प्रयोग
वचनः प्रपञ्चपठते । विकल्पे हि पठे बाधः ।
तस्मात् समुच्चयः । अप यदुक्त विरोधात् विकल्प इति,
उच्यते । प्रयोगान्तरे च उभयायुमहः स्यात् । ' तेन
पुनर्युक्त ' इत्युच्यते । द्विद्वत् प्रयोग । तत्र एव-

वर्ता, वतन्तादिः कालश्च इति-) शुणद्धवधिधानाश्च
चांस्वमेदः क्षित एव । भार्हरि गगमवने यनाप्रायते,
अमीवर्तो योतिष्टोमे, पामुंरदमं अश्वमेधे । निदेशपाटा-
दनुदाहरणम् । (तस्मात् एवप्रपाठात् 'पयो व्रते'
इत्याद्येनोदाहरणम्) ।

निर्देशानु पक्षे स्यात् । २९ ॥

भाष्यं— नैतदेवं शूद्रस्य अग्न्यभावात् अनाधि-
कारः अग्निहोत्रादिषु इति । अस्ति हि शूद्रस्य आधानं
'य एवं विद्वानग्निमाघते' इति शास्त्रं सामान्येन ।
इदमपि निमित्तायै भवित्यति । तस्मात् सर्वाधिकार शास्त्रं
भक्तिसुमर्हतीति ।

चैगुण्यप्रेति चेत् । ३० ॥

भाष्यं— अयं यदुक्तं अब्रह्मसामकं अव्रतकं
अप्रनमकं च शूद्रस्य वर्मं प्रयुक्तमपि फलं न साध्येत
विगुणमिति, तत् परिहर्तव्यम् ।

न कान्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— स एष परिहारः । काम्यत्वात् । काम-
विष्यते शूद्रः अमीवर्ते नाम ब्रह्मसाम । तद्धि अना-
रम्यं किञ्चित् आम्नातमग्निहोत्रेण । 'चतुर्निमित्तमाद-
प्यात्' इति अनियतप्रश्नेषु शूद्रस्य नियम्यते । व्रते-
ऽपि 'मस्तु शूद्रस्य' इति संन्यदगंमात् अन्धगभी-
यते । मस्तु एव शूद्रस्य (दधिभक्तो मण्डः मस्तु) ।
तस्मात् चातुर्वर्ण्यमपिचित्तम् ।

संस्कारे च सत्यघानत्वात् । ३२ ॥

भाष्यं— व्रते च त्रितोऽङ्गमप्यते तत्राचान्यम् ।
पुष्टप्रधान्यं हि व्रते । किमतो पत् पुष्टमवावता ?
एतदतो मयति, पुष्टमवावतः संस्कारो न सन्नोति
अनुपसहितमाणाः तस्याधिकारं न्यारतयिषुम् ।
तत् कथमिति ? मयेव इति हि स्वर्गकामे अभिधीयमाने
सकामः शूद्रे नाभिहितः इति कथं मप्यते ? किं हि स
यागस्य पुष्टरनिर्वैल्यं न निर्वैतयति । वतमिति चेत्, न,
साप्योपवननाय हि तत् । यस्त्वैवेत्येत, तस्यै तेन
विना न सामर्ष्यं, नान्यस्य । एवमेव हि प्रत्यङ्गभावः,
यत् कर्तारं समर्थं करोति । यस्य तु तेन न प्रयोजनं, स

तदनपेक्षैव यागमभिमिर्वैतयति । तस्मादपि न शूद्रवर्न-
नम् ।

अपिवा चेदनिर्देशादप्युद्गाणां प्रतीयेत । ३३ ॥

भाष्यं— एवं न प्रापकाणि श्रयणानीयुक्तम् ।
शक्यते तु वस्तुं प्रापकाणीति । न च सूत्रकारेण तत्
व्यपदिष्टम् । नैमित्तिन्यपि तेषु सस्तु शक्य एव शूद्र-
पुंसुदातो वक्तुमिति न तदाहृतम् । हेत्वनन्तरं व्यपदिष्टम् ।
अपिचेति पक्षस्यावर्तनम् । एवमपि सति नैमित्तिने-
ऽपि ब्राह्मणादिश्रयणे सति अपभ्रंशाण्येवाधिकारः ।
युताः ? वेदनिर्देशात् । वेदे हि प्रयाणा निर्देशो मयति
'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, श्रीमे रजन्वं, शरदि वैदयं'
इति । वेदाभावात् अयमर्थः शूद्रे यदुम् । तस्मात्
नाधिक्रियेत ।

दुष्— 'वसन्ते गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीत' इति

वसन्तो गर्भाष्टमं अन्ये च नियमा अप्ययनाङ्गम् ।
पुरुषस्य च 'स्थाप्यावोऽप्येतयः' इत्यप्ययन विधीयते,
न श्रतोः (भुत्व्याद्यभावात्) । अत ईदृश्या विधिष्टे-
तिकर्तव्यतया वेदोदादानं पुराणमम् । ऋतुना अर्षात्
वेदोऽपेरितिः आकामिर्हृत्पर्यम् । अतः स वेदापयनं
प्रयोजयत् प्रशङ्गात् निराकाङ्क्षीनिपते । अतो याद्य-
मप्ययनं तादरेन (ऋतुना) निराकाङ्क्षत्वात्, शूद्रस्य
अप्ययनाभावात् अनधिकारः इत्यन्तर्गीतामिमायः
सिद्धान्तवादी आह अपभ्रंशप्रधिकारः इति ।

गुणाधित्वाप्रेति चेत् । ३४ ॥

भाष्यं— (गनु) गुणेनाप्ययनेन अर्षो गूद्रः
अनुनयीतः स्वपुत्रेभ्य अन्वेत्यते । तथाऽस्य सामर्थ्यं
जनिष्यते इति ।

दुष्— इतरस्तु अविरिकामिमाय आह, गुणार्थ-
त्वाप्रेति चेत् । श्रत्वद्रमप्ययनं (तत् अनुनयीतस्वपुत्रे
शूद्रस्य समवति । तस्मादनुनयीतः पठित्यति) ।

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्धियायां पुरुषश्रुतिः । ३५ ॥

भाष्यं— उच्यते । विनाप्राप्तये एषा पुरुषश्रुतिः ।
अपनयनस्य सत्कारस्य तदर्थं तत् । तियायं तस्याप्ययस्य
समीपमाननीयते, नादृश्या, नादि कर्तुं दुष्कं वा कर्तुम् ।
दृश्यामेव तेषां विनायां पुरुषश्रुतिः । कथमनगम्यते ?

चि— 'उद्रातुः प्रतिहर्तुंश्च सहापच्छेदनेऽस्ति न । प्रायश्चित्तमनास्त्वय, न निमित्तविधातव ॥, एकैकस्यैव विच्छेदकतुल्यात् विहन्त्येते । कालमार्गं तु तत्रैकं प्रायश्चित्त-मतो भवेत् ॥'

भाट्ट— ज्योतिषोमे दक्षिणादानात् प्राक् बहिष्पव-मानार्थं तद्देशं कच्छं धृत्वा प्रसर्पता उद्रातुप्रतिहर्तुंमस्यो-त्तृणा मध्ये 'पशुद्रातुऽपच्छिन्नात् अदक्षिणं तं पशुमिष्ट्या तेन पुनर्भजेत्, तत्र तद्दद्यात् यत् पूर्वसिन् द्वास्वत् स्यात्, यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदस्य दद्यात्, यदि प्रसोता ब्रह्मणे यद् दद्यात्' इत्यादिना तत्त्वर्तुंकापच्छेदे निमित्ते प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तत्र अपच्छेदो नाम विभागरूपं फलमेव, यदि या दाम्निका त्रिया, सर्वथा उच्चनकनियास्तुंकादेवात् तत्त्वर्तुंकादहारः । तस्मात् च अन्यतरक्रियाजन्ये उभय-न्रियाजन्ये च विभागे एवैवस्थारि प्रायेणमस्यैव कर्तव्यं इति उद्रातुसप्तभिन्ननिपात्रन्यभिनिमि इत् उपपत्तिरुक्त्याजन्वविभागेऽपि उद्रातुर्तुंकाव्यपदेशोपपत्ते भवत्येव तत्रापि प्रायश्चित्तं इति उत्तरदिग्दया प्राप्यते ।

मण्डन— 'अपच्छेदेऽपि तद्विधिः ।' १८. प्राय-श्चित्तविधिः ।

शंकर— 'सर्वच्छेदे निमित्तता ।' १९.

● अवहत्मानम् । अरराधामित्तस्तु ताता (स्त्रीणा) अनुपपत्त्येवभोगो भवेत्, न तु अपत्यानां वर्णसंकरः । या. १।२।१।२ घ. १०९.

● अवदेशो वा (अर्थस्य विद्यमानत्वात् । ३।४।१।२) इति शौक्यात् प्रातिरमिधीयते । पूर्वाह्णे हि पृथतः आदित्य कृत्वा सुवं व्यतिथयन्ते इति प्रतीचीः । या. ३।४।१।१ घ. ८९९.

● अपनयस्त्वैकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् । ३।८।१।२।३ ॥

विद्वान्वाप्यम् । 'पुरोडाशसकलं वेन्द्रपापरस्य फादे निदपाति, फान्त भाधिनस्ये, पदम्यां मैनापपत्ताने' इति बचनान् पुरोडाशफान्तापपत्तानं सानीयपुरोडाश-शान्तानेव एकदेशस्य मंडस्य अपनय. टिप्पण अपनीय फादे निधनं कायम् । न तु पुरोडाशात्पत्तरीनां माताय । सरीसृपपुरोडाशोपि विद्यमानाभिः पुरोडाशफान्तापपत्तानिः

संयोगात् संस्कारस्य संकन्यात् । पामनिघातस्यः संस्कारः प्रकृतपुरोडाश्यादीनामेवं, न ऐन्द्रव्यायवादेः । तुवाचः पशान्तरनिरसार्थः । के.

● अपनयो वाऽध्यात्वेरे विधानाच्चरूपयोवत् । ५।४।१।१।३ ॥

'यः पशुनामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्या वत्तानपा-कुर्वात्' इत्यादिना उक्तायां पशुनामेष्टौ 'विष्णवे शिषि-विद्याय श्रुते चर्ष, इन्द्राय प्रदाते दक्षर्ष' इत्युक्तयोः दक्षिणतयोः प्रदेयधर्माणा अपनयः कर्तव्यः । प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इत्यर्थः । तथमेकं ततं पयः शृतं नाम । प्रदानात् अर्धात्वेरे चक्षधरणे विधानात् । चक्षधरणार्थं हि पयो दधि च, न प्रदानार्थम् । चक्षधरोवत्, चरोः अप-णार्थं पयः चक्षयः । यथा प्रायणीयायां चरो, धरणार्थं पयसि प्रदानधर्मा न नियन्ते तद्वत् । यासन्दः पूर्व-पशन्नाहुतवर्गः । वसन्त पशुनामेष्टौ दधिगुप्तयोः इत्या-धर्मा न कर्तव्याः इति सिद्धान्तः ।

लक्षणाध्यां श्रुतश्रुतिः । ४।४ ॥

पशुनामेष्टौ श्रुते दधनि च इत्याधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । सिद्धत्वात् श्रुतोपदेशात् इत्याधर्माः कर्तव्या इति यत् पूर्वपद्यां श्रुते तत्र । यतः श्रुतश्रुतिः लक्षणायां । अपनेन इत्थं लक्षयिष्यति । अर्धेप्रातं हि चरो धरणं, तत् पयसि संघर्षं रूपते । तस्मात् दधिगुप्तयोः प्रदानधर्मा भवेयुः इति सिद्धान्तः । के.

● अपन्यानां तु गच्छन्ते सोदरोऽपि विमुञ्चति इति न्यायः ॥ यथा 'महाजनी वेन गतः स फनाः' इत्युक्तेर्विशदं पन्यानामित्यर्थः । एव च श्रुतिगुप्तित्या-चारविशुंगजनी वपुमित्त्वाम्य एव । उक्तं च मनुष्य 'स शापुभिर्विष्णुकार्यो नासिको वेदमिन्द्रकः' इति । उक्तं चाऽनर्थपपरे 'वन्ति न्यायप्रवृत्तस्य त्रिंशोऽपि सदायतम् । अपन्यानां तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमु-ञ्चति ॥' इति । साधरी. १३२.

● 'अपवर्हिपः प्रयाजान् यजति' 'अपवर्हिप यतुवानो यजति' इति बर्हिवांगद्वयभाष्येनाङ्गान् यतोविष्टोमयौ भवपुपे बर्हिवांगौ चर्हिवांगौ विष्टं

नात् संगतिः । कामश्रुत्यविरोधात् चातुर्वर्ष्यमधिकृतं इति सूत्रार्थः ।

वि— 'शुद्धोऽपि यथा नो वा, स्वाद्वैवाप्यपनेन वा । उपदेष्टुमुत्पादाऽस्य क्रतुविक्षेपेन यदृता ॥, त्रिगो-
र्वेदविद्वन्निः कृताप्या विषयः कतोः । साक्षिणन्ति चतु-
र्थस्य विद्या तद्यदृता कुतः ॥'

भाट्ट— यद्यपि कामश्रुतयः अविरोधेण प्रवृत्ताः, तपसि तासां स्वपनाप आधावाप्यपनविधिविद्वान्निविधो-
पजीरकत्वस्य द्वितीये साधितत्वात् शुद्धस्य तदाद्येषकरूप
नाऽनुपपत्तेः तस्य वेदाखरभयप्रतिषेधाच्च अपशुद्राणां
यथागामेवाधिकारः, न शुद्धस्य अमिताप्ये तदसाध्ये च
वैदिके कर्मणि । द्वितीयसिद्धयैव प्रयोजनार्थमधिकरणं
इति नातीवाम पूर्वपक्षादरः । अत एव सर्वत्र वेदे प्रया-
णामेव वर्णानामनुवीर्तनम् । यत् 'पयो मत ब्राह्मणस्य'
इत्यादि वर्णप्रयत्नतुहीत्यं 'मस्तु शुद्धस्य' इति वीर्तन
त्वं मस्तु शुद्धस्य अनधिकारीणो मशयमुचित न तु ब्राह्म-
णादेः इति तन्निन्द्या पयआदिस्तुतिः । (वस्तुतस्तु
रथमारस्य आधाने, निपादस्य रौद्रेण, अवैदिके शान्त्या
दिकर्मणि च शुद्धसामान्यस्य अधिकारकत्वात् तत्रैव
'मस्तु शुद्धस्य' इति वाक्ये तात्पर्यं भविष्यति इति
चतुः युक्तम् । के.)

मण्डन— 'शुद्धोऽपि कारी नेत्यादी ।'

भांकर— 'अपशुद्रं च वा मता ।' या अपि
विद्या ।

● अपशुद्राधिकरणं कर्माधिनास्तिपेधकरवगा-
भावेऽपि अग्निताप्येषु वस्तुषु अन्यमावेन अनधिकार-
प्रतिपादनार्थम् । कां. २।४।२।१६.

● अपशुद्राधिकरणे उक्तं स्वाप्तापविधिं स्वनिर्दिष्ट-
कर्तृकत्वेन कर्तारमपेक्षमाणः प्रवृत्तोरनपनसदृशत्वात्
'किमपे वयमाचार्यनिपटं नीता ।' इत्येवं प्रयोजनमपेक्ष
माणान् ब्राह्मणादीनेन कर्तृत्वेन स्वीकृत्यैव तेषामेवाप्ययम
विषये, न शुद्धस्य इति । रक्षापत्रं. पृ. ६२.

● अग्निहोत्रादिविषयः त्रैलोक्येऽनेन विदुषोऽपि चतुर्धन्वि ।
सोऽपमधिर्तारिण्यमः अपशुद्राधिकरणे यश्चनयः
अप्ययनविधिप्रठादन्त्यः । (अपशुद्राणां शुद्धिर्ना

त्रैलोक्यानामेव वैदिककर्माधिकारः अप्ययनाधिनाः
वेदार्थदानाधिकारश्च इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं अधिकरणं
अपशुद्राधिकरणम् । के.) शा. १।१।११२ पृ. ६.

● अग्नयनं अपशुद्रासिद्धकृतया अपशुद्राधिकरणे
प्रतिपादितम् । आभरणं. ३।१।१।१२ ब्रह्म.

● न चैवं शुद्धस्याप्याधानं साहचर्यम् । 'अप्यपणा
जनयः पुत्रेण' 'दत्तमहं पूर्णमासं यत् यथा यजे'
इत्यादिमन्त्रगर्णात् आधातस्य यज्ञार्थत्वात्प्रामात्र, 'तस्मा-
च्छुद्धो यजेऽनघकलतः' इति तस्य यज्ञप्रतिषेधात्,
शुद्धस्य अप्ययनविषयभावात्, 'न क्षीणद्वौ वेदगधीयाता'
इति तस्य विद्याप्रतिषेधाच्च इति पठे अपशुद्राधिकरणे
स्यर्धं भविष्यति । कु. २।३।१।४.

● अतिदुपः कर्मकर्तृत्वेन अविधानात्प्राप्त्यनुद्राधि-
करणप्रथममाणहेतुत्वात्तथा नहि इति सूत्रावयवं
न्याख्याय । सु. ३।७ पृ. ६२.

● अपसारितादिभूतलन्यायः । भूतलत्वं अपसा-
रितेऽपि असौ तत्र उच्यता उपलभ्यते यदत् । साहस्री.
२८७. ● अपसारिता० न्यायः । भूतले अनुभूयमान
उत्पिणा भूतले अस्मिन्नुमापयति । संघटः.

● 'अपहृत्वाप्याप्तान् श्रवयः, असौ गृह्ण चावाहित्य
उत्थसेषा पाप्मानमभृन्ति, तस्माद्यदहरेयैर्न भद्रोऽनमेत्
अवाधीत अघ यजेत' इति वचने अघ यजेत इत्य-
नेन आधानानन्तर्यं सोमे विधीयते, यजेत इत्यनेन सोम
स्यैव परमसात् । अत एव अवाधीत इत्यनेन आधाने
एव कालगत इति वक्षते । भाट्ट. ५।४।३.

● अपादाने पञ्चमी वारकविभक्तिरुपा विनियोगक्री
श्रुतिः । यथा— 'अग्नेष्टुताप्यपिनेति ।' चाळ.
पृ. ४५. ● अपादानत्वं त्रिवानाप्रवक्षे तति त्रिया-
ज्यविभागाश्रवणम् । समीने पदे पणं च अतिपणश-
वारणाय दृष्टव्यम् । रहस्यं. पृ. ११२. ● अपादानत्वं
पञ्चम्यपः । 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रम् । अपादान-
च परमवेत्तत्रियाज्यन्त्रिभागाश्रवणम् । त्रिनाशितु
त्रिवानाश्रवने तति त्रिनाशाश्रवणं इति तदर्थः । तत्र-
दा रथैताऽप्यच्छेदकश्चनकक्रियाऽनाश्रवणे तति

‘ यथा साध्वनुत्पत्त्यात् प्रमादाद्यक्तितेष्वपि । ’ जायते वाचकप्रान्तिज्ञापेव म्लेच्छभाषिते ॥ ’ शब्दप्रभ्रंशवदेव गौणभ्रान्त्यादिप्रयोगनिमित्ता अर्थापभ्रंशा भवन्ति । ते शास्त्रसंश्लेषेव अविच्छ्रुतार्थक्रियानिमित्तपुण्यार्थभिः शक्यन्ते परीक्षिष्विर्विक्रुम् ॥ ११३।१९ पृ. २१९-२०, * अपभ्रंशेन कश्चित् विशेषः प्रतिवेशं अभिधीयते । यथा— रौहिणिका योः इति । ३।४।४।१३ पृ. ११९. * अपभ्रंशानां साधुशब्दस्मारकत्वेन उपयोगः । मणि. पृ. १५१.

* अपभ्रष्टा. शब्दाः, साधुशब्दस्मरणत् अर्थ-बोधकाः । ‘ गाव्यादिदर्शनात् गौशब्दस्मरणम् । ततः सास्नादिमान् अवगम्यते । ’ भा. १।३।८।२९, * शाक्यादिप्रत्ययेषु पुनः यदपि किञ्चित्साधुशब्दानिप्रत्येण अविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं, तनापि प्रकृतिविद्यतिपरव्यतातिष्ठ-तारिप्रायप्रयोगात् किं चिदेव अविच्छ्रुतं कल्पते । विमुक्तानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषा-बोडनि अपभ्रष्टतराणि ‘ भिवरावे ’ इत्येवमादीनि । द्वितीयाबहुवचनस्थाने हि एकारान्तं प्राकृतं पदं दृष्टं, न प्रथमान्तुवचने सवोचने-उपि । सस्कृत-शब्दस्थाने च (सस्कृत = सकल = संकट = सकट) एकारद्वयप्रयोगः अनुस्वारलोपः ऋणकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रशेषु दृष्टं, न उकारा पत्तिरपि । भा. १।३।६।१२ पृ. २३८-३९.

* अपभ्रष्टादिनाल्लियम. विन्वकर्मणाम् । भा. ३।८।६।१९.

* अपभ्रष्टेन व्रतं न नित्यं ज्योतिषोमे । भा. ६।८।१।१२९.

* अपभ्रष्टाहे ‘ आस्रावैष्यन् द्वादशकालक निर्वपेत् सारस्रतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं ’ अन्वयव्यवहारात् । भा. ११।३।४।१९.

ऊ अपभ्रष्टाङ्गाव्याख्याः । यथा दिनपरार्थच्छाया प्रथमं लब्धीं पश्चान्महतीं, तथा समयमैत्री । उक्तं च— ‘ आरम्भमूर्त्वीं क्षयिणीं क्रमेण लब्धीं पुनः वृद्धिमतीं च पश्चात् । दिनस्य पूर्वार्थंरामार्थमिच्छा क्षयिणी मैत्री रत्नं सज्जनायाम् ॥ ’ इति । साहस्री. ३३२.

ऊ अपरिमहं च प्रधानतामि इति न्यायः ॥ (यस्मिन् मन्त्रादौ कस्य विदेवताविशेषस्य परिप्रदः स्वीकारः विदेवो नास्ति तत् अपरिमहं, तत्र यत् प्रधानं तस्मिन् गच्छति तद्व्यतिपादकं इत्यर्थः) । दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२९.

ऊ ‘ अपरिमहं च श्रेष्ठतामि ’ इति न्यायः ॥ परिमहपि पक्षे नरासतो वदः, तस्मिन्पि पक्षे यत्प्रथमत्वादस्य जगतो यत्सस्य श्रेष्ठयम् । अपरि० गामि इति न्यायः । दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२७.

* अपरिमामे च शिष्टस्य (अपरिमिते शिष्टस्य इति पाठः) ६।७।१०।२१. इत्यधिकरणे, आपाने ‘ एका देया, वद् देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शत देय, सदस्रं देवं, अपरिमितं देय ’ इति आधानदक्षिणाकल्पमेद्भ्रुवौ अपरिमितशब्दः बहुवचनार्थकतया एकादशशब्दपत् दक्षिणा-कल्पमेदपत् इति निर्णीतम् । पञ्चमः. २७२.

* ‘ अपरिमितं देयम् ’ अयं गुणप्रतिषेधः प्रत्यक्षः । क्रत्वर्थः आपाने (पूर्वपक्षे) । घा.ल. पृ. ३२. * अपरि-मितत्वं नाम आपाने दक्षिणायाः सहस्राधिकत्वम् । भा. ६।७।१।२१-२५, * अपरिमितत्वं नाम दानस्य उक्त-सख्याभ्यः सख्यान्तरवत्त्वं आपाने । ६।७।१०।२१-२२, * अपरिमितशब्दः अनेकस्मिन् अदाक्यपरिमामे सति बहुषु क्तः । अपरिमित अल्प भन नहु इति गम्यते यथा कुशलः प्रदीपः इति । अश्वकृष्णशब्द-पत् समुदायप्रतिद्वया अपरिमितशब्दे अत्रयप्रसिद्धिः नाप्यते । ६।७।१०।२२.

ऊ अपरिमिताधिकरणम् । आपाने अपरिमित-वाच्येन संस्कारान्तरात्तत्रदानविधानम् ॥

अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुति-त्वात् । ६।७।१०।२१ ॥

माध्यं— आपाने श्रूयते ‘ एका देया, वद् देयाः, द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः, शत देय, सदस्रं देवं, अपरिमितं देय ’ इति । तत्र संदेहः किं नगरिमितमेका देवेत्येवमादि, तत्र दातव्यमिति प्रतिषेधो विधीयते, उक्तपरिमितं नाम किञ्चित्, तस्य दानं किञ्चित् इति । किं प्राप्तम् । अपरिमिते भूयमाणे भूमः । शिष्टस्यैकदेः संख्ये-

पदिगोऽभिसंधिः । प्रसिद्धैरयंभव्यात् प्रवृत्तिविरोपकरत्वाच्च
 गुणविधिलभ्येयास्य युक्तम् । तथाहि, यद्यपि लोके
 समुदायप्रसिद्धिर्नास्ति, तथापि 'ऊर्ध्वं भिनसि' इति
 न्युत्पत्त्या रानिभादिद्वयमुद्दिशद्विपदात् प्रतीयते एव ।
 तथा सति च उद्दिशद्वयसंभवं भवति, यन्निपदायां
 तिरिक्तायंप्रतिपादनात् । एवं भिन्नायंभव्यात् पुत्र्यप्रवृत्ता-
 वपि विरोपो भवति । तदुक्तं, 'प्रसिद्धेयंलवचरेण
 प्रयोजनवशेन च । अधिकत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं
 विधीयते ॥' इति । (वा. १।४।१ पृ. ३२१.)
 नामधेयत्वे तु अयगताऽपि अवयवप्रसिद्धिर्हाविव्या ।
 तथा यन्निपदायांतिरिक्तायंलवदानयंभ्यम् । अनतिरिक्ता
 र्थत्वादेव प्रवृत्तावपि न विरोपकरत्वं । ननु गुणो
 विधीयमानः । फले विप्रातन्त्रः, कर्मणि वा । तत्र न
 तावद्दोहोहनवत् फले, प्रयत्नवत् प्रवृत्ताभयामात्रम् ।
 नापि कर्मणि, प्रवृत्तकर्मभावत्वादेव । न च दूरस्थज्योति-
 श्चोभानुवादेनैवाप्य गुणविधिः, दूरस्थोभानुवादेन आहव-
 नीयविधिरिति यत्कल्प्यम् । उक्तचिद्विद्यगुणवरोपेण
 निराकाङ्क्षं कर्मणि गुणान्तरविधानासम्भवात् । आहव-
 नीयविधाने तु अवरोपविरोपामानादुपगम्यो विधिरिति ।
 न च निष्प्रवृत्त्यागानुवादात् आकाङ्क्षप्रवृत्तेर्गुणविधानो-
 पपत्तिरिति यत्कल्प्यम् । यतोऽनुवादाना पूर्वान्यस्यार्थं
 विपन्नत्वात्, तदनुपधाने च गुणान्तरवरोपत्वात् आकाङ्क्षा-
 पिरहस्य तदवस्थत्वात् । एतच्च चिन्नाऽधिकरणे एवान्तर
 प्रतिपादनीयमिति । किंच ज्योतिष्टोमेऽपि ' सोमेन
 यनेत' इति सोमरूपगुणभयत्वात् उद्दिशुल्यत्वमेव ।
 अतः ऋधं तदनुवादेनापि गुणविधानम् । न चैवं सति
 गुणविशिष्टकर्मविधिरौपायमस्त्विति यत्कल्प्यं, विधि
 गौत्वोपात्, उद्दिशदेति मन्थ्यल्लक्षणाप्रवृत्त्या च । तदुक्तं
 ' गुणो विधीयमानोऽपि फले कर्मणि या भवेत् ।
 विशिष्टविधियुक्त्वा या सर्वथा न च युज्यते ॥'
 इति । (वा. १।४।१ पृ. ३२३.) यत्कल्प्यं, —
 विशिष्टविधिरौपायम् । न चैवं विधिरौपायं मन्थ्यल्लक्षणा
 च दोषमारहति, यत्कल्पितविधियुक्त्येदमगम्यम् । अथ
 अगत्या तत्र तथाऽऽभवत्, तदत्रापि समानम् । तेन
 यथा ' दद्यात्तद्विषयं प्रदं संमार्गं' इत्यादिपदान्वाऽपि

विशिष्टविधानं, तदेतानि उद्देश्यतन्तमयंतामिनादिविशिष्ट-
 कर्मविधानमेवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । अयमभि-
 प्रायः । भवेदेवमगत्या मन्थ्यल्लक्षणया विशिष्टविधिगौर
 वाश्रयणं, यदि नामधेयत्वेन न गतिर्भवेत् । तथाहि,
 ' उद्दिश' इति करणवानितुतीवान्तरदस्य करणोभूत्
 यागसमभिव्याहृतस्य तस्यामानाधिकरत्वं प्रतीयते । तत्र
 तीतमपि हीयेत, यदि ब्रीहिसोमादिचत् उद्दिशदमर्या
 न्तरे निरुद्ध भवेत् । अत्रयवप्रसिद्धिस्तु ' ऊर्ध्वं
 भिनसि' इति न्युत्पत्त्या यथा रानिभादिद्वये, तथा पशू-
 नामुद्देश्यमनेन क्रियते इति यागोऽपि । तेन यन्निदाना-
 नाधिकरत्वात् उद्दिशद्विपदाना यथानामधेयत्वमेव ।
 तदुक्तं ' पदमहातसंदिग्धं प्रसिद्धैरप्ययुक्त्वा ।
 निर्णीयते निरुद्धं तु न स्वार्थोदयनीयते ॥' इति ।
 अतोऽयवप्रसिद्धयेऽपि समानत्वात्प्रसिद्धार्थत्वं यदुक्तं,
 तन् तावत् परिहृतम् । यद्यपि यन्निपदायांतिरिक्तायंलवदान-
 नर्थक्यमुक्तं, तदप्युक्तं, यन्निपदोपपत्तीतिहेतुत्वेनैव नाम-
 धेयस्यार्थवत्त्वात् । अत एव अप्रसिद्धिविरोपकरत्वमपि
 प्रवृत्तं, विधित्वित्ययागविरोपप्रतिपादनेनैव प्रवृत्ति-
 विरोपकरत्वादिति । ननु अयंविरोपप्रतिपादनेन हि
 पदान्तरस्य पदान्तरविरोपकत्वं भवति । यथा ' नील-
 सुखल, शुक्लः पटः' इति । न च नामधेयस्य यत्र
 पदायांतिरिक्तमर्थान्तरमस्ति । अतः कथमस्य याग-
 विरोपप्रतिपादित्वेदुक्तम् । न च स्वात्मनेव नामधेयं
 यन्निपदोपपत्तिरिति यत्कल्प्यम् । तस्य शब्दान्निधेयत्वात् ।
 शब्दाद्याशब्दोऽर्थान्तरासम्भवात् । अथ नामधेयं शब्द-
 लक्षित्वस्यार्थमात्मनः स्वार्थवत्त्वमेव, तदपि पदविषय
 पत्त्यमानस्य नूनमप्यित्यतन्तममानम् । मन्थ्यल्लक्षणा-
 मयेन हि गुणविधिस्यमुपेयं नामधेयत्वमभ्युपगम्यम् ।
 वा चैवं नामधेयत्वेऽपि स्वीकृता, किमप्यत्र गुण-
 विधिना । किंच गुणविधीयमानत्वात्तत्रापि और्ध्वं-
 मन्थ्यल्लक्षणं न परिहृत्य, इह तु आत्मलक्षणाया
 ततोऽपि जयन्त्विति गुणविधिस्येव ज्ञानम् ।
 उच्यते-स्वार्थेव यदि संज्ञा नीलारिपदनिव विरोपनी
 भूतस्यप्रतिपादित्वायोरल्लक्षणादप्येव गतिर्न विधिर्नपत्ति
 म् । किन्तु य. ग. ट. शब्दः सामान्यविशेषद्वयः ।

आधाने 'एका देया, षट् देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं' इति विधाय 'अपरिमितं देयं' इत्युक्तम् । तत्र अपरिमिते अपरिमितशब्दे, पूर्ववाक्येण शिष्टस्य विहितस्य गोदन्वयस्य सहायेत्यस्य वा एकत्वादिका सहस्रापर्यन्ता संख्या उक्ता, तस्याः प्रतिषेधः उक्तः स्यात् । न परिमितं अपरिमितं इति नञ्-समासे परिमितशब्देन पूर्वोक्तां एकत्वादिकामनूय नशब्देन सर्वस्यास्तस्याः निषेधः कृत इति । तच्छ्रुतित्वात् तस्याः पूर्वोक्तसंख्यायाः परिमितशब्देन श्रवणात् । एवं च 'अपरिमितं देय' इत्यस्य परिमितं न देयं इत्यर्थः । न तु अपरिमितशब्देन काचित् नवीना संख्या उक्ता । इति पूर्वं पक्षः । अपरिमिते इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

कल्पान्तरं वा, तुल्यवत् प्रसंख्यानान्त् । २२ ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वाशब्देन निरखन् सिद्धान्तमाह । अपरिमितशब्दे पूर्वविहितसंख्याप्रतिषेधो न कृतः किन्तु कल्पान्तर उक्तम् । यथा शतं इति एकः कल्पः, सहस्र इत्यपरः कल्पः, तथा अपरिमितं इति अल्पः कल्पः । एक, षट्, द्वादश, चतुर्विंशतिः, शतं, सहस्रं, अपरिमितं, इति तुल्यवत् प्रसंख्यानमिदं तुल्यं गणना एव । न तु केनचित् कल्पे चित् प्रतिषेधः । अनेके दक्षिणापथा अनोक्ताः । तत्र अपरिमितं नाम अन्यतमो दक्षिणापथाः इति । तस्मात् संख्यान्तरमेवेदं परिगणनार्हितं इति सिद्धान्तः । पूर्वेषु पक्षेषु परिगणनं, अत्र पक्षे तु परिगणनं नास्ति इति विशेषः । के.

* 'अपरिमिते च शिष्टस्य' (६।७।१०।२१) इत्यधिरूपे अन्याभेदेनिधानस्य आकाङ्क्षावशात् विशेषणत्वं पठे योजितम् । तत्र हि— 'एका देया, षट् देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमितं देयं' इति आधानदक्षिणाकल्पमेदृशतौ अपरिमितशब्दः बहुतायैकतया एकादिशब्दवत् दक्षिणाकल्पमेदरतः इति निर्णयः । पराक्रमः. पृ. २७.

● अपवादस्य विषयं, उन्वयस्य अविषयं ज्ञात्वा बाधः । सु. पृ. १३८.

● अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते । इत्ययं न्यायः 'नहि देवदत्तस्य हन्तरी हते देवदत्तस्य पुनरुत्सर्जनं भवति' इति न्यायेन समानार्थकः । नचैवं 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः इति निर्विषयं स्यात् । वृषी इत्यादी 'नादिति' (पा. ६।१।१०४) इति पूर्ववक्तो निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तते इति वाच्यम् । 'मिषोद्वयो नदे', 'ती सत्' इत्यादि लिङ्गेन 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते' इत्यस्य असावैधिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत् तत्रततोन्वये 'नोसहते प्रतिषिद्धा सती वाधिदु' इति । शब्दः कौस्तुभः इकोण्डस्य. ● अपवादाचिन्ताऽपि पठताऽन्यवधायिका प्राग्विकचिन्तावत् । सु. पृ. १५०.

● अपवादन्यायः । अधिष्ठाने भ्रान्त्या तदतिरेकेण भावनिश्चयोऽपवादः । यथा— स्थावादी प्रतीतस्य पुष्यदादेः स्थावरातिरेकेण भावनिश्चय इति । साहस्री. ४१९.

● अपवादाधिकरणे प्रयोजनं न वक्तव्यम् । (अपवादेऽपु उत्सर्गस्यैव प्रयोजनम् ।) भा. २।१।७।३९.

● अपवादाभावाद् उत्सर्गस्थितिः इति न्यायः । 'दृष्टसर्वविधे तदेकदेशस्तुभीरुपापवादाभावाद् उत्सर्गस्थितिः' इति न्यायात् पूर्वदृष्टस्य यस्तुल्यप्रज्ञात् अनवधिकरणेऽपयोगात् । न्यायनिर्णयः. ३।२।६।२२ ब्रह्म. ● अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितिः इति न्यायमनुसराह । सं. शारीरके रामतीर्थः ३।२।३६. ● अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितिः इति न्यायेन पूर्वविद्वेन प्राप्ता इति निर्णयविशेषः विन्ध्यः । पुरुषार्थचिन्तामणिः चतुर्विंशती.

● 'अपवादे यद्यन्यत्र चरितार्थः तद्वन्तरङ्गेण चाप्यते' (६६ परिभाषा पृ. २५२) निरवकाशरूपस्य बाधकत्वशीलस्याभावात् । इति न्यायेन अन्तरङ्गस्य अपवादापेक्षयात् । भूति. पृ. १८८. ● इति न्यायेन प्रकृतपठकवृत्तिभंगस्य अनुत्पत्तेरपेक्षेऽपि अतिरेकतावत् । पृ. १८८.

● अपवादचिन्ता— यदपवादेन यमिन्ता नियते, तत्रमातो अपवादचिन्ता बुद्धिः शीभवति । सु. पृ. ८००.

न्यायः 'अपिवा यजमानाः' इति । अनेन न्यायेन पर्यायः त एवेति । आ १०।६।१५।२४ न्यायसूत्रार्थस्तु-
अपिवाशब्दः ऋत्विजा यजमानान्य च न्यायार्थेति । यज
माना एव ऋत्विज स्तुः, 'अध्यर्गुं हृषति' दौष्टाधिगवा
'प्राजाण दीक्षयति' इत्यादौ ऋत्विजा अभिधानैः यजमानेषु
संयोगात् संबन्धात् संयधर्दानात् । तस्मात् तेषा
ऋत्विजा यजमानत्वं स्यात्, यजमानानामेव च
वार्त्विज्यं स्यात् इति । के.

॥ अपिवाऽन्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च गोत्व-
वदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् । (६।३।३।१२)
(सूत्रार्थस्तु—विहितद्रव्यापचारे प्रतिनिधिप्राज्ञं द्रव्यभेदे-
ऽपि यागस्य अन्यतिरेकात् भेदाभावात्, रूपभेदाभा-
वात् दर्शपूर्णमासादिशब्दभेदाभावाच्च । तस्मात् प्रतिनि-
धित्वा न्रियमाणेऽपि कर्मणि ऐककर्म्यं स्यात् । व्यक्तभेदे-
ऽपि गोत्वैक्यवत् । गोत्रादिसत्वस्यभेदात् यथा गौ-
इत्यादि नामधेयं न भिद्यते, तथा दर्शपूर्णमासादिनामधेयं
मपि न भिद्यते इति) । अत्र एकशब्देकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
सादृश्यनिमित्तत्वात् 'अपिवा' इत्यप्यर्थे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
व्यागात्मकत्वाभेदात् तत्रप्रतिपादकप्रत्ययविधानात् भेदाच्च
कर्मभेदे प्रमाणाभावात् न सादृश्यनिमित्तता युक्ता इत्युक्तम् ।
सु पृ ३४३. * नापि एकशब्देन तत्रोच्चरिता, एत-
दत्र प्राजापलाशब्दाः संभवन्ति । शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात् ।
यद्यति च एवगोत्रीयकानामेकं च 'अपिवाऽन्यतिरेकं'
इति । वा २।३।१।३।२६ पृ ६२०. * अपिवाऽन्यति-
रेकात् इति विहितद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण वृत्त्यापि
यागस्यान्यतिरेकात् अष्टाकपालद्रव्यकल्प-अग्निदेव याच
रुपादिभागामेयशब्दाविभागात्वा प्रत्यभिज्ञानात् गोत्व-
वदैककर्म्यं इति यद्वत् सूत्रवत् प्रत्यभिज्ञानमानानां अभेद
पश्यति । सु पृ. ९६०.

॥ अपिवा शेषभाजा रथाद्, विशिष्टकारण-
त्वात् । ६।३।२।३ ॥

दर्शपूर्णमासादौ श्विष्टकृदयं अत्रत्यं नादौ ि
पुनः शोवाद्ब्रह्मदेयं, किं वा नेति विचारे शोवाद्-
ब्रह्मदेय इति उपासे पूर्वकथे तद्विधायकं, अपिवा-
शब्दः । श्विष्टकृत् शेषकर्म । तदर्थेभ्यस्तस्य नादौ

श्विष्टकृदादीनां शेषभाजा कर्मणा लोपः स्यात् ।
हविर्द्रव्यस्य य शेषः त भजन्ति यानि कर्माणि, तानि
शेषभाजाः । तेषां शेषभाजा लोपः स्यात् । विशिष्टकारण-
त्वात् । विशिष्ट प्रतिपत्तिरूप कारण तेषां श्विष्टकृदादीनां
तानि विशिष्टवाराणि । तेषां मात्र, विशिष्टकारणत्व
तस्मात् । नहि श्विष्टकृदादीनि अर्थकर्माणि, प्रतिपत्ति-
रूपाणि तु तानि । तेषां लोपेऽपि न वा विद्महे ।
अत्र लोपशब्दस्याप्याहारः । तदुक्तं श्लोकावर्तिके
प्रतिज्ञामृते 'शेषभाजा भवेद्योप इत्यप्याहारकल्पना'
(५४) इति । के.

॥ अपिवा शेषभाजां स्यात् (६।४।२।३)
इति न्यायविरोधः । उपकारत्वश्च शेषत्व इति मते ।
वा. ३।२।२।२ पृ. ६५७ * अपिवा शेषभाजां
स्यात् इदमेव नाशाधिकरणं नाम । के.

॥ 'अपिवा शेषभूतत्वात् वत्संस्कारः प्रती-
येत' (१०।१।६।११) । स एव न्याय इह
(उत्तमप्रमाणे) न स्यान्नाहुतौ 'अपिवा शेषः' इति ।
शेषभूताश्चायदाव आ यमागसिपु । आ १०।१।
८।१४ पृ. १८११. न्यायसूत्रार्थस्तु-शाचने स्यान्वा-
हुतिर्न कर्तव्या इति अपिवाशब्दार्थे । स्याणो यूप
शेषभूतत्वात् स्यान्वाहुति तस्य यूपस्य संस्कारं प्रतीयेत ।
इति । के.

॥ अपिवा श्रुतिसंयोगात् । २।१।२।२४ अत्र
प्रवृत्तदेवतालक्षणार्थत्वे सति अभुविर्चयोगशेषात् इति
अत्राप्रक्षेपेण सूत्रवचनो योजितः (वार्तिके) । मास्य
कृत्वात्स्यात्पूर्वकप्रवृत्तयोश्च अत्राप्रक्षेपं विना योज-
यति 'यत्तु' इति (वा. पृ. ४२७) । प्रक्षिपते इति
कर्मस्युत्पन्न प्रवृत्तशब्दमन्नीहृत्य प्रवृत्ते नादेद्रवाग्न-
भूते वृष्टास्ये लोपे रथवत्सोदनोत्पन्नात्तमवेत । एति
विना कथंत्वा अत्रा देवस्य प्रगाथस्याहुत्वेन संयोगात्
इति सूत्रवचनो योजितः । सु पृ. ६५०

॥ अपिवा सत्रकर्मणि गुणार्थेया श्रुति स्यात् ।
७।३।२।५।

कर्मनामधेय स्वदेवात्पुनः क्वचि भूयमाय कर्मणं
मादक इति नियमस्य अपरादायं गृह्यम् । 'तदर्थं एव

वेदः । कुतः ? अपिरोयात् । नहि कश्चित् विशेष उपादीयते । तस्मात् सूत्रो न निरतंते ।

निर्देशाद्वा प्रयाषां स्वाद्यन्माषेये ह्यसंघन्यः मतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यादिभ्यः । २६ ॥

भाष्यं— शास्त्रं पथं न्यायवर्तयति । यथाणामपिकारः स्यात् । कुतः ? अन्याषेये निर्देशात् । अन्याषेये यथासां निर्देशो भवति, 'पठन्ते ब्राह्मणोऽमीतादधीत, मीमे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति । सूत्रस्याधाने श्रुतिर्नास्ति इति अनभिः सूत्रः अयमर्थः अभिद्वेषादि निर्वर्तयितुम् । तस्मात् 'अभिद्वेषो जुहुयात् स्वर्गं कामः' इत्येवमादिषु सूत्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीनेषुपिह्यलसा प्रवर्तते । ते हि समर्था अयिमत्वात् । आहवनीयादधो न सूद्रस्य, अभिधानात्, संस्कारस्यन्तत्वाच्च आहवनीयादीनाम् । तस्मात् अनभिधानात्, अभिद्वेषादिषु सूत्रः इति आनेषो मुनिर्मन्यते स्म ।

दुष्— पठन्तब्राह्मणतृकृत्पथिषिर्दं आधानं अन्युत्पथर्षम् । स च (अग्निः) यज्ञान्म् । न च सूद्रस्य अग्निरस्ति । विशिष्टेन माण्डेन उज्ययमाना आहवनीयादधो भवन्ति अनीरिक्तात् । न च यूपतृणोऽनम् । तप्त (हि) कथनसमर्पे यत् तदवगतं, विदोपस्तु अनगतः । स हि उपवदात् वाक्यन्तराद्वा अनयायते अथ यत् इति । इह तु होमेन आहवनीयस्य अनयायेनात् सामान्यारण्यनिर्दिष्टं । तस्मात् अन्येन अनयायेनात् वैदात् योऽवगम्यते स आहवनीयः । स च पठन्तब्राह्मणतृकृत् (अरगम्यते) । तेन अन्यकारणपूर्वमेव भवति आहवनीयः । तदभावे ण्यन्तभात् सूद्रस्य अनपिकारः ।

निमित्ताद्यर्थेन यादरित्तस्यान् सर्वाधिकारं स्यात् । २७ ॥

भाष्यं— यदुत्तरं अनपिकारः सूद्रभेदे, तत्र । एवं हि अर्थितमपिह्यव्ययैत इमुच्यते । स. अग्निर्षोपेपरत्वे सूद्रान् न न्यायते । यत् अयमर्थः अन्यभावादिभिः, न्यायेन अन्यभिः अर्थकतः, कामभुविपरिहृतीत्यन् । अत्र, ननु अन्यत्वेरयोस्ता ब्राह्मणादिषुपुत्रा, न सूद्रभेदेति । उच्यते । निमित्ताद्यर्थेन ताः

श्रुतवः, न प्रापिकाः । कथं ? निमित्तत्वमात्रा एते शब्दाः । ब्राह्मण आदधानो वसन्ते, राजन्यो मीमे, वैश्यः शरदि इति ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः सन्त्येव गम्यते । तेन वसन्तादिषुपुत्राणां ब्राह्मणादयः इत्येव गम्यते । तथा च आदधातिः न वाक्येन सूद्रान् न्यायतेति मथियति । तस्मात् यादरि सर्वाधिनाद् शास्त्रमन्यते स्मेति गम्यते ।

दुष्— आहवनीयादिभिः अर्थास्तितमावाप्तम् । नहि तेन विना आहवनीयादयः सन्ति । तस्मात् प्राप्तमावाप्तमवृष्य वसन्तादिसुगो विधीयते । तस्यानेन सुगेन सुगुण, सूद्रस्य (तु) सुगामानादसुगमेव ।

अपिवाऽन्यार्थद्वेषेनाह यथाश्रुति प्रतीयेत् । २८ ॥

भाष्यं— अपिबेति पथो न्यायवर्तते । यथाश्रुति एव प्रतीयेत्, ब्राह्मणादयो हि आधाने भूषन्ते । तेन ब्राह्मणादिकर्तृत्वमाधानम् । वसन्तादिभरगम्य वसन्तादिकात् इत् । तथा चेद् सूद्रमर्जितानामेव अनुग्रमं भवति । 'सार्द्धेन ब्राह्मणस्य मन्त्राणां सुपर्णा, पार्थुरसं उज्ययस्य, शयोराजीयं वैश्यस्य' इति । सूद्रस्य साम नामान्ति । तथा 'पथो मत् ब्राह्मणस्य, यन्मा राजन्यस्य, आभिषा वैश्यस्य' इति । तथा आधाने 'अष्टयु प्रकरोषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशयु राजन्यः, द्वादशयु वैश्यः' इति । एवं अन्नसामक अन्नतः अन्नमत्तं च सूद्रस्य प्रपुत्रमति कर्म निष्कृतं स्यात् । तस्मात् सूद्रो तुदुयात् येतेत वा ।

दुष्— निमित्तत्वमेव न पठते । नहि अर्थात्प्राप्तं प्राप्नोति । नदीद लोके निष्ठापने आधानेन आहवनीयो भवतीति । शास्त्रान् अरगतवर्ते । तद्य (शास्त्राद्वयस्यमान) विशिष्टात्तृकृत् (आधान) आहवनीयसुगामानादयः (ही गम्यते) । अन्यत्वात्तृकृत् कथमुच्यते, शास्त्रेण अर्थादिकात् । (किंच न निमित्ताद्यर्थेन ब्राह्मणादिभरगमि, किं प्रारण्ये इत्याह—) आधानो चारण्यः कामभुवनः (वसन्तादिभिषिषिषिषिप्रमिमिषि इत्य अर्थने, न तु तदसिगामाधानमपिह्यव्ययैत इति । न च आधेरोऽति ऐकानिश्च इत्याह—) न कथनमेव वेदोऽभ्युपगतोऽतीत्यन् (मथित्त्वमित्यः कीयऽति तस्यतदनर्थमात् । ब्राह्मणादिः

विप्रद्वयस्यो देवतास्तु नैव सन्ति, अग्न्याद्यभावेऽपि अपूर्व-
रुद्रादेव सौवीदी उदास्तित्वम् । १।१।४. ० अपूर्व कर्म-
जन्या स्वर्गादिफलदा शक्तिः, स्वर्गादिफलस्य प्राक्तनी
रक्षमावस्था या । इदमेव अट्टष्ट नाम । के. ० अपूर्व
नाम यागाधान्तरव्यापारः किञ्चा यागजन्या वा चिच्छक्तिः
कर्तृव्यमजायिनी । वि. २।१।२. ० अपूर्व पुनरस्ति,
यत् आरम्य सिध्यते— 'स्वर्गकामो यजेत' इति ।
इतरथा हि विधान अनर्थकं स्यात्, भद्रित्वात् यागस्य ।
भा. २।१।२।५. ४. २९०. ० अपूर्व फलासाधनस्य कर्मणः
अवान्तरव्यापाररूपं अद्धाना च फलवदुपकारसाधना
नाम् । एषा अत्र प्रक्रिया— प्रथमं तावत् फलाक्येन
कर्मणः 'यागेन स्वर्गं कुर्वात्' इति । 'कथं विनश-
रेण फलं कर्तव्यं' इत्यपेक्षया 'अपूर्वं कृत्वा' इत्युच्यते ।
'कथमपूर्वं क्रियते' इत्यपेक्षया 'अद्धानुष्ठानप्रकारेण'
इति । अतः पूर्वपरकालपरिधिः अद्धान्यापारैः
विपरीतवृत्तस्य यागस्य अपूर्वसाधनत्व न स्वरूपेण समवति
इति अपूर्वान्तस्मापि परिकल्प्यते । दर्शपूर्णमास
शेखर पक्षदपञ्चमिन्ना समुदायस्या युगपत् फलपूर्वा-
रम्भाद्योगात् एवैकं प्रति छन्दोवाच्यत्वं कल्प्यते । तत्कथं-
मावापेक्षया अग्न्यन्वाधानाद्यपेक्षयाः । ततः पूर्ववदेव
पूर्वोत्तराद्ग्रहहितेभ्यस्तदुत्पत्तिः, न स्वरूपेण समवति
इति प्रतिबिम्बि श्रीग्रीणीणि उल्लापपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि
पुनः प्रथममेव पट्टमो यागेभ्य पदपूर्वाणि कल्पन्तेत्,
ततः अपूर्वार्थत्वाद्धानामहोपकृतेभ्यो यागेभ्यः अपूर्व-
सिद्धये पुनरपि पदपूर्वाणि कल्प्यानि स्युः इति
गौरव स्यात् । तस्मादेकमेव फलपूर्वम् । उपाख्यपूर्वाणि
तु प्रतिप्रधान भिद्यन्ते । तथा अद्धान्यपि कर्तृव्यकारक-
त्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वात् न स्वरूपेण संद्वयोरकर्तुं
शक्नुवन्ति इति, अवान्तरव्यापाररूपाणि तावत् अपूर्वा-
न्तरव्यन्ते । ततः कर्त्राणि संद्वय प्रथमानस्य सामर्थ्योद्दि-
धत्तं फलरम्योद्गम्यरूप अनुसद् परमोरकारभिसानं
जनयन्ति । तत्र तु अयं विभागः । उनिष्योपकाररूपाणि
इत्येवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव शक्नन्तिताय दधा-
नानि तदुत्पत्त्यपूर्वमित्यथैव श्यामिष्यन्ते, तद्वद्वारेण फल-
पूर्वं । आणुवकाररूपाणि तु साधनदेव उल्लापपूर्वम्.

फलापूर्वनिर्णयो । एवं प्रकारमेदे सत्यमि सर्वाण्यद्धानि
यागापूर्वनिष्पत्तौ अनुप्राहकानि भवन्ति इत्येवं एकरूपेण
इत्यंभावेन स्वीनियन्ते । तस्मादुल्लापपूर्वम् । शा. २।१।२.
सोम— ननु यथा आग्नेयादीनां प्रधानाना फल-
साधनतानिर्वाहाय प्रथमं फलपूर्वैरेकं सर्वप्रधानसाध्यं
कल्प्यते, पश्चाच्च अद्धानाहिल्यविद्वच्चर्मे प्रातिस्विकानि
उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, तथा अद्धानामपि सर्वेषा कर्तृ-
पकारजनकत्वनिर्वाहाय सर्वाद्गज्जन्यमेकमपूर्वं कल्पनीयं,
पश्चाच्च परस्परसाहित्यविद्वच्चर्मे अवान्तरव्यापाररूपाणि
उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि इति कथं सर्वाद्गज्जन्य एकम-
पूर्वं कर्तृव्यकरणे नोच्यते । अग्नीहृत् न तथैव म्याय-
सुधाकारैः इति चेदुच्यते । यथा स्वर्गस्य काला-
न्तरभावित्वं एवं अद्गज्जन्यस्य कर्तृपकारस्य न काला-
न्तरभावित्वं, ब्राह्मणसत्तर्पणान्वाद्धानुष्ठानानन्तरमेव तदु-
त्पत्तेः । तत्रश्च आग्नेयादिभिः कथं कालान्तरभावि स्वर्ग-
रूपं फल साधनीय इति सर्वसाध्यैकालपूर्वकल्पक-
विज्ञातावत् इह कथं सर्वैरङ्गैः कालान्तरभावित्वत्पकारैः
कर्तव्य इति विज्ञासाया अभावेन सर्वसाध्यैकमपूर्वं न
कल्प्यते, किञ्च शक्तिजनमेव कथं साहित्य इत्येवाम
विज्ञाता । सा च प्रातिस्विकपूर्वकल्पनमादेवैवापि
शाम्यति । प्रधानेषु तु फलाकादृशाया उल्लापत्वान् तस्य
च कालान्तरभावित्वात् तद्विवाहविज्ञास्यैव प्रथममु-
देनि । सर्वेषा फलासाधनतानिर्वाहक सर्वसाध्यमेव प्रथमं
कल्प्य इति वैयम्यम् । ... अद्गज्जन्यः प्रधानस्वातन्त्र्यैः
फलजननसामर्थ्योद्देशनात्मा नात्य । ए शब्द च परमो-
पकार सर्वसाध्यैरेव परस्पर संद्वयैवमित्ये इत्येतायद-
द्धान्यैः । एव च अवान्तरप्रकारादिजन्यदृष्टादृष्टतर्कसा
दनमेव अवान्तरयोपकार. इति प्रत्यकारयय. । २।१।२.
० अपूर्व मायसन्देभ्य एकारगम्यते, न इत्युगु-
सन्देभ्यः । भा. २।१।१-४. ० अपूर्व
यागसाधनद्वारेण धर्माभिलाषि । दुप. १।२।१।५।५
४. १७३५. ० अपूर्व विष्वेकगम्यतया विधिभेदे
मिद्यते । वि. १०।५।१. ० अपूर्व द्यम्भदेवागम्यते
अन्वीति । न कर्तृ सन्द्वय अन्वेन प्रभावेन सर्वसंख्यायै ।
भा. १।१।२।३ वर्गक २ ४ १६५६. ० अपूर्व भुव्या

आचार्यकरणमेतदभिधीयते । कुतः ? आत्मनेपददर्शनात् । कथं पुनः नवतिः आचार्यकरणे वर्तते ? तदर्थसंख्यात् । उपनयनं आचार्यकरणप्रयुक्तम् । वेदाध्यायनेन च आचार्यो भवति । तस्मात् वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः । शूद्रस्य न भूत वेदाध्ययनम् । अतः अवेदत्वात् असमर्थः शूद्रो नाधिनिषेते इति ।

दुष्— सरस्वती विद्यार्थः । विद्या च पुरुषार्था इत्यत्र पूर्वं एव न्यायो द्रष्टव्यः । (कर्षितं होतृ यथा अर्थज्ञानपर्यन्तमध्ययनं स्वाध्यायाध्ययनविधिना विधीयते, न तु तद्द्वारेण ऋष्यपूर्वपर्यन्तं, तन्मात्रपर्यवसानेनापि प्रयोजनावातेः, न तदतिच्छद्घनेन दूरस्थ क्रत्वपूर्वं यावद्गन्तव्यम् । तस्मात् स्वाध्यायविधिविहित्वा विद्या कामश्रुतिगिरिचार्यनीतिरूपजीव्यते । शूद्रस्य तु स्वाध्यायविधिप्रयुक्तविद्याभावात् अनाधिकार इति ।)

विद्यानिर्देशश्रोत्रेति चेत् ॥ ३६ ॥

भाष्यं— इति चेत् पशुषु अवैशत्वादकामगर्भात् अनधिकृतः शूद्र इति । नैप दोषः विद्यानिर्देशात् । विद्या निर्देश्यति । अनुक्तमपि अप्येत्तदिति । शक्यते हि अनुक्तमपि अप्येत्तम् । तस्मात् नातुर्वर्षस्यापि अधिकारः ।

दुष्— यस्य उपनयनादयः सरस्वती विहितकृत्स्नं ते भवेद्युः । इतरस्तु अनुपनीतः पठिव्यति । न च ऋतुवैयुष्यं, उपनयनादीनां पुरुषार्थत्वात् ।

अवेदात्वाद्भाष्यं कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥

भाष्यं— न चैतद्वक्ति शूद्रोऽध्येष्यते इति । प्रतिपिद्रमस्याध्ययनं ' शूद्रेण नाप्येतर्प ' इति । अपीवातस्यापि अध्ययनफलं न भवति, दोषश्च जायते । अतः अवैद्यः शूद्रः । अस्याभावः कर्मणि इति सिद्धम् । अपासि वैद्यत्वेन शिष्येत् तथापि अनमित्वाद्भाष्यः कर्मणि स्यात् । अथ कथमनामितेति ? प्रायस्त्राणि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि । मनु ' य एव विद्वानग्निमायत्ते ' इति आधानस्य विधायकं, तत्र ' ब्राह्मणो वचन्ते अग्निमादधीत ' इति निमित्तार्थानि वचनानीति गम्यते । अत्रोच्यते । ' ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ' इति श्रुत्या विधानं गम्यते । ' य एषं विद्वानग्निमायत्ते ' इति

श्रुत्या । तत् आगुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलम् । तस्मात् प्रायस्त्राणि वचनानि । अतः शूद्रस्य अनधिकारः ।

दुष्— अनुपनीताध्ययने क्रतोरंगुण्यम् । कथं ? ' स्वाध्यायोऽप्येतर्पः ' इति वमनिषमादिभिः अध्ययनं पुरुषार्थत्वेन अवगतं तादृशमेव प्रवृत्तम् कृतुर्ह्लाति । न च अन्यथाऽनुपपत्त्या आधिपति, अन्यथाऽपि अपपद्यमानत्वात् । अतो विशिष्टेन अध्ययनेन निरुक्ता दृष्टीकृतत्वात् अन्यादृशमध्ययनं न दृश्यते । यथा गोदो ह्यन दर्शपूर्णमासाद्ब्रह्मणमनेन नैराक्यदृश्यात् बहिःप्रणयनेन विगुणं भवति, एवमिहापि अनियतमध्ययनेन विगुणो भवति (कतुः) । अत आह— ' अपीवातस्यापि अध्ययनफलं न भवति ' इति (भाष्यम्) । द्रव्याज्जानानाक्षेपेऽपि अयमेव न्यायः । (यथा अग्निविद्ये विद्यन्तरक्षिद्रे, न ऋतुविधिभिः श्युष्येते, तथा द्रव्यमपि पुरुषार्थत्वेनैव अर्जितं क्रतुविधिभिः अर्हीत्रियते, न तु तैरुक्षिप्यते इति) ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

भाष्यं— अन्यार्थदर्शनं च भवति यथा न शूद्रस्याध्ययनमिति । किं लिङ्गं भवति ? ' पशु वा एतत् समानं यच्छूद्रः, तस्माच्छूद्रसमीपे नाप्येतर्प ' इति अनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति । तस्मात् अपशुद्धाणामधिकारः । अस्तु आहवणीयात् मिनाऽपि वागो वचनप्रामाण्यात् शूद्रस्य विधीयते । उच्यते । नाम वागवदानो विधीयते स्वर्गनागस्य । किं तर्हि ? स्वर्गकृत्वा विशिष्टस्य यागस्य । तस्मात् अवर्षभवः शूद्रस्य अग्निहोकारिषु ।

शा— किं अग्निहोत्रादिषु चतुर्गामिनि वर्गनामधिकारः, उत अपशुद्धाणां नपाया इति । तर्पे इदं विचार्यते, किं कामश्रुतिप्रयुक्तः विद्याऽज्ज्ञेन, उत स्वाध्यायविधिसिद्धिविद्योर्गतीविन्यः कामश्रुतय इति । ' सत्यमध्ययनं नाङ्गं तस्कृता रथङ्गमर्थधीः । तद्वतः क्रतवो लक्ष्या न सुयुस्याक्षिपन्ति ताम् ॥ '

सोम— यत्रमानविद्यया अनुग्रानसिदेः क्रिया विद्याऽनाक्षेपात् मन्त्रारकर्मकर्तृनासंभवेऽपि, शूद्रस्य विद्याऽऽक्षेपसंभवात् अस्तु अधिकारः इति प्रत्यक्षत्वात् ।

तादृशक्रियाजन्यफलनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं च इति निष्कर्षः । मणि पृ. १५०.

• अपापश्लोकश्रवणादीनां प्रसंगार्थत्वेन उपात्तानां प्रवृत्ताभावः पर्णमध्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ. ३५.

• अपितु वाक्यशेषः स्यात् । (१०।८।१।४) अत्र पुनश्चोदयति यथेप प्रतिषेधः (न प्रथमपक्षे प्रवृत्त्यात् इति) तत्र एवं स्यात् । पर्युदासस्तु एवंविधाः इति दर्शने वक्ष्यते ' अपि तु० ' इति । वा. ३।३। १२। ३३ पृ. ८३८.

• अपितु धाक्यशेषः स्यात् (अन्वयत्वात् विषयस्य विधीनमेवदेशः स्यात् । १०।८।१।४) इत्यनेन न्यायेन ' न केचिदपि ददाति ' इत्यत्र पर्युदासः । ना. ६।७।५. दशमाष्टमपादाज्जन्त्येन पर्युदासत्वेन केचरिष्यतिरिक्तं सर्वत्र ददाति इति तद्व्यक्यशेषत्वात् नियमेनैव अत्रान केचरिष्यात् । सोम. (अपितु इति पूर्वपक्षमावृत्तिः । न येयजामहस्य अनुवायेषु विक्रमः । नातुवायेषु इति मयन्दः वाक्यस्य वाक्यैकदेशस्य अनुवाजचन्दस्य शेषः स्यात् । अन्वयत्वात् विषयस्य नातुवायेषु इत्यादौ नञ् सञ्चित अनुवाजादिवर्द्ध विधीना ' यजतिषु येयजामह करोति ' इत्यादीना एकदेशः स्यात् ' नातुवायेषु यजतिषु अनुवाजमिनेषु यजतिषु ' येयजामहं करोति इति न्यायसूत्रार्थः । के.)

• अपितु पाक्यशेषतयादिवरपर्युदासः स्यात्० (१०।८।१।५) इति सिद्धान्तश्लेषे पर्युदासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सु. पृ. ९५०. न्यायसंस्तु-अपितु-सन्दः पूर्वपक्षमावृत्त्यर्थः । ' दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न वचते ' इति प्रतिषेध. ' अहरहर्पात् ' ' अहरह सुदुष्यात् ' ' अतिभिमासद्येत् ' इतिप्रत्ययस्य शेषः । एवं वाक्यशेषत्वात् इतरस्य दीक्षितादन्यस्य अदीक्षितस्य पर्युदासः स्यात् । दीक्षितो न ददाति इत्यादेः अदीक्षितो ददाति इत्यादिरर्थः । ' दीक्षितो न ददाति ' इत्यादौ प्रतिषेधे स्वीरने तु निदिक्त्वतिरिक्तत्वात् विरुध्यः स्यात्, स चान्यायः इति । के.

• अपिषा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् । (१।१।१।२) अत्रनेन रक्षुविन्यायः ।

' अपिषा कर्तृसामान्याद्भुक्तो न्यायश्च 'यः स्मृतेः । प्रमाणत्वे समानोऽस्ती वेदाह्नोऽपि गन्धते ॥ ' वा. १।१।८।२७ पृ. २८६. न्यायसूत्रार्थस्तु-अपिषा-शब्दः स्मृत्यप्रामाण्यपूर्वपक्षं न्यायवत्यति । अनुमानं स्मृतिः श्रुतिमनुसृत्य मानत्वात् प्रमाणत्वात् । तथा च अनुमानं स्मृतिः धर्मे प्रमाणं स्यात् । कुतः ? कर्तृसामान्यात् वैदिक-कर्मविधानस्मृत्योः कर्तृणा समानत्वात् एकत्वात् इति । न तु ' श्रुतिस्मृत्योः कर्तृक्यात् इत्यर्थः ' अपसिद्धान्त-प्रसङ्गात् । वेदानामधीश्वरत्वस्य सप्रतिपत्त्यात् । के.

• अपिषा कर्मपृथक्त्वात् तेषा तन्विषयानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् (१।१।२।३।१६) इत्येकदेशो वक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्यायाभावेऽपि । सु. पृ. ७३४. न्यायसूत्रार्थस्तु- अपिषा इति पूर्वपक्षमावृत्तिः । दर्शस्य शौर्णमावस्य च कर्मणोः कालमेवेन पृथक्त्वात् तयोरेकाना न तन्नं तिंत्तु प्रतिप्रधानमावृत्तिः । प्रबान-निष्कये तु तेषा अज्ञाना तन्नेषा विषयानात् प्रधानाना साङ्गाना उपदेशः स्यात् । तस्मात् सिद्धयस्य अज्ञाना न तन्न, एतैर्मिहान् विभे तु अज्ञानां भगवत्येव तन्म्य । इति । के.

• अपिषा फाल्गुनां स्यात् (४।१।३।६) । नाशोमयाजिन कर्ता प्रति पुरोडाशौ विधीयताम् । कुतः ? तन्व्यायत्वात् । स दि न्यायः, योऽवातुक्तः ' अपिषा कालमात्र स्याददर्शनदितोपस्य ' इति, इहापि स एव न्यायः. ' अशोमयागमने दर्शपूर्णमासयोः एतौ पुरोडाशौ भवतः ' इति । भा. १०।८।१।४।१. न्याय-सूत्रार्थस्तु- अपिषा इति पूर्वपक्षमावृत्तिः । 'पुरोडाशुपसदा शौम्येन प्रचरति ' इत्यादिना फाल्गुनां रिहितं स्यात्, अन्येभ्यः फाल्गुनायेभ्यो विदोपस्य मेदस्य अदर्शनात् इति । के.

• अपिषा नामधेयं स्याद् यदुत्पत्तायपूर्वम-विधायकत्वात् । १।१।२।१।२।१।

अत्र नैकपक्षेतिवृत्त्यस्य उभयविचारमन्त्रकाल प्रमाणोद्भवमिति । विष्णुदेवानामर्थत्वेन कथनरुचिनेते कति इन्दितानीं विवापिने किं गुणविधेनेनाथ कथनरुचिनेचः, अथन नान्यधेयैव ! इति । तत्र पूर्व-

६ आमिवाद्यन्तरपूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्धयङ्गत्वात्
पारंपर्येण फलवन्ति । न च धर्मव्यः प्राक् सिद्धानि
निर्गतोपायपरिमाणानि वा । वा. २।१।४।१० पृ. ६६९.

७ प्रधानापूर्वोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानान्तरमेव
उत्पत्तिः । सु. छ. १५।१२.

८ नियमापूर्वं क्रियाकृतं न मपति । वा. २।१।१।१
पृ. ३७१. ९ अवघातेनैव तुपविमोक्तः कर्तव्यः इति
यो नियमः, सः अपूर्वहेतुत्वेन विषेयः । इदं नियमापूर्व-
मित्युच्यते । वि. २।१।१२.

१० यत् साक्षात् फलजनकं, तत् फलापूर्वमिति
भण्यते । इदमेव परमापूर्वमित्युच्यते । के. ७ 'सनि-
पत्तोपकारकानि अवघातादीनि द्रव्यदेवतासत्कारद्वारेण
यामस्वरूपस्यैव अतिशयाभावेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ
न्यासिष्यते, तद्द्वारेण फलापूर्वं । आरादुपकारकानि तु
प्रयाजादीनि उत्पत्त्यपूर्वम्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव
न्यासिष्यते । वि. २।१।१२.

॥ अपूर्वाधिकरणम् ॥

चोदना पुनरात्मः । २।१।२।५ ॥

भाष्यं—कर्म पुनरिदमवगम्यते अस्ति तत्पूर्वमिति ?
उच्यते । चोदना पुनः आरम्भः । चोदना इति (अत्र)
अपूर्वं सूत्रम् । अपूर्वं पुनरस्ति । यतः आरम्भः
शिष्यते 'स्वर्गनामो यजेत' इति । इतरथा हि विधानम-
नर्थकं स्यात् भाङ्गिलाशासक । यदि अन्यदनुत्पाद्य यतो
विनश्यत्, तर्हि अस्मिन् निमित्ते न स्यात् । तस्मात्
उत्पादयति इति । यदि पुनः फलजनकमवघातं तदेव
न विनश्यति इति कल्प्यते, तैवं शक्यम् । नहि कर्मणः
अन्यदुपपन्नभाष्यम् ।

यत् आश्रयं देशान्तर प्रापयति तत् 'धर्म' इत्यु-
च्यते । न तत् आत्मनि समवेतं, सर्वगतवादान्नः ।
सर्वत्र कार्योत्पन्नः सर्वत्र भावे लिङ्गम् । ननु सर्वत्र
देशान्तरादगमनस्य । (उत्तर—) नहि अस्मिन् आश्रयमे
किं विशिष्टं दृश्यते । यत्र सम्यक्प्रमाणीत् तदिदं
द्रव्यम् । तस्य निनायात् तदति विनश्यन्त्यवश्यम् ।
आश्रयोऽप्यविनश्य इति चेन्न, मन्मथोत्पन्नत्वात् । यद्यपि
भस्सति आत्मीयि चेन्न विषयानोपक्रमतेऽपि अर्ध-

त्वात् । फलक्रिया लिङ्गमिति चेत्, एवं सति अद्वयं
संभाविर्वक्तव्यः । यौश्चादीनामन्येनमत् (मं) भविष्यतीति
यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किं सिद्धयति, तत्रापूर्वं
वा कल्प्येत तदा, इत्यविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न
विशिष्टान्यवनायाम् (विशेषकल्पनाया) । अनाश्रितं
कर्म भविष्यतीति चेत्, तदपि तादृशमेव । स्वभावान्तर-
कल्पनेन देशान्तर न प्रापयिष्यति, इति तादृशमेव ।
तस्मात् भट्टगी यजिः, तस्य भट्टगिन्त्यात् अपूर्वमस्तीति ।
किं चिन्त्यायाः प्रयोजनम् ? यदि द्रव्यगुणशब्दा अपि
अपूर्वं चोदयन्ति द्रव्यगुणपचारे न प्रतिनिधिक्रमादात्तयो
यथा तर्हि पूर्वं पद्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं
वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठाय इति ।

वा— सिद्ध कृत्वा अपूर्वं तद्यतिपत्युपायसम्-
विशेषविचारः इतः । तस्य सिद्धान्तनेपथसिद्धिं, अस्तद्वेव
तत्त्वप्रतिपादनीयमित्यत आह—'फलाय विहितं कर्म
क्षणिकं चिरभाविने । तस्मिन्निर्नाग्यथेलेवमपूर्वं
प्रति गम्यते ॥' वेदशान्तयोस्तत्त्वसंयोगादिसंन्या-
न्ययाऽनुपपत्त्या चोदनेष्वपूर्वमपि चोदितं भविष्यतीति
प्रमाणम् । तस्मादस्यपूर्वमिति । अत्रापरे निपुणमन्या-
साधिरावरणमाहुः—'प्रमाणपक्षकामाज्ञादपूर्वं पद्य-
योग्यः । तस्माद्द्वयर्थनामैतन्न वस्तुत्वेन गम्यते ॥'
वस्तुत्वरोधनाशानि प्रपञ्चादीनि पद्य प्रमाणाणि । तद्यत्र
तानि न प्रवर्तन्ते, तत् अभावेन अभावात्मनैराशक्यम् ।
न चाप्येवं तानि प्रवर्तन्ते । तस्मात् सर्वप्रमाणापूर्वमाद-
न्यर्थनामैव अस्तद्रूपमपूर्वं प्रतिनक्तव्यम् । तत्र प्रत्येक
साधनावगम्यते, ह्यापदाना मन्मथेन चतुर्पुटिभिराव-
न्यात् । माप्यनुमानेन, नैव विविदिनेन सह अदृश्यमिति
त्यात् । नहि विशेषतः सामान्यतो वा अथ येन
पि संबन्धोऽनुभूतपूर्वः । सर्वत्रैव च यद्युपपन्नोपपत्तौ-
भावमयत्तौ इत्युक्तं प्राक् । 'एदृशकथे न चेतस्य
याचयेः शृणुमः क्व चिन् । शब्दगम्यत्पथमप्याय तेन
नेपोपपद्यते ॥' आगतिरुपपत्त्यस्य पदेन योवपना-
नस्य स्यात् वाच्यमप्यस्य वा । तत्र पदं न तात्पर्यं ।
विश्यासादेतस्य वाचकमस्ति । यन् अपूर्वमिति, तदन्व
यन्वात् सुवर्णमिति न चाप्ये । न च प्रमाणान्तरगत-

मिथ्याद्वयः तद्विरोपमभिदधति, सा वडेत्सुच्यते । यथा 'देवदत्तो ब्राह्मणः' इति । स च विरोपो विरोपणस्य कस्य चित् संशयदादनुपरिथतत्वात् एतच्छब्दस्याप्यत्वेन वशान्तरविषयव्यावृत्त्या उपलक्षितो विद्यमानविरोपयोग्यः स्वमहिम्नैः संशयान्देनाभिधीयते । तेनैवंभूत एवाप्य यागविरोपः प्रतीयते, न तु विरोपणविशिष्टः । दत्त-साधामृतस्य विद्यमानविरोपणव्याप्यात् तद्विरोपणविशिष्ट-रूपसिद्धिः । अतो न किं चिदनुपपन्नमिति । अत्र यद्यपि उच्यते साक्यना साध्यभूतधारायपरत्वेन न सुधाविधौ मत्वर्थलक्षणादीयः, नापि नामधेयताहेतुः सामानाधिकरण्यात् तथापि अधिभारतात्पैक्यकयतादशायामुद्दिष्टा यागेन स्वगंमिस्त्ववयसमादावयसं मत्वर्थलक्षणादोषः, इत्यनेनै-वाभिन्नार्थेन भाष्यकारेणैव सत्त्वोत्पत्तिनाक्यवति-प्रदर्शनार्थं पल्पदं नोपन्यस्यमिति । प्रयोजनं-तत्तन्मा-दिद्रव्येणैव यागो यदि पूर्वः पचाः । शिञ्जते तु-अन्व-त्तस्तु तु सोमस्य' (जै. सू. ८।१।१६.) इत्यादिषु सोमद्रव्येणैव । सूत्रं तु- 'उपसौ' प्रथमशाने 'यदपूर्' न सोमादिपदकत्वे क्व चिदर्थं प्रतिदमुद्दिष्टादि, तत् 'नामधेयं स्यात्' । अन्यत्रापिद्वयत्वेन कस्य चित् सुगस्य 'अपिवाक्यत्वात्' इति । तीता.

० अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाच्च नित्यानुपादय-
नानि स्युः (७।१।२५.) । योवांसी लौकिकी पर्वण
राशीराशेतिवर्तमानता आमपणराशीराशेति दृष्टप्रवृत्तित्वेन
अविदेष्ट्या इति पूर्वपक्षिणे वाह्यत्वे 'अपे वहीवो लुनाति'
इति वहीवो लुनादर्थेन, यीयं च 'प्रकानेयकाने वृत्त्या
सुरोति' इति प्रसज्जदर्शन वैरिपेतिवृत्तत्वात्प्रनविदेदोन
पुन्येत् इत्यादिक्रम 'अपिवा' इति सूत्रेण यत् वही-
वो न प्रयच्छति, तत् अर्थमिति, सोऽनुपपन्नित्येपो
मिवापुपादः, प्रसज्जदर्शनं वृत्त्यापरिशिष्टप्रसज्जदर्शनार्थं
इति पूर्वपक्षी परिरेप्यति । (सूत्रे-योवांसी वैरि-
दीकृतत्वात् न सिध्यति अन्वयपूर्वं वा न्यायपूर्वंक
प्राप्त्यात् न्यायमात्रम् । प्रसज्जदर्शनं वृत्त्या इति
इति तु यत् मिवापुपादयचनानी स्युः तत् नोपपन्नम् ।
इति ।) सु. ७।१०-१८.

० अपिवा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दस्योर्गाद्
गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् । (१०।८।१७।५४)
इति सूत्रेण प्रधानस्य उपाद्युपाजस्य 'उपाद्यु पौर्णमास्या
पजन्' इति शब्देन पौर्णमासीनालस्योर्गात् पौर्णमास्यामेव
उपाद्युपाजः कार्यः । मन्त्रस्तु वैष्णवकाजानुवाक्याकारुयः
अमावास्यान्मान्नाखोऽपि प्रधानानुसारत् पौर्णमास्यामेव
स्यात् इत्युक्तम् । सु. ४. ७५६.

० अपिवाऽप्येकदेशे स्यात् (प्रधाने दार्थनिर्वृत्ति-
संगमामितरत् तदर्थत्वात्) ६।१।१२. सत्त्वामपि
विचारायां 'अपिवा' इत्यनेन यथैव अदाक्षेः अन्यत् किं
चिद्वद्दं हाप्यते तथैव यजमानेऽन्यमपि कदा चित् परि-
हाप्य द्वौ बहवो वा यजेत् (इत्युक्तम्) । सूत्रार्थस्तु-
अङ्गाना एकदेशे सत्यपि नित्यकर्मणः प्रयोगः स्यात् । दि
यस्यात् प्रधाने कृते तति अर्थस्य कस्यचि नित्यकर्मणः ।
इतरत् प्रजानादन्वत् अङ्गजातं तु गुणमानं, वदंत्वात्
प्रधानार्थत्वात् । तस्मात् विगुणमपि नित्य कर्म स्यात् ।
इति । के.

० अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् (मन्त्रोऽभिधान-
वाची स्यात्) इति द्वितीयमन्त्राधिकरणसुचन्यायेन
(२।१।६।३१) सामर्थ्याधीनत्वात् धुनिकल्पनस्य,
मुन्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगनेः, तस्यैव श्रुतेः प्रवचन-
कत्वात् । सु. ५. १०८५. न्यायमन्त्रार्थस्तु-अपिवाऽन्यः
मन्त्रविधायकत्वपञ्चमार्थकः । आस्तातदनिशिष्टोऽपि
मन्त्र. अमिपानराची अमिपेयराची स्यात्, न निवा-
यः । प्रयोगे प्रयोगकार्यंसात्पणे मन्त्रायां सामर्थ्यात् ।
इति । के. ० अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् इत्यनेन दि न्यायेन
अमिपेये तावत् विनियोगाय मन्त्रः श्रुति परिष्कार-
यति । वा. ३।२।१११ ४. ७५०. ० 'प्रवचनोऽयं
संनिधानं (मन्त्रः-) यमर्थात्तस्मिन् स तस्य तावत्
भूत्. इत्येव गम्यते' । भा. ३।१।११५ ४. ८५३,
तदेतत् 'अपिवा प्रयोगः' इत्यत्र यतिनात् । वा.

० अपिवा यजमानाः स्मृत्तित्वात्सामिधान-
संयोगात् (तेनैव स्मृत्यपरवचनम् । १०।१।१५।२)
इति न्यायः । एते तु एव वा परवचनः कथिवाः, अन्ये
वा निजाः इति संशयः, त एतेन न्यायत् । उक्तोऽत्र

वत्काले कर्मफल-ज्ञानविद्योगज्ञानकारणमस्ति । यच्च शास्त्र-
प्रवृत्तिलया तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं, तत् उत्तरकाल-
मेवावधारयति इति कुत एतत् । अपि च, 'सर्वप्रवृत्त-
शक्तत्वाद्द्वैगुण्यं संप्रतीयते । तेन च प्रतिबद्धत्वा-
न्नाधीपत्तिरपूर्वमाक् ॥' इत्यन्ते एवानन्तरफलानुवृत्ति-
कारणद्वैगुण्यं इति न सत्त्वान्तरफलसिद्धयर्थमपूर्वं कल्प-
नीयम् । अनैकान्तिर्हि हि तदा अर्थापत्तिर्द्वैगुण्यमेव
परमननुभूतमापि कल्पयेत् । न च अन्तान्तरफलोत्पत्त्यर्थ-
मपूर्वंकल्पना । कुतः, 'सुखदुःखात्मकत्वेन क्षमाने-
ष्वेव जन्मसु । क्रियानन्तरमेवेह स्वः स्वर्गानरका-
वपि ॥' नहि स्वर्गानरकौ नाम निरतिशयसुखदुःख-
स्वभावौ देशविशेषात्मकौ वा, यौ ह्येव अस्मिन् नानु-
भूयेयता, अलौकिकानां तिहासोपादिस्ताऽनुपपत्तेः । ये
तु लौकिके प्रवृत्ते सुखदुःखे, ते कर्मानन्तरमेव
संभाव्येते इत्यविशेषः । किंच, 'प्रतिषेधेषु चापूर्वं
न शास्त्रार्थेन जन्यते । तदतिव्यमजन्यं तु न भवे-
च्छास्त्रपूर्वकम् ॥' 'ब्रह्मज्ञाने न हन्तव्य' इति हि
निवृत्तिः शास्त्रार्थः । न च तथा कालात्तरे किं विन्न-
यितव्यमिति नापूर्वंकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरक-
पातः फलं, तद्यदि तेनापूर्वं जन्येत, ततो हननस्य
अव्योदितत्वात् लौकिकनियोजन्य तत् अपूर्वं न वेदयु-
स्यत् । कल्पितमपि च तत् निश्चिन्त्यत्वात्तरे देशान्तरे
दरीयादिप्रायसमये इत्यनर्थकम् । न चास्य आभय-
संभ्रान्तिः, क्रियाऽऽभयस्य पुरोधामादेर्निवृत्तत्वात् तदाति-
रिक्ते चारम्भानुपपत्तेः ।

एवमज्ञापूर्वाण्यपि निराकर्तव्यानि । किंच,
'अज्ञानि यदि चाऽपूर्वं कुर्वन्मयाद्यपरिषत्तम् ।
असंभ्रान्तं प्रधातानां न ह्यात्तेनोपकार्यता ॥'
नहि वस्तुतमपि अज्ञापूर्वप्रधानैस्संभवमानमुपकर्तुं समर्थं,
न चातुं प्रधाने तदपूर्वं वा नियन्तुं समर्थम् । यदपि
च प्रोक्तकदिनिमित्तं प्रपञ्चमस्ति, तदपि तन्मन्त्रोच्छीग-
त्वादपकार्यं तत् नैव फलदायनम्प्रादुर्गतोपकर्तव्यं । अथ
तु अज्ञापूर्वाण्यपि बन्धनानामन्येनात्र विदेहः, एव एषां
पुरवर्गान्तरतेः कर्माद्भवामि । स्यत् । अपि च गुण-
प्रमथोगानन्तरेन प्रदत्तं अज्ञापूर्वप्रदोषोक्तवैधर्म्यम् ।

न च परत्परेणसबद्धानां योगस्य सम्भवात् । न चैवा
कश्चित् सन्नेवे हेतुरस्ति । एतेन प्रधानापूर्वाणां कले
योगस्य प्रयुक्तम् । 'तस्मात्कृतत्वमात्रेण प्रधानं
पुरुषे फलम् । अज्ञानि च प्रधानेषु जनयन्तीति
गम्यते ॥' न चापूर्वत्वोत्तरिभ्यस्त्वैवोपपद्यते । कुत ?
'न तावद्युगपज्जन्यं कर्माभिः क्रमावर्तिभिः ।
न चानवयवत्वात् तत् क्रमशोऽपि प्रतीयते ॥'
एव तावदोपपद्यते । न चाभिम्यज्यते । कथम् ? 'इन्द्रि-
यार्थोभयेषां न संस्काराव्यक्तिरित्यते । न च
यागादिभिः किं चित् संस्कृतं संप्रतीयते ॥' अर्था-
भिम्यत्तीनां श्रवणत्वमसंस्काराद्वारत्वात् संस्कारान्तरमनवय
कल्पनीयं, तत् पुनः स एव ज्ञेयः, इत्यप्रमाणात् । यदि
च नियाऽनन्तरमपूर्वमुपलभ्येत, ततोऽभिम्यज्यते इति
नूयाम, यदि चारव प्रायसितेव प्रमाणा भवेत्, न तु
तदुभयमन्यवतीति । सर्वथा नास्त्यपूर्वम् । न चैतरात्
तत्प्रतिपादने विषयदमित्यभ्याख्यानमेतत् ।

अत्रोच्यते । यदिदं स्वमतिपरिकल्पितं विमर्शदिव
अपूर्वं भवद्विर्निराकियते, न तेनास्माकं किं विद्विरप्यते ।
यतो नैतत्तादृशं कस्य विद्विश्यम् । किं तर्हि, 'कर्मभ्य-
प्रागयोग्यशय कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता
शास्त्रगम्या वा परा, साऽपूर्वंभिष्यते ॥'
प्रधानत्वमपामप्रकर्माणां प्राक्करणान् स्वर्गादिप्राप्ययोग्याः
पुरवा प्रवृत्तौ स्वर्गाहायायोग्याः । तामुपमीनव्यवस्थानां
स्युदस्य प्रथमैरक्षैश्च योग्योपपद्यते, इत्यरथ शार्थशस्यु
पगतमस्यम् । अतस्तौ तस्यो अहन्तव्यमप्यप्रकारः । तेष
च पुरवगता प्रयुगता वा योग्यता, प्राग्देऽभिर्त्
अपूर्वमित्यरतिरप्यते । यत्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य
नास्तीति, मय, धृताशार्थोत्पत्तिरितिरेनेन गम्यते, य
स्वर्गः । किं कारणम् ? 'धृताशार्थोत्पत्तिरैवेवा
प्रमाणं तस्य वेद्यते । शब्दवैदेशमायायां शार्थो-
प्यागस्य एव न ॥' येन वाक्येन यागात् स्वर्गो भवति
प्रमाणदितिश्च प्रमाणोपकारो भवति वेदमन्यते, तेना
यस्य तद्विद्वान्प्रतिज्ञानमस्ति तेषां चाऽपि स्वर्गात्
यागात्किंचिदपि नानुभवान्तरम्, सर्वमागतमप्यप्रकारा
वाच्यंरमभावात् । त्रिदेवताश्च अतीतानमेव दधि-

अपिषाशब्दः । सत्रकर्मणि यामयने 'वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति' इति श्रयमाणः प्रायणीयशब्दः द्वादशाह्रायणीयमर्चन् न गृह्णाति । क्रितु सत्रकर्मणि एषा प्रायणीयः इति श्रुतिः शब्दः गुणार्थं स्यात् । प्रयन्ति आरभन्ते प्रयन्ते अनेन वने इत्यनया च्युत्वाना प्रमाणनिरूपणशोषिषा स्यात् प्रायणीय-श्रुतिः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो न धर्मातिदेशकः । इति सिद्धान्तः ।

वाक्यशोषात् । ६ ॥

प्रायणीयशब्दः धर्मातिदेशित इत्यन 'ज्योतिरेव पुरस्ताद्घाति' इति वाक्यशोषो लिङ्गम् । तेन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इति वाक्यशोषार्थः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो धर्मान् नातिदेशित इति सिद्धान्तः । इदं वाक्यशोषाच्चैत् सूत्रं य-कु-पुस्तकयोरेवोपलभ्यते नान्यत्र । भाष्ये तु 'वाक्यशोष-शब्द एतन्नेवार्थमाह' इत्यादिना इदमेव सूत्रं व्याख्यातमिति स्पष्टम् । तस्मादस्याभिः सश्रुति इति शेषम् । के.

अपिषा सर्वधर्मः स्यात् तन्मयायत्वाद् विधानस्य (११३।८।१६) इत्यनेन न्यायेन वैदिके कर्मणि अनुमेयवैदस्य 'द्रिहितं कर्म प्रकान्ता सत् नियमेन समापनीय' इत्येवरूपस्य 'अपिषा सर्वधर्मः' इति न्यायेन यदादिषाधारण्यत् तदपि समापनीयम् (पूर्वपक्षे) । सोम. ६।२।४ प्र. ४८४. तन्मयायत्वात्, तस्य सर्वधर्मत्वस्य उपपादको न्यायः 'विषे. सर्वविषयत्वं' यस्मिन् कल्पे विधाने विधायके वाक्येऽस्ति तत् तन्मयायम् । तस्य भाष्यतन्मयायत्वम् । (विधानस्य अनुमितविधायकस्य शब्दस्य तन्मयायत्वात् शैल्यकृतिः सर्वधर्मः स्यात् ।) सु प्र. २४५.

अपूर्वः तण्डुलानि पेषयेत् विना न निर्वैतते । मा. १०।१।१२।५०.

अपूर्वं अनुपपत्तिप्रमाणम् । तत्र एकापूर्वकल्प-नया उपपत्ते, न अष्टादन्तरकल्पनाया प्रमाणमस्ति, यो हि अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यसौ एकम् । तच्चेत् वक्षित, अर्थयत्नादाकल्पस्य क्षीणा अन्यथाऽनुप-पत्तिः नापूर्वत्वरस्य प्रमाणं भवति । तस्मात् एकमेव

फलसंबन्धि, तस्माच्च अपूर्वमितरत् फलवदुपकारि इत्य-प्यवसीयते । एवं स्थिते कतरदेक संबधता इति सर्वथा अनेकादृशकल्पनापरिहायात् अनियमप्राप्तौ उच्यते । 'प्रधानं फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते । प्रधान-ङ्गत्वमेकरय न चैकत्रावकल्पते ॥' नहि एकं सिन् वाप्ये तदेव कदा चित् फलसम्भवात् प्रधानं, कदा चित् फलवदुपकारङ्गं पुत्रपते, निषत्वरूपत्वात् अङ्गाङ्गि-भावस्य । वा. २।१।११ प्र. ३७५. अ अपूर्वं अवधा-तादिजन्यं नास्ति, तेषा इष्टमेव तण्डुलनिषत्यादि फलम् । अवधातनियमादष्ट तु अपूर्वं विद्यते एव । वि. २।१।३, अ अपूर्वं अस्ति । पूर्वाधिकरणे वर्षाणाभ्या यदिदमुक्त 'अपूर्वस्य एकमेव पदं प्रत्याचर्क' 'तच्च यजेत इत्याख्यातान्तभावार्थेपद' इति, तदनुपपत्तं अपूर्वं सद्भावे मानाम्नात्, यजेत इत्याभ्या प्रकृतिप्रत्ययाभ्या करणभावनयोरेभिधानात् । अपूर्वाभावे फालन्तरभावि-स्वर्गसाधनत्व विनश्वरस्य यागस्यानुपपत्तमिति चेत् न, शास्त्राप्रामाण्येन तदनुपपत्तेः । इति ज्ञाने ज्ञमः । दशपूर्ण-मासाभ्या इति तृतीयाध्यायत्वात् वागस्य स्वर्गसाधनत्व प्रमितम् । तत्र किं यावत्कालं यागसाधनरूपान कल्प्यते, किंवा विनश्वरस्यापि स्वर्गात्पादकत्वम् ? नाद्यः, यागे धानिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, मृतयोर्दंपत्सोः पुनोपचयदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धात् भवरीय-रूपत्वात् अलसीय अविच्छेदमपूर्वकत्वान् ज्ञाय । कल्पितेऽपि अपूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरोध इति चेत् न, यागादानत्वात् व्यापारः अपूर्वं इत्यङ्गीकारात् । नहि उद्यमनिषासनयो अवान्तरव्यापारयोः तस्यै कुडारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नासौ व्यापारो न विद्येत, तर्हि यागत्रय्या का विच्छक्तिः अपूर्वमस्तु । शक्तिस्वयंप्रदानेऽपि यागस्य साधनत्वमविच्छेद, जीत्यैयवहितेऽप्यसौ दाहकत्वाद्गीकारात् । यथा अङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वपि अङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथा यागकृत्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तारि आगमिन् अनुवर्तताम् । तस्मादस्यपूर्वम् । २।१।३, अ अपूर्वं एव फलप्रदम् । तदेव च धर्माणां प्रयोगम् ।

अपूर्वाधिकरणं

फलानांत्ववैचित्र्ये । किंच । ' ब्रह्ममध्येऽपि कर्तव्यं भवेद्येदुपकारकः । प्रसन्नसिद्धेन्द्रानामप्राप्तिर्विकृतौ भवेत् ॥ ' प्रयाजादीनामपि खणिकत्वात् स्वरूप-
 सनिष्पत्तौ भवत्येकैव प्रयानोपकारः कर्तव्यः, इति सोऽपि चापूर्वमावात् फर्मात्मन एवोपकारकः । तत्र येन प्रकृतौ प्रयाजादयः कृताः, तस्य विद्वत्सु तदतोपकार-
 कृत्वात् विनाऽपि तन्नामप्रविधानेन तत्फलवासेः प्रसन्न-
 लक्षणमस्ति, इति न पुनरुक्त्यानुश्रुतव्यानि । तत्र ' प्रयाजे-
 प्रयाजे कृण्वन्नुदोति ' इत्यादीनि नोपपद्यन्ते । नन्वन्व-
 न्तकारभेदात्तैतत् प्रसज्यते । वक्ष्यन्त्योत्तरं ' अयंस्त्वा-
 विद्वत्वात् ' (१२।१।१४) इति । यदेव हि प्रयाजानि
 प्रति फर्मात्मकं तदुपकाररूपमिष्यते, तदेव दूरस्वाया-
 मपि निहृत्तौ इत्यविरोधः । एते कर्मविनाशप्रसेऽपि
 दोषाः प्रकृतत्वाः । यस्यापि च कर्मविनाशादेव फलं
 मविष्यतीत्यभिप्रायः तस्यापि द्युमात्सुभेदानेककर्मतत्प्रयोग
 विनाशानां प्रागभावप्रत्यक्षान्तरानां वा अवस्तुत्वेनाविरो-
 पात् फलभेदेवैचित्र्यानुपपत्तिः । तथाहि, ' एको रोगो
 द्वौ यस्य, यस्य वाऽपहृता द्वा । अरोमित्त्वे
 तयोर्मदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥ ' यदि तु प्रति
 कर्म विनाशानां वैचित्र्यमिष्यते, तथा एतत् परनुत्वापत्तेः
 वस्तुतत्प्रमाणात् अपूर्ववस्तुत्वेन विनाशान्देनामिषीयेत् ।
 ' न च कर्मविनाशोभ्यः स्वर्गादि श्रूयते फलम् ।
 विषयैवाथ नेतेभ्यो जातं यागत्य धरुषेत् ॥ ' ।
 ' यत्रैत स्वर्गनामः ' इति हि श्रूयते, न यागा
 भागं प्रतिपद्येतेति । यत्र भारांगरापसाधनसंबन्धप्रति-
 वाप्ये यत्नत अभवात्साक्षात्प्राप्तिसंबन्धप्रकारेण,
 तेन वेदस्थापदप्रमाणोद्भवः । पुनः । कर्मविनाशप्रसन्न-
 हि सत् फलम् न क्व चिद् कर्मसंबन्ध इति यत्र
 परितु, अत्यन्तविपरीतरूपम् । नदन्त्यात्प्रसन्नो ह्य-
 शेषसंबन्धीत्युच्यते । अथवा कथं च यत्कृत्य तदमा-
 वात् फलप्यते, तथैव स्वयं भूते उदम्बः फलविरति
 कल्प्यते । अपूर्वप्रसेऽपि गुल्फमिति चेत् । न । तस्य
 कर्मफलप्रसन्नमभ्येन अपत्यभेदात् । उक्तं दैतपुर-
 स्तात् ' अपूर्वै किममानं धामनेव विपत्ते, व्यूर्ते वा
 कृते फलमेव कृतं भवति ' इति । न च लोकेऽपि

कश्चिद्भावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु क्व चिदुदाह्रियेत,
 शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं, न तु अत्र अपूर्वादेते
 तादृक्चिदस्ति । यत्तु अपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्ट-
 मिति, तदुक्तम् । सर्वत्र शक्तिगामान्योपलभात् तद्वि-
 रोपमात्मत्वात्पूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण चालन्तपरल नाशिव,
 प्रयोगोत्तरकारणत्वेना च शास्त्रेऽन्तर्भवति, तस्मादानन्व-
 यमेव चोदितमिति । तत्र यथाश्रुतशक्तिप्रदानेककर्मनामन्वय-
 न समनतीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गान्तरे च निरतिशयसुख-
 दुःखात्मकत्वात् देशान्तरव्यभिचारानुभवनामन्यौ, न कर्मा-
 न्तरं संभवतः, इति प्रकृते यथामः । ' ऐहिकं पापि
 पुत्रादि फलजन्मस्वभावात्कम् । न कर्मानन्तरं कश्चित्
 फलं लक्ष्यं व्यथस्यति ॥ न च प्रामादिसंप्राप्तिः
 केवलं फलमिष्यते । उपयोगाद्विरोधैषां न निमित्त-
 चादिना भवेत् ॥ ' चिरकालेनभोगप्रणामनत्वात्
 प्रामादीना, विनाऽनन्तरं तादात्म्यासम्भवे एतौ, यैरानन्-
 तरे निमित्तं शीघ्रं तत्रैवपरहर. प्रसज्येत्येवमत्र समलो-
 पयोगं यावत् अवस्थितेन प्रेन विद्वद्विषयम् ।
 तत्रैव प्रमेत प्रयोगादिष्यमत्प्राणान् कर्तुं देवगणसङ्घ-
 अर्थापत्तरेनेकान्तकचिदित्युक्तमेतत् । यत्तु प्रतिपद्येत् न
 शास्त्रमभ्यन्तर्निमित्तं, उच्यते । ' विधेयेभ्यो यथाऽ-
 पूर्वं विधिशास्त्रेषु गम्यते । तथैव प्रतिपद्येभ्यः
 प्रतिपद्येऽस्तुच्यते ॥ ' यथा हि लोकेकानामेव प्रत्या-
 सीनां फलविष्युत्तरकम् वैदिकत्वात् वेदागम्यापेक्षितिः,
 एव यदाहल्यदीनामनवगतनरककृतानां प्रतिपद्योत्तरकत्वात्
 भाविनां वैदिकत्वेन नरकशिक्षमर्णापूर्वकत्वात्तोरपि ।
 (आत्मेव कर्तृत्वाद्पूर्वात्भव) एतन्नि वाय चान्तर-
 क्रियादित्ये कर्तृसंबन्धप्रमेतं तदेतान्तरकत्वात्प्रतिष्ठा-
 संकल्पानुपगमनात् निधिपत्ताऽनुपगमनम् । ' आर्यैश्च
 पाऽऽभयस्तस्य विद्याऽप्येवैव च मिदा ।
 प्रात्मवादि रिक्तं देहम् कर्तृत्वं सर्वसंभम् ॥ '
 दयस्मान्मयेनदीनां हि सर्वेनां संकल्पद्वाराण-
 आत्मेव कर्तृत्वव्यपारितम् । अतश्च ते प्रतीचिताः सन्
 स्वर्गात्पुत्रभोगसिद्धिमप्यत्र प्राप्नुवन्ते इत्यविरोधः । यत्र
 विनश्यत् कर्मणः क्षणिकसिद्धिर्नि चेत् । अन्तर्मिषीये-
 ' यदि स्वसमवेतैश्च शक्तिरिदयेव कर्मणात् । तदि-

श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयते । वि. १।१।४. * अपूर्व
 सावयवम् । 'आहुतिभिर्वंधाऽप्यग्रे संस्कारो भवति
 क्रमात् । वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥'
 न चापूर्वं अग्रत्वं अवयवैर्न भवितव्यम् । अनयैव हि
 अर्थापत्त्या वाक्ये षक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत् प्रतीयते
 इति । वा. २।१।२।५. ३९९. सुधा-आत्मादी अमूर्तौ
 निरवयवत्वदर्शनात् अपूर्वस्य अमूर्तत्वेन निरवयवत्वं
 वाच्यं, न चामूर्तत्वं निरवयवत्वे प्रयोजकं मूर्तत्वमिदं पर-
 माणुषु निरवयवत्वदर्शनात् अनेकप्रयोजकत्वव्याप्ताऽऽपत्तेः ।
 किंतु अवयवसंनिवेशानामकता इत्याशयः । (मौढ्या
 सारवयवत्वानुपपत्तौऽप्यम् ।) पू. ६।१. * अपूर्व हि
 धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं च । दृप्. ६।५।१९।५४
 पू. १४७७. * 'कर्मभ्यः प्रागयोर्यस्य कर्मणः पुरुषस्य
 वा । योग्यता दास्यमान्या वा परा साऽपूर्वनिमित्ते ॥'
 पुरुषगता ऋतुगता वा योग्यता शास्त्रेऽस्मिन् अपूर्वमित्यप-
 दिश्यते । (शक्तिविशेषः) । सा च श्रुतार्थापत्तियति-
 रिकतैः प्रमाणैः न गम्यते । वा. २।१।२।५. पू. ३९५,
 * 'फलेन यस्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं प्रकल्पते' । यदि हि
 फलसंबन्धमात्रसंबन्धसाध्येव वाक्यं भवेत्, ततः कदा
 चिदपि सर्वाणि फलेन सज्येन् । इह तु तावन्मन्त्रेण
 सिद्धेः अपूर्वमन्त्रत्वं कल्पयितव्यम् । तच्च अनुपपत्ति-
 प्रमाणकम् । २।१।२।५. ३७३-७४. * फलस्य हि
 सूक्ष्मसामर्थ्यरूपावस्था अङ्कुरस्थानीया पूर्वाण्यत्रा
 उपत्तेः अपूर्वमित्युक्तम् । (वा. पू. ३९६) ३।१।४।८,
 * यच्च येषु धर्मेषु विधीयमानेषु अपूर्वमुपतिष्ठते, तत्
 तेषां प्रयोजकं भवति न यावत्किंचित् । ३।१।४।१०
 पू. ६००. * यत्र द्रव्यदेवते शुणभूते आख्यातस्य, तत्र
 अपूर्वम् । यत्र पुनः द्रव्यं देवता वा प्रधानं, तत्र तदर्थत्वात्
 आख्यातस्य नापूर्वम् । मदेवतासंकीर्तनं मन्त्रेण, तत् दद्या-
 र्थाय । त्यागस्त अद्वयार्थाय । तस्माच्च अपूर्वम् । दृप्.
 ५।१।१।१९. * यदा तु सर्वाण्यज्ञानि कृतानि, तदा तन्न्या-
 पूर्वाणि समूह प्रथानेषु उक्तुर्वन्ति । भा. १।१।१।०।५७.
 * अपूर्वेषु क्रियमाणं योग्यैर्न क्रियते, अपूर्वं वा कृते
 फलमेव कृतं भवति । वा. २।१।२।५. पू. ३९७.
 * अपूर्वस्य अत्यन्तमदृशत्वात् एकजननवा एव वाक्य-

स्योत्पत्तौ अनेकस्वप्ने गौरत्वं स्यात् । वि. २।१।१
 वर्णकं १, * अपूर्वस्य अवयवादिनिमित्तत्वमपि
 अस्ति । मीहिस्वरूपस्य च निमित्तत्वं नास्ति इति नीवार-
 ग्रहणे ऊहः वर्तमानः । १।१।१ वर्णकं ३, * अपूर्वस्य
 आश्रयः । सत्यपि चास्य (आत्मनः) चलनादिक्रिया-
 रहितत्वेन 'वर्तमानमन्त्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रिया-
 संबन्धाभ्युपगमात् निश्चिन्वताऽऽनुपालम्भः । 'आत्मैव
 चाश्रयस्त्वस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता । आत्मवादे
 स्थितं होतुं कर्तव्यं सर्वकर्मसु ॥' ध्वयदानप्रक्षेपादीनां
 हि सर्वेषां संबन्धादिद्वारेण आत्मैव कर्ता इत्यवधारितम् ।
 अतश्च ते प्रतीयमानाः तत्र सर्वाण्युपयोगशक्तिमाधाय
 प्रतीयन्ते इत्यविरोधः । वा. २।१।२।५. पू. ३९७-९८.
 * अपूर्वस्य इति कर्तव्यत्वात्ऽऽकाङ्क्षा भवति । द्रव्य-
 स्वरूपस्य नेतिकर्तव्यत्वात्ऽऽकाङ्क्षा । वि. १।१।५,
 * 'अपूर्वस्य एव धर्मत्वात्' । २।१।१ वर्णकं १,
 * 'अपूर्वस्य एकमेव पदं प्रत्यायकम्' । इति प्रतिपदाधि-
 करणतात्पर्यम् । २।१।१. * अपूर्वस्य कर्मफलानवस्थाभ-
 त्वम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात् तद्विशेषमात्रवाच्य
 अपूर्वस्य । वा. २।१।२।५. पू. ३९७. * अपूर्वस्य
 शब्दे प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितं इह (नवमे) आर्थिकी
 निमित्तात् वर्णितं । वि. १।१।१ वर्णकं ३. * मावशब्दाः
 अपूर्वस्य चोदकाः इति वृत्तः । न तु कश्चिच्छब्दः
 साक्षात् अपूर्वस्य वाचकोऽस्ति । भा. २।१।२।१. पू.
 ३७६. * ह्यन्तरकारैः अपूर्वभावेऽपि कर्मफलसंबन्धो-
 पपत्तेः अपूर्वस्य निष्पत्त्याकृतं इत्युक्तम् । सु. पू.
 ५९३. * कृते कर्मणि अनन्तर फलानुपलम्भ्य
 कालान्तरकालोपादान्तर अपूर्वफलत्वम् । व. २।१।२।५.
 पू. ३९२. * यजिननिमित्ता धर्मा अपूर्वनिमित्ताः अपूर्व-
 प्रयुक्ताश्च । (इति सिद्धान्तस्रोतिरूपन्यस्ता) भा. १।१।
 १।१. पू. १६३८. * फलसंबन्धो हेतुः, अपूर्वप्रति-
 पत्तेः । संबन्धश्च आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भाव-
 शब्देभ्यः प्रथमं ही द्रव्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्यः ।
 तस्मात् अप्राप्यतेभ्यः अपूर्वभावेन गम्यते । तत्र च
 धात्वर्थस्य फलत्वप्रतिपत्तिः, प्रत्यागतेः । अतः तेनैव
 फलकरणभूतेन अन्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वं भावते इत्यव-

निवृत्तेष्वज्ञानपूर्वेषु अभावास्वापां क्रियमाणान्यद्भानि न निराकारिष्यन्ते इत्युच्यते । एतवैव च दिशा उत्पत्ति-
विशेषः परिरतंभ्यः । आह च, 'आवृत्तिमित्यथाऽध्याये संस्कारो भवति क्रमात् । वाक्यावयवरूपेण तद्याऽ-
पूर्वं भविष्यति ॥' न चानूत्तरेणैवमवयवैर्न भवि-
त्यम् । अनयैव अर्थावस्था शक्यते वक्तुं, सुखमावयन-
रूपेण तत् प्रतीयते इति । यदाऽपि अत्यन्तसत्तामनुसृतेः
प्रागव्युत्पत्तिरित्यमभिप्रेयन्ते, तदाऽपि प्रतिपुत्रं कर्मभिः
स्वीकृत्वात् फलमित्युपकरणं शब्दादिविद्वाना अस्याभि-
व्यक्तिर्न तिष्यति । तथाहि, 'नैकरूपैव भावानामभि-
व्यक्तिः प्रतीयते । आत्मरथोभोमिठनं तेन व्यक्ति-
रस्य भविष्यति ॥ सर्वथातिसमर्थो वा प्रकृत्यात्मा
सदेव्यते । कश्चित्तु प्रवियन्थोऽस्य कर्मभिः सोऽप-
नीयते ॥' तस्मादस्त्यपूर्वम् । स्वस्थापि च न
प्रकृतौपधिकमन्वयमे परस्वामः । तेन आरम्भचोदयैव
अपूर्वस्थापि चोदनेत्ययमेवार्थः ।

(अथ भाष्यं न्याचते-) यदि पुनः फलजननाम-
ध्यातदेव न विनष्टं, इति अपूर्वकजनानियममागतत्वं
मन्वानो वर्येतदित्याह । 'नहि कर्मणा तपसुवत्प्रभा
मेहे' इत्युक्तं, 'रूपशब्दाविभागात्' (६।३।३।१२)
इत्यत्र प्रत्यक्षोरत्तमविधानात् । चागमस्ताने च तृपि
तस्याचरनात्मकत्वात्, 'यदाभ्यं देशान्तरं प्रापयति'
इत्यर्थवदम् । अत्रोच्यते, 'कालान्तररक्षणं ह्यं
कर्मणो नोपलभ्यते । मद्भिर्होपलत्विपरतु न
कलाधोषयुवयते ॥' यत्रपि कर्मरक्षणमुपगच्छते, तथापि
कालान्तररक्षणमात्रात् तदुपयुज्यते इति नोपगमामदे
इत्युच्यते । 'योगेऽपि प्रस्तुते चात्र चलनं चतुदा-
हृतम् । तत् प्रक्षेपान्तरूपेण योऽप्यर्थाति निश्च-
यात् ॥' नहि एकत्रमात्रेण चानिषिद्धिः, सम्यगात्
समर्थेति कर्मव्यवस्थाप्य कर्मणः फलभयत्वात् । तत्र इत्यत्र
दानमप्येवमदीनां मदन्यादानदीनां च संयोगिमन्वयत्
त्वात् इति चित्ते तदाश्रयणत्वं भविष्यत् । न चाग-
मिति । न चाभिप्रेतं कानुसन्धये । संज्ञानदीनामपि
संज्ञानानुसंधिविरोधनत्वात् इत्युच्यते नोपलभ्यते ।
अवगतं च आत्मनोत्पत्तयं च इत्यु, प्रदेवत्य-

समवेतस्य वा । (प्रवृत्तात् आत्मानं निरूपयति-)
न तावदक्षमनि चलनं 'समपैति, सर्वव्यापिनः
संयुज्यमानवियुन्यमानदेशाद्यंनये चलिनुमकामर्षात् ।
कथं सर्वव्यापित्वमस्वेति चेत् सर्वत्रोपलब्धमान-
नार्थत्वात् । अहंप्रययेन हि चैतन्यस्वभावस्य आत्मनः
अस्तित्वमागमवगम्यते, न तु देशतः फालतो वा विरो-
प्यते । ततश्च, 'अनवच्छिन्नसद्भाव्यं वस्तु यदेश-
कालतः । तस्मिन् विभु चैच्छन्तीत्यात्मनो विभु-
तेष्यते ॥' 'सर्वत्र कार्योपलभ्यः' इति, अहंमन्वय-
मेवातिरोचितं वदति, सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा । नहि क
चिद्गतेस्ते नोपलभ्यन्ते । न चैते शरीरपर्याय इति क्लि-
तात्मवदे । तत्र यत्सर्वगत आत्मा भवेत्ततो यदेव
तद्गता देशेन शरीरं युज्येत, तदेव (तत्रैव) सुखायु-
लब्धिः स्वप्नान्यत्र । शरीरमात्मन्तर्गतत्वमाशङ्कित्वाह —
ननु तदेव देशान्तरगतमनस्य लिङ्गम् । अतश्च
विच्छेदोऽप्यमस्वेति । वृत्तः । 'युगपच्चिद सर्वत्र कार्य-
मात्मगतं भवेत् । ततः सर्वत्राद्यर्थं स्यात् पर्याये तु
शरीरपरम् ॥' यदि हि शरीरात्तरिपि ति विद्वान्-
कामंयुक्तमेति शरीरान्तरे सुखदुःखादीन् वा, ततः
शरीरगतमप्यवश्यम् । यत्तु स्वराशरीरपर्यन्तं
यत्र न च तदतिस्वगतं पर्यायेनोपलभ्यते, तत् शरीर-
पर्यन्तं च तदतिस्वगतं पर्यायेनोपलभ्यते, अन्वया हि शरीर-
मपि सर्वगतं स्यात् । तत्रानुसंधयदेशस्य तत्रागम-
नायोः मुदां तदतिस्वगतम् । संदेहो काऽपु चापत्ता-
नैकानिचकार । आह च- 'आत्मा शरीरसंनिध-
स्तेनैव मह संगमनात् । तत्रात्र युगपदीनि
पार्यापि प्रतिपद्यते ॥' तत्रोचरं 'नृपगयागमने
ति चिदिष्टं' इति । येषां तु ('ननु तदेव' इत्यस्य
मन्ने) न तु तदेवेति काटः, तेषां किञ्चनतदेव पर्या-
येन सर्वत्र आत्मनोत्पत्तयमनमनसि इत्येति अति-
विद्वानाहंकोत्तं यस्मिन्नि चान्येनोत्ता । कथं पुनरि-
दमुच्यं 'नृपगयागमने' इति । तदपि -- 'नैशा-
विरोधमात्रेण चरन्तः मिष्यति क विभु । वर्यथा-
व्यभिचारीत्यस्यविदिष्टं हि इत्येते ॥' येषां हि
तत्रं वस्तु' नहि तत्र मन्ने ति चिदिष्टं' इति ।

वाक्यसौषकत्वना (स्यात् । चस्तुतस्तु) न चानुपपत्तिः
 (' दशैषूपैमासाभ्यां स्वर्गकामो वजेत ' इति (पदैः स्वार्था-
 मिधानद्वारेण वाक्यार्थप्रतीतेः) परिसमाप्तेः । वाक्य
 शेषानुपपत्तेश्च ' अपूर्वं कृत्वा ' इति प्राग्यगात् अपूर्वो-
 त्पत्तिप्रसङ्गः । ' योगेन अपूर्वं कृत्वा (योगेन फलं
 कुर्यात्) इति द्विच्छारणं यजेः (प्रसज्येत), पूर्वश्च
 दोषः (न तावत् येनैव योगेन अपूर्वं कियते तेनैव
 पक्षान् फलमपि, कर्मणो विरम्य व्यापारानुपपत्तेः । अर्थात्
 यागान्तरेण, तथा च प्राग्यगात् फलसाधनात् अपूर्वोत्पत्ति-
 प्रसङ्गः इति पूर्वोक्तो दोषः) उत्तरत्रापि क्षुत्तया चेदनु-
 पपन्नः (नाक्यार्थः), पूर्व एव विकल्पः (तेन सह
 ह्यन्वयोपलब्धत्वात्) स्वभावान्तरेण अनुपपत्तौ श्रुतविद्वदर्थे
 अपूर्वकत्वना इत्यसमीचीन (स्यात्) । (अस्मिन्
 अपूर्वविषयके पूर्वपक्षे कणिकाया एवदुपपन्नत्वं—' सोऽयं
 दूषणयोगो देवचूडामणिभिरेव परिहरणोय. इति आवा
 गेण [मण्डनेन] नोदवारि, तत्र के वय ते, ' त्व मम'
 इति तत्रोपक्षेपमतिविभवाः इति) । वि. वि. पृ. २३०-३४.
 * अपूर्वविशेषण तन्कारणभूतयतिविशेषण वा अन्विताः
 प्रयागादिधर्माः ये यस्मिन् प्रकरणे सम्भ्रान्ताः, ते
 तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते एव सति प्रकरणमर्थवद्भवति । वि.
 ७।१।११. * यागादिजनित पुसा फलप्राप्तिसामर्थ्यं अपूर्व-
 शब्दवाच्यम् । यागानुष्ठानात् पूर्वं अभूत् अनुष्ठानोत्तरकाल
 जापते इति यौगिकवादेय अपूर्वशब्दाभिधानं चर्चनं
 लभ्यते । वा. १।३।१।३० पृ. २९५. * सर्वाणिययानुवर्ति
 स्वर्गादिकार्योपादानसामर्थ्याणामान्यं अपूर्वशब्दवाच्यम् ।
 सु. पृ. ३५२. * अपूर्वसंयोगः भेदाभादकल्पय धर्म-
 विधायकः । पृ. ८२७. * अपूर्वसंज्ञावचिन्तायाः
 प्रयोजनं, यदि द्रव्यगुणशब्दा अपि अपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्य-
 गुणप्रकारे न प्रतिनिधि. उपादातव्यः यथा तर्हि धूर्तः
 पशुः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, द्रव्य गुण वा प्रतिनिधाय
 प्रयोगोऽनुष्ठानव्य इति । भा. २।१।२।१५. नामधेयसिद्धि-
 रपि प्रयोजनमेव । वा. प्रयोजनं तु यागदिह शब्दे
 अपूर्वोत्पत्तिवि भवति अङ्गानामपूर्वोत्पत्तिविदेशादि तद्
 सर्वं शेषम् । सोम. २।१।२. * अपूर्वसाधनता
 न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयते इति सा प्रकरणात्

लब्धव्या । वा. ३।७।१।१ पृ. २०७४. * ' अपूर्व-
 साधनत्वांशलक्षणाऽवरयमेव हि । सर्वेनैवाश्रिता भूत्वा
 विधिः स्यादप्ययोजनः ॥ ' ३।१।७।१४ पृ. ७११.
 * अपूर्वसाधनत्वाकारः (ग्रीहीणां अमयते)
 अमयं विवक्षितव्यः । वि. ९।१।१ वर्णक २. * अपूर्व-
 साधनलक्षणायाः प्रकरणलभ्यत्वात् । वा. ३।१।८।२४
 पृ. ९५४. * अपूर्वाकाङ्क्षा प्रधानविधावेव,
 न नित्यविधौ आग्नेयादिविधौ च । मणि. पृ. ८५.
 * अपूर्वोत्तरं अपूर्वान्तरधर्मान् न यच्छाति । टुप्. ९।१।
 २।३ वर्णकं २ पृ. १६४७. * प्रागभाकरत्वं कार्यनियोगा-
 परपर्यायस्वतन्त्रापूर्वाभ्युपगमे ष्येक्ता दोगाः स्युः,
 नासादभिमतशक्तिरुपाभ्युपगमे इति । सु. पृ. ५९८.
 * अपूर्वार्था धर्माः इति शिवं सनिपत्योपकारका
 अत्रादुपकारकाश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । टुप्. ९।१।१।१
 वर्णक ३ पृ. १६४०. * अपूर्वार्था धर्माः । तेषां चाम्
 वांशा भेद उक्तः । अतस्तद्भेदात् यथाप्रकरणं व्यपतिष्ठन्ते
 धर्माः । भा. ७।१।१।३. * सनिपत्योपकारका ये धर्माः
 तेषां अपूर्वार्था इति नवमे प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धे ।
 टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३८. * ' सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा
 तत् फलमेवोपजायते । ' सर्वमेव कार्यं दध्यादि हीनदेवत्व-
 चमान न सहतेव स्थूलैर्वात्मना उल्लगते । किं
 तर्हि ? सूक्ष्माणि तावत् रूपान्तराण्यनुभवति । एव
 स्वर्गादयोऽपि अहोऽपिदानीमा तावदपूर्वोत्पत्त्यं प्रति-
 पद्यन्ते । तथा चोत्पद्यमानतया त एवोदना भवन्तीति ।
 वा. २।१।२।५ पृ. ३९५. * यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति
 क्रियाणा प्रधानत्व, तत्रैव तद्भेदनिमित्तापूर्वसिद्धिः ।
 २।१।१।१ पृ. ३७२.
 * अङ्गापूर्वोत्पत्तिरपि आत्माधियानमेव प्रकार्यसम-
 धायेन प्रधानैः संभ्रान्तामपि उपद्रवता आध्वरोत्पत्त्या-
 भावात् आरुपुपकारकत्वसिद्धिः । वा. २।१।२।५ पृ.
 ३९८.
 * आग्नेयाद्य. पृ. ५ यागाः भिन्नधर्मावर्तिनो विनश्वरः
 संभ्रम फलपूर्व जनयितु न शक्नुवन्ति, ततः तन्मन-
 समर्थाणि आग्नेयादिद्रव्यानि पृ. अयान्तपपूर्वाणि
 कल्प्यानि । इमान्येन उपपत्त्यपूर्वाणि लभ्यन्ते । वि. ३।१।४.

यनेनोक्तं (भास्ते सावित्र्युपाख्याने) ' अद्गुणमात्रं
 पुत्रं निश्कर्षं मखाधमः । इति, तदपि कायस्रोमाथै
 विस्पष्टमुत्पुत्र्यवहाप्रयंत्रानर्थं च प्रतिमतारंवाररे याक्ये
 प्रजापतिव्योत्येदनादिवत् द्रष्टव्यम् । तथाहि तेनैव
 शीतादिष्यनेकप्रकारं सर्वगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्व-
 गतत्वे स्योमवत् सर्वशरीरेत्येक एवात्मा प्राप्नोति । नैप
 दोषः, शरीरभूयस्यात्, प्रतिशरीरं च सुखदुःखोपलब्धि
 व्यवसाददर्शनात् । इतरथा होकशरीरेणैव चरितार्थ-
 एनात् अनेनशरीरैवैष्ये स्यात् । जन्मान्तरशरीरवददोष
 इति चेत् । न । तत्र जन्मान्तरशरीरभोगोक्तार्थे पुनः-
 पुनरारम्भात् । सर्वशरीरगतसुखासुखलब्धिश्च प्रतिशरीर
 स्यात् । अन्यदीपैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्य आत्मीय-
 त्वात्सुखलब्धेः पञ्चविंशतीनामभावात् स्यात् । वर्णविशेष-
 व्यवस्था च कर्मचोदनामेव न स्यात् । एकस्यैवाऽऽ-
 रमनस्तेनतेन शरीरेण संन्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः ।
 आत्मनान्तत्वे त्वदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्ति-
 रहितत्वात् समानदेवभूत्वविशेषः । तद्वैशेष्ये च चैत-
 न्यात्मन्यव्यावृत्तिभागाच्च उपनिषत्सु देवान्यन्तरहारः ।

कथं पुनर्नानात्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरे, सवन्पादस्य
 दीपसुखदुःखाद्युपलब्धिः । के चित्पादसुखदुः, ' यथा
 शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भोत्पत्तिनाम् । सुखादीनां
 व्यवस्थैवं सर्वत्रैषा भविष्यति ॥ ' शरीरपरिमाण
 समवधिनेऽपि किलवं तुल्यो दोषः, तथापि गर्भोत्पत्तिना
 देयत्वात् मातृशेषः तत्रतानि सुखादीन्युपलभेत । तत्र
 शतस्य परिहारः, स सर्वात्मना सर्वशरीरेषु भाविष्यतीत्य-
 विशेषः । पञ्चोपपत्तिरूपेण, न तु परपञ्चसाम्योपपत्तिरेते
 पपत्तिः, तस्य च तत्र चोभयोरप्यनेन सर्वसुखेणात् । अरिच
 तस्य त्वगिन्द्रियवरीमाणान्दन्त-धरारण्यस्ये माद्वेष
 आत्मनोऽभ्युपगमात्त्रेण गर्भशरीरेण मातृशेषस्य प्राप्ति-
 रिति, येन तुल्यदोषता स्यात् । तस्मादेव परिहर्तव्यं,
 ' देशप्राप्त्या यदीष्येत सुखादेरुपभोग्यता । ततो
 दोषा प्रसज्येत योग्यमोगे त्वदुष्टता ॥ ' यदि
 क्षातमनः सुखादीनां च समानदेयत्वात् एव संन्य
 उपभोगस्यरूपमित्येव, ततोऽप्य दोषः स्यात् । इह तु चतु
 शदीनामित्येव शेषस्योपगतत्वात्तत्रः संन्यः । तत्र यथैव

त्वगिन्द्रियेण स्वसंभ्रमानवेद्यानामपि रुपादीनामदर्शनं,
 एवमन्वेनाऽऽत्मना अन्यदीपधर्माधर्मागतसुखदुःखाद्य-
 ग्रहणम् । तस्मादात्मपादोक्तत्वात्सामिमावप्यवस्थानाददोषः ।
 एवं सर्वगतत्वात् सिद्धमात्मनो निश्चलत्वम् । अथ (अपूर्णे
 नात्मसमवेतं, किन्तु) द्वेषदानसमवेतमातीक्ष्णत आह—
 ' तद्विनष्टं ' इति । न च तस्माद्विनाशः, तद्विपरिव-
 द्रन्त्यान्तरुपलम्भात् । न चास्य ग्रहणप्रतिन्यवहेतुः
 कश्चिदस्ति, येन न यज्ञेत । अथाप्यापस्या ग्रहणप्रति-
 बन्धादि कल्पयेत्, तथापि सति अपूर्णद्विहतरमहदं दृष्ट-
 विपरीतं च कल्पयित्वा, तावद्विचष्टमारते, तथा न हस्यते,
 तथा प्रतिन्यवहेतुः, तस्मात्पददर्शननिमित्तं चैत्येवं तस्य-
 तस्मान्वादिद्वयवस्था, तथा क्षणिकस्य कर्मणः क्षान्तमनुप-
 लब्धिहारणं च कल्पयित्वातिगौरव, एवमनाधितत्वात्त-
 स्थानकल्पनापाम् । अथ आत्माधितमेव सयोगविभागी
 अङ्गवदासीत्, तथापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्यात्ताम् ।
 तस्माद्भ्रमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धम् ।

मूलाधिकरणप्रयोजनं, द्रव्यादीनां कल्पसंभवे तेषाम-
 दृष्टार्थत्वात् कर्मोपपत्ति प्रतिनिष्यमानः । कर्मकल्पसंभवे
 तु द्रव्यदेः कर्मोपपत्त्या दृष्टार्थत्वात् समानकार्यव्य-
 शनादिति प्रतिनिधिः । कथं तर्हि पूर्वपक्षग्रहणः प्रजा-
 न्तापरिसमाप्तिरुपमावः । समानतीपमेव कर्म येन येन
 चित् द्रव्येण । सदसोपादाने तु न कर्तित्वं सदसादपि
 कलाप्राप्तेः, कर्मणश्चाविहितवाचनविशेषत्वात्तद्विहितवहा-
 त्वात् येन येन चित् सिद्धेः । न च तत् पूर्वद्रव्यस्य
 प्रतिनिधिरित्युच्यते, अन्यार्थत्वाद्वाहदत्तत्वात् । पूर्वद्रव्यं हि
 कल्पय प्रवृत्तमासीत्, इदानीमानुपमानं तु प्रत्यक्षपरि-
 हाराय नैमित्तिककलाप या प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्धकर्मनिधिः ।
 नाप्येवमिन्द्रियप्रयोजनमेव । सा तु पूर्वोक्तत्वात्
 प्रदर्शिता ।

सु— (ट. ६२१) पातो. जन्मान्तराकरणाविवे
 श्येनादिचरानां तेषामानाधिकरणम् नामधेयताऽपि
 सिद्धान्तप्रयोजनम् ।

३१— ' साप्यसाधनमापे हि सृष्टये स्वर्ग-
 यागयोः । यत्पुनरुत्तराय सङ्गते कृतिरेव विदुष्यते ॥ '
 तस्मात् यद्य एव तिनोऽपि पत्ते कावपति, ग एव

ऽयं पदं प्रवर्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च वाक्यस्य अवाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् । न च के चित्पदार्थाः ध्रुवन्ते, येषां भेदः ससर्गो वा अपूर्वं भवेत् । येषामि शब्दान्तपदयः श्रुतिलिङ्गाद्यश्च शब्दप्रकाराः, तेषामि च स्वभावसिद्धिं वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं, न च शब्दादेव कस्य चिदिति अपूर्वं प्रति अप्रमाणम् । उपदेशानवगतौ चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते । विधिप्रतिषेधविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य, न क्वचिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नागमगम्यमप्यम् । न च अदृष्टपूर्वस्य अदृष्टसदृशस्य चोरमानविषयत्वम् । कामं वा अनुपलभ्यमानाशाविषयाणाविसाररूपात् अभावात्मकत्वोपमानप्रसङ्गः । तस्माद्दृष्टरूपेणोपमेयम् । 'अर्थोपस्थाऽपि नैवेतदस्तीत्येवं प्रतीयते । अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात् फलयागादिसंगतेः ॥' दृष्टाशोषित्वात् धर्मास्तित्वबन्धेन अशापि निराकर्तव्या, स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदिद्रादिदेविचोपपत्तेः । श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति, यत्र प्रत्यक्षैवातुषात्पत्तिर्भवति । न च कल्प्यमानोऽर्थः केन चिद्विरूप्यते, तद्यथा 'सुवेणावद्यति' इत्युक्ते न च कश्चिदपि माधुपुत्रोऽशादीनि तेनावदानं शक्यन्ते इति, प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि न तथापि प्रसङ्गेरेवं कल्प्यते द्रवाणामिति । न चैषा कल्पना केन चिद्विरूप्यते, अतद्वान्यश्रुतपरिवच्यताऽमात्यत् । अपूर्वं तु न कदाचित् फलसाधनत्वेन समस्यते, यतोऽन्यकारणनिषेधे एति तद्विषया परितोषसिद्धिः स्यात् । 'यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परितोषः प्रकल्प्यते । शशाशुद्धनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥' नहि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेण अपूर्वनिमित्तता गम्यते, शशविषाणादिभिरनैकान्त्यात् । अपि च यदि तावदपूर्वं योगस्य साध्यविषयते, ततः श्रुतस्वर्गं परित्यज्य अश्रुत परिकल्पितं भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतपागपरित्यागात् एव गतिः । न च आकारान्तरेण तद्विरूपयितुं शक्यते । तेन आगमप्रामाण्यात् यागादेव फलेन मवितव्यम् । कथं नष्टः साधयतीति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते, किं भवतो विरूप्यते । त्रियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम् । अपि

च आकारादीनि नित्यावस्थितानि कस्मात् फले न साधयन्ति । यदि च भ्रूयमाणातिरेकेण अवस्थायित्वसमवात् अपूर्वेण फलं साध्यते इति कल्प्यते, ततो वरमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानवद्भावो अपि तावत् प्रसिद्धो, केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वं तु शब्दावप्रभृति सर्वं निष्प्रमाणकं कल्पनीयम् । अथ यागसंबन्धिना केन चिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्यभिप्रायः, तथा कल्पि 'यष्टुरेवाऽऽत्मनो यागोः संगतस्य स्थितस्य च । निमित्तत्वं वरं कल्पं ल्याधवं हि तथा सति ॥' यदि यागस्य विनाशित्वात्त्वेन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं भवति, ततो व्यपवादविकान्तयोगेन आत्मनैव वरं साधयितव्यम् । 'शब्दा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति । भङ्गियागविधानाद्धि तदयत्नेन कल्प्यते ॥' विनाशित्वे हि कर्मणि बोधिते किं दृश्यते, कर्म च विनष्ट, शास्त्रप्रत्ययाच्च कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चीयते । यच्च वत् प्रतीत्य उपजायते, तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादमापनिमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । न क्वचिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । तदुच्यते । अपूर्वस्य वा क्व दृष्टं, येनानाऽऽश्रीयते, तदवश्यकर्तव्ये लौकिकनिमित्तधर्मात्किमे किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यता, उत अभावनिमित्तत्वमिति, कस्तथाप्यनिमित्तत्वविरुद्धत्वेन कल्पनिकापूर्वनिमित्तत्ववारेप्रभो न उच्यते । किंच, 'यदि चैकान्तवतो भ्रूयः शब्दाः फालान्तरे फलम् । तदन्तरेणैव कल्प्येव निमित्तं वस्तु किं चन ॥' कियत्फलसंबन्धप्रतिपातमात्रविरुद्धतांशु चोदनात् व्युत्पत्तेः कालान्तरे, कर्मस्वरूपादानन्तरे गम्यमाने, कुत एतत् कालान्तरभावि फलं, तत्सिद्धयर्थं चापूर्वं कल्प्यते इति । तत्रैव सस्थात् । कुते कर्मणि अनन्तरं फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोपादशरमपूर्वकल्पनमिति । तदुच्यते । कुतः ? 'पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं प्रयोगे हि प्रवर्तते । प्रयोगोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते ॥' 'नन्वविद्वान्विहितोऽस्ति' (३।१।८।१८) इति तावदवश्यं यावच्छास्त्रार्थं, तस्मिं प्रागनुष्ठानाद्यवगन्तव्यम् । न च

(इतः परं अपूर्वशब्दः प्रायः कर्मपरः)

● अपूर्वं एव श्रमेधीयं कर्म चतुर्मास्येषु ।
भा. १०।७।१।२४-३३.

● अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा वेदनिस्त्या-
दनर्थकं हि स्यात् । १२।२।१३।३३ ॥

प्रवृत्तिः विवृत्या समानतन्त्रा चेत् स्यात्, तदा
प्रवृत्तौ अपूर्वं वैवृत्य तन्त्र प्रसज्येत अनित्यत्वात्
विवृत्येः । कामे निमित्ते करिमाधित् उत्पन्ने सति
विवृत्तिः प्राप्नोति । नैमित्तिकं च नित्यं बाधते ।
यदि न बाधेत अनर्थकं हि अनर्थकमेव स्यात्
वैवृत्य नैमित्तिकं वा काम्यं वा । तस्मात् वैवृत्याज्ञेन प्रवृत्तेः
प्रवृत्तिगन्तव्यम् । वृत्त्याचिन्तेयम् । यस्तुतस्तु प्रवृत्तिः विवृत्या
समानतन्त्रा नास्त्येव । के.

● नास्ति पूर्वं यस्य तत्र कर्म अपूर्वम् । या खवनेन
प्रवृत्तिः, यस्याः अस्या वा चित् प्रवृत्तिः नास्त्येव,
तादृश कर्म अपूर्वं दर्शपूर्णमासपरम् । के. ● अपूर्वं अर्थ
विदधत. अर्थवत्ता भविष्यति । भा. ३।१६।२१, ● अपूर्वं
अर्थ विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकथे भविष्यति (समान-
मितरत् दयेनेन इति विधिः) । अनुवादः सन् अप्रवृत्ति-
विशेषपरः अनर्थकः स्यात् । ७।१।२।१६. ● अपूर्वं.
उपशुश्रुवा- दर्शपूर्णमासयोः 'उपशुश्रुवात्मन्त्रा यजति'
इति । वि. २।२।४. ● अपूर्वं. एव अवभृथ.
ज्योतिष्टोमे । शबडुक्त कर्तव्यम् । भा. १०।७।
३५।४०-५०. ● अपूर्वंः पदार्थ. अगृह्यमाणः न
प्राचां भवकर्तव्यं कल्पते इति 'तथाऽपूर्वं' (७।१।
१६।२९ शा.) इत्यत्र अवशिष्टम् । शा. ७।२।९.
● अपूर्वां पशुसोमी 'सोमेन यजेत' 'अग्नीषोमीयं पशु-
मात्मेत' इति । वि. २।२।६, ● अपूर्वाः एव
आधारपद. 'आधारमाधारयति' 'अग्निहोत्रं जुहोति'
इति । २।२।५. ● अपूर्वाः एव दर्शदोषाः । भा. ८।
४।५।१०-२८, ● अपूर्वाः एव उपसत् ज्योतिष्टोमे ।
वायवुक्त कर्तव्यम् । १०।७।१४।४३-४६

● अपूर्वाद्युं तु संत्वायु विकल्प स्यात् सर्वा
सामर्थ्यवत्त्वात् । १०।५।५।१४ ॥

अभिचक्षणे उपायाः आप्नुनार्याः क्षीयवपनार्याश्च
मन्त्रं यद्वनः पठिताः । तत्र च 'यत्तन्मिराधूनेति'
'चतुर्दशमिवेपति' इत्युक्तम् । तत्र सतत्यं चतुर्दशत्यं
च पाठकमेव आदित एव प्राशामिति तन्मन्त्रः पूर्वं-
पद्यः । तन्मिराधार्यः तुसाब्दः । सतत्पादयः सत्याः
अपूर्वाः प्रमाणान्तरेण अमासाः । तासु अपूर्वासु चतुर्दश
आदितो वा मध्यतो वा यतः कुतश्चिद्वा इत्यत्र विकल्पः
स्यात् । न आदित एवेति अन नियमः । सर्वायां षड्धा
सर्वेषां मन्त्राणां अर्थवत्त्वं एव स्यात् । आदित एव
यज्ञे तु अधिकानामानर्थक्यं स्यात् । तस्मात् सर्वेषां
मर्थवत्त्वात् विकल्पः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

● अपूर्वं चार्थवादः स्यात् । १०।८।२।५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आश्वभागी प्रकृत्य 'न तौ पशौ
करोति, न सोमे' इति श्रूयते । तत्र अपूर्वं प्रवृत्तिरहिते
सोमे विषये श्रूयमाणं 'न सोमे' इति वाक्यं 'न तौ
पशौ करोति' इत्यस्य अर्थवादः स्यात् । यथा सोमे
आश्वभागी न क्रियेते, तद्वत् पश्यायि न क्रियेते इति
पशौ आश्वभागाप्रतिषेधस्य सृष्टिः । अथवा अपूर्वं
दर्शपूर्णमासिके कर्मणि 'न तौ पशौ करोति न सोमे'
इति अर्थवादः स्यात् । सोमे आश्वभागी न क्रियेते न
पश्यायि, दर्शपूर्णमासयोस्तु क्रियेते, इति दर्शपूर्णमासकर्म
प्राप्त्यं इति सृष्टिः । के.

● अपूर्वं त्वधिकारोऽप्रदेशात् प्रतीयेत । १।३।
६।२१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'मोक्षणीराजपद' इति नियदे 'पत्नी
समदा' इत्युक्तम् । तत्र द्वितीयोत्तरे वा प्रयोगे
पत्नीशब्दे यचनोहः कर्तव्यो न वेति त्रिणां कर्तव्यः
इति पूर्वः पद्यः । तन्मिराधार्यस्तुसाब्दः । अपूर्वं अन्य-
प्रवृत्तित्वे स्वप्रवृत्तिरूपे दर्शपूर्णमासकर्मणि पत्नीशब्दे
अधिकारः प्रतीयेत न विचारः उहः प्रतीयेत । अन्यदे-
स्यात् अन्यस्य प्रवृत्तिरूपस्य प्रदेशस्य अभावात् । चोद-
केन अन्यतः ज्ञाने मन्त्रे अर्थानुसारेण उहः स्यात्,
अन्य तु स्वयं प्रवृत्तिचात् चोदकेन प्रातिरेण नास्ति ।
पत्नीशब्दस्य आहृतिशक्त्येन ज्ञानेः बहूनीनां वा
पत्नीनां वाचकत्वात् उहस्य न प्रयोजनम् । के.

रेष्ट्या । इवः ? छणिकस्त्वेन सर्वत्र नैकस्यापि हि कर्मणः । कर्म चिद्युगपद्व्युत्तिः फले किमुत भूयसाम् ॥' यदेव हि कर्म गृहीतं, तदेव हि क्षणिकसुधभावयवत्वात् फलं प्रति अुरापद्भितुमसमर्थं, निजुन यान्यनेकात्मकानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासो भवति, न तदा दर्शः, यदा दर्शस्तदा पूर्णमासश्चिरविनष्टः । तथैकस्मिन्नेव समुदाने यदा आग्नेयस्तदा अग्नीषोमीयोर्षोऽयुजानौ न सः, यदा तयोरेकः वदेतरी न विद्येते, इति योगपद्यासमयः । तद्यदा दर्शपूर्णमाससद्वयवधो वा का चित् पुरुषे शक्तिनासायैव विनश्येत्, ततः प्रागनस्तदुत्पत्त्यात् उत्तरकर्मणा पूर्वैः सह रूपतः शक्तिर्यो वा साहित्याभावात् केन्द्रकरणात् कश्चिद्देशोऽपि, इति सहितसाध्यत्वेन भुतं फलं साहित्यासंपत्त्या नोपपद्येत । नहि केवले दर्शः तत्साधनत्वेन भूयते, तदन्य वा कर्म । शिरोपातश्च कर्मान्तरफलोत्पत्तिवदिनाऽपि सर्वकर्मोत्ते वा अभ्युपगन्तव्या । ततश्च यत्सैवान्यत्र, तदेवैव साधनं प्राप्तेति नेतराणि, विरविनष्टत्वात् । व्यय तु सर्वेषामप्यर्थव्या. शक्तयस्ति-प्रवृत्तिः, ततः स्वरूपाणामतन्त्रत्वात् तेषमस्त्वेव शक्तिगतमेव योगवय व्यवहारात्तन्त्रत्वात् व्यापरिष्यते । तथा च आह— 'शक्तिभिः सर्वभावनानां व्यवहारानुपासिता । तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे तामि. स सिध्यति ॥ लौकिकं चापि यत्कर्म फले फालान्तरोद्भवौ । तत्रापि शक्तिरैवास्ते न त्वपूर्वमिद्देष्यते ॥' यद्यपि च लौकिकानि. वृषियुत्पत्त्यान्यत्रप्रभृतीनि कर्मणि कालान्तरफलत्वेन इष्यते, तेषामपि स्वरूपान्तराणामभावत् सत्त्वैरेव तिष्ठद्विर्भेदवहारसिद्धिः । ते तु अव्यैरिक्तत्वात् सत्त्वरा नापूर्वैश्यामिषेयत्वेन प्रसिद्धाः । तेन प्रागेवमुक्तान्त श्लाघ्यवधवेलगामैव क्षणिकानेकाद्रूपानमप्रयोगसाध्य फलं विदित्वा शास्त्रप्रत्य-प्रदानात् सिद्धिर्भवति । नूनं केनाप्यात्मना समस्तान्द्र-प्रदानानि फलान्न यत्सिद्धयति' इति । अथ च स्वरूप-भङ्गदर्शनात् शक्तिव्यतिरेकात्सावत्यानोपपत्तिः । यत्तु भुतदान्यधुतस्वरूपान्तर इति, तत्र, 'यागादेव फलं सद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति । सूक्ष्मज्ञवत्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ॥' यदि दर्शनविधना केन

चित्कृतं वाप्येत, ततो दोषः स्यात् ॥ यागाहित्तयो तु शक्त्या साध्यमानं यानेनैव साधिनं भवति । सर्वेषां-नानामिष्टफलप्रभृती आन्तरालिकव्यापारावश्यमावित्वात् । अथवा सर्वमेव कार्यं दध्यादि शीतदेहकपचमार्गं, न सह-तैव स्थूलनैवात्मना जयसते, किं तर्हि, सूक्ष्माणि तावत्-ल्लान्तराण्यनुभवति । एव स्वर्गादयोऽपि अद्भुतदि-क्षानीयां तावदपूर्वावस्था प्रतिपद्यन्ते, तथा चोत्सधमानाया ते एवोत्पत्ता भवन्तीति । एतवानेव चान वर्तमानः फलः, यद्व्युत्तिः कर्मसंकल्पात् प्रभृति आ स्वर्गात्पत्त्या-वयवोपभोगात् । आह च— 'काष्ठे पक्षव्यमित्युक्ते निर्दिष्टा इत्यलनक्रिया । अद्भुते जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इष्यते ॥' यत्तु संभावनापदमपूर्वं नारूढमिति । तदयुक्तम् । कुतः— 'विनाशित्वेन विज्ञातं साधनं लोकावैद्ययोः । असंभावितसामर्थ्यैः धायाित्यं चोद्यते कथम् ॥' (न संभावित सामर्थ्यरूपेण स्यादित्यं यस्मै इति विग्रहः) ' नूनं विनष्टसाध्यैतस्व सामर्थ्यं फलनिर्गुत्तिकात्तत्पि यावत् आस्ते' इति हि यावत्साधयते, तावत् विनाशिनी क्रिया नोद-धितुमेवाराध्या । तस्मात् संभावना अन्वयणा च प्रथममेव सिद्धेति । 'न याऽतिक्रान्तयागोभ्यः पुरु-पेभ्यः फलोद्भूतिः । अतिक्रान्तानतिक्रान्तविशेष-स्त्वय नास्ति हि ॥' यदि हि अनाहितसत्कार एव यागा नश्येत्, ततः प्रागवस्थादुत्पत्त्यात् अतिनाशानति श्रान्तयागयोः को विशेषः स्यात् । आत्माव तावद-विशिष्टमुभयोः । यागत्वमपि हि विनष्टाद्वायागयो रानुत्पत्त्यम् । न च क्रियारहितस्य अवलान्तरगतस्य वा कर्तृ-त्वमवतिष्ठते । वर्तमानसिद्धिर्दीप्ति चैत् । न । तस्याः प्रागपि यागप्रकारात् विद्यमानत्वेनान्तरत्वात् । अपि च यदि पुरुषः फललाभन सर्वकर्मणा शुभाशुभाणामविशिष्टः, इत्येकस्यैव फलप्रदः । तथैवेन योनेन बहुभिश्च हदति-नम्रत्वात्कश्चिद्वैशेषिणीयात् बहुवाचिनः फलविशेषो न स्यात् । एतेनैव नृपप्रयोगानुप्रायिनः प्रयुक्ताः । कर्मनभिया-दिनि वा आस्त्यते कथमवयवो विद्याप्यते । यस्य त्वपूर्वाणि क्रियन्ते, तस्य प्रतिकर्म प्रतिप्रयोग च तन्नेदात् उपरने

अपेक्षा

● अपेक्षा तावत् समानवादीयेषु भवति । यथा फलवान् देवदत्तः इति न । हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति । किं तर्हि, समानवादीयान् पुरुषानपेक्ष्य । भा. ११।१।८।१८ पृ. २१२९. ● अपेक्षामु सर्वांश्च प्रकृत-संभवेन अमहत्त्वमहत्त्वम् । वा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६४.
● अपेक्षाऽऽक्षिप्तस्य प्रतिनिधिः । दुप. ६।३।४।१६ पृ. १४१६.

● अपेक्षादुष्टिः द्विवसंस्थानिमिच्छं कलादितद्विधा निवर्तमाना द्विवसि निवर्तयति । अस्ति हि किं चिन्मिच्छकारणमपि यदुपबन्धितस्यै निवर्तमानं कार्य-मपि निवर्तयति । कणिका. पृ. ३३४.

● अपेक्षितविधानादिरूपः न्यायः ॥ नहि समा-ख्याया क्रमस्य बाधः एकैको वा, तस्य याज्यादिनामै निवेद्येऽपि अविरोधात् । अपि तु अपेक्षितविधानादिरूपस्य न्यायस्यैव (समाख्याया बाधः एकैको वा) स तु नियम. समाख्यातो दुर्बल एव । कौ. ३।२।७।२० पृ. २५९.

● अपेक्षितविधिना अनपेक्षितविधिः प्राप्यते । यथा सोमामनेष्टिः वैदिकसोमस्य यमने, न तु लौकिकस्य । बाल. पृ. १४४.

● अपेक्षितविधेः (इव पक्षमी) अनपेक्षित-विधानदौर्बल्यन्यायः ॥ श्रीहिवान्या हेतुप्यायै अवधानोऽपेक्षितः न आन्वयानान्याय्या, इति अपेक्षित-न्यायेन अग्राह्यस्य औपचर्यमग्राह्यस्यैव तेषामर्थवि-करणे (३।१।४) दर्शितम् । पराक्रम. ४।१।१

● अपेक्षितानपेक्षितविधानयोः अपेक्षित-विधानं बलवत् इति न्यायः ॥ तस्मात् प्रथमापेक्षित-कारणवृत्तिमेव अन्यवृत्तिरैकी न्यायवृत्तौ युवति । कार्यस्य कारणपेक्षा हि प्रथममुपपद्यते, न विरोधिसंभवा-भावापेक्षा । इति विवरणम् । पृ. ९० । तत्राप न्याय उक्तः । तत्त्वदीपने पृ. ९०.

● अघोहृदादः । ' अघोनिवृत्तिः सामान्य बाध्य-वै. पतिकल्पितम् । गोत्रं वक्ष्येव तैश्चरमनोऽपेक्षित-रूपम् ॥ १ ॥ भावान्तरमभावो हि पुरस्तात् प्रति-

पादितः । तत्राश्वादिनिवृत्त्यामा भावः क इति कथ्य-ताम् ॥ २ ॥ सूत्रेया.

रत्नाकरः—योगतत्त्वमयसिद्धमगोहृत्वं सामान्यं नियमकरोति—अघोनिवृत्तिरिति । ये तु आहुः—न तान् न्यायवृत्तरूपाना अत्यन्तविरुद्धाना स्वल्पगाना अनुवृत्तः कश्चिदात्मा समरति । न च स्वल्पगानि अतिकल्प-त्वात् आनन्त्यमयनिचारान्या शब्दाभिधानीयक रमन्ते । अतः अगद्व्यावृत्तिरेव सर्वांशुगता शब्दार्थ इति यथा शास्त्रेयस्य अगोयावृत्तिः एवं ग्राह्येयस्यापि इति । यथा आहुः ' यद्रूपं शास्त्रेयस्य ग्राह्येयस्य नास्ति तत् । अतद्रूपमगद्विचयेरपि न भिद्यते ॥ ' इति । एष च प्रयोगः ' यदत्यन्तविरुद्धगाना सादृश्यापादकं तदत्य-न्यावृत्तिरूपं ह्य यथा गराश्वतुअरुणा अनुवृत्तं, तथा गौरयं इति विकल्पाकारो विरुद्धगाना शास्त्रेयदीनां सादृश्यापादादयति ' इति स्वभावेद्युः । तस्मात् अगो-निवृत्तिरेव सामान्यं शब्दाभ्यामिति । तैः गोत्रं वक्ष्येव शब्दान्तरेणानिहितं, नार्थान्तरम् । अथ च वक्ष्य-माणानेऽनुसिद्धस्यैकोः इति । कथमित्याह— भावा-भावात्तैश्चुसिद्धस्यैकोः इति । अघोनिवृत्तिरूपस्य अभावस्य बाधय-न्तरमिति । न च अघोनिवृत्तिरूपस्य अभावस्य बाधय-भूतं भावान्तरं भवत्यने संभयति इत्याह— तत्रेति । ३।१। १।५ (श्लेषकार्तिकस्यस्य अघोहृदादस्य विरुद्धत्वात्, शास्त्रदीपिकास्यस्य नाघोहृदादस्यन कोरे आहृतिबाधे सप्रहीतत्वात् गोद्वारोऽस्मानिः कृत इति ज्ञेयम्) ।

● अपोहृदादेन योगतानिमित्त-अवल्लक्षणवृत्त्यान्या-गोहृत्त्वस्य वेदाप्रामाण्यापत्ते आहृतेः भावरूपता उपपादिता । बाल पृ. ७.

● 'अघोहृदादेन चामात्रे भाप एवावधिप्यते ' इति न्यायात् अररगनिवृत्तिः करणमेव जान्यते । न भावो भावमृच्छति । रत्न. ६।३।१।१ पृ. ७।२।२.

● अपौरुषेयः शब्दार्थसंबन्धः । ' औत्पत्ति-वन्तु शब्दार्थसंबन्धः ' सूत्रं ३।१।१५.

● अपौरुषेया वेदा, कर्त्तृत्वात्सामान्यात् । विद्या-नायः ३।१।८।१९. ● अपौरुषेये निरोधमिति शौक्यो. अनुवृत्तिपूर्वकत्वात् अन्वेष्यत्वं चरन्त । कणिका. पृ. २७३. ● अगोहृदये वेदे कार्यमित्यापक्य शब्द

नाशे ततो न स्यात्, कर्तृस्था तु न नश्यति ॥ ' कथमन्यथाक्तिरन्यत्र समवैतीति चेत् । न । क्रियात्मनोरत्यन्तमेदाभावात् । अपि च, 'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतौषयुज्यते । तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥ ' यदा कर्मविनाशात् तदत्रा शक्तिरपि निष्पद्योजना भवति, अवश्यं चाशौ कल्पयितव्या, तदा अस्याः स्वरूपवदेव आशयविशेषोऽपि कार्यक्षमः एव प्रमातव्यः । तथा अज्ञापूर्वाणामपि आत्माश्रितानामेव एकार्थसमवायेन प्रधानैः संबन्धानामभ्युपकुर्वतां आशयरोपस्थाभावात् आरादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु पुरुषार्थत्वं प्रसज्यते इति । नैप दोषः, 'वादर्थ्येन हि शेषत्वं नाऽऽश्रयाश्रयिभावतः । राजार्थोपयिकं नित्यमुद्यो वहति कुङ्कुमम् ॥ ' न चाभूर्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यं, आत्म-सुखादिवचत्तदुपपत्तेः । यत्तु वीर्यादिसमवायिप्रोक्षणादिनिमित्तं तत्पट्टलादिद्रव्यावस्थासंवरणपरंपरया द्वयप्रदानं यावत् गतं, तत्रापि प्रधानस्यापि केन चिदरोन समवायात् तदशयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्तते । तेनैव चैषां नाशदुपकारकवत् अशयप्रधानार्थ्येनभ्युपगम्यते । यथैव एकार्थसमवायात् अज्ञप्रधानापूर्वाणां संबन्धः, एवमज्ञापूर्वाणामन्येनैव प्रधानापूर्वाणां च वक्तव्यः । तत्रश्च युगपत् कार्थारम्भप्रसिद्धिः ।

कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्तिभिरैवाज्ञापूर्वैः प्रारम्भे चोत्पन्नान्यैः युगपत्पुनरुक्तौ शक्यम् ? केचित्तावदाहुः । अज्ञमध्यवर्तिषु प्रधानेषु पूर्वाज्ञापूर्वैर्निष्पत्तेः, आगामिभिश्च क्रमवत्प्राप्तौ प्रचलितत्वस्थैरैकैकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिथ्यार्थैर्वैच साधारण्यात् नैकप्रधानापूर्वैर्निष्पत्तौ तानि अपद्यन्ते । कथं पुनरन्यगतामुपकारकत्वं भवति ? एकान्तावधारणात् भोजन-प्रत्याख्यौ स्यात्परिमाणजननिष्पत्तिवदिति प्रष्टव्यम् । ननु च पयनगतावस्थेष्वेतेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते, ततो नैरोत्तराज्ञाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यदा तत्करिष्यमाणतासंभवनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणाप्राप्तव्यन्ते । अन्ये पुनरहुः । एकैकमर्तु इतरेतर-निरिषेयमात्मीयमात्मीयं तादृशैर् करोति, यथा प्रधानमपि

आग्नेयादि यथाश्रुतसमस्ताज्ञापूर्वालाभात्करिषेयं तदा अनुत्पन्नप्रधानान्तरनिरिषेयं च प्रथमकृतसमवायिकाज्ञापूर्वमात्मानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत् साधयति । एवं यदा दशोपूर्वाणि तदज्ञापूर्वाण्यपि समस्तानि निष्पन्नानि, तदा तदीयराज्ञापतर्पणानन्तरं अपर्वाण्यिकानात् युगपदशो-वचनोपसंहारकल्पितं अज्ञानि प्रधानानि च प्रति तन्त्रभूतं, समस्तान्यज्ञापूर्वाणि अपूर्वात्मकमेकं युगपत् निरवयवं ग्राह-नोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । तत्रश्च तदरोन प्रधानापूर्वाण्यपि एककलोवाचिवाक्तिभूतं संद्वयं सर्वान्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वा अपद्यन्ते । तत्तु आफललाभादवरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिवन्धकरहितं तदानीं फलमेवोत्पद्यते, ततोऽपि किं कल्पनीयमेवापूर्वम् । बाढम् । नहि तस्मात्ते समस्तकले-पभोगसिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मात् प्रात्यात्मिकान्ये-वाज्ञापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं, मिथानि च प्रधानापूर्वाणि फलवीजत्वं न प्रतिपद्यन्ते ? इत्यं, नहि कश्चिदत्र दोषः । किन्तु 'अर्थापत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते । तत्रस्तत्सिद्धये भूयः स्यादपूर्वांतरप्रभा ॥ ' प्रधानानां फलं प्रति, अज्ञानां च प्रधानानि प्रति, युग-पदुपादानात् अपेक्षावशेन एकापूर्वकल्पनया च तत्सं-बन्धोपपत्तेर्नंतरकल्पनाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधारयते । ततः पुनः क्रमवर्तिभिः कर्मभिरादशक्यं युगपत्कर्ममिति तत्सिद्धयर्थं प्रात्यात्मिकपूर्वान्तरकल्पना भवति । सर्वत्र च, 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पन्ते सुबहून्वपि । अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ॥ '

के चित्त्रत्र चोदयति । यदि पीर्णमास्या कृतान्यज्ञापूर्वाणि अमावास्यां यावत् तिष्ठेयुः, ततस्त्वेव कृतार्थत्वानैवाज्ञानि पुनः प्रष्टव्येत् । एवं च तति 'नयोदशाभावात्वात्' इत्याहुवित्तंख्या याप्येत । अन्ये तु परिहृयन्ति । राज्ञोः पीर्णमासमावास्यायोः कालान्तर-संबन्धात् सर्वैरद्वैतैः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्वोपकृतव्यमित्यल-धारणात् पुनः प्रयोगः सेव्यतीति । अयत्र एवं वक्तव्यं, साज्ञा पीर्णमासी अमावास्यावहित्वा स्याथं करोतीति करण-विमक्तिश्रुतेरवगमान् पूर्वोक्तेरेन न्यायेन प्रधानापूर्ववयं साज्ञापूर्वांनुगृहीतमेकमपूर्वं कृत्वाऽपद्यन्ते । तत्पुनरेवं निष्पन्नैतेवामास्याऽपूर्वेण सदापरापूर्वमारभेत । तत्रश्च

इति चाविरोधः (इत्यस्य चाविरोधः, सचनप्रकर्षोऽपि सामर्थ्यसंभवात्) ।

परं तु ध्रुविसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

भाष्यं— यद्य प्रावाहगिरिति, तत्र प्रवाहणस्य पुरुषस्य अप्रसिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणः । प्रशब्दः प्रकर्षं सिद्धः, वहतिश्च प्राणेषु, न तु अस्य समुदायः क्व चित् सिद्धः । इकारस्तु यथैरापत्ये सिद्धः, तथा क्रियायामपि कर्तरि । तस्मात् यः प्रवाहयति स प्रावाहणः । वनर इति शब्दानुकृतिः । तेन यो नित्योऽर्थः (वायुः) तमेव एतौ शब्दौ परिप्यतः । अतः उक्तं ' पर तु ध्रुविसामान्यमात्रं ' इति ।

कृते वा विनियोगः स्यात्, कर्मणः संबन्धात् । ३२ ॥

भाष्यं— अथ इयमनगम्यते नायमुन्मत्तवाल्लान्कनसदृश इति । तथाहि पश्यामः ' वनस्पतयः सनमासत ' ' सर्पाः सनमासत ' इति । यथा ' जरद्वयो गावति मत्तवालि ' कथं नाम जरद्वयो गायेत् ? कथं वा वनस्पतयः सर्पा वा सनमासीन् इति । उच्यते । विनियुक्तं हि इदम्यते परस्परं संबन्धार्थम् । कथं ? ज्योतिषोमः इत्यभिधाय कर्तव्यः इत्युच्यते । तेन ? इत्यावाङ्क्षिते लोमेन इति । किमर्थमिति ? स्वगमिति । कथमिति ? इत्थ अनया इतिकर्तव्यतया इति । एतन्नगच्छन्ति, यदर्थैभिः संवृतं पिण्डिन कर्तव्यं कथमुन्मत्तवाल्लान्कनसदृश इति पश्यामः । मनु अनुपपन्नमिदं हृदयेते ' वनस्पतयः सनमासत ' इत्ये यमादि । नानुपपन्नम् । नानेन ' अमिदोषेण जुहुवात् स्वर्गनाम ' इत्येवमादयः अनुपपन्नाः स्युः । अपि च ' वनस्पतयः सनमासत ' इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः, स्युवयो वेदाः सपत्न्यः । वनस्पतयो नाम अचेतनाः इदं सनप्रदायितवन्ताः, किं पुनर्विज्ञातो ब्राह्मणाः । तदथा लोके संपत्तायो मृत्यु अपि न चरति, किं पुनर्विज्ञातो ब्राह्मणा इति । अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः सुमति-श्रितः, कथमपि आद्यहृदयेत उच्चय फाल्गुनकरशरत्त इति । तस्मात् चोदनात्प्रत्येयै धर्मः इति सिद्धम् ।

बुद्धी— बुद्धन्तं ' वनरः प्रावाहणः ' इति, स्थिते प्रमाथ्ये गुणगदं वक्ष्यति (गुणवादस्तु १।२।१।१० इत्यत्र), यद्यथागमेव च भाष्यकारिणात्र ज्ञातव्यतम् । किमर्थं ' वक्ष्यामः ' इति, नोक्तं च ! (उचर-) अर्धनद्वत्तोपन्यासापत्तम् । (अर्धनद्वत्ता परिहरति-) न शक्यते ज्योतिषोमादपि विध्युदेशेषु कल्पयितुं, तदेक-वाक्यत्वाच्च ' वनस्पतयः ' इत्येवमाद्योनाम् । अपि च ' अविगीतः सुहृदुपदेशः ' (इति भाष्यं) सार्वजनीनम-विपर्ययं दर्शयति । तस्मात् चोदनेव प्रमाणं धर्मत्वेति स्थितः प्रतिज्ञाऽर्थः ।

श्लोका— वचनान्तरसाधर्म्यात् कर्तुः सामान्य-संख्ये । समान्यवया विशेषोऽयं कृतादिरथ-धार्यते ॥ १ ॥ (सामान्यसंख्येः सामान्यप्राप्तिः । वचनान्तरेण भारतादिना) अनपेक्षत्वमेव (५) या रूपात् कृतकतोदिवा । वेदे सा इदम्यते स्पष्टा कृत-कार्याभिधायिनि । २ ॥ (रूपात् ' वनरः प्रावाहणः ' इत्याद्यनित्याभिधायिवेदरूपात् । इति पूर्वः पक्षः । अथ सिद्धान्तः) स्मृतिप्रयोजनाभावात् कर्तृमात्रेऽनपेक्षिते । सामान्यसिद्धरूपेक्षरथात्र समाख्या नियामिका । ३ ॥ अन्यथाऽप्युपपन्नत्वादिषु प्रथचनान्तरादिना । न शक्यता कर्तृमूलाय प्रोक्ते च स्मरणं स्थितम् । ४ ॥ (' तेन प्रोक्त ' इति पाणिनीय स्मरणम् (४।३।१०१)) श्रुत्यादेर्दुर्गला-वाली न वाचा तानि धायितुम् । अहर्भूयान्तमेकैषं शब्दराशिं न याचते । ५ ॥ (अत्रकत् वेदान्तर-भूयान् शब्दराशि इति न्यायव्यापारः । अग्न इति पूर्वपक्षिणः संशेभनाथो मित्रातः इति वेदः) पादं वा निर्निमित्तेषु शारत्तमेकां पदिव्यति । ध्रुविसामान्य-न्यमात्रं हि नात्र दण्डेन धार्यते । ६ ॥ सति न्याधारणत्वे वा संभयेन विशेषणम् । यथा वैरूप-सामेति सचक्षेय श्रुतीयते । ७ ॥ (विशेषण न स्यात्संभयेन तितु सत्ताऽपि संभरदपि भवति । ' उक्तयो वैरूपताया ' ' एतन्नियः दोष्यो वैतज्याया ' इत्यत्र सर्वनाश्रुतायान्नि मिश्रितमाद्यहृदयं पृथङ्गनरेन रथग-दिमथ निवृत्ते, न धर्मणि सामानि, यत्तान्मेवैव देवतादेः प्रतुविदोपान्थोरनति, इति एतान्मे वरते

अत्राभिधीयते । 'उभयत्राविरोधिष्वं प्राप्तं नह्यस-
तीति यत् । पुनश्चैतीति वन्मूनं विरोध्यागमनं
मतम् ॥' परितरल्यास्येय अख्येयागमने न किं विद्विदं,
एति तु बहु विरुद्धमित्याह । तदुपपन्न्यते, 'स्वतस्त्वापद-
मूर्तत्वात् मूर्तैर्मिश्रताऽऽगमनः । तत्रश्च वैरसंश्लिष्टो
न नेतुं शक्यते क्व चित् ॥' यदा मूर्तानामपि
सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रसादीनां न मृत्पिण्डादिभिः सङ्-
मिश्रत्वमुपपद्यते, तत्रयत्नेन वा नयनं, तदा आत्मनः
स्वभावेनात्मन्तामूर्तस्य ज्ञानसंज्ञानस्य वा भूतैर्मिश्रत्व भवे-
दिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी बद्धात्मना शरीरा-
दत्यन्तव्यतिरेकालमादात्स्येन मूर्तत्वं जीवस्येति द्रव्यात्
तस्मात्परोरुत्तराशयप्रसक्तं, मिश्रत्वामूर्तत्वं मूर्तत्वाच्च
मिश्रभावः इति । तस्मान्मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोऽस्य
अमूर्तत्वात् शरीरसंपर्कनिमित्तमूर्तत्वसिद्धिः । तत्रश्च
शरीरादन्यः तेनासृष्टाक्षः । अस्पर्शावाच्य अनाकृत्य-
माणः शरीरे गच्छति वदताकाशप्रदेशयदाभा पश्चादिः
स्रवत्स्रैव तिष्ठेत् । नहि सस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा
प्रेम, येन स्वतन्त्रः परंपरितो वा गच्छेत् । इत्यादिप्रभृ-
तीनां तु स्वरीपत्वाद्वायुना प्रेयमाणात्तान्मुक्तदिना वा
नीपमानानां मुक्त गमनम् । तेन वेकलं शरीरं गच्छद्
चेतनं स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्रयत्न गम्यते, तत्रत्य
आत्मानुस्यूतिरस्तीति कुक्ता चैतन्यात्सृष्टिः, यथा पूर्वा-
वप्रदेशस्यारो स्वर्गलोकप्रदेशे परेणानागतानसिद्धिः ।
किंच, 'असर्वगतपक्षे स्यात्कीचो देहदुर्निर्गतः ।
अणुः शरीरमानो वा, सर्वथाऽपि न युज्यते ॥'
ज्ञानसंज्ञितपञ्चस्तारसिद्धत्वं । तत्र नित्यः स्वभावात् शरी-
रात्मन्त्ववती 'यद्यणुः कल्प्यते तत्र देहं न
व्याप्नुयाद्दसौ । तत्रश्च सर्वथाऽस्मत्सुत्पत्तथाद्यसं-
भवः ॥' यदा द्ययुमान आत्मा भवति तदा यावानेन
प्रदेशविरोधस्तेनापिठिव, तन्मानवतानामेव मुमुक्षुःशरी-
रावुपलभ्यः मामोवि, तत्रश्चैकरिम्भच्छेपे शिर पादवेदना
ऽनुभवे न स्यात् । अथ स्युखनारित्यात्तत्रमोपलभ्यते
इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च प्लाग्नेदो
रस्यते, अनारिधतस्योपलभिपशालस्यभरादेः प्रमाण्यु-
रन्वये । तस्मादकल्पनेयम् । शरीरानुभवज्ञानं चापरिसोयनं

पुष्ट्यादि च आत्मापिठितानां भवति, मृतावस्थापि
विपर्ययदर्शनात् । तत्र यः एवावयवतत्तेनोच्छेदः, स एव
मृतावच्छुभ्येत् । अथ शरीरपरिमित आर्हृत्वपक्षेणान्य-
गम्यते, तत्रापि बहुदृष्टं कल्पनीयम् । 'सद्भावोऽ-
वयवानां च तथा तोषामनन्तता । संश्लेषश्च
विनाऽन्येन तद्भावोऽपि च नित्यता ॥ अतिसंकोच-
विस्तारौ पुक्तिकाहरितदेहयोः । अन्तराभवसंचार-
स्वद्भावाज्ञानकारणे ॥' सर्वे द्ययवसद्भावादन्यः
प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्तः उद्येष्टामात्रेण कल्पन्ते, ते
शब्दयच्छेदापि प्रत्याख्येयाः । शरीरमात्मवधिकानां चैपा-
मुयेधितुमपि आनन्त्यादशक्य, न चैषां द्रवत्वादिना
विना कश्चित्संदलेषेतुर्विद्यते । न चासंश्लिष्टानामेक-
जीवारम्भसामर्थ्यम् । सर्वसंयोगानां च विद्योगाविना-
भूतत्वात् घटादिदुष्यः कदा विगज्जीवस्य प्रथंशो भवेत् ।
मात्रच्छेदे च तद्वर्तिना जीवावयवज्ञानां ततो निःसृत्य
अवशिष्टे शरीरभागे पुनः प्रवेद्य इत्येतदप्रमाणम् ।
यत् विद्योक्तिमात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदमि-
यात्परेतिरायुगुनिचिरासिधिति न सत्ता जीवावयवसमुपगति-
र्विज्ञायते । तथा एति 'संकोचविकाशौ एतेषां भवतः'
इत्यत्र न किं चित् प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रमाणभृतीनां तु
कथयितुं प्रत्यक्षत्वाद्दुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः
सकोचो भवति दाशकादिच्छादने शेषप्रभाविनाशात् ।
अनाहृता हि बाला आत्मसमीपे प्रभास्यच्छेदमारब्धुं
समर्था, नाच्छादिता । एतैरेव च विकसोऽपि
प्रयुक्तः । अन्ये एव सत्यवकास्तत्र प्रचीयमाना विकस्य
जनयन्ति, न तापत्रमेव विकसतः । स्वयंभवां च पर-
स्परदेशप्रतिन्याधेदान्तरन्याप्या निरागौ पश्यते, जीवा
वयवज्ञानां तु अमूर्तत्वात् सर्वेषां समानदेशानुविधात्
नित्यमणुमानवपद्यः स्यात् । कथं चैत्रस्य जीवस्य
पुक्तिनाहृतिशरीरपरिमितौ सकोचविकाशौ दुष्येते ।
मरणशले चान्तघनशरीरसंचरणं येन चित् प्रतिनयेन
सदपि न गद्यते, तेन च शरीरन्तरे जीवनिधेय इत्यादि
निष्प्रमाणम् । तस्मात् संचरणम् । यत् स्वामाक-
तदुल्लभाशदियद्वानुपनिषत्सु, तत्रान्तरात्परिचित-
विभुत्वस्यैव सत् सूक्ष्मप्रश्नगोचरत्वात् । सदपि देवा-

अतोर्थातिरात्रः

रणे अनुक्रमणात् । छु. ३।६।१६।४७. • अतोर्थातिः । यत्र अतिरात्रे चतुर्थो रात्रिर्वाच्यः स्तोत्रमयाम्को वर्षति सा अतिरात्रसंश्लेष्य अतोर्थातिपदवाच्या । (अत्र प्रथमिनात् स्तोत्राणि) । भाट्ट. ३।६।१६.

• अतोर्थातिरात्रः कर्त्तव्ये । अथ च त्रयोदशसु अतिरात्रेषु एवादष्टः । दाल. पृ. ३४.

• 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' । अपि च न केवलं प्रकरणं अस्य (पोडशिनः) आचकं, किं तर्हि वाक्यमपि तथा 'अप्यग्निं णस्य' इति । तस्मात् प्राकृतः पोडशी । भा. १०।५।१३.७. • 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये' । अग्निष्टोमे पोडशी क्षुत्तमालविशिष्टो गृह्यते । तेनाग्निष्टोमस्योपमर्दो भवति । तथा च राजन्यस्य केवलाग्निष्टोमनिवृत्तिरेव । भाट्ट. १०।५।१२, नित्यसहायाः प्रहृतौ राजन्यस्य वापः । १०।५।९, • 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये' 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्' इत्यादिपदानैः ज्योतिष्टोमाद्ब्रह्मणाप्युपपत्तिः । नक्षेताम्यर्चनारूपाणि, लिङ्गभ्रवणात्, विनिगमनाविरहाच्च, राजन्यादिपदस्य स्तुतावनुपयुक्तत्वाच्च । पोडशी प्रहः । १०।५।९, • 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' 'अप्युक्थ्ये' इति नाम्नाभ्यां पोडशिर्णस्यापि. प्रकृत्यद्ब्रह्म उच्यते । १०।५।१२.

• अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । ३।४।८।१० ॥

अनारभ्य भ्रूयते 'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं नार्थे' इति । इदं हिरण्यमरणं किं प्रकरणधर्मं, उत पुरुषधर्मः । कर्मसु हिरण्यकारणमनृद्य किं सुवर्णता विधीयते, उत विशिष्टविधानरूपेण पुरुषधर्मो विधीयते इति विचारे सिद्धान्तमाह । अप्रकरणे न कस्यचित् प्रकरणे, अनारभ्य विहितं सुवर्णधारणमिदं, तद्धर्मः पुरुषधर्मः स्यात् । उत प्रकरणशितेभ्यः अस्य अनारम्भाधीतप रूपस्य विशेषात् । पूर्वाधिकरणविधानवैलक्षण्यार्थस्तु शब्दः ।

अथ कुतूहलं—अथ एतदेवं सूत्रं पूर्णपञ्चममपि योग्यम् । तुः अप्यर्थे । अप्रकरणे आम्नातमपि हिरण्यमरणं तद्धर्मः प्रतुष्यते । ततः तस्मात् पुरुषार्थत्वात् प्रत्यर्थस्य विशेषात् विशिष्टत्वात् । पुरुषार्थत्वे वर्तमानापदेवार्थवादतः फलरूपनाऽपेक्षया कथं तत्फलं नतूपनाप-धत्वाश्रयणस्य ज्ञायकत्वात् इत्यर्थः । ननु प्रतुष्यत्वात् फलम्याभावात् कथं प्रत्ययेता हिरण्यमरणत्वेति । अत्रापि एतदेव सूत्रं उच्यते । ततः अपिशेषात् । पठ्यर्थे तसिः । तस्य हिरण्यमरणस्य फलपेक्षस्य अविशेषात् वैदिकक्रियात्वेन साम्यात् प्रयाजादिवत् नतुपकारकत्वं युज्यते—इति ।

अद्वयत्वान्न शेषः स्यात् । २१ ॥
पूर्वपक्षमाह । तुवाच्यः पुरुषार्थत्वपक्षमाहुरस्ये । सुवर्णधारणं श्रुतौ शेषः स्यात् न पुरुषधर्मः । अद्वयत्वात् हविर्द्रव्येण देवतया. च हस्त्यत्वात् नार्थं यातः कश्चित् । सकारणत्वं अथ, स च ननु शेषः, चतुर्धरद-पुरुषस्य शेषो वा स्यात् । एव 'सुवासता मवितन्' इत्यादिभिः ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥
'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं नार्थे' इति विहितं सुवर्णधारणं ननु शेषः प्रतुष्यत्वात्पुरुषशेषो वा, वेदसंयोगात् 'आप्यर्चनं' इति वेदसंयोगः प्रतुष्यत्वात्तस्य युज्यते । कर्मणा साङ्गानामध्वर्युं कर्ता । तस्मात् सुवर्णधारणं कर्मधर्म इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

द्रव्यसंयोगाच्च । २३ ॥
'सुवर्णे हिरण्यं नार्थे' इति विहितं सुवर्णधारणं नार्थं द्रव्यसंयोगात्, नार्थं इति कर्मणि विहितद्रव्यन्येन मरणस्य हिरण्यकारणद्रव्यप्रधानकारणमेतन्निघारणस्य द्रव्यसंस्कारत्वात्वात्वात् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । चाशब्दः तदुच्यते ।

स्याद् वाऽस्य संयोगधत्त फलेन संबन्ध-स्तस्मात् कर्मैति शान्तिः । २४ ॥
पूर्वपक्ष रक्षकयोगे प्राप्तं वाच्येन वाच्यं प्रथममप्येतेके सिद्धान्तं उच्यते इति । संयोगात् 'पदान्तत रैतन्न विद्युत्तो नञति' इत्यादिभिरुच्यते प्रजापतिप्रदानं

चा फलं यावदवच्छिद्ये इति शास्त्रमाप्यादवगन्तव्यं, नापूर्वम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । ' विनाष्टस्यासतस्तावन्न कार्यास्मभसंभवः । क्षणिकरत्वेन सिद्धस्य नापरधानं च युक्तिम् ॥ ' अतः अपूर्वमेव कल्पयितव्यम् ।

सोम— पूर्वाशेषात् संगतिः । प्रयोजनं तु यावद्दिदं शास्त्रे अपूर्वोपजीवि अज्ञानामपूर्वावस्थाविदेशो हादि, तत् सर्वं बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— चोदना अपूर्वं पुनरस्ति । यतः कर्मणा फलारम्भश्चोद्यते इति ।

वि— ' अपूर्वसदसद्भावसद्यसे सति, नास्ति तत् । मानाभावात् फलं यागात् स्थित्येच्छास्रप्रमायतः ॥, क्षणिकस्य विनाष्टस्य स्वयदेतुल्यकल्पनम् । विरुद्धं माऽन्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ अमान्तरस्याप्रतिर्वा चकिर्वा यागजोच्यते । अपूर्वमिति तद्भेदः प्रकियातोऽवगम्यताम् ॥ '

भाट्ट— धात्वर्थादेव अपूर्वमिति स्थिते, अपूर्वमेव अस्ति न वेति चिन्ताया, ब्रह्मसाधारणसद्धारणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं, गौरवापत्तेः । न च नित्यत्वात् फलस्य ' धर्मः क्षरति कीर्तनात् ' प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि मुमहान्यपि ' इति कीर्तनप्रायश्चित्तनाशयत्वानुपपत्तिः, कीर्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तदनाशकत्वात्, कीर्तनात्यन्ताभावनिशिष्टज्योतिष्टोमभक्तित्वेन कारणत्वव्यवसायात् न कश्चिदोप । अतो नापूर्वं किं चित् प्रमाणमस्ति । इति प्राप्ते, धारतिनक्षत्रयोर्नाशेषाविनोः भयन्मते लक्षणाऽऽपत्तेः नाशस्योपमर्तुमेव कल्प्यते, गौरवस्य फलमुत्पत्तेन अदोषत्वात् । अतश्च प्रधानेन स्वर्गादिफलं जननीये अपूर्वममान्तरस्यापारः । अह्नेन च प्रधानादिनिष्ठवृत्तावतुल्योप्यवस्थे स्तुते जननीये तद् अचान्तस्यापारः । स च फलवदाननिष्ठः । अमान्तरस्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः । तदप यत्र एकमेव प्रधानं, तत्र पूर्वाचरणसिद्धिः तात् सत्यात् अपूर्वोत्पत्तेः प्रधानान्यसिद्धिं एवमुक्तव्यपूर्वं, तेन च सर्वान्नादे परमापूर्वमपर, इति द्वे अपूर्वं । एवं प्रधानमेवेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्यपूर्वमेतद, परमापूर्वं तु एकमिति श्रेयम् । सर्वोपार्थमावबोधु ' वीर्गमास्यां वीर्गमास्या यजेत ' ' अमानास्यापामामाकाश्या यजेत ' इति

इति वाक्यद्वयेन यागन्यकरणताना विक्रान्तरनिरपेक्षाणा साहित्यावगतेः साहित्यस्य च एककार्यनिरूपितत्वं विना अनुपपत्तेः प्रतिशमुदायं समुदायापूर्वमपरं, तेन च परमापूर्वं, इति नवापूर्वसिद्धिः । एवमन्यथापि चातुर्मास्यद्रादशाहादिषु अपूर्वकल्पना चेया । अत्रेयु तु संनिपत्तोपकारकाङ्गव्यापूर्वाणा प्रधाने एव उत्पत्त्यपूर्वजननानुत्पत्त्योप्यवगन्ते उपयोगः । अन्तिमप्रधानयतोप्यतया च नाशः । आरादुपकारकजन्याना तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहितकार्यजनवानुत्पत्त्योप्यवगन्ते उपयोगः । अन्यसिद्धिं च कार्यसमुदायापूर्वसत्त्वे तदेव । तदभावे परमापूर्वं स्वर्गादेव वा श्रेयम् । अन्तिमयोग्यत्वोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वं न तथा किं चित् प्रमाणमस्ति इत्याशङ्क्येन, ततो माऽश्नु तत् । अज्ञाना तु आरादुपकारकाङ्गां उत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलानुत्पत्त्योप्यवगन्तमेव कार्ययस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् । २।१।३.

मण्डन— ' विश्वेभ्यस्तत्त्वदपूर्वसिद्धिः । ' २.
शंकर— ' अपूर्वं द्वारमस्ति नः । ' ३.

ए एव तावत् सिद्धमपूर्वं तच्च धात्वर्थादेव इत्यपि, धात्वर्थस्य अपूर्वजनकत्वे द्रव्यादेः तदर्थत्वं इत्यपि च । तदपचादस्तु तानिद्रीपायाधिकरणेषु । कौ. २।१।४। ३. ६३०. * अपूर्वाधिकरणे क्रियागत्यादृष्टकचरनाऽपेक्षया नियमादृष्टकल्पने स्वयमुपपादिविषयाः । १।२।४।४२ ६. ७१. * ननु कृष्णविधायाऽऽकरोे यागकार्येणाशकत्वकल्पनं, प्रयागादावपि अकरणस्य अग्नेयादिर्नाशानुत्पादकत्वकल्पनाऽऽपत्तेः, अकरणत्वादेः कारणत्वाऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवत्वा इत्यादि कौत्सुमे अपूर्वाधिकरणेषु धुष्यम् । भाट्ट. ५।२।०. * सिद्धे हि अस्मिन्नाधिकरणे (स्वर्गवामाधिकरणे) कर्त्तविरक्तिनियोगे तदवगमनत्वादेव अपूर्वाधिकरणे क्रियातिरिक्तज्ञानसिद्धिः । रत्न. ६।१। १।१ ६. ६. * ' सन्निधौ यजति ' ' वतुनपातं यजति ' इत्यादी अर्थान्तरपरप्राप्ताणामेदात् माननामेदसिद्धिः, अपूर्वाधिकरणन्यायेन च अपूर्वमेदसिद्धिः । कौ. २।२।२।२ ६. १४१. * फलस्य बालान्तरमाविनः कारणत्वं यागादेः न संभवीति इति अपूर्वकल्पनं, परतु फलसिद्धौ अपूर्वाधिकरणलोपः । ६. ६।१।१।१.

प्रधानत्वात् । पदस्य गिरापदस्य यत् अन्यत्वं अन्यरूपत्वं
इरापदरूपत्वं तद्विधानार्थं इदं वाक्यं पदान्यव्य-
प्रधानम् । गानविषये तु नेदं वाक्यं विमपि भूते, स्थानितो
या गीतिः, तां न निवर्तयति इदं वाक्यम् । तस्मात् इरापदं
प्रगीतमेव प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । चराब्दः समुचये । 'उद्रेयं
आईरु या दासाण' इति गानसंयोगात् गानस्य संयो-
गात् संयोगस्य विधानात् प्रगीतमेव इरापदं प्रयोक्तव्यम् ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

पूर्वपक्षी आह—ननु तर्हि इदं गानस्यैव वचनं
'उद्रेय आईरु' इत्यादि । अनेन च गिरापदे एक
गानविषयो निर्दिष्टः, न प्रगीतगिरापदम् । इति चेत्
भूयात् ।

च, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

सिद्धान्ती आह—'उद्रेयं आईरु' इत्यादिवचनेन न
गीतेर्विधानं, किंतु गीतिविशिष्टस्य इरापदस्यैव । अस्य
वचनस्य तत्प्रधानत्वात् इरापदप्रधानत्वात् । इरापदमेव
गिरापदस्थाने अनेन वाक्येनोपदिश्यते, गीतिस्तदर्थं च
स्थानिगतः अनुच्यते । आईरु इति निर्देशो हि इरापद-
स्यैव । अत एव इरापदस्यैराथवाचो भवति, 'इरापदं
यजमाने ददामि' इति । इरापदस्यमर्थवाचो, न गीतेः ।
इत् अने तदह उदात्ता यजमाने संवादामि इरापद
पठनेन इत्यर्थवाचार्थः । तस्मात् प्रगीत इरापदं गिरा
पदस्य स्थाने प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः । कं.

● अप्रतिमाहान् प्रतिपद्यतः पापमस्ति वैदिके-
ऽपि प्रतिभेदे । भा. ३।१।१०२ पृ १५५

● अप्रतिपत्तिरूपः दृष्टार्थः गुणकर्मविधिः अर्थ
कर्मविधिः प्रत्यक्षविधिः यथा 'मीढीनवहन्ति' ।
वाल्. पृ. १३, ● अप्रतिपत्तिरूपः दृष्टादृष्टोभयार्थं.
गुणकर्मविधिः प्रत्यक्षविधि यथा पशुपुरोडाशादि
आश्रयिणर्भ । पृ १३.

● अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति इत्यनेन न्यायेन
अनिरकृतोऽयः अङ्गीकृतः स्यात् । सु. पृ ७२.

● अनीयादिति विधौ अन्याएव ध्यानस्याश्रयगात्

तयोचराप्रदानात् 'अपति०' इति न्यायात् जातीयादि-
त्यन ध्यापेदित्यर्थः । नृ. पू. भा. १।२. ● 'स्त्रियाः
जीनति भर्तृरि तदनुमती, प्रोषिते मृते वा तदनुशां
विनाऽपि पुत्रस्यानप्रतिप्रयोरपि शरः । अनुमतिश्च अप्रति-
पेषेऽपि भवति, 'अप्रतिपिद्ध०' इति न्यायात् । दृक्क-
चन्द्रिका. पृ. १०.

● अप्रतिपत्तिसाधेयाद्भवेकत्वस्य कर्मानुपेक्षाः ।
भा. ६।१।१०।४२.

● अप्रतीतस्य विशेषणत्वासंभवात् । वा. १।३।१५
३२ पृ. ३१८, ● अप्रतीते विशेषणे विशेष्यप्रतीतेः ।
१।३।१।३३ पृ. ३१८.

● 'अप्रयाजास्ता अन्तुयाजाः' इति ज्योति-
ष्टोमे उपसन्तु पठयते । अपूर्वा एव उपसदः, न प्रकृतिर्नै
विकृतिः । प्रयाजादितिषेधोऽन्य नित्यानुवादः । यावदुक्त
उपसन्तु अतुष्टेयम् । वि. १।०।७।१४.

● अप्रयोजकः पुनर्द्विविधः । कश्चित् स्वस्वस्वमपि
अप्रयोजकः यथा तुषोपवापः ककालस्य स्वग्रभूत-
स्थानि अप्रयोजकः । कश्चित् पराद्रस्य स्तोत्रकारिणोऽपि
अप्रयोजकः यथा दध्यान्वनस्य वाजिनयागः । यथा
वा अष्टाम्यङ्गन एकहायनीनयनसाध्यमपि न तस्य प्रयो-
जकम् । यथा वा प्रतिपत्तिः । शृङ्गोदितनिरसन-
स्त्रिष्टुष्ट्याग—चात्वाल्प्रमथमादिः प्रतिपाद्यस्य शृङ्गोदित-
तस्य रोपस्य वृष्णविपागादेश अप्रयोजकः । तथा मथङ्गी
अपि पशुपुरोडाशादि परब्रह्मस्य प्रयाजादेः स्तोत्रकारि-
णोऽपि अप्रयोजकः । वाल्. पृ. १०७, ● अप्रयोजकः
सतविधः । 'प्रयोजकः सतविधः' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
पृ. १०६.

● अप्रयोजकत्वादेकस्यान् कियेरन्, रोपस्य
गुणमूतत्वात् । ३।४।१।५।४२ ॥

दशपूर्णमासयोः सिद्धशृङ्गा इवा चतुर्चास्त्रा प्रादिव
इति रोपकार्याणि किं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः कर्तव्यानि, उत
एकस्मादेव हवियः इति विचारे पूर्वपथमाह । रोपकार्याणि
हविषाः अप्रयोजकानि न प्रयोजकानि । अप्रयोजक
त्वात् प्रयोजकत्वामारात् रोपकार्याणि एकस्मादेव हवियः
कियेरन् कर्तव्यानि, न सर्वेभ्यः । रोपस्य हविःरोपस्य

० अपूर्वं त्वपहृष्येत । २।८।१।२१ ॥ गोश्रीयं नेष्ट्रीव
इत्यादी अपूर्वं कर्मणि तु अपहृष्युः अपहृष्येत निवर्त्येत
विशेषसमाख्यानत्वात् । द्वादशानां द्वंद्वानां तु आभ्यर्णवत्त्वेनैव
इति । अपूर्वत्वेऽपहृष्येत इति सुधाया पाठः
(३।७ प्र. ६५) । असदृशहीतस्तु य-पाठः ।
भाष्ये तु 'अपूर्वं त्वपहृष्येत' इति पठितम् । आन
न्दाश्रमादी तु नेद्रे सूत्रत्वेन मुद्रितं, किंतु भाष्यत्वेन । के.
० अपूर्वत्वात् 'वपद्र्कर्तुः प्रथममशः' इत्यत्र नानेक-
गुणविधानं दुष्करम् । वा. ३।५।१३।३८. ० अपूर्व-
विधिः उपत्तिविधि- विनियोगविधि- अधिष्ठाविधि-
प्रयोगविधिभेदेन चतुर्धा । कर्मस्वरूपबोधको विधिः
उपत्तिविधिः यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अङ्गता-
बोधको विधिः विनियोगविधिः यथा 'दद्यात् जुहोति'
इति । पल्लवबोधको विधिः अधिष्ठाविधिः यथा
'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । साङ्गानुष्ठान-
बोधको विधिः प्रयोगविधिः । स च निवृत्तको मिश्रः
उपत्तिविनियोगविध्युपजीरकश्च । न च निमयं तत्त्वत्वेन
इति वाच्यम् । समानदेशकालकर्तृताया अन्वयेन अला-
भात् । तदाभाय तस्य आवयवकत्वात् । अङ्गप्रधान-
विध्यैकवाक्यताबोध एव प्रयोगविधिः इत्यन्ये । मणि.
प्र. ९९. ० अपूर्वविधिः चतुर्विधः । जातिविधिः,
द्रव्यविधिः, गुणविधिः, क्रियाविधिश्च । तत्र
जातेः अपूर्वविधिर्यथा 'लादिर वीर्यकामस्य यूप
वृत्तः' इति । द्रव्यस्य अपूर्वविधिर्यथा 'सोदोहनेन
पशुकामस्य प्रणयेत्' इति । गोदोहनसदृश्ये गौगि-
त्वेन द्रव्यभावित्वात् । गुणस्य अपूर्वविधिर्यथा 'यदि
कामयेत वयुक्तः परंजयः स्यात्, नीचेः सदो गिनुवात्'
इति । क्रियाया अपूर्वविधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति ।
देवताविधिरपि अपूर्वविधौ एवान्तर्भूता, देवतायाः
यागसिद्ध्या अदृष्टार्थत्वेऽपि रिष्यैकप्रमाणत्वात् । आह-
नीयादेः होमाधिकरणगोचरत्वे विधिरपि अपूर्वविधावेव
अन्तर्भूतः, आहनीयादेरपि अधिष्ठात्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि
होमविधिना अनाश्रितत्वेन अदृष्टार्थत्वेन अपाठमि-
होमधिकरणार्थकः उच्यते । देवताविधिरपि तद्वि-
चतुर्धा-मन्त्रार्थ-द्वितीया-अपवादभेदात् पञ्चविधः ।

तत्र आर्थवादिकः अपवादभेदेऽपु वक्ष्यते । अभ्ययनविधि-
रपि अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च । नहि अत्र नियमविधिः ।
स हि अर्थज्ञानरूपत्वे वा स्यात् कल्पपूर्वं वा ? नाच,
नहि अभ्ययनेनैव अर्थज्ञानं इति नियमः संगती । उपा-
यान्तरेणापि तदर्थानात् । (इदं चिन्त्यं, उपायान्तरेणा-
र्थज्ञाने सति तत्पूर्वकालान्तेन अपूर्वजननायोगस्य
सिद्धान्ततात्वात् । इति के.) न द्वितीयः, अनार-
भ्याधीतत्वेन क्रत्वपूर्वांतुपरलितेः । अन्यमिच्छाद्वारेण
हि कृत्परस्पितिः स्यात् । न चात्र तदस्ति । भावे वा
पर्यन्तादिवत् क्रत्वज्ञवापत्तिः । अत एव अभ्ययने नियमा-
पूर्वं नास्ति । शूद्रव्याहृत्या तु कृत्तो नियमव्यवहारः
इत्येतत् सर्वं न्यायरत्नमालयाभ्युक्तम् । अपूर्वविधिः
पुनर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । तत्र क्रत्वर्थः अपूर्व-
विधिर्यथा 'समिधो यजति' इत्यादिः । पुरुषार्थः अपूर्व-
विधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिः । वाच. प्र. २२,
० अपूर्वविधिः नियमविधिना भाष्यते । यथा 'उर्वांतु
यजुया' इति नियमेषु अपूर्वविधित्वापत्तेः यजुरन्तरेऽपु
नियमविधिरैव अङ्गीकृतः । प्र. १५३, अपूर्वविधिः
प्रतिप्रकृतविधिना भाष्यते, यथा 'यूया प्रतिप्रथाः'
इति पेषणस्य चरौ प्रतिप्रथनेन परौ पुरोहते च अपूर्व-
विधिः । प्र. १५४. ० अपूर्वविधिः । यस्य यदर्थं न
प्रमाणान्तरेणाम्नातं, तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः, सः अपूर्व-
विधिः 'यजेत स्वर्गकामः' इति । यागस्य हि स्वर्ग-
धर्तं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते । किन्तुनेनैव विधिना ।
मीन्या. ० अपूर्वविधिः 'त्रिचिद्व्यन्तमप्राते' । तत्र यः
अत्यन्तमप्रातः न च प्राप्स्यति प्राक् यत्ननादित्यन्यमप्यन्ते,
तत्र नियोगः दृष्ट एव विधिः । यथा 'मीहीत् प्रोचति'
इति । वा. १।२।४।१४ प्र. १५२, ० अपूर्वविधौ
अनेकार्थविधानं शक्यं, नान्यत्र । २।२।१।२।७ प्र.
५६६, ० अपूर्वविनियोगः । पूर्वं कृत्वापूर्वविनियोग-
मार्गं संगच्छति, नापूर्वांतरं कल्पयित्वा तत्कालपन्याप्य-
तानं युक्तम् । ३।६।१।६।२ प्र. १०६५.

० अपेक्षणेषु च सर्वेषु पुरस्तादुपरितस्य क्रत्वानु
गुणान् पूर्वमालोचनं मया । वा. ३।१।१।५।१४ प्र.
५५०.

स्वाहा, होत्रध्वर्युविकारश्चात् तयोः कर्मोभि-
संबन्धात् । १९ ॥

यावद् पूर्ववत् स्यावर्तयति । स्यात् यशो मैत्रावरुणस्य
शेषमशः । तस्य होत्रध्वर्युविकारस्यात् । कर्म ? तयोः होत्र-
ध्वर्योः कर्मोभिर्बन्धात् । 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति च
अनु चाह' (प्रेष्यति प्रैष च न-रीति अनु आह च अनु
चाक्या चाह) इति वचनात् मैत्रावरुणः प्रैषेण अध्वर्यो
र्विकारः । प्रैषाः अध्वर्योः कर्म, तेन अध्वर्योः कर्मणा
मैत्रावरुणस्य अनिसम्बन्धः । अनुचन च होत्रः कर्म,
तेन होत्रः कर्मणा अनुचनेणु मैत्रावरुणस्य अभिसंबन्धः ।
तथा च तयोः कर्मोभिर्बन्धात् मैत्रावरुणः होत्रः अध्व-
र्योश्च विकारः । तस्मान् तस्य शेषमशः स्यात् इति
सिद्धान्तः । के.

● अप्राणिनः पश्वी पश्वध्वर्ये भवति । यथा शाकस्य
देहि शाकात् देहि इति वा । तथा क नित् तृतीयाधे,
श्वस्य यजति घृतेन यजति । यश्वध्वर्ये, पूतस्य यजति
घृतात् यजति । द्वितीयाधे वा, सोमस्य यजति सोम
पिबति सोमात् पिबतीति । भा. ४।२।१।२.

ॐ अप्राप्ते शास्त्रमर्थयत् इति न्यायः । अन्यतः
प्राप्ते तु शास्त्र अनर्थकं स्यात् । ('अशास्त्रा
नृपसप्राप्तिः' इत्यादिमुद्रास्य (६।२।४।१९) 'अप्राप्ते वा
शास्त्रमर्थयत्' इत्यत्र अग्निम् आरयन् । यावद्
स्यकवा) अथ सर्वदशैतन्नप्रदे रामानुजीये । तथाहि
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या
सितव्यः' इति श्रुतिः । अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः ।
अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्थाप्यायस्य प्रहणे अधीतवैदस्य
पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थैर्दर्शनत्वात् । तत्रिण्ययस्य स्वरस्य
एष अशने प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य इति
चानुवादः अश्वगप्रतिष्ठाऽर्थत्वेन मनस्येति प्रामत्वात्
अप्राप्ते शास्त्रमर्थयदिति । साहस्यो ७०८. ● अप्राप्ते
शास्त्रमर्थयद् भवति इति न्यायेन याथार्थ्यरूपमेव
प्राप्ताय इति विधिविधुमद्यक्यत्वेन अनुवादयेऽपि नैकत्व-
मात्रमेव, प्राप्ताय इति वर्णनासंभवात् । अद्वै. चतुर्थी
४ ५३८. ● अप्राप्ते० इति न्यायात् कर्तृसाधन
पञ्चमेदस्यस्यस्य शास्त्रज्ञानरूप्यानामिति प्रसिद्धेः तत्र

वेदस्य अतात्पर्यात् यथापसिद्धं भेदमादाय पुंसः पुरुषा-
यैसाधनमविहातं बोधयतः शास्त्रस्य नाम्नाप्यदाहृत्वा ।
उपदेशसाहस्यै गंधं समतीर्थैः १।५२. ● अप्राप्ते०
इति न्यायात् प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वम् ।
सिद्धान्तचन्द्रिका. १।१।२ पृ. ७. ● कालदर्शोक्तिः
न्यायभूला वचोभूला वा ? नाद्यः, युगादिशास्त्रस्य अमाशास्त्र-
विहितत्वेन न्यायतः अपराहप्रतापवि वचनेन बाधात् ।
नान्यत्र, अतिदेशादेव अपराहप्रतापे वचनवैधर्यात्
अप्राप्ते शास्त्रमर्थयत् इति न्यायात् । निर्णयसिन्धुः
परि. २. ● यत्तु दृष्टार्थनात् स्वसामर्थ्यमाहात्म्यादेव अप्राप्ते
शास्त्रमर्थयत् इति याचक्युपापणविधानमनुपपन्नमिति, तत्रा-
धिकरणैवेवोक्तार दास्यते ' नियन्त्रार्थं वा भुक्तिरुच्यते '
(४।२।१२४) इति । वा. १।२।६।२७ पृ. २८२.

● अप्रातपरिसंख्याविधिर्यथा— 'इमान्पण्यन्' ।

इति । अत्र आधीं परिसंख्या । बाळ. पृ. २५. ● अप्राप्त
घाघः भ्रुत्वादिपु । वा. ३।३।७।५ पृ. ८६१. ● दुर्बलेन
प्रमाणेन यावद् विनियोगः कर्तुंभारयते, तावदेव
प्रान्तेन प्रमाणेन विनियोगः त्रियते, इति तद्वर्तिधेतेन
इतरथाप अप्राप्तघाघः, दुर्बलप्रमाणस्य अप्रवृत्तत्वात् ।
सीन्या. ● यत्र सिद्धादे भुक्तिरूपनाप्रतिबन्धात्
ज्ञानोत्तरिरेव प्रतिनश्यते, स. अप्राप्तघाघः । स एव
मूलोच्छेदलक्षणः इत्युच्यते । बाळ. पृ. १११.
● अप्राप्तघाघभेदा पुन द्विपञ्चमात् — १ स्थूला
विधिप्रभवात् अर्थनादप्रभवात् स्मृतिर्नाश्यते । २ अर्थे
यैव संदिग्धम् । ३ दुर्बलाद्यव कल्पनाभवेण । ४ उप
संसारस्य उपनमक्षेण । ५ अत्यन्तदृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन ।
६ आरादुपकारित्य संनिशतित्वेन । ७ अनेकार्थविधानं
अत्यार्थविधानेन । ८ अनेकार्थस्य एकार्थत्वेन । ९ अनेक-
दाहस्य एकशब्दत्वेन । १० बहुधाप्य. अत्यर्थेन ।
११ वेदान्तोपेक्ष वेदान्तरविहितत्वेन । १२ परदाया
विहित स्वरागाविहितेन । १३ अनास्थाधीन प्रवृ
यितेन । १४ प्रयोगवचनास्य चोद्ग्राहयेण । १५ देव
ताऽऽद्यव द्रव्याभयेण । १६ पञ्चशान्तात् पूर्वमानतेन । १७
भुत्वा (अभिपया) लक्षणा । १८ भुत्वा (अभि-
पया) गौणी । १९ लक्षणा गौणी । २० लक्षणा

लिङ्गादेर्यत्नात्ते । ऋजुः पृ. ३५. ७ अपौरुषेयत्वं वेदाना इत्यादर्शनादिना कर्तुरभावनिश्चयात्, समाख्यायाः प्रवचननिमित्ताया उपपत्तेश्च । सोम. १।२।१४ पृ ३.

ॐ अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदाधिकरणम् ॥

वेदाश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः । १।१।८।२७ ॥

भाष्यं— उक्त चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृतः शब्दस्थानेन संबन्धः । तत्र पदवाक्याश्रयः आक्षेपः परिहृतः । इदानीं अन्यथा आक्षेप्यामः । पौरुषेयाश्वोदना इति वदामः । सनिकृष्टकालः कृतका वेदा इदानींतनाः, ते च चोदनाना समूहाः । तत्र पौरुषेयाश्चेत् वेदाः, अनवयवं पौरुषेयाश्वोदना । कर्म पुनः कृतका वेदा इति । के चित् मन्यन्ते, यतः पुरुषाख्याः । पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः, काठकं कालपत्रं वैष्णवदक इति । नहि सत्रधाहते समाख्यानम् । न च पुरुषस्य अन्यः शब्देन अस्ति संबन्धः, यदतः कर्ता पुरुषः, कार्यः शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति ब्रूमः । अलाधारण हि विशेषण भवति । एक एव हि कर्ता, बहुवोऽपि प्रभुः । अतः अरमर्षेमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात् । तस्मात् प्रमाणं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

बृहती— वेदाश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः । 'पदवाक्याश्रयः' इति (भाष्यं, तत्र—) विभागाभिधानात् अविमलकार्यत्वाद्य विवेकः । (विभागेन पदानामभिधापत्त्यात् पदत्ववहात्, अविमलं च सर्वेषां पदानामेकं कार्यं विशिष्टैकैर्प्रतिशक्तिरिति, तस्मिन्मन्त्रे एव पदेषु वाक्यव्यवहारः, तेन कार्यरत्नेन पदत्ववहारो वर्णना, कार्यरत्नेन च वाक्यभारः पदानामिति पुक्तो वाक्यपदयोर्विवेकः) । यत्क 'अस्मात्वात्' (कर्तुः, अहृतको वेद इति) तत् विरुद्धं समाख्यायाः । किं कार्यनिष्पत्तेर्वैयं समाख्याः । अतः, अलाधारणेन हि न्यर देतो भवति, साधारणं च प्रकरुचम् । कथं तर्हि 'कृते प्रत्ये' 'तेन प्रोक्त' इति च सूत्रद्वयं भगवतः । (पाणिनेः । उत्तर—) प्रोक्तवचनमपुक्तः 'समर्षाना'

इति विशेषात् ('समर्षाना प्रथमाद्वा' इति सामर्थ्यं यति दक्षितो भवति, न च कृतेन प्रोक्त इत्यस्य विग्रहवाक्यस्य, योऽर्थः, स काठकशाब्दावगम्यते, तेन सामर्थ्याभावात् तस्मिन्धर्मं तद्वितो नोपपद्यते एव, तेनैवं वचनमपुक्तम्) तस्मात् कार्यैतैव वेदस्यावगम्यते ।

अनित्यदर्शनाच्च । २८ ॥

भाष्यं— जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः भ्रूयन्ते ' वनरः प्राणाहणिकामपत ' कुशुकिन्दि औदालिकिरकामपत ' इत्येवमादयः । उदालकस्यापत्यं गम्यते औदालिकः, यथैव प्राक् औदालिकिन्नमनो नामं वन्धो भूतपूर्वः । एवमपि अनित्यता ।

बृहती— केयं कार्यता नित्यत्वान्छब्दाना, औत्पत्तिकत्वाच्च संबन्धस्य ? (उत्तर—) प्रमाणान्तरापेक्षिता (प्रमाणान्तरेण अयमर्थोऽनेन प्रतिपन्नः इति येय प्रमाणान्तरापेक्षिता सा कार्यता) तथा च तदनुकूलं वेदवचो दृश्यते ' वनरः प्राणाहणिकः ' इत्येवमादि ।

वक्तुं तु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥

भाष्यं— (सिद्धान्तयति—) उक्तमस्माभिः शब्दपूर्वत्वमप्येतन्नाम् । केवलमाक्षेपपरिहारो वक्तव्यः सोऽभिधीयते ।

आख्याः प्रवचनात् । ३० ॥

भाष्यं— यत्कृतं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकवादा इति । तदुच्यते, नैवमर्षापत्तिः । अकर्तुमिरेति हि एनाभावश्चीरत् । प्ररूपेण वचनं अनन्यसाधारणं कटादिभिरनुष्ठितं स्मृतं, तथापि हि समाख्यावार्ते भवन्ति । सत्यं च वैशेषिकतः सर्वसाधारण्यपी, कठः पुनः इमा केनल साता अध्यापयानम्वेति । स बहुसाधारण्यपिना रंमिषी एकसाधारण्यपी अन्यां सातां अनधीयानः तस्मात् प्रष्ट-त्वात् असाधारण उपपद्यते विशेषणम् ।

बृहती— अत्रोच्यते सादेतदेव यदि अन्यथा असाधारण्यपदेतो नोपपद्यते । प्रकृपादि हि अत्रा पारलम्पर्यदेतो दृष्टो लोके, यथा सादरापणेन वेदप्रामाण्यं वतास्यायति । अत एव सूत्रद्वयमवयव भगवतः फणिनेः (' कृते प्रत्ये' 'तेन प्रोक्तं' इति च) ' समर्षाना'

अभाषपक्षसंभवे

संस्कारप्रकरणपक्षमेवामकरणादीनां पर्यवस्योपनिन्द्यात्
 पञ्चाङ्गदोषायादादस्ता इतो नास्तीति चेदुच्यते । तत्र हि
 'पञ्चाङ्गसमुद्दिनादिके च' इति वक्षिष्वादिभिः,
 'पूर्वाख्यरिक्तोक्तिगो मुमेऽङ्घि' इति ग्रन्थभूताऽप्यति-
 देशोपनिन्द्यास्य इत्यत्र । अतः सर्वापवादिकेत्यपुक्तः
 पक्षः । तस्मादाधेनोपपत्तौ वाचो न न्याय्य इति हेतो-
 र्यिपयस्य विवेक इत्येव युक्तः पक्षः इत्युक्तं ज्योतिर्विदा
 मोविन्द्यदर्शना । साहस्री. ५.८६. * अवाधेन उप-
 पत्तौ बाधायोगात् इति न्यायः । यत् सिद्धान्तार्थिके
 उक्तं तदपि परस्मै, अत्रापेनो० इति न्यायेनैव तदुप-
 पत्तेः । पूर्वपक्षे । की. २।२।१२२६ घृ. २८३.

* अवाधपक्षसंभवे वाधपक्षस्य अनङ्गीकार्यत्वात् ।
 सु. घृ. ६७८.

* अवाधितविपयत्वमपि पक्षसंभवात् अनुमान-
 सामग्रीनिविष्टं इति तद्विषयः । कणिका. घृ. ३०३.

॥ अधिफेनादिन्यायः । अयं न्यायो दृग्दृश्य
 द्वयविवेकाऽपरानामानयसुखाकल्पने व्यस्तः । तथाहि,
 'सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सधिदानन्दमसुनि । अन्वपी फेना-
 दिवत् सर्वनामरूपमकारणम् ॥' इति । न्यायरूपद्वयान्त
 माह-अन्वपी फेनादिवदिति । अन्वपी अयस्त्रिंशत्तयाः विज्ञे-
 पात्मिकाया मायायास्तनैर फेनतरङ्गबुद्बुदप्रकारेण निवर्तन
 सृष्टिश्चेन्नोच्यते, तथाऽत्रापीति भावः । साहस्री. ६३६.

॥ अहमक्षन्यायः । यथा अहमस्योऽयं दिन ह्युक्तिः
 अहमक्षस्याकारिमभशनेऽपि सत्रादयं तदितरमक्षगणित्वेने
 पर्यवस्तीति । साहस्री. २००.

* अत्राङ्गस्य होमभक्षणं प्रतिषेधति । वा.
 ३।१।७।२२.

॥ अमह्यप्रतिषेधेन वा मह्यनियम इति
 न्यायः । तद्यथा 'अमह्यो ब्रामनुकुट्ट, अमह्यो
 ब्रामसूरः' इत्युक्ते गम्यते 'एतदमह्यो मह्य' । इति
 परपद्यायाम् । (परपदा महाभाष्यस्य प्रथममाहिक
 प्रस्तावरूपम्) । साहस्री. ८२६.

॥ अभाण्डलाभ इति न्यायः । यथा केन चिद्
 पणिवेन स्वापेक्षितलाघनभूताभाण्डप्रत्यक्षाऽभावे तत्रत्या
 प्राप्तिरपित्या, एव यथाभीष्टविद्दी लाघनभूतास्यापेक्ष

अभावेऽपि अमीष्टिद्विराप्यते, तत्राप्यं न्यायोऽत-
 तीति । यथा च स्वप्नेऽपि सुमनसोऽभावे परमेश्वर-
 दर्शनमिच्छसद्दे तेऽभाण्डलाभाभीचेति । के चित्तु
 यत्र साधनस्वभावेऽपि साध्यस्य सधित्तिप्रत्ययं प्रयत्नते
 इत्युच्यते तमीचीनमिति । भाण्ड मूलधनम् (भाण्डल
 इति भाषा) । साहस्री. ८७५.

* अभावः अपि चोद्यमानः फलसाधनत्वेन न
 विहस्यते । यथा 'अद्युयं विहित कर्म' इत्यत्र अवर-
 पस्य असतः प्रत्ययान्तेषुल वचनस्य अतिभाराभावत्
 इत्यने आहुः । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७.

* अभावः निषा, ध्वंस, अल्पताभाव, भेदभेति ।
 मणि. घृ. २२. * अभाव. चतुर्विधं । 'क्षीरे दृष्यादि
 यत्रासित प्रागभावः स उच्यते ।' श्लोवा. अभाव-
 परिच्छेदे २. ' नास्तिवा पयसो दध्नि प्रध्वंसामाव
 इत्यते । गवि योऽश्वश्चाभावस्तु सोऽन्योन्याभाव
 उच्यते । ३। शिरसोऽवयवा निम्ना दृष्टिकाठिन्य
 पर्जिताः । शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यगभाव
 उच्यते । ४। ' ये नि.स्त्वभावमाव अपररूपं तुच्छं
 उच्यते । ४। ' ये नि.स्त्वभावमाव अपररूपं तुच्छं

उच्यते, तान् प्रत्याह- 'न च स्याद् व्यवहारोऽयं
 मन्वन्ते, तान् प्रत्याह- 'न च स्याद् व्यवहारोऽयं
 कारणादिविभागतः । प्रागभावादिभेदेन नाभाषो
 विद्यते यदि । ७ ॥ न चायस्तुन एते स्युर्भेदास्ते-

नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-

नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-

अत्र सुधा (घृ. ६०३)- ननु विहितारण्य
 अभावस्वरूपस्यै प्रत्ययपक्षधननस्मृते. तत्रारण्यकरण
 पेश्चे च तस्य औदासीयमात्रेणानि प्रत्ययपरिहार
 विद्वेः अनुग्रमानार्थं क्यप्रणान्तरं, अयर्जनीयम् निमित्ति
 तादे. प्रत्ययपक्षधनने विद्वितानुग्रहेऽपि प्रत्यागना
 पक्षे, विद्विताकरणापेक्षत्वे च तस्य औदासीयमात्रम्
 निमित्तितादेः (वा) काणानवे अन्वयपरितरेकायां अक-
 रणस्यैरुपपन्नत्वात्तः मान्तिरेषेष्टस्वभावाच्च साधनत्वं

नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-
 नास्य धस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिरुवायुत्तुडि-

‘नेरूपसामा अनुसंयोगात् विश्वदेकसामा स्यात्’ इत्यप
१०।६।१५। अज्यासद्धि च सर्वेषु प्रयत्नपूर्वकं
कठारिद्यु। तेनैकव्यवदेश्यत्वं लक्ष्यते द्वित्यमाहृत्त्वम् ।
८ ॥ (न च्यासद्धि न स्यासव्यवृत्ति । द्वित्यह्नित्पयोरपि
माता यथा द्वित्यमाता इत्युच्यते तद्वत्) । अन्यैस्तुल्येषुपि
संयन्त्रे यत् तेनैव व्यवदिदयते । न शेष कर्तृसंस्कारः
पाराध्व्यं चैक इत्यते । ९ ॥ विद्यमानं निमित्तं च
कथ्यते नासतः (नास्य या इति पाठः) क्रिया ।
साधारणं च तीर्थादि केन चिद् व्यवदिदयते ।
१० ॥ (तीर्थे अगस्त्यतीर्थे कुमारिल्लीर्थे इत्यादि) ।
यदि चापीरुपेश्येषा नानित्यप्रतिपादिनी ।
पौरुषेय्यास्तु सत्यत्वं कथमश्वयसीयते । ११ ॥
नित्यामेव निमित्तं या कठत्वं जातिरस्ति नः ।
काठकादिप्रयुक्त्यर्थं न्यात्त्वं चरणान्तरात् । १२ ॥
(चरणान्तरात् शापान्तरात्) । अनित्यार्थाभिधायित्वं
श्वयसेवेव मुख्यति । नित्यानित्यविकल्पेन वेदस्ताद-
र्थ्यवर्जनम् । १३ ॥ (एष वेदः मुख्यति । तादर्थ्यस्य
अनित्यार्थाभिधायित्वस्य वर्जनम् त्वागात् ।) नित्यस्य
नित्य एवार्थः कृतकराग्रप्रमाणवा । कथञ्चवचनत्वं
तु पूर्वमेव निराहृतम् । १४ ॥ (वर्तमानादनुपसहस्र
असिद्धप्रमाणत्वापार्थं धंनद्वार्थम्वचनतागाह—) । इति
प्रमाणात्तस्मिद् प्रसिद्धं युक्त्येव धर्मं प्रति चोद-
नायाः । अतः परं तु प्रतिभक्त्य वेद प्रेषा ततो
वक्ष्यति यस्य सोऽर्थः । १५ ॥ (मेधा विष्यते
पादप्रमाणान्ता अर्थानादभ्यन्तनामधेयान्ता वा प्रतिमत्य
तत्प्रवृत्तयार्थं वक्ष्यति भाष्यकारः ।)

शा— ‘वेदानां पौरुषेयत्वं पात्रवत्याद्
भारवादिषु । काठकादिसमाख्यापि कृतकत्वे
समव्यते ॥’ अत्रभिधीयते ‘वक्तं तु शब्दपूर्वक-
साक्या प्रवचनादिति । साक्यत्वान् पौरुषेयत्वं
हृदवादर्शनवाधिवत् । प्रतिश्वेतुविकृष्टं हेतुत-
स्मादह्नित्प्रियाः ॥’ (इदं योग एव यत्र हस्यते,
ह्लासित इति योगतुल्यत्वा पौरुषेयता धावितम् ।
अत्रेति वेदाध्ययनम्) । ‘हामादुपीरुपेश्यत्वात्तदोद-
नानां प्रमाणात् । चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादज्ञानेन
साधितः ॥’

वि— ‘पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं, स्यात् पौरुषे-
यता । काठकादिरुमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यत्वाक्य-
वत् ॥ समाख्याऽप्यापकत्वेन (समाख्यानां प्रवचनात्
इति तैत्ति. मा—पाठः १।१।१ अन्ते) वाक्यत्वं तु परह-
तम् । तत्कर्तृत्वमभेन स्यात् ततोऽपीरुपेश्यता ॥’

भाट्ट—वेदानां भारतादिज्ञानवत् पौरुषेयत्वमेव
वाक्यायात् मुक्तम् । कर्तुः असरणस्य चिरकालिक-
रूपादिवत् अनादरेण उपपत्तेः । अन्यथा ह्येवमप्रसिद्ध-
रुहमन्वस्यापि तयात्वापत्तेः । ‘तेभ्यस्तेपानेभ्यः प्रयो
वेदा अजायन्त’ इति श्रुतावेव उल्लेखन्यनाद्य । काठ-
कादिसमाख्यावाशादपि पौरुषेयत्वमेव । इति प्राप्ते,
वाक्यायहेतुकातुमानस्य अप्रयोगकत्वेन, अन्वयज्ञानमूलक-
त्वेन सोपाधिकृत्याच । कर्तुरस्मरणाद्य अपौरुषेयत्वम् ।
न च अनादरात् कर्तुः असरणम् । अशरतो विसर-
णाभावात् सिधाउलाधरादीन् (उल्लाह इति माया-
याम्) रचितयता ऋषिणां तदधीनत्वाभावात्कामुक्तिकर्तृ-
सामान्यमपि अविसरता सर्वज्ञानां वेदकर्त्रादोहतेरनि-
साहस्यत्वात् । ऊरुमन्वस्य पौरुषेयत्वं तु नगमे वक्ष्यते ।
समाख्या तु प्रवचननिमित्ता । ‘तेभ्यस्तेपानेभ्यः’
इति श्रुतिषु ‘धन्वांसि जशिरे तस्मात्’ इति मन्वन्त-
रिरोधत् अन्वार्थित्वेन । अत एव ‘अनादिनिपना
वेदवशुत्पत्ता स्वयंभुवा’ इत्यादिस्मृतय उपरपत्तेः ।
सृष्टिप्रत्येक्षवदङ्गीकारे तु एतादी प्रवचननिमित्ता
भुनिः समाति । इत्यपीरुपेश एव वेदा इति ।

मण्डन— ‘वेदानामपिपूर्वैर्न समाख्याप्रकृत्यु
वत् । वेदानित्यं नमेवाहृत्वाभिधायित्वे तत् ॥’
शुंकर । भीमंहरमटे. इममभिधाय वाक्याविहरने
एतन्तर्भावितमिति सम्पत्ते इममनुत्पत्तान् ॥ के.

० अतोर्थामः वाच्य अतिशयना एतन्वितोपः ।
अगिरीनानुग्रहान् प्रहृ अप ननुत्पत्तेः । (शीघ्रमन्वन्ते
अतोर्थानस्य एतदोपे वसित्तान् नित्यमिति । इति
के.) वि ५।१।११. ० अतोर्थामः अतोर्थोनाम्य वेद-
विहार एव न तु सुधीवहः, अतोर्थोनाम्य इत्येव
भाष्य । कथमनुत्पत्तान् अतोर्थामः अतिशयना
सुधीवहः इत्युत्, श्रीश्रीश्रीमहाम्ने अतोर्थोनाम्य-

सम्बन्धवत् अस्य हिरण्यधारणादेरपि 'सुवर्णोऽस्य
 भ्रातृभ्यो भवति, स्तुम् विमर्ति' इत्यर्थवादिनेन
 पक्षेन सम्बन्धः स्यात् । तस्मात् सुवर्णधारणादिकं कर्म
 पुराचार्ये कर्म इति ऐतिसायन आचार्यो मन्यते स्म ।
 के.

० अप्रकरणे तु तद्धर्मस्त्वतो विज्ञेयात् इति
 तृतीयाधिरूपे 'सुवर्णे हिरण्य धार्ये' इत्येतत्सुल्लयया
 आलम्बनीर्वापयोरपि सस्कारस्वनिषेधेन असिद्धत्व
 मत्वा... । सु. प्र. १२६.

॥ अप्रकरणे तु यच्छब्दे विशेषे श्रूयमाणम-
 विकृतमाज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् । १०।८।
 १।१७ ॥

अविशेषेण यच्छब्दं इति पूर्वसूत्रे उक्तं, तद्वैलक्षण्यार्थः
 तुशब्दः । अन्तरणे न कस्य चित् प्रकरणे अनारम्य
 पठितं यत् शास्त्रं, तत् अविकृतमेव यथापठितमेव
 विकारमप्यत्र विशेषे विकृतियामे श्रूयमाणं चेत् प्राकृत
 प्रतिषेधार्थं प्राकृतानां चोदकप्रधानां प्रतिषेधार्थं भवति ।
 यथा अनारम्य पठितं 'सप्तदश सामिषेनीरनुभूयात्'
 इति शास्त्रं विकृतिविशेषे वैश्वधाच्यरकल्यादीन् श्रूयते,
 तेन चोदकप्रधान सामिषेनीरनुभूयात्, नान्यत् प्राकृतं
 'वैश्वधादिषु सप्तदश सामिषेनीरनुभूयात्, नान्यत् प्राकृतं
 कुर्वात्' इति । आज्यभागवत् यथा खनेषीये उक्ता-
 म्यामाज्यभागाम्या इतराङ्गानि बाध्यन्ते तद्वत् । इति
 पूर्वः पक्षः ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् । १८ ॥

अनारम्य पठितं शास्त्रं विशेषे अविकृतं चेत् श्रूयत
 तदा तत् प्राकृतप्रतिषेधार्थं श्लुचम् । विकारे तु विकृतं
 चेत् विशेषे श्रूयत इत्यर्थः । तदा तत् तदर्थं विशेषा
 र्थमेव स्यात् । अन्येन तु प्राकृतप्रतिषेधार्थम् । तथाहि
 सारादस्ये अनारम्याधीते एतत् कस्या चिद्विकृतौ यदि
 पात्रदस्यं श्रूयत, तदा तत् पात्रदस्यं तद्विकृत्यर्थमेव
 स्यात् नान्यस्या विकृतौ । तादृशं तु उदाहरण
 अस्ति नास्तीत्यप्यदेतत् । पूर्वपक्ष एवास्तुवर्तते ।

वाक्यशेषो वा ऋतुनाऽप्रहणात् स्यादनाहभ्य
 विधानस्य । १९ ॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं व्याख्यां सिद्धान्तमाह । अनारम्य-
 विधानस्य ऋतुना अप्रहणात् वाक्यशेषः स्यात् इत्यन्वयः ।
 'सप्तदश सामिषेनीरनुभूयात्' इति यत् अनारम्य-
 विधानं, तस्य वैश्वधाच्येभ्यः अन्येन विकृतिरूपेण ऋतुना
 अप्रहणात् सप्तदशवाक्यं वैश्वधाच्यरकल्यादिभिः वाक्य-
 शेषः स्यात् । तस्मात् वैश्वधाच्यरकल्यादिषु श्रूयमाणं
 सामिषेनीसातदस्यं अनारम्याधीतसातदस्योपसंहारायम् ।
 तथा च यासु विकृतिषु सातदस्यं पुनः पठयते, तास्वैव
 अनारम्याधीतस्यापि सातदस्यस्योपसंहारः, नान्यासु
 विकृतिषु इति सिद्धान्तः । के.

० अप्रकृतविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टोऽर्थावयो-
 र्विकृत्यो यथा आपाने वाजलनेयिना 'ऋतु-
 नश्चन-सभार-चातुष्पादस्य-जातर-इधम-पूर्वार्धान्वा-
 रग्भ-सार्गाराहीः न वा कुर्वात्' इति । बाल. प्र. १६२,
 ० अप्रकृतविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टोऽर्थावयो-
 र्विकृत्यो यथा-आपाने पयमनेयीना पूर्णाहुत्या एह
 विन्त्यः । प्र. १६२.

॥ अप्रगणाच्छब्दान्त्येत्वे तथाभूतोपदेशः
 स्यात् । १।१।११।५४ ॥

अग्निष्टोमे यथायतीये श्लोके 'गिरागिरा च दधते'
 इत्यत्र गिरापदस्य स्थाने इरापदं प्रयोक्तव्यं इति पूर्वमन-
 यतम् । तत् इरापदं किं प्रगीतं कर्तव्यं, उत अप्रगीतं
 इति विचारे पूर्वपक्षमाह । शब्दान्त्येत्वे गिराशब्दात्
 अन्य. शब्दः इराशब्दः, तस्य भावः शब्दान्त्येत्वे, तस्मिन्
 श्रूयमाणे अप्रगणात् हेतोः तथाभूतोपदेशः स्यात् ।
 प्रकृतं गानं प्रगाणं, तदगानः अप्रगाणम् । उपदिष्टे इरा-
 पदे प्रगाणं नोपदिष्टम् । प्रगाणोपदेशामावात् तथाभूतस्य
 गीतिसूत्रस्य इरापदस्य अपगुपदेशः स्यात् इति शक्यते ।
 तस्मात् गिरापदस्थाने प्रयोक्तव्यं इरापदं अप्रगीतं स्यात् ।
 यत्स्थाने वा तद्वीतिः स्यात्, पदान्यत्वप्रधान-
 त्वात् । ५५ ॥

पूर्वपक्षं प्राप्तं वाशब्दो व्याजवर्तयति । आह सिद्धान्ती ।
 यस्थाने सस्यं गिरापदस्य स्थाने इरापदं प्रयोक्तव्यं,
 तद्वीतिः तस्य गिरापदस्य वा गीतिः । सैव इरापदस्य
 स्यात् । 'येर ऋतोद्वेयं' इति वाक्यस्य तु पदान्यत्व-

ग्न्यहार अगमवत्त्वं परब्रह्मः । इदं हि भवात् निरूप-
यत्, य एष लौकिकानां क्व चित् नास्तीति प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिरुक्तो ग्न्यहारः, किमप्यपरिच्छेदात्, उतान्यपरि-
च्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात् ? यदि अपरिच्छे-
दात् न इष्टत्वाभावं निशतेरत्, अपरिच्छेदादेव
निवर्तेरत्, अनिष्टत्वापरिच्छेदादेव प्रवर्तेरत् (निश्चास-
मानोऽपि एतत् अपरिच्छेदेमेव प्राप्नुयात्, तदतिरिच्य
मानदेहस्य प्रमेयाभावस्यानभ्युपगमात् । स च प्राप्त एव
इति प्रेषावता अभावनिशासां न स्यात् । शङ्कते-) प्रमा
णवियथापरिच्छेदनिश्चयः एव स्व्यहारः (नापरिच्छेद-
मात्र अत्र निवर्धित, अपि तु दृश्यस्य प्रतियोगिनः ।
निराकरोति-) न विशेषामावात् । नहि तदतिरयोः
अपरिच्छेदो विशिष्यते (नहि दृश्यत्वे अदृश्यत्वे वा
प्रतियोगिनोः अपरिच्छेदस्य प्रथमप्रतिषेधात्मन सर्वा-
पात्याविरहिणः कश्चित् विशेषः सम्भवति, तत्समवे तु
तुच्छत्वावपपत्तेः । दूषणात्तरमाह-) अप्रत्यक्षपूर्विके च
प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम् । (ननु उभयो भूतलादौ
सचित् सद्विदोषभूतत्वविषया च, एकात्रिभूतत्वविषया
चेति । उच्यतेऽपि च द्वयो, दृश्ये प्रतियोगिनि, अदृश्ये
च । दृश्यत्वं चास्मिन्प्रह्मस्य प्रत्ययान्तरसात्त्वत्वं स्वभावा-
विशेषश्च । स च स्वभावविशेष उच्यते, यस्मिन् सति
सत्सु अन्येषु उपलभ्यमानेषु सद्भावोऽनुभूयते । एवं च
या दृश्ये प्रतियोगिनि भूतत्वप्रतीतिः, सैव अभावस्वरहा-
रापत्नी । तत्त्वश्च अनुच्छेदात् सम्भवति विशेषयोगः ।
तत्त्वद्वयं च युज्यते सूक्ष्मकीटकतत्त्वकादिनिशासा ।
इत्यत्र आह-) कल्पितप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते
चेति शिष्या । भावेऽपि प्रतियोगिनः तत्प्रवृत्त्यात् (पदो
नास्तीति निवृत्ते, कल्पको नास्तीति प्रवृत्ते-) प्रवृत्त्यात् ।
शङ्कते-) भावे शङ्कितप्रयोगः शयमानो तदतिरथने
एष प्रवृत्तिनिवृत्ती (न भूतत्वशाननिवर्धने । निरा-
करोति-) इत्यत्र तद्विदं तदभावद्विरवैव (यदत्रादृश-
मावात् इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य विषयः) न कल्पान्तर-
मावात् इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य तदाऽपि भावात् (ज्ञान-
सम्बन्धेऽपि भूतत्वस्य भावात् । यदि इष्टानिष्टसाधनज्ञान
विशेषो भूतत्वस्यापि च तदज्ञानात् तदनङ्क्यत्वं, न

तु अन्योर्विशेषः तन्ज्ञानस्यतया सह तस्य चिरमरिधतेः
इत्यर्थः ।) पुरस्ताच्च (इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य पुरस्तात्
भूतत्वस्य भावाच्च । प्रवृत्तसुपरसंहारिते-) तस्मात् नान्य-
प्रतियोगिनिवर्धने, नापि अप्रतियोगिनिवर्धने 'अभिममत
अभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्ति' इति प्रवृत्तिनिवृत्ती ।
अपि तु अमातापिगमनिवर्धने । (वृत्तति-)
नास्तिज्ञानस्य चो विषयो निरूपितः । (अपर आह-)
ननु उक्तं (तत्र न तावत् अदृश्ये प्रतियोगिनि
वस्तुसद्भानज्ञान, प्रतियोगिनोऽपि अप्रतियोगिः सम्भवति
इत्युक्तम् । अतः तद्व्यतिरिक्तानुबलत्वाभावाच्च कल्पः,
तथा च) किमप्यद्वयं भवतो विषयाभावेन, यत् तं
(प्रतीयमात्र) अतिदृश्यं प्रमाणाभावे विषयः इत्यु-
च्यते । (शङ्कते-) चैवामावो न प्रमेयः (प्रातिविक्र
भेदानुबलत्वे । निराकरोति-) भवतु, यदि अस्ति तद्वि-
शेषो हेतुः (तयोः ज्ञानशेषाभावाद्योर्विशेषः) नहि ज्ञाना-
भावोऽपि आज्ञानतो भेदात्, तद्वेदस्यापि प्रतियोगि
भेदाधीनत्वव्यवत्वात् । तथा च ' चैवो नास्ति ' इति
प्रतीतिः तदभाववाचकस्य ज्ञानकार्यसमधिगमनीया न
तु वचिद्विरिच्य क्लेशेन कथं चित् प्रमाणाभावाविषयतया
व्याख्यातुमुचिता । अथापि चैवतादुच्यते, न च तन्तो
नास्तीति बुद्धिपथहारो हा, किंतु-) ज्ञानाभावे ज्ञान-
भ्रम (चैत्रदर्शनाभावे चैवो नास्तीति ज्ञान भ्रम),
स्वरहाराभावे स्व्यहारभ्रमः (चैवोचित्त्ववहाराभावे च
स्वरहारभ्रम) आलोकादर्शने अन्वकारभ्रमम् । (तदे-
तद्विज्ञानरोति-) न, सुपुण्यापचकत्वात् प्रवृत्त्यात् (यदि
हि ज्ञानापरिच्छेदात् तद्विज्ञानं, सुपुण्यापचकत्वात्
तथा प्रवृत्तः [उच्यते प्रवृत्तः] । इत्यन्तरमाह-) अत्र
मिते च भ्रमशेषेणात् सुपुण्यापचिन् । (प्रतियोग्यं हि
भावस्य प्रमिते एव भावे समारोपप्रतीतिः, न पुनरगतः,
नापि ज्ञानाकारस्य, नापि अग्रहे । अन्वकारदृष्टान्तानु-
शास्यविकल्प- इत्याह-) तयोर्दृश्यं तु भूतत्वादर्शनं,
आलोकाभावादर्शनं च इत्यमानम् (दाहनिवृत्तेन ।
तद्विदं प्रमाणाभावात् प्रमाणावयवः, यदि हा तद्विदं,
तस्यैव अप्यस्य अभावे सदा अस्ति, इति तदापि
सत्त्वमगत् । अयं स्वरूपजनमानता तदा, न हा अभावे

नाभावदन्त्यत् । न च अन्यासंहरूपरूपमात्रग्रहात्, सूक्ष्मकण्टकादियोगिनि भूतले स्वरूपमात्रेण यद्दृष्टे प्रश्चिपसद्भात्, प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अपयोगात् । तथा अभावस्य अप्रमेयत्वे शब्दविषयाणादीनामपि अनुमानं निर्वाचमासन्त्येव । तस्मात् अभावः प्रमेयः । न चेयमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा अनिन्द्रियसंप्रयोगवत्यात् । ननु च भावप्रतीतिवत् इन्द्रियसंप्रयोगानुविधायिनी कथं अनिन्द्रियत्वा ? । उच्यते । भावग्रहणपुरःसरौऽयं अभावभावसायः । भावग्रहणं च इन्द्रियेण, इति तद्भावगमनिय अप्यपारिद्धम् । विमत्र प्रमाणमिति चेत्, यद्दोतभावस्वरूपमात्रस्य उपरतेन्द्रियव्यापारस्वभावि देशान्तरगतकारणान्तरोपजातजिज्ञासस्य अभावप्रतिपत्तिदर्शनात् । न चेदमनुमानमपि, संशयग्रहणानुपपत्तेः । नहि अग्रहीते सचन्निधि संशयकामगमः सुगमः । न चाभावस्य संशयिनेन ग्रहणमिति । तदिदं अभावकाल्यं प्रमाणान्तर भाष्येणानेन लक्षित इति ।

बुद्धी— (आचार्य आह—) विमनेन प्रतीयते ? (प्रतिपत्ती—) उक्तं ' नास्तीत्यवमर्थः ' इति (आचार्यो निराकरोति—) किं च तत्रास्ति ? (प्रतिपत्ती—) प्रतीयमानस्य प्रमेयता । (आचार्य—) अतश्च अप्रमिते. प्रमाणता इत्यलौकिकमिव प्रतिमाति ।

शत्रु— ननु मा भूत् यद्य प्रतीयते तस्य प्रमेयत्व, किंतु तस्य तु यथास्तित्थ अभावशब्दाव्यय मूलत्वाद्यधिकरण, तत् प्रमेयमस्तु इति । नेत्युच्यते । अप्रतीयमानत्वमेव हि नास्ति, नापरम् । योऽपि हि पृथग्भूतमभावमाह तेनापि भूतत्वापि प्रतीयमाणत्वाऽपि अङ्गीकरणीयैव । तथैव च नास्तिव्यवहारोपपत्तेः, किमर्थान्तराभ्युपगमेन ? । न च अप्रतीयमाणत्वेन प्रमेयं, यस्मात् तदपि परास्तुतभवपुञ्जतैव आत्मनः तस्यार्थस्य अप्रतीयमाणता । सा च अवस्था आत्मनः स्वर्षविरहितैव । नात. प्रमेयमवस्थित्ये । किंच योऽपि अभाव प्रमाणमाह, तस्यापि तन्नातोऽप्यो तदसंभवात्तुभवयोग एव कारणम् । स च न चतुर्पदिवत् अस्माक एव सत्तामात्रेण ज्ञानजनकः । यत् संप्रति दृश्यमाने ध्वसि भूतलादिषु कर्षिभ्यिर्दृश्ये अस्त्यपि तदनुपलभ्येन

' आसीदिदं मागिह ' इति प्रतीतिदृश्यते । अतः संप्रति नास्तिवत्तुदिः प्राक्तनादेव वेचलोपलम्भात् अधुना धृतिममाकृदात् उपजायते इति बलादभ्युपगमनीयम् । ततश्च वेचलोपलम्भलक्षणमेव नास्तिवमस्तु । किमर्थान्तरपरिग्रहेण ? या च ता वेचलोपलम्भयोगिता आमनः, सा च क चित् अयोपलम्भसामग्रीरुदयेन, क चिच्च साकल्येनैव । तत्र चैव अभावव्यवहारं प्रनर्तयति, तामेव हि तादृशीं दशा अनुसदधतः ' क्षितिले प्रयो नास्ति ' इति स्व्यवहारः प्रवर्तते । न चात्र अतिप्रसङ्गोऽस्ति संयुक्तोऽपि अभावव्यवहारः स्यादिति, संयुक्तोपलम्भात् वेचलोपलम्भस्य अन्वत्वात् । प्रयत्नपूर्विकाऽपि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मकण्टकादिषु विषयोपलम्भहेतुसाकल्येऽपि एषा अपस्था इति पर्येपितं, इति का अनुपपत्तिः । अन्यथा हि ' सूक्ष्मत्वात् इयमवस्था आत्मनः ' इति उक्त्या निःशङ्को नभावव्यवहारः स्यात् । अस्यामेव च प्रतिपक्षभूताया नास्तिव्याभिकाया सिद्धाया अनुमानं शब्दादिसचन्निधना विषयाणादीना न प्रवर्तते इति अभावस्य प्रमेयान्तरत्वं नास्तीति सिद्धम् । शत्रु. पृ. १२-१३.

बुद्धी— तच्छणमपि प्रमाणभाव इति प्रमाणभाव इत्येव लक्षयति । (पूर्वपत्ती—) अस्ति चेय प्रसिद्धिः नीमासजाना पद्य किञ्चिदं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकावस्था प्रमाणता भवतीयते । अतो न विद्मः, प्रसिद्धिः किं बीजमिति । (सिद्धान्ती—) विमत्र न ज्ञायते ? प्रत्यक्षतायत् प्रमाणभाव एव अवसीयते । नास्ति इत्युक्ते प्रमेयत्वैराभास लौकिकः प्रतिपद्यते । (पूर्वपत्ती—) किं तर्हि अनेन लक्षितेव ? प्रमाणान्तरार्थः अप्रमाणरम्भः, तदनुवारी हि अर्थनिश्चयः इय स्यादिति । (सिद्धान्ती—) अत एवेदमुच्यते, यस्मात् प्रमाणव्यवहारोऽयमारम्भः । (पूर्वपत्ती—) विमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते ? (सिद्धान्ती—) यत् पूर्वोक्तैरेव स्वरूपैर्नावसीयते (—तदनेनावसीयते) । सर्वलक्षणमिधानत्रावयस्योरोऽय प्रथ. । नहि उपादानात् ज्ञानस्य अर्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणता अवसीयते । अतः स्वरूपमिधानत्रावयस्योरोऽय निश्चयः । स्वरूपेण प्रमाणस्य समधिगम्यमानत्वात् सर्वप्रमाणानाम् ।

लक्षितलक्षणा । २१ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था । (उभे अपि प्रकृतिगते) । २२ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था । (उभे अपि प्रकृतिप्रत्ययगते) । २३ निरुद्धलक्षणया अनिरुद्धलक्षणा । २४ एकलक्षणया अनेकलक्षणा । २५ अल्पलक्षणया बहुलक्षणा । २६ कर्तृताया लक्षणया अकलुप्ता लक्षणा । २७ कार्यलक्षणया धर्मलक्षणया । २८ भूम-लिङ्गसमवायमूलगौण्या इतरा गौणी । २९ भूम-गौण्या लिङ्गसमवायगौणी । ३० नियमविधिना अपूर्व-विधिः । ३१ नियमविधिना परितंख्याविधिः । ३२ मन्त्ररूपेण ब्राह्मणकमः । ३३ उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टम् । ३४ अनुवादेन विधित्वम् । ३५ अर्थवादेन विधि-त्वम् । ३६ प्रतिप्रसवविधिना नियमविधिः । ३७ प्रति-प्रसवविधिना अपूर्वविधिः । ३८ वैदिकत्वसामान्योपक्षि-तेन अवैदिकम् । ३९ अपेक्षितविधिना अनपेक्षित-विधिः । ४० तद्वितेन चतुर्थी देवताविधौ । ४१ तद्वितेन मन्त्रवर्णः देवताविधौ । ४२ तद्वितेन द्वितीया । ४३ चतुर्थ्या मन्त्रवर्णः । ४४ चतुर्थ्यां द्वितीया । ४५ मन्त्रवर्णेन द्वितीया । ४६ प्रतिनिधिनियमेन इत्यनियम-विधिः । ४७ प्रतिनिधिनियमेन अभावविधिः । ४८ अनुपप्रेषण अप्याहारः । ४९ रुढ्या कलुप्तया योगः । ५० योगेन अकलुप्ता रुढिः । ५१ कलुप्तयोगेन सस्वर-निमित्तत्वम् । ५२ नामधेयेन गुणविधित्वं यौगिकेषु ।
पृ. १४०-१४५.

• अप्राप्तविधानाच्च नियमविधान क्लीयः, लघ-
वान् । पराक्रमाः. पृ. ४०.

• अप्राप्तविधयेक्षया प्रतिप्रसवविधितर्पणीवान् ।
समयमद्युक्तः. पृ. ३८.

• अप्राप्त्यकारिणी चतुःश्रेते केया चिन्मतेन ।
श्लोका. अर्थापत्तिः ८३.

• अप्राप्त्याप्यं अननुष्ठानलक्षणं श्रुतिविद्वत्स्मृती-
नाम् । श्रु. १।३।३ वर्णकं ३. • अप्राप्त्याप्य अर्थान्य-
थात्वात्वाचक्षान-कारणदोषज्ञान-विषयवादानैर्यच्छते इति
परतः । धातु. पृ. ६, • अप्राप्त्याप्यं त्रिधा भिन्न मिथ्या-
त्वाज्ञानसंशयैः । पृ. ५. • अप्राप्त्याप्य परतः उच्यते ।
एवं ज्ञानान्तरेण यच्छते । मधि. पृ. १४. • अप्राप्त्याप्य

शाक्यादिस्मृतीनाम् । श्रु. १।३।३ वर्णकं ३. • अप्रा-
प्त्याप्यं स्मृतेः लोभादिदृष्टमूलिकायाः । वि. १।३।३.

• अप्राप्त्याप्यकारणं अनोधकत्वं वाधितत्व च ।
वि. ३।३।६, • अप्राप्त्याप्यकारणयोः अनोधकत्व-
वाधितत्वयोरभावात् प्राप्त्याप्यं स्वतःसिद्धमेव प्राप्त्याप्यानाम् ।
३।३।६.

• अप्राशस्त्यं निन्दाप्रदवाच्यं नाम बलवदनिष्टानु-
बन्धित्वयोमयता, अर्थवादेषु । भाट्ट. ३।३।१.

• 'अप्सु वृणं प्रास्य (तस्मिन्) आचारनाचार-
यति' अवभृये । भा. १०।३।१।१. • 'अप्सु दीक्षा-
तपरी प्रावेक्षयन्' इत्यर्थवादे अप्सु दीक्षातपत्पत्नीत-
नात् दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहकृतायाः पुरुषसंस्कार-
कृतस्य स्वधत्वात् स्नानस्य ऋतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत्र
एवास्य याजमानत्वम् । भाट्ट. ३।४।९. • अप्सु साङ्ग
प्रधानानुष्ठानं अवभृये ज्योतिष्टोमे । भा. ११।२।८।
३०-३४.

• 'अप्सवकृत्वेन चरन्ति' अग्निष्टोमे उत्तरवेद्या-
माहवनीये प्रधान, अद्भ्रमरभृत् तु अप्सु इति देशभेदः ।
वि. ११।३।१. • 'अप्सवभृयेन चरन्ति' इत्यत्र
अप्या देशत्वात् साङ्गभारनाविषयत्वप्रतीतिः प्राट्टेषु
प्रयाजादियु अग्निवाचकत्वम् । भाट्ट. ३।७।२४. अपा
देशत्वात् अद्भ्रप्रधानत्वविवक्षम् । ६।३।१. साङ्गे
समानकर्तृकत्वश्रवणेन अग्निः आहवनीयादेर्वाध. ।
१०।२।१३. प्राकृतसर्वहोमेषु अग्निवाधः । १०।३।४.

• 'अप्सुमन्तावाच्यभागौ यजति' ज्योतिष्टोमे
अवभृये । अप्सवदे सधित्व० अप्सु मे सोमो अब्रवीन्०
इति अप्सुमन्तौ मन्यौ । भाट्ट. १०।७।१३.

• अफलं फलवतोऽद्भ्रम् । फलवत्प्रतिधौ अफल
तदद्भ्रम् । फलवदफलव्यायम् । एतत् नप एकार्यकमेव ।
के.

• 'अवद्धं मनो दूरिद्रं चक्षुः' इति अग्रेष्य-
दर्शने प्रतिमन्त्रणमन्त्रोऽपि युगपदनेकानेभ्यर्दाने न
भिवते । भाट्ट. ११।४।१७.

• अवाधेन उपपत्तौ बाधो न न्याय्यः इति
न्यायः ॥ अयं ज्योतिःशास्त्रे न्यवहृतः । तत्र हि ननु

रस्ये देशान्तरग्रहणं कारणं' इति मतं, ततः शाबलैरिथितं गोलं प्राबलेये नास्तीति व्यग्रहियेत, रघूनान्तरस्थितश्च वंशः रघूनान्तरेऽनुस्यूतोऽपि वन नास्तीति व्यग्रहैव्यः स्यात्, अतोऽप्राभाव एव नास्तीति व्यग्रहारकारणं, नाम्नम सद्भावः । सर्वमागणे घटे भूतलदेदनं नास्तीति व्यग्रहारकारणमिति चेत् । न । यद्यमागस्यापि पार्श्वदेशो-
 ष्वभावव्यग्रहारात् । संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाण-
 स्यैव 'प्रागप्यभिह नास्तीत्' इति प्राबालीनाभावव्यग्रहा-
 रात् । ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राबाली-
 नाभावज्ञानं, भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणम् ।
 न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः सम्भवति । संप्रति प्रमीय-
 माणोऽपि घटः प्राबाल्यन्यित्तया न प्रमीयते, अतः
 प्राबालसम्बन्धोचरप्रमाणानुदयात् तत्प्राबालीनाभावज्ञान
 युक्तमेवेति चेत् । न । असौम्यत्वात् । नहि प्राबालसम्बन्धो-
 ऽधुना प्रमातु योग्यः, योग्यप्रमाणभावश्चाभावज्ञान-
 कारण, न प्रमाणाभावप्रमाणम् । प्राबले तु योग्यस्यैव प्रमा-
 णस्यानुदयः आसीत्, नहि तदानीं घटाभावः सन्नपि
 प्रमितः, प्रतिषेधिनो घटत्वापरामर्शात् तदपेक्षत्वाच्चाभाव-
 ज्ञानस्य । अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यते इति न युज्यते,
 अप्रमितस्य स्मरणयोगात् । बन्धात् प्राकाशीनः प्रमाण-
 अनुदयः, सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितु
 मर्हति, उद्भूतमिव नेन ह्यवबुद्धिम् । अथ नष्टोऽपि
 प्रमाणानुदयः सपति परामृश्यमानोऽभावज्ञान जनयेत्,
 ह्यज्ञानः इ न धूमो विनाष्टोऽपि सपति स्वयंमाणो ह्यस्य
 नासिज्ञानम् । इयादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञापयान
 तथा मेवाज्ञानं बोधनेर् लिङ्गमिव लिङ्गिनम् ।
 न च तथा संभवति अन्नत्वाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभाव इ
 तानु प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः । सोऽपि चाभावत्वात् अन्ये
 साभावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोऽप्यन्वयेनेति न ज्ञानसहस्रेणपि
 पद्याभावोऽवधार्येत । तस्मात् सत्तामागणैर प्रमाणाभावो-
 ऽभावज्ञानमुत्पादयति मेवादिबदित्वङ्गीकृत्यं, अतः
 प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राबालीनाभावप्रमितिरिति
 वक्तव्यम् । उच्यते—सत्तामागणे शान्ताभावो ज्ञेयत्वात्
 बोधयतीति सम्बन्धुं, अस्यैव तदुना हस्यमानस्यापि
 घटस्य प्राबालसम्बन्धोचरयोग्यज्ञानानुदयः, इति प्राबाल

संबन्धितया स्मृतौ योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चापरस्य
 प्रमाणाभाव एवाभावात्स्य बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि
 योग्यत्वे कति अनुदयः अभावः बोधयत्येव । तेन समति
 हस्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यातीन् ततोऽवरय तस्य
 स्थितेन प्रमितः स्यात्, प्रमितश्चाधुना स्मर्यन्तः स्यात्,
 एव सत्यपि न स्मर्यते, सोऽयं स्वर्तव्यविपयस्मरणानुदयः
 संप्रति विद्यमानः, संप्रतितन प्राबालीनाभावविषयं रिज्ञानं
 जनयतीति न किं चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभाव
 शब्दः स्मरणभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा दार्ष्टिकेऽपि ।
 यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात्तदभावोऽपि कल्पः प्रमाणा-
 भाव एवेति शक्यते वक्तुम् । ननु न सत्तामागणे योग्या-
 नुपलम्बेरभावबोधकं युक्तं, तयामपि तस्यां कदा विद-
 भावबुद्धयनुदयात्, अस्त्यमपि कदा चिनुदयात् । तथाहि,
 योऽङ्गुलीयकतनुस्यया सवन्तमसापरकदेश हस्तम्यां
 सर्वतः परामृष्टवान्, तस्य तावत् सर्वदेशरामरशात् वस्तुतो
 योग्यानुपलम्बिर्जातैव, अथ न किं सर्वो देशः परामृष्टः,
 किं वा कश्चिदेशो न परामृष्टोऽपि स्वादिति संदिहानो
 योग्यानुपलम्बेरनिश्चयत्वात् तस्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्या
 भावमन्पारयति । कदा चित्तु सर्वतः अपरासृष्ट्यापि सर्वतः
 परामृष्टमिति भ्रान्तया योग्यानुपलम्बि निश्चय अवयत्वामेव
 तथा भ्रान्त्या अङ्गुलीयकस्याभावात्परयति ।
 तस्याज्ञाततयैव योग्यानुपलम्बिः अभावाज्ञानकारणमित्य
 न्युपपन्नत्वम् । तथा चानवसाप्रसङ्गः । तस्मात्
 स्वतन्त्रेया तन्मासद्यविदेव हस्यस्य प्रतिषेधिनः अभावो न
 तन्मात्तरम् । (सिद्धान्तो ग्राह—) ननु चाभावा
 नङ्गीकारे तन्मास्योरपि न कदा चित्तिरूपयितु शक्यते ।
 न च भूतलपरिव तन्मास्यधीः, संयुष्टविषयोऽपि तन्मास
 ताऽऽपत्तात्, तत्रापि भूतलवमाकात् । अतो घटदि-
 वेदनाभावे तपि या भूतलधीः, सा तन्मासधीः । एवं
 च शान्तामावाङ्गीकारादभावव्यपदेशोऽनर्थकः । कथं तर्ह्ये
 तदिरूपयितव्यं, तदभिधीयते । घटाभावाऽपि न प्रमेयम् ।
 योग्यप्रमाथानुदयश्च तस्य सत्तामागणैव मेवादिबोधकः,
 न ज्ञाततथा, यतोऽनवस्था स्यात् । वस्तु तस्यामपि योग्या-
 नुपलम्बो अभावानवधारण, अत वा चावधारणमिति, तत्तु
 योग्यत्वाज्ञानवृत्तम् । योग्यानुपलम्बो हि घटस्य, एव

दृष्टं इत्याद्यङ्क्याह—यदि तु इति । गुर्गावकाऽप्य-
 ननुग्रामेन 'अहमवकातोऽस्मि' इत्यवशानिमित्तगुणोप-
 दर्शनात् विहितावकाऽऽस्त्वभावग्रहणवत्स्यैर विहिताननु-
 ग्रामस्य साधनत्ववल्पना युक्ता इत्याशयः । अत एवा-
 चार्यैः 'स्वकाले यदकुर्वन्तस्तत् करोत्यन्यदचेतनः ।
 प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥'
 इति निहितानुर्गमं यदन्वत् करोति इति वदद्भिः विहि-
 ताकरणनिमित्तस्य अन्यकरणस्य मन्वरागनिमित्तत्वामिधा-
 नात् अवकाशामेव वा करणस्य निमित्तानोरपत्तेः विहिता-
 वशानमेव प्रत्यवापदेतुवैनेत्यम् । नामावेनैव जन्यते
 इत्येवमन्वोक्त्येव केनलस्य हेतुत्वं निरसत् । एव च
 'विहितान्वाननुग्रामादरः पतनमृच्छति' इति स्मृतिः
 अनुपरीता भवति । निमित्पितादेस्तु हेतुत्वे विहितावर-
 णस्य ट्टिचिन्तएवनाभावात् स्मृतिनाशपातितः । 'एता वान
 स देवतामवरणदि गोऽऽत्मभिर्होषाय च्नु नाभिदोषं
 पुशेति' इति वा अपरोपशब्देन अरकाऽभिधानात्
 शेर प्रत्यवापदेतुर्वेदादसीपते । निमित्पितादेस्तु हेतुत्वं
 निष्प्रमाणमेव । तस्मात् अरकाऽऽस्त्वभावविशेषरूपस्य
 भावान्तरस्य तत्र संभवात् न शुद्धस्य अभावस्य क चिदे-
 तुता दृष्टा, इति प्रशार्थः । * अभावः प्रत्यये प्रत्यर्थिनि-
 नोरपपत्ते । घृहृती. पृ. १२९. * अभावेन अभावा-
 भावो नाप्यते । अवं लौकिको भाष. । घाळ. पृ. १३१,
 * अभावे आर्षिरी एवरदा यथा— 'आमेयो वै
 प्रासगो देवताया, स छोमेनेपूत आमीयोमीयो भवति, यदे-
 यादः पीर्गमाद्य हनिः सवधेनुनिर्वैवेत्, तर्हि स उभय-
 देवतो भवति' इति । अमीयोमीयपुरोहयो वृत्तयोम-
 यागपुनिरपयेन म्प्यरदाभिते अवात्तदभावरः अहूनमीम-
 यागपुनिरपयेन म्प्यरदिधो भवति । इदमुदाहरण पद्यने
 मित् 'तयाऽपूवे' इत्यन (५१११६१९९) । पृ. १९,
 * अभावे वन्वर्षो रिधिर्वया— मियद्वृष्टांपवतनायो
 आग्निधिः 'मा वै का विदेरकामन्तहितव्याम्य
 अग्निप्यने आग्नेयेता देवतः परिधंपाव यजे' ।
 इति । तथा 'आम्यभावे तु मित्रस्य पन्नेवेगेरन्वदेत्'
 इति । पृ. २०. * अभावे रिधनेन वा भवति (मूर्त्ति
 रिधुर्गर्भेणः) यत् 'हृत्वा वा एतर्हि पायवती,

यर्हि पृष्ठवः पटहः संतिष्ठते, न चतु वदेत्, नान्यं
 पृच्छेत्, नान्यस्मै प्रतिभूयात्, मध्याशयेत् वृत् वा'
 इति । मा. १०४११११ पृ. १९०७.

* अभावविधिः कार्यावृत्तिप्रमाणत्वेन नयमाध्याये
 उक्तः । घाळ. पृ. ८, अभावविधिः क्रिया-गुण-जाति-
 द्रव्य-विषयकत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उदेरवाद्ये विधे-
 याद्यो उदेरवविधेयोमयाद्ये चेति त्रिविध इति संहत्य
 द्वादशविधः । उदाहरणानि तु मृग्याणि । पृ. २१,
 * अभावरिधिः द्विविधः प्रत्ययैः पुरुषार्थस्य । पुनर्द्विविधः
 दृष्टार्थैः अदृष्टार्थस्य । तत्र प्रथमो दृष्टार्थः । पुरुषार्थस्तु
 अदृष्टार्थः । पृ. २९, * अभावविधिः प्रतिनिधिनिद-
 मेन नाप्यते यथा पूर्वार्थेषु । पृ. १५४.

* अभावविषयः अन्यत्वेनेतिम्यारहत्या कौत्स्यन्-
 रस्य आर्षिन्यारसविधिः प्रत्ययविधिः । अमीयोमीय-
 पुरोहयो वृत्तयोमयागपुनिरपयेन म्प्यरदाभिते अभावात्
 तदभावरः अग्निधोमयागपुनिरपयेन म्प्यरिधो भवति ।
 घाळ. पृ. १९.

* अभावामावश्य भावरूपत्वम् । मणि. पृ. ९७.
 * अभावारासायः मात्रमात्रपुर. सः । ऋजु.
 पृ. ११.

* अभावरः (अनुपलब्धिः) । अग्नि येन
 प्रकिदिः नीमावकातो पर्वं किलेद्रं प्रमाणमिति । (१२७)
 प्रकिदिः पटपद्यमिदिपत् । घृहृती. पृ. १३, १५.
 * अभावरः आत्यन्तिकप्रमाणप्रत्ययस्यैव एव यत् ।
 ऋजु. पृ. १२९. * अभावरः प्रमाण लीपिदमेव ।
 घाळ. पृ. ८. * सर्वप्रमाणप्रत्ययस्यैव स पदेन (प्रमाणेन)
 अभावरः परिधिऽप्यते । वा. ११११६१४८ पृ. ४०२.

* अभावस्यापि प्रमेयता । अनेनान्तरम् । गोऽ-
 वनमन्वराहरो लीपिदतो पद्ये नापीती निरुति-
 लुचनः, कच्छरो नापीती मृगिण्युचनः, स न तद्वत्
 इत्ये पटपट्यहारी भूमागमृनिषपनः, इरपननेऽपि
 तद्वते पटारी मृगद्वार । नर्दि अहररः, इरपमानवत् ।
 केरन्भूमागमप्राप्तिरुचनपन्यस्यमोः इति शेर । इति
 पुनरान वेत्तव । मन्वर्पिती शेर । न । पटपट्यह-
 रिधेऽपि तद्वत्तवत् । तद्वत् इति शेर । स तर्हि

अपेदे तु प्रतियोगिनो शास्त्रात्प्र मिश्रतेति । नैव, प्रिये
 पुत्रादौ अन्तेऽपि पुनश्चिन्त्यासंभवात् भ्यन्हारप्रपञ्चात् ।
 मिश्रासायाश्च विलक्षणव्यवहारहेतुत्वं विलक्षणार्थज्ञानहेतुत्वया
 दृष्टं, अतो घटनिष्ठासाया नास्तिव्यवहारहेतुत्वं भूतलाति-
 रिक्तपटाभायपरिच्छेदेनैव भवतीत्यङ्गीकृतं तत्त्वान्तरम् ।
 अथ तदतिरिक्तसामग्रीविशिष्टं भूतलमारम्भनं, सघटे तु
 चदमावाप्त प्रसङ्ग इति । किमिदं तदतिरिक्तत्वम् ? यदि
 ततोऽन्वयः, तर्हि संवृष्टावस्थापामपि तत्संभवात् नारित-
 म्यवहाप्रसङ्गः । यदि तदभावः, स्वीकृतमेव तर्हि
 तत्त्वान्तरत्वम् । अतोऽपि एतत् भूतलमात्रविज्ञान न
 कारणं, अपि तु भूतलवृद्धिविशेषः । स च संवृष्ट
 बुद्धेरिलक्षण एव । न चाप्यभावज्ञानं, अभाववादिभि-
 रभावज्ञानकारणत्वेन विलक्षणबुद्धेरङ्गीकारात्, अतो
 यस्याभावाज्ञानोपादकत्वमङ्गीकृतं, तैवैव व्यवहारोऽस्त्विति ।
 नैवं, अभावज्ञानोपादकस्य ज्ञानस्य न भूतलातिरिक्त-
 विषयत्वं, भूतलमात्रविषयत्वेऽपि न संवृष्टावस्थापामभाव-
 ज्ञानजनकरं, सङ्कारिवैकल्यात् । घटानुपलम्बितु सङ्-
 कारिणी, तेन अनुपलम्बिविशिष्टं भूतलमात्रज्ञानमभाव
 ज्ञानोपादकम् । एवं तर्हि तदेव व्यवहारकारणमस्त्विति
 चेत्, नैवं, विषयवैलक्षण्याभावात् । तथाहि, भूतल
 मानस्यैवात्पुलम्बिसङ्कारितसम्भवात् ज्ञानान्तरोपाद-
 कचसुपपत्तये, यथैकरथैव घटस्य चक्षुस्पर्शनमेदात्
 ज्ञानमेदः । अतः समुद्भुदिविलक्षणबुद्ध्युत्पादात्
 अभावज्ञानहेतुत्वमुपपद्यते । तत्र तु भूतलमात्र
 ज्ञानात् अनुपलम्बिसङ्कृतात् विलक्षणव्यवहारो नोपप-
 द्यते, विलक्षणव्यवहारस्य विलक्षणविषयवृत्तवेन दृष्टत्वात्,
 यथा घटपटव्यवहारयोः । अतः अभावज्ञानकारणेनेवा
 भावव्यवहार इति न प्रतिवर्तितिविदिः । अत्रोच्यते ।
 नास्तिव्यवहारस्य नास्तिज्ञानकारणकत्वेऽपि नास्तिज्ञानस्य
 कारणत्वेन त मात्तुद्धिः अभाववादिनाऽप्यङ्गीकृता, सा च
 संवृष्टज्ञानादभावविशिष्टताया विलक्षणत्वेनाङ्गीकृता ।
 तदुक्तं 'सहीत्या वस्तुसङ्काव स्मृता च प्रतियोगिनम् ।
 मानस नास्तिज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥' इति । अतो
 वस्तुसङ्कावप्रदङ्गत्वेन मात्तुद्धिस्त्वर्थवेदनादेव विलक्षण
 व्यवहारोपपत्ति, अतो न घटव्यवहार प्रसङ्ग, तत्र

विलक्षणतन्मात्रानुदेरमावात् । यद्यपि कारणमेदात्
 मेदः तथापि विषयवृत्त एव मेदो व्यवहारहेतुरिति चेत्,
 सर्वत्र विलक्षणतन्मात्रानुदेरङ्गीकारादेव तद्विषयव्यवहारि
 वैल-
 क्षण्यं अवश्यमङ्गीकार्यं, विषयविषयिमावस्य मेदात् । अतो
 विलक्षणव्यवहारः उपपद्यते । यथा विलक्षणतन्मात्रोपात्
 विलक्षणाभावज्ञानोत्पत्तिः, तथा विलक्षण व्यवहारोऽस्माक-
 मिति न दोषः । यत्तुक्तं, कारणमेदमात्रेण ज्ञानमेदे न
 विलक्षणव्यवहारो दृष्टः, यथा चाक्षुषपटाद्यनयोरेक-
 विषययोः इति । तदतिमन्दं, चाक्षुषपटज्ञानात् 'सुष्ठः
 पटः' इत्यपि व्यनद्भुं शक्यते, स्वार्थानात् 'सुष्ठुः पटः'
 इति, अतस्तत्रापि विलक्षणव्यवहार इति । किञ्च
 विलक्षणव्यवहारो विलक्षणार्थपरिच्छेदादित्यपि मन्द,
 'घटज्ञानो नास्ति,' 'घटो नास्ति' इति विलक्षणव्यव-
 हारयोरेभावभावपरिच्छेदनियन्त्रनत्वेन अत्रैकान्तिक्त्वात् ।
 अथ तत्रार्थैक्यात् व्यवहारवैलक्षण्यमेव नास्तीत्युच्यते,
 एवं तर्हि 'भूतलमस्ति' 'घटो नास्ति' इति व्यवहारवैल-
 क्षण्यं कथं वैलक्षण्यं न स्यात् । ननु असङ्गं प्रतियोगि-
 जिज्ञासया तन्मात्रविधौ विरोधः, जिज्ञासायाश्च विलक्षण-
 व्यवहारहेतुत्व विलक्षणार्थपरिच्छेदादेव, अतो विलक्षण-
 भावज्ञानाङ्गीकारप्रसङ्गः । नैवं, जिज्ञासाया न व्यवहार-
 हेतुत्व, किञ्च तन्मात्रवृद्धिविशेषः एव व्यवहारहेतुः । के-
 चित्तन्मात्रवृद्धिविशेषाः प्रतियोगिजिज्ञासाऽन्तरभाविनः,
 के चिन्व मेति । ये च प्रतियोगिजिज्ञासानन्तरभाविनो
 विरोधाः, ते व्यवहारहेतवः । प्रतियोगिजिज्ञासा
 चाशेषविलक्षणवैतिविशेषः, न व्यवहारकारणम् ।
 प्रवृत्तामपि प्रतियोगिजिज्ञासाया अभावज्ञानहेतुत्व
 नास्ति, किञ्च तत्र कारणभूतमात्रमुद्भौ उपलक्षणमेव,
 वस्तुसङ्कावदृष्टेण प्रतियोगिसंज्ञा च कारणमित्युक्तत्वात् ।
 यत्तुक्तं, 'प्रिये ज्ञातेऽपि पुनश्चिन्त्या संभ्रमति, अत
 उरलक्षणवेऽपि म्मिचारः' इति, सङ्कृततामपि स्थानम् ।
 तथाप्युच्यते । न प्रतियोगिजिज्ञासाप्रमाणमुपपन्नं, किञ्च
 अन्यत्र ज्ञानमेदं प्रतियोगिनि जिज्ञासेति निरोपितत्व,
 अतो न ज्ञानहेतुः इति । ननु धरतो तन्मात्रमुद्भौ वि-
 कारणं ? न चेत् निवृत्तमुपपत्त्ये, न विवृत्तमुपपत्त्ये,
 न चिन्व विभक्तो घटः, न चिन्व कथलमात्रं, न चिन्व

स्यैव अस्त्यर्थे अनुपपत्तेः । तस्मात् संस्काराभावेऽपि स्वरूपाहंत्वानुपपन्नम् । न चोपलम्भानुपलम्भबोधोर्विरोधः, अद्यतममवृत्तिभावाभावसाधनतया मित्रविपयत्वात् । स्यादेतत् । सत्त्वामात्रेण अभावसाधने तु अनुपलम्भस्य दृश्यत्वमप्यस्य तथेति तज्ज्ञानसिद्धयर्थं सूक्ष्मरीटकादिसिद्धिज्ञाता न स्यात् । मैषम् । दृश्यत्वसिद्धयर्थे हि सा । अग्निज्ञासितस्य तत्त्वानुपपत्तेः । न तु दृश्यत्वज्ञानार्थम् । भगवतु वा दृश्यत्वज्ञानं हेतुः, भूतलज्ञानवत्, सिमायातमनुपलम्भस्य ? नहि आलोको शापमानः कारणमिति चक्षुषाऽपि तथा भवितव्यम् । न च धूमोऽवगतः अनुमानज्ञानकारणमिति मनोऽपि तत्कारणे शतयम् । तस्मात् सत्तया अनुपलम्भः अभावज्ञानकारणमिति नानयथा । नापि प्रमेयभावातिरिक्तवैश्वान्नायीकारः, चक्षुरतलोपलम्भस्य चैवानुपलम्भे सति तत्कारणत्वात् । तदप्रमाणव्यवहारो वस्तुसद्भावाद्गणतप्रतियोगितत्परणतद्बुधुःसाऽतिरिक्तमिति तत्र भा । यथा यत्सु अपि तन्सु वद् नित् पठ. प्रादुर्भूयन् तद् निरिक्तसंयोगमेदजन्मेति । दृश्ये प्रतियोगिनि त्मर्षं माणे वस्तुसद्भावप्रदो सति अभावव्यवहारोऽररत् मारीति हेतुरसिद्धः इति चेन्न । यद्यत्राणेऽपि प्रतियोगिनि अस्पर्शमाणे विमासीदिति प्रभानन्तर प्राचनतद्भान- प्यरहाप्रवृत्तेः । भक्षु तर्हि तुमुत्सिते प्रतियोगिनि घोर्हं वस्तुसद्भावनानं अभावव्यवहारसाधनम् । अस्ति च श्यमाणे चैत्रे ' विमासीत् ' इति प्रभसमन्तर तत्र तद्वैश्वान्नायीवद्व्यवहृत्युत्पत्तिः । तदेतस्यां शल्या प्राकल- यार्थव्यवहारस्य विरेकावश्यं तदभावव्यवहारप्रवृत्तिनि- जितमित्यसिद्धता हेतोः । न । एतस्यामपि व्यवस्थाप- निशमाभावात् । प्रतीतिरमप्यनुभवरयोः खतोपरि नितान्त- यत्समताया सुस्पृष्टाऽनुभूयोरनियमात् । तथा च प्रतियोगिनीऽनुभवे स्मरणे च तत्रत्य तदभावव्यवहार- प्रणतेः । अस्मरणेऽनुभवे चेति विरोधकार दोष इति चेत् ? अद्गीहृत तर्हि तदतिरिक्त- मिति च अत्राः । तथाप्युपलम्भभाववस्तुतादस्य न प्रमेयभावात्सिद्धिः इति चेत् । अनेकतन्मन्त्रलेख- यापत्तिं स्वप्नेकापार्थः । ननु अभावो नाम विदित्वात्

कश्चिदनुभूयते इत्युक्तं, तस्मिन्मयमावव्यवहारो नास्ति, नास्तिनिमित्तो वा ? न तावदावस्थितिनिमित्तः, कादाचित्क- त्वानुपपत्तेः । न च निमित्तान्तरमस्याप्युक्तम् । न च नास्ति, भावव्यवहारस्यापि अपह्नवप्रवृत्तात् इत्यु- क्तम् । नि. स्वभावस्य कथमनुभूयमानता इति चेत् । सद्भाववृत्तिरूपस्य तस्य प्रतीयमानत्वात् स्वतोऽवान्तर- विरोधानुपलब्धेः । नि. स्वभावतेति चेत् ? न । शान- शनत्वादीनामपि तत्प्रवृत्तात् । तेषामपि हि न स्वतो भेदो निरूप्यते । उच्यते तत्प्रमेयार्थिनं तद्भेदनिरूपणमिति चेत् न इहापि प्रतियोगिभेदेन तद्भेदनिरूपणमिति सर्वमवदातम् । कणिका. पृ. ६८-७२.

अभावस्यापि प्रमेयत्वम् । (न यत्प्रमेयता सत्ता, तदनुवृत्तापि सत्तया अभावात् व्यावृत्तेः । चोदकः क्षोप- हासमाद-) अभाव प्रमेय इति सुव्याहृतम् । नास्ति, प्रतीयते च इति कथं ? (उदाहरणे कश्चित् उच्यते-) यदा नाभयः प्रमेय. कण्टकादीना, इति गिरदृष्टि, कथं तर्हि नास्तीति व्यवहारः ? (उदाहरक आद-) विप- यावच्छेदात् (प्रमाणस्य श्रुत्वप्राप्तिः) । अशुचि- त्तविषयं हि प्रमाणं (एतानिभूतप्राप्तिः, न यदन्वयसादि- सदिशीयभूतप्राप्तिः) तदनुभवोऽपि, अन्यत् (यदन्व- कारि) अननुभवोऽपि ' नास्ति ' इति व्यवहारवति । (तदेतत् विद्यादीकृतं उच्यते-) कथं अन्यविषयो व्यवहारः अन्यविषयात् प्रमाणात् । (यद्यप्यभावविषयो व्यवहारः, भूतलादिविषयात् प्रमाणात् कथम् । अभाव- व्यवहारव्यवहार- सर्ववर्गीनो न निद्रामर्दति भावव्यव- हारवत् । तदनेन अभावादेन उपपत्त्य, अन्यव्यवहारस्य अन्यत् उपचो अतिप्रवृत्तात् । परिहासो विराकरोति-) नायमन्यविषय. (न व्यतिरिक्तभावाविषय, तस्य भाववत् निवहन् अत्राति.) तस्य प्रमाणाविषयावच्छेद- विषयत्वात्, तस्यः (नास्तीतिवर्गीतेः) विरक्तान- गत्यात् । तथाहि ' नास्ति ' इति अपमर्थः, नेद स्त्री यत्, ' भूयः ' मनीषो, न यत्. ' इति । (उदाहर- कान्तरी-) अत्रापि ' अदितिः, प्रमाणा ' इत्येवैव- क्तिनि । (शिरोधार्ये अभावस्य प्रमेयत्वं व्यवहार- उदाहरणार्थेन दूयति-) उच्यते, अस्तीति-

अस्ति इति चेन्न अनुच्छवोपपादनात् । वि. वि. कणिना च पृ. ६३-८०.

अभाव- (अनुपलब्धि-) परिच्छेदः । अभावोऽपि प्रमाणाभावः नास्तीत्यस्वायत्स्य असनिकृ-
 र्थस्य । भा. १।१।५५ पृ. ३६. श्लोका- 'प्रमाण-
 पञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताऽवबो-
 धार्थं तत्राभावप्रमाणता । १ ॥ वस्तुसंकरसिद्धिश्च
 तत्प्रामाण्यसमाश्रया । २ ॥' प्रत्यक्षादिभिः सद्रूपेण
 अप्रतीयमानमपि षटादिकं असद्रूपेण अभावस्य प्रमेयम् ।
 असकरः असद्रूप अभाव इति यावत् । 'क्षीरे दधि
 भवेदेवं, दग्धे क्षीरे, षटे षटः । श्वेते शुद्धं,
 पृथिव्यादौ चैतन्नं, मूर्तिरात्मनि । ५ ॥ अस्तु
 गन्धो, रसश्चाग्नौ, धार्ये रूपेण तौ सह । व्योम्नि
 संस्पर्शिता ते च, न वेदस्य प्रमाणता । ६ ॥'
 शोऽयं वस्तुसंकरः अस्ति अभावप्रामाण्ये न विष्यती
 त्यभिप्रायः । 'न तावदिन्द्रियैरेवा नास्तीत्युत्पद्यते
 मतिः । भावोऽनेन संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य
 हि । १८ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रति-
 योसितम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षान्त-
 पेक्षणात् । २० ॥ मानं कथमभावश्चेत् प्रमेयं
 चास्य कीदृशम् । मेयो यद्दभावो हि मानमप्येव-
 मिच्छताम् । ४५ ॥ भाषात्मके यथा मेये नामा-
 वस्य प्रमाणता । तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य
 प्रमाणता । ४६ ॥ भाषात्मकस्य मानस्य न च
 राजाज्ञया विधत्तम् । परिच्छेदफलत्वादि प्रामाण्यं
 स्याद् द्वयोरपि । ४७ ॥ अभावश्चद्वयव्यवस्थात्
 प्रत्यक्षादेऽनिरुद्धे । प्रमाणात्तमानभावो हि प्रमेया-
 पामभावश्चेत् । ५४ ॥ अभावो वा प्रमाणेन
 स्वानुरूपेण मीयते । प्रमेयत्वात् यथा आवस्तुत्वाद्
 भाषात्मकात् पृथक् । ५५ ॥' अनुपलब्धे स्वतन्त्रोप-
 योगमाह- 'कर्माणि सर्वाणि फलैः समस्तैः सर्वैर्यथा-
 वद्यं यदङ्गकाण्डैः । न संगतानीह परस्परं च नाहं
 तदेतत्प्रमर्षं क्रतुनाम् । ५६ ॥' सर्वप्रमाणोऽपि पश्य
 सपरं अर्भावप्रमाणक एव । नहि दृश्यते । श्रुत्यादिनोदि
 ताङ्गागिरेपेण अज्ञान्तराभावे कल्पन्तराभावे च अल्पत्

आगमाभावात् प्रमाणमस्ति । श्लोका. पृ. ४७३-९१.
 हस्यादर्शनं अभावे प्रमाणं, नादर्शनमात्रम् । येन च
 आभयभूतं मूलविरिकं वस्तु गृहीतं तस्यैव षटो हस्तो
 भवति, नान्यस्य, उन्मीलिताश्वस्यैव च तदग्रहणमिति
 तत्सिद्धये अक्षापेक्षा नामात्वग्रहणाय । गृहीते चाश्वे
 प्रतियोगिनि च स्मृते अक्षत्वादीनेन हस्यादर्शनसहायेन
 मनसैव अभावज्ञानजन्यभोगपक्षेः नेन्द्रियस्याभावे शक्तिः
 शक्या कल्पयितुम् । आपरोक्षं तु भावतो एव, नामात्वात्
 तदस्ति । विशिष्टबोधोऽपि कारणगमनाराधयेव उपपद्यते,
 प्रत्यभिज्ञायामिव भूतवर्तमानकालसम्बन्धः । हस्यादर्शनं
 अक्षं च इदं प्रति अभावविशिष्टं भावं बोधयति । तत्र
 भावात् अक्षस्य व्यापारः, क्षमावशितत्संबन्धयोस्तु अनु-
 पलम्बिष्यन्प्राप्तिरिति । यथा क्षीरदिन्द्रिये विद्वागते द्रव्य-
 स्वकार्पं तत्रा, माधुर्यं अस्य च द्रव्यसंबन्धो रसनेन ह्यु-
 मान्या माधुर्यविशिष्टक्षीरबुद्धिः । रत्नाकरः अभाव-
 प्रामाण्यवादे २७ श्लोके.

'भूतले षटो नास्ति' इत्येव भूतलाविवरणकतवा
 भूतलयतिरेकेण प्रतीयमानस्य षटाभावस्य प्रत्यक्षावधि-
 पपस्य बोधकः, प्रत्याह्लादिप्रमाणञ्चकस्य उत्पत्तौ योग्यस्यापि
 योऽनुत्पादः, हस्यादर्शन-बोग्यानुपलम्भादिप्राप्यं, प्रमा-
 णाभावशब्दितः, स एव अनुपलब्ध्यात्वं प्रमाणम् ।
 वैयानायः पृ. ३९.'

दृष्टी- अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति विमिद
 प्रमाणलक्षणं (एकदेशीं प्राद-) ओमित्युच्यते ।

शुद्धविमला- मूलवदितु षटादीनामपारगतान्
 प्रतीयते 'भूतले षटो नास्ति' इति । नदीयं प्रतीति.
 भूतलमानलम्पना, स्वयं षटे प्रपञ्चात् । न च निरुल-
 मना, स्वयमेव आलम्पनसाधनत्वात् । तेन इव अभावमेव
 अवलम्बते । न चेवं अप्रमाणं, वाक्याभावात् निश्चया-
 त्मकत्वाच्च । अत एव अस्य प्रमाणात्मिकायां प्रतीतौ
 प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य बुद्धम् । यदि च
 अभावे न प्रतीते भूतलादिषु चरणव्यापारविचरहारो
 न स्यात् । नद्वौ भूतलमात्रपरिच्छेदात् षट्पदादिम
 स्वपि भावात् । न च वेत्तुभूतलप्रमहणात्, अभावस्य
 अप्रमेयत्वे कैवल्यापरिच्छेदात् । कैवस्य हि भूतले धर्मो

तस्मात् कार्यप्रत्यक्षमयात् 'नारित' इत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुता उच्यते । केयं तर्हि प्रसिद्धिः ? प्रसिद्धिवंशप्रसिद्धिवत् । यदि पुनर्व्यवहाराण्यत्वात् कारणान्यत्वं मन्यन्ते किं कुर्मः । (यदि तावत् के चिन्मीमांसकाः [भट्टपादाः] प्रमाणान्यत्वं मन्यन्ते ततश्च वयं किं कुर्मः । नहि व्यामुषान् अलेकुच्यते पुरुष-प्रयत्नः इति तेषामुपेक्षा कार्या) । नहि व्यवहाराण्यत्वात् प्रमाणान्यत्वसिद्धिः । अतः स्वलक्षणमेवेदम् । इदमेव च तल्लक्षणम् । ब्रह्मती. पृ. ९१-९५.

॥ अर्भाव- (अनुपलब्धि-) परिच्छेदः । (शा.)

'अर्भावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यास्तत्किञ्चिदस्य' इति (भाष्यम्) । कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं, विपरीतत्वात् । पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चक्राभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः । तदभावश्च घटस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् ? उक्तं 'नास्तीत्यस्य' इति । सर्वं हि यस्तु सदत्तदात्मना द्विविधं, तद्यदा यत् सदद्रूपेण वर्तते यदापि, तत्तदा तत् प्रत्यक्षादिगिरस्तीति प्रतीयते । यत् सदद्रूपेण वर्तते, तत् सदद्रूपेण बोधकाना प्रत्यक्षादीना सद्वबोधनायोग्येषु योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तः, तेनैवेन्द्रियराश्यादिस्थानायेन नास्तीति प्रतीयते, भूतलेऽत्र घटो नास्तीति । यस्तु नास्तित्वमपहन्यत्व प्रमेयामावात् पदं प्रमाणं नास्तीत्याद, तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं 'नास्तीह भूतले घटः' इत्येवमुपजायमानस्य ज्ञानस्य विमालम्बनम् ? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि 'वः अश्वो न भवति' इति प्रत्ययो रूपे च 'रखो न भवति' इति, तस्य विमालम्बनम् । न गोरुत्वं, तस्य प्रतिधोपवपेक्ष-प्रसिद्धिर्नात्, 'अश्वो न भवति' इति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्षानात् । गोरुत्वात्मानत्वे च हिंदादी 'अश्वोऽयं न भवति' इति प्रत्ययो न स्यात्, गोरुत्पस्य तत्राभावात् । अथ योऽक्षाद्भेदो गरादिष्वनुत्पत्तः, सोऽक्ष्यात्मानवित्युच्यते । कोऽयं भेदो नाम, यदीतरेतरभावः, समाश्रितत्वात्समानः । अथ पुष्यत्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते, तत्तस्य द्रव्यगतत्वात् गुणेषु रूपादिषु 'रखो न

भवति' रूपं 'रूपं न भवति रखा' इतीतरे-तराभावपल्लयो न स्यात् । यस्तु नैयात्वात् 'भूतलमती-तिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्ति' इति वदति, स भूतलादिप्रतीतिमप्यनुवृत्त, अविशेष-पात् । 'घटोऽत्र भूतले नास्ति' इति व्यवहारस्य किं कारणम् । दृश्ये घटे यत् भूतलमानविषयं ज्ञानं तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति घटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीति व्यवहारो न स्यात्, भूतलमानोपलम्भाभा-वात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत्, कोऽयं घट-विवेकः, यदि भूतलरूपमेवं, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घट-संयोगाभावश्चेत्, अङ्गीकृतत्वस्यैवाभावः । स्यान्मतं, यदभाववादिनः अभावज्ञानस्य कारणं तदेवास्माकं व्यव-हारकारण भवत्विति । नैवं वक्तुं शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणं, अदर्शनं च दर्शनाभावः, न चालौ भवता अङ्गीकृतः, अर्भावोऽप्युपगमनसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमपरार्थं प्रमेयभावेन । ननु प्रथमं प्रायश्चेण भूतलं यद्यथा पक्षादभावो बोद्धव्यः, तथा-भावज्ञानात् प्राक् यदर्थं भूतलज्ञानं, तादृशदेव व्यवहारो भवतु । तदिदमुक्तोत्तरम् । तथाहि, यस्यामवस्थाया भूतलस्वरूपज्ञानं घटतदभावोऽज्ञानं ज्ञानाभावः, तेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायापदमाभि-रूपेयते, तदेव च भूतलमानवेदनमित्युच्यते । 'स्वरूप-मानं दृष्ट्वा च' इत्यादिषु मानशब्देन हि घटतदभाववेद-नयोपभाव उच्यते, भूतलमात्रं शयते, न घटतदभावो वेत्यर्थः । तेन यदि मयानपि यदादितानामप्युक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात्, ततो ज्ञानामावाङ्गीकारादयामात्रो-ऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैवं अमितम्बम् 'अमान-यादिनाऽपि 'स्वरूपमानं दृष्ट्वा च पश्चात्किं चित्सम-रन्ति' (श्लोका. अर्भावपरिच्छेदे २८) इति वदता भावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतं, तदेव दृश्ये प्रतिधोभिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वात्नास्तीति शब्द-स्याभिधेयमिति " तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मान-शब्दः । न चालौ भवतोऽस्ति, अतो मात्रशब्दस्यार्थाभा-वात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च घटन-त्यपि प्रसङ्ग इति शिष्यतं दूषणम् । अथ 'भावे देशान्त-

एकदेशानात् अनुमीयते । प्रयाजापे विनियुक्तस्य बुद्धस्यस्य
व्याग्यस्य एकदेशोऽयं शेष । स न प्रयुक्तवपामामि
धारणेन चरितार्थं । तथा च तदुत्तरं शेषवैश्यामावात्
फलं धारणार्थं पानान्तरं स्यात् । अतो न पानभेद
कर्तव्यः ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य । ३५ ॥

उक्तस्य अनाश्रवस्य हेत्वन्तरमाह । चकार सहप्रयोग
हेतुत्वरूपदेशतो पूर्वोपेयदेशत्वहेतुना समुच्चयार्थं । इतश्च
अपापत्वम् । सहप्रयोगस्य प्रयुक्तवपामामि च
सदानुष्ठानस्य अभिधारणाभावहेतुत्वात् । 'तीर्थं वै प्रातः
सवनं, यत् प्रातः सवनेन पदाद्य आलम्ब्यन्ते तीर्थं एवैताना
रुभन्ते सवोन्निवाय, अपो वपानामभिपृष्टवाय' इति
अर्थेवाद् प्रातः सवनसंघर्षेणैव वपाऽभिधारणमनुष्ठानं
याज्ञपेये प्राजापत्यवपाऽभिधारणं प्रयाजशेषेण नास्तीति
दर्शयति । अतश्च शेषवैश्या नास्ति इति किमर्थं पानम् ।

अभाषदर्शनाच्च । ३६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । 'सम्प्रा वा एताहिं वपा, यहिं
अनभिपृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यन् ब्रह्मसामिन् आलम्बते,
तेन असंया, तेनाभिपृता । सया रुक्षा । अमन्या
क्षिप्या । अनेन सवनेन ब्रह्मसाम्नैर अभिपृतावात्
प्रयाजशेषेणाभिधारणस्याभावः सूच्यते । एव प्रयाजशेषा
भिधारणाभावस्य दर्शनात् न पानभेदः ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

न तस्येति चेत् । ३८ ॥

'सति सव्यवचनं इति चेत्, न तस्य' इति
रूपस्यो पदगतमन्वयः । तस्य चेदन्तो भागः शङ्का, न
तस्यै युत्तरम् । पूर्वपक्षी आह । ननु सयैव अभिधारणे
'सम्प्रा वा एताहिं वपा' इति सव्यवचनं भवेत् ।
अस्ति हि वपाया अन्वयदभिधारणम् । 'उपस्तृणानि
व्याप्य, हिरण्यकण्ठ, वपा, हिरण्यकण्ठ, ततोऽभिधार
यति' इति वपाऽवदानकाले वप्यज्ञावत्त्वसुक्तं, तत्रास्ति
अभिधारणम् । अस्मिन् अभिधारणे सत्येव पुन 'सम्प्रा
वा एताहिं वपा' इति सम्प्रा वा रुक्षा उक्ता । तथा च
तादृशव्यतानिर्गमार्थं प्रयाजशेषो अभिधारणं कर्तव्यं,

कर्तव्यं च शेषधारणार्थं पानान्तरं इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् ।

तथाह सिद्धान्ती न तस्येति । तस्य पूर्वपक्षिणा
उक्तमभिधारणस्य न सयतामिर्गमणसामर्थ्यं, विहितस्य
वपापज्ञावत्त्वसाधकं जातं ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

ननु वपारूढत्वनिर्गमणसामर्थ्यं यदि अत्रदानगता
भिधारणस्य न स्यात्, तदा प्रयाजशेषाभिधारणस्यापि न
स्यात् । यैवम् । तस्य प्रयाजशेषाभिधारणस्य रुक्षाव
निर्गमणसामर्थ्यं स्वादेव तस्य इति-संस्कारत्वात्, अत्र-
दानगताभिधारणस्य रुक्षत्वनिर्गमणे मुख्यत्वात्, अत्र-
प्रयाजशेषाभिधारणस्य च तत्र मुख्यत्वात् । प्रवृत्ते तु
यद्यपि प्राजापत्यवपाना रुक्षतानिर्गमार्थं प्रयाजशेषाभि-
धारणं कर्तव्यं, तथापि ब्रह्मसामसंघर्षेणैव रुक्षत्वनिर्ग-
मणोक्तत्वात् प्रयाजशेषाभिधारणं न कर्तव्यं, तदर्थं च
दृश्यं पानमपि न ब्रह्मीत्वमिति । सर्वथाऽपि न पानभेद
इति सिद्धान्तः ।

अत्र 'सति सव्यवचनं' इत्यादि सूत्रत्रयं कथं बोधनीयं
इति दुर्ज्ञेयमेव । भाष्ये च मुञ्जोष्णिनी च न मन
सनापापयति । सूत्रवचनैर वाच्यं उद्देशयति । सूत्रकार
एव समापास्यति ।

कुतश्च हेतुः तु 'सति सव्यवचनं' इति सूत्र
नारथैव । 'न तस्येति चेत्' इत्यस्य च चेदन्तत्वात्
उत्तरमूलेण एकीकरणम् । तदर्थं हेतुः, तस्य सिद्धान्तित्वा
उक्तस्य प्रयाजशेषाभिधारणाभावदर्शनात् न लिप्तत्वम् ।
इति चेत् । तस्य प्रयाजशेषाभिधारणार्थैव न्येदेन मुख्य
त्वात् इति । के

० अभिधारणे विप्रकर्षादनूपायवत् पानभेद
स्यात् । इत्यभिधारणे अभिधारणं प्रयाजशेषप्रतिपत्तिरूप
प्रयाजार्थं इति न्ययस्यापिपत्त्येव । कु ३।१।१०।२०

० 'अभिधार्या अनभिधार्या इति मीमांसते
ब्रह्मरादिन' इति चातुर्मास्येषु श्रमणम्प्रसंगेभ्यो
न्ययननामत्वा एहकृत्वात् पुरोवासाय पशुषो विहितं,
तान् प्रवृत्त्य भूयते । अत्र इतिचन्देन मीमांसते
प्रकारादिना विधिनिवेचयो मीमांसक्य प्रतीयते,

योग्यत्वं शततथैव, कारणं, न सत्ताभावेण, ततः तदेव योग्यत्वं कदा चिदज्ञातं नामावयवधारयति, कदा चित्तु अव्यवधानमेव योग्यत्वं आत्त्या निश्चित्य अभाववधारयति । उपलब्ध्यभावास्तु सम्माप्रतया कारणं न शततया, तेन नानवस्थाऽऽपत्तिरिति सर्वमवदातम् । अतोऽस्य-भावाख्यं प्रमेयम् । न च तदैन्द्रियकं, इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानोपत्तिर्दानात् । योऽहनि प्रातःकाले श्दे अवस्थितो मध्यदिनसमये पुच्छयने ' किमस्मिन् श्दे प्रातःकाले मायुरः कृशित् पुष्यः सुद्रवासा दीर्घ रामो लोहितवर्णः समागतः' इति, स तदानीमेव योग्य स्मरणानुदायात् तस्याभावं प्रातःकालीनमवधारयति विनै-वेन्द्रियव्यापारेण । न च शतरवगतोऽभावस्तदा स्वपति इति वाच्यम् । प्रतियोगिनो माधुरस्य तदानीं कथं चिदपि सुद्धे अनारोहात्, अनुद्विष्ये च प्रतियोगिनि भाये तदभावज्ञानासंभवात् । एव च यथापि इदानीमे-वानुभूतेन्द्रियव्यापारेणैव सनिहितदेशकालवर्त्यभावः प्रतीयते, तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव कल्पणमर्थस्य कारणत्वसंभारोऽन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् प्रत्यक्षः अभावः । नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन तस्य चिच्छिदस्य सन्प्रमदहासमथात् । यद्दृशं कैश्चिद् दृश्यते ' दृश्यस्य यत्ता दयंनयात्ता, तेन स्यापपीभूत दयंननिष्ठत्वा स्यात्प्रत्यय दृश्यस्य निष्ठितिवर्धयते' इति, वरिस्तरम् । स्यापकनिष्ठत्वा स्याप्यनिष्ठिमनुमिमानेन, अवश्यं दहान्तर्धर्मिणु निष्ठितियमगम्य तयोश्च नियम-मवधार्य साप्यधर्मिणि पद्ये च साधनभूतां दयंननिष्ठिं केन चिद्यमाणेनावगतस्य ततो दृश्यनिष्ठितित्वात्तव्या, निष्ठितेश्च अभावाभिज्ञाया न प्रत्यक्षेण ग्रहण संभवाति, निष्ठित्यन्तरेण तदनुमाने, तदपि निष्ठितिरूपताभिधृष्य स्योऽणुमातव्यं, तदपि तपोत्पन्नत्वाऽऽपत्तिः । अतोऽपत्य क चित् प्रमाणान्तरभूतत्वा अनुपलब्ध्या अभावः प्रमेयत्वः । प्रमिते च हरिमन् पश्यान्वत्यनुमानम् । सिद्ध तावद्भावरस्य प्रमाणान्तरत्वम् । शून्येणानायापत्त वस्तु नाशङ्कनीया एव । अतः सिद्धं पद्यं प्रमाणम् । एतावन्नेव च प्रमाणाणि । यत्परिचं संभवात्वं प्रमाण वास्तवित्ववदा अनयनभूतयतादिस्यत्वाऽवगतिः,

आदकप्रमाणेन अवयवभूतवपरिमाणत्वगतिः कैश्चिद्विष्यते, तद्विनाभावावितिचित्त्वात्तनुमानमेव । ' पद्येवैवं श्रवणम्' इत्यादिकं चैतिषं प्रमाणमेव न भवति, निर्णयाभावात् । प्रामाण्येऽपि वा आगमेऽन्तर्गतत्वात् प्रमाणान्तरम् । प्रति-भास्यमपि प्रमाणं कैश्चिद्विषं ' श्वस्ते भ्राता आगन्ता' इत्यादिकं, तनु लिङ्गाद्याभासज्ञ, अनिश्चायकरादेवाप्रमा-णम् । अतो यत् कादृश्यपीयेः प्रतिनागम्यगुणीया धर्मा-धर्मत्वमाश्रितं तदकारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षावन्त-र्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः पद्येव प्रमाणाणि । तथा च भगवद्भाषाये ' राम पद्यं युक्तयो लोके याभिः स्रणोऽनुदययते' इति । इत्यभावावाद् । १११५. पृ. ८२-८७.

अभावप्रमाणनिरासः (अनुपलब्धिविपर्ययः) । इदानीमभावाख्य प्रमाण निरास्यते । ' नास्ति' इति स्वाहाख्यव्यवहारो प्रमाणान्तरस्मन्तरेण नोपपद्येते इति चेन्न, भूत्वपदिविद्योपादेयोपपत्तेः । ननु च नास्तित्वव्यवहारस्य अस्ति व्यवहारविषयभूत भूतत्वं नात्मन्त, अस्तित्वास्तित्-व्यवहारयोरेकविपर्ययप्रवृत्तात् । नैवे, अभावाख्य प्रमेयम-स्तीति वादिनाऽपि तदभावरस्य अस्तित्वव्यवहारविषयत्व-मस्तीहत्वं, इतरथा अभावाभावस्य नास्तित्वमवृत्तात् । तत-श्चाभावोऽपि नास्तित्वव्यवहारे विषयो न स्यात् । अद्य यत्प्रभावस्य स्वापेक्षया अस्तित्वव्यवहारविषयत्वं, तथापि पद्यपेक्षया नास्तित्वव्यवहारविषय इति । एवं तर्हि भूत्व-मपि स्वापेक्षया अस्तित्वव्यवहारविषयः, पद्यपेक्षया नास्तित्-व्यवहारविषय इति किं तत्तान्तरात्म्यव्यवहारमेव ? भूत्व-माप्तस्य विषयत्वात् । ननु तर्हि कः पद्यव्यवहारः ? यदि भूत्वमेव, तर्हि पद्यव्यवहारः । अप्य ततोऽ-न्यत्, आशङ्क्यं तर्हि तत्तान्तरम् । अपेक्षकं भूत्वमिति चेत्, पद्यकं वासदावमिति उदात्ताभावाद्गीताप्रवृत्तः । अद्य स्मरणमेऽपि प्रतियोगिनि भूत्वमेव आलम्ब्य, यद्यभावे तु स्मरणाभावादेव न नास्तित्वव्यवहारः, एवं तर्हि देशान्तरस्य यद्यभावे, देशान्तरे तदभावाव्यवहारो न स्यात् । अद्य तथापि देशान्तरेऽपि भूत्वमेव आलम्ब्य, तदनुमानेन अद्य तथापि देशान्तरेऽपि भूत्वमेव आलम्ब्य, अद्य तथापि प्रतियोगिनि भूत्वमेव आलम्ब्य,

(३।१।१८) इत्येवमत्रतो प्रधानहविष्ये च चलेषु प्रवृत्ति । तस्मात् चतुर्होत्रा मन्त्रेण, पञ्चहोत्रा च प्रधान हविर्नाशमभिप्रायम् ।

गुणाभिधानात् सार्धार्थमभिधानम् । १० ॥

भाष्य—यद्गत प्रधाननामत्वात् पौर्णमासीशब्दस्य अमावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिधानमिति, नैत देवम् । अत्रहविषामपि अभिमर्शनं स्यात् । युतः ? गुणाभिधानात् । गुण अभिमर्शनमिति अभिधान भवति । कृतमन्त्रं तदभिधानं, यद्गुण अभिमर्शनमिति वृत्ते ? पौर्णमासी अमावास्या इति च द्वितीयान्तं पौर्णमास्यैमभिधानं कर्तव्यं, अमावास्यायैमभिधानं कर्तव्यमिति । अतो यत्रयत्र नियमाणं पौर्णमास्यामावास्याया वा उपवहति, तत्रतत्र कर्तव्यम् । यत् पौर्णमास्यामावास्याया वा अभिसंबन्धते साक्षात् प्रणव्यया वा, तत्रतत्र नियमाणं तत्रोपकरोति । तस्मात् प्रधानहविष्या अत्रहविष्या च कर्तव्यमिति ।

यः - द्वितीयया यस्मात् गुणभूतमभिधानं विज्ञापते, तस्मात् सर्वाथे इत्युक्तम् । विधेते एव गुणये तद्विधेपचितेय प्रस्तुता । सुतरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा द्वितीयाथेन प्रधानहविर्मात्रगुणं प्राप्नोति । तस्मादनुपपत्तिरेव । यत्र पौर्णमास्यर्थे अमावास्यार्थे, इति चोक्तं (भाष्ये) तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेन एव वक्तव्यम्- ' पौर्णमासीमभिमृशेत् ' इत्यत्र कालनैतन्मुद्रापायनं अनभिप्रायवात् पौर्णमासी इति गौणेन भवितव्यम् । तत्र प्रवृत्तिप्रयत्नयोः यद्यपि प्रत्ययस्यैव प्राधान्यात् प्रातिपदिक गौण इत्यापद्यते, तथापि अत्र वाग्यताऽपि अभिप्रायव्यविशेषावगमात् समस्तानुवादि नियतपक्षोपपद्यते इति विशेषोक्तं अत्र एव लक्ष्यं, इति छाकादृशत्वात् असंदिग्धपरिग्रहायै प्रथममतीतत्वेन च प्रातिपदिकार्थे मुख्यमाश्रित्य विभक्ति समस्यैव अवकृत्ते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्र आकाङ्क्षितं, आसन्नहविर्विनाशविधिना अभिप्रायव्यविशेषात् अत्र धारितत्वात् । अतः वाग्यद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा भव्यस्ताऽर्थमेवेदं श्रवणं, इति हविर्मात्रमिमर्शनम् । अथापि

पौर्णमास्यादिराब्देन हविल्लक्ष्यते, तथापि तदुपकारमात्रं लक्ष्यत्वात् सर्वाथैत्विति ।

मुद्या— यथाविधेन प्रधानवाचिना अभिधानेन प्रधानार्थत्व मत्रति, तथाविधेन मन्त्रयो संयोगात् प्रधानस्याङ्ग मन्त्रो इत्यत्र पूर्वपक्षत्वमाख्या । 'पृथिवी होता । चौरभ्यर्षु । द्रोऽभीत् । अश्विनाऽह्वर्षु । व्यनाऽभीत् । मित्र उपपत्ता ।' इति पञ्चहोत्र । यत् पौर्णमासी अमावास्या इति चाभिधानं, तत् सर्वेवामत्रप्रधानहविष्या गन्धविशिष्टमिमर्शनविषयं, द्वितीयाया अभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्रति गुणत्वाभिधानात् इति भाष्यानुसारीणी सिद्धान्तसूत्रकार्या । वार्तिकानुसारेण तु कर्मत्ववाचिना द्वितीयया कारकव्यगुणयोगेन सप्तम्यर्थधिकरणत्वाभिधानात् अनेनाभिमर्शनस्य ऐदम्पर्यन्तव गते ' सतानि हवीष्यमिमृशति ' इति विषयतत्पत्तौ सर्वाथैत्वमिमर्शनस्य व्यञ्जितत्वमविविच्यते पौर्णमास्यमावास्याभिधानं इति । ३।१।१८-९

सोम— नाम तर्कज्ञवाक्ये इव मन्त्रयवस्थापान विधि, दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रयोरान्मातात्वेन तद्विद्वि मन्त्रयो ऋषममाणेन प्राप्यमानात्, किंतु अत्रातमत्र विधिरिव । सिद्धान्ते प्रयोक्तव्यं अत्रप्रधानार्थं वेदि इति अग्नीषोमीयविहारे निरुद्धपक्षो प्रवर्तते इति । सूत्रे अभिधानस्य प्रधानाभिप्रायकपौर्णमास्यादिसन्देहः ।

वि— ' चतुर्होत्रा पौर्णमासी मुनेदास्याभिर्माने । मन्त्रो सुराय उताऽऽपि, सुप्ते तद्विचारिन्त ॥, शब्दस्य कर्ताविति तत् तत्र मर्शनं नैवात् । विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुद्रात्तद्विषयोर्भवे ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः ' चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्याम् ' इति युतम् । तस्मापि एतौ मन्त्रौ पौर्णमास्यमावास्यायवशात्प्रधानमाश्रयित्वात् तद्विधिमिमर्शनार्थाविवेच । मन्त्रणं पौर्णमास्यादिशब्दो नास्परि, तथापि द्वितीयया सप्तम्ययवच्छाऽऽवृत्ते, ' आसन्नानि हवीष्यमिमृशति ' इति प्रातिभिमर्शनात् प्राधानेन मन्त्रकालोपयिषी वाक्यनेमापत्तेः, वाक्ये निमित्ते

चूर्णीभूतोऽवयवः, क्व चिच्च देशान्तरस्थितिः, अतः अनि-
 यतेहेतुत्वात्तदेतुकमेव तन्भावज्ञानं, असम्भते तु अभावः
 अभावज्ञानकारणमिति । नैवं, भवतामप्येकत्र प्रागभावः,
 अन्यत्र प्रवृत्ताभावः, अपरत्रैतरेतराभावः अभावज्ञान-
 हेतुरित्यनियतहेतुत्वमपि सम्भवे । अथ षट्प्रतियोगिका-
 भावात्वेनैकवेऽपि अवान्तरभेद कल्पयित्वा कारणभेदः
 सम्भवेति, तर्हि अस्माकमपि षट्प्रतियोगिकरूपेणै-
 कवेऽपि अवान्तरभेदः कल्पयताम् । अथ न
 जातिभेदः, अभावानामेव कारणभूतानां भान-
 विरोधित्वेनैकत्वमेव, तर्हि भावानामप्यनेकेषां अभाव-
 विरोधित्वेनैकत्वेन अभावविज्ञानं न संभवति । योग्या-
 नुपलब्धिर्हि कारणत्वेनाभिमतया, तस्याश्च सत्त्वा कार-
 णत्वं, शक्यमानतया वा ? न तावन्शक्यमानतया, तस्या
 अप्यभावत्वेन अनुपलब्ध्यन्तरप्रदणप्रयत्नेन अनवस्थाप्रल-
 ङ्घत् । न च सत्त्वा हेतुत्वं, तदभावेऽप्यभावज्ञानदर्श-
 नात् । उपलम्भमानेऽपि देवदत्ते, 'माच्छू नाशीदयमिह'
 इति दर्शानुपलम्भादेवानुपलम्भो निरस्तः । ननु प्रत्य-
 क्षोपलम्भात् प्रत्यक्षानुपलम्भविभाषस्यैव निरस्तः नानुप-
 लम्भिमात्रस्य, अतश्चात्र तत्तन्मूलानुपलम्भस्य संभवाद्भाव-
 ज्ञानमिति, नैवं, तस्याप्यभावेऽपि अभावज्ञानदर्शनात् ।
 तथाहि, 'मप्यदिने दृष्टो देवदत्तः प्रातर्नास्तिरायमिह'
 इति यायं सुप्ता तत्र तदा मर्त्यदिनेऽप्युत्पन्ना मृत्युनुप-
 लम्भो निरस्तः । यायं महर्षेणैव मह्यानुपलम्भोऽपि
 निरस्त एव । अतः अनुपलम्भिमात्रस्यैव व्यवहारान्न
 सत्त्वा हेतुत्वम् । अथ उल्लम्भात् ताकालीनानुपलम्भ-
 चाप, न प्रातरनुपलम्भस्य, अतः प्रातरनुपलम्भस्य प्रा-
 त्नाशीदिति नास्तित्वं यद्यते । तत्र, उल्लम्भकत्वेन
 तद्व्यापकत्वात्तदनुपलम्भोऽप्येक एव, अत उल्लम्भे जाते
 अनुपलम्भमात्रस्य नाशः । प्रातर्वर्तिव्योपाधिरपि प्रातर्ना-
 शोदेष नष्टः । अतो यानुपलम्भमप्यत्र प्रकृतः प्रागभावः
 उल्लम्भादेव नश्यति । इतरथा प्रकृतेऽपि कुट्टप्रहार-
 कालीन एव पठो नष्ट इति पूर्वकालीनो पठोऽनुब्रूतेत,
 न चैतत् पठनिर्घं वा । ननु पद्यपि उल्लम्भोदकादनुपलम्भ-
 निरस्तः, तथापि प्रातरनुपलम्भोऽप्यनुपलम्भमपि अनुप-
 लम्भात् अनुपलम्भो यथादे, ततः अभावज्ञानमनित्यति ।

नैवं, नित्यतुल्यत्वात् तस्योपलम्भस्य तदप्रतियोगिकोऽप्य-
 नुपलम्भो नास्ति । तथाहि, न च तस्य प्रातर्कल्पितः, न
 च पूर्वं, न च पश्चात्, इत्युपलम्भज्ञातीयत्वमेव तस्य
 नास्ति । अतः अनुपलम्भस्य सत्त्वा कारणत्वमपि दूरे-
 त्वारितमेव । अतः अभावावयव प्रमाणान्तर नास्तीति
 सिद्धम् । प्रवि. पृ. ५७-६१.

॥ अभावावृत्तिरात्रेषु गृह्यते । १०।५।३।५३ ॥
 अङ्गिरसा द्विराने 'वैतानसं पूर्वेषुः शाम भवति,
 पोड्युत्तरे' इति श्रूयते । तत्र पोड्यिणो विधानं,
 उत प्रातस्य परिसंख्यानं इति विचारो योऽस्तिनः योऽ-
 पेन प्रातेः अभावात् 'उत्तरेऽहर् द्विरास्य गृह्यते'
 इति पचनेन सर्वेषु अतिरात्रेषु पोड्यी गृह्यते । तस्मात्
 अमासस्य विधान इति पूर्वः पद्यः । अथवा यदेतत्
 प्राकृतं अतिरात्रेषु पोड्यिण्यङ्गनैकविकल्पं, तत् विकल्पे-
 नैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत् 'उत्तरेऽहर् द्विरास्य
 गृह्यते' इति । तस्य उपसंहारे इत्ये अन्त्यद्विरात्रेषु अभा-
 वात् अङ्गिरसा द्विराने नियतो गृह्यते 'पोड्युत्तरे'
 इति उक्तत्वात् । इति पूर्वः पद्यः ।

अन्वयो याऽनारभ्यविधानात् । ५४ ॥
 यास्यन्दः पूर्वपद्यव्यावृत्त्यर्थः । सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेषु
 अहर्नु पोड्यिण्यङ्गस्य अन्वयः स्यात् 'उत्तरेऽहर् द्विरा-
 स्य गृह्यते' इति अनारभ्यविधानात् । 'वैतानसं
 पूर्वेषुः शाम भवति, पोड्युत्तरे' इति परिसंख्यायं
 पचनम् । 'उत्तरेऽहर् द्विरास्य गृह्यते' इत्यनारभ्य
 विधानेन प्राते उक्तकारः निगते । गदेतत् द्विरास्य
 उत्तरे गृह्यते, एतत् अङ्गिरसां द्विरास्य उत्तरे गृह्यते
 नान्यत्र इति । अथवा । सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेयामादां पोड-
 यिणा अन्वयः 'उत्तरेऽहर् द्विरास्य गृह्यते' इत्यनारभ्य-
 विधानात् । 'पोड्युत्तरे' इति नैवेतत् विधानं योऽ-
 स्तिनः । किं तर्हि ? वैतानसं शाम पूर्वेषुर्भवति इति
 विधीयते, उत्तरे पोड्यी इत्युत्तरे अनारभ्यविधानेन
 प्राप्तं नात् । तस्मात् प्रातस्य पोड्यिणो प्रणम् । इति
 सिद्धान्तः ।

अन पूर्वाङ्गां स्यात्ता इतिकारमतेन, द्विरात्रा-
 द्विरात्र तु मास्यन्तरत्वेन । के.

अभिधानं

इति च । प्रत्ययस्य चतुर्विधः सुप्-तिङ्-कृत्-तदित-
भेदात् । उपसर्गनिपातयोस्तु चोत्कर्त्तव्यं वाचकत्वं इति
पक्षद्वयम् । घाञ्. घृ. ४१. * अभिधात्री भुक्तिः प्रीहपा-
दिभुक्तिः । मीन्या.

* अभिधानं गुणविशिष्टतया गुणिसंज्ञानम् ।
मन्त्रः अभिषेते, अभिधानार्थो मन्त्रः । रत्न १२।४।१.

* अभिधानम् । विधि-विनियोगाभिधानात्मिका भुक्तिः ।

घा. ३।३।१।११ घृ. ८१७. * अभिधानं हि
प्रातिस्विक्नेनैव रूपेण न्यक्तिपतं, तद्यथा अक्षमस
एकापवचस्वरस्य एकापवचस्वरस्यैव उपलक्ष्य कश्चित्
कं विवाद, 'ये एतसिञ्जवचस्वके स्थिताः, ते
अक्षराब्दभिषेधा.' इति । तत्र यद्यपि स्युपचिह्नमये
अपवचस्वरसिधिविनाम एकमुपलक्षणं लभ्यते, तथापि
शब्दः तदनादरेण व्यक्तिसाम्येव स्वरूपेणाभिषेचे, इति
भारति शक्तिवचम् । शा. ३।३।१० पृ. ५१.

* अभिधानशक्तिः— अन्वयं च तेन (मन्त्रेण)

अर्थमं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अग्रा च तद्वचनेन
विनियोगशक्तिः । 'यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यत्र
गम्यते । विनियोगेऽप्यसौ शक्तो नक्षत्रसो नियुज्यते ॥'
तत्रैव द्वितीयसामर्थ्यात् विनियोगः कल्पयिष्यते न
प्रथमात् । घा ३।३।७।४ पृ. ८२५-२६.

* अभिधानशक्तियनियमस्यापि 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
निष्पृष्टेऽर्थे नियम्यते' इति अन्वयव्यतिरेकाधीनत्वं
अनुपगम्यते । सु घृ. १४०८, * अभिधानशुल्का

अक्षित्वमापवचस्वेदात् कार्यं चतुर्दशतुष्यादः । घृ. १००५.

* अभिधानार्था मन्त्रा 'एषोऽसि, त्वेषोऽसि'
इति । भा. १२।४।१।६, * अभिधानार्थस्य जपस्य

च मन्त्रस्य को विशेषः । अने नवनमार्थं मन्त्रस्य
नियते न लभ्यते । अभिधानेन तु परं यत्त अस्त वा

गुणेन आदिश्यते 'एषोऽसि' 'त्वेषोऽसि' इति ।
१२।४।१।६, * अभिधानार्थस्य मन्त्रस्य आम्नान

सामर्थ्यात् अभिहितमनुदयकरं भवति । १२।१।४।१०.

* अभिधानोपदेशाद् विप्रतिषेधाद् द्रव्येऽपि
पृष्ठशब्दः स्वात् (७।३।१।४।३) इति सूत्रेण 'अभि
त्वा च' इत्याधानामृनां पृष्ठशब्दो वाचकः इति

सिद्धान्तपिप्यते । 'उपाम्मन्त्रकरणे' (पा० १।३।२५)
इति उपपूर्वकात् तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्तमानात् आम्ने-
पदस्मृतेः उनीपरधाने च मन्त्रस्य -करणत्वयोगात्
अभिधानार्थोपलक्षणवाचिष्यत्वात् घातोः कल्पयित्वा उपलान-
नार्थं अभिधानं कुर्वतो मन्त्रस्य उपलक्षणेऽपि वागस्य
कार्यपठ प्रति प्रहणयोग्यत्वं कुर्वता यनमानसंस्कारात्
यान्ते इत वरणलोपपत्तेः, अभिधानार्थं अप्रिवर्तनीये
तिष्ठत् इत्याख्यातपदार्थावगमात्, समामिष्याद्भवस्य
पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रिकावाचिष्यत्वे सति आम्नेपदविप्रति-
षेधानयोः, तत्परिहारायै पृष्ठशब्दस्तोत्रमहापदत्वेन अन्यत्र
विनियुक्तान् प्रभु लक्षणया प्रभुलुपपत्तेः, 'कुत्रा दर्थ्या-
दयो मन्त्रा प्रादणश्च बहुभुताः । न ते निर्मात्पता
यान्ति विनियोग्याः पुनःपुनः ॥' इति स्मृतेश्च मन्त्राया
विनियुक्त विनियोगविरोधात्, कृत्वाची अयं पृष्ठशब्दः
इति सूत्रार्थः । ... रथंतरारिगतिविशिष्टानामेव कृत्वा
पृष्ठशब्दानतया पृष्ठशब्देन लक्षयितुं शक्यत्वात् अन्यथा
च अभिल्यापुविरोधोपवीताकारि करणाभावात् विशेष्ये
च पूर्वसंप्रत्ययान् 'रथंतरं पृष्ठं भवति' इत्यादौ च
रथतरारिपु पृष्ठशब्दप्रयोगात् सामान्येऽपि स्वतो करणावोप-
पायकाक्षरमित्यक्तिद्वारा अभिधानेऽपि स्वतो करणावोप-
पत्तेः न कृत्वाचित्वाभिधानात् रथंतरारिकावितं
पृष्ठशब्दस्य प्रसिद्धः, किंतु अनुशातमेव । सु.
घृ. ४२७-२८.

* 'अभिधाभावनामाहृत्यमेव लिङ्गादय'
(वा. २।१।१।१ घृ. ३०८) । शब्दभवनानन्तर-
भावप्रभुतिहेतुप्रेषणाप्येवकारिभ्यापारतुत्तप्रसन्नतातामा-
न्याभिधानेन तद्विशेषोपेक्षाया अपौरुषेये वेदे पुराणधर्मस्य
प्रेषणादेरसंभवात् तद्व्यतिरिक्तविध्याख्याय विरोधस्य
पारिदोष्यात् लक्षणया गम्यमानस्य संभ्रमप्रधानमेव तेन
प्राप्तिद्वयनपेक्षणात् अविद्वदा दृष्टव्याकारता इति
सूचनाय अभिधाशब्दः । कर्तुंयुक्तया करणव्युत्पत्त्या वा
अभिधाशब्दस्य शब्दपरत्वमङ्गीकृत्य अभिधायाः शब्दस्य
आम्नानः साधनां ग्याचारं प्रवर्तनासामान्यतयाभूत्
पिदादयः प्रवर्तनासामान्यं अभिधायानां निर्विघ्नतामा-
न्यायोगात्, मीमादौ च लेखदृष्टया विशेषस्य पुराणधर्मतेन

अभिक्रमणेन । तस्मात् अभिन्नमभ्युपकरोति शोमस्य
इत्यनगमर्तते । अतः प्रभाजेष्वेव नियेश इति ।

या—सर्वथा तावत् अभिन्नम् इत्येतत् पदं न त्रिधा-
न्तरमन्त्रेण निरुद्धादृष्टी भवति (णमुले चातुसन्धाधि-
कारविहितत्वात्) । नहि एतत् द्रव्यसंयन्ध कथं चिदपि
व्रीति । तस्मात् प्रकृतप्रयाजमाहिणा जुहोतिना एक-
वाक्यत्वात् तादर्थ्यं विशापते । शक्योति च कर्तृव्यत्यागति-
करणेन तदुपकर्तृम् । अपेक्षिता च आहवनीयप्रत्यावसिः
अप्ययोः प्रयाजैः । अद्यत्वापदेव वा अर्थात् द्रव्यसंयन्धः ।
इति कर्तृव्यसंयन्धेऽपि न कश्चिद् दोषः । एवं च उप-
काररूपेण कर्मापि कर्मसाध्यं भवति इत्येतदपि सिद्धम्
(एवं भाष्यमनुसृत्य व्याख्यातम् । अप स्वमतेनाह) ।
यदा तु अतिशूद्रत्वात् नैव अभिन्नम् इत्येतत् पद-
माश्रित्येच्छेदेन पूर्वपक्षः क्षिपते । कथं तर्हि ! ' यद्
जुहोति ' इति समस्तप्रकरणजुहोत्यनुवादेन अभिन्नमण-
विधानात् अवान्तरप्रकरणस्य च अभावात् महाप्ररण-
दिनियोगाश्रयणेन पूर्वपक्षाश्रयणं, सदा ' कर्तृगुणे तु '
अभिन्नमणे अवान्तरप्रकरणव्युत्पत्त्यागितमपान- ' कर्मा-
समसायात् ' तत्प्रकरणैकवाक्यनामानागाम्यैव ' वाक्य-
भेदः स्यात् ' इत्युक्त्या ' तावद्वा तु ' इति अवान्तर-
प्रकरणमेव प्रयाजचोदनाप्रयत्नयंभावानाहृष्टासन्धद्वारा
तदेकवाक्यत्वेन सिद्धान्तोऽभिधीयते । यदपि ' असमाप्त
दि पूर्वेण ' इति, तत्र वाक्यासमाप्त्यभिप्रायेण । किं
तर्हि ! ' असमाप्तं दि ' अवान्तरप्रकरण ' पूर्वेण '
मगानस्वरूपगुणविधिना इत्यर्थः । ' येनाभिक्रमणादूर्ध्वं
प्रयाजानां गुणोऽपत्तः । रिधास्यते प्रयाजानां
वत्समात् प्रकरणास्तदा ॥ ' (यस्मात् अभिक्रमणादूर्ध्वं
प्रयाजोपाधिपारगास्य. प्रयाजानां गुणोऽभिप्रायने
वत्समात् प्रयाजानां प्रकरणं अघाति नावतीत्येते इत्यर्थः) ।

सु— पूर्णपक्षेन अनियुक्त्येन भाष्योक्त-
निसाधयतिस्तेषात् सर्वं जुहोतैकवाक्यतामनुगम्यैव
शीकर्तृव्यत्वात्ऽऽकाहृष्टासन्धत्वात् प्रशक्यस्य, अत्रानां च
अधरणेन शिकर्तृव्यत्वात्ऽऽकाहृष्टासन्धत्वात् प्रयाजानीनां
असत्त्वप्रकरणानुपपत्तेः महाप्ररणेन अधिक्रमणस्य
वर्षयैः पूर्णपक्षेन भद्रज्ञानमपि कर्तृनुपसमावनायां

करणत्वात् इति कर्तृव्यत्वात्ऽऽकाहृष्टोपपत्तेः अवान्तरप्रकरण-
संभवात्, तत्र च महाप्रकरणात् वरीयस्ताया कलाकले-
धिकरणे बध्यमाणात्वात्, अवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमानार्थ-
त्वसिद्धान्तः अस्मिन्धिकरणे वर्ण्यते ।

आ—पूर्वः पक्षः ' कियथा कारकस्यैव नान्यस्या-
स्त्येकवाक्यता । न चाभिक्रमणं मूर्तिवर्जितं कारणं
भवेत् ॥ ' सिद्धान्तश्च ' अनुपाचोऽपि सद्भावमा-
त्रेण द्वारतां धजेत् । कर्ताऽभिक्रमणे तेन भवेन्नो-
मस्य साधनम् ॥ ' नातिक्रमतेन तु पूर्वः पक्षः ' फल-
सद्भावनोऽभूत्कर्मभावतिरोहिताः । नेषाङ्गानां
कर्मभावाः प्रादुःपन्ति तगन्तरा ॥ प्रादुःप्युद्येदि
षाङ्गानां कर्मभावास्ततो गियः । वेपामङ्गाङ्गिता-
ऽऽपत्तेरव्ययत्वा प्रसव्यते ॥ ' अगामिषोपते ' भवे-
द्वेवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि । तेषां वचन-
संयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा ॥ पश्चाद्य ये विधा-
स्यन्ते तेः सदृष्टमिदं श्रुतम् । अभिन्नम जुहोतीति
न ततोऽन्यत्र गच्छति ॥ न विद्यते तु संदर्शो यत्र
याचनिकर्तृगुणैः । तत्राङ्गानां कर्मभावः सप्रत्यविनि-
योजकः ॥ निष्कलत्वेन सर्वेषां न विद्येयोऽव्य-
गम्यते । कः शेषः कस्य शेषत्वमतः सर्वं प्रधान-
गम् ॥ अद्यप्यस्यसक्तिश्च योक्ता सेपं निराकृता ।
संदर्शे सति संदष्टं तदङ्गमितरत् पुनः ॥ सर्वं
प्रधानगामीति नाव्यवस्था प्रसव्यते ॥ ' (अथ
प्रासाकरमतनिराकार्यमाह—) ' यत्स्याह सापिका-
राणामितिकर्तृत्वता स्थिता । नाप्येवामिति उर्यापि
प्रतिज्ञातप्रकारत्वात्तदुपमयेषां
दि सा भवेत् ॥ ' अभिक्रमणं तु वेदसाधितानां
अवान्तरप्रकरणोद्भूतैः प्रयाजात्तम् ।

शोम— अभिन्नमणविधाया. एषात् शोमार्थत्वा-
द्यमेव पूर्वपक्षेन कर्तृव्यत्वात्तदोर्ध्वं तदियोगिचारात्
संवातिः । स्यार्थात्तु— अभिक्रमणे शोमस्यकर्मण-
सायानर्त्वात् कर्तृगुणे छति वाक्यभेदः स्यात् जुहोति-
रिच्छेदः स्यात् । इति मन्त्रव्यत्यये । आवाकीये तु,
कर्तृगुणे अभिक्रमणे अत्राननिसिर्वात्स्यत्वात्ऽऽकाहृष्टा-

अभिष्यापकं

● अभिष्यापकं अधिकरणं अयच्छेदकायच्छेदेन वृत्तिम् । यथा 'सर्गैरिभम् आत्माऽस्ति, तिलेषु तैल-मस्ति' इति । रहस्य. पृ. १५२.

● अभिष्यस्यमानः । उपहस्योऽभिष्यस्यमानो यः पञ्चदशस्तोमो रथं तर-साम, अश्वः श्वेतो दक्षिणः । भा. १०।३।१८।६५. यस्मिन् पुरुषे प्रायश्चित्ताहो दोषः ऋणोपकर्मिकया आघो-पितः नाद्यापि निर्गन्तः, सः अभिष्यस्यमानः । के.

● अभिषयः उत्तरपेषाः प्रतीचीने, सद्यः प्राचीने मण्डपे भवति । वि. ३।५।११. ● अभिषयः सोमस्य हविर्धानमण्डपगतहविर्धानसकटयोर्मध्ये दक्षिणसकट-समीपे भवति (सकटस्यापह्लात्) । ३।७।७. ● अभिषयः सोमनाडीना दसमुष्टिपरिमिताना द्वाद्वि प्राक्मिरभिषातः, तेन च रथनिष्पादनम् (६।४।७।२५) । के. ● अभि-षयः होमश्च मन्त्रे एकं निमित्तम् । 'अपरमपि कारण होमा-मिषयौ' 'ये अभिषुण्वन्ति जुह्वति च ते भक्षयन्ति' । भा. ३।५।१३।३२. ● अभिषयस्य होमार्थत्वं होमस्य च फलार्थत्वं । ३।५।१३।३२.

● अभिषये एव 'तिष्ठो यद्दस्य' इति मन्त्रः प्रयोज्यः ॥

'तिष्ठो यद्दस्य सतिष इत्येतया सोम करोति' इति सोमग्रहंनिधौ भूयते । इह करोतेरेव भावनायैकतया तत्र सोमस्य भाग्यवशा ऋचः करणत्वेन चान्यो मास-मानोऽपि न युजः । सिद्धद्रव्यस्य साधनानापाहृत्वेना साधितमिति न्ययाने यागत्रियेव तेन स्वमात्मकभावना-ऽन्तरानाघेषात् । अतो निमित्तयोगमत्रेण सोमकरणकनायना-यामेव मन्त्रविधानाश्रयणात् प्राकृतमन्त्रबाधाय यागे मन्त्र-विधिः । यत्तु भाष्यकारैः अस्मत्प्रायश्चित्तस्य संज्ञा-रात्मनः सदाः स्वरूपात्मना सत्कार्यवाद् समर्थं सोमस्य स्वरूपोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधाना-योगात् सोमग्रहाद् अथ मन्त्र उक्त्येतेत्युक्तं, तत्तु सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि त्रिनिधौवाचमेव 'समाग-तेरत्' इत्यादिविधौ च अप्राप्तमाग्यापदकलादुपैक्षितम् । अतः सक्तन्यायेन नृवीचान्तत्यकल्पनायागे विनियोगः, नोत्कर्षः । इति प्राति, उद्यायविकार्यादिभेदेन भाग्यस्य

अनेकविधताया हिरण्यकारः इत्यादिष्वप्यहस्यसमर्पणार्थना-वस्यतया पूर्वाधिकरणन्यायेनोक्तविधौ तोमपदस्य स्वात्मनविकारपरत्वेन तदनुवादेन मन्त्रविध्यपरत्तेः अभिषये एवायं मन्त्रः परणम् । संकर्ष. ३।३।१२.

● अभिषयकयादिविधिः सोमपूतीनसोस्त्यः । वि. ३।६।१५.

● अभिषुतशब्दः 'यानि वैवाभिषुयन्ते पुण्यमूलकैः शुभैः' इति मिश्रीकरणे अभिषुगोतिप्रयोगदर्शनात् मिश्रीह्वनाची । सु. पृ. ८०५.

● 'अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ति' इत्यत्र ससुयो वाक्परिचमाम्निः । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९७. त्रियाप्राधान्ये तु 'तद्वरीहृत्विशेषणसमुदाये' वाक्परि-चमाम्निः गर्गशतदण्डनहोमामिषयमश्वत् । पा.

● अभिषेकः यवमानस्य राजसूयाद्ग्रम् । वि. ५।२।१०. ● अभिषेकः राजसूयागताभिषेचनीयास्य-सोमयागे मास्यदिने सवने माहेन्द्रतोमसत्ते भवति । ५।४।२. ● अभिषेकात् पूर्वं विदेवनादीना प्रयोगः राजसूये । भा. ५।२।१०।२१. ● अभिषेकस्य राज-सूयागताभिषेचनीये अपहृत्कृत्वात् विदेवनादीनामपि ततः प्रागपकर्षः । वि. ५।२।१०.

● 'अभिषेकोऽपि (राज्याभिषेकः) घन्तैश्च शस्त्रि-श्वैव पठ्यते । स हासौ राजशब्देन तेन नाद्यभिषे-मतः ॥' पा. २।३।२।३ पृ. ५८२.

● अभिषेचनीयः ज्योतिषोमस्य विकृतिः । वि. ३।३।१०. ● अभिषेचनीयः सोमयाग राजसूयान्त-गंतः । ५।४।१. ● अभिषेचनीयस्य द्वाविंशः पव-मानाः तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, बलौषधवत्ते, पशुिदस्य जनिजनिधे च हाणं प्रवेदना-न्याहुः । शुद्धाशुद्धौ च संभोजोपदे जोमे । के. ● अभि-षेचनीयस्य संनिधौ पठितानामपि विदेवनादीना प्रकरण-बलेन सर्वराजसूयाद्ग्रन्थम् । न तु अभिषेचनीयाद्ग्रन्थम् । अनुष्ठानदेशस्य अभिषेचनीयः । वि. ३।३।१०. ● अभि-षेचनीयस्य सोमयजोपसंघादेन दसपेयवागीयनजोप-संघादस्य साहित्यं 'सह सोमो व्रीणाति' इत्युक्तम् । अभिषेचनीय संघान्यायः प्रागेन त्रिचरे, दसपेयस्य

प्रकरणगतमात्रेण तद्विरासो वाच्यः । स च अभि-
क्रमणाधिष्ठने निराकरिष्माणत्वात् अयुक्तः । सु. पृ.
७७७, * अभिक्रामणाधिकरणे दर्शपूर्णमासपठिताना-
मपि प्रयाजाना अत्रन्तप्रकरणं स्यादाद्विष्यते । पृ. ७६४.

* अभिक्रामं जुहोति अत्र जुहोतिपदोक्तं प्रयाज-
होमाङ्गत्वं अभिक्रमणस्य । होमानुवादेन अभिक्रमणं विधी-
यते । शा. ३।१।१०. * 'अभिक्रामं जुहोति' अय-
णमुत् विनियोकधी श्रुतिः सोमेश्वरमते । वाळ. पृ. ४५.
* 'अभिक्रामं जुहोति' इति चण्तिचोदितानां प्रयाजा-
धीना जुहोतिना अनुवादः । इति पूर्वपक्षे । भाट्ट. ३।४।
१८. * 'अभिक्रामं जुहोति' इति सामान्यशब्दोऽपि
अधिकारात् प्रयाजविषयो मरति । वा ३।३।१०।२१
पृ. ८७०.

* अभिघारणं अन्वाहार्ये स्वादिसे क्रियते । स्वादिमा-
दि परिश्रमे उपकरोति । भा. १०।१।१०।१८. * अभि-
घारणं अरदानपरमः । 'उपश्रुणाति, द्विर्विधोऽरदाय,
अभिघारमति, चतुररत्तं जुहोति' । १०।८।१२।
३०-३१, * अभिघारणं आग्रयणदक्षिणारूपयोः वातो-
पस्यो. न स्यात् । १०।३।१०।१८. * अभिघारणं
उपस्तरण च कृत्वाचरो न कर्तव्यम् । ससर्गः क्षुचि
पुरोहाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूत् इति उपस्तरणेन
क्षुद्रं रिनन्धीक्रियते, अभिघारणेन हविः क्षुचि असयुक्त
हृत्स्व यथाऽमी पत्रेदिनि । न तु कृत्वाचस्व क्षुचि संयोगो
मरति । १०।२।२।१२, * अभिघारणं चानुर्मास्येष्ट
श्वस्येष्टेष्ट एवमगलेष्टु पुरोहास्येष्टु कर्तव्येन । 'अभि-
घार्या अनभिघार्या' इति मीमासा तु क्षुत्पर्या । श्वानक-
होम वेनापूर्वत्वात् अपूर्वमेवाभिघारणं विधीयते । १०।
८।५।८. * अभिघारणं जुहामास्येनोऽस्तरणं तदुपरि हनि.
तदुपरि पुनः आशयम् । इदं अभिघारणं तृतीयं कर्म ।
वि. १०।८।१२. * अभिघारणं प्रदान-विधीर्ष्वेन
क्रियते । भा. ५।१।२।३, * अभिघारणं प्रयाजदोषेण
आग्नेयपुरोहास्यस्य पूर्वं कर्तव्यं ततः सान्नायस्य, प्रसृति-
क्रमोपेक्षया सुल्पक्रमस्य क्वीरजत्वात् । ५।१।२।२-४,
* अभिघारणं प्रयाजदोषेण प्राजापत्यस्यसामां नदिता वाज-
पेये । ५।१।२।३-३१. * अभिघारणं प्रयाजदोषेण

हविषा हवि.राकारश्च प्रतिपत्तिश्च इति उपसुक्तोपयोक्ष-
माणोभयस्तरकारः । के. * अभिघारणस्य उपस्तरणस्य
च लोपेऽपि दर्शपूर्णमासोप्याशुवाजे हविष एव
चतुरवत्तर्षपतिः । भा. १०।८।१३।३३-३४.

॥ अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पात्रभेदः
स्यात् । ४।१।१४।३३ ॥

वाजपेये ऋतुपशवः प्राजापत्यपशवश्च प्रातःसवने
सहैव प्रक्रमन्ते, दशमप्रयाजोत्तरं च प्राजापत्यपशुनामनु-
ष्ठानं पर्यामिकरणान्ते विरमय्य माध्यन्दिने सवने श्राद्ध-
पाच्यसिधामकृते पुनक्षपकस्य आलम्भादि क्रियते ।
अङ्गहोमस्तु सर्वसोमोत्तरं क्रियते । ऋतुपशुभिः सहैव
प्राजापत्यानामपि वषाहोमान्तमनुष्ठानमित्यपरः पक्षः ।
तत्र प्रथमपशुभ्रयेण इदमधिकरणम् । प्रातःसवने तावत्
पशुप्रयाजदोषेण ऋतुपशुवतानां अभिघारणं कृतम् । अथ
माध्यन्दिने प्राजापत्यपशुवतानामभिघारणं परि कर्तव्यं,
तदा प्रातःसवनिप्रयाजदोषघारणं कर्तव्यं स्यात्,
सुहृत्वाश्च अन्वयं स्यादुत्तरात् तत्र प्रयाजदोषघारणस्य
कर्तुमशक्यत्वात् पात्रान्तरं श्राद्धं स्यात् । तत्र प्राजापत्य
वषाऽभिघारणं कर्तव्यं न वा, कर्तव्यत्वे प्रयाजदोषघार-
णार्थं पात्रान्तरं कर्तव्यं न वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
प्रयाजदोषेण प्राजापत्यपशुवतानां अभिघारणे अभिघा-
रणार्थं अभिघारणश्राधन्मप्राजाजदोषस्य घारणार्थं पात्रभेदः
स्यात् सुहृत्वाः श्रातः सवने एव आग्नेयमागदये रिक्तत्वात्
तद्विचारायं विना प्रयाजदोषघारणार्थं भवति । तस्मात् एष्यत्
पात्रं श्राद्धम् । अनुयाजवत्, चानुर्मास्येष्टु अनुयाजः
पुषदास्येन वष्टया भवन्ति, तत्र अनुयाजवत्पुषदास्येन
रणार्थं पुषदास्यपानी यथा आग्नेयपान्याः सवामात् एष्यत्
क्रियते तत्र । अनुयाजनेष्टु इदं अनुयाजवत् इति सतस्य
न्तात् सतिः । अनुयाजवत्स्यैव लक्षणात् सतीपुषदास्येनः
पुषदास्यघारणस्य एव वा ।

न वाऽप्राप्रत्यादपशुस्यैवैकदेशत्वात् । ३४ ॥
सिद्धान्ताति । वाचस्पतः पूर्वपक्षमाह्वयार्थः । न पात्र-
भेदः स्यात् । इत्यतः । अत्रानुयाजः । अविद्यमानं माप
वश्यं प्राजापत्यस्यऽभिघारणस्य कर्तव्यप्रकारोऽप्य च,
सद्वारणम् । पात्रस्यत्वात् न पात्रभेदः । अत्रानुष्टु

तथा सति तस्याङ्गनादेव तदपकर्षे सद्योपक्रम-
त्वस्यावर्जनीयत्वापत्तेः, त्रितु प्रतुफाले यदि सोमविक्रयी
न लभ्येत लभ्योऽपि वा अधिकमर्थे याचेत, तदा
प्रतुपेव न सद्यैत इति बुद्ध्या क्रतुप्रयोगाद्द्विरेव साध-
नान्तरसंपादनवत् विक्रया सह लौकिके यो मूल्य
निक्षयः, स विवक्षितः, तस्य चानङ्गत्वात् न सहप्रयोगाया-
दकल्पमिति ।

वि— 'दशपेये चाभिपेक्षनीये वत्तं मिदाऽयथा ।
मयराहित्यवस्तानं, कालभेदेन भिन्नता ॥ '

भाट्ट— राजसूये इष्टियद्युक्तोमयागाः सर्वे भिन्नतन्याः,
क चित् कालभेदात् क चिद्विशेदेदात् क चिद्विशिगा-
भेदात् इति वक्ष्यते । तत्राभिपेक्षनीयो नाम सोमयागः,
ततः, 'संसृया हवीषि,' ततश्च पुनर्दशपेयः सोमयागः
भूतः । ताविमो अभिपेक्षनीयदशपेयो समानतन्त्रो
भिन्नतन्त्रो वेति चिन्ताया 'सह सोम क्रियात्म्याभिपेक्षनी-
यस्य दशपेयस्य च' इति वचनेन अभिपेक्षनीयसोम-
नयकाले दशपेयसोमकयः प्रतिवृष्यते । स च प्रतिवृष्य-
माणस्तदन्तापवर्णन्यायात् (५१११२) ततः प्राचोऽपि
पदार्थानयकसंपत्तिरिति आरम्भस्तत्पत् समानतन्त्र । दयो-
पक्रमं च समापने तदुत्तराङ्गनामपि क्तवता । यदि तु
अभिपेक्षनीये 'अभिपेक्षनीयस्याव्युत्पन्नमप्यवयन्ति'
इत्यनभ्युपदर्शनात् नोत्तराङ्गना तन्त्रत्वात्, तदा अस्तु
पूर्वाङ्गनामि न सा । न च दशपेये 'सद्यो दीक्षवन्ति,
सद्यः सोम क्रियन्ति' इति पुनःसोमनयदर्शनादुत्प-
वादमात्रे 'सह सोमं प्रीणाति' इत्यनेन साहित्य विधी-
यते । उत्तरवाक्यस्य मूल्यप्रतिष्ठावगर्भम् । तस्य प्रतो-
पूर्वमचरणे कदा चित् सोमविक्रयपलाभेन क्रतुकरणरूप-
पत्वा आरम्भकत्वादिति याच्यते, तथात्वे श्रीगालेदससवादे
लक्षणाऽऽपत्तेः । तत्र सद्यपदस्यैव एकत्रुसालीनवे
लक्षणा, अभिपेक्षनीयदशपेयो हि एकत्रुसालीनो, सोम
यागान्तराद्यपि तु सव्यसद्यस्यैव ऋत्विग्वरे इति तदभिप्रायेण
सद्य.पदम् । इति प्राप्ते, तथात्वे 'सद्यो दीक्षवन्ति'
इत्यादिकाकर्मणोर्व्यपत्तेः 'सह सोमं प्रीणाति'
इत्यत्रोपसवादे लक्षणासिद्धिर्वाह्य सहत्वमात्रविधिः ।
अत्रो भिन्नतन्त्रावेतौ । यत्तु 'समानो वा एव यतौ

यदशपेयश्चाभिपेक्षनीयश्च' इति समानत्ववचनं, तत्
एकत्रुसालीन्याभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोधः ।

मण्डन— 'दशपेयकयः प्रथम् ।'
शंकर— 'सहसोमनयेऽङ्गमित् ।'

अभिसारिणी मित्यु । पादेषु अक्षराणि १०।१०।
१२।१२ उदा० 'यो वाचा रिवाचो' (ऋग्.
१०।२३।१) । के.

अभिहितत्वं 'अनभिहितत्वं' इति विन्दो
दृष्टव्यम् ।

अभिहितान्वयः औत्कर्षितो भाट्टमतं, अन्विण-
मिधानं प्राप्ताक्रमतम् । अभिप्रायत्वा शक्यत्वा पदानि
स्वस्वार्थे स्वस्वरेण अभिदधति । पदाभिहितत्वाध्यायः
आशाहृद्वायोम्यतासन्निधितत्पर्यनुसारेण पश्चात् अनु-
यन्ति । अभिहिताना अर्थानामन्वयः अभिहितान्वयः ।
अन मते पदार्थानामन्वयः न अभिधाविषयः । अन्वि-
तामिधानमते तु अर्थान्तरान्विते निष्कामिते वा अर्थे
एव पदस्य शक्तिः, न तुद्वे अर्थे । अन अन्वयोऽपि
शक्तिविषयः । अर्थान्तरेण क्रियया वा अन्वितस्य
अर्थस्य पदेन अभिधानं इति अन्वितामिधानमित्युच्यते ।
तत्रापि सामान्यान्वितत्वं विदोयान्तरत्वं इति पक्षद्वयम् ।
के ० अभिहितान्वयः सौत्कर्षितमते उक्तमः । तद-
पवादस्तु अनेकार्यप्रत्यये कर्मकन्वितिसामान्यताया
भास्वताया, विधि, सुनि च प्रपुना इत्यादी एकत्रुसालिना
म्यामन्वितस्य वरणादिकारकस्य, देयतातद्विते च देय-
तया अन्वितस्य इत्यस्य अभिधानाद्वाह्यत्वं । घाट.
५. ४२.

'अभीष्टत एव दीक्षामिः' इति द्वादश्यादे
दीक्षावहृतं विहितम् । भाट्ट. ६।११. ० 'अभीष्टते एव
दीक्षामि' इति भूतस्य दीक्षास्तुत्यस्य वाच्यरोपेण द्वादश्या
संख्याया पर्यवसानम् । वि. ६।११.

अभीष्टते नाम ब्रह्मसाम, तदि अनारम्भ ति वि-
दान्तावमविरोधेण । मा. ६।१।११. १. (अथ ब्रह्म-
शब्देन ब्राह्मणाच्छरी यद्यते । ब्रह्मणः ब्राह्मणाच्छन्दि-
नाम ब्रह्मसाम इति) । ० अभीष्टते सामं प्रणये चाद्वे
पादप्रसवनेन च तुवानके शीवते गद्यमपने, न तु

ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधिसिद्धार्थस्तुष्ये ।
 तस्मात् एकवाक्यत्वादर्थवादः । वि. १०।८।५.
 * 'द्विप्लतं ध्रातुष्वं निपत्यादत्ते यमभिचरति द्येनेन' ।
 भा. १।४।४।५, * 'गवाऽभिचरन् यजेत' । १।४।
 ४।५, * 'द्येनेनाभिचरन् यजेत' । १।४।४।५, * 'संदं-
 शोनाभिचरन् यजेत' । १।४।४।५, * 'सीमादीर्घं चकं
 निर्वेषेत् कृष्णाणां शीहीणां अभिचरन्' । १०।७।१९।६४,
 * 'दुक्ताग्रान् (प्रहान्) गृष्णीयादभिचरतः' ।
 १०।५।१९।६७.

* अभिचर्यमाणः । (यथाशार्थे केन विदभिचारः
 कृतः सोऽभिचर्यमाणः) 'मन्थग्रान् (प्रहान्) गृष्णी-
 यादभिचर्यमाणस्य' । भा. १०।५।१९।६७.

* अभिचारः व्यष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारः ।
 अभिचारः स्मृत्या निषिद्धः । माणि. घृ. ९. * अभि-
 चारः तावत् अधिकारिविशेषणतया अधिकारे फारणम् ।
 यश्रोपादाने हेतुः, गात्रो उपादेयः । तेनाभिचारे नौपा-
 दानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । ऋजु. घृ. २०-३१.
 * अभिचार. वैरिमरणानुकूलो व्यापारः । वैरिमरणानुकूलः
 द्येनादिकर्तृनिष्ठः विषयदानादिकेषु व्यापारः । के.

* अभिचारकर्मणः अनर्थफलत्वेन अनर्थरूपत्वान्न
 धर्मत्वम् । वि. १।१।२.

* अभिचारपदस्य मरणानुकूलद्वेनादिकर्तृनिष्ठविषय
 दानादिकरूपव्यापारवाचित्वम् । तस्यैव द्येनादिकत्वम् ।
 वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एव अभिचारपदार्थः इति
 कथित् । तत्र । वैरिमरणं अभिचारः इत्यपि न ।
 भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिचारविशेषे शरमयवर्हिणा कौशवर्हिषो
 वाचः । भाट्ट. १०।४।२.

* अभिचारार्थं कर्म पापं, तस्य तामसधर्मत्व-
 स्संज्ञात् । भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिजनसंज्ञत्वेन अभिजातः स्तुतो भवति यथा
 अरसस्यभिजतो देवदत्तः अरमकेषु स्यमन्नेषु श्रुत-
 सामानं मन्यते । भा. १।१।१।१०.

* अभिजित् नाम ऋतुः ज्योतिषोमविकारः अष्टाश्रावो ।
 वि. ६।७।८. * अभिजित् यागः । 'आभिमुख्येन जपात्

'अभिजित्' । भा. १।४।१।२ घृ. ३२५, * 'अभिजिता
 यजेत' अत्र सौमिको विधन्तः अन्यकचोदनत्वात् ।
 ८।१।१।१।६. * 'अभिजिता यजेत' अभिजित्नामकेन
 यागेन इदं भावयेत् । अभिजित् सोमविकृतिः ।
 वि. ८।१।२. * अभिजिता यजेत इति अभि-
 जित्शब्दः कर्मनामधेयम् । भा. १।४।१।१-२.

* अभिज्ञस्यैव वाचनं वल्गतीनां वाचनपेयादौ ।
 'वल्गतीनां वाचयति' । 'आयुर्धनेन कल्गता' इत्यादयो
 मन्त्राः कल्गतो नाम । भा. ३।८।८।८.

* 'अभितो दिवाकीर्त्यै त्रयः स्वरसामानः' इति
 गवामपने श्रूयते । तेषु च प्रहस्तात्पुसदसस्तोमंदादयो
 धर्मा लिङ्गिताः । दिवाकीर्त्यस्य विपुवतः अभितः पुर-
 स्तात् परस्ताच्च त्रयस्यत्रयः स्वरसामानः नाम याशा
 भवन्ति इति भुतिनाक्यार्थः । यदीया मन्त्रा दिवैव
 कीर्तनीया भवन्ति, न रात्रौ । यथा उपनिषदो रात्रौ न
 पठनीयास्त्रादत् । के.

* 'अभि त्वा शूर' इतीयष्टुक् छन्दोगप्रत्ये रथं-
 तरस्य योनित्वेन पठिता । वि. ९।२।५, * 'अभि त्वा
 शूर' इत्यादिमन्त्रान् सोनस्यपनमृताम् 'पृष्ठैश्चविष्टो'
 इति पृष्ठशब्दो लक्षयति । ७।१।१४, * 'अभि त्वा
 शूर' इत्येषा बृहती प्रथमा सोमरीया । ९।२।६ वर्णकं १,
 * 'अभि त्वा शूर' ज्योतिषोमे माष्यदिने पृष्ठसोमेषु इदं
 प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा सतो-
 बृहती । तत्र रथतर गतव्यम् । ९।२।६ वर्णकं २,
 * 'अभि त्वा शूर नोमुमः' इति सूक्ते सतदद्य-
 स्तोमतामापाद्य रथेतर स्तोमं गीषते । ७।१।३.

* अभिधात्रिभक्त भावना विधिरिच्यन्ते । वा.
 २।१।१।१ पु. ३७८.

* 'अभिधात्री भुतिः वा चित्' मरुतिप्रत्यय-
 श्रुत्योः स्वस्वार्थोभिधात्वम् । वा. ३।१।७।११ घृ. ७००.
 * अभिधात्री भुतिः पद्मविधा धातुः, प्रातिपदिकं,
 कृदादिप्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति । धातुरपि द्विविधः
 'शूचादयो धातवः' इतिनिहितधातुसंज्ञः, 'सनाद्यन्ता
 धातवः' इति च । प्रातिपदिकमपि द्विविधं 'अर्थर-
 धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं' इति 'श्चदिततमाकाश'

अभ्यनुज्ञाविधिभेदाः

एव दद्यात्, काले न दद्यात्' इति । अत्र काले दारिद्र्याद्यवस्थासु न दद्यात् इति । अम्यनुज्ञैव, अददेतः ईफहोपात् । बाल. घृ. ३३.

● अभ्यनुज्ञाविधिभेदाः विविशब्दे । बालब्रह्म्ये प्रदग्नाः ।

ॐ अभ्यन्तराश्च समुदायेऽवयवया इति न्यायः ॥ यथा वृक्षः प्रचलन् सहाययैः प्रचलति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । प्रत्याहारद्विके महामात्ये इति । साहस्री. ८२८.

ॐ अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयव इति न्यायः ॥ यद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहाययैः प्रचलतीति 'एनाचो द्वे प्रथमस्य' (पा०६।१।१) इति सूत्रनद्वामात्येऽभिहितः । तथा 'लक्ष्यलक्षणे न्याकरणम्' इति वार्तिकसमहाभाष्ये प्रश्नान्तरेण ध्वनितः । तत्रथा 'समुदायेषु हि शब्दाः प्रकृता अवयवेषुपि वर्तन्ते । तद्यथा पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं कुंकं, घृतं सुकं, कुङ्कुमं, नीलं, कुण्ड इति । एवमपि समुदाये न्याकरणशब्दः प्रकृतोऽवयवेषुपि प्रवर्तते' । एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री. ४४०.

ॐ अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्यायः ॥ अल्पाचरं इति पाणिनिपुत्रे (२।२।३४) वार्तिकमिदम् । अभ्यर्हितं पूष्य प्रधानं वा । सत् इंदसमासे पूर्वं प्रयोगं यथा वृष्णाजुनी इत्यदि । के. ● अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्यायं आभित्य तन्प्रथमप्रतिपादकयोगोः एनादसादसाम्पायनोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । वि. द्वादशाध्यायस्य उपक्रमे. ● यद्यपि सामिधेय्यः पूर्वमुक्ता अनुशेषाश्च, तथापि 'अभ्यर्हितं पूर्वं' इति न्यायकारणोक्तन्यायेन प्रशास्त्रयाज्यानां श्रीरिद्वानां अभ्यर्हित्यात् ता एव आनीः प्रथमं तिष्ठते । वैशंसा. ५।१।८.

ॐ अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति इति न्यायः । उक्तं च शिष्टगुणशब्दे तद्विरोधितगुणान्तरनिष्पत्तयो वैश्वदेवाधिकरणे (१।४।१।११०-१२) ध्युत्पादनियमाणाः अत्र देव्यन्तरकमुन्वयार्थे उक्तं । पाकपेटप्रकार एव तु अत्र युगोपदेशाज्योक्तः प्रथमोऽपि इति 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इति न्यायेन गृह्यनीयः । सु.

घृ. ४१९, ● आधारमिहोमयोः अत्राङ्गिर्जनन्वाम्येन 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इत्यस्य अनिपयत्वात् अल्पाचरत्वेन आधारशब्दस्य, पूर्वनिपातो युक्त आधारमिहोमं (२।२।४।१३) इत्यत्र सूत्रे । घृ. ७८८, ● पशुहोमयोः (२।२।१७ घृ.) इत्यत्र पशुशब्दस्य ध्यन्तत्वे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० ३।२।२६) इत्यादौ ध्यन्तस्य पूर्वनिपातव्यभिचारत्वं होमस्य प्राधान्येन अभ्यर्हितत्वात् पशोः पूर्वतराभिधानमयुक्तं इत्याद्युक्तं न्यायनिष्ठे शास्त्रे न्यायव्युत्पादनदरविपयस्य अभ्यर्हितत्वात् पशोः पूर्वनिपातो युक्तः इत्याह । घृ. ७८८.

● अभ्यातानाः नाम होमाः दर्विहोमाः अपूर्वाः । वि. ८।४।४, ● अभ्यातानहोमाः 'अग्निर्भूतानाम-विपतिः' इत्यादिभिर्नमैः नियमाणा होमाः । ३।४।१३.

● अभ्यातानहोमाः वैदिककर्मणां शेषभूताः, न लौकिकानां कृप्यादीनाम् । भा. ३।४।१२५-२७.

● अभ्यासाधारणं परिधिर्भमः परिधिप्रहाराणो धाव्य शौचत् इत्यादिमन्त्रैः कर्तव्यम् । भा. १।२।१०।२६.

● अभ्यासः अविरोधे पुनः भुतिः । वि. २।४।१. ● पुनर्विधानम् । सु घृ. ८२०. ● अभ्यासः कर्मभेदकं प्रमाणम् । बाल. घृ. ८. ● अभ्यासः धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि. घृ. १३. ● अभ्यासः अवघातादीनां हतापीनां प्रयोजननिष्पत्तिर्नान्तम् । भा. १।१।१।१२७, ● अभ्यासः अवघटनस्य आ तत्कृत्स्नित्वेः । १।१।१।१२७. ● अभ्यासः तर्पणस्यदपि प्रमाणः पशुवापस्य अन्वाख्यत्वात् । पराशरसं. ८. ● अभ्यासः एकघातद्वयस्य अग्निपुरोगात् पशुगुणे । भा. १।१।१।१२९-३१, ● अभ्यासः वाग्धस्य कर्मणः कर्तव्येच्छया । १।१।१।१।३०-३६, ● अभ्यासः शान्तिपुराणः अत्यन्तः । १।२।७।७, ● अभ्यासः यत्ने न सर्वोपघातघातस्योच्छेदः । १।१।१।१।२८, ● अभ्यासः वि. शान्तिव्यां प्रकृतोत्तमस्योक्तो न ऋग्वर्मः । १।१।१।१।३, ● अभ्यासः शेषजस्य आ विरहित्वेः । १।१।१।१।३७.

अभिमर्शनोद्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदाविकाञ्चीनाभिमर्शने मन्त्रानापरोक्ष । पौर्णमास्यामावास्यापदान्या पौर्णमास्यादिप्रयोगस्य अपिकरणविविधौ च उभयत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणप्रसङ्गे वाक्यमेवैव तदवस्थ एव । प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणप्रसङ्गे विक्रुती अमाप्त्यापत्तिश्च । अतो लभवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्रमन्त्रविलक्षणत्वात् तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते, मन्त्रमार्गं वा तदुद्देशेन विधीयते, अभिमर्शनं तु प्रकरणप्रदानुवादः । उत्पत्तिवाक्ये च हविःशब्देन प्रधानमात्रदिविरुपादानं उपसहारविधया न विरच्यते, अतः प्रधानमात्रार्थो मन्त्रौ । सर्वत्र पौर्णमास्यादिशब्दान्या प्रधानधर्मत्वविलक्षणता, तथापि संक्रान्तौ नाङ्गत्वात्स्यः, तथात्वे वाक्यसङ्कोचापत्तेः, अपि तु उपसहारकत्वात्स्यः इत्यङ्गप्रधानार्थवैव मन्त्रौ ।

मण्डनम्— 'साङ्गार्थमभिमर्शनम् ।'

शंकरम्— 'अभिमर्शम् तथा ।' मन्त्र मन्त्रौ । तथा साङ्गार्थौ ।

अभियुक्ताः एवमुपदिशन्ति सप्तमहीनश्च द्वादशशब्द इति । भा. ८।१।१२४, * अभियुक्ताः प्रगीति मन्त्रवाचये सामशब्दमुपदिशन्ति, 'सामानि अधीमहे' । सामानि अध्यापयामः । सामानि वर्तन्ते' इति । २।१।२१३६, * अभियुक्ताः व शब्दमुपदिशन्ति एव एव साधुः, अन्यः असाधुः इत्यवगन्तव्यम् । १।३।८।२७, * अभियुक्ताः राज्ञः कर्म स्वयं इत्युपदिशन्ति । २।३।२।२४ घ. ५८०, * अभियुक्ताः हि वार्थिनो भवन्ति । इत्यनेन चाभियुक्तानां शुभप्रकाराभिसरणे, उपपत्तं प्रत्यक्षं चैतत् शुभ्यमानं न प्ररमते इति । १।३।८।२७, * नद्येते (पौरुषाधिकसङ्ख्यादयः) अनिन्द्रियविषया अर्थाः । उपपद्यते एषु अभियुक्तानां प्रामाण्यम् । ये तु अनिन्द्रियविषयाः, तेषु अभियुक्ताः न प्रमाणात् । १।३।७।४ घ. ८५७.

* अभियुक्ततराचारेण अभियुक्ताचारो वाच्यते । भा. १।३।७।४ घ. ८६०.

* अभियुक्तोचभियुक्तहानयोः अभियुक्तकारं बलवत् । इतरस्य मुक्तमापवादवात् । अतः शास्त्रा-

भियुक्तत्वाद्वाच्योवर्तन्निवासिनाम् । या . मतिः, सैव धर्माङ्गशब्दाश्चैव प्रमा सता ॥' भा. १।३।७।४ घ. २२०.

* अभियुक्तोपदेशः शब्दार्थाविगो प्रमाणम् । भा. ८।२।५।२४, * अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् । २।१।२।३६, * अभियुक्तोपदेशात् हस्तः क्रमः पाणिः इत्येवमादिषु अनादिरर्थेन सन्तः । १।३।८।२६.

* अभिवर्षणे । दीक्षितस्य शरीरे एककाले अनेकवारं पर्यन्त्याभिवर्षणेऽपि सङ्घट्टेव मन्त्रपाठः, न प्रत्यभिवर्षणमावृत्तिः । मन्त्रस्तु 'उदतीर्त्तं धत्ते' इति । वि. १।१।१८.

* अभिवासानं कपालेषु श्रितस्य पुरोडाशसाच्छादनं 'ममनाऽभिवासयति' इति आम्नातम् । वि. ५।१।१६, * अभिवासानान्तेन अविश्रयगादिना काण्डेन अनुष्ठयः वाक्पञ्चकपालपुरोडाशेषु । ५।२।२,

* अभिवासनान्ताङ्गसमूहस्य दत्तं देवा सह पूर्वसुनोपकर्षः । ५।१।१६.

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वमन्त्रा लोकविद्युताः । शान्नार्थस्तेषु कर्तव्याः, शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' इति न्यायः । साहस्री. ७०. अभिव्यक्तपदार्था ये इत्यनेन गौणलाक्षणिकव्यावृत्तिः । 'लोकविभुताः' इत्यनेन अप्रतिदस्य व्यावृत्तिः । 'सतन्त्राः' इत्यनेन अप्रधानस्य व्यावृत्तिः । 'शब्देषु न तदुक्तिषु' अत्राभिव्यक्तपदार्थेषु शब्देषु शान्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थः । अत्र श्लोकः 'गौणलक्षणयोर्मुक्तये कार्यसम्यक्त्वः' इति न्यायमूलकः । तत्रैवप्रकाशिका. घ. ९०. * 'अती इत्याह' इत्यादौ प्रथमत्वमतिदेशात् । अतिदेशो शापक इ 'वत्तदेशस्य परिमाणे' (पा० ५।१।३६) इति सोननिर्देशः । नहि अत्र अतिदेशः विना स्पदाचल्य लभ्यते । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन लोचप्रसिद्धार्थपरतागामेव तदुक्तिः (अतिदेशप्रवृत्तेः) । तथा च प्रयुज्यते 'सचरोर्निर्लस्यन्तः' । इति । शब्दकोस्तुभे कल्लू-पदे.

* अभिव्यञ्जकानां अनेकविपया शक्तिः, यथा दीपस्य । शत्रु. घ. २०९.

। कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

। काम्येषु एकविंशत्यारिषु सामिधेनीकल्पेषु यदि आगमेन सत्यापूरणं स्यात्, तदा गायत्रिविधेषु पुरिसामकर्मस्वपि अभ्यासो मा भूत् । इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् ।

न, चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तौ उत्तरमाह । नैतदेवम् । पुरिसामवर्मसु 'आवृत्तं धूर्त्तं सुवते' इति अभ्यासस्य चोदितत्वात् युक्तोऽभ्यासः । तस्मात् एकविंशत्यारिषु काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु 'निः प्रथमामन्वाह निरुक्तमा' इति यावदुक्त अभ्यास्य ततोऽधिका संख्या क्रमागमेनैव पूरितव्या इति सिद्धान्तः । के.

• अभ्यासेन सामिधेनीनां नित्या पञ्चदशसत्या (आत्यन्तोरभ्यासेन) विहिता 'निः प्रथमामन्वाह निरुक्तमा' इति, दर्शपूर्णमासयोः । भा. १०।५।८।२७.

• अभ्यासात् भावनाभेदः तेन च कर्मभेदः । वि. २। २।२. • अभ्यासात् भेदः आप्रथम्यानां श्रयाणाम् । संकर्म. ३।१।१६. • अभ्यासस्य पुनर्विधानाच्छास्त्रभेदकं युक्त विधेः अपहृत्प्रार्तनस्वभावत्वात् अन्यतः प्रातिः विधिल्लभ्यापातापत्तेः । सु. ४. ८२०.

• अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुन प्रयोगात् । १०।६।१०।२९ ॥

गात्रामयने 'आवृत्तं पृथक् पठेत् पठेत्पुनरिति' इति श्रुते । द्वादशाहे श्रुते 'संरिधते पृथगे पठेदे मन्वाद्य वेत् पृत वा' इति, तत् चोदकैव प्राप्तम् । तत्र पठेदस्य अभ्यासे प्रतिपठहान्ते तदभ्यासः मधुभोजनाभ्यासः स्यात् । कर्मणः पठेदकर्मण एव पुन प्रयोगात् पुनः पुनः प्रयोगात् । पठहान्ते च मधुभोजन विहितम् । तस्मात् पठहावृत्तौ प्रतिपठहान्ते मधुभोजन इति पूर्वः पठः ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

'संरिधते पृथगे पठेदे मन्वाद्यवेत् पृत वा' इति द्वादशाहे विहितं भोजनं चोदनेन गवामयने प्राप्तं आनन्तर्येण कृतानां पठहानां अन्ते सवृदेव कार्यं, न तु प्रतिपठहान्ते । कृतकालत्वात् । कृतौ हि भोजनस्य कालो

निश्चितः 'संरिधते पठेदे' इति । संस्थानं समाधिः पठेदस्यैव स्वापारस्य उपरमः । न च पुनःपठेदं कर्त्तव्यं पठेदस्यैव स्वापारस्य उपरत इत्युच्यते । न च कर्त्तुंनुपरतौ पठेदः संतिष्ठते । तस्मात् आनन्तर्येण कृतानां पठहानां सर्वेषामन्ते सवृदेव मन्वाद्ययानं, न प्रतिपठहान्ते इति सिद्धान्तः । यावत्तः पूर्वपठ-मन्वाद्युच्यते । के.

• अभ्यासाधिकरणम् । अभ्यासस्यापः । अभ्यासाधिकरणस्यापः । अभ्यासात् कर्मभेदः ॥

एकस्वैयं पुन श्रुतिरविद्योपादनपर्यं हि स्यात् । २।२।२।२ ॥

भाष्ये— 'समिधो यजति' 'तन्तुपात यजति' श्रुतेष्वामादिः पञ्चदशोऽभ्यस्तो यजतिराब्दः क्रिमेषुमपूर्वे चोदयति, ि प्रत्यभ्यासमपूर्वभेद इति । शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः । इह स एव शब्दः पुनःपुनरुच्यते । तस्मादेकमेवामापूर्वम् । नन्वपूर्वान्तरमविद्येत् अनर्थको भवति । सत्यमेव अप्रयोजनो भवति, बहुश्रुत्वोऽपि चोद्यार्थमगो नान्यार्थो भवति । यत् प्रथमे उच्यते गम्यते, शततमेऽपि तदेव गम्यते । तस्मात् पञ्चदशोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः एवमपूर्वे चोदयति । न चाभ्यासः अनर्थको नविष्यति, तन्तुपादादीदेवता विधास्यति । तस्मादेकमपूर्वम् । एवं प्राप्ते मूयः । पठरैव पुन श्रुतिः स्यात् । कर्मभेदं युक्तमित्यर्थः । तावत्येव विधीयमाने, अस्ति कर्मिधेदिदोषे, पुन श्रुतिरनार्थकं भवेत् । ननुक न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति । उच्यते । 'समिधो यजति' इत्यापि प्रथमः अनुवाद एव, 'दर्शपूर्णमासाभ्यासो यजेत' इति यागः प्राप्त एव । तत्र देवता न शक्या विधातुम् । श्रुतिमात्रा हि तत्र देवता । इव यावत्तु प्रकरणद्वयं, तयोर्विकल्पो न न्याय्यः । स एव देवतायागवचनो विधीयमानः अदिपमाणे यागे न शक्यः कर्तुमित्यनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु शक्यते । तस्मादन्यदित्येव यागः । प्रत्यभ्यास आरुहभेद इति । न च यत् समित्यर्थेन क्रियते, तत् तन्मगं शपथेन, भिन्नव्यासयोः । अतो न विकल्पः । प्रयोजनं पूर्वपठे पठेत् प्रयोग इति, सिद्धान्ते पुन पुनः प्रयोग इति ।

अपौरुषेणे वेदे अर्शभवात्, प्रवर्तनात्सामान्यस्य च
प्रीत्यादिप्रवर्तकस्यापारवर्तित्वदर्शनात् लिङादेरेव च
प्रवर्तकत्वावधारणात् लक्षणया गमयन्तीत्यर्थः । अन्या
इति उपरस्ववाचिना अन्यशब्देन शब्दभावनायाः
पश्चात्सममिदयता अर्थभावनाविपर्ययेन तदपेक्षल-
सूचनात् विध्यभिघायकित्वं नार्थभावनाऽभिघायकित्वस्य
नापकं, प्रयुव चापकं इति सूचितम् । सु. पृ. ५५९.

• अभिघायकं आख्यातं 'वर्हिर्देवसदनं दामि'
इत्यादिमन्त्रगतम् । वि. १।१।६. • अभिघायक
लिङ्गं यत् गमकत्वादेव गमयति । के.

• अभिघायका गन्ताः । अस्ति तृतीयः प्रकारः
यत् अभिघायकत्वं नाम । 'येषामाख्यातशब्दानां

यच्छब्दाद्युपबन्धनात्' । विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु
ते सर्वत्राभिघायकाः ॥' मन्त्रगतानां प्रात्ययगतानां च

आख्यातशब्दानां येषां शब्दान्तरेण विधिशक्तिः
अपगच्छति, तेषामभिघायकत्वम् । तत्र 'न ता

नवन्ति' इत्यत्र तावत् यच्छब्दोपहितो विघायकः
अनुदादानं प्रार्थयते । तथा 'अधे बुध्निय मन्त्रं मे

शोणय' इत्यामन्त्रविभक्त्या । 'दामि' 'शुद्धामि'
शुभ्रत्वमपुरुषेण । 'यदि सोममपहरेयुः' इति यदिशब्देन ।

वा. २।१।६।३१.

• अभिघा-लक्षणवादादर्थः 'अख्यात्यावः'
इति भाष्यीयाधिकरणे श्लेष्यः । के.

• अभिघेयगम्यमानघोष्यविपर्ययरूपमर्थचतुष्टयम् ।
(अभिघेयो गोत्वादिः । गमयमानोऽर्थः स्मृतिः ।

घोष्यः उपसर्गाणि गमनादिः तिष्ठत्यादिघात्यर्थः । वा.
विपर्ययः योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पङ्कजादिः) । वा.

३।१।४।३ पृ. ९३३, • अभिघेयन्तान्तात्वेन अनेश-
यत्वं न भवतीत्युक्तम् । २।२।१२।२७ पृ. ५५९.

• अभिप्लवः पङ्कः ज्योतिर्गोरुणुः गोरुयुज्योतिः
इति पङ्कः सामः । रत्न. १०।५।२५।८५. • अभिप्लवे

न (ज्योतिर्गोरुणुः इत्यादिना) नामधेयेन ऐकादिको
पिप्लवः प्राप्नोति । दुप्. १०।५।२५।८५. • अभि-

प्रपञ्चप्रधानेन पृथपपङ्कहाहृचौ गमयामने मन्त्र-
कारेत्प्राशुचिः । भा. १०।६।१।३।३.

• 'अभिमूर्तिभयादसूनवः सुखमुञ्चन्ति, न
धाम मानिनाः' इति न्यायः । भा. ए. (२।२०) ।
नानिनो जनाः अन्यतः पराभवमयात् देवोः असून
स्वप्राणानपि मुनं यथा तथा उञ्चन्ति, धाम स्वतेजस्तु
नोञ्चन्ति इत्यर्थः । साहस्री. १६९.

• अभिमन्त्रणं 'अनुमन्त्रणं' इति भिन्दौ द्रष्टव्यम् ।
• अभिमर्शनं चतुर्दोनादिमन्त्रेण अङ्गप्रधानाधिकरणे,

न प्रधानार्थमेव । भा. ३।७।४।८-१०. • अभिमर्शनं
आग्नीध्रसदोहमिषानिमण्डपानां प्रकृताभिरेव आग्नेया,

ऐन्द्र्या वैज्या च ज्योतिष्टोमे । वि. ३।२।८।२०-२३.
• अभिमर्शनं चतुर्दोनादिमन्त्रान्यां न समुदायप्रयुक्तं,

किंतु अपूर्वप्रयुक्तं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ९।१।५।११-१९.
• अभिमर्शनं 'चतुर्दोना वीर्यमासीमभिमृशेत्, पञ्च-

होत्रा अनुवावास्याम्' 'पृथिवी होता चतुर्दोनाम्' ।
'अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम्' । वि. ३।७।४.

• अभिमर्शनद्वयं षोडशै चरो विन्त्येन प्रवर्तते ।
अभिमर्शनं हि न समुदाययोः किंतु समुदायिनाम् ।

समुदायिषु आग्नेयोऽन्वतमः, आग्नेयविकारश्च षोडशै ।
आग्नेयश्च वीर्यमास्या नामानवास्यायां चान्युतः । भा.

८।१।१५।२६.
• अभिमर्शनसम्बन्धः अप्यनुपपत्तिप्रत्यातुन्या मेदेन

प्रशोक्तव्यः, न तन्ने वरुणप्रपातेषु विशारद्युक्तव्ये । भा.
१२।१।५।१८, • अभिमर्शनमन्त्रस्य आग्नेयविकारेण

विकल्पः ऐकाग्र्यात् । ८।१।१५।२६.
• अभिमर्शनाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः इति-

रभिमर्शनं अङ्गप्रधानोभयार्थम् ॥
तथाऽभिधानेन । ३।७।४।८ ॥

भाष्यं— स्तो दर्शपूर्णमासी । तत्र भूयते 'चतुर्दोना
वीर्यमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्या' इति । तत्र

संदेहः हि अङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनं, उत्र प्रधानार्थमिति ।
हि तत्रैव प्राप्तं प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च
तत् वीर्यमासी अमावास्या इति च । तस्मात् प्रधानाया-
भिमर्शनमिति ।

धा— संयोगात् इति नर्तते । वीर्यमास्यावाकार-
शब्दयोः प्रधानमात्रपरचनत्वात् 'आगर्षकत्वात् तदद्देशे'

रंशुचरमिति विशेषः । ११।२।२४, * अभिषेचनीये माहेन्द्रस्तोत्रे अभिषेकान् प्राक् निवेदनादयः अपकरणं कर्तव्याः । ३।१।१०, * 'अयुतमभिषेचनीये ददाति' गन्तव्यम् । भा. १।१।२।३७, * अभिषेचनीयदशपेयौ राजसूये । तत्र अभिषेचनीयस्य दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते । ११।२।१।६१, एकस्मिन् क्रतौ एतौ सोमौ वर्तते । ६२, सोमकयः शब्दकृतः उभयोरैकदैव । अर्थकृतस्तु भिन्नकाले । ५९, आदौ अभिषेचनीयः ततो दशपेयः नानयोस्तन्वम् । ५७.

॥ अभिषेचनीयदशपेययोर्मिन्नं तन्वम् ॥

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां, तत् समानं तन्त्रं स्यात् । ११।२।१।५७ ॥

भाष्यं—राजसूये अभिषेचनीयदशपेयौ एकाहौ । तत्र चिन्त्यते किं तयोः तन्त्रप्रयोगः, अथवा मेदेनेति । किं प्राप्तं ? समानं तन्त्रमनयोः । कुतः ? दशपेयस्य क्रयः प्रतिवृत्तते 'सह सोमं ऋणाति अभिषेचनीयदशपेययोः' इति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् तत्कणकाले दशपेयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिवृत्त्यामाणाः, ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिवर्षति 'तदादि वाऽभिषेचनत्वात् तदन्तमपकर्षं स्यात्' इति (५।३।१२।२४) । अतस्तयोरैकाहयोः तन्त्रं प्रक्रमः । तत्र पदान्तयोः प्रवृत्तितः तन्त्रमेव समातिर्युक्तम् । तस्मात् समानतन्त्रौ ।

समानवचनं तद्वत् । ५८ ॥

भाष्यं—'समानो वा एष यतो यद् दशपेयश्चाभिषेचनीयश्च' इति तन्त्रस्य समानत्वात् यद्यतोः समानत्वं, आत्माना भिन्नत्वात् ।

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्, सहलं विधीयते । ५९ ॥

भाष्यं—न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः ? अर्थहेतुत्वात् । द्वौ इमौ ऋषी । एकः अर्थहेतुकः, अन्यः शब्दकृतः । यत् प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः महासाधनोपाजनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य परिकरणं मूल्यपरिच्छेदः, सः अर्थादवयवं करणीयः । तस्मिन् अत्रुते ऋतोरैव प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः ? न्युक्ते कदा चित्

सोमो न स्यात् विज्ञेता वा अस्य (न स्यात्), नार्षेण वा दद्यात्, तथा ननुदेव न सचर्तेत । तस्य एतत् सहलमुच्यते । किं कारणं ? सुल्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो निर्द्वैकत्वः, मूल्यार्पणमानं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र 'कलयते ते ऋणाणि' इत्येवमादि तत् धर्ममानं, परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः । एवं च सति भिन्नकालयोः यथाकालमेव अङ्गानि भविष्यन्ति । दृश्य तस्मिन्नुपसंगदे क्रयार्थं ऋणातेः प्रयोगः 'देवदत्तेन सह अस्माभिर्घान्यं ऋतं उपसा संवृत्ता' इति । अतस्तस्य संवादः । स च बहिः क्रतोर्वर्तते । तस्मात्प्राप्तिप्रतिकर्षः । कालभेदात् यथोक्त एव तन्त्रभेदः ।

पूर्वस्मिन्श्चावभृथस्य दर्शनात् । ६० ॥

भाष्यं—पूर्वस्मिन्श्च अभिषेचनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथं ? 'समानं वा एतद् यत् विच्छिन्दन्ति, यदभिषेचनीयस्य अवभृथमभ्यवर्षति' इति । तदेव अवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन् उपपद्येत, यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिः । इतरथा दशपेयान्ते अवभृथः स्यात् ।

द्वीक्षाणां चोत्तरस्य । ६१ ॥

भाष्यं—दशपेयस्य च पुश्कं दीक्षाणां दर्शनं 'तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा यद्येषुः, यथा दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते, सदो दीक्षयति, सवाः सोमं ऋणाति' इति । इतरथा अभिषेचनीये एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः, तत्र एतत् दर्शनं नोपपद्येत ।

समान. कालसामान्यात् । ६२ ॥

भाष्यं—यत् 'समानवचनं तद्वत्' इति, तत्र नूमः । एकस्मिन् क्रतौ एतौ सोमौ वर्तते, तत्र उत्तरे संवत्सराद्धर्मम् । एतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत् समानवचनं अन्यथा उपपद्यते इति । तस्मात् तन्त्रभेदः ।

सोम—पूर्वत आलम्भोत्कर्षविषयमेवमात् प्रविश्वर पर्यभिरणान्नाङ्गकलापास्तुत्वापि इहाभिषेचनीयदशपेययोः समानतन्त्रत्वात्प्रावृत्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । अत्र (सोमविक्रयिणा सह संवादः इति यदुक्तं तत्र) संवादशब्देन 'कलयते ते ऋणाणि' 'भूयो वा अतः सोमो राजाऽहिति' इत्येवंरूपाः श्रेयस्त्रिभोर्षः संवादः सोमवचनकाले वर्तन्व्यतया विहितः, स न विधितः,

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् । २७ ॥
 सिद्धान्ते लिङ्गपदार्थनार्थे स्पष्टम् । काललिङ्गानां काल-
 विशेषणोपकालिङ्गानां दर्शनात् कालविधानं सायंप्रातरादि-
 कालस्थेन होमाद्यर्थे विधानमिति ज्ञेयम् । 'अप वा
 एष स्वर्गाद्योकाश्चिद्वत्ते यो दर्शपूर्णमासयानी सन् वीर्ण-
 मासीमनावासा वाऽऽतिपातयेत्' इति । यदि काले काले
 होमः स्यात्, तदा वस्यतिपतिः स्यात् । तस्मादपि न
 सततमभ्यासः किन्तु विहिते काले ।
 कालविधान इति पद य-कुपुस्तकयोर्नामि । न च
 तत्साधक्यता । के.

● अभ्यासो वा प्रयाजपदवेकदेशोऽभ्युदयस्य । १०।
 १।१।३५ ॥ सौमाम्या आधिनसारस्वतेन्द्रेषु पशुषु ऐन्द्र-
 साभिन्वाङ्गानां पशुदेवतानां संस्कारकालयोगमाशङ्क्य
 तन्निरसार्थे अन्वासो इति सूत्रे 'तद्यथा पदौ पञ्चाना
 मयाज्ञाना चोदयेन प्राप्ताना एकादशरख्या विधीयते,
 या च अन्तरेषामभ्यासं नावकल्पते, इति अभ्यस्वन्ते
 मयानाः' इत्यभ्यासेन सव्यापूर्णे माध्यह्नत् वक्ष्यति ।
 सु पृ. ८०८.

● अभ्युच्यय. नाम (अप) न किं चित् वस्तु-
 स्वरूपं विच्यते, किन्तु उपहोमैः अयुवाजा न प्राप्यते
 इति बाधामात्रमात्र अभ्युच्ययः इत्युच्यते । दुपु ११।
 १।१।१ पृ. २०५६. ● अभ्युच्यय नाम यत् 'इदमिह
 भवति इति विज्ञाते अपरमपि भवति' इति विशानम् ।
 (यथा काष्ठान्वाहर शाकमपि आहर इति । शाकलाभे तु
 शाकोऽप्याहर्तव्यः न तु शाकार्थे गृहम् कालपापन-
 नमिष्यते इति) । मा १०।१।१।१. ● अभ्युच्यय ।
 वाचाभ्युच्ययानुनिष्यादिनी शोषेयताविन्ता दशमे । दुपु-
 ७।१।१।१ पृ १५२३.

● अभ्युदये कालपराधादिव्याचोदना स्यात्
 यथा पञ्चशरामे । ६।५।१।१ ॥
 चन्द्राम्बुदितेष्टौ विचारः किं कालपराधमिति सं-
 यागान्तरं नोच्यते, किं च दर्शकर्मणोश्च नैमित्तिकः प्राशुत
 देवताऽपनय इति । तत्र पूर्वपक्षस्यमिदम् । अथैव याग-
 काल इति मन्वा दर्शोष्टेः आरम्भ इतः, तदुत्तरं च चन्द्रस्य
 अभ्युदये काले कालस्य अरारणो भवति । कालपराधात्

हेतोः 'स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये मध्यामाः स्युः
 तानमये दापे पुरोडाशमग्रकालं निर्वपेत्, ये स्यवि-
 द्वास्तानिन्द्राप प्राये देवध्वरं, ये क्षोदिद्यास्तान् विष्णवे
 शिविविद्याय द्यूते चरं' इत्यनेन इत्याचोदना इत्यायाः
 दर्शान्तं यागान्तरस्य चोदना विधिः स्यात् । यथा हवि-
 यतीं ऐन्द्रे पञ्चरथवे ओदने इत्यदेवतासंन्येन इत्या-
 चोदना कर्मान्तरं विहितं तद्वत् ।

अपनयो वा, विद्यमानत्वात् । २ ॥
 पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाचन्येन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
 नान कर्मान्तरविधिः प्राशुतदेवताऽवकल्पेण हविषु देव-
 ताऽन्तरविधानासंभवात् । तस्मात् अत्र प्राशुतीना देव-
 ताना अपनयः क्रियते । अपनय च इत्या तेष्वेव हविषु
 देवताऽन्तराणि विधीयन्ते प्राशुताना हविषा विद्यमानत्वात् ।

तद्वृत्तत्वाच्च शक्यतानाम् । ३ ॥
 सिद्धान्ते हेतुत्तरमाह । 'ये मध्यामा' स्तुतानमये
 दापेऽग्राकपालं निर्वपेत्' इत्यादीनां शक्यता तद्वृत्तत्वात्
 पूर्वदेवताऽपनयपूर्वकदेवताऽन्तरविधिरूपत्वात् । नकारः
 हेतुत्तरसमुच्चयार्थः । अपनय अग्रदणं लग्न ।

आवञ्चनान्भ्यासस्य च दर्शनात् । ४ ॥
 सिद्धान्तसाधकहेतुत्तरात् सूत्रम् । दधिभावायं
 पयसि पूर्वसिद्धस्य दानं. प्रथमः आवञ्चनम् । तस्य योऽ-
 भ्यासः आशुतिः, तस्य दर्शनात् अभ्युदितेष्टिवान्वे-
 कर्मान्तरं न विधीयते, किन्तु तेष्वेव हविषु देवताऽन्तर
 विधीयते । 'यदि विधीयते अग्नि भोदेष्यतीति महा
 शमे हवीणि निर्वपेत् । पशुतेष्टास्तुतेष्टप्रासीव, अथै
 दधि हविरातव्यनायं निदध्यात् अथै न, यदि अभ्युदि-
 यात् तेन आतन्य प्रचरेत् । यदि न, प्रातरेतेन ब्राह्म-
 णान् मोनयेत्' इत्यनेन आतव्यनस्य आशुतिरुक्ता ।
 यदि नैमित्तिकः प्राशुतदेवताऽपनय, ततस्तस्मिन् प्राशुते
 दपनि चरुं ह्य, इति पुन आगनाशे दोहे आत-
 व्येनैव कार्यम् । एव आतव्यनाम्नायस्य दर्शनं देश-
 विधाने युज्यते, न कर्मान्तरविधाने । चक्रतो हेतुत्तर
 सप्रचयार्थः । धुत्तरेषु सोमनाथेनोक्त — यजमानो
 यदि किं चतुर्दशमेव मया दर्शनात् प्रकान्तं, ततः
 चन्द्रमाः मां अग्नि नाममित्यथ उदेष्यति इति विनि-

॥ अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थान-
धर्मः स्यात् । १।१।१०।३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य 'निः प्रथमा-
मन्वाह त्रिचत्तमा' इति भ्रूयते । तत्र किं निर्वचनं
ऋषभः, 'प्र यो वाजः' इति ऋक् यत्रतत्र वर्तमानाऽपि
निरम्यसितम्या इति, किंच स्थानधर्मः या अन्याऽपि
प्रथममुच्यते सा निर्वचन्या इति विचारे सिद्धान्तमाह ।
सामिधेनीनां प्रथमायाः योऽयमभ्यास उक्तः, स स्थान-
धर्मः स्थानस्य धर्मः स्यात् । प्रथमस्थाने या ऋक् उच्येत,
सा निर्वचन्या इति । प्राथम्यात् 'निः प्रथमामन्वाह'
इति अभ्यसनीयाया ऋतः प्राथम्यत्वोक्तवत् । तस्मा-
त्तथायं ऋतो धर्मः, किंतु प्रथमस्य स्थानम्येति । तेन यत्र
एकैव सामिधेनी स्यात्, साऽपि प्रयोगाजीयायाः मित्रा,
साऽपि निर्वचन्या । के.

• अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
स्यात् । 'निः प्रथमामन्वाह त्रिचत्तमा' इति प्रथमोत्तम-
शब्दयोः प्रथमानयताद्यन्तस्थानपरत्वादिनभवेत्त्वभावात् न
तदुपलक्षितप्रयोगात्— आनुहोतेतिऋक्परता इति ।
सु. ८. ५६९. • अभ्यासः साम्नां विवृद्धसोमकन्तौ
वदिष्यवमाने । आ. १.०।५।७।२६, • अभ्यासः स्वस्थानवि-
वृद्धया गयामयने ज्यनीकान्तु । १.०।५।२५।८३-८७.

॥ अभ्यासेन तु संख्यापूर्णं सामिधेनीभ्य-
भ्यासप्रकृतित्वात् । १।०।५।८।२७ ॥

'एकविंशतिमनुपूर्वात् प्रतिश्रवणमस्य' 'चतुर्वि-
ंशतिमनुपूर्वात् मन्त्रवर्चनानामस्य' इत्यादयः काम्याः
सामिधेनीकल्पाः दर्शपूर्णमासयोः भ्रूयन्ते । तत्र एषां
दसम्युः अधिका संख्या ऋगागमेन पूर्यितव्या,
उत्तममोत्तमयोस्तावत्कृत्वः अभ्यासेन, अपवा यान-
दुक्तमन्त्रस्य शेषाणां पश्चादीनामागमः इति विचारः ।
अत्र मूलतः एकादशसंख्या, तत्र दशादीनामागमेन
संख्यापूर्णं इति प्रथमः पूर्वपक्षः । उत्तिरालापैस्तुदशः ।
सामिधेनीषु काम्यासु, अभ्यासेन प्रथमोत्तमयोरेव याव-
त्संख्यापूर्णं अभ्यासेन, संख्यापूर्णं स्यात् । अभ्यास-
प्रकृतित्वात् । अभ्यासः प्रकृतौ यथा ता अभ्यासप्रकृतयः
इति स्पष्टिकरणे बहुमीरिः । तासां भावः अभ्यासप्रकृ-

तित्वं, तस्मात् । प्रकृतौ तावत् एकादशैव सामिधेनीमन्त्राः ।
तत्र प्रथमोत्तमयोः त्रिस्त्रिरम्यास्तिन पञ्चदशत्वं संपद्यते ।
तथा सति सामिधेनीनां अभ्यासप्रकृतिकल्पात् एकविंश-
त्यादिकल्पेष्वपि संख्यापूर्णं प्रथमोत्तमयोर्म्यासेनैव
स्यात् । एकादशानां प्रथमोत्तमयोः त्रिस्त्रिरम्यास्तेन पञ्च-
दशत्वं, पञ्चवारपञ्चवारमन्यासेन एकविंशतित्वं, प्रप-
मायाः पञ्चवार उत्तमायाश्च नववार अभ्यासेन चतुर्विं-
शतित्वं इत्यादि । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अविशेषात्तेति चेत् । २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः एकविंशत्यादिषु काम्येषु सामिधेनी-
कल्पेषु संख्यापूर्णं अभ्यासेन कर्तव्यं इति पूर्वपक्षिणा
उक्ते, अविशेषात् प्रकृतौ विहृतौ च अविशेषमन्त्रात्
नाभ्यासेन संख्यापूर्णं इति चेत् फलितं भूयात् ।

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतियदभ्यस्येताऽऽसंख्यापूर-
णात् । २९ ॥

पूर्वपक्षी उत्तरमाह । स्यात् अभ्यासः तद्धर्मत्वात्
प्रकृतिधर्मकल्पात् विवृतेः । तस्मात् आ संख्यापूर्णत्वात्
अभ्यस्येत, प्रथमोत्तमयोः तावत्कृत्वः अभ्यासः कर्तव्यः ।
प्रकृतियत् यथा प्रकृतौ वा पञ्चदशसंख्यापूर्णत्वात् अभ्य-
स्येत तद्वत् ।

यावदुक्तं वा, कृतपरिमाणत्वात् । ३० ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षं यासन्देन न्यायतयं सिद्धान्तमाह ।
यावदुक्तं अभ्यस्य एकादशानां ऋचा 'निः प्रथमा-
मन्वाह त्रिचत्तमा' इति उक्तया तस्मात् पञ्चदशत्वं
संघाया ततोऽपिका संख्या ऋगागमेन पूर्यितव्या । 'निः
प्रथमामन्वाह त्रिचत्तमा' इति कृतं परिमाणं अभ्या-
सस्य । ततोऽपिकारमभ्यासः कर्तुं न शक्यः । तस्मात्
यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमः ।

अधिकानां च दर्शनात् । ३१ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । एतदुक्तसामिधेनीके अग्नी
षोमीये पयौ 'पृथुपात्रा० तं शयतः०' इति ऋचोः
अपिपयोः आगमितयोः दर्शनात् अन्यत्रापि अधिक-
संख्यापूर्णं ऋगागमेनेति गम्यते । अपिपानां इति
बहुवचनमुपलक्षणम् ।

अर्धयति इत्यनेन संयुज्यते । यस्य यजमानस्य हविः शीर्षिकं निरतं तदा च पुरस्तात् पूर्वपार्श्वं दिशि चन्द्रमा अग्निं निरतं हविर्भिलक्ष्य उदेति, निर्वापोत्तरं च उदितश्चन्द्रो दृष्टः इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रमाः एतं यजमानं प्रवद्या पशुमिक्षं स्पर्धयति वियुक्तं करोति । किंच अस्य भ्रातृव्यं शत्रुं वर्धयति प्रजया पशुमिक्षं । तथा सति यजमानस्य अङ्गालकरणजन्मदोषनिराधायै प्रायश्चित्तनिर्दिष्टं कर्तव्यम् । तादृश-स यजमानः अवहननादिना संपादितान् तण्डुलान् श्रेया स्वविष्ट-मध्यम-अगिष्ठ-रूपेण विभजेत् यक्ष्यमाणरीत्या देवताऽन्तरेभ्यो विभक्तान् कुर्यात् । तद्यथा ये तण्डुला मध्यमपरिमाणाः स्युः तान् दातृत्वगुणाय अग्रये अष्टम कपालेषु संसृष्टं पुरोवादीं निर्वपेत् कुर्यात् । मध्यमतण्डुलानां पुरोवाद्याः कर्तव्याः, स च अग्रये दामे । एवं स्वविष्टानां रक्ष्यतमानां तण्डु-राना चर्चं प्रदातुगुणवते इन्द्राय निर्वपेत् । अयं चरुश्च दधन् दधनि श्रवणीयः । एवं अगिष्ठानां अनुत्तमानां तण्डुलानां चर्चं विष्णवे शिविविष्टगुणकाय निर्वपेत् । अयं च चरुः शूते संसृष्टे पयसि श्रवणीयः इति श्रुत्यर्थः । तत्र शूते दधन् इति दधिपयसोः प्रदानधर्माः कर्तव्या न वेति विचारे सिद्धान्तेनोपक्रमते । चन्द्रस्य अभ्युदये निमित्ते सति योऽयं श्रुत्युक्तो दोहापनयः दर्शदेवताभ्यः सका-चात् अपनयो विभागो दोहस्य, सोऽयं अपनीतो दोहः दधिपयोरूपः स्वधर्मा स्वस्य दोहस्य धर्माः यस्मिन्, तादृशः स्यात् । ' धर्मादनिच् वैकल्पत् ' (पा० ५।४। १२४) इति अनिच् समाधान्तः । कुतः स्वधर्मव्य ? प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थमेव दधिपयसोः प्रवृत्तत्वात् । तस्मात् अभ्युदयेष्टी दधिपयसोः प्रदानधर्माः इति सिद्धान्तः ।

शूतोपदेशाच्च । ४२ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टी शूते दधनि च प्रदानधर्मा वासापा करणादयः कर्तव्या इति सिद्धान्ते होचन्तरमाह । ' शूते चर्चं ' इति शूतस्य सिद्धत्वं उपदेशात् दधिपयसोः इज्यायां धर्माः कर्तव्या इति शक्यते । श्रवणेन सिद्धे पयसि शूतशब्दः प्रयुज्यते । यद्यपि (४१-४२) इदं सूत्रस्य प्रवृत्तत्वात् इत्युक्तत्वात् पूर्ववधप्रतिपादकं, उत्तरं च सूत्र-द्वयं वाच्यमुक्तत्वात्, सिद्धान्तप्रतिपादकं इति चतुःश्लोक-

मेकमधिकरणमिति भाति, तथापि मात्पर्यतः अधिकरण-मेदमालम्ब्य सूत्रचतुष्टयं व्याख्यातम् । यद्यपि च श्लोक-यातिके चोदनासूत्रे तन् दूषितं, तथापि अत्र प्राक्षाधि-करणविरोधात् तदेव दृष्टीकृत्यां साधितमिति ध्येयम् । के.

• अभ्युदितेष्टिः दर्शश्चेति द्वयोः वर्गोर्भेदावस्य-मायात् द्वे एव वर्जते न केनलं अभ्युदितेष्टिं इति पठ एव आशयणीयः । सुंकर्य. १।२।९. • अभ्युदितेष्टिः दर्शस्यैव चन्द्रोदयनैमित्तिकः प्रयोगः, न तु दर्शलोपयाप-धिचम् । अतो नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमभ्युदयेष्टिरूपमनु-ष्ठाय पश्चात् स्वराळे निष्ठा दर्शप्रयोगोऽनुष्ठायतव्यः । वि. ६।५।१. • अभ्युदितेष्टिः दर्शकर्मणि प्रवृत्ते चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य तदेव दर्शकर्म अभ्युदयेष्टिविषयं नैमित्ति-कत्वेन कर्तव्यं भवति, न तु तत् कर्मान्तरम् । ६।५।१. • अभ्युदितेष्टिः दर्शोपक्रमे सति निर्वापात् प्राग्निं चन्द्रोदये सति कर्तव्या अवहितनाळे कर्मोपनमात् । ६।५।३.

• अभ्युदितेष्टी अर्धनिर्वापोत्तरं चन्द्राभ्युदये अवशिष्टनिर्वापरसूणी कर्तव्यः ॥

विनिरुत्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् । ६।५।५।१८ ॥

भाष्य-- अथ प्रारभ्ये चतुर्मुष्टिनिर्वापे अपरिसमाते भवति सशयः । यद्यिदं तत्तत्कामेकं, अत्रिष्टं किं प्राङ्गीभ्यो निर्वापं, किं वैश्वतीभ्यः, उत ण्णीमेवेति । किं प्राग् ? विनिरुत्ते तामि निरुत्ते इत्यर्थः । न तत्र देवताऽपनयः स्यात् । कुतः ? तद्गुणत्वात् । निर्वापस्य गुणो देवता, न मुष्टीनाम् । स च निर्वापरु-देवताकः । कुतः ? चतुःसंख्यापूरणार्थत्वात् । अन्यास-प्राप्त कर्तव्यं, तद्य अन्यासप्राप्त युनः निरुत्ते । पूर्व-मेव कृते तस्मिन्निर्वापे न देवता अपनीता । एष पयानं युनः कियते पुनरपि क्रियमाणस्य अनपनीतस्य देवता भवितुमर्हति इति प्राङ्गीभ्य एव निर्वतन्मम् । न चोचते मुष्टिः पृथक् पदार्थः, येन देवताऽपनयो भवेत् । कुतस्य निर्वापस्य संख्यापूर्णां पदम् कियते । तथादपनय इति ।

या— शब्दान्तप्रविष्णुप्रसुदाहरणरूपेण अप्यासस्य पूर्वपक्षः सुगममिषीयते, इति तदनन्तरमारम्भः । तत्र 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादिषु समिदा-दियन्दात् अपोद्भूय 'यजति' इत्येत् पञ्चतनोऽ-मिहितं त्रिकैस्य कर्मणो वाचकं, अगानेकस्य इत्युदा-हृतम् । तदाशिक्षते । 'गुणो वा नामधेयं वा समि-दादिपदं भवेत् । ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किम-भ्यासः करिष्यति ॥' पञ्चपि भेदवतः पृथगूलाः स्वगामर्षमानव्यापारफलाः दर्शयित्वा, तत् यानदन गुणानामधेययोर्भेदकत्वं नापनीयते, न तादभ्यासस्य परभागलामः अस्ति, इत्यनुद्वादहर्तव्यम् । न च तत् संभवति । कुतः ? 'प्रयुष्यते हि वेदेषु नाख्यातं केषलं क्व चित् । नाम किं चित् प्रयुक्तं चेत् तस्य चोक्तं गतिद्वयम् ॥' 'रेन्द्रायन पृष्णति' इत्येव-मादीनि हि सर्गाणि परस्परसगत्या औत्सिखगुणयोगात् भिद्यन्ते । 'भिन्ने ज्ञोति' 'स्वने ज्ञोति' इत्यादीन्पि 'कर्म चान्तमंशनिधौ' इत्यनेन न्यायेन (२।१।२। २५) निमित्तं प्रति उपादीयमानात्वात् भिद्यन्ते । निमित्त-सन्धनपरस्परस्य ताभ्यासान्तमंशस्य इत्यभेदकत्वम् । ये तु पञ्चोत्तरदीयेषु 'तान् पर्यमिष्टवान्, तान् पर्यमिष्टवान्' इत्येव अभ्यासमुदाहरन्ति, तेषां प्राकृतपर्यमिकरणानुयाय प्रस्तरणतामर्षं तन् । न वा अत्र यजतिः भूषते, वस्तु-भ्यासात् भेदः स्यात्, इति न किं विदुदाहरणम् । यथो-दाहृतोपेन तु समाधिः । 'प्राप्तेषाख्यातसंचरिभ्य नामिष्टं पारतन्त्र्यभाक् । तस्यैव प्रथमं तेन भेदा-भेदनिमित्तता ॥' कस्मिं तदादेष्टापीनि नामयन्ति, तस्मिं तावत् आम्नातस्तरतत्रयात् तदनुगतीनि तस्मिं तादृशं प्रीयन्ते । तेषु पठते निद्रित, नामरदमरि तस्यैव गुणविधिनामधेय वा । अथ तेन अपूर्व परि-कल्पित अतन्नामि नामान्तं, इमेन भेदाभेदयोरागतयोः पक्षान् आगत्यत् तस्मिंदादिपदं अतिविश्रवाद्वादाले, तेन ह्य् अपोद्भूय आत्तन्तमान विचापते । ननु एष गति संशुभ्रगो, अभेदकत्वयत्नः । तत्र तो मेरुही, एव आपत्तावतं न स्वयिने । तथा जोदाहरिष्यी 'अपेन ग्नीः' 'काश्मिन्ने दन्तिन' इति ।

वाग्निने तावत् नैनाप्यातवदं भूषते । प्योतिरदी अपि आख्यातस्य गुणान्तमंशभाषापरिण प्रकृतमिषेयसंभवे-कति ततः पूर्वमपृच्छया स्रष्टवैर भेदो मरिष्यति । यनापि आख्यातस्य स्वरत्तेन प्रकृतमंशिनैरोपपत्ते कति तत्रासंभवनं गुणो विधीयते, तत्राप्यौ भेदकः ययाऽ-त्रैव अम्बुपेत्ववादे वक्ष्यति 'स एष देवतायायघनयो विधीयमानः' इत्यादि । तत्र आख्यातस्य भेदयत्की विहृतायां भवति, इति तदेव तावत् प्रथमं परीक्ष्यते । 'किमेकमपूर्व' इति (भाष्ये) कृत्यः कर्मभेदाभेदो-पत्वाचः । यदा त्रिकैकं कर्म अपूर्वं चोदयति, तत्र पञ्चापि कर्माणि अपूर्वाणि इति । किं प्राप्तं ? एकमपूर्व-मिति । कुतः ? 'प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन मिश्रते । धातोरापि समानत्वे केन भेदोऽप-यार्थते ॥' अलिच 'पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम् । न भेदं प्रत्यभिज्ञानात् पुनःस्रुत्वा प्रकथते ॥' यथा यजतिरान्दः स्रुत्वाप्युपेयापानः, पुन-रुच्चारणे स एवेति प्रथमिज्ञानात् न विद्यते, तथा तदर्थोऽपि । यथा चाग्नेर जुद्धोपेनपृत् प्रत्यथ अनर्थमपि भावत् न शनोति शब्दान्तरत्वं कर्तुं, एवं पुनःश्रुतिः अर्थान्तरत्वं । नहि आनर्थक्यं नाम क्व चिन् प्रमायगो अन्तर्भवति । यत्र वेदः आरभोपयति, तन्मात्रमेव तत्रमागयतिरितिपुनरुक्तत्वम् । तदिह एव शब्देन अभेदे वेदेनागमिने योऽन्यत्र कल्पयति, तेन वेद एव अत्रमागोऽत्र, स्यात् । न च प्रमागयत मानर्थक्यं होषय । अलिच वेद्यमरि गतिः, प्रतोमारत्त-संश्रुत्, शब्दः अर्षप्रवदपृत् स्वर प्रवेष्टिपेन पृष्ठते इति । अथवा आमीरत्तारिचोततापं, अन्वतो मरिष्यति । अग्नि हि ह्येदे द्विद्वचनात् अतिरेपेयापि यावत्प. अन्वतो विरधितार्थप्रसङ्गं भवति, तावत्पुनः अन्वगः । तथा एव पन्वेन्तौतमन्वेने इद्वन्वुनातिव्यापने 'पी मे देदि' इति पञ्चतः अन्वगः भूयो । न च यथा तत्र देवतायाः उपादिषु, एतन्निह कल्प यि, केन पतिरयत्तार (सुषिडिउरिदयत्तार) पञ्चम-कल्पता 'तत् । अथवा उच्यते तत्रपेन विधी आधीतमने कर्मैतं रिदपे यथा एतन्वद्विदु

अनपयो घा प्रवृत्त्या, यथेवरेणम् । ११ ॥

भाष्यं— वाद्यन्तः पञ्च ध्यावर्तयति । उपांशुयाज-
स्यापि अपनयः । केन कारणेन ? प्रवृत्त्या । अत्राले
तन्प्रवृत्तिर्देवताऽपनयस्य कारणम् । वृत्तः ? नहि अत्र
अभ्युदये सति तण्डुल विभागार्थमुपादीयन्ते । किं तर्हि ?
अभ्युदितस्य हविषो विभाग उच्यते अभ्युदयेन अपरा
ऽश्नेति । कथमपराशयते ? ' यस्य अभ्युदियात् ' इत्य-
विशेषप्रवणत्वात् । सर्वस्वेव हि अपराधेन अभ्युदयेति ।
अपराधश्च अज्ञाने तन्प्रवृत्तिः । एवं च सति न
तद्विधिः तण्डुलैः शक्यं विशेषम् । तस्मान् उपांशु-
याजस्यापि विभागः । ' श्रेया तण्डुलान् विभजेत् ' इति
हि अनेन वाक्येन देवताऽपनयः नियते । विभिर्हि अन-
विभजेदिति विभाग कुर्वीदित्यर्थः । कथमिति विभाग-
विशेषपरमणि उत्तरमणि वाक्यानि, इदमिदं च द्रव्यं अस्मै
देवतायै, इदमिदं चार्थै इति । यस्य द्रव्यस्य विशेषविभागो
नास्ति, तस्यापि विभजेत् इति सामान्यविभागः । तस्मात्
यथैव इत्येव विभागः, एवं उपांशुयाजस्यापीति ।
अथवा उपांशुयाजद्रव्यात् पूर्वैण वाक्येन अपनीता
देवता । न तत् अपरेण वाक्येन देवताऽन्तरेण सयो-
जितम् । तस्मात् प्रहीणमेव तत् ।

दुष्पु— अत्राले तन्प्रवृत्तौ नैमित्तिक विधीयते ।
विभजेत् इत्यत्र वि—उपसर्गः कर्मण्यतिहायार्थीयः ।
अन्योन्यं देवताविशेष प्रति द्रव्यस्य भजनं कर्तव्यं इत्यर्थः ।
एवं वि—शब्दः क्रियार्थवृत्तौ भविष्यति । पातुना च प्रत्य-
यस्य भविष्यकार्यः । एव अन्योन्यसम्पन्नभजनं कुर्यात् इति
सामान्यवचनेन विभागः उपांशुयाजद्रव्यस्य (अपि
विहितः), मध्यमादिवत् विशेषवचनाभावात् । अस्मिन्
पक्षे चतुर्गुणीतं द्विष्वपि वायोपु विभागेन प्रक्षेपयम् ।
सोऽस्य सामान्यविभागः । अथवेति (भाष्य), अस्मिन्
पक्षे विभजेत् इति विभागार्थो वि—शब्दः शुक्तिवृत्तः ।
स्वतिहायस्ये तु सवृत्तस्य कारणस्य विभागेन उत्तर-
संशयं लक्षयेत् । लक्षणा च (लौकिकी) सत्यां गती
व्युत्पत्ता । ननु विशेषो भजनं च निश्चिदं अपीं न
सम्भो परस्परं विधिष्टौ विधातुम् । इत्युच्यते । वि-
शब्दार्थं केरलं निधात्वायः (येष्वलमन्वयार्थानुगतेन,

प्रावृत्तीनां देवतानां यत् भजनं तस्य विशेषं कुर्यात्
इति) । ननु वाक्यार्थः स्यात् (विशेषः), सम्यगेवत्,
विशिष्टविधानात् तण्डुलरोऽसौ, यो ध्यावर्तये विशेषाविधिः ।
अनपराद्रव्य (पुनस्य) यथाप्रवृत्ति द्रव्यदेवताभजने
प्राप्ते अपराधे (कालस्य) निमित्ते नैमित्तिको भजन-
विशेषः सिध्यते । सप्त देवताभ्यः अपनीतेषु (सर्व-
द्रव्येषु), कृते नैमित्तिके, यस्य द्रव्यस्य पुनः सयोपवचन-
मस्ति, देवताऽन्तरेण युक्तं तत् । यस्य तु नास्ति, प्रहीणं
तत् । न च चतुर्गुणीतस्योऽस्ति (पुनः) । तस्मात्
प्रहीणं उपांशुयाजकर्मैति ।

द्वा—ह्यावित्तेयम् । उपवर्षस्तु हृत्कारो वद-
हृत्कारादग्रे अमावास्यायामपि उपांशुयाजो विहित इति
तदभिप्रायेणैवं चिन्ता इत्याह । उपांशुयाजायं तान्नीऽ-
पनीत, देवताऽन्तरेण वचनामायात् अर्थयुक्तं, प्रहीणं
भवति । न च देवताऽभावे यागः संभवति, इत्युपांशु-
याजो लुप्यते ।

सोम—पूर्वोक्तदेवताऽपनयः हविर्विशेषे आधिप्य
रमाधीयते इति संगतिः ।

वि— ' देवताभक्तयोगाभावाच्च देवताऽन्तरे ।
कारालेष्टोऽप्रसक्तत्वात् कृत्वाचित्तेयमित्याम् ॥ '

भाट्ट— तत्रैव उपांशुयाजद्रव्यस्य भागस्य अपनयो
ऽस्ति न वा इति चिन्तया, तण्डुलप्रदणस्य उपरक्ष-
णवे प्रमाणाभावात् देवताऽन्तरेणयोगाभावात् आपनयः ।
इति प्राप्ते, तण्डुलप्रदणस्य निरासितत्वे दक्षिणतयोः
हविष्वातुपपत्त्या वापिकरणत्वापत्तेः ' सद् अथयति ' इति
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलप्रदणस्य हविःपरत्वात्-
सायात् आश्रयस्यापि अपनयः । देवताऽन्तरसंयोग-
भावात् उपांशुयाजो लुप्ये । प्रजापतिविधिः अपराध-
विषयत्वात् नैव प्रवर्तते ।

वत्तु अत्र भाष्यकारेण पञ्चान्तरपुत्र, ' विभजेत्
इत्यनेन आपनयविधिः किं पुर्वयागीय इतिः वैद्वर्तीभ्यो
देवताभ्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभावरूपं दानं उपां-
शुयाजीयान्वयसाधारण्येन विधीयते । अनपरात् पूर्वदेव-
ताना अर्थात् तत्र विशेषवचनात् एकान्तरयोगात्प्राप्त्याया-
मपि आश्रयस्य सामान्यवचनसाधैव विभ्योऽपि दानं' इति,

वाक्यतया तद्यज्ञसार्थं केवलमावास्यावाक्यमेवानुवादः इति विशेषग्रहणात् विधिपुनःश्रवणाभावाच्च नाभ्यास-
न्यायावधारः । कु. २।३।२९. * अभ्यासाधिकरणस्य
प्रत्युदाहरणं सत्याधिष्ठणम् (२।२।७२०) । कौ. २।२।
७२० पृ. २३२. * अभ्यासाधिकरणे यत्सिममि-
व्याहृता संज्ञा न मेदिका इति चेत् । उच्यते, अनन्यपरा-
रुणतसमभिम्याहृता हि संज्ञा सत्यं न मेदिका । तौता.
२।३।४।५ पूर्वपक्षे, * अभ्यासाधिकरणन्यायः ।
अनन्यपरपुनःश्रवणस्य मेदकत्वमावश्यकं इति न्याय-
स्वरूपम् । अत्र 'समिधो यजति, तनुपात यजति, इडो
यजति, घर्हिर्यजति, स्वाहाकार यजति' इति यजति-
पदस्य अभ्यासात् कार्यभेदोऽभिधीयते । यद्यपि अभ्या-
सात् यागभेदवत् भावनाभेदोऽपि शक्यते वक्तुं, तथापि
शब्दान्तरेणापि तत्समग्राह्यं असाधारण्याभावेन नोपन्यस्तः ।
कौ. २।२।२२ पृ. १२३, अत्र अभ्यासमात्रप्रमाणकः
धात्वर्थभेदः सिद्धः । भेदश्चान्न न व्यक्तिसाधनस्य, अपि
तु तद्गतत्वात्तरेषु, विधेयभेदे विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य
औत्सर्गिकत्वात् । पृ. १५१, * अभ्यासाधिकरणन्यायेन
अनेनाट्टकत्वानुविद्धकर्मांतरत्वकल्पनाया अत्यन्तसौ-
चार्यसिः । १।३।६।१२ पृ. ९०. * 'यदाग्नौऽष्टकपालोऽ-
मानास्थाया भवति' इत्यत्र किं कालद्वयव्युत्कविहितग्राम
यागात् यागान्तरं विधीयते, उत स एष यागो विधीयते
इति सञ्ज्ञे अत्राभ्यासाधिकरणन्यायेन कर्मभेदः
सिध्यति इति पूर्वः पक्षः । कु. २।३।२७. * सत्यपि
उपधेयसंज्ञे, न्यायस्वरूपे अलाकार्य । अभ्यासे हि
उपादेयता अतन्वीक्रत्य पारिशेष्येण धात्वर्थं विधेयत्वा-
पादनमेव न्यापारः । अत एव तत्र संनिधिः प्रतिन्यस्यः,
न तु प्रकरणांतरे इव प्रतिन्यस्यकः । प्रकरणान्तरस्थले तु
न पारिशेष्येण विधेयत्वापादनं न्यापारः । कौ. २।३।
११।२५. पृ. ७९.

ॐ अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधी-
यते । ६।२।७२४।

अग्निहोत्रस्य यावज्जीविकस्य यावज्जीव इति पदेन
योऽन्वात उक्तः, स पुरुषार्थो विधीयते । तस्य अकर्म-
शेषत्वात् अन्यस्य कस्य चित् कर्मणः शेषत्व अस्य

नास्ति । तस्मात् सातत्येन होमः कर्तव्यः, न केवलं
यागंप्रातरेव इति पूर्वः पक्षः ।

कुतूहले तु अभ्यासो वा, कर्मशेषत्वात् अकर्मशेष-
त्वात् इत्यपि च्छेदः, सार्थप्रातःकालयोः काव्यप्रयोग-
विषयत्वात्, नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वाभावात् च इति
न्याख्यातम् । याशब्दो नियेषे, नायमन्यासः अकर्म-
शेषत्वात्, किंतु नियमः पुरुषार्थः तत्र सातत्येनानुष्ठानं
इति सोमनाथेन न्याख्यातम् ।

तरिमन्नसंभवन्नर्थात् । २५ ॥

यावज्जीविकमग्निहोत्रं सातत्येनैव होतव्यम् । परंतु
तरिमन् सतते काले निद्रास्नानाहारादिप्राप्त्या सततं
होतुं न शक्यते । एवं असंभवत् प्रयोगः अर्थात्,
व्यवस्थेने पञ्चमी निद्रास्नानाहारादिरूपं अर्थं परित्यज्य
अवशिष्टे सतते काले होतव्यम् । अर्थात् अर्थापस्या
निद्रादिकालव्यतिरिक्ते काले सततं होतव्यम् । इति पूर्वपक्ष
एव ।

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते । २६ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं निद्रादिकालं परित्यज्य सततं
होतव्यं इति सूत्राभ्या प्राप्तं पूर्वपक्षं निषिष्य सिद्धान्तं
सूचयति । न निद्रास्नानाहारादीनां कालेभ्यः अन्यत्र
सततं होतव्यम् । अथवा निद्रास्नानादिकालात् परित्यज्य
इतरिमन् काले सततं न होतव्यम् । कुतः ? यतः
'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं व्युष्टयां प्रातः' इति काल-
विशेषो व्यतिरिच्यते । किंच यदा अग्निहोत्रकाला उप-
दिश्यन्ते तदा 'शौचमात्वा शौचमात्वा यजेत, अमा-
याभ्याया अमायाभ्याया यजेत' 'यावज्जीव दशपूर्ण-
मासाभ्या यजेत' इत्यपि काल उपदिश्यन्ते । न च
एकस्मिन् काले भिन्नकर्मणामनुष्ठानं संभवति । तस्मात्
सार्थप्रातःकालयोः यावज्जीव प्रयोगः अग्निहोत्रस्य,
पूर्णिमाऽमासास्योः यावज्जीव प्रयोगः दशपूर्णमासयोः ।
इति सिद्धान्तः ।

'काले सुपरिचरते' इति एतत् कुतूहले पदि-
तम् । हि यस्मात् कालः कालविशेषः उपदिश्यते तस्मात्
न सततं होमः । इति तदर्थः ।

अभ्युदितेष्टौ दर्श

नेषा तण्डुलान् विभजेत्' इति अभ्युदयावगमादनन्तरं तण्डुलविभागमाह । सः अतण्डुलभूतेषु नावकल्पते । तस्मात् अनिष्टो तण्डुलामायात्-अनपनीता देवताः प्राकृत्यः इति प्राकृतीभ्य एव निर्वापेदिति ।

व्यूर्ध्वं (वृद्ध) भाग्यस्तत्वालोरनस्तत्कारित्याद् देवताऽपनयत्य । १७ ॥

भाष्यं— वृशब्दः पशुं न्यावर्तयति । व्यूर्ध्वं (चन्द्रोदयादूर्ध्वं) या भजन्ते वरमं, तान्यो निर्वापेत् इति आलेखन आचार्यो मन्यते सः । वृषः ? तत्कारित्वात् देवताऽपनयस्य । यस्मात् अकाले तन्प्रवृत्तिना-रितो देवताऽपनयः, तस्मात् अपनीता देवता इति व्यूर्ध्व-भाग्यो निर्वापः । (अस्मिन् सूत्रे व्यूर्ध्वभाग्यः इत्येव पाठः सर्वत्र दृश्यते । भाष्ये च अपनोव स्पष्टः । य-पुस्तके पुनर्हलहृत्वा च न्युद्धभाग्यः इति पाठः स्पष्टः । आपस्तम्बश्रौतसूत्रटीकाया रुद्रदत्तीयाया च न्युद्धभाग्यः इत्येव पाठः स्वीकृतः । स एव चास्माभिः मीमांसादर्शने स्वीकृतः, स एव नार्यतः शापीयान् । भाष्याख्यप्रामाण्यात् व्यूर्ध्वभाग्यः इति पाठः स्वीकार्यः इत्यवश्यम् । के)

शा— प्राहुर्निर्वापदाभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापः ।

सोम— निमित्तगतनिरुपदस्य प्रवृत्तिनियोपलक्ष-कत्वोक्त्यानन्तरं नैमित्तिकगततण्डुलस्यापि उपलक्षकत्व कल्पनात् संगतिः । प्रवृत्तमानो हविषि देवताऽपनये सति अपेक्षित्यात् तदानीमेव देवताऽन्तरसेवीयात् तण्डुला-वस्थाया देवताऽन्तरसयोगेऽपि प्रवृत्तिमात्रेण पूर्वदेवताऽ-पनयात् अपनीताभ्यो निर्वापासंभवात्, अग्रे यदेवताभ्यो हविस्त्यज्यते तदेवताभ्य एव निर्वापस्य न्याय्यत्वाच्च वैकृतीभ्य एव निर्वाप इति ।

वि— 'प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽपि वा, ऽमिम । तण्डुलेके, वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्ष-णात् ॥'

भाट्ट— कर्मप्रवृत्तिमाश्रय निमित्तत्वेऽपि नैमि-त्तिके देवताऽपनयः, तण्डुलप्रवृत्त्यात् तण्डुलावस्थायामेव च कर्तव्यः । पूर्वं तु प्राकृतीभ्य एव निर्वापादि कार्गम् । इति प्राप्ते, तण्डुलप्रवृत्तस्य विषयित्वे च दक्षिण्यते. अप-

नयामावेन देवताऽन्तरसेव्यानापचौ 'सह भवति' इतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः तस्य हविर्मात्रोपलक्षणत्वात् पूर्व-मपि अभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि । मण्डन— 'तत्रोद्वापो हविर्माहे ।' उद्वापोऽपि निर्वापः ।

शंकर— 'अविवक्षा तण्डुलानाम् ।'

● अभ्युदितेष्टौ निमित्ते सति विभागे निर्वा-यते । यागस्य विपत्ते एव । वा. १०।१।१।३३-
● अभ्युदितेष्टौ निर्वापात् प्राक् यदा चन्द्रोदयः, तदा वैकृतीभ्यो दानुत्वादिगुणयुक्त्याः अग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । न प्राकृतीभ्यः । वि. ६।५।४.
● अभ्युदितेष्टौ नैमित्तिकः प्राहुर्देवताऽपनयः दर्श । भा. ६।५।१।१-९. ● अभ्युदितेष्टौ प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोः दक्षिण्यत्वो प्रदेयधर्माः वस्त्यापकरणद्वयः कर्तव्याः । वि. १।४।११. ● अभ्युदितेष्टौ मायमारिततण्डुला उपादीप-मानत्वेऽपि प्रवृत्ता गच्छन्ते । तत्र प्रवृत्तामिभिर्भवति-नाक्यविहिताना देवतासेवीयागतानां तद्विषयत्वात् यच्छब्दोच्यते इत्यमरान्तरादिभिर्भाष्ये च प्रवृत्तप्रत्ययान्ति-रेकात् अन्येषां न प्रवृत्तम् । के. ● अभ्युदितेष्टौ विना ऽपि तादर्थ्येन दक्षिण्यते. तदुपकारानन्तरानात् प्रणीता धर्मप्राप्तिर्भवति इति वक्ष्यति 'परतो तर्पणामान्य' इत्यत्र (१।२।१।४।४) वा. ३।१।१।४. ● अभ्यु-दितेष्टौ वानाम्याथेमुपयज्योर्दक्षिण्यतेः धरणहेतुत्वात् प्रणीताधर्मा. उपवचनादय. कर्तव्या । वि. १।२।१।४.
● अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ तां कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः कार्ये ॥

दर्शप्रकरणे अभ्युदितेष्टौ भूयते 'न द्वे यजेत, यत् पूर्वया संप्रति यजेत उत्तरया छम्बट् (नाचं) कुर्वात्, यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बट् कुर्वात्, नेष्टिर्मावेति न यद्य, तद्वत् हीवमुखी अग्रप्रवृत्तो जायते, एषा मेव यजेत, प्रगतमोऽस्य जायते । नाहयत्, त्र, द्वे एव दोषप्रज्ञायादेक्यामवस्थयेव प्रगतमत्, तथापि त पद्य प्रगतमवतरत्वाभावादनहयत् यागद्वयमेव कुर्वादित्यर्थः । तद्वत् यागद्वयमभ्युदितेष्टिर्दर्शेष्टिश्च, संव्याया. समिदित

वात्, तदा महाराजे विभागावशिष्टायां रामो बुद्ध्यां प्रयोगं प्रक्रम्य फलीकणपर्यन्तं कृत्वा चन्द्रोदयतदभायौ प्रतीक्षमाण आसीत् । तदा स्यादोहनिमग्नं यदधि, तद् द्वेषा विमग्न्य अर्थे प्रतिपदि स्वकाले कर्तव्यदर्शयि यदधिः तदावज्जनाथं निदध्यात्, अर्धान्तरं च नातज्ज-
नार्थं निदध्यात्, किंतु तूष्णीं परिपालयेत् । तदेवं सति यदि चन्द्रमा अभ्युदिशात्, तदा आतज्जनाथं निहितेन दध्ना प्रातर्दोहमातन्म तदधिभयेन नवीनदध्ना प्रचरेत् यामं कुप्येत् । यदि चन्द्रो नाभ्युदियात्, तदा आतज्जनाथं निहितेनार्थेन दध्ना ब्राह्मणान् भोजयेत् इति । भाट्ट-
द्वीपिकायामपि — ' विभीषात् शङ्केत् । महाराजे चन्द्रोदयात् पूर्वम् । उपासीत प्रतीक्षेत् । आतज्जनाथं स्वकाले क्रियमाणदर्शयिदध्यातज्जनाथम् । अर्थे न, किंतु तत् अभ्युदितेशायेपि पितियुञ्जीत्, न च तत् संताम्य-
योगे एव । तेन आतज्जनाथं निहितेन । एतेन आत-
ज्जनाथे स्थापितेनैव इति व्याख्यातम् ।

अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात् । ५ ॥

ननु, यथा ' नः पशुश्रापः स्यात् लोऽमावास्यामिष्ट्वा चरानपात्रुर्वात्, ये स्वविद्यास्तान्मये समितेऽष्टाकपालं कुर्वात्, ये मथ्यमास्तान् विष्णवे शिपिषिष्टाप शूते चर्षं, वेऽग्निप्रास्तानिन्नाप प्रदाने दशंश्रवम् ' इति कर्मान्तरं विधीयते तथा प्रकृतेऽपि कर्मान्तरनेय स्यादिति । तत्राह— पशुकामेष्टया अपूर्वत्वात् अपूर्व-
यागविधानात् कर्मान्तरस्य विधानं स्मृतं । प्रकृते तु दर्शयागः प्रकृत एव भवति, तत्र च सिद्धस्यैव द्रव्यस्य प्रकृतमित्येवतासंक्रमणानं विधीयते इति न कर्मान्तर-
रम् ।

पयोदोषात् पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् । ६ ॥

पूर्वपक्षोक्तं पञ्चशरावदृष्टान्तं विपद्यति । पयोदोषात् पूर्वपक्षोक्तं वा दोषात् नाद्यादिरूपस्य दोषस्योपपत्त्यात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधानं युक्तम् । इतरत् प्रकृतं तु चन्द्राभ्युदितेऽपि प्रकृतं यद्ये दृष्टं न अदुष्टं न इष्टम् । हि यस्मात् अदुष्टं, तस्मात् दृष्टान्तवैयर्थ्यात् नाम कर्मान्तरविधिः । अत्रागुच्यन्त्वाने हिद्यन्तः, अदुष्टं हि अदुष्टं तु इतरत् इति ।

संनान्येऽपि तथेति चेत् । ७ ॥

पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते । यदि हविर्दोषात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधिः संभवति, तर्हि प्रकृतेऽपि कर्मान्तरं स्यात् । कथं ? संनान्येऽपि तथा पञ्चशरावनिमित्तत्वात् दुष्टत्वमुपपन्नम् । यद्यपि शूते च चन्द्रोदयदोषात् दुष्टत्व-
मुपपन्नम् । तस्मादात्मि कर्मान्तरं स्यात्, इति चेत् पूर्वपक्षी नृयात् ।

न, तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् । ८ ॥

यद्यिशूतरूपसंनान्यमरि पञ्चशरावोदाहरणसमिप, चन्द्रोदयत्वेण दोषेण दुष्टं इति यदुच्यं पूर्वपक्षिणा, तत्र । तस्य संनान्यस्य अदुष्टत्वात् दोषहितत्वात् । पञ्चशरावे तु इत्थं स्वरूपेण दुष्टमेव भवति, इह तु न तथा । ननु कालापरघनेन दुष्टं, न दुष्यति । अविशिष्टं तुल्यं हि यस्मात् कारणम् । अभ्युदये प्रायश्चित्तविधानं दुष्टेऽपि उपपद्यते, कालापरघनेन अदुष्टेऽपि तदुपपद्यते । नहि कालापरघो दध्यादेः स्वल्पे दोषः । परंतु अकाले प्रकृतस्य शक्यते देवताविधानं, न तु पञ्चशरावे विन-
ष्टस्य । तस्मात् न कर्मान्तरविधानम् ।

शृङ्गणार्थो शूतश्रुतिः । ९ ॥

चन्द्राभ्युदितेऽपि प्राकृतोदयेऽपि देवताऽन्तरविधिः इति सिद्धान्तिना यदुक्तं तदयुक्तम् । अभ्युदयकाले श्रय-
णसा अकृतत्वेन प्राकृतस्य शूतत्वमाधानं उदरस्य चासंग-
त्वात् इति चेन्न । श्रयणस्य अकृतत्वात् प्राकृतत्वादिधर्म-
विशिष्टयस्यः शृङ्गणार्थो शूतश्रुतिः इति नानुपपत्तिः शूत-
वाच्यस्य । तदेषाऽपि अभ्युदितेऽपि न कर्मान्तरं, किंतु प्राकृतदेवताऽपनवपूर्वकं अण्यदेवतासंवनविधानमात्रम् ।
के.

ॐ अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मो स्यात् प्रकृत-
त्वात् । ११४१-११४१ ॥

' वि वा एनं प्रथया पशुमिरर्षयेति, यथंयत्स आतुल्यं, यस्य हविर्निषतं पुरस्तात् चन्द्रमा अभ्युदयेति, तदेषा तदुल्लभं विभजेत्, ये मथ्यमास्तान्मये दामे पुरोडाशमशकपालं निर्वपेत्, ये स्वविद्यास्तान्मये प्रदाने दशंश्रवं, वेऽग्निप्राष्ट्याप विष्णवे शिपिषिष्टाप शूते चर्षम् ' इति चन्द्राभ्युदितेऽपि । भूयो वि इत्युपसर्गः

दूरत एव नष्टः सहभासः । अशोच्येत, पयसः पूर्वमव दाय तत्र चर्वयदानं निक्षिप्यते, एवं पयसि दधनि च (चरुः) भविष्यति । तदपि न । नहि एतदवदाने श्रूयते अभ्युदयेन निक्षिपेन । किं तर्हि ? विभागोऽभ्यु- दये विधीयते । न च यचनमन्तरेण दधि पयो वा चरोः शक्यं पूर्वमवदानुम् । तस्मादेवमेतत् विधेयं, अभ्युदि- तेष्टिप्रकरणे चर्चयपणविधातृ वाक्यमस्ति 'सह श्रप- यति' इति । अतः साहित्ये त्रियमणे अर्थमातः सप्तम्यर्थोऽनुवादः । विविष्टविधानं तु निःशरणोपायत्वेन भवति । 'स्वविद्यान्, इन्द्राय, प्रदाने, दधनि, चरु' इति पञ्चपदविशिष्टा भाषणा विधीयते । यागस्तु धात्वर्थः संनिहित एव । यदि संनिहितो न स्यात्, कर्मान्तरं भवेत् । अस्ति तु सः । एवं भाष्यकारेण नाङ्गीकृत, बहुर्थत्वात् वाक्यभेदस्वरूपमेव इति कृत्वा ।

(अन तन्तरन- यत्तु भाष्यकारेणोक्त 'असंनयतो- ऽपि अर्थादनु श्रपयिष्यते' इति, न तत् चरुश्रपणा- भिप्राय, चरुत्वस्यानिवृत्तत्वात् । किंतु प्रणीताभिः पुरोडाशध्रमण संपादयिष्मनीत्यर्थः) ।

ज्ञा—असंनयतः दधिमृताभावेऽपि तण्डुलाना देवताऽन्तरसंयोगः कर्तव्यः ।

सोम—सामिष्टते वैश्टीना पदार्थसंयोगासंभवात् निर्वापनिष्ठसिक्तत्वं असंनयतो दधिसूक्तयोरसंभवात् नैमि चिकनिष्ठिः इति प्रत्ययत्वानात् संगतिः ।

वि—'तेष्टिः सान्नायिनो वा म्यादन्यस्यापि, दधि- धुते । नान्यस्येत्यमिनो, ऽन्यत् । स्यात् देवताभविषा नतः ॥' उक्ते चरुश्रपणसंभवाच्च सान्नायिनो अन्य स्यापि तेष्टिः ।

भाट्ट—विमिय अभ्युदितेष्टिः संनयत एव, उत असंनयतोऽपि इति चिन्ताया द्रव्योद्देशेन देवतामात्र विधिपक्षे यद्यपि द्रव्यस्य साहित्य अविवक्षित, तथापि उद्देशवानेकत्वादेव शतत्वज्ञापरितोषात्, भावनाऽन्तर- विधिपक्षे च तदितोपपत्तौ, दधिस्यविद्योः श्रुत्याश्रयोश्च साहित्यस्य विवक्षितत्वात्, विधेयधाम्यर्थानुपरोधेन संन यमात्रविधयश्चम् । इति प्राप्ति, 'न चेदन्त्येन शिष्टा' इति न्यायेन (१२५।६।९) अप्राप्तविधेयगम्यैव कल्प्याविधेयग

विधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्यागसाहित्यवदो- नेव च प्राप्ततया विधेयगविषयकत्वानात् अविवक्षितत्वेन असंनयतोऽपि अभ्युदितेष्टौ अधिकारः । अतश्च ऐन्द्रा- द्रस्यापि औपधद्रव्यकत्वात् मध्यमादिभेदेन आश्लेषवत् आवृत्तिः । तत्रापि 'सह श्रपयति' इति वचनेन आश्लेष-ऐन्द्राभिहविषो, सहश्रपणे विहिते अष्टाकपालत्वाद्वाद्राकपालोक्तवयोः विरोधे मुख्यत्वात् अष्टाकपालत्वस्यैव अनुपदेहेन त्रयोऽपि अष्टाकपाला एव धार्पाः । अथवा आद्य एव अष्टाकपाल, इतरौ तु जले एव चरु ।

मण्डन—'असानात्येऽप्यव यज्ञिः ।'

शंकर—'असानात्येऽपीयसिष्टिः ।'

अभ्युदितेष्टदधिकरणम् । चन्द्रामुदितेष्टौ नैमित्तिकः प्राकृतदेवताऽपनयः ॥

अभ्युदये कालापरार्थादिज्याचोदना स्याद् यथा पञ्चगव्ये । ६।५।१।१ ॥

भाष्यं—इदमामन्ति 'वि वा एतं प्रजया पञ्च- भिरर्भयति, वर्षयत्यस्य भ्रातृभ्य यस्य इमिनिस्त पुरस्ता- चन्द्रमा अभ्युदिसात् स येषा वण्डलान् विभजेत्, ये मध्यमा, ख्यस्तानमये दाधे पुरेडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्वविद्यास्तान्निद्राय प्रसादे दधश्चर्च, ये शोदिद्यास्तान् विष्णवे क्षिपिषिद्यान् दधते चरु' इति । तत्र उद्देशः किं कालपर्याये यागान्तरमिदं चोद्यते, उत तेष्वेव प्रह्नेषु कर्मसु निमित्ते देवताऽपनय इति । किं प्राप्तम् । अभ्युदये य कालपर्याय, तथेष्टाचोदना स्यात् । कथम् ! पुरे- ष्यासमये दाधे मध्यमान् वृषारि, ये स्वविद्यास्तानि- द्राय प्रसादे दधनि चरु धार्पां, शोदिद्यान् विष्णवे क्षिपिषिद्यान् दधते चरुमिति । 'यज्ञमिन्द्र द्रव्यकर्मभोक्तृ- संयोगात्' (२।११।५।१४) इति कायविधानं गम्यते । यथा पञ्चगव्ये द्रव्यदेष्यसंश्लेषेन कर्मान्तरं गम्यते । यथा वज्रकर्मोद्यो 'य, पञ्चगव्यं स्यात् गोऽमावास्या- मित्वा चक्रानाशुर्मान्, ये स्वविद्यास्तानमये तमिमोऽ- द्याकालं निर्वपेत्, ये मध्यमागां विष्णवे क्षिपिषिद्यान् दधते चरु, येऽपिद्यास्तान्निद्राय प्रसादे दधश्चर्च' इति । परनिर्वापि । अथ च न प्रह्ने ऋषे देवता

अप्राकृतेन हि संयोगस्तस्थानीयत्वात् । १९ ॥

भाष्यं—न प्राकृतीभ्यो निर्वसव्यम् । काम्यस्तर्हि । वैद्वीभ्यः । कुतः । अप्राकृतेन देवताविरोधेण संयोगः भूयते, नापिष्टतेन । तेषां तण्डुलान् विभजेत् इति प्राकृतीभ्य आन्त्रिष्ठयं वैद्वीभ्यो निर्वाप्तानो विधीयते । ता इदानीं तस्थानीयाः । तस्मात् विनिश्चये निवृत्ता देवताः, अन्या अन्याश्रोपजाताः । तस्मात् वैद्वीनां संयोगेन निर्वापशेषः कर्तव्य इति ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् । २० ॥

भाष्यं—अभावादितरस्य अर्धस्य देवतासंयुक्तस्य, न निर्वापो भवति देवतासंयुक्तः । यदि निर्वापे अर्धः अन्वदेवताः, अर्धोऽपि अन्यस्यै देवतायै, नैत्र निर्वापः इतरदेवताकः प्राकृतः, इतरदेवताको वा (वैद्वतः) । तस्मात् तृष्णीमेव निर्वसव्यम् । अन्वस्य अन्यतरत्र संकल्पभेदो भवति ।

दुष्—दु—वाच्यार्थे च—वाच्यः । इतरथा (च—वाच्य) संयुक्त्य यदेत् । स चायुक्तः । नहि पूर्वोक्ते कस्य चिदभागे हेतुत्वेन (सञ्चयति) । अपिच प्राकृतीभ्यो निर्वापपदार्थमाश्रित्य प्रथमे मुष्टौ संयोगो निवृत्तः । तस्याभ्युदयेन निमित्तेन विभजेत् इति विभागा उच्यते । पदार्थ इति कृत्वा संयुक्तः पूर्वे (प्राकृतीभिर्देवताभिः निर्वापः), इदानीं एकदेशो विनोच्यते । शक्यते च त्रयोऽपि विभागश्च संयुक्तभागाश्रयात्वात् । न च अन्यथा देवतया संयोगः शक्यते कर्तुं, पदार्थाश्रयात्वात् तस्य । मुष्टि-रोपश्च पदार्थकृद्देशः । तस्मात् प्राकृतनिवृत्ते, वैद्वता संयोगश्च तृष्णीं निर्वापः । अन्यथापि उक्तयन्त्रे पदार्थे अय-मेव न्यायः । यथा प्रदाने, तस्यापि अनुवचनमैव वाच्यारथोऽन्वयताः ।

शा—प्राकृतीभ्योऽपनीतः वैद्वीभिर्भ अस्त्युक्तः अवशिष्टो निर्वापाद्या, तृष्णीं कर्तव्यम् ।

सोम—इह प्रवृत्तेऽपि इतिपि अभ्युदयेन पूर्वदेवताऽप-नय देवताऽन्तरसंयोगो वा इति प्रत्यनस्थानात् संगतिः । सूचार्थस्तु—विनिश्चये सामिनिश्चये च त्रुर्मूर्धनमेकदेशस्य न पूर्वदेवताऽपनयः, इत्यनिर्वापस्य देवतागुणकारक-देशापनयात्प्रमादिति ।

वि—‘प्राकृतीभ्योऽव्यनिर्वापोऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् । प्राकृतीभ्यो वैद्वीभ्यस्त्वर्णी वा निर्वपेद्विह ॥ , प्राकृतीभ्यः प्रवृत्ताद् वैद्वीभ्यो निमित्ततः । , शिष्टाशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिम् ॥ ’

भाट्ट—अर्धनिश्चये चन्द्राभ्युदये श्रुते अवशिष्टमुष्टयः न तावत् प्राकृतीभ्यो निर्वसव्याः, निमित्तसत्त्वेन नैमि-त्तिकसंयुक्तपनयस्य प्रवृत्तौ वाचकाभावात् । नापि वैद्वीभ्यः पदार्थकदेशस्य अविहितत्वेन तान् देवताऽन्तरसंयोगात्-प्रवृत्तोः । सथैव हि ‘फलं न मशयेत्’ इत्यादिनिषेधाः अवयवावयवविभागापेक्षेन प्रवर्तन्ते, एव अपनयान्मको निषेधोऽपि । यथैव च ‘फलं दद्यात्’ इत्यादिविषयो अवयवित्वेन प्रवर्तते एव देवताऽन्तरसंयोगोऽपि । अतश्च तृष्णीमेव अवशिष्टो निर्वापः । याज्ञिकस्तु पदार्थक-देशस्यापि आर्षिकविधिविहितत्वमङ्गीकृत्य वैद्वीभ्य एवा-नुतिष्ठति ।

मण्डन—‘अर्धोत्तैर्धर्माहस्त्वर्णीम् ।’

शंकर—‘तृष्णीमर्धनिश्चये ।’

ॐ अभ्युदितेष्टौ उपांशुयाजेऽपि देवताऽप-नयः ॥

उपांशुयाजेऽपनयनाद् यथाप्रकृतिः ६।५।२।१० ॥

भाष्यं—तस्मिन्नेन (चन्द्रस्य) अभ्युदये संशयः, किं उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः भवेत्, नैति । किं प्राप्तं ? उपांशुयाजे यथाप्रकृति स्यात् । कस्मात् ? अनपनत् । यथा कामीतु वचनं, मध्यमानां अन्वये दात्रे मुरोदायाः, स्वविद्यानिम्नत्वात् प्रदाधे दधानि चरः, शोदिद्यानां विष्यवे शिपिषिषायं मृते चरः इति, नैतदु-पांशुयाजे अस्ति । तस्मात् स यथादेवत स्यात् ।

दुष्—उपांशुयाजेः दीर्घमास्त्वानेव नामानास्त्वया इति वक्ष्यते (१०।८।१७।५) न चेय कृत्वाविन्ता इति वृत्तिभारोऽभिलषति । अधिपरकारम्भो न युज्यते । युज्यते वा, मरुवचनाङ्गणे (सौरीतनिर्वापे ३६) एतेन वाक्येन विहितानुपांशुयाजस्य । अर्धं तर्हि दाशविंश-नपेक्ष्य यचनं । स्यात्प्रमाणेन ।

तत् अपनयविष्यभावे प्रकृतहविर्ग्रहणे प्रयाणाभावात्
सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकसामान्यविधिव्यापत्तेः
उपैक्षितेम् । अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिष्येयमीपचे-
देव तथा । धर्मेषा आन्यस्यापि पूर्वदेवताऽपनयः । न चैवं
प्रधानाविद्वन्व्यस्यारि तदापत्तिः, चन्द्राभ्युदयस्यधीनकर्म-
प्रारम्भस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तादृशकर्मसंबन्धि-
हविष एव देवताऽपनयात् प्रधानादीनां च दीक्षणीया-
दिवत् प्रथमार्गमाभावात् तदीयद्रव्यस्य अपनयानुपपत्तेः ।
- इदं च उपांशुवाजत्रव्यस्य अपनयामिधानं शाङ्खत्वा-
चनानां 'अथ यत् संनयत्तानाप्यस्य अन्तरेण उपांशु
आज्यस्य यजति तस्योक्तं ब्राह्मणं' (३।६) इति वच-
नेन अमायास्यायामपि उपांशुवाजविधानात् अवगन्तव्यम् ।
दासमिकं तु षौर्गमास्थामेव उपांशुवाजः इत्यधिकरणं
कृत्वाचिन्त्या । श्रोत्रेयसामावास्यायां इति च अवयुत्या-
नुवादः । एतद्ब्रह्मदेव च अमायास्यायां विकल्पः इत्यापि
गुरवः ।

मण्डन— 'उपांशुस्तत्र हीयते ।'

शंकर— 'देवताऽपनयस्तत्राज्ये ।'

ॐ अभ्युदितेष्टी दधिपयसोः प्रणीताधर्मात्तु-
ष्टानम् ॥

परार्थे, न त्वर्थेत्सामान्यं, संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् । १।२।१।५।१३ ॥

भाष्यं— 'वि वा एतं प्रजया पशुभिरुच्यति, वर्ष-
पयस्य भ्रातृत्वं, वष हविर्निषत् पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यु-
देति, स श्रेष्ठा तण्डुलान् विमजेत् ये मध्यमास्तान्प्रये
दाने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेयं, ये स्वयिग्राहान्द्राय
प्रदाये दर्शश्चरं, ये खोदिग्राहस्तान् विण्णवे क्षिपिविष्टाय
शूते चरं' (इत्यत्र) शूते चरं दर्शश्चरं इत्येतद्ब्रह्म-
हस्यम् । तत्रापमर्थः सांवायिकः किं शूते दधि (च)
प्रणीताधर्माः कर्तव्याः, तत्र न कर्तव्या इति । किं प्राप्तं ?
न कर्तव्या इति । परार्थमेतत् प्रशान्तार्थमिति, न प्रणी-
तार्थम् । दधि च तण्डुलविमागश्च एको भाग इन्द्राय
प्रदाये दातव्यः, शूतं च तण्डुलविमागश्च विण्णवे
क्षिपिविष्टाय । न अत्रापि दधि पयो वा विधीयते ।
तत्र हि सप्तमीसंयोगः अनुवाद एव । न च प्रणीता-

कार्ये विधीयते दधि पयो वा । तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न
संयुज्येते । नहि प्रणीतानां दधश्च अर्थसामान्यं हि
चिदस्ति । तदर्थं ध्यायं संस्कारः श्रयणद्वारकः । तस्मात्
प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ।

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्घृतेः । ४४ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति प्रणीताधर्मां दधिपयसोर्न
कर्तव्या इति । श्रयणसाधने हि ते (धर्माः) विधी-
यन्ते, न श्रयणार्थे उत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्तते । तत्र ते
अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियन्ते । क्रियते च दधिपयोर्मां
श्रयणम् । तस्मात् तदर्थैः संयोगः स्यात् ।

सोम—युक्तं परिचैर्युपसायं नियोजने वचनेन
विनियोगात् यूपधर्मकरणम् । इह तु 'शूते चरं' 'दधनि
चरं' इति सप्तमीश्रयणोऽपि न प्रणीताकार्ये विधानं
शूतदध्नोः प्रदेयत्वात्, सप्तमी च 'सह श्रययति' इति
विहितसहश्रयणलभ्यार्थिकाधारत्वात्प्रवादः, इत्युक्तं पठे ।
तस्मादिह न प्रणीताधर्माः । न च शेषत्वामावेऽपि
साधनत्वमादाय पूर्वधिकरणोक्तरीत्या साधननिवेदिनो
धर्मा भवेयुरिति याच्यम् । पूर्ववदन साधनत्वबोधक-
वचनभावात् इति शङ्कनोक्त्यानात् संगतिः । साधन-
त्वमात्रं धर्मप्राप्ती तन्त्रं, न तु वाचनिकत्वं इत्याशयेन
सिद्धान्तः । सूत्रार्थेस्तु—परार्थे प्रशान्तार्थे दधि शूते च
प्रणीताभिः सह अर्थसामान्याभावात् प्रणीताकार्यकरणदा-
भावात् प्रणीतासंस्कारस्योत्पन्नानादेः तदर्थत्वात् कार्याय-
त्यादिति ।

चि— 'शूतदध्नोः प्रणीताना न धर्माः सन्ति वा,
नहि । अत्रापमर्षन्तः, सन्ति पारुष्ट्येत्त्वतामन्तः ॥'
भान्वायंमूलवस्योरपि दधिपयसोः अथ चन्द्रोदयं निमित्ती-
कृत्य चरश्रयणशूतेत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वात्
तदर्थैः सन्ति ।

भाट्ट—अभ्युदितेष्टी दधिपयसोः प्रशान्तार्थत्वात्
प्रदेयधर्माः कार्यदोषादयः मरन्त्येयः । तण्डुलश्रयणसाधन-
त्वापि तु 'सह श्रययति' इति विधिवलेन अर्थसिद्ध-
त्वात् अस्त्वपि वय्युक्तत्वे तद्व्यपत्तये वा साधननसंब-
न्धेन अनूर्तवन्निश्रयणसंबन्धिभ्यश्च सत्त्वात् दधिपयसोः
प्रणीताधर्मां अपि तदपनयनप्रसन्नार्थो भवति । नहि

दुग्— (ऐकाधिकरणं सूत्रस्वरसमाप्तं विहाय क्रिमिति अधिकरणभेदे भाष्यकारेण आश्रितः । अत आह, सत्य-) एते द्वे सूत्रे (अभ्युदये० दूतो०) तुशब्द-याशब्दरहिते (सवी स्वरसतः) पूर्वपक्षे (पूर्वपक्षतया) धर्मवती दधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे (तु अपनयो वा० लक्षणायां० इति) द्वे सूत्रे याश्चन्देन एतं पक्षं न्यायार्थं न प्रदानधर्मैः युज्येते दधिपयसी इति (सिद्धान्तं) स्थापयतः (स्वरसेन) । एव (तु) सूत्रकारप्रत्यानमयास्य (ततः प्रतिपन्नमेकाधिकरण्यमपास्य पश्विबद्धम्) दृष्टिभारः (भाष्यकार एव) पश्विरोधिनीं न्याय्या चरार । तत्र हि उक्तं तदेवेदं आमानास्य कर्म, केनल्ल दध्य (पूर्व-) देवतातः अपनीतं देवताऽन्तरेण युज्यते नापनीतवर्गायन्त्वमेव यत् । तस्य कथं यागधर्मा न स्युः । (भुवैव च सूत्रद्वारेण चरुसक्तस्वरार्थता दोहबोर्निरस्य प्रदानार्थ- तैव निर्गीता ' नातत्वरंशरणात् ' ६।५।६।१५ इति) । अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन (सप्तमीध्रुवा धरणापे दधिपयसी इति-) पूर्वपक्षस्य कृतस्य (द्वे) एते सिद्धान्तसूत्रे । (तथा) उत्तरे अपि (सूत्रे) एवमेव (अनेन सिद्धान्तेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तसूत्रे) । एव पूर्वस्यपूर्वस्य न्यायस्य अपवादतया उत्तरोत्तरमधिकरण इति (सगतत्वात्) युक्ततर आरम्भः । (अथ कस्मात् आदायेन वस्तुनामेष्टिकास्य नोदाहियते, तथा यति पाठो ऽपि न्यायो न विरुध्यते मूल्याणि च एकायक्यतया यथा कृति न्यायान्तामि भवन्ति । अत आह-) इतरया (अधिकरणभेदानाश्रयणे) अभ्युदयोदाहरण (सीमं) हेममेव स्यात् । (मृत्ताधिकरणसिद्धान्तमाह-) न्यायस्य स एवेति (यः पठे) ।

सोम— (दृष्टान्तरूपा अवान्तरसंगतिः) न च अशायस्य पठे एव भुवपादनेनास्वाधिकरणस्य वैषम्य- निधि याच्यम् । तथापि पूर्वाधिकरणरतीना सप्तमीभवयान् मनीतार्थत्वमिति कस्य चित् न्यायोः स्यादिति उचि शब्दलक्षणापेयेन अपेक्षयात् । सूत्रार्थस्य- अभ्युदये दोहाननयः अरणीतदेवताको दोहः प्रदेयधर्मः स्यन् मदेयवेन दोहमृत्ते इति ।

वि— ' पयोदधोरभ्युदिते न ते स्युर्ना, पुरेव नो ।, मृत्तन्नाद् देवयोगान्नोक्तेः सन्ति तेऽन्वयवत् ॥ ' अन्य- वत् तण्डुलवत् । ११.

भाट्ट- अभ्युदितेष्टावपि तर्हि (प्रायणीयेष्टिवत्) सप्तमीनिर्देशान् दधिगृतयोः अधिकरणत्वावगतैः प्रदेयधर्मा भवेयुः, ' सह भयति ' इत्यस्यापि पूर्ववदेव नित्या- तुनादभोगपत्तेः । न च खोदिशदिद्रव्योद्देशेन तत्र देवता- मानविधानात् दध्याद्यधिकरणत्वस्यापि विधौ वाक्यभेदा- पत्तेः तस्य प्रदेयत्वं इति याच्यम् । दध्यादयोर्दोऽपि वाक्यभेदात्प्रसक्त्यात् । तत् चर सप्तमीध्रुवा विषयाने- क्तानिमित्तनाक्यभेदस्यैव अङ्गीकारः । वस्तुतस्तु भाव- नाऽन्तरस्यैव तत्र पठे अङ्गीकारत् अधिकरणत्वस्यापि विधौ न वाक्यभेदः । इति प्राप्ते, ' यदि यदीत इतिः अमि उदियात् अयो तर्हि एतानेव तदुलान् सुकृती- कृतान् दधि पयस्य ' इत्यादिकृत्वत् अपनयविषेध मृत्तयागीययोरेव दधिपयसोः भावनाऽन्तरेऽपि प्रदेयत्वेनैव उपदेयत्वस्य पठे न्यस्तापितत्वात् अधिकरणत्वविपक्षा- ऽनुपपत्तेः भवत्येव प्रदेयधर्मा । १.

मण्डन- ' ते स्युरभ्युदये पुनः । ' ते प्रदेय- धर्मा ।

शंकर- ' अभ्युदितेष्टौ प्रदेयता । ' ११. दधि- दूतयोः ।

ॐ अभ्युदितेष्टौ दशमृत्सुत्तरं निर्यापात् प्रागपि चन्द्राभ्युदये वैकृतीम्य एव देवताभ्यो निर्यापः ॥

अनिरुतेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्यवेदित्याद- रण्यस्तण्डुलभूतेष्वप्यनयात् । ६।५।४।१६ ॥

भाष्य- मृत्तमात्र निमित्त इति सिक्तम् । त्रि- तिक्रम्य देवताऽपनयो देवताऽन्तरसंयोगश्च इति निर्णो- चोत्तरद्वयं तण्डुलवरो हतिपि कर्मण्य. निर्णयस्तु मृत्- तीम्य एव स्यात् शब्दे अभ्युदये, उत्र वैकृतीम्य एव इति संभवः । इति तावत् मात ! अनिरुते अभ्युदिते मृत्- तीम्यो निर्यवेत् इत्यादमरस्य आचार्यो मन्यो म् । कुतः । तण्डुलभूतेष्वनन्यत् तण्डुलभूतेषु भवन्तः भूयो । ' यस्य इतिदिशस्य पुनरावृत्त्या अभ्युदये

कारकमेकमेव विधेयम् । अभ्युदयेष्टियकरणे च 'सह
 भयपति' इति वचनमस्ति । तत् देवतैकात् दधि-
 स्यविष्टयोः, युताण्डयोश्च सहपाकं विधत्ते । ततश्च
 अर्घ्यतः प्रातः चक्षवं दधिरातयोश्च अधिस्तरणत्वं अनु-
 ष्यते । केवलं तु देवताकारकं विशिष्ट विधीयते प्रकृतौ
 दधौ, इति वाक्यभेदाभावात् न कर्मान्तरविधिः इति ।
 (६१-११) । तदेतदाक्षिपन्ति (अप्पय्य) कीक्षिताः ।
 दधियाक्ये कृतवाक्ये च प्रतिद्वयं देवतासम्बन्धोपनात्
 वाक्यभेदो दुष्परिहरः इति कर्मान्तरत्वपूर्वपक्षो दुष्परि-
 हरः । अङ्गीकृतं च पठे एव (६१।६।२२-२३)
 वाक्यभेदप्रसङ्गपरिहाय प्रकृतयागहानेन कर्मान्तरविधि
 परत्वम् । यथा 'यस्योभयं हविर्वातिमाहेत् ऐन्द्रं पञ्च-
 शरायनोदनं निर्वपेत्' इत्यत्र औदनस्यविधानात्,
 पञ्चशरायपरिमाणविधानात्, भेदेन्द्रेण च यह विकल्पतः
 प्राप्तस्य इन्द्रस्य नित्यवर्तिमानात्, वाक्यभेदमिषैव प्रकृत-
 कर्मदानेन कर्मान्तरस्य दोहार्तिनियितकस्य विधिः सिद्धान्-
 तितः । अन्यथा अभ्युदये वाक्यभेदं सोढ्वा देवता-
 ऽन्तरमात्रविधियत् यस्योभयं इत्यत्रापि आतंदोहप्रति-
 निधिविधिः इति पूर्वपक्ष एव पराकलंत इति । तदेतत्
 अनतिशुष्णमीमाणाभ्यापाना विभीषिक्रमाश्रयेन ।
 तथाहि । वाक्यभेदादपि बलवत् आनर्थक्य, अग्रामाग्या-
 पत्तेः । अत एव श्रुत्यादीनामपि 'आनर्थक्यप्रतिहतानां
 विपरीतं घटावलं' इत्युक्तम् । तदिह निष्पन्नैक-
 वाक्यत्वाभावात् 'सह भयपति' इति सहपाकविधिः,
 अभ्युदयज्ञानस्य कर्मान्तरविधिरे 'दधश्च' । ननु
 चर्चं' इत्यत एव सहपाकप्रार्थेः अनर्थक्यः स्यात् । न च
 'प्राजापत्यं पूते चर्च निर्वपेत् शतशुष्णरमानुज्जाम्'
 इति प्रधानविधौ 'पूते भयपति' इति गुणविधिप्राप्त-
 युतानुवादवत् कर्मान्तरत्वेऽपि अभ्युदयवाक्ये सहभरण-
 विशिष्टिद्वचनानुवादः स्यात् इति श्याचयम् । उक्त-
 प्रातो अनुपपत्तौ या चर्चविधिः इति हि ज्ञान्यधिक-
 रणम् (२।३।१०) उक्तम् । चर्वनुवादे च उदेवता-
 संख्याविधानात् योगनिष्पत्तिदिः । अतः सहपाक-
 विधानसंबन्धपरिहाय उदेनेव ताप्यसंवादात् निर्वपेत्
 इत्यस्मानुपपन्नं स्यादिति श्रुतिदधिवृत्तकसम्बन्धनुष्ठानेऽपि

देवताऽन्यविधानार्थत्वात् प्रतिद्वयं वाक्यभेदेमेव अभ्यु-
 पेत्य न प्रकृतकर्मदानं अप्रकृतकर्मान्तरविधानं च युक्तम् ।
 तदुक्तं 'गौणं स्यादक्षिपन् वाऽपि वाक्यभेदेन वा
 स्वयम् । वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥'
 इति । (वा. पू. २.२३) । वाक्यभेदाभ्यामुपगमस्य हि
 एतद्गार्तकीकस्य ईदृग्विधमेवोदाहरणं नान्यत् । गौणो-
 दाहरणं तु 'मया वै द्येनो निचत्पादते' इति ।
 लघणोदाहरणं तु मत्वर्थलक्षणैव । आर्तिवाक्ये तु सहपाक-
 विधिवत् आनर्थक्येन ताप्यसंवाहकस्य अभावात् वाक्य-
 भेदपरिविहीर्यया कर्मान्तरविधिरेव न्यायः इति
 वैयम्यम् । पू २.२३-२.२५.

अभ्युदितेष्टयनुष्ठानं दर्शप्रकृत्युत्तरं निर्वा-
 पात् प्रागपि चन्द्रोदये ॥

निरुते स्यात् तत्संयोगात् । ६।५।३।१२ ॥
 भाष्यं— अग्निमेव उदाहरणे उदाहृतः किं यदि
 निरुते अभ्युदयोऽवगम्यते तदा अभ्युदितेष्टिः, उद
 अनिरुतेऽपीति । किं प्रातः ? निघन्ते, अगमते (चन्द्रो-
 दये), अभ्युदितेष्टिः स्यात् । कुतः ? तत्संयोगात् ।
 निर्वापसंयोगो हि भवति । 'यस्य हविर्निरुते' इति ।
 तस्मात् अनिरुते नैवदिधानमिति ।

तुप्— आग्यां पदान्तरगतो गुणो विचारितः । इह
 पदान्तरगता विद्या विचार्यते । एतावान् भेदः ।

प्रकृते पा, प्रापणाभिनिर्वाचय । १३ ॥

भाष्यं— वाच्यम्, पद्यं ध्यातव्यमिति । अत्राणे तत्र
 प्रकृतियामेव स्वादेत्कार विधानम् । प्रातः हि सामान्येन
 निमित्तं, यस्य हविरस्युदेति इति हविर्गर्हणं स्थापयतेन ।
 यस्य हविः अग्नि उदेति इति हविर्लिङ्गितः उदय. निमित्तं,
 प्रकृत हविर्लिङ्गयति, नोदासीनम् । तस्मात् हविरस्युदेति
 इत्युच्यमाने प्रकृतं हविः अस्युदेति इति सामान्येन । नहि
 तत् विद्वत् इत्येतेन उक्तं विदोपविद्युम् । भिद्येत् हि तदा
 वाक्यम् । यस्य हविः निरुते इत्येवं अनर्थक्यमागे, हविः
 अग्नि उदेति इति वाक्येन विधानम् । तस्मात् अग्निस्ते-
 ऽपि इतिः इति ।

परामर्शित्वात्, दर्शस्य प्रकरणात्, संनिधिनाऽभ्युदितेष्टे-
 श्लेषस्थितत्वात् । वस्तुतस्तु अग्निश्रेय प्रकरणे शाला-
 न्तरे ' द्वे पौर्णमासी द्वे अमावास्या यजेत, यः काम-
 येत ऋष्युपामिति ' इति श्रुतस्य द्विरभ्यासस्य विधायक-
 मेतद्वचनम् । अन्यथा विद्वृतिप्रहस्योस्फालोपक्रमपर्यावच्छि-
 त्तवीर्यनिमित्तयोर्विहितत्वेन निमित्तानन्तरमेव कर्तव्य-
 ताया ज्ञातत्वेन, समिति कृतत् कर्तव्यमित्यार्षेयादिकः
 संशयोपस्थातो न समञ्जसः स्यात् । अभ्यासपक्षे अना-
 वास्यापौर्णमास्योर्नभ्ये कृता प्रथममभ्युदितेष्टिरेव सदेव्यु-
 पुज्यते । तस्मात् द्विरभ्यासादः । इति प्राप्ते, ऋदि-
 कामपदाश्रयणात् दर्शाभ्युदितेष्टयोरेवायं वादः । ' अर्थे
 हविषतश्चनस्य निदध्यात् ' इति विधानाच्छिद्वादेव दर्शेष्टि-
 रपि प्राप्तेवेति चेत्, कृतमेवेति पुनरं किमपि शयं-
 मित्यातद्वन्तार्थमर्थेहविःस्थापनं व्यर्थमित्यादाद्वाऽपनिर्ना-
 पया तच्छेषोऽयं वादः । ' एवामेव यजेत न द्वे '
 इत्यादाद्विदुः पक्षं स्तुत्वाऽनूद्य दूषयति । ययुर्धेवेति ।
 समिति कृतेवमिष्टिरेव पूर्वा दर्शेष्टिरेव, तथा अस्या
 अमालोपक्रान्तत्वात् प्रायश्चित्तेष्टिशेषः । यदि चैयमुत्तर
 प्रायश्चित्तेष्टिरेव, तथा परदिने पूर्वमि कर्तव्याया अप्य-
 करणाच्छुभ्रकारः । अतो द्वयोः कर्मणोर्भेदावश्यंमात्र-
 देकामेव न द्वे इति पक्षमनादृत्य द्वे एव यजेत, न केवल-
 मभ्युदितेष्टिमिति पक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् । अर्थमातन्व-
 नाय निदध्यादित्यर्थवादार्थः । सकर्म, १।१।८।

ॐ अभ्युदितेष्टिरूपं चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं
 प्रायश्चित्तं अंसनयतोऽपि भवति ॥

सोनात्स्यसंयोगात्प्रार्सनयतः स्यात् । ६।५।६।२।१।।

भाष्यं—अभ्युदितेष्टिरेव उदाहरणम् । तत्र श्रूयते
 ' दधनि चर्च ' ' शूते चर्च ' इति । तत्र संदेहः किं
 संनयतो भवति अभ्युदये प्रायश्चित्तं, अत अविशेषेणेति
 (संनयतः अंसनयतमेति) । किं प्रातः ? सनयतः
 अभ्युदये प्रायश्चित्तम् । कुतः ? सोनात्स्यस्येणान् । सोना-
 त्स्यस्येणो हि भवति ' शूते चर्च ' ' दधनि चर्च '
 इति । शूताद्यमानान् न अंसनयतो भवितुमर्हति । वैगुण्यं
 हि तथा स्यात् ।

औपचसंयोगाद् वीभयोः । २२ ॥

भाष्यं—वाशब्दः पक्षं न्यावर्तयति । उभयोरपि
 स्यात्, न केवलस्य संनयतः । कुतः ? औपचसंयोगात् ।
 ये मध्यमाः, ये स्वविद्याः, ये खोदिद्याः इति भवति
 औपचसंयोगः । स च शक्यः अचनयतोऽपि इति ।
 तस्मात्सासति कारणे अंसनयतो निवर्तते । अतः उभयो-
 रपि पशयोः प्रायश्चित्तमिति ।

वैगुण्यमेवेति चेत् । २३ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं, अंसनयतो दध्नः द्रुतस्य
 चाभावात् तदधिष्करणता नास्ति, तस्मात् वैगुण्यं तस्मिन्
 पक्षे इति, तत् परिहर्तव्यमिति ।

नाटत्संस्कारत्वात् । २४ ॥

भाष्यं—नैतदेवम् । नहि दधि अधिष्करणं चरोः
 श्रयणे श्रूयते । किंतु यथा स्वविद्या हन्त्राय प्रदाये, एवं
 दधि अपि देवतासन्धार्ये विधीयते, न चर्चसन्धार्य-
 मिति । भिद्येत हि तथा वाक्यं स्वविद्याः देवतायै, दधनि
 च ते कर्त्तव्याः इति । सतमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽयं अनुवादः ।
 तस्मात् अविश्रितं तेषां साहित्यम् । लक्षणत्वेन हि ते
 श्रूयन्ते इति । नहि पयो दधि च नास्तीति स्वविद्या-
 दीना न देवताऽपनयो मयति । अचनयतोऽपि अर्था-
 दप्यु श्रययिष्यते इति ।

दुप्— ' भिद्येत हि तथा वाक्यं ' इति (भाष्यं)
 स्वायंपरायंवाद्वापेक्षमेतदुच्यते । देवतासन्धये अस्य
 स्वायंता, चर्चसन्धये वरायंतेति । ' सतम्ययः अतुसादः '
 इति, (भाष्ये ह ' सतमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽयं अनुवादः '
 इत्येव पद्विधिः । कुतः ? सोनात्स्यस्येणोऽपि अर्पतोऽनुवादः
 स्यात्, तन्मतेन भाष्येऽपि तथैव वा पाठः स्यात्)
 कथमेतत् ? एतत्तान् दर्शकर्मैर निमित्ते अन्यथा
 क्षाम् (अन्यथाश्रूते इत्यर्थः) । ' अन्यथाश्रयणित्येषु
 सिद्धप्रयोगश्चेत् ' पा० ३।१।२० एव इतो गजुत्)
 तत्र पयः शीर्षमैर्धर्मैः । औपचस्यानि श्रयणं शीरेय
 धर्मैः प्राणित्तिरिषिर्धर्मैः । तयोः प्रत्यक्षेण चोदना-
 वाक्येन मिश्रमेव अनाद्वयदित्येते (औपचस्य कालेषु,
 पयस्यु उपायान्) कुतः सादित्यं, येन भयंयतः सन-
 यार्थो भवेत् ? । दध्नस्य श्रयणमेव नास्ति । तस्य

फलान्यतिरिक्तचन्द्रकालानां मासे एषैषस्याः कलायाः
सूर्यमण्डलेन आद्यावयवविभक्त्यादारम्य अन्त्यावयवविभ-
क्त्याः, आद्यावयवसंनिपादारम्य अन्त्यावयवसंनिपादो
या यापता कालेन जायते, तानान् कालो यथाक्रमं दृष्ट-
वृष्णान्धगतः प्रतिपदाद्वितीयादिचन्द्रप्रतिपादाः । अत एव
तिथिराद्यः प्रतिपदादिसाध्यश्च फलात्वेव उक्ताः । काले
तु निरुद्धलक्षणयोगेति ज्येष्ठा । भाट्ट. ५।५।०. ० अमा-
वास्या उच्यतेऽतः, वेदिः पूर्वतुः इत्यङ्गप्रधानयोः काल-
मेवो वचनत् । 'पूर्वेतुरमावास्यायां वेदिं करोति' । भा.
१।१।१।१।१. ० 'अमावास्यां युग्ं हन्ति शिष्यं हन्ति
चतुर्दशी । ब्रह्माष्टमीयौर्गमास्यौ तस्मात्तः परिवर्जयेत् ॥'
इत्यादिना धर्मजातस्य अप्यन्याद्भूतप्रथम अविघ्नार्थव-
स्मणात् । सु. पु. ५.३. ० अमावास्या । चन्द्रादर्थ-
नस्य ज्योतिःशास्त्रात् नियतपरिमाणेन अमावास्या-
कालेन अविनाभावः । घृ. ९.७. ० अमावास्यां प्राक्
सोमात् कालात्परिहित्वा । घृ. ७.३. ० 'अमावास्या
सुभगा सुतोका भेदुरिष भूय आप्यायमाना' अमावा-
स्याया पार्षणहोममन्त्रोऽयम् । वि. ९।१।१.८.

ॐ 'अमावास्यां' इति समुदायविधिः ॥

'अग्नीषोमीयेण यजेत वीर्षमासी, अमावास्यामग्नि-
चरन्' इति प्राकरणिक वाक्यद्वयम् । तत्र द्वितीये
यजेतन्तानुपज्ञेण वैरिमाणोद्देशेन अग्नीषोमीयपुरोडाश-
विशिष्टयात्वर्थेकरणाक्रमावनाविधिः । तत्र प्रकरणीय्यो
मित्र स्वतन्त्रं, वाक्येन प्रकरणवाधात् (इत्येकः पक्षः) ।
वाक्यप्रत्यययोः अवितोषाद्वा वैमृश्यत् अद्, फलपद तु
सर्वकामवाक्यत्वव्याप्तात् । विधाने पठप्रकारापत्तेः
वाक्यमेवाह (इति द्वितीयः) । अमावास्यासमुदाय
पदान्तरात्वेन वा सप्ततयफलोद्देशेन प्रकरणिन एव
त्वार्थिभिः (इति तृतीयः) । समुदायतत्त्वज्ञो. अन्य-
सोद्देशेन इत्येवमर्थ इति चेत्, तर्हि दशैकमेवदेवतो
द्देशेन भ्रातृम्यन्ययोरे होमसाहित्यविधिः, प्रासादात्-
वेधेकेन तथा पूर्ववक्तव्यात् (इति चतुर्थः) । इति
प्राप्ते, एकमस्तरतामद्वात् नावमपि पद्यो सुवः । इन्द्रि-
कामवाक्ये इव फलोद्देशेन अग्नीषोमीय हविर्विधीयते
प्रकरणस्यैवाश्रयस्य यदित्युवादः । स च दार्ढिके

समुदायमात्रे एतन्निकः । अमावास्यापदस्य तावत्प्रसङ्ग-
त्वात् । चतुर्थप्रकारश्रयणात् (विधेः) तावत् च
वाक्यगतोऽर्थवत्त्वात् । माथ्यमपि एवंपरमुत्तरेण ।
संकर्य. १।१।१६.

० 'अमावास्यायामपराहे पिण्डविनुषेन चरन्ति'
अमावास्यास्यन्दोऽयं कालाची । वि. ४।४।८.
० अमावास्यायामपि उपाधुयाजसत्त्वं द्वाहात्तान्नशाप-
तुरोषेन । (कौ. ३।६) के. ० 'अमावास्यायाम-
मावास्याया यजेत' इति कालस्य नियमविधिर्ननुवादः ।
भा. ४।१।१।२३-२४. ० 'अमावास्यायाममावास्या
यजेत' इत्यस्य कालविधायकत्वात्प्रवेदपि एकस्य निकस्य
सहप्रयोगविधायकत्वात् । वि. २।२।३. नियमविधि-
रयम् । ४।१।९. नाय उपाधिविधितोऽयं, किंतु प्रयोगोऽयः ।
१।१।१. ० अमावास्याया आग्नेयस्य पुनःश्रुतिः
ऐन्द्राद्वास्तुस्यर्था, न कर्मान्तरविधायिका । भा. २।१।१।१
२७-२९, ० अमावास्यायां आग्नेयपदान्ते प्रथमम् ।
२।१।१।९. ० अमावास्याया अन्वयागमयोर्गोत्राद्युवाक्ये
बुधश्चरौ । 'अग्निः प्रनेन जन्मना ० तोम गीर्षि-
ह्ना वयं ०' इति । वा. १।२।१।१ घृ. ४.७.८.

० अमावास्याया उपाधुयाजः स्यात् इति के चित् ।
नेति सिद्धान्तः । भा. १.०।८।१७।१३-१४, ० अमा-
वास्याया ऐन्द्र दधि ऐन्द्र पयः इत्युभयं साङ्गं चोचते ।
एव सायरोहः, अर्थात् पूर्वतुष्टुद्युषते । स्वभाव एव
दन्तो यत् पूर्वतुष्टुयजन्तं अपरेतुरमिनिर्वर्तते । ३।६।
८।२९, ० अमावास्याया औपसवस्येऽहनि वेदिकर्म
निर्दिष्टं 'पूर्वेतुरमावास्याया वेदिं करोति' इति । सर्वं,
पूर्वेतुरमावास्याया वेदिकरणं श्रुतं, न परिप्रदणं, यथा-
काल्येव (उच्यतेऽतः) श्रुते ब्रह्मणि परिप्रदः करिष्यते ।
अथवा अमावास्यायां वेदिकरणं पूर्वतुष्टुयजनेनोरदिष्टम् ।
तस्मिन्सकृत्यमानो परिप्रदोऽपि अपवृष्टः, प्रसोऽपि,
वसवरणमपि । प्रथान्देशकालात् गुणानाम् । १।२।१।
१।८।८-३९. ० अमावास्याया श्रवदश आहुतयः । पञ्च
मथानाः, दो आन्वयागमौ, आग्नेयवह्निरेका, दधिपयसोः
संप्रतिपददेवताकत्वात् एका, रिसहृन्, श्रौऽन्यानाः
इति । सोम. १.०।८।१.८. ० अमावास्यायां निल

श्रूयते । श्रुते चरमिति हि तत्र भवति वचनम् । न चाभ्युदयकाले श्रवणं कृतमस्ति । तस्मात् कर्मोन्तरम् ।

दुष्— यस्य हविर्विर्वात पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात् (इति) ' ये मध्यमास्तानग्रये दानेऽष्टाकपाद्य ' इति च द्वे वाक्ये । कुतः ? अर्थभेदात् (उभयनापि आख्यातधनगात् । अतः) न तयोः (निमित्तनैमित्तिकत्वं) सन्धयः इति के चित् । तत्र । अर्थैकत्वात् (प्रयोजनैकत्वात्) एकं वाक्यमित्युक्तम् (२।१।१४। ४६) निमित्तनैमित्तिकत्वेन (च) एकोऽर्थः । न च अभ्युदयो विधीयते । इदानीं किं यत् निमित्तमिति (चिन्त्यते) । यस्य, हविः, निर्यत, (पुरस्तात्, चन्द्रमाः) इति पञ्चपदविशिष्ट निमित्त (व्यस्तुद-यात्वं प्रतीयते) न च तावत्परिमाणं (पञ्चपदविशिष्टं) निमित्त (नैमित्तिकेन) संगच्छते । किन्तु यावानेव तस्याध्य, तावानेव श्रूयते (यावता विद्योपयेन विना अभ्युदयस्य निमित्तता न पठ्यते, तावदेव श्रूयते यथा हविर् आर्तिः) । उच्यते । सर्वमपेक्षितम् । (कथं ?) अभ्युदयस्य तावत् कर्ता (चन्द्रमाः) विवक्षितः (एव) । निमित्तविन्यवान्नाभ्युदयस्य ' पुरस्तात् ' इत्यनुवादः । (ननु शुक्लादौ पश्चादपि चन्द्रमसोऽभ्युदयः । तत्रह—) यत्तु पश्चात् दर्शनं, न सोऽभ्युदयः । न च कदा विदपि चन्द्रमा नोदेतीति हवि प्रक्रमेण विद्योप्यते । अतः सर्वमपीक्षित नैमित्तिकस्य (अतः सर्वं विनक्षितम्) । एवं निमित्तं विद्योप्य नैमित्तिक विचार्यते किं कर्मोन्तरं, किं प्रक्रान्तस्य (दर्शस्य) विद्योपमात्रमिति । (पूर्वपश्चादाह—) याये विधीयमाने नानेक विधान दोषः । प्रकृतं तु गुणे विधीयमाने वाक्यभेदः (स्यात्) । प्रकृतं तु (कर्म अत्राले प्रकृतं) उच्यते इति ।

अपनयो वा, विद्यमानावात् । २ ॥

भाऽवै— देवताऽपनयो वा । कुतः ? विद्यमानावात् । विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि । तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंस्थो हविषो नीरपच्यते, यस्मात्पच्यमाना यागः कल्प्यते । तस्माच्च यागोन्तरम् । तेष्वेव हविःपु देवताऽन्तराणि विधीयन्ते ।

दुष्— विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि (येषु देवताऽन्तरमात्रं विद्यत् शक्यते) । कतमानि तानि ? उच्यते । श्रूयते (ह्यन) ' नेषा तण्डुलान् विभजेत् ' इति । तत्र ' नेषा ' इत्यनुवादः, निवात् दर्श-यागानाम् । (तण्डुलान् इत्यपि सयुक्तमात्रप्रदर्शनार्थम् । विभागमपि न विधत्ते मध्यमादिविनियोगात्सोऽनेव अर्थ-विद्वत्त्वात् । न च तण्डुलविशिष्टविभागमचनं युक्तं, कल्पनात्पौरुषत्वात् । अतोऽयं वाक्यार्थः ' विभजेत् । किं ? सयुक्तम् । केन सयुक्तं ? दर्शान्प्रदेवतापेन यागेन इति । ' अतो विभागोत्तरकालं दद्यात् यागा विद्यन्ते (प्रकृतः) । इदानीं निर्दिपेत् इति भावना इन्द्रदेवता-गुणविशिष्टा (विहिता) यागमन्त्रेण अनुपपद्यमाना याग कल्पयति, प्रकृतं वा उपादत्ते । तत्र कल्पयान् कृतप्रत्ययो धर्तीयान् । प्रकृतसन्धविधानाच्च (यथाऽन्ये) प्रथमभाक्तायाः प्रथमः (यागः) , उत्तरो तु उत्तरयोः ।

सद्रूपत्वाच्च शब्दागाम् । ३ ॥

भाष्यं— देवताऽपनयवरूपाश्चामी शब्दा भवन्ति । ये मध्यमास्तेषा देवताऽन्तर विधीयते । तत्र ह्यपि प्रातम् । अप्राता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थं नानेक गुणविधानदोषो जायेतेति । उच्यते । नैवान्मनेने गुणो विधीयते कर्मिभिरुदाक्ये । नेषा तण्डुलान् विभजेदित्यत्र तावत् विभागमात्रं विधीयते, अन्यत् सर्वमनूयते । तस्माददोषः । ये मध्यमत्परेणामभिर्देवता विधीयते, अन्यत् पुरोडासादि अनुच्यते । ये सविष्टा तेषा दपि-ठहितानामिन्द्रो देवता अस्मिन् वाक्ये विधीयते । तत्रार्थ-प्राप्ता धरणे सति चरता सद् सतस्यचैनार्थमात्मेनैवास्मिन् वाक्ये अनुच्यते । ये शोदिष्टास्तेषा मूतवहिताना रिण्डु-शिपिविधो देवता विधीयते, अन्यत् सर्वमनूयते । तस्माददोषः ।

दुष्— नैवान्मनेने गुणो विधीयते (कर्मोदेतेन), किंतु विद्यमानहविर्विभाग्यामिदानीत्यविशिष्टा (विद्यमानस्य हविः तण्डुलाख्यस्य यो विभागः तेन, अग्निना देवतया दान्त्वेन च विद्योपयेन विशिष्टा) भावना प्रकृतसंज्ञकत्वात् विधीयते । तथा उत्तरे दपिन्धविष्ट चर्वापरिन्द्रमशकृत्वविशिष्टा (दप्ता, सविरेन तण्डुल-

अयं यजमानः

हि सा । अन्ते द्युपतृणे । द्युपतृण् दीप्तान् । आप इव द्वीपं, दधति प्रयाति अजायानि । वायुपथे तु प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयानुपथेषु पदानां संग्रहः । तत्र सा इत्येत
दाक्षितः (सा इति तच्छब्देन आक्षितः) यच्छब्दः
तृतीयपादे कल्प्यते । द्युपतृणे दीप्तोऽभिरित् या लक्ष्यते
तत्र सहचारिणी नित्य ऋष्टिः तत्र घञभा, सा तासा
त्प्रसादेन अस्मानमेव । येऽपि अनी (मरुतः)
पुण्य जलं वृष्टिरूपेण विधिपन्तः आप इव द्वीप अत्रा-
यानि धारयन्ति तत्र प्रियवृणाः (राजाहःसखिम्ब.
टन्) तेऽपि अस्माकमेव । स स्वमेवं साधारणजन्यः सन्
अमर्यं न येयत् देहि (किन्तु धनमपि देहि) । वा.
११२।१।४।१ १. १५७-१५८.

० 'अयं यजमानः' इति पाठस्य सवनीयपशो
श्लोकरूपते भेदावकाशमन्त्रे 'अयं सुतासुती यज-
मान.' इति पाठविकारः प्रत्यक्षमाज्ञापते । वि. १२।
२।१२.

द्वु अयं सहस्रमानव इति ऋचा प्रगीतयैव
द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानं कर्त-
व्यम् ॥

अर्थेकत्वाद् विकल्पः स्यादहकसामयोरतदर्थ-
त्वात् । १।२।८।२९ वर्णिकं २ ॥

भाष्यं— एवं वा । (द्वादशाहे दशमेऽहनि पत्नी-
धनानीत्तर मानसस्तोत्रात् प्राक् आहवनीयोपस्थाने ।
'पत्नी. संवाच्य प्राज्ञ उदेत्य अयं सहस्रमानव इत्येति-
च्छब्दात् आहवनीयमुपतिष्ठते ' ताण्डव ४।१।९)
कं चित् कर्मविशेषे भ्रूयते ' अयं सहस्रमानव इत्येतया
आहवनीयमुपतिष्ठते ' इति । अत्रायमर्थः साद्यपिक.
किं अप्रगीतया उपस्थातव्यं, उत प्रगीतयेति । किं
प्राप्तं ? प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुतः ? अविशेषोप-
देशात् । प्रगीताऽप्यती इत्येव ऋक्, अप्रगीताऽपि इव
मेव । उभयथा हि सा समामन्त्रित । तस्मात्त विशेष
आदातव्य इति । न चेद्विशेषः स्तुतिपरत्वात्, कर्मानामयो
विकल्प इति ।

द्वु— अयं सहस्रमानवः इत्येतया आहवनीय
मुपतिष्ठते ' इति प्रगीतायामपि संग्रह्यः अप्रगीताया-

मपि । उपस्थानं स्तुतिं वा प्रगीताऽपि निर्वर्तयेत् अप्र-
गीताऽपि । तस्मात् विकल्पः ।

वचनाद् विनियोगः स्यात् । ३० ॥

भाष्यं— एवं प्राप्ते म्रमः । प्रगीतैव विनियुयेत,
नाप्रगीता । कुतः ? वचनात् । किं वचनं ? ' अयं
सहस्रमानव इत्येतया ' इति म्रमत्तचनः शब्दः । प्रगीता
न सामवेदे म्रता । सा एतयेति सज्यते । ननु अप्र-
गीताऽपि तत्र पठ्यते । त्वयं, प्रगाणसकथार्था तु सा ।
नहि अपठिताया प्रगाण सक्यते कर्तुं इति । ऋक्
सामार्थे, ऋकोऽध्ययन सामार्थे गम्यते । नहि अन्तरेण
ऋच, सामनिर्घृतिभेदति । अन्तरेणाऽपि तु साम, ऋक्
निर्वर्त्यते । न ऋक्, साम आकाङ्क्षते इति । तस्मादेव
सामवेदे उपतिष्ठते वा स्तुति वा इत्युक्ते प्रगीतायामेव
ऋचि सप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् । आह, यदि
प्रगीताया सप्रत्ययः प्रकृतात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि शास्त्रान्तरे समागम्यते । सां प्रकृतां
धाधित्वा वाक्येन चलेतेति । उच्यते । न वाक्येन ऋक्
पठ्यते । प्रतीकप्रश्नं श्रेतम् । ' अयं सहस्रमानव इत्येतया'
इति पुनः म्रताया ऋको वाचको मुख्यः कर्तृशब्दः ।
त्वत्क्षे प्रतीकप्रश्नस्य लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणा
विनये च श्रुतिन्यास्या न लक्षणा । तस्मात् प्रगीतया
उपस्थातव्यमिति ।

द्वु— एव प्राप्ते म्रमः । एतया इति सनिहित
वचनम् । प्रगीता च सनिहिता । यद्यपि अप्रगीताऽपि
सनिहिता, तथापि प्रगीतैव म्रता । कुतः ? यस्मात्
अप्रगीतायाः वर्यर्थः पाठः । नहि अपठिताया साम
वाक्य निर्वर्तयेति म्रम । ननु अप्रगीताऽपि शास्त्रात्
पठ्यते, सा वाक्येन म्रतीष्यते । उच्यते । तस्माः
प्रकरणेन सज्यः कल्प्यः । इत्यस्य तु कृतः । एतया
इत्यपि नैव सनिहितवचनः (शब्दः) वाच्यते ।

सोम— पूर्वैव निरुक्ताभावेऽपि इह विपलः
इच्छुचितेः संगतिः । अप्रगीतायाः संहिताप्रत्ये (साम,
४५८) पठितत्वेन प्रगाणार्थे पर पाठः, संहिता-
ग्रन्थस्य ऋक्वत्प्रगाणार्थात् प्रगाणार्थान्नात् ।

श्रुतधृतिः धर्मलक्षणाधी, श्रुते श्रुतसहचरितधर्मके इति ।

दुष्— धर्माधिकं पथः श्रुतमित्युच्यते । अपणेन च सहचरिता धर्मा यस्मिन् वक्ष्यायाकस्यादयः तद्विद श्रुतसहचरितधर्मकं पथः ।

शा— 'अनेकार्थविधायित्वात् कर्मान्तर-विधिर्भवेत् । प्राप्तकर्मानुवादेन नानेकार्थविधिः क्षमः ॥' उच्यते । 'प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तर-चोदना । शाकृतीभ्यस्तदाच्छिद्य द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥'

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे अकालोपकान्तदर्शप्रयोगं त्यक्त्वा संकल्पप्रभृति कर्मान्तर कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु अकालोपनान्तदर्शप्रयोगः एव देवताऽन्तरस्योत्पन्नरूप विकारयुक्तः समापनीयः । तथा पूर्वपक्षे चरुत्वस्य विधेयत्वात् अष्टानाम्ययाविनोऽपि इन्द्राय प्रदाने विष्णवे शिपिमिश्राय च चरुर्भवति । सिद्धान्ते तु पुरोडाश एवेति ।

वि— 'श्रुतमुदये दर्शात् कर्मान्यहुत देवताः । पूर्वात्त्याज्या, विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मं तद् ॥, प्रकृत प्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना । देवताः प्रकृतस्यैकत्वात् द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥'

महा— दर्शपूर्णमासयोः 'यस्य हविर्निरुत ०' इति श्रुतम् । तत्र निमित्तं तावत् चन्द्राभ्युदयावच्छिन्नदिने प्रारम्भ इति वक्ष्यते । स च निमित्तस्वामाभ्येनैव दर्शस्य ह्यसि सिद्धमेव । नैमित्तिक पुनरत्र किं कर्मान्तर, उत गुणान्तरयुक्तं तदेव इति चिन्ताया वाक्यभेदापादक गुणात् कर्मान्तराप्येव अत्र ऋषि तत्तदाक्यैर्विधीयन्ते । नहि अग्न्यादयो देवताः, दातृत्वादेवस्यदुष्णा, मध्यमादीनि द्रव्याणि, अष्टाकपालाद्यद्य, तदमोः, दधिशृतयो अधिकरणत्र, चरुत्वं च, इति अनेकार्थविधानं प्राप्ते पन्नेति समरति । न च अष्टाकपालकल्पस्य आग्नेये प्राप्तत्वेन अविधानं, तत्र प्राप्तत्वेऽपि ऐन्द्रान्ते अमाप्ततया विधेय-पानस्यकत्वात् । न च दानादिपदाना वैमिकत्वात् सामानाधिकरण्यादेव अग्न्यादिपदार्थेषु अन्ययोपपत्ते दातृ-त्वादिगुणविशिष्टान्यादिविधानं, 'आग्नेयोऽष्टाकपाल,' 'पञ्चदशानि आग्नानि' इत्यादिवत् इह असमस्त-

पदाना क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्य अव्युत्पन्न-त्वात् । अत एव 'प्रकृतमप्यमादिद्रव्योद्देशेन देवताऽ-न्तरमानविधिः' इत्यास्ता, 'देवतातद्गुणरूपानेक-विधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् । किञ्च 'एव स्वविश्रादि-वाक्ययोः द्रव्यदयोद्देशात् वाक्यभेदः, न चासौ स्वीक्रियते' इति तन्नरनोक्तं युक्तं प्रमाणाभावात्, सर्वत्रैव तदाप-त्तेश्च । किञ्च, मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणे-ऽपि दधिशृतयो' तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेन उद्देश्यत्वानुपपत्तिः । न च तथापि प्रयोगान्तरमानस्यैव स्वीकारेण कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य निमित्तोपान्वयित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) स्थापितत्वेन अत्र प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिनवदेव तद्वेदानुपपत्तेः । अत एव उत्पलान्वयिनो गुणस्य कर्मभेदकत्वादेव न वाजिनवदेव भावनामानभेद-कत्वम् । अतः पञ्चशरावपदेव कर्मान्तराप्येव तत्तद्-द्रव्य-देवताविशिष्टानि तत्तदाक्यैर्विधीयन्ते । तद्यजुतिभूततद्गु-लामा च 'त्रैवा तद्गुलान् विभजेत्' इत्यनेन मध्यमा-दिभावेन त्रिधा विभागः, प्रयोगान्तःपातितया विधीयते, न तु देवताऽपनयादि, तयात्वे लक्षणाऽऽपत्तेः, देव-ताऽन्तरविधिलेनैव तद्विद्धौ अपनयविधिवैयर्थ्याच्च । अत एव सस्कारविधिवत्पदेव प्रसिद्धत्वात् 'ये मध्यमा,' इति यच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिशृतयोश्च न मन्मतेऽपि अधिकरणत्वेन विधिः । तथात्वे प्रणीतकार्यापत्तत्वेन एव श्रवणस्य अर्थसिद्धत्वात् अभ्युदितेष्टयिकरणस्यैव अपयती त्येतदाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि न सर्वेषा मित्रदेवता कानामपि हविषा एकतात्वच्छेदेन सहश्रवण विधी-यते, एकप्रयोगविधिवत्तैव तत्रातो । अतस्तेन सप्रति पञ्चदेवताकाना सहश्रवण विधीयते । अत एव एव-द्वैयर्थमिषैव उत्पत्तिवाक्ये दधिशृतयोः नार्थभरणत्वेन विधिः, किं तु करणत्वेनैव । लक्षणाऽपि सिद्धान्तान्त न दोषः अत चरुत्वाधिकरणत्वयोः अर्थप्राप्तवादेव अवि-धानम् । एतेषा च नैमित्तिकाना कर्मणा स्वकाले निय-मागदर्शाद्भूत् प्रकरणात् । तत्र अष्टालोपकर्मनिमित्तदोष-निर्घातार्थत्वाच्च द्वादशाधिकरणत्वायेन (१।१।१५) विकल्प्येत । यदि तु अत्राले अनुष्ठितस्य अविहित-

शिषिषिष्टाय श्रुते चरु, ये स्वविद्यास्तान्प्रये सनिमतेऽष्टा-
कपालं, येऽणिष्टास्तान्निन्द्राय प्रदाने दशंश्रुं' इति-
यचनविदिताय पशुक्रमेष्टायपि च अपनयविश्रमानादेव
कर्मान्तरम् । यच्छन्दसु लोकप्रसिद्धयनुशादवतैवैव कथं
चित् तन व्याख्येयः । अतश्च अपनयविधिरेव पूर्वदेवता
सन्ध पूर्वयागानानपनयन् तेषा देवताऽन्तरकाङ्क्षो-
द्भावनद्वारा तन देवताऽन्तरसन्ध उपपादयन् क्रिया-
ऽन्तरत्वं प्रतिब्रज्जाति, प्रवृत्तानामेव च मध्यमादीना दधि-
पयोश्च भावनाऽन्तरे उपादेयतनापादयति । ' यदि
अश्रुहीत हविरभ्युदियात् एवैव व्रतचर्या, यदि यहीतं
हविरभ्युदियात् अधो तर्हि एतानेव तण्डुलान् सुफली
कुतान् दधि पयश्च' इत्यादित्वाच्च अयमर्थो विज्ञायते ।
तेन मध्यमादिभेदेन आग्नेयस्य वायव्यमाहुतिः, दधिपयो-
यागयोश्च स्वविद्याप्रसाध्योपेयान्यासन सह तन्नेत्र
करणं, ' सह अययति' इति वाक्याच्च अयमपि तेषा
सप्रतिपन्नदेवताकाना सवैव । अत एव दधिपृतयोः
अपणाप्रसातानि साहित्यविषयव्याऽनुपपत्तौ अपणं
शांतासाहित्यवशीन तद्यद्विश्वत् । साहित्यं हि येन
विदावद्वक्, तन समतिपन्नदेवताकलात् प्रदानवेलाया
तेन तदावद्वक्त्वे अपणवेलायामपि तस्यैव साहित्य
प्रतिपोगित्यक्त्वनात् । अतश्च अभ्युदितेष्टिः न कर्मा-
न्तर, अपितु निमित्ते नैमित्तिक, तन्प्रदानामेव मानना-
ऽन्तर स्वकाले क्रियमाणदर्शमगोष्ठादृग, तस्यैव अत्राले
मारम्भनिमित्तदोषपरिहारायै प्रायश्चित्त, अत्राले प्रार-
म्भस्य दोषजनकत्वं सानामनुत्पेन, अत्रैव वा ' एत
प्रजया पशुमिरभयति, कर्षयत्यथ ज्ञातुष्य, यस्य हवि-
र्निस्त' इत्यादिवाक्यशेषात् अनगन्तव्यम् । एव
आवञ्चनान्यासदर्शनं ' यदि विभीषात् अमि मोदेय
तीति, महाप्राण एव हवींषि निर्गमेत्, फलीद्वेत्साण्डुले-
शापीत, अर्धे इमि इतिरातग्रन्थे निदध्यात्, अर्धे
न, यदि अभ्युदियात् तेनात्रच्य प्रचरेत्, यदि न,
प्रातरैतेन ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति अक्रमान्तरत्वे उप-
पद्यते । विभीषात् शङ्केत । महाप्राणे चन्द्रोदयात्
पूर्वम् । उपासीत प्रवीधेत । आवञ्चनार्थे स्वकाले क्रिय-
माणदर्शादेषात्प्रदानार्थम् । अर्धं न किन्तु तत् अभ्युदिते

एवैव विलियुङ्गीत, न च तत् सानाप्ययागे एव । तेन
आतञ्चनार्थे निहितेन । एतेन आतञ्चनार्थे स्थापितेनैव ।
इति हि तस्यार्थः । तद्यदि कर्मान्तर स्यात्, तदा तेन
अवाल्प्रारम्भनिमित्तदोषपरिहाराय दशार्थियुपादितेन
दश कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः स्वकारत्रियमाणदर्शस्यैव तेन
करणपत्तेः, तन हविरन्तरोपादप्रसक्तौ तन आतञ्चन-
प्रसक्तौ, अर्धविषयानुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव
संस्कारविशिष्टस्य उपादनापत्तेः, दशार्थीत्यादितस्य दध्यः
प्रसक्त्यभावात् अर्धविधानानुपपत्तिः ।

यसु मूले क्रियान्तरत्वपक्षे अधिपरात्पेन दधिपयलो-
विधानात् लौकिकस्यैव असंभूतस्य दप्यो ब्रह्मणपत्तेः
दशार्थीत्यादितस्य प्रसक्त्यभावः इत्युक्त, तत् ' सह
अययति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः इत्यनेन हविष्ट्वेनैव
विधानस्य आगम्यत्वात्तुपोधितम् । सिद्धान्ते तु प्रायश्चि-
नस्य दर्शयानपायात् अत्रैव सर्वस्य दध्यः प्रसक्तौ
स्वकाले क्रियमाणदर्शे च दध्यन्तरोपादनाथे आतञ्चन-
प्रसक्तौ अभ्युदयदर्शनाया निमित्ते आतञ्चनहापत्तयेन
अर्धमात्रविधिरुपपद्यते । अर्धान्तरस्य अर्धादेव अभ्युदितेष्टी
प्रातःत्वात् अनुपादो विधिर्नैक्यदेवतम् ।

मण्डन— ' देवताऽभ्युदयेऽन्या स्यात् । '

शंकर— ' अभ्युदये च न कर्ममित् । '

ॐ अभ्युदितेष्टयधिकरणे, नेत्रान अनेकरुणा विधी-
यन्ते, किं तर्हि विज्ञानात्स्यैव हविषो मध्यमभागानि
दातु चविशिष्टा भायना प्रवृत्तयासंभवा विधीयते
इत्यादिवादिनेन प्रवृत्तदर्शयतामेदेऽपि तदन्विष्ट-
भावनाऽन्तराभ्युपगमेन वाक्यभेदः परिहरिष्यते । सु.
ट. ७७३.

ॐ अभ्युदितेष्टयधिकरणसम्बन्धनम् ।

शाल— यथाप्याये ' यस्य हविर्निस्त' ० श्रुते चरु
इत्यत्र प्रदाने दर्शार्थेण देवतातद्गुणगकरविधौ
वाक्यभेदात् कर्मान्तरे इति पूर्वपक्षविना सिद्धान्त
मन्वार्थवादादौ ' शिषिषिष्टो विष्णु' इत्यादिप्रामाणाधि-
करणत्वात् विशिष्टा अत्रगत देवता अस्ति । दातु-प्रदान-
शिषिषिष्टग्रन्थानां च शैविज्येन भुषेन अग्न्यपरिपद-
सामानाधिकरण्यात् पदद्वयनिवारितं विशिष्टं देवता-

प्रयाजान्याजदेयतानामुभयात्ता अभिधानम् । अत एव ' यदाष्ट देवानामाश्वानामिति, तन् प्रयाजान्याजानाम् ' इति शागान्तराद्यं चचनं न्यायसिद्धान्तमुदयमुपपत्ते । तस्मादप्रयाजे उदयनीयेऽपि न तपोः । संकय. ४।३।१३.

● अयाश्चाप्तेरिति सर्वप्रयश्चित्तु लुहोति । भा. १२।१।१।१८.

● ' अयुष्या युग्या सुष्टीर्लुनाति ' इत्यनेन दशं-पूर्णमासयोः बर्हिर्लुनमुक्तम् । तत्र प्रतिमुष्टि ' बर्हिर्देव-सदनं दामि ' इति एतन्मन्त्राश्रुतिः, न तु सङ्गत् पठनम् । (अयुह विषमभेदस्यासत्, उरु समग्रस्यासत् दर्भ-मुष्टीत्) । वि. १२।४।१५.

● अयुतं गवा अभिषेचनीये (राजसूयगते सोम-यागविशेषे) ददाति । भा. १२।४।२।३, ● अयुत गवा अश्वसहस्रं च पौष्टीके यामे सङ्घेयम् । १०।६।१७। ६३-६८.

● ' अयोमुत्तं पिष्टच्छेदन ' इत्युक्ते न सर्वस्यै प्रतिपत्ते (किन्तु मुक्त अवयवे वृष्णायासमयं यस्य, तादृशं पिष्टस्य छेदकं प्रतिपत्ते) । भा. ८।३।२।५.

● अरणीं ब्राह्मोदमिके अमो निष्टप्य मथित्वा सर्वेण मथितेन गार्हपत्यः एवापेयः, न तु सर्वे । संकय. ३।२।१, ● अरणिभेदः अग्निभेदेन न भवति । अत्रत्येषु तु अरणिष्वयम् । ३।२।३२, ● अरणिसमा-रोपयोत्तरं परिटदवमानस्य ज्वलनस्य त्वैकिकत्वमेव, न वैदिकत्वम् । ३।२।९

● अरण्यचन्द्रिकान्यायः । अरण्ये चन्द्रिका न्ययं ज्यनोत्तरभावात् । रमणभावे यत्र रमणी वृद्धाररचना, तत्रास्य सचारः । अत एव ' स्त्रीणां शिपालोककले द्वि वेप. ' इत्युक्तिः सगच्छते इति । साहस्री. १।५९.

● अरण्यरोदनन्यायः । अरण्ये वृत्त रोदनं यथा स्वयं भवति तद्वत् । साहस्री ३०६.

● अरण्यस्यदण्डवत् । अरण्यदण्डस्य क्लोपधान-नेयस्यात्वादेऽपि स्वल्पयोग्यं च (करणताऽवच्छेदकसर्ग-

यरूपं) अल्पेन तथा विधेः प्रवृत्तिजननञोपपत्तेः । भाट्ट. ६।१।१२ पृ. २१८.

● अरुणपराशरः नाम शारिणः । तेषां परि-चरंणु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति ' ये दर्शपूर्णमासयो-र्धर्मास्ते सर्वेष्टीना अग्नीषोमीयस्य च ' इत्यारभ्य यावत् सर्वाः प्रवृत्तिविद्वत्तयोऽनुकान्ताः इति । (परिचयः नाम ग्रन्थविशेषः) । भा. ७।१।१।१८. ● अरुणपराशरशारणा-ब्राह्मणस्य कल्परूपत्वात् । वा. १।३।६।१९ पृ. २३२. ● ' अरुणया ' इति गुणस्य नियमविधिः । याव. पृ. २४. ● अरुणया इति शब्दः यस्मात् वृष्णावभिन्या विभक्त्या सपुत्र्य अरुणिमानं निर्दिशति, तस्मात् अरु-णिमा करणम् । सु. पृ. १४२९. ● अरुणया इत्यत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वारा न्यसन्नयो लब्धः । वा. ३।२।२।३ पृ. ७५२. ● ' अरुणया एकहायन्या पिद्वाश्व्या सोम ऋणाति ' इति ज्योतिष्टोमे धृतम् । तत्र अरुणाशब्दे अरुणगुणजननः अरुणत्वजातिवचनो वा, न तु विरिष्ट भ्यक्तिवचनः । तृतीयया च शक्यस्यै करणत्वमुच्यते, न तु तदपे द्रव्यलक्षणा । भाट्ट. ३।१।६, ● ' अरुणया ऋणाति ' इत्यत्र आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतनयायैवे प्रमाणत्वं (श्रुतिशक्त्यप्रकरणानि), तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजनस्य, न रमणस्य । ३।३।७ पृ. २५५, ● ' अरुणया पिद्वाश्व्या ऋणाति ' इत्यादौ भ्यक्तिः नैव पदात् भासते, जातिगुणोरेव भ्यक्तिपरिच्छेदद्वारा नर णयोग्यते । डिङ्गसाध्ययोरपि सामानाधिकरण्यात्त एव जातिगुणसंबन्ध, अतः सन्धविधयेव तत्र भ्यक्ति बोधः । ३।३।१० ● ' अरुणया पिद्वाश्वैकहायन्या ' इति परंपरयेण असद्वान्तामपि ऋणातिनां अभिसन्धात् एकवाक्यत्वम् । वा. ३।२।६।१९ पृ. ७६९, ● ' अरुणया पिद्वाश्वैकहायन्या ' पिद्वाश्व्याशिवान्या स्वरूपकत्वो गुणावयवाभिज्ञा लक्षणे । तामित्यवधिद्रव्यमुपलक्ष्यते । यत्र समासार्थो भवति । ३।१।६।१२ पृ. ६०८. ● ' अरुणया पिद्वाश्वैकहायन्या सोम ऋणाति ' इति अरुणिमा वये एव एकहायन्या निविशते, न तु वृत्तन-प्रत्यये । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६०३. ● ' अरुणया पिद्वाश्वैकहायन्या सोम ऋणाति ' इति ज्योतिष्टोमे

लक्षणमात्रमितरत् । १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, निरस्तस्यो गो भवति 'दस्य हविर्निस्तं' इति, लक्षणमात्रं एतत् निरस्तमिति । क्रिमि-
क्षित् पदार्थे तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १५ ॥

भाष्यं— अन्याथोऽपि चैतमर्थं दर्शयति 'स यदि अगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रजातमेव, तदैवा प्रतचर्या, यत् पूर्वशुद्धं दधि हविरतत्त्वनं तत् कुर्वन्ति, मति-
गुञ्जति यस्मात्, तानेव तत् पुनराकुर्वन्ति, तानपराहे पण्यंशालया अपाकरोति, यथैवादाः प्रशातमामावासं हविः एतमेव तद्, यद्वा व्रतचर्या वा नोदाशसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथा, तर्हि कुर्वात्, एतानेव तद्गुलत् सुफलीकृतान्' इति अग्रहीते हविषि अन्वं विधिं श्रुत्वा गृहीतेऽपि अनिरस्ते वा अभ्युदये प्रापक्षितं दर्शयति ।

शा— अकालप्रवृत्तिमात्र निमित्त इति प्रागपि निर्वापात् अभ्युदये हाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ।

सोम— उपानुयाजस्येव इहापि अक्रिया इति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । 'अभिरभागे' (पा० १।४।९१) इति लक्षणे अग्निः कर्मप्रबन्नीयत्वेन तस्योपनिमित्त-
द्वितीयान्तप्रदप्रतिपाद्य हविः लक्षणत्वेन चन्द्राभ्युदयस्य विशेषणं भवति ।

वि— 'ऋषे चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमभ्युदत्, उक्तेरायो, उन्निमः पक्षो निरस्तेरविवक्षया ॥'

भाट्ट— 'यस्य हविर्निस्तं' इति अत्राणात् निर्वापो चरकालीनचन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वात् अमावास्याया च सर्वोदयात् प्रागेव इष्टधारम्मविधानात् निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञाने नेदं प्रापक्षितम् । इति प्राप्ते, 'हविरभ्युदियात्' इत्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापप्रद-
पारय अविश्रितत्वात् अभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं लाभयत् । वीर्णमास्या च गित्यत्वादेव निमित्त-
त्वानुपपत्तेः परिशेषादेव दर्शयिष्यत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममाणेन प्रापक्षितम् । अत एव 'यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्' इति लिङ्गमपि उपपद्यते ।

मण्डन— 'अनिरस्तेऽपि न्या' ।

शंकर— 'निर्वापश्चाविश्रितः ।'

* अभ्युदितेतोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणम् । वि. ३।२।२२.

* अभ्युपगममात्रात् नहि हेतोरुद्देश्यापि दुष्टता वक्ष्यते वक्तव्यम् । बृहती. ट. १३०.

अभ्युद्ध्योपरिपाकार्यत्वात् । १०।१।१।८।५।१।।

दर्शपूर्णमासयोः 'वेदेन भस्मना अज्ञानमभ्युद्ध्यति'

इति श्रुतम् । औषे चरो तत् चोदकेन प्राप्तं कर्तव्यं न वेति विचारे कर्तव्यं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तत्वम् । 'न पाऽपान्तरस्योगात्' इति सूत्रात् न-शब्दोऽनुवर्तते । चकारः पूर्वोक्तपृथुत्वरूपत्वात्मा सप्तचर्याः । औषे चरो अभ्युद्ध्यः 'वेदेन सह भस्मना अज्ञानम् अभ्युद्ध्यति' इत्यनेन उक्तः न कर्तव्यः । उपरिपाकार्यत्वात् अभ्युद्ध्यत्वात् । पाकत्वानीचीन्याय पुरोडाशस्य उपरि भस्मवहितानामज्ञाराणां स्थापनं क्रियते स. अभ्युद्ध्यो नाम । स च चरो नावश्यकः, इति न कार्यः । के.

* अत्रान्ते च भ्रान्त्यभिधानं भ्रमादपि पापीयः । बृहती. ट. २२७.

* अभ्रयादाने चतुर्णो मन्त्राणां समुच्चयः अग्निचन्दने ।

('अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः' इत्यमरः) । वि. १२।

३।४. * अभ्रयादानमन्त्राणां समुच्चयान्ते कर्मसंनि-

पातः, न प्रतिमन्त्रं विकल्पः प्रथममन्त्रान्ते वा । तत्र

प्रथममन्त्राणां करणत्व सस्कारद्वारा, अन्वयस्य साक्षात् ।

मन्त्राणु देवस्य त्वा०, अग्निरसि० बभ्रिरसि०, इत्य

आदाय० इति चत्वारः । के. * अभ्रयादानसमर्थो

मन्त्रः मन्त्राधिकरणोदाहरणम् । सा. १।२।४।१।३. १।४५.

* 'अमा योऽसमाग्नेन रेपि प्रोक्ता महाकला ।

सस्थिता परमा माया देहिना देहधारिणी ॥ अमादि-

वैर्णोनास्त्यता या एव शयिनः कलाः । विषयस्ताः

समाख्याताः योऽदशैव यरानने ॥ तत्र पञ्चानुभौ मासः

द्व्यलक्ष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिमतः द्व्यलक्ष्णौ

श्रद्धसंवापकः ॥ पद्यत्वात्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दशैव ताः । दशान्ताः कृष्णपक्षे द्व पूर्णिमात्पक्ष-
द्व्यलक्ष्णौ ॥' इत्यादिवचनात् तिथिर्नाम अमासंश्लेषचन्द्र-

सिच्यद्विष्टं सानास्यादवदीयते । वा. ३।५।२।३३.

• 'अमावास्याया निश्चि अजेत' अत्र राक्षोपी इष्टिर्विहिता ।
 सा च दर्शकर्मतन्मध्यपातिनी, परंतु न दर्शाह्वा । वि.
 १।२।२।५, • अमावास्याया 'पञ्चहोनाऽमावास्यायां'
 इति पञ्चहोना हविरभिमारंनम् । 'अभिहोता पञ्च-
 होतृणाम्' । ३।७।४. • अमावास्याया पूर्वव्युरपकृष्टा वेदिः
 हविरभिगासनान्तात् परान्त् नामकपंति, प्रमाणाभावात् ।
 विशेष्यचनस्य सामान्यवचोचनस्य चाथात् वेदेरुपर्युः ।
 भा. ५।१।१।६।२९, • अमावास्याया वीर्णनास्या वा
 ऐन्द्रायादयो विद्वत्पः फर्तृणाः 'य इथा पथुना वा०'
 श्लादिचचनात् । ताक्ष सद्यःनालाः । ५।४।७।२४.

• अमावास्यायां प्रागुदयात् चारास्योपक्रमः ॥

'अन्वाधानमाश्रेष्य वचनार्दन्त्यकल्पेऽपि तदितरतन्त्र-
 प्रक्रमस्य कालभेदे मानामायात् अज्ञाना प्रधानत्वमान
 देशफलत्वनियमात् अहन्नेय प्रक्रमः । इति प्राप्ते, 'यस्य
 इतिनिश्चय पुरस्ताच्छन्द्रमा आशुदियात्' इत्यभ्युदिते-
 छेतिनिश्चयेन कीर्तनात्म्याऽनुपपत्त्या दर्शोऽनिश्चयमि
 प्रक्रमस्य कल्पनाऽवश्यमाभावात् वीर्णनास्या च कल्पना-
 भावात् उचिते आदित्ये तन्त्रप्रक्रमः, प्रागुदयादमा-
 वास्यायाः । संकल्प. ३।१।४.

• अमावास्यातन्त्रं प्रतिपदि अहनि (तमाप-
 नीयम्) । भा. १।२।५।१५, • अमावास्यातन्त्रस्य
 निश्चयहे प्रवहः, परंतु इध्मावर्दिः पृथक् कार्यं
 आग्न्यन्वाधानं च देवतार्थम् । १।२।५।४४-४८.

• अमावास्याविमारे सान्प्रस्थापीये आश्रेषादनन्तर
 सानास्यं दर्शयति, नोवागुवाजम् । भा. १०।८।१।७।६१,
 • अमावास्याविमारे साकप्रस्थापीये उवागुवाजो न
 भूयते । १०।८।१।७।६१.

• अमावास्याशब्दः चालाशब्दः । कर्मणि तु
 लाघणिकः । वि. ४।४।८. • अमावास्याशब्दः सिधु
 आश्रेषादिषु यः समुदायत्वान् (वर्तते) : भा.
 ५।४।१।१३४.

• अमावासांसं वृत्सर्विकं (अक्षरिणं इति भाटे)
 प्रवर्तति दर्शपूर्णमासयोः उपनयनदिने । वि. ६।४।१२.

• 'अमुमेवावित्यं' इति सौर्यविधिशोभासर्ववादे
 एकचनेन देवैतैक्यव्ययवेदाः । अतः सूर्यः देवता अस्य
 इत्येक्यचनान्तेनैव विप्रहः । अतो देवतैस्त्वात् औपध-
 द्रव्यकृत्वाच्च सौर्ये आश्रेषस्यैव विष्यन्तः । वि. ८।१।१६.

• अमूर्तः अर्थः क्रियायाः साधनं भवितुं नार्हति ।
 भा. ३।१।६।१२ पृ. ६७९, ६८१, • अमूर्तस्य
 अपि द्रयाश्रितत्वेन द्रव्यद्वारा कारकरोपपत्तिः ।
 सु. पृ. ७३८. • अमूर्तस्य सत्सर्तुमद्यक्तत्वात् । वा.
 ३।१।७।१४ पृ. ७१५.

• अमृताथैत्वम् । 'यथाऽमृताथैत्वम्' (१०।८।
 १।८।० सूताशः) । 'यथा उपस्तरणाभिपारणयोः अमृता-
 र्थत्वं 'अमृत वा आग्न्यं, मर्त्ये इविः, यदुपस्तरणाति
 अभिपारयति अमृताहुतिमैवैना करोति' इति ।"
 यथा अमृताथैत्वं तथा अजामिन्नर्यं उवागुवाजस्य
 प्रगतार्थम् । (जामिः उक्त्वाइत्यन्ता । अजामिन्नर्यं
 उक्त्वाइजननम्) । भा. १०।८।१।८।००.

• अमेध्वदर्शने मन्त्रो वीक्षितस्य 'अरदं मनः०'
 इति । देशभेदेऽपि अमेध्वत्वावच्छिन्नस्यैस्त्वात् न
 मन्त्राद्युक्तिः । मि. १।१।१२८.

• 'अम्यघ्नानां दार्दिशिमिको नाग्नयः' इति स्मार्त-
 होमे, 'दार्दिशोमं कुपात्' इति श्रुत्युक्ते च प्रयोगात्
 'दार्दिशोमः' इति श्रौतस्मार्तयोसम्भोगेऽपि नामधेयं,
 न स्मार्तस्यैव । वि. ८।४।२.

• 'अम्यक् सा त इन्द्र क्रधिरस्ये सनेम्यन्व मरुतो
 जुनन्ति । अग्निश्चिद्वि घ्माऽवते सुपुजनापो न दीर
 दधति प्रपासि ॥' (ऋग्व. १।१६९।३) इति अग-
 न्यार्थम् । तेन तिल इन्द्रः अम्यक् घ्नं च प्रार्थितः ।
 तथा च उपरितन्नां कचि 'त्व त् न इन्द्र त रथिं दाः'
 इति श्रूयते । तस्यै अम्यामुचि अनुपप्रेज द्रयम् ।
 इय च तन्द्रोमदित्सीयेऽहनि मरुतवीये सार्थे विमुपुता ।
 तस्य अम्यक् इति अमावाशब्दः अम्यक् साहित्यसापी, यतः
 अमान्यः इति भवति । अमा यह अयाति इति अम्यक् ।
 सा ते इन्द्र क्रधिः आपुपविरोपः पाणिश्रेयः । अग्ने
 इति अम्याहम् । सनेमि पुपायम् । अग्नं तोयम् ।
 मरुतो जुनन्ति धिनन्ति । अग्निधिर इति उवागार्थः ।

न्ययितायां परस्परान्यपसामर्थ्याभावात् ' नीलोत्पलमा-
नय ' नीलोत्पलेन जलमाहर ' इत्यत्र समासात्पुनरपत्तिः ।
न च पाठिंस्परस्परान्ययात् सामर्थ्यंयुपपाद्यं, तस्यैव दुर्बल-
त्वात् । नहि पाठिंस्कः परस्परान्ययोषः शब्दः, सङ्-
दुवारितस्य गुणशब्दस्य क्रियाया द्रव्ये च पर्यायेणान्यया-
समवात्, शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावात् । न
च प्रथमं शब्दमर्थादाया गुणगुणिनोः क्रियाऽन्वयेऽवगते
पश्चात् तयोः परिच्छेदकरुपरिच्छेद्याकाङ्क्षावशात् परस्पर-
ान्ययादुपगमनं मानविकं कल्पते इति याच्यम् । गुण-
गुणिनोः परस्परान्ययो हि समाससंयोजकः, तथाविच-
शब्दयोरेव समासविधानात् । तद्व्यवचनोत्पद्यशब्दयोस्तु
श्रयमाणयोः क्रियाऽन्यतरात् न परस्परमन्यवः । अतः
कल्पितयोस्तयोः पाठिंशान्वयात् श्रयमाणयोरपि सामर्थ्यं
यक्तव्यम् । तत्र किं गुणगुणिकाचक्रयोः शब्दयोः विभक्त्य-
न्तयोरेव कल्पनं, उत विभक्तिरहितयोः, किंवा सम-
स्तयोः ? नाद्यः विभक्त्यन्तयोः कारणविशिष्टप्रतिपादकयो-
स्तयोः मिथःसम्बन्धयोगात् । न द्वितीयः, विभक्तिरहि-
तयोः प्रयोगानर्थात् समासगुणयुक्तत्वाच्च, 'सुप सुपा'
इत्यभिरुस्य विहितस्य कर्मधारयसमासस्य नीलपट-
शब्दयोः अनुगतयोरनुपपत्तेः । न तृतीयः, समस्तपदा-
नुसंधानेन परस्परान्ययोरुप सामर्थ्यं येष, सामर्थ्यंज्ञानाधी-
नश्च समासः इत्यन्योपपत्त्यात् । अविच सर्वत्र तादृश
बोधद्वयकल्पने तदनुसारेण कर्मधारयभावद्वयकल्पने पुनः
कल्पितशब्दान्नानुसंधानकल्पने च महत् गौरवं, इति
अरुणाशब्दस्यापि शक्तिरूपत्वनिरुद्धलक्षणया गुणविशिष्ट-
परत्वं स्वीकृत्य कर्मानुसंधानेन विशिष्टकारकस्य विधानात्
न कोऽपि दोषः । न च अरुणाशब्दस्य गुणविशिष्ट-
परत्वे कथ एतदधिकरणमवृत्तिः इति वाच्यम् । तद्व्यवृत्ते-
रपि स्वप्नात्वात् । तथाहि, अरुणाशब्दस्य गुणविशिष्टे
द्रव्ये लक्षणिकत्वमात्रावलम्बेन पूर्वपक्षमवृत्तिः पूर्वपक्षे-
बोधप्राप्त्या, शक्तिरूपलक्षणसाधनेन सिद्धान्तमवृत्तिः ।
। एवं तु एव योऽप्यम् — ऐकस्मात् क्रियापदस्यैक-
त्वात् अपेक्षिते एवकारकत्वे सति वाक्यमन्त्रे न न्यायः ।
अतो द्रव्यगुणयोः द्रव्यप्रधानस्य एकाग्रान्वयशब्दस्य गुणो-
पसंधानादरुणाशब्दस्य च नियमः सामानाधिकरण्येन

विशिष्टैकार्यप्रतिपादकयोः क्रमे अन्यवः स्यात् । इति रिक् ।
सोऽयं प्रमांकर-वैशारंण- याशिशानुमतः पन्थाः ।
कु. ३।।६।१२ पृ. २५४-२५९. * अरुणाया
पिद्वाश्या एकाग्रान्वया योमं जीगाति ' इति वाक्ये
द्रव्यानुक्तेः आरुण्यस्य स्वराक्योपाचक्ष्म्ये एव अन्यव-
प्रतिपादक अरुणाधिकरणम् । भूवजसारे धात्वर्थ-
निर्णये कारिका २. * अरुणाऽधिकरणे (३।।६।१२)
गुणस्य विनियोगः कथ्यते । स च श्रुत्या । वा. ३।।४।१०
पृ. ६६५. * अरुणाऽधिकरणे गुणानां भुक्तयोपिच्छेगेन
व्यवस्था अभिहित्वा । के. * अरुणाऽधिकरणे नियम-
मानस्य स्वशब्देनोपादानं न न्यायशरीरान्तर्गतम् । किन्तु
यथाकथंचिदुपादानमेव । घाट. पृ. १६७. * उक्तं च
मनुदेवेन अरुणाधिकरणे अभिधानसत्तरेव अभिवेषा-
विनाभाजोपस्थापितार्थतात्पर्यायाः लक्षणगतित्वं इति ।
भाट्टाङ्कनारे पृ. ३१. * ननु अरुणाधिकरणे दण्ड-
विधानमुक्तं भाष्यशरेण 'उपसर्जनानो विधीयते' इति ।
उच्यते । प्रकरणत्वं सर्वार्थे प्राप्तं प्रैयानुवचनयोर्निर्दिश्यते,
एवं नास्ति विशेषः । वा. ४।२।१०८ पृ. १२३७.
* ननु आहोयता इति भावप्रत्ययत्वं संकथस्यापि अविभक्तता
उक्ता प्रतिभाति । सा च सञ्जवाप्यवस्य अरुणाऽधि-
करणे नियेत्स्वमानत्वात् अनुष्ठा इत्याशङ्क्यात् । सु.
पृ. ४६२. * नहि विधीयमानावस्यः ज्ञवः गुणेन संकथ-
मानं द्रव्यं विशिष्टं इत्युक्तं अरुणाऽधिकरणे । वा. ३।।७।
१४ पृ. ७१५. * सामानाधिकरण्यम्यस्यावस्यस्य अरुणा-
ऽधिकरणे वाक्यीयत्वमिधानात् । सु. ३।०. पृ. ७०.
* पञ्चमप्रयोगस्यः ' तदित्योपेः संकथमानत्वात् ' इति
हेतुः, जातिगुणशब्दानां ' गौः शुक्रः, अरुणा जी ' इति
श्रुति द्रव्यविशेषगुणलक्षणाविनामपि आहृत्यरुणाऽ-
धिकरणयोः स्वयिद्रव्याभावित्वात् निराशङ्कत्वं ।
पृ. १४६०. * यदपि गम्यमानस्य विशेषसर्वपन्थो
नास्ति अतस्तत्संन्यदर्शनात् अभिधानमिति तदपि आहृ-
त्यरुणाऽधिकरणयोः उभयथाऽपि दर्शनात् निराशङ्कत्वं । वा.
३।४।११२ पृ. ९४०. * संकथप्रकरणे यदि संशयाद्येन-
परिहारी अरुणाऽधिकरणवत् (अभिधानमपि विशेषे
३।१।१०।१९-२०) द्रव्यो, कर्मणोऽपूर्वत्वात् वाक्येन

वि— 'गानस्य नियमो नोत्, विद्यते बह्वनुपस्थितौ ।, गान्मानदयतोऽस्येव प्रकृतावाच्युत्तरेपि ॥' तस्मात् प्रगीतवा उपस्थानम् ।

भाट्ट— क चित् कर्मविशेषे (गवानमयनगते द्वादशाहे दशमेऽहनि) 'अय सहस्रमानवः' इतीय ऋक् प्रगीता अप्रगीता व पठिता । पुनश्च (पत्नीः सयाञ्च प्राञ्च उदैस्य-) 'अयं सहस्रमानव इत्येतया (इत्यति-च्छन्सा) आहवनीयमुपतिष्ठते ' (ताण्ड्य, ४।१।१) इत्यनेन विनियुक्ता । सा द्विविधया (द्वय्या विधया) पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते । इति प्राप्ते, अप्रगीतायाः प्रगाणार्थे एव पाठः । नहि अनवधारितस्वरूपाया सुत्र गानं अर्थापनोषो वा समवति । प्रगीता तु अनन्यार्था प्रयोजनमपेक्षामात्र उपस्थाने विनियुज्यते इति सैन ब्राह्म । यः प्रगीताया एव शास्त्रोऽन्तरे पाठः, सोऽपि तदुक्त्यात् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थ एव, इति न शाण्ड्योऽन्तरीयप्रगाणाख्यसंस्कारनिरोधः । ७.

गण्डन — 'उपस्थान प्रगीतवा ।'

शंकर— 'प्रगीतोऽय सहस्रेति ।' अय मन्वः ।

७ 'अयजुषा वत्सानपाकरोति' 'अपवित्रयति वा दोग्रि' इति प्रातरस्ताया स्थायच्युवादेन यजुरादिपशुंदागविधिरेव इति पूर्वपक्षे उक्तम् । भाट्ट. १।४।८.

७ 'अयज्ञिया वै माषाः वरकाः कोदवाः' इत्यत्र अयज्ञियाः इति अनर्धर्मप्रत्ययेन साधनत्वमाननिषेधात् विशेषविहितातिरिक्तत्वे अर्धमैत्रेण माषादिप्रतिषेधप्रतीतेः न प्रतिनिषेधाः । द्रव्यनामान्वाभावे तु ब्राह्मण एवेति ध्येयम् । भाट्ट. ६।३।६ ७ 'अयज्ञिया वै माषाक्षयहाः कोदवाः' 'सौर्द्धं च विर्वेत् श्रीराम' इत्यत्र मुद्राभावे माषायाः प्रतिनिषिध्यमर्हति मुद्रायामे चरतिष्यादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधजननस्याभावाच्च । इति चेन्नेतम् । 'अयज्ञिया वै०' इति माषादिषान्दयया बहिष्यत्ववचनस्य तत्रिषेधे पर्यवसानम् । तास्मान्नाहं माषायाः । वि. ६।३।६.

७ अयनेषु चोदनाऽन्तरं संशोषणत्वात् । २।३। ४।५ ॥

दशमं माषौ प्रह्वानमन्ति— 'दाशायगवमेत

यजेत प्रजाकामः' साकप्रस्थापीनेन यजेत पशुकामः' 'सकृमपचेन यजेताञ्चाकामः' इति । तत्र सदेहः किं दशमं माषयोरेव गुणात् फले, उत कर्मान्तरमेवञ्जातीयकं इति । कर्ममेदापवादभूता गुणस्य निमित्तार्थता कुनारिति कुन नास्तीति निरूप्य इदानीं फलार्थताऽपि गुणस्य कर्ममेदापवादभूतदप्नेन्द्रियाधिकरणप्रतिपादिताऽपि अधिनाशङ्कानिरासार्थं पुनः प्रतिपाद्यते । अनायं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । गुणादृष्टो हि विधिः कर्मपरिरक्षणमेव गुणमेव फले विधत्ते । यथा— 'दप्नेन्द्रियकामस्य शुद्ध्यत्' इत्यादौ । न चेद दप्यादिवत् पृथक्खिद्यो गुणः पश्चित् प्रतीयते, दाशायगवसत्संप्रसायीयसदृक्कर्मयज्ञयन्दानाद्य चित् गुणविशेषे प्रसिद्धयमायात् । तेन 'प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम्' इत्यनेन न्यायेन विश्वनिदादिपदवत् यानानामेवैवमेवगीत्याम् । तथा च सति अविषेयत्वज्ञानः तदन्विष्टं कर्म न फले विधीयते इति सञ्जातः एव कर्ममेदः । ननु सज्जधिकरणे पृथक् भूता हि संज्ञा 'अथैव ज्योतिः' इत्यादिः, पश्चात् यजतिना सन्ध्यमाना मेदिदियुक्तम् । यजिसमभिव्याहृता तु संज्ञा न मेदिदियेवम्याताधिनरमे एव निरूपितम् । अतः कथमन 'दाशायगवमेत यजेत' इत्यादिका यजिसमभिव्याहृता संज्ञा मेदिदियेति । उच्यते, अनन्यपराङ्मात-समभिव्याहृता हि संज्ञा सत्य न मेदिदा, आख्यातस्यैवानन्यपरत्वेन तत्र मेदकत्वात् । इह तु आख्यातस्य फलान्नपरत्वेन प्रह्वानमन्नेशधमत्वात् संशोषणोऽन्तरकदमे कर्मणि प्रदेशमन्भमाना कर्ममेदियेति । एतच्च एतदधिनरगपूर्वपक्षसिद्धमेव तत्र प्रतिपादितमित्यन्यथातस्यम् । तेनायमेव दाशायगवसदिरिदु बोदनाऽन्तरकर्मन्तरमेव यजेतिशोभनिकारभूत फले विधीयते, न तु गुणात् फलमिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

यिकारो वा, प्रकरणात् । ८ ॥

अथमभिप्रायः । भवेदेव, यदि दप्नेन्द्रियवत् गुणसंघान्तो रिधिर्न यजेत् । तथाहि, प्रथेक तारदमि-होमन्त् दशमं माषाण्यं कर्म प्रामिकायते । गुणश्च यजति इत्यादिरतोऽप्यसिद्धो न प्रतीयते, तथापि यजरा-

संपन्नयति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् दाक्षायण्यशादीनां विस्मयत्वं सिद्धं भवति। कर्मान्तरत्वे तु पञ्चदशभिर्वर्षैः निरासत्संख्यासंपत्तिर्नोपपद्येत । तस्माच्च कर्मान्तरम् । श्रुतिस्तु स्पष्टायां ।

गुणात् संज्ञोपबन्धः । १० ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा सञ्ज्ञोपबन्धात् कर्मान्तरं इत्युक्तं (२।३।४।५) तन्नोत्तरमाह सिद्धान्ती । संज्ञोपबन्धस्तु न कर्मान्तरत्वात्, किंतु गुणात् । अयनं इति आहुतिरुच्यते । दशस्य यज्ञमानस्य श्मे ऋत्विजः दाक्षः । दाक्षाणामयनं दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः ? य उक्ताही । दक्षो दक्षतेरुसाहकर्मणः । साकंमस्यायोगे च दक्षिण्यः कुम्भीनां उहमस्यायनं गुणः । एवं आहवनीयसमीपे संक्रमणं संक्रमः गुणः संक्रमवद्दे । एवं गुणात् दाक्षायणादित्तज्ञानाद्युपबन्धः ।

समाप्तिरविशिष्टा । ११ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'समाप्तं च फले वाक्यं' (२।३।४।७) इति, तन्नोत्तरमाह । समाप्तिः वाक्यपर्यवसानं अविशिष्टम् । यानि अन्यानि वाक्यानि निःसंक्षयानि गुणात् फलस्य विधायनानि पर्यवसितानि ' दध्नेन्द्रिय-धामस्य ब्रह्मयात् ' इत्येवमादीनि, तैरविशिष्टानि न विशिष्टानि विलक्षणानि, किंतु तुल्यान्येषु तैस्त्वानि दाक्षा-यणादिवाक्यानि । अत्रापि गुणात् फलमुच्यते । तस्मात् दाक्षायण्यशादीनि अयनानि दर्शपूर्णमासयोः विनाशः । न कर्मान्तराणि इति सिद्धान्तः । के.

॥ अग्नेषु चोदनाऽन्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् (२।३।४।५) इत्यधिकरणे दाक्षायण्यस्य दर्शपूर्णमासान्यत्व-वर्णनात् । कु. १।४।२।१०.

॥ अयमपरो गण्डश्लोपरि स्फोटः । वि. वि. पृ. १०४ । इति आभाषकः । यत्र एकस्मिन् सकृदे प्राप्ते एव, अपरं सकटं निपतति तत्रापि प्रमुच्यते । गण्डः गडुलः शरीरे रोगात्मको मासपिण्डो य उपपद्यते बद्धि-शूल्यः स उच्यते । स एव तत्रतु दुःखदः । तदुपरि च पुनः श्लोष्टः । इति दुःखतपरैवेति आभाषणा-शरथः । के.

॥ अयस्कान्तन्यायः । अयमुदासीनत्वे 'कर्माप्रत-कल्पविषयायामवतरति । यथा कूटश्लोऽप्यहः अयस्कान्त-कल्पः प्रयत्नकः सन् चराचरे जगदुत्पादयति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यमिति । साहस्री. ११९.

॥ अयस्कान्तसूचीन्यायः । निर्धर्मकस्य परमे-श्वरस्य जगन्नामादिहेतुत्वाभावात् अयस्कान्तसूचीन्यायेन तत्र आरोपितप्रधानस्यैव तत्तत्तापशात् जगत्कारणत्वं संभवति । श्रीकर. १।१।१९. ब्रह्म. लोहस्य याथात् प्रेरकत्वाभावेऽपि 'यथा केवलसानिध्यात् तत् अय-स्कान्तस्य सूचीं चालयति तद्वत् । के. ७ अयस्कान्त-सूचीन्यायेन दहरादिविद्याद्युपासनां निरन्तरान-च्छिन्नज्ञाननिष्ठागौरिदानुग्रहनिविदिष्टानां चरन्तरीणि पर-दिग्ब्योतिर्लिङ्गैक्यव्युपदिष्टम् । श्रीकर. ३।३।१८ ब्रह्म., ७ अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मणः सत्तापशात् प्रकृतिजगत्कारणत्वमिति मादकाद्वैतपक्षे दोषात् ... । केवलस्य ब्रह्मस्य प्रधानस्य अयस्कान्तसूचीदृष्टान्तेन जगत्कारणत्वाद्गौरौर्जपि ब्रह्मणः निर्विशेषत्वमभ्यां । २।१।२९ ब्रह्म., ७ अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्जग-द्वासनां संततशिव्याकाशपरितोचितानां चतुर्विधकर्म-नाशो भवतीति निश्चीयते । ४।१।१३ ब्रह्म.

॥ अयाचितमण्डनन्यायः । अजगत्प्रवर्तनस्य यावत्वा विनैव लब्धं वस्तुविशेषमयाचितमित्युच्यते । मण्डनं भूषणम् । अयाचितं च तन्मण्डनं चेति समासः । यथा ईश्वरसुहृदः स्वपं निर्धना अपि तदीयेन धनेन फलभाजः । तद्वत् 'यत्र न्यवहारस्तजस्य प्रवृत्ति-रिति । साहस्री. ४६२.

॥ अथाह् देवानामाव्ययानां इति प्रयाजानु-याजोभयवैयथावादाः ॥

स्विष्टकृद्भिर्गदे अथाह् देवानामाव्ययानां प्रिया धामानि इत्यनेन प्रयाजदेवता एवामिधीयन्ते तासामेवे-ष्टत्वात् । 'यदनिष्टायः' इत्यस्यार्थमादत्तेनाविबक्षितार्थ-त्वेऽपि मन्त्रस्य तत्तात्त्विकयोगात् । अवाडिति भूतार्थेऽस्त्वकार-श्रवणात् वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन वाधात् । इति प्राप्ते, सर्वसात्त्वेषु 'छन्दसि ब्रह्मल्लिङ्गः' इति विधानद्वे-नाए इष्टानामनिष्ठानामपि स्वरणसंस्कारैवस्वाविशेषात्

द्रव्येण एकैकः क्रयः इत्यनुपपन्नं, इत्येकहायन्यादि-
वाक्येषु वाक्यान्तरोल्लेखकत्वानुवादेन गुणविधिः इत्येव
सुवत्तम् । न च एवं सति अरुणावाक्ये प्राप्तकथानुवादेन
अनेकगुणविधाने वाक्यभेदः इति वाच्यम् । अभ्युदये-
ष्टयधिकरणे हि 'थे मध्यमाः स्वस्तानवये दात्रे पुरोडाश-
मष्टाकपालं कुमात्' इत्यादिवाक्येषु प्रकृतदन्वोद्देशेन
अन्यादिदेवताया दातृत्वादिगुणानां च विधौ वाक्यभेद-
माशङ्क्य अमिदाशदिसन्दाना विशिष्टैकार्थप्रतिपादक-
तया विशिष्टमेव एकैकमन्यादिदेवताकारकं विधीयते
इति न वाक्यभेदः इति उपाहितम् । तथाऽऽपि आरुण्य-
विशिष्टैकहायनीविधानात् न वाक्यभेदः । न च तत्र
सामानाधिकरण्यात् विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं युक्तं, इह तु
अरुणैकहायनीपदयोः सामानाधिकरण्यवाधात् कथं विशिष्टै-
कार्थप्रतिपादकत्वं इति वृथमिष्य. एव क्रियाऽन्वय. स्यादिति
वाक्यभेदो दुर्घातः इति वाच्यम् । अगारि सामानाधिकर-
ण्यस्य सत्त्वात् । तथाहि, 'गुणवचनेभ्यो मत्पो ह्यभिष्टः' इति
मत्पो ह्यभिधानात्, सुकल्पदिसाद्वाना द्रव्ये लक्षणिकत्वे
चैव 'मत्पो', उक्तान्यायेन च देवलगुणवाचरानां द्रव्ये
शक्यनुपपत्तेः निरुद्धलक्षणैः तेषामभ्युपगन्त्या ।
उक्तं च दार्तिके 'मत्पोपश्च अन्तत्त्वलक्षणवशात्
अन्यास्यायते' इति (पू ६८३) 'इह वेपु चिद-
र्थेण अभिधानवदेव लक्षणाऽपि (लक्षणाशक्तिरपि इति
मूले) अनादिकालप्रवृत्तिरूपेण (प्रवृत्तत्वेन-इति मूले)
निरुद्धा यथा सुकल्पादिपु' (पू ६८३) इति च ।
निरुद्धलक्षणा च निरुद्धशक्तिगुणत्वयोगसौमत्वात् न
सुक्यार्थे तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिषेधानमपेक्षते । उक्तञ्च
अरुणाद्यन्तस्य पिद्वाक्षेपेनहायनीचाद्यैोरिव द्रव्ये धृति
वृत्तपदुल्लेखयोगेभ्यस्तथा सामानाधिकरण्यत्वेन विशिष्टै-
कार्थप्रतिपादकतया युगवदेव प्रीणतौ अन्यत्वात् न
वाक्यभेदः । न च अरुणापदे विशेष्यपेक्षया
प्रथमोपक्षितत्वात् आरुण्यस्यैव करणतपोपरिधितः
इति वाच्यम् । त्रयं प्रति अयोग्यायेन तयोप-
क्षितोत्संभवात् । न च साक्षात्करणस्य अयोग्यत्वेऽपि
एकहायनीद्वारा तत्करणत्वसंभवः इति वाच्यम् । न्याया-
त्तात् । करणत्वं हि साधकत्वमन्तं, तत्र साक्षात्साधनत्वमेव ।

नहि एतत् परंपरया साधकत्वे कथमपि पठते । नापि
न्यायपरत्वकारणत्वमपि करणत्वं आरुण्यस्य समर्थति ।
तत्रान्यहायन्यजनको हि न्यायपरः । स च एकहायनी वा
तत्परिच्छेदो वा ? नायः, तस्याः आरुण्यजन्यत्वा-
भावात्, एकहायनीकार्यकथनकलाभावाच्च आरुण्यस्य
कथननापोम्यत्वात् । न द्वितीयः, अद्रव्यपरिच्छेदस्य कथं
प्रति जनकत्वस्य साक्षादसंभवात् । न च द्रव्यद्वारा परि-
च्छेदस्य कथनकत्वमिति वाच्यम् । द्रव्यस्य गुणकृतपरि-
च्छेदजन्यत्वाभावात् । अनरण्यद्वयात् न्यायकृततया एक-
हायन्याः प्रतीतिरेव हि आरुण्यकृतः परिच्छेदः इत्युच्यते ।
न च गुणतः परिच्छेदात् द्रव्ये सामर्थ्यविशेषो लभ्यते,
तद्द्वारा परिच्छेदस्य कथनकत्वत्, तादृशपरिच्छेदद्वारा
च आरुण्यस्य कथं प्रति साधनत्वात् करणत्वसंभवः
इति वाच्यम् । आरुण्यगुणतः परिच्छेदात् एकहायन्या
जायमानः सामर्थ्यविशेषो हि न दृश्यते, अनर-
णाया अपि एकहायन्याः क्रयनिष्पत्तिसंभवात् ।
यदि अदृश्यः, तर्हि अदृश्यद्वारा आरुण्यस्य
कथसाधनत्वमायाति । तद् नर अरुणाशाब्दस्य निरुद्ध-
लक्षणायाऽपि द्रव्यपरत्वमेव स्वीकृत्य गुणविशिष्टैकहायन्याः
एव त्रये करणतया विधानम् । किंच परिच्छेदस्य दहा-
नुयादानात् कथं तद्द्वारा आरुण्यस्य कथं करणतया
अन्वयः ? अग्राहारे च गौरवम् । न चाक्षेपात्
तत्तामः । नहि एकहायनी परिच्छेदमाक्षिपति, आरुण्य
गुणेनापरिच्छिन्नाया अपि क्रयनिष्पत्तिसंभवात् । नापि
आरुण्यत् तदाक्षेपः । आरुण्यं हि द्रव्यपरिच्छेद विना-
ऽपि क्वचित् क्रियायाम् भवेति, यथा 'पठेऽद्वेषोऽस्ति'
इत्यादौ । अतो न तस्य स्वरूपेण क्रियाऽन्वये द्रव्यपरि-
च्छेदापेक्षा, किंतु साधनत्वरूपेण क्रियाऽन्वये एव तद-
पेक्षा । तत्रैव त्रयसाधनतो आरुण्यत्वावयवतो लक्षणाऽ-
नुपपत्त्या परिच्छेदत्वात्, लक्ष्ये च परिच्छेदे त्रयसाध-
नत्वायाम् इत्यन्योन्याभयः । किंच गुणस्य द्रव्यपरि-
च्छेदगुणेन साधनतया क्रियाऽन्वये 'नीलमुपलम्बमानम्'
इत्यत्र 'नीलेन' इति सूचीया स्यात्, नीलगुणस्य उपलम्-
बनसंभारपरिच्छेदमुत्पन्ने आनयनक्रियायां साधन-
त्वात् । किंच गुणगुणितोः परस्परानपेक्षमेव प्रथमं क्रिया-

च स्वसन्धोपादानात् । ३।१।१०।१९ पृ ७२९.

* अरुणाऽधिकरणवार्तिके बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्ति-

रेव, न तु लक्षणा इति न्यवस्थापितम् । सोम

३।२।२०. * विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्व इत्यपि

असम्भ्र, अमेदार्थकत्वस्य नैयायिकैः, प्रत्येकमन्वयस्य

च भीमासकै अरुणाऽधिकरणसिद्धस्याभ्युपगमात् ।

अद्वैत. २।२।२८-५१९

* न चारुणाधिकरणन्यायोऽत्र (स्वरे),

स्वरान्तरस्य स्वाध्यायसिद्धस्य द्वितीयस्य अदृष्टार्थता-

प्रसङ्गात् । तुप्. १।२।३।२१. * अरुणाऽधिकरण-

न्यायेन 'एककर्मानियम स्यात्' (अर्थरत्वे

द्रव्यगुणयोरेककर्मानियम स्यात् ३।१।६।१२) इत्यनेन

आरुण्यस्य एकहायन्येकसाध्योश्च अयोन्यनियमात्

समुच्चय । बाल. पृ १६६. * अरुणाऽधिऋणन्यायेन

करणेति कर्तव्यतयो संघ । तुप्. १।१।१।१

पृ १६३७. * एकहायनीमिद्वाधीशाब्दाभ्या यौगिकाभ्या

उक्तस्य द्रव्यस्य गोशब्दोक्तायाश्च जाते. अरुणाऽधिऋण

न्यायेन समुच्चय । बाल. पृ. १६७ * शब्दवस्तुसामर्थ्ययो-

र्विरोधे अरुणाऽधिकरणन्यायेन शब्दसामर्थ्यादिव कथं नित्

आपादितार्थसामर्थ्यानुगृहीतात् निर्णयो युक्तः (पूर्वपक्षे) ।

कौ. १।४।२०।३० पृ. २९९ * सामानाधिऋण्य च

द्वयोरपि एकविययत्वे कल्प्येत, तेन यदि हि देवदत्तादय

सामानयत पचतिशब्देन अभिहिता, ततस्तै. सामाना-

धिऋण्य लभ्यते । लक्षणया आकृत्यरुणाऽधिऋणो-

क्तन्यायेन भविष्यति इति चेत् न, तण्डुलस्येन पात्रेन

लक्षयितुमशक्यत्वात् । तासमवेतमेव हि एकत्वादि

लक्षयितुं शक्यते, नान्यसमसापि । वा ३।४।४।१३

पृ ९३०.